The Compendium of Quranic Rulings And the clarification of what it contains of the Sunnah and the verses of the Criterion (Furqan).

Authored by Abu Abd Allah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (Died 671 AH)

Edited / Investigated by Dr. Abd Allah bin Abd al-Muhsin al-Turki

Contributors to the investigation of this volume: Muhammad Ridwan Arqsusi, Muhammad Barakat

Volume Fifteen

Al-Risala Foundation

अल-जामि' लि-अहकाम अल-कुरान (कुरान के नियमों का संग्रह) और सुन्नत और फुरकान (कुरान) की आयतों में जो कुछ निहित है उसका स्पष्टीकरण।

लेखक अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अहमद इब्न अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी)

संपादन / सत्यापन डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की

इस खंड के संपादन में सहयोगी: मुहम्मद रिज़वान अरक़्सुसी, मुहम्मद बरकात

पंद्रहवाँ खंड

अल-रिसाला फाउंडेशन

الجامع لأحكام القرآن (احکامِ قرآن کا جامع مجموعہ) اور سنت اور آیاتِ فرقان میں جو کچھ شامل ہے اس کا واضح بیان۔

تألیف ابی عبداللہ محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671 ھ)

تحقیق ڈاکٹر عبداللہ بن عبدالمحسن الترکی

اس جلد کی تحقیق میں شریک: محمد رضوان عرقسوسی، محمد برکات

پندرھویں جلد

مؤسسة الرسالة (الرسالہ فاؤنڈیشن)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

अल्लाह के नाम से, जो बड़ा मेहरबान और निहायत रहम वाला है।

नफ़्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

بسم الله الرحمن الرحيم

نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

Nafse Islam Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an (The Compendium of Legal Rulings of the Qur'an) And the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the Verses of the Criterion.

नफ्से इस्लाम नफ्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-जामे लि-अहकाम अल-कुरान (कुरान के कानूनी प्रावधानों का संग्रह) और इसमें सुन्नत और फुरकान (कुरान) की आयतों से जो कुछ शामिल है, उसका स्पष्टीकरण करने वाला।

نفس اسلام نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

الجامع لأحكام القرآن اور سنت اور آیاتِ فرقان پر مشتمل امور کو واضح کرنے والا۔

All rights reserved for the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Resalah Foundation, Wata al-Musaitbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut-Lebanon For printing, publishing and distribution. Telefax: 815112 - 319039 Fax: 818615 P.O. Box: 117460

Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON - Telefax: 815112-319039 Fax: 818615- P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

सर्वाधिकार प्रकाशक के पास सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी

नफ़्स ए इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-रिसाला फाउंडेशन, वता अल-मुसैतबेह - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत-लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए। टेलीफैक्स: 815112 - 319039 फैक्स: 818615 पी.ओ. बॉक्स: 117460

अल-रिसाला पब्लिशर्स (Al-Resalah PUBLISHERS) बेरूत/लेबनान - टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615-P.O.Box: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ ھ - ۲۰۰۶ ء

نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

مؤسسۃ الرسالۃ، وطی المصیطبہ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایۃ المسکن، بیروت-لبنان برائے طباعت، اشاعت اور تقسیم۔ ٹیلیفیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 ص۔ب: 117460

الرسالہ پبلشرز (Al-Resalah PUBLISHERS) بیروت/لبنان - ٹیلیفیکس:

815112-319039 فیکس: 818615-پی۔او باکس: 117460 ای میل:

Resalah@Cyberia.net.lb

Surah Al-Mu'minun It is entirely Makkan according to everyone's opinion(1). In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. His (the Exalted) saying: {Successful indeed are the believers (1) Those who are humble in their prayers (2) And those who turn away from ill speech (3) And those who are observant of zakat (4) And those who guard their private parts (5) Except from their wives or those their right hands possess, for then they are not to be blamed (6) But whoever seeks beyond that, then those are the transgressors (7) And those who are to their trusts and their promises attentive (8) And those who strictly guard their prayers (9) These are the inheritors (10) Who will inherit al-Firdaus. They will abide therein eternally (11)}. In it are nine issues: The first: His (the Exalted) saying: {Successful indeed are the believers}. Al-Bayhaqi narrated from the hadith of Anas from the Prophet (peace be upon him) that he said: "When Allah created the Garden of Eden and planted its trees with His hand, He said to it: 'Speak,' and it said: 'Successful indeed are the believers'"(2). And Al-Nasa'i narrated from Abdullah bin Al-Sa'ib, who said: I attended the Messenger of Allah (peace be upon him) on the day of the Conquest [of Makkah]. He prayed in front of the Kaaba, took off his sandals and placed them to his left, and started Surah Al-Mu'minun. When the mention of Moses—or Jesus, peace be upon them—came, he was seized by a cough, so he performed Ruku (bowing). Muslim recorded it.

(1) Tafsir Abi al-Layth 2/407, Al-Wasit 3/283, and Zad al-Masir 5/458. (2) Al-Asma' wa al-Sifat by al-Bayhaqi (691), and al-Hakim recorded it in al-Mustadrak 2/392, and Ibn Adi in al-Kamil 5/1837. Al-Hakim said: "Authentic chain, though they [Bukhari and Muslim] did not record it." Al-Dhahabi followed up in al-Talkhis by saying: "Rather, it is weak." I say: It has been narrated as a statement from Ka'b al-Ahbar, Mujahid, Abu al-Aliyah, and others, as in Tafsir Abd al-Razzaq 2/43, and Tafsir Ibn Kathir 3/237.

सूरा अल-मुमिनून सभी की राय में यह पूरी तरह से मक्का में अवतरित (मक्की) है(१) अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत कृपालु है। अल्लाह का कहना है: {सफलता पा ली है उन ईमानवालों ने (१) जो अपनी नमाज़ में विनम्रता अपनाते हैं (२) और जो व्यर्थ बातों से मुँह मोड़े रहते हैं (३) और जो ज़कात की राह पर चलने वाले हैं (४) और जो अपनी कामेच्छाओं पर नियंत्रण रखते हैं (५) अपनी पत्नियों और अपनी लौंडियों के अतिरिक्त, तो इस पर वे निन्दनीय नहीं हैं (६) फिर जो इसके अतिरिक्त कुछ और चाहें, वही सीमा पार करने वाले हैं (७) और जो अपनी अमानतों और अपनी प्रतिज्ञाओं का सम्मान करते हैं (८) और जो अपनी नमाज़ों की पूरी रक्षा करते हैं (९) वही वारिस होने वाले हैं (१०) जो फ़िरदौस (जन्नत के सर्वोच्च भाग) के वारिस होंगे, वे उसमें सदैव रहेंगे (११)}। इसमें नौ विषय हैं: पहला: अल्लाह का कहना: {सफलता पा ली है उन ईमानवालों ने}। अल-बैहकी ने अनस से रिवायत किया है कि पैग़म्बर ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह ने जन्नत-ए-अदन (अदन के बाग़) को बनाया और अपने हाथों से उसके पेड़ लगाए, तो उसने उससे कहा: 'बात कर,' तो उसने कहा: 'सफलता पा ली है उन ईमानवालों ने'"(२)। और अल-नसाई ने अब्दुल्ला बिन अल-साइब से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: मैं फ़तह (मक्का की जीत) के दिन अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ उपस्थित था। उन्होंने काबा के सामने नमाज़ पढ़ी, अपनी जूतियां उतारीं और उन्हें अपनी बाईं ओर रख दिया, और सूरा अल-मुमिनून शुरू की। जब मूसा — या ईसा (उन पर शांति हो) — का ज़िक्र आया, तो उन्हें खांसी आ गई, इसलिए उन्होंने रुकू किया। मुस्लिम ने इसे उद्धृत किया है।

पाद टिप्पणियाँ: (१) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/४०७, अल-वसीत ३/२८३, और ज़ाद अल-मसीर ५/४५८। (२) अल-अस्मा वल-सिफ़ात अल-बैहकी द्वारा (६९१), और अल-हाकिम ने इसे अल-मुस्तदरक २/३९२ में और इब्न अदी ने अल-कामिल ५/१८३७ में निकाला है। अल-हाकिम ने कहा: "इसकी श्रृंखला सही है लेकिन उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम) इसे नहीं निकाला।" अज़-ज़हबी ने अल-तल्खीस में यह कहते हुए इसका विरोध किया: "बल्कि, यह कमज़ोर है।" हमने कहा: यह काब अल-अहबार, मुजाहिद, अबू अल-आलिया और अन्य से उनके कथन के रूप में वर्णित है, जैसा कि तफ़सीर अब्द अल-रज़्ज़ाक २/४३ और तफ़सीर इब्न कथीर ३/१३७ में है।

سورۃ المؤمنون سب کے نزدیک یہ مکمل مکی سورت ہے(۱) اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور بہت رحم فرمانے والا ہے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿یقیناً ایمان والے کامیاب ہو گئے (۱) وہ جو اپنی نماز میں عاجزی کرنے والے ہیں (۲) اور وہ جو بیہودہ باتوں سے اعراض کرنے والے ہیں (۳) اور وہ جو زکوٰۃ ادا کرنے والے ہیں (۴) اور وہ جو اپنی شرمگاہوں کی حفاظت کرنے والے ہیں (۵) سوائے اپنی بیویوں کے یا اپنی ملک یمین کے، کہ ان پر کوئی ملامت نہیں (۶) پھر جو اس کے سوا (راستہ) تلاش کریں، تو ایسے ہی لوگ حد سے بڑھنے والے ہیں (۷) اور وہ جو اپنی امانتوں اور اپنے وعدے کی رعایت رکھنے والے ہیں (۸) اور وہ جو اپنی نمازوں کی حفاظت کرتے ہیں (۹) یہی وہ لوگ ہیں جو وارث ہوں گے (۱۰) جو فردوس کی میراث پائیں گے، وہ اس میں ہمیشہ رہنے والے ہیں (۱۱)﴾۔ اس میں نو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿یقیناً ایمان والے کامیاب ہو گئے﴾۔ بیہقی نے حضرت انس سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ نے جنت عدن کو پیدا کیا اور اس کے درختوں کو اپنے دست قدرت سے لگایا، تو اسے فرمایا: بات کر، اس نے کہا: یقیناً ایمان والے کامیاب ہو گئے"(۲)۔ اور نسائی نے عبداللہ بن السائب سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں فتح (مکہ) کے دن رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر تھا، آپ نے کعبہ کے سامنے نماز پڑھی، اپنی نعلین مبارک اتار کر اپنے بائیں جانب رکھ دیں، اور سورۃ المؤمنون شروع فرمائی۔ جب موسیٰ علیہ السلام یا عیسیٰ علیہ السلام کا ذکر آیا تو آپ ﷺ کو کھانسی آ گئی، تو آپ نے رکوع فرما دیا۔ اسے مسلم نے روایت کیا ہے۔

حواشی: (۱) تفسیر ابی اللیث ۲/۴۰۷، الوسیط ۳/۲۸۳، اور زاد المسیر ۵/۴۵۸۔ (۲) الاسماء والصفات للبیہقی (۶۹۱)، اور الحاکم نے المستدرک ۲/۳۹۲ میں اور ابن عدی نے الکامل ۵/۱۸۳۷ میں اسے نکالا ہے۔ الحاکم نے کہا: اس کی سند صحیح ہے اور ان دونوں (بخاری و مسلم) نے اسے

نہیں نکالا۔ الذہبی نے التلخیص میں ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: بلکہ یہ ضعیف ہے۔ ہم کہتے ہیں: یہ کعب الاحبار، مجاہد، ابو العالیہ اور دیگر سے ان کے قول کے طور پر مروی ہے، جیسا کہ تفسیر عبد الرزاق ۲/۴۳، اور تفسیر ابن کثیر ۳/۲۳۷ میں ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 1 - 11 6

...with its meaning(1).

In Al-Tirmidhi, from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him), he said: When revelation descended upon the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), a sound like the humming of bees could be heard near his face. One day revelation descended upon him, so we stayed for a while, then he was relieved(2). He faced the Qibla, raised(3) his hands, and said: "O Allah, increase us and do not diminish us, honor us and do not disgrace us, give us and do not deprive us, favor us and do not favor others over us, and be pleased with us and make us pleased." Then he said: "Ten verses have been revealed to me; whoever upholds them will enter Paradise." Then he recited: "Successful indeed are the believers" [Surah Al-Mu'minun 23:1] until he finished ten verses(4). Ibn al-Arabi(5) authenticated it.

Al-Nahhas(6) said: The meaning of "whoever upholds them" is: whoever(7) stays committed to them and does not go against what is in them; as you say: "So-and-so stands by his work." Then after these verses, the obligation of Wudu (ablution) and Hajj (pilgrimage) was revealed, so they were included with them.

---

(1) Sahih Muslim (455), and Sunan an-Nasa'i as-Sughra 2/176, and it is in Musnad Ahmad (15394), and Al-Bukhari cited it after hadith (774). (2) In (Zha): Then he was relieved. (3) In (Kha), (Dal), (Zay), and (Mim): so he raised, and what is confirmed is from (Zha), which is consistent with what is in Sunan al-Tirmidhi. (4) Sunan al-Tirmidhi (3173) and what is between the brackets is from it. It is through the route of Abd al-Razzaq, from Yunus bin Sulaym, from al-Zuhri, from Urwah bin al-Zubayr, from Abd al-Rahman bin Abd al-Qari, from Umar (may Allah be pleased with him). Then al-Tirmidhi related it after it and added Yunus bin Yazid after Yunus bin Sulaym in the chain of narration, and said: This is more correct. And Abd al-Razzaq related it in his Musannaf (6038), Ahmad (223), an-Nasa'i in al-Kubra (1443), and al-Hakim 2/392. An-Nasa'i said: This is a rejected (munkar) hadith, we do not know of anyone who narrated it except Yunus bin Sulaym, and we do not know Yunus bin Sulaym, and Allah knows best. Al-Hakim said: Its chain of narration is authentic, but al-Dhahabi followed up in al-Talkhis by saying: Abd al-Razzaq was asked about his teacher this - meaning Yunus bin Sulaym - and he said: I think he is nothing. And Ibn Abi Hatim cited it in al-Ilal 3/ 75-76 and said: I do not know Yunus bin Sulaym, and this hadith is not known from the hadiths of al-Zuhri. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1295, he said: It is

authentic even though Abu Isa spoke about it and cut it off! (6) In I'rab al-Qur'an 3/111. (7) In (Zha): "i.e." instead of "whoever".

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 1 - 11 6

इसके अर्थ के साथ(1)।

अल-तिर्मिज़ी में उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है, उन्होंने कहा: जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर वह्य (प्रकाशना) उतरती थी, तो उनके चेहरे के पास मधुमक्खियों की भनभनाहट जैसी आवाज़ सुनाई देती थी। एक दिन उन पर वह्य उतरी, तो हम कुछ देर रुके रहे, फिर वह कैफियत दूर हुई(2)। उन्होंने क़िबला की ओर रुख किया, अपने हाथ उठाए(3) और कहा: "ऐ अल्लाह! हमें अधिक दे और हमें कम न कर, हमें सम्मानित कर और हमें अपमानित न कर, हमें प्रदान कर और हमें वंचित न कर, हमें दूसरों पर वरीयता दे और दूसरों को हम पर वरीयता न दे, और हमसे प्रसन्न हो जा और हमें (अपने फैसलों से) प्रसन्न कर दे।" फिर उन्होंने कहा: "मुझ पर दस आयतें उतारी गई हैं; जो कोई उनका पालन करेगा वह जन्नत (स्वर्ग) में प्रवेश करेगा।" फिर उन्होंने पढ़ा: "निश्चित रूप से मोमिन (ईमान वाले) सफल हो गए" [सूरह अल-मुमिनून 23:1] यहाँ तक कि उन्होंने दस आयतें पूरी कीं(4)। इब्न अल-अरबी(5) ने इसे सहीह (प्रामाणिक) बताया है।

अल-नह़्हास(6) ने कहा: "जो कोई उनका पालन करेगा" का अर्थ है: जो कोई(7) उन पर अडिग रहेगा और उनमें दी गई बातों का उल्लंघन नहीं करेगा; जैसे आप कहते हैं: "फलां अपने काम पर अडिग है।" फिर इन आयतों के बाद वज़ू और हज का फ़र्ज़ (अनिवार्यता) उतरा, तो वे भी इन्हीं के साथ शामिल हो गए।

---

(1) सहीह मुस्लिम (455), और सुनन अन-नसाई अस-सुग़रा 2/176, और यह मुसनद अहमद (15394) में है, और अल-बुखारी ने हदीस (774) के बाद इसे उद्धृत किया है। (2) (ज़ा) में: फिर उनसे वह कैफियत दूर हुई। (3) (ख़ा), (दाल), (ज़ा) और (मीम) में: "तो उन्होंने उठाए", और (ज़ा) में जो पुष्ट है वही सुनन अल-तिर्मिज़ी में भी है। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3173) और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। यह अब्द अल-रज्जाक के माध्यम से, यूनुस बिन सुलेम से, अल-ज़ुहरी से, उरवा बिन अल-ज़ुबैर से, अब्द अल-रहमान बिन अब्द अल-क़ारी से, उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से है। फिर अल-तिर्मिज़ी ने इसके बाद इसे निकाला और सनद में यूनुस बिन सुलेम के बाद यूनुस बिन यज़ीद को जोड़ा, और कहा: यह अधिक सही है। और अब्द अल-रज्जाक ने इसे अपनी मुसन्नफ़ (6038), अहमद (223), अल-कुबरा में अन-नसाई (1443), और अल-हाकिम 2/392 में निकाला है। अन-नसाई ने कहा: यह हदीस मुनकर (अस्वीकार्य) है, हम यूनुस बिन सुलेम के अलावा किसी को नहीं

जानते जिसने इसे रिवायत किया हो, और हम यूनुस बिन सुलेम को नहीं जानते, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-हाकिम ने कहा: इसकी सनद सहीह है, लेकिन अल-ज़हबी ने अल-तल्खीस में यह कहते हुए उनका पीछा किया: अब्द अल-रज्जाक से उनके इस उस्ताद - यानी यूनुस बिन सुलेम - के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: मुझे लगता है कि वह कुछ भी नहीं है। और इब्न अबी हातिम ने अल-इलाल 3/ 75-76 में इसका उल्लेख किया और कहा: मैं यूनुस बिन सुलेम को नहीं जानता, और यह हदीस अल-ज़ुहरी की हदीसों से नहीं जानी जाती है। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1295 में, उन्होंने कहा: यह सहीह है भले ही अबू ईसा ने इसके बारे में बात की हो और इसे काट दिया हो! (6) एराब अल-कुरान 3/111 में। (7) (ज़ा) में: "यानी", "जो कोई" के बदले।

سورة المؤمنون: آیات ١ - ١١ ٦

اس کے معنی کے ساتھ(١)۔

اور ترمذی میں حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم پر وحی نازل ہوتی تھی، تو آپ کے چہرے کے پاس شہد کی مکھیوں کی بھنبھناہٹ جیسی آواز سنائی دیتی تھی۔ ایک دن آپ پر وحی نازل ہوئی، تو ہم کچھ دیر رکے رہے، پھر آپ سے وہ کیفیت ختم ہوئی(٢)۔ آپ نے قبلہ کی طرف رخ کیا، اپنے ہاتھ اٹھائے(٣) اور فرمایا: "اے اللہ! ہمیں زیادہ دے اور ہمیں کم نہ کر، ہمیں عزت دے اور ہمیں رسوا نہ کر، ہمیں عطا کر اور ہمیں محروم نہ کر، ہمیں دوسروں پر ترجیح دے اور دوسروں کو ہم پر ترجیح نہ دے، اور ہم سے راضی ہو جا اور ہمیں (اپنی رضا سے) راضی کر دے۔" پھر آپ نے فرمایا: "مجھ پر دس آیات نازل ہوئی ہیں؛ جس نے ان پر عمل کیا وہ جنت میں داخل ہو گا۔" پھر آپ نے پڑھا: ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ یہاں تک کہ دس آیات مکمل کیں(٤)۔ ابن العربی(٥) نے اسے صحیح قرار دیا ہے۔

النحاس(٦) نے کہا: "جس نے ان پر عمل کیا" کا مطلب ہے: جس نے(٧) ان پر استقامت دکھائی، اور ان میں موجود احکامات کی مخالفت نہیں کی؛ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "فلاں اپنے کام کو سرانجام دے رہا ہے۔" پھر ان آیات کے بعد وضو اور حج کی فرضیت نازل ہوئی، تو وہ بھی انہی کے ساتھ شامل ہو گئے۔

---

(١) صحیح مسلم (٤٥٥)، اور سنن نسائی صغریٰ ١٧٦/٢، اور یہ مسند احمد (١٥٣٩٤) میں ہے، اور بخاری نے حدیث (٧٧٤) کے بعد اسے معلق بیان کیا ہے۔ (٢) (ظ) میں ہے: "پھر ان سے وہ کیفیت دور ہوئی۔" (٣) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "پس اٹھائے"، اور جو (ظ) سے ثابت ہے

وہی سنن ترمذی کے موافق ہے۔ (۴) سنن ترمذی (۳۱۷۳) اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ یہ عبدالرزاق کے واسطے سے ہے، یونس بن سلیم سے، زہری سے، عروہ بن زبیر سے، عبدالرحمن بن عبدالقاری سے، حضرت عمر رضی اللہ عنہ سے۔ پھر ترمذی نے اس کے بعد اسے روایت کیا اور سند میں یونس بن سلیم کے بعد یونس بن یزید کا اضافہ کیا، اور کہا: یہ زیادہ صحیح ہے۔ اور اسے عبدالرزاق نے اپنی مصنف (۶۰۳۸)، احمد (۲۲۳)، اور نسائی نے الکبریٰ (۱۴۴۳)، اور حاکم نے ۳۹۲/۲ میں روایت کیا ہے۔ نسائی نے کہا: یہ حدیث منکر ہے، ہم یونس بن سلیم کے علاوہ کسی کو نہیں جانتے جس نے اسے روایت کیا ہو، اور ہم یونس بن سلیم کو نہیں جانتے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ حاکم نے کہا: اس کی سند صحیح ہے، لیکن ذہبی نے تلخیص میں یہ کہہ کر اس کا تعاقب کیا: عبدالرزاق سے ان کے اس استاد - یعنی یونس بن سلیم - کے بارے میں پوچھا گیا، تو انہوں نے کہا: میرا خیال ہے کہ وہ کچھ بھی نہیں ہے۔ اور ابن ابی حاتم نے العلل ۳/ ۷۵ - ۷۶ میں اسے ذکر کیا اور کہا: میں یونس بن سلیم کو نہیں جانتا، اور یہ حدیث زہری کی احادیث سے معروف نہیں ہے۔ (۵) احکام القرآن ۳/ ۱۲۹۵ میں، انہوں نے کہا: یہ صحیح ہے اگرچہ ابو عیسیٰ (ترمذی) نے اس کے بارے میں کلام کیا ہے اور اسے منقطع قرار دیا ہے! (۶) اعراب القرآن ۳/ ۱۱۱ میں۔ (۷) (ظ) میں: "یعنی"، بجائے "من" کے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 1 - 11

7

Talhah bin Musarrif read: "Qad ufliha al-mu'minun" with the damma on the Alif, in the passive voice(1), meaning: they were kept in reward and goodness(2). The linguistic and contextual meaning of "Falah" (success) has already been discussed at the beginning of "Al-Baqarah"(3), and praise be to Allah alone.

Second: The saying of the Almighty: {Khashi'un} (humble). Al-Mu'tamir narrated from Khalid, from Muhammad bin Sirin, who said: The Prophet ﷺ used to look towards the sky during prayer, then Allah Almighty revealed this verse: {Those who are humble in their prayer}. So the Messenger of Allah ﷺ began looking at the place of his prostration(4). In the narration of Hushaim(5): The Muslims used to look around in prayer and observe, until Allah Almighty revealed {Successful indeed are the believers, those who are humble in their prayers}, so they turned to their prayers and looked straight ahead(6).

And what the scholars have regarding the ruling on where a worshiper should look has already been mentioned in "Al-Baqarah"(7) regarding the verse: {Turn then your face in the direction of Al-Masjid Al-Haram} [Verse: 144].

Also, the linguistic and contextual meaning of "Khushu'" (humility) has been discussed in "Al-Baqarah"(8) regarding the verse: {and it is indeed difficult except for the humble} [Verse: 45].

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 97, and see Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 136. (2) In (Zh): "and good things". (3) 1/ 278 - 279. (4) Reported by Al-Tabari 7/17, and Mu'tamir: he is Ibn Sulayman Al-Taymi, and Khalid: he is Ibn Mehran Al-Hadhdha'. Reported by Abd al-Razzaq (3261) (3262), Abu Dawood in Al-Marasil (45), Al-Tabari 7/17, and Al-Bayhaqi 2/ 283 via Ayyub from Ibn Sirin, similar to it. Al-Bayhaqi said: This is the preserved Mursal (hadith). Ibn al-Arabi said in Ahkam al-Qur'an 3/ 1295: This hadith is broken and suspected. (5) In (Zh): "Ibrahim", and what is fixed from the rest of the copies is what matches what is in Al-Nasikh wa al-Mansukh by Al-Nahhas 2/ 535. (6) In (D) and (M): "and they began to look in front of them", and what is fixed from (Kh), (Z) and (Zh) is what matches Al-Nasikh wa al-Mansukh by Al-Nahhas, and the narration of Hushaim was reported by Al-Tabari 7/17, and Ibn Abi Shaybah 2/ 240, through him, from Ibn Awn, from Ibn Sirin (and the wording is for Ibn Abi Shaybah): The Messenger of Allah ﷺ used to look at things in prayer, raising his sight until a verse

was revealed; if it wasn't this one, I don't know what it is: {Those who are humble in their prayers} He said: So the Prophet ﷺ bowed his head. (7) 2/ 444. (8) 2/ 70.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 1 - 11

7

तलहा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: "क़द उफ़लिहा अल-मुमिनून" अलिफ़ पर धम्मा के साथ, पैसिव वॉयस (कर्मवाच्य) में(1), जिसका अर्थ है: उन्हें प्रतिफल और भलाई में रखा गया(2)। "फ़लाह" (सफलता) का भाषाई और व्यावहारिक अर्थ पहले ही "अल-बक़रह"(3) की शुरुआत में बीत चुका है, और प्रशंसा केवल अल्लाह के लिए है।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {ख़ाशिऊन} (विनम्र)। अल-मुतामिर ने खालिद से, उन्होंने मुहम्मद बिन सिरीन से रिवायत किया कि: नबी ﷺ नमाज़ के दौरान आसमान की तरफ देखते थे, तो अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने यह आयत नाज़िल फ़रमाई: {जो अपनी नमाज़ में विनम्रता अपनाते हैं}। चुनांचे अल्लाह के रसूल ﷺ वहां देखने लगे जहां वह सजदा करते थे(4)। हुशैम(5) की रिवायत में है: मुसलमान नमाज़ में इधर-उधर देखते थे, यहाँ तक कि अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया {यकीनन मोमिन कामयाब हुए, जो अपनी नमाज़ में विनम्रता अपनाते हैं} तो वे अपनी नमाज़ की तरफ मुतवज्जे हुए और अपने सामने देखने लगे(6)।

और नमाज़ पढ़ने वाले के देखने की जगह के हुक्म के बारे में विद्वानों ने जो कुछ कहा है, वह "अल-बक़रह"(7) में अल्लाह के इस कौल के पास पहले आ चुका है: {तो अपना रुख़ मस्जिद-ए-हराम की तरफ फेर लो} [आयत: 144]।

और "खुशूअ" (विनम्रता) का भाषाई और व्यावहारिक अर्थ भी "अल-बक़रह"(8) में अल्लाह के इस कौल के पास पहले आ चुका है: {और बेशक यह मुश्किल है सिवाय उन लोगों के जो विनम्र हैं} [आयत: 45]।

(1) अल-किराअत अल-शाद्दाह पृ. 97, और देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/ 136। (2) (ज़) में: "और भलाइयां"। (3) 1/ 278 - 279। (4) इसे अल-तबरी 7/17 ने निकाला है, और मुतामिर: वह इब्न सुलेमान अल-तैमी हैं, और खालिद: वह इब्न मेहरान अल-हज्ज़ा हैं। और इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक (3261) (3262), अबू दाऊद ने अल-मरासील (45) में, अल-तबरी 7/17, और अल-बैहकी 2/ 283 ने अय्यूब के माध्यम से इब्न सिरीन से, इसी तरह निकाला है। अल-बैहकी ने कहा: यह महफ़ूज़ मुरसल है। और इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरआन 3/ 1295 में कहा: यह हदीस मक़तूअ मज़्नून (कटी हुई और संदिग्ध) है। (5) (ज़) में: इब्राहिम, और बाकी प्रतियों से जो तय है वह वही है जो

अल-नहहास की अन-नासिह वल-मंसूख 2/ 535 में है। (6) (द) और (म) में: "और वे अपने सामने देखने लगे", और (ख़), (ज़) और (ज़) से जो तय है वह वही है जो अल-नहहास की अन-नासिह वल-मंसूख में है, और हुशैम की रिवायत को अल-तबरी 7/17 और इब्न अबी शैबा 2/ 240 ने निकाला है, उनके माध्यम से, इब्न औन से, इब्न सिरीन से (और शब्द इब्न अबी शैबा के हैं): अल्लाह के रसूल ﷺ नमाज़ में चीज़ों की तरफ देखते थे, अपनी निगाह ऊपर उठाते थे यहाँ तक कि एक आयत नाज़िल हुई; अगर यह वह नहीं थी, तो मुझे नहीं पता कि वह क्या थी: {जो अपनी नमाज़ में विनम्रता अपनाते हैं} उन्होंने कहा: तो नबी ﷺ ने अपना सर झुका लिया। (7) 2/ 444। (8) 2/ 70।

سورة المؤمنون: آیات 1 - 11

7

طلحہ بن مصرف نے پڑھا: «قد أُفْلِح المؤمنون» الف کے ضمہ کے ساتھ فعل مجہول کے طور پر(1)، یعنی: وہ ثواب اور خیر میں باقی رکھے گئے(2)۔ اور "فلاح" کا لغوی اور اصطلاحی معنی "البقرہ"(3) کے شروع میں گزر چکا ہے، اور حمد صرف اللہ ہی کے لیے ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿خَاشِعُونَ﴾ معتمر نے خالد سے، انہوں نے محمد بن سیرین سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ نماز میں آسمان کی طرف دیکھتے تھے، تو اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾۔ چنانچہ رسول اللہ ﷺ وہاں دیکھنے لگے جہاں سجدہ کرتے تھے(4)۔ اور ہشیم(5) کی روایت میں ہے: مسلمان نماز میں ادھر ادھر دیکھتے اور التفات کرتے تھے، یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾ تو وہ اپنی نماز کی طرف متوجہ ہوئے اور اپنے سامنے دیکھنے لگے(6)۔

اور نمازی کے دیکھنے کے مقام کے بارے میں علماء کا جو حکم ہے وہ "البقرہ"(7) میں اس قول کے پاس گزر چکا ہے: ﴿فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ﴾ [آیت: 144]۔

اور "خشوع" کا لغوی اور اصطلاحی معنی بھی "البقرہ"(8) میں اس قول باری تعالیٰ کے پاس گزر چکا ہے: ﴿وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ﴾ [آیت: 45]۔

(1) القراءات الشاذة ص 97، اور دیکھئے المحرر الوجیز 4/ 136۔ (2) (ظ) میں: "والخیرات" (اور بھلائیاں)۔ (3) 278/1 - 279۔ (4) اسے طبری 17/7 نے روایت کیا، اور معتمر: وہ ابن سلیمان التیمی ہیں، اور خالد: وہ ابن مہران الحذاء ہیں۔ اور اسے عبدالرزاق (3261) (3262)،

ابوداؤد نے المراسیل (45) میں، طبری 17/7، اور بیہقی 283/2 میں ایوب کے واسطے سے ابن سیرین سے، اسی طرح روایت کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: یہ محفوظ مرسل ہے۔ اور ابن العربی نے احکام القرآن 1295/3 میں کہا: یہ حدیث مقطوع مظنون ہے۔ (5) (ظ) میں: ابراہیم، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ نحاس کی الناسخ والمنسوخ 535/2 کے موافق ہے۔ (6) (د) اور (م) میں: "وجعلوا ينظرون أمامهم" (اور وہ اپنے سامنے دیکھنے لگے)، اور (خ)، (ز) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ نحاس کی الناسخ والمنسوخ کے موافق ہے، اور ہشیم کی روایت طبری 17/7 اور ابن ابی شیبہ 240/2 نے ان کے واسطے سے، ابن عون سے، ابن سیرین سے روایت کی ہے (اور الفاظ ابن ابی شیبہ کے ہیں): رسول اللہ ﷺ نماز میں کسی چیز کی طرف دیکھ لیتے تھے، اپنی نگاہ بلند کرتے تھے یہاں تک کہ ایک آیت نازل ہوئی؛ اگر یہ نہ تھی تو مجھے نہیں معلوم وہ کیا تھی: ﴿الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾ انہوں نے کہا: تو نبی ﷺ نے اپنا سر جھکا لیا۔ (7) 444/2۔ (8) 70/2۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 1 - 11 8

Humility (Khushu') is centered in the heart. If the heart is humble, then all the limbs are humbled by its humility, for it is their king, as we explained at the beginning of "Al-Baqarah."

One of the scholars, when he established the prayer(1) and stood for it, would be in awe of the Most Merciful, fearing to cast his gaze towards anything or to speak to himself about anything of this world(2).

Ata' said: It is that he should not fiddle with any part of his body during prayer(3).

The Prophet ﷺ saw a man fiddling with his beard during prayer and said: "If this man's heart were humble, his limbs would be humble"(4). Abu Dharr said: The Prophet ﷺ said: "When one of you stands for prayer, mercy faces him, so let him not move the pebbles." Narrated by al-Tirmidhi(5).

And the poet said: Lo, in prayer is goodness(6) and all virtue gathered / For by it the limbs(7) are humbled before Allah.

---

(1) In (ظ) and (د): "When he stood for prayer," and in (ز): "If he established the prayer," and what is established is from (خ) and (م). (2) Al-Kashshaf 3/25. (3) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 3/302. (4) It is found in al-Hakim al-Tirmidhi in "Nawadir al-Usul" 317 from the hadith of Abu Hurairah. Al-Iraqi mentioned it in Al-Fath al-Samawi 2/854, and Tarh al-Tathrib 2/372, and Al-Mughni 'an Haml al-Asfar 1/151 (on the margin of Al-Ihya'), and al-Suyuti in Al-Jami' al-Saghir 5/319 (with its commentary Fayd al-Qadir), and they attributed it to al-Hakim al-Tirmidhi as such, marfu', and they weakened it. Al-Iraqi said in Al-Fath al-Samawi: It contains Sulayman bin Amr Abu Dawud al-Nakha'i, one of those accused of fabricating hadith. End quote. He said in Al-Mughni: Its chain is weak, and it is known to be a saying of Sa'id bin al-Musayyib, narrated by Ibn Abi Shaybah in Al-Musannaf, and in it is an unnamed man. End quote. It is in Musannaf Ibn Abi Shaybah 2/289, and Az-Zuhd by Ibn al-Mubarak (1189) from the path of Ma'mar, and in Musannaf Abd al-Razzaq (3309) from the path of al-Thawri, both from a man from Ibn al-Musayyib. And Abd al-Razzaq also narrated it (3308) from Ma'mar, from Aban, from Ibn al-Musayyib, and Aban - who is Ibn Abi 'Ayyash - is abandoned. (5) In his Sunan, number (379), and its wording is: "When one of you stands for prayer, let him not wipe away the pebbles, for mercy faces him." And he said: A hasan hadith. End quote. And it is in Musnad Ahmad (21330). (6) In (د), (ظ), and (ز): Praise (Al-Hamd). (7) In (ظ): The masters (Al-Arbab), and what is

established is from the rest of the copies, and "Al-Arab" is the plural of "Irb," which is the limb, Al-Qamus al-Muhit (Arb).

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 1 - 11 8

विनम्रता (खुशू) का स्थान हृदय है। यदि हृदय में विनम्रता हो, तो उसके विनम्र होने से शरीर के सभी अंग विनम्र हो जाते हैं; क्योंकि हृदय उनका राजा है, जैसा कि हमने "अल-बक़रह" के आरम्भ में स्पष्ट किया है।

विद्वानों में से एक व्यक्ति जब नमाज़ के लिए खड़ा होता(1), तो वह रहमान (अत्यंत दयालु) से इतना डरता था कि अपनी दृष्टि किसी चीज़ पर डालने या दुनिया की किसी बात के बारे में अपने आप से बात करने से कतराता था(2)।

अता ने कहा: खुशू यह है कि नमाज़ के दौरान वह अपने शरीर के किसी भी हिस्से के साथ न खेले(3)।

नबी ﷺ ने एक व्यक्ति को नमाज़ के दौरान अपनी दाढ़ी के साथ खेलते हुए देखा, तो फ़रमाया: "अगर इस व्यक्ति के दिल में खुशू (विनम्रता) होती, तो उसके अंगों में भी खुशू होती"(4)। अबू ज़र ने कहा: नबी ﷺ ने फ़रमाया: "जब तुम में से कोई नमाज़ के लिए खड़ा होता है, तो रहमत (दया) उसके सामने होती है, इसलिए वह कंकड़ न हिलाए।" इसे तिर्मिज़ी ने रिवायत किया है(5)।

और कवि ने कहा: सुनो, नमाज़ में ही सारी भलाई(6) और श्रेष्ठता है / क्योंकि इसी के द्वारा अंग(7) अल्लाह के सामने झुकते हैं।

---

(1) (ظ) और (द) में: "जब वह नमाज़ के लिए खड़ा हुआ", और (ز) में: "यदि उसने नमाज़ कायम की", और जो स्थापित है वह (خ) और (म) से है। (2) अल-कशशाफ़ 3/25। (3) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/302 में इसका उल्लेख किया है। (4) यह अल-हाकिम अल-तिर्मिज़ी के पास "नवादिद अल-उसूल" 317 में अबू हुरैरा की हदीस से है। और अल-इराकी ने अल-फ़तह अल-समावी 2/854, और तरह अल-तथरीब 2/372, और अल-मुग़नी अन हम्ल अल-असफ़ार 1/151 (अल-एह्या के हाशिये पर) में इसका उल्लेख किया है, और अल-सुयुती ने अल-जामी अल-सग़ीर 5/319 (इसकी व्याख्या फ़ैज़ अल-क़दीर के साथ) में और उन्होंने इसे अल-हाकिम अल-तिर्मिज़ी की ओर मरफ़ू के रूप में संबन्धित किया है, और इसे कमज़ोर बताया है। अल-इराकी ने अल-फ़तह अल-समावी में कहा: इसमें सुलेमान बिन अम्र अबू दाऊद अल-नखई है, जो हदीस गढ़ने के आरोपी लोगों में से एक है। (समाप्त)। और उन्होंने अल-मुग़नी में कहा: इसका सिलसिला कमज़ोर है, और यह मशहूर है कि

यह सईद बिन अल-मुसय्यब का कथन है, जिसे इब्न अबी शैबा ने अल-मुसन्निफ़ में रिवायत किया है, और इसमें एक अनाम व्यक्ति है। (समाप्त)। यह मुसन्निफ़ इब्न अबी शैबा 2/289 में है, और अल-मुबारक की अज़-ज़ुहद (1189) में मअमर के माध्यम से है, और मुसन्निफ़ अब्द अल-रज़्ज़ाक (3309) में अल-थौरी के माध्यम से है, दोनों एक व्यक्ति से और वह इब्न अल-मुसय्यब से। और अब्द अल-रज़्ज़ाक ने भी इसे (3308) मअमर से, अबान से, इब्न अल-मुसय्यब से रिवायत किया है, और अबान - जो इब्न अबी अय्याश है - उसे छोड़ दिया गया है। (5) अपनी सुनन में, संख्या (379), और इसके शब्द हैं: "जब तुम में से कोई नमाज़ के लिए खड़ा हो, तो वह कंकड़ों को न पोंछे, क्योंकि रहमत उसके सामने होती है।" और उन्होंने कहा: हसन हदीस। (समाप्त)। और यह मुसनद अहमद (21330) में है। (6) (द), (ظ), और (ز) में: प्रशंसा (अल-हम्द)। (7) (ظ) में: स्वामी (अल-अरबाब), और बाकी प्रतियों में जो स्थापित है, और "अल-आराब": इरब का बहुवचन है, और वह अंग है, अल-क़ामूस अल-मुहीत (अरब)।

سورة المؤمنون: آیات ۱ - ۱۱ ۸

اور خشوع کا محل دل ہے، پس جب دل میں خشوع پیدا ہوتا ہے تو اس کے خشوع کی وجہ سے تمام اعضاء خشوع اختیار کر لیتے ہیں؛ کیونکہ دل ان کا بادشاہ ہے، جیسا کہ ہم نے "البقرہ" کے شروع میں بیان کیا ہے۔

اور علماء میں سے ایک شخص جب نماز قائم کرتا(۱) اور اس کے لیے کھڑا ہوتا، تو وہ رحمن سے اتنا ڈرتا تھا کہ اپنی نظر کسی چیز کی طرف اٹھانے سے یا اپنے آپ سے دنیا کی کسی چیز کے بارے میں بات کرنے سے کتراتا تھا(۲)۔

اور عطاء نے کہا: وہ یہ ہے کہ نماز میں اپنے جسم کے کسی حصے سے نہ کھیلے(۳)۔

اور نبی ﷺ نے ایک شخص کو نماز میں اپنی داڑھی کے ساتھ کھیلتے ہوئے دیکھا تو فرمایا: "اگر اس شخص کے دل میں خشوع ہوتا تو اس کے اعضاء میں بھی خشوع ہوتا"(٤)۔ اور ابو ذرؓ نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی نماز کے لیے کھڑا ہوتا ہے، تو رحمت اس کے سامنے ہوتی ہے، لہٰذا وہ کنکریوں کو حرکت نہ دے۔" اسے ترمذی نے روایت کیا ہے(٥)۔

اور شاعر نے کہا: خبردار، نماز میں ہی ساری بھلائی(٦) اور فضل جمع ہے / کیونکہ اسی کے ذریعے اعضاء(۷) اللہ کے سامنے جھکتے ہیں۔

---

(۱) (ظ) اور (د) میں ہے: "جب وہ نماز کے لیے کھڑا ہوا"، اور (ز) میں ہے: "اگر اس نے نماز قائم کی"، اور جو متن میں ہے وہ (خ) اور (م) سے ہے۔ (۲) الکشاف ۳ / ۲۵۔ (۳) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۳ / ۳۰۲ میں نقل کیا ہے۔ (٤) یہ حکیم ترمذی کے ہاں "نوادر الاصول" ۳۱۷ میں ابو ہریرہؓ کی حدیث سے ہے۔ اور عراقی نے اسے الفتح السماوی ۲ / ۸۵٤ ، اور طرح التثریب ۲ /

۳۷۲ ، اور المغنی عن حمل الاسفار ۱ / ۱۵۱ (احیاء کے حاشیہ پر) میں نقل کیا ہے، اور سیوطی نے الجامع الصغیر ۵ / ۳۱۹ (فیض القدیر کی شرح کے ساتھ) میں اسے حکیم ترمذی کی طرف مرقوعاً منسوب کیا ہے، اور ان دونوں نے اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ اور عراقی نے الفتح السماوی میں کہا: اس میں سلیمان بن عمرو ابو داؤد النخعی ہے جو حدیث وضع کرنے کے ملزموں میں سے ایک ہے۔ (اھ)۔ اور انہوں نے المغنی میں کہا: اس کی سند ضعیف ہے، اور مشہور یہ ہے کہ یہ سعید بن المسیب کا قول ہے، جسے ابن ابی شیبہ نے المصنف میں روایت کیا ہے، اور اس میں ایک غیر معروف شخص ہے۔ (اھ)۔ اور یہ مصنف ابن ابی شیبہ ۲ / ۲۸۹ میں ہے، اور الزہد لابن المبارک (۱۱۸۹) میں معمر کے واسطے سے ہے، اور مصنف عبد الرزاق (۳۳۰۹) میں ثوری کے واسطے سے ہے، دونوں ایک شخص سے اور وہ ابن المسیب سے۔ اور عبد الرزاق نے اسے بھی روایت کیا ہے (۳۳۰۸) معمر سے، ابان سے، ابن المسیب سے، اور ابان - جو ابن ابی عیاش ہے - متروک ہے۔ (٥) اپنی سنن میں، نمبر (۳۷۹)، اور اس کے الفاظ ہیں: "جب تم میں سے کوئی نماز کے لیے کھڑا ہو تو وہ کنکریوں کو نہ پونچھے، کیونکہ رحمت اس کے سامنے ہوتی ہے۔" اور انہوں نے کہا: حدیث حسن ہے۔ (اھ)۔ اور یہ مسند احمد (۲۱۳۳۰) میں ہے۔ (٦) (د)، (ظ) اور (ز) میں ہے: الحمد۔ (۷) (ظ) میں ہے: الارباب، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے، اور "الآراب": إِرْب کی جمع ہے، اور وہ عضو ہے، القاموس المحیط (أرب)۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 1 - 11 9

The first obligation from the law of our religion, and the last to remain when religion is lifted. Whoever stands for the Takbir, mercy meets him, and he is like a servant knocking at his master's door. During his prayer, he becomes a confidant to the Lord of the Throne; oh, how blessed he would be if he were humble.

Abu Imran al-Jawni narrated: It was said to Aisha: "What was the character of the Messenger of Allah ﷺ?" She said: "Do you read Surah Al-Mu'minun?" It was said: "Yes." She said: "Read it." So he read to her: {Successful indeed are the believers} until he reached {those who are strictly observant of their prayers} (2).

Al-Nasa'i narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): The Messenger of Allah ﷺ used to glance sideways in his prayer, to the right and left, but he would not turn his neck behind his back (3). Ka'b ibn Malik said in his long narration: "Then I would pray near him - meaning the Prophet ﷺ - and steal glances at him. When I turned to my prayer, he would look at me, and when I turned toward him, he would turn away from me..." to the end of the Hadith (4); and he did not command him to repeat [the prayer].

Thirdly: People disagreed about humility (Khushu'): Is it one of the obligatory parts of prayer, or one of its virtues and completions? There are two opinions, and the correct one is the first. Its place is the heart.

---

(1) In (Z): Since. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/45. The Hadith was narrated by Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (308), Al-Nasa'i in Al-Sunan al-Kubra (11287), and Al-Hakim 2/392 via Abu Imran al-Jawni from Yazid ibn Babnus who said: I said to Aisha... Regarding Yazid ibn Babnus, Al-Hafiz said in Al-Taqrib: Acceptable. i.e., when followed, but he was alone in reporting it and was not followed. (3) Sunan al-Nasa'i 3/9. It was also narrated by Ahmad (2485), Abu Dawood - as in Tuhfat al-Ashraf 5/117 - Al-Tirmidhi (587), Al-Daraqutni (1864), Al-Hakim 1/236-237, and Al-Bayhaqi 2/13. Al-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) Hadith. Al-Hakim authenticated its chain. Al-Daraqutni said: Al-Fadl ibn Musa reported it alone from Abdullah ibn Said ibn Abi Hind as connected (muttasil), while others reported it as interrupted (mursal). Similarly, Al-Bayhaqi said this, and Abu Dawood authenticated the mursal version of it. Ibn Hajar said in Al-Taqrib: Al-Fadl ibn Musa is trustworthy and established, and sometimes reports strange things. The word "yalhaz" (glances) is from "lahz," which is looking out of the corner of the eye nearest the temple. Al-Nihayah (L-H-Z). (4) Narrated by Al-Bukhari

(4418) and Muslim (2769). It is in Ahmad (15789) and previously mentioned in 10/412 and following.

सूरा अल-मुमिनून: आयतें 1 - 11 9

हमारे धर्म के कानून का पहला दायित्व, और धर्म उठा लिए जाने पर शेष रहने वाला अंतिम। जो कोई तकबीर के लिए खड़ा होता है, रहमत उससे मिलती है, और वह उस दास की तरह होता है जो अपने स्वामी का दरवाजा खटखटाता है। अपनी प्रार्थना के दौरान वह अर्श के रब का राज़दार बन जाता है; आह, वह कितना धन्य होता यदि वह विनम्र होता।

अबू इमरान अल-जौनी ने रिवायत की: आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से पूछा गया: "अल्लाह के रसूल ﷺ का अख़्लाक़ (चरित्र) कैसा था?" उन्होंने कहा: "क्या तुम सूरा अल-मुमिनून पढ़ते हो?" कहा गया: "हाँ।" उन्होंने कहा: "इसे पढ़ो।" तो उन्होंने उनके सामने पढ़ा: {सफल हो गए वे ईमान वाले} यहाँ तक कि वे पहुँच गए: {जो अपनी नमाज़ों की पूरी निगरानी करते हैं} (2)।

अल-नसाई ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की: अल्लाह के रसूल ﷺ अपनी नमाज़ में अपनी आँखों के कोनों से दाएं और बाएं देख लेते थे, लेकिन आप अपनी गर्दन अपनी पीठ के पीछे नहीं मोड़ते थे (3)। का'ब बिन मालिक ने अपनी लंबी हदीस में कहा: "फिर मैं उनके पास - यानी नबी ﷺ के पास - नमाज़ पढ़ता और उन्हें चोरी-छिपे देखता। जब मैं अपनी नमाज़ की ओर ध्यान देता, तो वह मुझे देखते, और जब मैं उनकी ओर मुड़ता, तो वह मुझसे मुँह फेर लेते..." हदीस के अंत तक (4); और उन्होंने उसे नमाज़ दोहराने का आदेश नहीं दिया।

तीसरा: खुशु (विनम्रता) के बारे में लोगों में मतभेद है, क्या यह नमाज़ के फ़राएज़ (अनिवार्य कार्यों) में से है, या इसके फ़ज़ाइल (गुणों) और पूर्णताओं में से है? इसके दो विचार हैं, और सही पहला है। इसका स्थान हृदय है।

---

(1) (ज़) में: चूंकि। (2) अन-नुकात वल-उयून 4/45। हदीस बुखारी द्वारा अल-अदब अल-मुफ़रद (308), अल-नसाई द्वारा अल-सुनन अल-कुबरा (11287), और अल-हाकिम 2/392 में अबू इमरान अल-जौनी के माध्यम से यज़ीद बिन बाबनूस से वर्णित है जिन्होंने कहा: मैंने आयशा से कहा... यज़ीद बिन बाबनूस के बारे में अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में कहा: स्वीकार्य। यानी जहाँ अनुसरण किया गया हो, लेकिन वह इसे रिपोर्ट करने में अकेले थे, और उनका अनुसरण नहीं किया गया। (3) सुनन अन-नसाई 3/9। इसे अहमद (2485), अबू दाऊद - जैसा कि तुहफ़त अल-अशरफ़ 5/117 में है - अल-तिर्मिज़ी (587), अल-दाराकुतनी (1864), अल-हाकिम 1/236-237, और अल-बैहकी 2/13 ने भी वर्णित किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक ग़रीब हदीस है। अल-हाकिम ने इसकी शृंखला को

प्रमाणित किया। अल-दाराकुतनी ने कहा: अल-फ़ज़ल बिन मूसा ने इसे अकेले अब्दुल्ला बिन सईद बिन अबी हिंद से मुत्तसिल (जुड़ा हुआ) के रूप में रिपोर्ट किया, जबकि अन्य ने इसे मुरसल (टूटा हुआ) के रूप में रिपोर्ट किया। इसी तरह अल-बैहकी ने कहा, और अबू दाऊद ने इसके मुरसल संस्करण को प्रमाणित किया। इब्न हजर ने अल-तक़रीब में कहा: अल-फ़ज़ल बिन मूसा विश्वसनीय और स्थापित हैं, और कभी-कभी अजीब बातें रिपोर्ट करते हैं। और उनका कहना: "यलहज़ु" (झलक देखता है): लहज़ से है, जिसका अर्थ है कनखियों से देखना जो कान के पास के हिस्से की ओर हो। अल-निहाया (ल-ह-ज़)। (4) बुखारी (4418) और मुस्लिम (2769) द्वारा वर्णित। यह अहमद (15789) में है और पहले 10/412 और उसके बाद के पन्नों पर आ चुका है।

سورة المومنون: آیات ۱ - ۱۱ ۹

اور ہمارے دین کی شریعت کا پہلا فرض، اور سب سے آخری چیز جو باقی رہ جائے گی جب دین اٹھا لیا جائے گا۔ پس جو تکبیر کے لیے کھڑا ہوا اسے رحمت ملی، اور وہ اس غلام کی مانند ہوا جو اپنے آقا کا دروازہ کھٹکھٹاتا ہے۔ اور وہ اپنی نماز کے دوران عرش کے رب کا ہم کلام بن جاتا ہے؛ پس کیا ہی خوش نصیبی ہوتی اگر وہ خشوع اختیار کرتا۔

ابو عمران الجونی سے روایت ہے کہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے پوچھا گیا: رسول اللہ ﷺ کا اخلاق کیسا تھا؟ انہوں نے فرمایا: کیا تم سورۃ المومنون پڑھتے ہو؟ کہا گیا: ہاں۔ انہوں نے فرمایا: پڑھو، تو انہوں نے ان کے سامنے پڑھا: ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ یہاں تک کہ وہ ﴿يُحَافِظُونَ﴾ تک پہنچ گئے (۲)۔

اور نسائی نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ اپنی نماز میں دائیں اور بائیں گوشۂ چشم سے دیکھ لیا کرتے تھے، اور اپنی گردن اپنی پیٹھ کے پیچھے نہیں موڑتے تھے (۳)۔ کعب بن مالک نے اپنی طویل حدیث میں فرمایا: پھر میں آپ ﷺ کے قریب نماز پڑھتا اور کنکھیوں سے آپ کو دیکھتا، جب میں اپنی نماز کی طرف متوجہ ہوتا تو آپ ﷺ میری طرف دیکھتے، اور جب میں آپ کی طرف مڑتا تو آپ ﷺ مجھ سے رخ پھیر لیتے... الحدیث (۴)؛ اور آپ ﷺ نے انہیں نماز لوٹانے کا حکم نہیں دیا۔

تیسری بات: خشوع کے بارے میں لوگوں میں اختلاف ہے کہ کیا یہ نماز کے فرائض میں سے ہے، یا اس کے فضائل اور اسے مکمل کرنے والی چیزوں میں سے ہے؟ اس میں دو قول ہیں، اور صحیح پہلا قول ہے، اور اس کا مقام دل ہے۔

(۱) نسخہ (ظ) میں: إذ۔ (۲) النکت والعیون ۴۵/۴، اور یہ حدیث امام بخاری نے الادب المفرد (۳۰۸)، نسائی نے السنن الکبریٰ (۱۱۲۸۷)، اور حاکم نے ۳۹۲/۲ میں ابو عمران الجونی کے واسطے سے یزید بن بابنوس سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے حضرت عائشہ سے عرض کیا... یزید بن بابنوس کے بارے میں حافظ ابن حجر نے التقریب میں کہا: مقبول ہے۔ یعنی جہاں ان کی متابعت کی گئی ہو، لیکن اس روایت میں وہ اکیلے ہیں اور ان کی متابعت نہیں کی گئی۔ (۳) سنن نسائی ۹/۳، اور اسے احمد (۲۴۸۵)، ابو داؤد - جیسا کہ تحفۃ الاشراف ۱۱۷/۵ میں ہے - ترمذی (۵۸۷)، دارقطنی (۱۸۶۴)، حاکم ۲۳۶/۱ - ۲۳۷، اور بیہقی ۱۳/۲ نے بھی روایت کیا ہے۔ امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے۔ امام حاکم نے اس کی سند کو صحیح قرار دیا ہے۔ امام دارقطنی نے کہا: فضل بن موسیٰ اسے عبداللہ بن سعید بن ابی ہند سے متصل روایت کرنے میں اکیلے ہیں، جبکہ دیگر نے اسے مرسل روایت کیا ہے۔ اسی طرح امام بیہقی نے بھی کہا، اور امام ابو داؤد نے اس کی مرسل روایت کو صحیح قرار دیا۔ ابن حجر نے التقریب میں کہا: فضل بن موسیٰ ثقہ ثبت ہیں اور کبھی کبھار غریب روایت کر دیتے ہیں۔ اور آپ ﷺ کا قول: 'یلحظ' (کنکھیوں سے دیکھنا): 'لحظ' سے ہے، اور وہ آنکھ کے اس گوشے سے دیکھنا ہے جو کنپٹی کے ساتھ ہوتا ہے۔ النہایہ (لحظ)۔ (۴) اسے بخاری (۴۴۱۸) اور مسلم (۲۷۶۹) نے روایت کیا ہے، اور یہ احمد (۱۵۷۸۹) میں ہے اور اس کا ذکر پہلے ۴۱۲/۱۰ اور اس کے بعد ہو چکا ہے۔

"And it is the first knowledge to be taken away from the people"; this was stated by 'Ubadah ibn al-Samit, narrated by al-Tirmidhi from the hadith of Jubayr ibn Nufayr from Abu al-Darda', and he said: "This is a hasan gharib hadith"(1). Al-Nasa'i also narrated it from the hadith of Jubayr ibn Nufayr, from 'Awf ibn Malik al-Ashja'i via a sound (sahih) chain(2). Abu 'Isa said(3): "And Mu'awiyah ibn Salih is trustworthy according to the people of hadith, and we do not know of anyone who spoke [critically] of him except Yahya ibn Sa'id al-Qattan."

I say: Mu'awiyah ibn Salih Abu 'Amru - and it is said: Abu 'Umar(4) - al-Hadrami al-Himsi, the judge of Andalusia. Abu Hatim al-Razi was asked about him and said: "Righteous in hadith (salih al-hadith), his hadith is recorded but not used as a sole proof (la yuhtajju bihi)." The opinion of Yahya ibn Ma'in about him differed, and he was declared trustworthy by 'Abd al-Rahman ibn Mahdi, Ahmad ibn Hanbal, and Abu Zur'ah al-Razi(5). Muslim used him as a proof in his "Sahih".

The meaning of "laghw" (idle talk) and "zakat" has already been mentioned in [the commentary on] "Al-Baqarah"(6), so there is no point in repeating it.

Al-Dahhak said: Idle talk here means shirk (polytheism). Al-Hasan said: It means all acts of disobedience. This is a comprehensive statement that includes the opinion of those who said it is shirk, and those who said it is singing; as Malik ibn Anas narrated from Muhammad ibn al-Munkadir(7), as its explanation will follow in "Luqman"(8).

(1) Sunan al-Tirmidhi, no. (2653), and it is via Mu'awiyah ibn Salih, from 'Abd al-Rahman ibn Jubayr ibn Nufayr, from his father, from him. (2) Al-Sunan al-Kubra by al-Nasa'i (5878), and narrated by Ahmad (23990), and al-Bukhari in "Khalq Af'al al-'Ibad" (337), (338), and (339). (3) He is al-Tirmidhi, and this statement of his follows the aforementioned hadith. (4) Thus he said, and he is known by two kunyas: Abu 'Amru and Abu 'Abd al-Rahman, and perhaps "Abu 'Umar" is a distortion of "Abu 'Amru". See Tahdhib al-Kamal. (5) In Al-Jarh wa al-Ta'dil by Ibn Abi Hatim 8 / 382 - 383. (6) 2/ 23 - 24, 4 / 17. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/ 109 - 110, and 'Abd al-Razzaq narrated the statement of al-Hasan in his Tafsir 2/ 43, and al-Tabari 11/ 17. (8) In the commentary of its sixth verse.

सूरह अल-मुमिनून: आयत 1 - 11 | 10

"और यह पहला ज्ञान है जिसे लोगों से उठा लिया जाएगा"; यह उबादा इब्न अल-सामित ने कहा, इसे अल-तिर्मिज़ी ने जुबैर इब्न नुफ़ैर की हदीस से अबू अद-दर्दा से रिवायत किया है, और उन्होंने कहा: "यह एक हसन ग़रीब हदीस है"(1)। और अन-नसाई ने इसे जुबैर इब्न नुफ़ैर की हदीस से भी रिवायत किया है, औफ़ इब्न मलिक अल-अशजाई से एक सही मार्ग के माध्यम से(2)। अबू ईसा ने कहा(3): "और मुआविया इब्न सालेह हदीस के लोगों के अनुसार भरोसेमंद हैं, और हम याह्या इब्न सईद अल-कत्तान के अलावा किसी को नहीं जानते जिसने उनके बारे में [आलोचनात्मक] बात की हो।"

मैंने कहा: मुआविया इब्न सालेह अबू अम्र - और कहा जाता है: अबू उमर(4) - अल-हदरामी अल-हिम्सी, अंदालुसिया के न्यायाधीश। अबू हातिम अल-राज़ी से उनके बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "हदीस में नेक (सालेह अल-हदीस), उनकी हदीस लिखी जाती है लेकिन उसे दलील के रूप में इस्तेमाल नहीं किया जाता।" याह्या इब्न मुईन की उनके बारे में राय अलग-अलग थी, और अब्द अल-रहमान इब्न महदी, अहमद इब्न हंबल और अबू ज़ुराह अल-राज़ी ने उन्हें भरोसेमंद बताया(5)। और मुस्लिम ने अपनी "सहीह" में उनसे दलील ली है।

"लग़्व" (व्यर्थ बात) और "ज़कात" का अर्थ "अल-बक़रह"(6) में पहले ही आ चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है।

अल-दह्हाक ने कहा: यहाँ लग़्व का अर्थ शिर्क(बहुदेववाद) है। अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ सभी पाप हैं। यह एक व्यापक कथन है जिसमें उनका मत भी शामिल है जिन्होंने कहा कि यह शिर्क है, और उनका भी जिन्होंने कहा कि यह गायन है; जैसा कि मलिक इब्न अनस ने मुहम्मद इब्न अल-मुनकादिर(7) से रिवायत किया है, जैसा कि "लुक़मान"(8) में इसका विवरण आएगा।

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी संख्या (2653), और यह मुआविया इब्न सालेह के माध्यम से है, अब्द अल-रहमान इब्न जुबैर इब्न नुफ़ैर से, अपने पिता से। (2) अन-नसाई की अल-सुनन अल-कुबरा (5878), और इसे अहमद (23990) ने और अल-बुखारी ने "खल्क अफ़आल अल-इबाद" (337), (338) और (339) में उद्धृत किया है। (3) वह अल-तिर्मिज़ी हैं, और उनका यह कथन पिछली हदीस के बाद है। (4) ऐसा उन्होंने कहा, और उनकी दो कुनियत प्रसिद्ध हैं: अबू अम्र और अबू अब्द अल-रहमान, और शायद "अबू उमर" "अबू अम्र" का विकृत रूप है। तहज़ीब अल-कमाल देखें। (5) इब्न अबी हातिम की अल-जर्ह वल-तादील में 8 / 382 - 383। (6) 2/ 23 - 24, 4 / 17। (7) अल-नहहास द्वारा इराब

अल-कुरान 3/ 109 - 110, और अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/ 43 में अल-हसन का कथन उद्धृत किया, और अल-तब़री 11/ 17। (8) उसकी छठी आयत की व्याख्या में।

سورة المومنون: آیات 1 - 11 | 10

"اور یہ پہلا علم ہے جو لوگوں سے اٹھا لیا جائے گا"؛ یہ عبادہ بن الصامت نے کہا، اسے ترمذی نے جبیر بن نفیر کی حدیث سے ابو الدرداء سے روایت کیا ہے، اور انہوں نے کہا: "یہ حدیث حسن غریب ہے"(1)۔ اور اسے نسائی نے جبیر بن نفیر کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے، عوف بن مالک الاشجعی سے ایک صحیح سند کے ذریعے(2)۔ ابو عیسیٰ نے کہا(3): "اور معاویہ بن صالح اہل حدیث کے نزدیک ثقہ ہیں، اور ہم یحییٰ بن سعید القطان کے علاوہ کسی کو نہیں جانتے جس نے ان کے بارے میں [جرح کی] بات کی ہو۔"

میں نے کہا: معاویہ بن صالح ابو عمرو - اور کہا جاتا ہے: ابو عمر(4) - الحضرمی الحمصی، اندلس کے قاضی۔ ابو حاتم الرازی سے ان کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "صالح الحدیث، ان کی حدیث لکھی جاتی ہے لیکن اس سے حجت نہیں پکڑی جاتی۔" ان کے بارے میں یحییٰ بن معین کی رائے مختلف تھی، اور عبدالرحمن بن مہدی، احمد بن حنبل اور ابو زرعہ الرازی نے انہیں ثقہ قرار دیا(5)۔ اور مسلم نے اپنی "صحیح" میں ان سے احتجاج کیا ہے۔

اور "البقرہ" میں "لغو" اور "زکوٰۃ" کا معنی گزر چکا ہے(6)، لہذا اعادے کا کوئی فائدہ نہیں۔

ضحاک نے کہا: یہاں لغو سے مراد شرک ہے۔ حسن نے کہا: اس سے مراد تمام معاصی (گناہ) ہیں۔ پس یہ ایک جامع قول ہے جس میں ان کا قول بھی داخل ہو جاتا ہے جنہوں نے کہا کہ یہ شرک ہے، اور ان کا قول بھی جنہوں نے کہا کہ یہ غنا (گانا) ہے؛ جیسا کہ مالک بن انس نے محمد بن المنکدر(7) سے روایت کیا ہے، جیسا کہ "لقمان"(8) میں اس کا بیان آئے گا۔

(1) سنن ترمذی رقم (2653)، اور یہ معاویہ بن صالح کے واسطے سے ہے، عبدالرحمن بن جبیر بن نفیر سے، انہوں نے اپنے والد سے۔ (2) السنن الکبریٰ للنسائی (5878)، اور اسے احمد (23990) نے، اور بخاری نے "خلق افعال العباد" (337) اور (338) اور (339) میں روایت کیا ہے۔ (3) وہ ترمذی ہیں، اور ان کا یہ قول مذکورہ حدیث کے بعد ہے۔ (4) اسی طرح انہوں نے کہا، اور ان کی دو کنیتیں مشہور ہیں: ابو عمرو اور ابو عبدالرحمن، اور شاید "ابو عمر" "ابو عمرو" کی تحریف ہے۔ تہذیب الکمال ملاحظہ کریں۔ (5) ابن ابی حاتم کی الجرح والتعدیل میں 8/ 382 - 383۔ (6) 2/ 23 - 24 ، 17/ 4۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 3/ 109 - 110 ، اور حسن کا قول عبدالرزاق نے اپنی تفسیر 2/ 43 میں، اور طبری نے 11/ 17 میں روایت کیا ہے۔ (8) اس کی چھٹی آیت کی تفسیر میں۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 1 - 11

11

And the meaning of "fa'ilun" (doers) is: performers, and it is eloquent, and it has appeared in the speech of the Arabs. Umayya ibn Abi al-Salt said(1): "Those who feed people in the barren year, and the doers (performers) of Zakat." Fourth: The Almighty's saying: {And those who guard their private parts} Ibn al-Arabi said(2): It is one of the strange things of the Quran that these ten verses are general for men and women, like other Quranic expressions that are inclusive of them; they are general to them, except for His saying: {And those who guard their private parts}, for He addressed men specifically and not wives, proven by His saying: {Except with their wives or those their right hands possess} [and there is no permissibility between women and what their right hands possess in terms of the private parts], and a woman guarding her private parts is known from other evidence, such as the verses of modesty in general and specifically, and other evidence. I say: Based on this interpretation of the verse, it is not permissible for a woman to be cohabited with by one whom she possesses, by consensus of the scholars; because she is not included in the verse. However, if she manumitted him after possessing him, it is permissible for him to marry her, as it is permissible for someone else according to the majority. It was narrated from Ubayd Allah ibn Abd Allah ibn Utbah, al-Sha'bi, and al-Nakha'i that if she manumitted him at the time she possessed him, they would remain in their marriage. Abu Umar(3) said: No one from the jurists of the metropolises says this; because by her possessing him(4) according to them, the marriage between them is invalidated. This is not a divorce; it is rather an annulment of the marriage. If she manumitted him after possessing him, he could only return to her through a new marriage, even if she were in her waiting period (iddah) from him. Fifth: Muhammad ibn Abd al-Hakam said: I heard Harmalah ibn Abd al-Aziz say: I asked Malik about a man who masturbates, and he recited this verse: {And those who guard their private parts} until...

(1) His Diwan, p. 30. (2) In Ahkam al-Quran 3/1298 and what will appear between brackets is from it. (3) In al-Istidhkar 16/317 and what precedes it is from it. (4) In (m) and (d): her possession of him.

सूरा अल-मुमिनून: आयतें 1 - 11

11

और "फ़ाइलून" (करने वाले) का अर्थ है: निष्पादक, और यह प्रभावशाली भाषा है और अरबों की वाणी में आया है। उमय्या इब्न अबी अल-सल्त ने कहा(1): "वे जो सूखे के वर्ष में भोजन कराते हैं, और ज़कात के करने वाले (अदा करने वाले)।" चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे जो अपनी लज्जा अंगों की रक्षा करते हैं} इब्न अल-अरबी ने कहा(2): कुरान की अजीब चीजों में से एक यह है कि ये दस आयतें पुरुषों और महिलाओं दोनों के लिए सामान्य हैं, कुरान के अन्य शब्दों की तरह जो उनके लिए समावेशी हैं; वे उनके लिए सामान्य हैं, सिवाय उनके इस कथन के {और वे जो अपनी लज्जा अंगों की रक्षा करते हैं}, क्योंकि उन्होंने विशेष रूप से पुरुषों को संबोधित किया है न कि पत्नियों को, जैसा कि उनके इस कथन से सिद्ध होता है: {सिवाय अपनी पत्नियों के या जिनके उनके दाहिने हाथ मालिक हैं} [और महिलाओं और उनके स्वामित्व वाली दासियों के बीच लज्जा अंगों के मामले में कोई अनुमति नहीं है], और एक महिला द्वारा अपने लज्जा अंगों की रक्षा करना अन्य प्रमाणों से ज्ञात होता है, जैसे सामान्य और विशेष रूप से पवित्रता की आयतें, और अन्य प्रमाण। मैं कहता हूँ: आयत की इस व्याख्या के आधार पर, विद्वानों की सर्वसम्मति से किसी महिला के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह उस व्यक्ति के साथ सहवास करे जिसका वह स्वामित्व रखती है; क्योंकि वह आयत में शामिल नहीं है। हालाँकि, यदि वह उसे अपना मालिक बनाने के बाद मुक्त कर देती है, तो उसके लिए उससे विवाह करना जायज़ है, जैसा कि बहुमत के अनुसार किसी अन्य के लिए जायज़ है। उबैद अल्लाह इब्न अब्द अल्लाह इब्न उतबाह, अल-शाबी और अल-नखई से वर्णित है कि यदि उसने उसे मालिक बनते समय ही मुक्त कर दिया होता, तो वे अपने विवाह पर बने रहते। अबू उमर(3) ने कहा: शहरों के फकीहों में से कोई भी ऐसा नहीं कहता; क्योंकि उनके अनुसार उसके स्वामित्व(4) से उनके बीच विवाह अमान्य हो जाता है। यह तलाक नहीं है; बल्कि यह विवाह का विलोपन (निरसन) है। यदि उसने उसे अपना मालिक बनाने के बाद मुक्त कर दिया, तो वह केवल एक नए विवाह के माध्यम से उसके पास लौट सकता है, भले ही वह उससे इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में हो। पाँचवाँ: मुहम्मद इब्न अब्द अल-हकम ने कहा: मैंने हरमला इब्न अब्द अल-अज़ीज़ को कहते सुना: मैंने मालिक से उस व्यक्ति के बारे में पूछा जो हस्तमैथुन करता है, तो उन्होंने इस आयत का पाठ किया: {और वे जो अपनी लज्जा अंगों की रक्षा करते हैं} तक...

(1) उनका दीवान, पृ. 30. (2) अहकाम अल-कुरान 3/1298 में और जो कोष्ठक के बीच दिखाई देगा वह उसी से है। (3) अल-इस्तिधकार 16/317 में और उससे पहले का भाग उसी से है। (4) (म) और (द) में: उसका स्वामित्व।

سورة المومنون: آیات ۱ - ۱۱

۱۱

اور "فاعلون" کا معنی ہے: ادا کرنے والے، اور یہ فصیح ہے، اور عربوں کے کلام میں آیا ہے، امیہ بن ابی الصلت نے کہا(۱): "قحط کے سال میں کھانا کھلانے والے اور زکوٰۃ ادا کرنے والے" چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ﴾ (اور وہ جو اپنی شرمگاہوں کی حفاظت کرتے ہیں) ابن العربی(۲) نے کہا: قرآن کی عجیب باتوں میں سے ایک یہ ہے کہ یہ دس آیات مردوں اور عورتوں دونوں کے لیے عام ہیں، قرآن کے دیگر الفاظ کی طرح جو ان دونوں کے لیے ہوتے ہیں، تو یہ ان کے لیے عام ہیں سوائے اس کے ارشاد ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ﴾ کے، کیونکہ اس میں خاص طور پر مردوں کو مخاطب کیا گیا ہے نہ کہ بیویوں کو، اس کی دلیل اس کا یہ قول ہے: ﴿إِلَّا عَلَى أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ﴾ (سوائے اپنی بیویوں کے یا ان کے جن کے ان کے دائیں ہاتھ مالک ہیں) [اور عورتوں اور ان کی ملکیت کے درمیان شرمگاہ کے معاملے میں کوئی حلت نہیں ہے]، اور عورت کا اپنی شرمگاہ کی حفاظت کرنا دیگر دلائل سے معلوم ہوا ہے، جیسے عمومی اور خصوصی طور پر پردے اور پاکدامنی کی آیات، اور ان کے علاوہ دیگر دلائل۔ میں کہتا ہوں: اور آیت کی اس تاویل پر، علماء کے اجماع کے مطابق کسی عورت کے لیے یہ حلال نہیں ہے کہ اس کا غلام (جس کی وہ مالک ہے) اس سے صحبت کرے؛ کیونکہ وہ عورت اس آیت میں داخل نہیں ہے، لیکن اگر وہ اس کا مالک بننے کے بعد اسے آزاد کر دے، تو جمہور کے نزدیک اس کے لیے اس سے نکاح کرنا جائز ہے جیسے کسی دوسرے کے لیے جائز ہے۔ عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ، شعبی اور نخعی سے مروی ہے کہ: اگر اس نے اسے مالک بنتے ہی آزاد کر دیا ہوتا تو وہ اپنے نکاح پر رہتے۔ ابو عمر(۳) نے کہا: شہروں کے فقہاء میں سے کوئی

بھی یہ نہیں کہتا؛ کیونکہ ان کے نزدیک اس کی ملکیت(۴) سے ان کے درمیان نکاح باطل ہو جاتا ہے، اور یہ طلاق نہیں ہے، بلکہ یہ نکاح کا فسخ ہے؛ اور اگر اس نے اس کا مالک بننے کے بعد اسے آزاد کیا، تو وہ نئے نکاح کے بغیر اس سے رجوع نہیں کر سکتا، چاہے وہ اس کی عدت ہی میں کیوں نہ ہو۔ پانچویں بات: محمد بن عبد الحکم نے کہا: میں نے حرملہ بن عبد العزیز کو کہتے سنا: میں نے مالک سے اس شخص کے بارے میں پوچھا جو ہاتھ سے شہوت پوری کرتا ہے (مشت زنی کرتا ہے)، تو انہوں نے یہ آیت پڑھی: ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ﴾ یہاں تک کہ...

(۱) ان کا دیوان، ص ۳۰۔ (۲) احکام القرآن ۳/۱۲۹۸ میں اور جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) الاستذکار ۱۶/۳۱۷ میں اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔ (۴) (م) اور (د) میں: اس کا مالک ہونا۔

Surah Al-Mu'minun, Verses 1-11 12

His saying: {the transgressors}. And this is because they use the metonym "Umara" for the penis; and about it, the poet says: If you settle in a valley where there is no companion *** then whip Umara, for there is no disease and no blame (1). The people of Iraq call it: masturbation (istimna'), which is the "istif'al" form from "maniy" (semen) (2). Ahmad ibn Hanbal, despite his piety, permits it (3), and argues that it is the expulsion of excess from the body, thus it is permissible in case of need; its basis is venesection (fasd) (4) and cupping (hijama). The general body of scholars is for its prohibition. Some scholars said: it is like acting upon oneself, and it is a sin introduced by Satan and spread among people until it became a [debated] issue (5), and would that it had never been mentioned. Even if proof were established for its permissibility, a man of dignity would shun it due to its meanness. If it is said: "It is better than marrying a female slave," we say: "Marrying a female slave—even if she were a non-believer according to the opinion of some scholars—is better than this." Although someone has said that too, the evidence for masturbation is weak, and it is a disgrace for a base man, so how about a man of status?! (6). Sixth: The Almighty's saying: {Except from their wives} Al-Farra' said: meaning: [except] from their wives whom Allah has permitted for them, they do not exceed [them] (7). {Or those their right hands possess} is in the genitive case, conjoined...

---

(1) Kitab al-Hayawan by al-Jahiz 5/179. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1298, and what follows it is from him. (3) Thus the author quoted from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1298, attributed to Imam Ahmad. What is reported from Ahmad are two views, the more correct of which is that masturbation is haram, and the other is that it is disliked in case of necessity. See Al-Qawa'id by Ibn Rajab 246, Fatawa Ibn Taymiyyah 34/229 and 231, Kashshaf al-Qina' 6/124, and Al-Insaf 26/466. (4) In (kh) and (zha): "so it is permissible in case of need like venesection." (5) In (m): "a saying." Likewise in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1299. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1298-1299. (7) In (d), (z), (zha), and (m): "they exceed", and what is established is from (kh). It came in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/231: "those whom Allah has permitted for them of the four, do not exceed."

सूरा अल-मुमिनून, आयत 1-11 12

उनका कथन: {उल्लंघन करने वाले}। और यह इसलिए है क्योंकि वे लिंग के लिए "उमैरा" शब्द का प्रयोग करते हैं; और इसके बारे में कवि कहता है: यदि तुम किसी ऐसी घाटी में बसो जहाँ कोई साथी न हो *** तो उमैरा को कोड़े मारो, न कोई रोग है और न ही कोई दोष (1)। इराक के लोग इसे "इस्तिम्ना" (हस्तमैथुन) कहते हैं, जो "मनी" (वीर्य) से बना एक शब्द है (2)। अहमद इब्न हंबल, अपनी धर्मपरायणता के बावजूद, इसे अनुमति देते हैं (3), और तर्क देते हैं कि यह शरीर से अतिरिक्त पदार्थ को बाहर निकालना है, इसलिए आवश्यकता के समय यह अनुमत है; इसका आधार "फ़सद" (रक्तमोक्षण) (4) और "हिजामा" (कपिंग) है। विद्वानों का सामान्य मत इसके निषेध (हराम) पर है। कुछ विद्वानों ने कहा: यह स्वयं पर कार्य करने जैसा है, और यह शैतान द्वारा शुरू किया गया एक पाप है जिसे उसने लोगों के बीच फैलाया, यहाँ तक कि यह एक मुद्दा बन गया (5), और काश इसे कभी कहा ही न गया होता। यदि इसकी अनुमति का कोई प्रमाण भी होता, तो भी एक प्रतिष्ठित व्यक्ति अपनी नीचता के कारण इससे दूर रहता। यदि यह कहा जाए: "यह एक दासी से विवाह करने से बेहतर है," तो हम कहते हैं: "दासी से विवाह करना—भले ही वह कुछ विद्वानों के मत के अनुसार काफिर हो—इससे बेहतर है।" हालांकि कुछ लोगों ने यह भी कहा है, लेकिन हस्तमैथुन का प्रमाण कमजोर है, और यह एक नीच आदमी के लिए कलंक है, तो फिर एक प्रतिष्ठित व्यक्ति के लिए कैसा होगा?! (6)। छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {सिवाय अपनी पत्नियों के} अल-फ़र्रा ने कहा: यानी: [सिवाय] उनकी पत्नियों के जिन्हें अल्लाह ने उनके लिए जायज़ किया है, वे [उनसे] आगे नहीं बढ़ते (7)। {या जिनके वे मालिक हैं} यहाँ 'जर' (अधोमुखी स्वर) की स्थिति में है, जो जुड़ा हुआ है...

---

(1) अल-जाहिज़ की किताब अल-हयवान 5/179। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1298, और उसके बाद का हिस्सा उन्हीं से है। (3) लेखक ने इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1298 से इसे इमाम अहमद के नाम से उद्धृत किया है। अहमद से जो बातें रिपोर्ट की गई हैं, उनमें दो मत हैं, जिनमें से अधिक सही यह है कि हस्तमैथुन हराम है, और दूसरा यह कि आवश्यकता के समय यह नापसंद (मक़रूह) है। इब्न रजब की अल-क़वाइद 246, इब्न तैमिया के फ़तवे 34/229 और 231, कशशाफ़ अल-क़िना 6/124, और अल-इंसाफ़ 26/466 देखें। (4) (ख़) और (ज़) प्रतियों में: "तो ज़रूरत के समय फ़सद की तरह जायज़ है।" (5) (म) प्रति में: "एक बात"। इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1299 में भी ऐसा ही है। (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1298 - 1299। (7) (द), (ज़), (ज़) और (म) प्रतियों में: "वे आगे बढ़ते हैं",

और (ख़) से पुष्ट है। अल-फ़र्रा की मा'नी अल-क़ुरआन 2/231 में आया है: "वे जिन्हें अल्लाह ने चार में से उनके लिए जायज़ किया है, उनसे आगे न बढ़ें।"

سورة المؤمنون، آیات ۱ - ۱۱ ۱۲

ان کا قول: ﴿الْعَادُونَ﴾۔ اور یہ اس لیے ہے کہ وہ عضوِ تناسل کے لیے "عُمَيْرَة" کا لفظ کنایتاً استعمال کرتے ہیں؛ اور اسی کے بارے میں شاعر کہتا ہے: جب تم کسی ایسی وادی میں قیام کرو جہاں کوئی ساتھی نہ ہو *** تو عمیرہ کو کوڑے مارو، نہ کوئی بیماری ہے اور نہ ہی کوئی حرج (۱)۔ عراق کے لوگ اسے "الاستمناء" (مشت زنی) کہتے ہیں، جو "مَنِيّ" سے استفعال کا وزن ہے(۲)۔ احمد بن حنبل اپنے زہد و تقویٰ کے باوجود اسے جائز قرار دیتے ہیں(۳)، اور یہ دلیل دیتے ہیں کہ یہ بدن سے فاضل مادے کا اخراج ہے، لہٰذا ضرورت کے وقت جائز ہے؛ اس کی اصل "فَصْد" (رگ زنی) (٤) اور حجامہ ہے۔ جبکہ عامۃ العلماء اس کی تحریم (حرام ہونے) کے قائل ہیں۔ بعض علماء نے کہا: یہ خود اپنے ساتھ فعل کرنے کی طرح ہے، اور یہ ایک گناہ ہے جسے شیطان نے ایجاد کیا اور اسے لوگوں میں رواج دیا، یہاں تک کہ یہ ایک مسئلہ بن گیا(٥)، اور کاش یہ بات کبھی نہ کہی جاتی۔ اگر اس کے جواز پر دلیل قائم بھی ہو جائے، تب بھی مروت والا آدمی اس کی کمینگی کی وجہ سے اس سے اعراض کرے گا۔ اگر یہ کہا جائے کہ: "یہ لونڈی سے نکاح کرنے سے بہتر ہے،" تو ہم کہیں گے: "لونڈی سے نکاح کرنا—اگرچہ وہ بعض علماء کے نزدیک کافرہ ہی کیوں نہ ہو—اس سے بہتر ہے،" اگرچہ بعض نے یہ بھی کہا ہے، لیکن استمناء کی دلیل کمزور ہے، اور یہ ایک کمینے آدمی کے لیے عار کی بات ہے، تو ایک بڑے آدمی کے لیے کیسی ہو گی؟!(٦)۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِلَّا عَلَى أَزْوَاجِهِمْ﴾ الفراء نے کہا: یعنی: [سوائے] ان کی بیویوں کے جنہیں اللہ نے ان کے لیے حلال کیا ہے، وہ [ان سے] تجاوز نہیں کرتے(۷)۔ ﴿أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ﴾ حالتِ جر میں معطوف ہے...

(١) كتاب الحيوان للجاحظ ١٧٩/٥۔ (٢) احكام القرآن لابن العربى ١٢٩٨/٣ ، اور اس کے بعد کا حصہ انہی سے ہے۔ (٣) اسی طرح مصنف نے احكام القرآن لابن العربى ١٢٩٨/٣ سے امام احمد کی طرف منسوب کر کے نقل کیا ہے، جبکہ احمد سے منقول دو قول ہیں جن میں سے زیادہ صحیح یہ ہے کہ استمناء حرام ہے، اور دوسرا ضرورت کے وقت مکروہ ہے، دیکھیے القواعد لابن رجب ٢٤٦، اور فتاویٰ ابن تیمیہ ٢٢٩/٣٤ و ٢٣١، اور كشاف القناع ١٢٤/٦، اور الانصاف ٤٦٦/٢٦۔ (٤) (خ) اور (ظ) میں: "پس ضرورت کے وقت فصد کی طرح جائز ہے"۔ (٥) (م) میں: "قيلة" (ایک قول)۔ اسی طرح احكام القرآن لابن العربى ١٢٩٩/٣ میں ہے۔ (٦) احكام القرآن لابن العربى ١٢٩٨/٣ - ١٢٩٩۔ (٧) (د) اور (ز) اور (ظ) اور (م) میں: "يجاوزون" (تجاوز کرتے ہیں)، اور (خ) سے ثابت شدہ ہے۔ الفراء کی معانی القرآن ٢٣١/٢ میں آیا ہے: "وہ جو اللہ نے چار میں سے ان کے لیے حلال کیں، ان سے تجاوز نہ کریں"۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 1-11 13 ...on "their spouses" and "what" is a gerund (1). This necessitates the prohibition of adultery (zina), what we said regarding masturbation, and temporary marriage (Nikah al-Mut'ah); because the woman in a temporary marriage does not hold the status of wives, she does not inherit nor is she inherited from, her child is not attributed to him, and she is not released from her marriage by a fresh divorce issued for her, but rather she is released (2) by the expiry of the period for which the contract was made, becoming like a hired woman (3). Ibn al-Arabi said (4): "If we say: temporary marriage is permissible, then she is a wife for a term, to whom the name of wife applies (5). But if we say the truth upon which the nation (Ummah) has reached a consensus regarding the prohibition of temporary marriage, since she was not a wife, she would not be included in the verse." I say: The benefit of this disagreement is: Is the legal punishment (hadd) mandatory, and is the child not attributed as in explicit adultery, or is the punishment waived due to doubt and the child attributed? There are two opinions among our companions (6). Temporary marriage has gone through phases of being lawful and prohibited; among them is that it was permissible, then the Messenger of Allah (peace be upon him) prohibited it at the time of Khaybar, then he made it lawful during the Conquest [of Mecca], then he prohibited it afterwards; this was stated by Ibn Khuwayz Mindad among our companions and others, and Ibn al-Arabi pointed to this (7). The full discussion on this has already passed in [the commentary of Surah] "An-Nisa" (8). Seventh: The Almighty's saying: {But whoever seeks beyond that, then those are the transgressors} So He named whoever marries what is not lawful as a transgressor, and mandated the legal punishment upon him for his transgression (9), and the sodomite is a transgressor, according to the Quran and the language, due to the evidence... (1) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/231, and it was cited by the author via al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/110, and Ma'ani al-Quran also 4/443-444, and what is between brackets is from these sources. (2) In (ظ): he is released from it. (3) See al-Istidhkar 16/296-297, and al-Tamhid 10/116. And the previous discussion on this is in 6/219. (4) In Ahkam al-Quran 3/1299. (5) In (ظ): wife, and it is also thus in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi. (6) Al-Mufhim 4/93. (7) In Ahkam al-Quran 1/389, and al-Qabas 2/713-714. (8) 6/218-219. (9) In (م): for his transgression.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 1-11 13 ... "उनकी पत्नियों" पर और "मा" (जो) एक स्रोत (gerund) है (1)। यह ज़िना (व्यभिचार), हस्तमैथुन के बारे में हमने जो कहा, और मुताह निकाह (अस्थायी विवाह) की मनाही का तकाज़ा करता है; क्योंकि मुताह वाली महिला पत्नियों के दर्जे में नहीं आती, वह न तो वारिस बनती है और न ही उससे विरासत मिलती है, न ही उसकी संतान को उससे जोड़ा जाता है, और न ही वह नए सिरे से तलाक के माध्यम से अपने निकाह से मुक्त होती है, बल्कि वह (2) उस अवधि की समाप्ति पर मुक्त हो जाती है जिसके लिए अनुबंध किया गया था, और वह एक किराए की महिला की तरह हो जाती है (3)। इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: "अगर हम कहें कि मुताह निकाह जायज़ है, तो वह एक निश्चित अवधि के लिए पत्नी है, जिस पर पत्नी का नाम लागू होता है (5)। और अगर हम उस सत्य को कहें जिस पर उम्मा (समुदाय) ने मुताह निकाह की मनाही पर आम सहमति बनाई है, तो वह पत्नी नहीं थी, इसलिए वह आयत में शामिल नहीं हुई।" मैंने कहा: इस असहमति का लाभ यह है: क्या हद्द (कानूनी दंड) अनिवार्य है, और क्या बच्चा स्पष्ट ज़िना की तरह नहीं जोड़ा जाएगा, या संदेह के कारण हद्द को हटा दिया जाएगा और बच्चे को जोड़ा जाएगा? हमारे साथियों के बीच इसके दो मत हैं (6)। हलाल और हराम होने में मुताह की अलग-अलग स्थितियाँ रही हैं; उनमें से एक यह है कि यह जायज़ था, फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने खैबर के समय इसे हराम कर दिया, फिर मक्का की विजय के समय इसे हलाल कर दिया, फिर इसके बाद इसे हराम कर दिया; यह हमारे साथियों में से इब्न खुवेज़ मंदाद और अन्य लोगों ने कहा है, और इब्न अल-अरबी (7) ने इसकी ओर संकेत किया है। इस पर पूरी चर्चा "अन-निसा" (8) में बीत चुकी है। सातवीं बात: अल्लाह तआला का कथन है: {फिर जो इसके अलावा तलाश करे, वही हद से बढ़ जाने वाले हैं} तो उन्होंने उसे "आदी" (हद पार करने वाला) कहा जो उस चीज़ से निकाह करता है जो जायज़ नहीं है, और उसकी ज़्यादती के कारण उस पर हद्द अनिवार्य कर दी (9), और समलैंगिक भी क़ुरान और भाषा के अनुसार "आदी" है, इस प्रमाण के साथ... (1) अल-फर्रा' की मानी अल-कुरान 2/231, और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान 3/110 में उद्धृत किया है, और मानी अल-कुरान उनके लिए 4/443-444 भी है, और इन स्रोतों से कोष्ठक के बीच क्या है। (2) (ज़): में वह उससे निकलता है। (3) अल-इस्तिधकार 16/296-297 और अल-तम्हीद 10/116 देखें। और इस पर पिछली चर्चा 6/219 में है। (4) अहकाम अल-कुरान 3/1299 में। (5) (ज़) में: पत्नी, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान में भी ऐसा ही है। (6) अल-मुफ्हिम 4/93। (7) अहकाम अल-कुरान 1/389 और अल-क़बस 2/713-714 में। (8) 6/218-219। (9) (म) में: उसकी ज़्यादती के लिए।

سورة المؤمنون: آیات ۱-۱۱ ۱۳ «أزواجهم» پر اور «ما» مصدریہ ہے (۱)۔ اور یہ زنا کی تحریم، اور استمناء (مشت زنی) کے بارے میں جو ہم نے کہا، اور نکاحِ متعہ کی ممانعت کا تقاضا کرتا ہے؛ کیونکہ جس عورت سے متعہ کیا جائے وہ بیویوں کے حکم میں نہیں آتی، نہ وہ وارث بنتی ہے اور نہ اس سے وراثت پاتی ہے، نہ اس کی اولاد کو اس سے لاحق کیا جاتا ہے، اور نہ ہی وہ اپنے نکاح سے ایسے طلاق کے ذریعے نکلتی ہے جو نئے سرے سے اسے دی جائے، بلکہ وہ (۲) اس مدت کے ختم ہونے پر نکلتی ہے جس پر عقد کیا گیا تھا اور وہ ایک کرائے کی عورت کی مانند ہو جاتی ہے (۳)۔ ابن العربی (۴) نے کہا: "اگر ہم کہیں کہ نکاحِ متعہ جائز ہے، تو وہ ایک مدت تک کے لیے بیوی ہے، جس پر زوجیت کا نام صادق آتا ہے (۵)۔ اور اگر ہم اس حق کی بات کریں جس پر امت کا نکاحِ متعہ کی تحریم پر اجماع ہو چکا ہے، تو وہ بیوی نہیں تھی، لہٰذا وہ آیت میں داخل نہیں ہوئی۔" میں نے کہا: اس اختلاف کا فائدہ یہ ہے: کیا حد واجب ہوگی، اور بچہ لاحق نہیں ہوگا جیسا کہ صریح زنا میں ہوتا ہے، یا شبہ کی وجہ سے حد ساقط ہو جائے گی اور بچہ لاحق ہو جائے گا؟ ہمارے اصحاب کے دو قول ہیں (۶)۔ اور متعہ کے حلال اور حرام ہونے میں مختلف احوال رہے ہیں؛ ان میں سے یہ ہے کہ وہ مباح تھا، پھر رسول اللہ ﷺ نے خیبر کے زمانے میں اسے حرام قرار دیا، پھر فتح (مکہ) کے موقع پر اسے حلال کر دیا، پھر اس کے بعد اسے حرام کر دیا؛ یہ ہمارے اصحاب میں سے ابن خویز منداد اور دیگر نے کہا ہے، اور اسی کی طرف ابن العربی نے اشارہ کیا ہے (۷)۔ اور "النساء" (۸) میں اس کے بارے میں مفصل گفتگو گزر چکی ہے۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَمَنِ ابْتَغَى وَرَاءَ ذَٰلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ﴾ تو اس نے اس شخص کو 'عادی' (حد سے بڑھنے والا) نام دیا جس نے اس چیز سے نکاح کیا جو حلال نہیں ہے، اور اس کی زیادتی کی وجہ سے اس پر حد واجب کر دی (۹)، اور لواطت کرنے والا بھی قرآن

اور لغت کی رو سے 'عادی' ہے، اس دلیل سے کہ... (١) معانی القرآن للفراء ٢/٢٣١ ، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٣/١١٠ میں نقل کیا ہے، اور معانی القرآن ان کی بھی ہے ٤/٤٤٣ - ٤٤٤ ، اور ان مصادر سے جو قوسین کے درمیان ہے۔ (٢) (ظ) میں: اس سے نکلتا ہے۔ (٣) دیکھئے الاستذکار ١٦/٢٩٦ - ٢٩٧ ، اور التمهید ١٠/١١٦ ۔ اور اس پر کلام ٦/٢١٩ میں گزر چکا ہے۔ (٤) احکام القرآن ٣/١٢٩٩ میں۔ (٥) (ظ) میں: الزوجة، اور اسی طرح ابن العربی کی احکام القرآن میں ہے۔ (٦) المفهم ٤/٩٣ ۔ (٧) احکام القرآن ١/٣٨٩ میں، اور القبس ٢/٧١٣ - ٧١٤ ۔ (٨) ٦/٢١٨ - ٢١٩ ۔ (٩) (م) میں: اس کی زیادتی کے لیے۔

Surah al-Mu’minun: Ayat 1-11 14

His Almighty's saying: {Rather, you are a people transgressing} [Ash-Shu'ara: 166] - as previously mentioned in "Al-A'raf" (1) - so it became obligatory that the legal punishment (hadd) be established against them, and this is apparent and there is no doubt (2) about it (3).

I said: There is a reservation in this, as long as he is not ignorant or misinterpreted [the law], even if the consensus is established that His Almighty's saying: {And those who guard their private parts Except from their wives or those their right hands possess, for indeed, they will not be blamed} is specifically for men and not women; For Ma'mar narrated from Qatada that he said: A woman took her male slave as a concubine; this was mentioned to Umar, so he asked her: What prompted you to do that? She said: I used to see it as permissible for me by right hand possession, just as it is permissible for a man to have a woman by right hand possession. So Umar consulted the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) regarding her stoning, and they said: She misinterpreted the Book of Allah, the Almighty, in a way other than its [correct] interpretation; there is no stoning for her. Umar said: No doubt, by Allah, I will never make you lawful for a free man after this. He punished her with that and averted the punishment from her, and ordered the slave not to approach her (4).

And from Abu Bakr bin Abdullah, that he heard his father say: I was present with Umar bin Abdul Aziz when a woman came to him with a handsome male slave of hers, and she said: I have taken him as a concubine, but my cousins prevented me from that, while I am like a man who has a young female slave and cohabits with her; so forbid my cousins from me. Umar said: Did you marry before him? She said: Yes. He said: By Allah, if it were not for your state of ignorance, I would have stoned you with rocks, but take him away and sell him to someone who will take him to another land than hers (5).

And "wara'a" (beyond) means: other than, and it is the object of "ibtagha" (seeks), i.e.: whoever seeks other than wives and female slaves owned by him (6). Al-Zajjaj said: i.e.: whoever seeks what is beyond that (7). So the object...

---

(1) 9/279. (2) In (d) and (z): No obstinacy against them. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1299. (4) Al-Istidhkar 16/318, and narrated by Abdul-Razzaq (12818). (5) In Al-Istidhkar 16/318, and narrated by Abdul-Razzaq (12821) and in both, and in Al-Durr

al-Manthur 5/5: a Roman male slave of hers, instead of: a handsome male slave of hers. (6) Tafsir al-Baghawi 3/303. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/7.

सूरह अल-मुमिनून: आयत 1-11 14

अल्लाह का कथन: {बल्कि, तुम हद से बढ़ जाने वाले लोग हो} [अश-शुआरा: 166] - जैसा कि "अल-अराफ़" (1) में पहले बताया जा चुका है - इसलिए उन पर कानूनी सजा (हद्द) लागू करना अनिवार्य हो गया, और यह स्पष्ट है और इसमें कोई संदेह (2) नहीं है (3)।

मैंने कहा: इसमें विचार करने की बात है, जब तक कि वह अज्ञानी न हो या उसने गलत व्याख्या न की हो, भले ही इस बात पर आम सहमति हो कि अल्लाह का कथन: {और जो अपनी कामुकता की रक्षा करते हैं, सिवाय अपनी पत्नियों या जो उनके दाहिने हाथ के स्वामित्व में हैं, क्योंकि वास्तव में, उन्हें दोष नहीं दिया जाएगा} विशेष रूप से पुरुषों के लिए है न कि महिलाओं के लिए; म'मर ने क़तादा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: एक महिला ने अपने गुलाम को उपपत्नी बना लिया; उमर के सामने इसका ज़िक्र किया गया, तो उन्होंने उससे पूछा: तुम्हें ऐसा करने के लिए किसने उकसाया? उसने कहा: मैं इसे अपने लिए अधिकार (मिल्क-ए-यमीन) के तौर पर जायज़ मानती थी, जैसे किसी पुरुष के लिए महिला को अधिकार के तौर पर रखना जायज़ है। उमर ने उसे पत्थर मार-मार कर मार डालने (रज्म) के बारे में अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों से सलाह ली, तो उन्होंने कहा: उसने अल्लाह की किताब की ऐसी व्याख्या की जो उसकी सही व्याख्या नहीं है, उस पर रज्म नहीं होगा। उमर ने कहा: निस्संदेह, अल्लाह की कसम, मैं इसके बाद तुम्हें कभी किसी स्वतंत्र पुरुष के लिए हलाल नहीं होने दूँ। उन्होंने उसे यही सजा दी और उससे हद्द टाल दी, और गुलाम को आदेश दिया कि वह उसके पास न जाए (4)।

और अबू बक्र बिन अब्दुल्ला से रिवायत है कि उन्होंने अपने पिता को कहते सुना: मैं उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ के पास मौजूद था, जब एक महिला अपने एक सुंदर गुलाम के साथ आई और कहा: मैंने उसे उपपत्नी बनाया है, लेकिन मेरे चचेरे भाइयों ने मुझे ऐसा करने से रोक दिया, जबकि मैं उस आदमी की तरह हूँ जिसके पास एक लौंडी (दासी) हो और वह उसके साथ सहवास करे; इसलिए मेरे चचेरे भाइयों को मुझसे रोक दें। उमर ने कहा: क्या तुमने उससे पहले शादी की थी? उसने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, अगर तुम्हारी अज्ञानता का मामला न होता, तो मैं तुम्हें पत्थरों से मार देता, लेकिन इसे ले जाओ और उसे किसी ऐसे व्यक्ति को बेच दो जो उसे उसके देश से बाहर ले जाए (5)।

और "वरा-अ" का अर्थ है: "सिवाय", और यह "इब्तग़ा" (चाहना) का कर्म (ऑब्जेक्ट) है, यानी: जिसने अपनी पत्नियों और अपनी मिल्कियत वाली दासियों के अलावा कुछ और चाहा (6)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यानी: जिसने उसके बाद जो कुछ है उसे चाहा (7)। तो कर्म...

---

(1) 9/279. (2) (द) और (ज़) में: उन पर कोई हठ नहीं। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1299। (4) अल-इस्तिधकार 16/318, और इसे अब्दुल रज्जाक (12818) ने निकाला है। (5) अल-इस्तिधकार 16/318 में, और इसे अब्दुल रज्जाक (12821) ने निकाला है और दोनों में, और अल-दुर्र अल-मंसूर 5/5 में: उसके एक रोमन गुलाम के लिए, इसके बजाय: उसके एक सुंदर गुलाम के लिए। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/303। (7) अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 4/7।

سورہ المؤمنون: آیات ۱ - ۱۱ ١٤

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ﴾ [الشعراء: ١٦٦] - جیسا کہ «الأعراف» (۱) میں پہلے گزر چکا ہے - پس ان پر حد قائم کرنا واجب ہو گیا، اور یہ ظاہر ہے اس پر کوئی اعتراض (۲) نہیں (۳)۔

میں نے کہا: اس میں غور کی ضرورت ہے، جب تک کہ وہ جاہل یا تاویل کرنے والا نہ ہو، اگرچہ اس پر اجماع منعقد ہے کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ﴾ مردوں کے لیے خاص ہے نہ کہ عورتوں کے لیے؛ چنانچہ معمر نے قتادہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: ایک عورت نے اپنے غلام سے ہمبستری کر لی؛ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے سامنے اس کا ذکر کیا گیا تو انہوں نے اس سے پوچھا: تمہیں اس پر کس چیز نے ابھارا؟ اس نے کہا: میں اسے اپنی ملک یمین (لونڈی و غلام رکھنے کا حق) کی وجہ سے اپنے لیے حلال سمجھتی تھی، جس طرح ایک مرد کے لیے ملک یمین کی وجہ سے عورت حلال ہوتی ہے۔ حضرت عمر نے اس کو رجم (سنگسار) کرنےके بارے میں رسول اللہ ﷺ के صحابہ سے مشورہ کیا، تو انہوں نے کہا: اس نے اللہ عزوجل کی کتاب کی غلط تاویل کی ہے، اس پر رجم نہیں ہے۔ حضرت عمر نے فرمایا: اللہ کی قسم، اب میں تمہیں کبھی کسی آزاد مرد کے لیے حلال نہیں ہونے دوں گا۔ انہوں نے اسے یہی سزا دی اور اس سے حد ٹال دی، اور غلام کو حکم دیا کہ وہ اس کے قریب نہ جائے (٤)۔

اور ابوبکر بن عبداللہ سے روایت ہے کہ انہوں نے اپنے والد کو یہ کہتے ہوئے سنا: میں عمر بن عبدالعزیز کے پاس موجود تھا، ان کے پاس ایک عورت اپنے ایک خوبصورت غلام کو لے کر آئی، اور کہا: میں نے اسے ہمبستر بنا لیا ہے، لیکن میرے چچا زاد بھائیوں نے مجھے اس سے

روک دیا، حالانکہ میری حیثیت اس مرد جیسی ہے جس کے پاس لونڈی ہو اور وہ اس سے ہمبستری کرے؛ لہٰذا میرے چچا زادوں کو مجھ سے روک دیں۔ عمر نے پوچھا: کیا تم نے اس سے پہلے شادی کی تھی؟ اس نے کہا: جی ہاں۔ انہوں نے فرمایا: اللہ کی قسم، اگر تمہاری جہالت کا عذر نہ ہوتا تو میں تمہیں پتھروں سے سنگسار کر دیتا، لیکن اسے لے جاؤ اور کسی ایسے شخص کے ہاتھ بیچ دو جو اسے اس کے شہر سے باہر لے جائے (٥)۔

اور «وَرَاءَ» کا معنی ہے: سوا، اور یہ «ابتغی» کا مفعول ہے، یعنی: جس نے بیویوں اور اپنی مملوکہ لونڈیوں کے سوا کسی اور کو تلاش کیا (٦)۔ زجاج نے کہا: یعنی: جس نے اس کے بعد جو کچھ ہے اسے طلب کیا (٧)۔ پس مفعول...

---

(١) ٢٧٩/٩۔ (٢) (د) اور (ز) میں ہے: ان پر کوئی عناد نہیں۔ (٣) أحكام القرآن لابن العربی ١٢٩٩/٣۔ (٤) الاستذكار ٣١٨/١٦، اور اسے عبد الرزاق نے نکالا ہے (١٢٨١٨)۔ (٥) الاستذكار ٣١٨/١٦ میں، اور اسے عبد الرزاق نے نکالا ہے (١٢٨٢١) اور دونوں میں، اور الدر المنثور ٥/٥ میں: اس کا ایک رومی غلام، بجائے اس کے کہ: اس کا ایک خوبصورت غلام۔ (٦) تفسير البغوي ٣٠٣/٣۔ (٧) معاني القرآن للزجاج ٧/٤۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 1 - 11 15 The object of 'seeking' is omitted, and "wara'a" (beyond) is an adverb, and "dhalika" (that) refers to everything mentioned, whether feminine or masculine. "Those are the transgressors" (23:7), meaning those who exceed the limit; from 'ada, meaning he overstepped and passed the limit. Eighth: Allah's saying: "And those who are to their trusts and their promise attentive And those who are to their prayers observant" (23:8-9). The majority read: "li-amanatihim" (to their trusts) in plural, while Ibn Kathir read it in the singular (1). Trust (amana) and covenant ('ahd) encompass everything a person carries regarding the matters of their religion and worldly life, in word and deed. This includes interaction with people, promises, and more. Tending (ri'aya) to that (2) means preserving it and fulfilling it. Trust is broader than a covenant; every covenant is a trust regarding what has preceded it in word, deed, or belief. Ninth: The majority read: "salawatihim" (their prayers) in plural, while Hamzah and al-Kisa'i read: "salatihim" in the singular (3). This singular form is a collective noun, so it carries the meaning of plural (4). Maintaining the prayer means performing it, hastening to it at the beginning of its times, and completing its bowing and prostration. This has been fully discussed previously in [the commentary on] Surah Al-Baqarah (5). Then He said: "Those are the inheritors" (23:10), meaning those who act according to what is mentioned in these verses are the inheritors. That is, they inherit the dwellings of the people of Hell in Paradise (6). It is narrated from Abu Huraira, from the Prophet (peace be upon him): "Indeed, Allah the Exalted has made for every human being a dwelling in Paradise and a dwelling in Hell. As for the believers, they take their dwellings and inherit the dwellings of the disbelievers, and the disbelievers end up (7) in their [the disbelievers'] dwellings [in Hell]." (1) Al-Sab'ah p. 444, and al-Taysir p. 158. (2) In the manuscripts: 'ghayah' (end/goal). What is established is from al-Muharrar al-Wajiz 4/137, and the text is from it. (3) Al-Sab'ah p. 444, and al-Taysir p. 158. (4) In (D) and (M): 'al-jami'' (the all/everyone). What is established is from (Kh), (Z), and (Zha), which corresponds to what is in al-Muharrar al-Wajiz 4/137 and the text is from it. (5) 1/253 and onwards. (6) Al-Wasit 3/285. (7) In (M) and (D): 'wayaj'alu' (and He makes). What is established is from the rest of the manuscripts and al-Muharrar al-Wajiz by Ibn Atiyyah 4/137, and the text is from it.

सूरा अल-मुमिनून: आयतें 1 - 11 15 'चाहने' (अल्-इबतिगा) का कर्म लुप्त है, और "वरा-अ" (परे/पीछे) एक क्रिया-विशेषण है, और "ज़ालिका" (वह) से तात्पर्य उल्लेखित प्रत्येक वस्तु से है, चाहे वह स्त्रीलिंग हो या पुल्लिंग। "तो यही वे लोग हैं जो सीमा पार करने वाले हैं" (23:7) अर्थात वे जो सीमा लांघने वाले हैं; 'अदा' से, जिसका अर्थ है सीमा पार करना और उससे आगे निकल जाना। आठवाँ: अल्लाह का कथन है: "और वे जो अपनी अमानतों और अपनी प्रतिज्ञा का ध्यान रखने वाले हैं और वे जो अपनी नमाज़ों की रक्षा करते हैं" (23:8-9)। अधिकांश (क़ारी) ने "लि-अमानातिहिम" (अपनी अमानतों) को बहुवचन में पढ़ा है, जबकि इब्न कसीर ने इसे एकवचन में पढ़ा है (1)। अमानत (विश्वास) और अहद (प्रतिज्ञा) मनुष्य द्वारा अपने धर्म और सांसारिक जीवन के मामलों में उठाए गए हर शब्द और कर्म को शामिल करते हैं। इसमें लोगों के साथ मेलजोल, वादे आदि शामिल हैं। उनकी 'रिआया' (देखभाल/रक्षा) करने (2) का अर्थ है उन्हें सुरक्षित रखना और उन्हें निभाना। अमानत, अहद से अधिक व्यापक है; प्रत्येक अहद उस बात में एक अमानत है जो पहले शब्द, कर्म या विश्वास के रूप में हो चुकी है। नवाँ: अधिकांश ने "सलवातिहिम" (अपनी नमाज़ों) को बहुवचन में पढ़ा, और हमज़ा व अल-किसाई ने "सलातिहिम" एकवचन में पढ़ा (3)। यह एकवचन शब्द-जाति (इसम जिन्स) है, इसलिए यह बहुवचन के अर्थ में है (4)। नमाज़ की रक्षा करने का अर्थ है उसे स्थापित करना, उसके शुरुआती समय में उसकी ओर जल्दी करना, और उसके रुकू और सजदा को पूरा करना। इसके बारे में सूरह 'अल-बक़रह' (5) में विस्तार से चर्चा की जा चुकी है। फिर फ़रमाया: "यही वे लोग हैं जो वारिस (उत्तराधिकारी) हैं" (23:10) अर्थात जिसने इन आयतों में वर्णित बातों पर अमल किया, वे ही वारिस हैं। यानी, वे स्वर्ग में नरक वालों के घरों के वारिस होंगे (6)। अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: "बेशक, अल्लाह तआला ने हर इंसान के लिए जन्नत में एक घर और जहन्नम में एक घर बनाया है। जहाँ तक मोमिनों (ईमान वालों) का सवाल है, वे अपने घर ले लेते हैं और काफ़िरों (अविश्वासिओं) के घरों के वारिस बन जाते हैं, और काफ़िर अपने घरों (जहन्नम में) पहुँच जाते हैं (7)।" (1) अल-सबा पृ. 444, और अल-तयसीर पृ. 158। (2) प्रतियों में: 'गाया' (अंत)। जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज 137/4 से है, और पाठ उसी से है। (3) अल-सबा पृ. 444, और अल-तयसीर पृ. 158। (4) (द) और (म) में: 'अल-जमी' (सब)। जो (ख), (ज), और (ज़) से स्थापित है, वह अल-मुहर्रर अल-वजीज 137/4 के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (5) 253/1 और उसके बाद। (6) अल-वसीत 3/285। (7) (म) और (द) में: 'व-यजअलु' (और वह बनाता है)। जो शेष प्रतियों और इब्न अतिया के अल-मुहर्रर अल-वजीज 137/4 से स्थापित है, पाठ उसी से है।

سورة المؤمنون: آیات ۱ - ۱۱ ۱۵ الابتغاء (چاہنا) کا مفعول محذوف ہے، اور «وَرَاءَ» ظرف ہے، اور «ذلك» (وہ) سے اشارہ ہر مذکورہ چیز کی طرف ہے، خواہ وہ مؤنث ہو یا مذکر۔ ﴿فَأُوْلَـٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ﴾ یعنی: حد سے بڑھنے والے؛ 'عدا' سے، یعنی حد سے تجاوز کر گیا، اور اسے پار کر گیا۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ﴾ جمہور نے «لأماناتهم» جمع کے ساتھ پڑھا ہے، اور ابن کثیر نے واحد کے ساتھ (۱)۔ امانت اور عہد انسان کے دین اور دنیا کے معاملات میں قول و فعل کے اعتبار سے اٹھائے گئے ہر بوجھ کو سمیٹ لیتے ہیں، اور یہ لوگوں کے ساتھ میل جول، وعدوں وغیرہ کو عام ہے۔ اور اس کی رعایت (۲) کرنا: اس کی حفاظت کرنا اور اسے پورا کرنا ہے۔ امانت، عہد سے زیادہ عام ہے، اور ہر عہد ان باتوں میں امانت ہے جو قول، فعل یا عقیدے میں گزر چکی ہوں۔ نویں بات: جمہور نے «صَلَوَاتِهِم» جمع کے ساتھ پڑھا، اور حمزہ اور کسائی نے «صلاتهم» واحد کے ساتھ (۳)، اور یہ واحد اسم جنس ہے، پس یہ جمع کے معنی میں ہے (٤)، اور نماز کی حفاظت کرنا: اسے قائم کرنا، اس کے اوقات کے شروع میں اس کی طرف جلدی کرنا، اور اس کے رکوع و سجود کو مکمل کرنا ہے۔ اور یہ سورہ «البقرة» (٥) میں مکمل طور پر گزر چکا ہے۔ پھر فرمایا: ﴿أُوْلَـٰئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ﴾ یعنی: جس نے ان آیات میں مذکورہ باتوں پر عمل کیا تو وہی وارث ہیں، یعنی: وہ جنت میں اہل جہنم کے گھروں کے وارث ہوں گے (٦)۔ اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "بیشک اللہ تعالیٰ نے ہر انسان کے لیے جنت میں ایک ٹھکانا اور جہنم میں ایک ٹھکانا بنایا ہے، پس مومن اپنے ٹھکانے لے لیتے ہیں، اور کافروں کے ٹھکانوں کے وارث بن جاتے ہیں، اور کافر اپنے ٹھکانوں (۷) میں پہنچ جاتے ہیں۔" (۱) السبعہ ص ٤٤٤، والتیسیر ص ۱۵۸۔ (۲) نسخوں میں: 'وغایۃ'۔ اور جو ثابت ہے وہ 'المحرر الوجیز' ۱۳۷/٤ سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۳) السبعہ ص ٤٤٤، والتیسیر ص ۱۵۸۔ (٤) (د) اور (م) میں: 'الجمیغ'، اور جو (خ) اور (ز)

اور (ظ) سے ثابت ہے وہ 'المحرر الوجیز' ١٣٧/٤ کے موافق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (٥) ٢٥٣/١ اور اس के बाद۔ (٦) الوسیط ٣/ ٢٨٥۔ (٧) (م) اور (د) میں: 'ویجعل'۔ اور جو باقی نسخوں اور ابن عطیہ کی 'المحرر الوجیز' ١٣٧/٤ سے ثابت ہے، کلام اسی سے ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 1 - 11 16 in Hell"(1). Ibn Majah recorded it (2) with the same meaning from Abu Hurairah as well, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "There is not one of you but has (3) two abodes: an abode in Paradise and an abode in Hell. When he dies and enters Hell, the people of Paradise inherit his abode. That is [the meaning of] the saying of Allah the Exalted: 'Those are the inheritors'." Its chain of narration is authentic. It is possible that attaining Paradise is called inheritance because they obtained it (4) to the exclusion of others. Thus, it is a metaphorical name in both senses (5). And Al-Firdous: is the elevated part of Paradise, its middle, and its best part. Al-Tirmidhi recorded it from the hadith of Al-Rubayyi' bint al-Nadr, the mother of Harithah, and he said: a good and authentic hadith (6). And in the hadith of Muslim (7): "So when you ask Allah, ask Him for Al-Firdous, for it is the middle of Paradise and the highest part of Paradise, and from it the rivers of Paradise gush forth." Abu Hatim Muhammad ibn Hibban said: His saying ﷺ: "for it is the middle of Paradise" means that Al-Firdous is in the middle of the gardens in terms of width. "And it is the highest part of Paradise" means in terms of height (8). (1) Extracted similarly by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/44, al-Tabari 17/15, al-Hakim 2/393, and al-Bayhaqi in al-Ba'th (268). Al-Hakim said: Sahih according to the criteria of the two Sheikhs (Bukhari and Muslim), though they did not record it. (2) In his Sunan (4341), and its chain was authenticated by Ibn Hajar in al-Fath 11/442. (3) In (m): except he has. (4) In (z): "obtaining it for them", and in the rest of the copies: "obtaining it", and what is established is from al-Muharrar al-Wajiz. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/137. (6) Sunan al-Tirmidhi (3174). However, his saying: "Al-Firdous: the elevated part of Paradise, its middle, and its best part" is interpolated from the saying of Qatadah at the end of the hadith, and is not from his ﷺ words. It was explicitly stated as such by al-Bayhaqi in al-Sunan 9/167, which states: The Messenger of Allah ﷺ said to the mother of Harithah: "Your son has attained Al-Firdous al-A'la (The Highest Firdous)." Qatadah said: Al-Firdous is the elevated part of Paradise... etc. This saying of Qatadah was previously mentioned at the end of Surah Al-Kahf in the interpretation of the verse: "Indeed, those who believe and do righteous deeds - for them are the Gardens of Al-Firdous as a lodging." It is noted that the hadith of the mother of Harithah is in Ahmad (13200) and Bukhari (2809). Meaning without Qatadah's saying. (7) Muslim did not extract it. Al-Mizzi attributed it in Tuhfat al-Ashraf 10/278 to Bukhari only. It is in Bukhari under number (2790) and Ahmad (8419) from the hadith of Abu Hurairah (May Allah be pleased with him), and the author attributed it at the end of Al-Kahf to Bukhari. (8) Sahih Ibn Hibban following hadith (4611).

सूरह अल-मुमिनून: आयत 1 - 11 16 नर्क में"(1)। इब्न माजह ने (2) अबू हुरैरा से भी इसी अर्थ के साथ इसे उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुममें से कोई ऐसा नहीं है जिसके लिए (3) दो ठिकाने न हों: एक स्वर्ग (जन्नत) में ठिकाना और एक नर्क(जहन्नम) में ठिकाना। जब वह मर जाता है और नर्क में प्रवेश करता है, तो स्वर्ग वाले उसके ठिकाने के वारिस बन जाते हैं। यही अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ है: 'वही वारिस हैं'।" इसकी सनद (सूत्र) सही है। और यह संभव है कि स्वर्ग प्राप्त करने को विरासत इसलिए कहा गया हो क्योंकि उन्होंने दूसरों को छोड़कर इसे प्राप्त किया (4)। तो यह दोनों अर्थों में एक रूपक नाम है (5)। और अल-फिरदौस: स्वर्ग का ऊंचा हिस्सा, उसका मध्य और उसका सबसे उत्तम हिस्सा है। इसे तिर्मिज़ी ने रबीअ बिन्त अल-नद्र, हारिथह की माँ की हदीस से उद्धृत किया है, और उन्होंने कहा: यह एक हदीस हसन सहीह है (6)। और मुस्लिम की हदीस (7) में है: "तो जब तुम अल्लाह से मांगो, तो उससे अल-फिरदौस मांगो, क्योंकि यह स्वर्ग का मध्य और स्वर्ग का सबसे ऊँचा हिस्सा है, और इसी से स्वर्ग की नदियाँ निकलती हैं।" अबू हातिम मुहम्मद इब्न हिब्बान ने कहा: उनका ﷺ यह कहना: "क्योंकि यह स्वर्ग का मध्य है" इसका अर्थ है कि अल-फिरदौस चौड़ाई के लिहाज से जन्नत के बीचों-बीच है। "और वह स्वर्ग का सबसे ऊँचा हिस्सा है" का अर्थ ऊंचाई के लिहाज से है (8)। (1) अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/44 में, अल-तबरी ने 17/15 में, अल-हाकिम ने 2/393 में और अल-बैहकी ने अल-बाथ (268) में इसी तरह उद्धृत किया है। अल-हाकिम ने कहा: यह दोनों शेखों (बुखारी और मुस्लिम) की शर्तों पर सही है, हालांकि उन्होंने इसे उद्धृत नहीं किया। (2) उनकी सुनन (4341) में, और इसकी सनद को इब्न हजर ने अल-फ़तह 11/442 में सही बताया है। (3) (m) में: 'सिवाय इसके कि उसके लिए है'। (4) (z) में: "उनके लिए उसकी प्राप्ति", और बाकी प्रतियों में: "उसकी प्राप्ति", और जो स्थापित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/137। (6) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3174)। लेकिन उनका यह कहना: "अल-फिरदौस: स्वर्ग का ऊंचा हिस्सा, उसका मध्य और उसका सबसे उत्तम हिस्सा है" हदीस के अंत में कतादाह के कथन से जोड़ा गया है, और यह उनके ﷺ के शब्द नहीं हैं। अल-बैहकी ने अल-सुनन 9/167 में स्पष्ट रूप से ऐसा कहा है, जिसमें लिखा है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने हारिथह की माँ से कहा: "तुम्हारे बेटे को अल-फिरदौस अल-आला प्राप्त हुआ है।" कतादाह ने कहा: अल-फिरदौस जन्नत का ऊंचा हिस्सा है... आदि। कतादाह का यह कथन पहले सूरह अल-कहफ के अंत में आयत: "निस्संदेह, जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनके आतिथ्य के लिए फिरदौस के बाग़ होंगे" की व्याख्या में आ चुका है। यह संकेत दिया गया है कि हारिथह की माँ की हदीस अहमद (13200) और बुखारी (2809) में है। यानी कतादाह के कथन

के बिना। (7) मुस्लिम ने इसे उद्धृत नहीं किया। अल-मिज्जी ने तुहफत अल-अशरफ 10/278 में इसे केवल बुखारी के लिए जिम्मेदार ठहराया है। यह बुखारी में नंबर (2790) और अहमद (8419) में अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से है, और लेखक ने अल-कहफ के अंत में इसे बुखारी के नाम किया है। (8) सहीह इब्न हिब्बान, हदीस (4611) के बाद।

سورة المؤمنون: الآيات ١ - ١١ ١٦ جہنم میں ہو"(١)۔ اسے ابن ماجہ(٢) نے اسی معنی کے ساتھ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے بھی روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی ایسا نہیں ہے جس کے لئے (٣) دو ٹھکانے نہ ہوں: ایک ٹھکانہ جنت میں اور ایک ٹھکانہ جہنم میں۔ پس جب وہ مر کر جہنم میں داخل ہو جاتا ہے تو اہل جنت اس کے ٹھکانے کے وارث بن جاتے ہیں۔ یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا مطلب ہے: 'وہی وارث ہیں'۔" اس کی سند صحیح ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ جنت کے حصول کو وراثت اس لئے کہا گیا ہو کہ انہوں نے اسے دوسروں کے بجائے حاصل کیا (٤)۔ تو یہ دونوں صورتوں میں ایک استعارہ ہے (٥)۔ اور الفردوس: جنت کی بلندی، اس کا درمیانی اور بہترین حصہ ہے۔ اسے ترمذی نے ربیع بنت نضر (ام حارثہ) کی حدیث سے روایت کیا ہے اور کہا ہے کہ یہ حدیث حسن صحیح ہے (٦)۔ اور مسلم کی حدیث (٧) میں ہے: "پس جب تم اللہ سے مانگو تو فردوس مانگو، کیونکہ وہ جنت کا درمیانی اور سب سے بلند حصہ ہے اور وہیں سے جنت کی نہریں نکلتی ہیں"۔ ابو حاتم محمد بن حبان فرماتے ہیں: آپ ﷺ کا فرمان "کیونکہ وہ جنت کا درمیانی حصہ ہے" سے مراد یہ ہے کہ فردوس چوڑائی کے لحاظ سے جنت کے وسط میں ہے۔ "اور وہ جنت کا سب سے بلند حصہ ہے" سے مراد بلندی کے لحاظ سے ہے (٨)۔ (١) اسی طرح عبدالرزاق نے اپنی تفسیر (٤٤/٢)، طبری (١٥/١٧)، حاکم (٣٩٣/٢) اور بیہقی نے البعث (٢٦٨) میں روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ شیخین (بخاری و مسلم) کی شرط پر صحیح ہے لیکن انہوں نے اسے روایت نہیں کیا۔ (٢) اپنی سنن (٤٣٤١) میں، اور اس کی سند کو ابن حجر نے الفتح (٤٤٢/١١) میں صحیح قرار دیا ہے۔ (٣) نسخہ (م) میں: "الا ولہ" ہے۔ (٤) نسخہ (ظ) میں: "حصولہا لہم" ہے، اور باقی نسخوں میں "حصولہا" ہے اور المحرر الوجیز سے ثابت شدہ متن یہی ہے۔ (٥) المحرر الوجیز (١٣٧/٤)۔ (٦) سنن ترمذی (٣١٧٤)۔ لیکن ان کا یہ قول: "الفردوس: جنت کی بلندی، اس کا درمیانی اور بہترین حصہ ہے" حدیث کے آخر میں قتادہ کے کلام سے شامل کر

دیا گیا ہے، اور یہ آپ ﷺ کا کلام نہیں ہے۔ بیہقی نے السنن (١٦٧/٩) میں اس کی صراحت کی ہے، اس میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے ام حارثہ سے فرمایا: "تیرے بیٹے کو فردوس اعلیٰ ملا ہے"۔ قتادہ نے کہا: الفردوس جنت کی بلندی ہے... الخ۔ قتادہ کا یہ قول سورہ کہف کے آخر میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں گزر چکا ہے: "بے شک جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک عمل کیے ان کی مہمانی کے لیے فردوس کے باغات ہوں گے"۔ یہ اشارہ کیا گیا ہے کہ ام حارثہ کی حدیث احمد (١٣٢٠٠) اور بخاری (٢٨٠٩) میں موجود ہے، یعنی قتادہ کے قول کے بغیر۔ (٧) اسے مسلم نے روایت نہیں کیا، اور مزی نے تحفۃ الاشراف (٢٧٨/١٠) میں اسے صرف بخاری کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ بخاری میں نمبر (٢٧٩٠) اور احمد میں (٨٤١٩) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے، اور مصنف نے سورہ کہف کے آخر میں اسے بخاری کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٨) صحیح ابن حبان حدیث نمبر (٤٦١١) کے بعد۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 1 - 14 17

And all of this validates the saying of Abu Hurayrah: Verily, al-Firdaws is the mountain of Paradise from which the rivers of Paradise gush forth(1). And the word, according to Mujahid, is of Roman origin that was Arabized(2). It is said: it is Persian that was Arabized. And it is said: it is Abyssinian(3). If that is proven, then it is a point of agreement between languages. Al-Dahhak said: It is Arabic, and it refers to the vineyard(4), and the Arabs call vineyards: furadis(5). "They therein will abide eternally" - So he made it feminine based on the meaning of "Al-Jannah" (Paradise).

His Almighty's saying: "And certainly did We create man from an extract of clay. (12) Then We placed him as a drop in a firm lodging. (13) Then We made the sperm-drop into a clinging clot, and We made the clot into a lump [of flesh], and We made [from] the lump, bones, and We covered the bones with flesh; then We developed him into another creation. So blessed is Allah, the best of creators. (14)"

There are five points regarding it: First: His Almighty's saying: "And certainly did We create man" - Man here refers to Adam, peace and blessings be upon him; as stated by Qatadah and others(6), because he was extracted from clay(7). And the pronoun in His saying: "then We placed him" refers back to the son of Adam, even if he was not mentioned due to the fame of the matter, for the meaning is only suitable for him, similar to: "Until it was hidden by the veil" [Sad: 32].

---

(1) In the manuscripts except (Zha): which gush forth, and the fixed one is from (Zha), which matches what is in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/47 and the speech is from it. (2) Reported by al-Tabari 16/17, see Al-Mu'arrab by Al-Jawaliqi p. 288. (3) Tafsir al-Razi 23/82. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/47. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/231, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/137. (6) The word: "and others" is not in (Zha) and we have not found it in sources for anyone other than Qatadah. (7) Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/44, and al-Tabari in his Tafsir 18/17, see Ad-Durr al-Manthur 5/6.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 1 - 14 17

और यह सब अबू हुरैरा के इस कथन की पुष्टि करता है: "वास्तव में, अल-फ़िरदौस स्वर्ग का वह पर्वत है जिससे स्वर्ग की नदियाँ फूटती हैं(1)।" और मुजाहिद के अनुसार यह शब्द मूलतः रोमन है जिसे अरबीकृत किया गया है(2)। कहा गया है कि यह फारसी है जिसे अरबीकृत किया गया है। और कहा गया है कि यह अबीसीनियाई (हबशी) है(3)। यदि यह सिद्ध हो जाता है, तो यह भाषाओं के बीच एक सहमति है। अल-दहाक ने कहा: यह अरबी है, और यह दाख की बारी (अंगूर के बाग़) है(4), और अरब अंगूर के बागों को 'फ़ुरादीस' कहते हैं(5)। "वे उसमें सदैव रहेंगे" - यहाँ स्त्रीलिंग का प्रयोग 'जन्नत' (स्वर्ग) के अर्थ के आधार पर किया गया है।

अल्लाह तआला का कथन: "और निश्चय ही हमने मनुष्य को मिट्टी के सत्त्व से पैदा किया। (12) फिर हमने उसे एक सुरक्षित स्थान में वीर्य की एक बूँद बनाकर रखा। (13) फिर हमने उस वीर्य-बूँद को लोथड़े का रूप दिया, फिर हमने उस लोथड़े को मांस की एक बोटी बनाया, फिर हमने उस मांस की बोटी को हड्डियाँ बनाया, फिर हमने उन हड्डियों पर मांस चढ़ाया; फिर हमने उसे एक अन्य रचना के रूप में विकसित किया। तो बड़ा ही बरकत वाला है अल्लाह, सबसे उत्तम सृष्टा। (14)"

इसमें पाँच मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: "और निश्चय ही हमने मनुष्य को पैदा किया" - यहाँ मनुष्य से तात्पर्य आदम (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) से है; जैसा कि कतादा और अन्य लोगों ने कहा है(6), क्योंकि उन्हें मिट्टी से निकाला गया था(7)। और उनके इस कथन में सर्वनाम: "फिर हमने उसे बनाया" आदम के पुत्र (मनुष्य) की ओर वापस जाता है, भले ही इस मामले की प्रसिद्धि के कारण उनका उल्लेख नहीं किया गया हो, क्योंकि अर्थ केवल उन्हीं के लिए उपयुक्त है, इसके समान: "यहाँ तक कि वह ओझल हो गया पर्दे के पीछे" [साद: 32]।

---

(1) प्रतियों में (ज़) के अलावा: "जो फूटती हैं", और (ज़) से लिया गया पाठ स्थिर है, जो 'अल-नुकत वल-उयून' 4/47 में है और संदर्भ वहीं से है। (2) इसे अल-तब़री 16/17 ने उद्धृत किया है, और अल-जवालीकी की 'अल-मुआर्रब' पृष्ठ 288 देखें। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 23/82। (4) अल-नुकत वल-उयून 4/47। (5) अल-फ़र्रा की 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/231, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/137। (6) शब्द: "और अन्य" (ज़) में नहीं है और हमें कतादा के अलावा अन्य स्रोतों में यह नहीं मिला। (7) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने अपनी तफ़सीर 2/44 में, और अल-तब़री ने अपनी तफ़सीर 17/18 में उद्धृत किया है, 'अद-दुर्र अल-मनसूर' 5/6 देखें।

سورة المؤمنون: آیات ١ - ١٤ ١٧

اور یہ سب حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کے اس قول کی تصدیق کرتا ہے کہ: بے شک فردوس جنت کا وہ پہاڑ ہے جس سے جنت کی نہریں پھوٹتی ہیں(١)۔ اور مجاہد کے بقول یہ لفظ رومی ہے جسے عربی بنا لیا گیا ہے(٢)۔ کہا گیا ہے: یہ فارسی ہے جسے عربی بنایا گیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ حبشی ہے(٣)۔ اگر یہ ثابت ہو جائے تو یہ زبانوں کے درمیان اتفاق ہے۔ ضحاک نے کہا: یہ عربی ہے، اور اس سے مراد انگور کا باغ ہے(٤)، اور عرب انگور کے باغات کو 'فرادیس' کہتے ہیں(٥)۔ ﴿ہُمْ فِيْہَا خٰلِدُوْنَ﴾ یہاں تانیث کا صیغہ جنت کے معنی کی مناسبت سے لایا گیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِن سُلَالَةٍ مِّن طِينٍ ١٢ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَّكِينٍ ١٣ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ ١٤﴾

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ﴾ یہاں انسان سے مراد آدم علیہ الصلاۃ والسلام ہیں؛ یہ قتادہ اور دیگر نے کہا ہے(٦)، کیونکہ انہیں مٹی سے نکالا گیا تھا(٧)۔ اور اس قول میں ضمیر: "پھر ہم نے اسے بنایا" ابن آدم کی طرف لوٹتی ہے، اگرچہ اس معاملے کی شہرت کی وجہ سے ان کا ذکر نہیں کیا گیا، کیونکہ معنی صرف اسی کے لیے موزوں ہے، اس کی مثال یہ ہے: ﴿حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ﴾ [ص: ٣٢]۔

---

(١) نسخوں میں سوائے (ظ) کے: "جو پھوٹتی ہیں"، اور (ظ) سے ثابت شدہ عبارت ہے، جو 'النکت والعیون' ٤/٤٧ کے موافق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (٢) اسے طبری نے ١٦/١٧ میں روایت کیا ہے، اور جوالیقی کی 'المعرب' صفحہ ٢٨٨ دیکھیں۔ (٣) تفسیر رازی ٨٢/٢٣۔ (٤)

النکت والعیون ٤/٤٧۔ (٥) فرائ کی 'معانی القرآن' ٢٣١/٢ ، اور 'المحرر الوجیز' ١٣٧/٤۔ (٦) لفظ: "اور دیگر" (ظ) میں نہیں ہے اور ہمیں قتادہ کے علاوہ دیگر مصادر میں یہ نہیں ملا۔ (٧) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ٤٤/٢ میں، اور طبری نے اپنی تفسیر ١٨/١٧ میں روایت کیا ہے، 'الدر المنثور' ٦/٥ دیکھیں۔

It was said: what is meant by *sulalah* (extract/lineage) is the son of Adam; this was said by Ibn Abbas and others. According to this, *sulalah* is the pure part of the water, meaning semen (1).

Sulalah is a noun form (2) derived from *sall*, which is the extraction of something from something else. It is said: I extracted (*salaltu*) the hair from the dough, and the sword from the scabbard, so it was extracted (*fansalla*) (3). From this is the poet's saying: "So draw out my garments from yours, they will be drawn out" (4).

Thus, the drop (*nutfah*) is a *sulalah*, and the child is a *salil* and *sulalah*; meaning the water that is drawn (*yusallu*) from the back as an extraction (*sallan*) (5). The poet said: "She brought him forth, firm-skinned like a lion, the offspring (*sulalah*) of a womb that was not chaste" (6).

And another said: "And is Hind (7) anything but an Arabian mare, the descendant (*salilah*) of horses that was mounted by a mule?" (8)

And His saying "of clay" means: the origin is Adam, and he is from clay (9). I say: i.e., from clay.

---

(1) Similar to it in *Al-Muharrar al-Wajiz* 4/137 and the preceding speech is from it. Al-Tabari reported the saying of Ibn Abbas and others 19/17. (2) *Ma'ani al-Quran* by Al-Zajjaj 4/8. WWW.NAFSEISLAM.COM (3) *Ma'ani al-Quran* by Al-Nahhas 4/446, and *Tahdhib al-Lughah* 12/292 and beyond. (4) It is the second half of a verse by Imru' al-Qais, in his *Diwan* p. 13. Its beginning is: "And if there is any trait of mine that has displeased you." The meaning: "If there is something in my character that you do not approve of, then sever my affair from yours." (5) See *Al-Wasit* 3/285. (6) Its author is Hassan bin Thabit, in his *Diwan* p. 482. (7) In (M) and *An-Nukat wal-'Uyun* 4/47: "What is Hind," but what is established is from the manuscripts. (8) The verse is attributed in *Adab al-Katib* p. 41 to Hind bint al-Nu'man bin Bashir, and attributed in *Al-Aghani* 16/54, and *Al-Iqtisab* pp. 117, 306 to Humaydah bint al-Nu'man bin Bashir. In *Al-Aghani* it came as: "What am I," instead of: "Is Hind." And in *Al-Iqtisab* it came as: "taghl" - with 'n' - instead of "baghl" (mule). Ibn al-Sid al-Batalyawsi said: Abu Ali narrated: "tajallalaha baghl," and many scholars of meanings rejected this narration, saying: it is a corruption; because a mule does not procreate. The correct version is: "naghl" - with 'n' - which refers to someone base or low among people and animals.

Its origin is "naghal" - with a kasra on the ghayn - then the kasra is lightened, so it is said: "naghl." (9) Similar to it in *Tafsir al-Baghawi* 3/304.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 12 - 14 | 18

कहा गया है: 'सुललाह' (सत्व/वंश) से तात्पर्य आदम की संतान है; यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा है। इसके अनुसार 'सुललाह' पानी का शुद्ध भाग है, जिसका अर्थ वीर्य है (1)।

'सुललाह' शब्द 'सल्ल' से बना है (2), जिसका अर्थ है एक चीज़ को दूसरी चीज़ से निकालना। कहा जाता है: मैंने गूँठे हुए आटे से बाल निकाला ('सललतू'), और म्यान से तलवार निकाली, तो वह निकल गई ('फ़न-सल्ला') (3)। इसी से कवि का कथन है: "तो मेरे कपड़ों को अपने कपड़ों से अलग कर लो, वे अलग हो जाएँगे" (4)।

अतः 'नुत्फ़ा' (बूँद) एक 'सुललाह' है, और बच्चा 'सलील' और 'सुललाह' है; इसका तात्पर्य उस पानी से है जो पीठ से खिंचाव के रूप में निकलता है (5)। कवि ने कहा: "वह उसे ले आई, शेर की तरह सख्त चमड़ी वाला, उस कोख की संतान (सुललाह) जो पवित्र नहीं थी" (6)।

और एक अन्य ने कहा: "और क्या हिंद (7) एक अरबी घोड़ी के अलावा कुछ है, घोड़ों की वंशज (सलीलाह) जिसे एक खच्चर ने ढँक लिया?" (8)

और उनका कथन "मिट्टी से" का अर्थ है: मूल आदम है, और वह मिट्टी से है (9)। मैंने कहा: यानी, मिट्टी से।

---

(1) इसी तरह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/137 में है और इससे पहले की बात उसी की है। इब्न अब्बास और अन्य का कथन अत-तबरी ने 19/17 में उद्धृत किया है। (2) अज-ज़ज्जाज द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 4/8। WWW.NAFSEISLAM.COM (3) अन-नह़्हास द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 4/446, और 'तहज़ीब अल-लुग़ह' 12/292 और उसके बाद। (4) यह इमरुल क़ैस के एक शेर का दूसरा हिस्सा है, उनके दीवान पृष्ठ 13 में। इसका पहला हिस्सा है: "और अगर मेरे स्वभाव की किसी बात ने तुम्हें दुखी किया है।" अर्थ: "अगर मेरे चरित्र में कुछ ऐसा है जिसे तुम पसंद नहीं करती हो, तो मेरा मामला अपने मामले से अलग कर लो।" (5) देखें 'अल-वसीत' 3/285। (6) इसके रचयिता हस्सान बिन साबित हैं, उनके दीवान पृष्ठ 482 में। (7) (M) और 'अन-नुकत वल-उयून' 4/47 में: "हिंद क्या है," लेकिन प्रतियों से जो स्थापित है वही दिया गया है। (8) यह शेर 'अदब अल-कातिब' पृष्ठ 41 में हिंद बिंत अल-नुमान बिन बशीर को समर्पित है, और 'अल-अगानी' 16/54 में, और 'अल-इक्तिसाब' पृष्ठ 117, 306 में हुमैदा बिंत अल-नुमान बिन बशीर को समर्पित है। 'अल-

अगानी' में यह आया है: "मैं क्या हूँ," इसके बजाय: "क्या हिंद है।" और 'अल-इक्तिसाब' में आया है: "नग़ल" - 'न' के साथ - "बग़ल" (खच्चर) के बजाय। इब्न अल-सिद अल-बतल्यौसी ने कहा: अबू अली ने रिवायत की: "तजल्लालहा बग़ल," और कई अर्थों के जानकारों ने इस रिवायत को अस्वीकार कर दिया, उन्होंने कहा: यह एक अशुद्धि (तसह़ीफ़) है; क्योंकि खच्चर की संतान नहीं होती। सही शब्द "नग़ल" - 'न' के साथ - है जो लोगों और जानवरों में नीच या घटिया व्यक्ति को संदर्भित करता है। इसका मूल "नग़ल" है - 'ग़ैन' पर कसरा के साथ - फिर कसरा को हल्का कर दिया जाता है, तो कहा जाता है: "नग़ल।" (9) इसी तरह 'तफ़सीर अल-बाग़वी' 3/304 में।

سورة المؤمنون: آیات ۱۲ - ۱٤ ۱۸

اور کہا گیا: سلالہ سے مراد ابن آدم ہے؛ یہ ابن عباس اور دیگر نے کہا ہے۔ اور اس بنا پر سلالہ پانی کا نچوڑ ہے، یعنی منی (۱)۔

اور سلالہ کا لفظ 'سل' سے مشتق ہے (۲) جس کا مطلب ایک چیز کو دوسری چیز سے نکالنا ہے، کہا جاتا ہے: میں نے گوندھے ہوئے آٹے سے بال نکالا (سللت الشعر من العجين)، اور میان سے تلوار نکالی تو وہ نکل آئی (فانسل) (۳)، اور اسی سے شاعر کا یہ قول ہے: "پس میرے کپڑوں کو اپنے کپڑوں سے نکال لے (الگ کر لے)، وہ نکل آئیں گے" (۴)۔

چنانچہ نطفہ سلالہ ہے، اور بچہ سلیل اور سلالہ ہے؛ اس سے مراد وہ پانی ہے جو پشت سے کھنچ کر نکلتا ہے (۵)۔ شاعر نے کہا: "پس وہ اسے لائی، ایک سخت کھال والے شیر کی طرح، اس رحم کی نسل (سلالہ) جو پاکدامن نہیں تھی" (۶)۔

اور دوسرے نے کہا: "اور کیا ہند (۷) ایک عربی گھوڑی کے سوا کچھ ہے، گھوڑوں کی نسل (سلیلہ) جس پر خچر سوار ہوا؟" (۸)

اور اللہ کا قول "مٹی سے" یعنی: اصل آدم ہیں اور وہ مٹی سے ہیں (۹)۔ میں نے کہا: یعنی مٹی سے۔

---

(۱) اسی طرح المحرر الوجیز ۱۳۷/۴ میں ہے اور اس سے پہلے کی گفتگو اسی سے ہے، اور ابن عباس وغیرہ کا قول طبری ۱۷/۱۹ نے نقل کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۸/۴۔

(۳) WWW.NAFSEISLAM.COM معانی القرآن للنحاس ۴۴۶/۴، اور تہذیب اللغۃ ۲۹۲/۱۲ اور اس کے بعد۔ (۴) یہ امرء القیس کے ایک شعر کا دوسرا مصرعہ ہے، جو ان کے دیوان ص

۱۳ میں ہے، اس کا پہلا مصرعہ ہے: "اور اگر میری کسی عادت نے تمہیں دکھ پہنچایا ہے"۔ اور معنی یہ ہیں: "اگر میرے اخلاق میں کوئی ایسی بات ہے جو تمہیں پسند نہیں، تو میرا معاملہ اپنے سے ختم کر دو"۔ (۵) دیکھیے الوسیط ۲۸۵/۳۔ (۶) اس کے کہنے والے حسان بن ثابت ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص ۴۸۲ میں ہے۔ (۷) (م) اور النکت والعیون ۴۷/۴ میں ہے: "اور ہند کیا ہے"، اور نسخوں سے جو ثابت ہے وہی درج ہے۔ (۸) اس شعر کی نسبت ادب الکاتب ص ۴۱ میں ہند بنت النعمان بن بشیر کی طرف ہے، اور الاغانی ۵۴/۱۶، اور الاقتضاب ص ۱۱۷، ۳۰۶ میں حمیدہ بنت النعمان بن بشیر کی طرف ہے۔ اور الاغانی میں آیا ہے: "اور میں کیا ہوں"، بجائے: "اور کیا ہند"۔ اور الاقتضاب میں آیا ہے: "نغل" - نون کے ساتھ -، بجائے: "بغل" (خچر)۔ ابن السید البطلیوسی نے کہا: اور ابو علی نے روایت کی ہے: "تجللها بغل"، اور معانی کے بہت سے ماہرین نے اس روایت کا انکار کیا ہے، اور کہا ہے کہ یہ تصحیف (کتابت کی غلطی) ہے؛ کیونکہ خچر کی نسل نہیں چلتی، اور درست لفظ "نغل" ہے - نون کے ساتھ - اور وہ انسانوں اور جانوروں میں کمینے اور گھٹیا کو کہتے ہیں۔ اس کی اصل "نغِل" ہے - غین کے کسرہ کے ساتھ - پھر کسرہ کو ہلکا کر دیا جاتا ہے تو "نغل" کہا جاتا ہے۔ (۹) اسی طرح تفسیر البغوی ۳۰۴/۳ میں۔

Pure; as for his offspring, they are from clay and semen, as we explained at the beginning of Surah Al-An'am(1).

Al-Kalbi said: 'Al-Sulalah' (the essence) is the clay; when you squeeze it, it slips through your fingers, so what comes out is the essence (sulalah)(2).

Second: His saying, Exalted is He: {nutfah (a drop)} the discussion on the drop, the clot, and the morsel and the rulings therein has already passed in the beginning of [Surah] Al-Hajj, and praise be to Allah for that.

Third: His saying, Exalted is He: {Then We developed him into another creation} People differed regarding the 'other creation'; Ibn Abbas, Al-Sha'bi, Abu Al-Aliyah, Al-Dahhak, and Ibn Zaid said: It is the breathing of the soul into him(3), after he was inanimate. From Ibn Abbas: His emergence into this world(4). Qatadah said on behalf of a group: The growing of his hair. Al-Dahhak said: The emergence of teeth and the growth of hair. Mujahid said: The completion of his youth; and it was narrated from Ibn Umar(5). The correct view is that it is general, including this and other things like speech, perception, good endeavor, and the acquisition of intellectual matters until he dies(6).

Fourth: His saying, Exalted is He: {So blessed is Allah, the Best of creators} It is narrated that when Umar ibn Al-Khattab (may Allah be pleased with him) heard the beginning of the verse up to: {another creation}, he said: "So blessed is Allah, the Best of creators"; and the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Thus it was revealed"(7).

---

(1) 8/318. (2) Cited by Abu Al-Layth in his Tafsir 2/409 and Al-Mawardi in 'An-Nukat wal-'Uyun' 4/48. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/138 and Al-Waseet 3/286, and it was extracted by Al-Tabari 17/22 - 23. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/138. (5) Al-Tabari extracted the views of Qatadah, Al-Dahhak, and Mujahid 17/24, and it was cited - from Ibn Umar - by Ibn Al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 5/463. (6) See Al-Muharrar al-Wajiz 4/138. (7) Extracted by Al-Tabarani in 'Al-Kabir' (12244), and in 'Al-Awsat' (5658) from a long hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them, without the phrase: "Thus it was revealed." Al-Haythami cited it in 'Al-Majma' 9/68, and said: In it is Abu Ubaidah bin Fudayl bin Iyad, and he is weak (layyin), and the rest of its men are trustworthy.

१९ | सूरह अल-मुमिनून: आयत १२ - १४

शुद्ध; जहाँ तक उसकी संतान का प्रश्न है, वह मिट्टी और वीर्य से है, जैसा कि हमने सूरह अल-अनआम(१) की शुरुआत में बताया है।

अल-कल्बी ने कहा: 'अल-सुलाला' (सार) मिट्टी है; जब आप इसे निचोड़ते हैं, तो यह आपकी उंगलियों के बीच से निकल जाती है, तो जो बाहर निकलता है वह सार (सुलाला) है(२)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {नुत्फ़ह (एक बूंद)} बूंद, लोथड़ा और मांस के टुकड़े और उनमें निहित निर्णयों पर चर्चा अल-हज की शुरुआत में हो चुकी है, और इसके लिए अल्लाह का शुक्र है।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {फिर हमने उसे एक अन्य रचना के रूप में विकसित किया} 'अन्य रचना' के संबंध में लोगों में मतभेद है; इब्न अब्बास, अल-शा'बी, अबू अल-आलियाह, अल-दहक और इब्न ज़ैद ने कहा: यह उसमें आत्मा का फूँका जाना है(३), निर्जीव होने के बाद। इब्न अब्बास से: दुनिया में उसका आगमन(४)। क़तादा ने एक समूह की ओर से कहा: उसके बालों का उगना। अल-दहक: दांतों का निकलना और बालों का उगना। मुजाहिद: उसकी जवानी की पूर्णता; और यह इब्न उमर(५) से वर्णित है। सही यह है कि यह इस मामले में और भाषण, धारणा, अच्छे प्रयास और मृत्यु तक बौद्धिक मामलों की प्राप्ति(६) जैसी अन्य चीजों में सामान्य है।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {अतः अल्लाह बहुत बरकत वाला है, जो सबसे अच्छा पैदा करने वाला है} वर्णित है कि जब उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने आयत के शुरुआती हिस्से को {अन्य रचना} तक सुना, तो उन्होंने कहा: "अतः अल्लाह बहुत बरकत वाला है, जो सबसे अच्छा पैदा करने वाला है"; तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "यह इसी तरह नाजिल हुई है"(७)।

---

(१) ८/३१८। (२) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर ४०९/२ और अल-मावर्दी ने 'अन-नुकत वल-'उयून' ४८/४ में इसका उल्लेख किया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १३८/४ और अल-वसीत २८६/३, और इसे अल-तबरी २२/१७ - २३ ने निकाला है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १३८/४। (५) अल-तबरी ने क़तादा, अल-दहक और मुजाहिद के कथन निकाले हैं १७/२४, और इसे - इब्न उमर से - इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' ४६३/५ में उद्धृत किया है। (६) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १३८/४। (७) इसे अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (१२२४४) में और 'अल-औसत' (५६५८) में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु

अन्हुमा की एक लंबी हदीस से निकाला है, जिसमें "यह इसी तरह नाजिल हुई है" वाक्यांश शामिल नहीं है। अल-हयथमी ने इसे 'अल-मजमा' ६८/९ में उद्धृत किया है, और कहा: इसमें अबू उबैदा बिन फ़ुदैय्ल बिन इयाज़ है, और वह नरम (कमज़ोर) है, और इसके शेष पुरुष विश्वसनीय हैं।

19 | سورة المومنون: آیات 12 - 14

خالص؛ جہاں تک اس کی اولاد کا تعلق ہے، وہ مٹی اور منی سے ہے، جیسا کہ ہم نے سورہ الانعام(1) کے آغاز میں بیان کیا ہے۔

کلبی نے کہا: 'السلالۃ' (خلاصہ) مٹی ہے؛ جب آپ اسے نچوڑتے ہیں تو یہ آپ کی انگلیوں کے درمیان سے نکل جاتی ہے، تو جو باہر نکلتا ہے وہ خلاصہ (سلالہ) ہے(2)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {نطفہ} نطفہ، علقہ اور مضغہ اور ان میں موجود احکام کے بارے میں کلام سورہ حج کے شروع میں گزر چکا ہے، اور اس پر اللہ کا شکر ہے۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہم نے اسے ایک اور تخلیق بنا دیا} 'دوسری تخلیق' کے بارے میں لوگوں کا اختلاف ہے؛ ابن عباس، شعبی، ابوالعالیہ، ضحاک اور ابن زید نے کہا: یہ اس میں روح پھونکنا ہے(3)، بے جان ہونے کے بعد۔ ابن عباس سے مروی ہے: اس کا دنیا میں آنا(4)۔ قتادہ نے ایک گروہ سے نقل کیا: اس کے بالوں کا اگنا۔ ضحاک: دانتوں کا نکلنا اور بالوں کا اگنا۔ مجاہد: اس کی جوانی کی تکمیل؛ اور یہ ابن عمر(5) سے مروی ہے۔ صحیح یہ ہے کہ یہ اس میں اور بولنے، ادراک، حسنِ تگ و دو اور موت تک عقلی امور کے حصول(6) جیسی دیگر چیزوں میں عام ہے۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس بہت بابرکت ہے اللہ، جو سب سے بہترین تخلیق کرنے والا ہے} روایت ہے کہ جب عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے آیت کا ابتدائی حصہ {دوسری تخلیق} تک سنا تو انہوں نے کہا: "پس بہت بابرکت ہے اللہ، جو سب سے بہترین تخلیق کرنے والا ہے"؛ تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "یہ اسی طرح نازل ہوئی ہے"(7)۔

(1) 318/8۔ (2) ابو اللیث نے اپنی تفسیر 409/2 اور ماوردی نے 'النکت والعیون' 48/4 میں اسے بیان کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 138/4 اور الوسیط 286/3، اور اسے طبری نے 22/17 - 23 میں نکالا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 138/4۔ (5) طبری نے قتادہ، ضحاک اور مجاہد کا قول نکالا ہے 17/24، اور اسے - ابن عمر سے - ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' 463/5 میں نقل کیا ہے۔ (6) دیکھئے المحرر الوجیز 138/4۔ (7) اسے طبرانی نے 'الکبیر' (12244) میں اور 'الاوسط' (5658) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی ایک طویل حدیث سے نکالا ہے، جس میں "یہ اسی طرح نازل ہوئی ہے" کا جملہ نہیں ہے۔ ہیثمی نے اسے 'المجمع' 68/9 میں نقل کیا ہے اور کہا: اس میں ابو عبیدہ بن فضیل بن عیاض ہے، اور وہ نرم (کمزور) ہے، اور اس کے باقی راوی ثقہ ہیں۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 12 - 14 | 20

In "Musnad al-Tayalisi": The verse was revealed: ﴿And We have certainly created man from an extract of clay﴾; when it was revealed, I said: "Blessed be Allah, the Best of Creators"; then there was revealed: ﴿So blessed be Allah, the Best of Creators﴾(1).

It is narrated that the one who said that was Mu'adh bin Jabal(2). And it is narrated that the one who said that was Abdullah bin Abi Sarh, and for this reason he apostatized and said: "I will bring(3) the like of what Muhammad brings," and concerning him was revealed: ﴿And who is more unjust than one who invents a lie about Allah or says, 'It has been inspired to me,' while nothing has been inspired to him, and one who says, 'I will reveal [something] like what Allah revealed'﴾ [Al-An'am: 93] as previously explained in "Al-An'am"(4).

And His Almighty saying: ﴿Blessed be﴾ (Tabaraka) is the 'Tafa'ula' form from 'Barakah' (blessing). ﴿The Best of Creators﴾: The most masterful of makers. It is said of someone who made something: "He created it"; hence the poet's saying: Indeed, you execute what you have planned, while some people plan then do not execute(5).

Some people went to deny [the use of] this term for people, and that 'creation' is only attributed to...

---

(1) Musnad al-Tayalisi p. 9 - 10, and through its path Ibn Abi Hatim narrated it - as in Tafsir Ibn Kathir 5/469 - and Ibn Abi Dawud in Al-Masahif (305) and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul 323 from Hammad bin Salama, from Ali bin Zaid bin Jud'an, from Anas (may Allah be pleased with him), Umar (may Allah be pleased with him) said: I agreed with my Lord in four... and this is a weak chain due to the weakness of Ali bin Zaid bin Jud'an, and for his uniqueness in mentioning the agreement in Allah's saying ﴿So blessed be Allah, the Best of Creators﴾. The hadith is famous from the narration of Humaid, from Anas, from Umar, as in "Sahih al-Bukhari" (4483), and "Musnad Ahmad" (160) (250), and it does not mention the agreement in His saying: ﴿So blessed be Allah, the Best of Creators﴾. And Muslim narrated it (2399) from the path of Ibn Umar, from Umar also, and it does not mention this agreement. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/138, and Al-Tabarani narrated it in Al-Awsat (5654), and Ibn Abi Hatim - as in Tafsir Ibn Kathir 5/469 - from the hadith of Zaid bin Thabit (may Allah be pleased with him). Al-Haythami said in "Al-Majma'" 7/72: In it is Jabir al-Ju'fi, and he is weak but has been declared trustworthy, and the rest of its men are men of the Sahih. Ibn Kathir said in his Tafsir 5/469: In its chain is Jabir bin Yazid al-Ju'fi, very weak, and in this

report of his is severe oddity, and that is because this Surah is Meccan, while Zaid bin Thabit only wrote the revelation in Medina, and likewise the conversion of Mu'adh bin Jabal was only in Medina as well, and Allah knows best. (3) In (Zha): Verily I bring, and in Al-Muharrar al-Wajiz 4/138: I bring. (4) 8/459. (5) The verse is by Zuhair bin Abi Sulma, praising Haram bin Sinan, and it is in his Diwan p. 94. Al-Baghdadi cited it in Khizanat al-Adab 6/323, and 'al-fari': cutting. Lisan al-Arab (f-r-y).

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 12 - 14 | 20

"मुसनद अल-तयालिसी" में है: आयत उतरी: ﴿और निश्चित रूप से हमने मनुष्य को मिट्टी के सत से पैदा किया﴾; जब यह उतरी, तो मैंने कहा: "अल्लाह बरकत वाला है, सबसे अच्छा पैदा करने वाला"; तो आयत उतरी: ﴿तो अल्लाह बरकत वाला है, सबसे अच्छा पैदा करने वाला﴾(1)।

यह रिवायत है कि यह कहने वाले मुआज़ बिन जबल थे(2)। और यह भी रिवायत है कि यह कहने वाले अब्दुल्ला बिन अबी सरह थे, और इसी कारण वह धर्मत्यागी हो गया और कहा: "मैं भी वैसा ही लाऊँगा(3) जैसा मुहम्मद लाते हैं," और उसके बारे में यह आयत उतरी: ﴿और उससे बढ़कर ज़ालिम कौन होगा जो अल्लाह पर झूठ गढ़े या कहे, 'मुझ पर वह्य (प्रकाशना) हुई है,' जबकि उस पर कुछ भी वह्य नहीं हुई, और जो कहे, 'मैं भी वैसा ही उतारूँगा जैसा अल्लाह ने उतारा है'﴾ [अल-अनआम: 93] जैसा कि "अल-अनआम"(4) में पहले बताया जा चुका है।

और अल्लाह तआला का कथन: ﴿तबारक﴾ (बरकत वाला) बरकत से बना है। ﴿सबसे अच्छा पैदा करने वाला﴾: सबसे कुशल कारीगर। जो कुछ बनाता है उसके लिए कहा जाता है: "उसने उसे पैदा किया (खलका)"; उसी से कवि का कथन है: तुम तो जो योजना बनाते हो उसे पूरा करते हो, जबकि कुछ लोग योजना बनाते हैं फिर पूरा नहीं कर पाते(5)।

कुछ लोग इस शब्द का इंसानों के लिए प्रयोग करने के निषेध की ओर गए हैं, और यह कि 'सृजन' (खल्क) केवल उसी को जोड़ा जाता है...

---

(1) मुसनद अल-तयालिसी पृ. 9 - 10, और उसी माध्यम से इब्न अबी हातिम ने इसे उद्धृत किया - जैसा कि तफ़सीर इब्न कथीर 5/469 में है - और इब्न अबी दाऊद ने अल-मसाहिफ (305) में और अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल 323 में हम्माद बिन सलमा से, अली बिन ज़ैद बिन जुदआन से, अनस (रजि.) से रिवायत की, उमर (रजि.) ने कहा: मैंने अपने रब के साथ चार बातों में सहमति व्यक्त की... और यह अली बिन ज़ैद बिन जुदआन की कमज़ोरी के कारण एक कमज़ोर सनद (श्रृंखला) है, और अल्लाह के कथन ﴿तो अल्लाह बरकत वाला है, सबसे अच्छा पैदा करने वाला﴾ में सहमति का उल्लेख करने में उनके एकाकी होने के कारण। यह हदीद हमैद, अनस, उमर की रिवायत से मशहूर है, जैसा कि "सहीह अल-बुखारी" (4483) और "मुसनद अहमद" (160) (250) में है, और इसमें अल्लाह के कथन: ﴿तो अल्लाह बरकत वाला है, सबसे अच्छा पैदा करने वाला﴾ में सहमति का उल्लेख नहीं है। और मुस्लिम ने इसे इब्न उमर के माध्यम से उमर से भी रिवायत किया है (2399), और इसमें

इस सहमति का उल्लेख नहीं है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/138, और अल-तबरानी ने अल-अवसत (5654) में इसे निकाला, और इब्न अबी हातिम ने - जैसा कि तफ़सीर इब्न कथीर 5/469 में है - ज़ैद बिन साबित (रजि.) की हदीस से। अल-हैथमी ने "अल-मजमा" 7/72 में कहा: इसमें जाबिर अल-जुफ़ी है, और वह कमज़ोर है लेकिन उसे विश्वसनीय भी कहा गया है, और इसके बाकी पुरुष सहीह के पुरुष हैं। इब्न कथीर ने अपनी तफ़सीर 5/469 में कहा: इसकी सनद में जाबिर बिन यज़ीद अल-जुफ़ी है, जो बहुत कमज़ोर है, और उसकी इस रिपोर्ट में गंभीर विसंगति है, क्योंकि यह सूरह मक्की है, जबकि ज़ैद बिन साबित ने मदीना में वह्य लिखी थी, और इसी तरह मुआज़ बिन जबल का इस्लाम लाना भी मदीना में हुआ था, और अल्लाह बेहतर जानता है। (3) (ज़) में: बेशक मैं लाता हूँ, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/138 में: मैं लाता हूँ। (4) 8/459. (5) यह छंद ज़ुहैर बिन अबी सुल्मा का है, जिसमें उन्होंने हरम बिन सिनान की प्रशंसा की है, और यह उनके दीवान पृ. 94 में है। अल-बग़दादी ने इसे ख़िज़ानत अल-अदब 6/323 में उद्धृत किया है, और 'अल-फ़री': काटना या कार्यान्वित करना। लिसान अल-अरब (फ़-र-य)।

سورة المؤمنون: آیات ۱۲ - ۱٤ | ۲۰

اور "مسند الطیالسی" میں ہے: اور نازل ہوئی: ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ مِن سُلَالَةٍ مِّن طِينٍ﴾ آیت؛ پس جب یہ نازل ہوئی تو میں نے کہا: اللہ برکت والا ہے سب سے بہتر پیدا کرنے والا؛ تو نازل ہوئی: ﴿فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾(۱)۔

اور روایت ہے کہ یہ کہنے والے معاذ بن جبل تھے(۲)۔ اور روایت ہے کہ یہ کہنے والے عبداللہ بن ابی سرح تھے، اور اسی وجہ سے وہ مرتد ہو گیا اور کہا: میں بھی(۳) ویسا ہی لاؤں گا جیسا محمد لاتے ہیں، اور اسی کے بارے میں نازل ہوئی: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَوْ قَالَ أُوحِيَ إِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ إِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَن قَالَ سَأُنزِلُ مِثْلَ مَا أَنزَلَ اللَّهُ﴾ [الأنعام: ۹۳] جیسا کہ "الأنعام"(٤) میں پہلے بیان ہو چکا ہے۔

اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تَبَارَكَ﴾ برکت سے تفاعل کے وزن پر ہے۔ ﴿أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾: سب سے ماہر کاریگر، اس شخص کے لیے کہا جاتا ہے جس نے کوئی چیز بنائی: "اس نے اسے پیدا کیا (خلقہ)"؛ اور اسی سے شاعر کا قول ہے: تم جو کاٹتے (منصوبہ بناتے) ہو اسے پورا کرتے ہو جبکہ کچھ لوگ منصوبہ بناتے ہیں پھر پورا نہیں کر پاتے(۵)۔

اور کچھ لوگ اس لفظ کی انسانوں سے نفی کی طرف گئے ہیں، اور یہ کہ 'خلق' کی نسبت صرف...

---

(۱) مسند الطیالسی ص۹ - ۱۰ اور ان ہی کے واسطے سے ابن ابی حاتم نے اسے روایت کیا - جیسا کہ تفسیر ابن کثیر ٤٦۹/٥ میں ہے - اور ابن ابی داؤد نے المصاحف (۳۰٥) میں اور الواحدی نے اسباب النزول ۳۲۳ میں حماد بن سلمہ سے، انہوں نے علی بن زید بن جدعان سے، انہوں نے

انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، عمر رضی اللہ عنہ نے کہا: میں نے اپنے رب کی چار باتوں میں موافقت کی... اور یہ علی بن زید بن جدعان کی کمزوری کی وجہ سے ضعیف اسناد ہے، اور اللہ تعالیٰ کے قول ﴿فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾ میں موافقت کے ذکر میں ان کے اکیلے ہونے کی وجہ سے۔ پس حدیث حمید عن انس عن عمر کی روایت سے مشہور ہے، جیسا کہ "صحیح بخاری" (٤٤٨٣) اور "مسند احمد" (١٦٠) (٢٥٠) میں ہے، اور اس میں ﴿فَتَبارَکَ اللهُ اَحسَنُ الخٰلِقِینَ﴾ کے بارے میں موافقت کا ذکر نہیں ہے۔ اور اسے مسلم نے (٢٣٩٩) ابن عمر کے واسطے سے عمر سے بھی روایت کیا ہے، اور اس میں بھی اس موافقت کا ذکر نہیں ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ١٣٨/٤، اور اسے الطبرانی نے الاوسط (٥٦٥٤) میں روایت کیا، اور ابن ابی حاتم نے - جیسا کہ تفسیر ابن کثیر ٤٦٩/٥ میں ہے - زید بن ثابت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ الہیثمی نے "المجمع" ٧٢/٧ میں کہا: اس میں جابر الجعفی ہے، وہ ضعیف ہے لیکن اسے ثقہ بھی کہا گیا ہے، اور اس کے باقی رجال صحیح کے رجال ہیں۔ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ٤٦٩/٥ میں کہا: اس کی اسناد میں جابر بن یزید الجعفی ہے، جو بہت ضعیف ہے، اور اس کی اس خبر میں سخت نکارت (اجنبیت) ہے، کیونکہ یہ سورت مکی ہے، جبکہ زید بن ثابت نے مدینہ میں وحی لکھنی شروع کی تھی، اور اسی طرح معاذ بن جبل کا اسلام لانا بھی مدینہ میں ہوا تھا، اللہ بہتر جانتا ہے۔ (٣) (ظ) میں ہے: بے شک میں لاتا ہوں، اور المحرر الوجیز ١٣٨/٤ میں ہے: میں لاتا ہوں۔ (٤) ٤٥٩/٨۔ (٥) یہ شعر زہیر بن ابی سلمی کا ہے، جس میں انہوں نے ہرم بن سنان کی تعریف کی ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ٩٤ میں ہے۔ اسے البغدادی نے خزانہ الادب ٣٢٣/٦ میں ذکر کیا، اور 'الفری': کاٹنا یا نافذ کرنا۔ لسان العرب (فری)۔

Page 21 Surat al-Mu'minun: Verses 12 - 14

Allah Almighty. Ibn Jurayj said: He only said: {the Best of Creators} because Allah the Almighty had permitted Jesus (peace be upon him) to create. Some people were confused about this; the term is not denied to humans in the sense of making (artificial creation), but it is denied in the sense of invention and bringing into existence from nothingness (1).

Issue: From this verse, Ibn Abbas said to Umar when he asked the senior Companions about Laylat al-Qadr. They said: "Allah knows best." Umar said: "What do you say, O Ibn Abbas?" He replied: "O Commander of the Faithful, indeed Allah Almighty created the heavens as seven, and the earths as seven, and created the son of Adam from seven, and made his sustenance in seven; so I see it in the night of the twenty-seventh." Umar (RA) said: "Are you unable (2) to bring the like of what this young man brought whose head's affairs have not yet fully matured?" This long Hadith is in "Musnad Ibn Abi Shaybah" (3). Ibn Abbas meant by his saying (4): "created the son of Adam from seven" this (5) verse, and by his saying: "and made his sustenance in seven" His saying: {And We caused to grow therein grain, and grapes and herbage, and olive and palm trees, and gardens of thick foliage, and fruit and grass} the verse [Abasa: 27-31]. Seven of them are for the son of Adam, and the grass (al-abb) is for the livestock. Herbage (al-qadb) is eaten by the son of Adam, and women get fat from it; this is one opinion. And it was said: Al-qadb refers to legumes because they are cut (tuqdab), so they are sustenance for the son of Adam. And it was said: Al-qadb and al-abb are for the livestock, and the remaining six are for the son of Adam.

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/138. The report of Ibn Jurayj was recorded by al-Tabari 17/25 with a similar meaning. See al-Asna by the author, 334. (2) In the copies: "Are you unable [plural form]", the established form is from verification sources. (3) Thus attributed by al-Busiri in Ithaaf al-Khiyarah al-Maharah 3/132, and Ibn Hajar in al-Matalib al-Aliyah 6/227 to Ibn Abi Shaybah in his Musnad, but it is not in his Musannaf. According to al-Busiri: "I do not see it except as the night of the twenty-third with seven remaining." It was recorded by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 2/210 via Ibn Abi Shaybah, from Abdullah bin Idris, from Asim bin Kulayb, from his father, from Ibn Abbas, and mentioned it. And it was recorded by Ibn Khuzaymah (2172), and al-Hakim 3/539, and through his chain al-Bayhaqi in al-Sunan 4/313, and in al-Shu'ab (3586), via Ahmad bin Abd al-Jabbar, from Ibn Idris, with the previous chain and similar meaning. And it was recorded by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 2/211-212

through another chain similarly, and in it Ibn Abbas said: "The seventh that passes or the seventh that remains of the last ten." (4) Wording: "by his saying". From (Zha), which matches what is in al-Muharrar al-Wajiz 4/138 and the text is from it. (5) In (M), (Kh), and (Z): "with this", and in (D): "so this". The established version is from (Zha) which matches al-Muharrar al-Wajiz.

पृष्ठ २१ सूरह अल-मुमिनून: आयतें १२ - १४

अल्लाह तआला। इब्न जुरैज ने कहा: उन्होंने केवल इसलिए कहा: {सृष्टिकर्ताओं में सबसे उत्तम}; क्योंकि अल्लाह तआला ने ईसा (अलैहिस्सलाम) को सृजन करने की अनुमति दी थी। कुछ लोग इस बारे में भ्रमित थे; मानव के लिए निर्माण (शिल्प) के अर्थ में यह शब्द नकारा नहीं गया है, बल्कि शून्यता से आविष्कार और अस्तित्व में लाने के अर्थ में यह नकारा गया है (१)।

मसला: इस आयत से इब्न अब्बास ने उमर से कहा जब उन्होंने वरिष्ठ सहाबा से लैलतुल कद्र के बारे में पूछा। उन्होंने कहा: "अल्लाह ही बेहतर जानता है।" उमर ने कहा: "ऐ इब्न अब्बास, आप क्या कहते हैं?" उन्होंने उत्तर दिया: "हे अमीरुल मोमिनीन, वास्तव में अल्लाह तआला ने सात आसमान और सात ज़मीनें पैदा कीं, और आदम की संतान को सात से पैदा किया, और उनका रिज़्क़ सात में बनाया; इसलिए मैं इसे सत्ताईसवीं रात में देखता हूँ।" उमर (रज़ि.) ने कहा: "क्या आप असमर्थ (२) थे कि उस चीज़ के समान ला सकें जो यह नौजवान लाया जिसके सिर के मामले अभी पूरी तरह परिपक्व नहीं हुए हैं?" यह लंबी हदीस "मुसनद इब्न अबी शैबा" (३) में है। इब्न अब्बास का अपने इस कथन (४) से मतलब: "आदम की संतान को सात से पैदा किया" यह (५) आयत थी, और उनके कथन: "और उनका रिज़्क़ सात में बनाया" से अल्लाह का यह कथन है: {फिर हमने उसमें अनाज उगाया, और अंगूर और साग, और ज़ैतून और खजूर, और घने बाग़, और फल और चारा} आयत [अबासा: २७-३१]। उनमें से सात आदम की संतान के लिए हैं, और 'अब्ब' (चारा) मवेशियों के लिए है। 'क़ज़ब' (साग) आदम की संतान खाती है, और इससे औरतें मोटी होती हैं; यह एक मत है। और कहा गया: 'क़ज़ब' से तात्पर्य फलियां हैं क्योंकि उन्हें काटा (तुक़ज़ब) जाता है, इसलिए वे आदम की संतान का रिज़्क़ हैं। और कहा गया: 'क़ज़ब' और 'अब्ब' मवेशियों के लिए हैं, और शेष छह आदम की संतान के लिए हैं।

पादलेख: (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१३८, और इब्न जुरैज के प्रभाव को अल-तबरी ने १७/२५ में इसी तरह दर्ज किया है, और लेखक की अल-अस्ना ३३४ देखें। (२) प्रतियों में: "अअजज़कुम" (क्या तुम असमर्थ हो), और शोध स्रोतों से प्रमाणित रूप दिया गया है। (३) अल-बुसिरी ने इत्तेहाफ अल-खैरह अल-महरह ३/१३२ में और इब्न हजर ने अल-मतालिब अल-अलिया ६/२२७ में इब्न अबी शैबा की मुसनद के लिए ऐसा ही बताया है, लेकिन यह उनकी मुसन्नफ में नहीं है। बुसिरी के अनुसार: "मैं इसे सात शेष रहते तेईसवीं रात के अलावा और कुछ नहीं देखता।" और इसे इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद २/२१० में इब्न अबी शैबा के माध्यम से, अब्दुल्ला बिन इदरीस से, आसिम बिन कुलैब से,

उनके पिता से, इब्न अब्बास से रिवायत किया है और इसका उल्लेख किया है। और इसे इब्न खुज़ैमा (२१७२), और अल-हाकिम ३/५३९ ने दर्ज किया है, और उनके माध्यम से अल-बैहक़ी ने अल-सुनन ४/३१३ में, और अल-शुअब (३५८६) में, अहमद बिन अब्द अल-जब्बार के माध्यम से, इब्न इदरीस से, पिछली सनद के साथ इसी तरह दर्ज किया है। और इसे इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद २/२११ - २१२ में इसी तरह एक अन्य माध्यम से दर्ज किया है, और इसमें इब्न अब्बास ने कहा: "आख़िरी दस रातों में से सातवीं जो बीत गई या सातवीं जो बाकी है।" (४) शब्द: "बिक़ौलिहि" (उनके कथन से)। (ज़ा) से, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१३८ के अनुकूल है और पाठ उसी से है। (५) (मीम), (खा) और (ज़ा) में: "बिहाज़िही", और (दाल) में: "फ़हाज़िही"। प्रमाणित रूप (ज़ा) से है जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के अनुकूल है।

صفحہ ۲۱ سورۃ المومنون: آیات ۱۲ - ۱۴

اللہ تعالیٰ، اور ابن جریج نے کہا: آپ نے صرف اس لیے فرمایا: ﴿أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے حضرت عیسیٰ علیہ السلام کو پیدا کرنے (تخلیق کرنے) کی اجازت دی تھی۔ بعض لوگوں کو اس میں الجھن ہوئی، اور یہ لفظ انسانوں سے صفتِ صنعت (بنانے) کے معنی میں نفی نہیں کیا گیا، بلکہ یہ عدم سے ایجاد اور اختراع کے معنی میں نفی ہے (۱)۔

مسئلہ: اس آیت سے ابن عباس نے عمر سے کہا جب انہوں نے صحابہ کے مشائخ سے لیلۃ القدر کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ عمر نے کہا: اے ابن عباس، تم کیا کہتے ہو؟ انہوں نے کہا: اے امیر المؤمنین، بے شک اللہ تعالیٰ نے سات آسمان اور سات زمینیں پیدا کیں، اور اولادِ آدم کو سات سے پیدا کیا، اور ان کا رزق سات میں بنایا؛ تو میں اسے ستائیسویں رات میں دیکھتا ہوں۔ عمر (رض) نے کہا: کیا تم عاجز (۲) آ گئے کہ اس نوجوان جیسی بات لا سکو جس کے سر کے معاملات ابھی پوری طرح سلجھے نہیں؟ اور یہ طویل حدیث "مسند ابن ابی شیبہ" (۳) میں ہے، تو ابن عباس نے اپنے قول (۴) "خلق ابن آدم من سبع" (آدم کی اولاد کو سات سے پیدا کیا) سے یہ (۵) آیت مراد لی، اور اپنے قول "وجعل رزقہ فی سبع" (اور ان کا رزق سات میں بنایا) سے اللہ کا یہ قول مراد لیا: ﴿فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا وَعِنَبًا وَقَضْبًا وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا وَحَدَائِقَ غُلْبًا وَفَاكِهَةً وَأَبًّا﴾ [عبس: ۲۷-۳۱]، ان میں سے سات اولادِ آدم کے لیے ہیں، اور 'الأب' (چارہ) مویشیوں کے لیے۔ 'القضب' (ساگ) اولادِ آدم کھاتی ہے، اور اس سے عورتیں فربہ ہوتی ہیں؛ یہ ایک قول ہے۔ اور کہا گیا: القضب سے مراد سبزیاں ہیں کیونکہ انہیں کاٹا (تقضب) جاتا ہے، پس وہ اولادِ آدم کا رزق ہیں۔ اور کہا گیا: القضب اور الأب مویشیوں کے لیے ہیں، اور باقی چھ اولادِ آدم کے لیے،

حواشی: (۱) المحرر الوجیز ۴ / ۱۳۸ ، اور ابن جریج کا اثر طبری ۱۷ / ۲۵ میں اسی طرح روایت ہے، اور مصنف کی کتاب الأسنی ۳۳۴ دیکھیں۔ (۲) نسخوں میں: "أعجزکم" ہے، اور تحقیق کے ذرائع سے ثابت شدہ لفظ متن میں ہے۔ (۳) اسی طرح البوصیری نے "إتحاف الخیرة المهرة" ۳/ ۱۳۲ میں منسوب کیا ہے، اور ابن حجر نے "المطالب العالیة" ۲۲۷/۶ میں ابن ابی شیبہ کی مسند کی طرف، لیکن یہ ان کی مصنف میں نہیں ہے۔ البوصیری کے نزدیک: "اور میں اسے تیئیسویں رات ہی سمجھتا ہوں جبکہ سات باقی رہ گئی ہوں"۔ اور ابن عبد البر نے اسے "التمهید" ۲ / ۲۱۰ میں ابن ابی شیبہ کے واسطے سے، عبد اللہ بن ادریس سے، عاصم بن کلیب سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا اور اسے ذکر کیا۔ اور اسے ابن خزیمہ (۲۱۷۲)، اور حاکم ۳ / ۵۳۹ نے روایت کیا، اور ان کے واسطے سے بیہقی نے السنن ۴ / ۳۱۳ میں، اور الشعب (۳۵۸۶) میں، احمد بن عبد الجبار کے واسطے سے، ابن ادریس سے، سابقہ سند کے ساتھ اسی طرح روایت کیا۔ اور ابن عبد البر نے اسے "التمهید" ۲ / ۲۱۱ - ۲۱۲ میں ایک دوسرے طریقے سے اسی طرح روایت کیا، جس میں ابن عباس نے کہا: آخری عشرے کی گزر جانے والی ساتویں یا باقی رہنے والی ساتویں رات۔ (۴) لفظ: "بقولہ"۔ (ظ) سے، اور یہ المحرر الوجیز ۴/ ۱۳۸ کے مطابق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (۵) (م)، (خ) اور (ز) میں: "بہذہ" ہے، اور (د) میں: "فہذہ" ہے۔ ثابت شدہ (ظ) سے ہے جو المحرر الوجیز کے مطابق ہے۔

Page 22

Surah Al-Mu'minun: Verses 15 - 17

And the seventh is for cattle; as they are among the greatest provisions for the son of Adam.

Allah Almighty's saying: {Then surely, after that, you will die (15). Then surely, on the Day of Resurrection, you will be raised (16).}

Allah Almighty's saying: {Then surely, after that, you will die} meaning: after creation and life. Al-Nahhas said: It is said in this sense: 'Lama-itoon' (1).

Then He informed of the resurrection after death, saying: {Then surely, on the Day of Resurrection, you will be raised.}

Allah Almighty's saying: {And indeed, We have created above you seven paths, and We were never unmindful of the creation (17).}

Allah Almighty's saying: {And indeed, We have created above you seven paths} Abu Ubaydah said: meaning: seven heavens (2). Others related (3) that it is said: "I layered (taraqtu) the thing," meaning: I put some of it over others. So the heavens were called 'paths' (tara'iq); because some of them are over others, and the Arabs call everything that is over another thing a 'path' (tariqah) (4). It was also said: because they are the paths of the angels (5).

{and We were never unmindful of the creation} Some scholars said: meaning: of the creation of the heavens (6). Most commentators said: meaning: of all creation, lest We fall upon them and destroy them (7).

I say: It is possible that the meaning of {and We were never unmindful of the creation} is: in maintaining (the creation).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/449, and the word mentioned was cited by Ibn Khalawayh in the anomalous readings p. 97, Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/139, and Abu Hayyan in al-Bahr al-Muhit 6/399. It was said: it is the reading of Ibn Abi 'Ablah, Zayd ibn 'Ali, and Ibn Muhaysin. It was also said: it is the reading of 'Isa ibn 'Umar. Allah knows best. (2) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaydah 2/56, and the author quoted it from him via al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 4/449. See also Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/9, and Zad al-Masir 5/465. (3) In the manuscripts: "It was narrated from him." The confirmed text is from Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/449, so the

statement is from him, not from Abu Ubaydah's Majaz al-Qur'an. It is quoted in Zad al-Masir 5/465 from Ibn Qutaybah; see also his Tafsir Gharib al-Qur'an 296. (4) Tafsir al-Tabari 17/26. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/49, and Tafsir al-Baghawi 3/305. (6) In the manuscripts: "the heaven." The confirmed text is from (Z) and Tafsir al-Razi 23/87. (7) Previous sources.

पृष्ठ २२

सूरह अल-मुमिनून: आयतें १५ - १७

और सातवाँ मवेशियों के लिए है; क्योंकि वे आदम के बेटे के लिए सबसे महान जीविका में से हैं।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर निश्चय ही, इसके बाद, तुम्हें मरना है (१५)। फिर निश्चय ही, क़ियामत के दिन, तुम्हें दोबारा उठाया जाएगा (१६)।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर निश्चय ही, इसके बाद, तुम्हें मरना है} यानी: सृजन और जीवन के बाद। अल-नहस ने कहा: इस अर्थ में कहा जाता है: 'लमइतूं (१)।

फिर उन्होंने मृत्यु के बाद पुनरुत्थान की सूचना दी, कहा: {फिर निश्चय ही, क़ियामत के दिन, तुम्हें दोबारा उठाया जाएगा।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और वास्तव में, हमने तुम्हारे ऊपर सात रास्ते बनाए हैं, और हम सृष्टि से कभी बेखबर नहीं थे (१७)।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और वास्तव में, हमने तुम्हारे ऊपर सात रास्ते बनाए हैं} अबू उबैदाह ने कहा: यानी: सात आकाश (२)। अन्य लोगों ने बताया (३) कि यह कहा जाता है: "मैंने चीज़ को तह-ब-तह (तारा़क़्तु) किया," यानी: मैंने इसके कुछ हिस्से को दूसरों के ऊपर रखा। इसलिए आकाशों को 'रास्ते' (ताराइक) कहा गया; क्योंकि उनमें से कुछ दूसरों के ऊपर हैं, और अरब हर उस चीज़ को 'रास्ता' (तरीक़ा) कहते हैं जो किसी दूसरी चीज़ के ऊपर हो (४)। और कहा गया: क्योंकि वे फ़रिश्तों के रास्ते हैं (५)।

{और हम सृष्टि से कभी बेखबर नहीं थे} कुछ विद्वानों ने कहा: यानी: आकाशों के सृजन से (६)। अधिकांश व्याख्याकारों ने कहा: यानी: पूरी सृष्टि से, ऐसा न हो कि हम उन पर गिर पड़ें और उन्हें नष्ट कर दें (७)।

मैंने कहा: यह संभव है कि {और हम सृष्टि से कभी बेखबर नहीं थे} का अर्थ हो: (सृष्टि को) कायम रखने में।

---

(१) अल-नहस द्वारा 'मानी अल-क़ुरान' ४/४४९, और उल्लिखित शब्द इब्न खालवाय ने असामान्य पाठों पृ. ९७, इब्न अत्तिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ४/१३९, और अबू हय्यान ने 'अल-बहर अल-

मुहीत' ६/३९९ में उद्धृत किया है। कहा गया: यह इब्न अबी अबलाह, ज़ैद इब्न अली और इब्न मुहयसिन का पाठ है, और कहा गया: यह ईसा इब्न उमर का पाठ है। और अल्लाह बेहतर जानता है। (२) अबू उबैदाह द्वारा 'मज़ाज़ अल-क़ुरान' २/५६, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से 'मानी अल-क़ुरान' ४/४४९ में उनसे उद्धृत किया है। इसके अलावा 'मानी अल-क़ुरान' द्वारा अल-ज़ज्जाज ४/९, और 'ज़ाद अल-मसीर' ५/४६५ देखें। (३) पांडुलिपियों में: "उनसे वर्णित है।" पुष्ट पाठ अल-नहस द्वारा 'मानी अल-क़ुरान' ४/४४९ से है, इसलिए यह कथन उन्हीं का है, अबू उबैदाह के'मज़ाज़ अल-क़ुरान' से नहीं। इसे इब्न क़ुतैबा से 'ज़ाद अल-मसीर' ५/४६५ में उद्धृत किया गया है; उनका 'तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान' २९६ भी देखें। (४) तफ़सीर अल-तबारी १७/२६। (५) अल-नुकात वल-उयून ४/४९, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/३०५। (६) पांडुलिपियों में: "आकाश।" पुष्ट पाठ (ज़) और तफ़सीर अल-राज़ी २३/८७ से है। (७) पिछले स्रोत।

صفحہ ۲۲

سورة المومنون: آیات ۱۵ - ۱۷

اور ساتویں (چیز) چوپائے ہیں؛ کیونکہ وہ بنی آدم کے لیے سب سے عظیم رزق میں سے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پھر تم اس کے بعد یقیناً مرنے والے ہو (۱۵)۔ پھر تم قیامت کے دن یقیناً دوبارہ اٹھائے جاؤ گے (۱۶)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر تم اس کے بعد یقیناً مرنے والے ہو} یعنی: پیدائش اور زندگی کے بعد۔ النحاس: اس معنی میں یہ بھی کہا گیا ہے: 'لمائتون' (۱)۔

پھر موت کے بعد جی اٹھنے کی خبر دی، پس فرمایا: {پھر تم قیامت کے دن یقیناً دوبارہ اٹھائے جاؤ گے۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور بے شک ہم نے تمہارے اوپر سات راستے پیدا کیے ہیں اور ہم مخلوق سے کبھی غافل نہیں تھے (۱۷)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور بے شک ہم نے تمہارے اوپر سات راستے پیدا کیے ہیں} ابوعبیدہ نے کہا: یعنی: سات آسمان (۲)۔ دوسروں نے بیان کیا (۳) کہ کہا جاتا ہے: "میں نے چیز کو تہہ بہ تہہ کیا (طارقتُ)"، یعنی: میں نے اس کا کچھ حصہ دوسرے کے اوپر رکھا۔ پس آسمانوں کو 'طرائق' (راستے) کہا گیا؛ کیونکہ ان میں سے بعض دوسروں کے اوپر ہیں، اور عرب ہر اس چیز کو 'طریقہ' کہتے ہیں جو کسی چیز کے اوپر ہو (۴)۔ اور کہا گیا: کیونکہ وہ فرشتوں کے راستے ہیں (۵)۔

{اور ہم مخلوق سے کبھی غافل نہیں تھے} بعض علماء نے کہا: یعنی: آسمانوں کی تخلیق سے (۶)۔ اور اکثر مفسرین نے کہا: یعنی: تمام مخلوقات سے کہ کہیں ہم ان پر گر نہ پڑیں اور انہیں ہلاک نہ کر دیں (۷)۔

میں کہتا ہوں: یہ بھی ممکن ہے کہ {اور ہم مخلوق سے کبھی غافل نہیں تھے} کا معنی ہو: (مخلوق کو) قائم رکھنے میں۔

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۴/۴۴۹، اور اس لفظ کا تذکرہ ابن خالویہ نے شاذ قرأتوں ص ۹۷ میں کیا ہے، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/۱۳۹ میں، اور ابو حیان نے البحر المحیط ۶/۳۹۹ میں۔ اور کہا گیا: یہ ابن ابی عبلہ، زید بن علی اور ابن محیصن کی قرأت ہے، اور کہا گیا: یہ عیسیٰ بن عمر کی قرأت ہے۔ واللہ اعلم۔ (۲) مجاز القرآن لابی عبیدہ ۲/۵۶، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے معانی القرآن ۴/۴۴۹ میں ان سے نقل کیا ہے، اور دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۴/۹، اور زاد المسیر ۵/۴۶۵۔ (۳) نسخوں میں ہے: "اور ان سے مروی ہے"۔ اور ثابت شدہ متن النحاس کی معانی القرآن ۴/۴۴۹ سے ہے، پس یہ کلام انھی کا ہے، نہ کہ ابوعبیدہ کی مجاز القرآن سے۔ یہ زاد المسیر ۵/۴۶۵ میں ابن قتیبہ سے منقول ہے، دیکھیے ان کی تفسیر غریب القرآن ص ۲۹۶۔ (۴) تفسیر طبری ۱۷/۲۶۔ (۵) النکت والعیون ۴/۴۹، اور تفسیر بغوی ۳/۳۰۵۔ (۶) نسخوں میں ہے: "آسمان"۔ اور ثابت شدہ متن (ظ) اور تفسیر رازی ۲۳/۸۷ سے ہے۔ (۷) سابقہ مصادر۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 17 - 18 Page 23

...for their welfare and protection, and this is the meaning of "The Ever-Living, the Sustainer of existence" (Al-Hayy al-Qayyum) as previously mentioned(1).

Allah Almighty's saying: {And We sent down from the sky water in measure and settled it in the earth. And indeed, We are able to take it away.} [Verse 18]

It contains four matters: First: This verse is among the blessings of Allah Almighty upon His creation, and among what He has bestowed upon them; and among the greatest blessings is water, which is the life of bodies and the growth of animals.

And the water sent down from the sky is of two types: this one which Allah, Glory be to Him, mentioned, and informed that He deposited it in the earth, and made it stored therein for people to drink from, finding it when they need it, and it is the water of rivers, springs, and what is extracted from wells(2).

It was narrated from Ibn Abbas and others that he only intended the four rivers: Sihon, Gihon, the Nile of Egypt, and the Euphrates(3).

Mujahid said: "There is no water on earth except that it is from the sky." This is not absolute; otherwise, salt water is fixed in the earth. So his saying can be restricted to fresh water, and it is inevitable that Allah Almighty has placed water in the earth and sent down water from the sky(4).

It was said: His saying {And We sent down from the sky water} is an indication of fresh water, and that its origin is from...

---

(1) 4/267 - 268. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1300, and the author cited the first part from him. As for the second part, Ibn al-Arabi said: It is that which descends from the sky to the earth at all times. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/139 and did not attribute it, and Al-Suyuti attributed it in Ad-Durr al-Manthur 8/5 to Ibn Abi al-Dunya. Ahmad (7886) and Muslim (2839) narrated from the Hadith of Abu Hurairah in a marfu' form that he said: Sihon, Gihon, the Nile, and the Euphrates, all are from the rivers of Paradise. Sihon and Gihon: two rivers in the frontiers near Misis and Tarsus, as in An-Nihayah (Jayh), meaning they are located in southern Turkey, see Atlas of Islamic History (Map No.: 60, 72). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/139.

सूरा अल-मुमिनून: आयतें 17 - 18 पृष्ठ 23

... उनके कल्याण और संरक्षण के लिए, और यही "अल-हय्युल कय्यूम" (जीवंत, शाश्वत) का अर्थ है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने आकाश से एक निर्धारित मात्रा में पानी उतारा, फिर हमने उसे धरती में ठहरा दिया, और निश्चय ही हम उसे विलुप्त कर देने पर पूरी तरह सामर्थ्य रखते हैं।} [आयत 18]

इसमें चार मसले (विषय) हैं: पहला: यह आयत अपनी सृष्टि पर अल्लाह तआला की नेमतों (वरदानों) में से एक है, और उन चीज़ों में से है जिनका उसने उन पर एहसान जताया है; और सबसे बड़ी नेमतों में से पानी है, जो शरीरों का जीवन और जानवरों की वृद्धि का आधार है।

और आकाश से उतारा गया पानी दो प्रकार का है: यह वह है जिसका अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उल्लेख किया है, और इसके बारे में बताया है कि उसने इसे धरती में जमा कर दिया है, और इसे लोगों को पिलाने के लिए इसमें संचित कर दिया है, जिसे वे ज़रूरत पड़ने पर पाते हैं, और वह नदियों और झरनों का पानी है, और वह जो कुओं से निकाला जाता है (2)।

इब्न अब्बास और अन्य लोगों से रिवायत है कि इससे उनका तात्पर्य केवल चार नदियाँ थीं: सीहन, जीहन, मिस्र की नील और फुरात (3)।

मुजाहिद ने कहा: "धरती पर कोई पानी नहीं है सिवाय इसके कि वह आकाश से है।" यह पूरी तरह से सही नहीं है, अन्यथा खारा पानी धरती में स्थिर है। तो उनके कथन को मीठे पानी तक सीमित किया जा सकता है, और यह अपरिहार्य है कि अल्लाह तआला ने धरती में पानी बनाया है, और आकाश से पानी उतारा है (4)।

कहा गया है: उनका कथन {और हमने आकाश से पानी उतारा} मीठे पानी की ओर इशारा है, और यह कि इसका मूल...

---

(1) 4/267 - 268। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1300, और लेखक ने उनसे पहला भाग उद्धृत किया है। जहाँ तक दूसरे भाग का सवाल है, इब्न अल-अरबी ने कहा: यह वह है जो हर समय आकाश से धरती पर गिरता है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/139 और इसे किसी के नाम नहीं किया, और अल-सुयुती ने अद-दुर्र अल-मंसूर 5/8 में इसे इब्न अबी अल-दुनिया से जोड़ा है।

अहमद (7886) और मुस्लिम (2839) ने अबू हुरैरा की हदीस से मरफू रिवायत की है कि उन्होंने कहा: सीहन, जीहन, नील और फुरात, सभी जन्नत की नदियों में से हैं। सीहन और जीहन: अवाम में मसीसा और तरसूस के पास दो नदियाँ हैं, जैसा कि अन-निहाया (जीह) में है, यानी वे दक्षिणी तुर्की में स्थित हैं, देखें एटलस ऑफ इस्लामिक हिस्ट्री (मानचित्र संख्या: 60, 72)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/139।

سورة المؤمنون: آیات ۱۷ - ۱۸ صفحہ ۲۳

...ان کے مصالح اور ان کی حفاظت کے لیے، اور یہی "الحی القیوم" کا معنی ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَّاهُ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِ لَقَادِرُونَ﴾ [آیت ۱۸]

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: یہ آیت اپنی مخلوق پر اللہ تعالیٰ کی نعمتوں میں سے ایک ہے، اور ان چیزوں میں سے ہے جن کا اس نے ان پر احسان جتایا ہے؛ اور عظیم ترین نعمتوں میں سے پانی ہے، جو جسموں کی زندگی اور حیوانوں کی نشوونما کا باعث ہے۔

اور آسمان سے نازل ہونے والا پانی دو قسم کا ہے: ایک وہ جس کا اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے ذکر فرمایا، اور اس کے بارے میں خبر دی کہ اس نے اسے زمین میں ودیعت کر دیا، اور اسے لوگوں کو پلانے کے لیے اس میں ذخیرہ کر دیا، جسے وہ ضرورت کے وقت پاتے ہیں، اور وہ دریاؤں اور چشموں کا پانی ہے، اور وہ جو کنوؤں سے نکالا جاتا ہے(۲)۔

ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے کہ اس سے ان کی مراد صرف چار نہریں تھیں: سیحان، جیحان، نیلِ مصر، اور فرات(۳)۔

مجاہد نے کہا: "زمین میں کوئی پانی نہیں ہے سوائے اس کے کہ وہ آسمان سے ہے"۔ اور یہ اپنے اطلاق پر نہیں ہے، ورنہ کھارا پانی زمین میں ثابت ہے، تو ان کے قول کو میٹھے پانی کے ساتھ مقید کیا جا سکتا ہے، اور یہ لازمی ہے کہ اللہ تعالیٰ نے زمین میں پانی پیدا کیا، اور آسمان سے پانی نازل فرمایا(۴)۔

اور کہا گیا ہے: بے شک اس کا قول ﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً﴾ میٹھے پانی کی طرف اشارہ ہے، اور یہ کہ اس کی اصل...

---

(۱) ۴/ ۲۶۷ - ۲۶۸۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۳۰۰، اور مصنف نے ان سے پہلا حصہ نقل کیا ہے۔ جہاں تک دوسری قسم کا تعلق ہے تو ابن العربی نے فرمایا: وہ ہے جو ہر وقت آسمان سے زمین پر نازل ہوتا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۱۳۹ اور اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا، اور السیوطی نے الدر المنثور ۸/۵ میں اسے ابن ابی الدنیا کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور احمد (۷۸۸۶) اور مسلم (۲۸۳۹) نے ابو ہریرہ کی حدیث سے مرفوعاً روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: سیحان، جیحان، نیل اور فرات، سب جنت کی نہروں میں سے ہیں۔ اور سیحان و جیحان: عواصم میں مصیصہ اور طرسوس کے پاس دو نہریں ہیں، جیسا کہ 'النہایہ' (جیح) میں ہے، یعنی وہ جنوبی ترکی میں واقع ہیں، دیکھئے 'اطلس تاریخ اسلام' (نقشہ نمبر: ۶۰، ۷۲)۔ (۴) المحرر الوجیز ۱۳۹/۴۔

Surah Al-Mu'minun: Verse 18 24

The sea, God Almighty raised it with His kindness and good destiny from the sea to the sky, until it became sweet by that raising and evaporation, then He sent it down to the earth to be benefited from. If it were left as seawater, it would not have been benefited from because of its saltiness (1).

Second: His saying, the Almighty: "in due measure," meaning: in a beneficial amount, because if it were in excess, it would destroy (2). And from it is the saying of the Almighty: "And there is not a thing but that with Us are its depositories, and We do not send it down except according to a known measure." [Al-Hijr: 21].

"And indeed, We are able to take it away." meaning: the stored water. This is a threat and a warning, meaning: in our power is its removal and change, and people would perish from thirst, and their livestock would perish. This is like the saying of the Almighty: "Say, 'Have you considered: if your water was to become sunken [into the earth], then who could bring you flowing water?'" (3) [Al-Mulk: 30].

Third: Al-Nahhas mentioned: It was read to Abu Yaqub Ishaq bin Ibrahim bin Yunus, on the authority of Jami' bin Sawada, who said: Saeed bin Sabiq narrated to us, who said: Maslama bin Aliy narrated to us, on the authority of Muqatil bin Hayyan, on the authority of Ikrima, on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), on the authority of the Prophet (peace and blessings be upon him) who said: "Allah, the Mighty and Sublime, sent down five rivers from Paradise to earth: Sayhun, which is the river of India; Jayhun, which is the river of Balkh; the Tigris and the Euphrates, which are the rivers of Iraq; and the Nile, which is the river of Egypt. Allah Almighty sent them down from a single spring among the springs of Paradise, at the lowest of its levels, on the wings of Gabriel, peace be upon him. He deposited them in the mountains, and made them flow through the earth, and placed benefits in them for people in their various ways of living. That is what He, Exalted is His praise, said: 'And We sent down from the sky water in measure and settled it in the earth.' When the time for the emergence of Yajuj and Majuj (Gog and Magog) comes, Allah, the Mighty and Sublime, will send Gabriel, and he will raise the Quran, knowledge, and all five rivers from the earth. He will raise them to the sky. That is what the Almighty said: 'And indeed, We are able to take it away.' So, when these things are lifted from the earth, then..."

(1) See Tafsir al-Razi 23/88. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/139. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1300.

सूरह अल-मुमिनून: आयत 18 24

समुद्र, अल्लाह तआला ने अपनी कृपा और उत्तम नियति से उसे समुद्र से आकाश की ओर उठाया, यहाँ तक कि उस उठाव और वाष्पीकरण से वह शुद्ध (मीठा) हो गया, फिर उसे पृथ्वी पर उतारा ताकि उससे लाभ उठाया जा सके। यदि वह समुद्र के पानी के रूप में ही रहता, तो उसके खारेपन के कारण उससे लाभ नहीं उठाया जा सकता था (1)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कहना: "एक उचित मात्रा में," यानी: एक लाभप्रद मात्रा में, क्योंकि यदि यह अधिक होता, तो यह विनाशकारी होता (2)। और इसी से अल्लाह तआला का कहना है: "और कोई भी चीज़ ऐसी नहीं है जिसके खजाने हमारे पास न हों, और हम उसे एक ज्ञात मात्रा में ही उतारते हैं।" [अल-हिज्र: 21]।

"और निश्चय ही हम उसे वापस ले जाने पर पूरी तरह सक्षम हैं।" यानी: संचित जल। यह एक चेतावनी और धमकी है, अर्थात: हमारी शक्ति में उसे ले जाना और बदलना है, और लोग प्यास से मर जाएंगे, और उनके पशु नष्ट हो जाएंगे। यह अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: "कहो, 'क्या तुमने विचार किया है: यदि तुम्हारा पानी सूख जाए (ज़मीन में उतर जाए), तो कौन है जो तुम्हारे पास बहता हुआ पानी लाएगा?'" (3) [अल-मुल्क: 30]।

तीसरा: अल-नहस ने उल्लेख किया: अबू याकूब इसहाक बिन इब्राहिम बिन यूनुस को पढ़ा गया, जामी बिन सवादह के अधिकार पर, उन्होंने कहा: हमसे सईद बिन साबिक़ ने बयान किया, उन्होंने कहा: हमसे ममलमा बिन अली ने बयान किया, मुक़ातिल बिन हयान के अधिकार पर, इकरीमा के अधिकार पर, इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के अधिकार पर, नबी ﷺ से कि आपने फ़रमाया: "अल्लाह अज़्ज़ व जल ने जन्नत से ज़मीन पर पाँच नदियाँ उतारीं: सैहून जो भारत की नदी है, जैहून जो बल्ख की नदी है, दजला और फुरात जो इराक की नदियाँ हैं, और नील जो मिस्र की नदी है। अल्लाह तआला ने उन्हें जन्नत के झरनों में से एक झरने से उतारा, जो उसके सबसे निचले स्तर पर है, जिब्रील (अलैहिस्सलाम) के पंखों पर। फिर उन्हें पहाड़ों में जमा कर दिया, और उन्हें ज़मीन में प्रवाहित किया, और उनमें लोगों के जीवन के विभिन्न तरीकों के लिए लाभ रखे। वही अल्लाह तआला का कथन है: 'और हमने आसमान से एक अंदाज़े के साथ पानी उतारा और उसे ज़मीन में ठहरा दिया।' जब याजूज और माजूज के निकलने का समय होगा, तो अल्लाह अज़्ज़ व जल जिब्रील को भेजेगा, और वह ज़मीन से क़ुरआन, ज्ञान और सभी पाँचों नदियों को उठा लेगा। वह उन्हें आसमान

की ओर उठा लेगा। वही अल्लाह तआला का कथन है: 'और निश्चय ही हम उसे ले जाने पर सक्षम हैं।' तो, जब ये चीजें ज़मीन से उठा ली जाएंगी, तो..."

(1) देखें तफ़्सीर अल-राज़ी 23/88। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/139। (3) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1300।

سورة المؤمنون: آیت ۱۸ ۲۴

سمندر، اللہ تعالیٰ نے اپنی مہربانی اور حسنِ تقدیر سے اسے سمندر سے آسمان کی طرف اٹھایا، یہاں تک کہ اس اٹھانے اور بھاپ بننے سے وہ (پانی) پاکیزہ ہو گیا، پھر اسے زمین پر اتارا تاکہ اس سے نفع اٹھایا جا سکے، اور اگر یہ معاملہ سمندر کے پانی جیسا رہتا تو اس کے کھارے پن کی وجہ سے اس سے نفع نہ اٹھایا جاتا (۱)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بِقَدَرٍ﴾ یعنی: ایک فائدہ مند مقدار پر، کیونکہ اگر یہ زیادہ ہو جاتا تو تباہ کر دیتا (۲)، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿وَإِن مِّن شَيْءٍ إِلَّا عِندَنَا خَزَائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُ إِلَّا بِقَدَرٍ مَّعْلُومٍ﴾ [الحجر: ۲۱]۔

﴿وَإِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِ لَقَادِرُونَ﴾ یعنی: ذخیرہ شدہ پانی۔ اور یہ ایک دھمکی اور وعید ہے، یعنی: ہماری قدرت میں ہے اسے لے جانا اور اسے تبدیل کر دینا، اور لوگ پیاس سے ہلاک ہو جائیں گے، اور ان کے مویشی تباہ ہو جائیں گے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرح ہے: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا﴾ یعنی: زمین میں اتر جائے ﴿فَمَن يَأْتِيكُم بِمَاءٍ مَّعِينٍ﴾ (۳) [الملک: ۳۰]۔

تیسری بات: النحاس نے ذکر کیا: ابو یعقوب اسحاق بن ابراہیم بن یونس پر پڑھا گیا، جامع بن سوادہ کے واسطے سے، انہوں نے کہا: ہمیں سعید بن سابق نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں مسلمہ بن علی نے بتایا، مقاتل بن حیان کے واسطے سے، عکرمہ سے، حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما سے، نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "اللہ عزوجل نے جنت سے زمین پر پانچ نہریں اتاریں: سیحون جو ہندوستان کا دریا ہے، اور جیحون جو بلخ کا دریا ہے، اور دجلہ و فرات جو عراق کے دریا ہیں، اور نیل جو مصر کا دریا ہے، اللہ تعالیٰ نے انہیں جنت کے چشموں میں سے

ایک چشمے سے اتارا، جو اس کے درجات میں سب سے نیچے کے درجے پر ہے، جبرائیل علیہ السلام کے پروں پر، پھر انہیں پہاڑوں میں ودیعت کر دیا، اور انہیں زمین میں جاری کیا، اور ان میں لوگوں کے لیے ان کی زندگی کے مختلف شعبوں میں نفع رکھا، اور یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَّاهُ فِي الْأَرْضِ﴾، پھر جب یاجوج ماجوج کے نکلنے کا وقت ہوگا، تو اللہ عزوجل جبرائیل کو بھیجے گا، تو وہ زمین سے قرآن، علم اور تمام پانچوں نہروں کو اٹھا لے گا، پس وہ انہیں آسمان کی طرف اٹھا لے گا، یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِ لَقَادِرُونَ﴾، پس جب یہ چیزیں زمین سے اٹھا لی جائیں گی، تو..."

(۱) ملاحظہ کریں تفسیر رازی ۲۳/۸۸۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/۱۳۹۔ (۳) احکام القرآن از ابن العربی ۳/۱۳۰۰۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 18 - 19 25

...its people are the best of religion and the world(1). Fourth: Everything that descends from the sky—whether stored or not—is pure and purifying. It is used for washing and ablution; as will be explained in "Al-Furqan" (2). The Almighty's saying: {Then We produced for you thereby gardens of date palms and grapevines, in which there are many fruits for you, and of which you eat} In this are two issues: First: His saying: {Then We produced} means: We made that the cause of plant growth, brought it into existence through it, and created it. The Almighty mentioned date palms and grapevines because they are the fruit of the Hijaz in Taif, Medina, and elsewhere; as stated by Al-Tabari(3). Also because they are the noblest of fruits, so He mentioned them to honor and draw attention to them. {for you in them} means: in the gardens {fruits} other than fresh dates and grapes. It is possible it refers specifically to the date palms and grapevines, as they have levels and types, but the first meaning is more general for all fruits. Second: Whoever swears not to eat fruit; according to the narration with us: he breaks his oath by eating green broad beans and the like(4).

(1) Ma'ani al-Qur'an 4/450-451, narrated by Ibn Adi in al-Kamil 6/2316, Ibn Hibban in al-Majruhin 3/34-35, and al-Khatib al-Baghdadi in Tarikh Baghdad 1/57-58 via Maslama bin Ali. Ibn Adi said: This is an unpreserved hadith; rather its text is rejected, and all his hadiths—what I mentioned and what I didn't—all or most of them are unpreserved. Ibn Hajar said of him in al-Taqrib: discarded. The rivers Sihon and Jihon are different from Saihan and Jaihan—mentioned earlier in the saying of Ibn Abbas—as mentioned by al-Nawawi in Sharh Sahih Muslim 17/176. (2) Under the interpretation of verse (48), specifically in the first and second issues. (3) In his Tafsir 28/17, and the author quoted it via Ibn Atiyya in al-Muharrar al-Wajiz 4/139, and what follows from it. (4) Similar to it in al-Nawadir wa al-Ziyadat 4/106.

सूरह अल-मुमिनून: आयत १८ - १९ २५

...उसके लोग दीन और दुनिया के बेहतरीन लोग हैं(१)। चौथा: आसमान से जो कुछ भी उतरता है - चाहे वह संचित हो या नहीं - वह शुद्ध और पवित्र करने वाला है। उससे स्नान और वज़ू किया जाता है; जैसा कि "अल-फ़ुरक़ान" में इसका विवरण आएगा(२)। अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर हमने तुम्हारे लिए उसके माध्यम से खजूरों और अंगूरों के बाग पैदा किए, जिनमें तुम्हारे लिए बहुत से फल हैं और उनमें से तुम खाते हो} इसमें दो मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह का फरमान: {फिर हमने पैदा किए} यानी: हमने उसे पौधों के उगने का कारण बनाया, उसके ज़रिए उन्हें वजूद में लाया और पैदा किया। अल्लाह तआला ने खजूरों और अंगूरों का ज़िक्र किया क्योंकि वे ताइफ़, मदीना और अन्य स्थानों में हिजाज़ के फल हैं; जैसा कि अल-तबरी ने कहा है(३)। और इसलिए भी क्योंकि वे फलों में सबसे उत्तम हैं, इसलिए उसने उनका सम्मान करने और उनकी ओर ध्यान आकर्षित करने के लिए उनका ज़िक्र किया। {तुम्हारे लिए उनमें} यानी: बागों में {फल} ताज़ा खजूरों और अंगूरों के अलावा। यह संभव है कि यह विशेष रूप से खजूर और अंगूर की ओर इशारा करता हो, क्योंकि उनमें कई श्रेणियां और प्रकार हैं, लेकिन पहला अर्थ सभी फलों के लिए अधिक व्यापक है। दूसरा: जिसने शपथ ली कि वह फल नहीं खाएगा; तो हमारे यहाँ रिवायत के अनुसार: वह हरी लोबिया और उसके जैसी चीज़ें खाने से अपनी शपथ तोड़ देता है(४)।

(१) मआनी अल-कुरान ४/४५० - ४५१, और इब्न अदी ने अल-कामिल ६/२३१६ में, और इब्न हिब्बान ने अल-मजरूहून ३/३४ - ३५ में, और अल-खातिब अल-बगदादी ने तारीख़ बगदाद १/५७ - ५८ में मसलमा बिन अली के माध्यम से इसे उद्धृत किया है। इब्न अदी ने कहा: यह हदीस संरक्षित नहीं है, बल्कि इसका पाठ अस्वीकार्य है, और उसकी सभी हदीसें - जो मैंने ज़िक्र कीं और जो नहीं कीं - वे सब या उनमें से अधिकांश संरक्षित नहीं हैं। इब्न हजर ने अल-तक़रीब में उसके बारे में कहा: छोड़ दिया गया (मतरूक)। सीहोन और जीहोन नदियाँ सैहान और जैहान से अलग हैं - जिनका उल्लेख इब्न अब्बास के कथन में पहले हो चुका है - जैसा कि अल-नववी ने शरह सहीह मुस्लिम १७/१७६ में उल्लेख किया है। (२) आयत (४८) की व्याख्या के तहत, पहले और दूसरे मुद्दे में। (३) उनकी तफ़सीर २८/१७ में, और लेखक ने इसे इब्न अतिय्या के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१३९ में उद्धृत किया है, और जो इसके बाद आएगा। (४) अल-नवादिद व अल-ज़ियादात ४/१०६ में इसी तरह।

سورة المؤمنون: آیات ۱۸ - ۱۹ ۲۵

...اس کے باشندے دین اور دنیا کے بہترین لوگ ہیں(۱)۔ چوتھی بات: آسمان سے جو کچھ نازل ہوتا ہے - خواہ وہ ذخیرہ شدہ ہو یا نہ ہو - وہ پاک اور پاک کرنے والا ہے، اس سے غسل اور وضو کیا جاتا ہے؛ جیسا کہ «الفرقان» میں اس کا بیان آئے گا(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ فَأَنْشَأْنَا لَكُمْ بِهِ جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَأَعْنَابٍ لَكُمْ فِيهَا فَوَاكِهُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ ﴾ اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ فَأَنْشَأْنَا ﴾ یعنی: ہم نے اسے نباتات کا سبب بنایا، اور اسے اس کے ذریعے وجود بخشا اور پیدا کیا۔ اور اللہ تعالیٰ نے کھجوروں اور انگوروں کا ذکر کیا؛ کیونکہ وہ طائف، مدینہ وغیرہ میں حجاز کے پھل ہیں؛ یہ بات طبری نے کہی ہے(۳)۔ اور اس لیے بھی کہ وہ پھلوں میں سب سے زیادہ معزز ہیں، چنانچہ ان کی فضیلت بتانے اور ان پر توجہ دلانے کے لیے ان کا ذکر کیا۔ ﴿ لَكُمْ فِيهَا ﴾ یعنی: باغات میں ﴿ فَوَاكِهُ ﴾ تازہ کھجوروں اور انگوروں کے علاوہ۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ خاص طور پر کھجور اور انگور کی طرف لوٹے، کیونکہ ان میں درجات اور اقسام ہیں، اور پہلا قول تمام پھلوں کے لیے زیادہ عام ہے۔ دوسرا: جس نے قسم کھائی کہ وہ کوئی پھل نہیں کھائے گا؛ تو ہمارے ہاں روایت کے مطابق: وہ ہری باقلاء (لوبیا/پھلیاں) اور اس جیسی چیزیں کھانے سے حانث ہو جائے گا (قسم ٹوٹ جائے گی)(۴)۔

(۱) معانی القرآن ۴ / ۴۵۰ - ۴۵۱، اور اسے ابن عدی نے الکامل ۶ / ۲۳۱۶ میں، اور ابن حبان نے المجروحین ۳ / ۳۴ - ۳۵ میں، اور الخطیب البغدادی نے تاریخ بغداد ۱ / ۵۷ - ۵۸ میں مسلمہ بن علی کے طریق سے روایت کیا ہے، ابن عدی نے کہا: یہ حدیث محفوظ نہیں ہے، بلکہ متن منکر ہے اور اس کی تمام احادیث، جو میں نے ذکر کیں اور جو نہیں کیں، سب یا ان کی اکثریت غیر محفوظ ہے۔ اور ابن حجر نے التقریب میں اس کے بارے میں کہا: متروک ہے۔ اور نہر سیحون اور

جیحون، سیحان اور جیحان سے الگ ہیں - جو ابن عباس کے قول میں پہلے گزر چکے ہیں - جیسا کہ نووی نے شرح صحیح مسلم ۱۷ / ۱۷۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) آیت (۴۸) کی تفسیر کے وقت، منجملہ پہلے اور دوسرے مسئلے میں۔ (۳) اپنی تفسیر ۲۸ / ۱۷ میں، اور اسے مصنف نے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز ۴ / ۱۳۹ میں نقل کیا ہے، اور جو آگے آئے گا۔ (۴) اسی طرح النوادر والزیادات ۴ / ۱۰۶ میں ہے۔

[Arabic Transcription] ٢٦ سورة المؤمنون: الآية ١٩ وقال أبو حنيفة: لا يحنث بأكل القِثَّاء والخيار والجزر؛ لأنها من البقول، لا من الفاكهة(١). وكذلك الجوز واللوز والفستق؛ لأن هذه الأشياء لا تُعدُّ من الفاكهة(٢). وإن أكل تفاحاً أو خوخاً أو مشمشاً أو تيناً أو إجاصاً، يحنث. وكذلك البطيخ؛ لأن هذه الأشياء كلَّها تؤكل على جهة التفكه قبل الطعام وبعده، فكانت فاكهة. وكذلك يابس هذه الأشياء إلا البطيخ اليابس؛ لأن ذلك لا يؤكل إلا في بعض البلدان(٣). ولا يحنث بأكل البطيخ الهندي؛ لأنه لا يُعدُّ من الفواكه. وإن أكل عِنباً أو رُمَّاناً أو رُطباً لا يحنث، وخالفه صاحباه فقالا: يحنث؛ لأن هذه الأشياء ،من أعز الفواكه، وتُؤكل على وجه التنعم، والإفراد لها بالذكر في كتاب الله عز وجل لكمال معانيها كتخصيص جبريل وميكائيل من بين (٤) الملائكة. واحتجَّ أبو حنيفة بأن قال: عطف هذه الأشياء على الفاكهة مرة فقال: ﴿ فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ ﴾ [الرحمن: ٦٨]، ومرة عطف الفاكهة على هذه الأشياء فقال: ﴿ وَفَاكِهَةً وَأَبًّا ﴾ [عبس: ٣١]، والمعطوف غير المعطوف عليه، ولا يليق بالحكمة ذكر الشيء الواحد بلفظين مختلفين في موضع المنة، والعنب والرُمَّان يُكتفى بهما في بعض البلدان، فلا يكون فاكهة، ولأن ما كان فاكهة لا فرق بين رطبه ويابسه، ويابس هذه الأشياء لا يُعدُّ فاكهة، فكذلك رطبها(٥). (١) المبسوط للسرخسي ١٧٩/٨ ، وبدائع الصنائع ١٢٨/٤ . (٢) المبسوط للسرخسي ١٧٧/٨، ، وبدائع الصنائع ٤/ ١٣٠ ، وقد فرق أبو يوسف صاحب أبي حنيفة بين رطب الجوز ويابسه فقال: رطبه فاكهة، ويابسه إدام. (٣) ينظر المبسوط ١٧٩/٨ ، وبدائع الصنائع ١٢٨/٤ - ١٢٩ . (٤) لفظ : بين من (ظ). (٥) ينظر المبسوط ١٧٩/٨ ، وبدائع الصنائع ١٢٩/٤ .

[English Translation] Surah Al-Mu'minun: Verse 19 Page 26 Abu Hanifa said: One does not break an oath by eating cucumber, gherkin, or carrots; because they are considered legumes (vegetables), not fruit (1). Similarly, walnuts, almonds, and pistachios; because these things are not considered fruit (2). But if one eats apples, peaches, apricots, figs, or plums, one breaks the oath. The same applies to watermelon; because all these things are eaten for pleasure before and after meals, so they were considered fruit. Likewise, the dried versions of these things, except for dried watermelon; because that is only eaten in some countries (3). And one does not break an oath by eating Indian watermelon (muskmelon); because it is not considered among fruits. If one eats grapes, pomegranates, or fresh dates, one does not break the oath, though his two companions [Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani] disagreed and said: he breaks the oath; because these things are among the most precious fruits and are eaten for luxury. Their specific mention in the Book of Allah, Mighty and Majestic, is due to the perfection of their meanings, like the specific mention of Gabriel and Michael from among (4) the angels. Abu Hanifa argued by saying: These things were conjoined with 'fruit' once, as He said: {In both of them are fruit and palm trees and pomegranates} [Ar-Rahman: 68], and another time He conjoined 'fruit' to these things, saying: {And fruit and grass} [Abasa: 31]. What is conjoined is different from what it is conjoined to, and it is not fitting for

Wisdom to mention the same thing with two different words in a context of conferring favor. Furthermore, grapes and pomegranates are sufficient as food in some countries, so they are not just fruit. Also, for something that is a fruit, there is no difference between its fresh and dried state, yet the dried versions of these things are not considered fruit, therefore the same applies to their fresh state (5).

Footnotes: (1) Al-Mabsut by al-Sarakhsi 8/179, and Bada'i' al-Sana'i' 4/128. (2) Al-Mabsut by al-Sarakhsi 8/177, and Bada'i' al-Sana'i' 4/130. Abu Yusuf, the companion of Abu Hanifa, distinguished between fresh and dried walnuts, saying: fresh is fruit, dried is a condiment. (3) See Al-Mabsut 8/179, and Bada'i' al-Sana'i' 4/128-129. (4) The word: "between" is from [manuscript] (Zah). (5) See Al-Mabsut 8/179, and Bada'i' al-Sana'i' 4/129.

सूरह अल-मुमिनून: आयत १९ पृष्ठ २६ अबू हनीफ़ा ने कहा: ककड़ी, खीरा और गाजर खाने से (फल खाने की) कसम नहीं टूटती; क्योंकि वे फल नहीं बल्कि सब्जियों की श्रेणी में आते हैं (१)। इसी तरह अखरोट, बादाम और पिस्ता भी; क्योंकि ये चीजें फलों में नहीं गिनी जातीं (२)। लेकिन यदि कोई सेब, आड़ू, खुबानी, अंजीर या आलूबुखारा खाता है, तो कसम टूट जाती है। यही बात तरबूज पर भी लागू होती है; क्योंकि ये सभी चीजें भोजन से पहले और बाद में आनंद के लिए खाई जाती हैं, इसलिए इन्हें फल माना गया। इसी तरह इन चीजों के सूखे रूप भी फल हैं, सूखे तरबूज को छोड़कर; क्योंकि वह केवल कुछ देशों में खाया जाता है (३)। और भारतीय तरबूज (खरबूजा) खाने से कसम नहीं टूटती; क्योंकि इसे फलों में नहीं गिना जाता है। यदि कोई अंगूर, अनार या ताजी खजूर खाता है, तो कसम नहीं टूटती, जबकि उनके दो साथियों [इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद] ने उनसे असहमति जताई और कहा: कसम टूट जाएगी; क्योंकि ये चीजें सबसे कीमती फलों में से हैं और विलासिता के रूप में खाई जाती हैं। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की किताब में उनका विशिष्ट उल्लेख उनके गुणों की पूर्णता के कारण है, जैसे स्वर्गदूतों के बीच से (४) जिब्रील और मीकाइल का विशेष उल्लेख किया गया है। अबू हनीफ़ा ने यह तर्क दिया कि: इन चीजों को एक बार 'फल' के साथ जोड़ा गया, जैसा कि अल्लाह ने कहा: {उन दोनों में फल और खजूर और अनार हैं} [अर-रहमान: ६८], और दूसरी बार 'फल' को इन चीजों के साथ जोड़ा, कहा: {और फल और चारा} [अबस: ३१]। व्याकरण के अनुसार, जो शब्द जोड़ा गया है वह उससे अलग होता है जिससे उसे जोड़ा गया है, और कृपा करने के संदर्भ में एक ही चीज़ को दो अलग-अलग शब्दों के साथ उल्लेख करना बुद्धिमानी के अनुकूल नहीं है। इसके अलावा, अंगूर और अनार कुछ देशों में भोजन के रूप में पर्याप्त होते हैं, इसलिए वे केवल फल नहीं रहे। और इसलिए भी कि जो चीज फल है, उसके ताजे और सूखे होने में कोई अंतर नहीं होता, फिर भी इन चीजों के सूखे रूप को फल नहीं माना जाता है, इसलिए यही बात उनके ताजे रूप पर भी लागू होती है (५)।

पादलेख: (१) अल-मबसूत अल-सरखसी ८/१७९, और बदाइ' अल-सनाइ' ४/१२८। (२) अल-मबसूत अल-सरखसी ८/१७७, और बदाइ' अल-सनाइ' ४/१३०। अबू हनीफ़ा के साथी इमाम अबू यूसुफ ने ताजे और सूखे अखरोट के बीच अंतर किया, कहा: ताजा फल है, सूखा सालन है। (३) देखें अल-मबसूत ८/१७९, और बदाइ' अल-सनाइ' ४/१२८-१२९। (४) शब्द: "के बीच" [पांडुलिपि] (ज़) से। (५) देखें अल-मबसूत ८/१७९, और बदाइ' अल-सनाइ' ४/१२९।

سورة المؤمنون: آیت ۱۹ صفحہ ۲۶ امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ نے فرمایا: ککڑی، کھیرا اور گاجر کھانے سے (پھل کھانے کی) قسم نہیں ٹوٹتی؛ کیونکہ یہ سبزیوں میں سے ہیں، پھلوں میں سے نہیں (۱)۔ اسی طرح اخروٹ، بادام اور پستہ بھی؛ کیونکہ یہ چیزیں پھلوں میں شمار نہیں ہوتیں (۲)۔ اور اگر کسی نے سیب، آڑو، خوبانی، انجیر یا آلو بخارا کھایا، تو قسم ٹوٹ جائے گی۔ یہی حکم تربوز کا بھی ہے؛ کیونکہ یہ تمام چیزیں کھانے سے پہلے اور بعد میں بطور لذت و تفکہ کھائی جاتی ہیں، اس لیے یہ پھل ہیں۔ اسی طرح ان چیزوں کی خشک حالت بھی پھل ہے سوائے خشک تربوز کے؛ کیونکہ وہ صرف کچھ ملکوں میں کھایا جاتا ہے (۳)۔ اور ہندوستانی تربوز (خربوزہ) کھانے سے قسم نہیں ٹوٹتی؛ کیونکہ اسے پھلوں میں شمار نہیں کیا جاتا۔ اور اگر کسی نے انگور، انار یا تازہ کھجوریں کھائیں تو (امام ابو حنیفہ کے نزدیک) قسم نہیں ٹوٹتی، جبکہ ان کے دونوں صاحبوں (امام ابو یوسف اور امام محمد) نے ان سے اختلاف کیا اور فرمایا: قسم ٹوٹ جائے گی؛ کیونکہ یہ چیزیں بہترین پھلوں میں سے ہیں اور بطور عیش و نشاط کھائی جاتی ہیں، اور اللہ عزوجل کی کتاب میں ان کا الگ سے ذکر ان کے کمالِ اوصاف کی وجہ سے ہے، جیسے فرشتوں میں سے (۴) جبرائیل اور میکائیل علیہما السلام کی تخصیص کی گئی ہے۔ امام ابو حنیفہ نے یہ دلیل دی کہ: اللہ تعالیٰ نے ان چیزوں کا پھلوں پر عطف کیا، ایک جگہ فرمایا: {ان دونوں میں میوے اور کھجوریں اور انار ہیں} [الرحمن: ۶۸]، اور ایک جگہ پھلوں کا ان چیزوں پر عطف کیا اور فرمایا: {اور میوہ اور چارہ} [عبس: ۳۱]، اور قاعدہ یہ ہے کہ معطوف، معطوف علیہ سے الگ ہوتا ہے، اور اللہ کی حکمت کے شایانِ شان نہیں کہ احسان جتانے کے موقع پر ایک ہی چیز کو دو مختلف الفاظ کے ساتھ ذکر کرے۔ نیز انگور اور انار سے بعض ملکوں میں پیٹ بھرا جاتا ہے (غذا کے طور پر استعمال ہوتے ہیں)، اس لیے وہ محض پھل نہیں رہے۔ مزید یہ کہ جو چیز پھل ہوتی ہے اس کے

تازہ اور خشک ہونے میں کوئی فرق نہیں ہوتا، جبکہ ان چیزوں کی خشک حالت کو پھل شمار نہیں کیا جاتا، تو ان کی تازہ حالت کا بھی یہی حکم ہے (۵)۔

حواشی: (۱) المبسوط للسرخسی ۸/ ۱۷۹، اور بدائع الصنائع ۴/ ۱۲۸۔ (۲) المبسوط للسرخسی ۸/ ۱۷۷، اور بدائع الصنائع ۴/ ۱۳۰، اور امام ابو حنیفہ کے صاحب (شاگرد) امام ابو یوسف نے تازہ اور خشک اخروٹ میں فرق کیا ہے، چنانچہ فرمایا: تازہ پھل ہے اور خشک سالن (ادام) ہے۔ (۳) دیکھیے المبسوط ۸/ ۱۷۹، اور بدائع الصنائع ۴/ ۱۲۸-۱۲۹۔ (۴) لفظ: "بین" (درمیان) نسخہ (ظ) سے ہے۔ (۵) دیکھیے المبسوط ۸/ ۱۷۹، اور بدائع الصنائع ۴/ ۱۲۹۔

Surat Al-Mu'minun: Verse 20 27

Allah the Almighty says: {And a tree that springs forth from Mount Sinai, that produces oil and relish for those who eat.}

There are six issues in it:

The first: Allah's saying: {And a tree}. 'Tree' (shajarah) is coordinated (atf) with 'gardens' (jannat). Al-Farra' allowed it to be in the nominative case (raf') because the verb did not appear, meaning: "And there is a tree" (1); and it refers to the olive tree.

He singled it out for mention due to its great benefits in the land of Sham (Levant), Hijaz, and other lands, and the little need for watering, digging, and other types of care required by other trees (2).

{springs forth} (takhruju) is in the position of an adjective (sifah).

{from Mount Sinai} (min turi sayna'a): i.e., Allah originally caused it to grow from this mountain that He blessed. Mount Sinai is in the land of Sham, and it is the mountain on which Allah spoke to Moses, peace be upon him; this was stated by Ibn Abbas and others (3), and it has been previously mentioned in Al-Baqarah (4) and Al-A'raf.

'Al-Tur' means mountain in the speech of the Arabs, and it is said that it is one of the words Arabized from the speech of non-Arabs (5). Ibn Zaid said: It is the mountain of Bait al-Maqdis extending from Egypt to Ayla (6).

There was a difference of opinion regarding 'Sayna' (Sinai); Qatadah said: its meaning is 'beautiful', and based on this interpretation, 'al-Tur' must be nunated (tanwin) as an adjective. Mujahid said: its meaning is: 'blessed'. Ma'mar narrated from a group: its meaning is 'possessing trees' (7), and they would be required to nunate 'al-Tur'. The majority said: It is the name of the mountain, just as you say: mountain of...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/233, and the author quoted it via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/112. (2) See al-Nukat wa al-'Uyun 4/50. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/139, and narrated by al-Tabari 30/17. (4) 2/164. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/139. (6) Narrated by al-Tabari 30/17, and Ayla is a city on the Gulf of Aqaba on the Red Sea. See Atlas of Islamic History p. 112. (7) In (Kh) and (M): meaning tree; in (D) and (Z): meaning and tree; and what is established is from (Zah), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/139-140 and the text is from it. Al-Tabari narrated the previous opinions 17/29-31, and Mujahid's opinion is in his Tafsir p. 430.

सूरह अल-मुमिनून: आयत 20 27

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और वह वृक्ष जो तूर-ए-सैना (सिनाई पर्वत) से निकलता है, जो तेल और खाने वालों के लिए सालन पैदा करता है।}

इसमें छह मुद्दे हैं:

पहला: अल्लाह का कहना: {और एक वृक्ष}। 'वृक्ष' (शजरह) का समन्वय 'बागों' (जन्नत) के साथ है। अल-फ़र्रा ने इसे प्रथमा विभक्ति (रफ़) में होने की अनुमति दी क्योंकि क्रिया प्रकट नहीं हुई थी, जिसका अर्थ है: "और वहाँ एक वृक्ष है" (1); और इससे तात्पर्य जैतून के वृक्ष से है।

इसका उल्लेख विशेष रूप से शाम (लेवेंट), हिजाज़ और अन्य देशों में इसके महान लाभों के कारण किया गया है, और अन्य पेड़ों की तुलना में सिंचाई, खुदाई और अन्य देखभाल की कम आवश्यकता के कारण (2)।

{निकलता है} (तख्रुनु) विशेषण (सिफ़ह) के स्थान पर है।

{तूर-ए-सैना से} (मिन तूरी सैना'आ): यानी, अल्लाह ने इसे मूल रूप से इस पहाड़ से उगाया जिसे उसने बरकत दी। तूर-ए-सैना शाम की भूमि में है, और यह वह पहाड़ है जिस पर अल्लाह ने मूसा (अ.) से बात की थी; यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा है (3), और इसका उल्लेख पहले सूरा अल-बकरा (4) और अल-अराफ़ में हो चुका है।

अरबों की भाषा में 'अल-तूर' का अर्थ पहाड़ है, और कहा जाता है कि यह गैर-अरबों की भाषा से अरबीकृत शब्दों में से एक है (5)। इब्न ज़ैद ने कहा: यह बैत अल-मक़दिस का पहाड़ है जो मिस्र से आयला तक फैला हुआ है (6)।

'सैना' (सिनाई) के बारे में मतभेद था; क़तादा ने कहा: इसका अर्थ 'सुंदर' है, और इस व्याख्या के आधार पर, 'अल-तूर' को विशेषण के रूप में नूनयुक्त (तनवीन) किया जाना चाहिए। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: 'धन्य' (मुबारक)। मअमर ने एक समूह से वर्णन किया: इसका अर्थ है 'पेड़ों वाला' (7), और उन्हें 'अल-तूर' को नूनयुक्त करना आवश्यक होगा। बहुमत ने कहा: यह पहाड़ का नाम है, जैसे आप कहते हैं: ... का पहाड़।

(1) मआनी अल-कुरान अल-फ़र्रा 2/233 द्वारा, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान 3/112 में अल-नहस के माध्यम से उद्धृत किया। (2) देखें अल-नुकात वल-उयून 4/50। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/139, और अल-तबरी 17/30 द्वारा वर्णित। (4) 2/164. (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/139. (6) अल-तबरी 17/30 द्वारा वर्णित, और आयला लाल सागर पर अकाबा की खाड़ी में एक शहर है। देखें एटलस ऑफ इस्लामिक हिस्ट्री पृष्ठ 112। (7) (ख) और (म) में: अर्थ वृक्ष; (द) और (ज़) में: अर्थ और वृक्ष; और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/139-140 में है और पाठ उसी से है। अल-तबरी ने पिछले मतों को 17/29-31 में वर्णित किया है, और मुजाहिद का मत उनकी तफ़सीर पृष्ठ 430 में है।

سورة المومنون: آیت ۲۰ ۲۷

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِن طُورِ سَيْنَاءَ تَنبُتُ بِالدُّهْنِ وَصِبْغٍ لِّلْآكِلِينَ ﴾

اس میں چھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَشَجَرَةً﴾ 'شجرة' کا عطف 'جنات' پر ہے، اور الفراء نے اس کے مرفوع ہونے کی اجازت دی ہے کیونکہ فعل ظاہر نہیں ہوا، اس معنی میں کہ: "اور وہاں ایک درخت ہے" (۱)؛ اور اس سے مراد زیتون کا درخت ہے۔

اس کا خاص طور پر ذکر سرزمینِ شام، حجاز اور دیگر ممالک میں اس کے عظیم فوائد، اور دیگر درختوں کی طرح آبپاشی، کھدائی اور دیگر نگہداشت کی کم ضرورت کی وجہ سے کیا گیا ہے (۲)۔

﴿تخرج﴾ صفت کے مقام پر ہے۔

﴿مِن طُورِ سَيْنَاءَ﴾ یعنی: اللہ نے اسے اصل میں اس پہاڑ سے اگایا جس میں اللہ نے برکت دی ہے۔ طورِ سیناء سرزمینِ شام میں ہے، اور یہ وہ پہاڑ ہے جس پر اللہ نے موسیٰ علیہ السلام سے کلام فرمایا تھا؛ یہ ابن عباس وغیرہ نے کہا ہے (۳)، اور یہ پہلے البقرہ (۴) اور الاعراف میں گزر چکا ہے۔

عربوں کے کلام میں 'الطور' کے معنی پہاڑ کے ہیں، اور کہا گیا ہے کہ یہ ان الفاظ میں سے ہے جنہیں عجمی زبان سے عربی بنایا گیا ہے (۵)۔ ابن زید نے کہا: یہ بیت المقدس کا پہاڑ ہے جو مصر سے ابلہ (ایلہ) تک پھیلا ہوا ہے (۶)۔

اور 'سیناء' کے بارے میں اختلاف ہوا؛ قتادہ نے کہا: اس کے معنی 'خوبصورت' کے ہیں، اور اس تاویل کی بنیاد پر طور پر تنوین لانا لازم ہوگا بطور صفت۔ مجاہد نے کہا: اس کا معنی ہے: 'مبارک'۔ معمر نے ایک گروہ سے نقل کیا: اس کا معنی ہے 'درختوں والا' (۷)، اور ان کے لیے طور پر تنوین لانا لازم ہوگا۔ جمہور نے کہا: یہ پہاڑ کا نام ہے، جیسا کہ تم کہتے ہو: فلاں پہاڑ۔

---

(۱) معانی القرآن للفراء ۲/ ۲۳۳، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/ ۱۱۲ میں نقل کیا ہے۔ (۲) دیکھیے النکت والعیون ۴/ ۵۰۔ (۳) المحرر الوجیز ۴ / ۱۳۹، اور اسے طبری نے ۳۰/ ۱۷ میں نکالا ہے۔ (۴) ۲/ ۱۶۴۔ (۵) المحرر الوجیز ۴ / ۱۳۹۔ (۶) اسے طبری نے ۳۰/ ۱۷ میں نکالا ہے، اور ایلہ بحیرہ احمر پر خلیج عقبہ میں ایک شہر ہے۔ دیکھیے اطلس تاریخ اسلام ص ۱۱۲۔ (۷) (خ) اور (م) میں ہے: اس کا معنی شجر ہے، اور (د) اور (ز) میں ہے: اس کا معنی 'و شجر' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، اور یہ المحرر الوجیز ۴/ ۱۳۹-۱۴۰ کے موافق ہے اور کلام اسی سے ہے، اور طبری نے سابقہ اقوال ۱۷/ ۲۹-۳۱ میں نکالے ہیں، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر ص ۴۳۰ میں ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verse 20 28 Uhud. Mujahid also said: Sinai is a specific stone; the mountain was named after it because it is located there. Muqatil said: Every mountain that bears fruit is called 'Sayna', meaning: good (1). The Kufans recited with a fatha on the seen, on the weight of 'fa'la' (2). 'Fa'la' is common in Arabic speech, excluded from declension (munrif) in both definite and indefinite forms because it ends with the feminine alif, and the feminine alif is inseparable from what it is in. However, there is no word on the weight of 'fi'la' in the language. But whoever recited it as 'Sina' with a kasra on the seen, made it on the weight of 'fi'lal', so the hamza in it is like the hamza in 'jarba'. It was not declined in this verse because it was used as a name for a place, and Al-Akhfash claimed it is a non-Arabic (ajami) name (3). Second: His words, the Exalted: "tanbutu bi-d-duhn" (which grows with oil). The majority recited it as 'tanbutu' with a fatha on the ta and a damma on the ba. The meaning is: it grows, and with it is oil, just as you say: 'Zaid went out with his weapon' (4). Ibn Kathir and Abu Amr recited it with a damma on the ta and a kasra on the ba (5). Opinions differed on the meaning according to this recitation. Abu Ali al-Farisi said: The meaning is: 'it causes its fruit to grow, and with it' (6) is oil, so the object is omitted. It is also said: the 'ba' is extra, like: "and do not throw [yourselves] with your [own] hands into destruction" (7) [Al-Baqarah: 195]. This is the view of Abu Ubaida (8). The poet said: We strike with the sword and hope for relief (9)

(1) Al-Baghawi cited the words of Mujahid and Muqatil in his tafsir, 3/306. (2) This is the recitation of Asim, Hamza, Al-Kisa'i, and Ibn Amir al-Shami. Nafi', Ibn Kathir, and Abu Amr recited it with a kasra on the seen. Al-Sab'ah p. 445, and Al-Taysir p. 159. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/112. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/14. (5) Al-Sab'ah p. 445, and Al-Taysir p. 159. (6) In (d), (z), and (m): 'and with him'. (7) Al-Hujjah 5/291-292. (8) In Majaz al-Qur'an 2/56. (9) The rajaz is by Al-Nabigha al-Ja'di, and it is in his Diwan p. 216, where it says: 'We strike with the whites...' and it was previously mentioned in the seventh issue of the commentary on verse (25) of Al-Hajj.

सूरा अल-मुमिनून: आयत 20 28 उहुद। मुजाहिद ने यह भी कहा: सिनाई एक विशिष्ट पत्थर है; पहाड़ का नाम उसी के नाम पर रखा गया था क्योंकि वह वहां स्थित है। मुकातिल ने कहा: फल देने वाला हर पहाड़ 'सयना' कहलाता है, जिसका अर्थ है: अच्छा (1)। कूफ़ियों ने सीन पर ज़बर (फतहा) के साथ पढ़ा, 'फअ़ला' के वज़न पर (2)। अरबी भाषा में 'फअ़ला' सामान्य है, इसे निश्चित और अनिश्चित दोनों रूपों में विभक्ति से वर्जित (गैर-मुनसरिफ) माना जाता है क्योंकि इसके अंत में स्त्रीलिंग अलिफ (अलिफ तानीस) है, और स्त्रीलिंग अलिफ उस शब्द का अविभाज्य अंग है जिसमें वह है। हालाँकि, भाषा में 'फिअ़ला' के वज़न पर कोई शब्द नहीं है। लेकिन जिसने इसे सीन पर ज़ेर (कसरा) के साथ 'सिना' के रूप में पढ़ा, उसने इसे 'फिअ़लाल' के वज़न पर बनाया, इसलिए इसमें हमज़ा वैसा ही है जैसे 'जरबा' में हमज़ा है। इस आयत में इसका विभक्ति रूप नहीं बदला गया क्योंकि इसे एक स्थान के नाम के रूप में इस्तेमाल किया गया था, और अल-अखफश ने दावा किया कि यह एक गैर-अरबी (अजमी) नाम है (3)। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: "तन्बुतु बिद्दुहन" (जो तेल के साथ उगता है)। अधिकांश लोगों ने इसे ता पर ज़बर और बा पर पेश (दम्मा) के साथ 'तन्बुतु' पढ़ा। इसका अर्थ है: यह उगता है और इसके साथ तेल होता है, जैसा कि आप कहते हैं: 'ज़ैद अपने हथियार के साथ निकला' (4)। इब्न कसीर और अबू अम्र ने इसे ता पर पेश और बा पर ज़ेर के साथ पढ़ा (5)। इस पाठ के अनुसार अर्थ पर मतभेद था। अबू अली अल-फारसी ने कहा: इसका अर्थ है: 'यह अपने फलों को उगाता है, और उसके साथ' (6) तेल है, इसलिए कर्म (मफऊल) लुप्त है। यह भी कहा जाता है कि: 'बा' अतिरिक्त है, जैसे: "और अपने हाथों से अपने आप को विनाश में न डालो" (7) [अल-बकराह: 195]। यह अबू उबैदा का मत है (8)। कवि ने कहा: हम तलवार से वार करते हैं और राहत की आशा करते हैं (9)

(1) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 3/306 में मुजाहिद और मुकातिल के शब्दों को उद्धृत किया है। (2) यह आसिम, हमज़ा, अल-किसाई और इब्न आमिर अल-शामी का पाठ है। नाफी, इब्न कसीर और अबू अम्र ने इसे सीन पर ज़ेर के साथ पढ़ा। अल-सबअह पृ. 445, और अत-तयसीर पृ. 159। (3) अल-नहहास द्वारा इअ़राब अल-कुरान 3/112। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/14। (5) अल-सबअह पृ. 445, और अत-तयसीर पृ. 159। (6) (द), (ज़) और (म) में: 'और उसके साथ'। (7) अल-हुज्जाह 5/291-292। (8) मजाज़ अल-कुरान 2/56 में। (9) रज़ज़ अन-नाबिगा अल-जादी का है, और यह उनके दीवान पृ. 216 में है, जहाँ लिखा है: 'हम गोरों (तलवारों) से वार करते हैं...' और इसका उल्लेख पहले अल-हज्ज की आयत (25) की सातवीं समस्या की व्याख्या में किया जा चुका है।

سورہ المؤمنون: آیت ۲۰ ۲۸ اُحد۔ اور مجاہد سے یہ بھی مروی ہے کہ: سیناء ایک مخصوص پتھر ہے، پہاڑ کی نسبت اس کی طرف اس کے وہاں پائے جانے کی وجہ سے کی گئی ہے۔ اور مقاتل نے کہا: ہر وہ پہاڑ جو پھل دیتا ہو وہ سیناء ہے، یعنی: خوبصورت (۱)۔ اور اہل کوفہ نے سین کے فتحہ (زبر) کے ساتھ 'فَعْلاء' کے وزن پر پڑھا ہے (۲)، اور عربوں کے کلام میں 'فعلاء' کثیر ہے، یہ معرفہ اور نکرہ دونوں صورتوں میں غیر منصرف ہوتا ہے؛ کیونکہ اس کے آخر میں الفِ تانیث ہے، اور الفِ تانیث جس لفظ میں ہو اس کے لیے لازم ہوتی ہے، اور کلامِ عرب میں 'فِعلاء' کا کوئی وزن نہیں ہے، لیکن جس نے سین کے کسرہ (زیر) کے ساتھ 'سِیناء' پڑھا، اس نے اسے 'فِعْلال' کے وزن پر قرار دیا، پس اس میں ہمزہ 'جرباء' کے ہمزہ کی طرح ہے، اور اس آیت میں اسے غیر منصرف رکھا گیا کیونکہ اسے ایک جگہ کا نام قرار دیا گیا ہے، اور الاخفش کا گمان ہے کہ یہ ایک عجمی (غیر عربی) نام ہے (۳)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ﴾ (جو تیل لے کر اگتا ہے)۔ جمہور نے 'تَنْبُتُ' کو تا کے فتحہ اور با کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور مفہوم یہ ہے: وہ اگتا ہے اور اس کے ساتھ تیل ہوتا ہے، جیسے آپ کہتے ہیں: 'زید اپنے اسلحہ کے ساتھ نکلا' (۴)۔ اور ابن کثیر اور ابو عمرو نے تا کے ضمہ اور با کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے (۵)۔ اور اس قرات پر مفہوم کی تعیین میں اختلاف ہوا، پس ابو علی الفارسی نے کہا: تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: 'تُنْبِتُ جناها ومعها' (وہ اپنا پھل اگاتا ہے اور اس کے ساتھ) (۶) تیل ہے، پس مفعول محذوف ہے۔ اور کہا گیا: 'با' زائد ہے، جیسے: ﴿وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾ (اور اپنے ہاتھوں خود کو ہلاکت میں نہ ڈالو) (۷) [البقرۃ: ۱۹۵]۔ یہ ابو عبیدہ کا مذہب ہے (۸)۔ اور شاعر نے کہا: ہم تلوار سے ضرب لگاتے ہیں اور کشادگی (راحت) کی امید رکھتے ہیں (۹)

(۱) بغوی نے اپنی تفسیر ۳۰۶/۳ میں مجاہد اور مقاتل کا قول نقل کیا ہے۔ (۲) یہ عاصم، حمزہ، کسائی اور ابن عامر شامی کی قرات ہے۔ اور نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو نے سین کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعة ص ۴۴۵، والتیسیر ص ۱۵۹۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۱۱۲/۳۔ (۴) المحرر الوجیز ۱۴/۴۔ (۵) السبعة ص ۴۴۵، والتیسیر ص ۱۵۹۔ (۶) (د)، (ز) اور (م) میں: 'ومعه' (اور اس کے ساتھ) ہے۔ (۷) الحجة ۲۹۱/۵ - ۲۹۲۔ (۸) مجاز القرآن ۵۶/۲ میں۔ (۹) یہ رجز النابغہ الجعدی کا ہے، جو ان کے دیوان ص ۲۱۶ میں موجود ہے، اور اس میں ہے: 'ہم سفید (تلواروں) سے ضرب لگاتے ہیں...' اور اس مسئلے کا ذکر سورہ حج کی آیت (۲۵) کی تفسیر میں ساتویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔

29 Surah Al-Mu'minun: Verse 20

Another said: They are noble women, not owners of donkeys (1), with dark eye-sockets, they do not read the Surahs (2). Abu Ali said something similar to this as well; and it has been mentioned previously. It was said: 'nabata' and 'anbata' have the same meaning, so the meaning would be as it was in the reading of the majority (3), and this is the opinion of Al-Farra' and Abu Ishaq (4). From this is the saying of Zuhayr: ..... until the plants sprouted (5) And Al-Asma'i denies 'anbata' and suspects the poem of Zuhayr which contains: I saw the needy around their houses, residing there until the plants sprouted (6) Meaning: sprouted (nabata). Al-Zuhri, Al-Hasan, and Al-A'raj read: «tunbitu bi-d-duhni» with a damma on the 'ta' and a fatha on the 'ba' (7). Ibn Jinni and Al-Zajjaj said (8): It is the 'ba' of circumstance (hal), meaning: it sprouts while containing its oil. And in the reading of Ibn Mas'ud: «takhruju bi-d-duhni», which is the 'ba' of circumstance (9).

---

(1) In the manuscript copies: 'akhmira' (veils), but what is established in the sources is 'ahimra'; Al-Jawaliqi said in the explanation of Adab al-Katib: 'Al-ahimrah' is the plural of 'himar' (donkey) - with the unpointed 'ha', a plural of paucity, and he specified donkeys because they are the lowliest and worst of property. Al-Baghdadi said: Al-Damamini misread it (in the Indian annotation): this word is with the pointed 'kha' (akhmira), and he said: 'Al-akhmira' is the plural of 'khimar' (veil), which is what a woman covers her head with. End. See Khazanat al-Adab 9/109-110. (2) The verse belongs to Al-Ra'i al-Numayri, in his Diwan p. 122, or Al-Qattal al-Kilabi, in his Diwan p. 53. See: Adab al-Katib 521, and the explanation of Adab al-Katib by Al-Jawaliqi 378, and Khazanat al-Adab 9/109. The second half of this verse appeared previously in the author's introduction 1/107. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/140. (4) Ma'ani al-Qur'an for Al-Farra' 2/232-233, and Ma'ani al-Qur'an for Al-Zajjaj (who is Abu Ishaq) 4/10. (5) Previously mentioned 12/292, and the author will mention it in full later. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/140, and see Al-Hujjah 5/292. (7) It is an anomalous reading in Al-Muhtasib 2/88, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/140. (8) Al-Muhtasib by Ibn Jinni 2/88, and Ma'ani al-Qur'an for Al-Zajjaj 4/10. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/140, and the reading of Ibn Mas'ud is also in Al-Muhtasib 2/88, and Ibn Khalawayh mentioned it.

२९ सूरा अल-मुमिनून: आयत २०

और एक अन्य ने कहा: वे कुलीन महिलाएँ हैं, न कि गधों की स्वामिनी (१), जिनकी आँखों के घेरे काले हैं, वे सूरा नहीं पढ़तीं (२)। अबू अली ने भी इसके जैसा ही कुछ कहा है; और यह पहले उल्लेख किया जा चुका है। यह कहा गया है: 'नबत' और 'अंबत' का अर्थ एक ही है, तो अर्थ वैसा ही होगा जैसा बहुमत के पाठ (३) में पहले बताया गया है, और यह अल-फर्रा और अबू इशाक (४) का मत है। इसमें ज़ुहैर का यह कथन शामिल है: ..... जब तक कि जड़ी-बूटियाँ नहीं उग आईं (५) और अल-असमाइ 'अंबत' का खंडन करते हैं, और ज़ुहैर की उस कविता पर संदेह करते हैं जिसमें है: मैंने ज़रूरतमंदों को उनके घरों के आसपास देखा, वे वहां तब तक ठहरे जब तक जड़ी-बूटियाँ नहीं उग आईं (६) अर्थात्: उग आईं (नबत)। अल-ज़ुहरी, अल-हसन और अल-आरज ने पढ़ा: «तुनबितु बि-द्दुहनी» 'ता' पर पेश (दम्मा) और 'बा' पर ज़बर (फत्हा) के साथ (७)। इब्न जिन्नी और अल-ज़ज्जाज ने कहा (८): यह परिस्थिति (हाल) का 'बा' है, अर्थात्: वह इस हाल में उगता है कि उसके साथ उसका तेल होता है। और इब्न मसूद के पाठ में: «तखरुजु बि-द्दुहनी» है, और यह परिस्थिति का 'बा' है (९)।

---

(१) हस्तलिखित प्रतियों में: 'अखमिरा' (घूंघट), लेकिन स्रोतों से जो प्रमाणित है वह 'अहिमरा' है; अल-जवाल्की ने अदब अल-कातिब की व्याख्या में कहा: 'अल-अहिमरा' 'हिमार' (गधा) का बहुवचन है - बिना नुक्ते वाली 'हा' के साथ, अल्पता का बहुवचन, और उन्होंने गधों को विशेष रूप से उल्लेख किया क्योंकि वे संपत्ति में सबसे तुच्छ और बुरे होते हैं। अल-बगदादी ने कहा: अल-दममीनी ने (भारतीय हाशिये में) इसे गलत पढ़ा है: यह शब्द नुक्ते वाली 'खा' (अखमिरा) के साथ है, और उन्होंने कहा: 'अल-अखमिरा' 'खिमार' (घूंघट) का बहुवचन है, जिससे स्त्री अपना सिर ढकती है। समाप्त। देखें खज़ानत अल-अदब ९/१०९-११०। (२) यह छंद अल-राई अल-नुमैरी का है, उनके दीवान पृष्ठ १२२ में, या अल-कत्ताल अल-किलाबी का, उनके दीवान पृष्ठ ५३ में। देखें: अदब अल-कातिब ५२१, और अल-जवाल्की द्वारा अदब अल-कातिब की व्याख्या ३७८, और खज़ानत अल-अदब ९/१०९। इस छंद का दूसरा भाग पहले लेखक की प्रस्तावना १/१०७ में उल्लेखित है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१४०। (४) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान २/२३२-२३३, और अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान (जो अबू इशाक हैं) ४/१०। (५) पहले उल्लेखित १२/२९२, और लेखक इसे पूर्ण रूप से आगे उल्लेख करेंगे। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१४०, और अल-हुज्जाह ५/२९२ देखें। (७) यह अल-मुहतासिब २/८८ और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१४० में एक असामान्य पाठ है। (८) इब्न जिन्नी द्वारा अल-मुहतासिब २/८८, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान ४/१०। (९) अल-मुहर्रर अल-वजीज़

४/१४०, और इब्न मसूद का पाठ अल-मुहतासिब २/८८ में भी है, और इब्न खालवैह ने इसका उल्लेख किया है।

۲۹ سورة المؤمنون: آیت ۲۰

اور ایک دوسرے نے کہا: وہ آزاد (شریف) عورتیں ہیں، نہ کہ گدھوں والی (۱)، ان کی آنکھوں کے حلقے سیاہ ہیں، وہ سورتیں نہیں پڑھتیں (۲)۔ اسی طرح کی بات ابو علی نے بھی کہی ہے؛ اور یہ پہلے گزر چکی ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: 'نَبَتَ' اور 'أَنبَتَ' ہم معنی ہیں، تو مطلب وہی ہوگا جو جمہور کی قراءت (۳) میں پہلے بیان ہوا، اور یہی فراء اور ابو اسحاق (۴) کا مسلک ہے، اور اسی میں سے زہیر کا قول ہے: ..... یہاں تک کہ جب ساگ پات اگ آیا (۵) اور اصمعی 'أنبت' کا انکار کرتے ہیں، اور زہیر کے اس قصیدے پر شبہ ظاہر کرتے ہیں جس میں ہے: میں نے حاجت مندوں کو ان کے گھروں کے گرد دیکھا، وہ وہاں مقیم رہے یہاں تک کہ ساگ پات اگ آیا (۶) یعنی: اگ آیا (نبت)۔ اور زہری، حسن اور اعرج نے پڑھا: «تُنْبِت بالدُّهن» تاء کے ضمہ اور باء کے فتحہ کے ساتھ (۷)۔ ابن جنی اور زجاج (۸) نے کہا: یہ باءِ حالیہ ہے، یعنی: وہ اس حال میں اگتا ہے کہ اس کے ساتھ اس کا تیل ہوتا ہے۔ اور ابن مسعود کی قراءت میں ہے: «تخرج بالدهن»، اور یہ باءِ حالیہ ہے (۹)۔

---

(۱) قلمی نسخوں میں: 'أخمرة' (دوپٹے) ہے، لیکن مصادر سے جو ثابت ہے وہ 'أحمرة' ہے؛ جوالیقی نے ادب الکاتب کی شرح میں کہا: 'الأحمرة' 'حمار' (گدھا) کی جمع ہے - بغیر نقطے والی 'ح' کے ساتھ، جمع قلت ہے، اور گدھوں کو خاص کیا کیونکہ وہ مال میں سے گھٹیا اور برے ہوتے ہیں۔ بغدادی نے کہا: دمامینی نے (ہندی حاشیہ میں) اسے غلط پڑھا ہے: یہ لفظ نقطے والی 'خ' (أخمرة) کے ساتھ ہے، اور انہوں نے کہا: 'الأخمرة' 'خمار' (دوپٹہ) کی جمع ہے، جس سے عورت اپنا سر ڈھانپتی ہے۔ اھ دیکھئے خزانت الادب ۹/ ۱۰۹ - ۱۱۰۔ (۲) یہ شعر راعی نمیری کا ہے، ان کے دیوان ص ۱۲۲ میں، یا قتال کلابی کا، جو ان کے دیوان ص ۵۳ میں ہے۔ دیکھئے: ادب الکاتب

۵۲۱، اور جوالیقی کی شرح ادب الکاتب ۳۷۸، اور خزانت الادب ۹/ ۱۰۹۔ اس شعر کا دوسرا مصرع مصنف کے مقدمہ ۱۰۷/۱ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۱۴۰۔ (۴) معانی القرآن للفراء ۲/ ۲۳۲ - ۲۳۳، اور معانی القرآن للزجاج (جو ابو اسحاق ہیں) ۴/ ۱۰۔ (۵) پہلے گزر چکا ہے ۱۲/ ۲۹۲، اور مصنف اسے مکمل طور پر آگے ذکر کریں گے۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/ ۱۴۰، اور دیکھئے الحجہ ۵/ ۲۹۲۔ (۷) اور یہ شاذ قراءت ہے، المحتسب ۲/ ۸۸، اور المحرر الوجیز ۴/ ۱۴۰۔ (۸) المحتسب لابن جني ۲/ ۸۸، اور معانی القرآن للزجاج ۴/ ۱۰۔ (۹) المحرر الوجیز ۴/ ۱۴۰، اور ابن مسعود کی قراءت المحتسب ۲/ ۸۸ میں بھی ہے، اور اسے ابن خالویہ نے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verse 20 30 Ibn Darastaweyh said: "Ad-duhn" means soft water (1), "tunbitu" is from "inbat" (to cause growth). Zirr bin Hubaysh read: "tanbutu" with a damma on the letter 'ta' and kasra on the letter 'ba', and "ad-duhna" by omitting the 'ba' and putting it in the accusative case. Sulayman bin Abd al-Malik and al-Ashhab read: "bi-ad-duhan" (2). The purpose of the verse is to enumerate the blessing of olive oil for humans, which is one of the pillars of blessings that health cannot do without. All olive trees, despite their differences according to regions, are included in the meaning of "olives" (3). Third: His saying, the Most High: (and relish for those who eat) is the reading of the majority. A group read: "and relishes" (asbagh) in the plural. And 'Amir bin Abd Qays read: "and enjoyment" (mata'an) (4). What is meant by it is the oil with which the eater seasons (yas-tabighu); it is said: "sibgh" and "sibagh", like "dubgh" and "dibagh", or "libs" and "libas" (5). Every condiment used for dipping is a "sibgh"; this was narrated by al-Harawi (6) and others. The origin of "sibgh" (dye) is what clothes are colored with, and condiments were likened to it because bread is colored by the condiment when dipped into it (7). Muqatil said: The condiment (udm) is the olives, and the grease (duhn) is the oil. God Almighty has put in this tree both condiment and grease (8); so the "sibgh" based on this is the olives. WWW.NAFSEISLAM.COM = In "The Anomalous Readings," page 97, the phrasing is: "yukhriju ad-duhna." (1) Al-Nukat wa al-'Uyun, 4/50. (2) Ibn Khalawayh cited the reading of Sulayman bin Abd al-Malik in "The Anomalous Readings," page 97. The reading of Zirr bin Hubaysh, Sulayman bin Abd al-Malik, and al-Ashhab is in "Al-Muharrar al-Wajiz," 4/140, and "Al-Bahr al-Muhit," 6/401. "Ad-duhan" is the plural of "duhn," like "rumh" and "rimah." "Al-Durr al-Masun," 8/329. (3) Al-Muharrar al-Wajiz, 4/140. (4) Al-Muharrar al-Wajiz, 4/140. 'Amir bin Abd Qays, Abu Abdullah, also called Abu Amr al-Tamimi, al-Anbari, was among the worshippers of the Tabi'un. He used to teach people the Quran. He died in the time of Uthman, and it is said: in the time of Mu'awiyah. "Al-Siyar," 4/15, and "Tabaqat al-Qurra," 1/350. (5) Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 296. (6) In Gharib al-Hadith, 2/152. (7) See Tahdhib al-Lughah, 8/27, and al-Wasit, 3/288, and Zad al-Masir, 5/468. (8) Al-Wahidi cited it in al-Wasit, 3/288, and al-Baghawi in his Tafsir, 3/306.

सूरह अल-मुमिनून: आयत 20 30 इब्न दरस्तवेयः ने कहा: "अद-दुहन" (तेल/चिकनाई) का अर्थ है नरम पानी (1), "तुन्बितु" शब्द 'इन्बात' (उगाने) से है। ज़िर्र बिन हुबैश ने पढ़ा: "तन्बुत" (ता पर पेश और बा पर ज़ेर के साथ) और "अद-दुहना" (बा को हटाकर और नसब की हालत में)। सुलेमान बिन अब्द अल-मलिक और अल-अशहब ने पढ़ा: "बिद-दुहान" (2)। आयत का उद्देश्य मानव पर जैतून के तेल की नेमत (वरदान) को गिनना है, जो उन नेमतों के स्तंभों में से एक है जिनके बिना स्वास्थ्य संभव नहीं है। क्षेत्रों के अनुसार भिन्नता होने के बावजूद सभी जैतून के पेड़ "जैतून" के अर्थ में शामिल हैं (3)। तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: (और खाने वालों के लिए सालन) यह जमहूर (बहुमत) की किराअत है। एक समूह ने पढ़ा: "असबाग़" (बहुवचन में)। और आमिर बिन अब्द क़ैस ने पढ़ा: "मताअन" (उपभोग की वस्तु) (4)। इससे तात्पर्य उस तेल से है जिससे खाने वाला अपने खाने को रंगता (डुबोता) है; कहा जाता है: "सिबग़" और "सिबाग़", जैसे "दुबग़" और "दिबाग़", या "लिब्स" और "लिबास" (5)। हर वह सालन जिसे रोटी के साथ खाया जाए वह "सिबग़" है; इसे अल-हरवी (6) और अन्य ने वर्णित किया है। "सिबग़" (रंग) का मूल वह है जिससे कपड़े रंगे जाते हैं, और सालन को उससे उपमा दी गई है क्योंकि जब रोटी को सालन में डुबोया जाता है तो वह रंगीन हो जाती है (7)। मुक़ातिल ने कहा: सालन जैतून है, और तेल (दुहन) जैतून का तेल है। अल्लाह तआला ने इस पेड़ में सालन और तेल दोनों रखे हैं (8); तो इस आधार पर "सिबग़" जैतून है।
WWW.NAFSEISLAM.COM = 'किराअत-ए-शाज़्ज़ा' (दुर्लभ पाठों) के पृष्ठ 97 पर शब्द हैं: "युख़्रिजु अद-दुहन"। (1) अन-नुकत वल-उयून 4/50। (2) इब्न खालवैह ने 'किराअत-ए-शाज़्ज़ा' पृष्ठ 97 में सुलेमान बिन अब्द अल-मलिक की किराअत का उल्लेख किया है। ज़िर्र बिन हुबैश, सुलेमान बिन अब्द अल-मलिक और अल-अशहब की किराअत 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/140, और 'अल-बह्र अल-मुहीत' 6/401 में है। 'अद-दुहान', 'दुहन' का बहुवचन है, जैसे 'रुम्ह' और 'रिमाह'। 'अद-दुर्र अल-मसून' 8/329। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/140। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/140। आमिर बिन अब्द क़ैस, अबू अब्दुल्लाह, जिन्हें अबू अम्र अल-तमीमी, अल-अंबरी भी कहा जाता है, ताबिईन के इबादतगुज़ारों में से थे। वे लोगों को क़ुरान पढ़ाते थे। उनका देहांत उस्मान (रज़ि.) के समय में हुआ, और कहा जाता है कि मुआविया (रज़ि.) के समय में। 'अस-सियर' 4/15, और 'तबाक़ात अल-क़ुर्रा' 1/350। (5) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान, पृष्ठ 296। (6) ग़रीब अल-हदीस 2/152 में। (7) देखें तहज़ीब अल-लुग़ह 8/27, और अल-वसीत 3/288, और ज़ाद अल-मसीर 5/468। (8) अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 3/288 में और बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/306 में इसका उल्लेख किया है।

سورة المومنون: آیت ۲۰ ۳۰ ابن درستویہ: الدہن: نرم پانی (۱) ، تُنبت، إنبات سے ہے۔ اور زر بن حبیش نے 'تَنبُتُ' (تا کے ضمہ اور با کے کسرہ کے ساتھ) اور 'الدُّہنَ' (با کے حذف اور نصب کے ساتھ) پڑھا ہے۔ اور سلیمان بن عبد الملک اور الاشہب نے 'بالدہان' (۲) پڑھا ہے۔ آیت سے مراد انسان پر زیتون کی نعمت کا شمار کرنا ہے، جو ان بنیادی نعمتوں میں سے ہے جن کے بغیر صحت برقرار نہیں رہ سکتی، اور زیتون کے مفہوم میں زیتون کے تمام درخت شامل ہیں خواہ خطوں کے لحاظ سے ان میں کتنا ہی اختلاف کیوں نہ ہو (۳)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: (وَصِبْغٍ لِّلْآكِلِينَ) جمہور کی قراءت ہے۔ اور ایک جماعت نے 'أصباغ' جمع کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور عامر بن عبد قیس نے 'ومتاعاً' (۴) پڑھا ہے۔ اس سے مراد وہ زیتون (کا تیل) ہے جس میں کھانے والا لقمہ رنگتا (ڈبوتا) ہے؛ کہا جاتا ہے: صِبغ اور صِباغ، جیسے دُبغ اور دِباغ، اور لِبس اور لِباس (۵)۔ اور ہر وہ سالن جس سے روٹی کھائی جائے وہ 'صبغ' ہے؛ اسے ہروی (۶) اور دیگر نے نقل کیا ہے۔ صبغ (رنگ) کی اصل وہ چیز ہے جس سے کپڑے رنگے جاتے ہیں، اور سالن کو اس سے تشبیہ دی گئی ہے کیونکہ روٹی جب سالن میں ڈبوئی جاتی ہے تو وہ رنگین ہو جاتی ہے (۷)۔ مقاتل نے کہا: سالن (اُدم) زیتون ہے، اور تیل (دہن) زیتون کا تیل ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے اس درخت میں سالن اور تیل دونوں پیدا کیے ہیں (۸)؛ پس اس لحاظ سے 'صبغ' سے مراد زیتون ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM = القراءات الشاذة ص ۹۷ میں ان الفاظ کے ساتھ ہے : يُخرج الدهن۔ (۱) النکت والعیون ٤ / ٥٠۔ (۲) سلیمان بن عبد الملک کی قراءت کو ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۹۷ میں ذکر کیا ہے۔ اور زر بن حبیش، سلیمان بن عبد الملک اور الاشہب کی قراءت المحرر الوجیز ٤ / ١٤٠ ، اور البحر المحیط ٤٠١/٦ میں ہے۔ الدہان، دہن کی جمع ہے، جیسے رمح اور رماح۔ الدر المصون ٣٢٩/٨۔ (۳) المحرر الوجیز ٤ / ١٤٠۔ (٤) المحرر الوجیز ٤ / ١٤٠، اور عامر بن عبد قیس، ابو عبد اللہ، اور کہا جاتا ہے: ابو عمرو التمیمی، العنبر، تابعین کے عباد میں سے

تھے، لوگوں کو قرآن پڑھاتے تھے، ان کا انتقال حضرت عثمان کے زمانے میں ہوا، اور کہا گیا ہے: حضرت معاویہ کے زمانے میں۔ السیر ١٥/٤ ، اور طبقات القراء ٣٥٠/١۔ (٥) تفسیر غریب القرآن ص ٢٩٦۔ (٦) غریب الحدیث ١٥٢/٢ میں۔ (٧) دیکھیے تہذیب اللغة ٢٧/٨ ، والوسیط ٣/ ٢٨٨ ، اور زاد المسیر ٤٦٨/٥۔ (٨) اسے واحدی نے الوسیط ٣/ ٢٨٨ میں ، اور بغوی نے اپنی تفسیر ٣٠٦/٣ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Ayah 20 31

Fourth: There is no disagreement that everything liquid that is used for dipping, such as oil, clarified butter, honey, syrup, vinegar, and other such broths, is considered idam (condiment/dip)(1). The Messenger of Allah (peace be upon him) explicitly mentioned vinegar, saying: "What an excellent condiment vinegar is." It was narrated by nine of the companions, seven men and two women. Among those who narrated it in the Sahih are: Jabir, Aisha, Kharijah, Umar, his son Abdullah(2), Ibn Abbas, Abu Hurairah, Samurah bin Jundub, Anas, and Umm Hani(3).

Fifth: There is disagreement regarding solid items, such as meat, dates, olives, and other solids. The majority opinion is that all of these are considered idam. So, if someone swears not to eat idam, and then eats meat or cheese, they have broken their oath. Abu Hanifah said: They do not break their oath. His two companions disagreed with him, and it has been narrated from Abu Yusuf a view similar to that of Abu Hanifah(4).

Greens/vegetables are not considered idam according to all of them(5).

From Al-Shafi'i, there are two opinions regarding dates; the well-known one is that it is not idam, because of his statement in "Al-Tanbih"(6):

---

(1) Similarly in Al-Mufhim 5/326. (2) His saying: Abdullah, is not in (Zha), and in (Kha) and (Meem): Ubayd Allah, and what is established is from (Dal) and (Zay). (3) The Hadith of Jabir and Aisha is in Al-Sahih, and they were previously mentioned in 8/144. As for the Hadith of Umar, it was narrated by Abu al-Shaykh in Tabaqat al-Muhaddithin bi-Asbahan (868), and Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 52/99, 70/249-250. And the Hadith of Abdullah bin Umar was narrated by Abu Awanah 5/408, and Ibn Adi in Al-Kamil 1/263. And the Hadith of Ibn Abbas was narrated by Abu Awanah 5/408, and Al-Tabarani in Al-Kabir (11338), and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (5945). And the Hadith of Abu Hurairah was narrated by Abu Awanah 5/408-409, and Ibn Adi in Al-Kamil 3/890. And the Hadith of Anas was narrated by Abu Awanah 5/408, and Al-Tabarani in Al-Awsat (2248), and Ibn Adi in Al-Kamil 3/1154. And the Hadith of Umm Hani was narrated by Al-Hakim in Al-Mustadrak 4/54. See Al-Maqasid al-Hasanah p. 698. (4) Similarly in Al-Mufhim 5/326, and see the opinion of Abu Hanifah and his two companions also in Al-Mabsut 8/177, and Bada'i al-Sana'i 4/122. (5) Bada'i al-Sana'i 4/123. (6) Al-Tanbih by Al-Shirazi p. 196, and the phrasing there is: if he eats dates, he does not break his oath, and it is said: it is possible that he breaks his oath.

सूरा अल-मुमिनून: आयत 20 31

चौथा: इस बात पर कोई असहमति नहीं है कि जो कुछ भी तरल पदार्थ है जिसमें डुबोकर खाया जाता है, जैसे कि तेल, घी, शहद, शीरा, सिरका और अन्य शोरबे, वह 'इदाम' (व्यंजन/चटनी)(1) है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सिरके के बारे में स्पष्ट रूप से कहा है: "सिरका कितना बेहतरीन सालन है।" इसे नौ सहाबाओं ने रिवायत किया है, सात पुरुष और दो महिलाएँ। सहीह में इसे रिवायत करने वालों में शामिल हैं: जाबिर, आयशा, खारिजा, उमर, उनके बेटे अब्दुल्लाह(2), इब्न अब्बास, अबू हुरैरा, समुरा बिन जुंदुब, अनस और उम्मे हानी(3)।

पाँचवाँ: ठोस वस्तुओं जैसे मांस, खजूर, जैतून और अन्य ठोस पदार्थों के बारे में मतभेद है। बहुमत की राय यह है कि ये सभी 'इदाम' हैं। इसलिए, यदि कोई कसम खाता है कि वह 'इदाम' नहीं खाएगा, और फिर मांस या पनीर खाता है, तो उसने अपनी कसम तोड़ दी। अबू हनीफा ने कहा: वह अपनी कसम नहीं तोड़ता। उनके दो साथियों ने उनसे असहमति जताई, और अबू यूसुफ से भी अबू हनीफा(4) के समान राय रिवायत की गई है।

साग-सब्ज़ी उन सभी के अनुसार 'इदाम' नहीं है(5)।

खजूर के बारे में इमाम शाफ़ई से दो मत हैं; प्रसिद्ध यह है कि यह 'इदाम' नहीं है, जैसा कि उन्होंने "अत-तन्बीह"(6) में कहा है:

---

(1) अल-मुफ़हिम 5/326 में इसी तरह। (2) उनका कहना: अब्दुल्लाह, (ज़) में नहीं है, और (ख़) और (म) में: उबैदुल्लाह, और जो प्रमाणित है वह (द) और (ज़) से है। (3) जाबिर और आयशा की हदीस सहीह में है, और वे पहले 8/144 में बीत चुकी हैं। जहाँ तक उमर की हदीस का सवाल है, इसे अबू अल-शेख ने तबकात अल-मुहद्दीथीन बि-असबाहान (868) में और इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क 52/99, 70/249-250 में निकाला है। और अब्दुल्लाह बिन उमर की हदीस को अबू अवाना 5/408 ने और इब्न अदी ने अल-कामिल 1/263 में निकाला है। और इब्न अब्बास की हदीस को अबू अवाना 5/408 ने, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (11338) में, और अल-बैहकी ने अल-शुआब (5945) में निकाला है। और अबू हुरैरा की हदीस को अबू अवाना 5/408-409 ने और इब्न अदी ने अल-कामिल 3/890 में निकाला है। और अनस की हदीस को अबू अवाना 5/408 ने, और अल-तबरानी ने अल-औसत (2248) में, और इब्न अदी ने अल-कामिल 3/1154 में निकाला है। और उम्मे हानी की हदीस को अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 4/54 में निकाला है। अल-मक़ासिद अल-हसना पृ. 698 देखें। (4)

अल-मुफ़हिम 5/326 में इसी तरह, और अबू हनीफ़ा और उनके दो साथियों की राय अल-मब्सूत 8/177 और बदाए अल-सनाए 4/122 में भी देखें। (5) बदाए अल-सनाए 4/123। (6) अल-शिराजी द्वारा अत-तन्बीह पृ. 196, और वहां वाक्यांश है: यदि वह खजूर खाता है तो उसकी कसम नहीं टूटती और कहा गया: यह संभव है कि उसकी कसम टूट जाए।

سورہ المؤمنون: آیت ۲۰ ۳۱

چوتھی بات: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ ہر وہ مائع چیز جس میں (کھانا) ڈبویا جائے، جیسے زیتون کا تیل، گھی، شہد، شیرہ اور سرکہ وغیرہ، اور دیگر شوربے، وہ سالن (إدام) ہیں(1)۔ رسول اللہ ﷺ نے سرکہ کے بارے میں صراحت فرمائی ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: «سرکہ کیا ہی بہترین سالن ہے»۔ اسے نو صحابہ کرام نے روایت کیا ہے، سات مرد اور دو خواتین، اور جنہوں نے اسے صحیح میں روایت کیا ان میں جابر، عائشہ، خارجہ، عمر، اور ان کے بیٹے عبد اللہ(2)، ابن عباس، ابوہریرہ، سمرہ بن جندب، انس، اور ام ہانی(3) شامل ہیں۔

پانچویں بات: اور اس چیز میں اختلاف کیا گیا ہے جو جامد (ٹھوس) ہو، جیسے گوشت، کھجور اور زیتون وغیرہ؛ چنانچہ جمہور کی رائے یہ ہے کہ یہ سب سالن ہیں، پس جس نے قسم کھائی کہ وہ سالن نہیں کھائے گا، پھر اس نے گوشت یا پنیر کھا لیا تو اس کی قسم ٹوٹ گئی۔ اور امام ابوحنیفہ نے فرمایا: اس کی قسم نہیں ٹوٹتی، اور ان کے دو ساتھیوں نے ان سے اختلاف کیا، اور امام ابو یوسف سے امام ابوحنیفہ(4) کے قول جیسا ہی مروی ہے۔

اور سبزی (بقل) ان سب کے نزدیک سالن نہیں ہے(5)۔

اور امام شافعی سے کھجور کے بارے میں دو قول ہیں؛ مشہور یہ ہے کہ یہ سالن نہیں ہے، کیونکہ انہوں نے «التنبیہ»(6) میں فرمایا ہے:

---

(1) اسی طرح "المفہم" ۵/۳۲۶ میں ہے۔ (2) ان کا قول: عبد اللہ، (ظ) میں نہیں ہے، اور (خ) اور (م) میں: عبید اللہ ہے، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے۔ (3) جابر اور عائشہ کی حدیث صحیح میں ہے، اور یہ پہلے ۸/۱۴۴ پر گزر چکی ہیں، جہاں تک حضرت عمر کی حدیث کا تعلق

ہے تو اسے ابو الشیخ نے "طبقات المحدثین باصبہان" (۸۶۸) میں، اور ابن عساکر نے "تاریخ دمشق" ۵۲/۹۹، ۷۰/۲۴۹-۲۵۰ میں روایت کیا ہے۔ اور عبد اللہ بن عمر کی حدیث کو ابو عوانہ نے ۵/۴۰۸ میں، اور ابن عدی نے "الکامل" ۱/۲۶۳ میں روایت کیا ہے۔ اور ابن عباس کی حدیث کو ابو عوانہ نے ۵/۴۰۸ میں، طبرانی نے "الکبیر" (۱۱۳۳۸) میں، اور بیہقی نے "الشعب" (۵۹۴۵) میں روایت کیا ہے۔ اور ابوہریرہ کی حدیث کو ابو عوانہ نے ۵/۴۰۸-۴۰۹ میں، اور ابن عدی نے "الکامل" ۳/۸۹۰ میں روایت کیا ہے۔ اور انس کی حدیث کو ابو عوانہ نے ۵/۴۰۸ میں، طبرانی نے "الاوسط" (۲۲۴۸) میں، اور ابن عدی نے "الکامل" ۳/۱۱۵۴ میں روایت کیا ہے۔ اور ام ہانی کی حدیث کو حاکم نے "المستدرک" ۴/۵۴ میں روایت کیا ہے۔ دیکھئے "المقاصد الحسنہ" ص ۶۹۸۔

(4) اسی طرح "المفہم" ۵/۳۲۶ میں، اور امام ابوحنیفہ اور ان کے دو ساتھیوں کا قول "المبسوط" ۸/۱۷۷ اور "بدائع الصنائع" ۴/۱۲۲ میں بھی دیکھیں۔ (5) "بدائع الصنائع" ۴/۱۲۳۔ (6) شیرازی کی "التنبیہ" ص ۱۹۶، اور عبارت وہاں یہ ہے: اگر اس نے کھجور کھائی تو قسم نہیں ٹوٹتی، اور کہا گیا: احتمال ہے کہ قسم ٹوٹ جائے۔

Surat al-Mu'minun: Verse 20 32 The correct view is that he does not break his oath (1), while it was said: he does break it. And the correct view is that all of this is considered "idam" (condiment/accompaniment for bread). Abu Dawud narrated from Yusuf bin Abdullah bin Salam who said: I saw the Prophet (peace be upon him) take a piece of barley bread, place a date on it, and say: "This is the 'idam' for this" (2). And he (peace be upon him) said: "The master of the 'idam' of this world and the hereafter is meat." Mentioned by Abu 'Umar (3). Al-Bukhari titled a chapter: "Chapter of Idam," and cited the hadith of Aisha (4). Because "idam" is derived from "mu’adamah," which means compatibility. These things are compatible with bread, thus they are considered "idam." In a hadith from him (peace and blessings be upon him): "Eat with 'idam', even if it is only water" (5). According to Abu Hanifa, the true nature of "idam" is compatibility in joining in a way that does not accept separation, like vinegar, oil, and the like. As for meat, eggs, and others, they do not "join" with bread but rather neighbor it, like watermelon, dates, and grapes (6). In conclusion: everything that requires compatibility with bread in eating is "idam," and everything that does not require it and is eaten separately is not "idam." And Allah knows best.

(1) The phrase: "and the correct view is that he does not break his oath" is from (Z). WWW.NAFSEISLAM.COM (2) Sunan Abi Dawud (3259), containing Yahya bin al-Ala; Ibn Hajar said in Tahdhib al-Tahdhib: Ahmad said: A liar who fabricates hadiths. Ibn Ma'in said: Not trustworthy. In al-Taqrib, he said: Accused of fabrication. Also narrated by (3260), and al-Tirmidhi in al-Shama'il (184), containing Yazid bin Abi Umayyah al-A'war, who is unknown as Ibn Hajar said in al-Taqrib. (3) In al-Tamhid 3/86, and al-Istidhkar 26/246. The hadith was mentioned earlier in 9/208 and is very weak. (4) No. (5430), which says: The Messenger of Allah (peace be upon him) entered Aisha's house one day while a pot was boiling on the fire. He called for lunch, and was brought bread and some 'idam' from the house. He said: "Didn't I see meat?" They said: "Yes, O Messenger of Allah, but it is meat that was given in charity to Barira, and she gave it to us as a gift." He said: "It was charity for her, and it is a gift for us." (5) Narrated by al-Tabarani in al-Awsat (1595), al-Khatib in Tarikh Baghdad 7/430, and Ibn al-Jawzi in al-Ilal al-Mutanahiya 2/653 from the hadith of Abdullah bin 'Amr (may Allah be pleased with them both). Al-Haythami said in al-Majma' 5/35: It contains Ghuzayl bin Sinan, and I do not know him, the rest of its narrators are trustworthy. Ibn al-Jawzi said: This hadith is not authentic; as for Ghuzayl, he is an unknown man. (6) See al-Mabsut 8/177, Tuhfat al-Fuqaha by al-Samarqandi 2/322-323, and Bada'i' al-Sana'i' 4/122-123.

सूरा अल-मुमिनून: आयत 20 32 सही बात यह है कि उसकी शपथ नहीं टूटती (1) और कहा गया है कि टूट जाती है। और सही बात यह है कि यह सब 'इदाम' (सालन/रोटी के साथ खाई जाने वाली चीज़) है। अबू दाऊद ने यूसुफ बिन अब्दुल्ला बिन सलाम से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को देखा कि उन्होंने जौ की रोटी का एक टुकड़ा लिया, उस पर एक खजूर रखी और कहा: "यह इसका 'इदाम' है" (2)। और आपने ﷺ फरमाया: "दुनिया और आखिरत के'इदाम' का सरदार मांस है।" इसका उल्लेख अबू उमर ने किया है (3)। और बुखारी ने 'बाब अल-इदाम' (इदाम का अध्याय) शीर्षक दिया है और आयशा की हदीस का उल्लेख किया है (4)। क्योंकि 'इदाम' शब्द 'मुआदमा' से निकला है, जिसका अर्थ है अनुकूलता (सामंजस्य)। ये चीजें रोटी के अनुकूल हैं, इसलिए ये 'इदाम' हैं। आपसे ﷺ एक हदीस में है: "इदाम का उपयोग करो चाहे वह पानी ही क्यों न हो" (5)। अबू हनीफा के अनुसार, 'इदाम' की वास्तविकता ऐसी अनुकूलता है जिसमें चीज़ें इस तरह मिल जाएं कि उन्हें अलग न किया जा सके, जैसे सिरका, तेल और इसके जैसी चीज़ें। जहाँ तक मांस, अंडे और अन्य चीज़ों का सवाल है, वे रोटी के साथ घुलती-मिलती नहीं हैं, बल्कि उसके पास होती हैं, जैसे तरबूज, खजूर और अंगूर (6)। निष्कर्ष यह है: खाने में जिस चीज़ को रोटी के साथ अनुकूल होने की आवश्यकता होती है, वह 'इदाम' है, और जो चीज़ इसकी आवश्यकता नहीं रखती और अलग से खाई जाती है, वह 'इदाम' नहीं है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

(1) वाक्य: "और सही बात यह है कि उसकी शपथ नहीं टूटती" (ज़) से है।
WWW.NAFSEISLAM.COM (2) सुनन अबू दाऊद (3259), इसमें याह्या बिन अल-अला है; इब्न हजर ने 'तहरीब अल-तहरीब' में कहा है: अहमद ने कहा: वह झूठा है जो हदीस गढ़ता है। इब्न मुईन ने कहा: वह विश्वसनीय नहीं है। 'अल-तक़रीब' में कहा गया है: उस पर हदीस गढ़ने का आरोप है। इसे (3260) में भी रिवायत किया गया है, और तिरमिज़ी ने 'अल-शमाइल' (184) में, इसमें यज़ीद बिन अबी उमय्या अल-अवार है, जो इब्न हजर के अनुसार 'अल-तक़रीब' में अज्ञात है। (3) अल-तमहीद 86/3 में, और अल-इस्तिधकार 246/26 में, और हदीस पहले 208/9 में आ चुकी है और यह बहुत कमज़ोर है। (4) नंबर (5430) के तहत, इसमें है: अल्लाह के रसूल ﷺ एक दिन आयशा के घर में दाखिल हुए जबकि आग पर एक हंडी उबल रही थी। आपने दोपहर के भोजन के लिए कहा, तो रोटी और घर के'इदाम' में से कुछ लाया गया। आपने पूछा: "क्या मैंने मांस नहीं देखा था?" उन्होंने कहा: "हाँ ऐ अल्लाह के रसूल, लेकिन वह मांस था जो बरीरा को सदक़े में दिया गया था, और उसने हमें उपहार के रूप में दिया है।" आपने फरमाया: "वह उसके लिए सदक़ा था, और हमारे लिए

उपहार है।" (5) इसे अल-तबरानी ने 'अल-अवसत' (1595) में, खतीब ने 'तारीख बगदाद' 7/430 में, और इब्न अल-जौजी ने 'अल-इलाल अल-मुतानाहिया' 2/653 में अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से रिवायत किया है। अल-हैथमी ने 'अल-मजमा' 5/35 में कहा: इसमें गुज़ैल बिन सिनान है, जिसे मैं नहीं जानता, और इसके बाकी रावी विश्वसनीय हैं। इब्न अल-जौजी ने कहा: यह हदीस सही नहीं है, जहाँ तक गुज़ैल का सवाल है, वह एक अज्ञात व्यक्ति है। (6) देखें: अल-मबसूत 177/8, समरकंदी की तुहफत अल-फुक़्हा 322/2-323, और बदाए अल-सनाए 122/4-123।

سورة المؤمنون: آیت ۲۰ ۳۲ اور صحیح بات یہ ہے کہ اس کی قسم نہیں ٹوٹتی (۱) اور کہا گیا کہ ٹوٹ جاتی ہے۔ اور صحیح یہ ہے کہ یہ سب 'ادام' (سالن/روٹی کے ساتھ کھائی جانے والی چیز) ہے۔ اور ابو داؤد نے یوسف بن عبداللہ بن سلام سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو دیکھا کہ آپ نے جو کی روٹی کا ایک ٹکڑا لیا، اس پر ایک کھجور رکھی اور فرمایا: "یہ اس کا 'ادام' ہے" (۲)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "دنیا اور آخرت کے 'ادام' کا سردار گوشت ہے۔" اسے ابو عمر نے ذکر کیا ہے (۳)۔ اور بخاری نے باب باندھا ہے: "باب الادام" (ادام کا باب)، اور عائشہ کی حدیث نقل کی ہے (۴)۔ اس لیے کہ 'ادام' کا لفظ 'مؤادمہ' سے ماخوذ ہے، جس کے معنی مطابقت (سازگاری) کے ہیں، اور یہ چیزیں روٹی کے موافق (سازگار) ہیں تو یہ 'ادام' ہوئیں۔ اور آپ ﷺ سے ایک حدیث میں ہے: "ادام کا استعمال کرو خواہ وہ پانی ہی کیوں نہ ہو" (۵)۔ اور ابو حنیفہ کے نزدیک 'ادام' کی حقیقت ایسی مطابقت ہے جو ملنے میں اس طرح ہو کہ جدائی کو قبول نہ کرے؛ جیسے سرکہ، تیل اور ان جیسی چیزیں۔ رہا گوشت، انڈے اور ان کے علاوہ دیگر چیزیں، تو وہ روٹی کے ساتھ (گھل مل کر) موافقت نہیں کرتیں بلکہ اس کے برابر ہوتی ہیں، جیسے تربوز، کھجور اور انگور (۶)۔ حاصل کلام یہ ہے: ہر وہ چیز جس کو کھانے میں روٹی کے ساتھ مطابقت کی ضرورت ہو وہ 'ادام' ہے، اور ہر وہ چیز جس کو اس کی ضرورت نہ ہو اور وہ الگ سے کھائی جاتی ہو وہ 'ادام' نہیں ہے۔ واللہ اعلم (اللہ بہتر جانتا ہے)۔

(۱) عبارت: "اور صحیح یہ ہے کہ اس کی قسم نہیں ٹوٹتی" (ظ) سے ہے۔

(۲) WWW.NAFSEISLAM.COM سنن ابی داؤد (۳۲۵۹) اور اس میں یحییٰ بن العلاء ہے؛ ابن حجر نے تہذیب التہذیب میں کہا ہے: احمد نے کہا: جھوٹا ہے جو حدیثیں گھڑتا ہے۔ اور ابن معین سے مروی ہے: وہ ثقہ نہیں ہے۔ اور التقریب میں کہا: اس پر حدیثیں گھڑنے کی تہمت ہے۔

اسے (۳۲۶۰) نے بھی روایت کیا ہے، اور ترمذی نے الشمائل (۱۸۴) میں، اس میں یزید بن ابی امیہ الاعور ہے، جو مجہول ہے جیسا کہ ابن حجر نے التقریب میں کہا ہے۔ (۳) التمہید ۸۶/۳ میں، اور الاستذکار ۲۴۶/۲۶ میں، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے ۲۰۸/۹ اور وہ بہت زیادہ ضعیف ہے۔ (۴) نمبر (۵۴۳۰) کے تحت، اس میں ہے: رسول اللہ ﷺ ایک دن عائشہ کے گھر میں داخل ہوئے جبکہ آگ پر ہنڈیا جوش مار رہی تھی، آپ نے دوپہر کا کھانا مانگا، تو روٹی لائی گئی اور گھر کے 'ادام' میں سے کچھ لایا گیا۔ آپ نے فرمایا: "کیا میں نے گوشت نہیں دیکھا تھا؟" انہوں نے کہا: کیوں نہیں اے اللہ کے رسول، لیکن وہ گوشت ہے جو بریرہ کو صدقہ کیا گیا تھا، اور انہوں نے ہمیں تحفہ دے دیا۔ آپ نے فرمایا: "وہ اس کے لیے صدقہ ہے، اور ہمارے لیے تحفہ ہے"۔ (۵) اسے طبرانی نے الاوسط (۱۵۹۵) میں، خطیب نے تاریخ بغداد ۴۳۰/۷ میں، اور ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ ۶۵۳/۲ میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے المجمع ۳۵/۵ میں کہا: اس میں غزیل بن سنان ہے، میں اسے نہیں جانتا، اور اس کے باقی راوی ثقہ ہیں۔ ابن الجوزی نے کہا: یہ حدیث صحیح نہیں ہے، رہا غزیل تو وہ ایک مجہول آدمی ہے۔ (۶) دیکھیے المبسوط ۱۷۷/۸، اور سمرقندی کی تحفۃ الفقہاء ۳۲۲/۲-۳۲۳، اور بدائع الصنائع ۱۲۲/۴-۱۲۳۔

Sixthly: At-Tirmidhi narrated from the hadith of Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: “Eat olive oil and anoint yourselves with it, for it is from a blessed tree.” [He said:] This is a hadith that is only known through the hadith of Abd al-Razzaq. There was some inconsistency in it; sometimes he mentioned it as being from Umar from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), sometimes he narrated it with doubt and said: "I think it is from Umar from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him)," and sometimes he said: "from Zayd ibn Aslam, from his father, from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) as a Mursal (disconnected) hadith."(1)

Muqatil said: Mount Sinai was specifically mentioned with olives because the first olive tree grew from it. It is also said: The olive tree was the first tree to grow in the world after the Flood.(2) And Allah knows best.

The Almighty's saying: {And indeed, for you in livestock is a lesson. We give you drink from what is in their bellies, and for you in them are numerous benefits, and from them you eat. (21) And upon them and upon ships you are carried. (22) And We certainly sent Noah to his people, and he said, "O my people, worship Allah; you have no deity other than Him. Then will you not fear Him?" (23) But the eminent among those who disbelieved from his people said, "This is not but a man like yourselves who wishes to assert his superiority over you; and if Allah had willed, He could have sent down angels. We have not heard of this among our forefathers. (24) He is not but a man possessed with madness, so wait for him for a time." (25) [Noah] said, "My Lord, support me because they have denied me." (26) So We inspired to him, "Construct the ship under Our observation and Our inspiration, and when Our command comes and the oven overflows, insert into the ship from every [creature] two mates and your family, except those for whom the decree [of destruction] has proceeded. And do not address Me concerning those who have wronged; indeed, they are to be drowned. (27)}

The Almighty's saying: {And indeed, for you in livestock is a lesson. We give you drink from what is in their bellies, and for you in them are numerous benefits, and from them you eat. And upon them and upon ships you are carried.} Discussion on these has already been mentioned in "An-Nahl"(3) and praise be to Allah.

(1) Sunan At-Tirmidhi (1851). What is between brackets is from it, and it was narrated by Abd al-Razzaq (19561) from the hadith of Zayd ibn Aslam from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Ibn Ma'in corrected in his history (595) that it is from Zayd as a Mursal. It has a supporting evidence from the hadith of Abu Usaid in Musnad Ahmad (16054) and in its chain is anonymity. (2) Tafsir al-Baghawi 3/306. (3) 12/ 271 - 273.

छठा: अत-तिर्मिज़ी ने उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जैतून का तेल खाओ और इसे लगाओ, क्योंकि यह एक बरकत वाले पेड़ से है।" [उन्होंने कहा:] यह एक ऐसी हदीस है जो केवल अब्द अल-रज्जाक की हदीस से जानी जाती है। इसमें कुछ असंगति थी; कभी उन्होंने इसका उल्लेख उमर से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से किया, कभी उन्होंने संदेह के साथ इसका वर्णन किया और कहा: "मुझे लगता है कि यह उमर से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से है," और कभी उन्होंने कहा: "ज़ैद बिन असलम से, उनके पिता से, पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मुरसल (टूटी हुई कड़ी) के रूप में।"(1)

मुकातिल ने कहा: माउंट सिनाई को विशेष रूप से जैतून के साथ जोड़ा गया था क्योंकि पहला जैतून का पेड़ वहीं उगा था। यह भी कहा जाता है कि: बाढ़ के बाद दुनिया में उगने वाला पहला पेड़ जैतून का पेड़ था।(2) और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और बेशक तुम्हारे लिए चौपायों में एक सबक है। हम तुम्हें उनके पेट की चीज़ों से पिलाते हैं, और तुम्हारे लिए उनमें बहुत से फायदे हैं, और उनमें से तुम खाते हो। (21) और उन पर और कश्तियों पर तुम सवार किए जाते हो। (22) और हमने नूह को उसकी कौम की तरफ भेजा, तो उसने कहा, "ऐ मेरी कौम! अल्लाह की इबादत करो, उसके सिवा तुम्हारा कोई माबूद (इलाह) नहीं। तो क्या तुम डरते नहीं?" (23) तो उसकी कौम के काफिरों के सरदारों ने कहा, "यह तो बस तुम जैसा ही एक आदमी है जो तुम पर अपनी बड़ाई चाहता है; और अगर अल्लाह चाहता तो फरिश्ते उतार देता। हमने अपने पिछले बाप-दादाओं में ऐसी बात नहीं सुनी। (24) यह तो बस एक ऐसा आदमी है जिसे जुनून (पागलपन) हो गया है, तो कुछ समय तक उसका इंतज़ार करो।" (25) [नूह ने] कहा, "ऐ मेरे रब! मेरी मदद फरमा क्योंकि उन्होंने मुझे झुठलाया है।" (26) तो हमने उसकी तरफ वह्य (प्रकाशना) भेजी कि "हमारी आँखों के सामने और हमारी वह्य के मुताबिक कश्ती बना, फिर जब हमारा हुक्म आ जाए और तन्नूर उबल पड़े, तो हर किस्म के(जोड़ों में से) दो-दो और अपने घरवालों को उसमें सवार कर ले, सिवाय उनके जिनके बारे में पहले ही फैसला हो चुका है। और जालिमों के बारे में मुझसे बात न करना; बेशक वे डूबने वाले हैं। (27)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और बेशक तुम्हारे लिए चौपायों में एक सबक है। हम तुम्हें उनके पेट की चीज़ों से पिलाते हैं, और तुम्हारे लिए उनमें बहुत से फायदे हैं, और उनमें से तुम खाते हो। और उन पर और कश्तियों पर तुम सवार किए जाते हो।} इनके बारे में चर्चा "अन-नहल"(3) में पहले ही की जा चुकी है और अल्लाह का शुक्र है।

---

(1) सुनन अत-तिर्मिज़ी (1851)। कोष्ठकों के बीच वाला हिस्सा उसी से है, और इसे अब्द अल-रज्जाक (19561) ने ज़ैद बिन असलम की हदीस से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है। इब्न माइन ने अपने इतिहास (595) में सही किया कि यह ज़ैद से मुरसल है। मुसनद अहमद (16054) में अबू उसैद की हदीस से इसका एक गवाह है और इसके इसनाद में गुमनामी है। (2) तफ़सीर अल-बगवी 3/306। (3) 12/ 271 - 273.

چھٹا: ترمذی نے عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «زیتون کا تیل کھاؤ اور اسے لگاؤ، کیونکہ یہ ایک بابرکت درخت سے ہے» [کہا:] یہ ایک ایسی حدیث ہے جو صرف عبد الرزاق کی حدیث سے جانی جاتی ہے، اور وہ اس میں اضطراب (بے ترتیبی) کا شکار تھے، چنانچہ کبھی وہ اس میں ذکر کرتے: عمر سے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے، اور کبھی وہ شک کے ساتھ اسے روایت کرتے ہوئے کہتے: میرا خیال ہے کہ یہ عمر سے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے ہے، اور کبھی کہتے: زید بن اسلم سے، اپنے والد سے، نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے مرسلاً۔

اور مقاتل نے کہا: طور (پہاڑ) کو زیتون کے ساتھ خاص کیا گیا؛ کیونکہ زیتون کا پہلا درخت وہیں سے اگا تھا۔ اور کہا گیا: زیتون وہ پہلا درخت ہے جو طوفان کے بعد دنیا میں اگا(۲)۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور بے شک تمہارے لیے چوپایوں میں ایک سبق ہے۔ ہم تمہیں ان کے پیٹوں میں موجود چیزوں میں سے پلاتے ہیں اور تمہارے لیے ان میں بہت سے فائدے ہیں اور ان میں سے تم کھاتے ہو ۝ اور ان پر اور کشتیوں پر تم سوار کیے جاتے ہو ۝ اور یقیناً ہم نے نوح کو ان کی قوم کی طرف بھیجا، تو انہوں نے کہا اے میری قوم! اللہ کی عبادت کرو، اس کے سوا تمہارا کوئی معبود نہیں، تو کیا تم ڈرتے نہیں ہو؟ ۝ تو ان کی قوم کے کافر سرداروں نے کہا یہ تو صرف تمہارے جیسا ایک انسان ہے جو تم پر اپنی بڑائی چاہتا ہے، اور اگر اللہ چاہتا تو فرشتے نازل کر دیتا، ہم نے اپنے اگلوں باپ دادوں میں یہ بات نہیں سنی ۝ یہ تو صرف ایک ایسا شخص ہے جسے جنون ہے، پس کچھ وقت تک اس کا انتظار کرو ۝ (نوح نے) کہا اے میرے رب! میری مدد فرما کیونکہ انہوں نے مجھے جھٹلایا ہے ۝ تو ہم نے ان کی طرف وحی بھیجی کہ ہماری

آنکھوں کے سامنے اور ہماری وحی کے مطابق کشتی بنا، پھر جب ہمارا حکم آ جائے اور تنور ابل پڑے تو اس میں ہر قسم کے (جوڑوں میں سے) دو دو اور اپنے گھر والوں کو سوار کر لے سوائے ان کے جن کے بارے میں ان میں سے پہلے بات طے ہو چکی، اور مجھ سے ان لوگوں کے بارے میں بات نہ کرنا جنہوں نے ظلم کیا، بے شک وہ غرق ہونے والے ہیں ﴿۳۷﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور بے شک تمہارے لیے چوپایوں میں ایک سبق ہے۔ ہم تمہیں ان کے پیٹوں میں موجود چیزوں میں سے پلاتے ہیں اور تمہارے لیے ان میں بہت سے فائدے ہیں اور ان میں سے تم کھاتے ہو ﴿۲۱﴾ اور ان پر اور کشتیوں پر تم سوار کیے جاتے ہو ﴿۲۲﴾ ان دونوں کے بارے میں بات پہلے «النحل»(۳) میں گزر چکی ہے، والحمد للہ۔

---

(۱) سنن الترمذی (۱۸۵۱)۔ اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے اور اسے عبد الرزاق (۱۹۵۶۱) نے زید بن اسلم کی حدیث سے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کیا ہے۔ اور ابن معین نے اپنی تاریخ (۵۹۵) میں اس کی تصحیح کی ہے کہ یہ زید سے مرسل ہے۔ اور مسند احمد (۱۶۰۵۴) میں ابو اسید کی حدیث سے اس کا ایک شاہد (گواہ) موجود ہے اور اس کی سند میں جہالت ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/۳۰۶۔ (۳) ۱۲/ ۲۷۱ - ۲۷۳۔

Surah al-Mu'minun: Verses 21 - 27 - 34

And in Surah Hud, there is the story of the ship and Noah (1), and sailing the sea in other places (2).

The Almighty's saying: {And on them} meaning: on the cattle on land {and on ships} in the sea {you are carried}. Carrying on land is only done on camels, so it is permissible for the pronoun to refer back to some of the cattle. It is narrated that a man rode a cow in ancient times, and God Almighty made it speak to him, saying: "We were not created for this; we were only created (3) for plowing."

His saying: {You have no god other than Him} It was read with the genitive case (khafd) as a reflection of the word's form, and with the nominative case (raf') reflecting its meaning. This was previously discussed in 'Al-A'raf' (4).

His saying: {This is nothing but a human being like you, who wishes to assert superiority over you} meaning: he seeks to rule over you and be honored above you, by being followed while we are followers of him.

{And if Allah had willed, He would have sent down angels} meaning: if Allah had willed that nothing be worshipped besides Him, He would have made His messenger an angel (5).

{We have not heard of this} meaning: of the likes of his call. It was said: we have not heard of a human like him bringing (6) a message from his Lord {among our forefathers of old} meaning: in the nations of the past (7); this was stated by Ibn Abbas. The 'ba' in 'bihadha' (of this) is extra, meaning: we have not heard of this happening among our forefathers of old.

Then they attributed it to one another, saying (8): {He is nothing} meaning Noah {but a man in whom is...}

(1) 11/108 and what follows it. (2) 2/495. (3) In (Kh), (D), (Z), and (M): 'I was created', and the confirmed version is from (Zha), which is consistent with the sources. The Hadith was narrated by Ahmad (7351), Al-Bukhari (3471), and Muslim (2388) on the authority of Abu Hurairah in detail. (4) Al-Kisa'i of the seven reciters, and Abu Ja'far of the ten, read it with the genitive, and it appeared previously in 9/260. (5) Tafsir al-Tabari 17/34, Al-Waseet 3/288, and Tafsir al-Baghawi 3/307. (6) In (Kh) and (M): 'that is', and the confirmed version is from (D), (Z), and (Zha), which is consistent with what

is in Al-Nukat wal-'Uyun 4/52 and the text is from it. (7) Al-Waseet 3/288. (8) In (Zha): he said.

सूरा अल-मुमिनून: आयतें 21 - 27 - 34

और 'हूद' में जहाज और नूह की कहानी है (1), और अन्य स्थानों पर समुद्र की सवारी (2) का उल्लेख है।

ईश्वर का कथन: {और उन पर} यानी: ज़मीन पर चौपायों पर {और जहाजों पर} समुद्र में {तुम ले जाए जाते हो}। ज़मीन पर सवारी केवल ऊंटों पर की जाती है, इसलिए यह संभव है कि सर्वनाम कुछ चौपायों की ओर संकेत करता हो। यह उल्लेख है कि प्राचीन काल में एक व्यक्ति एक गाय पर सवार हुआ, तो ईश्वर ने उसे बोलने की शक्ति दी और उसने कहा: "हमें इसके लिए पैदा नहीं किया गया था; हमें तो केवल हल चलाने (3) के लिए पैदा किया गया है।"

ईश्वर का कथन: {तुम्हारे लिए उनके सिवा कोई ईश्वर नहीं है} इसे शाब्दिक रूप के कारण 'जर्र' (विभक्ति) के साथ और अर्थ के कारण 'रफ़' (कर्ता) के साथ पढ़ा गया है। इसका उल्लेख 'अल-आराफ' (4) में हो चुका है।

ईश्वर का कथन: {यह तो बस तुम्हारी ही तरह का एक इंसान है, जो तुम पर अपनी श्रेष्ठता जताना चाहता है} यानी: वह तुम पर शासन करना चाहता है और तुमसे ऊंचा बनना चाहता है; ताकि वह अग्रणी हो और हम उसके अनुयायी बनें।

{और यदि अल्लाह चाहता, तो वह फरिश्ते उतारता} यानी: यदि अल्लाह चाहता कि उसके सिवा किसी की इबादत न की जाए, तो वह अपने रसूल को फरिश्ता (5) बना देता।

{हमने इसके बारे में नहीं सुना} यानी: उसकी पुकार की तरह। कहा गया है: हमने अपने पूर्वजों (6) में ऐसे किसी इंसान के बारे में नहीं सुना जो अपने रब का संदेश लाया हो {अपने पूर्वजों में} यानी: पिछली जातियों (7) में; यह इब्न अब्बास ने कहा है। 'बिहाज़ा' में 'बा' अतिरिक्त है, यानी: हमने अपने पूर्वजों में ऐसा होते हुए नहीं सुना।

फिर उन्होंने एक-दूसरे पर आक्षेप किया और कहा (8): {वह और कुछ नहीं} यानी नूह {सिवाय एक ऐसे व्यक्ति के जिसमें...}

(1) 11/108 और उसके बाद। (2) 2/495। (3) (ख), (द), (ज़), और (म) में: 'खुलिक़्तु' (मैं पैदा किया गया), और (ज़हा) से जो पुष्ट है वह स्रोतों के अनुकूल है। हदीस अहमद (7351), अल-बुखारी (3471), और मुस्लिम (2388) ने अबू हुरैरा के माध्यम से विस्तार से दी है। (4) सात पाठकों में से

अल-किसाई ने और दस में से अबू जाफ़र ने इसे 'जर्र' के साथ पढ़ा, और यह पहले 9/260 में आ चुका है। (5) तफ़सीर अल-तबरी 17/34, अल-वसीत 3/288, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/307। (6) (ख) और (म) में: 'यानी', और जो (द), (ज़), और (ज़हा) से पुष्ट है, वह अल-नुकात वल-उयून 4/52 में जो है उसके अनुकूल है और पाठ वहीं से है। (7) अल-वसीत 3/288। (8) (ज़हा) में: उसने कहा।

سورة المومنون: آیات ۲۱ - ۲۷ - ۳۴

اور 'ہود' میں کشتی اور نوح کا قصہ ہے (۱)، اور دیگر مقامات پر سمندر کے سفر (۲) کا ذکر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَعَلَيْهَا﴾ یعنی: زمین پر چوپایوں پر ﴿وَعَلَى الْفُلْكِ﴾ سمندر میں ﴿تُحْمَلُونَ﴾ (تم سوار کیے جاتے ہو)۔ زمین پر سواری صرف اونٹوں پر کی جاتی ہے، چنانچہ جائز ہے کہ ضمیر بعض چوپایوں کی طرف لوٹے۔ مروی ہے کہ ایک آدمی قدیم زمانے میں ایک گائے پر سوار ہوا، تو اللہ تعالیٰ نے اسے قوتِ گویائی دی اور اس نے کہا: "ہمیں اس کے لیے پیدا نہیں کیا گیا؛ ہمیں تو صرف ہل چلانے (۳) کے لیے پیدا کیا گیا ہے۔"

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَا لَكُم مِّنْ إِلَٰهٍ غَيْرُهُ﴾ اسے لفظ کے اعتبار سے زیر (جر) کے ساتھ اور معنی کے اعتبار سے پیش (رفع) کے ساتھ پڑھا گیا ہے۔ اس کا ذکر 'الاعراف' (۴) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَا هَٰذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُرِيدُ أَن يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ﴾ یعنی: وہ تم پر سرداری چاہتا ہے اور تم پر فضیلت حاصل کرنا چاہتا ہے؛ اس طرح کہ وہ متبوع (پیشوا) ہو اور ہم اس کے پیروکار ہوں۔

﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَنزَلَ مَلَائِكَةً﴾ یعنی: اگر اللہ چاہتا کہ اس کے سوا کسی کی عبادت نہ کی جائے تو وہ اپنے رسول کو فرشتہ (۵) بنا دیتا۔

﴿مَا سَمِعْنَا بِهَٰذَا﴾ یعنی: اس کی دعوت جیسی بات۔ کہا گیا ہے: ہم نے کسی ایسے بشر کے بارے میں نہیں سنا جو اپنے رب کا پیغام لایا ہو (۶) ﴿فِي آبَائِنَا الْأَوَّلِينَ﴾ یعنی: گزشتہ امتوں (۷) میں؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے۔ 'بِہٰذَا' میں 'با' زائد ہے، یعنی: ہم نے اپنے آباؤ اجداد میں ایسا ہوتے ہوئے نہیں سنا۔

پھر ان میں سے بعض نے بعض پر عطف کیا اور کہا (۸): ﴿إِنْ هُوَ﴾ ان کی مراد نوح ہے ﴿إِلَّا رَجُلٌ بِهِۦ﴾ (وہ تو محض ایک ایسا آدمی ہے جس میں...)

(۱) ۱۱/ ۱۰۸ اور اس کے بعد۔ (۲) ۲ / ۴۹۵۔ (۳) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: 'خلقت'، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ ذرائع کے موافق ہے۔ حدیث احمد (۷۳۵۱)، بخاری (۳۴۷۱) اور مسلم (۲۳۸۸) نے ابو ہریرہ سے تفصیل سے روایت کی ہے۔ (۴) سات قراء میں سے کسائی نے، اور دس میں سے ابو جعفر نے اسے زیر کے ساتھ پڑھا، اور یہ ۹ / ۲۶۰ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۵) تفسیر طبری ۱۷ / ۳۴، الوسیط ۳ / ۲۸۸، اور تفسیر بغوی ۳ / ۳۰۷۔ (۶) (خ) اور (م) میں: 'ای'، اور جو (د)، (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے وہ 'النکت والعیون' ۴ / ۵۲ کے موافق ہے اور یہ عبارت وہیں سے ہے۔ (۷) الوسیط ۳ / ۲۸۸۔ (۸) (ظ) میں ہے: 'فقال'۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 21 - 27. Page 35.

﴿Jinah﴾ means: madness, he does not know what he is saying. ﴿So wait for him for a time﴾ means: wait for his death. It was said: until his madness becomes clear (1). Al-Farra' said: 'Al-Hinn' (time) here does not mean a specific time; it is rather like saying: 'Leave him until a certain day' (2).

He said when they persisted in their disbelief: ﴿My Lord, help me because they have denied me﴾ meaning: take revenge on whoever did not obey me and did not listen to my message. ﴿Then We inspired him﴾ meaning: We sent messengers from the sky to him ﴿To build the ship﴾ as previously explained (3).

The Almighty's saying: ﴿So insert into it﴾ meaning: enter into it and put into it. It is said: 'Salaktuhu' in such-and-such or 'Aslaktuhu' in it, when I put it in (4). Abd Manaf bin Rib' al-Hudhali said (5): Until when they inserted them into Qutai'dah, driving them as camel drivers drive the stray ones (6)

﴿From every pair, two﴾ Hafs read: 'min kullin' (from each) with tanwin, the others read it as an annexation (idafa); it has been mentioned (7). Al-Hasan said: Noah did not carry in the ark except what gives birth and lays eggs. As for gnats, flies, and worms, he did not carry any of them, rather they came out of the mud (8). The discussion about the ship and the talk regarding it has been fully covered (9), and praise be to Allah.

(1) Al-Nukat wal-Uyun 4/52, and see Tafsir Abi al-Layth 2/412. (2) Ma'ani al-Quran 2/234 for Al-Farra', and the author cited it via Al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 4/404. (3) 11/108-109. (4) See Tafsir al-Tabari 17/36. (5) He is a pre-Islamic poet from the poets of Hudhail. Khizanat al-Adab 3/174 (Dar Sadr). (6) Diwan al-Hudhaliyyin 2/42, and Adab al-Katib p. 434, and Al-Iqtisab p. 402, and Khizanat al-Adab 3/170 (Dar Sadr). Its meaning as stated by Al-Batlayusi is that the poet described a group of people who were defeated until they were forced to enter Qutai'dah, which is a narrow mountain path. Al-Shall: driving. Al-Jamala: owners of camels. Al-Shurud: from camels: those that flee from something when they see it, so if they are driven, their flight is harder, therefore they were specifically mentioned. (7) 11/116. (8) Brought by Al-Baghawi in his Tafsir 2/384. (9) 11/109 and thereafter.

सूरा अल-मुमिनून: आयत 21 - 27. पृष्ठ 35.

﴿जिन्नह﴾ यानी: पागलपन, वह नहीं जानता कि वह क्या कह रहा है। ﴿तो एक समय तक उसके लिए प्रतीक्षा करें﴾ यानी: उसकी मृत्यु की प्रतीक्षा करें। कहा गया: जब तक उसका पागलपन स्पष्ट न हो जाए (1)। अल-फर्रा ने कहा: यहाँ 'अल-हीन' (समय) से तात्पर्य किसी निश्चित समय से नहीं है; बल्कि यह कहने जैसा है: 'उसे किसी दिन के लिए छोड़ दें' (2)।

उसने तब कहा जब वे अपने कुफ्र (अविश्वास) पर अड़े रहे: ﴿मेरे रब, मेरी मदद कर क्योंकि उन्होंने मुझे झुठला दिया है﴾ यानी: उन लोगों से बदला ले जिन्होंने मेरी आज्ञा नहीं मानी और मेरा संदेश नहीं सुना। ﴿तब हमने उसकी ओर वही (प्रेरणा) भेजी﴾ यानी: हमने आकाश से उसके पास संदेशवाहक भेजे ﴿कि नाव बनाओ﴾ जैसा कि पहले बताया जा चुका है (3)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿तो उसमें दाखिल करो﴾ यानी: उसमें प्रवेश करो और उसमें डाल दो। कहा जाता है: 'सलक्तुहु' या 'असलक्तुहु' इसमें, जब मैंने इसे डाला (4)। अब्द मनाफ बिन रिब अल-हुधली ने कहा (5): जब तक कि उन्होंने उन्हें कुतैदा में दाखिल नहीं कर दिया, उन्हें वैसे ही खदेड़ते हुए जैसे ऊंट हाँकने वाले आवारा ऊंटों को हाँकते हैं (6)

﴿हर जोड़े में से दो﴾ हफ़्स ने 'मिन कुल्लिन' (हर एक से) तनवीन के साथ पढ़ा, बाकियों ने इसे इजाफ़त (संबंध) के रूप में पढ़ा; इसका उल्लेख किया जा चुका है (7)। अल-हसन ने कहा: नूह ने जहाज में केवल उन्हीं को बिठाया जो जन्म देते हैं और अंडे देते हैं। जहाँ तक मच्छरों, मक्खियों और कीड़ों का सवाल है, उन्होंने उनमें से किसी को नहीं उठाया, बल्कि वे मिट्टी से निकले (8)। जहाज के बारे में और उसके बारे में बातचीत पूरी तरह से कवर की जा चुकी है (9), और अल्लाह का शुक्र है।

(1) अल-नुक़ात वल-उयून 4/52, और देखें तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/412। (2) अल-फर्रा के लिए मानी अल-कुरान 2/234, और लेखक ने इसे मानी अल-कुरान 4/404 में अल-नहस के माध्यम से उद्धृत किया है। (3) 11/108-109। (4) तफ़्सीर अल-तबरी 17/36 देखें। (5) वह हुधैल के कवियों में से एक जाहिली (पूर्व-इस्लामी) कवि हैं। खिज़ानत अल-अदब 3/174 (दार सद्र)। (6) दीवान अल-हुधलीयन 2/42, और अदब अल-कातिब पृष्ठ 434, और अल-इक्तिसाब पृष्ठ 402, और खिज़ानत अल-अदब 3/170 (दार सद्र)। अल-बतलयूसी द्वारा बताए गए इसके अर्थ के अनुसार कवि ने लोगों के एक समूह का वर्णन किया जो हार गए थे जब तक कि उन्हें कुतैदा में प्रवेश करने के लिए मजबूर नहीं किया गया, जो एक संकीर्ण पहाड़ी रास्ता है। अल-शल्ल: खदेड़ना। अल-जमाला: ऊंटों के

मालिक। अल-शुरुद: ऊंटों में से: वे जो किसी चीज़ को देखकर भाग जाते हैं, इसलिए यदि उन्हें हाँका जाता है, तो उनका भागना अधिक कठिन होता है, इसलिए उनका विशेष रूप से उल्लेख किया गया था। (7) 11/116। (8) अल-बग़वी ने अपनी तफ़्सीर 2/384 में उद्धृत किया। (9) 11/109 और उसके बाद।

سورہ المؤمنون: آیات ۲۱ - ۲۷۔ صفحہ ۳۵

﴿جِنَّةٌ﴾ یعنی: جنون، وہ نہیں جانتا کہ وہ کیا کہہ رہا ہے ﴿فَتَرَبَّصُوا بِهِ حَتَّى حِينٍ﴾ یعنی: اس کی موت کا انتظار کرو۔ اور کہا گیا: یہاں تک کہ اس کا جنون واضح ہو جائے(۱)۔ اور الفراء نے کہا: یہاں 'حین' (وقت) سے مراد کوئی خاص وقت نہیں ہے، بلکہ یہ اس قول کی طرح ہے: اسے کسی دن تک کے لیے چھوڑ دو(۲)۔

پس اس نے کہا جب وہ اپنے کفر پر اڑے رہے: ﴿رَبِّ انصُرْنِي بِمَا كَذَّبُونِ﴾ یعنی: ان سے بدلہ لے جنہوں نے میری اطاعت نہیں کی اور میری رسالت کو نہیں سنا۔ ﴿فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ﴾ یعنی: ہم نے آسمان سے اس کی طرف فرشتے (پیغام لانے والے) بھیجے ﴿أَنِ اصْنَعِ الْفُلْكَ﴾ اس پر جو اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَاسْلُكْ فِيهَا﴾ یعنی: اس میں داخل کرو اور اس میں رکھو، کہا جاتا ہے: 'سلکتہ' فلاں چیز میں اور 'اسلکتہ' اس میں، جب میں نے اسے داخل کیا(٤)، عبد مناف بن ربع الہذلی نے کہا(٥): یہاں تک کہ جب انہوں نے انہیں قتائدہ میں داخل کر دیا، ہانکتے ہوئے جیسے اونٹ والے بھاگنے والے اونٹوں کو ہانکتے ہیں(٦)

﴿مِن كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ﴾ حفص نے 'من کلٍّ' تنوین کے ساتھ پڑھا، باقیوں نے اضافت کے ساتھ؛ اور اس کا ذکر ہو چکا ہے(۷)۔ اور حسن نے کہا: نوح علیہ السلام نے کشتی میں صرف وہی چیز اٹھائی جو پیدا ہوتی ہے اور انڈے دیتی ہے، رہی بات مچھر، مکھیوں اور کیڑوں کی، تو ان میں

سے کوئی چیز نہیں اٹھائی، بلکہ وہ مٹی سے نکلے(۸)۔ اور کشتی کے بارے میں قول اور اس میں کلام مکمل ہو چکا ہے(۹)، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

1. النکت والعیون ٤/٥٢، اور دیکھیے تفسیر ابی اللیث ٢/٤١٢۔
2. معانی القرآن ٢/٢٣٤ الفراء کے لیے، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے معانی القرآن ٤/٤٠٤ میں نقل کیا ہے۔
3. ١١/١٠٨ - ١٠٩۔
4. دیکھیے تفسیر الطبری ١٧/٣٦۔
5. وہ شعراء ہذیل میں سے ایک جاہلی شاعر ہے۔ خزانہ الادب ٣/١٧٤ (دار صادر)۔
6. دیوان الہذلیین ٢/٤٢، اور ادب الکاتب ص ٤٣٤، اور الاقتضاب ص ٤٠٢، اور خزانہ الادب ٣/١٧٠ (دار صادر)۔ اور اس کا معنی جیسا کہ البطلیوسی نے کہا ہے کہ شاعر نے ایک ایسی قوم کا وصف بیان کیا ہے جو مغلوب ہو گئی یہاں تک کہ انہیں قتائدہ میں داخل ہونے پر مجبور کر دیا گیا، اور وہ ایک تنگ گھاٹی ہے۔ الشل: ہانکنا۔ والجمالۃ: اونٹ والے۔ والشرد: اونٹوں میں سے: وہ جو کسی چیز کو دیکھ کر بھاگ جائیں، پس جب انہیں ہانکا جائے تو ان کا بھاگنا زیادہ سخت ہوتا ہے، اس لیے انہیں خاص طور پر ذکر کیا۔
7. ١١/١١٦۔
8. اسے بغوی نے اپنی تفسیر ٢/٣٨٤ میں ذکر کیا ہے۔
9. ١١/١٠٩ اور اس کے بعد۔

Surat al-Mu'minun: Verses 28 - 29 36

His Almighty Word: {And when you have boarded the ship, you and those with you, then say: 'Praise be to Allah, who has delivered us from the wrongdoing people.' (28)}

His Almighty Word: {And when you have boarded} i.e., ascended {you and those with you on the ship} as riders, {then say: 'Praise be to Allah'} i.e., praise Allah for saving you {from the wrongdoing people} and from drowning. And "Praise be to Allah" is the word of every person grateful to Allah. Its explanation was previously mentioned in Al-Fatiha (1).

His Almighty Word: {And say: 'My Lord, let me land at a blessed landing place, and You are the best of those who bring to land.' (29)}

His Almighty Word: {And say: 'My Lord, let me land at a blessed landing place'} The general reading is: "Munzalan" with damma on the mim and fatha on the za (2), based on the infinitive (masdar) which is landing, meaning: land me in a blessed landing. Zur bin Hubaysh, Abu Bakr on the authority of Asim, and Al-Mufaddal read it as: "Manzilan" with fatha on the mim and kasra on the za, referring to the place, meaning: land me in a blessed place (3). Al-Jawhari (4): "Al-Manzal" - with fatha on the mim and za - is landing, which is staying. You say: I landed a landing (nuzulan) and a place of landing (manzalan). He said: "Is it because the house reminded you of its inhabitant, Juml, / that you wept, and the tears of the eye are falling in a heavy flow?" (5)

"Al-Manzal" was put in the accusative (nasb) because it is an infinitive (6). Someone else 'brought him down' (anzalahu) and 'asked him to stay' (astanzalahu) are synonyms. And 'sent it down' (nazzalahu) as a sending down (tanzilan). And "at-tanzil" also means: arrangement.

---

(1) 1/202 and following. (2) Al-Sab'ah p. 445, and Al-Taysir p. 159. (3) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/128, Al-Wasit 3/288, Tafsir al-Baghawi 3/307, Al-Muharrar al-Wajiz 4/142, Abu Bakr's reading from Asim in Al-Sab'ah p. 445, and Al-Taysir p. 159, and Al-Mufaddal's reading in Al-Bahr al-Muhit 6/402. (4) In Al-Sihah (N-Z-L). (5) Tha'lab recited it in his Majalis p. 224, and in it: "the water of the eye is pouring," instead of: "the tears of the eye are descending." And "al-Sajl" is a large bucket filled with water; it is not called "Sajl" when empty, but "Dalw." It is said: I poured the water (sajaltu al-ma') so it poured (insajala). Lisan al-Arab (S-J-L). (6) Ibn Manzur reported in Al-Lisan (N-Z-L) from Ibn Barri saying: its estimation is: Did the house remind you of Juml's

landing? So Juml is the subject of the landing, and landing is the second object of 'reminded you'. He also mentioned that the nominative case (raf') in 'manzaluha' is correct, meaning: Did the landing of Juml remind you of her? He feminized 'al-nuzul' when he added it to a feminine noun.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 28 - 29 36

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर जब तू और तेरे साथी कश्ती पर सवार हो चुकें, तो कह: सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमें ज़ालिम लोगों से छुटकारा दिलाया। (28)}

अल्लाह तआला का फरमान: {फिर जब तू सवार हो चुके} यानी ऊपर चढ़ चुके {तू और तेरे साथी कश्ती पर} सवार होकर, {तो कह: सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है} यानी अल्लाह की प्रशंसा करो कि उसने तुम्हें {ज़ालिम लोगों से} और डूबने से बचा लिया। और "अल-हम्दु लिल्लाह" हर शुक्रगुज़ार बंदे का शब्द है। इसका वर्णन सूरह अल-फातिहा (1) में हो चुका है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और कह: ऐ मेरे रब! मुझे बरकत वाली जगह उतार, और तू सबसे बेहतर उतारने वाला है। (29)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और कह: ऐ मेरे रब! मुझे बरकत वाली जगह उतार} आम क़िरअत (पठन) है: "मुन्ज़लन" (مُنْزَلًا) मीम पर पेश (ज़म्मा) और ज़ा पर ज़बर (फ़त्हा) के साथ (2), मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) के आधार पर जो कि उतारना है, यानी: मुझे बरकत के साथ उतार। और ज़र बिन हुबैश, आसिम से अबू बक्र, और अल-मुफ़ज़्ज़ल ने "मन्ज़िलन" (مَنْزِلًا) पढ़ा है, मीम पर ज़बर और ज़ा के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ जगह (स्थान) के अर्थ में, यानी: मुझे बरकत वाली जगह पर उतार (3)। अल-जौहरी (4) ने कहा: 'अल-मन्ज़ल' - मीम और ज़ा पर ज़बर के साथ - का अर्थ है उतरना या ठहरना। तुम कहते हो: मैं उतरा (नज़ूलन) और उतरने की जगह (मन्ज़लन)। उन्होंने कहा: "क्या उस घर ने तुझे उसमें जुम्ल के उतरने की याद दिला दी, / कि तू रो पड़ा और आँखों के आँसू बड़े डोल की तरह बह रहे हैं?" (5)

"मन्ज़ल" को नसब (जबर) दिया गया क्योंकि यह मस्तर है (6)। 'अनज़लहू' और 'अस्तनज़लहू' का अर्थ एक ही है, और 'नज़लहू तन्ज़ीलम' का अर्थ भी वही है। 'तन्ज़ील' का एक अर्थ क्रमबद्धता (तरतीब) भी है।

---

(1) 1/202 और उसके बाद। (2) अल-सबआ पृष्ठ 445, और अल-तयसीर पृष्ठ 159। (3) अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िराआत 2/128, अल-वसीत 3/288, तफ़्सीर अल-बग़वी 3/307, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/142, अल-सबआ पृष्ठ 445 में आसिम से अबू बक्र की क़िरअत, और अल-तयसीर पृष्ठ 159, और अल-बहर अल-मुहीत 6/402 में अल-मुफ़ज़्ज़ल की क़िरअत। (4) अल-सिहाह में (न-ज़-

ल)। (5) सालब ने अपनी मजालिस पृष्ठ 224 में इसे उद्धृत किया है, और उसमें है: "आँखों का पानी बह रहा है" 'आँखों के आँसू गिर रहे हैं' के बजाय। और 'सजल' पानी से भरा हुआ बड़ा डोल है; खाली डोल को 'सजल' नहीं कहा जाता बल्कि 'दलव' कहा जाता है। कहा जाता है: मैंने पानी उँडेला (सजल्तु अल-माअ) तो वह उँडेल गया (इन्सजला)। लिसान अल-अरब (स-ज-ल)। (6) इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान (न-ज़-ल) में इब्न बर्री से उद्धृत किया है: इसका अनुमानित अर्थ है: क्या उस घर ने तुझे जुम्ल के उतरने की याद दिलाई? तो 'जुम्ल' उतरने का कर्ता (फ़ाइल) है, और 'उतरना' (नज़ूल) याद दिलाने का दूसरा कर्म (मफ़ऊल) है। इब्न मंज़ूर ने यह भी उल्लेख किया है कि 'मन्ज़लुहा' में रफ़अ (पेश) सही है, उसका अर्थ था: क्या तुझे जुम्ल के उसमें उतरने ने याद दिलाया? और उसने 'नज़ूल' को स्त्रीलिंग माना जब उसे स्त्रीलिंग की ओर जोड़ा।

سورة المؤمنون: الآيتان ٢٨ - ٢٩ ٣٦

الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنتَ وَمَن مَّعَكَ عَلَى الْفُلْكِ فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَّانَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (٢٨)﴾

الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِذَا اسْتَوَيْتَ﴾ یعنی: جب تم سوار ہو جاؤ ﴿أَنتَ وَمَن مَّعَكَ عَلَى الْفُلْكِ﴾ سوار ہوتے ہوئے ﴿فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾ یعنی: الله کا شکر ادا کرو کہ اس نے تمہیں ﴿مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ ظالم لوگوں سے اور غرق ہونے سے بچا لیا۔ اور «الحمد لله» ہر الله کا شکر گزار بندے کا کلمہ ہے۔ اس کی وضاحت سورہ فاتحہ (١) میں گزر چکی ہے۔

الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقُل رَّبِّ أَنزِلْنِي مُنزَلًا مُّبَارَكًا وَأَنتَ خَيْرُ الْمُنزِلِينَ (٢٩)﴾

الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقُل رَّبِّ أَنزِلْنِي مُنزَلًا مُّبَارَكًا﴾ عام قراءت: «مُنْزَلاً» میم کے ضمہ اور زاء کے فتحہ کے ساتھ ہے (٢)، اس مصدر پر جو 'انزال' (اتارنا) ہے، یعنی: مجھے بابرکت طریقے سے اتارنا۔ اور زر بن حبیش، عاصم سے ابوبکر، اور مفضل نے «مَنْزِلاً» میم کے فتحہ اور زاء کے کسرہ کے ساتھ جگہ کے معنی میں پڑھا ہے، یعنی: مجھے بابرکت جگہ پر اتارنا (٣)۔ جوہری (۴) کہتے ہیں: المَنْزل - میم اور زاء کے فتحہ کے ساتھ - نزول ہے، اور وہ قیام کرنا ہے۔ تم کہتے ہو: میں اترا نزولاً اور مَنْزلاً۔ انہوں نے کہا: أإنْ ذَكَّرَتْكَ الدارُ مُنزَلَـها جُـمْـلُ بَكَيْتَ فدمعُ العينِ مُنحَدِرٌ سَجْلُ(٥)

«المَنْزَل» کو نصب دیا گیا ہے کیونکہ یہ مصدر ہے (۶)، اور 'انزلہ غیرہ' اور 'استنزلہ' ہم معنی ہیں، اور 'نزلہ تنزیلاً'۔ اور 'تنزیل' کا معنی ترتیب بھی ہے۔

(١) ١/٢٠٢ اور اس کے بعد۔ (٢) السبعة ص ٤٤٥، اور التيسير ص ١٥٩۔ (٣) الكشف عن وجوه القراءات ٢/١٢٨، والوسيط ٣/٢٨٨، وتفسير البغوي ٣/٣٠٧، والمحرر الوجيز ٤/١٤٢، السبعة ص ٤٤٥ میں عاصم سے ابوبکر کی قراءت، اور التيسير ص ١٥٩، اور البحر المحيط ٦/٤٠٢ میں مفضل کی قراءت۔ (٤) الصحاح میں (نزل)۔ (٥) ثعلب نے اپنی مجالس ص ٢٢٤ میں اسے نقل کیا ہے، اور اس میں ہے: «فماء العين منهمل» بجائے: «فدمع العين منحدر»۔ اور «السَّجْل» پانی سے بھرا ہوا بڑا ڈول ہے، اور خالی ڈول کو «سجل» نہیں کہا جاتا بلکہ «دلو» کہا جاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: «سجلت الماء فانسجل» یعنی: میں نے پانی انڈیلا تو وہ گر گیا۔ لسان العرب (سجل)۔ (٦) ابن منظور نے اللسان (نزل) میں ابن بری سے ان کا قول نقل کیا ہے: اس کا تقدیر یہ ہے: کیا اس گھر نے تجھے اس میں جمل کے اترنے کی یاد دلائی؟ پس 'جمل' نزول کا فاعل ہے، اور 'نزول' یاد دلانے کا دوسرا مفعول ہے۔ اھـ ابن منظور نے یہ بھی ذکر کیا ہے کہ «منزلها» میں رفع صحیح ہے، ان کی مراد تھی: کیا تجھے اس میں جمل کے اترنے نے یاد دلایا؟ اور انہوں نے 'نزول' کو مؤنث مانا جب اسے مؤنث کی طرف مضاف کیا۔

Page 37 Surah Al-Mu'minun: Verses 29 - 32

Ibn Abbas and Mujahid said: This was when he came out of the ark(1); similar to the Almighty's saying: {O Noah, disembark in security from Us and blessings upon you and upon nations [descending] from those with you} [Hud: 48]. And it was said: when he entered it. Based on this, His saying: "blessed," means with safety and salvation(2).

I say: In short, the verse is a teaching from Allah, the Mighty and Sublime, to His servants that when they embark and when they disembark they should say this, even when they enter their homes and give greetings they should say it. And it was narrated from Ali (may Allah be pleased with him) that when he entered the mosque he would say: O Allah, lodge me in a blessed lodging, and You are the best of those who give lodging(4).

The Almighty's saying: {Indeed in that are signs, and indeed, We were surely testing [them].}

The Almighty's saying: {Indeed in that are signs} i.e., in the matter of Noah, the ark, and the destruction of the disbelievers. "Signs" i.e., evidences of the perfection of the power of Allah the Almighty, and that He supports His prophets and destroys their enemies. {And indeed, We were surely testing [them]} i.e., We were only testing the nations before you, meaning: testing them by sending messengers to them; so that the obedient and the disobedient may become apparent(5), and their condition becomes clear to the angels, not that the Lord gains new knowledge. And it was said: i.e., We treat them as those who are tested. This meaning has already been mentioned in "Al-Baqarah" and others(6). And it was said: "And indeed We were" i.e., and We had been(7).

The Almighty's saying: {Then We produced after them another generation. And We sent among them a messenger from themselves, [saying], "Worship Allah; you have no deity other than Him. Then will you not fear Him?"}

The Almighty's saying: {Then We produced after them} i.e., after the destruction of the people of Noah {another generation} it was said: they are the people of 'Ad.

---

(1) Mujahid's saying in his Tafsir 2/430, and it was narrated by al-Tabari 17/38, and we did not find who attributed it to Ibn Abbas. (2) Similarly in Tafsir al-Baghawi 3/307, and Zad al-Masir 5/471. (3) In the manuscripts except (Za): they said. (4) We did not

find it. (5) Similarly in Tafsir al-Baghawi 3/308. (6) 2/462. (7) Tafsir of Abu al-Layth 2/413.

पृष्ठ ३७ सूरह अल-मुमिनून: आयतें २९ - ३२

इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: यह तब था जब वह नाव से बाहर निकले(१); जैसे अल्लाह तआला का कहना है: {हे नूह, हमारी ओर से शांति और आप पर और उन समुदायों पर जो आपके साथ हैं, बरकतों के साथ उतरिए} [हूद: ४८]। और यह कहा गया: जब वह उसमें प्रविष्ट हुए। इसके आधार पर, उनका कहना: "मुबारक," का अर्थ सुरक्षा और मोक्ष(२) है।

मैं कहता हूँ: संक्षेप में, यह आयत अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की ओर से अपने बंदों के लिए एक शिक्षा है कि जब वे सवार हों और जब वे उतरें तो यह कहें, यहाँ तक कि जब वे अपने घरों में प्रवेश करें और सलाम करें तो वे कहें(३)। और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि जब वे मस्जिद में प्रवेश करते थे तो कहते थे: ऐ अल्लाह, मुझे एक मुबारक जगह पर उतार, और तू उतारने वालों में सबसे बेहतर है(४)।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह इसमें निशानियाँ हैं, और निस्संदेह हम तो परीक्षा लेने वाले ही थे।}

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह इसमें निशानियाँ हैं} यानी: नूह के मामले में, नाव में और काफ़िरों के विनाश में। "निशानियाँ" यानी: अल्लाह तआला की शक्ति की पूर्णता के प्रमाण, और यह कि वह अपने नबियों की सहायता करता है और उनके दुश्मनों को नष्ट करता है। {और निस्संदेह हम तो परीक्षा लेने वाले ही थे} यानी: हम आपसे पहले के राष्ट्रों की परीक्षा ही ले रहे थे, यानी: उनके पास रसूलों को भेजकर उनकी परीक्षा ली; ताकि आज्ञाकारी और विद्रोही स्पष्ट हो सकें(५), और फ़रिश्तों पर उनकी स्थिति स्पष्ट हो जाए, न कि यह कि रब को नया ज्ञान प्राप्त हो। और कहा गया: यानी: हम उनके साथ परीक्षार्थियों जैसा व्यवहार करते हैं। यह अर्थ "अल-बक़रह" और अन्य(६) में पहले आ चुका है। और कहा गया: "और निस्संदेह हम थे" यानी: और हम थे ही(७)।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर हमने उनके बाद एक और पीढ़ी पैदा की। और हमने उनके बीच उन्हीं में से एक रसूल भेजा, (जिसने कहा), "अल्लाह की इबादत करो; उसके सिवा तुम्हारा कोई पूज्य नहीं है। तो क्या तुम डरते नहीं?"}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर हमने उनके बाद पैदा की} यानी: नूह की कौम के विनाश के बाद {एक और पीढ़ी} कहा गया: वे आद की कौम हैं।

(१) मुजाहिद का उनके तफ़्सीर २/४३० में कथन, और अल-तबरी १७/३८ द्वारा निकाला गया, और हमें वह नहीं मिला जिसने इसे इब्न अब्बास के लिए जिम्मेदार ठहराया। (२) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/३०७ में इसी तरह, और ज़ाद अल-मसीर ५/४७१ में। (३) प्रतियों में (ज़) के अलावा: उन्होंने कहा। (४) हमें यह नहीं मिला। (५) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/३०८ में इसी तरह। (६) २/४६२। (७) अबू अल-लैथ की तफ़्सीर २/४१३।

صفحہ ۳۷ سورۃ المؤمنون: آیات ۲۹ - ۳۲

ابن عباس اور مجاہد نے کہا: یہ اس وقت کی بات ہے جب وہ کشتی سے باہر نکلے(۱)؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اے نوح، ہماری طرف سے سلامتی اور تم پر اور ان جماعتوں پر جو تمہارے ساتھ ہیں، برکتوں کے ساتھ اترو﴾ [ہود: ۴۸]۔ اور کہا گیا: جب وہ اس میں داخل ہوئے۔ تو اس بنا پر آپ کا قول: «مبارکاً»، یعنی سلامتی اور نجات(۲) کے ساتھ۔

میں کہتا ہوں: خلاصہ کلام یہ ہے کہ یہ آیت اللہ عزوجل کی طرف سے اپنے بندوں کے لیے تعلیم ہے کہ جب وہ سوار ہوں اور جب اتریں تو یہ کہیں، بلکہ جب وہ اپنے گھروں میں داخل ہوں اور سلام کریں تو وہ کہیں(۳)۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ وہ جب مسجد میں داخل ہوتے تو فرماتے: اے اللہ مجھے مبارک جگہ اتارنا اور تو بہترین اتارنے والا ہے(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بے شک اس میں نشانیاں ہیں اور بے شک ہم تو آزمانے والے ہی تھے۔﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بے شک اس میں نشانیاں ہیں﴾ یعنی: نوح کے معاملے، کشتی اور کافروں کی ہلاکت میں۔ «آیات» یعنی: اللہ تعالیٰ کی قدرتِ کاملہ کے دلائل، اور یہ کہ وہ اپنے انبیاء کی مدد فرماتا ہے اور ان کے دشمنوں کو ہلاک کرتا ہے۔ ﴿اور بے شک ہم تو آزمانے والے ہی تھے﴾ یعنی: ہم تم سے پہلی امتوں کو بھی آزماتے رہے، یعنی: ان کی طرف رسول بھیج کر ان کا امتحان لیا؛ تاکہ اطاعت گزار اور نافرمان ظاہر ہو جائیں(۵)، پس فرشتوں پر ان کا حال واضح ہو جائے، نہ کہ اس لیے کہ رب کو کوئی نیا علم حاصل ہو۔ اور کہا گیا: یعنی: ہم ان کے ساتھ آزمانے والوں جیسا معاملہ کرتے ہیں۔ یہ معنی "البقرہ" اور دیگر(۶) میں گزر چکا ہے۔ اور کہا گیا: «وإن كنا» یعنی: اور ہم تھے(۷)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر ہم نے ان کے بعد ایک اور نسل پیدا کی۔ پس ہم نے ان میں انہی میں سے ایک رسول بھیجا کہ اللہ کی بندگی کرو، اس کے سوا تمہارا کوئی معبود نہیں، تو کیا تم ڈرتے نہیں؟﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر ہم نے ان کے بعد پیدا کیا﴾ یعنی: قومِ نوح کی ہلاکت کے بعد ﴿ایک اور نسل﴾ کہا گیا: وہ قومِ عاد ہیں۔

---

(۱) مجاہد کا قول ان کی تفسیر ۲ / ۴۳۰ میں، اور اسے طبری نے ۱۷ / ۳۸ میں روایت کیا ہے، اور ہمیں ایسا شخص نہیں ملا جس نے اسے ابن عباس کی طرف منسوب کیا ہو۔ (۲) اسی طرح تفسیر بغوی ۳ / ۳۰۷ میں ہے، اور زاد المسیر ۵ / ۴۷۱ میں اضافہ ہے۔ (۳) نسخوں میں (ظ) کے علاوہ ہے: قالوا (انہوں نے کہا)۔ (۴) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۵) اسی طرح تفسیر بغوی ۳ / ۳۰۸ میں۔ (۶) ۲ / ۴۶۲۔ (۷) تفسیر ابو اللیث ۲ / ۴۱۳۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 31 - 35 | 38

"And We sent among them a messenger from themselves" [Al-Mu'minun: 32] meaning Hud (1); because no nation was established after the people of Noah except 'Ad. It was also said: They are the people of Thamud "And We sent among them a messenger" meaning Salih. They said: The proof of this is the Almighty's saying at the end of the verse: "So the blast seized them" [Verse: 41] (2) similar to: "And the blast seized those who did wrong" [Hud: 67].

I say: Among those who were also seized by the blast were the companions of Madyan, the people of Shu'ayb, so it is not unlikely that they are the ones, and Allah knows best.

"From among themselves" means: from their own clan, they know his birth and upbringing, so that they may have more trust in what he says.

The Almighty's saying: {And the chiefs of his people, who disbelieved and denied the meeting of the Hereafter and to whom We had given luxury in the worldly life, said, "This is not but a human being like yourselves. He eats of that from which you eat and drinks of what you drink. (33) And if you should obey a man like yourselves, indeed, you would then be losers. (34) Does he promise you that when you are dead and have become dust and bones, you will be brought forth [once more]? (35)}

The Almighty's saying: {And the chiefs} means: the nobles, leaders, and heads {of his people who disbelieved and denied the meeting of the Hereafter} meaning the resurrection and the reckoning {and We had given them luxury in the worldly life} meaning: We expanded the blessings of the world upon them until they became arrogant and were given (3) 'turfa' (luxury), which is like 'tuhfa' (a gift) (4) {"This is not but a human being like yourselves. He eats of that from which you eat and drinks of what you drink."} so he has no preference over you; because he is in need of food and drink just as you are. Al-Farra' claimed that the meaning of {"and drinks of what you drink"} is based on...

---

(1) Tafsir Abi al-Layth 2/413, al-Wasit 3/289, and Tafsir al-Baghawi 3/108. (2) Ibn al-Jawzi attributed it in Zad al-Masir 5/471 to Abu Sulayman al-Dimashqi, see Tafsir al-Baghawi 3/308, and Tafsir al-Razi 23/97. (3) In (Z): "come". (4) See Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/455, and Tafsir Abi al-Layth 2/413. 'Turfa': good food, and every rare thing is 'turfa'. 'Tuhfa': a rare fruit or other fragrant plants. 'Tuhfa': what you present to a man of goodness and kindness. See Lisan al-Arab (t-r-f) and (t-h-f).

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 31 - 35 | 38

"और हमने उन्हीं में से एक रसूल उन्हीं के बीच भेजा" [अल-मुमिनून: 32] अर्थात हूद (1); क्योंकि नूह की कौम के बाद आद के अलावा कोई उम्मत पैदा नहीं हुई थी। और कहा गया: वे समूद की कौम हैं "और हमने उन्हीं के बीच एक रसूल भेजा" अर्थात सालेह। उन्होंने कहा: इसका प्रमाण आयत के अंत में सर्वशक्तिमान का कथन है: "फिर एक भयानक कड़क ने उन्हें पकड़ लिया" [आयत: 41] (2) इसके समान: "और जिन लोगों ने ज़ुल्म किया था उन्हें भयानक कड़क ने आ दबोचा" [हूद: 67]।

मैंने कहा: भयानक कड़क द्वारा पकड़े गए लोगों में मदयन के साथी, शुऐब की कौम भी शामिल थी, इसलिए यह असंभव नहीं है कि वे ही हों, और अल्लाह बेहतर जानता है।

"उन्हीं में से" का अर्थ है: उनके अपने कबीले से, वे उनके जन्म और पालन-पोषण को जानते हैं, ताकि वे उनकी बात पर अधिक भरोसा कर सकें।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और उसकी कौम के उन सरदारों ने, जिन्होंने कुफ़्र किया था और आख़िरत की मुलाक़ात को झुठलाया था और जिन्हें हमने दुनिया की ज़िन्दगी में सुख-सुविधाएँ दी थीं, कहा, "यह तो बस तुम जैसा ही एक इंसान है। यह वही खाता है जो तुम खाते हो और वही पीता है जो तुम पीते हो। (33) और अगर तुमने अपने ही जैसे एक इंसान की इतात (आज्ञापालन) की, तो यक़ीनन तुम घाटे में रहोगे। (34) क्या वह तुम्हें वादा देता है कि जब तुम मर जाओगे और मिट्टी और हड्डियाँ हो जाओगे, तो तुम (दोबारा) निकाले जाओगे? (35)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और सरदारों ने} अर्थात: कुलीन, नेता और प्रमुख {उसकी कौम के जिन्होंने कुफ़्र किया और आख़िरत की मुलाक़ात को झुठलाया} इसका अर्थ पुनरुत्थान और हिसाब है {और जिन्हें हमने दुनिया की ज़िन्दगी में सुख-सुविधाएँ दी थीं} अर्थात: हमने उन पर दुनिया की नेमतें बढ़ा दीं यहाँ तक कि वे अहंकारी हो गए और उन्हें (3) 'तुफ़्र्फ़ा' (विलासिता) दी गई, जो 'तोहफ़ा' (उपहार) की तरह है (4) {"यह तो बस तुम जैसा ही एक इंसान है। यह वही खाता है जो तुम खाते हो और वही पीता है जो तुम पीते हो।"} इसलिए उसे तुम पर कोई श्रेष्ठता नहीं है; क्योंकि वह भी तुम्हारी ही तरह भोजन और पानी का मोहताज है। अल-फ़र्रा ने दावा किया कि {"और वही पीता है जो तुम पीते हो"} का अर्थ... पर आधारित है।

(1) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/413, अल-वसीत 3/289, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/108। (2) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/471 में इसे अबू सुलेमान अल-दिमश्की से जोड़ा है, देखें तफ़्सीर अल-बग़वी 3/308, और तफ़्सीर अल-राज़ी 23/97। (3) (ज़) में: "आते हैं"। (4) देखें मआनी अल-क़ुरआन अल-नहहास 4/455, और तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/413। 'तुर्फ़ा': अच्छा भोजन, और हर अनोखी चीज़ 'तुर्फ़ा' है। 'तोहफ़ा': फलों या अन्य सुगंधित पौधों में से अनोखी चीज़। 'तोहफ़ा': वह चीज़ जो आप किसी व्यक्ति को नेकी और दयालुता के रूप में देते हैं। देखें लिसान अल-अरब (त-र-फ़) और (त-ह-फ़)।

سورة المومنون: آیات 31 - 35 | 38

﴿فَأَرْسَلْنَا فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ﴾ یعنی ہود (1)؛ اس لیے کہ قومِ نوح کے بعد عاد کے سوا کوئی امت پیدا نہیں ہوئی تھی۔ اور کہا گیا: وہ قومِ ثمود ہیں ﴿فَأَرْسَلْنَا فِيهِمْ رَسُولًا﴾ یعنی صالح، انہوں نے کہا: اس کی دلیل آیت کے آخر میں اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ﴾ آیت: 41 اس کی نظیر: ﴿وَأَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ﴾ [ہود: 67]۔

میں نے کہا: اور ان لوگوں میں جنہیں چنگھاڑ نے پکڑا، اصحابِ مدین قومِ شعیب بھی شامل ہیں، تو بعید نہیں کہ وہی ہوں، واللہ اعلم۔

﴿مِنْهُمْ﴾ یعنی: ان کے قبیلے سے، وہ ان کی پیدائش اور پرورش کے مقام کو جانتے ہیں، تاکہ ان کی بات پر ان کا اطمینان زیادہ ہو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالَ الْمَلَأُ مِن قَوْمِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِلِقَاءِ الْآخِرَةِ وَأَتْرَفْنَاهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يَأْكُلُ مِمَّا تَأْكُلُونَ مِنْهُ وَيَشْرَبُ مِمَّا تَشْرَبُونَ (33) وَلَئِنْ أَطَعْتُم بَشَرًا مِّثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذًا لَّخَاسِرُونَ (34) أَيَعِدُكُمْ أَنَّكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا أَنَّكُم مُّخْرَجُونَ (35)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالَ الْمَلَأُ﴾ یعنی: اشراف، قائدین اور رؤساء ﴿مِن قَوْمِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِلِقَاءِ الْآخِرَةِ﴾ اس سے مراد بعث اور حساب ہے ﴿وَأَتْرَفْنَاهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا﴾ یعنی: ہم نے ان پر دنیا کی نعمتیں کشادہ کر دیں یہاں تک کہ وہ اترانے لگے اور وہ (3) 'تُرفہ' (خوشحالی) والے ہو گئے، جو 'تحفہ' کی طرح ہے (4) ﴿مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يَأْكُلُ مِمَّا تَأْكُلُونَ مِنْهُ وَيَشْرَبُ مِمَّا تَشْرَبُونَ﴾ تو اسے تم پر کوئی فضیلت حاصل نہیں؛ کیونکہ وہ بھی تمہاری طرح کھانے پینے کا محتاج ہے۔ الفراء کا خیال ہے کہ ﴿وَيَشْرَبُ مِمَّا تَشْرَبُونَ﴾ کے معنی... پر مبنی ہیں۔

(1) تفسیر ابی اللیث 2/413، الوسیط 3/289، اور تفسیر البغوی 3/108۔ (2) ابن الجوزی نے زاد المسیر 5/471 میں اسے ابو سلیمان الدمشقی سے منسوب کیا ہے، دیکھیے تفسیر البغوی 3/308، اور تفسیر الرازی 23/97۔ (3) (ظ) میں ہے: "آتے ہیں"۔ (4) دیکھیے معانی القرآن للنحاس 4/455، اور تفسیر ابی اللیث 2/413۔ 'تُرفہ': لذیذ کھانا، اور ہر نئی و عمدہ چیز 'تُرفہ' ہے۔ 'تحفہ': پھلوں اور دیگر خوشبوؤں میں سے کوئی عمدہ چیز۔ اور 'تحفہ': وہ بھلائی اور مہربانی جو آپ کسی کو پیش کریں۔ دیکھیے لسان العرب (ترف) اور (تحف)۔

Page 39 Surah Al-Mu'minun: Verses 33 - 35

The omission of "minhu" (from it)(1), i.e., "of that which you drink [from it]". This is not permissible according to the Basrans, and there is no need for omission at all; because if "ma" is a gerund (masdar)(2), it does not need a referent (a'id). If you take it to mean "alladhi" (that which), you omit the object and there is no need to imply "min" (from).

"And if you should obey a man like yourselves, indeed, you would then be losers" [Quran 23:34]. He means: cheated by abandoning your gods and following him without him having any merit over you.

"Does he promise you that when you have died and become dust and bones that you are to be brought forth?" [Quran 23:35], i.e., resurrected from your graves. The first "annakum" (that you) is in the accusative case (nasb) as the object of "ya'idukum" (he promises you), and the second is a substitute (badal) for it. This is the school of Sibawayh(3). The meaning is: Does he promise you that you will be brought forth when you have died(4).

Al-Farra' said: In the recitation of Abdullah: "Does he promise you when you have died and become dust and bones that you are to be brought forth"(5); it is like your saying: "I think if you go out, that you will be regretful"(6).

Al-Farra', Al-Jarmi, and Abu al-Abbas al-Mubarrid held that the second "anna"(7) is repeated for emphasis (tawkid). When the speech became long, its repetition was considered good(8).

(1) In the manuscripts [it is] "min". What is established is from Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/234, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/113, and from it the author cited. (2) In (m) and the manuscripts except (zha): "kana" (was - masculine). What is established is from (zha), which agrees with what is in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/113. (3) In al-Kitab 3/132-133. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/11, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/455. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/234, al-Ma'ani by al-Nahhas 4/455, and al-Muharrar al-Wajiz 4/143. (6) In (zha): "I think that you, if you go out, that you are regretful" with the addition of "annaka". This agrees with what is in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/235. Al-Farra' mentioned that every noun upon which "anna" is placed by "thann" (thinking) and its sisters, and then a conditional clause (jaza') intervenes before its predicate (khabar), then if you wish you can repeat its name, and if you wish you can omit it initially and finally. So you say: "I think that you, if you

go out, that you are regretful." If you omit the first or second "annaka", it is correct, and if both are established, it is correct. (7) The word "anna" (second) is from (zha), which agrees with Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/455. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/234, al-Muqtadab by al-Mubarrid 2/356, and the text is from Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/455. Al-Jarmi is Salih bin Ishaq.

पृष्ठ 39 सूरह अल-मुमिनून: आयतें 33 - 35

"मिनहु" (उससे)(1) का विलोप, यानी: "उसमें से जिससे तुम पीते हो"। बसरा के व्याकरणविदों के अनुसार यह अनुमेय नहीं है और विलोप की बिल्कुल भी आवश्यकता नहीं है; क्योंकि यदि "मा" एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर)(2) है, तो उसे किसी सन्दर्भ (आ'इद) की आवश्यकता नहीं होती। यदि आप इसे "अल्लज़ी" (जो कि) के अर्थ में लेते हैं, तो आप कर्म को हटा देते हैं, और "मिन" (से) को अंतर्निहित करने की कोई आवश्यकता नहीं रहती।

"और यदि तुम अपने जैसे ही एक मनुष्य की आज्ञा मानोगे, तो निश्चय ही तुम उस समय घाटे में रहोगे" [क़ुरआन 23:34]। उनका अर्थ है: अपने देवताओं को छोड़ने और उसका अनुसरण करने के कारण ठगे गए, बिना उसकी तुम पर किसी श्रेष्ठता के।

"क्या वह तुमसे वादा करता है कि जब तुम मर जाओगे और मिट्टी और हड्डियाँ बन जाओगे, तो तुम्हें बाहर निकाला जाएगा?" [क़ुरआन 23:35], यानी: तुम्हारी कब्रों से पुनर्जीवित किया जाएगा। पहला "अन्नाकुम" (कि तुम) "या'इदुकुम" (वह तुमसे वादा करता है) के कर्म के रूप में कर्मकारक (नस्ब) में है, और दूसरा इसके लिए एक विकल्प (बदल) है। यह सिबावैह(3) का मत है। अर्थ है: क्या वह तुमसे वादा करता है कि जब तुम मर जाओगे तो तुम्हें बाहर निकाला जाएगा(4)।

अल-फर्रा ने कहा: और अब्दुल्ला के पाठ (क़िरात) में है: "क्या वह तुमसे वादा करता है जब तुम मर जाओगे और मिट्टी और हड्डियाँ बन जाओगे कि तुम्हें बाहर निकाला जाएगा"(5); यह आपके इस कथन की तरह है: "मेरा विचार है कि यदि तुम बाहर निकले, तो तुम पछताओगे"(6)।

अल-फर्रा, अल-जर्मी और अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रिद का विचार था कि दूसरा "अन्ना"(7) ज़ोर देने (तौकीद) के लिए दोहराया गया है। जब भाषण लंबा हो गया, तो इसे दोहराना अच्छा माना गया(8)।

(1) प्रतियों में [यह] "मिन" है। जो स्थापित है वह अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/234 से है, और अल-नहस की एराब अल-कुरान 3/113 से है, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। (2) (म) और प्रतियों में (ज़) को छोड़कर: "काना" (था - पुल्लिंग)। जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अल-नहस की एराब अल-कुरान 3/113 के अनुकूल है। (3) अल-किताब 3/132-133 में। (4) अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान 4/11, और अल-नहस की मानी अल-कुरान 4/455। (5) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/234, अल-नहस की अल-मानी 4/455, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/143। (6) (ज़) में: "मेरा विचार है कि तुम, यदि तुम बाहर निकले, कि तुम पछताओगे" "अन्नाका" की वृद्धि के साथ। यह

अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/235 में जो है उसके अनुकूल है। अल-फर्रा ने उल्लेख किया कि प्रत्येक संज्ञा जिस पर "अन्ना" को "ज़न्न" (सोचना) और उसकी जैसी अन्य क्रियाओं द्वारा रखा जाता है, और फिर उसके विधेय (ख़बर) से पहले एक शर्त (जज़ा) आ जाती है, तो यदि आप चाहें तो उसके नाम को दोहरा सकते हैं, और यदि आप चाहें तो उसे शुरू और अंत में हटा सकते हैं। तो आप कहते हैं: "मेरा विचार है कि तुम, यदि तुम बाहर निकले, कि तुम पछताओगे।" यदि आप पहले या दूसरे "अन्नाका" को हटा देते हैं, तो यह सही है, और यदि दोनों स्थापित हैं, तो भी यह सही है। (7) दूसरा शब्द "अन्ना" (ज़) से है, जो अल-नहस की मानी अल-कुरान 4/455 के अनुकूल है। (8) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/234, अल-मुबर्रिद की अल-मुक़्तदब 2/356, और पाठ अल-नहस की मानी अल-कुरान 4/455 से है। अल-जर्मी सालेह बिन इशाक हैं।

صفحہ 39 سورة المؤمنون: آیات 33 - 35

«منہ»(1) کا حذف، یعنی: اس میں سے جس سے تم پیتے ہو، اور بصریوں کے نزدیک یہ جائز نہیں ہے اور اسے ہرگز حذف کرنے کی ضرورت نہیں ہے؛ کیونکہ جب «ما» مصدراً(2) ہو تو اسے عائد کی ضرورت نہیں ہوتی، اگر آپ اسے «الذی» کے معنی میں لیں گے، تو آپ مفعول کو حذف کر دیں گے، اور «من» کو ضمیر میں لانے کی ضرورت نہیں رہے گی۔

﴿ وَلَئِنْ أَطَعْتُمْ بَشَرًا مِثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذًا لَخَسِرُونَ ﴾ اس سے مراد ہے: اپنے معبودوں کو چھوڑنے اور اس کی پیروی کرنے کی وجہ سے خسارے میں رہنے والے، جبکہ اسے تم پر کوئی فضیلت حاصل نہیں ہے۔

﴿ أَيَعِدُكُمْ أَنَّكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا أَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ ﴾ یعنی: اپنی قبروں سے نکالے جاؤ گے۔ اور پہلی «أن» "یعدکم" کے مفعول ہونے کی وجہ سے محل نصب میں ہے، اور دوسری اس سے بدل ہے۔ یہ سیبویہ(3) کا مذہب ہے، اور معنی یہ ہے: کیا وہ تم سے وعدہ کرتا ہے کہ جب تم مر جاؤ گے تو تمہیں نکالا جائے گا(4)۔

فراء نے کہا: اور عبداللہ کی قرأت میں ہے: «أیعدکم إذا متم وکنتم تراباً وعظاماً أنکم مخرجون»(5)؛ اور یہ آپ کے اس قول کی طرح ہے: «أظن إن خرجت أنك نادم» (میرا خیال ہے اگر تم نکلے تو تم شرمندہ ہو گے)(6)۔

اور فراء، جرمی اور ابو العباس مبرد کا خیال ہے کہ دوسری «أنَّ»(7) تاکید کے لیے مکرر ہے، جب کلام طویل ہو گیا تو اس کی تکرار اچھی لگی(8)۔

(1) نسخوں میں "من" ہے، اور جو ثابت ہے وہ فراء کی "معانی القرآن" 2/ 234، اور نحاس کی "إعراب القرآن" 3/ 113 سے ہے اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے۔ (2) (م) اور نسخوں میں بجز (ظ) کے: "کان" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے جو نحاس کی "إعراب القرآن" 3/ 113 کے موافق ہے۔ (3) "الکتاب" 3/ 132 - 133 میں۔ (4) زجاج کی "معانی القرآن" 4/ 11، اور نحاس کی "معانی القرآن" 4/ 455۔ (5) فراء کی "معانی القرآن" 2/ 234، اور نحاس کی "المعانی" 4/ 455 اور "المحرر الوجیز" 4/ 143۔ (6) (ظ) میں: "أظن أنك إن خرجت أنك نادم" ہے، یعنی «أنك» کے اضافے کے ساتھ، اور یہ فراء کی "معانی القرآن" 2/ 235 کے موافق ہے، کیونکہ فراء نے ذکر کیا ہے کہ ہر وہ اسم جس پر «أن» "ظن" اور اس کے مشابہ افعال کے ذریعے داخل ہو، پھر خبر سے پہلے جزا (شرطیہ جملہ) آ جائے، تو اگر تم چاہو تو اس کا اسم دوبارہ ذکر کر دو، اور اگر چاہو تو اسے شروع اور آخر سے حذف کر دو، چنانچہ تم کہو گے: "أظن أنك إن خرجت أنك نادم"، پس اگر تم نے پہلی یا دوسری «أنك» کو حذف کر دیا تو بھی درست ہے، اور اگر دونوں ثابت رہیں تو بھی درست ہے۔ (7) دوسری «أن» کا لفظ (ظ) سے ہے، جو نحاس کی "معانی القرآن" 4/ 455 کے موافق ہے۔ (8) فراء کی "معانی القرآن" 2/ 234، اور مبرد کی "المقتضب" 2/ 356، اور کلام نحاس کی "معانی القرآن" 4/ 455 سے ہے۔ اور جرمی صالح بن اسحاق ہیں۔

40 Surah Al-Mu'minun: Verses 33 - 36

Al-Akhfash said: The meaning is: Does he promise you that when you have died and become dust and bones, your coming forth will occur; so the second "anna" is in the nominative case (raf') due to a hidden verb, just as you say: "Today is the battle," meaning: "Today the battle occurs"(1). Abu Ishaq said: It is permissible to say: "Does he promise you that when you have died and become dust and bones, that you will be brought forth"; because the meaning of "does he promise you" is: "does he say that you"(2). The Almighty's saying: {Far, far is that which you are promised} Ibn Abbas said: It is a word denoting distance, as if they said: Remote is what you are promised(3), meaning: This resurrection being mentioned will not happen. Abu Ali said: It is like a verb, meaning: What you are promised is far off(4). Ibn al-Anbari said(5): There are ten pronunciations for "Hayhata": "Hayhata laka", with a fatha on the 'ta', which is the reading of the majority (Jama'ah). "Hayhati laka", with a kasra (khafd) on the 'ta', and it is narrated from Abu Ja'far bin al-Qa'qa'(6). "Hayhatin laka", with a kasra and nunation (tanwin), narrated from Isa bin Umar(7). "Hayhatu laka", with a damma (raf') on the 'ta', al-Thalabi: And Nasr bin Asim and Abu al-Aliyah read it this way(8).

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/456. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj (who is Abu Ishaq), 4/12. The author cited it from him through al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 4/456, and the mentioned permissibility refers to the language, not the recitation. (3) Tafsir al-Baghawi 3/308, and the saying of Ibn Abbas was recorded by al-Tabari 17/42. (4) Al-Masa'il al-Adudiyyat by Abu Ali al-Farisi 171. (5) In Idah al-Waqf wal-Ibtida' 1/299. (6) Al-Nashr 2/328. (7) Al-Qira'at al-Shadhah p. 97, and al-Muhtasab 2/90. (8) Al-Baghawi attributed it in the Tafsir 3/3008 to Nasr bin Asim, and Ibn Atiyyah attributed it in al-Muharrar al-Wajiz 4/143 and Abu Hayyan in al-Bahr 6/404 to Abu Haywah, and it is in al-Qira'at al-Shadhah p. 97 without attribution.

40 सूरह अल-मुमिनून: आयतें 33 - 36

अल-अखफश ने कहा: अर्थ यह है: क्या वह तुमसे वादा करता है कि जब तुम मर जाओगे और मिट्टी और हड्डियाँ बन जाओगे, तो तुम्हारा बाहर निकलना होगा; तो दूसरा "अन्ना" एक छिपी हुई क्रिया के कारण रफ़ (प्रथमा विभक्ति) की स्थिति में है, जैसे आप कहते हैं: "आज युद्ध है," जिसका अर्थ है: "आज युद्ध होता है"(1)। अबू इशाक ने कहा: यह कहना जायज़ है: "क्या वह तुमसे वादा करता है कि जब तुम मर जाओगे और मिट्टी और हड्डियाँ बन जाओगे, कि तुम बाहर निकाले जाओगे"; क्योंकि "क्या वह तुमसे वादा करता है" का अर्थ है: "क्या वह कहता है कि तुम"(2)। अल्लाह तआला का कथन: {दूर है, बहुत दूर है वह जिसका तुमसे वादा किया जाता है} इब्न अब्बास ने कहा: यह दूरी के लिए एक शब्द है, जैसे कि उन्होंने कहा: जो वादा तुमसे किया गया है वह बहुत दूर है(3), अर्थात्: जिसका उल्लेख किया गया है वह पुनरुत्थान नहीं होगा। अबू अली ने कहा: यह क्रिया के समान है, अर्थात्: जो वादा तुमसे किया गया है वह बहुत दूर है(4)। इब्न अल-अंसारी ने कहा(5): "हैहाता" के लिए दस उच्चारण (लहजे) हैं: "हैहाता लका", 'ता' पर फ़त्हा के साथ, और यह जमाअत (बहुमत) का पाठ है। "हैहाती लका", 'ता' के नीचे कसरा (खफ्द) के साथ, और यह अबू जाफर बिन अल-ककाअ से वर्णित है(6)। "हैहातिन लका", कसरा और तन्वीन के साथ, ईसा बिन उमर से वर्णित है(7)। "हैहातु लका", 'ता' पर दम्मा (रफ़) के साथ, अल-था'लाबी: और इसे नसर बिन आसिम और अबू अल-आलिया ने पढ़ा है(8)।

(1) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 4/456। (2) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज (जो अबू इशाक हैं) द्वारा 4/12। लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से मआनी अल-कुरान 4/456 में उनसे उद्धृत किया है, और उल्लिखित अनुमति भाषा के संदर्भ में है, पाठ (किरात) के संदर्भ में नहीं। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/308, और इब्न अब्बास का कथन अल-तबरी 17/42 द्वारा निकाला गया है। (4) अल-मसाइल अल-अदुदियत, अबू अली अल-फ़ारसी द्वारा 171। (5) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 1/299 में। (6) अल-नश्र 2/328। (7) अल-किराआत अल-शाज़ह पृ. 97, और अल-मुहतासिब 2/90। (8) बग़वी ने इसे तफ़सीर 3/3008 में नसर बिन आसिम को श्रेय दिया, और इब्न अतिया ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/143 में और अबू हय्यान ने अल-बहर 6/404 में अबू हय्याह को श्रेय दिया, और यह बिना किसी श्रेय के अल-किराआत अल-शाज़ह पृ. 97 में है।

40 سورة المؤمنون: آیات 33 - 36

اور الاخفش نے کہا: معنی یہ ہے: کیا وہ تم سے وعدہ کرتا ہے کہ جب تم مر جاؤ گے اور مٹی اور ہڈیاں ہو جاؤ گے تو تمہارا نکلنا واقع ہوگا؛ پس دوسری "أنّ" ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "آج لڑائی ہے"، تو معنی ہے: "آج لڑائی واقع ہو رہی ہے"(1)۔ اور ابو اسحاق نے کہا: یہ جائز ہے "کیا وہ تم سے وعدہ کرتا ہے کہ جب تم مر جاؤ گے اور مٹی اور ہڈیاں ہو جاؤ گے کہ تم نکالے جاؤ گے"؛ کیونکہ "کیا وہ تم سے وعدہ کرتا ہے" کا معنی ہے: "کیا وہ کہتا ہے کہ تم"(2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ﴾ (بہت دور ہے، بہت دور ہے وہ جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا ہے)۔ ابن عباس نے کہا: یہ دوری کے لیے ایک لفظ ہے، گویا انہوں نے کہا: وہ چیز دور ہے جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا ہے(3)، یعنی: یہ ذکر کردہ قیامت واقع نہیں ہوگی۔ اور ابو علی نے کہا: یہ فعل کے قائم مقام ہے، یعنی: وہ چیز دور ہو گئی جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا ہے(4)۔ اور ابن الانباری نے کہا(5): اور "ہیہات" میں دس لغات (تلفظ) ہیں: "ہیہاتَ لک"، تاء کے فتحہ کے ساتھ، اور یہ جماعت (جمہور) کی قرآت ہے۔ "ہیہاتِ لک"، تاء کے کسرہ (خفض) کے ساتھ، اور یہ ابو جعفر بن القعقاع سے مروی ہے(6)۔ "ہیہاتٍ لک"، کسرہ اور تنوین کے ساتھ، عیسیٰ بن عمر سے مروی ہے(7)۔ "ہیہاتُ لک"، تاء کے ضمہ (رفع) کے ساتھ، الثعلبی: اور اسے نصر بن عاصم اور ابو العالیہ نے پڑھا ہے(8)۔

(1) معانی القرآن للنحاس 4 / 456 ۔ (2) معانی القرآن للزجاج (جو کہ ابو اسحاق ہیں)، 4/12 ۔ اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے معانی القرآن 4/456 میں ان سے نقل کیا ہے، اور مذکورہ جواز لغت میں ہے، قرآت میں نہیں۔ (3) تفسیر البغوی 3 / 308 ، اور ابن عباس کا قول الطبری 17 / 42 نے نکالا ہے۔ (4) المسائل العضدیات لأبی علی الفارسی 171 ۔ (5) ایضاح

الوقف والابتداء 1 / 299 میں۔ (6) النشر 2 / 328 - (7) القراءات الشاذة ص 97 ، اور المحتسب 2 / 90 - (8) بغوی نے اسے تفسیر 3/3008 میں نصر بن عاصم کی طرف منسوب کیا، اور ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز 4/143 میں اور ابو حیان نے البحر 6/404 میں ابو حیوہ کی طرف منسوب کیا، اور یہ القراءات الشاذة ص 97 میں بغیر نسبت کے ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verse 36 41

And hayhātu laka (هيهاتٌ لك), with raf‘ (nominative) and tanwīn (nunation), and Abu Haywah al-Shami recited it this way; al-Tha'labi also mentioned it(1). And hayhātan laka (هيهاتاً لك), with naṣb (accusative) and tanwīn(2). Al-Ahwas said(3): I remembered days past of youth, And far, far away (hayhāta hayhātan) is their return to you. The seventh dialect: ayhāta ayhāta(4), and al-Farra’ recited: Far, far away is al-’Aqīq and who is in it, And far away is a friend in al-’Aqīq we associate with.(5) Al-Mahdawi said: 'Isa al-Hamadani recited: hayhātu hayhātu, with iskān (vowellessness).(6) Ibn al-Anbari said: Among the Arabs are those who say: ayhānan, with nūn, and among them are those who say: ayhā, without nūn. Al-Farra’ recited: And below me are al-A‘yān and all of al-Qan‘, And Kuthmān, oh (ayhā) how separated and far it has become.(7) So these are ten dialects. As for whoever says: hayhāta, with the fatḥah of the tā’, he made it like: ayna (where) and kayfa (how)(8). And it was said: because they are two particles...

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 97, and al-Muhtasib 2/90. (2) Ibn Atiyyah attributed it in al-Muharrar al-Wajiz 4/143 to Khalid bin Iyas, and Abu Hayyan in al-Bahr al-Muhit 6/404 for Harun from Abu Ja'far. (3) In his Diwan p. 131. (4) Mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 98, quoting Ibn al-Anbari. (5) Ma'ani al-Qur'an for al-Farra' 2/235, and the verse is by Jarir, and it is in his Diwan p. 965, and in both of them it appeared: wasl, instead of khill. And it appeared in the Diwan: tuwasiluhu, instead of nuwasiluhu. (6) Al-Muhtasib 2/90, and Ibn Khalawayh attributed it in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 97 to Kharijah bin Mus'ab. (7) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' by Ibn al-Anbari 1/300-301, and al-Sihah (ayh), and al-Amkinah wa al-Miyah wa al-Jibal by al-Zamakhshari p. 187, and in it: al-A'yar, instead of al-A'yan. And in Tahdhib al-Lughah 6/485: al-A'rad, instead of al-A'yan. And al-A'yan, al-Qan', and Kuthman are names of places, see Mu'jam al-Buldan 1/223, 4/408, 436. (8) Tafsir al-Baghawi 3/308.

सूरह अल-मुमिनून: आयत ३६ ४१

और 'हयहातु लका' (هيهاتُ لك), रफ़ (पेश) और तनवीन के साथ, और इसी तरह अबू हयवा अल-शामी ने इसे पढ़ा था; अल-थ़ालबी ने भी इसका उल्लेख किया है (१)। और 'हयहातन लका' (هيهاتاً لك), नस्ब (ज़बर) और तनवीन के साथ (२)। अल-अहवास ने कहा (३): मैंने जवानी के बीते हुए दिनों को याद किया, और कितनी दूर, कितनी दूर (हयहाता हयहातन) है उनका तुम्हारे पास लौटना। सातवीं बोली: 'अयहाता अयहाता' (४), और अल-फर्रा ने ये पंक्तियाँ सुनाईं: कितनी दूर, कितनी दूर है अल-अक़ीक़ और उसमें रहने वाले, और कितनी दूर है अल-अक़ीक़ का वो दोस्त जिससे हम मिलते थे (५)। अल-महदवी ने कहा: ईसा अल-हमदानी ने पढ़ा: हयहातु हयहातु, इस्कान (सुकून) के साथ (६)। इब्न अल-अंबारी ने कहा: अरबों में कुछ ऐसे हैं जो कहते हैं: 'अयहा-नन', नून के साथ, और उनमें से कुछ कहते हैं: 'अयहा', बिना नून के। और अल-फर्रा ने सुनाया: और मेरे नीचे अल-अयान और सारा अल-कनअ है, और कुथमान, ओहो (अयहा) कितना बिखरा हुआ और दूर हो गया (७)। तो ये दस बोलियां हैं। तो जिसने कहा: 'हयहाता', ता के फ़तहा के साथ, उसने इसे 'अयना' (कहाँ) और 'कैफ़ा' (कैसे) की तरह बना दिया (८)। और कहा गया: क्योंकि वे दो उपकरण हैं...

---

(१) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ ९७, और अल-मुहतसिब २/९०। (२) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१४३ में इसे खालिद बिन इयास से जोड़ा है, और अबू हय्यान ने अल-बहर अल-मुहीत ६/४०४ में हारून की ओर से अबू जाफ़र से। (३) उनके दीवान पृष्ठ १३१ में। (४) इब्न खलवैह ने अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ ९८ में इब्न अल-अंबारी के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (५) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान २/२३५, और शेर जरीर का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ ९६५ में है, और उन दोनों में आया है: वस्ल, खिल्ल के बजाय। और दीवान में आया है: तुवासिलुहु, नुवासिलुहु के बजाय। (६) अल-मुहतसिब २/९०, और इब्न खलवैह ने अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ ९७ में इसे खारिजा बिन मुसाब से जोड़ा है। (७) इब्न अल-अंबारी द्वारा इदह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा १/३००-३०१, और अल-सिहाह (अय), और अल-ज़मखशरी द्वारा अल-अमकिना व अल-मियाह व अल-जिबाल पृष्ठ १८७, और इसमें है: अल-अयार, अल-अयान के बजाय। और तहज़ीब अल-लुग़ह ६/४८५ में: अल-अराज़, अल-अयान के बजाय। और अल-अयान, अल-कनअ और कुथमान स्थानों के नाम हैं, देखें मुजम अल-बुलदान १/२२३, ४/४०८, ४३६। (८) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/३०८।

سورہ المؤمنون: آیت ۳۶ ۴۱

اور "هيهاتُ لك"، رفع اور تنوین کے ساتھ، اور اسی کے ساتھ ابوحیوۃ الشامی نے پڑھا ہے؛ ثعلبی نے بھی اس کا ذکر کیا ہے (۱)۔ اور "هيهاتاً لك"، نصب اور تنوین کے ساتھ (۲)، احوص نے کہا (۳): میں نے جوانی کے گزرے ہوئے ایام یاد کیے، اور کتنی دور، کتنی دور (هيهات هيهاتاً) ہے ان کا تمہاری طرف لوٹنا۔ ساتویں لغت: "أَيْهاتَ أَيْهاتَ"(۴)، اور الفراء نے پڑھا: پس کتنی دور، کتنی دور ہے عقیق اور جو اس میں ہے، اور کتنی دور ہے عقیق کا وہ دوست جس سے ہم رابطہ رکھتے ہیں (۵)۔ مہدوی نے کہا: اور عیسی الہمدانی نے پڑھا: "هيهاتُ هيهاتُ"، اسکان کے ساتھ (۶)۔ ابن الانباری نے کہا: عربوں میں سے کوئی کہتا ہے: "أيهان"، نون کے ساتھ، اور ان میں سے کوئی کہتا ہے: "أيها"، بغیر نون کے۔ اور الفراء نے پڑھا: اور میرے نیچے الاعیان اور تمام القنع ہے، اور کثُمان، اوہ (أيها) کتنا بکھر گیا اور دور ہو گیا (۷)۔ پس یہ دس لغتیں (بولیاں) ہیں۔ چنانچہ جس نے کہا: "هيهاتَ"، تا کے فتحہ کے ساتھ، اس نے اسے "أين" اور "كيف" کی طرح قرار دیا (۸)۔ اور کہا گیا: کیونکہ وہ دو ادات ہیں...

---

(۱) القراءات الشاذة ص ۹۷، اور المحتسب ۲/۹۰۔ (۲) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/۱۴۳ میں اسے خالد بن ایاس سے منسوب کیا، اور ابو حیان نے البحر المحیط ۶/۴۰۴ میں ہارون سے بروایت ابوجعفر۔ (۳) ان کے دیوان ص ۱۳۱ میں۔ (۴) ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۹۸ میں ابن الانباری کے حوالے سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن للفراء ۲/۲۳۵، اور یہ شعر جریر کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۹۶۵ میں ہے، اور ان دونوں میں "وصل" آیا ہے، "خِل" کے بدلے۔ اور دیوان میں "تواصله" آیا ہے، "نواصله" کے بدلے۔ (۶) المحتسب ۲/۹۰، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص ۹۷ میں خارجہ بن مصعب سے منسوب کیا ہے۔ (۷) إيضاح الوقف

والابتداء از ابن الانباری ۱/۳۰۰-۳۰۱، اور الصحاح (أیه)، اور الأمكنة والمياه والجبال از زمخشری ص ۱۸۷، اور اس میں "الأعيار" ہے "الأعيان" کے بدلے۔ اور تهذيب اللغة ۶/۴۸۵ میں "الأعراض" ہے "الأعيان" کے بدلے۔ اور الاعيان، القنع اور كثُمان مقامات کے نام ہیں، دیکھیے معجم البلدان ۱/۲۲۳، ۴۳۶، ۴/۴۰۷۔ (۸) تفسير البغوی | ۳/۳۰۸

Surah Al-Mu'minun: Verse 36 42

Compound, such as: "khamsata 'ashara" (fifteen), "Ba'labakka", and "Ramu Hurmuza"(1), and you stop at the second part with a "ha", just as you say: "khamsu 'asharah", and "sab'u 'asharah". Al-Farra said: Its fatha (vowel 'a') is like the fatha in "thummata" and "rubbata"(2). It is also permissible for the fatha to be in imitation of the "alif" and the fatha preceding it(3). And whoever gives it a kasra (vowel 'i') makes it like "amsi" (yesterday) and "ha'ula'i" (these)(4). He said: "And hayhati hayhati, its return to you [is far-fetched]"(5) Al-Kisa'i said: Whoever gives the "ta" a kasra stops on it with a "ha"(6), so he says: "hayhah". And whoever gives it a fatha stops with the "ta", and if he wishes, with the "ha". And whoever gives it a damma (vowel 'u'), then it is like "mundhu" (since), "qattu" (never), and "haythu" (where)(7). And whoever reads "hayhatin" with nunation (tanwin), then it is a plural form intended for indefiniteness(8), as if he said: "remoteness, remoteness". And it was said: it was given a kasra and nunated in imitation of sounds like their saying: "ghaqin" and "taqin"(9). Al-Akhfash said: It is permissible for "hayhata" to be a plural, so the "ta" in it would be the feminine plural "ta"(10). And whoever reads "hayhati", it is permissible for him to have made it purely an inflected noun carrying the meaning of distance, and he did not make it a verbal noun so as to be indeclinable(11). And it was said: the "ta" was likened to the plural "ta",

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/235, and Tafsir al-Tabari 17/43. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/236. (3) See al-Durr al-Masun 8/340. (4) Tafsir al-Baghawi 3/308. (5) Previously mentioned close to the saying of al-Ahwas with the wording: "Wa hayhata hayhata..". (6) In Tafsir al-Baghawi 3/308: It is narrated from al-Kisa'i stopping on it with a "ha". See Jami' al-Bayan by Abu 'Amr al-Dani 1/417 - 418. (7) Al-Baghawi mentioned the justification for the reading with damma in his Tafsir 3/308. (8) In (d): "al-kathir" (much), and in (kh), (z), and (zha): "al-takthir" (intensification), and what is fixed from (m) is what matches what is in al-Muhtasib 1/91 and the speech is from it. (9) Al-Azhari cited this opinion in Tahdhib al-Lugha 6/485. (10) In (z) and (zha): "al-jam'" (the plural). (11) Ibn Jinni mentioned this aspect in al-Muhtasib 1/91.

सूरह अल-मुमिनून: आयत ३६ ४२

दो शब्दों से मिलकर बना हुआ जैसे: "खमसता अशरा" (पंद्रह), "बअलबक्का", और "रामु हुरमुजा"(१), और आप दूसरे भाग पर "हा" के साथ रुकते हैं, जैसे आप कहते हैं: "खमसु अशरा", और "सबु अशरा"। अल-फर्रा ने कहा: इसका फ़तहा (जबर) "थुम्मता" और "रुब्बता" के फ़तहा जैसा है(२)। यह भी संभव है कि फ़तहा "अलिफ़" और उससे पहले के फ़तहा के अनुकरण में हो(३)। और जिसने इसे कसरा (ज़ेर) दिया, उसने इसे "अमसि" (कल) और "हाउलाए" (इन) की तरह बना दिया(४)। उसने कहा: "और हयहाति हयहाति, इसकी तुम्हारी ओर वापसी [बहुत दूर की बात है]"(५) अल-किसाई ने कहा: जो "ता" पर कसरा देता है, वह उस पर "हा" के साथ रुकता है(६), तो वह कहता है: "हयहाह"। और जो उसे फ़तहा देता है वह "ता" के साथ रुकता है, और यदि वह चाहे तो "हा" के साथ भी। और जिसने इसे धम्मा (पेश) दिया, तो वह "मुन्ज़ु", "क़त्तु", और "हयथु" की तरह है(७)। और जिसने तनवीन के साथ "हयहातिन" पढ़ा, तो वह एक बहुवचन है जिसे अनिश्चितता (तनकीर) के लिए इस्तेमाल किया गया है(८), जैसे कि उसने कहा हो: "दूरी ही दूरी"। और यह भी कहा गया है: ध्वनियों के अनुकरण में इसे कसरा और तनवीन दिया गया है जैसे उनका कहना: "ग़ाक़िन" और "ताक़िन"(९)। अल-अख़फ़श ने कहा: "हयहाता" में यह जायज़ है कि वह बहुवचन हो, तो उसमें जो "ता" है वह स्त्रीलिंग बहुवचन की "ता"(१०) होगी। और जो "हयहाति" पढ़ता है, उसके लिए यह जायज़ है कि उसने इसे पूरी तरह से एक विभक्ति युक्त संज्ञा (मुरब) बना दिया हो जिसमें दूरी का अर्थ हो, और उसने इसे क्रिया विशेषण (इस्मे फ़ेल) नहीं बनाया ताकि वह अपरिवर्तनीय (मबनी) हो जाए(११)। और यह भी कहा गया: "ता" को बहुवचन की "ता" के समान माना गया है,

(१) देखें मआनी अल-कुरान अल-फर्रा द्वारा २/२३५, और तफ़सीर अल-तबरी १७/४३। (२) मआनी अल-कुरान अल-फर्रा द्वारा २/२३६। (३) देखें अल-दुर्र अल-मसून ८/३४०। (४) तफ़सीर अल-बघवी ३/३०८। (५) अल-अहवास के कथन के करीब पहले उल्लेख किया गया है: "व हयहाता हयहाता.."। (६) तफ़सीर अल-बघवी ३/३०८ में: अल-किसाई से रिवायत है कि वे उस पर "हा" के साथ रुकते थे। देखें जामे अल-बयान अबू अम्र अल-दानी द्वारा १/४१७ - ४१८। (७) अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर ३/३०८ में धम्मा वाली किरात की वजह बताई है। (८) (द) में: "अल-कथीर", और (ख), (ज़), और (ज़) में: "अल-तकथीर", और (म) से जो साबित है वह अल-मुहतासिब १/९१ के अनुकूल है और बात वहीं से है। (९) अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा ६/४८५ में यह राय पेश की है। (१०) (ज़) और (ज़) में: "अल-जम" (बहुवचन)। (११) इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब १/९१ में इस पहलू का ज़िक्र किया है।

سورة المؤمنون: آیت ۳۶ ۴۲

دو مرکب کلمات جیسے: "خمسۃ عشر" (پندرہ)، "بَعْلَبَكَ"، اور "رامَ هُرْمُزَ"(۱)، اور آپ دوسرے جز پر "ہا" کے ساتھ وقف کرتے ہیں، جیسے آپ کہتے ہیں: "خمس عَشرہ"، اور "سبع عَشرہ"۔ فراء نے کہا: اس کا زبر (نصب) "ثُمَّتَ" اور "رُبَّتَ" کے نصب کی طرح ہے(۲)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ زبر (فتحہ) الف اور اس سے پہلے کے زبر کی پیروی میں ہو(۳)۔ اور جس نے اسے زیر (کسرہ) دیا، اس نے اسے "أمسِ" اور "هؤلاءِ" جیسا بنا دیا(۴)، اس نے کہا: "وهيهاتِ هيهاتِ إليك رجوعُها"(۵) (اور ہیہات ہیہات، اس کا تمہاری طرف لوٹنا [بعید ہے]) کسائی نے کہا: جو "تا" کے نیچے زیر پڑھتا ہے وہ اس پر "ہا" کے ساتھ وقف کرتا ہے(۶)، تو وہ کہتا ہے: "هيهاه"۔ اور جو اسے زبر دیتا ہے وہ "تا" پر وقف کرتا ہے، اور اگر چاہے تو "ہا" پر۔ اور جس نے اسے پیش (ضمہ) دیا، تو وہ "منذُ"، "قطُّ" اور "حيثُ" کی طرح ہے(۷)۔ اور جس نے تنوین کے ساتھ "هيهاتٍ" پڑھا، تو وہ ایک جمع ہے جسے تنکیر (نکرہ بنانے) کے لیے لایا گیا ہے(۸)، گویا اس نے کہا: "دوری ہی دوری"۔ اور یہ بھی کہا گیا: آوازوں کی مشابہت میں اسے زیر اور تنوین دی گئی جیسے ان کا قول: "غاقٍ" اور "طاقٍ"(۹)۔ اخفش نے کہا: "هيهات" میں یہ جائز ہے کہ وہ جمع ہو، تو اس میں جو "تا" ہے وہ جمع مؤنث کی "تا"(۱۰) ہو گی۔ اور جو "هيهاتِ" پڑھتا ہے، اس کے لیے جائز ہے کہ اس نے اسے خالص ایک معرب اسم بنا دیا ہو جس میں دوری کا معنی ہو، اور اس نے اسے اسم فعل نہیں بنایا تاکہ وہ مبنی ہو(۱۱)۔ اور کہا گیا: "تا" کو جمع کی "تا" سے تشبیہ دی گئی ہے،

حواشی: (۱) دیکھئے معانی القرآن للفراء ۲/ ۲۳۵، اور تفسیر الطبری ۱۷/ ۴۳۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۲/ ۲۳۶۔ (۳) دیکھئے الدر المصون ۸/ ۳۴۰۔ (۴) تفسیر البغوی ۳/ ۳۰۸۔ (۵) پہلے الاحوص

کے قول کے قریب ان الفاظ میں گزر چکا ہے: "وهيهات هيهاتا..". (۶) تفسیر البغوی ۳/ ۳۰۸ میں ہے: اور کسائی سے مروی ہے کہ وہ اس پر "ہا" کے ساتھ وقف کرتے تھے۔ اور دیکھئے جامع البیان لابی عمرو الدانی ۱/ ۴۱۷ - ۴۱۸۔ (۷) البغوی نے اپنی تفسیر ۳/ ۳۰۸ میں ضمہ والی قرأت کی وجہ بیان کی ہے۔ (۸) (د) میں: الکثیر، اور (خ)، (ز) اور (ظ) میں: التکثیر، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ المحتسب ۱/ ۹۱ کے موافق ہے اور کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ (۹) الازہری نے یہ قول تہذیب اللغۃ ۶/ ۴۸۵ میں نقل کیا ہے۔ (۱۰) (ز) اور (ظ) میں: الجمع۔ (۱۱) ابن جنی نے المحتسب ۱/ ۹۱ میں اس پہلو کا ذکر کیا ہے۔

٤٣ Surah Al-Mu'minun: Verses 36-37

Like the Almighty's saying: {Then when you depart from 'Arafat} [Al-Baqarah: 198].

Al-Farra' said: It's as if I prefer stopping on the 'taa'; because some Arabs lower the 'taa' in all cases, as if it is like: 'Arafatin, Malakutin, and similar words(1). Mujahid, Isa ibn Umar, Abu Amr ibn al-Ala', Al-Kisa'i, and Ibn Kathir used to stop on it as "hayhah" with a 'haa'(2). It has also been narrated from Abu Amr that he used to stop on "hayhat" with a 'taa'(3), and this is followed by the rest of the reciters because it is a particle(4).

Ibn al-Anbari said(5): Whoever considers them as a single particle where one is not separated from the other, stops on the second with 'haa' and does not stop on the first; saying: "hayhat hayhah," just as one says: "khams 'ashrah," based on what preceded. And whoever intends to separate one from the other, stops on both with 'haa' and 'taa'; because the origin of 'haa' is 'taa'.

The Almighty's saying: {It is nothing but our worldly life; we die and we live, and we will not be resurrected (37)}

The Almighty's saying: {It is nothing but our worldly life} "She/It" (hiya) refers to the world, meaning: the worldly life(6) is nothing but what we are in, not the afterlife that you promise us after the resurrection.

{We die and we live} It is said: How did they say: "we die and we live" while they do not acknowledge the resurrection? There are answers for this, including: the meaning could be: we were dead, i.e., sperm-drops, then we live in the world. It was also said: there is a precedence and delay (in word order), meaning: it is nothing but our worldly life in which we live and die; as He said: {And prostrate and bow} [Al-Imran: 43]. It was also said: "we die" refers to the fathers, and "we live" refers to the children(7). {And we will not be resurrected} after death.

(1) Meanings of the Qur'an by Al-Farra' 2/235-236. (2) Al-Taysir p. 60. (3) Clarification of Stopping and Starting 1/298. (4) See Al-Taysir p. 60. (5) In Clarification of Stopping and Starting 1/298. (6) Word: Al-Dunya, from (Za), and the discussion in Al-Wasit 3/290. (7) Meanings of the Qur'an by Al-Nahhas 4/457-458.

४३ सूरह अल-मुमिनून: आयत ३६ - ३७

जैसे सर्वशक्तिमान का कहना है: {फिर जब तुम अराफात से निकलो} [अल-बकराह: १९८]।

अल-फर्रा ने कहा: जैसे कि मैं 'ता' पर रुकना पसंद करता हूँ; क्योंकि कुछ अरब हर हाल में 'ता' को नीचे (कसरह के साथ) रखते हैं, मानो यह ऐसा हो: अराफ़ातिन, मलकूतिन और इसी तरह(१)। मुजाहिद, ईसा इब्न उमर, अबू अम्र इब्न अल-अला, अल-किसाई और इब्न कसीर इस पर 'हा' के साथ "हयहाह" रुकते थे(२)। अबू अम्र से यह भी रिवायत है कि वे "हयहात" पर 'ता' के साथ रुकते थे(३), और बाकी कारी (क़ुरान पढ़ने वाले) भी इसी का पालन करते हैं क्योंकि यह एक हर्फ़(अव्यय) है(४)।

इब्न अल-अंबारी ने कहा(५): जो इन्हें एक ही हर्फ़ मानता है जिसमें से एक दूसरे से अलग नहीं होता; वह दूसरे पर 'हा' के साथ रुकता है और पहले पर नहीं रुकता; तो वह कहता है: "हयहात हयहाह", जैसे कि कहा जाता है: "खम्स अशरह", जैसा कि पहले बताया गया है। और जो उनमें से एक को दूसरे से अलग करने का इरादा रखता है, वह उन दोनों में 'हा' और 'ता' के साथ रुकता है; क्योंकि 'हा' का मूल 'ता' है।

सर्वशक्तिमान का कहना है: {यह तो बस हमारा सांसारिक जीवन ही है; हम मरते हैं और हम जीते हैं, और हमें फिर से नहीं उठाया जाना है (३७)}

सर्वशक्तिमान का कहना है: {यह तो बस हमारा सांसारिक जीवन ही है} "हिय" दुनिया का संकेत है, यानी: सांसारिक जीवन(६) वही है जिसमें हम हैं, न कि वह परलोक जिसका तुम हमसे पुनरुत्थान के बाद वादा करते हो।

{हम मरते हैं और हम जीते हैं} कहा जाता है: उन्होंने कैसे कहा: "हम मरते हैं और हम जीते हैं" जबकि वे पुनरुत्थान को नहीं मानते? इसके कई उत्तर हैं; जिनमें से एक है: इसका अर्थ हो सकता है: हम मृत थे, यानी: वीर्य-बूंदें, फिर हम दुनिया में जीवित होते हैं। यह भी कहा गया है: इसमें शब्दों के क्रम में आगे-पीछे होना है, यानी: यह हमारे सांसारिक जीवन के अलावा और कुछ नहीं है जिसमें हम जीते हैं और मरते हैं; जैसा कि उसने कहा: {और सजदा करो और रुकु करो} [आल-इमरान: ४३]। यह भी कहा गया है: "हम मरते हैं" से तात्पर्य पिताओं से है, और "हम जीते हैं" से तात्पर्य संतानों से है(७)। {और हमें फिर से नहीं उठाया जाना है} मृत्यु के बाद।

(१) अल-फर्रा द्वारा अल-कुरान के अर्थ २/२३५-२३६। (२) अल-तयसीर पृ. ६०। (३) रुकने और शुरू करने का स्पष्टीकरण १/२९८। (४) अल-तयसीर पृ. ६० देखें। (५) रुकने और शुरू करने के स्पष्टीकरण में १/२९८। (६) शब्द: अल-दुनिया, (ज़) से, और अल-वसीत ३/२९० में चर्चा। (७) अल-नहस द्वारा अल-कुरान के अर्थ ४/४५७-४५८।

٤٣ سورہ المؤمنون: آیات ٣٦ - ٣٧

جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ فَإِذَا أَفَضْتُم مِّنْ عَرَفَتٍ ﴾ [البقرة: ١٩٨]۔

الفراء نے کہا: گویا میں 'تا' پر وقف (ٹھہرنا) پسند کرتا ہوں؛ کیونکہ بعض اہل عرب ہر حال میں 'تا' کو زیر دیتے ہیں، چنانچہ یہ 'عرفاتٍ' اور 'ملکوتِ' اور اس جیسی دیگر مثالوں کی طرح ہے(١)۔ مجاہد، عیسیٰ بن عمر، ابو عمرو بن العلاء، الکسائی اور ابن کثیر اس پر 'ہا' کے ساتھ «هيهاه» وقف کرتے تھے(٢)۔ ابو عمرو سے یہ بھی روایت ہے کہ وہ «هيهات» پر 'تا' کے ساتھ وقف کرتے تھے(٣)، اور باقی قراء کا بھی یہی طریقہ ہے کیونکہ یہ ایک حرف ہے(٤)۔

ابن الانباری نے کہا(٥): جس نے ان دونوں کو ایک ہی حرف قرار دیا کہ ایک دوسرے سے جدا نہ ہو سکے؛ وہ دوسرے پر 'ہا' کے ساتھ وقف کرتا ہے اور پہلے پر وقف نہیں کرتا؛ چنانچہ وہ کہتا ہے: "هيهات هيهاه"، جیسے کہ کہا جاتا ہے: "خمس عشره"، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور جس نے ان میں سے ایک کو دوسرے سے الگ کرنے کی نیت کی، اس نے ان دونوں میں 'ہا' اور 'تا' کے ساتھ وقف کیا؛ کیونکہ 'ہا' کی اصل 'تا' ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ (٣٧) ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا ﴾ "ہی" دنیا کے لیے کنایہ ہے، یعنی: دنیاوی زندگی(٦) وہی ہے جس میں ہم ہیں، وہ آخرت کی زندگی نہیں ہے جس کا تم ہم سے بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کے بعد وعدہ کرتے ہو۔

﴿ نَمُوتُ وَنَحْيَا ﴾ کہا جاتا ہے: انہوں نے یہ کیسے کہا: "ہم مرتے ہیں اور جیتے ہیں" جبکہ وہ دوبارہ جی اٹھنے کے قائل نہیں؟ اس کے کئی جوابات ہیں؛ جن میں سے ایک یہ ہے: اس کا مطلب ہو سکتا

ہے: ہم مردہ (بے جان) تھے، یعنی نطفے کی صورت میں، پھر ہم دنیا میں زندہ ہوئے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس میں تقدیم و تاخیر ہے (الفاظ آگے پیچھے ہیں)، یعنی: یہ صرف ہماری دنیاوی زندگی ہے جس میں ہم جیتے ہیں اور مرتے ہیں؛ جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿ وَاسْجُدِي وَارْكَعِي ﴾ [آل عمران: ٤٣]۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: "ہم مرتے ہیں" سے مراد آبا و اجداد ہیں، اور "ہم جیتے ہیں" سے مراد اولاد ہے(٧)۔ ﴿ وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ ﴾ موت کے بعد۔

(١) معانی القرآن للفراء ٢/ ٢٣٥ - ٢٣٦۔ (٢) التیسیر ص ٦٠۔ (٣) ایضاح الوقف والابتداء ١/ ٢٩٨۔ (٤) ینظر التیسیر ص ٦٠۔ (٥) ایضاح الوقف والابتداء ١/ ٢٩٨ میں۔ (٦) لفظ: الدنیا، (ظ) سے، اور کلام الوسیط ٣/ ٢٩٠ میں۔ (٧) معانی القرآن للنحاس ٤/ ٤٥٧ - ٤٥٨۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 38 - 44 (Page 44)

Allah Almighty says: {He is naught but a man who has invented a lie against Allah, and we are not believers in him. (38) He said: My Lord! Help me because they deny me. (39) He (Allah) said: In a little while they will surely become remorseful. (40) So the blast overtook them in justice, and We made them as scum. Away with the people who do wrong! (41)}

Allah Almighty's saying: {He is naught but a man} meaning: the Messenger(1) {who has invented} i.e., fabricated {a lie against Allah, and we are not believers in him}. {He said: My Lord! Help me because they deny me} has been mentioned before(2).

{He (Allah) said: In a little while} i.e., soon, and "ma" is extra for emphasis(3). {they will surely become remorseful} for their disbelief, and the "lam" is the "lam of oath," meaning: By Allah, they will surely become [so].

{So the blast overtook them} In the commentaries: Gabriel, peace be upon him, shouted one blast at them with the wind by which Allah Almighty destroyed them(4), so they died to the last of them(5). {and We made them as scum} i.e., perished and motionless, like the scum of a flood, which is what it carries of decayed trees of grass and reeds that have dried and crumbled(6). {Away with the people who do wrong!} i.e., destruction for them. And it was said: Distance for them from the mercy of Allah(7), and it is in the accusative case as an infinitive (Masdar), like: "Suqyan lahu" (may he be watered) and "Ra'yan" (may he be guarded).

Allah Almighty says: {Then We raised after them other generations. (42) No nation can outstrip its term, nor can they delay it. (43) Then We sent Our messengers in succession. Whenever its messenger came to a nation, they denied him; so We caused some of them to follow others [in destruction] and We made them legends. So away with a folk who believe not! (44)}

Allah Almighty's saying: {Then We raised after them} i.e., after the destruction of these {other generations} i.e., nations.

---

(1) Zad al-Masir 5/473. (2) Page 35 of this volume. (3) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 4/13, and Ma'ani al-Nahhas 4/458. (4) In (Z): with the wind that destroyed them. (5) Likewise in the Tafsir of Abu al-Layth 2/414, al-Wasit 3/290, and Zad al-Masir 5/473. (6) Previous references, and Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 4/13. (7) Tafsir of Abu al-Layth 2/414.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 38 - 44 (पृष्ठ 44)

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {वह तो बस एक ऐसा आदमी है जिसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा है, और हम उस पर विश्वास करने वाले नहीं हैं। (38) उसने कहा: ऐ मेरे रब! मेरी मदद कर क्योंकि उन्होंने मुझे झुठलाया है। (39) (अल्लाह ने) कहा: थोड़े ही समय में वे अवश्य ही पछताने लगेंगे। (40) फिर उन्हें एक प्रचंड चीख ने न्यायपूर्वक पकड़ लिया, तो हमने उन्हें कूड़ा-करकट बना दिया। तो दूर हो जाएँ ज़ालिम लोग! (41)}

अल्लाह तआला का कथन: {वह तो बस एक आदमी है} यानी: रसूल(1) {गढ़ा है} यानी: मनगढ़ंत बात कही {अल्लाह पर झूठ, और हम उस पर विश्वास करने वाले नहीं हैं}। {उसने कहा: ऐ मेरे रब! मेरी मदद कर क्योंकि उन्होंने मुझे झुठलाया है} पहले आ चुका है(2)।

{कहा थोड़े ही समय में} यानी: जल्द ही, और "मा" ज़ायदा (अतिरिक्त) है ताकीद (ज़ोर देने) के लिए(3)। {वे अवश्य ही पछताने लगेंगे} अपने कुफ़्र (अविश्वास) पर, और "लाम" क़सम का लाम है, यानी: अल्लाह की कसम, वे ज़रूर हो जाएंगे।

{फिर उन्हें एक प्रचंड चीख ने पकड़ लिया} तफ़सीरों (व्याख्याओं) में है: जिब्रईल अलैहिस्सलाम ने उन पर उस हवा के साथ एक ही चीख मारी जिससे अल्लाह तआला ने उन्हें नष्ट कर दिया(4), तो वे सब के सब मर गए(5)। {तो हमने उन्हें कूड़ा-करकट बना दिया} यानी: मृत और शांत, बाढ़ के फेन की तरह, जो घास और नरकट के सड़े-गले पेड़ों का हिस्सा होता है जो सूखकर चूर-चूर हो गया हो(6)। {तो दूर हो जाएँ ज़ालिम लोग!} यानी: उनके लिए विनाश हो। और कहा गया है: अल्लाह की रहमत से उनकी दूरी(7), और यह मस्तर (भाववाचक संज्ञा) होने के कारण नसब (accusative) में है, और इसकी मिसाल है: "सुक़यन लहू" और "र'यन"।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {फिर हमने उनके बाद दूसरी पीढ़ियाँ पैदा कीं। (42) कोई उम्मत (समुदाय) अपने नियत समय से न आगे बढ़ सकती है और न वे पीछे रह सकते हैं। (43) फिर हमने अपने रसूलों को एक के बाद एक भेजा। जब भी किसी उम्मत के पास उसका रसूल आया, उन्होंने उसे झुठला दिया; तो हमने उनमें से एक के बाद एक को नष्ट कर दिया और उन्हें कहानियाँ बना दिया। तो दूर हो जाएँ वे लोग जो ईमान नहीं लाते! (44)}

अल्लाह तआला का कथन: {फिर हमने उनके बाद पैदा किया} यानी: इनके विनाश के बाद {पीढ़ियाँ} यानी: उम्मतें।

(1) ज़ाद अल-मसीर 5/473। (2) इस भाग का पृष्ठ 35। (3) म'आनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 4/13, और म'आनी अन-नह़्ह़ास 4/458। (4) (ज़) में: उस हवा के साथ जिसने उन्हें नष्ट कर दिया। (5) इसी तरह अबू अल-लैथ की तफ़सीर 2/414, अल-वसीत 3/290, और ज़ाद अल-मसीर 5/473 में। (6) पिछले संदर्भ, और म'आनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 4/13। (7) अबू अल-लैथ की तफ़सीर 2/414।

سورة المؤمنون: آیات 38 - 44 (صفحہ 44)

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وہ تو محض ایک ایسا آدمی ہے جس نے اللہ پر جھوٹ گھڑا ہے، اور ہم اس پر یقین لانے والے نہیں ہیں۔ (38) اس نے کہا: اے میرے رب! میری مدد فرما کیونکہ انہوں نے مجھے جھٹلایا ہے۔ (39) (اللہ نے) فرمایا: تھوڑی ہی دیر میں وہ ضرور پشیمان ہو جائیں گے۔ (40) پس انہیں ایک چنگھاڑ نے حق کے ساتھ آپکڑا، تو ہم نے انہیں کوڑا کرکٹ بنا دیا۔ پس دوری ہو ظالم لوگوں کے لیے! (41)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وہ تو محض ایک آدمی ہے﴾ یعنی: رسول(1) ﴿گھڑا ہے﴾ یعنی: من گھڑت بات کہی ﴿اللہ پر جھوٹ، اور ہم اس پر یقین لانے والے نہیں ہیں﴾۔ ﴿اس نے کہا: اے میرے رب! میری مدد فرما کیونکہ انہوں نے مجھے جھٹلایا ہے﴾ پہلے گزر چکا ہے(2)۔

﴿فرمایا تھوڑی ہی دیر میں﴾ یعنی: عنقریب، اور "ما" تاکید کے لیے زائدہ ہے(3)۔ ﴿وہ ضرور پشیمان ہو جائیں گے﴾ اپنے کفر پر، اور "لام" قسم کا لام ہے، یعنی: اللہ کی قسم، وہ ضرور ہو جائیں گے۔

﴿پس انہیں چنگھاڑ نے آپکڑا﴾ تفسیروں میں ہے: حضرت جبرائیل علیہ السلام نے ان پر اس ہوا کے ساتھ ایک ہی چنگھاڑ ماری جس کے ذریعے اللہ تعالیٰ نے انہیں ہلاک کر دیا(4)، تو وہ سب کے سب مر گئے(5)۔ ﴿تو ہم نے انہیں کوڑا کرکٹ بنا دیا﴾ یعنی: ہلاک شدہ اور بے حس و حرکت، سیلاب کے جھاگ کی طرح، جو گھاس اور نرسل کے بوسیدہ درختوں کا وہ حصہ ہوتا ہے جو سوکھ کر ٹوٹ پھوٹ گیا ہو(6)۔ ﴿پس دوری ہو ظالم لوگوں کے لیے!﴾ یعنی: ان کے لیے ہلاکت ہو۔ اور کہا گیا: اللہ کی رحمت سے دوری(7)، اور یہ مفعول مطلق ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور اس کی مثال ہے: "سقیاً لہ ورعیاً"۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿پھر ہم نے ان کے بعد دوسری نسلیں پیدا کیں۔ (42) کوئی امت اپنے مقررہ وقت سے نہ آگے بڑھ سکتی ہے اور نہ وہ پیچھے رہ سکتے ہیں۔ (43) پھر ہم نے اپنے رسول پے در پے بھیجے۔ جب بھی کسی امت کے پاس اس کا رسول آیا، انہوں نے اسے جھٹلا دیا؛ تو ہم نے ان میں سے ایک کے بعد دوسرے کو (ہلاکت میں) پیچھے لگا دیا اور انہیں افسانے بنا دیا۔ پس دوری ہو ان لوگوں کے لیے جو ایمان نہیں لاتے! (44)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿پھر ہم نے ان کے بعد پیدا کیا﴾ یعنی: ان کی ہلاکت کے بعد ﴿نسلیں﴾ یعنی: امتیں۔

---

(1) زاد المسیر 5/ 473۔ (2) اس جز کا صفحہ 35۔ (3) معانی القرآن للزجاج 4/ 13، اور معانی النحاس 4/ 458۔ (4) (ظ) میں: اس ہوا کے ساتھ جس نے انہیں ہلاک کیا۔ (5) اسی طرح تفسیر ابو اللیث 2/ 414، والوسیط 3/ 290، اور زاد المسیر 5/ 473 میں۔ (6) سابقہ مراجع، اور معانی القرآن للزجاج 4/ 13۔ (7) تفسیر ابو اللیث 2/ 414ا

Surah Al-Mu'minun: Verses 42 - 44. Page: 45

{And other (generations)} Ibn Abbas said: He means the Children of Israel (1). And in the speech there is an ellipsis: so they denied their prophets, and We destroyed them (2).

{No nation can precede its term} "Min" is a connector (sila), meaning: no nation precedes the time appointed for it nor delays it, like His Almighty's saying: {When their term has come, they will not remain behind an hour, nor will they precede [it]} [Al-A'raf: 34].

And the meaning of {successively (tatra)}: consecutively, following one another, for encouragement and warning. Al-Asma'i said: "Watartu kutubi 'alayhi": I followed up my books to him one after another, except that there is a break between each one of them and the next. Others said: Al-Muwatara is succession without a break (3).

Ibn Kathir and Abu Amr recited it as: "Tatran" with nunation (tanwin) (4) on the basis that it is an infinitive (masdar), in which nunation was introduced on the fath of the 'ra', like your saying: "hamdan" (praise) and "shukran" (thanks). So the pause on this is on the alif that replaces the nunation. It is also permissible for it to be appended to the form of 'Ja'far', so it would be like 'artaa' and 'alqaa'; as he said: "He trots among Alqaa and Makoor" (5) So if a pause is made on this face, imala (inclined pronunciation) is permissible, on the condition that the pause is intended on the appended alif (6).

---

(1) Cited by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/32. (2) See Tafsir Abi Al-Layth 2/414. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/114. (4) Meaning in the case of joining (wasl), and they pause on it with an alif, and for Abu Amr at the pause there are two ways: fath and imala. Al-Sab'ah p. 446, and Al-Taysir 159. (5) Its speaker is Al-Ajjaj, and it is in his Diwan p. 236, and in it: "fahatta" instead of "yastannu". Al-Alqaa: a plant with thin, tough branches from which brooms are made. Al-Makoor: plural of makara, which is a plant, or rotten moist dates. Al-Qamus al-Muhit (Alaq) and (Makar). (6) Hamza and Al-Kisa'i recited it with imala in both wasl and waqf, and see Mushkil I'rab al-Qur'an 2/502, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/128.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 42 - 44. पृष्ठ: 45

{और अन्य (पीढ़ियाँ)} इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य इसराइल की संतान से है (1)। और भाषण में एक विलोप (ellipsis) है: उन्होंने अपने नबियों को झुठलाया, इसलिए हमने उन्हें नष्ट कर दिया (2)।

{कोई भी राष्ट्र अपनी अवधि से पहले नहीं जा सकता} "मिन" एक योजक (शिला) है, जिसका अर्थ है: कोई भी राष्ट्र उसके लिए निर्धारित समय से पहले नहीं जाता है और न ही उसमें देरी करता है, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {जब उनका समय आ जाता है, तो वे न एक घड़ी पीछे रह पाएंगे और न ही आगे बढ़ पाएंगे} [अल-अराफ़: 34]।

और {निरंतर (तत्रा)} का अर्थ है: लगातार, और वे एक-दूसरे के पीछे आते हैं, प्रोत्साहन और चेतावनी के लिए। अल-असमी ने कहा: "वतरतु कुतुबी अलैहि": मैंने अपनी किताबें उसके पास एक के बाद एक भेजीं, सिवाय इसके कि उनमें से प्रत्येक के बीच एक अंतराल था। दूसरों ने कहा: अल-मुवतारा का अर्थ बिना अंतराल के उत्तराधिकार है (3)।

इब्न कसीर और अबू अम्र ने इसे पढ़ा: "ततरन" नूनशन (तनवीन) के साथ (4) इस आधार पर कि यह एक संज्ञा (मस्दर) है, जिसमें 'रा' की फतह पर नूनशन पेश किया गया था, जैसे आपका कहना: "हमदान" (प्रशंसा) और "शुक्रन" (धन्यवाद)। तो इस पर विराम नूनशन की जगह लेने वाले अलिफ़ पर है। यह भी संभव है कि यह 'जाफ़र' के रूप के साथ संलग्न हो, इसलिए यह 'अर्ता' और 'अल्का' जैसा होगा; जैसा कि उन्होंने कहा: "वह अल्का और मकूर के बीच चलता है" (5) अतः यदि इस तरह से विराम दिया जाता है, तो इमाला (झुकावदार उच्चारण) की अनुमति है, इस शर्त पर कि विराम संलग्न अलिफ़ पर लक्षित हो (6)।

---

(1) अल-ज़मखशारी ने इसे अल-कश्शाफ 3/32 में उद्धृत किया है। (2) अबू अल-लैथ की व्याख्या 2/414 देखें। (3) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 3/114। (4) यानी जोड़ने (वस्ल) के मामले में, और वे उस पर अलिफ़ के साथ रुकते हैं, और अबू अम्र के लिए विराम पर दो तरीके हैं: फतह और इमाला। अल-सबह पृष्ठ 446, और अल-तयसीर 159। (5) इसके वक्ता अल-अज्जाज हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 236 में है, और इसमें "यस्तन्नु" के बजाय "फहत्त" है। अल्का: पतली, सख्त शाखाओं वाला एक पौधा जिससे झाड़ू बनाई जाती है। मकूर: मकारा का बहुवचन, जो एक पौधा है, या सड़े हुए गीले खजूर। अल-कामूस अल-मुहीत (अलक) और (मकर)। (6) हमजा और अल-किसाई

ने इसे वस्ल और वक्फ़ दोनों में इमाला के साथ पढ़ा, और देखें मुश्किल इराब अल-कुरान 2/502, और अल-कश्फ अन वुजुह अल-किरात 2/128।

سورة المومنون: آیات 42 - 44۔ صفحہ: 45

﴿وَاٰخَرِيْنَا﴾ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اس سے مراد بنی اسرائیل ہیں(1)۔ اور کلام میں حذف ہے: یعنی انہوں نے اپنے انبیاء کو جھٹلایا تو ہم نے انہیں ہلاک کر دیا(2)۔

﴿مَا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا﴾ "مِن" زائدہ (صلہ) ہے، یعنی: کوئی امت اپنے مقررہ وقت سے پہلے نہیں جا سکتی اور نہ ہی اس سے پیچھے رہ سکتی ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَإِذَا جَاءَ أَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾ [الأعراف: 34]۔

اور ﴿تَتْرَا﴾ کے معنی ہیں: لگاتار، اور ایک دوسرے کے پیچھے آنا، ترغیب اور ترہیب (شوق دلانے اور ڈرانے) کے لیے۔ اصمعی نے کہا: "واترتُ کتبی علیہ": یعنی میں نے اپنی کتابیں اسے پے در پے بھیجیں، سوائے اس کے کہ ان میں سے ہر ایک کے درمیان کچھ مہلت (وقفہ) تھا۔ دوسروں نے کہا: المواترة سے مراد بغیر وقفے کے تسلسل ہے(3)۔

اور ابن کثیر اور ابو عمرو نے اسے "تتراً" تنوین کے ساتھ پڑھا ہے(4) اس بنیاد پر کہ یہ مصدر ہے، اس میں 'را' کے فتحہ پر تنوین داخل کی گئی ہے، جیسے آپ کہیں: "حمداً" اور "شکراً"۔ اس صورت میں وقف تنوین کے بدلے والے الف پر ہوگا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ لفظ 'جعفر' (کے وزن) کے ساتھ ملحق ہو، تو یہ 'ارطیٰ' اور 'علقٰی' کی طرح ہوگا؛ جیسا کہ (شاعر نے) کہا: يَسْتَنُّ فِي عُلْقَى وَفِي مُكُورِ(5) پس جب اس صورت پر وقف کیا جائے گا تو امالہ جائز ہوگا، اس نیت کے ساتھ کہ وقف الفِ ملحقہ پر ہو رہا ہے(6)۔

---

(1) زمخشری نے اسے الکشاف 32/3 میں ذکر کیا ہے۔ (2) دیکھئے تفسیر ابی اللیث 414/2۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 114/3۔ (4) یعنی وصل (ملا کر پڑھنے) کی حالت میں، اور وہ اس پر

الف کے ساتھ وقف کرتے ہیں، اور ابو عمرو کے لیے وقف کے وقت دو صورتیں ہیں: فتحہ اور امالہ۔ السبعہ ص 446، اور التیسیر 159۔ (5) اس کا قائل العجاج ہے، اور یہ اس کے دیوان ص 236 میں ہے، اور اس میں "یستن" کے بجائے "فحطّ" ہے۔ اور العلقٰی: ایک پودا ہے جس کی شاخیں باریک ہوتی ہیں اور انہیں توڑنا مشکل ہوتا ہے، اس سے جھاڑو بنائی جاتی ہے۔ اور الموکر: مکرہ کی جمع ہے، جو ایک پودا ہے، یا گلی سڑی کچی کھجور۔ القاموس المحیط (علق) اور (مکر)۔ (6) حمزہ اور کسائی نے اسے وصل اور وقف دونوں صورتوں میں امالہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور دیکھئے مشکل اعراب القرآن 502/2، اور الکشف عن وجوہ القراءات 128/2۔

46 Surah Al-Mu'minun, Verses 42 - 44

Warsh recited it between the two pronunciations (Imalah/Taqleel) (1); like: 'sakrā' and 'ghaḍbā'. It is a collective noun; like: 'shattā' and 'asrā' (2). Its root is: 'watrā', from 'al-muwātara' and 'al-tawātur' (succession). The letter 'Wāw' was changed to 'Tā', like: 'al-taqwā', 'al-tuklān', 'tujāh', and similar words (3). It is also said: it is 'al-watr', which is the odd number (4), so the meaning is: We sent them one by one. Al-Nahhas said (5): Based on this, it is permissible to read: 'titran'; with the first 'Tā' having a kasra. Its grammatical position is an accusative (nasb) as a verbal noun (masdar); because the meaning of {Then We sent} is: [then] We sent in succession. It can also be in the position of a circumstantial clause (hāl), meaning: in succession. The meaning of {So We made some of them follow others} is: in destruction. {And We made them narrations} - [the word 'ahādīth'] is the plural of 'uhdūthah', which is what is talked about, like 'a'ājīb' is the plural of 'ujūbah', which is what is wondered at (6). Al-Akhfash said: This is only said regarding evil: "We made them narrations," and it is not said regarding good, just as it is said: So-and-so became a narration (7), i.e., a lesson and an example, as He said in another verse: {So We made them narrations and dispersed them with a total dispersion} [Saba: 19]. I say: It may be said: So-and-so is a good narration, if it is specified by mentioning that; among which is the saying of Ibn Durayd: "Indeed, a man is but a narration after him, so be a good narration for those who heed." (8)

(1) Jāmi' al-Bayān by Abū 'Amr al-Dānī 303/2, and al-Kashf by Makkī 129/2. (2) See Tafsīr al-Baghawī 309/3. Al-Samin al-Halabi said in al-Durr al-Masun 345/8 - after mentioning this speech - : "There is some room for consideration in it, as it is well known that 'asrā' and 'shattā' are broken plurals, not collective nouns." (3) Tafsīr al-Baghawī 309/3, see also Mushkil I'rāb al-Qur'ān 503/2, and al-Kashf 'an Wujūh al-Qirā'āt 129/2. (4) Ma'ānī al-Qur'ān by Al-Nahhās 459/4. (5) In I'rāb al-Qur'ān 114/3 and what will follow between brackets is from it. (6) Al-Kashshāf 33/3, and Tafsīr al-Rāzī 23/100. (7) Al-Baghawi cited Al-Akhfash's statement in his Tafsir 309/3. (8) Cited by Ibn 'Abd Rabbih in al-'Iqd al-Farīd 232/1, and Ibn 'Abd al-Barr in Bahjat al-Majālis 794/2.

४६ सूरा अल-मुमिनून, आयतें ४२ - ४४

वरश ने इसे दो उच्चारणों (इमाला) के बीच में पढ़ा है (१); जैसे: 'सकरा' और 'गज़बा', और यह एक सामूहिक संज्ञा (इस्म-ए-जमा) है; जैसे: 'शत्ता' और 'अस्रा' (२)। इसका मूल 'वत्रा' है, जो 'मुवातराह' और 'तवातुर' (निरंतरता) से निकला है। इसमें 'वाव' को 'ता' में बदल दिया गया है, जैसे: 'तक़वा', 'तुक्लान', 'तुजाह' और इसी तरह के अन्य शब्द (३)। यह भी कहा गया है: यह 'वित्र' है, जिसका अर्थ है अकेला या विषम (४), तो इसका अर्थ हुआ: हमने उन्हें एक-एक करके भेजा। अल-नहहास ने कहा (५): इस आधार पर, 'तितरन' पढ़ना भी जायज़ है; पहली 'ता' पर ज़ेर (कसरा) के साथ। इसका व्याकरणिक स्थान मस्तर (संज्ञा) के रूप में नसब (कर्म कारक) है; क्योंकि {फिर हमने भेजा} का अर्थ है: [फिर] हमने निरंतर भेजा। यह 'हाल' (अवस्था) के स्थान पर भी हो सकता है, अर्थात: निरंतरता के साथ। {तो हमने उनके एक हिस्से को दूसरे के पीछे लगा दिया} का अर्थ है: विनाश में। {और हमने उन्हें किस्से (कहानियां) बना दिया} - 'अहादीस' शब्द 'उहदूसा' का बहुवचन है, और यह वह है जिसके बारे में बात की जाती है, जैसे 'अआजीब', 'उजूबा' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है वह जिस पर आश्चर्य किया जाए (६)। अल-अखफश ने कहा: यह केवल बुराई के संदर्भ में कहा जाता है: "हमने उन्हें किस्से बना दिया," और अच्छाई के संदर्भ में नहीं कहा जाता है, जैसे कि कहा जाता है: फलां व्यक्ति एक किस्सा बन गया (७), अर्थात: एक सबक और उदाहरण, जैसा कि उन्होंने एक अन्य आयत में कहा है: {तो हमने उन्हें किस्से बना दिया और उन्हें पूरी तरह से तितर-बितर कर दिया} [सबा: १९]। मैं कहता हूँ: यह भी कहा जा सकता है: फलां व्यक्ति एक अच्छा किस्सा है, यदि उसे उस ज़िक्र के साथ बांध दिया जाए; और इसी में इब्न दुरैद का कथन है: "निश्चय ही मनुष्य अपने बाद एक किस्सा ही है, तो जो ध्यान दे उसके लिए एक अच्छा किस्सा बनो।" (८)

(१) अबू 'अम्र अल-दानी द्वारा जामि अल-बयान ३०३/२, और मक्की द्वारा अल-कश्फ १२९/२। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ३०९/३ देखें। अल-समीन अल-हलबी ने अल-दुर अल-मसून ३४५/८ में कहा - इस बात का उल्लेख करने के बाद - : "इसमें विचार करने की गुंजाइश है, क्योंकि यह सर्वविदित है कि 'अस्रा' और 'शत्ता' जमा तक्सीर (टूटे हुए बहुवचन) हैं, न कि इस्म-ए-जमा (सामूहिक संज्ञा)।" (३) तफ़सीर अल-बग़वी ३०९/३, मुश्किल इराब अल-क़ुरआन ५०३/२ और अल-कश्फ अन वुजूह अल-क़िरात १२९/२ भी देखें। (४) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन ४५९/४। (५) इराब अल-क़ुरआन ११४/३ में और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (६) अल-कश्शाफ ३३/३, और तफ़सीर अल-राज़ी २३/१००। (७) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर ३०९/३ में अल-अखफश का कथन उद्धृत

किया है। (८) इब्न अब्द रब्बिह द्वारा अल-इक़्द अल-फ़रीद २३२/१ में, और इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा बहजत अल-मजालिस ७९४/२ में उद्धृत किया गया है।

٤٦ سورة المؤمنون، آیات ٤٢ - ٤٤

ورش نے اسے دو لفظوں (تقلیل/امالہ) کے درمیان پڑھا ہے (١)؛ جیسے: 'سَكْرَى' اور 'غَضْبَى'، اور یہ اسمِ جمع ہے؛ جیسے: 'شَتَّى' اور 'أَسْرَى' (٢)۔ اس کی اصل 'وَتْرى' ہے، جو 'مواترہ' اور 'تواتر' (پے در پے آنا) سے ہے، چنانچہ 'واؤ' کو 'تاء' سے بدل دیا گیا، جیسے: 'التقوىٰ'، 'التكلان'، 'تُجاہ' اور اسی طرح کے دیگر الفاظ (٣)۔ اور کہا گیا ہے: یہ 'وتر' ہے، اور وہ اکیلا یا طاق ہے (٤)، تو معنی یہ ہوا: ہم نے انہیں ایک ایک کر کے بھیجا۔ النحاس کہتے ہیں (٥): اس بنیاد پر 'تترا' پڑھنا بھی جائز ہے؛ پہلی 'تاء' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور اس کا محل اعرابی مفعولِ مطلق (مصدر) ہونے کی بنا پر نصب ہے؛ کیونکہ ﴿ثُمَّ أَرْسَلْنَا﴾ کا معنی ہے: [پھر] ہم نے پے در پے بھیجا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'حال' کے مقام پر ہو، یعنی: پے در پے آنے والے۔ اور ﴿فَأَتْبَعْنَا بَعْضَهُم بَعْضًا﴾ کا معنی ہے: یعنی ہلاکت کے ساتھ۔ ﴿وَجَعَلْنَهُمْ أَحَادِيثَ﴾ یعنی 'أحدوثہ' کی جمع ہے، اور یہ وہ چیز ہے جس کا تذکرہ کیا جائے، جیسے 'اعاجیب' 'اعجوبہ' کی جمع ہے، اور وہ ایسی چیز ہے جس پر تعجب کیا جائے (٦)۔ الاخفش نے کہا: یہ بات صرف شر کے بارے میں کہی جاتی ہے: "ہم نے انہیں قصے کہانیاں بنا دیا"، اور خیر کے بارے میں نہیں کہا جاتا، جیسا کہ کہا جاتا ہے: فلاں شخص ایک قصہ بن گیا (٧)، یعنی: عبرت اور مثال، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے دوسری آیت میں فرمایا: ﴿فَجَعَلْنَهُمْ أَحَادِيثَ وَمَزَّقْنَهُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ﴾ [سبا: ١٩]۔ میں کہتا ہوں: بسا اوقات یہ بھی کہا جاتا ہے: فلاں ایک اچھا تذکرہ (حدیثِ حسن) ہے، جب اسے اس کے ذکر کے ساتھ مقید کر دیا جائے؛ اور اسی میں سے ابنِ درید کا قول ہے: "بے شک انسان اپنے بعد ایک تذکرہ ہی ہوتا ہے، سو تم عبرت پکڑنے والوں کے لیے ایک اچھا تذکرہ بنو۔" (٨)

(١) جامع البيان لأبي عمرو الداني ٣٠٣/٢ ، اور الكشف لمكي ١٢٩/٢ . (٢) تفسير البغوى ٣٠٩/٣ ملاحظہ کریں۔ السمین الحلبی نے الدر المصون ٣٤٥/٨ میں کہا ہے - اس کلام کے ذکر کے بعد - : "اس میں غور کی گنجائش ہے، کیونکہ مشہور یہ ہے کہ 'أسرى' اور 'شتى' جمع تکسیر ہیں، نہ کہ اسمِ جمع۔" (٣) تفسير البغوي ٣٠٩/٣ ، اور مشكل إعراب القرآن ٥٠٣/٢ ، اور الكشف عن وجوه القراءات ١٢٩/٢ ملاحظہ فرمائیں۔ (٤) معاني القرآن للنحاس ٤٥٩/٤ . (٥) في إعراب القرآن ١١٤/٣ اور جو بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٦) الكشاف ٣٣/٣ ، اور تفسير الرازي ٢٣/١٠٠ . (٧) الاخفش کا قول البغوی نے اپنی تفسیر ٣٠٩/٣ میں نقل کیا ہے۔ (٨) اسے ابن عبد ربہ نے العقد الفريد ٢٣٢/١ میں، اور ابن عبد البر نے بہجة المجالس ٧٩٤/٢ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 45 - 50 47

The Almighty's saying: {Then We sent Moses and his brother Aaron with Our signs and a clear authority (45) To Pharaoh and his establishment, but they were arrogant and were a haughty people. (46) They said, "Should we believe in two humans like ourselves while their people are our servants?" (47) So they denied them and were of those destroyed. (48)}

The Almighty's saying: {Then We sent Moses and his brother Aaron with Our signs and a clear authority} preceded (1). And the meaning of {haughty} (Alin): arrogant, overpowering others with injustice (2), as the Almighty said: {Indeed, Pharaoh exalted himself in the land} [Al-Qasas: 4].

{They said, "Should we believe in two humans like ourselves..."} the verse, also preceded (3). And the meaning of {of those destroyed} means: by drowning in the sea.

The Almighty's saying: {And We certainly gave Moses the Scripture that they perhaps might be guided. (49)}

The Almighty's saying: {And We certainly gave Moses the Scripture} meaning the Torah (4), and He singled out Moses for mention because the Torah was revealed to him on the Mount (At-Tur) while Aaron was a deputy among his people. Had He said: "We gave them both" (5), it would have been permissible, as He said: {And We already gave Moses and Aaron the Criterion...} [Al-Anbiya: 48].

The Almighty's saying: {And We made the son of Mary and his mother a sign and sheltered them within a high ground having level resting places and flowing water. (50)}

The Almighty's saying: {And We made the son of Mary and his mother a sign} the statement regarding it preceded in "Al-Anbiya" (6).

{And sheltered them within a high ground (rabwa) having level resting places and flowing water} The 'rabwa' is a high place on earth, and it was previously mentioned in "Al-Baqarah" (7). What is meant by it here, according to Abu Hurairah, is Palestine. And from him also: .

---

(1) 11 / 203 - 204. (2) Tafsir al-Baghawi 3 / 310. (3) 12 / 114. (4) Tafsir Abi al-Layth 2 / 415, and al-Wasit 3 / 291, and al-Muharrar al-Wajiz 4 / 145. (5) Before it in (m): and indeed. (6) 14 / 381 - 383. (7) 4 / 335 - 336.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 45 - 50 47

ईश्वर का कथन: {फिर हमने मूसा और उसके भाई हारून को अपनी निशानियों और स्पष्ट प्रमाण के साथ भेजा (45) फ़िरऔन और उसके दरबारियों की ओर, लेकिन उन्होंने अहंकार किया और वे घमंडी लोग थे। (46) उन्होंने कहा, "क्या हम अपने जैसे दो मनुष्यों पर विश्वास करें, जबकि उनके लोग हमारे सेवक हैं?" (47) तो उन्होंने उन दोनों को झुठला दिया और वे विनाश होने वालों में से हो गए। (48)}

ईश्वर का कथन: {फिर हमने मूसा और उसके भाई हारून को अपनी निशानियों और स्पष्ट प्रमाण के साथ भेजा} पहले आ चुका है (1)। और {आलीन (उच्च)} का अर्थ है: अहंकारी, दूसरों पर अन्याय के साथ हावी होने वाले (2), जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {निश्चय ही, फ़िरऔन ने धरती में विद्रोह किया} [अल-क़सस: 4]।

{उन्होंने कहा, "क्या हम अपने जैसे दो मनुष्यों पर विश्वास करें..."} आयत, यह भी पहले आ चुका है (3)। और {विनाश होने वालों में से} का अर्थ है: समुद्र में डूबने से।

ईश्वर का कथन: {और निश्चित रूप से हमने मूसा को किताब दी ताकि वे मार्गदर्शन पा सकें। (49)}

ईश्वर का कथन: {और निश्चित रूप से हमने मूसा को किताब दी} यानी तौरात (4), और मूसा का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि तौरात उन पर तूर पर्वत पर अवतरित हुई थी, जबकि हारून अपनी कौम में उनके उत्तराधिकारी (खलीफा) थे। यदि कहा जाता: "हमने उन दोनों को दिया" (5) तो यह भी जायज होता, जैसा कि उन्होंने कहा: {और हमने मूसा और हारून को कसौटी (फुरकान) प्रदान की} [अल-अंबिया: 48]।

ईश्वर का कथन: {और हमने मरियम के बेटे और उसकी माँ को एक निशानी बनाया और उन्हें एक ऊंचे स्थान (रबवा) पर शरण दी, जो ठहरने के योग्य और बहते पानी वाला था। (50)}

ईश्वर का कथन: {और हमने मरियम के बेटे और उसकी माँ को एक निशानी बनाया} इसके बारे में कथन "अल-अंबिया" (6) में पहले आ चुका है।

{और उन्हें एक ऊंचे स्थान (रबवा) पर शरण दी, जो ठहरने के योग्य और बहते पानी वाला था} रबवा: ज़मीन का एक ऊँचा स्थान है, और यह "अल-बकरा" (7) में पहले आ चुका है। अबू हुरैरा के अनुसार यहाँ इससे मुराद फ़िलिस्तीन है। और उन्हीं से यह भी है: .

(1) 11 / 203 - 204. (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3 / 310. (3) 12 / 114. (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2 / 415, और अल-वसीत 3 / 291, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 145. (5) (म) में इससे पहले है: और निश्चित रूप से। (6) 14 / 381 - 383. (7) 4 / 335 - 336.

سورة المؤمنون: آیات 45 - 50 47

اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر ہم نے موسیٰ اور ان کے بھائی ہارون کو اپنی نشانیوں اور روشن دلیل کے ساتھ بھیجا (45) فرعون اور اس کے درباریوں کی طرف، لیکن انہوں نے تکبر کیا اور وہ سرکش لوگ تھے۔ (46) کہنے لگے: کیا ہم اپنے ہی جیسے دو آدمیوں پر ایمان لے آئیں حالانکہ ان کی قوم ہمارے بس میں (غلام) ہے؟ (47) پس انہوں نے ان دونوں کو جھٹلا دیا اور ہلاک ہونے والوں میں شامل ہو گئے۔ (48)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر ہم نے موسیٰ اور ان کے بھائی ہارون کو اپنی نشانیوں اور روشن دلیل کے ساتھ بھیجا} پہلے گزر چکا ہے (1)۔ اور {عَالِينَ} کا معنی ہے: تکبر کرنے والے، ظلم کے ساتھ دوسروں پر غالب آنے والے (2)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {بے شک فرعون نے زمین میں سرکشی کی} [القصص: 4]۔

{کہنے لگے: کیا ہم اپنے ہی جیسے دو آدمیوں پر ایمان لے آئیں...} آیت، یہ بھی پہلے گزر چکا ہے (3)۔ اور {ہلاک ہونے والوں میں سے} کا مطلب ہے: سمندر میں غرق ہونے سے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور بیشک ہم نے موسیٰ کو کتاب عطا فرمائی تاکہ وہ ہدایت پائیں۔ (49)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور بیشک ہم نے موسیٰ کو کتاب عطا فرمائی} یعنی تورات (4)۔ اور موسیٰ علیہ السلام کا خاص ذکر کیا گیا ہے؛ کیونکہ تورات ان پر کوہِ طور پر نازل ہوئی تھی اور ہارون علیہ السلام اپنی قوم میں ان کے خلیفہ (نائب) تھے۔ اگر وہ کہتا: "ہم نے ان دونوں کو دیا" (5) تو یہ بھی جائز ہوتا، جیسا کہ فرمایا: {اور بیشک ہم نے موسیٰ اور ہارون کو حق و باطل میں فرق کرنے والی کتاب (فرقان) عطا فرمائی} [الانبیاء: 48]۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ہم نے مریم کے بیٹے اور ان کی ماں کو ایک نشانی بنایا اور انہیں ایک بلند مقام (ربوہ) پر پناہ دی جو رہنے کے قابل اور چشموں والا تھا۔ (50)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ہم نے مریم کے بیٹے اور ان کی ماں کو ایک نشانی بنایا} اس کے بارے میں قول "الانبیاء" (6) میں پہلے گزر چکا ہے۔

{اور انہیں ایک بلند مقام (ربوہ) پر پناہ دی جو رہنے کے قابل اور چشموں والا تھا} ربوہ: زمین کا بلند مقام، اور یہ "البقرہ" (7) میں پہلے گزر چکا ہے۔ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کے قول کے مطابق یہاں اس سے مراد فلسطین ہے۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: .

---

(1) 203/11 - 204. (2) تفسیر بغوی 310/3. (3) 114/12. (4) تفسیر ابی اللیث 415/2، اور الوسیط 291/3، اور المحرر الوجیز 145/4. (5) اس سے پہلے (م) میں ہے: ولقد. (6) 14/ 381 - 383. (7) 4/ 335 - 336.

48 Surah Al-Mu'minun, Verse 50

Al-Ramlah (1), and it was narrated from the Prophet (2) ﷺ. Ibn Abbas, Ibn al-Musayyib, and Ibn Sallam said: Damascus (3). Ka'b and Qatadah said: Jerusalem (Bayt al-Maqdis). Ka'b said: It is the closest part of the earth to heaven by eighteen miles (4). He said: "I was extinct under a grave on a height, buffeted by south and north winds" (5). Ibn Zayd said: Egypt (6). Salim al-Aftas narrated from Sa'id ibn Jubayr {And We gave them shelter on high ground (rabwah)}: He said: An elevated part of the earth (7). {having a level surface (dhat qarar)} means: level, where one can settle (8). It was said: full of fruits, and because of the fruits, inhabitants settle there (9).

---

(1) Al-Wahidi mentioned his first saying in Al-Waseet 3/291, and the second was mentioned by Ibn Atiyah in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/145, and recorded by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/46, and Al-Tabari 17/53. (2) Recorded by Al-Tabari 17/53-54, and Al-Tabarani in Al-Awsat (6691) from the Hadith of Murrah al-Bahzi (may Allah be pleased with him). Al-Haythami said in Al-Majma' 7/72: It contains people I do not know. (3) Al-Nahhas mentioned the saying of Ibn Abbas in Ma'ani al-Qur'an 4/461, and Al-Wahidi in Al-Waseet 3/291. Abd al-Razzaq recorded the saying of Sa'id ibn al-Musayyib in his Tafsir 2/45, and Al-Tabari 17/45. Al-Baghawi mentioned the saying of Ibn Sallam in his Tafsir 3/310, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/476. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/145, Al-Waseet 3/291. Abd al-Razzaq recorded the saying of Ka'b and Qatadah in his Tafsir 2/45-46, and Al-Tabari 17/55. (5) Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wal-'Uyun 4/56, and Ibn Maymun in Muntaha al-Talab 8/350, attributing it to Imru' al-Qays al-Sakuni. In Muntaha al-Talab it appears as "wadatu hamidan" instead of "fakuntu hamidan". His saying "hamidan": hamid means death. "Al-rams": the grave. "Ta'awaruni": from their saying "the winds buffeted (ta'awarat) the remains of the house until they wore it away", meaning they persisted over it. It was also said: it means they took turns, blowing south once and north once. Lisan al-Arab (h-m-d), (r-m-s), and (a-w-r). (6) Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wal-'Uyun 4/56, Al-Baghawi in his Tafsir 3/310, Ibn Atiyah in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/145, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 5/476. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 4/462, and recorded by Ibn Asakir in Tarikh Dimashq 1/209, and similarly by Al-Tabari 17/57. (8) Al-Waseet 3/291, Tafsir al-Baghawi 3/310, and Zad al-Masir 5/475. (9) Recorded by Al-Tabari in his Tafsir 17/58 from Qatadah.

४८ सूरह अल-मुमिनून, आयत ५०

अर-रमल्लाह (१), और यह नबी ﷺ से वर्णित है (२)। इब्न अब्बास, इब्न अल-मुसय्यिब और इब्न सल्लम ने कहा: दमिश्क (३)। काब और कतादह ने कहा: बैत अल-मक़दिस (यरूशलेम)। काब ने कहा: यह अठारह मील की दूरी पर स्वर्ग के सबसे निकट की भूमि है (४)। उन्होंने कहा: 'मैं एक ऊंचाई पर कब्र के नीचे विलुप्त था, दक्षिण और उत्तर की हवाओं ने मुझे घेरा था' (५)। इब्न ज़ैद ने कहा: मिस्र (६)। सालिम अल-अफ़्तस ने सईद बिन जुबैर से रिवायत की [आयत के बारे में] {और हमने उन्हें एक ऊंचे स्थान (रबवाह) पर शरण दी}: उन्होंने कहा: भूमि का एक ऊंचा हिस्सा (७)। {सुदृढ़ आधार वाला (ज़ात क़रार)} का अर्थ है: समतल, जहाँ कोई बस सके(८)। कहा गया है: फलों से भरपूर, और फलों के कारण ही निवासी वहाँ बसते हैं (९)।

---

(१) अल-वाहिदी ने अपनी पहली बात अल-वसीत ३/२९१ में बताई है, और दूसरी इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१४५ में बताई है, और अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर २/४६ में और अल-तबरी ने ५३/१७ में इसे उद्धृत किया है। (२) इसे अल-तबरी ने ५३/१७ - ५४ में और अल-तबरानी ने अल-अवसत (६६९१) में मुर्राह अल-बहज़ी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने अल-मजमा ७/७२ में कहा: इसमें ऐसे लोग हैं जिन्हें मैं नहीं जानता। (३) इब्न अब्बास की बात को अन-नहास ने मानी अल-कुरआन ४/४६१ में और अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/२९१ में दर्ज किया है। अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर २/४५ में और अल-तबरी ने ४५/१७ में सईद बिन अल-मुसय्यिब की बात उद्धृत की है। अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर ३/३१० में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ५/४७६ में इब्न सल्लम की बात दर्ज की है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१४५, अल-वसीत ३/२९१। अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर २/४५ - ४६ में और अल-तबरी ने ५५/१७ में काब और कतादह की बात उद्धृत की है। (५) इसे अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-उयून ४/५६ में और इब्न मैमुन ने मुंतह अल-तलब ८/३५० में इम्रुल क़ैस अल-सुकुनी के नाम से उद्धृत किया है। मुंतह अल-तलब में "वदातु हमीदन" के बजाय "फकुंतु हमीदन" शब्द आए हैं। उनका कहना "हमीदन": हमीद का अर्थ मृत्यु है। "अर-रम्स": कब्र। "ता'आवरुनी": उनके कहने से कि "हवाओं ने घर के अवशेषों को तब तक झकझोरा (ता'आवरत) जब तक कि वे मिट नहीं गए", यानी वे उस पर बने रहे। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है कि वे बारी-बारी से चलती थीं, एक बार दक्षिण की और एक बार उत्तर की। लिसान अल-अरब (ह-म-द), (र-म-स), और (अ-व-र)। (६) इसे अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-उयून ४/५६ में, अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर ३/३१० में, इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ ४/१४५ में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ५/४७६ में उद्धृत किया है। (७) अन-नह़ास द्वारा मानी अल-कुरआन ४/४६२, और इब्न असीर द्वारा तारीख दमिश्क १/२०९ में, और इसी तरह अल-तब़री १७/५७ में उद्धृत। (८) अल-वसीत ३/२९१, तफ़सीर अल-बग़वी ३/३१०, और ज़ाद अल-मसीर ५/४७५। (९) अल-तब़री ने अपनी तफ़सीर ५८/१७ में कतादह से इसे उद्धृत किया है।

48 سورة المومنون، آیت 50

الرملہ (1)، اور یہ نبی ﷺ سے روایت ہے (2)۔ ابن عباس، ابن المسیب اور ابن سلام نے کہا: دمشق (3)۔ کعب اور قتادہ نے کہا: بیت المقدس۔ کعب نے کہا: یہ زمین کا آسمان سے قریب ترین حصہ ہے، اٹھارہ میل کے فاصلے پر (4)۔ انہوں نے کہا: "میں ایک بلندی پر قبر کے نیچے مردہ حالت میں تھا، جنوب اور شمال کی ہواؤں نے مجھے گھیر رکھا تھا" (5)۔ ابن زید نے کہا: مصر (6)۔ سالم الافطس نے سعید بن جبیر سے [آیت] {وآويناهما الى ربوة} (اور ہم نے ان دونوں کو ایک بلند جگہ پر پناہ دی) کے بارے میں روایت کیا: انہوں نے کہا: زمین کا اونچا حصہ (7)۔ {ذات قرار} یعنی: ہموار، جہاں ٹھہرا جا سکے (8)۔ کہا گیا: پھلوں والی، اور پھلوں کی وجہ سے ہی وہاں رہنے والے ٹھہرتے ہیں (9)۔

---

(1) الواحدی نے اپنی پہلی بات الوسیط 3/291 میں ذکر کی ہے، اور دوسری ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/145 میں، اور عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/46 میں اور الطبری نے 53/17 میں اسے روایت کیا ہے۔ (2) اسے الطبری نے 53/17-54 میں، اور الطبرانی نے الاوسط (6691) میں مرہ البہزی (رضی اللہ عنہ) کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے المجمع 7/72 میں کہا: اس میں وہ لوگ ہیں جنہیں میں نہیں جانتا۔ (3) النحاس نے معانی القرآن 4/461 میں اور الواحدی نے الوسیط 3/291 میں ابن عباس کا قول نقل کیا ہے۔ عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/45 میں اور الطبری نے 45/17 میں سعید بن المسیب کا قول روایت کیا ہے۔ البغوی نے اپنی تفسیر 3/310 میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 5/476 میں ابن سلام کا قول نقل کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/145، الوسیط 3/291، اور عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/45-46 میں اور الطبری نے 55/17 میں کعب اور قتادہ کا قول روایت کیا ہے۔ (5) الماوردی نے النکت والعیون 4/56 میں اور ابن

میمون نے منتہی الطلب 8/350 میں اسے امرء القیس السکونی کی طرف منسوب کیا ہے۔ منتہی الطلب میں "فکنت ہمیداً" کی جگہ "واضتُ ہمیداً" کے الفاظ ہیں۔ ان کا قول "ہمیداً": ہمید کا مطلب موت ہے۔ "الرّمس": قبر۔ "تعاورنی": ان کے اس قول سے کہ "ہواؤں نے گھر کے نشانات کو اس وقت تک جھنجھوڑا (تعاورت) یہاں تک کہ وہ مٹ گئے"، یعنی وہ اس پر مسلسل چلتی رہیں۔ یہ بھی کہا گیا: یعنی وہ باری باری چلتی تھیں، کبھی جنوب کی اور کبھی شمال کی۔ لسان العرب (ہ م د)، (ر م س) اور (ع و ر)۔ (6) الماوردی نے النکت والعیون 4/56 میں، البغوی نے اپنی تفسیر 3/310 میں، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/145 میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 5/476 میں اسے ذکر کیا ہے۔ (7) النحاس کی معانی القرآن 4/462، اور ابن عساکر کی تاریخ دمشق 1/209 میں، اور اسی طرح الطبری 17/57 میں۔ (8) الوسیط 3/291، تفسیر البغوی 3/310، اور زاد المسیر 5/475۔ (9) الطبری نے اپنی تفسیر 58/17 میں قتادہ سے اسے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 50 - 51 49

{and flowing springs}: running water visible to the eyes. It is said: "ma'een" and "mu'un", just as "ragheef" (loaf) and "rughuf" (loaves) are said; as stated by Ali ibn Sulayman (1). Al-Zajjaj said: It is the water flowing in springs (2). According to this, the "meem" is extra, like its addition in "mabee'" (sold item). Similarly, the "meem" is extra according to those who say: it is water seen with the eye. It was also said: it is of the pattern "fa'eel" in the sense of "maf'ool" (passive participle). Ali ibn Sulayman said: It is said: "ma'ana al-maa'" (the water flowed): if it ran [and became abundant], so it is "ma'een" and "mam'oon" (3). Ibn al-A'rabi said: "ma'ana al-maa' yam'unu ma'oonan": if it ran and became easy, and "am'ana" (it flowed far) also, and "am'antuhu" (I made it flow), and "miyah mu'nan" (flowing waters) (4).

The Almighty's saying: {O Messengers, eat of the good things and work righteousness; indeed, I am Knowing of what you do. 51}

In this are three matters: First: In (5) the Sahih on the authority of Abu Hurayrah, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: “O people, Allah is Pure and accepts only what is pure. Allah has commanded the believers with what He commanded the messengers, for He said: {O Messengers, eat of the good things and work righteousness; indeed, I am Knowing of what you do.} And He, the Almighty, said: {O you who have believed, eat from the good things which We have provided for you} [Al-Baqarah: 172]. Then he mentioned the man who undertakes a long journey, dishevelled and dusty, raising his hands to the sky saying, 'O Lord, O Lord,' while his food is unlawful, his drink is unlawful, his clothing is unlawful, and he was nourished with what is unlawful; so how can his prayer be answered?” (6).

Second: Some scholars said: The address in this verse is to the Prophet ﷺ, and that He placed him in the position of...

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/464. (2) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/15, and the author quoted it via al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 4/464. (3) In (m): ma'yoon, and the word was not improved in (d), and what is confirmed is from (kh), (z), and (zha), which matches what is in Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/464, and the speech and what is between brackets is from it. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/465, and Tahdhib al-Lughah 16/3, and in al-Qamus: al-Mu'nan with damma: water channels in the valley. (5) In (m), (d), and (kh): narrated, and it was omitted from (z), and what is confirmed is from (zha). (6) Sahih Muslim (1015), and previously 21/3.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 50 - 51 49

{और बहते झरने}: बहता हुआ पानी जो आँखों को दिखाई दे। कहा जाता है: "मईन" (Ma'een) और "मु'उन" (Mu'un), जैसे "रग़ीफ़" (Ragheef) और "रग़ुफ़" (Rughuf) कहा जाता है; यह अली इब्न सुलेमान (1) ने कहा है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह झरनों में बहने वाला पानी है (2)। इस आधार पर "मीम" (Meem) अतिरिक्त है, जैसे "मबी" (Mabee') में इसकी वृद्धि है। इसी प्रकार "मीम" उन लोगों के अनुसार अतिरिक्त है जो कहते हैं: यह वह पानी है जो आँख से देखा जाता है। यह भी कहा गया है: यह "मफ़'ऊल" (Maf'ool) के अर्थ में "फ़'ईल" (Fa'eel) के रूप में है। अली इब्न सुलेमान ने कहा: कहा जाता है: "म'अना अल-मा" (Ma'ana al-maa') यानी जब पानी बहे [और अधिक हो जाए], तो वह "मईन" और "मम'ऊन" है (3)। इब्न अल-अ'राबी ने कहा: "म'अना अल-मा यम'उनु म'ऊनन": जब पानी बहे और आसान हो जाए, और "अम'अना" (Am'ana) भी, और "अम'अनतुहु" (Am'antuhu), और "मियाह मु'नान" (Miyah Mu'nan - बहता पानी) (4)।

अल्लाह ताला का फरमान है: {ऐ रसूलो! पाकीज़ा चीज़ें खाओ और नेक अमल करो; बेशक मैं तुम्हारे कामों को खूब जानने वाला हूँ। 51}

इसमें तीन विषय हैं: पहला: (5) सहीह हदीस में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "ऐ लोगों! अल्लाह पाकीज़ा है और वह सिर्फ पाकीज़ा ही स्वीकार करता है। अल्लाह ने मोमिनों को वही हुक्म दिया है जो उसने रसूलो को दिया था, उसने फरमाया: {ऐ रसूलो! पाकीज़ा चीज़ें खाओ और नेक अमल करो; बेशक मैं तुम्हारे कामों को खूब जानने वाला हूँ।} और अल्लाह ताला ने फरमाया: {ऐ ईमान वालो! उन पाकीज़ा चीज़ों में से खाओ जो हमने तुम्हें दी हैं} [अल-बक़रह: 172]। फिर उन्होंने एक ऐसे आदमी का जिक्र किया जो लंबी यात्रा करता है, उसके बाल बिखरे हुए हैं और वह धूल से भरा हुआ है, वह अपने हाथ आसमान की तरफ उठाता है और कहता है, 'ऐ रब्ब, ऐ रब्ब,' जबकि उसका खाना हराम है, उसका पीना हराम है, उसका पहनावा हराम है और उसकी परवरिश हराम माल से हुई है; तो उसकी दुआ कैसे कबूल हो सकती है?" (6)।

दूसरा: कुछ विद्वानों ने कहा: इस आयत में संबोधन नबी ﷺ के लिए है, और यह कि अल्लाह ने उन्हें... के स्थान पर रखा है।

(1) मआनी अल-कुरान, अन-नहहास 4/464। (2) मआनी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज 4/15, और लेखक ने इसे अन-नहहास के माध्यम से मआनी अल-कुरान 4/464 में उद्धृत किया है। (3) (m) में:

'म'यून', और (d) में शब्द स्पष्ट नहीं था, और जो प्रमाणित है वह (kh), (z) और (zha) से है, जो अन-नहहास की मआनी अल-कुरान 4/464 के अनुरूप है और ब्रैकेट के बीच का पाठ वहीं से है। (4) मआनी अल-कुरान, अन-नहहास 4/465, और तहज़ीब अल-लुग़ह 16/3, और अल-क़ामूस में: 'मु'नान' (पेश के साथ): घाटी में पानी के बहाव के रास्ते। (5) (m), (d) और (kh) में: 'रिवायत है', और (z) से हटा दिया गया है, और (zha) से प्रमाणित है। (6) सहीह मुस्लिम (1015), और पहले 21/3।

سورہ المومنون: آیت ۵۰ - ۵۱ ۴۹

﴿وَمَعِينٍ﴾: آنکھوں کے لیے ظاہر بہتا پانی۔ کہا جاتا ہے: مَعِین اور مُعُن، جیسے کہا جاتا ہے: رغیف اور رُغُف؛ یہ علی بن سلیمان (۱) نے کہا ہے۔ اور الزجاج نے کہا: یہ وہ پانی ہے جو چشموں میں بہتا ہے (۲)۔ اس بنا پر 'میم' زائد ہے جیسے 'مَبِیع' میں اس کی زیادتی ہے۔ اسی طرح 'میم' ان لوگوں کے قول میں بھی زائد ہے جو کہتے ہیں کہ: یہ وہ پانی ہے جسے آنکھ سے دیکھا جائے۔ اور کہا گیا کہ: یہ فعیل کے وزن پر مفعول کے معنی میں ہے۔ علی بن سلیمان نے کہا: کہا جاتا ہے: مَعَنَ الماء: جب پانی بہے [اور کثرت سے ہو]، تو وہ مَعِین اور مَمْعُون ہے (۳)۔ ابن الاعرابی نے کہا: مَعَنَ الماء یَمْعُن مَعُوناً: جب پانی بہے اور سہل ہو جائے، اور اَمْعَنَ بھی اور اَمْعَنْتُہ، اور میاہ مُعْنَان (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلرُّسُلُ كُلُواْ مِنَ ٱلطَّيِّبَٰتِ وَٱعْمَلُواْ صَٰلِحًاۖ إِنِّى بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ ٥١﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: (۵) صحیح (مسلم) میں ابوہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اے لوگو، بیشک اللہ پاک ہے اور وہ صرف پاکیزہ چیز ہی قبول کرتا ہے، اور بیشک اللہ نے مومنوں کو وہی حکم دیا ہے جو اس نے رسولوں کو دیا تھا، چنانچہ فرمایا: ﴿اے رسولوں! تم پاکیزہ چیزیں کھاؤ اور نیک عمل کرو، بے شک جو عمل تم کرتے ہو میں اسے خوب جاننے والا ہوں﴾، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اے ایمان والو! ان پاکیزہ چیزوں میں سے کھاؤ جو ہم نے تمہیں دی ہیں﴾ [البقرہ: ۱۷۲]، پھر آپ ﷺ نے اس شخص کا ذکر کیا جو لمبا سفر کرتا ہے، پراگندہ حال اور غبار آلود ہے، اپنے ہاتھ آسمان کی طرف پھیلا کر کہتا ہے: اے میرے رب! اے میرے رب! حالانکہ اس کا کھانا حرام ہے، اس کا پینا حرام ہے، اس کا لباس حرام ہے اور اس کی پرورش حرام سے ہوئی ہے، تو ایسے کی دعا کیسے قبول ہو سکتی ہے!» (۶)۔

دوسرا: بعض علماء نے کہا: اس آیت میں خطاب نبی ﷺ سے ہے، اور یہ کہ آپ کو مقام ... پر فائز کیا۔

(١) معانی القرآن للنحاس ۴/ ۴۶۴۔ (٢) معانی القرآن للزجاج ۴/ ١٥، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے معانی القرآن ۴/ ۴۶۴ میں نقل کیا ہے۔ (٣) (م) میں: معیون، اور (د) میں لفظ کی تصحیح نہیں کی گئی، اور (خ)، (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے اور یہی نحاس کی معانی القرآن ۴/ ۴۶۴ کے موافق ہے، اور کلام اور جو کچھ قوسین میں ہے اسی سے ہے۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۴/ ۴۶۵، اور تہذیب اللغۃ ١٦/٣، اور القاموس میں ہے: المُعْنَان (میم پر پیش کے ساتھ): وادی میں پانی کے بہاؤ کے راستے۔ (۵) (م)، (د) اور (خ) میں ہے: 'روی' (روایت ہے)، اور (ز) سے ساقط ہے، اور (ظ) سے ثابت ہے۔ (۶) صحیح مسلم (١٠١٥)، اور سلف ٢١/٣۔

Surah Al-Mu'minun, Verse 51 50

...the Messengers, as He said: "Those to whom the people said" [Al Imran: 173], meaning: Nu'aym bin Mas'ud (1).

Al-Zajjaj said: This is an address to the Prophet ﷺ, and the plural indicates that all the Messengers were ordered as such, i.e., "Eat from the lawful (halal)" (2).

Al-Tabari said: The address is to Jesus (peace be upon him). It is narrated that he used to eat from the spinning of his mother (3). What is famous about him is that he used to eat from the wild herbs of the wilderness (4). The reason for addressing Jesus is what we mentioned about its intended honor for Muhammad ﷺ.

It was said: This statement was addressed to every prophet; because this is the way they should be upon. So the meaning is: and We said: O Messengers, eat of the good things; as you say to a merchant: O merchants, you should avoid interest, for you are addressing him in meaning. This is coupled with the fact that this statement is suitable for all of his kind, for they were never addressed together, may the blessings of God be upon them all, but rather each one was addressed in his time (5). Al-Farra' said: It is as you say to a single man: "Stop your harm from us" (6).

Thirdly: God Almighty treated the Prophets and the believers equally in the address regarding the obligation of eating what is lawful and avoiding what is forbidden, then included everyone in the threat contained in the Almighty's saying: "Indeed, I am [Knowing] of what you do...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/146. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/15, and the author quoted him through Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 4/465. (3) Tafsir al-Tabari 17/59, attributed to Amr bin Sharhabil, and quoted by the author through Ibn Atiyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/146, and Salaf 10/161. (4) Ibn al-Mubarak narrated in Al-Zuhd (562) from the narration of Abu Salih from Abu Huraira, who said: Jesus son of Mary used to say to his companions: "... Eat from the wild herbs of the wilderness." And Ibn Abi Shaybah also narrated it in 13/193 from Abu Salih, elevating it to Jesus son of Mary, similarly. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/146. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/237.

सूरह अल-मुमिनून, आयत 51 50

...पैगंबरों, जैसा कि उसने कहा: "वे जिनसे लोगों ने कहा" [अल इमरान: 173], जिसका अर्थ है: नुअयम बिन मसूद (1)।

अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह पैगंबर ﷺ को संबोधित है, और बहुवचन यह दर्शाता है कि सभी पैगंबरों को ऐसा ही आदेश दिया गया था, अर्थात: हलाल चीज़ों में से खाओ (2)।

अल-तबरी ने कहा: संबोधन ईसा (ईसा मसीह) के लिए है। यह वर्णित है कि वह अपनी माँ की कताई (की कमाई) से खाते थे (3)। उनके बारे में प्रसिद्ध यह है कि वह जंगल की जड़ी-बूटियाँ खाते थे (4)। ईसा को संबोधित करने का कारण वही है जो हमने मुहम्मद ﷺ के सम्मान के उद्देश्य से उल्लेख किया था।

कहा गया है: यह कथन प्रत्येक नबी को संबोधित किया गया था; क्योंकि यही वह तरीका है जिस पर उन्हें होना चाहिए। तो अर्थ यह है: और हमने कहा: हे रसूलों (पैगंबरों), अच्छी चीज़ों में से खाओ; जैसे आप एक व्यापारी से कहते हैं: हे व्यापारियों, आपको ब्याज से बचना चाहिए, क्योंकि आप उसे अर्थ में संबोधित कर रहे हैं। इसके साथ ही यह तथ्य भी जुड़ा है कि यह कथन उसकी पूरी जाति के लिए उपयुक्त है, क्योंकि उन्हें कभी भी एक साथ संबोधित नहीं किया गया था, उन सभी पर ईश्वर का आशीर्वाद हो, बल्कि प्रत्येक को उनके समय में संबोधित किया गया था (5)। अल-फर्रा ने कहा: यह वैसा ही है जैसे आप एक अकेले आदमी से कहते हैं: "हमें अपना नुकसान पहुँचाना बंद करो" (6)।

तीसरा: अल्लाह तआला ने नबियों और ईमान वालों को हलाल खाने और हराम से बचने के दायित्व के संबंध में संबोधन में समान रखा, फिर अल्लाह के इस कथन में निहित चेतावनी में सभी को शामिल किया: "निश्चय ही मैं जो कुछ तुम करते हो उसे जानने वाला हूँ...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/146। (2) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 4/15, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से मा'नी अल-कुरान 4/465 में उद्धृत किया है। (3) तफ़सीर अल-तबरी 17/59, अम्र बिन शरहबिल के लिए जिम्मेदार, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/146 में इब्न अतियाह के माध्यम से और सलफ़ 10/161 में लेखक द्वारा उद्धृत। (4) इब्न अल-मुबारक ने अल-जुहद (562) में अबू सालेह के अबू हुरैरा के वर्णन से उद्धृत किया, जिन्होंने कहा: मरियम के पुत्र ईसा अपने साथियों से कहा करते थे: "...जंगल की जड़ी-बूटियों में से खाओ।" इब्न अबी शयबा ने भी इसे

13/193 में अबू सालेह से उद्धृत किया, इसे इसी तरह मरियम के पुत्र ईसा तक पहुँचाया। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/146। (6) अल-फर्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/237।

سورہ المؤمنون، آیت 51 50

رسولوں کو، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: "وہ لوگ جن سے لوگوں نے کہا" [آل عمران: 173]، یعنی: نعیم بن مسعود (1)۔

زجاج نے کہا: یہ نبی ﷺ سے خطاب ہے، اور جمع اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ تمام رسولوں کو ایسا ہی حکم دیا گیا تھا، یعنی: حلال میں سے کھاؤ (2)۔

طبری نے کہا: یہ خطاب عیسیٰ علیہ السلام سے ہے، روایت ہے کہ وہ اپنی والدہ کے کاتے ہوئے (سوت کی کمائی) سے کھاتے تھے (3)۔ اور ان کے بارے میں مشہور یہ ہے کہ وہ جنگل کی نباتات کھاتے تھے (4)۔ عیسیٰ علیہ السلام سے خطاب کی وجہ وہ ہے جو ہم نے محمد ﷺ کی تشریف و تکریم کے حوالے سے ذکر کی ہے۔

اور کہا گیا: یہ بات ہر نبی سے کہی گئی؛ کیونکہ یہ ان کا وہ طریقہ ہے جس پر انہیں ہونا چاہیے۔ تو معنی یہ ہوگا: اور ہم نے کہا: اے رسولو، پاکیزہ چیزوں میں سے کھاؤ؛ جیسا کہ آپ کسی تاجر سے کہتے ہیں: اے تاجروں، تمہیں سود سے بچنا چاہیے، پس تم معنی کے لحاظ سے اسے مخاطب کر رہے ہوتے ہو۔ اس کے ساتھ یہ بات بھی ملی ہوئی ہے کہ یہ قول اس کی پوری صنف کے لیے موزوں ہے، کیونکہ وہ کبھی بھی اکٹھے مخاطب نہیں کیے گئے، اللہ کی رحمتیں ان سب پر ہوں، بلکہ ہر ایک کو اس کے اپنے زمانے میں مخاطب کیا گیا (5)۔ فراء نے کہا: یہ ایسا ہی ہے جیسے تم ایک آدمی سے کہو: "ہم سے اپنی اذیت روک لو" (6)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ نے نبیوں اور مومنوں کو حلال کھانے اور حرام سے بچنے کے وجوب کے خطاب میں برابر رکھا، پھر سب کو اس وعید میں شامل کیا جو اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: "بے شک میں جو کچھ تم کرتے ہو اس سے باخبر ہوں...

---

(1) المحرر الوجیز 4 / 146۔ (2) معانی القرآن للزجاج 4 / 15، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے معانی القرآن 4 / 465 میں نقل کیا ہے۔ (3) تفسیر الطبری 17 / 59، اور اسے عمرو بن شرحبیل کی طرف منسوب کیا، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 4 / 146 میں نقل کیا، اور سلف 10 / 161۔ (4) ابن المبارک نے الزہد (562) میں ابوصالح کی روایت سے ابوہریرہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: عیسیٰ ابن مریم اپنے ساتھیوں سے کہتے تھے: "...جنگل کی نباتات میں سے کھاؤ۔" اور اسے ابن ابی شیبہ نے بھی 13 / 193 میں ابوصالح سے روایت کیا جو اسے عیسیٰ ابن مریم تک مرفوع کرتے ہیں، اسی طرح۔ (5) المحرر الوجیز 4 / 146۔ (6) معانی القرآن للفراء 2 / 237۔

51

Surah Al-Mu'minun: Verses 51 - 54

[He is] All-Knowing." May Allah's prayers be upon His messengers and prophets. If this was with them, then what would all people think of themselves?! (1).

The discussion regarding "wholesome things" (Tayyibat) and "provision" (Rizq) has already passed in more than one place (2), and praise be to Allah.

In his statement (peace and blessings be upon him): "He stretches out his hands" is evidence for the legality of stretching out the hands towards the sky when supplicating. The disagreement on this and the discussion about it has already passed, and praise be to Allah (3).

And his statement (peace and blessings be upon him): "How can he be answered for that!" is by way of considering it unlikely, meaning: he is not worthy of having his supplication answered, but it is possible that Allah answers him out of favor, kindness, and generosity (4).

Allah Almighty's saying: ﴿And indeed this, your religion, is one religion, and I am your Lord, so fear Me (52). But they cut off their affair between them into portions, each party rejoicing in what they have (53). So leave them in their confusion for a time (54).﴾

In it are four issues:

The first: Allah Almighty's saying: ﴿And indeed this, your religion, is one religion.﴾ The meaning: This which has been mentioned previously is your religion and your creed, so adhere to it (5). And "Ummah" here means "Din" (religion); its various meanings have already been mentioned (6), and from it is Allah Almighty's saying: ﴿Indeed, we found our ancestors following a religion (Ummah)﴾ [Az-Zukhruf: 22], meaning: following a religion. And An-Nabighah said:

I swore and left no doubt for yourself And does a person of religion (Ummah) sin while being obedient? (7)

The second: It was recited: "Wa inna hadhihi" with a kasra on the hamza of "inna" as a break, and with a fatha and shadda on the nun (8). He said...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/146. (2) 1/272, 9/207-208. (3) 9/245-247. (4) Al-Mufhim 3/60. (5) In (Kh) and (Z): So stick to it. (6) 2/397, and Al-Anbiya, verse (92). (7) Previously

5/260. (8) Assim, Hamzah, and Al-Kisa'i recited with a kasra on the hamza of "inna" and a shadda on it. Nafi' and Abu Amr recited with a fatha and shadda. Ibn Amir recited with a fatha on the hamza and a lightened nun (without shadda). As-Sab'ah p. 446, and At-Taisir p. 159.

51

सूरा अल-मुमिनून: आयतें 51 - 54

[वह] सर्वज्ञ है।" अल्लाह का दरूद उसके रसूलों और नबियों पर हो। और अगर यह उनके साथ था, तो फिर सभी लोग अपने बारे में क्या सोचेंगे?! (1)।

'तय्यिबात' (पवित्र चीज़ें) और 'रिज़्क़' (आजीविका) के बारे में चर्चा पहले भी एक से अधिक स्थानों पर हो चुकी है (2), और अल्लाह का शुक्र है।

और उनके(सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) इस कथन में कि: "वह अपने हाथ फैलाता है", दुआ के समय आसमान की ओर हाथ फैलाने की वैधता का प्रमाण है। इस बारे में मतभेद और चर्चा पहले हो चुकी है, और अल्लाह का शुक्र है (3)।

और उनके(सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) इस कथन में: "फिर उसके लिए दुआ कैसे स्वीकार की जा सकती है!" यह असंभवता के अर्थ में है, अर्थात: वह अपनी दुआ की स्वीकृति के योग्य नहीं है, लेकिन संभव है कि अल्लाह अनुग्रह, दया और उदारता के कारण उसकी दुआ स्वीकार कर ले (4)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿और निश्चित रूप से यह, तुम्हारा धर्म, एक ही धर्म है, और मैं तुम्हारा रब हूँ, अतः मुझ से डरो (52)। फिर उन्होंने अपने मामले को आपस में टुकड़ों में बाँट लिया, प्रत्येक दल उसी पर खुश है जो उनके पास है (53)। अतः उन्हें एक समय तक उनकी भ्रम की स्थिति में छोड़ दो (54)।﴾

इसमें चार मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿और निश्चित रूप से यह, तुम्हारा धर्म, एक ही धर्म है।﴾ अर्थ: यह जिसका पहले उल्लेख किया गया है, वह तुम्हारा धर्म और तुम्हारा पंथ है, अतः इसे अपनाए रखो (5)। और यहाँ 'उम्मत' का अर्थ 'दीन' (धर्म) है; इसके अर्थ पहले बताए जा चुके हैं (6), और इसी से अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿वास्तव में, हमने अपने पूर्वजों को एक मार्ग (उम्मत) पर पाया﴾ [अज़-ज़ुख़्रूफ: 22], अर्थात: एक धर्म पर। और नबीगा ने कहा:

मैंने शपथ ली और आपके मन में कोई संदेह नहीं रहने दिया और क्या कोई धर्म वाला व्यक्ति आज्ञाकारी रहते हुए पाप करता है? (7)

दूसरा: इसे "व इन्ना हाज़िही" पढ़ा गया है, जिसमें "इन्ना" के हमज़ा पर कसरा है, और फतह तथा नून पर शद्दा के साथ भी (8)। उन्होंने कहा...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/146। (2) 1/272, 9/207-208। (3) 9/245-247। (4) अल-मुफहिम 3/60। (5) (ख़) और (ज़) में: तो इसे थामे रखो। (6) 2/397, और अल-अंबिया, आयत (92)। (7) पूर्व 5/260। (8) आसिम, हमज़ाह और अल-किसाई ने "इन्ना" के हमज़ा पर कसरा और शद्दा के साथ पढ़ा। नाफी और अबू अम्र ने फतह और शद्दा के साथ पढ़ा। इब्न आमिर ने हमज़ा पर फतह और नून को हल्का करके पढ़ा। अस-सबा पृ. 446, और अत-तयसीर पृ. 159।

51

سورة المومنون: آیات 51 - 54

[وہ] سب کچھ جاننے والا ہے۔" اللہ تعالیٰ کے درود ہوں اس کے رسولوں اور انبیاء پر۔ اور جب یہ ان کے ساتھ تھا؛ تو پھر تمام لوگ اپنے بارے میں کیا گمان کریں گے؟! (1)۔

اور طیبات اور رزق کے بارے میں کلام ایک سے زائد مقام پر گزر چکا ہے (2)، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول میں کہ: "وہ اپنے ہاتھ پھیلاتا ہے" دعا کے وقت آسمان کی طرف ہاتھ پھیلانے کی مشروعیت کی دلیل ہے، اور اس میں اختلاف اور کلام پہلے گزر چکا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں (3)۔

اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول: "تو اس کی دعا کیسے قبول کی جائے گی!" یہ بعید ہونے کے طور پر ہے، یعنی: وہ اپنی دعا کی قبولیت کا اہل نہیں ہے، لیکن جائز ہے کہ اللہ تعالیٰ فضل، لطف اور کرم کے طور پر اس کی دعا قبول فرما لے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِنَّ هَٰذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَٰحِدَةً وَأَنَا۠ رَبُّكُمْ فَٱتَّقُونِ (٥٢) فَتَقَطَّعُوٓا۟ أَمْرَهُم بَيْنَهُمْ زُبُرًا ۖ كُلُّ حِزْبٍۭ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ (٥٣) فَذَرْهُمْ فِى غَمْرَتِهِمْ حَتَّىٰ حِينٍ (٥٤)﴾

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِنَّ هَٰذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً﴾ معنی: یہ جس کا ذکر پہلے گزر چکا ہے وہی تمہارا دین اور تمہاری ملت ہے، پس اسے لازم پکڑو (5)۔ اور یہاں "امت" سے مراد "دین" ہے؛

اور اس کے معانی پہلے گزر چکے ہیں (6)، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿إِنَّا وَجَدْنَا ءَابَآءَنَا عَلَىٰٓ أُمَّةٍ﴾ [الزخرف: 22]، یعنی: ایک دین پر۔ اور نابغہ نے کہا:

میں نے قسم کھائی اور تمہارے دل میں کوئی شک نہیں رہنے دیا اور کیا کوئی دین والا گناہ کرتا ہے حالانکہ وہ فرمانبردار ہے (7)

دوسرا: پڑھا گیا: "وإِنَّ هذه" ان کے کسرہ کے ساتھ استیناف (قطع) پر، اور اس کے فتحہ اور نون کی تشدید کے ساتھ (8)۔ کہا...

(1) المحرر الوجيز 146/4۔ (2) 272/1 ، 207/9 - 208۔ (3) 245/9 - 247۔ (4) المفهم 60/3۔ (5) (خ) اور (ظ) میں ہے: پس اسے لازم پکڑو۔ (6) 397/2، اور سورۃ الانبیاء، آیت (92)۔ (7) سلف 260/5۔ (8) عاصم، حمزہ اور کسائی نے "انّ" کے ہمزہ کے کسرہ اور اس کی تشدید کے ساتھ پڑھا، اور نافع اور ابو عمرو نے اس کے فتحہ اور تشدید کے ساتھ پڑھا، اور ابن عامر نے ہمزہ کے فتحہ اور نون کی تخفیف کے ساتھ پڑھا۔ السبعۃ ص 446، اور التیسیر ص 159۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 52 - 54 52

Al-Khalil: It is in the accusative case (Nasb) because the preposition (Khafid) has been removed (1), meaning: I know that this is your religion which I commanded you to believe in. Al-Farra' said (2): "Annah" (that) is related to a hidden verb, its estimation is: and know that this is your nation. And according to Sibawayh, it is related to His saying: {So fear Me}, and the estimation is: So fear Me; because your nation is one. This is like the saying of the Almighty: {And that the mosques belong to Allah, so do not call upon anyone with Allah} [Al-Jinn: 18], meaning: because the mosques belong to Allah, do not call upon anyone else with Him, and like His saying: {For the familiarity of Quraysh} [Quraysh: 1], meaning: let them worship the Lord of this House for the familiarity of Quraysh (3).

Third: This verse strengthens the point that the saying of the Almighty: {O Messengers!} [Al-Mu'minun: 51] is an address to all of them, and that it is on the assumption of their presence, and if {O Messengers!} is estimated as an address to Muhammad ﷺ, the connection of this verse and the connection of His saying: "But they split" would be weak. As for His saying: {And indeed this nation of yours is one nation, and I am your Lord, so fear Me}, even if it was said to the prophets, their nations are included in it in meaning (4); so the connection of {But they tore their affair among themselves into sects} is good after that. Meaning: they split, referring to the nations, i.e., they made their religion into many religions after they were commanded to unite (5). Then the Almighty mentioned that each of them is pleased with their own opinion and misguidance, and this is the ultimate misguidance (6).

Fourth: This verse relates to his ﷺ saying: "Indeed, those before you from the People of the Book split into seventy-two sects, and this nation will split into seventy-three, seventy-two in the fire, and one in Paradise, and it is the Jama'ah" (the main body). Hadith. Recorded by Abu Dawood (7), and narrated by...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/146, and see Al-Kitab 3/126 - 127. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/237, and the author quoted it from him via Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/146. (3) Al-Kitab 3/127, and see Al-Hujjah 5/297, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/146. (4) In (Zh): Even if it wasn't said to the prophets, for they are included in it in meaning, and what is established is from (Kh) and (M) which is consistent with what is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/146 and the words are from it. (5) See Tafsir Abi al-Layth 2/415. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/146 - 147. (7) In his Sunan (4597) from the hadith of Mu'awiyah bin Abi Sufyan, and previously mentioned 2/223.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 52 - 54 52

अल-खलील: यह नसब (accusative) के स्थान पर है क्योंकि प्रीपोजिशन (khafid) हटा दिया गया है (1), अर्थात्: मैं जानता हूँ कि यही तुम्हारा वह धर्म है जिसका मैंने तुम्हें पालन करने का आदेश दिया था। अल-फ़र्रा (2) ने कहा: "अन्नः" (कि) एक छुपे हुए क्रिया (verb) से संबंधित है, जिसका अनुमान है: और जान लो कि यह तुम्हारी उम्मत (राष्ट्र) है। और सिबावैया के अनुसार, यह उनके इस कथन से संबंधित है: {तो मुझसे डरो}, और अनुमान है: तो मुझसे डरो; क्योंकि तुम्हारी उम्मत एक ही है। यह सर्वशक्तिमान के इस कथन की तरह है: {और यह कि मस्जिदें अल्लाह के लिए हैं, तो अल्लाह के साथ किसी और को न पुकारो} [अल-जिन्न: 18], अर्थात्: क्योंकि मस्जिदें अल्लाह के लिए हैं, तो उसके साथ किसी और को न पुकारो, और जैसे उनके इस कथन में है: {कुरैश के मेल-जोल के लिए} [कुरैश: 1], अर्थात्: तो उन्हें इस घर (काबा) के रब की इबादत करनी चाहिए ताकि कुरैश का मेल-जोल बना रहे (3)।

तीसरा: यह आयत इस बात को पुख्ता करती है कि सर्वशक्तिमान का यह कथन: {हे रसूलों!} [अल-मुमिनून: 51] उन सभी को संबोधित है, और यह कि यह उनकी उपस्थिति के अनुमान पर है, और यदि {हे रसूलों!} को मुहम्मद ﷺ के लिए संबोधन माना जाए, तो इस आयत का संबंध और उनके इस कथन का संबंध: "लेकिन वे बट गए" कमजोर हो जाएगा। जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: {और वास्तव में यह तुम्हारी उम्मत एक ही उम्मत है, और मैं तुम्हारा रब हूँ, तो मुझसे डरो}, भले ही यह पैगंबरों से कहा गया हो, लेकिन उनकी उम्मतें अर्थ (4) के रूप में इसमें शामिल हैं; इसलिए उसके बाद {लेकिन उन्होंने अपने मामले को आपस में टुकड़ों में बाँट लिया} का संबंध बेहतर है। यानी: वे अलग हो गए, जिसका अर्थ है उम्मतें, यानी: उन्होंने अपने धर्म को एकता का आदेश मिलने के बाद कई धर्मों में बदल दिया (5)। फिर सर्वशक्तिमान ने उल्लेख किया कि उनमें से हर एक अपनी राय और गुमराहियत पर खुश है, और यह गुमराहियत की पराकाष्ठा है (6)।

चौथा: यह आयत उनके ﷺ के इस कथन की ओर देखती है: "सुनो, तुमसे पहले के अहल-ए-किताब (किताब वाले) बहत्तर फिरकों में बंट गए थे, और यह उम्मत तिहत्तर फिरकों में बंट जाएगी, बहत्तर आग में होंगे, और एक जन्नत में होगा, और वह जमाअत है।" हदीस। इसे अबू दाऊद (7) ने उद्धृत किया है, और...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/146, और अल-किताब 3/126 - 127 देखें। (2) उनकी किताब मानी अल-कुरान 2/237 में, और लेखक ने इसे इब्न अतियाह के माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/146 में उनसे उद्धृत किया है। (3) अल-किताब 3/127, और अल-हुज्जाह 5/297 देखें, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/146। (4) (ज़) में: भले ही पैगंबरों से न कहा गया हो, वे अर्थ के रूप में इसमें शामिल हैं, और जो (ख़) और (म) से साबित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/146 के अनुरूप है और शब्द वहीं से हैं। (5) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/415 देखें। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/146 - 147। (7) अपनी सुनन (4597) में मुआविया बिन अबी सुफ़यान रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से, और पहले 2/223।

سورة المومنون: آیات 52 - 54 52

الخلیل: یہ محلِ نصب میں ہے کیونکہ حرفِ جر (خافض) حذف ہو گیا ہے(1)، یعنی: میں جانتا ہوں کہ یہ تمہارا وہی دین ہے جس پر ایمان لانے کا میں نے تمہیں حکم دیا تھا۔ اور الفراء(2) نے کہا: «أنَّ» ایک فعلِ مقدر (پوشیدہ فعل) سے متعلق ہے، جس کا مفہوم ہے: اور جان لو کہ یہ تمہاری امت ہے۔ اور سیبویہ کے نزدیک یہ ان کے اس قول سے متعلق ہے: ﴿فَاتَّقُونِ﴾ (پس مجھ سے ڈرو)، اور اس کا مفہوم ہے: پس مجھ سے ڈرو؛ اس لیے کہ تمہاری امت ایک ہی ہے۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا﴾ [الجن: 18]، یعنی: اس لیے کہ مسجدیں اللہ ہی کے لیے ہیں، لہٰذا اس کے ساتھ کسی اور کو نہ پکارو، اور جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ﴾ [قریش: 1]، یعنی: پس انہیں اس گھر (کعبہ) کے رب کی عبادت کرنی چاہیے تاکہ قریش کا مانوس ہونا برقرار رہے(3)۔

تیسری بات: یہ آیت اس بات کی تائید کرتی ہے کہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَأَيُّهَا الرُّسُلُ﴾ [المومنون: 51] درحقیقت ان تمام رسولوں کو خطاب ہے، اور یہ ان کی موجودگی کے فرض پر مبنی ہے، اور اگر ﴿يَأَيُّهَا الرُّسُلُ﴾ کو محمد ﷺ کے لیے خطاب مانا جائے، تو اس آیت اور اللہ کے قول "فتقطعوا" (پھر وہ بٹ گئے) کا جوڑ کمزور پڑ جاتا ہے۔ رہا اللہ کا یہ قول: ﴿وَأَنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ﴾ (اور بے شک تمہاری یہ امت ایک ہی امت ہے اور میں تمہارا رب ہوں پس مجھ سے ڈرو)، اگرچہ یہ انبیاء سے کہا گیا ہے، لیکن ان کی امتیں معنی کے لحاظ سے اس میں شامل ہیں(4)؛ چنانچہ اس کے بعد ﴿فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا﴾ (پھر انہوں نے اپنے معاملے کو آپس میں ٹکڑے ٹکڑے کر لیا) کا اتصال درست ہو جاتا ہے۔ یعنی: وہ الگ الگ ہو گئے، مراد امتیں ہیں، یعنی: اتحاد کا حکم ملنے کے بعد انہوں نے اپنے دین کے کئی دین بنا لیے(5)۔ پھر اللہ تعالیٰ نے

ذکر فرمایا کہ ان میں سے ہر ایک اپنی رائے اور گمراہی پر خوش ہے، اور یہ انتہائی گمراہی ہے(6)۔

چوتھی بات: یہ آیت نبی کریم ﷺ کے اس قول کی عکاسی کرتی ہے: "خبردار! تم سے پہلے کے اہل کتاب بہتر (72) فرقوں میں بٹ گئے تھے، اور یہ امت تہتر (73) فرقوں میں بٹ جائے گی، بہتر آگ میں ہوں گے، اور ایک جنت میں ہو گا، اور وہ جماعت ہے"۔ حدیث۔ اسے ابو داؤد(7) نے روایت کیا ہے، اور...

(1) المحرر الوجیز 4/146، اور دیکھئے الکتاب 3/126 - 127۔ (2) ان کی کتاب معانی القرآن 2/237 میں، اور مصنف نے اسے ابن عطیہ کے واسطے سے المحرر الوجیز 4/146 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (3) الکتاب 3/127، اور دیکھئے الحجہ 5/297، اور المحرر الوجیز 4/146۔ (4) نسخہ (ظ) میں ہے: اور اگر انبیاء سے نہیں کہا گیا، تو وہ معنی کے لحاظ سے اس میں شامل ہیں، اور نسخہ (خ) اور (م) سے ثابت شدہ متن وہی ہے جو المحرر الوجیز 4/146 میں ہے اور کلام وہیں سے منقول ہے۔ (5) دیکھئے تفسیر ابی اللیث 2/415۔ (6) المحرر الوجیز 4/146 - 147۔ (7) اپنی سنن (4597) میں حضرت معاویہ بن ابی سفیان رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور اس کا پہلے ذکر ہو چکا ہے 2/223۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 52 - 54 53 At-Tirmidhi (1), and he added: They said: And who are they, O Messenger of Allah? He said: "What I and my companions are upon." It was narrated from the hadith of Abdullah bin Amr. This shows that the division warned against in the verse and the hadith is only regarding the fundamentals of religion and its principles; because they have been called 'religions' (milal), and he informed that adhering to anything from those religions necessitates entering the Fire. Such a thing is not said about secondary matters (furu'), for they do not necessitate the enumeration of religions nor the punishment of the Fire; Allah Almighty said: {To each among you We have prescribed a law and a clear way} [Al-Ma'idah: 48]. Allah's saying: {Zuburan} means books they have fabricated and misguidances they have composed; this was said by Ibn Zaid. And it was said: They divided the books, so one group followed the scrolls (Suhuf), another the Torah, another the Psalms (Zabur), and another the Gospel (Injil), then each group distorted and changed [the text]; this was said by Qatadah (2). And it was said: Each group took a book they believed in and disbelieved in anything else. And "Zuburan" with a damma on the 'ba', is the recitation of Nafi', the plural of Zabur (3). Al-A'mash and Abu Amr, with a differing opinion from him, recited "Zibaran" with a fatha on the 'ba' (4), meaning: pieces like pieces of iron; as in His saying: {Bring me blocks of iron} [Al-Kahf: 96]. {Every party} meaning: a group and a sect {rejoicing in what they have} meaning: in what (5) they have of religion {farihun} meaning: admiring it. This verse is an example for the Quraysh, addressing Muhammad ﷺ regarding them, connected to His saying: {So leave them in their confusion} meaning: leave those who are in the position of...

(1) Number (2641) and previously 5/242, and scholars have confirmed the authenticity of the hadith of division based on the totality of its narrations, paths, and supporting evidences. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/147, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/431, and it was narrated by al-Tabari 17/62 in brief. (3) And it is the recitation of the rest of the Seven [readers] as well. (4) Thus the author attributed this recitation to Abu Amr, following Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/147, while Al-Tabari 17/63 attributed it to the general readers of Sham, and Abu Amr ad-Dani in Jami' al-Bayan 2/303 attributed it to Ibn Amir ash-Shami, but with difference among the companions of Hisham, the narrator of Ibn Amir. Perhaps the attribution to Abu Amr is a mistake, and the correct one is: Ibn Amir, and Allah knows best. (5) The word: "bima" (with what), from (za).

सूरा अल-मुमिनून: आयतें 52 - 54 53 अल-तिर्मिज़ी (1), और उन्होंने जोड़ा: उन्होंने कहा: और वे कौन हैं, हे अल्लाह के रसूल? उन्होंने कहा: "जिस पर मैं और मेरे साथी हैं।" यह अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से उद्धृत है। यह दर्शाता है कि आयत और हदीस में जिस विभाजन के खिलाफ चेतावनी दी गई है, वह केवल धर्म के सिद्धांतों और उसके नियमों के बारे में है; क्योंकि उन्हें 'धर्म' (मिलल) कहा गया है, और उन्होंने बताया कि उन धर्मों में से किसी भी चीज़ का पालन करना आग में प्रवेश को अनिवार्य बनाता है। ऐसी बात गौण मामलों (फ़ुरू') के बारे में नहीं कही जाती, क्योंकि वे धर्मों की गणना या आग की सजा को अनिवार्य नहीं करते हैं; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तुममें से प्रत्येक के लिए हमने एक विधान और एक स्पष्ट मार्ग निर्धारित किया है} [अल-मैदाह: 48]। अल्लाह का कहना: {ज़ुबुरन} का अर्थ है वे किताबें जो उन्होंने गढ़ीं, और वे गुमराहियाँ जो उन्होंने बनाईं; यह इब्न ज़ैद ने कहा था। और यह कहा गया: उन्होंने किताबों को विभाजित किया, तो एक समूह ने सहिफों (स्क्रॉल) का पालन किया, दूसरे ने तौरात का, दूसरे ने ज़बूर (भजन) का, और दूसरे ने इंजील (सुसमाचार) का, फिर प्रत्येक समूह ने [पाठ को] विकृत और परिवर्तित कर दिया; यह कतादा (2) ने कहा था। और यह कहा गया: प्रत्येक समूह ने एक किताब ली जिसमें वे विश्वास करते थे और बाकी सब में अविश्वास किया। और "ज़ुबुरन" 'बा' पर दम्मा के साथ, नाफी की तिलावत है, ज़बूर का बहुवचन (3)। अल-अमश और अबू अम्र, उनसे एक अलग राय के साथ: "ज़िबरन" 'बा' पर फतह के साथ (4), अर्थात: लोहे के टुकड़ों की तरह टुकड़े; जैसा कि उनके कथन में है: {मेरे पास लोहे के टुकड़े लाओ} [अल-कहफ: 96]। {प्रत्येक दल} अर्थात: एक समूह और एक संप्रदाय {जो उनके पास है उसमें प्रसन्न है} अर्थात: उनके पास धर्म का जो (5) कुछ है {फ़रिहून} अर्थात: उस पर गर्व करने वाले। यह आयत कुरैश के लिए एक उदाहरण है, जो उनके बारे में मुहम्मद ﷺ को संबोधित करती है, जो उनके कथन से जुड़ी है: {तो उन्हें उनके भ्रम में छोड़ दें} अर्थात: उन्हें छोड़ दें जो उस स्थिति में हैं...

(1) संख्या (2641) और पहले 5/242, और विद्वानों ने इसके आख्यानों, मार्गों और सहायक प्रमाणों की समग्रता के आधार पर विभाजन की हदीस की प्रामाणिकता की पुष्टि की है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/147, और उनकी तफ़सीर 2/431 में मुजाहिद का कहना, और इसे अल-तबरी 17/62 ने संक्षेप में उद्धृत किया है। (3) और यह शेष सात [पाठकों] की तिलावत भी है। (4) इस प्रकार लेखक ने इस तिलावत को अबू अम्र को श्रेय दिया, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/147 में इब्न अतिय्या का अनुसरण करते हुए, जबकि अल-तबरी 17/63 ने इसे शाम के सामान्य पाठकों को श्रेय दिया, और

जामी अल-बयान 2/303 में अबू अम्र अद-दानी ने इसे इब्न आमिर अश-शामी को श्रेय दिया, लेकिन इब्न आमिर के वर्णनकर्ता हिशाम के साथियों के बीच मतभेद है। शायद अबू अम्र का श्रेय एक भ्रम है, और सही है: इब्न आमिर, और अल्लाह सबसे अच्छा जानता है। (5) शब्द: "बिम" (जिसके साथ), (ज़ा) से।

سورہ المومنون: آیات ۵۲ - ۵۴ ۵۳ ترمذی (۱)، اور اس نے اضافہ کیا: انہوں نے کہا: اور وہ کون ہیں اے اللہ کے رسول؟ آپ نے فرمایا: "جس پر میں اور میرے صحابہ ہیں۔" اسے عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے روایت کیا گیا ہے۔ یہ اس بات کی وضاحت کرتا ہے کہ آیت اور حدیث میں جس تفرقے سے ڈرایا گیا ہے وہ صرف دین کے اصولوں اور اس کے قواعد میں ہے؛ اس لیے کہ ان پر 'ملل' (ادیان) کا اطلاق کیا گیا ہے، اور آپ نے خبر دی کہ ان مذاہب میں سے کسی چیز پر قائم رہنا جہنم میں داخلے کا سبب ہے، اور ایسی بات فروعی مسائل میں نہیں کہی جاتی، کیونکہ وہ ادیان کی کثرت اور عذابِ نار کا باعث نہیں بنتے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {ہم نے تم میں سے ہر ایک کے لیے ایک دستور اور واضح راستہ مقرر کر دیا ہے} [المائدہ: ۴۸]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {زُبُرًا} یعنی ایسی کتابیں جو انہوں نے گھڑ لیں، اور ایسی گمراہیاں جنके وہ عادی ہو گئے؛ یہ ابن زید نے کہا۔ اور کہا گیا: انہوں نے کتابوں کو ٹکڑے ٹکڑے کر دیا، پس ایک گروہ نے صحیفوں کی پیروی کی، ایک گروہ نے تورات کی، ایک گروہ نے زبور کی اور ایک گروہ نے انجیل کی، پھر ہر ایک نے تحریف اور تبدیلی کر دی؛ یہ قتادہ (۲) نے کہا۔ اور کہا گیا: ہر گروہ نے ان میں سے ایک کتاب لے لی جس پر وہ ایمان لائے اور اس کے سوا باقی کا انکار کر دیا۔ اور "زُبُرًا" باء کے پیش (ضمہ) کے ساتھ، نافع کی قرأت ہے، جو زبور کی جمع ہے (۳)۔ اور الاعمش اور ابو عمرو نے، ان سے ایک مختلف روایت کے مطابق: "زِبَرًا" باء کے زبر (فتحہ) کے ساتھ (۴) پڑھا، یعنی: ٹکڑے جیسے لوہے کے ٹکڑے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: {میرے پاس لوہے کے تختے لاؤ} [الکہف: ۹۶]۔ {ہر گروہ} یعنی: ایک جماعت اور ملت {اسی پر جو ان کے پاس ہے} یعنی: ان کے پاس دین میں سے جو (۵) کچھ ہے {خوش ہے} یعنی: اس پر فخر کرنے والے ہیں۔ اور یہ آیت قریش کے لیے ایک مثال ہے، ان کے معاملے میں محمد ﷺ کو مخاطب کیا گیا ہے، جو اللہ کے

اس قول سے جڑا ہوا ہے {پس انہیں ان کی غفلت (نشے) میں چھوڑ دو} یعنی: ان لوگوں کو چھوڑ دو جو اس مقام پر ہیں...

(۱) نمبر (۲۶۴۱) اور پہلے ۵ / ۲۴۲، اور علماء نے تفرقہ کی حدیث کی صحت پر اس کی تمام روایات، طرق اور شواہد کے مجموعے کی بنا پر زور دیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۱۴۷، اور مجاہد کا اپنی تفسیر ۲ / ۴۳۱ میں قول، اور اسے طبری نے ۱۷ / ۶۲ پر مختصراً روایت کیا ہے۔ (۳) اور یہی باقی سات [قراء] کی قرأت بھی ہے۔ (۴) اسی طرح مصنف نے اس قرأت کی نسبت ابو عمرو کی طرف کی ہے، المحرر الوجیز ۴ / ۱۴۷ میں ابن عطیہ کی پیروی کرتے ہوئے، اور طبری نے ۱۷ / ۶۳ میں اسے شام کے عام قراء کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابو عمرو الدانی نے جامع البیان ۲ / ۳۰۳ میں اسے ابن عامر الشامی کی طرف منسوب کیا ہے، لیکن ابن عامر کے راوی ہشام کے ساتھیوں کے درمیان اختلاف ہے۔ شاید ابو عمرو کی طرف نسبت وہم ہو، اور درست یہ ہے: ابن عامر، واللہ اعلم۔ (۵) لفظ: بما، (ظ) سے۔

٥٤ Surah Al-Mu'minun: Verses 52 - 56

It has been mentioned before (1), and let not your heart be distressed by the delay of punishment for them, for everything has a set time. 'Ghamrah' (the flood/deluge/depths) in language: that which overwhelms and covers you; its root is 'satr' (covering) (2), and from it comes 'ghimr': malice/hatred; because it covers the heart. 'Ghamr' is also abundant water; because it covers the ground. 'Ghamr al-rida' (one with a vast cloak) is one who encompasses people with giving. A poet said: "He of the vast cloak, when he smiles laughing, the necks of wealth are locked by his laughter (3)" What is meant here is: confusion, heedlessness, and misguidance. "So-and-so entered into 'ghimar al-nas'," meaning: in their crowd (4). And His saying (Exalted is He): {Until a time} Mujahid said: until death (5). It is a threat, not a timing; as it is said: your day will come (6). His saying (Exalted is He): {Do they think that what We provide them with of wealth and children [55] We hasten for them in good things? Rather, they do not perceive [56]} His saying (Exalted is He): {Do they think that what We provide them with of wealth and children} 'ma' here means 'that which' (7), i.e.: Do they think, O Muhammad, that what We give them in this world of wealth and children is a reward for them? It is only a gradual leading [to destruction] and granting respite, and it is not a hastening in good things (8). And regarding the news (khabar) of 'anna', there are three opinions:

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/147. (2) Before it in (Z): from. (3) Mentioned previously 12/287. (4) Al-Sihah (Ghamr). (5) Al-Mawardi cited it in al-Nukat wa al-'Uyun 4/58 and did not attribute it. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/58. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 2/117. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/238, Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/16, and al-Wasit 3/292.

०६ सूरह अल-मुमिनून: आयतें ५२ - ५६

यह पहले बताया जा चुका है (१), और उनके लिए सज़ा में देरी से तुम्हारा दिल तंग न हो, क्योंकि हर चीज़ का एक समय होता है। भाषा में 'ग़मरा' (गहराई/अभिभूत करने वाला): वह जो आपको अभिभूत कर दे और ढक ले; इसका मूल 'सत्र' (ढकना) है (२), और इसी से 'ग़िमर' आता है: द्वेष/ईर्ष्या; क्योंकि यह दिल को ढक लेता है। 'ग़मर' का अर्थ प्रचुर पानी भी है; क्योंकि यह ज़मीन को ढक देता है। 'ग़मर अल-रिदा' (विशाल चोग़े वाला) वह है जो लोगों को दान से घेर लेता है। एक कवि ने कहा: "विशाल चोग़े वाला, जब वह हँसते हुए मुस्कुराता है, तो धन की गर्दनें उसकी हँसी से बंध जाती हैं (३)" यहाँ इसका अर्थ है: भ्रम, लापरवाही और पथभ्रष्टता। "अमुक व्यक्ति 'ग़िमार अल-नास' में प्रवेश कर गया," यानी: उनकी भीड़ में (४)। और अल्लाह का कथन: {एक समय तक} मुजाहिद ने कहा: मृत्यु तक (५), तो यह एक धमकी है, कोई समय निर्धारण नहीं; जैसा कि कहा जाता है: तुम्हारा दिन आएगा (६)। अल्लाह का कथन: {क्या वे समझते हैं कि जो कुछ हम उन्हें धन और संतान के रूप में दे रहे हैं [५५] हम उनके लिए भलाइयों में जल्दी कर रहे हैं? बल्कि वे नहीं समझते [५६]} अल्लाह का कथन: {क्या वे समझते हैं कि जो कुछ हम उन्हें धन और संतान के रूप में दे रहे हैं} यहाँ 'मा' का अर्थ 'वह जो' है (७), यानी: ऐ मुहम्मद, क्या वे समझते हैं कि हम उन्हें दुनिया में जो धन और संतान दे रहे हैं, वह उनके लिए इनाम है? यह केवल ढील देना और समय देना है, और यह भलाइयों में जल्दी करना नहीं है (८)। और 'अन्ना' की ख़बर के बारे में तीन मत हैं:

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१४७। (२) (ज़) में इससे पहले: 'से' है। (३) पहले उल्लेख किया गया है १२/२८७। (४) अल-सिहाह (ग़मर)। (५) अल-मावर्दी ने इसे अल-नुक़त वल-'उयून ४/५८ में उद्धृत किया है और इसका श्रेय किसी को नहीं दिया है। (६) अल-नुक़त वल-'उयून ४/५८। (७) इ'राब अल-क़ुरान, अल-नहहास द्वारा २/११७। (८) म'आनी अल-क़ुरान, अल-फर्रा द्वारा २/२३८, म'आनी अल-क़ुरान, अल-ज़ज्जाज द्वारा ४/१६, और अल-वसीत ३/२९२।

٥٤ سورہ المومنون: آیات ٥٢ - ٥٦

پہلے گزر چکا ہے (١)، اور ان پر عذاب کی تاخیر سے تمہارا دل تنگ نہ ہو، کیونکہ ہر چیز کا ایک وقت مقرر ہے۔ لغت میں 'غمرہ' (گہرائی/ڈھانپ لینے والی چیز): وہ جو تمہیں ڈھانپ لے اور تم پر چھا جائے؛ اس کی اصل 'ستر' (پردہ پوشی) ہے (٢)، اور اسی سے 'غمر' نکلا ہے یعنی کینہ؛ کیونکہ یہ دل کو ڈھانپ لیتا ہے۔ 'غمر' سے مراد کثیر پانی بھی ہے؛ کیونکہ یہ زمین کو ڈھانپ لیتا ہے، اور 'غمر الرداء' سے مراد وہ شخص ہے جو لوگوں کو اپنی عطا و بخشش سے ڈھانپ لے۔ شاعر نے کہا: "وہ وسیع چادر والا جب مسکرا کر ہنستا ہے، تو مال کی گردنیں اس کی ہنسی کی وجہ سے بند ہو جاتی ہیں (٣)" یہاں مراد حیرت، غفلت اور گمراہی ہے۔ اور کہا جاتا ہے کہ فلاں 'غمار الناس' میں داخل ہو گیا، یعنی ان کے ہجوم میں (٤)۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول: {ایک وقت تک} مجاہد نے کہا: موت تک (٥)، پس یہ ایک دھمکی ہے نہ کہ وقت کا تعین؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: تمہارا بھی دن آئے گا (٦)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا وہ یہ گمان کرتے ہیں کہ ہم انہیں جو مال اور بیٹوں کی مدد دے رہے ہیں [٥٥] ہم ان کے لیے بھلائیوں میں جلدی کر رہے ہیں؟ بلکہ وہ شعور نہیں رکھتے [٥٦]} اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا وہ یہ گمان کرتے ہیں کہ ہم انہیں جو مال اور بیٹوں کی مدد دے رہے ہیں} یہاں لفظ 'ما' سے مراد 'وہ جو' ہے (٧)، یعنی: اے محمد، کیا وہ یہ سمجھتے ہیں کہ ہم انہیں دنیا میں جو مال اور اولاد دے رہے ہیں وہ ان کے لیے کوئی ثواب ہے؟ یہ تو محض ڈھیل دینا اور مہلت دینا ہے، اور یہ بھلائیوں میں جلدی کرنا نہیں ہے (٨)۔ اور لفظ 'أنّ' کی خبر کے بارے میں تین اقوال ہیں:

(١) المحرر الوجیز ٤ / ١٤٧ . (٢) اس سے پہلے (ظ) میں ہے: من۔ (٣) پہلے گزر چکا ہے ١٢ / ٢٨٧ . (٤) الصحاح (غمر)۔ (٥) الماوردی نے اسے النکت والعیون ٤ / ٥٨ میں ذکر کیا اور اسے

کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (٦) النکت والعیون ٤ / ٥٨ . (٧) إعراب القرآن للنحاس ٢ / ١١٧ .

(٨) معانی القرآن للفراء ٢ / ٢٣٨ ، ومعانی القرآن للزجاج ٤ / ١٦ ، والوسیط ٣ / ٢٩٢ .

Surah Al-Mu'minun: Verses 55 - 56 55

...from it, that it is omitted. Al-Zajjaj said(1): The meaning is "We hasten to them with it in good things," and "with it" was omitted. Hisham Al-Darir(2) said something precise; he said: "Ma" (what) refers to the good things, so the meaning becomes: "We hasten to them in it," then he made it explicit and said: "in good things." According to this estimation, there is no omission(3). Al-Kisa'i's school is that "Annama" is a single word, so it does not need any estimated omission(4). It is permissible to pause at his words: "and sons," and whoever says: "Annama" consists of two words, then there must be a pronoun referring back from the predicate to the noun "Anna": and the pause on "and sons" is not complete(5). Al-Sajastani(6) said: It is not good to pause at "and sons" because "they think" requires two objects, so the completion of the two objects is: "in good things." Ibn al-Anbari said: This is a mistake, because "Anna" is sufficient for the noun "Anna" and its predicate, and it is not permissible to bring a second object after "Anna"(7). Abu Abd al-Rahman al-Sulami and Abd al-Rahman bin Abi Bakra recited: "yusari'" (he hastens) with the letter "Ya"(8).

(1) In his "Ma'ani al-Qur'an" 4/16, and the author quoted him through Al-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 3/117 and before it. (2) He is Abu Abdullah Hisham bin Muawiya al-Darir, the Kufan grammarian, companion of Al-Kisa'i, died in 209 AH. Inbah al-Ruwat 3/364. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/117, and he commented on Hisham saying: This is a remote opinion. End. See also "Mushkil I'rab al-Qur'an" by Makki 2/504, his wording is: Hisham said its estimation is: We hasten to them in it, then he made the pronoun explicit, which is "good things" and "Ma" which is the noun of "Anna" is for good things. (4) In (Z): a letter. (5) Idah al-Waqf wal-Ibtida' by Ibn al-Anbari 2/791-792. (6) He is Abu Hatim Sahl bin Muhammad, and it was distorted in (M) to al-Sakhtiyani. (7) Idah al-Waqf wal-Ibtida' by Ibn al-Anbari 2/792, and in it: sufficient for the name "yahsabun" and its predicate. (And it came in copy (Z): sufficient by its name). (8) Al-Qira'at al-Shadhdha p. 98, Al-Muhtasab 2/94, Al-Muharrar al-Wajiz 4/147, and Al-Tabari reported the recitation from Abd al-Rahman bin Abi Bakra in his Tafsir 17/65-66, and Abd al-Rahman bin Abi Bakra - Nufay' bin al-Harith - Al-Basri was a Tabi'i, he was the first born in Islam in Basra, died in 96 AH. Tahdhib al-Tahdhib.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 55 - 56 55

...उनमें से यह कि यह लोप (حذف) है। अल-ज़ज्जाज (1) ने कहा: अर्थ यह है कि "हम उनके लिए इसके साथ भलाई के कामों में जल्दी करते हैं," और "इसके साथ" (به) को हटा दिया गया। हिशाम अल-दरीर (2) ने एक सूक्ष्म बात कही, उन्होंने कहा: "मा" (ما) ही भलाई के कार्य (خيرات) हैं, इसलिए अर्थ हो गया: "हम उनके लिए इसमें जल्दी करते हैं," फिर उन्होंने इसे स्पष्ट किया और कहा: "भलाई के कार्यों में।" इस अनुमान के अनुसार इसमें कोई लोप नहीं है (3)। अल-किसाई का मत है कि "अन्नमा" (أنَّما) एक ही शब्द है, इसलिए इसे किसी अनुमानित लोप की आवश्यकता नहीं है (4), और उनके शब्दों "और पुत्रों" (وبنين) पर रुकना जायज़ है। और जिसने कहा: "अन्नमा" दो शब्द हैं, तो खबर (predicate) से "अन्ना" (أنَّ) के नाम (noun) की ओर लौटने वाला एक सर्वनाम होना चाहिए: और "और पुत्रों" पर रुकना पूरा नहीं हुआ (5)। अल-सजस्तानी (6) ने कहा: "और पुत्रों" पर रुकना अच्छा नहीं है; क्योंकि "वे सोचते हैं" (يحسبون) को दो कर्मों (objects) की आवश्यकता होती है, इसलिए दोनों कर्मों की पूर्णता "भलाई के कार्यों में" (في الخيرات) है। इब्न अल-अंबारी ने कहा: यह गलत है; क्योंकि "अन्ना" स्वयं "अन्ना" के नाम और उसकी खबर के लिए पर्याप्त है, और "अन्ना" के बाद दूसरा कर्म लाना जायज़ नहीं है (7)। अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी और अब्द अल-रहमान बिन अबी बकरा ने "युसारी" (يُسارع) को "या" (ي) के साथ पढ़ा है (8)।

(1) उनकी "मानी अल-क़ुरान" 4/16 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से "इराब अल-क़ुरान" 3/117 और उससे पहले से उद्धृत किया है। (2) वह अबू अब्दुल्ला हिशाम बिन मुआविया अल-दरीर हैं, जो कुफ़ान व्याकरणविद् और अल-किसाई के साथी थे, जिनकी मृत्यु 209 हिजरी में हुई थी। इनबाह अल-रुवात 3/364। (3) अल-नहहास द्वारा "इराब अल-क़ुरान" 3/117, और उन्होंने हिशाम पर टिप्पणी करते हुए कहा: यह एक दूर का विचार है। समाप्त। मक्की द्वारा "मुशकिल इराब अल-क़ुरान" 2/504 भी देखें, उनके शब्द हैं: हिशाम ने कहा कि इसका अनुमान है: हम उनके लिए इसमें जल्दी करते हैं, फिर उन्होंने सर्वनाम को स्पष्ट किया, जो कि "भलाई के कार्य" है और "मा" जो "अन्ना" का नाम है, वह भलाई के कार्यों के लिए है। (4) (Z) में: शब्द। (5) इब्न अल-अंबारी द्वारा "इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा" 2/791 - 792। (6) वह अबू हातिम सहल बिन मुहम्मद हैं, और (M) में इसे अल-सख्तियानी के रूप में विकृत कर दिया गया था। (7) इब्न अल-अंबारी द्वारा "इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा" 2/792, और इसमें है: "यहसबुन" के नाम और उसकी खबर के लिए पर्याप्त है। (और यह संस्करण (Z) में आया है: अपने नाम के साथ पर्याप्त)। (8) अल-क़िरात अल-शाधधाह पृ.

98, अल-मुहतसब 2/94, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/147, और तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/65-66 में अब्द अल-रहमान बिन अबी बकरा से इस पाठ को उद्धृत किया है। अब्द अल-रहमान बिन अबी बकरा - नुफाय बिन अल-हारिस - अल-बसरी एक ताबिई थे, वह बसरा में इस्लाम में पैदा हुए पहले बच्चे थे, जिनकी मृत्यु 96 हिजरी में हुई थी। तहजीब अल-तहजीब।

سورة المومنون: آيات ٥٥ ـ ٥٦ ٥٥

منها أنه محذوف. وقال الزجاج(١): المعنى نسارع لهم به في الخيرات، وحُذفت «به». وقال هشام الضرير(٢) قولاً دقيقاً، قال: إن «ما» هي الخيرات، فصار المعنى: نسارع لهم فيه، ثم أظهر فقال: «في الخيرات». ولا حذف فيه على هذا التقدير(٣). ومذهب الكسائي أنَّ «أنَّما» حرف واحد، فلا يحتاج إلى تقدير حذف(٤)، ويجوز الوقف على قوله: «وبنين»، ومَن قال: «أنَّما» حرفان، فلابد من ضمير يرجع من الخبر إلى اسم «أنَّ» : ولم يتَّمَّ الوقف على «وبنين»(٥). وقال السجستاني(٦): لا يَحْسُن الوقف على «وبنين»؛ لأن «يحسبون» يحتاج إلى مفعولين، فتمام المفعولين: «في الخيرات». قال ابن الأنباري: وهذا خطأ؛ لأن «أنَّ» كافية من اسم «أنَّ» وخبرها، ولا يجوز أن يُؤتى بعد «أنَّ» بمفعول ثان(٧). وقرأ أبو عبد الرحمن السُّلميُّ وعبد الرحمن بن أبي بكرة: «يُسارع» بالياء(٨)،

(١) في معاني القرآن له ٤/ ١٦، ونقله المصنف عنه بواسطة النحاس في إعراب القرآن ٣/ ١١٧ وما قبله منه. WWW.NAFSEISLAM.COM (٢) هو أبو عبد الله هشام بن معاوية الضرير، النحوي الكوفي، صاحب الكسائي، المتوفى سنة ٢٠٩ هـ إنباه الرواة ٣/ ٣٦٤. (٣) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ١١٧، وتعقب هشاماً بقوله: وهذا قول بعيد. اهـ وينظر مشكل إعراب القرآن لمكي ٢/ ٥٠٤ وعبارته: وقال هشام تقديره: نسارع لهم فيه، ثم أظهر الضمير، وهو «الخيرات» و«ما» التي هي اسم «أنَّ» هي للخيرات. (٤) في (ظ): حرف. (٥) إيضاح الوقف والابتداء لابن الأنباري ٢/ ٧٩١ - ٧٩٢. (٦) هو أبو حاتم سهل بن محمد، وتحرف في (م) إلى السختياني. (٧) إيضاح الوقف والابتداء لابن الأنباري ٢/ ٧٩٢، وفيه: كافية من اسم «يحسبون» وخبرها. (وقد جاء في النسخة (ظ): كافية باسمها). (٨) القراءات الشاذة ص ٩٨، والمحتسب ٢/ ٩٤، والمحرر الوجيز ٤/ ١٤٧، وأخرج القراءة عن عبد

الرحمن بن أبي بكرة الطبري في تفسيره ١٧/ ٦٥ - ٦٦، وعبد الرحمن بن أبي بكرة - نفيع بن الحارث - البصري تابعي، كان أول مولود في الإسلام بالبصرة، توفي سنة ٩٦ هـ. تهذيب التهذيب.

Surah Al-Mu'minun: Verses 55 - 60 56

...on the basis that its subject is "our provision." This is permissible to be (1) without omission, meaning (2): the provision hastens for them. It is also permissible for there to be an omission, and the meaning would be: Allah hastens for them. It was also recited: "yusāra'u lahum fīl-khayrāt" (they are hastened for in good deeds), and in this there are three aspects: one of them is based on the omission of "bihi" (with it), and it is permissible to be: the provision is hastened. It is also permissible for "lahum" to be the pro-agent (nā'ib al-fā'il). This was mentioned by Al-Nahhas (3). Al-Mahdawi said: And Al-Hurr Al-Nahwi recited: "nusree'u lahum fīl-khayrāt" (4), which carries the meaning of the common recitation. Al-Tha'labi said: The correct one is the common recitation; because of His saying: "We provide them." {But they do not perceive} that this is a trial for them and a gradual leading [to punishment] (5). Allah Almighty's saying: {Indeed, those who are apprehensive from fear of their Lord (57) And those who believe in the signs of their Lord (58) And those who do not associate anything with their Lord (59) And those who give what they give while their hearts are fearful because they will be returning to their Lord (60)}. Allah Almighty's saying: {Indeed, those who are apprehensive from fear of their Lord}: When He finished mentioning the disbelievers and their threats, He followed that by mentioning the believers who hasten in good deeds, and His promise to them, and He mentioned them (6).

---

(1) Before it in (Kh), (Z), and (Zha): 'on'. (2) In (Kh), (Z), and (Zha): 'and the meaning is', instead of 'meaning', and what is established is from (D) and (M), which corresponds to what is in "Ma'āni al-Qur'ān" by Al-Nahhas 4/468 and "Ma'āni al-Qur'ān" by Al-Zajjaj 4/16, and the text is from them. (3) In "I'rāb al-Qur'ān" 3/117, and this recitation was mentioned by Ibn Jinni in "Al-Muhtasib" 2/94 and attributed it to Abd al-Rahman ibn Abi Bakra. (4) Al-Hurr's recitation in "Al-Muhtasib" 2/94, and "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/147, and Ibn Khalawayh mentioned it in "Al-Shawadh" p. 98 with the letter 'ya' (yusri'u lahum) and attributed it to some of them. Al-Hurr al-Nahwi: he is Ibn Abd al-Rahman, he heard from Abu al-Aswad al-Du'ali, and from him he sought the Quran. "Bughyat al-Wu'āt" 1/493. (5) Tafsir Abi Al-Layth 2/416. (6) In all copies except (Zha): 'and He mentioned that', and what is established is from (Zha), which corresponds to what is in "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/147 and the text is from it.

सूरा अल-मुमिनून: आयतें 55 - 60 56

...इस आधार पर कि इसका कर्ता (फ़ाइल) "हमारा प्रावधान (इमदादुना)" है। यह बिना किसी विलोपन (हज़्फ़) के होना संभव (1) है, अर्थात् (2): प्रावधान उनके लिए शीघ्रता करता है। और यह भी संभव है कि इसमें कोई विलोपन हो, और अर्थ होगा: अल्लाह उनके लिए शीघ्रता करता है। और इसे इस प्रकार भी पढ़ा गया है: "युसाराउ लहुम फ़िल-खैरात" (उनके लिए भलाइयों में शीघ्रता की जाती है), और इसमें तीन पहलू हैं: उनमें से एक "बिही" के विलोपन पर आधारित है, और यह संभव है कि हो: प्रावधान की शीघ्रता की जाती है। और यह भी संभव है कि "लहुम" वह संज्ञा हो जिसका कर्ता ज्ञात न हो (नाइब अल-फ़ाइल)। इसका उल्लेख अन-नह्हास (3) ने किया है। अल-महदवी ने कहा: और अल-हुर्र अन-नह्वी ने पढ़ा: "नुस्रीउ लहुम फ़िल-खैरात" (4), और यही सामान्य पाठ (किरात अल-जमाअत) का अर्थ है। अल-थ़ालबी ने कहा: और सही सामान्य पाठ है; क्योंकि उनका कहना है: "हम उन्हें प्रावधान देते हैं (नुमिद्दुहुम)"। {बल्कि वे समझते नहीं} कि वह उनके लिए एक आज़माइश और ढील (5) है। अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, जो लोग अपने रब के डर से कांपते हैं (57) और जो लोग अपने रब की आयतों पर ईमान लाते हैं (58) और जो लोग अपने रब के साथ किसी को शरीक नहीं करते (59) और जो लोग जो कुछ देते हैं, वह देते हैं जबकि उनके दिल इस बात से डरे हुए होते हैं कि उन्हें अपने रब की ओर लौटकर जाना है (60)}। अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, जो लोग अपने रब के डर से कांपते हैं}: जब उसने काफ़िरों और उनकी धमकियों के उल्लेख से फ़ुर्सत पाई, तो उसके बाद भलाइयों में शीघ्रता करने वाले ईमान वालों का ज़िक्र किया, और उनसे वादा किया, और उनका ज़िक्र किया (6)।

---

(1) इससे पहले (ख़), (ज़), और (ज़ा) में: 'पर (अला)'। (2) (ख़), (ज़), और (ज़ा) में: 'और अर्थ होगा', 'अर्थात्' के स्थान पर, और जो स्थापित है वह (द) और (म) से है, जो अन-नह्हास की "मआनी अल-क़ुरआन" 4/468 और अज़-ज़ज्जाज की "मआनी अल-क़ुरआन" 4/16 के अनुकूल है, और शब्द उन्हीं के हैं। (3) "इराब अल-क़ुरआन" 3/117 में, और इस पाठ का उल्लेख इब्न जिन्नी ने "अल-मुह्तसिब" 2/94 में किया है और इसे अब्दुर रहमान इब्न अबी बकरा से जोड़ा है। (4) "अल-मुह्तसिब" 2/94 और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 4/147 में अल-हुर्र का पाठ, और इब्न खालवैह ने "अश-शवाज़" पृ. 98 में 'या' के साथ (युस्रिउ लहुम) इसका उल्लेख किया है और इसे उनमें से कुछ से जोड़ा है। अल-हुर्र अन-नह्वी: वह इब्न अब्दुर रहमान है, उसने अबू अल-असवद अद-दुआली से सुना, और उनसे क़ुरआन की शिक्षा ली। "बुग़यत अल-वुआत" 1/493। (5) "तफ़सीर अबी अल-

लैस" 2/416। (6) (ज़ा) के अलावा अन्य प्रतियों में: 'और उसने उसका ज़िक्र किया', और जो स्थापित है वह (ज़ा) से है, जो "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 4/147 के अनुकूल है और शब्द उसी से हैं।

سورة المومنون: آيات ٥٥ - ٦٠ ٥٦

على أن يكون فاعله «إمدادنا». وهذا يجوز أن(١) يكون على غير حذف، أي(٢): يُسارع لهم الإمدادُ، ويجوز أن يكون فيه حذف، ويكون المعنى: يُسارع اللهُ لهم. وقُرئ: «يُسارَعُ لهم في الخيرات»، وفيه ثلاثة أوجه: أحدها على حذف «به»، ويجوز أن يكون: يُسارَعُ الإمدادُ. ويجوز أن يكون «لهم» اسمُ ما لم يُسَمَّ فاعله. ذكره النحاس(٣). قال المهدويُّ: وقرأ الحُرُّ النَّحوي: «نُسريع لهم في الخيرات»(٤)، وهو معنى قراءة الجماعة. قال الثعلبي: والصواب قراءة العامة؛ لقوله: «نمدهم». ﴿بَل لَّا يَشْعُرُونَ﴾ أَنَّ ذلك فتنةٌ لهم واستدراج(٥). قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ هُم مِّنْ خَشْيَةِ رَبِّهِم مُّشْفِقُونَ ٥٧ وَالَّذِينَ هُم بِايَاتِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ ٥٨ وَالَّذِينَ هُم بِرَبِّهِمْ لَا يُشْرِكُونَ ٥٩ وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا ءَاتَوا وَّقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ رَجِعُونَ ٦٠﴾. قوله تعالى: ﴿إِنَّ الَّذِينَ هُم مِّنْ خَشْيَةِ رَبِّهِم مُّشْفِقُونَ﴾ لَمَّا فَرَغَ من ذكر الكفرة وتوعدهم، عقَّب ذلك بذكر المؤمنين المسارعين في الخيرات، ووعدهم، وذَكَرهم(٦).

---

(١) قبلها في (خ) و(ز) و(ظ): على. (٢) في (خ) و(ز) و(ظ): ويكون المعنى، بدل: أي، والمثبت من (د) و(م) وهو الموافق لما في معاني القرآن للنحاس ٤٦٨/٤ ومعاني القرآن للزجاج ١٦/٤ ، والكلام منهما. (٣) في إعراب القرآن ١١٧/٣ ، وهذه القراءة ذكرها ابن جني في المحتسب ٩٤/٢ ونسبها لعبد الرحمن ابن أبي بكرة. (٤) قراءة الحُرُّ في المحتسب ٩٤/٢ ، والمحرر الوجيز ١٤٧/٤ ، وذكرها ابن خالويه في الشواذ ص٩٨ بالياء (يسرع لهم) ونسبها لبعضهم. والحُرُّ النحوي: هو ابن عبد الرحمن، سمع أبا الأسود الدؤلي، وعنه طلب القرآن. بغية الوعاة ٤٩٣/١ . (٥) تفسير أبي الليث ٤١٦/٢ . (٦) في النسخ عدا (ظ): وذكر ذلك، والمثبت من (ظ)، وهو الموافق لما في المحرر الوجيز ١٤٧/٤ والكلام منه.

...with their most profound attributes. And "mushfiqoon" (fearful): means they are afraid and apprehensive of what Allah Almighty has warned them about. "And those who believe in the signs of their Lord. And those who do not associate anything with their Lord." "And those who give what they give while their hearts are fearful." Al-Hasan said: They give with sincerity and fear that it might not be accepted from them (1). Al-Tirmidhi narrated from Aisha, may Allah be pleased with her, the wife of the Prophet ﷺ, she said: I asked the Messenger of Allah ﷺ about this verse: "And those who give what they give while their hearts are fearful." Aisha said: Are they those who drink wine and steal?! He said: "No, O daughter of al-Siddiq, but they are those who fast, pray, and give charity while they fear that it will not be accepted from them; those are the ones who hasten to do good deeds" (2). Al-Hasan said: I have known (3) people who were more afraid that their good deeds would be rejected than you are afraid that you will be punished for your bad deeds (4). Aisha, may Allah be pleased with her, Ibn Abbas, and al-Nakha'i recited: "And those who come [ya'toon] to what they have come to [ataw]," a shortened form of "al-ityan" (coming) (5). Al-Farra' said: Even if this recitation from Aisha were authentic, it would not contradict the collective recitation; because as for the hamza, some Arabs maintain the alif in all cases when it is written. So they write: "su'ila al-rajul" (the man was asked), with an alif after the seen; "yastahzi'oon" (they mock), with an alif between the zay and the waw; and "shay'un" (something), with an alif after the ya'. Therefore, it is not disapproved in their school of thought to write "yu'toon" with an alif after the ya', so this is a possibility.

(1) Reported in its meaning by Ibn al-Mubarak in al-Zuhd (15), al-Tabari 17/67, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (763). (2) Al-Tirmidhi, no. (3175), and also reported by Ibn Majah (4198) and Ahmad (25705) through Sa'id bin Abd al-Rahman al-Khaywani from Aisha. And Abd al-Rahman did not meet Aisha as stated by Abu Hatim and quoted by his son in al-Marasil p. 109, and Ibn Hajar in Tahdhib al-Tahdhib (in the biography of Abd al-Rahman). (3) In (m): "We have known". (4) Reported by al-Kiya al-Tabari in Ahkam al-Qur'an 3/286. (5) Ibn Khalawayh attributed it in the anomalous recitations (al-Qira'at al-Shadhah) p. 98 to Aisha, and Ibn Jinni in al-Muhtasib 2/95 to Aisha, Ibn Abbas, Qatadah, and al-A'mash.

उनके सबसे गहरे गुणों के साथ। और "मुश्फ़िक़ून" (डरने वाले): इसका अर्थ है कि वे अल्लाह सर्वशक्तिमान की चेतावनी से डरे हुए और आशंकित हैं। "और वे जो अपने रब की आयतों पर ईमान लाते हैं। और वे जो अपने रब के साथ किसी को शरीक नहीं करते।" "और वे जो देते हैं जो कुछ वे देते हैं जबकि उनके दिल डरे हुए होते हैं।" अल-हसन ने कहा: वे निष्ठा के साथ देते हैं और डरते हैं कि कहीं यह उनसे स्वीकार न किया जाए (1)। तिरमिज़ी ने पैगंबर ﷺ की पत्नी आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ से इस आयत के बारे में पूछा: "और वे जो देते हैं जो कुछ वे देते हैं जबकि उनके दिल डरे हुए होते हैं।" आयशा ने कहा: क्या ये वे लोग हैं जो शराब पीते हैं और चोरी करते हैं?! उन्होंने कहा: "नहीं, ऐ सिद्दीक़ की बेटी, बल्कि ये वे लोग हैं जो रोज़े रखते हैं, नमाज़ पढ़ते हैं और दान देते हैं और साथ ही डरते हैं कि कहीं यह उनसे स्वीकार न किया जाए; ये वे लोग हैं जो नेक कामों में जल्दी करते हैं" (2)। अल-हसन ने कहा: मैंने ऐसे लोगों को पाया है (3) जिन्हें अपने नेक कामों के ठुकराए जाने का डर उससे कहीं ज़्यादा था जितना तुम्हें अपनी बुराइयों पर सज़ा मिलने का डर है (4)। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा), इब्न अब्बास और अन-नखई ने पढ़ा: "और जो आते हैं [या'तून] उस पर जो वे आए हैं [अतौ]", जो कि 'अल-इत्यान' (आना) का एक संक्षिप्त रूप है (5)। अल-फर्रा ने कहा: अगर आयशा से यह क़िराअत (पढ़ने का तरीका) सही भी होती, तो भी यह आम क़िराअत के खिलाफ नहीं होती; क्योंकि हमज़ा के बारे में, अरबों में कुछ ऐसे हैं जो लिखते समय हर हाल में अलिफ़ को बरकरार रखते हैं। इसलिए वे लिखते हैं: "सुइला अल-रजुल" (आदमी से पूछा गया), सीन के बाद अलिफ़ के साथ; "यस्तहज़िऊन" (वे मज़ाक उड़ाते हैं), ज़ा और वाव के बीच अलिफ़ के साथ; और "शई'ून" (कुछ), या के बाद अलिफ़ के साथ। इसलिए उनके संप्रदाय में 'यु'तून' को या के बाद अलिफ़ के साथ लिखना अनुचित नहीं है, इसलिए इसकी संभावना है।

(1) इब्न अल-मुबारक ने अल-ज़ुहद (15), अल-तबरी 17/67, और अल-बैहक़ी ने अल-शुअब (763) में इसके अर्थ के साथ इसका उल्लेख किया है। (2) तिरमिज़ी संख्या (3175), और इब्न माजाह (4198) और अहमद (25705) ने भी सईद बिन अब्दुल रहमान अल-खैवानी के ज़रिए आयशा से इसका उल्लेख किया है। और अब्दुल रहमान ने आयशा को नहीं पाया (नहीं मिले) जैसा कि अबू हातिम ने कहा और उनके बेटे ने अल-मरासील पृष्ठ 109 में और इब्न हजर ने तहज़ीब अल-तहज़ीब (अब्दुल रहमान की जीवनी में) उद्धृत किया है। (3) (म) में: "हमने पाया"। (4) अल-किया अल-तबरी

ने अहकाम अल-कुरान 3/286 में इसका उल्लेख किया है। (5) इब्न खालवैह ने इसे 'अल-क़िराआत अल-शाज़ाह' (असामान्य पाठ) पृष्ठ 98 में आयशा को, और इब्न जिन्नी ने 'अल-मुहतसिब' 2/95 में आयशा, इब्न अब्बास, कतादाह और अल-अमश को सौंपा है।

ان کی سب سے بلیغ صفات کے ساتھ اور «مُشْفِقُونَ»: ڈرنے والے اور خوفزدہ اس چیز سے جس سے اللہ تعالیٰ نے انہیں ڈرایا ہے۔ ﴿وَالَّذِينَ هُم بِآيَاتِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ . وَالَّذِينَ هُم بِرَبِّهِمْ لَا يُشْرِكُونَ﴾۔ ﴿وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوا وَّقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ﴾ حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: وہ اخلاص پیش کرتے ہیں اور اس بات سے ڈرتے ہیں کہ ان سے قبول نہ کیا جائے(۱)۔ اور ترمذی نے نبی کریم ﷺ کی زوجہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے اس آیت کے بارے میں پوچھا: ﴿وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوا وَّقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ﴾ حضرت عائشہ نے کہا: کیا یہ وہ لوگ ہیں جو شراب پیتے ہیں اور چوری کرتے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اے صدیق کی بیٹی، ایسا نہیں ہے، بلکہ یہ وہ لوگ ہیں جو روزے رکھتے ہیں، نماز پڑھتے ہیں اور صدقہ دیتے ہیں اور وہ ڈرتے ہیں کہ کہیں ان سے قبول نہ کیا جائے، یہی وہ لوگ ہیں جو بھلائیوں میں جلدی کرتے ہیں"(۲)۔ اور حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: میں نے ایسی اقوام کو پایا(۳) جنہیں اپنی نیکیوں کے رد کر دیے جانے کا اس سے زیادہ ڈر تھا جتنا تمہیں اپنے گناہوں پر عذاب دیے جانے کا ڈر ہے(۴)۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا، ابن عباس اور نخعی نے پڑھا: «والذين يأتون ما أتَوا» "اتيان" (آنے) سے مقصور کے طور پر(۵)۔ فراء نے کہا: اگر یہ قرات حضرت عائشہ سے ثابت ہوتی، تو یہ جماعت کی قرات کے خلاف نہ ہوتی؛ کیونکہ ہمزہ کے معاملے میں، عربوں میں کچھ وہ ہیں جو تمام حالتوں میں لکھتے وقت الف کو لازم پکڑتے ہیں، چنانچہ وہ لکھتے ہیں: "سُئل الرجل" (آدمی سے پوچھا گیا)، سین کے بعد الف کے ساتھ، اور "يستهزئون" (وہ مذاق اڑاتے ہیں)، زا اور واؤ کے درمیان الف کے ساتھ، اور "شيءٌ" (چیز)، یا کے بعد الف کے ساتھ، پس ان کے مذہب میں "يؤتون" کو یا کے بعد الف کے ساتھ لکھنا ناپسندیدہ نہیں ہے، اس کا احتمال ہے۔

(۱) اسے ابن المبارک نے الزہد (۱۵)، طبری ۶۷/۱۷، اور بیہقی نے الشعب (۷۶۳) میں اس کے معنی کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (۲) ترمذی نمبر (۳۱۷۵)، اور اسے ابن ماجہ (۴۱۹۸) اور احمد (۲۵۷۰۵) نے بھی سعید بن عبد الرحمن الخیوانی کے واسطے سے حضرت عائشہ سے روایت کیا ہے۔ اور عبد الرحمن نے حضرت عائشہ کو نہیں پایا جیسا کہ ابو حاتم نے کہا اور ان کے بیٹے نے المراسیل ص ۱۰۹ میں اسے نقل کیا، اور ابن حجر نے تہذیب التہذیب (عبد الرحمن کے تذکرے میں) ذکر کیا ہے۔ (۳) (م) میں ہے: "ہم نے پایا"۔ (۴) اسے الکیا الطبری نے احکام القرآن ۲۸۶/۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ ص ۹۸ میں حضرت عائشہ کی طرف منسوب کیا، اور ابن جنی نے المحتسب ۹۵/۲ میں حضرت عائشہ، ابن عباس، قتادہ اور اعمش کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 57 - 60 58

The pronunciation based on this script allows for two readings: "who give what they give" (yu'tuna ma ataw) and "who bring what they bring" (ya'tuna ma ataw). The reading of the majority (Jama'ah) is unique in that it allows for two interpretations: The first: Those who give what they have given of Zakat and charity while their hearts are fearful. The other: Those who bring to the angels who record the deeds of the servants what they have brought, while their hearts are trembling. Thus, the object is omitted in this chapter because its meaning is clear, just as it was omitted in the words of the Almighty: "wherein the people will be helped and wherein they will press" [Yusuf: 49]. The meaning is: they press sesame and grapes; so the object was abbreviated because its interpretation is clear. And the origin of the word in terms of its spelling found in the 'Imam' (the master Mushaf) is: "ya'tuna" (they bring) with an 'alif' substituted for a 'hamza'. The 'alif' was written as a 'waw' because the letters of 'madd' and 'lin' (prolongation and softness) are related in hiddenness. This was related by Ibn al-Anbari. An-Nahhas said: The well-known reading from Ibn Abbas is: "and those who bring what they have brought," and it is the reading narrated from the Prophet ﷺ and from Aisha, may Allah be pleased with her, and its meaning is: they do what they have done, as is narrated in the Hadith. And 'al-wajal' (fear/trembling) is like apprehension and fear; the pious and the repentant person's fear is the bitterness of the outcome and what he will encounter after death. And in His saying: "that they will return to their Lord" is an alert regarding the end (conclusion of deeds). And in 'Sahih al-Bukhari': "Indeed, deeds are judged by their conclusions." As for the one who mixes [good and bad deeds], it is appropriate for him to be...

---

(1) In (Za): Those who record the deeds of the servants. (2) In (Meem): So it was omitted. (3) In the copies except (Za): object. What is established is from (Za). (4) In (Za): And the word is. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/469, and the reading was mentioned recently. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/148. (7) Sahih al-Bukhari (6493), and it was mentioned previously in 1/296.

सूरा अल-मुमिनून: आयतें 57 - 60 58

इस लिपि के आधार पर उच्चारण के दो पाठ हैं: "जो देते हैं जो उन्होंने दिया" (युतूना मा आताव) और "जो लाते हैं जो वे लाए" (यअतूना मा आताव)। बहुमत (जमात) का पाठ इस मामले में अद्वितीय है कि इसके दो अर्थ हो सकते हैं: पहला: वे जो ज़कात और दान में से वह देते हैं जो उन्होंने दिया है, जबकि उनके दिल डरे हुए होते हैं। दूसरा: वे जो उन फरिश्तों के पास लाते हैं जो बंदों के कर्म लिखते हैं, वह जो वे लाए हैं, जबकि उनके दिल कांप रहे होते हैं। अत; इस अध्याय में कर्म (object) को हटा दिया गया है क्योंकि इसका अर्थ स्पष्ट है, जैसे कि सर्वशक्तिमान के शब्दों में हटाया गया है: "जिसमें लोगों की सहायता की जाएगी और जिसमें वे निचोड़ेंगे" [यूसुफ: 49]। अर्थ है: वे तिल और अंगूर निचोड़ते हैं; इसलिए इसकी व्याख्या स्पष्ट होने के कारण कर्म को संक्षिप्त कर दिया गया। और 'इमाम' (प्रामाणिक मुसहफ) में मौजूद इसकी वर्तनी के अनुसार शब्द का मूल है: "यअतूना" (वे लाते हैं), जिसमें 'हम्ज़ा' के स्थान पर 'अलिफ़' को बदला गया है। 'अलिफ़' को 'वाव' के रूप में लिखा गया था क्योंकि 'मद्द' और 'लीन' (खिंचाव और कोमलता) के अक्षर गुप्त रूप से आपस में संबंधित हैं। इसे इब्न अल-अंबारी ने वर्णित किया है। अन-नहहास ने कहा: इब्न अब्बास से प्रसिद्ध पाठ यह है: "और वे जो लाते हैं जो वे लाए हैं", और यह नबी ﷺ और आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) से वर्णित पाठ है, और इसका अर्थ है: वे वह करते हैं जो उन्होंने किया है; जैसा कि हदीस में वर्णित है। और 'अल-वजल' (डर/कंपकंपी) आशंका और भय की तरह है; परहेज़गार और तौबा करने वाले व्यक्ति का डर परिणाम की कड़वाहट और मृत्यु के बाद वह जो देखेगा, उसके बारे में है। और उनके कथन में: "कि वे अपने रब की ओर लौटने वाले हैं" अंत (कर्मों के समापन) के बारे में एक चेतावनी है। और 'सहीह अल-बुखारी' में है: "बेशक, कर्मों का दारोमदार उनके खात्मे (अंत) पर है।" जहाँ तक उस व्यक्ति का सवाल है जो [अच्छे और बुरे कर्मों को] मिला देता है, तो उसके लिए उचित है कि वह...

---

(1) (ज़ॉ) में: जो बंदों के कर्म लिखते हैं। (2) (मीम) में: तो हटा दिया गया। (3) (ज़ॉ) के अलावा प्रतियों में: मफ़ऊल (कर्म)। जो स्थापित है वह (ज़ॉ) से है। (4) (ज़ॉ) में: और शब्द है। (5) अन-नहहास द्वारा मआनी अल-कुरान 4/469, और पाठ हाल ही में बीत चुका है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/148। (7) सहीह अल-बुखारी (6493), और 1/296 में पहले आ चुका है।

سورة المومنون: آیات 57 - 60 58

اس خط (رسم الخط) کی بنیاد پر لفظ کے دو تلفظ یا قراتیں ہیں: «یؤتون ما آتوا» (جو دیتے ہیں جو انہوں نے دیا) اور «یأتون ما أتوا» (جو لاتے ہیں جو وہ لائے)۔ جماعت (اکثریت) کی قرات دو تاویلوں کے احتمال کے ساتھ منفرد ہے: پہلی: وہ لوگ جو زکوٰۃ اور صدقہ میں سے وہ دیتے ہیں جو انہوں نے دیا، اس حال میں کہ ان کے دل ڈرے ہوئے ہوتے ہیں۔ دوسری: وہ لوگ جو ان فرشتوں کے پاس لاتے ہیں جو بندوں کے اعمال لکھتے ہیں، وہ جو وہ لائے ہیں، اس حال میں کہ ان کے دل لرز رہے ہوتے ہیں۔ پس اس باب میں مفعول کو حذف کر دیا گیا ہے کیونکہ اس کا معنی واضح ہے، جیسا کہ اللہ عزوجل کے اس قول میں حذف کیا گیا ہے: ﴿فِيهِ يُغَاثُ النَّاسُ وَفِيهِ يَعْصِرُونَ﴾ [یوسف: 49]، اور معنی یہ ہے: وہ تل اور انگور نچوڑتے ہیں؛ پس مفعول کو اس کی تاویل کے واضح ہونے کی وجہ سے اختصار کے ساتھ بیان کیا گیا۔ اور 'امام' (مصحف عثمانی) میں موجود ہجے کے مطابق حرف (لفظ) کی اصل یہ ہے: «یأتون» (وہ لاتے ہیں) ہمزہ سے بدلے ہوئے الف کے ساتھ الف کو 'واؤ' لکھا گیا تاکہ پوشیدگی میں حروف مد اور لین کی مناسبت رہے۔ اسے ابن الانباری نے حکایت کیا ہے۔ نحاس نے کہا: ابن عباس کی معروف قرات یہ ہے: «والذین یأتون ما أتوا»، اور یہی وہ قرات ہے جو نبی ﷺ سے اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، اور اس کا معنی ہے: وہ عمل کرتے ہیں جو انہوں نے عمل کیا؛ جیسا کہ حدیث میں مروی ہے۔ اور 'وجل' (خوف/کپکپی) سے مراد ڈر اور خوف ہے، پس متقی اور توبہ کرنے والے کا خوف انجام کی تلخی اور موت کے بعد سامنے آنے والے حالات پر ہوتا ہے۔ اور اللہ کے اس قول میں: ﴿أَنَّهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ﴾ خاتمے (اعمال کے انجام) پر تنبیہ ہے۔ اور «صحیح بخاری» میں ہے: «یقیناً اعمال

کا دارومدار خاتموں پر ہے»۔ رہا وہ شخص جو (نیکی اور بدی کو) ملاتا ہے، تو اس کے لیے مناسب ہے کہ وہ...

---

(1) (ظ) میں: وہ لوگ جو بندوں کے اعمال لکھتے ہیں۔ (2) (م) میں: پس حذف کر دیا گیا۔ (3) (ظ) کے علاوہ نسخوں میں: مفعول۔ اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (4) (ظ) میں: اور حرف (لفظ) ہے۔ (5) معانی القرآن للنحاس 4/ 469، اور یہ قرات حال ہی میں گزر چکی ہے۔ (6) المحرر الوجیز 4 / 148۔ (7) صحیح بخاری (6493)، اور 1 / 296 میں پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 57 - 61 59

...under the fear that the threat [of punishment] might be executed upon him for his mixing [good deeds with bad] (1). Some of the people of spiritual insights (Ashab al-Khawatir) (2) said: The fear of the knower (al-arif) regarding his acts of obedience is greater (3) than his fear regarding his acts of disobedience; because disobedience is erased by repentance, while obedience is sought by rectifying the objective (4). {That they} meaning: because they - or for the sake of being (5) - will return to their Lord. The Almighty's saying: {Those are the ones who hasten to good deeds, and they are the foremost in them} (61) The Almighty's saying: {Those are the ones who hasten to good deeds} meaning: in performing good deeds (6), i.e., in acts of obedience; so that they may attain thereby the highest degrees and chambers. It was also recited: "yusri'una" (they hurry) in good deeds, meaning: they are swift towards them. And "yusari'una" (they hasten/compete) carries the meaning of competing with whoever precedes them to it, so the object is omitted (7). Al-Zajjaj (8) said: "yusari'una" is more emphatic than "yusri'una". {and they are the foremost in them}: The best that has been said about it is: they precede [others] to their timings, and this indicates that praying at the beginning of the time is better - as mentioned previously in [Surah] Al-Baqarah (9) - and whoever precedes in something has (10) competed for it, and whoever delays from it has been preceded and surpassed, so the 'lam' in "laha" (to them) according to this view means "ila" (towards), as He said: {Because your Lord has inspired it [awha laha]} [Al-Zalzalah: 5], meaning: inspired to it.

(1) Al-Muharrar Al-Wajiz 4/148. (2) The word: 'some', is not in (m). (3) In (z): the fear of the knower of his obedience is like his fear of his disobedience. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 4/59. (5) What is between the brackets is not in (z), and the speech is in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/148. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, and his saying: 'meaning in the work of good deeds', is not in (m). (7) Al-Muhtasib 2/96, and Ibn Jinni attributed this recitation to al-Hurr al-Nahwi. (8) In Ma'ani al-Qur'an 4/17, and the author cited it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/117. (9) 2/450 and what follows. (10) In (m), (d), and (z): 'it is', and what is fixed is from (kh) and (z) which corresponds to what is in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/117 and the speech is from it.

सूरा अल-मुमिनून: आयतें 57 - 61 59

...इस डर के तहत कि उसके मेल-जोल (अच्छे और बुरे कर्मों के मिश्रण) के कारण उस पर धमकी लागू की जा सकती है (1)। आध्यात्मिक अंतर्दृष्टि वाले कुछ लोगों (अशहाब अल-ख़वातिर) (2) ने कहा: एक ज्ञानी (आरिफ़) का अपनी आज्ञाकारिता से डर, उसकी नाफरमानी के डर से अधिक है (3); क्योंकि नाफरमानी तौबा से मिट जाती है, जबकि आज्ञाकारिता को उद्देश्य के सुधार के माध्यम से खोजा जाता है (4)। {कि वे} यानी: क्योंकि वे - या इस कारण से कि वे (5) - अपने रब की ओर लौटने वाले हैं। अल्लाह का फ़रमान: {यही वे लोग हैं जो नेकियों की ओर तेज़ी से बढ़ते हैं और वे ही उनमें अग्रणी हैं} (61) अल्लाह का फ़रमान: {यही वे लोग हैं जो नेकियों की ओर तेज़ी से बढ़ते हैं} यानी: नेक काम करने में (6), यानी: आज्ञाकारिता के कार्यों में; ताकि वे इसके द्वारा उच्चतम स्तर और कक्षों को प्राप्त कर सकें। इसे "युसरीऊना" (वे जल्दी करते हैं) भी पढ़ा गया है, जिसका अर्थ है: वे उनकी ओर तेज़ी से जाने वाले होते हैं। और "युसारीऊना" (वे होड़ करते हैं) का अर्थ है उन लोगों से आगे निकलना जो उनसे पहले उसमें लगे हुए हैं, इसलिए यहाँ कर्म (object) को हटा दिया गया है (7)। अल-ज़ज्जाज (8) ने कहा: "युसारीऊना", "युसरीऊना" से अधिक प्रभावशाली है। {और वे ही उनमें अग्रणी हैं}: इसके बारे में सबसे अच्छी बात यह कही गई है: वे उनके समय की ओर पहले पहुँचते हैं, और यह दर्शाता है कि समय की शुरुआत में नमाज़ पढ़ना बेहतर है - जैसा कि पहले [सूरा] अल-बक़रह (9) में बताया गया है - और जो कोई भी किसी चीज़ में पहले आता है उसने (10) उसके लिए होड़ की है, और जो कोई भी उससे पीछे रह जाता है, उससे आगे निकला जा चुका है और वह चूक गया है, तो इस राय के अनुसार "लहा" में 'लाम' का अर्थ "इला" (की ओर) है, जैसा कि उसने कहा: {क्योंकि आपके रब ने उसे प्रेरित किया [औहा लहा]} [अल-ज़लज़ला: 5], यानी: उसे प्रेरित किया।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/148. (2) शब्द: 'कुछ', (म) में नहीं है। (3) (ज़) में: ज्ञानी का अपनी आज्ञाकारिता से डरना उसकी नाफरमानी से डरने जैसा है। (4) अल-नुकत व अल-उयून 4/59. (5) कोष्ठक के बीच की बात (ज़) में नहीं है, और यह बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/148 में है। (6) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान, और उनका कहना: 'यानी नेक काम करने में', (म) में नहीं है। (7) अल-मुहतासिब 2/96, और इब्न जिन्नी ने इस पाठ का श्रेय अल-हुर अल-नहवी को दिया। (8) मानी अल-कुरान 4/17 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से एराब अल-कुरान 3/117 में उद्धृत

किया है। (9) 2/450 और उसके बाद। (10) (म), (द), और (ज़) में: 'वह है', और जो निश्चित है वह (ख़) और (ज़) से है जो अल-नहस 3/117 द्वारा एराब अल-कुरान में है और बात वहीं से है।

سوره المومنون: آيات ٥٧ - ٦١ ٥٩

تحت خوف من أن يُنَفَّذَ عليه الوعيد بتخليطه(١). وقال بعض(٢) أصحاب الخواطر: وَجَلُ العارفِ من طاعته أكثرُ وجلاً(٣) من وَجَلِهِ من مخالفته؛ لأن المخالفة تمحوها التوبة، والطاعة تُطَلَّب بتصحيح الغرض(٤). ﴿أَنَّهُمْ﴾ أي: لأنهم - أو من أجل أنهم(٥) - إلى ربهم راجعون. قوله تعالى: ﴿أُوْلَٰٓئِكَ يُسَٰرِعُونَ فِي ٱلْخَيْرَٰتِ وَهُمْ لَهَا سَٰبِقُونَ﴾ (٦١) قوله تعالى: ﴿أُوْلَٰٓئِكَ يُسَٰرِعُونَ فِي ٱلْخَيْرَٰتِ﴾ أي: في عمل الخيرات(٦)، أي: في الطاعات؛ كي ينالوا بذلك أعلى الدرجات والغُرُفات. وقرئ: «يُسْرِعُونَ في الخيرات» أي: يكونون سراعاً إليها. و«يُسارعون» على معنى يسابقون مَن سابقهم إليها، فالمفعول محذوف(٧). قال الزجاج(٨): «يُسارعون» أبلغ من «يُسرعون». ﴿وَهُمْ لَهَا سَٰبِقُونَ﴾ أحسن ما قيل فيه: أنهم يسبقون إلى أوقاتها، ودلَّ بهذا أن الصلاة في أوَّل الوقت أفضل - كما تقدَّم في «البقرة»(٩) - وكلُّ مَن تقدَّم في شيء فقد(١٠) سابق إليه، وكلُّ مَن تأخَّر عنه فقد سَبَقَه وفاتَه، فاللام في «لها» على هذا القول بمعنى «إلى»، كما قال: ﴿بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا﴾ [الزلزلة: ٥]، أي: أوحى إليها.

(١) المحرر الوجيز ١٤٨/٤ . (٢) لفظه: بعض، ليست فى (م). (٣) فى (ظ): وجل العارف من طاعته كوجله من مخالفته. (٤) النكت والعيون ٥٩/٤ . (٥) ما بين معترضتين ليس فى (ظ)، والكلام فى المحرر الوجيز ١٤٨/٤ . (٦) إعراب القرآن للنحاس، وقوله: أى فى عمل الخيرات، ليس فى (م). (٧) المحتسب ٩٦/٢ ، ونسب ابن جنى هذه القراءة للحر النحوى. (٨) فى معانى القرآن ١٧/٤ ، ونقله المصنف عنه بواسطة النحاس فى إعراب القرآن ١١٧/٣ . (٩) ٤٥٠/٢ وما بعدها. (١٠) فى (م) و(د) و(ز): فهو، والمثبت من (خ) و(ظ) وهو الموافق لما فى إعراب القرآن للنحاس ١١٧/٣ والكلام منه.

Surah Al-Mu'minun: Verses 61 - 62 60

Sibawayh recited: My camel turned away from the valley of Yamama, and she did not intend anyone but you among its people. (1)

Regarding Ibn Abbas's interpretation of the phrase "and they are foremost in them" (Qur'an 23:61): "Happiness from Allah had preceded for them" (2), therefore they hastened to do good deeds. And it was said: The meaning is: they are foremost because of the good deeds (3).

His saying, the Almighty: "And We charge no soul except [with that within] its capacity, and with Us is a record which speaks with truth, and they will not be wronged [62]"

His saying: "And We charge no soul except [with that within] its capacity" was already discussed in Surah Al-Baqarah (4), and it abrogates everything mentioned in the Sharia regarding charging someone beyond their capacity.

"And with Us is a record which speaks with truth": The most apparent interpretation is that it refers to the book of records of deeds which the angels take up (5). He attributed it to Himself because the angels wrote the deeds of the servants by His command, so it speaks with the truth. In this, there is a threat and reassurance (6) against injustice and oppression.

The word "speech" (nutq) can be used for a book, and the meaning is that the prophets speak what is in it, and Allah knows best. And it was said: He meant the Preserved Tablet (Al-Lauh Al-Mahfuz), in which everything is recorded, so they do not go beyond it. And it was said: The reference in His saying: "and with Us is a record" is to (7) the Quran, and Allah knows best. Each is possible, but the first is the most apparent (8).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/470. The verse is in al-Kitab 1/32, 408, attributed to al-A'sha, and previously mentioned 3/116, where it has "Hajar" instead of "Jaww". (2) Reported by al-Tabari 17/72. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/470, al-Wasit 2/417, and Zad al-Masir 5/480. (4) 4/498 onwards. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/148. (6) In (Z) and (M): "tayeis" (making desperate), and what is confirmed is from (Kh), (D), and (Z), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/148, and the text is from it. (7) The word "to" is from (Z) and Al-Muharrar al-Wajiz 4/148 - 149, and the text is from

it. (8) See Tafsir of Abu al-Layth al-Samarqandi 2/417, al-Wasit 3/293, Tafsir al-Baghawi 3/312, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/148 and Zad al-Masir 5/481.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 61 - 62 60

सिबावेह ने पढ़ा: मेरी ऊंटनी यमामा की घाटी से विमुख हो गई, और उसने वहां के लोगों में से आपके सिवा किसी और का इरादा नहीं किया। (1)

और इब्न अब्बास से "और वे उनके लिए आगे बढ़ने वाले हैं" के अर्थ में वर्णित है: "अल्लाह की ओर से उनके लिए सौभाग्य पहले ही तय हो चुका था" (2), इसलिए वे नेक कार्यों में जल्दी करते थे। और कहा गया है: इसका अर्थ है: वे नेक कार्यों के कारण आगे बढ़ने वाले हैं (3)।

अल्लाह तआला का फरमान: "और हम किसी भी जान पर उसकी सामर्थ्य से अधिक बोझ नहीं डालते, और हमारे पास एक किताब है जो सच-सच बोलती है, और उनके साथ अन्याय नहीं किया जाएगा। [62]"

उसका फरमान: "और हम किसी भी जान पर उसकी सामर्थ्य से अधिक बोझ नहीं डालते" पहले ही "अल-बक़रह" (4) में आ चुका है, और यह कि यह शरीयत में वर्णित उन सभी आदेशों का नासिख (निरस्त करने वाला) है जो किसी व्यक्ति की क्षमता से बाहर हों।

"और हमारे पास एक किताब है जो सच-सच बोलती है": इसके बारे में सबसे स्पष्ट बात यह कही गई है: उसका तात्पर्य कर्मों के हिसाब की किताब से है जिसे फरिश्ते ऊपर ले जाते हैं (5)। उसने इसे अपनी ओर इसलिए जोड़ा क्योंकि फरिश्तों ने उसके आदेश से बंदों के कर्म लिखे हैं, इसलिए वह सच बोलती है। इसमें अन्याय और ज़ुल्म से डराना और तसल्ली देना (6) दोनों शामिल हैं।

"नूतक़" (बोलना) शब्द का प्रयोग किताब के लिए हो सकता है, और इसका तात्पर्य यह है कि नबी उसमें जो कुछ है उसे बोलकर सुनाते हैं, और अल्लाह बेहतर जानता है। और कहा गया है: इसका अर्थ 'लौहे महफूज़' है, जिसमें सब कुछ दर्ज है, इसलिए वे उससे बाहर नहीं जाते। और कहा गया है: "हमारे पास एक किताब है" में संकेत (7) कुरआन की ओर है, और अल्लाह बेहतर जानता है। हर एक की संभावना है, लेकिन पहला मत अधिक स्पष्ट है (8)।

---

(1) अन-नहहास द्वारा 'मआनी अल-कुरआन' 4/470, और यह पद अल-किताब 1/32, 408 में है, जिसे अल-आशा से जोड़ा गया है, और पहले 3/116 में आया है जिसमें 'जौ' के स्थान पर 'हजर' है। (2) अत-तबरी द्वारा उद्धृत 17/72। (3) अन-नहहास द्वारा 'मआनी अल-कुरआन' 4/470, और अल-वसीत 2/417, और ज़ाद अल-मसीर 5/480। (4) 4/498 और उसके बाद। (5) अल-मुहर्रर

अल-वजीज़ 4/148। (6) (ज़) और (म) में "तईस" है और (ख), (द) और (ज़) से जो सिद्ध है वह "तानीस" (तसल्ली देना) है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/148 के अनुरूप है और विवरण वहीं से है। (7) शब्द "तक" (इला) (ज़) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/148-149 से है और विवरण वहीं से है। (8) अबू अल-लैथ अल-समरकंदी का तफ़सीर 2/417, अल-वसीत 3/293, तफ़सीर अल-बग़वी 3/312, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/148 और ज़ाद अल-मसीर 5/481 देखें।

سورہ المومنون: آیت 61 - 62 60

سیبویہ نے یہ شعر پڑھا: تَجَانَفُ عن جَوِّ الیمامة ناقتي وما قصَدَتْ من أهلها لسوائکا (1) (میری اونٹنی یمامہ کی وادی سے ہٹ گئی اور اس نے وہاں کے رہنے والوں میں سے تمہارے سوا کسی کا ارادہ نہیں کیا)۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہ سے اللہ کے فرمان ﴿وَهُمْ لَهَا سَبِقُونَ﴾ کے معنی میں مروی ہے: اللہ کی طرف سے ان کے لیے سعادت (خوش بختی) سبقت لے گئی تھی (2)، اس لیے انہوں نے نیکیوں میں جلدی کی۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ وہ نیکیوں کی وجہ سے سبقت لے جانے والے ہیں (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَلَدَيْنَا كِتَبٌ يَنطِقُ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ 62﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا نُكَلِّفُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ اس کا ذکر سورہ بقرہ (4) میں گزر چکا ہے، اور یہ کہ یہ شریعت میں وارد ہر اس حکم کا ناسخ ہے جو طاقت سے باہر ہو۔

﴿وَلَدَيْنَا كِتَبٌ يَنطِقُ بِالْحَقِّ﴾ اس کے بارے میں سب سے واضح قول یہ ہے کہ: اس سے مراد اعمال نامہ کی وہ کتاب ہے جسے فرشتے اوپر لے جاتے ہیں (5)، اور اللہ نے اس کی نسبت اپنی طرف اس لیے کی کیونکہ فرشتوں نے اس کے حکم سے بندوں کے اعمال لکھے ہیں، تو وہ حق کے ساتھ بولتی ہے۔ اس میں بے انصافی اور ظلم کے حوالے سے ڈراوا اور تسلی (6) دونوں موجود ہیں۔

اور "نطق" (بولنے) کا لفظ کتاب کے لیے استعمال ہو سکتا ہے، اور مراد یہ ہے کہ انبیاء اس میں جو کچھ ہے اسے بول کر سناتے ہیں، واللہ اعلم۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: اس سے مراد لوحِ محفوظ ہے جس میں ہر چیز لکھی ہوئی ہے، لہٰذا وہ اس سے تجاوز نہیں کرتے۔ اور ایک قول یہ بھی ہے

کہ: ﴿وَلَدَيْنَا كِتَبٌ﴾ میں اشارہ (7) قرآن کی طرف ہے، واللہ اعلم۔ یہ سب احتمالات ہیں لیکن پہلا قول زیادہ واضح ہے (8)۔

---

(1) معانی القرآن للنحاس 4/470، اور یہ شعر 'الکتاب' 1/32، 408 میں اعشیٰ کی طرف منسوب ہے، اور اس سے پہلے 3/116 میں گزر چکا ہے جس میں 'جو' کی جگہ 'حجر' کا لفظ ہے۔ (2) اسے طبری نے 17/72 میں روایت کیا ہے۔ (3) معانی القرآن للنحاس 4/470، الوسیط 2/417، اور زاد المسیر 5/480۔ (4) 4/498 اور اس کے بعد۔ (5) المحرر الوجیز 4/148۔ (6) (ظ) اور (م) میں "تاییس" ہے، جبکہ (خ)، (د) اور (ز) میں ثابت شدہ لفظ "تانییس" ہے، جو 'المحرر الوجیز' 4/148 کے موافق ہے اور یہ کلام وہیں سے ماخوذ ہے۔ (7) لفظ "إلی" (ظ) اور 'المحرر الوجیز' 4/148 - 149 سے ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (8) دیکھیے: تفسیر ابو اللیث سمرقندی 2/417، الوسیط 3/293، تفسیر بغوی 3/312، المحرر الوجیز 4/148 اور زاد المسیر 5/481۔

61 Surah Al-Mu'minun: Verses 63 - 65 The Almighty's saying: {Nay, but their hearts are in a 'ghamrah' (confusion/ignorance) of this, and they have deeds besides that which they are doing (63). Until, when We seize those of them who lead a luxurious life with punishment, behold, they make humble invocation (64). Invoke not help this day! Verily, you shall not be helped by Us (65).} The Almighty's saying: {Nay, but their hearts are in a 'ghamrah' (confusion/ignorance) of this} Mujahid said: i.e., in a cover, heedlessness, and blindness from the Quran. It is said: "The water overwhelmed (ghamara) him" if it covered him, and "a deep river (nahr ghumr)" that covers whoever enters it (1). And "a man 'ghumar'" means one who is overwhelmed by the opinions of people. It was also said: "'Ghamrah'" because it covers the face, and from it: "he entered into the midst (ghumar) of the people and their crowd," meaning into what covers him from the gathering (2). It was also said: {Nay, but their hearts are in a 'ghamrah'} meaning: in confusion and blindness, i.e., from what was described of righteous deeds in the preceding verses; this was stated by Qatadah. Or: from the Book that speaks with truth (3). {And they have deeds besides that which they are doing} Qatadah and Mujahid said: i.e., they have sins they must inevitably commit besides the truth (4). Al-Hasan and Ibn Zayd said: The meaning is: they have evil deeds (5) they haven't done yet besides what they are currently on; they must do them instead of the deeds of the believers, entering fire because of them, due to the wretchedness predestined for them (6). A third possibility is: it is the oppression of the creation along with disbelief in the Creator; mentioned by Al-Mawardi (7). The meanings are close. {Until, when We seize those of them who lead a luxurious life with punishment} meaning: by the sword on the day of Badr, as stated by Ibn Abbas (8). And he said...

(1) Tafsir Mujahid 2/432, and Al-Tabari related it from him 17/74. (2) Al-Sihah (Ghamara), and in it: A man 'ghamr': one who has not experienced matters. See Tahdhib al-Lughah 8/128, and onwards. (3) Al-Nahhas mentioned this view in I'rab al-Quran 3/118. (4) Qatadah's statement in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/60, and Mujahid's statement in his Tafsir 2/433, and Al-Tabari related both 17/75-76. (5) In (m): evil. (6) Al-Tabari related it from them 17/76 similarly. (7) In Al-Nukat wa al-'Uyun 4/60. (8) Al-Nasa'i related it in Al-Kubra (11290).

61 सूरा अल-मुमिनून: आयत 63 - 65 अल्लाह का फरमान है: {बल्कि उनके दिल इस चीज़ से गफ़लत (बेखबरी) में डूबे हुए हैं और उनके पास इसके इलावा और भी (बुरे) काम हैं जिन्हें वे करने वाले हैं (63)। यहाँ तक कि जब हम उनके ऐश व आराम वाले लोगों को अज़ाब में पकड़ेंगे तो वे चिल्लाने लगेंगे (64)। आज मत चिल्लाओ, हमारे पास से तुम्हारी कोई मदद नहीं की जाएगी (65)।} अल्लाह का फरमान: {बल्कि उनके दिल इस चीज़ से 'ग़मरा' (गफ़लत) में हैं} मुजाहिद ने कहा: यानी: पर्दे, लापरवाही और कुरान से अंधेपन में। कहा जाता है: "पानी ने उसे डुबो दिया (ग़मरा)" जब वह उसे ढक दे, और "एक गहरा दरिया (नहर ग़ुम्र)" जो उसमें दाखिल होने वाले को ढक दे (1)। और "एक आदमी 'ग़ुम्र'" वह है जो लोगों की रायों से दब जाए। यह भी कहा गया: "'ग़मरा'" क्योंकि यह चेहरे को ढक लेती है, और इसी से है: "वह लोगों की भीड़ (ग़ुमार) और उनके हुजूम में दाखिल हुआ", यानी उसमें जो उसे मजमे से ढक दे (2)। और कहा गया: {बल्कि उनके दिल 'ग़मरा' में हैं} यानी: हैरानी और अंधेपन में, यानी: उन नेकी के कामों से जिनका ज़िक्र पिछली आयतों में हुआ है; यह क़तादा ने कहा है। या: उस किताब से जो हक़ के साथ बोलती है (3)। {और उनके पास इसके इलावा और भी (बुरे) काम हैं जिन्हें वे करने वाले हैं} क़तादा और मुजाहिद ने कहा: यानी: उनके पास ऐसे गुनाह हैं जिन्हें वे हक़ के इलावा ज़रूर करेंगे (4)। अल-हसन और इब्न ज़ैद ने कहा: इसका मतलब है: उनके पास बुरे काम हैं (5) जो उन्होंने अभी तक नहीं किए हैं, उस चीज़ के इलावा जिस पर वे कायम हैं; वे उन्हें मोमिनों के कामों के बजाय ज़रूर करेंगे, और उनके कारण आग में दाखिल होंगे, उस बदबख्ती की वजह से जो उनके लिए पहले से लिख दी गई है (6)। एक तीसरी संभावना यह है: कि यह खालिक के साथ कुफ्र के साथ-साथ मख्लूक पर ज़ुल्म है; इसे अल-मावर्दी ने ज़िक्र किया है (7)। और ये अर्थ एक-दूसरे के करीब हैं। {यहाँ तक कि जब हम उनके ऐश व आराम वाले लोगों को अज़ाब में पकड़ेंगे} यानी: बद्र के दिन तलवार के ज़रिये, यह इब्न अब्बास ने कहा है (8)। और उन्होंने कहा...

(1) तफ़सीर मुजाहिद 432/2, और इसे उनसे अल-तबरी ने 74/17 में रिवायत किया है। (2) अल-सिहाह (ग़मर), और इसमें है: एक आदमी 'ग़ुम्र': जिसने मामलों का अनुभव नहीं किया हो। देखें तहज़ीब अल-लुग़ा 128/8, और उसके बाद। (3) अल-नहस ने इस राय को इ'राब अल-कुरान 118/3 में ज़िक्र किया है। (4) अल-नुक़त वल-'उयून 60/4 में क़तादा का कौल, और उनकी तफ़सीर 433/2 में मुजाहिद का कौल, और अल-तबरी ने उन दोनों को 17/ 75 - 76 में रिवायत किया है। (5)

(म) में: बुरे। (6) अल-तबरी ने उन दोनों से इसी तरह 76/17 में रिवायत किया है। (7) अल-नुक़त वल-'उयून 60/4 में। (8) अल-नसाई ने अल-कुबरा (11290) में इसे रिवायत किया है।

61 سورة المومنون: آیات 63 - 65 اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ بَلْ قُلُوبُهُمْ فِي غَمْرَةٍ مِّنْ هَذَا وَلَهُمْ أَعْمَالٌ مِّن دُونِ ذَٰلِكَ هُمْ لَهَا عَامِلُونَ (63) حَتَّى إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِم بِالْعَذَابِ إِذَا هُمْ يَجْأَرُونَ (64) لَا تَجْأَرُوا الْيَوْمَ إِنَّكُم مِّنَّا لَا تُنصَرُونَ (65) ﴾ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿ بَلْ قُلُوبُهُمْ فِي غَمْرَةٍ مِّنْ هَذَا ﴾ مجاہد نے کہا: یعنی قرآن سے پردے، غفلت اور اندھے پن میں ہیں۔ کہا جاتا ہے: "پانی نے اسے ڈھانپ لیا (غمرہ)" جب وہ اسے چھپا لے۔ اور "گہرا دریا (نہر غمر)" جو اس میں داخل ہونے والے کو ڈھانپ لے (1)۔ اور "رجلٌ غُمر" وہ شخص ہے جو لوگوں کی آراء سے مغلوب ہو جائے۔ اور یہ بھی کہا گیا: "غمرہ"؛ کیونکہ یہ چہرے کو ڈھانپ لیتی ہے، اور اسی سے ہے: "وہ لوگوں کے ہجوم (غمار) میں داخل ہوا"، یعنی اس چیز میں جو اسے مجمع سے چھپا دے (2)۔ اور کہا گیا: ﴿ بَلْ قُلُوبُهُمْ فِي غَمْرَةٍ ﴾ یعنی: حیرت اور اندھے پن میں، یعنی: ان نیک اعمال سے جن کا ذکر پچھلی آیات میں ہوا ہے؛ یہ قتادہ نے کہا۔ یا: اس کتاب سے جو حق کے ساتھ کلام کرتی ہے (3)۔ ﴿ وَلَهُمْ أَعْمَالٌ مِّن دُونِ ذَٰلِكَ هُمْ لَهَا عَامِلُونَ ﴾ قتادہ اور مجاہد نے کہا: یعنی ان کے ایسے گناہ ہیں جو وہ حق کے علاوہ ضرور کریں گے (4)۔ اور حسن اور ابن زید نے کہا: معنی یہ ہے: اور ان کے برے اعمال ہیں (5) جو انہوں نے ابھی نہیں کیے؛ وہ مومنوں کے اعمال کے بجائے انہیں ضرور کریں گے، پس وہ ان کی وجہ سے آگ میں داخل ہوں گے، اس بدبختی کی بنا پر جو ان کے لیے مقدر ہو چکی ہے (6)۔ تیسرا احتمال یہ ہے: کہ یہ خالق کے ساتھ کفر کے ساتھ ساتھ مخلوق پر ظلم ہے؛ اسے ماوردی نے ذکر کیا (7)۔ اور معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ ﴿ حَتَّى إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِم بِالْعَذَابِ ﴾ یعنی: جنگ بدر کے دن تلوار کے ذریعے، یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا (8)۔ اور فرمایا...

(1) تفسیر مجاہد 432/2، اور طبری نے ان سے 74/17 پر اسے روایت کیا ہے۔ (2) الصحاح (غمر)، اور اس میں ہے: رجل غمر: جس نے معاملات کا تجربہ نہ کیا ہو۔ دیکھیے تہذیب اللغۃ

128/8، اور اس کے بعد۔ (3) نحاس نے اس قول کو اعراب القرآن 118/3 میں ذکر کیا ہے۔ (4) النکت والعیون 60/4 میں قتادہ کا قول، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 433/2 میں، اور طبری نے ان دونوں کے قول کو 75/17 - 76 پر روایت کیا ہے۔ (5) (م) میں: ردیئة (بری)۔ (6) طبری نے ان دونوں سے 76/17 پر اسی طرح روایت کیا ہے۔ (7) النکت والعیون 60/4 میں۔ (8) نسائی نے الکبری (11290) में इसे روایت کیا ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 63 - 65

62

Al-Dahhak said: It means [affliction] through hunger, as the Prophet ﷺ said: "O Allah, tighten Your grip on Mudar. O Allah, make it for them years like the years of Joseph."(1) So Allah afflicted them with drought and hunger until they ate bones, carrion, dogs, and carcasses, and wealth and children perished(2).

{...they cry out for help} means: they scream and seek aid. The origin of 'ju'ar' is raising the voice in supplication(3), as a bull does. Al-A'sha said describing a cow:

She circled three times between a day and a night, and the disapproval was that you would [be close] and cry out(4).

Al-Jawhari said(5): 'Al-Ju'ar' is like 'Al-Khu'ar' (lowing); it is said: the bull 'ja'ara', meaning it cried out. Some read: "a calf, a body having a lowing" [Al-A'raf: 148], as reported by Al-Akhfash(6). And a man 'ja'ara' to Allah, the Mighty and Sublime, means he entreated Him in prayer.

Qatadah: They cry out in repentance, but it is not accepted from them(7). He said:

He alternates the prayers of the Sovereign, sometimes prostrating and sometimes crying out in prayer.

Ibn Jurayj said: {Until, when We seize those of them who lead a luxurious life with punishment} they are those who were killed at Badr. {Behold, they cry out for help} they are those in Mecca(9). So he combined the two preceding statements, which is good.

{Do not cry out for help this Day! Verily, against Us you will not be helped} meaning: from Our punishment. {you will not be helped}: you will not be protected or granted refuge.

---

(1) Previously mentioned 4/304. (2) Tafsir al-Baghawi 3/312. (3) Tafsir al-Baghawi 3/312. (4) In the handwritten manuscripts: 'wa tatayyaf', but what is established from (M) and the sources is [what is written here], and it was mentioned previously 12/338. (5) In Al-Sahah (Ja'ar). (6) Ma'ani al-Quran by him 2/532, and the reading was cited by Ibn Khalawayh in the rare readings p. 46 and attributed to Abu Al-Sammal. (7) Al-Mawardi attributed it in Al-Nukat wal-'Uyun 4/61 to Al-Hasan. (8) The verse is by Al-A'sha, and it is in his Diwan p. 103. (9) Reported by Al-Tabari 17/78.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 63 - 65

62

अद-दह्हाक ने कहा: इसका अर्थ भूख से है, जैसा कि नबी ﷺ ने कहा: "ऐ अल्लाह! मुदर कबीले पर अपनी पकड़ सख्त कर दे। ऐ अल्लाह! उनके लिए इन वर्षों को यूसुफ के वर्षों की तरह (अकाल वाला) बना दे।"(1) अतः अल्लाह ने उन्हें सूखे और भूख से आज़माया, यहाँ तक कि उन्होंने हड्डियाँ, मुर्दा जानवर, कुत्ते और सड़ा हुआ मांस खाया, और धन-दौलत व संतान नष्ट हो गए(2)।

{...वे गिड़गिड़ाने लगते हैं} यानी: वे चिल्लाते और मदद माँगते हैं। 'जुआ'र' का मूल अर्थ विलाप के साथ आवाज़ बुलंद करना है(3), जैसा कि बैल करता है। अल-अ'शा ने एक गाय का वर्णन करते हुए कहा:

वह एक दिन और रात के बीच तीन बार घूमी, और बुराई यह थी कि तुम समीप हो और चिल्लाओ(4)।

अल-जौहरी ने कहा(5): 'जुआ'र', 'खुआ'र' (बैल की आवाज़) की तरह है; कहा जाता है: बैल ने 'ज'अरा' किया, यानी वह चिल्लाया। और कुछ लोगों ने पढ़ा: "एक बछड़ा, एक शरीर जिसकी आवाज़ है" [अल-अराफ़: 148], इसे अल-अखफ़श ने उल्लेख किया है(6)। और एक व्यक्ति अल्लाह की ओर 'ज'अरा' करता है, यानी वह प्रार्थना में गिड़गिड़ाता है।

क़तादाह: वे तौबा (पश्चाताप) के लिए चिल्लाते हैं लेकिन उनकी तौबा स्वीकार नहीं की जाती(7)। उन्होंने कहा:

वह सम्राट की नमाज़ों के बीच बदलता रहता है, कभी सजदे में और कभी गिड़गिड़ाने में(8)।

इब्न जुरैज ने कहा: {यहाँ तक कि जब हम उनके सुख-सुविधा में रहने वालों को अज़ाब (यातना) में पकड़ लेंगे} ये वे लोग हैं जो बद्र की लड़ाई में मारे गए। {तो वे गिड़गिड़ाने लगेंगे} ये मक्का वाले लोग हैं(9)। अतः उन्होंने पिछली दोनों बातों को मिला दिया, जो कि अच्छा है।

{आज गिड़गिड़ाओ मत! तुम्हें हमारी ओर से कोई मदद नहीं दी जाएगी} यानी: हमारे अज़ाब से। {कोई मदद नहीं दी जाएगी}: तुम्हें न तो रोका जाएगा और न ही शरण दी जाएगी।

(1) पहले उल्लेख किया गया 4/304। (2) तफ़सीर अल-बगवी 3/312। (3) तफ़सीर अल-बगवी 3/312। (4) हस्तलिपियों में: 'व ततय्यफ' है, लेकिन (M) और स्रोतों से जो स्थापित है वह यहाँ है; पहले 12/338। (5) अल-साह (ज'अरा) में। (6) उनके द्वारा लिखित 'मा'नी अल-कुरान' 2/532, और इस पाठ को इब्न खालवैह ने 'अल-क़िरात अल-शद्दाह' पृ. 46 में उद्धृत किया और इसे अबू अल-सम्माल की ओर निस्बत दी। (7) अल-मावर्दी ने इसे 'अल-नुकात वल-'उयून' 4/61 में अल-हसन की ओर निस्बत दी। (8) यह शेर अल-अ'शा का है, जो उनके दीवान पृ. 103 में है। (9) इसे अल-तबरी 17/78 ने निकाला है।

سورہ المؤمنون: آیات 63 - 65

62

الضحاک کہتے ہیں: (اس سے مراد) بھوک ہے، جب نبی ﷺ نے فرمایا: ”اے اللہ! قبیلہ مضر پر اپنی پکڑ سخت فرما، اے اللہ! ان پر یوسف (علیہ السلام) کے برسوں کی طرح قحط سالی کے سال مسلط فرما۔“(1) پس اللہ نے انہیں قحط اور بھوک میں مبتلا کر دیا، یہاں تک کہ انہوں نے ہڈیاں، مردار، کتے اور جیفے کھائے، اور مال و اولاد ہلاک ہو گئے(2)۔

﴿إِذَا هُمْ يَجْأَرُونَ﴾ یعنی: وہ چیختے چلاتے اور فریاد کرتے ہیں، اور ’جوار‘ کی اصل عاجزی کے ساتھ آواز بلند کرنا ہے(3)، جیسا کہ بیل کرتا ہے۔ الاعشی نے گائے کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا:

وہ ایک دن اور رات میں تین مرتبہ گھومی، اور ناپسندیدہ بات یہ تھی کہ تم قریب ہوتے اور شور مچاتے(4)۔

جوہری نے کہا(5): ’الجوار‘، ’الخوار‘ (بیل کی آواز) کی طرح ہے؛ کہا جاتا ہے: بیل نے ’جأر‘ کیا، یعنی وہ چلایا۔ بعض نے پڑھا: ”ایک بچھڑا، ایک جسم جس کی آواز تھی“ [الاعراف: 148]، اسے اخفش نے نقل کیا ہے(6)۔ اور جب آدمی اللہ کی طرف ’جأر‘ کرتا ہے، تو اس کا مطلب ہے کہ وہ دعا میں گریہ و زاری کرتا ہے۔

قتادہ: وہ توبہ کے لیے چیختے ہیں لیکن ان سے قبول نہیں کی جاتی(7)۔ انہوں نے کہا:

وہ بادشاہ (اللہ) کی نمازوں کو باری باری ادا کرتا ہے، کبھی سجدے میں ہوتا ہے اور کبھی گریہ و زاری میں(8)۔

ابن جریج نے کہا: ﴿حَتَّى إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِم بِالْعَذَابِ﴾ یہ وہ لوگ ہیں جو بدر میں قتل ہوئے، ﴿إِذَا هُمْ يَجْأَرُونَ﴾ یہ مکہ والے لوگ ہیں(9)۔ چنانچہ انہوں نے گزشتہ دونوں اقوال کو جمع کر دیا، اور یہ اچھا ہے۔

﴿لَا تَجْتَرُوا الْيَوْمَ إِنَّكُم مِّنَّا لَا تُنصَرُونَ﴾ یعنی: ہمارے عذاب سے۔ ﴿لَا تُنصَرُونَ﴾: تمہیں نہ تو روکا جائے گا اور نہ ہی پناہ دی جائے گی۔

---

(1) پہلے گزر چکا 304/4۔ (2) تفسیر بغوی 312/3۔ (3) تفسیر بغوی 312/3۔ (4) قلمی نسخوں میں: ’وتطیف‘ ہے، اور جو (م) اور مصادر سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو یہاں درج ہے؛ پہلے گزر چکا 338/12۔ (5) الصحاح (جأر) میں۔ (6) معانی القرآن ان کی 532/2، اور یہ قرات ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 46 میں نقل کی ہے اور اسے ابوالسمال کی طرف منسوب کیا ہے۔ (7) ماوردی نے النکت والعیون 61/4 میں اسے حسن کی طرف منسوب کیا ہے۔ (8) یہ شعر الاعشی کا ہے، ان کے دیوان ص 103 میں ہے۔ (9) اسے طبری نے 78/17 میں روایت کیا ہے۔

Page 63 Surah Al-Mu'minun: Verses 63 - 67

Your distress will not benefit you (1). Al-Hasan said: You will not be helped by the acceptance of repentance (2). It was also said: The meaning of this prohibition is informative, i.e., if you beseech, it will not benefit you. The Almighty's saying: {My verses were indeed being recited to you, but you used to turn back on your heels (66) in arrogance, talking nonsense about it by night (67)}. The Almighty's saying: {My verses were indeed being recited to you, but you used to turn back on your heels} - by verses, He means the Quran (3). "Recited to you" means: read. Al-Dahhak said: Before you were punished with killing (4). And "turn back on your heels": you go backwards (5). Mujahid: You delay/retreat (6). Its origin is to move backward (retrograde) (7). A poet said: "They claimed they were on the paths of truth, while we (8) turn back on our heels." Here it is a metaphor for turning away and fleeing (9) from the truth. Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) read: "on your backs" instead of "on your heels", and "tankusuna" with a damma on the kaf (10).

Footnotes: (1) Tafsir al-Baghawi 3/312. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 4/60. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/149. (4) Mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 4/474. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/149. (6) Tafsir Mujahid 2/433, and narrated by al-Tabari 17/80. (7) Tafsir Gharib al-Quran p.298, and Tafsir al-Baghawi 3/313. (8) In (m): on the paths of salvation... but rather, and in (kh): on the paths of truth and rather... and the confirmed is from (d), (z), and (za), which matches what is in Al-Nukat wal-'Uyun 4/61 and the speech is from it. (9) The word: "and fleeing" is not in (m), and in (kh), (d), and (z): from fleeing, and the confirmed is from (za), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/149, and the speech is from it. (10) Al-Muharrar al-Wajiz 4/149, and Ibn Khalawayh attributed it in the irregular readings p.99 to Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him).

पृष्ठ 63 सूरह अल-मुमिनून: आयतें 63 - 67

तुम्हारा विलाप तुम्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाएगा (1)। हसन ने कहा: तौबा की स्वीकृति द्वारा तुम्हारी सहायता नहीं की जाएगी (2)। और कहा गया: इस निषेध का अर्थ सूचनात्मक है, अर्थात: यदि तुम गिड़गिड़ाओगे भी तो तुम्हें लाभ नहीं होगा। अल्लाह तआला का कथन: {मेरी आयतें तुम्हें सुनाई जाती थीं, तो तुम अपनी एड़ियों के बल पीछे हट जाते थे (66) उससे अहंकार करते हुए, रात को बकवास करते थे (67)}। अल्लाह तआला का कथन: {मेरी आयतें तुम्हें सुनाई जाती थीं, तो तुम अपनी एड़ियों के बल पीछे हट जाते थे} आयतों से उसका अर्थ कुरान है (3)। "तुम्हें सुनाई जाती थीं" अर्थात: पढ़ी जाती थीं। अल-दहाक ने कहा: इससे पहले कि तुम्हें वध द्वारा दंडित किया जाता (4)। और "पीछे हट जाना": अपने पीछे की ओर लौटना (5)। मुजाहिद: तुम पीछे हटते थे (6), और इसका मूल उल्टा लौटना है (7)। कवि ने कहा है: "उन्होंने दावा किया कि वे सत्य के मार्गों पर हैं, और हम (8) एड़ियों के बल पीछे हट रहे हैं।" और यहाँ यह सत्य से मुँह मोड़ने और पीठ दिखाने (9) के लिए एक रूपक है। अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने "अपनी एड़ियों के बल" के स्थान पर "अपनी पीठ के बल" पढ़ा, और "तनकुसूना" में 'काफ़' पर पेश (धम्मा) के साथ पढ़ा (10)।

फुटनोट्स: (1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/312 । (2) अल-नुकात वल-उयून 4/60 । (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/149 । (4) अल-नहस ने मआनी अल-कुरान 4/474 में इसका उल्लेख किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/149 । (6) तफ़सीर मुजाहिद 2/433, और अल-तबरी 17/80 ने उनसे इसे उद्धृत किया है। (7) तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृ. 298, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/313 । (8) (म) में: मोक्ष के मार्गों पर... और बल्कि, और (ख़) में: सत्य के मार्गों पर और बल्कि..., और (द), (ज़) और (ज़) से पुष्टि की गई है, जो अल-नुकात वल-उयून 4/61 में मौजूद सामग्री के अनुरूप है और पाठ वहीं से है। (9) शब्द: "और पीठ दिखाना", (म) में नहीं है, और (ख़), (द) और (ज़) में: पीठ दिखाने से, और (ज़) से पुष्टि की गई है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/149 में मौजूद सामग्री के अनुरूप है, और पाठ वहीं से है। (10) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/149, और इब्न खालवैह ने इसे 'अल-किराअत अल-शाद्दा' पृ. 99 में इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की ओर मनसूब किया है।

صفحہ 63 سورۃ المؤمنون: آیات 63 - 67

تمہارا رونا دھونا تمہیں فائدہ نہیں دے گا (1)۔ اور حسن نے کہا: توبہ کی قبولیت سے تمہاری مدد نہیں کی جائے گی (2)۔ اور کہا گیا: اس ممانعت کا مطلب خبر دینا ہے، یعنی: اگر تم گڑگڑاؤ گے بھی تو تمہیں فائدہ نہیں ہوگا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَدْ كَانَتْ ءَايَتِي تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَكُنتُمْ عَلَىٰٓ أَعْقَٰبِكُمْ تَنكِصُونَ 66 مُسْتَكْبِرِينَ بِهِۦ سَٰمِرًا تَهْجُرُونَ 67﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَدْ كَانَتْ ءَايَتِي تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَكُنتُمْ عَلَىٰٓ أَعْقَٰبِكُمْ تَنكِصُونَ﴾ آیات سے مراد قرآن ہے (3)۔ «تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ» یعنی: پڑھی جاتی تھیں۔ ضحاک نے کہا: اس سے پہلے کہ تمہیں قتل کے ذریعے عذاب دیا جاتا (4)، اور «تَنكِصُونَ»: تم الٹے پاؤں پیچھے ہٹتے تھے (5)۔ مجاہد: تم پیچھے رہ جاتے تھے (6)، اور اس کی اصل الٹے پاؤں لوٹنا ہے (7)۔ شاعر نے کہا ہے: "انہوں نے دعویٰ کیا کہ وہ حق کی راہوں پر ہیں، اور ہم (8) ایڑیوں کے بل پیچھے ہٹتے ہیں" اور یہاں یہ حق سے اعراض اور پیٹھ پھیرنے (9) کا استعارہ ہے۔ اور علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے: «على أعقابكم» کے بجائے «على أدباركم» پڑھا، اور «تنكُصون» کاف کے ضمہ کے ساتھ پڑھا (10)۔

حواشی: (1) تفسیر البغوی 312/3۔ (2) النکت والعیون 60/4۔ (3) المحرر الوجیز 149/4۔ (4) النحاس نے معانی القرآن 474/4 میں اسے ذکر کیا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 149/4۔ (6) تفسیر مجاہد 433/2، اور طبری نے 80/17 پر ان سے اسے روایت کیا ہے۔ (7) تفسیر غریب القرآن ص 298، اور تفسیر البغوی 313/3۔ (8) نسخہ (م) میں: نجات کی راہوں پر... اور بلکہ، اور نسخہ (خ) میں: حق کی راہوں پر اور بلکہ...، اور (د)، (ز) اور (ظ) سے ثابت شدہ ہے، اور یہ النکت والعیون 61/4 میں موجود عبارت کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ (9) لفظ: «والإدبار»، نسخہ (م) میں نہیں ہے، اور (خ)، (د) اور (ز) میں: «عن الإدبار» ہے، اور (ظ) سے

ثابت شدہ ہے، جو المحرر الوجیز 149/4 کے مطابق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (10) المحرر الوجیز 149/4، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص 99 میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی طرف منسوب کیا ہے۔

64 Surah Al-Mu'minun: Verses 66 - 67

And "mustakbireen" (behaving arrogantly) is an adverbial qualifier (hal). Regarding the pronoun in "bihi" (in it), the majority said: it refers back to the Sanctuary (Haram), or the Sacred Mosque (1), or the city which is Mecca, even if it was not mentioned previously due to its fame in the matter (2). That is, they say: We are the people of the Sanctuary, so we are not feared (3). It was said: The meaning is that they believe in themselves that through the Mosque and the Sanctuary they have the greatest rights over people and statuses [with Allah], so they act arrogantly because of that, and arrogance is not from the truth. A group said: The pronoun refers back to the Qur'an since the verses were mentioned. The meaning is: hearing My verses causes you pride and tyranny, so you do not believe in it. Ibn 'Atiyyah (4) said: This is a good saying. Al-Nahhas (5): The first saying is more appropriate, and the meaning is: they boast about the Sanctuary, and say: We are the people of the Sanctuary of Allah the Almighty. His saying, the Almighty: "Saamiran tahjuroon" (conversing by night, talking evil), contains four issues: The first: His saying, the Almighty: "Saamiran tahjuroon" (conversing by night, talking evil). "Saamiran" is in the accusative case as an adverbial qualifier (hal), and its meaning is: "summaaran" (night-talkers), which refers to a group talking at night. It is derived from "as-samar", which is the shadow of the moon, and from it comes "sumrah" (brownness) of color. They used to talk around the Kaaba in the moonlight, so talking there was called by it (6). Al-Thawri said: The shadow of the moon is called "as-samar" - and from it "as-sumrah" in color - and it is called "al-fakht", from which "faakhitah" (wood pigeon) was said (7).

(1) The word: "al-Haram", from (Z). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/149. (3) Al-Wasit 3/294, and Tafsir al-Baghawi 3/313. (4) In al-Muharrar al-Wajiz 4/149-150, and the speech before it and what is between brackets is from it. (5) In Ma'ani al-Qur'an 4/474. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/18. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/475. And al-faakhitah: singular of fawaakhit, which is a type of ringed pigeon. Ibn Barri said: Al-Jawaliqi mentioned that al-faakhitah is derived from al-fakht, which is the shadow of the moon. Al-Lisan (fakht).

64 सूरह अल-मुमिनून: आयतें 66 - 67

और "मुस्तकिबिरीन" (अहंकार करते हुए) एक 'हाल' (क्रिया विशेषण) है। "बिही" (इसमें) के सर्वनाम के बारे में अधिकांश लोगों ने कहा: यह 'हरम' (पवित्र स्थल), या मस्जिद अल-हरम (1), या उस शहर यानी मक्का की ओर वापस जाता है, भले ही इसका पहले उल्लेख न किया गया हो क्योंकि यह इस मामले में प्रसिद्ध है (2)। अर्थात्, वे कहते हैं: हम हरम के लोग हैं, इसलिए हमें कोई डर नहीं है (3)। कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि वे अपने मन में यह विश्वास करते हैं कि मस्जिद और हरम के कारण उनके पास लोगों पर सबसे बड़े अधिकार और [अल्लाह के पास] उच्च स्थान हैं, इसलिए वे उस पर अहंकार करते हैं, जबकि अहंकार सत्य का हिस्सा नहीं है। एक समूह ने कहा: सर्वनाम कुरान की ओर वापस जाता है क्योंकि आयतों का उल्लेख किया गया था। इसका अर्थ है: मेरी आयतों को सुनना तुम्हारे भीतर अहंकार और विद्रोह पैदा करता है, इसलिए तुम उस पर विश्वास नहीं करते। इब्न अत्तिया (4) ने कहा: यह एक अच्छी बात है। अन-नहहास (5): पहली बात अधिक उपयुक्त है, और इसका अर्थ है: वे हरम पर गर्व करते हैं, और कहते हैं: हम अल्लाह सर्वशक्तिमान के हरम के लोग हैं। उनका कथन, सर्वशक्तिमान: "सामिरन तहजुरून" (रात में बातें करते हुए, बुरा-भला कहते हुए), इसमें चार मुद्दे हैं: पहला: उनका कथन, सर्वशक्तिमान: "सामिरन तहजुरून"। "सामिरन" 'हाल' के रूप में मन्सूब (कर्म कारक) है, और इसका अर्थ है: "सुम्मारन" (रात में बातें करने वाले), जो कि रात में बातें करने वाला समूह है। यह "अस्-समर" से लिया गया है, जो चंद्रमा की छाया है, और इसी से रंग का "सुम्रह" (सांवलापन) आता है। वे चंद्रमा की चांदनी में काबा के चारों ओर बातें किया करते थे, इसलिए वहां बात करने को इसी नाम से पुकारा जाने लगा (6)। अल-थौरी ने कहा: चंद्रमा की छाया को "अस्-समर" कहा जाता है - और इसी से रंग में "अस्-सुम्रह" आता है - और इसे "अल-फख्त" भी कहा जाता है, जिससे "फाखिता" (वन कबूतर) कहा गया (7)।

(1) शब्द: अल-हरम, (ज़) से। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/149। (3) अल-वसीत 3/294, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/313। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/149-150 में, और इसके पहले की बात और कोष्ठक के बीच की बात उसी से है। (5) मानी अल-कुरान 4/474 में। (6) मानी अल-कुरान अज़-ज़ज्जाज 4/18 द्वारा। (7) मानी अल-कुरान अन-नहहास 4/475 द्वारा। और अल-फाखिता: फवाखित का एकवचन है, जो एक प्रकार का छल्लेदार कबूतर है। इब्न बर्री ने कहा: अल-जवालिक़ी ने उल्लेख किया है कि अल-फाखिता 'अल-फख्त' से निकला है, जो चंद्रमा की छाया है। अल-लिसान (फख्त)।

64 سورہ المؤمنون: آیات 66 - 67

اور لفظ «مُسْتَكْبِرِينَ» حال ہے۔ «بہ» (اس میں) کی ضمیر کے بارے میں جمہور کا کہنا ہے کہ: یہ حرم، یا مسجدِ حرام (1)، یا وہ شہر یعنی مکہ کی طرف لوٹتی ہے، اگرچہ اس کا پہلے ذکر نہیں ہوا کیونکہ یہ معاملہ اپنی شہرت کی وجہ سے واضح ہے (2)، یعنی وہ کہتے ہیں: ہم حرم والے ہیں اس لیے ہمیں کوئی خوف نہیں (3)۔ اور کہا گیا ہے کہ: معنی یہ ہے کہ وہ اپنے دلوں میں یہ سمجھتے ہیں کہ مسجد اور حرم کی وجہ سے ان کے لوگوں پر سب سے زیادہ حقوق اور [اللہ کے ہاں] اعلیٰ مرتبے ہیں، چنانچہ وہ اس وجہ سے تکبر کرتے ہیں، حالانکہ تکبر حق میں سے نہیں ہے۔ ایک گروہ نے کہا: ضمیر قرآن کی طرف لوٹتی ہے کیونکہ آیات کا تذکرہ ہوا، اور معنی یہ ہے کہ: میری آیات کا سننا تمہارے اندر تکبر اور سرکشی پیدا کرتا ہے، چنانچہ تم اس پر ایمان نہیں لاتے۔ ابن عطیہ (4) نے کہا: یہ قول اچھا ہے۔ نحاس (5): پہلا قول زیادہ بہتر ہے، اور معنی یہ ہے کہ: وہ حرم پر فخر کرتے ہیں، اور کہتے ہیں: ہم اللہ تعالیٰ کے حرم والے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سَامِرًا تَهْجُرُونَ﴾ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سَامِرًا تَهْجُرُونَ﴾ میں «سامرًا» حال ہونے کی بنا پر نصب میں ہے، اور اس کا معنی ہے: «سُمَّاراً» (رات کو باتیں کرنے والے)، اور یہ وہ جماعت ہے جو رات کو باتیں کرتی ہے۔ یہ لفظ «السَّمَر» سے ماخوذ ہے، جو کہ چاند کا سایہ ہے، اور اسی سے رنگ کی «سُمْرة» (گندمی رنگ) نکلا ہے۔ وہ چاند کی روشنی میں کعبہ کے گرد باتیں کیا کرتے تھے، اس لیے وہاں باتیں کرنے کو اسی نام سے موسوم کیا گیا (6)۔ ثوری نے کہا: چاند کے سائے کو «السَّمَر» کہا جاتا ہے - اور اسی سے رنگ میں «السُّمْرة» ہے - اور اسے «الفَحْت» بھی کہا جاتا ہے، اور اسی سے «فاختة» کہا گیا (7)۔

(1) لفظ: الحرام، (ظ) سے۔ (2) المحرر الوجیز 149/4۔ (3) الوسیط 294/3 ، اور تفسیر بغوی 313/3۔ (4) المحرر الوجیز 149/4 - 150 میں، اور اس سے پہلے کی گفتگو اور جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (5) معانی القرآن 474/4 میں۔ (6) معانی القرآن للزجاج 18/4۔ (7) معانی القرآن للنحاس 475/4۔ اور فاختہ: فواخت کی واحد ہے، اور یہ ایک قسم کا غطمی کبوتر (طوق والا کبوتر) ہے۔ ابن بری نے کہا: جوالیقی نے ذکر کیا ہے کہ فاختہ لفظ فخت سے مشتق ہے جو چاند کا سایہ ہے۔ اللسان (فخت)۔

Surat al-Mu'minun: Verses 66 - 67 65

Abu Raja read: "Summārā," which is the plural of "Sāmir" (1), as he said: Do you not see the late-night talkers and the people around me? (2) And in the hadith of Qaylah: when (3) her husband (4) came from the "Sāmir" (5). It means: from the people who talk late at night (6); so it is a singular noun with a plural meaning (7), like "al-hādir" (the present ones), and they are the people settled by the water. "Al-Bāqir" is the plural of cows, and "al-Jāmil" is the plural of camels (8), both males and females; from it is the Almighty's saying: {Then We bring you forth as a child}, meaning: as children. It is said: "qawm samar," "summār," and "sāmir," and its meaning is staying up at night; taken from "al-samar," which is what falls on the trees from the moonlight (9). Al-Jawhari said: "Al-Sāmir" is also "al-summār," and they are the people who converse at night; just as it is said for pilgrims: "hujjāj" (10). And the poet's saying: And a late-night gathering in which play and conversation lasted long. It is as if he named the place where they gather for late-night talk after that.

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 98. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/477, and the verse is by Imru' al-Qais, in his Diwan p. 31, and its beginning is: She said, "May God disgrace you, for you are exposing me." (3) In the manuscripts: "idha" (if/when), and what is established is from the following sources. (4) In (Za): "my husband," and in (Kha) and (Za): "our husband." (5) It is a part of a long hadith narrated by Ibn Sa'd in al-Tabaqat al-Kubra 1/317-320, and al-Tabarani in al-Kabir 25/7-10. Qaylah: she is bint Makhrimah al-'Anbariyyah, a female companion who migrated to the Prophet ﷺ. Al-Isabah 13/98, and al-Taqrib. (6) Al-Nihayah by Ibn al-Athir (Samar). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/150, and al-Nihayah (Samar). (8) See Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/475, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1307, and al-Nihayah by Ibn al-Athir 2/400. In Ma'ani: "baqir" for a group of cows, and "jamil" for a group of camels. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/150. (10) In al-Sihah (Samar): as it is said: "al-Hajj" for "al-Hujjaj" (pilgrims).

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 66 - 67 65

अबू रजा ने पढ़ा: "सुम्मारन", जो "सामिर" (1) का बहुवचन है, जैसा कि उन्होंने कहा: क्या तुम मेरे चारों ओर रात में बातें करने वालों और लोगों को नहीं देखते? (2) और कैला की हदीस में है: जब (3) उनका पति (4) "सामिर" (5) से आया। इसका अर्थ है: उन लोगों में से जो रात में बातें करते हैं (6); तो यह बहुवचन अर्थ वाला एकवचन संज्ञा है (7), जैसे "हादिर" (उपस्थित लोग), और वे पानी पर बसने वाले लोग हैं। "बाक़िर" गायों का समूह है, और "जामिल" ऊंटों का समूह है (8), नर और मादा दोनों; इसी से अल्लाह का कथन है: {फिर हम तुम्हें एक बच्चे के रूप में बाहर लाते हैं}, यानी: बच्चों के रूप में। कहा जाता है: "क़ौम समर", "सुम्मार" और "सामिर", और इसका अर्थ है रात में जागना; जो "समर" से लिया गया है, और वह है जो चांदनी से पेड़ों पर गिरता है (9)। अल-जौहरी ने कहा: "अल-सामिर" का अर्थ "सुम्मार" भी है, और वे लोग हैं जो रात में बातें करते हैं; जैसा कि हज करने वालों के लिए कहा जाता है: "हुज्जाज" (10)। और कवि का कथन: और रात की वह महफ़िल जिसमें खेल और बातें लंबी खिंच गईं। मानो उसने उस स्थान का नाम, जहाँ वे रात की बातचीत के लिए इकट्ठा होते हैं, उसी पर रख दिया हो।

(1) अल-क़िरात अल-शाद्दाह, पृष्ठ 98। (2) मानी अल-क़ुरान, अल-नहहास द्वारा 4/477, और यह शेर इम्रुल कैस का है, उनके दीवान पृष्ठ 31 में, और इसका आरंभ है: उसने कहा, "ईश्वर तुझे अपमानित करे, तू मुझे बदनाम कर रहा है।" (3) प्रतियों में: "इज़ा" (जब), और जो प्रमाणित है वह निम्नलिखित स्रोतों से है। (4) (ज़ो) में: "मेरा पति", और (ख़) और (ज़) में: "हमारा पति"। (5) यह इब्न साद द्वारा अल-तबाक़त अल-कुबरा 1/317-320 और अल-तबरानी द्वारा अल-कबीर 25/7-10 में उद्धृत एक लंबी हदीस का हिस्सा है। कैला: वह बिंत मख़्रमा अल-अंबरीया हैं, एक महिला सहाबी जो नबी ﷺ की ओर हिजरत कर गई थीं। अल-इसाबा 13/98, और अल-तकरीब। (6) अल-निहाया, इब्न अल-अथिर द्वारा (समर)। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/150, और अल-निहाया (समर)। (8) देखें मानी अल-क़ुरान, अल-नहहास द्वारा 4/475, और अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1307, और अल-निहाया, इब्न अल-अथिर द्वारा 2/400। मानी में: गायों के समूह के लिए "बाक़िर" और ऊंटों के समूह के लिए "जामिल"। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/150। (10) अल-सिहाह (समर) में: जैसा कि कहा जाता है: "हाज" "हुज्जाज" (तीर्थयात्रियों) के लिए।

سورہ المؤمنون: آیات 66 - 67 65

اور ابو رجاء نے پڑھا: «سُمَّاراً»، اور یہ سامر کی جمع ہے(1)، جیسا کہ اس نے کہا: کیا تم رات کو باتیں کرنے والوں اور لوگوں کو میرے گرد نہیں دیکھتے(2) اور قیلہ کی حدیث میں ہے: جب(3) اس کا شوہر(4) سامر(5) سے آیا۔ یعنی: ان لوگوں میں سے جو رات کو باتیں کرتے ہیں(6)؛ تو یہ جمع کے معنی میں اسم مفرد ہے(7)، جیسے 'حاضر'، اور وہ پانی پر اترنے والے لوگ ہیں، اور 'باقر' گایوں کی جمع ہے، اور 'جامل' اونٹوں کی جمع ہے(8)، ان کے نر اور مادہ؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا﴾، یعنی: بچے۔ کہا جاتا ہے: قومِ سَمَر، سُمَّر اور سامر، اور اس کا معنی رات کا جاگنا ہے؛ یہ 'السَّمَر' سے ماخوذ ہے، اور وہ ہے جو چاند کی روشنی سے درختوں پر گرتا ہے(9)۔ جوہری نے کہا: 'السامر' کا مطلب 'السمار' بھی ہے، اور وہ لوگ ہیں جو رات کو باتیں کرتے ہیں؛ جیسا کہ حاجیوں کے لیے کہا جاتا ہے: 'حجاج'(10)، اور شاعر کا قول ہے: اور رات کی ایک ایسی محفل جس میں لہو و لعب اور بات چیت لمبی ہوگئی۔ گویا اس نے اس جگہ کا نام جہاں وہ رات کی گفتگو کے لیے جمع ہوتے ہیں، اسی مناسبت سے رکھ دیا۔

(1) القراءات الشاذہ ص 98۔ (2) معانی القرآن للنحاس 4 / 477، اور یہ شعر امراء القیس کا ہے، جو ان کے دیوان ص 31 میں ہے، اور اس کا مصرع اول ہے: اس نے کہا، اللہ تجھے ذلیل کرے، تو مجھے رسوا کر رہا ہے۔ (3) نسخوں میں: 'إذا'، اور جو ثابت ہے وہ درج ذیل ذرائع سے ہے۔ (4) (ظ) میں: 'زوجی' (میرا شوہر)، اور (خ) اور (ز) میں: 'زوجنا' (ہمارا شوہر)۔ (5) یہ ایک طویل حدیث کا حصہ ہے جسے ابن سعد نے الطبقات الکبری 1 / 317 - 320 میں، اور طبرانی نے الکبیر 25 / 7-10 میں نکالا ہے۔ قیلہ: یہ بنت مخرمہ العنبریہ ہیں، وہ صحابیہ ہیں جنہوں نے نبی ﷺ کی طرف ہجرت کی۔ الاصابہ 13 / 98، اور التقریب۔ (6) النہایہ لابن الاثیر (سمر)۔ (7)

المحرر الوجیز 4 / 150، اور النہایہ (سمر)۔ (8) دیکھئے معانی القرآن للنحاس 4 / 475، اور احکام القرآن لابن العربی 3 / 1307، اور النہایہ لابن الاثیر 2 / 400، اور معانی میں ہے: باقر گایوں کی جماعت کے لیے، اور جامل اونٹوں کی جماعت کے لیے۔ (9) المحرر الوجیز 4 / 150۔ (10) الصحاح (سمر) میں: جیسا کہ کہا جاتا ہے: حجاج کے لیے 'الحاج'۔

Surah Al-Mu'minun, Verses 66 - 67 66

It is said: "Samiran" (as a singular) is used in the sense of "Al-Summar" (nocturnal conversationalists); because it is placed in the context of time, as the poet said: "Beyond them, if you come to them at night (samaran), there is the playing of lutes and a bounteous gathering (ghamar)." (1) So he said: "samaran"; because its meaning is: if you come to them at night, you find them conversing (2). And "the two sons of Samir" are: day and night; because one converses in them. It is said: "I will not do it as long as the two sons of Samir converse" (3), [i.e.,] never. And it is said: "Al-Samir" is time, and its two sons are day and night. And "I will not do it [as long as] the nocturnal talk and the moon [exist]"; meaning: as long as people converse on a moonlit night. And "I will not do it [for as long as] the conversation of nights [lasts]". Al-Shanfara said: "There, I do not hope for a life that pleases me, [while being] a companion of the nights, surrendered to crimes." (4) And "Al-Samar" - with a fatha (on the 's') - is thin milk (5). The Arabs used to sit for night talk (samar) and converse, and this is what (6) necessitated their knowledge of the stars; because they would sit in the desert and see the rising and setting [stars]. Quraysh used to gather for nocturnal sessions (7) around the Ka'ba in their vanities and disbelief (8).

---

(1) Majaz al-Qur'an 2/60, Gharib al-Hadith by al-Harbi 3/1069, and Tafsir al-Tabari 17/82. It was attributed in Majaz al-Qur'an to Ibn Ahmar, who is 'Amr bin Ahmar al-Bahili. The meaning—as in Gharib al-Hadith—is: they are people of a bounteous gathering (ghamr) who overwhelm others with kindness because they are noble. (2) Tafsir al-Tabari 17/82, and what precedes it. (3) Al-Amthal by Abu Ubaid al-Qasim bin Sallam p. 381, and Jamharat al-Amthal 2/282. (4) Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 1/80, al-Aghani 21/182, and al-Tara'if al-Adabiyyah p. 36 attributed to al-Shanfara, and in it: "sujays" instead of "samir"; it is also said: "I will not do it [for the] sujays of the nights," i.e., never. Al-Jurjani said: And it is said: [attributed] to Ta'abbata Sharran. End. And it is in his Diwan p. 243. And his saying: "mubsala", meaning: surrendered (muslaman). Lisan al-Arab (basala). (5) Al-Sihah (samara), and what was previously between brackets is from it. (6) The word: "alladhi", from (Z). (7) The word: "al-samar", from (Z). (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/150.

सूरा अल-मुमिनून, आयतें 66 - 67 66

कहा गया है: "सामिरन" (एकवचन) का प्रयोग "अल-सुम्मार" (रात में बातें करने वाले) के अर्थ में किया गया है; क्योंकि इसे समय के स्थान पर रखा गया है, जैसा कि कवि ने कहा है: "उनके परे, यदि तुम रात में (सामरन) उनके पास जाओगे, तो वहाँ वीणा का वादन और एक उदार सभा (ग़मर) होगी।" (1) तो उसने कहा: "सामरन"; क्योंकि इसका अर्थ है: यदि तुम रात में उनके पास जाओगे, तो तुम उन्हें बातें करते हुए पाओगे (2)। और "समीर के दो पुत्र" हैं: रात और दिन; क्योंकि इनमें रात की बातचीत होती है। कहा जाता है: "मैं इसे तब तक नहीं करूँगा जब तक समीर के दो पुत्र बातें करते रहेंगे" (3), [यानी:] कभी नहीं। और कहा जाता है: "अल-समीर" समय है, और इसके दो पुत्र रात और दिन हैं। और "मैं इसे रात की बातचीत और चाँद के रहने तक नहीं करूँगा"; अर्थात: जब तक लोग चाँदनी रात में बातें करते रहेंगे। और "मैं इसे रातों की बातचीत रहने तक नहीं करूँगा"। अल-शनफ़रा ने कहा: "वहाँ, मैं ऐसे जीवन की आशा नहीं करता जो मुझे प्रसन्न करे, रातों का साथी (समीर) बनकर, अपराधों के लिए समर्पित।" (4) और "अल-समार" - 'स' पर फ़तह के साथ - पतला दूध है (5)। अरब रात की बातचीत (समर) के लिए बैठते थे और बातें करते थे, और यही वह बात थी (6) जिसने उन्हें सितारों के ज्ञान के लिए मजबूर किया; क्योंकि वे रेगिस्तान में बैठते थे और उगते और डूबते हुए सितारों को देखते थे। और क़ुरैश काबा के चारों ओर अपनी व्यर्थ बातों और कुफ़्र (अविश्वास) में रात की मजलिसें (7) लगाया करते थे (8)।

---

(1) मजाज़ अल-क़ुरान 2/60, ग़रीब अल-हदीस अल-हरबी 3/1069, और तफ़सीर अल-तबरी 17/82। मजाज़ अल-क़ुरान में इसे इब्न अहमद को जिम्मेदार ठहराया गया है, जो अम्र बिन अहमद अल-बाहिली हैं। अर्थ—जैसा कि ग़रीब अल-हदीस में है—है: वे एक उदार सभा (ग़मर) के लोग हैं जो अपनी उदारता से दूसरों को अभिभूत कर देते हैं क्योंकि वे कुलीन हैं। (2) तफ़सीर अल-तबरी 17/82, और उससे पहले का हिस्सा। (3) अबू उबैद अल-क़ासिम बिन सल्लम द्वारा अल-अमशाल पृष्ठ 381, और जमहरत अल-अमशाल 2/282। (4) अल-शेर व अल-शुअरा 1/80, अल-अघानी 21/182, और अल-तराइफ अल-अदबिया पृष्ठ 36 अल-शनफ़रा को जिम्मेदार ठहराया गया, और इसमें: "समीर" के स्थान पर "सुजैस"; यह भी कहा जाता है: "मैं इसे रातों के सुजैस तक नहीं करूँगा," यानी: कभी नहीं। अल-जुरजानी ने कहा: और यह कहा जाता है: [श्रेय] ता'अब्बत्ता शर्रन को। समाप्त। और यह उनके दीवान पृष्ठ 243 में है। और उनका कहना: "मुब्सला", अर्थात: समर्पित (मुस्लमन)। लिसान अल-अरब (बसल)। (5) अल-सिहाह (समर), और कोष्ठक के बीच जो पहले था

वह इसी से है। (6) शब्द: "अल्लज़ी", (ज़) से। (7) शब्द: "अल-समर", (ज़) से। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/150।

سورة المؤمنون، آیات 66 - 67 66

اور کہا گیا: "سامراً" (واحد) "السُّمَّار" (رات کو باتیں کرنے والے) کے معنی میں ہے؛ کیونکہ اسے وقت کے مقام پر رکھا گیا ہے، جیسا کہ شاعر کا قول ہے: "ان کے پرے، اگر تم رات میں (سامراً) ان کے پاس جاؤ گے، تو وہاں باجوں کی آواز اور ایک پررونق محفل (غمر) ملے گی۔" (1) تو اس نے کہا: "سامراً"؛ کیونکہ اس کا معنی ہے: اگر تم رات میں ان کے پاس آؤ گے تو انہیں رات کو باتیں کرتے ہوئے پاؤ گے (2)۔ اور "ابنا سمیر" (سمیر کے دو بیٹے): رات اور دن ہیں؛ کیونکہ ان میں رات کو باتیں کی جاتی ہیں، کہا جاتا ہے: "میں اسے تب تک نہیں کروں گا جب تک سمیر کے دو بیٹوں کی گفتگو رہے گی" (3)، [یعنی:] کبھی نہیں۔ اور کہا جاتا ہے: "السَّمِیر" زمانہ ہے، اور اس کے دو بیٹے رات اور دن ہیں۔ اور "میں اسے رات کی گفتگو اور چاند کے رہتے ہوئے نہیں کروں گا"؛ یعنی: جب تک لوگ چاندنی رات میں باتیں کرتے رہیں گے۔ اور "میں اسے راتوں کی گفتگو کے برابر نہیں کروں گا"۔ الشنفری نے کہا: "وہاں، میں ایسی زندگی کی امید نہیں رکھتا جو مجھے خوش کرے، راتوں کا ساتھی (سمیر) بن کر، گناہوں میں گھرا ہوا" (4)۔ اور "السَّمَار" - 'س' کے زبر کے ساتھ - پتلا دودھ ہے (5)۔ عرب رات کی گفتگو (سمر) کے لیے بیٹھا کرتے تھے، اور یہی وہ چیز تھی (6) جس نے انہیں ستاروں کی معرفت پر مجبور کیا؛ کیونکہ وہ صحرا میں بیٹھتے تھے، تو وہ طلوع اور غروب ہونے والے ستاروں کو دیکھتے تھے۔ اور قریش کعبہ کے گرد اپنی لغویات اور کفر میں رات کی محفلیں (7) جمایا کرتے تھے (8)۔

---

(1) مجاز القرآن 2/ 60، غریب الحدیث للحربی 3/ 1069، اور تفسیر الطبری 17/ 82 اور اسے مجاز القرآن میں ابن احمر سے منسوب کیا گیا، جو عمرو بن احمر الباہلی ہیں، اور معنی - جیسا کہ غریب الحدیث میں ہے -: وہ ایسی محفل (غمر) والے ہیں جو اپنی سخاوت سے دوسروں کو ڈھانپ

لیتے ہیں کیونکہ وہ معزز لوگ ہیں۔ (2) تفسیر الطبری 17/ 82، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (3) الامثال از ابو عبید القاسم بن سلام ص 381، اور جمہرۃ الامثال 2/ 282۔ (4) الشعر والشعراء 1/ 80، والاغانی 21/ 182، والطرائف الادبیہ ص 36 الشنفری سے منسوب ہے، اور اس میں ہے: سجیس، بجائے: سمیر، یہ بھی کہا جاتا ہے: لا افعلہ سجیس اللیالی، یعنی: کبھی نہیں۔ الجرجانی نے کہا: اور کہا جاتا ہے: تأبط شرا سے منسوب ہے۔ اھ اور یہ ان کے دیوان ص 243 میں ہے۔ اور ان کا قول: مُبْسَلاً، یعنی: مُسْلَماً۔ لسان العرب (بسل)۔ (5) الصحاح (سمر)، اور جو کچھ قوسین میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ (6) لفظ: الذي، (ظ) سے۔ (7) لفظ: السمر، (ظ) سے۔ (8) المحرر الوجیز 4/ 150۔

Page 67

Surah Al-Mu'minun: Verses 66 - 67

So Allah blamed them for that(1).

And "tuhjirun" was read with a damma on the 'ta' and a kasra on the 'jim', from 'ahjara': when someone utters obscenity; and with a fatha on the 'ta' and a damma on the 'jim'(2), from 'hajara al-mareed': when someone is delirious. Its meaning is: they talk nonsense and say evil things about the Prophet ﷺ and about the Qur'an. Reported from Ibn Abbas and others(3).

The second [point]: Sa'id ibn Jubayr reported from Ibn Abbas who said: Evening conversation (as-samar) was only disliked when this verse was revealed: "[In] arrogance regarding it, conversing by night, speaking evil." Meaning that Allah Almighty censured people who stay up late talking in matters other than obedience to Allah, either in delirium or in causing harm(4).

Al-A'mash used to say: If you see an old man who has not written down [hadith] reports, then slap him, for he is one of the 'sheikhs of the moon'. Meaning they gather on moonlit nights and talk about the days of caliphs and princes, yet none of them knows how to perform ablution (wudu) for prayer correctly(5).

The third [point]: Muslim reported from Abu Barza who said: The Prophet ﷺ used to delay the Isha prayer until a third of the night had passed, and he disliked sleeping before it and talking after it(6).

The scholars said: As for the dislike of sleeping before it, it is so as not to risk missing its entire time or its best time. That is why Umar said: "Whoever sleeps, may his eye never sleep," three times(7).

---

(1) In (D): So Allah reproached them for that; and in (Z) and (Zha): So Allah reproached them for that; what is established is from (Kha) and (Meem). (2) Nafi' read with damma on 'ta' and kasra on 'jim', and the rest with fatha on 'ta' and damma on 'jim'. As-Sab'ah p. 446, and At-Taysir p. 159. (3) Tafsir Gharib al-Qur'an p. 299, Al-Wasit 3/294, Al-Baghawi 3/313, Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1307, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/150. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1307-1308, and it was extracted by At-Tabari 17/84-85 in a similar abridged form. (5) Extracted by Al-Ramahurmuzi in Al-Muhaddith al-Fasil (204), and Al-Khatib al-Baghdadi in Sharaf Ashab al-Hadith (142). (6) Sahih Muslim (647): (237), and it was also extracted by Ahmad (19800), and Al-

Bukhari (599) which includes: and he liked to delay Isha. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1308, and Umar's statement was extracted by Malik in Al-Muwatta 1/6, Abd al-Razzaq (2142), and Ibn al-Mundhir in Al-Awsat (1041).

पृष्ठ 67

सूरह अल-मुमिनून: आयत 66 - 67

तो अल्लाह ने उन्हें इसके लिए दोषी ठहराया(1)।

और "तुहजिरून" (تَهْجُرُونَ) शब्द को 'ता' पर पेश (ज़म्मा) और 'जीम' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ पढ़ा गया है, 'अहजरा' (أهجر) से: जब कोई अश्लील बात करता है; और 'ता' पर ज़बर (फ़त्हा) और 'जीम' पर पेश (ज़म्मा) के साथ(2), 'हजरा अल-मरीद' (هجر المريض) से: जब कोई प्रलाप (delirium) करता है। इसका अर्थ है: वे नबी ﷺ और कुरान के बारे में निरर्थक और बुरी बातें करते हैं। यह इब्न अब्बास और अन्य से वर्णित है(3)।

दूसरी बात: सईद इब्न जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: रात की बातचीत (असमर) को केवल तब नापसंद किया गया जब यह आयत उतरी: "अहंकार करते हुए, रात को गप्पें मारते और बकवास करते।" यानी अल्लाह तआला ने उन लोगों की निंदा की जो अल्लाह की इबादत के अलावा अन्य कामों में रात भर जागते हैं, या तो प्रलाप में या दूसरों को दुःख पहुँचाने में(4)।

अल-अअ्माश कहा करते थे: यदि तुम किसी ऐसे वृद्ध को देखो जिसने हदीस नहीं लिखी है, तो उसे थप्पड़ मारो, क्योंकि वह 'चाँद वाले शेखों' में से है। यानी वे चाँदनी रातों में इकट्ठा होते हैं, और खलीफाओं और अमीरों के दिनों के बारे में बातें करते हैं, जबकि उनमें से कोई भी नमाज़ के लिए ठीक से वुज़ू करना नहीं जानता(5)।

तीसरी बात: मुस्लिम ने अबू बरज़ा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ ईशा की नमाज़ को रात के एक तिहाई हिस्से तक देर से पढ़ते थे, और उससे पहले सोने और उसके बाद बातचीत करने को नापसंद करते थे(6)।

विद्वानों ने कहा है: जहाँ तक उससे पहले सोने की नापसंदगी का सवाल है, वह इसलिए है ताकि उसका पूरा समय या उसका सबसे अच्छा समय हाथ से न निकल जाए। इसीलिए उमर ने कहा: "जो सो गया, उसकी आँख कभी न सोए"; तीन बार कहा(7)।

---

(1) (द) में: अल्लाह ने उन्हें इसके लिए फटकारा, और (ज़) और (ज़्हा) में: अल्लाह ने उन्हें इसके लिए फटकारा; जो स्थापित है वह (खा) और (मीम) से है। (2) नाफ़े ने 'ता' पर पेश और 'जीम' के नीचे ज़ेर के साथ पढ़ा, और बाक़ी ने 'ता' पर ज़बर और 'जीम' पर पेश के साथ। अस-सबअह पृ. 446, और

अत-तयसीर पृ. 159। (3) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान पृ. 299, अल-वसीत 3/294, अल-बग़वी 3/313, अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 3/1307, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/150। (4) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 3/1307-1308, और इसे अत-तब़री 17/84-85 ने इसी तरह संक्षेप में उद्धृत किया है। (5) इसे अर-रामहुर्मुज़ी ने अल-मुहद्दिस अल-फ़ासिल (204) में और अल-ख़तीब अल-बग़दादी ने शरफ़ असहाब अल-हदीस (142) में उद्धृत किया है। (6) सहीह मुस्लिम (647): (237), और इसे अहमद (19800) और बुखारी (599) ने भी उद्धृत किया है जिसमें है: वह ईशा में देरी करना पसंद करते थे। (7) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 3/1308, और उमर का कथन मलिक ने अल-मुवत्ता 1/6, अब्द अल-रज़्ज़ाक़ (2142) और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत (1041) में उद्धृत किया है।

صفحہ 67

سورۃ المؤمنون: آیات 66 - 67

تو اللہ نے انہیں اس کی وجہ سے ملامت کی(1)۔

اور لفظ "تُہجِرون" کو تاء پر ضمہ (پیش) اور جیم کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا گیا ہے، 'اہجر' سے: جب کوئی فحش کلامی کرے، اور تاء پر فتحہ (زبر) اور جیم پر ضمہ (پیش) کے साथ(2)، 'ھجَرَ المریض' سے: جب کوئی ہذیان بکے۔ اس کا مطلب ہے: وہ نبی ﷺ اور قرآن کے بارے میں بیہودہ اور بری باتیں کرتے ہیں۔ یہ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے(3)۔

دوسری بات: سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: رات کی گفتگو (سمر) کو صرف اس وقت ناپسند کیا گیا جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿مُسْتَكْبِرِينَ بِهِۦ سَٰمِرًا تَهْجُرُونَ﴾، یعنی اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کی مذمت کی جو اللہ کی اطاعت کے علاوہ دیگر کاموں میں راتیں جاگ کر گزارتے ہیں، یا تو ہذیان میں یا ایذا رسانی میں(4)۔

اور الاعمش کہا کرتے تھے: اگر تم کسی بوڑھے کو دیکھو جس نے حدیث نہیں لکھی، تو اسے تھپڑ مارو، کیونکہ وہ 'چاند والے شیوخ' میں سے ہے۔ یعنی وہ چاندنی راتوں میں جمع ہوتے ہیں، اور خلفاء اور امراء کے ایام کے بارے میں باتیں کرتے ہیں، جبکہ ان میں سے کوئی بھی نماز کے لیے وضو کرنا اچھی طرح نہیں جانتا(5)۔

تیسری بات: مسلم نے ابوبرزہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: نبی ﷺ عشاء کی نماز کو رات کے ایک تہائی حصے تک مؤخر کر دیا کرتے تھے، اور اس سے پہلے سونے اور اس کے بعد بات چیت کرنے کو ناپسند کرتے تھے(6)۔

علماء نے کہا: جہاں تک اس سے پہلے سونے کی ناپسندیدگی کا تعلق ہے، وہ اس لیے ہے کہ کہیں اس کا پورا وقت یا اس کا بہترین وقت فوت نہ ہو جائے۔ اسی لیے عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "جو سو گیا، اس کی آنکھ کبھی نہ سوئے"؛ تین بار کہا(7)۔

---

(1) نسخہ (د) میں ہے: اللہ نے ان پر عتاب کیا، اور (ز) و (ظ) میں ہے: اللہ نے ان پر اس بات پر عتاب کیا، اور متن میں جو ہے وہ (خ) اور (م) سے ہے۔ (2) نافع نے تاء کے ضمہ اور جیم کے کسرہ کے ساتھ پڑھا، اور باقی قراء نے تاء کے فتحہ اور جیم کے ضمہ کے ساتھ السبعۃ ص 446، اور التیسیر ص 159۔ (3) تفسیر غریب القرآن ص 299، الوسیط 294/3، البغوي 313/3، أحكام القرآن لابن العربی 1307/3، اور المحرر الوجیز 150/4۔ (4) أحكام القرآن لابن العربی 1307/3 - 1308، اور اسے طبری نے 84/17 - 85 میں اسی طرح مختصراً روایت کیا ہے۔ (5) اسے الرامهرمزي نے المحدث الفاصل (204) میں، اور الخطیب البغدادی نے شرف أصحاب الحدیث (142) میں روایت کیا ہے۔ (6) صحیح مسلم (647): (237)، اور اسے احمد (19800) اور بخاری (599) نے بھی روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: وہ عشاء کو مؤخر کرنا پسند کرتے تھے۔ (7) أحكام القرآن لابن العربی 1308/3، اور عمر کا قول مالک نے الموطأ 6/1، عبد الرزاق (2142)، اور ابن المنذر نے الاوسط (1041) میں روایت کیا ہے۔

Surah al-Mu'minun: Verses 66 - 67 68

Among those who disliked sleeping before it (Isha prayer) were Umar, his son Abdullah, Ibn Abbas, and others, and this is the school of thought of Malik. Some permitted it, including Ali, Abu Musa, and others, and it is the school of thought of the Kufans. Some conditioned it on having someone to wake them for prayer. A similar opinion was narrated from Ibn Umar, and this was the view adopted by al-Tahawi (1).

As for the dislike of talking after it, it is because prayer has expiated his sins, so he sleeps in a state of safety. The recorders (angels) have sealed his scroll with worship. If he stays up talking, he fills it with trivialities and makes its conclusion idle talk and falsehood, and this is not the act of believers (2). Furthermore, staying up talking is likely to lead to sleep overcoming one at the end of the night, so he sleeps through the late-night prayer (Tahajjud) and might even sleep through the morning (Fajr) prayer (3).

It has been said that staying up after it is only disliked because of what Jabir bin Abdullah narrated: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Beware of staying up after the silence of men, for one of you does not know what of His creation Allah spreads. Close the doors, tie up the waterskins, cover the vessels, and extinguish the lamps" (4).

It was narrated that Umar used to strike people for talking after Isha and say: "Talking at the beginning of the night and sleeping at its end?! Give rest to your scribes (angels) (5)." It was even narrated from Ibn Amr (6) that he said: "Whoever recites a line of poetry after Isha, no prayer will be accepted from him until he reaches the morning (7)." And it was supported by Shaddad bin...

(1) In Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 1/318, and the author quoted it via Abu al-Abbas al-Qurtubi in al-Mufhim 2/271. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1308. (3) Al-Mufhim 2/271. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1308. The hadith was recorded by al-Humaydi in his Musnad (1310), al-Bukhari in al-Adab al-Mufrad (1230), and al-Hakim summarized it 4/284 and said: "Authentic according to the condition of Muslim, though they (Bukhari and Muslim) did not record it." It was also recorded by Ahmad (14283), Abu Dawud (5103), and Ibn Hibban (5517) from the hadith of Jabir as well, with the wording: "Lessen going out when men are quiet, for Allah spreads in His night of His creation whatever He wills..." (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1308, and recorded by Ibn Abi Shaybah 2/279. (6) In the copies: "Ibn Umar," and the

correction is from the following sources of documentation. (7) Ibn Abi Hatim recorded it in al-Ilal 2/263 from Abdullah bin Amr as a mawquf report. Al-Tabarani recorded it in Musnad al-Shamiyyin (1238) from the hadith of Abdullah bin Amr as a marfu' report. Abu Hatim said, as in the Ilal by his son: "This is an error; people narrate this hadith without raising it to the Prophet, saying only: from Abdullah bin Amr."

सूरह अल-मुमिनुन: आयत 66 - 67 68

ईशा की नमाज़ से पहले सोने को नापसंद करने वालों में उमर, उनके बेटे अब्दुल्ला, इब्न अब्बास और अन्य शामिल थे, और यह मलिक का पंथ है। कुछ लोगों ने इसकी अनुमति दी, जिनमें अली, अबू मूसा और अन्य शामिल थे, और यह कुफ़ियों का पंथ है। कुछ ने शर्त रखी कि उनके साथ कोई ऐसा व्यक्ति होना चाहिए जो उन्हें नमाज़ के लिए जगा सके। इब्न उमर से भी ऐसा ही वर्णन किया गया है, और अल-तहावी (1) ने यही विचार अपनाया है।

जहाँ तक उसके बाद बात करने की नापसंदगी का सवाल है, वह इसलिए है क्योंकि नमाज़ ने उसके गुनाहों का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) कर दिया है, इसलिए वह सलामती की हालत में सोता है। लेखकों (फ़रिश्तों) ने उसकी नामा-ए-आमाल (कर्म-पुस्तिका) को इबादत के साथ सील कर दिया है। यदि वह जागकर बातें करता है, तो वह उसे फ़िज़ूल की बातों से भर देता है और उसके अंत को बेकार और झूठी बातों वाला बना देता है, और यह मोमिनों का काम नहीं है (2)। इसके अलावा, रात में जागकर बातें करना रात के आखिरी हिस्से में नींद के हावी होने का कारण बनता है, जिससे वह रात की नमाज़ (तहज्जुद) से वंचित रह जाता है, और शायद सुबह की नमाज़ (फ़ज्र) से भी सो जाता है (3)।

कहा गया है कि उसके बाद जागकर बातें करना केवल इसलिए नापसंद है क्योंकि जाबिर बिन अब्दुल्ला ने रिवायत की है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "लोगों के शांत हो जाने के बाद जागकर बातें करने से बचो, क्योंकि तुममें से कोई नहीं जानता कि अल्लाह अपनी मखलूक (सृष्टि) में से क्या फैलाता है। दरवाज़े बंद करो, मश्कीज़ों के मुँह बाँध दो, बर्तनों को ढँक दो और चिरागों को बुझा दो" (4)।

उमर से रिवायत है कि वे ईशा के बाद बातें करने पर लोगों को मारते थे और कहते थे: "रात के शुरू में बातें और उसके अंत में नींद?! अपने लेखकों (फ़रिश्तों) को आराम दो (5)"। यहाँ तक कि इब्न अम्र (6) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "जिसने ईशा के बाद कविता का एक शेर कहा, उसकी सुबह तक कोई नमाज़ स्वीकार नहीं की जाएगी (7)"। और शद्दाद बिन... ने इसका समर्थन किया है।

(1) मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा 1/318 में, और लेखक ने इसे अल-मुफ़हिम 2/271 में अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी के माध्यम से उद्धृत किया है। (2) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1308। (3) अल-मुफ़हिम 2/271। (4) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1308। हदीस को अल-हुमैदी ने अपने मुसनद (1310) में, बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद

(1230) में, और अल-हाकिम ने संक्षेप में 4/284 में निकाला है और कहा: "मुस्लिम की शर्त पर सही है हालाँकि उन्होंने इसे नहीं निकाला।" इसे अहमद (14283), अबू दाऊद (5103), और इब्न हिब्बान (5517) ने भी जाबिर की हदीस से निकाला है, इन शब्दों के साथ: "जब लोग शांत हो जाएँ तो बाहर निकलना कम करो क्योंकि अल्लाह अपनी रात में अपनी मखलूक में से जो चाहता है फैलाता है..." (5) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1308, और इब्न अबी शयबा 2/279 द्वारा निकाला गया। (6) प्रतियों में: "इब्न उमर", और सुधार बाद के शोध स्रोतों से है। (7) इब्न अबी हातिम ने इसे अल-इलाल 2/263 में अब्दुल्ला बिन अम्र से मवक़ूफ़ (रुका हुआ) के रूप में उद्धृत किया है। अल-तबरानी ने इसे मुसनद अल-शामिईन (1238) में अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से मरफ़ूअ (नबी तक पहुँचा हुआ) के रूप में निकाला है। अबू हातिम ने कहा, जैसा कि उनके बेटे की किताब अल-इलाल में है: "यह एक गलती है; लोग इस हदीस को मरफ़ूअ के रूप में रिवायत नहीं करते हैं, वे केवल कहते हैं: अब्दुल्ला बिन अम्र से।"

سورة المؤمنون: آیات 66 - 67 68

ان لوگوں میں سے جنہوں نے عشاء سے پہلے سونے کو ناپسند کیا، عمر، ان کے بیٹے عبداللہ، ابن عباس اور دیگر شامل تھے، اور یہ امام مالک کا مذہب ہے۔ کچھ لوگوں نے اس میں رخصت دی ہے، جن میں علی، ابو موسیٰ اور دیگر شامل ہیں، اور یہ اہل کوفہ کا مذہب ہے۔ بعض نے یہ شرط لگائی کہ اس کے ساتھ کوئی ایسا شخص ہو جو اسے نماز کے لیے بیدار کرے۔ ابن عمر سے بھی اسی طرح مروی ہے، اور امام طحاوی (1) کا بھی یہی مسلک ہے۔

جہاں تک عشاء کے بعد بات چیت کی ناپسندیدگی کا تعلق ہے، تو اس کی وجہ یہ ہے کہ نماز نے اس کے گناہوں کا کفارہ ادا کر دیا ہے، لہٰذا وہ سلامتی کی حالت میں سوتا ہے، اور کاتبوں (فرشتوں) نے اس کے اعمال نامے کو عبادت پر ختم کر دیا ہے۔ اگر وہ رات کو جاگ کر باتیں کرے گا تو وہ اسے فضول باتوں سے بھر دے گا، اور اس کا خاتمہ لغو اور باطل باتوں پر کرے گا، اور یہ مومنوں کا شیوہ نہیں ہے (2)۔ نیز، رات کی گفتگو اس بات کا سبب بنتی ہے کہ رات کے آخری حصے میں نیند غالب آ جائے، چنانچہ وہ رات کے قیام (تہجد) سے محروم رہ جاتا ہے، اور بسا اوقات صبح کی نماز (فجر) سے بھی سو جاتا ہے (3)۔

کہا گیا ہے کہ اس کے بعد بات چیت صرف اس لیے ناپسند ہے جو جابر بن عبداللہ نے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "لوگوں کے پرسکون ہو جانے کے بعد رات کو جاگنے سے بچو، کیونکہ تم نہیں جانتے کہ اللہ تعالیٰ اپنی مخلوق میں سے کیا پھیلاتا ہے۔ دروازے بند کرو، مشکیزوں کے منہ باندھو، برتنوں کو ڈھانپ دو، اور چراغ بجھا دو" (4)۔

حضرت عمرؓ سے مروی ہے کہ وہ عشاء کے بعد گفتگو کرنے پر لوگوں کو مارا کرتے تھے اور فرماتے تھے: "رات کے شروع میں گپ شپ اور اس کے آخر میں نیند؟! اپنے کاتبوں (فرشتوں) کو آرام دو (5)"۔ یہاں تک کہ ابن عمرو (6) سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "جس نے عشاء کے بعد شعر کا ایک بیت کہا، اس کی صبح تک کوئی نماز قبول نہیں کی جائے گی (7)"۔ اور اسے شداد بن... نے روایت کیا ہے۔

(1) مختصر اختلاف العلماء 318/1 میں، اور مصنف نے اسے ابوالعباس قرطبی کے واسطے سے المفہم 271/2 میں نقل کیا ہے۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 1308/3۔ (3) المفهم 271/2۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 1308/3، اور اس حدیث کو حمیدی نے اپنی مسند (1310) میں، بخاری نے الادب المفرد (1230) میں، اور حاکم نے اختصار کے ساتھ 284/4 میں نکالا ہے اور کہا: "مسلم کی شرط پر صحیح ہے لیکن انہوں نے اسے روایت نہیں کیا۔" اور اسے احمد (14283)، ابوداؤد (5103) اور ابن حبان (5517) نے بھی جابر کی حدیث سے ان الفاظ میں روایت کیا ہے: "جب لوگ پرسکون ہو جائیں تو باہر نکلنا کم کرو کیونکہ اللہ اپنی رات میں اپنی مخلوق میں سے جو چاہتا ہے پھیلاتا ہے..." (5) احکام القرآن لابن العربی 1308/3، اور اسے ابن ابی شیبہ نے 279/2 میں نکالا ہے۔ (6) نسخوں میں: "ابن عمر" ہے، اور درستی بعد میں آنے والے مآخذ تخریج سے کی گئی ہے۔ (7) ابن ابی حاتم نے اسے العلل 263/2 میں عبداللہ بن عمرو سے موقوفاً ذکر کیا ہے اور طبرانی نے اسے مسند الشامیین (1238) میں عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے مرفوعاً نکالا ہے۔ ابوحاتم نے جیسا کہ ان کے بیٹے کی کتاب 'العلل' میں ہے، کہا: "یہ غلطی ہے، لوگ اس حدیث کو مرفوع روایت نہیں کرتے بلکہ وہ کہتے ہیں: صرف عبداللہ بن عمرو سے۔"

Surah Al-Mu'minun: Verses 66 - 67 69

... Aws to the Prophet (1) ﷺ. It has been said: The wisdom behind the dislike of talking after it [Isha prayer] is that Allah Almighty made the night a place of rest—that is, to find stillness in it. So if a person speaks during it, they have treated it like the day (2), which is for the pursuit of livelihood. It is as if they intended to oppose the wisdom of Allah Almighty upon which He established existence. He said: {And it is He who has made the night for you as clothing and sleep [a means for] rest and has made the day a resurrection.} [Al-Furqan: 47].

Fourth: This dislike is specific to what is not of the nature of acts of worship, remembrances (dhikr), teaching knowledge, conversing with the people of knowledge, and teaching beneficial matters (3), and similar things. For it has been reported from the Prophet ﷺ and from the righteous predecessors (Salaf) what indicates the permissibility of that, rather its recommendation. Al-Bukhari said: Chapter on staying up late for jurisprudence and goodness after Isha prayer. He mentioned that Qurra bin Khalid said: We waited for Al-Hasan, and he was slow (4) to come to us, until it was nearly (5) the time of his rising. He came and said: These neighbors of ours invited us. Then he said: Anas [said]: We waited for the Messenger of Allah ﷺ one night until half the night had passed. He came and prayed, then addressed us saying: “The people have prayed [and then slept], and you have remained in prayer as long as you were waiting for it.”

Footnotes: (1) Ahkam al-Qur'an 3/1308, and narrated by Ahmad (17134), Al-Bazzar (2094 - Kashf), Al-Uqayli in Ad-Du'afa, At-Tabarani in Al-Kabir (7133), Al-Bayhaqi in Ash-Shu'ab (5089), and Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at (506) through Qaza'a bin Suwaid, from Asim bin Mukhallad, from Abu al-Ash'ath al-San'ani, from Shaddad bin Aws as a marfu' (attributed to the Prophet) report. Al-Uqayli said: Asim bin Mukhallad's report from Abu al-Ash'ath is not corroborated, and he is only known through it. Ibn al-Jawzi said: This is a fabricated (mawdu') hadith and Asim is among the unknown. Ahmad bin Hanbal said: Qaza'a bin Suwaid is unstable in hadith narration. Ibn Hibban said: He made many mistakes and had excessive delusions; when this became frequent in his reports, his narrations ceased to be usable as evidence. End quote. See Al-Qawl al-Musaddad fi adh-Dhab 'an Musnad Ahmad, p. 75. (2) In (D), (Z), and (M): "in the day", and what is established is from (Kh) and (Zha), which is consistent with what is in Al-Mufhim 2/271, and the text is from it. (3) In (Kh), (D), (Z), and (M): "and conversing with family about knowledge and teaching beneficial matters", and what is established is from (Zha), which is consistent with what is in Al-Mufhim 2/271, and

the text is from it, except that in Al-Mufhim it is: "learning" instead of "teaching". (4) Meaning: delayed. See An-Nihayah (Rayth). (5) In Sahih al-Bukhari: "until he approached us".

सूरह अल-मुमीनून: आयत 66 - 67 69

... औस से नबी ﷺ तक (1)। यह कहा गया है: इसके[ईशा की नमाज़] बाद बातचीत की नापसंदगी के पीछे की हिकमत (बुद्धिमत्ता) यह है कि अल्लाह तआला ने रात को सुकून की जगह बनाया है - यानी इसमें शांत रहने के लिए। इसलिए यदि कोई व्यक्ति इसमें बात करता है, तो उसने इसे दिन की तरह बना दिया (2), जो जीविका के अर्जन के लिए है। ऐसा लगता है कि उसने अल्लाह तआला की उस हिकमत का विरोध करने का इरादा किया है जिस पर उसने अस्तित्व को स्थापित किया है। उसने फ़रमाया: {और वही है जिसने तुम्हारे लिए रात को लिबास (पोशाक) और नींद को राहत बनाया और दिन को जागने का समय बनाया।} [अल-फ़ुरक़ान: 47]।

चौथी बात: यह नापसंदगी उन चीज़ों के लिए है जो इबादत, ज़िक्र, ज्ञान सिखाने, विद्वानों के साथ बातचीत करने और जनहित की बातें सिखाने (3) और इसी तरह की चीज़ों से संबंधित नहीं हैं। नबी ﷺ और सलफ़ (पूर्वजों) से ऐसे प्रमाण मिले हैं जो इसकी अनुमति, बल्कि इसकी सिफ़ारिश (मुस्तहब) होने का संकेत देते हैं। अल-बुखारी ने कहा है: ईशा के बाद फ़िक़्ह (धर्मशास्त्र) और भलाई की बातों के लिए रात में जागने का अध्याय। उन्होंने उल्लेख किया कि कुर्रा बिन खालिद ने कहा: हमने अल-हसन का इंतज़ार किया, और उन्हें हमारे पास आने में देरी (4) हुई, यहाँ तक कि उनके उठने का समय करीब (5) आ गया। वह आए और कहा: हमारे इन पड़ोसियों ने हमें आमंत्रित किया था। फिर उन्होंने कहा: अनस [ने कहा]: हमने एक रात अल्लाह के रसूल ﷺ का इंतज़ार किया यहाँ तक कि आधी रात हो गई। आप आए और नमाज़ पढ़ाई, फिर हमें संबोधित किया और फ़रमाया: "लोगों ने नमाज़ पढ़ ली है [और फिर सो गए], और तुम तब तक नमाज़ में रहे जब तक तुम उसका इंतज़ार कर रहे थे।"

पाद-टिप्पणियाँ: (1) अहकाम अल-कुरआन 3/1308, और अहमद (17134), अल-बज़्ज़ार (2094 - कश्फ़), अज़-ज़ुआफ़ा में अल-उक़ैली, अत-तबरानी अल-कबीर में (7133), अल-बैहक़ी अश्-शुअब में (5089), और इब्न अल-जौज़ी अल-मौदूआत में (506) ने क़ज़ा बिन सुवैद के माध्यम से, आसिम बिन मुख़ल्लद से, अबू अल-अशअत अल-सनआनी से, शद्दाद बिन औस से मरफू(नबी से संबंधित) रिवायत की है। अल-उक़ैली ने कहा: अबू अल-अशअत से आसिम बिन मुख़ल्लद की रिवायत का कोई समर्थन नहीं है, और वह केवल इसी के द्वारा जाने जाते हैं। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह एक गढ़ी हुई (मौदू) हदीस है और आसिम अज्ञात लोगों में से हैं। अहमद बिन हंबल ने कहा: क़ज़ा बिन सुवैद हदीस के मामले में अस्थिर हैं। इब्न हिब्बन ने कहा: वे बहुत गलतियाँ करते थे और बहुत अधिक भ्रम

में रहते थे; जब उनकी रिवायतों में यह बढ़ गया, तो उनकी ख़बरों को प्रमाण के रूप में स्वीकार करना छोड़ दिया गया। समाप्त। देखें अल-क़ौल अल-मुसद्दद फ़ी अज़-ज़ब अन मुसनद अहमद, पृष्ठ 75। (2) (द), (ज़) और (म) में: "दिन में", और जो स्थापित है वह (ख़) और (ज़) से है, जो अल-मुफ़हिम 2/271 में दी गई जानकारी के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (3) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: "और ज्ञान के साथ परिवार से बातचीत करना और जनहित की बातें सिखाना", और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अल-मुफ़हिम 2/271 के अनुरूप है, और पाठ उसी से है, सिवाय इसके कि अल-मुफ़हिम में 'सिखाने' के बजाय 'सीखना' है। (4) यानी: देरी की। देखें अन-निहाया (रैथ)। (5) सहीह अल-बुखारी में: "यहाँ तक कि हमारे करीब आए"।

سورہ المومنون: آیات 66 - 67 69

... اوس سے نبی ﷺ تک (1)۔ اور یہ کہا گیا ہے کہ: عشاء کے بعد گفتگو کی کراہت میں حکمت یہی ہے کہ اللہ تعالیٰ نے رات کو سکون کی جگہ بنایا ہے - یعنی اس میں سکون حاصل کیا جائے - پس جب انسان اس میں گفتگو کرتا ہے تو اس نے اسے دن کی مانند بنا دیا (2) جو کہ معاش کی تگ و دو کا وقت ہے؛ گویا اس نے اللہ تعالیٰ کی اس حکمت کی مخالفت کا ارادہ کیا جس پر اس نے وجود کو جاری فرمایا ہے، پس فرمایا: ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِبَاسًا وَالنَّوْمَ سُبَاتًا وَجَعَلَ النَّهَارَ نُشُورًا﴾ [الفرقان: 47]۔

چوتھی بات: یہ کراہت صرف ان چیزوں کے ساتھ خاص ہے جو قربت (عبادات)، اذکار، علم کی تعلیم، اہل علم کے ساتھ رات کی گفتگو اور مصالح (باہمی مفادات) کی تعلیم (3) اور اس جیسی چیزوں کے قبیل سے نہ ہوں، کیونکہ نبی ﷺ اور سلف سے ایسی روایات مروی ہیں جو اس کے جواز بلکہ اس کے مستحب ہونے پر دلالت کرتی ہیں۔ اور امام بخاری نے کہا ہے: باب: عشاء کے بعد فقہ اور خیر کی باتوں میں رات کو جاگنا، اور انہوں نے ذکر کیا کہ قرہ بن خالد نے کہا: ہم نے الحسن کا انتظار کیا، اور انہوں نے ہم تک آنے میں دیر (4) کی، یہاں تک کہ ان کے قیام (تہجد) کا وقت قریب (5) آگیا، تو وہ آئے اور کہا: ہمیں ہمارے ان پڑوسیوں نے بلایا تھا۔ پھر انہوں نے کہا: [حضرت] انس [رضی اللہ عنہ] نے کہا: ہم نے ایک رات رسول اللہ ﷺ کا انتظار کیا، یہاں تک کہ آدھی رات ہو گئی، تو آپ ﷺ تشریف لائے اور نماز پڑھائی، پھر ہمیں خطاب فرمایا اور کہا: "لوگوں نے نماز پڑھ لی ہے [پھر سو گئے]، اور تم جب تک نماز کا انتظار کرتے رہے، نماز ہی میں رہے"۔

حواشی: (1) احکام القرآن 3/1308، اور اسے احمد (17134)، البزار (2094 - کشف)، العقیلی نے الضعفاء میں، الطبرانی نے الکبیر (7133) میں، البیہقی نے الشعب (5089) میں، اور ابن الجوزی نے الموضوعات (506) میں قزعہ بن سوید کے طریق سے، عاصم بن مخلد سے، انہوں نے ابی الاشعث الصنعانی سے، انہوں نے شداد بن اوس سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ العقیلی نے کہا: عاصم بن مخلد کی ابو الاشعث سے روایت میں کوئی ان کی متابعت نہیں کرتا، اور وہ صرف اسی سے پہچانے جاتے ہیں۔ ابن الجوزی نے کہا: یہ موضوع حدیث ہے اور عاصم نامعلوم افراد میں سے ہیں۔ احمد بن حنبل نے کہا: قزعہ بن سوید حدیث میں مضطرب ہیں، اور ابن حبان نے کہا: وہ کثرت سے غلطیاں کرتے تھے اور بہت وہم کا شکار تھے، جب ان کی روایات میں یہ کثرت ہو گئی تو ان کی خبروں سے استدلال ساقط ہو گیا۔ ختم۔ اور القول المسدد فی الذب عن مسند احمد ص 75 ملاحظہ کریں۔ (2) (د) اور (ز) اور (م) میں: "دن میں"، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے اور یہی المفہم 271/2 کے موافق ہے اور عبارت وہیں سے ہے۔ (3) (خ) اور (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "اہل خانہ سے علمی گفتگو اور مصالح کی تعلیم"، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے، جو کہ المفہم 271/2 کے موافق ہے اور عبارت وہیں سے ہے، سوائے اس کے کہ المفہم میں "تعلیم" کی جگہ "تعلم" (سیکھنا) ہے۔ (4) یعنی: دیر کی، سست پڑے۔ دیکھئے النہایہ (ریث)۔ (5) صحیح بخاری میں ہے: یہاں تک کہ وہ ہمارے قریب ہوئے

Surah Al-Mu'minun: Verses 66 - 68 Page 70

prayer." Al-Hasan said: "The people will continue to be in goodness as long as they wait for goodness"(1).

And he said: "Chapter: Late-night conversation with the guest and family," and he mentioned the Hadith of Abd al-Rahman bin Abi Bakr(2) that the people of Al-Suffah were poor [people]... the Hadith(3). Muslim also narrated it(4).

Regarding guarding the borders and protecting the troops at night, there are reports of abundant reward and great recompense that are well-known in the traditions. A portion of this has already been mentioned at the end of "Aal 'Imran"(5), and praise be to Allah alone.

His words, Exalted be He: {Then have they not reflected over the word, or has there come to them that which had not come to their forefathers? (68)}

His words, Exalted be He: {Then have they not reflected over the word} means the Qur'an(6); and it is like His words, Exalted be He: {Do they not then reflect upon the Qur'an?} [An-Nisa: 82], and the Qur'an was called a "word" because they were addressed by it.

{Or has there come to them that which had not come to their forefathers?} so they denied it and turned away from it. It was said: "Am" (or) means "bal" (rather), meaning: rather there came to them what their fathers had no knowledge of, so they denied it and left its contemplation. This was said by Ibn Abbas(7). It was also said: the meaning is: Or did there come to them a security from punishment, which is something that did not come to their earlier forefathers, so they abandoned the reward(8).

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1308/3 - 1309, and Sahih al-Bukhari (600) and what preceded between brackets from them. And the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him) was narrated by Ahmad (13069), and Muslim (640): (222) without the saying of Qurrah bin Khalid. (2) In the manuscripts: Abi Bakr bin Abd al-Rahman, and the correction is from Ahkam al-Qur'an and Sahih al-Bukhari. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1308/3 - 1309, and Sahih al-Bukhari (602) and what is between brackets from them. The point of evidence is in its completion, which is that Abu Bakr had dinner with the Prophet ﷺ then stayed where the Isha prayer was performed, then returned and stayed until the Prophet ﷺ had dinner, and then he came after a

part of the night had passed as Allah willed. (4) Sahih Muslim (2057): (176), and Ahmad also narrated it (1712). (5) 488/5. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/477. (7) Narrated by al-Tabari 17/87 in a similar way. (8) Verified from (ظ), and in others: "al-A'azz", see al-Kashshaf 3/36.

सूरा अल-मुमिनून: आयतें 66 - 68 पृष्ठ संख्या 70

प्रार्थना (नमाज़)।" अल-हसन ने कहा: "लोग तब तक भलाई में रहेंगे जब तक वे भलाई का इंतज़ार करेंगे"(1)।

और उन्होंने कहा: "अध्याय: मेहमान और परिवार के साथ देर रात बातचीत," और उन्होंने अब्दुर रहमान बिन अबी बक्र की हदीस(2) का उल्लेख किया कि सुफ़्फ़ा के लोग गरीब [लोग] थे... हदीस(3)। इसे मुस्लिम ने भी रिवायत किया है(4)।

सीमाओं की रखवाली और रात में सेना की सुरक्षा के बारे में, प्रचुर इनाम और महान प्रतिफल की प्रसिद्ध खबरें हैं। इसका एक हिस्सा "आल इमरान"(5) के अंत में पहले ही उल्लेख किया जा चुका है, और सारी प्रशंसा अकेले अल्लाह के लिए है।

अल्लाह तआला का कथन है: {तो क्या उन्होंने इस वाणी (क़ुरआन) पर विचार नहीं किया, या उनके पास वह चीज़ आई है जो उनके पहले के बाप-दादाओं के पास नहीं आई थी? (68)}

अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या उन्होंने इस वाणी पर विचार नहीं किया} का अर्थ है क़ुरआन(6); और यह अल्लाह तआला के इस कथन की तरह है: {क्या वे फिर क़ुरआन पर विचार नहीं करते?} [अन-निसा: 82], और क़ुरआन को "वाणी" कहा गया क्योंकि उन्हें इसके माध्यम से संबोधित किया गया था।

{या उनके पास वह चीज़ आई है जो उनके पहले के बाप-दादाओं के पास नहीं आई थी?} तो उन्होंने इसे नकार दिया और इससे मुँह फेर लिया। कहा गया है: "अम" (या) का अर्थ "बल" (बल्कि) है, अर्थात: बल्कि उनके पास वह आया जिसके बारे में उनके पूर्वजों को कोई ज्ञान नहीं था, इसलिए उन्होंने इसे नकार दिया और इस पर विचार करना छोड़ दिया। यह इब्न अब्बास ने कहा था(7)। यह भी कहा गया है: अर्थ है: क्या उनके पास अज़ाब से सुरक्षा आई है, जो कि ऐसी चीज़ है जो उनके पहले के बाप-दादाओं के पास नहीं आई थी, इसलिए उन्होंने इनाम छोड़ दिया(8)।

---

(1) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 1308/3 - 1309, और सहीह अल-बुखारी (600) और उनके बीच कोष्ठक में जो पहले आया है। और अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस अहमद (13069) द्वारा रिवायत की गई है, और मुस्लिम (640): (222) कुर्रह बिन खालिद के कथन के बिना। (2) प्रतियों में: अबी बक्र बिन अब्दुर रहमान, और सुधार अहकाम अल-क़ुरआन और सहीह

अल-बुखारी से है। (3) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 1308/3 - 1309, और सहीह अल-बुखारी (602) और उनके बीच कोष्ठक में जो है। साक्ष्य का बिंदु इसके पूर्ण होने में है, जो यह है कि अबू बक्र ने पैगंबर ﷺ के साथ रात का भोजन किया, फिर वहीं रुके रहे जहाँ ईशा की नमाज़ पढ़ी गई थी, फिर लौटे और तब तक रुके रहे जब तक पैगंबर ﷺ ने रात का भोजन नहीं कर लिया, और फिर वे रात का एक हिस्सा बीत जाने के बाद आए जैसा कि अल्लाह ने चाहा। (4) सहीह मुस्लिम (2057): (176), और अहमद ने भी इसे रिवायत किया (1712)। (5) 488/5. (6) मा'नी अल-क़ुरआन अन-नहहास द्वारा 4/ 477। (7) इसे अत-तबरी 17/87 ने इसी तरह रिवायत किया है। (8) (ظ) से प्रमाणित, और अन्य में: "अल-अअज़्ज़", देखें अल-कश्शाफ़ 3/36।

سورة المومنون: آیات 66 - 68 صفحہ نمبر 70

نماز۔" حسن بصریؒ نے فرمایا: "قوم اس وقت تک خیر میں رہے گی جب تک وہ خیر کا انتظار کرے گی"(1)۔

اور انہوں نے کہا: "باب: مہمان اور اہل و عیال کے ساتھ رات کو باتیں کرنا،" اور عبد الرحمن بن ابی بکر کی حدیث(2) ذکر کی کہ اہل صفہ غریب [لوگ] تھے... حدیث(3)۔ اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے(4)۔

سرحدوں کی نگہبانی اور رات کو لشکروں کی حفاظت کے بارے میں وہ اجرِ جزیل اور ثوابِ عظیم روایات میں مشہور ہے جو پہلے گزر چکا ہے، اور اس کا ایک حصہ "آلِ عمران"(5) کے آخر میں گزر چکا ہے، اور تمام تعریفیں اکیلے اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ ﴿٦٨﴾﴾ (ترجمہ: تو کیا انہوں نے اس بات میں غور نہیں کیا یا ان کے پاس وہ چیز آئی ہے جو ان کے پہلے باپ دادا کے پاس نہیں آئی تھی؟)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ﴾ یعنی قرآن(6)؛ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ﴾ [النساء: 82]، اور قرآن کو "قول" (بات) کہا گیا کیونکہ انہیں اس کے ذریعے مخاطب کیا گیا تھا۔

﴿أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ﴾ (ترجمہ: یا ان کے پاس وہ چیز آئی ہے جو ان کے پہلے باپ دادا کے پاس نہیں آئی تھی؟) تو انہوں نے اس کا انکار کیا اور اس سے منہ موڑ لیا۔ کہا گیا ہے: "ام" (یا) یہاں "بل" (بلکہ) کے معنی میں ہے، یعنی: بلکہ ان کے پاس وہ چیز آئی ہے جس کا ان کے

باپ دادا کو کوئی علم نہ تھا، اسی لیے انہوں نے اس کا انکار کیا اور اس میں غور و فکر چھوڑ دیا۔ یہ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے کہا ہے(7)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس کا معنی یہ ہے: کیا ان کے پاس عذاب سے امان آئی ہے، جو کہ ایسی چیز ہے جو ان کے پہلے باپ دادا کے پاس نہیں آئی تھی، چنانچہ انہوں نے اجر چھوڑ دیا(8)۔

---

(1) احکام القرآن از ابن العربی 1308/3 - 1309، اور صحیح بخاری (600) اور جو ان میں قوسین کے درمیان پہلے گزر چکا ہے۔ اور انس رضی اللہ عنہ کی حدیث احمد (13069) نے روایت کی، اور مسلم (640): (222) قرہ بن خالد کے قول کے بغیر۔ (2) نسخوں میں ہے: ابی بکر بن عبد الرحمن، اور درستی احکام القرآن اور صحیح بخاری سے ہے۔ (3) احکام القرآن از ابن العربی 1308/3 - 1309، اور صحیح بخاری (602) اور جو ان میں قوسین کے درمیان ہے۔ اور استدلال کی جگہ اس کے مکمل ہونے میں ہے، اور وہ یہ ہے کہ ابوبکر رضی اللہ عنہ نے نبی ﷺ کے پاس رات کا کھانا کھایا پھر وہیں ٹھہرے رہے جہاں عشاء کی نماز پڑھی گئی، پھر واپس آئے اور ٹھہرے رہے یہاں تک کہ نبی ﷺ نے رات کا کھانا کھایا، پھر وہ رات کے اس حصے میں آئے جو اللہ نے چاہا۔ (4) صحیح مسلم (2057): (176)، اور اسے احمد (1712) نے بھی روایت کیا ہے۔ (5) 488/5۔ (6) معانی القرآن از النحاس 4/ 477۔ (7) اسے الطبری 87/17 نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (8) (ظ) سے ثابت ہے، اور دوسروں میں: "الاعز"، دیکھیے الکشاف 36/3۔

71 Surah Al-Mu'minun: Verses 69 - 71

Allah's saying: {Or did they not recognize their Messenger, so they are denying him? 69}

This is used by the Arabs in the sense of questioning and reproaching. They say: "Is good more beloved to you or evil?" Meaning: You have been informed of evil, so avoid it. They knew their Messenger and that he was from the people of truthfulness and honesty. Following him would have brought salvation and good, were it not for their stubbornness. Sufyan said: "Yes, they knew him, but they envied him."

Allah's saying: {Or do they say, 'In him is madness'? Rather, he brought them the truth, but most of them are averse to the truth. 70}

Allah's saying: {Or do they say, 'In him is madness'?}, meaning: are they arguing for abandoning faith in him by claiming he is insane?! He is not like that, for the signs of madness have departed from him. {Rather, he brought them the truth}, meaning: the Quran, the true monotheism, and the true religion. {but most of them are averse to the truth}, meaning: all of them are {averse to the truth} out of envy, transgression, and blind following(2).

Allah's saying: {And if the Truth had followed their desires, the heavens and the earth and whoever is in them would have been corrupted. Rather, We have brought them their reminder, but they are turning away from their reminder. 71}

Allah's saying: {And if the Truth had followed}, "the Truth" here is Allah, the Almighty and Sublime; this was said by the majority, including Mujahid, Ibn Jurayj, Abu Salih, and others. Its grammatical estimation in Arabic is: "And if the Owner of the Truth had followed"; so said An-Nahhas(3).

It was also said: it is metaphorical, i.e., if the Truth had agreed with their desires. So its agreement was made into a metaphorical 'following', i.e., if they were to disbelieve in the Messengers and disobey Allah, the Almighty and Sublime, and then they are not punished or recompensed for that, either out of inability or ignorance; the heavens and the earth would have been corrupted. And it was said: the meaning is: And if...

---

(1) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 3/118, and in it: "You have chosen evil," instead of: "You have been informed of evil." (2) See Tafsir al-Tabari 17/88. (3) In I'rab al-Qur'an

3/119, and Ibn al-Jawzi cited Mujahid's saying in Zad al-Masir 5/484, and Al-Tabari cited the saying of Ibn Jurayj and Abu Salih 17/89.

71 सूरा अल-मुमिनून: आयतें 69 - 71

अल्लाह का कथन: {क्या उन्होंने अपने रसूल को नहीं पहचाना, इसलिए वे उसे नकार रहे हैं? 69}

अरब इसका उपयोग पूछताछ और फटकार के अर्थ में करते हैं। वे कहते हैं: "क्या तुम्हें अच्छाई अधिक प्रिय है या बुराई?" अर्थात: तुम्हें बुराई की सूचना दी गई है, अतः उससे बचो। वे अपने रसूल को जानते थे और यह भी कि वे सच्चाई और अमानतदारी वाले लोगों में से थे। उनके अनुसरण में ही मुक्ति और भलाई होती, यदि हठधर्मिता न होती। सुफियान ने कहा: "हाँ, उन्होंने उन्हें पहचाना था, लेकिन उन्होंने उनसे ईर्ष्या की।"

अल्लाह का कथन: {या वे कहते हैं, 'उसमें पागलपन है'? बल्कि, वह उनके पास सत्य लेकर आया है, लेकिन उनमें से अधिकांश सत्य को नापसंद करने वाले हैं। 70}

अल्लाह का कथन: {या वे कहते हैं, 'उसमें पागलपन है'?}, अर्थात: क्या वे उन पर विश्वास न करने का यह तर्क दे रहे हैं कि वे पागल हैं?! वे ऐसे नहीं हैं; क्योंकि उनमें पागलपन के कोई लक्षण नहीं हैं। {बल्कि, वह उनके पास सत्य लेकर आया है} अर्थात: कुरान, सच्चा एकेश्वरवाद और सच्चा धर्म। {लेकिन उनमें से अधिकांश सत्य को नापसंद करने वाले हैं} अर्थात: वे सभी {सत्य को नापसंद करने वाले हैं} ईर्ष्या, विद्रोह और अंधानुकरण के कारण(2)।

अल्लाह का कथन: {और यदि सत्य उनकी इच्छाओं का पालन करता, तो आकाश और पृथ्वी और जो भी उनमें है, सब भ्रष्ट हो जाते। बल्कि, हम उनके पास उनका उपदेश लाए हैं, परंतु वे अपने उपदेश से मुँह मोड़ रहे हैं। 71}

अल्लाह का कथन: {और यदि सत्य पालन करता}, यहाँ 'सत्य' अल्लाह सुभानहु व ताआला है; अधिकांश विद्वानों ने यही कहा है, जिनमें मुजाहिद, इब्न जुरैज, अबू सालेह और अन्य शामिल हैं। अरबी में इसका व्याकरणिक अनुमान है: "और यदि सत्य का स्वामी पालन करता"; यह अन-नहहास ने कहा है(3)।

यह भी कहा गया है: यह लाक्षणिक (रूपक) है, अर्थात: यदि सत्य उनकी इच्छाओं के अनुकूल होता। अनुकूलता को लाक्षणिक रूप से 'पालन करना' माना गया है, अर्थात: यदि वे रसूलों का इनकार करते और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की अवज्ञा करते, और फिर उन्हें उस पर न तो दंड दिया जाता और न ही

बदला लिया जाता, चाहे वह अक्षमता के कारण हो या अज्ञानता के कारण; तो आकाश और पृथ्वी भ्रष्ट हो जाते। और कहा गया है: अर्थ यह है: और यदि...

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास 3/118, और उसमें है: 'तुमने बुराई को चुना', 'तुम्हें बुराई की सूचना दी गई' के स्थान पर। (2) देखें तफसीर अल-तबरी 17/88। (3) इ'राब अल-कुरान 3/119 में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 5/484 में मुजाहिद का कथन उद्धृत किया है, और अल-तबरी ने इब्न जुरैज और अबू सालेह का कथन 17/89 निकाला है।

71 سورة المؤمنون: آیات 69 - 71

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انہوں نے اپنے رسول کو نہیں پہچانا تو وہ اسے نہ ماننے والے ہیں؟ 69}

عرب اسے پوچھ گچھ اور ملامت کے معنی میں استعمال کرتے ہیں، وہ کہتے ہیں: "خیر تمہیں زیادہ پسند ہے یا شر؟" یعنی: تمہیں شر کی خبر دی گئی ہے لہٰذا اس سے بچو۔ وہ اپنے رسول کو پہچانتے تھے اور یہ کہ وہ سچائی اور امانتداری والوں میں سے ہیں۔ ان کی پیروی میں ہی نجات اور خیر تھی اگر ضد نہ ہوتی۔ سفیان نے کہا: "ہاں، وہ انہیں پہچانتے تھے لیکن انہوں نے ان سے حسد کیا۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یا وہ کہتے ہیں کہ اس میں جنون ہے؟ بلکہ وہ ان کے پاس حق لے کر آیا ہے اور ان کے اکثر حق کو ناپسند کرنے والے ہیں۔ 70}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یا وہ کہتے ہیں کہ اس میں جنون ہے؟} یعنی: کیا وہ ان پر ایمان نہ لانے کے لیے یہ عذر پیش کر رہے ہیں کہ وہ مجنون ہیں؟! حالانکہ وہ ایسے نہیں ہیں؛ کیونکہ ان سے جنون کی علامات ختم ہو چکی ہیں۔ {بلکہ وہ ان کے پاس حق لے کر آیا ہے} یعنی: قرآن، توحیدِ حق اور دینِ حق۔ {اور ان کے اکثر حق کو ناپسند کرنے والے ہیں} یعنی: وہ سب {حق کو ناپسند کرنے والے ہیں} حسد، سرکشی اور تقلید کی وجہ سے(2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر حق ان کی خواہشات کی پیروی کرتا تو آسمان اور زمین اور جو ان میں ہے سب فاسد ہو جاتے۔ بلکہ ہم ان کے پاس ان کی نصیحت لائے تو وہ اپنی نصیحت سے روگردانی کرنے والے ہیں۔ 71}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر حق پیروی کرتا}، یہاں 'الحق' اللہ سبحانہ و تعالیٰ ہے؛ اکثر علماء نے یہی کہا ہے، جن میں مجاہد، ابن جریج، ابو صالح اور دیگر شامل ہیں۔ عربی میں اس کی مراد ہے: "اور اگر صاحبِ حق (اللہ) پیروی کرتا"؛ یہ النحاس نے کہا ہے(3)۔

اور کہا گیا ہے: یہ مجاز ہے، یعنی: اگر حق ان کی خواہشات کے موافق ہوتا۔ پس موافقت کو مجازی طور پر 'اتباع' قرار دیا گیا، یعنی: اگر وہ رسولوں کا انکار کرتے اور اللہ عزوجل کی نافرمانی کرتے، پھر ان پر نہ انہیں سزا دی جاتی اور نہ ان کا محاسبہ کیا جاتا، خواہ عاجزی کی وجہ سے یا جہالت کی وجہ سے؛ تو آسمان و زمین تباہ ہو جاتے۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: اور اگر---

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 118/3 اور اس میں ہے: 'تم نے شر کو منتخب کیا' بجائے 'تمہیں شر کی خبر دی گئی'۔ (2) دیکھیے تفسیر الطبری 88/17۔ (3) اعراب القرآن 119/3 میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 484/5 میں مجاہد کا قول نقل کیا، اور طبری نے ابن جریج اور ابو صالح کا قول 89/17 نقل کیا۔

Surah Al-Mu'minun: Verse 71 72

...if the Truth were what they say about taking gods alongside Allah the Almighty; the gods would have competed (1), and some would have wanted what others did not, so the management would have been disrupted, and the heavens and the earth would have been corrupted, and if they were corrupted, whoever is in them would be corrupted.

It was said: "And if the Truth had followed their desires," meaning: according to what people love and desire, the system of the world would have been nullified; because people's desires differ and conflict, and the way of Truth is to be followed, and the way of people is to submit to the Truth (2).

It was said: "The Truth" means: the Quran; meaning: if the Quran had been revealed with what they love, the heavens and the earth [and whoever is in them] would have been corrupted (3).

"And whoever is in them" is an indication to those who possess intellect among the angels of the heavens, and the humans of the earth and its jinn. Al-Mawardi (4): And Al-Kalbi said: it means: and whatever creation is between them, and it is the reading of Ibn Masoud: "the heavens and the earth and what is between them would have been corrupted" (5). So according to Al-Kalbi's interpretation and Ibn Masoud's reading, it is carried upon the corruption of those who have intellect (6) and those who do not, such as animals and inanimate objects. And according to the apparent revelation in the reading of the majority, it would be carried upon the corruption of those who have intellect (7) among animals (8); because those who do not have intellect follow those who do in righteousness and corruption. Based on this, whatever corruption occurs returns to those in the heavens among the angels by being made lords while they are lorded over, and being worshipped while they are...

(1) In (M), (Kh), (D), and (Z): "lutanafat" (negated), and what is established is from (Zah), which matches what is in "I'rab al-Quran" by Al-Nahhas 3/119 and the commentary is from him. (2) Tafsir Abi Al-Layth 2/418, Al-Nukat wal-'Uyun 4/62, and Tafsir Al-Razi 23/112 and attributed it to Al-Qaffal. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 4/478, and Zad al-Masir 5/484 and what is between brackets is from them. (4) In Al-Nukat wal-'Uyun 4/62 and what is before it and what will come between brackets from it without his saying: "and its jinn." (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 99. (6) His saying: "whoever has intellect," is not in Al-Nukat wal-'Uyun. (7) In (Zah): "whoever has

intellect." (8) It came in Al-Nukat wal-'Uyun: "... what has intellect and what does not among animals."

सूरह अल-मुमिनून: आयत 71 72

...यदि सत्य वही होता जो वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के साथ देवी-देवता बनाने के बारे में कहते हैं; तो देवता आपस में प्रतिस्पर्धा करते (1), और उनमें से कुछ वह चाहते जो दूसरे नहीं चाहते, तो व्यवस्था अस्त-व्यस्त हो जाती, और आकाश और पृथ्वी भ्रष्ट हो जाते, और यदि वे भ्रष्ट हो जाते, तो उनमें रहने वाले भी भ्रष्ट हो जाते।

कहा गया है: "और यदि सत्य उनकी इच्छाओं का पालन करता," अर्थात: जो लोग पसंद करते हैं और जिसकी वे इच्छा करते हैं, उसके अनुसार दुनिया की व्यवस्था शून्य हो जाती; क्योंकि लोगों की इच्छाएँ अलग-अलग और परस्पर विरोधी होती हैं, और सत्य का मार्ग यह है कि उसका अनुसरण किया जाए, और लोगों का मार्ग सत्य के प्रति समर्पित होना है (2)।

कहा गया है: "सत्य" का अर्थ है: कुरान; अर्थात: यदि कुरान उनकी पसंद के अनुसार अवतरित किया गया होता, तो आकाश और पृथ्वी [और जो कुछ उनमें है] भ्रष्ट हो जाते (3)।

"और जो उनमें है" स्वर्ग के फरिश्तों और पृथ्वी के मनुष्यों और उसके जिन्नों में से बुद्धि रखने वालों की ओर एक संकेत है। अल-मावर्दी (4): और अल-कल्बी ने कहा: इसका अर्थ है: और उनके बीच की रचना, और यह इब्न मसूद का पाठ है: "आकाश और पृथ्वी और जो कुछ उनके बीच है वह भ्रष्ट हो जाते" (5)। तो अल-कल्बी की व्याख्या और इब्न मसूद के पाठ के अनुसार, इसे बुद्धि रखने वालों (6) और बुद्धि न रखने वालों, जैसे पशु और निर्जीव वस्तुओं, के भ्रष्टाचार पर लागू किया जाता है। और अधिकांश के पाठ में प्रकट अवतरण के अनुसार, इसे जानवरों (8) के बीच बुद्धि रखने वालों (7) के भ्रष्टाचार पर लागू किया जाएगा; क्योंकि जो बुद्धि नहीं रखते हैं वे धर्मपरायणता और भ्रष्टाचार में बुद्धि रखने वालों का अनुसरण करते हैं। इसके आधार पर, जो भी भ्रष्टाचार होता है वह स्वर्ग में फरिश्तों के पास वापस जाता है क्योंकि उन्हें रब बना दिया गया जबकि वे स्वयं पालन किए जाने वाले हैं, और उनकी पूजा की गई जबकि वे...

(1) (म), (ख), (द), और (ज़) में: "लुतनाफत" (नकारा गया), और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है, जो अल-नहहास की "इराब अल-कुरान" 3/119 में है और टिप्पणी उन्हीं की है। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/418, अल-नुकात वल-उयून 4/62, और तफ़सीर अल-राज़ी 23/112 और इसे अल-क़फ़ाल से जोड़ा गया है। (3) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 4/478, और ज़ाद अल-मसीर 5/484 और उनके बीच कोष्ठक में जो है वह उन्हीं से है। (4) अल-नुकात वल-उयून 4/62 में और उससे पहले जो

है और जो कोष्ठक के बीच आएगा, उनके यह कहे बिना: "और उसके जिन्न।" (5) अल-क़िरात अल-शादा पृष्ठ 99। (6) उनका कहना: "जो बुद्धि रखता है," अल-नुकात वल-उयून में नहीं है। (7) (ज़ह) में: "जो बुद्धि रखता है।" (8) अल-नुकात वल-उयून में आया है: "... जानवरों के बीच जो बुद्धि रखता है और जो नहीं रखता।"

سورة المؤمنون: آیت 71 72

...اگر حق وہ ہوتا جو وہ اللہ تعالیٰ کے ساتھ معبود بنانے کے بارے میں کہتے ہیں؛ تو معبودوں میں باہمی مقابلہ ہوتا (1)، اور ان میں سے بعض وہ چاہتے جو دوسرے نہ چاہتے، تو تدبیر درہم برہم ہو جاتی اور آسمان و زمین فاسد ہو جاتے، اور جب وہ دونوں فاسد ہو جاتے تو ان میں رہنے والے بھی فاسد ہو جاتے۔

اور کہا گیا ہے: ﴿وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ﴾ یعنی: جس چیز کو لوگ پسند کرتے اور چاہتے ہیں، تو دنیا کا نظام باطل ہو جاتا؛ کیونکہ لوگوں کی خواہشات مختلف اور متضاد ہوتی ہیں، اور حق کی راہ یہ ہے کہ اس کی پیروی کی جائے، اور لوگوں کی راہ حق کے سامنے سرتسلیم خم کرنا ہے (2)۔

اور کہا گیا ہے: «الحق» سے مراد قرآن ہے؛ یعنی: اگر قرآن ان کی پسند کے مطابق نازل ہوتا تو آسمان و زمین [اور جو ان میں ہیں] فاسد ہو جاتے (3)۔

﴿وَمَن فِيهِنَّ﴾ آسمانوں کے فرشتوں، زمین کے انسانوں اور اس کے جنات میں سے صاحبانِ عقل کی طرف اشارہ ہے۔ الماوردی (4): اور الکلبی نے کہا: یعنی: ان دونوں کے درمیان کی مخلوق، اور یہ ابن مسعود کی قرات ہے: «لفسدت السماواتُ والأرضُ وما بينهما» (5)۔ تو الکلبی کی تاویل اور ابن مسعود کی قرات کے مطابق، اسے عقل رکھنے والوں (6) اور عقل نہ رکھنے والوں یعنی جانوروں اور جمادات کے فساد پر محمول کیا جائے گا۔ اور جمہور کی قرات میں ظاہرِ تنزیل کے مطابق، اسے جانوروں (8) میں سے عقل رکھنے والوں (7) کے فساد پر محمول کیا جائے گا؛ کیونکہ جو عقل نہیں رکھتے وہ صلاح و فساد میں عقل رکھنے والوں کے تابع ہوتے ہیں، پس اس

بنا پر؛ جو بھی فساد ہوگا وہ آسمانوں میں فرشتوں کی طرف لوٹے گا اس طرح کہ انہیں رب بنا دیا گیا حالانکہ وہ مربوب ہیں، اور ان کی عبادت کی گئی حالانکہ وہ...

(1) (م)، (خ)، (د) اور (ز) میں: «لتنافت»، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے جو نحاس کی «إعراب القرآن» 3/119 کے موافق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (2) تفسیر ابی اللیث 2/418، اور النکت والعیون 4/62، اور تفسیر الرازی 23/112 اور اسے القفال کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) معانی القرآن للنحاس 4/478، اور زاد المسیر 5/484 اور ان میں جو قوسین کے درمیان ہے ان ہی سے ہے۔ (4) النکت والعیون 4/62 میں اور اس سے پہلے اور جو اس کے بعد قوسین میں آئے گا ان کے قول «وجنها» کے بغیر۔ (5) القراءات الشاذة ص 99۔ (6) ان کا قول «من یعقل»، النکت والعیون میں نہیں ہے۔ (7) (ظ) میں: «من یعقل»۔ (8) النکت والعیون میں آیا ہے: «... ما یعقل ولا یعقل من الحیوان»۔

Page 73 Surah Al-Mu'minun: Verses 71 - 72

enslaved. And the corruption of humans occurs in two ways: One: by following whims and desires, and that is destructive. The second: by worshiping other than Allah, and that is disbelief. [As for the corruption of the Jinn, it occurs by them being obeyed, so they transgress]. As for the corruption of anything other than that, it occurs by way of following; because they are managed by those with intellects, so the corruption of the managed returns to them.

The Almighty's saying: {Nay, We have brought them their reminder} i.e.: with that which contains their honor and glory, said by Al-Suddi and Sufyan(1). Qatada said: i.e.: with that in which is the mention of their reward and punishment. Ibn Abbas said: i.e.: by clarifying the truth, and mentioning what they need of religious matters(2). {but they are turning away from their reminder}.

The Almighty's saying: {Or is it that you ask them for a payment? But the reward of your Lord is better, and He is the best of providers 72} The Almighty's saying: {Or is it that you ask them for a payment?} i.e.: a reward for what you have brought them. Said by Al-Hasan(3) and others. {But the reward of your Lord is better}.

Hamza, Al-Kisa'i, Al-A'mash, and Yahya bin Wathab read: "kharajan" with an Alif, the rest without an Alif, and all of them read: "fakharaju" with an Alif, except for Ibn Amir and Abu Haywah, for they read it without the Alif(4). The meaning is: or do you ask them for sustenance? For the sustenance of your Lord is better(5). {And He is the best of providers} i.e.: no one is able to provide sustenance like His sustenance, nor bestow favors like His favors(6). It was said: i.e.: what Allah gives you of reward for your obedience to Him and calling unto Him is better than

Footnotes: (1) Al-Mawardi cited their sayings in 'Al-Nukat wa Al-Uyun' 4/63, and the saying without attribution is in 'Ma'ani Al-Qur'an' by Al-Zajjaj 4/19, and the Tafsir of Abu Al-Layth 2/418, and 'Al-Wasit' 3/295, and 'Al-Muharrar Al-Wajiz' 4/151, and 'Zad Al-Masir' 5/484, and Tafsir Al-Razi 23/112. (2) Reported by Al-Tabari 17/89 in brief and similarly. (3) Reported by Al-Tabari 17/90. (4) Al-Sab'ah p. 447, and Al-Taysir pp. 146 and 159. (5) Al-Nukat wa Al-Uyun 4/63. (6) I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 3/119.

पृष्ठ 73 सूरह अल-मुमिनून: आयत 71 - 72

गुलाम बनाया गया। और इंसानों का भ्रष्टाचार दो तरह से होता है: पहला: अपनी इच्छाओं का पालन करना, और वह विनाशकारी है। दूसरा: अल्लाह के अलावा किसी और की इबादत करना, और वह कुफ्र (अविश्वास) है। [जहाँ तक जिन्नों के भ्रष्टाचार का सवाल है, वह उनके आज्ञाकारी होने से होता है, इसलिए वे विद्रोह करते हैं]। इसके अलावा अन्य चीज़ों का भ्रष्टाचार अनुसरण के माध्यम से होता है; क्योंकि वे बुद्धिजीवियों द्वारा प्रबंधित किए जाते हैं, इसलिए प्रबंधितों का भ्रष्टाचार उन पर वापस आ जाता है।

अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि हम उनके पास उनका उपदेश ले आए} अर्थात्: जिसमें उनका सम्मान और गौरव है, यह अल-सुद्दी और सुफ़यान(1) ने कहा है। क़तादा ने कहा: अर्थात्: जिसमें उनके पुरस्कार और दंड का उल्लेख है। इब्न अब्बास ने कहा: अर्थात्: सत्य को स्पष्ट करके और धर्म के मामलों में उन्हें जिसकी आवश्यकता है उसका उल्लेख करके(2)। {लेकिन वे अपने उपदेश से मुँह मोड़ रहे हैं}।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या तुम उनसे कोई शुल्क माँगते हो? तो तुम्हारे रब का प्रतिफल ही बेहतर है, और वह सबसे उत्तम जीविका देने वाला है 72} अल्लाह तआला का कथन: {क्या तुम उनसे कोई शुल्क माँगते हो?} अर्थात्: जो तुम उनके पास लाए हो उसके लिए पुरस्कार। यह अल-हसन(3) और अन्य लोगों द्वारा कहा गया है। {तो तुम्हारे रब का प्रतिफल ही बेहतर है}।

हमज़ा, अल-किसाई, अल-आमश और याह्या बिन वथ्थाब ने "खराजन" (अलिफ़ के साथ) पढ़ा, बाकियों ने बिना अलिफ़ के पढ़ा, और उन सभी ने "फखराजु" (अलिफ़ के साथ) पढ़ा, सिवाय इब्न आमिर और अबू हयवा के, क्योंकि उन्होंने इसे बिना अलिफ़ के पढ़ा(4)। अर्थ है: या तुम उनसे जीविका माँगते हो? तो तुम्हारे रब की जीविका ही बेहतर है(5)। {और वह सबसे उत्तम जीविका देने वाला है} अर्थात्: कोई भी उसकी जीविका जैसी जीविका प्रदान करने में सक्षम नहीं है, और न ही उसके उपकारों जैसा उपकार कर सकता है(6)। यह भी कहा गया है: अर्थात्: अल्लाह तुम्हें उसकी आज्ञाकारिता और उसकी ओर बुलाने के लिए जो पुरस्कार देता है वह उससे बेहतर है

पाद-टिप्पणी: (1) अल-मावर्दी ने उनके कथनों को 'अल-नुकात वल-उयून' 4/63 में उद्धृत किया है, और बिना श्रेय के यह कथन अल-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 4/19 में है, और अबू अल-लैथ की तफ़सीर 2/418, और 'अल-वसीत' 3/295, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 4/151, और 'ज़ाद अल-

मसीर' 5/484, और तफ़सीर अल-राज़ी 23/112 में भी है। (2) अल-तबरी 17/89 द्वारा संक्षिप्त और इसी तरह से उद्धृत। (3) अल-तबरी 17/90 द्वारा उद्धृत। (4) अल-सबा पृ. 447, और अल-तयसीर पृ. 146 और 159। (5) अल-नुकात वल-उयून 4/63। (6) अल-नहहास द्वारा इराद अल-कुरान 3/119।

صفحہ 73 سورۃ المومنون: آیات 71 - 72

مسخر شدہ۔ اور انسانوں کا فساد دو طرح سے ہوتا ہے: ایک: خواہشات کی پیروی، اور وہ ہلاک کرنے والی ہے۔ دوسرا: اللہ کے سوا کسی اور کی عبادت کرنا، اور وہ کفر ہے۔ [اور جہاں تک جنوں کے فساد کا تعلق ہے، تو وہ اس وقت ہوتا ہے جب ان کی اطاعت کی جائے تو وہ سرکش ہو جائیں]۔ اور اس کے علاوہ کسی بھی چیز کا فساد پیروی کی صورت میں ہوتا ہے؛ کیونکہ وہ عقل والوں کے زیر انتظام ہوتے ہیں، چنانچہ انتظام میں آنے والوں کا فساد ان پر واپس آتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بلکہ ہم ان کے پاس ان کا ذکر (نصیحت) لائے ہیں} یعنی: جس میں ان کی شرافت اور عزت ہے، یہ السدی اور سفیان(1) نے کہا ہے۔ قتادہ نے کہا: یعنی: جس میں ان کے ثواب اور عذاب کا ذکر ہے۔ ابن عباس نے کہا: یعنی: حق کے بیان کے ساتھ، اور جس چیز کی انہیں دین کے معاملے میں ضرورت ہے اس کے ذکر کے ساتھ(2)۔ {لیکن وہ اپنے ذکر (نصیحت) سے منہ موڑ رہے ہیں}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا آپ ان سے کچھ معاوضہ مانگتے ہیں؟ تو آپ کے رب کا صلہ ہی بہتر ہے، اور وہ سب سے بہتر رزق دینے والا ہے 72} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا آپ ان سے کچھ معاوضہ مانگتے ہیں؟} یعنی: جو آپ ان کے پاس لائے ہیں اس پر اجر۔ یہ الحسن(3) اور دوسروں نے کہا ہے۔ {تو آپ کے رب کا صلہ ہی بہتر ہے}۔

حمزہ، الکسائی، الاعمش اور یحییٰ بن وثاب نے "خراجاً" الف کے ساتھ پڑھا، باقیوں نے بغیر الف کے، اور ان سب نے "فخراج" الف کے ساتھ پڑھا، سوائے ابن عامر اور ابو حیوہ کے، کیونکہ انہوں نے اسے بغیر الف کے پڑھا(4)۔ اور معنی یہ ہے: کیا آپ ان سے رزق مانگتے ہیں؟ تو آپ کے رب کا رزق بہتر ہے(5)۔ {اور وہ سب سے بہتر رزق دینے والا ہے} یعنی: کوئی اس کے

رزق جیسا رزق دینے پر قادر نہیں، اور نہ ہی اس کے انعام جیسا انعام دے سکتا ہے(6)۔ اور کہا گیا: یعنی: جو اللہ آپ کو اس کی اطاعت اور اس کی طرف دعوت پر اجر دیتا ہے وہ اس سے بہتر ہے

حواشی: (1) الماوردی نے النکت والعیون 63/4 میں ان کے قول کو نقل کیا ہے، اور یہ قول بغیر نسبت کے زجاج کی معانی القرآن 19/4 میں ہے، اور تفسیر ابی اللیث 418/2، اور الوسیط 295/3، اور المحرر الوجیز 151/4، اور زاد المسیر 484/5، اور تفسیر الرازی 112/23 میں بھی ہے۔ (2) اسے الطبری نے 89/17 میں مختصراً اور اسی طرح روایت کیا ہے۔ (3) اسے الطبری نے 90/17 میں روایت کیا ہے۔ (4) السبعة ص 447، اور التیسیر ص 146 اور 159۔ (5) النکت والعیون 63/4۔ (6) إعراب القرآن للنحاس 119/3۔

74 Surah Al-Mu'minun: Verses 72 - 74

...worldly gains, and they offered you their wealth so that you would be the richest (1) man of Quraish, but you did not respond to them. Al-Hasan said this is its meaning (2).

And 'Al-Kharj' (الخَرْج) and 'Al-Kharaj' (الخَرَاج) are the same, except that the variation in wording is better. This was said by Al-Akhfash. Abu Hatim said: Al-Kharj is the wages (al-ju'l), and Al-Kharaj is the gift (al-'ata'). Al-Mubarrad said: Al-Kharj is the source (verbal noun), and Al-Kharaj is the noun (3). An-Nadr bin Shumayl said: I asked Abu Amr bin al-Ala about the difference between Al-Kharj and Al-Kharaj, and he said: Al-Kharaj is what is obligatory upon you, and Al-Kharj is what you donate voluntarily (4). It is also reported from him: that Al-Kharj is from the persons (heads), and Al-Kharaj is from the land (5). Al-Tha'labi mentioned the first opinion and Al-Mawardi the second (6).

God Almighty's words: {And indeed, you invite them to a straight path. (73) And indeed, those who do not believe in the Hereafter are turning away from the path. (74)}

God Almighty's words: {And indeed, you invite them to a straight path} meaning: to a steadfast religion. And 'al-sirat' (the path) in language is the road, so religion is named a road because it leads to Paradise; thus, it is a path to it.

{And indeed, those who do not believe in the Hereafter} meaning: in the Resurrection {are turning away from the path}. It is said: this is like the first verse. And it is said: they are deviating from the path of Paradise (7), until they end up in the Fire (8). Nakaba (to deviate)...

(1) Confirmed from (Z), in other versions: 'as the most insightful'. (2) Cited by Al-Mawardi in 'An-Nukat wa Al-'Uyun' 4/63, and see 'Al-Waseet' 3/295. (3) I'rab Al-Qur'an by An-Nahhas 3/119. From him, the author quoted the words of Abu Hatim and Al-Akhfash. See 'Nuzhat Al-Qulub' p. 220. (4) Al-Razi cited the saying of Abu Amr bin al-Ala in his tafsir 23/112, and Al-Zamakhshari as well 3/38 but without attributing it. (5) In (Z): "And from him that Al-Kharaj is from the heads, and Al-Kharj is from the land." In 'Tahdhib al-Lugha' 7/48, 'Mufradat Alfadh al-Qur'an' (kharaja), and 'Lisan al-Arab' (kharaja). This indicates that they may be used interchangeably. (6) In 'An-Nukat wa Al-'Uyun' 4/63. (7) In (M): 'nakibun' (deviators). (8) I'rab Al-Qur'an by An-Nahhas 3/119 - 120.

74 सूरा अल-मुमिनून: आयतें 72 - 74

...दुनिया का सामान, और उन्होंने आपके सामने अपने धन की पेशकश की ताकि आप कुरैश के सबसे धनी (1) व्यक्ति बन जाएं लेकिन आपने उन्हें जवाब नहीं दिया। अल-हसन ने कहा कि इसका यही अर्थ है (2)।

और 'अल-खर्ज' (الخَرْج) और 'अल-खराज' (الخَرَاج) एक ही हैं, सिवाय इसके कि शब्दों की विविधता बेहतर है। अल-अख्फश ने ऐसा कहा। अबू हातिम ने कहा: अल-खर्ज मजदूरी है, और अल-खराज उपहार है। अल-मुबर्रद ने कहा: अल-खर्ज स्रोत (क्रियात्मक संज्ञा) है, और अल-खराज संज्ञा है (3)। अन-नद्र बिन शुमैल ने कहा: मैंने अबू अम्र बिन अल-अला से अल-खर्ज और अल-खराज के बीच अंतर के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: अल-खराज वह है जो आप पर अनिवार्य है, और अल-खर्ज वह है जो आप स्वेच्छा से दान करते हैं (4)। उनसे यह भी वर्णित है: कि अल-खर्ज व्यक्तियों (सिरों) से है, और अल-खराज ज़मीन से है (5)। अल-थलाबी ने पहले मत का उल्लेख किया और अल-मावर्दी ने दूसरे का (6)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और निस्संदेह, आप उन्हें सीधे मार्ग की ओर बुला रहे हैं। (73) और निस्संदेह, जो लोग परलोक पर विश्वास नहीं करते, वे मार्ग से भटक रहे हैं। (74)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और निस्संदेह, आप उन्हें सीधे मार्ग की ओर बुला रहे हैं} यानी: एक सुदृढ़ धर्म की ओर। और भाषा में 'सिरात' का अर्थ है: रास्ता, इसलिए धर्म को रास्ता कहा गया है; क्योंकि यह जन्नत (स्वर्ग) की ओर ले जाता है, इसलिए यह उस तक पहुँचने का एक मार्ग है।

{और निस्संदेह, जो लोग परलोक पर विश्वास नहीं करते} यानी: पुनरुत्थान पर {वे मार्ग से भटक रहे हैं}। कहा गया है: यह पहले वाले की तरह ही है। और यह भी कहा गया है: कि वे जन्नत के रास्ते से विचलित हो रहे हैं (7), यहाँ तक कि वे आग (नरक) में पहुँच जाएँ(8)। 'नकाबा' (विचलित होना)...

(1) (ज़) से पुष्टि की गई, अन्य संस्करणों में: 'सबसे अधिक अंतर्दृष्टि वाले के रूप में'। (2) इसे अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात वल-उयून' 4/63 में उद्धृत किया है, और देखें 'अल-वसीत' 3/295। (3) अन-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरआन' 3/119। लेखक ने उनसे अबू हातिम और अल-अख्फश की बात उद्धृत की है। देखें 'नुज़हत अल-कुलूब' पृष्ठ 220। (4) अल-राज़ी ने अपने तफ़सीर 23/112 में अबू अम्र बिन अल-अला के कथन को उद्धृत किया है, और अल-ज़मखशरी ने भी 3/38 में लेकिन बिना श्रेय दिए। (5) (ज़) में: "और उनसे कि अल-खराज व्यक्तियों से है, और अल-खर्ज ज़मीन से है"।

'तहज़ीब अल-लुग़ा' 7/48 में, 'मुफ़रदात अलफ़ाज़ अल-कुरआन' (खरजा), और 'लिसान अल-अरब' (खरजा) में। जो संकेत देता है कि उनमें से एक को दूसरे के स्थान पर इस्तेमाल किया जा सकता है। (6) 'अन-नुकात वल-उयून' 4/63 में। (7) (म) में: 'नाकिबून' (भटकने वाले)। (8) अन-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरआन' 3/119 - 120।

74 سورة المومنون: آیات 72 - 74

...دنیا کی متاع، اور انہوں نے آپ کے سامنے اپنے مال پیش کیے تاکہ آپ قریش کے سب سے مالدار (1) آدمی بن جائیں، لیکن آپ نے انہیں جواب نہیں دیا۔ الحسن نے کہا کہ اس کا معنی یہی ہے (2)۔

اور 'الخَرْج' اور 'الخَرَاج' ایک ہی ہیں، سوائے اس کے کہ کلام کا تنوع زیادہ بہتر ہے۔ یہ بات الاخفش نے کہی۔ اور ابو حاتم نے کہا: 'الخَرْج' اجرت ہے، اور 'الخراج' عطیہ۔ المبرد نے کہا: 'الخَرْج' مصدر ہے، اور 'الخَرَاج' اسم ہے (3)۔ النضر بن شمیل نے کہا: میں نے ابو عمرو بن العلاء سے 'الخَرْج' اور 'الخَرَاج' کے درمیان فرق کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: 'الخراج' وہ ہے جو تم پر لازم ہو، اور 'الخَرْج' وہ ہے جو تم اپنی خوشی سے دو (4)۔ ان سے یہ بھی مروی ہے: کہ 'الخَرْج' نفوس (گردنوں) سے ہے، اور 'الخراج' زمین سے ہے (5)۔ پہلی بات الثعلبی نے ذکر کی اور دوسری الماوردی نے (6)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور بے شک تم انہیں سیدھے راستے کی طرف بلا رہے ہو۔ (73) اور بے شک جو لوگ آخرت پر ایمان نہیں رکھتے وہ راستے سے ہٹنے والے ہیں۔ (74)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور بے شک تم انہیں سیدھے راستے کی طرف بلا رہے ہو} یعنی: ایک درست دین کی طرف۔ اور لغت میں 'صراط' کے معنی ہیں: راستہ، پس دین کو راستہ کہا گیا؛ کیونکہ یہ جنت کی طرف لے جاتا ہے، پس یہ اس کی طرف جانے کا راستہ ہے۔

{اور بے شک جو لوگ آخرت پر ایمان نہیں رکھتے} یعنی: دوبارہ زندہ کیے جانے پر {وہ راستے سے ہٹنے والے ہیں}۔ کہا گیا: یہ پہلے کی طرح ہے۔ اور کہا گیا: وہ جنت کے راستے سے انحراف کرنے والے ہیں (7)، یہاں تک کہ وہ آگ میں پہنچ جائیں (8)۔ نَكَبَ (ہٹ گیا)...

(1) (ظ) سے ثابت ہے، دوسروں میں ہے: 'جیسے سب سے زیادہ بصیرت والا'۔ (2) الماوردی نے 'النكت والعيون' 4/63 میں اسے نقل کیا، اور دیکھیے 'الوسيط' 3/295۔ (3) 'إعراب القرآن' للنحاس 3/119۔ اور ان سے مصنف نے ابو حاتم اور الاخفش کا قول نقل کیا ہے۔ دیکھیے 'نزهة القلوب' ص 220۔ (4) الرازی نے اپنی تفسیر 23/112 میں ابو عمرو بن العلاء کا قول نقل کیا، اور الزمخشری نے بھی 3/38 میں لیکن اسے منسوب نہیں کیا۔ (5) (ظ) میں ہے: "اور ان سے کہ 'الخراج' نفوس سے ہے، اور 'الخرج' زمین سے ہے"۔ 'تهذيب اللغة' 7/48، 'مفردات ألفاظ القرآن' (خرج)، اور 'لسان العرب' (خرج) میں۔ جو اس بات کا فائدہ دیتا ہے کہ ایک کا دوسرے پر اطلاق ہو سکتا ہے۔ (6) 'النكت والعيون' 4/63 میں۔ (7) (م) میں: 'ناكبون'۔ (8) 'إعراب القرآن' للنحاس 3/119 - 120۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 73 - 76

٧٥

... deviating from the path: when one turns away from it and inclines towards something else. From this comes: "The wind deviated (nakabat)," meaning it did not stay on its course. The worst of winds is the 'Nakba' (1).

Allah's saying: {And even if We gave them mercy and removed the affliction that is on them, they would still persist in their transgression, wandering blindly.} (Verse 75)

Allah's saying: {And even if We gave them mercy and removed the affliction that is on them} means: if We were to return them to the world and not enter them into the Fire, and We tested them, {they would still persist in their transgression}. Al-Suddi said: in their disobedience. {wandering blindly}: Al-A'mash said: hesitating (2).

Ibn Jurayj said: "And even if We gave them mercy" meaning: in this world, "and removed the affliction that is on them" meaning: from drought and hunger, "they would still persist" meaning: they would continue "in their transgression" and their misguidance and exceeding the limits, "wandering blindly": wavering and acting aimlessly (3).

Allah's saying: {And We had gripped them with punishment, but they did not yield to their Lord, nor did they humbly supplicate.} (Verse 76)

Allah's saying: {And We had gripped them with punishment} Al-Dahhak said: with hunger (4). It was also said: with illnesses, need, and hunger. And it was said: with killing and hunger. {but they did not yield to their Lord} meaning: they did not submit (5). {nor did they humbly supplicate} meaning: they did not humble themselves before Allah, Mighty and Majestic, during the hardships that befell them.

Ibn Abbas said: This was revealed regarding the story of Thumamah bin Uthal; when the raiding party captured him and he embraced Islam, and the Messenger of Allah ﷺ set him free, he intervened between Makkah and the provisions (6), and said: "By Allah, not a grain of wheat shall reach you from Yamamah until the Messenger of Allah ﷺ gives permission." And Allah afflicted Quraysh with drought and hunger until they ate...

---

(1) Al-Sihah (N-K-B). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/120, and in it: Al-Akhfash instead of Al-A'mash. Al-Tabari related the saying of Al-A'mash 14/92. (3) Tafsir al-

Tabari 17/92, and Majma' al-Bayan 18/167. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/120. (5) Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutaybah p. 299, and Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/480. (6) Al-Mira: It is food and the like that is brought for sale. Al-Nihaya (M-Y-R).

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 73 - 76

75

... रास्ते से भटकना: जब कोई उससे विमुख हो जाए और किसी दूसरी ओर झुक जाए। इसी से है: 'नकबत अर-रीह' (हवा भटक गई), यानी वह अपने मार्ग पर सीधी नहीं रही। सबसे बुरी हवा 'नक़्बा' (1) है।

अल्लाह का फरमान है: {और अगर हम उन पर दया करते और जो भी कष्ट उन्हें पहुँचा था उसे दूर कर देते, तो भी वे अपनी सरकशी में भटकते ही रहते।} (आयत 75)

अल्लाह का फरमान है: {और अगर हम उन पर दया करते और जो भी कष्ट उन्हें पहुँचा था उसे दूर कर देते} का अर्थ है: अगर हम उन्हें दुनिया में वापस भेज देते और उन्हें आग में न डालते, और उनकी परीक्षा लेते, {तो भी वे अपनी सरकशी में जमे रहते।} सुद्दी ने कहा: अपनी अवज्ञा में। {भटकते रहते}: अल-अ'मश ने कहा: हिचकिचाते हुए (2)।

इब्न जुरैज ने कहा: "और अगर हम उन पर दया करते" यानी: दुनिया में, "और जो भी कष्ट उन्हें पहुँचा था उसे दूर कर देते" यानी: अकाल और भूख से, "तो भी वे जमे रहते" यानी: वे जारी रखते "अपनी सरकशी में" और अपने गुमराह होने और सीमाओं को पार करने में, {भटकते रहते}: डगमगाते और लक्ष्यहीन भटकते हुए (3)।

अल्लाह का फरमान है: {और हमने उन्हें अज़ाब में पकड़ा, फिर भी वे अपने रब के आगे न झुके और न ही वे गिड़गिड़ाए।} (आयत 76)

अल्लाह का फरमान है: {और हमने उन्हें अज़ाब में पकड़ा} अल-ज़ह्हाक ने कहा: भूख के साथ (4)। यह भी कहा गया है: बीमारियों, ज़रूरतों और भूख के साथ। और कहा गया है: कत्ल और भूख के साथ। {फिर भी वे अपने रब के आगे न झुके} यानी: उन्होंने आत्मसमर्पण नहीं किया (5)। {और न ही वे गिड़गिड़ाए} यानी: वे उन कठिनाइयों के दौरान अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के सामने विनम्र नहीं हुए जो उन पर आईं।

इब्न अब्बास ने कहा: यह सुमामा बिन उसाल की कहानी के बारे में नाज़िल हुई थी; जब उन्हें गश्ती दल ने पकड़ लिया और उन्होंने इस्लाम कुबूल कर लिया, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें रिहा कर दिया, तो उन्होंने मक्का और खाद्यान्न आपूर्ति (6) के बीच रुकावट डाल दी, और कहा: "अल्लाह की

कसम, यमामा से गेहूँ का एक दाना भी तुम्हारे पास नहीं पहुँचेगा जब तक कि अल्लाह के रसूल ﷺ इसकी अनुमति न दे दें।" और अल्लाह ने कुरैश को अकाल और भूख में पकड़ लिया यहाँ तक कि उन्होंने खाया...

---

(1) अल-सिहाह (न-क-ब)। (2) नह्हास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/120, और इसमें: अल-अ'मश के बजाय अल-अखफश है। अल-तबरी ने अल-अ'मश का कथन 14/92 उद्धृत किया है। (3) तफ़सीर अल-तबरी 17/92, और मजमा' अल-बयान 18/167। (4) नह्हास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/120। (5) इब्न कुतैबा द्वारा तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृष्ठ 299, और नह्हास द्वारा मआनी अल-कुरान 4/480। (6) अल-मीरा: यह वह भोजन और ऐसी चीज़ें हैं जो बिक्री के लिए लाई जाती हैं। अल-निहाया (म-य-र)।

سورہ المومنون: آیات 73 - 76

۷۵

...راستے سے کج روی اختیار کرنا: جب کوئی اس سے ہٹ جائے اور کسی دوسری طرف مائل ہو جائے، اسی سے ہے: 'نکبت الریح' یعنی ہوا اپنے سیدھے راستے سے ہٹ گئی، اور ہواؤں میں سب سے بری ہوا 'النبکاء' ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَوْ رَحِمْنَاهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِم مِّن ضُرٍّ لَّلَجُّوا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴾ (آیت 75)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَوْ رَحِمْنَاهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِم مِّن ضُرٍّ ﴾ یعنی: اگر ہم انہیں دنیا کی طرف لوٹا دیں اور انہیں آگ میں نہ ڈالیں اور ان کا امتحان لیں ﴿لَّلَجُّوا فِي طُغْيَانِهِمْ ﴾ سدی نے کہا: اپنی نافرمانی میں۔ ﴿يَعْمَهُونَ﴾ اعمش نے کہا: بھٹکتے پھریں گے (2)۔

اور ابن جریج نے کہا: "ولو رحمناهم" یعنی: دنیا میں، "وكشفنا ما بهم من ضر" یعنی: قحط اور بھوک سے، "للجوا" یعنی: وہ جاری رکھیں گے "في طغيانهم" اور اپنی گمراہی اور حد سے تجاوز کرنے میں، "يعمهون": تذبذب کا شکار ہوں گے اور ٹھوکریں کھاتے پھریں گے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَاهُم بِالْعَذَابِ فَمَا اسْتَكَانُوا لِرَبِّهِمْ وَمَا يَتَضَرَّعُونَ ﴾ (آیت 76)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَاهُم بِالْعَذَابِ ﴾ ضحاک نے کہا: بھوک کے ذریعے (4)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: بیماریوں، حاجت اور بھوک کے ذریعے۔ اور کہا گیا ہے: قتل اور بھوک کے ذریعے۔ ﴿فَمَا اسْتَكَانُوا لِرَبِّهِمْ ﴾ یعنی: انہوں نے عاجزی اختیار نہیں کی (5)۔ ﴿وَمَا يَتَضَرَّعُونَ ﴾ یعنی: وہ اللہ عزوجل کے حضور ان سختیوں میں نہیں گڑگڑائے جو ان پر نازل ہوئیں۔

ابن عباس نے کہا: یہ آیت ثمامہ بن اثال کے قصے میں نازل ہوئی؛ جب لشکر نے انہیں قید کیا اور انہوں نے اسلام قبول کر لیا، اور رسول اللہ ﷺ نے انہیں رہا کر دیا، تو انہوں نے مکہ اور غلے (6) کے درمیان رکاوٹ ڈال دی، اور کہا: اللہ کی قسم، یمامہ سے گندم کا ایک دانہ بھی تمہارے پاس نہیں آئے گا جب تک کہ رسول اللہ ﷺ اس کی اجازت نہ دے دیں۔ اور اللہ نے قریش کو قحط اور بھوک میں پکڑ لیا یہاں تک کہ انہوں نے کھایا...

---

(1) الصحاح (نکب)۔ (2) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۲۰ اور اس میں: الاعمش کی جگہ الاخفش ہے۔ اور امام طبری نے اعمش کا قول ١٤/ ۹۲ میں نقل کیا ہے۔ (3) تفسیر الطبری ۱۷/ ۹۲ ، اور مجمع البیان ۱۸/ ١٦٧ ۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۲۰ ۔ (٥) تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ صفحہ ۲۹۹ ، اور معانی القرآن للنحاس ٤/ ٤٨٠ ۔ (٦) المیرہ: وہ کھانا وغیرہ جو فروخت کے لیے لایا جائے۔ النہایہ (میر)۔

76 Surah Al-Mu'minun: Verses 76 - 77

...carrion, dogs, and 'ilhiz'. It was asked: what is 'ilhiz'?(1) He said: They used to take wool and hair, moisten it with blood, then roast it and eat it. Abu Sufyan said to him: I adjure you by Allah and the ties of kinship, do you not claim that Allah sent you as a mercy to the worlds? He said: "Yes." He [Abu Sufyan] said: By Allah, I see you have killed the fathers with the sword and the children with hunger. Then was revealed His saying: {And if We had mercy on them and removed from them the harm, they would persist in their insolence, wandering blindly.} (2)

His saying, Exalted is He: {Until, when We open for them a gate of severe punishment, behold, they are therein in despair.}

His saying, Exalted is He: {Until, when We open for them a gate of severe punishment} Ikrima said: It is a gate from the gates of Hell, guarded by four hundred thousand angels, their faces black, their tusks grim, mercy has been plucked from their hearts; when they reach it, Allah, Mighty and Majestic, opens it for them (3).

And Ibn Abbas said: It is their being killed with the sword on the day of Badr (4).

Mujahid: It is the famine that afflicted them until they ate 'ilhiz' from hunger (5); as mentioned before.

It was said: The conquest of Mecca (6).

{behold, they are therein in despair} meaning: despondent, bewildered, not knowing what to do, like one who is hopeless of...

(1) In (D) and (Z): 'al-'ihn', and it was asked: what is 'al-'ihn'? (2) Narrated by An-Nasa'i in Al-Kubra (11289), Al-Tabari 17/93, Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah 4/81, and Abu Nu'aym in Ma'rifat al-Sahaba (1392), without his saying: By Allah, not a single grain of wheat will come to you from Yamama until the Messenger of Allah (peace be upon him) gives permission for it, for Ahmad (9834), Al-Bukhari (4372), and Muslim (1764): (59) narrated it in a long hadith. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/120, and Ibn Rajab mentioned it in al-Takhwif min al-Nar p. 159 on the authority of Ikrima and attributed it to Ibn Abi Hatim. And Ibn Abi Hatim narrated it as in Tafsir Ibn Kathir 2/552, and al-Durr al-Manthur 4/100, from a long marfu' hadith of Samura bin Jundub. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/64 and previously on p. 61 of this volume. (5) Tafsir Mujahid 2/433-434 similarly, and Al-Tabari narrated it 17/95 similarly as well. (6) Abu al-Layth attributed it in his Tafsir 2/419 and to al-Suddi.

७६ सूरह अल-मुमिनून: आयतें ७६ - ७७

...मुर्दार, कुत्ते और 'इल्हिज़'। पूछा गया: 'इल्हिज़' क्या है?(१) उन्होंने कहा: वे ऊन और बाल लेते थे, उन्हें खून से भिगोते थे, फिर उन्हें भूनकर खाते थे। अबू सुफियान ने उनसे कहा: मैं आपको अल्लाह और रिश्तेदारी की दुहाई देता हूँ, क्या आप यह दावा नहीं करते कि अल्लाह ने आपको दुनिया के लिए रहमत बनाकर भेजा है? उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने [अबू सुफियान ने] कहा: खुदा की कसम, मैं देख रहा हूँ कि आपने पिताओं को तलवार से मार डाला और बच्चों को भूख से; तब उनकी यह बात नाज़िल हुई: {और अगर हम उन पर रहम करते और जो मुसीबत उन पर थी उसे दूर कर देते, तो वे अपनी सरकशी में भटकते ही रहते।} (२)

अल्लाह तआला का इरशाद: {यहाँ तक कि जब हम उन पर सख़्त अज़ाब का एक दरवाज़ा खोल देंगे, तो वे उसमें मायूस हो जाएँगे।}

अल्लाह तआला का इरशाद: {यहाँ तक कि जब हम उन पर सख़्त अज़ाब का एक दरवाज़ा खोल देंगे} इकरिमा ने कहा: यह जहन्नुम के दरवाज़ों में से एक दरवाज़ा है, जिस पर चार लाख फ़रिश्ते तैनात हैं, उनके चेहरे काले हैं, उनके दांत डरावने हैं, उनके दिलों से रहम निकाल लिया गया है; जब वे वहां पहुंचेंगे, तो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल उसे उनके लिए खोल देगा (३)।

और इब्न अब्बास ने कहा: यह बद्र के दिन तलवार से उनका मारा जाना है (४)।

मुजाहिद: यह वह अकाल है जो उन्हें घेरे हुए था यहाँ तक कि उन्होंने भूख के मारे 'इल्हिज़' खाया (५); जैसा कि पहले ज़िक्र किया गया।

कहा गया है: मक्का की फ़तह (६)।

{तो वे उसमें मायूस हो जाएँगे} यानी: हताश, परेशान, नहीं जानते कि क्या करें, उस शख़्स की तरह जो... से मायूस हो।

(१) (द) और (ज़) में: 'अल-इहन', और कहा गया: 'अल-इहन' क्या है? (२) इसे अल-नसाई ने अल-कुबरा (११२८९), अल-तबारी १७/९३, अल-बैहकी ने दलाल अल-नुबुवह ४/८१, और अबू नुअयम ने मारिफत अल-सहाबा (१३९२) में निकाला है, उनके इस कथन के बिना: अल्लाह की कसम, यमामा से गेहूँ का एक दाना भी तुम्हारे पास नहीं आएगा जब तक कि अल्लाह के रसूल ﷺ इसकी अनुमति न दे दें, क्योंकि अहमद (९८३४), बुखारी (४३७२), और मुस्लिम (१७६४): (५९) ने इसे एक लंबी हदीस में

निकाला है। (३) नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान ३/१२०, और इब्न रजब ने इसे अल-तख्वीफ मिन अल-नार पृष्ठ १५९ में इकरिमा के हवाले से पेश किया और इसे इब्न अबी हातिम की ओर मंसूब किया। और इब्न अबी हातिम ने इसे निकाला जैसा कि तफ़सीर इब्न कसीर २/५५२ और अल-दुर्र अल-मनसूर ४/१०० में है, समुरा बिन जुंदुब की एक लंबी मरफू हदीस से। (४) अल-नुकत वल-उयून ४/६४ और इस खंड के पृष्ठ ६१ पर पहले आ चुका है। (५) तफ़सीर मुजाहिद २/४३३-४३४ इसी तरह, और अल-तबारी १७/९५ ने भी इसी तरह निकाला है। (६) अबू अल-लैस ने अपनी तफ़सीर २/४१९ में और सुद्दी के हवाले से इसे मंसूब किया है।

٧٦ سورہ المومنون: آیت ٧٦ - ٧٧

...مردار، کتے اور 'العلھز'، پوچھا گیا: اور 'العلھز' کیا ہے؟(١) فرمایا: وہ اون اور بال لیتے تھے، پھر اسے خون سے بھگوتے تھے، پھر اسے بھونتے اور کھاتے تھے، تو ابوسفیان نے ان سے کہا: میں تجھے اللہ اور رشتہ داری کا واسطہ دیتا ہوں، کیا تیرا یہ دعویٰ نہیں کہ اللہ نے تجھے تمام جہانوں کے لیے رحمت بنا کر بھیجا ہے؟ آپ نے فرمایا: "ہاں"، اس نے کہا: تو اللہ کی قسم میں تجھے یہی دیکھ رہا ہوں کہ تو نے باپ دادا کو تلوار سے قتل کیا اور بیٹوں کو بھوک سے؛ پس آپ کا یہ قول نازل ہوا: ﴿وَلَوْ رَحِمْنَاهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِم مِّن ضُرٍّ لَّلَجُّوا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾ (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿حَتَّى إِذَا فَتَحْنَا عَلَيْهِم بَابًا ذَا عَذَابٍ شَدِيدٍ إِذَا هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿حَتَّى إِذَا فَتَحْنَا عَلَيْهِم بَابًا ذَا عَذَابٍ شَدِيدٍ﴾ عکرمہ نے کہا: یہ جہنم کے دروازوں میں سے ایک دروازہ ہے، اس پر چار لاکھ فرشتے مقرر ہیں، جن کے چہرے سیاہ ہیں، ان کے دانت ہیبت ناک ہیں، ان کے دلوں سے رحمت نکال لی گئی ہے، جب وہ اس تک پہنچیں گے تو اللہ عزوجل اسے ان پر کھول دے گا (٣)۔

اور ابن عباس نے کہا: یہ غزوہ بدر کے دن تلوار سے ان کا قتل کیا جانا ہے (٤)۔

مجاہد: یہ وہ قحط ہے جو ان پر پڑا یہاں تک کہ انہوں نے بھوک کی وجہ سے 'العلھز' کھایا (٥)؛ جیسا کہ پہلے گزر چکا۔

اور کہا گیا: فتح مکہ (٦)۔

﴿إِذَا هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ﴾ یعنی: مایوس، حیران و پریشان، نہیں جانتے کہ کیا کریں، اس شخص کی طرح جو... سے ناامید ہو۔

(۱) (د) اور (ز) میں: 'العہن'، اور کہا گیا: 'العہن' کیا ہے؟ (۲) اسے نسائی نے الکبریٰ (۱۱۲۸۹)، طبری نے ۱۷/۹۳، بیہقی نے دلائل النبوہ ۴/۸۱ اور ابونعیم نے معرفۃ الصحابہ (۱۳۹۲) میں نقل کیا ہے، ان کے اس قول کے بغیر: اللہ کی قسم یمامہ سے گندم کا ایک دانہ بھی تمہارے پاس نہیں آئے گا یہاں تک کہ رسول اللہ ﷺ اس کی اجازت دے دیں، پس اسے احمد (۹۸۳۴)، بخاری (۴۳۷۲) اور مسلم (۱۷۶۴): (۵۹) نے ایک طویل حدیث میں روایت کیا ہے۔ (۳) نحاس کی اعراب القرآن ۳/۱۲۰، اور ابن رجب نے التخویف من النار ص ۱۵۹ میں اسے عکرمہ سے نقل کیا اور ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا۔ اور اسے ابن ابی حاتم نے نقل کیا جیسا کہ تفسیر ابن کثیر ۲/۵۵۲ اور الدر المنثور ۴/۱۰۰ میں سمرہ بن جندب کی ایک طویل مرفوع حدیث سے مروی ہے۔ (۴) النکت والعیون ۴/۶۴ اور اس جلد کے ص ۶۱ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۵) تفسیر مجاہد ۲/۴۳۳ - ۴۳۴ اسی طرح، اور اسے طبری نے ۱۷/۹۵ میں بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۶) ابواللیث نے اپنی تفسیر ۲/۴۱۹ میں اسے سدی کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 77 - 89 77

...relief and from every good. This has been mentioned before in "Al-An'am"(1).

The Almighty's saying: {And it is He who produced for you hearing and vision and hearts; little is it that you give thanks. (78)}

The Almighty's saying: {And it is He who produced for you hearing and vision} He informed them of the abundance of His blessings and the perfection of His power. {little is it that you give thanks} meaning: you do not give thanks except for a little (2). It was said: meaning: you do not give thanks at all (3).

The Almighty's saying: {And it is He who has multiplied you throughout the earth, and to Him you will be gathered. (79)}

The Almighty's saying: {And it is He who has multiplied you throughout the earth} meaning: He spread you (4), scattered you, and created you. {And to Him you will be gathered} meaning: you will be gathered for the reward.

The Almighty's saying: {And it is He who gives life and causes death, and His is the alternation of the night and the day. Then will you not reason? (80) Rather, they say like what the former peoples said. (81) They said, "When we have died and become dust and bones, are we indeed to be resurrected? (82) We have been promised this, we and our forefathers, before; this is not but legends of the former peoples." (83) Say, [O Muhammad], "To whom belongs the earth and whoever is in it, if you should know?" (84) They will say, "To Allah." Say, "Then will you not remember?" (85) Say, "Who is Lord of the seven heavens and Lord of the Great Throne?" (86) They will say, "[They belong] to Allah." Say, "Then will you not fear Him?" (87) Say, "In whose hand is the realm of all things - and He protects while none can protect against Him - if you should know?" (88) They will say, "[All belongs] to Allah." Say, "Then how are you deluded?" (89)}

The Almighty's saying: {And it is He who gives life and causes death, and His is the alternation of the night and the day} meaning: He made them alternating, as you say: for you are the reward and the bond, meaning: you are rewarded and you connect (5); Al-Farra' said it. And it was said: ...

(1) 8/381. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/153. (3) Zad al-Masir 5/489. (4) In (m): created you. (5) In the manuscripts: and you are connected, and what is confirmed is from "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Farra' 2/240 and the speech is from him.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 77 - 89 77

...राहत और हर अच्छाई से। इसका ज़िक्र पहले "अल-अनाम"(1) में हो चुका है।

अल्लाह का कथन: {और वही है जिसने तुम्हारे लिए कान और आँखें और दिल बनाए; तुम बहुत कम शुक्र अदा करते हो। (78)}

अल्लाह का कथन: {और वही है जिसने तुम्हारे लिए कान और आँखें बनाईं} उसने उन्हें अपनी नेमतों की बहुतायत और अपनी शक्ति की पूर्णता से अवगत कराया। {तुम बहुत कम शुक्र अदा करते हो} का अर्थ है: तुम केवल थोड़ा ही शुक्र अदा करते हो (2)। और कहा गया है: इसका अर्थ है: तुम बिल्कुल भी शुक्र अदा नहीं करते (3)।

अल्लाह का कथन: {और वही है जिसने तुम्हें धरती में फैलाया, और उसी की ओर तुम इकट्ठे किए जाओगे। (79)}

अल्लाह का कथन: {और वही है जिसने तुम्हें धरती में फैलाया} यानी: उसने तुम्हें फैलाया (4), बिखेरा और पैदा किया। {और उसी की ओर तुम इकट्ठे किए जाओगे} यानी: तुम्हें प्रतिफल के लिए इकट्ठा किया जाएगा।

अल्लाह का कथन: {और वही है जो जीवन देता है और मृत्यु देता है, और रात और दिन का अदल-बदल उसी के अधिकार में है। तो क्या तुम समझते नहीं? (80) बल्कि उन्होंने वैसा ही कहा जैसा पहले के लोगों ने कहा था। (81) उन्होंने कहा, "क्या जब हम मर जाएंगे और मिट्टी और हड्डियां हो जाएंगे, तो क्या हम वाकई दोबारा उठाए जाएंगे? (82) हमसे और हमारे बाप-दादाओं से पहले भी इसका वादा किया गया था; यह तो बस पहले के लोगों की कहानियां हैं।" (83) कहो, "यह धरती और जो कुछ इसमें है, वह किसका है, अगर तुम जानते हो?" (84) वे कहेंगे, "अल्लाह का।" कहो, "फिर क्या तुम याद नहीं रखते?" (85) कहो, "सातों आसमानों का रब और महान अर्श का रब कौन है?" (86) वे कहेंगे, "अल्लाह।" कहो, "फिर क्या तुम डरते नहीं?" (87) कहो, "वह कौन है जिसके हाथ में हर चीज़ का मालिकाना अधिकार है - और वह पनाह देता है जबकि उसके खिलाफ कोई पनाह नहीं दी जा सकती - अगर तुम जानते हो?" (88) वे कहेंगे, "अल्लाह का।" कहो, "फिर तुम पर कहाँ से जादू कर दिया जाता है?" (89)}

अल्लाह का कथन: {और वही है जो जीवन देता है और मृत्यु देता है, और रात और दिन का अदल-बदल उसी का है} यानी: उसने उन्हें अलग-अलग बनाया, जैसे आप कहते हैं: आपके लिए इनाम और मेल है, यानी: आपको इनाम दिया जाता है और आप मेल करते हैं (5); यह फरा ने कहा है। और कहा गया है: ...

(1) 8/381. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/153. (3) ज़ाद अल-मसीर 5/489. (4) (m) में: तुम्हें पैदा किया। (5) प्रतियों में: और तुम्हें जोड़ा जाता है, और जो प्रमाणित है वह फरा की "मानी अल-क़ुरआन" 2/240 से है और यह कथन उन्हीं का है।

سورہ المؤمنون: آیات ۷۷ - ۸۹ ۷۷

...کشادگی اور ہر خیر سے۔ اور اس کا تذکرہ "الأنعام" (۱) میں پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہی ہے جس نے تمہارے لیے کان اور آنکھیں اور دل بنائے؛ تم بہت کم شکر ادا کرتے ہو۔ (۷۸)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہی ہے جس نے تمہارے لیے کان اور آنکھیں بنائیں} اس نے انہیں اپنی نعمتوں کی کثرت اور اپنی قدرت کے کمال سے آگاہ کیا۔ {تم بہت کم شکر ادا کرتے ہو} یعنی: تم شکر ادا نہیں کرتے مگر بہت کم (۲)۔ اور کہا گیا: یعنی: تم بالکل بھی شکر ادا نہیں کرتے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہی ہے جس نے تمہیں زمین میں پھیلایا، اور اسی کی طرف تم اکٹھے کیے جاؤ گے۔ (۷۹)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہی ہے جس نے تمہیں زمین میں پھیلایا} یعنی: تمہیں بکھیر دیا (۴) اور پیدا کیا۔ {اور اسی کی طرف تم اکٹھے کیے جاؤ گے} یعنی: تمہیں جزا کے لیے جمع کیا جائے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہی ہے جو زندگی دیتا ہے اور موت دیتا ہے، اور رات اور دن کا الٹ پلٹ اسی کے قبضے میں ہے۔ تو کیا تم سمجھتے نہیں؟ (۸۰) بلکہ انہوں نے وہی کچھ کہا جو پہلے لوگوں نے کہا تھا۔ (۸۱) انہوں نے کہا، "کیا جب ہم مر جائیں گے اور مٹی اور ہڈیاں ہو جائیں گے، تو کیا واقعی ہمیں دوبارہ اٹھایا جائے گا؟ (۸۲) ہم سے اور ہمارے باپ دادا سے پہلے بھی اس کا وعدہ کیا گیا تھا؛ یہ تو محض پہلے لوگوں کے قصے کہانیاں ہیں۔" (۸۳) کہو، "یہ زمین اور جو کچھ اس میں ہے، کس کا ہے، اگر تم جانتے ہو؟" (۸۴) وہ کہیں گے، "اللہ کا۔" کہو، "پھر کیا تم یاد نہیں رکھتے؟" (۸۵) کہو، "ساتوں آسمانوں کا رب اور عرشِ عظیم کا رب کون ہے؟" (۸۶) وہ

کہیں گے، "اللہ۔" کہو، "پھر کیا تم ڈرتے نہیں؟" (۸۷) کہو، "وہ کون ہے جس کے ہاتھ میں ہر چیز کی بادشاہی ہے - اور وہ پناہ دیتا ہے جبکہ اس کے مقابلے میں کوئی پناہ نہیں دے سکتا - اگر تم جانتے ہو؟" (۸۸) وہ کہیں گے، "اللہ کا۔" کہو، "پھر تم پر کہاں سے جادو کر دیا جاتا ہے؟" (۸۹)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہی ہے جو زندگی دیتا ہے اور موت دیتا ہے، اور رات اور دن کا الٹ پلٹ اسی کا ہے} یعنی: اس نے ان دونوں کو مختلف بنایا، جیسے تمہارا قول: تمہارے لیے اجر اور صلہ ہے، یعنی: تمہیں اجر دیا جاتا ہے اور تم صلہ رحمی کرتے ہو (۵)؛ یہ فراء کا قول ہے۔ اور کہا گیا ہے: ...

(۱) ۸/ ۳۸۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۱۵۳۔ (۳) زاد المسیر ۵/ ۴۸۹۔ (۴) (م) میں ہے: تمہیں پیدا کیا۔ (۵) نسخوں میں ہے: وتوصل، اور جو ثابت ہے وہ فراء کی "معانی القرآن" ۲/ ۲۴۰ سے ہے اور یہ کلام ان کا ہے۔

78 Surah Al-Mu'minun: Verses 80 - 89

Their difference: the decrease of one and the increase of the other (1). It was said: their difference in (2) light and darkness. It was said: their recurrence day after night, and night after day. A fifth possibility is likely: the difference in what passed in them of happiness, misery, misguidance, and guidance (3). {Will you not then understand} the essence of His power, His lordship, and His oneness, and that it is not permissible for Him to have a partner from His creation, and that He is capable of resurrection. Then He rebuked them for their statement, and informed about them that they {said the like of what the former peoples said. They said, "When we have died and become dust and bones, are we indeed to be resurrected?"} This cannot be and is not imaginable. {We have been promised this, we and our forefathers, before} i.e., before the coming of Muhammad ﷺ, and we have not seen any reality to it. {This is nothing} i.e., what is this {but legends of the former peoples} i.e., their falsehoods and vanities; and all of this has been mentioned before (4). God Almighty said: {Say} O Muhammad, in response to what they said: {To whom belongs the earth and whoever is in it} He informs of His lordship, His oneness, and His kingdom that does not pass away, and His power that does not change; so {They will say, "To Allah."} and they must do so. So {Say, "Then will you not remember?"} i.e., will you not take heed and know that He who was able to create that in the first place, is able to bring the dead back to life after their death (5). {Say, "Who is Lord of the seven heavens and Lord of the Great Throne?" They will say, "[They belong] to Allah." Say, "Then will you not fear?"} He means: Will you not fear when you attribute to Me what you hate, as you claimed that the angels are My daughters, while you hate daughters for yourselves? {Say, "In whose hand is the realm of all things?"} He means the heavens and what is above them and what is between them, and the earths and what is below them and what is between them, and what no one knows but He. Mujahid said: "The realm...

(1) Tafsir Abi al-Layth 1/173, and al-Nukat wa al-'Uyun 4/64. (2) The word: 'in', is from (m) and Tafsir al-Baghawi 1/135, and al-Baghawi attributed this saying to Ata. (3) al-Nukat wa al-'Uyun 4/64. (4) In the interpretation of verse (33) and beyond from this Surah. (5) al-Wasit 3/296, and Tafsir al-Baghawi 3/315, and Zad al-Masir 5/487.

78 सूरह अल-मुमिनून: आयत 80 - 89

उनका अंतर: एक की कमी और दूसरे की वृद्धि (1)। कहा गया है: (2) प्रकाश और अंधकार में उनका अंतर। कहा गया है: रात के बाद दिन और दिन के बाद रात की उनकी पुनरावृत्ति। एक पाँचवीं संभावना संभव है: सुख, दुख, गुमराह और मार्गदर्शन के मामले में उनमें जो कुछ बीता है उसका अंतर (3)। {क्या तुम फिर नहीं समझते} उनकी शक्ति, प्रभुत्व और उनके एकत्व का सार, और यह कि उनकी रचना में से उनका कोई साझीदार होना संभव नहीं है, और यह कि वह पुनरुत्थान करने में सक्षम हैं। फिर उन्होंने जो कहा उसके लिए उन्हें फटकारा, और उनके बारे में सूचित किया कि उन्होंने {वही कहा जो पहले के लोगों ने कहा था। उन्होंने कहा, "जब हम मर जाएंगे और मिट्टी और हड्डियाँ हो जाएंगे, तो क्या हमें वास्तव में दोबारा जीवित किया जाएगा?"} यह नहीं हो सकता और अकल्पनीय है। {हमसे और हमारे पूर्वजों से पहले भी इसका वादा किया गया था} यानी, मुहम्मद ﷺ के आने से पहले, और हमने इसकी कोई सच्चाई नहीं देखी। {यह कुछ भी नहीं है} यानी, यह क्या है {सिवाय पूर्वजों की कहानियों के} यानी, उनके झूठ और व्यर्थ की बातें; और यह सब पहले बताया जा चुका है (4)। अल्लाह तआला ने कहा: {कहें} हे मुहम्मद, उन्होंने जो कहा उसके जवाब में: {पृथ्वी और जो कुछ उसमें है वह किसका है} वह अपने प्रभुत्व, अपनी एकता और अपने साम्राज्य के बारे में सूचित करता है जो कभी समाप्त नहीं होता, और अपनी शक्ति जो कभी नहीं बदलती; तो {वे कहेंगे, "अल्लाह का।"} और उन्हें ऐसा कहना ही होगा। तो {कहें, "फिर क्या तुम याद नहीं करते?"} यानी, क्या तुम उपदेश ग्रहण नहीं करते और यह नहीं जानते कि जिसने पहली बार इसकी रचना करने की शक्ति रखी, वह उनकी मृत्यु के बाद मृतकों को जीवित करने में भी सक्षम है (5)। {कहें, "सातों आकाशों का स्वामी और महान सिंहासन का स्वामी कौन है?" वे कहेंगे, "[वे] अल्लाह के[हैं]।" कहें, "फिर क्या तुम डरते नहीं?"} उनका अर्थ है: क्या तुम तब नहीं डरते जब तुम मेरे लिए वह सब ठहराते हो जिसे तुम नापसंद करते हो, क्योंकि तुमने दावा किया था कि फरिश्ते मेरी बेटियां हैं, जबकि तुम खुद अपने लिए बेटियों को नापसंद करते हो? {कहें, "किसके हाथ में हर चीज़ का राज्य है?"} उनका अर्थ है आकाश और जो उनके ऊपर है और जो उनके बीच है, और पृथ्वी और जो उनके नीचे है और जो उनके बीच है, और जिसे उनके अलावा कोई नहीं जानता। मुजाहिद ने कहा: "राज्य...

(1) तफ़सीर अबी अल-लैथ 1/173, और अल-नुक़ात व अल-'उयून 4/64। (2) शब्द: 'में', (म) और तफ़सीर अल-बग़वी 1/135 से है, और बग़वी ने इस कथन को अता की ओर श्रेय दिया है। (3) अल-

नुक़ात व अल-'उयून 4/64। (4) इस सूरह की आयत (33) और उसके बाद की व्याख्या में। (5) अल-वसीत 3/296, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/315, और ज़ाद अल-मसीर 5/487।

٧٨ سورة المؤمنون: آيات ٨٠ - ٨٩

ان کا اختلاف: ایک کی کمی اور دوسرے کی زیادتی (١)۔ اور کہا گیا: ان کا اختلاف (٢) روشنی اور تاریکی میں ہے ۔ اور کہا گیا: رات کے بعد دن اور دن کے بعد رات کا ان کا بار بار آنا۔ اور پانچویں احتمال کی گنجائش ہے: ان دونوں میں گزرنے والی سعادت، شقاوت، گمراہی اور ہدایت کا اختلاف (٣)۔ ﴿أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ کیا تم نہیں سمجھتے ان کی قدرت، ربوبیت اور وحدانیت کی حقیقت کو، اور یہ کہ ان کی مخلوق میں سے ان کا کوئی شریک ہونا جائز نہیں، اور یہ کہ وہ دوبارہ زندہ کرنے پر قادر ہے۔ پھر ان کے قول کی وجہ سے انہیں عار دلائی، اور ان کے بارے میں خبر دی کہ انہوں نے ﴿قَالُوا مِثْلَ مَا قَالَ الْأَوَّلُونَ . قَالُوا أَإِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَنَّا لَمَبْعُوثُونَ﴾ کہا: جب ہم مر جائیں گے اور مٹی اور ہڈیاں ہو جائیں گے تو کیا ہم واقعی دوبارہ اٹھائے جائیں گے؟ یہ نہیں ہو سکتا اور نہ ہی اس کا تصور کیا جا سکتا ہے ﴿لَقَدْ وُعِدْنَا نَحْنُ وَآبَاؤُنَا هَذَا مِن قَبْلُ﴾ یعنی محمد ﷺ کی آمد سے پہلے، تو ہم نے اس کی کوئی حقیقت نہیں دیکھی ﴿إِنْ هَذَا﴾ یعنی یہ نہیں ہے ﴿إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾ مگر پہلے لوگوں کے قصے کہانیاں یعنی ان کے باطل اور لغو باتیں؛ اور یہ سب پہلے گزر چکا ہے (٤)۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قُل﴾ اے محمد، ان کے قول کے جواب میں: ﴿لِمَنِ الْأَرْضُ وَمَن فِيهَا﴾ زمین اور جو اس میں ہے وہ کس کا ہے؟ وہ اپنی ربوبیت، وحدانیت اور اپنی ایسی بادشاہت کی خبر دیتا ہے جو زائل نہیں ہوتی، اور اپنی ایسی قدرت کی جو بدلتی نہیں؛ تو ﴿سَيَقُولُونَ لِلَّهِ﴾ وہ ضرور کہیں گے کہ اللہ کا ہے۔ تو ﴿قُلْ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾ کہو: کیا تم نصیحت حاصل نہیں کرتے؟ یعنی کیا تم عبرت نہیں پکڑتے اور یہ نہیں جانتے کہ جس نے اسے پہلی بار پیدا کرنے پر قدرت رکھی، وہ ان کی موت کے بعد مردوں کو زندہ کرنے پر قادر ہے (٥)۔ ﴿قُلْ مَن رَّبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ﴾ کہو: ساتوں آسمانوں کا رب اور عرش عظیم کا رب

کون ہے؟ وہ کہیں گے کہ اللہ ہے۔ کہو: کیا تم ڈرتے نہیں؟ مراد ہے: کیا تم اس وقت نہیں ڈرتے جب تم میرے لیے وہ ٹھہراتے ہو جسے تم ناپسند کرتے ہو، تم نے دعویٰ کیا کہ فرشتے میری بیٹیاں ہیں، حالانکہ تم اپنے لیے بیٹیوں کو ناپسند کرتے ہو؟ ﴿قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ﴾ کہو: کس کے ہاتھ میں ہر چیز کی بادشاہت ہے؟ اس سے مراد آسمان اور جو ان کے اوپر ہے اور جو ان کے درمیان ہے، اور زمینیں اور جو ان کے نیچے ہیں اور جو ان کے درمیان ہے، اور وہ جسے اس کے سوا کوئی نہیں جانتا۔ اور مجاہد نے کہا: "ملکوت...

حواشی: (١) تفسیر ابی اللیث ١٧٣/١ ، والنکت والعیون ٦٤/٤ . (٢) لفظ: 'فی' ، (م) سے اور تفسیر البغوی ١٣٥/١ سے ہے، اور بغوی نے اس قول کی نسبت عطا کی طرف کی ہے۔ (٣) النکت والعیون ٦٤/٤ . (٤) اس سورت کی آیت (٣٣) اور اس کے بعد کی تفسیر میں۔ (٥) الوسیط ٢٩٦/٣ ، وتفسیر البغوی ٣١٥/٣ ، وزاد المسیر ٤٨٧/٥ ۔

79 Surah Al-Mu'minun: Verses 80 - 89

"of everything": The treasures of everything. Ad-Dahhak said: The sovereignty of everything. 'Al-Malakut' (Sovereignty) is an intensive form like 'al-Jabarut' (Might) and 'al-Rahabut' (Dread)(1); this was previously discussed in [Surah] 'Al-An'am'(2). {and He protects, while against Him there is no protector} means: He prevents and no one can prevent Him(3). It is also said: "He protects" means He gives safety to whom He wills. "And against Him there is no protector" means no one can give safety to someone whom He frightens(4). Then it was said: This is in this world, meaning: whoever God intends to destroy or frighten, no one can prevent Him; and whoever He intends to help and secure, no one can push away His help and security. It was also said: This is in the Hereafter, meaning: no one can prevent those who deserve a reward from receiving it, and no one can push away the punishment from those who deserve it(5). {So how are you deluded?} means: how are you deceived and turned away from His obedience and His oneness?(6). Or: how is it imagined to you(7) that you should associate with Him that which(8) neither harms nor benefits?! Magic (Al-Sihr) is imagination. All of this is an argument against the Arabs who acknowledged the Creator. Abu Amr read: "They will say [belonging to] Allah" in the last two instances, which is the reading of the people of Iraq, while the rest read: "to Allah"(9). There is no dispute regarding the first one being "to Allah"; because it is an answer to "Say: To whom belongs the earth and whoever is in it?". Since the 'lam' (to/for) preceded in "li-man" (to whom), it returned in the answer. There is no dispute that it is written in all the Mus-hafs without an 'alif'.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/65, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/434, and Al-Tabari narrated it from him 17/100. (2) 8/435 - 436. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/65. (4) Marah Labid 2/70, and Tafsir al-Baghawi 3/315. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/65. (6) Marah Labid 2/70, and Tafsir al-Baghawi 3/316. (7) In (Z): "to you". (8) In the manuscripts: "man" (who), and the established version is from (M). (9) Al-Sab'a p. 447, and Al-Taysir p. 160.

79 सूरह अल-मुमिनून: आयतें 80 - 89

"हर चीज़ का": हर चीज़ के खजाने। अद-दहाक ने कहा: हर चीज़ का आधिपत्य। 'अल-मलकूत' (संप्रभुता) तीव्रता दिखाने वाले गुण हैं जैसे 'अल-जबरूत' (शक्ति) और 'अल-रहबूत' (भय)(1); इसका उल्लेख पहले 'अल-अनआम' में हो चुका है(2)। {वही शरण देता है और उसके विरुद्ध कोई शरण नहीं दे सकता} अर्थात: वह रोकता है और कोई उसे रोक नहीं सकता(3)। यह भी कहा गया है: "वह शरण देता है" का अर्थ है कि वह जिसे चाहता है उसे सुरक्षा देता है। "और उसके विरुद्ध कोई शरण नहीं दे सकता" का अर्थ है कि जिसे वह डरा दे उसे कोई सुरक्षा नहीं दे सकता(4)। फिर कहा गया: यह दुनिया में है, अर्थात: जिसे अल्लाह नष्ट करना या डराना चाहे, उसे कोई रोकने वाला नहीं रोक सकता; और जिसकी वह मदद और सुरक्षा करना चाहे, उसकी मदद और सुरक्षा को कोई दूर नहीं कर सकता। यह भी कहा गया है: यह आख़िरत (परलोक) में है, अर्थात: इनाम के हकदार को इनाम पाने से कोई नहीं रोक सकता, और अज़ाब (दंड) के हकदार से अज़ाब को कोई दूर नहीं कर सकता(5)। {तो तुम कहाँ भटके जा रहे हो?} अर्थात: तुम्हें कैसे धोखा दिया जाता है और उसकी आज्ञाकारिता और उसकी एकता से दूर कर दिया जाता है?(6)। या: तुम्हें कैसा लगता है(7) कि तुम उसके साथ उसे शरीक (साझेदार) बनाओ जो(8) न नुकसान पहुँचाता है और न फायदा?! जादू(अल-सिहर) कल्पना है। यह सब उन अरबों के खिलाफ एक तर्क है जिन्होंने निर्माता को स्वीकार किया था। अबू अम्र ने अंतिम दो स्थानों पर "वे कहेंगे अल्लाह" पढ़ा, जो इराक़ के लोगों का पाठ है, जबकि बाकी लोगों ने "अल्लाह के लिए" (लिल्लाह) पढ़ा(9)। पहले वाले के बारे में कोई विवाद नहीं है कि वह "अल्लाह के लिए" है; क्योंकि यह "कहो: पृथ्वी और जो उसमें है वह किसका है?" का उत्तर है। चूँकि "लि-मन" (किसका) में 'लाम' पहले आया था, इसलिए वह उत्तर में वापस आ गया। इस बात पर कोई विवाद नहीं है कि यह सभी मुसहफों (कुरान की प्रतियों) में बिना 'अलिफ़' के लिखा गया है।

(१) अल-नुकात वल-'उयुन ४/६५, और मुजाहिद का उनके तफसीर ४३४/२ में कथन, और अल-तबरी ने इसे १७/१०० में उनसे उद्धृत किया है। (२) ८/ ४३५ - ४३६। (३) अल-नुकात वल-'उयुन ४/६५। (४) मराह लबीद २/७०, और तफसीर अल-बगवी ३/३१५। (५) अल-नुकात वल-'उयुन ४/६५। (६) मराह लबीद २/७०, और तफसीर अल-बगवी ३/३१६। (७) (ज़) में: "तुम्हारे लिए"। (८) पांडुलिपियों में: "मन" (जो), और स्थापित पाठ (म) से है। (९) अल-सबा पृष्ठ ४४७, और अल-तयसीर पृष्ठ १६०।

۷۹ سورة المومنون: آیات ۸۰ - ۸۹

«كُلِّ شَيْءٍ»: ہر چیز کے خزانے۔ ضحاک نے کہا: ہر چیز کی بادشاہی۔ 'الملکوت' مبالغہ کی صفات میں سے ہے جیسے 'الجبروت' اور 'الرہبوت'(۱)؛ اور یہ بات سورہ «الانعام» میں گزر چکی ہے(۲)۔ ﴿وَهُوَ يُجِيرُ وَلَا يُجَارُ عَلَيْهِ﴾ یعنی: وہ پناہ دیتا ہے اور اس کے خلاف کوئی پناہ نہیں دے سکتا(۳)۔ اور کہا گیا: «يُجير» (پناہ دیتا ہے) کا مطلب ہے کہ وہ جسے چاہے امن دیتا ہے۔ «ولا يُجَارُ عَلَيْهِ» کا مطلب ہے کہ جسے وہ ڈرا دے اسے کوئی امن نہیں دے سکتا(۴)۔ پھر کہا گیا: یہ دنیا میں ہے، یعنی: اللہ جس کی ہلاکت اور خوف کا ارادہ کر لے؛ اسے کوئی روکنے والا اس سے نہیں روک سکتا، اور جس کی نصرت اور امن کا ارادہ کر لے؛ اس کی نصرت اور امن کو کوئی ٹالنے والا نہیں ٹال سکتا| اور کہا گیا: یہ آخرت میں ہے، یعنی: ثواب کے مستحق کو کوئی (ثواب سے) نہیں روک سکتا، اور عذاب کے مستوجب سے کوئی عذاب کو ٹال نہیں سکتا(۵)۔ ﴿فَأَنَّى تُسْحَرُونَ﴾ یعنی: تمہیں کس طرح دھوکہ دیا جاتا ہے اور اس کی اطاعت اور توحید سے پھیر دیا جاتا ہے؟(۶)۔ یا: تمہیں کیسے یہ خیال دلایا جاتا ہے(۷) کہ تم اس کے ساتھ ایسی چیزوں کو شریک کرو جو(۸) نہ نقصان پہنچاتی ہیں اور نہ نفع؟! اور سحر: خیال ڈالنا (تخیل) ہے۔ اور یہ سب ان عربوں پر حجت (دلیل) ہے جو خالق کے قائل تھے۔ اور ابو عمرو نے آخری دو مقامات پر: «سيقولون الله» پڑھا ہے، اور یہ اہل عراق کی قرات ہے، جبکہ باقی سب نے: «لله» پڑھا ہے(۹)۔ اور پہلے میں کوئی اختلاف نہیں کہ وہ «لله» ہے؛ کیونکہ یہ اس سوال کا جواب ہے: «قل لمن الأرض ومن فيها» (کہہ دیجیے کہ زمین اور جو کچھ اس میں ہے وہ کس کا ہے؟)، پس جب «لمن» میں 'لام' پہلے آگیا تو جواب میں وہی لوٹ آیا، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ تمام مصاحف میں بغیر الف کے لکھا ہوا ہے۔

(١) النكت والعيون ٤/٦٥، اور مجاہد کا قول اپنی تفسیر میں ٤٣٤/٢، اور اسے طبری نے ان سے روایت کیا ١٧/١٠٠۔ (٢) ٨/ ٤٣٥ - ٤٣٦۔ (٣) النكت والعيون ٤/٦٥۔ (٤) مراح لبيد ٢/٧٠، اور تفسير البغوى ٣/٣١٥۔ (٥) النكت والعيون ٤/٦٥۔ (٦) مراح لبيد ٢/٧٠، اور تفسير البغوى ٣/٣١٦۔ (٧) (ظ) میں: "تمہارے لیے"۔ (٨) خطی نسخوں میں: "من"، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (٩) السبعة ص ٤٤٧، والتيسير ص ١٦٠۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 80 - 92 80

And as for those who recited: {They will say, "Allah"}; it is because the question was without the preposition 'lam' (for), so the answer came according to its wording, and in the first instance it was (Allah) because the question was with 'lam'. And as for those who recited: {Allah} with the 'lam' in the latter two instances, it is because of the meaning of: {Say: Who is the Lord of the seven heavens and the Lord of the Great Throne} (1); it is as if it was said: To whom belong the seven heavens and the Great Throne? So the answer was: {Allah}; when the 'lam' was estimated in the question. The reasoning for the third instance is like that of the second (2). As the poet said:

If it is asked who is the lord of the 'Mazalif' (highlands) and the villages... and the lord of the lean horses? It is said: 'For Khalid' (3).

Meaning: To whom do the 'Mazalif' belong? The 'Mazalif' are the lands that are between the countryside and the desert; its singular is 'Mazlafah' (4). These verses indicated the permissibility of debating disbelievers and establishing proof against them, and it has already been mentioned in 'Al-Baqarah' (5). And they pointed out that He who initiated creation, invention, and innovation is the one who deserves divinity and worship.

His Almighty's saying: {Nay, We have brought them the Truth, and they are surely liars (90). No son has Allah taken, nor is there any deity along with Him. [Otherwise], each deity would have taken what it created, and some of them would have sought to overcome others. Exalted is Allah above what they describe (91). Knower of the unseen and the witnessed, so Exalted is He above what they associate [with Him] (92)}.

His Almighty's saying: {Nay, We have brought them the Truth} i.e.: with the true word, not what the disbelievers say in affirming a partner (6) and denying the Resurrection. {And they are surely liars} (7) in their saying that the angels are daughters...

(1) In (Kh), (D), (Z), and (M): "and Lord". And the fixed version is from (Z). (2) See Tafsir al-Tabari 17/98 - 99, and Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/481, and Al-Hujjah 5/301, and Al-Kashf about the aspects of the Qira'at 2/130. (3) In (M): "I said", and Al-Nasafi cited the verse in his Tafsir 3/126, and Al-Shawkani in Fath al-Qadir 3/496. (4) His saying: "and the Mazalif are the highlands, etc.", is not in (Z) and (D), and it came in (Kh): "and the Mazalif, instead of: and the Mazalif". (5) 4/290 - 291. (6) See Tafsir al-Baghawi 3/316. (7) His saying: "In their saying, from (Z)".

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 80 - 92 80

और जहाँ तक उनका सवाल है जिन्होंने पढ़ा: {वे कहेंगे, "अल्लाह"}; तो इसलिए क्योंकि प्रश्न बिना 'लाम' के था, तो उत्तर उसके शब्दों के अनुसार आया, और पहले स्थान पर (अल्लाह) आया क्योंकि प्रश्न 'लाम' के साथ था। और जहाँ तक उनका सवाल है जिन्होंने बाद के दो स्थानों में 'लाम' के साथ {अल्लाह} पढ़ा, तो यह इस अर्थ के कारण है: {कहो: सातों आसमानों का रब और महान अर्श का रब कौन है} (1); तो यह ऐसा है मानो कहा गया हो: सातों आसमान और महान अर्श किसके लिए हैं? तो उत्तर था: {अल्लाह}; जब प्रश्न में 'लाम' का अनुमान लगाया गया। तीसरे की दलील वैसी ही है जैसे दूसरे की (2)। जैसा कि कवि ने कहा:

यदि पूछा जाए कि 'मज़ालिफ़' (ऊँची भूमि) और गाँवों का स्वामी कौन है... और दुबले घोड़ों का स्वामी कौन है? तो कहा जाता है: 'खालिद के लिए' (3)।

अर्थ: 'मज़ालिफ़' किसके लिए हैं? मज़ालिफ़ वे क्षेत्र हैं जो देहात और मरुस्थल के बीच होते हैं; इसका एकवचन 'मज़लफ़ह' है (4)। ये आयतें काफ़िरों के साथ बहस करने और उनके विरुद्ध तर्क स्थापित करने की अनुमति का संकेत देती हैं, और इसका उल्लेख 'अल-बक़रह' में पहले ही हो चुका है (5)। और उन्होंने इस बात की ओर इशारा किया कि जिसने सृजन, आविष्कार और रचना की शुरुआत की, वही दिव्यता और पूजा का हकदार है।

अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि हम उनके पास सत्य लाए हैं, और वे निश्चित रूप से झूठे हैं (90)। अल्लाह ने न तो कोई संतान अपनाई है और न ही उसके साथ कोई दूसरा ईश्वर है। [यदि ऐसा होता], तो प्रत्येक ईश्वर अपनी बनाई हुई चीज़ को ले जाता, और उनमें से कुछ दूसरों पर हावी होने की कोशिश करते। अल्लाह उन बातों से पवित्र है जो वे बयान करते हैं (91)। परोक्ष और प्रत्यक्ष का जानने वाला, तो वह उन चीज़ों से बहुत ऊँचा है जिन्हें वे उसका साझी ठहराते हैं (92)}।

अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि हम उनके पास सत्य लाए हैं} अर्थात: सत्य बात के साथ, न कि वह जो काफ़िर साझीदार ठहराने (6) और पुनरुत्थान को नकारने के बारे में कहते हैं। {और वे निश्चित रूप से झूठे हैं} (7) यह कहने में कि फ़रिश्ते बेटियाँ हैं...

(1) (ख), (द), (ज़) और (म) में: "और रब"। और निश्चित संस्करण (ज़) से है। (2) देखें तफ़्सीर अल-तबरी 17/98 - 99, और अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 4/481, और अल-हुज्जाह 5/301, और क़िरअत के पहलुओं के बारे में अल-कश्फ़ 2/130। (3) (म) में: "मैंने कहा", और अल-नसाफ़ी

ने अपनी तफ़्सीर 3/126 में इस शेर को उद्धृत किया, और अल-शौकानी ने फ़तह अल-क़दीर 3/496 में। (4) उनका कहना: "और मज़ालिफ़ ऊँची भूमि है, आदि", (ज़) और (द) में नहीं है, और (ख) में आया है: "और मज़ालिफ़, इसके बजाय: और मज़ालिफ़"। (5) 4/290 - 291। (6) देखें तफ़्सीर अल-बग़वी 3/316। (7) उनका कहना: "उनके कहने में, (ज़) से"।

سورة المؤمنون: آیات 80 - 92 80

اور جہاں تک اس کا تعلق ہے جس نے پڑھا: «سیقولون اللہ»؛ تو اس لیے کہ سوال بغیر 'لام' کے تھا، چنانچہ جواب اس کے الفاظ کے مطابق آیا، اور پہلے میں (اللہ) آیا؛ کیونکہ سوال 'لام' کے ساتھ تھا۔ اور جس نے آخری دونوں جگہوں پر 'لام' کے ساتھ «للہ» پڑھا، تو وہ اس معنی کی وجہ سے ہے: {قُلْ مَن رَّبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ} (1)؛ گویا کہا گیا: ساتوں آسمان اور عرشِ عظیم کس کے لیے ہیں؟ تو جواب ہوا: «للہ»؛ جب سوال میں 'لام' مقدر مانا گیا۔ تیسری کی وجہ دوسری کی طرح ہے (2)۔ اور شاعر نے کہا:

اگر پوچھا جائے کہ مزالف (بلند علاقے) اور بستیوں کا رب کون ہے... اور دبلے گھوڑوں کا رب کون ہے؟ تو کہا جاتا ہے: خالد کے لیے (3)۔

یعنی: مزالف کس کے لیے ہیں؟ اور مزالف: دیہات اور صحرا کے درمیان والے علاقے ہیں، اس کا واحد 'مزلفہ' ہے (4)۔ ان آیات نے کافروں سے جدل کرنے اور ان پر حجت قائم کرنے کے جواز پر دلالت کی، اور یہ پہلے 'البقرہ' میں گزر چکا ہے (5)۔ اور انہوں نے اس بات پر متنبہ کیا کہ جس نے تخلیق، ایجاد اور ابداع کی ابتدا کی وہی الوہیت اور عبادت کا مستحق ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {بَلْ أَتَيْنَاهُم بِالْحَقِّ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ (90) مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِن وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذًا لَّذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَا بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ (91) عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ (92)}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {بَلْ أَتَيْنَاهُم بِالْحَقِّ} یعنی: حق بات کے ساتھ، نہ کہ وہ جو کفار شریک ثابت کرنے (6) اور بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کی نفی میں کہتے ہیں۔ {وَإِنَّهُمْ لَكَذِبُونَ} (7) ان کے اس قول میں کہ فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں...

(1) (خ) اور (د) اور (ز) اور (م) میں: "ورب"۔ اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (2) دیکھئے تفسیر الطبری 17/ 98 - 99، اور معانی القرآن للنحاس 4/ 481، اور الحجة 5/ 301، اور الکشف عن وجوہ القراءات 2/ 130۔ (3) (م) میں ہے: قلت (میں نے کہا)، اور النسفی نے اسے اپنی تفسیر 3/ 126 میں ذکر کیا ہے، اور الشوکانی نے فتح القدیر 3/ 496 میں۔ (4) ان کا قول: "والمزالف البراغیل، الخ..."، (ز) اور (د) میں نہیں ہے، اور (ظ) میں آیا ہے: والمزالیف، بدل: والمزالف۔ (5) 4/ 290 - 291۔ (6) دیکھئے تفسیر البغوی 3/ 316۔ (7) ان کا قول: "في قولهم، من (ظ)"۔

Page 81 Surah Al-Mu'minun: Verses 90 - 94

Allah(1). Allah the Almighty said: {Allah has not taken any son} "min" is connective, {nor has there ever been with Him any deity} "min" is extra; and the estimation is: Allah did not take a son as you claimed, nor was there any deity with Him in what He created. There is an omission in the speech, and the meaning is: if there were other deities with Him(2), then each deity would have taken what he created(3) {and some of them would have sought to overcome others} meaning: they would have competed, and the strong would have sought the weak(4), as is the habit among kings, and the defeated weak one would not deserve divinity. This evidence for the negation of a partner also points to the negation of a son; because a son disputes with the father over sovereignty just as a partner does. {Exalted is Allah above what they describe} as a declaration of His transcendence above having a son or a partner. {Knower of the unseen and the witnessed, so Exalted is He above what they associate [with Him]} a declaration of transcendence and holiness. Nafi', Abu Bakr, Hamza, and al-Kisa'i recited: "Aalimu" with the nominative case (dhamma) as a fresh start, meaning: He is the Knower of the unseen. The rest recited: with the genitive case (kasra); as an attribute of Allah(5). Ruways narrated from Ya'qub: "Aalimi" with genitive when continuing, and "Aalimu" with nominative when beginning(6). His saying, the Almighty: {Say, "My Lord, if You should show me that which they are promised, (93) My Lord, then do not place me among the wrongdoing people." (94)} He taught him what to supplicate with, meaning: Say my Lord, meaning: O my Lord, if You show me what they are promised of punishment {then do not place me among the wrongdoing people} meaning: in the descent of punishment upon them, but rather take me out from among them(7).

---

(1) Marah Labid 2 / 70. (2) From His saying: {Allah has not taken any son} to this point, in (Z) it came instead: {Allah has not taken any son} as you claimed {nor has there ever been with Him any deity, [for] then each deity would have taken what he created}. (3) His saying: And in the speech is an omission... to this point, is an explanation of His saying: {[for] then each deity would have taken what he created} see al-Muharrar al-Wajiz 4 / 154. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4 / 482 - 483, see Tafsir al-Baghawi 3 / 316, and al-Wasit 3 / 297. (5) Al-Sab'a p. 447, al-Taysir p. 160, see I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3 / 120, and al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2 / 131. (6) Al-Nashr 2 / 329. The famous narration from Ya'qub (who is one of the ten) is the genitive in both cases; when continuing and when stopping. (7) See Tafsir Abi al-Layth 2 / 420, and Zad al-Masir 5 / 488.

पृष्ठ ८१ सूरह अल-मुमिनून: आयत ९० - ९४

अल्लाह (१)। अल्लाह तआला ने फरमाया: {अल्लाह ने कोई बेटा नहीं बनाया} "मिन" यहाँ सिला (जोड़ने वाला) है, {और न उसके साथ कोई और माबूद है} "मिन" यहाँ ज़ायद (अतिरिक्त) है; और भाव यह है: अल्लाह ने कोई बेटा नहीं बनाया जैसा कि तुमने दावा किया, और न ही उसके साथ कोई माबूद था जो उसने पैदा किया। इस कलाम में कुछ हिस्सा छुपा हुआ है, और अर्थ यह है: यदि उसके साथ और भी माबूद होते (२), तो हर माबूद अपनी रचना को अलग ले जाता (३) {और उनमें से एक दूसरे पर बढ़-चढ़कर रहता} अर्थात: वे एक-दूसरे पर हावी होने की कोशिश करते, और शक्तिशाली कमज़ोर पर ग़ालिब आने की कोशिश करता (४), जैसा कि राजाओं के बीच होता है, और जो कमज़ोर और पराजित हो वह ईश्वरीयता का हक़दार नहीं होता। यह दलील जो साझीदार की नफी (इनकार) करती है, वही बेटे की नफी की ओर भी इशारा करती है; क्योंकि बेटा सल्तनत में बाप के साथ वैसे ही झगड़ता है जैसे एक साझीदार। {पाक है अल्लाह उन बातों से जो वे बयान करते हैं} उसे बेटे और साझीदार से पाक करार देने के लिए। {ग़ैब और हाज़िर का जानने वाला, सो वह उन चीज़ों से बहुत बुलंद है जिन्हें वे शरीक ठहराते हैं} उसकी पाकी और पवित्रता का बयान है। नाफ़े अबू बक्र, हमज़ा और अल-किसाई ने "आलिमु" (पेश के साथ) पढ़ा है, जिसका अर्थ है: वह ग़ैब का जानने वाला है। बाकियों ने "आलिमि" (ज़ेर के साथ) पढ़ा है; अल्लाह के गुण के रूप में (५)। रुवैस ने याकूब से रिवायत की है: "आलिमि" ज़ेर के साथ जब मिलाकर पढ़ा जाए, और "आलिमु" पेश के साथ जब शुरुआत की जाए (६)। अल्लाह तआला का फरमान: {कहो, "ऐ मेरे रब! यदि तू मुझे वह दिखा दे जिसका उनसे वादा किया जा रहा है, (९३) तो ऐ मेरे रब! मुझे ज़ालिम लोगों में शामिल न करना।" (९४)} अल्लाह ने उन्हें सिखाया कि क्या दुआ करनी है, यानी: कहो ऐ मेरे रब, यानी: ऐ मेरे रब, अगर तू मुझे वह अज़ाब दिखा दे जिसका उनसे वादा किया गया है {तो मुझे ज़ालिम लोगों में शामिल न करना} यानी: उन पर अज़ाब नाज़िल होते समय, बल्कि मुझे उनके बीच से निकाल लेना (७)।

---

(१) मराह लबीद २ / ७०। (२) अल्लाह के फरमान: {अल्लाह ने कोई बेटा नहीं बनाया} से लेकर यहाँ तक, (ज़) में इसके बजाय यह आया है: {अल्लाह ने कोई बेटा नहीं बनाया} जैसा कि तुमने दावा किया {और न उसके साथ कोई और माबूद था, वरना हर माबूद अपनी पैदा की हुई चीज़ को अलग ले जाता}। (३) उनका कहना: "और कलाम में हज़फ़ (लोप) है..." यहाँ तक, यह अल्लाह के फरमान: {वरना हर माबूद अपनी पैदा की हुई चीज़ को अलग ले जाता} की व्याख्या है, देखिये अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४ / १५४। (४) मआनी अल-कुरआन अल-नहहास ४ / ४८२ - ४८३, देखिये तफ़सीर अल-

बग़वी ३ / ३१६, और अल-वसीत ३ / २९७। (५) अल-सबआ पृ. ४४७, अल-तयसीर पृ. १६०, देखिये एराब अल-कुरआन अल-नहहास ३ / १२०, और अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किरात २ / १३१। (६) अल-नश्र २ / ३२९। याकूब (जो दस कारियों में से एक हैं) से मशहूर रिवायत दोनों स्थितियों में ज़ेर के साथ है; मिलाते समय भी और रुकते समय भी। (७) देखिये तफ़सीर अबी अल-लैथ २ / ४२०, और ज़ाद अल-मसीर ५ / ४८८।

صفحہ ۸۱ سورة المؤمنون: آیات ۹۰ - ۹٤

اللہ(۱)۔ پس اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِن وَلَدٍ﴾ "من" صلہ ہے ﴿وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَٰهٍ﴾ "من" زائدہ ہے؛ اور تقدیر (مراد) یہ ہے: اللہ نے کوئی اولاد نہیں بنائی جیسا کہ تم نے دعویٰ کیا، اور نہ ہی اس کے ساتھ اس کی پیدا کردہ مخلوق میں کوئی معبود تھا۔ کلام میں حذف ہے، اور معنی یہ ہے: اگر اس کے ساتھ اور بھی معبود ہوتے(۲)، تو ہر معبود اپنی مخلوق کو الگ لے جاتا(۳) ﴿وَلَعَلَا بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ﴾ یعنی: وہ ایک دوسرے پر غالب آنے کی کوشش کرتے، اور طاقتور کمزور پر قابو پانے کا خواہاں ہوتا(٤)، جیسا کہ بادشاہوں کے درمیان معمول ہے، اور مغلوب کمزور خدائی کا مستحق نہیں ہوتا۔ اور یہ دلیل جو شریک کی نفی پر دلالت کرتی ہے، وہی اولاد کی نفی پر ؜ھ؜ دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ اولاد بادشاہت میں باپ سے ویسے ہی جھگڑتی ہے جیسے کوئی شریک۔ ﴿سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾ اسے اولاد اور شریک سے پاک قرار دینے کے لیے۔ ﴿عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَتَعَالَىٰ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾ اس کی تنزیہ اور تقدیس کا بیان ہے۔ نافع، ابوبکر، حمزہ اور کسائی نے "عالمُ" پیش کے ساتھ استیناف کی بنا پر پڑھا ہے، یعنی: وہ غیب کا جاننے والا ہے، باقیوں نے زیر کے ساتھ پڑھا ہے؛ اللہ کی صفت کے طور پر(٥)، اور رویس نے یعقوب سے روایت کیا ہے: "عالمِ" زیر کے ساتھ جب ملا کر پڑھا جائے، اور "عالمُ" پیش کے ساتھ جب ابتدا کی جائے(٦)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُل رَّبِّ إِمَّا تُرِيَنِّي مَا يُوعَدُونَ (٩٣) رَبِّ فَلَا تَجْعَلْنِي فِي الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ (٩٤)﴾ انہیں سکھایا کہ وہ کیا دعا مانگیں، یعنی: کہو اے میرے رب، یعنی: اے میرے رب، اگر تو مجھے وہ عذاب دکھا دے جس کا ان سے وعدہ کیا گیا ہے ﴿فَلَا تَجْعَلْنِي فِي الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾ یعنی: ان پر عذاب کے نزول کے وقت مجھے ان میں شامل نہ کرنا، بلکہ مجھے ان سے نکال لینا(۷)۔

(١) مراح لبید ٢ / ٧٠۔ (٢) اللہ کے ارشاد: ﴿مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِن وَلَدٍ﴾ سے لے کر اس مقام تک، نسخہ (ظ) میں اس کی جگہ یہ آیا ہے: ﴿مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِن وَلَدٍ﴾ جیسا کہ تم نے دعویٰ کیا ﴿وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذًا لَّذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ﴾۔ (٣) قول: "وفي الكلام حذف..." یہاں تک، یہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿إِذًا لَّذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ﴾ کی تفسیر ہے، دیکھئے المحرر الوجیز ٤ / ١٥٤۔ (٤) معانی القرآن للنحاس ٤ / ٤٨٢ - ٤٨٣، دیکھئے تفسیر البغوی ٣ / ٣١٦، اور الوسیط ٣ / ٢٩٧۔ (٥) السبعة ص ٤٤٧، والتیسیر ص ١٦٠، دیکھئے إعراب القرآن للنحاس ٣ / ١٢٠، والکشف عن وجوہ القراءات ٢ / ١٣١۔ (٦) النشر ٢ / ٣٢٩۔ اور یعقوب (جو دس قراء میں سے ایک ہیں) سے مشہور روایت دونوں حالتوں میں زیر کے ساتھ ہے؛ ملا کر پڑھنے اور وقف کرنے کی صورت میں۔ (٧) دیکھئے تفسیر ابی اللیث ٢ / ٤٢٠، اور زاد المسیر ٥ / ٤٨٨۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 93 - 96 82

It was said: The call is parenthetical (1), and "ma" in "imma" is extra (2). It was said: The origin of "imma" is "in ma"; so "in" is a conditional, and "ma" is a conditional, so the two conditionals are combined for emphasis (3). The answer is: "so do not place me among the wrongdoing people," meaning: If You intend punishment for them, then take me out from among them (4). And he (peace and blessings be upon him) knew that Allah Almighty would not place him among the wrongdoing people when the punishment descended upon them, but nevertheless, the Lord commanded him with this supplication and request so that his reward would be great, and so that he would be remembering his Lord Almighty at all times.

His (the Almighty's) saying: {And indeed, We are able to show you what We have promised them.} [23:95] He pointed out that the opposite of what is known is within power, and Allah Almighty had shown him that regarding them through hunger and the sword, and Allah saved him and those who believed with him from that.

His (the Almighty's) saying: {Repel evil with that which is better. We are most knowing of what they describe.} [23:96] His (the Almighty's) saying: {Repel evil with that which is better} is a command for forgiveness and noble character. Whatever of it was for this Ummah (community) among themselves (5); it is decisive and remains in the Ummah forever (6). And whatever was (7) in it regarding making peace with the disbelievers, leaving them alone, and overlooking their matters; it is abrogated by [the verse of] fighting. {We are most knowing of what they describe} meaning: of polytheism and denial. This implies that it is a verse of peaceful coexistence (8), and Allah Almighty knows best.

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/484. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/155. (3) We did not find this view regarding "imma", and al-Harawi mentioned in Al-Azhiyyah p. 142 that "imma" can be a recompense with the meaning of "in", and "ma" is extra for emphasis. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/121. (5) His saying: the Ummah among themselves, from (m). (6) It came in Al-Muharrar al-Wajiz 4/155 - and the speech is from it -: And whatever was of it for this is a ruling that remains in the Ummah forever. (7) Word: "was", from (m). (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/155.

सूरह अल-मुमिनून: आयत 93 - 96 82

कहा गया है: पुकार कोष्ठक (parenthetical) है (1), और "इम्मा" में "मा" अतिरिक्त है (2)। कहा गया है: "इम्मा" का मूल "इन मा" है; तो "इन" शर्तिया है, और "मा" शर्तिया है, इसलिए जोर देने के लिए दो शर्तों को मिलाया गया है (3)। इसका जवाब है: "तो मुझे अत्याचारी लोगों में शामिल न करना," यानी: यदि आप उनके लिए सज़ा का इरादा रखते हैं, तो मुझे उनके बीच से निकाल लें (4)। और वह (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) जानते थे कि जब अज़ाब (दंड) उन पर उतरेगा तो अल्लाह तआला उन्हें अत्याचारी लोगों में शामिल नहीं करेगा, लेकिन इसके बावजूद, रब ने उन्हें इस दुआ और सवाल का हुक्म दिया ताकि उनका सवाब (पुण्य) महान हो, और ताकि वह हर समय अपने रब को याद करते रहें।

अल्लाह का कथन: {और निस्संदेह, हम आपको वह दिखाने में सक्षम हैं जिसका हमने उनसे वादा किया है।} [23:95] उन्होंने बताया कि जो ज्ञात है उसके विपरीत भी संभव है, और अल्लाह तआला ने उन्हें भूख और तलवार के माध्यम से उनके बारे में वह दिखाया था, और अल्लाह ने उन्हें और उनके साथ ईमान लाने वालों को उससे बचा लिया।

अल्लाह का कथन: {बुराई को उस चीज़ से दूर करो जो बेहतर है। हम सबसे अच्छी तरह जानते हैं जो वे बयान करते हैं।} [23:96] अल्लाह का कथन: {बुराई को उस चीज़ से दूर करो जो बेहतर है} क्षमा और महान चरित्र का आदेश है। जो कुछ भी इस उम्मत (समुदाय) के लिए आपस में था (5); वह अटल है और उम्मत में हमेशा रहेगा (6)। और इसमें जो कुछ भी (7) काफिरों के साथ सुलह करने, उन्हें अकेला छोड़ने और उनके मामलों की अनदेखी करने के अर्थ में था; वह युद्ध [की आयत] द्वारा निरस्त (abrogated) है। {हम सबसे अच्छी तरह जानते हैं जो वे बयान करते हैं} यानी: शिर्क (बहुदेववाद) और झुठलाने के बारे में। इससे पता चलता है कि यह शांति और समझौते की आयत है (8), और अल्लाह तआला ही सबसे बेहतर जानता है।

(1) मानी अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 4/484। (2) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/155। (3) हमें "इम्मा" के संबंध में यह विचार नहीं मिला, और अल-हरवी ने अल-अज़हिया पृष्ठ 142 में उल्लेख किया है कि "इम्मा" "इन" के अर्थ में जज़ा (बदला) हो सकता है, और "मा" जोर देने के लिए अतिरिक्त है। (4) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 3/121। (5) उनका कहना: उम्मत आपस में, (म) से। (6) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/155 में आया है - और यह कथन उसी से है -: और इसका जो कुछ भी इसके

लिए था, वह एक ऐसा हुक्म है जो उम्मत में हमेशा रहेगा। (7) शब्द: "था", (म) से। (8) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/155।

سورة المومنون: آیات ۹۳ - ۹۶ ۸۲

کہا گیا ہے: پکار معترضہ ہے (۱)، اور «إمّا» میں «ما» زائد ہے (۲)۔ کہا گیا ہے: «إمّا» کی اصل «إنْ ما» ہے؛ پس «إنْ» شرط ہے، اور «ما» شرط ہے، تو تاکید کے لیے دو شرطوں کو جمع کیا گیا ہے (۳)۔ جواب ہے: «فلا تجعلني في القوم الظالمين»، یعنی: اگر آپ ان پر عذاب کا ارادہ فرمائیں تو مجھے ان میں سے نکال دیں (۴)۔ اور آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) جانتے تھے کہ اللہ تعالیٰ آپ کو ظالم قوم میں شامل نہیں کرے گا جب ان پر عذاب نازل ہوگا، لیکن اس کے باوجود رب نے آپ کو اس دعا اور سوال کا حکم دیا تاکہ آپ کا اجر عظیم ہو، اور تاکہ آپ ہر وقت اپنے رب تعالیٰ کو یاد کرنے والے رہیں۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿وَإِنَّا عَلَى أَن نُّرِيَكَ مَا نَعِدُهُمْ لَقَدِرُونَ ۹۵﴾ اس پر متنبہ فرمایا کہ معلوم کے خلاف پر قدرت ہے، اور اللہ تعالیٰ نے آپ کو بھوک اور تلوار کے ذریعے ان کے بارے میں یہ دکھا دیا تھا، اور اللہ نے آپ کو اور آپ کے ساتھ ایمان لانے والوں کو اس سے بچا لیا۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿ٱدْفَعْ بِٱلَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ٱلسَّيِّئَةَ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ ۹۶﴾ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿ٱدْفَعْ بِٱلَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ٱلسَّيِّئَةَ﴾ درگزر اور اخلاقِ کریمانہ کا حکم ہے۔ پس جو اس امت کے لیے آپس میں تھا (۵)؛ وہ محکم ہے جو امت میں ہمیشہ باقی رہے گا (۶)۔ اور اس میں جو کچھ (۷) کفار کے ساتھ صلح کرنے، ان سے تعرض نہ کرنے اور ان کے معاملات سے درگزر کرنے کے معنی میں تھا؛ وہ قتال (کی آیت) سے منسوخ ہے۔ ﴿نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ﴾ یعنی: شرک اور تکذیب۔ اور یہ اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ یہ مصالحت کی آیت ہے (۸)، واللہ تعالیٰ اعلم۔

(١) معانی القرآن للنحاس ۴ / ۴۸۴ ۔ (٢) المحرر الوجيز ۴ / ١٥٥ ۔ (٣) ہمیں «إما» کے بارے میں یہ پہلو نہیں ملا، اور الہروی نے الأزهية ص ١۴٢ میں ذکر کیا ہے کہ «إما» جزا کے طور پر «إن» کے معنی میں ہوتا ہے، اور «ما» تاکید کے لیے زائد ہوتا ہے۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ٣ / ١٢١ ۔ (۵) ان کا قول: امت آپس میں، (م) سے۔ (۶) المحرر الوجيز ۴ / ١٥٥ میں آیا ہے - اور یہ کلام اسی سے ہے -: اور اس کا جو حصہ اس کے لیے تھا وہ ایسا حکم ہے جو امت میں ہمیشہ باقی رہے گا۔ (٧) لفظ: «كان» (تھا)، (م) سے۔ (٨) المحرر الوجيز ۴ / ١٥٥ ۔

83 Surah Al-Mu'minun: Verses 97 - 98

God the Almighty says: {And say, "My Lord, I seek refuge in You from the incitements of the devils, (97) And I seek refuge in You, my Lord, lest they be present with me." (98)}

His saying, the Almighty: {And say, "My Lord, I seek refuge in You from the incitements of the devils"} contains two issues:

The first: His saying, the Almighty: {from the incitements of the devils}. 'Hamazat' (incitements) is the plural of 'Hamzah', and 'Hamz' in linguistics means: prodding and pushing(1). It is said: he 'hamazahu', 'lamazahu', and 'nakhasahu', meaning: he pushed him.

Al-Layth said: 'Hamz' is speech from behind the back, and 'Lamz' is face-to-face. Satan whispers, so he 'hamaza' (incites) in his whispering into the chest of the son of Adam(2), and that is His saying: {I seek refuge in You from the incitements of the devils}, meaning: the promptings of the devils that distract from the remembrance of God the Almighty(3).

And in the Hadith: He used to seek refuge from the 'hamz'(4) of Satan, his 'lamz', and his 'hams'(5).

Abu al-Haytham said: When speech is kept secret and hidden, that is 'hams' in speech. The lion was called 'Hamus'(6) because it walks lightly; so the sound of its tread is not heard. This has been mentioned before in "Taha"(7).

The second: God Almighty commanded His Prophet ﷺ and the believers to seek refuge from Satan in his incitements, which are the outbursts of anger in which a person does not control himself, and it is as if they were what used to afflict the believers with the disbelievers, leading to confrontation. Therefore, it was connected to this verse; so the promptings and the outbursts...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 4 / 484. (2) Tahdhib al-Lughah 6 / 142. It says: with his whispering, instead of: in his whispering. Al-Layth is Ibn al-Muzaffar, and it was said: Ibn Nasr, a companion of al-Khalil bin Ahmed al-Farahidi. Inbah al-Ruwat 3 / 42. (3) See Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4 / 21. (4) In (D) and (Z): 'hamazat'. (5) The tradition was cited by al-Khalil in al-'Ayn 4/11, al-Azhari in Tahdhib al-Lughah 6/143, and Ibn al-Athir in al-Nihayah (lmz) and (hms). Ahmad recorded it (3828) from the Hadith of Ibn Mas'ud ؓ, with the wording: He used to seek refuge from Satan, from his

madness (hamz), his pride (nafth), and his poetry (nafkh). (6) Tahdhib al-Lughah 6/143, and Abu al-Haytham: is al-Razi. (7) 14 / 139.

83 सूरह अल-मुमिनून: आयत 97 - 98

परमेश्वर सर्वशक्तिमान कहता है: {और कहो, "मेरे पालनहार! मैं शैतानों के उकसावे से तेरी शरण चाहता हूँ, (97) और मेरे पालनहार! मैं तेरी शरण चाहता हूँ कि वे मेरे पास आएँ।" (98)}

उसका वचन, सर्वशक्तिमान: {और कहो, "मेरे पालनहार! मैं शैतानों के उकसावे से तेरी शरण चाहता हूँ"} इसमें दो मुद्दे हैं:

पहला: उसका वचन, सर्वशक्तिमान: {शैतानों के उकसावे (हमाज़ात) से}। 'हमाज़ात' शब्द 'हमज़ाह' का बहुवचन है, और भाषा विज्ञान में 'हमज़' का अर्थ है: उकसाना और धकेलना(1)। कहा जाता है: उसने उसे कोहनी मारी (हमज़ाह), उसे कुरेदा और उसे उकसाया: उसे धकेला।

अल-लैथ ने कहा: 'हमज़' पीठ पीछे से की जाने वाली बात है, और 'लमज़' आमने-सामने है। शैतान फुसफुसाता है, इसलिए वह आदम के बेटे के सीने में अपनी फुसफुसाहट में 'हमज़ा' (उकसाता) है(2), और यही उसका वचन है: {मैं शैतानों के उकसावे से तेरी शरण चाहता हूँ}, यानी: शैतानों की वे प्रेरणाएँ जो अल्लाह सर्वशक्तिमान की याद से भटकाती हैं(3)।

और हदीस में है: वह शैतान के'हमज़'(4), उसके'लमज़' और उसके'हम्स'(5) से शरण मांगा करते थे।

अबू अल-हैथम ने कहा: जब बात को गुप्त और छिपाकर रखा जाता है, तो वह वाणी में 'हम्स' है। शेर को 'हमूस'(6) कहा जाता था क्योंकि वह हल्के से चलता है; इसलिए उसके चलने की आवाज़ सुनाई नहीं देती। इसका उल्लेख पहले "ताहा"(7) में आ चुका है।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने नबी ﷺ और विश्वासियों को शैतान के उकसावे से शरण माँगने का आदेश दिया, जो क्रोध के वे आवेग हैं जिनमें व्यक्ति स्वयं पर नियंत्रण नहीं रख पाता है, और ऐसा लगता है जैसे यही वे थे जो अविश्वासियों के साथ विश्वासियों को प्रभावित करते थे जिससे विवाद उत्पन्न होता था। इसलिए, यह इस आयत से जुड़ा हुआ है; तो उकसावे और क्रोध के आवेग...

---

(1) मा'नी अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 4 / 484। (2) तहज़ीब अल-लुगा 6 / 142। इसमें है: 'अपनी फुसफुसाहट के साथ', बजाय: 'अपनी फुसफुसाहट में'। अल-लैथ, इब्न अल-मुज़फ़्फ़र हैं, और कहा गया: इब्न नस्र, अल-खलील बिन अहमद अल-फराहिदी के साथी। इनबाह अल-रुवात 3 / 42। (3) देखें मा'नी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज द्वारा 4 / 21। (4) (डी) और (जेड) में: 'हमाज़ात'। (5) इस परंपरा का उल्लेख अल-खलील ने अल-ऐन 4/11 में, अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुगा 6/143 में,

और इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (लमज़ और हम्स) में किया है। अहमद (3828) ने इब्न मसूद ؓ की हदीस से इसे इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: वह शैतान से, उसके'हमज़' (उन्माद), 'नफ़्थ' (अभिमान) और 'नफ़्ख' (अहंकार) से शरण मांगा करते थे। (6) तहज़ीब अल-लुगा 6/143, और अबू अल-हैथम: अल-राज़ी हैं। (7) 14 / 139.

۸۳ سورہ المومنون: آیات ۹۷ - ۹۸

اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَقُل رَّبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ ﴿٩٧﴾ وَأَعُوذُ بِكَ رَبِّ أَن يَحْضُرُونِ ﴿٩٨﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقُل رَّبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ﴾ اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ﴾ 'ہمزات'، 'ہمزہ' کی جمع ہے، اور لغت میں 'ہمز' کے معنی ہیں: کچوکے لگانا اور دھکیلنا[1]، کہا جاتا ہے: ہمزہ، لمزہ اور نخسہ، یعنی: اسے دھکیلا۔

لیث نے کہا: 'ہمز' پیٹھ پیچھے کی جانے والی بات ہے، اور 'لمز' آمنے سامنے ہے۔ شیطان وسوسے ڈالتا ہے تو وہ ابن آدم[2] کے سینے میں اپنے وسوسوں میں کچوکے لگاتا ہے، اور یہی اللہ کا قول ہے: ﴿أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ﴾ یعنی: شیطانوں کے وہ وسوسے جو اللہ تعالیٰ کے ذکر سے غافل کر دیتے ہیں[3]۔

اور حدیث میں ہے: آپ ﷺ شیطان کے ہمز(٤)، اس کے لمز اور اس کے ہمس(٥) سے پناہ مانگا کرتے تھے۔

ابو الہیثم نے کہا: جب کلام کو پوشیدہ اور مخفی رکھا جائے تو کلام میں اسے 'ہمس' کہتے ہیں۔ شیر کو 'ہموس'(٦) کہا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ آہستگی سے چلتا ہے؛ اس لیے اس کے قدموں کی چاپ سنائی نہیں دیتی۔ اس کا تذکرہ سورہ "طہ"(٧) میں گزر چکا ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ اور مومنوں کو شیطان کے ہمزات سے پناہ مانگنے کا حکم دیا، اور یہ غصے کے وہ جھٹکے ہیں جن میں انسان خود پر قابو نہیں رکھ پاتا، اور گویا یہی وہ چیز تھی جو کفار کے ساتھ مومنوں کو پیش آتی تھی جس سے جھگڑا پیدا ہوتا تھا، اسی لیے اس کا تعلق اس آیت سے ہوا، پس یہ وسوسے اور غصے کے ابال...

(١) معانی القرآن للنحاس ٤ / ٤٨٤ ۔ (٢) تہذیب اللغۃ ٦ / ١٤٢ اور اس میں ہے: 'بوسواسه' (اپنے وسوسے کے ساتھ)، بجائے: 'في وسواسه' (اپنے وسوسے میں)۔ لیث، ابن مظفر ہیں، اور کہا گیا: ابن نصر، خلیل بن احمد فراہیدی کے ساتھی۔ انباہ الرواۃ ٣ / ٤٢ ۔ (٣) دیکھئے معانی القرآن للزجاج ٤ / ٢١ ۔ (٤) (د) اور (ظ) میں: 'ہمزات'۔ (٥) یہ روایت خلیل نے 'العین' ٤ / ١١ میں اور ازہری نے 'تہذیب اللغۃ' ٦ / ١٤٣ میں، اور ابن اثیر نے 'النہایۃ' (لمز اور ہمس) میں نقل کی ہے، اور اسے احمد (٣٨٢٨) نے ابن مسعودؓ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: آپ ﷺ شیطان سے، اس کے ہمز (جنون)، اس کے نفث (کبر) اور اس کے نفخ (تکبر) سے پناہ مانگا کرتے تھے۔ (٦) تہذیب اللغۃ ٦ / ١٤٣ ، اور ابو الہیثم: وہ رازی ہیں۔ (٧) ١٤ / ١٣٩ .

٨٤ Surah Al-Mu'minun: Verses 97 - 98

The anger mentioned as coming from Satan is what refuge is sought from in the verse (1), and its full explanation was given at the end of «Al-A'raf» (2), and also at the beginning of the book (3). It was narrated from Ali bin Harb bin Muhammad al-Ta'i, Sufyan told us, from Ayyub, from Muhammad ibn Hibban: that Khalid used to suffer from insomnia at night; he mentioned that to the Prophet ﷺ, so he ordered him to seek refuge in the perfect words of Allah, from Allah's anger and punishment, from the evil of His servants, and from the whisperings (incitements) of the devils and that they should be present (4). In the book of Abu Dawud (5): Amr (6) said: its 'hamz' (whispering/incitement) is 'al-mutah' (death/madness). Ibn Majah said: 'al-mutah' means madness (7). Seeking refuge is also from madness and plots (8). In the recitation of Ubayy: "Lord, I seek refuge in You from the whisperings of the devils, and I seek refuge in You, Lord (9), that they [should be present]..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/155. (2) 9/422 and following. (3) 1/135 and following. (4) Narrated by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 24/109, and in al-Istidhkar 27/92, and Ibn Hajar in Nata'ij al-Afkar 3/111, with this chain of narration. Ibn Hajar said: This is a mursal (disconnected) hadith with a sound chain. End quote. Meaning that Muhammad ibn Hibban (who is Muhammad bin Yahya ibn Hibban) is a junior Successor (Tabi'i) who did not reach Khalid bin al-Walid. And narrated by Ahmad (16573), Ibn Abi Shaybah 8/60, Ibn al-Sunni (638), and al-Bayhaqi in al-Asma' wa al-Sifat (406), and Ibn Hajar in Nata'ij al-Afkar 3/112 through the path of Yahya bin Said, from Muhammad bin Hibban, that al-Walid ibn al-Walid complained to the Messenger of Allah ﷺ about insomnia, so he mentioned it. Al-Bayhaqi said: This is mursal... Ibn Hajar said: This is a mursal with a sound chain... And the chain did not exit interruption because Muhammad bin Yahya is among the junior Successors, and most of his narration is from the Successors, and al-Walid bin al-Walid died during the life of the Prophet (5) .ﷺ Under number (764) and previously mentioned in 1/136. (6) In manuscripts (kh), (zha), and (m): Umar; what is confirmed from (d) and (z) is Amr, and this Amr is Ibn Murrah, one of the men in the chain of narration. (7) We did not find it in the printed edition of Sunan Ibn Majah, and this statement was previously mentioned in 1/136. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/155. (9) The word "Lord" is from manuscript (d) and Al-Muharrar al-Wajiz 4/155, and the speech is from it.

८४ सूरह अल-मुमिनून: आयत ९७ - ९८

शैतान की ओर से आने वाला क्रोध वही है जिससे आयत(१) में शरण मांगी गई है, और इसका पूर्ण विवरण 'अल-अराफ़'(२) के अंत में दिया जा चुका है, और पुस्तक की शुरुआत में भी (३)। अली बिन हर्ब बिन मुहम्मद अल-ताई से वर्णित है, सुफ़ियान ने हमें अय्यूब से, मुहम्मद इब्न हिब्बान से बताया: कि खालिद को रात में नींद नहीं आती थी; उन्होंने इसका उल्लेख पैगंबर ﷺ से किया, तो उन्होंने उन्हें अल्लाह के पूर्ण शब्दों के साथ, अल्लाह के क्रोध और उसके दंड से, उसके सेवकों की बुराई से, और शैतानों के फुसफुसाहट (उकसावे) से और उनके उपस्थित होने से शरण मांगने का आदेश दिया(४)। अबू दाऊद की पुस्तक(५) में: अम्र(६) ने कहा: उसका 'हमज़' (फुसफुसाहट) 'अल-मुता' (मौत/पागलपन) है। इब्न माजह ने कहा: 'अल-मुता' का अर्थ है पागलपन(७)। पागलपन और चाल(८) से भी शरण मांगी जाती है। उबैय की पाठ (किरात) में है: "हे प्रभु, मैं शैतानों के उकसावे से आपकी शरण चाहता हूँ, और हे प्रभु, आपकी शरण चाहता हूँ(९) कि वे..."

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१५५। (२) ९/४२२ और उसके बाद। (३) १/१३५ और उसके बाद। (४) इसे इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद २४/१०९ में, और अल-इस्तिधकार ९२/२७ में, और इब्न हजर ने नताइज अल-अफकार ३/१११ में इस इसनाद (शृंखला) के साथ उद्धृत किया है। इब्न हजर ने कहा: यह एक मुरसल (कटी हुई शृंखला वाली) हदीस है जिसकी इसनाद सही है। समाप्त। यानी मुहम्मद इब्न हिब्बान (जो मुहम्मद बिन याह्या इब्न हिब्बान हैं) एक छोटे ताबिई (अनुयायी) हैं, जिन्होंने खालिद बिन अल-वलीद को नहीं पाया। और इसे अहमद (१६५७३), इब्न अबी शयबा ८/६०, इब्न अल-सुन्नी (६३८), और अल-बैहकी ने अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात (४०६) में, और इब्न हजर ने नताइज अल-अफ़कार ३/११२ में याह्या बिन सईद के माध्यम से, मुहम्मद बिन हिब्बान से उद्धृत किया है, कि अल-वलीद इब्न अल-वलीद ने अल्लाह के रसूल ﷺ से अनिद्रा की शिकायत की थी, तो उन्होंने इसका उल्लेख किया। अल-बैहकी ने कहा: यह मुरसल है... इब्न हजर ने कहा: यह एक सही इसनाद वाली मुरसल है... और इसनाद इसके साथ विच्छेद (इनकिता) से बाहर नहीं हुई क्योंकि मुहम्मद बिन याह्या छोटे ताबिईन में से हैं, और उनका अधिकांश वर्णन ताबिईन से है, और अल-वलीद बिन अल-वलीद की मृत्यु पैगंबर ﷺ के जीवनकाल में ही हो गई थी। (५) संख्या (७६४) के तहत और पहले १/१३६ में उल्लेख किया गया है। (६) पांडुलिपियों (ख), (ज़) और (म) में: उमर; (द) और (ज़) से जो पुष्ट है वह अम्र है, और यह अम्र: इब्न मुर्रा है, जो इसनाद के पुरुषों में से एक है। (७) हमें यह सुनन इब्न माजह के मुद्रित संस्करण में नहीं मिला, और यह बात पहले १/१३६ में आ चुकी है। (८) अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ ४/१५५। (९) शब्द 'प्रभु' (रब) (द) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१५५ से है, और यह कथन उसी का है।

۸۴ سورہ المؤمنون: آیات ۹۷ - ۹۸

شیطان کی طرف سے آنے والا غصہ وہی ہے جس سے آیت(۱) میں پناہ مانگی گئی ہے، اور اس کی مکمل وضاحت 'الاعراف'(۲) کے آخر میں گزر چکی ہے، اور کتاب کے شروع میں بھی (۳)۔ اور علی بن حرب بن محمد الطائی سے روایت ہے، ہمیں سفیان نے ایوب سے، انہوں نے محمد ابن حبان سے بیان کیا: کہ خالد رات کو جاگتے رہتے (نیند نہیں آتی تھی)؛ انہوں نے اس کا تذکرہ نبی کریم ﷺ سے کیا، تو آپ ﷺ نے انہیں حکم دیا کہ وہ اللہ کے کلماتِ تامہ کے ذریعے اللہ کے غصے اور اس کی سزا سے، اس کے بندوں کے شر سے، اور شیطانوں کے وسوسوں (اکسانے) سے اور ان کے پاس آنے سے پناہ مانگیں(۴)۔ اور ابوداؤد کی کتاب(۵) میں ہے: عمرو(۶) نے کہا: اس کے 'ہمز' (وسوسہ) سے مراد 'الموتہ' (موت/جنون) ہے۔ ابن ماجہ نے کہا: 'الموتہ' سے مراد جنون ہے(۷)۔ اور جنون اور مکر(۸) سے بھی پناہ مانگی جاتی ہے۔ اور ابی بن کعب کی قرأت میں ہے: "اے رب، میں شیطانوں کے وسوسوں سے تیری پناہ مانگتا ہوں، اور اے رب، میں تیری پناہ مانگتا ہوں(۹) کہ وہ..."

(۱) المحرر الوجیز ۴/۱۵۵۔ (۲) ۹/۴۲۲ اور اس کے بعد۔ (۳) ۱/۱۳۵ اور اس کے بعد۔ (۴) اسے ابن عبد البر نے 'التمهيد' ۱۰۹/۲۴ میں، اور 'الاستذكار' ۹۲/۲۷ میں، اور ابن حجر نے 'نتائج الأفكار' ۱۱۱/۳ میں اس اسناد کے ساتھ روایت کیا ہے۔ ابن حجر نے کہا: یہ مرسل ہے جس کی اسناد صحیح ہے۔ اھ، یعنی محمد ابن حبان (جو کہ محمد بن یحییٰ ابن حبان ہیں) ایک صغیر تابعی ہیں، انہوں نے خالد بن ولید کو نہیں پایا۔ اور اسے احمد (۱۶۵۷۳)، ابن ابی شیبہ ۸/۶۰، ابن السنی (۶۳۸)، اور بیہقی نے 'الأسماء والصفات' (۴۰۶) میں، اور ابن حجر نے 'نتائج الأفكار' ۱۱۲/۳ میں یحییٰ بن سعید کے واسطے سے، محمد بن حبان سے روایت کیا ہے کہ ولید بن ولید نے رسول اللہ

ﷺ سے بے خوابی کی شکایت کی تو آپ نے اس کا ذکر فرمایا۔ بیہقی نے کہا: یہ مرسل ہے... ابن حجر نے کہا: یہ صحیح الاسناد مرسل ہے... اور اس سے اسناد انقطاع سے باہر نہیں نکلتی کیونکہ محمد بن یحییٰ صغیر تابعین میں سے ہیں، اور ان کی اکثر روایت تابعین سے ہے، اور ولید بن ولید کی وفات نبی کریم ﷺ کی زندگی میں ہی ہو گئی تھی۔ (۵) نمبر (۷۶۴) کے تحت اور پہلے ۱/۱۳۶ میں گزر چکا ہے۔ (۶) (خ)، (ظ) اور (م) کے نسخوں میں: عمر؛ جبکہ (د) اور (ز) سے جو ثابت ہے وہ عمرو ہے، اور یہ عمرو: ابن مرہ ہیں جو اسناد کے راویوں میں سے ایک ہیں۔ (۷) ہمیں سنن ابن ماجہ کے مطبوعہ نسخے میں یہ نہیں ملا، اور یہ کلام پہلے ۱/۱۳۶ میں گزر چکا ہے۔ (۸) المحرر الوجیز ۴/۱۵۵۔ (۹) لفظ: رب، نسخہ (د) اور المحرر الوجیز ۴/۱۵۵ سے ہے، اور یہ کلام اسی سے ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 97 - 100 85

"...attend me," meaning: that they be with me in my affairs, for when they attend a human, they are prepared to whisper (evil suggestions), and if there is no attendance, there is no whispering.

In "Sahih Muslim" from Jabir, he said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Verily, Satan attends one of you in everything he does, even attending him at his food. So if a morsel of food falls from one of you, let him wipe away any dirt that may be on it, then let him eat it and not leave it for Satan. And when he finishes, let him lick his fingers, for he does not know in which part of his food the blessing lies."(1)

Allah Almighty says: {Until, when death comes to one of them, he says, "My Lord, send me back that I might do righteousness in that which I left behind." No! It is only a word he is saying; and behind them is a barrier until the Day they are resurrected.}

Allah Almighty says: {Until, when death comes to one of them, he says, "My Lord, send me back"} The speech returns to the mention of the polytheists, i.e.: {They said, "When we are dead..."} up to His saying: {this is nothing but legends of the former peoples} [Verses: 82-83]. Then He argued against them and reminded them of His power over everything [in Verses: 84-89], then He said: They persist in that {Until, when death comes to one of them} he becomes certain of his misguidance and sees the angels who take his soul—as Allah Almighty said: {And if you could but see when the angels take the souls of those who disbelieved} [Al-Anfal: 50]—{he says, "My Lord, send me back"} wishing to return so he might do righteousness in what he left behind (2).

The saying might be within the self; Allah Almighty said: {And they say within themselves, "Why does Allah not punish us for what we say?"} (3) [Al-Mujadilah: 8].

As for his saying: "Send me back" [plural form] while addressing(4) his Lord Almighty, and he did not say: "Send me back" [singular form], it was said(5): It came as a glorification of the mention of the one addressed. And it was said: They sought help from Allah Almighty first, so he said...

(1) Sahih Muslim (2033): (135), and Ahmad recorded it (14552) in summary. (2) See Tafsir al-Tabari 17/107. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/121-122. (4) In (m): addressing [mukhātib]. (5) His saying: "It was said" is not in (d) and (m).

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 97 - 100 85

"...मेरे पास उपस्थित हों," अर्थात: मेरे मामलों में मेरे साथ रहें, क्योंकि जब वे मनुष्य के पास उपस्थित होते हैं, तो वे फुसफुसाहट (शैतानी सुझाव) के लिए तैयार होते हैं, और यदि कोई उपस्थिति नहीं है, तो कोई फुसफुसाहट नहीं है।

"सहीह मुस्लिम" में जाबिर से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: "निश्चय ही, शैतान तुम में से किसी के पास उसके हर काम में उपस्थित होता है, यहाँ तक कि उसके भोजन के समय भी। इसलिए यदि तुम में से किसी का निवाला गिर जाए, तो उसे चाहिए कि वह उस पर लगी गंदगी को हटा दे, फिर उसे खा ले और उसे शैतान के लिए न छोड़े। और जब वह समाप्त कर ले, तो अपनी उंगलियों को चाट ले, क्योंकि वह नहीं जानता कि उसके भोजन के किस भाग में बरकत (आशीर्वाद) है।" (1)

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {यहाँ तक कि जब उनमें से किसी की मृत्यु आ जाती है, तो वह कहता है, "मेरे रब, मुझे वापस भेज दे ताकि मैं उस चीज़ में नेक काम करूँ जिसे मैं पीछे छोड़ आया हूँ।" नहीं! यह तो बस एक बात है जो वह कह रहा है; और उनके पीछे एक पर्दा है उस दिन तक जब वे फिर से जीवित किए जाएंगे।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {यहाँ तक कि जब उनमें से किसी की मृत्यु आ जाती है, तो वह कहता है, "मेरे रब, मुझे वापस भेज दे"} बात फिर से बहुदेववादियों के उल्लेख की ओर लौटती है, अर्थात: {उन्होंने कहा, "क्या जब हम मर जाएंगे..."} उनके इस कथन तक: {यह पूर्वजों की कहानियों के सिवा कुछ नहीं है} [आयत: 82-83]। फिर उसने उनके विरुद्ध तर्क दिया और उन्हें हर चीज़ पर अपनी शक्ति की याद दिलाई [आयत: 84-89 में], फिर उसने कहा: वे उसी पर अड़े रहे {यहाँ तक कि जब उनमें से किसी की मृत्यु आ जाती है} उसे अपने पथभ्रष्ट होने का यकीन हो जाता है और वह उन स्वर्गदूतों (फरिश्तों) को देखता है जो उसकी आत्मा निकालते हैं—जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और यदि तुम देख सको जब स्वर्गदूत उन लोगों की आत्माएं निकालते हैं जिन्होंने कुफ्र (अविश्वास) किया} [अल-अनफाल: 50]—{वह कहता है, "मेरे रब, मुझे वापस भेज दे"} वापस लौटने की कामना करते हुए ताकि वह जो पीछे छोड़ आया है उसमें नेक काम कर सके(2)।

यह बात मन ही मन में भी हो सकती है; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और वे अपने मन में कहते हैं, "अल्लाह हमें उस पर सजा क्यों नहीं देता जो हम कहते हैं?"} (3) [अल-मुजादिला: 8]।

जहाँ तक उसके कथन का प्रश्न है: "मुझे वापस भेज दो" [बहुवचन रूप] जबकि वह अपने प्रभु सर्वशक्तिमान को संबोधित(4) कर रहा है, और उसने यह नहीं कहा: "मुझे वापस भेज दे" [एकवचन रूप], तो कहा गया(5): यह संबोधित किए जाने वाले के उल्लेख के महिमामंडन के रूप में आया है। और कहा गया: उन्होंने पहले अल्लाह सर्वशक्तिमान से मदद मांगी, तो उसने कहा...

(1) सहीह मुस्लिम (2033): (135), और अहमद ने इसे संक्षेप में उद्धृत किया (14552)। (2) देखिए तफसीर अल-तबरी 17/107। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/121-122। (4) (m) में: संबोधित करने वाला। (5) उसका कथन: "कहा गया", (d) और (m) में नहीं है।

سورة المومنون: آیات ۹۷ - ۱۰۰ ۸۵

"...میرے پاس حاضر ہوں"، یعنی: میرے معاملات میں میرے ساتھ ہوں، کیونکہ جب وہ انسان کے پاس حاضر ہوتے ہیں تو وہ وسوسہ اندازی (شیطانی ترغیبات) کے لیے تیار ہوتے ہیں، اور اگر حاضری نہ ہو تو وسوسہ اندازی نہیں ہوتی۔

"صحیح مسلم" میں جابر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک شیطان تم میں سے کسی کے پاس اس کے ہر کام کے وقت حاضر ہوتا ہے، یہاں تک کہ اس کے کھانے کے وقت بھی اس کے پاس حاضر ہوتا ہے۔ پس جب تم میں سے کسی کا لقمہ گر جائے تو اسے چاہیے کہ اس پر لگی گندگی کو صاف کر دے، پھر اسے کھا لے اور اسے شیطان کے لیے نہ چھوڑے۔ اور جب وہ کھانے سے فارغ ہو جائے تو اپنی انگلیاں چاٹ لے، کیونکہ وہ نہیں جانتا کہ اس کے کھانے کے کس حصے میں برکت ہے"(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {یہاں تک کہ جب ان میں سے کسی کی موت آ جائے گی تو وہ کہے گا، "اے میرے رب، مجھے واپس بھیج دے تاکہ میں ان کاموں میں نیکی کروں جنہیں میں چھوڑ آیا ہوں۔" ہرگز نہیں! یہ محض ایک بات ہے جو وہ کہہ رہا ہے؛ اور ان کے پیچھے ایک آڑ ہے اس دن تک جب وہ دوبارہ اٹھائے جائیں گے}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {یہاں تک کہ جب ان میں سے کسی کی موت آ جائے گی تو وہ کہے گا، "اے میرے رب، مجھے واپس بھیج دے"} بات مشرکین کے ذکر کی طرف لوٹ آئی، یعنی: {انہوں نے کہا، "کیا جب ہم مر جائیں گے..."} اس کے قول تک کہ {یہ تو صرف اگلوں کے قصے کہانیاں ہیں} [آیت: ۸۲-۸۳]۔ پھر ان کے خلاف دلیل پیش کی اور انہیں ہر چیز پر اپنی قدرت کی یاد دلائی [آیت: ۸۴-۸۹ میں]، پھر فرمایا: وہ اس پر اڑے رہے {یہاں تک کہ جب ان میں سے کسی کی موت

آ جائے} اسے اپنی گمراہی کا یقین ہو جائے اور وہ ان فرشتوں کو دیکھ لے جو اس کی روح قبض کرتے ہیں—جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {کاش تم دیکھتے جب فرشتے ان لوگوں کی جانیں نکالتے ہیں جنہوں نے کفر کیا} [الأنفال: ۵۰]— {وہ کہتا ہے، "اے میرے رب، مجھے واپس بھیج دے"} واپسی کی تمنا کرتے ہوئے تاکہ وہ جو کچھ پیچھے چھوڑ آیا ہے اس میں نیک عمل کر سکے (۲)۔

اور ہو سکتا ہے کہ یہ قول دل میں ہو، اللہ عزوجل نے فرمایا: {اور وہ اپنے دلوں میں کہتے ہیں، "اللہ ہمیں اس پر عذاب کیوں نہیں دیتا جو ہم کہتے ہیں؟"} (۳) [المجادلة: ۸]۔

رہا اس کا قول: "ارْجِعُونِ" [جمع کا صیغہ] جبکہ وہ اپنے رب عزوجل سے مخاطب(۴) ہے، اور اس نے "ارْجِعْنِي" [واحد کا صیغہ] نہیں کہا، تو کہا گیا(۵): یہ مخاطب کی شان و عظمت کے اظہار کے طور پر آیا ہے۔ اور کہا گیا: انہوں نے پہلے اللہ عزوجل سے استغاثہ (فریاد) کیا، پھر کہا...

(۱) صحیح مسلم (۲۰۳۳): (۱۳۵)، اور احمد نے اسے مختصراً روایت کیا (۱۴۵۵۲)۔ (۲) ملاحظہ فرمائیں تفسیر الطبری ۱۷/ ۱۰۷۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۲۱ - ۱۲۲۔ (۴) (م) میں: مخاطب (اسم فاعل)۔ (۵) اس کا قول: "فقيل" (تو کہا گیا)، نسخہ (د) اور (م) میں نہیں ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 99 - 100. Page 86 / 100.

Their saying: "My Lord," then he turned to address the angels and said: "Return me," meaning: return me (1) to the worldly life; this was said by Ibn Jurayj (2). It was also said that the meaning of "Return me" [plural form used for intensity/respect] is by way of repetition, meaning: return me, return me (3). Al-Mazini (4) said the same regarding the Almighty's saying: {Cast into Hell} [Qaf: 24], he said: its meaning is: cast, cast. Al-Dahhak said: It refers to the people of polytheism (5).

I say: The request to return is not exclusive to the disbeliever; the believer might also ask for it, as mentioned at the end of Surah Al-Munafiqun, in what follows (6).

The verse indicates that no one dies until they know by necessity whether they are among the friends of Allah or among the enemies of Allah (7). Were it not for that, they would not have asked to return, so they know that before death descends and is tasted.

{That I might do righteousness} Ibn Abbas said: He means "I bear witness that there is no god but Allah" (8). {In that which I left behind} meaning: in what I neglected and left undone from acts of obedience (9). It was also said: "In what I left behind" of my wealth (10) so that I might give charity. And "perhaps" (La'alla) implies hesitation, whereas this person asking to return has become certain of the punishment, and he is definitely committing himself to righteous deeds (11) without hesitation, so the hesitation refers back...

(1) His saying: "meaning return me", is not in (D) and (M). (2) Reported from Ibn Jurayj by Al-Tabari 108/17, and mentioned without attribution - with the preceding statement - by Al-Baghawi in his Tafsir 317/3, Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 155/4 - 156, and Al-Razi in his Tafsir 120/23. (3) In (M): return me, return me, return me. (4) In (D) and (M): Al-Muzani, and what is established is from (Kh), (Z), and (Zha), which corresponds to what is in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 122/3, and Mushkil I'rab al-Qur'an 505/2, and the speech is from them. (5) Narrated by Al-Tabari 108/17. (6) In the commentary on its tenth verse. (7) Majma' al-Bayan 176/18. (8) Al-Wasit by Al-Wahidi 298/3. (9) Tafsir Al-Baghawi 317/3, Zad al-Masir 49/5 - and attributed it to Muqatil - and Tafsir Al-Razi 120/23. (10) In (M): the wealth, and this saying is looked at in Tafsir Al-Razi 120/23. (11) The word: "righteous" is from (M).

सूरा अल-मुमिनून: आयतें 99 - 100। पृष्ठ 86 / 100।

उनका कहना: "मेरे रब", फिर वह फरिश्तों को संबोधित करने के लिए मुड़ा और कहा: "मुझे वापस भेज दो", यानी: मुझे दुनिया में वापस भेज दो (1); यह इब्न जुराइज (2) ने कहा है। और यह भी कहा गया है कि "इरजिऊन" (बहुवचन रूप) का अर्थ दोहराव के रूप में है, यानी: मुझे वापस भेजो, मुझे वापस भेजो (3)। अल-माज़िनी (4) ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में यही कहा है: {नरक में डाल दो} [क़ाफ़: 24], उन्होंने कहा: इसका अर्थ है: डाल दो, डाल दो। अल-दहाक ने कहा: इससे मुराद शिर्क करने वाले (बहुदेववादी) लोग हैं (5)।

मैंने कहा: वापस लौटने की प्रार्थना केवल काफिरों के लिए ही नहीं है, क्योंकि मोमिन भी इसकी मांग कर सकता है, जैसा कि सूरा अल-मुनाफिकून के अंत में आने वाले भाग में है (6)।

और आयत इस बात का संकेत देती है कि कोई भी तब तक नहीं मरता जब तक कि वह अनिवार्य रूप से यह न जान ले कि वह अल्लाह के दोस्तों में से है या अल्लाह के दुश्मनों में से (7)। यदि ऐसा न होता, तो वह वापस लौटने के लिए न कहता, इसलिए वे मृत्यु के उतरने और चखने से पहले इसे जान लेते हैं।

{ताकि मैं नेक काम करूँ} इब्न अब्बास ने कहा: उनका अर्थ है "मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है" (8)। {उसमें जो मैंने पीछे छोड़ दिया} यानी: उन आज्ञाकारिता के कार्यों में जिन्हें मैंने व्यर्थ कर दिया और छोड़ दिया (9)। और कहा गया है: "जो मैंने पीछे छोड़ दिया" मेरी संपत्ति में से (10) ताकि मैं दान कर सकूँ। और "शायद" (लअल्ला) में हिचकिचाहट शामिल है, जबकि यह व्यक्ति जो वापस लौटने की मांग कर रहा है, उसे दंड का पूरा विश्वास हो गया है, और वह बिना किसी हिचकिचाहट के निश्चित रूप से नेक काम करने का संकल्प कर रहा है (11), तो हिचकिचाहट वापस जाती है...

(1) उनका कहना: यानी मुझे वापस भेजो, (द) और (म) में नहीं है। (2) इसे इब्न जुराइज से अल-तबरी 108/17 ने उद्धृत किया है, और अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर 317/3 में, इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्र अल-वजीज़ 155/4 - 156 में, और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 120/23 में बिना श्रेय के- पिछले कथन के साथ - इसका उल्लेख किया है। (3) (म) में: मुझे वापस भेजो, मुझे वापस भेजो, मुझे वापस भेजो। (4) (द) और (म) में: अल-मुज़नी, और (ख), (ज़), और (ज़ा) से जो प्रमाणित है वह अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 122/3 और मुश्किल इ'राब अल-कुरान 505/2 में जो है उसके अनुरूप है,

और कथन उन दोनों से है। (5) अल-तबरी 108/17 द्वारा निकाला गया। (6) इसकी दसवीं आयत की व्याख्या में। (7) मजमा अल-बयान 176/18। (8) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 298/3। (9) तफ़सीर अल-बघवी 317/3, ज़ाद अल-मसीर 49/5 - और इसे मुक़ातिल की ओर श्रेय दिया गया - और तफ़सीर अल-राज़ी 120/23। (10) (म) में: धन, और यह कथन तफ़सीर अल-राज़ी 120/23 में देखा जा सकता है। (11) शब्द: 'नेक' (म) से है।

سورة المؤمنون: آیات 99 - 100۔ صفحہ 86 / 100۔

ان کا قول: "اے میرے رب"، پھر وہ فرشتوں کی طرف مخاطب ہوا اور کہا: "مجھے واپس لوٹا دو"، یعنی: مجھے دنیا میں واپس لوٹا دو (1)؛ یہ ابن جریج (2) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ "ارجعون" کا معنی تکرار کے طور پر ہے، یعنی: مجھے واپس لوٹا دو، مجھے واپس لوٹا دو (3)۔ اسی طرح المزنی (4) نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا ہے: ﴿جہنم میں ڈال دو﴾ [ق: 24]، انہوں نے کہا: اس کا معنی ہے: ڈال دو، ڈال دو۔ ضحاک نے کہا: اس سے مراد اہل شرک ہیں (5)۔

میں نے کہا: واپسی کا سوال صرف کافر کے ساتھ مخصوص نہیں ہے، کیونکہ مومن بھی اس کا سوال کر سکتا ہے، جیسا کہ سورہ منافقین کے آخر میں آنے والے ذکر میں ہے (6)۔

اور یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ کوئی شخص اس وقت تک نہیں مرتا جب تک کہ وہ اضطراری طور پر یہ نہ جان لے کہ وہ اللہ کے دوستوں میں سے ہے یا اللہ کے دشمنوں میں سے (7)۔ اور اگر ایسا نہ ہوتا تو وہ واپسی کا سوال نہ کرتا، پس وہ موت کے اترنے اور اسے چکھنے سے پہلے ہی اسے جان لیتے ہیں۔

﴿تاکہ میں نیک عمل کروں﴾ ابن عباس نے کہا: ان کی مراد ہے "میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں" (8)۔ ﴿اس میں جسے میں نے پیچھے چھوڑ دیا﴾ یعنی: ان اطاعتوں میں جنہیں میں نے ضائع کر دیا اور کرنا چھوڑ دیا (9)۔ اور کہا گیا: "جسے میں نے پیچھے چھوڑ دیا" اپنے مال میں سے (10) تاکہ میں صدقہ کروں۔ اور "لعلّ" (شاید) میں تردد شامل ہے، اور یہ شخص جو واپسی کا سوال کر رہا ہے وہ عذاب کا یقین کر چکا ہے، اور وہ قطعیت کے ساتھ بغیر کسی تردد کے اپنے آپ کو نیک عمل (11) پر آمادہ کر رہا ہے، پس تردد پلٹتا ہے...

(1) ان کا قول: یعنی مجھے واپس لوٹا دو، (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (2) اسے ابن جریج سے طبری 108/17 نے نقل کیا ہے، اور بغوی نے اپنی تفسیر 317/3 میں، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 155/4 - 156 میں، اور رازی نے اپنی تفسیر 120/23 میں بغیر کسی نسبت کے - گزشتہ قول کے ساتھ - اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) (م) میں: مجھے واپس لوٹا دو، مجھے واپس لوٹا دو، مجھے واپس لوٹا دو۔ (4) (د) اور (م) میں: المزنی، اور (خ)، (ز) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن 122/3 اور مشکل اعراب القرآن 505/2 کے مطابق ہے، اور کلام ان دونوں سے ہے۔ (5) اسے طبری نے 108/17 میں روایت کیا ہے۔ (6) اس کی دسویں آیت کی تفسیر کے وقت۔ (7) مجمع البیان 176/18۔ (8) واحدی کی الوسیط 298/3۔ (9) تفسیر بغوی 317/3، زاد المسیر 49/5 - اور اسے مقاتل کی طرف منسوب کیا - اور تفسیر رازی 120/23۔ (10) (م) میں: مال، اور یہ قول تفسیر رازی 120/23 میں دیکھا جا سکتا ہے۔ (11) لفظ: الصالح (نیک) (م) سے ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 99 - 100 87

...either to return him to the world, or to success, meaning: I will do good if You grant me success, as there is no certainty of the existence of power and success if he were returned to the world. "Nay!" This is a word of rejection(1), meaning: the matter is not as he thinks; that he will be answered to return to the world, but rather it is speech that scatters in the winds(2). And it is said: if he were answered to what he requested, he would not fulfill what he says, as He said: "And if they were sent back, they would certainly revert to that which they were forbidden" (3) [Al-An'am: 28]. And it was said: "Nay! it is but a word that he speaks" refers to God Almighty, meaning(4): there is no change in His news, and He has informed that He will not delay a soul when its term comes, and He informed that this disbeliever will not believe. And it was said: "it is but a word that he speaks" at death, but it does not benefit(5). "And behind them is a barrier" meaning: and from before them and in front of them(6). And it was said: from behind them. "Barzakh" (barrier) means: a barrier between death and resurrection; said by Al-Dahhak, Mujahid, and Ibn Zayd(7). From Mujahid also: that the Barzakh is the barrier between the dead(8) and returning to the world. From Al-Dahhak: it is what is between this world and the hereafter(9). Ibn Abbas: a veil. Al-Suddi: a term. Qatada: the remainder of the world(10). And it was said: granting respite until the Day of Resurrection; related by Ibn Isa. Al-Kalbi: it is the period between the two blasts of the trumpet, and between them are forty years(11). These sayings are close to each other.

(1) Confirmed from (Z), and in others: rejection. (2) Tafsir al-Tabari 17/108, Tafsir Abi al-Layth 2/421, al-Wajiz 3/298, and Zad al-Masir 5/490. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/156. (4) His saying: 'ay' (meaning), not in (D), and in (Z): because. (5) Tafsir al-Razi 23/120. (6) Al-Wasit 3/298, and Zad al-Masir 5/490. (7) Al-Tabari reported the saying of Mujahid and Ibn Zayd 17/110. (8) In (M) and Tafsir Mujahid 2/434: Death, and the confirmed is from the manuscripts, which is consistent with what Al-Tabari reported from him 17/110. (9) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/485, and al-Nukat wa al-'Uyun 4/67. (10) Abd al-Razzaq reported the saying of Qatada in his Tafsir 2/48, and al-Tabari 17/110. (11) Al-Mawardi mentioned the saying of Ibn Isa and al-Kalbi in al-Nukat wa al-'Uyun 4/67.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 99 - 100 87

...या तो उसे दुनिया में वापस लाने के लिए, या सफलता के लिए, यानी: मैं नेक काम करूँगा यदि तू मुझे सफलता दे, क्योंकि यदि उसे दुनिया में वापस भेज दिया जाता, तो शक्ति और सफलता के अस्तित्व पर कोई निश्चितता नहीं होती। "कदापि नहीं!" यह अस्वीकृति का एक शब्द है(1), अर्थात: मामला वैसा नहीं है जैसा वह सोचता है; कि उसे दुनिया में वापस जाने का उत्तर दिया जाएगा, बल्कि यह ऐसी बात है जो हवाओं में उड़ जाती है(2)। और कहा गया है: यदि उसे वह दिया जाता जो उसने मांगा था, तो वह जो कहता है उसे पूरा नहीं करता, जैसा कि उसने कहा: "और यदि वे वापस भेजे जाते, तो वे निश्चित रूप से वही करते जिससे उन्हें मना किया गया था" (3) [अल-अनाम: 28]। और कहा गया: "कदापि नहीं! यह तो बस एक बात है जिसे वह कह रहा है" अल्लाह तआला की ओर इशारा करता है, यानी(4): उसकी खबर में कोई बदलाव नहीं है, और उसने सूचित कर दिया है कि जब किसी का समय आ जाता है तो वह उसमें देरी नहीं करेगा, और उसने सूचित किया कि यह काफ़िर ईमान नहीं लाएगा। और कहा गया: "यह तो बस एक बात है जिसे वह कह रहा है" मृत्यु के समय, लेकिन इसका कोई लाभ नहीं होता(5)। "और उनके पीछे एक आड़ है" यानी: और उनके सामने से और उनके आगे से(6)। और कहा गया: उनके पीछे से। "बर्ज़ख" (आड़) का अर्थ है: मृत्यु और पुनरुत्थान के बीच एक बाधा; यह अल-दहक, मुजाहिद और इब्न ज़ैद(7) द्वारा कहा गया है। मुजाहिद से यह भी है: कि बर्ज़ख मृतक(8) और दुनिया में वापसी के बीच की बाधा है। अल-दहक से: यह दुनिया और आख़िरत के बीच है(9)। इब्न अब्बास: पर्दा। अल-सुद्दी: एक अवधि। क़तादा: दुनिया का शेष भाग(10)। और कहा गया: कयामत के दिन तक की मोहलत; इब्न ईसा द्वारा वर्णित। अल-कल्बी: यह दो सूर फूँके जाने के बीच का समय है, और उनके बीच चालीस साल हैं(11)। और ये बातें एक-दूसरे के करीब हैं।

(1) (ज़) से पुष्टि की गई, और दूसरों में: अस्वीकृति। (2) तफ़सीर अल-तबरी 17/108, तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/421, अल-वजीज़ 3/298, और ज़ाद अल-मसीर 5/490। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/156। (4) उनका कहना: 'यानी', (द) में नहीं है, और (ज़) में: क्योंकि। (5) तफ़सीर अल-राज़ी 23/120। (6) अल-वसीत 3/298, और ज़ाद अल-मसीर 5/490। (7) अल-तबरी ने मुजाहिद और इब्न ज़ैद का कथन 17/110 रिपोर्ट किया। (8) (म) और तफ़सीर मुजाहिद 2/434 में: मृत्यु, और पुष्टि की गई पांडुलिपियों से है, जो अल-तबरी द्वारा उनसे रिपोर्ट किए गए 17/110 के अनुरूप है। (9) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 4/485, और अल-नुकत वा अल-उयून 4/67। (10) अब्द अल-

रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/48 में क़तादा का कथन रिपोर्ट किया, और अल-तब़री 17/110। (11) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वा अल-उयून 4/67 में इब्न ईसा और अल-कल्बी का कथन उल्लेख किया।

سورہ المؤمنون: آیات 99 - 100 87

...یا تو اسے دنیا کی طرف لوٹانے کے لیے، اور یا تو توفیق کے لیے، یعنی: میں نیک عمل کروں گا اگر تو مجھے توفیق دے، کیونکہ اگر اسے دنیا کی طرف لوٹا دیا جائے تو قدرت اور توفیق کے وجود کا کوئی یقینی علم نہیں ہے۔ ﴿كَلَّا﴾ یہ رد کرنے کا ایک لفظ ہے(1)، یعنی: معاملہ ویسا نہیں جیسا وہ گمان کرتا ہے؛ کہ اسے دنیا میں واپسی کا جواب دیا جائے گا، بلکہ یہ ایک ایسی بات ہے جو ہواؤں میں اڑ جاتی ہے(2)۔ اور کہا گیا: اگر اسے وہ دے دیا جاتا جو اس نے مانگا تھا تو وہ جو کہتا ہے اسے پورا نہ کرتا، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ﴾(3) [الأنعام: 28]۔ اور کہا گیا: ﴿كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا﴾ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف لوٹتی ہے، یعنی(4): اس کی خبر میں کوئی تبدیلی نہیں ہے، اور اس نے خبر دی ہے کہ جب کسی کا وقت آ جاتا ہے تو وہ اس میں تاخیر نہیں کرے گا، اور اس نے خبر دی ہے کہ یہ کافر ایمان نہیں لائے گا۔ اور کہا گیا: ﴿إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا﴾ موت کے وقت، لیکن یہ نفع نہیں دیتی(5)۔ ﴿وَمِن وَرَائِهِم بَرْزَخٌ﴾ یعنی: اور ان کے سامنے سے اور ان کے آگے سے(6)۔ اور کہا گیا: ان کے پیچھے سے۔ "برزخ" یعنی: موت اور بعث کے درمیان ایک رکاوٹ؛ یہ ضحاک، مجاہد اور ابن زید(7) نے کہا ہے۔ اور مجاہد سے یہ بھی مروی ہے: کہ برزخ میت(8) اور دنیا کی طرف واپسی کے درمیان رکاوٹ ہے۔ ضحاک سے مروی ہے: یہ دنیا اور آخرت کے درمیان ہے(9)۔ ابن عباس: حجاب (پردہ)۔ سُدّی: مدت۔ قتادہ: دنیا کا بقیہ حصہ(10)۔ اور کہا گیا: قیامت کے دن تک کی مہلت؛ اسے ابن عیسیٰ نے بیان کیا ہے۔ کلبی: یہ دونوں صور پھونکنے کے درمیان کی مدت ہے، اور ان کے درمیان چالیس سال ہیں(11)۔ اور یہ اقوال ایک دوسرے کے قریب ہیں۔

(1) (ظ) سے ثابت ہے، اور اس کے علاوہ میں: رد۔ (2) تفسیر الطبری 108/17، اور تفسیر ابی اللیث 421/2، والوسیط 298/3، وزاد المسیر 490/5۔ (3) المحرر الوجیز 156/4۔ (4) ان کا قول: 'ای' (یعنی)، (د) میں نہیں ہے، اور (ظ) میں: 'لأنہ' (کیونکہ) ہے۔ (5) تفسیر الرازی 120/23۔ (6) الوسیط 298/3، وزاد المسیر 490/5۔ (7) طبری نے مجاہد اور ابن زید کا قول 110/17 روایت کیا ہے۔ (8) (م) اور تفسیر مجاہد 434/2 میں: الموت، اور جو نسخہ جات سے ثابت ہے وہ 'المیت' ہے، جو طبری کی روایت 110/17 کے موافق ہے۔ (9) معانی القرآن للنحاس 485/4، والنکت والعیون 67/4۔ (10) عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 48/2 میں قتادہ کا قول روایت کیا، اور طبری 110/17۔ (11) الماوردی نے النکت والعیون 67/4 میں ابن عیسیٰ اور کلبی کا قول نقل کیا ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 99 - 101 (88)

Every barrier between two things is a "Barzakh". Al-Jawhari said(1): Al-Barzakh is the barrier between two things. And the Barzakh is what is between this world and the Hereafter from the time of death until the Resurrection; so whoever dies has entered into the Barzakh.

A man said in the presence of Al-Sha'bi: "May God have mercy on so-and-so; he has become of the people of the Hereafter." He said: "He has not become of the people of the Hereafter, but he has become of the people of the Barzakh, and he is neither of this world nor of the Hereafter"(2).

And "day" was added to "they are resurrected" because it is an adverb of time, and the intent of the addition is the infinitive noun (masdar)(3).

His Almighty saying: {So when the Trumpet is blown, there will be no kinship among them that Day, nor will they ask of one another (101)}.

His Almighty saying: {So when the Trumpet is blown} what is meant by this blowing is the second blowing(4) {there will be no kinship among them that Day, nor will they ask of one another}. Ibn Abbas said: They will not boast about lineages in the Hereafter as they boast about them in this world, nor will they ask one another therein as they ask in this world: "What tribe are you from?" or "What lineage are you from?", nor will they recognize each other due to the horror of what has overwhelmed them(5).

And on the authority of Ibn Abbas: that this is in the first blowing, when those in the heavens and those on the earth fall unconscious except whom Allah wills; so there will be no lineages between them on that day nor will they ask one another. Then it is blown into it again, and suddenly they are standing up, looking on, and they will turn to one another, questioning(6).

A man asked Ibn Abbas about this verse and His saying: {And they will approach one another, questioning.}

---

(1) In Al-Sahah (barzakh). (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/122, and Hannad in Al-Zuhd (315) narrated the saying of Al-Sha'bi in a similar way. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/122. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/22, Tafsir of Abi Al-Layth 2/421, Al-Wasit 3/298, and Zad al-Masir 5/490. (5) Al-Wasit 3/298. (6) Previously mentioned in

5/20 at length, and this speech is quoted from this verse, verse (68) of Surah Al-Zumar, and verse (27) of Surah Al-Saffat.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 99 - 101 (88)

दो चीजों के बीच की हर बाधा "बरज़ख" है। अल-जौहरी ने कहा(1): बरज़ख दो चीजों के बीच की बाधा है। और बरज़ख वह है जो इस दुनिया और आख़िरत (परलोक) के बीच मृत्यु के समय से पुनरुत्थान (क़यामत) तक है; इसलिए जो मर गया वह बरज़ख में प्रवेश कर गया।

एक व्यक्ति ने अल-शाबी की उपस्थिति में कहा: "ईश्वर फलां पर दया करे; वह आख़िरत के लोगों में से हो गया है।" उन्होंने कहा: "वह आख़िरत के लोगों में से नहीं हुआ है, बल्कि वह बरज़ख के लोगों में से हो गया है, और वह न तो इस दुनिया का है और न ही आख़िरत का"(2)।

और "दिन" को "वे पुनर्जीवित किए जाएंगे" के साथ जोड़ा गया है क्योंकि यह समय का क्रिया विशेषण है, और इस जोड़ का आशय स्रोत (मस्दर) है(3)।

ईश्वर का कथन: {फिर जब सूर (नरसिंघा) फूँका जाएगा, तो उस दिन उनके बीच कोई रिश्ता नहीं रहेगा और न ही वे एक-दूसरे से पूछेंगे (101)}।

ईश्वर का कथन: {फिर जब सूर फूँका जाएगा} इस फूँक से तात्पर्य दूसरी फूँक है(4) {तो उस दिन उनके बीच कोई रिश्ता नहीं रहेगा और न ही वे एक-दूसरे से पूछेंगे}। इब्न अब्बास ने कहा: वे आख़िरत में वंश (नसब) पर गर्व नहीं करेंगे जैसा कि वे इस दुनिया में करते हैं, और न ही वे उसमें एक-दूसरे से पूछेंगे जैसा कि वे इस दुनिया में पूछते हैं: "तुम किस कबीले के हो?" या "तुम किस वंश के हो?", और न ही वे उस भयानक स्थिति के कारण एक-दूसरे को पहचानेंगे जिसने उन्हें अभिभूत कर दिया होगा(5)।

और इब्न अब्बास से रिवायत है: कि यह पहली फूँक के समय है, जब आकाशों और पृथ्वी के लोग बेहोश होकर गिर पड़ेंगे सिवाय उनके जिन्हें अल्लाह चाहे; तो उस दिन उनके बीच कोई रिश्ते नहीं होंगे और न ही वे एक-दूसरे से सवाल करेंगे। फिर इसमें दोबारा फूँका जाएगा और अचानक वे खड़े होकर देखने लगेंगे, और वे एक-दूसरे की ओर मुख करके सवाल करेंगे(6)।

एक व्यक्ति ने इब्न अब्बास से इस आयत और उनके कथन के बारे में पूछा: {और वे एक-दूसरे की ओर मुख करके सवाल करेंगे}।

---

(1) अल-सहाह में (बरज़ख)। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/122, और हन्नाद ने अल-ज़ुहद (315) में अल-शाबी के कथन को इसी तरह से उद्धृत किया है। (3) अल-नहहास द्वारा इराब

अल-कुरान 3/122। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 4/22, तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/421, अल-वसीत 3/298, और ज़ाद अल-मसीर 5/490। (5) अल-वसीत 3/298। (6) पूर्व में 5/20 विस्तार से, और यह बात इस आयत, सूरह अल-ज़ुमर की आयत (68) और सूरह अल-साफ़्फ़ात की आयत (27) से उद्धृत है।

سورة المؤمنون: آیات 99 - 101 (88)

دو چیزوں کے درمیان ہر رکاوٹ "برزخ" ہے۔ جوہری نے کہا(1): البرزخ دو چیزوں کے درمیان رکاوٹ کو کہتے ہیں۔ اور برزخ دنیا اور آخرت کے درمیان موت کے وقت سے لے کر بعثت (دوبارہ زندہ کیے جانے) تک کا وقفہ ہے؛ چنانچہ جو مر گیا وہ برزخ میں داخل ہو گیا۔

ایک شخص نے شعبی کی موجودگی میں کہا: "اللہ فلاں پر رحم کرے؛ وہ اہل آخرت میں سے ہو گیا۔" انہوں نے کہا: "وہ اہل آخرت میں سے نہیں ہوا، بلکہ وہ اہل برزخ میں سے ہو گیا ہے، اور وہ نہ دنیا سے ہے اور نہ آخرت سے"(2)۔

لفظ "یوم" (دن) کی اضافت "یبعثون" (وہ اٹھائے جائیں گے) کی طرف کی گئی ہے کیونکہ یہ ظرفِ زمان ہے، اور اضافت سے مراد مصدر ہے(3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ (١٠١) ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَإِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ ﴾ اس نفخ سے مراد دوسرا نفخ ہے(4) ﴿ فَلَا أَنسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ ﴾ ابن عباس نے کہا: وہ آخرت میں نسبوں پر فخر نہیں کریں گے جیسا کہ دنیا میں فخر کرتے ہیں، اور نہ ہی وہاں ایک دوسرے سے (اس طرح) پوچھیں گے جیسے دنیا میں پوچھتے ہیں کہ: تم کس قبیلے سے ہو، اور کس نسب سے ہو، اور نہ ہی اس ہولناکی کی وجہ سے ایک دوسرے کو پہچانیں گے جس نے انہیں مدہوش کر دیا ہوگا(5)۔

اور ابن عباس سے مروی ہے: کہ یہ پہلے نفخ میں ہوگا، جب آسمانوں اور زمین میں موجود تمام لوگ بیہوش ہو جائیں گے سوائے ان کے جنہیں اللہ چاہے۔ پس اس دن ان کے درمیان نہ کوئی نسب

ہوگا اور نہ وہ ایک دوسرے سے سوال کریں گے۔ پھر دوبارہ صور پھونکا جائے گا تو اچانک وہ کھڑے ہو کر دیکھ رہے ہوں گے، اور ایک دوسرے کی طرف متوجہ ہو کر سوال کریں گے(6)۔

ایک شخص نے ابن عباس سے اس آیت اور اللہ کے اس قول کے بارے میں پوچھا: ﴿ وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ ﴾۔

---

(1) الصّحاح میں (برزخ)۔ (2) إعراب القرآن از نحاس 122/3، اور ہناد نے الزہد (315) میں شعبی کے قول کو اسی طرح روایت کیا ہے۔ (3) إعراب القرآن از نحاس 122/3۔ (4) معانی القرآن از زجاج 22/4، تفسیر ابی اللیث 421/2، الوسیط 298/3، اور زاد المسیر 490/5۔ (5) الوسیط 298/3۔ (6) سابقہ 20/5 تفصیل کے ساتھ، اور یہ کلام اس آیت، سورہ زمر کی آیت (68) اور سورہ صافات کی آیت (27) سے ماخوذ ہے۔

Surah Al-Mu'minun: Verse 101 89

[As-Saffat: 27], he said: They do not ask one another at the first blast (of the Trumpet); because no living being remains on earth, so there are no lineages and no questioning. As for His saying: "And they will approach one another, inquiring of each other," they will ask each other when they enter Paradise (1).

Ibn Mas'ud said: He only meant the second blast in this verse (2).

Abu Umar Zadan said: I visited Ibn Mas'ud and found the people of goodness and the right side had preceded me to him. I shouted at the top of my voice: "O Abdullah ibn Mas'ud, is it because I am a non-Arab that you have brought these people near and kept me away?!" He said: "Come closer." So I approached until there was no one sitting between him and me. Then I heard him say: "The servant, male or female, will be taken by the hand on the Day of Resurrection and placed before the heads of the first and the last. Then a caller will cry out: 'This is so-and-so son of so-and-so. Whoever has a right over him, let him come to claim it.' A woman will be glad if she has a right over her father, her husband, her brother (3), or her son." Then Ibn Mas'ud recited: "Then there will be no kinship between them that day, nor will they ask of one another." The Lord, Glorified and Exalted is He, will say: "Give these people their rights." He will say: "O Lord, the world has ended, so where shall I bring them from?" The Lord will say to the angels: "Take from his good deeds and give to every person according to their claim." If he was a friend of Allah, and a mustard seed's weight of his good deeds remained (4), Allah Almighty would multiply it (5) until He enters him into Paradise with it. Then Ibn Mas'ud recited: "Indeed, Allah does not do injustice, [even] as much as an atom's weight; while if there is a good deed, He multiplies it and gives from Himself a great reward." [An-Nisa: 40]. If he was wretched, the angels would say: "Lord, his good deeds are exhausted and there are still claimants." Then Allah Almighty says: "Take from their (the claimants') [bad] deeds and add them to his sins, and issue for him a warrant to Hell" (6).

(1) Narrated by al-Tabari 17/111, and al-Hakim 2/394-395, who said: This is a Hadith with a sound chain of narration, though they did not include it. (2) Tafsir al-Baghawi 3/117. (3) In (Z) and (T): "and her sister". (4) In (T): "and it remains". (5) In (Kh): "yuda'ifuha", in (T): "da'afaha", and what is confirmed is from (D), (Z), and (M). (6) Narrated by Ibn al-Mubarak in 'Az-Zuhd' (1416), and al-Tabari in fragments 17/112, 113, and Abu Nu'aym in 'Hilyat al-Awliya' 4/201-202. In 'Az-Zuhd', it says "because I am a blind man" instead of "because I am a non-Arab".

सूरह अल-मुमिनून: आयत 101 89

[अस-साफ़ात: 27], उन्होंने कहा: वे पहली फूँक (सूर) पर एक-दूसरे से नहीं पूछेंगे; क्योंकि धरती पर कोई जीवित प्राणी शेष नहीं रहेगा, इसलिए न कोई वंश होगा और न कोई पूछताछ। जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: "और वे एक-दूसरे की ओर मुख करेंगे, एक-दूसरे से पूछताछ करेंगे," तो वे जन्नत में प्रवेश करने पर एक-दूसरे से पूछेंगे (1)।

इब्न मसूद ने कहा: इस आयत में उनका तात्पर्य केवल दूसरी फूँक से था (2)।

अबू उमर ज़ादान ने कहा: मैं इब्न मसूद के पास गया और पाया कि भलाई और दाहिनी ओर वाले लोग मुझसे पहले उनके पास पहुँच चुके थे। मैंने अपनी पूरी आवाज़ में चिल्लाकर कहा: "हे अब्दुल्ला इब्न मसूद, क्या इसलिए कि मैं एक गैर-अरब (अजमी) हूँ, आपने इन लोगों को पास रखा और मुझे दूर कर दिया?!" उन्होंने कहा: "पास आओ।" तो मैं पास गया यहाँ तक कि मेरे और उनके बीच कोई बैठने वाला नहीं था। फिर मैंने उन्हें यह कहते सुना: "क़यामत के दिन बंदे या बंदी का हाथ पकड़कर उसे पूर्वजों और बाद वालों के सामने खड़ा किया जाएगा। फिर एक पुकारने वाला पुकारेगा: 'यह फलाँ का बेटा फलाँ है। जिसका उस पर कोई अधिकार हो, वह अपना अधिकार लेने आए।' एक महिला प्रसन्न होगी यदि उसका अपने पिता, अपने पति, अपने भाई (3), या अपने बेटे पर कोई अधिकार हो।" फिर इब्न मसूद ने पढ़ा: "फिर उस दिन उनके बीच कोई रिश्तेदारी नहीं होगी, और न ही वे एक-दूसरे के बारे में पूछेंगे।" रब, जो महिमामय और उच्च है, कहेगा: "इन लोगों को उनके अधिकार दो।" वह कहेगा: "हे रब, दुनिया खत्म हो गई है, तो मैं उन्हें कहाँ से लाऊँ" रब फ़रिश्तों से कहेगा: "उसके नेक कार्यों (नेकियों) में से लो और हर व्यक्ति को उसकी माँग के अनुसार दो।" यदि वह अल्लाह का वली (मित्र) था, और उसकी नेकियों में से राई के दाने के बराबर भी बचा (4), तो अल्लाह तआला उसे तब तक बढ़ाएगा (5) जब तक कि वह उसे जन्नत में दाखिल न कर दे। फिर इब्न मसूद ने पढ़ा: "निस्संदेह, अल्लाह एक ज़र्रे के बराबर भी ज़ुल्म नहीं करता; और यदि कोई नेकी हो, तो वह उसे दोगुना कर देता है और अपने पास से बड़ा इनाम देता है।" [अन-निसा: 40]। यदि वह अभागा (शकी) था, तो फ़रिश्ते कहेंगे: "रब, उसकी नेकियाँ खत्म हो गई हैं और अभी भी दावा करने वाले बाकी हैं।" तब अल्लाह तआला फ़रमाता है: "उनके(दावेदारों के) बुरे कामों में से लो और उन्हें उसके पापों में जोड़ दो, और उसके लिए जहन्नम का परवाना जारी कर दो" (6)।

(1) अल-तबरी 17/111 द्वारा निकाला गया, और अल-हाकिम 2/394-395 ने कहा: यह सही सनद वाली हदीस है, हालांकि उन्होंने इसे शामिल नहीं किया। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/117। (3) (ज़) और (त) में: "और उसकी बहन"। (4) (त) में: "और बचा"। (5) (ख) में: "युदा'इफ़ुहा", (त) में: "दा'अफ़हा", और जो पुष्ट है वह (द), (ज़) और (म) से है। (6) इब्न अल-मुबारक ने 'अज़-जुहद' (1416) में निकाला, और अल-तबरी ने टुकड़ों में 17/112, 113, और अबू नुऐम ने 'हिल्यत अल-औलिया' 4/201-202 में। 'अज़-जुहद' में "क्योंकि मैं एक अंधा आदमी हूँ" आया है, "क्योंकि मैं एक गैर-अरब हूँ" के बजाय।

سورة المومنون: آیت 101 89

[الصافات: 27]، انہوں نے کہا: وہ پہلی پھونک (صور) پر ایک دوسرے سے سوال نہیں کریں گے؛ کیونکہ زمین پر کوئی جاندار باقی نہیں رہے گا، اس لیے نہ کوئی نسب ہوگا اور نہ ہی کوئی پوچھ گچھ رہا ان کا یہ قول: "اور وہ ایک دوسرے کی طرف متوجہ ہو کر آپس میں سوال کریں گے،" تو وہ جنت میں داخل ہونے کے بعد ایک دوسرے سے سوال کریں گے (1)۔

ابن مسعود نے کہا: اس آیت سے ان کی مراد صرف دوسری پھونک تھی (2)۔

ابو عمر زادان نے کہا: میں ابن مسعود کے پاس گیا تو دیکھا کہ بھلائی اور دائیں طرف والے مجھ سے پہلے ان کے پاس پہنچ چکے تھے۔ میں نے اپنی پوری آواز سے پکارا: "اے عبداللہ بن مسعود، کیا اس لیے کہ میں ایک عجمی آدمی ہوں، آپ نے ان لوگوں کو قریب کیا اور مجھے دور کر دیا؟!" انہوں نے کہا: "قریب آؤ۔" میں قریب ہوا یہاں تک کہ میرے اور ان کے درمیان کوئی بیٹھنے والا نہیں رہا۔ پھر میں نے انہیں یہ کہتے سنا: "قیامت کے دن بندے یا لونڈی کا ہاتھ پکڑ کر اسے اگلوں اور پچھلوں کے سامنے کھڑا کیا جائے گا، پھر ایک پکارنے والا پکارے گا: 'یہ فلاں کا بیٹا فلاں ہے، جس کا اس پر کوئی حق ہو وہ اپنا حق لینے آ جائے۔' ایک عورت خوش ہوگی اگر اس کا اپنے باپ، اپنے شوہر، اپنے بھائی (3) یا اپنے بیٹے پر کوئی حق نکل آئے۔" پھر ابن مسعود نے پڑھا: "پھر اس دن ان کے درمیان نہ کوئی نسب (رشتہ داری) ہوگی اور نہ ہی وہ ایک دوسرے سے سوال کریں گے۔" رب سبحانہ و تعالیٰ فرمائے گا: "ان لوگوں کے حقوق ادا کرو۔" وہ کہے گا: "اے رب، دنیا تو ختم ہو چکی ہے، اب میں انہیں کہاں سے دوں؟" رب فرشتوں سے فرمائے گا: "اس کی نیکیوں میں سے لو اور ہر انسان کو اس کے مطالبے کے مطابق دو۔" اگر وہ اللہ کا ولی تھا اور اس کی نیکیوں میں سے رائی کے دانے کے برابر بھی بچا (4) تو اللہ تعالیٰ اسے بڑھائے گا (5)

یہاں تک کہ اسے جنت میں داخل کر دے۔ پھر ابن مسعود نے پڑھا: "بے شک اللہ ایک ذرہ برابر بھی ظلم نہیں کرتا؛ اور اگر کوئی نیکی ہو تو وہ اسے دوگنا کر دیتا ہے اور اپنی طرف سے بڑا اجر دیتا ہے۔" [النساء: 40]۔ اگر وہ بدبخت تھا تو فرشتے کہیں گے: "اے رب، اس کی نیکیاں ختم ہو گئیں اور ابھی بھی مطالبہ کرنے والے باقی ہیں۔" تب اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: "ان (مطالبہ کرنے والوں) کے گناہوں میں سے لو اور اس کے گناہوں میں ڈال دو، اور اس کے لیے جہنم کا پروانہ جاری کر دو" (6)۔

(1) اسے الطبری 111/17 نے نکالا ہے، اور الحاکم 2/394-395 نے کہا: یہ صحیح سند والی حدیث ہے اگرچہ انہوں نے اسے درج نہیں کیا۔ (2) تفسیر البغوی 117/3۔ (3) (ز) اور (ط) میں: "اور اس کی بہن"۔ (4) (ط) میں: "اور بچا"۔ (5) (خ) میں: "یضاعفها"، (ط) میں: "ضاعفها"، اور جو ثابت ہے وہ (د)، (ز) اور (م) سے ہے۔ (6) اسے ابن المبارک نے الزہد (1416) میں نکالا ہے، اور الطبری نے ٹکڑوں میں 17/112، 113، اور ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء 4/201-202 میں۔ الزہد میں "اس لیے کہ میں ایک اندھا آدمی ہوں" آیا ہے، "اس لیے کہ میں ایک عجمی آدمی ہوں" کی جگہ۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 102 - 105 90

His Almighty Word: "Then those whose scales are heavy [with good deeds] - it is they who are the successful. (102) But those whose scales are light - those are the ones who have lost their souls, [abiding] in Hell eternally. (103)"

Discussion on these two has preceded (1).

His Almighty Word: "The Fire will scorch their faces and they therein will have grin-like expressions. (104) [It will be said], 'Were not My verses recited to you and you used to deny them?' (105)"

His Almighty Word: "The Fire will scorch their faces": It is said "tanfahu" (2), which has the same meaning, and from it is: "And if a breath (nafhatun) of the punishment of your Lord touches them" [Al-Anbiya: 46], except that "talfahu" (scorch) is more forceful in severity (3); it is said: fire and the hot wind "lafahat-hu" with its heat: they burned him, and "lafah-tuhu" with the sword "lafhatan": when you strike him with a light blow (4).

"and they therein will have grin-like expressions (kalihun)": Ibn Abbas said: frowning (5). Linguists said: "Kuluuh" is grinning in a frown (6). And the "kalih" is one whose lips have retracted and his teeth are showing (7). Al-A’sha said: And he has precedence that has no parallel ** At the hour when the corner of the mouth from the canine tooth grins (8). And a man has "kalaha" (grinned/frowned) "kuluhan" and "kulahan", and how ugly is his "kalhah": referring to the mouth and what surrounds it, and a "kalih" era (time), meaning: severe (9).

---

(1) 9/158 onwards. (2) The word: "wa huwa" (and it is), from (Zh). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/123, see also Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/23. (4) The word: "darbah" (a blow), from (M) and al-Sihah (lafah) and the text is from it. (5) Narrated by al-Bukhari after hadith (4744) as a suspended report, and connected by al-Tabari 17/115-116, and Ibn Abi Hatim as in Taghliq al-Ta'liq 4/263. (6) Al-Sihah (kalaha). (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/123, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/23. (8) Diwan al-A'sha p. 291, and in it: "in war if", instead of: "no parallel to it". It is like the author's narration in al-Tabari 17/115. (9) Al-Sihah (kalaha).

सूरह अल-मुमिनून: आयत 102 - 105 90

अल्लाह तआला का फरमान: "तो जिनके पलड़े भारी होंगे [नेक आमाल से], वही कामयाब होने वाले हैं। (102) और जिनके पलड़े हल्के होंगे, यही वो लोग हैं जिन्होंने अपने आप को घाटे में डाला, वे जहन्नम में हमेशा रहेंगे। (103)"

इन दोनों पर चर्चा पहले हो चुकी है (1)।

अल्लाह तआला का फरमान: "आग उनके चेहरों को झुलसा देगी और वे उसमें दांत निकालते हुए (विकृत चेहरे वाले) होंगे। (104) [उनसे कहा जाएगा], 'क्या मेरी आयतें तुम्हें पढ़कर नहीं सुनाई जाती थीं और तुम उन्हें झुठलाते थे?' (105)"

अल्लाह तआला का फरमान: "आग उनके चेहरों को झुलसा देगी": कहा जाता है: "तन्फ़हु" (2), जिसका अर्थ वही है, और इसी से है: "और अगर उन्हें आपके रब के अज़ाब की एक हल्की सी हवा (नफ़हतुन) भी छू जाए" [अल-अंबिया: 46], सिवाय इसके कि "तल्फ़हु" (झुलसाना) तीव्रता में अधिक प्रभावशाली है (3); कहा जाता है: आग और गर्म हवा ने उसे अपनी तपिश से "लफ़हतहु" किया: उसे जला दिया, और मैंने उसे तलवार से "लफ़हतुहु" किया: जब आपने उसे हल्की चोट मारी हो (4)।

"और वे उसमें दांत निकालते हुए (कालिहून) होंगे": इब्न अब्बास ने कहा: उदास/नाक-भौं सिकोड़ने वाले (5)। भाषाविदों ने कहा: "कुलूह" का अर्थ है गुस्से में दांत दिखाना (6)। "कालिह" वह है जिसके होंठ सिकुड़ गए हों और उसके दांत दिखने लगे हों (7)। अल-अशा ने कहा: उसका मकाम अव्वल है जिसका कोई सानी नहीं ** उस घड़ी जब होंठ का कोना नुकीले दांत से ऊपर खिंच जाता है (8)। एक व्यक्ति "कलह" (नाक-भौं सिकोड़ना/दांत दिखाना) करता है "कुलूहन" और "कुलाहन", और उसकी "कलहतुह" कितनी भद्दी है: इससे तात्पर्य मुंह और उसके आस-पास का हिस्सा है, और "दहरुन कालिहुन", यानी: कठिन समय (9)।

---

(1) 9/158 और उसके बाद। (2) शब्द: "वहुवा" (और वह है), (ज़) से। (3) एराब अल-कुरान लिन-नहस 3/123, और देखें मानी अल-कुरान लिज़-ज़ज्जाज 4/23। (4) शब्द: "दरबह" (चोट), (म) और अल-सिहाह (लफ़ह) से और पाठ उसी से है। (5) इसे बुखारी ने हदीस (4744) के बाद तालीक के तौर पर निकाला है, और इसे तबरी 17/115-116 ने जोड़ा है, और इब्न अबी हातिम ने भी जैसा कि तगलीक अल-तालीक 4/263 में है। (6) अल-सिहाह (कलह)। (7) एराब अल-कुरान लिन-नहस

3/123, और मानी अल-कुरान लिज़-ज़ज्जाज 4/23। (8) दीवान अल-अशा पृ. 291, और इसमें है: "जंग में अगर", बजाय: "उसका कोई सानी नहीं"। यह तबरी 17/115 में मुसन्निफ़ (लेखक) की रिवायत जैसा ही है। (9) अल-सिहाह (कलह)।

سورہ المومنون: آیات ۱۰۲ - ۱۰۵ ۹۰

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَمَن ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (۱۰۲) وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فِي جَهَنَّمَ خَالِدُونَ (۱۰۳)﴾

ان دونوں کے بارے میں کلام گزر چکا ہے(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تَلْفَحُ وُجُوهَهُمُ النَّارُ وَهُمْ فِيهَا كَالِحُونَ (۱۰۴) أَلَمْ تَكُنْ آيَاتِي تُتْلَى عَلَيْكُمْ فَكُنتُم بِهَا تُكَذِّبُونَ (۱۰۵)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تَلْفَحُ وُجُوهَهُمُ النَّارُ﴾ اور کہا جاتا ہے: «تنفح»(۲)، اور وہ اسی کے معنی میں ہے، اور اسی سے ہے: ﴿وَلَئِن مَّسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِّنْ عَذَابِ رَبِّكَ﴾ [الأنبياء: ۴۶]، سوائے اس کے کہ «تلفح» شدت میں زیادہ بلیغ ہے(۳)؛ کہا جاتا ہے: آگ اور لو نے اسے اپنی تپش سے «لَفَحَتْه» کیا: یعنی اسے جلا دیا، اور «لَفَحْتُه» تلوار سے: جب آپ نے اسے ہلکی سی ضرب لگائی ہو(۴)۔

﴿وَهُمْ فِيهَا كَالِحُونَ﴾ ابن عباس نے کہا: وہ تیوری چڑھائے ہوئے ہوں گے(۵)۔ اور اہل لغت نے کہا: «الكلوح» تیوری چڑھانے میں دانتوں کا نکل آنا ہے(۶)۔ اور «كالح» وہ ہے جس کے ہونٹ سکڑ گئے ہوں اور دانت نمایاں ہو گئے ہوں(۷)، اعشی نے کہا: اس کے لیے سبقت ہے جس کی کوئی مثال نہیں ** اس گھڑی جب کچلنے والے دانت سے ہونٹ کا کنارہ سکڑ جائے (۸)۔ اور جب آدمی تیوری چڑھائے تو کہتے ہیں «كَلَح الرجل كُلوحاً وكُلاحاً»، اور اس کی «كَلْحَتَه» کتنی قبیح ہے: اس سے مراد منہ اور اس کا گرد و نواح ہے، اور «دهرٌ كالحٌ»، یعنی: سخت زمانہ(۹)۔

---

(۱) ۱۵۸/۹ اور اس کے بعد۔ (۲) لفظ: «وہو»، (ظ) سے۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۱۲۳/۳، اور دیکھیں معانی القرآن للزجاج ۲۳/۴۔ (۴) لفظ: «ضربة»، (م) اور الصحاح (لفح) سے اور کلام اسی

سے ہے۔ (۵) اسے بخاری نے حدیث (۴۷۴۴) کے بعد تعلیقاً نکالا ہے، اور طبری نے اسے ۱۱۵/۱۷ - ۱۱۶ میں موصول کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے بھی جیسا کہ تغلیق التعلیق ۲۶۳/۴ میں ہے۔ (۶) الصحاح (کلح)۔ (۷) إعراب القرآن للنحاس ۱۲۳/۳، اور معانی القرآن للزجاج ۲۳/۴۔ (۸) دیوان الأعشی ص ۲۹۱، اور اس میں ہے: «في الحرب إذا»، بجائے: «لا مثل له»۔ اور یہ طبری ۱۱۵/۱۷ میں مصنف کی روایت کے مثل ہے۔ (۹) الصحاح (کلح)۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 104 - 108 91

And from Ibn Abbas also regarding: {And they therein will have their lips displaced}: He said: It means like one who has grimaced and his lips have contracted, and his pus flows.

And Ibn Mas'ud said: Have you not seen the head singed by fire, when its teeth have become visible and its lips have contracted?(1)

In at-Tirmidhi from Abu Sa'id al-Khudri, from the Prophet ﷺ who said regarding: {And they therein will have their lips displaced}: He said: "The fire will disfigure [them], so his upper lip will contract until it reaches the middle of his head, and his lower lip will hang down until it hits his navel."(2) He said: This is a Hasan Sahih Gharib Hadith.

His, the Most High's, saying: {They will say, "Our Lord, our wretchedness overcame us, and we were a people astray. (106) Our Lord, remove us from it, and if we should return [to evil], we would indeed be wrongdoers." (107) He will say, "Remain despised therein and do not speak to Me." (108)}

His, the Most High's, saying: {They will say, "Our Lord, our wretchedness overcame us"}: The recitation of the people of Medina, Abu 'Amr, and 'Asim is: "shiqwatuna" (with a kasra on the sheen), and the Kufis except 'Asim recited: "shaqawatuna" (with a fatha on the sheen and an alif), and this recitation is narrated from Ibn Mas'ud and al-Hasan. (4) It is also said: "shaqa'an" and "shaqan", with elongation (madd) and shortening (qasr).

And the best that has been said regarding its meaning: Our pleasures and whims overcame us, so He called pleasures and whims "wretchedness" because they lead to it, just as Allah Almighty said: {Indeed, those who devour the property of orphans unjustly are only consuming into their bellies fire} An-Nisa: 10, because that leads them to the Fire. And it was said: [It means] what preceded in Your knowledge and was written for us in the Mother of the Book of wretchedness.(6) And it was said: [It means] a good opinion [of themselves].

(1) Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/48-49, Hannad in az-Zuhd (304), and at-Tabari 17/116. "Al-Mushayyat" is from their saying: "shayyata al-lahm" or hair or wool, meaning when part of it is burnt. An-Nihayah (sh-y-t). (2) Sunan at-Tirmidhi (2587) and (3176) through Abu al-Samh, from Abu al-Haytham; also reported with this chain by Ahmad (11836). Abu al-Samh is Darraj ibn Sam'an, and he is truthful (Saduq), but in his narration from Abu al-Haytham there is weakness, as Ibn Hajar said in at-

Taqrib. (3) Al-Sab'ah p. 448, At-Taysir p. 160, and An-Nashr 2/329; it is also the recitation of Ibn Kathir and Ibn 'Amir. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/123, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/157. (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/123. (6) See Tafsir at-Tabari 17/117.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 104 - 108 91

इब्न अब्बास से इस आयत के बारे में भी वर्णित है: {और वे उसमें मकरूह चेहरे वाले होंगे}: उनका मतलब उस व्यक्ति की तरह है जिसका चेहरा जल गया हो और उसके होंठ सिकुड़ गए हों, और उसका मवाद बह रहा हो।

इब्न मसूद ने कहा: क्या आपने उस सिर को नहीं देखा जो आग से झुलस गया हो, जिसके दांत दिखने लगे हों और होंठ सिकुड़ गए हों?(1)

तिर्मिज़ी में अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत है कि पैगंबर ﷺ ने {और वे उसमें मकरूह चेहरे वाले होंगे} के बारे में फरमाया: "आग (उन्हें) विकृत कर देगी, जिससे उनका ऊपरी होंठ सिकुड़कर सिर के बीच तक पहुँच जाएगा, और निचला होंठ लटककर नाभि तक आ जाएगा।"(2) उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह गरीब हदीस है।

अल्लाह तआला का फरमान: {वे कहेंगे, "हमारे रब, हमारी बदबख़्ती (दुर्भाग्य) हम पर हावी हो गई, और हम गुमराह लोग थे। (106) हमारे रब, हमें इससे निकाल दे, फिर अगर हम दोबारा वैसा ही करें, तो यक़ीनन हम ज़ालिम होंगे।" (107) वह कहेगा, "उसी में धिक्कारे हुए पड़े रहो और मुझसे बात न करो।" (108)}

अल्लाह तआला का फरमान: {वे कहेंगे, "हमारे रब, हमारी बदबख़्ती हम पर हावी हो गई"}: मदीना के लोगों, अबू अम्र और आसिम की क़िरात (पठन) "शिक़्वतुना" है, और आसिम को छोड़कर कूफ़ा वालों ने "शक़ावतुना" पढ़ा है, और यह क़िरात इब्न मसूद और हसन से भी वर्णित है।(4) यह भी कहा जाता है: "शक़ाअन" और "शक़न", मद और क़स्र के साथ।

और इसके अर्थ में सबसे अच्छी बात जो कही गई है वह यह है: हमारी इच्छाएँ और वासनाएँ हम पर हावी हो गईं, इसलिए अल्लाह ने इच्छाओं और वासनाओं को 'बदबख़्ती' कहा; क्योंकि ये उसी की ओर ले जाती हैं, जैसा कि अल्लाह अज़-व-जल ने फरमाया: {जो लोग अनाथों का माल अन्यायपूर्वक खाते हैं, वे अपने पेट में आग भर रहे हैं} निसा: 10, क्योंकि यह उन्हें आग की ओर ले जाता है। और यह भी कहा गया है: जो तेरे इल्म में पहले से था और हमारे लिए उम्मुल किताब में बदबख़्ती लिख दी गई थी।(6) और यह भी कहा गया: [इसका अर्थ] अच्छा गुमान है।

(1) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफसीर 2/48-49 में, हन्नाद ने अल-जुहद (304) में, और तबरी ने 17/116 में उद्धृत किया है। 'अल-मुशय्यत' उनके इस कथन से है: मांस या बाल या ऊन को झुलसाना, जब उसका कुछ हिस्सा जल जाए। अन-निहाया (श-य-त)। (2) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2587) और (3176) अबू अल-समह के माध्यम से, अबू अल-हैथम से; अहमद (11836) ने भी इसी सनद के साथ इसे उद्धृत किया है। अबू अल-समह, दरराज इब्न समआन हैं, जो सच्चे (सदूक) हैं, लेकिन अबू अल-हैथम से उनकी रिवायत में कमजोरी है जैसा कि इब्न हजर ने अल-तक़रीब में कहा है। (3) अल-सबआ पृ. 448, अत-तयसीर पृ. 160, और अन-नश्र 2/329; यह इब्न कसीर और इब्न आमिर की भी क़िरात है। (4) इराब अल-कुरान लिन-नहस 3/123, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/157। (5) इराब अल-कुरान लिन-नहस 3/123। (6) तफसीर अल-तबरी 17/117 देखें।

سورہ المؤمنون: آیات ١٠٤ - ١٠٨ ٩١

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے یہ بھی مروی ہے: {وَهُمْ فِيهَا كَالِحُونَ} (اور وہ اس میں بگڑی ہوئی صورت والے ہوں گے): یعنی اس شخص کی طرح جس کا چہرہ جل گیا ہو اور اس کے ہونٹ سکڑ گئے ہوں، اور اس کا پیپ بہہ رہا ہو۔

اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ نے کہا: کیا تم نے اس سر کو نہیں دیکھا جو آگ سے جھلس گیا ہو، جبکہ اس کے دانت نکل آئے ہوں اور اس کے ہونٹ سکڑ گئے ہوں؟(١)

اور ترمذی میں ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے {وَهُمْ فِيهَا كَالِحُونَ} کے بارے میں فرمایا: "آگ (انہیں) بدشکل کر دے گی، پس اس کا اوپر والا ہونٹ سکڑ کر سر کے درمیان تک پہنچ جائے گا، اور اس کا نچلا ہونٹ لٹک کر ناف تک جا لگے گا۔"(٢) امام ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {قَالُوا رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ * رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ * قَالَ اخْسَئُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ} (وہ کہیں گے: اے ہمارے رب! ہم پر ہماری بدبختی غالب آگئی اور ہم گمراہ لوگ تھے۔ اے ہمارے رب! ہمیں اس سے نکال دے، پھر اگر ہم دوبارہ ایسا ہی کریں تو یقیناً ہم ظالم ہوں گے۔ وہ فرمائے گا: اسی میں ذلیل ہو کر پڑے رہو اور مجھ سے بات نہ کرو۔)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {قَالُوا رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا}: اہل مدینہ، ابو عمرو اور عاصم کی قرات "شِقْوَتُنا" (شین کے زیر کے ساتھ) ہے، اور عاصم کے علاوہ اہل کوفہ نے اسے "شَقَاوتنا" پڑھا

ہے، اور یہ قرات ابن مسعود اور حسن بصری سے مروی ہے۔(٤) اور یہ بھی کہا جاتا ہے: "شقاءً" اور "شقاً"، مد اور قصر کے ساتھ

اور اس کے معنی میں سب سے بہترین بات جو کہی گئی وہ یہ ہے: ہم پر ہماری لذتیں اور خواہشات غالب آگئیں، پس اللہ نے لذتوں اور خواہشات کو 'بدبختی' کا نام دیا؛ کیونکہ یہ دونوں اسی (بدبختی) کی طرف لے جاتی ہیں، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا} النساء: ١٠، کیونکہ یہ عمل انہیں آگ کی طرف لے جاتا ہے۔ اور ایک قول یہ ہے کہ: [اس سے مراد وہ ہے] جو تیرے علم میں پہلے سے تھا اور ام الکتاب میں ہم پر بدبختی لکھ دی گئی تھی۔(٦) اور ایک قول 'حسن ظن' کا بھی ہے۔

(١) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ٢/ ٤٨ - ٤٩ میں، ہناد نے الزہد (٣٠٤) میں، اور طبری نے ١٧/ ١١٦ میں روایت کیا ہے۔ اور 'المشیط' ان کے اس قول سے ہے: 'شیط اللحم' (گوشت کو جھلسانا) یا بال یا اون کو، جب اس کا کچھ حصہ جلا دیا جائے۔ النہایہ (ش ی ط)۔ (٢) سنن ترمذی (٢٥٨٧) اور (٣١٧٦) ابو السمح کے واسطے سے، ابو الہیثم سے؛ اور اسے اسی سند کے ساتھ احمد (١١٨٣٦) نے بھی روایت کیا ہے۔ اور ابو السمح دراج بن سمعان ہیں، وہ سچے (صدوق) ہیں، لیکن ان کی ابو الہیثم سے روایت میں ضعف ہے جیسا کہ ابن حجر نے التقریب میں کہا ہے۔ (٣) السبعہ ص ٤٤٨، والتیسیر ص ١٦٠، والنشر ٢/٣٢٩؛ اور یہ ابن کثیر اور ابن عامر کی بھی قرات ہے۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٣/١٢٣، والمحرر الوجیز ٤/١٥٧۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٣/١٢٣۔ (٦) دیکھیے تفسیر طبری ١٧/١١٧۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 106 - 108 92

...by themselves and thinking ill of creation (1). {And we were a people astray} meaning: we were in our actions straying from guidance. This is not an excuse from them; it is rather an admission, and this is indicated by their saying: {Our Lord, bring us out of this; if we return [to evil], then indeed we are wrongdoers} (2). They requested a return to the worldly life just as they requested it at the time of death. {If we return} to disbelief (3) {then indeed we are wrongdoers} to ourselves by returning to it. They will be answered after a thousand years: {Be despised therein and do not speak to Me} meaning: be remote in Hell, just as it is said to a dog: "khasa'" (get away), meaning: go away (4). I repelled (khas'atu) the dog (khas'an): I drove it away. And the dog itself retreated (khas'a) (5); it is both transitive and intransitive, and the dog was also driven away (6). Ibn al-Mubarak mentioned (7) saying: Sa'id bin Abi Arubah narrated to us, from Qatadah mentioning it from Abu Ayyub, from Abdullah bin 'Amr bin al-'As who said: The people of Hell call upon Malik, and he does not answer them for forty years, then he replies to them: "Indeed, you will remain." He said: By Allah, their call was insignificant to Malik and the Lord of Malik. He said: Then they call upon their Lord, saying: {Our Lord, our wretchedness overcame us, and we were a people astray. Our Lord, bring us out of this; if we return [to evil], then indeed we are wrongdoers}. He said: Then He remains silent towards them for a duration equal to the life of the world.

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 4/68. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/123. (3) Zad al-Masir 5/492. (4) See Tafsir al-Baghawi 3/318. (5) The word: "khusu'an" is not in (Z) and (D), nor in as-Sihah (khas'a) and the text is from it. (6) Tafsir al-Tabari 17/122. (7) In az-Zuhd (319) (additions), and part of it was missing in the printed version due to a gap in the manuscript as pointed out by its editor. It was also narrated by Ibn Abi Hatim 8/2509 (14047), and al-Bayhaqi in al-Asma' wa as-Sifat (480), and he said: This is mawquf (stopped at a companion), and its apparent meaning is that Allah the Almighty answers them saying: Be despised therein and do not speak to Me. The apparent text of the Book also indicates that Allah the Almighty answers them with that, although it could mean otherwise.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 106 - 108 92

...स्वयं के द्वारा और सृष्टि के बारे में बुरा सोचने से (1)। {और हम पथभ्रष्ट लोग थे} अर्थात्: हम अपने कार्यों में मार्गदर्शन से भटक गए थे। यह उनकी ओर से कोई बहाना नहीं है; बल्कि यह एक स्वीकारोक्ति है, और यह उनके इस कथन से सिद्ध होता है: {हमारे रब, हमें इससे निकाल दे; फिर यदि हम (बुराई की ओर) लौटें, तो वास्तव में हम अत्याचारी होंगे} (2)। उन्होंने सांसारिक जीवन में वापस जाने का अनुरोध किया जैसा कि उन्होंने मृत्यु के समय किया था। {यदि हम लौटें} कुफ़्र (अविश्वास) की ओर (3) {तो वास्तव में हम अत्याचारी होंगे} अपने आप पर वापस लौटकर। उन्हें एक हजार साल बाद जवाब दिया जाएगा: {उसी में अपमानित होकर पड़े रहो और मुझसे बात न करो} अर्थात्: नर्क में दूर रहो, जैसे कुत्ते से कहा जाता है: "ख़सअ" (दूर हो जा), अर्थात्: दूर हो जाओ (4)। मैंने कुत्ते को भगा दिया (ख़स'अतु अल-कलबा ख़स'अन): मैंने उसे भगा दिया। और कुत्ता स्वयं पीछे हट गया (ख़स'अ) (5); यह सकर्मक और अकर्मक दोनों है, और कुत्ते को भगाया भी गया (6)। इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया (7) कहा: सईद बिन अबी अरुबा ने हमसे बयान किया, कतादा से, उन्होंने अबू अय्यूब से, उन्होंने अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस से, जिन्होंने कहा: जहन्नम वाले मालिक (नर्क के रक्षक फरिश्ते) को पुकारेंगे, और वह उन्हें चालीस साल तक जवाब नहीं देगा, फिर वह उन्हें जवाब देगा: "वास्तव में, तुम यहीं रहने वाले हो।" उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, उनकी पुकार मालिक और मालिक के रब के लिए तुच्छ थी। उन्होंने कहा: फिर वे अपने रब को पुकारेंगे, कहते हुए: {ऐ हमारे रब, हमारी बदकिस्मती हम पर छा गई थी, और हम पथभ्रष्ट लोग थे। ऐ हमारे रब, हमें इससे निकाल दे; फिर यदि हम (बुराई की ओर) लौटें, तो वास्तव में हम अत्याचारी होंगे}। उन्होंने कहा: फिर वह दुनिया की आयु के बराबर समय तक उनसे चुप रहेगा।

(1) अन-नुकात वल-उयून 4/68। (2) इराब अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा 3/123। (3) ज़ाद अल-मासिर 5/492। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/318 देखें। (5) शब्द: "ख़ुसूअन", (ज़ेड) और (डी) में नहीं है, और न ही अस-सिहाह (ख़स'अ) में है और लेख उसी से है। (6) तफ़सीर अल-तबरी 17/122। (7) अज़-ज़ुहद (319) (परिशिष्ट) में, और इसका कुछ हिस्सा छपे हुए संस्करण में पांडुलिपि में कमी के कारण छूट गया था जैसा कि इसके संपादक ने संकेत दिया है। इसे इब्न अबी हातिम 8/2509 (14047) और अल-बैहकी ने अल-असमा व अस-सिफ़ात (480) में भी उद्धृत किया है, और उन्होंने कहा: यह मौक़ूफ़ है, और इसका स्पष्ट अर्थ यह है कि अल्लाह तआला उन्हें यह कहकर उत्तर देता है: उसी में अपमानित होकर पड़े रहो और मुझसे बात न करो। किताब का ज़ाहिरी हिस्सा भी यही

दर्शाता है कि अल्लाह तआला उन्हें इसी तरह जवाब देता है, हालाँकि इसके अन्य अर्थ भी हो सकते हैं।

سورہ المومنون: آیات ۱۰۶ - ۱۰۸ ۹۲

...نفس کے ذریعے اور مخلوق کے بارے میں برا گمان رکھنے سے (۱)۔ ﴿وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ﴾ یعنی: ہم اپنے افعال میں ہدایت سے بھٹکے ہوئے تھے۔ اور یہ ان کی طرف سے کوئی عذر نہیں ہے، بلکہ یہ ایک اقرار ہے، اور اس پر ان کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ﴾ (۲)۔ انہوں نے دنیا میں واپسی کی درخواست کی جیسے انہوں نے موت کے وقت کی تھی۔ ﴿فَإِنْ عُدْنَا﴾ کفر کی طرف (۳) ﴿فَإِنَّا ظَالِمُونَ﴾ دوبارہ اسی کی طرف لوٹ کر اپنے آپ پر ظلم کرنے والے ہوں گے۔ تو انہیں ایک ہزار سال بعد جواب دیا جائے گا: ﴿اخْسَئُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ﴾ یعنی: جہنم میں دور ہو جاؤ، جیسا کہ کتے سے کہا جاتا ہے: "اخسأ" یعنی: دور ہو جا (۴)۔ خَسأتُ الكلبَ خَسْأً: میں نے کتے کو بھگا دیا۔ اور کتا خود ہی ہٹ گیا خُسُوءاً (۵)، یہ لازم اور متعدی دونوں ہے، اور کتا دھتکارا بھی گیا (۶)۔ اور ابن المبارک نے ذکر کیا (۷) انہوں نے کہا: ہمیں سعید بن ابی عروبہ نے قتادہ سے بیان کیا، انہوں نے اسے ابو ایوب سے، انہوں نے عبداللہ بن عمرو بن العاص سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: اہلِ جہنم مالک (داروغہء جہنم) کو پکاریں گے، تو وہ چالیس سال تک انہیں جواب نہیں دے گا، پھر وہ انہیں جواب دے گا: "تمہیں (یہیں) رہنا ہے۔" انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، ان کی پکار مالک اور مالک کے رب پر گراں نہیں گزری (یعنی معمولی بات تھی)۔ انہوں نے کہا: پھر وہ اپنے رب کو پکاریں گے اور کہیں گے: ﴿رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ. رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ﴾، انہوں نے کہا: پھر اللہ تعالیٰ ان سے دنیا کی عمر کی مقدار کے برابر خاموش رہے گا۔

(۱) النکت والعیون ۴/ ۶۸۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۲۳۔ (۳) زاد المسیر ۵/ ۴۹۲۔ (۴) دیکھئے تفسیر البغوی ۳/ ۳۱۸۔ (۵) لفظ: «خُسُوءاً»، نسخہ (ز) اور (د) میں نہیں ہے، اور نہ ہی

الصحاح (خسأ) میں ہے اور عبارت اسی سے لی گئی ہے۔ (۶) تفسیر الطبری ۱۷/ ۱۲۲۔ (۷) الزہد (۳۱۹) (زوائد) میں، اور مطبوعہ نسخے میں اس کا کچھ حصہ گِر گیا ہے کیونکہ مخطوطہ (قلمی نسخے) میں نقص تھا جیسا کہ اس کے محقق نے اشارہ کیا ہے۔ اور اسے ابن ابی حاتم ۸/ ۲۵۰۹ (۱۴۰۴۷)، اور بیہقی نے الاسماء والصفات (۴۸۰) میں بھی روایت کیا ہے، اور انہوں نے کہا: یہ موقوف ہے، اور اس کا بظاہر مفہوم یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ انہیں اپنے اس قول سے جواب دیتا ہے: اس میں دھتکارے ہوئے پڑے رہو اور مجھ سے بات نہ کرو، اور کتاب کا ظاہر بھی اسی پر دلالت کرتا ہے کہ اللہ تعالیٰ انہیں اسی کے ساتھ جواب دیتا ہے اگرچہ اس کا کوئی اور مطلب بھی ہو سکتا ہے۔

twice, he said: Then He replies to them: "Remain despised therein and do not speak to Me." He said: By Allah, the people did not utter a single word after that, and it was nothing but braying and sighing in the fire of Hell. Their voices were likened to the voice (1) of donkeys, the beginning of which is a bray and the end of which is a sigh. At-Tirmidhi narrated it as Marfu' (attributed to the Prophet) with its meaning from the Hadith of Abu Ad-Darda' (2).

Qatadah said: The voice of the disbelievers in the Fire is like the voice of a donkey, its beginning is a bray and its end is a sigh (3).

Ibn Abbas said: They will bark like the barking of dogs (4).

Muhammad bin Ka'b Al-Qurazi said: It reached me - or was mentioned to me - that the people of the Fire sought help from the keepers. The news is long; Ibn al-Mubarak mentioned it (5), and we have mentioned it in its entirety in "At-Tadhkirah" (6). At its end: Then He remained silent for as long as Allah willed, then He called them: {Was it not that My verses were recited to you, and you used to deny them?} He said: When they heard His voice, they said: Now our Lord will have mercy on us. So they said at that: {Our Lord, our wretchedness overcame us}, meaning: the Book that was written for us, {and we were a people astray. Our Lord, bring us out of it; then if we return [to evil], we will indeed be wrongdoers.} He said at that: {Remain despised therein and do not speak to Me.} At that point, prayer and hope were cut off, and they turned to each other, some of them barking in the faces of others, and it was closed upon them.

---

(1) In (Th): with voices. (2) Number (2586) and he said: We only know this Hadith from Al-A'mash, from Shimr bin Atiyyah, from Shahr bin Hawshab, from Umm Ad-Darda', from Abu Ad-Darda' as his statement, and it is not Marfu'. And Ibn Abi Shaybah narrated it - as Mawquf - 13/155-156, and At-Tabari 17/123-124, and Al-Bayhaqi in Al-Ba'th wa An-Nushur (600). (3) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/49, and At-Tabari 17/124-125. (4) Abu al-Layth mentioned it in his Tafsir 2/422 in a similar way. (5) Al-Zuhd with additions by Nu'aym bin Hammad pp. 91-92, and some of it also fell out. The researcher there pointed to a gap in the manuscript. It preceded 12/162-163, and he also attributed it there to Al-Bayhaqi. (6) pp. 417 - 419.

सूरह अल-मुमिनून, आयत 106 - 108 93

दो बार, उन्होंने कहा: फिर वह उन्हें उत्तर देता है: "इसी (नरक) में अपमानित होकर पड़े रहो और मुझसे बात न करो।" उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, इसके बाद लोगों ने एक शब्द भी नहीं बोला, और यह नरक की आग में गदहे की आवाज़ और सिसकियों के अलावा और कुछ नहीं था। उनकी आवाज़ों की तुलना गदहे की आवाज़ (1) से की गई थी, जिसकी शुरुआत एक ज़फ़ीर (एक प्रकार की भारी आवाज़) और अंत एक शहीक (सिसकी) है। अल-तिर्मिज़ी ने इसे अबू अद-दर्दा (2) की हदीस से इसके अर्थ के साथ मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित) के रूप में उद्धृत किया है।

क़तादा ने कहा: आग में काफिरों की आवाज़ गदहे की आवाज़ की तरह होती है, जिसकी शुरुआत ज़फ़ीर और अंत शहीक होती है (3)।

इब्न अब्बास ने कहा: वे कुत्तों के भौंकने की तरह भौंकेंगे (4)।

मुहम्मद बिन काब अल-कुराज़ी ने कहा: मुझे पता चला - या मुझे बताया गया - कि आग के लोगों ने रखवालों से मदद मांगी। खबर लंबी है; इब्न अल-मुबारक ने इसका उल्लेख किया है (5), और हमने इसे "अत-तदकीरा" (6) में पूरी तरह से उल्लेख किया है। इसके अंत में: फिर वह उनके लिए तब तक रुका रहा जब तक अल्लाह ने चाहा, फिर उसने उन्हें पुकारा: {क्या मेरी आयतें तुम्हारे सामने नहीं पढ़ी जाती थीं, और तुम उन्हें झुठलाते थे?} उसने कहा: जब उन्होंने उसकी आवाज़ सुनी, तो उन्होंने कहा: अब हमारा रब हम पर रहम करेगा। तो उन्होंने उस समय कहा: {ऐ हमारे रब, हमारी बदकिस्मती हम पर हावी हो गई}, यानी: वह किताब जो हमारे लिए लिखी गई थी, {और हम गुमराह लोग थे। ऐ हमारे रब, हमें इससे निकाल दे; फिर अगर हम (बुराई की ओर) लौटे, तो हम वास्तव में अत्याचारी होंगे।} उसने उस समय कहा: {इसी में अपमानित होकर पड़े रहो और मुझसे बात न करो।} उस समय, प्रार्थना और आशा टूट गई, और वे एक-दूसरे की ओर मुड़ गए, उनमें से कुछ दूसरों के चेहरे पर भौंक रहे थे, और वह उन पर बंद कर दी गई।

---

(1) (ज़) में: आवाज़ों के साथ। (2) संख्या (2586) के तहत और उन्होंने कहा: हम इस हदीस को केवल अल-अ'मश से, शिमर बिन अतिय्या से, शहर बिन हवशब से, उम्म अद-दर्दा से, अबू अद-दर्दा के कथन के रूप में जानते हैं, और यह मरफ़ू नहीं है। और इब्न अबी शैबा ने इसे - मौक़ूफ़ के रूप में - 13/155-156 में, और अल-तबारी ने 17/123-124 में, और अल-बैहकी ने अल-बा'थ व अन-नुशूर (600) में उद्धृत किया है। (3) अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/49 में और अल-तबारी ने

17/124-125 में उद्धृत किया है। (4) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 2/422 में इसी तरह का उल्लेख किया है। (5) अल-ज़ुहद नुमैम बिन हम्माद के परिवर्धन के साथ पृष्ठ 91-92 और इसका कुछ हिस्सा गिर भी गया। वहां शोधकर्ता ने पांडुलिपि में एक कमी की ओर इशारा किया। यह 12/162-163 से पहले आया है, और उन्होंने इसे वहां बैहकी के लिए भी जिम्मेदार ठहराया है। (6) पृष्ठ 417 - 419।

سورة المؤمنون، آيات ١٠٦ - ١٠٨ ٩٣

دو بار، انہوں نے کہا: پھر وہ انہیں جواب دیتا ہے: "اسی (دوزخ) میں ذلیل ہو کر پڑے رہو اور مجھ سے بات نہ کرو۔" انہوں نے کہا: پس اللہ کی قسم، اس کے بعد لوگوں نے ایک لفظ بھی نہیں بولا، اور وہ جہنم کی آگ میں زفیر اور شہق (گدھے کی آوازوں) کے سوا کچھ نہ تھا۔ ان کی آوازوں کو گدھے کی آواز (١) سے تشبیہ دی گئی، جس کا اول زفیر (آواز نکالنا) اور آخر شہق (آواز کھینچنا) ہے۔ اسے ترمذی نے ابو الدرداء (٢) کی حدیث سے اس کے معنی کے ساتھ مرفوعاً روایت کیا ہے۔

اور قتادہ نے کہا: آگ میں کفار کی آواز گدھے کی آواز کی طرح ہے، اس کا اول زفیر اور آخر شہق ہے (٣)۔

اور ابن عباس نے کہا: وہ کتوں کی طرح بھونکیں گے (٤)۔

اور محمد بن کعب القرظی نے کہا: مجھے یہ خبر ملی - یا مجھ سے ذکر کیا گیا - کہ اہل نار نے دروغوں سے فریاد کی۔ یہ طویل قصہ ہے؛ اسے ابن المبارک (٥) نے ذکر کیا ہے، اور ہم نے اسے "التذکرہ" (٦) میں مکمل ذکر کیا ہے، اور اس کے آخر میں ہے: پھر وہ ان سے اتنی دیر رکا رہا جتنا اللہ نے چاہا، پھر انہیں پکارا: { کیا میری آیات تمہیں پڑھ کر نہیں سنائی جاتی تھیں تو تم انہیں جھٹلاتے تھے؟ } انہوں نے کہا: پس جب انہوں نے اس کی آواز سنی، تو کہنے لگے: اب ہمارا رب ہم پر رحم کرے گا، تو انہوں نے اس وقت کہا: { اے ہمارے رب، ہم پر ہماری بدبختی غالب آگئی }، یعنی: وہ کتاب جو ہمارے حق میں لکھ دی گئی تھی، { اور ہم گمراہ لوگ تھے۔ اے ہمارے رب، ہمیں اس سے نکال دے، پھر اگر ہم نے دوبارہ ایسا کیا تو یقیناً ہم ظالم ہوں گے۔ } تو اس وقت اللہ نے فرمایا: { اسی میں ذلیل ہو کر پڑے رہو اور مجھ سے بات نہ کرو۔ } پس اس وقت دعا اور

امید ختم ہو گئی، اور وہ ایک دوسرے کی طرف متوجہ ہوئے، ایک دوسرے کے منہ پر بھونکنے لگے، اور دوزخ ان پر بند کر دی گئی۔

---

(١) (ظ) میں: آوازوں کے ساتھ (٢) نمبر (٢٥٨٦) کے تحت اور کہا: ہم اس حدیث کو صرف الاعمش سے، وہ شمر بن عطیہ سے، وہ شہر بن حوشب سے، وہ ام الدرداء سے، وہ ابو الدرداء کے قول سے جانتے ہیں، اور یہ مرفوع نہیں ہے۔ اور اسے ابن ابی شیبہ ١٣/ ١٥٥ - ١٥٦، الطبری ١٧/ ١٢٣ - ١٢٤، اور بیہقی نے البعث والنشور (٦٠٠) میں موقوفاً روایت کیا ہے۔ (٣) اسے عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ٢/ ٤٩ میں، اور الطبری نے ١٧/ ١٢٤ - ١٢٥ میں روایت کیا ہے۔ (٤) اسے ابو اللیث نے اپنی تفسیر ٢/ ٤٢٢ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (٥) الزہد بزوائد نعیم بن حماد ص ٩١ - ٩٢ اور اس کا کچھ حصہ گر بھی گیا ہے اور وہاں محقق نے مخطوطہ میں ایک سقط کی طرف اشارہ کیا ہے، اور یہ پہلے ١٢/ ١٦٢ - ١٦٣ پر گزر چکا ہے، اور وہاں اسے بیہقی کی طرف بھی منسوب کیا گیا ہے۔ (٦) ص ٤١٧ - ٤١٩۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 109 - 111 94

Allah Almighty says: {Indeed, there was a party of My servants who said, 'Our Lord, we have believed, so forgive us and have mercy upon us, and You are the best of the merciful.' (109) But you took them in mockery to the point that they made you forget My remembrance, and you used to laugh at them. (110) Indeed, I have rewarded them this Day for their patience that they are the attainers [of success]. (111)}

His Almighty's saying: {Indeed, there was a party of My servants who said, 'Our Lord, we have believed, so forgive us...'} the verse.

Mujahid said: They were Bilal, Khabbab, Suhayb, and so-and-so from the weak Muslims. Abu Jahl and his companions used to mock them (1).

{But you took them in mockery [sukhriyyan]} with a dammah [on the seen] is the reading of Nafi', Hamzah, and al-Kisa'i here and in Surah Sad [verse 63], while the rest read it with a kasrah [sikhriyyan] (2).

An-Nahhas said: Abu Amr differentiated between them, making the one with kasrah refer to mockery (tahayyu'), and the one with dammah refer to forced labor (sukhrah). Neither al-Khalil, Sibawayh, al-Kisa'i, nor al-Farra' recognize this distinction. Al-Kisa'i said: They are two linguistic variants with the same meaning, just as one says: 'usiyy and 'isiyy (3), and lujiyy and lijiyy (4).

At-Tha'labi narrated from al-Kisa'i and al-Farra' (5) the distinction mentioned by Abu Amr: that the kasrah refers to mockery and derision by word, and the dammah refers to subjugation and enslavement by action (6).

Al-Mubarrad said: Distinction between meanings is only taken from the Arabs, but as for interpretation, it does not hold. The kasrah in "sikhriyyan" applies to both meanings because the dammah is considered heavy in such cases (7).

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/123-124. (2) Al-Sab'ah p. 448, and al-Taysir p. 160. (3) I'rab al-Qur'an 3/123. (4) In (d) and (z): "wayaji" and "taji", and in (kh) and (za): "bukhti" and "bukhti", and the fixed one is from (m). (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/243. (6) The saying of al-Kisa'i and al-Farra' in Tafsir al-Baghawi 3/319, al-Kashshaf 3/44, and Tafsir al-Razi 23/125. (7) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/124.

सूरह अल-मुमिनून: आयत 109 - 111 94

अल्लाह तआला का फरमान है: {मेरे बन्दों में से एक गिरोह वह था जो कहता था: ऐ हमारे रब! हम ईमान लाए, अतः हमें क्षमा कर दे और हम पर दया कर, और तू सबसे उत्तम दयावान् है। (109) फिर तुमने उनका मज़ाक उड़ाया, यहाँ तक कि उनके कारण तुम मेरी याद भूल गए और तुम उन पर हँसते थे। (110) आज मैंने उन्हें उनके धैर्य का यह बदला दिया है कि वे ही सफल होने वाले हैं। (111)}

अल्लाह तआला का फरमान: {मेरे बन्दों में से एक गिरोह वह था जो कहता था: ऐ हमारे रब! हम ईमान लाए, अतः हमें क्षमा कर दे...} आयत के अंत तक।

मुजाहिद ने कहा: वे बिलाल, खब्बाब, सुहैब और फलां-फलां थे जो कमज़ोर मुसलमान थे। अबू जहल और उसके साथी उनका मज़ाक उड़ाते थे (1)।

{फिर तुमने उनका मज़ाक उड़ाया [सुख्रियन]} 'सीन' पर ज़म्म (पेश) के साथ नाफ़े हमज़ा और किसाई की क़िरात है यहाँ और सूरह साद [आयत: 63] में, और बाक़ी लोगों ने कस्र (ज़ेर) के साथ पढ़ा है (2)।

अन-नह्सा ने कहा: अबू अम्र ने उनके बीच अंतर किया, कस्र वाली सूरत को मज़ाक (तहाय्यु') के संदर्भ में माना और ज़म्म वाली को बेगार या सेवा (सुख्रह) के संदर्भ में। इस अंतर को न तो अल-ख़लील जानते हैं, न सिबवैह, न किसाई और न ही फ़र्रा। किसाई ने कहा: ये दोनों एक ही अर्थ वाली दो भाषाएँ(लहजे) हैं, जैसे कहा जाता है: 'उसिय्य' और 'इसिय्य' (3), और 'लुजिय्य' और 'लिजिय्य' (4)।

अत-थलाबी ने किसाई और फ़र्रा (5) से वह अंतर वर्णित किया जो अबू अम्र ने उल्लेख किया था, कि कस्र का अर्थ बोलकर मज़ाक और उपहास करना है, और ज़म्म का अर्थ कर्म द्वारा अधीन करना और गुलाम बनाना है (6)।

अल-मुबर्रद ने कहा: अर्थों के बीच अंतर केवल अरबों से लिया जाता है, और जहाँ तक तावील (व्याख्या) की बात है, वह नहीं होती। "सिख्रिय्य" में कस्र दोनों अर्थों के लिए है; क्योंकि इस तरह के शब्दों में ज़म्म को भारी माना जाता है (7)।

(1) इ'राब अल-क़ुरआन ली अन-नह्सा 3/123-124। (2) अस-सब्अह पृ. 448, और अत-तयसीर पृ. 160। (3) इ'राब अल-क़ुरआन 3/123। (4) (द) और (ज़) में: "वयजी" और "तजी", और (ख़) और (ज़) में: "बुख़्ती" और "बुख़्ती", और स्थिर (म) से है। (5) मआनी अल-क़ुरआन 2/243 में। (6) बगवी की तफ़्सीर 3/319 में किसाई और फ़र्रा का कथन, अल-कश्शाफ़ 3/44, और राजी की तफ़्सीर 23/125। (7) इ'राब अल-क़ुरआन ली अन-नह्सा 3/124।

سورة المؤمنون: آیات ۱۰۹ - ۱۱۱ ۹۴

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿بے شک میرے بندوں میں سے ایک گروہ تھا جو کہتا تھا: اے ہمارے رب! ہم ایمان لائے، پس ہمیں بخش دے اور ہم پر رحم فرما اور تو سب سے بہتر رحم کرنے والا ہے۔ (۱۰۹) پھر تم نے انہیں مذاق بنا لیا یہاں تک کہ انہوں نے تمہیں میری یاد بھلا دی اور تم ان پر ہنستے تھے۔ (۱۱۰) بے شک میں نے آج انہیں ان کے صبر کا بدلہ دیا کہ وہی کامیاب ہونے والے ہیں۔ (۱۱۱)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿بے شک میرے بندوں میں سے ایک گروہ تھا جو کہتا تھا: اے ہمارے رب! ہم ایمان لائے، پس ہمیں بخش دے...﴾ آخر آیت تک۔

مجاہد نے کہا: وہ بلال، خباب، صہیب، اور فلاں اور فلاں کمزور مسلمان تھے، ابوجہل اور اس کے ساتھی ان کا مذاق اڑاتے تھے (۱)۔

﴿پھر تم نے انہیں مذاق بنا لیا [سُخْرِيًّا]﴾ سین پر ضمہ (پیش) کے ساتھ نافع، حمزہ اور کسائی کی قرأت ہے یہاں اور سورہ ص [آیت: ۶۳] میں، اور باقیوں نے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (۲)۔

النحاس نے کہا: ابو عمرو نے ان دونوں میں فرق کیا ہے، پس کسرہ والے کو مذاق اڑانے (تہیز) کے معنی میں رکھا، اور ضمہ والے کو بیگار لینے (سخرہ) کے معنی میں۔ اس تفریق کو نہ خلیل جانتے ہیں، نہ سیبویہ، نہ کسائی اور نہ ہی فراء۔ کسائی نے کہا: یہ ایک ہی معنی کی دو زبانیں (لغات) ہیں، جیسے کہا جاتا ہے: 'عُصِیّ' اور 'عِصِیّ' (۳)، اور 'لُجِیّ' اور 'لِجِیّ' (۴)۔

اور الثعلبی نے کسائی اور فراء سے (۵) وہ فرق نقل کیا ہے جو ابو عمرو نے ذکر کیا، کہ کسرہ کا مطلب قول کے ذریعے تمسخر اور مذاق اڑانا ہے، اور ضمہ کا مطلب عمل کے ذریعے مسخر کرنا اور غلام بنانا ہے (۶)۔

المبرد نے کہا: معانی کے درمیان تفریق صرف عربوں سے لی جاتی ہے، جہاں تک تاویل کا تعلق ہے تو وہ نہیں ہوتیا اور "سِخْری" میں کسرہ دونوں معانی کے لیے ہے؛ کیونکہ اس جیسے الفاظ میں ضمہ ثقیل (بھاری) محسوس ہوتا ہے (۷)۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۲۳ - ۱۲۴۔ (۲) السبعۃ ص ۴۴۸، والتیسیر ص ۱۶۰۔ (۳) إعراب القرآن ۳/ ۱۲۳۔ (۴) (د) اور (ز) میں: "ویجی" اور "تجی"، اور (خ) اور (ظ) میں: "بختی" اور "بختی"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۵) معانی القرآن میں ۲/ ۲۴۳۔ (۶) تفسیر بغوی ۳/ ۳۱۹ میں کسائی اور فراء کا قول، اور الکشاف ۳/ ۴۴، اور تفسیر رازی ۲۳/ ۱۲۵۔ (۷) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۲۴۔

Surat al-Mu'minun: Verses 109 - 114 | Page 95

﴿حَتَّى أَنسَوْكُمْ ذِكْرِي﴾ "Until they made you forget My remembrance" meaning: until you were so occupied with mocking them that you forgot My remembrance ﴿وَكُنتُم مِّنْهُمْ تَضْحَكُونَ﴾ "and you used to laugh at them" in mockery of them. And the act of forgetting was attributed to the believers because they were the reason for their preoccupation away from His remembrance (1), and the ill-fortune of their mockery of the believers led to disbelief taking over their hearts.

﴿إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا﴾ "Indeed, I have rewarded them this Day for their patience" through your harm (2), and they were patient in My obedience ﴿أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾ "that they are the attainers [of success]." Hamza and Al-Kisa'i read it with a kasra on the hamza (innauhum), as a beginning of praise from Allah the Almighty for them. The rest read it with fatha (annahum), meaning: because they are the attainers. It is also permissible for it to be in the accusative case (mansub) due to the reward falling upon it, its estimation being: indeed, I have rewarded them today with the attainment of Paradise (3).

I say: One may look at the meaning of this in Allah the Almighty's saying at the end of Surah Al-Mutaffifin: ﴿فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ﴾ "So this Day those who believe are laughing at the disbelievers" [Verse: 34] until the end of the surah, according to what will be explained there, if Allah the Almighty wills.

From this, we benefit: a warning against sarcasm and mockery of the weak and poor, despising them, and belittling (4) them, and being preoccupied with them in matters that do not concern one, and that this distances one from Allah, Exalted and Majestic.

Allah the Almighty's saying: ﴿قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ (112) قَالُوا لَبِثْنَا يَوْماً أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ فَاسْأَلِ الْعَادِّينَ (113) قَالَ إِن لَّبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلاً لَّوْ أَنَّكُمْ كُنتُمْ تَعْلَمُونَ (114)﴾

The Almighty's saying: ﴿قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ "He will say: 'How many years did you stay on the earth?'" It was said: it means in the graves. And it was said: it is a question to them about the length of their lives in the world (5). And this question is for the polytheists on the plains of Resurrection.

(1) Al-Waseet 3/300, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/158. (2) Al-Waseet 3/300, and Tafsir al-Baghawi 3/319. (3) Reading of Hamza and Al-Kisa'i in 'Al-Sab'ah' pp. 448-449, and 'Al-Taisir' p. 160, see 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Farra' 2/243, Tafsir al-Tabari 17/128-129, Tafsir Abi al-Layth 2/422, 'Al-Hujjah' 5/306, Tafsir al-Baghawi 3/319, and 'Zad al-Masir' 5/495. (4) Al-Izra': Belittling something, it is said: he belittled his action: he found fault

with it. Al-Sihah (z-r-y). (5) Al-Nukat wal-'Uyun 4/69, see Al-Waseet 3/300, and Tafsir al-Baghawi 3/319.

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 109 - 114 | पृष्ठ 95

﴿حَتَّى أَنسَوْكُمْ ذِكْرِي﴾ "यहाँ तक कि उन्होंने तुम्हें मेरी याद भुला दी" यानी: यहाँ तक कि तुम उनका उपहास करने में इतने व्यस्त हो गए कि मेरी याद को भुला दिया ﴿وَكُنتُم مِّنْهُمْ تَضْحَكُونَ﴾ "और तुम उन पर हंसते थे" उनके उपहास के रूप में। भूलने का श्रेय विश्वासियों को दिया गया है; क्योंकि वे ही उनके अल्लाह की याद से विचलित होने का कारण बने थे (1), और विश्वासियों के उपहास की बदकिस्मती उनके दिलों पर कुफ़्र (अविश्वास) के हावी होने तक पहुँच गई।

﴿إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا﴾ "आज मैंने उन्हें उनके धैर्य का बदला दिया है" तुम्हारी पहुँचाई हुई तकलीफों पर (2), और उन्होंने मेरी आज्ञाकारिता पर धैर्य रखा ﴿أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾ "कि वास्तव में वही सफल होने वाले हैं।" हमज़ा और अल-किसाई ने इसे हमज़ा के नीचे कसरा (इन्नाहुम) के साथ पढ़ा है, जो अल्लाह तआला की ओर से उनकी प्रशंसा की शुरुआत के रूप में है। बाकी लोगों ने इसे फथ (अन्नाहुम) के साथ पढ़ा है, यानी: क्योंकि वे ही सफल हैं। इसे 'मंसूब' होना भी जायज़ है क्योंकि जज़ा (बदला) उस पर पड़ रही है, जिसका अर्थ यह होगा: वास्तव में मैंने उन्हें आज जन्नत की सफलता का बदला दिया है (3)।

मैंने कहा: इसका अर्थ अल्लाह तआला के उस कथन में देखा जा सकता है जो सूरह अल-मुतफ़िफ़फ़ीन के अंत में है: ﴿فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ﴾ "तो आज वे लोग जो ईमान लाए, काफिरों पर हंस रहे हैं" [आयत: 34] सूरह के अंत तक, जैसा कि वहां विवरण आएगा, यदि अल्लाह तआला ने चाहा।

इससे यह सीख मिलती है: कमज़ोरों और गरीबों के साथ मज़ाक और उपहास करने, उन्हें नीचा दिखाने और उनकी निंदा (4) करने, और उन बातों में उलझने से बचना जो किसी काम की नहीं हैं, और यह कि यह सब अल्लाह अज़्ज़ा व जल से दूर करने वाला है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ (112) قَالُوا لَبِثْنَا يَوْماً أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ فَاسْأَلِ الْعَادِّينَ (113) قَالَ إِن لَّبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلاً لَّوْ أَنَّكُمْ كُنتُمْ تَعْلَمُونَ (114)﴾

अल्लाह तआला का कथन: ﴿قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ "वह पूछेगा: 'तुम पृथ्वी पर कितने वर्ष रहे?'" कहा गया है: इसका अर्थ है कब्रों में। और यह भी कहा गया है: यह उनसे दुनिया में उनके जीवन की

अवधि के बारे में एक सवाल है (5)। और यह सवाल कयामत के मैदान में मुशरिकों (बहुदेववादियों) से है।

(1) अल-वसीत 3/300, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/158। (2) अल-वसीत 3/300, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/319। (3) 'अस-सबआ' में हमज़ा और अल-किसाई का पाठ पृष्ठ 448-449, और 'अत-तयसीर' पृष्ठ 160, देखें अल-फ़र्रा की 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/243, तफ़्सीर अल-तबरी 17/128-129, तफ़्सीर अबी अल-लैथ 2/422, 'अल-हुज्जाह' 5/306, तफ़्सीर अल-बग़वी 3/319, और 'ज़ाद अल-मसीर' 5/495। (4) अल-इज़रा: किसी चीज़ को तुच्छ समझना, कहा जाता है: उसने उसके काम को तुच्छ समझा: उसमें दोष निकाला। अल-सिहह (ज़-र-य)। (5) अल-नुकात वल-'उयून 4/69, देखें अल-वसीत 3/300, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/319।

سورة المؤمنون: آيات 109 - 114 | صفحہ 95

﴿حَتَّى أَنسَوْكُمْ ذِكْرِي﴾ یعنی: یہاں تک کہ تم ان کے ساتھ مذاق اڑانے میں اتنے مصروف ہو گئے کہ میری یاد ہی بھول گئے ﴿وَكُنتُم مِّنْهُمْ تَضْحَكُونَ﴾ ان کا مذاق اڑانے کے لیے۔ اور بھلانے کی نسبت مؤمنین کی طرف کی گئی ہے؛ کیونکہ وہ ان کے ذکر سے غافل ہونے کا سبب بنے (1)، اور مؤمنین کے ساتھ مذاق کی نحوست ان کے دلوں پر کفر کے غالب آنے تک جا پہنچی۔

﴿إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا﴾ تمہاری دی ہوئی اذیتوں پر (2)، اور انہوں نے میری اطاعت پر صبر کیا ﴿أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾ حمزہ اور کسائی نے اسے ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ (إِنَّهُمْ) پڑھا ہے، جو اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان کی تعریف کے آغاز کے طور پر ہے، اور باقیوں نے فتحہ کے ساتھ (أَنَّهُمْ) پڑھا ہے، یعنی: اس لیے کہ وہی کامیاب ہیں۔ اور اس کا منسوب ہونا جزا کے وقوع کے طور پر بھی جائز ہے، اس کی تقدیر یہ ہوگی: میں نے انہیں آج جنت کی کامیابی کا بدلہ دیا ہے (3)۔

میں کہتا ہوں: اس کا مفہوم اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں دیکھا جا سکتا ہے جو سورہ المطففین کے آخر میں ہے: ﴿فَالْيَوْمَ الَّذِينَ آمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ﴾ [آیت: 34] سورت کے آخر تک، جیسا کہ وہاں ان شاء اللہ بیان آئے گا۔

اس سے یہ فائدہ حاصل ہوتا ہے: کمزوروں اور مسکینوں کے ساتھ تمسخر اور مذاق اڑانے، ان کی تحقیر کرنے، اور ان کی عیب جوئی (4) کرنے، اور لا یعنی کاموں میں ان کے ساتھ مشغول ہونے سے ڈرایا گیا ہے، اور یہ کہ یہ اللہ عزوجل سے دور کرنے والی چیز ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ (112) قَالُوا لَبِثْنَا يَوْماً أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ فَاسْأَلِ الْعَادِّينَ (113) قَالَ إِن لَّبِثْتُمْ إِلَّا قَلِيلاً لَّوْ أَنَّكُمْ كُنتُمْ تَعْلَمُونَ (114)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ کہا گیا ہے: یعنی قبروں میں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ ان سے دنیا میں ان کی زندگی کی مدت کے بارے میں سوال ہے (5)۔ اور یہ سوال میدانِ قیامت میں مشرکین سے ہوگا۔

(1) الوسیط 3/ 300 ، والمحرر الوجیز 4/ 158 - (2) الوسیط 3/ 300 ، وتفسیر البغوی 3/ 319 - (3) السبعہ میں حمزہ اور کسائی کی قرأت ص 448 - 449 ، والتیسیر ص 160 ، اور دیکھیں معانی القرآن للفراء 2/ 243 ، وتفسیر الطبری 17/ 128 - 129 ، وتفسیر ابی اللیث 2/ 422 ، والحجۃ 5/ 306 ، وتفسیر البغوی 3/ 319 ، وزاد المسیر 5/ 495 - (4) الازراء: کسی چیز کو حقیر سمجھنا، کہا جاتا ہے: "زری علیه فعله" یعنی اس کے فعل میں عیب نکالا۔ الصحاح (زری)۔ (5) النکت والعیون 4/ 69 ، اور دیکھیں الوسیط 3/ 300 ، وتفسیر البغوی 3/ 319 -

Surah Al-Mu'minun: Verses 112 - 114 96 or in the Fire(1). {number of years} with a fatha on the nun, as it is a sound plural [jam' musallam], and some Arabs lower [khafd] it and nunate it(2). {They will say: We stayed a day or part of a day} the severity of the punishment made them forget the period of their stay in the graves(3). It was said: because the punishment was lifted from them between the two blasts [of the trumpet], so they forgot the punishment they were in in their graves. Ibn Abbas said: What they were in of punishment from the first blast to the second made them forget(4), and that is because there is no one who was killed by a Prophet, or killed a Prophet, or died in the presence of a Prophet except that he is punished from the hour he dies until the first blast, then the punishment is withheld from him, so he becomes like a sleeper until the second blast is sounded(5). And it was said: they deemed the duration of their stay in the world and in the graves to be short, and they saw it as little compared to what they are facing(6). {So ask those who keep count} meaning: ask the accountants who know that, for we have forgotten it. Or: ask the angels who were with us in the world. The first is the saying of Qatadah, and the second is the saying of Mujahid(7). Ibn Kathir, Hamza, and al-Kisa'i read: {Say: How long did you stay on earth} as a command(8), and it carries three meanings: First: Say: how long did you stay, so the speech is phrased as a command for one, while the intention is...

---

(1) Zad al-Masir 5 / 494. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3 / 124. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4 / 69. (4) Al-Kashshaf 3 / 45, and Tafsir al-Razi 23 / 126. (5) In copies other than (T): "like water until the second blast is sounded." (6) Tafsir al-Baghawi 3 / 319, and al-Kashshaf 3 / 44. (7) Tafsir Mujahid 2 / 435, and Abd al-Razzaq narrated the saying of Qatadah in his Tafsir 2 / 49, and al-Tabari narrated both their sayings 17 / 131 - 132. (8) Al-Sab'ah p. 449, and al-Taysir p. 160.

सूरह अल-मुमिनून: आयत 112 - 114 96 या आग में (1)। {वर्षों की संख्या} नून पर ज़बर (fatha) के साथ, इस आधार पर कि यह 'जमा मुसल्लम' (शुद्ध बहुवचन) है, और कुछ अरब इसे ज़ेर (khafd) देते हैं और इस पर तनवीन (nunation) लगाते हैं (2)। {वे कहेंगे: हम एक दिन या दिन का कुछ हिस्सा रहे} अज़ाब (दंड) की तीव्रता ने उन्हें कब्रों में उनके रहने की अवधि भुला दी (3)। यह भी कहा गया है: क्योंकि दो सूरों (नगाड़ों की फूँक) के बीच उनसे अज़ाब उठा लिया गया था, इसलिए वे अपनी कब्रों में होने वाले अज़ाब को भूल गए। इब्न अब्बास ने कहा: पहली फूँक से दूसरी फूँक तक के अज़ाब ने उन्हें पिछली बातों को भुला दिया (4), और इसका कारण यह है कि ऐसा कोई व्यक्ति नहीं है जिसे किसी नबी ने मारा हो, या जिसने किसी नबी को मारा हो, या जो किसी नबी की उपस्थिति में मरा हो, सिवाय इसके कि उसे मरने की घड़ी से पहली फूँक तक अज़ाब दिया जाता है, फिर उससे अज़ाब रोक लिया जाता है, और वह दूसरी फूँक आने तक सोने वाले के समान रहता है (5)। यह भी कहा गया है: उन्होंने दुनिया और कब्रों में रहने की अपनी अवधि को बहुत कम समझा, और जो कुछ वे अब भुगत रहे थे उसके सामने उन्हें यह बहुत तुच्छ लगा (6)। {तो उनसे पूछो जो गिनती रखते हैं} अर्थात: उन हिसाब रखने वालों से पूछो जो इसे जानते हैं, क्योंकि हम तो इसे भूल गए हैं। या: उन फरिश्तों से पूछो जो दुनिया में हमारे साथ थे। पहला कथन कतादह का है, और दूसरा मुजाहिद का है (7)। इब्न कसीर, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे इस प्रकार पढ़ा है: {कहो: तुम ज़मीन पर कितने समय रहे} एक आदेश (अम्र) के रूप में (8), और इसके तीन अर्थ हो सकते हैं: पहला: कहो: तुम कितना रहे, यहाँ संबोधन एकवचन के लिए आदेश के रूप में है, जबकि अर्थ...

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 5 / 494। (2) इराब अल-क़ुरआन लिन-नहस 3 / 124। (3) अल-नुकात वल-उयून 4 / 69। (4) अल-कशाफ 3 / 45, और तफ़सीर अल-राज़ी 23 / 126। (5) (ط) के अलावा प्रतियों में: "पानी की तरह जब तक दूसरी फूँक न दी जाए।" (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3 / 319, और अल-कशाफ 3 / 44। (7) तफ़सीर मुजाहिद 2 / 435, और अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2 / 49 में कतादह का कथन उद्धृत किया, और तबरी ने 17 / 131-132 में उन दोनों के कथन उद्धृत किए। (8) अल-सबआ पृ. 449, और अल-तयसीर पृ. 160।

سورة المؤمنون: الآيات ١١٢ - ١١٤ ٩٦ یا آگ میں(١)۔ ﴿عَدَدَ سِنِينَ﴾ نون پر فتحہ (زبر) کے ساتھ، اس بنا پر کہ یہ جمع سالم ہے، اور اہل عرب میں سے کچھ اسے کسرہ (زیر) اور تنوین کے ساتھ پڑھتے ہیں(٢)۔ ﴿قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ﴾ عذاب کی شدت نے انہیں قبروں میں ٹھہرنے کی مدت بھلا دی(٣)۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ دونوں نفخوں (صور کی پھونکوں) کے درمیان ان سے عذاب اٹھا لیا گیا تھا، تو وہ اپنی قبروں میں ہونے والے عذاب کو بھول گئے۔ ابن عباس نے فرمایا: پہلی سے دوسری پھونک تک کے عذاب نے انہیں (سابقہ) حالات بھلا دیے(٤)، اور وہ اس لیے کہ ایسا کوئی شخص نہیں جسے کسی نبی نے قتل کیا ہو، یا جس نے کسی نبی کو قتل کیا ہو، یا جو کسی نبی کی موجودگی میں مرا ہو، مگر یہ کہ اسے مرنے کے وقت سے پہلی پھونک تک عذاب دیا جاتا ہے، پھر اس سے عذاب روک لیا جاتا ہے، اور وہ دوسری پھونک ماری جانے تک سونے والے کی طرح رہتا ہے(٥)۔ اور یہ بھی کہا گیا: انہوں نے دنیا اور قبروں میں اپنے ٹھہرنے کی مدت کو بہت کم سمجھا، اور اسے ان (مستقبل کے) حالات کے مقابلے میں جو ان کے سامنے ہیں، بہت ہی معمولی دیکھا(٦)۔ ﴿فَسْئَلِ الْعَادِّينَ﴾ یعنی: حساب رکھنے والوں سے پوچھو جو اسے جانتے ہیں، کیونکہ ہم تو اسے بھول چکے ہیں۔ یا: ان فرشتوں سے پوچھو جو دنیا میں ہمارے ساتھ تھے۔ پہلا قول قتادہ کا ہے اور دوسرا مجاہد کا(٧)۔ اور ابن کثیر، حمزہ اور کسائی نے اسے اس طرح پڑھا ہے: ﴿قُلْ كم لبثتم في الأرض﴾ امر (حکم) کے صیغے کے ساتھ(٨)، اور اس کے تین معانی ہو سکتے ہیں: ایک یہ کہ: کہو: تم کتنا ٹھہرے، تو بات کو ایک کے لیے امر کے طور پر نکالا گیا ہے، اور مراد...

---

(١) زاد المسير ٥ / ٤٩٤۔ (٢) إعراب القرآن للنحاس ٣ / ١٢٤۔ (٣) النكت والعيون ٤ / ٦٩۔ (٤) الكشاف ٣ / ٤٥، وتفسير الرازي ٢٣ / ١٢٦۔ (٥) نسخوں میں (ط) کے علاوہ ہے: "پانی کی طرح

جب تک کہ دوسری پھونک ماری جائے"۔ (٦) تفسير البغوي ٣ / ٣١٩، والكشاف ٣ / ٤٤۔ (٧) تفسیر مجاهد ٢ / ٤٣٥، اور قتادہ کا قول عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ٢ / ٤٩ میں روایت کیا ہے، اور طبری نے ان دونوں کے قول ١٧ / ١٣١ - ١٣٢ میں روایت کیے ہیں۔ (٨) السبعة ص ٤٤٩، والتيسير ص ١٦٠۔

Page 97 Surah Al-Mu’minun: Verses 112 - 115

...the group, as the meaning was understood (1). Second: That it is a command to the angel (2), to ask them on the Day of Resurrection about the length of their stay in the worldly life. Or it meant say - O disbeliever -: how long did you stay, which is the third [opinion] (3). The others [recited]: {He said: How much} as a statement (4), meaning: Allah the Almighty said to them, or the angels said to them: how long did you stay (5). Hamza and Al-Kisa'i also recited: {Say: You stayed not but a little} and the rest recited: "He said" as a statement (6), based on what was mentioned of interpretation in the first [case], meaning: you did not stay on earth except for a little while, and that is because their stay in the graves - even if it was long - was finite. And it was said: it is little compared to their stay in the Fire; because it has no end (7). {If you but knew} that. His saying, the Almighty: {Did you then think that We had created you in jest and that you would not be brought back to Us?} (115) His saying, the Almighty: {Did you then think that We had created you in jest} meaning: neglected like animals were created, with no reward for them and no punishment for them, like His saying, the Almighty: {Does man think that he will be left neglected?} [Al-Qiyamah: 36] meaning like animals, neglected (8) for no purpose.

(1) Tafsir al-Tabari 17/130, Tafsir al-Baghawi 3/319, and Zad al-Masir 5/494. (2) Al-Kashshaf 3/44. (3) Al-Wasit 3/300, Tafsir al-Baghawi 3/319, and Zad al-Masir 5/494. (4) Al-Sab'ah p. 449, and Al-Taysir p. 160. (5) Al-Kashshaf 3/44, and Tafsir al-Razi 23/126. (6) Al-Sab'ah p. 449, and Al-Taysir p. 160. (7) Al-Wasit 3/300, Tafsir al-Baghawi 3/319, and Zad al-Masir 5/495. (8) In the manuscripts except for (ظ): neglected (singular). The discussion is in Al-Wasit 3/300 and Al-Wahidi attributed it to Ibn Abbas, and Tafsir al-Baghawi 3/320.

पृष्ठ 97 सूरह अल-मुमिनून: आयतें 112 - 115

...समूह, क्योंकि अर्थ स्पष्ट था (1)। दूसरा: कि यह फरिश्ते के लिए एक आदेश है (2), कि वह उनसे पुनरुत्थान के दिन दुनिया में उनके ठहरने की अवधि के बारे में पूछे। या इसका अर्थ था कहो - हे काफिर -: तुम कितने समय रहे, जो तीसरा [मत] है (3)। शेष ने [पढ़ा]: {उसने कहा: कितना} एक समाचार के रूप में (4), यानी: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनसे कहा, या फरिश्तों ने उनसे कहा: तुम कितने समय रहे (5)। हमज़ा और अल-किसाई ने यह भी पढ़ा: {कहो: तुम नहीं रहे मगर थोड़ा} और शेष ने "उसने कहा" पढ़ा एक समाचार के रूप में (6), पहले में बताए गए अर्थ के आधार पर, यानी: तुम पृथ्वी पर थोड़े समय के लिए ही रहे, और ऐसा इसलिए है क्योंकि कब्रों में उनका रहना - भले ही वह लंबा था - सीमित था। और कहा गया है: यह आग (नरक) में उनके रहने की तुलना में कम है; क्योंकि उसका कोई अंत नहीं है (7)। {यदि तुम जानते} वह। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या तुम यह समझते हो कि हमने तुम्हें व्यर्थ ही पैदा किया है और यह कि तुम हमारी ओर नहीं लौटाए जाओगे?} (115) अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या तुम यह समझते हो कि हमने तुम्हें व्यर्थ ही पैदा किया है} यानी: उपेक्षित जैसे जानवर पैदा किए गए हैं, जिनके लिए न कोई प्रतिफल है और न ही कोई दंड, जैसे अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {क्या मनुष्य यह समझता है कि उसे यूँ ही छोड़ दिया जाएगा?} [अल-क़ियामा: 36] यानी जानवरों की तरह उपेक्षित (8) बिना किसी लाभ के।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 17/ 130, तफ़सीर अल-बग़वी 3/ 319, और ज़ाद अल-मसीर 5/ 494। (2) अल-कश्शाफ़ 3/ 44। (3) अल-वसीत 3/ 300, तफ़सीर अल-बग़वी 3/ 319, और ज़ाद अल-मसीर 5/ 494। (4) अल-सबा'अ पृ. 449, और अल-तयसीर पृ. 160। (5) अल-कश्शाफ़ 3/ 44, और तफ़सीर अल-राज़ी 23/ 126। (6) अल-सबा'अ पृ. 449, और अल-तयसीर पृ. 160। (7) अल-वसीत 3/ 300, तफ़सीर अल-बग़वी 3/ 319, और ज़ाद अल-मसीर 5/ 495। (8) (ظ) के अलावा अन्य प्रतियों में: उपेक्षित (एकवचन)। चर्चा अल-वसीत 3/ 300 में है और अल-वाहिदी ने इसे इब्न अब्बास से जोड़ा है, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/ 320।

صفحہ 97 سورۃ المؤمنون: آیات 112 - 115

...جماعت، کیونکہ معنی سمجھ میں آنے والا تھا (1)۔ دوسرا: یہ کہ یہ فرشتے کے لیے حکم ہو (2)، کہ وہ ان سے روزِ قیامت دنیا میں ان کے ٹھہرنے کی مدت کے بارے میں پوچھے ۔ یا اس سے مراد ہے کہو - اے کافر -: تم کتنی دیر رہے، اور یہ تیسرا [قول] ہے (3)۔ باقی قراء نے پڑھا: {اس نے کہا: کتنا} بطورِ خبر (4)، یعنی: اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا، یا فرشتوں نے ان سے کہا: تم کتنا عرصہ رہے (5)۔ اور حمزہ اور کسائی نے یہ بھی پڑھا: {کہو: تم نہیں رہے مگر تھوڑا} اور باقیوں نے بطورِ خبر "کہا" پڑھا (6)، پہلے ذکر کردہ تاویل کی بنا پر، یعنی: تم زمین پر تھوڑی دیر ہی رہے، اور وہ اس لیے کہ قبروں میں ان کا رہنا - اگرچہ کتنا ہی طویل کیوں نہ ہو - محدود تھا۔ اور کہا گیا: یہ آگ (جہنم) میں ان کے رہنے کے مقابلے میں کم ہے؛ کیونکہ اس کی کوئی انتہا نہیں ہے (7)۔ {اگر تم جانتے ہوتے} اسے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا تم یہ سمجھتے ہو کہ ہم نے تمہیں بے مقصد پیدا کیا ہے اور یہ کہ تم ہماری طرف نہیں لوٹائے جاؤ گے؟} (115) اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کیا تم یہ سمجھتے ہو کہ ہم نے تمہیں بے مقصد پیدا کیا ہے} یعنی: آزاد چھوڑے ہوئے جیسے چوپائے پیدا کیے گئے ہیں، جن کے لیے نہ کوئی ثواب ہے اور نہ کوئی عذاب، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {کیا انسان یہ سمجھتا ہے کہ اسے بے کار چھوڑ دیا جائے گا؟} [القیامہ: 36] یعنی جانوروں کی طرح آزاد (8) بغیر کسی فائدے کے۔

(1) تفسیر الطبری 17/ 130، اور تفسیر البغوی 3/ 319، اور زاد المسیر 5/ 494۔ (2) الکشاف 3/ 44۔ (3) الوسیط 3/ 300، اور تفسیر البغوی 3/ 319، اور زاد المسیر 5/ 494۔ (4) السبعۃ ص 449، اور التیسیر ص 160۔ (5) الکشاف 3/ 44، اور تفسیر الرازی 23/ 126۔ (6) السبعۃ ص 449، اور التیسیر ص 160۔ (7) الوسیط 3/ 300، اور تفسیر البغوی 3/ 319، اور زاد المسیر

5/ 495۔ (8) نسخوں میں سوائے (ظ) کے: مہمل (واحد)۔ کلام الوسیط 3/ 300 میں ہے اور واحدی نے اسے ابن عباس سے منسوب کیا ہے، اور تفسیر البغوی 3/ 320۔

Surah Al-Mu'minun, Verses 115 - 116 98 Al-Tirmidhi Al-Hakim Abu Abdullah Muhammad bin Ali said: Allah the Almighty created creation as servants to worship Him, so He rewards them for worship and punishes them for abandoning it. If they worship Him, they are today His free, noble servants from the slavery of this world, and kings in the Abode of Peace (1). But if they reject servitude (2), they are today runaway, fallen, and mean slaves, and tomorrow enemies in prisons between the layers of fire (3). And "in vain" (عبثاً) is in the accusative case (mansub) as a 'hal' (state) according to Sibawayh and Qutrub. Abu Ubaidah said: It is in the accusative as a 'masdar' (verbal noun), or because it is an 'object of purpose' (maf'ul lahu) (4). {And that to Us you would not be returned} so that you may be recompensed for your deeds. Hamza and Al-Kisa'i read it as "tarji'un" (you return), with a fatha on the 'ta' and a kasra on the 'jim' (5), from the root return. His saying, the Almighty: {Exalted be Allah, the True King; there is no deity except Him, Lord of the Noble Throne.} His saying, the Almighty: {Exalted be Allah, the True King} means: Allah, the True King, is transcendent and sanctified above having children, partners, or rivals (6), and above creating anything in vain or foolishly; because He is the All-Wise. {There is no deity except Him, Lord of the Noble Throne} there is no other instance of this in the Quran. Ibn Muhaysin read, and it was narrated from Ibn Kathir: "al-Karimu" (The Noble) in the nominative case as an attribute of Allah (7).

---

(1) In (D) and (M): Al-Islam. (2) In (Z): And if they were content with the servitude of their worldly life. (3) We did not find it. (4) Al-Baghawi mentioned these views in his Tafsir 3/320, Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/45, and Al-Samin in Al-Durr Al-Masun 8/374 without attribution. (5) Al-Sab'ah p. 450, and Al-Taysir p. 160. (6) See Al-Wasit 3/300, and Al-Muharrar Al-Wajiz 4/159. (7) Al-Qira'at Al-Shadhah p. 99, and his saying: as an attribute of Allah, i.e., for "Rabb" (Lord), as explicitly stated in Zad al-Masir 5/496 and in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/159. Abu Hayyan in Al-Bahr 6/424 allowed it to be an attribute of the Throne as well, but it is detached from its declension for the sake of praise, as the predicate of an omitted subject. As for the mutawatir (consecutive) reading of Ibn Kathir, it is in the genitive case, like the reading of the majority.

सूरह अल-मुमिनून, आयतें 115 - 116 98 अत-तिर्मिज़ी अल-हकीम अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अली ने कहा: अल्लाह तआला ने सृष्टि को अपनी इबादत करने वाले बंदों के रूप में पैदा किया, ताकि वह उन्हें इबादत पर प्रतिफल (सवाब) दे और इसे छोड़ने पर दंडित करे। यदि उन्होंने उसकी इबादत की, तो वे आज दुनिया की गुलामी से मुक्त और सम्मानित बंदे हैं, और शांति के घर (दारुस-सलाम) में राजा हैं (1)। और यदि उन्होंने बंदगी से इनकार किया (2), तो वे आज भगोड़े, पतित और नीच गुलाम हैं, और कल आग की परतों के बीच जेलों में दुश्मन होंगे (3)। और "عبثاً" (व्यर्थ) सिबावैह और कुतरुब के अनुसार 'हाल' (अवस्था) के रूप में मंसूब (अक्यूज़ेटिव) है। अबू उबैदा ने कहा: यह 'मस्दर' (संज्ञा) के रूप में मंसूब है, या इसलिए कि यह 'मफ़ऊल लहू' (उद्देश्य सूचक) है (4)। {और यह कि तुम हमारी ओर नहीं लौटाए जाओगे} ताकि तुम्हें तुम्हारे कर्मों का बदला दिया जाए। हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "تَرْجِعون" (तुम लौटते हो) पढ़ा है, 'ता' पर फ़तहा और 'जीम' पर कसरा के साथ (5), जो 'रुजूअ' (लौटने) से है। अल्लाह तआला का कथन: {अतः सर्वोच्च है अल्लाह, सच्चा सम्राट; उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, जो गरिमापूर्ण सिंहासन का स्वामी है।} अल्लाह तआला का कथन: {अतः सर्वोच्च है अल्लाह, सच्चा सम्राट} अर्थात: अल्लाह, सच्चा सम्राट, संतान, साझेदारों और समकक्षों से परे और पवित्र है (6), और इस बात से भी कि उसने किसी चीज़ को व्यर्थ या मूर्खतापूर्ण तरीके से बनाया हो; क्योंकि वह हकीम (तत्वदर्शी) है। {उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, जो गरिमापूर्ण सिंहासन का स्वामी है} कुरान में इसके अलावा और कोई (इस रूप में) नहीं है। इब्न मुहैसिन ने पढ़ा और इब्न कसीर से रिवायत है: "ٱلْكَرِيمُ" (अल-करीमु) रफ़अ (नॉमिनेटिव) के साथ अल्लाह के गुण (सिफ़त) के रूप में (7)।

---

(1) (द) और (म) में: इस्लाम। (2) (ज़) में: और यदि वे अपनी दुनिया की गुलामी से संतुष्ट हो गए। (3) हमें यह नहीं मिला। (4) इन पहलुओं का उल्लेख अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 3/320 में, अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ़ 3/45 में, और अस-समीन ने अद-दुर्रुल मासून 8/374 में बिना किसी श्रेय के किया है। (5) अस-सबअह पृ. 450, और अत-तयसीर पृ. 160। (6) देखें अल-वसीत 3/300, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/159। (7) अल-क़िराआत अज़-शाज़्ज़ह पृ. 99, और उनका कहना: 'अल्लाह के गुण के रूप में', यानी "रब" के लिए, जैसा कि ज़ाद अल-मसीर 5/496 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/159 में स्पष्ट रूप से बताया गया है। अबू हय्यान ने अल-बहर 6/424 में इसे अर्श (सिंहासन) का गुण होने की भी अनुमति दी है, लेकिन इसे प्रशंसा के उद्देश्य से इसके व्याकरणिक पद से अलग किया गया है, एक छिपे हुए मुब्तदा (विषय) की खबर (विधेय) के रूप में। जहाँ तक इब्न

कसीर की मुतवातिर (प्रसिद्ध) किरात (पाठ) का सवाल है, वह जर (जेनेटिव) के साथ है, जैसा कि जमाअत (बहुमत) का पाठ है।

سورہ المؤمنون، آیات ۱۱۵ - ۱۱۶ ۹۸ الترمذی الحکیم ابو عبداللہ محمد بن علی نے کہا: اللہ تعالیٰ نے مخلوق کو اپنی عبادت کرنے والے بندوں کے طور پر پیدا کیا، تاکہ وہ انہیں عبادت پر ثواب دے اور اسے چھوڑنے پر سزا دے۔ اگر انہوں نے اس کی عبادت کی تو وہ آج دنیا کی غلامی سے آزاد اور معزز بندے ہیں اور دارالسلام (۱) میں بادشاہ ہیں۔ اور اگر انہوں نے بندگی سے انکار کیا (۲) تو وہ آج بھگوڑے، گرے ہوئے اور کمینے غلام ہیں، اور کل آگ کے طبقوں کے درمیان جیلوں میں دشمن ہوں گے (۳)۔ اور لفظ "عَبَثاً" (بیکار) سیبویہ اور قطرب کے نزدیک 'حال' ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا: یہ 'مصدر' ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یا اس لیے کہ یہ 'مفعول لہ' ہے (٤)۔ ﴿وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ﴾ (اور یہ کہ تم ہماری طرف نہیں لوٹائے جاؤ گے) یعنی تاکہ تمہیں تمہارے اعمال کا بدلہ دیا جائے۔ حمزہ اور کسائی نے اسے "تَرْجِعون" پڑھا ہے، 'تا' کے فتحہ اور 'جیم' کے کسرہ کے ساتھ (٥)، جو کہ رجوع (لوٹنے) سے ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَتَعَٰلَى ٱللَّهُ ٱلْمَلِكُ ٱلْحَقُّ ۖ لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ ٱلْعَرْشِ ٱلْكَرِيمِ﴾ ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿فَتَعَٰلَى ٱللَّهُ ٱلْمَلِكُ ٱلْحَقُّ ﴾ یعنی: اللہ، جو سچا بادشاہ ہے، اولاد، شریکوں اور ہمسروں سے پاک اور منزہ ہے (٦)، اور اس بات سے بھی کہ اس نے کوئی چیز بے مقصد یا بے وقوفی میں پیدا کی ہو؛ کیونکہ وہ حکیم (نہایت دانشمند) ہے۔ ﴿لَآ إِلَٰهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ ٱلْعَرْشِ ٱلْكَرِيمِ﴾ (اس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ معزز عرش کا رب ہے) پورے قرآن میں اس کے علاوہ کوئی اور (اس صیغے کے ساتھ) نہیں ہے۔ ابن محیصن نے پڑھا اور ابن کثیر سے مروی ہے: "الکریمُ" رفع کے ساتھ اللہ کی صفت کے طور پر (۷)۔

---

(۱) (د) اور (م) میں ہے: الاسلام۔ (۲) (ظ) میں ہے: اور اگر وہ اپنی دنیا کی غلامی پر راضی ہوگئے۔ (۳) ہمیں یہ نہیں مل سکا۔ (٤) ان وجوہ کا ذکر البغوی نے اپنی تفسیر ۳ / ۳۲۰، اور

الزمخشری نے الکشاف ۳ / ٤٥، اور السمین نے الدر المصون ۸ / ۳۷٤ میں بغیر کسی نسبت کے کیا ہے۔ (٥) السبعة ص ٤٥٠، اور التیسیر ص ١٦٠۔ (٦) دیکھیے الوسیط ۳ / ۳۰۰، اور المحرر الوجیز ٤ / ١٥٩۔ (۷) القراءات الشاذة ص ۹۹، اور ان کا قول: اللہ کی صفت کے طور پر، یعنی "رب" کے لیے، جیسا کہ زاد المسیر ٤۹٦/٥ اور المحرر الوجیز ٤ / ١٥۹ میں صراحت کے ساتھ آیا ہے۔ اور ابو حیان نے البحر ٤۲٤/٦ میں اسے عرش کی صفت ہونے کی بھی اجازت دی ہے، لیکن اسے مدح (تعریف) کی وجہ سے اس کے اعراب سے کاٹ دیا گیا ہے، ایک پوشیدہ مبتدا کی خبر کے طور پر۔ جہاں تک ابن کثیر کی ان سے مروی متواتر قرآت کا تعلق ہے، وہ جر کے ساتھ ہے، جیسا کہ عام جماعت کی قرآت۔

Surah Al-Mu'minun: Verses 117 - 118

Page 99

Allah the Almighty said: {And whoever invokes besides Allah another deity for which he has no proof - then his account is only with his Lord. Indeed, the disbelievers will not succeed. (117) And, [O Muhammad], say, "My Lord, forgive and have mercy, and You are the best of the merciful." (118)}

Allah's words: {And whoever invokes besides Allah another deity for which he has no proof} means: he has no argument or evidence for it. {then his account is only with his Lord} means: He will punish him and hold him accountable. {Indeed} – the 'h' suffix is a pronoun of the matter and situation. {the disbelievers will not succeed} – and Al-Hasan and Qatadah recited it as: "la yaflahu" with a fatha [on the 'ya'] (1) –: whoever disbelieves and denies what you have brought, and was ungrateful for My blessing.

Then He commanded His Prophet, peace and blessings be upon him, to seek forgiveness so that the nation (Ummah) may follow his example. And it was said: He commanded him to seek forgiveness for his nation (2).

Al-Tha'labi narrated from the hadith of Ibn Lahi'ah from Abdullah bin Hubayrah, from Hanash bin Abdullah al-San'ani, from Abdullah bin Mas'ud: that he passed by a person afflicted [with an illness], so he recited in his ear: {Then did you think that We created you uselessly...} until he finished the Surah, and the person recovered. Then the Messenger of Allah ﷺ said: "What did you recite in his ear?" He informed him, and he said: "By Him in Whose hand is my soul, if a man with certainty [of faith] were to recite it over a mountain, it would perish (or move)." (3).

www.nafseislam.com

The interpretation of Surah Al-Mu'minun is completed, and praise be to Allah.

(1) Al-Qira'at al-Shadhah p. 99, and the phrase "And Al-Hasan read... etc." did not appear in (Z), which is more similar to the context of the interpretation. (2) Tafsir Abi al-Layth 2/423, and Al-Wasit 3/301. (3) Reported with this chain by Abu Ya'la al-Mawsili (5045), Ibn Abi Hatim 8/2513 (14070), Al-Tabarani in Al-Du'a (1081), Ibn al-Sunni in 'Amal al-Yawm wa al-Laylah (631), Abu Nu'aym in Hilyat al-Awliya 1/7, and Al-Khatib in Tarikh Baghdad 12/312. Ahmad also reported it in Al-'Ilal wa Ma'rifat al-Rijal (5979), Al-'Uqayli in Al-Du'afa 2/163, and Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at (270) through Salam bin

Razin, from Al-A'mash, from Shaqiq, from Ibn Mas'ud. Imam Ahmad said: This hadith is fabricated (mawdu'), this is a hadith of liars, its chain is rejected (munkar).

सूरह अल-मुमिनून: आयतें 117 - 118

पृष्ठ 99

अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जो कोई अल्लाह के साथ किसी और माबूद को पुकारता है जिसके लिए उसके पास कोई प्रमाण नहीं है, तो उसका हिसाब उसके रब के पास है। निःसंदेह काफ़िर सफल नहीं होंगे। (117) और कहो: ऐ मेरे रब! मुझे क्षमा कर और मुझ पर दया कर, और तू दया करने वालों में सबसे उत्तम है। (118)}

अल्लाह का कथन: {और जो कोई अल्लाह के साथ किसी और माबूद को पुकारता है जिसके लिए उसके पास कोई प्रमाण नहीं है} यानी: उसके पास इसका कोई तर्क या सबूत नहीं है। {तो उसका हिसाब उसके रब के पास है} यानी: वह उसे दंड देगा और उसका हिसाब लेगा। {निःसंदेह} - यहाँ 'हा' ज़मीर मामले और स्थिति को संदर्भित करता है। {काफ़िर सफल नहीं होंगे} - और अल-हसन और कतादा ने इसे पढ़ा है: 'ला यफ़लहु' [या पर] ज़बर के साथ (1) -: जिसने झुठलाया और उस चीज़ का इनकार किया जो तुम लेकर आए हो, और मेरी कृपा के प्रति कृतघ्न रहा।

फिर उसने अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को क्षमा माँगने का आदेश दिया ताकि उम्मत उनका अनुसरण करे। और यह भी कहा गया है: उन्हें अपनी उम्मत के लिए क्षमा माँगने का आदेश दिया गया (2)।

अल-थलाबी ने इब्न लहियाह की हदीस से, अब्दुल्ला बिन हुबैरा से, हनश बिन अब्दुल्ला अल-सन'आनी से, अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत की है: कि वे एक बीमार व्यक्ति के पास से गुज़रे, तो उन्होंने उसके कान में पढ़ा: {क्या तुमने यह समझा था कि हमने तुम्हें व्यर्थ ही पैदा किया है...} यहाँ तक कि उन्होंने सूरह पूरी की, और वह ठीक हो गया। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने पूछा: "तुमने उसके कान में क्या पढ़ा?" उन्होंने उन्हें बताया, तो आप ﷺ ने फरमाया: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, अगर कोई पक्के ईमान वाला आदमी इसे पहाड़ पर पढ़ दे तो वह भी टल (नष्ट हो) जाए।" (3)।

www.nafseislam.com

सूरह अल-मुमिनून की व्याख्या संपन्न हुई, और अल्लाह का शुक्र है।

(1) अल-क़िरात अल-शाधाह पृष्ठ 99, और वाक्यांश "और अल-हसन ने पढ़ा... आदि" (ज़) में नहीं आया, जो व्याख्या के संदर्भ में अधिक उपयुक्त है। (2) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/423, और अल-वसीत 3/301। (3) इसे अबू याला अल-मौसिली (5045), इब्न अबी हातिम 8/2513 (14070), अल-तबरानी ने अल-दुआ (1081), इब्न अल-सुन्नी ने अमल अल-यौम व अल-लैलाह (631), अबू नुएम ने हिलियत अल-औलिया 1/7, और अल-खतीब ने तारीख़ बगदाद 12/312 में इसी सनद के साथ रिवायत किया है। अहमद ने इसे अल-इलाल व मारिफ़त अल-रिजाल (5979), अल-उकैली ने अल-दुआफ़ा 2/163, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौदुआत (270) में सलाम बिन रज़ीन के माध्यम से, अल-अमाश से, शकीक से, इब्न मसूद से रिवायत किया है। इमाम अहमद ने कहा: यह हदीस मौज़ू (गढ़ी हुई) है, यह झूठों की हदीस है, इसकी सनद मुनकर है।

سورة المؤمنون: آیات ۱۱۷ - ۱۱۸

صفحہ ۹۹

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَمَن يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا ءَاخَرَ لَا بُرْهَٰنَ لَهُۥ بِهِۦ فَإِنَّمَا حِسَابُهُۥ عِندَ رَبِّهِۦٓ إِنَّهُۥ لَا يُفْلِحُ الْكَٰفِرُونَ ۝ وَقُل رَّبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنتَ خَيْرُ الرَّٰحِمِينَ ۝﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا ءَاخَرَ لَا بُرْهَٰنَ لَهُۥ بِهِۦ﴾ یعنی: اس کے پاس اس پر کوئی حجت یا دلیل نہیں۔ ﴿فَإِنَّمَا حِسَابُهُۥ عِندَ رَبِّهِۦٓ﴾ یعنی: وہی اسے سزا دے گا اور اس کا محاسبہ کرے گا۔ ﴿إِنَّهُۥ﴾ میں 'ہا' ضمیر شان ہے۔ ﴿لَا يُفْلِحُ الْكَٰفِرُونَ﴾ - اور حسن اور قتادہ نے اسے 'لا يَفْلَحُ' زبر کے ساتھ پڑھا ہے (۱) -: جس نے جھٹلایا اور اس چیز کا انکار کیا جو تم لے کر آئے ہو، اور میری نعمت کی ناشکری کی۔

پھر اللہ نے اپنے نبی ﷺ کو استغفار کا حکم دیا تاکہ امت آپ کی پیروی کرے۔ اور کہا گیا: آپ کو اپنی امت کے لیے استغفار کا حکم دیا گیا (۲)۔

اور ثعلبی نے ابن لہیعہ کی حدیث سے، عبداللہ بن ہبیرہ سے، حنش بن عبداللہ صنعانی سے، عبداللہ بن مسعود سے نقل کیا ہے: کہ وہ ایک بیمار (مبتلا) شخص کے پاس سے گزرے، تو انہوں نے اس کے کان میں پڑھا: ﴿أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا﴾ یہاں تک کہ سورت ختم کی، تو وہ تندرست ہو گیا۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے پوچھا: "تم نے اس کے کان میں کیا پڑھا؟" انہوں نے آپ کو بتایا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "قسم ہے اس ذات کی جس کے قبضۂ قدرت میں میری جان ہے، اگر کوئی کامل یقین والا شخص اسے پہاڑ پر پڑھے تو وہ ٹل جائے (اپنی جگہ سے ہٹ جائے)۔" (۳)۔

www.nafseislam.com

سورة المؤمنون کی تفسیر مکمل ہوئی، والحمد للہ۔

(۱) القراءات الشاذة ص۹۹، اور عبارت "وقرأ الحسن... الخ" (ظ) میں موجود نہیں ہے، اور یہ تفسیر کے سیاق و سباق سے زیادہ مشابہ ہے۔ (۲) تفسیر ابی اللیث ۴۲۳/۲، اور الوسیط ۳۰۱/۳۔ (۳) اسے اسی سند کے ساتھ ابو یعلیٰ موصلی (۵۰۴۵)، ابن ابی حاتم ۲۵۱۳/۸ (۱۴۰۷۰)، طبرانی نے الدعاء (۱۰۸۱)، ابن السنی نے عمل الیوم واللیلة (۶۳۱)، ابو نعیم نے حلیة الاولیاء ۷/۱، اور خطیب نے تاریخ بغداد ۳۱۲/۱۲ میں روایت کیا ہے۔ اور احمد نے العلل ومعرفة الرجال (۵۹۷۹)، عقیلی نے الضعفاء ۱۶۳/۲، اور ابن الجوزی نے الموضوعات (۲۷۰) میں سلام بن رزین کے واسطے سے، اعمش سے، شقیق سے، ابن مسعود سے روایت کیا ہے۔ امام احمد نے فرمایا: یہ حدیث موضوع (من گھڑت) ہے، یہ جھوٹوں کی حدیث ہے، اس کی سند منکر ہے۔

Surah An-Nur

Medinan by consensus (1)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

The words of the Almighty: { [This is] a surah which We have revealed and made obligatory and revealed therein verses of clear evidence that you may remember. (1) }

The purpose of this surah is to mention the rulings of chastity and concealment.

Umar (may Allah be pleased with him) wrote to the people of Kufa: "Teach your women Surah An-Nur" (2).

Aisha (may Allah be pleased with her) said: "Do not lodge women in upper rooms, and do not teach them to write, but teach them Surah An-Nur and spinning" (3).

{And made obligatory}: It was read with a lightened 'Ra' (4); meaning: We have imposed upon you and those after you the rulings contained therein (5). And with the doubling (shaddah), it means: We have revealed various obligations in it.

---

(1) Zad al-Masir 3/6, Majma' al-Bayan 5/18, and al-Nahhas narrated in al-Nasikh wa al-Mansukh 2/537 from Ibn Abbas who said: Surah An-Nur was revealed in Medina, so it is Medinan. (2) Narrated by Abd al-Razzaq (1123), and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2437). (3) We did not find it as a statement of Aisha (mauquf), but al-Hakim narrated it 2/396, and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2453) through Abd al-Wahhab bin al-Dahhak from Shu'ayb bin Ishaq, from Hisham bin Urwa, from his father, from Aisha, as a prophetic tradition (marfu'). Al-Hakim said: This hadith has a sound chain and they (Bukhari and Muslim) did not include it. Al-Dhahabi followed up and said: Rather, it is fabricated; its flaw is Abd al-Wahhab. Abu Hatim said: A liar. It was preceded by something similar in 5/44. (4) This is the reading of Nafi', 'Asim, Ibn 'Amir, Hamza, and al-Kisa'i. Al-Sab'a p. 452, and al-Taysir p. 161. (5) What the author mentioned about the meaning of lightening (takhfif) was mentioned by al-Farra, Makki, al-Nahhas, and others regarding the meaning of doubling (tashdid). As for the meaning of lightening, they said: We have made its rulings obligatory upon you. See: Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/244, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/127, al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/133, and Tafsir al-Razi 23/129.

सूरह अन-नूर

सर्वसम्मति से मदनी (1)

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयावान और अत्यंत दयाशील है।

सर्वशक्तिमान का कथन: { [यह] एक सूरह है जिसे हमने अवतरित किया है और जिसे हमने अनिवार्य किया है और इसमें स्पष्ट निशानियाँ उतारी हैं ताकि तुम ध्यान दो। (1) }

इस सूरह का उद्देश्य शालीनता और पर्दे के नियमों का उल्लेख करना है।

उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कूफ़ा के लोगों को लिखा: "अपनी महिलाओं को सूरह अन-नूर सिखाओ" (2)।

आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: "महिलाओं को ऊपरी कमरों में न ठहराओ, और उन्हें लिखना न सिखाओ, बल्कि उन्हें सूरह अन-नूर और कताई सिखाओ" (3)।

{और हमने उसे अनिवार्य किया}: इसे 'रा' के हल्के उच्चारण (तख़्फ़ीफ़) के साथ पढ़ा गया है (4); अर्थात: हमने आप पर और आपके बाद आने वालों पर इसमें निहित नियमों को अनिवार्य कर दिया है (5)। और सख़्त उच्चारण (तशदीद) के साथ इसका अर्थ है: हमने इसमें विभिन्न दायित्व अवतरित किए हैं।

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 3/6, मजमा अल-बयान 5/18, और अल-नहहास ने अल-नासिख व अल-मंसूख 2/537 में इब्न अब्बास से रिवायत की है जिन्होंने कहा: सूरह अन-नूर मदीना में उतरी थी, इसलिए यह मदनी है। (2) इसे अब्द अल-रज्जाक (1123) और अल-बैहकी ने शुआब अल-ईमान (2437) में उद्धृत किया है। (3) हमें आयशा के एक कथन (मौकूफ़) के रूप में यह नहीं मिला, बल्कि अल-हाकिम ने 2/396 में और अल-बैहकी ने शुआब अल-ईमान (2453) में अब्द अल-वहाब बिन अल-दहाक के माध्यम से शुएब बिन इशाक से, उन्होंने हिशाम बिन उरवा से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने आयशा से इसे मरफूअ (पैगंबर की हदीस) के रूप में वर्णित किया है। अल-हाकिम ने कहा: यह हदीस सही इसनाद वाली है लेकिन उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम ने) इसे शामिल नहीं किया। अल-ज़हबी ने इसकी समीक्षा की और कहा: बल्कि यह मनगढ़ंत है; इसकी खराबी अब्द अल-वहाब है। अबू हातिम ने कहा: वह झूठा था। इसी तरह का पहले 5/44 में भी आ चुका है। (4) यह नाफी, असीम, इब्न आमिर, हमज़ा और अल-किसाई का पाठ (क़िरात) है। अल-सबआ पृष्ठ 452, और अल-

तयसीर पृष्ठ 161। (5) लेखक ने तख़्फ़ीफ़ (हल्केपन) के अर्थ में जो उल्लेख किया है, उसका उल्लेख अल-फ़र्रा, मक्की, अल-नहहास और अन्य लोगों ने तशदीद (सख़्ती) के अर्थ में किया है। जहाँ तक तख़्फ़ीफ़ के अर्थ की बात है, उन्होंने कहा: हमने इसके नियमों को आप पर अनिवार्य कर दिया है। देखें: मा'आनी अल-कुरान अल-फ़र्रा 2/244, एराब अल-कुरान अल-नहहास 3/127, अल-कश्फ अन वुजूह अल-क़िरात 2/133, और तफ़सीर अल-राज़ी 23/129।

سورہ النور

بالاجماع مدنی (1)

اللہ کے نام سے شروع جو بڑا مہربان نہایت رحم والا ہے

فرمانِ الٰہی: ﴿ سُورَةٌ أَنزَلْنَهَا وَفَرَضْنَهَا وَأَنزَلْنَا فِيهَا ءَايَتٍ بَيِّنَاتٍ لَّعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿١﴾ ﴾ (یہ ایک سورت ہے جسے ہم نے نازل کیا ہے اور اسے ہم نے فرض کیا ہے اور ہم نے اس میں واضح نشانیاں نازل کی ہیں تاکہ تم نصیحت حاصل کرو۔)

اس سورہ کا مقصد عفت و حیا اور پردے کے احکام کا ذکر کرنا ہے۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے اہل کوفہ کو لکھا: "اپنی عورتوں کو سورہ نور سکھاؤ" (2)۔

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: "عورتوں کو بالائی کمروں میں نہ ٹھہراؤ، اور انہیں لکھنا نہ سکھاؤ، بلکہ انہیں سورہ نور اور سوت کاتنا سکھاؤ" (3)۔

﴿ وَفَرَضْنَهَا ﴾: راء کی تخفیف کے ساتھ پڑھا گیا ہے (4)؛ یعنی: ہم نے تم پر اور تمہارے بعد والوں پر اس میں موجود احکام کو فرض کر دیا ہے (5)۔ اور تشدید کے ساتھ اس کا مطلب ہے: ہم نے اس میں مختلف فرائض نازل کیے ہیں۔

---

(1) زاد المسیر ۳ / ٦ ، مجمع البیان ٥ / ١٨ ، اور النحاس نے الناسخ والمنسوخ ٢ / ٥٣٧ میں ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا : سورہ نور مدینہ میں نازل ہوئی اس لیے یہ مدنی ہے۔ (2) اسے عبد الرزاق (١١٢٣) اور بیہقی نے شعب الایمان (٢٤٣٧) میں روایت کیا ہے۔ (3) ہمیں یہ حضرت عائشہ کا قول (موقوفاً) نہیں ملا، بلکہ حاکم نے ٣٩٦/٢ اور بیہقی نے شعب الایمان

(۲٤٥۳) میں عبد الوہاب بن الضحاک کے واسطے سے شعیب بن اسحاق، از ہشام بن عروہ، از والد خود، از عائشہ مرفوعاً روایت کیا ہے۔ حاکم نے کہا: یہ حدیث صحیح الاسناد ہے لیکن شیخین نے اسے روایت نہیں کیا، اور ذہبی نے اس پر تعاقب کرتے ہوئے کہا: بلکہ یہ موضوع (من گھڑت) ہے، اس میں آفت عبد الوہاب ہے، ابو حاتم نے کہا: وہ کذاب (جھوٹا) تھا۔ اسی طرح کا پہلے ٤٤/٥ میں گزر چکا ہے۔ (4) یہ نافع، عاصم، ابن عامر، حمزہ اور کسائی کی قرات ہے۔ السبعہ ص ٤٥۲ ، اور التیسیر ص ١٦١ ۔ (5) مصنف نے جو تخفیف کے معنی میں ذکر کیا ہے، اسے الفراء، مکی، النحاس اور دیگر نے تشدید کے معنی میں ذکر کیا ہے، اور تخفیف کے معنی کے بارے میں انہوں نے کہا: ہم نے اس کے احکام تم پر فرض کی صورت میں واجب کر دیے ہیں۔ دیکھئے: معانی القرآن للفراء ۲ / ۲٤٤، اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۱۲۷ ، الکشف عن وجوہ القراءات ۲ / ۱۳۳ اور تفسیر الرازی ۲۳ / ۱۲۹ ۔

Surah al-Nur: Ayah 1 101

Abu 'Amr read: "wa farradnaha" with shadda (doubling of the 'r') (1); meaning: We divided its revelation bit by bit, star by star. "Al-fard" means cutting, and from it comes: "furdat al-qaws" (the notch of the bow), "fara'id al-mirath" (inheritance shares), and "fard al-nafaqah" (obligatory maintenance). It is also reported from him: "faradnaha" [without shadda]: We detailed it and clarified it (2). And it was said: It denotes multiplicity; due to the many obligations (fara'id) it contains (3). Linguistically, "al-surah" is a name for a noble station; that is why a chapter of the Quran is called a Surah. Al-Nabighah said (4): Do you not see that Allah has given you a noble station (surah) before which every king is seen wavering? Discussion on this has already passed in the introduction of the book (5). It was recited: "suratun" in the nominative case as a subject, and its predicate is: "anzalnaha". This was said by Abu 'Ubaydah (6) and al-Akhfash. Al-Zajjaj, al-Farra', and al-Mubarrad said: "suratun" is in the nominative because it is the predicate of a hidden starting word; because it is indefinite (nakira), and a sentence cannot begin with an indefinite word in every instance, meaning: "This is a surah" (7). It is possible that the word "surah" is the subject, and what follows it is its adjective which takes it out of the boundary of pure indefiniteness, making starting with it permissible for that reason, and the predicate would then be in His saying: "The fornicatress and the fornicator..." (8). And it was recited: "suratan" in the accusative case, assuming the meaning: "We revealed a Surah that We have revealed" (9). A poet said:

---

(1) This is also the recitation of Ibn Kathir. Al-Sab'ah p. 452, and al-Taysir p. 161. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/493, and al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/133. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/127. (4) In the original manuscripts: Zuhair, which is an error, and it has already been corrected to the right name on 1/106. (5) 1/106 and onwards. (6) In Majaz al-Quran 2/63. (7) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/27, and Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/243. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/160. (9) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 100, and al-Muhtasib 2/99.

सूरा अन-नूर: आयत १ १०१

अबू अम्र ने पढ़ा: "व फर्रदनाहा" तशदीद (अक्षर 'र' के दोहरे उच्चारण) के साथ (१); अर्थात्: हमने इसके अवतरण को टुकड़ों में, थोड़े-थोड़े करके उतारा। "अल-फर्द" का अर्थ है काटना, और इसी से आया है: "फ़ुर्दत अल-क़ौस" (धनुष की खांच), "फ़रायद अल-मीराथ" (विरासत के हिस्से), और "फर्द अल-नफ़क़ा" (अनिवार्य भरण-पोषण)। उनसे यह भी उद्धृत है: "फरदनाहा" [बिना तशदीद के]: हमने इसे विस्तार से बताया और स्पष्ट किया (२)। और कहा गया: यह बहुलता को दर्शाता है; क्योंकि इसमें कई अनिवार्य कर्तव्य (फ़रायद) हैं (३)। भाषाई रूप से, "अल-सूरा" एक उच्च पद या स्थान का नाम है; इसीलिए कुरान के एक अध्याय को सूरा कहा जाता है। अल-नाबिगा ने कहा (४): क्या तुम नहीं देखते कि अल्लाह ने तुम्हें एक उच्च स्थान (सूरा) दिया है, जिसके सामने हर राजा को डगमगाते हुए देखा जाता है? इसके बारे में चर्चा पुस्तक की प्रस्तावना में बीत चुकी है (५)। इसे "सूरतुन" (पेश के साथ) पढ़ा गया, इस आधार पर कि यह उद्देश्य (मुब्तदा) है, और इसका विधेय (ख़बर) है: "अनज़लनाहा"। यह अबू उबैदा (६) और अल-अखफ़श ने कहा है। अल-ज़ज्जाज, अल-फ़र्रा और अल-मुबर्रद ने कहा: "सूरतुन" रफ़अ (पेश) के साथ है क्योंकि यह एक छिपे हुए मुब्तदा की ख़बर है; क्योंकि यह अनिश्चित (नकिरा) है, और हर स्थिति में अनिश्चित शब्द से शुरुआत नहीं की जा सकती, अर्थात्: "यह एक सूरा है" (७)। यह भी संभव है कि "सूरा" शब्द मुब्तदा हो, और उसके बाद वाला हिस्सा उसका विशेषण (सिफ़त) हो जिसने उसे शुद्ध अनिश्चितता की सीमा से बाहर निकाल दिया है, जिससे उससे शुरुआत करना उचित हो गया है, और ख़बर अल्लाह के इस कथन में होगी: "व्यभिचारिणी और व्यभिचारी..." (८)। और इसे "सूरतन्" (ज़बर के साथ) भी पढ़ा गया, इस आधार पर कि: "हमने एक सूरा उतारी जिसे हमने नाज़िल किया" (९)। कवि ने कहा है:

---

(१) यह इब्न कसीर का पाठ भी है। अस-सबअ पृ. ४५२, और अत-तयसीर पृ. १६१। (२) मा'नी अल-कुरान, अल-नहस द्वारा ४/४९३, और अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किराअत २/१३३। (३) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा ३/१२७। (४) मूल ग्रंथों में: जुहैर, जो एक त्रुटि है, और इसे १/१०६ पर सही कर दिया गया है। (५) १/१०६ और उसके बाद। (६) मजाज़ अल-कुरान २/६३ में। (७) मा'नी अल-कुरान, अल-ज़ज्जाज द्वारा ४/२७, और मा'नी अल-कुरान, अल-फ़र्रा द्वारा २/२४३। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१६०। (९) अल-किराअत अल-शाद्दा पृ. १००, और अल-मुहतासिब २/९९।

سورة النور: آیت ۱ ۱۰۱

ابو عمرو نے پڑھا: «وفَرَّضناها» تشدید کے ساتھ (۱)؛ یعنی: ہم نے اسے نزول میں ٹکڑے ٹکڑے کر کے، تھوڑا تھوڑا کر کے اتارا۔ اور "فرض" کے معنی قطع (کاٹنا) کے ہیں، اور اسی سے ہے: "فرضة القوس" (کمان کا گوشہ)، "فرائض الميراث" (وراثت کے حصے)، اور "فرض النفقة" (لازمی نفقہ)۔ ان سے یہ بھی روایت ہے: «فَرَضناها» [بغیر تشدید کے]: ہم نے اسے تفصیل سے بیان کیا اور واضح کیا (۲)۔ اور کہا گیا: یہ کثرت کے لیے ہے؛ اس میں موجود فرائض کی کثرت کی وجہ سے (۳)۔ اور لغت میں "سورہ" بلند مقام و مرتبے کا نام ہے؛ اسی لیے قرآن کی سورت کو سورہ کہا گیا ہے۔ نابغہ نے کہا (۴): کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ نے تمہیں ایک ایسا بلند مقام (سورہ) عطا کیا ہے جس کے سامنے ہر بادشاہ لرزتا دکھائی دیتا ہے؟ کتاب کے مقدمے میں اس پر گفتگو گزر چکی ہے (۵)۔ اور پڑھا گیا: «سورةٌ» رفع (پیش) کے ساتھ اس بنا پر کہ یہ مبتدا ہے، اور اس کی خبر ہے: «أنزلناها»۔ یہ قول ابو عبیدہ (۶) اور اخفش کا ہے۔ زجاج، فراء اور مبرد نے کہا: «سورةٌ» رفع کے ساتھ ہے، کیونکہ یہ مبتدا کی خبر ہے؛ کیونکہ یہ نکرہ ہے، اور ہر مقام پر نکرہ سے ابتدا نہیں کی جا سکتی، یعنی: «یہ ایک سورہ ہے» (۷)۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ لفظ «سورة» مبتدا ہو، اور اس کے بعد والا جملہ اس کی صفت ہو جس نے اسے نکرہ محضہ کی حد سے نکال دیا ہو، تو اس بنا پر ابتدا درست ہو گئی، اور خبر اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں ہوگی: «الزانية والزانی» (۸)۔ اور پڑھا گیا: «سورةً» نصب (زبر) کے ساتھ، اس تقدیر پر: «ہم نے ایک سورہ اتاری جسے ہم نے نازل کیا» (۹)۔ اور شاعر نے کہا:

---

(۱) اور یہی ابن کثیر کی قرأت بھی ہے۔ السبعۃ ص ۴۵۲، اور التیسیر ص ۱۶۱۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۴۹۳/۴، اور الکشف عن وجوہ القراءات ۱۳۳/۲۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۱۲۷/۳۔ (۴)

اصل نسخوں میں: "زہیر" ہے جو کہ غلط ہے، اور ص ۱۰۶/۱ پر اسے صحیح کر دیا گیا ہے۔ (۵) ۱۰۶/۱ اور اس کے بعد۔ (۶) مجاز القرآن ۶۳/۲ میں۔ (۷) معانی القرآن للزجاج ۲۷/۴، اور معانی القرآن للفراء ۲۴۳/۲۔ (۸) المحرر الوجیز ۱۶۰/۴۔ (۹) القراءات الشاذة ص ۱۰۰، اور المحتسب ۹۹/۲۔

102 Surah An-Nur: Verses 1-2

And I fear the wolf if I pass by it alone, and I fear the winds and the rain (1).

Or it could be in the accusative case due to an implied verb; i.e., recite a Surah. Al-Farra' said: It is a circumstantial qualifier (hal) from the 'ha' and 'alif', and it is permissible for a circumstantial qualifier from a pronoun to precede it (2).

His saying (the Exalted): {The fornicatress and the fornicator, scourge each of them with a hundred stripes, and let not pity for them withhold you from obedience to Allah, if you believe in Allah and the Last Day. And let a party of believers witness their punishment. (2)}

In it are twenty-two issues:

First: His saying (the Exalted): {The fornicatress and the fornicator}. Adultery (Zina) was known in language before the Law (Shari'ah), like the names of theft and murder. It is a name for a man's intercourse with a woman in her vagina without marriage or semblance of marriage, with her consent (3). If you wish, you could say: It is the insertion of a penis into a vagina that is naturally desired and prohibited by law (4). When that occurs, the prescribed punishment (Hadd) becomes obligatory. The discussion on the punishment for Zina, its reality, and the scholars' views on it has preceded (5).

And this verse abrogates the verse of confinement and the verse of harm, which are both in Surah An-Nisa by consensus (6).

Second: His saying (the Exalted): {a hundred stripes}. This is the prescribed punishment for the free, adult, unmarried fornicator, and similarly for the free, adult, unmarried fornicatress. And it was established by the Sunnah a year's exile, based on the disagreement therein (7).

(1) Sibawayh attributed it in Al-Kitab 1/89 to Al-Rabi’ ibn Dab’ Al-Fazari, and it was previously mentioned in 9/191. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/160. (3) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya Al-Tabari 4/287. (4) Tafsir al-Razi 23/131. (5) 7/136 and what follows it. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/161, and the truth is that the scholars did not disagree that the verses of confinement and harm have been abrogated. Rather, the disagreement is in the abrogator that abrogated them: is it Surah An-Nur or a Hadith? Or is Surah An-Nur an explanation and detailing of them? See "Al-Nasikh wal-Mansukh" by An-

Nahhas 2/162, "Al-Idah li-Nasikh al-Qur'an" by Makki p. 359, and "Al-Naskh fil-Qur'an" by Mustafa Zayd 1/139. (7) Previously mentioned 6/140, and 144.

१०२ सूरह अन-नूर: आयत १-२

"और अगर मैं अकेला उसके पास से गुजरूँ तो मुझे भेड़िये का डर लगता है, और मुझे हवाओं और बारिश का डर लगता है (१)।"

या यह एक निहित क्रिया के कारण कर्म कारक (नसब) में हो सकता है; यानी: 'एक सूरह पढ़ो।' अल-फ़र्रा ने कहा: यह 'हा' और 'अलिफ' से एक हाल (स्थिति) है, और सर्वनाम से हाल का उससे पहले आना जायज है (२)।

अल्लाह का कहना (महान है वह): {व्यभिचारिणी स्त्री और व्यभिचारी पुरुष, उनमें से प्रत्येक को सौ कोड़े मारो और अल्लाह के दीन (धर्म) के मामले में तुम्हें उनके प्रति दया न आए, यदि तुम अल्लाह और परलोक के दिन पर विश्वास रखते हो। और उनके दंड के समय ईमान वालों का एक समूह उपस्थित रहे। (२)}

इसमें बाईस मसले (मुद्दे) हैं:

पहला: अल्लाह का कहना: {व्यभिचारिणी स्त्री और व्यभिचारी पुरुष}। शरीयत से पहले भाषा में व्यभिचार (ज़िना) प्रसिद्ध था, जैसे चोरी और हत्या का नाम। यह एक पुरुष का बिना निकाह या निकाह के संदेह के महिला की सहमति से उसकी योनि में संभोग करने का नाम है (३)। यदि आप चाहें तो कह सकते हैं: यह एक पुरुष के अंग का महिला के अंग में प्रवेश है जो प्राकृतिक रूप से वांछित और शरीयत में हराम (प्रतिबंधित) है (४)। जब ऐसा हो जाए, तो हद (नियत दंड) अनिवार्य हो जाता है। ज़िना की हद, उसकी हकीकत और उस बारे में विद्वानों के विचारों पर चर्चा पहले हो चुकी है (५)।

और यह आयत सूरह अन-निशा की कैद वाली आयत और दुख देने वाली आयत को सर्वसम्मति से निरस्त (मंसूख) करने वाली है (६)।

दूसरा: अल्लाह का कहना: {सौ कोड़े}। यह स्वतंत्र, वयस्क, कुंवारे व्यभिचारी की हद है, और इसी तरह स्वतंत्र, वयस्क, कुंवारी व्यभिचारिणी की। और सुन्नत से एक साल का निर्वासन साबित है, जिसमें मतभेद है (७)।

(१) सिबवैह ने इसे 'अल-किताब' १/८९ में रबी बिन दब अल-फ़ज़ारी से संबंधित किया है, और यह पहले ९/१९१ में बीत चुका है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१६०। (३) अहकाम अल-कुरान, अल-

किया अल-तबरी द्वारा ४/२८७। (४) तफ़्सीर अल-राज़ी २३/१३१। (५) ७/१३६ और उसके बाद। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१६१, और सच यह है कि विद्वानों में इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि कैद और दुख देने की आयतें निरस्त कर दी गई हैं, बल्कि मतभेद उस नासिख (निरस्त करने वाले) में है जिसने उन्हें निरस्त किया, क्या वह सूरह अन-नूर है या हदीस? या सूरह अन-नूर उनका बयान और विस्तार है? देखें अन-नहहास की 'अल-नासिख वल-मंसूख' २/१६२, मक्की की 'अल-ईदाह ली नासिख अल-कुरान' पृ. ३५९, और मुस्तफा ज़ैद की 'अल-नसख फ़िल कुरान' १/१३९। (७) पहले बीत चुका है ६/१४०, और १४४।

۱۰۲ سورۃ النور: آیات ۱-۲

اور اگر میں اکیلا اس کے پاس سے گزروں تو مجھے بھیڑیے کا خوف ہوتا ہے، اور مجھے ہواؤں اور بارش کا ڈر لگتا ہے (۱)۔

یا یہ کسی فعل کے پوشیدہ ہونے کی وجہ سے منصوب ہو سکتا ہے؛ یعنی: 'ایک سورہ پڑھو'۔ الفراء نے کہا: یہ 'ہا' اور 'الف' سے حال ہے، اور ضمیر سے حال کا اس سے پہلے آنا جائز ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {زنا کرنے والی عورت اور زنا کرنے والا مرد، ان میں سے ہر ایک کو سو کوڑے مارو، اور اللہ کے دین کے معاملے میں تمہیں ان پر ترس نہ آئے، اگر تم اللہ اور روزِ آخرت پر ایمان رکھتے ہو۔ اور ان کی سزا کے وقت مومنوں کی ایک جماعت موجود رہے۔ (۲)}

اس میں بائیس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {زنا کرنے والی عورت اور زنا کرنے والا مرد}۔ شریعت سے پہلے زبان میں زنا معروف تھا، جیسے چوری اور قتل کا نام۔ یہ ایک مرد کا کسی عورت کی شرمگاہ میں بغیر نکاح یا شبہ نکاح کے، اس کی رضا مندی سے ہم بستری کرنے کا نام ہے (۳)۔ اگر آپ چاہیں تو کہہ سکتے ہیں: یہ ایک شرمگاہ کا دوسری شرمگاہ میں داخل ہونا ہے جو طبعی طور پر مرغوب اور شرعی طور پر حرام ہے (۴)۔ جب یہ ہو جائے تو حد واجب ہو جاتی ہے۔ زنا کی حد، اس کی حقیقت اور اس بارے میں علماء کے اقوال پر گفتگو گزر چکی ہے (۵)۔

اور یہ آیت سورہ نساء میں قید کی آیت اور ایذا کی آیت کے لیے بالاتفاق ناسخ ہے (۶)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {سو کوڑے}۔ یہ آزاد، بالغ، کنوارے زانی کی حد ہے، اور اسی طرح آزاد، بالغ، کنواری زانیہ کی بھی۔ اور سنت سے ایک سال کی جلاوطنی ثابت ہے، جس میں اختلاف ہے (۷)۔

(۱) سیبویہ نے اسے الکتاب ۱/۸۹ میں الربیع بن ضبع الفزاری کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ ۹/۱۹۱ میں گزر چکا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/۱۶۰۔ (۳) احکام القرآن للکیا الطبری ۴/۲۸۷۔ (۴) تفسیر الرازی ۲۳/۱۳۱۔ (۵) ۷/۱۳۶ اور اس کے بعد۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/۱۶۱، اور حقیقت یہ ہے کہ علماء کا اس میں اختلاف نہیں ہے کہ قید اور ایذا کی دونوں آیتیں منسوخ ہو چکی ہیں، بلکہ اختلاف اس ناسخ میں ہے جس نے انہیں منسوخ کیا، کیا وہ سورہ نور ہے یا حدیث؟ یا یہ کہ سورہ نور ان کی وضاحت اور تفصیل ہے؟ دیکھئے نحاس کی 'الناسخ والمنسوخ' ۲/۱۶۲، مکی کی 'الایضاح لناسخ القرآن' ص ۳۵۹، اور مصطفیٰ زید کی 'النسخ فی القرآن' ۱/۱۳۹۔ (۷) پہلے گزر چکا ہے ۶/۱۴۰ اور ۱۴۴۔

Surah An-Nur: Verse 2 103

As for the slaves, the required punishment is fifty lashes; because of the words of the Almighty: "If they commit an act of indecency, they shall have half the punishment of free women" [An-Nisa: 25], and this is regarding the female slave, and then the male slave is in the same sense. As for the muhsan (chaste/married) among the free people, he is to be stoned without lashing. Among the scholars are those who say: he is lashed a hundred times and then stoned (1). All of this has already been established in "An-Nisa" (2), so there is no need to repeat it, and praise be to Allah.

Third: The majority of people (3) recited: "The fornicatress and the fornicator" (az-zāniyatu waz-zānī) in the nominative case (ar-raf'). And 'Isa bin 'Umar ath-Thaqafi recited: "The fornicatress" (az-zāniyata) in the accusative case (an-nasb) (4), which is more preferable according to Sibawayh (5); because to him it is like saying: "Hit Zayd" (Zaydan idrib). The reason for the nominative case for him is as a predicate of a beginning (mubtada'), its meaning being: Among what is recited to you are the fornicatress and the fornicator. People reached a consensus on the nominative case, even if the grammatical rule according to Sibawayh was the accusative. As for al-Farra, al-Mubarrad, and al-Zajjaj (6), the nominative case is more preferable to them, and the predicate is in His saying: "then lash [them]"; because the meaning is: The fornicatress and the fornicator are to be lashed by the decree of Allah. This is a good opinion, and it is the opinion of most grammarians, and if you wish, you could estimate the predicate as: they should be lashed. Ibn Mas'ud recited: "waz-zān" without the 'ya' (7).

Fourth: Allah, the Exalted, mentioned both the male and the female, though "the fornicator" would have sufficed for both. It is said: He mentioned them both for emphasis, just as the Almighty said: "The thief, male and female, cut off their hands" [Al-Ma'idah: 38]. It is possible that He mentioned them both here so that no one would think that since the man is the one performing the act and the woman...

---

(1) Bidayat al-Mujtahid 4/273, 276-277, and al-Istidhkar 24/48-49, and see at-Tamhid 9/79. (2) 6/237 onwards. (3) In (M): The majority. (4) al-Muharrar al-Wajiz 4/160, and al-Qira'at al-Shadhdhah p. 100, and al-Muhtasab 2/100. (5) al-Kitab 1/142-143. (6) Ma'ani al-Qur'an for al-Farra 1/306, and al-Kamil 2/822, and Ma'ani al-Qur'an for al-Zajjaj 4/27, and the author quoted it from them via al-Muharrar al-Wajiz 4/160-161, and the wording is his. (7) al-Muharrar al-Wajiz 4/160-161, and the recitation of Ibn Mas'ud in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 100.

सूरह अन-नूर: आयत 2 103

जहाँ तक गुलामों का सवाल है, अनिवार्य सज़ा पचास कोड़े है; सर्वशक्तिमान के शब्दों के कारण: "यदि वे अश्लीलता (व्यभिचार) का कार्य करती हैं, तो उन्हें आज़ाद महिलाओं की आधी सज़ा दी जाएगी" [अन-निसा: 25], और यह महिला गुलाम के बारे में है, और पुरुष गुलाम भी उसी अर्थ में है। जहाँ तक आज़ाद लोगों में से 'मुहसन' (विवाहित/सदाचारी) का सवाल है, तो उसे कोड़े मारने के बजाय पथराव (रज़्म) करना है। विद्वानों में से कुछ ऐसे हैं जो कहते हैं: उसे सौ कोड़े मारे जाएँ और फिर पथराव किया जाए (1)। यह सब "अन-निसा" (2) में पहले ही स्थापित किया जा चुका है, इसलिए इसे दोहराने की आवश्यकता नहीं है, और अल्लाह की प्रशंसा हो।

तीसरा: अधिकांश लोगों (3) ने इसे रफ़ (nominative case) में "अज़-ज़ानियातु वज़-ज़ानी" (व्यभिचारिणी और व्यभिचारी) पढ़ा है। और ईसा बिन उमर अल-थकाफ़ी ने "अज़-ज़ानियाता" को नसब (accusative case) में पढ़ा है (4), जो सिबवय के अनुसार अधिक बेहतर है (5); क्योंकि उनके अनुसार यह कहने जैसा है: "ज़ैद को मारो"। उनके लिए रफ़ का कारण मुब्तदा (शुरुआत) की खबर के रूप में है, जिसका अर्थ है: तुम्हारे सामने जो पढ़ा जा रहा है वह व्यभिचारिणी और व्यभिचारी है। लोगों ने रफ़ पर सहमति व्यक्त की, भले ही सिबवय के अनुसार व्याकरणिक नियम नसब था। जहाँ तक अल-फ़र्रा, अल-मुबर्रद और अल-ज़ज्जाज (6) का सवाल है, रफ़ उनके लिए अधिक बेहतर है, और खबर उनके शब्दों में है: "तो कोड़े मारो"; क्योंकि अर्थ है: अल्लाह के हुक्म से व्यभिचारिणी और व्यभिचारी को कोड़े मारे जाने हैं। यह एक अच्छी राय है, और यह अधिकांश व्याकरणविदों की राय है, और यदि आप चाहें, तो आप खबर का अनुमान इस प्रकार लगा सकते हैं: उन्हें कोड़े मारे जाने चाहिए। इब्न मसूद ने बिना 'या' के"वज़-ज़ान" पढ़ा (7)।

चौथा: अल्लाह सुभानहु व ताला ने पुरुष और महिला दोनों का उल्लेख किया है, जबकि "व्यभिचारी" दोनों के लिए पर्याप्त होता। यह कहा गया है: उन्होंने ज़ोर देने के लिए दोनों का उल्लेख किया, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: "चोर, पुरुष और महिला, उनके हाथ काट दो" [अल-माइदा: 38]। यह संभव है कि यहाँ दोनों का उल्लेख इसलिए किया गया हो ताकि कोई यह न सोचे कि चूंकि पुरुष वह है जो संभोग कर रहा है और महिला...

---

(1) बिदायत अल-मुज्तहिद 4/273, 276-277, और अल-इस्तिधकार 24/48-49, और अल-तम्हीद 9/79 देखें। (2) 6/237 और उसके बाद। (3) (M) में: बहुमत। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/160,

और अल-किराअत अल-शज़ाह पृ. 100, और अल-मुहतासब 2/100। (5) अल-किताब 1/142-143। (6) अल-फ़र्रा के लिए मा'नी अल-कुरान 1/306, और अल-कामिल 2/822, और अल-ज़ज्जाज के लिए मा'नी अल-कुरान 4/27, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/160-161 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है, और शब्द उन्हीं के हैं। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/160-161, और अल-किराअत अल-शज़ाह पृ. 100 में इब्न मसूद का पाठ।

سورہ النور: آیت ۲ ۱۰۳

جہاں تک غلاموں کا تعلق ہے، واجب سزا پچاس کوڑے ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿فَإِنْ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ﴾ [النساء: ۲۵]، اور یہ لونڈی کے بارے میں ہے، پھر غلام بھی اسی کے مفہوم میں ہے۔ اور رہا آزاد لوگوں میں سے 'محصن' (شادی شدہ/پاکدامن) تو اس پر رجم ہے نہ کہ کوڑے مارنا۔ بعض علماء کا کہنا ہے کہ: اسے سو کوڑے مارے جائیں پھر رجم کیا جائے (۱)۔ یہ تمام بحث "النساء" (۲) میں تفصیل سے گزر چکی ہے، لہٰذا اس کے اعادے کی ضرورت نہیں، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

تیسری بات: جمہور لوگوں (۳) نے «الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي» رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور عیسیٰ بن عمر الثقفی نے «الزانية» نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (٤)، اور یہ سیبویہ کے نزدیک زیادہ بہتر ہے (٥)؛ کیونکہ ان کے نزدیک یہ ایسا ہی ہے جیسے آپ کہیں: "زيداً اضرب" (زید کو مارو)۔ ان کے نزدیک رفع کی وجہ یہ ہے کہ یہ خبرِ ابتدا ہے، تقدیر اس طرح ہوگی: جو کچھ تم پر تلاوت کیا جاتا ہے وہ زانیہ اور زانی (کے بارے میں) ہے۔ اور لوگوں نے رفع پر اتفاق کیا ہے اگرچہ سیبویہ کے نزدیک قیاس نصب کا تھا۔ رہا الفراء، المبرد اور الزجاج (٦) کا معاملہ، تو ان کے نزدیک رفع ہی زیادہ بہتر ہے، اور خبر اس کے قول: «فاجلدوا» میں ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: زانیہ اور زانی اللہ کے حکم سے کوڑے مارے جانے والے ہیں۔ اور یہ ایک اچھی رائے ہے، اور یہی اکثر نحویوں کا قول ہے، اور اگر آپ چاہیں تو خبر کو یوں مقدر مان سکتے ہیں: ان کو کوڑے مارے جانے چاہئیں۔ اور ابن مسعود نے بغیر 'یاء' کے «والزَّانِ» پڑھا ہے (۷)۔

چوتھی بات: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے مرد اور عورت دونوں کا ذکر کیا، حالانکہ "الزانی" کا لفظ دونوں کے لیے کافی ہو سکتا تھا، تو کہا گیا: تاکید کے لیے دونوں کا ذکر کیا گیا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ

نے فرمایا: ﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾ [المائدة: ٣٨]۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہاں دونوں کا ذکر اس لیے کیا گیا ہو تاکہ کوئی گمان کرنے والا یہ گمان نہ کرے کہ چونکہ مرد ہی وطی (جماع) کرنے والا ہے اور عورت...

---

(١) بدایہ المجتہد ٤/ ٢٧٣، ٢٧٦ - ٢٧٧، والاستذکار ٢٤/ ٤٨ - ٤٩، اور دیکھئے التمہید ٩/ ٧٩۔

(٢) ٦/ ٢٣٧ اور اس کے بعد۔ (٣) (م) میں: الجمہور۔ (٤) المحرر الوجیز ٤/ ١٦٠، والقراءات الشاذہ ص ١٠٠، والمحتسب ٢/ ١٠٠۔ (٥) الکتاب ١/ ١٤٢ - ١٤٣۔ (٦) معانی القرآن للفراء ١/ ٣٠٦، والکامل ٢/ ٨٢٢، ومعانی القرآن للزجاج ٤/ ٢٧، اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز ٤/ ١٦٠ - ١٦١ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے اور یہ کلام انھی کا ہے۔ (٧) المحرر الوجیز ٤/ ١٦٠ - ١٦١، اور ابن مسعود کی قراءت القراءات الشاذہ ص ١٠٠ میں۔

Page 104 - Surah An-Nur: Verse 2

... a place [where she] is not the active partner (waati'ah); therefore, no prescribed punishment (hadd) is due upon her. Mentioning her was to resolve this ambiguity that led a group of scholars, including Al-Shafi'i (1), to say: There is no expiation (kaffarah) for a woman during intercourse in Ramadan; because he [the companion] said: "I had intercourse with my wife during the day in Ramadan"; so the Prophet (PBUH) told him: "Expiate." He commanded him to perform expiation, but the woman is neither the one performing intercourse nor the active partner (2).

Fifth: "The female adulterer" (az-zaniyah) was mentioned first in this verse because, at that time, fornication by women was rampant. The slave girls of the Arabs and the prostitutes of the time had banners and were open about it (3).

It is also said: Because adultery in women is more disgraceful (4), and it is more harmful due to pregnancy. And it is said: Because desire in women is greater and more overpowering for them; so she was mentioned first as a form of severity to deter her desire, for although modesty is ingrained in her, if she commits adultery, all her modesty disappears (5).

Furthermore, shame is more attached to women, as their place is concealment (6) and protection; so they were mentioned first out of severity and importance.

Sixth: The definite article "al-" in "the female adulterer and the male adulterer" is for gender, which means it applies generally to all adulterers.

Those who advocate for flogging along with stoning said: The Sunnah brought an additional ruling; so it is carried out alongside flogging. This is the opinion of Ishaq bin Rahwayh and Al-Hasan bin Abi Al-Hasan, and it was practiced by Ali bin Abi Talib (RA).

Footnotes: (1) See Al-Umm 2/85. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1313. The hadith was narrated by Ahmad (6944), Bukhari (1936), and Muslim (1111) from Abu Huraira (RA). It was also narrated by Ahmad (25092), Bukhari (1935), and Muslim (1112) from Aisha (RA). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/161. (4) From 'arra, it is said: 'arra so-and-so his people, if he brings evil upon them that stains them. Tahdhib al-Lugha 1/101. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1314. (6) In (m): Al-hujub, and what is established from the manuscripts is "al-hujbah", which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/161, and the text is from it.

पृष्ठ १०४ - सूरह अन-नूर: आयत २

...एक ऐसा स्थान [जहाँ वह] सक्रिय साथी (वातिअह) नहीं है; इसलिए, उस पर कोई निर्धारित दंड (हद्द) अनिवार्य नहीं है। उसका उल्लेख इस अस्पष्टता को दूर करने के लिए था जिसने विद्वानों के एक समूह को प्रेरित किया, जिनमें अल-शाफी (१) भी शामिल थे, यह कहने के लिए कि: रमजान में संभोग के दौरान महिला के लिए कोई प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) नहीं है; क्योंकि उसने [एक साथी ने] कहा था: "मैंने रमजान के दिन के दौरान अपनी पत्नी के साथ संभोग किया"; तो पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उससे कहा: "प्रायश्चित करो।" उन्होंने उसे प्रायश्चित करने का आदेश दिया, लेकिन महिला न तो संभोग करने वाली है और न ही सक्रिय साथी (२)।

पाँचवाँ: इस आयत में "व्यभिचारिणी" (अज़्-ज़ानियाह) को पहले रखा गया है क्योंकि उस समय महिलाओं में व्यभिचार व्याप्त था। अरबों की दासियों और उस समय की वेश्याओं के पास झंडे थे और वे इसके बारे में खुले तौर पर थीं (३)।

यह भी कहा गया है: क्योंकि महिलाओं में व्यभिचार अधिक कलंकपूर्ण (४) है, और यह गर्भावस्था के कारण अधिक हानिकारक है। और कहा गया है: क्योंकि महिला में इच्छा अधिक होती है और उन पर अधिक हावी होती है; इसलिए उसे कठोरता के रूप में पहले उल्लेख किया गया ताकि उसकी इच्छा को रोका जा सके, हालांकि उसमें हया (लज्जा) रची-बसी होती है, लेकिन यदि वह व्यभिचार करती है तो उसकी सारी हया चली जाती है (५)।

इसके अलावा, शर्म महिलाओं के साथ अधिक जुड़ी हुई है, क्योंकि उनका स्थान पर्दा (६) और सुरक्षा है; इसलिए कठोरता और महत्व के कारण उनका उल्लेख पहले किया गया।

छठा: "व्यभिचारिणी और व्यभिचारी" (अज़्-ज़ानियातु वज़्-ज़ानी) में 'अल-' (निश्चित उपपद) जाति के लिए है, जिसका अर्थ है कि यह सभी व्यभिचारियों पर सामान्य रूप से लागू होता है।

और जिन्होंने संगसारी (रज़्म) के साथ कोड़े मारने (जल्द) का समर्थन किया, उन्होंने कहा: सुन्नत एक अतिरिक्त हुक्म के साथ आई है; इसलिए इसे कोड़े मारने के साथ किया जाता है। यह इशाक बिन रहवैया और अल-हसन बिन अबी अल-हसन का मत है, और अली बिन अबी तालिब (रज़िअल्लाहु अन्हु) ने ऐसा किया था।

पाद टिप्पणियाँ: (१) अल-उम्म २/८५ देखें। (२) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/१३१३। हदीस अहमद (६९४४), बुखारी (१९३६) और मुस्लिम (१११११) द्वारा अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) से वर्णित है। और अहमद (२५०९२), बुखारी (१९३५) और मुस्लिम (१११२) द्वारा आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) से वर्णित है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१६१। (४) 'अर्र' से, कहा जाता है: फलां ने अपनी कौम को 'अर्र' किया, यदि वह उन पर बुराई लाता है जो उन्हें दागदार करती है। तहजीब अल-लुगा १/१०१। (५) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/१३१४। (६) (म) में: अल-हुजुब, और पांडुलिपियों से जो प्रमाणित है वह "अल-हुजबह" है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१६१ में मौजूद के अनुरूप है, और विवरण वहीं से है।

صفحہ ۱۰۴ - سورة النور: آیت ۲

... محل (جگہ) جہاں وہ وطی کرنے والی (سرگرم ساتھی) نہیں ہے؛ لہٰذا اس پر کوئی حد واجب نہیں ہے؛ پس اس کا ذکر اس اشکال کو دور کرنے کے لیے تھا جس میں علماء کی ایک جماعت پڑ گئی تھی، جن میں شافعی (۱) بھی شامل ہیں، انہوں نے کہا: رمضان کے دن میں جماع کرنے پر عورت پر کوئی کفارہ نہیں ہے؛ کیونکہ انہوں نے [ایک صحابی نے] کہا: "میں نے رمضان کے دن میں اپنی اہلیہ سے جماع کیا"؛ تو نبی کریم ﷺ نے ان سے فرمایا: "کفارہ ادا کرو"۔ پس آپ ﷺ نے ان کو کفارہ کا حکم دیا، اور عورت نہ جماع کرنے والی ہے اور نہ وطی کرنے والی (۲)۔

پانچویں بات: اس آیت میں "زانیہ" کو مقدم رکھا گیا (پہلے ذکر کیا گیا) ہے؛ اس اعتبار سے کہ اس زمانے میں عورتوں کا زنا عام تھا، اور عربوں کی لونڈیوں اور اس وقت کی فاحشہ عورتوں کے جھنڈے ہوتے تھے اور وہ اس کا کھلم کھلا اظہار کرتی تھیں (۳)۔

اور کہا گیا ہے: اس لیے کہ عورتوں میں زنا زیادہ عار (رسوائی) کا باعث ہے (۴)، اور حمل کی وجہ سے زیادہ نقصان دہ ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس لیے کہ عورت میں شہوت زیادہ ہوتی ہے اور ان پر زیادہ غالب ہوتی ہے؛ چنانچہ اسے سختی کے طور پر پہلے ذکر کیا گیا تاکہ اس کی شہوت کو روکا جا سکے، اگرچہ اس کی فطرت میں حیا رکھی گئی ہے، لیکن جب وہ زنا کرتی ہے تو ساری حیا ختم ہو جاتی ہے (۵)۔

نیز عورتوں کے ساتھ عار زیادہ لاحق ہوتی ہے؛ کیونکہ ان کا موضوع پردہ (۶) اور حفاظت ہے، چنانچہ ان کا ذکر سختی اور اہمیت کے پیش نظر پہلے کیا گیا۔

چھٹی بات: قول باری تعالیٰ: "الزانية والزاني" میں الف لام جنس کے لیے ہے، اور یہ اس بات کا فائدہ دیتا ہے کہ یہ تمام زنا کرنے والوں کے لیے عام ہے۔

اور جس نے رجم کے ساتھ کوڑے مارنے کا قول کیا، اس نے کہا: سنت ایک اضافی حکم لے کر آئی ہے؛ چنانچہ اسے کوڑوں کے ساتھ قائم کیا جائے گا۔ اور یہ اسحاق بن راہویہ اور حسن بن ابی الحسن کا قول ہے، اور حضرت علی بن ابی طالب ؓ نے اس پر عمل کیا ہے۔

حواشی: (۱) دیکھئے الام ۲/۸۵۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۳۱۳ ، اور حدیث کو احمد (۶۹۴۴)، بخاری (۱۹۳۶)، اور مسلم (۱۱۱۱) نے حضرت ابو ہریرہ ؓ سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۲۵۰۹۲)، بخاری (۱۹۳۵)، اور مسلم (۱۱۱۲) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/۱۶۱۔ (۴) "عرّ" سے، کہا جاتا ہے: فلاں نے اپنی قوم کو "عرّ" کیا، یعنی جب وہ ان پر ایسی برائی لائے جو انہیں داغدار کر دے۔ تہذیب اللغۃ ۱/۱۰۱۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۳۱۴۔ (۶) (م) میں: الحجب، اور نسخوں سے جو ثابت ہے وہ "الحجبۃ" ہے، اور یہ المحرر الوجیز ۴/۱۶۱ میں جو کچھ ہے اس کے موافق ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

Page 105 Surah Al-Nur: Verse 2

...explaining it clearly (1), and its explanation was previously mentioned in "Al-Nisa" (2). The majority (Al-Jamhur) said: It is specific to those who were never married (al-bikrayn), and they argued that it is not general based on the exclusion of male and female slaves from it (3). Seventh: Allah, Glory be to Him, stated on what is mandatory for two adulterers if they are witnessed as such, based on what will follow (5), and scholars have consensus on this opinion. They differed on what is required for a man found with a woman in a single garment. Ishaq ibn Rahwayh said: Each of them is given a hundred lashes. This was narrated from Umar and Ali, but it is not confirmed from them. Ata and Sufyan al-Thawri said: They are disciplined (yu'addaban). This was also the view of Malik and Ahmad, according to their respective schools of thought regarding disciplinary punishment (adab). Ibn al-Mundhir said (6): Most of those we have seen believe that whoever is found in this state should be disciplined. The choice regarding this issue was previously mentioned in "Hud" (7), and praise be to Allah alone. Eighth: His Almighty's saying: {fajlidu} (then lash). The 'fa' was included because it is a place of command, and the command is the consequent of the condition. Al-Mubarrad said: It contains the meaning of recompense, i.e., if an adulterer commits adultery, then do such-and-such to him. For this reason, the 'fa' was included, just like {The male thief and the female thief, cut off their hands} (8) [Al-Ma'idah: 38]. Ninth: There is no disagreement that the one addressed by this command is the Imam and whoever represents him. Malik and Al-Shafi'i added masters concerning slaves. Al-Shafi'i said: In every lashing and cutting. Malik said: In...

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/161. (2) 6/144. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/161. (4) What is between brackets is an addition necessitated by context. (5) In the interpretation of verse (4) of this Surah. (6) In Al-Ishraf 2/55, and what preceded it from there. (7) 11/232. (8) Al-Kamil 2/822 - 823.

पृष्ठ १०५ सूरह अल-नूर: आयत २

...स्पष्ट रूप से (१), और इसका स्पष्टीकरण पहले "अल-निसा" (२) में दिया जा चुका है। बहुमत (अल-जमहूर) ने कहा: यह उन लोगों के लिए विशिष्ट है जिन्होंने कभी शादी नहीं की (अल-बिक्रेन), और उन्होंने तर्क दिया कि यह सामान्य नहीं है क्योंकि इसमें दास और दासियों को बाहर रखा गया है (३)। सातवीं बात: अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने उस पर पर स्पष्ट किया है जो दो व्यभिचारियों के लिए अनिवार्य है यदि उनके खिलाफ गवाही दी जाती है, जैसा कि आगे आएगा (५), और विद्वानों ने इस राय पर सहमति व्यक्त की है। वे इस बात पर असहमत थे कि एक पुरुष और एक महिला के एक ही कपड़े में पाए जाने पर क्या आवश्यक है। इशाक इब्न राहवेह ने कहा: उनमें से प्रत्येक को सौ कोड़े मारे जाने चाहिए। यह उमर और अली से वर्णित है, लेकिन उनसे इसकी पुष्टि नहीं हुई है। अता और सुफयान अल-थवरी ने कहा: उन्हें अनुशासित किया जाना चाहिए (यौअद्दबान)। मलिक और अहमद ने भी उनके अनुशासन के तरीकों के अनुसार यही कहा। इब्न अल-मुंधीर ने कहा (६): हमने जितने लोगों को देखा है उनमें से अधिकांश का मानना है कि जो कोई भी इस स्थिति में पाया जाता है उसे अनुशासित किया जाना चाहिए। इस मुद्दे में चुनाव पहले "हुद" (७) में उल्लेख किया जा चुका है, और प्रशंसा केवल अल्लाह के लिए है। आठवीं बात: अल्लाह तआला का कहना: {फजलिदू} (तो कोड़े मारो)। 'फा' इसलिए लगाया गया है क्योंकि यह आदेश का स्थान है, और आदेश शर्त का परिणाम है। अल-मुबर्रद ने कहा: इसमें प्रतिफल का अर्थ है, अर्थात: यदि कोई व्यभिचारी व्यभिचार करता है, तो उसके साथ ऐसा-ऐसा करो। इसी कारण से 'फा' लगाया गया है, जैसे {चोर पुरुष और चोर महिला, उनके हाथ काट दो} (८) [अल-माएदा: ३८]। नौवीं बात: इसमें कोई मतभेद नहीं है कि इस आदेश का संबोधन इमाम और उसके प्रतिनिधि को है। मलिक और अल-शाफई ने दासों के मामले में स्वामियों को भी जोड़ा है। अल-शाफई ने कहा: प्रत्येक कोड़े मारने और काटने में। मलिक ने कहा: में...

पाद टिप्पणियाँ: (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १६१/४। (२) १४४/६। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १६१/४। (४) कोष्ठक के बीच की चीज़ संदर्भ द्वारा आवश्यक वृद्धि है। (५) इस सूरह की आयत (४) की व्याख्या में। (६) अल-इशराफ २/५५ में, और उससे पहले। (७) २३२/११। (८) अल-कामिल २/८२२ - ८२३।

صفحہ ۱۰۵ سورة النور: آیت ۲

بشراحت (۱)، اور اس کی وضاحت پہلے "النساء" (۲) میں گزر چکی ہے۔ اور جمہور نے کہا: یہ ان دو کے لیے خاص ہے جنہوں نے کبھی نکاح نہ کیا ہو (بِکْرَین)، اور انہوں نے اس بات سے استدلال کیا کہ یہ عام نہیں ہے کیونکہ غلام اور لونڈیاں اس سے خارج ہیں (۳)۔ ساتویں بات: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اس چیز پر نص فرمائی پر جو زانی مرد اور عورت پر واجب ہے جب ان کے خلاف گواہی دی جائے، جیسا کہ آگے آئے گا (۵)، اور علماء نے اس قول پر اتفاق کیا ہے۔ اور ان کا اس بارے میں اختلاف ہوا کہ اس مرد پر کیا واجب ہے جو ایک عورت کے ساتھ ایک ہی کپڑے میں پایا جائے۔ اسحاق بن راہویہ نے کہا: ان میں سے ہر ایک کو سو کوڑے لگائے جائیں۔ یہ حضرت عمر اور علی رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، لیکن ان سے ثابت نہیں ہے۔ عطا اور سفیان ثوری نے کہا: انہیں تادیب (سزا) دی جائے۔ امام مالک اور امام احمد نے بھی یہی کہا، ان کے مذاہب کے مطابق تادیب کی مقدار پر۔ ابن منذر نے کہا (٦): جن لوگوں کو ہم نے دیکھا ہے ان میں سے اکثر کی رائے یہ ہے کہ جو شخص اس حال میں پایا جائے اسے تادیب دی جائے۔ اس مسئلے میں اختیار کا ذکر "ہود" (۷) میں گزر چکا ہے، اور تمام تعریفیں صرف اللہ کے لیے ہیں۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَاجْلِدُوا﴾ 'فا' اس لیے داخل ہوا کیونکہ یہ امر کا مقام ہے، اور امر شرط کا نتیجہ ہے۔ المبرد نے کہا: اس میں جزا کا معنی ہے، یعنی: اگر کوئی زانی زنا کرے تو اس کے ساتھ ایسا کرو، اسی لیے 'فا' داخل ہوا، اور اسی طرح: ﴿السَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾ (۸) [المائدہ: ۳۸]۔ نویں بات: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس حکم کا مخاطب امام اور وہ شخص ہے جو اس کا نائب بنے، اور امام مالک اور امام شافعی نے غلاموں کے معاملے میں آقاؤں کا اضافہ کیا۔ امام شافعی نے کہا: ہر کوڑے اور کٹنے میں، اور امام مالک نے کہا: میں...

حواشی: (١) المحرر الوجيز ١٦١/٤ ـ (٢) ١٤٤/٦ ـ (٣) المحرر الوجيز ١٦١/٤ ـ (٤) قوسین کے درمیان اضافہ سیاق و سباق کی ضرورت ہے۔ (٥) اس سورت کی آیت (٤) کی تفسیر میں۔ (٦) الإشراف ٢/ ٥٥ میں، اور اس سے پہلے۔ (٧) ٢٣٢/١١ ـ (٨) الكامل ٢/ ٨٢٢ ـ ٨٢٣ ـ

106 Surah An-Nur: Verse 2

Flogging without cutting (1). It was said: The address is to the Muslims; because the establishment of religious rites is obligatory upon the Muslims, then the Imam acts as their deputy; as they cannot congregate for the establishment of the prescribed punishments (2). Tenth: The scholars agreed that flogging with a whip is mandatory, and the whip that must be used for flogging should be a whip between two whips, neither severe nor soft. Malik narrated from Zaid bin Aslam that a man confessed to committing adultery during the time of the Messenger of Allah (PBUH). The Messenger of Allah (PBUH) called for a whip, and a broken whip was brought. He said: "Above this." Then a new whip whose end was not cut was brought. He said: "Below this." Then a whip that had been used and had become soft was brought, and the Messenger of Allah (PBUH) ordered that he be flogged with it. [End of] Hadith (3). Abu Omar said: All the narrators of Al-Muwatta narrated this Hadith as 'Mursal' (with a broken chain), and I do not know it to be supported with this wording from any perspective. Ma'mar narrated from Yahya bin Abi Kathir from the Prophet (PBUH) exactly the same (4). It was previously mentioned in "Al-Ma'idah" that Omar struck Qudamah (5) for drinking wine with a full whip. He meant: a medium one. Eleventh: Scholars differed regarding stripping the person being flogged for adultery. Malik, Abu Hanifa, and others said: He should be stripped, and the woman should be left with what covers her but not what protects her from the blows. Al-Awza'i said: The Imam has a choice; if he wishes, he strips him, and if he wishes, he leaves him. Al-Sha'bi and Al-Nakha'i said:

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1314. (2) See Tafsir Abi al-Layth 2/427, and Tafsir al-Razi 23/144-145. (3) Al-Muwatta 2/825 from Zaid bin Aslam as Mursal, and Al-Bayhaqi recorded it through his chain 8/326 and quoted from Al-Shafi'i his saying: This is a disconnected Hadith, not something proven by itself as an authority, but I have seen scholars among us who know it and follow it, so we follow it. End. His saying: "broken whip" means: soft and weak, and a whip whose "fruit" (end) has not been cut, meaning: its tip at the bottom. An-Nihayah (Kasr), (Thamar). (4) Al-Tamhid 5/321-322, and Abd al-Razzaq recorded the report of Ma'mar (13515). (5) In the manuscripts: Al-Jarud, which is a slip of the pen, and the correction is from what was previously mentioned in Surah Al-Ma'idah 8/174, from the story of Al-Jarud with Umar ibn al-Khattab regarding the flogging of Qudamah ibn Maz'un.

१०६ सूरह अन-नूर: आयत २

बिना काटे कोड़े मारना (१)। और कहा गया: यह संबोधन मुसलमानों के लिए है; क्योंकि धार्मिक अनुष्ठानों की स्थापना मुसलमानों पर अनिवार्य है, फिर इमाम उनके प्रतिनिधि के रूप में कार्य करता है; क्योंकि वे दंडों की स्थापना के लिए एकत्रित नहीं हो सकते (२)। दसवीं: विद्वानों ने सहमति व्यक्त की कि कोड़े से कोड़े मारना अनिवार्य है, और जिस कोड़े से कोड़े मारे जाने चाहिए: वह दो कोड़ों के बीच का कोड़ा होना चाहिए, न बहुत सख्त और न ही बहुत नरम। मलिक ने ज़ैद बिन असलम से रिवायत की कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के समय में एक व्यक्ति ने व्यभिचार करने का अपराध स्वीकार किया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने एक कोड़ा मंगाया, तो एक टूटा हुआ कोड़ा लाया गया। उन्होंने कहा: "इससे ऊपर।" फिर एक नया कोड़ा लाया गया जिसका सिरा नहीं काटा गया था। उन्होंने कहा: "इससे नीचे।" फिर एक ऐसा कोड़ा लाया गया जो इस्तेमाल किया गया था और नरम हो गया था, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उससे कोड़े मारने का आदेश दिया। हदीस (३)। अबू उमर ने कहा: अल-मुवत्ता के सभी वर्णनकर्ताओं ने इस हदीस को 'मुर्सल' (टूटी हुई श्रृंखला) के रूप में वर्णित किया है, और मुझे नहीं पता कि यह किसी भी दृष्टिकोण से इस शब्दों के साथ समर्थित है। मा'मर ने याह्या बिन अबी कसीर से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के माध्यम से वैसा ही वर्णन किया है (४)। "अल-माइदा" में पहले उल्लेख किया जा चुका है कि उमर ने कुदामा (५) को शराब पीने के लिए पूरे कोड़े से मारा था। उनका अर्थ था: मध्यम। ग्यारहवीं: व्यभिचार के लिए कोड़े मारे जाने वाले व्यक्ति को नंगा करने के संबंध में विद्वानों में मतभेद था। मलिक, अबू हनीफा और अन्य ने कहा: उसे नंगा किया जाना चाहिए, और महिला पर वह छोड़ दिया जाना चाहिए जो उसे ढकता हो, न कि वह जो उसे चोटों से बचाता हो। अल-औज़ाई ने कहा: इमाम को विकल्प है; यदि वह चाहे तो उसे नंगा कर दे और यदि वह चाहे तो छोड़ दे। अल-शाबी और अल-नखई ने कहा:

(१) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी ३/१३१४। (२) देखें तफसीर अबी अल-लैथ २/४२७, और तफसीर अल-राज़ी २३/१४४-१४५। (३) अल-मुवत्ता २/८२५ ज़ैद बिन असलम से मुर्सल के रूप में, और अल-बैहकी ने इसे अपनी श्रृंखला ८/३२६ के माध्यम से दर्ज किया और अल-शफी से उनके कथन को उद्धृत किया: यह एक कटा हुआ हदीस है, यह स्वयं एक प्रमाण के रूप में सिद्ध नहीं है, लेकिन मैंने अपने यहाँ के विद्वानों को देखा है जो इसे जानते हैं और इसे मानते हैं, इसलिए हम इसे मानते हैं। समाप्त। उनके कथन: "टूटा हुआ कोड़ा" का अर्थ है: नरम और कमजोर, और एक कोड़ा

जिसकी "फल" (सिरा) नहीं काटा गया है, जिसका अर्थ है: नीचे का उसका सिरा। अन-निहाया (कसर), (थमर)। (४) अल-तम्हीद ५/३२१-३२२, और अब्द अल-रज्जाक ने मा'मर की रिपोर्ट (१३५१५) दर्ज की। (५) प्रतियों में: अल-जारुद, जो लिखने की गलती है, और सुधार सूरह अल-माइदा ८/१७४ में पहले उल्लेखित कथा से है, कुदामा इब्न मज़ून को कोड़े मारने के संबंध में उमर इब्न अल-खत्ताब के साथ अल-जारुद की कहानी से।

۱۰۶ سورہ النور: آیت ۲

کاٹے بغیر کوڑے مارنا(۱)۔ اور کہا گیا: خطاب مسلمانوں کے لیے ہے؛ کیونکہ دینی رسومات کا قیام مسلمانوں پر واجب ہے، پھر امام ان کا نائب ہوتا ہے؛ کیونکہ وہ حدود کے قیام کے لیے جمع نہیں ہو سکتے(۲)۔ دسویں: علماء کا اتفاق ہے کہ کوڑے سے مارنا واجب ہے، اور وہ کوڑا جس سے مارا جائے: وہ دو کوڑوں کے درمیان کا ہونا چاہیے، نہ بہت سخت اور نہ ہی بہت نرم۔ امام مالک نے زید بن اسلم سے روایت کی کہ ایک شخص نے رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں اپنے زنا کا اعتراف کیا۔ رسول اللہ ﷺ نے کوڑا منگوایا، تو ایک ٹوٹا ہوا کوڑا لایا گیا ۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس سے اوپر۔" پھر ایک نیا کوڑا لایا گیا جس کا سرا کٹا ہوا نہیں تھا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس سے نیچے۔" پھر ایک ایسا کوڑا لایا گیا جو زیر استعمال رہا ہو اور نرم ہو گیا ہو، تو رسول اللہ ﷺ نے اس سے مارنے کا حکم دیا اور اسے کوڑے لگائے گئے۔ الحدیث(۳)۔ ابو عمر نے کہا: موطا کے تمام راویوں نے یہ حدیث اسی طرح مرسل روایت کی ہے، اور میں نہیں جانتا کہ یہ ان الفاظ کے ساتھ کسی بھی پہلو سے مستند ہو۔ معمر نے یحییٰ بن ابی کثیر سے، نبی ﷺ سے اسی طرح روایت کیا ہے(۴)۔ اور "المائدہ" میں عمر رضی اللہ عنہ کا قدامہ(۵) کو شراب پینے پر مکمل کوڑے سے مارنا گزر چکا ہے۔ ان کی مراد تھی: درمیانہ۔ گیارہویں: زنا میں کوڑے کھانے والے کو برہنہ کرنے کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے، چنانچہ مالک، ابو حنیفہ اور دیگر نے کہا: اسے برہنہ کیا جائے گا، اور عورت پر وہ چیز رہنے دی جائے گی جو اس کے ستر کو چھپائے نہ کہ وہ جو اسے مار سے بچائے۔ اوزاعی نے کہا: امام کو اختیار ہے، چاہے تو برہنہ کرے اور چاہے تو رہنے دے۔ شعبی اور نخعی نے کہا:

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۳۱۴۔ (۲) دیکھیے تفسیر ابی اللیث ۲ / ۴۲۷، اور تفسیر الرازی ۲۳ / ۱۴۴ - ۱۴۵۔ (۳) الموطأ ۲ / ۸۲۵ زید بن اسلم سے مرسلاً، اور البیہقی نے اسے اپنی سند ۸ / ۳۲۶ سے روایت کیا اور شافعی سے ان کا قول نقل کیا: یہ منقطع حدیث ہے اس سے کوئی چیز ثابت نہیں ہوتی، وہ خود ایک حجت ہے، اور میں نے اپنے یہاں کے اہل علم میں سے ان لوگوں کو دیکھا ہے جو اسے جانتے ہیں اور اس کے قائل ہیں، پس ہم بھی اس کے قائل ہیں۔ اھ اور ان کا قول "سوط مکسور": یعنی: نرم اور کمزور، اور "سوط لم تقطع ثمرته" یعنی: اس کا وہ سرا جو نیچے ہوتا ہے۔ النہایہ (کسر)، (ثمر)۔ (۴) التمہید ۵ / ۳۲۱ - ۳۲۲، اور معمر کی روایت کو عبد الرزاق نے نکالا ہے (۱۳۵۱۵)۔ (۵) نسخوں میں: "الجارود" ہے جو کہ سہوِ قلم ہے، اور اس کی تصحیح اس سے ہوتی ہے جو پہلے سورہ المائدہ ۸ / ۱۷۴ میں قدامہ بن مظعون کو کوڑے لگانے کے سلسلے میں عمر بن الخطاب کے ساتھ الجارود کے قصے میں گزر چکی ہے۔

Surah Al-Nur: Ayah 2 107

...he is not stripped naked, but a shirt is left on him (1). Ibn Mas'ud said: It is not permissible in this Ummah to strip naked or to stretch. This was also stated by Al-Thawri (2).

Twelfth: Scholars differed on how to strike men and women: Malik said: Men and women are the same in all Hudud (prescribed punishments) equally; neither is made to stand, and for him, striking is only valid on the back (3). The people of opinion (As-hab al-Ra'y) and al-Shafi'i hold that the man should be lashed while standing, which is the saying of Ali bin Abi Talib (4). Al-Layth, Abu Hanifah, and al-Shafi'i said: Striking in all Hudud and in Ta'zir (discretionary punishment) is while stripped, standing, and not stretched, except for the punishment for slander (hadd al-qadhf), in which case he is struck with his clothes on. This was narrated by al-Mahdawi in "Al-Tahsil" from Malik. Padded clothing and fur are removed. Al-Shafi'i said: If stretching him is beneficial, then he is stretched (5).

Thirteenth: They differed regarding the parts of the body to be struck in Hudud: Malik said: All Hudud are only struck on the back, and likewise for Ta'zir. Al-Shafi'i and his companions said: The face and genitals are to be avoided, and the rest of the body parts are struck; this was narrated from Ali (6). Ibn Umar gestured to strike the legs of a slave girl whom he lashed for adultery. Ibn Atiyyah said (7):

(1) Al-Ishraf by Ibn al-Mundhir 2/23-24. (2) Al-Ishraf 2/25. The saying of Ibn Mas'ud was reported by Abd al-Razzaq (13522), al-Tabarani in al-Kabir 9/340 (9690), and al-Bayhaqi 8/326. (3) Al-Tamhid 5/335 and 336. (4) Al-Ishraf 2/24, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/161. (5) Al-Tamhid 5/336. (6) Al-Tamhid 5/334-335. (7) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/161 and what precedes it.

सूरह अन-नूर: आयत 2 107

...उसे नंगा नहीं किया जाता, बल्कि उस पर एक कमीज़ छोड़ दी जाती है (1)। इब्न मसूद ने कहा: इस उम्मत में नंगा करना या खींचना जायज़ नहीं है। यही बात अल-थौरी ने भी कही (2)।

बारहवाँ: विद्वानों ने पुरुषों और महिलाओं को मारने के तरीके पर मतभेद किया है: मलिक ने कहा: सभी हुदूद (निर्धारित दंड) में पुरुष और महिला समान हैं; उनमें से किसी को खड़ा नहीं किया जाता है, और उनके अनुसार, प्रहार केवल पीठ पर ही मान्य है (3)। अस-हाब अल-रय (राय वाले लोग) और अल-शाफ़ई का मानना है कि पुरुष को खड़े होकर कोड़े मारे जाने चाहिए, और यह अली बिन अबी तालिब का कथन है (4)। अल-लैथ, अबू हनीफा और अल-शाफ़ई ने कहा: सभी हुदूद और ताज़ीर (विवेकाधीन दंड) में प्रहार कपड़े उतारकर, खड़े होकर और बिना खींचे किया जाता है, सिवाय बदनामी की सजा (हद्द अल-क़ज़्फ़) के, जिसमें उसे कपड़े पहने हुए मारा जाता है। इसे अल-महदवी ने मलिक से "अल-तहसील" में वर्णित किया है। गद्देदार कपड़े और फर उतार दिए जाते हैं। अल-शाफ़ई ने कहा: यदि उसे खींचना बेहतर है, तो उसे खींचा जाता है (5)।

तेरहवाँ: उन्होंने शरीर के उन हिस्सों के संबंध में मतभेद किया जिन्हें हुदूद में मारा जाना चाहिए: मलिक ने कहा: सभी हुदूद केवल पीठ पर मारे जाते हैं, और ताज़ीर के लिए भी ऐसा ही है। अल-शाफ़ई और उनके साथियों ने कहा: चेहरे और गुप्तांगों से बचा जाना चाहिए, और शरीर के बाकी हिस्सों पर प्रहार किया जाता है; यह अली से वर्णित है (6)। इब्न उमर ने एक दासी के पैरों पर प्रहार करने का संकेत दिया जिसे उन्होंने व्यभिचार के लिए कोड़े मारे थे। इब्न अतियाह ने कहा (7):

(1) अल-इशराफ, इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा 23/2 - 24। (2) अल-इशराफ 25/2, और इब्न मसूद का कथन अब्द अल-रज्ज़ाक (13522), अल-तबरानी अल-कबीर 340/9 (9690) में और अल-बयहकी 326/8 में उद्धृत किया गया है। (3) अल-तम्हीद 335/5 और 336। (4) अल-इशराफ 24/2, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 161/4। (5) अल-तम्हीद 336/5। (6) अल-तम्हीद 334/5 - 335। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 161/4 और उससे पहले के अंश में।

سورة النور: آیت ۲ ۱۰۷

...اسے برہنہ نہیں کیا جائے گا، بلکہ اس پر ایک قمیص رہنے دی جائے گی (۱)۔ ابن مسعود رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اس امت میں برہنہ کرنا یا کھینچنا حلال نہیں ہے۔ یہی بات الثوری نے کہی ہے (۲)۔

بارہویں بات: مردوں اور عورتوں کو مارنے کے طریقہ کار میں علماء کا اختلاف ہے: مالک نے فرمایا: تمام حدود میں مرد اور عورت برابر ہیں، ان میں سے کسی کو کھڑا نہیں کیا جائے گا، اور ان کے نزدیک صرف پیٹھ پر مارنا ہی کافی ہے (۳)۔ اصحاب الرائے اور شافعی کی رائے ہے کہ مرد کو کھڑے ہو کر کوڑے مارے جائیں، اور یہ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کا قول ہے (۴)۔ اللیث، ابو حنیفہ اور شافعی نے فرمایا: تمام حدود اور تعزیر میں مارنا، برہنہ حالت میں کھڑے ہو کر بغیر کھینچے ہوگا، سوائے حدِ قذف کے، کہ اس میں اسے کپڑوں سمیت مارا جائے گا۔ اسے المہدوی نے "التحصیل" میں مالک سے روایت کیا ہے۔ روئی دار اور فر والے کپڑے اتار دیے جائیں گے۔ شافعی نے فرمایا: اگر اسے کھینچنا بہتر ہو تو کھینچا جائے گا (۵)۔

تیرہویں بات: ان مقامات کے بارے میں ان کا اختلاف ہے جہاں انسان کو حدود میں مارا جائے: مالک نے فرمایا: تمام حدود صرف پیٹھ پر ماری جائیں گی، اور اسی طرح تعزیر میں بھی۔ شافعی اور ان کے اصحاب نے فرمایا: چہرے اور شرمگاہ سے بچا جائے گا اور باقی تمام اعضاء پر مارا جائے گا، اور یہ علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے (۶)۔ ابن عمر رضی اللہ عنہ نے ایک لونڈی کے پاؤں کی طرف مارنے کا اشارہ کیا جسے انہوں نے زنا کی وجہ سے کوڑے مارے تھے۔ ابن عطیہ نے کہا (۷):

(۱) الاشراف لابن المنذر ۲/ ۲۳ - ۲۴۔ (۲) الاشراف ۲/ ۲۵، اور ابن مسعود کا قول عبد الرزاق (۱۳۵۲۲)، اور الطبرانی نے الکبیر ۹/ ۳۴۰ (۹۶۹۰) میں، اور البیہقی نے ۸/ ۳۲۶ میں روایت کیا ہے۔ (۳) التمہید ۵/ ۳۳۵ اور ۳۳۶۔ (۴) الاشراف ۲/ ۲۴، اور المحرر الوجیز ۴/ ۱۶۱۔ (۵) التمہید ۵/ ۳۳۶۔ (۶) التمہید ۵/ ۳۳۴ - ۳۳۵۔ (۷) المحرر الوجیز ۴/ ۱۶۱ اور اس سے پہلے کے مقام میں۔

Surah An-Nur: Verse 2 108

...and the consensus is on sparing the face, the private parts, and lethal spots.

They differed regarding striking the head; the majority said: the head is to be avoided. Abu Yusuf said: the head is struck. It was narrated from Umar and his son that they said: the head is not struck (1). Umar (may Allah be pleased with him) struck Sabigh on his head, and it was a discretionary punishment (Tazir), not a prescribed legal punishment (Hadd) (2). Among Malik's arguments is what he found the people practicing (3), and the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Bring proof; otherwise, a punishment (hadd) on your back," and it will follow (4).

Fourteenth: The mandatory striking is that which is painful; it should not wound nor lacerate (5).

The striker should not raise his arm high enough for his armpit to show; this is the view of the majority, and it is the opinion of Ali and Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with them) (6). A man was brought to Umar (may Allah be pleased with him) for a prescribed punishment (hadd), so he brought a whip between two whips (moderate) and said to the striker: "Strike, but let not your armpit be seen, and give every limb its due" (7). A drinker was brought to him (may Allah be pleased with him), and he said: "I will surely send you to a man who will not show you leniency"; so he sent him to Muti' ibn al-Aswad al-Adawi (8). He said: "When morning comes, strike him with the prescribed punishment." Then Umar (may Allah be pleased with him) came while he was striking him severely and said: "You have killed the man! How many times have you struck him?" He said: "Sixty." He said: "Deduct twenty from it" (9). Abu Ubayd (10) said: "'Deduct twenty from it' means: make the intensity of this striking that you have done..."

WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In the manuscripts: "he strikes the head," and what is established is from At-Tamhid 5/335 and the text is from it. (2) Preceded in 5/23-24. (3) At-Tamhid 5/336. (4) Page 139 of this volume, and the Hadith was recorded by Al-Bukhari (2671) from Ibn Abbas. (5) Al-Ishraf 2/27. (6) Al-Ishraf 2/25 without mentioning Ibn Mas'ud, and the saying of Ibn Mas'ud was recorded by Abd al-Razzaq (13519), Al-Tabarani in Al-Kabir 9/109 (8572), and Al-Bayhaqi 8/326. (7) Recorded by Abd al-Razzaq (13516), Ibn Abi Shaybah 10/48, and Al-Bayhaqi 8/326. (8) He embraced Islam on the day of the Conquest, and died during the caliphate of Uthman (may Allah be pleased with him)

in Medina. Al-Isabah 9/217. (9) Recorded by Al-Bayhaqi 8/317. (10) In (m), (d), and (z): Abu Ubaydah, and what is established is from (kh) and (zh), and the speech is in "Gharib al-Hadith" by Abu Ubayd 3/306-307, and the author quoted it from him via Al-Bayhaqi 8/317-318.

सूरह अन-नूर: आयत २ १०८

...और चेहरे, निजी अंगों और घातक स्थानों को छोड़ने पर सर्वसम्मति है।

और सिर पर मारने के बारे में मतभेद है; बहुसंख्यक (जम्हूर) ने कहा: सिर से बचा जाएगा। अबू यूसुफ़ ने कहा: सिर पर मारा जाएगा। उमर और उनके पुत्र से वर्णित है कि उन दोनों ने कहा: सिर पर नहीं मारा जाएगा (१)। उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने सबीग के सिर पर मारा था और वह एक विवेकाधीन दंड (ताज़ीर) था, निर्धारित कानूनी दंड (हद) नहीं था (२)। इमाम मालिक के तर्कों में से एक वह है जो उन्होंने लोगों को करते हुए पाया (३), और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का कथन है: "सबूत लाओ; अन्यथा तुम्हारी पीठ पर हद (कोड़े) होगी," और यह आगे आएगा (४)।

चौदहवीं बात: जो मारना अनिवार्य है वह यह है कि वह दर्दनाक हो; वह न तो ज़ख्मी करे और न ही मांस काटे (५)।

मारने वाला अपने हाथ को अपनी बगल के नीचे से बाहर न निकाले (अर्थात हाथ बहुत ऊँचा न उठाए), यही बहुसंख्यक का मत है, और यही अली और इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का मत है (६)। उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) के पास हद के लिए एक आदमी लाया गया, तो आप एक मध्यम कोड़ा लाए और मारने वाले से कहा: "मारो लेकिन तुम्हारी बगल न दिखे, और हर अंग को उसका हक दो" (७)। और आपके(रज़ियल्लाहु अन्हु) पास एक शराब पीने वाला लाया गया तो आपने कहा: "मैं तुम्हें निश्चित रूप से ऐसे व्यक्ति के पास भेजूँगा जो तुम्हारे बारे में नरमी नहीं बरतेगा"; अतः आपने उसे मुती बिन असवद अदवी के पास भेज दिया (८), और कहा: "जब कल सुबह हो तो उसे हद लगाओ।" फिर उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) आए जबकि वह उसे बहुत ज़ोर से मार रहे थे, तो आपने कहा: "तुमने तो आदमी को मार ही डाला! तुमने उसे कितनी बार मारा?" उसने कहा: "साठ।" आपने कहा: "इसमें से बीस कम कर दो" (९)। अबू उबैद (१०) ने कहा: "'इसमें से बीस कम कर दो' का अर्थ है: इस मार की तीव्रता को जो तुमने मारी है उसे..."

WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) प्रतियों में है: "सिर पर मारता है", और जो पुष्ट है वह अल-तमहीद ५/३३५ से है और कथन उसी से है। (२) पहले आ चुका ५/ २३ - २४। (३) अल-तमहीद ५/३३६। (४) इस खंड का पृष्ठ १३९, और हदीस को बुखारी (२६७१) ने इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। (५) अल-इशराफ २/२७। (६) इब्न मसूद के उल्लेख के बिना अल-इशराफ २/२५, और इब्न मसूद का कथन अब्द अल-रज्जाक (१३५१९), अल-

तबरानी ने अल-कबीर ९/१०९ (८५७२) में, और अल-बैहकी ८/३२६ ने उद्धृत किया है। (७) इसे अब्द अल-रज्जाक (१३५१६), इब्न अबी शयबा १०/४८ और अल-बैहकी ८/३२६ ने उद्धृत किया है। (८) मक्का विजय के दिन इस्लाम स्वीकार किया, और मदीना में उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) के खिलाफत के दौरान उनकी मृत्यु हुई। अल-इसाबा ९/२१७। (९) इसे अल-बैहकी ८/३१७ ने उद्धृत किया है। (१०) (म), (द) और (ज़) में है: अबू उबैदा, और जो पुष्ट है वह (ख़) और (ज़ो) से है, और यह बात अबू उबैद की "ग़रीब अल-हदीस" ३/३०६-३०७ में है, और लेखक ने इसे अल-बैहकी ८/३१७-३१८ के माध्यम से उद्धृत किया है।

سورہ النور: آیت ۲ ۱۰۸

...اور چہرے، شرمگاہ اور مہلک اعضاء کو چھوڑنے پر اتفاق ہے۔

اور سر پر مارنے کے بارے میں اختلاف کیا گیا ہے؛ چنانچہ جمہور نے کہا: سر سے بچا جائے گا۔ اور ابو یوسف نے کہا: سر پر مارا جائے گا۔ حضرت عمر اور ان کے صاحبزادے سے مروی ہے کہ ان دونوں نے فرمایا: سر پر نہیں مارا جائے گا(۱)۔ اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے صبیغ کو ان کے سر پر مارا تھا اور وہ تعزیر تھی حد نہیں تھی(۲)۔ اور امام مالک کی ایک حجت وہ ہے جس پر انہوں نے لوگوں کو پایا(۳)، اور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: "گواہ لاؤ ورنہ تمہاری پیٹھ پر حد (کوڑے) ہوگی" اور یہ آگے آئے گا(۴)۔

چودھویں بات: جو مارنا واجب ہے وہ یہ ہے کہ وہ تکلیف دہ ہو؛ وہ نہ تو زخمی کرے اور نہ ہی گوشت کاٹے(۵)۔

اور مارنے والا اپنے ہاتھ کو اپنی بغل کے نیچے سے باہر نہ نکالے (یعنی ہاتھ بہت اونچا نہ اٹھائے)، یہی جمہور کا قول ہے، اور یہی حضرت علی اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما کا قول ہے(۶)۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے پاس حد کے لیے ایک آدمی لایا گیا، تو آپ ایک درمیانہ کوڑا لائے اور مارنے والے سے کہا: "مارو لیکن تمہاری بغل نظر نہ آئے، اور ہر عضو کو اس کا حق دو"(۷)۔ اور آپ رضی اللہ عنہ کے پاس ایک شرابی لایا گیا تو آپ نے فرمایا: "میں تمہیں ضرور ایسے آدمی کے پاس بھیجوں گا جو تمہارے بارے میں نرمی نہیں برتے گا"؛ چنانچہ آپ نے اسے مطیع بن اسود عدوی کی طرف بھیج دیا(۸)، اور کہا: "جب کل صبح ہو تو اسے حد لگاؤ"۔ پھر حضرت عمر رضی اللہ عنہ آئے جبکہ وہ اسے بڑی سختی سے مار رہے تھے، تو آپ نے فرمایا: "تم نے تو آدمی کو مار ہی ڈالا! تم نے اسے کتنی بار مارا؟" اس نے کہا: "ساٹھ"۔ آپ نے

فرمایا: "اس میں سے بیس کم کر دو"(۹)۔ ابو عبید(۱۰) نے کہا: "بیس کم کر دو" کا مطلب یہ ہے کہ: اس مار کی شدت کو جو تم نے ماری ہے...

WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) نسخوں میں ہے: "سر پر مارے"، اور جو ثابت ہے وہ التمهيد ۳۳۵/۵ سے ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (۲) پہلے گزر چکا ۵/ ۲۳ - ۲۴۔ (۳) التمهيد ۳۳۶/۵۔ (۴) اس جلد کا صفحہ ۱۳۹، اور حدیث کو بخاری (۲۶۷۱) نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (۵) الإشراف ۲۷/۲۔ (۶) الإشراف ۲۵/۲ بغیر ابن مسعود کے ذکر کے، اور ابن مسعود کا قول عبد الرزاق (۱۳۵۱۹)، طبرانی نے الکبیر ۱۰۹/۹ (۸۵۷۲) میں، اور بیہقی ۳۲۶/۸ نے روایت کیا ہے۔ (۷) اسے عبد الرزاق (۱۳۵۱۶)، ابن ابی شیبہ ۴۸/۱۰ اور بیہقی ۳۲۶/۸ نے روایت کیا ہے۔ (۸) فتح مکہ کے دن اسلام لائے، اور حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کی خلافت میں مدینہ میں وفات پائی۔ الإصابة ۲۱۷/۹۔ (۹) اسے بیہقی ۳۱۷/۸ نے روایت کیا ہے۔ (۱۰) (م)، (د) اور (ز) میں ہے: ابو عبیدہ، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے، اور یہ کلام ابو عبید کی "غریب الحدیث" ۳۰۶/۳ - ۳۰۷ میں ہے، اور مصنف نے اسے بیہقی ۳۱۷/۸ - ۳۱۸ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔

Surah An-Nur: Verse 2 109

...as retribution for the twenty that remained; and he should not strike him the twenty. In this Hadith, the jurisprudence is that the striking for drinking [alcohol] is a light striking.

The scholars have differed regarding which of the corporal punishments (Hudud) is the harshest in striking, which are:

Fifteenth: Malik, his companions, and Al-Layth bin Sa’d said: Striking in all Hudud is equal, a non-excruciating strike, a strike between two strikes(1). This is the saying of Ash-Shafi’i(2). Abu Hanifa and his companions said: Ta'zir (discretionary punishment) is the harshest striking, and the striking for zina (adultery/fornication) is harsher than the striking for wine, and the striking for the drinker is harsher than the striking for Qadhf (slander). Ath-Thawri said: Striking for zina is harsher than striking for Qadhf, and striking for Qadhf is harsher than striking for wine. Malik argued with the occurrence of tawqif (fixed divine prescription) on the number of lashes, and nothing was reported in them regarding lightening or hardening from those whose submission is mandatory. Abu Hanifa argued with the action of Umar; for he struck in Ta'zir with a strike harsher than in zina. Ath-Thawri argued that since zina has a greater number of lashes, it is impossible for Qadhf to be more effective in injury. Likewise wine; because the Hadd was not established in it except by ijtihad (legal reasoning), and the path of ijtihad issues does not have the strength of tawqif issues(3).

Sixteenth: The Hadd (punishment) that Allah has mandated for zina, wine, Qadhf, and others; should be carried out before the rulers, and only the virtuous and best of people should execute it, chosen by the Imam for that purpose. Likewise, the Companions used to do whenever such a thing occurred to them. The reason for this is: it is the establishment of a Sharia rule and an act of worship, the performance, amount, place, and condition of which must be preserved, so that none of its conditions or rulings are exceeded; for the blood of a Muslim and his sanctity are great, and must be observed as much as possible(4). It is narrated in(5) the Sahih from Hudayn bin...

(1) At-Tamhid 5/327. (2) Al-Ishraf 2/23. (3) At-Tamhid 5/327-331, and Al-Istidhkar 24/91-92. (4) Al-Mufhim 5/134-135. (5) The word 'in' from (d).

सूरा अन-नूर: आयत 2 109

...बची हुई बीस के बदले में; और उसे वे बीस न मारे। इस हदीस से यह पता चलता है कि शराब पीने वाले को मारना हल्का प्रहार है।

विद्वानों में इस बात पर मतभेद है कि हुदूद (कानूनी सजाओं) में सबसे कठोर प्रहार किसमें है, जो कि हैं:

पंद्रहवीं: मलिक और उनके साथियों और अल-लैथ बिन साद ने कहा: सभी हुदूद में प्रहार बराबर है, एक ऐसा प्रहार जो कष्टदायक न हो, दो प्रहारों के बीच का प्रहार(1)। यही अल-शाफई का कहना है(2)। अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: ताज़ीर (विवेकाधीन दंड) सबसे कठोर प्रहार है, और ज़िना (व्यभिचार) का प्रहार शराब के प्रहार से अधिक कठोर है, और शराब पीने वाले का प्रहार कज़्फ़ (मिथ्या आरोप) के प्रहार से अधिक कठोर है। अल-थौरी ने कहा: ज़िना का प्रहार कज़्फ़ के प्रहार से अधिक कठोर है, और कज़्फ़ का प्रहार शराब के प्रहार से अधिक कठोर है। मलिक ने कोड़ों की संख्या पर तौकीफ (ईश्वरीय निर्धारण) के आधार पर तर्क दिया, और उनमें से किसी में भी उन लोगों से हल्की या भारी होने की बात नहीं आई है जिनका समर्पण अनिवार्य है। अबू हनीफा ने उमर के कार्य से तर्क दिया; क्योंकि उन्होंने ताज़ीर में ज़िना से अधिक कठोर प्रहार किया था। थौरी ने तर्क दिया कि चूंकि ज़िना में कोड़ों की संख्या अधिक है, इसलिए यह असंभव है कि कज़्फ़ चोट पहुँचाने में अधिक प्रभावी हो। इसी तरह शराब; क्योंकि इसमें हद इज़्तिहाद (कानूनी तर्क) के अलावा साबित नहीं हुई है, और इज़्तिहाद के मसलों में तौकीफ के मसलों जैसी ताकत नहीं होती(3)।

सोलहवीं: वह हद (सजा) जिसे अल्लाह ने ज़िना, शराब, कज़्फ़ और अन्य के लिए अनिवार्य किया है; उसे शासकों के सामने लागू किया जाना चाहिए, और इसे केवल समाज के नेक और श्रेष्ठ लोगों द्वारा ही किया जाना चाहिए, जिन्हें इमाम इसके लिए चुनता है। इसी तरह सहाबा भी किया करते थे जब भी उनके सामने ऐसा कुछ होता था। इसका कारण यह है: यह एक शरिया नियम की स्थापना और इबादत का कार्य है, जिसके प्रदर्शन, मात्रा, स्थान और स्थिति को सुरक्षित रखना अनिवार्य है, ताकि इसकी शर्तों या नियमों में से किसी का भी उल्लंघन न हो; क्योंकि एक मुसलमान का खून और उसका सम्मान महान है, और जहाँ तक संभव हो इसका ध्यान रखा जाना चाहिए(4)। सहीह में हुसैन बिन... से वर्णित है(5)।

(1) अल-तमहीद 5/327। (2) अल-इशराफ 2/23। (3) अल-तमहीद 5/327-331, और अल-इस्तिज़कार 24/91-92। (4) अल-मुफ्हिम 5/134-135। (5) (द) से 'में' शब्द।

سورة النور: آیت ۲ ۱۰۹

...باقی بیس کے بدلے میں؛ اور وہ اسے بیس نہ مارے۔ اس حدیث سے فقہ کا یہ مسئلہ معلوم ہوتا ہے کہ شرابی کو مارنا ہلکی ضرب ہے۔

علماء کا اس بات میں اختلاف ہے کہ حدود میں سب سے سخت ضرب کس میں ہے، اور وہ یہ ہیں:

پندرھویں: امام مالک، ان کے اصحاب اور لیث بن سعد نے کہا: تمام حدود میں ضرب برابر ہے، ایسی ضرب جو تکلیف دہ نہ ہو، دو ضربوں کے درمیان کی ضرب(۱)۔ یہی امام شافعی کا قول ہے(۲)۔ ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: تعزیر سب سے سخت ضرب ہے، اور زنا کی ضرب شراب کی ضرب سے سخت ہے، اور شرابی کی ضرب قذف کی ضرب سے زیادہ سخت ہے۔ ثوری نے کہا: زنا کی ضرب قذف کی ضرب سے زیادہ سخت ہے، اور قذف کی ضرب شراب کی ضرب سے زیادہ سخت ہے۔ امام مالک نے کوڑوں کی تعداد پر توقیف (شرعی نص) کے وارد ہونے سے استدلال کیا، اور ان میں سے کسی میں بھی ان لوگوں کی طرف سے تخفیف یا تثقیل (سختی) نہیں آئی جن کی تسلیم واجب ہے۔ ابو حنیفہ نے حضرت عمر کے فعل سے استدلال کیا؛ کیونکہ انہوں نے تعزیر میں زنا سے زیادہ سخت ضرب لگائی۔ ثوری نے استدلال کیا کہ چونکہ زنا میں کوڑوں کی تعداد زیادہ ہے، اس لیے یہ ناممکن ہے کہ قذف زیادہ تکلیف دہ ہو۔ اسی طرح شراب؛ کیونکہ اس میں حد صرف اجتہاد سے ثابت ہوئی ہے، اور اجتہادی مسائل میں توقیفی مسائل جیسی قوت نہیں ہوتی(۳)۔

سولہویں: وہ حد جو اللہ نے زنا، شراب، قذف اور اس کے علاوہ دیگر میں واجب کی ہے؛ اسے حکمرانوں کے سامنے قائم کیا جانا چاہیے، اور اسے صرف لوگوں کے نیک اور بہترین افراد ہی

قائم کریں، جنہیں امام اس کے لیے منتخب کرے۔ اسی طرح صحابہ کرام بھی کیا کرتے تھے جب بھی ان کے ساتھ ایسا کوئی واقعہ پیش آتا۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ: یہ ایک شرعی قاعدے کا قیام اور عبادت کے طور پر تقرب کا ذریعہ ہے، جس کی ادائیگی، مقدار، جگہ اور حالت کی حفاظت واجب ہے، تاکہ اس کی شرائط اور احکام میں سے کسی چیز میں تجاوز نہ ہو؛ کیونکہ مسلمان کا خون اور اس کی حرمت عظیم ہے، لہذا جس حد تک ممکن ہو اس کی رعایت واجب ہے(۴)۔ صحیح میں حصین بن... سے مروی ہے(۵)۔

(۱) التمہید ۵/۳۲۷۔ (۲) الإشراف ۲/۲۳۔ (۳) التمہید ۵/۳۲۷ - ۳۳۱ ، والاستذکار ۲۴/۹۱ - ۹۲۔ (۴) المفہم ۵/۱۳۴ - ۱۳۵۔ (۵) لفظ «في» نسخہ (د) سے۔

Surah An-Nur: Verse 2 110

Al-Mundhir Abu Sasan (1) said: I witnessed Uthman bin Affan when Al-Walid was brought to him. He had prayed the morning prayer as two rak'ahs and then asked, "Should I add more for you?" Two men testified against him - one of them was Humran - that he had drunk wine. Another testified that he saw him vomiting. Uthman said: "He would not have vomited unless he had drunk it." He then said: "O Ali, get up and lash him." Ali said: "O Hasan, get up and lash him." Al-Hasan said: "Entrust its heat to the one who oversaw its coolness." It was as if he (Ali) felt annoyed by him, so he said: "O Abdullah bin Ja'far, get up and lash him." So he lashed him while Ali was counting. This is the hadith (2). It was mentioned previously in [the commentary on Surah] Al-Ma'idah (3), so consider Uthman's word to Imam Ali: "Get up and lash him."

Seventeenth: Allah Almighty has specified the number of lashes for adultery and slander, and the fixed punishment (tawqif) for wine was established at eighty based on Umar's action in a gathering (4) of the Sahaba - as previously mentioned in [Surah] Al-Ma'idah (5) - so it is not permissible to exceed the limit in all of that.

Ibn al-Arabi said (6): This is as long as people do not persist in evil, and sins do not become a habit for them until they take them as a craving (7), and they treat them with leniency, so they do not forbid each other from the evil they did; then severity becomes necessary, and the punishment is increased due to the increase in the sin. A drunken man was brought to Umar in Ramadan, so he lashed him a hundred times: eighty for the punishment of wine, and twenty for violating the sanctity of the month (8). This is how it should be.

(1) Al-Raqashi al-Basri, was the flag-bearer for Ali on the day of Siffin, died in 97 AH. Al-Ijli and Al-Nasa'i said: Trustworthy. Tahdhib al-Tahdhib 1/448. (2) Sahih Muslim (1707) (38), and it is in Musnad Ahmad (1230). His saying: "Entrust its heat to the one who oversaw its coolness" is an Arabic proverb. Al-Asma'i said: It means: entrust its difficulty to the one who enjoyed its ease. 'Al-Qarr' is cold; i.e., entrust the difficulty of executing the punishment to the one who took over the leadership of Muslims and enjoyed its sweetness. Mentioned in Al-Mufhim 5/135, see "Al-Mustaqsa fi Amthal al-Arab" by Al-Zamakhshari 2/381. (3) It was not mentioned before in Al-Ma'idah or elsewhere. (4) In (M), (D), (Z), and (Z): 'jami', and what is fixed is from (Kh). (5) 174/8. (6) In his Ahkam al-Qur'an 3/1315, and what will appear in brackets is from it. (7) i.e., habit. Tahdhib al-Lugha 12/56. (8) Narrated by Ibn Abi Shaybah 10/53.

सूरह अन-नूर: आयत 2 110

अल-मुन्ज़िर अबू सासान (1) ने कहा: मैंने उस्मान बिन अफ़ान को देखा जब अल-वलीद को उनके पास लाया गया। उसने सुबह की नमाज़ दो रकअत पढ़ी थी और फिर पूछा, "क्या मैं आपके लिए और बढ़ा दूँ?" दो आदमियों ने उसके खिलाफ गवाही दी - उनमें से एक हमरान था - कि उसने शराब पी थी। एक अन्य ने गवाही दी कि उसने उसे उल्टी करते देखा था। उस्मान ने कहा: "उसने तब तक उल्टी नहीं की होगी जब तक उसने उसे नहीं पिया होगा।" फिर उन्होंने कहा: "ऐ अली, उठो और उसे कोड़े मारो।" अली ने कहा: "ऐ हसन, उठो और उसे कोड़े मारो।" हसन ने कहा: "इसकी गर्मी उसी को सौंपो जिसने इसकी ठंडक का आनंद लिया।" ऐसा लगा जैसे वह (अली) उससे नाराज थे, तो उन्होंने कहा: "ऐ अब्दुल्ला बिन जाफ़र, उठो और उसे कोड़े मारो।" तो उन्होंने उसे कोड़े मारे और अली गिनती कर रहे थे। यह हदीस (2) है। और यह पहले अल-माइदा (3) में आ चुका है, तो इमाम अली को उस्मान के इस कथन पर विचार करें: "उठो और उसे कोड़े मारो।"

सत्रहवाँ: अल्लाह तआला ने ज़िना (व्यभिचार) और कज़्फ़ (मिथ्या आरोप) में कोड़ों की संख्या स्पष्ट कर दी है, और शराब के मामले में अस्सी कोड़े उमर द्वारा सहाबा की एक सभा (4) में किए गए कार्य से निर्धारित हुए - जैसा कि अल-माइदा (5) में पहले उल्लेख किया गया है - इसलिए इस सब में सीमा से अधिक जाना अनुमत नहीं है।

इब्न अल-अरबी ने कहा (6): यह तब तक है जब तक लोग बुराई में लगातार न रहें, और पाप उनके लिए ऐसे न हो जाएँ कि वे उन्हें एक लत (7) बना लें, और वे उनके प्रति नरमी बरतने लगें, और वे एक-दूसरे को किए गए बुरे कामों से न रोकें; तब सख्ती अनिवार्य हो जाती है, और पाप की वृद्धि के कारण सज़ा बढ़ा दी जाती है। रमज़ान में उमर के पास एक शराबी लाया गया, तो उन्होंने उसे सौ कोड़े मारे: अस्सी शराब की सज़ा के तौर पर, और बीस महीने की पवित्रता का उल्लंघन करने के लिए (8)। ऐसा ही होना चाहिए।

(1) अर-रका़शी अल-बसरी, सिफ़्फ़ीन के दिन अली के ध्वजवाहक थे, 97 हिजरी में मृत्यु हुई। अल-इजली और अल-नसाई ने कहा: विश्वसनीय। तहज़ीब अत-तहज़ीब 1/448। (2) सहीह मुस्लिम (1707) (38), और यह मुसनद अहमद (1230) में है। उनका कथन: "इसकी गर्मी उसी को सौंपो जिसने इसकी ठंडक का आनंद लिया" अरब की मिसालों में से एक मिसाल है। अल-असमी ने कहा: इसका अर्थ है: इसकी कठिनाई उसे सौंपो जिसने इसकी सहजता का आनंद लिया। 'अल-क़ार': ठंडा;

अर्थात: सज़ा लागू करने की कठिनाई उसे सौंपो जिसने मुसलमानों का नेतृत्व संभाला और उसकी मिठास का स्वाद चखा। अल-मुफ़हिम 5/135 में यह कहा गया है, और अल-ज़मख़्शारी की "अल-मुस्तक़्सा फी अमसाल अल-अरब" 2/381 देखें। (3) यह अल-माइदा या कहीं और पहले नहीं आया है। (4) (म), (द), (ज़) और (ज़) में: 'जमी' है, और जो स्थापित है वह (ख) से है। (5) 8/174. (6) उनकी अहकाम अल-कुरआन 3/1315 में, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह उसी से है। (7) अर्थात: आदत। तहज़ीब अल-लुग़ा 12/56. (8) इब्न अबी शयबा द्वारा वर्णित 10/53.

سورہ النور: آیت ۲ ۱۱۰

منذر ابی ساسان (۱) نے کہا: میں عثمان بن عفان کے پاس حاضر تھا کہ ولید کو لایا گیا، اس نے صبح کی دو رکعتیں پڑھائیں، پھر کہا: کیا میں تمہارے لیے مزید پڑھا دوں؟ پس دو آدمیوں نے اس کے خلاف گواہی دی - ان میں سے ایک حمران تھا - کہ اس نے شراب پی ہے، اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس نے اسے قے کرتے دیکھا؛ تو عثمان نے کہا: اس نے قے نہیں کی ہوگی جب تک کہ اسے پی نہ لیا ہو، پھر کہا: اے علی، اٹھو اور اسے کوڑے مارو۔ تو علی نے کہا: اے حسن، اٹھو اور اسے کوڑے مارو، تو حسن نے کہا: اس کی گرمی کا ذمہ دار اسی کو بناؤ جس نے اس کی ٹھنڈک حاصل کی (یعنی جس نے خلافت کے مزے لوٹے وہ اس کے مشکل کام بھی کرے)۔ گویا وہ (علی) ان پر ناراض ہوئے، تو انہوں نے کہا: اے عبداللہ بن جعفر، اٹھو اور اسے کوڑے مارو۔ چنانچہ انہوں نے اسے کوڑے مارے اور علی شمار کر رہے تھے۔ یہ حدیث (۲) ہے۔ اور یہ المائدہ (۳) میں پہلے گزر چکی ہے، تو امام علی کو عثمان کے اس قول پر غور کریں: "اٹھو اور اسے کوڑے مارو۔"

سترھویں بات: اللہ تعالیٰ نے زنا اور قذف (تہمت) میں کوڑوں کی تعداد واضح طور پر بیان کر دی ہے، اور شراب میں صحابہ کے اجتماع (۴) میں عمر کے فعل سے اسی (۸۰) پر توقیف (تعین) ثابت ہے - جیسا کہ المائدہ (۵) میں پہلے گزر چکا ہے - پس اس سب میں حد سے تجاوز کرنا جائز نہیں ہے۔

ابن العربی نے کہا (۶): اور یہ اس وقت تک ہے جب تک لوگ برائی میں مسلسل نہ لگ جائیں، اور گناہ ان کے لیے ایسے نہ ہو جائیں کہ وہ انہیں ایک لت (۷) بنا لیں، اور وہ ان کے ساتھ نرمی برتیں، اور وہ اپنے کیے ہوئے برے کاموں سے ایک دوسرے کو نہ روکیں؛ تب سختی ضروری ہو

جاتی ہے، اور گناہ کی زیادتی کی وجہ سے سزا بڑھا دی جاتی ہے۔ اور رمضان میں عمر کے پاس ایک شرابی لایا گیا، تو انہوں نے اسے سو کوڑے مارے: اسی (۸۰) شراب کی حد کے، اور بیس مہینے کی حرمت پامال کرنے کے (۸)۔ چنانچہ اسی طرح ہونا چاہیے۔

(۱) الرقاشی البصری، جنگ صفین میں علی کے علمبردار تھے، ۹۷ھ میں وفات پائی، عجلی اور نسائی نے کہا: ثقہ ہیں۔ تہذیب التہذیب ۱/۴۴۸۔ (۲) صحیح مسلم (۱۷۰۷) (۳۸)، اور یہ مسند احمد (۱۲۳۰) میں ہے۔ اور ان کا قول: "اس کی گرمی کا ذمہ دار اسی کو بناؤ جس نے اس کی ٹھنڈک حاصل کی" یہ عرب کی مثالوں میں سے ایک مثال ہے، اصمعی نے کہا: اس کا معنی ہے: اس کی سختی اس کے سپرد کرو جس نے اس کی آسانی حاصل کی، اور القار: ٹھنڈا؛ یعنی: حد قائم کرنے کی سختی اس کے سپرد کرو جس نے مسلمانوں کی امارت سنبھالی اور اس کی حلاوت حاصل کی۔ یہ المفہم ۵/۱۳۵ میں کہا گیا ہے، اور زمخشری کی "المستقصى في أمثال العرب" ۳۸۱/۲ دیکھیں۔ (۳) یہ المائدہ یا کسی اور جگہ پہلے نہیں گزرا۔ (۴) (م)، (د)، (ز) اور (ظ) میں: "جمیع" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) سے ہے۔ (۵) ۱۷۴/۸۔ (۶) ان کی کتاب احکام القرآن ۱۳۱۵/۳ میں، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۷) یعنی: عادت۔ تہذیب اللغۃ ۵۶/۱۲۔ (۸) اسے ابن ابی شیبہ نے نکالا ہے ۵۳/۱۰۔

Surah Al-Nur: Verse 2

111

...that punishments be structured based on the severity of the crimes and the violation of sanctities. A man once played with a boy, so the governor gave him three hundred lashes. Malik did not change [that ruling] when it reached him. So, what if he had seen our time, with the violation of sanctities, reckless indulgence in sins (1), the display of abominations (2), the selling of legal penalties (hudud), and the fulfillment of those penalties by slaves in the position of judges? He would have died of grief and would not have sat with anyone. Allah is sufficient for us, and He is the best Disposer of affairs.

I say: For this reason - and Allah knows best - the punishment for drinking wine was increased until it reached eighty lashes.

Al-Daraqutni narrated: Judge Al-Hussein bin Ismail told us, Yaqub bin Ibrahim Al-Dawraqi told us, Safwan bin Isa told us, Usama bin Zaid told us, on the authority of Al-Zuhri, who said: Abdurrahman bin Azhar informed me, saying: I saw the Messenger of Allah ﷺ on the day of Hunayn as he was passing through the people asking for the house of Khalid bin Al-Walid. Then, a drunkard was brought to him, so the Messenger of Allah ﷺ said to those with him, and they struck him with what they had in their hands. He said: Then the Messenger of Allah ﷺ threw dust on him. He said: Then a drunkard was brought to Abu Bakr, and he estimated the amount of their striking that day, so he struck forty lashes (3).

Al-Zuhri said: Then Humaid bin Abdurrahman informed me, from Ibn Wabara Al-Kalbi, who said: Khalid bin Al-Walid sent me to Umar, so I came to him (4) while he was with Uthman bin Affan and Abdurrahman bin...

---

(1) In (M) and (F): "reckless indulgence in sins", and in (Zha): "concealing with sins". What is established is from (D) and (Z). (2) In the manuscripts: "with the abomination" (singular), and what is established is from (M), which corresponds to what is in "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi. (3) Sunan al-Daraqutni (3320), and it was narrated by Ahmad (16809), Abu Dawood (4487), and al-Nasa'i in "al-Kubra" (5262) via Usama bin Zaid from al-Zuhri, with it. This is a disconnected chain of narration; al-Zuhri did not hear from Abdurrahman bin Azhar according to what al-Razi mentioned in "al-Marasil" p. 190 from Imam Ahmad; between them is Abdullah bin Abdurrahman bin Azhar, as narrated by Abu Dawood (4488), al-Nasa'i in "al-Kubra" (5264), and al-

Daraqutni (3324). Al-Nasa'i said: And this is more likely to be correct. End. And Abdullah bin Abdurrahman bin al-Azhar is of unknown status, only al-Zuhri narrated from him, and no documentation of his reliability has been noted from anyone other than Ibn Hibban. And it was narrated with a good (hasan) chain of narration by al-Nasa'i in "al-Kubra" (5265), and al-Hakim 4/374 via Muhammad bin Amr bin Alqama al-Laythi, from Abu Salama, from Abdurrahman bin Azhar, with it briefly. And al-Hakim authenticated it. (4) In (M) and (Kh): He said: "so I came to him". This addition was not mentioned in al-Daraqutni's version.

सूरा अन-नूर: आयत 2

111

...कि सजाएं अपराधों की गंभीरता और पवित्रताओं के उल्लंघन के आधार पर तय की जानी चाहिए। एक बार एक व्यक्ति ने एक लड़के के साथ गलत व्यवहार किया, तो राज्यपाल ने उसे तीन सौ कोड़े मारे। जब यह खबर मलिक तक पहुंची, तो उन्होंने [उस फैसले] में कोई बदलाव नहीं किया। तो, क्या होता यदि उन्होंने हमारा समय देखा होता, जिसमें पवित्रताओं का उल्लंघन, पापों में बेधड़क लिप्तता (1), बुराइयों का प्रदर्शन (2), कानूनी दंडों (हुदूद) की बिक्री, और न्यायाधीशों के पदों पर दासों द्वारा उन दंडों का निष्पादन देखा जाता? वे दुख से मर जाते और किसी के साथ नहीं बैठते। हमारे लिए अल्लाह ही काफी है, और वह सबसे अच्छा कार्यसाधक है।

मैं कहता हूँ: इसी कारण से - और अल्लाह बेहतर जानता है - शराब पीने की सजा बढ़ा दी गई थी यहाँ तक कि यह अस्सी कोड़ों तक पहुँच गई।

अल-दारकुतनी ने वर्णन किया है: हमें न्यायाधीश अल-हुसैन बिन इस्माइल ने बताया, हमें याकूब बिन इब्राहिम अल-दौरकी ने बताया, हमें सफवान बिन ईसा ने बताया, हमें उसामा बिन ज़ैद ने बताया, अल-जुहरी के अधिकार पर, जिन्होंने कहा: मुझे अब्दुर्रहमान बिन अज़हर ने सूचित किया, कहा: मैंने हुनैन के दिन अल्लाह के रसूल ﷺ को देखा जब वे लोगों के बीच से खालिद बिन अल-वलीद के घर के बारे में पूछते हुए गुजर रहे थे। फिर, उनके पास एक शराबी लाया गया, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपने पास मौजूद लोगों से कहा, और उन्होंने उसे अपने हाथों में जो कुछ था उससे मारा। उन्होंने कहा: फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने उस पर धूल फेंकी। उन्होंने कहा: फिर अबू बक्र के पास एक शराबी लाया गया, तो उन्होंने उस दिन उनके मारने की मात्रा का अनुमान लगाया, और चालीस कोड़े मारे (3)।

अल-जुहरी ने कहा: फिर मुझे हमैद बिन अब्दुर्रहमान ने इब्न वबारा अल-कलबी से सूचित किया, जिन्होंने कहा: खालिद बिन अल-वलीद ने मुझे उमर के पास भेजा, तो मैं उनके पास आया (4) जबकि वे उस्मान बिन अफ़्फ़ान और अब्दुर्रहमान बिन... के साथ थे।

---

(1) (म) और (फ़) में: "पापों में बेधड़क लिप्तता", और (ज़्हा) में: "पापों के साथ पर्दा करना"। जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है। (2) पांडुलिपियों में: "बुराई के साथ" (एकवचन), और जो स्थापित

है वह (म) से है, जो इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" में जो है उसके अनुरूप है। (3) सुनन अल-दारकुतनी (3320), और इसे अहमद (16809), अबू दाऊद (4487), और अल-नसाई ने "अल-कुबरा" (5262) में उसामा बिन ज़ैद के माध्यम से अल-जुहरी से, इसके साथ वर्णित किया है। यह एक टूटी हुई वर्णन श्रृंखला (इसनाद) है; अल-जुहरी ने अब्दुर्रहमान बिन अज़हर से नहीं सुना, जैसा कि अल-राज़ी ने इमाम अहमद से "अल-मरासील" पृष्ठ 190 में उल्लेख किया है; उनके बीच अब्दुल्ला बिन अब्दुर्रहमान बिन अज़हर है, जैसा कि अबू दाऊद (4488), अल-नसाई ने "अल-कुबरा" (5264), और अल-दारकुतनी (3324) ने वर्णित किया है। अल-नसाई ने कहा: और यह सही होने की अधिक संभावना है। समाप्त। और अब्दुल्ला बिन अब्दुर्रहमान बिन अल-अज़हर की स्थिति अज्ञात है, केवल अल-जुहरी ने उनसे वर्णन किया है, और इब्न हिब्बान के अलावा किसी और से उनकी विश्वसनीयता का कोई दस्तावेजीकरण नहीं देखा गया है। और इसे अल-नसाई ने "अल-कुबरा" (5265) में एक अच्छी (हसन) वर्णन श्रृंखला के साथ वर्णित किया है, और अल-हाकिम 4/374 में मुहम्मद बिन अम्र बिन अलकामा अल-लैथी के माध्यम से, अबू सलमा से, अब्दुर्रहमान बिन अज़हर से, इसके साथ संक्षेप में। और अल-हाकिम ने इसे प्रमाणित किया। (4) (म) और (ख) में: उन्होंने कहा: "तो मैं उनके पास आया"। अल-दारकुतनी के संस्करण में यह वृद्धि नहीं दी गई है।

سورة النور: آیت ۲

۱۱۱

...کہ سزاؤں کو جرائم کی سنگینی اور حرمتوں کی پامالی کی بنیاد پر طے کیا جائے۔ ایک شخص نے ایک لڑکے کے ساتھ نامناسب کھیل کھیلا، تو گورنر نے اسے تین سو کوڑے مارے۔ امام مالک کو جب یہ بات پہنچی تو انہوں نے [اس فیصلے] کو تبدیل نہیں کیا۔ تو کیا حال ہوتا اگر وہ ہمارا زمانہ دیکھتے، جس میں حرمتوں کی پامالی، گناہوں میں بے باکی (۱)، برائیوں کا اظہار (۲)، حدود کی خرید و فروخت، اور قاضیوں کے عہدوں پر غلاموں کے ذریعے ان کا نفاذ پایا جاتا ہے؟ وہ رنج و غم سے مر جاتے اور کسی کے پاس نہ بیٹھتے۔ اللہ ہی ہمارے لیے کافی ہے اور وہ بہترین کارساز ہے۔

میں کہتا ہوں: اسی وجہ سے - اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے - شراب پینے کی حد میں اضافہ کیا گیا یہاں تک کہ وہ اسی (۸۰) تک پہنچ گئی۔

دارقطنی نے روایت کیا: ہمیں قاضی حسین بن اسماعیل نے بتایا، ہمیں یعقوب بن ابراہیم الدورقی نے بتایا، ہمیں صفوان بن عیسیٰ نے بتایا، ہمیں اسامہ بن زید نے بتایا، زہری سے، انہوں نے کہا: مجھے عبدالرحمن بن ازہر نے بتایا، انہوں نے کہا: میں نے حنین کے دن رسول اللہ ﷺ کو دیکھا جب آپ لوگوں کے درمیان سے خالد بن ولید کے گھر کے بارے میں پوچھتے ہوئے گزر رہے تھے۔ پھر، آپ کے پاس ایک شرابی لایا گیا، تو رسول اللہ ﷺ نے اپنے پاس موجود لوگوں سے فرمایا، تو انہوں نے اسے ان چیزوں سے مارا جو ان کے ہاتھوں میں تھیں۔ انہوں نے کہا: پھر

رسول الله ﷺ نے اس پر مٹی ڈالی۔ انہوں نے کہا: پھر ابوبکر کے پاس ایک شرابی لایا گیا، تو انہوں نے اس دن ان کے مارنے کی مقدار کا اندازہ لگایا، اور چالیس کوڑے مارے (٣)۔

زہری نے کہا: پھر مجھے حمید بن عبدالرحمن نے ابن وبرہ الکلبی سے بتایا، انہوں نے کہا: مجھے خالد بن ولید نے عمر کے پاس بھیجا، تو میں ان کے پاس آیا (٤) جبکہ ان کے ساتھ عثمان بن عفان اور عبدالرحمن بن... موجود تھے۔

---

(١) (م) اور (ف) میں: "گناہوں میں بے باکی"، اور (ظ) میں: "گناہوں کے ساتھ پردہ پوشی"۔ جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے۔ (٢) قلمی نسخوں میں: "برائی کے ساتھ" (واحد)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو ابن العربی کی "احکام القرآن" میں موجود عبارت کے مطابق ہے۔ (٣) سنن دارقطنی (٣٣٢٠)، اور اسے احمد (١٦٨٠٩)، ابو داؤد (٤٤٨٧)، اور نسائی نے "الکبریٰ" (٥٢٦٢) میں اسامہ بن زید کے واسطے سے زہری سے روایت کیا ہے۔ یہ سند منقطع ہے؛ زہری نے عبدالرحمن بن ازہر سے نہیں سنا جیسا کہ الرازی نے "المراسیل" صفحہ ١٩٠ میں امام احمد سے نقل کیا ہے؛ ان دونوں کے درمیان عبداللہ بن عبدالرحمن بن ازہر ہیں، جیسا کہ ابو داؤد (٤٤٨٨)، نسائی نے "الکبریٰ" (٥٢٦٤)، اور دارقطنی (٣٣٢٤) نے روایت کیا ہے۔ نسائی نے کہا: اور یہی بات درستی کے زیادہ قریب ہے۔ انتہیٰ۔ اور عبداللہ بن عبدالرحمن بن ازہر مجہول الحال ہیں، صرف زہری نے ان سے روایت کی ہے، اور ابن حبان کے علاوہ کسی اور سے ان کی توثیق مروی نہیں ہے۔ اور اسے نسائی نے "الکبریٰ" (٥٢٦٥) میں اور حاکم نے ٤/ ٣٧٤ میں محمد بن عمرو بن علقمہ اللیثی کے واسطے سے، ابوسلمہ سے، عبدالرحمن بن ازہر سے مختصراً حسن سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور حاکم نے اسے صحیح قرار دیا ہے۔ (٤) (م) اور (خ) میں ہے: "قال فأتیتُه"۔ دارقطنی کے ہاں یہ اضافہ موجود نہیں ہے۔

Surah An-Nur: Verse 2

112

...Awf, Ali, Talha, and Az-Zubayr, and they were with him reclining in the mosque. I said: Khalid bin Al-Walid has sent me to you, and he conveys his greetings to you and says: The people have become excessive in drinking wine and have belittled the punishment for it. Umar said: These are the ones with you, ask them. Ali said: We think that if he gets drunk, he talks nonsense, and if he talks nonsense, he slanders, and the punishment for a slanderer is eighty lashes. He said: Umar then said: Inform your companion what he said. He said: So Khalid lashed eighty, and [lashed] Umar eighty. He said: When a weak man was brought to Umar who had committed a slip, he would strike him forty times. He said: Uthman also lashed eighty and forty times(1).

From this meaning is his saying ﷺ: "If the new moon had been delayed, I would have increased it for you." Like a deterrent for them when they refused to stop. In another narration: "If the month had been extended for us, we would have fasted continuously in a way that those who delve too deep would leave their deep-delving"(2).

Hamid bin Yahya narrated from Sufyan, from Mis'ar, from Ata bin Abi Marwan, that Ali struck Al-Najashi for wine with a hundred lashes. Abu Umar mentioned it(3), and did not mention a reason.

The eighteenth point: The saying of Allah the Almighty: ﴿وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ﴾ [And let not pity for them withhold you from (obeying) the religion of Allah] meaning: do not abstain from establishing the prescribed punishments out of compassion for the one being punished, and do not lighten the striking so it does not hurt. This is the saying of a group of people of Tafsir(4).

Al-Sha'bi, Al-Nakha'i, and Sa'id bin Jubayr said regarding: "And let not pity for them withhold you": they said: in striking and lashing(5). Abu Huraira (RA) said: "Establishing a prescribed punishment in a land is better for its people than rain..."

---

(1) Sunan al-Daraqutni (3321). (2) Preceded 3/210. (3) In al-Tamhid 5/317, and narrated by Abd al-Razzaq (13556), and al-Bayhaqi 8/321 through Sufyan, from Ata ibn Abi Marwan, from his father, that Ali struck al-Najashi al-Harithi the poet, who drank wine in Ramadan, so he struck him eighty, then imprisoned him, then brought

him out the next day and struck him twenty, then said to him: I only lashed you these twenty because of your audacity against Allah and your breaking of the fast in Ramadan. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/72, and Zad al-Masir 6/7. (5) Al-Tabari narrated their saying in his Tafsir 17/141-142.

सूरह अन-नूर: आयत 2

112

...औफ़, अली, तलहा और अज़-ज़ुबैर, और वे उनके साथ मस्जिद में टेक लगाए हुए थे। मैंने कहा: खालिद बिन अल-वलीद ने मुझे आपके पास भेजा है, वह आपको सलाम कहते हैं और कहते हैं: लोग शराब पीने में बहुत व्यस्त हो गए हैं और इसके लिए दी जाने वाली सज़ा को कमतर समझने लगे हैं। उमर ने कहा: ये लोग तुम्हारे पास हैं, उनसे पूछो। अली ने कहा: हमारा मानना है कि जब कोई नशे में होता है, तो वह बहकी-बहकी बातें करता है, और जब वह बहकी-बहकी बातें करता है, तो वह झूठ बोलता है (तोहमत लगाता है), और तोहमत लगाने वाले के लिए अस्सी कोड़े हैं। उन्होंने कहा: उमर ने तब कहा: अपने साथी को बताओ जो उन्होंने कहा। उन्होंने कहा: तो खालिद ने अस्सी कोड़े मारे, और [कोड़े मारे] उमर ने अस्सी। उन्होंने कहा: जब उमर के पास कोई कमज़ोर आदमी लाया जाता था जिसने कोई गलती की होती थी, तो वे उसे चालीस कोड़े मारते थे। उन्होंने कहा: उस्मान ने भी अस्सी और चालीस कोड़े मारे (1)।

इसी अर्थ में उनका ﷺ यह कथन है: "अगर नया चाँद देर से निकलता, तो मैं तुम्हारे लिए इसे बढ़ा देता।" यह उनके लिए एक तरह की सज़ा के तौर पर था जब उन्होंने रुकने से इनकार कर दिया था। एक रिवायत में है: "अगर हमारे लिए महीना लंबा कर दिया जाता, तो हम लगातार रोज़े रखते ताकि गहराई में जाने वाले अपनी गहराई छोड़ दें" (2)।

हामिद बिन यहया ने सुफियान से, उन्होंने मिसआर से, उन्होंने अता बिन अबी मरवान से रिवायत की है कि अली ने अल-नजाशी को शराब के लिए सौ कोड़े मारे। अबू उमर ने इसका उल्लेख किया है (3), और कोई कारण नहीं बताया।

अठारहवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ﴾ {और उन दोनों के मामले में अल्लाह के दीन (कानून) के बारे में तुम्हें कोई नरमी नहीं बरतनी चाहिए} यानी: सज़ा पाने वाले पर दया के कारण निर्धारित सज़ाओं को लागू करने से न रुकें, और कोड़े मारने में इतनी ढिलाई न बरतें कि दर्द ही न हो। यह तफ़सीर (व्याख्या) करने वालों के एक समूह का कथन है (4)।

अल-शाबी, अल-नखई और सईद बिन जुबैर ने "तुम्हें कोई नरमी नहीं बरतनी चाहिए" के बारे में कहा: उन्होंने कहा: कोड़े मारने और सज़ा देने में (5)। अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "किसी ज़मीन पर एक सज़ा का लागू होना, वहां के लोगों के लिए बारिश से बेहतर है..."

---

(1) सुनन अल-दाराकुतनी (3321)। (2) पूर्व 3/210। (3) अल-तमहीद 5/317 में, और अब्द अल-रज्ज़ाक (13556) और अल-बैहकी 8/321 ने सुफियान के माध्यम से अता इब्न अबी मरवान से, उनके पिता से रिवायत की है कि अली ने कवि अल-नजाशी अल-हारिथी को मारा, जिसने रमज़ान में शराब पी थी, तो उन्होंने उसे अस्सी कोड़े मारे, फिर उसे कैद कर दिया, फिर अगले दिन उसे बाहर निकाला और बीस कोड़े मारे, फिर उससे कहा: मैंने तुम्हें ये बीस कोड़े केवल अल्लाह के खिलाफ तुम्हारी हिमाकत और रमज़ान में रोज़ा तोड़ने के कारण मारे हैं। (4) अल-नुकात वल-'उयून 4/72, और ज़ाद अल-मसीर 6/7। (5) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/141-142 में उनका कथन उद्धृत किया है।

سورة النور: آیت ۲

۱۱۲

...عوف، علی، طلحہ اور زبیر، اور وہ ان کے ساتھ مسجد میں ٹیک لگائے بیٹھے تھے۔ میں نے کہا: بے شک خالد بن ولید نے مجھے آپ کی طرف بھیجا ہے، وہ آپ کو سلام کہتے ہیں اور کہتے ہیں: لوگ شراب نوشی میں بہت زیادہ مگن ہو گئے ہیں اور اس کی سزا کو معمولی سمجھنے لگے ہیں۔ تو حضرت عمر نے فرمایا: یہ لوگ تمہارے پاس ہیں، ان سے پوچھو۔ تو حضرت علی نے فرمایا: ہمارا خیال ہے کہ جب وہ نشہ کرتا ہے تو ہذیان بکتا ہے، اور جب ہذیان بکتا ہے تو بہتان تراشی کرتا ہے، اور بہتان لگانے والے کی سزا اسی کوڑے ہے۔ انہوں نے کہا: حضرت عمر نے فرمایا: اپنے ساتھی کو بتا دو جو انہوں نے کہا ہے۔ انہوں نے کہا: پس خالد نے اسی کوڑے مارے، اور [مارے] عمر نے اسی۔ انہوں نے کہا: اور حضرت عمر کے پاس جب کوئی ایسا کمزور آدمی لایا جاتا جس سے غلطی ہوئی ہوتی، تو وہ اسے چالیس کوڑے مارتے۔ انہوں نے کہا: اور حضرت عثمان نے بھی اسی اور چالیس کوڑے مارے(۱)۔

اور اسی معنی میں آپ ﷺ کا یہ قول ہے: «اگر چاند دیر سے نکلتا تو میں تمہارے لیے (روزوں میں) اضافہ کر دیتا»۔ یہ ان کے لیے ایک تنبیہ کے طور پر تھا جب انہوں نے رکنے سے انکار کر دیا، ایک روایت میں ہے: «اگر ہمارے لیے مہینہ لمبا کر دیا جاتا تو ہم وصال (مسلسل روزے) کرتے ایسا وصال کہ گہرائی میں جانے والے اپنی گہرائی چھوڑ دیتے»(۲)۔

اور حامد بن یحییٰ نے سفیان سے، انہوں نے مسعر سے، انہوں نے عطا بن ابی مروان سے روایت کی ہے کہ حضرت علی نے نجاشی کو شراب پینے پر سو کوڑے مارے۔ اسے ابو عمر نے ذکر کیا ہے(۳)، اور کوئی وجہ بیان نہیں کی۔

اٹھارویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ﴾ یعنی: سزا پانے والے پر شفقت کی بنا پر حدود قائم کرنے سے باز نہ رہو، اور مارنے میں اتنی تخفیف نہ کرو کہ درد نہ ہو۔ یہ اہل تفسیر کی ایک جماعت کا قول ہے(۴)۔

اور شعبی، نخعی اور سعید بن جبیر نے «لا تأخذكم بهما رأفة» کے بارے میں کہا: انہوں نے کہا: مارنے اور کوڑے لگانے میں(۵)۔ اور حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: «زمین میں ایک حد کا قائم ہونا، اس کے رہنے والوں کے لیے بارش سے بہتر ہے...»

---

(۱) سنن الدارقطنی (۳۳۲۱)۔ (۲) سلف ۳ / ۲۱۰۔ (۳) التمہید ۵ / ۳۱۷ میں، اور اسے عبد الرزاق (۱۳۵۵٦)، اور بیہقی ۸ / ۳۲۱ نے سفیان کے واسطے سے، عطا ابن ابی مروان سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا ہے کہ حضرت علی نے شاعر نجاشی حارثی کو مارا، اس نے رمضان میں شراب پی تھی، تو اسے اسی کوڑے مارے، پھر اسے قید کر دیا، پھر اگلے دن اسے نکالا اور بیس کوڑے مارے، پھر اسے کہا: میں نے تمہیں یہ بیس کوڑے صرف اللہ پر تمہاری جرات اور رمضان میں تمہارے افطار کرنے کی وجہ سے مارے ہیں۔ (۴) النکت والعیون ٤ / ۷۲، اور زاد المسیر ٦ / ۷۔ (۵) طبری نے اپنی تفسیر ۱۷ / ۱٤۱ - ۱٤۲ میں ان کا قول نکالا ہے۔

Surah An-Nur: Verse 2 113

"...forty nights." Then he read this verse (1). Ra'fah (pity/compassion): is the most delicate form of mercy (2). It was read as: "ra'fah" with a fatha on the alif, following the pattern of 'fa'lah' (3), and it was read as: "ra'afah" following the pattern of 'fa'alah' (4), these are three dialects/ways, and all of them are verbal nouns (masadir), the most famous of which is the first, from "ra'ufa": if he became gentle and merciful (5). It is said: ra'fah and ra'afah, like ka'bah and ka'abah (sorrow). And "I had pity on him" (ra'aftu bihi or ra'uftu bihi). And Al-Ra'uf is one of the attributes of Allah Almighty: The Kind, The Merciful (6). The nineteenth point: His saying, the Almighty: "In the religion of Allah" means: in the judgment of Allah, as He the Almighty said: "He could not take his brother in the king's religion" [Yusuf: 76] meaning: in his judgment. And it was said: "In the religion of Allah" means: in obedience to Allah and His Sharia (law) in what He commanded you regarding the establishment of punishments (Hudud). Then He affirmed them with a sense of firming up and urging by His saying, the Almighty: "if you believe in Allah". This is like what you say to a man you are urging: "If you are a man, do so and so"; meaning: these are the actions of men (7). The twentieth point: His saying, the Almighty: "and let a group of believers witness their punishment". It was said: none should witness the punishment except those who do not deserve discipline (8). Mujahid said: One man or more up to a thousand (9). And Ibn Zayd said: Four must be present.

(1) Narrated by Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 8/76, and in Al-Kubra (7351). It was also narrated in 8/75 and (7350) from him as Marfu' (elevated to the Prophet), and he corrected the Mawquf (stopped at a companion) version of it. (2) Al-Fa'iq 1/416. (3) This is the recitation of Ibn Kathir - Al-Sab'ah p. 452, and Al-Taysir p. 161. (4) Ibn Khalawayh attributed it in the irregular recitations (Shadhah) p. 100 to Ibn Jurayj. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/161. (6) Tahdhib al-Lughah 15/238. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/162, and see Tafsir al-Tabari 17/144. (8) Al-Nukat wal-Uyun 4/72. (9) Narrated by Abd al-Razzaq (13505), and al-Tabari in his Tafsir 17/146.

सूरह अन-नूर: आयत २ ११३

"...चालीस रातें।" फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी (१)। राफ़ह (पिटी/करुणा): दया का सबसे कोमल रूप है (२)। इसे पढ़ा गया: 'रफ़ह' अलिफ़ पर फ़तहा के साथ, 'फ़अलह' के वज़न पर (३), और इसे पढ़ा गया: 'रअफ़ह' 'फ़आलह' के वज़न पर (४), ये तीन बोलियाँ/तरीके हैं, और वे सभी मस्तर (verbal nouns) हैं, जिनमें से पहला सबसे प्रसिद्ध है, 'रउफ़ा' से: यदि वह कोमल और दयालु हो गया (५)। कहा जाता है: रफ़ह और रअफ़ह, जैसे कअबह और कआबह (दुःख)। और "मुझे उस पर दया आई" (रअफ़्तु बिही या रउफ़्तु बिही)। और अर-रऊफ़ अल्लाह सर्वशक्तिमान के गुणों में से एक है: अत्यंत दयालु, कृपालु (६)। उन्नीसवाँ बिंदु: सर्वशक्तिमान का कथन: "अल्लाह के दीन में" का अर्थ है: अल्लाह के निर्णय में, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: "वह राजा के दीन में अपने भाई को नहीं ले सकता था" [यूसुफ़: ७६] अर्थात: उसके निर्णय में। और यह कहा गया: "अल्लाह के दीन में" का अर्थ है: अल्लाह की आज्ञाकारिता और उसकी शरीयत (कानून) में, जो उसने आपको दंड (हुदूद) स्थापित करने के बारे में आदेश दिया है। फिर उसने उन्हें दृढ़ता और आग्रह के भाव के साथ अपने इस कथन से पुख्ता किया: "यदि तुम अल्लाह पर विश्वास करते हो"। यह वैसा ही है जैसे आप किसी ऐसे व्यक्ति से कहते हैं जिसे आप प्रेरित कर रहे हैं: "यदि तुम पुरुष हो, तो ऐसा और वैसा करो"; अर्थात: ये पुरुषों के कार्य हैं (७)। बीसवाँ बिंदु: सर्वशक्तिमान का कथन: "और ईमान वालों का एक समूह उनकी सज़ा का गवाह बने"। कहा गया: सजा का गवाह वही बने जो स्वयं अनुशासन/दंड का पात्र न हो (८)। मुजाहिद ने कहा: एक आदमी या उससे ज़्यादा एक हज़ार तक (९)। और इब्न ज़ैद ने कहा: चार की उपस्थिति अनिवार्य है।

(१) इसे अन-नसाई ने अल-मुज्तबा ८/७६ में और अल-कुबरा (७३५१) में उद्धृत किया है। इसे उनसे मरफ़ू(पैगंबर तक पहुँचा हुआ) के रूप में ८/७५ और (७३५०) में भी उद्धृत किया गया था, और उन्होंने इसके मौकूफ (साथी पर रुका हुआ) संस्करण को सही ठहराया। (२) अल-फ़ाइक १/४१६। (३) यह इब्न कसीर की क़िरात है - अस-सबा पृ. ४५२, और अत-तयसीर पृ. १६१। (४) इब्न खलवैह ने इसे 'अल-क़िरात अल-शाज़ा' पृ. १०० में इब्न ज़ुरैज से जोड़ा है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१६१। (६) तहजीब अल-लुगह १५/२३८। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१६२, और देखें तफ़सीर अत-तबरी १७/१४४। (८) अन-नुकत वल-उयून ४/७२। (९) इसे अब्द अल-रज्जाक (१३५०५) ने और तबरी ने अपनी तफ़सीर १७/१४६ में उद्धृत किया है।

سورہ النور: آیت ۲ ۱۱۳

"...چالیس راتیں۔" پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی (۱)۔ رأفت: رحمت کی سب سے لطیف صورت ہے (۲)۔ اسے پڑھا گیا: "رأفَة" الف پر فتحہ کے ساتھ 'فَعْلَة' کے وزن پر (۳)، اور اسے پڑھا گیا: "رأَفَة" 'فَعَالَة' کے وزن پر (٤)، یہ تین لغات (بولیاں) ہیں، اور یہ سب مصادر ہیں، جن میں سے پہلی سب سے مشہور ہے، 'رؤف' سے: جب وہ نرم اور مہربان ہوا (٥)۔ کہا جاتا ہے: رأفة اور رأفة، جیسے كآبة اور كآبة (غم)۔ اور "میں نے اس پر ترس کھایا" (رأفتُ به یا رؤفتُ به)۔ اور 'الرؤوف' اللہ تعالیٰ کی صفات میں سے ہے: بہت مہربان، رحم کرنے والا (٦)۔ انیسواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ فِي دِينِ اللَّهِ ﴾ یعنی: اللہ کے حکم میں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ أَخَاهُ فِي دِينِ الْمَلِكِ ﴾ [یوسف: ٧٦] یعنی: اس کے حکم میں۔ اور کہا گیا: "اللہ کے دین میں" یعنی: اللہ کی اطاعت اور اس کی شریعت میں ان باتوں کے متعلق جن کا اس نے تمہیں حدود قائم کرنے کے بارے میں حکم دیا ہے۔ پھر اللہ نے انہیں ثابت قدمی اور ترغیب کے معنی پر اپنے اس قول سے برقرار رکھا: ﴿ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ ﴾۔ اور یہ ویسا ہی ہے جیسے تم کسی شخص کو ترغیب دیتے ہوئے کہتے ہو: "اگر تم مرد ہو تو ایسا کرو"؛ یعنی: یہ مردوں کے کام ہیں (۷)۔ بیسواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴾ کہا گیا: سزا کے وقت صرف وہی لوگ موجود ہوں جو خود سزا (تادیب) کے مستحق نہ ہوں (۸)۔ مجاہد نے کہا: ایک آدمی یا اس سے زیادہ ہزار تک (۹)۔ اور ابن زید نے کہا: چار کا حاضر ہونا ضروری ہے۔

(۱) اسے نسائی نے 'المجتبی' ۷٦/۸ میں، اور 'الکبری' (۷۳۵۱) میں روایت کیا ہے۔ اور اسے ۷٥/۸ اور (۷۳٥۰) میں بھی ان سے مرفوعاً روایت کیا گیا ہے، اور اس کے موقوف ہونے کی تصحیح کی گئی ہے۔ (۲) الفائق ٤۱٦/۱۔ (۳) اور یہ ابن کثیر کی قرات ہے - السبعة ص ٤٥۲، اور

التیسیر ص ١٦١۔ (٤) ابن خالویہ نے اسے 'القراءات الشاذة' ص ١٠٠ میں ابن جریج کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ١٦١/٤۔ (٦) تہذیب اللغة ٢٣٨/١٥۔ (٧) المحرر الوجیز ١٦٢/٤، اور دیکھئے تفسیر طبری ١٤٤/١٧۔ (٨) النکت والعیون ٧٢/٤۔ (٩) اسے عبد الرزاق (١٣٥٠٥) نے اور طبری نے اپنی تفسیر ١٤٦/١٧ میں روایت کیا ہے۔

Surah An-Nur: Verse 2 114

By analogy with the testimony for adultery, as this is a category of it, and this is the opinion of Malik, Al-Layth, and Al-Shafi'i. Ikrimah and 'Ata said: There must be two, and this is the well-known opinion of Malik, as he saw it as a place of testimony. Al-Zuhri said: Three; because it is the minimum of a plural group (1). Al-Hasan: One or more (2), and from him: Ten (3). Al-Rabi': Whatever exceeds three.

Mujahid's argument is the Almighty's saying: {For why should not a company from every group of them go forth...} [At-Tawbah: 122] and His saying: {And if two factions among the believers should fight...} [Al-Hujurat: 9] and it was revealed regarding two men fighting. Likewise is His saying: {And let a group of the believers witness their punishment}, and one person is called a "ta'ifah" (group/company), up to a thousand (4). This was said by Ibn Abbas and Ibrahim (5).

Abu Barzah al-Aslami ordered a slave girl of his who had committed adultery and given birth; he threw a garment over her and ordered his son to strike her fifty times, neither violently nor lightly but painfully, and he invited a group then recited: {And let a group of the believers witness their punishment} (6).

Twenty-first: There was a disagreement about what is intended by the presence of a group. Is the purpose (7) behind it to be harsh on the adulterers and to rebuke them in the presence of people (8), and that this deters the one being punished and whoever witnesses it.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/162, Al-Nukat wal-'Uyun 4/72, and Al-Tabari cited these opinions in his Tafsir 17/147-148. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 4/72. (3) Zad al-Masir 6/8, Tafsir al-Razi 23/149, and Al-Kashshaf 3/48. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/497, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/162. (5) Zad al-Masir 6/8, and Al-Nahhas mentioned the opinion of Ibn Abbas in Ma'ani al-Qur'an 4/496, and Ibn Atiyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/162, and the opinion of Ibrahim was mentioned by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 3/1315, and Al-Tabari cited it in his Tafsir 17/146. (6) Cited by Al-Tabari in his Tafsir 17/148, and Ibn Abi Hatim 8/2520 (14108). (7) In (M) and (D): Al-Maqsud (the purpose), and what is established is from (Kh), (Z), and (Zh), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz and the discourse is from it. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/162.

सूरा अन-नूर: आयत २ ११४

व्यभिचार की गवाही के सादृश्य (क़ियास) के आधार पर, क्योंकि यह उसी का एक अध्याय है, और यह मलिक, अल-लैथ और अल-शफीई की राय है। इकरीमाह और अता ने कहा: दो होने चाहिए, और यह मलिक की प्रसिद्ध राय है, क्योंकि उन्होंने इसे गवाही का स्थान माना। अल-ज़ुहरी ने कहा: तीन; क्योंकि यह बहुवचन समूह की न्यूनतम संख्या है(१)। अल-हसन: एक या अधिक(२), और उनसे: दस(३)। अल-रबी: तीन से अधिक कुछ भी।

मुजाहिद का तर्क सर्वशक्तिमान का कथन है: {फिर उनके प्रत्येक दल में से एक जत्था क्यों न निकले...} [अत-तौबाह: १२२] और उनका कहना: {और यदि विश्वासियों के दो दल आपस में लड़ पड़ें...} [अल-हुजुरात: ९] और यह दो पुरुषों की लड़ाई के बारे में अवतरित हुआ था। इसी प्रकार उनका कथन है: {और विश्वासियों का एक समूह उनकी सज़ा का गवाह बने}, और एक व्यक्ति को भी "ताइफा" (समूह/जत्था) कहा जाता है, एक हज़ार तक(४)। यह इब्न अब्बास और इब्राहिम ने कहा था(५)।

अबू बर्ज़ाह अल-असलमी ने अपनी एक दासी को आदेश दिया जिसने व्यभिचार किया था और बच्चे को जन्म दिया था; उसने उस पर एक कपड़ा डाल दिया और अपने बेटे को उसे पचास कोड़े मारने का आदेश दिया, न तो बहुत ज़ोर से और न ही बहुत हल्के, लेकिन दर्दनाक, और उसने एक समूह को बुलाया फिर पढ़ा: {और विश्वासियों का एक समूह उनकी सज़ा का गवाह बने}(६)।

इक्कीसवां: समूह की उपस्थिति से क्या अभिप्राय है, इस पर असहमति थी। क्या इसका उद्देश्य(७) व्यभिचारियों के प्रति कठोर होना और लोगों की उपस्थिति में उन्हें फटकारना है(८), और यह कि यह दंडित होने वाले व्यक्ति और इसे देखने वाले को रोकता है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१६२, अल-नुकात वल-उयून ४/७२, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १७/१४७-१४८ में इन मतों को उद्धृत किया है। (२) अल-नुकात वल-उयून ४/७२। (३) ज़ाद अल-मसीर ६/८, तफ़सीर अल-राज़ी २३/१४९, और अल-कश्शाफ़ ३/४८। (४) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान ४/४९७, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१६२। (५) ज़ाद अल-मसीर ६/८, और अल-नहस ने मानी अल-कुरान ४/४९६ में इब्न अब्बास की राय का उल्लेख किया है, और इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१६२ में, और इब्राहिम की राय का उल्लेख इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान ३/१३१५ में किया था, और अल-तबरी ने इसे अपनी तफ़सीर १७/१४६ में उद्धृत किया है। (६)

अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १७/१४८ में, और इब्न अबी हातिम ने ८/२५२० (१४१०८) में इसे उद्धृत किया है। (७) (एम) और (डी) में: अल-मकसूद (उद्देश्य), और जो स्थापित है वह (ख), (ज़), और (झ) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में है और बातचीत वहीं से है। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१६२।

سورة النور: آیت ۲ ۱۱۴

زنا پر گواہی پر قیاس کرتے ہوئے، کیونکہ یہ اسی کا ایک باب ہے، اور یہ مالک، لیث اور شافعی کا قول ہے۔ عکرمہ اور عطا نے کہا: دو کا ہونا ضروری ہے، اور یہ امام مالک کا مشہور قول ہے، انہوں نے اسے گواہی کا مقام سمجھا۔ زہری نے کہا: تین؛ کیونکہ یہ جمع کی کم سے کم تعداد ہے(۱)۔ حسن بصری: ایک یا اس سے زیادہ(۲)، اور ان سے مروی ہے: دس(۳)۔ ربیع: تین سے جو زیادہ ہو۔

مجاہد کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ﴾ [التوبہ: ۱۲۲] اور اس کا قول: ﴿وَإِن طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا﴾ [الحجرات: ۹] اور یہ دو آدمیوں کے لڑنے کے بارے میں نازل ہوئی، پس اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾، اور ایک شخص کو بھی "طائفہ" کہا جاتا ہے، ہزار تک(۴)۔ یہ بات ابن عباس اور ابراہیم نے کہی ہے(۵)۔

ابو برزہ اسلمی نے اپنی ایک لونڈی کے بارے میں حکم دیا جس نے زنا کیا تھا اور بچہ جنا تھا، تو انہوں نے اس پر کپڑا ڈالا اور اپنے بیٹے کو حکم دیا کہ اسے پچاس کوڑے مارے، نہ بہت سخت اور نہ ہی بہت ہلکے بلکہ تکلیف دہ، اور ایک جماعت کو بلایا پھر یہ آیت تلاوت کی: ﴿وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَائِفَةٌ مِّنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾(۶)۔

اکیسویں بات: جماعت کی حاضری سے کیا مراد ہے اس میں اختلاف ہوا ہے، کیا اس سے مقصد(۷) زناکاروں پر سختی کرنا اور لوگوں کی موجودگی میں انہیں ملامت کرنا ہے(۸)، اور یہ کہ یہ سزا پانے والے اور دیکھنے والے کے لیے عبرت کا باعث بنے۔

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۱۶۲، والنکت والعیون ۴ / ۷۲، اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۷ / ۱۴۷-۱۴۸ میں ان اقوال کو روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴ / ۷۲۔ (۳) زاد المسیر ۶ / ۸، وتفسیر رازی ۲۳ / ۱۴۹، والکشاف ۳ / ۴۸۔ (۴) معانی القرآن از نحاس ۴ / ۴۹۷، والمحرر الوجیز ۴ / ۱۶۲۔ (۵) زاد المسیر ۶ / ۸، اور ابن عباس کا قول نحاس نے معانی القرآن ۴ / ۴۹۶ میں ذکر کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴ / ۱۶۲ میں، اور ابراہیم کا قول ابن العربی نے احکام القرآن ۳ / ۱۳۱۵ میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۷ / ۱۴۶ میں اسے روایت کیا ہے۔ (۶) طبری نے اپنی تفسیر ۱۷ / ۱۴۸ میں روایت کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے ۸ / ۲۵۲۰ (۱۴۱۰۸) میں۔ (۷) (م) اور (د) میں: 'المقصود'، اور جو ثابت ہے وہ (خ)، (ز) اور (ظ) سے ہے، جو المحرر الوجیز کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (۸) المحرر الوجیز ۴ / ۱۶۲۔

Page 115 Surat Al-Nur: Verse 2

...and his presence is a means of admonition and deterrence, and his story spreads so that those after him may take heed (1), or should one pray for their repentance and mercy? There are two scholarly opinions on this. Twenty-second: It was narrated on the authority of Hudhayfah, may Allah be pleased with him, that the Prophet ﷺ said: "O assembly (2) of people, avoid adultery/fornication, for in it are six characteristics: three in this world and three in the Hereafter. As for those in this world: it takes away radiance, inherits poverty, and shortens life. As for those in the Hereafter: it causes wrath, an evil reckoning, and eternal dwelling in the Fire" (3). And on the authority of Anas, that the Messenger of Allah ﷺ said: "The deeds of my Ummah are presented to me every Friday twice, and the wrath of Allah intensified against the adulterers/fornicators" (4). And from the Prophet ﷺ, who said: "When it is the night of the middle of Shaban, Allah looks upon my Ummah and forgives every believer who does not associate anything with Allah, except five: a magician, a fortune-teller, one who is disobedient to his parents, a chronic drunkard, or one who persists in adultery/fornication" (5).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1315. (2) In (d), (z), and (m): "Ma'ashira", and what is confirmed is from (kh) and (z). (3) Narrated by Ibn 'Adi in Al-Kamil 6/2318, Abu Nu'aym in Al-Hilya 4/111, Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (5475), and Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at (1557). In its chain is Maslamah ibn 'Ali al-Khushani, who is abandoned (matruk). Ibn 'Adi said: It is not preserved and it is rejected (munkar). Abu Nu'aym said: Maslamah was alone in narrating it, and he is weak in hadith. Al-Bayhaqi said: Its chain is weak, Maslamah is abandoned. Ibn Hibban said in "Al-Majruhin" 1/98: It has no basis from the Messenger of Allah ﷺ. It was also narrated from the hadith of Ibn Abbas - as with Ibn 'Adi 5/1765 - and Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at (1554), and the hadith of Anas as with al-Khatib in his History 12/493, and Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at (1559). Ibn al-Jawzi said: There is nothing in them that is authentic from the Messenger of Allah (4) .ﷺ Narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilya 6/179. In its chain is Muhammad ibn Mustafa, who has delusions, and Baqiyyah ibn al-Walid, who practices tadlis (obfuscation in narration), and he is weak. Muslim narrated in his Sahih (2565) from the hadith of Abu Hurayrah raised to the Prophet: "Deeds are presented every Monday and Thursday, and Allah, the Mighty and Sublime, forgives every person on that day who does not associate anything with Allah, except a person who had animosity between him and his brother. He says: Leave these two until they reconcile." (5) We did not find it with this wording. Ibn Majah narrated

(1390) from the hadith of Abu Musa raised to the Prophet: "Allah looks down on the night of the middle of Shaban and forgives all His creation except for a polytheist or one harboring malice." And in its chain is weakness.

पृष्ठ 115 सूरह अन-नूर: आयत 2

...और उनकी उपस्थिति नसीहत और परहेज़ का ज़रिया है, और उनकी बात फैलती है ताकि उनके बाद आने वाले उससे सबक लें (1), या क्या उन दोनों के लिए तौबा और रहमत की दुआ की जानी चाहिए? इस पर विद्वानों के दो मत हैं। बाईसवाँ: हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि पैग़म्बर ﷺ ने फ़रमाया: "ऐ लोगों के समूह (2), ज़िना (व्यभिचार) से बचो, क्योंकि इसमें छह बुराइयाँ हैं: तीन दुनिया में और तीन आख़िरत (परलोक) में। जहाँ तक दुनिया की बुराइयों का सवाल है: यह चेहरे की चमक छीन लेता है, गरीबी लाता है, और उम्र कम कर देता है। और जहाँ तक आख़िरत की बुराइयों का सवाल है: यह अल्लाह के क्रोध, बुरे हिसाब और नर्क में हमेशा रहने का कारण बनता है" (3)। और अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "मेरी उम्मत के कर्म हर शुक्रवार को दो बार मेरे सामने पेश किए जाते हैं, और ज़िना करने वालों पर अल्लाह का क्रोध और भी बढ़ जाता है" (4)। और नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "जब शाबान की पंद्रहवीं रात होती है, तो अल्लाह मेरी उम्मत पर नज़र डालता है और हर उस मोमिन को माफ़ कर देता है जो अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करता, सिवाय पाँच के: जादूगर, काहिन (भविष्यवक्ता), माता-पिता का अवज्ञाकारी, शराब का आदी, या ज़िना पर अड़ा रहने वाला" (5)।

(1) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी 3/1315। (2) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: "मआशिरा", और जो पुष्ट है वह (ख़) और (ज़) से है। (3) इसे इब्न अदी ने अल-कामिल 6/2318 में, अबू नुअैम ने अल-हिल्या 4/111 में, अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (5475) में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौज़ूआत (1557) में निकाला है। इसके इस्नाद (सूत्र) में मसलमा बिन अली अल-खुशनी है, जो मतृक (छोड़ा हुआ) है, और इब्न अदी ने कहा: यह महफ़ूज़ नहीं है और मुनकर (अस्वीकार्य) है, और अबू नुअैम ने कहा: मसलमा इसमें अकेला है, और वह हदीस में कमज़ोर है, और अल-बैहकी ने कहा: इसका इस्नाद कमज़ोर है, मसलमा मतृक है। और इब्न हिब्बान ने "अल-मजरूहीन" 1/98 में कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से इसका कोई आधार नहीं है। और यह इब्न अब्बास की हदीस से भी रिवायत है - जैसा कि इब्न अदी 5/1765 के पास है - और इब्न अल-जौज़ी अल-मौज़ूआत (1554) में, और अनस की हदीस जैसा कि अल-खतीब के पास उनकी तारीख़ 12/493 में है, और इब्न अल-जौज़ी अल-मौज़ूआत (1559) में, इब्न अल-जौज़ी ने कहा: इनमें से कुछ भी अल्लाह के रसूल ﷺ से प्रमाणित नहीं है। (4) इसे अबू नुअैम ने अल-हिल्या 6/179 में निकाला है। इसके इस्नाद में मुहम्मद बिन मुस्तफ़ा है जिसके पास वहम (भ्रम) हैं, और बक़िय्या बिन अल-वलीद तदलीस करता है, और वह कमज़ोर है।

मुस्लिम ने अपनी सहीह (2565) में अबू हुरैरा की हदीस से मरफूअ़ (नबी तक पहुँचने वाली) रिवायत निकाली है: "कर्म हर सोमवार और गुरुवार को पेश किए जाते हैं, तो अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल उस दिन हर उस आदमी को माफ़ कर देता है जो अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करता, सिवाय उस आदमी के जिसके और उसके भाई के बीच दुश्मनी हो, तो वह कहता है: इन दोनों को छोड़ दो जब तक कि वे सुलह न कर लें"। (5) हमें यह इन शब्दों के साथ नहीं मिला। इब्न माजह (1390) ने अबू मूसा की हदीस से मरफूअ़ रिवायत निकाली है: "बेशक अल्लाह शाबान की पंद्रहवीं रात को झाँकता है और अपनी तमाम मख़्लूक़ को माफ़ कर देता है सिवाय मुशरिक या कीना (द्वेष) रखने वाले के"। और इसके इस्नाद में कमज़ोरी है।

صفحہ 115 سورۃ النور: آیت 2

...اور اس کی موجودگی سے نصیحت پکڑی جائے اور اس کی وجہ سے گناہوں سے رکا جائے، اور اس کی بات پھیلائی جائے تاکہ اس کے بعد والے عبرت حاصل کریں (1)، یا کیا ان دونوں کے لیے توبہ اور رحمت کی دعا کی جائے؟ اس میں علماء کے دو قول ہیں۔ بائیسویں بات: حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اے لوگوں کے گروہ (2)، زنا سے بچو، کیونکہ اس میں چھ خصلتیں ہیں: تین دنیا میں اور تین آخرت میں۔ جو دنیا میں ہیں وہ یہ ہیں: یہ چہرے کی رونق ختم کر دیتا ہے، فقر و فاقہ لاتا ہے، اور عمر کم کر دیتا ہے۔ اور جو آخرت میں ہیں وہ یہ ہیں: یہ اللہ کے غصے، برے حساب اور آگ میں ہمیشہ رہنے کا سبب بنتا ہے" (3)۔ اور حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میری امت کے اعمال ہر جمعہ کو دو بار میرے سامنے پیش کیے جاتے ہیں، پس زنا کرنے والوں پر اللہ کا غصہ شدید ہو جاتا ہے" (4)۔ اور نبی کریم ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: "جب شعبان کی پندرہویں رات ہوتی ہے، تو اللہ میری امت پر نظر فرماتا ہے، پس ہر اس مومن کو بخش دیتا ہے جو اللہ کے ساتھ کسی چیز کو شریک نہیں ٹھہراتا، سوائے پانچ افراد کے: جادوگر، یا کاہن، یا والدین کا نافرمان، یا شراب کا عادی، یا زنا پر اصرار کرنے والا" (5)۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 3/1315۔ (2) (د)، (ز) اور (م) کے نسخوں میں: "معاشر" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے۔ (3) اسے ابن عدی نے الکامل 2318/6 میں، ابونعیم نے الحلیہ 111/4 میں، بیہقی نے شعب الایمان (5475) میں، اور ابن الجوزی نے الموضوعات (1557) میں نقل کیا ہے۔ اس کی سند میں مسلمہ بن علی الخشنی ہے، جو متروک ہے، ابن عدی نے کہا: یہ محفوظ نہیں اور منکر ہے، ابونعیم نے کہا: مسلمہ اس میں اکیلا ہے اور وہ ضعیف

الحدیث ہے، بیہقی نے کہا: اس کی سند ضعیف ہے، مسلمہ متروک ہے۔ ابن حبان نے "المجروحین" 98/1 میں کہا: رسول اللہ ﷺ سے اس کی کوئی اصل نہیں ہے۔ اور یہ ابن عباس کی حدیث سے بھی مروی ہے - جیسا کہ ابن عدی 1765/5 کے پاس ہے - اور ابن الجوزی الموضوعات (1554) میں، اور انس کی حدیث جیسا کہ خطیب کی تاریخ 493/12 میں ہے، اور ابن الجوزی الموضوعات (1559) میں، ابن الجوزی نے کہا: ان میں سے کوئی چیز رسول اللہ ﷺ سے صحیح ثابت نہیں ہے۔ (4) اسے ابونعیم نے الحلیہ 179/6 میں نقل کیا ہے۔ اس کی سند میں محمد بن مصطفی ہے جس کو اوہام (غلط فہمیاں) ہیں، اور بقیہ بن الولید تدلیس کرتا ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ مسلم نے اپنی صحیح (2565) میں حضرت ابوہریرہ کی مرفوع حدیث نقل کی ہے: "اعمال ہر پیر اور جمعرات کو پیش کیے جاتے ہیں، پس اللہ عزوجل اس دن ہر اس شخص کو بخش دیتا ہے جو اللہ کے ساتھ کسی چیز کو شریک نہیں ٹھہراتا، سوائے اس شخص کے جس کے اور اس کے بھائی کے درمیان دشمنی ہو، تو وہ فرماتا ہے: ان دونوں کو چھوڑ دو یہاں تک کہ وہ صلح کر لیں"۔ (5) ہمیں یہ ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، اور ابن ماجہ نے (1390) میں حضرت ابوموسیٰ کی مرفوع حدیث نقل کی ہے: "بے شک اللہ شعبان کی پندرہویں رات کو جھانکتا ہے، پس اپنی تمام مخلوق کو بخش دیتا ہے سوائے مشرک یا کینہ پرور کے"۔ اور اس کی سند میں ضعف ہے۔

Surah Al-Nur: Verse 3 | Page 116

His saying, the Exalted: {The fornicator does not marry except a fornicatress or a polytheist, and the fornicatress none marries her except a fornicator or a polytheist, and that has been forbidden to the believers (3)}

There are seven issues regarding it:

The first: Scholars disagreed on the meaning of this verse in six ways of interpretation:

The first [view]: That the purpose of the verse is to highlight the hideousness of adultery and the ugliness of its affair, and that it is forbidden for the believers. The connection of this meaning with what precedes it is beautiful and eloquent. And he means by his saying: "does not marry" meaning: does not cohabit; so marriage is in the sense of sexual intercourse. He repeated the story for exaggeration and taking from both sides, then added the division of the polytheist female and the polytheist male since polytheism is more general in sins than adultery; so the meaning is: the fornicator does not cohabit at the time of his fornication except with a fornicatress from the Muslims, or someone who is baser (2) than her from the polytheist women. It has been narrated from Ibn Abbas and his companions that marriage in this verse means: sexual intercourse (3). Al-Zajjaj denied that (4), and said: Marriage is not known in the Book of Allah the Exalted except in the sense of legal marriage. And it is not as he said; for in the Quran: {until she marries a husband other than him} [Al-Baqarah: 230] and the Prophet ﷺ explained it as meaning intercourse, as previously mentioned in "Al-Baqarah" (5). Al-Tabari mentioned (6) what tends towards this interpretation from Said ibn Jubayr, Ibn Abbas, and Ikrimah, but it is not pure nor complete.

Al-Khattabi narrated it (7) from Ibn Abbas, and that its meaning is: sexual intercourse, meaning: there is no fornication except with a fornicatress, and it indicates that it is fornication on both sides. This is one opinion.

(1) The word: "inn" is an addition from (z). (2) In (m), (d), and (kh): "better", and what is established is from (z) and (z), which is in agreement with what is in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/162 and the speech is from him. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/51. (4) In Ma'ani al-Quran 4/29, and the author quoted it from him via Al-Muharrar Al-Wajiz. (5) 4/90. (6) In his Tafsir 17/158, and the author quoted it from him via Al-Muharrar Al-Wajiz 4/162. (7) We have not come across it, see Ma'alim al-Sunan 3/181.

सूरा अन-नूर: आयत 3 | पृष्ठ 116

अल्लाह का कथन: {व्यभिचारी केवल किसी व्यभिचारिणी या मुशरिक स्त्री से विवाह करता है और व्यभिचारिणी से केवल कोई व्यभिचारी या मुशरिक ही विवाह करता है। और ईमान वालों पर यह हराम (वर्जित) कर दिया गया है (3)}

इसमें सात मसले (विषय) हैं:

पहला: विद्वानों ने इस आयत के अर्थ में व्याख्या के छह पहलुओं पर मतभेद किया है:

पहला [विचार]: यह कि आयत का उद्देश्य व्यभिचार की घृणा और उसके मामले की भयावहता को उजागर करना है, और यह कि यह विश्वासियों (मोमिनों) के लिए निषिद्ध है। इस अर्थ का पूर्ववर्ती आयतों से संबंध बहुत सुंदर और प्रभावशाली है। 'निकाह' (विवाह) शब्द से उनका तात्पर्य 'संभोग' है; अतः निकाह यहाँ समागम के अर्थ में है। उन्होंने अतिशयोक्ति के लिए और दोनों पक्षों को शामिल करने के लिए इस बात को दोहराया, फिर मुशरिक स्त्री और मुशरिक पुरुष का वर्गीकरण जोड़ा क्योंकि शिर्क(बहुदेववाद) पापों में व्यभिचार से अधिक व्यापक है; अतः अर्थ यह है: व्यभिचारी अपने व्यभिचार के समय केवल मुस्लिम व्यभिचारिणी से, या उससे भी तुच्छ (2) मुशरिक महिलाओं से संभोग करता है। इब्न अब्बास और उनके साथियों से यह वर्णित है कि इस आयत में 'निकाह' का अर्थ संभोग (3) है। अल-ज़ज्जाज ने इसका खंडन किया (4), और कहा: अल्लाह की किताब (कुरान) में निकाह का अर्थ कानूनी विवाह के अलावा कुछ नहीं जाना जाता। लेकिन वैसा नहीं है जैसा उन्होंने कहा; कुरान में है: {जब तक वह उसके अतिरिक्त किसी और पति से निकाह न कर ले} [अल-बक़रह: 230] और पैगंबर ﷺ ने स्पष्ट किया है कि इसका अर्थ संभोग है, जैसा कि 'अल-बक़रह' (5) में पहले उल्लेख किया जा चुका है। अल-तबरी ने (6) सईद बिन जुबैर, इब्न अब्बास और इकरीमा से इसी व्याख्या की ओर झुकाव रखने वाली बातों का उल्लेख किया है, लेकिन यह पूर्ण या स्पष्ट नहीं है।

अल-खत्ताबी ने (7) इब्न अब्बास से इसे वर्णित किया है, और इसका अर्थ है: संभोग, अर्थात: व्यभिचार केवल एक व्यभिचारिणी के साथ ही होता है, और यह इंगित करता है कि यह दोनों पक्षों की ओर से व्यभिचार है। यह एक विचार है।

(1) शब्द: 'इन्न' (inn) प्रति (z) में अधिकता है। (2) प्रति (m), (d), और (kh) में: 'बेहतर', और जो स्थापित है वह प्रति (z) और (z) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/162 में जो कुछ है उसके अनुरूप है और कथन उन्हीं का है। (3) अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/51 में इसे उद्धृत

किया है। (4) मानी अल-कुरान 4/29 में, और लेखक ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ के माध्यम से इसे उनसे उद्धृत किया है। (5) 4/90. (6) अपनी तफ़सीर 17/158 में, और लेखक ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/162 के माध्यम से इसे उनसे उद्धृत किया है। (7) हमें यह नहीं मिला, देखिए मालिम अल-सुनन 3/181।

سورة النور: آیت 3 | صفحہ 116

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {زانی نکاح نہیں کرتا مگر زانیہ یا مشرکہ سے اور زانیہ سے نکاح نہیں کرتا مگر زانی یا مشرک اور یہ مومنوں پر حرام کر دیا گیا ہے (3)}

اس میں سات مسائل ہیں:

پہلا: علماء نے اس آیت کے معنی میں تاویل کے چھ پہلوؤں پر اختلاف کیا ہے:

پہلا [قول]: یہ کہ آیت کا مقصد زنا کی شناعت اور اس کے معاملے کی قباحت بیان کرنا ہے، اور یہ کہ یہ مومنوں پر حرام ہے۔ اس معنی کا ماقبل سے تعلق بہت ہی عمدہ اور بلیغ ہے، اور ان کے قول "لا ینکح" سے مراد ہے: "وطء" (جماع) نہیں کرتا؛ چنانچہ نکاح یہاں جماع کے معنی میں ہے۔ اس بات کو مبالغے کے لیے اور دونوں اطراف سے گرفت کے لیے دہرایا گیا، پھر مشرکہ اور مشرک کی تقسیم کا اضافہ کیا اس لحاظ سے کہ شرک گناہوں میں زنا سے زیادہ عام ہے؛ پس معنی یہ ہے: زانی اپنے زنا کے وقت کسی مسلمان زانیہ، یا اس سے بھی بدتر (2) مشرک عورتوں کے سوا جماع نہیں کرتا۔ ابن عباس اور ان کے اصحاب سے مروی ہے کہ اس آیت میں نکاح سے مراد وطء (جماع) (3) ہے۔ الزجاج نے اس کا انکار کیا ہے (4)، اور کہا ہے: اللہ تعالی کی کتاب میں نکاح صرف تزویج (شادی) کے معنی میں ہی پہچانا جاتا ہے۔ مگر ایسا نہیں ہے جیسا انہوں نے کہا؛ قرآن میں ہے: {حتیٰ کہ وہ اس کے علاوہ کسی دوسرے شوہر سے نکاح کر لے} [البقرہ: 230] اور نبی ﷺ نے اسے واضح کیا ہے کہ اس کا مطلب وطء ہے، جیسا کہ "البقرہ" (5) میں گزر چکا ہے۔ طبری نے (6) سعید بن جبیر، ابن عباس اور عکرمہ سے اسی تاویل کی طرف مائل اقوال کا ذکر کیا ہے، لیکن وہ مکمل یا واضح نہیں ہیں۔

الخطابی نے (7) اسے ابن عباس سے نقل کیا ہے کہ اس کا معنی وطء ہے، یعنی: زنا صرف زانیہ ہی کے ساتھ ہوتا ہے، اور یہ اس بات کا فائدہ دیتا ہے کہ یہ دونوں طرف سے زنا ہے۔ پس یہ ایک قول ہے۔

(1) لفظ: "إن" (inn) نسخہ (ظ) میں اضافہ ہے۔ (2) نسخہ (م)، (د) اور (خ) میں ہے: "أحسن" (بہتر)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (ز) اور (ظ) سے ہے، اور یہ المحرر الوجیز 4/162 کے موافق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (3) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/51 میں نکالا ہے۔ (4) معانی القرآن 4/29 میں، اور مصنف نے المحرر الوجیز کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (5) 4/90. (6) اپنی تفسیر 17/158 میں، اور مصنف نے المحرر الوجیز 4/162 کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (7) ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے، دیکھیے معالم السنن 3/181۔

Second: What was narrated by Abu Dawood and at-Tirmidhi from Amr ibn Shu'ayb, from his father, from his grandfather, that Marthid ibn Abi Marthid used to carry prisoners in Makkah, and there was a prostitute in Makkah called 'Anaq, who was his friend. He said: "I came to the Prophet ﷺ and said, 'O Messenger of Allah, may I marry 'Anaq?' He said: He remained silent towards me; then the verse was revealed: {And the adulteress shall not marry except a fornicator or a polytheist} [An-Nur: 3]. Then he called me and read it to me, and said, 'Do not marry her.'"(1) This is the wording of Abu Dawood, and the hadith of at-Tirmidhi is more complete.

Al-Khattabi said(2): "This is specific to this woman as she was a disbeliever. As for a Muslim adulteress, the marriage contract with her is not annulled."

Third: It is also specific to a man among the Muslims who asked the permission of the Messenger of Allah ﷺ to marry a woman called Umm Mahzul. She was one of the notorious prostitutes and she stipulated that she would spend on him. Then Allah Almighty revealed this verse. This was stated by [Abdullah ibn Amr ibn al-As] and Mujahid(3).

Fourth: It was revealed concerning the People of al-Suffah. They were a group of Muhajirun (emigrants) who had no houses or clans in Madinah. So they stayed in the Suffah (shaded porch) of the Mosque. They were four hundred men seeking sustenance by day and seeking refuge in the Suffah by night. In Madinah, there were prostitutes well-known for their immorality, who were well-off in terms of clothing and food. So the People of al-Suffah intended to marry them, so that they might take refuge in their houses and eat from their food and wear their clothes. Then this verse was revealed to protect them from that. This was stated by Ibn Abi Salih(4).

---

(1) Sunan Abi Dawood (2051), Sunan at-Tirmidhi (3177), and see previous 3/454. (2) In Ma'alim al-Sunan 3/181. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1316. The report is also in al-Nukat wa al-'Uyun 4/73, and Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 327. The text in brackets is from sources of referencing. The report of Abdullah ibn Amr was recorded by Ahmad (6480) and (7099), and al-Nasa'i in al-Kubra (11295) and al-Wahidi in Asbab al-Nuzul 327-328. As for the report of Mujahid, it was recorded by al-Tabari in his Tafsir 17/152. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1317, and al-Nukat wa al-'Uyun 4/73, and they attributed it to Abu Salih.

दूसरा: जो अबू दाऊद और तिरमिज़ी ने अम्र बिन शुऐब से, उनके पिता से, उनके दादा से रिवायत की है, कि मरथद बिन अबी मरथद मक्का में कैदियों को ले जाया करते थे, और मक्का में 'अनक' नाम की एक वेश्या थी, जो उनकी सहेली थी। उन्होंने कहा: "मैं नबी ﷺ के पास आया और कहा, 'ऐ अल्लाह के रसूल, क्या मैं अनक से निकाह (शादी) कर लूँ?' उन्होंने कहा: वह मुझसे खामोश रहे; फिर आयत उतरी: {और व्यभिचारिणी से कोई निकाह न करे सिवाय व्यभिचारी या मुशरिक के} [अन-नूर: 3]। फिर उन्होंने मुझे बुलाया और वह मुझे पढ़कर सुनाई, और कहा, 'उससे निकाह मत करो।'"(1) यह अबू दाऊद के शब्द हैं, और तिरमिज़ी की हदीस अधिक पूर्ण है।

खत्ताबी ने कहा(2): "यह इस औरत के लिए विशेष है क्योंकि वह काफिर थी। जहाँ तक मुसलमान व्यभिचारिणी का सवाल है, तो उससे निकाह का अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) अमान्य नहीं होता।"

तीसरा: यह मुसलमानों में से एक व्यक्ति के बारे में भी विशेष है, जिसने रसूलुल्लाह ﷺ से 'उम्म महज़ूल' नाम की एक महिला से निकाह करने की अनुमति मांगी थी। वह ज़िना करने वाली वेश्याओं में से थी, और उसने शर्त रखी थी कि वह उस पर खर्च करेगी। तब अल्लाह तआला ने यह आयत उतारी। यह [अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस] और मुजाहिद(3) ने कहा है।

चौथा: यह अहले सुफ़्फ़ा के बारे में उतरी थी। वे मुहाजिरों (हिजरत करने वालों) का एक समूह थे, और मदीना में उनके पास न तो घर थे और न ही कुनबे, इसलिए वे मस्जिद के'सुफ़्फ़ा' (छायादार बरामदे) में रहते थे। वे चार सौ आदमी थे जो दिन में रोज़ी तलाशते थे और रात में सुफ़्फ़ा में पनाह लेते थे। मदीना में बदचलन और व्यभिचारी वेश्याएं थीं, जिनके पास कपड़ों और खाने की प्रचुरता थी। तो अहले सुफ़्फ़ा ने उनसे निकाह करने का इरादा किया, ताकि वे उनके घरों में पनाह ले सकें और उनका खाना खा सकें और उनके कपड़े पहन सकें। तब यह आयत उन्हें इससे बचाने के लिए उतरी। यह इब्न अबी सालेह(4) ने कहा है।

---

(1) सुनन अबू दाऊद (2051), सुनन तिरमिज़ी (3177), और पूर्व 3/454। (2) मालिम अल-सुनन 3/181 में। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1316। यह रिपोर्ट अल-नुकात वल-उयून 4/73 और अल-वाहिदी की अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 327 में भी है। कोष्ठक में दिया गया पाठ तखरीज के स्रोतों से है। अब्दुल्लाह बिन अम्र की रिवायत अहमद (6480) और (7099), अल-नसाई की अल-कुबरा (11295) और अल-वाहिदी की अस्बाब अल-नुज़ूल 327-328 में दर्ज है। जहाँ तक मुजाहिद

की रिवायत का सवाल है, इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/152 में दर्ज किया है। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1317, और अल-नुकात वल-उयून 4/73, और उन्होंने इसे अबू सालेह से जोड़ा है।

دوسرا: وہ جو ابوداؤد اور ترمذی نے عمرو بن شعیب سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کیا ہے کہ مرثد بن ابی مرثد مکہ میں قیدیوں کو لے جایا کرتے تھے، اور مکہ میں ایک فاحشہ عورت تھی جسے 'عناق' کہا جاتا تھا، اور وہ ان کی دوست تھی۔ انہوں نے کہا: میں نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کی: "اے اللہ کے رسول، کیا میں عناق سے نکاح کر لوں؟" انہوں نے کہا: آپ ﷺ مجھ سے خاموش رہے؛ پھر یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ﴾ (اور بدکار عورت سے سوائے بدکار مرد یا مشرک کے کوئی نکاح نہیں کرتا)۔ پھر آپ ﷺ نے مجھے بلایا اور وہ مجھے پڑھ کر سنائی، اور فرمایا: "اس سے نکاح نہ کرو۔"(1) یہ ابوداؤد کے الفاظ ہیں، اور ترمذی کی حدیث زیادہ مکمل ہے۔

خطابی(2) نے کہا: یہ اس عورت کے ساتھ خاص ہے کیونکہ وہ کافر تھی، لیکن مسلمان زانیہ کا جہاں تک تعلق ہے تو اس کے ساتھ نکاح کا عقد فسخ نہیں ہوتا۔

تیسرا: یہ مسلمانوں میں سے ایک شخص کے بارے میں بھی خاص ہے جس نے رسول اللہ ﷺ سے 'ام مہزول' نامی عورت سے نکاح کی اجازت طلب کی تھی۔ وہ زنا کرنے والی فاحشہ عورتوں میں سے تھی، اور اس نے یہ شرط رکھی تھی کہ وہ اس پر خرچ کرے گی۔ اس پر اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی۔ یہ [عبداللہ بن عمرو بن العاص] اور مجاہد(3) نے کہا ہے۔

چوتھا: یہ اہل صفہ کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ مہاجرین کی ایک جماعت تھی، مدینہ میں ان کے پاس نہ مکانات تھے نہ قبائل، تو وہ مسجد کے 'صفہ' میں ٹھہر گئے۔ وہ چار سو آدمی تھے جو دن میں رزق تلاش کرتے اور رات کو صفہ میں پناہ لیتے تھے۔ مدینہ میں کچھ بدکار عورتیں

علانیہ طور پر فجور کا کام کرتی تھیں، جن کے پاس لباس اور خوراک کی فراوانی تھی۔ اہل صفہ نے ارادہ کیا کہ ان سے شادی کر لیں تاکہ ان کے گھروں میں پناہ مل جائے اور ان کا کھانا کھائیں اور لباس پہنیں، تو ان کو اس سے بچانے کے لیے یہ آیت نازل ہوئی۔ یہ ابن ابی صالح(4) نے کہا ہے۔

---

(1) سنن ابی داؤد (2051)، سنن ترمذی (3177)، اور گزشتہ 3/454۔ (2) معالم السنن 3/181 میں۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 3/1316، اور یہ خبر 'النکت والعیون' 4/73 اور 'اسباب النزول للواحدی' ص 327 میں بھی ہے۔ قوسین میں دی گئی عبارت تخریج کے مصادر سے ہے۔ عبداللہ بن عمرو کے اثر کو احمد (6480) اور (7099)، نسائی نے 'الکبریٰ' (11295) اور واحدی نے 'اسباب النزول' 327-328 میں روایت کیا ہے۔ جہاں تک مجاہد کے اثر کا تعلق ہے تو اسے طبری نے اپنی تفسیر 17/152 میں نکالا ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 3/1317، اور النکت والعیون 4/73، اور ان دونوں نے اسے ابوصالح کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Al-Nur: Verse 3 118 The fifth [view]: It was mentioned by al-Zajjaj (1) and others (2) from al-Hasan, and that is because he said: What is meant is the punished adulterer and the punished adulteress. He said: This is a ruling from Allah; thus, it is not permissible for a punished adulterer to marry except a punished woman. Ibrahim al-Nakha'i said something similar (3). In "Musannaf Abi Dawud" from Abu Hurayrah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The flogged adulterer (4) shall not marry except his like" (5). It was narrated that a punished man married an unpunished woman, so 'Ali (may Allah be pleased with him) separated them (6). Ibn al-'Arabi said (7): This meaning is not valid rationally, just as it is not established narratively. Can the marriage of a man who has been punished be restricted to the marriage of a woman who has been punished? By what precedent would that be, and upon what Sharia principle would it be measured! I say: Al-Kiya (8) recounted this view from some of the later Shafi'i companions, stating that if an adulterer marries a non-adulteress, they are separated due to the literal meaning of the verse. Al-Kiya said: Even if he acted upon the literal meaning, it would necessitate allowing an adulterer to marry a polytheist woman, and allowing an adulteress to marry herself to a polytheist man, which is extremely far-fetched and constitutes a complete exit from Islam. Perhaps they would say: The verse is abrogated regarding the polytheist woman (9) specifically, but not the adulteress. The sixth: That it is abrogated. Malik narrated from Yahya bin Sa'id, from Sa'id bin al-Musayyib.

---

(1) In Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/30 and cited from him by the author via al-Muharrar al-Wajiz 4/163. (2) Al-Mawardi in al-Nukat wal-'Uyun 4/73. (3) We did not find it. (4) In the copies except (kh): Al-Mahdud (the punished), and what is established from (kh) and the sources of verification [is al-Majlud]. (5) Sunan Abi Dawud (5052), and it is in Musnad Ahmad (8300), and al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (4548). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/163. Ibn Abi Shaybah narrated 4/273 from Ibn Sabit that 'Ali was brought a punished man... and Ibn Sabit—who is 'Abd al-Rahman—frequently narrates mursal reports, and his hearing from the Companions is not established. (7) In Ahkam al-Quran 3/1318. (8) In Ahkam al-Quran by him 4/296-297. (9) In the copies: Al-Mushrik (the polytheist man), and what is established is from Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari.

सूरह अल-नूर: आयत 3 118 पाँचवाँ [विचार]: इसे अल-ज़ज्जाज (1) और अन्य (2) ने अल-हसन से उद्धृत किया है, और वह इसलिए क्योंकि उन्होंने कहा: इसका अर्थ उस व्यभिचारी पुरुष और व्यभिचारी स्त्री से है जिन्हें (शरिया कानून के तहत) सजा दी गई है। उन्होंने कहा: यह अल्लाह का हुक्म है; अतः सजायाफ्ता व्यभिचारी के लिए सजायाफ्ता औरत के अलावा किसी और से निकाह करना जायज़ नहीं है। इब्राहिम अल-नखई ने भी इसी तरह की बात कही (3)। "मुसन्नफ़ अबी दाऊद" में अबू हुरैरा से रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "कोड़े मारे गए व्यभिचारी (4) का निकाह केवल अपने जैसी ही [सजायाफ्ता] औरत से होगा" (5)। यह भी रिवायत है कि एक सजायाफ्ता पुरुष ने एक गैर-सजायाफ्ता महिला से विवाह किया, तो अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने उनके बीच अलगाव करवा दिया (6)। इब्न अल-अरबी ने कहा (7): यह अर्थ तर्क की दृष्टि से सही नहीं है, जैसे कि यह रिवायत के तौर पर भी साबित नहीं है। क्या यह सही हो सकता है कि सजा पाए हुए पुरुष का निकाह सजा पाई हुई महिला के निकाह पर निर्भर कर दिया जाए? यह किस प्रमाण के आधार पर होगा, और शरीयत के किस सिद्धांत पर इसे मापा जाएगा! मैं कहता हूँ: अल-किया (8) ने बाद के कुछ शाफ़ई विद्वानों से यह कथन उद्धृत किया है कि यदि कोई व्यभिचारी किसी गैर-व्यभिचारिणी से निकाह करता है, तो आयत के स्पष्ट अर्थ के कारण उनके बीच अलगाव कर दिया जाता है। अल-किया ने कहा: यदि कोई स्पष्ट अर्थ पर अमल करता है, तो उसके लिए यह लाज़िम होगा कि वह व्यभिचारी पुरुष के लिए मुशरिक (मूर्तिपूजक) स्त्री से निकाह जायज़ ठहराए, और व्यभिचारिणी स्त्री के लिए मुशरिक पुरुष से निकाह जायज़ ठहराए, जो कि अत्यंत असंभव बात है और पूरी तरह इस्लाम से बाहर होना है। शायद वे कहें: आयत विशेष रूप से मुशरिक स्त्री (9) के मामले में मंसूख (रद्द) हो गई है, व्यभिचारिणी के मामले में नहीं। छठा: यह कि यह आयत मंसूख है। इमाम मालिक ने यह्या बिन सईद के माध्यम से सईद बिन अल-मुसय्यिब से रिवायत किया है।

---

(1) अल-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 4/30 में और लेखक ने इसे 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 4/163 के माध्यम से उद्धृत किया है। (2) अल-मावर्दी की 'अल-नुकत वल-उयून' 4/73 में। (3) हमें यह नहीं मिला। (4) प्रतियों में (ख़) के अलावा 'अल-महदूद' (सजायाफ्ता) है, और (ख़) तथा तखरीज़ के स्रोतों से साबित 'अल-मजलूद' (कोड़े मारा गया) है। (5) सुनन अबी दाऊद (5052), और यह मुसनद अहमद (8300) में है, और अल-तहावी की 'शरह मुश्किल अल-आसार' (4548) में भी है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/163। इब्न अबी शैबा ने 4/273 में इब्न साबित से रिवायत की है कि अली के पास एक सजायाफ्ता व्यक्ति लाया गया... और इब्न साबित - जो अब्दुर्रहमान हैं - कसीर अल-इरसाल

हैं (यानी बीच के रावी छोड़ देते हैं), और सहाबा से उनका सुनना साबित नहीं है। (7) अहकाम अल-कुरान 3/1318 में। (8) उनकी पुस्तक अहकाम अल-कुरान 4/296-297 में। (9) प्रतियों में 'अल-मुशरिक' (मुशरिक पुरुष) है, और अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-कुरान से साबित 'अल-मुशरिकह' (मुशरिक स्त्री) है।

سورہ النور: آیت ۳ ۱۱۸ پانچواں [قول]: اسے زجاج (۱) اور دیگر (۲) نے حسن بصری سے نقل کیا ہے، اور وہ اس لیے کہ انہوں نے کہا: اس سے مراد وہ زانی اور زانیہ ہیں جن پر حد جاری کی گئی ہو، انہوں نے کہا: یہ اللہ کا حکم ہے، چنانچہ حد یافتہ زانی کے لیے جائز نہیں کہ وہ بجز حد یافتہ عورت کے کسی اور سے نکاح کرے۔ اور ابراہیم نخعی نے ؒ اسی طرح کا قول کیا ہے (۳)۔ اور "مصنف ابی داؤد" میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوڑے مارے گئے زانی (۴) کا نکاح اس جیسے (حد یافتہ) سے ہی ہوگا" (۵)۔ اور روایت ہے کہ ایک حد یافتہ شخص نے ایک غیر حد یافتہ عورت سے نکاح کیا تو علی رضی اللہ عنہ نے انکے درمیان تفریق (علیدگی) کرا دی (۶)۔ ابن العربی کہتے ہیں (۷): یہ معنی عقلی اعتبار سے صحیح نہیں ہے، جس طرح کہ یہ نقلی اعتبار سے ثابت نہیں، اور کیا یہ درست ہو سکتا ہے کہ جن مردوں پر حد لگی ہو ان کا نکاح ان عورتوں کے نکاح پر موقوف کر دیا جائے جن پر حد لگی ہو؟ یہ کس اثر (دلیل) کی بنا پر ہوگا، اور شریعت کے کس اصل (قاعدے) پر اسے قیاس کیا جائے گا! میں کہتا ہوں: الکیا (۸) نے یہ قول متاخرین شوافع کے بعض اصحاب سے نقل کیا ہے کہ زانی جب کسی غیر زانیہ سے نکاح کرے تو آیت کے ظاہر کی بنا پر ان کے درمیان تفریق کر دی جائے گی۔ الکیا نے کہا: اگر وہ ظاہر پر عمل کرے تو اس پر لازم آئے گا کہ زانی کے لیے مشرکہ سے نکاح جائز ہو، اور زانیہ کے لیے اپنا نکاح مشرک سے کرنا جائز ہو، اور یہ انتہائی بعید (بعید از قیاس) بات ہے، اور یہ مکمل طور پر اسلام سے خروج ہے، اور شاید وہ یہ کہیں کہ: یہ آیت خاص طور پر مشرکہ (۹) کے حق میں منسوخ ہے، نہ کہ زانیہ کے حق میں۔ چھٹا [قول]: یہ کہ یہ منسوخ ہے، امام مالک نے یحییٰ بن سعید سے، انہوں نے سعید بن المسیب سے روایت کیا ہے۔

(۱) زجاج کی معانی القرآن ۴/ ۳۰ میں، اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز ۴/ ۱۶۳ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۲) الماوردی، النکت والعیون ۴/ ۷۳ میں۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۴) نسخوں میں (خ) کے علاوہ "المحدود" ہے، اور (خ) اور تخریج کے مصادر سے "المجلود" ثابت ہے۔ (۵) سنن ابی داؤد (۵۰۵۲)، اور یہ مسند احمد (۸۳۰۰) में है، اور الطحاوی کی شرح مشکل الآثار (۴۵۴۸) میں۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/ ۱۶۳۔ اور ابن ابی شیبہ نے ۴/ ۲۷۳ میں ابن سابط سے روایت کیا ہے کہ علی رضی اللہ عنہ کے پاس ایک حد یافتہ شخص لایا گیا... اور ابن سابط — جو کہ عبد الرحمن ہیں — کثیر الارسال ہیں، اور صحابہ سے ان کا سماع ثابت نہیں ہے۔ (۷) احکام القرآن ۳/ ۱۳۱۸ میں۔ (۸) ان کی کتاب احکام القرآن ۴/ ۲۹۶ - ۲۹۷ میں۔ (۹) نسخوں میں "المشرک" ہے، اور الکیا الطبری کی احکام القرآن سے ثابت "المشرکۃ" ہے۔

Surah An-Nur: Verse 3 119

He said: {The fornicator does not marry except a female fornicator or a polytheist, and the female fornicator, none marries her except a male fornicator or a polytheist} [An-Nur: 3]. He said: This verse was abrogated by the one after it: {And marry the unmarried among you} [An-Nur: 32] - and Ibn Umar said so - and he said: The fornicatress is included among the unmarried of the Muslims (1). Abu Ja'far al-Nahhas said: This view is held by most scholars, and the people of Fatwa say: Whoever commits adultery with a woman, he may marry her, and others may marry her too. This is the view of Ibn Umar, Salim, Jabir bin Zayd, 'Ata, Tawus, and Malik bin Anas. It is also the view of Abu Hanifa and his companions. Al-Shafi'i said: The saying regarding it is as Said bin al-Musayyib said, God willing, it is abrogated (2). Ibn Atiyyah said: The mention of polytheism in this verse weakens these approaches (3). Ibn al-Arabi said (4): In my view, marriage (nikah) must either mean intercourse, as Ibn Abbas said, or the contract. If intercourse is intended, its meaning is: fornication only happens with a fornicatress, and that is an expression that the two acts of intercourse from the man and the woman are fornication from both sides; and the estimation of the verse would be: the intercourse of a fornicatress only occurs from a fornicator or a polytheist. This is reported from Ibn Abbas, and it is a correct meaning. If it is said: If an adult commits adultery with a child, or a sane person with an insane person, or a person awake with one asleep, then from the man's side it is adultery, then this is a fornicator who 'married' (had intercourse with) someone other than a fornicatress, so the meaning departs from its aforementioned category. We say: It is adultery from every side, except that the legal punishment (hadd) is dropped for one of them and established for the other. If the contract is intended, its meaning is: whoever marries a fornicatress who has committed adultery, had intercourse, and he did not seek her clearance (istibra'), is like...

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 1319/3, and the report was transmitted through other than Malik's route: Al-Shafi'i in Al-Umm 12/5, Ibn Abi Shaybah 271/4, Al-Nahhas in An-Nasikh wal-Mansukh 538/2, Al-Tabari in his Tafsir 159/17, and Ibn Umar's saying in An-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 543/2. (2) An-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 538/2 - 539. The sayings of Ibn Umar, Salim, Jabir, 'Ata, and Tawus were recorded by Ibn Abi Shaybah 249/4 - 250, Malik's saying in Al-Mudawwanah 278/2, Abu Hanifa's saying in Ahkam al-Quran by Al-Jassas 265/3, and Al-Shafi'i's saying in Al-Umm 12/5. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 163/4. (4) In Ahkam al-Quran 1318/3.

सूरा अन-नूर: आयत 3 119

उन्होंने कहा: {व्यभिचारी पुरुष किसी व्यभिचारिणी या मुशरिक स्त्री के अतिरिक्त विवाह नहीं करता, और व्यभिचारिणी स्त्री से भी कोई व्यभिचारी या मुशरिक ही विवाह करता है} [अन-नूर: 3]। उन्होंने कहा: यह आयत उसके बाद वाली आयत से निरस्त (मन्सूख़) कर दी गई है: {और अपने में से अविवाहितों का विवाह कर दिया करो} [अन-नूर: 32] - और इब्न उमर ने यही कहा - और उन्होंने कहा: व्यभिचारिणी मुसलमानों के अविवाहितों में शामिल हो गई (1)। अबू जाफ़र अल-नहहास ने कहा: अधिकांश विद्वान इसी मत पर हैं, और फ़तवा देने वाले लोग कहते हैं: यदि कोई किसी महिला के साथ व्यभिचार करता है, तो वह उससे विवाह कर सकता है, और दूसरे भी उससे विवाह कर सकते हैं। यह इब्न उमर, सालिम, जाबिर बिन ज़ैद, अता, ताऊस और मलिक बिन अनस का मत है। यही राय अबू हनीफ़ा और उनके साथियों की भी है। अल-शाफ़ई ने कहा: इस बारे में वही मत है जो सईद बिन अल-मुसय्यब ने कहा था, इंशा अल्लाह यह निरस्त है (2)। इब्न अतिय्याह ने कहा: इस आयत में शिर्क(बहुदेववाद) का ज़िक्र इन दृष्टिकोणों को कमज़ोर करता है (3)। इब्न अल-अरबी ने कहा (4): मेरा विचार है कि 'निकाह' से तात्पर्य या तो सहवास (जिमा) है, जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा, या फिर अनुबंध (अक़्द)। यदि सहवास अभिप्रेत है, तो इसका अर्थ है: व्यभिचार केवल व्यभिचारिणी के साथ ही होता है, और यह इस बात की अभिव्यक्ति है कि पुरुष और महिला दोनों की ओर से सहवास दोनों पक्षों से व्यभिचार है; और आयत का भावार्थ होगा: व्यभिचारिणी का सहवास केवल व्यभिचारी या मुशरिक द्वारा ही होता है। यह इब्न अब्बास से वर्णित है, और यह एक सही अर्थ है। यदि यह कहा जाए: यदि कोई वयस्क किसी बच्ची के साथ, या कोई स्वस्थ मस्तिष्क वाला व्यक्ति किसी पागल महिला के साथ, या कोई जागता हुआ व्यक्ति सोती हुई महिला के साथ व्यभिचार करता है, तो पुरुष की ओर से यह व्यभिचार है, तो इस व्यभिचारी ने 'निकाह' (सहवास) किया एक ऐसी महिला से जो व्यभिचारिणी नहीं है, तो अर्थ अपने पूर्वोक्त द्वार से बाहर निकल जाता है। हम कहते हैं: यह हर पहलू से व्यभिचार है, सिवाय इसके कि उनमें से एक पर कानूनी सज़ा (हद्द) हटा दी गई और दूसरे पर साबित हो गई। और यदि इससे अनुबंध (अक़्द) अभिप्रेत है, तो इसका अर्थ होगा: वह व्यक्ति जो ऐसी व्यभिचारिणी से निकाह करता है जिसने व्यभिचार किया और उसके साथ सहवास किया गया और उसने अपनी इद्दत (इस्तिब्रा) पूरी नहीं की, वह उस व्यक्ति की स्थिति में है...

---

(1) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 1319/3, और इस रिपोर्ट को मलिक के मार्ग के अलावा दूसरों ने भी उद्धृत किया है: अल-शाफ़ई अल-उम्म 12/5 में, इब्न अबी शयबा 271/4 में, अल-

नहहास अन-नासिख वल-मन्सूख़ 538/2 में, अल-तबरी अपनी तफ़सीर 159/17 में, और इब्न उमर का कथन अल-नहहास की अन-नासिख वल-मन्सूख़ 543/2 में। (2) अन-नासिख वल-मन्सूख़, अल-नहहास 538/2 - 539। इब्न उमर, सालिम, जाबिर, अता और ताऊस के कथनों को इब्न अबी शयबा 249/4 - 250 ने उद्धृत किया है, मलिक का कथन अल-मुदव्वना 278/2 में, अबू हनीफ़ा का कथन अल-जस्सास की अहकाम अल-क़ुरान 265/3 में, और अल-शाफ़ई का कथन अल-उम्म 12/5 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 163/4। (4) अहकाम अल-क़ुरान 1318/3 में।

سورة النور: آیت ۳ ۱۱۹

فرمایا: ﴿الزَّانِي لَا يَنكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ﴾ [النور: ۳] فرمایا: یہ آیت اس کے بعد والی آیت: ﴿وَأَنكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنكُمْ﴾ [النور: ۳۲] سے منسوخ ہوگئی ہے - اور یہی بات ابن عمر نے کہی ہے - اور انہوں نے فرمایا: زانیہ مسلمانوں کی بیواؤں/غیر شادی شدہ عورتوں (ایامیٰ) میں شامل ہوگئی (۱)۔ ابو جعفر النحاس کہتے ہیں: اکثر علماء کا قول یہی ہے، اور اہل فتویٰ کہتے ہیں: جس نے کسی عورت سے زنا کیا، تو وہ اس سے نکاح کر سکتا ہے اور دوسرے بھی اس سے نکاح کر سکتے ہیں، اور یہی قول ابن عمر، سالم، جابر بن زید، عطاء، طاؤس اور مالک بن انس کا ہے۔ اور یہی امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کا قول ہے، اور امام شافعی نے کہا: اس بارے میں وہی قول ہے جو سعید بن المسیب نے کہا، ان شاء اللہ یہ منسوخ ہے (۲)۔ ابن عطیہ کہتے ہیں: اس آیت میں شرک کا ذکر ان رجحانات کو کمزور کرتا ہے (۳)۔ ابن العربی کہتے ہیں (٤): میرے نزدیک نکاح سے مراد یا تو وطی (جماع) ہے جیسا کہ ابن عباس نے کہا، یا پھر عقد (نکاح کا معاہدہ)۔ اگر وطی مراد لی جائے تو اس کا مطلب ہے: زنا صرف زانیہ ہی کے ساتھ ہوتا ہے، اور یہ اس بات سے عبارت ہے کہ مرد اور عورت دونوں کی طرف سے وطی دونوں جانب سے زنا ہے؛ اور آیت کی تقدیر (مراد) یہ ہوگی: زانیہ کی وطی صرف زانی یا مشرک ہی سے ہوتی ہے، اور یہ ابن عباس سے مروی ہے اور یہ ایک صحیح معنی ہے۔ اگر یہ کہا جائے کہ: اگر کوئی بالغ کسی بچی سے زنا کرے، یا کوئی عاقل کسی مجنونہ سے، یا کوئی بیدار کسی سوئی ہوئی عورت سے، تو مرد کی جانب سے یہ زنا ہے، تو یہ ایک ایسا زانی ہے جس نے غیر زانیہ سے 'نکاح' (وطی) کیا، تو مراد اپنے اس باب سے نکل جاتی ہے جو پہلے گزر چکا۔ ہم کہتے ہیں: یہ ہر پہلو سے زنا ہے، سوائے اس کے کہ ان میں سے ایک سے حد ساقط ہوگئی اور دوسرے

پر ثابت ہوگئی۔ اور اگر اس سے عقد مراد لیا جائے تو اس کا مطلب یہ ہوگا: اس زانیہ کا نکاح کرنے والا جس نے زنا کیا اور اس سے صحبت کی گئی اور اس نے استبراء (رحم کی صفائی کا انتظار) نہیں کیا، وہ اس کی مانند ہے...

---

(١) احكام القرآن لابن العربي ١٣١٩/٣ ، اور یہ روایت مالک کے علاوہ دوسرے طریقوں سے بھی مروی ہے: الشافعی في الأم ١٢/٥ ، وابن أبي شيبة ٢٧١/٤ والنحاس في الناسخ والمنسوخ ٥٣٨/٢ ، والطبري في تفسيره ١٥٩/١٧ ، اور ابن عمر کا قول النحاس کی الناسخ والمنسوخ ٥٤٣/٢ میں۔ (٢) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٥٣٨/٢ - ٥٣٩۔ اور ابن عمر، سالم، جابر، عطاء اور طاؤس کا قول ابن ابی شیبہ ٢٤٩/٤ - ٢٥٠ نے نقل کیا ہے، اور امام مالک کا قول المدونة ٢٧٨/٢ میں، اور امام ابو حنیفہ کا قول الجصاص کی احکام القرآن ٢٦٥/٣ میں، اور امام شافعی کا قول الأم ١٢/٥ میں۔ (٣) المحرر الوجيز ١٦٣/٤ ۔ (٤) احكام القرآن ١٣١٨/٣ میں۔

Surah An-Nur: Verse 3 | 120

...the fornicator, except that there is no prescribed punishment (hadd) upon him, due to the difference of opinion among scholars on that matter. However, if he conducts a marriage contract with her and does not consummate it until she has completed her waiting period (istibra'), then that is permissible by consensus(1).

It was said: The meaning of the verse is not that a fornicator never marries except a fornicatress; for it is conceivable that he might marry someone who is not a fornicatress. Rather, the meaning is that whoever marries a fornicatress is himself a fornicator. It is as if it said: None marries a fornicatress except a fornicator, so the phrasing was inverted. This is because no one marries a fornicatress unless he is pleased with her fornication, and he would only be pleased with that if he himself were a fornicator(2).

Second: This verse contains evidence that marrying a fornicatress is valid. If a man's wife commits adultery, the marriage is not annulled, and if the husband commits adultery, his marriage with his wife is not annulled. This is based on the view that the verse is abrogated(3). It was also said: It is definitive (muhkama). It will be discussed later(4).

Third: It is narrated that a man committed fornication with a woman during the time of Abu Bakr (may Allah be pleased with him). He lashed them a hundred times, then married one of them to the other on the spot, and exiled them for a year(5). Similar reports are narrated from 'Umar, Ibn Mas'ud, and Jabir (may Allah be pleased with them)(6).

Ibn Abbas said: "Its beginning was fornication and its end was marriage(7). The example of this is like a man who stole fruit from an orchard wall, then came to the owner of the orchard and bought the fruit from him. What he stole was forbidden (haram), but what he bought is lawful (halal)." Al-Shafi'i and Abu Hanifa took this view, seeing that "the water [of fornication] has no sanctity"(8).

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 3/1318-1319. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 3/1317-1318. (3) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas, 538-539, and al-Ishraf 4/102. (4) In the upcoming fifth issue. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 3/1319, and the report of Abu Bakr was extracted by Abd al-Razzaq (12796), and al-Bayhaqi 8/223. (6) These reports were extracted by Ibn Abi Shaybah 4/248-250. (7) Extracted by Sa'id ibn Mansur (888), (889), and (890), al-Daraqutni (3681), and al-Bayhaqi 7/155. (8) Ahkam

al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 3/1318, and the aforementioned saying of Ibn Abbas was extracted by Sa'id ibn Mansur in his Sunan (894) from the saying of Ikrimah.

सूरह अन-नूर: आयत 3 | 120

...व्यभिचारी, सिवाय इसके कि उस पर कोई निर्धारित दंड (हद) नहीं है; क्योंकि इस बारे में विद्वानों के बीच मतभेद है। लेकिन अगर उसने उसके साथ निकाह का अनुबंध किया और उसके साथ तब तक संभोग नहीं किया जब तक कि वह अपनी शुद्धता की अवधि (इस्तिबरा) पूरी नहीं कर लेती, तो यह सर्वसम्मति (इज़्मा) से जायज़ है(1)।

कहा गया है: आयत का अर्थ यह नहीं है कि व्यभिचारी कभी भी किसी व्यभिचारिणी के अलावा किसी से निकाह नहीं करता; क्योंकि यह कल्पना की जा सकती है कि वह किसी ऐसी महिला से निकाह करे जो व्यभिचारिणी नहीं है। बल्कि, अर्थ यह है कि जो कोई व्यभिचारिणी से निकाह करता है वह स्वयं व्यभिचारी है। यह वैसा ही है जैसे कहा गया हो: "व्यभिचारिणी से कोई निकाह नहीं करता सिवाय व्यभिचारी के', तो वाक्य को उलट दिया गया। ऐसा इसलिए है क्योंकि कोई भी व्यक्ति व्यभिचारिणी से निकाह नहीं करता जब तक कि वह उसके व्यभिचार से प्रसन्न न हो, और वह इससे तभी प्रसन्न होगा जब वह स्वयं भी व्यभिचार करता हो(2)।

दूसरा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि व्यभिचारिणी से निकाह करना मान्य है। यदि किसी पुरुष की पत्नी व्यभिचार करती है, तो निकाह रद्द नहीं होता है, और यदि पति व्यभिचार करता है, तो अपनी पत्नी के साथ उसका निकाह रद्द नहीं होता है। यह इस विचार पर आधारित है कि आयत मंसूख (रद्द) हो चुकी है(3)। यह भी कहा गया है: यह मुहकमा (निश्चित) है। यह आगे आएगा(4)।

तीसरा: यह रिवायत है कि अबू बक्र (रज़ि.) के समय में एक व्यक्ति ने एक महिला के साथ व्यभिचार किया। उन्होंने उन्हें सौ कोड़े मारे, फिर उनमें से एक का दूसरे से उसी स्थान पर निकाह करा दिया, और उन्हें एक वर्ष के लिए निर्वासित कर दिया(5)। उमर, इब्न मसूद और जाबिर (रज़ि.) से भी इसी तरह की रिवायत है(6)।

इब्न अब्बास ने कहा: "इसकी शुरुआत हराम (ज़िना) थी और इसका अंत निकाह था(7)। इसका उदाहरण उस व्यक्ति जैसा है जिसने बाग की दीवार से फल चुराए, फिर बाग के मालिक के पास आया और उससे फल खरीद लिए। जो उसने चुराया वह हराम था; और जो उसने खरीदा वह हलाल है।" अल-शाफई और अबू हनीफा ने यही मत अपनाया और माना कि "पानी (वीर्य) की कोई शुचिता नहीं है"(8)।

(1) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 3/1318-1319। (2) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 3/1317-1318। (3) अन-नासिख वल-मंसूख, अल-नहहास 538-539, और अल-इशराफ 4/102। (4) आने वाले पांचवें मसले में। (5) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 3/1319, और अबू बक्र के असर को अब्द अल-रज्जाक (12796) और अल-बैहकी 8/223 ने निकाला है। (6) इन आसार को इब्न अबी शैबा 4/248-250 ने निकाला है। (7) इसे सईद बिन मंसूर (888), (889) और (890), अद-दारकुतनी (3681) और अल-बैहकी 7/155 ने निकाला है। (8) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी 3/1318, और इब्न अब्बास का उपर्युक्त कथन सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन (894) में इकरामा के कथन से निकाला है।

زانی، سوائے اس کے کہ اس پر کوئی حد (شرعی سزا) نہیں ہے؛ کیونکہ اس معاملے میں علماء کا اختلاف ہے۔ تاہم، اگر اس نے اس کے ساتھ نکاح کیا اور اس کے ساتھ اس وقت تک خلوت نہیں کی جب تک کہ اس کی استبراء (رحم کی پاکیزگی کی مدت) پوری نہ ہو جائے، تو یہ بالاتفاق جائز ہے(۱)۔

اور کہا گیا ہے: آیت میں یہ مراد نہیں ہے کہ زانی کبھی بھی زانیہ کے سوا کسی سے نکاح نہیں کرتا؛ کیونکہ یہ تصور کیا جا سکتا ہے کہ وہ کسی ایسی عورت سے شادی کرے جو زانیہ نہ ہو، لیکن معنی یہ ہے کہ جس نے زانیہ سے نکاح کیا وہ خود زانی ہے، تو گویا اس نے کہا: "زانیہ سے کوئی نکاح نہیں کرتا سوائے زانی کے"، تو کلام کو پلٹ دیا گیا۔ یہ اس لیے کہ کوئی زانیہ سے نکاح نہیں کرتا جب تک کہ وہ اس کے زنا سے راضی نہ ہو، اور وہ اس سے تبھی راضی ہوگا جب وہ خود بھی زنا کرتا ہو(۲)۔

دوسری بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ زانیہ سے نکاح کرنا صحیح ہے، اور اگر کسی شخص کی بیوی زنا کرے تو نکاح فاسد نہیں ہوتا، اور اگر شوہر زنا کرے تو اس کا اپنی بیوی کے ساتھ نکاح فاسد نہیں ہوتا؛ اور یہ اس بنیاد پر ہے کہ آیت منسوخ ہے(۳)۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ محکم ہے۔ اور یہ آگے آئے گا(٤)۔

تیسری بات: روایت ہے کہ ایک شخص نے ابوبکر رضی اللہ عنہ کے دور میں ایک عورت سے زنا کیا، تو انہوں نے ان دونوں کو سو کوڑے مارے، پھر اسی جگہ ایک کا نکاح دوسرے سے کر

دیا، اور انہیں ایک سال کے لیے شہر بدر کر دیا(٥)۔ اور اسی طرح کی روایت عمر، ابن مسعود اور جابر رضی اللہ عنہم سے مروی ہے(٦)۔

اور ابن عباس نے فرمایا: اس کا آغاز بدکاری (سفاح) تھا اور اس کا انجام نکاح ہے(٧)۔ اور اس کی مثال اس شخص جیسی ہے جس نے کسی باغ کی دیوار سے پھل چرائے، پھر باغ کے مالک کے پاس آ کر اس سے پھل خرید لیے، تو جو اس نے چرایا وہ حرام تھا؛ اور جو اس نے خریدا وہ حلال ہے۔ اور اسی کو امام شافعی اور امام ابو حنیفہ نے اپنایا ہے، اور ان کی رائے یہ ہے کہ "پانی (نطفہ زنا) کی کوئی حرمت نہیں ہے"(٨)۔

---

(١) أحكام القرآن لابن العربي ٣/ ١٣١٨ - ١٣١٩۔ (٢) أحكام القرآن لابن العربي ٣/ ١٣١٧ - ١٣١٨۔ (٣) الناسخ والمنسوخ للنحاس ٥٣٨ - ٥٣٩، والإشراف ٤/ ١٠٢۔ (٤) آنے والے پانچویں مسئلے میں۔ (٥) أحكام القرآن لابن العربي ٣/ ١٣١٩، اور ابوبکر رضی اللہ عنہ کے اثر کو عبدالرزاق (١٢٧٩٦) اور بیہقی ٨/ ٢٢٣ نے روایت کیا ہے۔ (٦) ان آثار کو ابن ابی شیبہ ٤/ ٢٤٨ - ٢٥٠ نے روایت کیا ہے۔ (٧) اسے سعید بن منصور (٨٨٨)، (٨٨٩) اور (٨٩٠)، دارقطنی (٣٦٨١) اور بیہقی ٧/ ١٥٥ نے روایت کیا ہے۔ (٨) أحكام القرآن لابن العربي ٣/ ١٣١٨، اور ابن عباس کا مذکورہ قول سعید بن منصور نے اپنی سنن (٨٩٤) میں عکرمہ کے قول سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Nur: Verse 3 121

It was narrated from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) that he said: If a man commits adultery with a woman and then marries her after that, they are both fornicators forever. Malik (may Allah have mercy on him) adopted this view; he saw that he should not marry her until she clears herself from his corrupt fluid (semen); because marriage has a sanctity, and of its sanctity is that it should not be poured upon the water of fornication; so that the haram does not mix with the halal, and the water of humiliation does not mix with the water of dignity(1).

Fourth: Ibn Khuwair Mindad said: Whoever was known for adultery or other acts of immorality, openly doing so, and married into a family of concealment and deceived them about himself, they have the choice to stay with him or leave him, and that is like any other defect, and he argued with his (the Prophet's) saying, peace and blessings be upon him: "A flogged adulterer shall not marry except his like"(2). Ibn Khuwair Mindad said: He only mentioned the flogged one because of his notoriety for immorality, and he is the one who must be separated from others, but as for one who is not famous for immorality, no.

Fifth: A group of the predecessors said: The verse is firm and not abrogated, and according to these: Whoever commits adultery, the marriage between him and his wife is spoiled, and if the wife commits adultery, the marriage between her and her husband is spoiled. Some of them said: The marriage is not annulled by that, but the man is ordered to divorce her if she commits adultery, and if he keeps her, he sins, and it is not permissible to marry a female adulterer or a male adulterer, rather if repentance appears, then marriage is permissible(3).

Sixth: {And that has been forbidden to the believers} meaning: marrying those prostitutes; some people of interpretation claim that Allah Almighty forbade the marriage of those prostitutes to the Ummah of Muhammad, peace and blessings be upon him, and the most famous of them was Anaq(4).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1318, and the report of Ibn Mas'ud was narrated by Abd al-Razzaq (12802), Sa'id ibn Mansur (896), and al-Tabarani in al-Kabir 9/336 (9670), and al-Bayhaqi 7/156 with the wording "They are two fornicators as long as they are together", see al-Mudawwanah 2/278. (2) Preceded in the first issue - the fifth view. (3) See al-Ishraf 4/102, Musannaf Abd al-Razzaq (12807) and (12808), and Musannaf Ibn Abi Shaybah 4/264-265. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/163, and Anaq was mentioned before in the first issue - the second view.

सूरह अन-नूर: आयत 3 121

इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: यदि कोई पुरुष किसी महिला के साथ व्यभिचार (ज़िना) करता है और फिर उसके बाद उससे निकाह करता है, तो वे दोनों हमेशा के लिए व्यभिचारी (ज़ानी) हैं। इमाम मालिक (रह.) ने भी यही विचार अपनाया; उन्होंने माना कि जब तक वह अपने भ्रष्ट पानी (वीर्य) से मुक्त न हो जाए, तब तक वह उससे निकाह न करे; क्योंकि निकाह की एक पवित्रता है, और उसकी पवित्रता यह है कि उसे व्यभिचार के पानी पर नहीं डाला जाना चाहिए; ताकि हराम हलाल के साथ न मिल जाए, और अपमान का पानी सम्मान के पानी के साथ न मिल जाए(1)।

चौथा: इब्न खुवैर मिनदाद ने कहा: जो कोई व्यभिचार या अन्य प्रकार की अनैतिकता के लिए जाना जाता था, खुले तौर पर ऐसा करता था, और उसने एक परदे वाले परिवार में निकाह किया और उन्हें अपने बारे में धोखा दिया, तो उनके पास उसके साथ रहने या अलग होने का विकल्प है, और यह अन्य दोषों की तरह एक दोष है, और उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन से दलील दी: "एक कोड़े खाया हुआ व्यभिचारी केवल अपने जैसे से ही निकाह करेगा"(2)। इब्न खुवैर मिनदाद ने कहा: उन्होंने कोड़े खाए हुए व्यक्ति का उल्लेख केवल उसकी अनैतिकता की प्रसिद्धि के कारण किया, और वही वह है जिसे दूसरों से अलग किया जाना चाहिए, लेकिन जो अनैतिकता के लिए प्रसिद्ध नहीं है, उसके लिए ऐसा नहीं है।

पांचवां: पूर्ववर्तियों के एक समूह ने कहा: यह आयत मुहकम (दृढ़) है और मंसूख (निरस्त) नहीं है, और इनके अनुसार: जिसने व्यभिचार किया, उसके और उसकी पत्नी के बीच निकाह खराब हो गया, और यदि पत्नी व्यभिचार करती है, तो उसके और उसके पति के बीच निकाह खराब हो गया। इनमें से कुछ लोगों ने कहा: इससे निकाह रद्द नहीं होता, लेकिन पुरुष को उसे तलाक देने का आदेश दिया जाता है यदि वह व्यभिचार करती है, और यदि वह उसे रखता है तो वह पापी है, और ज़ानिया (व्यभिचारिणी) या ज़ानी (व्यभिचारी) से निकाह करना जायज़ नहीं है, बल्कि यदि तौबा (पश्चाताप) ज़ाहिर हो जाए, तो उस समय निकाह जायज़ है(3)।

छठा: {और यह मोमिनों पर हराम कर दिया गया है} अर्थात: उन वेश्याओं से निकाह करना; व्याख्या करने वाले कुछ लोगों का दावा है कि अल्लाह तआला ने उन वेश्याओं के निकाह को मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की उम्मत पर हराम कर दिया है, और उनमें सबसे प्रसिद्ध 'अनाक' थी(4)।

(1) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 3/1318, और इब्न मसूद की रिवायत अब्द अल-रज्जाक (12802), सईद बिन मंसूर (896) और अल-तबरानी ने अल-कबीर 9/336 (9670) में दर्ज की है, और अल-बैहकी 7/156 में इन शब्दों के साथ "वे दोनों व्यभिचारी हैं जब तक वे साथ हैं", अल-मुदव्वना 2/278 देखें। (2) पहले विषय में आ चुका है - पाँचवाँ विचार। (3) अल-इशराफ 4/102, मुसन्नफ़ अब्द अल-रज्जाक (12807) और (12808), और मुसन्नफ़ इब्न अबी शयबा 4/264-265 देखें। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/163, और अनाक का उल्लेख पहले विषय - दूसरे विचार में आ चुका है।

سورہ النور: آیت 3 121

اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: جب کوئی مرد کسی عورت کے ساتھ زنا کرے اور پھر اس کے بعد اس سے نکاح کر لے، تو وہ دونوں ہمیشہ کے لیے زانی ہیں۔ اور اسی کو امام مالک رحمہ اللہ نے اختیار کیا ہے؛ انہوں نے یہ رائے دی کہ وہ اس سے نکاح نہ کرے یہاں تک کہ وہ اس کے فاسد پانی سے پاک ہو جائے؛ کیونکہ نکاح کی ایک حرمت ہے، اور اس کی حرمت یہ ہے کہ اسے زنا کے پانی پر نہ ڈالا جائے؛ تاکہ حرام حلال کے ساتھ نہ ملے، اور ذلت کا پانی عزت کے پانی کے ساتھ خلط ملط نہ ہو جائے(1)۔

چوتھی بات: ابن خویز منداد نے کہا: جو شخص زنا یا کسی اور فسق و فجور کی وجہ سے مشہور ہو، اور اعلانیہ ایسا کرتا ہو، اور اس نے کسی پردہ دار گھرانے میں نکاح کیا اور انہیں اپنے بارے میں دھوکے میں رکھا، تو انہیں اختیار ہے کہ وہ اس کے ساتھ رہیں یا اس سے جدا ہو جائیں، اور یہ عیوب میں سے ایک عیب کی طرح ہے، اور انہوں نے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول سے استدلال کیا: «کوڑے کھایا ہوا زانی صرف اپنی جیسی سے ہی نکاح کرے گا»(2)۔ ابن خویز منداد نے کہا: انہوں نے کوڑے کھائے ہوئے شخص کا ذکر صرف اس کے فسق کی شہرت کی وجہ سے کیا، اور یہی وہ ہے جسے دوسروں سے الگ کرنا واجب ہے، لیکن جہاں تک اس شخص کا تعلق ہے جو فسق میں مشہور نہ ہو تو ایسا نہیں۔

پانچویں بات: متقدمین کی ایک جماعت نے کہا: یہ آیت محکم ہے منسوخ نہیں ہے، اور ان کے نزدیک: جس نے زنا کیا اس کا اور اس کی بیوی کا نکاح فاسد ہو گیا، اور اگر بیوی نے زنا کیا تو اس کا اور اس کے شوہر کا نکاح فاسد ہو گیا۔ اور ان میں سے ایک گروہ نے کہا: اس سے نکاح فسخ نہیں ہوتا، لیکن مرد کو حکم دیا جاتا ہے کہ اگر وہ زنا کرے تو اسے طلاق دے دے، اور اگر

اس نے اسے روکے رکھا تو وہ گناہ گار ہوگا، اور زانیہ یا زانی سے نکاح کرنا جائز نہیں ہے، بلکہ اگر توبہ ظاہر ہو جائے تو اس وقت نکاح جائز ہے(3)۔

چھٹی بات: ﴿وَحُرِّمَ ذَٰلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾ یعنی: ان فاحشہ عورتوں سے نکاح کرنا، تو اہل تاویل میں سے بعض کا دعویٰ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان فاحشہ عورتوں کا نکاح امت محمد صلی اللہ علیہ وسلم پر حرام کر دیا ہے، اور ان میں سب سے مشہور 'عناق' تھی(4)۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 3/1318، اور ابن مسعود کی روایت کو عبد الرزاق (12802)، سعید بن منصور (896)، اور الطبرانی نے الکبیر 9/336 (9670) میں نقل کیا، اور البیہقی 7/156 میں ان الفاظ کے ساتھ کہ «وہ دونوں زانی ہیں جب تک وہ جمع ہیں»، اور المدونہ 2/278 دیکھیں۔ (2) پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے - پانچواں قول۔ (3) دیکھئے الاشراف 4/102، مصنف عبد الرزاق (12807) اور (12808)، اور مصنف ابن ابی شیبہ 4/264-265۔ (4) المحرر الوجیز 4/163، اور عناق کا ذکر پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے - دوسرا قول۔

Surah An-Nur: Verses 3 - 5 122

Seventh: Allah Almighty has forbidden adultery (Zina) in His book. So, wherever a man commits adultery, he is subject to the prescribed punishment (Hadd). This is the opinion of Malik, Al-Shafi'i, and Abu Thawr. The people of legal opinion (Ashab al-Ray) said regarding a Muslim man: if he is in the abode of war (Dar al-Harb) under a guarantee of safety and commits adultery there and then leaves, he is not punished. Ibn al-Mundhir said (1): The abode of war and the abode of Islam are the same; whoever commits adultery is subject to the punishment, based on the apparent meaning of His saying: {The woman and the man guilty of adultery or fornication, - flog each of them with a hundred stripes.}

His saying, Almighty: {And those who launch a charge against chaste women, and produce not four witnesses (to support their allegations), - flog them with eighty stripes; and reject their evidence ever after: for such men are wicked transgressors; - Except those who repent thereafter and mend (their conduct); for Allah is Oft-Forgiving, Most Merciful.}

There are twenty-six issues in it: First: This verse was revealed regarding those who cast accusations (of adultery). Sa'id ibn Jubayr said: Its cause was what was said about Aisha, Mother of the Believers, may Allah be pleased with her. And it was said: rather, it was revealed regarding the accusation in general, not specifically for that incident (2).

Ibn al-Mundhir said (3): We did not find in the reports of the Messenger of Allah (PBUH) a report indicating the explicit mention of the accusation, and the apparent text of Allah Almighty's book is sufficient by itself, indicating (4) the accusation that necessitates the punishment, and the people of knowledge are in consensus upon that.

Second: His saying, Almighty: {And those who cast (accusations)} means they insult, and the name "casting" (ramy) was borrowed for it because it is harm by words, as Al-Nabigha said:

And the wound of the tongue is like the wound of the hand (5)

---

(1) In Al-Ishraf 2/43 and what precedes it. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/164. (3) In Al-Ishraf 2/61 - 62. (4) In the copies except (Z): 'dallan', and what is established is from (Z) and Al-Ishraf by Ibn al-Mundhir. (5) Ibn al-Arabi attributed it in Ahkam al-Qur'an 3/320

to Abu Kabshah, and Al-Tha'alibi attributed it in Thimar al-Qulub p. 333 to Imru' al-Qais, and it is in his Diwan p. 185, and its beginning is: "And if news from someone else had reached me."

सूरह अन-नूर: आयत ३ - ५ १२२

सातवाँ: अल्लाह तआला ने अपनी किताब में व्यभिचार (ज़िना) को हराम (वर्जित) किया है। अतः जहाँ कहीं भी कोई पुरुष व्यभिचार करता है, उस पर निर्धारित दंड (हद) अनिवार्य है। यह मलिक, अल-शाफ़ई और अबू थौर का मत है। राय के लोगों (अस्हाब अर-राय) ने मुस्लिम पुरुष के बारे में कहा: यदि वह युद्ध के क्षेत्र (दारुल हरब) में सुरक्षा के आश्वासन (अमान) के तहत है और वहां व्यभिचार करता है और फिर वापस आता है, तो उसे दंडित नहीं किया जाएगा। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (१): युद्ध का क्षेत्र और इस्लाम का क्षेत्र समान हैं; जो कोई व्यभिचार करता है, उस पर दंड अनिवार्य है, जैसा कि उनके इस कथन के प्रत्यक्ष अर्थ से स्पष्ट है: {व्यभिचारिणी और व्यभिचारी—उनमें से प्रत्येक को सौ कोड़े मारो।}

अल्लाह तआला का कथन: {और जो लोग पवित्र स्त्रियों पर व्यभिचार का दोष लगाएँ और फिर चार गवाह न लाएँ तो उन्हें अस्सी कोड़े मारो और उनकी गवाही कभी स्वीकार न करो। और वही लोग अवज्ञाकारी हैं। सिवाय उन लोगों के जो इसके बाद तौबा (प्रायश्चित) कर लें और सुधार कर लें, तो बेशक अल्लाह क्षमाशील, अत्यंत दयावान है।}

इसमें छब्बीस मुद्दे हैं: पहला: यह आयत दोष लगाने वालों (क़ाज़िफ़ीन) के बारे में उतरी है। सईद बिन जुबैर ने कहा: इसका कारण वह बात थी जो मोमिनों की माँ आइशा (रज़ि.) के बारे में कही गई थी। और कहा गया है: बल्कि यह सामान्य रूप से दोषारोपण के कारण उतरी थी, न कि केवल उस घटना के लिए (२)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (३): हमें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीसों में कोई ऐसी रिपोर्ट नहीं मिली जो दोषारोपण के स्पष्ट उल्लेख का संकेत देती हो, और अल्लाह तआला की किताब का प्रत्यक्ष अर्थ ही पर्याप्त है, जो उस दोषारोपण का संकेत (४) देता है जो दंड को अनिवार्य बनाता है, और विद्वान इस पर सहमत हैं।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और जो लोग फेंकते हैं (दोष लगाते हैं)} इसका अर्थ है वे अपमान करते हैं, और इसके लिए 'फेंकने' (रमी) शब्द का उधार लिया गया नाम इस्तेमाल किया गया है क्योंकि यह शब्दों के माध्यम से पहुँचाया गया नुकसान है, जैसा कि अल-नाबग़ा ने कहा:

और जीभ का घाव हाथ के घाव की तरह होता है (५)

(१) अल-इशराफ़ २/४३ और उससे पहले के अंश में। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१६४। (३) अल-इशराफ़ २/६१ - ६२ में। (४) प्रतियों में (ज़) के अलावा: 'दालन', और जो स्थापित है वह (ज़) और इब्न अल-मुन्ज़िर की अल-इशराफ़ से है। (५) इब्न अल-अरबी ने 'अहकाम अल-कुरआन' ३/३२० में इसे अबू कबशा को श्रेय दिया है, और अल-थआलिबी ने 'थिमर अल-क़ुलूब' पृष्ठ ३३३ में इसे इमरुल क़ैस को श्रेय दिया है, और यह उनके दीवान पृष्ठ १८५ में है, और इसका प्रारंभिक भाग है: "और यदि किसी और की खबर मुझ तक पहुंची होती।"

سورة النور: آیات ۳ - ۵ ۱۲۲

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں زنا کو حرام قرار دیا ہے، لہٰذا جہاں بھی کوئی مرد زنا کرے تو اس پر حد لازم ہے، اور یہ امام مالک، امام شافعی اور ابو ثور کا قول ہے۔ اصحاب الرائے نے مسلمان مرد کے بارے میں کہا: اگر وہ دار الحرب میں امان کے ساتھ ہو اور وہاں زنا کرے پھر باہر نکل آئے تو اس پر حد نہیں لگائی جائے گی۔ ابن المنذر (۱) نے کہا: دار الحرب اور دار الاسلام برابر ہیں، اور جس نے بھی زنا کیا اس پر حد ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے ظاہر پر: {الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ} (زنا کرنے والی عورت اور زنا کرنے والا مرد، ان دونوں میں سے ہر ایک کو سو سو کوڑے مارو)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَٱلَّذِينَ يَرْمُونَ ٱلْمُحْصَنَٰتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا۟ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَآءَ فَٱجْلِدُوهُمْ ثَمَٰنِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا۟ لَهُمْ شَهَٰدَةً أَبَدًا وَأُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْفَٰسِقُونَ ٤ إِلَّا ٱلَّذِينَ تَابُوا۟ مِنۢ بَعْدِ ذَٰلِكَ وَأَصْلَحُوا۟ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ٥} (اور جو لوگ پاک دامن عورتوں پر تہمت لگائیں پھر چار گواہ نہ لائیں تو انہیں اسی کوڑے مارو اور ان کی گواہی کبھی قبول نہ کرو، اور وہی لوگ فاسق ہیں۔ سوائے ان لوگوں کے جنہوں نے اس کے بعد توبہ کر لی اور اپنی اصلاح کر لی، تو بے شک اللہ بخشنے والا مہربان ہے)۔

اس میں چھبیس مسائل ہیں: پہلا: یہ آیت تہمت لگانے والوں (قاذفین) کے بارے میں نازل ہوئی، سعید بن جبیر نے کہا: اس کا سبب وہ تھا جو ام المؤمنین حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے بارے میں کہا گیا تھا۔ اور کہا گیا: بلکہ یہ عام طور پر تہمت لگانے کی وجہ سے نازل ہوئی، نہ کہ صرف اس واقعے کے لیے (۲)۔

اور ابن المنذر (٣) نے کہا: ہمیں رسول اللہ ﷺ کی احادیث میں کوئی ایسی روایت نہیں ملی جو تہمت کی صراحت پر دلالت کرتی ہو، اور اللہ تعالیٰ کی کتاب کا ظاہر ہی کافی ہے، جو اس تہمت پر دلالت(٤) کرتا ہے جو حد کو واجب کرتی ہے، اور اہل علم کا اس پر اجماع ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَٱلَّذِينَ يَرْمُونَ} (اور وہ لوگ جو پھینکتے ہیں/تہمت لگاتے ہیں) اس سے مراد 'سب و شتم' (گالی گلوچ) ہے، اور اس کے لیے 'رمی' (پھینکنا) کا نام مستعار لیا گیا ہے؛ کیونکہ یہ قول کے ذریعے تکلیف پہنچانا ہے، جیسا کہ نابغہ نے کہا:

زبان کا زخم ہاتھ کے زخم کی طرح ہے (٥)

---

(١) الإشراف ٢/ ٤٣ اور اس سے پہلے کے حصے میں۔ (٢) المحرر الوجيز ٤/ ١٦٤۔ (٣) الإشراف ٢/ ٦١ - ٦٢ میں۔ (٤) نسخوں میں سوائے (ظ) کے: "دالاً" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) اور ابن المنذر کی 'الإشراف' سے ہے۔ (٥) اسے ابن العربی نے احکام القرآن ٣/ ٣٢٠ میں ابو کبشہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور ثعالبی نے ثمار القلوب ص ٣٣٣ میں امرؤ القیس کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ١٨٥ میں ہے، اور اس کا پہلا مصرع ہے: "ولو عن نثا غيره جاءني"۔

Another said: "He accused me of a matter from which I and my father were innocent, and because of the fold [of the well], he accused me." (1) It is called: *qadhf* (accusation/defamation), and from it is the hadith: "Indeed, Ibn Umayya accused (*qadhafa*) his wife of [committing adultery with] Sharik ibn Sahma." (2) i.e., he threw it [the accusation] at her.

Third: Allah Almighty mentioned women in the verse because they are more important (3) [in this context], and accusing them of immorality is more heinous and painful to souls. Accusing men is included in the ruling of the verse by meaning and by the consensus of the nation on that. This is like His text on the prohibition of pig's meat, and its fat, cartilage, and the like were included by meaning and consensus. Al-Zahrawi narrated that the meaning is: the chaste souls; so, in its wording, it encompasses men and women. This is indicated by His saying: {And [also prohibited are] all married women [al-muhsanat]...} [An-Nisa: 24] (4).

A group said: By *al-muhsanat*, He meant private parts (*furuj*), as Allah Almighty said: {And [mention] her who guarded her private part [farjaha]...} [Al-Anbiya: 91], so the private parts of men and women are included. It was also said: He only mentioned the non-mahram woman when she is accused; so that he may follow it with a man accusing his wife, and Allah knows best.

The majority read: "al-muhsanāt" with a *fatha* on the *sad*, while Yahya ibn Waththab read it with a *kasra* [al-muhsināt]. *Al-muhsanat* means chaste women in this place (5). Mention of *ihsan* (chastity/marriage) and its levels has already passed in [the explanation of] "An-Nisa" (6). And praise be to Allah.

(1) The verse is by Amr ibn Ahmar al-Bahili, and preceded in 1/483. (2) Reported by Ahmad (12450), and Muslim (1496) on the authority of Anas, and reported by Al-Bukhari (2671) on the authority of Ibn Abbas. (3) What is fixed from (M) and (Zha), and in (Kha), (Dal), and (Zay): "it is". (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/164. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/164. And Al-Kisa'i read: "al-muhsināt" with a *kasra* on the *sad*. Al-Sab'a p. 230, and Al-Taysir p. 95. (6) 6/240.

एक अन्य ने कहा: "उसने मुझ पर उस बात का आरोप लगाया जिससे मैं और मेरे पिता निर्दोष थे, और कुएं की वजह से उसने मुझ पर आरोप लगाया।" (1) इसे 'क़ज़फ़' (आरोप/बदनामी) कहा जाता है, और इसी से हदीस है: "इब्न उमय्या ने अपनी पत्नी पर शरीक बिन सहमा के साथ [व्यभिचार का] आरोप (क़ज़फ़ा) लगाया।" (2) यानी उसने उस पर आरोप फेंका।

तीसरा: अल्लाह तआला ने आयत में महिलाओं का ज़िक्र किया क्योंकि वे [इस संदर्भ में] अधिक महत्वपूर्ण (3) हैं, और उन पर अनैतिकता का आरोप लगाना आत्माओं के लिए अधिक जघन्य और कष्टदायक है। पुरुषों पर आरोप लगाना अर्थ और उम्मा (राष्ट्र) की सर्वसम्मति (इज्मा) द्वारा आयत के हुक्म में शामिल है। यह सुअर के मांस की मनाही पर उनके पाठ की तरह है, और इसका वसा, कार्टिलेज और इसी तरह की चीज़ें अर्थ और सर्वसम्मति से शामिल थीं। अल-ज़हरावी ने वर्णन किया है कि अर्थ है: पवित्र आत्माएं; तो, अपने शब्दों में, यह पुरुषों और महिलाओं को शामिल करता है। यह उनके इस कथन से संकेतित होता है: {और [प्रतिबंधित हैं] सभी विवाहित महिलाएँ[अल-मुहसनात]...} [अन-निसा: 24] (4)।

एक समूह ने कहा: 'अल-मुहसनात' से उनका मतलब गुप्तांग (फ़ुरुज) था, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {और [याद करो] उसे जिसने अपने गुप्तांग (फ़रजहा) की रक्षा की...} [अल-अंबिया: 91], तो इसमें पुरुषों और महिलाओं के गुप्तांग शामिल हैं। यह भी कहा गया: उन्होंने केवल गैर-महरम महिला का ज़िक्र किया जब उस पर आरोप लगाया गया; ताकि वह इसके साथ एक आदमी द्वारा अपनी पत्नी पर आरोप लगाने को जोड़ सके, और अल्लाह बेहतर जानता है।

बहुमत ने 'साद' पर 'ज़बर' (फ़तहा) के साथ "अल-मुहसनात" पढ़ा, जबकि याह्या बिन वत्थाब ने इसे 'ज़ेर' (कसरा) [अल-मुहसिनात] के साथ पढ़ा। इस स्थान पर 'अल-मुहसनात' का अर्थ पवित्र महिलाएं (5) हैं। 'इहसान' (पवित्रता/विवाह) और उसके स्तरों का ज़िक्र "अन-निसा" (6) [की व्याख्या] में पहले ही आ चुका है। और अल्लाह का शुक्र है।

(1) यह छंद अम्र बिन अहमर अल-बाहिली का है, और 1/483 में पहले आ चुका है। (2) इसे अहमद (12450) और अनस के अधिकार पर मुस्लिम (1496) ने रिपोर्ट किया था, और इब्न अब्बास के अधिकार पर अल-बुखारी (2671) ने रिपोर्ट किया था। (3) जो (म) और (ज़) से तय है, और (ख़), (द) और (ज़) में है: "वह है"। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/164। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/164।

और अल-किसाई ने 'साद' के नीचे 'ज़ेर' (कसरा) के साथ "अल-मुहसिनात" पढ़ा। अल-सबा पृ. 230, और अल-तयसीर पृ. 95। (6) 6/240।

کسی اور نے کہا: "اس نے مجھ پر ایسے معاملے کی تہمت لگائی جس سے میں اور میرے والد بری تھے، اور اس نے کنویں کی وجہ سے مجھ پر تہمت لگائی۔" (1) اسے 'قذف' (تہمت لگانا) کہا جاتا ہے، اور اسی سے حدیث ہے: "بے شک ابن امیہ نے اپنی بیوی پر شریک بن سحماء کے ساتھ [بدکاری کی] تہمت (قذف) لگائی۔" (2) یعنی اس پر تہمت پھینکی۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ نے آیت میں عورتوں کا ذکر اس لیے کیا کہ وہ [اس معاملے میں] زیادہ اہم (3) ہیں، اور ان پر فحاشی کی تہمت لگانا جانوں کے لیے زیادہ سنگین اور تکلیف دہ ہے، اور مردوں پر تہمت لگانا معنی اور امت کے اجماع کے لحاظ سے آیت کے حکم میں داخل ہے، اور یہ خنزیر کے گوشت کی حرمت پر اللہ کی نص کی طرح ہے، اور اس کی چربی، کرکری ہڈی اور اس جیسی چیزیں معنی اور اجماع کے تحت داخل ہو گئیں۔ اور الزہراوی نے حکایت کی کہ معنی یہ ہے: پاکدامن نفوس؛ پس یہ اپنے لفظ کے اعتبار سے مردوں اور عورتوں کو شامل ہے، اور اس پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: {اور [حرام کی گئی ہیں] نکاح والی عورتیں [المحصنات]...} [النساء: 24] (4)۔

ایک گروہ نے کہا: المحصنات سے مراد شرمگاہیں ہیں، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور وہ جس نے اپنی شرمگاہ [فرجہا] کی حفاظت کی...} [الانبیاء: 91]، پس اس میں مردوں اور عورتوں کی شرمگاہیں داخل ہیں۔ اور کہا گیا: صرف اجنبی عورت کا ذکر اس وقت کیا گیا جب اس پر تہمت لگائی جائے؛ تاکہ اس پر مرد کا اپنی بیوی پر تہمت لگانا عطف کیا جا سکے، واللہ اعلم۔

جمہور نے "المحصَنات" صاد کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور یحییٰ بن وثاب نے اسے کسرہ (زیر) [المحصِنات] کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور اس جگہ المحصنات سے مراد پاکدامن عورتیں ہیں (5)۔ اور "النساء" (6) کے ذکر میں احصان اور اس کے مراتب کا ذکر گزر چکا ہے۔ والحمد للہ۔

(1) یہ شعر عمرو بن احمر الباہلی کا ہے، اور 1/483 میں گزر چکا ہے۔ (2) اسے احمد (12450) اور مسلم (1496) نے انس سے روایت کیا ہے، اور بخاری (2671) نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (3) جو (م) اور (ظ) سے ثابت ہے اور (خ)، (د) اور (ز) میں ہے: "ہو"۔ (4) المحرر الوجیز 4/164۔ (5) المحرر الوجیز 4/164، اور الکسائی نے صاد کے کسرہ (زیر) کے ساتھ "المحصِنات" پڑھا۔ السبعۃ ص 230، اور التیسیر ص 95۔ (6) 6/240۔

Surat An-Nur: Verses 4 - 5 124

Fourth: There are nine conditions for slander (Qadhf) according to scholars: Two conditions regarding the accuser: sanity and reaching puberty; because they are the basis of legal responsibility (taklif), as legal responsibility is dropped without them. Two conditions regarding the thing accused of: that he is accused of an act of intercourse for which a legal punishment (hadd) is required—namely adultery (zina) or sodomy (liwat)—or that he is disowned from his father, excluding other sins. And five regarding the accused: sanity, puberty, Islam, freedom, and chastity from the immorality with which they were accused, whether they were chaste from other things or not. We only stipulated sanity and puberty in the accused—just as we stipulated them in the accuser—even if they are not meanings of 'ihsan' (fortress/ protection); because the punishment was only established to deter from causing harm that enters upon the accused, and there is no harm upon one who lacks sanity and puberty; since intercourse (1) in them or from them is not described as adultery. Fifth: Scholars agreed that if one explicitly mentions adultery, it is a slander and accusation necessitating the legal punishment. If he implies it without being explicit; Malik said: it is slander. Al-Shafi'i and Abu Hanifa said: it is not slander until he says: I intended slander with it. The evidence for what Malik said is: that the objective of the legal punishment for slander is to remove the disgrace that the accuser brought upon the accused. Thus, if the disgrace occurs through implication, it must be slander like explicit statement, (2) and the reliance is on the understanding. Allah the Almighty said, narrating about Shu'ayb: "Indeed, you are the forbearing, the right-minded" [Hud: 87] meaning: the foolish and misguided. They alluded to insulting him with words whose apparent meaning is praise in one of the interpretations, as previously mentioned in Hud (3). And the Almighty said regarding Abu Jahl: "Taste [this]! Indeed, you are the 'mighty, the noble'" (4) [Ad-Dukhan: 49]. And He said narrating about Maryam: "O sister of Aaron, your father was not an evil man, nor was your mother unchaste" [Maryam: 28].

(1) In (M): sodomy, and what is established is from the manuscripts, which agrees with Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3 / 1320-1321 and the speech is from him. (2) In (M), (D), and (Zah): as explicit, and what is established is from (Z) and (F), which agrees with Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3 / 1322. (3) 11 / 194 - 195. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3 / 1321 - 1322.

सूरा अन-नूर: आयत 4 - 5 124

चौथा: विद्वानों के अनुसार 'क़ज़्फ़' (व्यभिचार का झूठा आरोप) की नौ शर्तें हैं: आरोप लगाने वाले (क़ाज़िफ़) में दो शर्तें: बुद्धि (अक़्ल) और बालिग होना; क्योंकि ये कानूनी जिम्मेदारी (तकलीफ़) का आधार हैं, क्योंकि इनके बिना कानूनी जिम्मेदारी समाप्त हो जाती है। जिस चीज़ का आरोप लगाया गया है उसमें दो शर्तें: वह यह है कि उस पर संभोग का आरोप लगाया जाए जिसके लिए कानूनी सज़ा (हद्द) अनिवार्य हो — अर्थात् व्यभिचार (ज़िना) या अप्राकृतिक कृत्य (लिवात) — या उसे उसके पिता से वंचित कर दिया जाए, अन्य पापों को छोड़कर। और आरोपी (मक़्ज़ूफ़) में पाँच शर्तें: बुद्धि, बालिग होना, इस्लाम, स्वतंत्रता, और उस अनैतिकता से पवित्रता जिसका उस पर आरोप लगाया गया है, चाहे वह अन्य चीज़ों से पवित्र हो या न हो। हमने आरोपी में बुद्धि और बालिग होने की शर्त रखी है - जैसा कि हमने आरोप लगाने वाले में रखी थी - भले ही वे 'एहसान' (पवित्रता) के अर्थों में से न हों; क्योंकि सज़ा केवल आरोपी को होने वाले नुकसान से बचाने के लिए बनाई गई थी, और जिस व्यक्ति में बुद्धि और बालिग होने का अभाव है, उसे कोई नुकसान नहीं होता है; क्योंकि उनमें या उनके द्वारा किए गए संभोग (1) को व्यभिचार नहीं कहा जाता है। पाँचवाँ: विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि यदि कोई स्पष्ट रूप से व्यभिचार का आरोप लगाता है; तो यह क़ज़्फ़ और आरोप होगा जिसके लिए कानूनी सज़ा (हद्द) अनिवार्य होगी। यदि वह संकेत देता है और स्पष्ट नहीं करता है; तो मलिक ने कहा: यह क़ज़्फ़ है। शाफ़ई और अबू हनीफ़ा ने कहा: यह तब तक क़ज़्फ़ नहीं होगा जब तक वह यह न कहे: मेरा इरादा इससे क़ज़्फ़ का था। मलिक ने जो कहा उसका प्रमाण यह है: कि क़ज़्फ़ में सज़ा का उद्देश्य उस बदनामी को दूर करना है जो आरोप लगाने वाले ने आरोपी पर डाली है। इसलिए, यदि संकेत के माध्यम से बदनामी होती है, तो इसे स्पष्ट कथन की तरह ही क़ज़्फ़ माना जाना चाहिए, (2) और समझ पर भरोसा किया जाता है। अल्लाह तआला ने शुएब के बारे में बताते हुए फ़रमाया: "बेशक, तुम तो बड़े सहनशील और नेक हो" [हूद: 87] अर्थात: मूर्ख और गुमराह। उन्होंने एक व्याख्या के अनुसार प्रशंसा के शब्दों के साथ उनका अपमान करने का संकेत दिया, जैसा कि पहले हूद में उल्लेख किया गया है (3)। और अल्लाह तआला ने अबू जहल के बारे में फ़रमाया: "चखो! वास्तव में तुम ही 'शक्तिशाली और सम्मानित' हो" (4) [अद-दुखान: 49]। और मरियम के बारे में वर्णन करते हुए फ़रमाया: "ऐ हारून की बहन, तेरा बाप बुरा आदमी न था और न तेरा माँ ही बदचलन थी" [मरियम: 28]।

(1) (म) में: अप्राकृतिक कृत्य (लिवात), और पांडुलिपियों से जो स्थापित है, वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3 / 1320-1321 के अनुरूप है और यह बात उन्हीं की है। (2) (म), (द) और (ज़): स्पष्ट के रूप में, और (ज़ेड) और (एफ़) से जो स्थापित है, वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3 / 1322 के अनुरूप है। (3) 11 / 194 - 195. (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3 / 1321 - 1322।

سورة النور: آیات 4 - 5 124

چوتھا: علماء کے نزدیک قذف (بدکاری کی تہمت لگانے) کی نو شرائط ہیں: تہمت لگانے والے (قاذف) میں دو شرطیں ہیں: عقل اور بلوغ؛ کیونکہ یہ دونوں مکلف ہونے کی اصل ہیں، چونکہ ان کے بغیر تکلیف ساقط ہو جاتی ہے۔ تہمت کی چیز میں دو شرطیں ہیں: وہ یہ کہ ایسی وطء (جماع) کی تہمت لگائے جس میں اس پر حد لازم آتی ہو - یعنی زنا یا اغلام بازی - یا اسے اس کے باپ سے نفی کرے، دیگر گناہوں کے علاوہ۔ اور جس پر تہمت لگائی گئی (مقذوف) میں پانچ شرطیں ہیں: عقل، بلوغ، اسلام، آزادی، اور اس فحاشی سے پاکدامنی جس کی تہمت لگائی گئی، خواہ وہ اس کے علاوہ دیگر امور سے پاکدامن ہو یا نہ ہو۔ ہم نے مقذوف میں عقل اور بلوغ کی شرط لگائی ہے - جیسا کہ ہم نے قاذف میں ان کی شرط لگائی تھی - اگرچہ وہ احصان کے معانی میں سے نہیں ہیں؛ اس لیے کہ حد صرف اس اذیت اور نقصان کو روکنے کے لیے رکھی گئی ہے جو مقذوف کو پہنچتی ہے، اور اس شخص کو کوئی نقصان نہیں پہنچتا جس کے پاس عقل اور بلوغ نہ ہو؛ کیونکہ ان میں یا ان سے ہونے والی وطء (1) کو زنا قرار نہیں دیا جاتا۔ پانچواں: علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر وہ زنا کی صراحت کرے؛ تو یہ قذف اور تہمت ہو گی جو حد کو واجب کرتی ہے، اگر وہ کنایہ کرے اور صراحت نہ کرے؛ تو امام مالک نے فرمایا: یہ قذف ہے۔ اور امام شافعی اور امام ابو حنیفہ نے فرمایا: یہ قذف نہیں ہوگا جب تک وہ یہ نہ کہے: میرا ارادہ اس سے قذف کا تھا۔ اور امام مالک کے قول کی دلیل یہ ہے: کہ قذف میں حد کا موضوع صرف اس عار (رسوائی) کو دور کرنا ہے جو قاذف نے مقذوف پر ڈالی ہے، لہٰذا جب تعریض (کنایہ) سے عار حاصل ہو گئی، تو واجب ہے کہ وہ صریح کی طرح قذف ہو، (2) اور دارومدار فہم پر ہے، اور اللہ تعالیٰ نے حضرت شعیب علیہ السلام کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: ﴿ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ ﴾ [ہود: 87]

یعنی: نادان اور گمراہ، پس انہوں نے سب و شتم کے لیے تعریض کی ایسے کلام سے جس کا ظاہر ایک تاویل کے مطابق مدح ہے، جیسا کہ ہود (3) میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے ابو جہل کے بارے میں فرمایا: ﴿ ذُقْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ ﴾ (4) [الدخان: 49]۔ اور حضرت مریم علیہا السلام کی حکایت میں فرمایا: ﴿ يَأُخْتَ هَرُونَ مَا كَانَ أَبُوكِ امْرَأَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمُّكِ بَغِيًّا ﴾ [مریم: 28]

(1) نسخہ (م) میں: اللواط، اور قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 3/ 1320-1321 کے موافق ہے اور کلام اسی کا ہے۔ (2) نسخہ (م)، (د) اور (ظ) میں: کالتصریح، اور جو (ز) اور (ف) سے ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن 3/ 1322 کے موافق ہے۔ (3) 11 / 194 - 195. (4) ابن العربی کی احکام القرآن 3/ 1321 - 1322۔

So they praised her father and denied fornication on her mother's part, meaning: adultery, and they insinuated that regarding Mary; and therefore the Almighty said: {And [because of] their disbelief and their uttering against Mary a great slander} [Al-Nisa: 156]. Their disbelief is well-known, and the "great slander" is the insinuation against her, i.e., "Your father was not a man of evil, nor was your mother unchaste," meaning: you are unlike them, yet you have brought this child. And the Almighty said: {Say, "Who provides for you from the heavens and the earth?" Say, "Allah. And indeed, we or you are either upon guidance or in clear error"} [Saba: 24]. From this wording, it is understood that the intended meaning is that the disbelievers are not on guidance, and that Allah Almighty and His Messenger are on guidance; so from this insinuation, what is understood is what is understood from explicit speech.

Umar (may Allah be pleased with him) imprisoned Al-Hutay'ah when he said: Leave noble deeds, do not travel seeking them ** and sit, for you are the one who is fed and clothed. (1) Because he likened him to women in that they are fed, given drink, and clothed.

And when Umar (2) heard the words of Al-Najashi: A small tribe (3) that does not betray a pact ** and does not wrong people by even a grain of mustard seed. He said: "I wish the family of Al-Khattab (4) were like that." But the poet only intended the weakness of the tribe, and there are many such examples.

Sixth point: The majority of scholars are of the opinion that there is no prescribed punishment (Hadd) for someone who slanders a man from the People of the Book, or a woman from among them.

Al-Zuhri, Sa'id ibn al-Musayyib, and Ibn Abi Layla said: The prescribed punishment is due upon him if she has a child by a Muslim.

---

(1) Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 1/116, Bahjat al-Majalis 3/106, Al-Iqd al-Farid 5/317-318, and the verse was mentioned previously in 11/125. (2) The word: Umar is from (Z). (3) In (M): his tribe. Al-Najashi is Qays ibn Amr al-Harithi the poet; he was transgressive and weak in Islam. This was stated by Ibn Qutaybah in Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' p. 329, and the verse is there on p. 331. (4) In the copies except (Z): "I wish Al-Khattab,"

and what is established is from (Z), which matches what is in Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 1/331.

सूरह अल-नूर: आयत 4 - 5

125

तो उन्होंने उसके पिता की प्रशंसा की और उसकी माँ से व्यभिचार का खंडन किया, यानी: ज़िना, और उन्होंने मरियम के बारे में संकेत दिया; और इसीलिए सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उनके कुफ़्र के कारण और मरियम के विरुद्ध एक बड़ा कलंक लगाने के कारण} [अल-निसा: 156]। उनका कुफ़्र सर्वविदित है, और "बड़ा कलंक" उनके विरुद्ध संकेत है, यानी: "तुम्हारा पिता कोई बुरा आदमी नहीं था और न ही तुम्हारी माँ व्यभिचारिणी थी," जिसका अर्थ है: तुम उनके विपरीत हो, फिर भी तुम यह बच्चा लेकर आई हो। और सर्वशक्तिमान ने कहा: {कहें, "तुम्हें आसमानों और ज़मीन से कौन रिज़्क देता है?" कहें, "अल्लाह। और वास्तव में, हम या तुम या तो मार्गदर्शन पर हैं या स्पष्ट भ्रम में"} [सबा: 24]। इस शब्द से यह समझा जाता है कि इच्छित अर्थ यह है कि काफ़िर मार्गदर्शन पर नहीं हैं, और यह कि अल्लाह और उसका रसूल मार्गदर्शन पर हैं; तो इस संकेत से वही समझा जाता है जो स्पष्ट भाषण से समझा जाता है।

उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने अल-हुतैय्या को कैद कर दिया था जब उन्होंने कहा था: नेक कामों को छोड़ दो, उनकी तलाश में यात्रा न करो ** और बैठ जाओ, क्योंकि तुम वही हो जिसे खिलाया और पहनाया जाता है। (1) क्योंकि उन्होंने उन्हें महिलाओं के समान बताया कि उन्हें खिलाया, पिलाया और पहनाया जाता है।

और जब उमर (2) ने अल-नजाशी के शब्द सुने: एक छोटा कबीला (3) जो किसी संधि का विश्वासघात नहीं करता ** और लोगों के साथ राई के दाने के बराबर भी अन्याय नहीं करता। उन्होंने कहा: "काश खत्ताब (4) का परिवार भी ऐसा होता।" लेकिन कवि का इरादा केवल कबीले की कमजोरी बताना था, और इसके बहुत से उदाहरण हैं।

छठा बिंदु: विद्वानों के बहुमत की राय है कि अहले किताब के किसी पुरुष या महिला पर अपवाद (कलंक) लगाने वाले पर कोई निर्धारित दंड (हद्द) नहीं है।

अल-ज़ुहरी, सईद इब्न अल-मुसय्यिब और इब्न अबी लैला ने कहा: उस पर हद्द है यदि उसका किसी मुस्लिम से बच्चा हो।

(1) तबाक़ात फ़ुहूल अल-शुआरा 1/116, बहजत अल-मजालिस 3/106, अल-इक्द अल-फरीद 5/317-318, और कविता 11/125 में पहले आ चुकी है। (2) शब्द: उमर (ज़) से है। (3) (म) में: उसका कबीला। अल-नजाशी कवि कैस इब्न अम्र अल-हारिथी हैं, वे फासिक और इस्लाम में कमजोर थे। यह इब्न कुतैयबा ने 'अश-शिअर व अश-शुआरा' पृ. 329 में कहा है, और कविता वहां पृ. 331 पर है। (4) प्रतियों में (ज़) के अलावा: "काश खत्ताब", और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो 'अश-शिअर व अश-शुआरा' 1/331 के अनुकूल है।

سورة النور: آیات 4 - 5

125

چنانچہ انہوں نے اس کے والد کی تعریف کی اور اس کی والدہ سے بدکاری کی نفی کی، یعنی: زنا، اور انہوں نے مریم کے بارے میں یہ تعریض (اشارہ) کی؛ اور اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ان کے کفر کی وجہ سے اور مریم پر ایک بہت بڑا بہتان لگانے کی وجہ سے} [النساء: 156]۔ ان کا کفر معروف ہے، اور بہتانِ عظیم سے مراد ان کے بارے میں تعریض ہے، یعنی: "تمہارا باپ برا آدمی نہیں تھا اور نہ ہی تمہاری ماں بدکار تھی،" یعنی: تم ان کے برعکس ہو حالانکہ تم یہ بچہ لے کر آئی ہو۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {کہہ دیجئے، "تمہیں آسمانوں اور زمین سے کون رزق دیتا ہے؟" کہہ دیجئے، "اللہ۔ اور یقیناً ہم یا تم یا تو ہدایت پر ہیں یا کھلی گمراہی میں"} [سبأ: 24]۔ پس اس لفظ سے یہ سمجھا گیا کہ اس سے مراد یہ ہے کہ کفار ہدایت پر نہیں ہیں، اور یہ کہ اللہ تعالیٰ اور اس کا رسول ہدایت پر ہیں؛ چنانچہ اس تعریض سے وہی سمجھا گیا جو اس کی صراحت سے سمجھا جاتا ہے۔

اور عمر رضی اللہ عنہ نے الحطیئہ کو قید کر دیا تھا جب اس نے کہا تھا: بھلائی کے کام چھوڑ دے، ان کی تلاش میں سفر نہ کر ** اور بیٹھا رہ کہ تو ہی کھلایا پلایا اور پہنایا جانے والا ہے۔ (1) کیونکہ اس نے اسے عورتوں کے مشابہ قرار دیا کہ انہیں کھلایا، پلایا اور پہنایا جاتا ہے۔

اور جب عمر (2) نے نجاشی کا قول سنا: ایک چھوٹا قبیلہ (3) جو عہد کی خلاف ورزی نہیں کرتا ** اور لوگوں پر رائی کے دانے کے برابر بھی ظلم نہیں کرتا۔ آپ نے فرمایا: "کاش آلِ خطاب (4) بھی ایسے ہی ہوتے۔" حالانکہ شاعر کا مقصد قبیلے کی کمزوری بیان کرنا تھا، اور اس کی مثالیں کثرت سے موجود ہیں۔

چھٹی بات: جمہور علماء اس بات پر متفق ہیں کہ اہل کتاب کے کسی مرد یا ان کی کسی عورت پر تہمت لگانے والے پر کوئی حد نہیں ہے۔

اور زہری، سعید بن المسیب اور ابن ابی لیلیٰ نے کہا: اس پر حد واجب ہے اگر اس (عورت) کی کوئی اولاد مسلمان سے ہو۔

---

(1) طبقات فحول الشعراء 116/1، وبہجۃ المجالس 106/3، والعقد الفرید 317/5 - 318، اور یہ شعر ص 125/11 پر گزر چکا ہے۔ (2) لفظ: عمر (ظ) سے ہے۔ (3) (م) میں: اس کا قبیلہ۔ اور نجاشی، قیس بن عمرو الحارثی شاعر ہے، وہ فاسق اور اسلام میں کمزور تھا۔ یہ بات ابن قتیبہ نے 'الشعر والشعراء' ص 329 میں کہی ہے، اور یہ شعر وہاں ص 331 پر ہے۔ (4) نسخوں میں (ظ) کے علاوہ: "کاش خطاب"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے جو کہ 'الشعر والشعراء' 331/1 کے مطابق ہے۔

126 Surah Al-Nur: Verses 4 - 5

And there is a third opinion: which is that if he slanders a Christian woman who is under a Muslim, he shall be flogged with the prescribed punishment. Ibn al-Mundhir (1) said: The majority of scholars are in consensus and agree with the first opinion, and I have not come across nor met anyone who differs on that. If a Christian slanders a free Muslim, he is subject to the same penalty as a Muslim: eighty lashes; I know of no difference of opinion on that. Seventh: The majority of scholars are of the opinion that if a slave slanders a free person, he is to be flogged forty times; because it is a punishment that is halved by slavery, like the punishment for adultery. And it was narrated from Ibn Mas'ud, Umar ibn Abd al-Aziz, and Qabisah ibn Dhu'ayb: He is to be flogged eighty times. Abu Bakr ibn Muhammad flogged a slave who slandered a free person eighty times, and this was the opinion of al-Awza'i (2). The majority argued with the saying of Allah the Almighty: {And if they commit a lewd act, they shall have half the punishment of free women} [Al-Nisa: 25] (3). Others said: We understood there that the punishment for adultery is for Allah the Almighty, and it may be lighter for those upon whom Allah's blessings are fewer, and more heinous for those upon whom Allah's blessings are great. As for the punishment for slander, it is a right of the human being due for the offense against the honor of the slandered person, and the offense does not differ between slavery and freedom; perhaps they said: If it were different, it would have been mentioned as it was mentioned in the case of adultery. Ibn al-Mundhir (4) said: The scholars of the main cities hold the first opinion, and that is what I say. Eighth: The scholars reached a consensus that a free person is not to be flogged for slandering a slave (5); because of the difference in their status, and because of the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him: "Whoever slanders his slave with adultery, the punishment will be carried out on him on the Day of Resurrection, unless it is as he said."

(1) In al-Ishraf 2/ 62-63 and what precedes it. (2) Al-Ishraf 2/ 64, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/ 1224, and al-Istidhkar 24/ 119. (3) Al-Istidhkar 24/ 119. (4) In al-Ishraf 2/ 64. (5) Al-Ijma' by Ibn al-Mundhir p. 133, and al-Ishraf 2/ 64.

126 सूरह अन-नूर: आयत 4 - 5

और इसमें तीसरा मत यह है: कि यदि वह एक मुस्लिम के अधीन रहने वाली ईसाई महिला पर लांछन लगाता है, तो उसे निर्धारित दंड (हद्द) के रूप में कोड़े मारे जाएंगे। इब्न अल-मुन्ज़िर (1) ने कहा: अधिकांश विद्वान सहमत हैं और पहले मत को मानते हैं, और मैंने किसी को नहीं पाया और न ही मैं ऐसे किसी व्यक्ति से मिला जो इस बारे में असहमत हो। और यदि कोई ईसाई किसी स्वतंत्र मुस्लिम पर लांछन लगाता है, तो उसे वही सजा दी जाएगी जो एक मुस्लिम को दी जाती है: अस्सी कोड़े; मुझे इस बारे में किसी मतभेद की जानकारी नहीं है। सातवीं बात: विद्वानों का बहुमत इस विचार पर है कि यदि कोई गुलाम किसी स्वतंत्र व्यक्ति पर लांछन लगाता है, तो उसे चालीस कोड़े मारे जाने चाहिए; क्योंकि यह एक ऐसी सजा है जो गुलामी के कारण आधी हो जाती है, जैसे व्यभिचार की सजा। और इब्न मसूद, उमर इब्न अब्द अल-अज़ीज़ और कबीसा इब्न ज़ुऐब से वर्णित है: उसे अस्सी कोड़े मारे जाएंगे। अबू बक्र इब्न मुहम्मद ने एक गुलाम को अस्सी कोड़े मारे जिसने एक स्वतंत्र व्यक्ति पर लांछन लगाया था, और अल-औज़ाई (2) ने भी यही कहा। बहुमत ने अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन से तर्क दिया: {और यदि वे अश्लीलता (व्यभिचार) करें, तो उन्हें स्वतंत्र महिलाओं की सजा की आधी सजा दी जाएगी} [अन-निसा: 25] (3)। अन्यों ने कहा: हमने वहाँ यह समझा कि व्यभिचार की सजा अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए है, और यह उन लोगों के लिए हल्की हो सकती है जिन पर अल्लाह की कृपा कम है, और उन लोगों के लिए अधिक जघन्य है जिन पर अल्लाह की कृपा महान है। जहाँ तक लांछन (कज़फ़) की सजा का प्रश्न है, यह उस व्यक्ति का अधिकार है जिसके सम्मान पर प्रहार किया गया है, और यह अपराध गुलामी या स्वतंत्रता के आधार पर भिन्न नहीं होता; शायद उन्होंने कहा: यदि यह भिन्न होता, तो इसका उल्लेख किया जाता जैसा कि व्यभिचार के मामले में किया गया है। इब्न अल-मुन्ज़िर (4) ने कहा: शहरों के विद्वान पहले मत पर हैं, और मैं भी यही कहता हूँ। आठवीं बात: विद्वान इस पर सहमत हुए हैं कि यदि कोई स्वतंत्र व्यक्ति किसी गुलाम पर आरोप लगाता है तो उसे कोड़े नहीं मारे जाएंगे (5); क्योंकि उनके पद में अंतर है, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन के कारण: "जिसने अपने गुलाम पर व्यभिचार का आरोप लगाया, कयामत के दिन उस पर हद्द कायम की जाएगी, सिवाय इसके कि वह वैसा ही हो जैसा उसने कहा था।"

(1) अल-इशराफ 2/ 62-63 और उससे पहले। (2) अल-इशराफ 2/ 64, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/ 1224, और अल-इस्तिज़कार 24/ 119। (3) अल-इस्तिज़कार 24/ 119।

(4) अल-इशराफ 2/ 64 में। (5) इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा अल-इज्मा' पृष्ठ 133, और अल-इशराफ 2/ 64।

126 سورہ النور: آیات 4 - 5

اور اس میں تیسرا قول یہ ہے: کہ اگر کسی مسلمان کے نکاح میں نصرانیہ (عیسائی عورت) پر تہمت لگائی جائے تو حد ماری جائے گی۔ ابن منذر (1) نے کہا: علمائے کرام کی اکثریت پہلے قول پر متفق اور قائل ہے، اور میں نے کسی کو نہیں پایا اور نہ ہی کسی سے ملا جو اس میں اختلاف رکھتا ہو۔ اور جب کوئی نصرانی کسی آزاد مسلمان پر تہمت لگائے، تو اس پر وہی حد ہوگی جو مسلمان پر ہے: اسی (80) کوڑے، مجھے اس میں کسی اختلاف کا علم نہیں۔ ساتویں بات: جمہور علماء اس بات پر ہیں کہ غلام اگر کسی آزاد پر تہمت لگائے تو اسے چالیس کوڑے مارے جائیں گے؛ کیونکہ یہ وہ حد ہے جو غلامی کی وجہ سے آدھی ہو جاتی ہے جیسے زنا کی حد۔ اور ابن مسعود، عمر بن عبدالعزیز اور قبیصہ بن ذؤیب سے مروی ہے: کہ اسے اسی (80) کوڑے مارے جائیں گے۔ ابوبکر بن محمد نے ایک غلام کو، جس نے آزاد پر تہمت لگائی تھی، اسی (80) کوڑے لگائے، اور امام اوزاعی (2) کا بھی یہی قول ہے۔ جمہور نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے دلیل لی: {پھر اگر وہ بے حیائی کا ارتکاب کریں تو ان پر آزاد عورتوں کی سزا کا نصف ہے} [النساء: 25] (3)۔ دوسروں نے کہا: ہم نے وہاں یہ سمجھا کہ زنا کی حد اللہ تعالیٰ کا حق ہے، اور شاید ان لوگوں کے حق میں ہلکی ہو جن پر اللہ کی نعمتیں کم ہوں، اور ان کے حق میں زیادہ سخت ہو جن پر اللہ کی نعمتیں عظیم ہوں۔ رہی قذف (تہمت) کی حد تو وہ بندے کا حق ہے جو اس کی عزت پر حملے کی وجہ سے واجب ہوئی ہے، اور یہ جرم غلامی اور آزادی کے فرق سے مختلف نہیں ہوتا؛ شاید انہوں نے کہا: اگر یہ مختلف ہوتا تو اس کا ذکر کیا جاتا جیسا کہ زنا میں کیا گیا ہے۔ ابن منذر (4) نے کہا: شہروں کے علماء کا موقف پہلا قول ہے، اور میں بھی یہی کہتا ہوں۔ آٹھویں بات: علماء کا اس بات پر اجماع ہے کہ آزاد شخص کو غلام پر تہمت لگانے کی وجہ سے حد نہیں ماری جائے

گی (5)؛ ان کے درجات کے تفاوت کی وجہ سے، اور نبی کریم ﷺ کے اس فرمان کی وجہ سے:

"جس نے اپنے مملوک (غلام) پر زنا کی تہمت لگائی، قیامت کے دن اس پر حد قائم کی جائے گی الّا یہ کہ وہ ویسا ہی ہو جیسا اس نے کہا۔"

(1) الاشراف 2/ 62 - 63 اور اس سے پہلے۔ (2) الاشراف 2/ 64، اور احکام القرآن لابن العربی 3/ 1224، والاستذکار 24/ 119۔ (3) الاستذکار 24/ 119۔ (4) الاشراف 2/ 64 میں۔ (5) الاجماع لابن المنذر ص 133، والاشراف 2/ 64۔

...on the Day of Resurrection, unless it is as he said," narrated by Al-Bukhari and Muslim (1). In some of its versions: "Whoever accuses his slave of adultery and then does not repent (2), the punishment of eighty lashes will be established against him on the Day of Resurrection," mentioned by Al-Daraqutni (3).

The scholars said: This was only in the Hereafter because ownership will cease and the noble and the lowly, the free and the slave will be equal, and no one will have superiority except by piety. Since that is the case, people will be equal in punishments and sanctity, and retribution will be taken from each for the other, unless the oppressed forgives the oppressor. They are not equal in this world so that no confusion enters upon owners regarding their rewarding them, for then they would have no sanctity or superiority in status, and the benefit of subjugation would be nullified; a wisdom from the All-Wise, the All-Knowing, there is no god but Him.

Ninth: Malik and Al-Shafi'i said: Whoever accuses someone he thinks is a slave and it turns out he is free, the punishment (Hadd) is mandatory for him. This was also said by Al-Hasan Al-Basri, and chosen by Ibn Al-Mundhir (4). Malik said: And whoever accuses an 'Umm Al-Walad' (a slave who bore her master a child) shall be punished. It was narrated from Ibn Umar, and it is the analogy of Al-Shafi'i's saying. Al-Hasan Al-Basri said: There is no punishment upon him (5).

Tenth: Scholars differed regarding one who says to a man: 'O you who had intercourse between the thighs.' Ibn Al-Qasim said: The punishment is due upon him because it is an insinuation. Ashhab said: There is no punishment in it because it is an attribution to an act that is not considered adultery by consensus (6).

Eleventh: If one accuses a young girl who can be copulated with before puberty of adultery, it is considered slander (Qadhf) according to Malik.

(1) Sahih Al-Bukhari (6858), and Sahih Muslim (1660) and the wording is his, and it is in Musnad Ahmad (9567) on the authority of Abu Hurairah (May Allah be pleased with him). (2) In (M) and (F): 'proves', and what is established is from the rest of the copies. (3) In his Sunan (3500) and the men of its chain of narration are trustworthy. (4) In Al-Ishraf 2/65. (5) The previous source. (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1322.

सूरा अन-नूर: आयत 4 - 5 127

...कयामत के दिन, सिवाय इसके कि जैसा उसने कहा हो," इसे अल-बुखारी और मुस्लिम ने उल्लेख किया है (1)। इसके कुछ संस्करणों में है: "जिसने अपने दास पर व्यभिचार का आरोप लगाया और फिर तौबा नहीं की (2), कयामत के दिन उस पर अस्सी कोड़ों की सज़ा लागू की जाएगी," इसका उल्लेख अल-दाराकुतनी ने किया है (3)।

विद्वानों ने कहा: यह केवल आख़िरत (परलोक) में होगा क्योंकि वहाँ स्वामित्व समाप्त हो जाएगा और कुलीन और नीच, स्वतंत्र और दास समान होंगे, और किसी को किसी पर श्रेष्ठता नहीं होगी सिवाय परहेज़गारी के। चूंकि ऐसा है, लोग दंड और सम्मान में समान होंगे, और हर एक से दूसरे के लिए प्रतिशोध लिया जाएगा, जब तक कि मज़लूम (पीड़ित) ज़ालिम (अत्याचारी) को माफ़ न कर दे। वे इस दुनिया में समान नहीं हैं ताकि स्वामियों के लिए उन्हें प्रतिफल देने में कोई व्यवधान न आए, अन्यथा उनके लिए कोई सम्मान या पद में श्रेष्ठता नहीं रहेगी, और अधीनता का लाभ समाप्त हो जाएगा; यह सर्वज्ञ, सर्व-बुद्धिमान की ओर से एक हिकमत है, उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं है।

नौवां: मलिक और अल-शाफी ने कहा: जो किसी ऐसे व्यक्ति पर आरोप लगाता है जिसे वह दास समझता है और वह स्वतंत्र निकलता है, तो उस पर सज़ा (हद) अनिवार्य है। अल-हसन अल-बसरी ने भी यही कहा, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने इसे चुना (4)। मलिक ने कहा: और जो 'उम्म अल-वलद' (वह दासी जिससे स्वामी की संतान हो) पर आरोप लगाएगा उसे दंडित किया जाएगा। यह इब्न उमर से वर्णित है, और यह अल-शाफी के कथन का कयास (तर्क) है। अल-हसन अल-बसरी ने कहा: उस पर कोई सज़ा नहीं है (5)।

दसवां: विद्वानों में उस व्यक्ति के बारे में मतभेद था जो किसी आदमी से कहता है: 'ऐ वह जिसने जांघों के बीच संभोग किया।' इब्न अल-कासिम ने कहा: उस पर सज़ा वाजिब है क्योंकि यह एक इशारा (कनाया) है। अश्हब ने कहा: इसमें कोई सज़ा नहीं है क्योंकि यह एक ऐसे कार्य का वर्णन है जिसे सर्वसम्मति से व्यभिचार नहीं माना जाता है (6)।

ग्यारहवां: यदि कोई ऐसी लड़की पर व्यभिचार का आरोप लगाता है जिसके साथ यौवन से पहले संभोग संभव हो, तो मलिक के अनुसार यह कज़्फ़ (मिथ्या आरोप) माना जाएगा।

(1) सहीह अल-बुखारी (6858), और सहीह मुस्लिम (1660) और शब्द उसी के हैं, और यह मसनद अहमद (9567) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है। (2) (म) और (फ़) में: 'साबित करता है',

और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है। (3) अपनी सुनन (3500) में और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला के पुरुष भरोसेमंद हैं। (4) अल-इशराफ 2/65 में। (5) पिछला स्रोत। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1322।

سورة النور: الآيتان ٤ - ٥ ١٢٧

قیامت کے دن، سوائے اس کے کہ ویسا ہی ہو جیسا اس نے کہا» اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے (١)۔ اور اس کے بعض طرق میں ہے: «جس نے اپنے غلام پر زنا کی تہمت لگائی پھر توبہ نہ کی (٢)، قیامت کے دن اس پر اسی (٨٠) کوڑوں کی حد قائم کی جائے گی» اسے دارقطنی نے ذکر کیا ہے (٣)۔

علماء نے کہا: یہ صرف آخرت میں اس لیے ہوگا کہ وہاں ملکیت ختم ہو جائے گی اور شریف و کم تر، آزاد و غلام سب برابر ہوں گے، اور کسی کو کسی پر تقویٰ کے سوا کوئی فضیلت حاصل نہ ہوگی؛ اور جب ایسا ہوگا تو لوگ حدود اور حرمت میں برابر ہوں گے، اور ہر ایک سے دوسرے کا بدلہ لیا جائے گا سوائے اس کے کہ مظلوم ظالم کو معاف کر دے۔ اور دنیا میں وہ اس لیے برابر نہیں رکھے گئے تاکہ مالکوں کے لیے ان کو انعام دینے میں کوئی خرابی پیدا نہ ہو، ورنہ ان کے لیے کوئی حرمت یا مرتبے میں فضیلت صحیح نہ رہتی، اور مسخر کرنے (کام لینے) کا فائدہ باطل ہو جاتا؛ یہ اس حکیم و علیم کی حکمت ہے، جس کے سوا کوئی معبود نہیں۔

نویں بات: مالک اور شافعی نے کہا: جس نے کسی ایسے شخص پر تہمت لگائی جسے وہ غلام سمجھتا تھا اور وہ آزاد نکلا، تو اس پر حد واجب ہے۔ حسن بصری نے بھی یہی کہا، اور ابن المنذر نے اسے اختیار کیا (٤)۔ مالک نے کہا: اور جس نے ام ولد پر تہمت لگائی اسے حد لگائی جائے گی۔ یہ ابن عمر سے مروی ہے، اور یہی شافعی کے قول کا قیاس ہے۔ اور حسن بصری نے کہا: اس پر کوئی حد نہیں (٥)۔

دسویں بات: علماء نے اس شخص کے بارے میں اختلاف کیا ہے جو کسی آدمی سے کہے: اے وہ جس نے رانوں کے درمیان جماع کیا۔ تو ابن القاسم نے کہا: اس پر حد ہے؛ کیونکہ یہ تعریض (اشارہ) ہے۔ اور اشہب نے کہا: اس میں کوئی حد نہیں؛ کیونکہ یہ ایک ایسے فعل کی نسبت ہے جسے اجماعاً زنا شمار نہیں کیا جاتا (٦)۔

گیارہویں بات: اگر کسی ایسی بچی پر زنا کی تہمت لگائی جس سے بلوغت سے پہلے جماع ممکن ہو، تو مالک کے نزدیک یہ قذف (تہمت) شمار ہوگی۔

(١) صحیح بخاری (٦٨٥٨)، اور صحیح مسلم (١٦٦٠) اور لفظ اسی کے ہیں، اور یہ مسند احمد (٩٥٦٧) میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔ (٢) (م) اور (ف) میں ہے: 'ثابت کرے'، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے۔ (٣) اپنی سنن (٣٥٠٠) میں اور اس کی سند کے رجال ثقہ ہیں۔ (٤) الاشراف ٢ / ٦٥ میں۔ (٥) مصدر سابق۔ (٦) احکام القرآن لابن العربی ٣ / ١٣٢٢۔

Surah An-Nur: Verses 4 - 5 128 Abu Hanifa, Ash-Shafi'i, and Abu Thawr said: This is not slander (qadhf); because it is not adultery (zina), as there is no prescribed punishment (hadd) for her, and he should be disciplined (ta'zir). Ibn al-Arabi said (1): The issue is potentially problematic, but Malik sought (2) to protect the honor of the slandered person, while others considered protecting the back of the slanderer; and protecting the honor of the slandered is more worthy; because the slanderer exposed his concealment with the tip of his tongue; so the prescribed punishment (hadd) is mandatory for him. Ibn al-Mundhir said (3): Ahmad said regarding a girl of nine years: her slanderer is to be flogged, and likewise the boy if he reaches ten, his slanderer is struck. Ishaq said: If one slanders a boy who is capable of intercourse, then the hadd is upon him, and a girl if she exceeds nine years is the same. Ibn al-Mundhir said: No hadd is applied to one who slanders one who has not reached puberty, because that is a lie, and he is disciplined for causing harm. Abu Ubayd said (4): In the narration of Ali (may Allah be pleased with him) that a woman came to him and mentioned that her husband was having relations with her slave-girl, he said: "If you are truthful, we will stone him, and if you are lying, we will flog you." She said: "Take me back to my family, jealous and angry" (5). Abu Ubayd said (6): In this narration, there is the legal point that if a man has intercourse with his wife's slave-girl, the prescribed punishment (hadd) is upon him. WWW.NAFSEISLAM.COM It also contains: that (7) if a slanderer slanders him for that, the hadd would be upon his slanderer; do you not hear his saying: "and if you are lying, we will flog you"? The reasoning for all of this is if the doer is not ignorant of what he is doing and what he is saying. But if he was ignorant and claimed a doubt (shubha), the hadd is averted from him in all of that. (1) In Ahkam al-Qur'an 3/1322, and what precedes it from him, and see al-Ishraf 2/73. (2) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1322: 'prevailed' (ghalaba). (3) In al-Ishraf 2/74. (4) In Gharib al-Hadith 3/446 - 448. (5) Narrated by Ibn Abi Shaybah 10/12 without the saying "She said: Take me back to my family, jealous and angry," and the meaning of this phrase will be explained soon. (6) In Gharib al-Hadith 3/447. (7) The word "that" (annahu) is from (Zha).

सूरह अन-नूर: आयत 4 - 5 128 अबू हनीफा, अल-शफी और अबू थौर ने कहा: यह मानहानि (क़ज़्फ़) नहीं है; क्योंकि यह व्यभिचार (ज़िना) नहीं है, क्योंकि उस पर कोई कानूनी सज़ा (हद) नहीं है, और उसे अनुशासित (ताज़ीर) किया जाना चाहिए। इब्न अल-अरबी ने कहा (1): मुद्दा संभावित रूप से समस्याग्रस्त है, लेकिन मलिक ने (2) मानहानि के शिकार व्यक्ति के सम्मान की रक्षा करने की मांग की, जबकि अन्य ने मानहानिकारक की पीठ की रक्षा करने पर विचार किया; और मानहानि के शिकार के सम्मान की रक्षा करना अधिक योग्य है; क्योंकि मानहानिकारक ने अपनी ज़ुबान की नोक से उसकी गोपनीयता को उजागर किया; इसलिए उस पर निर्धारित दंड (हद) अनिवार्य है। इब्न अल-मुंधीर ने कहा (3): अहमद ने नौ साल की दासी के बारे में कहा: उसकी मानहानि करने वाले को कोड़े मारे जाएंगे, और इसी तरह लड़का अगर वह दस साल का हो जाए, तो उसकी मानहानि करने वाले को मारा जाएगा। इसहाक ने कहा: यदि कोई ऐसे लड़के पर मानहानि का आरोप लगाता है जो संभोग करने में सक्षम है, तो उस पर हद है, और नौ साल से अधिक उम्र की लड़की के लिए भी यही है। इब्न अल-मुंधीर ने कहा: जो व्यक्ति यौवन तक नहीं पहुँचा है, उस पर मानहानि करने वाले पर हद नहीं लगाई जाएगी, क्योंकि वह झूठ है, और उसे नुकसान पहुँचाने के लिए अनुशासित किया जाएगा। अबू उबैद ने कहा (4): अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के वर्णन में कि एक महिला उनके पास आई और उल्लेख किया कि उसका पति उसकी दासी के साथ संबंध रखता है, तो उन्होंने कहा: "यदि आप सच्ची हैं, तो हम उसे पत्थर मार-मार कर मार डालेंगे (रजम करेंगे), और यदि आप झूठ बोल रही हैं, तो हम आपको कोड़े मारेंगे।" उसने कहा: "मुझे मेरे परिवार के पास वापस ले चलो, ईर्ष्यालु और क्रोधित" (5)। अबू उबैद ने कहा (6): इस वर्णन में यह कानूनी बिंदु है कि यदि कोई पुरुष अपनी पत्नी की दासी के साथ संभोग करता है, तो उस पर निर्धारित दंड (हद) है। WWW.NAFSEISLAM.COM इसमें यह भी है: कि (7) यदि कोई मानहानिकारक उसे इसके लिए दोषी ठहराता है, तो उसके मानहानिकारक पर हद होगी; क्या आपने उनका यह कथन नहीं सुना: "और यदि आप झूठ बोल रही हैं, तो हम आपको कोड़े मारेंगे"? इस सबका तर्क यह है कि यदि कर्ता जो कर रहा है और जो कह रहा है, उससे अनभिज्ञ न हो। लेकिन यदि वह अनभिज्ञ था और उसने किसी संदेह (शुबहा) का दावा किया, तो उस सब में उससे हद टाल दी जाएगी। (1) अहकाम अल-क़ुरान 3/1322 में, और उससे पहले जो कुछ है, और अल-इशराफ़ 2/73 देखें। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1322 में: 'प्रबल हुआ' (ग़लबा)। (3) अल-इशराफ़ 2/74 में। (4) ग़रीब अल-हदीस 3/446 - 448 में। (5) इब्न अबी शयबाह 10/12 द्वारा इस कथन के बिना वर्णित है "उसने कहा: मुझे मेरे परिवार के

पास वापस ले चलो, ईर्ष्यालु और क्रोधित," और इस वाक्यांश का अर्थ जल्द ही स्पष्ट किया जाएगा। (6) ग़रीब अल-हदीस 3/447 में। (7) "कि" (अन्नाहु) शब्द (ज़) से है।

سورة النور: آیات ۴ - ۵ ۱۲۸ اور ابو حنیفہ، شافعی اور ابو ثور نے کہا: یہ قذف (تہمت) نہیں ہے؛ کیونکہ یہ زنا نہیں ہے، اس لیے کہ اس پر کوئی حد نہیں ہے، اور اسے تعزیر دی جائے گی۔ ابن العربی نے کہا (۱): یہ مسئلہ محتمل اور مشکل ہے، لیکن مالک نے (۲) مقذوف (جس پر تہمت لگی) کی عزت کی حفاظت چاہی، جبکہ دوسروں نے قاذف (تہمت لگانے والے) کی پیٹھ کی حفاظت کا خیال رکھا؛ اور مقذوف کی عزت کی حفاظت زیادہ اولیٰ ہے؛ کیونکہ قاذف نے اپنی زبان کی نوک سے اس کا پردہ چاک کیا؛ لہٰذا اس پر حد لازم ہو گئی۔ ابن المنذر نے کہا (۳): اور احمد نے نو سال کی لونڈی کے بارے میں کہا: اس کے قاذف کو کوڑے لگائے جائیں گے، اور اسی طرح بچہ جب وہ دس سال کا ہو جائے تو اس کے قاذف کو مارا جائے گا۔ اسحاق نے کہا: اگر کسی ایسے لڑکے پر تہمت لگائے جس جیسا لڑکا ہمبستری کر سکتا ہو، تو اس پر حد ہے، اور نو سال سے اوپر کی لڑکی کا بھی یہی حال ہے۔ ابن المنذر نے کہا: جو بلوغت کو نہ پہنچا ہو اس پر تہمت لگانے والے پر حد نہیں ہے، کیونکہ وہ جھوٹ ہے، اور اسے اذیت دینے پر تعزیر دی جائے گی۔ ابو عبید نے کہا (۴): حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث میں ہے کہ ایک عورت ان کے پاس آئی اور ذکر کیا کہ اس کا شوہر اس کی لونڈی کے پاس جاتا ہے (تعلقات رکھتا ہے)، تو آپ نے فرمایا: اگر تم سچی ہو تو ہم اسے رجم کریں گے، اور اگر تم جھوٹی ہو تو ہم تمہیں کوڑے لگائیں گے۔ تو اس نے کہا: مجھے میرے گھر والوں کے پاس غیرت مند اور غصے کی حالت میں واپس کر دو (۵)۔ ابو عبید نے کہا (۶): اس حدیث میں فقہ کی یہ بات ہے کہ اگر آدمی اپنی بیوی کی لونڈی سے صحبت کرے تو اس پر حد ہے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM اور اس میں یہ بھی ہے: کہ (۷) اگر کوئی قاذف اسے اس کی تہمت لگائے، تو قاذف پر حد ہو گی؛ کیا آپ نے ان کا یہ قول نہیں سنا: "اور اگر تم جھوٹی ہو تو ہم تمہیں کوڑے لگائیں گے"۔ اور اس سب کی وجہ یہ

ہے کہ جب فاعل اپنے کیے اور اپنے کہے سے جاہل نہ ہو، لیکن اگر وہ جاہل ہو اور شبہ کا دعویٰ کرے، تو اس سب میں اس سے حد ساقط کر دی جائے گی۔ (۱) احکام القرآن ۳/۱۳۲۲ میں، اور اس سے پہلے جو ان سے منقول ہے، اور دیکھیے الاشراف ۲/۷۳۔ (۲) ابن العربی کی احکام القرآن ۳/۱۳۲۲ میں: "غلب" (غالب آیا)۔ (۳) الاشراف ۲/۷۴ میں۔ (۴) غریب الحدیث ۳/۴۴۶ - ۴۴۸ میں۔ (۵) اسے ابن ابی شیبہ نے ۱۰/۱۲ میں اس قول کے بغیر روایت کیا ہے "اس نے کہا: مجھے میرے گھر والوں کے پاس غیرت مند اور غصے کی حالت میں واپس کر دو" اور عنقریب اس جملے کا معنی آئے گا۔ (۶) غریب الحدیث ۳/۴۴۷ میں۔ (۷) لفظ "انہ" (ظ) سے ہے۔

Surah An-Nur: Verses 4 - 5 129 In it also: that if a man slandered a man in the presence of a judge, and the slandered person is not present, there is nothing against the slanderer until he (the slandered) comes and requests his punishment; because he (the judge) does not know, perhaps he (the slandered) might believe him. Don't you see that Ali did not address her? In it: that if a person is slandered in the presence of a judge, and then the slandered person comes to claim his right, the judge applies the punishment based on what he heard; don't you see him saying: "And if you were lying, we would flog you"; and this is because it is among the rights of people. I said: It is disputed: is it among the rights of Allah, or among the rights of human beings? And it will come later (1). Abu Ubayd (2) said: Al-Asma'i said: Shu'bah asked me about his saying: "A jealous woman who is boiling (ghayra naghira)". I said to him: It is derived from the "naghar" of the cooking pot, which is its boiling and simmering. It is said: "naghirat tanghar" and "nagharat tanghar" when it boils. So its meaning is: that she wanted her inside to boil from rage and jealousy because she did not find what she wanted from him. He said: and it is said from it: "I saw so-and-so boiling against so-and-so", meaning his inside is boiling with rage against him. Twelfth: Whoever slanders one of the wives of the Prophet (peace be upon him) is given two punishments. This was said by Masruq. Ibn al-Arabi (3) said: The correct view is that it is one punishment; due to the general meaning of the Almighty's saying: "And those who accuse chaste women..." the verse. Their noble status does not necessitate an increase in the punishment for the one who slanders them; because nobility of status does not affect the punishments by an increase, nor does the lack of it affect the punishment by a decrease. And Allah knows best. Discussion will follow regarding the one who slandered Aisha (may Allah be pleased with her), whether he is to be killed or not? (4) Thirteenth: The saying of the Almighty: "and then do not produce four witnesses." That which requires four witnesses, unlike all other rights, is adultery (5); out of mercy for His servants.

---

(1) In the seventeenth issue. (2) In Gharib al-Hadith 3/447. (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1521 and what precedes it and what will appear between brackets from it. (4) pp. 176-177 of this part. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1321.

सूरह अन-नूर: आयत 4 - 5 129 इसमें यह भी है: कि यदि कोई व्यक्ति किसी न्यायाधीश की उपस्थिति में किसी व्यक्ति पर लांछन लगाता है, और जिस पर लांछन लगाया गया है वह उपस्थित नहीं है, तो लांछन लगाने वाले के विरुद्ध तब तक कुछ नहीं है जब तक कि वह (जिस पर लांछन लगाया गया है) आकर अपनी सज़ा की मांग न करे; क्योंकि वह (न्यायाधीश) नहीं जानता, शायद वह (जिस पर लांछन लगाया गया है) उसे सच मान ले। क्या आप नहीं देखते कि अली ने उसे संबोधित नहीं किया? इसमें यह भी है: कि यदि किसी व्यक्ति पर न्यायाधीश के सामने लांछन लगाया जाता है, और फिर वह व्यक्ति अपना अधिकार माँगने आता है, तो न्यायाधीश जो उसने सुना उसके आधार पर दंड देता है; क्या आप उसे यह कहते हुए नहीं देखते: "और यदि तुम झूठ बोल रही होती, तो हम तुम्हें कोड़े मारते"; और ऐसा इसलिए है क्योंकि यह लोगों के अधिकारों में से है। मैंने कहा: इस पर मतभेद है: क्या यह अल्लाह के अधिकारों में से है, या मनुष्यों के अधिकारों में से? और यह आगे आएगा (1)। अबू उबैद (2) ने कहा: अल-अस्माई ने कहा: शुअबा ने मुझसे उनके इस कथन के बारे में पूछा: "एक ईर्ष्यालु स्त्री जो उबल रही है (गैरह नघिरा)"। मैंने उनसे कहा: यह खाना पकाने के बर्तन के"नगर" से लिया गया है, जो उसका उबलना और खौलना है। कहा जाता है: "नघिरत तनघर" और "नघरत तनघर" जब वह उबलता है। तो इसका अर्थ है: कि वह चाहती थी कि उसका हृदय क्रोध और ईर्ष्या से उबल जाए क्योंकि उसे वह नहीं मिला जो वह उससे चाहती थी। उन्होंने कहा: और इसी से कहा जाता है: "मैंने फलां को फलां पर उबलते हुए देखा", जिसका अर्थ है कि उसका हृदय उसके विरुद्ध क्रोध से उबल रहा है। बारहवीं बात: जो कोई पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पत्नियों में से किसी पर लांछन लगाता है, उसे दो दंड दिए जाते हैं। यह मसरूक ने कहा था। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: सही विचार यह है कि यह एक ही दंड है; सर्वशक्तिमान के इस कथन की व्यापकता के कारण: "और जो लोग पवित्र स्त्रियों पर दोष लगाते हैं..." आयत। उनका महान दर्जा उनके ऊपर लांछन लगाने वाले के दंड में वृद्धि की आवश्यकता नहीं रखता; क्योंकि दर्जे की महानता दंडों को बढ़ाकर प्रभावित नहीं करती, और न ही इसकी कमी दंड को घटाकर प्रभावित करती है। और अल्लाह बेहतर जानता है। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) पर लांछन लगाने वाले के बारे में चर्चा आगे आएगी कि क्या उसे मार दिया जाना चाहिए या नहीं? (4) तेरहवीं बात: सर्वशक्तिमान का कथन: "और फिर चार गवाह पेश नहीं करते।" वह जिसे अन्य सभी अधिकारों के विपरीत, चार गवाहों की आवश्यकता होती है, वह व्यभिचार (5) है; अपने सेवकों पर दया करने के लिए।

(1) सत्रहवें मुद्दे में। (2) गरीब अल-हदीस 3/447 में। (3) अहकाम अल-कुरान 3/1521 में और उससे पहले जो कुछ है और जो कोष्ठक के बीच उससे आएगा। (4) इस भाग के पृष्ठ 176-177। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1321।

سورۃ النور: آیات 4 - 5 129 اس میں یہ بھی ہے: کہ اگر کسی شخص نے کسی حاکم کی موجودگی میں کسی دوسرے پر تہمت لگائی، اور جس پر تہمت لگائی گئی وہ وہاں موجود نہ ہو، تو تہمت لگانے والے پر کوئی چیز نہیں ہے یہاں تک کہ وہ (مظلوم) آکر اپنی حد کا مطالبہ کرے؛ کیونکہ وہ (حاکم) نہیں جانتا، شاید وہ اس کی تصدیق کر دے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ حضرت علیؓ نے اسے پیش نہیں کیا۔ اس میں یہ بھی ہے: کہ جب حاکم کے سامنے کسی شخص پر تہمت لگائی جائے، پھر جس پر تہمت لگی وہ اپنا حق مانگنے آ جائے، تو حاکم نے جو سنا اس کی بنیاد پر اسے حد لگا سکتا ہے؛ کیا آپ اسے یہ کہتے ہوئے نہیں دیکھتے: "اور اگر تم جھوٹ بول رہی ہوتیں تو ہم تمہیں کوڑے مارتے"؛ اور یہ اس لیے ہے کیونکہ یہ لوگوں کے حقوق میں سے ہے۔ میں نے کہا: اس میں اختلاف ہے کہ کیا یہ اللہ کے حقوق میں سے ہے یا انسانوں کے حقوق میں سے؟ اور یہ آگے آئے گا (1)۔ ابو عبید (2) نے کہا: اصمعی نے کہا: شعبہ نے مجھ سے ان کے قول: "غیری نغرة" (غیرت مند جوش میں بھری ہوئی) کے بارے میں پوچھا، تو میں نے اس سے کہا: یہ ہانڈی کے "نغر" سے ماخوذ ہے، اور وہ اس کا ابلنا اور جوش مارنا ہے؛ اس سے کہا جاتا ہے: "نغرت تنغر" اور "نغرت تنغر" یعنی جب وہ ابل جائے۔ تو اس کا مطلب یہ ہے: کہ اس نے چاہا کہ اس کا سینہ غیظ و غضب اور غیرت کی وجہ سے ابلے؛ کیونکہ اسے وہ نہیں ملا جو وہ ان کے پاس چاہتی تھی۔ انہوں نے کہا: اور اس سے یہ بھی کہا جاتا ہے: میں نے فلاں کو فلاں پر "تنغر" ہوتے دیکھا، یعنی اس کا سینہ اس پر غصے سے ابل رہا ہے۔ بارہویں بات: جس نے نبی ﷺ کی ازواج مطہرات میں سے کسی پر تہمت لگائی، اسے دو حدیں لگائی جائیں گی۔ یہ مسروق نے کہا۔ ابن العربی (3) نے کہا: اور صحیح یہ ہے کہ وہ ایک ہی حد ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے عموم کی وجہ سے: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَٰتِ﴾ (اور وہ جو پاکدامن عورتوں پر تہمت لگاتے ہیں...) آیت، اور

ان کی بزرگی اس بات کا تقاضا نہیں کرتی کہ ان پر تہمت لگانے والے کی حد میں اضافہ کیا جائے؛ کیونکہ مرتبے کی بزرگی حدود پر اثر انداز نہیں ہوتی کہ اضافہ کر دیا جائے، اور نہ ہی اس کی کمی کمی کے ذریعے حد پر اثر انداز ہوتی ہے۔ واللہ اعلم۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا پر تہمت لگانے والے کے بارے میں کلام آگے آئے گا کہ کیا اسے قتل کیا جائے گا یا نہیں؟

(4) تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ﴾ (پھر چار گواہ نہ لا سکیں)۔ جس میں دیگر تمام حقوق کے برعکس چار گواہوں کی ضرورت ہوتی ہے، وہ زنا (5) ہے؛ اپنے بندوں پر رحمت کے طور پر۔

---

(1) سترہویں مسئلے میں۔ (2) غریب الحدیث 447/3 میں۔ (3) احکام القرآن 1521/3 میں اور اس سے پہلے اور جو کچھ ان بریکٹوں کے درمیان آئے گا۔ (4) اس حصے کے صفحات 176-177۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 1321/3۔

Surah An-Nur: Verses 4 - 5 130 ...and a protection for them. This has already been mentioned in Surah An-Nisa (1).

Fourteenth: One of the conditions for witnesses to provide testimony, according to Malik (may Allah have mercy on him), is that it must be in a single session; if they are separate, it is not considered testimony. Abdul-Malik said: Their testimony is accepted whether they are together or separate. Malik held the view that their gathering is an act of worship, and this was also the opinion of Ibn al-Hasan. Abdul-Malik believed that the objective is the delivery and collection of testimony, which has been achieved (2). This is the view of Uthman al-Batti and Abu Thawr, and it was chosen by Ibn al-Mundhir (3), due to the Almighty's words: "and then do not bring four witnesses" and "since they did not bring the witnesses," and He did not mention whether they were separate or together.

Fifteenth: If the testimony is complete but the witnesses have not been deemed credible (adalah), then Al-Hasan al-Basri and Ash-Sha'bi held that there is no prescribed punishment (hadd) on the witnesses nor on the accused. This was also said by Ahmad, An-Nu'man, and Muhammad ibn al-Hasan. Malik said: If four testify against someone for adultery, and one of them is discredited (4) or a slave, they are all lashed. Sufyan al-Thawri, Ahmad, and Ishaq said regarding four blind men testifying against a woman for adultery: they are beaten (5).

Sixteenth: If one of the witnesses retracts after the person accused of adultery has been stoned, a group said: he pays one-fourth of the blood money (diyah), and nothing is upon the others. This was also the view of Qatadah, Hammad, Ikrimah, Abu Hashim, Malik, Ahmad, and the scholars of opinion (Ashab al-Ra'y). Al-Shafi'i said: If he says, "I intended for him to be killed," then the guardians have the choice: if they wish, they kill him; and if they wish, they pardon him and take one-fourth of the blood money, and the prescribed punishment (hadd) is upon him. Al-Hasan al-Basri said: He is killed, and the others are responsible for three-fourths of the blood money. Ibn Sirin said: If he says, "I made a mistake and intended someone else," he owes the full blood money; and if he says, "I did it intentionally," he is killed.

(1) 6/138. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1323, and Al-Ishraf 2/51. (3) In Al-Ishraf 2/51 and what precedes and follows it. (4) In (d) and (z): "dropped," and what is established is from the rest of the copies, which agrees with Al-Ishraf, and it is followed in (kh), (zh), and (f) by: "upon him." (5) Al-Ishraf 2/53.

सूरा अन-नूर: आयत 4 - 5 130 ...और उनके लिए एक आड़। और यह पहले सूरा अन-निसा (1) में आ चुका है।

चौदहवीं बात: इमाम मलिक (रह.) के अनुसार गवाहों के गवाही देने की एक शर्त यह है कि वह एक ही सभा में हो; यदि वे अलग-अलग हों तो वह गवाही नहीं मानी जाएगी। अब्दुल मलिक ने कहा: उनकी गवाही स्वीकार की जाएगी चाहे वे एक साथ हों या अलग-अलग। मलिक का मानना था कि उनका इकट्ठा होना एक इबादत है, और यही बात इब्न अल-हसन ने भी कही। अब्दुल मलिक का विचार था कि उद्देश्य गवाही देना और उसे इकट्ठा करना है, जो कि प्राप्त हो चुका है (2)। यही उस्मान अल-बत्ती और अबू थौर का मत है, और इब्न अल-मुन्ज़िर (3) ने इसे चुना है; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: "फिर वे चार गवाह न ला सकें' और "चूँकि वे गवाह न लाए," और उसने यह उल्लेख नहीं किया कि वे अलग-अलग थे या एक साथ।

पंद्रहवीं बात: यदि गवाही पूरी हो जाए, लेकिन उनकी विश्वसनीयता (अदालह) साबित न हो; तो अल-हसन अल-बसरी और अल-शाबी का मत था कि न तो गवाहों पर कोई सज़ा (हद्द) है और न ही उस पर जिसके खिलाफ गवाही दी गई। अहमद, अन-नुमान और मुहम्मद इब्न अल-हसन ने भी यही कहा। मलिक ने कहा: यदि चार लोग किसी पर व्यभिचार (ज़िना) की गवाही दें; और उनमें से एक बदनाम (4) या गुलाम हो, तो उन सभी को कोड़े मारे जाएंगे। सुफियान अल-थौरी, अहमद और इसहाक ने एक महिला के खिलाफ व्यभिचार की गवाही देने वाले चार अंधों के बारे में कहा: उन्हें मारा जाएगा (5)।

सोलहवीं बात: यदि गवाहों में से कोई एक गवाही वापस ले ले जबकि व्यभिचार के आरोपी को पत्थर मार-मार कर मार डाला गया हो (रज़्म), तो एक समूह ने कहा: वह खून का मुआवज़ा (दियत) का एक चौथाई हिस्सा भरेगा, और दूसरों पर कुछ नहीं होगा। कतादा, हम्माद, इकरामा, अबू हाशिम, मलिक, अहमद और असहाब अल-राए ने भी यही कहा। अल-शाफई ने कहा: यदि उसने कहा: "मैंने उसे मारने के इरादे से ऐसा किया," तो अभिभावकों के पास विकल्प है, अगर वे चाहें तो उसे मार दें, और अगर वे चाहें तो माफ कर दें और एक चौथाई दियत ले लें, और उस पर हद्द है। अल-हसन अल-बसरी ने कहा: उसे मार दिया जाएगा, और दूसरों पर तीन-चौथाई दियत होगी। इब्न सीरीन ने कहा: यदि उसने कहा: "मुझसे गलती हुई और मेरा इरादा किसी और का था," तो उसे पूरी दियत देनी होगी, और यदि उसने कहा: "मैंने जानबूझकर किया," तो उसे मार दिया जाएगा।

(1) 138/6। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 1323/3, और अल-इशराफ 51/2। (3) अल-इशराफ 51/2 और उसके पहले और बाद में। (4) (द) और (ज़) में: "गिरा हुआ", और जो बाकी प्रतियों से साबित है, वह अल-इशराफ के अनुरूप है, और (ख़), (ज़), और (फ़) में इसके बाद आया है: "उस पर"। (5) अल-इशराफ 53/2।

سورة النور: آیات 4 - 5 130 اور ان کے لیے پردہ پوشی۔ اور یہ پہلے سورة النساء (1) میں گزر چکا ہے۔

چودھویں بات: امام مالک رحمہ اللہ کے نزدیک گواہوں کے گواہی ادا کرنے کی شرط یہ ہے کہ وہ ایک ہی مجلس میں ہو؛ اگر وہ الگ الگ ہوں تو وہ گواہی شمار نہیں ہوگی۔ اور عبدالملک نے کہا: ان کی گواہی مقبول ہے خواہ وہ اکٹھے ہوں یا الگ الگ۔ چنانچہ مالک کی رائے تھی کہ ان کا اکٹھا ہونا عبادت ہے، اور یہی بات ابن الحسن نے کہی۔ اور عبدالملک کی رائے تھی کہ مقصد گواہی کی ادائیگی اور اس کا جمع ہونا ہے، اور وہ حاصل ہو چکا (2)، اور یہی عثمان البتی اور ابو ثور کا قول ہے، اور اسے ابن المنذر (3) نے اختیار کیا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: "پھر وہ چار گواہ نہ لا سکیں" اور اس کا ارشاد ہے: "چونکہ وہ گواہ نہ لائے" اور اس نے الگ الگ یا اکٹھے ہونے کا ذکر نہیں کیا۔

پندرھویں بات: اگر گواہی مکمل ہو جائے، مگر یہ کہ ان کی تعدیل نہ کی گئی ہو (یعنی ان کا معتبر ہونا ثابت نہ ہو)؛ تو حسن بصری اور شعبی کی رائے تھی کہ نہ گواہوں پر کوئی حد ہے اور نہ اس پر جس کے خلاف گواہی دی گئی۔ اور یہی بات احمد، نعمان، اور محمد بن الحسن نے کہی۔ اور مالک نے کہا: جب چار آدمی کسی پر زنا کی گواہی دیں؛ پس اگر ان میں سے کوئی ایک ناپسندیدہ (4) یا غلام ہو، تو ان سب کو کوڑے لگائے جائیں گے۔ اور سفیان ثوری، احمد اور اسحاق نے ایک عورت پر زنا کی گواہی دینے والے چار اندھوں کے بارے میں کہا: انہیں مارا جائے گا (5)۔

سولھویں بات: پس اگر گواہوں میں سے کوئی ایک رجوع کر لے جبکہ زنا میں جس کے خلاف گواہی دی گئی اسے رجم کیا جا چکا ہو، تو ایک گروہ نے کہا: وہ دیت کا چوتھائی حصہ جرمانہ بھرے گا، اور دوسروں پر کچھ نہیں۔ اور اسی طرح قتادہ، حماد، عکرمہ، ابو ہاشم، مالک، احمد اور اصحاب الرائے نے کہا۔ اور شافعی نے کہا: اگر اس نے کہا: "میں نے قتل کرنے کے ارادے سے ایسا کیا،" تو اولیاء کو اختیار ہے اگر چاہیں تو قتل کر دیں، اور اگر چاہیں تو معاف کر دیں اور دیت کا چوتھائی حصہ لے لیں، اور اس پر حد ہے۔ اور حسن بصری نے کہا: اسے قتل کیا جائے گا، اور دوسروں پر تین چوتھائی دیت ہوگی۔ اور ابن سیرین نے کہا: جب اس نے کہا: "مجھ سے غلطی ہوئی اور میں نے کسی اور کا ارادہ کیا تھا،" تو اس پر پوری دیت ہے، اور اگر اس نے کہا: "میں نے جان بوجھ کر کیا،" تو اسے قتل کیا جائے گا۔

(1) 138/6- (2) احکام القرآن از ابن العربی 1323/3، اور الاشراف 51/2- (3) الاشراف 51/2 میں اور اس سے پہلے اور بعد کے حصوں میں۔ (4) (د) اور (ز) میں: "مسقوطاً" (گرا ہوا)، اور جو باقی نسخوں سے ثابت ہے وہی الاشراف کے موافق ہے، اور (خ)، (ظ) اور (ف) میں اس کے بعد آیا ہے: "علیہ"۔ (5) الاشراف 53/2-

Surah Al-Nur: Verses 4 - 5 131 with it. And with this said Ibn Shubrumah (1). Seventeenth: The scholars differed regarding the punishment (Hadd) for slander (Qadhf): Is it from the rights of Allah, or from the rights of humans, or does it have an element of both? The first: The opinion of Abu Hanifa. The second: The opinion of Malik and Al-Shafi'i. The third: Said by some of the later scholars. The benefit of the disagreement is: that if it is a right for Allah Almighty and it reaches the Imam, he carries it out even if the slandered person does not request it, and repentance benefits the slanderer in what is between him and Allah Almighty, and the punishment is halved for slaves like zina (adultery). If it is a right for the human, the Imam does not carry it out except at the request of the slandered person, and it is dropped by his pardon, and repentance does not benefit the slanderer until the slandered person absolves him (2). Eighteenth: His saying, the Almighty: {with four witnesses}. The majority read with the annexation of the four to the witnesses. Abd Allah bin Muslim bin Yasar and Abu Zur'ah bin Amr bin Jarir read: "with four" with nunation (tanwin) "witnesses" (3). And there are four aspects to it: it can be in the genitive position as an adjective for four, or as an appositive (badal), and it is permissible to be a circumstantial (hal) from an indefinite noun or a specification (tamyiz), and there is scrutiny in the circumstantial and specification; since the circumstantial is from an indefinite noun, and the specification is plural, and Sibawayh (4) believes that the nunation of the number and leaving its annexation is only permissible in poetry. Abu al-Fath Uthman ibn Jinni (5) approved this reading and preferred (6) it over the reading of the majority. (1) Al-Ishraf 2/ 53 - 54. In it is another report from Al-Hasan: The one who belied himself is killed, and on the others is the blood money. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/ 1324, see Al-Ishraf 2/ 79, Ahkam al-Qur'an for Al-Kiya 4/ 299, and Zad al-Masir 6/ 11. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 164, and the reading of Abd Allah and Abu Zur'ah in the anomalous readings p. 100, and Al-Muhtasib 2/ 101. (4) In the Book 1/ 208, and the author quoted it from him via Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 164. (5) In Al-Muhtasib 2/ 101, and the author quoted it from him via Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 164. (6) Thus in (M) and fixed from it, and this word was not good in the manuscripts, and it fell from (Z), and it occurred in Al-Muharrar al-Wajiz. And he preferred it, instead of: habbab.

सूरह अल-नूर: आयतें 4 - 5 131 उसके साथ। और यही इब्न शुब्रुमा (1) ने कहा है। सत्रहवां: विद्वानों ने अपशब्द (क़ज़्फ़) की सज़ा (हद) के बारे में मतभेद किया है: क्या यह अल्लाह के अधिकारों में से है, या मनुष्यों के अधिकारों में से है, या इसमें दोनों का अंश है? पहला: अबू हनीफ़ा का मत। दूसरा: मालिक और अल-शाफ़ई का मत। तीसरा: कुछ बाद के विद्वानों ने कहा है। इस मतभेद का लाभ यह है कि: यदि यह अल्लाह सर्वशक्तिमान का अधिकार है और इमाम तक पहुँचता है, तो वह इसे लागू करेगा भले ही पीड़ित व्यक्ति इसकी माँग न करे, और पश्चात्ताप अपशब्द कहने वाले को अल्लाह और उसके बीच के मामले में लाभ पहुँचाता है, और दास के मामले में यह सज़ा व्यभिचार की तरह आधी हो जाती है। और यदि यह मनुष्य का अधिकार है, तो इमाम इसे तब तक लागू नहीं करेगा जब तक कि पीड़ित व्यक्ति माँग न करे, और उसके क्षमा करने से यह समाप्त हो जाता है, और पश्चात्ताप अपशब्द कहने वाले को तब तक लाभ नहीं देता जब तक कि पीड़ित व्यक्ति उसे माफ़ न कर दे (2)। अठारहवां: अल्लाह सर्वशक्तिमान का वचन: {चार गवाहों के साथ}। बहुसंख्यकों ने 'चार' को 'गवाहों' के साथ जोड़कर (इज़ाफ़त) पढ़ा है। और अब्दुल्ला बिन मुस्लिम बिन यासर और अबू ज़ुरअह बिन अम्र बिन जरीर ने इसे "चार" तन्वीन के साथ "गवाहों" (3) पढ़ा है। और इसमें चार पहलू हैं: यह 'चार' के विशेषण के रूप में हो सकता है, या 'बदल' (प्रतिस्थापन) के रूप में, और इसे अनिश्चित संज्ञा से 'हाल' (स्थिति) या 'तमीज़' (भेद) मानना संभव है, हालाँकि हाल और तमीज़ में विचार करने योग्य बात है; क्योंकि हाल अनिश्चित संज्ञा से आता है और यहाँ तमीज़ बहुवचन है, और सीबावैह (4) का मानना है कि संख्या की तन्वीन और इज़ाफ़त छोड़ना केवल कविता में जायज़ है। और अबू अल-फतह उस्मान इब्न जिन्नी (5) ने इस क़िरात (पढ़ने के तरीके) को सराहा और इसे बहुसंख्यक क़िरात पर प्राथमिकता दी (6)। (1) अल-इशराफ़ 2/ 53 - 54। इसमें अल-हसन की एक अन्य रिवायत है: जिसने स्वयं को झुठलाया उसे मार दिया जाए, और अन्यों पर दियत (रक्त धन) है। (2) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 3/ 1324, देखें अल-इशराफ़ 2/ 79, अहकाम अल-क़ुरान अल-किया 4/ 299, और ज़ाद अल-मसीर 6/ 11। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/ 164, और अब्दुल्ला और अबू ज़ुरअह की क़िरात 'अल-क़िरात अल-शज़्ज़ा' पृ. 100 में, और अल-मुहतासिब 2/ 101। (4) अल-किताब 1/ 208 में, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/ 164 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (5) अल-मुहतासिब 2/ 101 में, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/ 164 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (6) (म) प्रति में ऐसा ही है, और यह शब्द पाण्डुलिपियों में स्पष्ट नहीं था, और (ज़) से छूट गया था, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में आया है। उन्होंने इसे 'हब्बब' के बजाय प्राथमिकता दी।

سورة النور: آیات 4 - 5 131 ساتھ اور اسی کے قائل ابن شبرمہ (1) ہیں۔ سترہویں بات: علماء کا حدِ قذف (تہمت کی سزا) میں اختلاف ہے: کیا یہ اللہ کے حقوق میں سے ہے، یا بندوں کے حقوق میں سے ہے، یا اس میں دونوں کا شائبہ ہے؟ پہلا قول: امام ابوحنیفہ کا ہے۔ دوسرا قول: امام مالک اور امام شافعی کا ہے۔ تیسرا قول: بعض متاخرین نے کہا۔ اس اختلاف کا فائدہ یہ ہے کہ: اگر یہ اللہ تعالیٰ کا حق ہو اور حاکم وقت (امام) تک پہنچ جائے، تو وہ اسے نافذ کرے گا چاہے مقذوف (جس پر تہمت لگی) مطالبہ نہ بھی کرے، اور توبہ قاذف (تہمت لگانے والے) کو اللہ اور اس کے درمیان کے معاملے میں فائدہ دے گی، اور غلام کے لیے یہ حد زنا کی طرح آدھی ہو جاتی ہے۔ اور اگر یہ بندے کا حق ہو، تو امام اسے صرف مقذوف کے مطالبے پر ہی نافذ کرے گا، اور اس کے معاف کرنے سے یہ ساقط ہو جاتی ہے، اور قاذف کو توبہ فائدہ نہیں دے گی جب تک کہ مقذوف اسے معاف نہ کر دے (2)۔ اٹھارویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ} (چار گواہوں کے ساتھ)۔ جمہور نے 'اربعہ' کی 'شہداء' کی طرف اضافت کے ساتھ پڑھا ہے۔ جبکہ عبد اللہ بن مسلم بن یسار اور ابو زرعہ بن عمرو بن جریر نے اسے "بأربعةٍ" تنوین کے ساتھ "شُهَدَاءَ" (3) پڑھا ہے۔ اور اس میں چار وجوہات ہیں: یہ 'اربعہ' کی صفت ہونے کی بنا پر حالتِ جر میں ہو، یا بدل ہو، اور یہ نکرہ سے حال یا تمیز ہونا جائز ہے، تاہم حال اور تمیز میں کلام ہے؛ کیونکہ حال نکرہ سے ہے اور تمیز جمع ہے، اور سیبویہ (4) کا ماننا ہے کہ عدد کی تنوین اور اس کی اضافت کو چھوڑنا صرف شاعری میں جائز ہے۔ اور ابو الفتح عثمان ابن جنی (5) نے اس قراءت کو اچھا قرار دیا اور جمہور کی قراءت پر اسے ترجیح دی (6)۔ (1) الإشراف 2/ 53 - 54۔ اس میں حسن سے ایک اور روایت ہے: جس نے خود کو جھٹلایا وہ قتل کر دیا جائے، اور دوسروں پر دیت ہے۔ (2) أحكام القرآن ابن العربی 3/ 1324، اور دیکھئے الإشراف 2/ 79، أحكام القرآن للكيا 4/ 299، اور زاد المسير 6/ 11۔ (3) المحرر الوجيز 4/ 164، اور عبد اللہ اور ابو زرعہ کی قراءت 'القراءات الشاذة' ص 100

میں، اور المحتسب 2/ 101۔ (4) الکتاب 1/ 208 میں، اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز 4/ 164 کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (5) المحتسب 2/ 101 میں، اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز 4/ 164 کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (6) اسی طرح (م) میں ہے اور وہیں سے ثابت ہے، اور یہ لفظ قلمی نسخوں میں واضح نہیں تھا، اور (ظ) سے گر گیا تھا، اور المحرر الوجیز میں واقع ہوا۔ اور اسے 'حبب' کے بجائے ترجیح دی۔

Surah An-Nur: Verses 4 - 5 132

Al-Nahhas said (1): It is permissible for "shuhada" (witnesses) to be in the accusative case, meaning: and then they do not bring forward four witnesses.

Nineteenth [Point]: The ruling regarding the testimony of the four is that it must be based on observation; they must see it like the applicator in the kohl pot (2), as previously mentioned in "Al-Nisa" (3) regarding the text of the Hadith. And it must be in one instance, according to Malik's view (4); if one of them wavers, the three are lashed, as Umar (may Allah be pleased with him) did in the matter of Al-Mughira ibn Shu'ba. This is because Abu Bakra Nufai' ibn al-Harith, his brother Nafi' - and Al-Zahrawi said: Abdullah - ibn al-Harith, Ziyad their maternal brother who was later claimed as kin by Mu'awiya, and Shibl ibn Ma'bad al-Bajali testified against him for adultery. When they came to give their testimony and Ziyad hesitated and did not give it, Umar lashed the three aforementioned individuals (5).

Twentieth [Point]: Allah's saying: {So lash them}. "Al-Jald" means striking, and "al-mujalada" means fighting or hitting on the skins, then "al-jald" was used metaphorically for other things such as a sword or otherwise. From this is the saying of Qais ibn al-Khatim: I strike them on the day of the Garden, unprotected, as if my hand with the sword were a player's rag-whip (6).

---

(1) In I'rab al-Qur'an 3/128. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/164. (3) 6/138. (4) Previously mentioned in the fourteenth issue. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/164; Bukhari noted the report briefly before Hadith (2648); Al-Shafi'i recorded it in Al-Umm 7/41; Abd al-Razzaq (13564, 13565, 13566); Ibn Abi Shaybah 10/92; Al-Tahawi in Sharh al-Ma'ani 4/153; Al-Tabarani in Al-Kabir (7227); Al-Hakim 3/448; Al-Bayhaqi 8/235. Ibn Kathir said in Irshad al-Faqih 2/368: It is famous through good paths, and it is widespread among scholars, people of biography, and history. (6) The verse is in Qais's Diwan p. 207, and the commentary is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/164. Al-Hadiqa: a village in the outskirts of Medina on the road to Mecca, where a battle took place between Aws and Khazraj before Islam. Mu'jam al-Buldan 2/232. Al-Mikhraq: a twisted cloth toy used by children. Tahdhib al-Lugha 7/24.

सूरा अन-नूर: आयतें 4 - 5 132

अल-नह्साह ने कहा (1): "शहदा" (गवाह) शब्द कर्म कारक (accusative case) में हो सकता है, जिसका अर्थ है: और फिर वे चार गवाह पेश न करें।

उन्नीसवाँ [बिंदु]: चार की गवाही का नियम यह है कि वह प्रत्यक्ष अवलोकन पर आधारित होनी चाहिए; वे उसे वैसे ही देखें जैसे काजल की शीशी में सलाई (2), जैसा कि "अन-निसा" (3) में हदीस के पाठ के संदर्भ में पहले बताया गया है। और मालिक की राय (4) के अनुसार यह एक ही अवसर पर होना चाहिए; यदि उनमें से एक भी हिचकिचाता है, तो तीनों को कोड़े मारे जाते हैं, जैसा कि उमर (रजि.) ने अल-मुग़ीरा बिन शुबा के मामले में किया था। ऐसा इसलिए क्योंकि अबू बक्र नुफ़ै बिन अल-हारिस, उनके भाई नाफ़ि' - और अल-ज़हरावी ने कहा: अब्दुल्ला - बिन अल-हारिस, ज़ियाद (उनके सौतेले भाई जिन्हें बाद में मुआविया ने अपनाया), और शिबल बिन मा'बद अल-बजली ने उन पर व्यभिचार का आरोप लगाया था। जब वे गवाही देने आए और ज़ियाद रुक गया और गवाही नहीं दी, तो उमर ने ऊपर वर्णित तीनों व्यक्तियों को कोड़े मारे (5)।

बीसवाँ [बिंदु]: अल्लाह का कथन: {तो उन्हें कोड़े मारो}। 'अल-जल्द' का अर्थ है मारना, और 'अल-मुजालदा' का अर्थ है खाल पर या खाल से प्रहार करना, फिर 'जल्द' का प्रयोग लाक्षणिक रूप से तलवार या अन्य चीज़ों के लिए भी किया जाने लगा। इसी संदर्भ में क़ैस बिन अल-ख़तीम का कथन है: मैं उस बगीचे (अल-हदीक़ा) के दिन निहत्था उनसे भिड़ गया, जैसे तलवार के साथ मेरा हाथ किसी खिलाड़ी का कपड़े का कोड़ा (मख़्रक) हो (6)।

---

(1) इ'राब अल-कुरान 3/128 में। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/164। (3) 6/138। (4) चौदहवें मुद्दे में पहले उल्लेख किया गया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/164; बुखारी ने हदीस (2648) से पहले संक्षिप्त में रिपोर्ट नोट की; अल-शाफ़ी ने इसे अल-उम्म 7/41 में दर्ज किया; अब्द अल-रज्जाक (13564, 13565, 13566); इब्न अबी शयबा 10/92; अल-तहावी ने शरह अल-मानी 4/153 में; अल-तबरानी ने अल-कबीर (7227) में; अल-हाकिम 3/448; अल-बैहकी 8/235। इब्न कथीर ने इरशाद अल-फकीह 2/368 में कहा: यह अच्छे मार्गों से प्रसिद्ध है, और विद्वानों, जीवनीकारों और इतिहास के लोगों के बीच व्यापक रूप से फैला हुआ है। (6) यह शेर क़ैस के दीवान पृ. 207 में है, और व्याख्या अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/164 में है। अल-हदीक़ा: मक्का के रास्ते में मदीना के बाहरी इलाके का एक गाँव, जहाँ इस्लाम से पहले औस और खजरज के बीच लड़ाई हुई थी। मुअजम अल-

बुलदान 2/232। मख्रक: मुड़े हुए कपड़े का खिलौना जिससे बच्चे खेलते हैं। तहज़ीब अल-लुगा 7/24।

سورة النور: آیات 4 - 5 132

النحاس نے کہا (1): "شھداء" کا لفظ نصب کی جگہ میں ہو سکتا ہے، بمعنی: پھر وہ چار گواہ پیش نہ کریں۔

انیسواں مسئلہ: چار گواہوں کی گواہی کا حکم یہ ہے کہ وہ آنکھوں دیکھے مشاہدے پر مبنی ہو، وہ اسے اس طرح دیکھیں جیسے سرمہ دانی میں سلائی ہو (2)، جیسا کہ اس سے قبل "سورہ النساء" (3) میں حدیث کے متن میں ذکر ہو چکا ہے۔ اور امام مالک کے نزدیک (4) گواہی ایک ہی مجلس میں ہونی چاہیے؛ اور اگر ان میں سے ایک بھی لڑکھڑا جائے (یعنی گواہی سے پیچھے ہٹ جائے) تو تینوں کو کوڑے لگائے جائیں گے، جیسا کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے مغیرہ بن شعبہ کے معاملے میں کیا تھا؛ اس کی وجہ یہ تھی کہ ان پر زنا کی گواہی ابو بکرہ نفیع بن الحارث، ان کے بھائی نافع - اور الزہراوی نے کہا: عبداللہ - بن الحارث، اور ان کے مادری بھائی زیاد (جسے بعد میں معاویہ نے اپنایا)، اور شبل بن معبد البجلی نے دی تھی۔ جب وہ گواہی دینے آئے اور زیاد رک گیا اور گواہی نہ دی، تو حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے مذکورہ تینوں افراد کو کوڑے لگائے (5)۔

بیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ پس انہیں کوڑے لگاؤ ﴾ "الجَلد" کا مطلب مارنا ہے، اور "المجالدہ" کا مطلب کھالوں پر یا کھالوں کے ذریعے لڑنا ہے، پھر لفظ "جلد" کو استعارے کے طور پر تلوار وغیرہ کے لیے بھی استعمال کیا جانے لگا۔ اسی سے قیس بن الخطیم کا یہ قول ہے: میں نے باغ والے دن ان سے لڑائی کی جبکہ میں ننگے بدن تھا، گویا تلوار کے ساتھ میرا ہاتھ کسی کھلاڑی کا کپڑے کا بنا ہوا کوڑا (مخراق) ہو (6)۔

(1) اعراب القرآن 128/3 میں۔ (2) المحرر الوجیز 164/4 ۔ (3) 138/6 ۔ (4) چودہویں مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 164/4 ، اور بخاری نے حدیث (2648) سے پہلے اس خبر کو مختصراً ذکر کیا ہے، اور امام شافعی نے اسے الام 41/7 میں روایت کیا ہے، اور عبد الرزاق (13564، 13565، 13566)، اور ابن ابی شیبہ 92/10 ، اور طحاوی نے شرح المعانی 153/4 میں، اور طبرانی نے الکبیر (7227) میں، اور حاکم 448/3 ، اور بیہقی 235/8 میں۔ ابن کثیر نے ارشاد الفقیہ 368/2 میں کہا: یہ اچھے اسناد سے مشہور ہے، اور یہ علماء، اہل سیر اور مؤرخین کے درمیان عام بات ہے۔ (6) یہ شعر قیس کے دیوان ص 207 میں ہے، اور اس کا ذکر المحرر الوجیز 164/4 میں ہے۔ الحدیقہ: مکہ کے راستے میں مدینہ کے مضافات میں سے ایک بستی ہے، جہاں اسلام سے پہلے اوس اور خزرج کے درمیان لڑائی ہوئی تھی۔ معجم البلدان 232/2 ، اور المخراق: کپڑے کو مروڑ کر بنایا گیا کھلونا جس سے بچے کھیلتے ہیں۔ تہذیب اللغۃ 24/7 ۔

"(Eighty)" is in the accusative case (mansub) as a verbal noun (masdar), and "(lashes)" is a specification (tamyiz). "And do not accept from them testimony ever" – this implies for the duration of their lives. Then He judged them as being disobedient (fasiqun), meaning: departing from the obedience of Allah Almighty (1).

Twenty-first: His words, the Almighty: "Except those who repent" is in the accusative case based on exception (istithna'), and it is permissible for it to be in the genitive case (khafd) based on substitution (badal). The meaning is: And do not accept testimony from them ever, except those who repented (2) and mended their ways after the slander, "for indeed Allah is Forgiving, Merciful."

The verse contains three rulings regarding the slanderer: their flogging, the permanent rejection of their testimony, and their being considered disobedient (fisq). The exception does not apply to the flogging by consensus, except for what was narrated from Ash-Sha'bi as follows. And it applies to their status as disobedient by consensus (3).

People differed regarding its application to the rejection of testimony. Shurayh al-Qadi, Ibrahim al-Nakha'i, al-Hasan al-Basri, Sufyan al-Thawri, and Abu Hanifa said: The exception does not apply to the rejection of his testimony. His state of disobedience is only removed before Allah Almighty, but as for the slanderer's testimony, it is never accepted at all, even if he repents and admits his lie, in any case whatsoever. The majority said: The exception applies to the rejection of testimony. If the slanderer repents, his testimony is accepted (4). Its rejection was only due to the reason of disobedience (fisq), so when it is removed by repentance, his testimony is accepted absolutely, both before and after the punishment (hadd), and this is the view of the general body of jurists.

Then they differed regarding the form of his repentance. The position of Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him), Ash-Sha'bi, and others is that his repentance is only by admitting his lie regarding the slander for which he was punished. This is what Umar did; for he said to those who testified against al-Mughira: "Whoever admits his lie, I will accept his testimony in the future, and whoever does not, I will not accept his testimony." So Shibl ibn Ma'bad and Nafi' ibn al-Harith ibn Kalada admitted their lie...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/164-165. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/128. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/165. Ash-Sha'bi's report will follow. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/165.

सूरह अन-नूर: आयत 4 - 5 133

"(अस्सी)" क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) के रूप में कर्मकारक (मन्सूब) में है, और "(कोड़े)" एक विनिर्देश (तमीज़) है। "और कभी भी उनकी गवाही स्वीकार न करो" - इसका तात्पर्य उनके पूरे जीवन काल से है। फिर उसने उनके बारे में यह निर्णय दिया कि वे अवज्ञाकारी (फ़ासिक़) हैं, अर्थात: अल्लाह सर्वशक्तिमान की आज्ञाकारिता से बाहर होने वाले (1)।

इक्कीसवाँ: अल्लाह तआला का यह वचन: "सिवाय उनके जिन्होंने तौबा (पश्चाताप) की" अपवाद (इस्तिथना) के आधार पर कर्मकारक की स्थिति में है, और यह बदल (स्थानापन्न) के आधार पर षष्ठी विभक्ति (खफ़्द) की स्थिति में भी हो सकता है। अर्थ यह है: "और उनकी गवाही कभी स्वीकार न करो, सिवाय उनके जिन्होंने तौबा की (2) और बदनामी (क़ज़्फ़) के बाद सुधार किया, 'निश्चय ही अल्लाह क्षमाशील, दयावान है'।"

आयत में बदनामी करने वाले (क़ाज़िफ़) के संबंध में तीन निर्णय शामिल हैं: उसे कोड़े मारना, उसकी गवाही को हमेशा के लिए अस्वीकार करना, और उसका अवज्ञाकारी (फ़िस्क़) होना। अपवाद सर्वसम्मति से कोड़े मारने पर लागू नहीं होता है, सिवाय उसके जो अश्-शा'बी से वर्णित है जैसा कि आगे आएगा। और यह सर्वसम्मति से उसकी अवज्ञाकारी स्थिति (फ़िस्क़) पर लागू होता है (3)।

गवाही की अस्वीकृति में इसके प्रभाव को लेकर लोगों में मतभेद था। शुराह अल-क़ाज़ी, इब्राहीम अल-नख़ई, अल-हसन अल-बसरी, सुफ़यान अल-थौरी और अबू हनीफ़ा ने कहा: गवाही की अस्वीकृति में अपवाद काम नहीं करता है। अल्लाह के समक्ष उसकी अवज्ञा (फ़िस्क़) तो समाप्त हो जाती है, लेकिन जहाँ तक बदनामी करने वाले की गवाही का सवाल है, वह किसी भी स्थिति में कभी स्वीकार नहीं की जाएगी, चाहे वह तौबा कर ले और स्वयं को झूठा ठहरा दे। बहुमत ने कहा: अपवाद गवाही की अस्वीकृति में प्रभावी है। यदि बदनामी करने वाला तौबा कर लेता है, तो उसकी गवाही स्वीकार कर ली जाती है (4)। उसे अस्वीकार करने का कारण केवल अवज्ञा (फ़िस्क़) था, इसलिए जब तौबा के माध्यम से वह कारण समाप्त हो जाता है, तो उसकी गवाही पूरी तरह से स्वीकार की जाती है, सज़ा (हद) से पहले भी और बाद में भी, और यही आम फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) का विचार है।

फिर वे उसकी तौबा के रूप के बारे में असहमत हुए। उमर इब्न अल-ख़त्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु), अश्-शा'बी और अन्य का मत यह है कि उसकी तौबा केवल उसी बदनामी के बारे में स्वयं को झूठा स्वीकार करने से हो सकती है जिसके लिए उसे सज़ा दी गई थी। उमर ने ऐसा ही किया था; क्योंकि

उन्होंने मुग़ीरा के विरुद्ध गवाही देने वालों से कहा था: "जिसने स्वयं को झूठा ठहराया, मैं भविष्य में उसकी गवाही स्वीकार करूँगा, और जिसने ऐसा नहीं किया, मैं उसकी गवाही स्वीकार नहीं करूँगा।" तो शिबल इब्न मा'बाद और नाफ़े इब्न अल-हारिस इब्न कलदा ने स्वयं को झूठा ठहराया...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/164 - 165। (2) इ'राब अल-कुरान लिन-नहहास 3/128। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/165। अश्-शा'बी की रिपोर्ट आगे आएगी। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/165।

سورة النور: آیات ۴ - ۵ ۱۳۳

﴿ثَمَانِينَ﴾ مصدر ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے اور ﴿جَلْدَةً﴾ تمیز ہے۔ ﴿وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا﴾ اس کا تقاضا ان کی عمر بھر کی مدت ہے۔ پھر ان پر حکم لگایا کہ وہ فاسق ہیں، یعنی: اللہ عزوجل کی اطاعت سے نکلنے والے (۱)۔

اکیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا﴾ استثناء کی بنا پر محلِ نصب میں ہے، اور یہ بدل کی بنا پر محلِ جر (خفض) میں بھی ہو سکتا ہے۔ مطلب یہ ہے کہ: "اور ان کی کوئی گواہی کبھی قبول نہ کرو، سوائے ان کے جنہوں نے توبہ کی (۲) اور تہمت (قذف) کے بعد اپنی اصلاح کر لی، ﴿فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾۔"

اس آیت میں تہمت لگانے والے (قاذف) کے بارے میں تین احکام شامل ہیں: اس کو کوڑے مارنا، اس کی گواہی کا ہمیشہ کے لیے رد کر دیا جانا، اور اس کا فاسق ہونا۔ پس بالاتفاق استثناء کوڑے مارنے کے حکم پر اثر انداز نہیں ہوتا، سوائے اس کے جو امام شعبی سے مروی ہے جیسا کہ آگے آئے گا؛ اور بالاتفاق استثناء اس کے فسق پر اثر انداز ہوتا ہے (۳)۔

گواہی کے رد ہونے میں اس استثناء کے اثر پر لوگوں کا اختلاف ہے۔ شریح قاضی، ابراہیم نخعی، حسن بصری، سفیان ثوری اور امام ابو حنیفہ نے کہا: گواہی کے رد ہونے میں استثناء عمل نہیں کرتا، بلکہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک اس کا فسق زائل ہو جاتا ہے، لیکن جہاں تک قاذف کی گواہی کا تعلق ہے تو وہ کسی حال میں بھی ہرگز قبول نہیں کی جائے گی چاہے وہ توبہ کر لے اور اپنے آپ کو جھوٹا قرار دے دے۔ جبکہ جمہور نے کہا: استثناء گواہی کے رد ہونے میں اثر انداز ہوتا ہے، پس جب قاذف توبہ کر لے تو اس کی گواہی قبول کر لی جائے گی (۴)۔ اس کی گواہی کا رد ہونا

فسق کی وجہ سے تھا، پس جب توبہ سے فسق زائل ہو گیا تو اس کی گواہی علی الاطلاق قبول کی جائے گی، حد قائم ہونے سے پہلے بھی اور بعد میں بھی، اور یہی عام فقہاء کا قول ہے۔

پھر وہ اس کی توبہ کی صورت میں اختلاف کر گئے: پس عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ، شعبی اور دیگر کا مذہب یہ ہے کہ اس کی توبہ اس کے بغیر نہیں ہو سکتی کہ وہ اس قذف (تہمت) میں اپنے آپ کو جھوٹا کہے جس پر اسے حد لگائی گئی تھی۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے اسی طرح کیا تھا؛ انہوں نے ان لوگوں سے جنہوں نے مغیرہ (رضی اللہ عنہ) کے خلاف گواہی دی تھی، فرمایا: "جس نے اپنے آپ کو جھوٹا قرار دیا، میں مستقبل میں اس کی گواہی قبول کروں گا، اور جس نے ایسا نہ کیا میں اس کی گواہی قبول نہیں کروں گا۔" تو شبل بن معبد اور نافع بن الحارث بن کلدہ نے اپنے آپ کو جھوٹا قرار دیا...

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۱۶۴ - ۱۶۵۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳ / ۱۲۸۔ (۳) المحرر الوجیز ۴ / ۱۶۵۔ اور امام شعبی کی خبر آگے آئے گی۔ (۴) المحرر الوجیز ۴ / ۱۶۵۔

Surah An-Nur: Verses 4 - 5 134 ...themselves and repented, but Abu Bakra refused to do so; thus his testimony was not accepted (1). Al-Nahhas (2) narrated this opinion from the people of Medina. A group - including Malik, may Allah have mercy on him, and others - said: His repentance is that he rectifies himself and his state improves, even if he does not retract his statement by declaring it a lie. It is sufficient for him to feel remorse for his slander, seek forgiveness for it, and refrain from repeating the like. This is the opinion of Ibn Jarir (3). It is narrated from al-Sha'bi that he said: The exception [in the verse] applies to the three rulings; if he repents and his repentance becomes apparent: he is not punished, his testimony is accepted, and the label of immorality (fisq) is removed from him; because he has become among those whose testimony is acceptable. Allah Almighty has said: {And indeed, I am the Perpetual Forgiver of whoever repents} [Taha: 82] verse (4). Twenty-second: Our scholars, may Allah Almighty have mercy on them, differed on when the testimony of a slanderer is disqualified. Ibn al-Majishun said: By the act of slander itself. Ibn al-Qasim, Ashhab, and Sahnun said: It is not disqualified until he is flogged. If something like a pardon or other reasons prevents his flogging, his testimony is not rejected. Sheikh Abu al-Hasan al-Lakhmi said: His testimony during the waiting period is suspended. He preferred the view that repentance only occurs by retracting the slander as a lie; otherwise, what kind of return to uprightness is it for a just person who slandered, was punished, and yet remained on his uprightness? (5). Twenty-third: They also differed, based on the view that his testimony is permissible after repentance, as to what matters it is permissible for? Malik, may Allah have mercy on him, said: It is permissible in everything absolutely, and likewise for everyone who has been punished for anything (6). This was narrated by Nafi' and Ibn 'Abd al-Hakam from Malik, and it is the opinion of Ibn Kinanah (7).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/165; and the report of 'Umar was extracted by al-Tabari in his Tafsir 17/163 and 164. (2) In Ma'ani al-Qur'an 4/502. (3) In his Tafsir 17/175, and the author quoted it from him via Al-Muharrar al-Wajiz 4/165. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/502. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/165. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/165. (7) Al-Nawadir wal-Ziyadat 8/337, and al-Kafi 2/897.

सूरह अन-नूर: आयत 4 - 5 134 ...स्वयं और तौबा की, लेकिन अबू बकरा ने ऐसा करने से इनकार कर दिया; इसलिए उनकी गवाही स्वीकार नहीं की गई (1)। अल-नहस (2) ने मदीना के लोगों से यह राय बयान की है। एक समूह ने - जिसमें मालिक (अल्लाह उन पर रहम करे) और अन्य शामिल थे - कहा: उनकी तौबा यह है कि वह खुद को सुधार लें और उनकी स्थिति बेहतर हो जाए, भले ही वह अपने बयान को झूठ बताकर वापस न लें। उनके लिए अपने आरोप (कज़्फ़) पर पछतावा करना, उसके लिए क्षमा मांगना और फिर से वैसा न करना पर्याप्त है। यह इब्न जरीर (3) का मत है। अश-शाबी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अपवाद [आयत में] तीनों फैसलों पर लागू होता है; यदि वह तौबा करता है और उसकी तौबा स्पष्ट हो जाती है: तो उसे सज़ा नहीं दी जाएगी, उसकी गवाही स्वीकार की जाएगी, और उससे अवज्ञा (फ़िस्क़) का लेबल हटा दिया जाएगा; क्योंकि वह अब उन लोगों में से हो गया है जिनकी गवाही स्वीकार्य है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और निश्चय ही, मैं उन लोगों के लिए बहुत क्षमाशील हूँ जो तौबा करते हैं} [ताहा: 82] आयत (4)। बाईसवां: हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) में इस बात पर मतभेद था कि आरोप लगाने वाले की गवाही कब अयोग्य हो जाती है। इब्न अल-माजीशून ने कहा: आरोप लगाने के कृत्य के साथ ही। इब्न अल-कासिम, अशहब और सहनून ने कहा: जब तक उसे कोड़े न मारे जाएं तब तक वह अयोग्य नहीं होती। यदि माफ़ी या अन्य कारणों से उसे कोड़े नहीं मारे जाते, तो उसकी गवाही खारिज नहीं की जाती। शेख अबू अल-हसन अल-लखमी ने कहा: प्रतीक्षा अवधि के दौरान उनकी गवाही निलंबित रहती है। उन्होंने इस मत को प्राथमिकता दी कि तौबा केवल आरोप को झूठ बताकर ही होती है; अन्यथा, उस न्यायप्रिय व्यक्ति के लिए सदाचार की ओर लौटने का क्या अर्थ है जिसने आरोप लगाया, सज़ा पाई और फिर भी अपने सदाचार पर बना रहा? (5)। तेईसवां: उन्होंने इस बात पर भी मतभेद किया कि तौबा के बाद उनकी गवाही किन मामलों में मान्य है? मालिक (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: यह पूर्णतः हर चीज़ में मान्य है, और इसी तरह उन सभी के लिए जिन्हें किसी भी चीज़ के लिए सज़ा दी गई हो (6)। इसे नाफे और इब्न अब्दुल हकम ने मालिक से रिवायत किया है, और यह इब्न किनानाह (7) का मत है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/165; और उमर की रिपोर्ट को अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/163 और 164 में उद्धृत किया है। (2) मानी अल-कुरआन 4/502 में। (3) उनकी तफ़सीर 17/175 में, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/165 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (4) नहस

द्वारा मानी अल-कुरआन 4/502। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/165। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/165। (7) अल-नवादिर वल-ज़ियादात 8/337, और अल-काफ़ी 2/897।

سورہ النور: آیات 4 - 5 134 ...اپنے آپ کو اور توبہ کی، مگر ابوبکرہ نے ایسا کرنے سے انکار کر دیا؛ چنانچہ ان کی گواہی قبول نہ کی گئی (1)۔ النحاس (2) نے اہل مدینہ سے یہ قول نقل کیا ہے۔ اور ایک گروہ نے - جن میں مالک رحمہ اللہ تعالیٰ اور دیگر شامل ہیں - کہا: ان کی توبہ یہ ہے کہ وہ اپنی اصلاح کر لیں اور ان کا حال بہتر ہو جائے، اگرچہ وہ اپنے قول سے جھٹلانے کے ذریعے رجوع نہ کریں، اور ان کے لیے اپنے (لگائے گئے) الزام پر ندامت، اس سے استغفار، اور دوبارہ ایسا نہ کرنا کافی ہے۔ اور یہی ابن جریر (3) کا قول ہے۔ اور شعبی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: استثنا [آیت میں] تینوں احکام سے ہے؛ جب وہ توبہ کرے اور اس کی توبہ ظاہر ہو جائے: تو اسے حد نہیں لگائی جائے گی، اس کی گواہی قبول کی جائے گی، اور اس سے فسق زائل ہو جائے گا؛ کیونکہ وہ ان لوگوں میں سے ہو گیا ہے جن کی گواہی پسندیدہ ہے۔ اور اللہ عزوجل نے فرمایا ہے: {اور بیشک میں بہت بخشنے والا ہوں اس کے لیے جس نے توبہ کی} [طہ: 82] آیت (4)۔ بائیسواں مسئلہ: ہمارے علماء رحمہ اللہ تعالیٰ کا اس میں اختلاف ہے کہ قاذف (تہمت لگانے والے) کی گواہی کب ساقط ہوتی ہے؟ ابن الماجشون نے کہا: خود اس کے تہمت لگانے سے۔ اور ابن القاسم، اشہب اور سحنون نے کہا: جب تک اسے کوڑے نہ لگ جائیں ساقط نہیں ہوتی، پس اگر معافی یا کسی اور وجہ سے اسے کوڑے مارنے سے روک دیا گیا تو اس کی گواہی مسترد نہیں ہوگی۔ اور شیخ ابو الحسن اللخمی نے کہا: مدتِ التوا میں اس کی گواہی موقوف رہے گی، اور انہوں نے اس قول کو ترجیح دی کہ توبہ صرف تہمت کی تکذیب کے ساتھ ہوتی ہے، ورنہ ایک عادل شخص کے لیے رجوع کا کیا فائدہ اگر اس نے تہمت لگائی اور اسے حد لگی اور وہ اپنی عدالت پر قائم رہا؟ (5)۔ تیئیسواں مسئلہ: اور انہوں نے اس قول پر بھی اختلاف کیا کہ توبہ کے بعد اس کی گواہی کن چیزوں میں جائز ہے؟ پس مالک رحمہ اللہ تعالیٰ نے کہا: ہر چیز میں علی الاطلاق جائز

ہے، اور اسی طرح ہر وہ شخص جسے کسی بھی چیز میں حد لگی ہو (6)، اسے نافع اور ابن عبد الحکم نے مالک سے روایت کیا ہے، اور یہی ابن کنانہ (7) کا قول ہے۔

---

(1) المحرر الوجيز 4/ 165 ، اور عمر کی خبر کو طبری نے اپنی تفسیر 17/ 163 اور 164 میں نکالا ہے۔ (2) معانی القرآن 4/ 502 میں۔ (3) اپنی تفسیر 17/ 175 میں، اور مصنف نے اسے المحرر الوجيز 4/ 165 کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (4) معانی القرآن للنحاس 4/ 502 . (5) المحرر الوجيز 4/ 165 . (6) المحرر الوجيز 4/ 165 . (7) النوادر والزيادات 8/ 337 ، والكافي 2/ 897 .

And Al-Waqqār (1) mentioned from Mālik that his testimony is not accepted specifically in what he was punished for, but it is accepted in matters other than that. This is the view of Muṭarrif and Ibn al-Mājishūn, and Al-ʿUtbī narrated the same from Aṣbagh and Saḥnūn (2). Saḥnūn said: Whoever has been punished for anything, his testimony is not permissible in similar matters for which he was punished. Muṭarrif and Ibn al-Mājishūn said: Whoever has been punished for slander (qadhf) or adultery (zinā), his testimony is not permissible in any form of adultery, nor in slander or mutual imprecation (liʿān), even if he is just (ʿadl). They narrated this from Mālik, and they agreed regarding a person born out of wedlock: that his testimony is not permissible in cases of adultery (3). Twenty-fourth: If an exception follows conjoined sentences, it refers back to all of them according to Mālik, Ash-Shāfiʿī, and their companions. According to Abū Ḥanīfa and most of his companions, the exception refers to the nearest mentioned item, which is "transgression" (fisq). Therefore, his testimony is not accepted because the exception refers specifically to transgression, not to the acceptance of testimony (4). The reason for the disagreement regarding this principle is twofold (5): One: Are these sentences considered as one sentence due to the conjunction present in them, or does each sentence have its own independent ruling, and the conjunction is merely a connective, not a sharer? The correct view in conjoining sentences is that it is permissible to conjoin different sentences with each other, as known in grammar. The second reason: Is the exception likened to a condition in its reference back to the preceding sentences? For it refers to all of them according to the jurists. Or is it not likened to it, because that is a form of linguistic analogy, which is invalid.

---

(1) He is Muḥammad Abū Bakr bin Abī Yaḥyā Zakariyā. He was a memorizer of the school of law (madhhab). He died in the year 269 AH, and other dates have been mentioned. Tartīb al-Madārik 3/91. (2) Al-Kāfī 2/897, An-Nawādir wal-Ziyādāt 8/338, and ʿAqd al-Jawāhir 3/147. (3) Al-Muḥarrar al-Wajīz 4/165, and An-Nawādir wal-Ziyādāt 8/339. (4) Iḥkām al-Fuṣūl by al-Bājī 277, Al-Maḥṣūl by Ibn al-ʿArabī pp. 84-85, and Al-Maḥṣūl by al-Rāzī 3/43. (5) See regarding these two things: Al-Maḥṣūl by al-Rāzī 3/43 onwards.

१३५ सूरह अन-नूर, आयत ४-५

और अल-वक्कार (१) ने मालिक से उल्लेख किया कि जिस मामले में उसे दंड दिया गया है, उसमें विशेष रूप से उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी, लेकिन उसके अलावा अन्य मामलों में स्वीकार की जाएगी। यह मुतर्रिफ और इब्न अल-माजीशून का मत है, और अल-उतबी ने असबग और सह्नून से भी ऐसा ही वर्णन किया है (२)। सह्नून ने कहा: जिसे किसी भी चीज़ के लिए दंडित किया गया हो, उसकी गवाही उसी तरह की चीज़ों में जायज़ नहीं है जिसके लिए उसे दंडित किया गया। मुतर्रिफ और इब्न अल-माजीशून ने कहा: जिसे कज़्फ़ (झूठा आरोप) या ज़िना (व्यभिचार) में दंडित किया गया हो, उसकी गवाही ज़िना के किसी भी रूप में, और न ही कज़्फ़ या लिआन (पारस्परिक श्राप) में जायज़ है, भले ही वह न्यायप्रिय ('अदल) ही क्यों न हो। उन दोनों ने इसे मालिक से वर्णित किया है, और उन्होंने अवैध संतान (वल्द-उज़्-ज़िना) के बारे में सहमति व्यक्त की है कि ज़िना के मामलों में उसकी गवाही जायज़ नहीं है (३)। चौबीसवाँ (बिंदु): यदि अपवाद (इस्तिसना) क्रमिक वाक्यों के बाद आता है, तो वह मलिक, शाफ़ई और उनके साथियों के अनुसार उन सभी की ओर वापस जाता है। और अबू हनीफ़ा और उनके अधिकांश साथियों के अनुसार: अपवाद सबसे निकटतम उल्लिखित चीज़ की ओर वापस जाता है, जो कि "फ़िस्क़" (उल्लंघन) है, इसलिए उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाती है, क्योंकि अपवाद विशेष रूप से फ़िस्क़ की ओर वापस जा रहा है, न कि गवाही की स्वीकृति की ओर (४)। इस सिद्धांत में मतभेद के दो कारण हैं (५): उनमें से एक: क्या ये वाक्य उनमें मौजूद संयोजन के कारण एक ही वाक्य के शासन में हैं, या प्रत्येक वाक्य का स्वतंत्र शासन है, और संयोजन का अक्षर केवल जोड़ने वाला है, साझा करने वाला नहीं? और वाक्यों के संयोजन में सही बात यह है कि विभिन्न वाक्यों को एक-दूसरे के साथ जोड़ना जायज़ है, जैसा कि व्याकरण से ज्ञात होता है। दूसरा कारण: क्या अपवाद को पिछले वाक्यों की ओर लौटने में शर्त के समान माना जाएगा? क्योंकि न्यायविदों (फ़ुक़हा) के अनुसार यह उन सभी की ओर लौटता है। या इसे उसके समान नहीं माना जाएगा; क्योंकि यह भाषाई सादृश्य (क़ियास) के अंतर्गत आता है, जो कि दोषपूर्ण है।

---

(१) वे मुहम्मद अबू बक्र बिन अबी यह्या ज़करिया हैं, वे संप्रदाय (मज़हब) के संरक्षक थे, उनकी मृत्यु वर्ष २६९ हिजरी में हुई, और कुछ अन्य तिथियां भी बताई गई हैं। तरतीब अल-मदारिक ९१/३। (२) अल-काफ़ी ८९७/२, अन-नवादिर वल-ज़ियादात ३३८/८, और 'अक़्द अल-जवाहर १४७/३। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १६५/४ और अन-नवादिर वल-ज़ियादात ३३९/८। (४) इहकाम अल-फ़ुसूल अल-

बाजी द्वारा २७७, अल-महसूल इब्न अल-अरबी द्वारा पृष्ठ ८४ - ८५, और अल-महसूल अल-राज़ी द्वारा ४३/३। (५) इन दो चीज़ों के लिए देखें: अल-महसूल अल-राज़ी द्वारा ४३/३ और उसके बाद।

۱۳۵ سورہ نور، آیات ٤ - ٥

اور الوَقَّار (۱) نے مالک سے ذکر کیا کہ جس معاملے میں اسے سزا دی گئی ہو اس میں خاص طور پر اس کی گواہی قبول نہیں کی جائے گی، لیکن اس کے علاوہ دیگر معاملات میں قبول کی جائے گی۔ یہ مُطرِّف اور ابن الماجشون کا قول ہے، اور العُتبی نے اَصْبَغ اور سحنون سے بھی اسی طرح روایت کیا ہے (۲)۔ سحنون نے کہا: جس شخص کو کسی بھی چیز میں سزا دی گئی ہو، تو جس چیز میں اسے سزا ملی ہے اس جیسی چیزوں میں اس کی گواہی جائز نہیں۔ مُطرِّف اور ابن الماجشون نے کہا: جسے قذف (تہمت تراشی) یا زنا میں سزا ملی ہو، اس کی گواہی زنا کی کسی بھی صورت میں، اور نہ ہی قذف یا لعان میں جائز ہے، چاہے وہ عادل ہی کیوں نہ ہو۔ ان دونوں نے اسے مالک سے روایت کیا ہے، اور انہوں نے ولد الزنا (ناجائز اولاد) کے بارے میں اتفاق کیا ہے کہ اس کی گواہی زنا کے معاملے میں جائز نہیں ہے (۳)۔ چوبیسواں (نکتہ): اگر استثنیٰ (مستثنیٰ کرنا) معطوف جملوں کے بعد آئے، تو وہ امام مالک، شافعی اور ان کے اصحاب کے نزدیک ان تمام کی طرف لوٹتا ہے۔ اور امام ابوحنیفہ اور ان کے اکثر اصحاب کے نزدیک: استثنیٰ قریب ترین مذکور چیز کی طرف لوٹتا ہے، جو کہ "فسق" ہے، اسی وجہ سے اس کی گواہی قبول نہیں کی جاتی، کیونکہ استثنیٰ خاص طور پر فسق کی طرف لوٹ رہا ہے نہ کہ گواہی کی قبولیت کی طرف (٤)۔ اس اصول میں اختلاف کی وجہ دو چیزیں ہیں (٥): ان میں سے ایک یہ کہ: کیا یہ جملے ان میں موجود عطف (جوڑ) کی وجہ سے ایک ہی جملے کے حکم میں ہیں، یا ہر جملہ اپنی جگہ مستقل حکم رکھتا ہے، اور حرف عطف محض جوڑنے والا ہے نہ کہ شریک کرنے والا؟ اور جملوں کے عطف میں صحیح بات یہی ہے کہ مختلف جملوں کا ایک دوسرے پر عطف جائز ہے، جیسا کہ علم نحو سے معلوم ہوتا ہے۔ دوسری وجہ: کیا استثنیٰ کو پچھلے جملوں کی طرف لوٹنے

میں شرط کے مشابہ قرار دیا جائے گا؟ کیونکہ فقہا کے نزدیک یہ تمام جملوں کی طرف لوٹتا ہے۔ یا اسے اس کے مشابہ قرار نہیں دیا جائے گا؛ کیونکہ یہ لغوی قیاس کی قبیل سے ہے، جو کہ فاسد ہے۔

---

(۱) وہ محمد ابوبکر بن ابی یحییٰ زکریا ہیں، وہ مسلک کے حافظ تھے، ان کی وفات ۲٦۹ھ میں ہوئی، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ ترتیب المدارک ۹۱/۳۔ (۲) الکافی ۸۹۷/۲، والنوادر والزیادات ۳۳۸/۸، وعقد الجواهر ۱٤۷/۳۔ (۳) المحرر الوجيز ۱٦٥/٤۔ والنوادر والزیادات ۳۳۹/۸۔ (٤) إحكام الفصول للباجي ۲۷۷، والمحصول لابن العربي ص ۸٤ - ۸٥، والمحصول للرازي ٤۳/۳۔ (٥) ان دو چیزوں کے لیے دیکھیں: المحصول للرازي ٤۳/۳ اور اس کے بعد۔

136 Surah Al-Nur: Verses 4 - 5

...based on what is known in the principles of jurisprudence (Usul al-Fiqh). The basic principle is that all of this is possible and there is no preponderance, so what the Judge said regarding suspension (waqf) is determined (1).

The problem is supported by the fact that both matters have appeared in the Book of Allah, the Almighty; for the verse of fighting (Muharaba) (2) has the pronoun referring back to all parts by consensus, and the verse of killing a believer by mistake (3) has the exception referring back to the last part by consensus, while the verse of slander (Qadhf) is potentially both; so suspension (waqf) is determined without lie (4).

Our scholars said: This is a general foundational (Usuli) view, and the opinion of Malik and Al-Shafi'i, may Allah have mercy on them, is preferred from the perspective of specific jurisprudence, by saying: The exception refers to both depravity (fisq) [and the prohibition of accepting testimony] (5) together, unless a distinction is made between them by a report that must be submitted to, and the Ummah has agreed that repentance erases disbelief, so it is more appropriate that what is less than that should be so, and Allah knows best.

Abu Ubaid (6) said: The exception refers back to the preceding sentences. He said: Someone accused of adultery is not a greater criminal than someone who commits adultery, and if an adulterer repents, his testimony is accepted; because "The one who repents from a sin is like one who has no sin" (7), and if Allah accepts the repentance of a servant, then the servants are more entitled to accept it [as well].

---

(1) See Al-Ihkam lil-Fusul 277 by Al-Baji. WWW.NAFSEISLAM.COM (2) In Surah Al-Ma'idah, verse 33: {The recompense of those who wage war against Allah and His Messenger and strive upon earth [to cause] corruption is only that they be killed or crucified or that their hands and feet be cut off from opposite sides or that they be exiled from the land. That is for them a disgrace in this world; and for them in the Hereafter is a great punishment. Except for those who return [repenting] before you apprehend them. And know that Allah is Forgiving and Merciful.} (3) In Surah Al-Nisa', verse 92: {And never is it for a believer to kill a believer except by mistake. And whoever kills a believer by mistake - then the freeing of a believing slave and a compensation payment presented to the deceased's family [is required] unless they give [it as] charity.} (4) Al-Mayn: Lying. Al-Qamus (Mayn). (5) In the manuscripts: "and repentance" instead of the text in brackets, and what is fixed is from Fath al-Qadir

9/4, and from what will come in the following issue. (6) In Al-Nasikh wal-Mansukh for him, pp. 153-154. (7) Narrated by Ibn Majah (4250), and Al-Tabarani in Al-Kabir (10281) on the authority of Ibn Mas'ud from the path of Abu Ubaidah. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/200: Narrated by Al-Tabarani and its men are the men of the Sahih, except that Abu Ubaidah did not hear from his father. It has supporting reports from Ibn Abbas, Abu Sa'dah Al-Ansari, and Abu 'Utbah Al-Khawlani. See Sunan Al-Bayhaqi 10/154.

136 सूरह अन-नूर: आयत 4 - 5

...उस पर जो न्यायशास्त्र के सिद्धांतों (उसूले फिक्ह) में जाना जाता है। मूल नियम यह है कि यह सब संभावित है और कोई प्रधानता (तरजीह) नहीं है, इसलिए जो न्यायाधीश ने वक़्फ़ (निलंबन) के बारे में कहा है वही निर्धारित होता है (1)।

समस्या इस बात से पुष्ट होती है कि अल्लाह के ग्रंथ में दोनों बातें आई हैं; मुहारबा (लड़ाई) की आयत (2) में सर्वसम्मति से सर्वनाम सभी पर वापस जाता है, और अनजाने में एक मोमिन की हत्या की आयत (3) में सर्वसम्मति से अपवाद अंतिम हिस्से पर वापस जाता है, जबकि क़ज़फ़ (बदनामी) की आयत दोनों के लिए संभावित है; इसलिए बिना किसी झूठ (4) के वक़्फ़ (निलंबन) निर्धारित होता है।

हमारे विद्वानों ने कहा: यह एक व्यापक आधारभूत (उसूली) दृष्टिकोण है, और मालिक और शाफई (अल्लाह उन पर दया करे) की राय विशिष्ट न्यायशास्त्र के दृष्टिकोण से बेहतर है, यह कहकर कि: अपवाद 'फिस्क' (विपथन) [और गवाही स्वीकार करने की मनाही] (5) दोनों पर लागू होता है, जब तक कि किसी ऐसी रिपोर्ट द्वारा उनके बीच अंतर न किया जाए जिसे स्वीकार करना अनिवार्य हो, और उम्मा इस बात पर सहमत है कि तौबा (पश्चाताप) कुफ्र (अविश्वास) को मिटा देती है, इसलिए यह अधिक उचित है कि उससे कमतर पापों के लिए भी ऐसा ही हो, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अबू उबैद (6) ने कहा: अपवाद पिछली वाक्यों पर वापस जाता है। उन्होंने कहा: जिस पर ज़िना का आरोप लगाया गया है वह ज़िना करने वाले से बड़ा अपराधी नहीं है, और यदि व्यभिचारी तौबा कर लेता है तो उसकी गवाही स्वीकार कर ली जाती है; क्योंकि "पाप से तौबा करने वाला उस व्यक्ति की तरह है जिसका कोई पाप नहीं है" (7), और यदि अल्लाह किसी बंदे की तौबा स्वीकार कर लेता है, तो बंदे [उसे स्वीकार करने के अधिक पात्र] हैं।

---

(1) बाजी की 'अहकामुल फुसूल' 277 देखें। WWW.NAFSEISLAM.COM (2) सूरह अल-माइदा आयत 33 में: {जो लोग अल्लाह और उसके रसूल से लड़ते हैं और धरती में बिगाड़ पैदा करने की कोशिश करते हैं, उनका बदला केवल यही है कि उन्हें मार डाला जाए या उन्हें सूली पर चढ़ा दिया जाए या उनके हाथ और पैर विपरीत दिशाओं से काट दिए जाएं या उन्हें देश से निकाल दिया जाए। यह उनके लिए इस दुनिया में अपमान है, और उनके लिए आखिरत में बड़ा अज़ाब (दंड) है। सिवाय उन लोगों के जिन्होंने तुम्हारे उन पर काबू पाने से पहले तौबा कर ली। तो जान लो कि अल्लाह बड़ा क्षमाशील, दयावान है।} (3) सूरह अन-निसा आयत 92 में: {और किसी मोमिन के लिए यह जायज़

नहीं कि वह किसी मोमिन की हत्या करे, सिवाय इसके कि वह गलती से हो जाए। और जो कोई गलती से किसी मोमिन की हत्या कर दे, तो उसे एक मोमिन गुलाम आज़ाद करना होगा और मृतक के वारिसों को ख़ून-बहा (मुआवज़ा) देना होगा, सिवाय इसके कि वे उसे सदक़ा (दान) कर दें।} (4) अल-मैन: झूठ। अल-क़ामूस (मैन)। (5) हस्तलिपियों में: "तौबा" है, कोष्ठक में दिए गए शब्दों के स्थान पर, और जो प्रमाणित है वह 'फतह अल-क़दीर' 9/4 से है, और जो अगले मामले में आएगा। (6) उनकी किताब 'अन-नासिख वल-मनसूख' में पृष्ठ 153 - 154। (7) इसे इब्न माजाह (4250) ने उद्धृत किया है, और तब्रानी ने 'अल-कबीर' (10281) में इब्न मसऊद के माध्यम से अबू उबैदा से। हैथमी ने 'मजमा-उज़-ज़वाइद' 10/200 में कहा: इसे तब्रानी ने रिवायत किया है और इसके रावी सहीह (बुखारी-मुस्लिम) के रावी हैं, सिवाय इसके कि अबू उबैदा ने अपने पिता से नहीं सुना। इब्न अब्बास, अबू सादा अल-अंसारी और अबू उतबा अल-खौलानी से इसके अन्य प्रमाण भी हैं। देखें सुनन अल-बैहकी 10/154।

136 سورہ النور: آیات 4 - 5

...اس پر جو اصول فقہ میں معروف ہے۔ اصل یہ ہے کہ یہ سب ممکن ہے اور کوئی ترجیح نہیں، لہٰذا قاضی نے جو وقف کے بارے میں کہا وہی متعین ہے(1)۔

اور اس اشکال کی تائید اس بات سے ہوتی ہے کہ اللہ عزوجل کی کتاب میں دونوں باتیں آئی ہیں؛ چنانچہ آیت محاربہ(2) میں بالاتفاق ضمیر کا لوٹنا سب کی طرف ہے، اور غلطی سے مومن کو قتل کرنے کی آیت(3) میں بالاتفاق استثناء کا آخری جزو کی طرف لوٹنا ہے، جبکہ آیت قذف دونوں پہلوؤں کا احتمال رکھتی ہے؛ لہٰذا بغیر کسی جھوٹ(4) کے وقف ہی متعین ہے۔

ہمارے علماء نے کہا: یہ ایک کلی اصولی نظر ہے، اور مالک اور شافعی رحمہما اللہ کا قول جزئی فقہ کی نظر سے راجح ہے، اس طور پر کہ کہا جائے: استثناء فسق اور قبول شہادت کی ممانعت دونوں کی طرف راجع ہے، الا یہ کہ کسی ایسی خبر کے ذریعے ان میں فرق کیا جائے جس کو تسلیم کرنا واجب ہو، اور امت کا اس پر اجماع ہے کہ توبہ کفر کو مٹا دیتی ہے، تو اس سے کم درجے کی چیز کے لیے یہ بات زیادہ موزوں ہونی چاہیے، واللہ اعلم۔

ابو عبید(6) نے کہا: استثناء پچھلے جملوں کی طرف لوٹتا ہے، انہوں نے کہا: جس کی طرف زنا کی نسبت کی گئی ہو وہ زنا کا ارتکاب کرنے والے سے زیادہ بڑا مجرم نہیں ہے، پھر زانی جب توبہ کر لے تو اس کی شہادت قبول کی جاتی ہے؛ کیونکہ "گناہ سے توبہ کرنے والا اس شخص کی طرح ہے جس کا کوئی گناہ نہ ہو"(7)، اور جب اللہ بندے کی توبہ قبول فرما لیتا ہے، تو بندے قبول کرنے کے زیادہ حقدار ہیں۔

(1) دیکھیے باجی کی احکام الفصول 277۔ (2) WWW.NAFSEISLAM.COM سورہ المائدہ کی آیت 33 میں: ﴿بیشک اللہ اور اس کے رسول سے لڑنے والوں اور زمین میں فساد انگیزی کرنے والوں کی سزا یہی ہے کہ انہیں قتل کیا جائے یا انہیں سولی دی جائے یا ان کے ہاتھ اور پاؤں مخالف سمتوں سے کاٹے جائیں یا انہیں ملک سے نکال دیا جائے، یہ ان کے لیے دنیا میں رسوائی ہے اور ان کے لیے آخرت میں بڑا عذاب ہے۔ سوائے ان لوگوں کے جنہوں نے تمہارے ان پر قابو پانے سے پہلے توبہ کر لی، تو جان لو کہ اللہ بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے﴾۔ (3) سورہ النساء کی آیت 92 میں: ﴿اور کسی مومن کا یہ کام نہیں کہ وہ کسی مومن کو قتل کرے مگر غلطی سے، اور جو شخص کسی مومن کو غلطی سے قتل کر دے تو اس پر ایک مومن غلام کا آزاد کرنا اور مقتول کے گھر والوں کو خون بہا ادا کرنا لازم ہے سوائے اس کے کہ وہ صدقہ کر دیں﴾۔ (4) المین: جھوٹ۔ القاموس (مین)۔ (5) قلمی نسخوں میں: بریکٹ کے الفاظ کی جگہ "والتوبہ" ہے، اور جو ثابت ہے وہ فتح القدیر 4/9 سے ہے، اور اس سے جو اگلے مسئلے میں آئے گا۔ (6) ان کی کتاب الناسخ والمنسوخ میں ص 153 - 154۔ (7) اسے ابن ماجہ (4250) اور طبرانی نے الکبیر (10281) میں ابن مسعود سے بروایت ابو عبیدہ روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 10 / 200 میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے اور اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں سوائے اس کے کہ ابو عبیدہ نے اپنے باپ سے نہیں سنا۔ اس کے شواہد ابن عباس، ابو سعدہ انصاری اور ابو عتبہ خولانی سے بھی مروی ہیں۔ دیکھیے سنن بیہقی 10 / 154۔

137 Surah An-Nur: Verses 4 - 5

...prior; despite the fact that such an exception exists in several places in the Quran; including the Almighty's saying: {Indeed, the penalty for those who wage war against Allah and His Messenger...} to His saying: {Except for those who repent} [Al-Ma'idah: 34], and there is no doubt that this exception applies to everyone.

Al-Zajjaj said (1): A slanderer is not more criminal than an unbeliever, so his right if he repents and reforms is that his testimony should be accepted. He said: And His saying: "forever" means: as long as he is a slanderer, just as it is said: "The testimony of an unbeliever is never accepted", for its meaning is: as long as he is an unbeliever.

Al-Sha'bi said to the opponent in this matter: Allah accepts his repentance, but you do not accept his testimony!(2).

Then, if the exception refers back to the last sentence according to some groups of legal theorists (Usuliyyin), then His saying: {and those are the defiantly disobedient} is a justification, not an independent sentence in itself, meaning: do not accept their testimony because of their defiance, so if the defiance is removed, why should their testimony not be accepted? Then the repentance of the slanderer is his branding himself a liar, as Umar said to those who slandered Al-Mughirah in the presence of the Companions without objection, despite the widespread circulation and fame of the case from Basra to Hijaz and other regions. If the interpretation of the verse were what the Kufans interpreted, the knowledge of that would not have escaped the Companions, and they would have said to Umar: "It is never permissible to accept the repentance of a slanderer," and they would not have been able to remain silent about a judgment that distorts the interpretation of the Book; so their saying fell, and Allah is the one whose help is sought.

Twenty-fifth: Al-Qushayri said: There is no disagreement that if the slanderer is not flogged, because the slandered person died before demanding the punishment from the slanderer, or it was not brought to the ruler, or the slandered person pardoned him, then the testimony is acceptable; because according to the opponent in the matter, the prohibition against accepting testimony is conjoined with flogging. Allah Almighty said: {So flog them with eighty lashes and do not accept from them testimony ever}. Regarding this, Al-Shafi'i said (3): Before he is punished, he is worse than when he is punished; because punishments are expiations.

(1) In Ma'ani al-Quran, 4/31. (2) Narrated by Abu Ubayd in Al-Nasikh, p. 151, and Abd al-Razzaq (15552). (3) In Al-Umm, 7/41-42.

१३७ सूरा अन-नूर: आयत ४ - ५

...प्रमुख; इसके बावजूद कि ऐसा अपवाद कुरान में कई जगहों पर मौजूद है; जिसमें सर्वशक्तिमान का यह कहना शामिल है: {निस्संदेह उन लोगों का दंड जो अल्लाह और उसके रसूल के खिलाफ युद्ध करते हैं...} उनके कहने तक {सिवाय उन लोगों के जिन्होंने तौबा (पश्चाताप) की} [अल-माइदा: ३४], और इसमें कोई संदेह नहीं है कि यह अपवाद सभी पर लागू होता है।

अल-ज़ज्जाज ने कहा (१): एक तोहमत लगाने वाला (अपलापक) काफिर से अधिक अपराधी नहीं है, इसलिए उसका अधिकार है कि यदि वह तौबा करे और सुधार करे तो उसकी गवाही स्वीकार की जाए। उन्होंने कहा: और अल्लाह का कहना: "हमेशा के लिए" का अर्थ है: जब तक वह तोहमत लगाने वाला है, जैसे कहा जाता है: "काफिर की गवाही कभी स्वीकार नहीं की जाती", क्योंकि इसका अर्थ है: जब तक वह काफिर है।

अल-शअबी ने इस मामले में विरोधी से कहा: अल्लाह उसकी तौबा स्वीकार करता है, लेकिन तुम उसकी गवाही स्वीकार नहीं करते!(२)।

फिर, यदि अपवाद उसूलियों (कानूनी सिद्धांतकारों) के कुछ समूहों के अनुसार अंतिम वाक्य की ओर वापस जाता है, तो उनका कहना: {और वही अवज्ञाकारी हैं} एक औचित्य है, न कि अपने आप में एक स्वतंत्र वाक्य, जिसका अर्थ है: उनकी अवज्ञा के कारण उनकी गवाही स्वीकार न करें, इसलिए यदि अवज्ञा दूर हो जाती है, तो उनकी गवाही क्यों स्वीकार नहीं की जानी चाहिए? फिर तोहमत लगाने वाले की तौबा खुद को झूठा साबित करना है, जैसा कि उमर ने साथियों की उपस्थिति में बिना किसी आपत्ति के अल-मुग़ीरा पर तोहमत लगाने वालों से कहा था, बसरा से हिजाज़ और अन्य क्षेत्रों तक मामले के व्यापक प्रसार और प्रसिद्धि के बावजूद। यदि आयत की व्याख्या वही होती जो कूफ़ियों ने की थी, तो उस बात का ज्ञान साथियों से ओझल नहीं रहता, और वे उमर से कहते: "तोहमत लगाने वाले की तौबा कभी स्वीकार करना जायज़ नहीं है," और वे किताब की व्याख्या को विकृत करने वाले निर्णय पर चुप नहीं रह पाते; अतः उनकी बात गिर गई, और अल्लाह ही है जिससे मदद माँगी जाती है।

पच्चीसवाँ: अल-कुशैरी ने कहा: इसमें कोई विवाद नहीं है कि यदि तोहमत लगाने वाले को कोड़े नहीं मारे जाते हैं, क्योंकि जिस पर तोहमत लगाई गई थी उसकी मृत्यु दंड की माँग करने से पहले हो गई, या मामला शासक तक नहीं पहुँचाया गया, या जिस पर तोहमत लगाई गई थी उसने उसे माफ कर

दिया, तो गवाही स्वीकार्य है; क्योंकि इस मामले में विरोधी के अनुसार, गवाही स्वीकार करने पर रोक कोड़ों के साथ जुड़ी हुई है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तो उन्हें अस्सी कोड़े मारो और उनकी गवाही कभी स्वीकार न करो}। इसके बारे में, अल-शफी ने कहा (३): सजा मिलने से पहले, वह सजा मिलने के समय की तुलना में बुरा है; क्योंकि सजाएँ कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) हैं।

---

(१) उनके द्वारा 'मआनी अल-कुरान' में ४/३१। (२) अबू उबैद द्वारा 'अल-नासिख' पृ. १५१, और अब्ो अल-रज्जाक (१५५५२) द्वारा उद्धृत। (३) 'अल-उम' ७/४१-४२ में।

137 سورة النور: آیات 4 - 5

...اولی؛ اس کے باوجود کہ اس طرح کا استثناء قرآن میں کئی مقامات پر موجود ہے؛ جن میں اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {جو اللہ اور اس کے رسول سے لڑتے ہیں ان کی سزا تو یہی ہے...} یہاں تک کہ {سوائے ان لوگوں کے جنہوں نے توبہ کی} [المائدہ: 34]، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ یہ استثناء سب کے لیے ہے۔

اور الزجاج نے کہا(1): تہمت لگانے والا کافر سے بڑھ کر گناہگار نہیں ہے، پس اس کا حق ہے کہ جب وہ توبہ کرے اور اصلاح کرے تو اس کی گواہی قبول کی جائے، انہوں نے کہا: اور اللہ کا قول: "ہمیشہ" یعنی: جب تک وہ قاذف (تہمت لگانے والا) ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: کافر کی گواہی کبھی قبول نہیں کی جاتی؛ کیونکہ اس کا مطلب ہے: جب تک وہ کافر ہے۔

اور الشعبی نے اس معاملے میں مخالف سے کہا: اللہ تو اس کی توبہ قبول فرماتا ہے، اور تم اس کی گواہی قبول نہیں کرتے!(2)۔

پھر اگر استثناء اصولیوں کی ایک جماعت کے نزدیک آخری جملے کی طرف لوٹتا ہے، تو اللہ کا قول: {اور وہی لوگ فاسق ہیں} ایک تعلیل (وجہ) ہے، کوئی مستقل جملہ نہیں، یعنی: ان کے فسق کی وجہ سے ان کی گواہی قبول نہ کرو، پس جب فسق زائل ہو گیا تو ان کی گواہی کیوں قبول نہ کی جائے؟ پھر قاذف کی توبہ اپنے آپ کو جھٹلانا ہے، جیسا کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے صحابہ کرام کی موجودگی میں مغیرہ پر تہمت لگانے والوں سے بغیر کسی نکیر کے کہا، باوجود اس کے کہ بصرہ سے حجاز اور دیگر علاقوں تک اس معاملے کی تشہیر اور شہرت ہو چکی تھی۔ اور اگر آیت کی وہی تاویل ہوتی جو کوفیوں نے کی، تو اس کا علم صحابہ سے اوجھل نہ رہتا، اور وہ عمر

سے کہتے: قاذف کی توبہ کبھی قبول کرنا جائز نہیں، اور وہ کتاب کی تاویل میں تحریف کے فیصلے پر خاموش نہ رہ سکتے؛ پس ان کا قول باطل ہو گیا، واللہ المستعان۔

پچیسواں: القشیری نے کہا: اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اگر قاذف کو کوڑے نہ لگائے گئے ہوں، بایں طور کہ حد طلب کرنے سے پہلے مقذوف (جس پر تہمت لگی) مر گیا، یا معاملہ سلطان تک نہ پہنچا، یا مقذوف نے معاف کر دیا، تو گواہی مقبول ہے؛ کیونکہ اس مسئلے میں مخالف کے نزدیک گواہی کی قبولیت کی ممانعت کوڑوں پر معطوف ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پس انہیں اسی کوڑے مارو اور ان کی کبھی بھی گواہی قبول نہ کرو}۔ اور اس موقع پر امام شافعی نے کہا(3): حد لگنے سے پہلے وہ اس وقت سے زیادہ برا ہوتا ہے جب اسے حد لگ جائے؛ کیونکہ حدود کفارہ ہیں۔

---

(1) ان کی کتاب معانی القرآن 31/4 میں۔ (2) اسے ابو عبید نے الناسخ ص151 میں، اور عبد الرزاق نے (15552) میں روایت کیا ہے۔ (3) الام 41/7 - 42 میں۔

So how can his testimony be rejected in his best state but not in his worst? I say: This is what he said, and there is no disagreement. It was previously mentioned (1) from Ibn al-Majishun that by the very act of slander (Qadhf), his testimony is rejected. This is the view of al-Layth, al-Awza'i, and al-Shafi'i: his testimony is rejected even if he is not punished (Hadd) (2); because by slander he becomes a sinner (fasiq), as it is among the major sins. Therefore, his testimony is not accepted until his innocence is proven through the confession of the slandered person of adultery, or by the establishment of clear evidence against them. The twenty-sixth issue: The words of Allah the Almighty: {and mend [their ways]} means: showing repentance. It was also said: and mend their deeds. {for Allah is All-Forgiving, Most Merciful} in that they repented and He accepted their repentance (3). Allah the Almighty's saying: {And those who accuse their wives and have no witnesses except themselves - then the witness of one of them shall be four testimonies [swearing] by Allah that indeed, he is of the truthful. (6) And the fifth [oath] shall be that the curse of Allah be upon him if he should be of the liars. (7) But it will prevent punishment from her if she gives four testimonies [swearing] by Allah that indeed, he is of the liars. (8) And the fifth [oath] shall be that the wrath of Allah be upon her if he was of the truthful. (9) And if not for the favor of Allah upon you and His mercy... and that Allah is Accepting of repentance and Wise (10).} In this, there are thirty issues: The first: Allah the Almighty's saying: {and have no witnesses except themselves} with nominative case (raf') as a substitute (badal). Accusative case (nasb) is also permissible as an exception (istithna') or as the predicate (khabar) of 'yakun'. {then the witness of one of them shall be four testimonies} in the nominative case is the reading of the Kufans (5) as subject and predicate, meaning: the testimony of one of them that removes the punishment for slander from him is four testimonies. The people of Medina and Abu 'Amr read it as "arba'a" in the accusative case (6); because the meaning of "then the witness" is: that he should testify, and the estimation is: so upon them...

(1) p. 134 of this volume. (2) Al-Shafi'i's saying in al-Umm 41/7. (3) Al-Wasit 3/305. (4) Addition from (M). (5) Meaning the reading of 'Asim in the narration of Hafs from him, Hamza, and al-Kisa'i. Al-Sab'ah p. 452, and al-Taysir p. 161. (6) Ibn Kathir, Ibn 'Amir, and 'Asim in the narration of Shu'bah from him also read it this way, as in the two aforementioned sources.

तो उसकी गवाही उसकी अच्छी स्थिति में कैसे ठुकराई जा सकती है लेकिन उसकी बुरी स्थिति में नहीं। मैंने कहा: उन्होंने ऐसा ही कहा है, और इसमें कोई मतभेद नहीं है। इब्न अल-माजीशुन से पहले (1) बताया गया है कि केवल लांछन (कज़फ़) के कार्य से ही उसकी गवाही ठुकरा दी जाती है। यह अल-लैथ, अल-औज़ई और अल-शाफ़ई का विचार है: उसकी गवाही ठुकरा दी जाती है चाहे उसे दंडित (हद) न किया गया हो (2); क्योंकि लांछन लगाने से वह पापी (फासिक) बन जाता है, क्योंकि यह बड़े पापों में से एक है। इसलिए, उसकी गवाही तब तक स्वीकार नहीं की जाती जब तक कि लांछित व्यक्ति द्वारा व्यभिचार स्वीकार करने या उसके खिलाफ स्पष्ट साक्ष्य स्थापित होने के माध्यम से उसकी बेगुनाही साबित न हो जाए। छब्बीसवां मुद्दा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और सुधार करें} का अर्थ है: पश्चाताप प्रकट करना। यह भी कहा गया: और अपने कर्मों को सुधारें। {निश्चित रूप से अल्लाह क्षमाशील, अत्यंत दयावान है} क्योंकि उन्होंने पश्चाताप किया और उसने उनका पश्चाताप स्वीकार कर लिया (3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो लोग अपनी पत्नियों पर लांछन लगाते हैं और उनके पास खुद के अलावा कोई गवाह नहीं होता है - तो उनमें से एक की गवाही अल्लाह की कसम खाकर चार गवाहियां होगी कि वास्तव में वह सच्चा है। (6) और पांचवीं (कसम) यह होगी कि अगर वह झूठा हो तो उस पर अल्लाह की लानत हो। (7) लेकिन यह उस (स्त्री) से सजा को टाल देगा यदि वह अल्लाह की कसम खाकर चार गवाहियां देती है कि वास्तव में वह झूठा है। (8) और पांचवीं (कसम) यह होगी कि यदि वह सच्चा हो तो उस पर अल्लाह का क्रोध हो। (9) और यदि तुम पर अल्लाह का अनुग्रह और उसकी दया न होती... और यह कि अल्लाह पश्चाताप स्वीकार करने वाला और तत्वदर्शी है (10)।} इसमें तीस मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनके पास खुद के अलावा कोई गवाह नहीं होता} बदल (badal) के रूप में रफ़ (nominative) के साथ। इस्तिस्ना (istithna') के रूप में या 'यकुन' की ख़बर (khabar) के रूप में नसब (accusative) भी जायज़ है। {तो उनमें से एक की गवाही चार गवाहियां होगी} रफ़ के साथ कूफ़ियों (5) की क़िरात (पठन शैली) है, जो मुब्तदा (subject) और ख़बर (predicate) के रूप में है, जिसका अर्थ है: उनमें से एक की वह गवाही जो उससे कज़फ़ (लांछन) की सज़ा को हटा देती है, वह चार गवाहियां हैं। मदीना के लोगों और अबू अम्र ने इसे नसब के साथ "अरबआ" पढ़ा है (6); क्योंकि "फ़-शहादतु" का अर्थ है: कि वह गवाही दे, और अनुमान है: तो उन पर...

(1) इस भाग का पृष्ठ 134। (2) अल-शाफ़ई का कथन अल-उम्म 41/7 में। (3) अल-वसीत 3/305। (4) (म) से वृद्धि। (5) यानी हफ़्स की उनके माध्यम से रिवायत में आसिम, हमज़ा और अल-किसाई की क़िरात। अल-सबआ पृष्ठ 452, और अल-तयसीर पृष्ठ 161। (6) इब्न कसीर, इब्न आमिर, और शुअबा की उनके माध्यम से रिवायत में आसिम ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है, जैसा कि उपरोक्त दो स्रोतों में है।

پھر اس کی گواہی اس کی بہترین حالت میں تو مسترد کر دی جائے لیکن بدترین حالت میں کیوں نہیں؟ میں نے کہا: انہوں نے اسی طرح کہا ہے، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ ابن الماجشون سے پہلے (1) ذکر ہو چکا ہے کہ صرف بہتان (قذف) کی وجہ سے ہی اس کی گواہی مسترد کر دی جاتی ہے۔ یہی قول لیث، اوزاعی اور شافعی کا ہے: اس کی گواہی مسترد کر دی جائے گی چاہے اسے حد (2) نہ ماری گئی ہو؛ کیونکہ وہ بہتان تراشی سے فاسق ہو جاتا ہے، کیونکہ یہ کبیرہ گناہوں میں سے ہے۔ اس لیے اس کی گواہی قبول نہیں کی جائے گی یہاں تک کہ جس پر بہتان لگایا گیا ہو اس کے زنا کے اقرار سے یا اس کے خلاف بینہ (ثبوت) قائم ہونے سے اس کی براءت ثابت ہو جائے۔ چھبیسواں مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَأَصْلَحُوا} کا مطلب ہے: توبہ کا اظہار کرنا۔ اور کہا گیا: اور اپنے اعمال کی اصلاح کی۔ {فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ} چونکہ انہوں نے توبہ کی اور اس نے ان کی توبہ قبول کر لی (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُن لَّهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ (6) وَالْخَامِسَةُ أَنَّ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَيْهِ إِن كَانَ مِنَ الْكَاذِبِينَ (7) وَيَدْرَأُ عَنْهَا الْعَذَابَ أَن تَشْهَدَ أَرْبَعَ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ (8) وَالْخَامِسَةَ أَنَّ غَضَبَ اللَّهِ عَلَيْهَا إِن كَانَ مِنَ الصَّادِقِينَ (9) وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ (10)}۔ اس میں تیس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَلَمْ يَكُن لَّهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنفُسُهُمْ} بدل ہونے کی وجہ سے رفع کے ساتھ ہے، اور استثناء ہونے یا 'یکن' کی خبر ہونے کی بنا پر نصب بھی جائز ہے۔ {فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ} رفع کے ساتھ اہل کوفہ (5) کی قراءت ہے جو کہ مبتدا اور خبر کی بنیاد پر ہے، یعنی: ان میں سے ایک کی وہ گواہی جو اس سے حد قذف کو دور کر دے وہ چار

گواہیاں ہیں۔ اہل مدینہ اور ابو عمرو نے اسے "اربعَ" نصب کے ساتھ پڑھا ہے (6)؛ کیونکہ "فشهادة" کا معنی ہے: یہ کہ وہ گواہی دے، اور تقدیر (پوشیدہ عبارت) ہے: پس ان پر...

(1) اس جز کا ص 134۔ (2) امام شافعی کا قول "الام" 41/7 میں۔ (3) الوسیط 305/3۔ (4) (م) سے اضافہ۔ (5) یعنی حفص کی ان سے روایت میں عاصم، حمزہ، اور کسائی کی قراءت ہے۔ السبعہ ص 452، اور التیسیر ص 161۔ (6) ابن کثیر، ابن عامر، اور شعبہ کی ان سے روایت میں عاصم نے بھی اسی طرح پڑھا ہے، جیسا کہ گزشتہ دو مآخذ میں ہے۔

...that one of them should testify four testimonies, or: the command is that one of them should testify four testimonies (1), and there is no dispute in the second case that it is in the accusative case (mansub) due to "testimony" (shahada). And {the fifth [testimony]} is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is "that" (an) and its link, and the meaning of the lightened "an" is the same as the heavy "anna"; because its meaning is: "that he..." (2). Abu Abd al-Rahman, Talha, and Asim in the narration of Hafs read "and the fifth" in the accusative case (nasb) (3), meaning: and he testifies the fifth testimony. The rest read it in the nominative case as a subject, and the predicate is "that the curse of Allah be upon him", i.e.: and the fifth testimony is his saying: the curse of Allah be upon him. Second: Regarding the reason for its revelation, which is what Abu Dawud narrated from Ibn Abbas that Hilal ibn Umayyah accused his wife before the Prophet (ﷺ) of [adultery with] Sharik ibn Sahma'. The Prophet (ﷺ) said: "[Provide] proof, or [the punishment of] lashes on your back." He said: "O Messenger of Allah, if one of us sees a man with his wife, should he seek proof?" The Prophet (ﷺ) kept saying: "Proof, or else lashes on your back." Hilal said: "By Him Who sent you with the truth, I am telling the truth, and Allah will surely reveal concerning my matter that which will clear my back from the punishment." Then was revealed: {And those who accuse their wives and have no witnesses except themselves...} and he read until he reached: {...[that he is] of the truthful ones.} The complete hadith (4). And it was said: When the previous verse was revealed concerning those who accuse chaste women, and its outward meaning included husbands and others, Sa'd ibn Mu'adh (5) said: "O Messenger of Allah, if I find a man with my wife, should I wait until I bring four witnesses? By Allah, I would strike him with the sword, not with its flat side." Then the Messenger of Allah (ﷺ) said:

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/129. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/129, and the lightened recitation in both places is the recitation of Nafi', for he read: "an la'natu Allah" and "an ghadabu Allah". (3) The mention of Asim here is an error, and al-Nahhas did not mention him in I'rab al-Qur'an 3/129, and the author quoted from him. Asim alone among the ten, in the narration of Hafs, read: "and the fifth" in the accusative in the second instance. As for the first instance, all ten read it in the nominative. Abu Abd al-Rahman - who is al-Sulami - and Talha read it in the accusative in both instances. See al-Sab'ah p. 453, al-Taysir p. 161, and al-Muharrar al-Wajiz 4/166. (4) Sunan Abi Dawud (2254), and al-Bukhari also narrated it (4747), and a

part of it preceded on p. 108 of this volume. (5) Thus the author quoted from Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/165, and it is an error, and the correct name is: Sa'd ibn Ubadah as in the sources.

सूरह अन-नूर: आयत 6 - 10 139

...कि उनमें से कोई चार गवाहियाँ दे, या: आदेश यह है कि उनमें से कोई चार गवाहियाँ दे (1), और दूसरे मामले में कोई विवाद नहीं है कि यह "गवाही" (शहादा) के कारण कर्म कारक (मंसूब) में है। और {पाँचवीं [गवाही]} कर्ता कारक (रफ़') में उद्देश्य (मुब्तदा) के रूप में है, और विधेय (ख़बर) "कि" (अन) और उसका संबंध है, और हल्के"अन" का अर्थ वही है जो भारी "अन्ना" का है; क्योंकि इसका अर्थ है: "कि वह..." (2)। अबू अब्द अल-रहमान, तलहा और आसिम ने हफ़्स के वर्णन में "और पाँचवीं" को कर्म कारक (नस्ब) में पढ़ा है (3), जिसका अर्थ है: और वह पाँचवीं गवाही देता है। बाकी लोगों ने इसे उद्देश्य के रूप में कर्ता कारक में पढ़ा है, और विधेय है "कि अल्लाह की लानत उस पर हो", यानी: और पाँचवीं गवाही उसका यह कहना है: अल्लाह की लानत उस पर हो। दूसरा: इसके उतरने के कारण के बारे में, जो अबू दाऊद ने इब्न अब्बास से वर्णित किया है कि हिलाल बिन उमय्या ने पैगंबर (ﷺ) के पास अपनी पत्नी पर शरीक बिन सहमा के साथ [व्यभिचार] का आरोप लगाया। पैगंबर (ﷺ) ने कहा: "[प्रस्तुत करो] प्रमाण, या तुम्हारी पीठ पर कोड़े [की सज़ा]।" उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, यदि हममें से कोई अपनी पत्नी के साथ किसी आदमी को देखता है, तो क्या वह प्रमाण मांगेगा?" पैगंबर (ﷺ) कहते रहे: "प्रमाण, अन्यथा तुम्हारी पीठ पर कोड़े।" हिलाल ने कहा: "उसकी कसम जिसने आपको सच्चाई के साथ भेजा है, मैं सच बोल रहा हूँ, और अल्लाह निश्चित रूप से मेरे मामले में वह प्रकट करेगा जो मेरी पीठ को सज़ा से बरी कर देगा।" तब यह आयत उतरी: {और वे जो अपनी पत्नियों पर आरोप लगाते हैं और उनके पास अपने सिवा कोई गवाह नहीं होता...} और उन्होंने तब तक पढ़ा जब तक वे यहाँ नहीं पहुँच गए: {...[कि वह] सच्चों में से है।} पूरी हदीस (4)। और कहा गया है: जब पिछली आयत उन लोगों के बारे में उतरी जो पवित्र महिलाओं पर आरोप लगाते हैं, और उसका बाहरी अर्थ पति और दूसरों को भी शामिल करता था, तो साद बिन मुआज़ (5) ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, अगर मैं अपनी पत्नी के साथ किसी आदमी को पाता हूँ, तो क्या मैं चार गवाह लाने तक इंतज़ार करूँ? अल्लाह की कसम, मैं उसे तलवार से मारूँगा, उसके चपटे हिस्से से नहीं।" फिर अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने कहा:

(1) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 3/129। (2) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 3/129, और दोनों स्थानों पर हल्की किरात नाफ़े की किरात है, क्योंकि उन्होंने पढ़ा: "अन लानतु अल्लाह" और "अन ग़ज़बु अल्लाह"। (3) यहाँ आसिम का उल्लेख एक भ्रम है, और अल-नहस ने इराब अल-कुरान 3/129 में उनका उल्लेख नहीं किया है, और लेखक ने उनसे उद्धृत किया है। हफ़्स के वर्णन में,

दसों में से अकेले आसिम ने दूसरे स्थान पर "और पाँचवीं" को कर्म कारक में पढ़ा है। जहाँ तक पहले स्थान का सवाल है, दसों ने इसे कर्ता कारक में पढ़ा है। अबू अब्द अल-रहमान - जो अल-सुलमी हैं - और तलहा ने इसे दोनों स्थानों पर कर्म कारक में पढ़ा है। देखें अल-सबआ पृष्ठ 453, अल-तयसीर पृष्ठ 161, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/166। (4) सुनन अबी दाऊद (2254), और अल-बुखारी ने भी इसे वर्णित किया है (4747), और इसका एक हिस्सा इस खंड के पृष्ठ 108 पर आ चुका है। (5) इस प्रकार लेखक ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/165 में इब्न अतिया से उद्धृत किया है, और यह एक भ्रम है, और सही नाम है: साद बिन उबादा जैसा कि स्रोतों में है।

سورہ النور: آیات ۶ - ۱۰ ۱۳۹

...کہ ان میں سے کوئی چار شہادتیں دے، یا: تو حکم یہ ہے کہ ان میں سے کوئی چار شہادتیں دے (۱)، اور دوسرے میں کوئی اختلاف نہیں کہ وہ "شہادت" کی وجہ سے حالتِ نصب (منصوب) میں ہے۔ اور {پانچویں [شہادت]} مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور خبر "أنَّ" (کہ) اور اس کا صلہ ہے، اور مخففہ "اَن" کا معنی وہی ہے جو مثقلہ "اَنَّ" کا ہے؛ کیونکہ اس کا معنی ہے: "اَنَّہٗ" (کہ وہ) (۲)۔ ابو عبد الرحمن، طلحہ اور عاصم نے حفص کی روایت میں "والخامسةَ" زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا ہے (۳)، جس کے معنی ہیں: اور وہ پانچویں شہادت دیتا ہے۔ باقی سب نے مبتدا ہونے کی وجہ سے پیش (رفع) کے ساتھ پڑھا ہے، اور خبر "أنَّ لعنةَ الله عليه" میں ہے، یعنی: اور پانچویں شہادت اس کا یہ قول ہے: اللہ کی لعنت ہو اس پر۔ دوسری بات: اس کے شانِ نزول کے بارے میں، اور وہ ہے جو ابو داؤد نے ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ ہلال بن امیہ نے نبی ﷺ کے پاس اپنی بیوی پر شریک بن سحماء کے ساتھ (بدکاری کی) تہمت لگائی، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "دلیل لاؤ، ورنہ تمہاری پیٹھ پر حد (کوڑے) ہوگی"۔ اس نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اگر ہم میں سے کوئی اپنی بیوی کے ساتھ کسی مرد کو دیکھے تو وہ دلیل تلاش کرنے جائے گا! تو نبی ﷺ فرماتے رہے: "دلیل، ورنہ تمہاری پیٹھ پر حد"۔ ہلال نے کہا: اس ذات کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے، میں سچا ہوں، اور اللہ تعالیٰ ضرور میرے معاملے میں ایسی بات نازل فرمائے گا جو میری پیٹھ کو حد سے بری کر دے گی۔ تو یہ نازل ہوئی: {اور وہ لوگ جو اپنی بیویوں پر تہمت لگاتے ہیں اور ان کے پاس سوائے اپنی جانوں کے کوئی گواہ نہیں ہوتے...} پس آپ ﷺ نے یہاں تک پڑھا: {سچوں میں سے ہے}۔ پوری حدیث (۴)۔ اور کہا گیا ہے: جب سابقہ آیت ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو پاکدامن عورتوں پر تہمت لگاتے ہیں، اور اس کا ظاہری مفہوم

شوہروں اور دوسروں سب کو شامل تھا، تو سعد بن معاذ (۵) نے کہا: اے اللہ کے رسول، اگر میں اپنی بیوی کے ساتھ کسی مرد کو پاؤں؛ تو کیا میں اسے مہلت دوں یہاں تک کہ چار گواہ لے آؤں! اللہ کی قسم میں تو اسے تلوار سے ماروں گا، اس کے چوڑے رخ سے نہیں۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا:

(۱) اِعراب القرآن للنحاس ۱۲۹/۳۔ (۲) اِعراب القرآن للنحاس ۱۲۹/۳، اور دونوں جگہوں پر تخفیف کی قرأت نافع کی قرأت ہے، پس انہوں نے پڑھا ہے: "أن لعنةُ الله" اور "أن غَضَبُ الله"۔ (۳) یہاں عاصم کا ذکر وہم ہے، اور نحاس نے اِعراب القرآن ۱۲۹/۳ میں ان کا ذکر نہیں کیا، اور انہی سے مصنف نے نقل کیا ہے، اور اکیلے عاصم نے دس قراء میں سے حفص کی روایت میں دوسرے مقام پر "والخامسةَ" نصب کے ساتھ پڑھا ہے۔ رہا پہلا مقام تو دسوں نے اسے رفع کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور ابو عبد الرحمن - جو کہ سلمی ہیں - اور طلحہ نے دونوں مقامات پر نصب کے ساتھ پڑھا ہے۔ دیکھئے السبعة ص۴۵۳، والتیسیر ص۱۶۱، والمحرر الوجیز ۱۶۶/۴۔ (۴) سنن ابی داؤد (۲۲۵۴)، اور اسے بخاری نے بھی روایت کیا ہے (۴۷۴۷)، اور اس کا ایک ٹکڑا اس جلد کے ص۱۰۸ پر گزر چکا ہے۔ (۵) اسی طرح مصنف نے ابن عطیہ سے المحرر الوجیز ۱۶۵/۴ میں نقل کیا ہے، اور یہ وہم ہے، اور درست نام سعد بن عبادہ ہے جیسا کہ مصادر میں ہے۔

140

Surah An-Nur: Verses 6 - 10

“Are you surprised by Sa’d’s jealousy?! Indeed, I am more jealous than him, and Allah is more jealous than me”(1). There are various reports regarding Sa’d’s words; this is approximately their meaning.

Then, after that, came Hilal ibn Umayya al-Waqifi, who accused his wife of adultery with Sharik ibn Sahma al-Balawi, as we mentioned. The Prophet ﷺ intended to flog him as the punishment for slander (qadhf). At that point, these verses were revealed. The Messenger of Allah ﷺ brought them together in the mosque and they performed mutual imprecation (Li’an). The woman hesitated at the fifth testimony when she was admonished and told it would bring upon her divine wrath, then she said: “I will not disgrace my people for the rest of the day,” so she took the oath. The Messenger of Allah ﷺ separated them. She later gave birth to a boy who looked like a grey camel — according to the disliked description — and the boy later became a governor in Egypt, not knowing any father for himself(2).

‘Uwaimir al-Ajlani also came, accused his wife, and performed Li’an(3). It is well-known that Hilal's case happened first and was the cause for the verse's revelation(4). It is also said that the case of ‘Uwaimir ibn Ashqar(5) happened first; it is a famous authentic (Sahih) Hadith narrated by the imams.

---

(1) Narrated by Ahmad (18168), Al-Bukhari (6846), and Muslim (1499) from the Hadith of Al-Mughira ibn Shu’ba رضي الله عنه. Without his saying: “When the aforementioned verse was revealed...” Regarding the word ‘Ghayru Musaffah’: Al-Hafiz Ibn Hajar said in ‘Al-Fath’ 9/321: ‘Iyad said: It is with a kasra on the fa’ and a sukun on the letter sad. He said: We have also narrated it with a fatha on the fa’. Whoever reads it with fatha makes it a description of the sword and a state for it, and whoever reads it with kasra makes it a description of the striker and a state for him. End quote. Ibn al-Teen claimed it appeared in other source books with a shadda on the fa’, from ‘Safh al-Sayf’, meaning its flat side. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/165-166, and the report of the Li’an between Hilal and his wife is from the aforementioned Hadith of Ibn Abbas. His word ‘Awraq’ means dark-skinned/brownish. (3) Narrated by Ahmad (22830), Al-Bukhari (4745), and Muslim (1492): (1) from the Hadith of Sahl ibn Sa’d al-Sa’idi رضي الله عنه. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/166. (5) The author stated: ‘Uwaimir ibn Ashqar, which is the narration of Al-Qa’nabi from Malik as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in ‘Fath al-Bari’ 9/447. He said: Likewise

narrated by Abu Dawood and Abu ‘Awanah via ‘Iyad ibn Abdullah al-Fihri from Al-Zuhri. In ‘Al-Isti’ab’ it appears as: ‘Uwaimir ibn Abyad, and with Al-Khatib in ‘Al-Mubhamat’: ‘Uwaimir ibn al-Harith, and this is the relied-upon version, as Al-Tabari provided his lineage in ‘Tahdhib al-Athar’ saying: He is ‘Uwaimir ibn al-Harith ibn Zaid ibn al-Jadd ibn ‘Ajlan. Perhaps his father was nicknamed Ashqar (blond/fair) or Abyad (white).

140

सूरह अन-नूर: आयतें 6 - 10

“क्या तुम साद की गैरत (ईर्ष्या) पर हैरान हो?! निश्चित रूप से मैं उनसे अधिक गैरतमंद हूँ, और अल्लाह मुझसे भी अधिक गैरतमंद है”(1)। साद के शब्दों के संबंध में विभिन्न विवरण हैं; यह लगभग उसका अर्थ है।

फिर उसके बाद हिलाल बिन उमय्या अल-वाकिफी आए, जिन्होंने अपनी पत्नी पर शरीक बिन सहमा अल-बलवी के साथ व्यभिचार का आरोप लगाया, जैसा कि हमने उल्लेख किया है। नबी ﷺ ने उन पर कज़्फ़ (झूठा आरोप) की सज़ा लागू करने का इरादा किया। उसी समय, ये आयतें नाज़िल हुईं। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें मस्जिद में इकट्ठा किया और उन्होंने लआन (पारस्परिक अभिशाप) किया। पाँचवीं गवाही के समय महिला हिचकिचाई जब उसे नसीहत दी गई और कहा गया कि यह (अल्लाह का गज़ब) अनिवार्य कर देगा, फिर उसने कहा: “मैं आज के दिन अपने लोगों को रुसवा नहीं करूँगी,” और उसने शपथ ले ली। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन दोनों के बीच अलगाव करा दिया। बाद में उसने एक लड़के को जन्म दिया जो भूरे ऊंट की तरह दिखता था — नापसंद किए गए वर्णन के अनुसार — और वह लड़का बाद में मिस्र में एक अमीर (गवर्नर) बना, जो अपने किसी पिता को नहीं जानता था(2)।

उवैमिर अल-अजलानी भी आए, उन्होंने अपनी पत्नी पर आरोप लगाया और लआन किया(3)। यह प्रसिद्ध है कि हिलाल का मामला पहले हुआ था और वह इस आयत के अवतरण का कारण था(4)। यह भी कहा जाता है कि उवैमिर बिन अशकर(5) का मामला पहले हुआ था; यह एक प्रसिद्ध सहीह हदीस है जिसे इमामों ने उद्धृत किया है।

---

(1) इसे अहमद (18168), बुखारी (6846), और मुस्लिम (1499) ने मुगीरा बिन शोबा की हदीस से वर्णित किया है। उनके इस कथन के बिना: “जब उपर्युक्त आयत नाज़िल हुई...” और उनके शब्द ‘गैर मुसफ्फ़ह’ के बारे में: अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने ‘अल-फ़तह’ 9/321 में कहा: अयाज़ ने कहा: यह ‘फ़ा’ पर कसरा और ‘साद’ पर सुकून के साथ है। उन्होंने कहा: हमने इसे ‘फ़ा’ पर फ़तह के साथ भी वर्णित किया है। जिसने इसे फ़तह के साथ पढ़ा, उसने इसे तलवार का वर्णन बनाया, और जिसने इसे कसरा के साथ पढ़ा, उसने इसे प्रहार करने वाले का वर्णन बनाया। अंत। इब्न अल-तीन ने दावा किया कि यह अन्य मूल पुस्तकों में ‘फ़ा’ पर शद्दह के साथ आया है, जो ‘सफ़ह अल-सैफ़’ से है, जिसका अर्थ है

तलवार का चपटा हिस्सा। (2) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/165-166, और हिलाल और उनकी पत्नी के बीच लआन की रिपोर्ट इब्न अब्बास की पिछली हदीस से है। और उनके शब्द 'अवरक' का अर्थ है सांवला। (3) इसे अहमद (22830), बुखारी (4745), और मुस्लिम (1492): (1) ने सहल बिन साद अल-साइदी ؓ की हदीस से वर्णित किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/166। (5) लेखक ने कहा: उवैमिर बिन अशकर, जो मालिक से अल-कनबी का वर्णन है जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'फ़तह अल-बारी' 9/447 में उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: इसी तरह अबू दाऊद और अबू अवाना ने अयाज़ बिन अब्दुल्लाह अल-फ़हरी के माध्यम से ज़ुहरी से इसे वर्णित किया है। 'अल-इस्तिआब' में यह आता है: उवैमिर बिन अबयज़, और अल-खतीब के पास 'अल-मुबहामात' में: उवैमिर बिन अल-हारिस, और यही विश्वसनीय है, क्योंकि तबरी ने 'तहज़ीब अल-आसार' में उनका वंश बताया है: वह उवैमिर बिन अल-हारिस बिन ज़ैद बिन अल-जद्द बिन अजलान हैं। शायद उनके पिता का उपनाम अशकर या अबयज़ था।

۱۴۰

سورة النور: آیات ۶ - ۱۰

«کیا تم سعد کی غیرت پر تعجب کرتے ہو؟! میں ان سے زیادہ غیرت مند ہوں، اور اللہ مجھ سے بھی زیادہ غیرت مند ہے»(۱)۔ اور سعد کے الفاظ کے بارے میں مختلف روایتیں ہیں، یہ ان کا مفہوم ہے۔

پھر اس کے بعد ہلال بن امیہ الواقفی آئے، انہوں نے اپنی بیوی پر شریک بن سحماء البلوی کے ساتھ (بدکاری کی) تہمت لگائی جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، اور نبی ﷺ نے ان پر حد قذف (تہمت کی سزا) لگانے کا ارادہ کیا، تو اس وقت یہ آیت نازل ہوئی، چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے ان دونوں کو مسجد میں جمع کیا اور انہوں نے لعان کیا، پانچویں بار عورت کچھ ہچکچائی جب اسے نصیحت کی گئی اور کہا گیا کہ یہ (اللہ کا غضب) واجب کرنے والی ہے، پھر اس نے کہا: میں آج کے دن اپنی قوم کو رسوا نہیں کروں گی، چنانچہ اس نے لعان کیا، اور رسول اللہ ﷺ نے ان دونوں کے درمیان علیحدگی کرا دی، اور اس کے ہاں ایک لڑکا پیدا ہوا جو خاکستری اونٹ کی طرح تھا - ناپسندیدہ صفت پر - پھر وہ لڑکا اس کے بعد مصر کا امیر بنا، اور وہ اپنے کسی باپ کو نہیں جانتا تھا(۲)۔

اور عویمر العجلانی بھی آئے، انہوں نے اپنی بیوی پر تہمت لگائی اور لعان کیا(۳)۔ اور مشہور یہ ہے کہ ہلال کا واقعہ پہلے ہوا تھا، اور وہی اس آیت کا سبب (نزول) ہے(۴)۔ اور کہا گیا ہے کہ: عویمر بن اشقر(۵) کا واقعہ پہلے تھا، اور یہ مشہور صحیح حدیث ہے جسے ائمہ نے روایت کیا ہے۔

(۱) اسے احمد (۱۸۱۶۸)، بخاری (۶۸۴۶)، اور مسلم (۱۴۹۹) نے مغیرہ بن شعبہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ان کے اس قول کے بغیر کہ: جب مذکورہ بالا آیت نازل ہوئی... اور ان کے قول 'غیر مصفح' کے بارے میں: حافظ ابن حجر نے الفتح ۹/۳۲۱ میں کہا: عیاض نے کہا: یہ 'فا' کے کسرہ اور 'صاد' کے سکون کے ساتھ ہے۔ انہوں نے کہا: اور ہم نے اسے 'فا' کے فتحہ کے ساتھ بھی روایت کیا ہے۔ جس نے فتحہ کے ساتھ پڑھا اس نے اسے تلوار کی صفت اور اس کا حال بنایا، اور جس نے کسرہ کے ساتھ پڑھا اس نے اسے مارنے والے کی صفت اور اس کا حال بنایا۔ انتہی۔ اور ابن التین کا خیال ہے کہ یہ باقی تمام امہات (کتب) میں 'فا' کی تشدید کے ساتھ واقع ہوا ہے، اور یہ 'صفح السیف' سے ہے، یعنی اس کی چوڑائی۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۱۶۵ - ۱۶۶، اور ہلال اور ان کی بیوی کے درمیان لعان کا واقعہ ابن عباس کی سابقہ حدیث سے ہے۔ اور ان کا قول 'اورق'، یعنی: گندمی رنگ والا۔ (۳) اسے احمد (۲۲۸۳۰)، بخاری (۴۷۴۵)، اور مسلم (۱۴۹۲): (۱) نے سہل بن سعد الساعدی ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۱۶۶۔ (۵) مصنف نے اسی طرح کہا ہے: عویمر بن اشقر، اور یہ قعنبی کی مالک سے روایت ہے جیسا کہ حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۹/۴۴۷ میں ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: اور اسی طرح اسے ابو داؤد اور ابو عوانہ نے عیاض بن عبداللہ الفہری کے واسطے سے زہری سے روایت کیا ہے، اور 'الاستیعاب' میں 'عویمر بن ابیض' واقع ہوا ہے، اور خطیب کے ہاں 'المبہمات' میں: عویمر بن الحارث ہے، اور یہی معتمد ہے، کیونکہ طبری نے 'تہذیب الآثار' میں ان کا نسب بیان کرتے ہوئے کہا ہے: وہ عویمر بن الحارث بن زید بن الجد بن عجلان ہیں، تو شاید ان کے والد کا لقب اشقر یا ابیض تھا۔

Surah Al-Nur: Verses 6 - 10 / 141

Abu Abdullah bin Abi Safra said: The correct view is that the one who accused his wife was 'Uwaymir, and [saying it was] Hilal bin Umayyah is an error(1).

Al-Tabari said - denouncing the mention of Hilal bin Umayyah in the Hadith -: The accuser was actually 'Uwaymir bin [Al-Harith] Zayd bin Al-Jadd bin Al-'Ajlani, who witnessed Uhud with the Prophet ﷺ. He accused her of [committing adultery] with Sharik bin Al-Sahma'(2). Al-Sahma' was his mother, called so due to her darkness. He was the son of 'Abdah bin Al-Jadd bin Al-'Ajlani; this is what the historians used to say.

And it was said: The Prophet ﷺ recited to the people during the Friday sermon: "And those who accuse chaste women...", so Asim bin 'Adiyy Al-Ansari said: May Allah make me your ransom, if a man among us found a man on top of his wife, and spoke and reported what happened, he would be lashed eighty times, and the Muslims would call him a transgressor, and his testimony would not be accepted. So how could one of us find four witnesses at that moment? By the time he seeks four witnesses, the man would have finished his business! The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Thus it was revealed, O Asim bin 'Adiyy." Asim went out, hearing and obeying, and was met by Hilal bin Umayyah who was reciting 'Inna lillahi wa inna ilayhi raji'un'. Asim asked: "What is the matter?" He said: "Evil! I found Sharik bin Al-Sahma' on top of my wife Khawlah committing adultery with her." This Khawlah was the daughter of Asim bin 'Adiyy(3). In this narration, it's mentioned that the one who found a partner with his wife was Hilal bin Umayyah, but the correct view is otherwise as previously explained.

(1) Abu Al-Abbas Al-Qurtubi cited his statement in 'Al-Mufhim' 4/300. Ibn Hajar said in 'Fath al-Bari' 8/450: The statement of Ibn Abi Safra is a mere claim. How can he definitively state that a Hadith established in the Sahihayn (Bukhari and Muslim) is an error, while reconciliation is possible? In 9/450, he mentioned the method of reconciliation: Hilal asked first, then 'Uwaymir asked, so it was revealed regarding both of them together... He also said in 8/450: It is possible that the revelation was preceded by Hilal's situation. When 'Uwaymir came and was unaware of what happened to Hilal, the Prophet ﷺ informed him of the ruling... (2) Al-Tabari's statement was cited by Ibn 'Abd al-Barr in 'Al-Isti'ab' (on the margin of Al-Isabah 9/54), Qadi 'Iyad in 'Ikmal al-Mu'lim' 5/86, Abu Al-Abbas Al-Qurtubi in 'Al-Mufhim' 4/300, and Ibn al-Athir in 'Usud al-Ghabah' 4/317. The bracketed text is from the sources. (3) We did not find it in this context, but Al-Baghawi reported something

similar in his Tafsir 3/325-326 from Ibn Abbas and Muqatil at length, which mentions: The one who met Asim was 'Uwaymir Al-'Ajlani.

सूरह अन-नूर: आयत 6 - 10 / 141

अबू अब्दुल्ला बिन अबी सफरा ने कहा: सही बात यह है कि अपनी पत्नी पर आरोप लगाने वाला उवैमिर था, और हिलाल बिन उमय्या कहना गलत है(1)।

तबरी ने हदीस में हिलाल बिन उमय्या के उल्लेख की निंदा करते हुए कहा: वास्तव में आरोप लगाने वाला उवैमिर बिन [अल-हारिस] ज़ैद बिन अल-जद्द बिन अल-अजलानी था, जिसने नबी ﷺ के साथ उहुद की लड़ाई में भाग लिया था। उसने शरीक बिन अल-सहमा(2) के साथ उस पर आरोप लगाया था। सहमा उसकी माँ थी, जिसे उसके काले रंग के कारण ऐसा कहा जाता था। वह अब्दा बिन अल-जद्द बिन अल-अजलानी का बेटा था; इतिहासकारों का यही कहना था।

और कहा गया: नबी ﷺ ने शुक्रवार के खुतबे में लोगों के सामने पढ़ा: "और जो लोग पाक दामन औरतों पर तोहमत लगाते हैं...", तो आसिम बिन अदी अल-अंसारी ने कहा: अल्लाह मुझे आप पर कुर्बान करे, अगर हममें से कोई आदमी अपनी पत्नी के साथ किसी आदमी को पाए, और जो हुआ उसके बारे में बताए, तो उसे अस्सी कोड़े मारे जाएँगे, और मुसलमान उसे फासिक (पापी) कहेंगे, और उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। तो फिर उस समय हममें से किसी के पास चार गवाह कैसे हो सकते हैं? जब तक वह चार गवाह ढूँढने जाएगा, वह आदमी अपना काम पूरा कर चुका होगा! नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "आसिम बिन अदी, यह इसी तरह नाजिल हुआ है।" आसिम सुनने और मानने वाले बनकर बाहर निकले, तो उनका सामना हिलाल बिन उमय्या से हुआ जो इन्ना लिल्लाहि... पढ़ रहे थे। आसिम ने पूछा: "क्या बात है?" उसने कहा: "बुराई! मैंने शरीक बिन अल-सहमा को अपनी पत्नी खौला के साथ व्यभिचार करते हुए पाया।" यह खौला आसिम बिन अदी की बेटी थी(3)। इस रिवायत में बताया गया है कि जिसने अपनी पत्नी के साथ किसी को पाया वह हिलाल बिन उमय्या था, लेकिन सही बात इसके विपरीत है जैसा कि पहले स्पष्ट किया जा चुका है।

(1) अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने 'अल-मुफहिम' 4/300 में उनका कथन उद्धृत किया है। इब्न हजर ने 'फतह अल-बारी' 8/450 में कहा: इब्न अबी सफरा का कथन महज एक दावा है। वह बुखारी और मुस्लिम में साबित हदीस को गलत कैसे कह सकते हैं, जबकि दोनों में सामंजस्य संभव है? 9/450 में उन्होंने सामंजस्य का तरीका बताया कि पहले हिलाल ने पूछा, फिर उवैमिर ने पूछा, इसलिए यह उन दोनों के बारे में एक साथ नाजिल हुआ... उन्होंने 8/450 में यह भी कहा: संभव है

कि हिलाल की वजह से वह पहले ही नाजिल हो चुका हो, और जब उवैमिर आया और उसे हिलाल के साथ जो हुआ उसका पता नहीं था, तो नबी ﷺ ने उसे हुक्म की जानकारी दी... (2) तबरी का कथन इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-इस्तिआब' (अल-इसाबा के हाशिये पर 9/54), काजी अयाज़ ने 'इकमल अल-मुअल्लिम' 5/86, अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी ने 'अल-मुफहिम' 4/300 और इब्न अल-असीर ने 'उसुद अल-गाबा' 4/317 में उद्धृत किया है। कोष्ठक में दिया गया शब्द स्रोतों से है। (3) हमें इस संदर्भ में यह नहीं मिला, लेकिन अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/325-326 में इब्न अब्बास और मुक़ातिल से विस्तार से इसी तरह की बात उद्धृत की है, जिसमें है: आसिम से मिलने वाला उवैमिर अल-अजलानी था।

سورة النور: آیات 6 - 10 / 141

ابو عبداللہ بن ابی صفرہ نے کہا: صحیح یہ ہے کہ اپنی بیوی پر تہمت لگانے والا عویمر تھا، اور ہلال بن امیہ کا ذکر کرنا غلط ہے(1)۔

طبری نے حدیث میں ہلال بن امیہ کے ذکر پر اعتراض کرتے ہوئے کہا: دراصل تہمت لگانے والا عویمر بن [الحارث] زید بن الجد بن العجلانی تھا، جس نے نبی ﷺ کے ساتھ احد میں شرکت کی تھی۔ اس نے اپنی بیوی پر شریک بن السحماء(2) کے ساتھ تہمت لگائی تھی۔ السحماء اس کی ماں تھی، اسے اس کی سیاہی کی وجہ سے یہ کہا جاتا تھا۔ وہ عبدہ بن الجد بن العجلانی کا بیٹا تھا؛ تاریخ دانوں کا یہی قول تھا۔

اور کہا گیا: نبی ﷺ نے جمعہ کے خطبہ میں لوگوں کے سامنے یہ آیت تلاوت فرمائی: "اور جو لوگ پاک دامن عورتوں پر تہمت لگاتے ہیں..."، تو عاصم بن عدی الانصاری نے کہا: اللہ مجھے آپ پر فدا کرے، اگر ہم میں سے کوئی شخص اپنی بیوی کے پیٹ پر کسی مرد کو پائے، اور جو ہوا اس کے بارے میں بتائے، تو اسے اسی کوڑے مارے جائیں گے، اور مسلمان اسے فاسق کہیں گے، اور اس کی گواہی قبول نہیں کی جائے گی۔ تو اس وقت ہم میں سے کسی کے لیے چار گواہ لانا کیسے ممکن ہے؟ جب تک وہ چار گواہ تلاش کرے گا، وہ آدمی اپنا کام پورا کر چکا ہوگا! نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اے عاصم بن عدی، یہ اسی طرح نازل ہوئی ہے"۔ عاصم سمع و طاعت کے ساتھ باہر نکلے، تو ان کا سامنا ہلال بن امیہ سے ہوا جو انا للہ پڑھ رہے تھے۔ عاصم نے پوچھا: "کیا خبر ہے؟" اس نے کہا: "برا ہوا! میں نے شریک بن السحماء کو اپنی بیوی خولہ کے ساتھ بدکاری کرتے ہوئے پایا"۔ اور یہ خولہ عاصم بن عدی کی بیٹی تھی(3)۔ اس روایت میں ذکر ہے کہ

جس نے اپنی بیوی کے ساتھ کسی مرد کو پایا وہ ہلال بن امیہ تھا، لیکن صحیح بات اس کے خلاف ہے جیسا کہ پہلے بیان ہو چکا ہے۔

(1) ابو العباس القرطبی نے 'المفہم' 4/300 میں ان کا قول نقل کیا ہے۔ ابن حجر نے 'فتح الباری' 8/450 میں کہا: ابن ابی صفرہ کا قول محض ایک دعویٰ ہے، اور وہ بخاری و مسلم کی ثابت شدہ حدیث کو غلط کیسے قرار دے سکتے ہیں جبکہ دونوں میں تطبیق ممکن ہے؟ انہوں نے 9/450 میں تطبیق کا طریقہ یہ بتایا کہ پہلے ہلال نے پوچھا، پھر عویمر نے پوچھا، تو ان دونوں کے معاملے میں ایک ساتھ آیات نازل ہوئیں... انہوں نے 8/450 میں یہ بھی کہا: ممکن ہے کہ نزول پہلے ہلال کی وجہ سے ہوا ہو، اور جب عویمر آئے اور انہیں ہلال کے واقعے کا علم نہیں تھا، تو نبی ﷺ نے انہیں حکم سے آگاہ فرمایا... (2) طبری کا قول ابن عبد البر نے 'الاستیعاب' (الاصابہ کے حاشیہ پر 9/54)، قاضی عیاض نے 'اکمال المعلم' 5/86، ابو العباس القرطبی نے 'المفہم' 4/300 اور ابن الاثیر نے 'اسد الغابہ' 4/317 میں ذکر کیا ہے۔ خطوط وحدانی (بریکٹ) میں موجود الفاظ مآخذ سے لیے گئے ہیں۔ (3) ہمیں اس سیاق کے ساتھ یہ نہیں ملی، البتہ بغوی نے اپنی تفسیر 3/325-326 میں ابن عباس اور مقاتل سے تفصیل کے ساتھ اسی طرح کی روایت نقل کی ہے، جس میں ہے کہ عاصم سے ملاقات کرنے والا عویمر العجلانی تھا۔

Page 142 Surah Al-Nur: Verses 6 - 10

Al-Kalbi said: The most apparent view is that the person found with his wife was 'Uwaymir al-'Ajlani, due to the many narrations stating that the Prophet (PBUH) performed the Li'an (oath of condemnation) between Al-'Ajlani and his wife. They agreed that the adulterer was Sharik ibn 'Abda, and his mother was al-Sahma'. 'Uwaymir, Khawla bint Qays, and Sharik were cousins of 'Asim. This story took place in Sha'ban in the ninth year of the Hijra, upon the return of the Messenger of Allah (PBUH) from Tabuk to Medina. This was stated by al-Tabari (1). Al-Daraqutni narrated from Abdullah ibn Ja'far who said: I was present with the Messenger of Allah (PBUH) when he performed the Li'an between 'Uwaymir al-'Ajlani and his wife, upon the Messenger of Allah's (PBUH) return from the expedition of Tabuk. He denied her pregnancy, saying: "It belongs to the son of al-Sahma'". The Messenger of Allah (PBUH) said to him: "Bring your wife, for the Quran has been revealed concerning you both." He performed the Li'an between them after the 'Asr prayer at the pulpit regarding a pregnancy (2). On his path, al-Waqidi from al-Dahhak ibn 'Uthman from 'Imran ibn Abi Anas said: I heard Abdullah ibn Ja'far say... and he mentioned it (3). Third: His, the Almighty's, saying: "And those who accuse their wives" is general to every accusation, whether he says: "You have committed adultery," or "O adulteress," or "I saw her committing adultery," or "This child is not from me," for the verse includes all of this (4). Li'an is obligatory if he does not bring four witnesses, and this is the opinion of the majority of scholars, all jurists, and the community of the people of Hadith. A similar view has been narrated from Malik (5). Malik used to say: Li'an is not performed unless he says: "I saw you committing adultery," or he denies a pregnancy or a child.

---

(1) Quoted from al-Tabari by Ibn Abd al-Barr in al-Isti'ab in the margin of al-Isaba 9/54, and al-Qadi Iyad in Ikmal al-Mu'allim 5/86, and Ibn al-Athir in Usd al-Ghabah 4/317. (2) In (m): "khaml", in (kh): "jaml", and in (d): "jabal", and what is established is from (z) and (zha), which is consistent with the following sources. (3) Sunan al-Daraqutni (3709), and al-Bayhaqi recorded it through him 7/198. Al-Waqidi is abandoned as Ibn Hajar said in al-Taqrib. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1330. (5) Al-Tamhid 6/206, and al-Istidhkar 17/208.

पृष्ठ १४२ सूरा अन-नूर: आयत ६ - १०

अल-कल्बी ने कहा: सबसे स्पष्ट मत यह है कि जिसने अपनी पत्नी के साथ पाया वह 'उवैमिर अल-अजलानी था; क्योंकि ऐसी कई रिवायतें हैं कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अल-अजलानी और उसकी पत्नी के बीच ल'आन (शपथपूर्वक आरोप) कराया था। वे इस बात पर सहमत थे कि यह व्यभिचारी शरीक इब्न अब्दा था, और उसकी माँ अल-सहमा थी। 'उवैमिर, खौला बिंत कैस और शरीक आसिम के चचेरे भाई थे। यह घटना हिजरत के नौवें साल शाबान के महीने में हुई थी, जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) तबूक से मदीना लौट रहे थे। यह अल-तबारी ने कहा है (१)। अल-दाराकुतनी ने अब्दुल्ला बिन जाफर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ मौजूद था जब उन्होंने 'उवैमिर अल-अजलानी और उसकी पत्नी के बीच ल'आन कराया, जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) तबूक के युद्ध से लौटे थे। उन्होंने उसके गर्भ का इनकार किया और कहा: "यह अल-सहमा के बेटे का है।" तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनसे कहा: "अपनी पत्नी को लाओ, क्योंकि तुम दोनों के बारे में कुरान नाजिल हुआ है।" फिर उन्होंने असर की नमाज के बाद मिम्बर के पास गर्भ के संबंध में उनके बीच ल'आन कराया (२)। अपने रास्ते में, अल-वाकीदी ने अल-दहक बिन उस्मान से, इमरान बिन अबी अनस के हवाले से कहा: मैंने अब्दुल्ला बिन जाफर को कहते सुना... फिर उन्होंने इसका उल्लेख किया (३)। तीसरा: अल्लाह तआला का कहना: "और जो लोग अपनी पत्नियों पर आरोप लगाते हैं" हर आरोप के लिए सामान्य है, चाहे वह कहे: "तुमने व्यभिचार किया है," या: "ऐ व्यभिचारिणी," या: "मैंने उसे व्यभिचार करते देखा," या: "यह बच्चा मेरा नहीं है," क्योंकि यह आयत इन सबको शामिल करती है (४)। यदि वह चार गवाह नहीं लाता है तो ल'आन अनिवार्य है, और यह अधिकांश विद्वानों, सभी न्यायविदों और हदीस के लोगों का मत है। मलिक से भी ऐसा ही रिवायत किया गया है (५)। मलिक कहते थे: ल'आन नहीं किया जाएगा, जब तक कि वह यह न कहे: "मैंने तुम्हें व्यभिचार करते देखा है," या वह गर्भ या बच्चे का इनकार न करे।

---

(१) इसे अल-तबारी से इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्ती'आब में अल-इसाबा के हाशिये पर ९/५४, और अल-कादी इयाद ने इकमल अल-मुअल्लिम ५/८६, और इब्न अल-असीर ने उस्द अल-गाबाह ४/३१७ में उद्धृत किया है। (२) (म) में: "खमल", (ख) में: "जमल", और (द) में: "(जबल)", और (ज़) और (ज़ॉ) से जो स्थापित है वह निम्नलिखित स्रोतों के अनुरूप है। (३) सुनन अल-दाराकुतनी (३७०९), और अल-बैहकी ने उनके माध्यम से इसे ७/१९८ में निकाला। अल-वाकीदी को छोड़ दिया गया है जैसा कि इब्न

हजार ने अल-तक़रीब में कहा है। (४) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१३३०। (५) अल-तमहीद ६/२०६, और अल-इस्तिधकार १७/२०८।

صفحہ ۱۴۲ سورۃ النور: آیات ۶ - ۱۰

کلبی نے کہا: سب سے واضح بات یہ ہے کہ جس نے اپنی بیوی کے ساتھ پایا وہ عویمر العجلانی تھا؛ اس لیے کہ بکثرت مروی ہے کہ نبی ﷺ نے عجلانی اور ان کی بیوی کے درمیان لعان کرایا۔ اور سب کا اس پر اتفاق ہے کہ یہ زانی شریک بن عبدہ تھا، اور اس کی ماں کا نام سحماء تھا، اور عویمر، خولہ بنت قیس اور شریک، عاصم کے چچا زاد بھائی تھے۔ اور یہ قصہ ہجرت کے نویں سال شعبان کے مہینے میں پیش آیا، جب رسول اللہ ﷺ تبوک سے مدینہ واپس تشریف لائے تھے۔ یہ بات طبری نے کہی ہے (۱)۔ اور دارقطنی نے عبداللہ بن جعفر سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں رسول اللہ ﷺ کے پاس حاضر تھا جب آپ ﷺ نے عویمر العجلانی اور ان کی بیوی کے درمیان لعان کرایا، رسول اللہ ﷺ کے غزوہ تبوک سے واپسی کے وقت۔ انہوں نے اپنی بیوی کے حمل کا انکار کیا اور کہا: "یہ سحماء کے بیٹے کا ہے"۔ تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "اپنی بیوی کو لاؤ، کیونکہ تم دونوں کے بارے میں قرآن نازل ہو چکا ہے"۔ چنانچہ آپ ﷺ نے نماز عصر کے بعد منبر کے پاس حمل کے معاملے میں ان کے درمیان لعان کرایا (۲)۔ اپنی سند میں واقدی نے ضحاک بن عثمان سے، انہوں نے عمران بن ابی انس سے نقل کیا، انہوں نے کہا: میں نے عبداللہ بن جعفر کو کہتے ہوئے سنا... پھر انہوں نے اس کا ذکر کیا (۳)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور وہ لوگ جو اپنی بیویوں پر تہمت لگاتے ہیں" ہر قسم کی تہمت کے لیے عام ہے، چاہے وہ کہے: "تونے زنا کیا"، یا: "اے زانیہ"، یا: "میں نے تجھے زنا کرتے دیکھا"، یا: "یہ بچہ میرا نہیں ہے"، کیونکہ آیت ان سب کو شامل ہے (۴)۔ اور اگر وہ چار گواہ نہ لائے تو لعان واجب ہے، اور یہی جمہور علماء، عام فقہاء اور اہل حدیث کی جماعت کا قول ہے۔ اور امام مالک سے بھی اسی طرح

مروی ہے (۵)۔ اور امام مالک فرماتے تھے: لعان نہیں کیا جائے گا، سوائے اس کے کہ وہ کہے: "میں نے تجھے زنا کرتے دیکھا"، یا وہ حمل یا بچے کی نفی کرے۔

---

(۱) اسے طبری سے ابن عبد البر نے الاستیعاب میں الاصابہ کے حاشیے پر ۹/۵۴، اور قاضی عیاض نے اکمال المعلم ۵/۸۶، اور ابن الاثیر نے اسد الغابہ ۴/۳۱۷ میں نقل کیا ہے۔ (۲) (م) میں: "خمل"، (خ) میں: "جمل"، اور (د) میں: "(جبل)" ہے، اور (ز) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہی آنے والے مآخذ کے مطابق ہے۔ (۳) سنن دارقطنی (۳۷۰۹)، اور بیہقی نے ان کے واسطے سے ۷/۱۹۸ میں اسے نکالا ہے۔ اور واقدی متروک ہے جیسا کہ ابن حجر نے التقریب میں کہا ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۳۳۰۔ (۵) التمہید ۶/۲۰۶، اور الاستذکار ۱۷/۲۰۸۔

...from it. And the opinion of Abu al-Zinad, Yahya bin Sa'id, and al-Batti is like the opinion of Malik: that mutual imprecation (Li'an) is not mandatory upon mere accusation (qadhf), but becomes mandatory only through seeing [the act], or denying pregnancy along with a claim of cleaning the womb (istibra') (1). This is what is famous from (2) Malik, and Ibn al-Qasim said it too (3).

The first [opinion] is correct due to the generality of His saying: {And those who accuse their wives}. Ibn al-Arabi said: The apparent meaning of the Quran is sufficient to mandate Li'an by mere accusation without seeing; so rely on that, especially since in the authentic Hadith: "Have you seen a man who found another man with his wife?" The Prophet (PBUH) said: "Go and bring her," and he did not task him with mentioning seeing [the act] (4). And they agreed that a blind person performs Li'an if he accuses his wife; if seeing were a condition for Li'an, the blind person would not perform Li'an. This was said by Abu Umar (5).

Ibn al-Qassar mentioned from Malik that the Li'an of a blind person is not valid unless he says: "I felt his genitals in her genitals" (6). The proof for Malik and those who followed him is what Abu Dawood narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them): Hilal bin Umayyah, one of the three whose repentance was accepted, came from his land at night and found a man with his family. He saw with his eyes and heard with his ears, but did not disturb them until morning. Then he went to the Messenger of Allah (PBUH) in the morning and said: "O Messenger of Allah, I came to my family at night and found a man with them; I saw with my eyes and heard with my ears." The Messenger of Allah (PBUH) disliked what he brought and it was difficult for him. Then it was revealed: {And those who accuse their wives and have no witnesses except themselves} the verse, and mentioned the Hadith (7).

---

(1) Al-Tamhid 6/204, and Al-Istidhkar 17/205. (2) In (m): at. (3) Al-Mudawwanah 3/114. (4) Ahkam al-Quran 3/1331, and this Hadith is a part of the Hadith of Sahl bin Sa'd al-Sa'idi mentioned earlier in the second issue in the story of 'Uwaymir al-'Ajlani, and it is in this wording according to Ahmad (22851), al-Bukhari (5259), and Muslim (1492) : (1). (5) In Al-Tamhid 6/207, and see Al-Istidhkar 17/208. (6) Ibn Hajar mentioned the saying of Ibn al-Qassar in Fath al-Bari 9/440. (7) Sunan Abi Dawood (2256), and Ahmad also recorded it (2131) via Abbad bin Mansur, from Ikrima, =

143 सूरह अन-नूर: आयत 6 - 10

...उससे। और अबू अल-ज़िनाद, याह्या बिन सईद और अल-बत्ती का कथन मलिक के कथन के समान है: कि लान (पारस्परिक अभिशाप) केवल आरोप (क़ज़्फ़) से अनिवार्य नहीं होता है, बल्कि यह केवल देखने (रुआयत) या इस्तिबरा के दावे के साथ गर्भ को नकारने से अनिवार्य होता है (1)। यह मलिक से (2) प्रसिद्ध है, और इब्न अल-कासिम ने भी यही कहा है (3)।

और पहला कथन सही है क्योंकि अल्लाह का यह कथन सामान्य है: {और जो लोग अपनी पत्नियों पर आरोप लगाते हैं}। इब्न अल-अरबी ने कहा: कुरान का स्पष्ट अर्थ बिना देखे केवल आरोप से लान को अनिवार्य करने के लिए पर्याप्त है, इसलिए उसी पर भरोसा करें, विशेष रूप से सही हदीस में है: "क्या आपने एक ऐसे आदमी को देखा जिसने अपनी पत्नी के साथ एक और आदमी को पाया?" तो पैगंबर (स.अ.व.) ने कहा: "जाओ और उसे ले आओ," और उन्होंने उसे देखने का उल्लेख करने का कार्य नहीं सौंपा (4)। और वे इस बात पर सहमत हुए कि एक अंधा व्यक्ति लान करता है यदि वह अपनी पत्नी पर आरोप लगाता है, और यदि देखना लान की शर्त होती, तो अंधा व्यक्ति लान नहीं करता। यह अबू उमर ने कहा था (5)।

इब्न अल-क़स्सार ने मलिक के हवाले से उल्लेख किया है कि अंधे व्यक्ति का लान तब तक मान्य नहीं है जब तक कि वह यह न कहे: "मैंने उसके गुप्तांग को उसके गुप्तांग में महसूस किया" (6)। मलिक और उनके अनुयायियों का प्रमाण वह है जिसे अबू दाऊद ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: हिलाल बिन उमैया, जो उन तीनों में से एक थे जिनकी तौबा (पश्चाताप) स्वीकार की गई थी, रात को अपनी ज़मीन से आए और अपने परिवार के पास एक आदमी को पाया। उन्होंने अपनी आँखों से देखा और अपने कानों से सुना, लेकिन सुबह तक उन्हें परेशान नहीं किया। फिर वे सुबह अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के पास गए और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मैं रात को अपने परिवार के पास आया और उनके पास एक आदमी को पाया; मैंने अपनी आँखों से देखा और अपने कानों से सुना।" अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) को उनकी लाई हुई बात नापसंद आई और यह उन पर भारी पड़ी। तब यह आयत उतरी: {और जो लोग अपनी पत्नियों पर आरोप लगाते हैं और उनके पास अपने सिवा कोई गवाह न हो...} आयत के अंत तक, और हदीस का उल्लेख किया (7)।

---

(1) अल-तमहीद 6/204, और अल-इस्तिधकार 17/205। (2) (म) में: पास। (3) अल-मुदव्वना 3/114। (4) अहकाम अल-कुरान 3/1331, और यह हदीस सहल बिन साद अल-सादी की हदीस

का एक हिस्सा है जिसका उल्लेख उवैमिर अल-अजलानी की कहानी में दूसरी समस्या में पहले किया गया है, और यह अहमद (22851), अल-बुखारी (5259), और मुस्लिम (1492) के अनुसार इन शब्दों में है : (1)। (5) अल-तमहीद 6/207 में, और अल-इस्तिधकार 17/208 देखें। (6) इब्न अल-क़स्सार का कथन इब्न हजर ने फतह अल-बारी 9/440 में उद्धृत किया है। (7) सुनन अबी दाऊद (2256), और अहमद ने भी इसे रिवायत किया है (2131) जो अब्बाद बिन मंसूर के माध्यम से इकरीमा से है, =

143 سورہ النور: آیات 6 - 10

...اس میں سے۔ اور ابو الزناد، یحییٰ بن سعید اور البتی کا قول مالک کے قول کی طرح ہے: کہ لعان صرف قذف (الزام) سے واجب نہیں ہوتا، بلکہ یہ صرف دیکھنے (رؤیت) یا استبراء کے دعوے کے ساتھ حمل کی نفی سے واجب ہوتا ہے (1)۔ مالک سے (2) یہی مشہور ہے، اور ابن القاسم نے بھی یہی کہا ہے (3)۔

اور پہلا قول صحیح ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ کا یہ قول عام ہے: {وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ} (اور وہ لوگ جو اپنی بیویوں پر تہمت لگاتے ہیں)۔ ابن العربی نے کہا: قرآن کا ظاہر صرف قذف سے بغیر دیکھے لعان کے واجب ہونے کے لیے کافی ہے، لہٰذا اسی پر بھروسہ کریں، خاص طور پر جبکہ صحیح حدیث میں ہے: "کیا آپ نے ایک ایسے آدمی کو دیکھا جس نے اپنی بیوی کے ساتھ ایک اور آدمی کو پایا؟" تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جاؤ اور اسے لے آؤ"، اور آپ ﷺ نے اسے دیکھنے کا ذکر کرنے کا مکلف نہیں کیا (4)۔ اور اس پر اجماع ہے کہ اندھا شخص بھی لعان کرتا ہے جب وہ اپنی بیوی پر تہمت لگائے، اور اگر دیکھنا لعان کی شرط ہوتا تو اندھا شخص لعان نہ کرتا۔ یہ ابو عمر نے کہا ہے (5)۔

ابن القصار نے مالک سے ذکر کیا ہے کہ اندھے کا لعان اس وقت تک درست نہیں جب تک کہ وہ یہ نہ کہے: "میں نے اس کی شرمگاہ کو اس کی شرمگاہ میں چھوا (محسوس کیا)" (6)۔ مالک اور ان کی اتباع کرنے والوں کی دلیل وہ ہے جو ابو داؤد نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: ہلال بن امیہ، جو ان تینوں میں سے ایک تھے جن کی توبہ قبول ہوئی، عشاء کے وقت اپنی زمین سے آئے، تو انہوں نے اپنی گھر والی کے پاس ایک آدمی کو پایا، پس اپنی آنکھوں سے دیکھا اور اپنے کانوں سے سنا، لیکن صبح تک انہیں نہیں چھیڑا۔ پھر صبح رسول اللہ

ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور عرض کی: "یا رسول اللہ، میں عشاء کے وقت اپنے گھر آیا تو ان کے پاس ایک آدمی پایا؛ میں نے اپنی آنکھوں سے دیکھا اور اپنے کانوں سے سنا۔" تو رسول اللہ ﷺ کو ان کی یہ بات ناپسند گزری اور آپ ﷺ پر گراں گزری، تب یہ آیت نازل ہوئی: {وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُن لَّهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنفُسُهُمْ} (اور وہ لوگ جو اپنی بیویوں پر تہمت لگاتے ہیں اور ان کے پاس اپنے سوا کوئی گواہ نہ ہو...) آیت کے آخر تک، اور حدیث کا ذکر کیا (7)۔

---

(1) التمهيد 6/204، اور الاستذكار 17/205۔ (2) (م) میں: پاس۔ (3) المدونة 3/114۔ (4) أحكام القرآن 3/1331، اور یہ حدیث سہل بن سعد الساعدی کی اس حدیث کا حصہ ہے جس کا ذکر پہلے عویمر العجلانی کے قصے میں دوسرے مسئلے میں ہو چکا ہے، اور یہ احمد (22851)، بخاری (5259) اور مسلم (1492) کے ہاں ان الفاظ کے ساتھ ہے : (1)۔ (5) التمهيد 6/207 میں، اور دیکھئے الاستذكار 17/208۔ (6) ابن القصار کا قول ابن حجر نے فتح الباری 9/440 میں نقل کیا ہے۔ (7) سنن ابی داؤد (2256)، اور اسے احمد نے بھی روایت کیا ہے (2131) جو عباد بن منصور کے واسطے سے عکرمہ سے ہے، =

144 Surah An-Nur: Verses 6 - 10

This is a text indicating that the case of mutual imprecation (Mula'anah) that the Messenger of Allah (PBUH) decided was based solely on vision (direct witnessing). Thus, it should not be extended beyond that. Anyone who accuses his wife without mentioning seeing the act should be punished (Hadd); because of the general applicability of Allah Almighty's word: "And those who accuse chaste women..." (1).

Fourth: If he denies pregnancy, he should perform the imprecation; because it is more certain than vision. It is essential to mention the cessation of intercourse and the subsequent purification period (Istibra). Our scholars differed regarding Istibra; Al-Mughira and Malik, in one of their views, said: One menstruation cycle is sufficient for that. Malik also said: It is not negated (2) except by three cycles. The first view is the correct one, as the womb's freedom from occupancy is established by it, similar to the Istibra of a female slave. We only stipulated three cycles for the waiting period ('Iddah) for another reason (3), which will be explained in the section on 'Divorce', if Allah Almighty wills.

Al-Lakhmi narrated from Malik that he once said: A child is not disowned through Istibra, because menstruation can occur during pregnancy. This was also stated (4) by Ashhab in the book of Ibn al-Mawwaz, and by Al-Mughira. He said: A child is not disowned except after five years, as that is the maximum duration of pregnancy based on what was previously mentioned (5).

Fifth: Mutual imprecation (Li'an), according to us, occurs between any married couple, whether they are free or slaves, believers or...

= From Ibn Abbas, and it is defective (ma'lul) due to Abbad ibn Mansur. Al-Bukhari said: Abbad ibn Mansur narrated from Ibn Abi Yahya al-Aslami, from Dawud ibn al-Husayn, from Ikrima, things he might have forgotten, so he attributed them to Ikrima. Yahya ibn Ma'in said: Abbad ibn Mansur is a weak Qadari. Ibn Hibban said: He was a Qadari advocating for Qadar (predestination), and everything he narrated from Ikrima he had heard from Ibn Abi Yahya from Dawud, then he misattributed them directly to Ikrima. Nasb al-Rayah 3/251. And his saying: 'He did not disturb him (lam yahajhu)', means: he did not agitate him or cause him to flee. Al-Nihaya (root h-y-j). (1) Al-Tamhid 6/206, and see Al-Istidhkar 17/207. (2) In versions (d) and (z) and Al-Muharrar al-Wajiz 4/167, the text is: 'it does not benefit him'. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1331. (4) In versions (m) and (d): 'And by this he said', and what is

established from (kh), (z), and (zha) matches Al-Muharrar al-Wajiz 4/167, and the wording is from there. (5) 12/19 and following. We have mentioned there that pregnancy does not exceed its term - which is nine months - by more than one month; otherwise, the fetus would die in the mother's womb.

144 सूरा अन-नूर: आयत 6 - 10

यह इस बात का प्रमाण है कि रसूलुल्लाह (स.अ.व.) ने जिस मुआला'ना (पारस्परिक अभिशाप) का निर्णय दिया था, वह केवल देखने (दृश्य) के आधार पर था, अतः इससे आगे नहीं बढ़ना चाहिए। और जिसने अपनी पत्नी पर आरोप लगाया और देखने का ज़िक्र नहीं किया, उस पर 'हद्द' (दंड) लागू होगा; क्योंकि अल्लाह तआला का सामान्य कथन है: "और जो लोग पाक दामन औरतों पर तोहमत लगाते हैं" (1)।

चौथा: यदि वह गर्भ का खंडन करता है, तो वह लुआन (अभिशाप) करेगा; क्योंकि यह दृष्टि से अधिक प्रबल है। इसके बाद संभोग न करने और इस्तिबरा (शुद्धि अवधि) का ज़िक्र करना अनिवार्य है। हमारे विद्वानों ने इस्तिबरा के बारे में मतभेद किया है। अल-मुगीरा और मालिक ने अपने एक विचार में कहा: इसके लिए एक मासिक धर्म पर्याप्त है। मालिक ने यह भी कहा: इसका खंडन नहीं किया जा सकता (2) सिवाय तीन मासिक धर्मों के। पहला विचार सही है; क्योंकि गर्भ की मुक्ति उसी से हो जाती है जैसा कि दासी के इस्तिबरा में होता है। हमने केवल अन्य नियम (3) के लिए इद्दत में तीन मासिक धर्मों का ध्यान रखा है; जिसका विवरण 'तलाक' के अध्याय में आएगा, इंशा अल्लाह।

अल-लखमी ने मालिक से वर्णन किया है कि उन्होंने एक बार कहा था: इस्तिबरा से बच्चे का खंडन नहीं होता; क्योंकि मासिक धर्म गर्भ के दौरान भी आ सकता है। यह बात (4) अश्हब ने इब्न अल-मव्वाज़ की किताब में और अल-मुगीरा ने भी कही है। उन्होंने कहा: बच्चे का खंडन केवल पांच वर्षों के बाद ही हो सकता है; क्योंकि यह गर्भ की अधिकतम अवधि है जैसा कि पहले बताया जा चुका है (5)।

पांचवां: हमारे यहाँ लुआन हर जोड़े के बीच होता है, चाहे वे स्वतंत्र हों या दास, मोमिन हों या...

= इब्न अब्बास से वर्णित है और यह अब्बाद बिन मंसूर के कारण त्रुटिपूर्ण है। अल-बुखारी ने कहा: अब्बाद बिन मंसूर ने इब्न अबी यह्या अल-असलामानी से, दाऊद बिन अल-हुसैन से, इक्रिमा से ऐसी बातें सुनाईं जिन्हें वे शायद भूल गए थे, इसलिए उन्होंने उन्हें इक्रिमा से जोड़ दिया। यह्या बिन मईन ने कहा: अब्बाद बिन मंसूर एक कमज़ोर कदरी है। इब्न हिब्बान ने कहा: वह कदर (भाग्य) की ओर बुलाने वाला कदरी था, और इक्रिमा से जो कुछ भी उसने सुना, वह इब्न अबी यह्या से दाऊद के माध्यम से सुना था, फिर उसने उन्हें इक्रिमा के नाम से धोखा (तदलीस) देकर पेश किया। नसब अल-राय 3/251। और उनका कहना: 'उसने उसे विचलित नहीं किया', यानी: उसने उसे परेशान नहीं

किया और न ही उसे डराया। अल-निहाया (हैज)। (1) अल-तमहीद 6/206, और अल-इस्तिज़कार 17/207 देखें। (2) (द) और (ज़) में और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/167 में और वहां का शब्द है: 'वह उसे लाभ नहीं देता'। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1331। (4) (म) और (द) में: 'और इसी के साथ उन्होंने कहा', और (ख), (ज़) और (ज़) से जो सिद्ध है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/167 के अनुरूप है और शब्द वहां से हैं। (5) 12/19 और उसके बाद। हमने वहां उल्लेख किया है कि गर्भ अपने समय - जो नौ महीने है - से एक महीने से अधिक नहीं बढ़ता, अन्यथा भ्रूण अपनी माँ के गर्भ में मर जाएगा।

144 سورة النور: آیات 6 - 10

یہ اس بات پر نص ہے کہ جس ملاعنہ (باہمی لعنت ملامت) کا فیصلہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا تھا وہ محض دیکھنے کی بنیاد پر تھا، لہٰذا اس سے تجاوز نہیں کرنا چاہیے۔ اور جس نے اپنی بیوی پر تہمت لگائی اور دیکھنے کا ذکر نہیں کیا اس پر حد جاری ہو گی؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان عام ہے: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ﴾(۱) (اور جو لوگ پاک دامن عورتوں پر تہمت لگاتے ہیں)۔

چوتھا: اگر وہ حمل کی نفی کرے تو وہ لعان کرے گا؛ کیونکہ یہ دیکھنے سے زیادہ قوی ہے۔ اور اس کے بعد جماع نہ کرنے اور استبراء (پاکی کی مدت) کا ذکر کرنا ضروری ہے۔ ہمارے علماء کا استبراء کے بارے میں اختلاف ہے، چنانچہ مغیرہ اور مالک نے اپنے ایک قول میں کہا: اس میں ایک حیض کافی ہے۔ اور امام مالک نے یہ بھی فرمایا: اس کی نفی نہیں ہو گی (۲) مگر تین حیضوں کے ساتھ۔ اور پہلا قول ہی صحیح ہے؛ کیونکہ رحم کی برأت (خالی ہونا) اسی سے ہو جاتی ہے جیسے کہ لونڈی کے استبراء میں ہوتا ہے۔ ہم نے عدت میں تین حیضوں کی رعایت ایک اور حکم (۳) کی وجہ سے کی ہے؛ جس کا بیان ان شاء اللہ تعالیٰ 'طلاق' کے باب میں آئے گا۔

اور لکھمی نے مالک سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے ایک بار فرمایا: استبراء سے بچے کی نفی نہیں ہوتی؛ کیونکہ حیض حمل کی حالت میں بھی آ سکتا ہے۔ اور یہی بات (٤) اشہب نے ابن المواز کی کتاب میں کہی ہے، اور یہی مغیرہ کا قول ہے۔ انہوں نے فرمایا: پانچ سال سے پہلے بچے کی نفی نہیں کی جائے گی؛ کیونکہ یہ حمل کی زیادہ سے زیادہ مدت ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (٥)۔

پانچواں: ہمارے نزدیک لعان ہر جوڑے کے درمیان ہوتا ہے، خواہ وہ آزاد ہوں یا غلام، مومن ہوں یا...

= حضرت ابن عباس سے مروی ہے اور یہ عباد بن منصور کی وجہ سے معلول (کمزور) ہے، امام بخاری نے فرمایا: عباد بن منصور نے ابن ابی یحییٰ الاسلمی سے، انہوں نے داود بن الحصین سے، انہوں نے عکرمہ سے ایسی چیزیں روایت کی ہیں جو شاید وہ بھول گئے تھے، پس انہوں نے انہیں عکرمہ کی طرف منسوب کر دیا۔ یحییٰ بن معین نے کہا: عباد بن منصور ضعیف قدری ہے۔ ابن حبان نے کہا: وہ قدری تھا اور قدر کی طرف دعوت دینے والا تھا، عکرمہ سے جو کچھ بھی اس نے روایت کیا وہ ابن ابی یحییٰ سے سنا تھا جنہوں نے داود سے سنا تھا، پھر اس نے ان روایات کی تدلیس کی (براہ راست عکرمہ سے ظاہر کیا)۔ نصب الرایہ ۲۵۱/۳ ۔ اور ان کا قول: 'فلم يَهجه'، یعنی: اسے پریشان نہیں کیا اور نہ اسے بھگایا۔ النہایہ (ہیج)۔ (۱) التمہید ۲۰۶/٦، اور دیکھیے الاستذکار ۲۰۷/۱۷۔ (۲) (د) اور (ز) میں اور المحرر الوجیز ۱٦۷/٤ میں، اور وہاں کے الفاظ ہیں: ’وہ اسے نفع نہیں دیتا‘۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۱۳۳۱/۳۔ (٤) (م) اور (د) میں ہے: ’اور اسی کے ساتھ انہوں نے فرمایا‘، اور (خ)، (ز) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۱٦۷/٤ کے موافق ہے اور الفاظ وہیں کے ہیں۔ (٥) ۱۹/۱۲ اور اس کے بعد۔ ہم نے وہاں ذکر کیا ہے کہ حمل اپنے وقت یعنی نو ماہ سے ایک ماہ سے زیادہ نہیں بڑھتا، ورنہ جنین اپنی ماں کے پیٹ میں مر جائے گا۔

Surah An-Nur: Verses 6 - 10 145

...disbelievers, sinners, or just. And this is what Ash-Shafi'i said(1).

There is no li'an (mutual imprecation) between a man and his female slave, nor between him and the mother of his child (umm walad). It was said: the child of a female slave is not denied to him except by a single oath, unlike li'an. And it was said: if he denies the child of the umm walad, he performs li'an. The first view is the established position of Malik's school, and it is the correct one(2).

Abu Hanifa said: Li'an is only valid between two free Muslim spouses, because in his view li'an is a testimony (shahadah), while in our view and that of Ash-Shafi'i it is an oath (yamin). Thus, anyone whose oath is valid, his accusation (qadhf) and li'an are valid. They agreed that both must be legally responsible (mukallaf)(3).

Regarding the statement: [What do you think of a man] who finds a man with his wife, it is evidence that mutual imprecation (mula'anah) is mandatory for every couple; because he did not specify one man from another, nor one woman from another. The verse of li'an was revealed in response to this, as He said: {And those who accuse their wives}, without specifying one husband from another. This is the view of Malik and the people of Medina, and it is the opinion of Ash-Shafi'i, Ahmad, Ishaq, Abu Ubaid, and Abu Thawr. Furthermore, li'an necessitates the annulment of marriage, so it resembles divorce; thus, anyone whose divorce is valid, his li'an is valid(4).

Li'an consists of oaths, not testimonies. Allah the Exalted — the truest of speakers — said: {Our testimony is more truthful than theirs} [Al-Ma'idah: 107], meaning: our oaths. And He said: {When the hypocrites come to you, they say, "We testify that you are the Messenger of Allah"} [Al-Munafiqun: 1]. Then He said: {They have taken their oaths as a cover} [Al-Mujadilah: 16]. And the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Were it not for the oaths, there would have been a matter between me and her"(5).

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1331; see also al-Tamhid 6/192, and al-Istidhkar 17/241 onwards. (2) Al-Kafi 2/610. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1331 without the phrase: "anyone whose oath is valid, his accusation and li'an are valid." (4) Al-Tamhid 6/192-193, and what is between brackets is from it; it says: "the verse of li'an was revealed regarding this question in this general sense," instead of: "the verse of

li'an was revealed in response to this." (5) It is a portion of a hadith from Ibn Abbas narrated by Abu Dawood (2256), mentioned previously in the third issue.

सूरा अन-नूर: आयत 6 - 10 145

...काफ़िर, फासिक या न्यायप्रिय। और इमाम शाफ़ई ने यही कहा है(1)।

एक पुरुष और उसकी दासी के बीच कोई लियान (परस्पर श्राप) नहीं है, और न ही उसके और उसकी उम्म-वलद (जिस दासी से उसकी संतान हो) के बीच है। यह कहा गया है: दासी की संतान उससे तब तक अलग नहीं होती जब तक कि वह एक ही शपथ न ले ले, लियान के विपरीत। और यह भी कहा गया है: यदि वह उम्म-वलद की संतान को नकारता है, तो वह लियान करता है। पहला विचार मालिक के मत (मज़हब) का सार है, और यही सही है(2)।

अबू हनीफ़ा ने कहा: लियान केवल दो स्वतंत्र मुस्लिम पति-पत्नी के बीच ही वैध है, क्योंकि उनके विचार में लियान एक गवाही (शहादत) है, जबकि हमारे और शाफ़ई के अनुसार यह एक शपथ (यमीन) है। अत; जिसकी शपथ वैध है, उसका आरोप (क़ज़फ़) और लियान भी वैध है। वे इस बात पर सहमत हुए कि दोनों का उत्तरदायी (मुकल्लफ) होना आवश्यक है(3)।

उनके इस कथन में: [क्या तुमने उस व्यक्ति को देखा] जिसे अपनी पत्नी के साथ कोई पुरुष मिला, यह इस बात का प्रमाण है कि लियान हर जोड़े पर अनिवार्य है; क्योंकि उन्होंने किसी विशेष पुरुष या महिला का उल्लेख नहीं किया। लियान की आयत इसी उत्तर के रूप में उतरी थी, उन्होंने कहा: {और जो लोग अपनी पत्नियों पर आरोप लगाते हैं}, और किसी विशेष पति का उल्लेख नहीं किया। मालिक और मदीना के लोगों का यही विचार है, और यही शाफ़ई, अहमद, इसहाक, अबू उबैद और अबू थौर का मत है। साथ ही, लियान विवाह विच्छेद (निकाह खत्म) कर देता है, इसलिए यह तलाक़ के समान है; अतः, जिसका तलाक़ मान्य है, उसका लियान भी मान्य है(4)।

लियान शपथ है, गवाही नहीं। अल्लाह तआला ने कहा है - और वह बोलने वालों में सबसे सच्चा है -: {हमारी गवाही उनकी गवाही से अधिक सच्ची है} [अल-माएदा: 107] अर्थात: हमारी शपथ। और उसने कहा: {जब मुनाफ़िक़ (पाखंडी) आपके पास आते हैं, तो वे कहते हैं, "हम गवाही देते हैं कि आप अल्लाह के रसूल हैं"} [अल-मुनाफ़िक़ून: 1]। फिर उसने कहा: {उन्होंने अपनी शपथों को एक ढाल बना लिया है} [अल-मुजादिला: 16]। और पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "यदि शपथ न होती, तो मेरे और उसके बीच मामला कुछ और होता"(5)।

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1331; अल-तम्हीद 6/192 और अल-इस्तिज़कार 17/241 और उसके बाद भी देखें। (2) अल-काफ़ी 2/610। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-

क़ुरान 3/1331 बिना इस वाक्यांश के "जिसकी शपथ वैध है, उसका आरोप और लियान भी वैध है।" (4) अल-तम्हीद 6/192-193, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है; इसमें कहा गया है: "लियान की आयत इस प्रश्न पर इसी व्यापक अर्थ में उतरी," बजाय इसके "लियान की आयत इस उत्तर के रूप में उतरी।" (5) यह अबू दाऊद (2256) में इब्न अब्बास की एक हदीस का हिस्सा है, जिसका उल्लेख तीसरे मसले में पहले किया जा चुका है।

سورہ النور: آیات 6 - 10 145

...کافرین، فاسقین یا عادل۔ اور امام شافعی (رح) نے یہی کہا ہے(1)۔

مرد اور اس کی لونڈی کے درمیان لعان نہیں ہے، اور نہ ہی اس کے اور اس کی ام ولد کے درمیان۔ کہا گیا ہے: لونڈی کا بچہ اس سے نفی نہیں ہوتا سوائے ایک قسم کے، برخلاف لعان کے۔ اور کہا گیا: اگر وہ ام ولد کے بچے کی نفی کرے تو لعان کرے گا۔ پہلا قول امام مالک کے مذہب کا خلاصہ ہے اور یہی صحیح ہے(2)۔

اور ابوحنیفہ (رح) نے کہا: لعان صرف دو آزاد مسلمان میاں بیوی کے درمیان ہی صحیح ہے، کیونکہ ان کے نزدیک لعان ایک شہادت ہے، جبکہ ہمارے اور امام شافعی کے نزدیک یہ ایک قسم ہے، لہٰذا جس کی قسم درست ہے، اس کی تہمت (قذف) اور لعان بھی درست ہے۔ اور سب کا اس بات پر اتفاق ہے کہ ان دونوں کا مکلف ہونا ضروری ہے(3)۔

اور ان کے اس قول میں: [کیا تم نے دیکھا اس شخص کو] جس نے اپنی بیوی کے ساتھ کسی مرد کو پایا، یہ اس بات کی دلیل ہے کہ لعان ہر جوڑے پر واجب ہے؛ کیونکہ اس نے کسی ایک مرد کو دوسرے مرد سے، یا کسی ایک عورت کو دوسری عورت سے خاص نہیں کیا۔ اور لعان کی آیت اسی جواب پر نازل ہوئی، پس اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور وہ لوگ جو اپنی بیویوں پر تہمت لگاتے ہیں}، اور کسی شوہر کو دوسرے شوہر سے خاص نہیں کیا۔ اسی کی طرف امام مالک اور اہل مدینہ گئے ہیں، اور یہی قول امام شافعی، احمد، اسحاق، ابوعبید اور ابو ثور کا ہے۔ مزید یہ کہ لعان فسخ نکاح کا موجب بنتا ہے، اس لیے یہ طلاق کے مشابہ ہے، پس ہر وہ شخص جس کی طلاق جائز ہے، اس کا لعان بھی جائز ہے(4)۔

اور لعان قسمیں ہیں، شہادتیں نہیں، اللہ تعالیٰ نے فرمایا - اور وہ کہنے والوں میں سب سے سچا ہے -: {ہماری گواہی ان دونوں کی گواہی سے زیادہ حق ہے} [المائدہ: 107] یعنی: ہماری قسمیں۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {جب منافقین تمہارے پاس آتے ہیں تو کہتے ہیں کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ بے شک آپ اللہ کے رسول ہیں} [المنافقون: 1]۔ پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {انہوں نے اپنی قسموں کو ڈھال بنا لیا} [المجادلہ: 16]۔ اور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اگر قسمیں نہ ہوتیں تو میرے اور اس کے درمیان معاملہ ہوتا"(5)۔

(1) أحكام القرآن لابن العربی 3/1331، اور دیکھئے التمہید 6/192، والاستذکار 17/241 وما بعدہا۔ (2) الکافی 2/610۔ (3) أحكام القرآن لابن العربی 3/1331 اس جملے کے بغیر: "پس جس کی قسم صحیح ہے، اس کا قذف اور لعان بھی صحیح ہے"۔ (4) التمہید 6/192 - 193 اور قوسین (بریکٹ) کے درمیان والا حصہ اس میں سے ہے، اور اس میں آیا ہے: "اور لعان کی آیت اس سوال پر اسی عموم کے ساتھ نازل ہوئی"، بجائے اس کے: "اور لعان کی آیت اسی جواب پر نازل ہوئی"۔

(5) یہ ابو داؤد (2256) میں ابن عباس رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جو تیسرے مسئلے میں گزر چکا ہے۔

146 Surah An-Nur: Verses 6 - 10

As for the arguments of Al-Thawri and Abu Hanifa, they are arguments that do not stand on a leg (1), including: the hadith of Amr ibn Shu’ayb, from his father, from his grandfather Abdullah ibn Amr, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Four between whom there is no Lian (mutual imprecation): there is no Lian between a free man and a slave girl, there is no Lian between a free woman and a slave, there is no Lian between a Muslim and a Jewess, and there is no Lian between a Muslim and a Christian." Al-Daraqutni (2) narrated it from paths, all of which he weakened. It was also narrated from Al-Awza’i and Ibn Jurayj—who are two imams—from Amr ibn Shu’ayb, from his father, from his grandfather as his own saying, and they did not attribute it (3) to the Prophet (PBUH) (4). They argued from the perspective of reasoning that when spouses were exempted from the total number of witnesses by His saying: "and have no witnesses except themselves," it became necessary that none should perform Lian except those whose testimony is permissible (5). Also, if it were an oath, it would not have been repeated; the wisdom in repeating it is that it takes the place of the number of witnesses in adultery (6). We say: This is invalidated by the oath of Al-Qasamah (oath of blood money), for it is repeated and is not a testimony by consensus. The wisdom in its repetition is harshness in matters of private parts and blood [for the perpetrator, so perhaps he will refrain from it, thus covering the private parts and preserving blood] (7). Ibn al-Arabi (8) said: The deciding factor in it being an oath, not a testimony, is that the husband swears for himself in...

(1) Al-Tamhid 6/192. (2) In his Sunan (3338), and Al-Bayhaqi narrated it through his path 7/396. (3) It appeared in the Sunan of Al-Daraqutni and Sunan of Al-Bayhaqi: and they did not attribute it. (4) Narrated by Al-Daraqutni (3340), and Al-Bayhaqi through his path 7/396 - 397. Al-Bayhaqi said in Al-Ma’rifah 11/133: Ahmad said: In its establishment from Abdullah as a mawquf (stopped at a companion) report there is also scrutiny, because it was narrated from Ibn Jurayj and Al-Awza’i by Omar ibn Harun, who is not strong. It was also narrated by Yahya ibn Abi Anisa from Amr as a mawquf report, and Yahya ibn Abi Anisa is abandoned (matruk). (5) Al-Tamhid 6/192. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1332. (7) In (d), (z), and (zha): "and blood money," and what is established is from (f) and (m), which matches what is in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1332, and the speech and what is between brackets is from it. (8) In Ahkam al-Quran 3/1332.

जहाँ तक अल-थौरी और अबू हनीफा की दलीलों का सवाल है, वे ऐसी दलीलें हैं जो टिक नहीं पातीं (1), जिनमें शामिल हैं: अम्र इब्न शुएब की हदीस, उनके पिता से, उनके दादा अब्दुल्ला इब्न अम्र से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "चार जिनके बीच लियान (पारस्परिक श्राप) नहीं है: स्वतंत्र पुरुष और दासी के बीच लियान नहीं है, स्वतंत्र स्त्री और दास के बीच लियान नहीं है, मुस्लिम और यहूदी महिला के बीच लियान नहीं है, और मुस्लिम और ईसाई महिला के बीच लियान नहीं है।" अल-दाराकुतनी (2) ने इसे ऐसे सूत्रों से रिवायत किया है जिन्हें उन्होंने कमज़ोर बताया है। अल-औज़ाई और इब्न जुरैज - जो दो इमाम हैं - से भी अम्र इब्न शुएब के माध्यम से, उनके पिता से, उनके दादा से उनके अपने कथन के रूप में रिवायत किया गया है, और उन्होंने इसे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तक नहीं पहुँचाया (3) (4)। उन्होंने तर्क के दृष्टिकोण से दलील दी कि जब जीवनसाथियों को गवाहों की कुल संख्या से इस आयत द्वारा बाहर रखा गया: "और उनके पास स्वयं के अलावा कोई गवाह न हो," तो यह आवश्यक हो गया कि केवल वही लियान करे जिसकी गवाही स्वीकार्य हो (5)। इसके अलावा, यदि यह एक शपथ होती, तो इसे दोहराया नहीं जाता; इसे दोहराने में हिकमत यह है कि यह व्यभिचार के मामले में गवाहों की संख्या का स्थान लेती है (6)। हम कहते हैं: यह कसमह (खून की शपथ) की शपथ से खारिज हो जाता है, क्योंकि इसे दोहराया जाता है और आम सहमति से यह गवाही नहीं है। इसे दोहराने में हिकमत गुप्तांगों और खून के मामलों में सख्ती बरतना है [अपराधी के लिए, ताकि शायद वह इससे रुक जाए, इस प्रकार गुप्तांगों का पर्दा रहे और खून सुरक्षित रहे] (7)। इब्न अल-अरबी (8) ने कहा: इसके शपथ होने और गवाही न होने का निर्णायक कारण यह है कि पति अपने लिए शपथ लेता है...

(1) अल-तम्हीद 6/192। (2) उनकी सुनन (3338) में, और अल-बैहकी ने इसे अपने मार्ग 7/396 से रिवायत किया। (3) सुनन अल-दाराकुतनी और सुनन अल-बैहकी में आया है: और उन्होंने इसे नहीं उठाया। (4) अल-दाराकुतनी (3340) द्वारा रिवायत, और अल-बैहकी ने अपने मार्ग 7/396 - 397 से। अल-बैहकी ने अल-मारिफा 11/133 में कहा: अहमद ने कहा: अब्दुल्ला से इसके मवक़ूफ़ (साहाबी तक सीमित) के रूप में साबित होने में भी गौर करने वाली बात है, क्योंकि इसे इब्न जुरैज और अल-औज़ाई से उमर इब्न हारून ने रिवायत किया है, जो मज़बूत नहीं है। इसे याह्या इब्न अबी अनीसा ने अम्र से मवक़ूफ़ के रूप में भी रिवायत किया है, और याह्या इब्न अबी अनीसा मतरूक (परित्यक्त) है। (5) अल-तम्हीद 6/192। (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1332। (7)

(द), (ज़), और (ज़ो) में: "और खून का जुर्माना," और जो स्थापित है वह (फ़) और (म) से है, जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1332 में जो है उसके अनुरूप है, और भाषण और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (8) अहकाम अल-कुरान 3/1332 में।

146 سورہ النور: آیات 6 - 10

جہاں تک ثوری اور ابوحنیفہ کے استدلال کا تعلق ہے، تو وہ ایسے دلائل ہیں جو قائم نہیں رہ سکتے(1)، جن میں سے ایک ہے: عمرو بن شعیب کی حدیث، ان کے والد سے، ان کے دادا عبداللہ بن عمرو سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «چار ہیں جن کے درمیان لعان نہیں ہے: آزاد مرد اور لونڈی کے درمیان لعان نہیں ہے، آزاد عورت اور غلام کے درمیان لعان نہیں ہے، مسلمان اور یہودی عورت کے درمیان لعان نہیں ہے، اور مسلمان اور نصرانی عورت کے درمیان لعان نہیں ہے»۔ اسے دارقطنی(2) نے ایسے طریقوں سے روایت کیا ہے جنہیں انہوں نے مکمل طور پر ضعیف قرار دیا ہے۔ اوزاعی اور ابن جریج سے بھی روایت ہے - جو کہ دو امام ہیں - عمرو بن شعیب سے، ان کے والد سے، ان کے دادا سے ان کے قول کے طور پر، اور انہوں نے اسے نبی ﷺ تک مرفوع نہیں کیا(3) (4)۔ انہوں نے نظر (عقل) کے پہلو سے استدلال کرد کہ جب میاں بیوی کو گواہوں کی مجموعی تعداد سے اللہ کے اس فرمان کے ذریعے مستثنیٰ کیا گیا: ﴿وَلَمْ يَكُن لَّهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنفُسُهُمْ﴾، تو واجب ہوا کہ لعان وہی کرے جس کی گواہی جائز ہو(5)۔ نیز، اگر یہ قسم ہوتی تو اسے دہرایا نہ جاتا، اور اس کے دہرانے میں حکمت زنا میں گواہوں کی تعداد کے قائم مقام ہونا ہے(6)۔ ہم کہتے ہیں: یہ قسم قسامہ (خون کی قسم) سے باطل ہو جاتا ہے، کیونکہ اسے دہرایا جاتا ہے جبکہ وہ بالاتفاق شہادت نہیں ہے، اور اس کے دہرانے میں حکمت شرمگاہوں اور خون میں سختی کرنا ہے تاکہ شاید وہ اس سے باز آ جائے، تو شرمگاہ میں پردہ رہے اور خون کی حفاظت ہو۔ ابن العربی(8) نے کہا: اس کے قسم ہونے اور گواہی نہ ہونے میں فیصلہ کن بات یہ ہے کہ شوہر اپنے لیے قسم کھاتا ہے...

(1) التمہید 6/192 . (2) اپنی سنن (3338) میں، اور بیہقی نے اسے اپنے طریق 7/396 سے روایت کیا ہے۔ (3) سنن دارقطنی اور سنن بیہقی میں آیا ہے: اور انہوں نے اسے مرفوع نہیں کیا۔ (4) دارقطنی (3340) نے روایت کیا، اور بیہقی نے اپنے طریق 7/396 - 397 سے، بیہقی نے المعرفہ 11/133 میں کہا: احمد نے کہا: عبداللہ سے اس کے موقوف ہونے میں بھی نظر ہے، کیونکہ اسے ابن جریج اور اوزاعی سے عمر بن ہارون نے روایت کیا ہے اور وہ قوی نہیں ہے۔ اسے یحییٰ بن ابی انیسہ نے بھی عمرو سے موقوفاً روایت کیا ہے، اور یحییٰ بن ابی انیسہ متروک ہے۔ (5) التمہید 6/192 . (6) احکم القرآن لابن العربی 3/1332 . (7) (د) اور (ز) اور (ظ) میں: اور دیت، اور ثابت شدہ (ف) اور (م) سے ہے جو کہ ابن العربی کی احکام القرآن 3/1332 کے موافق ہے، اور کلام اور جو کچھ بریکٹ میں ہے اسی سے ہے۔ (8) احکام القرآن 3/1332 میں۔

... establishing her claim(1), and saving him from punishment. How can anyone in the Sharia claim that a witness testifies for himself in a way that necessitates a ruling against someone else?! This is far-fetched in principle, and non-existent in logical consideration.

Sixth: Scholars differed regarding the 'li'an' (mutual imprecation) of a mute person. Malik and Al-Shafi'i said: He performs li'an; because he is one whose divorce, zihar, and ila' are valid if that is understood from him. Abu Hanifa said: He does not perform li'an; because he is not among those eligible for testimony, and because he might speak with his tongue and deny the li'an, so we cannot carry out the 'hadd' (prescribed punishment) on him(2). This meaning was mentioned earlier in Surah Maryam (peace be upon her) along with its evidence, and praise be to Allah(3).

Seventh: Ibn al-Arabi said: Abu Hanifa saw the generality of the verse and said: If a man accuses his wife of adultery before marrying her, then he performs li'an. He forgot that this was included in the Almighty's saying: {And those who accuse chaste women}, and here he accused her as a chaste woman who was not a wife. Li'an only occurs in an accusation where lineage is involved, and this is an accusation where lineage is not involved, so it does not necessitate li'an, just as if he had accused a foreign woman and then married her.

Eighth: If he accuses her after divorce, it is considered(5): If there is a lineage he wants to deny, or a pregnancy he wants to disown, he performs li'an; otherwise, he does not perform li'an.

Uthman al-Batti said: He does not perform li'an in any case, because she is not a wife.

Abu Hanifa said: He does not perform li'an in both cases; because she is not a wife. This is a point of contention against him.

(1) In (m): his claim. (2) Al-Tamhid 6/207, and see Al-Istidhkār 17/208 - 209. (3) 13/448. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1332 and what is between the brackets is from it. It says there: Abu Hanifa observed (ra'a), instead of: Abu Hanifa saw (ra'a). (5) In (zh): it was considered (nuzira).

सूरह अन-नूर: आयत 6 - 10 147

... उसके दावे की पुष्टि(1), और उसे दंड से बचाना। शरीयत में कोई कैसे दावा कर सकता है कि एक गवाह अपने पक्ष में गवाही दे जिससे किसी दूसरे पर फैसला लागू हो जाए?! यह सिद्धांततः दूर की बात है और तार्किक दृष्टि से अस्तित्वहीन है।

छठा: विद्वानों ने मूक व्यक्ति के'लिआन' (परस्पर शाप) के बारे में मतभेद किया है। मलिक और अल-शाफ़ई ने कहा: वह लिआन करेगा; क्योंकि वह उन लोगों में से है जिसका तलाक, ज़िहार और इला (क़सम) मान्य है, यदि उससे यह समझा जा सके। अबू हनीफा ने कहा: वह लिआन नहीं करेगा; क्योंकि वह गवाही देने के पात्र लोगों में से नहीं है, और क्योंकि वह अपनी जुबान से बोलकर लिआन से इनकार कर सकता है, इसलिए हम उस पर 'हद' (निर्धारित दंड) लागू नहीं कर सकते(2)। यह अर्थ सूरह मरियम (उन पर शांति हो) में इसके प्रमाण के साथ पहले ही आ चुका है, और अल्लाह का शुक्र है(3)।

सातवाँ: इब्न अल-अरबी ने कहा: अबू हनीफा ने आयत की व्यापकता को देखा और कहा: यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी पर निकाह से पहले व्यभिचार का आरोप लगाता है, तो वह लिआन करेगा। वह भूल गए कि यह अल्लाह के इस कथन में शामिल है: {और वे लोग जो पवित्र स्त्रियों पर आरोप लगाते हैं}। यहाँ उसने उसे एक पवित्र स्त्री के रूप में आरोपित किया जो उसकी पत्नी नहीं थी। लिआन केवल उस आरोप में होता है जहाँ वंश जुड़ा हो, और यह एक ऐसा आरोप है जहाँ वंश नहीं जुड़ा है, इसलिए यह लिआन को आवश्यक नहीं बनाता है, ठीक वैसे ही जैसे उसने किसी अजनबी महिला पर आरोप लगाया हो फिर उससे निकाह कर लिया हो।

आठवाँ: यदि वह तलाक के बाद उस पर आरोप लगाता है, तो देखा जाएगा(5): यदि कोई वंश है जिसे वह नकारना चाहता है, या कोई गर्भ है जिससे वह खुद को अलग करना चाहता है, तो वह लिआन करेगा; अन्यथा वह लिआन नहीं करेगा।

उस्मान अल-बत्ती ने कहा: वह किसी भी स्थिति में लिआन नहीं करेगा; क्योंकि वह पत्नी नहीं है।

अबू हनीफा ने कहा: वह दोनों ही स्थितियों में लिआन नहीं करेगा; क्योंकि वह पत्नी नहीं है। और यह उनके विरुद्ध एक तर्क है।

(1) (m) में: उसका दावा। (2) अल-तमहीद 6/207, और अल-इस्तिदकार 17/208 - 209 देखें। (3) 13/448। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1332 और कोष्ठक के बीच जो है वह वहीं से है। इसमें आया है: अबू हनीफा ने ध्यान दिया, बजाय इसके कि: अबू हनीफा ने देखा। (5) (zh) में: देखा गया (नज़िर)।

سورہ النور: آیات 6 - 10 147

... اس کے دعوے کی تصدیق(1)، اور اسے عذاب سے بچانا، اور شریعت میں کوئی کیسے یہ دعویٰ کر سکتا ہے کہ کوئی گواہ اپنے حق میں ایسی گواہی دے جو کسی دوسرے پر حکم کو واجب کر دے؟! یہ اصل میں بعید ہے اور عقل و نظر میں معدوم ہے۔

چھٹی بات: علماء نے گونگے کے لعان کے بارے میں اختلاف کیا ہے، پس امام مالک اور امام شافعی نے کہا: وہ لعان کرے گا؛ کیونکہ وہ ان لوگوں میں سے ہے جن کی طلاق، ظہار اور ایلاء درست ہے بشرطیکہ اسے سمجھا جا سکے۔ اور ابو حنیفہ نے کہا: وہ لعان نہیں کرے گا؛ کیونکہ وہ اہل شہادت (گواہی دینے والوں) میں سے نہیں ہے، اور اس لیے کہ وہ اپنی زبان سے بول کر لعان کا انکار کر سکتا ہے، تو ہم اس پر حد قائم نہیں کر سکتے(2)۔ اور یہ معنی سورہ مریم علیہ السلام میں اس کی دلیل کے ساتھ پہلے گزر چکا ہے، والحمد للہ(3)۔

ساتویں بات: ابن العربی نے کہا: ابو حنیفہ نے آیت کے عموم کو دیکھا اور کہا: بے شک مرد جب اپنی بیوی پر شادی سے پہلے زنا کی تہمت لگائے، تو وہ لعان کرے گا، اور وہ بھول گئے کہ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں شامل ہے: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ﴾ (اور جو لوگ پاکدامن عورتوں پر تہمت لگاتے ہیں)، اور یہاں اس نے اسے غیر بیوی کی حالت میں پاکدامن ہونے پر تہمت لگائی، اور لعان تو صرف ایسی تہمت میں ہوتا ہے جس میں نسب لاحق ہو، اور یہ ایسی تہمت ہے جس میں نسب لاحق نہیں ہوتا، پس یہ لعان کو واجب نہیں کرتی، جیسا کہ اگر وہ کسی اجنبی عورت پر تہمت لگاتا پھر اس سے نکاح کر لیتا۔

آٹھویں بات: اگر وہ طلاق کے بعد اس پر تہمت لگائے تو غور کیا جائے گا(5)، پس اگر وہاں کوئی ایسا نسب ہو جس کی وہ نفی کرنا چاہتا ہو، یا کوئی حمل ہو جس سے وہ برات چاہتا ہو، تو وہ لعان کرے گا، ورنہ لعان نہیں کرے گا۔

اور عثمان البتی نے کہا: وہ کسی حال میں لعان نہیں کرے گا؛ کیونکہ وہ بیوی نہیں ہے۔

اور ابو حنیفہ نے کہا: وہ دونوں صورتوں میں لعان نہیں کرے گا؛ کیونکہ وہ بیوی نہیں ہے۔ اور یہ ان پر ایک اعتراض ہے۔

(1) (م) میں: اس کا دعویٰ۔ (2) التمہید 6/207، اور دیکھئے الاستذکار 17/208 - 209۔ (3) 13/448۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 3/1332 اور جو کچھ قوسین (brackets) میں ہے وہ اسی سے ہے، اور اس میں آیا ہے: راعی أبو حنيفة، بجائے: رأى أبو حنيفة۔ (5) (ظ) میں: نُظر (غور کیا گیا)۔

148 Surah Al-Nur: Verses 6 - 10

...with defamation before the marriage, as we mentioned earlier. In fact, this is more appropriate because the marriage has already taken place, and he wants to negate paternity and exonerate himself from a child attributed to him. Thus, Li'an (mutual imprecation) is necessary.

And if there is no expected pregnancy (1), and no lineage whose attachment is feared, then Li'an would be of no use. Thus, it would not be ruled upon (2). It would be considered an absolute defamation falling under the general meaning of the Almighty's words: {And those who accuse chaste women...} [the verse]. Consequently, the prescribed punishment (Hadd) would be mandatory for him, and what Al-Batti said is invalidated due to its manifest flaw (3).

Ninth: There is no mutual imprecation between a man and his wife after the waiting period (Iddah) has expired, except in one case: that is, when the man is away and his wife has a child in his absence without his knowledge, so he divorces her. Her Iddah then ends. Afterwards, he arrives (4) and denies [paternity of the child]. In this case, he may perform Li'an against her even after the Iddah.

Similarly, if he arrives after her death and denies the child, he performs Li'an to negate it (5) while she is dead, after a period from (6) the Iddah. He still inherits from her because she died before the separation between them occurred.

Tenth: If he negates paternity of a fetus, and this happens under its proper conditions (7), he performs Li'an before the delivery. This is the view held by Al-Shafi'i. Abu Hanifa said: He does not perform Li'an until after she gives birth, because it could be gas or some disease. Our evidence is the explicit text that the Prophet (peace be upon him) performed Li'an before delivery, saying: "If she brings him forth like such and such, he belongs to the father, and if she brings him forth like such and such, he belongs to so-and-so." He was then born with the disliked traits (8).

---

(1) In (F) and (M): "there" (hunalika). (2) In (M): "by it" (bihi). (3) This entire issue is from *Ahkam al-Qur'an* by Ibn al-Arabi 3/1332-1333. (4) In (Zha) and *Al-Kafi* 2/611 (and the whole issue is from it): "he stands up" (yaqum). (5) In (Dal), (Zha), (Fa), and (Mim): "for himself" (linafsihi). What is established is from (Zay), which corresponds to what is in *Al-Kafi*. (6) The word "from" (min) is not in (Zha). (7) Which is to mention the lack of intercourse and the subsequent purification (Istibra), as mentioned before in the fourth issue. (8) This whole issue is from *Ahkam al-Qur'an* by Ibn al-Arabi 3/1333, and

the mentioned Hadith was recorded by Ahmad (22830) and Al-Bukhari (4745) from the Hadith of Sahl ibn Sa'd at length.

148 सूरह अल-नूर: आयतें 6 - 10

...विवाह से पहले बदनामी के साथ, जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। वास्तव में, यह अधिक उपयुक्त है क्योंकि विवाह पहले ही हो चुका है, और वह पितृत्व को नकारना चाहता है और अपने आप को एक ऐसे बच्चे से मुक्त करना चाहता है जो उससे जुड़ा हुआ है। इसलिए, लि'आन (आपसी शाप) आवश्यक है।

यदि कोई संभावित गर्भावस्था (1) नहीं है, और न ही ऐसा कोई वंश है जिसका जुड़ाव डर का कारण हो, तो लि'आन का कोई लाभ नहीं होगा। इसलिए, इसमें कोई निर्णय नहीं लिया जाएगा (2)। यह एक पूर्ण बदनामी मानी जाएगी जो सर्वशक्तिमान के शब्दों के सामान्य अर्थ के अंतर्गत आती है: {और जो लोग पवित्र महिलाओं पर आरोप लगाते हैं...} [पूरी आयत]। फलस्वरूप, उस पर निर्धारित दंड (हद्द) अनिवार्य होगा, और अल-बत्ती ने जो कहा वह उसकी स्पष्ट खामी के कारण अमान्य है (3)।

नौवीं: इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) समाप्त होने के बाद पति-पत्नी के बीच लि'आन नहीं होता है, केवल एक मामले को छोड़कर: वह यह कि जब पति अनुपस्थित हो और उसकी पत्नी उसकी अनुपस्थिति में उसकी जानकारी के बिना बच्चा पैदा करे, तो वह उसे तलाक दे देता है। फिर उसकी इद्दत समाप्त हो जाती है। उसके बाद, वह आता है (4) और बच्चे के पितृत्व को नकारता है। इस स्थिति में, वह इद्दत के बाद भी उसके विरुद्ध लि'आन कर सकता है।

इसी तरह, यदि वह उसकी मृत्यु के बाद आता है और बच्चे को नकारता है, तो वह उसे नकारने के लिए लि'आन करता है (5) जबकि वह मर चुकी होती है, इद्दत के(6) समय के बाद। वह अभी भी उसका उत्तराधिकारी होता है क्योंकि वह उनके बीच अलगाव होने से पहले ही मर गई थी।

दसवीं: यदि वह भ्रूण के पितृत्व को नकारता है, और यह उसकी शर्तों (7) के तहत होता है, तो वह प्रसव से पहले लि'आन करता है। अल-शाफई ने यही विचार व्यक्त किया है। अबू हनीफा ने कहा: वह प्रसव के बाद तक लि'आन नहीं करता है, क्योंकि यह गैस या कोई बीमारी हो सकती है। हमारा प्रमाण स्पष्ट पाठ है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने प्रसव से पहले लि'आन किया था, और कहा था: "यदि वह उसे ऐसे और वैसे रूप में लाती है, तो वह पिता का है, और यदि वह उसे ऐसे और वैसे रूप में लाती है, तो वह फलां-फलां का है।" फिर वह नापसंद लक्षणों (8) के साथ पैदा हुआ।

(1) (फ़) और (म) में: 'हुनालिका' (वहाँ)। (2) (म) में: 'बिही' (इसके द्वारा)। (3) यह पूरा मुद्दा इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' 3/1332-1333 से है। (4) (ज़) और अल-काफ़ी 2/611 में (और पूरा मुद्दा उसी से है): 'यक़ुम' (वह खड़ा होता है)। (5) (द), (ज़), (फ़) और (म) में: 'लिनाफ़सिही' (स्वयं के लिए)। (ज़ै) में जो स्थापित है वह अल-काफ़ी में जो है उसके अनुरूप है। (6) शब्द 'मिन' (से) (ज़) में नहीं है। (7) जो संभोग की कमी और उसके बाद शुद्धिकरण (इस्तिबरा) का उल्लेख करना है, जैसा कि चौथे मुद्दे में पहले बताया गया है। (8) यह पूरा मुद्दा इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' 3/1333 से है, और संदर्भित हदीस अहमद (22830) और अल-बुखारी (4745) द्वारा सहल इब्न साद की लंबी हदीस से उद्धृत की गई है।

بالقذف قبل الزوجية كما ذكرناه آنفاً ، بل هذا أولى ؛ لأن النكاح قد تقدَّم ، وهو يريد الانتفاء من النسب ، وتبرئته من ولد يُلحق به ، فلابد من اللعان.

وإذا لم يكن هناك (١) حملٌ يُرجى ، ولا نسبٌ يُخاف تعلُّقه ؛ لم يكن للعان فائدة ، فلم يُحكم فيه (٢) ، وكان قذفاً مطلقاً داخلاً تحت عموم قوله تعالى : ﴿ وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَتِ ﴾ الآية ، فوجب عليه الحدُّ ، وبطل ما قاله البتي لظهور فساده (٣).

التاسعة : لا ملاعنة بين الرجل وزوجته بعد انقضاء العِدَّة ، إلّا في مسألة واحدة ، وهي أن يكون الرجل غائباً ، فتأتي امرأته بولد في مغيبه وهو لا يعلم ، فيُطلِّقها ، فتنقضي عدَّتها ، ثم يَقْدَم (٤) فينفيه ، فله أن يلاعنها هاهنا بعد العِدَّة.

وكذلك لو قدِم بعد وفاتها ونفى الولد ؛ لاعن لنفيه (٥) وهي ميتةٌ بعد مدَّة من (٦) العِدَّة ، ويرثُها ؛ لأنها ماتت قبل وقوع الفرقة بينهما.

العاشرة : إذا انتفى من الحمل ، ووقع ذلك بشرطه (٧) ؛ لاعن قبل الوضع ، وبه قال الشافعي. وقال أبو حنيفة : لا يلاعن إلا بعد أن تضع ؛ لأنه يحتمل أن يكون ريحاً ، أو داءً من الأدواء . ودليلنا النص الصريح بأن النبي ﷺ لاعن قبل الوضع ، وقال : «إن جاءت به كذا فهو لأبيه ، وإن جاءت به كذا فهو لفلان» فجاءت به على النعت المكروه (٨).

---

(١) في (ف) و(م) : هنالك . (٢) في (م) : به . (٣) هذه المسألة بتمامها من أحكام القرآن لابن العربي ٣ / ١٣٣٢ - ١٣٣٣ . (٤) في (ظ) والكافي ٢ / ٦١١ (والمسألة بتمامها منه) : يقوم . (٥) في (د) و(ظ) و(ف) و(م) : لنفسه ، والمثبت من (ز) وهو الموافق لما في الكافي . (٦) لفظة : من ، ليست في

(ظ) . (٧) وهو أن يذكر عدم الوطء والاستبراء بعده ، كما سلف في المسألة الرابعة . (٨) هذه المسألة بتمامها من أحكام القرآن لابن العربي ٣ / ١٣٣٣ ، والحديث المشار إليه أخرجه أحمد (٢٢٨٣٠) ، والبخاري (٤٧٤٥) من حديث سهل بن سعد مطولاً .

Page 149

Surah An-Nur: Verses 6 - 10

Eleventh: If he accuses his [wife] of anal intercourse, he invokes mutual imprecation (Li'an). Abu Hanifa said: He does not invoke Li'an, basing it on his principle that sodomy does not necessitate the prescribed punishment (Hadd). This is invalid; because accusing someone of it is a disgrace, and it falls under the generality of His words: "And those who accuse their wives" (1). It has been previously mentioned in 'Al-A'raf' and 'Al-Mu'minun' (2) that the Hadd punishment is mandatory for it.

Twelfth: Ibn al-Arabi said (3): Among the strange matters of this man is that [he said]: If he accuses his wife and her mother of adultery: if he is punished for the mother, the matter (4) of the daughter is dropped, and if he invokes Li'an for the daughter, the punishment for the mother is not dropped. This has no basis, and I have not seen anything reported for them [regarding it], and this is very false, for he specified the generality of the verse regarding the daughter - who is a wife - by the punishment for the mother without any narration or principle to base it on.

Thirteenth: If he accuses his wife, then she commits adultery before his invocation of Li'an, there is no Hadd punishment and no Li'an. This was said by Abu Hanifa, Ash-Shafi'i, and most scholars.

At-Thawri and Al-Muzani said: The Hadd punishment is not dropped from the accuser, and the adultery of the accused after being accused does not harm her prior chastity nor remove it; because the consideration is of chastity and virtue at the time of the accusation, not after it. Just as if he accused a Muslim, and the accused apostatized after the accusation and before the accuser was punished; the punishment is not dropped from him. Also, all Hadd punishments are considered at the time of obligation, not at the time of execution.

Our evidence is that before the completion of Li'an and the Hadd, a meaning appeared; if it were present at the beginning, it would have prevented the validity of Li'an and the obligation of Hadd, so it is the same if it occurs later, just as if two witnesses whose outward appearance is uprightness testified, but the judge did not rule based on their testimony until their immorality was revealed by their having committed adultery.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1333/3 and what is between brackets is from it. (2) 274/9 - 276, pp. 13-14 of this volume. (3) In Ahkam al-Qur'an: 1333/3 - 1334, and what follows between brackets is from it. (4) In (M) and Ahkam al-Qur'an: punishment (Hadd).

पृष्ठ १४९

सूरा अन-नूर: आयतें ६ - १०

ग्यारहवाँ: यदि वह अपनी [पत्नी] पर गुदा मैथुन का आरोप लगाता है, तो वह 'लियान' (आपसी श्राप) करता है। अबू हनीफा ने कहा: वह लियान नहीं करता, इसे अपने इस सिद्धांत पर आधारित करते हुए कि गुदा मैथुन में 'हद' (निर्धारित दंड) अनिवार्य नहीं है। यह गलत है; क्योंकि इस पर आरोप लगाना अपमानजनक है, और यह अल्लाह के इस कथन के सामान्य अर्थ के अंतर्गत आता है: "और जो लोग अपनी पत्नियों पर आरोप लगाते हैं" (१)। 'अल-अराफ़' और 'अल-मुमिनून' (२) में पहले ही बताया जा चुका है कि इसके लिए 'हद' अनिवार्य है।

बारहवाँ: इब्न अल-अरबी ने कहा (३): इस आदमी के अजीब मामलों में से यह है कि [उसने कहा]: यदि वह अपनी पत्नी और उसकी माँ पर व्यभिचार का आरोप लगाता है: यदि माँ के लिए उसे दंडित किया जाता है, तो बेटी का मामला (४) समाप्त हो जाता है, और यदि वह बेटी के लिए लियान करता है, तो माँ के लिए दंड समाप्त नहीं होता। इसका कोई आधार नहीं है, और मैंने उनके लिए [इसमें] रिपोर्ट की गई कोई चीज़ नहीं देखी है, और यह अत्यंत असत्य है, क्योंकि उसने बेटी - जो कि एक पत्नी है - के संबंध में आयत की व्यापकता को माँ के दंड द्वारा सीमित कर दिया, बिना किसी प्रभाव या मूल के जिस पर उसने इसे आधारित किया हो।

तेरहवाँ: यदि वह अपनी पत्नी पर आरोप लगाता है, फिर वह उसके लियान करने से पहले व्यभिचार करती है, तो न तो कोई 'हद' दंड होगा और न ही 'लियान'। यह अबू हनीफा, अल-शाफी और अधिकांश विद्वानों द्वारा कहा गया था।

अल-थौरी और अल-मुजानी ने कहा: आरोप लगाने वाले से 'हद' दंड नहीं हटाया जाता है, और आरोपी द्वारा आरोप लगाए जाने के बाद किया गया व्यभिचार उसकी पिछली शुद्धता (मुहसना) को प्रभावित नहीं करता है और न ही उसे हटाता है; क्योंकि विचार आरोप के समय की शुद्धता और सदाचार का होता है, उसके बाद का नहीं। जैसे कि यदि उसने एक मुस्लिम पर आरोप लगाया, और आरोपी ने आरोप के बाद और आरोप लगाने वाले को दंडित किए जाने से पहले धर्म त्याग दिया; तो उससे दंड नहीं हटाया जाता है। साथ ही, सभी 'हद' दंड दायित्व के समय पर विचार किए जाते हैं, न कि क्रियान्वयन के समय पर।

हमारा प्रमाण यह है कि लियान और हद के पूरा होने से पहले एक अर्थ स्पष्ट हो गया; यदि वह शुरुआत में मौजूद होता, तो उसने लियान की वैधता और हद की अनिवार्यता को रोक दिया होता, इसलिए यदि वह बाद में होता है तो भी वैसा ही है, जैसे कि यदि दो गवाहों ने गवाही दी जिनका बाहरी आचरण सदाचारी था, लेकिन न्यायाधीश ने उनकी गवाही के आधार पर तब तक फैसला नहीं सुनाया जब तक कि उनके व्यभिचार करने से उनकी अनैतिकता प्रकट नहीं हो गई।

---

(१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान १३३३/३ और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (२) २७४/९ - २७६, इस खंड के पृष्ठ १३-१४। (३) अहकाम अल-कुरान में: १३३३/३ - १३३४, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (४) (एम) और अहकाम अल-कुरान में: हद (Hadd)।

صفحہ ١٤٩

سورہ النور: آیات ٦ - ١٠

گیارہویں بات: اگر وہ اپنی [بیوی] پر پاخانہ کی جگہ سے جماع کا الزام لگائے، تو وہ لعان کرے گا۔ اور ابوحنیفہ نے کہا: وہ لعان نہیں کرے گا، اور اس کی بنیاد اپنے اس اصول پر رکھی کہ لواطت حد کو واجب نہیں کرتی۔ اور یہ قول باطل ہے؛ کیونکہ اس کی تہمت لگانا عار (شرمندگی) کا باعث ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے عموم میں داخل ہے: (وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ) "اور جو لوگ اپنی بیویوں پر تہمت لگاتے ہیں" (١)۔ اور 'الاعراف' اور 'المؤمنون' (٢) میں پہلے گزر چکا ہے کہ اس پر حد واجب ہے۔

بارہویں بات: ابن العربی (٣) نے کہا: اس شخص کے عجیب و غریب معاملات میں سے یہ ہے کہ [اس نے کہا]: اگر وہ اپنی بیوی اور اس کی ماں پر زنا کی تہمت لگائے: تو اگر ماں کی وجہ سے اس پر حد جاری کر دی جائے تو بیٹی کا معاملہ (٤) ساقط ہو جائے گا، اور اگر وہ بیٹی کے لیے لعان کرے تو ماں کی حد ساقط نہیں ہوگی۔ اس کی کوئی وجہ نہیں ہے، اور میں نے ان کے لیے [اس میں] کوئی ایسی چیز منقول نہیں دیکھی، اور یہ سخت باطل ہے، کیونکہ اس نے بیٹی - جو کہ بیوی ہے - کے حق میں آیت کے عموم کو ماں کی حد کے ساتھ خاص کر دیا ہے بغیر کسی اثر یا اصل کے جس پر اس نے اسے قیاس کیا ہو۔

تیرہویں بات: اگر اس نے اپنی بیوی پر تہمت لگائی، پھر اس کے لعان کرنے سے پہلے اس عورت نے زنا کیا، تو نہ حد ہے اور نہ لعان۔ اور یہی بات ابوحنیفہ، شافعی اور اکثر اہل علم نے کہی ہے۔

اور ثوری اور مزنی نے کہا: تہمت لگانے والے سے حد ساقط نہیں ہوتی، اور تہمت لگائے جانے کے بعد تہمت زدہ کا زنا کرنا اس کی سابقہ پاکدامنی (حصانت) میں کوئی عیب پیدا نہیں کرتا اور نہ ہی اسے ختم کرتا ہے؛ کیونکہ اعتبار تہمت کے وقت کی پاکدامنی اور عفت کا ہے، اس کے بعد کا نہیں۔ جیسا کہ اگر اس نے کسی مسلمان پر تہمت لگائی، پھر تہمت زدہ شخص تہمت لگائے جانے کے بعد اور تہمت لگانے والے پر حد لگائے جانے سے پہلے مرتد ہو گیا؛ تو تہمت لگانے والے سے حد ساقط نہیں ہوگی۔ اور یہ بھی کہ تمام حدود وجوب کے وقت کے اعتبار سے معتبر ہوتی ہیں، نفاذ کے وقت کے اعتبار سے نہیں۔

اور ہماری دلیل یہ ہے کہ لعان اور حد کے مکمل ہونے سے پہلے ایک ایسی بات ظاہر ہو گئی؛ کہ اگر وہ ابتدا میں موجود ہوتی؛ تو لعان کی صحت اور حد کے وجوب کو روک دیتی، تو اسی طرح اگر وہ بعد میں پیدا ہو جائے، جیسا کہ اگر دو ایسے گواہوں نے گواہی دی جن کا ظاہر عادل تھا، تو حاکم نے ان کی گواہی پر فیصلہ نہیں کیا یہاں تک کہ ان کے زنا کرنے کی وجہ سے ان کا فسق ظاہر ہو گیا۔

---

(١) أحكام القرآن لابن العربی ١٣٣٣/٣ اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٢) ٢٧٤/٩ - ٢٧٦ ، اس جلد کے ص ١٣ - ١٤۔ (٣) أحكام القرآن میں: ١٣٣٣/٣ - ١٣٣٤ ، اور جو آئندہ قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٤) (م) اور أحكام القرآن میں: حد۔

...or drinking wine; it is not permissible for the ruler to judge based on their testimony. Also, the ruling of chastity and integrity is taken from outward appearances, not from absolute certainty. The Prophet (peace and blessings be upon him) said: "The back of a believer is a sanctuary," so the accuser (of adultery) is not punished except with definitive proof. And with Allah is success.

Fourteenth: Whoever accuses his wife who is an adult but cannot conceive, they both perform Li'an (mutual imprecation); he does it to avoid the punishment (for slander), and she does it to ward off the punishment (for adultery). If she is a minor who cannot conceive, he performs Li'an to avoid the punishment, but she does not perform Li'an because if she confessed, nothing would be required of her. Ibn al-Majishun said: There is no punishment for someone who accuses one who has not reached puberty. Al-Lakhmi said: Based on this, there is no Li'an for the husband of a minor who cannot conceive (4).

Fifteenth: If four people testify against a woman for adultery, and one of them is her husband, the husband performs Li'an, and the other three witnesses are punished (for slander). This is one of the two views of Ash-Shafi'i. The second view is that they are not punished. Abu Hanifa said: If the husband and the three testify initially, their testimony is accepted, and the woman is punished.

Our evidence is the saying of the Almighty: {And those who accuse chaste women...} the verse. It informs us that whoever accuses a chaste person and does not bring four witnesses is to be punished. Its literal meaning implies bringing four witnesses other than the accuser (5), and the husband is an accuser of his wife, so he is excluded from being one of the witnesses. Allah knows best.

Sixteenth: If a pregnancy appears in his wife and he fails to negate it, he cannot negate it after his silence. Shurayh and Mujahid said: He has the right to negate it forever. This is an error because his silence after knowledge of it...

---

(1) In (D), (Z), and (M): "So he did not." (2) In (Zha): "aspect." (3) Narrated by al-Tabarani 180/17 (476) from the hadith of Ismah bin Malik al-Khatmi. Al-Haythami said in al-Majma' 253/6: It contains al-Fadl bin al-Mukhtar, and he is weak. End. Al-Bukhari titled before hadith (6785): Chapter: The back of a believer is a sanctuary except in a legal punishment or a right. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/167. (5) His saying: "Its literal meaning implies bringing four witnesses other than the accuser," from (M).

...या शराब पीना; न्यायाधीश के लिए उनकी गवाही के आधार पर फैसला करना जायज़ नहीं है। इसके अलावा, पवित्रता और ईमानदारी का फैसला प्रत्यक्ष साक्ष्य से लिया जाता है, न कि पूर्ण निश्चय से। पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "एक आस्तिक की पीठ एक शरण है," इसलिए आरोपी (कज़ाफ़) को तब तक दंडित नहीं किया जाता जब तक कि निर्णायक सबूत न हो। और अल्लाह के साथ ही सफलता है।

चौदहवाँ: जो अपनी पत्नी पर आरोप लगाता है जो वयस्क है लेकिन गर्भधारण नहीं कर सकती, वे दोनों लिआन (Li'an - पारस्परिक अभिशाप) करते हैं; वह दंड (निंदा के लिए) से बचने के लिए ऐसा करता है, और वह दंड (व्यभिचार के लिए) को टालने के लिए ऐसा करती है। यदि वह नाबालिग है जो गर्भधारण नहीं कर सकती, तो वह दंड से बचने के लिए लिआन करता है, लेकिन वह लिआन नहीं करती क्योंकि यदि वह स्वीकार करती, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होता। इब्न अल-माजीशुन ने कहा: यौवन तक नहीं पहुँचने वाले पर आरोप लगाने वाले के लिए कोई दंड नहीं है। अल-लखमी ने कहा: इसके आधार पर, नाबालिग पत्नी के पति के लिए कोई लिआन नहीं है जो गर्भधारण नहीं कर सकती (4)।

पंद्रहवाँ: यदि चार लोग एक महिला पर व्यभिचार की गवाही देते हैं, और उनमें से एक उसका पति है, तो पति लिआन करता है, और अन्य तीन गवाहों को (कज़ाफ़ के लिए) दंडित किया जाता है। यह अल-शफीई के दो विचारों में से एक है। दूसरा विचार यह है कि उन्हें दंडित नहीं किया जाता है। अबू हनीफा ने कहा: यदि पति और तीन शुरू में गवाही देते हैं, तो उनकी गवाही स्वीकार की जाती है, और महिला को दंडित किया जाता है।

हमारा प्रमाण सर्वशक्तिमान का कथन है: {और जो लोग पवित्र महिलाओं पर आरोप लगाते हैं...} आयत। यह हमें सूचित करता है कि जो कोई भी किसी पवित्र व्यक्ति पर आरोप लगाता है और चार गवाह नहीं लाता है, उसे दंडित किया जाना चाहिए। इसका शाब्दिक अर्थ है आरोपी के अलावा चार गवाह लाना (5), और पति अपनी पत्नी का आरोपी है, इसलिए उसे गवाहों में से एक होने से बाहर रखा गया है। अल्लाह सबसे अच्छा जानता है।

सोलहवाँ: यदि उसकी पत्नी में गर्भ प्रकट होता है और वह उसे नकारने में विफल रहता है, तो वह अपनी चुप्पी के बाद उसे नकार नहीं सकता। शुराह और मुजाहिद ने कहा: उसे इसे हमेशा के लिए नकारने का अधिकार है। यह एक त्रुटि है क्योंकि इसके ज्ञान के बाद उसकी चुप्पी...

---

(1) (D), (Z), और (M) में: "तो उसने नहीं किया।" (2) (Zha) में: "पहलू।" (3) अल-तबरानी 180/17 (476) द्वारा इस्मा बिन मलिक अल-खतमी की हदीस से वर्णित। अल-हैथमी ने अल-मजमा 6/253 में कहा: इसमें अल-फज़ल बिन अल-मुख्तार है, और वह कमजोर है। समाप्त। अल-बुखारी ने हदीस (6785) से पहले शीर्षक दिया: अध्याय: एक आस्तिक की पीठ एक शरण है सिवाय कानूनी दंड या अधिकार के। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/167। (5) उसका कथन: "इसका शाब्दिक अर्थ है आरोपी के अलावा चार गवाह लाना", (M) से।

...یا شراب پینا؛ حاکم کے لیے جائز نہیں کہ ان کی گواہی پر فیصلہ کرے۔ نیز عفت اور پاکدامنی کا فیصلہ ظاہر کے طریقے سے لیا جاتا ہے، نہ کہ قطعیت اور یقین کی بنیاد پر۔ نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "مومن کی پیٹھ ایک پناہ گاہ ہے،" چنانچہ قاذف (تہمت لگانے والے) پر حد نہیں لگائی جاتی سوائے قطعی دلیل کے۔ اور اللہ ہی سے توفیق ہے۔

چودہویں بات: جس نے اپنی ایسی بیوی پر تہمت لگائی جو بڑی ہو مگر حاملہ نہ ہو سکتی ہو، تو وہ دونوں لعان کریں گے، شوہر حد سے بچنے کے لیے اور بیوی عذاب (سزا) کو ٹالنے کے لیے۔ اگر وہ چھوٹی ہو جو حاملہ نہ ہو سکتی ہو، تو شوہر حد سے بچنے کے لیے لعان کرے گا، اور وہ لعان نہیں کرے گی؛ کیونکہ اگر وہ اقرار بھی کر لے تو اس پر کچھ لازم نہیں آتا۔ ابن الماجشون نے کہا: جو کسی نابالغ پر تہمت لگائے اس پر کوئی حد نہیں۔ اللخمی نے کہا: اس بنا پر، ایسی چھوٹی بیوی کے شوہر پر کوئی لعان نہیں جو حاملہ نہ ہو سکتی ہو (4)۔

پندرہویں بات: اگر چار لوگ کسی عورت پر زنا کی گواہی دیں، جن میں سے ایک اس کا شوہر ہو، تو شوہر لعان کرے گا، اور بقیہ تینوں گواہوں پر (قذف کی) حد لگائی جائے گی، اور یہ امام شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے۔ دوسرا قول یہ ہے کہ ان پر حد نہیں لگائی جائے گی۔ ابوحنیفہ نے کہا: اگر شوہر اور تینوں نے ابتدا ہی میں گواہی دی ہو، تو ان کی گواہی قبول کی جائے گی، اور عورت پر حد لگائی جائے گی۔

ہماری دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَتِ} (آیت)۔ پس اللہ نے خبر دی کہ جس نے کسی پاکدامن پر تہمت لگائی اور چار گواہ نہ لائے تو اسے حد لگائی جائے گی، اس کا ظاہر

اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ تہمت لگانے والے کے علاوہ چار گواہ لائے جائیں (5)، اور شوہر اپنی بیوی پر تہمت لگانے والا ہے، لہٰذا وہ گواہوں میں سے ایک ہونے سے خارج ہو گیا، واللہ اعلم۔

سولہویں بات: اگر اس کی بیوی کو حمل ظاہر ہوا اور اس نے اس کی نفی نہیں کی، تو خاموشی کے بعد اسے اس کی نفی کا حق نہیں ہوگا۔ شریح اور مجاہد نے کہا: اسے ہمیشہ نفی کا حق حاصل ہے۔ اور یہ غلط ہے؛ کیونکہ علم ہونے کے بعد اس کی خاموشی...

---

(1) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: فلم۔ (2) (ظ) میں ہے: جہۃ۔ (3) اسے طبرانی نے 17/ 180 (476) میں عصمہ بن مالک الخطمی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے المجمع 6/ 253 میں کہا: اس میں فضل بن مختار ہے اور وہ ضعیف ہے۔ اھ اور بخاری نے حدیث (6785) سے پہلے عنوان قائم کیا ہے: باب: مومن کی پیٹھ ایک پناہ گاہ ہے سوائے کسی حد یا حق کے۔ (4) المحرر الوجیز 4/ 167۔ (5) اس کا قول: "اس کا ظاہر اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ تہمت لگانے والے کے علاوہ چار گواہ لائے جائیں"، (م) سے ہے۔

Surah An-Nur: Verses 6 - 10 / 151

...accepted it, just as if he had acknowledged it and then wanted to deny it(1), for it is not accepted from him, and Allah knows best.

Seventeenth: If he delayed that until she gave birth, and said: I hoped it would be gas that dissipates, or she would miscarry and I would be relieved from the accusation (Qadhf), is there a certain period for him to deny it after its birth, such that if he exceeds it, he is no longer entitled to do so? There is a difference of opinion on this:

We say: If(2) he had no excuse for his silence until three days had passed, then he has accepted it, and he has no right to deny it. This was also stated by Ash-Shafi'i.

He (Ash-Shafi'i) also said: Whenever it was possible for him to deny it according to the custom of his being able to reach the judge, but he did not do so, then he has no right to deny it after that. To this effect, Malik said: If he left it for a day or two, he has no right to deny it(3).

Abu Hanifa said: I do not specify a period.

Abu Yusuf and Muhammad said: Forty days are considered, the duration of postpartum bleeding (Nifas).

Ibn al-Qassar said: The evidence for our view is: That denying his child is forbidden for him, and claiming a child that is not his is also forbidden for him. Therefore, he must be given ample time to consider and think whether it is permissible for him to deny it or not. We set the limit at three days(4) because it is the first limit of "many" and the last limit of "few," and three days were set to test the condition of the Musarrah (an animal whose milk is held back to deceive buyers). Thus, it should be the same here. As for Abu Yusuf and Muhammad, their consideration of the period of postpartum bleeding(5) is no more appropriate than considering the period of childbirth and breastfeeding, as there is no evidence for them in Shari'a, whereas we have mentioned evidence from Shari'a concerning the period of the Musarrah.

---

(1) His saying: "wanted to," from (Zh). (2) In (M): "if." (3) His saying: "To this effect, Malik said... he has no right to deny it," is not in (Kh) and (M). (4) The word: "days," from (Zh). (5) His saying: "the period of postpartum bleeding," from (Zh).

सूरा अन-नूर: आयत 6 - 10 / 151

...उसे स्वीकार कर लिया, जैसे कि उसने उसे स्वीकार किया हो और फिर उसे नकारना (1) चाहा हो, तो उसे स्वीकार नहीं किया जाएगा, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

सत्रहवाँ: यदि उसने इसे तब तक टाला जब तक कि वह (स्त्री) बच्चे को जन्म न दे दे, और कहा: "मुझे आशा थी कि यह केवल हवा (गैस) होगी जो निकल जाएगी, या गर्भपात हो जाएगा और मुझे इल्ज़ाम (क़ज़्फ़) से राहत मिल जाएगी," तो क्या जन्म के बाद उसे नकारने के लिए कोई समय सीमा है, जिसके बीत जाने के बाद उसके पास यह अधिकार नहीं रहेगा? इस बारे में मतभेद है:

हम कहते हैं: यदि (2) तीन दिन बीत जाने तक उसके चुप रहने का कोई बहाना नहीं था, तो उसने उसे स्वीकार कर लिया है और वह उसे नकार नहीं सकता। इमाम शाफ़ई ने भी यही कहा है।

उन्होंने यह भी कहा: जब भी उसके लिए न्यायाधीश तक पहुँचने की सामान्य प्रथा के अनुसार उसे नकारना संभव हो, और उसने ऐसा नहीं किया, तो उसके बाद वह उसे नहीं नकार सकता। इस बारे में मालिक ने कहा है कि यदि उसने एक या दो दिन छोड़ दिया, तो उसे नकारने का अधिकार नहीं रहेगा (3)।

अबू हनीफ़ा ने कहा: मैं किसी निश्चित अवधि को नहीं मानता।

अबू यूसुफ और मुहम्मद ने कहा: इसके लिए चालीस दिन माने जाते हैं, जो निफ़ास (प्रसव के बाद रक्तस्राव) की अवधि है।

इब्न अल-क़स्सार ने कहा: हमारे विचार का प्रमाण यह है: अपनी संतान को नकारना उसके लिए हराम है, और जो उसकी संतान नहीं है उसे अपनी संतान बताना भी उसके लिए हराम है। इसलिए, उसे सोचने और विचार करने के लिए पर्याप्त समय दिया जाना चाहिए कि वह उसे नकार सकता है या नहीं। हमने तीन दिनों की सीमा (4) इसलिए रखी है क्योंकि यह "अधिक" की पहली सीमा और "कम" की अंतिम सीमा है, और मुसर्राह (एक पशु जिसका दूध धोखाधड़ी के लिए रोक लिया गया हो) की स्थिति की जाँच के लिए तीन दिन निर्धारित किए गए हैं। इसी तरह, यहाँ भी होना चाहिए। जहाँ तक अबू यूसुफ और मुहम्मद का सवाल है, उनका निफ़ास (5) की अवधि को मानना, प्रसव और स्तनपान की अवधि को मानने से बेहतर नहीं है, क्योंकि उनके पास शरीयत में कोई प्रमाण नहीं है, जबकि हमने शरीयत से मुसर्राह की अवधि का प्रमाण दिया है।

(1) उनका कहना: "चाहा कि," (ज़) से। (2) (म) में: "यदि।" (3) उनका कहना: "इसी के अनुसार मालिक ने कहा... उसे नकारने का अधिकार नहीं रहेगा," (ख़) और (म) में नहीं है। (4) शब्द: "दिन," (ज़) से। (5) उनका कहना: "निफ़ास की अवधि," (ज़) से।

سورة النور: آیات ٦ - ١٠ / ١٥١

...اسے قبول کر لیا، جیسے اس نے اس کا اقرار کیا اور پھر اسے مسترد کرنا (١) چاہا، تو اس سے یہ قبول نہیں کیا جائے گا، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

سترہویں بات: اگر اس نے اسے بچے کی پیدائش تک ملتوی کر دیا، اور کہا: "مجھے امید تھی کہ یہ ریاح (گیس) ہوگی جو ختم ہو جائے گی، یا اس کا اسقاط ہو جائے گا اور میں تہمت (قذف) سے بچ جاؤں گا،" تو کیا پیدائش کے بعد اسے مسترد کرنے کی کوئی مدت ہے، کہ اگر وہ اس سے تجاوز کر جائے تو اسے اس کا حق نہ رہے؟ اس بارے میں اختلاف پایا جاتا ہے:

ہم کہتے ہیں: اگر (٢) اس کی خاموشی کی کوئی وجہ نہ تھی یہاں تک کہ تین دن گزر گئے، تو اس نے اسے قبول کر لیا ہے، اور اسے مسترد کرنے کا حق نہیں ہے۔ یہی امام شافعی کا قول ہے۔

انہوں نے یہ بھی فرمایا: جب بھی اس کے لیے قاضی تک پہنچنے کے رواج کے مطابق اسے مسترد کرنا ممکن ہو اور اس نے ایسا نہ کیا، تو اس کے بعد اسے مسترد کرنے کا حق نہیں ہوگا۔ اسی بارے میں امام مالک نے فرمایا: اگر اس نے ایک یا دو دن چھوڑ دیے، تو اسے مسترد کرنے کا حق نہیں ہوگا (٣)۔

امام ابو حنیفہ نے فرمایا: میں کسی مدت کا اعتبار نہیں کرتا۔

امام ابو یوسف اور امام محمد نے فرمایا: اس کے لیے چالیس دن معتبر ہیں، جو کہ نفاس کی مدت ہے۔

ابن القصار نے کہا: ہمارے قول کی دلیل یہ ہے کہ: اپنی اولاد کی نفی کرنا اس پر حرام ہے، اور جو اس کی اولاد نہیں اسے اپنی اولاد قرار دینا بھی اس پر حرام ہے، لہٰذا اس کے لیے گنجائش پیدا

کرنا ضروری ہے تاکہ وہ اس میں غور و فکر کرے کہ آیا اسے مسترد کرنا جائز ہے یا نہیں۔ ہم نے تین دن (٤) کی حد اس لیے مقرر کی کیونکہ یہ "کثرت" کی پہلی حد اور "قلت" کی آخری حد ہے، اور تین دن کی مدت مُصَرَّاۃ (وہ جانور جس کا دودھ بیچنے کے لیے روک لیا گیا ہو) کے حال کو پرکھنے کے لیے رکھی گئی ہے، لہٰذا یہاں بھی ایسا ہی ہونا چاہیے۔ رہے امام ابو یوسف اور امام محمد، تو ان کا مدتِ نفاس (٥) کا اعتبار کرنا، مدتِ ولادت اور رضاعت کے اعتبار سے زیادہ بہتر نہیں ہے، کیونکہ شریعت میں ان کے پاس کوئی دلیل نہیں ہے، جبکہ ہم نے شریعت سے مدتِ مُصَرَّاۃ کی دلیل پیش کی ہے۔

---

(١) قول: "چاہا کہ،" (ظ) سے۔ (٢) (م) میں: "اگر۔" (٣) قول: "اسی کے مطابق مالک نے کہا... اسے مسترد کرنے کا حق نہیں،" (خ) اور (م) میں نہیں ہے۔ (٤) لفظ: "دن،" (ظ) سے۔ (٥) قول: "مدتِ نفاس،" (ظ) سے۔

Eighteenth: Ibn al-Qassar said: If a woman says to her husband or to a stranger (non-mahram): "O Zaniyah" (female fornicator) - with the letter 'Ha' (at the end) - and similarly if a stranger says it to a stranger (1), I do not know of any textual evidence for it from our companions, but in my view, it constitutes slander (qadhf), and the prescribed punishment (hadd) applies to the speaker, for they added a letter. This is also the view of ash-Shafi'i and Muhammad ibn al-Hasan. Abu Hanifa and Abu Yusuf said: It does not constitute slander. However, they agreed (2) that if he says to his wife: "O Zani" (masculine fornicator), it is slander. The evidence that it constitutes slander for a man is that if the meaning of the address is understood, its ruling is established, whether it is in a foreign or Arabic tongue. Don't you see that if he says to a woman: "Zanayta" (you committed adultery - using the masculine 'ta'), it is slander; because its meaning is understood from it. For Abu Hanifa and Abu Yusuf, since it is permissible to address the feminine with masculine speech, as in His (3) Almighty's saying: "And women said" (wa qala niswatun) [Yusuf: 30], his saying "O Zani" to a female is valid as slander. And since it is not permissible to feminize the verb of a masculine subject if it precedes it, addressing him in the feminine has no legal ruling, and Allah knows best. Nineteenth: In an invalid (fasid) marriage, the husband engages in li'an (invoking curses) with his wife; because she has become a "bed" (a legal status for establishing lineage), and lineage is attached in it, so li'an proceeds upon it (4). Completion of twenty: They disagreed regarding the husband if he refuses to engage in li'an. Abu Hanifa said: There is no prescribed punishment (hadd) upon him; because Allah Almighty made the punishment upon the stranger and li'an upon the husband. Since li'an does not transfer to the stranger, the punishment does not transfer to the husband, and he is imprisoned forever until he performs li'an; because...

(1) In (D): "And similarly the stranger female to the stranger male," in (Zha): "And similarly the stranger female," and in (Fa): "And similarly the stranger male to the stranger male," and what is established is from (M). (2) The word "on" is from (Zha). (3) In (M), (D), and (Z): "for His saying". (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3 / 1334.

अठारहवीं: इब्न अल-कस्सार ने कहा: यदि कोई स्त्री अपने पति या किसी अजनबी (गैर-महरम) से कहे: "या ज़ानिया" (हे व्यभिचारिणी) - अंत में 'हा' के साथ - और इसी तरह यदि कोई अजनबी पुरुष किसी अन्य अजनबी से कहे (1), तो मैं इसके बारे में हमारे साथियों (विद्वानों) से कोई स्पष्ट पाठ (नस्) नहीं जानता, लेकिन मेरे विचार में, यह आरोप (क़ज़फ़) माना जाएगा, और कहने वाले पर निर्धारित सज़ा (हद) लागू होगी, क्योंकि उसने एक अक्षर बढ़ा दिया है। इमाम शाफ़ई और मुहम्मद बिन अल-हसन का भी यही विचार है। अबू हनीफा और अबू यूसुफ ने कहा: यह आरोप (क़ज़फ़) नहीं है। वे इस बात पर सहमत (2) हुए कि यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी से कहे: "या ज़ान" (हे व्यभिचारी - पुल्लिंग), तो यह आरोप (क़ज़फ़) है। पुरुष के लिए इसे आरोप मानने का प्रमाण यह है कि यदि संबोधन का अर्थ समझ में आ जाए, तो उसका निर्णय स्थापित हो जाता है, चाहे वह विदेशी भाषा में हो या अरबी में। क्या आप नहीं देखते कि यदि वह किसी स्त्री से कहे: "ज़नयता" (तुमने व्यभिचार किया - पुल्लिंग 'ता' के साथ), तो यह आरोप है; क्योंकि इसका अर्थ इससे समझ में आता है। अबू हनीफ़ा और अबू यूसुफ़ के अनुसार, चूंकि पुल्लिंग संबोधन के साथ स्त्रीलिंग को संबोधित करना स्वीकार्य है, जैसा कि अल्लाह (3) सर्वशक्तिमान का कथन है: "और स्त्रियों ने कहा" (वा काला निसवतुन) [यूसुफ़: 30], इसलिए किसी महिला से "या ज़ान" कहना आरोप के रूप में वैध है। और चूंकि पुल्लिंग क्रिया को स्त्रीलिंग बनाना जायज़ नहीं है यदि वह उससे पहले आए, तो उसे स्त्रीलिंग में संबोधित करने का कोई कानूनी निर्णय नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है। उन्नीसवीं: एक अवैध (फ़ासिद) निकाह में, पति अपनी पत्नी के साथ लुआन (श्राप का आह्वान) करता है; क्योंकि वह "बिस्तर" (वंश स्थापित करने की एक कानूनी स्थिति) बन गई है, और उसमें वंश (नसब) जुड़ जाता है, इसलिए उस पर लुआन लागू होता है (4)। बीसवीं बात: वे उस पति के बारे में असहमत थे जो लुआन करने से इनकार कर देता है। अबू हनीफा ने कहा: उस पर कोई निर्धारित सज़ा (हद) नहीं है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अजनबी पर सज़ा और पति पर लुआन रखा है। चूँकि लुआन अजनबी पर स्थानांतरित नहीं होता, इसलिए सज़ा पति पर स्थानांतरित नहीं होती, और उसे हमेशा के लिए तब तक कैद रखा जाता है जब तक कि वह लुआन न कर ले; क्योंकि...

(1) (द) में: "और इसी तरह अजनबी महिला अजनबी पुरुष के लिए", (ज़) में: "और इसी तरह अजनबी महिला", और (फ) में: "और इसी तरह अजनबी पुरुष अजनबी पुरुष के लिए", और (म) से

जो स्थापित है वही है। (2) शब्द: "पर", (ज़) से है। (3) (म), (द) और (ज़) में: "उसके कहने के लिए"। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3 / 1334।

۱۵۲ سورہ النور: آیات ۶ - ۱۰

اٹھارویں بات: ابن القصار نے کہا: اگر کوئی عورت اپنے شوہر یا کسی اجنبی سے کہے: "یا زانیہ" - ہا کے ساتھ - اور اسی طرح کوئی اجنبی کسی اجنبی (۱) سے کہے، تو میں اس کے بارے میں اپنے ساتھیوں کی کوئی نص نہیں جانتا، لیکن میرے نزدیک یہ قذف (تہمت) ہے، اور کہنے والے پر حد واجب ہوگی، کیونکہ اس نے ایک حرف زیادہ کیا ہے، اور امام شافعی اور محمد بن الحسن کا بھی یہی قول ہے۔ امام ابو حنیفہ اور ابو یوسف نے کہا: یہ قذف نہیں ہے۔ اور وہ اس پر متفق (۲) ہوئے کہ اگر اس نے اپنی بیوی سے کہا: "یا زانِ" (اے زانی)، تو یہ قذف ہے۔ اور مرد کے حق میں اس کے قذف ہونے کی دلیل یہ ہے کہ جب خطاب سے اس کا معنی سمجھ آ جائے تو اس کا حکم ثابت ہو جاتا ہے، خواہ وہ عجمی لفظ میں ہو یا عربی میں۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اگر اس نے کسی عورت سے کہا: "زنیتَ" (تو نے زنا کیا - تا کے زبر کے ساتھ) تو یہ قذف ہو گا؛ کیونکہ اس کا معنی اس سے سمجھ میں آتا ہے۔ ابو حنیفہ اور ابو یوسف کے نزدیک یہ ہے کہ جب مؤنث کو مذکر کے خطاب سے پکارنا جائز ہے جیسا کہ اللہ (۳) تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ﴾ [یوسف: ۳۰]، تو اس کا قول "یا زانِ" مؤنث کے لیے قذف ہونا صحیح ہوا۔ اور جب مذکر کے فعل کو مؤنث کرنا جائز نہیں ہے اگر وہ اس سے پہلے آ جائے، تو اسے مؤنث سے خطاب کرنے کا کوئی حکم نہ ہوا، واللہ اعلم۔ انیسویں بات: نکاح فاسد میں شوہر اپنی بیوی سے لعان کرے گا؛ کیونکہ وہ فراش (بستر) بن گئی ہے، اور اس میں نسب لاحق ہوتا ہے، چنانچہ اس پر لعان جاری ہوا (۴)۔ بیسویں بات: ان کا اس شوہر کے بارے میں اختلاف ہوا جو لعان سے انکار کر دے، تو ابو حنیفہ نے کہا: اس پر کوئی حد نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اجنبی پر حد اور شوہر پر لعان رکھا ہے، تو جب

لعان اجنبی کی طرف منتقل نہیں ہوا، تو حد بھی شوہر کی طرف منتقل نہیں ہوگی، اور اسے ہمیشہ کے لیے قید کیا جائے گا جب تک کہ وہ لعان نہ کر لے؛ کیونکہ

(١) (د) میں ہے: "اور اسی طرح اجنبیہ اجنبی کے لیے"، اور (ظ) میں ہے: "اور اسی طرح اجنبیہ"، اور (ف) میں ہے: "اور اسی طرح اجنبی اجنبی کے لیے"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے۔ (٢) لفظ: "علی" (پر)، (ظ) سے ہے۔ (٣) (م)، (د) اور (ز) میں: "لقوله" (اس کے کہنے کی وجہ سے) ہے۔ (٤) احکام القرآن لابن العربی ٣ / ١٣٣٤۔

Legal punishments (Hudud) are not taken by analogy (Qiyas). Malik, ash-Shafi’i, and the majority of jurists said: If the husband does not perform Li'an (oath of condemnation), he is punished with the legal limit; because Li'an for him is an acquittal just as witnesses are for a stranger. If a stranger does not bring four witnesses, he is punished, and likewise the husband if he does not perform Li'an. In the Hadith of Al-Ajlani, there is evidence for this; due to his saying: "If I remain silent, I remain silent in anger; if I kill, I will be killed; and if I speak, I will be lashed."(3)

Twenty-first: They also differed on whether the husband can perform Li'an if he has witnesses. Malik and ash-Shafi’i said: He performs Li'an, whether he had witnesses or not; because witnesses have no role other than averting the legal punishment, but for removing the marriage bed (denying paternity) and denying the child, Li'an is necessary. Abu Hanifa and his companions said: Li'an was only made for the husband if he had no witnesses other than himself(4); due to the Almighty's saying: {And they have no witnesses except themselves}.

Twenty-second: Starting the Li'an with what Allah started with, which is the husband. Its benefit is averting the punishment from him and denying paternity from him; due to the Prophet's saying (peace and blessings be upon him): "The evidence, otherwise a punishment on your back."(5). If it started with the woman before him, it would not be valid; because it is the opposite of what Allah Almighty ordered. Abu Hanifa said: It suffices him(7). And this is false; because it is contrary to the Quran, and it has no basis to be referred to nor any sense.

---

(1) In (M): "Do not delay." (2) In (M) and (Z): "Like witnesses." (3) Al-Tamhid 6/198-199, and see Al-Istidhkar 17/209. The Hadith was reported by Ahmad (4001) and Muslim (1495): (10) on the authority of Ibn Mas'ud with the wording: "If a man found a man with his wife and spoke, you would lash him..." and the speech in it is for a man from the Ansar, and it is not for Al-Ajlani, and the author cited it from Ibn Abd al-Barr. It is also - similarly - a piece of the Hadith of Sahl bin Sa'd aforementioned in the second issue. (4) Al-Tamhid 6/199, and Al-Istidhkar 17/209. (5) Its source was previously cited in the second issue. (6) In (M), (Kh), and (Z): "It was started," and the established [text] is from (D), (Z), and (F), which matches what is in "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi 3/1334-1335, and the text and what follows to the end of the issue is from it. (7) In (M): "It suffices," and in (D): "It suffices him," and the established [text] is from (Kh), (Z), (Z), and (F), which matches what is in "Ahkam al-Quran".

सूरह अन-नूर: आयतें 6 - 10 / 153

दंड (हुदूद) सादृश्य (कयास) के आधार पर नहीं लिए जाते। मलिक, शाफ़ी और न्यायविदों के बहुमत ने कहा: यदि पति लिआन (शपथ) नहीं करता है, तो उसे दंडित किया जाएगा; क्योंकि लिआन उसके लिए उसी तरह दोषमुक्ति है जैसे कि एक अजनबी के लिए गवाह। यदि कोई अजनबी चार गवाह नहीं लाता है, तो उसे दंडित किया जाता है, और इसी तरह पति को भी यदि वह लिआन नहीं करता है। अल-अजलानी की हदीस में इसका प्रमाण है; उनके इस कथन के कारण: "यदि मैं चुप रहा, तो मैं क्रोध में चुप रहा; यदि मैंने हत्या की, तो मुझे मार दिया जाएगा; और यदि मैंने बोला, तो मुझे कोड़े मारे जाएंगे।"(3)

इक्कीसवीं बात: उन्होंने इस पर भी मतभेद किया कि क्या पति अपने गवाहों के साथ लिआन कर सकता है? मलिक और शाफ़ी ने कहा: वह लिआन करेगा, चाहे उसके पास गवाह हों या नहीं; क्योंकि दंड को टालने के अलावा गवाहों की कोई भूमिका नहीं है, लेकिन विवाह-शय्या को समाप्त करने (पितृत्व को नकारने) और बच्चे को नकारने के लिए लिआन आवश्यक है। अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: लिआन केवल उस पति के लिए बनाया गया था जब उसके पास स्वयं के अलावा कोई गवाह न हो(4); अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {और उनके पास स्वयं के सिवा कोई गवाह न हो}।

बाइसवीं बात: लिआन की शुरुआत उस चीज़ से करना जिससे अल्लाह ने शुरुआत की है, और वह पति है। इसका लाभ उससे दंड को टालना और उससे पितृत्व को नकारना है; नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के इस कथन के कारण: "सबूत लाओ, अन्यथा तुम्हारी पीठ पर कोड़े पड़ेंगे।"(5)। यदि पति से पहले स्त्री से शुरुआत की जाए, तो यह मान्य नहीं होगा; क्योंकि यह अल्लाह तआला द्वारा निर्धारित क्रम के विपरीत है। अबू हनीफा ने कहा: यह उसके लिए पर्याप्त है(7)। और यह असत्य है; क्योंकि यह कुरान के विरुद्ध है, और इसका न तो कोई आधार है जिसे संदर्भित किया जा सके और न ही कोई तर्कसंगत अर्थ।

---

(1) (M) में: "देरी न करें।" (2) (M) और (Z) में: "गवाहों की तरह।" (3) अल-तमहीद 6/198-199, और अल-इस्तिदकार 17/209 देखें। हदीस अहमद (4001) और मुस्लिम (1495): (10) द्वारा इब्न मसूद से इन शब्दों के साथ वर्णित है: "यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी के साथ किसी पुरुष को पाता और बोलता, तो तुम उसे कोड़े मारते..." और इसमें भाषण अंसार के एक व्यक्ति के लिए है, न कि

अल-अजलानी के लिए, और लेखक ने इसे इब्न अब्द अल-बर्र से उद्धृत किया है। यह - इसी प्रकार - सहल बिन साद की हदीस का एक हिस्सा है जिसका उल्लेख दूसरे विषय में पहले किया गया है। (4) अल-तमहीद 6/199, और अल-इस्तिदकार 17/209। (5) इसका स्रोत पहले दूसरे विषय में दिया जा चुका है। (6) (M), (Kh) और (Z) में: "शुरुआत की गई," और (D), (Z) और (F) से जो स्थापित है, वह इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 3/1334-1335 के अनुरूप है, और पाठ तथा विषय के अंत तक की सामग्री उसी से है। (7) (M) में: "पर्याप्त है," और (D) में: "उसे पर्याप्त है," और (Kh), (Z), (Z) और (F) से जो स्थापित है, वह "अहकाम अल-कुरान" के अनुरूप है।

حدود قیاس سے نہیں لی جاتیں (1)۔ امام مالک، امام شافعی اور جمہور فقہاء نے کہا: اگر شوہر لعان نہ کرے تو اسے حد لگے گی؛ کیونکہ لعان اس کے لیے اسی طرح بریت ہے جیسے اجنبی کے لیے گواہ (2) ہوتے ہیں۔ چنانچہ اگر اجنبی چار گواہ نہ لائے تو اسے حد لگتی ہے، اسی طرح شوہر کو بھی اگر وہ لعان نہ کرے۔ عجلانی کی حدیث میں اس پر دلیل موجود ہے؛ ان کے اس قول کی وجہ سے: "اگر میں خاموش رہا تو غصے میں خاموش رہا، اور اگر میں نے قتل کیا تو میں قتل کیا جاؤں گا، اور اگر میں بولا تو مجھے کوڑے لگیں گے" (3)۔

اکیسویں بات: انہوں نے اس میں بھی اختلاف کیا ہے کہ کیا شوہر اپنے گواہوں کے ہوتے ہوئے لعان کر سکتا ہے؟ امام مالک اور امام شافعی نے کہا: وہ لعان کرے گا، خواہ اس کے پاس گواہ ہوں یا نہ ہوں؛ کیونکہ گواہوں کا کام صرف حد کو ٹالنا ہے، لیکن بستر اٹھانے (نسب کی نفی) اور بچے کی نفی کے لیے لعان ضروری ہے۔ امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے کہا: لعان صرف اس شوہر کے لیے رکھا گیا ہے جس کا سوائے اپنی ذات کے کوئی اور گواہ نہ ہو (4)؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {اور ان کے پاس سوائے اپنی جانوں کے کوئی اور گواہ نہ ہوں}۔

بائیسویں بات: لعان میں اسی سے ابتدا کرنا جس سے اللہ نے ابتدا کی ہے، اور وہ شوہر ہے۔ اس کا فائدہ شوہر سے حد کو ٹالنا اور اس سے نسب کی نفی کرنا ہے؛ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس ارشاد کی وجہ سے: "دلیل لاؤ ورنہ تمہاری پیٹھ پر حد لگے گی" (5)۔ اگر شوہر سے پہلے عورت سے ابتدا کی گئی تو یہ جائز نہ ہوگا؛ کیونکہ یہ اللہ تعالیٰ کی ترتیب کے الٹ ہے۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: یہ اسے کفایت کرے گا (7)۔ اور یہ باطل ہے؛ کیونکہ یہ قرآن کے خلاف ہے،

اور اس کی کوئی ایسی اصل نہیں جس کی طرف اسے لوٹایا جا سکے اور نہ ہی اس کا کوئی معنی ہے۔

---

(1) (م) میں ہے: "تاخیر نہ کی جائے"۔ (2) (م) اور (ظ) میں ہے: "گواہوں کی طرح"۔ (3) التمہید 198/6-199، اور دیکھئے الاستذکار 209/17۔ یہ حدیث احمد (4001) اور مسلم (1495): (10) نے ابن مسعود سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کی ہے: "اگر کوئی شخص اپنی بیوی کے ساتھ کسی مرد کو پائے اور بات کرے تو تم اسے کوڑے مارتے..." اور اس میں یہ کلام انصار کے ایک شخص کے بارے میں ہے، عجلانی کے بارے میں نہیں، اور مصنف نے اسے ابن عبد البر سے نقل کیا ہے۔ اور یہ - اسی طرح - سہل بن سعد کی اس حدیث کا ایک حصہ ہے جو دوسرے مسئلہ میں گزر چکی ہے۔ (4) التمہید 199/6، اور الاستذکار 209/17۔ (5) اس کی تخریج دوسرے مسئلہ میں گزر چکی ہے۔ (6) (م)، (خ) اور (ز) میں ہے: "ابتدا کی گئی"، اور (د)، (ظ) اور (ف) سے جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی "احکام القرآن" 1335-1334/3 کے مطابق ہے، اور کلام اور مسئلہ کے آخر تک جو کچھ آئے گا وہ اسی سے ماخوذ ہے۔ (7) (م) میں ہے: "کفایت کرتا ہے"، اور (د) میں ہے: "اسے کفایت کرتا ہے"، اور جو (خ)، (ز)، (ظ) اور (ف) سے ثابت ہے وہ "احکام القرآن" کے مطابق ہے۔

154 Surah An-Nur: Verses 6 - 10

...is strengthened by it, but rather the meaning is for us; because if the woman starts with the imprecation (Li'an), she denies what has not been proven, and this has no basis.

Twenty-third: The procedure of Li'an is that the judge says to the one performing Li'an: Say: "I bear witness by Allah that I saw her committing adultery, and I saw the male organ of the adulterer in her female organ like the kohl rod in the kohl pot, and I have not had intercourse with her after my seeing [this]." And if you wish, you say: "She has committed adultery and I have not had intercourse with her after her adultery." He repeats whichever of these two wordings he wishes four times. If he refrains from these oaths or from any part of them, the prescribed punishment (Hadd) is applied.

And if he denies a pregnancy, he says: "I bear witness by Allah that I ensured her womb was free (istibra') and I have not had intercourse with her since, and this pregnancy is not from me," and points to it. He swears to that four times, and says in each oath of them: "And indeed I am among the truthful in what I say about her." Then he says in the fifth: "The curse of Allah be upon me if I am among the liars." Or if he wishes, he says: "If I am a liar in what I mentioned about her." When he has said that, the prescribed punishment falls away from him, and the child is disclaimed from him.

When the man finishes his imprecation(1), the woman stands after him and swears by Allah four oaths, saying in them: "I bear witness by Allah that he is a liar," or: "He is indeed among the liars in what he claimed against me and mentioned about me." If she is pregnant, she says: "And indeed this pregnancy of mine is from him." Then she says in the fifth: "And the wrath of Allah be upon me if he is truthful," or: "If he is among the truthful in what he said." [If the woman refrains, she is punished with the Hadd if he had not entered into marriage with her, and if he had entered into marriage with her, she is stoned].

And whoever mandates Li'an for slander [said]: He says in each of the four testimonies: "I bear witness by Allah that I am among the truthful in what I accused so-and-so (female) of adultery." And he says in the fifth: "The curse of Allah be upon me if I am a liar in what I accused [so-and-so] of adultery." And she says: "I bear witness by Allah that he is a liar in what he accused me of adultery [four times]." And

she says in the fifth: "The wrath of Allah be upon me if he is truthful in what he accused me of adultery(2)."

(1) In (Kh), (D), (Z), and (M): 'ilte'anuhu', and what is fixed is from (Zha) which matches what is in Al-Kafi 2/612-613 and the speech is from it. (2) Al-Kafi 2/612-613 and what preceded between brackets is from it.

१५४ सूरा अन-नूर: आयत ६ - १०

...इससे मजबूती मिलती है, बल्कि अर्थ हमारे लिए है; क्योंकि यदि स्त्री लान (परस्पर अभिशाप) से शुरू करती है, तो वह उस चीज़ को नकारती है जो सिद्ध नहीं हुई है, और इसका कोई आधार नहीं है।

तेईसवाँ: लान की विधि यह है कि न्यायाधीश लान करने वाले से कहे: कहो: "मैं अल्लाह की गवाही देता हूँ कि मैंने उसे व्यभिचार करते देखा, और मैंने व्यभिचारी के जननांग को उसके जननांग में सुरमे की सलाई की तरह देखा, और उसे देखने के बाद मैंने उसके साथ संभोग नहीं किया।" और यदि तुम चाहो तो कहो: "उसने निश्चित रूप से व्यभिचार किया है और मैंने उसके व्यभिचार के बाद उसके साथ संभोग नहीं किया।" वह इन दो वाक्यों में से जो चाहे चार बार दोहराए, यदि वह इन शपथों से या उनमें से किसी भी चीज़ से पीछे हट जाता है, तो उस पर दंड (हद) लागू किया जाएगा।

और यदि वह गर्भ को नकारता है तो कहे: "मैं अल्लाह की गवाही देता हूँ कि मैंने उसकी शुद्धि (इस्तिबरा) कर ली थी और उसके बाद उसके साथ संभोग नहीं किया, और यह गर्भ मेरा नहीं है," और उसकी ओर इशारा करे। वह उस पर चार बार शपथ खाए, और उनमें से प्रत्येक शपथ में कहे: "और मैं उसके बारे में अपनी इस बात में सच्चा हूँ।" फिर पाँचवीं बार कहे: "मुझ पर अल्लाह की लानत (अभिशाप) हो यदि मैं झूठों में से हूँ।" या यदि वह चाहे तो कहे: "यदि मैंने उसके बारे में जो बताया उसमें मैं झूठा हूँ।" जब वह यह कह लेगा, तो उससे हद हट जाएगी और बच्चा उससे अलग माना जाएगा।

जब पुरुष अपने लान(१) से फारिग हो जाए, तो उसके बाद स्त्री खड़ी हो और अल्लाह की चार शपथ खाए, जिनमें वह कहे: "मैं अल्लाह की गवाही देती हूँ कि वह झूठा है," या: "वह उस दावे में झूठों में से है जो उसने मुझ पर लगाया और मेरे बारे में बताया।" और यदि वह गर्भवती हो तो कहे: "और निश्चित रूप से मेरा यह गर्भ उसी से है।" फिर पाँचवीं बार कहे: "और मुझ पर अल्लाह का प्रकोप हो यदि वह सच्चा हो," या: "यदि वह अपनी उस बात में सच्चों में से हो।" [फिर यदि स्त्री (शपथ से) मुकर जाए, तो उसे हद की सजा दी जाएगी यदि उसने उसके साथ संभोग न किया हो, और यदि उसने उसके साथ संभोग किया हो, तो उसे पत्थर मार-मार कर मार डाला जाएगा (रजम)]।

और जिसने तोहमत (कज़्फ़) के कारण लान को अनिवार्य माना है [उसने कहा]: वह चार गवाहियों में से प्रत्येक में कहे: "मैं अल्लाह की गवाही देता हूँ कि मैं उसमें सच्चा हूँ जो मैंने फलां (स्त्री) पर

व्यभिचार का आरोप लगाया।" और पाँचवीं में कहे: "मुझ पर अल्लाह की लानत हो यदि मैं उसमें झूठा हूँ जो मैंने [फलां] पर व्यभिचार का आरोप लगाया।" और वह (स्त्री) कहे: "मैं अल्लाह की गवाही देती हूँ कि वह उसमें झूठा है जो उसने मुझ पर व्यभिचार का आरोप लगाया [चार बार]।" और पाँचवीं में कहे: "मुझ पर अल्लाह का प्रकोप हो यदि वह उसमें सच्चा हो जो उसने मुझ पर व्यभिचार का आरोप लगाया(२)।"

(१) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: 'अलतानहु', और जो स्थिर है वह (ज़ा) से है जो अल-काफी २/६१२-६१३ के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (२) अल-काफी २/६१२-६१३ और जो कुछ ब्रैकेट में है वह उसी से है।

...اس سے تقویت ملتی ہے، بلکہ معنی ہمارے لیے ہے؛ کیونکہ اگر عورت لعان سے شروع کرے تو وہ اس چیز کی نفی کرتی ہے جو ثابت نہیں ہوئی، اور اس کی کوئی بنیاد نہیں ہے۔

تیئیسواں: لعان کا طریقہ یہ ہے کہ حاکم لعان کرنے والے سے کہے: کہو: "میں اللہ کو گواہ بنا کر کہتا ہوں کہ میں نے اسے زنا کرتے دیکھا، اور میں نے زانی کے عضو تناسل کو اس کی شرمگاہ میں سرمہ دانی میں سلائی کی طرح دیکھا، اور اسے دیکھنے کے بعد میں نے اس سے ہمبستری نہیں کی۔" اور اگر تم چاہو تو کہو: "اس نے یقیناً زنا کیا ہے اور میں نے اس کے زنا کے بعد اس سے ہمبستری نہیں کی۔" وہ ان دو جملوں میں سے جو چاہے چار بار دہرائے، اگر وہ ان قسموں سے یا ان میں سے کسی چیز سے انکار کرے تو اس پر حد جاری کی جائے گی۔

اور اگر وہ حمل کی نفی کرے تو کہے: "میں اللہ کو گواہ بنا کر کہتا ہوں کہ میں نے اس کا استبراء (رحم کی صفائی کا یقین) کیا ہے اور اس کے بعد اس سے ہمبستری نہیں کی، اور یہ حمل مجھ سے نہیں ہے،" اور اس کی طرف اشارہ کرے۔ وہ اس پر چار بار قسم کھائے، اور ان میں سے ہر قسم میں کہے: "اور میں اس کے بارے میں اپنے اس قول میں سچا ہوں۔" پھر پانچویں بار کہے: "مجھ پر اللہ کی لعنت ہو اگر میں جھوٹوں میں سے ہوں۔" یا اگر وہ چاہے تو کہے: "اگر میں نے اس کے بارے میں جو ذکر کیا اس میں جھوٹا ہوں۔" جب وہ یہ کہہ لے گا تو اس سے حد ساقط ہو جائے گی اور بچہ اس سے منقطع ہو جائے گا۔

جب مرد اپنے لعان(۱) سے فارغ ہو جائے، تو اس کے بعد عورت کھڑی ہو، اور اللہ کی چار قسمیں کھائے، جن میں وہ کہے: "میں اللہ کو گواہ بنا کر کہتی ہوں کہ وہ جھوٹا ہے،" یا: "وہ اس میں

جھوٹوں میں سے ہے جو اس نے مجھ پر دعویٰ کیا اور میرے بارے میں ذکر کیا۔" اور اگر وہ حاملہ ہو تو کہے: "اور یقیناً میرا یہ حمل اسی سے ہے۔" پھر پانچویں بار کہے: "اور مجھ پر اللہ کا غضب ہو اگر وہ سچا ہو،" یا: "اگر وہ اپنی اس بات میں سچوں میں سے ہو۔" [پس اگر عورت (قسم سے) انکار کرے تو اسے حد ماری جائے گی اگر اس نے اس سے دخول نہ کیا ہو، اور اگر اس نے اس سے دخول کیا ہو تو اسے رجم کیا جائے گا]۔

اور جس نے قذف (تہمت) کی وجہ سے لعان کو واجب قرار دیا ہے [اس نے کہا]: وہ چار گواہیوں میں سے ہر ایک میں کہے: "میں اللہ کو گواہ بنا کر کہتا ہوں کہ میں اس میں سچا ہوں جو میں نے فلاں عورت پر زنا کی تہمت لگائی۔" اور پانچویں میں کہے: "مجھ پر اللہ کی لعنت ہو اگر میں اس میں جھوٹا ہوں جو میں نے [فلاں] پر زنا کی تہمت لگائی۔" اور وہ (عورت) کہے: "میں اللہ کو گواہ بنا کر کہتی ہوں کہ وہ اس میں جھوٹا ہے جو اس نے مجھ پر زنا کی تہمت لگائی [چار بار]۔" اور پانچویں میں کہے: "مجھ پر اللہ کا غضب ہو اگر وہ اس میں سچا ہو جو اس نے مجھ پر زنا کی تہمت لگائی(۲)۔"

(۱) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں: 'التعانه'، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے جو کہ الکافی ۶۱۲/۲ - ۶۱۳ کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) الکافی ۶۱۲/۲ - ۶۱۳ اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔

Al-Shafi'i said: The one performing li'an (the husband) says: "I bear witness by Allah that I am indeed among the truthful in what I have accused my wife (1) so-and-so daughter of so-and-so," and he points to her if she is present. He says this four times, then the Imam has him sit down (2) and reminds him of Allah the Almighty, saying [to him]: "I fear that if you have not told the truth, you will bear the curse of Allah." If he sees that he intends to proceed with that, he (the Imam) orders someone to place their hand over his mouth and says: "Your saying: 'And the curse of Allah be upon me if I am among the liars' is obligating (3) [if you are a liar]." If he refuses (to stop), he (the Imam) leaves him to say that: "The curse of Allah be upon me if I am among the liars in what I accused so-and-so of adultery." He (Al-Shafi'i) argued (4) with what Abu Dawood narrated from Ibn Abbas that the Messenger of Allah (peace be upon him) ordered a man, when (5) he ordered those performing li'an, to place his hand over his mouth at the fifth (oath), saying: "It is obligating (6)." Twenty-fourth (point): Scholars differed on the ruling regarding one who accuses his wife of adultery with a named man: is he subjected to the legal punishment (hadd) for him (the accused man) (7) or not? Malik said: He must perform li'an for his wife, and a hadd punishment for the person accused. Abu Hanifa said the same; because he is an accuser of someone whom he had no necessity to accuse. Al-Shafi'i said: There is no hadd punishment upon him; because Allah, the Mighty and Sublime, did not impose on one who accuses his wife of adultery except one single punishment by His saying: "And those who accuse their wives," and He did not differentiate between one who mentions a specific man and one who does not mention him (8). Al-'Ajlani accused his wife of adultery with Shareek, as did Hilal ibn Umayyah, and neither of them was subjected to the hadd punishment (9).

---

(1) In (D) and (M): my husband. (2) In (M): exhorts him, and in (D): keeps him away. (3) In the manuscripts: mujiban (obligating), what is confirmed is from Al-Tamheed 6/207-208, and Al-Istidhkar 17/213, and the speech and what preceded between brackets are from them. (4) In (M): argued. (5) In (Kh), (D), (Z), (Th), and (F): where, and what is confirmed is from (Th) and the following citation sources. (6) Sunan Abi Dawood (2255), and also narrated by Al-Nasa'i 6/175. (7) The word: 'for him', is not in (D) and (M). (8) In (M): mentions. (9) Al-Tamheed 6/189-190.

अल-शाफ़ई ने कहा: लिआन (सपथ) करने वाला कहेगा: "मैं अल्लाह की गवाही देता हूँ कि मैं अपनी पत्नी (1) फलाँ की बेटी फलाँ पर जो आरोप लगाया है, उसमें सच्चा हूँ," और यदि वह उपस्थित है तो उसकी ओर इशारा करे। वह इसे चार बार कहता है, फिर इमाम उसे बैठा देता है (2), और उसे अल्लाह सर्वशक्तिमान की याद दिलाता है और कहता है [उससे]: "मुझे डर है कि यदि तुम सच नहीं बोल रहे हो, तो तुम अल्लाह के अभिशाप के पात्र हो जाओगे।" यदि वह देखता है कि वह उस पर अड़ा रहना चाहता है, तो वह (इमाम) किसी को उसके मुँह पर हाथ रखने का आदेश देता है और कहता है: "तुम्हारा यह कहना: 'और मुझ पर अल्लाह का अभिशाप हो यदि मैं झूठों में से हूँ' (सजा को) अनिवार्य करने वाला (3) है [यदि तुम झूठे हो]।" यदि वह मना कर देता है (रुकने से), तो वह (इमाम) उसे यह कहने के लिए छोड़ देता है: "मुझ पर अल्लाह का अभिशाप हो यदि मैं फलाँ पर ज़िना (व्यभिचार) का आरोप लगाने में झूठों में से हूँ।" उन्होंने (अल-शाफ़ई ने) तर्क दिया (4) उस चीज़ से जो अबू दाऊद ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने एक व्यक्ति को आदेश दिया, जब (5) उन्होंने लिआन करने वालों को आदेश दिया था, कि वह पाँचवीं बार (शपथ) के समय उसके मुँह पर अपना हाथ रखे, यह कहते हुए: "यह अनिवार्य करने वाला है (6)।" चौबीसवाँ (बिंदु): विद्वानों ने उस व्यक्ति के हुक्म के बारे में मतभेद किया है जिसने अपनी पत्नी पर किसी नामित व्यक्ति के साथ व्यभिचार का आरोप लगाया हो, क्या उसे उसके लिए (7) कोड़े (हद्द) मारे जाएंगे या नहीं? मलिक ने कहा: उस पर अपनी पत्नी के लिए लिआन है, और जिस पर आरोप लगाया गया है उसके लिए हद्द (कोड़े) की सजा है। अबू हनीफा ने भी यही कहा; क्योंकि वह उस व्यक्ति का आरोप लगाने वाला है जिसे आरोपित करने की उसे कोई आवश्यकता नहीं थी। अल-शाफ़ई ने कहा: उस पर कोई हद्द (कोड़े की सजा) नहीं है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने अपनी पत्नी पर व्यभिचार का आरोप लगाने वाले पर केवल एक ही हद्द (सजा) रखी है अपने इस कथन द्वारा: "और जो लोग अपनी पत्नियों पर आरोप लगाते हैं," और उन्होंने उस व्यक्ति के बीच कोई अंतर नहीं किया जिसने किसी विशिष्ट व्यक्ति का उल्लेख किया और जिसने उल्लेख नहीं किया (8)। अल-अजलानी ने अपनी पत्नी पर शरीक के साथ आरोप लगाया था, और इसी तरह हिलाल बिन उमैया ने भी, और उनमें से किसी को भी हद्द (कोड़े) नहीं मारे गए (9)।

---

(1) (द) और (म) में: मेरा पति। (2) (म) में: उसे उपदेश देता है, और (द) में: उसे दूर हटाता है। (3) प्रतियों में: 'मोजिबन' (अनिवार्य करने वाला), और जो पुष्ट है वह 'अल-तम्हीद' 6/207-208 और

'अल-इस्तिदकार' 17/213 से है, और कोष्ठकों के बीच की बात भी उन्हीं से है। (4) (म) में: तर्क दिया। (5) (ख), (द), (ज़), (ध), और (फ) में: जहाँ, और जो पुष्ट है वह (ध) और निम्नलिखित स्रोतों से है। (6) सुनन अबू दाऊद (2255), और इसे अन-नसाई 6/175 ने भी उद्धृत किया है। (7) शब्द: 'उसके लिए', (द) और (म) में नहीं है। (8) (म) में: उल्लेख करता है। (9) अल-तम्हीद 6/189-190।

شافعی نے کہا: لعان کرنے والا (شوہر) کہتا ہے: "میں اللہ کی گواہی دیتا ہوں کہ میں اپنی بیوی (1) فلاں بنت فلاں پر جو الزام لگایا ہے، اس میں سچوں میں سے ہوں،" اور اگر وہ موجود ہو تو اس کی طرف اشارہ کرے۔ وہ یہ چار مرتبہ کہتا ہے، پھر امام اسے بٹھا دیتا ہے (2)، اور اسے اللہ تعالیٰ کی یاد دلاتا ہے اور کہتا ہے [اس سے]: "مجھے ڈر ہے کہ اگر تم سچے نہیں ہو تو تم اللہ کی لعنت کے حقدار ہو جاؤ گے،" پس اگر وہ دیکھے کہ وہ اس پر قائم رہنا چاہتا ہے، تو وہ (امام) کسی کو حکم دیتا ہے جو اس کے منہ پر ہاتھ رکھ دے اور کہے: "تمہارا یہ کہنا: 'اور مجھ پر اللہ کی لعنت ہو اگر میں جھوٹوں میں سے ہوں' (سزا کو) واجب کرنے والا ہے (3) [اگر تم جھوٹے ہو]،" پس اگر وہ انکار کرے (رکنے سے)، تو وہ (امام) اسے یہ کہنے دیتا ہے: "مجھ پر اللہ کی لعنت ہو اگر میں فلاں پر زنا کا الزام لگانے میں جھوٹوں میں سے ہوں۔" اور انہوں نے (شافعی نے) استدلال کیا (4) اس سے جو ابو داؤد نے ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ایک شخص کو حکم دیا، جب (5) آپ نے لعان کرنے والوں کو حکم دیا تھا، کہ پانچویں (قسم) کے وقت اس کے منہ پر اپنا ہاتھ رکھے، یہ کہتے ہوئے: "یہ واجب کرنے والی ہے (6)۔" چوبیسویں (بات): علماء نے اس شخص کے حکم میں اختلاف کیا ہے جس نے اپنی بیوی پر کسی نامزد مرد کے ساتھ زنا کی تہمت لگائی ہو، کیا اسے اس کے لیے (7) حد ماری جائے گی یا نہیں؟ امام مالک نے کہا: اس پر اپنی بیوی کے لیے لعان ہے، اور جس پر الزام لگایا گیا اس کے لیے حد ہے۔ امام ابو حنیفہ نے بھی یہی کہا؛ کیونکہ وہ اس شخص کا تہمت لگانے والا ہے جس پر تہمت لگانے کی اسے کوئی ضرورت نہ تھی۔ امام شافعی نے کہا: اس پر کوئی حد نہیں ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے اپنی بیوی پر زنا کی تہمت لگانے والے پر بجز ایک ہی حد کے کوئی اور حد نہیں رکھی اپنے اس قول کے

ذریعے: ﴿وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ﴾، اور اس نے اس شخص کے درمیان فرق نہیں کیا جس نے کسی معین مرد کا ذکر کیا اور جس نے ذکر نہیں کیا (8)، اور العجلانی نے اپنی بیوی پر شریک کے ساتھ تہمت لگائی تھی، اور اسی طرح ہلال بن امیہ نے بھی، اور ان میں سے کسی کو حد نہیں ماری گئی (9)۔

---

(1) (د) اور (م) میں: زوجي (میرا شوہر)۔ (2) (م) میں: اسے نصیحت کرتا ہے، اور (د) میں: اسے دور کرتا ہے۔ (3) نسخوں میں: 'موجباً' (واجب کرنے والا)، اور جو ثابت ہے وہ 'التمہید' 207/6 - 208، اور 'الاستذکار' 213/17 سے ہے، اور بریکٹ میں دی گئی بات بھی انھی سے ہے۔ (4) (م) میں: احتج (دلیل دی)۔ (5) (خ) اور (د) اور (ز) اور (ظ) اور (ف) میں: حیث (جہاں)، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور درج ذیل مآخذ سے ہے۔ (6) سنن ابی داؤد (2255)، اور اسے نسائی نے بھی 175/6 میں روایت کیا ہے۔ (7) لفظ: 'لہ' (اس کے لیے)، (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (8) (م) میں: یذکر (ذکر کرتا ہے)۔ (9) التمہید 189/6 - 190۔

Ibn al-Arabi said (1): The apparent meaning of the Quran is for us; because Allah Almighty set the punishment for accusing a stranger and a wife unconditionally (2), then He specified the punishment (3) for the wife by exemption through 'Li'an' (mutual imprecation), while the stranger remains under the general scope of the verse. Al-Ajlani was not punished for Shurayk, nor was Hilal (4); because he did not request it, and the punishment for slander (qadhf) is not carried out by the Imam except after a demand, by consensus among us and him.

Twenty-fifth: When the two parties have finished their mutual imprecation, they separate, and each of them exits from (5) a door of the congregational mosque other than the door from which their partner exits. Even if they exited from one door, it would not harm their imprecation. There is no disagreement that 'Li'an' must take place in a congregational mosque where Friday prayers are held, in the presence of the Sultan or his representative among the judges (6). A group of scholars recommended that 'Li'an' take place in the mosque after the Asr prayer (7). A Christian woman undergoes imprecation with her Muslim husband in the place she venerates in her church, just as a Muslim woman undergoes imprecation (8).

Twenty-sixth: Malik and his companions said: Upon the completion of 'Li'an', separation occurs between the two parties, they shall never meet again, nor shall they inherit from each other, and it is never permissible for him to remarry her, neither before a [subsequent] husband nor after one (9). This is the opinion of Al-Layth ibn Sa'd, Zufar ibn al-Hudhayl, and Al-Awza'i (10).

---

(1) In Ahkam al-Quran 3/1335. (2) In (Z): unconditionally. (3) The word 'hadd' (punishment) is not in (Z). (4) In Ahkam al-Quran: Ash-Shafi'i argued that the Prophet ﷺ did not punish Hilal for Shurayk ibn Sahma', instead of: Al-Ajlani was not punished for Shurayk nor Hilal. (5) In (M), (Kh), (D), and (Z): 'ala (on), and what is established is from (Z). (6) Al-Kafi 2/614. (7) At-Tamheed 6/191, and Al-Istidhkar 17/202 - 203. (8) Al-Kafi 2/610. (9) Al-Kafi 2/614. (10) At-Tamheed 6/194 - 195, and Al-Istidhkar 17/222.

१५६ सूरह अन-नूर: आयतें ६ - १०

इब्न अल-अरबी ने कहा (१): कुरान का स्पष्ट अर्थ हमारे लिए है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अजनबी और पत्नी पर आरोप लगाने की सज़ा बिना शर्त रखी है (२), फिर उसने लान (पारस्परिक अभिशाप) के माध्यम से पत्नी के लिए सज़ा (३) को विशिष्ट कर दिया, जबकि अजनबी आयत के सामान्य दायरे में बना रहा। अल-अजलानी को शरीक के लिए सज़ा नहीं दी गई, और न ही हिलाल को (४); क्योंकि उसने इसकी मांग नहीं की थी, और तोहमत (क़ज़्फ़) की सज़ा इमाम द्वारा मांग के बाद ही दी जाती है, हमारे और उनके बीच आम सहमति से।

पच्चीसवाँ: जब दोनों पक्ष अपना लान पूरा कर लें, तो वे अलग हो जाते हैं, और उनमें से प्रत्येक जामा मस्जिद के एक ऐसे दरवाज़े से बाहर निकलता है (५) जो उस दरवाज़े से अलग हो जिससे उसका साथी निकलता है। अगर वे एक ही दरवाज़े से निकलें, तो इससे उनके लान को कोई नुकसान नहीं होगा। इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि लान केवल एक जामा मस्जिद में होना चाहिए जहाँ जुमे की नमाज़ होती है, सुल्तान या न्यायाधीशों में से उसके प्रतिनिधि की उपस्थिति में (६)। विद्वानों के एक समूह ने सिफारिश की है कि मस्जिद में असर की नमाज़ के बाद लान हो (७)। एक ईसाई महिला अपने मुस्लिम पति के साथ उस स्थान पर लान करती है जिसका वह अपने चर्च में सम्मान करती है, ठीक उसी तरह जैसे एक मुस्लिम महिला लान करती है (८)।

छब्बीसवाँ: मालिक और उनके साथियों ने कहा: लान के पूरा होने पर, दोनों पक्षों के बीच अलगाव हो जाता है, वे फिर कभी एक साथ नहीं होंगे, न ही वे एक-दूसरे के वारिस होंगे, और उसके लिए उससे दोबारा निकाह करना कभी भी जायज़ नहीं है, न ही किसी [दूसरे] पति से पहले और न ही उसके बाद (९)। यह अल-लैथ इब्न साद, ज़ुफ़र इब्न अल-हुज़ैल और अल-औज़ाई का मत है (१०)।

---

(१) अहकाम अल-कुरान ३/१३३५ में। (२) (ज़) में: मुतलकन (बिना शर्त)। (३) शब्द 'हद' (ज़) में नहीं है। (४) अहकाम अल-कुरान में आया है: अश-शफीई ने तर्क दिया कि पैगंबर ﷺ ने शरीक इब्न सहमा के लिए हिलाल को दंडित नहीं किया, इसके बजाय: अल-अजलानी को शरीक या हिलाल के लिए दंडित नहीं किया गया। (५) (म), (ख), (द) और (ज़) में: 'अला' (पर), और जो स्थापित है वह (ज़) से है। (६) अल-काफी २/६१४। (७) अत-तम्हीद ६/१९१, और अल-इस्तिज़कार १७/२०२ - २०३। (८) अल-काफी २/६१०। (९) अल-काफी २/६१४। (१०) अत-तम्हीद ६/१९४ - १९५, और अल-इस्तिज़कार १७/२२२।

۱۵۶ سورہ النور: آیات ۶ - ۱۰

ابن العربی نے کہا (۱): قرآن کا ظاہر ہمارے لیے ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اجنبی اور بیوی پر تہمت لگانے کی حد (سزا) مطلق طور پر رکھی ہے (۲)، پھر بیوی کی حد (۳) کو لعان کے ذریعے خلاصی کے ساتھ خاص کر دیا، اور اجنبی آیت کے اطلاق پر باقی رہا۔ اور العجلانی کو شریک کے لیے حد نہیں لگائی گئی اور نہ ہی ہلال کو (۴)؛ کیونکہ اس نے اس کا مطالبہ نہیں کیا تھا، اور حدِ قذف (تہمت کی سزا) امام مطالبہ کے بغیر قائم نہیں کرتا، ہمارے اور ان کے نزدیک اس پر اجماع ہے۔

پچیسواں مسئلہ: جب دونوں لعان کرنے والے اپنے لعان سے فارغ ہو جائیں، تو وہ جدا ہو جائیں، اور ان میں سے ہر ایک جامع مسجد کے (۵) اس دروازے کے علاوہ کسی اور دروازے سے نکلے جس سے اس کا ساتھی نکلتا ہے، اور اگر وہ ایک ہی دروازے سے نکلیں تو اس سے ان کے لعان پر کوئی اثر نہیں پڑے گا۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ لعان صرف ایسی جامع مسجد میں ہوگا جہاں جمعہ قائم ہوتا ہو، سلطان یا اس کے قائم مقام حکام کی موجودگی میں (۶)۔ اور اہل علم کی ایک جماعت نے مستحب قرار دیا ہے کہ لعان مسجد میں عصر کے بعد ہو (۷)۔ اور نصرانی عورت اپنے مسلمان شوہر سے اس جگہ لعان کرے گی جس کی وہ اپنے چرچ میں تعظیم کرتی ہے، جیسے کہ مسلمان عورت لعان کرتی ہے (۸)۔

چھبیسواں مسئلہ: مالک اور ان کے اصحاب نے کہا: لعان مکمل ہونے پر لعان کرنے والوں کے درمیان جدائی واقع ہو جاتی ہے، پس وہ کبھی اکٹھے نہیں ہوں گے، نہ ہی ایک دوسرے کے وارث ہوں گے، اور اس کے لیے اس سے رجوع کرنا (دوبارہ نکاح) کبھی بھی حلال نہیں، نہ دوسرے

شوہر سے پہلے اور نہ اس کے بعد (۹)۔ اور یہی قول لیث بن سعد، زفر بن الہذیل اور الاوزاعی کا ہے (۱۰)۔

---

(۱) احکام القرآن ۳/۱۳۳۵ میں۔ (۲) (ظ) میں: مطلقاً۔ (۳) لفظ 'حد' (ظ) میں نہیں ہے۔ (۴) احکام القرآن میں آیا ہے: الشافعی نے دلیل دی کہ نبی ﷺ نے ہلال کو شریک بن سحماء کے لیے حد نہیں لگائی، بجائے اس کے کہ: العجلانی کو شریک اور ہلال کے لیے حد نہیں لگائی گئی۔ (۵) (م)، (خ)، (د) اور (ز) میں: 'علی'، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (۶) الکافی ۲/۶۱۴۔ (۷) التمہید ۶/۱۹۱، اور الاستذکار ۱۷/ ۲۰۲ - ۲۰۳۔ (۸) الکافی ۲/۶۱۰۔ (۹) الکافی ۲/۶۱۴۔ (۱۰) التمہید ۶/۱۹۴ - ۱۹۵، اور الاستذکار ۱۷/ ۲۲۲۔

Abu Hanifa, Abu Yusuf, and Muhammad ibn al-Hasan said: Separation does not occur after they finish the imprecation (Li'an) until the judge separates them. This is also the view of al-Thawri, because Ibn Umar said: "The Messenger of Allah (PBUH) separated between those who performed mutual imprecation (mutila'inayn)" (1). Thus, he attributed the separation to him (the Prophet). And because of his (PBUH) saying: "You have no way over her" (2).

Al-Shafi'i said: If the husband completes the testimony and the imprecation, his wife's bed (marriage bond) is dissolved, whether she performs the imprecation or not. He said: As for the woman's imprecation, it is only to ward off the punishment (Hadd) from her and nothing else; her imprecation has no meaning in the dissolution of the marriage bond. Since the husband's imprecation denies paternity and waives the punishment, the marriage bond is removed.

Uthman al-Batti did not believe that mutual imprecation diminishes anything of the protection (bond) of the spouses until he divorces. This is an opinion that no one from the Companions preceded him in, although al-Batti recommended for the one who performs Li'an to divorce after the imprecation, and he did not recommend it (3) before that. This indicates that imprecation, in his view, had created a legal effect (4). Jabir ibn Zayd followed Uthman's view, as mentioned by al-Tabari (5), and al-Lakhmi narrated it from Muhammad ibn Abi Safra.

The well-known view of the [Maliki] school is that the completion of the imprecation itself between them is a separation (6).

The proponents of this view argued that there is nothing in the Book of Allah the Almighty stating that if he or she performs Li'an, separation must occur. They also cited the saying of 'Uwaymir: "I would have lied against her if I kept her," so he divorced her thrice (7). He said: And not...

(1) Narrated by Al-Shafi'i in his Musnad 47/2, Sa'id ibn Mansur (1554), Ibn Abi Shaybah 353/4, and Al-Darimi (2240). (2) Narrated by Ahmad (4587), Al-Bukhari (5312), and Muslim (1493): (5) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. (3) In versions (Kh), (Z), (F), and (M): "he finds it good/preferable" (yastahsinuhu), and in (D): "yastahissuhu", and what is established is from (Z), which is consistent with what is in Al-Tamhid 196/6 and the speech is from it. (4) Al-Tamhid 194/6 - 196, and see Al-Istidhkar 223/17, 227 - 228. (5) Al-Mufhim 293/4. (6) Al-

Muharrar al-Wajiz 167/4 - 168. (7) Its graduation (takhrij) was mentioned previously in the third issue.

सूरा अन-नूर: आयत 6 - 10 157

अबू हनीफ़ा, अबू यूसुफ़ और मुहम्मद इब्न अल-हसन ने कहा: उनके लआन (पारस्परिक श्राप) पूरा करने के बाद तब तक जुदाई नहीं होती जब तक कि जज उनके बीच जुदाई न कर दे। यही अल-थौरी का भी विचार है; क्योंकि इब्न उमर ने कहा: "अल्लाह के रसूल (स.) ने उन लोगों के बीच जुदाई कर दी जिन्होंने पारस्परिक श्राप दिया था" (1)। इस प्रकार, उन्होंने जुदाई का श्रेय उन्हें (पैगंबर को) दिया। और उनके(स.) के इस कथन के कारण: "तुम्हारे लिए उस पर कोई रास्ता नहीं है" (2)।

अल-शाफ़ेई ने कहा: यदि पति गवाही और लआन पूरा कर लेता है, तो उसकी पत्नी का निकाह खत्म हो जाता है, चाहे वह औरत लआन करे या न करे। उन्होंने कहा: जहाँ तक औरत के लआन का सवाल है, वह केवल उस पर से दंड (हद) को टालने के लिए है और कुछ नहीं; निकाह खत्म होने में उसके लआन का कोई अर्थ नहीं है। चूँकि पति का लआन पितृत्व को नकारता है और दंड को माफ कर देता है, इसलिए निकाह खत्म हो जाता है।

उस्मान अल-बत्ती का मानना था कि पारस्परिक श्राप पति-पत्नी के निकाह के बंधन को तब तक कम नहीं करता जब तक कि वह तलाक न दे दे। यह एक ऐसा विचार है जिसमें उनसे पहले कोई सहाबी नहीं था, हालाँकि अल-बत्ती ने लआन करने वाले के लिए लआन के बाद तलाक देने की सिफारिश की थी, और उन्होंने उससे पहले इसकी सिफारिश नहीं की थी (3)। यह इस बात का संकेत है कि लआन ने, उनके विचार में, एक कानूनी प्रभाव पैदा किया था (4)। जाबिर इब्न ज़ैद ने उस्मान के विचार का अनुसरण किया, जैसा कि अल-तबारी (5) ने उल्लेख किया है, और अल-लखमी ने इसे मुहम्मद इब्न अबी सफ़रा से वर्णित किया है।

[मालिकी] मज़हब का प्रसिद्ध विचार यह है कि उनके बीच लआन का पूरा होना ही जुदाई है (6)।

इस मत के समर्थकों ने तर्क दिया कि अल्लाह तआला की किताब में ऐसा कुछ नहीं है कि यदि वह या वह लआन करे, तो जुदाई होनी ही चाहिए। उन्होंने 'उवैमिर' के इस कथन का भी हवाला दिया: "अगर मैं उसे अपने पास रखता तो मैंने उस पर झूठ बोला होता," इसलिए उसने उसे तीन तलाक दे दिए (7)। उन्होंने कहा: और नहीं...

(1) अल-शाफ़ेई ने अपनी मसनद 47/2, सईद इब्न मंसूर (1554), इब्न अबी शयबा 353/4, और अल-दारिमी (2240) में वर्णित किया है। (2) अहमद (4587), अल-बुखारी (5312), और मुस्लिम (1493): (5) द्वारा इब्न उमर (रज़ि.) की हदीस से वर्णित। (3) प्रतियों (ख), (ज़), (फ़), और (म) में: "वह

इसे अच्छा/पसंद करते हैं" (यस्तहसिनुहु), और (द) में: "यस्तहिसुहु", और जो स्थापित है वह (ज़) से है जो अल-तमहीद 196/6 में है और यह वहीं से है। (4) अल-तमहीद 194/6 - 196, और देखें अल-इस्तिज़कार 223/17, 227 - 228। (5) अल-मुफ़हिम 293/4। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 167/4 - 168। (7) इसका तखरीज पहले तीसरे मसले में आ चुका है।

سورة النور: آیات 6 - 10 157

ابو حنیفہ، ابو یوسف اور محمد بن الحسن نے کہا: ان کے لعان (باہمی لعنت) سے فارغ ہونے کے بعد تب تک جدائی واقع نہیں ہوتی جب تک کہ حاکم ان کے درمیان جدائی نہ کرا دے۔ یہی ثوری کا قول ہے؛ کیونکہ ابن عمر نے کہا: "رسول اللہ ﷺ نے لعان کرنے والوں کے درمیان جدائی کر دی" (1)، تو انہوں نے جدائی کی نسبت آپ کی طرف کی۔ اور آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: "تمہارے لیے اس پر کوئی راستہ نہیں" (2)۔

شافعی نے کہا: جب شوہر گواہی اور لعان مکمل کر لے، تو اس کی بیوی کا بستر (نکاح) ختم ہو جاتا ہے، خواہ وہ عورت لعان کرے یا نہ کرے۔ انہوں نے کہا: رہا عورت کا لعان، تو وہ صرف اس سے حد (سزا) کو دور کرنے کے لیے ہے اور بس؛ نکاح کے ختم ہونے میں اس کے لعان کا کوئی معنی نہیں ہے۔ چونکہ شوہر کا لعان بچے کی نفی کرتا ہے اور حد کو ساقط کر دیتا ہے، اس لیے نکاح ختم ہو جاتا ہے۔

عثمان البتی کا خیال تھا کہ باہمی لعنت میاں بیوی کے نکاح کے بندھن میں کوئی کمی نہیں کرتی جب تک کہ وہ طلاق نہ دے دے۔ یہ ایک ایسا قول ہے جس میں صحابہ میں سے کسی نے ان سے پہل نہیں کی، البتہ البتی نے لعان کرنے والے کے لیے لعان کے بعد طلاق دینے کو مستحب قرار دیا، اور اس سے پہلے اسے مستحب نہیں سمجھا (3)۔ تو اس سے معلوم ہوا کہ لعان نے ان کے نزدیک ایک حکم پیدا کر دیا تھا (4)۔ عثمان کے قول کی پیروی جابر بن زید نے کی جیسا کہ طبری (5) نے ذکر کیا، اور اللخمی نے اسے محمد بن ابی صفرہ سے روایت کیا۔

مذہب (مالکی) کا مشہور قول یہ ہے کہ ان کے درمیان لعان کا مکمل ہونا ہی بذات خود جدائی ہے (6)۔

اس قول کے حاملین نے یہ دلیل دی کہ اللہ تعالیٰ کی کتاب میں یہ نہیں ہے کہ اگر وہ یا وہ لعان کرے تو جدائی کا واقع ہونا واجب ہے۔ اور عویمر کے اس قول سے کہ: "اگر میں اسے اپنے پاس رکھوں تو میں نے اس پر جھوٹ بولا،" پس انہوں نے اسے تین طلاقیں دے دیں (7)۔ انہوں نے کہا: اور نہیں...

(1) اسے شافعی نے اپنی مسند 47/2، سعید بن منصور (1554)، ابن ابی شیبہ 353/4 اور دارمی (2240) میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے احمد (4587)، بخاری (5312) اور مسلم (1493): (5) نے حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) (خ)، (ز)، (ف) اور (م) میں: "اسے پسند کرتے ہیں" (یستحسنہ)، اور (د) میں: "یستحسہ"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے جو کہ تمہید 196/6 کے موافق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (4) تمہید 194/6 - 196، اور دیکھیے الاستذکار 223/17، 227 - 228۔ (5) المفہم 293/4۔ (6) المحرر الوجیز 167/4 - 168۔ (7) اس کی تخریج تیسرے مسئلے میں گزر چکی ہے۔

The Prophet ﷺ did not object to him saying that, nor did he say to him: "Why did you say this, when you do not need it?"; because through Li'an (oath of condemnation) she has already been divorced.

The argument for Malik, in the well-known view and those who agree with him, is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "You have no way over her." This is an announcement from him that the completion of the Li'an removed his authority over her, and his separating them was not by a new ruling, but rather was an execution of what God Almighty had ordained between them of separation, which is the meaning of Li'an in the language (1).

Twenty-seventh: The majority of scholars are of the opinion (2) that the two parties who have engaged in Li'an shall never marry each other, even if (3) he retracts his statement and admits he lied; he would be flogged with the prescribed punishment (Hadd) and the child would be attributed to him, but she would never return to him. This is the Sunnah about which there is no doubt or disagreement.

Ibn al-Mundhir mentioned from 'Ata' that if the person who did Li'an admits he lied after the Li'an, he is not subjected to the Hadd punishment, and he said: They have been separated by a curse from Allah (4).

Abu Hanifa and Muhammad said: If he admits he lied, he is flogged with the Hadd and the child is attributed to him, and he can be a suitor among suitors if he wishes. This is the view of Sa'id ibn al-Musayyib, al-Hasan, Sa'id ibn Jubayr, and 'Abd al-'Aziz ibn Abi Salama. They said: The marriage becomes lawful again just as the child is attributed to him; because there is no difference between any of that (5).

The argument of the majority is his saying (peace and blessings be upon him): "You have no way over her," and he did not say: "except if you admit you lied" (6). Ibn Ishaq and a group narrated from al-Zuhri who said: Thus the Sunnah proceeded.

(1) At-Tamhid 15/23, and Al-Istidhkar 17/226. (2) The word: 'to', from (zha). (3) In (m) and (d): 'if', and in (zay): 'so if', and what is established is from (kha) and (zha) which is what accords with what is in Al-Istidhkar 17/231-234 and the speech is from it, and see At-Tamhid 6/200. (4) Narrated by Abd al-Razzaq (12428) from 'Ata'. (5) Al-Istidhkar 17/235 - 237, and see At-Tamhid 6/200 - 202, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/168. (6) Al-Istidhkar 17/234.

पैगंबर ﷺ ने उसे ऐसा कहने से नहीं रोका, और न ही उससे कहा: "तुमने यह क्यों कहा, जबकि तुम्हें इसकी आवश्यकता नहीं है?"; क्योंकि लिआन (श्राप द्वारा तलाक) से वह तलाकशुदा हो गई है।

मलिक और उनके समर्थकों के लिए प्रसिद्ध मत में प्रमाण पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का यह कथन है: "तुम्हारे लिए उस पर कोई अधिकार नहीं है।" यह उनकी ओर से एक घोषणा है कि लिआन के पूरा होने से उस पर से उनका अधिकार समाप्त हो गया, और उनके बीच अलगाव कोई नया फैसला नहीं था, बल्कि अल्लाह तआला द्वारा उनके बीच निर्धारित दूरी का कार्यान्वयन था, जो भाषाई अर्थ में लिआन का अर्थ है (1)।

सत्ताईसवाँ: विद्वानों के बहुमत की राय है (2) कि लिआन करने वाले दोनों पक्ष कभी भी एक-दूसरे से निकाह नहीं कर सकते, चाहे (3) वह स्वयं को झुठला दे (झूठ स्वीकार कर ले); उसे निर्धारित दंड (हद) दिया जाएगा और बच्चा उससे जुड़ जाएगा, लेकिन वह कभी उसके पास वापस नहीं आएगी। और यही वह सुन्नत है जिसमें कोई संदेह या मतभेद नहीं है।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने अता से उल्लेख किया है कि यदि लिआन करने वाला व्यक्ति लिआन के बाद खुद को झुठलाता है, तो उसे हद की सजा नहीं दी जाएगी, और उन्होंने कहा: वे अल्लाह की लानत (श्राप) से अलग हो गए हैं (4)।

अबू हनीफा और मुहम्मद ने कहा: यदि वह खुद को झुठलाता है, तो उसे हद की सजा दी जाएगी और बच्चा उससे जुड़ जाएगा, और यदि वह चाहे तो वह विवाह के प्रस्तावकों में से एक हो सकता है। यह सईद इब्न अल-मुसैयब, अल-हसन, सईद इब्न जुबैर और अब्दुल अजीज इब्न अबी सलमा का मत है। उन्होंने कहा: निकाह फिर से हलाल हो जाता है जैसे बच्चा उससे जुड़ गया; क्योंकि इन दोनों बातों में कोई अंतर नहीं है (5)।

बहुमत का प्रमाण उनका (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) यह कथन है: "तुम्हारे लिए उस पर कोई अधिकार नहीं है", और उन्होंने यह नहीं कहा: "सिवाय इसके कि तुम खुद को झुठला दो" (6)। इब्न इशाक और एक समूह ने अल-जुहरी से रिवायत की है, उन्होंने कहा: तो सुन्नत इसी तरह चली।

(1) अल-तमहीद 23/15, और अल-इस्तिधकार 17/226। (2) शब्द: 'इला' (तक), (ज़) से। (3) (म) और (द) में: 'फ़इन', और (ज़) में: 'फ़इज़ा', और जो प्रमाणित है वह (ख) और (ज़) से है, जो अल-

इस्तिधकार 17/231-234 में जो है उसके अनुकूल है और शब्द वहीं से हैं, और देखें अल-तमहीद 6/200। (4) इसे अब्द अल-रज्जाक (12428) ने अता के माध्यम से निकाला है। (5) अल-इस्तिधकार 17/235 - 237, और देखें अल-तमहीद 6/200 - 202, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/168। (6) अल-इस्तिधकार 17/234।

نبی ﷺ نے اسے اس بات پر نہیں ٹوکا، اور نہ ہی اسے یہ کہا: "تم نے یہ کیوں کہا، حالانکہ تمہیں اس کی ضرورت نہیں؟"؛ کیونکہ لعان کی وجہ سے وہ طلاق یافتہ ہو چکی ہے۔

امام مالک اور ان کے موافقین کے نزدیک مشہور دلیل نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان ہے: "تمہارے لیے اس پر کوئی راستہ (حق) نہیں ہے"۔ اور یہ آپ ﷺ کی طرف سے اس بات کا اعلان ہے کہ لعان کی تکمیل نے اس کے لیے اس (عورت) پر حق ختم کر دیا ہے، اور ان کے درمیان تفریق کوئی نیا حکم نہیں تھا، بلکہ یہ اللہ تعالیٰ کے اس حکم کی تنفیذ تھی جو ان کے درمیان دوری کا سبب بنی، اور لغت میں لعان کا یہی مطلب ہے (۱)۔

ستائیسواں مسئلہ: جمہور علماء کا موقف ہے (۲) کہ لعان کرنے والے میاں بیوی کبھی بھی آپس میں نکاح نہیں کر سکتے، اگرچہ (۳) مرد خود کو جھوٹا قرار دے دے؛ اسے حد لگائی جائے گی اور بچہ اس کے ساتھ ملحق کر دیا جائے گا، لیکن وہ عورت کبھی اس کی طرف واپس نہیں آئے گی۔ اور اسی پر وہ سنت ہے جس میں کوئی شک اور اختلاف نہیں ہے۔

ابن المنذر نے عطا سے ذکر کیا ہے کہ اگر لعان کرنے والا لعان کے بعد خود کو جھوٹا قرار دے، تو اسے حد نہیں لگائی جائے گی، اور کہا: وہ اللہ کی لعنت کے ذریعے ایک دوسرے سے جدا ہو چکے ہیں (۴)۔

امام ابو حنیفہ اور امام محمد نے فرمایا: اگر وہ خود کو جھوٹا قرار دے، تو اسے حد لگائی جائے گی اور بچہ اس سے ملحق ہوگا، اور اگر وہ چاہے تو منگنی کرنے والوں میں سے ایک منگیتر بن سکتا ہے، یہی سعید بن المسیب، حسن بصری، سعید بن جبیر اور عبد العزیز بن ابی سلمہ کا قول

ہے۔ انہوں نے کہا: نکاح دوبارہ حلال ہو جاتا ہے جس طرح بچہ اس سے ملحق ہو گیا؛ کیونکہ ان دونوں باتوں میں کوئی فرق نہیں ہے (۵)۔

جماعت کی دلیل نبی کریم ﷺ کا یہ فرمان ہے: "تمہارے لیے اس پر کوئی حق نہیں ہے"، اور آپ ﷺ نے یہ نہیں فرمایا: "مگر یہ کہ تم خود کو جھوٹا کہو" (۶)۔ ابن اسحاق اور ایک جماعت نے زہری سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: پس سنت اسی طرح جاری رہی۔

(۱) التمهيد ۱۵ / ۲۳ ، والاستذكار ۱۷ / ۲۲٦ . (۲) لفظ: إلى، (ظ) سے۔ (۳) (م) اور (د) میں: فإن، اور (ز) میں: فإذا، اور جو ثابت ہے وہ (خ) اور (ظ) سے ہے جو الاستذكار ۱۷ / ۲۳۱-۲۳٤ کے موافق ہے اور کلام اسی سے ہے، دیکھیے التمهيد ٦ / ۲۰۰ . (۴) اسے عبد الرزاق (۱۲٤۲۸) نے عطا سے نقل کیا ہے۔ (۵) الاستذكار ۱۷ / ۲۳۵ - ۲۳۷ ، دیکھیے التمهيد ٦ / ۲۰۰ - ۲۰۲ ، والمحرر الوجيز ٤ / ۱٦۸ . (۶) الاستذكار ۱۷ / ۲۳٤ .

Surah An-Nur: Verses 6 - 10 159 ...that if they both perform mutual imprecation (Li'an), they are separated, and they shall never meet again (1). It was narrated by Al-Daraqutni (2) as a marfu' (elevated) narration from the hadith of Sa'id bin Jubayr, on the authority of Ibn Umar (may Allah be pleased with them), from the Prophet ﷺ who said: "The two who perform mutual imprecation (Al-Mutala'inan) when they separate (3), never meet again." And it was narrated from Ali and Abdullah [ibn Masud] who both said: "The Sunnah has passed that the two who perform mutual imprecation shall never meet again (4)." Twenty-eighth: Li'an requires four things: Number of words: which is four testimonies as previously mentioned. Place: It is intended to be the most honorable spots in the lands; if in Mecca, then at the Corner and the Station (Maqam Ibrahim), if in Medina, then at the pulpit, and if in Jerusalem, then at the Rock. If in other lands, then in their mosques. If they are disbelievers, they are sent to the place they believe to be sacred; if they are Jews, then to the synagogue, and if they are Magians, then to the house of fire (temple). If they have no religion, like pagans, then they perform mutual imprecation between them in the place of judgment. Time: And that is after the Asr prayer. Gathering of people: That is, there should be four people or more, for the wording and the gathering of people are conditions, while time and place are recommended. Twenty-ninth: Whoever says: Separation does not occur except with the completion of both imprecations; accordingly, if one of them dies before completion, the other inherits from them. And whoever says: It does not occur except by the separation of the Imam (leader), then if one of them dies before that and the completion of the two imprecations (5), the other inherits. According to Ash-Shafi'i: If one of them dies before that...

(1) Narrated by Ibn Abi Shaybah 4/352, and Abu Uwannah 3/200. And Abu Dawud (2250), and Al-Daraqutni (3704), and Al-Bayhaqi 7/410 on the authority of Az-Zuhri on the authority of Sahl bin Sa'd. (2) After it in (m), (kh), (d), and (z): and he narrated it. (3) In (m), (d), and (z): they separated, and the proven one from (kh) and (z) is what matches what is in Sunan Al-Daraqutni (3706). Ibn Abd al-Hadi said in At-Tanqih - as in Nasb al-Rayah 3/251 - : Its chain of narrators is good. Ibn Hajar said in Ad-Diraya 2/76: Its chain of narrators is not bad. (4) Sunan Al-Daraqutni (3707) (3708), and also narrated by Ali from Ibn Abi Shaybah 4/351, and Al-Bayhaqi 7/410. (5) In (z): their Li'an.

सूरह अन-नूर: आयत 6 - 10 159 ...कि यदि वे दोनों आपसी शाप (लिआन) करते हैं, तो उन्हें अलग कर दिया जाता है, और वे फिर कभी नहीं मिलेंगे (1)। इसे अल-दारकुतनी (2) द्वारा सईद बिन जुबैर की हदीस से मरफू(महान) के रूप में वर्णित किया गया है, इब्न उमर (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के अधिकार पर, पैगंबर ﷺ से जिन्होंने कहा: "दो लोग जो आपसी शाप करते हैं (अल-मुतलाईनान) जब वे अलग हो जाते हैं (3), तो कभी दोबारा नहीं मिलते।" और यह अली और अब्दुल्ला [इब्न मसूद] से वर्णित है जिन्होंने कहा: "सुन्नत बीत चुकी है कि आपसी शाप करने वाले दो लोग फिर कभी नहीं मिलेंगे (4)।" अठाईसवां: लिआन (आपसी शाप) के लिए चार चीजों की आवश्यकता होती है: शब्दों की संख्या: जो चार गवाहियां हैं जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। स्थान: इसका उद्देश्य देशों में सबसे सम्मानित स्थान होना है; यदि मक्का में है, तो रुकन और मकाम के पास, यदि मदीना में है, तो मिम्बर के पास, और यदि यरूशलेम में है, तो चट्टान (सखरा) के पास। यदि अन्य देशों में है, तो उनकी मस्जिदों में। यदि वे काफिर हैं, तो उन्हें उस स्थान पर भेजा जाता है जिसे वे पवित्र मानते हैं; यदि वे यहूदी हैं, तो सिनेगॉग (कलीसिया) में, और यदि वे पारसी (मजूसी) हैं, तो अग्नि गृह (आतिश कदेह) में। यदि उनका कोई धर्म नहीं है, जैसे मूर्तिपूजक, तो उनके बीच फैसले की सभा में लिआन होता है। समय: और वह असर की नमाज के बाद है। लोगों का जमावड़ा: यानी, वहां चार या अधिक लोग होने चाहिए, क्योंकि शब्दों का उच्चारण और लोगों का जमावड़ा शर्तें हैं, जबकि समय और स्थान अनुशंसित हैं। उनतीसवां: जिसने कहा: अलगाव तब तक नहीं होता जब तक कि दोनों का शाप पूरा न हो जाए; तदनुसार, यदि उनमें से एक पूरा होने से पहले मर जाता है, तो दूसरा उनका वारिस होगा। और जिसने कहा: यह इमाम (शासक) द्वारा अलग किए जाने के बिना नहीं होता है, तो यदि उनमें से एक उससे पहले और दोनों शाप के पूरा होने से पहले मर जाता है (5), तो दूसरा वारिस होता है। और अल-शाफी के अनुसार: यदि उनमें से एक उससे पहले मर जाता है...

(1) इब्न अबी शयबा 4/352, और अबू उवाइना 3/200 द्वारा निकाला गया। और अबू दाऊद (2250), और अल-दारकुतनी (3704), और अल-बैहकी 7/410 जुहरी के माध्यम से सहल बिन साद से। (2) इसके बाद (म), (ख), (द), और (ज़) में: और उन्होंने इसे वर्णित किया। (3) (म), (द), और (ज़) में: वे अलग हो गए, और (ख) और (ज़) से जो सिद्ध है वह वही है जो सुनन अल-दारकुतनी (3706) में है। इब्न अब्दुल हादी ने अल-तनकीह में कहा - जैसा कि नसब अल-राया 3/251 में है - : इसकी इसनाद अच्छी है। इब्न हजर ने अल-दिरया 2/76 में कहा: इसकी इसनाद में कोई बुराई नहीं है। (4)

सुनन अल-दारकुतनी (3707) (3708), और अली से इब्न अबी शयबा 4/351, और अल-बैहकी 7/410 द्वारा भी निकाला गया। (5) (ज़) में: उनका लिआन।

سورة النور: آیات 6 - 10 159 ...کہ جب وہ دونوں لعان کریں گے تو ان کے درمیان جدائی کر دی جائے گی، پھر وہ کبھی جمع نہ ہوں گے (1)۔ اسے دارقطنی (2) نے سعید بن جبیر کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے، ابن عمر رضی اللہ عنہما سے، نبی کریم ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "لعان کرنے والے (المتلاعنان) جب جدا ہو جائیں (3)، تو کبھی جمع نہیں ہوتے۔" اور علی اور عبداللہ (بن مسعود) سے مروی ہے کہ ان دونوں نے فرمایا: "سنت گزر چکی ہے کہ لعان کرنے والے کبھی جمع نہیں ہوں گے (4)۔" اٹھائیسویں بات: لعان چار چیزوں کا محتاج ہے: الفاظ کی تعداد: اور وہ چار شہادتیں ہیں جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ مقام: اور وہ یہ کہ اس سے شہروں کے معزز ترین مقامات مراد لیے جائیں؛ اگر مکہ میں ہو تو رکن اور مقام (ابراہیم) کے پاس، اگر مدینہ میں ہو تو منبر کے پاس، اور اگر بیت المقدس میں ہو تو صخرہ (چٹان) کے پاس۔ اور اگر دیگر شہروں میں ہوں تو ان کی مساجد میں۔ اور اگر وہ دونوں کافر ہوں، تو انہیں اس جگہ بھیجا جائے گا جس کی وہ تعظیم کرتے ہیں؛ اگر یہودی ہوں تو کنیسہ (عبادت گاہ) میں، اور اگر مجوسی ہوں تو بیت النار (آتش کدہ) میں۔ اور اگر ان کا کوئی دین نہ ہو جیسے بت پرست، تو ان کے درمیان مجلس حکم (فیصلہ گاہ) میں لعان ہوگا۔ وقت: اور وہ عصر کی نماز کے بعد ہے۔ لوگوں کا اجتماع: اور وہ یہ کہ وہاں چار یا اس سے زیادہ افراد ہوں، پس الفاظ اور لوگوں کا اجتماع شرط ہے، جبکہ وقت اور مکان مستحب ہیں۔ انتیسویں بات: جس نے کہا: جدائی واقع نہیں ہوتی مگر دونوں کے لعان مکمل ہونے پر؛ چنانچہ اگر ان میں سے ایک تکمیل سے پہلے مر جائے تو دوسرا اس کا وارث ہوگا۔ اور جس نے کہا: جدائی واقع نہیں ہوتی مگر امام کی تفریق سے، تو اگر ان میں سے ایک اس سے پہلے اور لعان کی تکمیل (5) سے پہلے مر جائے تو دوسرا وارث ہوگا۔ اور شافعی کے قول کے مطابق: اگر ان میں سے ایک اس سے پہلے مر جائے...

(1) اسے ابن ابی شیبہ 4/352 اور ابو عوانہ 3/200 نے نکالا ہے۔ اور ابوداؤد (2250)، اور دارقطنی (3704)، اور بیہقی 7/410 نے زہری عن سہل بن سعد کی سند سے۔ (2) اس کے بعد (م)، (خ)، (د) اور (ز) میں ہے: اور اسے روایت کیا۔ (3) (م)، (د) اور (ز) میں ہے: "افترقا" (وہ جدا ہو گئے)، اور (خ) اور (ز) سے جو ثابت ہے وہ وہی ہے جو سنن دارقطنی (3706) میں ہے۔ ابن عبد الہادی نے التنقیح میں کہا - جیسا کہ نصب الرایہ 3/251 میں ہے - : اس کی اسناد جید ہے۔ ابن حجر نے الدرایہ 2/76 میں کہا: اس کی اسناد میں کوئی حرج نہیں۔ (4) سنن دارقطنی (3707) (3708)، اور اسے علی سے ابن ابی شیبہ 4/351 اور بیہقی 7/410 نے بھی نکالا ہے۔ (5) (ز) میں ہے: ان کا لعان۔

160 Surah An-Nur: Verses 6 - 22

...the woman takes the oath of imprecation, they shall not inherit from each other. The thirtieth [point]: Ibn al-Qassar said: The separation due to li'an (mutual imprecation) for us is not an annulment (faskh), and this is the position of al-Mudawwana. For the ruling of separation in li'an is like the ruling of separation in divorce (talaq), and a woman with whom marriage has not been consummated is given half of the dowry. In Mukhtasar Ibn al-Jallab, it says: She gets nothing, and this is based on the view that separation in li'an is an annulment (1).

The Almighty said: {Indeed, those who came with falsehood are a group among you. Do not consider it bad for you; rather, it is good for you. For every person among them is what he has earned of sin; and he who took upon himself the greater portion thereof, for him is a great punishment. (11) Why, when you heard it, did not the believing men and believing women think good of themselves and say, "This is an obvious falsehood"? (12) Why did they not produce for it four witnesses? And when they do not produce the witnesses, then it is they, in the sight of Allah, who are the liars. (13) And if it had not been for the favor of Allah upon you and His mercy in this world and the Hereafter, you would have been touched for that [lie] into which you plunged by a great punishment (14) When you received it with your tongues and said with your mouths that of which you had no knowledge and thought it was insignificant while it was, in the sight of Allah, tremendous. (15) And why, when you heard it, did you not say, "It is not for us to speak of this. Exalted are You, [O Allah]; this is a great slander"? (16) Allah warns you lest you return to the like of it ever, if you are believers. (17) And Allah makes clear to you the verses, and Allah is Knowing and Wise. (18) Indeed, those who like that immorality should be spread among those who have believed will have a painful punishment in this world and the Hereafter. And Allah knows and you do not know. (19) And if it had not been for the favor of Allah upon you and His mercy and that Allah is Kind and Merciful... (20) O you who have believed, do not follow the footsteps of Satan. And whoever follows the footsteps of Satan - indeed, he enjoins immorality and wrongdoing. And if not for the favor of Allah upon you and His mercy, not one of you would have been pure, ever, but Allah purifies whom He wills, and Allah is Hearing and Knowing. (21) And let not those of virtue among you and wealth swear not to give [aid] to their relatives and the needy and the emigrants for the cause of Allah, and let them pardon and overlook. Would you not like that Allah should forgive you? And Allah is Forgiving and Merciful. (22)}

There are twenty-eight (2) issues in it:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/168 with some reordering, and in it came the saying of Ibn al-Qassar: The separation of li'an for us is an annulment. (2) As in the copies, but what will follow are twenty-seven issues.

160 सूरह अन-नूर: आयत 6 - 22

...स्त्री शपथ लेती है, तो वे एक-दूसरे के उत्तराधिकारी नहीं होंगे। तीसवां [बिंदु]: इब्न अल-कस्सार ने कहा: हमारे लिए लिआन (पारस्परिक अभिशाप) के कारण अलगाव निरस्तीकरण (फस्ख) नहीं है, और यह अल-मुदव्वना का मत है। क्योंकि लिआन में अलगाव का नियम तलाक में अलगाव के नियम के समान है, और जिस महिला के साथ विवाह संपन्न नहीं हुआ है उसे आधा मेहर दिया जाता है। मुख़्तसर इब्न अल-जल्लाब में है: उसे कुछ नहीं मिलता, और यह इस विचार पर आधारित है कि लिआन में अलगाव एक निरस्तीकरण है (1)।

अल्लाह तआला ने फरमाया: {निश्चय ही, जो लोग यह झूठ (आरोप) लेकर आए हैं, वे तुम्हीं में से एक समूह हैं। इसे अपने लिए बुरा न समझो; बल्कि यह तुम्हारे लिए अच्छा है। उनमें से प्रत्येक व्यक्ति के लिए वह (पाप) है जो उसने कमाया है; और उनमें से जिसने इसके मुख्य भाग का उत्तरदायित्व लिया, उसके लिए बड़ी यातना है। (11) ऐसा क्यों न हुआ कि जब तुमने इसे सुना, तो ईमान वाले पुरुषों और ईमान वाली स्त्रियों ने अपनों के बारे में अच्छा गुमान किया होता और कहा होता, "यह तो स्पष्ट झूठ है"? (12) वे इसके लिए चार गवाह क्यों न लाए? और जब वे गवाह नहीं लाए, तो अल्लाह के निकट वही झूठे हैं। (13) और यदि दुनिया और आख़िरत में तुम पर अल्लाह का अनुग्रह और उसकी दया न होती, तो जिस (चर्चा) में तुम पड़ गए थे, उसके कारण तुम्हें बड़ी यातना आ घेरती। (14) जब तुम अपनी ज़बानों से इसे एक-दूसरे से ले रहे थे और अपने मुँह से वह बात कह रहे थे जिसके बारे में तुम्हें कोई ज्ञान न था और तुम इसे एक मामूली बात समझ रहे थे, जबकि अल्लाह के निकट यह बहुत बड़ी बात थी। (15) और ऐसा क्यों न हुआ कि जब तुमने इसे सुना, तो कहते, "हमारे लिए उचित नहीं कि हम ऐसी बात बोलें। पाक है तू (ऐ अल्लाह)! यह तो एक बड़ा आक्षेप (बोहतन) है"। (16) अल्लाह तुम्हें नसीहत करता है कि यदि तुम ईमान वाले हो, तो कभी फिर ऐसा न करना। (17) और अल्लाह तुम्हारे लिए आयतें स्पष्ट करता है, और अल्लाह सर्वज्ञ, तत्वदर्शी है। (18) जो लोग चाहते हैं कि ईमान वालों के बीच अश्लीलता फैले, उनके लिए दुनिया और आख़िरत में दुखद यातना है। अल्लाह जानता है और तुम नहीं जानते। (19) और यदि तुम पर अल्लाह का अनुग्रह और उसकी दया न होती और यह कि अल्लाह अत्यंत कृपालु और दयावान है... (20) ऐ ईमान लाने वालो! शैतान के पदचिन्हों पर न चलो। और जो कोई शैतान के पदचिन्हों पर चलेगा, तो वह तो अश्लीलता और बुराई का ही आदेश देगा। और यदि तुम पर अल्लाह का अनुग्रह और उसकी दया न होती, तो तुममें से कोई भी कभी पवित्र न हो पाता, परन्तु अल्लाह जिसे चाहता है पवित्र कर देता है, और अल्लाह सब कुछ सुनने

वाला, जानने वाला है। (21) और तुममें से जो लोग श्रेष्ठता और सामर्थ्य वाले हैं, वे इस बात की कसम न खाएं कि वे रिश्तेदारों, निर्धनों और अल्लाह की राह में हिजरत करने वालों को नहीं देंगे। उन्हें चाहिए कि वे माफ़ कर दें और दरगुज़र करें। क्या तुम नहीं चाहते कि अल्लाह तुम्हें क्षमा कर दे? और अल्लाह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान है। (22)}

इसमें अट्ठाइस (2) मसले (विषय) हैं:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/168, कुछ आगे-पीछे के साथ, और इसमें इब्न अल-कस्सार का कथन आया है: हमारे निकट लिआन का अलगाव निरस्तीकरण (फस्ख) है। (2) प्रतियों में ऐसा ही है, लेकिन जो आगे आएगा वह सत्ताइस मसले हैं।

...عورت لعن کرے، تو وہ دونوں ایک دوسرے کے وارث نہیں ہوں گے۔ تیسویں بات: ابن القصار نے کہا: ہمارے نزدیک لعان کے ذریعے علیحدگی فسخ نہیں ہے، اور یہی المدونہ کا مذہب ہے؛ کیونکہ لعان میں علیحدگی کا حکم طلاق کی علیحدگی کے حکم کی طرح ہے، اور جس عورت سے خلوت صحیحہ نہ ہوئی ہو اسے نصف مہر دیا جاتا ہے۔ اور مختصر ابن الجلاب میں ہے: اسے کچھ نہیں ملے گا، اور یہ اس بنیاد پر ہے کہ لعان کی علیحدگی فسخ ہے (١)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بے شک جو لوگ یہ بہتان گھڑ لائے ہیں، وہ تمہارے ہی اندر کی ایک جماعت ہے۔ اسے اپنے حق میں برا نہ سمجھو بلکہ یہ تمہارے لیے بہتر ہے۔ ان میں سے ہر شخص کے لیے اتنا گناہ ہے جتنا اس نے کمایا، اور ان میں سے جس نے اس کا بڑا حصہ اپنے سر لیا اس کے لیے بڑا عذاب ہے۔ (١١) ایسا کیوں نہ ہوا کہ جب تم نے اسے سنا تھا تو مومن مرد اور مومن عورتیں اپنے لوگوں کے بارے میں نیک گمان کرتے اور کہتے کہ یہ تو کھلا بہتان ہے؟ (١٢) وہ اس پر چار گواہ کیوں نہ لائے؟ پھر جب وہ گواہ نہ لا سکے تو اللہ کے نزدیک وہی جھوٹے ہیں۔ (١٣) اور اگر دنیا اور آخرت میں تم پر اللہ کا فضل اور اس کی رحمت نہ ہوتی تو جس بات میں تم پڑ گئے تھے اس کی وجہ سے تمہیں بڑا عذاب چھو لیتا۔ (١٤) جب تم اپنی زبانوں سے اس کا چرچا کر رہے تھے اور اپنے منہ سے وہ بات کہہ رہے تھے جس کا تمہیں کوئی علم نہ تھا اور تم اسے معمولی بات سمجھ رہے تھے حالانکہ اللہ کے نزدیک وہ بہت بڑی بات تھی۔ (١٥) اور جب تم نے اسے سنا تھا تو کیوں نہ کہہ دیا کہ ہمارے لیے شایانِ شان نہیں کہ ہم ایسی بات زبان پر لائیں، سبحان اللہ! یہ تو بہت بڑا بہتان ہے۔ (١٦) اللہ تمہیں نصیحت کرتا ہے کہ اگر تم مومن ہو تو کبھی دوبارہ ایسا نہ کرنا۔ (١٧) اور اللہ تمہارے لیے اپنی آیات کھول کر بیان کرتا ہے، اور اللہ علم والا

حکمت والا ہے۔ (۱۸) جو لوگ چاہتے ہیں کہ ایمان والوں میں بے حیائی پھیلے ان کے لیے دنیا اور آخرت میں دردناک عذاب ہے۔ اور اللہ جانتا ہے اور تم نہیں جانتے۔ (۱۹) اور اگر اللہ کا فضل اور اس کی رحمت تم پر نہ ہوتی اور یہ کہ اللہ نہایت مہربان اور رحم والا ہے... (۲۰) اے ایمان والو! شیطان کے نقشِ قدم پر نہ چلو، اور جو شیطان کے نقشِ قدم پر چلے گا تو وہ تو بے حیائی اور برائی ہی کا حکم دے گا۔ اور اگر تم پر اللہ کا فضل اور اس کی رحمت نہ ہوتی تو تم میں سے کوئی بھی کبھی پاک نہ ہو سکتا، لیکن اللہ جسے چاہتا ہے پاک کر دیتا ہے، اور اللہ سننے والا جاننے والا ہے۔ (۲۱) اور تم میں سے جو صاحبِ فضل اور صاحبِ وسعت ہیں وہ اس بات کی قسم نہ کھائیں کہ وہ قرابت داروں اور مسکینوں اور اللہ کی راہ میں ہجرت کرنے والوں کو نہیں دیں گے، بلکہ انہیں چاہیے کہ معاف کر دیں اور درگزر کریں۔ کیا تم یہ پسند نہیں کرتے کہ اللہ تمہیں بخش دے؟ اور اللہ بخشنے والا نہایت مہربان ہے۔ (۲۲)﴾

اس میں اٹھائیس (۲) مسائل ہیں:

---

(۱) المحرر الوجیز ٤/ ١٦٨ تقدیم و تاخیر کے ساتھ، اور اس میں ابن القصار کا یہ قول آیا ہے: ہمارے نزدیک لعان کی تفریق فسخ ہے۔ (۲) نسخوں میں اسی طرح ہے، جبکہ آگے ستائیس مسائل آئیں گے۔

First: The saying of the Almighty: {Indeed, those who came with the falsehood are a group among you}. "Usbah" (a group) is the predicate (khabar) of "Inna". It is also permissible for it to be in the accusative case (mansub) as a circumstantial clause (hal), in which case the predicate would be: {For every person among them is what he has earned of the sin}(1).

The reason for its revelation is what the Imams narrated from the long Hadith of the Ifk (the slander) regarding the story of Aisha, may Allah be pleased with her. It is an authentic and famous report; its fame makes its full mention unnecessary here, and it will be presented in a summarized form later.

Al-Bukhari recorded it as a hanging narration (mu'allaq), and his narration is more complete; he said: [Abu] Usama said on the authority of Hisham ibn Urwa, from his father, from Aisha(2).

He also recorded it from Muhammad ibn Kathir, from his brother Sulayman from the Hadith of Masruq, from Umm Ruman, the mother of Aisha, that she said: When Aisha was accused, she fell down unconscious(3).

And from Musa ibn Isma'il from the Hadith of Abu Wa'il, who said: Masruq ibn al-Ajda' told me, saying: Umm Ruman - who is Aisha's mother - told me, saying: While I and Aisha were sitting, a woman from the Ansar entered and said: May Allah do so and so to such and such person(4). Umm Ruman said: What is that? She said: My son is among those who spoke the talk. She said: What is that? She said: Such and such. Aisha said: Did the Messenger of Allah ﷺ hear? She said: Yes. She said: And Abu Bakr? She said: Yes. So she (Aisha) fell down unconscious, and she did not wake up except that she had a fever with shivering (nafidh)(5). So I threw her clothes over her and covered her. Then the Prophet ﷺ came and said: "What is the matter with this [woman]?" I said: O Messenger of Allah, she has been seized by a fever with shivering. He said: "Perhaps it is because of a talk that has been spoken." She said: Yes. So Aisha sat up and said: By Allah, if I were to swear, you would not believe me, and if I said [I am innocent], you would not excuse me(6). My example and your example is like Jacob and his sons, and Allah is the one sought for help against what [you describe].

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/130. (2) Sahih al-Bukhari (4757), and it was joined by Ahmad (24317), and Muslim (2770): (58). What follows in brackets is from these

sources. (3) Sahih al-Bukhari (4751), and it is via Sulayman ibn Kathir, from Husayn, from Abu Wa'il, from Masruq, with it. (4) After it in (M): with such and such. (5) Meaning: with intense trembling, as if it shook her, i.e., moved her. Al-Nihaya (N-F-D). (6) In (Kh) and (D): you do not believe me ... you do not excuse me.

सूरह अन-नूर: आयत 11 - 22 | 161

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, जो लोग झूठा आरोप (इफ़्क) लेकर आए हैं, वे तुम्हारे ही बीच का एक समूह हैं}। "समूह" (उसबह) "इन्ना" की ख़बर है। इसे 'हाल' के रूप में मंसूब (अक्यूज़ेटिव) भी माना जा सकता है, और तब ख़बर होगी: {उनमें से प्रत्येक व्यक्ति के लिए वह है जो उसने पाप में से कमाया है}(1)।

इसके अवतरण (नुज़ूल) का कारण वह है जो इमामों ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की कहानी में 'इफ़्क' की लंबी हदीस से रिवायत किया है। यह एक प्रसिद्ध सहीह रिवायत है, जिसकी प्रसिद्धि इसे यहाँ पूरा बताने की ज़रूरत को खत्म कर देती है, और यह संक्षेप में आगे आएगी।

इसे बुखारी ने 'ता'लीक़' के रूप में निकाला है, और उनकी रिवायत अधिक पूर्ण है; उन्होंने कहा: [अबू] ओसामा ने हिशाम इब्न उरवा से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने आयशा से रिवायत की(2)।

इसे मोहम्मद इब्न कसीर ने भी अपने भाई सुलेमान से, मसरूक की हदीस के माध्यम से, आयशा की माँ उम्म रूमान से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: जब आयशा पर आरोप लगाया गया, तो वे बेहोश होकर गिर पड़ीं(3)।

और मूसा इब्न इस्माइल से, अबू वाइल की हदीस से, उन्होंने कहा: मुझसे मसरूक इब्न अल-अजदअ ने बयान किया, उन्होंने कहा: मुझसे उम्म रूमान ने - जो आयशा की माँ हैं - बयान किया, उन्होंने कहा: जब मैं और आयशा बैठे थे, तभी अंसार की एक महिला आई और कहने लगी: अल्लाह फलां के साथ ऐसा-वैसा करे(4)। उम्म रूमान ने कहा: वह क्या बात है? उसने कहा: मेरा बेटा उन लोगों में से है जिन्होंने वह बात (चर्चा) की है। उसने कहा: वह क्या बात है? उसने कहा: ऐसी और वैसी। आयशा ने कहा: क्या अल्लाह के रसूल ﷺ ने सुन लिया? उसने कहा: हाँ। उसने कहा: और अबू बक्र ने? उसने कहा: हाँ। तो वह (आयशा) बेहोश होकर गिर पड़ीं, और जब उन्हें होश आया तो उन्हें कंपकंपी वाली तेज़ बुखार थी(5)। तो मैंने उनके ऊपर उनके कपड़े डाल दिए और उन्हें ढँक दिया। फिर नबी ﷺ आए और पूछा: "इसे क्या हुआ है?" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, इन्हें कंपकंपी वाली बुखार ने पकड़ लिया है। उन्होंने कहा: "शायद उस बात की वजह से जो कही गई है।" उन्होंने कहा: हाँ। फिर आयशा बैठ गईं और कहा: अल्लाह की कसम, अगर मैं कसम खा लूँ तो आप मेरा यकीन नहीं करेंगे, और अगर मैं [अपनी बेगुनाही] कहूँ तो आप मुझे माफ़ नहीं करेंगे(6)। मेरा और आपका

उदाहरण याकूब और उनके बेटों जैसा है, और जो तुम बयान करते हो उसके खिलाफ अल्लाह ही से मदद मांगी जा सकती है।

---

(1) इ'राब अल-कुरान लिन-नह़्हास 3/130। (2) सहीह बुखारी (4757), और इसे अहमद (24317) और मुस्लिम (2770): (58) ने भी रिवायत किया है। इन स्रोतों से जो कुछ कोष्ठक में आएगा वह शामिल है। (3) सहीह बुखारी (4751), और यह सुलेमान इब्न कसीर के माध्यम से है, हुसैन से, अबू वाइल से, मसरूक से। (4) इसके बाद (M) में: फलां के साथ। (5) यानी: तीव्र कंपन के साथ, जैसे कि उसने उसे झकझोर दिया हो। अन-निहाया (N-F-D)। (6) (Kh) और (D) में: आप मुझे सच नहीं मानेंगे... आप मुझे माफ़ नहीं करेंगे।

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک وہ لوگ جو بہتان (افک) لے کر آئے ہیں تم ہی میں سے ایک گروہ ہے}۔ "عصبۃ" لفظ "إن" کی خبر ہے۔ اور اس کا حال کے طور پر منسوب ہونا بھی جائز ہے، اس صورت میں خبر یہ ہوگی: {ان میں سے ہر ایک کے لیے وہ (گناہ) ہے جو اس نے کمایا} (۱)۔

اس کے نزول کا سبب وہ ہے جو ائمہ نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے قصے میں افک کی طویل حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ایک مشہور صحیح روایت ہے، اس کی شہرت نے اسے یہاں (پورا) ذکر کرنے سے بے نیاز کر دیا ہے، اور یہ عنقریب مختصراً آئے گی۔

اور اسے امام بخاری نے تعلیقاً روایت کیا ہے، اور ان کی حدیث زیادہ مکمل ہے؛ انہوں نے کہا: [ابو] اسامہ نے ہشام بن عروہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے حضرت عائشہ سے روایت کی(۲)۔

اور اسے محمد بن کثیر نے اپنے بھائی سلیمان سے مسروق کی حدیث کے واسطے سے ام رومان (عائشہ کی والدہ) سے بھی روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: جب حضرت عائشہ پر تہمت لگی تو وہ بے ہوش ہو کر گر پڑیں(۳)۔

اور موسیٰ بن اسماعیل سے، ابو وائل کی حدیث سے، انہوں نے کہا: مجھ سے مسروق بن اجدع نے بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھ سے ام رومان نے - جو حضرت عائشہ کی والدہ ہیں - بیان کیا، انہوں نے کہا: میں اور عائشہ بیٹھے ہوئے تھے کہ اچانک انصار کی ایک عورت آئی اور کہنے لگی: اللہ فلاں کے ساتھ ایسا ویسا کرے(٤)، ام رومان نے کہا: یہ کیا بات ہے؟ اس نے کہا: میرا بیٹا بھی ان

لوگوں میں شامل ہے جنہوں نے یہ بات کہی ہے۔ انہوں نے پوچھا: وہ کیا بات ہے؟ اس نے کہا: ایسی اور ویسی۔ عائشہ نے پوچھا: کیا رسول اللہ ﷺ نے یہ سن لیا ہے؟ اس نے کہا: ہاں۔ انہوں نے پوچھا: اور ابوبکر نے؟ اس نے کہا: ہاں۔ تو وہ (عائشہ) بے ہوش ہو کر گر پڑیں، اور جب ہوش آیا تو انہیں کپکپی والا تیز بخار چڑھا ہوا تھا(٥)، میں نے ان کے کپڑے ان پر ڈالے اور انہیں ڈھانپ دیا۔ پھر نبی ﷺ تشریف لائے اور پوچھا: "اس کا کیا حال ہے؟" میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، انہیں کپکپی والا بخار چڑھا ہوا ہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "شاید اس بات کی وجہ سے جو کہی گئی ہے"۔ انہوں نے کہا: ہاں۔ پھر عائشہ اٹھ کر بیٹھ گئیں اور کہنے لگیں: اللہ کی قسم، اگر میں قسم کھا لوں تو آپ لوگ میری تصدیق نہیں کریں گے، اور اگر میں [اپنی بے گناہی] کہوں تو آپ مجھے معذور نہیں سمجھیں گے(٦)۔ میری اور تمہاری مثال یعقوب اور ان کے بیٹوں کی سی ہے، اور اللہ ہی سے مدد مانگی جاتی ہے ان باتوں پر جو تم بیان کرتے ہو۔

---

(١) اعراب القرآن للنحاس ٣ / ١٣٠۔ (٢) صحیح بخاری (٤٧٥٧)، اور اسے امام احمد (٢٤٣١٧) اور مسلم (٢٧٧٠): (٥٨) نے بھی روایت کیا ہے۔ جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ انہی مآخذ سے ہے۔ (٣) صحیح بخاری (٤٧٥١)، اور یہ سلیمان بن کثیر کے واسطے سے ہے، حصین سے، ابو وائل سے، مسروق سے۔ (٤) اس کے بعد (م) میں ہے: فلاں کے ساتھ۔ (٥) یعنی: شدید لرزہ، گویا اس نے اسے جھنجھوڑ دیا۔ النہایہ (ن ف ض)۔ (٦) (خ) اور (د) میں ہے: تم میری تصدیق نہیں کرو گے ... تم مجھے معذور نہیں جانو گے۔

Page 162 Surah Al-Nur: Verses 11 - 22

...you describe. She said: He left and did not say anything, then Allah revealed her exoneration. She said: By the praise of Allah, not by the praise of anyone, nor by your praise (1).

Abu Abdullah Al-Humaidi (2) said: Some of the Baghdadi memorizers we met used to say: The irsal (omission of a narrator) in this hadith is clearer, and they deduced this from the fact that Umm Ruman died during the lifetime of the Messenger of Allah ﷺ, and Masruq did not witness the Prophet ﷺ without dispute (3).

In Al-Bukhari (4) from the hadith of Abdullah bin Ubaydullah bin Abi Mulaykah (5) that Aisha used to recite: {When you were welcoming it with your tongues} (6) and she would say: 'Al-Walaq' means lying. Ibn Abi Mulaykah said: She knew more about that than others because it was revealed about her.

Al-Bukhari said: And Al-Nu'man (7) bin Rashid said on the authority of Al-Zuhri: The incident of the slander (al-ifk) was during the Battle of Al-Muraysi' (8). Ibn Ishaq said: That was in the year six (9). Musa bin Uqbah said:

(1) Sahih al-Bukhari (4143), and Ahmad also narrated it (27070). (2) In Al-Jam' bayna al-Sahihayn 4/308. (3) Al-Hafiz Ibn Hajar, may Allah have mercy on him, mentioned in Al-Fath 7/438 that Al-Khatib al-Baghdadi is the one who spoke of irsal in this hadith, relying on the saying of Al-Waqidi: That Umm Ruman died during the lifetime of the Prophet ﷺ. Al-Hafiz Ibn Hajar said: Correct chains of narration are not followed by what comes from Al-Waqidi. Then Al-Hafiz, may Allah have mercy on him, mentioned reports and sayings confirming the error of Al-Waqidi's statement and that the death of Umm Ruman occurred after the death of the Prophet ﷺ, and that Masruq heard from Umm Ruman, and the hadith of Al-Bukhari, may Allah have mercy on him, is continuous, and there is no interruption between Masruq and Umm Ruman as mentioned by Al-Khatib al-Baghdadi and those who followed him in that. (4) Under number (4144). (5) In (m), (kh), (d), and (z): Ubaydullah bin Abdullah bin Abi Mulaykah, which is a mistake, and in (z): Abdullah bin Abi Mulaykah, (ascribed to his grandfather), and what is established is from Sahih al-Bukhari and biographical works. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 100, and Al-Muhtasib 2/104. (7) In (m) and the handwritten copies: Ma'mar, and what is established is from Sahih al-Bukhari before hadith (4138), and Al-Jam' bayna al-Sahihayn 4/308 and the speech is from him. (8) Sahih al-Bukhari before hadith (4138), and Al-Zuhri's saying was joined by Al-Jawzaqi - as in Fath al-Bari 7/430 - and Al-Bayhaqi in Al-Dala'il through Hammad bin Zayd, on

the authority of Al-Nu'man bin Rashid, and Ma'mar on the authority of Al-Zuhri, on the authority of Aisha, may Allah be pleased with her. End. See Taghliq al-Ta'liq 4/123. (9) Sahih al-Bukhari, and Ibn Hisham in Al-Sirah al-Nabawiyyah 2/297.

पृष्ठ १६२ सूरह अन-नूर: आयतें ११ - २२

...तुम वर्णन करते हो। उसने कहा: वह चले गए और कुछ नहीं कहा, फिर अल्लाह ने उसकी बेगुनाही का हुक्म उतारा। उसने कहा: अल्लाह की प्रशंसा से, किसी की प्रशंसा से नहीं और न ही तुम्हारी प्रशंसा से (१)।

अबू अब्दुल्ला अल-हुमैदी (२) ने कहा: जिन बगदादी हाफ़िज़ों से हम मिले, उनमें से कुछ कहते थे: इस हदीस में इरसाल (एक रावी का छूटना) अधिक स्पष्ट है, और उन्होंने इस बात से तर्क दिया कि उम्म रूमान का निधन अल्लाह के रसूल ﷺ के जीवनकाल में ही हो गया था, और मसरूक ने बिना किसी विवाद के पैगंबर ﷺ को नहीं देखा था (३)।

अल-बुखारी (४) में अब्दुल्ला बिन उबैदुल्ला बिन अबी मुलैका (५) की हदीस से है कि आयशा पढ़ती थीं: {जब तुम अपनी ज़बानों से इसका स्वागत कर रहे थे} (६) और वह कहती थीं: 'अल-वलक' का अर्थ है झूठ। इब्न अबी मुलैका ने कहा: वह इसके बारे में दूसरों से अधिक जानती थीं क्योंकि यह उनके बारे में ही उतरा था।

अल-बुखारी ने कहा: और अल-नुमान (७) बिन राशिद ने अल-जुहरी के हवाले से कहा: इफ़्क (आरोप) की घटना मुरैसी की जंग (८) के दौरान हुई थी। इब्न इशाक ने कहा: वह वर्ष छह (९) में था। मूसा बिन उकबा ने कहा:

(१) सहीह अल-बुखारी (४१४३), और अहमद ने भी इसे रिवायत किया है (२७०७०)। (२) अल-जम' बैना अल-सहीहैन ३०८/४ में। (३) अल-हाफिज़ इब्न हजर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने अल-फत्ह ४३८/७ में उल्लेख किया है कि अल-खतीब अल-बगदादी वह हैं जिन्होंने अल-वाकिदी के कथन पर भरोसा करते हुए इस हदीस में इरसाल की बात कही है: कि उम्म रूमान का निधन पैगंबर ﷺ के जीवनकाल में हुआ था। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने कहा: सही सनदों के बाद अल-वाकिदी की बातों पर ध्यान नहीं दिया जाता। फिर अल-हाफिज़ (अल्लाह उन पर रहम करे) ने ऐसी खबरों और कथनों का उल्लेख किया जो अल-वाकिदी के कथन की गलती की पुष्टि करते हैं और यह कि उम्म रूमान की मृत्यु पैगंबर ﷺ की मृत्यु के बाद हुई थी, और मसरूक ने उम्म रूमान से सुना था, और अल-बुखारी (अल्लाह उन पर रहम करे) की हदीस मुत्तसिल (निरंतर) है, और मसरूक और उम्म रूमान के बीच कोई विच्छेद नहीं है जैसा कि अल-खतीब अल-बगदादी और उनके अनुयायियों ने उल्लेख किया है। (४) नंबर (४१४४) के तहत। (५) (म), (ख), (द) और (ज़) में: उबैदुल्ला बिन अब्दुल्ला बिन

अबी मुलैका, जो कि एक गलती है, और (ज़) में: अब्दुल्ला बिन अबी मुलैका, (उनके दादा के नाम से), और जो प्रमाणित है वह सहीह अल-बुखारी और जीवनी ग्रंथों से है। (६) अल-किराआत अल-शादह पृ. १००, और अल-मुहतसिब १०४/२। (७) (म) और हस्तलिखित प्रतियों में: मअमर, और जो प्रमाणित है वह सहीह अल-बुखारी से हदीस (४१३८) से पहले है, और अल-जम' बैना अल-सहीहैन ३०८/४ और यह कथन उन्हीं का है। (८) हदीस (४१३८) से पहले सहीह अल-बुखारी, और अल-जुहरी के कथन को अल-जौज़की ने जोड़ा है - जैसा कि फत्ह अल-बारी ४३०/७ में है - और अल-बैहकी ने अल-दलाल में हम्माद बिन ज़ैद के माध्यम से, अल-नुमान बिन राशिद के हवाले से, और मअमर ने अल-जुहरी के हवाले से, आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के हवाले से। अंत। देखें तगलीक अल-तालीक १२३/४। (९) सहीह अल-बुखारी, और इब्न हिशाम अल-सीरा अल-नबविया २९७/२ में।

صفحہ ١٦٢ سورہ النور: آیات ١١ - ٢٢

بیان کرتے ہو۔ انہوں نے کہا: وہ چلے گئے اور کچھ نہ کہا، پھر اللہ نے ان کی بریت نازل فرمائی۔ انہوں نے کہا: اللہ کی حمد سے، نہ کہ کسی کی حمد سے اور نہ ہی تمہاری حمد سے (١)۔

ابو عبد اللہ الحمیدی (٢) نے کہا: جن بغدادی حفاظ سے ہم ملے ان میں سے کچھ کہتے تھے: اس حدیث میں ارسال (راوی کا چھوٹ جانا) زیادہ واضح ہے، اور انہوں نے اس پر یہ دلیل دی کہ ام رومان کا انتقال رسول اللہ ﷺ کی زندگی ہی میں ہو گیا تھا، اور مسروق نے بلا اختلاف نبی ﷺ کو نہیں دیکھا تھا (٣)۔

اور بخاری (٤) میں عبد اللہ بن عبید اللہ بن ابی ملیکہ (٥) کی حدیث سے مروی ہے کہ عائشہ رضی اللہ عنہا پڑھتی تھیں: {جب تم اپنی زبانوں سے اسے لیتے تھے} (٦) اور وہ کہتی تھیں: 'الولق' کا مطلب جھوٹ ہے۔ ابن ابی ملیکہ نے کہا: وہ اس کے بارے میں دوسروں سے زیادہ جانتی تھیں کیونکہ یہ ان کے بارے میں نازل ہوا تھا۔

بخاری نے کہا: اور النعمان (٧) بن راشد نے زہری سے روایت کی: واقعہ افک غزوۂ مریسیع (٨) میں ہوا تھا۔ ابن اسحاق نے کہا: وہ چھ ہجری (٩) کا واقعہ ہے۔ موسیٰ بن عقبہ نے کہا:

(١) صحیح بخاری (٤١٤٣)، اور اسے احمد نے بھی روایت کیا ہے (٢٧٠٧٠)۔ (٢) الجمع بین الصحیحین ٣٠٨/٤ میں۔ (٣) الحافظ ابن حجر رحمہ اللہ نے الفتح ٤٣٨/٧ میں ذکر کیا ہے کہ الخطیب البغدادی وہ ہیں جنہوں نے الواقدی کے قول پر اعتماد کرتے ہوئے اس حدیث میں ارسال کی بات کہی ہے کہ: ام رومان کا انتقال نبی ﷺ کی زندگی میں ہوا تھا۔ حافظ ابن حجر نے کہا: صحیح اسانید کے ہوتے ہوئے الواقدی کی باتوں کی طرف توجہ نہیں دی جاتی، پھر حافظ رحمہ اللہ

نے ایسی خبریں اور اقوال ذکر کیے جو الواقدی کے قول کی غلطی کی تصدیق کرتے ہیں اور یہ کہ ام رومان کی وفات نبی ﷺ کی وفات کے بعد ہوئی، اور مسروق نے ام رومان سے سنا ہے، اور بخاری رحمہ اللہ کی حدیث متصل ہے، اور مسروق اور ام رومان کے درمیان کوئی انقطاع نہیں ہے جیسا کہ الخطیب البغدادی اور ان کے پیروکاروں نے ذکر کیا ہے۔ (٤) نمبر (٤١٤٤) کے تحت۔

(٥) (م)، (خ)، (د) اور (ز) میں: عبید اللہ بن عبد اللہ بن ابی ملیکہ، جو کہ غلطی ہے، اور (ظ) میں: عبد اللہ بن ابی ملیکہ، (دادا کی طرف منسوب)، اور جو ثابت ہے وہ صحیح بخاری اور کتب تراجم سے ہے۔ (٦) القراءات الشاذہ ص ١٠٠ ، اور المحتسب ١٠٤/٢۔ (٧) (م) اور قلمی نسخوں میں: معمر، اور جو ثابت ہے وہ صحیح بخاری میں حدیث (٤١٣٨) سے پہلے ہے، اور الجمع بین الصحیحین ٣٠٨/٤ اور کلام اسی سے ہے۔ (٨) صحیح بخاری حدیث (٤١٣٨) سے پہلے، اور زہری کے قول کو الجوزقی نے موصول کیا ہے - جیسا کہ فتح الباری ٤٣٠/٧ میں ہے - اور بیہقی نے الدلائل میں حماد بن زید کے واسطے سے، النعمان بن راشد سے، اور معمر نے زہری سے، عائشہ رضی اللہ عنہا سے۔ انتہیٰ۔ دیکھئے تغلیق التعلیق ١٢٣/٤۔ (٩) صحیح بخاری، اور ابن ہشام السیرۃ النبویہ ٢٩٧/٢ میں|

Year four (1).

Al-Bukhari reported from the hadith of Ma'mar, on the authority of Az-Zuhri, who said: Al-Walid bin Abdul Malik said to me: "Has it reached you that 'Ali was among those who slandered [Aisha]?" He said: I said: "No, but two men from your people—Abu Salama bin Abdur-Rahman and Abu Bakr bin Abdur-Rahman bin al-Harith bin Hisham—informed me that Aisha said to them: 'Ali was peaceful/safe (musalliman) regarding her matter' (2)."

Abu Bakr al-Isma'ili narrated it in his book "Al-Mukhraj 'ala as-Sahih" from another chain from the hadith of Ma'mar, on the authority of az-Zuhri, and in it he said: I was with Al-Walid bin Abdul Malik, and he said: "Is the one who took upon himself the greater part of it [the slander] from among them Ali bin Abi Talib?" So I said: "No, Sa'id bin al-Musayyib, Urwa, Al-qama, and Ubaydullah bin Abdullah bin Utba all told me: I heard Aisha saying: 'And the one who took upon himself the greater part of it among them [is] Abdullah bin Ubay' (3)."

Al-Bukhari also narrated from the hadith of az-Zuhri, on the authority of Urwa, on the authority of Aisha: {And the one among them who took upon himself the greater part of it} is Abdullah bin Ubay (4).

Second: His saying, Exalted is He: {with the slander (al-ifk)}. Al-ifk: Lying. And 'al-usbah' (the group) means three men; this was said by Ibn Abbas. And from him also: From three to ten (5). Ibn Uyayna: forty men (6). Mujahid:

---

(1) Sahih al-Bukhari before hadith (4138). Ibn Hajar said in Fath al-Bari 7/430: "This is how al-Bukhari mentioned it, and it seems like a slip of the pen; he intended to write year five, but wrote year four. What is in the military expeditions (maghazi) of Musa bin Uqbah from several chains narrated by al-Hakim, Abu Sa'id al-Naysaburi, and al-Bayhaqi in ad-Dala'il [1/45] and others: year five... end. See Taghliq al-Ta'liq 4/123." (2) Sahih al-Bukhari (4142). His saying: "'Ali was 'musalliman' (peaceful/safe) regarding her matter," meaning: safe, he did not show anything concerning her matter. It is also narrated with a kasra under the 'lam', meaning: submissive to the matter. The fatha is more likely, meaning: he did not say anything evil about her. An-Nihayah (salam). (3) The author quoted it from al-Isma'ili through Abu Abdullah al-Humaydi in Al-Jam' bayna al-Sahihayn 4/124-125. (4) Sahih al-Bukhari (4749), and it was also narrated by Ahmad (25623) and Muslim (2770): (56) in detail. (5) Al-Tabari narrated

both statements of Ibn Abbas 18/316. (6) Al-Murtada al-Zabidi mentioned this statement in Taj al-Arus (under the root 'asab') without attributing it.

वर्ष चार (1)।

अल-बुखारी ने मअमर की हदीस से अज़-ज़ुहरी के अधिकार पर रिपोर्ट किया, जिन्होंने कहा: अल-वलीद बिन अब्दुल मलिक ने मुझसे कहा: "क्या आप तक यह खबर पहुँची है कि अली उन लोगों में से थे जिन्होंने [आयशा पर] तोहमत लगाई थी?" उन्होंने कहा: मैंने कहा: "नहीं, बल्कि आपके कबीले के दो आदमियों - अबू सलमा बिन अब्दुर-रहमान और अबू बक्र बिन अब्दुर-रहमान बिन अल-हारिस बिन हिशाम - ने मुझे बताया कि आयशा ने उनसे कहा: अली उनके मामले में 'मुसल्लिम' (सुरक्षित/शांतिपूर्ण) थे (2)।"

अबू बक्र अल-इस्माइली ने अपनी पुस्तक "अल-मुखरज अला अस-सहीह" में मअमर की हदीस से एक अन्य श्रृंखला से इसका वर्णन किया है, जिसमें अज़-ज़ुहरी ने कहा: मैं अल-वलीद बिन अब्दुल मलिक के पास था, और उन्होंने कहा: "क्या उनमें से वह जिसने इसका बड़ा हिस्सा [तोहमत का] अपने ऊपर लिया था, अली बिन अबी तालिब थे?" तो मैंने कहा: "नहीं, सईद बिन अल-मुसय्यब, उर्वा, अल-कामा और उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्लाह बिन उत्बा सभी ने मुझसे कहा: मैंने आयशा को कहते सुना: 'और उनमें से वह जिसने इसका बड़ा हिस्सा अपने ऊपर लिया [वह] अब्दुल्लाह बिन उबै है' (3)।"

अल-बुखारी ने भी अज़-ज़ुहरी की हदीस से उर्वा के माध्यम से, आयशा से वर्णन किया: {और उनमें से वह जिसने इसका बड़ा हिस्सा अपने ऊपर लिया} वह अब्दुल्लाह बिन उबै है (4)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {झूठ (अल-इफ़्क) के साथ}। अल-इफ़्क: झूठ। और 'अल-उसबा' (समूह) का अर्थ तीन पुरुष है; यह इब्न अब्बास ने कहा था। और उनसे यह भी है: तीन से दस तक (5)। इब्न उययना: चालीस पुरुष (6)। मुजाहिद:

---

(1) सहीह अल-बुखारी हदीस (4138) से पहले। इब्न हजर ने फतह अल-बारी 7/430 में कहा: "अल-बुखारी ने इसे इसी तरह उल्लेख किया है, और ऐसा लगता है कि यह कलम की फिसलन है; उनका इरादा वर्ष पाँच लिखने का था, लेकिन उन्होंने वर्ष चार लिख दिया। मूसा बिन उकबा की सैन्य अभियानों (मगाज़ी) में अल-हाकिम, अबू सईद अल-नैसाबुरी और अल-बैहकी द्वारा अद-दलायल [1/45] और अन्य में वर्णित कई श्रृंखलाओं में है: वर्ष पाँच... अंत। तगलीक अल-तालीक 4/123

देखें।" (2) सहीह अल-बुखारी (4142)। उनका कथन: "अली उनके मामले में 'मुसल्लिमन' (शांतिपूर्ण) थे", यानी: सुरक्षित, उन्होंने उनके मामले में कुछ भी (बुरा) ज़ाहिर नहीं किया। इसे 'लाम' के नीचे कसरा के साथ भी पढ़ा जाता है, जिसका अर्थ है: मामले के प्रति समर्पित। फतहा अधिक सटीक लगता है, यानी: उन्होंने उसके बारे में कुछ भी बुरा नहीं कहा। अन-निहाया (सलम)। (3) लेखक ने इसे अल-हुमैदी के माध्यम से अल-इस्माइली से "अल-जम' बैना अस-सहीहैन" 4/124-125 में उद्धृत किया है। (4) सहीह अल-बुखारी (4749), और इसे अहमद (25623) और मुस्लिम (2770): (56) द्वारा विस्तार से भी वर्णित किया गया है। (5) अल-तबरी ने इब्न अब्बास के दोनों कथनों को 18/316 में उद्धृत किया है। (6) अल-मुर्तज़ा अल-ज़बीदी ने ताज अल-अरूस (जड़ 'असबा') में इस कथन का उल्लेख किया है, लेकिन इसे किसी के नाम नहीं किया।

سن چار ہجری (۱)۔

اور بخاری نے معمر کی حدیث سے زہری کی روایت نقل کی، انہوں نے کہا: ولید بن عبدالملک نے مجھ سے کہا: "کیا تمہیں یہ اطلاع پہنچی ہے کہ علی ان لوگوں میں شامل تھے جنہوں نے (عائشہ پر) تہمت لگائی تھی؟" انہوں نے کہا: میں نے کہا: "نہیں، لیکن آپ کی قوم کے دو آدمیوں - ابو سلمہ بن عبدالرحمن اور ابوبکر بن عبدالرحمن بن حارث بن ہشام - نے مجھے بتایا کہ عائشہ نے ان سے کہا تھا: علی ان کے معاملے میں 'مسلِّم' (محفوظ/خاموش) تھے (۲)۔"

اور ابوبکر الاسماعیلی نے اپنی کتاب "المخرج علی الصحیح" میں معمر کی حدیث سے ایک اور سند کے ساتھ اسے روایت کیا ہے، جس میں زہری نے کہا: میں ولید بن عبدالملک کے پاس تھا، تو اس نے کہا: "جس نے ان میں سے اس کا بڑا حصہ اپنے سر لیا تھا، کیا وہ علی بن ابی طالب تھے؟" تو میں نے کہا: "نہیں، مجھ سے سعید بن المسیب، عروہ، علقمہ اور عبید اللہ بن عبداللہ بن عتبہ سب نے بیان کیا کہ انہوں نے عائشہ کو یہ کہتے ہوئے سنا: 'اور جس نے ان میں سے اس کا بڑا حصہ اپنے سر لیا، وہ عبداللہ بن ابی ہے' (۳)۔"

اور بخاری نے زہری کی عروہ سے اور عروہ کی عائشہ سے روایت بھی نقل کی ہے: ﴿اور جس نے ان میں سے اس کا بڑا حصہ اپنے سر لیا﴾ وہ عبداللہ بن ابی ہے (۴)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بالإفک﴾۔ الإفک: جھوٹ، اور 'عصبہ' تین آدمیوں کی جماعت ہے، یہ ابن عباس نے کہا ہے۔ ان ہی سے یہ بھی مروی ہے: تین سے دس تک (۵)۔ ابن عیینہ: چالیس مرد (۶)۔ مجاہد:

(۱) صحیح بخاری، حدیث (۴۱۳۸) سے پہلے۔ ابن حجر نے فتح الباری ۷/ ۴۳۰ میں کہا ہے: "بخاری نے اسے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ایسا لگتا ہے کہ یہ سبقتِ قلم ہے، وہ سن پانچ لکھنا چاہتے تھے، مگر سن چار لکھ دیا۔ موسیٰ بن عقبہ کی مغازی میں جو کئی اسناد کے ساتھ حاکم، ابو سعید نیشاپوری، اور بیہقی نے الدلائل [۴۵/۱] وغیرہ میں نقل کی ہے، وہاں سن پانچ ہے... انتہیٰ۔ تغلیق التعلیق ۴/ ۱۲۳ بھی دیکھیں۔" (۲) صحیح بخاری (۴۱۴۲)، اور ان کا قول: "علی ان کے معاملے میں مسلّم تھے"، یعنی: محفوظ رہے، انہوں نے ان کے معاملے میں کسی (بری) چیز کا اظہار نہیں کیا۔ اور اسے لام کے کسرہ کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے، یعنی: معاملے کو اللہ کے سپرد کرنے والے، لیکن فتحہ زیادہ قرینِ قیاس ہے، یعنی: انہوں نے ان کے بارے میں کوئی بری بات نہیں کہی۔ النہایۃ (سلم)۔ (۳) مصنف نے اسے اسماعیلی سے ابو عبداللہ الحمیدی کے واسطے سے "الجمع بین الصحیحین" ۴/ ۱۲۴-۱۲۵ میں نقل کیا ہے۔ (۴) صحیح بخاری (۴۷۴۹)، اور اسے احمد (۲۵۶۲۳) اور مسلم (۲۷۷۰): (۵۶) نے بھی تفصیلاً روایت کیا ہے۔ (۵) ابن عباس کے دونوں قول طبری ۱۸/ ۳۱۶ نے نقل کیے ہیں۔ (۶) اس قول کو مرتضیٰ زبیدی نے تاج العروس (عصب) میں ذکر کیا ہے اور اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔

from ten to fifteen (1). Its origin in the language and the speech of the Arabs is: a group of people who are fanatically supportive of each other (2).

Good, in reality, is what its benefit outweighs its harm. Evil is what its harm outweighs its benefit. Indeed, a good with no evil in it is Paradise. And an evil with no good in it is Hell. As for the affliction that descends upon the righteous (Awliya), it is good; because its harm in terms of pain is little in this world, and its good is the great reward in the Hereafter (3). Allah Almighty alerted Aisha, her family, and Safwan, as the address was to them in His saying: {Do not think it bad for you; rather it is good for you}; because the benefit and good outweigh the side of evil.

The third point: When the Messenger of Allah (peace be upon him) went out with Aisha in the Battle of Banu al-Mustaliq - which is the Battle of al-Muraysi' - and returned and approached Medina, he announced the departure one night. She got up when they announced the departure and walked until she passed the army. When she finished her business, she returned to the camel litter (rah'l), and felt her chest, and found that a necklace of onyx from Dhofar (4) had broken. She went back to look for it, and the search for it delayed her. She found it and returned, but did not find anyone. She was a young woman of slight build, so the men lifted her palanquin (howdah) and did not realize she was not in it. When she found no one, she lay down in her place, hoping that she would be missed and they would return for her. She fell asleep in that spot, and nothing woke her except the words of Safwan bin al-Mu'attal: "To Allah we belong and to Him we shall return." This was because he had stayed behind the army to guard the rear (5).

It was said: She woke up upon his reciting the Istirja' (the aforementioned phrase), and he dismounted from his camel and moved away from her until she mounted.

---

(1) Tafsir Mujahid 2/489, and recorded by al-Tabari 18/316. (2) See "Mufradat Alfaz al-Qur'an" (entry: 'asab). (3) In versions (M), (Kh), (D), and (Z): 'the other'. The text established is from (Zh), which is consistent with what is in "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 3/1341-1342, and the words are from him. (4) Al-jaza' (with a fat-ha): Yemeni beads, singular: jaz'ah. "Al-Nihayah" (entry: jaza'). Dhofar is a city in Yemen in two locations, one of which is near Sana'a, and it is the one to which the Dhofari onyx is attributed, and it was the residence of the Himyarite kings. "Mu'jam al-Buldan" 4/60. (5) It is the rear of the army.

पृष्ठ १६४ | सूरा अन-नूर: आयतें ११ - २२

दस से पंद्रह तक (१)। भाषा और अरबों के भाषण में इसका मूल है: लोगों का वह समूह जो एक-दूसरे का कट्टरता से समर्थन करते हैं (२)।

अच्छाई वास्तव में वह है जिसका लाभ उसके नुकसान से अधिक हो। बुराई वह है जिसका नुकसान उसके लाभ से अधिक हो। वास्तव में, ऐसी अच्छाई जिसमें कोई बुराई न हो, वह स्वर्ग (जन्नत) है। और ऐसी बुराई जिसमें कोई अच्छाई न हो, वह नरक (जहन्नुम) है। जहाँ तक अल्लाह के प्रिय बंदों (औलिया) पर आने वाली विपत्ति का सवाल है, तो वह उनके लिए अच्छा है; क्योंकि दुनिया में दर्द के रूप में इसका नुकसान कम है, और इसका प्रतिफल परलोक (आख़िरत) में बहुत बड़ा है (३)। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने आयशा, उनके परिवार और सफवान को सचेत किया, क्योंकि उनके लिए उनके इस कथन में संबोधन था: {इसे अपने लिए बुरा मत समझो; बल्कि यह तुम्हारे लिए अच्छा है}; क्योंकि लाभ और अच्छाई का पक्ष बुराई के पक्ष पर भारी है।

तीसरी बात: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बनू अल-मुस्तलिक के युद्ध में - जो अल-मुरैसी का युद्ध है - आयशा को अपने साथ लेकर निकले, और वापस लौटे और मदीना के करीब पहुँचे, तो उन्होंने एक रात प्रस्थान की घोषणा की। जब उन्होंने प्रस्थान की घोषणा की, तो वह उठीं और तब तक चलती रहीं जब तक कि वह सेना से आगे नहीं निकल गईं। जब उन्होंने अपना काम पूरा कर लिया, तो वह सवारी (रहल) की ओर लौटीं, और अपना सीना टटोला, तो देखा कि धफ़ार के ओनेक्स (अकीक) का एक हार (४) टूट गया था। वह उसे खोजने के लिए वापस चली गईं, और उसकी तलाश ने उन्हें रोक लिया। उन्हें हार मिल गया और वह वापस आईं, लेकिन वहाँ कोई नहीं मिला। वह कम वजन वाली युवती थीं, इसलिए लोगों ने उनके हौदे को उठा लिया और उन्हें उनके न होने का एहसास नहीं हुआ। जब उन्होंने किसी को नहीं पाया, तो वह अपनी जगह पर लेट गईं, इस उम्मीद में कि उन्हें याद किया जाएगा और वे उनके पास वापस आएंगे। वह उस स्थान पर सो गईं, और उन्हें सफवान बिन अल-मुअत्तल के इन शब्दों के अलावा किसी चीज़ ने नहीं जगाया: "बेशक हम अल्लाह के हैं और हमें उसी की ओर लौटना है (इन्ना लिल्लाहि व इन्ना इलैहि राजिऊन)"। ऐसा इसलिए था क्योंकि वह सेना के पीछे का हिस्सा (साका) की सुरक्षा के लिए पीछे रह गए थे (५)।

कहा गया है: वह उनके"इस्तिरजा" (उपरोक्त वाक्य) पढ़ने पर जाग गईं, और वह अपने ऊंट से उतर गए और उनसे दूर हट गए जब तक कि वह सवार नहीं हो गईं।

(१) तफ़सीर मुजाहिद २/४८९, और अल-तबरी द्वारा १८/३१६ में वर्णित। (२) देखें "मुफ़रदात अलफ़ाज़ अल-क़ुरआन" (शब्द: असब)। (३) (म), (ख), (द), और (ज़) प्रतियों में: 'अल-उखरा' (दूसरी/परलोक)। स्थापित पाठ (ज़ह) से है, जो इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरआन" ३/१३४१-१३४२ के अनुरूप है, और शब्द उन्हीं के हैं। (४) अल-जज़' (ज पर फत्हा के साथ): यमनी मनके एकवचन: जज़'ह। "अल-निहाया" (शब्द: जज़')। धफ़ार यमन में दो स्थानों पर स्थित एक शहर है, जिनमें से एक सना के पास है, और इसी से धफ़ारी जज़' का संबंध है, और यहीं हिम्यरी राजाओं का निवास स्थान था। "मुअजम अल-बुल्दान" ४/६०। (५) यह सेना का पिछला हिस्सा है।

دس سے پندرہ تک (۱)۔ اور زبان اور اہل عرب کے کلام میں اس کی اصل ہے: وہ گروہ جو ایک دوسرے کی خاطر عصبیت (حمایت) کرتا ہو (۲)۔

اور خیر کی حقیقت وہ ہے جس کا نفع اس کے نقصان سے بڑھ جائے۔ اور شر وہ ہے جس کا نقصان اس کے نفع سے بڑھ جائے۔ اور بے شک وہ خیر جس میں کوئی شر نہ ہو، وہ جنت ہے۔ اور وہ شر جس میں کوئی خیر نہ ہو، وہ جہنم ہے۔ رہا وہ امتحان جو اولیاء اللہ پر نازل ہوتا ہے، تو وہ خیر ہے؛ کیونکہ دنیا میں اس کی تکلیف کا نقصان کم ہے، اور اس کا اجر آخرت میں بہت زیادہ ہے (۳)۔ اللہ تعالیٰ نے عائشہ، ان کے اہل خانہ اور صفوان کو آگاہ کیا، کیونکہ ان کے اس قول میں خطاب ان ہی سے تھا: ﴿لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَّكُم بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ﴾ (اسے اپنے حق میں برا نہ سمجھو، بلکہ یہ تمہارے لیے بہتر ہے)؛ شر کے پہلو پر نفع اور خیر کے غلبے کی وجہ سے۔

تیسری بات: جب رسول اللہ ﷺ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کو اپنے ساتھ لے کر غزوہ بنی المصطلق - جو غزوہ مریسیع ہے - میں نکلے، اور واپس ہوئے اور مدینہ کے قریب پہنچے، تو ایک رات کوچ کا اعلان کیا۔ جب کوچ کا اعلان ہوا تو وہ اٹھیں اور چلتی رہیں یہاں تک کہ لشکر سے آگے نکل گئیں۔ جب اپنی ضرورت سے فارغ ہوئیں تو کجاوے (رَحْل) کی طرف آئیں، اور اپنے سینے کو چھوا تو دیکھا کہ ظفار کے نگینوں (۴) کا ہار ٹوٹ کر گر گیا ہے، چنانچہ وہ اسے ڈھونڈنے واپس چلی گئیں، اور اس کی تلاش نے انہیں روک لیا| وہ اسے پا کر واپس آئیں تو وہاں کسی کو نہ پایا۔ وہ ایک کم وزن نوجوان خاتون تھیں، چنانچہ لوگوں نے ان کا ہودج اٹھا کر رکھ دیا اور انہیں ان کے نہ ہونے کا احساس نہ ہوا۔ جب انہوں نے کسی کو نہ پایا تو وہ اپنی جگہ پر لیٹ گئیں اس امید میں کہ جب انہیں گم پایا جائے گا تو ان کی طرف لوٹا جائے گا۔ وہ اسی جگہ سو

گئیں، اور انہیں صفوان بن معطل کے اس قول کے علاوہ کسی چیز نے بیدار نہیں کیا: "إنا لله وإنا إليه راجعون"۔ اور یہ اس لیے کہ وہ لشکر کے پیچھے نگرانی (ساقہ) کے لیے رہ گئے تھے (۵)۔

اور کہا گیا ہے کہ: وہ ان کے استرجاع (إنا لله... پڑھنے) پر بیدار ہوئیں، اور وہ اپنے اونٹ سے اتر گئے اور ان سے دور ہٹ گئے یہاں تک کہ وہ سوار ہو گئیں۔

---

(۱) تفسیر مجاہد ۲/۴۸۹، اور اسے طبری نے ۳۱۶/۱۸ میں روایت کیا ہے۔ (۲) دیکھیے مفردات الفاظ القرآن (عصب)۔ (۳) نسخوں (م)، (خ)، (د) اور (ز) میں ہے: 'الأخرى'، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے جو ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۳/۱۳۴۱-۱۳۴۲ کے موافق ہے، اور کلام ان ہی کا ہے۔ (۴) الجَزْع (جیم پر فتحہ کے ساتھ): یمنی منکے، واحد جَزْعَہ ہے۔ "النهاية" (جزع)۔ اور ظفار یمن میں دو شہروں کا نام ہے، ان میں سے ایک صنعاء کے قریب ہے، اور اسی کی طرف 'جزع ظفاری' منسوب ہے اور وہاں حمیر کے بادشاہوں کی رہائش گاہ تھی۔ معجم البلدان ۴/۶۰۔ (۵) اس سے مراد لشکر کا پچھلا حصہ ہے۔

Surah An-Nur: Verses 11 - 22 165 ...Aisha, and he began leading her until he reached the army in the heat of midday. Then the people of the slander (al-ifk) fell into their speech. The one around whom they gathered, who elicited information (1) and fueled it (2), was Abdullah bin Ubayy ibn Salul the hypocrite. He was the one who saw Safwan holding the reins of Aisha's camel and said: "By Allah, she did not escape from him, nor did he escape from her (3)." And he said: "The wife of your Prophet spent the night with a man." Among those who also spoke of it were Hassan ibn Thabit, Mistah ibn Uthatha, and Hamnah bint Jahsh. This is a summary of the narration; it is found in full and detail in Al-Bukhari and Muslim, and it is more complete in Muslim (4). When Safwan heard Hassan's words regarding the slander, he came and struck him on the head with a sword, saying: "Receive the edge of the sword from me, for I am... a youth who, when satirized, is not a poet." A group took hold of Safwan (5) and seized him by his neck/collar (6) and brought him to the Messenger of Allah ﷺ. The Messenger of Allah ﷺ disregarded Hassan's wound (waived retaliation) and asked Hassan to gift it to him (pardon Safwan) (7). This indicates that Hassan was among those who took upon themselves the main part of it (the slander), as will come later, and Allah knows best. Safwan was the leader of the rearguard for the Messenger of Allah ﷺ in his battles due to his bravery, and he was among the best of the Companions. It is said: He was chaste (hasur), not approaching women. Ibn Ishaq mentioned it by way of...

Footnotes: (1) Meaning: extracts it through research and questioning, then spreads it, circulates it, and stirs it up. Sahih Muslim with Nawawi's commentary 11/176. (2) In (d) and (z): "wa yastawshih wa yashghaluh"; in (z): "wa yanshuruh wa yushi'uh". What is established is from (kh) and (m). (3) In (z) and (z): "and he did not escape from her." (4) Sahih Bukhari (4141), Sahih Muslim (2770): (56). It is also in Musnad Ahmad (25623). (5) In (m), (kh), (d), and (z): "Hassan". What is established is from (z), which matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/169 and the context is from it. (6) Meaning: they gathered his clothes at his throat, then dragged him. See Al-Qamus (Labab). (7) Narrated by At-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir 23/114 (151) at length, and Al-Hakim in Al-Mustadrak 3/519 from Aisha (may Allah be pleased with her) in a similar manner. In At-Tabarani and Al-Hakim it says: "Receive the edge of the sword from me..." instead of "...from me". See Sirat al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 2/304-305.

सूरह अन-नूर: आयतें 11 - 22 पृष्ठ 165 ...आयशा, और वह उनका नेतृत्व करने लगा यहाँ तक कि वह दोपहर की गर्मी में सेना तक पहुँच गया। फिर इफ़्क (झूठा आरोप) लगाने वाले अपनी बातों में उलझ गए। वह व्यक्ति जिसके इर्द-गिर्द वे इकट्ठा होते थे और जो बातें उगलवाता था (1) और उसे हवा देता था (2), वह मुनाफ़िक़ (पाखंडी) अब्दुल्ला बिन उबैय इब्न सलूल था। वही था जिसने सफ़वान को आयशा की ऊंटनी की लगाम पकड़े हुए देखा, तो उसने कहा: "अल्लाह की कसम, न वह उससे बची और न वह उससे बचा (3)।" और उसने कहा: "तुम्हारे नबी की पत्नी ने एक आदमी के साथ रात बिताई।" यह कहने वालों में हस्सान बिन साबित, मिस्तह बिन उसासा और हम्ना बिन्त जहश भी शामिल थे। यह हदीस का संक्षिप्त रूप है, और यह पूरी तरह से और सविस्तार बुखारी और मुस्लिम में मौजूद है, और मुस्लिम में यह अधिक पूर्ण है (4)। जब सफ़वान तक इफ़्क के बारे में हस्सान की बात पहुँची, तो वह आया और उसके सिर पर तलवार से वार किया, और कहा: "मुझसे तलवार की धार का सामना करो, क्योंकि मैं... एक ऐसा युवक हूँ जिसे जब बुरा-भला कहा जाए, तो वह शायर नहीं होता (तलवार से जवाब देता है)।" तो एक समूह ने सफ़वान को पकड़ लिया (5) और उसकी गर्दन पकड़ ली (6) और उसे अल्लाह के रसूल ﷺ के पास ले आए। अल्लाह के रसूल ﷺ ने हस्सान के घाव को नज़रअंदाज़ कर दिया (बदला माफ कर दिया) और हस्सान से उसे क्षमा करने के लिए कहा (7)। यह इस बात का प्रमाण है कि हस्सान उन लोगों में से थे जिन्होंने इस बड़े गुनाह (झूठा आरोप) का मुख्य हिस्सा लिया था, जैसा कि आगे आएगा, और अल्लाह बेहतर जानता है। सफ़वान अपनी बहादुरी के कारण युद्धों में अल्लाह के रसूल ﷺ के पीछे रहने वाले दस्ते के कमांडर थे, और वह श्रेष्ठ सहाबा (साथियों) में से थे। कहा जाता है: वह संयमी थे और औरतों के पास नहीं जाते थे। इब्न इस्हाक़ ने इसे... के माध्यम से उल्लेख किया है।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) यानी: शोध और पूछताछ के ज़रिए इसे निकालना, फिर इसे फैलाना, प्रचारित करना और उकसाना। सहीह मुस्लिम, नववी की व्याख्या के साथ 11/176। (2) (द) और (ज़) में: "और उससे काम निकलवाता था और उसे व्यस्त रखता था", और (ज़) में: "और उसे फैलाता और प्रचारित करता था"। (ख) और (म) से जो सिद्ध है वही दिया गया है। (3) (ज़) और (ज़) में: "और वह उससे नहीं बचा।" (4) सहीह बुखारी (4141), सहीह मुस्लिम (2770): (56), यह मसनद अहमद (25623) में भी है। (5) (म), (ख), (द) और (ज़) में: "हस्सान"। (ज़) से जो सिद्ध है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/169 के अनुरूप है और संदर्भ भी वहीं से है। (6) यानी उन्होंने उसके गले के पास से उसके कपड़े इकट्ठे किए, फिर उसे घसीटा। देखें अल-क़ामूस (लबब)। (7) इसे अत्तबरानी ने अल-

मुअजम अल-कबीर 23/114 (151) में विस्तार से, और अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 3/519 में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से इसी तरह रिवायत किया है। अत्तबरानी और अल-हाकिम में आया है: "मुझसे तलवार की धार लो..." के बजाय: "...मुझसे"। देखें सीरत अल-नबविय्या, इब्न हिशाम 2/304-305।

سورہ النور: آیات ۱۱ - ۲۲ صفحہ ۱۶۵ ...عائشہ، اور وہ ان کی اونٹنی کی لگام تھامے چلتا رہا یہاں تک کہ تپتی دوپہر میں لشکر تک پہنچ گیا۔ پس اہل افک اپنی باتوں میں پڑ گئے، اور وہ شخص جس کے پاس لوگ جمع ہوتے تھے اور وہ باتیں کرواتا تھا (۱) اور اسے ہوا دیتا تھا (۲) وہ منافق عبداللہ بن ابی ابن سلول تھا، اور وہی وہ شخص تھا جس نے صفوان کو عائشہ کی اونٹنی کی لگام تھامے دیکھا تو کہا: اللہ کی قسم! نہ وہ اس سے بچ سکی اور نہ وہ اس سے بچ سکا (۳)۔ اور اس نے کہا: تمہارے نبی کی بیوی نے ایک مرد کے ساتھ رات گزاری۔ اور ان لوگوں میں سے جنہوں نے یہ بات کہی حسان بن ثابت، مسطح بن اثاثہ اور حمنہ بنت جحش تھے۔ یہ حدیث کا اختصار ہے، اور یہ اپنی تمام تر تفصیل اور کمال کے ساتھ بخاری اور مسلم میں موجود ہے، اور مسلم میں یہ زیادہ مکمل ہے (۴)۔ اور جب صفوان تک افک کے بارے میں حسان کی بات پہنچی، تو وہ آئے اور ان کے سر پر تلوار کی ایک ضرب لگائی، اور کہا: میری طرف سے تلوار کی دھار کا مزہ چکھو کیونکہ میں... ایسا نوجوان ہوں کہ جب میری ہجو (برائی) کی جائے تو میں شاعر نہیں ہوتا (تلوار سے جواب دیتا ہوں)۔ پس لوگوں کے ایک گروہ نے صفوان کو پکڑ لیا (۵) اور ان کے گلے سے کپڑا پکڑ کر گھسیٹا (۶) اور انہیں رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں لے آئے۔ رسول اللہ ﷺ نے حسان کے زخم (کے قصاص) کو کالعدم قرار دے دیا اور ان سے (صفوان کو) معاف کرنے کی درخواست کی (۷)۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ حسان ان لوگوں میں سے تھے جنہوں نے اس بہتان کا بڑا حصہ اٹھایا تھا، جیسا کہ آگے آئے گا، واللہ اعلم۔ اور یہ صفوان اپنی بہادری کی وجہ سے غزوات میں رسول اللہ ﷺ کے لشکر کے پیچھے رہنے والے دستے کے نگران تھے، اور وہ بہترین صحابہ میں سے تھے۔ اور کہا جاتا ہے کہ وہ حصور (عورتوں سے پرہیز کرنے والے) تھے، عورتوں کے پاس نہیں جاتے تھے۔ ابن اسحاق نے اسے... کے طریق سے ذکر کیا ہے۔

حواشی: (١) یعنی: تلاش اور سوال کے ذریعے اسے نکالنا پھر اسے پھیلانا، شہرت دینا اور متحرک کرنا۔ صحیح مسلم بشرح النووی ١١/١٧٦۔ (٢) (د) اور (ظ) میں: "ویستوشیه ویشغله" اور (ظ) میں: "وینشره ویشیعه"۔ اور (خ) اور (م) سے جو ثابت ہے وہی متن میں درج ہے۔ (٣) (ز) اور (ظ) میں: "اور وہ اس سے نہ بچ سکا"۔ (٤) صحیح بخاری (٤١٤١)، صحیح مسلم (٢٧٧٠): (٥٦)، اور یہ مسند احمد (٢٥٦٢٣) میں بھی ہے۔ (٥) (م)، (خ)، (د) اور (ز) میں: "حسان"۔ اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ "المحرر الوجیز" ١٦٩/٤ کے موافق ہے اور کلام وہیں سے لیا گیا ہے۔ (٦) یعنی انہوں نے گلے کے پاس سے ان کے کپڑے جمع کیے، پھر انہیں گھسیٹا۔ دیکھیے القاموس (لبب)۔ (٧) اسے طبرانی نے "المعجم الکبیر" ١١٤/٢٣ (١٥١) میں تفصیل سے، اور حاکم نے "المستدرک" ٥١٩/٣ میں عائشہ رضی اللہ عنہا سے اسی طرح کی روایت بیان کی ہے۔ اور طبرانی و حاکم کے ہاں یہ الفاظ آئے ہیں: "میری طرف سے تلوار کی دھار..." کے بجائے "...مجھ سے"۔ اور دیکھیے "السیرة النبویة" لابن ہشام ٣٠٤/٢ - ٣٠٥۔

Aisha^{(1)}. It was said: He had two sons, as indicated by his narrated conversation with his wife, and the saying of the Prophet (peace be upon him) regarding his two sons: "They are more alike to him than a crow is to a crow"^{(2)}. And his saying in the Hadith: "By Allah, I have never uncovered the 'kanaf' (skirt/covering) of a female ever"^{(3)}, meaning sexually. He was killed as a martyr (may Allah be pleased with him) in the conquest of Armenia in the year nineteen during the time of Umar; and it was said: in the land of the Romans in the year fifty-eight during the time of Muawiyah. Fourth: His Almighty's saying: {For every person among them is what he has earned from sin} meaning: among those who spoke the slander (al-ifk). None of the people of the slander were named except Hassan, Mistah, Hamnah, and Abdullah, and others remained unknown. This was stated by Urwah ibn al-Zubayr, and Abdul Malik ibn Marwan had asked him about that, saying: "Are they not a group (usbah), as Allah Almighty said?"^{(4)}. And in the Mushaf of Hafsa: "a group of four"^{(5)}. Fifth: His Almighty's saying: {And the one who took upon himself the greater portion thereof from among them}. Humayd al-A'raj^{(6)} and Yaqub read it as: "Kubrah" with a dammah on the Kaf^{(7)}. Al-Farra' said: This is a good variant; because the Arabs say: "So-and-so took upon himself..."

(1) As-Sira an-Nabawiyya 2/306, and the author cited it via Al-Muharrar al-Wajiz 4/169, and what preceded it from p. 168. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/169 and what will follow from it, and we did not find the hadith. Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned it in Fath al-Bari 8/462 and said: I did not find the basis for Al-Qurtubi in that. He mentioned what indicates that the person mentioned is other than Safwan. This phrasing occurred in Al-Bukhari (5825) concerning Abd al-Rahman ibn al-Zubayr al-Qurazi and his two sons. (3) It is part of a long hadith narrated by Ahmad (24371), Al-Bukhari (4141), and Muslim (2770): (57) and (58) from the hadith of Aisha. 'Al-Kanaf' here is the garment, and its origin is 'the coverer', and it is a metaphor for sexual intercourse. He swore that he never had intercourse with a woman ever, as if he had no desire for women, and Allah knows best. Al-Mufhim 7/378. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/169, and Al-Tabari narrated it 17/190 similarly, and Urwah's statement also appeared in the previously mentioned hadith of Aisha. (5) We did not find this reading. (6) In (D) and (Zha): Humayd and Al-A'raj, and what is confirmed is from (Kha), (Zay), and (Meem), which matches what is in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/130 and the speech is from him, and Humayd is Ibn Qays al-A'raj. (7) The reading of Humayd in 'Al-Qira'at al-Shadhah'

p. 101, and 'Al-Muhtasab' 2/103-104, and the reading of Yaqub - who is one of the ten - in 'Al-Nashr' 2/331.

आयशा^{(1)}। कहा गया: उनके दो बेटे थे, जैसा कि उनकी अपनी पत्नी के साथ हुई बातचीत से संकेत मिलता है, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके दो बेटों के बारे में फरमाया: "वे उनके साथ उससे अधिक मिलते-जुलते हैं जितना कि एक कौआ दूसरे कौए से मिलता है"^{(2)}। और हदीस में उनका कथन: "अल्लाह की कसम, मैंने कभी किसी महिला का 'कनफ़' (किनारा/ढंकने वाला कपड़ा) नहीं खोला"^{(3)}, यानी जिमा (संभोग) के लिए। वह हज़रत उमर के ज़माने में हिजरी सन् उन्नीस में अर्मेनिया की जंग में शहीद हुए; और कहा गया: मुआविया के ज़माने में हिजरी सन् अट्ठावन में रूम के देशों में। चौथा: अल्लाह तआला का फरमान: {उनमें से प्रत्येक व्यक्ति के लिए वह है जो उसने पाप से अर्जित किया है} यानी: उन लोगों में से जिन्होंने इफ्क (झूठ/निंदा) के बारे में बात की। इफ्क वालों में से केवल हस्सान, मिस्तह, हमना और अब्दुल्लाह के नाम बताए गए हैं, और अन्य अज्ञात रहे। यह बात उर्वा इब्न अल-जुबैर ने कही थी, और अब्दुल मलिक इब्न मरवान ने उनसे इस बारे में पूछा था, और कहा था: "क्या वे एक गिरोह (उस्बा) नहीं थे, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया है?"^{(4)}। और हफ्सा के मुसहफ़ में है: "चार का गिरोह"^{(5)}। पांचवां: अल्लाह तआला का फरमान: {और उनमें से जिसने इसके बड़े हिस्से को अपने ऊपर लिया}। हुमैद अल-आरज^{(6)} और याकूब ने इसे 'काफ़' पर पेश (दम्मा) के साथ "कुब्रह" पढ़ा है^{(7)}। अल-फर्रा ने कहा: यह एक अच्छा पहलू है; क्योंकि अरब कहते हैं: "फलां ने ज़िम्मा लिया..."।

(1) अल-सीरा अल-नबविया 2/306, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/169 के माध्यम से उद्धृत किया है, और इससे पहले पृष्ठ 168 पर। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/169 और जो इससे आगे आएगा, और हमें हदीस नहीं मिली। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने फत अल-बारी 8/462 में इसका उल्लेख किया और कहा: मुझे इसमें अल-कुर्तुबी का कोई आधार नहीं मिला। इब्न हजर ने वह उल्लेख किया जिससे पता चलता है कि जिसके बारे में यह कहा गया है वह सफवान के अलावा कोई और है। यह शब्द बुखारी (5825) में अब्द अल-रहमान इब्न अल-जुबैर अल-कुराज़ी और उनके दो बेटों के मामले में आया है। (3) यह एक लंबी हदीस का हिस्सा है जिसे अहमद (24371), बुखारी (4141), और मुस्लिम (2770): (57) और (58) ने आयशा की हदीस से निकाला है। यहाँ 'कनफ़' से तात्पर्य कपड़े से है, और इसका मूल अर्थ 'ढंकने वाला' है, जो संभोग के लिए एक उपमा (kinayah) है। उन्होंने कसम खाई कि उन्होंने कभी किसी महिला के साथ संभोग नहीं किया, मानो उन्हें महिलाओं में कोई दिलचस्पी नहीं थी, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-मुफहिम 7/378। (4) अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ 4/169, और अल-तबरी ने इसे 17/190 में इसी तरह निकाला है, और उर्वा का कथन आयशा की पूर्वोक्त हदीस में भी आया है। (5) हमें यह क़िरात (पठन) नहीं मिला। (6) (द) और (ज़): हुमैद और अल-आरज में, और जो (ख), (ज़), और (म) से पुख्ता है वह अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/130 में जो है उसके अनुरूप है और बात उन्हीं की है, और हुमैद, इब्न कैस अल-आरज हैं। (7) शाज़ क़िरात (दुर्लभ पाठ) पृष्ठ 101 में हुमैद की क़िरात, और अल-मुहतासब 2/103-104, और याकूब की क़िरात - जो दस क़ारी में से एक हैं - अल-नश्र 2/331 में।

عائشہ۸{(۱)}۔ اور کہا گیا: ان کے دو بیٹے تھے، ان کی اپنی بیوی کے ساتھ مروی گفتگو اس پر دلالت کرتی ہے، اور نبی ﷺ کا ان کے دونوں بیٹوں کے بارے میں قول: «وہ دونوں ان کے ساتھ اس سے زیادہ مشابہ ہیں جتنا کہ ایک کوّا دوسرے کوّے سے مشابہ ہوتا ہے»۸{(۲)}۔ اور حدیث میں ان کا قول: اللہ کی قسم، میں نے کبھی کسی عورت کا 'کنف' (پلو/اوڑھنی) نہیں کھولا۸{(۳)}، یعنی جماع کے ارادے سے۔ اور وہ حضرت عمر کے زمانے میں سن انیس ہجری میں غزوہ آرمینیا میں شہید ہوئے؛ اور کہا گیا: معاویہ کے زمانے میں سن اٹھاون ہجری میں بلادِ روم میں۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لِكُلِّ امْرِىءٍ مِّنْهُم مَّا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ﴾ یعنی: ان لوگوں میں سے جنہوں نے افک (تہمت) کی بات کی۔ اور اہل افک میں سے سوائے حسان، مسطح، حمنہ اور عبداللہ کے کسی کا نام نہیں لیا گیا، اور باقی گمنام رہے، یہ بات عروہ بن زبیر نے کہی ہے، اور عبدالملک بن مروان نے ان سے اس بارے میں پوچھا تھا، اور کہا تھا: کیا وہ ایک گروہ (عصبہ) نہیں تھے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا۸{(٤)}۔ اور مصحفِ حفصہ میں ہے: «عصبہ اربعہ» (چار کا گروہ) ۸{(٥)}۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِىْ تَوَلّٰى كِبْرَهٗ مِنْهُمْ﴾ اور حمید الاعرج۸{(٦)} اور یعقوب نے اسے کاف کے ضمہ کے ساتھ «كُبْرَه» پڑھا ہے۸{(۷)}۔ الفراء نے کہا: اور یہ ایک اچھا پہلو ہے؛ کیونکہ عرب کہتے ہیں: فلاں نے ذمہ داری سنبھالی...

(۱) السیرۃ النبویۃ ۳۰۶/۲، اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز ۱۶۹/۴ کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے ص۱۶۸ سے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱۶۹/۴ اور جو اس سے آگے آئے گا، اور ہمیں یہ حدیث نہیں ملی۔ اور حافظ ابن حجر نے فتح الباری ۴۶۲/۸ میں اس کا ذکر کیا اور کہا: میں اس بارے میں قرطبی کی کسی مستند دلیل پر مطلع نہیں ہو سکا۔ اھ اور ابن حجر نے ایسی بات

ذکر کی ہے جس سے فائدہ ہوتا ہے کہ جس کے بارے میں یہ کہا گیا ہے وہ صفوان کے علاوہ کوئی اور ہے۔ اور یہ لفظ بخاری (۵۸۲۵) میں عبدالرحمن بن زبیر القرظی اور ان کے دو بیٹوں کے حق میں وارد ہوا ہے۔ (۳) یہ ایک طویل حدیث کا حصہ ہے جسے احمد (۲۴۳۷۱)، بخاری (۴۱۴۱)، اور مسلم (۲۷۷۰): (۵۷) اور (۵۸) نے عائشہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور کنف یہاں کپڑا ہے، اور اس کی اصل پردہ پوشی ہے، اور یہ جماع سے کنایہ ہے۔ انہوں نے قسم کھائی کہ انہوں نے کبھی کسی عورت سے جماع نہیں کیا، گویا کہ انہیں عورتوں میں کوئی رغبت نہ تھی، واللہ تعالیٰ اعلم۔ المفہم ۳۷۸/۷۔ (٤) المحرر الوجیز ۱۶۹/۴، اور طبری نے ۱۹۰/۱۷ میں اسی طرح روایت کیا ہے اور عروہ کا قول عائشہ کی مذکورہ بالا حدیث میں بھی آیا ہے۔ (٥) ہمیں اس قرات کا پتہ نہیں چل سکا۔ (٦) (د) اور (ظ) میں: حمید اور الاعرج، اور (خ)، (ز) اور (م) سے جو ثابت ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن ۱۳۰/۳ کے موافق ہے اور کلام انہی کا ہے، اور حمید، ابن قیس الاعرج ہیں۔ (۷) قراءاتِ شاذہ ص ۱۰۱ میں حمید کی قرات، اور المحتسب ۱۰۳/۲ - ۱۰۴، اور یعقوب کی قرات - جو دس قراء میں سے ہیں - النشر ۳۳۱/۲ میں۔

"The greatness of so and so," meaning: the greatest of it (1).

It was narrated from Aisha that it refers to Hassan, and that she said when he became blind: "Perhaps the great punishment that Allah promised him is the loss of his sight." This was narrated from her by Masruq (2). And it was narrated from her that it refers to Abdullah bin Ubayy, which is the correct view. Ibn Abbas also said this (3).

Abu Umar bin Abdul-Barr (4) related that Aisha acquitted Hassan of the slander, and said: "He did not say anything." Hassan himself denied having said anything of the sort in his poem:

Chaste and dignified, she is not suspected of any doubt, and she wakes up hungry for the flesh of the heedless (5). The spouse of the best of people in religion and status, the Prophet of guidance and superior honors. A noble lady of a tribe (6) from Lu'ay bin Ghalib, whose efforts are noble and whose glory (7) is never-fading. Refined, Allah has purified her character and cleansed her from every blemish and falsehood (8).

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/247, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/130; and it appeared in both as: "most of it" instead of "greatest of it." Al-Nahhas said: "What is mentioned there is no argument in it; because a thing can mean another thing even if the vowels are different." (2) It is similar in Bukhari (4146) and (4755), and Muslim (2488). (3) Aisha's saying was previously mentioned at the end of the first issue. As for Ibn Abbas's saying, it was recorded by al-Tabari 17/190, and al-Tabarani 23/137 (181). (4) In al-Isti'ab in the margin of al-Isabah 3/24-25, and the author quoted him through Abu al-Abbas in al-Mufhim 6/422. (5) Al-Hasan (chaste): here it means the modest one. Ar-Razan: the one who stays in her place and does not move much. "Ma tuzannu", i.e., she is not accused. "Ghartha", i.e., hungry. "Al-Ghawafil" is the plural of "ghafila" (heedless), and the meaning of this speech is that she refrains from people's honors. Al-Imla' al-Mukhtasar fi Sharh Gharib al-Siyar 3/43-44, and what will follow of the explanation of difficult words from it. (6) It appeared in al-Isti'ab in the margin of al-Isabah 13/90: "'Aqilah asl", and "'Aqilah" means the noble woman. (7) It appeared in al-Isti'ab, and al-Sirah al-Nabawiyyah 2/306: "their glory" instead of "her glory". "Al-masa'i" is the plural of "mas'ah", which is what one strives for in seeking glory and noble deeds. (8) It appeared in al-Isti'ab: "baghy" (transgression) instead of "shayn" (blemish), and in the Diwan of Hassan p. 381, and al-Sirah al-Nabawiyyah and al-

Mu'jam al-Kabir 23/116: "su'" (evil). His saying "muhadhdhabah" means pure and sincere. "Al-khaym" means nature and origin.

"अमुक की महानता," अर्थात: उसका सबसे बड़ा भाग (1)।

आयशा से रिवायत है कि यह हसन (हसन बिन साबित) हैं, और उन्होंने उनके अंधे होने पर कहा: "शायद वह बड़ा अज़ाब (दंड) जिसका अल्लाह ने उनसे वादा किया था, उनकी दृष्टि का जाना है।" इसे मसरूक ने उनसे रिवायत किया है (2)। और उनसे यह भी रिवायत है कि वे अब्दुल्ला बिन उबैय हैं, और यही सही है। इब्न अब्बास ने भी यही कहा है (3)।

अबू उमर बिन अब्दुल-बर्र (4) ने वर्णन किया कि आयशा ने हसन को बदगोई (फिर्या) से बरी किया और कहा: "उन्होंने कुछ नहीं कहा।" और हसन ने अपने इस कथन में कुछ भी कहने से इनकार किया है:

वह पाकबाज़ और गंभीर हैं, उन पर किसी संदेह का आरोप नहीं है, और वह गाफ़िलों (असावधान महिलाओं) के मांस के लिए भूखी जागती हैं (5)। वह धर्म और पद में लोगों में सबसे अच्छे व्यक्ति की पत्नी हैं, मार्गदर्शन के नबी और श्रेष्ठ सम्मान वाले। वह लुए बिन ग़ालिब के कबीले (6) की एक कुलीन महिला हैं, जिनके प्रयास नेक हैं और जिनकी महिमा (7) कभी समाप्त नहीं होने वाली है। वह सुसंस्कृत हैं, अल्लाह ने उनके चरित्र को अच्छा बनाया है और उन्हें हर दोष और झूठ से पवित्र किया है (8)।

(1) अल-फर्रा की मा'आनी अल-कुरान 2/247, और अन-नहहास की इ'राब अल-कुरान 3/130; और दोनों में 'अकबरहु' (सबसे बड़ा) के बजाय 'अकसरहु' (उसका अधिकांश) आया है। अन-नहहास ने कहा: "जो वहाँ आया है उसमें कोई दलील नहीं है; क्योंकि कोई चीज़ किसी चीज़ के अर्थ में हो सकती है जबकि उसकी हरकत (स्वर) अलग हो।" (2) यह बुखारी (4146) और (4755), और मुस्लिम (2488) में इसी तरह है। (3) आयशा का कथन पहले मुद्दे के अंत में बीत चुका है। जहाँ तक इब्न अब्बास के कथन का प्रश्न है, इसे अल-तबरी 17/190 और अल-तबरानी 23/137 (181) ने निकाला है। (4) अल-इसती'आब में अल-इसाबा के हाशिये पर 3/24-25, और लेखक ने इसे अबू अल-अब्बास के माध्यम से अल-मुफहिम 6/422 में उद्धृत किया है। (5) अल-हसान: यहाँ पवित्र (पाक्बाज़) है। अर-रज़ान: वह जो अपनी जगह पर टिकी रहती है और ज़्यादा इधर-उधर नहीं होती। 'मा तुज़न्नु', अर्थात: उन पर आरोप नहीं लगाया जाता। 'ग़र्था', अर्थात: भूखी। 'अल-ग़वाफ़िल' ग़ाफ़िला का बहुवचन है, और इस कथन का अर्थ यह है कि वह लोगों के सम्मान (की निंदा) से दूर रहती हैं।

अल-इमला अल-मुख़्तसर फ़ी शरह ग़रीब अल-सियार 3/43-44 और आगे जो इसके कठिन शब्दों की व्याख्या आएगी। (6) अल-इसती'आब में अल-इसाबा के हाशिये पर 13/90 में आया है: 'अकीला असल', और 'अकीला' का अर्थ है: कुलीन महिला। (7) अल-इसती'आब और अल-सीरा अल-नबविय्या 2/306 में आया है: 'मजदुहुम' (उनका गौरव) के स्थान पर 'मजदुहा' (उनका -स्त्री- गौरव)। 'अल-मसा'ई' मस'आह का बहुवचन है: जो महिमा और सम्मान की खोज में किया जाने वाला प्रयास है। (8) अल-इसती'आब में आया है: 'शैन' (दोष) के स्थान पर 'बग़ी' (विद्रोह/अन्याय), और हसन के दीवान पृष्ठ 381, अल-सीरा अल-नबविय्या और अल-मु'जम अल-कबीर 23/116 में 'सू' (बुराई) आया है। उनका कहना 'मुहज़्ज़बाह' है, अर्थात: शुद्ध और निष्ठावान। 'अल-खैम' का अर्थ है स्वभाव और मूल।

عُظم كذا وكذا، يعنى: اس کا بڑا حصہ (۱)۔

عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ وہ حسان ہیں، اور انہوں نے کہا جب وہ (حسان) اندھے ہو گئے: "شاید وہ عذاب عظیم جس کا اللہ نے ان سے وعدہ کیا تھا، ان کی بینائی کا جانا ہے۔" اسے مروق نے ان سے روایت کیا (۲)۔ اور ان سے مروی ہے کہ وہ: عبد اللہ بن ابی ہیں، اور یہی صحیح ہے۔ اور یہی ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہا (۳)۔

اور ابو عمر بن عبد البر (۴) نے نقل کیا کہ عائشہ رضی اللہ عنہا نے حسان کو بہتان سے بری قرار دیا، اور کہا: "انہوں نے کچھ نہیں کہا تھا۔" اور حسان نے اپنے اس قول میں کچھ بھی کہنے سے انکار کیا ہے:

وہ پاکدامن اور پروقار ہیں، ان پر کسی شک و شبہ کی تہمت نہیں ہے، اور وہ غافلوں (بے خبر خواتین) کے گوشت (غیبت) سے بھوکی صبح کرتی ہیں (۵)۔ وہ دین اور نسب کے اعتبار سے بہترین شخص کی شریک حیات ہیں، ہدایت کے نبی اور صاحب فضل و کمالات کی۔ وہ لؤی بن غالب کے قبیلے (۶) کی ایک معزز خاتون ہیں، جن کی کوششیں بزرگانہ ہیں اور ان کی بزرگی (۷) زوال پذیر نہیں ہے۔ وہ مہذب ہیں، اللہ نے ان کی فطرت کو پاکیزہ بنایا ہے اور انہیں ہر عیب اور باطل سے پاک رکھا ہے (۸)۔

(۱) معانی القرآن للفراء ۲۴۷/۲، اور إعراب القرآن للنحاس ۱۳۰/۳؛ اور ان دونوں کے ہاں 'أكبره' کے بجائے 'أكثره' (اس کا زیادہ تر حصہ) آیا ہے۔ نحاس نے کہا: "جو اس میں آیا ہے اس کی کوئی دلیل نہیں ہے، کیونکہ کوئی چیز دوسری چیز کے معنی میں ہو سکتی ہے جبکہ اعراب مختلف

ہوں۔" (۲) یہ اسی طرح بخاری (۴۱۴۶) اور (۴۷۵۵) اور مسلم (۲۴۸۸) میں ہے۔ (۳) حضرت عائشہ کا قول پہلے مسئلے کے آخر میں گزر چکا ہے، جہاں تک ابن عباس کے قول کا تعلق ہے تو اسے طبری ۱۹۰/۱۷ اور طبرانی ۱۳۷/۲۳ (۱۸۱) نے روایت کیا ہے۔ (۴) الاستیعاب میں الاصابہ کے حاشیہ پر ۲۴/۳ - ۲۵، اور مصنف نے اسے ابو العباس کے واسطے سے المفہم ۴۲۲/۶ میں نقل کیا ہے۔ (۵) الحصان: یہاں سے مراد پاکدامن ہے۔ اور الرزان: اپنی جگہ پر رہنے والی جو زیادہ ادھر ادھر نہ ہو۔ "ما تُزنُّ"، یعنی: ان پر تہمت نہیں لگائی جاتی۔ "غرثی"، یعنی: بھوکی۔ "الغوافل" غافلہ کی جمع ہے، اور اس کلام کا مطلب یہ ہے کہ وہ لوگوں کی آبرو ریزی سے دور رہتی ہیں۔ الإملاء المختصر في شرح غريب السير ۴۳/۳ - ۴۴ اور جو آگے غریب الفاظ کی شرح آئے گی۔ (۶) الاستیعاب میں الاصابہ کے حاشیہ پر ۹۰/۱۳ میں آیا ہے: 'عقيلة أصل'، اور عقيلة سے مراد ہے: معزز خاتون۔ (۷) الاستیعاب اور السیرة النبوية ۳۰۶/۲ میں آیا ہے: 'مجدها' کی جگہ 'مجدهم' (ان کی بزرگی)۔ اور المساعي 'مَسْعَاة' کی جمع ہے: یعنی وہ کوشش جو بزرگی اور مکارم کی طلب میں کی جائے۔ (۸) الاستیعاب میں 'شين' (عیب) کی جگہ 'بغی' آیا ہے، اور دیوان حسان ص ۳۸۱ اور السیرة النبوية اور المعجم الكبير ۱۱۶/۲۳ میں 'سوء' آیا ہے۔ اور ان کا قول 'مہذبہ' یعنی: خالص اور صاف ستھری۔ اور 'الخِيْم': فطرت اور اصل۔

If what was conveyed to you from me is something I actually said (1), then let my fingertips never raise my whip against me.

How could it be, while my love as long as I live and my support are for the family of the Messenger of Allah, the ornament of gatherings?

He has high ranks whose virtue is above the people, such that the leap/status of the overreacher falls short of it (2).

It has been narrated that when he (Hassan) recited to her (Aisha): 'A chaste, wise woman...', she said to him: '[But you] are not like that', meaning that you fell into [slandering] the heedless women (3). This is a contradiction, and it can be reconciled by saying: Hassan did not say that explicitly and clearly, but rather he alluded to it and gestured towards it, so it was attributed to him, and Allah knows best (4).

People have differed about him: Did he participate in the slander (al-Ifk) or not? And was he given the legal punishment (lashing) or not? Allah knows best which it was (5), and this is the sixth issue:

Sixth: Muhammad ibn Ishaq (6) and others narrated that the Prophet (peace be upon him) lashed two men and a woman in the incident of the slander: Mistah, Hassan, and Hamnah. Tirmidhi mentioned it (7).

Al-Qushayri mentioned from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) lashed Ibn Ubayy eighty lashes, and for him in the Hereafter is the punishment of Fire (8). Al-Qushayri said: What is established in the reports is that he struck Ibn Ubayy, struck Hassan and Hamnah, but as for Mistah, no explicit slander was established from him, but he used to listen.

---

(1) In (M): "that I" instead of "about me". This part came in Al-Isti'ab with the wording: "If what has been said near me, I said it." And in the Diwan and Seerah Nabawiyyah: "If I had said what you claimed." (2) His saying: "al-Sawrah" - with fatha on the Seen - means the leap, and with damma on the Seen: the rank/status. The first verse preceded in 6/198. These verses were all mentioned in Hassan's Diwan pp. 380-381, and Seerah Nabawiyyah 2/306, but it does not contain the second verse. Al-Isti'ab on the margin of Al-Isaba 13/90 without the second and last verse. And Al-Tabarani narrated them all in Al-Kabir 23/116 (151) in a long hadith from Aisha (may Allah be pleased with her). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/169, and what is between brackets is

from it, and from Sahih Bukhari (4146) and Muslim (2488). (4) Al-Mufhim 6/422. (5) Al-Mufhim 6/422. (6) As in Seerah Nabawiyyah 2/302, and the author quoted it via Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 3/1342. (7) In his Sunan (3181) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her), and the two men and woman were not named therein. (8) Narrated by Al-Hakim in Al-Iklil as in Fath al-Bari 8/479.

सूरा अल-नूर: आयत 11 - 22 | पृष्ठ 168

यदि जो कुछ मेरी ओर से आप तक पहुँचा है, मैंने वह कहा है (1), तो मेरी उंगलियाँ कभी मेरी ओर मेरा कोड़ा न उठाएँ।

यह कैसे हो सकता है, जबकि मेरा प्रेम जब तक मैं जीवित हूँ और मेरी सहायता अल्लाह के रसूल के परिवार के लिए है, जो महफ़िलों की ज़ीनत (शोभा) हैं?

उनके ऊँचे दर्जे हैं जिनकी श्रेष्ठता लोगों पर है, जिनके सामने सीमा लाँघने वाले की छलांग/पदवी कम रह जाती है (2)।

और यह रिवायत है कि जब उन्होंने (हसान ने) उन्हें सुनाया: 'पाकदामन, समझदार स्त्री...', तो उन्होंने (आयशा ने) उनसे कहा: '[लेकिन तुम] वैसे नहीं हो', आपका मतलब था कि आप ग़ाफ़िल (भोली) स्त्रियों (की तोहमत) में पड़ गए (3)। यह एक विरोधाभास है, और इसे इस तरह जोड़ा जा सकता है कि यह कहा जाए: हसान ने वह बात स्पष्ट और प्रत्यक्ष रूप से नहीं कही थी, बल्कि उन्होंने उसकी ओर इशारा किया था, इसलिए उसे उनकी ओर मढ़ा गया, और अल्लाह बेहतर जानता है (4)।

और लोगों ने इसमें मतभेद किया है, क्या वे इफ़्क (तोहमत) में शामिल थे या नहीं? और क्या उन्हें हद (कोड़े की सज़ा) दी गई या नहीं? अल्लाह बेहतर जानता है कि क्या हुआ था (5), और यह छठा मसला है:

छठा: मुहम्मद बिन इसहाक (6) और अन्य लोगों ने रिवायत की है कि नबी ﷺ ने इफ़्क के मामले में दो पुरुषों और एक महिला को कोड़े लगाए: मिस्तह, हसान और हमना। तिरमिज़ी ने इसका उल्लेख किया है (7)।

और कुशैरी ने इब्न अब्बास से ज़िक्र किया, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने इब्न उबई को अस्सी कोड़े लगाए, और उसके लिए आख़िरत में आग का अज़ाब (दंड) है (8)। कुशैरी ने कहा: और जो ख़बरों में साबित है वह यह है कि उन्होंने इब्न उबई को मारा, और हसान और हमना को मारा, जहाँ तक मिस्तह की बात है, तो उनसे कोई स्पष्ट क़ज़फ़ (तोहमत) साबित नहीं हुई, लेकिन वे सुना करते थे।

---

(1) (म) में: 'अन्नी' (मुझसे) के स्थान पर 'अन्नी' (कि मैं) है। यह पद अल-इस्तीयाब में इन शब्दों के साथ आया है: "यदि जो कुछ मेरे पास कहा गया है, मैंने वह कहा है।" और दीवान और सीरत नबविया में

है: "यदि मैंने वह कहा होता जो आपने गुमान किया है।" (2) उनका कहना: 'अस्-सौरह' - सीन पर ज़बर के साथ - का अर्थ छलांग है, और सीन पर पेश के साथ: पदवी/स्थान। पहला शेर 6/198 में बीत चुका है, और ये सभी शेर दीवान-ए-हसान पृ. 380 - 381 और सीरत नबविया 2/306 में उल्लिखित हैं, लेकिन इसमें दूसरा शेर नहीं है, और अल-इस्तीयाब अल-इसाबा के हाशिये पर 13/90 में दूसरे और अंतिम शेर के बिना है। और तबरानी ने अल-कबीर 23/116 (151) में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित एक लंबी हदीस में इन सभी को उद्धृत किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/169 और कोष्ठक में दी गई सामग्री उसी से है, और सहीह बुखारी (4146) और मुस्लिम (2488) से है। (4) अल-मुफहिम 6/422। (5) अल-मुफहिम 6/422। (6) जैसा कि सीरत नबविया 2/302 में है, और लेखक ने इसे इब्न अल-अरबी के माध्यम से अहकाम अल-क़ुरआन 3/1342 में उद्धृत किया है। (7) अपनी सुनन (3181) में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से, और इसमें उन दो पुरुषों और महिला का नाम नहीं लिया गया। (8) इसे हाकिम ने अल-इक्लील में उद्धृत किया जैसा कि फ़तह अल-बारी 8/479 में है।

پس اگر جو کچھ میری طرف سے تجھ تک پہنچا ہے میں نے وہ کہا ہے (۱)، تو میری انگلیاں میری طرف میرا کوڑا کبھی نہ اٹھائیں۔

پس کیسے، جبکہ میری محبت جب تک میں زندہ ہوں اور میری نصرت اللہ کے رسول کی آل کے لیے ہے، جو محفلوں کی زینت ہیں؟

ان کے بلند درجات ہیں جن کی فضیلت لوگوں پر ہے، جن کے سامنے حد سے بڑھنے والے کی چھلانگ/منزلت کم رہ جاتی ہے (۲)۔

اور یہ روایت کیا گیا ہے کہ جب انہوں نے (حسان نے) یہ اشعار پڑھے: 'پاکدامن، سمجھدار عورت...'، تو انہوں نے (عائشہؓ نے) ان سے کہا: '[لیکن تم] ایسے نہیں ہو'، آپ کا مقصد یہ تھا کہ آپ غافل عورتوں کی (تہمت میں) پڑ گئے (۳)۔ یہ ایک تضاد ہے، اور اس کو اس طرح جمع کیا جا سکتا ہے کہ یہ کہا جائے: حسان نے یہ بات واضح طور پر اور صراحت کے ساتھ نہیں کہی تھی، بلکہ انہوں نے اس کی طرف اشارہ کیا تھا، تو اس کی نسبت ان کی طرف کر دی گئی، اور اللہ بہتر جانتا ہے (٤)۔

اور لوگوں نے اس بارے میں اختلاف کیا ہے کہ آیا وہ افک (تہمت) میں ملوث تھے یا نہیں؟ اور کیا ان پر حد جاری کی گئی یا نہیں؟ اللہ بہتر جانتا ہے کہ کیا ہوا تھا (٥)، اور یہ چھٹا مسئلہ ہے:

چھٹا: محمد بن اسحاق (٦) اور دوسروں نے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے افک کے معاملے میں دو مردوں اور ایک عورت کو کوڑے لگائے: مسطح، حسان اور حمنہ۔ ترمذی نے اس کا ذکر کیا ہے (۷)۔

اور قشیری نے ابن عباس سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ابن ابی کو اسی کوڑے لگائے، اور اس کے لیے آخرت میں آگ کا عذاب ہے (۸)۔ قشیری نے کہا: اور جو خبروں میں ثابت ہے وہ یہ ہے کہ انہوں نے ابن ابی کو مارا، اور حسان اور حمنہ کو مارا، جہاں تک مسطح کا تعلق ہے، تو ان سے کوئی صریح قذف (تہمت) ثابت نہیں ہوئی، لیکن وہ سنا کرتے تھے۔

---

(۱) (م) میں: 'عنّي' (مجھ سے) کی جگہ 'أني' (کہ میں) ہے۔ یہ مصرع الاستیعاب میں ان الفاظ کے ساتھ آیا ہے: "پس اگر جو کچھ میرے پاس کہا گیا ہے میں نے وہ کہا ہے"۔ اور دیوان اور سیرت نبوی میں ہے: "پس اگر میں نے وہ کہا ہوتا جو تم نے گمان کیا ہے"۔ (۲) ان کا قول: 'السَّورة' - سین پر زبر کے ساتھ - کا مطلب چھلانگ ہے، اور سین پر پیش کے ساتھ: منزلت/مقام۔ پہلا شعر ۶/۱۹۸ میں گزر چکا ہے، اور یہ تمام اشعار دیوانِ حسان ص ۳۸۰ - ۳۸۱ اور سیرت نبوی ۲/۳۰۶ میں مذکور ہیں، لیکن اس میں دوسرا شعر نہیں ہے، اور الاستیعاب بر حاشیہ الاصابہ ۹۰/۱۳ میں دوسرے اور آخری شعر کے بغیر ہے۔ اور طبرانی نے الکبیر ۱۱۶/۲۳ (۱۵۱) میں عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ایک طویل حدیث میں ان سب کی تخریج کی ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱۶۹/۴ اور بریکٹ میں دی گئی عبارت اسی سے ہے، اور صحیح بخاری (۴۱۴۶) اور مسلم (۲۴۸۸) سے ہے۔ (۴) المفہم ۴۲۲/۶۔ (۵) المفہم ۴۲۲/۶۔ (۶) جیسا کہ سیرت نبوی ۳۰۲/۲ میں ہے، اور مصنف نے اسے ابن العربی کے واسطے سے احکام القرآن ۳/ ۱۳۴۲ میں نقل کیا ہے۔ (۷) اپنی سنن (۳۱۸۱) میں عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے، اور اس میں ان دو مردوں اور عورت کا نام نہیں لیا گیا۔ (۸) اسے حاکم نے 'الاکلیل' میں روایت کیا جیسا کہ فتح الباری ۴۷۹/۸ میں ہے۔

169 Surah An-Nur: Verses 11 - 22

...and spreads [it] without explicit statement (1). Al-Mawardi (2) and others said: They differed on whether the Prophet ﷺ applied the legal punishment (hadd) to the companions of the 'Ifk' (slander incident), based on two opinions: The first: That he did not apply the punishment to anyone from the people of Ifk; because punishments are only established by confession or clear evidence, and Allah did not command him to establish them based on His informing him about it, just as He did not command him to kill the hypocrites, even though He informed him of their disbelief. I say: This is invalid and contrary to the text of the Quran, for Allah Almighty says: {And those who accuse chaste women and then do not produce four witnesses - lash them with eighty lashes}. The second opinion: That the Prophet ﷺ applied the punishment to the people of Ifk: Abdullah bin Ubayy, Mistah bin Uthatha, Hassan bin Thabit, and Hamnah bint Jahsh. Regarding that, a Muslim poet said: Hassan tasted what his family [deserved], and Hamnah, when they spoke obscene words (3), and Mistah. And the son of Salul (Abdullah bin Ubayy) tasted disgrace in the punishment, just as he engaged in the slanderous talk openly. They dealt with the unseen by conjecture (4) regarding the wife of their Prophet, and incurred the wrath of the Owner of the Noble Throne, thus they suffered greatly (5). They harmed the Messenger of Allah regarding her, so they were lashed—disgraces that remain, they were enveloped in them and shamed. And tightly twisted [whips] (6) were poured upon them as if they were downpours of rain spilling from the peaks of the clouds (7).

(1) We did not find this report. (2) In 'Al-Nukat wal-Uyun' 4/81-82. The wording 'and others' is not in manuscripts (D), (Z), and (F). (3) His saying: 'Hajiran': Al-Hajir Al-Hujr here means obscene and ugly speech. 'Al-Imla al-Mukhtasar' 3/44-45, and what will follow in the explanation of the strange words therein. (4) His saying: 'birajm': 'Rajm' here means 'conjecture/guesswork'. (5) His saying: 'fa-abrahu': from 'al-barah' which is hardship and severity. It appeared in 'Al-Sirah al-Nabawiyyah' 2/307, 'Tarikh al-Madinah' 1/347, and 'Al-Mu'jam al-Kabir' 23/117 as 'fa-utrihu' with a 't', meaning: they were saddened, from 'al-tarah' which is sadness. (6) In (M) and (D): 'fa-subba', and in (Kh) and (Z) and 'Al-Nukat wal-Uyun': 'fa-subbat', and what is established is from (Z), 'Al-Sirah al-Nabawiyyah', and 'Tarikh al-Madinah'. (7) His saying: 'muhsadat': meaning whips of firm twist and strength. 'Shabib': plural of 'shu'bub', which is a burst of [rain].

१६९ सूरा अन-नूर: आयतें ११ - २२

...और बिना स्पष्ट बयान के फैलाता है (१)। अल-मावर्दी (२) और अन्यों ने कहा: इस बारे में मतभेद है कि क्या नबी ﷺ ने इफ्क (नबी की पत्नी पर झूठा आरोप) के मामले में शामिल लोगों पर कानूनी दंड (हद्द) लागू किया था, इसके दो विचार हैं: पहला: यह कि उन्होंने इफ्क के लोगों में से किसी पर भी दंड लागू नहीं किया; क्योंकि दंड केवल इकबाल-ए-जुर्म या गवाही से स्थापित होते हैं, और अल्लाह ने उन्हें उनकी सूचना के आधार पर दंड लागू करने का आदेश नहीं दिया था, जैसे कि उन्होंने उन्हें मुनाफिकों (पाखंडियों) को मारने का आदेश नहीं दिया था, हालांकि उन्होंने उन्हें उनके कुफ्र (अविश्वास) की सूचना दी थी। मैंने कहा: यह गलत है और कुरान के पाठ के विपरीत है, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और जो लोग पवित्र स्त्रियों पर आरोप लगाते हैं और फिर चार गवाह नहीं लाते, उन्हें अस्सी कोड़े लगाओ}। दूसरा विचार: यह कि नबी ﷺ ने इफ्क के लोगों पर दंड लागू किया: अब्दुल्ला बिन उबई, मिस्तह बिन उथाथा, हसन बिन साबित और हमना बिन्त जहश। इसके बारे में, एक मुस्लिम कवि ने कहा: हसन ने उसका स्वाद चखा जिसके उसके घरवाले [हकदार थे], और हमना ने, जब उन्होंने अश्लील शब्द कहे (३), और मिस्तह ने। और इब्न सलूल (अब्दुल्ला बिन उबई) ने दंड में अपमान का स्वाद चखा, जैसे कि उसने इफ्क की बातों में खुलकर हिस्सा लिया था। उन्होंने अपने नबी की पत्नी के बारे में अनदेखी बातों पर अटकलें (४) लगाईं, और महान अर्श (सिंहासन) के स्वामी का क्रोध मोल लिया, जिससे उन्हें भारी कष्ट हुआ (५)। उन्होंने उसके बारे में अल्लाह के रसूल को दुख पहुँचाया, इसलिए उन्हें कोड़े मारे गए—अपमान जो बना रहता है, उन्हें उनमें लपेट दिया गया और उन्हें ज़लील किया गया। और उन पर मजबूती से बंधी हुई [चाबुकें] (६) बरसाई गईं जैसे कि बादलों की चोटियों से गिरने वाली बारिश की बौछारें हों (७)।

(१) हमें यह रिपोर्ट नहीं मिली। (२) 'अल-नुकात वल-उयून' ८१/४ - ८२ में। शब्द 'और अन्य' (द), (ज़) और (फ़) पांडुलिपियों में नहीं है। (३) उनका कहना: 'हजीरा': यहाँ 'अल-हजिर अल-हुज्र' का अर्थ अश्लील और भद्दी बात है। 'अल-इमला अल-मुख्तसर' ३/४४-४५, और आगे आने वाले शब्दों की व्याख्या में। (४) उनका कहना: 'बिराज्म': यहाँ 'राज्म' का अर्थ 'अनुमान' है। (५) उनका कहना: 'फ-अबराहु': 'अल-बरह' से जिसका अर्थ कष्ट और कठोरता है। 'अल-सीराह अल-नबविया' ३०७/२, 'तारीख अल-मदीना' ३४७/१, और 'अल-मुअजम अल-कबीर' ११७/२३ में यह 'फ-उत्रिहु' (त के साथ) आया है, जिसका अर्थ है: वे दुखी हुए, 'अल-तरह' से जिसका अर्थ दुख है। (६) (म) और (द) में: 'फ-सुब्बा', और (ख), (ज़) और 'अल-नुकात वल-उयून' में: 'फ-सुब्बत', और जो स्थापित है वह (ज़), 'अल-

सीराह अल-नबविया' और 'तारीख अल-मदीना' से है। (७) उनका कहना: 'मुहसदात': यानी मजबूती से बटी हुई और सख्त चाबुकें। 'शाबीब': 'शुअूब' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है [बारिश की] बौछार।

١٦٩ سورة النور: آيات ١١ - ٢٢

...اور بغیر کسی وضاحت کے پھیلائے (١)۔ الماوردی (٢) اور دیگر نے کہا: اس بات میں اختلاف ہے کہ آیا نبی ﷺ نے اصحابِ افک (تہمت لگانے والوں) پر حد لگائی تھی، اس بارے میں دو قول ہیں: پہلا: یہ کہ آپ نے اصحابِ افک میں سے کسی پر حد نہیں لگائی؛ کیونکہ حدود صرف اقرار یا گواہی سے قائم ہوتی ہیں، اور اللہ نے آپ کو اپنی وحی کی بنیاد پر حد قائم کرنے کا پابند نہیں کیا تھا، جیسا کہ اس نے آپ کو منافقین کے قتل کا پابند نہیں کیا تھا، حالانکہ اس نے آپ کو ان کے کفر کی خبر دے دی تھی۔ میں نے کہا: یہ قول فاسد ہے اور قرآن کی نص کے خلاف ہے، کیونکہ اللہ عزوجل فرماتا ہے: ﴿ وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً ﴾ (اور جو لوگ پاک دامن عورتوں پر تہمت لگاتے ہیں پھر چار گواہ نہیں لاتے تو انہیں اسی کوڑے مارو)۔ دوسرا قول: یہ کہ نبی ﷺ نے اہل افک پر حد لگائی: عبداللہ بن ابی، مسطح بن اثاثہ، حسان بن ثابت، اور حمنہ بنت جحش۔ اس بارے میں مسلمانوں کے ایک شاعر نے کہا: یقیناً حسان نے اس کا مزہ چکھا جس کے اس کے گھر والے [حقدار] تھے، اور حمنہ نے بھی جب انہوں نے بیہودہ باتیں کیں (٣) اور مسطح نے بھی۔ اور ابن سلول نے حد میں رسوائی کا مزہ چکھا، جیسے کہ وہ بہت واضح طور پر افک کی باتوں میں پڑا ہوا تھا۔ انہوں نے اپنے نبی کی بیوی کے بارے میں بن دیکھے گمان (٤) سے باتیں کیں، اور عرشِ کریم والے کی ناراضگی مول لی تو وہ سخت مصیبت میں پڑے (٥)۔ انہوں نے آپ ﷺ کی اہلیہ کے بارے میں رسول اللہ کو اذیت دی تو انہیں کوڑے مارے گئے—ایسی رسوائیاں جو باقی رہتی ہیں، وہ ان میں ڈھانپ دیے گئے اور ذلیل کیے گئے۔ اور ان پر مضبوط بٹی ہوئی [کوڑے] (٦) برسائے گئے گویا وہ بادلوں کی چوٹیوں سے گرتی ہوئی بارش کی جھڑیاں ہوں (٧)۔

(١) ہمیں یہ خبر نہیں ملی۔ (٢) النکت والعیون ٤/ ٨١-٨٢ میں۔ اور 'دیگر' کے الفاظ (د)، (ظ) اور (ف) میں نہیں ہیں۔ (٣) ان کا قول: 'ہجیرا': یہاں 'ہجیر' سے مراد 'ہجر' یعنی فحش اور ناپسندیدہ قول ہے۔ الاملاء المختصر ٣/ ٤٤-٤٥، اور جو اس کے غریب الفاظ کی شرح میں آئے گا۔ (٤) ان کا قول: 'برجم': یہاں 'رجم' سے مراد 'گمان' ہے۔ (٥) ان کا قول: 'فأبرحوا': 'برح' سے ہے جس کا مطلب مشقت اور سختی ہے۔ اور السیرۃ النبویۃ ٢/ ٣٠٧، تاریخ المدینہ ١/ ٣٤٧، اور المعجم الکبیر ٢٣/ ١١٧ میں یہ 'فأُتْرِحوا' (ت کے ساتھ) آیا ہے، یعنی: وہ غمگین ہوئے، 'ترح' سے جس کا مطلب غم ہے۔ (٦) (م) اور (د) میں: 'فَصُبَّ'، اور (خ)، (ز) اور النکت والعیون میں: 'فَصُبَّت'، اور جو ثابت ہے وہ (ظ)، السیرۃ النبویۃ اور تاریخ المدینہ سے ہے۔ (٧) ان کا قول: 'محصدات': یعنی مضبوطی سے بنے ہوئے اور سخت کوڑے۔ اور 'شآبیب': 'شؤبوب' کی جمع ہے، جس کا مطلب ہے [بارش کی] ایک دفعہ کی بوچھاڑ۔

Surah An-Nur: Verses 11 - 22 Page 170

I said: The well-known reports and what is recognized among scholars is that those who were punished with the legal penalty (Hadd) were Hassan, Mistah, and Hamnah. No penalty was heard to have been applied to Abdullah bin Ubayy. Abu Dawud narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: "When my exoneration was revealed, the Prophet ﷺ stood up, mentioned that, and recited the Quran. When he descended from the pulpit, he ordered the two men and the woman to be lashed according to their penalty(1). And he named them: Hassan bin Thabit, Mistah bin Athathah, and Hamnah bint Jahsh(2). In the book of Al-Tahawi, it says: 'eighty lashes each'."

Our scholars said: Abdullah bin Ubayy was not punished because Allah the Almighty has prepared for him a great punishment in the Hereafter. If he were punished in this world, it would have diminished his punishment in the Hereafter and lightened it for him. This is because Allah the Almighty had already testified to the innocence of Aisha (may Allah be pleased with her) and the falsehood of everyone who slandered her. Thus, the purpose of the penalty was achieved, as its goal is to expose the lie of the slanderer and prove the innocence of the accused, as Allah the Almighty said: {And since they did not bring witnesses, then with Allah it is they who are the liars}. These Muslims were punished only so that the sin of the slander they committed could be expiated, so that no consequence remains for them in the Hereafter. The Prophet ﷺ said regarding legal penalties: "It is an expiation for the one on whom it is carried out"(3), as in the hadith of Ubadah bin Al-Samit.

It is also possible to say: The penalty for Ibn Ubayy was left out to win over his people, out of respect for his son, and to extinguish the spark of fitna (strife) expected from it, the signs of which had appeared from Sa'd bin Ubadah and his people.

= Rain. And 'adhura' means the heights. 'Al-muzn' means clouds. 'Tasfah' means it flows. Al-Mawardi cited these verses in 'Al-Nukat wal-'Uyun' 4/81-82, and Ibn Hisham in 'Al-Sira al-Nabawiyya' 2/307 but did not mention the second verse, and Ibn Shubbah in 'Tarikh al-Madinah' 1/347. Al-Tabarani cited the first, third, and fifth verses in 'Al-Mu'jam al-Kabir' 23/117, and the first part of the first verse with him was: "Indeed Abdullah was what his family was."

(1) Sunan Abu Dawud (4474), also recorded by Ahmad (24066), Al-Tirmidhi (3181), and Ibn Majah (2567). Al-Tirmidhi said: This is a Hasan Gharib hadith, we only know it through the hadith of Muhammad bin Ishaq. (2) Al-Mufhim 7/379 and the discussion till the end of the issue is from it. The hadith was recorded by Abu Dawud (4475) via Muhammad bin Ishaq... from 'Amrah as a mursal report. (3) We did not find it with this exact wording, but something similar preceded in 7/42, which says: "Pledge to me that you will not associate anything with Allah, nor commit adultery... and whoever among you commits any of that and is punished for it, then it is an expiation for him."

सूरा अन-नूर: आयत 11 - 22 पृष्ठ 170

मैंने कहा: प्रसिद्ध रिपोर्टों और विद्वानों के बीच जो ज्ञात है वह यह है कि जिन्हें कानूनी दंड (हद) दिया गया था वे हसन, मिस्तह और हमना थे। अब्दुल्लाह बिन उबैय के लिए किसी दंड की सजा नहीं सुनी गई। अबू दाऊद ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जब मेरी बेगुनाही (का हुक्म) उतरा, तो नबी ﷺ खड़े हुए, उसका उल्लेख किया और कुरान का पाठ किया। जब वे मिंबर से उतरे, तो उन्होंने दो पुरुषों और एक महिला को सजा देने का आदेश दिया और उन्हें उनके दंड (कोड़े) मारे गए(1)। और उन्होंने उनके नाम बताए: हसन बिन साबित, मिस्तह बिन असासा और हमना बिंत जहश(2)। अत-तहावी की पुस्तक में है: 'अस्सी-अस्सी' (कोड़े)।"

हमारे विद्वानों ने कहा: अब्दुल्लाह बिन उबैय को इसलिए दंडित नहीं किया गया क्योंकि अल्लाह तआला ने उसके लिए परलोक (आख़िरत) में एक बड़ी सज़ा तैयार कर रखी है। यदि उसे इस दुनिया में दंडित किया जाता, तो यह उसके परलोक के दंड में कमी और उसके लिए राहत होती। जबकि अल्लाह तआला ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की बेगुनाही और उन पर आरोप लगाने वाले हर व्यक्ति के झूठ की गवाही दे दी थी। इस प्रकार, दंड का उद्देश्य प्राप्त हो गया था, क्योंकि इसका उद्देश्य आरोप लगाने वाले के झूठ को उजागर करना और आरोपी की बेगुनाही को साबित करना है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जब वे गवाह नहीं लाए, तो अल्लाह के नज़दीक वे ही झूठे हैं}। इन मुसलमानों को केवल इसलिए दंडित किया गया ताकि उनके द्वारा किए गए तोहमत (आरोप) के पाप का प्रायश्चित हो सके, ताकि परलोक में उन पर इसका कोई बुरा परिणाम न रहे। नबी ﷺ ने कानूनी दंडों के बारे में फरमाया: "यह उसके लिए प्रायश्चित (कफ़ारा) है जिस पर इसे लागू किया जाता है"(3), जैसा कि उबादा बिन अस-सामित की हदीस में है।

यह भी संभव है कि यह कहा जाए: इब्न उबैय के दंड को उसके लोगों का दिल जीतने के लिए, उसके बेटे के सम्मान में, और उससे अपेक्षित फ़ितना (कलह) की आग को बुझाने के लिए छोड़ दिया गया था, जिसके संकेत साद बिन उबादा और उनके लोगों की ओर से प्रकट हुए थे।

= वर्षा। और 'अधुरा' का अर्थ ऊंचाइयां है। 'अल-मुज़्न' का अर्थ बादल है। 'तसफ़ह' का अर्थ बहना है। अल-मावरदी ने इन छंदों को 'अल-नुकात वल-'उयुन' 4/81-82 में उद्धृत किया है, और इब्न हिशाम ने 'अश-सीरा अन-नबविय्या' 2/307 में लेकिन दूसरे छंद का उल्लेख नहीं किया, और इब्न शुब्बा ने 'तारीख अल-मदीना' 1/347 में। अल-तबरानी ने 'अल-मुअजम अल-कबीर' 23/117 में

पहले, तीसरे और पांचवें छंद को उद्धृत किया, और उनके पास पहले छंद का पहला भाग इस प्रकार था: "वास्तव में अब्दुल्ला वैसा ही था जैसा उसका परिवार था।"

(1) सुनन अबू दाऊद (4474), अहमद (24066), अत-तिर्मिज़ी (3181) और इब्न माजह (2567) द्वारा भी उद्धृत। अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन ग़रीब हदीस है, जिसे हम केवल मुहम्मद बिन इसहाक की हदीस के माध्यम से जानते हैं। (2) अल-मुफहिम 7/379 और मसले के अंत तक की चर्चा उसी से है। हदीस को अबू दाऊद (4475) ने मुहम्मद बिन इसहाक के माध्यम से... अमरा से मुरसल के रूप में उद्धृत किया है। (3) हमें इन सटीक शब्दों के साथ यह नहीं मिला, लेकिन 7/42 में इसी तरह का कुछ पहले आ चुका है, जिसमें है: "मुझसे बैअत (प्रतिज्ञा) करो कि तुम अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करोगे, और न ही ज़िना (व्यभिचार) करोगे... और जो कोई तुम में से ऐसा कुछ करेगा और उसे इसके लिए दंडित किया जाएगा, तो वह उसके लिए प्रायश्चित होगा।"

سورہ النور: آیات 11 - 22 صفحہ 170

میں نے کہا: مشہور روایات اور علماء کے نزدیک معروف بات یہ ہے کہ جن پر حد جاری کی گئی وہ حسان، مسطح اور حمنہ تھے، اور عبداللہ بن ابی پر حد لگائے جانے کا ذکر نہیں سنا گیا۔ ابوداؤد نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: "جب میری براءت نازل ہوئی تو نبی کریم ﷺ کھڑے ہوئے، اس کا ذکر کیا اور قرآن کی تلاوت فرمائی۔ جب منبر سے نیچے تشریف لائے تو آپ ﷺ نے دو مردوں اور ایک عورت کو حد مارنے کا حکم دیا اور انہیں ان کی حد (کوڑے) ماری گئی(1)۔ اور آپ ﷺ نے ان کے نام لیے: حسان بن ثابت، مسطح بن اثاثہ اور حمنہ بنت جحش(2)۔ اور طحاوی کی کتاب میں ہے: 'اسی اسی' (اسی اسی کوڑے)۔"

ہمارے علماء نے کہا: عبداللہ بن ابی پر حد اس لیے نہیں لگائی گئی کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اس کے لیے آخرت میں عذاب عظیم تیار کر رکھا ہے، اگر اسے دنیا میں حد لگائی جاتی تو یہ اس کے آخرت کے عذاب میں کمی اور اس کے لیے تخفیف کا باعث ہوتا۔ جبکہ اللہ تعالیٰ نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی براءت اور ان پر تہمت لگانے والے ہر شخص کے جھوٹ کی گواہی دے دی تھی، پس حد کا فائدہ حاصل ہو گیا کیونکہ اس کا مقصد تہمت لگانے والے کا جھوٹ ظاہر کرنا اور جس پر تہمت لگی اس کی براءت ثابت کرنا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاءِ فَأُولَٰئِكَ عِندَ اللَّهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ﴾ "پھر جب وہ گواہ نہ لائے تو اللہ کے نزدیک وہی جھوٹے ہیں"۔ ان مسلمانوں پر حد اس لیے لگائی گئی تاکہ ان سے سرزد ہونے والی تہمت کے گناہ کا کفارہ ہو جائے، تاکہ آخرت میں ان پر اس کی کوئی ذمہ داری باقی نہ رہے۔ اور نبی کریم ﷺ نے حدود کے بارے میں فرمایا: "جس پر حد قائم کی جائے، وہ اس کے لیے کفارہ ہے"(3)، جیسا کہ عبادہ بن صامت کی حدیث میں ہے۔

اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ کہا جائے: ابن ابی کی حد اس کی قوم کی تالیف قلب، اس کے بیٹے کے احترام اور اس سے متوقع فتنے کی آگ کو بجھانے کے لیے چھوڑی گئی تھی، جس کے آثار سعد بن عبادہ اور ان کی قوم کی طرف سے ظاہر ہوئے تھے۔

= بارش۔ اور 'الذُّری' بلند مقامات کو کہتے ہیں۔ 'المُزن' بادل۔ اور 'تسفح' یعنی بہتی ہے۔ الماوردی نے ان اشعار کو 'النکت والعیون' 81/4 - 82 میں ذکر کیا ہے، اور ابن ہشام نے 'سیرت نبویہ' 307/2 میں لیکن دوسرا شعر ذکر نہیں کیا، اور ابن شبہ نے 'تاریخ مدینہ' 347/1 میں۔ طبرانی نے 'معجم کبیر' 117/23 میں پہلا، تیسرا اور پانچواں شعر ذکر کیا ہے، اور ان کے ہاں پہلے شعر کا پہلا مصرع اس طرح تھا: "بلاشبہ عبداللہ ویسا ہی تھا جیسے اس کے گھر والے تھے"۔

(1) سنن ابوداؤد (4474)، اور اسے احمد (24066)، ترمذی (3181) اور ابن ماجہ (2567) نے بھی روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، ہم اسے صرف محمد بن اسحاق کی حدیث سے جانتے ہیں۔ (2) المفہم 379/7 اور مسئلہ کے آخر تک کی بحث اسی سے ہے، اور حدیث کو ابوداؤد (4475) نے محمد بن اسحاق کے واسطے سے... عمرہ سے مرسل روایت کیا ہے۔ (3) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ حدیث نہیں ملی، لیکن 7/42 میں اس جیسا کچھ گزر چکا ہے جس میں ہے: "مجھ سے بیعت کرو کہ تم اللہ کے ساتھ کسی کو شریک نہیں کرو گے، اور نہ زنا کرو گے... اور جو کوئی تم میں سے ایسا کام کرے گا اور اسے اس پر سزا دی جائے گی، تو وہ اس کے لیے کفارہ ہے"۔

Surah Al-Nur: Verses 11 - 22

171

...as in Sahih Muslim(1). And Allah knows best.

Seventh: His, the Almighty's, saying: {Why, when you heard it, did not the believing men and believing women think good of themselves...} [24:12]. This is a reproach from Allah, Glorified and Exalted be He, to the believers regarding their thoughts when the people of the slander (al-ifk) said what they said. Ibn Zayd said: The believers thought that a believer would not commit immorality with his mother(2). This was said by Al-Mahdawi. And "Lawla" (Why not) means "Halla" (Why didn't you) (3).

It was said: The meaning is: It was appropriate for the virtuous believing men and women to measure the matter against themselves; if that was far-fetched for them, then it is even more far-fetched for Aisha and Safwan(4). It is narrated that this sound reasoning occurred with Abu Ayyub al-Ansari and his wife. He entered upon her and she said to him: "O Abu Ayyub, have you heard what was said?" He said: "Yes, and that is a lie. Would you, O Umm Ayyub, do such a thing?" She said: "No, by Allah." He said: "By Allah, Aisha is better than you." Umm Ayyub said: "Yes."(5) So this action and its like is what Allah Almighty reproached the believers for, as not all of them did it.

Eighth: His, the Almighty's, saying: {of themselves} [24:12]. Al-Nahhas said(6): The meaning of "of themselves" is "of their brothers".

---

(1) No. (2770): (56) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, in which: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Who will relieve me of a man whose harm has reached my family?..." Then Sa'd bin Mu'adh al-Ansari stood up and said: "O Messenger of Allah, I will relieve you of him; if he is from Al-Aws, we will strike his neck..." She said: "Then Sa'd bin 'Ubadah - who was the leader of Al-Khazraj, and he was a righteous man but the ignorance [of Jahiliyya] incited him - stood up and said to Sa'd bin Mu'adh: 'You lie, by Allah's life, you shall not kill him, nor are you able to kill him...' Then the two tribes, Al-Aws and Al-Khazraj, rose against each other..." Also narrated by Ahmad (24317) and Al-Bukhari (2661). (2) Tafsir al-Razi 23/177. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/80. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/170 and what follows from it, and in it: "Since that was far-fetched for them, they judged that it was even more far-fetched for Safwan and Aisha due to their virtue." (5) Narrated by Ibn Ishaq

as in As-Sirah an-Nabawiyyah 2/302, Ibn Rahwayh in his Musnad (1698), and al-Tabari 17/212. (6) In I'rab al-Qur'an 3/130.

सूरह अन-नूर: आयत 11 - 22

171

...जैसा कि सहीह मुस्लिम(1) में है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

सातवां: अल्लाह तआला का कथन: {जब तुमने इसे सुना, तो मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों ने अपने लोगों के बारे में अच्छा गुमान क्यों नहीं किया...} [24:12]। यह अल्लाह सुभानहु व तआला की ओर से मोमिनों को उनके गुमान के बारे में एक फटकार है, जब इफ्क (झूठे आरोप) वालों ने वह कहा जो उन्होंने कहा था। इब्न ज़ैद ने कहा: मोमिनों ने सोचा कि एक मोमिन अपनी माँ के साथ व्यभिचार नहीं करेगा(2)। यह अल-महदवी ने कहा है। और "लौ ला" का अर्थ "हल्ला" (ऐसा क्यों नहीं किया) है(3)।

कहा गया है: अर्थ यह है कि: श्रेष्ठ मोमिन पुरुषों और स्त्रियों के लिए यह उचित था कि वे इस मामले को स्वयं पर मापें; यदि यह उनके लिए असंभव था, तो आयशा और सफ़वान के लिए तो यह और भी अधिक असंभव है(4)। यह रिवायत है कि यह सही सोच अबू अय्यूब अल-अंसारी और उनकी पत्नी के बीच हुई थी। वह उनके पास आए तो उन्होंने कहा: "हे अबू अय्यूब, क्या आपने सुना जो कहा गया?" उन्होंने कहा: "हाँ, और वह झूठ है। हे उम्मे अय्यूब, क्या तुम ऐसा करोगी?" उन्होंने कहा: "नहीं, अल्लाह की कसम।" उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, आयशा तुमसे बेहतर हैं।" उम्मे अय्यूब ने कहा: "हाँ"(5)। तो यही कार्य और इसी तरह के अन्य कार्य थे जिनके लिए अल्लाह तआला ने मोमिनों को फटकार लगाई क्योंकि उन सभी ने ऐसा नहीं किया था।

आठवां: अल्लाह तआला का कथन: {बिएनफुसिहिम (अपने लोगों के बारे में)} [24:12]। अल-नहहास ने कहा(6): "बिएनफुसिहिम" का अर्थ है: "अपने भाइयों के बारे में"।

---

(1) संख्या (2770): (56) आयशा (रज़ि.) की हदीस से, जिसमें है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "कौन मुझे उस व्यक्ति से बचाएगा जिसकी तकलीफ मेरे घर वालों तक पहुँच गई है?..." फिर साद बिन मुआज अल-अंसारी खड़े हुए और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मैं आपको उससे निजात दिलाऊंगा; अगर वह औस कबीले से है, तो हम उसकी गर्दन काट देंगे..." उन्होंने कहा: "फिर साद बिन उबादा - जो खजरज के सरदार थे, और वे एक नेक आदमी थे लेकिन जाहिलियत (अज्ञानता) के जोश ने उन्हें घेर लिया - खड़े हुए और साद बिन मुआज से कहा: 'तुम झूठ

बोलते हो, अल्लाह की कसम, तुम उसे नहीं मारोगे और न ही उसे मारने की ताकत रखते हो...' फिर औस और खजरज दोनों कबीले एक-दूसरे के खिलाफ उठ खड़े हुए..." इसे अहमद (24317) और बुखारी (2661) ने भी रिवायत किया है। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 23/177। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/80। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/170 और जो इसके बाद आएगा, और इसमें है: "चूंकि यह उनके लिए असंभव था, इसलिए उन्होंने फैसला किया कि सफवान और आयशा के लिए उनकी श्रेष्ठता के कारण यह और भी अधिक असंभव है।" (5) इब्न इशाक द्वारा अस-सीराह अन-नबवियाह 2/302 में, इब्न राहवेह द्वारा अपनी मसनद (1698) में, और अल-तबरी 17/212 में उद्धृत। (6) इराब अल-कुरान 3/130 में।

سورة النور: آیات 11 - 22

171

...جیسا کہ صحیح مسلم(1) میں ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لَّوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ خَيْرًا ﴾ (جب تم نے اسے سنا تھا تو مومن مردوں اور مومن عورتوں نے اپنے لوگوں کے بارے میں نیک گمان کیوں نہ کیا)۔ یہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی طرف سے مومنوں پر ان کے گمان کے حوالے سے عتاب ہے جب اہل افک (تہمت لگانے والوں) نے وہ باتیں کہیں۔ ابن زید نے کہا: مومنوں نے سوچا کہ ایک مومن اپنی ماں کے ساتھ بدکاری نہیں کرے گا(2)۔ یہ مہدوی نے کہا ہے۔ اور "لولا" کے معنی "ہلا" (کیوں نہیں) کے ہیں(3)۔

کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: فضیلت والے مومن مردوں اور عورتوں کو چاہیے تھا کہ وہ اس معاملے کو اپنی ذات پر قیاس کرتے، پس اگر وہ ان کے حق میں بعید (ناممکن) تھا، تو عائشہ اور صفوان کے حق میں تو اور بھی زیادہ بعید تھا(4)۔ روایت ہے کہ یہ درست سوچ ابو ایوب انصاری اور ان کی اہلیہ کی طرف سے سامنے آئی، اس طرح کہ وہ ان کے پاس داخل ہوئے تو انہوں نے کہا: اے ابو ایوب، کیا آپ نے وہ سنا جو کہا گیا ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں، اور وہ جھوٹ ہے، کیا اے ام ایوب، تم ایسا کرتیں؟ انہوں نے کہا: نہیں اللہ کی قسم۔ انہوں نے کہا: پس عائشہ اللہ کی قسم تم سے بہتر ہیں، ام ایوب نے کہا: جی ہاں(5)۔ پس یہی عمل اور اس جیسے دیگر اعمال تھے جن پر اللہ تعالیٰ نے مومنوں کو عتاب فرمایا کیونکہ ان سب نے ایسا نہیں کیا تھا۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ بِأَنفُسِهِمْ ﴾ (اپنے لوگوں کے بارے میں)۔ نحاس نے کہا(6): "بأنفسهم" کے معنی ہیں: اپنے بھائیوں کے بارے میں۔

---

(1) نمبر (2770): (56) عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے، جس میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کون ہے جو مجھے اس شخص کے شر سے بچائے جس کی اذیت میرے گھر والوں تک پہنچ گئی ہے؟..." پس سعد بن معاذ انصاری کھڑے ہوئے اور کہا: اے اللہ کے رسول، میں آپ کو اس سے نجات دلاؤں گا، اگر وہ اوس سے ہے تو ہم اس کی گردن مار دیں گے... انہوں نے کہا: پس سعد بن عبادہ کھڑے ہوئے - جو کہ خزرج کے سردار تھے، اور وہ ایک نیک آدمی تھے لیکن جاہلیت کی حمیت نے انہیں گھیر لیا - پس انہوں نے سعد بن معاذ سے کہا: تم نے جھوٹ بولا، اللہ کی قسم تم اسے قتل نہیں کرو گے اور نہ ہی اسے قتل کرنے کی قدرت رکھتے ہو... پس دونوں قبیلے اوس اور خزرج بھڑک اٹھے..." اسے احمد (24317) اور بخاری (2661) نے بھی روایت کیا ہے۔ (2) تفسیر رازی 177/23۔ (3) النکت والعیون 4 / 80۔ (4) المحرر الوجیز 4 / 170 اور جو اس سے آگے آئے گا، اور اس میں ہے: اور جب وہ ان کے حق میں بعید تھا، تو انہوں نے فیصلہ کیا کہ صفوان اور عائشہ کے حق میں ان کی فضیلت کی وجہ سے اور بھی زیادہ بعید ہے۔ (5) اسے ابن اسحاق نے السیرۃ النبویۃ 2 / 302 میں، اور ابن راہویہ نے اپنی مسند (1698) میں، اور طبری نے 17 / 212 میں روایت کیا ہے۔ (6) اعراب القرآن 3 / 130 میںا

Therefore, Allah made it obligatory upon Muslims, when they hear a man accusing someone or mentioning something foul about them that they do not know of, to denounce him and call him a liar. And He warned(1) those who neglect this and those who transmit such reports.

I say: For this reason, scholars said: This verse is a principle that the degree of faith a person has achieved, the rank of righteousness a man has attained(2), and the garment of chastity with which a Muslim covers himself, cannot be removed by a speculative report, even if it spreads, if its origin is corrupt or unknown.

Ninth: The words of the Almighty: "Why did they not produce four witnesses against it?" This is a rebuke to the people of the slander (Ifk). And "lawla" (why not) means "halla" (would that), i.e., why did they not bring four witnesses for what they claimed as fabrication. This is a rejection of the first judgment and a reference to the previous verse concerning the verse of defamation (qadhf)(3).

Tenth: The words of the Almighty: "Since they did not produce witnesses, they are the liars in the sight of Allah." This means: they are liars in Allah's judgment. A man may be unable to provide evidence while being truthful in his accusation, but in the ruling of the Sharia and the apparent state of affairs, he is a liar, not in Allah's knowledge. He, Glory be to Him, only ordained the punishments (hudud) based on His law which He legislated in this world, not based on His knowledge regarding the person's true state, for the judgment of the Hereafter is based on that.

I say: Among what strengthens and supports this meaning is what Al-Bukhari recorded(4) from Umar ibn al-Khattab, may Allah be pleased with him, that he said: "O people, revelation has ceased, and we now judge you by what is apparent to us from your deeds. Whoever shows us good, we trust him and bring him close, and we have nothing to do with his inner secrets; Allah will judge him for his secrets. And whoever shows us evil, we do not trust him(5) nor do we believe him, even if he says his inner state is..."

---

(1) In (z): "and He warns", and in (ظ): "and He had warned". The confirmed version is from the rest of the copies and Al-Nahhas's grammar. (2) In (m): "the believer", and the confirmed version is from the manuscripts, which matches what is in Ibn al-Arabi's Ahkam al-Quran 3/1343, and the speech is from him. (3) Ahkam al-Quran by

Ibn al-Arabi 3/1343, and the following issue is from it. (4) Under number (2641), and previously 3/383. (5) In (m): "nؤminuhu" (we do not secure/believe him).

१७२ सूरह अन-नूर: आयत ११ - २२

इसलिए, अल्लाह ने मुसलमानों पर यह अनिवार्य कर दिया है कि जब वे किसी व्यक्ति को किसी पर आरोप लगाते हुए सुनें, या उसके बारे में कोई ऐसी बुरी बात कहते हुए सुनें जिसे वे नहीं जानते, तो वे उसका विरोध करें और उसे झूठा ठहराएं। और उसने उन लोगों को चेतावनी(१) दी है जो इसे छोड़ देते हैं और जो इसे आगे बढ़ाते हैं।

मैंने कहा: इसी कारण विद्वानों ने कहा है: यह आयत इस बात का मूल है कि मनुष्य ने जो ईमान का स्तर प्राप्त किया है, और जिस सदाचार के पद पर वह पहुँचा है(२), और पवित्रता का जो आवरण एक मुसलमान ओढ़ता है, उसे किसी संभावित समाचार से नहीं हटाया जा सकता, भले ही वह फैल गया हो, यदि उसका आधार भ्रष्ट या अज्ञात हो।

नौंवीं: अल्लाह तआला का कथन: "वे उस पर चार गवाह क्यों नहीं लाए?" यह उन लोगों के लिए फटकार है जिन्होंने झूठा आरोप (इफ़्क) लगाया था। और यहाँ "लौला" का अर्थ "हल्ला" (क्यों नहीं) है, अर्थात: वे अपने गढ़े हुए आरोप पर चार गवाह क्यों नहीं लाए। और यह पहले निर्णय का खंडन है, और पिछली आयत, यानी बदनामी (क़ज़्फ़) की आयत का संदर्भ है(३)।

दसवीं: अल्लाह तआला का कथन: "जब वे गवाह न ला सके तो अल्लाह के नज़दीक वे ही झूठे हैं।" अर्थात: अल्लाह के हुक्म में वे झूठे हैं। कभी-कभी एक व्यक्ति अपने आरोप में सच्चा होने के बावजूद प्रमाण देने में असमर्थ हो सकता है, लेकिन शरीयत के हुक्म और ज़ाहिरी तौर पर वह झूठा है, अल्लाह के ज्ञान में नहीं। वह पवित्र है, उसने दंड (हुदूद) केवल अपने उस कानून के आधार पर निर्धारित किए हैं जो उसने दुनिया में लागू किया है, न कि अपने उस ज्ञान के आधार पर जो मनुष्य की वास्तविकता से संबंधित है, क्योंकि आखिरत का निर्णय उसी पर आधारित होगा।

मैंने कहा: इस अर्थ को मज़बूत और पुष्ट करने वाली बात वह है जिसे अल-बुखारी(४) ने उमर बिन अल-खत्ताब रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "ऐ लोगो, वह्य (रहस्योद्घाटन) बंद हो चुका है, और अब हम तुम्हारे केवल उन्हीं कार्यों के आधार पर तुम्हारा न्याय करते हैं जो हमें ज़ाहिर तौर पर दिखाई देते हैं। अतः जो हमारे सामने अच्छाई ज़ाहिर करेगा, हम उस पर भरोसा करेंगे और उसे अपने करीब लाएंगे, और उसके आंतरिक रहस्यों से हमारा कोई लेना-देना नहीं है, अल्लाह उसके रहस्यों का हिसाब लेगा। और जो हमारे सामने बुराई ज़ाहिर करेगा, हम उस पर

भरोसा नहीं करेंगे(५) और न ही उसकी बात को सच मानेंगे, भले ही वह कहे कि उसका आंतरिक मन..."

---

(१) (ज़) में: "और वह चेतावनी देता है", और (ظ) में: "और उसने चेतावनी दी थी"। पुष्ट पाठ अन्य प्रतियों और नह्हास के व्याकरण से है। (२) (म) में: "मोमिन (आस्तिक)", और पुष्ट पाठ पांडुलिपियों से है, जो इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" १३४३/३ के अनुरूप है और यह कथन उन्हीं का है। (३) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" १३४३/३, और आने वाला मसला वहीं से है। (४) संख्या (२६४१) के तहत, और पहले ३/३८३। (५) (म) में: "नूमिनुहु" (हम उस पर विश्वास/अमन नहीं करेंगे)।

۱۷۲ سورة النور: آیات ۱۱ - ۲۲

چنانچہ اللہ نے مسلمانوں پر واجب کر دیا کہ جب وہ کسی شخص کو کسی پر تہمت لگاتے ہوئے سنیں، یا اس کے بارے میں کوئی ایسی بری بات کہتے ہوئے سنیں جسے وہ نہیں جانتے، تو وہ اس کا انکار کریں اور اسے جھٹلائیں۔ اور اللہ نے ان لوگوں کو وعید(۱) سنائی ہے جو اسے ترک کرتے ہیں اور جو اسے نقل کرتے ہیں۔

میں نے کہا: اسی لیے علماء نے فرمایا ہے: یہ آیت اس اصل پر مبنی ہے کہ انسان نے ایمان کا جو درجہ حاصل کیا ہے، اور جس نیکی کے مقام پر وہ فائز ہوا ہے(۲)، اور عفت و پاکدامنی کا جو لباس ایک مسلمان اوڑھتا ہے، اسے کسی ایسی خبر سے زائل نہیں کیا جا سکتا جس میں احتمال ہو، خواہ وہ پھیل ہی کیوں نہ جائے، بشرطیکہ اس کی بنیاد فاسد یا نامعلوم ہو۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَّوْلَا جَاءُو عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ﴾ (وہ اس پر چار گواہ کیوں نہیں لائے؟) یہ اہل افک (تہمت لگانے والوں) کے لیے سرزنش ہے۔ اور یہاں «لولا» بمعنی «ہلا» (کیوں نہیں) ہے، یعنی: وہ اپنے اس من گھڑت الزام پر چار گواہ کیوں نہیں لائے۔ اور یہ پہلے حکم پر رد ہے، اور اس سے پچھلی آیت، یعنی آیتِ قذف (تہمت کی سزا) کی طرف رجوع ہے(۳)۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاءِ فَأُوْلَئِكَ عِندَ اللَّهِ هُمُ الْكَذِبُونَ﴾ (پھر جب وہ گواہ نہ لا سکے تو اللہ کے نزدیک وہی جھوٹے ہیں) یعنی: وہ اللہ کے حکم میں جھوٹے ہیں۔ بسا اوقات ایک آدمی اپنی تہمت میں سچا ہونے کے باوجود دلیل قائم کرنے سے عاجز رہ جاتا ہے، لیکن شرعی حکم اور ظاہر کے اعتبار سے وہ جھوٹا ہے، اللہ کے علم میں نہیں۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے حدود (سزاؤں) کو اپنے اس حکم پر مرتب کیا ہے جو اس نے دنیا میں مشروع کیا ہے، نہ کہ

اپنے اس علم کے تقاضے پر جو انسان کی اصل حقیقت سے متعلق ہے، کیونکہ آخرت کا حکم تو اسی پر مبنی ہوگا۔

میں نے کہا: اس معنی کو جو چیز تقویت اور تائید فراہم کرتی ہے وہ امام بخاری(۴) کی روایت کردہ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کی یہ بات ہے کہ انہوں نے فرمایا: "اے لوگو! وحی کا سلسلہ منقطع ہو چکا ہے، اب ہم تمہارے ظاہر اعمال ہی کی بنیاد پر تمہارا محاسبہ کرتے ہیں، لہٰذا جو ہمارے سامنے اچھائی ظاہر کرے گا ہم اسے امان دیں گے اور اسے قریب کریں گے، اس کے باطن سے ہمارا کوئی سروکار نہیں، اللہ اس کے باطن کا حساب لے گا۔ اور جو ہمارے سامنے برائی ظاہر کرے گا ہم اسے امان نہیں دیں گے(۵) اور نہ ہی اسے سچا مانیں گے، خواہ وہ یہ کہے کہ اس کا باطن..."

---

(۱) نسخہ (ز) میں: «ویواعد»، اور نسخہ (ظ) میں: «وتوعد» ہے۔ متن میں جو ہے وہ باقی نسخوں اور نحاس کی اعراب کے مطابق ہے۔ (۲) نسخہ (م) میں: «المؤمن»، اور جو متن میں ہے وہ خطی نسخوں سے ثابت ہے، اور یہی ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۱۳۴۳/۳ کے موافق ہے اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۱۳۴۳/۳، اور آنے والا مسئلہ وہیں سے ہے۔ (۴) نمبر (۲۶۴۱)، اور پہلے گزر چکا ۳/ ۳۸۳۔ (۵) نسخہ (م) میں: «نؤمنہ» ہے۔

173 Surah An-Nur: Verses 11 - 22

...good. And the scholars have unanimously agreed that the rulings of this world are based on what is apparent, and that secrets are left to Allah, Almighty and Majestic (1).

Eleventh: His, the Exalted, saying: {And if not for the favor of Allah upon you and His mercy} "favor" (fadl) is in the nominative case (raf') as a subject (ibtida') according to Sibawayh, and the predicate (khabar) is omitted, which the Arabs do not make apparent. The response to "if not" (lawla) was omitted because its like was mentioned afterwards; Allah, Almighty and Majestic, said: {And if not for the favor of Allah upon you and His mercy, there would have touched you - meaning: because of what you said regarding Aisha - a great punishment in this world and the Hereafter} (2). This is a profound reproach from Allah, the Exalted, but by His mercy, He covered for you in this world, and He has mercy in the Hereafter on whoever comes to Him repentant.

And "al-ifada" (rushing/venturing): means engaging in talk, and it is what the reproach fell upon (3). It is said: the people "afada" (ventured) into the talk, i.e., they engaged in it.

Twelfth: His, the Exalted, saying: {When you were receiving it with your tongues} The reading of Muhammad bin Al-Samayfa' is with a damma on the "ta", sukun on the "lam", and a damma on the "qaf", from "al-ilqa" (hurling/casting) (4), and this is a clear reading. Ubayy and Ibn Mas'ud read: "idh tatalaqqawnahu" from "al-talaqqi" (receiving), with two "ta"s (5).

The majority of the seven (reciters) read it by omitting (6) one "ta", and manifesting the "dhal" without assimilation (idgham), and it is (7) also from "al-talaqqi". Abu 'Amr, Hamza, and Al-Kisa'i read it with the assimilation of the "dhal" into the "ta" (8).

---

(1) Al-Tamhid 10/157. (2) This speech should properly be mentioned in the interpretation of verse (10) before the verse of the Slander (Ifk). It is in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/129; see also al-Wasit 3/311, and Tafsir al-Razi 23/179. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/171. (4) Al-Muhtasib 2/104; Ibn Khalawayh mentioned it in Al-Qira'at al-Shadhah p. 100 but did not attribute it. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/171; in its printed version it occurred: "...idh tutalaqqawnahu" with a damma on the "ta", which is an error. Ibn Khalawayh mentioned this reading in Al-Qira'at al-Shadhah p. 100 and attributed it to Ubayy only. (6) In (m): with a letter. (7) In (m): and this. (8) And similarly Ibn 'Amir read in the narration of Hisham. Al-Sab'ah pp. 453-454, and Al-Taysir p. 42.

१७३ सूरह अन-नूर: आयतें ११ - २२

...अच्छी। और विद्वान इस बात पर सहमत हैं कि दुनिया के फैसले ज़ाहिर (दिखने वाली चीज़ों) पर आधारित हैं, और रहस्य अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी के पास हैं (१)।

ग्यारहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और यदि तुम पर अल्लाह का अनुग्रह और उसकी दया न होती}। सिबवैया के अनुसार "अनुग्रह" (फ़ज़्ल) कर्ता कारक (रफ़अ) में है, और इसकी खबर (विधेय) लुप्त है जिसे अरब स्पष्ट नहीं करते। और "यदि नहीं" (लौला) का जवाब हटा दिया गया है क्योंकि इसके जैसा आगे उल्लेख किया गया है; अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने कहा: {और यदि तुम पर दुनिया और आखिरत में अल्लाह का अनुग्रह और उसकी दया न होती, तो जिस चीज़ (आयशा के बारे में जो तुमने कहा) में तुम पड़ गए थे, उसके कारण तुम पर बड़ा अज़ाब (दंड) आता} (२)। यह अल्लाह तआला की ओर से एक गहरा उलाहना है, लेकिन अपनी दया से उसने दुनिया में तुम्हारे ऐबों को छुपा लिया, और आखिरत में वह उस पर दया करेगा जो उसके पास तौबा (पश्चाताप) करके आएगा।

और "इफ़ाज़ा" (पड़ जाना): बात में लग जाना है, और इसी पर उलाहना दिया गया है (३)। कहा जाता है: लोग बात में "अफ़ाज़ू" (पड़ गए), यानी वे उसमें लग गए।

बारहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {जब तुम उसे अपनी ज़बानों से ले रहे थे}। मुहम्मद बिन अल-समेफ़ा की क़िरआत में "ता" पर पेच (ज़म्मा), "लाम" पर सुकून और "काफ़" पर पेच के साथ है, जो "अल-इल्क़ा" (डालने) से बना है (४), और यह एक स्पष्ट क़िरआत है। उबैय और इब्न मसूद ने इसे "इज़ ततलक़्क़वनाहू" (تتلقونه) पढ़ा है, जो "तुलक़्क़ी" (प्राप्त करने) से है, दो "ता" के साथ (५)।

सात प्रमुख क़ारी (पाठक) में से अधिकांश ने एक "ता" को हटाकर (६) पढ़ा है, और "ज़ाल" को बिना इदग़ाम (संधि) के स्पष्ट किया है, और यह भी (७) "तुलक़्क़ी" से ही है। अबू अम्र, हमज़ा और अल-किसाई ने "ज़ाल" को "ता" में मिला (इदग़ाम) कर पढ़ा है (८)।

---

(१) अल-तमहीद १०/१५७। (२) इस बात का उल्लेख इफ़्क (आरोप) की आयत से पहले आयत (१०) की व्याख्या में किया जाना चाहिए था। यह नहहास की एराब अल-क़ुरआन ३/१२९ में है; देखें अल-वसीत ३/३११, और तफ़सीर अल-राज़ी २३/१७९। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७१। (४) अल-मुहतसिब २/१०४; इब्न खालवेह ने इसे अल-क़िरात अल-शाज़ा पृष्ठ १०० में उल्लेख किया है लेकिन

इसका श्रेय नहीं दिया। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७१; और इसके मुद्रित संस्करण में यह "...इज़ तुतलक़्क़वनाहू" "ता" पर पेच के साथ आया है, जो एक गलती है। इब्न खालवेह ने इस क़िरआत का उल्लेख अल-क़िरात अल-शाज़ा पृष्ठ १०० में किया है और इसे केवल उबैय से जोड़ा है। (६) (म) में: एक अक्षर के साथ। (७) (म) में: और यह। (८) और इसी तरह हिशाम के वर्णन में इब्न आमिर ने पढ़ा है। अल-सबअ पृष्ठ ४५३-४५४, और अल-तयसीर पृष्ठ ४२।

۱۷۳ سورہ النور: آیات ۱۱ - ۲۲

حسنہ۔ اور علماء کا اس پر اجماع ہے کہ دنیا کے احکام ظاہر پر مبنی ہیں، اور پوشیدہ باتیں اللہ عزوجل کے سپرد ہیں(۱)۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ﴾ "فضل" سیبویہ کے نزدیک ابتدا کی وجہ سے مرفوع ہے، اور اس کی خبر محذوف ہے جسے عرب ظاہر نہیں کرتے| اور "لولا" کا جواب حذف کر دیا گیا ہے؛ کیونکہ اس جیسا بعد میں ذکر کیا جا چکا ہے، اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَمَسَّكُمْ - یعنی: عائشہ کے بارے میں تمہاری باتوں کی وجہ سے - عذابٌ عظيمٌ في الدنيا والآخرة﴾ (۲)۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک بلیغ عتاب ہے، لیکن اس نے اپنی رحمت سے دنیا میں تمہاری پردہ پوشی کی، اور آخرت میں اس پر رحم فرمائے گا جو توبہ کر کے اس کے پاس آئے۔

اور "افاضہ": بات چیت میں مصروف ہونا ہے، اور یہی وہ چیز ہے جس پر عتاب ہوا ہے (۳)، کہا جاتا ہے: لوگوں نے بات چیت میں "افاضہ" کیا، یعنی وہ اس میں لگ گئے۔

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِأَلْسِنَتِكُمْ﴾ محمد بن السمیفع کی قرات میں "تاء" پر ضمہ، "لام" پر سکون اور "قاف" पर ضمہ کے ساتھ ہے، جو "القاء" سے ماخوذ ہے (۴)، اور یہ ایک واضح قرات ہے۔ اور ابی اور ابن مسعود نے اسے "اذ تتلقونه" پڑھا ہے جو "تلقّی" سے ہے، دو "تاء" کے ساتھ (۵)۔

اور سات قراء میں سے جمہور نے ایک "تاء" کو حذف کر کے (۶) پڑھا ہے، اور "ذال" کو ادغام کے بغیر ظاہر کیا ہے، اور یہ بھی (۷) "تلقّی" سے ہی ہے۔ اور ابو عمرو، حمزہ اور کسائی نے "ذال" کا "تاء" میں ادغام کر کے پڑھا ہے (۸)۔

---

(۱) التمہید ۱۵۷/۱۰ . (۲) اس کلام کا حق یہ ہے کہ اسے آیت افک سے پہلے آیت (۱۰) کی تفسیر میں ذکر کیا جائے۔ اور یہ نحاس کی اعراب القرآن ۱۲۹/۳ میں ہے، اور دیکھئے الوسیط ۳۱۱/۳ ، اور تفسیر الرازی ۱۷۹/۲۳ . (۳) المحرر الوجیز ۱۷۱/٤ . (٤) المحتسب ۱۰٤/۲ ، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ ص ۱۰۰ میں ذکر کیا ہے اور اس کی نسبت نہیں کی۔ (٥) المحرر الوجیز ۱۷۱/٤ اور اس کے مطبوعہ نسخے میں: "...إذ تتلقونه" تاء کے ضمہ کے ساتھ واقع ہوا ہے، جو کہ غلطی ہے۔ اور اس قرات کا ذکر ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۰۰ میں کیا ہے اور اسے صرف ابی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٦) (م) میں: حرف کے ساتھ (۷) (م) में: اور یہ۔ (۸) اور اسی طرح ابن عامر نے ہشام کی روایت میں پڑھا ہے۔ السبعة ص٤٥٣ - ٤٥٤ ، اور التیسیر ص٤٢ .

Surah An-Nur, Verses 11 - 22 174

Ibn Kathir recited with the manifestation of the 'dhal' and the assimilation (idgham) of the 'ta' into the 'ta'(1). This is a restless recitation because it necessitates the meeting of two quiescent letters. It is not like the assimilation in the recitation of those who read: {Do not hold secret counsels} (2) [Al-Mujadila: 9], {and do not insult one another} (3) [Al-Hujurat: 11] because before it is the quiescent 'alif'. Since it is a soft letter (harf lin), it is acceptable there in a way it is not with the silence of the 'dhal'.

Ibn Ya'mar and Aisha (may Allah be pleased with them) - and they are the most knowledgeable of people in this matter - recited: {When you received it with your tongues} (4) with a fatha on the 'ta', a kasra on the 'lam', and a damma on the 'qaf'. The meaning of this recitation is from the Arab saying: A man 'walaqa' (liars), meaning if he lied and persisted in it. They brought the transitive verb as evidence for the intransitive.

Ibn Atiyyah (5) said: In my opinion, he intended: "Since you are receiving it in it," so the preposition was omitted, and the pronoun became attached.

Al-Khalil and Abu Amr said: The origin of 'walq' is speed. It is said: The camels came 'taliq', meaning: they are speeding (6). He said: When they saw an army approaching them, they came with swarms from the Levant, speeding (walaq). Indeed, Al-Husayn is slippery and agile; he was brought by a firm she-camel from the Levant, speeding (taliq) (7).

(1) Al-Taysir p. 42. (2) Ibn Khalawayh attributed it in the anomalous recitations (Al-Qira'at al-Shadhah) p. 153 to Ibn Muhaysin, who said: then he retracted. (3) Ibn Kathir recited in the narration of Al-Bazzi with the doubling of the 'ta' upon connection with the saturated elongation due to the meeting of two quiescent letters. (4) Al-Muhtasib 2/104, and Ibn Khalawayh attributed it in the anomalous recitations p. 100 to Aisha only, and its mention was preceded in the first issue. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/171 and what is before it from it. (6) Al-Ayn by Al-Khalil 5/214, and Al-Sihah (W-L-Q). (7) The second verse is by Al-Shammakh bin Dirar Al-Dhubyani, and it is in his Diwan p. 452-453, where it says: 'Indeed, the ice' instead of 'Indeed, Al-Husayn'. Likewise, it appeared in 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Farra 2/248, and Tafsir al-Tabari 17/216 and they did not attribute it. It appeared in 'Al-Sihah' (W-L-Q) and 'Lisan al-Arab' (Z-L-Q) according to the author's narration. Ibn Manzur said: The correct version is: 'Indeed,

Al-Jaleed', and he is Al-Jaleed Al-Kilabi. End quote. His saying: 'An-s', the 'An-s' is the firm she-camel. 'Lisan al-Arab' (A-N-S). We did not come across the first one.

सूरह अन-नूर, आयतें 11 - 22 174

इब्न कसीर ने 'धाल' (ذ) के प्रकटीकरण और 'ता' (ت) का 'ता' में समावेश (इदघम) के साथ पढ़ा है (1), और यह एक अस्थिर पाठ है; क्योंकि इसमें दो शांत (साकिन) अक्षरों का मिलना आवश्यक हो जाता है, और यह उन लोगों के पाठ में समावेश जैसा नहीं है जिन्होंने पढ़ा है: {तो तुम गुप्त परामर्श न करो} (2) [अल-मुजादिला: 9], {और एक-दूसरे को बुरे नामों से न पुकारो} (3) [अल-हुजुरात: 11] क्योंकि उससे पहले शांत 'अलिफ' है, और चूंकि यह एक कोमल अक्षर (हर्फ़ लीन) है, इसलिए यह वहां ठीक है जहाँ यह 'धाल' की शांति के साथ ठीक नहीं है।

इब्न यामर और आयशा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) - और वे इस मामले में लोगों में सबसे अधिक जानकार हैं - ने पढ़ा: {जब तुम उसे अपनी ज़बानों से प्राप्त कर रहे थे} (4) 'ता' पर फ़तहा, 'लाम' पर कसरा और 'क़ाफ़' पर दम्मा के साथ। इस पाठ का अर्थ अरबों के इस कथन से है: 'वलक अल-रजुलु यलिकु वल्क़न': यदि वह झूठ बोलता है और उस पर कायम रहता है, तो वे अकर्मक की गवाही के रूप में सकर्मक लाए।

इब्न अतिया (5) ने कहा: मेरी राय में उनका इरादा था: "जब तुम इसमें प्राप्त कर रहे हो", इसलिए पूर्वसर्ग (हरफ़ जर) को हटा दिया गया, और सर्वनाम जुड़ गया।

अल-खलील और अबू अम्र ने कहा: 'वल्क' का मूल अर्थ गति है, कहा जाता है: ऊंट 'तलिक' आए, अर्थात: वे तेज़ चल रहे हैं (6)। उन्होंने कहा: जब उन्होंने अपनी ओर आती हुई सेना देखी, तो वे शाम (लेवेंट) से झुंडों के साथ तेज़ गति (वल्क़) से आए। निश्चित रूप से अल-हुसैन फिसलन वाले और चंचल हैं; उन्हें शाम से एक मज़बूत ऊंटनी तेज़ गति (तलिक) से लेकर आई (7)।

(1) अल-तयसीर पृ. 42। (2) इब्न खालवाय ने 'अल-क़िरात अल-शज़ाह' पृ. 153 में इसे इब्न मुहैसिन के नाम बताया, उन्होंने कहा: फिर वह मुड़ गए। (3) इब्न कसीर ने अल-बज़ी के वर्णन में दो शांत अक्षरों के मिलन के कारण पूर्ण खिंचाव के साथ 'ता' को दोगुना करके पढ़ा है। (4) अल-मुहतासिब 2/104, और इब्न खालवाय ने 'अल-क़िरात अल-शज़ाह' पृ. 100 में इसे केवल आयशा के नाम बताया, और इसका उल्लेख पहले मुद्दे में हो चुका है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/171 और उससे पहले का अंश। (6) अल-खलील द्वारा अल-ऐन 5/214, और अल-सिहाह (वल्क)। (7) दूसरा शेर अल-शम्माख बिन दिरार अल-दुबयानी का है, और यह उनके दीवान पृ. 452 - 453 में है, और इसमें: 'बेशक बर्फ़ (इनल जलीद), 'बेशक अल-हुसैन' के स्थान पर है। इसी तरह यह अल-फर्रा द्वारा

'मानी अल-कुरान' 2/248 और तफ़सीर अल-तबरी 17/216 में आया है और उन्होंने इसे किसी के नाम नहीं बताया। और यह लेखक के वर्णन के अनुसार 'अल-सिहाह' (वल्क) और 'लिसान अल-अरब' (ज़ल्क) में आया है, इब्न मंजूर ने कहा: सही यह है: 'बेशक अल-जलीद', और वह अल-जलीद अल-किलाबी है। इति। और उनका कहना: 'अंस', 'अल-अंस': मज़बूत ऊंटनी। लिसान अल-अरब (अंस)। हम पहले वाले शेर पर नहीं पहुँच सके।

سورہ النور، آیات 11 - 22 174

ابن کثیر نے 'ذال' کے اظہار اور 'تاء' کے 'تاء' میں ادغام کے ساتھ پڑھا ہے (1)، اور یہ ایک مضطرب قراءت ہے؛ کیونکہ یہ دو ساکن حروف کے اجتماع کا تقاضا کرتی ہے، اور یہ ان کی قراءت میں ادغام کی طرح نہیں ہے جنہوں نے پڑھا ہے: {تو تم سرگوشیاں نہ کرو} (2) [المجادلہ: 9]، {اور ایک دوسرے کو برے ناموں سے نہ پکارو} (3) [الحجرات: 11] کیونکہ اس سے پہلے الف ساکن ہے، اور اس کا حرفِ لین ہونا وہاں اسے بہتر بناتا ہے جو ذال کے سکون کے ساتھ درست نہیں۔

ابن یعمر اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہما نے - اور وہ اس معاملے میں لوگوں میں سب سے زیادہ جاننے والے ہیں - پڑھا: {جب تم اسے اپنی زبانوں سے لے رہے تھے} (4) تاء کے فتحہ، لام کے کسرہ اور قاف کے ضمہ کے ساتھ اس قراءت کا معنی عربوں کے قول سے ہے: 'ولق الرجل یلق ولقاً': جب اس نے جھوٹ بولا اور اس پر قائم رہا، تو وہ متعدی کو غیر متعدی پر گواہ بنا کر لائے۔

ابن عطیہ (5) نے کہا: میرے نزدیک ان کا ارادہ یہ تھا: "جب تم اس میں اسے لے رہے ہو"، چنانچہ حرفِ جر کو حذف کر دیا گیا، تو ضمیر متصل ہو گئی۔

الخلیل اور ابو عمرو نے کہا: 'ولق' کی اصل تیزی ہے، کہا جاتا ہے: اونٹ 'تلق' آئے، یعنی: تیز چل رہے ہیں (6)۔ انہوں نے کہا: جب انہوں نے اپنی طرف آتا ہوا لشکر دیکھا تو وہ شام سے جھنڈوں کی صورت میں تیزی (ولق) سے آئے۔ بے شک الحسین پھسلنے والا اور پھرتیلا ہے؛ اسے شام سے ایک مضبوط اونٹنی تیزی (تلق) سے لے کر آئی (7)۔

(1) التیسیر ص 42۔ (2) ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 153 میں اسے ابن محیصن کی طرف منسوب کیا ہے، کہا: پھر وہ رجوع کر گئے۔ (3) ابن کثیر نے بزی کی روایت میں وصل کی صورت میں تاء کی تشدید کے ساتھ مدِ مشبع کے ساتھ پڑھا ہے تاکہ دو ساکن جمع نہ ہوں۔ (4) المحتسب 2/104، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 100 میں اسے صرف حضرت عائشہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور مسئلہ اولیٰ میں اس کا تذکرہ گزر چکا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 4/171 اور اس سے ماقبل میں۔ (6) الخلیل کی العین 5/214، اور الصحاح (ولق)۔ (7) دوسرا شعر الشماخ بن ضرار الذبیانی کا ہے، اور وہ ان کے دیوان ص 452 - 453 میں ہے، اور اس میں: 'بے شک برف' (ان الجلید)، 'بے شک الحسین' کی جگہ ہے۔ اسی طرح یہ فراء کی معانی القرآن 2/248 اور تفسیر طبری 17/216 میں آیا ہے اور انہوں نے اسے منسوب نہیں کیا۔ اور یہ صاحبِ کتاب کی روایت کے مطابق الصحاح (ولق) اور لسان العرب (زلق) میں آیا ہے، ابن منظور نے کہا: درست یہ ہے: 'بے شک الجلید'، اور وہ الجلید الکلابی ہے۔ انتہیٰ۔ اور ان کا قول: 'عنس'، العنس: مضبوط اونٹنی۔ لسان العرب (عنس)۔ ہمیں پہلے شعر کا پتہ نہ چل سکا۔

It is said: A man is 'zalaq' and 'zumalliq', like 'hudabid'(1), and 'zummaliq' and 'zumalliq' - with a shadda on the meem - and he is the one who ejaculates before intercourse. The Rajaz poet said: Indeed, Al-Husayn is zalaq and zumalliq(2) And 'al-walq' also means: the lightest of stabbing. And he 'walaqahu yaliqahu walqan'. It is said: 'walaqahu bi-l-sayf walaqat', i.e., strikes(3), so it is common.

Thirteenth: His Almighty's saying: {And you say with your mouths} is exaggeration, obligation, and emphasis. The pronoun in {you thought it} refers to the talk, engaging in it, and broadcasting it(4). And {trifling} means: a small thing for which no sin will befall you. {While with Allah it was very great} in burden {great}. This is like his saying, peace and blessings be upon him, in the hadith of the two graves: "They are being punished, and they are not being punished for something great"(5) i.e., in your view.

Fourteenth: His Almighty's saying: {And why, when you heard it, did you not say, 'It is not for us to speak of this. Exalted are You [O Allah]; this is a great slander.' Allah warns you against returning to the like of it, ever, if you should be believers. And Allah makes clear to you the signs, and Allah is Knowing and Wise} is a reproach to all believers, i.e., you should have denounced it, and some of you should not have taken it from others in the way of narration and transmission, and you should have glorified Allah Almighty from this happening to the wife of His Prophet, peace and blessings be upon him, and you should have judged this statement as slander. The reality of slander (buhtan) is saying about a person what is not in him, and backbiting (ghibah) is saying about a person what is in him(6). This meaning has come in the authentic hadith from the Prophet (7)ﷺ.

---

(1) It is very thick milk. Al-Qamus (hudabid). (2) Al-Sihah (zalaq). (3) Al-Sihah (walq). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/171. (5) 13/89 - 90. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/171. (7) Narrated by Muslim (5289), and Ahmad (7146) from the hadith of Abu Hurayrah (RA), and it preceded in 7/122.

१७५ सूरह अन-नूर: आयत ११ - २२

कहा जाता है: एक व्यक्ति 'ज़लक़' (zalaq) और 'ज़ुमल्लिक़' (zumalliq) है, उदाहरण: 'हुदबिद'(१), और 'ज़ुम्मालिक़' और 'ज़ुमल्लिक़' - 'मीम' पर तशदीद के साथ - और वह वह है जो संभोग से पहले स्खलित हो जाता है। राज़ज़ के कवि ने कहा: "बेशक अल-हुसैन ज़लक़ और ज़ुमल्लिक़ है"(२)। और 'वल्क़' का अर्थ यह भी है: सबसे हल्का प्रहार (छुरा घोंपना)। और 'वलक़हू यलिक़ुहू वल्क़न'। कहा जाता है: 'वलक़हू बिस-सैफ़ वलक़ात', यानी: वार/चोटें(३), तो यह शब्द बहुअर्थी है।

तेरहवीं: अल्लाह तआला का कहना: {और तुम अपनी जुबान से कह रहे थे} अतिशयोक्ति, बाध्यता और पुष्टि है। {तुम इसे समझ रहे थे} में सर्वनाम उस बातचीत, उसमें शामिल होने और उसे फैलाने की ओर लौटता है(४)। और {मामूली} यानी: एक छोटी सी चीज़ जिसके लिए तुम्हें कोई गुनाह नहीं होगा। {जबकि अल्लाह के नज़दीक वह बहुत बड़ी थी} बोझ के मामले में {बड़ी}। यह उनकी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) दो कब्रों वाली हदीस में कही गई बात के समान है: "उन दोनों को अज़ाब दिया जा रहा है, और उन्हें किसी बड़ी बात के लिए अज़ाब नहीं दिया जा रहा"(५) यानी: तुम्हारे नज़रिए से।

चौदहवीं: अल्लाह तआला का कहना: {और ऐसा क्यों न हुआ कि जब तुमने इसे सुना तो कह देते कि: 'हमारे लिए यह शोभा नहीं देता कि हम ऐसी बात अपनी ज़ुबान पर लाएं तू पाक है (ऐ अल्लाह), यह तो बहुत बड़ा बोहतान (झूठा आरोप) है।' अल्लाह तुम्हें नसीहत करता है कि अगर तुम ईमान वाले हो तो फिर कभी ऐसा न करना। और अल्लाह तुम्हारे लिए अपनी आयतें साफ़-साफ़ बयान करता है, और अल्लाह जानने वाला, हिकमत वाला है}। यह सभी ईमान वालों के लिए एक डांट है, यानी: तुम्हें इसका खंडन करना चाहिए था, और तुममें से किसी को भी इसे कहानी और वर्णन के तौर पर एक-दूसरे से नहीं लेना चाहिए था, और तुम्हें अल्लाह तआला की पाकी बयान करनी चाहिए थी कि उसके नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पत्नी के साथ ऐसा हो, और तुम्हें इस बात पर यह फैसला देना चाहिए था कि यह एक बोहतान है। और बोहतान की असलियत यह है: किसी इंसान के बारे में वह कहना जो उसमें न हो, और ग़ीबत (पीठ पीछे बुराई) यह है: किसी इंसान के बारे में वह कहना जो उसमें हो(६)। यह अर्थ नबी ﷺ से सहीह हदीस में आया है(७)।

---

(१) यह बहुत गाढ़ा दूध है। अल-क़ामूस (हुदबिद)। (२) अस-सिहाह (ज़लक़)। (३) अस-सिहाह (वल्क़)। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४ / १७१। (५) १३ / ८९ - ९०। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४ / १७१। (७)

इसे मुस्लिम (५२८९) और अहमद (७१४६) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से निकाला है, और यह पहले ७ / १२२ पर आ चुका है।

۱۷۵ سورہ النور: آیات ۱۱ - ۲۲

کہا جاتا ہے: ایک شخص 'زَلَق' اور 'زُمَّلِق' ہے، مثال: 'هُدَبِد'(۱)، اور 'زُمَّالق' اور 'زُمَّلِق' - میم کی تشدید کے ساتھ - اور وہ وہ ہے جو جماع سے پہلے فارغ ہو جاتا ہے۔ راجز کے شاعر نے کہا: "بے شک الحسین زلق اور زملق ہے"(۲)۔ اور 'وَلْق' کا مطلب یہ بھی ہے: سب سے ہلکا زخم لگانا۔ اور 'وَلَقَهُ يَلِقُهُ وَلْقاً'۔ کہا جاتا ہے: 'وَلَقَهُ بالسيف وَلَقَات'، یعنی: ضربیں (چوٹیں)(۳)، پس یہ لفظ مشترک (کثیر المعانی) ہے۔

تیرہویں: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور تم اپنی زبانوں سے کہہ رہے تھے} مبالغہ، لزوم اور تاکید ہے۔ {تم اسے سمجھ رہے تھے} میں ضمیر اس بات، اس میں پڑنے اور اسے پھیلانے کی طرف لوٹتی ہے(۴)۔ اور {معمولی} یعنی: ایک چھوٹی سی چیز جس پر تمہیں کوئی گناہ نہیں ہوگا۔ {حالانکہ اللہ کے نزدیک وہ بہت بڑی تھی} بوجھ کے اعتبار سے {بڑی}۔ یہ ان (صلی اللہ علیہ وسلم) کے دو قبروں والی حدیث میں قول کی طرح ہے: "ان دونوں کو عذاب دیا جا رہا ہے، اور انہیں کسی بڑی بات کی وجہ سے عذاب نہیں دیا جا رہا"(۵) یعنی: تمہارے نزدیک۔

چودھویں: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جب تم نے اسے سنا تھا تو کیوں نہ کہہ دیا کہ: 'ہمیں ایسی بات زبان پر لانا زیبا نہیں، سبحانک! یہ تو بہت بڑا بہتان ہے۔' اللہ تمہیں نصیحت کرتا ہے کہ اگر تم مومن ہو تو کبھی بھی ایسا کام دوبارہ نہ کرنا۔ اور اللہ تمہارے لیے اپنی آیتیں کھول کر بیان کرتا ہے، اور اللہ سب کچھ جاننے والا، حکمت والا ہے}۔ یہ تمام مومنوں کے لیے عتاب (ڈانٹ) ہے، یعنی: تمہیں اس کا انکار کرنا چاہیے تھا، اور تم میں سے ایک کو دوسرے سے اسے بطور حکایت اور نقل نہیں لینا چاہیے تھا، اور تمہیں اللہ تعالیٰ کی پاکی بیان کرنی چاہیے تھی اس بات سے کہ اس کے نبی (صلی اللہ علیہ وسلم) کی زوجہ کے ساتھ ایسا ہو، اور تمہیں اس بات پر یہ حکم لگانا

چاہیے تھا کہ یہ بہتان ہے۔ اور بہتان کی حقیقت یہ ہے: کسی انسان کے بارے میں وہ کہنا جو اس میں نہ ہو، اور غیبت یہ ہے: انسان کے بارے میں وہ کہنا جو اس میں ہو(۶)۔ یہ معنی نبی ﷺ سے صحیح حدیث میں آیا ہے(۷)۔

---

(۱) یہ بہت گاڑھا دودھ ہے۔ القاموس (ہدبد)۔ (۲) الصحاح (زلق)۔ (۳) الصحاح (ولق)۔ (۴) المحرر الوجیز ۴ / ۱۷۱۔ (۵) ۱۳ / ۸۹ - ۹۰۔ (۶) المحرر الوجیز ۴ / ۱۷۱۔ (۷) اسے مسلم (۵۲۸۹) اور احمد (۷۱۴۶) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے ۷ / ۱۲۲ پر گزر چکا ہے۔

١٧ Surah An-Nur: Verses 11 - 22

Then Allah Almighty admonished them against returning to such a state. And "an" (that) is an object of cause, with the estimation of: for fear of, and the like (1).

Fifteenth: The saying of Allah Almighty: {if you are believers} is a halt and confirmation (2), as you say: it is appropriate for you to do so-and-so if you are a man.

Sixteenth: The saying of Allah Almighty: {Allah admonishes you that you should never return to the like of it} means: regarding Aisha (3); because the like of it is only comparable to the saying about the same person spoken of, or about someone who was in her status among the wives of the Prophet ﷺ; because of the harm caused to the Messenger of Allah ﷺ in his honor and family, and that is disbelief (kufr) on the part of the doer (4).

Seventeenth: Hisham bin Ammar said: I heard Malik saying: Whoever insults Abu Bakr and Umar is disciplined, and whoever insults Aisha is killed; because Allah Almighty says: {Allah admonishes you that you should never return to the like of it, if you are believers}. So whoever insults Aisha has contradicted the Quran, and whoever contradicts the Quran is killed (5).

Ibn al-Arabi said (6): The companions of al-Shafi'i said: Whoever insults Aisha, may Allah be pleased with her, is disciplined as with other believers, and His saying {if you are believers} regarding Aisha is not [because that] is disbelief, but it is as he, peace and blessings be upon him, said: "He does not believe whose neighbor is not safe from his harm" (7). And if the stripping of faith in insulting whoever insulted Aisha were literal, it would have been stripped in his saying: "The adulterer does not commit adultery..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/171. (2) In (M), (D), and (F): and emphasis, and what is established from (Z) and (Th), and it is consistent with what is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/171 and the speech is from it. (3) Before it in (Th): matter. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1343 - 1344. (5) The previous source, and Ibn Hazm extracted this report in Al-Muhalla 11/414 - 415. (6) In Ahkam al-Quran 3/1344 and what will follow between brackets from it. (7) Narrated by Al-Bukhari, and previously 6/304.

१७६ सूरह अन-नूर: आयतें ११ - २२

फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें ऐसी स्थिति में फिर से लौटने के प्रति चेतावनी दी। और शब्द "अन" (कि) कारण का कर्म है, इसका भाव यह है: इस भय से कि, और इसी तरह (१)।

पंद्रहवां: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {यदि तुम मोमिन हो} एक रोक और पुष्टि है (२), जैसा कि आप कहते हैं: यदि आप पुरुष हैं तो आपको ऐसा-वैसा करना चाहिए।

सोलहवां: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह तुम्हें उपदेश देता है कि तुम कभी भी ऐसा फिर न करना} का अर्थ है: आयशा (३) के बारे में; क्योंकि इसकी समानता केवल उसी व्यक्ति के बारे में कहे गए शब्द के बराबर है जिसके बारे में बात की गई है, या उन लोगों के बारे में जो पैगंबर ﷺ की पत्नियों में उनके पद पर थीं; क्योंकि इसमें अल्लाह के रसूल ﷺ के सम्मान और उनके परिवार को कष्ट पहुँचाना है, और यह करने वाले का कुफ्र (अविश्वास) है (४)।

सत्रहवां: हिशाम बिन अम्मार ने कहा: मैंने मलिक को यह कहते सुना: जिसने अबू बक्र और उमर का अपमान किया उसे दंडित किया जाता है, और जिसने आयशा का अपमान किया उसे मार दिया जाता है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {अल्लाह तुम्हें उपदेश देता है कि तुम कभी भी ऐसा फिर न करना, यदि तुम मोमिन हो}। तो जिसने आयशा का अपमान किया उसने कुरान का विरोध किया, और जिसने कुरान का विरोध किया उसे मार दिया जाता है (५)।

इब्न अल-अरबी ने कहा (६): अल-शफीई के साथियों ने कहा: जो आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का अपमान करता है, उसे अन्य सभी विश्वासियों की तरह दंडित किया जाता है, और उनका यह कहना कि {यदि तुम मोमिन हो} आयशा के बारे में [इसलिए नहीं है कि वह] कुफ्र है, बल्कि यह वैसा ही है जैसा कि उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "वह विश्वास नहीं करता जिसका पड़ोसी उसकी बुराई से सुरक्षित नहीं है" (७)। और यदि आयशा का अपमान करने वाले के ईमान का छिन जाना वास्तविकता होती, तो उनका यह छिन जाना उनके इस कथन में भी होता: "व्यभिचारी व्यभिचार नहीं करता..."

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७१। (२) (म), (द) और (फ) में: और पुष्टि, और (ज़) और (थ) से जो स्थापित है, और यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७१ में जो है उसके अनुरूप है और बात वहीं से ली गई है। (३) (थ) में इससे पहले है: विषय। (४) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१३४३ - १३४४। (५) पिछला स्रोत, और इब्न हज्म ने अल-मुहल्ला ११/४१४ - ४१५ में इस रिपोर्ट को निकाला है।

(६) अहकाम अल-कुरान ३/१३४४ में और जो इसके बाद कोष्ठक में आएगा। (७) अल-बुखारी द्वारा उद्धृत, और पहले ६/३०४।

١٧٦ سورة النور: آيات ١١ - ٢٢

پھر اللہ تعالیٰ نے انہیں اس جیسی حالت میں دوبارہ لوٹنے سے نصیحت فرمائی۔ اور لفظ "أن" مفعول لہ ہے، جس کی تقدیر یہ ہے: اس کراہت سے کہ، اور اسی طرح (١)۔

پندرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾ (اگر تم مومن ہو) توقیف اور تاکید ہے (٢)، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: اگر تم مرد ہو تو تمہیں ایسا ویسا کرنا چاہیے۔

سولہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَعِظُكُمُ اللَّهُ أَن تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا﴾ (اللہ تمہیں نصیحت کرتا ہے کہ تم کبھی بھی اس جیسا کام دوبارہ نہ کرنا) اس سے مراد عائشہ (رضی اللہ عنہا) کے بارے میں ہے (٣)؛ کیونکہ اس جیسی بات صرف اسی شخص کے بارے میں کہی گئی بات کے مماثل ہو سکتی ہے جس کے بارے میں بات کی جا رہی ہو، یا ان لوگوں کے بارے میں جو نبی ﷺ کی ازواج میں ان کے مرتبے پر ہوں؛ اس لیے کہ اس میں رسول اللہ ﷺ کی عزت اور آپ کے اہل خانہ کو تکلیف پہنچانا ہے، اور ایسا کرنا اس کے کرنے والے کا کفر ہے (٤)۔

سترہویں بات: ہشام بن عمار نے کہا: میں نے امام مالک کو فرماتے سنا: جس نے ابوبکر اور عمر (رضی اللہ عنہما) کو برا بھلا کہا اسے سزا دی جائے گی، اور جس نے عائشہ (رضی اللہ عنہا) کو برا بھلا کہا اسے قتل کیا جائے گا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿يَعِظُكُمُ اللَّهُ أَن تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ﴾، پس جس نے عائشہ کو برا بھلا کہا اس نے قرآن کی مخالفت کی، اور جس نے قرآن کی مخالفت کی اسے قتل کیا جائے گا (٥)۔

ابن العربی نے کہا (٦): شافعی کے ساتھیوں نے کہا: جس نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کو برا بھلا کہا اسے دیگر مومنوں کی طرح سزا دی جائے گی، اور اللہ تعالیٰ کا یہ فرمانا کہ ﴿إِن كُنتُم

مُؤْمِنِينَ﴾ عائشہ کے بارے میں [اس لیے نہیں کہ یہ] کفر ہے، بلکہ یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ مومن نہیں ہے جس کا پڑوسی اس کی شرارتوں سے محفوظ نہ ہو" (۷)۔ اور اگر عائشہ کو برا بھلا کہنے والے سے ایمان کا سلب ہونا حقیقت ہوتا، تو ان کے اس قول میں بھی سلب ہونا ثابت ہوتا: "زانی زنا نہیں کرتا..."

(۱) المحرر الوجيز ۱۷۱/٤۔ (۲) (م)، (د) اور (ف) میں: وتوکید، اور (ز) اور (ظ) سے جو ثابت ہے، اور یہ المحرر الوجيز ۱۷۱/٤ کے مطابق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (۳) اس سے پہلے (ظ) میں ہے: شان۔ (٤) أحكام القرآن لابن العربي ۱۳٤۳/۳ - ۱۳٤٤۔ (٥) پچھلا حوالہ، اور ابن حزم نے المحلى ٤۱٤/۱۱ - ٤۱٥ میں اس خبر کی تخریج کی ہے۔ (٦) أحكام القرآن ۱۳٤٤/۳ میں اور جو آگے بریکٹ میں آئے گا۔ (۷) اسے بخاری نے روایت کیا ہے، اور پہلے ٦/۳۰٤ میں گزر چکا ہے۔

Page 177 Surah An-Nur: Verses 11 - 22

"...the adulterer when he commits adultery, while being a believer"(1) in reality. We said: If it were as you claimed that (2) the people of the slander accused the purified Aisha of immorality, then Allah Almighty cleared her, then whoever (3) slanders her with what Allah cleared her of is a denier of Allah, and whoever denies Allah is a disbeliever. This is the path of Malik's saying, and it is the way of the verse (4) for people of insight. And if a man slandered Aisha with something other (5) than what Allah cleared her of, his punishment would be discipline (6).

Eighteenth: The Almighty's saying: {Indeed, those who like that immorality should spread} means: become prevalent. It is said: something became common (shā'a), prevalence (shuyū'an, shay'an, shay'ū'atan), meaning: it appeared and spread. {among those who believe} means: among chaste men and chaste women. What is meant by this general term is Aisha and Safwan, may Allah be pleased with them (7).

Immorality (Al-Fahishah): The ugly deed that is excessively ugly. It was said: Immorality in this verse means: evil speech.

{for them is a painful punishment in this world} meaning: the legal punishment (Al-Hadd). And in the Hereafter, the punishment of the Fire, i.e., for the hypocrites, so it is specific (8). We have already clarified that the legal punishment for believers is an expiation (9). Al-Tabari said: It means: if he dies persisting without repentance (10).

Footnotes: (1) Narrated by Ahmad (10216), Al-Bukhari (2475), and Muslim (57): (100) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him. (2) It came in Ahkam al-Qur'an: It is not as you claimed, for. (3) In (m): So every. (4) In Ahkam al-Qur'an: apparent (la'iha), instead of: the verse. (5) In (z), (zha), and (fa): specifically (bi-'aynihi), and what is established is from (d), which matches what is in Ahkam al-Qur'an and the speech from it. (6) In the manuscripts: disbelief, and what is established is from Ahkam al-Qur'an. (7) Tafsir Abi al-Layth 2/423, and Tafsir al-Razi 23/183. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/171, and Tafsir al-Baghawi 3/333. (9) At the end of the sixth issue. (10) Tafsir al-Tabari 17/221, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/172.

पृष्ठ १७७ सूरह अन-नूर: आयत ११ - २२

"...व्यभिचारी जब व्यभिचार करता है, उस समय वह आस्तिक (ईमान वाला) होता है"(१) वास्तव में। हमने कहा: यदि वैसा ही होता जैसा तुमने दावा किया कि (२) झूठा आरोप लगाने वालों ने पवित्र आयशा पर अनैतिकता (अश्लीलता) का आरोप लगाया, फिर अल्लाह तआला ने उन्हें निर्दोष ठहराया, तो जो कोई (३) उन्हें उस बात से बदनाम करता है जिससे अल्लाह ने उन्हें निर्दोष ठहराया है, वह अल्लाह को झुठलाने वाला है, और जो अल्लाह को झुठलाता है वह काफिर (अविश्वासी) है। यह मलिक के कथन का मार्ग है, और यह अंतर्दृष्टि वाले लोगों के लिए आयत (४) का मार्ग है। और यदि कोई व्यक्ति आयशा को उस चीज़ के अलावा (५) किसी चीज़ से बदनाम करता जिससे अल्लाह ने उन्हें निर्दोष ठहराया था, तो उसका दंड अनुशासनात्मक (ताज़ीर) होता (६)।

अठारहवीं: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह वे लोग जो चाहते हैं कि ईमान वालों के बीच अश्लीलता फैले} अर्थात: प्रचलित हो जाए। कहा जाता है: कोई चीज़ आम हो गई (शा'आ), प्रसार (शुयूअन, शयन, शयऊअतन), अर्थात: वह प्रकट हुई और फैल गई। {उन लोगों में जो ईमान लाए} अर्थात: पवित्र पुरुषों और पवित्र स्त्रियों में। इस सामान्य शब्द से तात्पर्य आयशा और सफवान हैं, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो (७)।

अश्लीलता (अल-फ़ाहिशह): वह बुरा कार्य जो अत्यधिक बुरा हो। कहा गया है: इस आयत में अश्लीलता का अर्थ है: बुरा कथन।

{उनके लिए दुनिया में दुखद दंड है} अर्थात: निर्धारित दंड (हद)। और परलोक में आग का दंड है, यानी मुनाफिकों (पाखंडियों) के लिए, इसलिए यह विशिष्ट है (८)। हमने स्पष्ट कर दिया है कि ईमान वालों के लिए निर्धारित दंड एक प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) है (९)। अल-तबरी ने कहा: इसका अर्थ है: यदि वह तौबा (तौबा) किए बिना उसी पर अड़ा रहकर मर जाए (१०)।

पाद टिप्पणियाँ: (१) इसे अहमद (१०२१६), बुखारी (२४७५), और मुस्लिम (५७): (१००) ने अबू हुरैरा की हदीस (रज़ि.) से उद्धृत किया है। (२) अहकाम अल-कुरआन में आया है: वैसा नहीं है जैसा तुमने दावा किया, क्योंकि। (३) (म) में: तो हर। (४) अहकाम अल-कुरआन में: स्पष्ट (लाइहा), इसके बजाय: आयत। (५) (ज़), (ज़ह), और (फ़) में: विशेष रूप से (बि-ऐनिही), और जो स्थापित है वह (द) से है, जो अहकाम अल-कुरआन और उसके विवरण के अनुरूप है। (६) पांडुलिपियों में: कुफ्र (अविश्वास), और जो स्थापित है वह अहकाम अल-कुरआन से है। (७) तफ़्सीर अबी अल-लैथ ४२३/२, और तफ़्सीर

अल-राज़ी १८३/२३। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १७१/४, और तफ़्सीर अल-बग़वी ३३३/३। (९) छठे मसले के अंत में। (१०) तफ़्सीर अल-तबरी २२१/१७, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १७२/४।

صفحہ ۱۷۷ سورۃ النور: آیات ۱۱ - ۲۲

"...زانی جس وقت زنا کرتا ہے تو وہ مومن ہوتا ہے"(۱) حقیقت میں۔ ہم نے کہا: اگر ویسا ہی ہوتا جیسا تم نے دعویٰ کیا کہ (۲) اہل افک (تہمت لگانے والوں) نے پاکدامن عائشہ رضی اللہ عنہا پر بدکاری کی تہمت لگائی، پھر اللہ تعالیٰ نے انہیں بری کر دیا، تو جس کسی (۳) نے انہیں اس چیز کے ساتھ بدنام کیا جس سے اللہ نے انہیں بری کر دیا ہے، وہ اللہ کو جھٹلانے والا ہے، اور جو اللہ کو جھٹلاتا ہے وہ کافر ہے۔ یہ امام مالک کے قول کا طریقہ ہے، اور اہل بصیرت کے لیے یہی آیت (۴) کی راہ ہے۔ اور اگر کوئی شخص عائشہ رضی اللہ عنہا کو اس کے علاوہ (۵) کسی اور بات سے گالی دیتا جس سے اللہ نے انہیں بری کیا تھا، تو اس کی سزا تادیب (تعزیر) ہوتی (۶)۔

اٹھارویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَن تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ﴾ یعنی: پھیل جائے، کہا جاتا ہے: شاع الشيء شُيوعاً (چیز عام ہوگئی)، یعنی: ظاہر ہوئی اور پھیل گئی۔ ﴿فِي الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ یعنی: پاکدامن مردوں اور عورتوں میں۔ اور اس عام لفظ سے مراد عائشہ اور صفوان رضی اللہ عنہما ہیں (۷)۔

اور الفاحشہ: وہ برا فعل جو حد درجہ برا ہو۔ اور کہا گیا: اس آیت میں فاحشہ سے مراد: بری بات ہے۔

﴿لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا﴾ یعنی: حد (شرعی سزا)۔ اور آخرت میں آگ کا عذاب ہے، یعنی منافقین کے لیے، اس لیے یہ مخصوص ہے (۸)۔ اور ہم بیان کر چکے ہیں کہ مومنوں کے لیے حد (سزا) کفارہ ہے (۹)۔ اور طبری نے کہا: اس کا معنی ہے: اگر وہ بغیر توبہ کیے اصرار کرتے ہوئے مر جائے (۱۰)۔

حواشی: (۱) اسے احمد (۱۰۲۱٦)، بخاری (۲۴۷۵) اور مسلم (۵۷): (۱۰۰) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) احکام القرآن میں آیا ہے: ویسا نہیں جیسا تم نے دعویٰ کیا، کیونکہ۔ (۳) (م) میں ہے: تو ہر۔ (۴) احکام القرآن میں ہے: لائحہ (واضح)، بجائے: الآیہ۔ (۵) (ز)، (ظ) اور (ف) میں ہے: بعین (بعینہ)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (د) سے ہے، جو احکام القرآن اور اس کے کلام کے مطابق ہے۔ (۶) نسخوں میں ہے: الکفر، اور ثابت شدہ احکام القرآن سے ہے۔ (۷) تفسیر ابی اللیث ۲/۴۲۳، اور تفسیر رازی ۲۳/۱۸۳۔ (۸) المحرر الوجیز ۴/۱۷۱، اور تفسیر بغوی ۳/۳۳۳۔ (۹) چھٹے مسئلے کے آخر میں۔ (۱۰) تفسیر طبری ۱۷/۲۲۱، اور المحرر الوجیز ۴/۱۷۲۔

The Nineteenth: His, the Almighty's, saying: {And Allah knows} i.e., He knows the extent of the gravity of this sin and the punishment for it, and He knows everything^{(1)}. {And you do not know} It was narrated from the hadith of Abu Al-Darda' that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever supports a person in a dispute without knowledge of it, he is in the wrath of Allah until he desists from it. And whoever, by his intercession, prevents a prescribed punishment (hadd) from the punishments of Allah from being carried out, has truly defied Allah, proceeded towards His wrath, and the curse of Allah is upon him continuously until the Day of Resurrection. And whoever spreads about a Muslim man a word of which he is innocent, intending to disgrace him with it in this world, it is a right upon Allah Almighty to throw him into the Fire for it"^{(3)}. Then he recited the confirmation of it from the Book of Allah Almighty: {Indeed, those who like that immorality should be spread among those who have believed...} the verse.

The Twentieth: His, the Almighty's, saying: {O you who have believed, do not follow the footsteps of Satan} meaning: his paths and ways. The meaning is: do not take the path to which Satan calls you^{(4)}. The singular of 'khutuwat' is 'khutwah', which is the distance between the two feet. And 'khatwah' - with a fatha [on the kha] - is the verbal noun. It is said: 'khatantu khatwah', and its plural is 'khatawat'. Someone 'transgressed' [stepped over] towards us^{(5)}, and from it is the hadith: that he saw a man stepping over the necks of people on Friday^{(6)}.

The majority [of reciters] read: 'khutuwat' with a damma on the 'ta'. Asim^{(7)} and Al-A'mash read it with a sukun. And the majority read: 'ma zaka' with a light 'kaf' [without shadda], meaning: he was not guided, nor did he submit, nor did he know right guidance^{(8)}.

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/131. (2) In (M) and (F): said. (3) Al-Mundhiri said in At-Targhib wat-Tarhib 3/142: Narrated by At-Tabarani, and its chain of narration is not present to me now, but part of it was narrated with a good chain. Al-Haythami said in Al-Majma' 4/201: In it is someone I do not know. (4) See Majaz al-Qur'an 2/65, and Tafsir al-Tabari 17/221. (5) See Al-Sihah (kh-t-'), and Al-Muharrar al-Wajiz 4/172, and Tafsir al-Razi 23/185. (6) Reported by Ahmad (17697), Abu Dawood (1118), and An-Nasa'i 3/103 from the hadith of Abdullah bin Busr. Reported by Ibn Majah (1115) from the hadith of Jabir bin Abdullah, may Allah be pleased with them both. (7) In the narration of Abu Bakr from him, and it is also the reading of Nafi', Abu Amr, Ibn

Kathir in the narration of Al-Bazzi, and Hamzah. Al-Sab'ah pp. 173-174, and At-Taysir p. 78. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/172.

१७८ | सूरह अन-नूर: आयत ११ - २२

उन्नीसवीं बात: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना: {और अल्लाह जानता है} यानी: वह इस पाप की गंभीरता की मात्रा और उस पर प्रतिफल को जानता है, और वह सब कुछ जानता है^{(१)}। {और तुम नहीं जानते} अबू अल-दरदा की हदीस से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जो व्यक्ति किसी विवाद में किसी का समर्थन बिना उसके ज्ञान के करता है, वह अल्लाह के क्रोध में रहता है जब तक कि वह उससे हट न जाए। और जो कोई अपनी सिफारिश के माध्यम से अल्लाह की सीमाओं (सज़ाओं) में से किसी को लागू होने से रोकता है, उसने वास्तव में अल्लाह की अवज्ञा की है, उसके क्रोध की ओर बढ़ा है, और उस पर कयामत के दिन तक लगातार अल्लाह की लानत (अभिशाप) है। और जो कोई किसी मुसलमान व्यक्ति के बारे में कोई ऐसी बात फैलाता है जिससे वह निर्दोष है, और वह उसे दुनिया में अपमानित करना चाहता है, तो अल्लाह तआला का यह अधिकार है कि वह उसे उसके बदले में आग में डाल दे"^{(३)}। फिर उन्होंने अल्लाह तआला की किताब से इसकी पुष्टि पढ़ी: {बेशक, जो लोग चाहते हैं कि उन लोगों में अश्लीलता फैले जो ईमान लाए हैं...} आयत।

बीसवीं बात: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना: {ऐ ईमान वालो! शैतान के पदचिन्हों पर मत चलो} यानी: उसके रास्तों और तरीकों पर। अर्थ है: उस रास्ते पर मत चलो जिसकी ओर शैतान तुम्हें बुलाता है^{(४)}। 'खुतुवात' (khutuwat) का एकवचन 'खुत्वह' (khutwah) है, जो दो पैरों के बीच की दूरी है। और 'खत्वह' (khatwah) - 'ख' पर ज़बर के साथ - क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है। कहा जाता है: 'ख़तौतु ख़त्वतन', और इसका बहुवचन 'ख़तवात' (khatawat) है। 'फ़लां हम तक लांघकर आया'^{(५)}, और इसी से हदीस है: कि उन्होंने जुमे के दिन एक आदमी को लोगों की गर्दनें लांघते हुए देखा^{(६)}।

और अधिकांश पाठकों ने 'त' पर पेश (दम्मा) के साथ 'खुतुवात' पढ़ा है। आसिम^{(७)} और अल-अमश ने इसे सुकून के साथ पढ़ा। और बहुमत ने 'काफ़' को हल्का (बिना शद्दा) पढ़ते हुए 'मा ज़का' पढ़ा, जिसका अर्थ है: न उसने मार्गदर्शन प्राप्त किया, न उसने इस्लाम स्वीकार किया, और न ही उसने सही राह जानी^{(८)}।

---

(१) एराब अल-कुरान, अल-नहस ३/१३१। (२) (म) और (फ़) में: कहा। (३) अल-मुंधिरी ने अत-तरग़ीब वत-तरहीब ३/१४२ में कहा: इसे अल-तबरानी ने रिवायत किया है, और इसकी सनद की स्थिति अभी मेरे पास नहीं है, और इसका कुछ हिस्सा अच्छी सनद के साथ रिवायत किया गया है। अल-हेशमी ने

अल-मजमा ४/२०१ में कहा: इसमें कोई ऐसा व्यक्ति है जिसे मैं नहीं जानता। (४) देखें मजाज अल-कुरान २/६५, और तफ़सीर अल-तबरी १७/२२१। (५) देखें अल-सिहाह (ख़-त-अ), और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७२, और तफ़सीर अल-राज़ी २३/१८५। (६) इसे अहमद (१७६९७), अबू दाऊद (१११८), और अन-नसाई ३/१०३ ने अब्दुल्ला बिन बुस्र की हदीस से उद्धृत किया है। और इसे इब्न माजाह (१११५) ने जाबिर बिन अब्दुल्ला (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (७) उनके द्वारा अबू बक्र की रिवायत में, और यह नाफ़े अबू अम्र, इब्न कसीर (अल-बज़ी की रिवायत में) और हमज़ा का भी पाठ है। अल-सबआ पृ. १७३-१७४, और अल-तयसीर पृ. ७८। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७२।

انیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَاللَّهُ يَعْلَمُ} یعنی: وہ اس گناہ کی سنگینی کی مقدار اور اس پر بدلہ دینے کو جانتا ہے، اور وہ ہر چیز جانتا ہے۸{(۱)}۔ {وَأَنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ} حضرت ابو درداء رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس شخص نے کسی جھگڑے میں کسی کی مدد کی درآنحالیکہ اسے اس کا علم نہ ہو، وہ اللہ کی ناراضگی میں رہتا ہے جب تک کہ وہ اس سے باز نہ آجائے۔ اور جس شخص نے اپنی سفارش کے ذریعے اللہ کی حدود میں سے کسی حد کے قیام کو روک دیا، تو اس نے حقیقت میں اللہ سے دشمنی کی، اور اس کی ناراضگی کی طرف پیش قدمی کی، اور اس پر قیامت کے دن تک مسلسل اللہ کی لعنت ہے۔ اور جس شخص نے کسی مسلمان کے خلاف کوئی ایسی بات پھیلائی جس سے وہ بری ہو، اس ارادے سے کہ اسے دنیا میں رسوا کرے، تو اللہ تعالیٰ پر یہ حق ہے کہ وہ اسے اس کے بدلے جہنم میں ڈال دے"۸{(۳)}، پھر آپ ﷺ نے اللہ تعالیٰ کی کتاب سے اس کی تصدیق تلاوت فرمائی: {إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَن تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ ءَامَنُوا} الآیہ۔

بیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ} یعنی: اس کے راستے اور طریقے، مطلب یہ ہے کہ: اس راستے پر نہ چلو جس کی طرف شیطان تمہیں بلاتا ہے۸{(٤)}۔ 'خُطُوات' کا واحد 'خُطوة' (خ پر پیش کے ساتھ) ہے، جو دو قدموں کے درمیان کا فاصلہ ہے۔ اور 'خَطْوة' (خ پر زبر کے ساتھ) مصدر ہے، کہا جاتا ہے: 'خَطَوْتُ خَطْوَةً'، اور اس کی جمع 'خَطَوات' ہے۔ کسی نے ہماری طرف قدم بڑھایا (پھلانگ کر آنا)۸{(٥)}، اور اسی سے حدیث ہے: کہ آپ ﷺ نے ایک شخص کو دیکھا جو جمعہ کے دن لوگوں کی گردنیں پھلانگ رہا تھا۸{(٦)}۔

اور جمہور (قراء) نے 'خُطُوات' ط کے پیش کے ساتھ پڑھا ہے۔ عاصم۸{(۷)} اور اعمش نے اسے ساکن پڑھا ہے۔ اور جمہور نے 'مَا زَكَىٰ' کاف کی تخفیف (بغیر شد) کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: نہ اس نے ہدایت پائی اور نہ ہی وہ اسلام لایا، اور نہ ہی اسے راہِ راست کا پتہ چلا۸{(۸)}۔

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۳۱۔ (۲) نسخہ (م) اور (ف) میں ہے: 'قال'۔ (۳) منذری نے الترغیب والترہیب ۳/ ۱۴۲ میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس وقت میرے پاس اس کی سند کی حالت واضح نہیں ہے، اور اس کا کچھ حصہ اچھی سند کے ساتھ روایت ہوا ہے۔ ہیثمی نے المجمع ۴/ ۲۰۱ میں کہا: اس میں کوئی ایسا ہے جسے میں نہیں جانتا۔ (٤) دیکھیے مجاز القرآن ۲/ ۶۵، اور تفسیر طبری ۲۲۱/۱۷۔ (٥) دیکھیے الصحاح (مادہ خ-ط-ا)، المحرر الوجیز ۴/ ۱۷۲، اور تفسیر رازی ۲۳/ ۱۸۵۔ (٦) اسے احمد (۱۷۶۹۷)، ابوداؤد (۱۱۱۸)، اور نسائی ۳/ ۱۰۳ نے عبداللہ بن بسر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسے ابن ماجہ (۱۱۱۵) نے جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۷) ان سے ابوبکر کی روایت میں، اور یہی نافع، ابو عمرو، ابن کثیر (بزی کی روایت میں) اور حمزہ کی بھی قرأت ہے۔ السبعۃ ص ۱۷۳-۱۷۴، اور التیسیر ص ۷۸۔ (۸) المحرر الوجیز ۴/ ۱۷۲۔

It is said: "did not purify" means: did not become righteous (1), it is said: *zaka yazku zakaan*, i.e., became righteous. Al-Hasan and Abu Haywah stressed it (the word 'zaka'), meaning: His purification of you, His cleansing and guidance is only by His grace, not by your deeds (2). Al-Kisa'i said: {O you who have believed, do not follow the footsteps of Satan} is a parenthetical statement, and His saying: {not one of you would ever have been pure} is the response to His statement first and second: {And if not for the favor of Allah upon you}. Twenty-first: His words, Exalted be He: {And let not those of virtue among you and wealth swear [not to give...]} to the end of the verse. The well-known reports state that this verse was revealed regarding the story of Abu Bakr ibn Abi Quhafa and Mistah ibn Uthatha. This is because he was the son of his maternal aunt's daughter and was among the poor Muhajireen who were present at Badr. He is Mistah ibn Uthatha ibn 'Abbad ibn al-Muttalib ibn 'Abd Manaf. It is said his name was 'Awf, and Mistah was a nickname. Abu Bakr used to spend on him because of his poverty and kinship, but when the incident of the Slander (Al-Ifk) occurred and Mistah said what he said about it, Abu Bakr swore that he would never spend on him or benefit him with anything ever again. Mistah came and apologized, saying: "I only used to frequent the gathering (3) of Hassan, so I would listen but not speak." Abu Bakr said to him: "You laughed and participated in what was said." And he persisted in his oath, so the verse was revealed. Ad-Dahhak and Ibn Abbas said: A group of believers cut off their benefits from everyone who spoke in the Slander, saying: "By Allah, we will not connect with anyone who spoke regarding Aisha." So the verse was revealed concerning all of them. The first opinion is more correct, although the verse applies to the Ummah until the Day of Resurrection, that a person of virtue and wealth should not be so enraged that he swears never to benefit someone with such a character for the rest of time (4). The Sahih relates that when Allah, Blessed and Exalted be He, revealed: {Indeed, those who came with the falsehood are a group among you...}

---

(1) Cited by al-Wahidi in al-Wasit 3/312, al-Baghawi in his Tafsir 3/333, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/23 and they attributed it to Muqatil. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/172, and the recitation of al-Hasan and Abu Haywah is in the Anomalous Recitations p. 101. (3) In (M) and (Zha): gatherings, and what is established is from (D), (Zay), and (Fa), which corresponds to what is in al-Muharrar al-Wajiz 4/172-173 and the text is from it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/173, and the report of al-Dahhak and Ibn Abbas was related by al-Tabari 17/225 - 226 similarly.

१७९ सूरा अन-नूर: आयत ११ - २२

कहा गया है: "मा ज़का" का अर्थ है: वह सुधरा नहीं (१), कहा जाता है: ज़का यज़्कु ज़काअन, अर्थात्: सुधरा। अल-हसन और अबू हयवाह ने इसे (ज़का शब्द को) तशदीद के साथ पढ़ा है, जिसका अर्थ है: तुम्हारा शुद्धिकरण, तुम्हारी पाकीज़गी और तुम्हारा मार्गदर्शन केवल उनकी कृपा से है, तुम्हारे कर्मों से नहीं (२)। अल-किसाई ने कहा: {ऐ ईमान वालों! शैतान के पदचिन्हों पर न चलो} एक बीच का वाक्य (जुमला मोतरज़ा) है, और उनका कथन: {तुममें से कोई भी कभी शुद्ध न हो पाता} उनके पहले और दूसरे कथन का उत्तर है: {और यदि तुम पर अल्लाह का अनुग्रह न होता}। इक्कीसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और तुममें से जो सज्जन और संपन्न हैं, वे यह शपथ न लें...} आयत के अंत तक। प्रसिद्ध रिवायतों के अनुसार, यह आयत अबू बक्र बिन अबी कुहाफा और मिस्तह बिन उथाथह के किस्से में नाज़िल हुई थी। इसका कारण यह था कि वह उनकी खाला (मौसी) की बेटी का बेटा था और बद्री मुहाजिरों में से एक गरीब व्यक्ति था। वह मिस्तह बिन उथाथह बिन अब्बाद बिन अल-मुत्तलिब बिन अब्द मुनाफ है। कहा जाता है कि उसका नाम औफ था, और मिस्तह एक उपनाम था। अबू बक्र उसकी गरीबी और रिश्तेदारी के कारण उस पर खर्च किया करते थे, लेकिन जब इफ़्क (आरोप) की घटना हुई और मिस्तह ने जो कुछ उसके बारे में कहा था, तो अबू बक्र ने कसम खाई कि वे उस पर कभी खर्च नहीं करेंगे और न ही उसे कभी कोई फायदा पहुँचाएँगे। मिस्तह आया और माफी मांगी और कहा: "मैं केवल हस्सान की मजलिस (३) में जाया करता था, इसलिए मैं सुनता था लेकिन कुछ कहता नहीं था।" अबू बक्र ने उससे कहा: "तुम हँसे और जो कहा गया उसमें शामिल हुए।" और वे अपनी शपथ पर अडिग रहे, तब यह आयत नाज़िल हुई। अल-दहाक और इब्न अब्बास ने कहा: मोमिनों के एक समूह ने उन सभी लोगों से अपना लाभ काट दिया जिन्होंने इफ़्क (आरोप) के बारे में बात की थी, और कहा: "अल्लाह की कसम, हम उस व्यक्ति से संबंध नहीं रखेंगे जिसने आयशा के बारे में बात की थी।" इसलिए यह आयत उन सभी के बारे में नाज़िल हुई। पहला मत अधिक सही है, हालाँकि यह आयत कयामत के दिन तक पूरी उम्मत पर लागू होती है कि किसी गुणी और संपन्न व्यक्ति को इतना क्रोधित नहीं होना चाहिए कि वह शपथ ले ले कि वह भविष्य में कभी भी ऐसे व्यक्ति को लाभ नहीं पहुँचाएगा (४)। सहीह में रिवायत है कि जब अल्लाह तबारक व तआला ने नाज़िल किया: {निस्संदेह वे लोग जो आरोप लेकर आए हैं, तुम्हीं में से एक समूह है...}

---

(१) अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/३१२ में, अल-बघवी ने अपनी तफसीर ३/३३३ में, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ६/२३ में इसका उल्लेख किया है और इसे मुकातिल से जोड़ा है। (२) अल-

मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७२, और अल-हसन और अबू हयवाह का पाठ 'शाज़' (अनियमित) पाठों में पृष्ठ १०१ पर है। (३) (म) और (ज़): मजलिसों में, और जो स्थापित है वह (द), (ज़) और (फ) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७२-१७३ के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७३, और अल-दहाक और इब्न अब्बास का उल्लेख अल-तबरी १७/२२५ - २२६ में इसी तरह किया गया है।

۱۷۹ سورہ النور: آیات ۱۱ - ۲۲

اور کہا گیا: «ما زکی» یعنی: وہ نیک نہ ہوا (۱)، کہا جاتا ہے: زکا یزکو زکاءً، یعنی: نیک ہوا۔ اور الحسن اور ابو حیوہ نے اسے (لفظ زکیٰ کو) تشدید کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: تمہارا تزکیہ، تمہاری پاکیزگی اور تمہاری ہدایت صرف اللہ کے فضل سے ہے، تمہارے اعمال سے نہیں (۲)۔ اور الکسائی نے کہا: ﴿يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا لَا تَتَّبِعُوْا خُطُوٰتِ الشَّيْطٰنِ﴾ جملہ معترضہ ہے، اور اللہ کا قول: ﴿مَا زَكٰى مِنْكُمْ مِّنْ اَحَدٍ اَبَدًا﴾ اس کے پہلے اور دوسرے قول: ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ﴾ کا جواب ہے۔

اکیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا يَاْتَلِ اُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَ السَّعَةِ﴾ آیت کے آخر تک۔ روایات میں مشہور یہ ہے کہ یہ آیت ابوبکر بن ابی قحافہ اور مسطح بن اثاثہ کے قصے میں نازل ہوئی۔ اور وہ اس لیے کہ وہ ان کی خالہ کی بیٹی کے بیٹے تھے، اور غریب بدری مہاجرین میں سے تھے۔ وہ مسطح بن اثاثہ بن عباد بن المطلب بن عبد مناف ہیں۔ اور کہا گیا: ان کا نام عوف تھا، اور مسطح لقب تھا۔ اور ابوبکر ان کی مسکینی اور قرابت داری کی وجہ سے ان پر خرچ کیا کرتے تھے، تو جب واقعہ افک (تہمت) پیش آیا اور مسطح نے اس میں وہ کچھ کہا جو کہا، تو ابوبکر نے قسم کھا لی کہ وہ ان پر خرچ نہیں کریں گے اور نہ ہی انہیں کبھی کوئی فائدہ پہنچائیں گے، تو مسطح آئے اور معذرت کی اور کہا: میں تو صرف حسان کی مجلس (۳) میں جایا کرتا تھا، پس میں سنتا تھا اور کہتا کچھ نہیں تھا۔ تو ابوبکر نے ان سے کہا: تم ہنسے تھے اور جو کہا گیا اس میں شریک تھے۔ اور وہ اپنی قسم پر قائم رہے، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ اور الضحاک اور ابن عباس نے کہا: مومنوں کی ایک جماعت نے ان تمام لوگوں سے اپنے فوائد منقطع کر لیے جنہوں نے واقعہ افک میں بات کی تھی، اور کہا: اللہ کی قسم، ہم اس شخص سے صلہ رحمی نہیں کریں گے جس نے عائشہ کی شان میں کلام کیا، تو یہ آیت ان سب کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے،

سوائے اس کے کہ یہ آیت قیامت کے دن تک امت کے لیے عام ہے کہ کوئی صاحب فضل اور وسعت والا غصہ نہ کرے کہ وہ قسم کھا لے کہ وہ اس صفت والے شخص کو کبھی فائدہ نہیں پہنچائے گا (٤)۔ صحیح میں مروی ہے کہ اللہ تبارک و تعالیٰ نے جب یہ نازل فرمایا: ﴿اِنَّ الَّذِيْنَ جَآءُوْ بِالْاِفْكِ عُصْبَةٌ مِّنْكُمْ﴾

---

(١) اسے الواحدی نے الوسیط ٣/٣١٢، البغوی نے اپنی تفسیر ٣/٣٣٣، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٦/٢٣ میں ذکر کیا ہے اور اسے مقاتل کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ١٧٢/٤، اور الحسن اور ابو حیوہ کی قرات القراءات الشاذہ ص ١٠١ میں ہے۔ (٣) (م) اور (ظ) میں: مجالس ہے، اور جو ثابت ہے وہ (د)، (ز) اور (ف) سے ہے اور یہ وہی ہے جو المحرر الوجیز ٤/ ١٧٢-١٧٣ میں ہے اور عبارت اسی سے لی گئی ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ٤/١٧٣، اور الضحاک اور ابن عباس کے اثر کو الطبری نے ١٧/٢٢٥ - ٢٢٦ میں اسی طرح نقل کیا ہے۔

The ten verses: Abu Bakr said—and he used to spend on Mistah because of his kinship and poverty—: "By Allah, I will never spend anything on him again after what he said about Aisha." Then Allah Almighty revealed: {And let not those of virtue among you and wealth swear not to give...} until the words: {Do you not love that Allah should forgive you?} — Abdullah ibn al-Mubarak said: "This is the most hopeful verse in the Book of Allah Almighty." — Abu Bakr then said: "By Allah, I indeed love that Allah should forgive me." So he restored the maintenance he used to provide to Mistah and said: "I will never withdraw it from him ever."(1)

Twenty-second: In this verse, there is evidence that slander—even if it is a major sin—does not nullify deeds; because Allah Almighty described Mistah after his statement as having [performed] migration and faith(2), and similarly all other major sins. Nothing nullifies deeds except Shirk (associating partners with Allah)(3). Allah Almighty said: {If you should associate [anything] with Allah, your work would surely become worthless} [Az-Zumar: 65].

Twenty-third: Whoever swears an oath not to do something, then sees that doing it is better, should perform it and expiate for his oath, or expiate for his oath and then perform it, as previously mentioned in "Al-Ma'idah"(4). Jurists held that whoever swears never to perform a Sunnah (recommended practice) or a voluntary act permanently, it is a flaw in his testimony. Al-Baji mentioned it in "Al-Muntaqa"(5).

Twenty-fourth: The words of Allah Almighty: {And let not... swear} (wa-la ya’tali) means: let him not take an oath. Its linguistic weight is 'yafta’il', derived from 'al-aliyyah', which is an oath(6). From it is Allah Almighty’s saying: {For those who swear [to abstain] from their wives} [Al-Baqarah: 226], as mentioned previously in "Al-Baqarah"(7). Another group said: its meaning is: to fall short, from your saying: 'alawtu fi kadha' (I fell short in such-and-such): if...

(1) It is a part of Aisha's long Hadith regarding the story of the Slander (Al-Ifk), narrated by Al-Bukhari (4141), Muslim (2770: 56), and Ahmad (25623). The statement of Abdullah ibn al-Mubarak is not in Al-Bukhari or Ahmad. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1345. (3) Followed in (M) by: in Allah. (4) 8/139. (5) Quoted from him by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/173. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/173. (7) 21/4.

सूरा अन-नूर: आयतें 11 - 22 | 180

दस आयतें: अबू बक्र ने कहा - और वह मिस्तह पर उसकी रिश्तेदारी और गरीबी के कारण खर्च किया करते थे -: "अल्लाह की कसम, आयशा के बारे में उसने जो कहा, उसके बाद मैं उस पर कभी कुछ खर्च नहीं करूँगा।" तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {और तुममें से जो सज्जन और संपन्न हैं, वे यह शपथ न खाएं कि वे (अपने रिश्तेदारों को) नहीं देंगे...} इस शब्द तक: {क्या तुम नहीं चाहते कि अल्लाह तुम्हें क्षमा कर दे?} — अब्दुल्ला इब्न अल-मुबारक ने कहा: "यह अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब में सबसे अधिक आशाजनक आयत है।" — तब अबू बक्र ने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं निश्चित रूप से चाहता हूँ कि अल्लाह मुझे क्षमा कर दे।" इसलिए उन्होंने मिस्तह को दिया जाने वाला खर्च फिर से शुरू कर दिया और कहा: "मैं इसे उससे कभी वापस नहीं लूँगा।"(1)

बाईसवाँ: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि तोहमत लगाना (क़ज़्फ़) — भले ही वह बड़ा पाप हो — नेक कामों को नष्ट नहीं करता है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मिस्तह के उस कथन के बाद भी उसे हिजरत और ईमान (2) वाला बताया है, और इसी तरह अन्य सभी बड़े पापों के बारे में भी यही है। शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को शरीक करना) के अलावा कुछ भी कर्मों को नष्ट नहीं करता है (3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {यदि तुमने शिर्क किया, तो तुम्हारे कर्म अवश्य नष्ट हो जाएंगे} [अज़-जुमर: 65]।

तेईसवाँ: जिसने किसी काम को न करने की शपथ ली, फिर देखा कि उसे करना बेहतर है, तो वह उसे करे और अपनी शपथ का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) दे, या कफ़्फ़ारा दे और फिर उसे करे, जैसा कि पहले "अल-माइदा"(4) में बताया गया है। फकीहों (धर्मशास्त्रियों) का मानना है कि जिसने हमेशा के लिए किसी सुन्नत या किसी पसंदीदा काम को न करने की शपथ ली, तो यह उसकी गवाही में एक दोष (जुरह) है। अल-बाजी ने "अल-मुंतका"(5) में इसका उल्लेख किया है।

चौबीसवाँ: अल्लाह सर्वशक्तिमान का वचन: {और वे शपथ न लें} (वा-ला या'तली) का अर्थ है: वह कसम न खाए। इसका व्याकरणिक रूप 'यफ्त'इल' है, जो 'अल-अलिय्या' से निकला है, जिसका अर्थ है शपथ (6)। इसी से अल्लाह सर्वशक्तिमान का यह वचन है: {उन लोगों के लिए जो अपनी पत्नियों से (दूरी की) शपथ लेते हैं} [अल-बकराह: 226], जिसका उल्लेख पहले "अल-बकराह"(7) में किया जा

चुका है। एक समूह ने कहा: इसका अर्थ है: कमी करना, जैसे आपके कहने से: 'अलौतु फ़ी कज़ा' (मैंने फलां काम में कमी की): यदि...

(1) यह आयशा की 'इफक' (झूठे आरोप) की कहानी वाली लंबी हदीस का एक हिस्सा है जिसे बुखारी (4141), मुस्लिम (2770: 56), और अहमद (25623) ने उद्धृत किया है। बुखारी और अहमद में अब्दुल्ला इब्न अल-मुबारक का कथन नहीं है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1345। (3) (म) में इसके बाद है: अल्लाह के साथ। (4) 8/139। (5) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/173 में उनसे इसे उद्धृत किया है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/173। (7) 21/4।

دس آیات: ابوبکر رضی اللہ عنہ نے کہا - اور وہ مسطح پر ان کی قرابت داری اور فقر کی وجہ سے خرچ کیا کرتے تھے -: اللہ کی قسم! عائشہ (رضی اللہ عنہا) کے بارے میں جو کچھ انہوں نے کہا، اس کے بعد میں ان پر کبھی کچھ خرچ نہیں کروں گا۔ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَلَا يَأْتَلِ أُوْلُوا الْفَضْلِ مِنكُمْ وَالسَّعَةِ﴾ (اور تم میں سے صاحبِ فضل اور صاحبِ وسعت یہ قسم نہ کھائیں کہ وہ اپنے رشتہ داروں کو نہیں دیں گے...) یہاں تک کہ فرمایا: ﴿أَلَا تُحِبُّونَ أَن يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ﴾ (کیا تم نہیں چاہتے کہ اللہ تمہیں معاف کر دے؟) — عبداللہ بن مبارک رحمہ اللہ نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کی کتاب میں سب سے زیادہ امید افزا آیت ہے۔ — تب ابوبکر رضی اللہ عنہ نے کہا: اللہ کی قسم! میں یقیناً چاہتا ہوں کہ اللہ مجھے معاف کر دے، چنانچہ انہوں نے مسطح کا وہ خرچ دوبارہ جاری کر دیا جو وہ کیا کرتے تھے اور کہا: میں اسے ان سے کبھی نہیں چھینوں گا(1)۔

بائیسواں: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ تہمت لگانا - اگرچہ وہ گناہِ کبیرہ ہے - اعمال کو ضائع نہیں کرتا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے مسطح کے اس قول کے بعد بھی انہیں ہجرت اور ایمان (2) کے ساتھ متصف کیا ہے، اور اسی طرح دیگر تمام کبیرہ گناہ ہیں۔ شرک کے علاوہ کوئی چیز اعمال کو ضائع نہیں کرتی (3)، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ﴾ [الزمر: 65] (اگر تم نے شرک کیا تو تمہارے اعمال ضرور ضائع ہو جائیں گے)۔

تیئیسواں: جس نے کسی چیز پر قسم کھائی کہ وہ اسے نہیں کرے گا، پھر دیکھا کہ اسے کرنا اس سے بہتر ہے، تو وہ اسے کر لے اور اپنی قسم کا کفارہ ادا کرے، یا کفارہ ادا کرے اور پھر وہ کام کر لے، جیسا کہ پہلے "المائدہ"(4) میں گزر چکا ہے۔ فقہاء کی رائے ہے کہ جس نے یہ قسم کھائی

کہ وہ کسی سنت یا مستحب کام کو ہمیشہ کے لیے ترک کر دے گا، تو یہ اس کی گواہی میں ایک جرح (عیب) ہے۔ باجی نے اسے "المنتقی"(5) میں ذکر کیا ہے۔

چوبیسواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَا يَأْتَلِ﴾ اس کا معنی ہے: وہ قسم نہ کھائے، اس کا وزن 'يفتعل' ہے، جو 'اليّة' سے نکلا ہے جس کے معنی قسم کے ہیں (6)۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَائِهِمْ﴾ [البقرہ: 226] (جو لوگ اپنی بیویوں سے [تعلق نہ رکھنے کی] قسم کھاتے ہیں)، اور یہ پہلے "البقرہ"(7) میں گزر چکا ہے۔ ایک گروہ نے کہا: اس کا معنی ہے: وہ کوتاہی کرے، آپ کے اس قول سے: 'ألوتُ في كذا' (میں نے فلاں کام میں کوتاہی کی): جب...

(1) یہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی طویل حدیثِ افک کا ایک حصہ ہے جسے بخاری (4141)، مسلم (2770: 56)، اور احمد (25623) نے روایت کیا ہے۔ بخاری اور احمد کے ہاں عبداللہ بن مبارک کا قول موجود نہیں ہے۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 3/ 1345۔ (3) (م) میں اس کے بعد ہے: باللہ (اللہ کے ساتھ)۔ (4) 8/ 139۔ (5) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/ 173 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (6) المحرر الوجیز 4/ 173۔ (7) 21/4۔

...shortened in it, and from it is His saying, the Most High: "they will not spare you any ruin" (1) [Al-Imran: 118]. Twenty-fifth: His saying, the Most High: "Do you not love that Allah should forgive you?" is an illustration and an argument, i.e., just as you love Allah's forgiveness for your sins, likewise forgive those below you. Looking at this meaning is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "He who does not show mercy will not be shown mercy" (2). Twenty-sixth: Some scholars said: This is the most hopeful verse in the Book of Allah the Most High, in terms of Allah's kindness towards the sinful accusers with this phrasing (3). It was also said: The most hopeful verse in the Book of Allah, Mighty and Majestic, is His saying, the Most High: "And give good tidings to the believers that they will have from Allah a great bounty" [Al-Ahzab: 47]. And He, the Most High, said in another verse: "And those who have believed and done righteous deeds will be in the lush gardens of Paradise, having whatever they wish in the presence of their Lord. That is the great bounty" [Al-Shura: 22]. So He explained the "great bounty" in this verse and gave good tidings of it to the believers in that one. Among the verses of hope is His saying, the Most High: "Say, 'O My servants who have transgressed against themselves...'" [Al-Zumar: 53], and His saying, the Most High: "Allah is subtle with His servants" [Al-Shura: 19]. Some said: The most hopeful verse in the Book of Allah, Mighty and Majestic, is: "And your Lord is going to give you, and you will be satisfied" [Al-Duha: 5]. That is because the Messenger of Allah (peace be upon him) will not be satisfied with any of his nation remaining in the Fire (4). Twenty-seventh: His saying, the Most High: "that they give" i.e., that they do not give, so the "no" (la) was omitted, like the saying of the speaker: "So I said, by Allah's oath, I will [not] cease sitting" (5)

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/173. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/173, and the Hadith was narrated by Ahmad (7121), Al-Bukhari (5997), and Muslim (2318) on the authority of Abu Huraira. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/173, and what follows until the end of the issue is from it. (4) Narrated by Al-Khatib in Talkhis al-Mutashabih 1/173 on the authority of Ibn Abbas, and similarly narrated by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (1445). (5) The first part of a verse by Imru' al-Qais, and its second part is: "even if they cut off my head and my limbs near you." And previously 11/433.

...उसमें कोताही की, और उसी से है अल्लाह तआला का कथन: "वे तुम्हारी बर्बादी में कोई कमी नहीं करेंगे" (1) [आल-इमरान: 118]। पच्चीसवीं: अल्लाह तआला का कथन: "क्या तुम नहीं चाहते कि अल्लाह तुम्हें क्षमा कर दे?" यह एक उदाहरण और प्रमाण है, अर्थात: जिस प्रकार तुम अपने पापों के लिए अल्लाह की क्षमा चाहते हो, उसी प्रकार अपने से कमतर लोगों को क्षमा करो। इस अर्थ की पुष्टि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस कथन से होती है: "जो दया नहीं करता, उस पर दया नहीं की जाएगी" (2)। छब्बीसवीं: कुछ विद्वानों ने कहा: यह अल्लाह तआला की किताब में सबसे अधिक आशाजनक आयत है, इस शब्द के माध्यम से पापी आरोप लगाने वालों के प्रति अल्लाह की दया के संदर्भ में (3)। और कहा गया: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की किताब में सबसे अधिक आशाजनक आयत उसका यह कथन है: "और ईमान वालों को खुशखबरी दे दो कि उनके लिए अल्लाह की ओर से बड़ा अनुग्रह है" [अल-अहज़ाब: 47]। और अल्लाह तआला ने एक अन्य आयत में कहा: "और जो लोग ईमान लाए और नेक अमल किए, वे जन्नत के हरे-भरे बागों में होंगे, उनके लिए उनके रब के पास वह सब कुछ होगा जो वे चाहेंगे। यही बड़ा अनुग्रह है" [अश-शूरा: 22]। अतः उसने इस आयत में "बड़े अनुग्रह" की व्याख्या की, और उस आयत में ईमान वालों को इसकी खुशखबरी दी। आशा की आयतों में से अल्लाह तआला का कथन है: "कह दो, ऐ मेरे बंदों जिन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया है..." [अज़-ज़ुमर: 53], और अल्लाह तआला का कथन: "अल्लाह अपने बंदों पर बहुत मेहरबान है" [अश-शूरा: 19]। कुछ ने कहा: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की किताब में सबसे अधिक आशाजनक आयत है: "और तुम्हारा रब तुम्हें इतना देगा कि तुम प्रसन्न हो जाओगे" [अद-दुहा: 5]। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) अपनी उम्मत के किसी भी व्यक्ति के आग में रहने से प्रसन्न नहीं होंगे (4)। सत्ताईसवीं: अल्लाह तआला का कथन: "कि वे दें" यानी: कि वे न दें, यहाँ "न" (ला) का विलोप किया गया है, जैसे कवि का कथन: "तो मैंने कहा, अल्लाह की कसम, मैं बैठना [नहीं] छोड़ूँगा" (5)

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/173। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/173, और हदीस अहमद (7121), अल-बुखारी (5997), और मुस्लिम (2318) ने अबू हुरैरा के अधिकार से वर्णित की है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/173, और मसले के अंत तक आने वाली बातें इसी से हैं। (4) अल-खतीब ने तल्खीस अल-मुतशाबिह 1/173 में इब्न अब्बास के अधिकार से इसे वर्णित किया है, और इसी तरह अल-बैहाकी ने शुअब अल-ईमान (1445) में इसे वर्णित किया है। (5) इम्रुल क़ैस के एक शेर का

पहला मिसरा, और इसका दूसरा मिसरा है: "चाहे वे तुम्हारे पास मेरा सिर और मेरे अंग काट दें।" और पहले 11/433।

سورة النور، آیات 11 - 22 181

...اس میں کوتاہی کی، اور اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا﴾ (1) [آل عمران: 118]۔ پچیسواں: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَلَا تُحِبُّونَ أَن يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ﴾ ایک مثال اور دلیل ہے، یعنی: جس طرح تم اپنے گناہوں کے لیے اللہ کی معافی کو پسند کرتے ہو، اسی طرح تم اپنے سے چھوٹوں کو معاف کرو۔ اس معنی کی طرف نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول اشارہ کرتا ہے: «جو رحم نہیں کرتا اس پر رحم نہیں کیا جاتا» (2)۔ چھبیسواں: بعض علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ کی کتاب میں یہ سب سے زیادہ امید افزا آیت ہے، اس لفظ کے ذریعے گنہگار تہمت لگانے والوں پر اللہ کے لطف کے اعتبار سے (3)۔ اور کہا گیا: اللہ عزوجل کی کتاب میں سب سے زیادہ امید افزا آیت اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُم مِّنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا﴾ [الاحزاب: 47]۔ اور اللہ تعالیٰ نے دوسری آیت میں فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ لَهُم مَّا يَشَاؤُونَ عِندَ رَبِّهِمْ ذَٰلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ﴾ [الشوری: 22]، چنانچہ اس آیت میں "فضل کبیر" کی تشریح کی، اور اس (پہلی) آیت میں مومنوں کو اس کی بشارت دی۔ امید کی آیات میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿قُلْ يَعِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ﴾ [الزمر: 53]، اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ﴾ [الشوری: 19]۔ اور بعض نے کہا: اللہ عزوجل کی کتاب میں سب سے زیادہ امید افزا آیت ہے: ﴿وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ﴾ [الضحی: 5]، اور وہ اس لیے کہ رسول اللہ ﷺ اپنی امت کے کسی ایک فرد کے بھی آگ میں باقی رہنے پر راضی نہیں ہوں گے (4)۔ ستائیسواں: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَن يُؤْتُوا﴾ یعنی: کہ وہ نہ دیں، پس «لا» کو حذف کر دیا گیا، جیسے شاعر کا قول ہے: «تو میں نے کہا، اللہ کی قسم، میں بیٹھنا [نہیں] چھوڑوں گا» (5)

(1) المحرر الوجيز 4 / 173 . (2) المحرر الوجيز 4 / 173 ، اور حدیث کو احمد (7121)، بخاری (5997) اور مسلم (2318) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (3) المحرر الوجيز 4 / 173 ، اور مسئلہ کے آخر تک جو کچھ آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (4) اسے الخطیب نے تلخیص المتشابہ 1/ 173 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور اسی طرح البیہقی نے شعب الایمان (1445) میں روایت کیا ہے۔ (5) امرؤ القیس کے ایک شعر کا پہلا مصرعہ ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "اگرچہ وہ تمہارے پاس میرا سر اور میرے اعضاء کاٹ ڈالیں۔" اور پہلے 11/ 433 گزر چکا ہے۔

Surah An-Nur, Verses 11 - 23 182

Mentioned by Al-Zajjaj (1). According to Abu Ubaida, there is no need to assume a hidden "not" (2). {And let them pardon} comes from "afa ar-rab'u", meaning: it was obliterated; so it is the erasing of the sin until it disappears, just as the trace of a dwelling place disappears.

The Almighty's saying: {Indeed, those who accuse chaste women, unaware [of evil], believing women, are cursed in this world and the Hereafter, and for them is a great punishment (23)} There are two issues in this: The first: The Almighty's saying: {the chaste women} was previously discussed in "An-Nisa" (3). Scholars have agreed that the ruling for chaste men regarding slander is the same as the ruling for chaste women, based on analogy and deduction, as we explained at the beginning of the Surah, and praise be to Allah (4).

There was disagreement regarding who is intended by this verse: Sa’id bin Jubair said: It is specifically about those who accused Aisha, may Allah be pleased with her. Others said: It is about Aisha and all the wives of the Prophet (peace be upon him). This was said by Ibn Abbas, Al-Dahhak, and others (5). And repentance does not benefit them. As for those who slander other chaste women, Allah has provided them with repentance; because He said: {And those who accuse chaste women and then do not produce four witnesses...} up to His saying {Except for those who repent}, so Allah made repentance for these, but did not make repentance for those. This was said by Al-Dahhak (6). It was also said: This warning is for those who persist in slander and do not repent. And it was said: It was revealed concerning Aisha, but it is intended for everyone who possesses these qualities (7).

(1) In Ma'ani al-Qur'an 4/36. (2) Meaning that His saying: {And let not those [of virtue] swear} means: let them not fall short - as previously mentioned in the twenty-fourth issue - so the estimation would be: let not those of virtue fall short in doing good. See Tafsir al-Razi 23/187. (3) 6/198 and following. (4) At verse (4), the fourth issue. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/174, and Tafsir al-Baghawi 3/334. Al-Tabari recorded these sayings in his Tafsir 17/227-228. (6) Al-Wasit 3/314, and Tafsir al-Baghawi 3/334. (7) Tafsir al-Tabari 17/229.

अल-ज़ज्जाज (1) द्वारा उल्लेखित। अबू उबैदा के अनुसार, एक छिपे हुए "नहीं" (2) को मानने की कोई आवश्यकता नहीं है। {और उन्हें क्षमा करना चाहिए} "अफा अर-रबऊ" से आता है, जिसका अर्थ है: मिट जाना; तो यह पाप का मिटाया जाना है जब तक कि वह लुप्त न हो जाए, जैसे किसी बस्ती का निशान मिट जाता है।

परमेश्वर का कथन: {निस्संदेह, जो लोग सती-साध्वी, [बुराई से] बेखबर, मोमिन स्त्रियों पर तोहमत लगाते हैं, उन पर दुनिया और आख़िरत में लानत है, और उनके लिए बड़ी यातना है (23)} इसमें दो मसले हैं: पहला: परमेश्वर का कथन: {सती-साध्वी स्त्रियाँ} का उल्लेख पहले "अन-निसा" (3) में हो चुका है। विद्वानों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि तोहमत के मामले में पाकबाज़ पुरुषों का हुक्म वही है जो पाकबाज़ स्त्रियों का है, जो कि क़ियास (तुलना) और तर्क पर आधारित है, जैसा कि हमने सूरह की शुरुआत में स्पष्ट किया है, और अल्लाह का शुक्र है (4)।

और इस बारे में मतभेद था कि इस आयत से कौन अभिप्रेत है: सईद बिन जुबैर ने कहा: यह विशेष रूप से उन लोगों के बारे में है जिन्होंने आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) पर तोहमत लगाई थी। दूसरों ने कहा: यह आयशा और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सभी पत्नियों के बारे में है। यह बात इब्न अब्बास, अद-दह्हाक और अन्य (5) ने कही थी। और उनके लिए तौबा (प्रायश्चित) लाभदायक नहीं है। जहाँ तक उन लोगों का सवाल है जो अन्य पाकबाज़ स्त्रियों पर तोहमत लगाते हैं, अल्लाह ने उनके लिए तौबा का प्रावधान रखा है; क्योंकि उसने कहा: {और जो लोग सती-साध्वी स्त्रियों पर तोहमत लगाते हैं और फिर चार गवाह पेश नहीं करते...} उसके इस कथन तक {सिवाय उन लोगों के जिन्होंने तौबा की}, तो अल्लाह ने इनके लिए तौबा का प्रावधान किया, लेकिन उनके लिए तौबा का प्रावधान नहीं किया। यह अद-दह्हाक (6) ने कहा था। और यह भी कहा गया: यह चेतावनी उन लोगों के लिए है जो तोहमत लगाने पर अड़े रहते हैं और तौबा नहीं करते। और यह भी कहा गया: यह आयशा के बारे में उतरी थी, लेकिन इसका अर्थ उन सभी से है जिनमें ये गुण हों (7)।

(1) मआनी अल-क़ुरआन 4/36 में। (2) यानी उनके इस कथन का अर्थ: {और वे [फ़ज़ीलत वाले] कसम न खाएं} यह है: कि वे कमी न करें - जैसा कि पहले चौबीसवें मसले में बताया गया है - तो अनुमान यह होगा: कि फ़ज़ीलत वाले लोग भलाई करने में कमी न करें। देखिए तफ़सीर अल-राज़ी 23/187। (3) 6/198 और उसके बाद। (4) आयत (4) पर, चौथा मसला। (5) अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ 4/174, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/334। अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/227-228 में इन कथनों को दर्ज किया है। (6) अल-वसीत 3/314, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/334। (7) तफ़सीर अल-तबरी 17/229।

سورة النور، آیات ۱۱ - ۲۳ ۱۸۲

الزجاج (۱) نے اس کا ذکر کیا ہے۔ اور ابو عبیدہ کے قول کے مطابق، "لا" (۲) کو پوشیدہ ماننے کی ضرورت نہیں ہے۔ ﴿وَلْيَعْفُوا﴾ "عَفَا الرَّبْعُ" سے ماخوذ ہے، یعنی: مٹ جانا، تو یہ گناہ کا مٹانا ہے یہاں تک کہ وہ معاف ہو جائے، جیسے کسی بستی کے نشان مٹ جاتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بیشک جو لوگ پاک دامن، بے خبر، ایمان والی عورتوں پر تہمت لگاتے ہیں، ان پر دنیا اور آخرت میں لعنت کی گئی ہے اور ان کے لیے بڑا عذاب ہے (۲۳)﴾ اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الْمُحْصَنَاتِ﴾ کا ذکر پہلے "النساء" (۳) میں آ چکا ہے۔ اور علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ تہمت کے معاملے میں پاک دامن مردوں کا حکم وہی ہے جو پاک دامن عورتوں کا ہے، قیاس اور استدلال کی بنیاد پر، جیسا کہ ہم نے سورت کے شروع میں بیان کیا ہے اور اللہ کا شکر ہے (۴)۔

اور اس بارے میں اختلاف ہوا کہ اس آیت سے کون مراد ہے: سعید بن جبیر نے کہا: یہ خاص طور پر عائشہ رضی اللہ عنہا پر تہمت لگانے والوں کے بارے میں ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: یہ عائشہ اور نبی ﷺ کی تمام ازواج کے بارے میں ہے۔ یہ بات ابن عباس، الضحاک اور دیگر (۵) نے کہی۔ اور (ان کے حق میں) توبہ فائدہ مند نہیں ہے۔ اور جنہوں نے ان کے علاوہ دیگر پاک دامن عورتوں پر تہمت لگائی، اللہ نے ان کے لیے توبہ رکھی ہے؛ کیونکہ اس نے فرمایا: ﴿اور جو لوگ پاک دامن عورتوں پر تہمت لگاتے ہیں پھر چار گواہ نہیں لاتے...﴾ اس کے فرمان ﴿مگر وہ لوگ جنہوں نے توبہ کی﴾ تک، تو اللہ نے ان کے لیے توبہ رکھی، اور ان (پہلے والوں) کے لیے توبہ نہیں رکھی۔ یہ الضحاک (۶) نے کہا۔ اور کہا گیا: یہ وعید ان لوگوں کے لیے ہے جو تہمت پر اصرار کریں اور

توبہ نہ کریں۔ اور کہا گیا: یہ عائشہ کے بارے میں نازل ہوئی، لیکن اس سے مراد وہ ہر شخص ہے جو اس صفت سے متصف ہو (۷)۔

(۱) معانی القرآن ۴/۳۶ میں۔ (۲) یعنی ان کا قول: ﴿وَلَا يَأْتَلِ﴾ یعنی: وہ کوتاہی نہ کریں - جیسا کہ چوبیسویں مسئلے میں گزر چکا ہے - تو تخمینہ یہ ہوگا: فضل والے نیکی کرنے میں کوتاہی نہ کریں۔ دیکھئے تفسیر الرازی ۲۳/۱۸۷۔ (۳) ۶/۱۹۸ اور اس کے بعد۔ (۴) آیت (۴) کے پاس، چوتھا مسئلہ۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/۱۷۴، اور تفسیر البغوی ۳/۳۳۴، اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/۲۲۷-۲۲۸ میں ان اقوال کی تخریج کی ہے۔ (۶) الوسیط ۳/۳۱۴، اور تفسیر البغوی ۳/۳۳۴۔ (۷) تفسیر الطبری ۱۷/۲۲۹۔

Page 183 Surah An-Nur: Verses 23 - 24

And it was said: It is general for all people who accuse others, both male and female. The estimation would be: Verily, those who accuse chaste souls. Thus, it includes both masculine and feminine, and this was chosen by Al-Nahhas (1). And it was said: It was revealed concerning the polytheists of Mecca; because they would say to a woman when she migrated: "You only went out to commit immorality" (2). Second: {They are cursed in this world and the Hereafter} The scholars said: If the intention of this verse is the believers who are accusers, then the meaning of the curse is exclusion, the application of the legal punishment, the believers' aversion to them, boycotting them, their removal from the rank of justice, and being far from good praise on the tongues of the believers. According to the view of those who said: It is specific to Aisha, these hardships result on the side of Abdullah bin Ubayy and his likes (3). And according to the view of those who said: It was revealed concerning the polytheists of Mecca, there is no debate, for they are excluded, and for them in the Hereafter is a great punishment. And whoever accepts Islam, Islam erases what preceded it. Abu Ja'far Al-Nahhas said (4): Among the best of what has been said in the interpretation of this verse: It is general for all people who accuse, male and female. The estimation would be: Verily, those who accuse chaste souls. Thus, the masculine and feminine are included, and similarly in {Those who accuse}, except that the masculine form is used predominantly over the feminine. The Almighty's saying: {The Day when their tongues, their hands, and their feet will bear witness against them as to what they used to do (24)} The general reading is with 'Ta' (tashhadu), and it was chosen by Abu Hatim. Al-A'mash, Yahya, Hamza, Al-Kisa'i, and Khalaf read it: "yashhadu" with 'Ya' (5), and it was chosen by Abu Ubayd; because the prepositional phrase has come between the noun and the verb. The meaning is: the day when the tongues of some of them bear witness against others (6) for what they used to [do].

(1) In I'rab al-Qur'an 3/132, and see Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/37. (2) Zad al-Masir 6/25, and Tafsir al-Razi 23/193. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/174. (4) In I'rab al-Qur'an 3/132. (5) Al-Sab'a p. 454, Al-Taysir p. 161, Al-Nashr 2/331, and the reading of Yahya in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/248. (6) Tafsir al-Tabari 17/230, and Zad al-Masir 6/26.

पृष्ठ १८३ सूरा अन-नूर: आयत २३ - २४

और कहा गया: यह उन सभी लोगों के लिए सामान्य है जो दोष लगाते हैं, चाहे वे पुरुष हों या महिला। इसका भाव यह होगा: "निश्चित रूप से वे जो पवित्र आत्माओं पर दोष लगाते हैं"। इस प्रकार, इसमें पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों शामिल हैं, और इसे अल-नहस (१) द्वारा चुना गया था। और यह भी कहा गया: यह मक्का के मुशरिकों (बहुदेववादियों) के बारे में अवतरित हुई थी; क्योंकि वे एक महिला से कहते थे जब वह हिजरत (पलायन) करती थी: "तुम केवल व्यभिचार करने के लिए निकली हो" (२)। दूसरा: {उन पर दुनिया और आख़िरत में लानत (धिक्कार) है} विद्वानों ने कहा: यदि इस आयत से तात्पर्य दोष लगाने वाले मोमिन (आस्तिक) हैं, तो लानत का अर्थ है बहिष्कार, कानूनी सजा (हद) लागू करना, मोमिनों का उनसे विमुख होना, उनका परित्याग करना, न्याय की श्रेणी से उनका हटना, और मोमिनों की ज़ुबान पर अच्छी प्रशंसा से दूर रहना। और उन लोगों के विचार के अनुसार जिन्होंने कहा: यह आयशा (रज़ि.) के लिए विशिष्ट है, तो ये कठिनाइयाँ अब्दुल्लाह बिन उबैय और उसके जैसे लोगों के पक्ष में आती हैं (३)। और उनके विचार के अनुसार जिन्होंने कहा: यह मक्का के मुशरिकों के बारे में अवतरित हुई थी, तो इसमें कोई विवाद नहीं है, क्योंकि वे बहिष्कृत हैं, और उनके लिए आख़िरत में बड़ा अज़ाब (दंड) है। और जिसने इस्लाम स्वीकार कर लिया, तो इस्लाम पिछले गुनाहों को मिटा देता है। अबू जाफर अल-नहस ने कहा (४): इस आयत की व्याख्या में जो कुछ कहा गया है उसमें सबसे अच्छा यह है: यह दोष लगाने वाले सभी लोगों के लिए सामान्य है, चाहे वे पुरुष हों या महिला। इसका भाव यह होगा: "निश्चित रूप से वे जो पवित्र आत्माओं पर दोष लगाते हैं"। तो इसमें पुल्लिंग और स्त्रीलिंग शामिल हो गए, और इसी तरह {जो दोष लगाते हैं} में भी, सिवाय इसके कि पुल्लिंग को स्त्रीलिंग पर प्रधानता दी गई है। अल्लाह तआला का कथन: {जिस दिन उनकी ज़ुबानें, उनके हाथ और उनके पैर उनके खिलाफ गवाही देंगे जो कुछ वे करते थे (२४)} आम पाठ (किरात) 'ता' (तशहदु) के साथ है, और इसे अबू हातिम ने चुना है। अल-अमश, यहया, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने इसे 'या' (यशहदु) के साथ पढ़ा है (५), और इसे अबू उबैद ने चुना है; क्योंकि 'जार और मजरूर' (अव्यय वाक्यांश) संज्ञा और क्रिया के बीच आ गया है। और इसका अर्थ है: वह दिन जब उनमें से कुछ की ज़ुबानें दूसरों के खिलाफ गवाही देंगी (६) जो कुछ वे करते थे।

(१) इराब अल-कुरान ३/१३२ में, और ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान ४/३७ देखें। (२) ज़ाद अल-मासिर ६/२५, और तफ़सीर अल-राज़ी २३/१९३। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७४। (४) इराब अल-कुरान ३/१३२ में। (५) अल-सबआ पृष्ठ ४५४, अल-तयसीर पृष्ठ १६१, अल-नशर २/३३१, और फर्रा की मानी

अल-कुरान में यहया का पाठ २/२४८। (६) तफ़सीर अल-तबरी १७/२३०, और ज़ाद अल-मासिर ६/२६।

صفحہ ۱۸۳ سورۃ النور: آیات ۲۳ - ۲۴

اور کہا گیا: یہ تہمت لگانے والے تمام لوگوں کے لیے عام ہے، خواہ وہ مرد ہوں یا عورت۔ اور تقدیر (مراد) یہ ہوگی: "بیشک وہ لوگ جو پاکدامن جانوں پر تہمت لگاتے ہیں"۔ تو اس میں مذکر اور مؤنث دونوں داخل ہو گئے، اور اسے النحاس (۱) نے اختیار کیا ہے۔ اور کہا گیا: یہ مکہ کے مشرکین کے بارے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ وہ عورت سے کہتے تھے جب وہ ہجرت کرتی تھی: "تو تو صرف بدکاری کے لیے نکلی ہے" (۲)۔ دوسرا: {ان پر دنیا اور آخرت میں لعنت ہے} علماء نے کہا: اگر اس آیت سے مراد تہمت لگانے والے مؤمنین ہیں، تو لعنت سے مراد دوری، حد لگانا، مؤمنین کا ان سے متنفر ہونا، ان کا بائیکاٹ کرنا، عدل کے مرتبے سے ان کا گر جانا، اور مؤمنین کی زبانوں پر اچھے ذکر سے دوری ہے۔ اور اس قول کے مطابق جس نے کہا: یہ عائشہ (رضی اللہ عنہا) کے لیے خاص ہے، تو یہ سختیاں عبداللہ بن ابی اور اس جیسے لوگوں کے حق میں ثابت ہوتی ہیں (۳)۔ اور اس قول کے مطابق جس نے کہا: یہ مکہ کے مشرکین کے بارے میں نازل ہوئی تو کوئی کلام نہیں، کیونکہ وہ دھتکارے ہوئے ہیں، اور ان کے لیے آخرت میں بڑا عذاب ہے۔ اور جس نے اسلام قبول کر لیا، تو اسلام پچھلے گناہوں کو مٹا دیتا ہے۔ ابو جعفر النحاس نے کہا (۴): اس آیت کی تاویل میں کہی گئی بہترین باتوں میں سے یہ ہے: یہ تہمت لگانے والے تمام لوگوں کے لیے عام ہے، خواہ وہ مرد ہوں یا عورت۔ اور تقدیر (مراد) یہ ہوگی: "بیشک وہ لوگ جو پاکدامن جانوں پر تہمت لگاتے ہیں"۔ تو اس میں مذکر اور مؤنث داخل ہو گئے، اور اسی طرح {جو لوگ تہمت لگاتے ہیں} میں بھی، سوائے اس کے کہ مذکر کو مؤنث پر غلبہ دیا گیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جس دن ان کی زبانیں، ان کے ہاتھ اور ان کے پاؤں ان کے خلاف گواہی دیں گے اس پر جو وہ عمل کرتے تھے (۲۴)} عام قراءت 'تا' (تَشْهَدُ) کے ساتھ ہے، اور اسے ابو حاتم نے اختیار

کیا ہے۔ جبکہ الاعمش، یحییٰ، حمزہ، الکسائی اور خلف نے 'یا' (یَشْهَدُ) کے ساتھ پڑھا ہے (۵)، اور اسے ابو عبید نے اختیار کیا ہے؛ کیونکہ جار اور مجرور اسم اور فعل کے درمیان حائل ہو گئے ہیں۔ اور معنی یہ ہے: جس دن ان میں سے بعض کی زبانیں بعض کے خلاف گواہی دیں گی (۶) اس پر جو وہ عمل کرتے تھے۔

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۱۳۲ میں، اور دیکھیں معانی القرآن للزجاج ۴/ ۳۷۔ (۲) زاد المسیر ۶/ ۲۵، اور تفسیر الرازی ۲۳/ ۱۹۳۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۱۷۴۔ (۴) اعراب القرآن ۳/ ۱۳۲ میں۔ (۵) السبعة ص ۴۵۴، والتیسیر ص ۱۶۱، والنشر ۲/ ۳۳۱، اور معانی القرآن للفراء میں یحییٰ کی قراءت ۲/ ۲۴۸۔ (۶) تفسیر الطبری ۱۷/ ۲۳۰، اور زاد المسیر ۶/ ۲۶۔

Surat An-Nur: Verses 24 - 25 184

...they do of slander and falsehood. It is said: Their tongues will testify against them on that day regarding what they spoke. {and their hands and their feet} meaning: and the limbs will speak regarding what they did in this world (1). The Almighty's saying: {On that Day Allah will pay them in full their true recompense, and they will know that Allah is the Manifest Truth 25} Meaning: their reckoning and their reward (2). Mujahid recited: "On that Day Allah, the Truth (Al-Haqqu), will pay them in full their recompense," with "Al-Haqqu" in the nominative case (3) as an attribute for Allah, Mighty and Majestic. Abu Ubaid said: Were it not for the dislike of opposing people, the proper way would be the nominative case; so that it would be an attribute for Allah, Mighty and Majestic, and it would be in agreement with the recitation of Ubayy. That is because Jarir ibn Hazim said: I saw in Ubayy's Mushaf (codex): "Allah, the Truth (Al-Haqqu), will pay them in full their recompense." An-Nahhas said (4): This statement from Abu Ubaid is not satisfactory; because he argued with what is contrary to the vast majority, and there is no proof in it either; because if it were true that it was thus in Ubayy's Mushaf, it would be permissible for the recitation to be: "On that Day Allah, the Truth (Al-Haqqu), will pay them in full their recompense (dinahum)," where "dinahum" would be a substitute (badal) for "Al-Haqq". According to the general recitation: "dinahumu al-haqqa", "Al-Haqq" is an attribute for "dinahum" (their recompense), and the meaning is good; because Allah, Mighty and Majestic, mentioned the evildoers, and made known that He recompenses them with truth (justice), just as Allah, Mighty and Majestic, said: {And do We recompense except the ungrateful?} [Saba: 17] because Allah's, Mighty and Majestic, recompense for the disbeliever and the evildoer is with truth and justice, and His recompense for the doer of good is with excellence and grace. {and they will know that Allah is the Manifest Truth}: Two of His names, Glory be to Him. We have mentioned them in other places, especially in "Al-Kitab al-Asna" (5).

---

(1) Al-Wasit 3/314. (2) Zad al-Masir 6/26. (3) Al-Qira'at al-Shadhah p. 101, and Al-Muhtasib 2/107. (4) In I'rab al-Qur'an 3/132, and what precedes it is from it, and Ubayy's recitation in Al-Qira'at al-Shadhah p. 101, and Al-Muhtasib 2/107. (5) pp. 144, 149.

सूरा अन-नूर: आयत 24 - 25 184

...वे बदनामी और झूठ के काम करते हैं। और कहा गया है: उस दिन उनकी ज़ुबानें उनके खिलाफ गवाही देंगी कि उन्होंने क्या बोला था। {और उनके हाथ और उनके पैर} यानी: और अंग उस बारे में बोलेंगे जो उन्होंने दुनिया में किया था (1)। अल्लाह तआला का फरमान: {उस दिन अल्लाह उन्हें उनका पूरा-पूरा हक़ बदला (दीन) देगा, और वे जान लेंगे कि अल्लाह ही प्रत्यक्ष सत्य (हक़) है 25} यानी: उनका हिसाब और उनका बदला (2)। मुजाहिद ने पढ़ा: "उस दिन अल्लाह, जो सत्य (अल-हक़्क़ु) है, उन्हें उनका बदला पूरा-पूरा देगा," 'अल-हक़्क़ु' को रफ़अ (पेश) के साथ (3) इस आधार पर कि वह अल्लाह अज़ व जल्ल का विशेषण (सिफ़त) है। अबू उबैद ने कहा: यदि लोगों के विरोध की नापसंदगी न होती, तो रफ़अ ही सही होता; ताकि यह अल्लाह अज़ व जल्ल के लिए एक विशेषण हो, और यह उबई के पाठ के अनुरूप हो। ऐसा इसलिए क्योंकि ज़रीर बिन हाज़िम ने कहा: मैंने उबई के मुसहफ़ में देखा: "अल्लाह, जो सत्य (अल-हक़्क़ु) है, उन्हें उनका बदला पूरा-पूरा देगा"। अन-नह्हास ने कहा (4): अबू उबैद का यह कथन संतोषजनक नहीं है; क्योंकि उन्होंने उस चीज़ से दलील दी है जो बहुमत के खिलाफ है, और इसमें कोई दलील भी नहीं है; क्योंकि अगर यह सही होता कि उबई के मुसहफ़ में ऐसा ही है, तो यह संभव था कि क़िरात (पाठ) इस तरह होती: "उस दिन अल्लाह, जो सत्य (अल-हक़्क़ु) है, उन्हें उनका बदला (दीनहुम) पूरा-पूरा देगा", जहाँ "दीनहुम", "अल-हक़्क़" का बदल (substitute) होता। और आम क़िरात के अनुसार: "दीनहुमुल हक़्क़ा" में "अल-हक़्क़ा" उनके "दीन" (बदले) का विशेषण है, और अर्थ अच्छा है; क्योंकि अल्लाह अज़ व जल्ल ने बुराई करने वालों का ज़िक्र किया, और बताया कि वह उन्हें हक़ (इंसाफ़) के साथ बदला देता है, जैसा कि अल्लाह अज़ व जल्ल ने फरमाया: {और क्या हम नाशुक्रे के अलावा किसी को बदला देते हैं?} [सबा: 17] क्योंकि काफ़िर और गुनहगार के लिए अल्लाह अज़ व जल्ल का बदला हक़ और न्याय के साथ है, और नेकी करने वाले के लिए उसका बदला एहसान और अनुग्रह के साथ है। {और वे जान लेंगे कि अल्लाह ही प्रत्यक्ष सत्य है}: ये उसके(सुब्हानहु) नामों में से दो नाम हैं। और हमने उनका उल्लेख अन्य स्थानों पर किया है, विशेष रूप से "अल-किताब अल-अस्ना" में (5)।

---

(1) अल-वसीत 3/314. (2) ज़ाद अल-मसीर 6/26. (3) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 101, और अल-मुह्तसिब 2/107. (4) एराब अल-क़ुरआन 3/132 में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है, और अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 101 और अल-मुह्तसिब 2/107 में उबई की क़िरात। (5) पृ. 144, 149।

سورة النور: آیات 24 - 25 184

...جو وہ بہتان اور جھوٹ کے کام کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: اس دن ان کی زبانیں ان کے خلاف گواہی دیں گی اس پر جو وہ بولتے تھے۔ ﴿وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُم﴾ یعنی: اور اعضاء ان کاموں کے بارے میں کلام کریں گے جو انہوں نے دنیا میں کیے (1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَوْمَئِذٍ يُوَفِّيهِمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ ٢٥﴾ یعنی: ان کا حساب اور ان کا بدلہ (2)۔ مجاہد نے پڑھا: «یومئذ یوفیھم اللہ دینھم الحقُّ» 'الحقُّ' کے رفع (پیش) کے ساتھ (3) اس بنیاد پر کہ یہ اللہ عزوجل کی صفت ہے۔ ابو عبید نے کہا: اگر لوگوں کی مخالفت کی ناپسندیدگی نہ ہوتی تو رفع ہی کی صورت ہوتی؛ تاکہ یہ اللہ عزوجل کی صفت ہو، اور ابی (رضی اللہ عنہ) کی قرات کے موافق ہو۔ وہ اس لیے کہ جریر بن حازم نے کہا: میں نے ابی کے مصحف میں دیکھا: «یُوفِّیھُمُ اللّٰہُ الْحَقُّ دِینَھُم». نحاس نے کہا (4): ابو عبید کی یہ بات پسندیدہ نہیں ہے؛ کیونکہ انہوں نے ایسی چیز سے استدلال کیا ہے جو سوادِ اعظم (اکثریت) کے خلاف ہے، اور اس میں کوئی حجت بھی نہیں ہے؛ کیونکہ اگر یہ صحیح ہوتا کہ ابی کے مصحف میں ایسا ہے، تو جائز تھا کہ قرات یوں ہوتی: 'یومئذ یوفیھم اللہ الحقُّ دینَھم'، جس میں «دینھم» 'الحق' سے بدل ہوتا۔ اور عام قرات «دِینَھُمُ الْحَقَّ» کے مطابق «الحق» ان کے دین (بدلے) کی صفت ہے، اور معنی عمدہ ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے برائی کرنے والوں کا ذکر کیا، اور بتایا کہ وہ انہیں حق کے ساتھ بدلہ دیتا ہے، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَهَلْ نُجْزِي إِلَّا الْكَفُورَ﴾ [سبأ: 17] کیونکہ کافر اور گناہگار کے لیے اللہ عزوجل کا بدلہ حق اور انصاف کے ساتھ ہے، اور نیکی کرنے والے کے لیے اس کا بدلہ احسان اور فضل کے ساتھ ہے۔ ﴿وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ﴾: یہ سبحانہ کے اسماء میں سے دو نام ہیں۔ اور ہم نے ان کا ذکر دوسرے مقامات پر کیا ہے، خاص طور پر «الکتاب الأسنی» میں (5)۔

(1) الوسیط 3/ 314۔ (2) زاد المسیر 6/ 26۔ (3) القراءات الشاذة ص 101، والمحتسب 2/ 107۔ (4) إعراب القرآن 3/ 132 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ اسی میں سے ہے، اور ابی کی قرات 'القراءات الشاذة' ص 101، اور 'المحتسب' 2/ 107 میں ہے۔ (5) ص 144، 149۔

Surah An-Nur: Verse 26 Page 185

His (the Almighty’s) saying: {Evil words are for evil men, and evil men are [subjected] to evil words. And good words are for good men, and good men are [an object] of good words. Those [good people] are declared innocent of what the slanderers say. For them is forgiveness and noble provision (26)}.

Ibn Zaid said: The meaning is: Evil women are for evil men, and similarly "evil men for evil women," and similarly: "Good women are for good men and good men are for good women" (1).

Mujahid, Ibn Jubayr, ‘Ata’, and most commentators said: The meaning is: Evil words of speech are for evil men, and similarly evil men among people are for evil words of speech, and similarly good words of speech are for good people, and good people among men are for good words of speech. An-Nahhas said in the book “Ma’ani al-Qur’an” (2): This is the best that has been said regarding this verse, and the evidence for the correctness of this statement is: {Those are innocent of what they say}, meaning: Aisha and Safwan are innocent (3) of what the evil men and evil women say.

It was also said: This verse is based on His saying: {The fornicator does not marry except a fornicatress or a polytheist...} [An-Nur: 3] (4); so the evil ones are the fornicatresses, and the good ones are the chaste women, and similarly the good men and women. An-Nahhas also chose this opinion (5), and it is the meaning of Ibn Zaid's statement (6).

{Those are innocent of what they say} means the genus [the group]. It was also said: Aisha and Safwan, so it used the plural form, just as He said: {And if he has brothers} [An-Nisa: 11], while the intended meaning is two brothers. This was stated by Al-Farra’ (7).

---

(1) An-Nukat wal-'Uyun 4/84. (2) 4/516 and what precedes it, and see Ma’ani al-Qur’an by Az-Zajjaj 4/37, and An-Nukat wal-'Uyun 4/85. Al-Tabari included these views in his commentary 17/233-237, and Mujahid's view also in his commentary 2/439. (3) The word: “mubarra’un” (innocent), from (Z), which is consistent with what is in Ma’ani al-Qur’an by An-Nahhas 4/516. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/175. (5) In his “I’rab al-Qur’an” 3/133, and also in “Ma’ani al-Qur’an” 4/514. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/174. (7) In his “Ma’ani al-Qur’an” 2/249, and the author quoted it from him via Ma’ani al-Qur’an by An-Nahhas 4/516; see also Tafsir al-Tabari 17/238.

सूरा अन-नूर: आयत 26 पृष्ठ 185

अल्लाह तआला का कथन: {बुरी औरतें बुरे मर्दों के लिए हैं और बुरे मर्द बुरी औरतों के लिए, और अच्छी औरतें अच्छे मर्दों के लिए हैं और अच्छे मर्द अच्छी औरतों के लिए। ये (पाक दामन लोग) उन बातों से पाक हैं जो वे (बदगो) कहते हैं। उनके लिए क्षमा और सम्मानजनक जीविका है (26)}।

इब्न ज़ैद ने कहा: इसका अर्थ है: बुरी औरतें बुरे मर्दों के लिए हैं, और इसी तरह "बुरे मर्द बुरी औरतों के लिए," और इसी तरह: "अच्छी औरतें अच्छे मर्दों के लिए और अच्छे मर्द अच्छी औरतों के लिए" (1)।

मुजाहिद, इब्न जुबैर, अता और अधिकांश मुफस्सिरों ने कहा: इसका अर्थ है: अपवित्र बोल बुरे मर्दों के लिए हैं, और इसी तरह लोगों में से बुरे लोग अपवित्र बोलों के लिए हैं, और इसी तरह पवित्र बोल अच्छे लोगों के लिए हैं, और अच्छे लोग पवित्र बोलों के लिए हैं। अन-नहहास ने अपनी पुस्तक 'मानी अल-कुरान' (2) में कहा: इस आयत के बारे में जो कुछ कहा गया है, उसमें यह सबसे बेहतर है, और इस कथन की सत्यता का प्रमाण यह है: {वे उन बातों से पाक हैं जो वे कहते हैं}, अर्थात: आयशा और सफवान उन बातों से पाक (3) हैं जो बुरे मर्द और औरतें कहते हैं।

यह भी कहा गया है कि: यह आयत उनके इस कथन पर आधारित है: {व्यभिचारी पुरुष किसी व्यभिचारिणी या मुशरिक स्त्री के अतिरिक्त विवाह नहीं करता...} [अन-नूर: 3] (4); तो अपवित्र स्त्रियां व्यभिचारिणी हैं, और पवित्र स्त्रियां सती-साध्वी हैं, और इसी प्रकार पवित्र पुरुष। अन-नहहास ने भी इसी मत को चुना है (5), और यही इब्न ज़ैद के कथन का अर्थ है (6)।

{वे उन बातों से पाक हैं जो वे कहते हैं} इससे तात्पर्य पूरी जाति (समूह) से है। यह भी कहा गया है: आयशा और सफवान, इसलिए बहुवचन का प्रयोग किया गया है, जैसे कि अल्लाह ने फरमाया: {फिर यदि उसके भाई हों} [अन-निसा: 11], जबकि अर्थ दो भाइयों से है। यह अल-फर्रा ने कहा है (7)।

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 4/84। (2) 4/516 और उससे पहले का भाग, और देखें ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' 4/37, और 'अन-नुकात वल-उयून' 4/85। तबरी ने इन मतों को अपनी तफ़सीर 17/233-237 में शामिल किया है, और मुजाहिद का मत भी उनकी तफ़सीर 2/439 में है। (3) शब्द: 'मुबर्रऊन' (पाक/निर्दोष), (ज़) से, जो अन-नहहास की 'मानी अल-कुरान' 4/516 के अनुरूप है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/175। (5) उनके द्वारा कुरान के एराब 3/133 में, और 'मानी अल-कुरान'

4/514 में भी। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/174। (7) उनकी पुस्तक 'मानी अल-कुरान' 2/249 में, और लेखक ने इसे अन-नहहास की 'मानी अल-कुरान' 4/516 के माध्यम से उद्धृत किया है; देखें तफ़सीर अल-तबरी 17/238।

سورہ النور: آیت ۲۶ صفحہ ۱۸۵

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {خبیث عورتیں خبیث مردوں کے لیے ہیں اور خبیث مرد خبیث عورتوں کے لیے، اور پاکیزہ عورتیں پاکیزہ مردوں کے لیے ہیں اور پاکیزہ مرد پاکیزہ عورتوں کے لیے۔ یہ لوگ ان باتوں سے بری ہیں جو وہ (تہمت لگانے والے) کہتے ہیں۔ ان کے لیے مغفرت اور عزت والا رزق ہے (۲۶)}۔

ابن زید نے کہا: معنی یہ ہے: خبیث عورتیں خبیث مردوں کے لیے ہیں، اور اسی طرح "خبیث مرد خبیث عورتوں کے لیے"، اور اسی طرح: "پاکیزہ عورتیں پاکیزہ مردوں کے لیے اور پاکیزہ مرد پاکیزہ عورتوں کے لیے" (۱)۔

مجاہد، ابن جبیر، عطا اور اکثر مفسرین نے کہا: معنی یہ ہے: خبیث کلمات (باتیں) خبیث مردوں کے لیے ہیں، اور اسی طرح لوگوں میں سے خبیث لوگ خبیث کلمات کے لیے ہیں، اور اسی طرح پاکیزہ کلمات پاکیزہ لوگوں کے لیے ہیں، اور پاکیزہ لوگ پاکیزہ کلمات کے لیے ہیں۔ النحاس نے کتاب "معانی القرآن" (۲) میں کہا: اس آیت کے بارے میں جو کچھ کہا گیا ہے یہ اس میں سب سے بہتر قول ہے، اور اس قول کی صحت پر دلیل یہ ہے: {وہ لوگ ان باتوں سے بری ہیں جو وہ کہتے ہیں} یعنی: عائشہ اور صفوان ان باتوں سے بری (۳) ہیں جو خبیث مرد اور عورتیں کہتے ہیں۔

اور یہ بھی کہا گیا: بے شک یہ آیت اس قول پر مبنی ہے: {زانی نکاح نہیں کرتا مگر زانیہ یا مشرکہ سے...} [النور: ۳] (۴)؛ پس خبیث عورتیں زانیہ عورتیں ہیں، اور پاکیزہ عورتیں عفیفہ (پاک دامن) ہیں، اور اسی طرح پاکیزہ مرد۔ النحاس نے بھی اسی قول کو پسند کیا ہے (۵)، اور یہی ابن زید کے قول کا معنی ہے (۶)۔

{وہ لوگ ان باتوں سے بری ہیں جو وہ کہتے ہیں} اس سے مراد جنس (گروہ) ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: عائشہ اور صفوان، تو جمع کا صیغہ استعمال کیا گیا، جیسے کہ فرمایا: {پھر اگر اس کے بھائی ہوں} [النساء: ۱۱]، جبکہ مراد دو بھائی ہیں۔ یہ الفراء نے کہا ہے (۷)۔

---

(۱) النکت والعیون ۴/ ۸۴۔ (۲) ۴/ ۵۱۶ اور اس سے ماقبل، اور دیکھئے معانی القرآن للزجاج ۴/ ۳۷، اور النکت والعیون ۴/ ۸۵۔ طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/ ۲۳۳ - ۲۳۷ میں ان اقوال کو نقل کیا ہے، اور مجاہد کا قول اپنی تفسیر ۴۳۹/۲ میں بھی۔ (۳) لفظ: مبرؤون، (ظ) سے، جو النحاس کی معانی القرآن ۴/ ۵۱۶ کے موافق ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۱۷۵۔ (۵) ان کی اعراب القرآن ۳/ ۱۳۳، اور معانی القرآن ۴/ ۵۱۴ میں بھی۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/ ۱۷۴۔ (۷) ان کی معانی القرآن ۲/ ۲۴۹ میں، اور مصنف نے اسے ان سے النحاس کی معانی القرآن ۴/ ۵۱۶ کے واسطے سے نقل کیا ہے، دیکھئے تفسیر طبری ۱۷/ ۲۳۸۔

Page 186

Surah An-Nur: Verses 26 - 27

And "declared innocent" (mubarra'un) means cleared of what they were accused of.

Some scholars of verification said: When Joseph, peace be upon him, was accused of immorality, Allah cleared him through the tongue of an infant in the cradle. When Mary was accused of immorality, Allah cleared her through the tongue of her son Jesus, peace be upon him. And when Aisha was accused of immorality, Allah Almighty cleared her through the Quran. He was not satisfied with the clearance of an infant or a prophet for her until Allah cleared her with His own speech from slander and falsehood (1).

It is narrated from Ali bin Zaid bin Jada'an, from his grandmother, from Aisha, may Allah be pleased with her, that she said: "I have been given nine things that no other woman has been given: Gabriel, peace be upon him, brought my image in his palm when he commanded the Messenger of Allah (PBUH) to marry me. He married me as a virgin, and he did not marry any virgin other than me. He (PBUH) passed away while his head was in my lap. He was buried in my house. Angels surrounded my house. Revelation used to descend upon him while he was with his family, and they would disperse (2) from him, but it would descend upon him while I was with him under the same covers, and he would not separate me from his body. I am the daughter of his caliph and his truthful friend (Siddiq). My exoneration descended from the sky. I was created pure and stayed with a pure person. And I have been promised forgiveness and a generous provision," referring to the Almighty's saying: "For them is forgiveness and a generous provision," which is Paradise (3).

The Almighty's saying: {O you who have believed, do not enter houses other than your own houses until you ascertain welcome and greet their inhabitants. That is best for you; perhaps you will be reminded. (27)}

There are seventeen issues regarding it:

---

(1) Al-Kashshaf 3/57. (2) In (m): "they would depart", and in (d): "they would separate", and what is established is from (z), (zha), and (f). (3) Al-Waseet 3/314-315, and Abu Ya'la related it (4626), through Ali bin Zaid bin Jada'an, from his grandmother, from Aisha. Its chain of narration is very weak; Ali bin Zaid bin Jada'an is weak, and his grandmother is unknown. Al-Haythami said in Al-Majma' 9/241: Part of it is in Sahih

and others, and in the chain of Abu Ya'la are those I do not know. Al-Busiri mentioned it in Ithaf al-Khayrah al-Maharah 7/248 and added its attribution to al-Humaydi and Ibn Abi Umar. Al-Bukhari (3895) and Muslim (2438) related from Aisha, may Allah be pleased with her, that she said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "You were shown to me in a dream for three nights. The angel brought you to me in a piece of silk, saying: 'This is your wife...'" and Al-Bukhari (4447) and Muslim (2443) related from Aisha's saying: "When it was my day, Allah took his soul between my chest and neck."

पृष्ठ १८६

सूरा अन-नूर: आयत २६ - २७

और "बदनामी से मुक्त" (मुबर्राऊन) का अर्थ है उन चीज़ों से पाक होना जिनका उन पर आरोप लगाया गया था।

कुछ शोधकर्ताओं का कहना है: जब यूसुफ (अलैहिस्सलाम) पर अनैतिकता का आरोप लगाया गया, तो अल्लाह ने पालने में एक बच्चे की ज़ुबान से उन्हें निर्दोष सिद्ध किया। जब मरियम पर अनैतिकता का आरोप लगाया गया, तो अल्लाह ने उनके पुत्र ईसा (अलैहिस्सलाम) की ज़ुबान से उन्हें निर्दोष सिद्ध किया। और जब आयशा पर अनैतिकता का आरोप लगाया गया, तो अल्लाह ने कुरान के माध्यम से उन्हें निर्दोष सिद्ध किया। उन्होंने उनके लिए किसी बच्चे या नबी की गवाही को पर्याप्त नहीं समझा जब तक कि अल्लाह ने स्वयं अपनी वाणी से उन्हें कलंक और झूठ से मुक्त नहीं कर दिया (१)।

अली बिन ज़ैद बिन जदआन से, उनकी दादी से, आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मुझे नौ ऐसी चीज़ें दी गई हैं जो किसी और महिला को नहीं दी गईं: जिब्रील (अलैहिस्सलाम) मेरी तस्वीर अपनी हथेली में लेकर आए जब उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को मुझसे निकाह करने का आदेश दिया। उन्होंने मुझसे तब निकाह किया जब मैं कुंवारी थी, और उन्होंने मेरे सिवा किसी और कुंवारी से निकाह नहीं किया। उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) निधन हुआ तो उनका सिर मेरी गोद में था। उन्हें मेरे घर में दफनाया गया। फरिश्ते मेरे घर को घेरे रहते थे। जब वह अपने परिवार के साथ होते थे तो उन पर वह्य (ईश्वरीय प्रकाशना) उतरती थी और वे उनसे अलग हो जाते थे (२), लेकिन वह्य उन पर तब भी उतरती थी जब मैं उनके साथ एक ही लिहाफ़ में होती थी और वह मुझे अपने शरीर से अलग नहीं करते थे। मैं उनके उत्तराधिकारी और सिद्दीक़ (सच्चे मित्र) की बेटी हूँ। मेरी बेगुनाही आसमान से उतरी। मैं पवित्र पैदा हुई और एक पवित्र व्यक्ति के साथ रही। और मुझसे क्षमा और सम्मानजनक जीविका का वादा किया गया है," जिसका अर्थ अल्लाह का यह वचन है: "उनके लिए क्षमा और सम्मानजनक जीविका है," और वह जन्नत है (३)।

अल्लाह का कथन: {ऐ ईमान वालो! अपने घरों के सिवा दूसरे घरों में प्रवेश न करो जब तक कि तुम अनुमति न ले लो और उनके रहने वालों को सलाम न कर लो। यह तुम्हारे लिए बेहतर है, ताकि तुम याद रखो। (२७)}

इसमें सत्रह मसले (विषय) हैं:

---

(१) अल-कश्शाफ़ ३/५७। (२) (म) में: "वे चले जाते थे", और (द) में: "वे अलग हो जाते थे", और जो स्थापित है वह (ज़), (ज़), और (फ़) से है। (३) अल-वसीत ३/३१४-३१५, और इसे अबू याला (४६२६) ने अली बिन ज़ैद बिन जदआन के माध्यम से, उनकी दादी से, आयशा से उद्धृत किया है। इसकी इसनाद बहुत कमज़ोर है; अली बिन ज़ैद बिन जदआन कमज़ोर है, और उसकी दादी अज्ञात है। अल-हैथमी ने अल-मजमा ९/२४१ में कहा: इसका कुछ हिस्सा सहीह और अन्य में है, और अबू याला की इसनाद में वे हैं जिन्हें मैं नहीं जानता। अल-बूसिरी ने इसे इत्ताफ़ अल-खैरा अल-महरा ७/२४८ में उल्लेख किया और इसे अल-हुमैदी और इब्न अबी उमर की ओर भी संबंधित किया। अल-बुखारी (३८९५) और मुस्लिम (२४३८) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तुम मुझे तीन रातों तक सपने में दिखाई दीं। फरिश्ता तुम्हें रेशम के एक टुकड़े में मेरे पास लाया और कहा: 'यह तुम्हारी पत्नी है...'" और अल-बुखारी (४४४७) और मुस्लिम (२४४३) ने आयशा के इस कथन को उद्धृत किया है: "जब मेरी बारी का दिन था, तो अल्लाह ने उनकी रूह कब्ज़ की मेरे सीने और गर्दन के बीच।"

صفحہ ۱۸۶

سورة النور: آیات ۲۶ - ۲۷

اور ﴿مُبَرَّءُونَ﴾ کا مطلب ہے ان الزامات سے پاک ہونا جو ان پر لگائے گئے تھے۔

بعض اہل تحقیق کا کہنا ہے کہ: جب یوسف علیہ السلام پر بے حیائی کا الزام لگایا گیا تو اللہ تعالیٰ نے انہیں پالنے میں ایک بچے کی زبان سے بری کیا، اور جب مریم پر بے حیائی کا الزام لگایا گیا تو اللہ تعالیٰ نے انہیں ان کے بیٹے عیسیٰ علیہ السلام کی زبان سے بری کیا، اور جب عائشہ پر بے حیائی کا الزام لگایا گیا تو اللہ تعالیٰ نے انہیں قرآن کے ذریعے بری فرمایا، تو ان کے لیے کسی بچے یا نبی کی براءت پر اکتفا نہیں کیا یہاں تک کہ اللہ نے اپنی کلام سے انہیں تہمت اور بہتان سے بری کر دیا (۱)۔

اور علی بن زید بن جدعان سے، اپنی دادی سے، حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: مجھے نو ایسی چیزیں دی گئیں جو مجھ سے پہلے کسی عورت کو نہیں دی گئیں: جبرائیل علیہ السلام میری تصویر اپنی ہتھیلی میں لے کر آئے جب اللہ کے رسول ﷺ کو مجھ سے نکاح کا حکم دیا گیا۔ انہوں نے مجھ سے کنواری ہونے کی حالت میں نکاح کیا، اور میرے علاوہ کسی اور کنواری سے نکاح نہیں کیا۔ آپ ﷺ کی وفات ہوئی تو آپ کا سر مبارک میری گود میں تھا۔ آپ کو میرے گھر میں دفن کیا گیا۔ فرشتے میرے گھر کو گھیرے رکھتے تھے۔ آپ پر وحی نازل ہوتی تھی جب آپ اپنے گھر والوں کے ساتھ ہوتے تھے تو وہ آپ سے الگ ہو جاتے تھے (۲)، لیکن وحی آپ پر تب بھی نازل ہوتی تھی جب میں آپ کے ساتھ ایک ہی لحاف میں ہوتی تھی اور آپ مجھے اپنے جسم سے جدا نہیں کرتے تھے۔ میں آپ کے خلیفہ اور آپ کے صدیق کی بیٹی ہوں۔

میری براءت آسمان سے اتری۔ میں پاکیزہ پیدا ہوئی اور پاکیزہ ہستی کے پاس رہی۔ اور مجھ سے مغفرت اور رزق کریم کا وعدہ کیا گیا ہے؛ یعنی اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَهُم مَّغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾ اور اس سے مراد جنت ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّىٰ تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَىٰ أَهْلِهَا ۚ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ٢٧﴾

اس میں سترہ مسائل ہیں:

---

(۱) الکشاف ۳/۵۷۔ (۲) (م) میں: "پس وہ لوٹ جاتے ہیں"، اور (د) میں: "پس وہ جدا ہو جاتے ہیں"، اور جو ثابت ہے وہ (ز)، (ظ) اور (ف) سے ہے۔ (۳) الوسیط ۳/۳۱۴-۳۱۵، اور اسے ابو یعلی (۴۶۲۶) نے علی بن زید بن جدعان کے واسطے سے ان کی دادی سے، حضرت عائشہ سے روایت کیا ہے۔ اس کی سند بہت ضعیف ہے، علی بن زید بن جدعان ضعیف ہے، اور اس کی دادی مجہول ہے۔ ہیثمی نے المجمع ۹/۲۴۱ میں کہا: اس کا کچھ حصہ صحیح اور دیگر کتب میں موجود ہے، اور ابو یعلی کی سند میں وہ لوگ ہیں جنہیں میں نہیں جانتا۔ بوصیری نے اسے اتحاف الخیرة المہرة ۷/۲۴۸ میں ذکر کیا ہے اور اس کی نسبت حمیدی اور ابن ابی عمر کی طرف بھی کی ہے۔ بخاری (۳۸۹۵) اور مسلم (۲۴۳۸) نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم مجھے تین راتیں خواب میں دکھائی گئیں، فرشتہ تمہیں ریشم کے ایک ٹکڑے میں لپیٹ کر لایا اور کہا: یہ تمہاری بیوی ہے..." اور بخاری (۴۴۴۷) اور مسلم (۲۴۴۳) نے عائشہ رضی اللہ عنہا کا یہ قول نقل کیا ہے: "جب میرا دن تھا، اللہ نے آپ کی روح قبض کی میرے سینے اور گلے کے درمیان۔"

187 Surah An-Nur: Verse 27

First: The words of the Almighty: {O you who believe! Do not enter houses...} Since God, Glory be to Him, singled out the sons of Adam—whom He honored and preferred—with dwellings and screened them in them from sight, granted them the exclusive right to enjoy them, and forbade others from looking at what is inside from the outside, or entering them without the permission of their owners (1), He disciplined them in a manner that ensures their privacy, so that none of them may look upon something private.

In "Sahih Muslim," on the authority of Abu Hurairah, from the Prophet (PBUH) who said: "Whoever looks into the house of a people without (2) their permission, it is lawful for them to gouge out his eye" (3).

Differences have arisen regarding its interpretation; some scholars said: This is not to be taken literally, for if one were to gouge out the eye, compensation (Daman) would be due, and the report is abrogated (4). This was before the revelation of the words of the Almighty: {And if you punish, then punish...} [An-Nahl: 126].

It is also possible that it was issued as a threat rather than an obligation. When a report contradicts the Book of God Almighty, it is not permissible to act upon it. The Prophet (PBUH) used to speak words outwardly while intending something else, as mentioned in the report: when Abbas bin Mirdas praised him, he said to Bilal: "Get up and cut his tongue" (5). He only intended by that to give him a gift (to silence him with generosity), and did not mean actual cutting in reality.

Similarly, it is possible that the mention of gouging out the eye was intended as an action to be taken so that the person does not look into another's house after that.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1346/3. (2) In (M), (D), and (Z): "without", and the version confirmed in (Zh) and (F) matches what is in Sahih Muslim. (3) Sahih Muslim (2158), and narrated similarly by Ahmad (8997) and al-Bukhari (6902). (4) We have not found anyone who stated the report is abrogated; those who said compensation is due interpreted the hadith as follows. See Fath al-Bari 12/244-245, Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3/313-314, al-Mu'allim by al-Maziri 2/249, Ikmal al-Mu'allim 5/472, and al-Mufhim 5/34. (5) Previous 10/263.

१८७ सूरा अन-नूर: आयत २७

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ ईमान वालों! घरों में प्रवेश न करो...} चूँकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने आदम की संतानों को—जिन्हें उसने सम्मानित और श्रेष्ठ बनाया है—घरों के साथ विशिष्ट किया और उनमें उन्हें नज़रों से ओझल रखा, उन्हें एकांत में उनका आनंद लेने का अधिकार दिया, और सृष्टि को बाहर से उसमें झाँकने या उनके मालिकों की अनुमति के बिना उनमें प्रवेश करने से वर्जित किया (१), तो उसने उन्हें उस बात के साथ शिष्टाचार सिखाया जो उनके पर्दे की रक्षा करती है; ताकि उनमें से कोई किसी के गुप्त अंगों या निजी बातों को न देख सके।

और "सहीह मुस्लिम" में अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जो किसी कौम के घर में उनकी अनुमति के बिना (२) झाँके, तो उनके लिए वैध है कि वे उसकी आँख फोड़ दें" (३)।

इसकी व्याख्या में मतभेद रहा है; कुछ विद्वानों ने कहा: यह अपने प्रत्यक्ष अर्थ पर नहीं है, क्योंकि यदि कोई आँख फोड़ दे तो उस पर हर्जाना (दमान) होगा, और यह रिवायत निरस्त (मंसूख) है (४)। यह अल्लाह तआला के इस फरमान के उतरने से पहले था: {और यदि तुम सज़ा दो, तो वैसी ही सज़ा दो...} [अन-नह्ल: १२६]।

यह भी संभव है कि यह धमकी के रूप में आया हो, न कि अनिवार्यता के रूप में। जब कोई रिवायत अल्लाह तआला की किताब के विरुद्ध हो, तो उस पर अमल करना जायज़ नहीं है। नबी ﷺ कभी ज़ाहिर में कोई बात कहते थे जबकि उनका इरादा कुछ और होता था, जैसा कि रिवायत में आया है: जब अब्बास बिन मिरदास ने उनकी प्रशंसा की, तो उन्होंने बिलाल से कहा: "उठो और इसकी ज़ुबान काट दो" (५)। उनका इरादा इससे उसे कुछ उपहार देने का था (उसे अपनी उदारता से चुप कराने के लिए), न कि वास्तव में ज़ुबान काटना।

इसी तरह, यह संभव है कि आँख फोड़ने का उल्लेख एक कार्रवाई के रूप में किया गया हो, ताकि वह व्यक्ति उसके बाद किसी और के घर में न देखे।

(१) अहकामुल कुरआन, इब्न अल-अरबी, १३४६/३। (२) (म), (द) और (ज़) प्रतियों में: "बिना", और (ज़) और (फ़) से जो पुष्ट है, वह सहीह मुस्लिम के अनुरूप है। (३) सहीह मुस्लिम (२१५८), और अहमद (८९९७) और बुखारी (६९०२) ने भी इसी तरह रिवायत की है। (४) हमें ऐसा कोई नहीं मिला जिसने यह उल्लेख किया हो कि यह रिवायत मंसूख है; जिसने कहा कि उस पर हर्जाना है, उसने हदीस की वैसी ही व्याख्या की है जैसा कि आगे आएगा। देखिए फतह अल-बारी १२/२४४-२४५,

अहकामुल कुरआन अल-जस्सास ३/३१३-३१४, अल-मुअल्लिम अल-माज़िरी २/२४९, इकमाल अल-मुअल्लिम ५/४७२, और अल-मुफ्हिम ५/३४। (५) पिछला १०/२६३।

۱۸۷ سورة النور: آیت ۲۷

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! گھروں میں داخل نہ ہو...} چونکہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے بنی آدم کو—جسے اس نے معزز بنایا اور فضیلت دی—گھروں کے ساتھ خاص کیا اور ان میں انہیں نظروں سے چھپایا، انہیں تنہائی میں ان سے فائدہ اٹھانے کا مالک بنایا، اور مخلوق کو باہر سے ان میں جھانکنے یا ان کے مالکان کی اجازت کے بغیر ان میں داخل ہونے سے روک دیا (۱)، تو اس نے انہیں اس بات کے ساتھ ادب سکھایا جو ان کی پردہ پوشی کی طرف لوٹتی ہے؛ تاکہ ان میں سے کوئی کسی کی پوشیدہ چیز (عورت) پر مطلع نہ ہو۔

اور "صحیح مسلم" میں ابو ہریرہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جو کسی قوم کے گھر میں ان کی اجازت کے بغیر (۲) جھانکے، تو ان کے لیے جائز ہے کہ وہ اس کی آنکھ پھوڑ دیں" (۳)۔

اس کی تاویل میں اختلاف ہوا ہے؛ بعض علماء نے کہا: یہ اپنے ظاہری معنی پر نہیں ہے، کیونکہ اگر اس نے آنکھ پھوڑ دی تو اس پر تاوان ہوگا، اور یہ خبر منسوخ ہے (۴)۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کے نازل ہونے سے پہلے تھا: {اور اگر تم سزا دو تو ویسی ہی سزا دو...} [النحل: ۱۲۶]۔

اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ وعید (دھمکی) کے طور پر صادر ہوا ہو، نہ کہ وجوب کے طور پر۔ خبر جب اللہ تعالیٰ کی کتاب کے مخالف ہو تو اس پر عمل کرنا جائز نہیں ہے۔ نبی ﷺ بظاہر کوئی بات کہتے تھے جبکہ ان کا ارادہ کچھ اور ہوتا تھا، جیسا کہ روایت میں آیا ہے: جب عباس بن مرداس نے آپ کی تعریف کی تو آپ نے بلال سے فرمایا: "اٹھو اور اس کی زبان کاٹ دو" (۵)۔ آپ کا ارادہ اس سے اسے کچھ عطا کرنا تھا (تاکہ اپنی سخاوت سے اسے خاموش کر دیں)، اور حقیقت میں کاٹنا مراد نہیں تھا۔

اسی طرح یہ بھی احتمال ہے کہ آنکھ پھوڑنے کا ذکر ایک عمل کے طور پر کیا گیا ہو تاکہ وہ شخص اس کے بعد کسی اور کے گھر میں نہ دیکھے۔

(١) احکام القرآن لابن العربی ١٣٤٦/٣۔ (٢) (م)، (د) اور (ز) میں: "من غیر" (بغیر)، اور (ظ) اور (ف) سے جو ثابت ہے وہ وہی ہے جو صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (٣) صحیح مسلم (٢١٥٨)، اور اسی طرح احمد (٨٩٩٧) اور بخاری (٦٩٠٢) نے بھی اسے روایت کیا ہے۔ (٤) ہمیں کوئی ایسا شخص نہیں ملا جس نے ذکر کیا ہو کہ یہ خبر منسوخ ہے؛ جس نے کہا کہ اس پر تاوان ہے، اس نے حدیث کی وہی تاویل کی ہے جو آگے آئے گی۔ دیکھئے فتح الباری ٢٤٤/١٢ - ٢٤٥، احکام القرآن للجصاص ٣١٣/٣ - ٣١٤، المعلم للمازری ٢٤٩/٢، اکمال المعلم ٤٧٢/٥، اور المفہم ٣٤/٥۔ (٥) سابقہ ١٠/٢٦٣۔

Surat An-Nur: Verse 27 188

And some of them said: There is no liability upon him nor retaliation (Qisas), and that is the correct view, God willing; according to the hadith of Anas, as will follow(1).

Second: The reason for the revelation of this verse is what was narrated by al-Tabari and others: On the authority of Adi bin Thabit, that a woman from the Ansar said: O Messenger of God, I am in my house in a state in which I would not like anyone to see me, neither a father nor a child, and the father comes and enters upon me, and a man from my family continues to enter upon me while I am in that state, so what should I do? Then the verse was revealed(2).

Abu Bakr (may Allah be pleased with him) said: O Messenger of Allah, what do you think of the inns and dwellings on the roads of Sham (Greater Syria) in which there are no inhabitants? So Allah the Almighty revealed: "There is no blame upon you for entering houses that are not inhabited..." (3).

Third: God, Glory be to Him, extended the prohibition of entering a house that is not your house to the limit of 'isti'nas' (seeking familiarity/permission)(4), which is seeking permission. Ibn Wahb said: Malik said: Seeking familiarity, as we see and God knows best, is seeking permission. Likewise, in the recitation of Ubayy, Ibn Abbas, and Sa'id bin Jubayr: "Until you seek permission and greet its inhabitants" (5).

It was said: The meaning of 'tasta'nisu' is 'tasta'limu' (to find out), i.e., find out who is in the house. Mujahid said: By clearing the throat, or in whatever way possible, and one should wait long enough to know that they have been noticed, and then enter after that. Al-Tabari stated this meaning, and from it is God's saying: "And if you perceive in them sound judgment" [An-Nisa: 6], meaning: you have known(6). The poet said(7):

(1) At the interpretation of verse (28) of this Surah, the second issue. (2) Narrated by Al-Tabari in his Tafsir 17/242 - 243, and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 337. (3) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 337. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1346. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1347, Al-Tamhid 3/192, 196, and Al-Istidhkar 27/159 - 160, and he did not mention the recitation of Sa'id bin Jubayr. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/175, Tafsir al-Tabari 17/243, and Tafsir Mujahid 2/439. (7) He is Al-Harith bin Hilliza, as in Sharh al-Mu'allaqat by Al-Nahhas 2/57, and Al-Ma'ani al-Kabir 1/343, =

सूरत अन-नूर: आयत 27 188

उनमें से कुछ ने कहा: उस पर कोई दायित्व नहीं है और न ही प्रतिशोध (क़िसास) है, और इंशा अल्लाह यही सही है; अनस की हदीस के अनुसार, जैसा कि आगे आएगा (1)।

दूसरा: इस आयत के उतरने का कारण वह है जो अल-तबरी और अन्य लोगों ने रिवायत किया है: अदी बिन साबित के अधिकार पर, कि अंसार की एक महिला ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैं अपने घर में ऐसी स्थिति में होती हूँ जिसमें मैं नहीं चाहती कि कोई मुझे देखे, न पिता और न ही बच्चा, और पिता आता है और मेरे पास प्रवेश करता है, और मेरे परिवार का एक आदमी मेरे पास आता रहता है जबकि मैं उस स्थिति में होती हूँ, तो मैं क्या करूँ? तब यह आयत उतरी (2)।

अबू बक्र (रज़िअल्लाहु अन्हु) ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, शाम (सीरिया) की सड़कों पर उन सरायों और आवासों के बारे में आप क्या सोचते हैं जिनमें कोई निवासी नहीं है? तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उतारा: "तुम पर उन घरों में प्रवेश करने का कोई दोष नहीं है जो बसे हुए नहीं हैं..." (3)।

तीसरा: अल्लाह पाक ने किसी ऐसे घर में प्रवेश करने के निषेध को बढ़ा दिया जो आपका घर नहीं है, 'इस्तिआनास' (परिचित होना/अनुमति लेना) (4) की सीमा तक, जो कि अनुमति लेना है। इब्न वहब ने कहा: मलिक ने कहा: हमारे विचार में इस्तिआनास, और अल्लाह बेहतर जानता है: अनुमति माँगना है। इसी तरह उबय्य, इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर के पाठ (क़िरात) में है: "जब तक कि तुम अनुमति न ले लो और उसके रहने वालों को सलाम न कर लो" (5)।

यह कहा गया: 'तस्ता'निसू' का अर्थ 'तस्ता'लिमू' (पता लगाना) है, यानी पता लगाएँ कि घर में कौन है। मुजाहिद ने कहा: गला साफ़ करके, या जिस भी तरह संभव हो, और उसे इतना इंतज़ार करना चाहिए कि उसे पता चल जाए कि उसे देख लिया गया है, और उसके बाद प्रवेश करना चाहिए। अल-तबरी ने यही अर्थ बताया, और इसी से अल्लाह का वचन है: "और यदि तुम उनमें सही समझ देख लो" [अन-निसा: 6] यानी: तुमने जान लिया (6)। कवि ने कहा (7):

(1) इस सूरा की आयत (28) की व्याख्या पर, दूसरा मुद्दा। (2) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/242 - 243 में, और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 337 में उद्धृत किया है। (3) अल-वाहिदी द्वारा अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 337। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 3/1346। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 3/1347, अल-तम्हीद 3/192, 196, और अल-इस्तिज़कार 27/159 - 160, और उन्होंने सईद बिन जुबैर के पाठ का उल्लेख नहीं किया। (6) अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ 4/175, तफ़सीर अल-तबरी 17/243, और तफ़सीर मुजाहिद 2/439। (7) वह अल-हारिस बिन हिल्लीज़ा हैं, जैसा कि अल-नहहास द्वारा शरह अल-मुअल्लाक़ात 2/57, और अल-मानी अल-कबीर 1/343 में है, =

سورة النور: آیت 27 188

بعض نے کہا: اس پر نہ کوئی ضمانت (تاوان) ہے اور نہ ہی قصاص، اور یہی صحیح ہے ان شاء اللہ تعالیٰ؛ انس کی حدیث کی بنا پر، جیسا کہ آگے آئے گا (1)۔

دوسرا: اس آیت کے نزول کا سبب وہ ہے جسے طبری وغیرہ نے روایت کیا ہے: عدی بن ثابت سے، کہ انصار کی ایک عورت نے کہا: اے اللہ کے رسول، میں اپنے گھر میں ایسی حالت میں ہوتی ہوں کہ میں پسند نہیں کرتی کہ کوئی مجھے دیکھے، نہ والد اور نہ ہی اولاد، اور والد آتا ہے اور مجھ پر داخل ہو جاتا ہے، اور میرے گھر والوں میں سے ایک آدمی مسلسل مجھ پر داخل ہوتا رہتا ہے جب کہ میں اسی حال میں ہوتی ہوں، تو میں کیا کروں؟ پس یہ آیت نازل ہوئی (2)۔

ابوبکر رضی اللہ عنہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، آپ کا شام کے راستوں میں ان سرایوں اور مکانات کے بارے میں کیا خیال ہے جن میں کوئی رہنے والا نہیں ہے؟ تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: "تم پر کوئی گناہ نہیں کہ تم ایسے گھروں میں داخل ہو جو آباد نہ ہوں..." (3)۔

تیسرا: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے غیر گھر میں داخل ہونے کی ممانعت کو 'استئناس' (مانوس ہونا/ اجازت لینا) (4) کی حد تک بڑھا دیا، اور وہ اجازت طلب کرنا ہے۔ ابن وہب کہتے ہیں: مالک نے کہا: ہمارے خیال میں استئناس، اور اللہ بہتر جانتا ہے، اجازت لینا ہے۔ اسی طرح ابی، ابن عباس اور سعید بن جبیر کی قرأت میں ہے: "یہاں تک کہ تم اجازت لے لو اور اس کے رہنے والوں کو سلام کر لو" (5)۔

اور کہا گیا: 'تستأنسوا' کے معنی 'تستعلموا' (معلوم کرنا) کے ہیں، یعنی معلوم کرو کہ گھر میں کون ہے۔ مجاہد نے کہا: گلا صاف کر کے (کھنکھار کر)، یا جس طرح بھی ممکن ہو، اور اتنی دیر

رکے کہ اسے معلوم ہو جائے کہ اسے محسوس کر لیا گیا ہے، اور اس کے بعد داخل ہو۔ طبری نے یہی معنی بیان کیے ہیں، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "پھر اگر تم ان میں سمجھداری پاؤ" [النساء: 6] یعنی: تم نے جان لیا (6)۔ شاعر نے کہا (7):

(1) اسی سورہ کی آیت (28) کی تفسیر کے وقت، دوسرا مسئلہ۔ (2) اسے طبری نے اپنی تفسیر 17/242 - 243 میں اور واحدی نے اسباب النزول ص 337 میں روایت کیا ہے۔ (3) اسباب النزول از واحدی ص 337۔ (4) احکام القرآن از ابن العربی 3/1346۔ (5) احکام القرآن از ابن العربی 3/1347، التمہید 3/192، 196، اور الاستذکار 27/159 - 160، اور انہوں نے سعید بن جبیر کی قرأت کا ذکر نہیں کیا۔ (6) المحرر الوجیز 4/175، تفسیر طبری 17/243، اور تفسیر مجاہد 2/439۔ (7) وہ حارث بن حلزہ ہیں، جیسا کہ شرح المعلقات از نحاس 2/57، اور المعانی الکبیر 1/343 میں ہے، =

189 Surah An-Nur: Verse 27

I sensed a faint sound and it startled the hunters in the late afternoon as evening approached.

I say: And in "Sunan Ibn Majah": Abu Bakr bin Abi Shaybah narrated to us, Abd al-Rahim bin Sulayman narrated to us, from Wasil bin al-Sa'ib, from Abu Sawrah, from Abu Ayyub al-Ansari, who said: We said: O Messenger of Allah, this is the greeting (salam), so what is seeking permission (isti'nan)? He said: "A man speaks with a tasbih (SubhanAllah), a takbir (Allahu Akbar), and a tahmid (Alhamdulillah), and he clears his throat, and notifies the people of the house (1)."

I say: This is a text [showing] that seeking familiarity (isti'nas) is different from seeking permission (isti'nan), as Mujahid and those who agreed with him said.

The fourth point: It was narrated from Ibn Abbas - and some people say: from Sa'id bin Jubayr -: "until you feel familiarity (tastanisu)" is an error or an oversight by the scribe; it is only: "until you seek permission (tastadhinu)". This is not correct from Ibn Abbas and others (2); for all the mushafs (copies of the Quran) of Islam have established "until you feel familiarity (tastanisu)" in them, and consensus on them has been valid since the time of Uthman, so they are what it is not permissible to disagree with. To attribute error and oversight to the scribe in a wording that the Companions agreed upon is a saying that is not validly attributed to Ibn Abbas (3). And Allah, Mighty and Majestic, has said: "Falsehood cannot come to it from before it or from behind it; [it is] a revelation from a [Lord who is] Wise and Praiseworthy" [Fussilat: 42], and the Exalted said: "Indeed, it is We who sent down the message [i.e., the Qur'an], and indeed, We will be its guardian" [Al-Hijr: 9].

= Al-Hayawan 4/389. Al-Nahhas said: I sensed (anastu): I felt/perceived; the faint sound (an-nab'ah): the hidden sound; hunters (al-qunnas): the hunters; and the late afternoon (al-asr): the evening. (1) Sunan Ibn Majah (3707). It is said in Misbah al-Zujajah 4/110: This is a weak chain of transmission (isnad); this Abu Sawrah, al-Bukhari said: he is a rejecter of Hadith (munkar al-hadith), he narrates from Abu Ayyub rejected narrations that are not followed. It also contains Wasil bin al-Sa'ib; al-Bukhari said in al-Tarikh al-Kabir 8/173: he is a rejecter of Hadith. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/176. Al-Tabari related the report of Ibn Abbas in his exegesis 17/239, and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (8802) via two routes from Abu Bishr Ja'far bin Iyas Abu Wahshiyah, from Sa'id bin Jubayr, from Ibn Abbas. It was also related by al-Tabari

17/240 and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (8803) via Shu'bah, from Ja'far Abu Bishr, from Sa'id bin Jubayr. Ibn Kathir said in his exegesis (3/280): And this is very strange from Ibn Abbas. Abu Hayyan said in al-Bahr al-Muhit 6/445: Whoever narrates from Ibn Abbas that his saying: "tastanisu" is an error or oversight by the scribe is an attacker of Islam, an atheist in religion, and Ibn Abbas is innocent of this saying. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/176.

१८९ सूरा अन-नूर: आयत २७

मैंने एक धीमी आवाज़ महसूस की और उसने दोपहर के समय शिकारियों को चौंका दिया जबकि शाम होने वाली थी।

मैं कहता हूँ: और "सुनन इब्न माजाह" में है: हमें अबू बक्र बिन अबी शायबा ने बताया, हमें अब्दुल रहीम बिन सुलेमान ने बताया, वासिल बिन अल-सैब से, अबू सौराह से, अबू अय्यूब अल-अंसारी से, जिन्होंने कहा: हमने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यह सलाम है, तो अनुमति मांगना (इस्तिनान) क्या है? उन्होंने कहा: "एक आदमी तस्बीह (सुभानअल्लाह), तकबीर (अल्लाहू अकबर) और तहमीद (अल्हम्दुलिल्लाह) के साथ बोलता है, और अपना गला साफ करता है, और घर वालों को सूचित करता है (१)।"

मैं कहता हूँ: यह एक पाठ है [यह दिखाते हुए] कि परिचितता मांगना (इस्तिनास) अनुमति मांगने (इस्तिनान) से अलग है, जैसा कि मुजाहिद और उनके सहमत होने वालों ने कहा है।

चौथा बिंदु: इब्न अब्बास से वर्णित है - और कुछ लोग कहते हैं: सईद बिन जुबैर से -: "यहाँ तक कि तुम परिचित महसूस करो (तस्तअनीसू)" मुंशी की गलती या भूल है; यह केवल है: "यहाँ तक कि तुम अनुमति मांगो (तस्ताधिनू)"। यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों (२) से सही नहीं है; क्योंकि इस्लाम के सभी मुसहफों (कुरान की प्रतियों) में "यहाँ तक कि तुम परिचित महसूस करो (तस्तअनीसू)" स्थापित है, और उन पर उस्मान के समय से आम सहमति मान्य है, इसलिए वे वही हैं जिनका विरोध करना जायज नहीं है। एक ऐसे शब्द में मुंशी पर गलती और भूल का आरोप लगाना जिस पर सहाबा सहमत थे, एक ऐसा कहना है जो इब्न अब्बास (३) के लिए मान्य नहीं है। और अल्लाह, पराक्रमी और प्रतापी, ने कहा है: "झूठ उसके पास न उसके सामने से आ सकता है और न उसके पीछे से; [यह] एक बुद्धिमान और प्रशंसनीय [प्रभु] की ओर से अवतरण है" [फुस्सिलत: ४२], और सर्वोच्च ने कहा: "निस्संदेह, हमने ही संदेश [अर्थात, कुरान] उतारा है, और वास्तव में, हम ही इसके रक्षक होंगे" [अल-हिज्र: ९]।

= अल-हयवान ४/३८९। अल-नहस ने कहा: आनस्तू: मैंने महसूस किया/भांपा; नबअह: छिपी हुई आवाज़; कुन्नास: शिकारी; और अस्र: शाम। (१) सुनन इब्न माजाह (३७०७)। मिस्बाह अल-जुजाजह ४/११० में कहा गया है: यह संचरण की एक कमजोर श्रृंखला (इसनाद) है; यह अबू सौराह, अल-बुखारी ने कहा: वह हदीस का अस्वीकार करने वाला (मुनकर अल-हदीस) है, वह अबू अय्यूब से

अस्वीकृत कथन सुनाता है जिनका पालन नहीं किया जाता है। इसमें वासिल बिन अल-सैब भी शामिल है; अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर ८/१७३ में कहा: वह हदीस का अस्वीकार करने वाला है। (२) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ ४/१७६। अल-तबरी ने अपनी व्याख्या १७/२३९ में इब्न अब्बास की रिपोर्ट को उद्धृत किया, और अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (८८०२) में अबू बिश्र जाफर बिन इयास अबू वहशिया से दो मार्गों के माध्यम से, सईद बिन जुबैर से, इब्न अब्बास से। इसे अल-तबरी १७/२४० और अल-बैहकी ने अल-शुअ़ब (८८०३) में शुअ़बह के माध्यम से, जाफर अबू बिश्र से, सईद बिन जुबैर से भी उद्धृत किया है। इब्न कसीर ने अपनी व्याख्या (३/२८०) में कहा: और यह इब्न अब्बास से बहुत अजीब है। अबू हयान ने अल-बहर अल-मुहीत ६/४४५ में कहा: जो कोई इब्न अब्बास से यह वर्णन करता है कि उनका कहना है: "तस्तअनीसू" मुंशी की गलती या भूल है, वह इस्लाम पर हमला करने वाला है, धर्म में नास्तिक है, और इब्न अब्बास इस बात से निर्दोष हैं। (३) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ ४/१७६।

۱۸۹ سورة النور: آیت ۲۷

آنستُ نَبأةً وأفزعها القُنّاصُ عصراً وقد دنا الإمساءُ (ترجمہ: میں نے ایک مدہم آواز محسوس کی جس نے شکاریوں کو سہ پہر کے وقت خوفزدہ کر دیا جبکہ شام قریب آ گئی تھی۔)

میں کہتا ہوں: اور "سنن ابن ماجہ" میں ہے: ہمیں ابوبکر بن ابی شیبہ نے بتایا، ہمیں عبدالرحیم بن سلیمان نے بتایا، واصل بن السائب سے، ابوسورہ سے، ابو ایوب الانصاری سے، جنہوں نے کہا: ہم نے کہا: اے اللہ کے رسول، یہ سلام ہے، تو اجازت طلب کرنا (استئذان) کیا ہے؟ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "آدمی تسبیح (سبحان اللہ)، تکبیر (اللہ اکبر) اور تحمید (الحمد للہ) کے ساتھ کلام کرے، اور اپنا گلا صاف کرے (کھنکھارے)، اور گھر والوں کو مطلع کرے (۱)۔"

میں کہتا ہوں: اور یہ اس بات میں نص ہے کہ انسیت حاصل کرنا (استئناس) اجازت طلب کرنے (استئذان) سے الگ ہے، جیسا کہ مجاہد اور ان سے اتفاق کرنے والوں نے کہا ہے۔

چوتھی بات: ابن عباس سے روایت ہے - اور کچھ لوگ کہتے ہیں: سعید بن جبیر سے - کہ: «حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا» کاتب کی غلطی یا وہم ہے، اصل میں یہ: «حتى تستأذنوا» ہے۔ اور یہ ابن عباس وغیرہ (۲) سے صحیح ثابت نہیں ہے۔ کیونکہ تمام اسلامی مصاحف میں «حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا» ہی ثابت ہے، اور حضرت عثمان کے زمانے سے ان پر اجماع ہو چکا ہے، لہٰذا اس کی مخالفت جائز نہیں ہے۔ اور کاتب کی طرف ایسی لفظی غلطی یا وہم منسوب کرنا جس پر صحابہ کرام کا اجماع ہو، ایسی بات ہے جو ابن عباس (۳) سے صحیح ثابت نہیں ہے۔ حالانکہ اللہ عزوجل نے فرمایا ہے: ﴿لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾ [فصلت: ۴۲]، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ [الحجر: ۹]۔

= الحيوان ٤/ ٣٨٩۔ نحاس نے کہا: آنست: میں نے محسوس کیا، النبأة: مخفی آواز، القناص: شکاری، اور العصر: شام۔ (١) سنن ابن ماجہ (٣٧٠٧)۔ مصباح الزجاجہ ٤/ ١١٠ میں ہے: یہ سند ضعیف ہے؛ یہ ابو سورہ، امام بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہے، وہ ابو ایوب سے ایسی منکر روایات نقل کرتا ہے جن کی تائید نہیں ملتی۔ اس میں واصل بن السائب بھی ہے؛ امام بخاری نے التاریخ الکبیر ٨/ ١٧٣ میں کہا: منکر الحدیث ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ٤/ ١٧٦، اور ابن عباس کا اثر طبری نے اپنی تفسیر ١٧/ ٢٣٩ میں نکالا ہے، اور بیہقی نے شعب الایمان (٨٨٠٢) میں ابو بشر جعفر بن ایاس ابو وحشیہ کے واسطے سے، سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے دو طریقوں سے نکالا ہے۔ اور اسے طبری ١٧/ ٢٤٠ اور بیہقی نے شعب الایمان (٨٨٠٣) میں شعبہ کے واسطے سے، جعفر ابو بشر سے، سعید بن جبیر سے نکالا ہے۔ ابن کثیر نے اپنی تفسیر (٣/ ٢٨٠) میں کہا: اور یہ ابن عباس سے بہت غریب (عجیب) ہے۔ ابو حیان نے البحر المحیط ٦/ ٤٤٥ میں کہا: جس نے ابن عباس سے روایت کیا کہ ان کا قول ہے: "تستأنسوا" کاتب کی غلطی یا وہم ہے، وہ اسلام پر طعن کرنے والا اور دین میں ملحد ہے، اور ابن عباس اس قول سے بری ہیں۔ (٣) المحرر الوجیز ٤/ ١٧٦۔

Surah An-Nur: Verse 27 190 It has been narrated from Ibn Abbas: that there is a transposition (advancement and delay) in the wording, and the meaning is: until you greet its inhabitants and ask permission (tasta'nisu). This was related by Abu Hatim (1). Ibn Atiyyah (2) said: Among what refutes this saying from Ibn Abbas and others is that "tasta'nisu" is well-established in meaning and its usage is clear in the speech of the Arabs. Umar said to the Prophet (peace be upon him): "May I seek familiarity (ast’nis), O Messenger of Allah?" while Umar was standing at the door of the room. This is a well-known hadith (3). This implies that he sought comfort/permission with him (peace be upon him), so how could Ibn Abbas consider the companions of the Messenger to be mistaken in such a matter? I say: We have mentioned from the hadith of Abu Ayyub that seeking permission/familiarity (isti'nas) is only before the greeting, and the verse follows its apparent order with no transposition, and that when he enters, he greets. And Allah knows best. Fifth: The Sunnah in seeking permission is three times, not to be exceeded. Ibn Wahb said: Malik said: Seeking permission is three times; I do not like anyone to exceed them, except for one who knows that he was not heard, then I see no harm in increasing if he is certain he was not heard (4). The manner of seeking permission is for the man to say: "Peace be upon you, may I enter?" If he is given permission, he enters. If he is told (5) to return, he leaves. If there is silence, he seeks permission three times, then leaves after the third. We only said that the Sunnah is seeking permission three times and not exceeding it because of the hadith of Abu Musa al-Ash'ari, which he practiced with Umar ibn al-Khattab, and Abu Sa'id al-Khudri then Ubayy ibn Ka'b testified for Abu Musa. It is a famous hadith recorded in the Sahih (6), and it is a clear text. (1) An-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/545, and al-Tabari recorded it in his Tafsir 17/241. (2) In al-Muharrar al-Wajiz 4/176. (3) Recorded by al-Bukhari (2468) and Muslim (1479) (34) in detail from the hadith of Ibn Abbas. (4) At-Tamhid 3/192, and al-Istidhkar 27/159. (5) In (d), (z), and (zha) "commanded him", and in (f) "it was commanded for him", and what is established is from (m) which is consistent with what is in al-Muharrar al-Wajiz 4/176 and the wording is from it. (6) Sahih al-Bukhari (6245), Sahih Muslim (2153), and it is in Musnad Ahmad (19611), and the wording is in al-Muharrar al-Wajiz 4/176.

सूरह अन-नूर: आयत 27 190 इब्न अब्बास से रिवायत है कि: शब्दों में आगे-पीछे का क्रम (तक़दीम व ताखीर) है, और अर्थ यह है: यहाँ तक कि तुम उसके रहने वालों को सलाम करो और अनुमति लो (तस्त'निसू)। इसे अबू हातिम (1) ने बयान किया है। इब्न अतिय्याह (2) ने कहा: इब्न अब्बास और अन्य लोगों के इस कथन का खंडन करने वाली बातों में से एक यह है कि 'तस्त'निसू' अर्थ में सुस्थापित है और अरबों की बातचीत में इसका प्रयोग स्पष्ट है। उमर (रजि.) ने पैगंबर (सल्ल.) से कहा था: "क्या मैं अनुमति लूँ (अस्त'निसु), ऐ अल्लाह के रसूल?" जबकि उमर कमरे के दरवाजे पर खड़े थे। यह एक प्रसिद्ध हदीस (3) है। इसका तात्पर्य यह है कि उन्होंने उनसे (सल्ल.) घनिष्ठता/अनुमति मांगी थी, तो इब्न अब्बास रसूल के साथियों को इस तरह के मामले में गलत कैसे ठहरा सकते हैं? मैं कहता हूँ: हमने अबू अय्यूब की हदीस से उल्लेख किया है कि 'इस्तनास' (अनुमति/घनिष्ठता चाहना) केवल सलाम से पहले होता है, और आयत अपने स्पष्ट क्रम पर है, उसमें कोई उलट-पुलट नहीं है, और यह कि जब वह प्रवेश करता है तो सलाम करता है। और अल्लाह बेहतर जानता है। पांचवां: अनुमति मांगने में सुन्नत तीन बार है, इससे अधिक नहीं। इब्न वहब ने कहा: मलिक ने कहा: अनुमति मांगना तीन बार है; मुझे पसंद नहीं है कि कोई इससे अधिक करे, सिवाय उसके जिसे पता हो कि उसे सुना नहीं गया, तो मैं इसमें कोई बुराई नहीं देखता कि वह बढ़ा दे अगर उसे यकीन हो कि उसे सुना नहीं गया (4)। अनुमति मांगने का तरीका यह है कि आदमी कहे: "अस्सलामु अलैकुम, क्या मैं अंदर आ सकता हूँ?" यदि उसे अनुमति दी जाए, तो वह प्रवेश करे। और यदि उसे वापस जाने का आदेश (5) दिया जाए, तो वह लौट जाए। और यदि चुप्पी रहे, तो वह तीन बार अनुमति मांगे, फिर तीसरी बार के बाद लौट जाए। हमने केवल इसलिए कहा कि सुन्नत तीन बार अनुमति मांगना है और इसे बढ़ाना नहीं है, क्योंकि अबू मूसा अल-अशअरी की हदीस है, जिसे उन्होंने उमर इब्न अल-खत्ताब के साथ व्यवहार में लाया था, और अबू मूसा के लिए अबू सईद अल-खुदरी और फिर उबय इब्न काब ने गवाही दी थी। यह एक प्रसिद्ध हदीस है जिसे 'सहीह' (6) में उद्धृत किया गया है, और यह स्पष्ट प्रमाण है। (1) अन-नासिख वल-मनसूख, अन-नहहास 2/545 द्वारा, और अत-तबरी ने इसे अपनी तफ़सीर 17/241 में उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/176 में। (3) अल-बुखारी (2468) और मुस्लिम (1479) (34) द्वारा इब्न अब्बास की हदीस से विस्तार से उद्धृत। (4) अत-तम्हीद 3/192, और अल-इस्तिज़कार 27/159। (5) (द), (ज़) और (ज़ु) में "उसे आदेश दिया", और (फ़) में "उसके लिए आदेश दिया गया", और जो स्थापित है वह (म) से है जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/176 के अनुरूप है और शब्द वहीं से हैं। (6) सहीह अल-बुखारी (6245), सहीह मुस्लिम (2153), और यह मुसनद अहमद (19611) में है, और शब्द अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/176 में हैं।

سورة النور: آیت ۲۷ ۱۹۰ اور ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، اور معنی یہ ہے: یہاں تک کہ تم ان کے رہنے والوں پر سلام کرو اور اجازت طلب کرو (تستأنسوا)۔ اسے ابو حاتم (۱) نے بیان کیا ہے۔ ابن عطیہ (۲) نے کہا: ابن عباس وغیرہ کے اس قول کی نفی کرنے والی باتوں میں سے ایک یہ ہے کہ لفظ "تستأنسوا" معنی میں پختہ ہے اور اہل عرب کے کلام میں اس کا استعمال واضح ہے۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے نبی کریم ﷺ سے عرض کیا تھا: "اے اللہ کے رسول! کیا میں اجازت لے کر اندر آؤں (أستأنسُ)؟" جبکہ عمر کمرے کے دروازے پر کھڑے تھے۔ یہ مشہور حدیث (۳) ہے۔ اس کا تقاضا یہ ہے کہ انہوں نے آپ ﷺ سے انسیت/اجازت طلب کی تھی، تو ابن عباس رضی اللہ عنہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کو اس جیسی بات میں کیسے غلط کہہ سکتے ہیں۔ میں کہتا ہوں: ہم نے ابو ایوب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ذکر کیا ہے کہ "استئناس" (اجازت چاہنا) صرف سلام سے پہلے ہوتا ہے، اور آیت اپنے اصل مقام پر ہے اس میں کوئی تقدیم و تاخیر نہیں ہے، اور یہ کہ جب وہ داخل ہوتا ہے تو سلام کرتا ہے۔ واللہ اعلم۔ پانچویں بات: اجازت طلب کرنے میں سنت تین بار ہے، اس سے زیادہ نہیں۔ ابن وہب نے کہا: امام مالک نے فرمایا: اجازت مانگنا تین بار ہے، مجھے یہ پسند نہیں کہ کوئی اس سے زیادہ کرے، سوائے اس شخص کے جسے معلوم ہو کہ اسے سنا نہیں گیا، تو میں اس میں کوئی حرج نہیں سمجھتا کہ وہ اضافہ کرے اگر اسے یقین ہو کہ اسے سنا نہیں گیا (۴)۔ اجازت طلب کرنے کی صورت یہ ہے کہ آدمی کہے: "السلام علیکم، کیا میں داخل ہو جاؤں؟" پس اگر اسے اجازت دی جائے تو وہ داخل ہو جائے، اور اگر اسے واپس جانے کا حکم (۵) دیا جائے تو وہ پلٹ جائے، اور اگر خاموشی رہے تو وہ تین بار اجازت مانگے، پھر تیسری بار کے بعد واپس چلا جائے۔ ہم نے صرف اس لیے کہا کہ سنت تین بار اجازت مانگنا ہے اور اس پر اضافہ نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ

حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے، جسے انہوں نے حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کے ساتھ برتا تھا، اور ابو موسیٰ کے حق میں ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ اور پھر ابی بن کعب رضی اللہ عنہ نے گواہی دی تھی، اور یہ ایک مشہور حدیث ہے جسے "الصحیح" (۶) نے روایت کیا ہے، اور یہ واضح نص ہے۔ (۱) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/ ۵۴۵، اور اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/ ۲۴۱ میں روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۱۷۶ میں۔ (۳) اسے بخاری (۲۴۶۸) اور مسلم (۱۴۷۹) (۳۴) نے ابن عباس کی حدیث سے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (۴) التمہید ۳/ ۱۹۲، اور الاستذکار ۲۷/ ۱۵۹۔ (۵) (د)، (ز) اور (ظ) میں "أمره" ہے، اور (ف) میں "أمر له" ہے، اور جو (م) میں ثابت ہے وہ "المحرر الوجیز" ۴/ ۱۷۶ کے موافق ہے اور کلام وہیں سے ہے۔ (۶) صحیح بخاری (۶۲۴۵)، اور صحیح مسلم (۲۱۵۳)، اور یہ مسند احمد (۱۹۶۱۱) میں ہے، اور کلام المحرر الوجیز ۴/ ۱۷۶ میں ہے۔

Page 191 Surah An-Nur: Verse 27

Clear; for it contains: He said - meaning Umar -: "What prevented you from coming to us?" I said: "I came and offered greetings at your door three times, but you did not reply to me, so I returned. And the Messenger of Allah ﷺ said: 'If one of you seeks permission three times and is not granted it, let him return.'" As for what we mentioned regarding the form of seeking permission, it is as (1) reported by Abu Dawud, from Rib'i, who said: A man from Banu 'Amir told us that he sought permission from the Prophet ﷺ while he was in a house, and said: "May I enter (2)?" The Prophet ﷺ said to his servant: "Go out to this man and teach him the way of seeking permission; tell (3) him to say: 'Peace be upon you, may I enter?'" The man heard him and said: "Peace be upon you, may I enter?" So the Prophet ﷺ gave him permission and he entered (4). Al-Tabari mentioned it and said: The Messenger of Allah ﷺ said to a female slave of his named Rawda: "Tell this man to say: 'Peace be upon you, may I enter?'" the Hadith (5). It is narrated that Ibn Umar was distressed by the intense heat one day, so he came to a tent belonging to a woman from Quraysh and said: "Peace be upon you, may I enter?" The woman said: "Enter with peace." He repeated his request, and she repeated her answer. He said to her: "Say: 'Enter'." She said that, and he entered. He had hesitated when she said "with peace" because the word could mean "peace be upon you" but not "enter yourself" (6).

WWW.NAFSEISLAM.COM

Footnotes: (1) In (M): "So what". (2) In (D) and (Zha): "May I enter". (3) In (M), (D), (Z), and (F): "So he said", and what is fixed is from (Zha) which matches what is in Sunan Abi Dawud. (4) Sunan Abi Dawud (5177). Also narrated by An-Nasa'i in Al-Kubra (10075), and Ahmad (23127) through Mansur, from Rib'i ibn Hirash, from a man from Banu 'Amir. This is a broken chain of narration; Rib'i did not hear it from the Ameri man. Abu Dawud narrated it (5178) through Mansur, from Rib'i, who said: "I was told that a man from Banu 'Amir...". Similarly narrated through Mansur, from Rib'i, without saying "from a man from Banu 'Amir." It has a supporting witness from the Hadith of Kalada bin Hanbal, which will be mentioned in the thirteenth issue. And from the Hadith of Ibn Umar, it will be mentioned soon. (5) Narrated by Al-Tabari in his Tafsir 17/241-242 through Ibn Sirin and Umar bin Sa'id Al-Thaqafi: that a man sought permission... and he mentioned it. It is a broken report; Ibn Sirin and Amr bin Sa'id are Successors (Tabi'in) who did not live during the era of prophethood. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/176, and Al-Tabari narrated the report in his Tafsir 17/241 and its

chain is broken. Al-Ramda': ground with extreme heat. Al-Fustat: a house made of hair/tent. Al-Qamus (Ramada), and Al-Mu'jam al-Wasit (Fasata).

पृष्ठ १९१ सूरा अन-नूर: आयत २७

स्पष्ट; क्योंकि इसमें है: उसने कहा - यानी उमर ने -: "तुम्हें हमारे पास आने से किसने रोका?" मैंने कहा: "मैं आया और तुम्हारे दरवाजे पर तीन बार सलाम किया, लेकिन तुमने मुझे जवाब नहीं दिया, इसलिए मैं लौट आया। और अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा है: 'यदि तुम में से कोई तीन बार अनुमति मांगे और उसे अनुमति न दी जाए, तो उसे लौट जाना चाहिए।'" जहाँ तक उस बात का संबंध है जिसका हमने अनुमति माँगने के तरीके के बारे में उल्लेख किया है, तो यह वैसा ही है जैसा (१) अबू दाऊद ने रिबी से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: बनू आमिर के एक व्यक्ति ने हमें बताया कि उसने नबी ﷺ से अनुमति मांगी जब वे एक घर में थे, और कहा: "क्या मैं प्रवेश कर सकता हूँ (२)?" नबी ﷺ ने अपने सेवक से कहा: "इस व्यक्ति के पास जाओ और उसे अनुमति माँगने का तरीका सिखाओ; उससे कहो (३): कहो: 'तुम पर शांति हो, क्या मैं प्रवेश कर सकता हूँ?'" उस व्यक्ति ने इसे सुना और कहा: "तुम पर शांति हो, क्या मैं प्रवेश कर सकता हूँ?" तब नबी ﷺ ने उसे अनुमति दी और वह प्रवेश कर गया (४)। अल-तबारी ने इसका उल्लेख किया है और कहा है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने रौदा नाम की अपनी एक दासी से कहा: "इस व्यक्ति से कहो कि वह कहे: 'तुम पर शांति हो, क्या मैं प्रवेश कर सकता हूँ?'" हदीस (५)। यह रिवायत है कि इब्न उमर एक दिन चिलचिलाती धूप से परेशान थे, इसलिए वे कुरैश की एक महिला के तंबू में आए और कहा: "तुम पर शांति हो, क्या मैं प्रवेश कर सकता हूँ?" महिला ने कहा: "शांति के साथ प्रवेश करें।" उन्होंने अपनी बात दोहराई, और उसने अपना उत्तर दोहराया। उन्होंने उससे कहा: "कहो: 'प्रवेश करें।" उसने वैसा ही कहा, और वे प्रवेश कर गए। वे तब रुक गए थे जब उसने "शांति के साथ" कहा था; क्योंकि इस शब्द की संभावना थी कि वह आपकी शांति चाहती है न कि आपका स्वयं का प्रवेश (६)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

पाद-टिप्पणियाँ: (१) (M) में: "तो क्या"। (२) (D) और (Zha) में: "क्या मैं प्रवेश कर सकता हूँ"। (३) (M), (D), (Z), और (F) में: "तो उसने कहा", और जो तय है वह (Zha) से है जो सुनन अबी दाऊद में मौजूद सामग्री के अनुरूप है। (४) सुनन अबी दाऊद (५१७७)। अल-नसाई ने अल-कुबरा (१००७५) में और अहमद ने (२३१२७) मंसूर के माध्यम से, रिबी इब्न हिराश से, बनू आमिर के एक व्यक्ति से भी इसे उद्धृत किया है। यह एक टूटी हुई रिवायत की श्रृंखला है; रिबी ने इसे आमिरी व्यक्ति से नहीं सुना था। अबू दाऊद ने इसे (५१७८) मंसूर के माध्यम से रिबी से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: "मुझे बताया गया कि बनू आमिर के एक व्यक्ति ने..."। इसी तरह मंसूर के माध्यम से रिबी से उद्धृत किया

गया है, बिना "बनू आमिर के एक व्यक्ति से" कहे। इसके लिए कलदा बिन हनबल की हदीस से एक गवाह है, जिसका उल्लेख तेरहवें मुद्दे में किया जाएगा। और इब्न उमर की हदीस से जल्द ही उल्लेख किया जाएगा। (५) अल-तबारी ने अपनी तफ़सीर १७/२४१-२४२ में इब्न सीरीन और उमर बिन सईद अल-थकफ़ी के माध्यम से इसे उद्धृत किया है: कि एक व्यक्ति ने अनुमति मांगी... और उन्होंने इसका उल्लेख किया। यह एक टूटी हुई खबर है; इब्न सीरीन और अम्र बिन सईद ताबेई (Successors) हैं, जिन्होंने नबुवत का युग नहीं देखा था। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७६, और अल-तबारी ने अपनी तफ़सीर १७/२४१ में इस प्रभाव को उद्धृत किया और इसकी श्रृंखला टूटी हुई है। अल-रमदा: अत्यधिक गर्मी वाली ज़मीन। अल-फुस्तात: बालों से बना घर/तंबू। अल-क़ामूस (रमदा), और अल-मुअजम अल-वसीत (फसता)।

صفحہ ۱۹۱ سورہ النور: آیت ۲۷

صریح؛ کیونکہ اس میں ہے: پس انہوں نے کہا - یعنی عمر رضی اللہ عنہ نے -: تمہیں ہمارے پاس آنے سے کس چیز نے روکا؟ میں نے کہا: میں آیا اور آپ کے دروازے پر تین بار سلام کیا لیکن آپ نے مجھے جواب نہیں دیا، تو میں واپس لوٹ گیا، اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا ہے: "جب تم میں سے کوئی تین بار اجازت طلب کرے اور اسے اجازت نہ دی جائے تو وہ واپس لوٹ جائے"۔ اور جہاں تک اس کا تعلق ہے جو ہم نے اجازت طلب کرنے کی صورت کے بارے میں ذکر کیا، تو جیسا کہ (۱) ابو داؤد نے ربعی سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہمیں بنو عامر کے ایک شخص نے بتایا کہ اس نے نبی ﷺ سے اجازت طلب کی جبکہ آپ ایک گھر میں تھے، تو اس نے کہا: کیا میں اندر آ جاؤں (۲)؟ نبی ﷺ نے اپنے خادم سے فرمایا: "اس شخص کے پاس جاؤ اور اسے اجازت طلب کرنے کا طریقہ سکھاؤ؛ پس اس سے کہو (۳): کہو: السلام علیکم، کیا میں داخل ہو جاؤں؟" اس شخص نے آپ کی بات سن لی، تو اس نے کہا: السلام علیکم، کیا میں داخل ہو جاؤں؟ پس نبی ﷺ نے اسے اجازت دے دی اور وہ داخل ہو گیا (٤)۔ اور طبری نے اسے ذکر کیا اور کہا: رسول اللہ ﷺ نے اپنی ایک لونڈی سے، جس کا نام روضہ تھا، فرمایا: "اس شخص سے کہو کہ وہ کہے: السلام علیکم، کیا میں داخل ہو جاؤں؟" الحدیث (٥)۔ اور مروی ہے کہ ابن عمر رضی اللہ عنہ کو ایک دن سخت دھوپ نے پریشان کیا، تو وہ قریش کی ایک عورت کے خیمے کے پاس آئے اور کہا: السلام علیکم، کیا میں داخل ہو جاؤں؟ عورت نے کہا: سلامتی کے ساتھ داخل ہو جاؤ، انہوں نے دوبارہ پوچھا تو اس نے وہی جواب دہرایا، آپ نے اس سے کہا: کہو: "داخل ہو جاؤ"، اس نے یہ کہا تو آپ داخل ہو گئے۔ جب اس نے "بسلام" (سلامتی کے ساتھ) کہا تو آپ رک گئے تھے؛

کیونکہ اس لفظ میں یہ احتمال تھا کہ وہ آپ کے سلام کا جواب دینا چاہتی ہے نہ کہ آپ کی ذات کو داخل ہونے کی اجازت (٦)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

حواشی: (١) (م) میں ہے: "فما"۔ (٢) (د) اور (ظ) میں ہے: "أَلج"۔ (٣) (م)، (د)، (ز) اور (ف) میں ہے: "فقال"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے اور وہی سنن ابی داؤد کے موافق ہے۔ (٤) سنن ابی داؤد (٥١٧٧)۔ اور اسے نسائی نے الکبریٰ (١٠٠٧٥) میں، اور احمد نے (٢٣١٢٧) میں منصور کے واسطے سے، ربعی بن حراش سے، بنو عامر کے ایک شخص سے روایت کیا ہے۔ اور یہ سند منقطع ہے، ربعی نے اسے عامری شخص سے نہیں سنا، پس ابو داؤد نے اسے (٥١٧٨) منصور کے واسطے سے ربعی سے روایت کیا، انہوں نے کہا: مجھے بتایا گیا کہ بنو عامر کے ایک شخص نے...، اور اسی طرح اسے منصور کے واسطے سے ربعی سے روایت کیا گیا اور اس میں "بنو عامر کے ایک شخص سے" کا ذکر نہیں کیا۔ اور اس کا ایک شاہد کلدہ بن حنبل کی حدیث سے ہے، جو تیرہویں مسئلے میں آئے گا۔ اور ابن عمر کی حدیث سے بھی عنقریب آئے گا۔ (٥) اسے طبری نے اپنی تفسیر ١٧/ ٢٤١ - ٢٤٢ میں ابن سیرین اور عمر بن سعید الثقفی کے واسطے سے روایت کیا ہے: کہ ایک شخص نے اجازت مانگی...، پس اسے ذکر کیا، اور یہ منقطع خبر ہے، ابن سیرین اور عمرو بن سعید تابعی ہیں، انہوں نے عہدِ نبوت نہیں پایا۔ (٦) المحرر الوجیز ١٧٦/٤، اور طبری نے اپنی تفسیر ١٧/ ٢٤١ میں اس اثر کو روایت کیا اور اس کی سند منقطع ہے۔ الرمضاء: سخت گرم زمین۔ الفسطاط: بالوں سے بنا ہوا گھر۔ القاموس (رمض)، اور المعجم الوسیط (فسط)۔

Surah Al-Nur: Verse 27 192

Sixthly: Our scholars (may Allah have mercy on them) said: Permission for entry was limited to three times because, typically, when speech is repeated thrice, it is heard and understood. That is why the Prophet (PBUH), when he spoke a word, would repeat it three times so that it would be understood from him, and when he greeted a people, he would greet them thrice(1). Since this is the norm, if permission is not granted after three times, it becomes apparent that the head of the household does not wish to grant permission, or perhaps an excuse prevents him from responding which he cannot interrupt. Thus, the one seeking permission should depart, for exceeding that might distress the head of the household, and persistence might harm him to the point of interrupting whatever he was busy with. As the Prophet (PBUH) said to Abu Ayyub when he sought permission from him, and he came out in a hurry, saying: "Perhaps we hurried you..." to the end of the Hadith(2).

'Uqayl narrated from Ibn Shihab who said: As for the sunnah of the three greetings, the Messenger of Allah (PBUH) came to Sa'd ibn 'Ubadah and said: "Peace be upon you," but they did not respond. Then the Messenger of Allah (PBUH) said: "Peace be upon you," but they did not respond. So the Messenger of Allah (PBUH) turned to leave. When Sa'd missed his greeting, he knew he had left. So Sa'd went out after him until he caught up with him and said: "And peace be upon you, O Messenger of Allah! We only wanted to multiply your greetings. By Allah, we heard you." So the Messenger of Allah (PBUH) returned with Sa'd until he entered his house(3).

Ibn Shihab said: Taking the greeting three times was derived from that. It was narrated by Al-Walid ibn Muslim from Al-Awza'i who said: I heard Yahya ibn Abi Kathir saying: Muhammad ibn Abd al-Rahman ibn As'ad ibn Zurara told me [on the authority of Qays ibn Sa'd] who said: The Messenger of Allah (PBUH) visited us in our home and said:

(1) Al-Mufhim 5/474, and the Hadith was recorded by Ahmad (13221), and Al-Bukhari (94) on the authority of Anas. (2) Al-Mufhim 5/474 - 475, and we did not find this story attributed to Abu Ayyub, and Ahmad (11162), Al-Bukhari (180), and Muslim (345) narrated from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri that the Messenger of Allah (PBUH) passed by a man from the Ansar, so he sent for him, and he came out with water dripping from his head, and he said to him: "Perhaps we hurried you." This Ansari man was named 'Utban by Muslim in another narration (343). See Fath al-Bari 1/284.

(3) The story of Sa'd ibn 'Ubadah was recorded by Ahmad (15476), Abu Dawud (5185), and An-Nasa'i in Al-Kubra (10083). We did not find the saying of Az-Zuhri.

सूरह अन-नूर: आयत 27 192

छठा: हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: अनुमति माँगने की सीमा तीन बार तय की गई है क्योंकि, आम तौर पर जब बात को तीन बार दोहराया जाता है, तो उसे सुना और समझा जाता है। इसीलिए नबी ﷺ जब कोई बात कहते थे, तो उसे तीन बार दोहराते थे ताकि उसे समझा जा सके और जब आप किसी समूह को सलाम करते थे, तो आप उन्हें तीन बार सलाम करते थे(1)। चूँकि यह सामान्य है, यदि तीन बार के बाद अनुमति नहीं मिलती है, तो यह स्पष्ट हो जाता है कि घर का मालिक अनुमति नहीं देना चाहता, या शायद कोई ऐसी मजबूरी है जो उसे उत्तर देने से रोक रही है जिसे वह छोड़ नहीं सकता। अत; अनुमति माँगने वाले को वापस चले जाना चाहिए, क्योंकि इससे अधिक बार माँगना घर के मालिक को परेशान कर सकता है, और बार-बार आग्रह करना उसे उसके काम में बाधा डाल कर नुकसान पहुँचा सकता है। जैसा कि नबी ﷺ ने अबू अय्यूब से कहा था जब उन्होंने उनसे अनुमति माँगी थी, और वह जल्दी में बाहर आए, तो आप ﷺ ने कहा: "शायद हमने आपको जल्दी में डाल दिया..." हदीस के अंत तक(2)।

और अकील ने इब्न शिहाब से रिवायत की, उन्होंने कहा: जहाँ तक तीन बार सलाम करने की सुन्नत का सवाल है, अल्लाह के रसूल ﷺ साद बिन उबादा के पास आए और कहा: "अस्सलामु अलैकुम," लेकिन उन्होंने जवाब नहीं दिया। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "अस्सलामु अलैकुम," लेकिन उन्होंने जवाब नहीं दिया। तब अल्लाह के रसूल ﷺ वापस मुड़ गए। जब साद को उनके सलाम की आवाज़ नहीं मिली, तो उन्हें पता चला कि वह चले गए हैं। इसलिए साद उनके पीछे निकले और उन्हें पकड़ लिया और कहा: "और आप पर भी सलाम हो, ऐ अल्लाह के रसूल! हम तो बस आपके सलाम की बरकतें ज़्यादा से ज़्यादा हासिल करना चाहते थे। अल्लाह की कसम, हमने आपको सुना था।" तब अल्लाह के रसूल ﷺ साद के साथ वापस आए यहाँ तक कि वह उनके घर में दाखिल हो गए(3)।

इब्न शिहाब ने कहा: तीन बार सलाम करने का नियम वहीं से लिया गया है। इसे अल-वलीद बिन मुस्लिम ने अल-औज़ाई से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने याह्या बिन अबी कसीर को कहते सुना: मुझे मुहम्मद बिन अब्दुर रहमान बिन असद बिन ज़ुरारा ने [कैस बिन साद के हवाले से] बताया: अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे घर हमसे मिलने आए और कहा:

(1) अल-मुफहिम 5/474, और हदीस को अहमद (13221) और अल-बुखारी (94) ने अनस के हवाले से दर्ज किया है। (2) अल-मुफहिम 5/474 - 475, और हमें यह कहानी अबू अय्यूब से जुड़ी

नहीं मिली, और अहमद (11162), अल-बुखारी (180), और मुस्लिम (345) ने अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ अंसार के एक व्यक्ति के पास से गुज़रे, तो उन्होंने उसे बुलावा भेजा, और वह बाहर आया जबकि उसके सिर से पानी टपक रहा था, तो आपने उससे कहा: "शायद हमने आपको जल्दी में डाल दिया।" इस अंसारी व्यक्ति का नाम मुस्लिम ने एक अन्य रिवायत (343) में 'उत्बान' बताया है। देखें फतह अल-बारी 1/284। (3) साद बिन उबादा की कहानी अहमद (15476), अबू दाऊद (5185) और अन-नसाई ने अल-कुबरा (10083) में दर्ज की है। हमें ज़ुहरी का यह कथन नहीं मिला।

سورة النور: آیت ۲۷ ۱۹۲

چھٹی بات: ہمارے علماء (اللہ ان پر رحم فرمائے) نے کہا: اجازت مانگنا تین بار کے ساتھ خاص کیا گیا ہے؛ کیونکہ عام طور پر جب بات کو تین بار دہرایا جاتا ہے تو وہ سن لی جاتی ہے اور سمجھ لی جاتی ہے؛ اسی لیے نبی کریم ﷺ جب کوئی بات فرماتے تو اسے تین بار دہراتے تاکہ اسے سمجھا جا سکے، اور جب کسی قوم کو سلام کرتے تو انہیں تین بار سلام کرتے تھے(۱)۔ اور جب غالب صورت حال یہی ہو؛ تو اگر تین بار کے بعد اجازت نہ ملے تو ظاہر ہے کہ گھر کا مالک اجازت نہیں دینا چاہتا، یا شاید اسے جواب دینے سے کوئی ایسا عذر مانع ہے جسے وہ چھوڑ نہیں سکتا؛ پس اجازت طلب کرنے والے کو واپس لوٹ جانا چاہیے؛ کیونکہ اس سے زیادہ تکرار گھر والے کو پریشان کر سکتی ہے، اور بسا اوقات بار بار کا اصرار اسے اس کام سے روک کر نقصان پہنچا سکتا ہے جس میں وہ مشغول تھا، جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے ابو ایوب سے فرمایا تھا جب انہوں نے آپ سے اجازت مانگی، تو وہ جلدی میں باہر آئے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: «شاید ہم نے تمہیں جلدی میں ڈال دیا...» حدیث کے آخر تک(۲)۔

اور عقیل نے ابن شہاب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جہاں تک تین بار سلام کرنے کی سنت کا تعلق ہے، تو رسول اللہ ﷺ سعد بن عبادہ کے پاس تشریف لائے اور فرمایا: «السلام علیکم» تو انہوں نے جواب نہیں دیا، پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «السلام علیکم» تو انہوں نے جواب نہیں دیا، چنانچہ رسول اللہ ﷺ واپس مڑ گئے، پس جب سعد نے آپ کا سلام محسوس نہ کیا تو جان گئے کہ آپ واپس جا رہے ہیں؛ چنانچہ سعد آپ کے پیچھے نکلے یہاں تک کہ آپ کو پا لیا اور عرض کیا: وعلیک السلام اے اللہ کے رسول! ہم تو بس آپ کے سلام کی برکتیں زیادہ حاصل کرنا چاہتے تھے،

اور خدا کی قسم ہم نے (پہلے بھی) سن لیا تھا، چنانچہ رسول اللہ ﷺ سعد کے ساتھ واپس آئے یہاں تک کہ ان کے گھر میں داخل ہوئے(۳)۔

ابن شہاب نے کہا: پس تین بار سلام کرنے کا قاعدہ وہیں سے لیا گیا ہے، اسے ولید بن مسلم نے اوزاعی سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے یحییٰ بن ابی کثیر کو کہتے سنا: مجھ سے محمد بن عبد الرحمن بن اسعد بن زرارہ نے [قیس بن سعد کے واسطے سے] بیان کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمارے گھر تشریف لائے اور فرمایا:

(۱) المفہم ۵/۴۷۴، اور اس حدیث کو احمد (۱۳۲۲۱) اور بخاری (۹۴) نے انس سے روایت کیا ہے۔ (۲) المفہم ۵/۴۷۴ - ۴۷۵، اور یہ قصہ ہمیں ابو ایوب کی طرف منسوب نہیں ملا، جبکہ احمد (۱۱۱۶۲)، بخاری (۱۸۰) اور مسلم (۳۴۵) نے ابو سعید خدری کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ انصار کے ایک شخص کے پاس سے گزرے، تو اسے پیغام بھیجا، پس وہ اس حال میں نکلا کہ اس کے سر سے پانی ٹپک رہا تھا، تو آپ نے اس سے فرمایا: «شاید ہم نے تمہیں جلدی میں ڈال دیا»۔ اور اس انصاری شخص کا نام مسلم نے ایک اور روایت (۳۴۳) میں عتبان بتایا ہے۔ دیکھیے فتح الباری ۱/۲۸۴۔ (۳) سعد بن عبادہ کا قصہ احمد (۱۵۴۷۶)، ابو داؤد (۵۱۸۵) اور نسائی نے الکبریٰ (۱۰۰۸۳) میں روایت کیا ہے۔ اور ہمیں زہری کا قول نہیں ملا۔

Surah An-Nur: Verse 27 193 "Peace be upon you and the mercy of Allah." He said: Saad gave a faint reply. Qais said: I asked: Will you not give permission to the Messenger of Allah ﷺ? He said: Let him increase the greetings of peace upon us... the Hadith. It was narrated by Abu Dawud (1), and it does not contain "Ibn Shihab said: Taking permission with three greetings was established before that." Abu Dawud (2) said: It was narrated by Umar bin Abdul Wahid and Ibn Sama'ah from Al-Awza'i as a Mursal Hadith; they did not mention Qais bin Sa'd. Seventh: It was narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) that people have abandoned the practice of seeking permission. Our scholars (may Allah have mercy on them) said: This is because people have started using doors and knocking on them, and Allah knows best (3). Abu Dawud narrated from Abdullah bin Busr, who said: When the Messenger of Allah ﷺ came to the door of a people, he would not face the door directly, but from its right or left corner, and say: "Peace be upon you, Peace be upon you," because houses in those days did not have curtains over their doors (4). Eighth: If the door is closed, one may stand wherever one wishes and seek permission (5). If one wishes, one may knock on the door; because of what Abu Musa Al-Ash'ari narrated, that the Messenger of Allah ﷺ was in a garden in Medina, sitting on the edge of a well with his legs dangling into the well (6). Abu Bakr knocked on the door, and the Messenger of Allah ﷺ said to him: "Give him permission and give him glad tidings of Paradise" (7). Thus it was narrated by Abdur Rahman bin Abi Az-Zinad, and he was followed by Salih bin Kaysan from Ibn Shihab. WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In his Sunan (5185), and narrated by An-Nasa'i in Al-Kubra (10084) and Ahmad (15476); the part between brackets is from them. (2) In his Sunan after the previous Hadith. (3) At-Tamhid 3/203, and the report of Ibn Abbas was narrated by Abu Dawud (5192) via Amr bin Abi Amr, from Ikrimah, from Ibn Abbas. Al-Mundhiri said in the abridgment of Sunan Abu Dawud 8/66: Some of them said: This is not authentic from Ibn Abbas. (4) Sunan Abu Dawud (5186). Al-Mundhiri said in the abridgment of Sunan Abu Dawud 8/62: Its chain of narration contains Baqiyyah, and there is some discussion about him. End. He is supported by Isma'il bin Ayyash as in Ahmad (17692), and Uthman bin Sa'id bin Kathir and Yahya bin Sa'id Al-Attar as in Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (8822) and (8823). (5) Al-Jami' li-Akhlaq ar-Rawi by Al-Khatib 1/238. (6) In (M): Extended.. (7) Narrated by Ahmad (19653), Al-Bukhari (7097), and Muslim (2403) at length, and Al-Khatib in Al-Jami' li-Akhlaq ar-Rawi 1/239. And the wording is his; his saying: "the edge (quff) of the well": it is the elevated structure built around it,

and the origin of 'quff' is what is thick and elevated from the ground. Al-Nihayah (Q-F-F).

सूरह अन-नूर: आयत 27 193 "आप पर शांति और अल्लाह की दया हो।" उन्होंने कहा: साद ने धीरे से जवाब दिया। कैस ने कहा: मैंने पूछा: क्या आप अल्लाह के रसूल ﷺ को अनुमति नहीं देंगे? उन्होंने कहा: उन्हें हम पर सलाम की संख्या बढ़ाने दो... हदीस। इसे अबू दाऊद (1) ने निकाला है और इसमें यह नहीं है "इब्न शिहाब ने कहा: तीन बार सलाम करके अनुमति मांगना उससे पहले ही तय हो गया था।" अबू दाऊद (2) ने कहा: इसे उमर बिन अब्दुल वाहिद और इब्न समाह ने अल-औज़ाई से मुरसल के रूप में रिवायत किया है; उन्होंने कैस बिन साद का उल्लेख नहीं किया। सातवां: इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत है कि लोगों ने अनुमति मांगने के अमल को छोड़ दिया है। हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर दया करे) ने कहा: यह इसलिए है क्योंकि लोगों ने दरवाज़े बनाना और उन्हें खटखटाना शुरू कर दिया है, और अल्लाह बेहतर जानता है (3)। अबू दाऊद ने अब्दुल्लाह बिन बुस्र से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ किसी कौम के दरवाज़े पर आते, तो वह सीधे दरवाज़े के सामने नहीं खड़े होते थे, बल्कि उसके दाहिने या बाएं कोने पर खड़े होते थे और कहते थे: "अस्सलामु अलैकुम, अस्सलामु अलैकुम," और यह इसलिए था क्योंकि उन दिनों घरों के दरवाज़ों पर पर्दे नहीं होते थे (4)। आठवां: यदि दरवाज़ा बंद हो, तो वह जहाँ चाहे खड़ा हो सकता है और अनुमति मांग सकता है (5)। यदि वह चाहे, तो दरवाज़ा खटखटा सकता है; जैसा कि अबू मूसा अल-अशअरी ने रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ मदीना के एक बाग में थे और कुएं की मुंडेर पर अपने पैर कुएं में लटकाए हुए बैठे थे (6)। अबू बक्र ने दरवाज़ा खटखटाया, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "उन्हें अनुमति दो और उन्हें जन्नत की खुशखबरी दो" (7)। इसी तरह अब्दुर रहमान बिन अबी अज़-ज़िनाद ने इसे रिवायत किया है, और सालेह बिन कैसान ने इब्न शिहाब से उनका अनुसरण किया है। WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) उनकी सुनन (5185) में, और इसे अन-नसाई ने अल-कुबरा (10084) में और अहमद (15476) ने निकाला है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं से है। (2) पिछली हदीस के बाद उनकी सुनन में। (3) अल-तमहीद 3/203, और इब्न अब्बास की खबर अबू दाऊद (5192) ने अम्र बिन अबी अम्र के माध्यम से, इकरामा से, इब्न अब्बास से निकाली है। अल-मुन्धिरी ने मुख्तसर सुनन अबी दाऊद 8/66 में कहा: उनमें से कुछ ने कहा: यह इब्न अब्बास से प्रमाणित नहीं है। (4) सुनन अबी दाऊद (5186)। अल-मुन्धिरी ने मुख्तसर सुनन अबी दाऊद 8/62 में कहा: इसके इसनाद में बकिया है, और उसके बारे में कुछ चर्चा है। समाप्त। और इस्माइल बिन अय्याश उनका समर्थन करते हैं जैसा कि अहमद (17692) में है, और उस्मान बिन सईद बिन कसीर और यहया बिन सईद अल-अत्तार जैसा कि अल-

बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (8822) और (8823) में किया है। (5) अल-जा़मेअ़ लि-अख्लाक अर-रावी, अल-खतीब द्वारा 1/238। (6) (म) में: फैलाया.. (7) इसे अहमद (19653), अल-बुखारी (7097), और मुस्लिम (2403) ने विस्तार से निकाला है, और अल-खतीब ने अल-जा़मेअ़ लि-अख्लाक अर-रावी 1/239 में। और ये शब्द उनके हैं; उनका कहना है: "कुफ़्फ़ अल-बइर (कुएं की मुंडेर)": वह चबूतरा है जो उसके चारों ओर बनाया जाता है, और कुफ़्फ़ का मूल अर्थ वह है जो जमीन से मोटा और ऊंचा हो। अल-निहाया (क़-फ़-फ़)।

سورہ النور: آیت ۲۷ ۱۹۳ «السلام علیکم ورحمۃ اللہ» انہوں نے کہا: تو سعد نے دھیمی آواز میں جواب دیا، قیس نے کہا: میں نے عرض کیا: کیا آپ رسول اللہ ﷺ کو اجازت نہیں دیں گے؟ انہوں نے کہا: انہیں ہم پر سلام کی کثرت کرنے دو... الحدیث۔ اسے ابو داؤد (۱) نے روایت کیا ہے اور اس میں یہ نہیں ہے «ابن شہاب نے کہا: اجازت طلب کرنے کے لیے تین بار سلام کرنا اس سے پہلے ہی طے پا گیا تھا»۔ ابو داؤد (۲) نے کہا: اور اسے عمر بن عبد الواحد اور ابن سماعہ نے اوزاعی سے مرسل روایت کیا ہے، ان دونوں نے قیس بن سعد کا ذکر نہیں کیا۔ ساتویں بات: ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ لوگوں نے اجازت طلب کرنے کے عمل کو چھوڑ دیا ہے۔ ہمارے علماء رحمۃ اللہ علیہم نے فرمایا: اور یہ اس وجہ سے ہے کہ لوگوں نے دروازے بنا لیے ہیں اور انہیں کھٹکھٹاتے ہیں، واللہ اعلم (۳)۔ ابو داؤد نے عبد اللہ بن بسر سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ جب کسی قوم کے دروازے پر آتے تو دروازے کے سامنے رخ کر کے کھڑے نہیں ہوتے تھے بلکہ اس کے دائیں یا بائیں کونے پر کھڑے ہوتے اور فرماتے: «السلام علیکم السلام علیکم» اور یہ اس لیے تھا کہ ان دنوں گھروں کے دروازوں پر پردے نہیں ہوتے تھے (٤)۔ آٹھویں بات: اگر دروازہ بند ہو تو اسے اختیار ہے کہ جہاں چاہے کھڑا ہو کر اجازت طلب کرے (٥)، اور اگر چاہے تو دروازہ کھٹکھٹائے؛ اس روایت کی بنا پر جو ابو موسیٰ اشعری نے بیان کی کہ رسول اللہ ﷺ مدینہ کے ایک باغ میں کنوئیں کی منڈیر پر اپنے پاؤں کنوئیں میں لٹکائے بیٹھے تھے (٦)۔ تو ابو بکر نے دروازہ کھٹکھٹایا، تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: «انہیں اجازت دو اور انہیں جنت کی خوشخبری دو» (۷)۔ اسی طرح اسے عبد الرحمن بن ابی الزناد نے روایت کیا ہے اور ابن شہاب سے صالح بن کیسان نے ان کی متابعت کی ہے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

(١) اپنی سنن (٥١٨٥) میں، اور اسے نسائی نے الکبریٰ (١٠٠٨٤) میں اور احمد نے (١٥٤٧٦) میں روایت کیا ہے اور بریکٹ والا حصہ انہی سے ہے۔ (٢) اپنی سنن میں گزشتہ حدیث کے فوراً بعد۔ (٣) التمہید ٢٠٣/٣ ، اور ابن عباس کی روایت کو ابو داؤد نے (٥١٩٢) عمرو بن ابی عمرو کے واسطے سے، عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ منذری نے مختصر سنن ابی داؤد ٦٦/٨ میں کہا: بعض نے کہا: یہ ابن عباس سے صحیح ثابت نہیں ہے۔ (٤) سنن ابی داؤد (٥١٨٦)۔ اور منذری نے مختصر سنن ابی داؤد ٦٢/٨ میں کہا: اس کی سند میں بقیہ ہے، اور اس میں کلام ہے۔ انتہیٰ۔ اور وہ اسماعیل بن عیاش کے متابع ہیں جیسا کہ احمد (١٧٦٩٢) کے ہاں ہے، اور عثمان بن سعید بن کثیر اور یحییٰ بن سعید العطار جیسا کہ بیہقی نے شعب الایمان (٨٨٢٢) اور (٨٨٢٣) میں روایت کیا۔ (٥) الجامع لاخلاق الراوی للخطیب ٢٣٨/١ ۔ (٦) (م) میں ہے: فمد.. (٧) اسے احمد (١٩٦٥٣)، بخاری (٧٠٩٧) اور مسلم (٢٤٠٣) نے تفصیل سے روایت کیا ہے، اور خطیب نے الجامع لاخلاق الراوی ٢٣٩/١ میں۔ اور لفظ ان کے ہیں؛ ان کا قول: «قُفَّ البئر»: وہ چبوترا ہے جو اس کے گرد بنایا جاتا ہے، اور قف کی اصل وہ ہے جو زمین سے موٹا اور بلند ہو۔ النہایہ (قفف)۔

Kaisan and Yunus bin Yazid all narrated it from Abu Az-Zinad, from Abu Salamah, from Abdul Rahman ibn Nafi', from Abu Musa. Muhammad bin Amr al-Laythi disagreed with them and narrated it from Abu Az-Zinad, from Abu Salamah, from Nafi' bin Abd al-Harith, from the Prophet ﷺ similarly. The first chain of narration is more authentic, and Allah knows best (1).

Ninth: The description of knocking is that it should be light so that it can be heard, and one should not be violent in it. Anas bin Malik (may Allah be pleased with him) narrated: "The doors of the Prophet ﷺ used to be knocked with fingernails." Mentioned by Abu Bakr Ahmad bin Ali bin Thabit al-Khatib in his "Al-Jami'" (2).

Tenth: The two Sahihs and others narrated from Jabir bin Abdullah (may Allah be pleased with them both) that he said: "I asked permission from the Prophet ﷺ, and he said: 'Who is this?' I said: 'Me.' Then the Prophet ﷺ said: 'Me, me!' as if he disliked that (3)."

Our scholars said: The Prophet ﷺ only disliked that because saying "Me" does not provide identification (4). The ruling in this regard is that one should mention their name, as Umar bin Al-Khattab (may Allah be pleased with him) and Abu Musa did; because mentioning the name removes the burden of questioning and answering (5). It is established from Umar bin Al-Khattab that he came to the Prophet ﷺ while he was in an attic of his, and said: "Peace be upon you, O Messenger of Allah, peace be upon you all, may Umar enter?" (6) And in "Sahih Muslim" (7) that Abu Musa came to Umar bin Al-Khattab and said: "Peace be upon you, this is Abu Musa, peace be upon you, this is Al-Ash'ari..." the Hadith.

(1) Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi 1/238-240. (2) Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi 1/240, and also narrated by Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (1080), and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (8821). (3) Sahih Al-Bukhari (6250), and Sahih Muslim (2155), and it is in Musnad Ahmad (14439). (4) Ma'alim al-Sunan 4/154, and Al-Mufhim 5/478. (5) Al-Mufhim 5/478. (6) Narrated by Ahmad (2756), Abu Dawud (5201), and Al-Nasa'i in Al-Kubra (10080) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (7) (2154) and mentioned previously in the fifth issue.

सूरह अन-नूर: आयत २७ | १९४

कैसान और यूनुस बिन यज़ीद ने इसे अबू अज़-ज़िनाद से, उन्होंने अबू सलमा से, उन्होंने अब्दुल रहमान इब्न नाफ़े से, उन्होंने अबू मूसा से रिवायत किया है। मुहम्मद बिन अम्र अल-लैथी ने उनका विरोध किया और इसे अबू अज़-ज़िनाद से, उन्होंने अबू सलमा से, उन्होंने नाफ़े बिन अब्द अल-हारिस से, और उन्होंने पैगंबर ﷺ से इसी तरह रिवायत किया। पहली सनद (रिवायत की श्रृंखला) अधिक प्रमाणिक है, और अल्लाह बेहतर जानता है (१)।

नौवीं: दस्तक देने का विवरण यह है कि वह हल्की होनी चाहिए ताकि सुनी जा सके और इसमें हिंसा या ज़ोर नहीं होना चाहिए। अनस बिन मलिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने रिवायत की: "पैगंबर ﷺ के दरवाज़ों पर नाखूनों से दस्तक दी जाती थी।" इसे अबू बक्र अहमद बिन अली बिन साबित अल-खातिब ने अपनी "अल-जामी" (२) में उल्लेख किया है।

दसवीं: दोनों सहीह (बुखारी और मुस्लिम) और अन्य ने जाबिर बिन अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "मैंने पैगंबर ﷺ से अनुमति मांगी, तो उन्होंने पूछा: 'यह कौन है?' मैंने कहा: 'मैं हूँ।' तो पैगंबर ﷺ ने कहा: 'मैं, मैं!' जैसे कि उन्होंने इसे नापसंद किया हो (३)।"

हमारे विद्वानों ने कहा: पैगंबर ﷺ ने इसे केवल इसलिए नापसंद किया क्योंकि "मैं" कहने से पहचान नहीं होती (४)। इस मामले में नियम यह है कि व्यक्ति को अपना नाम बताना चाहिए, जैसा कि उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) और अबू मूसा ने किया था; क्योंकि नाम बताने से सवाल-जवाब का बोझ खत्म हो जाता है (५)। उमर बिन अल-खत्ताब से प्रमाणित है कि वह पैगंबर ﷺ के पास आए जब वह अपने एक ऊपरी कमरे (मश्रुबा) में थे, और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, आप पर सलाम हो, आप सभी पर सलाम हो, क्या उमर प्रवेश कर सकता है?" (६) और "सहीह मुस्लिम" (७) में है कि अबू मूसा उमर बिन अल-खत्ताब के पास आए और कहा: "आप पर सलाम हो, यह अबू मूसा है, आप पर सलाम हो, यह अल-अशअरी है..." हदीस।

(१) अल-जामी ली-अखलाक अल-रावी १/२३८-२४०। (२) अल-जामी ली-अखलाक अल-रावी १/२४०, और अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (१०८०) में और अल-बैहकी ने शुआब अल-ईमान (८८२१) में भी इसे उद्धृत किया है। (३) सहीह अल-बुखारी (६२५०), और सहीह मुस्लिम (२१५५), और यह मसनद अहमद (१४४३९) में भी है। (४) मआलिम अल-सुनन ४/१५४, और अल-मुफ़हिम ५/४७८। (५) अल-मुफ़हिम ५/४७८। (६) अहमद (२७५६), अबू दाऊद (५२०१), और अल-नसाई ने

अल-कुबरा (१००८०) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। (७) (२१५४) और पाँचवें मसले में पहले गुज़र चुका है।

کیسان اور یونس بن یزید نے اسے ابو الزناد سے، انہوں نے ابو سلمہ سے، انہوں نے عبد الرحمن بن نافع سے، انہوں نے ابو موسیٰ سے روایت کیا ہے۔ محمد بن عمرو اللیثی نے ان کی مخالفت کی اور اسے ابو الزناد سے، انہوں نے ابو سلمہ سے، انہوں نے نافع بن عبد الحارث سے، انہوں نے نبی ﷺ سے اسی طرح روایت کیا۔ پہلی سند زیادہ صحیح ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے (۱)۔

نویں بات: دستک دینے کی صفت یہ ہے کہ وہ ہلکی ہو تاکہ سنی جا سکے، اور اس میں سختی نہ کی جائے؛ حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ کے دروازوں پر ناخنوں سے دستک دی جاتی تھی۔ اسے ابو بکر احمد بن علی بن ثابت الخطیب نے اپنی "الجامع" (۲) میں ذکر کیا ہے۔

دسویں بات: صحیحین (بخاری و مسلم) اور دیگر نے حضرت جابر بن عبد اللہ رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ سے اجازت چاہی، تو آپ ﷺ نے پوچھا: "یہ کون ہے؟" میں نے کہا: "میں"، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "میں، میں!" گویا آپ ﷺ نے اسے ناپسند فرمایا (۳)۔

ہمارے علماء نے کہا: نبی ﷺ نے اسے صرف اس لیے ناپسند فرمایا کیونکہ "میں" کہنے سے پہچان حاصل نہیں ہوتی (۴)، اور اس میں حکم یہ ہے کہ اپنا نام ذکر کیا جائے، جیسا کہ حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ اور ابو موسیٰ نے کیا؛ اس لیے کہ نام ذکر کرنے سے سوال و جواب کی زحمت ختم ہو جاتی ہے (۵)۔ حضرت عمر بن الخطاب سے ثابت ہے کہ وہ نبی ﷺ کے پاس آئے جبکہ آپ ﷺ اپنے ایک بالا خانے (مشربہ) میں تھے، تو انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول،

آپ پر سلام ہو، آپ سب پر سلام ہو، کیا عمر داخل ہو جائے؟ (۶) اور "صحیح مسلم" (۷) میں ہے کہ ابو موسیٰ، عمر بن الخطاب کے پاس آئے تو کہا: السلام علیکم، یہ ابو موسیٰ ہے، السلام علیکم، یہ اشعری ہے... الحدیث۔

(۱) الجامع لأخلاق الراوي ۲۳۸/۱ - ۲۴۰۔ (۲) الجامع لأخلاق الراوي ۲۴۰/۱ ، اور اسے بخاری نے الأدب المفرد (۱۰۸۰) میں، اور بیہقی نے شعب الإیمان (۸۸۲۱) میں بھی روایت کیا ہے۔ (۳) صحیح البخاری (۶۲۵۰)، اور صحیح مسلم (۲۱۵۵)، اور یہ مسند احمد (۱۴۴۳۹) میں ہے۔ (۴) معالم السنن ۱۵۴/۴ ، اور المفہم ۴۷۸/۵ ۔ (۵) المفہم ۴۷۸/۵ ۔ (۶) اسے احمد (۲۷۵۶)، ابو داود (۵۲۰۱)، اور نسائی نے الکبری (۱۰۰۸۰) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۷) (۲۱۵۴) اور مسئلہ پنجم میں اس کا تذکرہ پہلے آ چکا ہے۔

Surah An-Nur: Verse 27 195

Eleventh: Al-Khatib mentioned in his "Jami'" (1) from Ali ibn Asim al-Wasiti, who said: I came to Basra and went to the house of Shu'bah. I knocked on his door, and he said: "Who is this?" I said: "I." He replied: "O you, I have no friend called 'I'." Then he came out to me and said: Muhammad ibn al-Munkadir told me, from Jabir ibn Abdullah, who said: I came to the Prophet (peace be upon him) for a need and knocked (2) on his door. He said: "Who is this?" I said: "I." He said: "'I, I!'" as if the Messenger of Allah (peace be upon him) disliked my saying this, or his saying this. And he mentioned from Umar ibn Shabbah: Muhammad ibn Salam told us, from his father, who said: I knocked on the door of Amr ibn Ubayd (3), and he said to me: "Who is this?" I said: "I." He said: "No one knows the unseen except Allah." Al-Khatib said: I heard Ali ibn al-Muhsin al-Qadi (4) relate from some elders that when someone knocked on his door and said: "Who is it?", and the person at the door replied: "I," the Sheikh would say: "I, they knocked" (5).

Twelfth: Furthermore, every people has their own custom in the expression of seeking permission (6), as related by Abu Bakr al-Khatib (7) with a chain of transmission from Abu Abd al-Malik, the freed slave of Umm Miskin bint Asim ibn Umar ibn al-Khattab, who said: My mistress sent me to Abu Hurairah, and he came with me. When he stood at the door, he said:

---

(1) 1/242 - 244. (2) In (M) "so I tapped", and in (D) and (Z) "so I shouted", and the confirmed version is from (Zah), which matches what is in "Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi". (3) He is Abu Uthman al-Basri, a leader of the Mu'tazilites, died in 144 AH. Al-Siyar 6/104 - 105. (4) He is Abu al-Qasim al-Tanukhi al-Basri, the Baghdadi; he had Shia leanings and followed Mu'tazilism. He died in 447 AH. Al-Siyar 17/650. (5) Thus in copies other than (Zah), and "Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi" 1/244. It appeared in (Zah) as: "He did not open," instead of his saying: "the Sheikh says 'I', they knocked." (6) Al-Muharrir al-Wajiz 4/176. (7) In "Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi" 1/247 via Al-Bukhari in "Al-Adab al-Mufrad" (1100). And Abu Abd al-Malik: unknown. Al-Taqrib.

सूरह अन-नूर: आयत 27 195

ग्यारहवाँ: अल-खतीब ने अपने "जामी" (1) में अली बिन आसिम अल-वासिती से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: मैं बसरा आया और शुबह के घर गया। मैंने उनका दरवाजा खटखटाया, तो उन्होंने कहा: "यह कौन है?" मैंने कहा: "मैं।" उन्होंने उत्तर दिया: "हे तुम, मेरा 'मैं' नाम का कोई मित्र नहीं है।" फिर वह मेरे पास बाहर आए और कहा: मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर ने मुझे जाबिर बिन अब्दुल्ला से बताया, जिन्होंने कहा: मैं एक ज़रूरत के लिए पैगंबर (उन पर शांति हो) के पास आया और उनका दरवाजा खटखटाया (2)। उन्होंने कहा: "यह कौन है?" मैंने कहा: "मैं।" उन्होंने कहा: "'मैं, मैं!'" जैसे कि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) को मेरा यह कहना, या उनका यह कहना नापसंद था। और उन्होंने उमर बिन शब्बाह से उल्लेख किया: मुहम्मद बिन सलाम ने हमें अपने पिता से बताया, जिन्होंने कहा: मैंने अम्र बिन उबैद (3) का दरवाजा खटखटाया, और उन्होंने मुझसे कहा: "कौन है?" मैंने कहा: "मैं।" उन्होंने कहा: "अल्लाह के सिवा कोई अदृश्य को नहीं जानता।" अल-खतीब ने कहा: मैंने अली बिन अल-मुहसिन अल-कादी (4) को कुछ बुजुर्गों से यह कहते हुए सुना कि जब कोई उनके दरवाजे पर दस्तक देता और वे पूछते: "कौन है?", और दरवाजे पर मौजूद व्यक्ति उत्तर देता: "मैं," तो शेख कहते: "मैं, उन्होंने दस्तक दी" (5)।

बारहवाँ: इसके अलावा, अनुमति मांगने की अभिव्यक्ति में हर कौम का अपना रिवाज होता है (6), जैसा कि अबू बक्र अल-खतीब (7) ने अबू अब्द अल-मालिक के माध्यम से एक श्रृंखला के साथ वर्णित किया है, जो उम्म मिस्कीन बिंत आसिम बिन उमर बिन अल-खत्ताब के मुक्त दास थे, जिन्होंने कहा: मेरी मालकिन ने मुझे अबू हुरैरा के पास भेजा, और वह मेरे साथ आए। जब वे दरवाजे पर खड़े हुए, तो उन्होंने कहा:

---

(1) 1/242 - 244। (2) (एम) में "तो मैंने दस्तक दी", और (डी) और (जेड) में "तो मैं चिल्लाया", और पुष्ट संस्करण (ज़ाह) से है जो "अल-जामी ली-अखलाक अल-रावी" में है। (3) वह अबू उस्मान अल-बसरी हैं, मुताज़िला के प्रमुख, 144 हिजरी में मृत्यु हुई। अल-सियार 6/104 - 105। (4) वह अबू अल-कासिम अल-तनूखी अल-बसरी, अल-बगदादी हैं; वह शिया मत की ओर झुकाव रखते थे और मुताज़िलवाद का पालन करते थे। 447 हिजरी में मृत्यु हुई। अल-सियार 17/650। (5) (ज़ाह) के अलावा अन्य प्रतियों में ऐसा ही है, और "अल-जामी ली-अखलाक अल-रावी" 1/244 में भी। (ज़ाह) में यह आया: "उन्होंने दरवाजा नहीं खोला," इसके बजाय कि: "शेख कहते हैं 'मैं', उन्होंने दस्तक दी।"

(6) अल-मुहर्रिर अल-वजीज 4/176। (7) "अल-जामी ली-अखलाक अल-रावी" 1/247 में अल-बुखारी के माध्यम से "अल-अदब अल-मुफ़रद" (1100) में। और अबू अब्द अल-मालिक: अज्ञात। अल-तक़रीब।

سورہ النور: آیت ۲۷ ۱۹۵

گیارہویں بات: الخطیب نے اپنی کتاب «جامعہ» (۱) میں علی بن عاصم الواسطی سے ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: میں بصرہ آیا، اور شعبہ کے گھر گیا، اور دروازہ کھٹکھٹایا۔ انہوں نے پوچھا: یہ کون ہے؟ میں نے کہا: میں۔ تو انہوں نے کہا: اے شخص، میرا کوئی دوست نہیں ہے جسے 'میں' کہا جاتا ہو۔ پھر وہ میری طرف نکلے اور کہا: مجھ سے محمد بن المنکدر نے بیان کیا، انہوں نے جابر بن عبداللہ سے، انہوں نے کہا: میں نبی کریم ﷺ کے پاس اپنی کسی ضرورت کے لیے آیا، اور میں نے آپ کا دروازہ کھٹکھٹایا (۲)۔ آپ ﷺ نے پوچھا: «کون ہے؟» میں نے کہا: میں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «میں میں!» گویا اللہ کے رسول ﷺ نے میرا یہ کہنا یا آپ کا یہ کہنا ناپسند فرمایا۔ اور انہوں نے عمر بن شبہ سے ذکر کیا کہ ہم سے محمد بن سلام نے اپنے والد سے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں نے عمرو بن عبید (۳) کا دروازہ کھٹکھٹایا تو انہوں نے مجھ سے پوچھا: یہ کون ہے؟ میں نے کہا: میں۔ تو انہوں نے کہا: اللہ کے سوا غیب کوئی نہیں جانتا۔ الخطیب نے کہا: میں نے علی بن المحسن القاضی (۴) کو سنا، وہ بعض شیوخ سے نقل کر رہے تھے کہ جب ان کا دروازہ کھٹکھٹایا جاتا اور وہ پوچھتے: کون ہے؟ اور دروازے پر موجود شخص کہتا: میں، تو شیخ کہتے: میں، انہوں نے دستک دی (۵)۔

بارہویں بات: پھر ہر قوم کا اجازت طلب کرنے کی عبارت میں اپنا عرف (رواج) ہوتا ہے (۶)، جیسا کہ ابوبکر الخطیب (۷) نے بسند ابو عبدالملک، مولیٰ ام مسکین بنت عاصم بن عمر بن الخطاب سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میری مالکن نے مجھے ابوہریرہ کی طرف بھیجا، وہ میرے ساتھ آئے، جب وہ دروازے پر کھڑے ہوئے تو انہوں نے کہا:

(١) ١/ ٢٤٢ - ٢٤٤۔ (٢) نسخہ (م) میں ہے 'میں نے دستک دی'، اور (د) و (ز) میں ہے 'میں چیخا'، اور (ظ) میں جو ثابت ہے وہی 'الجامع لاخلاق الراوی' کے موافق ہے۔ (٣) وہ ابو عثمان البصری ہیں، معتزلہ کے بڑے عالم، وفات ١٤٤ھ السیر ٦/ ١٠٤ - ١٠٥۔ (٤) وہ ابو القاسم التنوخی البصری البغدادی ہیں، وہ تشیع کی طرف مائل تھے اور اعتزال کے قائل تھے۔ وفات ٤٤٧ھ السیر ١٧ / ٦٥٠۔ (٥) نسخہ (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں اسی طرح ہے، اور 'الجامع لاخلاق الراوی' ١/ ٢٤٤ میں بھی۔ نسخہ (ظ) میں ہے: 'انہوں نے نہیں کھولا'، بجائے اس قول کے کہ: 'شیخ کہتے ہیں میں، انہوں نے دستک دی'۔ (٦) المحرر الوجیز ٤ / ١٧٦۔ (٧) 'الجامع لاخلاق الراوی' ١/ ٢٤٧ میں بخاری کے طریق سے 'الادب المفرد' (١١٠٠) میں ہے۔ اور ابو عبدالملک: مجہول ہے۔ التقریب۔

Surah Al-Nur: Verse 27, 196

[Should I enter?] (1) She said: "Andarun" [Inside?]. And he titled it: "Chapter on seeking permission in Persian" (2). It was mentioned on the authority of Ahmad ibn Salih who said: Al-Darawardi was from the people of Isfahan who settled in Medina. He used to say to a man if he wanted to enter: "Andarun," so the people of Medina nicknamed him Al-Darawardi (3).

Thirteenth: Abu Dawud narrated on the authority of Kalada ibn Hanbal that Safwan ibn Umayyah sent him to the Messenger of Allah ﷺ with milk, a young gazelle, and some wild cucumbers, while the Prophet ﷺ was in the upper part of Mecca. I entered without giving greetings (Salam), so he said: "Go back and say: 'Peace be upon you' (As-Salamu Alaykum)." This was after Safwan ibn Umayyah had embraced Islam (4).

Abu al-Zubayr narrated from Jabir that the Prophet ﷺ said: "Whoever does not start with greetings (Salam), do not give him permission [to enter]" (5).

Ibn Jurayj mentioned, 'Ata informed me, saying: I heard Abu Hurairah saying: If a man says: "Shall I enter?" and does not give greetings, say: "No." Until he brings the key. So I said: "Peace be upon you?" He said: "Yes" (6).

It was narrated that a man came to Hudhayfah and looked at what was in the house, then said: "Peace be upon you, shall I enter?" Hudhayfah said: "As for your eyes, they have already entered, but as for your body, it has not entered" (7).

(1) In (D) and (M): "Andar". It was not found in other copies. What is established is from "Al-Jami'". Abu Ubayd said in "Gharib al-Hadith" 4/379: This is a Persian word meaning: "I enter." See "Al-Nihayah" (Andaram), and "Al-Mufassal fi al-Alfaz al-Farsiyyah al-Mu'arrabah" p. 96. (2) From his words (And he titled it) up to here is not in (D), (Z), and (Zha), and what is established is from (M) and (F). (3) Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi 1/247. (4) Sunan Abi Dawud (5176), and it was recorded by Ahmad (15425), al-Tirmidhi (2710), and al-Nasa'i in al-Kubra (6702). Al-Jadayah: a young gazelle that has reached six or seven months old. Al-Dghabis: plural of Dghabus, which are small wild cucumbers. Al-Nihayah (Jada) (Dghabs). (5) Recorded by Abu Ya'la (1809), and al-Khatib in his Jami' 1/241. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 8/32: Abu Ya'la narrated it, and it contains someone I do not know. (6) Recorded by al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (1067) and through his way by al-Khatib in his Jami' 1/241. (7) Recorded by al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (1090).

सूरह अल-नूर: आयत 27, 196

[क्या मैं प्रवेश करूँ?] (1) उसने कहा: "अंदरून" [अंदर?]। और उन्होंने इस पर शीर्षक दिया: "फारसी में अनुमति मांगने का अध्याय" (2)। अहमद बिन सालेह से उल्लेख किया गया है कि उन्होंने कहा: अल-दरावर्दी इस्फ़हान के लोगों में से थे जो मदीना में बस गए थे। जब कोई व्यक्ति अंदर जाना चाहता था, तो वे उससे कहते थे: "अंदरून", इसलिए मदीना के लोगों ने उन्हें अल-दरावर्दी का उपनाम दिया (3)।

तेरहवीं: अबू दाऊद ने कलदा बिन हंबल से रिवायत की है कि सफ़वान बिन उमैया ने उन्हें अल्लाह के रसूल ﷺ के पास दूध, एक हिरण का बच्चा और कुछ जंगली ककड़ी के साथ भेजा, जबकि नबी ﷺ मक्का के ऊपरी हिस्से में थे। मैं बिना सलाम किए अंदर चला गया, तो उन्होंने कहा: "वापस जाओ और कहो: 'अस्सलामु अलैकुम' (आप पर शांति हो)।" यह सफ़वान बिन उमैया के इस्लाम स्वीकार करने के बाद की बात है (4)।

अबू अल-ज़ुबैर ने जाबिर से रिवायत की है कि नबी ﷺ ने फ़रमाया: "जो सलाम से शुरुआत न करे, उसे अनुमति न दो" (5)।

इब्न जुरीज ने उल्लेख किया, अता ने मुझे बताया, उन्होंने कहा: मैंने अबू हुरैरा को कहते हुए सुना: यदि कोई व्यक्ति कहे: "क्या मैं अंदर आऊं?" और सलाम न करे, तो कहो: "नहीं।" जब तक कि वह चाबी न ले आए। तो मैंने कहा: "अस्सलामु अलैकुम?" उन्होंने कहा: "हाँ" (6)।

रिवायत है कि हुजैफ़ा के पास एक आदमी आया और उसने घर के अंदर देखा, फिर कहा: "अस्सलामु अलैकुम, क्या मैं अंदर आऊं?" हुजैफ़ा ने कहा: "जहाँ तक तुम्हारी आँखों की बात है, वे तो पहले ही प्रवेश कर चुकी हैं, लेकिन जहाँ तक तुम्हारे शरीर के बाकी हिस्से की बात है, वह अभी प्रवेश नहीं कर पाया है" (7)।

(1) (द) और (म) में: "अंदर"। यह अन्य प्रतियों में नहीं मिला। जो स्थापित है वह "अल-जामी" से है। अबू उबैद ने "गरीब अल-हदीस" 4/379 में कहा: यह एक फारसी शब्द है जिसका अर्थ है: "मैं प्रवेश करता हूँ।" देखिए "अल-निहाया" (अंदरम), और "अल-मुफस्सल फी अल-अल्फाज़ अल-फ़ार्सिया अल-मुअर्रबा" पृ. 96। (2) उनके शब्दों (और उन्होंने शीर्षक दिया) से लेकर यहाँ तक (द), (ज़) और (ज़) में नहीं है, और जो स्थापित है वह (म) और (फ़) से है। (3) अल-जामी ली-अखलाक अल-रावी 1/247। (4) सुनन अबू दाऊद (5176), और इसे अहमद (15425), अल-तिर्मिज़ी (2710) और अल-

नसाई ने अल-कुबरा (6702) में उद्धृत किया है। अल-जदाया: हिरण का बच्चा जो छह या सात महीने का हो गया हो। अल-दग़ाबीस: इसका एकवचन दुग़बूस है, जो छोटी जंगली ककड़ी होती है। अल-निहाया (जदा) (दग़बस)। (5) इसे अबू याला (1809) और अल-खतीब ने अपनी जामी 1/241 में उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 8/32 में कहा: इसे अबू याला ने रिवायत किया है, और इसमें ऐसा व्यक्ति है जिसे मैं नहीं जानता। (6) इसे अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (1067) में और उनके माध्यम से अल-खतीब ने अपनी जामी 1/241 में उद्धृत किया है। (7) इसे अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (1090) में उद्धृत किया है।

سورہ النور: آیت 27، 196

اندرایم؟ (1) اس نے کہا: اندرون۔ اور اس پر عنوان دیا: فارسی زبان میں اجازت طلب کرنے کا باب (2)۔ احمد بن صالح سے مروی ہے، انہوں نے کہا: الدراوردی اصفہان کے لوگوں میں سے تھے جو مدینہ میں آ بسے تھے، وہ جب کسی شخص کو اندر آنے کا ارادہ کرتے دیکھتے تو اس سے کہتے: "اندرون"، چنانچہ اہل مدینہ نے ان کا لقب الدراوردی رکھ دیا (3)۔

تیرہویں بات: ابوداؤد نے کلدہ بن حنبل سے روایت کی ہے کہ صفوان بن امیہ نے انہیں اللہ کے رسول ﷺ کی خدمت میں دودھ، ہرنی کا بچہ اور کچھ جنگلی ککڑیوں کے ساتھ بھیجا، جب کہ نبی ﷺ مکہ کے بالائی حصے میں تشریف فرما تھے۔ میں (بغیر اجازت) اندر چلا گیا اور سلام نہیں کیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "واپس جاؤ اور کہو: السلام علیکم۔" اور یہ واقعہ صفوان بن امیہ کے اسلام لانے کے بعد کا ہے (4)۔

اور ابوزبیر نے جابر سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جو شخص سلام سے ابتدا نہ کرے، اسے (اندر آنے کی) اجازت نہ دو" (5)۔

اور ابن جریج نے ذکر کیا کہ مجھے عطاء نے بتایا، انہوں نے کہا: میں نے ابوہریرہ کو فرماتے ہوئے سنا: جب کوئی آدمی کہے: "کیا میں داخل ہو جاؤں؟" اور سلام نہ کرے تو کہو: "نہیں۔" یہاں تک کہ وہ چابی لے کر آئے (یعنی سلام کرے)، تو میں نے کہا: "السلام علیکم؟" انہوں نے کہا: "ہاں" (6)۔

اور روایت ہے کہ حذیفہ کے پاس ایک آدمی آیا، اس نے گھر کے اندر کی طرف جھانک کر دیکھا اور پھر کہا: "السلام علیکم، کیا میں داخل ہو جاؤں؟" حذیفہ نے کہا: "جہاں تک تمہاری آنکھوں کا تعلق ہے وہ تو داخل ہو چکی ہیں، لیکن تمہارا دھڑ ابھی داخل نہیں ہوا" (7)۔

(1) (د) اور (م) میں: "اندر" ہے۔ باقی نسخوں میں نہیں ملا۔ جو متن میں ہے وہ "الجامع" سے ثابت ہے۔ ابو عبید نے "غریب الحدیث" 379/4 میں کہا ہے: یہ ایک فارسی لفظ ہے جس کا مطلب ہے: "میں داخل ہوتا ہوں"۔ دیکھیے "النہایہ" (اندرم)، اور "المفصل فی الالفاظ الفارسیة المعربة" ص 96۔ (2) ان کے قول (وترجم) سے لے کر یہاں تک (د)، (ز) اور (ظ) میں نہیں ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور (ف) سے ہے۔ (3) الجامع لاخلاق الراوی 247/1۔ (4) سنن ابی داؤد (5176)، اور اسے احمد (15425)، ترمذی (2710) اور نسائی نے الکبری (6702) میں روایت کیا ہے۔
"الجدایة": ہرن کا وہ بچہ جو چھ یا سات ماہ کا ہو چکا ہو۔ "الضغابیس": اس کا واحد ضغبوس ہے، جو چھوٹی جنگلی ککڑیاں ہوتی ہیں۔ النہایہ (جدا) (ضغبس)۔ (5) اسے ابویعلی (1809) اور خطیب نے اپنی جامع 241/1 میں روایت کیا ہے، اور ہیثمی نے مجمع الزوائد 32/8 میں کہا ہے: اسے ابویعلی نے روایت کیا ہے، اور اس میں وہ راوی ہے جسے میں نہیں جانتا۔ (6) اسے بخاری نے الادب المفرد (1067) میں روایت کیا ہے اور ان کے واسطے سے خطیب نے اپنی جامع 241/1 میں۔ (7) اسے بخاری نے الادب المفرد (1090) میں روایت کیا ہے۔

Surah An-Nur: Verse 27 197

Fourteenth: Included in this topic is what Abu Dawud (1) narrated from Abu Huraira, that the Prophet ﷺ said: "The messenger of a man to a man is his permission." That is: if he sends for him, he has given him permission to enter. This is clarified by his saying (peace and blessings be upon him): "If one of you is invited [to a meal] and comes with the messenger, then that is permission for him." Abu Dawud also narrated it from Abu Huraira (2).

Fifteenth: If eye contact is made, then greeting (salam) becomes obligatory. His seeing you is not considered permission for you to enter upon him. Once you have fulfilled the right of greeting—as you are the one arriving—you say: "May I enter?" If he gives you permission, you enter; otherwise, you turn back (3).

Sixteenth: All these rules apply to a house that is not yours. As for the house you reside in, if your wife/family is in it, no permission is needed to enter upon her (4), except that you should offer greetings (salam) when you enter. Qatada said: When you enter your house, greet your family (5); for they are the most deserving of those you greet. If your mother or sister is with you in it, they said: clear your throat and stomp your foot so they are alerted to your entrance; because there is no formality (hishma) between you and your wife. As for the mother and sister, they might be in a state in which you would not like to see them. Ibn al-Qasim said: Malik said: A man seeks permission from his mother and sister when he wants to enter upon them. Ata' bin Yasar narrated that a man said to the Prophet ﷺ: "Should I seek permission to enter upon my mother?" He said: "Yes." He said: "I serve her?" He said: "Seek permission from her." He repeated it three times. The Prophet ﷺ said: "Would you like to see her naked?" He said: "No." He said: "Then seek permission from her." Mentioned by al-Tabari (6).

(1) In his Sunan (5189). (2) In his Sunan (5190) and the text between brackets is from it. Also narrated by Ahmad (10894) and Al-Bukhari recorded it as a hanging narration before hadith (6246). Abu Dawud said: Qatada did not hear anything from Abu Rafi'. Ends. Al-Hafiz commented in Al-Fath 11/31 saying: His hearing from him is established in the hadith that will follow in Bukhari in the Book of Tawhid (7554). (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1349. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1349. (5) Narrated by Al-Hafiz Ibn Kathir in his Tafsir 6/87 as a saying of Qatada. Al-Tirmidhi narrated it in his Sunan (2698) as a marfu' (elevated) hadith from Anas ﷺ and said: It is a good (hasan) and strange (gharib) hadith. Ends. In its chain of narration is Ali bin

Zaid bin Jud'an, who is weak. (6) In his Tafsir 17/244-245, and the author quoted it from him via Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1349.

सूरह अन-नूर: आयत २७ १९७

चौदहवाँ: इस विषय में वह भी शामिल है जिसे अबू दाऊद (१) ने अबू हुरैरा से रिवायत किया है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "एक आदमी का दूसरे के पास भेजा गया संदेशवाहक ही उसकी अनुमति है।" अर्थात: यदि उसने उसे बुलवाया है, तो उसने उसे प्रवेश करने की अनुमति दे दी है। इसे उनके (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन से स्पष्ट किया गया है: "जब आप में से किसी को [भोजन के लिए] आमंत्रित किया जाए और वह संदेशवाहक के साथ आए, तो वही उसके लिए अनुमति है।" अबू दाऊद ने भी इसे अबू हुरैरा (२) से रिवायत किया है।

पंद्रहवाँ: यदि नजरें मिल जाएं तो सलाम करना अनिवार्य हो जाता है, और उनका आपको देख लेना आपके लिए उनके पास प्रवेश करने की अनुमति नहीं माना जाएगा। जब आप सलाम का हक अदा कर दें - क्योंकि आप आने वाले हैं - तो कहें: क्या मैं अंदर आ सकता हूँ? यदि वह आपको अनुमति दे दें तो ठीक, अन्यथा वापस लौट जाएं(३)।

सोलहवाँ: ये सभी नियम उस घर के लिए हैं जो आपका नहीं है। जहाँ तक उस घर का सवाल है जिसमें आप रहते हैं, यदि उसमें आपकी पत्नी/परिवार है, तो उन पर (प्रवेश के लिए) अनुमति आवश्यक नहीं है (४), सिवाय इसके कि आप प्रवेश करते समय सलाम करें। कतादा ने कहा: जब तुम अपने घर में प्रवेश करो तो अपने परिवार को सलाम करो (५); क्योंकि वे उन लोगों में सबसे अधिक हकदार हैं जिन्हें तुम सलाम करते हो। यदि घर में आपके साथ आपकी माँ या बहन हो, तो वे (विद्वान) कहते हैं: गला साफ करें और अपने पैर ज़मीन पर मारें ताकि वे आपके आने से सचेत हो जाएं क्योंकि पत्नी और आपके बीच कोई संकोच (हिशमा) नहीं है। जहाँ तक माँ और बहन की बात है, वे ऐसी स्थिति में हो सकती हैं जिसमें आप उन्हें देखना पसंद नहीं करेंगे। इब्न अल-कासिम ने कहा: मालिक ने कहा: एक आदमी अपनी माँ और बहन से अनुमति लेता है जब वह उनके पास जाना चाहता है। अता बिन यासर ने रिवायत किया है कि एक आदमी ने पैगंबर ﷺ से पूछा: क्या मैं अपनी माँ के पास जाने के लिए अनुमति लूँ? उन्होंने कहा: "हाँ।" उसने कहा: मैं उनकी सेवा करता हूँ? उन्होंने कहा: "उनसे अनुमति माँगो।" उसने इसे तीन बार दोहराया। पैगंबर ﷺ ने कहा: "क्या तुम उन्हें नग्न देखना पसंद करोगे?" उसने कहा: नहीं; उन्होंने कहा: "तो फिर उनसे अनुमति माँगो।" इसे तबरी ने उल्लेख किया है (६)।

(१) उनके सुनन (५१८९) में। (२) उनके सुनन (५१९०) में और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और इसे अहमद (१०८९४) ने भी रिवायत किया है और बुखारी ने हदीस (६२४६) से पहले इसे मुअल्लक (बिना पूर्ण श्रृंखला) के रूप में दर्ज किया है। अबू दाऊद ने कहा: कतादा ने अबू रफी' से कुछ नहीं सुना। समाप्त। हाफ़िज़ ने अल-फतह ११/३१ में इस पर टिप्पणी करते हुए कहा: उनका उनसे सुनना उस हदीस में साबित है जो बुखारी में किताब अल-तौहीद (७५५४) में आएगी। (३) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/१३४९। (४) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/१३४९। (५) हाफ़िज़ इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर ६/८७ में कतादा के कथन के रूप में इसका उल्लेख किया है। और तिरमिज़ी ने अपने सुनन (२६९८) में इसे अनस ﷺ से मरफू(पैगंबर से जुड़ी हुई) हदीस के रूप में रिवायत किया है और कहा: यह एक हदीस हसन गरीब (अच्छी लेकिन दुर्लभ श्रृंखला वाली) है। समाप्त। इसकी रिवायत की श्रृंखला में अली बिन ज़ैद बिन जुद'आन है, जो कमज़ोर है। (६) उनकी तफ़सीर १७/२४४-२४५ में, और लेखक ने इसे इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ३/१३४९ के माध्यम से उद्धृत किया है।

سورة النور: آیت ۲۷ ۱۹۷

چودھویں (بات): اس باب میں وہ روایت بھی شامل ہے جسے ابو داؤد (۱) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ نبی اکرم ﷺ نے فرمایا: "ایک شخص کا دوسرے کی طرف بھیجا ہوا قاصد ہی اس کی اجازت ہے"۔ یعنی: جب اس نے قاصد بھیجا تو اسے داخل ہونے کی اجازت دے دی۔ اس کی وضاحت آپ ﷺ کے اس قول سے ہوتی ہے: "جب تم میں سے کسی کو [کھانے پر] مدعو کیا جائے اور وہ قاصد کے ساتھ آئے، تو وہی اس کے لیے اجازت ہے"۔ اسے ابو داؤد نے بھی ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے (۲)۔

پندرھویں: اگر نگاہ سے نگاہ مل جائے تو سلام کرنا لازم ہو جاتا ہے، اور اس کا آپ کو دیکھ لینا آپ کے لیے اس کے پاس داخل ہونے کی اجازت شمار نہیں ہوگا۔ جب آپ سلام کا حق ادا کر دیں - کیونکہ آپ آنے والے ہیں - تو کہیں: کیا میں داخل ہو جاؤں؟ اگر وہ آپ کو اجازت دے دے تو ٹھیک، ورنہ واپس لوٹ جائیں (۳)۔

سولہویں: یہ تمام احکام ایسے گھر کے بارے میں ہیں جو آپ کا اپنا نہیں۔ جہاں تک اس گھر کا تعلق ہے جس میں آپ رہتے ہیں، تو اگر اس میں آپ کی اہلیہ ہو تو اس پر (داخل ہونے کے لیے) اجازت لینا ضروری نہیں (۴)، سوائے اس کے کہ آپ داخل ہوتے وقت سلام کریں۔ قتادہ رحمہ اللہ فرماتے ہیں: جب تم اپنے گھر میں داخل ہو تو اپنے گھر والوں کو سلام کرو (۵)؛ کیونکہ وہ ان لوگوں میں سب سے زیادہ حقدار ہیں جنہیں تم سلام کرتے ہو۔ اگر آپ کے ساتھ گھر میں آپ کی ماں یا بہن ہو، تو علماء فرماتے ہیں: گلا صاف کریں (کھنکھاریں) اور اپنے پاؤں سے زمین پر ضرب لگائیں تاکہ وہ آپ کے آنے سے باخبر ہو جائیں؛ کیونکہ بیوی اور آپ کے درمیان کوئی پردہ یا حجاب نہیں۔ لیکن جہاں تک ماں اور بہن کا تعلق ہے، تو ہو سکتا ہے وہ کسی ایسی حالت میں ہوں جس میں آپ

انہیں دیکھنا پسند نہ کریں۔ ابن القاسم کہتے ہیں کہ امام مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: جب آدمی اپنی ماں اور بہن کے پاس داخل ہونا چاہے تو ان سے اجازت لے۔ عطا بن یسار نے روایت کیا ہے کہ ایک شخص نے نبی اکرم ﷺ سے پوچھا: کیا میں اپنی ماں کے پاس جانے کے لیے بھی اجازت لوں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں"۔ اس نے عرض کیا: میں تو ان کی خدمت کرتا ہوں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ان سے اجازت مانگو"۔ اس نے تین بار یہی بات دہرائی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم پسند کرتے ہو کہ انہیں برہنہ دیکھو؟" اس نے کہا: نہیں؛ آپ ﷺ نے فرمایا: "تو پھر ان سے اجازت مانگو"۔ اسے طبری نے ذکر کیا ہے (۶)۔

(۱) سنن ابو داؤد (۵۱۸۹) میں۔ (۲) سنن ابو داؤد (۵۱۹۰) میں، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور اسے احمد (۱۰۸۹۴) نے بھی روایت کیا ہے اور بخاری نے حدیث (۶۲۴۶) سے پہلے معلقاً ذکر کیا ہے۔ ابو داؤد نے کہا: قتادہ نے ابورافع سے کچھ نہیں سنا۔ اھـ اور حافظ نے الفتح ۱۱/۳۱ میں اس کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: ان کا ان سے سننا اس حدیث میں ثابت ہے جو بخاری میں کتاب التوحید (۷۵۵۴) میں آئے گی۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۳۴۹۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۳۴۹۔ (۵) حافظ ابن کثیر نے اسے اپنی تفسیر ۶/۸۷ میں قتادہ کے قول کے طور پر نقل کیا ہے۔ اور ترمذی نے اپنی سنن (۲۶۹۸) میں اسے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ اھـ اس کی سند میں علی بن زید بن جدعان ہے جو کہ ضعیف ہے۔ (۶) اپنی تفسیر ۱۷/۲۴۴ - ۲۴۵ میں، اور مصنف نے اسے ابن العربی کی احکام القرآن ۳/۱۳۴۹ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔

Seventeenth: If a person enters his own house and there is no one in it, our scholars said: He should say: Peace be upon us, from our Lord, the good and blessed greetings, to Allah belongs peace. Reported by Ibn Wahb from the Prophet ﷺ, and its chain is weak (1). Qatadah said: If you enter a house in which there is no one, then say: Peace be upon us and upon the righteous servants of Allah; for he is commanded to do so. He said: It was mentioned to us that the angels return the greeting to them (2). Ibn al-Arabi said (3): The correct view is to omit the greeting and seeking permission, and Allah knows best. I say: Qatadah's saying is good.

His (the Almighty) saying: {And if you do not find anyone therein, do not enter them until permission has been given to you. And if it is said to you, "Go back," then go back; it is purer for you. And Allah is Knowing of what you do} (28).

There are four issues in it: The first: His (the Almighty) saying: {And if you do not find anyone therein}, the pronoun in {therein} refers to houses that belong to others. Al-Tabari related from Mujahid that he said: The meaning of His saying {And if you do not find anyone therein} is: You have no belongings in them (4). Al-Tabari deemed this interpretation weak, and it is indeed extremely weak, as if Mujahid saw that uninhabited houses are only entered without permission if the person entering has belongings in them. He considered the word 'Mata'a' (belongings) to mean house furniture, such as carpets and clothes, and all of this is weak (5).

= And the speech before it is from him, and Malik recorded it in Al-Muwatta 2/963, and Abu Dawood in Al-Marasil (488), and Al-Bayhaqi 7/97. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamhid 16/229: I do not know of this hadith being supported by any authentic chain with this wording, and it is a sound Mursal report whose meaning is agreed upon. (1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1350, and Al-Bayhaqi recorded it in Shu'ab al-Iman (8834) and said: I do not know it except from the narration of Yazid bin 'Iyad, and he is not strong. (2) Mentioned by Al-Hafiz Ibn Kathir in his Tafsir 6/87. (3) In Ahkam al-Quran 3/1350. (4) Tafsir al-Tabari 17/247, and the author quoted it from him via Al-Muharrar al-Wajiz 4/176, and the text and what precedes and follows it is from him. Mujahid's report is in his Tafsir 2/440. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/176.

सत्रहवीं बात: यदि कोई व्यक्ति अपने घर में प्रवेश करता है और उसमें कोई नहीं है, तो हमारे विद्वानों ने कहा है: वह कहे: हम पर शांति हो, हमारे रब की ओर से, पवित्र और बरकत वाली दुआएं अल्लाह ही के लिए शांति है। इसे इब्न वहब ने नबी ﷺ से रिवायत किया है, और इसकी सनद कमज़ोर है (1)। कतादा ने कहा: जब तुम ऐसे घर में दाखिल हो जिसमें कोई न हो, तो कहो: हम पर और अल्लाह के नेक बंदों पर शांति हो; क्योंकि उसे ऐसा करने का आदेश दिया गया है। उन्होंने कहा: हमें बताया गया है कि फरिश्ते उन्हें जवाब देते हैं (2)। इब्न अल-अरबी ने कहा (3): सही बात यह है कि सलाम और अनुमति मांगना छोड़ दिया जाए, और अल्लाह बेहतर जानता है। मैं कहता हूँ: कतादा की बात अच्छी है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि तुम उनमें किसी को न पाओ, तो उनमें प्रवेश न करो जब तक कि तुम्हें अनुमति न दी जाए। और यदि तुमसे कहा जाए, "वापस चले जाओ," तो वापस चले जाओ; यह तुम्हारे लिए अधिक पवित्र है। और अल्लाह उसे जानता है जो तुम करते हो} (28)।

इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि तुम उनमें किसी को न पाओ}, {उनमें} में ज़मीर उन घरों की ओर इशारा करती है जो दूसरों के घर हैं। अल-तबरी ने मुजाहिद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के इस फरमान {और यदि तुम उनमें किसी को न पाओ} का अर्थ है: तुम्हारा उनमें कोई सामान न हो (4)। अल-तबरी ने इस व्याख्या को कमज़ोर माना है, और वास्तव में यह अत्यंत कमज़ोर है, जैसे कि मुजाहिद का मानना था कि गैर-आबाद घरों में बिना अनुमति के तभी प्रवेश किया जा सकता है जब प्रवेश करने वाले का उसमें सामान हो। उन्होंने 'मताअ' शब्द का अर्थ घर का सामान, जैसे कालीन और कपड़े समझा, और यह सब कमज़ोर है (5)।

= और उससे पहले की बात उन्हीं की है, और मालिक ने इसे अल-मुवत्ता 2/963 में, और अबू दाऊद ने अल-मरासील (488) में, और अल-बैहकी ने 7/97 में उद्धृत किया है। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 16/229 में कहा: मैं इस हदीस को इस शब्दों के साथ किसी सही सनद से नहीं जानता, और यह एक सही मुरसल रिवायत है जिसके अर्थ की सत्यता पर सहमति है। (1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1350, और अल-बैहकी ने इसे शुअब अल-ईमान (8834) में उद्धृत किया है और कहा: मैं इसे केवल यज़ीद बिन इयाद की हदीस से जानता हूँ, और वह मज़बूत नहीं है। (2) हाफिज़ इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 6/87 में इसका उल्लेख किया है। (3) अहकाम अल-कुरान

3/1350 में। (4) तफ़सीर अल-तबरी 17/247, और लेखक ने इसे उनके माध्यम से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/176 से उद्धृत किया है, और यह बात और इससे पहले और बाद की बात उन्हीं की है। मुजाहिद की खबर उनकी तफ़सीर 2/440 में है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/176।

سورة النور، الآيتان ٢٧ - ٢٨ ١٩٨

سترھویں بات: پس اگر کوئی اپنے گھر میں داخل ہو اور اس میں کوئی نہ ہو، تو ہمارے علماء نے کہا: وہ کہے: السلام علینا، من ربنا التحیات الطیبات المبارکات، للہ السلام (ہم پر سلامتی ہو، ہمارے رب کی طرف سے پاکیزہ اور بابرکت دعائیں، اللہ ہی کے لیے سلامتی ہے)۔ اسے ابن وہب نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند ضعیف ہے (١)۔ قتادہ نے کہا: جب تم ایسے گھر میں داخل ہو جس میں کوئی نہ ہو، تو کہو: السلام علینا وعلی عباد اللہ الصالحین (ہم پر اور اللہ کے نیک بندوں پر سلامتی ہو)؛ کیونکہ اسے اس کا حکم دیا گیا ہے۔ انہوں نے کہا: ہمیں ذکر کیا گیا ہے کہ فرشتے انہیں جواب دیتے ہیں (٢)۔ ابن العربی نے کہا (٣): اور صحیح بات سلام اور اجازت طلب کرنے کو ترک کرنا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ میں کہتا ہوں: قتادہ کا قول حسن ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِن لَّمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّىٰ يُؤْذَنَ لَكُمْ ۖ وَإِن قِيلَ لَكُمُ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا ۖ هُوَ أَزْكَىٰ لَكُمْ ۚ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ ٢٨﴾ (پھر اگر تم ان میں کسی کو نہ پاؤ تو ان میں داخل نہ ہو یہاں تک کہ تمہیں اجازت دی جائے، اور اگر تم سے کہا جائے کہ واپس چلے جاؤ تو واپس چلے جاؤ، یہ تمہارے لیے زیادہ پاکیزگی کی بات ہے، اور جو کچھ تم کرتے ہو اللہ اسے خوب جانتا ہے)۔

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِن لَّمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا﴾، لفظ ﴿فِيهَا﴾ میں ضمیر ان گھروں کی طرف ہے جو دوسروں کے گھر ہیں۔ طبری نے مجاہد سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ کے ارشاد ﴿فَإِن لَّمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا﴾ کا معنی ہے: تمہارا ان میں کوئی سامان نہ ہو (٤)۔ طبری نے اس تاویل کو ضعیف قرار دیا ہے، اور اسی طرح یہ انتہائی ضعیف ہے، گویا کہ مجاہد کی رائے یہ تھی کہ غیر آباد گھروں میں بلا اجازت صرف اسی صورت میں داخل ہوا جا سکتا ہے جب

داخل ہونے والے کا اس میں سامان ہو۔ اور انہوں نے لفظ «متاع» سے گھر کا سامان مراد لیا، جو کہ قالین اور کپڑے ہیں، اور یہ سب ضعیف ہے (٥)۔

= اور اس سے پہلے کی بات ان کی ہے، اور اسے مالک نے موطا ٩٦٣/٢ میں، اور ابوداؤد نے مراسیل (٤٨٨) میں، اور بیہقی نے ٩٧/٧ میں روایت کیا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید ٢٢٩/١٦ میں کہا: میں اس حدیث کو اس لفظ کے ساتھ کسی صحیح سند سے نہیں جانتا، اور یہ مرسل صحیح ہے جس کے معنی کی صحت پر اتفاق ہے۔ (١) ابن العربی کی احکام القرآن ١٣٥٠/٣، اور بیہقی نے اسے شعب الایمان (٨٨٣٤) میں روایت کیا اور کہا: میں اسے یزید بن عیاض کی حدیث کے سوا نہیں جانتا، اور وہ قوی نہیں ہے۔ (٢) اسے حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ٨٧/٦ میں ذکر کیا ہے۔ (٣) احکام القرآن ١٣٥٠/٣ میں۔ (٤) تفسیر طبری ٢٤٧/١٧، اور مصنف نے اسے ان سے المحرر الوجیز ١٧٦/٤ کے واسطے سے نقل کیا ہے اور یہ کلام اور اس سے پہلے اور بعد کی بات ان کی ہے۔ اور مجاہد کی روایت ان کی تفسیر ٤٤٠/٢ میں ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ١٧٦/٤۔

The correct view is that this verse is connected to what preceded it and to the Hadiths. The meaning is: O you who have believed, do not enter houses other than your own until you have asked permission and greeted their inhabitants. If you are given permission, enter; otherwise, go back. This is as the Prophet (peace and blessings be upon him) did with Sa'id, and Abu Musa did with 'Umar (may Allah be pleased with them both). If you find no one in them to give you permission, do not enter them until you find permission(1). At-Tabari(2) narrated from Qatadah who said: A man from the Muhajireen said: "I have sought all my life(3) for this verse, but I have not attained it: that I ask permission from some of my brothers, and he says to me: 'Go back,' and I go back feeling pleased; because of Allah's saying: 'It is purer for you.'" Second: Permission is necessary(4); whether the door is closed or open; because the Law (Shari'ah) has closed it by prohibiting entry until the owner's permission opens it. Rather, he must come to the door and seek permission in a manner that he does not look into the house, neither when arriving nor when leaving. Our scholars narrated from 'Umar ibn al-Khattab that he said: "Whoever fills his eyes with the courtyard of a house has committed a transgression(5)." And it is narrated in the Sahih from Sahl ibn Sa'd that a man looked through a hole in the door of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him), while the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) had a comb (midra) with which he was combing his hair. The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said to him: "If I had known that you were looking, I would have poked your eye with it. Indeed, Allah made permission mandatory for the sake of sight(6)."

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1350, and the Hadith of Umar was mentioned on p. 194 of this volume, and the Hadith of Sa'id was also mentioned on p. 192 of this volume. (2) In his Tafsir 17/248, and the author quoted him via Al-Muharrar al-Wajiz 4/176. (3) His saying: "all of it," is from (M) and Tafsir at-Tabari. (4) His saying: "Permission is necessary," is from (Z). (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1351, and Al-Bukhari recorded the report of Umar in Al-Adab al-Mufrad (1092), and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (8828), and Al-Qazwini in At-Tadwin 1/152 through the path of Ammar ibn Sa'd at-Tujaybi from Umar as a mauquf (attributed to a companion) narration. Ammar ibn Sa'd did not meet Umar ibn al-Khattab. Tahdhib al-Kamal 5/314. (6) Sahih al-Bukhari (6901), and Sahih Muslim (2156), and it is in Musnad Ahmad (22802). Al-Midra and al-Midrah: something made of iron or wood in the

shape of a tooth of a comb with which matted hair is combed. An-Nihayah (d-r-y), and Al-Mufhim 5/479.

सही बात यह है कि यह आयत इससे पहले की आयतों और हदीसों से जुड़ी हुई है। इसका अर्थ यह है: ऐ ईमान वालो! अपने घरों के सिवा दूसरे घरों में प्रवेश न करो जब तक कि तुम अनुमति न ले लो और सलाम न कर लो। यदि तुम्हें अनुमति दी जाए तो प्रवेश करो, अन्यथा वापस लौट जाओ; जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने सईद के साथ किया था, और अबू मूसा ने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के साथ किया था। फिर यदि तुम उनमें किसी को न पाओ जो तुम्हें अनुमति दे, तो उनमें प्रवेश न करो जब तक कि तुम्हें अनुमति न मिल जाए(1)। तबरी(2) ने कतादा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मुहाजिरों में से एक व्यक्ति ने कहा: "मैंने अपनी पूरी उम्र(3) इस आयत की तलाश की, लेकिन मैं इसे प्राप्त नहीं कर सका: कि मैं अपने कुछ भाइयों से अनुमति मांगूं, और वह मुझसे कहे: 'वापस चले जाओ,' और मैं खुशी-खुशी वापस चला जाऊं अल्लाह के इस फरमान के कारण: 'यह तुम्हारे लिए अधिक पवित्र है'।" दूसरी बात: अनुमति आवश्यक है(4); चाहे दरवाजा बंद हो या खुला; क्योंकि शरीयत ने प्रवेश को हराम (वर्जित) करके उसे बंद कर दिया है जब तक कि मालिक की अनुमति उसे न खोल दे। बल्कि उसे दरवाजे पर आना चाहिए और इस तरह अनुमति लेनी चाहिए कि वह घर के अंदर न झाँके न आते समय और न लौटते समय। हमारे विद्वानों ने उमर बिन अल-खत्ताब से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जिसने अपनी आँखों को किसी घर के आँगन से भर लिया (अर्थात घूर कर देखा), उसने गुनाह किया(5)।" और सहीह में सहल बिन साद से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के दरवाजे के एक छेद से झाँका, जबकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास एक कंघी (मिदरा) थी जिससे वह अपने बालों को संवार रहे थे। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उससे कहा: "अगर मुझे पता होता कि तुम देख रहे हो, तो मैं इससे तुम्हारी आँख फोड़ देता। दरअसल, अल्लाह ने दृष्टि (नज़र) के कारण ही अनुमति को अनिवार्य बनाया है(6)।"

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1350, और उमर की हदीस इसी खंड के पृष्ठ 194 पर पहले आ चुकी है, और सईद की हदीस भी पृष्ठ 192 पर पहले आ चुकी है। (2) अपनी तफ़सीर 17/248 में, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/176 के माध्यम से उद्धृत किया है। (3) उनका कहना: "पूरी," (म) और तफ़सीर तबरी से है। (4) उनका कहना: "अनुमति आवश्यक है," (ज़) से है। (5) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1351, और अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (1092) में उमर की रिवायत को निकाला है, और अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (8828)

में, और अल-कज़वीनी ने अत-तदवीन 1/152 में अम्मार बिन साद अल-तुजीबी के माध्यम से उमर से मौकूफ़ (सहाबी का कथन) के रूप में निकाला है। और अम्मार बिन साद उमर बिन अल-खत्ताब से नहीं मिले थे। तहज़ीब अल-कमाल 5/314। (6) सहीह अल-बुखारी (6901), और सहीह मुस्लिम (2156), और यह मसनद अहमद (22802) में है। अल-मिदरा और अल-मिदराह: लोहे या लकड़ी से बनी कोई चीज़ जो कंघी के दांत के आकार की होती है जिससे उलझे हुए बालों को सुलझाया जाता है। अन-निहाया (द-र-य), और अल-मुफ्हिम 5/479।

صحیح بات یہ ہے کہ یہ آیت اپنے سے پہلے کی آیات اور احادیث سے مربوط ہے، اور مفہوم یہ ہے: اے ایمان والو! اپنے گھروں کے سوا دوسرے گھروں میں داخل نہ ہو جب تک کہ تم اجازت نہ لے لو اور سلام نہ کر لو، پس اگر تمہیں اجازت دی جائے تو داخل ہو جاؤ ورنہ واپس لوٹ جاؤ؛ جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے سعید کے ساتھ، اور ابو موسیٰ نے عمر رضی اللہ عنہما کے ساتھ کیا۔ پس اگر تم ان میں کسی کو نہ پاؤ جو تمہیں اجازت دے، تو ان میں داخل نہ ہو جب تک کہ تمہیں اجازت نہ مل جائے(۱)۔ طبرانی(۲) نے قتادہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: مہاجرین میں سے ایک شخص نے کہا: "میں نے اپنی پوری زندگی(۳) اس آیت کی تلاش کی مگر میں اسے پا نہ سکا: کہ میں اپنے بعض بھائیوں سے اجازت طلب کروں اور وہ مجھ سے کہے: 'واپس چلے جاؤ،' اور میں خوشی خوشی واپس لوٹ جاؤں؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے کہ: 'یہ تمہارے لیے زیادہ پاکیزگی کا باعث ہے'۔" دوسری بات: اجازت ضروری ہے(۴)؛ خواہ دروازہ بند ہو یا کھلا؛ کیونکہ شریعت نے داخلے کو حرام قرار دے کر اسے بند کر دیا ہے جب تک کہ مالک کی اجازت اسے نہ کھول دے، بلکہ اسے چاہیے کہ وہ دروازے پر آئے اور اس طرح اجازت طلب کرے کہ وہ گھر کے اندر نہ جھانکے نہ آتے وقت اور نہ لوٹتے وقت۔ ہمارے علماء نے عمر بن خطاب سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: "جس نے اپنی آنکھوں کو کسی گھر کے صحن سے بھر لیا (یعنی گھور کر دیکھا) تو اس نے گناہ کیا(۵)۔" اور صحیح میں سہل بن سعد سے روایت ہے کہ ایک شخص نے رسول اللہ ﷺ کے دروازے کے ایک سوراخ سے جھانکا، جبکہ رسول اللہ ﷺ کے پاس ایک کنگھی (مِدریٰ) تھی جس سے آپ اپنے سر کے بال سنوار رہے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے اس سے فرمایا:

"اگر مجھے علم ہوتا کہ تم دیکھ رہے ہو تو میں اس سے تمہاری آنکھ پھوڑ دیتا؛ اللہ نے اجازت کو صرف نظر (نگاہ) کی وجہ سے لازم کیا ہے" (۶)۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۳۵۰ اور عمر کی حدیث اس حصہ کے صفحہ ۱۹۴ پر گزر چکی ہے، اور سعید کی حدیث بھی صفحہ ۱۹۲ پر گزر چکی ہے۔ (۲) اپنی تفسیر ۱۷/ ۲۴۸ میں، اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز ۴/ ۱۷۶ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۳) ان کا قول: "پوری"، (م) اور تفسیر طبری سے ہے۔ (۴) ان کا قول: "اجازت ضروری ہے"، (ظ) سے ہے۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۳۵۱، اور بخاری نے الادب المفرد (۱۰۹۲) میں عمر کے اثر کو نکالا ہے، اور بیہقی نے شعب الایمان (۸۸۲۸) میں، اور قزوینی نے التدوین ۱/ ۱۵۲ میں عمار بن سعد التجیبی کے طریق سے عمر سے موقوفاً نکالا ہے۔ اور عمار بن سعد نے عمر بن خطاب کو نہیں پایا۔ تہذیب الکمال ۵/ ۳۱۴۔ (۶) صحیح بخاری (۶۹۰۱)، اور صحیح مسلم (۲۱۵۶)، اور یہ مسند احمد (۲۲۸۰۲) میں ہے۔ المدری، اور المدراۃ: لوہے یا لکڑی کی بنی ہوئی کوئی چیز جو کنگھی کے دانت کی شکل کی ہوتی ہے جس سے الجھے ہوئے بال سلجھائے جاتے ہیں۔ النہایہ (دری)، اور المفہم ۵/ ۴۷۹۔

200 Surah An-Nur: Verses 28 - 29

It was narrated from Anas that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "If a man were to look at you without permission and you threw a pebble at him and put out his eye, there would be no blame on you"(1).

Third: Once it is established that permission is a condition for entering a house, it is permissible from the young and the old. Anas ibn Malik was under the age of puberty and used to ask permission to enter upon the Messenger of Allah (peace be upon him), and likewise the Companions did with their children and servants(2). More explanation on this will come at the end of the Surah(3), God willing.

Fourth: His saying, Exalted is He: {And Allah is All-Knowing of what you do} is a warning to those who spy on houses and seek to enter unawares for acts of disobedience and looking at what is not lawful(4), and for others who fall into prohibited acts.

His saying, Exalted is He: {There is no blame upon you for entering houses not inhabited in which there is convenience for you. And Allah knows what you reveal and what you conceal}.

In it are two issues: First: It was narrated that when the verse of seeking permission was revealed, some people went into depth in the matter, so they would not come to a ruined or inhabited place without giving salutations and asking permission; then this verse was revealed, in which Allah Almighty permitted the removal of the requirement for seeking permission in every house that no one inhabits; because the reason for seeking permission is only due to fear of exposing privacies, so if the reason is gone, the ruling is gone(5).

---

(1) We did not find it from the hadith of Anas, and it was extracted by al-Bukhari (6902), Muslim (2158) (44) and Ahmad (7313) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1351. (3) During the interpretation of verse (58). (4) In (M): "what is not lawful and not permissible", and what is confirmed from (D), (Z), and (Zha) is what matches what is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/176 and the speech is from it. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/177.

२०० सूरा अन-नूर: आयत २८ - २९

अनस से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अगर कोई आदमी बिना इजाज़त के तुम्हारी ओर झाँके और तुम उसे कंकड़ मारो जिससे उसकी आँख फूट जाए, तो तुम पर कोई गुनाह नहीं होगा"(१)।

तीसरा: यदि यह सिद्ध हो गया है कि घर में प्रवेश के लिए अनुमति एक शर्त है, तो यह छोटों और बड़ों दोनों के लिए अनुमेय है। अनस बिन मालिक बालिग होने से पहले अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अनुमति माँगा करते थे, और इसी तरह सहाबा अपने बच्चों और गुलामों के साथ करते थे(२)। इस पर अधिक स्पष्टीकरण सूरा के अंत में आएगा(३) इंशा अल्लाह।

चौथा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अल्लाह उसे जानता है जो तुम करते हो} घरों की जासूसी करने वालों और अवज्ञा के कामों के लिए अचानक प्रवेश करने और जो हलाल नहीं है उसे देखने वालों के लिए एक चेतावनी है(४), और उन लोगों के लिए भी जो निषिद्ध कार्यों में पड़ते हैं।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {तुम पर कोई गुनाह नहीं कि तुम उन घरों में प्रवेश करो जो आबाद नहीं हैं जिनमें तुम्हारे लिए कोई लाभ हो। और अल्लाह जानता है जो तुम प्रकट करते हो और जो तुम छुपाते हो}।

इसमें दो मुद्दे हैं: पहला: यह रिवायत है कि जब अनुमति माँगने (इस्तिज़ान) की आयत उतरी, तो कुछ लोग इस मामले में बहुत गहराई में चले गए, वे किसी भी उजाड़ या आबाद जगह पर बिना सलाम और इजाज़त के नहीं जाते थे; तब यह आयत उतरी, जिसमें अल्लाह तआला ने हर उस घर में अनुमति माँगने की आवश्यकता को समाप्त कर दिया जिसमें कोई नहीं रहता; क्योंकि अनुमति माँगने का कारण केवल गोपनीयता भंग होने के डर से है, इसलिए यदि कारण समाप्त हो जाता है, तो नियम भी समाप्त हो जाता है(५)।

---

(१) हमें यह अनस की हदीस से नहीं मिला, और इसे अल-बुखारी (६९०२), मुस्लिम (२१५८) (४४) और अहमद (७३१३) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (२) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी ३/१३५१। (३) आयत (५८) की व्याख्या के समय। (४) (म) में "जो हलाल नहीं है और जायज़ नहीं है", और (द), (ज़), और (ज़ो) से जो पुष्ट है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७६ में जो है उसके अनुरूप है और बात वहीं से है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७७।

٢٠٠ سورة النور: آیات ٢٨ - ٢٩

انس رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اگر کوئی شخص تمہاری اجازت کے بغیر تمہارے گھر میں جھانکے اور تم اسے کنکری مارو جس سے اس کی آنکھ پھوٹ جائے تو تم پر کوئی گناہ نہیں ہے"(١)۔

تیسرا مسئلہ: جب یہ ثابت ہو گیا کہ گھر میں داخلے کے لیے اجازت شرط ہے، تو یہ چھوٹے اور بڑے دونوں کے لیے جائز ہے۔ انس بن مالک بلوغت سے پہلے رسول اللہ ﷺ سے اجازت طلب کیا کرتے تھے، اور اسی طرح صحابہ اپنے بچوں اور غلاموں کے ساتھ کرتے تھے(٢)۔ اس کی مزید وضاحت سورہ کے آخر میں آئے گی(٣) ان شاء اللہ تعالیٰ۔

چوتھا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ} (اور اللہ جو کچھ تم کرتے ہو اسے جاننے والا ہے) ان لوگوں کے لیے وعید ہے جو گھروں کی جاسوسی کرتے ہیں اور گناہوں کے لیے اچانک داخل ہونا چاہتے ہیں اور ان چیزوں کو دیکھنا چاہتے ہیں جو حلال نہیں ہیں(٤)، اور ان لوگوں کے لیے بھی جو ممنوعہ کاموں میں پڑتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لَّيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَن تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ مَسْكُونَةٍ فِيهَا مَتَاعٌ لَّكُمْ ۚ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ} (تم پر کوئی گناہ نہیں کہ تم ایسے گھروں میں داخل ہو جو آباد نہیں ہیں جن میں تمہارے لیے کوئی فائدہ ہو۔ اور اللہ جانتا ہے جو تم ظاہر کرتے ہو اور جو تم چھپاتے ہو)۔

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا مسئلہ: مروی ہے کہ جب اجازت مانگنے کی آیت نازل ہوئی تو بعض لوگ اس معاملے میں بہت گہرائی میں چلے گئے، چنانچہ وہ کسی بھی ویران یا آباد جگہ پر سلام اور اجازت کے بغیر نہیں جاتے تھے؛ تب یہ آیت نازل ہوئی، جس میں اللہ تعالیٰ نے ہر اس گھر میں

اجازت کی شرط ختم کر دی جس میں کوئی رہائش پذیر نہ ہو؛ کیونکہ اجازت طلب کرنے کی وجہ صرف پردہ دری کا خوف ہے، لہذا جب وجہ ختم ہو گئی تو حکم بھی ختم ہو گیا(۵)۔

---

(۱) ہمیں یہ حضرت انس کی حدیث سے نہیں ملا، اسے بخاری (۶۹۰۲)، مسلم (۲۱۵۸) (۴۴) اور احمد (۷۳۱۳) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۳۵۱۔ (۳) آیت (۵۸) کی تفسیر کے وقت۔ (۴) نسخہ (م) میں ہے "جو حلال نہیں اور جائز نہیں"، اور (د)، (ز) اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ المحرر الوجیز ۴/ ۱۷۶ کے مطابق ہے اور عبارت وہیں سے ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۱۷۷۔

Page 201 Surah Al-Nur: Verse 29

Second: The scholars differed regarding what is meant by these houses: Muhammad ibn al-Hanafiyyah, Qatadah, and Mujahid said: They are the inns on the travel routes. Mujahid said: No one lives in them, but they are endowed for every traveler to seek shelter in, and they contain 'mata' (benefit/commodity) for them, meaning: enjoyment of their utility. It was also reported from Muhammad ibn al-Hanafiyyah that what is meant are the houses of Mecca, and this is explained by the saying of Malik. This is based on the opinion that they are not owned, that people are partners in them, and that Mecca was taken by force ('anwa). Ibn Zayd and al-Sha'bi said: They are the shops of the Qaysariyyat(1). Al-Sha'bi said: Because they brought their goods and put them in there, and said to the people: "Come hither." Ata said: What is meant are the ruins that people enter for urination and defecation; for in this too is 'mata'(2). Jabir ibn Zayd said: 'Mata' does not mean luggage or equipment, but anything else of need, whether it be a place where people stay by night or day, or a ruin that [a man] enters to relieve himself, or a house he looks at, then this is 'mata', and all the benefits of the world are 'mata'. Abu Ja'far al-Nahhas(3) said: This is a good explanation from a leading imam of the Muslims, and it is consistent with the language. 'Mata' in the speech of the Arabs means utility/benefit, from which comes: "May God grant you enjoyment (amta' Allah bik)," and from which is: {Then provide for them} [Al-Ahzab: 49]. I say: Judge Abu Bakr ibn al-Arabi(4) also chose this, and said: As for whoever interpreted 'mata' as all types of benefit, he has applied the details correctly and brought forth the decisive point, and clarified that one who enters them only does so for the benefit they provide; for the student enters the khanqahs—which are the schools—to seek knowledge, and the resident enters the khans—which are the 'fanatiq', meaning: hotels(5)—[to lodge therein], and the customer...

(1) Al-Qaysariyya: The large inn occupied by merchants and travelers, which may include a covered market, known from the Mamluk era, Dictionary of Historical Terms and Titles 357. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/177. The previous opinions were narrated by al-Tabari in his tafsir 17/249-251. (3) In Al-Nasikh wal-Mansukh 2/549, and what precedes it is from him. (4) In Ahkam al-Quran 3/1352 and what will appear between brackets is from him. (5) Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/249, and Tahdhib al-Lughah 9/412.

पृष्ठ २०१ सूरा अन-नूर: आयत २९

दूसरा: इन घरों से क्या अभिप्राय है, इसके बारे में विद्वानों में मतभेद है: मुहम्मद इब्न अल-हनफियाह, क़तादा और मुजाहिद ने कहा: ये वे सराय (होटल) हैं जो यात्रा मार्गों पर स्थित हैं। मुजाहिद ने कहा: इनमें कोई नहीं रहता है, बल्कि वे हर यात्री के शरण लेने के लिए वक्फ (बंदोबस्त) किए गए हैं, और उनमें उनके लिए 'मत्ता' (लाभ/उपभोग) है, यानी: उनकी उपयोगिता का आनंद। मुहम्मद इब्न अल-हनफियाह से यह भी उल्लेख किया गया है: इसका मतलब मक्का के घर हैं, और मलिक का कहना इसकी व्याख्या करता है। यह उस राय पर आधारित है कि वे निजी स्वामित्व में नहीं हैं, और लोग उनमें भागीदार हैं, और मक्का को बलपूर्वक ('अन्वा) जीता गया था। इब्न ज़ैद और अल-शाबी ने कहा: वे 'क़ैसारीयत'(१) की दुकानें हैं। अल-शाबी ने कहा: क्योंकि वे अपना सामान लाए और उन्हें वहाँ रखा, और लोगों से कहा: "यहाँ आओ।" अता ने कहा: इससे तात्पर्य वे खंडहर हैं जहाँ लोग पेशाब और शौच के लिए जाते हैं; क्योंकि इसमें भी 'मत्ता'(२) है। जाबिर इब्न ज़ैद ने कहा: 'मत्ता' का अर्थ केवल साजो-सामान नहीं है, बल्कि इसके अलावा अन्य ज़रूरत की चीज़ें हैं, चाहे वह कोई घर हो जहाँ लोग रात या दिन में ठहरें, या कोई खंडहर हो जहाँ [एक व्यक्ति] अपनी ज़रूरत पूरी करने के लिए जाए, या कोई घर जिसे वह देखे, तो यह 'मत्ता' है, और दुनिया के सभी लाभ 'मत्ता' हैं। अबू जाफर अल-नहास(३) ने कहा: यह मुसलमानों के एक प्रमुख इमाम का एक अच्छा विवरण है, और यह भाषा के अनुरूप है। अरबों की भाषा में 'मत्ता' का अर्थ लाभ है, जिससे निकलता है: "ईश्वर आपको लाभान्वित करे" (अमत'अल्लाहु बिक), और उसी से है: {तो उन्हें कुछ उपभोग की सामग्री दो} [अल-अहज़ाब: ४९]। मैंने कहा: काज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी(४) ने भी इसे ही चुना है, और कहा: जहाँ तक उस व्यक्ति की बात है जिसने 'मत्ता' की व्याख्या सभी प्रकार के लाभ के रूप में की है, उसने विवरण को सही ढंग से लागू किया है और निर्णायक बिंदु सामने लाया है, और स्पष्ट किया है कि उनमें प्रवेश करने वाला केवल उस लाभ के लिए प्रवेश करता है जो उसे प्राप्त होता है; अतः छात्र खानकाहों में प्रवेश करता है - जो कि स्कूल हैं - ज्ञान की खोज के लिए, और निवासी खानों में प्रवेश करता है - जो 'फ़नातिक' हैं, यानी: होटल(५) - [उसमें रहने के लिए], और ग्राहक...

(१) अल-क़ैसारीय्या: बड़ा सराय जहाँ व्यापारी और यात्री रुकते हैं, जिसमें एक ढका हुआ बाज़ार शामिल हो सकता है, जो मामलुक काल से प्रसिद्ध है, 'ऐतिहासिक शब्दावली और उपाधियों का शब्दकोश' ३५७। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७७। अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १७/२४९-२५१ में पिछले कथनों को उद्धृत किया है। (३) अल-नासीख वल-मंसूख २/५४९ में, और जो इससे पहले है

वह उन्हीं का है। (४) अहकाम अल-क़ुरान ३/१३५२ में और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह उन्हीं का है। (५) अल-फर्रा द्वारा म'आनी अल-क़ुरान २/२४९, और तहज़ीब अल-लुग़ाह ९/४१२।

صفحہ ۲۰۱ سورۃ النور: آیت ۲۹

دوسرا: ان گھروں سے کیا مراد ہے، اس بارے میں علماء کا اختلاف ہے: محمد بن الحنفیہ، قتادہ اور مجاہد نے کہا: یہ وہ سرائیں (ہوٹل) ہیں جو مسافروں کے راستوں پر واقع ہیں۔ مجاہد نے کہا: ان میں کوئی مستقل رہائش اختیار نہیں کرتا، بلکہ یہ ہر مسافر کے ٹھہرنے کے لیے وقف ہیں، اور ان میں ان کے لیے 'متاع' (نفع/سامانِ راحت) ہے، یعنی: ان کے فائدے سے نفع اٹھانا۔ محمد بن الحنفیہ سے یہ بھی مروی ہے کہ: مراد مکہ کے گھر ہیں، اور امام مالک کا قول اس کی وضاحت کرتا ہے، اور یہ اس قول پر مبنی ہے کہ وہ کسی کی ملکیت نہیں ہیں، اور لوگ ان میں شریک ہیں، اور یہ کہ مکہ بزور شمشیر (عنوہ) فتح ہوا تھا۔ ابن زید اور شعبی نے کہا: یہ 'قیساریات'(۱) کی دکانیں ہیں۔ شعبی نے کہا: کیونکہ وہ اپنی تجارت کا مال لے کر آئے اور ان میں رکھا، اور لوگوں سے کہا: "آؤ"۔ عطاء نے کہا: مراد وہ کھنڈرات ہیں جہاں لوگ پیشاب اور پاخانہ کے لیے داخل ہوتے ہیں؛ کیونکہ اس میں بھی 'متاع'(۲) ہے۔ جابر بن زید نے کہا: 'متاع' سے مراد صرف ساز و سامان نہیں ہے، بلکہ ضرورت کی دیگر تمام چیزیں ہیں، خواہ وہ ایسا ٹھکانہ ہو جہاں لوگ رات یا دن میں قیام کریں، یا کوئی کھنڈر ہو جس میں [آدمی] قضائے حاجت کے لیے داخل ہو، یا کوئی گھر ہو جسے وہ دیکھے، تو یہ 'متاع' ہے، اور دنیا کے تمام منافع 'متاع' ہیں۔ ابو جعفر النحاس(۳) نے کہا: یہ مسلمانوں کے ائمہ میں سے ایک امام کا ایک عمدہ بیان ہے، اور یہ لغت کے مطابق ہے۔ عربوں کے کلام میں 'متاع' کا معنی نفع ہے، اسی سے ہے: "اللہ تمہیں نفع دے" (أمتع الله بك)، اور اسی سے ہے: ﴿فَمَتِّعُوهُنَّ﴾ (پس انہیں کچھ فائدہ پہنچاؤ) [الاحزاب: ۴۹]۔ میں کہتا ہوں: قاضی ابو بکر بن العربی(۴) نے بھی اسی کو اختیار کیا ہے، اور کہا: جس نے 'متاع' کی تفسیر تمام اقسام کے نفع سے کی ہے، اس نے تفصیل کو صحیح طور پر منطبق کیا ہے اور فیصلہ کن بات کہی

ہے، اور واضح کیا کہ ان میں داخل ہونے والا صرف اسی نفع کے لیے داخل ہوتا ہے جو اسے حاصل ہو؛ چنانچہ طالب علم خانقاہوں میں داخل ہوتا ہے - جو کہ مدارس ہیں - علم کی طلب کے لیے، اور مقیم شخص خانوں میں داخل ہوتا ہے - جو 'فناتق' ہیں، یعنی: ہوٹل(۵) - [رہائش کے لیے]، اور گاہک...

(۱) القیساریہ: بڑی سرائے جہاں تاجر اور مسافر ٹھہرتے ہیں، اس میں چھت والا بازار بھی شامل ہو سکتا ہے، مملوکی عہد سے معروف ہے، 'معجم المصطلحات والألقاب التاريخية' ۳۵۷۔ (۲) المحرر الوجيز ۴/ ۱۷۷۔ اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/ ۲۴۹-۲۵۱ میں پچھلے اقوال نقل کیے ہیں۔ (۳) ان کی کتاب 'الناسخ والمنسوخ' ۲/ ۵۴۹ میں، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔ (۴) ان کی کتاب 'احکام القرآن' ۳/ ۱۳۵۲ میں اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ انہی کا ہے۔ (۵) فراء کی 'معانی القرآن' ۲/ ۲۴۹، اور 'تہذیب اللغۃ' ۹/ ۴۱۲۔

٢٠٢ Surah An-Nur: Verses 29 - 30

...enters the shop for buying, and the one holding back urine enters the restroom for need, and everyone comes according to their purpose through their door. As for the saying of Ibn Zayd and ash-Sha'bi, it is a [wrong] saying, and that is because the houses of commercial centers (qaysariyat) are restricted by people's wealth, not permissible for everyone who wants to enter them by consensus, and no one enters them except those permitted by their owner; rather, their owners are tasked with keeping people out(1). His, the Almighty's, saying: {Tell the believing men to lower their gaze and guard their private parts. That is purer for them. Indeed, Allah is Acquainted with what they do.} (30) In it are seven issues: The first: His, the Almighty's, saying: {Tell the believing men to lower their gaze}. The Almighty connected mentioning covering (sitr) with what relates to it regarding the matter of looking. It is said: "he lowered his gaze" (ghadda basarahu), a poet said: So lower the gaze, for you are of Numayr ... you have reached neither Ka'b nor Kilab(2) And 'Antarah said(3): And I lower my gaze as long as my neighbor woman appears to me ... until her dwelling hides her from me. And Allah Almighty did not mention what the gaze should be lowered from and the private parts guarded against, except that this is known by habit, and that what is meant by it is the forbidden and not the permissible. In al-Bukhari: Sa'id bin Abi al-Hasan said to al-Hasan: "The women of the non-Arabs (Ajam) uncover their chests and their heads?" He said: "Turn your gaze away; Allah Almighty says: {Tell the believing men to lower their gaze and guard their private parts}." And Qatadah said: "From what is not permissible for them," {And tell the believing women to lower their gaze and guard their private parts} [An-Nur: 31] {He knows the betrayal of the eyes} [Ghafir: 19] [referring to] looking at what has been forbidden(4).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/177. And what is between brackets is from it. (2) See as-Sihah (gh-dd), and the verse is by Jarir, in his Diwan p. 63. (3) And it is in his Diwan p. 76. (4) Sahih al-Bukhari, before hadith (6228) and what is between brackets is from it, and see Taghliq al-Ta'liq 5/120.

२०२ सूरह अन-नूर: आयत 29 - 30

...खरीदने के लिए दुकान में प्रवेश करता है, और जो पेशाब रोक रहा है वह ज़रूरत के लिए शौचालय में प्रवेश करता है, और हर कोई अपने उद्देश्य के अनुसार अपने दरवाज़े से आता है। इब्न ज़ैद और अल-शबी के कथन के संबंध में, यह एक [गलत] कथन है, और वह इसलिए है क्योंकि व्यापारिक केंद्रों (कैसरियत) के घर लोगों की संपत्ति द्वारा प्रतिबंधित हैं, सर्वसम्मति से उनमें प्रवेश करने की इच्छा रखने वाले प्रत्येक व्यक्ति के लिए अनुमत नहीं हैं, और उनमें वही प्रवेश करता है जिसे उनके मालिक द्वारा अनुमति दी गई हो; बल्कि, उनके मालिक लोगों को दूर रखने के कार्य में लगे होते हैं (1)। अल्लाह का कथन: {ईमानवाले पुरुषों से कहो कि वे अपनी आँखें नीची रखें और अपने गुप्तांगों की रक्षा करें। यह उनके लिए अधिक पवित्रता की बात है। निस्संदेह अल्लाह जानता है जो कुछ वे करते हैं।} (30) इसमें सात मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {ईमानवाले पुरुषों से कहो कि वे अपनी आँखें नीची रखें}। अल्लाह ने पर्दे (सित्र) के उल्लेख को देखने के मामले से संबंधित बातों से जोड़ा। कहा जाता है: "उसने अपनी निगाह नीची की", एक कवि ने कहा: अपनी निगाह नीची कर लो, क्योंकि तुम नुमैर से हो... तुम न तो का'ब तक पहुँचे और न ही किलाब तक (2) और अंतरा ने कहा (3): और मैं अपनी निगाहें नीची कर लेता हूँ जब तक मेरी पड़ोसन मेरे सामने होती है... जब तक कि उसका घर उसे मुझसे ओझल न कर दे। और अल्लाह तआला ने यह नहीं बताया कि दृष्टि को किससे नीचा रखना है और गुप्तांगों की किससे रक्षा करनी है, सिवाय इसके कि यह स्वभावतः ज्ञात है, और इससे तात्पर्य हराम (निषिद्ध) से है, न कि हलाल (अनुमत) से। बुखारी में: सईद बिन अबी अल-हसन ने हसन से कहा: "गैर-अरब (अजम) की महिलाएँ अपने सीने और अपने सिर खुले रखती हैं?" उन्होंने कहा: "अपनी निगाहें फेर लो; अल्लाह तआला कहता है: {ईमानवाले पुरुषों से कहो कि वे अपनी आँखें नीची रखें और अपने गुप्तांगों की रक्षा करें}।" और क़तादा ने कहा: "उस चीज़ से जो उनके लिए हलाल नहीं है," {और ईमानवाली स्त्रियों से कहो कि वे अपनी निगाहें नीची रखें और अपने गुप्तांगों की रक्षा करें} [अन-नूर: 31] {वह आँखों की खयानत को जानता है} [गाफिर: 19] [अर्थात] वर्जित चीज़ों को देखने से (4)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/177। और जो कोष्ठक के बीच में है वह उसी से है। (2) देखें अस-सिहा (ग-द-द), और यह शेर जरीर का है, जो उनके दीवान पृ. 63 में है। (3) और यह उनके दीवान पृ. 76 में है। (4) सहीह अल-बुखारी, हदीस (6228) से पहले और जो कोष्ठक के बीच में है वह उसी से है, और देखें तगलीक़ अल-तालीक़ 5/120।

۲۰۲ سورہ النور: آیات ۲۹ - ۳۰

...خریداری کے لیے دکان میں داخل ہوتا ہے، اور پیشاب روکنے والا حاجت کے لیے بیت الخلا میں داخل ہوتا ہے، اور ہر ایک اپنی اپنی ضرورت کے مطابق اپنے اپنے دروازے سے آتا ہے۔ رہا ابن زید اور شعبی کا قول تو وہ [غلط] ہے، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ قیصاریات (تجارتی مراکز) کے مکانات لوگوں کے مالوں کے باعث ممنوعہ ہیں، اجماع کے مطابق ہر اس شخص کے لیے مباح نہیں جو ان میں داخل ہونا چاہے، اور ان میں صرف وہی داخل ہوتا ہے جسے ان کے مالک نے اجازت دی ہو، بلکہ ان کے مالکان لوگوں کو روکنے پر مامور ہوتے ہیں (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مومن مردوں سے کہہ دیجیے کہ وہ اپنی نظریں نیچی رکھیں اور اپنی شرمگاہوں کی حفاظت کریں، یہ ان کے لیے زیادہ پاکیزگی کی بات ہے، بے شک اللہ اس سے باخبر ہے جو کچھ وہ کرتے ہیں} (۳۰)۔ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مومن مردوں سے کہہ دیجیے کہ وہ اپنی نظریں نیچی رکھیں}۔ اللہ تعالیٰ نے پردے (ستر) کے ذکر کے ساتھ اس سے متعلقہ نظر کے معاملے کو جوڑا ہے۔ کہا جاتا ہے: "اس نے اپنی نظر نیچی کی"، شاعر کہتا ہے: پس تو اپنی نظر نیچی کر کیونکہ تو نمیر میں سے ہے... نہ تو کعب تک پہنچا اور نہ ہی کلاب تک (۲) اور عنترہ نے کہا (۳): اور میں اپنی نظریں نیچی کر لیتا ہوں جب تک کہ میری پڑوسن میرے سامنے ہو... یہاں تک کہ اس کا ٹھکانہ اسے مجھ سے چھپا لے۔ اور اللہ تعالیٰ نے یہ ذکر نہیں فرمایا کہ نظر کس چیز سے نیچی کرنی ہے اور شرمگاہ کی کس چیز سے حفاظت کرنی ہے، سوائے اس کے کہ یہ عادت سے معلوم ہے، اور اس سے مراد حرام ہے نہ کہ حلال۔ اور بخاری میں ہے: سعید بن ابی الحسن نے حسن سے کہا: "عجم کی عورتیں اپنے سینے اور سر کھولتی ہیں؟" انہوں نے کہا: "اپنی نظر پھیر لو؛ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {مومن مردوں سے کہہ دو کہ اپنی

نظریں نیچی رکھیں اور اپنی شرمگاہوں کی حفاظت کریں}۔" اور قتادہ نے کہا: "اس چیز سے جو ان کے لیے حلال نہیں،" {اور مومن عورتوں سے کہہ دو کہ اپنی نظریں نیچی رکھیں اور اپنی شرمگاہوں کی حفاظت کریں} [النور: ۳۱] {وہ آنکھوں کی خیانت کو جانتا ہے} [غافر: ۱۹] [یعنی] منع کردہ چیز کی طرف دیکھنے کو (۴)۔

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۱۷۷۔ اور بریکٹ میں دی گئی عبارت اسی سے ہے۔ (۲) دیکھئے الصحاح (غضض)، اور یہ شعر جریر کا ہے، جو ان کے دیوان ص ۶۳ میں ہے۔ (۳) اور یہ ان کے دیوان ص ۷۶ میں ہے۔ (۴) صحیح بخاری، حدیث (۶۲۲۸) سے پہلے اور بریکٹ میں دی گئی عبارت اسی سے ہے، اور دیکھئے تغلیق التعلیق ۵ / ۱۲۰۔

Surah An-Nur: Verse 30 203

Second: The words of Allah: {from their vision} (min abṣārihim). "Min" is extra (za'idah), as in His saying: {And there is not one of you who could prevent [it] from him} [Al-Haqqah: 47]. It was also said: "Min" is for partitiveness (tab'id), because some sight is permissible. And it was said: Lowering (ghadd) means reduction. It is said: "So-and-so lowered from so-and-so," meaning he diminished him. Thus, if sight is not enabled to perform its action, it is diminished and reduced. So "min" is connected to "al-ghadd" (lowering), and it is not for partitiveness nor is it extra(1).

Third: Sight is the greatest gateway to the heart and the busiest route of the senses to it. Accordingly, many falls occur because of it, and warning against it is mandatory(2). Lowering it is obligatory regarding all prohibitions and everything from which fitnah (temptation) is feared. The Prophet ﷺ said: "Beware of sitting on the roads." They said: "O Messenger of Allah, we must have our sitting places where we talk." He said: "If you insist on sitting, then give the road its right." They asked: "What is the right of the road, O Messenger of Allah?" He said: "Lowering the gaze, refraining from harm, returning greetings, and commanding what is right and forbidding what is wrong." Narrated by Abu Sa'id al-Khudri, recorded by Al-Bukhari and Muslim(3).

And he ﷺ said to 'Ali: "Do not follow one look with another, for the first is yours but the second is not"(4).

Al-Awza'i narrated: Harun ibn Ri'ab told me that Ghazwan and Abu Musa al-Ash'ari were in one of their military expeditions. A young girl was exposed, and Ghazwan looked at her. He raised his hand and slapped his eye until it bulged out. He said: "You are indeed a gazer at what harms you and does not benefit you." He met Abu Musa, who asked him [about it]. He replied: "You wronged your eye, so seek forgiveness from Allah and repent, for it is allowed the first look, and held accountable for what follows." Al-Awza'i said: Ghazwan mastered himself, and he did not laugh until he died, may Allah have mercy on him(5).

(1) Tafsir al-Razi 23/202 similarly. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/177. (3) Sahih al-Bukhari (2465), Sahih Muslim (2121), and it is in Musnad Ahmad (11309). (4) Narrated by Ahmad (1369), Abu Dawood (2149), and al-Tirmidhi (2777). (5) Cited by Ibn al-Jawzi in Sifat al-Safwa 3/252 without chain, and the report also appeared similarly from 'Utbah ibn Ghazwan in what Abu Nu'aym recorded in al-Hilyah 1/261 - and through his chain al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal (biography of 'Utbah ibn =

सूरा अन-नूर: आयत ३० २०३

दूसरा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {अपनी नज़रों में से} (मिन अबसारिहिम)। यहाँ "मिन" ज़ायद (अतिरिक्त) है, जैसा कि उसके इस कौल में है: {तो तुममें से कोई भी उसे इससे रोक नहीं सकता} [अल-हाक़्क़ह: ४७]। और यह भी कहा गया है: "मिन" तब'ईज़ (हिस्सेदारी) के लिए है; क्योंकि नज़रों का कुछ हिस्सा जायज़ है। और कहा गया है: 'ग़ज़' का अर्थ है कमी करना। कहा जाता है: "फ़लां ने फ़लां की शान कम की," यानी उसे नीचा दिखाया। अतः जब नज़र को अपना काम करने की अनुमति नहीं दी जाती, तो उसे कम और घटाया हुआ माना जाता है। तो "मिन" ग़ज़ (नज़र नीची रखने) के साथ जुड़ा है, और यह न तो हिस्सेदारी के लिए है और न ही अतिरिक्त है(१)।

तीसरा: नज़र दिल का सबसे बड़ा दरवाज़ा है, और इंद्रियों का उस तक पहुँचने का सबसे व्यस्त रास्ता है। इसी कारण इसके ज़रिए भटकने की संभावना अधिक होती है, और इससे सावधान करना अनिवार्य है(२)। इसे हर उस चीज़ से नीचा रखना वाजिब है जो हराम है और हर उस चीज़ से जिससे फ़ितना (बुराई) का डर हो। नबी ﷺ ने फ़रमाया: "रास्तों पर बैठने से बचो।" लोगों ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, हमें अपनी बैठकों की ज़रूरत है जहाँ हम बातें करते हैं।" उन्होंने फ़रमाया: "अगर तुम बैठने पर ही अड़े हो, तो रास्ते को उसका हक़ दो।" उन्होंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, रास्ते का हक़ क्या है?" फ़रमाया: "नज़र नीची रखना, किसी को तकलीफ़ न देना, सलाम का जवाब देना, और नेक काम का हुक्म देना और बुराई से रोकना।" इसे अबू सईद अल-ख़ुदरी ने रिवायत किया है, और बुखारी और मुस्लिम ने इसे उद्धृत किया है(३)।

और आपने ﷺ हज़रत अली से फ़रमाया: "एक नज़र के बाद दूसरी नज़र न डालो, क्योंकि पहली तुम्हारे लिए (माफ़) है, लेकिन दूसरी तुम्हारे लिए नहीं है"(४)।

अल-औज़ाई ने रिवायत की, उन्होंने कहा: मुझसे हारून बिन रिआब ने बयान किया कि ग़ज़वान और अबू मूसा अल-अशअरी अपने किसी सैन्य अभियान में थे। एक लड़की बेपर्दा हुई, तो ग़ज़वान ने उसे देख लिया। उन्होंने अपना हाथ उठाया और अपनी आँख पर इस ज़ोर से मारा कि वह बाहर निकल आई। उन्होंने कहा: "तू यकीनन उसे ही देखने वाली है जो तुझे नुक़सान पहुँचाता है और फ़ायदा नहीं देता।" वह अबू मूसा से मिले, उन्होंने उनसे इसके बारे में पूछा। उन्होंने कहा: "तूने अपनी आँख पर ज़ुल्म किया, अल्लाह से माफ़ी माँग और तौबा कर, क्योंकि पहली नज़र की इजाज़त है और उसके

बाद जो होगा उसकी जवाबदेही है।" अल-औज़ाई ने कहा, ग़ज़वान ने अपने नफ़्स पर काबू पा लिया था, और वे मरने तक कभी नहीं हंसे, अल्लाह उन पर रहम करे(५)।

(१) तफ़्सीर अल-राज़ी २३/२०२ इसी तरह। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७७। (३) सहीह अल-बुखारी (२४६५), सहीह मुस्लिम (२१२१), और यह मुसनद अहमद (११३०९) में है। (४) इसे अहमद (१३६९), अबू दाऊद (२१४९) और तिर्मिज़ी (२७७७) ने रिवायत किया है। (५) इब्न अल-जौज़ी ने सिफ़त अल-सफ़वा ३/२५२ में बिना सनद के इसका उल्लेख किया है, और यह खबर उत्बा बिन ग़ज़वान से भी इसी तरह अबू नुएम ने अल-हिल्या १/२६१ में और उनके माध्यम से अल-मिज़्ज़ी ने तहज़ीब अल-कमाल में (उत्बा बिन का अनुवाद =

سورہ النور: آیت ۳۰ ۲۰۳

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مِنْ أَبْصَارِهِمْ﴾ یہاں "من" زائد ہے، جیسا کہ اللہ کے اس قول میں ہے: ﴿فَمَا مِنكُم مِّنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ﴾ [الحاقہ: ۴۷]۔ اور کہا گیا: "من" تبعیض (بعض کے معنی) کے لیے ہے؛ کیونکہ نظروں میں سے کچھ مباح (جائز) بھی ہے۔ اور کہا گیا: "غض" کا مطلب ہے کمی کرنا۔ کہا جاتا ہے: "فلاں نے فلاں سے غض کیا،" یعنی اس کی شان کم کر دی۔ پس بصارت جب اپنے عمل سے روک دی جائے، تو وہ کم کر دی گئی اور ناقص بنا دی گئی۔ پس "من" غض کے لیے صلہ ہے، یہ نہ تو تبعیض کے لیے ہے اور نہ ہی زائد ہے(۱)۔

تیسرا: بصارت دل کا سب سے بڑا دروازہ ہے، اور حواس کا اس تک پہنچنے کا سب سے زیادہ آباد راستہ ہے۔ اسی مناسبت سے اس کی طرف سے پھسلنے کے واقعات زیادہ ہوتے ہیں، اور اس سے ڈرانا واجب ہے(۲)۔ اسے تمام حرام کردہ چیزوں سے نیچا رکھنا واجب ہے، اور ہر اس چیز سے بھی جس کی وجہ سے فتنے کا اندیشہ ہو۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "راستوں پر بیٹھنے سے بچو۔" لوگوں نے عرض کیا: "یا رسول اللہ، ہماری ان مجلسوں کے بغیر چارہ نہیں جن میں ہم باتیں کرتے ہیں۔" آپ نے فرمایا: "اگر تم مجلس کے بغیر نہیں رہ سکتے، تو راستے کو اس کا حق دو۔" انہوں نے پوچھا: "یا رسول اللہ، راستے کا حق کیا ہے؟" فرمایا: "نظریں نیچی رکھنا، تکلیف دہ چیز کو ہٹانا، سلام کا جواب دینا، اور نیکی کا حکم دینا اور برائی سے روکنا۔" اسے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ نے روایت کیا ہے، اور بخاری و مسلم نے اسے بیان کیا ہے(۳)۔

اور آپ ﷺ نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے فرمایا: "ایک نظر کے پیچھے دوسری نظر نہ لاؤ، کیونکہ تمہارے لیے پہلی نظر (کی گنجائش) ہے، دوسری کی نہیں"(۴)۔

اوزاعی نے روایت کی، کہا: مجھ سے ہارون بن ریاب نے بیان کیا کہ غزوان اور ابوموسیٰ اشعری اپنے کسی جہادی سفر میں تھے، تو ایک لڑکی بے پردہ ہوئی، غزوان نے اسے دیکھ لیا۔ اس نے اپنا ہاتھ اٹھایا اور اپنی آنکھ پر مارا یہاں تک کہ وہ باہر نکل آئی۔ اس نے کہا: "تو یقیناً اسے ہی دیکھنے والی ہے جو تجھے نقصان پہنچاتا ہے اور فائدہ نہیں دیتا۔" وہ ابوموسیٰ سے ملے، تو انہوں نے ان سے پوچھا۔ انہوں نے کہا: "تم نے اپنی آنکھ پر ظلم کیا، اللہ سے مغفرت مانگو اور توبہ کرو، کیونکہ پہلی نظر کی معافی ہے، اور اس کے بعد جو ہو اس کا حساب ہے۔" اوزاعی نے کہا، غزوان نے اپنے نفس پر ایسا قابو پا لیا تھا کہ وہ فوت ہونے تک کبھی نہ ہنسے، اللہ ان پر رحم کرے(۵)۔

(۱) تفسیر رازی ۲۳/ ۲۰۲ اسی طرح۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۱۷۷۔ (۳) صحیح بخاری (۲۴۶۵)، اور صحیح مسلم (۲۱۲۱)، اور یہ مسند احمد (۱۱۳۰۹) میں ہے۔ (۴) اسے احمد (۱۳۶۹)، ابوداؤد (۲۱۴۹)، اور ترمذی (۲۷۷۷) نے روایت کیا ہے۔ (۵) ابن الجوزی نے اسے "صفۃ الصفوۃ" ۲۵۲/۳ میں بغیر کسی سند کے ذکر کیا ہے، اور یہ خبر عتبہ بن غزوان سے بھی اسی طرح ابو نعیم کی "الحلیہ" ۲۶۱/۱ میں مروی ہے - اور ان کے واسطے سے المزی کی "تہذیب الکمال" میں (عتبہ بن کا ترجمہ =

Surah An-Nur: Ayah 30 204 And in "Sahih Muslim" from Jarir ibn Abdullah, he said: "I asked the Messenger of Allah ﷺ about the sudden look (accidental glance), and he commanded me to avert my gaze." (1) This strengthens the saying of those who say: "min" (from) is for partitive (tab'id); because the first look is not within one's control, so it does not fall under the discourse of religious obligation (taklif). Since its occurrence cannot possibly be intended, it is not acquired, and therefore one is not held accountable for it. (2) Thus, partitive was necessary for that reason, but it was not said so regarding the private parts; because they are within one's control. Al-Sha'bi disliked for a man to prolong his gaze at his daughter, mother, or sister, and his time was better than ours. It is forbidden for a man to look at a female mahram (unmarriageable relative) (3) with repeated lustful glances. Fourth: The Almighty's saying: {and guard their private parts} means: they should cover them from being seen by those for whom it is not permissible. It was also said: {and guard their private parts} means: from adultery. According to this view, if it said: "from their private parts," it would have been permissible. The correct view is that both are intended, and the expression is general. (4) Bahz ibn Hakim ibn Mu'awiyah Al-Qushayri narrated from his father from his grandfather, who said: I said: "O Messenger of Allah, regarding our private parts, what may we expose and what must we keep covered?" He said: "Guard your private parts except from your wife or those whom your right hand possesses." He said: "What if a man is with another man?" He said: "If you can manage so that no one sees them, then do so." I said: "What if a man is alone?" He said: "Allah is more worthy of being shown modesty than people." (5) = Ghazwan) - via Al-Awza'i, from Harun ibn Ri'ab, who said: from Utbah ibn Ghazwan. Ahmad also cited the report of Utbah ibn Ghazwan in Al-Wara' 116, and Nu'aym ibn Hammad in his additions to Az-Zuhd (324) in brief. "Nafarat al-ayn" means: it became inflamed and swollen. Lisan (nafar). (1) Sahih Muslim (2159), and it is in Musnad Ahmad (19160). (2) Al-Mufhim 5/483. (3) In (m), (d), and (f): "a forbidden female relative." It is not in (kh) and (z), and the one included is from (zh). This matches what is in Al-Istidhkar 26/344, and the wording is from it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/177. (5) Narrated by Ahmad (20034), Abu Dawood (4017), At-Tirmidhi (2769), and An-Nasa'i in Al-Kubra (8923), =

सूरह अन-नूर: आयत ३० २०४ और 'सहीह मुस्लिम' में जरीर बिन अब्दुल्लाह से रिवायत है, उन्होंने कहा: "मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ से अचानक पड़ने वाली नज़र के बारे में पूछा, तो उन्होंने मुझे अपनी नज़र फेर लेने का हुक्म दिया।" (१) यह उन लोगों की बात को मज़बूत करता है जो कहते हैं: 'मिन' (से) यहाँ पर अंशबोधक (तबईज़) के लिए है; क्योंकि पहली नज़र इंसान के वश में नहीं होती, इसलिए यह शरीअत के हुक्म (तकलीफ) के दायरे में नहीं आती; क्योंकि इसका होना जानबूझकर नहीं हो सकता, इसलिए यह अर्जित नहीं है, और इस पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं है। (२) इसलिए यहाँ अंशबोधक होना ज़रूरी था, लेकिन शर्मगाहों के बारे में ऐसा नहीं कहा गया; क्योंकि वे इंसान के वश में होती हैं। अल-शाबी ने एक आदमी के लिए अपनी बेटी, माँ या बहन को लगातार देखते रहने को नापसंद किया है, और उनका ज़माना हमारे ज़माने से बेहतर था। एक आदमी के लिए अपनी महरम (निकाह के लिए हराम) महिला (३) को कामुक नज़रों से बार-बार देखना हराम है। चौथा: अल्लाह तआला का फरमान: {और अपनी शर्मगाहों की हिफाज़त करें} यानी: उन्हें उन लोगों से छुपाएं जिनके लिए उन्हें देखना जायज़ नहीं है। और कहा गया: {और अपनी शर्मगाहों की हिफाज़त करें} यानी: ज़िना (व्यभिचार) से। इस राय के मुताबिक, अगर वह कहता: "अपनी शर्मगाहों में से," तो यह जायज़ होता। सही यह है कि दोनों ही उद्देश्य हैं, और शब्द व्यापक है। (४) बहज़ बिन हकीम बिन मुआविया अल-कुशायरी ने अपने पिता से और उन्होंने अपने दादा से रिवायत की, जिन्होंने कहा: मैंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, हमारे गुप्त अंग, उनमें से हम क्या खोल सकते हैं और क्या छुपाना चाहिए?" उन्होंने कहा: "अपनी पत्नी या अपनी लौंडियों के सिवा अपनी शर्मगाह की हिफाज़त करो।" उन्होंने कहा: "अगर कोई मर्द दूसरे मर्द के साथ हो तो?" उन्होंने कहा: "अगर तुम से हो सके कि कोई उसे न देखे, तो ऐसा ही करो।" मैंने कहा: "अगर आदमी अकेला हो तो?" उन्होंने फरमाया: "अल्लाह इस बात का ज़्यादा हक़दार है कि उससे लोगों की तुलना में ज़्यादा हया की जाए।" (५) = ग़ज़वान) - अल-औज़ाई के ज़रिए, हारून बिन रिआब से, उन्होंने कहा: उत्बा बिन ग़ज़वान से। अहमद ने 'अल-वरा' ११६ में और नुअैम बिन हम्माद ने 'अज़-जुह्द' (३२४) के अपने इज़ाफों में भी उत्बा बिन ग़ज़वान की खबर को संक्षेप में उद्धृत किया है। "नफरत अल-ऐन" का अर्थ है: आँख में जलन और सूजन आ जाना। लिसान (नफर)। (१) सहीह मुस्लिम (२१५९), और यह मुसनद अहमद (१९१६०) में है। (२) अल-मुफ्हिम ५/४८३। (३) (म), (द) और (फ) में: "एक हराम महिला।" यह (ख) और (ज़) में नहीं है, और जो स्थापित है वह (ज़) से है। यह 'अल-इस्तिज़कार' २६/३४४ में जो है उसके अनुरूप है, और कलाम उसी से है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७७। (५) इसे अहमद (२००३४), अबू दाऊद (४०१७), तिरमिज़ी (२७६९), और नसाई ने 'अल-कुबरा' (८९२३) में निकाला है, =

سورہ النور: آیت ۳۰ ۲۰۴ اور "صحیح مسلم" میں جریر بن عبداللہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "میں نے رسول اللہ ﷺ سے اچانک پڑنے والی نظر کے بارے میں پوچھا، تو آپ ﷺ نے مجھے اپنی نظر پھیر لینے کا حکم دیا۔" (۱) یہ ان لوگوں کے قول کو تقویت دیتا ہے جو کہتے ہیں کہ: "مِن" (سے) تبعیض (کچھ حصہ بتانے) کے لیے ہے؛ کیونکہ پہلی نظر انسان کے اختیار میں نہیں ہوتی، اس لیے وہ شرعی حکم (تکلیف) کے تحت نہیں آتی؛ کیونکہ اس کا وقوع قصداً ہونا ممکن نہیں، لہٰذا وہ کسبی (اختیاری) نہیں ہے، تو انسان اس کا مکلف نہیں ہے۔ (۲) اس لیے وہاں تبعیض واجب ہوئی، اور شرمگاہوں کے بارے میں ایسا نہیں کہا گیا؛ کیونکہ وہ انسان کے اختیار میں ہیں۔ اور امام شعبی نے اس بات کو ناپسند کیا کہ آدمی اپنی بیٹی، ماں یا بہن کو مسلسل دیکھتا رہے، جبکہ ان کا زمانہ ہمارے اس زمانے سے بہتر تھا، اور کسی مرد کے لیے اپنی محرم خاتون (۳) کو شہوت کی نظر سے بار بار دیکھنا حرام ہے۔ چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ} یعنی: اپنی شرمگاہوں کو ان لوگوں سے چھپائیں جن کے لیے دیکھنا حلال نہیں ہے۔ اور کہا گیا: {وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ} یعنی: زنا سے، اور اس قول کے مطابق اگر وہ کہتا: "من فروجهم" (اپنی شرمگاہوں میں سے) تو جائز ہوتا، اور صحیح یہ ہے کہ سب ہی مراد ہیں، اور لفظ عام ہے۔ (۴) اور بہز بن حکیم بن معاویہ القشیری نے اپنے والد سے اور انہوں نے اپنے دادا سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، ہمارے ستر (چھپانے کے اعضاء) کا کیا معاملہ ہے، ہم کتنا چھپائیں اور کتنا چھوڑ دیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اپنی بیوی یا اپنی لونڈی کے سوا اپنی شرمگاہ کی حفاظت کرو۔" انہوں نے کہا: (اگر) مرد دوسرے مرد کے ساتھ ہو؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر تم سے ہو سکے کہ اسے کوئی نہ دیکھے تو ایسا ہی کرو۔" میں نے کہا: (اگر) آدمی اکیلا ہو؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ اس بات کا زیادہ حقدار ہے کہ اس سے لوگوں کی نسبت زیادہ حیا کی جائے۔" (۵) = غزوان) - اوزاعی کے طریق سے، ہارون بن رئاب سے، انہوں نے کہا: عتبہ بن غزوان سے۔ اور

عتبہ بن غزوان کی خبر امام احمد نے 'الورع ۱۱۶' میں بھی ذکر کی ہے، اور نعیم بن حماد نے 'الزہد (۳۲۴)' پر اپنے زوائد میں مختصراً ذکر کی ہے۔ "نفرت العين" یعنی: آنکھ میں سوزش اور سوجن آ گئی۔ لسان (نفر)۔ (۱) صحیح مسلم (۲۱۵۹)، اور یہ مسند احمد (۱۹۱۶۰) میں ہے۔ (۲) المفہم ۵ / ۴۸۳۔ (۳) (م)، (د) اور (ف) میں: "ذات محرمہ" (حرام خاتون)۔ اور یہ (خ) اور (ز) میں نہیں ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ اور یہ وہی ہے جو الاستذکار ۲۶ / ۳۴۴ میں ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴ / ۱۷۷۔ (۵) اسے احمد (۲۰۰۳۴)، ابو داؤد (۴۰۱۷)، ترمذی (۲۷۶۹)، اور نسائی نے الکبری (۸۹۲۳) میں روایت کیا ہے، =

Page 205 Surah An-Nur: Verse 30 And Aisha, may Allah be pleased with her, mentioned the Messenger of Allah ﷺ and her situation with him, and he said: "I did not see that from her, nor did she see that from me."(1) Fifthly: Based on this verse, scholars have explicitly forbidden entering the public bath (hammam) without a waist-wrapper (mizar).(2) It has been narrated from Ibn Umar that he said: "The best dirham a man spends is the one he gives for a bath in private." It is authentically reported from Ibn Abbas that he entered the bath while in the state of Ihram at Al-Juhfa.(3) So, entering it is permissible for men with waist-wrappers, and likewise for women out of necessity, such as washing after menstruation, postpartum bleeding, or an illness that afflicts them. However, it is better and preferable for them to perform their washing in their own homes. Ahmad bin Mani' narrated, Al-Hasan bin Musa told us, Ibn Lahia told us, Zabān told us, from Sahl bin Mu'adh, from his father, from Umm al-Darda, that she heard her say: The Messenger of Allah ﷺ met me as I was coming out of the bath, and he said: "From where, O Umm al-Darda?" She said: "From the bath." He said: "By Him in Whose hand is my soul, there is no woman who takes off her clothes in other than the house of one of her mothers except that she has torn down every veil between herself and the Almighty, the Majestic."(4) = And Ibn Majah (1920) said: At-Tirmidhi said: This is a fair (hasan) hadith, and Bahz's name was found to be Mu'awiyah bin Haidah al-Qushayri. End of quote. What is between brackets is from sources. Footnotes: (1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1353, and narrated by Ahmad (24344), Ibn Majah (662), and At-Tirmidhi in Ash-Shama'il (352) from Aisha similarly. Its chain of narration is weak due to the anonymity of the narrator from Aisha. And At-Tabarani narrated it in Al-Saghir (138), and Ibn Adi in Al-Kamil 2/479 from Aisha similarly, and in its chain is Barakah bin Muhammad; Ibn Adi said: The rest of Barakah's hadiths are rejected (munkar), all of them are false. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/177-178. (3) Narrated by Ibn Abi Shaybah 4/394 (Al-Amrawi edition). (4) It is found with Ahmad bin Mani', as in Ithaf al-Khayrah al-Maharah 1/301, and also narrated by Ahmad (27038), and At-Tabarani in Al-Kabir 24/(645) with this chain, and it is a series of weak narrators, namely Ibn Lahia, Zabān bin Fa'id, and Sahl bin Mu'adh bin Anas al-Juhani. And Ahmad narrated it (27041), and At-Tabarani in Al-Kabir 24/(652) via another route from Umm al-Darda, and its chain is good (hasan). Al-Haythami said in Al-Majma' 1/277: Narrated by Ahmad and At-Tabarani with chains, and the men of one of them are men of the Sahih.

पृष्ठ २०५ सूरा अन-नूर: आयत ३० और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने अल्लाह के रसूल ﷺ और उनके साथ अपनी स्थिति का उल्लेख किया, तो उन्होंने कहा: "मैंने उससे वह नहीं देखा, और न ही उसने मुझसे वह देखा।" (१) पाँचवाँ: इस आयत के आधार पर, विद्वानों ने स्पष्ट रूप से बिना तहबंद (मिज़र) के सार्वजनिक स्नानगृह (हम्माम) में प्रवेश करना हराम करार दिया है। (२) इब्न उमर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "एक आदमी जो सबसे अच्छा दिरहम खर्च करता है, वह वह है जो वह एकांत में स्नान के लिए देता है।" इब्न अब्बास से यह प्रमाणित है कि उन्होंने अल-जुहफ़ा में एहराम की स्थिति में स्नानगृह में प्रवेश किया था। (३) इसलिए, तहबंद के साथ पुरुषों के लिए इसमें प्रवेश करना जायज़ है, और इसी तरह महिलाओं के लिए ज़रूरत के समय, जैसे कि मासिक धर्म, प्रसवोत्तर रक्तस्राव, या किसी बीमारी के कारण स्नान करना। लेकिन उनके लिए सबसे अच्छा और बेहतर यही है कि वे अपने घरों में ही स्नान करें। अहमद बिन मनी ने रिवायत किया, अल-हसन बिन मूसा ने हमें बताया, इब्न लहिया ने हमें बताया, ज़बान ने हमें बताया, सहल बिन मुअज़ से, उनके पिता से, उम्म अल-दर्दा से कि उन्होंने उन्हें कहते सुना: अल्लाह के रसूल ﷺ मुझसे मिले जब मैं स्नानगृह से बाहर आ रही थी, तो उन्होंने पूछा: "कहाँ से, ऐ उम्म अल-दर्दा?" उन्होंने कहा: "स्नानगृह से।" उन्होंने कहा: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, कोई भी महिला जो अपनी माँओं में से किसी के घर के अलावा अपनी पोशाक उतारती है, वह अपने और अल्लाह (अज़्ज़ा व जल्ल) के बीच के हर पर्दे को फाड़ देती है।" (४) = और इब्न माजाह (१९२०) ने कहा: तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हदीस हसन है, बहज़ का नाम मुआविया बिन हैदा अल-कुशैरी पाया गया। समाप्त। कोष्ठकों के बीच का हिस्सा स्रोतों से है। पादलेख (फुटनोट्स): (१) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान ३/१३५३, और अहमद (२४३४४), इब्न माजाह (६६२), और तिर्मिज़ी ने शमाइल (३५२) में आयशा से इसी तरह रिवायत किया है। आयशा से रिवायत करने वाले की गुमनामी के कारण इसकी सनद कमज़ोर है। और अत-तबरानी ने अल-सगीर (१३८) में और इब्न अदी ने अल-कामिल २/४७९ में आयशा से इसी तरह रिवायत किया है, और इसकी सनद में बरका बिन मुहम्मद है; इब्न अदी ने कहा: बरका की बाकी सभी हदीसें मुनकर (अस्वीकृत) हैं, वे सभी झूठी हैं। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७७-१७८। (३) इब्न अबी शयबा ३९४/४ द्वारा रिवायत (अल-अमरावी संस्करण)। (४) यह अहमद बिन मनी के पास है, जैसा कि इत्हाफ़ अल-खयरा अल-महरा १/३०१ में है, और इसे अहमद (२७०३८) और अत-तबरानी ने अल-कबीर २४/(६४५) में इसी सनद के साथ रिवायत किया है, और यह कमज़ोर रावियों की एक श्रृंखला है, जैसे इब्न लहिया, ज़बान बिन फ़ैद, और सहल बिन मुअज़ बिन अनस अल-जुहानी। और अहमद ने इसे (२७०४१) रिवायत किया, और अत-तबरानी ने अल-कबीर २४/(६५२) में उम्म अल-दर्दा से एक

अन्य माध्यम से रिवायत किया, और इसकी सनद हसन है। अल-हैथमी ने अल-मजमा १/२७७ में कहा: अहमद और अत-तबरानी ने सनदों के साथ रिवायत की है, और उनमें से एक के रावी सहीह के रावी हैं।

صفحہ ۲۰۵ سورۃ النور: آیت ۳۰ اور عائشہ رضی اللہ عنہا نے رسول اللہ ﷺ اور ان کے ساتھ اپنی حالت کا ذکر کیا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "میں نے ان سے وہ نہیں دیکھا، اور نہ ہی انہوں نے مجھ سے وہ دیکھا۔"(۱) پانچویں بات: اس آیت کی بنیاد پر، علماء نے صراحتاً بغیر تہبند (مئزر) کے حمام میں داخل ہونے کو حرام قرار دیا ہے۔(۲) ابن عمر سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "سب سے بہتر درہم جو انسان خرچ کرتا ہے وہ ہے جو وہ تنہائی میں حمام کے لیے دیتا ہے۔" اور ابن عباس سے صحیح طور پر ثابت ہے کہ وہ جحفہ میں احرام کی حالت میں حمام میں داخل ہوئے۔(۳) لہٰذا مردوں کے لیے تہبند کے ساتھ اس میں داخل ہونا جائز ہے، اور اسی طرح عورتوں کے لیے ضرورت کے وقت، جیسے حیض، نفاس، یا کسی بیماری کے غسل کے لیے۔ لیکن ان کے لیے افضل اور بہتر یہی ہے کہ وہ اپنے گھروں میں غسل کریں؛ احمد بن منیع نے روایت کیا، ہمیں حسن بن موسیٰ نے بتایا، ہمیں ابن لہیہ نے بتایا، ہمیں زبان نے بتایا، سہل بن معاذ سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے ام درداء سے کہ انہوں نے سنا کہ وہ کہہ رہی تھیں: رسول اللہ ﷺ مجھ سے ملے جب کہ میں حمام سے نکل رہی تھی، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے ام درداء! کہاں سے آ رہی ہو؟" انہوں نے کہا: "حمام سے۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے، جو عورت بھی اپنی ماؤں میں سے کسی کے گھر کے علاوہ کہیں (اپنے بدن سے) کپڑے اتارتی ہے، وہ اپنے اور رحمن عزوجل کے درمیان موجود ہر پردے کو چاک کر دیتی ہے۔"(٤) = اور ابن ماجہ (۱۹۲۰) نے کہا: ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے، بہز کا نام معاویہ بن حیدہ القشیری پایا گیا۔ اھ اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ مآخذ سے ہے۔ حواشی: (۱) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۳۵۳، اور اسے احمد (۲۴۳۴۴)، ابن ماجہ (۶۶۲)، اور ترمذی نے الشمائل (۳۵۲) میں عائشہ سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اس کی سند عائشہ سے روایت کرنے والے کے مجہول ہونے

کی وجہ سے ضعیف ہے۔ اور اسے طبرانی نے الصغیر (۱۳۸) میں، اور ابن عدی نے الکامل ۲/۴۷۹ میں عائشہ سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں برکہ بن محمد ہے؛ ابن عدی نے کہا: برکہ کی باقی تمام حدیثیں منکر ہیں، سب باطل ہیں۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/۱۷۷-۱۷۸۔ (۳) اسے ابن ابی شیبہ ۳۹۴/۴ (نشرہ العمروی) نے روایت کیا ہے۔ (٤) یہ احمد بن منیع کے ہاں ہے، جیسا کہ اتحاف الخیرۃ المہرۃ ۱/۳۰۱ میں ہے، اور اسے احمد (۲۷۰۳۸)، اور طبرانی نے الکبیر ۲۴/(۶۴۵) میں اسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے، اور یہ ضعفاء کا سلسلہ ہے، جو ابن لہیہ، زبان بن فائد، اور سہل بن معاذ بن انس الجہنی ہیں۔ اور اسے احمد نے (۲۷۰۴۱)، اور طبرانی نے الکبیر ۲۴/(۶۵۲) میں ام درداء سے ایک اور طریق سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند حسن ہے۔ ہیثمی نے المجمع ۱/۲۷۷ میں کہا: اسے احمد اور طبرانی نے اسانید کے ساتھ روایت کیا ہے، اور ان میں سے ایک کے رجال صحیح کے رجال ہیں۔

206 Surah Al-Nur: Verse 30

Abu Bakr al-Bazzar narrated from Tawus from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them), who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Beware of a house called the bath (Al-Hammam)." They said: O Messenger of Allah, it removes dirt. He said: "Then cover yourselves" (1).

Abu Muhammad Abd al-Haq (2) said: This is the most authentic chain of narration for a hadith in this chapter, despite people narrating it as disconnected (mursal) from Tawus. As for what Abu Dawud narrated regarding prohibition and permission in this matter, none of it is authentic due to the weakness of the chains, and likewise what Al-Tirmidhi narrated (3).

I say: As for entering public baths in these times, it is forbidden for people of virtue and religion; due to the prevalence of ignorance among people and their carelessness when they are inside the bath, they cast off their lower garments, such that a handsome man with gray hair is seen standing tall in the middle of the bath and outside it, with his private parts exposed, squeezing his thighs together, and no one corrects him (4). This is the case among men, so what about women, especially in the Egyptian lands, as their baths lack the screens that shield them from people's eyes? There is no power or might except with Allah, the Most High, the Most Great.

Sixth: The scholars said: If he covers himself, he may enter under ten conditions:

First: That he does not enter except with the intention of medical treatment, or with the intention of cleansing from heavy perspiration (5).

---

(1) Kashf al-Astar (319), Al-Bazzar said: People narrated this as disconnected from Tawus, and we do not know of anyone who connected it except Yusuf from Ya'la from Al-Thawri. Al-Haythami said in Al-Majma' 1/277: Al-Bazzar's narrators are the narrators of the Sahih, except that Al-Bazzar said: People narrated it as disconnected from Tawus. (2) In Al-Ahkam Al-Sughra, 1/150. (3) Sunan Abi Dawud (4009), and Sunan al-Tirmidhi (2802), which is from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). Al-Tirmidhi said: Its chain is not well-established. Al-Mundhiri quoted in the Abridgement of Sunan Abi Dawud 6/14 from Abu Bakr bin Hazim al-Hafiz: All hadiths regarding baths are defective, and what is authentic about it is only from the Companions. If this hadith is preserved, it is explicit in abrogation, and Allah knows best what is correct. (4) In (F): 'reproach', and the fixed one is from (M) and (Z), and it

was not found in (D). (5) Al-Ruhada': Excessive sweat that washes the skin, or sweat following a fever. Al-Mu'jam al-Wasit (r-h-d).

206 सूरह अन-नूर: आयत 30

अबू बक्र अल-बज्ज़ार ने ताउस से, उन्होंने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "उस घर से बचो जिसे हम्माम (स्नानागार) कहा जाता है।" लोगों ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, वह गंदगी साफ़ करता है। उन्होंने फ़रमाया: "तो अपने आप को ढक लो" (1)।

अबू मुहम्मद अब्द अल-हक़ (2) ने कहा: इस अध्याय में हदीस की यह सबसे सही सनद (श्रृंखला) है, हालांकि लोग इसे ताउस से 'मुरसल' (बिना साहबी के) रिवायत करते हैं। जहाँ तक अबू दाऊद ने इस बारे में मनाही और इजाज़त के बारे में रिवायत किया है, उसमें से कुछ भी सही नहीं है क्योंकि सनद कमज़ोर हैं, और इसी तरह जो अल-तिर्मिज़ी ने रिवायत किया है (3)।

मैं कहता हूँ: जहाँ तक इन समयों में हम्माम में प्रवेश करने की बात है, तो यह गुणवान और धार्मिक लोगों के लिए हराम है; क्योंकि लोगों में अज्ञानता व्याप्त है और वे हम्माम के बीच में अपनी लुंगियाँ उतारने में ढिलाई बरतते हैं, यहाँ तक कि एक सुंदर सफेद बालों वाला व्यक्ति हम्माम के बीच में और उसके बाहर खड़ा दिखाई देता है, जबकि उसका 'सतर' (गुप्तांग) खुला होता है, अपनी जांघों को सटाए हुए, और कोई उसे टोकता नहीं है (4)। यह पुरुषों के बीच का मामला है, तो महिलाओं का क्या हाल होगा, विशेष रूप से मिस्र के क्षेत्रों में, क्योंकि उनके हम्माम उन पर्दों से रहित हैं जो लोगों की नज़रों से छिपाते हैं। और अल्लाह के सिवा कोई ताकत और शक्ति नहीं है, जो सबसे ऊँचा और सबसे महान है।

छठा: विद्वानों ने कहा: यदि वह पर्दा करता है, तो उसे दस शर्तों के साथ प्रवेश करना चाहिए:

पहला: कि वह केवल इलाज की नियत से प्रवेश करे, या 'रुहदा' (5) (अत्यधिक पसीने) से सफाई की नियत से।

---

(1) कशफ अल-अस्तार (319), अल-बज्ज़ार ने कहा: लोगों ने इसे ताउस से मुरसल रिवायत किया है और हम किसी को नहीं जानते जिसने इसे जोड़ा हो सिवाय यूसुफ़ के, उन्होंने याला से, उन्होंने अल-थौरी से। अल-हैथमी ने अल-मजमा 1/277 में कहा: अल-बज्ज़ार के रावी सहीह के रावी हैं, सिवाय इसके कि अल-बज्ज़ार ने कहा: लोगों ने इसे ताउस से मुरसल रिवायत किया है। (2) उनकी किताब अल-अहकाम अल-सुघरा 1/150 में। (3) सुनन अबू दाऊद (4009), और सुनन अल-तिर्मिज़ी

(2802), और यह आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: इसकी सनद बहुत मज़बूत नहीं है। अल-मुन्ज़िरी ने सुनन अबू दाऊद के संक्षिप्त संस्करण 6/14 में अबू बक्र बिन हाज़िम अल-हाफ़िज़ से उद्धृत किया: हम्माम के बारे में सभी हदीसें त्रुटिपूर्ण हैं, और जो कुछ भी इसमें सही है वह केवल सहाबा से है। यदि यह हदीस सुरक्षित है, तो यह मंसूख (निरस्त) होने में स्पष्ट है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। (4) (फ़) में: 'फटकारना', और (म) और (ज़) से तय किया गया है, और यह (द) में नहीं मिला। (5) रुहदा: बहुत अधिक पसीना जो त्वचा को धो देता है, या बुखार के बाद पसीना। अल-मुअजम अल-वासीत।

206 سورہ النور: آیت 30

ابو بکر البزار نے طاؤس سے، انہوں نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس گھر سے بچو جسے حمام کہا جاتا ہے"۔ انہوں نے عرض کی: اے اللہ کے رسول، وہ میل کچیل دور کرتا ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "تو پردہ کرو"(1)۔

ابو محمد عبد الحق(2) نے کہا: اس باب میں یہ حدیث کی سب سے صحیح سند ہے، باجودیکہ لوگ اسے طاؤس سے مرسل روایت کرتے ہیں۔ رہا وہ جو ابو داؤد نے اس بارے میں ممانعت اور اباحت کے متعلق روایت کیا ہے، تو سندوں کے ضعف کی وجہ سے اس میں سے کچھ بھی صحیح نہیں ہے، اور اسی طرح جو ترمذی نے روایت کیا ہے(3)۔

میں کہتا ہوں: جہاں تک ان زمانوں میں حمام میں داخل ہونے کا تعلق ہے، تو یہ اہل فضل اور دیندار لوگوں پر حرام ہے؛ کیونکہ لوگوں پر جہالت غالب ہے اور جب وہ حمام کے بیچ میں ہوتے ہیں تو اپنے تہبند اتارنے میں سستی برتتے ہیں، یہاں تک کہ ایک خوبصورت بوڑھا شخص حمام کے بیچ میں اور اس کے باہر کھڑا نظر آتا ہے جبکہ اس کا ستر کھلا ہوتا ہے، اپنی رانوں کو ملائے ہوئے، اور کوئی اسے روکنے ٹوکنے والا نہیں ہوتا(4)۔ یہ مردوں کے درمیان کا حال ہے، تو عورتوں کا کیا ہوگا، خاص طور پر مصر کے دیار میں، کیونکہ ان کے حمام ان پردوں سے خالی ہیں جو لوگوں کی نظروں سے چھپانے والے ہوں، اور اللہ کے سوا کوئی طاقت و قوت نہیں جو بلند و برتر اور عظمت والا ہے۔

چھٹی بات: علماء نے کہا: اگر وہ پردہ کرے، تو وہ دس شرطوں کے ساتھ داخل ہو:

پہلی: یہ کہ وہ صرف علاج کی نیت سے داخل ہو، یا 'رحضاء'(5) (کثرتِ پسینہ) سے صفائی کی نیت سے۔

---

(1) کشف الاستار (319)، البزار نے کہا: لوگوں نے اسے طاؤس سے مرسل روایت کیا ہے اور ہم کسی ایسے کو نہیں جانتے جس نے اسے متصل کیا ہو سوائے یوسف کے، انہوں نے یعلی سے، انہوں نے ثوری سے۔ اور ہیثمی نے المجمع 277/1 میں کہا: البزار کے راوی صحیح کے راوی ہیں، سوائے اس کے کہ البزار نے کہا: اسے لوگوں نے طاؤس سے مرسل روایت کیا ہے۔ (2) ان کی کتاب الاحکام الصغری 150/1 میں۔ (3) سنن ابی داؤد (4009)، اور سنن ترمذی (2802)، اور یہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے ہے۔ ترمذی نے کہا: اس کی سند اتنی مضبوط نہیں۔ اور منذری نے مختصر سنن ابی داؤد 14/6 میں ابوبکر بن حازم الحافظ سے نقل کیا: حمام کی تمام احادیث معلول (کمزور) ہیں، اور اس بارے میں جو صحیح ہے وہ صرف صحابہ سے مروی ہے۔ اگر یہ حدیث محفوظ ہے تو یہ نسخ (منسوخی) میں صریح ہے، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ (4) (ف) میں: 'عارہ دلاتا ہے'، اور جو (م) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی لکھا گیا ہے، اور یہ (د) میں نہیں پایا گیا۔ (5) الرحضاء: کثرت سے آنے والا پسینہ جو جلد کو دھو ڈالے، یا بخار کے بعد آنے والا پسینہ۔ المعجم الوسیط۔

Surat Al-Nur: Ayah 30 207

Second: To choose times of privacy or when there are few people. Third: To cover his private parts with a thick waist-wrapper (izar). Fourth: To keep his gaze directed towards the ground, or face the wall, so that his eyes do not fall upon anything prohibited. Fifth: To gently change any evil he sees; he says: "Cover [yourself], and may Allah cover you." Sixth: If someone massages him, he should not allow him access to his private parts—from the navel to the knees—except for his wife or his female slave. There is a difference of opinion regarding the thighs: are they part of the private parts ('awrah) or not? Seventh: To enter it for a known fee, either by condition or by custom (1). Eighth: To pour water only as much as needed. Ninth: If he is unable to enter it alone, he should agree with people who safeguard their religion to rent it together. Tenth: To be reminded of Hellfire by it.

If he cannot do all of that, let him cover himself and strive to lower his gaze (2). Al-Tirmidhi Abu Abdullah mentioned in "Nawadir al-Usul" from the hadith of Tawus, from Abdullah ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Beware of a house called the bathhouse (al-Hammam)." It was said: "O Messenger of Allah, it removes dirt and reminds one of the Fire." He said: "If you must do so, then enter it covered." (3) And it was narrated from the hadith of Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "What a good house for a Muslim man to enter is the bathhouse, because (4) when he enters it, he asks Allah for Paradise and seeks refuge in Him from the Fire."

---

(1) In (m): "by the custom of the people." (2) 'Aridat al-Ahwadhi 10/245, and Jami' al-Ummahat by Ibn al-Hajib 1/563. (3) Nawadir al-Usul p. 166; the hadith was narrated by al-Tabarani in al-Kabir 11/27 (10932), al-Hakim 4/320, and al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (7765). Al-Hakim said: "Sahih according to the criteria of Muslim, though they did not record it," and al-Dhahabi agreed with him. A more concise version of the hadith preceded this, and it was previously mentioned in Abdul Haq's statement that people narrate it from Tawus. (4) In (d) and (z): "that he"; what is established is from (m).

सूरह अल-नूर: आयत 30 207

दूसरा: एकांत के समय का चयन करना, या जब लोग कम हों। तीसरा: अपनी शर्मगाह को एक मोटे कपड़े (इज़ार) से ढंकना। चौथा: अपनी नज़र ज़मीन की ओर रखना, या दीवार की ओर मुँह करना; ताकि उसकी नज़र किसी वर्जित चीज़ पर न पड़े। पांचवां: जो भी बुराई वह देखे उसे नरमी से बदलना; वह कहे: "परदा करो, अल्लाह तुम्हारा परदा रखे।" छठा: यदि कोई उसे मलता (मालिश करता) है, तो वह उसे अपनी शर्मगाह तक नहीं पहुँचने देगा—नाभि से घुटनों तक—सिवाय अपनी पत्नी या दासी के। और जांघों के बारे में मतभेद है: क्या वे शर्मगाह (औरह) का हिस्सा हैं या नहीं? सातवां: किसी शर्त या प्रथा (१) के अनुसार एक ज्ञात शुल्क पर उसमें प्रवेश करना। आठवां: आवश्यकता के अनुसार ही पानी डालना। नौवां: यदि वह अकेले उसमें प्रवेश करने में असमर्थ है, तो वह उन लोगों के साथ सहमत हो जो अपने धर्म की रक्षा करते हैं ताकि वे मिलकर उसे किराए पर ले सकें। दसवां: इसके द्वारा नरक (जहन्नुम) को याद करना।

यदि वह यह सब करने में सक्षम न हो, तो उसे स्वयं को ढंकना चाहिए और अपनी नज़रों को नीचा रखने का प्रयास करना चाहिए (२)। तिरमिज़ी अबू अब्दुल्लाह ने "नवादिर अल-उसूल" में ताऊस की हदीस से उल्लेख किया है, अब्दुल्लाह इब्न अब्बास से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "उस घर से बचो जिसे हम्माम (स्नानागार) कहा जाता है", कहा गया: "हे अल्लाह के रसूल, यह गंदगी को दूर करता है और आग की याद दिलाता है", तो उन्होंने कहा: "यदि तुम्हें ऐसा करना ही है, तो उसमें ढंके हुए प्रवेश करो" (३)। और अबू हुरैरा की हदीस से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "एक मुसलमान आदमी के प्रवेश करने के लिए हम्माम कितना अच्छा घर है, और वह इसलिए (४) क्योंकि जब वह उसमें प्रवेश करता है, तो वह अल्लाह से जन्नत मांगता है, और उससे आग से पनाह मांगता है।"

---

(१) (म) में "लोगों की प्रथा के अनुसार"। (२) आरिज़त अल-अहवज़ी १०/२४५, और जामी अल-उम्माहात इब्न अल-हाजिब १/५६३। (३) नवादिर अल-उसूल पृष्ठ १६६; हदीस अल-तबरानी द्वारा अल-कबीर ११/२७ (१०९३२), अल-हाकिम ४/३२०, और अल-बैहकी द्वारा शूब अल-इमान (७७६५) में उद्धृत की गई है। अल-हाकिम ने कहा: "मुस्लिम की शर्त पर सही है, हालाँकि उन्होंने इसे दर्ज नहीं किया," और अल-ज़हबी ने उनसे सहमति व्यक्त की। हदीस का एक संक्षिप्त संस्करण इससे पहले

आ चुका है, और अब्दुल हक के पिछले कथन में था कि लोग इसे ताऊस से वर्णित करते हैं। (४) (द) और (ज़) में "कि वह"; जो स्थापित है वह (म) से है।

سورة النور: آیت ۳۰ ۲۰۷

دوسرا: تنہائی کے اوقات کا انتخاب کرنا، یا جب لوگ کم ہوں۔ تیسرا: اپنی شرمگاہ کو ایک موٹے تہبند (ازار) سے ڈھانپنا۔ چوتھا: اپنی نظر زمین کی طرف رکھنا، یا دیوار کی طرف رخ کرنا؛ تاکہ اس کی نظر کسی ممنوعہ چیز پر نہ پڑے۔ پانچواں: وہ جو بھی برائی دیکھے اسے نرمی سے بدلنا؛ وہ کہے: "پردہ کرو، اللہ تمہارا پردہ رکھے۔" چھٹا: اگر کوئی اسے ملتا (مالش کرتا) ہے، تو وہ اسے اپنی شرمگاہ تک رسائی نہیں دے گا—ناف سے گھٹنوں تک—سوائے اپنی بیوی یا لونڈی کے۔ اور رانوں کے بارے میں اختلاف ہے: کیا وہ شرمگاہ (عورت) کا حصہ ہیں یا نہیں؟ ساتواں: کسی شرط یا رواج (۱) کے مطابق معلوم اجرت پر اس میں داخل ہونا۔ آٹھواں: ضرورت کے مطابق ہی پانی بہانا۔ نوواں: اگر وہ اکیلے اس میں داخل ہونے کی قدرت نہ رکھتا ہو، تو وہ ایسے لوگوں کے ساتھ اتفاق کرے جو اپنے دین کی حفاظت کرتے ہوں تاکہ وہ مل کر اسے کرائے پر لے سکیں۔ دسواں: اس کے ذریعے جہنم کو یاد کرنا۔

اگر وہ ان سب پر قدرت نہ رکھتا ہو، تو اسے چاہیے کہ وہ خود کو ڈھانپے اور اپنی نظریں نیچی رکھنے کی کوشش کرے (۲)۔ ترمذی ابو عبداللہ نے "نوادر الاصول" میں طاؤس کی حدیث سے ذکر کیا ہے، عبداللہ ابن عباس سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس گھر سے بچو جسے حمام کہا جاتا ہے"، کہا گیا: "اے اللہ کے رسول، یہ گندگی کو دور کرتا ہے اور آگ کی یاد دلاتا ہے"، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر تمہیں ایسا کرنا ہی ہے، تو اس میں ستر پوشی کے ساتھ داخل ہو" (۳)۔ اور ابو ہریرہ کی حدیث سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ایک مسلمان آدمی کے داخل ہونے کے لیے حمام کیا ہی اچھا گھر ہے، اور وہ اس لیے (۴) کہ جب وہ اس میں داخل ہوتا ہے، تو وہ اللہ سے جنت کا سوال کرتا ہے، اور اس سے آگ سے پناہ مانگتا ہے۔"

(١) (م) میں "لوگوں کے رواج کے مطابق"۔ (٢) عارضۃ الاحوذی ١٠/٢٤٥، اور جامع الامہات ابن الحاجب ١/٥٦٣۔ (٣) نوادر الاصول ص ١٦٦؛ حدیث کو طبرانی نے الکبیر ١١/٢٧ (١٠٩٣٢)، الحاکم ٤/٣٢٠، اور بیہقی نے شعب الایمان (٧٧٦٥) میں روایت کیا ہے۔ الحاکم نے کہا: "مسلم کی شرط پر صحیح ہے حالانکہ انہوں نے اسے روایت نہیں کیا،" اور الذہبی نے ان سے اتفاق کیا۔ حدیث کا ایک مختصر نسخہ اس سے پہلے آ چکا ہے، اور عبدالحق کا سابقہ کلام یہ تھا کہ لوگ اسے طاؤس سے روایت کرتے ہیں۔ (٤) (د) اور (ظ) میں "کہ وہ"؛ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

"And what an evil house a man [Muslim] enters, the house of a bride, because it makes him desire this world and forget the hereafter."(1) Abu Abdullah said: This is for the heedless people. Allah has made this world and what is in it a cause for remembrance for the heedless, so that they may remember their hereafter through it. As for the people of certainty, the hereafter has become fixed before their eyes; neither a bathhouse disturbs them, nor a bride's house excites them. Indeed, the world with its two types and forms has become minute next to the hereafter, until all the bliss of the world in their eyes is like crumbs from a great table, and all the hardships of the world in their eyes are like a minor punishment(2) with which a criminal or wrongdoer is punished, who deserved death or crucifixion among all the punishments of the people of this world.

Seventh: His words, the Most High: "That is purer for them" meaning: lowering the gaze and guarding the private parts is purer in religion, and further from the filth of sins. (3) "Indeed, Allah is Aware" meaning: Knowledgeable "of what they do" - a threat and a warning.

His words, the Most High: {And tell the believing women to lower their gaze and guard their private parts and not expose their adornment except that which [necessarily] appears thereof and to wrap [a portion of] their headcovers over their chests and not expose their adornment except to their husbands, their fathers, their husbands' fathers, their sons, their husbands' sons, their brothers, their brothers' sons, their sisters' sons, their women, that which their right hands possess, or those male attendants having no physical desire, or children who are not yet aware of the private aspects of women. And let them not stamp their feet to make known what they conceal of their adornment. And turn to Allah in repentance, all of you, O believers, that you might succeed.} [31]

His words, the Most High: {And tell the believing women to lower their gaze and guard their private parts and not expose...}

(1) Nawadir al-Usul, p. 165; Al-Bayhaqi recorded it in Shu'ab al-Iman (7779), and what is between brackets is from them; and Ibn Asakir in his History, 8/188. Al-Bayhaqi said: There is weakness in its chain. (2) In (d): "ka-fa'lah"; in (zh): "ka-naqlah". What is established is from (m), which matches what is in Nawadir al-Usul, p. 165, and the text is from there. (3) In (m): "al-Anam" (mankind); what is established is from (d) and (zh).

सूरह अन-नूर: आयतें 30 - 31 | 208

"और वह कितना बुरा घर है जिसमें [मुस्लिम] व्यक्ति प्रवेश करता है, दुल्हन का घर, क्योंकि यह उसे दुनिया का लालच देता है और उसे आखिरत (परलोक) भुला देता है।" (1) अबू अब्दुल्ला ने कहा: यह गाफिल (लापरवाह) लोगों के लिए है। अल्लाह ने इस दुनिया और इसकी सभी चीज़ों को गाफिल लोगों के लिए नसीहत का कारण बनाया है, ताकि वे इसके ज़रिए अपनी आखिरत को याद करें। जहाँ तक यकीन (दृढ़ विश्वास) वालों का सवाल है, तो आखिरत उनकी आँखों के सामने स्थिर हो चुकी है, न तो कोई स्नानगृह उन्हें परेशान करता है और न ही दुल्हन का घर उन्हें उत्तेजित करता है। आखिरत के सामने दुनिया अपनी दोनों किस्मों और रूपों के साथ इतनी तुच्छ हो गई है कि उनकी नज़रों में दुनिया की तमाम खुशियाँ एक बड़े दस्तरख्वान के बचे-कुचे भोजन के टुकड़ों की तरह हैं, और दुनिया की तमाम कठिनाइयाँ उनकी नज़रों में एक मामूली सज़ा (2) की तरह हैं जो किसी ऐसे अपराधी को दी जाए जो दुनिया के लोगों की तमाम सज़ाओं में से मृत्युदंड या सूली का पात्र हो।

सातवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: "यह उनके लिए अधिक पवित्र है" यानी: नज़रें नीची रखना और गुप्तांगों की रक्षा करना धर्म में अधिक पवित्रता है और पापों की गंदगी से दूर रखता है। (3) "बेशक अल्लाह खबरदार है" यानी: जानने वाला है "उससे जो वे करते हैं" - यह एक चेतावनी और धमकी है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और ईमान वाली औरतों से कह दो कि वे अपनी नज़रें नीची रखें और अपने गुप्तांगों की रक्षा करें और अपनी ज़ीनत (शृंगार) ज़ाहिर न करें, सिवाय उसके जो खुद ज़ाहिर हो जाए, और अपनी ओढ़नियों को अपने सीनों पर डाले रहें और अपनी ज़ीनत ज़ाहिर न करें, सिवाय अपने पतियों के, या अपने पिताओं के, या अपने पतियों के पिताओं के, या अपने बेटों के, या अपने पतियों के बेटों के, या अपने भाइयों के, या अपने भाइयों के बेटों के, या अपनी बहनों के बेटों के, या अपनी औरतों के, या अपनी लौंडियों के, या उन पुरुष सेवकों के जिन्हें कोई काम-इच्छा नहीं, या उन बच्चों के जो औरतों के पर्दे की बातों से वाकिफ नहीं। और वे अपने पाँव ज़मीन पर मारकर न चलें कि उनका छुपा हुआ शृंगार मालूम हो जाए। और ऐ ईमान वालों, तुम सब अल्लाह की ओर तौबा करो ताकि तुम सफल हो सको।} [31]

अल्लाह तआला का फरमान: {और ईमान वाली औरतों से कह दो कि वे अपनी नज़रें नीची रखें और अपने गुप्तांगों की रक्षा करें और न ज़ाहिर करें...}

(1) नवादिर अल-उसूल पृ. 165; अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (7779) में इसे उद्धृत किया, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं से है; और इब्न असाकिर ने अपने इतिहास 8/188 में। अल-बैहकी ने कहा: इसकी सनद (सूत्र) में कमज़ोरी है। (2) (द) में: "कफअ़लह"; (ज़) में: "कनकलह"। जो स्थापित है वह (म) से है, जो नवादिर अल-उसूल पृ. 165 के अनुरूप है और यह पाठ वहीं से है। (3) (म) में: "अल-अनाम" (मानव जाति); स्थापित पाठ (द) और (ज़) से है।

اور "کتنا برا گھر ہے جس میں [مسلمان] مرد داخل ہوتا ہے، دلہن کا گھر، کیونکہ یہ اسے دنیا کی طرف مائل کرتا ہے اور اسے آخرت بھلا دیتا ہے۔"(۱) ابو عبداللہ نے کہا: یہ غافل لوگوں کے لیے ہے۔ اللہ نے اس دنیا اور اس کی تمام چیزوں کو غافل لوگوں کے لیے نصیحت کا ذریعہ بنایا ہے، تاکہ وہ اس کے ذریعے اپنی آخرت کو یاد کریں۔ جہاں تک یقین والوں کا تعلق ہے، تو آخرت ان کی آنکھوں کے سامنے نصب ہو چکی ہے، نہ تو کوئی حمام انہیں پریشان کرتا ہے اور نہ ہی دلہن کا گھر انہیں برانگیختہ کرتا ہے۔ آخرت کے سامنے دنیا اپنی دونوں قسموں اور شکلوں کے ساتھ اتنی حقیر ہو گئی ہے کہ ان کی نظروں میں دنیا کی تمام نعمتیں ایک بڑے دسترخوان سے گرے ہوئے ذرات کی مانند ہیں، اور دنیا کی تمام سختیاں ان کی نظروں میں ایک معمولی سزا (۲) کی طرح ہیں جو کسی ایسے مجرم کو دی جائے جو دنیا کے تمام لوگوں کی سزاؤں میں سے قتل یا سولی کا مستحق ہو۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "یہ ان کے لیے زیادہ پاکیزہ ہے" یعنی: نظریں نیچی رکھنا اور شرمگاہ کی حفاظت کرنا دین میں زیادہ پاکیزگی کا باعث ہے اور گناہوں کی آلائشوں سے دور رکھتا ہے۔ (۳) "بے شک اللہ باخبر ہے" یعنی: جاننے والا ہے "اس سے جو وہ کرتے ہیں" یہ ایک وعید اور دھمکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور مومن عورتوں سے کہہ دیجئے کہ وہ اپنی نظریں نیچی رکھیں اور اپنی شرمگاہوں کی حفاظت کریں اور اپنی زینت ظاہر نہ کریں سوائے اس کے جو خود ظاہر ہو جائے اور اپنے گریبانوں پر اپنی اوڑھنیاں ڈالے رکھیں اور اپنی زینت ظاہر نہ کریں سوائے اپنے شوہروں کے، یا اپنے باپوں کے، یا اپنے شوہروں کے باپوں کے، یا اپنے بیٹوں کے، یا اپنے

شوہروں کے بیٹوں کے، یا اپنے بھائیوں کے، یا اپنے بھائیوں کے بیٹوں کے، یا اپنی بہنوں کے بیٹوں کے، یا اپنی عورتوں کے، یا اپنی لونڈیوں کے، یا ان تابع مردوں کے جنہیں کوئی شہوت نہیں، یا ان بچوں کے جو عورتوں کے پردے کی باتوں سے واقف نہیں۔ اور وہ اپنے پاؤں زمین پر مار کر نہ چلیں کہ ان کی پوشیدہ زینت معلوم ہو جائے۔ اور اے مومنوں، تم سب اللہ کی طرف توبہ کرو تاکہ تم فلاح پاؤ۔} [۳۱]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور مومن عورتوں سے کہہ دیجئے کہ وہ اپنی نظریں نیچی رکھیں اور اپنی شرمگاہوں کی حفاظت کریں اور نہ ظاہر کریں...}

(۱) نوادر الاصول ص ۱۶۵، اور بیہقی نے شعب الایمان (۷۷۷۹) میں روایت کیا، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ انھی سے ہے، اور ابن عساکر اپنی تاریخ ۱۸۸/۸ میں۔ بیہقی نے کہا: اس کی سند میں ضعف ہے۔ (۲) نسخہ (د) میں "کفعلہ"، اور (ظ) میں "کنقلہ" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے، جو نوادر الاصول ص ۱۶۵ کے مطابق ہے اور یہ عبارت وہیں سے ہے۔ (۳) نسخہ (م) میں "الآنام" ہے، اور متن (د) اور (ظ) کے مطابق ہے۔

Surah An-Nur: Verse 31 209

"...their adornment" to His saying: "...of their adornment". In it there are twenty-three issues: First: The Almighty's saying: {And say to the believing women}. Allah, glory be to Him, specifically addressed females here by way of emphasis; for His saying {Say to the believing men} would have been sufficient, as it is a general statement covering both male and female believers, like every general address in the Quran(1).

The doubling (of the letter) appeared in "yaghḍuḍna" (let them lower their gaze - feminine) and did not appear in "yaghūḍḍū" (let them lower their gaze - masculine); because the 'lam' of the verb in the second(2) is silent (sakin), and in the first it is vocalized (mutaharrik), and both are in a state of jussive as a response(3). He began with lowering the gaze before (guarding) the private parts because the sight is the scout for the heart(4), just as fever is the scout for death. Some poets took up this meaning and said: "Did you not see that the eye is a scout for the heart? Whatever the two eyes become familiar with, the heart becomes familiar with too."(5) In the report (hadith): "The gaze is a poisoned arrow from the arrows of Iblis (Satan). Whoever lowers his gaze, Allah will grant him sweetness in his heart."(6) Mujahid said: "When a woman approaches, Satan sits on her head and beautifies her for whoever looks."

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1355. (2) Meaning in His saying: yaghḍuḍna. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/133. (4) Al-Kashshaf 3/61. (5) The verse is by Mudarris ibn Qurt as in al-Hamasa al-Basriyya 2/203, and al-Mu'talif wal-Mukhtalif by al-Amidi p. 293, and al-Khizana 5/23, and it is in Bahjat al-Majalis 3/22 without attribution. In their version: "Indeed, the two eyes are a scout for the heart..." (6) Narrated by al-Hakim in al-Mustadrak 4/314, and al-Quda'i in Musnad al-Shihab (292) from the hadith of Hudhayfah (may Allah be pleased with him). Al-Hakim said: Sahih isnad (authentic chain) but they (Bukhari and Muslim) did not include it. Al-Dhahabi followed up and said: Ishaq is weak, and Abd al-Rahman ibn Ishaq al-Wasiti was weakened by them. Al-Tabarani narrated it in al-Kabir 10/173 (10362) from the hadith of Ibn Mas'ud, and in its chain is also Abd al-Rahman ibn Ishaq al-Wasiti. Al-Mundhiri mentioned it in al-Targhib 2/651, and al-Haythami in al-Majma' 8/63, and they mentioned the weakness of Abd al-Rahman ibn Ishaq. Al-Quda'i also narrated it in Musnad al-Shihab (293) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them) and in its chain is also Abd al-Rahman ibn Ishaq.

सूरह अन-नूर: आयत 31 209

"...उनकी शोभा" से लेकर अल्लाह के इस कथन तक: "...अपनी शोभा में से"। इसमें तेईस विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और मोमिन महिलाओं से कह दो}। अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने यहाँ विशेष रूप से महिलाओं को ताकीद (ज़ोर देने) के तौर पर संबोधित किया है; क्योंकि उसका कथन {मोमिन पुरुषों से कह दो} पर्याप्त होता; क्योंकि यह एक सामान्य कथन है जो मोमिनों में पुरुष और महिला दोनों को शामिल करता है, कुरान में हर सामान्य संबोधन की तरह(1)।

द्वित्व (तदईफ) "यग़ज़ुज़ना" (वे अपनी नज़रें नीची रखें - स्त्री.) में दिखाई दिया; और "यगुज़ू" (वे अपनी नज़रें नीची रखें - पु.) में नहीं दिखाई दिया; क्योंकि दूसरे(2) में क्रिया का 'लाम' साकिन (मौन) है, और पहले में मुतहर्रिक (स्वरयुक्त) है, और दोनों उत्तर के रूप में जज़्म (मजबूरी/आदेश) की स्थिति में हैं(3)। उन्होंने शर्मगाह (की रक्षा) से पहले नज़रों को नीचा करने से शुरुआत की क्योंकि दृष्टि हृदय की अग्रदूत (गाइड) है(4), जैसे बुखार मृत्यु का अग्रदूत है। कुछ कवियों ने इस अर्थ को अपनाया और कहा: "क्या तुमने नहीं देखा कि आँख हृदय की अग्रदूत है? जो कुछ दोनों आँखों को भा जाता है, हृदय भी उसी का आदी हो जाता है।" (5) और हदीस में है: "दृष्टि इबलीस (शैतान) के जहरीले तीरों में से एक तीर है। जो अपनी नज़रें नीची रखता है, अल्लाह उसके दिल में मिठास पैदा कर देता है।" (6) मुजाहिद ने कहा: "जब कोई महिला आती है, तो शैतान उसके सिर पर बैठ जाता है और उसे देखने वालों के लिए सुंदर बना देता है।"

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1355। (2) यानी उनके कथन में: यग़ज़ुज़ना। (3) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 3/133। (4) अल-कशाफ 3/61। (5) यह शेर मुदर्रिस बिन कुर्त का है जैसा कि अल-हमासा अल-बसरीया 2/203 में है, और अल-मुअतलिफ़ वल-मुख्तलिफ़, अल-अमीदी पृष्ठ 293, और अल-खिजाना 5/23, और यह बहजत अल-मजालिस 3/22 में बिना श्रेय के है। उनके पास है: "बेशक दो आँखें हृदय की अग्रदूत हैं..." (6) इसे अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक 4/314 में, और अल-कुदाई ने मुसनद अल-शिहाब (292) में हुज़ैफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। अल-हाकिम ने कहा: इसकी सनद (श्रृंखला) सही है लेकिन उन्होंने (बुखारी और मुस्लिम) इसे शामिल नहीं किया। अज़-ज़हबी ने इसका अनुसरण किया और कहा: इसहाक कमज़ोर है, और अब्दुर्रहमान बिन इसहाक अल-वासिती को उन्होंने कमज़ोर बताया है। इसे अत-तबरानी ने अल-कबीर 10/173 (10362) में इब्न मसूद की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी सनद में अब्दुर्रहमान बिन इसहाक अल-वासिती भी है। अल-मुन्ज़िरी ने इसे अत-तरग़ीब 2/651 में और अल-

हैथमी ने अल-मजमा 8/63 में उल्लेख किया है, और उन्होंने अब्दुर्रहमान बिन इसहाक की कमज़ोरी का उल्लेख किया है। अल-कुदाई ने इसे मुसनद अल-शिहाब (293) में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से भी उद्धृत किया है और इसकी सनद में अब्दुर्रहमान बिन इसहाक भी है।

سورہ النور: آیت 31 209

"زِينَتَهُنَّ" سے لے کر اللہ کے اس فرمان تک: "مِن زِينَتِهِنَّ"۔ اس میں تئیس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَقُل لِّلْمُؤْمِنَاتِ} (اور مومن عورتوں سے کہہ دو)۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے یہاں تاکید کے طور پر خاص طور پر عورتوں کو مخاطب کیا ہے؛ کیونکہ اس کا فرمان {قُل لِّلْمُؤْمِنِينَ} (مومن مردوں سے کہہ دو) کافی تھا؛ کیونکہ یہ ایک عام بات ہے جو مومنوں میں مرد اور عورت دونوں کو شامل کرتی ہے، جیسا کہ قرآن میں ہر عام خطاب ہوتا ہے(1)۔

اور تضعیف (حرف کا دوہرا ہونا) "يَغْضُضْنَ" میں ظاہر ہوا؛ اور "يَغُضُّوا" میں ظاہر نہیں ہوا؛ کیونکہ دوسرے(2) میں فعل کا 'لام' ساکن ہے، اور پہلے میں متحرک ہے، اور دونوں جواب کے طور پر جزم کی جگہ پر ہیں(3)۔ اور انہوں نے شرمگاہ (کی حفاظت) سے پہلے نظریں نیچی کرنے سے آغاز کیا کیونکہ نظر دل کا نقیب (رہنما) ہے(4)، جیسے بخار موت کا نقیب ہے۔ کچھ شعراء نے اس معنی کو لیا اور کہا: "کیا تم نے نہیں دیکھا کہ آنکھ دل کا نقیب ہے؟ جس چیز سے آنکھیں مانوس ہو جاتی ہیں، دل بھی اس سے مانوس ہو جاتا ہے۔" (5) اور حدیث میں ہے: "نظر ابلیس (شیطان) کے زہریلے تیروں میں سے ایک تیر ہے۔ جو شخص اپنی نظر نیچی رکھتا ہے، اللہ اس کے دل میں مٹھاس پیدا کر دیتا ہے" (6)۔ اور مجاہد نے کہا: "جب کوئی عورت آتی ہے، تو شیطان اس کے سر پر بیٹھ جاتا ہے؛ اور اسے دیکھنے والوں کے لیے آراستہ کر دیتا ہے"۔

(1) أحكام القرآن لابن العربی 3/ 1355۔ (2) یعنی اللہ کے قول "يَغْضُضْنَ" میں۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 3/ 133۔ (4) الكشاف 3/ 61۔ (5) یہ شعر مضرس بن قرط کا ہے جیسا کہ الحماسہ البصریہ 2/ 203 میں ہے، اور المؤتلف والمختلف للآمدی ص 293، اور الخزانہ 5/ 23، اور یہ بہجت المجالس 3/ 22 میں بغیر نسبت کے ہے۔ ان کے ہاں ہے: "ألا إنما العينان للقلب رائد.." (آگاہ

رہو کہ دونوں آنکھیں دل کی رہنما ہیں)۔ (6) اسے الحاکم نے المستدرک 4/ 314 میں روایت کیا ہے، اور القضاعی نے مسند الشہاب (292) میں حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ الحاکم نے کہا: اس کی سند صحیح ہے لیکن انہوں نے (بخاری و مسلم) اسے نقل نہیں کیا۔ الذہبی نے اس کا تعاقب کیا اور کہا: اسحاق کمزور ہے، اور عبدالرحمن بن اسحاق الواسطی کو محدثین نے ضعیف قرار دیا ہے۔ اسے الطبرانی نے الکبیر 10/ 173 (10362) میں ابن مسعود کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں بھی عبدالرحمن بن اسحاق الواسطی ہے۔ المنذری نے اسے الترغیب 2/ 651 میں ذکر کیا ہے، اور الہیثمی نے المجمع 8/ 63 میں، اور انہوں نے عبدالرحمن بن اسحاق کے ضعف کا ذکر کیا ہے۔ اور اسے القضاعی نے مسند الشہاب (293) میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے اور اس کی سند میں بھی عبدالرحمن بن اسحاق ہے۔

Surah An-Nur: Verse 31 (p. 210)

When she turns her back, he sits on her rear; making her beautiful for whoever looks. And on the authority of Khalid bin Abi Imran, he said: Do not follow one look with another, for perhaps a servant takes a look that corrupts his heart just as leather corrupts and becomes useless (1). So Allah, glory be to Him, commanded the believing men and women to lower their gaze from what is not permissible; it is not permissible for a man to look at a woman, nor a woman at a man; for her relationship to him is like his to her, and her intent from him is like his from her (2). In "Sahih Muslim" on the authority of Abu Hurairah, he said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "Verily, Allah has written for the son of Adam his portion of adultery, which he will inevitably commit: the eyes commit adultery and their adultery is looking,..." the Hadith (3). Al-Zuhri said regarding looking at women who have not menstruated: It is not right to look at any part of them; from among those whose looking at them is desired, even if she is young. Ata disliked looking at the slave girls being sold in Mecca, unless he wants to buy (4). In the "Two Sahihs" from him (peace and blessings be upon him), that he turned Al-Fadl's face away from the Khath'amite woman when she asked him, and Al-Fadl began looking at her (5). And he (peace and blessings be upon him) said: "Ghayrah (protective jealousy) is from faith, and Madha' (insensitivity/shamelessness) is from hypocrisy" (6).

Footnotes: (1) Nawadir al-Usul p. 306. Al-Naghal with vowel: corruption. And the hide 'naghala' if it rots and frays in tanning, thus it corrupts and perishes. An-Nihayah (Naghal). (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1355. (3) Sahih Muslim (2657), recorded by Ahmad (7719), and al-Bukhari (6612). (4) Al-Bukhari mentioned the saying of Al-Zuhri and Ata before Hadith (6228), and the saying of Ata was connected by Ibn Abi Shaybah 6/68. (5) Sahih al-Bukhari (1513) and (6228), and Sahih Muslim (1334), and it is in Musnad Ahmad (2266). (6) Narrated by Abd al-Razzaq (19520) and al-Bayhaqi in al-Sunan 10/226, and in Shu'ab al-Iman (10797) on the authority of Zayd bin Aslam from the Prophet (peace be upon him) as a Mursal report. Al-Bayhaqi said: Thus it came Mursal, and we have narrated it from Abu Marhoum, from Zayd bin Aslam, from Ata bin Yasar, from Abu Sa'id al-Khudri, from the Prophet (peace be upon him), he said: Ghayrah is from faith... =

सूरह अन-नूर: आयत 31 (पृष्ठ 210)

जब वह पीठ फेरती है, तो वह उसके पिछले हिस्से पर बैठता है; उसे देखने वाले के लिए सुंदर बनाता है। खालिद बिन अबी इमरान के अधिकार से, उन्होंने कहा: एक नज़र के बाद दूसरी नज़र मत डालो, क्योंकि शायद एक बंदा ऐसी नज़र डालता है जो उसके दिल को वैसे ही भ्रष्ट कर देती है जैसे चमड़ा भ्रष्ट होकर बेकार हो जाता है (1)। तो अल्लाह सुब्हानहु व ताला ने मोमिन पुरुषों और मोमिन महिलाओं को उन चीज़ों से अपनी आँखें नीची रखने का आदेश दिया जो हलाल नहीं हैं; किसी पुरुष के लिए किसी महिला को देखना जायज़ नहीं है, और न ही किसी महिला के लिए किसी पुरुष को देखना; क्योंकि उसका उससे वही रिश्ता है जो उसका उससे है, और उसका इरादा उससे वही है जो उसका उससे है (2)। "सहीह मुस्लिम" में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "बेशक, अल्लाह ने आदम के बेटे के लिए ज़िना (व्यभिचार) का उसका हिस्सा लिख दिया है, जिसे वह अनिवार्य रूप से पाएगा: आँखें ज़िना करती हैं और उनका ज़िना देखना है,..." हदीस (3)। अल-ज़ुहरी ने उन महिलाओं को देखने के बारे में कहा जिन्हें अभी मासिक धर्म नहीं हुआ है: उनके किसी भी हिस्से को देखना सही नहीं है; उनमें से जिन्हें देखने की इच्छा होती है, भले ही वह छोटी ही क्यों न हो। अता ने मक्का में बिकने वाली दासियों को देखने को नापसंद किया, जब तक कि वह खरीदना न चाहता हो (4)। "सहीहैन" में उनसे (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) वर्णित है कि उन्होंने अल-फदल का चेहरा खशमिया महिला से हटा दिया था जब उसने उनसे सवाल किया था, और अल-फदल उसे देखने लगा था (5)। और उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) फरमाया: "गैरत (स्वाभिमान) ईमान का हिस्सा है, और मज़ा (निर्लज्जता) निफाक (पाखंड) का हिस्सा है" (6)।

फुटनोट: (1) नवादिर अल-उसूल पृ. 306। अल-नगल: भ्रष्टाचार। और चमड़ा 'नगल' हो गया: यदि वह चर्मशोधन (tanning) में सड़ जाए और फट जाए, तो वह खराब और नष्ट हो जाता है। अन-निहाया (नगल)। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1355। (3) सहीह मुस्लिम (2657), और अहमद (7719) और बुखारी (6612) द्वारा उद्धृत। (4) बुखारी ने हदीस (6228) से पहले अल-ज़ुहरी और अता के कथन का उल्लेख किया है, और अता के कथन को इब्न अबी शायबा 6/68 द्वारा जोड़ा गया है। (5) सहीह बुखारी (1513) और (6228), और सहीह मुस्लिम (1334), और यह मसनद अहमद (2266) में है। (6) अब्द अल-रज्जाक (19520) और अल-बैहकी ने अल-सुनन 10/226 में, और शुअबल ईमान (10797) में ज़ैद बिन असलम के अधिकार से पैगंबर ﷺ से मुरसल (Mursal) के रूप में उद्धृत किया है। अल-बैहकी ने कहा: इस तरह यह मुरसल आया है, और

हमने इसे अबू मरहूम से, ज़ैद बिन असलम से, अता बिन यसार से, अबू सईद अल-खुदरी से, पैगंबर ﷺ से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: गैरत ईमान का हिस्सा है... =

سورہ النور: آیت 31 (صفحہ 210)

پس جب وہ پیٹھ پھیرتی ہے تو وہ اس کے پچھلے حصے پر بیٹھ جاتا ہے؛ اور اسے دیکھنے والوں کے لیے مزین کر دیتا ہے۔ خالد بن ابی عمران سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ایک نظر کے بعد دوسری نظر نہ ڈالو، کیونکہ بسا اوقات بندہ ایک ایسی نظر ڈالتا ہے جس سے اس کا دل اسی طرح خراب ہو جاتا ہے جیسے چمڑا خراب ہو کر بے فائدہ ہو جاتا ہے (1)۔ پس اللہ سبحانہ و تعالی نے مومن مردوں اور مومن عورتوں کو ان چیزوں سے اپنی نظریں نیچی رکھنے کا حکم دیا جو حلال نہیں ہیں؛ کسی مرد کے لیے کسی عورت کو دیکھنا جائز نہیں ہے، اور نہ ہی کسی عورت کے لیے کسی مرد کو؛ کیونکہ اس کا اس سے وہی تعلق ہے جو اس کا اس سے ہے، اور اس کا اس سے وہی ارادہ ہے جو اس کا اس سے ہے (2)۔ اور "صحیح مسلم" میں ابوہریرہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک اللہ نے ابنِ آدم کے لیے زنا میں سے اس کا حصہ لکھ دیا ہے جسے وہ لازمی طور پر پائے گا: آنکھیں زنا کرتی ہیں اور ان کا زنا دیکھنا ہے،..." حدیث (3)۔ اور امام زہری نے ان عورتوں کو دیکھنے کے بارے میں فرمایا جنہیں ابھی حیض نہیں آیا: ان کے کسی بھی حصے کو دیکھنا درست نہیں ہے؛ ان میں سے جنہیں دیکھنے کی رغبت ہوتی ہو، اگرچہ وہ چھوٹی ہی کیوں نہ ہو۔ اور عطا نے مکہ میں بکنے والی لونڈیوں کو دیکھنے کو ناپسند کیا، سوائے اس کے کہ کوئی انہیں خریدنے کا ارادہ رکھتا ہو (4)۔ اور "صحیحین" میں آپ ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فضل (بن عباس) کا چہرہ قبیلہ خثعم کی ایک عورت کی طرف سے پھیر دیا تھا جب اس نے آپ سے سوال کیا تھا، اور فضل اسے دیکھنے لگے تھے (5)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "غیرت ایمان کا حصہ ہے، اور بے غیرتی (مذاہ) نفاق کا حصہ ہے" (6)۔

حواشی: (1) نوادر الاصول ص 306۔ النغل (تفتہ کے ساتھ): فساد، خرابی۔ اور چمڑا 'نغل' ہو گیا: جب وہ دباغت (رنگنے) کے دوران سڑ جائے اور پھٹ جائے تو وہ خراب اور ضائع ہو جاتا ہے۔ النہایہ (نغل)۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 3/1355۔ (3) صحیح مسلم (2657)، اور اسے احمد (7719) اور بخاری (6612) نے بھی روایت کیا ہے۔ (4) بخاری نے حدیث (6228) سے پہلے زہری اور عطا کے قول کا ذکر کیا ہے، اور عطا کے قول کو ابن ابی شیبہ 6/68 نے متصل روایت کیا ہے۔ (5) صحیح بخاری (1513) اور (6228)، اور صحیح مسلم (1334)، اور یہ مسند احمد (2266) میں ہے۔ (6) اسے عبدالرزاق (19520) اور بیہقی نے السنن 10/226 میں، اور شعب الایمان (10797) میں زید بن اسلم کے واسطے سے نبی ﷺ سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: یہ اسی طرح مرسل آئی ہے، اور ہم نے اسے ابومرحوم سے، انہوں نے زید بن اسلم سے، انہوں نے عطا بن یسار سے، انہوں نے ابوسعید خدری سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: غیرت ایمان سے ہے... =

Surah An-Nur: Verse 31 211

Al-Mitha: It is for a man to bring together men and women and then leave them to flirt (madha) with one another, derived from "al-madhi" (pre-seminal fluid). It is also said: it is sending men to women, from their saying: "I sent the horse to graze" (1). Every male "yamdhi" (secretes pre-seminal fluid), and every female "taqdhi" (secretes vaginal discharge) (2). So it is not permissible for a woman who believes in Allah and the Last Day to reveal her adornment except to those for whom it is lawful, or to those for whom she is permanently prohibited [in marriage]; for he is safe from his nature being moved toward her, due to the occurrence of despair regarding her.

Second: At-Tirmidhi narrated from Nabhan, the freed slave of Umm Salama, that the Prophet (PBUH) said to her and Maimunah when Ibn Umm Maktum entered upon them: "Veil yourselves." They said: "He is blind." He said: "Are you two blind? Do you not see him?" (3).

If it is said: This Hadith is not authentic according to the scholars of transmission; because its narrator from Umm Salama is Nabhan, her freed slave, and he is one whose Hadith is not relied upon as evidence. Even assuming its authenticity, that was from him (peace and blessings be upon him) as a strictness towards his wives due to their sanctity, just as he was strict with them regarding the matter of the Hijab, as pointed out by Abu Dawud and other Imams (4). The meaning of the authentic and established Hadith remains, which is that the Prophet (PBUH) ordered Fatimah bint Qays to observe her waiting period (iddah) in the house of Umm Sharik, then he said: "That is a woman whom [my companions] frequent..."

= This connected chain was narrated by al-Bazzar as in Kashf al-Astar (1490). In its chain is Abu Marhum - who is Abd al-Rahman bin Kardam - and he is unknown, as mentioned by al-Dhahabi in Mizan al-I'tidal 2/606. Al-Haythami erred in al-Majma' 4/327, saying: "It contains Abu Marhum; al-Nasa'i authenticated him, and Ibn Ma'in weakened him." End of quote. What al-Haythami pointed to is Abd al-Rahim bin Maymun, and his kunya is also Abu Marhum, and he is among the men of al-Tahdhib. (1) Al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman by al-Halimi 3/397, and al-Bayhaqi cited it in al-Shu'ab 7/411. (2) Al-Sihah: (qadha). (3) Sunan at-Tirmidhi (2778), and narrated by Ahmad (26537), Abu Dawud (4112), and al-Nasa'i in al-Kubra (9197). At-Tirmidhi said: This is a Hasan Sahih Hadith. Al-Nasa'i said: We do not know of anyone who narrated from Nabhan other than al-Zuhri. End of quote. We say: Nabhan, the freed slave of Umm Salama, they did not mention among those who narrated from him except al-Zuhri.

Ibn Abd al-Barr said: Unknown. Imam Ahmad said: Nabhan narrated two strange Hadiths, mentioning the Hadith of the Mukatab (contracted slave), and the Hadith: "Are you two blind?". Furthermore, the Hadith is contradicted by what the author will mention here. See Sharh Mushkil al-Athar 1/265. (4) Al-Mufhim 4/270-271, and the saying of Abu Dawud in his Sunan after Hadith (4112).

सूरह अन-नूर: आयत ३१ २११

अल-मिथा: इसका अर्थ है कि एक पुरुष पुरुषों और महिलाओं को एक साथ लाए और फिर उन्हें एक-दूसरे के साथ अश्लील बातें (माधा) करने के लिए छोड़ दे, जो 'अल-मज़ी' (मज़ी) से निकला है। यह भी कहा गया है: यह पुरुषों को महिलाओं के पास भेजना है, उनके इस कहने से: "मैंने घोड़े को चरने के लिए भेजा" (१)। प्रत्येक नर 'यमज़ी' (मज़ी निकालता है) और प्रत्येक मादा 'तक़्ज़ी' (स्त्राव निकालती है) (२)। अतः अल्लाह और आख़िरत के दिन पर ईमान रखने वाली किसी भी महिला के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह अपनी ज़ीनत (शृंगार) ज़ाहिर करे, सिवाय उनके जिनके लिए वह हलाल है, या उनके लिए जिनके लिए वह स्थायी रूप से हराम है; क्योंकि वह उससे निराश होने के कारण उसके प्रति अपने स्वभाव के विचलित होने से सुरक्षित रहता है।

दूसरा: तिर्मिज़ी ने उम्म सलमा के आज़ाद किए गए गुलाम नभान से रिवायत की है कि नबी ﷺ ने उनसे और मैमूना से कहा, जब इब्न उम्म मक्तूम उनके पास आए: "पर्दा करो।" उन्होंने कहा: "वह तो अंधे हैं।" उन्होंने कहा: "क्या तुम दोनों अंधी हो? क्या तुम उन्हें नहीं देख रही हो?" (३)।

यदि यह कहा जाए: यह हदीस हदीस के विशेषज्ञों के अनुसार सही नहीं है; क्योंकि उम्म सलमा से इसके रावी (वर्णनकर्ता) उनके गुलाम नभान हैं, और वह उन लोगों में से हैं जिनकी हदीस दलील के तौर पर नहीं ली जाती। इसकी सत्यता को मान लेने पर भी, यह उनकी (नबी ﷺ की) ओर से अपनी पत्नियों की पवित्रता के कारण उन पर सख्ती थी, जैसा कि उन्होंने उन पर हिजाब के मामले में सख्ती की थी, जैसा कि अबू दाऊद और अन्य इमामों ने संकेत दिया है (४)। सही और पुख्ता हदीस का अर्थ वही रहता है, कि नबी ﷺ ने फातिमा बिन्त क़ैस को उम्म शरीक के घर में इद्दत गुज़ारने का हुक्म दिया, फिर कहा: "वह ऐसी महिला है जिसके यहाँ [मेरे सहाबा...] आते-जाते हैं।"

= और यह रिवायत अल-बज़ार ने निकाली है जैसा कि 'कश्फ अल-अस्तार' (१४९०) में है। इसकी सनद में अबू मरहूम हैं - और वह अब्दुर्रहमान बिन करदम हैं - और वह 'मजहूल' (अज्ञात) हैं, जैसा कि अज़-ज़हबी ने 'मीज़ान अल-इतिदाल' २/६०६ में ज़िक्र किया है। अल-हैथमी ने 'अल-मजमा' ४/३२७ में भ्रमवश कहा: "इसमें अबू मरहूम हैं; अन-नसाई ने उन्हें विश्वसनीय माना है, और इब्न मुईन ने उन्हें कमज़ोर कहा है।" हैथमी ने जिसकी ओर इशारा किया है वह अब्दुर्रहीम बिन मैमून हैं, और उनकी कुनियत भी अबू मरहूम है, और वह 'तहज़ीब' के लोगों में से हैं। (१) अल-हलीमी की 'अल-मिन्हाज फी शुअ़ब अल-ईमान' ३/३९७, और अल-बैहक़ी ने इसे 'अश-शुअ़ब' ७/४११ में उनसे उद्धृत

किया है। (२) अल-सिहाह: (क़ज़ा)। (३) सुनन अत-तिर्मिज़ी (२७७८), और इसे अहमद (२६५३७), अबू दाऊद (४११२), और अन-नसाई ने 'अल-कुबरा' (९१९७) में निकाला है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। अन-नसाई ने कहा: हम ज़ुहरी के अलावा किसी को नहीं जानते जिसने नभान से रिवायत की हो। हम कहते हैं: उम्म सलमा के गुलाम नभान के बारे में, रावी के तौर पर ज़ुहरी के अलावा किसी और का ज़िक्र नहीं किया गया। इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: मजहूल। इमाम अहमद ने कहा: नभान ने दो अजीब हदीसें रिवायत की हैं, मुकातब की हदीस और हदीस: "क्या तुम दोनों अंधी हो?"। इसके अलावा, यह हदीस उस चीज़ के विरुद्ध है जिसे मुसन्निफ़ (लेखक) यहाँ ज़िक्र करेंगे। देखिए 'शरह मुश्किल अल-आसार' १/२६५। (४) अल-मुफ्हिम ४/२७०-२७१, और हदीस (४११२) के बाद अपनी सुनन में अबू दाऊद का कथन।

سورة النور: آیت ۳۱ ۲۱۱

والمِذاء: اس سے مراد یہ ہے کہ مرد عورتوں اور مردوں کو اکٹھا کرے پھر انہیں چھوڑ دے کہ وہ ایک دوسرے کے ساتھ نازیبا گفتگو (یماذی) کریں، یہ "المدی" (مذی) سے ماخوذ ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس سے مراد مردوں کو عورتوں کی طرف بھیجنا ہے، جیسا کہ ان کا قول ہے: "مذیت الفرس" یعنی میں نے گھوڑی کو چرنے کے لیے بھیج دیا (۱)۔ اور ہر نر "یمذی" (مذی خارج کرتا) ہے اور ہر مادہ "تقذی" (رطوبت خارج کرتی) ہے (۲)۔ پس کسی ایسی عورت کے لیے جو اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان رکھتی ہو، یہ حلال نہیں کہ وہ اپنی زینت ظاہر کرے سوائے ان لوگوں کے لیے جن کے لیے وہ حلال ہے، یا ان کے لیے جن پر وہ ہمیشہ کے لیے حرام ہے؛ کیونکہ وہ اس سے مایوس ہونے کی وجہ سے اس کی طرف میلانِ طبع سے محفوظ رہتا ہے۔

دوسری بات: ترمذی نے ام سلمہ کے آزاد کردہ غلام نبہان سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے ان سے اور میمونہ سے فرمایا جب ان کے پاس ابن ام مکتوم داخل ہوئے: "پردہ کرو۔" انہوں نے عرض کیا: وہ تو اندھے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم دونوں بھی اندھی ہو؟ کیا تم انہیں نہیں دیکھ رہیں؟" (۳)۔

اگر یہ کہا جائے: یہ حدیث اہل نقل کے نزدیک صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ ام سلمہ سے اس کے راوی نبہان ان کے آزاد کردہ غلام ہیں، اور وہ ان لوگوں میں سے ہیں جن کی حدیث سے حجت نہیں پکڑی جاتی۔ اور اس کی صحت کی تقدیر پر، یہ آپ ﷺ کی طرف سے اپنی ازواج کی حرمت کی وجہ سے ان پر سختی تھی، جیسا کہ آپ ﷺ نے ان پر حجاب کے معاملے میں سختی فرمائی، جیسا کہ ابو داؤد اور دیگر ائمہ نے اس طرف اشارہ کیا ہے (۴)۔ اور اس صحیح اور ثابت حدیث کا معنی

باقی رہتا ہے، وہ یہ کہ نبی ﷺ نے فاطمہ بنت قیس کو ام شریک کے گھر میں عدت گزارنے کا حکم دیا، پھر فرمایا: "وہ ایسی عورت ہے جس کے پاس [میرے صحابہ...] کثرت سے آتے ہیں۔"

= اور یہ موصول روایت البزار نے نکالی ہے جیسا کہ "کشف الاستار" (۱۴۹۰) میں ہے۔ اور اس کی سند میں ابو مرحوم ہیں - جو عبد الرحمن بن کردم ہیں - اور وہ مجہول ہیں، جیسا کہ ذہبی نے "میزان الاعتدال" ۶۰۶/۲ میں ذکر کیا ہے۔ اور الہیثمی کو "المجمع" ۳۲۷/۴ میں وہم ہوا، انہوں نے کہا: اس میں ابو مرحوم ہیں، انہیں نسائی نے ثقہ قرار دیا ہے اور ابن معین نے ضعیف کہا ہے۔ جس کی طرف الہیثمی نے اشارہ کیا ہے وہ عبد الرحیم بن میمون ہیں، اور ان کی کنیت بھی ابو مرحوم ہے، اور وہ رجالِ تہذیب میں سے ہیں۔ (۱) الحلیمی کی "المنہاج فی شعب الایمان" ۳۹۷/۳، اور بیہقی نے اسے "الشعب" ۴۱۱/۷ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۲) الصحاح: (قذی)۔ (۳) سنن ترمذی (۲۷۷۸)، اور اسے احمد (۲۶۵۳۷)، ابو داؤد (۴۱۱۲)، اور نسائی نے "الکبری" (۹۱۹۷) میں نکالا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ نسائی نے کہا: ہم کسی ایسے شخص کو نہیں جانتے جس نے زہری کے علاوہ نبہان سے روایت کی ہو۔ ہم کہتے ہیں: ام سلمہ کے غلام نبہان کے بارے میں، راویوں نے ان سے زہری کے سوا کسی کا ذکر نہیں کیا۔ ابن عبد البر نے کہا: مجہول ہے۔ امام احمد نے کہا: نبہان نے دو عجیب حدیثیں روایت کی ہیں، مکاتب کی حدیث اور حدیث: "کیا تم دونوں اندھی ہو؟"۔ مزید یہ کہ یہ حدیث اس کے معارض ہے جو مصنف یہاں ذکر کریں گے۔ دیکھیے "شرح مشکل الآثار" ۲۶۵/۱۔ (۴) المفہم ۴/ ۲۷۰-۲۷۱، اور حدیث (۴۱۱۲) کے بعد اپنی سنن میں ابو داؤد کا قول۔

212

Surah An-Nur: Verse 31

...my companions, observe your waiting period at the house of Ibn Umm Maktum; for he is a blind man, you can put off your outer garment and he will not see you(1).

We say: Some scholars have inferred from this Hadith that a woman is allowed to look at parts of a man that a man is not allowed to look at in a woman(2), such as the head and the place where earrings are hung, but as for the private parts, then no(3). Based on this, it would be a specific exception to the general meaning of the Almighty's saying: {And tell the believing women to lower their gaze}, and the word "from" would be for partitive use (some of), just as it is in the preceding verse.

Ibn al-Arabi said(4): He only commanded her to move from the house of Umm Sharik to the house of Ibn Umm Maktum because that was more appropriate for her than staying in Umm Sharik's house; as Umm Sharik was well-off(5) with many people entering her house, so many would see her. In the house of Ibn Umm Maktum, no one would see her; so guarding her gaze was more achievable and appropriate there, so he granted her a concession in that, and Allah knows best.

Third: Allah, Glorified and Exalted, commanded women not to display their adornment to onlookers, except those exempted in the rest of the verse, for fear of temptation. Then He exempted what appears of the adornment, and people differed on the extent of that; Ibn Mas'ud said: Apparent adornment is the clothing. Ibn Jubayr added: The face. Said ibn Jubayr also, and 'Ata and Al-Awza'i said: The face, the hands, and the clothing. Ibn 'Abbas, Qatadah, and Al-Miswar ibn Makhramah said: Apparent adornment is kohl, bracelets, henna up to mid-forearm, earrings, and large rings(6), and the like. This is permissible for a woman to show to anyone who enters upon her(7).

---

(1) Narrated by Muslim (1480), and Ahmad (27327). (2) The word "upon him" is from (Z), which matches what is in Al-Mufhim 4/270. (3) Al-Mufhim 4/270. (4) In his "Ahkam al-Quran" 3/1356. (5) In (D) and (M): "Mu'thirah" (influential/active). (6) Al-Fatkh: Plural of fatkhah, which are large rings worn on fingers or toes. Gharib al-Hadith by Abu Ubayd 4/317. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/178. The previous opinions were also cited by At-Tabari in his exegesis 17/256-261.

212

सूरह अन-नूर: आयत 31

...मेरे साथियों, इब्न उम्म मक्तूम के घर पर अपनी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बिताओ; क्योंकि वह एक अंधे व्यक्ति हैं, तुम अपने बाहरी कपड़े उतार सकती हो और वह तुम्हें नहीं देखेंगे(1)।

हमने कहा: कुछ विद्वानों ने इस हदीस से यह निष्कर्ष निकाला है कि एक महिला के लिए पुरुष के उन अंगों को देखना जायज़ है जिन्हें पुरुष के लिए महिला में देखना जायज़ नहीं है(2), जैसे सिर और कान की बाली लटकाने की जगह, लेकिन सतर (निजी अंग) नहीं(3)। इसके आधार पर, यह अल्लाह के इस आदेश के सामान्य अर्थ के लिए विशिष्ट होगा: {और ईमान वाली महिलाओं से कह दो कि अपनी निगाहें नीची रखें}, और "से" का अर्थ यहाँ 'हिस्से' के रूप में होगा जैसा कि पिछली आयत में है।

इब्न अल-अरबी ने कहा(4): उन्होंने उसे उम्म शरीक के घर से इब्न उम्म मक्तूम के घर जाने का आदेश इसलिए दिया क्योंकि यह उसके लिए उम्म शरीक के घर में रहने से बेहतर था; क्योंकि उम्म शरीक के यहाँ बहुत से लोग आते-जाते थे(5), इसलिए उसे देखने वाले बहुत होते। इब्न उम्म मक्तूम के घर में उसे कोई नहीं देखता; इसलिए वहां अपनी निगाहों की हिफ़ाज़त करना ज़्यादा मुमकिन और बेहतर था, इसलिए उन्हें इसमें छूट दी गई, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

तीसरा: अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने महिलाओं को आदेश दिया कि वे अपनी ज़ीनत (श्रृंगार) को देखने वालों पर ज़ाहिर न करें, सिवाय उन लोगों के जिनका उल्लेख आयत के बाकी हिस्से में है; फितने (गुमराह होने) के डर से। फिर उसने उस ज़ीनत को अलग कर दिया जो ज़ाहिर हो जाती है। लोगों ने इसकी सीमा के बारे में मतभेद किया है; इब्न मसूद ने कहा: ज़ाहिर होने वाली ज़ीनत कपड़े हैं। इब्न जुबैर ने जोड़ा: चेहरा। सईद बिन जुबैर, अता और औज़ाई ने भी कहा: चेहरा, दोनों हाथ और कपड़े। इब्न अब्बास, क़तादा और अल-मिसवर बिन मखरमा ने कहा: ज़ाहिर होने वाली ज़ीनत सुरमा, कंगन, कोहनी तक की मेंहदी, कान की बालियां और बड़ी अंगूठियां(6) आदि हैं। एक महिला के लिए यह सब उनके सामने ज़ाहिर करना जायज़ है जो उसके पास आते हैं(7)।

---

(1) मुस्लिम (1480) और अहमद (27327) द्वारा उद्धृत। (2) शब्द "उन पर" (ज़) से है, जो अल-मुफहिम 4/270 में है। (3) अल-मुफहिम 4/270। (4) उनकी किताब अहकाम अल-कुरान 3/1356

में। (5) (द) और (म) में: "मुअसिरह"। (6) अल-फतख: फतखाह का बहुवचन, जो अंगूठियां हैं। गरीब अल-हदीस, अबू उबैद 4/317 द्वारा। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/178। अत्तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/256-261 में पिछले कथनों को उद्धृत किया है।

٢١٢

سورة النور: آیت ٣١

...میرے ساتھیو، ابن ام مکتوم کے ہاں عدت گزارو؛ کیونکہ وہ نابینا آدمی ہیں، تم اپنے زائد کپڑے اتار سکو گی اور وہ تمہیں نہیں دیکھ پائیں گے(١)۔

ہم کہتے ہیں: بعض علماء نے اس حدیث سے یہ استدلال کیا ہے کہ عورت کے لیے مرد کا وہ حصہ دیکھنا جائز ہے جو مرد کے لیے عورت کا دیکھنا جائز نہیں ہے(٢)، جیسے سر اور بالیاں لٹکانے کی جگہ، لیکن ستر (اعضائے مخصوصہ) نہیں(٣)۔ اس بنا پر، یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے عموم کے لیے خاص ہوگا: ﴿اور ایمان والی عورتوں سے کہہ دو کہ اپنی نظریں نیچی رکھیں﴾، اور یہاں لفظ "من" تبعیض (کچھ حصہ) کے لیے ہوگا جیسا کہ اس سے پہلی آیت میں ہے۔

ابن العربی نے کہا(٤): آپ ﷺ نے انہیں ام شریک کے گھر سے ابن ام مکتوم کے گھر منتقل ہونے کا حکم اس لیے دیا کیونکہ یہ ان کے لیے ام شریک کے گھر رہنے سے بہتر تھا؛ کیونکہ ام شریک کے ہاں لوگوں کی آمد و رفت بہت زیادہ تھی(٥)، جس کی وجہ سے انہیں دیکھنے والے بہت ہو جاتے۔ جبکہ ابن ام مکتوم کے گھر میں انہیں کوئی نہ دیکھتا؛ اس لیے وہاں اپنی نظر کی حفاظت کرنا زیادہ قریب اور بہتر تھا، چنانچہ انہیں اس کی رخصت دی گئی، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

تیسری بات: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے عورتوں کو حکم دیا کہ وہ اپنی زینت دیکھنے والوں پر ظاہر نہ کریں، سوائے ان کے جن کا استثنیٰ آیت کے بقیہ حصے میں ہے؛ فتنے کے خوف سے۔ پھر اللہ نے اس زینت کا استثنیٰ کیا جو ظاہر ہوتی ہے، اور لوگوں نے اس کی مقدار کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ چنانچہ ابن مسعود نے کہا: ظاہر زینت سے مراد کپڑے ہیں۔ ابن جبیر نے اس میں چہرے کا

اضافہ کیا۔ سعید بن جبیر، عطا اور اوزاعی نے کہا: چہرہ، دونوں ہاتھ اور کپڑے۔ ابن عباس، قتادہ اور مسور بن مخرمہ نے کہا: ظاہر زینت سے مراد سرمہ، کنگن، آدھے بازو تک مہندی، بالیاں اور بڑی انگوٹھیاں(۶) وغیرہ ہیں۔ تو عورت کے لیے یہ سب ان تمام لوگوں کے سامنے ظاہر کرنا مباح (جائز) ہے جو اس کے پاس آتے ہیں(۷)۔

---

(۱) اسے مسلم (۱۴۸۰) اور احمد (۲۷۳۲۷) نے روایت کیا ہے۔ (۲) لفظ "علیہ" (ظ) سے ہے، اور یہ وہی ہے جو المفہم ۴/۲۷۰ میں ہے۔ (۳) المفہم ۴/۲۷۰۔ (۴) ان کی کتاب احکام القرآن ۳/۱۳۵۶ میں۔ (۵) (د) اور (م) میں: "مؤثرة"۔ (۶) الفتخ: فتخہ کی جمع، جس سے مراد انگوٹھیاں ہیں۔ غریب الحدیث لابو عبید ۴/۳۱۷۔ (۷) المحرر الوجیز ۴/۱۷۸، اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/۲۵۶-۲۶۱ میں سابقہ اقوال کو روایت کیا ہے۔

Surah An-Nur: Verse 31 Page 213

Al-Tabari mentioned a hadith from Qatadah regarding the meaning of "half the forearm" from the Prophet (1) ﷺ, and another was mentioned from Aisha, may Allah be pleased with her, from the Prophet ﷺ that he said: "It is not lawful for a woman who believes in Allah and the Last Day, once she has reached puberty (menstruated), to show anything but her face and her hands up to here," and he gripped the middle of the forearm (2).

Ibn Atiyyah (3) said: It appears to me, based on the wording of the verse, that a woman is commanded not to reveal her beauty, and to strive to conceal everything that is considered adornment. The exception was made for what appears due to the necessity of movement in what is unavoidable, or attending to affairs, and the like. Therefore, whatever appears in this manner due to necessity among women is what is pardoned.

I say: This is a good statement, except that since the face and hands are usually visible by custom and worship—such as in prayer and Hajj—it is fitting that the exception refers to them.

This is supported by what Abu Dawud narrated from Aisha, may Allah be pleased with her, that Asma bint Abi Bakr, may Allah be pleased with them both, entered upon the Messenger of Allah ﷺ wearing thin clothes. The Messenger of Allah ﷺ turned away from her and said: "O Asma, when a woman reaches the age of menstruation, it is not proper for anything of her to be seen except this [and this]." And he pointed to his face and hands (4).

This is stronger in terms of precaution and for the sake of considering the corruption of people; so a woman should not reveal any of her adornment except what appears of her face and hands. Allah is the Grantor of success, there is no Lord besides Him (5).

(1) Recorded by Al-Tabari 17/259 via Abd al-Razzaq, and it is in his Tafsir 2/56. The discussion is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/178. (2) Tafsir al-Tabari 17/260. His saying: 'arakat', meaning: she menstruated. Al-Qamus (arak). (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/178. (4) Sunan Abi Dawud (4104) via Sa'id bin Bashir, from Qatadah, from Khalid bin Durayk, from Aisha, with the addition in brackets. Abu Dawud said: This is mursal (disconnected); Khalid bin Durayk did not meet Aisha, may Allah be pleased with her. End quote. Al-Mundhiri said in Mukhtasar Sunan Abu Dawud 6/58: In its chain is Sa'id

bin Bashir Abu Abd al-Rahman al-Basri, resident of Damascus, client of Banu Nasr, and more than one person has spoken about him. Al-Hafiz Abu Ahmad al-Jurjani mentioned this hadith and said: I do not know anyone who narrated it from Qatadah other than Sa'id bin Bashir, and he once said: from Khalid bin Durayk, from Umm Salama, instead of Aisha. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/178.

सूरह अन-नूर: आयत 31 पृष्ठ 213

अल-तबरी ने कतादा से पैगंबर (1) ﷺ से अग्रभाग (half of the forearm) के अर्थ के संबंध में एक हदीस का उल्लेख किया है, और आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) से पैगंबर ﷺ से एक और उल्लेख किया गया है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह और परलोक के दिन पर विश्वास करने वाली महिला के लिए यह जायज़ नहीं है कि जब वह रजस्वला (मासिक धर्म वाली) हो जाए, तो वह अपने चेहरे और अपने हाथों के अलावा यहाँ तक कुछ भी दिखाए" और उन्होंने अग्रभाग के बीच को पकड़ लिया (2)।

इब्न अतिया (3) ने कहा: आयत के शब्दों के आधार पर मुझे यह प्रतीत होता है कि एक महिला को अपनी सुंदरता को न दिखाने और हर उस चीज़ को छिपाने का प्रयास करने का आदेश दिया गया है जो ज़ीनत (श्रृंगार) है। अपवाद उस चीज़ के लिए है जो अपरिहार्य कार्यों, या मामलों को सुलझाने आदि की आवश्यकता के कारण दिखाई देती है। अतः इस प्रकार जो कुछ भी महिलाओं के बीच आवश्यकता के कारण दिखाई देता है, वह क्षम्य है।

मैंने कहा: यह एक अच्छी बात है, सिवाय इसके कि चूंकि चेहरा और हाथ आमतौर पर रीति-रिवाजों और इबादत (जैसे नमाज़ और हज) में दिखाई देते हैं, इसलिए यह उचित है कि अपवाद उन दोनों के लिए हो।

इसका प्रमाण वह है जो अबू दाऊद ने आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) से रिवायत किया है कि अस्मा बिंत अबी बक्र (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आईं और उन्होंने पतले कपड़े पहने हुए थे। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे मुंह मोड़ लिया और कहा: "हे अस्मा, जब कोई महिला रजस्वला हो जाती है, तो उसके लिए उचित नहीं है कि उसका यह [और यह] के अलावा कुछ भी देखा जाए।" और उन्होंने अपने चेहरे और अपनी हथेलियों की ओर इशारा किया (4)।

यह सावधानी के पक्ष में और लोगों के भ्रष्टाचार (फ़साद) को देखते हुए अधिक मजबूत है; इसलिए एक महिला को अपनी ज़ीनत में से कुछ भी प्रकट नहीं करना चाहिए सिवाय उसके चेहरे और हथेलियों के। अल्लाह ही सफलता देने वाला है, उसके सिवा कोई रब नहीं है (5)।

(1) अल-तबरी 17/259 द्वारा अब्द अल-रज्जाक के माध्यम से निकाला गया, और यह उनके तफ़सीर 2/56 में है। और बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/178 में है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 17/260। और उनका कहना: 'अर्कत', यानी: मासिक धर्म आया। अल-कामूस (अर्क)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/178 में। (4) सुनन अबू दाऊद (4104) सईद बिन बशीर के माध्यम से, कतादा से, खालिद बिन

दुरैक से, आयशा से - और उनके बीच कोष्ठक में क्या है -। और अबू दाऊद ने कहा: यह मुरसल है; खालिद बिन दुरैक ने आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) को नहीं पाया। समाप्त। और अल-मुन्दिरी ने मुख्तसर सुनन अबू दाऊद 6/58 में कहा: इसके इसनाद में सईद बिन बशीर अबू अब्द अल-रहमान अल-बसरी है, जो दमिश्क का निवासी है, बनू नसर का गुलाम है, और एक से अधिक लोगों ने उसके बारे में बात की है। और अल-हाफ़िज़ अबू अहमद अल-जुरजानी ने इस हदीस का उल्लेख किया और कहा: मुझे नहीं पता कि इसे सईद बिन बशीर के अलावा कतादा से किसने रिवायत किया है, और एक बार उन्होंने इसमें कहा: खालिद बिन दुरैक से, उम्मे सलमा से, आयशा के बजाय। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/178।

سورة النور: آیت 31 صفحہ 213

الطبری نے قتادہ سے نصف بازو کے معنی میں نبی کریم ﷺ (1) سے ایک حدیث ذکر کی ہے، اور ایک اور حدیث حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے نبی کریم ﷺ سے منقول ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "کسی ایسی عورت کے لیے جو اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان رکھتی ہو، یہ حلال نہیں کہ جب اسے حیض آنا شروع ہو جائے تو وہ اپنے چہرے اور اپنے ہاتھوں کے سوا یہاں تک کچھ ظاہر کرے" اور آپ ﷺ نے نصف بازو کو پکڑا (2)۔

ابن عطیہ (3) نے کہا: آیت کے الفاظ کے حکم سے مجھے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ عورت کو حکم دیا گیا ہے کہ وہ اپنی زینت ظاہر نہ کرے، اور ہر اس چیز کو چھپانے کی کوشش کرے جو زینت ہے، اور استثنا اس چیز میں واقع ہوا ہے جو حرکت کی ضرورت یا کسی ناگزیر معاملے کی اصلاح وغیرہ کی وجہ سے ظاہر ہوتی ہے۔ چنانچہ اس صورت میں جو کچھ عورتوں میں ضرورت کی وجہ سے ظاہر ہوتا ہے، وہ معاف ہے۔

میں نے کہا: یہ قول اچھا ہے، لیکن چونکہ چہرہ اور دونوں ہاتھ عام طور پر عادت اور عبادت (مثلاً نماز اور حج) میں کھلے رہتے ہیں، اس لیے یہ مناسب ہے کہ استثنا ان دونوں کی طرف راجع ہو۔

اس پر وہ روایت دلالت کرتی ہے جو ابوداؤد نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ حضرت اسماء بنت ابی بکر رضی اللہ عنہما رسول اللہ ﷺ کے پاس حاضر ہوئیں اور انہوں نے باریک کپڑے پہنے ہوئے تھے، تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے رخ موڑ لیا اور فرمایا: "اے اسماء! جب عورت حیض کی عمر کو پہنچ جائے تو اس کے لیے درست نہیں کہ اس کے جسم کا کوئی

حصہ دیکھا جائے سوائے اس کے [اور اس کے]" اور آپ ﷺ نے اپنے چہرے اور دونوں ہتھیلیوں کی طرف اشارہ کیا (4)۔

پس یہ احتیاط کے پہلو سے زیادہ قوی ہے، اور لوگوں کے فساد کی رعایت کرتے ہوئے بھی؛ لہذا عورت اپنی زینت میں سے کچھ بھی ظاہر نہ کرے سوائے اس کے جو اس کے چہرے اور دونوں ہتھیلیوں سے ظاہر ہو، اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے، اس کے سوا کوئی رب نہیں (5)۔

(1) اسے الطبری نے 17/259 میں عبدالرزاق کے واسطے سے روایت کیا ہے، اور یہ ان کی تفسیر 2/56 میں ہے۔ اور یہ بحث المحرر الوجیز 4/178 میں ہے۔ (2) تفسیر الطبری 17/260۔ اور ان کا قول: 'عرکت'، یعنی: اسے حیض آیا۔ القاموس (عرک)۔ (3) المحرر الوجیز 4/178 میں۔ (4) سنن ابی داؤد (4104) سعید بن بشیر کے واسطے سے، انہوں نے قتادہ سے، انہوں نے خالد بن دریک سے، انہوں نے حضرت عائشہ سے روایت کی - اور جو کچھ قوسین میں ہے -۔ اور ابوداؤد نے کہا: یہ مرسل ہے؛ خالد بن دریک نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کو نہیں پایا۔ انتہیٰ۔ اور المنذری نے مختصر سنن ابی داؤد 6/58 میں کہا: اس کی سند میں سعید بن بشیر ابوعبدالرحمن البصری ہے، جو دمشق کا رہنے والا اور بنو نصر کا آزاد کردہ غلام ہے، اس پر ایک سے زیادہ لوگوں نے کلام کیا ہے، اور حافظ ابواحمد الجرجانی نے اس حدیث کا ذکر کیا اور کہا: میں نہیں جانتا کہ اسے قتادہ سے سعید بن بشیر کے علاوہ کسی اور نے روایت کیا ہو، اور ایک مرتبہ انہوں نے اس میں کہا: خالد بن دریک سے، انہوں نے ام سلمہ سے، عائشہ کے بجائے۔ (5) المحرر الوجیز 4/178۔

214 Surah Al-Nur: Verse 31

Ibn Khuwaiz Mindad, one of our scholars, said: "If a woman is beautiful and there is fear of temptation from her face and hands, she must cover them. But if she is old or unattractive, it is permissible for her to reveal her face and hands."

Fourth: Adornment is of two types: natural and acquired. Natural (adornment) is her face; for it is the origin of beauty, physical attractiveness, and the essence of animal life, due to the benefits and ways of knowledge it contains. As for acquired adornment, it is what a woman uses to enhance her physical appearance, such as clothes, jewelry, kohl, and henna dye. This includes the words of the Almighty: "Take your adornment [i.e., wear your clothing]" [Al-A'raf: 31]. The poet said: *They take their adornment in the best way you see, and if they are without adornment, they are the best of those without it.* (1)

Fifth: Some adornment is apparent and some is hidden. What is apparent is always permissible for all people, including relatives and strangers, and we have mentioned what the scholars said regarding it. As for what is hidden, it is not permissible to reveal it except to those named by Allah Almighty in this verse, or those who take their place (2).

There is disagreement regarding the bracelet. Aisha said: "It is from the apparent adornment because it is on the hands." Mujahid said: "It is from the hidden adornment because it is beyond the palms, rather it is on the forearm." Ibn al-Arabi said (3): "As for henna dye, it is from the hidden adornment if it is on the feet."

Sixth: His Almighty saying: "and to wrap [a portion of] their headcovers over their chests" [Al-Nur: 31]. The majority read it with a sukun on the 'lam' which is for the command. Abu Amr, in the narration of Abbas (4), read it with a kasrah according to the original rule; because the original for the 'lam' of command is kasrah, and the kasrah was omitted due to its heaviness. Its sukun is like the sukun in the word 'udud' (upper arm)...

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1356/3. The verse is attributed in al-Aghani 22/333, al-Amali by al-Zajjaji p. 100, and al-Wafi bi al-Wafayat 19/537 to al-Udayl al-Ijli. Their version has 'غير' (other than) instead of 'خير' (best). A woman is 'atilat' (without adornment) if she has no jewelry on, does not wear adornment, and her neck is free of necklaces. Lisan [al-Arab] (entry 'atl'). (2) It is in al-Nukat wa al-Uyun 4/90-91 in a similar manner. (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1357 and what precedes it. (4) In version

(m): Ibn Abbas. What is established from (d) and (z) is correct. The mass-transmitted reading from Abu Amr is like the reading of the majority. Al-Sab'ah p. 454.

214 सूरह अन-नूर: आयत 31

हमारे विद्वानों में से इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा है: "यदि कोई महिला सुंदर है और उसके चेहरे और हथेलियों से फ़ितने (प्रलोभन) का डर है, तो उसे उन्हें ढकना चाहिए। लेकिन अगर वह बूढ़ी या कुरूप है, तो उसके लिए अपना चेहरा और हथेलियां दिखाना जायज़ है।"

चौथा: ज़ीनत (श्रृंगार) दो प्रकार की होती है: प्राकृतिक और अर्जित। प्राकृतिक (श्रृंगार) उसका चेहरा है; क्योंकि यह सुंदरता का मूल, शारीरिक आकर्षण और जीवंतता का सार है, इसमें निहित लाभों और ज्ञान के मार्गों के कारण। जहाँ तक अर्जित श्रृंगार का प्रश्न है, यह वह है जिसे एक महिला अपनी शारीरिक बनावट को बेहतर बनाने के लिए उपयोग करती है, जैसे कि कपड़े, आभूषण, सुरमा और मेंहदी; और इसमें सर्वशक्तिमान का यह वचन शामिल है: "अपनी ज़ीनत धारण करो" [अल-आराफ़: 31]। कवि ने कहा है: वे अपनी ज़ीनत को सबसे अच्छे तरीके से धारण करती हैं जो आप देखते हैं, और यदि वे बिना श्रृंगार के हों, तो वे बिना श्रृंगार वालों में सबसे अच्छी होती हैं। (1)

पाँचवाँ: कुछ ज़ीनत ज़ाहिर (प्रकट) होती है और कुछ बातिन (छिपी हुई)। जो ज़ाहिर है, वह सभी लोगों के लिए हमेशा जायज़ है, चाहे वे महरम (रिश्तेदार) हों या अजनबी, और हमने विद्वानों के इसके बारे में विचारों का उल्लेख किया है। जहाँ तक बातिन ज़ीनत का सवाल है, इसे प्रकट करना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि उन लोगों के सामने न हो जिनका नाम अल्लाह तआला ने इस आयत में लिया है, या जो उनके स्थान पर हों (2)।

कंगन के बारे में मतभेद है। आयशा ने कहा: "यह ज़ाहिर ज़ीनत में से है; क्योंकि यह हाथों पर है।" मुजाहिद ने कहा: "यह बातिन ज़ीनत में से है; क्योंकि यह हथेलियों से बाहर है, बल्कि यह कलाई (बाजू) पर होता है।" इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: "जहाँ तक मेंहदी का सवाल है, अगर यह पैरों पर है तो यह बातिन ज़ीनत में से है।"

छठा: अल्लाह तआला का यह वचन: "और अपनी ओढ़नियाँ अपने सीनों पर डाले रहें" [अन-नूर: 31]। अधिकांश ने इसे 'लाम' पर सुकून के साथ पढ़ा है जो कि आदेश के लिए है। अबू अम्र ने अब्बास की रिवायत (4) में इसे असल के अनुसार कसरह (जेर) के साथ पढ़ा है; क्योंकि आदेश के लाम के लिए असल कसरह है, और कसरह को इसके भारीपन के कारण हटा दिया गया था। इसका सुकून 'उद्दुद' के सुकून की तरह है...

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 1356/3। यह छंद अल-अघानी 22/333, अल-ज़ज्जाजी द्वारा अल-अमाली पृष्ठ 100, और अल-उदैल अल-इजली के लिए अल-वाफी बी अल-वफ़ायत 19/537 में दिया गया है, और उनकी रिवायत में 'خير' के बजाय 'غير' है। 'अतिलत अल-मरअतु': जब उस पर कोई गहना न हो, और उसने श्रृंगार न पहना हो, और उसकी गर्दन हारों से मुक्त हो। लिसान (अतल)। (2) यह अल-नुकत वा अल-उयुन 4/90-91 में इसी तरह है। (3) अहकाम अल-कुरान 3/1357 और उससे पहले वाले हिस्से में। (4) (म) में: इब्न अब्बास। जो (द) और (ज़) से पुष्ट है वह सही है, और अबू अम्र से मुतवातिर किराअत बहुमत की किराअत की तरह है। अल-सबअह पृष्ठ 454।

214 سورہ النور: آیت 31

ہمارے علماء میں سے ابن خویز منداد نے کہا ہے: "اگر عورت خوبصورت ہو اور اس کے چہرے اور ہتھیلیوں سے فتنے کا ڈر ہو تو اس پر انہیں چھپانا واجب ہے، اور اگر وہ بوڑھی ہو یا بدصورت ہو تو اس کے لیے اپنا چہرہ اور ہتھیلیاں کھولنا جائز ہے۔"

چوتھی بات: زینت کی دو قسمیں ہیں: خلقی (فطری) اور اکتسابی؛ پس خلقی (زینت) اس کا چہرہ ہے؛ کیونکہ یہ زینت کی اصل، جمالِ خلقت اور حیوانیت کا معنی ہے، اس میں موجود فوائد اور علوم کے راستوں کی وجہ سے۔ جہاں تک اکتسابی زینت کا تعلق ہے، تو وہ وہ چیز ہے جس سے عورت اپنی خلقت کو بہتر بنانے کی کوشش کرتی ہے، جیسے لباس، زیورات، سرمہ اور خضاب (مہندی)؛ اور اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: "اپنی زینت اختیار کرو" [الاعراف: 31]۔ اور شاعر نے کہا ہے: وہ اپنی زینت کو بہترین طریقے سے اختیار کرتی ہیں جو تم دیکھتے ہو، اور جب وہ بغیر زیور کے ہوں تو وہ بہترین بے زیور عورتیں ہوتی ہیں۔ (1)

پانچویں بات: زینت میں سے کچھ ظاہر ہے اور کچھ باطن، پس جو ظاہر ہے وہ تمام لوگوں کے لیے ہمیشہ مباح ہے، خواہ محرم ہوں یا اجنبی، اور ہم اس بارے میں علماء کے اقوال ذکر کر چکے ہیں۔ جہاں تک باطن (چھپی ہوئی زینت) کا تعلق ہے، تو اسے ظاہر کرنا جائز نہیں ہے سوائے ان لوگوں کے لیے جن کا اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں نام لیا ہے، یا جو ان کے قائم مقام ہوں (2)۔

کنگن کے بارے میں اختلاف ہے، حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: "یہ زینتِ ظاہر میں سے ہے؛ کیونکہ یہ ہاتھوں میں ہوتا ہے۔" اور مجاہد نے کہا: "یہ زینتِ باطنہ میں سے ہے؛ کیونکہ

یہ ہتھیلیوں سے باہر ہے، بلکہ یہ کلائی (بازو) میں ہوتا ہے۔" ابن العربی (3) نے کہا: "جہاں تک خضاب کا تعلق ہے، تو یہ زینتِ باطنہ میں سے ہے اگر پیروں میں ہو۔"

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور چاہیے کہ وہ اپنی اوڑھنیاں اپنے گریبانوں پر ڈالے رہیں" [النور: 31]۔ جمہور نے 'لام' کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے جو کہ امر کے لیے ہے۔ اور ابو عمرو نے عباس کی روایت (4) میں اسے اصل کے مطابق کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے؛ کیونکہ لامِ امر میں اصل کسرہ ہے، اور کسرہ کو اس کی ثقالت (بھاری پن) کی وجہ سے حذف کر دیا گیا، اور اس کا سکون دینا 'عُضُد' کے سکون دینے کی طرح ہے۔۔۔

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 1356/3، اور یہ شعر الاغانی 333/22، الامالی للزجاجی ص / 100، اور الوافی بالوفیات 537/19 میں العدیل العجلی کی طرف منسوب ہے، اور ان کی روایت میں 'خیر' کی جگہ 'غیر' ہے۔ 'عطلت المراۃ': جب اس پر کوئی زیور نہ ہو، اور اس نے زینت نہ پہنی ہو، اور اس کی گردن ہاروں سے خالی ہو۔ لسان (عطل)۔ (2) یہ النکت والعیون 4/ 90-91 میں اسی طرح ہے۔ (3) احکام القرآن 1357/3 اور اس سے پہلے کے حصے میں۔ (4) (م) میں: ابن عباس، اور جو (د) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی درست ہے، اور ابو عمرو سے متواتر قرات جمہور کی قرات کی طرح ہے۔ السبعہ ص 454۔

Surah An-Nur: Verse 31 215

and thigh (1). And "yadhribna" (they should strike/draw) is in the position of jussive by command, except that it is built on a single case following the past tense according to Sibawayh (2). The reason for this verse is that women in those times, when they covered their heads with khimars—which are head coverings—let them hang down behind their backs. Al-Naqqash said: As the Nabataeans (3) do; thus the chest, neck, and ears remained uncovered. So Allah Almighty commanded the twisting of the khimar over the neck-openings (juyub), and the form of that is: for the woman to cast her khimar over her neck-opening to cover her chest (4). Al-Bukhari narrated from Aisha that she said: May Allah have mercy on the first Muhajir women; when [the verse]: {and let them draw their head coverings over their chests} was revealed, they tore their waist wraps and covered themselves with them (5). Hafsa, the daughter of her brother Abdul Rahman (may Allah be pleased with him), entered upon Aisha while wearing a thin khimar that revealed her neck and what was there. So Aisha tore it on her and said: "Only thick material that covers is used for striking [covering]" (6). Seventh: Al-Khumur: plural of Al-Khimar, which is what a woman covers her head with. From it comes: "ikhtamarat al-mar'ah" (the woman covered her head) and "takhammarat," and she has a "hasanat al-khimrah" (good manner of wearing a khimar) (7). Al-Juyub: plural of Al-Jayb, which is the opening cut in a tunic or shirt, derived from "al-jawb," meaning cutting. The famous reading is with a damma on the Jeem of "juyubihinn," while some Kufans read it with a kasra because of the "ya," similar to their reading of: "buyut" (houses) and "shuyukh" (elders) (8), and the ancient grammarians do not permit this.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/178. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/133. (3) Al-Nabat: A people who dwell in the marshlands between the two Iraqs. Al-Sihah (Nabat). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/178. (5) Sahih al-Bukhari (4758). In it, they tore (murutahunn) instead of (azurahunn). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/178, and Aisha's report was recorded by Ibn Sa'd in Al-Tabaqat al-Kubra 8/72 except for the last part of it. (7) Tahdhib al-Lugha 7/379. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/178, and the reading with a kasra on the Jeem was by: Ibn Kathir, Ibn Dhakwan, Hamza, and al-Kisa'i, and the reading is in al-Taysir p. 161.

सूरह अन-नूर: आयत 31 215

और जांघ (1)। और "यदरिब्ना" (वे डालें) आदेश के कारण जज़्म की स्थिति में है, सिवाय इसके कि सीबावैह (2) के अनुसार यह अतीत काल (माज़ी) के अनुसरण में एक ही स्थिति पर आधारित है। इस आयत का कारण यह है कि उस समय की महिलाएँ जब अपने सिरों को 'खिमार्' (ओढ़नी) से ढँकती थीं - जो कि सिर ढँकने के कपड़े हैं - तो वे उन्हें अपनी पीठ के पीछे लटका देती थीं। अल-नक्काश ने कहा: जैसा कि नबाती (3) करते हैं; इस प्रकार छाती का ऊपरी हिस्सा, गर्दन और कान खुले रह जाते थे। इसलिए अल्लाह तआला ने गर्दन के घेरों (जुलूब) पर खिमार् को लपेटने का आदेश दिया, और इसका स्वरूप यह है: कि महिला अपनी ओढ़नी को अपने सीने के घेरे पर डाले ताकि उसका सीना ढक जाए (4)। बुखारी ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह पहली मुहाजिर महिलाओं पर रहम करे; जब [आयत]: {और वे अपनी ओढ़नियों को अपने सीनों पर डालें} उतरी, तो उन्होंने अपनी तहबंदों को फाड़ा और उनसे अपना सिर और सीना ढँक लिया (5)। आयशा के पास उनके भाई अब्दुल रहमान (रज़ियल्लाहु अन्हु) की बेटी हफ्सा आईं, और उन्होंने एक ऐसी ओढ़नी पहनी हुई थी जो इतनी महीन थी कि उनकी गर्दन और आसपास का हिस्सा दिख रहा था। आयशा ने उसे फाड़ दिया और कहा: "केवल मोटे कपड़े का ही उपयोग ढँकने के लिए किया जाता है जो छिपा सके" (6)। सातवाँ: अल-खुमुर: 'खिमार' का बहुवचन है, जिससे महिला अपना सिर ढँकती है। इसी से निकला है: 'इख़्तमरत अल-मरअह' (महिला ने सिर ढँका) और 'तख़म्मरत', और उसकी 'हसनतुल खिमराह' (खिमार पहनने का अच्छा तरीका) है (7)। और अल-जुयूब: 'जैव' का बहुवचन है, जो अंगरखे या कमीज में कटा हुआ हिस्सा (गला) होता है, और यह 'अल-जौब' से है जिसका अर्थ है काटना। प्रसिद्ध पाठ "जुयूबिहिन्न" में जीम पर 'दम्मा' (उ) के साथ है, जबकि कुछ कूफ़ियों ने 'या' के कारण इसे 'कसरा' (इ) के साथ पढ़ा है, जैसा कि उनका पाठ "बुयूत" (घरों) और "शुयूख" (बुजुर्गों) में है (8), और प्राचीन व्याकरणविद् इसकी अनुमति नहीं देते हैं।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/178। (2) इ'राब अल-कुरान लिन-नहास 3/133। (3) अन-नबत: एक कौम जो दो इराकों के बीच दलदली इलाकों में रहती है। अस-सिहाह (नबत)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/178। (5) सहीह अल-बुखारी (4758)। इसमें उन्होंने (मुरूतिहिन्न) फाड़ा, (अज़ुरिहिन्न) के बजाय। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/178, और आयशा का यह कथन इब्न साद ने अल-तबाक़ात अल-कुबरा 8/72 में उद्धृत किया है, इसके अंतिम भाग को छोड़कर। (7) तहज़ीब अल-लुग़ा

7/379। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/178, और जीम पर कसरा के साथ पाठ करने वाले हैं: इब्न कसीर, इब्न ज़कवान, हमज़ा और अल-किसाई, और यह पाठ अत-तयसीर पृ. 161 में है।

سورہ النور: آیت 31 215

اور ران (1)۔ اور «يَضْرِبْنَ» (وہ ڈالیں) امر کی وجہ سے جزم کے مقام پر ہے، سوائے اس کے کہ سیبویہ (2) کے نزدیک یہ ماضی کی پیروی میں ایک ہی حالت پر مبنی ہے۔ اس آیت کا سبب یہ ہے کہ اس زمانے کی عورتیں جب اپنے سروں کو اوڑھنیوں (خمار) سے ڈھانپتی تھیں - جو کہ سر ڈھانپنے کے کپڑے ہیں - تو انہیں اپنی پیٹھ کے پیچھے لٹکا دیتی تھیں۔ النقاش نے کہا: جیسا کہ نبطی (3) کرتے ہیں؛ چنانچہ سینے کا بالائی حصہ، گردن اور کان بے پردہ رہ جاتے تھے۔ لہٰذا اللہ تعالیٰ نے گریبانوں (جیوب) پر اوڑھنی کو لپیٹنے کا حکم دیا، اور اس کی صورت یہ ہے کہ عورت اپنی اوڑھنی اپنے گریبان پر ڈالے تاکہ اپنا سینہ ڈھانپ لے (4)۔ بخاری نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: اللہ پہلی مہاجر عورتوں پر رحم فرمائے؛ جب [یہ آیت]: ﴿وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ ۖ﴾ (اور وہ اپنی اوڑھنیاں اپنے گریبانوں پر ڈالے رہیں) نازل ہوئی، تو انہوں نے اپنی تہبندوں کو پھاڑا اور ان سے خود کو ڈھانپ لیا (5)۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے پاس ان کے بھائی عبدالرحمن رضی اللہ عنہ کی بیٹی حفصہ آئیں، انہوں نے ایک ایسی اوڑھنی اوڑھ رکھی تھی جو باریک تھی اور اس سے ان کی گردن اور گرد و نواح کا حصہ نظر آ رہا تھا۔ حضرت عائشہ نے اسے ان پر پھاڑ دیا اور فرمایا: "ڈھانپنے کے لیے صرف وہی موٹا کپڑا استعمال کیا جاتا ہے جو چھپا سکے" (6)۔ ساتویں بات: «الخُمُر»: خمار کی جمع ہے، اور یہ وہ چیز ہے جس سے عورت اپنا سر ڈھانپتی ہے، اسی سے ہے: «اختمرت المرأة» (عورت نے سر ڈھانپا) اور «تخمَّرت»، اور اس کی «حَسَنة الخِمْرة» (اوڑھنی اوڑھنے کا اچھا انداز) ہے (7)۔ اور «الجيوب»: جیب کی جمع ہے، اور یہ قمیص یا کرتے میں کٹا ہوا حصہ (گریبان) ہوتا ہے، اور یہ

«الجَوْب» سے ماخوذ ہے جس کا معنی کاٹنا ہے۔ مشہور قرأت «جُیوبھن» میں جیم کے ضمہ (پیش) کے ساتھ ہے، جبکہ بعض کوفیوں نے 'یا' کی وجہ سے اسے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے، جیسا کہ ان کی قرأت «بیوت» اور «شیوخ» میں ہے (8)، اور قدیم نحوی اس کی اجازت نہیں دیتے ہیں۔

---

(1) المحرر الوجیز 4/178۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 3/133۔ (3) النبط: ایک قوم جو دونوں عراقوں کے درمیان دلدلی علاقوں میں رہتی ہے۔ الصحاح (نبط)۔ (4) المحرر الوجیز 4/178۔ (5) صحیح بخاری (4758)۔ اس میں (مروطہن) پھاڑا، (أزرہن) کے بجائے۔ (6) المحرر الوجیز 4/178، اور حضرت عائشہ کا یہ اثر ابن سعد نے الطبقات الکبریٰ 8/72 میں نکالا ہے، سوائے اس کے آخری حصے کے۔ (7) تہذیب اللغۃ 7/379۔ (8) المحرر الوجیز 4/178، اور جیم کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے: ابن کثیر، ابن ذکوان، حمزہ اور کسائی نے، اور یہ قرأت التیسیر ص 161 میں ہے۔

216 Surah An-Nur: Verse 31

The reading; and they say: 'buyt' and 'buyut' (houses), like 'fals' and 'fulus' (coins). Az-Zajjaj said: It is permissible to replace the damma with a kasra. As for what was narrated from Hamza regarding combining damma and kasra, it is impossible; no one can pronounce it except by indicating what is permissible (1).

Muqatil said: "Over their bosoms" i.e., over their chests, meaning over the positions of their garment openings (juyub).

Eighth: In this verse there is evidence that the 'jayb' (garment opening) is only in the garment at the position of the chest. Likewise were the openings in the clothes of the ancestors, may Allah be pleased with them, according to what women do here in Andalusia, and the people of the Egyptian lands among men, boys, and others.

Al-Bukhari, may Allah have mercy on him, gave a chapter heading: "Chapter: The opening of the shirt from the chest and other than it," and narrated the hadith of Abu Hurayrah who said: The Messenger of Allah ﷺ struck the likeness of the miser and the charity-giver, like two men wearing two iron cloaks, their hands have been forced up to their breasts and collarbones... the hadith, and it has already been mentioned in its entirety (2). In it, Abu Hurayrah said: "I saw the Messenger of Allah ﷺ pointing with his fingers like this into his garment opening, and if you had seen him trying to widen it, but it would not widen" (3).

This shows you that his opening, peace and blessings be upon him, was in his chest, because if it were on his shoulder, his hands would not have been forced to his breasts and collarbones. This is a good deduction.

Ninth: The Almighty's saying: {except to their husbands}. The 'ba'l' is the husband and the master in the speech of the Arabs. From it is the saying of the Prophet ﷺ in the Hadith of Gabriel: "When the slave girl gives birth to her master..." (4) meaning: her master; an indication of the abundance of concubines with the increase of conquests, so children come from slave women, and every mother is freed by her child, as if he were her master who bestowed freedom upon her, since her freedom was obtained through him.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/134. (2) Sahih al-Bukhari (5797), and previously in 10/250. (3) Sahih al-Bukhari (5797), and Ibn Hajar said in al-Fath 10/268: its response is omitted, and its estimation is: you would have been amazed by it. (4) A part of the

hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him, narrated by Ahmad (9501), al-Bukhari (50), and Muslim (9): (6) - and the wording is his - and Ahmad (367) and Muslim (8) narrated it from the hadith of 'Umar, may Allah be pleased with him.

216 सूरह अन-नूर: आयत 31

पढ़ना; और वे कहते हैं: 'बुय्त' और 'बुयूत' (घर), जैसे 'फ़ल्स' और 'फ़ुलूस' (सिक्के)। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: दम्मा को कसरा से बदलना जायज़ है। जहाँ तक हम्ज़ा से दम्मा और कसरा को मिलाने के बारे में जो वर्णित है, वह असंभव है; कोई भी इसे उच्चारित नहीं कर सकता सिवाय इसके कि वह जो जायज़ है उसकी ओर संकेत करे (1)।

मुक़ातिल ने कहा: "अपने गिरेबानों पर" यानी: अपने सीनों पर, जिसका अर्थ है उनके कपड़ों के खुले हिस्सों (जुलूब) के स्थानों पर।

आठवां: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि 'जैब' (कपड़े का उद्घाटन) केवल कपड़े में सीने के स्थान पर होता है। इसी तरह पूर्वजों के कपड़ों में उद्घाटन थे, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो, जैसा कि हमारे यहाँ अंडालूसिया में महिलाएँ करती हैं, और मिस्र के क्षेत्रों के पुरुष, लड़के और अन्य लोग करते हैं।

अल-बुखारी, अल्लाह उन पर रहम करे, ने एक अध्याय का शीर्षक दिया: "अध्याय: सीने के पास से कमीज का जैब और इसके अलावा," और अबू हुरैरा की हदीस सुनाई, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कंजूस और दान देने वाले का उदाहरण दिया, जैसे दो व्यक्ति लोहे के दो चोगे पहने हुए हों, उनके हाथ उनके स्तनों और हंसली की हड्डियों तक मजबूर हो गए हों... हदीस, और इसका पूर्ण रूप से उल्लेख किया जा चुका है (2)। इसमें, अबू हुरैरा ने कहा: "मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को अपनी उंगलियों से इस तरह अपने जैब में इशारा करते देखा, और यदि आप उन्हें इसे चौड़ा करने की कोशिश करते हुए देखते, तो भी वह चौड़ा नहीं होता" (3)।

यह आपको दिखाता है कि उनका उद्घाटन, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, उनके सीने में था, क्योंकि अगर यह उनके कंधे पर होता, तो उनके हाथ उनके स्तनों और हंसली की हड्डियों तक मजबूर नहीं होते। यह एक अच्छा निष्कर्ष है।

नौवां: सर्वशक्तिमान का कहना: {सिवाय उनके पतियों के}। अरबों की भाषा में 'बअल' का अर्थ पति और स्वामी है। इसी से जिब्रील की हदीस में पैगंबर ﷺ का कथन है: "जब दासी अपने मालिक को जन्म देगी..." (4) जिसका अर्थ है: उसका स्वामी; विजयों की वृद्धि के साथ रखैलों की प्रचुरता का संकेत, इसलिए दास महिलाओं से बच्चे पैदा होते हैं, और प्रत्येक माँ अपने बच्चे के माध्यम से मुक्त हो

जाती है, मानो वह उसका स्वामी हो जिसने उसे स्वतंत्रता प्रदान की हो, क्योंकि उसकी स्वतंत्रता उसके माध्यम से प्राप्त हुई थी।

---

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/134। (2) सहीह अल-बुखारी (5797), और पहले 10/250 में। (3) सहीह अल-बुखारी (5797), और इब्न हजर ने अल-फतह 10/268 में कहा: इसका उत्तर हटा दिया गया है, और इसका अनुमान है: आप इससे चकित हो जाते। (4) अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (9501), अल-बुखारी (50), और मुस्लिम (9): (6) द्वारा वर्णित किया गया है - और शब्द उनके हैं - और अहमद (367) और मुस्लिम (8) ने इसे उमर रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से वर्णित किया है।

216 سورہ النور: آیت 31

قرأت؛ اور وہ کہتے ہیں: 'بُيْت' اور 'بُيُوت'، جیسے 'فَلْس' اور 'فُلُوس'۔ الزجاج نے کہا: ضمہ کو کسرہ سے بدلنا جائز ہے۔ رہا وہ جو حمزہ سے ضمہ اور کسرہ کے درمیان جمع کرنے کے بارے میں مروی ہے، تو وہ محال ہے، کوئی بھی اسے ادا نہیں کر سکتا سوائے اس کے کہ جو جائز ہے اس کی طرف اشارہ کرے (1)۔

مقاتل نے کہا: "اپنی گریبانوں پر" یعنی: اپنے سینوں پر، مراد ان کی گریبانوں کے مقامات پر۔

آٹھویں: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ 'جَيْب' (گریبان) لباس میں صرف سینے کے مقام پر ہوتا ہے، اور اسی طرح سلف صالحین رضوان اللہ علیہم کے لباس میں گریبان ہوا کرتے تھے، اس کے مطابق جو ہمارے ہاں اندلس میں عورتیں کرتی ہیں، اور اہل مصر کے مرد، بچے اور دوسرے لوگ۔

امام بخاری رحمہ اللہ تعالیٰ نے عنوان باندھا ہے: "باب: سینے کے پاس سے قمیص का گریبان اور اس کے علاوہ"، اور ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے بخیل اور صدقہ دینے والے کی مثال بیان کی، جیسے دو آدمی ہوں جن پر لوہے کے دو جبے ہوں، ان کے ہاتھ ان کے سینوں اور ہنسلیوں تک جکڑے ہوئے ہوں... حدیث، اور یہ مکمل طور پر پہلے گزر چکی ہے (2)، اس میں ابو ہریرہ نے کہا: "میں نے رسول اللہ ﷺ کو دیکھا کہ آپ اپنی انگلیوں سے اپنے گریبان میں اس طرح کر رہے تھے، اگر آپ انہیں دیکھتے کہ آپ اسے کشادہ کرنا چاہتے تھے لیکن وہ کشادہ نہیں ہو رہا تھا" (3)۔

یہ آپ پر واضح کرتا ہے کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا گریبان آپ کے سینے میں تھا، کیونکہ اگر یہ آپ کے کندھے پر ہوتا تو آپ کے ہاتھ آپ کے سینوں اور ہنسلیوں تک جکڑے ہوئے نہ ہوتے۔ اور یہ ایک اچھا استدلال ہے۔

نویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {سوائے اپنے شوہروں کے}۔ 'البَعْل' عربوں کے کلام میں شوہر اور آقا کو کہتے ہیں۔ اسی سے نبی ﷺ کا حدیث جبرئیل میں قول ہے: "جب لونڈی اپنے آقا کو جنے..." (4) یعنی: اپنے آقا کو؛ فتوحات کی کثرت کی وجہ سے لونڈیوں کی کثرت کی طرف اشارہ ہے، تو لونڈیوں سے اولاد پیدا ہوتی ہے، تو ہر ماں اپنی اولاد کی وجہ سے آزاد ہو جاتی ہے، گویا وہ اس کا آقا ہے جس نے اسے آزادی کا تحفہ دیا؛ کیونکہ اس کی آزادی اسی کے ذریعے حاصل ہوئی۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 3/134۔ (2) صحيح البخاری (5797)، اور پہلے 10/250۔ (3) صحيح البخاری (5797)، اور ابن حجر نے الفتح 10/268 میں کہا: اس کا جواب محذوف ہے، اور اس کی تقدیر ہے: تو تم اس سے تعجب کرتے۔ (4) ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا جسے احمد (9501)، بخاری (50) اور مسلم (9): (6) نے روایت کیا ہے - اور الفاظ انہی کے ہیں - اور اسے احمد (367) اور مسلم (8) نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nur: Verse 31 217 ... its cause. Ibn al-Arabi said it (1). I say: Among it is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) regarding Maria: "Her child has set her free" (2), thus attributing the manumission to him. This is one of the best interpretations of this Hadith. And Allah knows best. Issue: The husband and the master see the beauty of the woman and more than beauty; as every part of her body is permissible for him, for pleasure and for looking. For this reason, He started with husbands; because their looking falls on more than this, Allah Almighty said: {And they who guard their private parts Except from their wives or those their right hands possess, for indeed, they will not be blamed} [Al-Mu'minun: 5-6]. Tenthly: People differed regarding the permissibility of a man looking at a woman's private parts; based on two opinions: One of them: It is permissible; because if it is permissible for him to take pleasure in it, then looking is more appropriate. It was said: It is not permissible; because of the saying of Aisha (may Allah be pleased with her) in describing her situation with the Messenger of Allah (peace be upon him): I never saw that from him, nor did he see that from me. And the first is more correct, and this is attributed to etiquette. Ibn al-Arabi said it (4). Asbagh, one of our scholars, said: It is permissible for him to lick it with his tongue. Ibn Khuwayz Mindad said: As for the husband and the master, it is permissible for him to look at the rest of the body and the outer part of the private parts but not the inner part. Similarly, it is permissible for a woman to look at her husband's private parts, and for a slave woman to look at her master's private parts.

(1) In Ahkam al-Quran 3/1357. (2) Narrated by Ibn Majah (2516) from the Hadith of Ibn Abbas. Al-Busiri said in Misbah al-Zujajah 3/97: This chain is weak, Hussain bin Abdullah bin Ubaidullah al-Hashimi; Ali bin al-Madini, Ahmad bin Hanbal, and al-Nasa'i abandoned him, and Abu Hatim and Abu Zur'ah weakened him. Ibn Hazm also narrated it in Al-Muhalla 9/219 from another route from Ibn Abbas, and said: This is a report with a good chain, all its narrators are trustworthy. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1357-1358. (4) In Ahkam al-Quran 3/1358, and the following statement of Asbagh is from it, and the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) preceded at verse (30) of this Surah.

सूरह अन-नूर: आयत 31 217 ... इसका कारण। इब्न अल-अरबी ने यह कहा (1)। मैंने कहा: इसी में मारिया के बारे में नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का कहना शामिल है: "उसके बच्चे ने उसे आज़ाद कर दिया" (2), इस प्रकार आज़ादी को उसके साथ जोड़ा। यह इस हदीस की सबसे अच्छी व्याख्याओं में से एक है। और अल्लाह बेहतर जानता है। मसला (विषय): पति और स्वामी स्त्री की सुंदरता और सुंदरता से अधिक देखते हैं; क्योंकि उसके शरीर का हर हिस्सा उसके लिए आनंद और देखने के लिए जायज़ (हलाल) है। इसी कारण से, उन्होंने पतियों के साथ शुरुआत की; क्योंकि उनकी नज़र इससे भी अधिक पर पड़ती है, अल्लाह तआला ने कहा: {और वे जो अपनी लज्जा अंगों की रक्षा करते हैं, सिवाय अपनी पत्नियों या अपने अधिकार में ली हुई दासियों के, क्योंकि वास्तव में, उन्हें दोष नहीं दिया जाएगा} [अल-मुमिनून: 5-6]। दसवां: एक पुरुष के एक महिला के गुप्तांग को देखने की अनुमति के बारे में लोगों में मतभेद था; दो मतों पर: उनमें से एक: यह जायज़ है; क्योंकि यदि उसे इससे आनंद लेने की अनुमति है, तो देखना अधिक उपयुक्त है। और कहा गया: यह जायज़ नहीं है; क्योंकि आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) के साथ अपनी स्थिति का वर्णन करते हुए कहा: मैंने उनसे वह नहीं देखा और न ही उन्होंने मुझसे वह देखा। और पहला अधिक सही है, और इसे शिष्टाचार (अदब) के रूप में माना जाता है। इब्न अल-अरबी ने यह कहा (4)। हमारे विद्वानों में से असबग ने कहा: उसके लिए उसे अपनी जीभ से चाटना जायज़ है। इब्न खुवेज़ मिंदाद ने कहा: जहाँ तक पति और स्वामी की बात है, तो उसके लिए शरीर के बाकी हिस्सों और गुप्तांगों के बाहरी हिस्से को देखना जायज़ है, लेकिन आंतरिक हिस्से को नहीं। इसी तरह, एक महिला के लिए अपने पति के गुप्तांगों को देखना और एक दासी के लिए अपने स्वामी के गुप्तांगों को देखना जायज़ है।

फुटनोट्स: (1) अहकाम अल-कुरान 3/1357 में। (2) इब्न माजाह (2516) ने इब्न अब्बास की हदीस से इसे निकाला है। अल-बुसीरी ने मिसबाह अल-ज़ुजाजाह 3/97 में कहा: यह श्रृंखला कमजोर है, हुसैन बिन अब्दुल्ला बिन उबैदुल्ला अल-हाशिमी; अली बिन अल-मदीनी, अहमद बिन हनबल और अल-नसाई ने उन्हें छोड़ दिया, और अबू हातिम और अबू जुराह ने उन्हें कमजोर बताया। इब्न हज़म ने भी इसे अल-मुहल्ला 9/219 में इब्न अब्बास के एक अन्य मार्ग से निकाला है, और कहा: यह एक अच्छी श्रृंखला वाली रिपोर्ट है, इसके सभी कथावाचक भरोसेमंद हैं। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1357-1358। (4) अहकाम अल-कुरान 3/1358 में, और असबग का

अगला कथन इसी से है, और आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस इस सूरा की आयत (30) में पहले आ चुकी है।

سورة النور: آیت ۳۱ ۲۱۷ اس کا سبب۔ ابن العربی نے یہ کہا (۱)۔ میں نے کہا: اسی میں ماریہ کے بارے میں نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ فرمان شامل ہے: «اسے اس کے بچے نے آزاد کر دیا» (۲) چنانچہ آزادی کی نسبت اس کی طرف کی گئی۔ اور یہ اس حدیث کی بہترین تاویلات میں سے ایک ہے۔ واللہ اعلم۔ مسئلہ: پس شوہر اور آقا عورت کی زینت اور زینت سے بڑھ کر دیکھتے ہیں؛ کیونکہ اس کے بدن کا ہر حصہ اس کے لیے لذت اور نظر کے اعتبار سے حلال ہے۔ اسی معنی کی وجہ سے شوہروں سے آغاز کیا گیا؛ کیونکہ ان کی اطلاع اس سے بھی بڑی چیز پر ہوتی ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ﴾ [المؤمنون: ٥-٦]۔ دسویں بات: مرد کے عورت کی شرمگاہ کو دیکھنے کے جواز میں لوگوں کا اختلاف ہے؛ دو اقوال پر: پہلا: یہ جائز ہے؛ کیونکہ جب اسے اس سے لذت حاصل کرنا جائز ہے تو دیکھنا بدرجہ اولیٰ جائز ہے۔ اور کہا گیا: جائز نہیں ہے؛ کیونکہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے ساتھ اپنی حالت کے ذکر میں فرمایا: نہ میں نے ان سے وہ دیکھا اور نہ انہوں نے مجھ سے وہ دیکھا۔ اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے، اور اسے ادب پر محمول کیا جائے گا۔ یہ ابن العربی نے کہا ہے (٤)۔ اور ہمارے علماء میں سے اصبغ نے کہا: اس کے لیے جائز ہے کہ اسے اپنی زبان سے چاٹے۔ ابن خویز منداد نے کہا: رہا شوہر اور آقا، تو اس کے لیے جائز ہے کہ وہ باقی تمام جسم اور شرمگاہ کے ظاہری حصے کو دیکھے نہ کہ باطنی حصے کو۔ اسی طرح عورت کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنے شوہر کی شرمگاہ کو دیکھے، اور لونڈی کے لیے اپنے آقا کی شرمگاہ کو دیکھنا جائز ہے۔

حواشی: (۱) احکام القرآن ۳/ ۱۳۵۷ میں۔ (۲) اسے ابن ماجہ (۲۵۱٦) نے ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے، بوسیری نے مصباح الزجاجہ ۳/ ۹۷ میں کہا: یہ سند ضعیف ہے، حسین بن

عبداللہ بن عبیداللہ الہاشمی، اسے علی بن المدینی، احمد بن حنبل اور نسائی نے ترک کر دیا، اور ابو حاتم اور ابو زرعہ نے اسے ضعیف قرار دیا۔ اور اسے ابن حزم نے بھی المحلی ۹/ ۲۱۹ میں ابن عباس سے ایک اور طریق سے روایت کیا ہے، اور کہا: یہ جید سند والی خبر ہے، اس کے تمام راوی ثقہ ہیں۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۳۵۷-۱۳۵۸۔ (٤) احکام القرآن ۳/ ۱۳۵۸ میں، اور اصبغ کا آنے والا قول اسی سے ہے، اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث اس سورت کی آیت (۳۰) کے پاس گزر چکی ہے۔

Surah An-Nur: Verse 31 218 I said: It is narrated that the Prophet (peace be upon him) said: "Looking at the private parts causes 'al-tams'" (1), meaning: blindness, i.e., in the onlooker. It is also said: that the child [conceived] between them is born blind. And Allah knows best. Eleventh: When Allah Almighty mentioned the husbands and started with them, He followed with the mahrams (unmarriageable relatives) and treated them equally in displaying adornment (zeenah). However, their ranks [in prohibition] vary according to what is in the souls of humans. There is no doubt that a father or brother seeing a woman is more cautious than her husband's son seeing her. The levels of what is shown to them vary; so, what is shown to a father may not be permissible to be shown to the husband's son (2). Qadi Ismail mentioned regarding Al-Hasan and Al-Husayn (may Allah be pleased with them) that they did not think it permissible to see the Mothers of the Believers. Ibn Abbas said: seeing them is permissible for them (3). Ismail said: I think Al-Hasan and Al-Husayn held that view because the husbands' sons were not mentioned in the verse regarding the Prophet's (peace be upon him) wives, which is the Almighty's saying: {There is no sin upon them concerning their fathers...} [Al-Ahzab: 55]. And He said in Surah An-Nur: {And not expose their adornment except to their husbands...} the verse. So Ibn Abbas went by this verse, while Al-Hasan and Al-Husayn went by the other verse. Twelfth: The Almighty's saying: {or their husbands' sons} refers to the male offspring of the husbands, and it includes: children's children, even if low in descent, whether they were from males or females, like grandsons from sons and grandsons from daughters...

---

(1) Narrated by Ibn Adi in al-Kamil 2/507, al-Bayhaqi 7/94-95, and Ibn al-Jawzi in al-Mawdu'at (1115) from the hadith of Ibn Abbas as a marfu' report. Ibn al-Jawzi quoted Ibn Hibban saying it is fabricated (mawdu'). Ibn Hajar said in al-Talkhis al-Habir 3/149: Ibn Abi Hatim said in al-'Ilal: I asked my father about it, and he said: Fabricated... Ibn al-Salah disagreed and said: Its chain is good (jayyid), as he said, but this is debatable. And Ibn al-Jawzi narrated it (1116) from the hadith of Abu Hurairah as a marfu' report, and in its chain is Ibrahim ibn Muhammad; al-Azdi said: Abandoned (saqit). Al-Suyuti mentioned it in al-La'ali al-Masnu'ah 2/144. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/179, and what is between brackets is from it. (3) Narrated by Ibn Sa'd in al-Tabaqat al-Kubra 8/178, Sa'id ibn Mansur in his Sunan (965), and Ibn Abi Shaybah 4/337.

सूरा अन-नूर: आयत 31 218 मैंने कहा: यह वर्णित है कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने कहा: "गुप्तांगों को देखना 'अल-तम्स' (1) का कारण बनता है," अर्थात: अंधापन, यानी देखने वाले में। यह भी कहा गया है: कि उनके बीच [पैदा होने वाला] बच्चा अंधा पैदा होता है। और अल्लाह बेहतर जानता है। ग्यारहवीं बात: जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने पतियों का उल्लेख किया और उनसे शुरुआत की, तो उन्होंने महरमों (निकटतम रिश्तेदारों) का पालन किया और उन्हें श्रृंगार (जीनत) प्रदर्शित करने में समान माना। हालांकि, उनके पद [निषेध में] मनुष्यों की आत्माओं में जो है उसके अनुसार भिन्न होते हैं। इसमें कोई संदेह नहीं है कि एक पिता या भाई का किसी महिला को देखना उसके पति के बेटे के उसे देखने की तुलना में अधिक सुरक्षित है। उन्हें जो दिखाया जाता है उसके स्तर भिन्न होते हैं; इसलिए, पिता को जो दिखाया जाता है वह पति के बेटे को दिखाए जाने के लिए अनुमेय नहीं हो सकता है (2)। काजी इस्माइल ने अल-हसन और अल-हुसैन (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के बारे में उल्लेख किया कि वे नहीं मानते थे कि विश्वासियों की माताओं (पैगंबर की पत्नियों) को देखना उनके लिए जायज़ है। इब्न अब्बास ने कहा: उन्हें देखना उनके लिए हलाल (अनुमेय) है (3)। इस्माइल ने कहा: मुझे लगता है कि अल-हसन और अल-हुसैन का यह विचार इसलिए था क्योंकि पैगंबर (उन पर शांति हो) की पत्नियों के बारे में आयत में पतियों के बेटों का उल्लेख नहीं किया गया था, जो कि सर्वशक्तिमान का वचन है: {उन पर उनके पिताओं के संबंध में कोई पाप नहीं है...} [अल-अहज़ाब: 55]। और उन्होंने सूरा अन-नूर में कहा: {और वे अपने श्रृंगार को प्रकट न करें सिवाय अपने पतियों के..} आयत। तो इब्न अब्बास इस आयत पर चले गए, जबकि अल-हसन और अल-हुसैन दूसरी आयत पर चले गए। बारहवीं बात: सर्वशक्तिमान का वचन: {या उनके पतियों के बेटे} पतियों की पुरुष संतानों को संदर्भित करता है, और इसमें शामिल हैं: बच्चों के बच्चे, चाहे वे कितने भी नीचे के हों, चाहे वे पुरुषों से हों या महिलाओं से, जैसे बेटों के बेटे और...

---

(1) इसे इब्न अदी ने अल-कामिल 2/507 में, अल-बैहकी ने 7/94-95 में और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौदुआत (1115) में इब्न अब्बास की हदीस से मरफ़ू रूप में उद्धृत किया है। इब्न अल-जौज़ी ने इब्न हिब्बान से उद्धृत किया कि यह मनगढ़ंत (मौदू) है। इब्न हजर ने अल-तल्खिस अल-हबीर 3/149 में कहा: इब्न अबी हातिम ने अल-इलाल में कहा: मैंने अपने पिता से इसके बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: मनगढ़ंत... इब्न अल-सलाह ने असहमति जताई और कहा: इसकी श्रृंखला अच्छी (जय्यिद) है, जैसा कि उन्होंने कहा, लेकिन इसमें विचार की गुंजाइश है। और इसे इब्न अल-जौज़ी (1116) ने अबू हुरैरा की हदीस से मरफ़ू रूप में उद्धृत किया है, और इसकी श्रृंखला में इब्राहिम इब्न मुहम्मद है; अल-

अज़दी ने कहा: त्याज्य (साकित)। अल-सुयुति ने इसे अल-लाली अल-मस्नुआह 2/144 में उल्लेख किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/179, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (3) इसे इब्न साद ने अल-तबाकात अल-कुबरा 8/178 में, सईद इब्न मंसूर ने अपनी सुनन (965) में और इब्न अबी शैबा ने 4/337 में उद्धृत किया है।

سورة النور: آیت ۳۱ ۲۱۸ میں نے کہا: اور مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «شرمگاہ کی طرف دیکھنا طمس (۱) یعنی اندھے پن کا باعث بنتا ہے»، یعنی دیکھنے والے میں۔ اور کہا گیا ہے: کہ ان دونوں کے درمیان پیدا ہونے والا بچہ اندھا پیدا ہوتا ہے۔ واللہ اعلم۔ گیارہویں بات: جب اللہ تعالیٰ نے شوہروں کا ذکر کیا اور ان سے ابتدا کی، تو ذوی المحارم (محرم رشتہ داروں) کو ان کے ساتھ ملایا، اور زینت ظاہر کرنے میں ان سب کو برابر رکھا، لیکن ان کے درجات [حرمت میں] انسانی نفوس کی کیفیت کے مطابق مختلف ہوتے ہیں۔ پس اس میں کوئی شک نہیں کہ باپ اور بھائی کا عورت پر نظر ڈالنا شوہر کے بیٹے کی نظر سے زیادہ احتیاط والا معاملہ ہے۔ اور ان کے سامنے جو کچھ ظاہر کیا جاتا ہے اس کے درجات بھی مختلف ہوتے ہیں، چنانچہ باپ کے لیے وہ کچھ ظاہر کرنا جائز ہو سکتا ہے جو شوہر کے بیٹے کے لیے جائز نہیں (۲)۔ اور قاضی اسماعیل نے حسن اور حسین رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا کہ وہ دونوں امہات المؤمنین کو دیکھنا جائز نہیں سمجھتے تھے۔ اور ابن عباس نے فرمایا: ان کا ان کو دیکھنا حلال ہے (۳)۔ اسماعیل نے کہا: میرا خیال ہے کہ حسن اور حسین اس بات کی طرف گئے کہ شوہروں کے بیٹوں کا ذکر نبی ﷺ کی ازواج کے بارے میں اس آیت میں نہیں ہے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿ لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ فِي ءَابَآئِهِنَّ ﴾ [الاحزاب: ۵۵]۔ اور سورۃ النور میں فرمایا: ﴿ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ ﴾ الآیۃ، تو ابن عباس اس آیت کی طرف گئے، اور حسن و حسین دوسری آیت کی طرف گئے۔ بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ أَوْ أَبْنَاءِ بُعُولَتِهِنَّ ﴾ اس سے مراد شوہروں کی نرینہ اولاد ہے، اور اس میں شامل ہیں: پوتوں، نواسوں کی اولادیں خواہ وہ کتنے ہی نیچے درجے کے ہوں، چاہے وہ لڑکوں کی اولاد ہو یا لڑکیوں کی، جیسے بیٹوں کے بیٹے اور...

(۱) اسے ابن عدی نے الکامل ۵۰۷/۲ میں، بیہقی نے ۹۴/۷ - ۹۵ میں، اور ابن الجوزی نے الموضوعات (۱۱۱۵) میں ابن عباس کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور ابن الجوزی نے ابن حبان سے نقل کیا کہ یہ موضوع (من گھڑت) ہے۔ ابن حجر نے التلخیص الحبیر ۱۴۹/۳ میں کہا: ابن ابی حاتم نے العلل میں کہا: میں نے اپنے والد سے اس کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: موضوع... ابن الصلاح نے اس کی مخالفت کی اور کہا: اس کی سند اچھی ہے، جیسا کہ انہوں نے کہا، لیکن اس میں کلام کی گنجائش ہے۔ اور اسے ابن الجوزی (۱۱۱۶) نے ابوہریرہ کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ابراہیم بن محمد ہے؛ ازدی نے کہا: ساقط (ناقابل اعتبار) ہے۔ اور سیوطی نے اسے اللآلئ المصنوعة ۱۴۴/۲ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱۷۹/۴، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۳) اسے ابن سعد نے الطبقات الکبری ۱۷۸/۸ میں، سعید بن منصور نے اپنی سنن (۹۶۵) میں، اور ابن ابی شیبہ نے ۳۳۷/۴ میں روایت کیا ہے۔

daughters. Likewise are the husbands' fathers and grandfathers, however high they may go on the male side, including paternal and maternal grandfathers. Similarly, their sons, however low they may go. Likewise, the sons of daughters, however low they may go; in this, the children of sons and the children of daughters are equal. Also, their brothers, whether they are siblings from both parents or from one side. Similarly, the sons of brothers and the sons of sisters, however low they may go, whether male or female, such as the sons of sisters' sons and the sons of sisters' daughters. All of this falls under the category of marriages prohibited due to birth connections; these are mahrams (unmarriageable relatives), and this has been previously mentioned in [Surah] "An-Nisa" (1). The majority [of scholars] hold that the paternal uncle and the maternal uncle are like other mahrams regarding the permissibility of looking at what is allowed for them. Breastfeeding is not mentioned in the verse, but it is like lineage, as previously stated (2).

According to al-Sha'bi and 'Ikrimah: The paternal uncle and the maternal uncle are not among the mahrams [intended here]. 'Ikrimah said: He did not mention them in the verse because they might describe her (3) to their sons.

Thirteenth point: The Almighty's words: {or their women} mean: Muslim women. This includes believing female slaves, and excludes polytheist women from the protected people (dhimmis) and others; thus, it is not permissible for a believing woman to uncover any part of her body in front of a polytheist woman, unless she is her slave-girl; that is the meaning of the Almighty's words: {or those whom their right hands possess} (4).

Ibn Jurayj, 'Ubadah ibn Nusay, and Hisham al-Qari disliked that a Christian woman should attend the birth of (5) a Muslim woman or see her private parts, and they interpreted {or their women} [accordingly] (6).

'Ubadah ibn Nusay said: Umar, may Allah be pleased with him, wrote to Abu 'Ubaydah ibn al-Jarrah: "It has reached me that the women...

---

(1) 6/173 and onwards. (2) See the issue in Tafsir al-Razi 23/206-207. (3) In the manuscripts: "tab'an" (following), and the correction is from al-Tamhid and other sources. It was narrated by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 16/230-231, and Ibn Abi Shaybah 4/338. Al-Razi mentioned it in his Tafsir 23/207. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/179. (5) "The midwife (qabilah) accepted (qabilat) the woman": when she received

the child, i.e., received it at birth. Al-Lisan: "q-b-l". (6) Musannaf Abd al-Razzaq (1136) and attributed to 'Ubadah ibn Nusay, Makhul, and Sulayman.

219 सूरह अन-नूर, आयत 31

बेटियाँ। इसी तरह पतियों के पिता और दादा हैं, चाहे वे पुरुषों की ओर से कितने भी ऊपर क्यों न हों, जिनमें दादा और नाना शामिल हैं। इसी तरह, उनके बेटे, चाहे वे कितने भी नीचे हों। इसी तरह, बेटियों के बेटे, चाहे वे कितने भी नीचे हों; इसमें बेटों की संतान और बेटियों की संतान बराबर हैं। साथ ही, उनके भाई, चाहे वे दोनों माता-पिता से हों या एक तरफ से। इसी तरह, भाइयों के बेटे और बहनों के बेटे, चाहे वे कितने भी नीचे हों, चाहे वे पुरुष हों या महिला, जैसे बहनों के बेटों के बेटे और बहनों की बेटियों के बेटे। यह सब जन्म संबंधों के कारण निषिद्ध विवाहों की श्रेणी में आता है; ये महरम (जिनसे निकाह हराम है) हैं, और इसका उल्लेख पहले [सूरह] "अन-निसा" (1) में किया जा चुका है। बहुसंख्यक विद्वानों का मानना है कि चाचा और मामा अन्य महरमों की तरह ही हैं, जहाँ तक उनके लिए अनुमत चीज़ों को देखने की अनुमति का प्रश्न है। आयत में रज़ाअत (स्तनपान) का उल्लेख नहीं है, लेकिन यह वंश (नसब) की तरह ही है, जैसा कि पहले बताया गया है (2)।

अल-शाबी और इक्रमा के अनुसार: चाचा और मामा [यहाँ अभिप्रेत] महरमों में से नहीं हैं। इक्रमा ने कहा: उन्होंने आयत में उनका उल्लेख नहीं किया क्योंकि वे अपने बेटों के सामने उसका (3) वर्णन कर सकते हैं।

तेरहवाँ बिंदु: सर्वशक्तिमान के शब्द: {या उनकी महिलाएँ} का अर्थ है: मुस्लिम महिलाएँ। इसमें आस्तिक महिला दासियाँ शामिल हैं, और धिम्मियों और अन्य बहुदेववादी महिलाओं को बाहर रखा गया है; इस प्रकार, एक आस्तिक महिला के लिए एक बहुदेववादी महिला के सामने अपने शरीर का कोई भी हिस्सा खोलना जायज़ नहीं है, जब तक कि वह उसकी दासी न हो; यही सर्वशक्तिमान के शब्दों का अर्थ है: {या वे जिनके वे स्वामी हैं} (4)।

इब्न जुरायज, उबादा बिन नुसै और हिशाम अल-क़ारी इसे नापसंद करते थे कि एक ईसाई महिला एक मुस्लिम महिला के प्रसव (5) में शामिल हो या उसके गुप्त अंगों को देखे, और उन्होंने {या उनकी महिलाओं} की इसी प्रकार व्याख्या की (6)।

उबादा बिन नुसै ने कहा: उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अबू उबैदाह बिन अल-जर्राह को लिखा: "मुझे यह खबर मिली है कि महिलाएँ.."

(1) 6/173 और उसके बाद। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 23/206-207 में इस मसले को देखें। (3) प्रतियों में: "तबअन" (अनुकरण), और सुधार अल-तमहीद और अन्य स्रोतों से है। इसे इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 16/230-231 में, और इब्न अबी शयबा ने 4/338 में उद्धृत किया है। अल-राज़ी ने इसे अपनी तफ़सीर 23/207 में उल्लेख किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/179। (5) "दाई (क़ाबिला) ने महिला को स्वीकार किया (क़ाबिलत)": जब उसने बच्चे को प्राप्त किया, यानी जन्म के समय उसे प्राप्त किया। अल-लिसान: "क़-ब-ल"। (6) मुसन्निफ़ अब्द अल-रज्ज़ाक (1136) और इसे उबादा बिन नुसै, मखुल और सुलेमान की ओर संदर्भित किया गया है।

بیٹیاں۔ اور اسی طرح شوہروں کے باپ اور دادا خواہ وہ مردوں کی جانب سے کتنے ہی اوپر کیوں نہ ہوں، یعنی باپ کے باپ اور ماؤں کے باپ۔ اور اسی طرح ان کے بیٹے خواہ وہ کتنے ہی نیچے کیوں نہ ہوں۔ اور اسی طرح بیٹیوں کے بیٹے خواہ وہ کتنے ہی نیچے کیوں نہ ہوں؛ پس بیٹوں کی اولاد اور بیٹیوں کی اولاد اس میں برابر ہیں۔ اور اسی طرح ان کے بھائی، اور وہ باپ اور ماؤں کی اولاد میں سے ہوں، یا دونوں میں سے کسی ایک صنف سے۔ اور اسی طرح بھائیوں کے بیٹے اور بہنوں کے بیٹے خواہ وہ کتنے ہی نیچے کیوں نہ ہوں، مرد ہوں یا عورت، جیسے بہنوں کے بیٹوں کے بیٹے اور بہنوں کی بیٹیوں کے بیٹے وغیرہ۔ اور یہ سب ان نکاحوں کے معنی میں ہے جو ولادت کی بنیاد پر حرام ہیں، پس یہ محارم ہیں، اور یہ پہلے [سورہ] «النساء» (1) میں گزر چکا ہے۔ اور جمہور اس پر ہیں کہ چچا اور ماموں دیگر محارم کی طرح ہیں ان کے لیے وہ دیکھنا جائز ہے جو دیگر محارم کے لیے جائز ہے، اور آیت میں رضاعت کا ذکر نہیں ہے، اور وہ نسب کی طرح ہی ہے جیسا کہ پہلے ذکر ہوا (2)۔

اور شعبی اور عکرمہ کے نزدیک: چچا اور ماموں محارم میں سے نہیں ہیں۔ اور عکرمہ نے کہا: اللہ نے ان دونوں کا ذکر آیت میں اس لیے نہیں کیا کہ وہ اپنے بیٹوں کے سامنے عورت کے اوصاف بیان کریں گے (3)۔

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {أَوْ نِسَائِهِنَّ} یعنی: مسلمان عورتیں، اور اس میں مومن لونڈیاں داخل ہیں، اور اس سے ذمیوں اور دیگر مشرکین کی عورتیں خارج ہو جاتی ہیں؛ پس کسی مومن عورت کے لیے یہ حلال نہیں ہے کہ وہ کسی مشرک عورت کے سامنے اپنے بدن کا کوئی حصہ کھولے، سوائے اس کے کہ وہ اس کی لونڈی ہو؛ پس یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ} (4)۔

اور ابن جریج، عبادہ بن نسی، اور ہشام القاری اس بات کو ناپسند کرتے تھے کہ کوئی عیسائی عورت کسی مسلمان عورت کی دایہ بنے (5) یا اس کا ستر دیکھے، اور وہ {أَوْ نِسَائِهِنَّ} کی یہی تاویل کرتے تھے (6)۔

عبادہ بن نسی نے کہا: اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے ابو عبیدہ بن الجراح کو لکھا: مجھے یہ خبر پہنچی ہے کہ [مسلمان] عورتیں...

---

(1) 6/173 اور اس کے بعد۔ (2) تذکر المسألہ فی تفسیر الرازی 23/ 206-207. (3) نسخوں میں: «تبعان»، اور درستگی «التمہید» اور باقی مآخذ سے ہے، اور اسے ابن عبد البر نے «التمہید» 16/ 231-230 میں نکالا ہے، اور ابن ابی شیبہ 4/ 338 میں۔ اور رازی نے اپنی تفسیر 23/ 207 میں اسے ذکر کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/ 179. (5) «قَبِلَت القابلةُ المرأةَ تقبلُها»: یعنی جب اس نے بچے کو وصول کیا، یعنی پیدائش کے وقت اسے تھاما۔ اللسان: «قبل»۔ (6) مصنف عبد الرزاق (1136) اور اسے عبادہ بن نسی، مکحول اور سلیمان کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔

Ahl al-Dhimma (non-Muslim subjects) should not enter bathhouses with Muslim women; so forbid them from that, and it is forbidden for them; because it is not permissible for a Dhimmi woman to see a Muslim woman's nakedness(1). He said: Upon that, Abu Ubaida stood up and supplicated, and said: Any woman who enters a bathhouse without an excuse and does not intend but to whiten her face, may Allah blacken her face on the Day when faces turn white(2).

Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) said: It is not permissible for a Muslim woman to let a Jewish or Christian woman see her; so she does not describe her to her husband. Regarding this issue, there is a disagreement among the jurists. If the disbelieving woman was a servant to a Muslim woman, it was allowed for her to look at her mistress; as for others, no; because of the severance of guardianship between the people of Islam and the people of disbelief, and because of what we mentioned. And Allah knows best.

Fourteenth point: His Almighty's saying: {or those whom their right hands possess} [Surah An-Nur: 31]. The apparent meaning of the verse includes male slaves and Muslim and scripturary female slaves, and this is the saying of a group of the people of knowledge, which is the apparent meaning from the school of Aisha and Umm Salama (may Allah be pleased with them)(3).

Ibn Abbas said: There is no harm in a male slave looking at his mistress's hair(4). Ashhab said: Malik was asked: Can a woman take off her khimar in front of a castrated slave? He said: Yes, if he is a slave belonging to her or to others; as for the free man, no, even if he were a big bull and a fool whom she owns, he has no state nor appearance, so he should not look at her hair. Ashhab said: Malik said: It is not spacious for a maid or a wife to enter the bathroom; Allah Almighty said: {or those whom their right hands possess}. Ashhab said on the authority of Malik: The foolish boy looks at his mistress's hair, and I do not like it for a servant of the husband(5).

Said ibn al-Musayyib said: Do not let this verse deceive you: {or those whom their right hands possess}; it only meant...

---

(1) Nakedness of a woman: It means what is exposed of her and revealed. Al-Nihaya (Ara). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/179. It was not attributed to Ubada bin Nasi. It was narrated by Abdul Razzaq (1134) and Al-Bayhaqi 7/95 on the authority of Ubada bin Nasi. Both also narrated it on the authority of Ubada bin Nasi on the authority of Al-

Harith bin Qais. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/179. (4) Narrated by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 16/235-236, and Ibn Abi Shayba 4/334. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1361. And Al-Waghd: He is weak-minded, or light-headed and foolish. Lisan (Waghd).

सूरा अन-नूर: आयत 31 | 220

अहल-ए-ज़िम्मा (गैर-मुस्लिम) मुस्लिम महिलाओं के साथ हम्माम (स्नानागार) में प्रवेश नहीं करेंगे; अतः उन्हें इससे रोकें और यह उनके लिए वर्जित है; क्योंकि एक ज़िम्मी महिला के लिए मुस्लिम महिला की नग्नता(1) देखना जायज़ नहीं है। उन्होंने कहा: इस पर अबू उबैदा खड़े हुए और प्रार्थना की, और कहा: जो कोई भी महिला बिना किसी बहाने के हम्माम में प्रवेश करती है और उसका उद्देश्य केवल अपना चेहरा चमकाना है, तो अल्लाह उस दिन उसका चेहरा काला कर दे जिस दिन चेहरे सफेद होंगे(2)।

इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: एक मुस्लिम महिला के लिए यह जायज़ नहीं है कि उसे कोई यहूदी या ईसाई महिला देखे; ताकि वह अपने पति के सामने उसका वर्णन न कर सके। इस मुद्दे पर न्यायविदों (फकीह) के बीच मतभेद है। यदि काफिर महिला किसी मुस्लिम महिला की दासी थी, तो उसके लिए अपनी मालकिन को देखना जायज़ था; जहाँ तक दूसरों का सवाल है, तो नहीं; क्योंकि इस्लाम के लोगों और कुफ्र के लोगों के बीच विलायत (संरक्षण) का विच्छेद हो गया है, और उस कारण से जो हमने उल्लेख किया है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

चौदहवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {या वे जिनके मालिक उनके दाहिने हाथ बन चुके हैं} [सूरा अन-नूर: 31]। आयत का प्रत्यक्ष अर्थ पुरुष दासों और मुस्लिम तथा किताबी दासियों को शामिल करता है, और यह ज्ञान के लोगों के एक समूह का कथन है, जो आयशा और उम्म सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के मत से प्रकट होता है(3)।

इब्न अब्बास ने कहा: एक पुरुष दास के अपनी मालकिन के बालों को देखने में कोई बुराई नहीं है(4)। अशहब ने कहा: मलिक से पूछा गया: क्या एक महिला एक बधिया (नपुंसक) दास के सामने अपना खिमर (दुपट्टा) उतार सकती है? उन्होंने कहा: हाँ, यदि वह उसका या दूसरों का दास है; जहाँ तक स्वतंत्र पुरुष का सवाल है, तो नहीं, भले ही वह एक बड़ा बैल और मूर्ख हो जिसका वह स्वामित्व रखती हो, उसकी कोई स्थिति या बनावट नहीं है, इसलिए उसे उसके बालों को नहीं देखना चाहिए। अशहब ने कहा: मलिक ने कहा: किसी दासी या पत्नी के लिए शौचालय (स्नानघर) में प्रवेश करना व्यापक (अनुमत) नहीं है; अल्लाह तआला ने कहा: {या वे जिनके मालिक उनके दाहिने हाथ बन चुके हैं}। अशहब ने मलिक के हवाले से कहा: मूर्ख लड़का अपनी मालकिन के बालों को देखता है, और मैं इसे पति के दास के लिए पसंद नहीं करता(5)।

सईद बिन अल-मुसय्यिब ने कहा: इस आयत को तुम्हें धोखा न देने दें: {या वे जिनके मालिक उनके दाहिने हाथ बन चुके हैं}; इसका अर्थ केवल...

---

(1) स्त्री की नग्नता: इसका अर्थ है उसका वह भाग जो नग्न और प्रकट हो जाता है। अल-निहाया (अरा)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/179। इसका श्रेय उबादा बिन नसी को नहीं दिया गया था। इसे अब्दुल रज्जाक (1134) और अल-बैहकी 7/95 ने उबादा बिन नसी के हवाले से वर्णित किया है। दोनों ने इसे उबादा बिन नसी के हवाले से अल-हारिस बिन कैस से भी वर्णित किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/179। (4) इसे इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 16/235-236 में और इब्न अबी शयबा 4/334 में वर्णित किया है। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1361। और अल-वग़द: वह है जो कम दिमाग वाला हो, या ओछा और मूर्ख हो। अल-लिसान (वग़द)।

اہلِ ذمہ (غیر مسلم) مسلمان خواتین کے ساتھ حماموں میں داخل نہیں ہوں گے۔ پس انہیں اس سے روک دو، اور ان کے لیے یہ حلال نہیں ہے۔ کیونکہ ذمی عورت کے لیے جائز نہیں کہ وہ مسلمان عورت کی عریانیت(1) دیکھے۔ راوی کہتے ہیں: اس موقع پر ابو عبیدہ کھڑے ہوئے اور گریہ و زاری کی اور کہا: جو بھی عورت بلا عذر حمام میں داخل ہو اور اس کا مقصد صرف اپنا چہرہ چمکانا ہو، تو اللہ اس کا چہرہ اس دن سیاہ کر دے جس دن چہرے سفید ہوں گے(2)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: کسی مسلمان عورت کے لیے جائز نہیں کہ اسے کوئی یہودی یا عیسائی عورت دیکھے، تاکہ وہ اپنے شوہر کے سامنے اس کا وصف بیان نہ کر سکے۔ اس مسئلے میں فقہا کا اختلاف ہے۔ اگر کافر عورت کسی مسلمان عورت کی لونڈی ہو، تو اس کے لیے اپنی مالکن کو دیکھنا جائز ہے؛ رہا دوسروں کا معاملہ، تو نہیں؛ کیونکہ اہلِ اسلام اور اہلِ کفر کے درمیان ولایت کا تعلق منقطع ہو چکا ہے، اور اس وجہ سے جو ہم نے ذکر کیا۔ واللہ اعلم۔

چودہواں نکتہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جن کے تم خود مالک ہو چکے ہو} [سورۃ النور: 31]۔ آیت کا ظاہری مفہوم غلاموں اور مسلمان و کتابی لونڈیوں کو شامل ہے، اور یہ اہل علم کی ایک جماعت کا قول ہے، اور یہی حضرت عائشہ اور حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہما کے مذہب سے ظاہر ہوتا ہے(3)۔

ابن عباس نے فرمایا: غلام کے اپنی مالکن کے بالوں کو دیکھنے میں کوئی حرج نہیں ہے(4)۔ اشہب کہتے ہیں: امام مالک سے پوچھا گیا: کیا عورت کسی خصی (نامرد) غلام کے سامنے اپنا دوپٹہ اتار سکتی ہے؟ انہوں نے فرمایا: ہاں، اگر وہ اس کا یا کسی اور کا مملوک (غلام) ہو؛ رہا

آزاد مرد، تو نہیں، چاہے وہ کتنا ہی بڑا بیل (قوی ہیکل) اور بے وقوف ہو جس کی وہ مالک ہو، اس کی کوئی حیثیت اور ظاہری وضع نہیں ہے، لہذا وہ اس کے بالوں کو نہ دیکھے۔ اشہب کہتے ہیں: امام مالک نے فرمایا: کسی لونڈی یا بیوی کے لیے حمام میں داخل ہونا کشادہ (جائز) نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جن کے تم خود مالک ہو چکے ہو}۔ اشہب نے امام مالک سے روایت کی: بے وقوف لڑکا اپنی مالکن کے بالوں کو دیکھ لیتا ہے، اور میں اسے شوہر کے غلام کے لیے پسند نہیں کرتا(5)۔

سعید بن المسیب نے فرمایا: تمہیں یہ آیت دھوکے میں نہ ڈالے: {اور جن کے تم خود مالک ہو چکے ہو}؛ اس سے صرف مراد...

---

(1) عورت کی عریانیت: اس سے مراد اس کا وہ حصہ ہے جو ننگا اور ظاہر ہو جاتا ہے۔ النہایہ (عرا)۔ (2) المحرر الوجیز 179/4، اسے عبادہ بن نسی کی طرف منسوب نہیں کیا گیا، اور اسے عبد الرزاق (1134) اور بیہقی 95/7 نے عبادہ بن نسی سے روایت کیا ہے۔ اور ان دونوں نے اسے عبادہ بن نسی عن الحارث بن قیس سے بھی روایت کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 179/4۔ (4) اسے ابن عبد البر نے التمہید 235/16-236 اور ابن ابی شیبہ 334/4 میں روایت کیا ہے۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 1361/3۔ اور الوغد: وہ ہے جو عقل میں کمزور ہو، یا ہلکا اور بیوقوف ہو۔ اللسان (وغد)۔

Surah An-Nur: Verse 31 221

...with it the female slaves, and he did not mean the male slaves(1). Ash-Sha'bi disliked that a male slave should look at the hair of his mistress. This is the opinion of Mujahid and 'Ata'(2). Abu Dawud narrated from Anas that the Messenger of Allah (peace be upon him) came to Fatima with a slave he had gifted her. He said: Fatima was wearing a garment that, if she covered her head with it, did not reach her feet, and if she covered her feet with it, did not reach her head. When the Prophet (peace be upon him) saw what she was enduring from that, he said: "There is no harm on you; it is only your father and your boy (slave)"(3). Fifteenth: His words, the Exalted: "or those male attendants who have no physical desire" meaning: those without need [for women]. Al-Irbah means need. It is said: I had a need for such-and-such. Al-Irb, al-irbah, al-ma'rubah, and al-arab all mean need, and the plural is maarib, meaning needs(4). From this is the verse: "and I have other needs for it" [Ta-Ha: 18], which has been mentioned before(5). Tarafah said: If a man speaks ignorance, sin, and obscenity He advances one day, then his needs are lost(6). People differed regarding the meaning of His words: "or those male attendants who have no physical desire". It was said: He is the fool who has no need for women. It was said: The simpleton. It was said: The man who follows people, eating with them and benefiting from them, and he is weak, paying no attention to women and not desiring them. It was said: The impotent. It was said: The castrated. It was said: The effeminate. It was said: The elderly man, and the boy who has not reached puberty(7). (1) Reported by Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 16/235, and Ibn Abi Shaybah 4/335. (2) Al-Tamhid 16/236, and Ibn Abi Shaybah reported their opinion 14/334-335. (3) Sunan Abi Dawud (4106). Al-Mundhiri said in Mukhtasar Sunan Abi Dawud 6/59: In its chain is Abu Jumai' Salim ibn Dinar al-Hujaymi al-Basri; Ibn Ma'in said: trustworthy. Abu Zur'ah al-Razi said: Egyptian, weak in Hadith, and he is Salim ibn Rashid. Al-Hafiz said in al-Taqrib: Acceptable. (4) Tahdhib al-Lughah 15/257, Mujmal al-Lughah 1/93, and al-Mufradat by al-Raghib (a-r-b). (5) 14/44. (6) We did not find it. Al-Hawb: sin, and al-Khana: obscenity. Al-Sahah (h-w-b) (kh-n-a). (7) Al-Tamhid 22/274.

सूरा अन-नूर: आयत 31 221

...उनके साथ दासी, और उनका मतलब गुलाम (दास) नहीं था (1)। अल-शअबी नापसंद करते थे कि कोई गुलाम अपनी मालकिन के बाल देखे। यह मुजाहिद और अता का मत है (2)। अबू दाऊद ने अनस से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फातिमा के पास एक गुलाम लेकर आए जिसे उन्होंने उन्हें उपहार में दिया था। उन्होंने कहा: फातिमा ने एक ऐसा वस्त्र पहन रखा था कि यदि वह उससे अपना सिर ढकतीं, तो वह उनके पैरों तक नहीं पहुँचता था, और यदि वह उससे अपने पैर ढकतीं, तो वह उनके सिर तक नहीं पहुँचता था। जब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने देखा कि उन्हें इससे कितनी परेशानी हो रही है, तो उन्होंने कहा: "तुम पर कोई हर्ज नहीं है; यह केवल तुम्हारे पिता और तुम्हारा लड़का (गुलाम) है" (3)। पंद्रहवीं बात: अल्लाह का कथन: ﴿أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُوْلِي الْإِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ﴾ यानी: ऐसे पुरुष जिन्हें [स्त्रियों की] आवश्यकता न हो। 'इर्बा' का अर्थ है आवश्यकता। कहा जाता है: मुझे फलां चीज़ की ज़रूरत (अरबतु) हुई। इर्ब, इर्बा, मअरुबा और अरब सभी का अर्थ आवश्यकता है, और इसका बहुवचन 'मआरिब' है, यानी ज़रूरतें (4)। इसी से संबंधित अल्लाह का कथन है: ﴿وَلِيَ فِيهَا مَنَارِبُ أُخْرَى﴾ "और मुझे इससे और भी काम (ज़रूरतें) हैं" [ता-हा: 18], जो पहले बताया जा चुका है (5)। और तरफ़ा ने कहा: यदि कोई व्यक्ति अज्ञानता, पाप और अश्लीलता की बातें करता है तो वह एक दिन तो आगे बढ़ता है, फिर उसकी ज़रूरतें बर्बाद हो जाती हैं (6)। लोगों ने अल्लाह के इस कथन के अर्थ में मतभेद किया है: ﴿أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُوْلِي الْإِرْبَةِ﴾। कहा गया: वह मूर्ख है जिसे स्त्रियों की कोई आवश्यकता नहीं है। कहा गया: भोला-भाला व्यक्ति। कहा गया: वह व्यक्ति जो लोगों के साथ रहता है, उनके साथ खाता-पीता है और उनसे लाभ उठाता है, और वह कमज़ोर है, उसे स्त्रियों की कोई परवाह नहीं है और न ही वह उनकी इच्छा रखता है। कहा गया: नामर्द। कहा गया: खस्सी (नपुंसक)। कहा गया: मुखन्नस। कहा गया: बहुत वृद्ध व्यक्ति, और वह बच्चा जो अभी वयस्क नहीं हुआ है (7)। (1) इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 16/235 में और इब्न अबी शैबा ने 4/335 में उद्धृत किया है। (2) अल-तमहीद 16/236, और इब्न अबी शैबा ने उनका मत 14/334-335 में उद्धृत किया है। (3) सुनन अबू दाऊद (4106)। अल-मुन्दिरी ने मुख्तसर सुनन अबू दाऊद 6/59 में कहा है: इसकी सनद में अबू जमीअ सालिम इब्न दीनार अल-हुजैमी अल-बसरी है, इब्न मुईन ने कहा: विश्वसनीय है। अबू ज़ुरआ अल-राज़ी ने कहा: मिस्र के रहने वाले, हदीस में कमज़ोर हैं, और वह सालिम इब्न राशिद हैं। अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में कहा: स्वीकार्य हैं। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 15/257, मुजमल अल-लुग़ा 1/93, और

अल-मुफ़्रदात लि-राग़िब (अरब)। (5) 14/44 । (6) हमें यह नहीं मिला। अल-हौब: पाप, और अल-खना: अश्लीलता। अल-सिहाह (हौब) (खना)। (7) अल-तमहीद 22/274 ।

سورة النور: آیت ۳۱ ۲۲۱

باندیوں سے مراد ہے، اور اس سے غلام مراد نہیں لیے (۱)۔ امام شعبی ناپسند کرتے تھے کہ غلام اپنی مالکن کے بال دیکھے۔ یہی مجاہد اور عطا کا قول ہے (۲)۔ اور ابو داؤد نے انس رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ فاطمہ رضی اللہ عنہا کے پاس ایک غلام لے کر آئے جو آپ نے انہیں ہبہ کیا تھا، راوی کہتا ہے: اور فاطمہ رضی اللہ عنہا پر ایک ایسا کپڑا تھا کہ جب وہ اس سے اپنا سر ڈھانپتیں تو وہ ان کے پاؤں تک نہ پہنچتا، اور جب وہ اس سے اپنے پاؤں ڈھانپتیں تو وہ ان کے سر تک نہ پہنچتا؛ پس جب نبی ﷺ نے ان کی یہ پریشانی دیکھی تو فرمایا: "تم پر کوئی حرج نہیں؛ یہ صرف تمہارے والد اور تمہارا لڑکا (غلام) ہے" (۳)۔ پندرھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُوْلِي الْإِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ﴾ یعنی: وہ مرد جنہیں (عورتوں کی) حاجت نہ ہو۔ 'الإربۃ' کا معنی ہے حاجت۔ کہا جاتا ہے: 'اربت الی کذا آرب اربا' (مجھے فلاں چیز کی حاجت ہوئی)۔ اور 'الإرب'، 'الإربۃ'، 'المأربۃ' اور 'الأرب' سب کا معنی حاجت ہے، اور اس کی جمع 'مآرب' ہے، یعنی حوائج (٤)۔ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلِيَ فِيهَا مَنَارِبُ أُخْرَى﴾ [طہ: ۱۸] "اور اس میں میرے لیے دوسری حاجتیں بھی ہیں" اور یہ پہلے گزر چکا ہے (٥)۔ اور طرفہ نے کہا: جب آدمی جہالت، گناہ اور بے حیائی کی باتیں کرتا ہے تو وہ ایک دن تو آگے بڑھ جاتا ہے لیکن پھر اس کی ضرورتیں خاک میں مل جاتی ہیں (٦)۔ اور لوگوں نے اللہ تعالیٰ کے فرمان: ﴿أَوِ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُوْلِي الْإِرْبَةِ﴾ کے معنی میں اختلاف کیا ہے: پس کہا گیا: وہ احمق ہے جسے عورتوں کی حاجت نہیں۔ اور کہا گیا: سادہ لوح۔ اور کہا گیا: وہ شخص جو لوگوں کے پیچھے چلتا ہے، ان کے ساتھ کھاتا ہے اور ان سے فائدہ اٹھاتا ہے، اور وہ کمزور ہے، عورتوں کی پروا نہیں کرتا اور نہ ان کی خواہش رکھتا ہے۔ اور کہا گیا: نامرد۔ اور کہا گیا: خصی۔ اور کہا گیا: مخنث۔ اور کہا گیا:

بوڑھا شخص، اور وہ بچہ جو ابھی بلوغت کو نہیں پہنچا (٧)۔ (١) اسے ابن عبد البر نے التمہید ١٦/ ٢٣٥، اور ابن ابی شیبہ نے ٤/ ٣٣٥ میں روایت کیا ہے۔ (٢) التمہید ١٦/ ٢٣٦، اور ان کا قول ابن ابی شیبہ نے ١٤/ ٣٣٤-٣٣٥ میں نکالا ہے۔ (٣) سنن ابو داؤد (٤١٠٦)۔ اور المنذری نے مختصر سنن ابو داؤد ٥٩/٦ میں کہا ہے: اس کی سند میں ابو جمیع سالم ابن دینار الہجیمی البصری ہے، ابن معین نے کہا: ثقہ ہے، اور ابو زرعہ الرازی نے کہا: مصری ہے، حدیث میں نرم ہے، اور وہ سالم بن راشد ہے۔ حافظ نے التقریب میں کہا: مقبول ہے۔ (٤) تہذیب اللغۃ ١٥/ ٢٥٧، اور مجمل اللغۃ ١/ ٩٣، اور المفردات للراغب (أرب)۔ (٥) ١٤/ ٤٤۔ (٦) ہمیں یہ نہیں ملا، الحوب: گناہ، اور الخنا: فحش گوئی۔ الصحاح (حوب) (خنا)۔ (٧) التمہید ٢٢/ ٢٧٤۔

Surah An-Nur: Verse 31 222 All these differences are close in meaning and apply to someone who has no understanding or desire to pay attention to the matters of women. With this description, Heet the effeminate (mukhannath) was with the Messenger of Allah ﷺ. When the Prophet ﷺ heard him describing the charms of a woman—the daughter of Ghaylan—he ordered that she be veiled from him (1). His hadith was recorded by Muslim, Abu Dawud, Malik in "Al-Muwatta," and others, from Hisham ibn Urwah, from Urwah, from Aisha (2). Abu Umar (3) said: Abdul Malik ibn Habib mentioned from Habib, the scribe of Malik, who said: I said to Malik: Sufyan added to the hadith of the daughter of Ghaylan: "that an effeminate man called Heet..." but Heet is not in your book? Malik said: He spoke the truth, it is so. The Prophet ﷺ banished him to Al-Hima, which is a place in Dhu al-Hulayfah to the north of its mosque. Habib said: And I said to Malik: Sufyan said in the hadith: "When she sits, she spreads (tabannat), and when she speaks, she sings (taghannat)" (4). Malik said: He spoke the truth, it is so. Abu Umar (5) said: What Habib, Malik's scribe, mentioned from Sufyan, that he said in the hadith—meaning the hadith of Hisham ibn Urwah: "that an effeminate man called Heet"—is unknown to any of its narrators from Hisham, neither Ibn Uyaynah nor others. He did not say in the sequence of the hadith: "that an effeminate man called Heet"; rather, he mentioned it from Ibn Jurayj after the completion of the hadith. Likewise, his statement about Sufyan, that he...

(1) Al-Tamheed 22/274, and 22/276. (2) Sahih Muslim (2181), Sunan Abi Dawud (4108), and also narrated by Ahmad (25185) from the hadith of Aisha. It is in "Al-Muwatta" 2/767 through the path of Hisham ibn Urwah, from Urwah, from Umm Salamah, as a mursal report. Ahmad (26490), Al-Bukhari (4324), and Muslim (2180) also narrated it from Umm Salamah (may Allah be pleased with her) as a connected (mawsul) report. (3) In Al-Tamheed 22/270-271. (4) Tabannat: meaning she spread her legs, as if he likened her to a leather tent (qubbah), built due to her fatness and fleshiness. Al-Nihayah (B-N-Y). Taghannat: from ghunnah (nasal sound), not from ghina (singing); meaning she was melodic in her speech due to its softness and the richness of her voice. Al-Tamheed 22/277. (5) In Al-Tamheed 22/271-272, see also "Tafsir Gharib al-Muwatta" by Ibn Habib 2/55-56.

सूरह अन-नूर: आयत ३१ २२२ यह सभी मतभेद अर्थ में एक-दूसरे के करीब हैं, और उन लोगों पर लागू होते हैं जिन्हें महिलाओं के मामलों पर ध्यान देने की कोई समझ या इच्छा नहीं होती है। इसी विशेषता के साथ, हीत नामक एक मुख़न्नथ (हिजड़ा) अल्लाह के रसूल ﷺ के पास था। जब पैगंबर ﷺ ने उसे एक महिला—ग़ैलान की बेटी—के आकर्षणों का वर्णन करते सुना, तो उन्होंने आदेश दिया कि उससे पर्दा किया जाए (१)। उनकी हदीस मुस्लिम, अबू दाऊद, "अल-मुवत्ता" में मालिक और अन्य लोगों द्वारा हिशाम इब्न उरवाह से, उरवाह से, आयशा (२) के माध्यम से दर्ज की गई है। अबू उमर (३) ने कहा: अब्दुल मलिक इब्न हबीब ने मालिक के मुंशी हबीब के हवाले से उल्लेख किया, जिन्होंने कहा: मैंने मालिक से कहा: सुफियान ने ग़ैलान की बेटी की हदीस में जोड़ा है: "कि हीत नामक एक मुख़न्नथ..." लेकिन आपकी किताब में हीत नहीं है? मालिक ने कहा: उसने सच कहा, ऐसा ही है। और पैगंबर ﷺ ने उसे अल-हिमा में निर्वासित कर दिया; जो कि ज़ुल-हुलेफ़ा में उसकी मस्जिद के उत्तर में एक स्थान है। हबीब ने कहा: और मैंने मालिक से कहा: सुफियान ने हदीस में कहा है: "जब वह बैठती है, तो वह फैल जाती है (तबन्नत), और जब वह बोलती है, तो वह गाती है (तगन्नत)" (४)। मालिक ने कहा: उसने सच कहा, ऐसा ही है। अबू उमर (५) ने कहा: मालिक के मुंशी हबीब ने सुफियान के हवाले से जो उल्लेख किया है, कि उन्होंने हदीस में कहा—अर्थात् हिशाम इब्न उरवाह की हदीस: "कि हीत नामक एक मुख़न्नथ"—हिशाम के किसी भी वर्णनकर्ता के पास ज्ञात नहीं है, न ही इब्न उयाना और न ही अन्य। उन्होंने हदीस के क्रम में यह नहीं कहा: "कि हीत नामक एक मुख़न्नथ"; बल्कि, उन्होंने हदीस के पूरा होने के बाद इब्न जुरैज के हवाले से इसका उल्लेख किया। इसी तरह सुफियान के बारे में उनका कथन, कि वह...

(१) अल-तमहीद २२/२७४, और २२/२७६। (२) सहीह मुस्लिम (२१८१), सुनन अबी दाऊद (४१०८), और आयशा की हदीस से अहमद (२५१८५) द्वारा भी वर्णित। यह हिशाम इब्न उरवाह के मार्ग से, उरवाह से, उम्म सलमा से, एक मुरसल रिपोर्ट के रूप में "अल-मुवत्ता" २/७६७ में है। अहमद (२६४९०), अल-बुखारी (४३२४), और मुस्लिम (२१८०) ने इसे उम्म सलमा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से एक जुड़ी हुई (मौसूल) रिपोर्ट के रूप में वर्णित किया है। (३) अल-तमहीद २२/२७०-२७१ में। (४) तबन्नत: यानी उसने अपने पैर फैला दिए, जैसे कि उसने उसे चमड़े के तंबू (क़ुब्बा) के समान बताया हो, जो उसके मोटापे और मांसलता के कारण बना हो। अल-निहाया (ब-न-य)। तगन्नत: गुन्ना (नाक की आवाज़) से, न कि गिना (गायन) से; यानी वह अपने भाषण में उसकी कोमलता और उसकी

आवाज़ की मधुरता के कारण मधुर थी। अल-तमहीद २२/२७७। (५) अल-तमहीद २२/२७१-२७२ में, इब्न हबीब द्वारा "तफ़सीर ग़रीब अल-मुवत्ता" २/५५-५६ भी देखें।

سورہ النور: آیت ۳۱ ۲۲۲ اور یہ تمام اختلاف معنی میں ایک دوسرے کے قریب ہے، اور ان لوگوں میں پایا جاتا ہے جنہیں خواتین کے معاملات پر توجہ دینے کی نہ کوئی سمجھ ہے اور نہ کوئی رغبت۔ اسی صفت کے ساتھ ہیْت نامی مخنث رسول اللہ ﷺ کے پاس رہتا تھا، جب آپ ﷺ نے اس سے ایک عورت - غیلان کی بیٹی - کے محاسن کی تعریف سنی، تو آپ ﷺ نے اس سے پردہ کرنے کا حکم دیا(۱)۔ اس کی حدیث مسلم، ابوداؤد، مالک نے «الموطأ» میں اور دوسروں نے ہشام بن عروہ سے، انہوں نے عروہ سے، اور انہوں نے حضرت عائشہ (۲) سے روایت کی ہے۔ ابو عمر (۳) نے کہا: عبد الملک بن حبیب نے مالک کے کاتب حبیب کے حوالے سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: میں نے مالک سے کہا: سفیان نے ابنہ غیلان کی حدیث میں یہ اضافہ کیا ہے: «کہ ایک مخنث جسے ہیْت کہا جاتا تھا» جبکہ آپ کی کتاب میں ہیْت کا ذکر نہیں ہے؟ مالک نے کہا: اس نے سچ کہا، ایسا ہی ہے، اور نبی ﷺ نے اسے «حمی» کی طرف جلاوطن کر دیا تھا؛ اور وہ ذوالحلیفہ میں اس کی مسجد کے شمال کی جانب ایک جگہ ہے۔ حبیب نے کہا: اور میں نے مالک سے کہا: سفیان نے حدیث میں کہا ہے: «جب وہ بیٹھتی ہے تو پھیل جاتی ہے (تبنّت)، اور جب بات کرتی ہے تو گنگناتی ہے (تغنّت)»(۴)۔ مالک نے کہا: اس نے سچ کہا، ایسا ہی ہے۔ ابو عمر (۵) نے کہا: حبیب کاتبِ مالک نے سفیان کے حوالے سے جو ذکر کیا ہے کہ انہوں نے حدیث میں کہا - یعنی ہشام بن عروہ کی حدیث: «کہ ایک مخنث جسے ہیْت کہا جاتا تھا» - تو یہ ہشام سے روایت کرنے والے کسی بھی راوی کے ہاں معروف نہیں ہے، نہ ابن عیینہ کے ہاں اور نہ کسی اور کے ہاں، اور انہوں نے حدیث کے سیاق میں یہ نہیں کہا: «کہ ایک مخنث جسے ہیْت کہا جاتا تھا»، بلکہ انہوں نے حدیث مکمل ہونے کے بعد ابن جریج کے حوالے سے اس کا ذکر کیا ہے، اسی طرح سفیان کے بارے میں ان کا قول کہ وہ...

(۱) التمهید ۲۷۴/۲۲، اور ۲۷۶/۲۲۔ (۲) صحیح مسلم (۲۱۸۱)، سنن ابی داؤد (۴۱۰۸)، اور اسے احمد (۲۵۱۸۵) نے بھی حضرت عائشہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور یہ «الموطأ» ۷۶۷/۲ میں ہشام بن عروہ کے طریق سے، عروہ سے، اور وہ ام سلمہ سے مرسل روایت ہے۔ اور اسے احمد (۲۶۴۹۰)، بخاری (۴۳۲۴)، اور مسلم (۲۱۸۰) نے ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے موصولاً روایت کیا ہے۔ (۳) التمهید ۲۷۰/۲۲-۲۷۱ میں۔ (۴) تَبَنَّت: یعنی اس نے اپنی ٹانگیں پھیلا دیں، گویا اس نے اسے چمڑے کے قبے سے تشبیہ دی ہو، جو اس کے موٹاپے اور زیادہ گوشت کی وجہ سے بنا ہوا ہو۔ النهایة (بنی)۔ اور تَغَنَّت: غنّہ سے ہے نہ کہ غناء (گانے) سے؛ یعنی وہ اپنی گفتگو میں اپنی نرمی اور آواز کی سریلی پن کی وجہ سے گنگناتی محسوس ہوتی تھی۔ التمهید ۲۷۷/۲۲۔ (۵) التمهید ۲۷۱/۲۲-۲۷۲ میں، اور ابن حبیب کی تفسیر غریب الموطأ ۵۵/۲-۵۶ دیکھیں۔

He says in the Hadith: "When she sits, she sits firmly (tabanat), and when she speaks, she sings (taghannat)." This is something that neither Sufyan nor anyone else mentioned in the Hadith of Hisham bin Urwah. This wording is found only in the narration of Al-Waqidi. It is astonishing that he attributes it to Sufyan and relates from Malik that it is so, thus it became a narration from Malik. No one but Habib narrated it from Malik, nor did anyone else mention it from Sufyan. Allah knows best. Habib, the scribe of Malik, is 'matruk al-hadith' (abandoned in Hadith) and weak according to all of them; his Hadith is not recorded, and no attention is paid to what he transmits.

Al-Waqidi (1) and Al-Kalbi mentioned that Heet the mukhannath (effeminate man) said to Abdullah bin [Abi] Umayya al-Makhzumi—who was the brother of Umm Salama from her father's side, and his mother was Atika, the aunt of the Messenger of Allah (PBUH)—he said to him while he was in the house of his sister Umm Salama and the Messenger of Allah (PBUH) was listening: "If Allah grants you victory over Ta'if, then you should seek Badia bint Ghailan bin Salama al-Thaqafi; for she approaches with four and retreats with eight (2), with a smile like chamomile (3). When she sits, she sits firmly, and when she speaks, she sings, with what is between her legs like an overturned vessel." She is as Qais bin al-Khatim described:

She glances sideways while she is playful, as if her face were refined by loss of blood (4). Her form is a balance between the various types of women, moderate, neither bulky nor frail. She sleeps through her greatness, and when she rises slowly, she almost breaks (5).

---

(1) Transmitted from Al-Waqidi by Ibn Habib in *Tafsir Gharib al-Muwatta* 2/60. (2) "Approaches with four and retreats with eight": A description of a woman who has four folds on her belly [and 'uknah' is the fold on the sides of the belly from fatness]. When it reaches her waist, the ends of the folds become eight, four from here and four from there. So, when she faces you, you see four, and when she turns away, those four become eight from the perspective of the meeting ends. *Al-Tamhid* 22/275, 276, and *Al-Mufhim* 5/513, and *Tafsir Gharib al-Muwatta* 2/54. (3) It is a pleasant-smelling plant with white petals around it and a yellow center. *Al-Sihah* (q-h-a). (4) Al-Nazf: Weakness resulting from the loss of blood. The 'z' is vocalized for poetic necessity. The meaning is that she is so delicate in her beauty as if her blood has been drained. *Al-Lisan* (n-z-f). (5) *Al-Tamhid* 22/276, and *Al-Mufhim* 5/513-514. The

verses are in *Al-Asma'iyyat* pp. 196-197. 'Shukul': types; 'Qasd': middle/moderate; 'Jablah': thick/bulky; 'Qadaf': thinness and lack of flesh. *Al-Lisan* (sh-k-l), (j-b-l), (q-s-d), (q-d-f).

वह हदीस में कहता है: "जब वह बैठती है, तो वह मजबूती से (तबन्नत) बैठती है, और जब वह बोलती है, तो वह गाती है (तग़न्नत)।" यह कुछ ऐसा है जिसे सुफियान या किसी और ने हिशाम बिन उरवा की हदीस में नहीं कहा है। यह शब्द केवल अल-वाकिदी के वर्णन में पाया जाता है। आश्चर्य की बात यह है कि वह इसे सुफियान के हवाले से बताता है और मालिक से भी ऐसा ही होने का वर्णन करता है, इस प्रकार यह मालिक से एक रिवायत बन गई। हबीब के अलावा किसी ने भी इसे मालिक से बयान नहीं किया, और न ही किसी और ने सुफियान से इसका उल्लेख किया। अल्लाह बेहतर जानता है। मालिक का लेखक हबीब हदीस में 'मतरूक' (छोड़ा हुआ) है और उन सभी के अनुसार कमजोर है; उसकी हदीस नहीं लिखी जाती है और न ही वह जो लाता है उस पर ध्यान दिया जाता है।

अल-वाकिदी (1) और अल-कल्बी ने उल्लेख किया है कि हीत नामक मुख़न्नथ (हिजड़े) ने अब्दुल्ला बिन [अबी] उमय्या अल-मखज़ूमी से कहा - जो अपने पिता की ओर से उम्म सलमा के भाई थे, और उनकी माँ आतिकाह अल्लाह के रसूल ﷺ की बुआ थीं - उसने उनसे कहा जबकि वह अपनी बहन उम्म सलमा के घर में थे और अल्लाह के रसूल ﷺ सुन रहे थे: "यदि अल्लाह आपको ताइफ़ पर विजय प्रदान करता है, तो आप बदिया बिन्त गैलान बिन सलमा अल-सकफी को तलाशें; क्योंकि वह चार (पेट की तहों) के साथ सामने आती है और आठ के साथ पीछे हटती है (2), और उसके दांत गुल-ए-दाउदी (कैमोमाइल) के समान हैं (3)। जब वह बैठती है, तो वह मजबूती से बैठती है, और जब वह बोलती है, तो वह गाती है, उसकी पिंडलियों के बीच का हिस्सा एक औंधे हुए बर्तन की तरह है।" वह वैसी ही है जैसा कि कैस बिन अल-खतीम ने कहा था:

वह चंचलता के साथ तिरछी नज़र से देखती है, जैसे कि उसका चेहरा खून की कमी (नज़फ़) से निखरा हो (4)। उसकी बनावट महिलाओं के विभिन्न प्रकारों के बीच है, संतुलित, न तो बहुत भारी और न ही बहुत दुबली। वह अपनी गरिमा के कारण सोती रहती है, और जब वह धीरे से उठती है, तो वह लगभग टूटने को होती है (5)।

---

(1) इब्न हबीब द्वारा अल-वाकिदी से 'तफ़सीर गरीब अल-मुवत्ता' 2/60 में उद्धृत। (2) "चार के साथ आना और आठ के साथ जाना": एक ऐसी महिला का वर्णन जिसके पेट पर चार तहें हों ['उकना': मोटापे के कारण पेट के किनारों पर पड़ने वाली तह]। जब यह उसकी कमर तक पहुँचती है, तो तहों के सिरे आठ हो जाते हैं, चार इधर से और चार उधर से। इसलिए, जब वह आपकी ओर आती है, तो

आप उसके पेट पर चार देखते हैं, और जब वह आपसे दूर मुड़ती है, तो वे चार जुड़ते हुए सिरों की दृष्टि से आठ हो जाते हैं। 'अल-तमहीद' 22/275, 276, और 'अल-मुफहिम' 5/513, और 'तफ़सीर गरीब अल-मुवत्ता' 2/54। (3) यह एक सुखद गंध वाला पौधा है जिसके चारों ओर सफेद पंखुड़ियाँ और बीच में पीला भाग होता है। 'अस-सिहाह' (क-ह-अ)। (4) अल-नज़फ़: खून निकलने से होने वाली कमजोरी। काव्य आवश्यकता के लिए 'ज़' को स्वर दिया गया है। अर्थ यह है कि वह अपनी सुंदरता में इतनी नाजुक है मानो उसका खून बह गया हो। 'अल-लिसान' (न-ज़-फ)। (5) 'अल-तमहीद' 22/276, और 'अल-मुफहिम' 5/513-514। ये छंद 'अल-असमइय्यात' पृष्ठ 196-197 में हैं। 'शुकुल': प्रकार; 'क़स्द': मध्य/संतुलित; 'जबलाह': भारी/स्थूल; 'क़दफ़': दुबलापन और मांस की कमी। 'अल-लिसान' (श-क-ल), (ज-ब-ल), (क़-स-द), (क़-द-फ)।

وہ حدیث میں کہتا ہے: "جب وہ بیٹھتی ہے تو جم کر (تبنت) بیٹھتی ہے، اور جب بولتی ہے تو گاتی ہے (تغنت)"۔ یہ وہ بات ہے جو سفیان یا کسی اور نے ہشام بن عروہ کی حدیث میں نہیں کہی، اور یہ لفظ صرف واقدی کی روایت سے ملتا ہے۔ تعجب کی بات یہ ہے کہ وہ اسے سفیان سے روایت کرتا ہے، اور مالک سے بھی اسی طرح نقل کرتا ہے، چنانچہ یہ مالک سے ایک روایت بن گئی۔ حبیب کے علاوہ کسی نے اسے مالک سے روایت نہیں کیا، اور نہ ہی کسی اور نے اسے سفیان سے ذکر کیا۔ واللہ اعلم۔ اور حبیب جو مالک کا کاتب تھا، متروک الحدیث اور سب کے نزدیک ضعیف ہے؛ اس کی حدیث نہیں لکھی جاتی اور نہ ہی اس کی لائی ہوئی بات پر توجہ دی جاتی ہے۔

واقدی(۱) اور کلبی نے ذکر کیا ہے کہ ہیت نامی مخنث نے عبداللہ بن [ابی] امیہ مخزومی سے کہا —جو ام سلمہ کے اخیافی بھائی تھے، اور ان کی والدہ عاتکہ رسول اللہ ﷺ کی پھوپھی تھیں—اس نے ان سے کہا جبکہ وہ اپنی بہن ام سلمہ کے گھر میں تھے اور رسول اللہ ﷺ سن رہے تھے: "اگر اللہ نے آپ کو طائف پر فتح عطا فرمائی، تو آپ غیلان بن سلمہ ثقفی کی بیٹی بادیہ کو حاصل کریں؛ کیونکہ وہ چار (شکنوں) کے ساتھ سامنے آتی ہے اور آٹھ کے ساتھ پیچھے مڑتی ہے (۲)، اس کے دانت گلِ بابونہ (chamomile) کی طرح (۳) ہیں۔ جب وہ بیٹھتی ہے تو جم کر بیٹھتی ہے، اور جب بات کرتی ہے تو گاتی ہے، اس کی پنڈلیوں کے درمیان کا حصہ اوندھے ہوئے برتن کی طرح ہے"۔ وہ ویسی ہی ہے جیسا کہ قیس بن خطیم نے کہا:

وہ کھیل کود کے عالم میں کن اکھیوں سے دیکھتی ہے گویا اس کا چہرہ خون کے اخراج (نزف) سے نکھر گیا ہو (۴)۔ اس کی تخلیق عورتوں کی مختلف اقسام کے درمیان ہے، معتدل، نہ بہت

بھاری اور نہ بہت دبلی۔ وہ اپنی بڑائی کی وجہ سے سوتی رہتی ہے، اور جب وہ آہستہ سے اٹھتی ہے تو گویا ٹوٹنے کے قریب ہوتی ہے (۵)۔

---

(۱) ابن حبیب نے اسے واقدی سے 'تفسیر غریب الموطأ' ۲ / ۶۰ میں نقل کیا ہے۔ (۲) "چار کے ساتھ سامنے آنا اور آٹھ کے ساتھ پیٹھ پھیرنا": ایسی عورت کی صفت جس کے پیٹ پر چار شکنیں ہوں [اور 'عکنہ': موٹاپے کی وجہ سے پیٹ کے اطراف میں پڑنے والا بل]، چنانچہ جب وہ اس کی کمر تک پہنچتی ہیں تو شکنوں کے کنارے آٹھ ہو جاتے ہیں، چار ادھر سے اور چار ادھر سے۔ لہٰذا جب وہ تمہاری طرف رخ کرتی ہے تو تم اس کے پیٹ پر چار دیکھتے ہو، اور جب وہ تم سے پیٹھ پھیرتی ہے تو وہ چاروں ملنے والے کناروں کی طرف سے آٹھ ہو جاتی ہیں۔ 'التمہید' ۲۲ / ۲۷۵ ، ۲۷۶ ، اور 'المفہم' ۵ / ۵۱۳ ، اور 'تفسیر غریب الموطأ' ۲ / ۵۴۔ (۳) یہ ایک خوشبودار پودا ہے جس کے گرد سفید پتیاں اور درمیان میں زردی ہوتی ہے۔ 'الصحاح' (قحا)۔ (۴) النزف: خون نکلنے سے ہونے والی کمزوری، اور شعری ضرورت کے لیے 'زا' کو متحرک کیا گیا ہے، اور معنی یہ ہیں کہ وہ اپنی خوبصورتی میں ایسی نازک ہے گویا اس کا خون بہا دیا گیا ہو۔ 'اللسان' (نزف)۔ (۵) 'التمہید' ۲۲ / ۲۷۶ ، اور 'المفہم' ۵ / ۵۱۳ - ۵۱۴۔ اور اشعار 'الاصمعیات' ص ۱۹۶ - ۱۹۷ میں ہیں، 'الشکول': اقسام؛ 'القصد': درمیانہ/معتدل؛ 'الجبلۃ': موٹی/بھاری؛ 'القضف': دبلا پن اور گوشت کی کمی۔ 'اللسان' (شکل)، (جبل)، (قصد)، (قضف)۔

٢٢٤ Surat Al-Nur: Verse 31

The Prophet ﷺ said to him: "You have looked deeply (1) into her, O enemy of Allah." Then he expelled him from Medina to Al-Hima. He said: When Taif was conquered, Abdul Rahman bin Awf married her, and she bore him Burayhah - according to the saying of Al-Kalbi - and Hit remained in that place until the Prophet ﷺ passed away. When Abu Bakr became Caliph, people spoke to him about him, but he refused to let him return. When Umar became Caliph, he was spoken to and refused. Then Uthman was spoken to afterwards. It was said: He had grown old, weak, and needy, so he allowed him to enter every Friday to ask and then return to his place (2). He said: Hit was a freed slave of Abdullah bin [Abi] Umayyah Al-Makhzumi, and he also had Tuways (3); hence he was called "the effeminate."

Abu Amr said: It is said "Badiya" with a 'ya', and "Badana" with a 'nun', and the correct one according to them is with a 'ya', which is the opinion of most of them, and Al-Zubayri mentioned it likewise with a 'ya'.

Sixteenth: Describing the followers with "ghayr" (non-); because the followers are not intended specifically by name, the word became like an indefinite noun, and "ghayr" does not become purely indefinite; so it was permissible for it to function as a description for a definite noun (4). And if you wish, you can say: it is a substitution. The saying about it is like the saying about {not of those who have evoked [Your] anger} [Al-Fatiha: 7] (5).

Asim (6) and Ibn Amir read: "ghayra" with the accusative case, so it would be an exception; meaning: they display their adornment to the followers except those among them who have sexual desire (7). It is also possible for it to be a circumstantial case; meaning: those who follow them are incapacitated.

---

(1) Meaning: You have reached with your gaze the beauties of this woman where no gaze reaches, no arriver arrives, and no describer describes. Al-Nihaya (ghalghala). (2) Al-Tamhid 22/275-277, Al-Mufhim 5/513-514, and Al-Aghani 3/30-31. (3) He is Isa bin Abdullah, one of those who is cited as an example in the craft of singing, he died in the year ninety-two. Al-Siyar 4/364. (4) Similar words are in Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/136. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/134, Mushkil I'rab al-Qur'an 2/511, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/179. (6) In the narration of Abu Bakr (Shu'bah) from him. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/134, and see Al-Sab'ah 455, and Al-Taysir 161.

२२४ सूरा अन-नूर: आयत ३१

नबी ﷺ ने उससे कहा: "ऐ अल्लाह के दुश्मन, तूने उसकी सुंदरता को बहुत गहराई (१) से देखा है," फिर उन्होंने उसे मदीना से अल-हिमा की ओर निकाल दिया। उन्होंने कहा: जब ताइफ़ की विजय हुई, तो अब्दुर रहमान बिन औफ़ ने उससे शादी कर ली, और उसने उनके लिए बुरैहा को जन्म दिया - कल्बी के कथन के अनुसार - और हित उसी स्थान पर रहा जब तक कि नबी ﷺ का देहांत नहीं हो गया। जब अबू बक्र खलीफा बने, तो उनके बारे में उनसे बात की गई, लेकिन उन्होंने उसे वापस लाने से इनकार कर दिया। जब उमर खलीफा बने, तो उनसे बात की गई और उन्होंने भी इनकार कर दिया। फिर बाद में उस्मान से बात की गई। कहा गया: वह बूढ़ा, कमजोर और जरूरतमंद हो गया था, इसलिए उन्होंने उसे हर शुक्रवार को आने की अनुमति दी ताकि वह मांग सके और फिर अपने स्थान (२) पर वापस जा सके। उन्होंने कहा: हित, अब्दुल्ला बिन [अबी] उमैया अल-मखज़ूमी का एक मुक्त गुलाम था, और उसके पास तुवैस (३) भी था; इसलिए उसे "नपुंसक" कहा गया।

अबू अम्र ने कहा: 'या' के साथ "बादिया" कहा जाता है, और 'नुन' के साथ "बादना" कहा जाता है, और उनके अनुसार सही 'या' के साथ है, जो उनमें से अधिकांश की राय है, और अल-ज़ुबैरी ने भी इसे इसी तरह 'या' के साथ उल्लेख किया है।

सोलहवीं: 'गैर' के साथ अनुयायियों का वर्णन; क्योंकि अनुयायियों का इरादा विशेष व्यक्तियों के रूप में नहीं है, इसलिए शब्द एक अनिश्चित संज्ञा की तरह हो गया, और "गैर" पूरी तरह से अनिश्चित नहीं होता है; इसलिए इसे एक निश्चित संज्ञा के लिए विशेषण के रूप में उपयोग करना अनुमत था (४)। और यदि आप चाहें, तो आप कह सकते हैं: यह एक विकल्प (बदल) है। इसके बारे में कहना वैसा ही है जैसा {उन लोगों का नहीं जिन पर [आपका] क्रोध हुआ} [अल-फातिहा: ७] (५) के बारे में कहना।

आसिम (६) और इब्न आमिर ने पढ़ा है: "गैरा" (नसब के साथ), तो यह एक अपवाद (इस्तिसना) होगा; यानी: वे अपनी सुंदरता अनुयायियों को दिखाती हैं, सिवाय उनके जो उनमें यौन इच्छा रखते हैं (७)। और यह भी संभव है कि यह एक स्थिति (हाल) हो; यानी: जो लोग उनका अनुसरण करते हैं वे अक्षम हैं।

---

(१) अर्थात: आपकी दृष्टि उस महिला की सुंदरता के उस स्थान तक पहुँच गई जहाँ कोई दृष्टि नहीं पहुँचती, कोई पहुँचने वाला नहीं पहुँचता और कोई वर्णन करने वाला वर्णन नहीं करता। अन-निहाया (गल गला)। (२) अल-तमहीद २२/२७५-२७७, अल-मुफ्हिम ५/५१३-५१४, और अल-अगानी

३/३०-३१। (३) वह ईसा बिन अब्दुल्ला है, जो गायन की कला में एक उदाहरण के रूप में उद्धृत किया जाता है, उसकी मृत्यु वर्ष बाानबे (९२) में हुई थी। अल-सियर ४/३६४। (४) इसी तरह की बातें अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-किरात २/१३६ में हैं। (५) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा ३/१३४, मुश्किल इराब अल-कुरान २/५११, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१७९। (६) उनसे अबू बक्र (शुबा) के कथन में। (७) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा ३/१३४, और देखें अल-सबआ ४५५, और अल-तयसीर १६१।

۲۲۴ سورہ النور: آیت ۳۱

نبی ﷺ نے اس سے فرمایا: «اے اللہ کے دشمن، تو نے اس (عورت) کے محاسن کو بہت گہرائی (۱) سے دیکھا ہے»، پھر آپ نے اسے مدینہ سے نکال کر "حِمٰی" کی طرف جلاوطن کر دیا۔ راوی کہتے ہیں: جب طائف فتح ہوا، تو عبد الرحمن بن عوف نے اس عورت سے شادی کر لی، جس سے ان کے ہاں 'بُریہہ' پیدا ہوئی - کلبی کے قول کے مطابق - اور 'ہیت' (وہ شخص) اسی جگہ رہا یہاں تک کہ نبی ﷺ کی وفات ہو گئی۔ پھر جب حضرت ابوبکر خلیفہ بنے، تو ان سے اس کے بارے میں بات کی گئی، لیکن انہوں نے اسے واپس لانے سے انکار کر دیا۔ پھر جب حضرت عمر خلیفہ بنے، تو ان سے بات کی گئی مگر انہوں نے بھی انکار کیا۔ پھر اس کے بعد حضرت عثمان سے بات کی گئی، اور کہا گیا: وہ بوڑھا اور کمزور ہو چکا ہے اور ضرورت مند ہے، تو انہوں نے اسے اجازت دی کہ وہ ہر جمعہ کو (مدینہ) آئے، سوال کرے اور پھر اپنی جگہ (۲) پر واپس چلا جائے۔ راوی نے کہا: ہیت، عبد اللہ بن [ابی] امیہ مخزومی کا آزاد کردہ غلام تھا، اور اس کے پاس طویس (۳) بھی تھا، اسی وجہ سے اسے 'خنث' (ہیجڑا/مخنث) کہا جاتا تھا۔

ابو عمرو نے کہا: 'یا' کے ساتھ «بادیہ» کہا جاتا ہے، اور 'نون' کے ساتھ «بادنہ»، اور ان کے نزدیک درست 'یا' کے ساتھ ہے، اور یہی اکثر کا قول ہے، اور زبیری نے بھی اسے 'یا' کے ساتھ ذکر کیا ہے۔

سولہویں بات: تابعین کی صفت «غیر» کے ساتھ بیان کی گئی ہے؛ کیونکہ تابعین سے مراد کوئی خاص اشخاص نہیں ہیں، اس لیے یہ لفظ نکرہ کے حکم میں ہو گیا، اور «غیر» محض نکرہ نہیں رہتا؛ اس لیے جائز ہوا کہ وہ معرفہ کی صفت کے طور پر واقع ہو (۴)۔ اور اگر تم چاہو تو کہو: یہ

'بدل' ہے۔ اور اس کے بارے میں وہی قول ہے جو ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ﴾ [الفاتحة: ٧] (٥) کے بارے میں ہے۔

اور عاصم (٦) اور ابن عامر نے «غيرَ» زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا ہے، تو یہ استثناء ہو گا؛ یعنی: وہ اپنی زینت تابعین پر ظاہر کریں سوائے ان کے جو ان میں سے شہوت والے ہوں (٧)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'حال' ہو؛ یعنی: وہ لوگ جو ان کے پیچھے چلتے ہیں (شہوت سے) عاجز ہیں۔

---

(١) یعنی: تم نے اپنی نظر سے اس عورت کے محاسن کا وہاں تک ادراک کیا جہاں تک عام نظر نہیں پہنچتی، اور نہ ہی کوئی پہنچنے والا پہنچتا ہے، اور نہ ہی کوئی وصف بیان کرنے والا بیان کر سکتا ہے۔ "النهايہ" (غلغل)۔ (٢) التمہید ٢٢/ ٢٧٥-٢٧٧، والمفہم ٥/ ٥١٣-٥١٤، والأغانی ٣/ ٣٠-٣١۔ (٣) وہ عیسیٰ بن عبد اللہ ہے، جو فنِ غنا (گانے) میں ضرب المثل ہے، سن ٩٢ ہجری میں وفات پائی۔ "السير" ٤/ ٣٦٤۔ (٤) اسی طرح کی گفتگو "الكشف عن وجوه القراءات" ٢/ ١٣٦ میں ہے۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ١٣٤، ومشكل إعراب القرآن ٢/ ٥١١، والمحرر الوجيز ٤/ ١٧٩۔ (٦) ان سے ابو بکر (شعبہ) کی روایت میں۔ (٧) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ١٣٤، وينظر السبعة ٤٥٥، والتيسير ١٦١۔

Surah An-Nur: Verse 31 Page 225

...about them. This was said by Abu Hatim. And the 'circumstantial' (dhu al-hal) is what is in 'al-tabi'in' (the followers) from the mention (1).

Seventeenth: His saying, the Almighty: "or the child" (aw al-tifl) is a generic noun meaning the plural, and the evidence for that is its description with "al-ladhina" (those who) (2). And in the Mushaf of Hafsah: "or the children" (aw al-atfal) in the plural. It is said: a child (tifl) as long as he has not reached puberty. And "yathharu" (become aware/prevail) means: to become aware through intercourse (3); i.e., they have not uncovered their private parts for intercourse due to their small age (4). And it was said: they have not reached the age to be able to handle women (5). It is said: "I appeared over such-and-such," meaning I knew it, and "I appeared over such-and-such," meaning I conquered it (6).

The majority are for the stillness (sukun) of the 'waw' in "awrat" (private parts), because of the heaviness of the movement on the 'waw'. It was narrated from Ibn Amir that the 'waw' was opened (fath) (7), like 'jafna' and 'jafanat'. Al-Farra mentioned that it is the language of Qays "awarat" with the 'fath' of the 'waw'. Al-Nahhas (8) said: And this is the analogy; because it is not an adjective, as you say: 'jafna' and 'jafanat', except that the stillness is better in "awrat" and its likes, because if the 'waw' moves and what precedes it moves, it is turned into an 'alif'; so if this was said (9), the meaning would be lost (10).

Eighteenth: The scholars differed on the obligation to cover what is other than the face and the hands from it, according to...

(1) In (Th): The pronoun, and see Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 136/2, and see Abu Hatim's saying in I'rab al-Qur'an for Al-Nahhas 134/3, and Al-Muharrar al-Wajiz 179/4. (2) I'rab al-Qur'an for Al-Nahhas 134/3. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 179/4. (4) Tafsir al-Tabari 271/17. (5) Ma'ani al-Qur'an for Al-Farra 2/250. (6) See Ma'ani al-Qur'an for Al-Nahhas 526/4. (7) In (M) and (Th) and Al-Bahr al-Muhit 449/6: Ibn Abbas, and the proven one is from (D), which is consistent with what is in Al-Muharrar al-Wajiz 179/4, and the reading of Ibn Amir was mentioned by Al-Dani in Jami' al-Bayan 308/2 from the narration of Yahya from him, and it is not in Al-Taysir nor in the Seven for Ibn Mujahid. (8) In I'rab al-Qur'an for him 134/3. (9) In I'rab al-Qur'an: fu'ila. (10) From his saying: (with the opening of the waw) up to here, it is not in the copies; we have established it from (M).

सूरह अन-नूर: आयत 31 पृष्ठ 225

...उनके बारे में। यह अबू हातिम ने कहा है। और 'हाल' (स्थिति) वह है जो 'अल-ताबिईन' (अनुयायियों) में ज़िक्र से है (1)।

सत्रहवीं: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "या बच्चा" (अव अल-तिफ्ल) एक जातिवाचक संज्ञा है जिसका अर्थ बहुवचन है, और इसका प्रमाण इसका "अल-लज़ीना" (जो लोग) (2) के साथ वर्णन है। और हफ़सा के मुसहफ़ में है: "या बच्चे" (अव अल-अतफ़ाल) बहुवचन में। कहा जाता है: बच्चा (तिफ्ल) जब तक वह यौवन तक नहीं पहुँचा है। और "यज़हरू" (अवगत होना/प्रबल होना) का अर्थ है: संभोग के माध्यम से अवगत होना (3); अर्थात, उन्होंने अपनी कम उम्र (4) के कारण संभोग के लिए उनके निजी अंगों को उजागर नहीं किया है। और यह कहा गया: वे महिलाओं को संभालने की उम्र तक नहीं पहुँचे हैं (5)। कहा जाता है: "मैं फलां चीज़ पर प्रकट हुआ" यानी मैंने उसे जान लिया, और "मैं फलां चीज़ पर प्रकट हुआ" यानी मैंने उसे जीत लिया (6)।

बहुमत "अौरात" (निजी अंगों) में 'वाव' के सुकून (मौन) पर है, क्योंकि 'वाव' पर हरकत (स्वर) का भारीपन है। इब्न आमिर से 'वाव' के फ़तह (अ-स्वर) (7) के साथ वर्णन किया गया है, जैसे 'जफ़ना' और 'जफ़नात'। अल-फ़र्रा ने उल्लेख किया है कि यह क़ैस की भाषा "अवरत" है जिसमें 'वाव' का फ़तह है। अल-नहहास (8) ने कहा: और यही क़यास (अनुमान) है; क्योंकि यह विशेषण नहीं है, जैसा कि आप कहते हैं: 'जफ़ना' और 'जफ़नात', सिवाय इसके कि "अौरात" और इसके जैसे शब्दों में सुकून बेहतर है, क्योंकि यदि 'वाव' गतिशील हो और उससे पहले वाला भी गतिशील हो, तो उसे 'अलिफ़' में बदल दिया जाता है; तो यदि यह कहा जाता (9), तो अर्थ खो जाता (10)।

अठारहवीं: विद्वानों ने इसमें चेहरे और हाथों के अलावा अन्य अंगों को ढंकने की अनिवार्यता पर मतभेद किया है, इसके आधार पर...

(1) (Th) में: सर्वनाम, और देखें अल-कश्फ 'अन वुजुह अल-किराअत 136/2, और अल-नहहास की इ'राब अल-कुरान 134/3 में अबू हातिम का कथन देखें, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 179/4। (2) अल-नहहास के लिए इ'राब अल-कुरान 134/3। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 179/4। (4) तफ़सीर अल-तबरी 271/17। (5) अल-फ़र्रा के लिए मानी अल-कुरान 2/250। (6) अल-नहहास के लिए मानी अल-कुरान 526/4 देखें। (7) (M) और (Th) और अल-बहर अल-मुहीत 449/6 में: इब्न अब्बास, और सिद्ध (D) से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 179/4 में जो है उसके अनुरूप है, और

इब्न आमिर के पाठ का उल्लेख अल-दानी ने जामी अल-बयान 308/2 में उनसे यहया के वर्णन से किया है, और यह न तो अल-तयसीर में है और न ही इब्न मुजाहिद के लिए सात में। (8) उनके लिए इ'राब अल-कुरान 134/3 में। (9) इ'राब अल-कुरान में: फ़ुइला। (10) उनके कथन से: (वाव के उद्घाटन के साथ) यहाँ तक, यह प्रतियों में नहीं है; हमने इसे (M) से स्थापित किया है।

سورہ النور: آیت 31 صفحہ 225

...ان کے بارے میں۔ یہ ابو حاتم نے کہا۔ اور 'ذو الحال' وہ ہے جو 'التابعين' (پیروکاروں) میں ذکر سے ہے (1)۔

سترہویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوِ الطِّفْلِ﴾ (یا بچہ) اسم جنس ہے جو جمع کے معنی میں ہے، اور اس پر دلیل اس کی صفت ﴿الَّذِينَ﴾ (وہ جو) (2) کے ساتھ لانا ہے۔ اور حفصہ کے مصحف میں ہے: "أو الأطفال" (یا بچے) جمع کے صیغے میں۔ اور کہا جاتا ہے: بچہ (طفل) جب تک وہ بلوغت کو نہ پہنچے۔ اور ﴿يَظْهَرُوا﴾ کا معنی ہے: جماع کے ذریعے واقف ہونا (3)؛ یعنی انہوں نے اپنی کم عمری کی وجہ سے جماع کے لیے ان کی شرمگاہوں کو نہیں دیکھا (4)۔ اور کہا گیا: وہ اس عمر کو نہیں پہنچے کہ عورتوں کی طاقت رکھیں (5)، کہا جاتا ہے: "ظهرتُ على كذا" یعنی میں نے اسے جان لیا، اور "ظهرتُ على كذا" یعنی میں اس پر غالب آگیا (6)۔

اور جمہور "عَوْرات" میں واؤ کے سکون پر ہیں؛ کیونکہ واؤ پر حرکت ثقیل ہے، اور ابن عامر سے واؤ کے فتحہ کے ساتھ روایت کیا گیا ہے (7)، جیسے 'جَفْنَة' اور 'جَفَنات'۔ اور الفراء نے حکایت کی ہے کہ یہ قیس کی لغت ہے "عَوَرَات" واؤ کے فتحہ کے ساتھ۔ النحاس (8) نے کہا: اور یہی قیاس ہے؛ کیونکہ یہ صفت نہیں ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: 'جفنة' اور 'جفنات'، سوائے اس کے کہ "عورات" اور اس جیسی مثالوں میں تسکین (سکون) زیادہ بہتر ہے، کیونکہ اگر واؤ متحرک ہو اور اس سے پہلے والا بھی متحرک ہو، تو اسے الف سے بدل دیا جاتا ہے؛ پس اگر یہ کہا جاتا (9) تو معنی ختم ہو جاتا (10)۔

اٹھارہویں: علماء نے اس سے چہرے اور ہاتھوں کے علاوہ باقی حصوں کو چھپانے کے وجوب میں اختلاف کیا ہے، اس بنا پر کہ...

(1) (ظ) میں: الضمیر، اور دیکھئے الکشف عن وجوہ القراءات 136/2، اور دیکھئے قول ابی حاتم فی اعراب القرآن للنحاس 134/3، والمحرر الوجیز 179/4۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 134/3۔ (3) المحرر الوجیز 179/4۔ (4) تفسیر الطبری 271/17۔ (5) معانی القرآن للفراء 2/250۔ (6) ینظر معانی القرآن للنحاس 526/4۔ (7) (م) اور (ظ) اور البحر المحیط 449/6 میں: ابن عباس، اور ثابت شدہ (د) سے ہے، جو المحرر الوجیز 179/4 کے مطابق ہے، اور ابن عامر کی قرأت کو الدانی نے جامع البیان 308/2 میں یحییٰ کی ان سے روایت سے ذکر کیا ہے، اور یہ التیسیر میں ہے اور نہ ابن مجاہد کی السبعۃ میں۔ (8) اعراب القرآن میں ان کے لیے 134/3۔ (9) اعراب القرآن میں: فُعِل۔ (10) ان کے قول: (بفتح الواؤ) سے یہاں تک، یہ نسخوں میں نہیں ہے، ہم نے اسے (م) سے ثابت کیا ہے۔

...two views: One: It is not required; because there is no obligation upon him, and this is the correct view. The other: It is required of him; because he may desire and she may also desire, so if he is an adolescent (approaching puberty), his ruling is that of an adult regarding the obligation of covering. Similarly, the elderly man whose desire has ceased, there is also a difference of opinion regarding him in two views as with the young boy, and the correct view is the continuation of prohibition. Ibn al-Arabi said this(1).

Nineteenth: The Muslims have reached a consensus that the private parts are 'awrah (nakedness to be covered) for both men and women, and that the entire woman is 'awrah, except for her face and hands, as they differed regarding them. Most scholars said regarding the man: from his navel to his knee is 'awrah, it is not permissible to be seen(2). The discourse on this has already passed in "Al-A'raf" in detail(3).

Twentieth: The followers of legal opinion (As-hab al-Ra'y) said: A woman's 'awrah in the presence of her slave is from the navel to the knee. Ibn al-Arabi said(4): It is as if they thought of her as a man or thought of him as a woman. Allah the Almighty has forbidden looking at a woman or seeking pleasure from her in general, then He excepted pleasure for husbands and those whom their right hands possess, then He excepted adornment for twelve persons, the slave being among them. So what do we have to do with that? This is a corrupt view, and an interpretation far from the right path. Some people interpreted His saying: {or those whom their right hands possess} to mean female slaves excluding male slaves; among them is Sa'id ibn al-Musayyib. So how can they be applied to male slaves and then equated with women? This is very far-fetched!

It has been said: The estimation is "or those whom their right hands possess from among those who have no desire" or "male attendants who have no desire". Narrated by Al-Mahdawi.

Twenty-first: His saying, the Almighty: {And let them not stamp their feet} the verse, i.e.: A woman should not strike with her foot when she walks to make the sound of her anklets heard; for making the sound of adornment heard is like displaying adornment.

(1) In "Ahkam al-Qur'an" 3 / 1363. (2) "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3 / 133. (3) 9 / 182 and what follows it. (4) In "Ahkam al-Qur'an" 3 / 1363 and what preceded it from him.

सूरा अन-नूर: आयत 31 | 226

...दो विचार: पहला: यह आवश्यक नहीं है; क्योंकि उस पर कोई दायित्व नहीं है, और यही सही मत है। दूसरा: यह उसके लिए आवश्यक है; क्योंकि वह इच्छा कर सकता है और वह भी इच्छा कर सकती है, इसलिए यदि वह किशोरावस्था (यौवन के करीब) में है, तो ढंकने के दायित्व के संबंध में उसका नियम एक वयस्क के समान है। इसी तरह, वह वृद्ध व्यक्ति जिसकी इच्छा समाप्त हो गई है, उसके बारे में भी दो मतों में मतभेद है जैसे कि बालक के मामले में, और सही मत प्रतिबंध का बने रहना है। इब्न अल-अरबी ने यह कहा (1)।

उन्नीसवीं: मुसलमानों ने इस बात पर आम सहमति जताई है कि निजी अंग (सऊतैन) पुरुष और महिला दोनों के लिए 'औराह (ढंकने योग्य अंग) हैं, और पूरी महिला 'औराह है, उसके चेहरे और हाथों को छोड़कर, क्योंकि उनमें उनके बीच मतभेद था। अधिकांश विद्वानों ने पुरुष के बारे में कहा: उसकी नाभि से घुटने तक 'औराह है, उसे देखा जाना जायज़ नहीं है (2)। इस पर विस्तार से चर्चा "अल-अराफ" में पहले ही हो चुकी है (3)।

बीसवीं: कानूनी राय के अनुयायियों (असहाब अल-रय) ने कहा: अपने दास के सामने एक महिला की 'औराह नाभि से घुटने तक है। इब्न अल-अरबी ने कहा (4): ऐसा लगता है जैसे उन्होंने उसे एक पुरुष माना या उसे एक महिला माना। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने सामान्य रूप से एक महिला को देखने या आनंद लेने की मनाही की है, फिर उन्होंने पति और उनके दाहिने हाथ के कब्जे वाले लोगों (गुलामों) के लिए आनंद को अपवाद बनाया, फिर उन्होंने बारह व्यक्तियों के लिए सजावट को अपवाद बनाया, जिनमें दास भी शामिल है। तो हमें उससे क्या लेना-देना? यह एक भ्रष्ट दृष्टिकोण है, और सही रास्ते से दूर एक व्याख्या है। कुछ लोगों ने उनके कथन {या वे जिनके उनके दाहिने हाथ मालिक हैं} की व्याख्या महिला दासों के रूप में की है, पुरुष दासों को छोड़कर; उनमें सईद इब्न अल-मुसय्यिब भी शामिल हैं। तो उन्हें पुरुष दासों पर कैसे लागू किया जा सकता है और फिर महिलाओं के बराबर माना जा सकता है? यह बहुत दूर की बात है!

कहा गया है: अनुमान यह है "या वे जिनके उनके दाहिने हाथ मालिक हैं उनमें से जिनके पास कोई इच्छा नहीं है" या "पुरुष परिचारक जिनके पास कोई इच्छा नहीं है"। अल-महदावी द्वारा वर्णित।

इक्कीसवीं: उनका कथन, सर्वशक्तिमान: {और वे अपने पैरों को न मारें} आयत, अर्थात: एक महिला को चलते समय अपने पैर से नहीं मारना चाहिए ताकि उसके पायल की आवाज सुनाई दे; क्योंकि श्रृंगार की आवाज सुनाना श्रृंगार दिखाने के समान है।

(1) "अहकाम अल-कुरान" 3 / 1363 में। (2) अल-नहास द्वारा "इराब अल-कुरान" 3 / 133। (3) 9 / 182 और उसके बाद। (4) "अहकाम अल-कुरान" 3 / 1363 में और उससे पहले का हिस्सा।

دو اقوال: پہلا: یہ لازم نہیں ہے؛ کیونکہ اس پر کوئی تکلیف (شرعی ذمہ داری) نہیں ہے، اور یہی صحیح ہے۔ دوسرا: یہ اس پر لازم ہے؛ کیونکہ ہو سکتا ہے کہ وہ شہوت رکھتا ہو اور عورت بھی شہوت رکھتی ہو، چنانچہ اگر وہ سنِ بلوغ کے قریب ہو تو ستر کے وجوب میں اس کا حکم بالغ والا ہی ہے۔ اسی طرح وہ بوڑھا شخص جس کی شہوت ختم ہو چکی ہو، اس میں بھی دو اقوال پر اختلاف ہوا ہے جیسے کہ بچے کے بارے میں، اور صحیح حرمت کا باقی رہنا ہے۔ یہ ابن العربی نے کہا ہے(۱)۔

انیسویں بات: مسلمانوں کا اس بات پر اتفاق ہے کہ مرد اور عورت کی شرمگاہیں ستر ('عورۃ') ہیں، اور یہ کہ پوری عورت ستر ہے سوائے اس کے چہرے اور ہاتھوں کے، کیونکہ ان میں ان کا اختلاف ہوا ہے۔ اکثر علماء نے مرد کے بارے میں کہا ہے کہ اس کی ناف سے لے کر اس کے گھٹنے تک ستر ہے، اسے دیکھنا جائز نہیں ہے(۲)۔ اور "الاعراف" میں اس بارے میں گفتگو تفصیل سے گزر چکی ہے(۳)۔

بیسویں بات: اصحابِ رائے نے کہا: عورت کا اپنے غلام کے ساتھ ستر ناف سے گھٹنے تک ہے۔ ابن العربی(٤) نے کہا: گویا انہوں نے عورت کو مرد سمجھ لیا یا غلام کو عورت سمجھ لیا، جبکہ اللہ تعالیٰ نے عورت کو دیکھنے یا اس سے لذت حاصل کرنے کو مطلقا حرام کیا ہے، پھر خاوندوں اور لونڈی غلاموں کے لیے لذت کو مستثنیٰ کیا، پھر بارہ اشخاص کے لیے زینت کو مستثنیٰ کیا جن میں غلام بھی شامل ہے، تو ہمارا اس سے کیا تعلق؟ یہ ایک فاسد نظریہ ہے، اور درستی سے دور ایک اجتہاد ہے۔ بعض لوگوں نے اللہ کے قول ﴿أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ﴾ (یا جن کے ان کے دائیں ہاتھ مالک ہیں) کی تاویل لونڈیوں سے کی ہے نہ کہ غلاموں سے؛ ان میں سعید بن المسیب بھی شامل

ہیں، تو انہیں غلاموں پر کیسے محمول کیا جائے گا پھر انہیں عورتوں کے ساتھ ملا دیا جائے گا، یہ تو بہت بعید بات ہے!

اور کہا گیا ہے کہ تقدیر (اصل مراد) یہ ہے: یا وہ جن کے ان کے دائیں ہاتھ مالک ہیں ان میں سے جو شہوت والے نہ ہوں، یا وہ تابعین مرد جو شہوت والے نہ ہوں۔ اسے مہدوی نے حکایت کیا ہے۔

اکیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ﴾ (اور وہ اپنے پاؤں نہ ماریں) آیت، یعنی: عورت چلتے وقت اپنا پاؤں نہ مارے تاکہ اس کی پازیب کی آواز سنائی دے؛ کیونکہ زینت کی آواز سنانا زینت کے اظہار کی طرح ہے۔

(١) احکام القرآن میں ٣ / ١٣٦٣۔ (٢) اعراب القرآن لِلنحاس میں ٣ / ١٣٣۔ (٣) ٩ / ١٨٢ اور اس کے بعد۔ (٤) احکام القرآن میں ٣ / ١٣٦٣ اور اس سے پہلے کا حصہ۔

227 Surah An-Nur: Verse 31

...and more severe, and the purpose is concealment. Al-Tabari (1) narrated from Al-Mu'tamar, from his father, that he said: A Hadrami claimed that a woman took two silver rings [brata'in] and took some onyx [jaz'a] (2), and placed them (3) on her leg. She passed by some people and struck the ground with her foot, so the anklet hit the onyx and made a sound. Then this verse was revealed. Hearing [the sound of] this adornment is more provocative of desire than showing it. This was said by Al-Zajjaj (4). Twenty-second: Whoever among them does that out of joy for their jewelry, it is disliked [makruh]. And whoever among them does that as a display of beauty [tabarruj] and to attract men, it is forbidden [haram] and blameworthy. Similarly, for men who strike with their sandals; if they do so out of vanity, it is forbidden, for vanity is a major sin. If done as a display, it is not permissible (5). Twenty-third: Makki (may Allah have mercy on him) said: There is no verse in the Book of Allah with more pronouns than this one; it contains twenty-five pronouns referring to believing women, including those in the genitive and nominative cases (6). His saying, the Almighty: {And turn to Allah in repentance, all of you, O believers} - it contains two issues: First: His saying, the Almighty: {And turn to Allah} is a command, and there is no disagreement among the Ummah regarding the obligation of repentance, and that it is a mandatory obligation. Discussion on this has already passed in "An-Nisa" (7) and others; so there is no point in repeating it. The meaning is: And turn to Allah; for you are not free from oversight and shortcomings in fulfilling the rights of Allah the Almighty, so do not abandon repentance in every state.

---

(1) In his Tafsir 17/272, and the author quoted him via Al-Muharrar al-Wajiz 4/180, and the text continues from him until the end of the issue. (2) Al-Bura: Every ring of a bracelet, earring, or anklet. And Al-Jaz'a: A type of onyx known for its parallel, circular, multi-colored lines. "Al-Mu'jam al-Wasit". (3) Thus in the manuscripts except (Zah), and Al-Muharrar al-Wajiz, and in (Zah): "He placed it." (4) In the meanings of the Quran for him 4/40. (5) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1364. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/180. (7) 6/149.

227 सूरा अन-नूर: आयत 31

...और अधिक गंभीर है, और उद्देश्य छिपाना है। अल-तबारी (1) ने अल-मुतामर से, उनके पिता से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: एक हदरमी ने दावा किया कि एक महिला ने चांदी के दो छल्ले [बुरातेन] और कुछ अकीक (ओनिक्स) [जज़ा] (2) लिए, और उन्हें (3) अपनी टांग पर रखा। वह कुछ लोगों के पास से गुज़री और ज़मीन पर अपना पैर पटका, तो पायल अकीक से टकराई और आवाज़ हुई, तब यह आयत नाज़िल हुई। इस ज़ीनत (सजावट) की आवाज़ सुनना उसे दिखाने से ज़्यादा कामोत्तेजक है। यह अल-ज़ज्जाज (4) ने कहा था। बाइसवां: उनमें से जो कोई अपनी ज़ेवरात की खुशी में ऐसा करती है, तो वह मकरूह (नापसंद) है, और जो कोई उनमें से दिखावे (तबर्रुज) और पुरुषों को आकर्षित करने के लिए ऐसा करती है, तो वह हराम और निंदनीय है। इसी तरह पुरुषों में से जो अपने जूतों से आवाज़ करते हैं; यदि वे घमंड में ऐसा करते हैं, तो हराम है, क्योंकि घमंड एक बड़ा गुनाह है। यदि दिखावे के लिए किया जाए, तो वह जायज़ नहीं है (5)। तेईसवां: मक्की (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: अल्लाह की किताब में इस आयत से ज़्यादा ज़मीर (सर्वनाम) वाली कोई आयत नहीं है; इसमें मोमिन औरतों के लिए पच्चीस ज़मीर जमा किए गए हैं, जिनमें मख़फ़ूज़ (ज़र वाला) और मरफ़ू (पेश वाला) शामिल हैं (6)। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अल्लाह की तरफ तौबा करो तुम सब, ऐ ईमान वालो} - इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तौबा करो} एक हुक्म है, और उम्मत के बीच तौबा के वाजिब होने में कोई मतभेद नहीं है, और यह कि यह एक अनिवार्य फ़र्ज़ है। इस पर चर्चा "अन-निसा" (7) और अन्य में पहले ही हो चुकी है; इसलिए इसे दोहराने का कोई मतलब नहीं है। अर्थ यह है: और अल्लाह की तरफ तौबा करो; क्योंकि आप अल्लाह तआला के अधिकारों को पूरा करने में चूक और कोताही से खाली नहीं हैं, इसलिए हर हाल में तौबा न छोड़ें।

---

(1) उनकी तफ़्सीर 17/272 में, और लेखक ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/180 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया, और पाठ मसले के अंत तक उनसे है। (2) अल-बुरा: कंगन, कान की बाली और पायल का हर छल्ला। और अल-जज़ा: एक प्रकार का अकीक जिसे समानांतर, गोलाकार, विभिन्न रंगों की रेखाओं से जाना जाता है। "अल-मुअजम अल-वसीत"। (3) पांडुलिपियों में इसी तरह (ज़ाह) के अलावा, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में, और (ज़ाह) में: "उसने इसे रखा।" (4) उनके लिए कुरान के अर्थों में 4/40। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1364। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/180। (7) 6/149।

٢٢٧ سورة النور: الآية ٣١

وأشد، والغرض التستر. أسند الطبري (١) عن المعتمر، عن أبيه، أنه قال: زعم حضرمي أن امرأة اتخذت بُرَتَيْنِ من فضة، واتخذت جَزْعاً (٢)، فجعلت (٣) في ساقها، فمرت على القوم، فضربت برجلها الأرض، فوقع الخَلْخال على الجَزْعِ فصوَّتَ، فنزلت هذه الآية. وسماع هذه الزينة أشدُّ تحريكاً للشهوة من إبدائها. قاله الزجاج (٤). الثانية والعشرون: مَن فَعَل ذلك منهنَّ فَرَحاً بحِلْيِهِنَّ، فهو مكروه، ومن فعل ذلك منهن تبرُّجاً وتعرضاً للرجال، فهو حرام مذموم. وكذلك من ضرب بنعله من الرجال، إن فعل ذلك تعجباً؛ حَرُم، فإنَّ العُجْبَ كبيرة، وإن فعل ذلك تبرُّجاً، لم يَجُز (٥). الثالثة والعشرون: قال مكي رحمه الله تعالى: ليس في كتاب الله تعالى آية أكثر ضمائر من هذه، جَمَعَت خمسة وعشرين ضميراً للمؤمنات من مخفوضٍ ومرفوع (٦). قوله تعالى: ﴿وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ﴾ فيه مسألتان: الأولى: قوله تعالى: ﴿وَتُوبُوا﴾ أمرٌ، ولا خلاف بين الأمة في وجوب التوبة، وأنها فرض متعيّن، وقد مضى الكلام فيها في «النساء» (٧) وغيرها؛ فلا معنى لإعادة ذلك. والمعنى: وتوبوا إلى الله؛ فإنكم لا تخلون من سهو وتقصير في أداء حقوق الله تعالى، فلا تتركوا التوبة في كل حال.

---

(١) في تفسيره ١٧ / ٢٧٢، ونقله المصنف عنه بواسطة المحرر الوجيز ٤ / ١٨٠، والكلام منه إلى آخر المسألة. (٢) البُرَة: كل حلقة من سوار وقرط وخلخال. والجَزْع: ضرب من العقيق يعرف بخطوط متوازية مستديرة، مختلفة الألوان. «المعجم الوسيط». (٣) كذا في النسخ الخطية غير (ظ)، والمحرر الوجيز، وفي(ظ): فجعلته. (٤) في معاني القرآن له ٤ / ٤٠. (٥) أحكام القرآن لابن العربي ٣ / ١٣٦٤. (٦) المحرر الوجيز ٤ / ١٨٠. (٧) ١٤٩/٦.

Surah An-Nur: Verses 31 - 32 (Page 228)

Second point: The majority of reciters read: «أَيَّهَ» (ayyuha) with a fat-ha on the letter 'ha', while Ibn Amir read it with a damma (u vowel). The reasoning for this is to consider the 'ha' as part of the word itself, thus it carries the inflection of the vocative (munada). Abu Ali [al-Farisi] significantly weakened this view, stating: "The end of the noun is the second 'ya' in 'ay', so the damma should be on the end of the noun. If it were permissible to place a damma on the 'ha' here because of its attachment to the word, it would be permissible to place a damma on the 'mim' in 'Allahumma' because of its attachment to the word." This was part of a long discussion.

The correct view is that if a reading is established from the Prophet ﷺ, then there is nothing but to believe in its linguistic correctness; for the Quran is the ultimate authority. Al-Farra recited: O heart, so persistent in its soul... wake up from the beautiful fair ones with dark lips.

Al-lu's: The color of the lip when it tends slightly towards blackness, which is considered attractive. It is said: a 'la'sa' lip, and 'lu's' youths and women.

Some pause on it as: «أَيُّهْ» (ayyuh), and some pause as: «أَيُّها» (ayyuha) with an alif; because the reason for its deletion during connected reading is the meeting of its sukun with the sukun of the 'lam' [of the next word]. When pausing, the reason disappears, and the alif returns, just as the 'ya' returns when pausing on «مُحِلِّي» (muhilli) from the words of the Almighty: {not making game lawful} [Al-Ma'idah: 1]. This variation we mentioned also applies to {O sorcerer} [Az-Zukhruf: 49], and {O you two heavy groups} [Ar-Rahman: 31].

The words of the Almighty: {And marry the unmarried among you and the righteous among your male slaves and female slaves. If they should be poor, Allah will enrich them from His bounty, and Allah is all-Encompassing and Knowing.} [An-Nur: 32].

It contains seven issues:

---

(1) Al-Sab'a, p. 455, and Al-Taysir, p. 161. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/180, and what will come from the words of Abu Ali is in Al-Hujjah 5/320. (3) Al-Sahah (Lu's). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/180; the reading of pausing on «أَيُّهْ» without an alif and with a sukun on the 'ha' is the reading of the majority except for Abu Amr and Al-Kisa'i, and a narration from Qunbul, as they read it with an alif when pausing. Al-Sab'a 455, and Jami' al-Bayan 2/308.

सूरह अल-नूर: आयत 31 - 32 (पृष्ठ 228)

दूसरा बिंदु: अधिकांश पाठकों (जम्हूर) ने 'हे' (हा) पर ज़बर (फत-हा) के साथ «أَيَّهَ» (अय्युहा) पढ़ा है, जबकि इब्न आमिर ने इसे पेश (दम्मा) के साथ पढ़ा है। इसका तर्क यह है कि 'हा' को शब्द का ही हिस्सा माना जाए, जिससे पुकारने वाले शब्द (मुनादा) का व्याकरणिक प्रभाव इस पर पड़े। अबू अली ने इस तर्क को बहुत कमज़ोर बताया है और कहा है: "संज्ञा का अंत 'अय' की दूसरी 'या' है, इसलिए पेश संज्ञा के अंत में होना चाहिए। यदि यहाँ शब्द के साथ जुड़े होने के कारण 'हा' पर पेश जायज़ होता, तो 'अल्लाहुम्मा' में 'मीम' पर पेश जायज़ होता क्योंकि वह भी शब्द से जुड़ा है।" यह एक लंबी चर्चा का हिस्सा है।

सही बात यह है कि यदि पैगंबर ﷺ से कोई पाठ (क़िरात) सिद्ध है, तो उसे भाषाई रूप से सही मानना ही एकमात्र विकल्प है; क्योंकि कुरान ही अंतिम प्रमाण है। अल-फर्रा ने एक शेर पढ़ा: ओ मन, अपनी आत्मा में इतना जिद्दी... उन सुंदर गोरी स्त्रियों के मोह से जाग जिनकी होंठों पर हल्की श्यामता है।

अल-लु'स: होंठ का वह रंग जो थोड़ा कालापन लिए हो, जिसे आकर्षक माना जाता है। कहा जाता है: 'ल'सा' होंठ, और 'लु'स' युवक और महिलाएँ।

कुछ लोग रुकते समय इसे «أَيُّهْ» (अय्युह) पढ़ते हैं, और कुछ रुकते समय इसे अलिफ़ के साथ «أَيُّها» (अय्युहा) पढ़ते हैं; क्योंकि मिलाते समय अलिफ़ हटाने का कारण इसका सुकून और अगले शब्द के'लाम' का सुकून मिलना था। जब रुकते हैं तो वह कारण समाप्त हो जाता है, इसलिए अलिफ़ वापस आ जाता है, जैसे अल्लाह के इस कथन में «مُحِلِّي» (मुहिल्ली) पर रुकते समय 'या' वापस आ जाता है: {शिकार को वैध न करते हुए} [अल-माइदा: 1]। यही मतभेद जो हमने ज़िक्र किया, {हे जादूगर} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 49] और {हे दो भारी गिरोहों} [अर-रहमान: 31] में भी है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और तुममें से जो अविवाहित हों और तुम्हारे दासों और दासियों में से जो नेक हों, उनका निकाह कर दो। यदि वे निर्धन होंगे, तो अल्लाह उन्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध कर देगा, और अल्लाह बड़ी उदारता वाला, सर्वज्ञ है।} [अन-नूर: 32]।

इसमें सात मसले (विषय) हैं:

(1) अल-सबआ, पृ. 455, और अत-तयसीर, पृ. 161। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/180, और अबू अली का जो कथन आगे आएगा वह अल-हुज्जाह 5/320 में है। (3) अल-सिहाह (लु'स)। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/180; बिना अलिफ़ और 'हा' के सुकून के साथ «ۥۖۖ» पर रुकने का पाठ अबू अम्र और अल-किसाई के अलावा जम्हूर का है, और क़ुनबुल से एक रिवायत है, क्योंकि उन्होंने रुकते समय इसे अलिफ़ के साथ पढ़ा है। अल-सबआ 455, और जामि अल-बयान 2/308।

سورہ النور: آیات ۳۱ - ۳۲ (صفحہ ۲۲۸)

دوسری بات: جمہور نے «أَيُّهَ» ہاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، اور ابن عامر نے اسے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے؛ اس کی وجہ یہ ہے کہ ہاء کو کلمہ کا حصہ قرار دیا جائے، تو اس میں منادیٰ کا اعراب ظاہر ہوگا، اور ابو علی نے اس قول کو بہت ضعیف قرار دیا ہے، اور کہا: اسم کا آخری حرف «أيّ» کی دوسری یاء ہے، پس مضموم (پیش والا) ہونا اسم کے آخر میں ہونا چاہیے، اور اگر کلمہ سے ملے ہونے کی وجہ سے یہاں ہاء کا مضموم ہونا جائز ہوتا تو «اللَّهُمَّ» میں میم کا مضموم ہونا بھی جائز ہوتا کیونکہ وہ کلمہ سے ملی ہوئی ہے۔ یہ ایک طویل گفتگو کا حصہ ہے۔

اور صحیح بات یہ ہے کہ جب نبی ﷺ سے کوئی قرات ثابت ہو جائے، تو بجز لغت میں اس کی صحت کے اعتقاد کے اور کچھ نہیں؛ کیونکہ قرآن ہی حجت ہے۔ اور الفراء نے یہ شعر پڑھا: اے وہ دل جو اپنی جان میں بہت ضدی ہے... ان خوبصورت گوروں سے ہوش میں آ جا جن کے ہونٹ سرخی مائل سیاہ ہیں۔

اللُّعْس: ہونٹ کی وہ رنگت جب وہ تھوڑی سی سیاہی مائل ہو، اور اسے مستحسن (پسندیدہ) سمجھا جاتا ہے، کہا جاتا ہے: شَفَةٌ لَعْساء (سیاہی مائل ہونٹ)، اور فتيةٌ ونسوةٌ لُعْسٌ (سیاہی مائل ہونٹوں والے نوجوان اور عورتیں)۔

اور ان میں سے بعض «أَيُّهْ» پر وقف کرتے ہیں، اور بعض الف کے ساتھ «أَيُّها» پر وقف کرتے ہیں؛ کیونکہ وصل (ملا کر پڑھنے) کی حالت میں الف کے حذف ہونے کی وجہ اس کا ساکن ہونا اور لام کا ساکن ہونا تھا، پس جب وقف ہوا تو وہ وجہ ختم ہو گئی اور الف لوٹ آیا جس طرح اللہ

تعالیٰ کے اس قول میں «مُحِلِّي» پر وقف کرنے سے یاء واپس آ جاتی ہے: ﴿غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ﴾ [المائدہ: ۱]۔ اور یہ اختلاف جو ہم نے ذکر کیا اسی طرح ﴿يَأَيُّهَ السَّاحِرُ﴾ [الزخرف: ۴۹] اور ﴿أَيُّهَ الثَّقَلَانِ﴾ [الرحمن: ۳۱] میں بھی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَنكِحُوا الأَيَامَى مِنكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِن يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴾ [النور: ۳۲]۔

اس میں سات مسائل ہیں:

---

(۱) السبعہ ص ۴۵۵، اور التیسیر ص ۱۶۱۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۱۸۰، اور ابو علی کی جو بات آگے آئے گی وہ الحجہ ۵/ ۳۲۰ میں ہے۔ (۳) الصحاح (لعس)۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۱۸۰، اور الف کے بغیر ہاء کے سکون کے ساتھ «أَيُّهْ» پر وقف کی قرات ابو عمرو اور الکسائی کے علاوہ جمہور کی ہے، اور قنبل سے ایک روایت ہے، انہوں نے وقف کی حالت میں اسے الف کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعہ ۴۵۵، اور جامع البیان ۳۰۸/۲۔

The first: This address enters into the chapter of concealment and righteousness; meaning: marry off those among you who have no spouse; for it is the path to chastity, and the address is to the guardians. It was said: [it is] to the husbands. The first [view] is correct; because if the husbands were intended, He would have said "Wankihu" (وَانْكِحُوا) without a Hamza, and the Alif would have been for connection wasl. In this is evidence that a woman cannot marry herself off without a guardian, which is the opinion of most scholars. Abu Hanifa said: If a previously married woman or a virgin marries herself off to someone suitable (kufu') for her without a guardian, it is permissible. This has been discussed thoroughly in [the chapter of] "Al-Baqarah"(2).

The second: Scholars disagreed regarding this command into three views. Our scholars said: The ruling on this varies according to the believer's situation regarding the fear of hardship (al-'anat), lack of patience, or strength of patience and the absence of fear of hardship. If one fears destruction in religion or the world, or both, then marriage is mandatory. If one fears nothing and the situation is general, Ash-Shafi'i said: Marriage is permissible. Malik and Abu Hanifa said: It is recommended. Ash-Shafi'i argued that it is the fulfillment of a pleasure, so it is permissible like eating and drinking. Our scholars relied on the authentic Hadith: "Whoever turns away from my Sunnah is not of me"(3).

The third: His words, the Almighty: (And marry the unmarried among you), meaning: those who have no spouses among men and women; the singular is ayyim. Abu 'Amr said: "Ayama" is an inversion of "Ayayim". Linguists agreed that the "ayyim" originally refers to a woman who has no husband, whether a virgin or previously married; this was reported by Abu 'Amr, al-Kisa'i, and others(4). The Arabs say: A woman has become "t-ayyamat" if she stays without marrying(5). And in the Hadith of the Prophet (PBUH): "I and a woman of darkened cheeks [safa' al-khadayn]...".

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1364, similarly. (2) 3/462 onwards, see At-Tamhid 19/84, 90. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1364-1365, and the Hadith previously mentioned 2/237. (4) I'rab al-Quran by An-Nahhas 3/135, and al-Mufhim 4/114. (5) al-Mufhim 4/114.

सूरह अन-नूर: आयत 32 | 229

पहली बात: यह संबोधन मर्यादा और सदाचार के अध्याय में आता है; अर्थात: अपने बीच के उन लोगों का विवाह करा दो जिनका कोई जीवनसाथी नहीं है; क्योंकि यह संयम का मार्ग है, और यह संबोधन अभिभावकों (वलियों) के लिए है। कहा गया है: यह पतियों के लिए है। पहला विचार सही है; क्योंकि यदि पतियों का इरादा होता, तो वे बिना हमज़ा के"वांकिहू" (وانكحوا) कहते, और अलिफ़ वस्ल (जोड़ने) के लिए होता(1)। इसमें इस बात का प्रमाण है कि एक महिला को अभिभावक के बिना स्वयं का विवाह करने का अधिकार नहीं है, और यही अधिकांश विद्वानों की राय है। अबू हनीफा ने कहा: यदि एक विधवा/तलाकशुदा या कुंवारी लड़की किसी उपयुक्त व्यक्ति (कुफ़ू) से अभिभावक के बिना अपना विवाह कर लेती है, तो यह जायज़ है। इसकी विस्तृत चर्चा "अल-बकरा" [अध्याय] में हो चुकी है(2)।

दूसरी बात: विद्वानों ने इस आदेश के संबंध में तीन मतों में मतभेद किया है। हमारे विद्वानों ने कहा: इसका निर्णय विश्वासी की स्थिति के अनुसार बदलता है, जैसे कि कठिनाई (अनाद) का डर, धैर्य की कमी, या धैर्य की शक्ति और कठिनाई के डर की अनुपस्थिति। यदि धर्म या दुनिया, या दोनों में विनाश का डर हो, तो विवाह अनिवार्य (वाजिब) है। यदि किसी बात का डर न हो और स्थिति सामान्य हो, तो इमाम शाफ़ई ने कहा: विवाह मुबाह (अनुमेय) है। इमाम मलिक और अबू हनीफा ने कहा: यह मुस्तहब (पसंदीदा) है। शाफ़ई का तर्क था कि यह आनंद की पूर्ति है, इसलिए यह खाने-पीने की तरह मुबाह है। हमारे विद्वानों ने सही हदीस का सहारा लिया: "जो मेरी सुन्नत से मुंह मोड़ता है वह मुझमें से नहीं है"(3)।

तीसरी बात: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: (और अपने बीच के अविवाहितों का विवाह करो) अर्थात: वे पुरुष और महिलाएँ जिनका कोई जीवनसाथी नहीं है; इसका एकवचन 'अय्यिम' (ayyim) है। अबू अम्र ने कहा: "अयामा" (Ayama) शब्द "अयायिम" (Ayayim) का उल्टा रूप है। भाषाविदों का इस पर आम सहमति है कि 'अय्यिम' मूल रूप से उस महिला को कहा जाता है जिसका कोई पति न हो, चाहे वह कुंवारी हो या विधवा/तलाकशुदा; यह अबू अम्र, अल-किसाई और अन्य लोगों द्वारा वर्णित है(4)। अरब कहते हैं: एक महिला "त-अय्यमत" हो गई यदि वह बिना विवाह किए रह जाए(5)। और पैगंबर (ﷺ) की हदीस में है: "मैं और एक काले गालों वाली महिला..."।

(1) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 3/1364, इसी तरह। (2) 3/462 और उसके बाद, देखें अत-तमहीद 19/84, 90। (3) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 3/1364-1365, और हदीस पहले बीत चुकी है 2/237। (4) इराब अल-क़ुरान, अन-नहहास 3/135, और अल-मुफ़हिम 4/114। (5) अल-मुफ़हिम 4/114।

سورة النور: آیت 32 | 229

پہلی بات: یہ خطاب پردہ پوشی اور اصلاح کے باب میں آتا ہے؛ یعنی: تم میں سے جن کا کوئی شریک حیات نہ ہو ان کا نکاح کر دو؛ کیونکہ یہ پاکدامنی کا راستہ ہے، اور یہ خطاب اولیاء (سرپرستوں) سے ہے۔ کہا گیا ہے: یہ شوہروں کے لیے ہے۔ پہلا قول صحیح ہے؛ کیونکہ اگر شوہر مراد ہوتے تو اللہ تعالیٰ بغیر ہمزہ کے "وانکحوا" فرماتا، اور الف وصل کے لیے ہوتا(1)۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ عورت کو اپنے سرپرست کے بغیر خود نکاح کرنے کا حق نہیں ہے، اور یہی اکثر علماء کا قول ہے۔ ابو حنیفہ نے فرمایا: اگر بیوہ یا کنواری لڑکی نے اپنے کفو (برابر کے جوڑ) میں ولی کے بغیر خود اپنا نکاح کر لیا، تو یہ جائز ہے۔ اس کی تفصیل "البقرہ" میں گزر چکی ہے(2)۔

دوسری بات: اس حکم کے بارے میں علماء کا تین اقوال پر اختلاف ہے۔ ہمارے علماء نے فرمایا: اس کا حکم مومن کے حال کے اعتبار سے مختلف ہوتا ہے، جیسے مشقت (عنت) کا خوف، صبر کا نہ ہونا، یا صبر کی قوت اور مشقت کے خوف کا نہ ہونا۔ جب دین یا دنیا یا دونوں میں ہلاکت کا خوف ہو، تو نکاح فرض ہے۔ اور اگر کسی چیز کا خوف نہ ہو اور حالات عام ہوں، تو امام شافعی نے فرمایا: نکاح مباح ہے۔ اور امام مالک و ابو حنیفہ نے فرمایا: یہ مستحب ہے۔ امام شافعی کا استدلال یہ تھا کہ یہ لذت کا پورا کرنا ہے، لہذا یہ کھانے پینے کی طرح مباح ہے۔ اور ہمارے علماء نے صحیح حدیث سے استدلال کیا: "جس نے میری سنت سے اعراض کیا وہ مجھ میں سے نہیں"(3)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور تم میں سے جو مجرد ہیں ان کا نکاح کر دو) یعنی: وہ مرد اور عورتیں جن کے کوئی شریک حیات نہیں ہیں؛ ان کا واحد 'ایِّم' ہے۔ ابو عمرو نے کہا: "ایامی"

دراصل "ایایم" کا الٹ ہے۔ ماہرینِ لغت کا اس پر اتفاق ہے کہ 'ایِّم' اصل میں وہ عورت ہے جس کا کوئی شوہر نہ ہو، خواہ وہ کنواری ہو یا بیوہ؛ یہ بات ابو عمرو، کسائی اور دیگر نے نقل کی ہے(4)۔ اہل عرب کہتے ہیں: "تایمت المرأة" جب وہ نکاح کے بغیر ٹھہر جائے(5)۔ اور نبی اکرم ﷺ کی حدیث میں ہے: "میں اور ایک سیاہ گالوں والی عورت..."۔

(1) احکام القرآن، ابن العربی 3/1364، اسی طرح۔ (2) 3/462 اس کے بعد، اور دیکھیں التمہید 19/84، 90۔ (3) احکام القرآن، ابن العربی 3/1364-1365، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے 2/237۔ (4) اعراب القرآن، نحاس 3/135، اور المفہم 4/114۔ (5) المفہم 4/114۔

...she remained a widow for the sake of her young children until they reach maturity or Allah enriches them from His bounty, like these two in Paradise"(1).

And the poet said: If you marry, I shall marry, and if you remain single, then I, though younger than you, shall remain single(2)

It is said: "Ay-yim" clear "Aima" (widowhood/singleness). And she became a widow (Aamat), and I became single (Imtu). A poet said: I have remained single until every companion blamed me, hoping that Salma would become single as I have(3)

Abu Ubaid said: It is said a man is "ayyim" and a woman is "ayyim", but it is more commonly used for women, and it is like a metaphor for men(4).

And Umayyah ibn Abi al-Salt said: May Allah bless the sons of 'Ulay ... among them are single and married(5)

Some people said: This verse abrogates the ruling of the Almighty's saying: {The fornicatress shall not be married except by a fornicator or a polytheist, and that has been forbidden to the believers}(6). We have explained this at the beginning of the Surah, and praise be to Allah(7).

Fourth: The meaning of the Almighty's saying: {And marry the single among you} refers to free women and free men(8). Then He explained the ruling regarding slaves, saying: {And the righteous among your male slaves and female slaves}.

(1) Narrated by Ahmad (24006) and Abu Dawood (5149) from the hadith of Awf ibn Malik al-Ashja'i. In it: "Aamat" instead of "Ta'ayyamat". Its chain of narration is weak due to the weakness of An-Nahas ibn Qahm and its interruption between Shaddad ibn Ammar and Awf ibn Malik. "Saf'aa al-khaddayn" (dark-cheeked): meaning her color changed due to serving orphans. Al-Sindi said this in his commentary on Al-Musnad. (2) The verse is in Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/65, Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1363, and Tafsir al-Tabari 18/274 without attribution. (3) Al-Bayan wa al-Tabyin by al-Jahiz 2/306 and attributed to Ibn al-Mu'addal, and in it: (Ta'ayyamat) instead of (Laqad imtu). (4) Al-Mufhim 4/114. (5) Diwan Umayyah p. 36, and Al-Iqd al-Farid 3/301. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/180. (7) At the interpretation of verse (3), the sixth issue. (8) Al-Adhdad by Ibn al-Anbari p. 331.

सूरह अन-नूर: आयत 32 | 230

...वह अपने छोटे बच्चों के लिए विधवा बनी रही जब तक कि वे बड़े न हो जाएं या अल्लाह उन्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध न कर दे, स्वर्ग में इन दो के समान"(1)।

और कवि ने कहा: यदि तुम विवाह करती हो, तो मैं विवाह करूँगा, और यदि तुम अविवाहित रहती हो, तो मैं, तुमसे छोटा होने के बावजूद, अविवाहित रहूँगा(2)

कहा जाता है: "अय्यिम" स्पष्ट "ऐमा" (विधवापन/अविवाहित अवस्था)। और वह विधवा हो गई (आमत), और मैं अविवाहित हो गया (इमतु)। एक कवि ने कहा: मैं तब तक अविवाहित रहा जब तक कि हर साथी ने मुझे दोषी नहीं ठहराया, इस उम्मीद में कि सलमा वैसी ही अविवाहित हो जाएगी जैसा मैं हो गया हूँ(3)

अबू उबैद ने कहा: कहा जाता है कि एक पुरुष "अय्यिम" है और एक महिला "अय्यिम" है, लेकिन यह महिलाओं के लिए अधिक आम है, और यह पुरुषों के लिए एक रूपक की तरह है(4)।

और उमैय्या इब्न अबी अल-साल्त ने कहा: अल्लाह 'उलै' के बेटों पर कृपा करे... उनमें से कुछ अविवाहित हैं और कुछ विवाहित(5)

कुछ लोगों ने कहा: यह आयत सर्वशक्तिमान के इस कथन के नियम को निरस्त करती है: {व्यभिचारिणी से कोई विवाह न करे सिवाय व्यभिचारी या मुशरिक के, और ईमान वालों पर यह हराम कर दिया गया है}(6)। हमने सूरह की शुरुआत में इसे स्पष्ट कर दिया है, और अल्लाह का शुक्र है(7)।

चौथा: सर्वशक्तिमान के इस कथन का अर्थ: {और तुममें से जो अविवाहित हैं उनका विवाह कर दो} स्वतंत्र महिलाओं और स्वतंत्र पुरुषों से है(8)। फिर उन्होंने गुलामों के बारे में नियम स्पष्ट किया, और कहा: {और तुम्हारे गुलामों और लौंडियों में से जो नेक हों}।

(1) इसे अहमद (24006) और अबू दाऊद (5149) ने औफ इब्न मलिक अल-अशजई की हदीस से उद्धृत किया है। इसमें: "ताय्यमत" के बजाय "आमत"। इसकी श्रृंखला अन-नहास इब्न क़हम की कमजोरी और शद्दाद इब्न अम्मार और औफ इब्न मलिक के बीच विच्छेद के कारण कमजोर है। "सफ़आ अल-खद्दैन": यानी अनाथों की सेवा के कारण उसका रंग बदल गया। अल-सिंधी ने मुसनद पर अपनी टिप्पणी में यह बात कही। (2) यह पद्य अबू उबैदा की मजाज़ अल-क़ुरान 2/65, इब्न अल-

अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1363, और तफसीर अल-तबरी 18/274 में बिना श्रेय के है। (3) अल-जाहिज़ द्वारा अल-बयान वल-तबीन 2/306 और इब्न अल-मुअद्दल को श्रेय दिया गया, और इसमें: (लक़द इमतु) के स्थान पर (ताय्यमत) है। (4) अल-मुफहीम 4/114। (5) दीवान उमैय्या पृष्ठ 36, और अल-इक़्द अल-फ़रीद 3/301। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/180। (7) आयत (3) की व्याख्या के समय, छठा मुद्दा। (8) इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-अददाद पृष्ठ 331।

...اپنے چھوٹے بچوں کی خاطر بیوہ رہی یہاں تک کہ وہ بالغ ہو جائیں یا اللہ انہیں اپنے فضل سے غنی کر دے، جنت میں ان دو کی طرح"(1)۔

اور شاعر نے کہا: اگر تم نکاح کرو گی تو میں نکاح کروں گا، اور اگر تم بن بیاہی رہو گی، تو میں، تم سے چھوٹا ہونے کے باوجود، بن بیاہا رہوں گا(2)

کہا جاتا ہے: "أَيَّم بَيِّن الأيْمة"، اور وہ بیوہ ہو گئی (آمت)، اور میں بن بیاہا رہا (إمتُ)۔ شاعر نے کہا: میں بن بیاہا رہا یہاں تک کہ ہر ساتھی نے مجھے ملامت کی، اس امید میں کہ سلمیٰ بھی ویسے ہی بن بیاہی ہو جائے جیسے میں ہو گیا(3)

ابو عبید نے کہا: کہا جاتا ہے کہ مرد "ایم" ہے اور عورت "ایم" ہے، اور یہ زیادہ تر عورتوں کے لیے استعمال ہوتا ہے، اور مردوں کے لیے یہ استعارہ کی طرح ہے(4)۔

اور امیہ بن ابی الصلت نے کہا: اللہ بنی علی پر فضل کرے... ان میں سے کچھ بن بیاہے ہیں اور کچھ شادی شدہ(5)

کچھ لوگوں نے کہا: یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے حکم کو منسوخ کرنے والی ہے: {بدکار عورت سے نکاح نہ کرے مگر بدکار مرد یا مشرک، اور ایمان والوں پر یہ حرام کر دیا گیا ہے} (6)۔ اور ہم نے اسے سورہ کے شروع میں بیان کر دیا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں(7)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کے قول {وَأَنكِحُوا الْأَيَامَى مِنكُمْ} (اور تم میں سے جو بن بیاہے ہیں ان کا نکاح کر دو) سے مراد آزاد عورتیں اور آزاد مرد ہیں(8)۔ پھر غلاموں کا حکم بیان کیا، اور فرمایا: {وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ} (اور تمہارے غلاموں اور تمہاری لونڈیوں میں سے جو نیک ہوں)۔

(1) اسے احمد (24006) اور ابو داؤد (5149) نے عوف بن مالک الاشجعی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس میں: "تأيمت" کے بجائے "آمت" ہے۔ اور اس کی سند النحاس بن قہم کے ضعف اور شداد بن عمار اور عوف بن مالک کے درمیان انقطاع کی وجہ سے ضعیف ہے۔ "سفعاء الخدين": یعنی یتیموں کی خدمت کی وجہ سے ان کا رنگ بدل گیا۔ سندھی نے مسند پر اپنے حاشیہ میں یہ بات کہی۔ (2) یہ شعر ابو عبیدہ کی مجاز القرآن 2/65، ابن العربی کی احکام القرآن 3/1363، اور تفسیر طبری 18/274 میں بغیر کسی نسبت کے موجود ہے۔ (3) جاحظ کی البیان والتبیین 2/306 اور اسے ابن المعدل کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور اس میں: (لقد إمت) کے بدلے (تأيمت) ہے۔ (4) المفهم 4/114۔ (5) دیوان امیة ص 36، اور العقد الفرید 3/301۔ (6) المحرر الوجیز 4/180۔ (7) آیت (3) کی تفسیر کے وقت، چھٹا مسئلہ۔ (8) ابن الانباری کی الأضداد ص 331۔

Page 231

Surah An-Nur: Verse 32

Al-Hasan recited: "and the righteous among your male servants (abeedakum)", and 'abeed' is a collective noun (1). Al-Farra' said (2): It is permissible for "and your female servants (ima'akum)" to be in the accusative case, referring back to "the righteous", meaning both males and females, and righteousness refers to faith.

It was said: The meaning is that there should be a desire to marry off female and male servants if they are righteous, so it is permissible to marry them off, but there is no encouragement or recommendation in it, as He said: {And write for them [a deed of emancipation] if you know any good in them}. Then, writing [the deed] may be permissible even if it is not known that there is good in the servant, but the address came in terms of encouragement and recommendation, and it is only recommended to write for one in whom there is good (3).

Fifth: Most scholars are of the opinion that the master has the right to compel his male and female servants to marry, and this is the view of Malik, Abu Hanifa, and others. Malik said: This is not permissible if it causes harm (4). Something similar was narrated from Ash-Shafi'i, then he said (5): The master does not have the right to compel the male servant to marry.

An-Nakha'i said: They used to compel the slaves to marry and lock the doors on them.

The followers of Ash-Shafi'i held their ground and said: The servant is a 'mukallaf' (accountable person), so he cannot be forced into marriage; because accountability indicates that the servant is complete from the perspective of humanity, and servitude only concerns what is a share for the master in terms of ownership of the neck and the benefit, unlike the female servant, for he has the right of ownership over her private parts to fulfill [his desire]; as for the male servant's private parts, he has no right over them, and for that reason, the mistress is not permitted to her male servant. This is the pillar of the people of Khorasan and Iraq, and their pillar is also divorce, for the servant owns it by owning his contract. For our scholars, the great point is that the servant's ownership is consumed by the master's ownership; therefore, he does not marry except with his permission by consensus, and marriage and its matters are only among the interests, and the interest of the servant is entrusted to...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/135, and al-Hasan's recitation in 'al-Qira'at al-Shadhah' p. 102. (2) In his 'Ma'ani al-Qur'an' 2/251, and the author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/135. (3) See Tafsir al-Tabari 17/277, and al-Nukat wa al-'Uyun 4/99. (4) Mukhtasar Ikhtilaf al-'Ulama' 2/312-313. (5) In al-Umm 5/42.

पृष्ठ २३१

सूरह अन-नूर: आयत ३२

अल-हसन ने पढ़ा: "और तुम्हारे दासों (अबीदकुम) में से जो नेक हैं", और 'अबीद' एक समूहवाचक संज्ञा है (१)। अल-फर्रा ने कहा (२): "और तुम्हारी दासियों (इमा'अकुम)" को 'नसब' (द्वितीया विभक्ति) के साथ पढ़ना जायज है, जो "नेक लोगों" (सालिहीन) की ओर इशारा करता है, यानी पुरुष और महिलाएं दोनों, और नेकी (सलाह) से तात्पर्य ईमान है।

और यह कहा गया: अर्थ यह है कि दासियों और दासों के निकाह की इच्छा तब होनी चाहिए जब वे नेक हों, तो उनका निकाह करना जायज है, लेकिन इसमें कोई प्रोत्साहन या मुस्तहब (पसंदीदा) होने की बात नहीं है, जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: {तो उनके साथ मुकातबत (आज़ादी का अनुबंध) कर लो यदि तुम उनमें कोई भलाई जानते हो}। फिर मुकातबत जायज हो सकती है भले ही यह ज्ञात न हो कि दास में भलाई है, लेकिन संबोधन प्रोत्साहन और मुस्तहब के रूप में आया है, और मुकातबत केवल उसी के लिए मुस्तहब है जिसमें भलाई हो (३)।

पाँचवीं बात: अधिकांश विद्वान इस मत के हैं कि स्वामी को अपने दास और दासी को निकाह के लिए मजबूर करने का अधिकार है, और यही मलिक, अबू हनीफा और अन्य का कहना है। मलिक ने कहा: यह जायज नहीं है यदि इसमें नुकसान हो (४)। इमाम शाफ़ई से भी इसी तरह का वर्णन है, फिर उन्होंने कहा (५): स्वामी को दास को निकाह पर मजबूर करने का अधिकार नहीं है।

और अल-नखई ने कहा: वे दासों को निकाह पर मजबूर करते थे और उन पर दरवाजे बंद कर देते थे।

शाफ़ई के अनुयायियों ने अपना पक्ष रखा और कहा: दास एक 'मुकल्लफ़' (जवाबदेह व्यक्ति) है, इसलिए उसे निकाह के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा; क्योंकि जवाबदेही यह दर्शाती है कि दास मानवता के दृष्टिकोण से पूर्ण है, और दासता केवल उन चीजों से संबंधित है जो स्वामी का हक है जैसे गर्दन का स्वामित्व और लाभ, दासी के विपरीत, क्योंकि उसे उसकी योनि पर स्वामित्व का अधिकार है ताकि वह उसका लाभ उठा सके जहाँ तक दास की योनि का सवाल है, स्वामी का उस पर कोई अधिकार नहीं है, और इसी कारण मालकिन अपने दास के लिए हलाल (अनुमत) नहीं है। यह खुरासान और इराक के लोगों का आधार है, और उनका एक आधार तलाक भी है, क्योंकि दास अपने निकाह के अनुबंध के कारण तलाक का मालिक होता है। और हमारे विद्वानों के लिए सबसे

बड़ा बिंदु यह है कि दास का स्वामित्व स्वामी के स्वामित्व में समाहित है; इसलिए वह आम सहमति से उसकी अनुमति के बिना निकाह नहीं करता है, और निकाह और उससे संबंधित मामले हितों (मसालिह) में से हैं, और दास का हित सौंपा गया है...

(१) ए'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा ४ / १३५, और 'अल-किरात अल-शाज्जाह' पृ. १०२ में अल-हसन का पाठ। (२) उनकी पुस्तक 'मा'नी अल-कुरान' २ / २५१ में, और लेखक ने इसे उनसे ए'राब अल-कुरान, अल-नहस ३ / १३५ के माध्यम से उद्धृत किया है। (३) देखें तफ़्सीर अल-तबरी १७ / २७७, और अल-नुक़त वल-'उयून ४ / ९९। (४) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा २ / ३१२-३१३। (५) अल-उम ५ / ४२ में।

صفحہ ۲۳۱

سورة النور: آیت ۳۲

الحسن نے پڑھا: "اور تمہارے غلاموں (عبیدکم) میں سے صالحین"، اور 'عبید' اسمِ جمع ہے (۱)۔ الفراء نے کہا (۲): "اور تمہاری لونڈیوں (إماءکم)" کو نصب کے ساتھ پڑھنا جائز ہے، یہ "صالحین" پر لوٹ رہا ہے، یعنی مرد اور عورتیں دونوں، اور صلاح سے مراد ایمان ہے۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ لونڈیوں اور غلاموں کے نکاح کی رغبت اس وقت ہونی چاہیے جب وہ صالح ہوں، تو ان کا نکاح کرنا جائز ہے، لیکن اس میں کوئی رغبت دلانا یا استحباب نہیں ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پس ان سے مکاتبت کر لو اگر تم ان میں خیر (بھلائی) پاؤ}۔ پھر مکاتبت جائز ہو سکتی ہے اگرچہ یہ معلوم نہ ہو کہ غلام میں خیر ہے، لیکن خطاب رغبت اور استحباب کے طور پر وارد ہوا ہے، اور مکاتبت صرف اس کے لیے مستحب ہے جس میں خیر ہو (۳)۔

پانچویں بات: اکثر علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ آقا کو اپنے غلام اور لونڈی کو نکاح پر مجبور کرنے کا حق حاصل ہے، اور یہی قول مالک، ابو حنیفہ اور دیگر کا ہے۔ مالک نے کہا: یہ جائز نہیں ہے اگر اس میں نقصان ہو (۴)۔ امام شافعی سے بھی اسی طرح مروی ہے، پھر انہوں نے کہا (۵): آقا کو غلام کو نکاح پر مجبور کرنے کا حق نہیں ہے۔

اور النخعی نے کہا: وہ غلاموں کو نکاح پر مجبور کرتے تھے اور ان پر دروازے بند کر دیتے تھے۔

شافعیہ کے اصحاب نے استدلال کیا اور کہا: غلام مکلف ہے، لہذا اسے نکاح پر مجبور نہیں کیا جائے گا؛ کیونکہ مکلف ہونا اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ غلام انسانیت کے اعتبار سے مکمل ہے،

اور غلامی کا تعلق صرف ان معاملات سے ہے جو آقا کا حق ہے جیسے ملکِ رقبہ اور فائدہ، برخلاف لونڈی کے، کیونکہ اسے اس کی شرمگاہ میں ملکیت کا حق حاصل ہے تاکہ وہ اس سے فائدہ اٹھائے؛ جہاں تک غلام کی شرمگاہ کا تعلق ہے تو آقا کا اس میں کوئی حق نہیں ہے، اور اسی وجہ سے مالکن اپنے غلام کے لیے حلال نہیں ہے۔ یہ اہل خراسان اور عراق کی بنیاد ہے، اور ان کی ایک بنیاد طلاق بھی ہے، کیونکہ غلام اپنے عقد کی ملکیت کی وجہ سے طلاق کا مالک ہوتا ہے۔ اور ہمارے علماء کے نزدیک سب سے بڑی بات یہ ہے کہ غلام کی ملکیت آقا کی ملکیت میں غرق ہے؛ اسی لیے وہ بالاتفاق اس کی اجازت کے بغیر نکاح نہیں کرتا، اور نکاح اور اس کے متعلقہ امور مصالح میں سے ہیں، اور غلام کی مصلحت سپرد ہے...

(۱) إعراب القرآن للنحاس 4 / 135، اور الحسن کی قرأت 'القراءات الشاذة' ص 102 میں۔ (۲) ان کی کتاب 'معانی القرآن' 2 / 251 میں، اور مصنف نے اسے ان سے بواسطہ 'إعراب القرآن للنحاس' 3 / 135 نقل کیا ہے۔ (۳) دیکھئے تفسیر الطبری 17 / 277، اور النکت والعیون 4 / 99۔ (۴) مختصر اختلاف العلماء 2 / 312-313۔ (۵) الأم 5 / 42 میں۔

...the master, he sees them and evaluates them for the servant(1).

Sixth: His Almighty's saying: {If they are poor, Allah will enrich them from His bounty} The discourse returns to the free people; meaning: do not refrain from marriage because of the poverty of the man and the woman; {If they are poor, Allah will enrich them from His bounty}. This is a promise of wealth for those who marry seeking Allah's pleasure and seeking protection from His disobedience. Ibn Mas'ud said: Seek wealth in marriage, and he recited this verse. Umar (may Allah be pleased with him) said: I wonder at the one who does not seek wealth in marriage, while Allah Almighty has said: {If they are poor, Allah will enrich them from His bounty}(2). This meaning was also narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them)(3), and from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: «Three people have a right to Allah's help: The one who strives in the cause of Allah, the one who marries seeking chastity, and the slave who has a contract of manumission and wants to pay off his debt.» Reported by Ibn Majah in his 'Sunan'(4).

If it is said: But we find a person who marries but does not become wealthy? We say: It is not necessary for this to be permanent, but if it were for even a single moment, the promise would be true. It has also been said: He enriches him, meaning: He enriches the soul(5). And in the Sahih: «Richness is not having many possessions, but richness is the richness of the soul»(6). And it has been said: It is not a promise in which there is no failure; rather the meaning is: that wealth comes and goes, so hope for richness. And it was said: The meaning is Allah enriches them from His bounty if He wills(7), like His Almighty's saying: {then He will remove that which you called upon Him to remove, if He wills} [Al-An'am: 41], and He Almighty said: {He extends provision for whom He wills} [Ar-Ra'd: 26].

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1366/3. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 180/4, and the narration of Ibn Mas'ud was reported by at-Tabari in his Tafsir 275/17, and the narration of Umar by Abd al-Razzaq as in Kashf al-Khafa 203/1. (3) Mentioned by al-Razi in his Tafsir 214/23, and al-Daylami in al-Firdaws (282) with the wording: «Seek provision through marriage». It is said in Kashf al-Khafa 202/1: Narrated by al-Tha'labi in his Tafsir and al-Daylami with a chain that has some weakness. (4) Number (2518), and narrated by Ahmad (7416), al-Tirmidhi (1655), and al-Nasa'i in al-Mujtaba 15/6, and in al-Kubra (4313). Al-Tirmidhi said: A good (Hasan) hadith. (5) Ahkam al-Qur'an

by Ibn al-Arabi 1367/3. (6) Sahih al-Bukhari (6446), Sahih Muslim (1051), and previously 52/7 - 53. (7) Tafsir al-Razi 214/23 similarly.

सूरह अन-नूर: आयत 32 | 232

...स्वामी, वह उन्हें देखता है और दास के लिए उनका मूल्यांकन करता है(1)।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {यदि वे निर्धन हैं, तो अल्लाह उन्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध कर देगा} यहाँ बात स्वतंत्र लोगों की ओर लौटती है; अर्थात: पुरुष और स्त्री की गरीबी के कारण विवाह से न रुकें {यदि वे निर्धन हैं, तो अल्लाह उन्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध कर देगा}। यह उन लोगों के लिए धन का वादा है जो अल्लाह की प्रसन्नता प्राप्त करने और उसकी अवज्ञा से सुरक्षा पाने के लिए विवाह करते हैं। इब्न मसूद ने कहा: विवाह में धन की तलाश करो, और उन्होंने यह आयत पढ़ी। उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: मुझे उस व्यक्ति पर आश्चर्य होता है जो विवाह में धन की तलाश नहीं करता, जबकि अल्लाह तआला ने कहा है: {यदि वे निर्धन हैं, तो अल्लाह उन्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध कर देगा}(2)। यही अर्थ इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से भी वर्णित है(3), और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: «तीन लोगों की मदद करना अल्लाह का अधिकार है: अल्लाह की राह में जिहाद करने वाला, पवित्रता की चाह में विवाह करने वाला, और वह दास जो भुगतान करके स्वतंत्र होना चाहता है।» इसे इब्न माजह ने अपनी 'सुनन' में दर्ज किया है(4)।

यदि यह कहा जाए: तो हम ऐसे विवाहित व्यक्ति को पाते हैं जो समृद्ध नहीं होता? हम कहते हैं: यह आवश्यक नहीं है कि यह हमेशा के लिए हो, बल्कि यदि यह एक क्षण के लिए भी हो तो वादा सच हो जाएगा। यह भी कहा गया है: वह उसे समृद्ध करता है, अर्थात: वह आत्मा को समृद्ध करता है(5)। और सहीह (हदीस) में है: «अमीर वह नहीं जिसके पास बहुत माल हो, बल्कि असली अमीरी दिल की अमीरी है»(6)। और यह भी कहा गया है: यह ऐसा वादा नहीं है जो कभी विफल न हो; बल्कि अर्थ यह है: कि धन आता-जाता रहता है, इसलिए अमीरी की आशा रखें। और कहा गया: इसका अर्थ है कि अल्लाह उन्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध करता है यदि वह चाहे(7), जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: {फिर वह उसे दूर कर देगा जिसके लिए तुम उसे पुकारते हो, यदि वह चाहे} [अल-अनआम: 41], और अल्लाह तआला ने फरमाया: {वह जिसके लिए चाहता है रोज़ी बढ़ा देता है} [अर-रअद: 26]।

---

(1) अहकामुल कुरान इब्न अरबी 1366/3. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 180/4, और इब्न मसूद के असर को तबरी ने अपनी तफसीर 275/17 में निकाला है, और उमर के असर को अब्द रज्जाक ने

निकाला है जैसा कि कशफ अल-खफा 203/1 में है. (3) राजी ने इसे अपनी तफसीर 214/23 में उल्लेख किया है, और दैलमी ने अल-फिरदौस (282) में इन शब्दों के साथ: «निकाह के माध्यम से जीविका की तलाश करो»। कशफ अल-खफा 202/1 में कहा गया है: इसे सालबी ने अपनी तफसीर में और दैलमी ने एक ऐसी सनद के साथ रिवायत किया है जिसमें कमजोरी है। (4) नंबर (2518), और इसे अहमद (7416), तिरमिज़ी (1655), और नसाई ने अल-मुज्तबा 15/6 और अल-कुबरा (4313) में निकाला है। तिरमिज़ी ने कहा: हदीस हसन है। (5) अहकामुल कुरान इब्न अरबी 1367/3. (6) सहीह बुखारी (6446), सहीह मुस्लिम (1051) और पहले 52/7 - 53. (7) तफसीर राजी 214/23 इसी तरह।

...مالک، وہ انہیں دیکھتا ہے اور غلام کے لیے ان کا تعین کرتا ہے(1)۔

چھٹی (بات): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اگر وہ مفلس ہوں گے تو اللہ انہیں اپنے فضل سے غنی کر دے گا} کلام آزاد لوگوں کی طرف لوٹ گیا؛ یعنی: مرد اور عورت کی غربت کی وجہ سے نکاح سے باز نہ رہو؛ {اگر وہ مفلس ہوں گے تو اللہ انہیں اپنے فضل سے غنی کر دے گا}۔ یہ ان نکاح کرنے والوں کے لیے غنا (مالداری) کا وعدہ ہے جو اللہ کی رضا اور اس کی نافرمانی سے بچنے کے لیے نکاح کرتے ہیں۔ ابن مسعودؓ نے فرمایا: نکاح میں غنا تلاش کرو، اور یہ آیت تلاوت کی۔ حضرت عمرؓ نے فرمایا: مجھے اس شخص پر حیرت ہے جو نکاح میں غنا تلاش نہیں کرتا، حالانکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {اگر وہ مفلس ہوں گے تو اللہ انہیں اپنے فضل سے غنی کر دے گا}(2)۔ یہی مفہوم ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بھی مروی ہے(3)، اور ابوہریرہؓ کی حدیث سے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «تین شخص ایسے ہیں جن کی مدد کرنا اللہ کے ذمے ہے: اللہ کی راہ میں جہاد کرنے والا، پاکدامنی کی نیت سے نکاح کرنے والا، اور وہ غلام جو رقم ادا کر کے آزاد ہونا چاہتا ہے»۔ اسے ابن ماجہ نے اپنی 'سنن' میں روایت کیا ہے(4)۔

پس اگر کہا جائے: ہم دیکھتے ہیں کہ نکاح کرنے والا غنی نہیں ہوتا؟ ہم کہتے ہیں: یہ لازم نہیں کہ یہ ہمیشہ کے لیے ہو، بلکہ اگر ایک لمحے کے لیے بھی ہو جائے تو وعدہ سچا ہو گیا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: وہ اسے غنی کرتا ہے، یعنی: نفس کو غنی کرتا ہے(5)۔ اور صحیح (حدیث) میں ہے: «مال کی کثرت کا نام غنا نہیں، بلکہ (حقیقی) غنا نفس کا غنا (دل کی بے نیازی) ہے»(6)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ ایسا وعدہ نہیں جس کی خلاف ورزی نہ ہو؛ بلکہ مطلب یہ ہے کہ مال آتا جاتا رہتا ہے، پس غنا کی امید رکھو۔ اور کہا گیا: مطلب یہ ہے کہ اللہ انہیں اپنے فضل سے غنی کرتا

ہے اگر وہ چاہے(7)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس وہ اسے دور کر دے گا جس کے لیے تم اسے پکارو گے، اگر وہ چاہے} [الانعام: 41]، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وہ جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے} [الرعد: 26]۔

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 1366/3۔ (2) المحرر الوجیز 180/4، اور ابن مسعود کے اثر کو طبری نے اپنی تفسیر 275/17 میں نکالا ہے، اور عمر کے اثر کو عبدالرزاق نے نکالا ہے جیسا کہ کشف الخفاء 203/1 میں ہے۔ (3) اسے رازی نے اپنی تفسیر 214/23 میں ذکر کیا ہے، اور دیلمی نے الفردوس (282) میں ان الفاظ کے ساتھ: «نکاح کے ذریعے رزق تلاش کرو»۔ کشف الخفاء 202/1 میں کہا: اسے ثعلبی نے اپنی تفسیر میں اور دیلمی نے ایسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے جس میں کمزوری ہے۔ (4) نمبر (2518)، اور اسے احمد (7416)، ترمذی (1655)، اور نسائی نے المجتبیٰ 15/6 اور الکبریٰ (4313) میں نکالا ہے۔ ترمذی نے کہا: حدیث حسن ہے۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 1367/3۔ (6) صحیح بخاری (6446)، صحیح مسلم (1051) اور پہلے 52/7 - 53۔ (7) تفسیر رازی 214/23 اسی طرح۔

Page 233 Surah An-Nur: Verses 32 - 34

It was said: The meaning is: if they are in need of marriage, Allah will enrich them with what is lawful so they can refrain from adultery.

Seventh: This verse is evidence for marrying off a poor person. One should not say, "How can I marry when I have no money?" for his provision is upon Allah. The Prophet ﷺ married a woman who had offered herself to him to a man who had nothing but a single lower garment (izar). After that, she does not have the right to annul the marriage due to insolvency (insolvent state at the time of marriage), because she entered into it knowing his condition. This right only exists if she entered the marriage on the assumption of wealth and he turned out to be insolvent, or if insolvency occurred afterwards; because hunger is unbearable. This was said by our scholars (1).

Al-Naqqash said: This verse is an argument against those who say that a judge separates a couple if the husband is poor and cannot provide maintenance; because Allah Almighty said: {Allah will enrich them} and did not say: He separates them. This is a weak extraction. This verse is not (2) a ruling regarding one who is unable to provide maintenance; rather, it is a promise of enrichment for those who marry while poor. As for one who marries while well-off and then becomes insolvent regarding maintenance, then they are separated; Allah Almighty said: {But if they separate [by divorce], Allah will provide [abundance] for each of them from His abundance} [An-Nisa: 130]. Allah's graces are hoped for in every situation where they are promised (3).

Allah Almighty's saying: {But let those who find not [the means for] marriage abstain [from sexual relations] until Allah enriches them from His bounty. And those who seek a contract [for eventual emancipation] from among whom your right hands possess - then make a contract with them if you know there is within them goodness and give them from the wealth of Allah which He has given you. And do not compel your slave girls to prostitution, if they desire chastity, to seek [thereby] the temporary interests of worldly life. And if someone should compel them, then indeed, Allah is [to them], after their compulsion, Forgiving and Merciful. (33) And We have certainly sent down to you distinct verses and examples from those who passed on before you and an admonition for those who fear Allah. (34)}

Allah Almighty's saying: {But let those who find not [the means for] marriage abstain [from sexual relations] until Allah enriches them from His bounty} contains four issues:

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1368. (2) In the copies: "is not" (masculine form), and what is established from "Al-Muharrar al-Wajiz" and the text is from it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/180.

पृष्ठ २३३ सूरह अन-नूर: आयत ३२ - ३४

और कहा गया: अर्थ यह है: यदि वे विवाह के लिए जरूरतमंद हों, तो अल्लाह उन्हें हलाल (वैध) चीज़ों से समृद्ध करेगा ताकि वे व्यभिचार से बचें।

सातवीं बात: यह आयत एक गरीब व्यक्ति के विवाह के लिए प्रमाण है। उसे यह नहीं कहना चाहिए: "मैं कैसे शादी करूँ जबकि मेरे पास पैसा नहीं है?" क्योंकि उसका रिज़्क़ (आजीविका) अल्लाह के ज़िम्मे है। पैगंबर ﷺ ने उस महिला का निकाह, जिसने खुद को उन्हें समर्पित किया था, एक ऐसे व्यक्ति से कराया जिसके पास एक तहबंद (इज़ार) के अलावा कुछ नहीं था। और इसके बाद उस महिला को तंगी के कारण निकाह रद्द करने का अधिकार नहीं है; क्योंकि उसने इसी स्थिति में निकाह स्वीकार किया था। यह अधिकार केवल तब होता है जब उसने संपन्नता की स्थिति में निकाह किया हो और फिर वह गरीब हो जाए, या निकाह के बाद गरीबी आ जाए; क्योंकि भूख असहनीय है। यह हमारे विद्वानों ने कहा है (१)।

और अल-नक्काश ने कहा: यह आयत उन लोगों के खिलाफ दलील है जो कहते हैं कि यदि पति गरीब हो और खर्चा उठाने में असमर्थ हो तो काजी (न्यायाधीश) पति-पत्नी को अलग कर देता है; क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा है: {अल्लाह उन्हें समृद्ध करेगा} और यह नहीं कहा: उन्हें अलग कर देता है। यह एक कमजोर तर्क है, यह आयत (२) उस व्यक्ति के बारे में फैसला नहीं है जो खर्चा देने में असमर्थ हो, बल्कि यह उन लोगों के लिए समृद्धि का वादा है जो गरीबी में शादी करते हैं। जहाँ तक उस व्यक्ति का सवाल है जिसने संपन्नता में शादी की और फिर खर्चे के मामले में तंगहाल हो गया, तो उनके बीच अलगाव कर दिया जाता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और यदि वे दोनों अलग हो जाएं तो अल्लाह अपनी उदारता से प्रत्येक को समृद्ध कर देगा} [अन-निसा: १३०] और अल्लाह तआला की कृपा की हर उस स्थिति में उम्मीद की जाती है जिसका वादा किया गया है (३)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और जो लोग विवाह का साधन नहीं पाते, उन्हें चाहिए कि वे संयम बरतें यहाँ तक कि अल्लाह उन्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध कर दे। और तुम्हारे स्वामित्व वाले दासों में से जो (अपनी मुक्ति के लिए) लिखित समझौता करना चाहें, तो उनसे समझौता कर लो यदि तुम उनमें भलाई देखो, और उन्हें अल्लाह के उस धन में से दो जो उसने तुम्हें दिया है। और अपनी लौंडियों को व्यभिचार पर मजबूर न करो, यदि वे पवित्र रहना चाहती हों, ताकि तुम सांसारिक जीवन का लाभ प्राप्त कर सको। और जो कोई उन्हें मजबूर करेगा, तो उनके मजबूर होने के बाद अल्लाह निश्चित

रूप से क्षमाशील और अत्यंत दयावान है। (३३) और हमने तुम्हारी ओर स्पष्ट आयतें और उन लोगों के उदाहरण भेजे हैं जो तुमसे पहले बीत चुके हैं और डरने वालों के लिए एक नसीहत। (३४)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और जो लोग विवाह का साधन नहीं पाते, उन्हें चाहिए कि वे संयम बरतें यहाँ तक कि अल्लाह उन्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध कर दे} इसमें चार मसले (विषय) हैं:

---

(१) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी ३/१३६८। (२) प्रतियों में: "लैसा" (पुल्लिंग), और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" से जो पुख्ता है वह "लैसत" (स्त्रीलिंग) है और यह कथन उसी से है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१८०।

صفحہ ۲۳۳ سورۃ النور: آیات ۳۲ - ۳۴

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: اگر وہ نکاح کے محتاج ہوں تو اللہ انہیں حلال کے ذریعے غنی کر دے گا تاکہ وہ زنا سے بچ سکیں۔

ساتویں بات: یہ آیت فقیر (غریب) کے نکاح پر دلیل ہے، اور وہ یہ نہ کہے کہ: میں کیسے نکاح کروں جبکہ میرے پاس مال نہیں ہے؛ کیونکہ اس کا رزق اللہ کے ذمہ ہے، اور نبی کریم ﷺ نے اس عورت کا نکاح جو آپ کے پاس خود کو ہبہ کرنے آئی تھی، ایک ایسے شخص سے کر دیا جس کے پاس ایک تہبند (ازار) کے سوا کچھ نہ تھا، اور اس کے بعد اس عورت کو تنگدستی کی بنا پر نکاح فسخ کرنے کا حق نہیں ہے؛ کیونکہ وہ اس حال میں نکاح میں آئی تھی، اور یہ حق تب ہوتا ہے جب وہ مالداری کی صورت میں نکاح میں آئی ہو اور پھر وہ تنگدست ہو گیا ہو، یا اس کے بعد تنگدستی لاحق ہو گئی ہو؛ کیونکہ بھوک پر صبر نہیں ہو سکتا۔ یہ ہمارے علماء نے کہا ہے (۱)۔

اور النقاش نے کہا: یہ آیت ان لوگوں کے خلاف حجت ہے جو کہتے ہیں کہ: قاضی میاں بیوی کے درمیان تفریق (علیدگی) کر دیتا ہے جب شوہر فقیر ہو اور نان و نفقہ پر قدرت نہ رکھتا ہو؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اللہ انہیں غنی کر دے گا} اور یہ نہیں فرمایا کہ: وہ تفریق کر دیتا ہے۔ اور یہ استدلال کمزور ہے، یہ آیت (۲) اس شخص کے بارے میں حکم نہیں ہے جو نفقہ سے عاجز ہو، بلکہ یہ تو اس کے لیے غنی کرنے کا وعدہ ہے جو فقیر ہونے کی حالت میں نکاح کرے، رہا وہ شخص جس نے مالداری کی حالت میں نکاح کیا اور پھر نفقہ میں تنگدست ہو گیا، تو ان کے درمیان تفریق کر دی جائے گی؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اگر وہ دونوں جدا ہو جائیں تو اللہ اپنی وسعت سے ہر ایک کو غنی کر دے گا} [النساء: ۱۳۰] اور اللہ تعالیٰ کے فضل و کرم کی ہر اس حال میں امید رکھی جاتی ہے جس کا وعدہ کیا گیا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جو لوگ نکاح کی طاقت نہیں رکھتے انہیں چاہیے کہ پاکدامنی اختیار کریں یہاں تک کہ اللہ انہیں اپنے فضل سے غنی کر دے۔ اور تمہارے زیرِ دست (غلاموں اور کنیزوں) میں سے جو (اپنی آزادی کے لیے) مکاتبت (تحریری معاہدہ) کرنا چاہیں، تو ان سے مکاتبت کر لو اگر تم ان میں خیر (بھلائی) دیکھو، اور انہیں اللہ کے اس مال میں سے دو جو اس نے تمہیں دیا ہے۔ اور اپنی لونڈیوں کو زنا پر مجبور نہ کرو اگر وہ پاکدامن رہنا چاہیں، تاکہ تم دنیاوی زندگی کا فائدہ حاصل کرو۔ اور جو کوئی انہیں مجبور کرے گا تو ان کے مجبور ہونے کے بعد اللہ یقیناً بخشنے والا نہایت مہربان ہے۔ (۳۳) اور بیشک ہم نے تمہاری طرف واضح آیتیں اور تم سے پہلے گزرے ہوئے لوگوں کی مثالیں اور پرہیزگاروں کے لیے نصیحت نازل کی ہے۔ (۳۴)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جو لوگ نکاح کی طاقت نہیں رکھتے انہیں چاہیے کہ پاکدامنی اختیار کریں یہاں تک کہ اللہ انہیں اپنے فضل سے غنی کر دے} اس میں چار مسائل ہیں:

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۳۶۸۔ (۲) نسخوں میں "لیس" ہے، اور "المحرر الوجیز" سے جو ثابت ہے وہ "لیست" ہے اور یہ کلام اسی کا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۱۸۰۔

234 Surah An-Nur: Verses 33 - 34

First: The Almighty's saying: {And let those who [cannot find the means to marry] keep themselves chaste}. This address is for someone who is in charge of their own affairs, not for someone whose reins are in the hands of another, for he leads him to what he sees [fit], like someone under legal restriction - according to one opinion - and the female and male slave, according to one of the two opinions of the scholars (1).

Second: "Ist'afafa" follows the pattern of "istaf'ala," and its meaning is: seeking to be chaste. Therefore, God Almighty commanded in this verse everyone for whom marriage is difficult and who cannot find a way for it, regardless of the reason it's difficult, to remain chaste. Then, since the most common obstacle to marriage is the lack of money, He promised enrichment from His bounty (2), so He provides him with what he marries with, or he finds a woman who is satisfied with a small dowry, or the desire for women leaves him. An-Nasa'i narrated from Abu Hurairah that the Prophet ﷺ said: "There are three whom it is a right upon Allah, Mighty and Majestic, to help (3): The one who fights in the way of Allah, the one who marries seeking chastity, and the mukatab (a slave who has made an agreement to purchase his freedom) who wants to pay off [his debt]" (4).

Third: The Almighty's saying: {who cannot find marriage}, meaning: the means for marriage, so the possessive is omitted. And it is said: marriage here refers to what a woman is married with, such as the dowry and maintenance, just as "lihaf" (quilt) is the name for what one wraps themselves with, and "libas" (clothing) is the name for what is worn. Based on this, there is no omission in the verse; this was said by a group of commentators, and they were led to this by the Almighty's saying: {until Allah enriches them from His bounty}. So they thought that the one commanded to be chaste is only the one who lacks the money with which to marry. In this view, there is a specification of those commanded to be chaste, and that is weak; rather, the command to be chaste is directed to everyone for whom marriage is difficult for whatever reason it may be (5), as we previously stated, and Allah knows best.

Fourth: Whoever's soul longs for marriage, if he finds the means, then it is recommended for him to marry. If he does not find the means, he must remain chaste as much as possible, even if it is by fasting, for fasting is a protection (shield) for him.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1368, and the opinions of the scholars regarding the marriage of male and female slaves were mentioned in the fifth issue in the interpretation of the preceding verse. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/181. (3) In (m): their help. (4) Sunan an-Nasa'i 6/15 - 16, and 61, and it was mentioned in the sixth issue in the interpretation of the preceding verse. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/181.

234 सूरह अन-नूर: आयत 33 - 34

पहला: अल्लाह का कहना है: {और जो लोग [निकाह का सामर्थ्य] नहीं पाते, वे पाक-दामन रहें}। यह संबोधन उस व्यक्ति के लिए है जो अपने मामलों का स्वयं मालिक है, न कि उस व्यक्ति के लिए जिसकी लगाम किसी दूसरे के हाथ में हो, क्योंकि वह उसे वैसा ही निर्देशित करता है जैसा वह उचित समझता है, जैसे कानूनी रूप से प्रतिबंधित व्यक्ति - एक मत के अनुसार - और दासी और दास, विद्वानों के दो मतों में से एक के अनुसार (1)।

दूसरा: 'इस्तअफ़फ़ा' (ist'afafa) का वज़न 'इस्तफ़अला' (istaf'ala) है, और इसका अर्थ है: पाक-दामन होने की मांग करना। अतः अल्लाह तआला ने इस आयत के ज़रिए हर उस व्यक्ति को, जिसके लिए निकाह करना कठिन हो गया हो और उसे कोई रास्ता न मिल रहा हो, चाहे वह कठिनाई किसी भी कारण से हो, पाक-दामनी अपनाने का आदेश दिया है। फिर चूंकि निकाह में सबसे बड़ी बाधा धन का अभाव है, इसलिए उसने अपने अनुग्रह से समृद्ध करने का वादा किया (2), ताकि वह उसे वह प्रदान करे जिससे वह निकाह कर सके, या उसे ऐसी महिला मिल जाए जो कम मेहर पर सहमत हो जाए, या उसकी महिलाओं के प्रति इच्छा ही समाप्त हो जाए। अन-नसाई ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "तीन लोग ऐसे हैं जिनकी मदद करना अल्लाह अज़्ज़ व जल पर हक़ (ज़िम्मेदारी) है (3): अल्लाह की राह में जिहाद करने वाला, वह निकाह करने वाला जो पाक-दामनी चाहता है, और वह मुकातब (वह दास जिसने अपनी आज़ादी के लिए समझौता किया हो) जो अदायगी करना चाहता है" (4)।

तीसरा: अल्लाह का कहना है: {जो निकाह नहीं पाते}, अर्थात: निकाह का सामर्थ्य, यहाँ मुज़ाफ़ (सम्बन्धित शब्द) हटा दिया गया है। और कहा गया है कि: यहाँ निकाह से तात्पर्य वह चीज़ है जिससे स्त्री का निकाह किया जाता है जैसे मेहर और खर्चा, जैसे 'लिहाफ' उस चीज़ का नाम है जिसे ओढ़ा जाता है, और 'लिबास' उस चीज़ का नाम है जिसे पहना जाता है। इस आधार पर, आयत में कुछ भी हटाया नहीं गया है, यह बात मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) के एक समूह ने कही है, और उन्हें इस ओर अल्लाह के इस कथन ने प्रेरित किया: {यहाँ तक कि अल्लाह उन्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध कर दे}। तो उन्होंने सोचा कि पाक-दामनी का आदेश केवल उसी के लिए है जिसके पास निकाह के लिए धन की कमी है। इस मत में पाक-दामनी का आदेश पाने वालों को सीमित कर दिया गया है, और यह कमज़ोर मत है; बल्कि पाक-दामनी का आदेश हर उस व्यक्ति के लिए है जिसके लिए निकाह किसी भी कारण से कठिन हो (5), जैसा कि हमने पहले बताया है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

चौथा: जिसकी आत्मा निकाह के लिए लालायित हो, यदि उसे सामर्थ्य मिल जाए, तो उसके लिए निकाह करना मुस्तहब (पसंदीदा) है, और यदि उसे सामर्थ्य न मिले, तो उसे यथासंभव पाक-दामनी अपनानी चाहिए, चाहे वह रोज़े के ज़रिए ही क्यों न हो, क्योंकि रोज़ा उसके लिए ढाल (बचाव) है।

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1368, और दास और दासी के निकाह के बारे में विद्वानों के मत पिछली आयत की व्याख्या के पांचवें मुद्दे में बीत चुके हैं। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/181। (3) (m) में: उनकी मदद। (4) सुनन अन-नसाई 6/15 - 16, और 61, और यह पिछली आयत की व्याख्या के छठे मुद्दे में बीत चुका है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/181।

٢٣٤ سورة النور: آیات ٣٣ - ٣٤

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ﴾ (اور وہ لوگ جو نکاح کی استطاعت نہیں پاتے، وہ پاکدامنی اختیار کریں)۔ یہ خطاب اس شخص کے لیے ہے جو اپنے معاملے کا خود مالک ہے، نہ کہ اس شخص کے لیے جس کی باگ ڈور کسی دوسرے کے ہاتھ میں ہو، کیونکہ وہ اسے وہی رخ دکھاتا ہے جو اسے نظر آتا ہے، جیسے کہ محجور (قانونی طور پر ممنوع التصرف) - ایک قول کے مطابق - اور لونڈی و غلام، علماء کے دو اقوال میں سے ایک کے مطابق (١)۔

دوسری بات: "استعفف" کا وزن "استفعل" ہے، اور اس کے معنی ہیں: پاکدامن ہونے کی طلب کرنا۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے اس آیت کے ذریعے ہر اس شخص کو جس کے لیے نکاح مشکل ہو جائے اور وہ اسے کسی بھی صورت میں نہ پائے، یہ حکم دیا کہ وہ عفت و پاکدامنی اختیار کرے۔ پھر چونکہ نکاح میں سب سے بڑی رکاوٹ مال کی کمی ہوتی ہے، اس لیے اللہ نے اپنے فضل سے غنی کرنے کا وعدہ فرمایا (٢)، تاکہ وہ اسے اتنا رزق عطا کرے جس سے وہ نکاح کر سکے، یا اسے کوئی ایسی عورت مل جائے جو تھوڑے مہر پر راضی ہو جائے، یا اس کے دل سے عورتوں کی خواہش ختم ہو جائے۔ امام نسائی نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "تین شخص ایسے ہیں جن کی مدد کرنا اللہ عزوجل کے ذمے حق ہے (٣): اللہ کی راہ میں جہاد کرنے والا، وہ نکاح کرنے والا جو پاکدامنی چاہتا ہے، اور وہ مکاتب غلام جو (اپنی آزادی کی قیمت) ادا کرنا چاہتا ہے" (٤)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَا يَجِدُونَ نِكَاحًا﴾ یعنی: نکاح کی طاقت و وسعت، یہاں مضاف حذف ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہاں نکاح سے مراد وہ چیز ہے جس کے ذریعے عورت سے نکاح کیا جاتا ہے یعنی مہر اور نفقہ، جیسے "لحاف" اس چیز کا نام ہے جسے اوڑھا جائے، اور "لباس"

اس کا نام ہے جسے پہنا جائے۔ اس بنیاد پر، آیت میں کوئی حذف نہیں ہے، یہ بات مفسرین کی ایک جماعت نے کہی ہے، اور انہیں اس قول پر اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد نے ابھارا: ﴿حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِن فَضْلِهِۦ﴾، تو انہوں نے یہ گمان کیا کہ استعفاف کا حکم صرف اسے دیا گیا ہے جس کے پاس نکاح کے لیے مال نہ ہو۔ اس قول میں استعفاف کے مامورین کی تخصیص ہے، اور یہ کمزور قول ہے، بلکہ استعفاف کا حکم ہر اس شخص کی طرف متوجہ ہے جس کے لیے نکاح کسی بھی وجہ سے مشکل ہو جائے (۵)، جیسا کہ ہم پہلے بیان کر چکے ہیں، اور اللہ تعالیٰ بہتر جاننے والا ہے۔

چوتھی بات: جس کا جی نکاح کے لیے چاہے، اگر وہ وسعت پائے تو اس کے لیے مستحب ہے کہ وہ نکاح کر لے، اور اگر وہ وسعت نہ پائے تو اس پر لازم ہے کہ جہاں تک ممکن ہو پاکدامنی اختیار کرے، چاہے وہ روزے کے ذریعے ہی کیوں نہ ہو، کیونکہ روزہ اس کے لیے ڈھال (خواہشات کو دبانے کا ذریعہ) ہے۔

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۳۶۸، اور لونڈی و غلام کے نکاح کے بارے میں علماء کے اقوال پچھلی آیت کی تفسیر کے پانچویں مسئلہ میں گزر چکے ہیں۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/۱۸۱۔ (۳) نسخہ (م) میں ہے: "عونهم" (ان کی مدد)۔ (۴) سنن النسائی ۶/۱۵ - ۱۶، اور ۶۱، اور یہ پچھلی آیت کی تفسیر کے چھٹے مسئلہ میں گزر چکا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز | ۴/۱۸۱

Surah Al-Nur: Verses 33 - 34 235

As mentioned in the authentic report (1). And for the one whose soul does not yearn for marriage, it is better for him to devote himself to the worship of God Almighty. In the report: "The best of you is the light-paced, unburdened one who has no family or children" (2).

And the permissibility of marrying slave girls when one lacks the means for a free woman was mentioned earlier in "An-Nisa" (3), and praise be to God.

Since God did not place a degree between chastity and marriage (4), it indicates that anything other than them is forbidden. This does not include "those whom your right hands possess", because it is permissible by another text, which is the words of the Almighty: {or those whom your right hands possess} [An-Nisa: 3]. So an addition came regarding it, and masturbation remains prohibited as a rebuttal to Ahmad.

Likewise, temporary marriage (Nikah al-Mut'ah) is excluded by its abrogation (5), and this was mentioned earlier in "Al-Mu'minun" (6).

The words of the Almighty: {And those who seek a writing [of emancipation] from among those whom your right hands possess, then make a contract with them if you know there is within them goodness.}

In it are sixteen issues:

First: The words of the Almighty: {And those who seek a writing}. "Those" (al-ladhina) is in the nominative case. According to Al-Khalil and Sibawayh, it is in the accusative case based on an implied verb, because what follows it is a command (7). Since slaves and slave girls were mentioned earlier, it is followed by the fact that if a slave requests a contract (of manumission), it is desirable to grant it to him, for perhaps...

(1) The author refers by this to the hadith narrated by Ahmad (4023), Al-Bukhari (5066), and Muslim (1400): (1). On the authority of Abdullah bin Mas'ud, he said: The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said to us: "O assembly of youth, whoever among you is able to afford marriage, let him marry, for it is more effective in lowering the gaze and more protective of the private parts. And whoever is unable, then let him fast, for it will be a shield for him." 'Wija' is the crushing of the testicles, and the meaning here is that fasting cuts off desire, and cuts off the evil of semen just as 'wija' does. Sharh Sahih Muslim by Al-Nawawi 9/173. (2) Narrated by Al-Uqayli in 'Ad-Du'afa' 2/69, Al-Khatib in 'Tarikh Baghdad' 6/198, and Ibn Asakir in his

'Tarikh' 6/55, 18/211 from the hadith of Hudhayfah as a marfu' (elevated) report. Abu Hatim said in 'Ilal al-Hadith' 2/132: This is a false (batil) hadith. He also said 2/420: This is a rejected (munkar) hadith. Al-Dhahabi said the same in 'Al-Mughni fi ad-Du'afa' 1/233. He said in 'As-Siyar' 13/14: Very strange (gharib jiddan). (3) 6/225 and onwards. (4) In (m): for him between. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1369. (6) Pp. 11-12 of this part. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/135.

सूरह अन-नूर: आयतें 33 - 34 235

जैसा कि सहीह हदीस (1) में आया है। और जिसका मन निकाह (विवाह) की ओर आकर्षित नहीं होता, उसके लिए अल्लाह तआला की इबादत के लिए खाली रहना बेहतर है। और हदीस में है: 'तुममें सबसे बेहतर वह हल्का-फुल्का बेरोकटोक चलने वाला है जिसके पास न परिवार है और न ही संतान' (2)।

और स्वतंत्र महिला के लिए मेहर और गुज़ारे की सामर्थ्य न होने पर दासियों से निकाह की अनुमति 'अन-निसा' (3) में पहले बताई जा चुकी है, और अल्लाह का शुक्र है।

चूँकि अल्लाह ने पवित्रता और निकाह के बीच कोई तीसरा दर्जा नहीं रखा (4), तो यह इस बात का प्रमाण है कि इन दोनों के अलावा जो कुछ भी है वह हराम (वर्जित) है। और इसमें 'मिल्क अल-यमीन' (दासी) शामिल नहीं है; क्योंकि वह दूसरी स्पष्ट आयत से हलाल है, और वह अल्लाह तआला का फरमान है: {अथवा जो तुम्हारी दासियाँ हैं} [अन-निसा: 3]। तो इस बारे में अतिरिक्त आदेश आया, और हस्तमैथुन हराम ही रहेगा, जो कि अहमद का खंडन है।

इसी तरह, निकाह-ए-मुत'आ (अस्थायी विवाह) भी इसके निरस्त (मनसूख) होने (5) के कारण इससे बाहर है, और इसका उल्लेख 'अल-मुमिनून' (6) में पहले आ चुका है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और तुम्हारे दास-दासियों में से जो आज़ादी का अनुबंध (मुकातबत) करना चाहें, उनसे अनुबंध कर लो यदि तुम उनमें भलाई देखो।}

इसमें सोलह मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और जो अनुबंध करना चाहें}। इसमें 'अल्लज़ीना' रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में है। और खलील और सीबवैह के अनुसार, यह एक छिपी हुई क्रिया के आधार पर नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है; क्योंकि इसके बाद एक आदेश है (7)। और चूँकि ऊपर दासों और दासियों का ज़िक्र आया है, तो इसके साथ ही यह बात जोड़ी गई कि यदि दास आज़ादी का अनुबंध माँगे तो अनुबंध करना मुस्तहब (पसंदीदा) है, क्योंकि शायद...

(1) मुसन्निफ़ (लेखक) इससे उस हदीस की ओर इशारा कर रहे हैं जिसे अहमद (4023), बुखारी (5066) और मुस्लिम (1400): (1) ने रिवायत किया है। अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमसे कहा: "ऐ युवाओं के समूह, तुममें से जो विवाह करने की सामर्थ्य

रखता हो, उसे विवाह कर लेना चाहिए, क्योंकि यह आँखों को नीचा रखने और शर्मगाह की सुरक्षा के लिए अधिक सहायक है। और जो सामर्थ्य न रखता हो, वह रोज़ा रखे, क्योंकि यह उसके लिए ढाल है।" 'विजा' अंडकोषों को कुचलने को कहते हैं, और यहाँ आशय यह है कि रोज़ा वासना को खत्म कर देता है और वीर्य के विकार को वैसे ही खत्म कर देता है जैसे विजा करता है। शर्ह सहीह मुस्लिम अन-नववी 9/173। (2) इसे अल-उक़ैली ने 'अद-दुअफ़ा' 2/69 में, अल-खतीब ने 'तारीख बगदाद' 6/198 में, और इब्न असाकिर ने अपनी 'तारीख' 6/55, 18/211 में हुज़ैफ़ा की हदीस से मर्फ़ूअ रिवायत के रूप में निकाला है। अबू हातिम ने 'इलल अल-हदीस' 2/132 में कहा: यह हदीस बातिल (अमान्य) है। उन्होंने 2/420 में यह भी कहा: यह हदीस मुनकर (अस्वीकार्य) है। और यही बात अज़-ज़हबी ने 'अल-मुग़नी फ़ी अद-दुअफ़ा' 1/233 में कही है। और उन्होंने 'अस-सियार' 13/14 में कहा: यह बहुत ही अजीब (ग़रीब जिद्दन) है। (3) 6/225 और उसके बाद। (4) (म) की पांडुलिपि में: 'लहू बैन' (उसके लिए बीच)। (5) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी 3/1369। (6) इसी भाग के पृष्ठ 11-12। (7) एराब अल-कुरआन अन-नहहास 3/135।

سورہ النور: آیتیں 33 - 34 235

جیسا کہ صحیح حدیث (1) میں آیا ہے۔ اور جس کا جی نکاح کی طرف مائل نہ ہو، تو اس کے لیے بہتر ہے کہ وہ اللہ تعالیٰ کی عبادت کے لیے فارغ ہو جائے۔ اور حدیث میں ہے: 'تم میں سے بہترین وہ ہلکا پھلکا بے باک شخص ہے جس کا نہ کوئی گھر والا ہو اور نہ اولاد' (2)۔

اور آزاد عورت کے لیے مہر و نفقہ کی قدرت نہ ہونے پر باندیوں سے نکاح کا جواز 'النساء' (3) میں پہلے گزر چکا ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔

اور چونکہ اللہ نے پاکدامنی اور نکاح کے درمیان کوئی درجہ نہیں رکھا (4)، تو اس نے اس بات پر دلالت کی کہ ان دونوں کے علاوہ جو کچھ ہے وہ حرام ہے، اور اس میں 'ملکِ یمین' (باندی) داخل نہیں ہے؛ کیونکہ وہ دوسری نص سے مباح ہے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {او ما ملکت ایمانکم} [النساء: 3]، تو اس بارے میں ایک اضافہ آیا، اور مشت زنی حرام ہی رہے گی جو کہ احمد کا رد ہے۔

اسی طرح نکاحِ متعہ اس کے منسوخ ہونے (5) کی وجہ سے اس سے خارج ہے، اور یہ 'المؤمنون' (6) میں پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جو تمہارے زیرِ دست غلاموں اور باندیوں میں سے مکاتبت (آزادی کا معاہدہ) کرنا چاہیں تو ان سے مکاتبت کر لو اگر تمہیں معلوم ہو کہ ان میں خیر ہے۔}

اس میں سولہ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {والذین یبتغون الکتاب}۔ اس میں 'الذین' حالتِ رفع میں ہے۔ اور خلیل اور سیبویہ کے نزدیک یہ ایک پوشیدہ فعل کی بنیاد پر حالتِ نصب میں ہے؛ کیونکہ اس کے بعد حکم

ہے (7)۔ اور جب پیچھے غلاموں اور باندیوں کا ذکر گزر چکا، تو اس کے ساتھ یہ بات جڑی ہوئی ہے کہ اگر غلام مکاتبت طلب کرے تو اس سے مکاتبت کرنا مستحب ہے، کیونکہ ہو سکتا ہے...

(1) مصنف اس سے اس حدیث کی طرف اشارہ کر رہے ہیں جسے احمد (4023)، بخاری (5066)، اور مسلم (1400): (1) نے روایت کیا ہے۔ عبداللہ بن مسعود سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہم سے فرمایا: "اے نوجوانوں کی جماعت! تم میں سے جو نکاح کی استطاعت رکھتا ہو اسے نکاح کر لینا چاہیے، کیونکہ یہ نگاہوں کو نیچا رکھنے والا اور شرمگاہ کی حفاظت کرنے والا ہے۔ اور جو استطاعت نہ رکھتا ہو تو اس پر روزہ لازم ہے، کیونکہ یہ اس کے لیے ڈھال ہے۔" 'وجاء' خصیوں کو کچلنے کو کہتے ہیں، اور یہاں مراد یہ ہے کہ روزہ شہوت کو ختم کر دیتا ہے، اور منی کے شر کو کاٹ دیتا ہے جیسے 'وجاء' کرتا ہے۔ شرح صحیح مسلم للنوی 9/173۔ (2) اسے عقیلی نے 'الضعفاء' 2/69 میں، خطیب نے 'تاریخ بغداد' 6/198 میں، اور ابن عساکر نے اپنی 'تاریخ' 6/55، 18/211 میں حضرت حذیفہ کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ابو حاتم نے 'علل الحدیث' 2/132 میں کہا: یہ باطل حدیث ہے۔ انہوں نے یہ بھی کہا 2/420: یہ منکر حدیث ہے۔ اور اسی طرح ذہبی نے 'المغنی فی الضعفاء' 1/233 میں کہا ہے۔ اور 'السیر' 13/14 میں کہا: یہ بہت ہی غریب (عجیب) ہے۔ (3) 6/225 اور اس کے بعد۔ (4) نسخہ (م) میں: 'لہ بین'۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 3/1369۔ (6) اس پارے کے صفحات 11-12۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 3/135۔

236 Surah An-Nur: Verses 33 - 34 By "al-kitabah" (the contract of manumission), it is intended that he [the slave] becomes independent, earns a living, and marries if he wishes, so it would be more chaste for him. It is said: It was revealed regarding a slave of Huwaytib ibn Abd al-Uzza named Subayh - and it was also said: Subayh - who asked his master to enter into a contract of manumission with him, but he refused. So Allah Almighty revealed this verse, and Huwaytib contracted him for a hundred dinars, and gifted him twenty dinars from it. He paid it and was killed in [the battle of] Hunayn during the war. Al-Qushayri mentioned it, and Al-Naqqash narrated it (1). Makki said: He is Subayh the Copt, the slave of Hatib ibn Abi Balta'ah. In general, Allah Almighty commanded all believers that every one of them who has a slave, and the slave requests a contract of manumission and his master knows good in him, should enter into such a contract with him (2). Second: "Al-Kitab" and "Al-Mukatabah" are the same; it is a reciprocal form (mufa'alah) which only occurs between two [parties] because it is a contract between the master and his slave. It is said: "kataba yukatibu kitaban" (3) and "mukatabatan", just as it is said: "qatala qitalan wa muqatalatan". So "Al-Kitab" in the verse is a verbal noun (masdar), like "al-qital" (fighting), "al-jilad" (struggling), and "al-difaa'" (defense) (4). And it was said: "Al-Kitab" here refers to the well-known written document in which something is written. This is because when they entered into a contract with a slave, they wrote a document against him and themselves to that effect. So the meaning is: they seek the manumission for which a document is written, which is then handed over to them. Third: The legal meaning of "Al-Mukatabah" is for a man to enter into a contract with his slave for an amount of money that he pays in installments; when he has paid it, he is free (5). It has two cases: First: That the slave requests it and the master grants it; this is the general and apparent meaning of the verse.

(1) Cited from Al-Naqqash by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/181; Al-Wahidi mentioned the report in Asbab al-Nuzul p. 337, Al-Baghawi in his Tafsir 3/342, Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/37, and Al-Razi in his Tafsir 23/217. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/181. (3) After it in [version] (Z) and Al-Mufhim 4/318, and the wording from it: "wa kitabatan". (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/181. (5) See Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/40-41, Tahdhib al-Lughah 10/150, and Al-Sihah (article: kataba).

२३६ सूरह अन-नूर: आयत ३३ - ३४ 'अल-किताबत' (मुक्ति अनुबंध) का अर्थ है कि वह [गुलाम] स्वतंत्र हो जाए, आजीविका कमाए और यदि चाहे तो विवाह कर ले, ताकि यह उसके लिए अधिक पवित्रता वाला हो। कहा गया है: यह हुवैतिब बिन अब्द अल-उज्ज़ा के एक गुलाम के बारे में नाजिल हुआ था जिसे सुबैह कहा जाता था - और यह भी कहा गया: सुबैह - जिसने अपने मालिक से मुक्ति अनुबंध (मुकाताबत) का अनुरोध किया, लेकिन उसने मना कर दिया। तब अल्लाह तआला ने यह आयत नाजिल की, तो हुवैतिब ने उसके साथ सौ दीनार पर अनुबंध किया, और उसे उसमें से बीस दीनार उपहार में दिए। उसने इसका भुगतान किया, और युद्ध के दौरान हुनैन में शहीद हो गया। अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है, और अल-नक्कास ने इसे बयान किया है (१)। मक्की ने कहा: वह हतीब बिन अबी बल्ताह का गुलाम सुबैह अल-क़िब्ती है। कुल मिलाकर, अल्लाह तआला ने सभी मोमिनों को आदेश दिया है कि उनमें से जिसके पास भी गुलाम हो, और गुलाम मुक्ति अनुबंध मांगे, और उसका मालिक उसमें भलाई जाने, तो वह उसके साथ अनुबंध कर ले (२)। दूसरा: 'अल-किताब' और 'मुकाताबत' एक ही हैं; यह एक पारस्परिक रूप (मुफ़ालह) है जो केवल दो [पक्षों] के बीच होता है; क्योंकि यह मालिक और उसके गुलाम के बीच एक अनुबंध है। कहा जाता है: "कातबा युकातिबू किताबन" (३) और "मुकाताबतन", जैसे कहा जाता है: "क़ातला क़ितालन व मुक़ातलतन"। अतः आयत में 'अल-किताब' एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है, जैसे 'अल-क़िताल' (लड़ाई), 'अल-जिलाद' (संघर्ष), और 'अद-दिफ़ा' (रक्षा) (४)। और कहा गया: यहाँ 'अल-किताब' से तात्पर्य वह प्रसिद्ध लिखित दस्तावेज़ है जिसमें कुछ लिखा जाता है। इसका कारण यह है कि जब वे किसी गुलाम के साथ अनुबंध करते थे, तो वे उसके और अपने विरुद्ध इसके लिए एक दस्तावेज़ लिखते थे। तो अर्थ यह है: वे उस मुक्ति की मांग करते हैं जिसके लिए दस्तावेज़ लिखा जाता है, और फिर उन्हें सौंप दिया जाता है। तीसरा: शरीयत में 'मुकाताबत' का अर्थ है: एक व्यक्ति का अपने गुलाम के साथ धन की एक राशि पर अनुबंध करना जिसे वह किस्तों में चुकाता है; जब वह इसे चुका देता है, तो वह स्वतंत्र हो जाता है (५)। इसके दो मामले हैं: पहला: गुलाम इसका अनुरोध करे और मालिक उसे स्वीकार कर ले; यह आयत का सामान्य और स्पष्ट अर्थ है।

(१) इसे अल-नक्कास से इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१८१ में उद्धृत किया है; अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. ३३७ में, अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर ३/३४२ में, इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ६/३७ में, और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर २३/२१७ में इस रिपोर्ट का उल्लेख किया है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १८१/४. (३) इसके बाद (ज़) और अल-मुफ्हिम ४/३१८ में, और इसके

शब्द हैं: "व किताबतन"। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ १८१/४. (५) देखें मा'आनी अल-कुरआन अज़-ज़ज्जाज ४/४० - ४१, तहज़ीब अल-लुग़ह १०/१५०, और अस-सिह़ाह (क-त-ब)।

۲۳۶ سورۃ النور: آیات ۳۳ - ۳۴ کتابت (آزادی کے معاہدے) سے مقصود یہ ہے کہ وہ [غلام] آزاد ہو جائے، کمائی کرے اور اگر چاہے تو شادی کر لے، تاکہ یہ اس کے لیے زیادہ عفت کا باعث ہو۔ کہا گیا ہے: یہ حویطب بن عبد العزی کے ایک غلام کے بارے میں نازل ہوئی جسے صبیح کہا جاتا تھا - اور یہ بھی کہا گیا: صبیح - جس نے اپنے آقا سے مکاتبت (آزادی کا معاہدہ) کی درخواست کی، لیکن اس نے انکار کر دیا۔ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی، چنانچہ حویطب نے سو دینار پر اس سے مکاتبت کی، اور اسے اس میں سے بیس دینار ہبہ کر دیے۔ اس نے وہ ادا کر دیے، اور جنگ میں حنین کے مقام پر شہید ہو گیا۔ القشیری نے اس کا ذکر کیا ہے، اور النقاش نے اسے روایت کیا ہے (۱)۔ اور مکی نے کہا: وہ حاطب بن ابی بلتعہ کا غلام صبیح القبطی ہے۔ مجموعی طور پر اللہ تعالیٰ نے تمام مومنوں کو حکم دیا ہے کہ ان میں سے جس کے پاس بھی غلام ہو، اور وہ غلام مکاتبت طلب کرے، اور اس کا آقا اس میں خیر (بھلائی) جانتا ہو، تو وہ اس سے مکاتبت کر لے (۲)۔ دوسری بات: "الکتاب" اور "المکاتبت" ایک ہی ہیں، یہ "مفاعلہ" کے وزن پر ہے جو دو ہی کے درمیان ہوتی ہے؛ کیونکہ یہ آقا اور اس کے غلام کے درمیان ایک معاہدہ ہے۔ کہا جاتا ہے: "کاتب یکاتب کتاباً" (۳) اور "مکاتبۃً", جیسے کہا جاتا ہے: "قاتل قتالاً ومقاتلۃً"۔ پس آیت میں "الکتاب" مصدر ہے، جیسے "القتال" (لڑائی)، "الجلاد" (مقابلہ) اور "الدفاع" (دفاع) (۴)۔ اور کہا گیا: یہاں "الکتاب" سے مراد وہ مشہور تحریر ہے جس میں کوئی چیز لکھی جاتی ہے، اور وہ اس لیے کہ جب وہ کسی غلام سے مکاتبت کرتے تھے، تو اس پر اور اپنے آپ پر اس حوالے سے ایک تحریر لکھتے تھے۔ پس معنی یہ ہیں: وہ اس آزادی کے طالب ہیں جس کے لیے کتاب لکھی جاتی ہے، پھر وہ انہیں دے دی جاتی ہے۔ تیسری بات: شرع میں "مکاتبت" کا معنی یہ ہے: کہ آدمی اپنے غلام سے کسی مال پر مکاتبت کرے جسے وہ قسط وار ادا کرے، پس جب وہ اسے ادا کر دے تو وہ

آزاد ہے (۵)۔ اور اس کی دو حالتیں ہیں: پہلی: یہ کہ غلام اس کا مطالبہ کرے اور آقا اسے قبول کر لے، تو یہ آیت کا مطلق اور ظاہر معنی ہے۔

(۱) اسے النقاش سے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۱۸۱ میں نقل کیا ہے، اور واحدی نے اس خبر کو اسباب النزول ص ۳۳۷ میں، بغوی نے اپنی تفسیر ۳/ ۳۴۲ میں، ابن الجوزی نے زاد المسیر ۶/ ۳۷ میں، اور رازی نے اپنی تفسیر ۲۳/ ۲۱۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱۸۱/۴۔ (۳) اس کے بعد (ظ) اور المفہم ۴/ ۳۱۸ میں ہے اور کلام یوں ہے: "و کتابتہٗ"۔ (۴) المحرر الوجیز ۱۸۱/۴۔ (۵) دیکھیے معانی القرآن للزجاج ۴/ ۴۰ - ۴۱، اور تہذیب اللغۃ ۱۰/ ۱۵۰، اور الصحاح (کتب)۔

The second point: If the slave requests it (the contract of manumission - mukataba) and the master refuses, there are two opinions on this: The first, held by Ikrimah, Ata, Masruq, Amr ibn Dinar, Al-Dahhak ibn Muzahim, and a group of the Zahiri school, is that it is obligatory upon the master. However, the scholars of the major cities said: It is not obligatory (1). Those who deemed it obligatory relied on the absolute nature of the command; the absolute "do" indicates (2) obligation until evidence to the contrary is provided (3). This was narrated from Umar ibn Al-Khattab and Ibn Abbas, and chosen by Al-Tabari (4). Dawud also argued that Sirin, the father of Muhammad ibn Sirin, asked Anas ibn Malik for a contract of manumission — and he was his master — but Anas refused. Umar raised his whip against him and recited: "Then write it for them if you know there is good in them," so Anas wrote the contract. Dawud said: Umar would not have raised his whip against Anas regarding something that was permissible for him not to do (5). The majority held that consensus is established that if the slave asked the master to sell him to someone else, the master would not be obliged to do so, nor would he be forced even if the price were doubled. Likewise, if the slave said to him: "Set me free," or "Make me a mudabbar" (freed upon the master's death), or "Marry me off," it would not be obligatory upon him by consensus. Similarly, the contract of manumission is a compensatory exchange, so it is only valid by mutual consent (6). Their saying: "The absolute command implies obligation" is correct, but only when it is devoid of any context requiring it to be diverted from obligation. In this case, it is (7) linked to the condition of knowing "good" in them. Thus, the obligation is contingent upon an internal matter, which is the master's knowledge of the goodness. If the slave says: "Write a contract for me," and the master says: "I do not know of any good in you..."

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1369-1370; see also Al-Tamhid 22/167, and Al-Istidhkār 23/250. (2) The word: 'indicates', from (Z). (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1370. (4) In his Tafsir 17/278, and he cited the opinion of Umar and Ibn Abbas 17/276-277. (5) Al-Tamhid 22/167. Dawud is Al-Zahiri. Al-Bukhari cited this report as 'mu'allaq' (suspended) before Hadith (2560) from Ata from Musa ibn Anas, and it was narrated with a continuous chain by Abd al-Razzaq (15578). (6) Al-Istidhkār 23/252 without the phrase: "nor would he be forced even if the price were doubled." Abu al-Abbas mentioned it in Al-Mufhim 4/319. (7) The word: 'it is', from (Z).

दूसरा बिंदु: यदि दास इसकी (मुकातबा - अपनी मुक्ति खरीदने का अनुबंध) मांग करता है और मालिक इनकार कर देता है, तो इस पर दो राय हैं: पहली, इकरामाह, अता, मसरूक, अम्र इब्न दीनार, अल-दह्हाक इब्न मुज़ाहिम और ज़ाहिरी पंथ के एक समूह की है कि यह मालिक पर अनिवार्य है। हालांकि, प्रमुख शहरों के विद्वानों ने कहा: यह अनिवार्य नहीं है (1)। जिन्होंने इसे अनिवार्य माना है, उन्होंने आदेश की पूर्ण प्रकृति पर भरोसा किया; पूर्ण "करो" आदेश अनिवार्यता का (2) संकेत देता है जब तक कि इसके विपरीत कोई प्रमाण न आए (3)। यह उमर इब्न अल-खत्ताब और इब्न अब्बास से वर्णित है, और अल-तबारी ने इसे चुना है (4)। दाऊद ने यह भी तर्क दिया कि सीरीन, मुहम्मद इब्न सीरीन के पिता ने अनस इब्न मलिक से मुकातबा अनुबंध के लिए पूछा - और वे उनके मालिक थे - लेकिन अनस ने मना कर दिया। उमर ने उन पर अपना कोड़ा उठाया और पाठ किया: "तो उनके लिए इसे लिख दो यदि तुम उनमें भलाई जानते हो," तो अनस ने अनुबंध लिख दिया। दाऊद ने कहा: उमर अनस पर ऐसी चीज़ के लिए कोड़ा नहीं उठाते जिसे न करना उनके लिए जायज़ था (5)। बहुमत का मानना था कि सर्वसम्मति स्थापित है कि यदि दास मालिक से उसे किसी और को बेचने के लिए कहे, तो मालिक ऐसा करने के लिए बाध्य नहीं होगा, न ही उसे मजबूर किया जाएगा भले ही कीमत दोगुनी कर दी जाए। इसी तरह, यदि दास ने उससे कहा: "मुझे आज़ाद कर दो," या "मुझे मुदब्बर बना दो" (मालिक की मृत्यु पर स्वतंत्र), या "मेरा निकाह करा दो," तो सर्वसम्मति से यह उस पर अनिवार्य नहीं होगा। इसी तरह, मुकातबा अनुबंध एक प्रतिपूरक विनिमय है, इसलिए यह केवल आपसी सहमति से ही मान्य है (6)। उनका यह कहना: "पूर्ण आदेश अनिवार्यता का संकेत देता है" सही है, लेकिन केवल तब जब यह किसी ऐसे संदर्भ से रहित हो जो इसे अनिवार्यता से हटाने की मांग करता हो। इस मामले में, यह (7) उनमें "भलाई" जानने की शर्त से जुड़ा है। इस प्रकार, अनिवार्यता एक आंतरिक मामले पर टिकी है, जो कि मालिक का भलाई का ज्ञान है। यदि दास कहता है: "मेरे लिए एक अनुबंध लिख दो," और मालिक कहता है: "मैं तुम्हारे अंदर कोई भलाई नहीं जानता..."

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1369-1370; अल-तम्हीद 22/167, और अल-इस्तिधकार 23/250 भी देखें। (2) शब्द: 'संकेत देता है', (ज़) से। (3) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1370। (4) उनकी तफ़सीर 17/278 में, और उन्होंने उमर और इब्न अब्बास की राय उद्धृत की 17/276-277। (5) अल-तम्हीद 22/167। दाऊद ज़ाहिरी हैं। अल-बुखारी ने इस रिपोर्ट को हदीस (2560) से पहले अता से मूसा इब्न अनस के माध्यम से 'मुअल्लक' (निलंबित) के रूप में

उद्धृत किया, और इसे अब्द अल-रज्जाक (15578) द्वारा निरंतर श्रृंखला के साथ वर्णित किया गया था। (6) अल-इस्तिधकार 23/252 बिना इस वाक्यांश के "न ही उसे मजबूर किया जाएगा भले ही कीमत दोगुनी कर दी जाए।" अबू अल-अब्बास ने इसका उल्लेख अल-मुफ़हिम 4/319 में किया है। (7) शब्द: 'यह है', (ज़) से।

سورہ النور: آیات 33 - 34 237

دوسرا نکتہ: یہ کہ غلام اس (مکاتبہ - اپنی آزادی کی خریداری کا معاہدہ) کا مطالبہ کرے اور آقا انکار کر دے، تو اس میں دو اقوال ہیں: پہلا عکرمہ، عطا، مسروق، عمرو بن دینار، ضحاک بن مزاحم اور اہل ظاہر کی ایک جماعت کا ہے کہ یہ آقا پر واجب ہے۔ جبکہ بڑے شہروں کے علماء نے کہا: یہ واجب نہیں ہے (1)۔ جنہوں نے اسے واجب قرار دیا، انہوں نے مطلق امر سے استدلال کیا؛ اور مطلق "کرو" کا حکم وجوب پر (2) دلالت کرتا ہے جب تک کہ اس کے خلاف کوئی دلیل نہ آجائے (3)۔ یہ عمر بن خطاب اور ابن عباس سے مروی ہے، اور طبری نے اسے اختیار کیا ہے (4)۔ داؤد نے یہ بھی احتجاج کیا کہ سیرین - جو محمد بن سیرین کے والد ہیں - نے انس بن مالک سے مکاتبہ کی درخواست کی - اور وہ ان کے آقا تھے - تو انس نے انکار کر دیا۔ اس پر عمر نے ان پر کوڑا اٹھایا اور یہ آیت تلاوت کی: "پس ان سے مکاتبہ کر لو اگر تم ان میں بھلائی جانتے ہو"، تو انس نے ان سے مکاتبہ کر لیا۔ داؤد نے کہا: حضرت عمر کسی ایسی بات پر انس پر کوڑا نہیں اٹھا سکتے تھے جو ان کے لیے مباح ہو کہ وہ اسے نہ کریں (5)۔ جمہور نے اس بات پر اصرار کیا کہ اس بات پر اجماع منعقد ہے کہ اگر غلام آقا سے کہے کہ وہ اسے کسی دوسرے کے ہاتھ بیچ دے، تو آقا پر ایسا کرنا لازم نہیں ہوگا، اور نہ ہی اسے اس پر مجبور کیا جائے گا اگرچہ اسے دگنی قیمت دی جا رہی ہو۔ اسی طرح اگر وہ اس سے کہے: "مجھے آزاد کر دو"، یا "مجھے مدبر بنا دو" (آقا کی موت پر آزاد)، یا "मेरा निकाह करा दो"، تو اجماع کے مطابق اس پر یہ لازم نہیں ہوگا، پس مکاتبہ بھی اسی طرح ہے؛ کیونکہ یہ ایک معاوضہ ہے، لہذا یہ باہمی رضامندی کے بغیر درست نہیں ہے (6)۔ اور ان کا یہ قول کہ: "مطلق امر وجوب کا تقاضا کرتا ہے" صحیح ہے، لیکن اس وقت جب وہ کسی ایسے قرینہ سے خالی ہو جو اسے وجوب سے

پھیرنے کا تقاضا کرے، اور وہ قرینہ یہاں (7) اس میں خیر (بھلائی) کے علم کی شرط کے ساتھ معلق ہونا ہے، پس وجوب کو ایک باطنی امر پر معلق کیا گیا، اور وہ آقا کا خیریت کا علم ہے۔ اور جب غلام کہے: "میرا مکاتبہ کر دو"، اور آقا کہے: "میں تمہارے اندر کوئی بھلائی نہیں جانتا..."

(1) احکام القرآن لابن العربی 3/1369 - 1370، اور دیکھئے التمہید 22/167، اور الاستذکار 23/250۔ (2) لفظ: 'یدلّ'، (ظ) سے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 3/1370۔ (4) اپنی تفسیر 17/278 میں، اور انہوں نے حضرت عمر اور ابن عباس کا قول نقل کیا 17/276 - 277۔ (5) التمہید 22/167۔ اور داؤد سے مراد ظاہری ہیں۔ اور اس اثر کو بخاری نے حدیث (2560) سے پہلے معلقاً روایت کیا ہے عطا سے انہوں نے موسیٰ بن انس سے، اور اسے عبد الرزاق نے (15578) پر موصولاً بیان کیا ہے۔ (6) الاستذکار 23/252 بغیر ان الفاظ کے: "اور نہ ہی اسے مجبور کیا جائے گا اگرچہ اسے دگنی قیمت دی جا رہی ہو"۔ اسے ابو العباس نے المفہم 4/319 میں ذکر کیا ہے۔ (7) لفظ: 'ہی'، (ظ) سے۔

good, and it is an internal matter, so it is referred to him, and relied upon. This is strong in its category (1). Fourth: Scholars differed regarding His statement, the Almighty: {good}. Ibn Abbas and 'Ataa said: Wealth (2). Mujahid: Wealth and performance (3). Al-Hasan and al-Nakha'i: Religion and trustworthiness (4). Malik said: I heard some of the people of knowledge saying: It is the ability to earn and perform (5). Something similar was narrated from Al-Layth, which is the view of al-Shafi'i (6). 'Abidah al-Salmani said: Establishing prayer and goodness (7). Al-Tahawi said: And the saying of those who said: it is wealth, is not correct according to us; because the slave is wealth for his master, so how can he have wealth? The meaning according to us is: if you know in them religion and truthfulness, and you know that they deal with you on the basis that they are devoted to fulfilling for you what is owed by them from the contract of manumission (kitabah) and truthfulness in dealing, then write a contract for them. Abu 'Umar said (8): Whoever does not say: the "good" here is wealth, denied that it should be said: "if you know in them wealth." Rather, it is said: "I knew in him goodness, righteousness, and trustworthiness," and it is not said: "I knew in him wealth," but rather it is said: "I knew he has wealth." I say: The hadith of Barirah refutes the saying of those who said: "good" is wealth, as will follow. Fifth: Scholars differed regarding the contract of manumission for someone who has no trade, so Ibn 'Umar used to dislike that...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1370. (2) Their statement was recorded by Abd al-Razzaq (15570), al-Tabari 17/280-282, and al-Bayhaqi 10/318. Ibn Abi Shaybah 7/202 recorded only the statement of 'Ataa. (3) Recorded by Ibn Abi Shaybah 7/201, al-Tabari 17/279, and al-Bayhaqi 10/318. (4) Al-Hasan's statement was recorded by Abd al-Razzaq (15574), and Ibn Abi Shaybah 7/201. Al-Nakha'i's statement was recorded by Abd al-Razzaq (15575), Ibn Abi Shaybah 7/202, al-Tabari 17/279-280, and al-Bayhaqi 10/318 with the wording: "truthfulness and fulfillment." (5) Recorded by al-Tabari 17/278-279. (6) Ahkam al-Qur'an by al-Shafi'i 2/168, al-Tamhid 22/164, and al-Istidhkar 23/248. (7) Recorded by Abd al-Razzaq (15573), and Abu al-Shaykh in Tabaqat al-Muhaddithin bi-Asbahan 3/216 without the words: "and goodness." (8) In al-Istidhkar 23/249.

खैर (भलाई), और यह एक आंतरिक मामला है, इसलिए इसे उसी पर वापस भेजा जाता है, और उस पर भरोसा किया जाता है। और यह अपने अध्याय में मजबूत है (1)। चौथा: अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में विद्वानों में मतभेद है: {खैर}। इब्न अब्बास और अता ने कहा: धन (2)। मुजाहिद: धन और अदायगी (3)। हसन और अल-नखई: धर्म और अमानत (ईमानदारी) (4)। मालिक ने कहा: मैंने कुछ विद्वानों को कहते सुना है: यह कमाने और अदायगी करने की क्षमता है (5)। अल-लैथ से भी इसी तरह की बात वर्णित है, और यह शफीई का मत है (6)। अबीदाह अल-सलमानी ने कहा: नमाज़ कायम करना और भलाई (7)। अल-तहावी ने कहा: और जिन लोगों ने कहा कि यह धन है, उनका कथन हमारे पास सही नहीं है; क्योंकि गुलाम अपने मालिक के लिए धन है, तो उसके पास धन कैसे हो सकता है? हमारे अनुसार इसका अर्थ यह है: यदि आप उनमें धर्म और सच्चाई जानते हैं, और आप जानते हैं कि वे आपके साथ इस आधार पर व्यवहार करते हैं कि वे अनुबंध (किताबा) से अपने ऊपर जो वाजिब है उसे पूरा करने के लिए प्रतिबद्ध हैं और व्यवहार में सच्चे हैं, तो उनके साथ अनुबंध करें। अबू उमर ने कहा (8): जिसने यह नहीं कहा कि यहाँ "खैर" का अर्थ धन है, उसने इस बात से इनकार किया कि यह कहा जाए: "यदि आप उनमें धन जानते हैं"। बल्कि यह कहा जाता है: "मैंने उसमें भलाई, नेकी और अमानत जानी," और यह नहीं कहा जाता है: "मैंने उसमें धन जाना," बल्कि यह कहा जाता है: "मैंने उसके पास धन जाना।" मैंने कहा: बरीराह की हदीस उन लोगों के कथन का खंडन करती है जिन्होंने कहा कि "खैर" का अर्थ धन है, जैसा कि आगे आएगा। पांचवां: विद्वानों में उस व्यक्ति के किताबा (मुक्ति अनुबंध) के बारे में मतभेद है जिसके पास कोई हुनर नहीं है, इसलिए इब्न उमर इसे नापसंद करते थे कि...

(1) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 3/1370। (2) उन दोनों के कथन को अब्द अल-रज्जाक (15570), अल-तबरी 17/280-282, और अल-बयहाकी 10/318 ने उद्धृत किया है। इब्न अबी शैबा 7/202 ने केवल अता का कथन उद्धृत किया है। (3) इसे इब्न अबी शैबा 7/201, अल-तबरी 17/279, और अल-बयहाकी 10/318 ने उद्धृत किया है। (4) हसन के कथन को अब्द अल-रज्जाक (15574) और इब्न अबी शैबा 7/201 ने उद्धृत किया है। अल-नखई के कथन को अब्द अल-रज्जाक (15575), इब्न अबी शैबा 7/202, अल-तबरी 17/279-280, और अल-बयहाकी 10/318 ने "सच्चाई और वफा" के शब्दों के साथ उद्धृत किया है। (5) इसे अल-तबरी 17/278-279 ने उद्धृत किया है। (6) अहकाम अल-कुरान, शफीई 2/168, और अल-तमहीद 22/164, और अल-इस्तिज़कार

23/248। (7) इसे अब्द अल-रज्जाक (15573) और अबू अल-शेख ने तबात अल-मुहद्दिसिन बी-असबहान 3/216 में "और खैर" शब्दों के बिना उद्धृत किया है। (8) अल-इस्तिज़कार 23/249 में।

سورہ النور، آیات 33 - 34 238

خیراً، اور یہ ایک باطنی معاملہ ہے، پس اس میں اسی کی طرف رجوع کیا جاتا ہے، اور اسی پر بھروسہ کیا جاتا ہے۔ اور یہ اپنے باب میں قوی ہے (1)۔ چوتھا: اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿خَيْرًا﴾ کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے۔ ابن عباس اور عطا نے کہا: مال (2)۔ مجاہد: مال اور ادائیگی (3)۔ حسن اور نخعی: دین اور امانت (4)۔ مالک نے کہا: میں نے بعض اہل علم کو کہتے سنا ہے کہ: یہ کمانے اور ادائیگی کرنے کی قوت ہے (5)۔ لیث سے بھی اسی طرح مروی ہے، اور یہی شافعی کا قول ہے (6)۔ عبیدہ سلمانی نے کہا: نماز قائم کرنا اور بھلائی (7)۔ طحاوی نے کہا: اور جن لوگوں نے کہا کہ یہ مال ہے، ان کا قول ہمارے نزدیک صحیح نہیں؛ کیونکہ غلام اپنے مولیٰ کے لیے مال ہے، تو اس کے پاس مال کیسے ہو سکتا ہے؟ اور ہمارے نزدیک معنی یہ ہے کہ: اگر تم ان میں دین اور سچائی پاؤ، اور تمہیں معلوم ہو کہ وہ تمہارے ساتھ اس بنیاد پر معاملہ کر رہے ہیں کہ وہ مکاتبت کے ذریعے اپنے ذمہ واجب الادا سچائی اور وفاداری کو پورا کرنے والے ہیں، تو ان سے مکاتبت کر لو۔ ابو عمر نے کہا (8): جس نے یہ نہیں کہا کہ یہاں خیر سے مراد مال ہے، اس نے اس بات کا انکار کیا کہ یہ کہا جائے: "اگر تم نے ان میں مال پایا"۔ بلکہ یوں کہا جاتا ہے: "میں نے اس میں خیر، صلاح اور امانت کو پایا"، اور یہ نہیں کہا جاتا: "میں نے اس میں مال پایا"، بلکہ یوں کہا جاتا ہے: "میں نے اس کے پاس مال پایا"۔ میں نے کہا: بریدہ کی حدیث ان لوگوں کے قول کی تردید کرتی ہے جنہوں نے کہا کہ خیر مال ہے، جیسا کہ آگے آئے گا۔ پانچواں: علماء کا اس شخص کی مکاتبت میں اختلاف ہے جس کا کوئی پیشہ نہ ہو، چنانچہ ابن عمر ناپسند کرتے تھے کہ...

(1) احکام القرآن، ابن العربی 3/ 1370۔ (2) ان دونوں کے قول کو عبد الرزاق (15570)، طبری 17/ 280 - 282، اور بیہقی 10/ 318 نے روایت کیا ہے۔ ابن ابی شیبہ 7/ 202 نے صرف عطا

کا قول نقل کیا ہے۔ (3) اسے ابن ابی شیبہ 7/ 201، طبری 17/ 279، اور بیہقی 10/ 318 نے روایت کیا ہے۔ (4) حسن کے قول کو عبد الرزاق (15574) اور ابن ابی شیبہ 7/ 201 نے روایت کیا ہے۔ نخعی کے قول کو عبد الرزاق (15575)، ابن ابی شیبہ 7/ 202، طبری 17/ 279 - 280، اور بیہقی 10/ 318 نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "سچائی اور وفاداری"۔ (5) اسے طبری 17/ 278 - 279 نے روایت کیا ہے۔ (6) احکام القرآن، شافعی 2/ 168، اور تمہید 22/ 164، اور استذکار 23/ 248۔ (7) اسے عبد الرزاق (15573) اور ابو الشیخ نے طبقات المحدثین باصبہان 3/ 216 میں روایت کیا ہے سوائے ان کے الفاظ "والخیر" کے۔ (8) استذکار 23/ 249 میں۔

239 Surah Al-Nur: Verses 33 - 34

...enters into a contract of manumission (mukatabah) with his slave even if the slave has no craft (profession), saying: "Do you order me (1) to eat people's filth (begging proceeds)?" A similar narration is reported from Salman al-Farisi (2). Hakim bin Hizam narrated that Umar bin al-Khattab wrote to Umayr bin Sa'd: "To proceed, order the Muslims under your authority to write contracts of manumission for their slaves based on them asking (begging) from people" (3). Al-Awza'i, Ahmad, and Ishaq disliked this (4). Malik, Abu Hanifa, and al-Shafi'i permitted it (5). It was narrated from Ali (may Allah be pleased with him) that Ibn al-Nabbah (6), his muezzin, said to him: "Should I write a contract of manumission even though I have no wealth?" He replied: "Yes." Then Ali encouraged people to give him charity, and they gave me more than what was required for my manumission contract. I went to Ali, and he said: "Put it towards [freeing other] slaves (al-riqab)" (7).

(1) In (M): "Do you command me?" (2) Reported from Ibn Umar and Salman al-Farisi by Abd al-Razzaq (15583) and (15585), Ibn Abi Shaybah 7/23-24, and al-Bayhaqi 10/318-319. (3) Al-Istidhkar 23/249. Reported by Abd al-Razzaq (15586) from Ma'mar who said: A man from the people of Sham informed me that they found in the treasury of Homs a letter from Umar bin al-Khattab to Umayr... It was also reported by Ibn Abi Shaybah 7/23 and al-Bayhaqi 10/319-320 from the hadith of Hizam bin Hakim. This Hizam is the son of the companion Hakim bin Hizam al-Asadi, and he is acceptable (maqbul) as stated by Ibn Hajar in al-Taqrib. (4) Al-Tamhid 22/165, al-Istidhkar 23/196, Ikmal al-Mu'allim 5/110, and al-Mufhim 4/329. Ibn Abd al-Barr said in al-Tamhid 22/166: In this hadith—meaning the upcoming hadith of Barirah—is evidence for the permissibility of the master taking the installments of manumission from people's begging... This refutes the view of those who disliked writing a contract for a slave who begs from people and said: "You are feeding me people's filth," and it is not as he said or thought. Because what was lawful for Barirah to take was for her master to receive from her for the manumission, because it reached him through a different channel than how it reached her. It is like the meat that was given as charity to Barirah, and the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "It is charity for her and a gift for us." End of quote with slight modification. See al-Istidhkar 23/194. (5) Al-Tamhid 22/165 and al-Istidhkar 23/196. (6) In the manuscripts and Sunan al-Bayhaqi 10/320: "Ibn al-Tayyah." The correction is from al-Tarikh al-Kabir 6/451, al-Jarh wa al-Ta'dil 6/328, al-Mu'talif wa al-Mukhtalif 1/315, and Tawdih al-Mushtabih 9/23. It states: "Ibn al-Nabbah, whose name is 'Amir, the muezzin of Ali bin Abi Talib,

narrates from him." (7) Reported with this wording by al-Daraqutni in al-Mu'talif wa al-Mukhtalif 1/315. It was also reported by al-Bukhari in al-Tarikh =

239 सूरा अन-नूर: आयत 33 - 34

...अपने दास के साथ मुक्ति अनुबंध (मुकाताबत) करता है, भले ही उसके पास कोई पेशा न हो, और कहता है: "क्या तुम मुझे लोगों की गंदगी (भीख) खाने का आदेश देते हो (1)?" इसी तरह का वर्णन सलमान अल-फ़ारसी (2) से भी मिलता है। हकीम बिन हिज़ाम ने रिवायत की है कि उमर बिन अल-खत्ताब ने उमैर बिन साद को लिखा: "इसके बाद, अपने अधिकार क्षेत्र के मुसलमानों को आदेश दें कि वे अपने दासों के साथ लोगों से माँगने (भीख माँगने) के आधार पर मुक्ति अनुबंध करें" (3)। अल-औज़ाई, अहमद और इसहाक ने इसे नापसंद किया (4)। मालिक, अबू हनीफ़ा और अल-शाफ़ई ने इसकी अनुमति दी (5)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उनके मुअज़्ज़िन इब्न अल-नब्बाह (6) ने उनसे कहा: "क्या मैं मुक्ति अनुबंध करूँ जबकि मेरे पास कोई धन नहीं है?" उन्होंने कहा: "हाँ।" फिर अली ने लोगों को उसे सदका देने के लिए प्रोत्साहित किया, और उन्होंने मुझे मेरी मुकाताबत (मुक्ति राशि) से ज़्यादा दिया। मैं अली के पास आया, तो उन्होंने कहा: "इसे गर्दनें छुड़ाने [दूसरे दासों को आज़ाद करने] में लगा दो" (7)।

(1) (म) में: "क्या तुम मुझे हुक्म देते हो?" (2) इब्न उमर और सलमान अल-फ़ारसी से अब्द अल-रज्ज़ाक़ (15583) और (15585), इब्न अबी शयबा 7/23-24, और अल-बैहकी 10/318-319 द्वारा उद्धृत। (3) अल-इस्तिज़कार 23/249। अब्द अल-रज्ज़ाक़ (15586) ने मअमर से रिवायत की है जिन्होंने कहा: शाम के एक व्यक्ति ने मुझे बताया कि उन्हें होम्स के खज़ाने में उमर बिन अल-खत्ताब का उमैर के नाम एक पत्र मिला... इसे इब्न अबी शयबा 7/23 और अल-बैहकी 10/319-320 ने हिज़ाम बिन हकीम की हदीस से भी उद्धृत किया है। यह हिज़ाम सहाबी हकीम बिन हिज़ाम अल-असडी के पुत्र हैं, और जैसा कि इब्न हजर ने अल-तक़रीब में कहा है, वह विश्वसनीय (मकबूल) हैं। (4) अल-तम्हीद 22/165, अल-इस्तिज़कार 23/196, इकमाल अल-मुअल्लिम 5/110, और अल-मुफहिम 4/329। इब्न अब्द अल-बर ने अल-तम्हीद 22/166 में कहा: इस हदीस में - यानी बरीरा की आने वाली हदीस में - मालिक द्वारा लोगों के सवाल (भीख) से मुकाताबत की किश्तें लेने की अनुमति का प्रमाण है... और यह उन लोगों के विचार को खारिज करता है जिन्होंने ऐसे मुकातिब से अनुबंध करने को नापसंद किया जो लोगों से माँगता है, और कहा: "तुम मुझे लोगों की गंदगी खिला रहे हो," जबकि यह वैसा नहीं है जैसा उसने कहा या सोचा; क्योंकि जो बरीरा के लिए लेना जायज़ था, वह उसके मालिक के लिए मुकाताबत में उससे लेना जायज़ था; क्योंकि वह उसके पास उस रास्ते से आया था जो उसे मिलने वाले रास्ते से अलग था। यह उस मांस की तरह है जो बरीरा को सदके में

दिया गया था, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यह उसके लिए सदका है, और हमारे लिए तोहफा है।" मामूली बदलाव के साथ समाप्त। देखें अल-इस्तिज़कार 23/194। (5) अल-तम्हीद 22/165, और अल-इस्तिज़कार 23/196। (6) प्रतियों और सुनन अल-बैहकी 10/320 में: "इब्न अल-तैयाह।" सही नाम अल-तारीख अल-कबीर 6/451, अल-जर्ह वत-तअदील 6/328, अल-मु'तलिफ़ वल-मुख्तलिफ़ 1/315, और तौदीह अल-मुशतबिह 9/23 से है। इसमें आया है: "इब्न अल-नब्बाह, जिसका नाम आमिर है, अली बिन अबी तालिब का मुअज़्ज़िन, उनसे रिवायत करता है।" (7) दारकुतनी ने अल-मु'तलिफ़ वल-मुख्तलिफ़ 1/315 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है। और बुखारी ने अल-तारीख में =

239 سورة النور: آیات 33 - 34

...اپنے غلام سے مکاتبت (آزادی کا معاہدہ) کرتا ہے چاہے اس کا کوئی پیشہ نہ ہو، اور کہتا ہے: "کیا تم مجھے حکم دیتے ہو(1) کہ میں لوگوں کی گندگی (بھیک) کھاؤں؟" اسی طرح کی روایت سلمان فارسی (2) سے بھی مروی ہے۔ حکیم بن حزام نے روایت کی کہ عمر بن الخطاب نے عمیر بن سعد کو لکھا: "بعد ازاں، اپنے ماتحت مسلمانوں کو حکم دیں کہ وہ اپنے غلاموں سے لوگوں سے مانگنے (بھیک مانگنے) کی بنیاد پر مکاتبت کریں" (3)۔ الاوزاعی، احمد اور اسحاق نے اسے ناپسند کیا (4)۔ مالک، ابو حنیفہ اور شافعی (5) نے اس کی اجازت دی۔ علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ ان کے مؤذن ابن النبّاح (6) نے ان سے کہا: "کیا میں مکاتبت کر لوں جبکہ میرے پاس مال نہیں ہے؟" انہوں نے فرمایا: "ہاں۔" پھر علی نے لوگوں کو مجھ پر صدقہ دینے کی ترغیب دی، تو انہوں نے مجھے میری مکاتبت کی رقم سے زائد عطا کیا۔ میں علی کے پاس آیا تو انہوں نے فرمایا: "اسے گردنیں چھڑانے [دوسرے غلاموں کی آزادی] میں لگا دو" (7)۔

(1) (م) میں ہے: "کیا تم مجھے حکم دیتے ہو؟" (2) اسے ابن عمر اور سلمان فارسی سے عبد الرزاق (15583) اور (15585)، ابن ابی شیبہ 7/23-24، اور بیہقی 10/318-319 نے روایت کیا ہے۔ (3) الاستذکار 23/249۔ عبد الرزاق (15586) نے معمر سے روایت کی، انہوں نے کہا: مجھے اہل شام کے ایک شخص نے بتایا کہ انہوں نے حمص کے خزانے میں عمر بن الخطاب کا عمیر کے نام ایک خط پایا... اسے ابن ابی شیبہ 7/23 اور بیہقی 10/319-320 نے حزام بن حکیم کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ یہ حزام صحابی حکیم بن حزام الاسدی کے بیٹے ہیں، اور وہ مقبول ہیں جیسا کہ ابن حجر نے التقریب میں کہا ہے۔ (4) التمہید 22/165، الاستذکار 23/196، اکمال المعلم 5/110، اور المفہم 4/329۔ ابن عبد البر نے التمہید 22/166 में कहा: اس حدیث میں -

یعنی بریرہ کی آنے والی حدیث میں - اس بات کی دلیل ہے کہ آقا کے لیے لوگوں کے سوال (بھیک) سے مکاتبت کی قسطیں لینا جائز ہے... اور یہ ان لوگوں کے قول کو رد کرتا ہے جنہوں نے اس مکاتب سے معاہدہ کرنے کو ناپسند کیا جو لوگوں سے مانگتا ہے، اور کہا: "تم مجھے لوگوں کی گندگی کھلا رہے ہو،" حالانکہ یہ ویسا نہیں ہے جیسا اس نے کہا یا گمان کیا؛ کیونکہ جو بریرہ کے لیے لینا حلال تھا، وہ اس کے آقا کے لیے مکاتبت میں اس سے وصول کرنا جائز تھا؛ کیونکہ وہ اس کے پاس اس جہت سے پہنچا جو اس کے پاس پہنچنے کی جہت سے مختلف تھی۔ یہ اس گوشت کی طرح ہے جو بریرہ پر صدقہ کیا گیا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ اس پر صدقہ ہے اور ہمارے لیے ہدیہ ہے۔" تھوڑے سے تصرف کے ساتھ ختم۔ دیکھئے الاستذکار 23/194۔ (5) التمہید 22/165، اور الاستذکار 23/196۔ (6) نسخوں اور سنن بیہقی 10/320 میں: "ابن التیاح" ہے۔ درستی "التاریخ الکبیر" 6/451، "الجرح والتعدیل" 6/328، "المؤتلف والمختلف" 1/315، اور "توضیح المشتبہ" 9/23 سے ہوئی ہے۔ ان میں ہے: "ابن النباح، جس کا نام عامر ہے، علی بن ابی طالب کا مؤذن، ان سے روایت کرتا ہے۔" (7) اسے انہی الفاظ کے ساتھ دارقطنی نے "المؤتلف والمختلف" 1/315 میں روایت کیا ہے۔ اور بخاری نے "التاریخ" میں =

240 Surah An-Nur: Verses 33 - 34

It has been narrated from Malik that he disliked that, and that it is disliked to enter into a contract of manumission (mukatabah) with a female slave who has no trade(1); because of the corruption it leads her to.

And the proof is in the Sunnah, not in what contradicts it. The Imams narrated from Aisha, may Allah be pleased with her, that she said: "Barirah came to me and said: 'My masters have made a contract of manumission with me for nine 'uqiyahs [of silver] over nine years, one 'uqiyah each year, so help me...'" the Hadith(2). This is proof that it is permissible for a master to make a contract of manumission with his slave while the slave has nothing. Do you not see that Barirah came to Aisha informing her that she had made a contract with her masters and asked her to help her? That was at the beginning of her contract before she had paid anything from it. Similarly, Ibn Shihab mentioned from 'Urwah that Aisha informed him that Barirah came to seek her help in her manumission, and she had not yet paid anything of her contract(3). Narrated by al-Bukhari and Abu Dawud(4).

In this is proof of the permissibility(5) of the manumission contract of a female slave even if she has no craft, trade, or wealth. The Prophet ﷺ did not ask: "Does she have earnings, or regular work(6), or wealth?" If this were obligatory, he would have asked about it so that his ruling would apply to it; because he ﷺ was sent as a clarifier and a teacher.

In this Hadith there is evidence that whoever interprets the words of Allah the Almighty: "if you find in them goodness" [Quran 24:33] to mean that "goodness" is wealth, it is not a good interpretation. Rather, the mentioned "goodness" is the ability to earn along with trustworthiness(7), and Allah knows best.

= Al-Kabir 2/188 summarized. Narrated by Abd al-Razzaq (15581), Ibn Abi Shaybah 6/424, and al-Bayhaqi 10/320 in similar wording. In Abd al-Razzaq's version: Abu al-Tayyah instead of Ibn al-Tabbah. (1) Al-Istidhkar 23/196, and al-Mufhim 4/329. (2) Narrated by Ahmad (25786), al-Bukhari (2168), and Muslim (1504): (8). (3) Al-Tamhid 22/162 - 163, and al-Istidhkar 23/193. (4) Sahih al-Bukhari (2561), Sunan Abi Dawud (3929), and it is also in Ahmad (24053) and Muslim (1504): (6). (5) In (m) and (d): permission, and what is fixed in (z) and (f) is what accords with al-Tamhid 22/163 and al-Istidhkar 23/193, and the speech is from them. (6) Meaning: permanent; it appears in (z), al-Tamhid, and al-Istidhkar as: obligatory. (7) Al-Istidhkar 23/193 - 194.

और इमाम मालिक से यह रिवायत है कि उन्होंने इसे नापसंद किया है, और यह कि उस दासी के साथ मुकातबा (मुक्ति का अनुबंध) करना नापसंद है जिसके पास कोई पेशा नहीं है(१); क्योंकि इससे उसमें बिगाड़ पैदा होता है।

और दलील सुन्नत में है, न कि उसके विपरीत में। इमामों ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "बरीराह मेरे पास आईं और कहा: 'मेरे मालिकों ने नौ सालों में नौ ओकिया (चांदी) पर मेरा मुकातबा किया है, हर साल एक ओकिया, तो मेरी मदद कीजिए...' " हदीस(२)। तो यह इस बात की दलील है कि मालिक के लिए यह जायज़ है कि वह अपने गुलाम के साथ मुकातबा करे जबकि उसके पास कुछ भी न हो। क्या आप नहीं देखते कि बरीराह आयशा के पास आईं और उन्हें बताया कि उन्होंने अपने मालिकों के साथ मुकातबा किया है और उनसे मदद माँगी? और यह उनके मुकातबा की शुरुआत में था, इससे पहले कि उन्होंने इसमें से कुछ भी अदा किया हो। इसी तरह इब्न शिहाब ने उर्वा से ज़िक्र किया है कि आयशा ने उन्हें बताया कि बरीराह अपने मुकातबा में मदद मांगने आई थीं, और उन्होंने अपने मुकातबा का कुछ भी हिस्सा अदा नहीं किया था(३)। इसे बुखारी और अबू दाऊद ने रिवायत किया है(४)।

इसमें दासी के मुकातबा की अनुमति(५) की दलील है, भले ही उसके पास कोई कला, पेशा या धन न हो। और नबी ﷺ ने यह नहीं पूछा: "क्या उसकी कोई कमाई है, या निरंतर काम(६) है, या धन है?" अगर यह अनिवार्य होता, तो आप इसके बारे में ज़रूर पूछते ताकि आपका हुक्म उस पर लागू हो; क्योंकि आप ﷺ को स्पष्ट करने वाले और शिक्षक के रूप में भेजा गया था।

और इस हदीस में वह बात है जो यह दर्शाती है कि जिसने अल्लाह तआला के इस कथन: "यदि तुम उनमें भलाई पाओ" [कुरान २४:३३] की यह व्याख्या की कि 'भलाई' से मुराद धन है, तो यह व्याख्या अच्छी नहीं है। बल्कि उल्लेखित भलाई अमानतदारी के साथ कमाने की शक्ति है(७), और अल्लाह बेहतर जानता है।

= अल-कबीर १८८/२ संक्षेप में। और इसे अब्द अल-रज्जाक (१५५८१), इब्न अबी शैबा ४२४/६, और अल-बैहकी ३२०/१० ने इसी तरह रिवायत किया है। अब्द अल-रज्जाक के यहाँ इब्न अल-तब्बाह के बजाय अबू अल-तैयाह आया है। (१) अल-इस्तिज़कार २३/१९६, और अल-मुफ़हिम ४/३२९। (२) इसे अहमद (२५७८६), बुखारी (२१६८), और मुस्लिम (१५०४): (८) ने रिवायत किया है। (३) अत-तम्हीद

२२/१६२ - १६३, और अल-इस्तिज़कार २३/१९३। (४) सहीह अल-बुखारी (२५६१), सुनन अबी दाऊद (३९२९), और यह अहमद (२४०५३) और मुस्लिम (१५०४): (६) के यहाँ भी है। (५) (म) और (द) में: जायज़ होना, और (ज़) और (फ़) में जो साबित है वह अत-तम्हीद २२/१६३ और अल-इस्तिज़कार २३/१९३ के अनुकूल है, और कलाम उन्हीं दोनों से है। (६) अर्थात: निरंतर, और (ज़), अत-तम्हीद और अल-इस्तिज़कार में यह 'अनिवार्य' के रूप में आया है। (७) अल-इस्तिज़कार २३/१९३ - १९४।

۲۴۰ سورة النور: آیات ۳۳ - ۳۴

امام مالکؒ سے اس کی کراہت مروی ہے، اور یہ کہ ایسی لونڈی سے مکاتبت (آزادی کا معاہدہ) کرنا مکروہ ہے جس کا کوئی پیشہ نہ ہو(۱)؛ کیونکہ اس سے اس میں بگاڑ پیدا ہوتا ہے۔

اور حجت (دلیل) سنت میں ہے، اس میں نہیں جو اس کے مخالف ہو۔ ائمہ نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: "بریرہ میرے پاس آئیں اور کہا: 'میرے گھر والوں نے نو سالوں میں نو اوقیہ [چاندی] پر میرا معاہدۂ مکاتبت کیا ہے، ہر سال ایک اوقیہ، لہٰذا میری مدد کیجیے...' " الحدیث(۲)۔ تو یہ اس بات کی دلیل ہے کہ آقا کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنے غلام سے مکاتبت کرے جبکہ اس کے پاس کچھ بھی نہ ہو۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ بریرہ حضرت عائشہ کے پاس آئیں اور انہیں بتایا کہ انہوں نے اپنے گھر والوں سے مکاتبت کر لی ہے اور ان سے مدد مانگی؟ اور یہ ان کی مکاتبت کے آغاز میں تھا، اس سے پہلے کہ انہوں نے اس میں سے کچھ بھی ادا کیا ہو۔ اسی طرح ابن شہاب نے عروہ سے ذکر کیا ہے کہ عائشہ رضی اللہ عنہا نے انہیں بتایا کہ بریرہ اپنی مکاتبت میں مدد لینے آئی تھیں، اور انہوں نے ابھی اپنی مکاتبت کی رقم میں سے کچھ بھی ادا نہیں کیا تھا(۳)۔ اسے بخاری اور ابو داؤد نے روایت کیا ہے(۴)۔

اور اس میں لونڈی کی مکاتبت کے جواز(۵) پر دلیل ہے، خواہ وہ کسی ہنر، پیشے یا مال والی نہ ہو۔ اور نبی کریم ﷺ نے یہ نہیں پوچھا: "کیا اس کی کوئی کمائی ہے، یا کوئی مستقل کام(۶) ہے، یا مال ہے؟" اگر یہ واجب ہوتا تو آپ اس کے بارے میں ضرور پوچھتے تاکہ اس پر حکم لاگو ہو؛ کیونکہ آپ ﷺ واضح کرنے والے اور معلم بنا کر بھیجے گئے تھے۔

اور اس حدیث میں وہ بات ہے جو اس پر دلالت کرتی ہے کہ جس نے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان: "اگر تم ان میں بھلائی پاؤ" [قرآن ۲۴:۳۳] میں یہ تاویل کی کہ 'بھلائی' سے مراد مال ہے، تو یہ تاویل اچھی نہیں ہے۔ بلکہ مذکورہ بھلائی سے مراد امانت داری کے ساتھ کمانے کی قوت ہے(۷)، واللہ اعلم۔

= الکبیر ۱۸۸/۲ مختصراً۔ اور اسے عبد الرزاق (۱۵۵۸۱)، ابن ابی شیبہ ۴۲۴/۶، اور بیہقی ۳۲۰/۱۰ نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور عبد الرزاق کے ہاں 'ابن التباح' کی جگہ 'ابو التیاح' آیا ہے۔ (۱) الاستذکار ۲۳/۱۹۶، اور المفہم ۴/۳۲۹۔ (۲) اسے احمد (۲۵۷۸۶)، بخاری (۲۱۶۸)، اور مسلم (۱۵۰۴): (۸) نے روایت کیا ہے۔ (۳) التمہید ۲۲/۱۶۲ - ۱۶۳، اور الاستذکار ۲۳/۱۹۳۔ (۴) صحیح بخاری (۲۵۶۱)، سنن ابی داؤد (۳۹۲۹)، اور یہ احمد (۲۴۰۵۳) اور مسلم (۱۵۰۴): (۶) کے ہاں بھی ہے۔ (۵) (م) اور (د) میں: جواز، اور (ظ) اور (ف) میں جو ثابت ہے وہ التمہید ۱۶۳/۲۲ اور الاستذکار ۱۹۳/۲۳ کے موافق ہے، اور کلام ان ہی سے ہے۔ (۶) یعنی: دائمی، اور (ظ)، التمہید اور الاستذکار میں 'واجب' آیا ہے۔ (۷) الاستذکار ۲۳/۱۹۳ - ۱۹۴۔

Sixth: The 'kitabah' (contract of manumission) can be for a small or large amount of money, and it is paid in installments (anjum); based on the hadith of Barirah. There is no disagreement among scholars regarding this (1), and praise be to Allah. If he makes a contract with him for a thousand dirhams without mentioning a term, it is distributed into installments according to his earning capacity, even if the master dislikes it (2). Ash-Shafi'i said: A term is necessary in it, and the minimum is three installments. They differed if it occurs in a single installment; most of the people of knowledge permit it in a single installment. Ash-Shafi'i said: It is not permissible in a single installment, nor is it permissible for it to be due immediately (hallah) at all. That would rather be a manumission upon a condition, as if he said: 'If you pay such and such, you are free,' and it is not a 'kitabah' (3).

Ibn al-Arabi said (4): The scholars and the predecessors differed concerning 'kitabah' if it is due immediately into two opinions, and the opinion of our scholars differed just as their disagreement. The correct view in deliberation is that 'kitabah' is deferred (mu'ajjalah), as the narration regarding the hadith of Barirah states when she made a contract with her people for nine 'uqiyahs', one 'uqiyah' every year, and as the companions did. For this reason, it was called 'kitabah' (writing); because it is written down and witnessed. Thus the name and the tradition are consistent (5), and the meaning supports it. For if the money is made due immediately and the slave has something, then it is 'mal muqata'ah' (settlement money) and a 'contract of settlement' (6), not a contract of 'kitabah'.

Ibn Khuwayzmandad said: If he makes a contract with him for an immediate payment of money, it is manumission for money, and not 'kitabah'.

Others among our companions permitted immediate 'kitabah' and called it 'qata'ah' (severance), and that is the analogy (qiyas); because the deferment (term) in it is only a leeway for the slave to earn. Do you not see that if he brought the installment due upon him before...

---

(1) At-Tamhid 22/168. (2) See Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/411, Al-Kafi 2/988, and Ikmal al-Mu'allim 5/110. (3) Al-Istidhkar 23/196, and At-Tamhid 22/168. (4) In Ahkam al-Qur'an 3/1371. (5) i.e.: gathered, Al-Qamus (Wasaqa). And in (d) and Ahkam al-Qur'an: 'istawthaqa' (became firm/certain). (6) Al-Muqata'ah is to make the

manumission of the mukatab contingent upon something he settles for, whether immediate or deferred. Al-Muntaqa 7/16-17.

सूरह अन-नूर: आयत 33 - 34 241

छठा: 'किताबह' (मुक्ति का अनुबंध) कम या अधिक धन के लिए हो सकता है, और यह किश्तों (अन्जुम) में होता है; बरीराह की हदीस के आधार पर। विद्वानों के बीच इसमें कोई असहमति नहीं है (1), और अल्लाह की स्तुति हो। यदि वह उसके साथ एक हज़ार दिरहम का अनुबंध करता है और अवधि का उल्लेख नहीं करता है, तो इसे उसकी कमाई की क्षमता के अनुसार किश्तों में बाँट दिया जाता है, भले ही स्वामी इसे नापसंद करे (2)। अल-शाफ़ी ने कहा: इसमें एक अवधि आवश्यक है, और न्यूनतम तीन किश्तें हैं। यदि यह एक ही किश्त में हो तो उनमें मतभेद था; अधिकांश विद्वान इसे एक ही किश्त में अनुमति देते हैं। अल-शाफ़ी ने कहा: यह एक ही किश्त में अनुमेय नहीं है, और न ही यह बिल्कुल तत्काल (हल्लह) देय होने के लिए अनुमेय है। यह बल्कि एक शर्त पर मुक्ति होगी, जैसे कि उसने कहा: 'यदि तुम इतना और इतना भुगतान करते हो, तो तुम स्वतंत्र हो,' और यह 'किताबह' नहीं है (3)।

इब्न अल-अरबी ने कहा (4): विद्वानों और पूर्ववर्तियों के बीच तत्काल 'किताबह' के संबंध में दो मतों में मतभेद था, और हमारे विद्वानों की राय उनके मतभेद की तरह ही भिन्न थी। विचार में सही दृष्टिकोण यह है कि 'किताबह' आस्थगित (मुअज्जला) है, जैसा कि बरीराह की हदीस के बारे में वर्णन में कहा गया है जब उन्होंने अपने लोगों के साथ नौ ओकिया के लिए अनुबंध किया था, हर साल एक ओकिया, और जैसा कि सहाबा (साथियों) ने किया था। इसी कारण से इसे 'किताबह' (लेखन) कहा गया; क्योंकि इसे लिखा जाता है और इसका गवाह बनाया जाता है। इस प्रकार नाम और परंपरा सुसंगत हैं (5), और अर्थ इसका समर्थन करता है। क्योंकि यदि धन तत्काल देय कर दिया जाता है और दास के पास कुछ है, तो वह 'माल मुक़ाताअह' (समझौता धन) और 'मुक़ाताअह का अनुबंध' (6) है, न कि 'किताबह' का अनुबंध।

इब्न खुवैज़मंदाद ने कहा: यदि वह उसके साथ तत्काल भुगतान के लिए अनुबंध करता है, तो यह धन के लिए मुक्ति है, 'किताबह' नहीं।

हमारे साथियों में से अन्य लोगों ने तत्काल 'किताबह' की अनुमति दी और इसे 'क़ताअह' (अलगाव) कहा, और यही क़यास (सादृश्य) है; क्योंकि इसमें अवधि केवल दास के लिए कमाने का एक अवसर है। क्या आप नहीं देखते कि यदि वह अपने ऊपर देय किश्त पहले ही ले आया...

(1) अल-तमहीद 22/168. (2) मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलमा 4/411, अल-काफी 2/988, और इकमाल अल-मुअल्लिम 5/110 देखें। (3) अल-इस्तिधकार 23/196, और अल-तमहीद 22/168. (4) अहकाम अल-क़ुरआन 3/1371 में। (5) अर्थात्: एकत्र होना, अल-कामूस (वसक़)। और (द) तथा अहकाम अल-क़ुरआन में: 'इस्तौसक़ा' (दृढ़ होना)। (6) मुक़ाताअह का अर्थ है मुक़ातब की मुक्ति को किसी ऐसी चीज़ पर निर्भर करना जिस पर वह समझौता करता है, चाहे वह तत्काल हो या आस्थगित। अल-मुन्तक़ा 7/16-17।

سورة النور: آیات ۳۳ - ۳۴ ۲۴۱

چھٹی بات: مکاتبت (آزادی کا معاہدہ) تھوڑے اور زیادہ مال پر ہو سکتی ہے، اور یہ اقساط (انجم) پر ہوتی ہے؛ بریرہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کی وجہ سے۔ اور اس میں علماء کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے (۱) والحمد للہ۔ پس اگر وہ اس سے ایک ہزار درہم پر مکاتبت کرے اور مدت کا ذکر نہ کرے، تو اس کی کمائی کی قدرت کے مطابق اس پر اقساط مقرر کی جائیں گی، اگرچہ مالک اسے ناپسند کرے (۲)۔ امام شافعی نے فرمایا: اس میں مدت کا ہونا ضروری ہے، اور اس کی کم از کم مقدار تین قسطیں ہیں۔ اور انہوں نے اختلاف کیا ہے جب وہ ایک ہی قسط پر ہو؛ پس اکثر اہل علم اسے ایک قسط پر جائز قرار دیتے ہیں۔ اور امام شافعی نے فرمایا: یہ ایک قسط پر جائز نہیں ہے، اور نہ ہی یہ بالکل فی الفور (حالہ) جائز ہے، بلکہ یہ ایک صفت (شرط) پر آزادی ہے، گویا اس نے کہا: 'اگر تم نے اتنا اتنا ادا کر دیا تو تم آزاد ہو'، اور یہ مکاتبت نہیں ہے (۳)۔

ابن العربی نے کہا (٤): علماء اور سلف میں اس بارے میں دو قول ہیں کہ جب مکاتبت فی الفور ہو، اور ہمارے علماء کے قول میں بھی ویسا ہی اختلاف ہے جیسا ان کا اختلاف ہے۔ اور غور و فکر میں صحیح بات یہ ہے کہ مکاتبت مؤجل (مدت والی) ہوتی ہے، جیسا کہ بریرہ کی حدیث میں اثر وارد ہوا ہے جب انہوں نے اپنے گھر والوں سے نو اوقیہ پر مکاتبت کی تھی، ہر سال ایک اوقیہ، اور جیسا کہ صحابہ نے کیا، اور اسی لیے اسے مکاتبت (لکھنا) کہا گیا؛ کیونکہ اسے لکھا جاتا ہے اور اس پر گواہ بنائے جاتے ہیں، پس نام اور اثر (روایت) ایک دوسرے کے موافق ہو گئے (٥)، اور معنی نے اس کی تائید کی، کیونکہ اگر مال کو فی الفور کر دیا جائے اور غلام کے پاس کچھ ہو، تو وہ مالِ مقاطعہ اور عقدِ مقاطعہ (٦) ہے، عقدِ مکاتبت نہیں۔

اور ابن خویزمنداد نے کہا: جب وہ اس سے نقد مال پر مکاتبت کرے، تو وہ مال کے بدلے آزادی ہے، مکاتبت نہیں تھی۔

اور ہمارے دیگر ساتھیوں نے فی الفور مکاتبت کو جائز قرار دیا اور اسے 'قطاعہ' کا نام دیا، اور یہی قیاس ہے؛ کیونکہ اس میں مدت تو صرف غلام کے لیے کمانے کی گنجائش پیدا کرنے کے لیے ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اگر وہ مقررہ قسط وقت سے پہلے لے آئے...

---

(١) التمهيد ١٦٨/٢٢۔ (٢) ينظر مختصر اختلاف العلماء ٤١١/٤ ، والكافي ٩٨٨/٢ ، وإكمال المعلم ١١٠/٥۔ (٣) الاستذكار ١٩٦/٢٣ ، والتمهيد ١٦٨/٢٢۔ (٤) في أحكام القرآن ١٣٧١/٣۔ (٥) أي: جمع ہونا، القاموس (وسق)۔ اور (د) اور أحكام القرآن میں ہے: 'استوثق' (مضبوط ہونا)۔ (٦) مقاطعہ یہ ہے کہ مکاتب کی آزادی کو کسی ایسی چیز پر موقوف کر دیا جائے جس پر وہ فیصلہ کرے، چاہے وہ نقد ہو یا ادھار۔ المنتقى ١٦/٧ - ١٧۔

242 Surah An-Nur: Verses 33 - 34

...its time; it would be mandatory for the master to take it and hasten the liberation for the Mukatab (1). Immediate Kitaba (contract for freedom) is permissible; this was stated by the Kufans (2).

I say: No text has been reported from Malik regarding immediate Kitaba, but his companions say it is permissible and they call it 'Qata'ah'. As for Al-Shafi'i's view that it is not permissible for less than three installments (Anjum), it is not correct; because if it were correct, it would be permissible for someone else to say: it is not permissible for less than five installments (3); because they were the fewest installments during the time of the Messenger of Allah ﷺ regarding Barirah, and the Prophet ﷺ knew about them and ruled upon them, so it would be more deserving of being the correct proof. Al-Bukhari narrated from Aisha that Barirah came to her seeking help with her Kitaba, and she owed five Awqiyah divided into five installments over five years... the Hadith. Al-Layth said this from Yunus, from Ibn Shihab, from Urwah, from Aisha: and she owed five Awqiyah divided over five years (4). Abu Usama said: from Hisham ibn Urwah, from his father, from Aisha (may Allah be pleased with her) who said: Barirah came and said: I have made a Kitaba contract with my people for nine Awqiyah... the Hadith (5). The two narrations apparently conflict, but Hisham's Hadith is more prioritized because it is connected while Yunus's narration is disconnected; due to Al-Bukhari's statement: Al-Layth said: Yunus narrated to me; and because Hisham is more established in the narration of his father and grandfather (6) than others, and Allah knows best.

(1) Al-Mufhim 4/318. (2) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 4/411. (3) In (D) and (M): Nujum. (4) Al-Bukhari cited it as Mu'allaq from Al-Layth (2560), and Al-Dhuhli connected it in Al-Zuhriyyat as in Taghliq al-Ta'liq 3/349 and Fath al-Bari 5/187. Ibn Hajar said in Fath: The preserved narration is that of Al-Layth from Ibn Shihab himself without an intermediary... and it is preserved that Yunus was Al-Layth's companion in it, not his sheikh, and it was explicitly stated that Al-Layth heard it from Ibn Shihab... (5) Narrated by Al-Bukhari (2563) and Muslim (1504): (7), and it was mentioned in the previous issue. Ibn Hajar said in Fath 5/187: Al-Isma'ili asserted that the Mu'allaq narration is a mistake, and they can be reconciled by saying that nine was the original amount and five remained... This is challenged by his statement in Qutaybah's narration: "And she had not paid anything from her Kitaba." The answer is that she had gathered four Awqiyah before seeking help from Aisha, then she came to her when five remained. (6) In (D) and (M): 'his grandfather', and what is

established is from (Z) and (F) which matches what is in Al-Mufhim 4/321, and the text is from him except for his statement: Al-Bukhari said: Al-Layth said: Yunus narrated to me.

२४२ सूरह अन-नूर: आयत ३३ - ३४

...उसका समय; तो स्वामी के लिए यह अनिवार्य होगा कि वह इसे ले ले और मुकातब (आज़ादी की शर्त वाला दास) की मुक्ति में शीघ्रता करे (१)। और तत्काल किताबा (मुक्ति का अनुबंध) जायज़ है; यह कूफ़ियों ने कहा है (२)।

मैं कहता हूँ: इमाम मालिक से तत्काल किताबा के बारे में कोई पाठ (नस्स) नहीं मिला है, लेकिन उनके साथी कहते हैं कि यह जायज़ है, और वे इसे 'क़ता'ह' कहते हैं। जहाँ तक शाफ़ई के इस कथन का प्रश्न है कि यह तीन किश्तों (अंजुम) से कम पर जायज़ नहीं है, तो यह सही नहीं है; क्योंकि यदि यह सही होता, तो किसी अन्य के लिए यह कहना जायज़ होता: पाँच किश्तों से कम पर जायज़ नहीं है (३); क्योंकि रसूलुल्लाह ﷺ के समय में बरीरा के मामले में ये सबसे कम किश्तें थीं, और नबी ﷺ को इनका ज्ञान था और आपने उनके बारे में निर्णय लिया, इसलिए यह सही प्रमाण होने के अधिक योग्य होता। बुखारी ने आयशा से रिवायत की है कि बरीरा उनके पास अपनी किताबा में मदद माँगने आईं, और उन पर पाँच साल की पाँच किश्तों में पाँच औकिया वाजिब थे... हदीस। इसी तरह लैथ ने यूनुस से, उन्होंने इब्न शिहाब से, उन्होंने उरवा से, उन्होंने आयशा से रिवायत की: और उन पर पाँच साल की किश्तों में पाँच औकिया मुक़र्रर थे (४)। और अबू ओसामा ने कहा: हिशाम इब्न उरवा से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा से रिवायत की कि बरीरा आईं और कहा: मैंने अपने घर वालों से नौ औकिया पर किताबा का अनुबंध किया है... हदीस (५)। दोनों रिवायतों में ज़ाहिरी तौर पर विरोध है, सिवाय इसके कि हिशाम की हदीस अधिक बेहतर है; उसके मुत्तसिल (जुड़े हुए) होने और यूनुस की रिवायत के मुनक़तिअ (टूटे हुए) होने के कारण; बुखारी के इस कथन के कारण: लैथ ने कहा: मुझसे यूनुस ने बयान किया; और इसलिए कि हिशाम अपने पिता और दादा की हदीस में दूसरों की तुलना में अधिक विश्वसनीय हैं (६), और अल्लाह बेहतर जानता है।

(१) अल-मुफ़हिम ४/३१८। (२) मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलमा ४/४११। (३) (द) और (म) में: नुजूम। (४) बुखारी ने इसे लैथ से मुअल्लाक़ (२५६०) रिवायत किया, और अज़-ज़ुहली ने इसे अज़-ज़ुहरियात में जोड़ा जैसा कि तग़लीक़ अल-तअ़लीक़ ३/३४९ और फ़तह अल-बारी ५/१८७ में है। इब्न हजर ने फ़तह में कहा: सुरक्षित रिवायत लैथ की इब्न शिहाब से बिना किसी माध्यम के है... और यह सुरक्षित है कि यूनुस इसमें लैथ के साथी हैं, उनके शेख नहीं, और लैथ के इब्न शिहाब से सुनने की स्पष्ट पुष्टि हुई है... (५) इसे बुखारी (२५६३) और मुस्लिम (१५०४): (७) ने रिवायत किया है, और यह पिछले मसले में आ चुका है। इब्न हजर ने फ़तह ५/१८७ में कहा: इस्माइली ने दावे के साथ कहा है कि

मुअल्लाक़ रिवायत ग़लत है, और उनमें इस तरह तालमेल बिठाया जा सकता है कि नौ कुल राशि थी और पाँच शेष रह गई थी... और कुतैबा की रिवायत का यह कथन इसमें बाधा डालता है: "और उसने अपनी किताबा में से कुछ भी अदा नहीं किया था"। इसका उत्तर यह दिया गया है कि उसने आयशा से मदद माँगने से पहले चार औकिया जमा कर लिए थे, फिर वह उनके पास आई जब पाँच शेष रह गए थे। (६) (द) और (म) में: "वजदहु" (उसके दादा), और जो (ज़) और (फ़) से साबित है वह अल-मुफ़हिम ४/३२१ के अनुसार है और कथन उसी से है सिवाय उनके इस कथन के बुखारी ने कहा: लैथ ने कहा: मुझसे यूनुस ने बयान किया।

...اس کا وقت؛ تو آقا پر واجب ہوگا کہ اسے لے لے اور مکاتب کی آزادی میں جلدی کرے (۱)۔ اور فوری کتابت (آزادی کا معاہدہ) جائز ہے؛ یہ کوفیوں نے کہا ہے (۲)۔

میں کہتا ہوں: امام مالک سے فوری کتابت کے بارے میں کوئی نص مروی نہیں ہے، اور ان کے اصحاب کہتے ہیں کہ یہ جائز ہے، اور وہ اسے 'قطاعہ' کہتے ہیں۔ رہی شافعی کی بات کہ یہ تین قسطوں (انجم) سے کم پر جائز نہیں ہے، تو یہ صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ اگر یہ صحیح ہوتا تو کسی دوسرے کے لیے یہ کہنا جائز ہوتا کہ: پانچ قسطوں سے کم پر جائز نہیں (۳)؛ کیونکہ یہ وہ کم ترین قسطیں تھیں جو رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں بریرہ کے معاملے میں تھیں، اور نبی ﷺ کو ان کا علم تھا اور آپ نے ان کے بارے میں فیصلہ کیا، لہذا یہ صحیح دلیل ہونے کے زیادہ لائق تھا۔ بخاری نے عائشہ سے روایت کیا ہے کہ بریرہ ان کے پاس اپنی کتابت میں مدد مانگنے آئیں، اور ان پر پانچ اوقیہ پانچ سالوں کی قسطوں میں واجب تھے... الحدیث۔ اسی طرح لیث نے یونس سے، انہوں نے ابن شہاب سے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے عائشہ سے نقل کیا: اور ان پر پانچ اوقیہ پانچ سال کی قسطوں میں مقرر تھے (۴)۔ اور ابو اسامہ نے کہا: ہشام بن عروہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی کہ بریرہ آئیں اور کہا: میں نے اپنے گھر والوں سے نو اوقیہ پر کتابت کی ہے... الحدیث (۵)۔ دونوں روایتوں میں بظاہر تعارض ہے، سوائے اس کے کہ ہشام کی حدیث زیادہ بہتر ہے؛ اس کے متصل ہونے اور یونس کی حدیث کے منقطع ہونے کی وجہ سے؛ بخاری کے قول کی بنا پر: لیث نے کہا: مجھ سے یونس نے بیان کیا؛ اور اس لیے کہ ہشام اپنے والد اور دادا کی حدیث میں دوسروں سے زیادہ معتبر ہیں (۶)، واللہ اعلم۔

(١) المفہم ٤/٣١٨۔ (٢) مختصر اختلاف العلماء ٤/٤١١۔ (٣) (د) اور (م) میں: نجوم۔ (٤) بخاری نے اسے لیث سے معلق روایت کیا (٢٥٦٠)، اور الذہلی نے اسے الزہریات میں وصل کیا جیسا کہ تغلیق التعلیق ٣/٣٤٩ اور فتح الباری ٥/١٨٧ میں ہے۔ ابن حجر نے فتح میں کہا: محفوظ روایت لیث کی ہے ابن شہاب سے بلا واسطہ... اور محفوظ یہ ہے کہ یونس اس میں لیث کے ساتھی ہیں، نہ کہ ان کے شیخ، اور لیث کے ابن شہاب سے سماع کی تصریح واقع ہوئی ہے... (٥) اسے بخاری (٢٥٦٣) اور مسلم (١٥٠٤): (٧) نے روایت کیا، اور پچھلے مسئلہ میں گزر چکا ہے۔ ابن حجر نے فتح ٥/١٨٧ میں کہا: اسماعیلی نے جزم کیا ہے کہ معلق روایت غلط ہے، اور ان دونوں میں اس طرح جمع کیا جا سکتا ہے کہ نو اصل تھی اور پانچ باقی رہ گئی تھی... اور اس پر قتیبہ کی روایت کا یہ قول اثر انداز ہوتا ہے: "اور اس نے اپنی کتابت میں سے کچھ بھی ادا نہیں کیا تھا"۔ جواب یہ دیا گیا ہے کہ اس نے عائشہ سے مدد مانگنے سے پہلے چار اوقیہ حاصل کر لیے تھے، پھر وہ ان کے پاس آئی جب پانچ باقی رہ گئے تھے۔ (٦) (د) اور (م) میں: "وجدہ" (اس کے دادا)، اور جو (ظ) اور (ف) سے ثابت ہے وہ 'المفہم' ٤/٣٢١ کے موافق ہے اور کلام اسی سے ہے سوائے اس قول کے: بخاری نے کہا: لیث نے کہا: مجھ سے یونس نے بیان کیا۔

Seventh: The mukatib (a slave who has entered into a contract of manumission) is a slave as long as any amount of the manumission money remains due from him; because of the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "The mukatib is a slave as long as a single dirham of his manumission price remains." It was recorded by Abu Dawud (1) on the authority of Amr ibn Shu'ayb, from his father, from his grandfather. It was also narrated from him that the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Whichever slave enters into a contract for a hundred dinars, and pays it all except for ten dinars, he is still a slave" (2). This is the view of Malik, Al-Shafi'i, Abu Hanifa and their companions, Al-Thawri, Ahmad, Ishaq, Abu Thawr, Dawud, and Al-Tabari. This has been narrated from Ibn Umar through several chains, and from Zayd ibn Thabit, Aisha, and Umm Salama, and no disagreement is known from them regarding this. It was also narrated from Umar ibn al-Khattab, and it was said by Ibn al-Musayyib, Al-Qasim, Salim, and Ata' (3). Malik said: Everyone we have known in our land says that.

And regarding this, there is another opinion narrated from Ali, that if he (the mukatib) pays half (the sum), he becomes a debtor (no longer a slave). And Al-Nakha'i held this view. It was also narrated from Umar (4). The chain of narration from him stating that the mukatib is a slave as long as a dirham remains is better than the chain stating that the mukatib, if he pays half, is no longer enslaved. This was stated by Abu Umar (5).

From Ali also: He is freed in proportion to what he has paid.

And also from him: Manumission starts with the first installment he pays (6).

Ibn Mas'ud said: If he pays one-third of the manumission money, he is a free debtor. And this (7) is the opinion of Shurayh (8).

(1) No. (3926), and previously 10/278. (2) Recorded by Ahmad (6726), Abu Dawud (3927), and Al-Nasa'i in Al-Sunan al-Kubra (5008). (3) Al-Tamhid 22/174. (4) Al-Tamhid 22/174, and Al-Nakha'i's saying was recorded by Ibn Abi Shaybah 6/151. Umar's saying was recorded by Abd al-Razzaq (15736), and Ibn Abi Shaybah 6/150. (5) In Al-Istidhkhar 23/241. (6) Al-Tamhid 22/172, and Ali's first saying was recorded by Abd al-Razzaq (15741), and Ibn Abi Shaybah 6/152. His second saying was recorded by Ibn Abi Shaybah 6/150. (7) In (M): "And this...". (8) Al-Tamhid 22/174, and Al-Istidhkhar

23/235, and it was recorded on the authority of Ibn Mas'ud by Abd al-Razzaq (15721), Ibn Abi Shaybah 6/149, and Al-Bayhaqi 10/326.

सूरह अन-नूर: आयत 33 - 34 243

सातवीं बात: मुकातिब (वह गुलाम जिसने अपनी आजादी के लिए समझौता किया हो) तब तक गुलाम है जब तक कि समझौते की रकम में से कुछ भी बकाया हो; क्योंकि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "मुकातिब तब तक गुलाम है जब तक कि उसके समझौते की कीमत में से एक दिरहम भी बाकी रहे।" इसे अबू दाऊद (1) ने अम्र इब्न शुएब से, उन्होंने अपने पिता से, और उन्होंने अपने दादा से रिवायत किया है। उनसे यह भी रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जो गुलाम सौ दीनार का अनुबंध करता है, और दस दीनार को छोड़कर सब चुका देता है, वह अब भी गुलाम है" (2)। यह मालिक, अल-शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों, अल-थौरी, अहमद, इशाक, अबू थौर, दाऊद और अल-तबरी की राय है। यह इब्न उमर से कई माध्यमों से रिवायत किया गया है, और ज़ैद इब्न साबित, आयशा और उम्म सलमा से भी, और इस बारे में उनके बीच कोई मतभेद नहीं पाया गया है। यह उमर इब्न अल-खत्ताब से भी रिवायत है, और इब्न अल-मुसय्यब, अल-कासिम, सालिम और अता (3) ने भी यही कहा है। मालिक ने कहा: हमारे क्षेत्र में हमने जिन लोगों को भी देखा, वे यही कहते हैं।

और इसमें एक और राय है जो अली से रिवायत है कि यदि वह (मुकातिब) आधा हिस्सा अदा कर देता है, तो वह कर्जदार हो जाता है (अब गुलाम नहीं रहता)। और अल-नखई की भी यही राय थी। यह उमर (4) से भी रिवायत है। उनके माध्यम से यह रिवायत कि मुकातिब तब तक गुलाम है जब तक एक दिरहम बाकी रहे, उस रिवायत से बेहतर है कि मुकातिब अगर आधा हिस्सा अदा कर दे तो उसकी गुलामी खत्म हो जाती है। यह अबू उमर (5) ने कहा है।

अली से यह भी रिवायत है: वह जितना भुगतान करता है, उसी अनुपात में उसे आज़ाद कर दिया जाता है।

और उनसे यह भी: कि आज़ादी उसके द्वारा भुगतान की गई पहली किस्त से ही शुरू हो जाती है (6)।

इब्न मसूद ने कहा: यदि वह समझौते की राशि का एक तिहाई हिस्सा अदा कर देता है, तो वह आज़ाद कर्जदार है। और यही (7) शुरैह (8) की राय है।

(1) संख्या (3926), और पूर्व में 10/278। (2) अहमद (6726), अबू दाऊद (3927), और अल-नसाई ने अल-सुनन अल-कुबरा (5008) में संकलित किया है। (3) अल-तमहीद 22/174। (4) अल-तमहीद 22/174, और अल-नखई का कथन इब्न अबी शयबाह 6/151 द्वारा संकलित किया गया है।

उमर का कथन अब्द अल-रज्जाक (15736) और इब्न अबी शयबाह 6/150 द्वारा संकलित किया गया है। (5) अल-इस्तिदखार 23/241 में। (6) अल-तमहीद 22/172, और अली का पहला कथन अब्द अल-रज्जाक (15741) और इब्न अबी शयबाह 6/152 द्वारा संकलित किया गया है। उनका दूसरा कथन इब्न अबी शयबाह 6/150 द्वारा संकलित किया गया है। (7) (म) में: "और यह..."। (8) अल-तमहीद 22/174, और अल-इस्तिदखार 23/235, और इसे इब्न मसूद से अब्द अल-रज्जाक (15721), इब्न अबी शयबाह 6/149, और अल-बैहकी 10/326 ने रिवायत किया है।

سورة النور: آیات 33 - 34 243

ساتویں بات: مکاتب (وہ غلام جس نے اپنی آزادی کے بدلے رقم کی ادائیگی کا معاہدہ کیا ہو) اس وقت تک غلام ہے جب تک اس کے ذمہ کتابت (معاہدے) کی رقم میں سے کچھ بھی باقی رہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا فرمان ہے: "مکاتب اس وقت تک غلام ہے جب تک اس کی کتابت کی رقم میں سے ایک درہم بھی باقی رہے"۔ اسے ابو داؤد (1) نے عمرو بن شعیب سے، انہوں نے اپنے والد سے، اور انہوں نے اپنے دادا سے روایت کیا ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جو غلام سو دینار پر مکاتب بنے، اور دس دینار کے سوا سب ادا کر دے، وہ غلام ہی ہے" (2)۔ اور یہی امام مالک، امام شافعی، امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، ثوری، احمد، اسحاق، ابو ثور، داؤد اور طبری کا قول ہے۔ یہ ابن عمر سے کئی سندوں سے مروی ہے، اور زید بن ثابت، عائشہ اور ام سلمہ سے بھی، ان میں اس بارے میں کوئی اختلاف نہیں پایا گیا۔ اور یہ حضرت عمر بن خطاب سے بھی مروی ہے، اور اسی کے قائل ابن المسیب، قاسم، سالم اور عطا (3) ہیں۔ امام مالک نے فرمایا: ہمارے شہر میں ہم نے جن اہل علم کو پایا وہ یہی کہتے ہیں۔

اور اس میں ایک دوسرا قول حضرت علی سے مروی ہے کہ جب وہ (مکاتب) آدھی رقم ادا کر دے تو وہ قرض دار ہو جاتا ہے (یعنی غلام نہیں رہتا)۔ اور یہی قول نخعی کا ہے۔ اور یہ حضرت عمر (4) سے بھی مروی ہے۔ ان سے یہ روایت کہ مکاتب اس وقت تک غلام ہے جب تک ایک درہم باقی رہے، اس روایت سے زیادہ صحیح ہے کہ مکاتب جب آدھی رقم ادا کر دے تو اس کی غلامی ختم ہو جاتی ہے۔ یہ ابو عمر (5) کا قول ہے۔

حضرت علی سے یہ بھی مروی ہے: جتنا وہ ادا کر دیتا ہے، اسی قدر وہ آزاد ہو جاتا ہے۔

اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ آزادی کا عمل پہلی قسط سے ہی جاری ہو جاتا ہے جو وہ ادا کرتا ہے (6)۔

ابن مسعود نے فرمایا: جب وہ کتابت کی رقم کا تہائی حصہ ادا کر دے، تو وہ آزاد قرض دار ہے۔ اور یہی (7) شریح (8) کا قول ہے۔

(1) نمبر (3926)، اور سابقہ 10/278۔ (2) اسے احمد (6726)، ابو داؤد (3927)، اور نسائی نے السنن الکبریٰ (5008) میں روایت کیا ہے۔ (3) التمہید 22/174۔ (4) التمہید 22/174، اور نخعی کا قول ابن ابی شیبہ 6/151 نے روایت کیا ہے۔ اور عمر کا قول عبد الرزاق (15736) اور ابن ابی شیبہ 6/150 نے روایت کیا ہے۔ (5) الاستذکار 23/241 میں۔ (6) التمہید 22/172، اور علی کا پہلا قول عبد الرزاق (15741) اور ابن ابی شیبہ 6/152 نے روایت کیا ہے۔ اور ان کا دوسرا قول ابن ابی شیبہ 6/150 نے روایت کیا ہے۔ (7) (م) میں ہے: "اور یہ..."۔ (8) التمہید 22/174، اور الاستذکار 23/235، اور اسے ابن مسعود سے عبد الرزاق (15721)، ابن ابی شیبہ 6/149، اور بیہقی 10/326 نے روایت کیا ہے۔

And on the authority of Ibn Mas'ud: If the contract of manumission (kitabah) was for two hundred dinars, and the slave's value was one hundred dinars, and the slave paid the hundred which is his value, he is emancipated. This is also the opinion of Al-Nakha'i. A seventh opinion: If he has paid three-quarters and one-quarter remains, then he is a debtor and does not return to being a slave. This was said by Ata' ibn Abi Rabah, narrated from him by Ibn Jurayj (1). It was narrated from some of the predecessors (salaf) that by the mere contract of manumission he becomes free (2), and he is a debtor for the amount of the contract, and never returns to slavery. This opinion is refuted by the Hadith of Barirah because of its authenticity from the Prophet (3) ﷺ. In it is clear evidence that the mukatab (slave under contract) is still a slave; otherwise, Barirah would not have been sold (4). If there had been any degree of freedom in her, selling her would not have been permitted, as it is from His established Sunnah (5) that a free person is not sold. Likewise is the manumission contract of Salman and Juwayriyah; for the Prophet ﷺ ruled all of them to be in a state of slavery until they had paid (6) the contract amount. This is an argument for the majority that the mukatab remains a slave as long as anything remains due from him. Ali ibn Abi Talib debated Zaid ibn Thabit regarding the mukatab. Zaid asked Ali: "Would you have stoned him if he committed adultery, or accepted his testimony if he testified?" Ali said: "No." Zaid said: "Then he is a slave as long as anything remains due from him" (7). WWW.NAFSEISLAM.COM Al-Nasa'i narrated from Ali and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), from the Messenger of Allah ﷺ that he said: "The mukatab is emancipated in proportion to what he has paid, the legal punishment (hadd) is carried out on him in proportion to what he has paid, and he inherits in proportion to how much of him is emancipated."

(1) Narrated by Abd al-Razzaq (15743) in a similar lengthier version. (2) In (Z): He is considered free. (3) See Al-Mufhim 4/329. (4) Al-Tamhid 22/174. (5) In (Z) and (F) and Al-Tamhid 22/180 - and the wording is from it -: Al-Mujtama' (the consensus). (6) In (D): "Raddu" (they returned), and in (F) and Al-Mufhim 4/329 and the wording is from it: "Waddu" (they paid). (7) Al-Tamhid 22/176, and Al-Bukhari cited Zaid's statement only, without his debate with Ali, as a comment before Hadith (2564), and it was connected by Abd al-Razzaq (15717) and Al-Bayhaqi 10/324.

सूरह अन-नूर: आयत 33 - 34 244

और इब्न मसूद से रिवायत है: यदि मानुमिशन (किताबह) का अनुबंध दो सौ दीनार का था, और गुलाम का मूल्य सौ दीनार था, और गुलाम ने सौ दीनार अदा कर दिए जो उसका मूल्य है, तो वह आजाद हो गया। यही अल-नखई की भी राय है। एक सातवीं राय: यदि उसने तीन-चौथाई भुगतान कर दिया है और एक-चौथाई शेष है, तो वह एक ऋणी है और फिर से गुलाम नहीं बनता है। यह अता इब्न अबी रबाह ने कहा था, उनसे इब्न जुरायज ने रिवायत किया (1)। कुछ पूर्ववर्तियों (सलफ) से रिवायत है कि मानुमिशन के अनुबंध मात्र से वह स्वतंत्र हो जाता है (2), और वह अनुबंध की राशि के लिए ऋणी है, और कभी गुलामी में वापस नहीं आता। यह राय बरीराह की हदीस द्वारा खारिज कर दी गई है क्योंकि पैगंबर ﷺ से इसकी प्रामाणिकता सिद्ध है (3)। इसमें स्पष्ट प्रमाण है कि मुकातब (अनुबंध के तहत गुलाम) एक गुलाम है; अन्यथा, बरीराह को बेचा नहीं गया होता (4)। यदि उसमें स्वतंत्रता का कोई अंश होता, तो उसे बेचने की अनुमति नहीं दी जाती, क्योंकि उनकी स्थापित सुन्नत (5) से यह है कि एक स्वतंत्र व्यक्ति को नहीं बेचा जाता है। इसी तरह सलमान और जुवैरिया का मानुमिशन अनुबंध है; पैगंबर ﷺ ने उन सभी को गुलामी की स्थिति में रहने का फैसला सुनाया जब तक कि उन्होंने अनुबंध की राशि अदा (6) नहीं कर दी। यह बहुमत के लिए एक तर्क है कि मुकातब गुलाम रहता है जब तक कि उसके ऊपर कुछ भी बकाया रहता है। अली इब्न अबी तालिब ने मुकातब के संबंध में जैद इब्न साबित के साथ बहस की। जैद ने अली से पूछा: "क्या आप उसे पत्थर मारते यदि वह व्यभिचार करता, या यदि वह गवाही देता तो उसकी गवाही स्वीकार करते?" अली ने कहा: "नहीं।" जैद ने कहा: "तो वह गुलाम है जब तक उसके ऊपर कुछ भी बकाया रहता है" (7)। WWW.NAFSEISLAM.COM अल-नसाई ने अली और इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत की है, अल्लाह के रसूल ﷺ से कि उन्होंने कहा: "मुकातब उसके द्वारा भुगतान किए गए अनुपात में आजाद होता है, कानूनी सजा (हद) उस पर उसके द्वारा भुगतान किए गए अनुपात में लागू की जाती है, और वह उस अनुपात में विरासत पाता है जितना वह आजाद हो चुका है।"

(1) अब्द अल-रज्जाक (15743) द्वारा इसी तरह लंबे रूप में वर्णित। (2) (ज़) में: उसे स्वतंत्र माना जाता है। (3) अल-मुफिम 4/329 देखें। (4) अल-तमीद 22/174. (5) (ज़) और (फ़) में और अल-तमीद 22/180 - और शब्द वहीं से हैं -: अल-मुजतमा (आम सहमति)। (6) (द) में: "रद्दू" (उन्होंने लौटाया), और (फ़) और अल-मुफिम 4/329 में और शब्द वहीं से हैं: "वड्डू" (उन्होंने भुगतान किया)। (7) अल-तमीद 22/176, और अल-बुखारी ने हदीस (2564) से पहले एक टिप्पणी के रूप में

केवल जैद के बयान का हवाला दिया, बिना अली के साथ उनकी बहस के और इसे अब्द अल-रज्जाक (15717) और अल-बैहकी 10/324 द्वारा जोड़ा गया था।

سورة النور: آیات ۳۳ - ۳۴ ۲۴۴

اور ابن مسعود سے مروی ہے: اگر کتابت (آزادی کا معاہدہ) دو سو دینار کی تھی، اور غلام کی قیمت سو دینار تھی، تو غلام نے وہ سو ادا کر دیے جو اس کی قیمت ہے، تو وہ آزاد ہو گیا۔ یہی قول نخعی کا بھی ہے۔ اور ایک ساتواں قول: جب اس نے تین چوتھائی ادا کر دیے، اور چوتھائی باقی رہ گیا، تو وہ مقروض ہے اور دوبارہ غلام نہیں بنے گا۔ یہ عطاء بن ابی رباح نے کہا، ان سے ابن جریج نے اسے روایت کیا (۱)۔ اور بعض سلف سے حکایت کی گئی ہے کہ محض عقدِ کتابت سے ہی وہ آزاد ہو جاتا ہے (۲)، اور وہ کتابت کی رقم کا مقروض ہے، اور کبھی غلامی کی طرف نہیں پلٹتا۔ اور یہ قول حدیثِ بَرِیرہ سے رد ہو جاتا ہے کیونکہ یہ نبی ﷺ سے صحیح ثابت ہے (۳)۔ اور اس میں واضح دلیل ہے کہ مکاتب غلام ہے، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو بریرہ فروخت نہ کی جاتیں (۴)، اور اگر ان میں آزادی کا کچھ بھی حصہ ہوتا تو اسے فروخت کرنا جائز نہ ہوتا، کیونکہ آپ ﷺ کی سنتِ مجمع علیہ (۵) میں سے ہے کہ آزاد کو فروخت نہیں کیا جاتا۔ اور اسی طرح سلمان اور جویریہ کی کتابت ہے، کیونکہ نبی ﷺ نے ان سب کے لیے غلامی کا حکم دیا یہاں تک کہ انہوں نے کتابت کی رقم ادا (۶) کر دی۔ اور یہ جمہور کے لیے حجت ہے کہ مکاتب غلام ہے جب تک اس پر کچھ باقی ہے۔ اور علی بن ابی طالب نے مکاتب کے بارے میں زید بن ثابت سے مناظرہ کیا، تو زید نے علی سے کہا: "کیا آپ اسے رجم کرتے اگر وہ زنا کرتا، یا اس کی گواہی قبول کرتے اگر وہ گواہی دیتا؟" تو علی نے کہا: "نہیں۔" زید نے کہا: "تو وہ غلام ہے جب تک اس پر کچھ باقی ہے" (۷)۔ WWW.NAFSEISLAM.COM اور نسائی نے علی اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، رسول اللہ ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "مکاتب جتنا ادا کرتا ہے اسی

قدر آزاد ہوتا ہے، اور اسی قدر اس پر حد قائم کی جاتی ہے جتنا اس نے ادا کیا ہو، اور وہ اسی قدر وارث بنتا ہے جتنا وہ آزاد ہو چکا ہو"۔

(١) اسے عبد الرزاق نے (١٥٧٤٣) میں اسی طرح تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (٢) (ظ) میں ہے: آزاد شمار کیا جائے گا۔ (٣) دیکھئے المفہم ٤/ ٣٢٩۔ (٤) التمہید ٢٢/ ١٧٤۔ (٥) (ظ) اور (ف) اور التمہید ٢٢/ ١٨٠ میں - اور کلام وہیں سے ہے -: المجتمع۔ (٦) (د) میں ہے: ردوا، اور (ف) اور المفہم ٤/ ٣٢٩ میں اور کلام وہیں سے ہے: وَدّوا۔ (٧) التمہید ٢٢/ ١٧٦، اور بخاری نے حدیث (٢٥٦٤) سے پہلے تعلیقاً صرف زید کا قول ذکر کیا ہے بغیر علی کے ساتھ ان کے مناظرے کے، اور اسے عبد الرزاق (١٥٧١٧) اور بیہقی ١٠/ ٣٢٤ نے موصولاً روایت کیا ہے۔

from him." Its chain of narration is authentic (1). It is an argument for what was narrated from Ali, and is supported by what Abu Dawud narrated from Nabhan, the mukatib (contracted slave) of Umm Salama, who said: I heard Umm Salama say: The Messenger of Allah ﷺ said to us: "If any of you has a mukatib, and he has what is needed to pay [his contract], then she should veil herself from him." Al-Tirmidhi recorded it and said: It is a Hasan Sahih hadith (2). However, it is possible that it was a discourse specifically for his wives, taken as a precaution and out of piety regarding them, as he said to Sawda: "Veil yourself from him" (3) even though he had ruled that he was her brother. And his saying to Aisha and Hafsa: "Are you two blind? Do you not see him?" referring to Ibn Umm Maktum, even though he had said to Fatima bint Qays: "Observe your waiting period at [the house of] Ibn Umm Maktum" (4). This meaning has been mentioned before.

Eighth: The scholars are in consensus that if an installment of a mukatib’s contract, or two installments, or all of his installments become due, and the master refrains from demanding payment and leaves him as he is, the contract is not annulled as long as they both remain steadfast in that state (5).

Ninth: Malik said: The slave does not have the right to declare himself unable [to pay] if he has manifest wealth; if no wealth is apparent for him, then that is up to him. Al-Awza’i said: He is not enabled to declare himself unable if he is capable of performance. Al-Shafi’i said: He has the right to declare himself unable, whether he is known to have wealth or strength for the contract or not; so if he says: "I have become unable and have voided the contract," then that is up to him (6).

(1) Sunan an-Nasa'i 8/46 on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and in it: "the prescribed punishment (hadd) is carried out on him according to the extent of what was freed of him," instead of: "the prescribed punishment is carried out on him according to the extent of what he paid." Ahmad recorded it from him (1944) in brief. We did not find it in an-Nasa'i on the authority of Ali (may Allah be pleased with him); Abd al-Razzaq recorded it from him (15734) in a similar manner. (2) Sunan Abi Dawud (3928), and at-Tirmidhi (1261), and it is with Ahmad (26473), and Ibn Majah (2520). (3) Recorded by Ahmad (24086), al-Bukhari (2053), and Muslim (1457) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). His saying: "Veil yourself from him," i.e., from the son of the slave-girl of Zam’a; that was because ‘Utbah ibn Abi Waqqas had charged his brother Sa’d saying: "The son of

Zam’a’s slave-girl is mine, so take him." When the year of the Conquest came, Sa’d took him and said: "He is my brother's son; he charged me regarding him." Then Abd ibn Zam’a stood up and said: "He is my brother and the son of my father's slave-girl, born on his bed." So they went together to the Prophet (4) …ﷺ Al-Mufhim 4/330, and these two hadiths have preceded on pp. 211-212 of this volume. (5) Al-Tamhid 22/178, and Al-Mufhim 4/331. (6) Al-Tamhid 22/178, and Al-Mufhim 4/331.

सूरह अन-नूर: आयत ३३ - ३४ २४५

उससे।" और इसकी सनद सही है (१)। और यह उस रिवायत के लिए हुज्जत (दलील) है जो अली से मरवी है, और इसकी ताईद उससे होती है जिसे अबू दाऊद ने उम्म सलमा के मुकातिब (अनुबंधित गुलाम) नभान से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मैंने उम्म सलमा को कहते सुना: रसूल अल्लाह ﷺ ने हमसे फ़रमाया: "जब तुम में से किसी का मुकातिब हो, और उसके पास इतना [माल] हो जो वह अदा कर सके, तो उसे (महिला को) उससे पर्दा करना चाहिए।" इसे तिर्मिज़ी ने रिवायत किया और कहा: यह हदीस हसन सही है (२)। हालाँकि, यह संभावना है कि यह ख़िताब उनकी पत्नियों के लिए हो, जो उनके हक में एहतियात (सावधानी) और तक़वा (परहेजगारी) के तौर पर अपनाया गया हो, जैसा कि आपने सौदा से फ़रमाया: "उससे पर्दा करो" (३) बावजूद इसके कि आपने उनके भाई होने का फैसला सुनाया था। और आयशा और हफ़सा से आपका फ़रमाना: "क्या तुम दोनों अंधी हो, क्या तुम उसे नहीं देख रहीं?" यानी: इब्न उम्म मक्तूम, बावजूद इसके कि आपने फातिमा बिन्त कैस से फ़रमाया था: "इब्न उम्म मक्तूम के यहाँ इद्दत गुज़ारो" (४)। और यह अर्थ पहले गुज़र चुका है।

आठवीं बात: उलेमा (विद्वान) इस बात पर एकमत हैं कि जब मुकातिब पर उसकी किश्तों में से एक किश्त, या दो किश्तें, या उसकी तमाम किश्तें वाजिब (देय) हो जाएँ, और मालिक उसके तकाज़े से रुक जाए और उसे उसके हाल पर छोड़ दे, तो जब तक वे दोनों उसी स्थिति पर कायम रहें किताबत (आज़ादी का अनुबंध) समाप्त नहीं होती (५)।

नवीं बात: इमाम मालिक ने फ़रमाया: गुलाम को यह अधिकार नहीं है कि यदि उसके पास स्पष्ट धन हो तो वह स्वयं को असमर्थ घोषित करे, और यदि उसका कोई धन स्पष्ट न हो तो यह मामला उसी पर है। इमाम औज़ाई ने फ़रमाया: यदि वह अदायगी करने में सक्षम हो तो उसे स्वयं को असमर्थ घोषित करने का अवसर नहीं दिया जाएगा। इमाम शाफ़ई ने फ़रमाया: उसे स्वयं को असमर्थ घोषित करने का अधिकार है, चाहे उसका धन या किताबत पर शक्ति ज्ञात हो या न हो; अतः जब वह कहे: "मैं असमर्थ हो गया हूँ और मैंने किताबत रद्द कर दी है"; तो यह उसी का अधिकार है (६)।

(१) सुनन अन-नसाई ८/ ४६ इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से, और इसमें है: और उस पर उसी मात्रा में हद (सज़ा) कायम की जाएगी जितना वह आज़ाद हो चुका है, बजाय इसके कि: उस पर उसी मात्रा में हद कायम की जाएगी जितना उसने अदा कर दिया है। और इसे अहमद ने उनसे (१९४४) संक्षेप में रिवायत किया है। और हमने इसे नसाई में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से नहीं पाया, जबकि इसे

अब्द अल-रज़्ज़ाक ने उनसे (१५७३४) इसी तरह रिवायत किया है। (२) सुनन अबी दाऊद (३९२८), और तिर्मिज़ी (१२६१), और यह अहमद (२६४७३), और इब्न माजा (२५२०) के पास भी है। (३) इसे अहमद (२४०८६), बुखारी (२०५३) और मुस्लिम (१४५७) ने हज़रत आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से रिवायत किया है। और आपका कहना: "उससे पर्दा करो", यानी: ज़मा की लौंडी के बेटे से, और यह इसलिए था क्योंकि उतबा बिन अबी वक्कास ने अपने भाई साद को वसीयत की थी कि ज़मा की लौंडी का बेटा मेरा है तो उसे अपने कब्ज़े में ले लेना। अतः जब मक्का की जीत का साल आया तो साद ने उसे पकड़ लिया और कहा: यह मेरे भाई का बेटा है, उसने मुझे इसके बारे में वसीयत की थी। फिर अब्द बिन ज़मा खड़े हुए और कहा: यह मेरा भाई है और मेरे बाप की लौंडी का बेटा है, जो उसके बिस्तर पर पैदा हुआ है। तो वे दोनों रसूल अल्लाह ﷺ के पास गए... (४) अल-मुफ़हिम ४/ ३३०, और ये दोनों हदीसें इस भाग के पृष्ठ २११-२१२ पर पहले आ चुकी हैं। (५) अत-तमहीद २२/ १७८, और अल-मुफ़हिम ४/ ३३१। (६) अत-तमहीद २२/ १७८, और अल-मुफ़हिम ४/ ३३१।

سورہ نور: آیات ۳۳ - ۳۴ ۲۴۵

سے"۔ اور اس کی سند صحیح ہے (۱)۔ اور یہ اس روایت کے لیے حجت ہے جو علی سے مروی ہے، اور اس کی تائید اس سے ہوتی ہے جسے ابو داؤد نے ام سلمہ کے مکاتب (معاہدہ شدہ غلام) نبہان سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے ام سلمہ کو کہتے سنا: رسول اللہ ﷺ نے ہم سے فرمایا: "اگر تم میں سے کسی کا مکاتب ہو، اور اس کے پاس اتنی رقم ہو جو وہ ادا کر سکے، تو اسے (خاتون کو) اس سے پردہ کرنا چاہیے"۔ اسے ترمذی نے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۲)۔ تاہم، یہ احتمال ہے کہ یہ خطاب ان کی ازواج مطہرات کے لیے ہو، جو ان کے حق میں احتیاط اور تقویٰ کے طور پر اختیار کیا گیا ہو، جیسا کہ آپ نے سودہ سے فرمایا: "اس سے پردہ کرو" (۳) باوجود اس کے کہ آپ نے اس کے ان کا بھائی ہونے کا حکم دیا تھا۔ اور عائشہ اور حفصہ سے آپ کا فرمانا: "کیا تم دونوں اندھی ہو، کیا تم اسے نہیں دیکھ رہیں؟" یعنی: ابن ام مکتوم، باوجود اس کے کہ آپ نے فاطمہ بنت قیس سے فرمایا تھا: "ابن ام مکتوم کے ہاں عدت گزارو" (۴)۔ اور یہ مفہوم پہلے گزر چکا ہے۔

آٹھویں بات: علماء کا اس پر اجماع ہے کہ جب مکاتب پر اس کی قسطوں میں سے ایک قسط، یا دو قسطیں، یا تمام قسطیں واجب الادا ہو جائیں، اور آقا اس کے مطالبے سے رک جائے اور اسے اس کے حال پر چھوڑ دے، تو جب تک وہ دونوں اسی حالت پر برقرار رہیں کتابت (آزادی کا معاہدہ) ختم نہیں ہوتی (۵)۔

نویں بات: امام مالک نے فرمایا: غلام کو یہ حق نہیں ہے کہ اگر اس کے پاس ظاہر مال ہو تو وہ خود کو عاجز (قاصر) قرار دے، اور اگر اس کا کوئی مال ظاہر نہ ہو تو یہ معاملہ اس کے سپرد ہے۔ امام اوزاعی نے فرمایا: اگر وہ ادائیگی پر قادر ہو تو اسے خود کو عاجز قرار دینے کا موقع

نہیں دیا جائے گا۔ امام شافعی نے فرمایا: اسے خود کو عاجز قرار دینے کا حق ہے، خواہ اس کا مال یا کتابت پر قدرت معلوم ہو یا نہ ہو، چنانچہ جب وہ کہے: "میں عاجز آ گیا ہوں اور میں نے کتابت باطل کر دی ہے"؛ تو یہ اسی کا اختیار ہے (۶)۔

(۱) سنن نسائی ۸/ ۴۶ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے، اور اس میں ہے: اور اس پر اسی قدر حد قائم کی جائے گی جتنا وہ آزاد ہو چکا ہے، بجائے اس کے کہ: اس پر اسی قدر حد قائم کی جائے گی جتنا اس نے ادا کر دیا ہے۔ اور اسے احمد نے ان سے (۱۹۴۴) مختصراً روایت کیا ہے۔ اور ہم اسے نسائی میں علی رضی اللہ عنہ سے نہیں پایا، جبکہ اسے عبدالرزاق نے ان سے (۱۵۷۳۴) اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) سنن ابی داؤد (۳۹۲۸)، اور ترمذی (۱۲۶۱)، اور یہ احمد (۲۶۴۷۳)، اور ابن ماجہ (۲۵۲۰) کے ہاں بھی ہے۔ (۳) اسے احمد (۲۴۰۸۶)، بخاری (۲۰۵۳) اور مسلم (۱۴۵۷) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور آپ کا قول: "اس سے پردہ کرو"، یعنی: زمعہ کی لونڈی کے بیٹے سے، اور یہ اس لیے تھا کہ عتبہ بن ابی وقاص نے اپنے بھائی سعد کو وصیت کی تھی کہ زمعہ کی لونڈی کا بیٹا میرا ہے تو اسے قبضے میں لے لینا۔ چنانچہ جب فتح مکہ کا سال آیا تو سعد نے اسے پکڑ لیا اور کہا: یہ میرے بھائی کا بیٹا ہے، اس نے مجھے اس کے بارے میں وصیت کی تھی۔ پھر عبد بن زمعہ کھڑے ہوئے اور کہا: یہ میرا بھائی ہے اور میرے باپ کی لونڈی کا بیٹے ہے، جو اس کے بستر پر پیدا ہوا ہے۔ چنانچہ وہ دونوں رسول اللہ ﷺ کے پاس گئے... (۴) المفہم ۴/ ۳۳۰، اور یہ دونوں حدیثیں اس جلد کے صفحہ ۲۱۲-۲۱۱ پر گزر چکی ہیں۔ (۵) التمہید ۲۲/ ۱۷۸، اور المفہم ۴/ ۳۳۱۔ (۶) التمہید ۲۲/ ۱۷۸، اور المفہم ۴/ ۳۳۱۔

Surah Al-Nur: Verses 33 - 34 / 246

Malik said: If the mukatab (a slave who has contracted for his freedom) becomes unable to fulfill his contract, then everything his master received from him before this inability becomes lawful for the master, whether it was from the slave's earnings or from charity given to him. As for what he was helped with specifically for the release of his neck (manumission), but it did not suffice for his contract of manumission, then everyone who helped him has the right to take back what they gave, or the mukatab may seek their release from it. If they helped him as general charity and not specifically for his manumission, then if he becomes unable, it becomes lawful for his master. If his manumission was completed by it and there was a surplus left, then if it was intended specifically for manumission, he returns it to them in proportions or they release him from it. All of this is the school of Malik as mentioned by Ibn al-Qasim (1).

Most of the people of knowledge said: Indeed, what the master received from him from his manumission contract, and what remained in his hand after his inability from charity or otherwise, belongs to his master; it is permissible for him to take all of that. This is the opinion of Al-Shafi'i, Abu Hanifa and their companions, and Ahmad bin Hanbal, and it is a narration from Shurayh.

Al-Thawri said: The master should put what was given to him for the purpose of freeing necks (slaves), and this is the opinion of Masruq and Al-Nakha'i, and a narration from Shurayh.

A group said: What the master received from him belongs to the master, and what remains in the slave's hand after inability belongs to the slave and not to his master, and this is the opinion of some who held that the slave can own property.

Ishaq said: Whatever was given for the purpose of the manumission contract is returned to its owners.

Tenth: The hadith of Barirah, despite the variation in its narrations and wordings, implies that a sale occurred regarding Barirah after a previous manumission contract. People differed regarding the sale of a mukatab because of that (2). Al-Bukhari titled (3): Chapter on the sale of a mukatab if he agrees. Ibn al-Mundhir (4) and Al-Dawudi held the view of the permissibility of selling him for the purpose of manumission if the mukatab agrees to the sale, even if he is not incapable, and this is what Abu Umar preferred.

(1) Al-Tamhid 22/179 - 180, and the discussion is from him until the end of the issue.
(2) Al-Mufhim 4/330 - 331. (3) Before Hadith (2564). (4) In Al-Ishraf 1/340.

सूरह अन-नूर: आयत 33 - 34 / 246

मलिक ने कहा: यदि मुकातिाब (वह गुलाम जिसने अपनी आजादी खरीदने का अनुबंध किया है) असमर्थ हो जाता है, तो उसकी असमर्थता से पहले उसके मालिक ने उससे जो कुछ भी प्राप्त किया था, वह उसके लिए वैध हो गया, चाहे वह उसकी कमाई से हो या उसे दी गई सदका (दान) से। जहाँ तक उस सहायता का सवाल है जो उसकी गर्दन छुड़ाने (मुक्ति) के लिए विशेष रूप से दी गई थी, लेकिन वह उसके अनुबंध के लिए पर्याप्त नहीं थी, तो हर उस व्यक्ति को जिसने उसकी मदद की थी, अपनी दी गई राशि वापस लेने का अधिकार है, या मुकातिाब उन्हें इससे मुक्त करा ले। यदि उन्होंने उसे सामान्य सदका के रूप में मदद की थी न कि विशेष रूप से उसकी मुक्ति के लिए, तो यदि वह असमर्थ हो जाता है, तो वह उसके मालिक के लिए वैध हो जाता है। यदि उसकी मुक्ति उससे पूरी हो गई और उसमें से कुछ शेष बच गया, तो यदि वह मुक्ति के उद्देश्य से था, तो वह उसे आनुपातिक रूप से उन्हें लौटा देगा या वे उसे इससे मुक्त कर देंगे। यह सब मलिक का मज़हब (विचारधारा) है जैसा कि इब्न अल-कासिम (1) ने उल्लेख किया है।

अधिकांश विद्वानों ने कहा: वास्तव में, मालिक ने उसके अनुबंध से जो कुछ भी प्राप्त किया, और उसकी असमर्थता के बाद दान या उसके अलावा जो कुछ उसके हाथ में बचा, वह उसके मालिक का है; उसके लिए वह सब लेना उचित है। यह अल-शाफ़ई, अबू हनीफा और उनके साथियों, और अहमद बिन हंबल का कथन है, और शुरैह से एक रिवायत है।

अल-थवरी ने कहा: मालिक को वह सब जो उसे दिया गया था, गर्दनें (गुलाम) छुड़ाने के काम में लगाना चाहिए, और यह मसरूक और अल-नखई का कथन है, और शुरैह से एक रिवायत है।

एक समूह ने कहा: मालिक ने उससे जो कुछ प्राप्त किया वह उसका है, और असमर्थता के बाद जो उसके हाथ में बचा वह उसका अपना है, न कि उसके मालिक का, और यह उन लोगों का कथन है जो मानते हैं कि गुलाम संपत्ति का मालिक हो सकता है।

इसहाक ने कहा: अनुबंध की स्थिति में जो कुछ दिया गया था, वह उसके स्वामियों को लौटा दिया जाए।

दसवाँ: बरीरा की हदीस, इसके अलग-अलग रास्तों और शब्दों के बावजूद, यह बताती है कि बरीरा के मामले में एक पूर्व अनुबंध के बाद बिक्री हुई थी। इस कारण मुकातिाब की बिक्री के संबंध में लोगों में मतभेद था (2)। बुखारी ने शीर्षक दिया है (3): मुकातिाब की बिक्री का अध्याय यदि वह सहमत

हो। इब्न अल-मुन्ज़िर (4) और अल-दावुदी ने इस राय को अपनाया कि यदि मुकातिाब बिक्री के लिए सहमत हो तो उसे मुक्ति के लिए बेचना जायज़ है, भले ही वह असमर्थ न हो, और यही वह राय है जिसे अबू उमर ने पसंद किया।

(1) अल-तमहीद 22/179 - 180, और बात यहाँ से मसले के अंत तक है। (2) अल-मुफ़हिम 4/330 - 331। (3) हदीस (2564) से पहले। (4) अल-इशराफ़ 1/340 में।

سورة النور: آیات ۳۳ - ۳۴ / ۲۴۶

امام مالک نے فرمایا: اگر مکاتب (وہ غلام جس نے اپنی آزادی کی قیمت ادا کرنے کا معاہدہ کیا ہو) عاجز آ جائے، تو اس کے عاجز ہونے سے پہلے اس کے آقا نے اس سے جو کچھ وصول کیا تھا وہ اس کے لیے حلال ہے، خواہ وہ اس کی کمائی سے ہو یا اسے ملنے والے صدقے سے۔ رہی وہ رقم جو اس کی گردن چھڑانے (آزادی) میں مدد کے طور پر دی گئی تھی، لیکن اس سے اس کی کتابت (آزادی کی رقم) پوری نہ ہو سکی، تو ہر اس شخص کو جس نے اس کی مدد کی تھی، اپنا دیا ہوا واپس لینے کا حق ہے، یا مکاتب اسے ان سے معاف کرا لے۔ اور اگر انہوں نے اسے عام صدقہ کے طور پر دیا تھا نہ کہ خاص طور پر اس کی گردن چھڑانے کے لیے، تو اگر وہ عاجز آ جائے تو وہ اس کے آقا کے لیے حلال ہے۔ اور اگر اس سے اس کی آزادی مکمل ہو گئی اور کچھ رقم بچ گئی، تو اگر وہ آزادی کی نیت سے تھی تو وہ اسے ان لوگوں کو حصوں کے حساب سے واپس کر دے گا یا وہ اسے اس سے معاف کر دیں گے۔ یہ سب امام مالک کا مذہب ہے جیسا کہ ابن القاسم (۱) نے ذکر کیا ہے۔

اکثر اہل علم نے کہا ہے: بیشک آقا نے اس کی کتابت سے جو کچھ وصول کیا، اور اس کے عاجز ہونے کے بعد اس کے ہاتھ میں صدقہ یا اس کے علاوہ جو کچھ بچا، وہ اس کے آقا کا ہے، اس کے لیے وہ سب لینا جائز ہے۔ یہی قول امام شافعی، امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، اور امام احمد بن حنبل کا ہے، اور ایک روایت شریح سے بھی ہے۔

امام ثوری نے فرمایا: آقا اس رقم کو جو اسے دی گئی تھی، گردنیں چھڑانے (غلام آزاد کرنے) میں خرچ کرے، اور یہی قول مسروق اور نخعی کا ہے، اور ایک روایت شریح سے بھی ہے۔

ایک گروہ نے کہا: آقا نے اس سے جو کچھ وصول کیا وہ اس کا ہے، اور عاجز ہونے کے بعد جو اس کے پاس بچا وہ اس کا اپنا ہے نہ کہ اس کے آقا کا، اور یہ ان لوگوں کا قول ہے جو اس بات کے قائل ہیں کہ غلام مالک بن سکتا ہے۔

اسحاق نے فرمایا: کتابت کی صورت میں جو کچھ دیا گیا تھا وہ اس کے مالکوں کو واپس کر دیا جائے۔

دسویں بات: بَرِیرہ کی حدیث اپنے مختلف طرق اور الفاظ کے باوجود اس بات پر مشتمل ہے کہ بَرِیرہ کے معاملے میں سابقہ کتابت کے بعد بیع (فروخت) واقع ہوئی۔ اسی وجہ سے لوگوں میں مکاتب کی بیع کے بارے میں اختلاف ہوا (۲)۔ امام بخاری (۳) نے باب قائم کیا ہے: مکاتب کی بیع کا باب جب وہ راضی ہو۔ ابن المنذر (۴) اور داؤدی اس طرف گئے ہیں کہ اگر مکاتب بیع پر راضی ہو تو اسے آزادی کی خاطر بیچنا جائز ہے، خواہ وہ عاجز نہ بھی ہوا ہو، اور یہی وہ قول ہے جسے ابو عمر نے پسند کیا ہے۔

(۱) التمہید ۲۲/۱۷۹ - ۱۸۰، اور کلام وہاں سے مسئلہ کے آخر تک ہے۔ (۲) المفہم ۴/۳۳۰ - ۳۳۱۔ (۳) حدیث (۲۵۶۴) سے پہلے۔ (۴) الإشراف ۱/۳۴۰ میں۔

... Ibn Abd al-Barr (1), and this was said by Ibn Shihab, Abu al-Zinad, and Rabi'ah, except they said: because his consent to the sale is an admission of inability on his part. Malik, Abu Hanifa, and their companions said: It is not permissible to sell a 'Mukatab' as long as he remains a 'Mukatab' until he becomes unable [to pay], and it is not permissible to sell his 'kitabah' [contract of freedom] under any circumstances, and this is the opinion of al-Shafi'i in Egypt. While in Iraq he used to say: his sale is permissible, but as for selling his 'kitabah', it is not permissible (2). Malik permitted the sale of the 'kitabah'; if he pays it, he becomes free, otherwise he becomes a slave to the purchaser of the 'kitabah'. Abu Hanifa forbade that because it is a sale of uncertainty (Gharar). Al-Shafi'i's opinion differed on that between prohibition and permission (3). A group said: It is permissible to sell the 'Mukatab' on the condition that he continues with his 'kitabah'. If he pays, he becomes free, and his 'wala' [loyalty/patronage] belongs to the one who bought him, and if he becomes unable, he is a slave to him. This was said by al-Nakha'i, 'Ata', al-Layth, Ahmad, and Abu Thawr (4). Al-Awza'i said: The 'Mukatab' is not sold except for manumission, and it is disliked that he be sold before his inability, and this is the opinion of Ahmad and Ishaq (5). Abu Umar (6) said: In the Hadith of Barirah there is permission for the sale of the 'Mukatab' if he consents to the sale, [even if] he is not unable to pay an installment that has become due, contrary to the opinion of those who claim that selling a 'Mukatab' is not permissible except upon inability; because Barirah did not mention that she was unable to pay an installment, nor did she report that an installment was due, and the Prophet (PBUH) did not say to her: "Are you unable, or has an installment become due that you did not pay (7)?" And if the sale of a male or female 'Mukatab' were not permissible except upon inability to pay what has become due, then ...

(1) In Al-Tamheed 22/176, and the author quoted it from him through Abu al-Abbas in Al-Mufhim 4/331, and the wording is from him. (2) Al-Tamheed 22/177. (3) Al-Mufhim 4/331. (4) Al-Tamheed 22/177, and Al-Mufhim 4/331. (5) See Al-Istidhkar 23/297. (6) In Al-Tamheed 22/176, and what will come between brackets is from it. (7) His words: "and did not pay it," is not in (M).

२४७ सूरह अन-नूर: आयतें ३३ - ३४

... इब्न अब्द अल-बर्र (१), और यही इब्न शिहाब, अबू अल-ज़िनाद और रबीअह ने कहा, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: क्योंकि बिक्री के लिए उसकी सहमति उसकी असमर्थता का प्रमाण है। मलिक और अबू हनीफा और उनके साथियों ने कहा: जब तक वह 'मुकातब' रहता है, तब तक उसे बेचना जायज़ नहीं है जब तक कि वह असमर्थ न हो जाए, और किसी भी स्थिति में उसके'किताबत' (मुक्ति अनुबंध) को बेचना जायज़ नहीं है, और मिस्र में अल-शफीई का यही विचार है। जबकि इराक में वह कहते थे: उसकी बिक्री जायज़ है, लेकिन जहां तक उसकी 'किताबत' बेचने की बात है, वह जायज़ नहीं है (२)। मलिक ने 'किताबत' की बिक्री की अनुमति दी; यदि वह भुगतान कर देता है, तो वह आज़ाद हो जाता है, अन्यथा वह 'किताबत' खरीदने वाले का गुलाम होगा। अबू हनीफा ने इसे मना किया क्योंकि यह अनिश्चितता (गरर) की बिक्री है। इस बारे में अल-शफीई की राय निषेध और अनुमति के बीच भिन्न थी (३)। एक समूह ने कहा: 'मुकातब' को इस शर्त पर बेचना जायज़ है कि वह अपनी 'किताबत' जारी रखे। यदि वह भुगतान कर देता है, तो वह आज़ाद हो जाता है, और उसकी 'वला' (वफादारी) उसे खरीदने वाले की होगी, और यदि वह असमर्थ हो जाता है, तो वह उसका गुलाम है। यह बात अल-नखई, अता, अल-लैथ, अहमद और अबू थौर ने कही (४)। अल-औज़ाई ने कहा: 'मुकातब' को केवल आज़ाद करने के लिए ही बेचा जाता है, और उसकी असमर्थता से पहले बेचना नापसंद है, और अहमद और इशाक की भी यही राय है (५)। अबू उमर (६) ने कहा: बरीरा की हदीस में 'मुकातब' की बिक्री की अनुमति है यदि वह बिक्री के लिए सहमत हो, [भले ही] वह किसी देय किस्त का भुगतान करने में असमर्थ न हो, उन लोगों की राय के विपरीत जो दावा करते हैं कि 'मुकातब' की बिक्री असमर्थता के बिना जायज़ नहीं है; क्योंकि बरीरा ने यह उल्लेख नहीं किया कि वह किस्त देने में असमर्थ थी, और न ही उसने यह बताया कि कोई किस्त देय हो गई थी, और न ही पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उससे कहा: "क्या तुम असमर्थ हो, या क्या कोई ऐसी किस्त देय है जिसका तुमने भुगतान नहीं किया (७)?" और यदि पुरुष या महिला 'मुकातब' की बिक्री तब तक जायज़ न होती जब तक कि वह देय राशि का भुगतान करने में असमर्थ न हो जाए, तो...

(१) अल-तमहीद १७६/२२ में, और लेखक ने अल-मुफिम ३३१/४ में अबू अल-अब्बास के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया है, और शब्द उन्हीं के हैं। (२) अल-तमहीद १७७/२२। (३) अल-मुफिम ३३१/४। (४) अल-तमहीद १७७/२२, और अल-मुफिम ३३१/४। (५) अल-इस्तिज़कार २९७/२३ देखें।

(६) अल-तमहीद १७६/२२ में, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (७) उनके शब्द: "और उसका भुगतान नहीं किया", (एम) में नहीं है।

۲۴۷ سورة النور: آیات ۳۳ - ۳۴

... ابن عبد البر (۱)، اور یہی ابن شہاب، ابو الزناد اور ربیعہ نے کہا، بجز اس کے کہ انہوں نے کہا: اس لیے کہ بیع (فروخت) پر اس کی رضا مندی اس کی عاجزی (ناکامی) ہے۔ امام مالک اور امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب نے فرمایا: جب تک کوئی مکاتب رہے اسے بیچنا جائز نہیں جب تک کہ وہ عاجز نہ ہو جائے، اور کسی بھی حال میں اس کی کتابت کو بیچنا جائز نہیں، اور یہی مصر میں امام شافعی کا قول ہے۔ جبکہ عراق میں وہ کہتے تھے: اس کی بیع جائز ہے، لیکن جہاں تک اس کی کتابت بیچنے کا تعلق ہے تو وہ جائز نہیں (۲)۔ امام مالک نے کتابت کی بیع کو جائز قرار دیا، اگر وہ ادائیگی کر دے تو آزاد ہو جائے گا، ورنہ وہ کتابت خریدنے والے کا غلام ہو گا۔ امام ابو حنیفہ نے اسے منع کیا کیونکہ یہ بیعِ غرر (غیر یقینی بیع) ہے۔ اس میں امام شافعی کا قول ممانعت اور جواز کے درمیان مختلف رہا (۳)۔ ایک گروہ نے کہا: مکاتب کو اس شرط پر بیچنا جائز ہے کہ وہ اپنی کتابت پر قائم رہے، اگر وہ ادائیگی کر دے تو آزاد ہو جائے گا، اور اس کی ولاء (حمایت) اسے خریدنے والے کے لیے ہوگی، اور اگر وہ عاجز آ جائے تو وہ اس کا غلام ہوگا۔ یہی بات نخعی، عطاء، لیث، احمد اور ابو ثور نے کہی (۴)۔ اوزاعی نے کہا: مکاتب کو صرف آزاد کرنے کی غرض سے ہی بیچا جا سکتا ہے، اور اس کے عاجز ہونے سے پہلے اسے بیچنا ناپسندیدہ ہے، اور یہی احمد اور اسحاق کا قول ہے (۵)۔ ابو عمر (۶) نے کہا: حضرت بریدہؓ کی حدیث میں مکاتب کی بیع کا جواز موجود ہے اگر وہ بیع پر راضی ہو جائے [اگرچہ] وہ کسی واجب الادا قسط کی ادائیگی سے عاجز نہ ہو، ان لوگوں کے قول کے برعکس جو یہ دعویٰ کرتے ہیں کہ مکاتب کی بیع عاجزی کے بغیر جائز نہیں؛ اس لیے کہ بریدہؓ نے یہ ذکر نہیں کیا کہ وہ کسی قسط کی ادائیگی سے عاجز تھیں، اور نہ ہی یہ بتایا کہ ان پر کوئی قسط واجب الادا تھی، اور نہ ہی

نبی کریم ﷺ نے ان سے فرمایا: "کیا تم عاجز ہو، یا کیا تم پر کوئی ایسی قسط واجب الادا ہوئی جسے تم نے ادا نہ کیا ہو (۷)؟" اور اگر مکاتب یا مکاتبہ کی بیع واجب الادا رقم کی ادائیگی سے عاجزی کے بغیر جائز نہ ہوتی تو...

(۱) التمہید ۲۲/ ۱۷۶ میں، اور مصنف نے اسے المفہم ۴/ ۳۳۱ میں ابو العباس کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۲) التمہید ۲۲/ ۱۷۷۔ (۳) المفہم ۴/ ۳۳۱۔ (۴) التمہید ۲۲/ ۱۷۷، اور المفہم ۴/ ۳۳۱۔ (۵) الاستذکار ۲۳/ ۲۹۷ دیکھیں۔ (۶) التمہید ۲۲/ ۱۷۶ میں، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۷) ان کا قول: "پس اسے ادا نہ کیا"، (م) میں نہیں ہے۔

Surah An-Nur: Verses 33 - 34 248

The Prophet ﷺ had asked her: Is she unable or not? And he would not have permitted her purchase except after knowing ﷺ that she was unable, even if for the payment of one installment that had become due for her. In the hadith of Al-Zuhri, she had not paid anything towards her manumission contract (1). I do not know of any evidence in this chapter more authentic than this hadith of Barirah, and nothing has been narrated from the Prophet ﷺ that contradicts it, nor is there any evidence in any of the reports regarding her inability.

Those who prohibited the sale of a 'mukatab' (a slave with a manumission contract) argued on several grounds: among them, they said that the mentioned contract had not been finalized, and her saying: "I made a contract with my people," means she negotiated with them for it, and they estimated its amount and term but did not formally contract it. However, the apparent meaning of the hadiths contradicts this if their context is considered (2).

It was said: Barirah became unable to pay, so she and her masters agreed to cancel the contract, and at that point, the sale became valid. However, this is only consistent with the view of those who say: Rendering a 'mukatab' unable does not require a judge's ruling if the slave and the master agree upon it, because the right does not extend beyond the two of them, and this is the well-known position. Sahnun said: There must be an authority (judge), as he feared they might collude to abandon the right of Allah Almighty. Evidence for the validity of her being unable is what was narrated: Barirah came to Aisha seeking assistance in her contract while she had not paid anything towards it, so Aisha said to her: Go back to your people, and if they wish for me to pay off your contract for you, I will do so (3). The apparent meaning of this is that all or part of her contract was due from her; because rights are only paid when their demand has become obligatory, and Allah knows best (4). These interpretations (5) are the most plausible for them, and they contain the flaws we have explained.

Ibn al-Mundhir said: I do not know of any argument for those who say: He cannot sell a 'mukatab', unless he says: perhaps Barirah became unable. Al-Shafi'i said: Its most apparent meaning is that the owner of the 'mukatab' has the right to sell him.

(1) Previously mentioned in the fifth issue. (2) Al-Mufhim 4 / 319 - 320. (3) Previously mentioned in the fifth issue. (4) Al-Mufhim 4 / 320. (5) In (Z): These two interpretations.

सूरह अन-नूर: आयतें 33 - 34 248

नबी ﷺ ने उससे पूछा था: क्या वह अक्षम है या नहीं? और वह ﷺ उसकी खरीद की अनुमति तब तक नहीं देते जब तक उन्हें यह ज्ञात न हो जाता कि वह अक्षम है, चाहे वह एक किस्त (नज्म) के भुगतान के लिए ही क्यों न हो जो उस पर देय हो गई थी। अल-जुहरी की हदीस में है कि उसने अपने मुकातबा (मुक्ति अनुबंध) का कुछ भी भुगतान नहीं किया था (1)। मैं इस अध्याय में बरीराह की इस हदीस से अधिक प्रामाणिक कोई प्रमाण नहीं जानता, और नबी ﷺ से इसके विपरीत कुछ भी वर्णित नहीं है, और न ही किसी भी रिपोर्ट में उसकी अक्षमता का कोई प्रमाण है।

जिन्होंने मुकातब (वह गुलाम जिसके पास मुक्ति अनुबंध है) की बिक्री को मना किया है, उन्होंने कई बातों पर तर्क दिया: उनमें से उन्होंने कहा कि उल्लेखित अनुबंध संपन्न नहीं हुआ था, और उसका यह कहना: "मैंने अपने लोगों के साथ अनुबंध किया," का अर्थ है कि उसने उनसे इसके बारे में बातचीत की थी, और उन्होंने इसकी राशि और अवधि का अनुमान लगाया था लेकिन अनुबंध को अंतिम रूप नहीं दिया था। हदीसों का प्रत्यक्ष अर्थ इसके विपरीत है यदि उनके संदर्भ पर विचार किया जाए (2)।

यह कहा गया: बरीराह भुगतान करने में असमर्थ हो गई थी, इसलिए वह और उसके मालिक अनुबंध को रद्द करने पर सहमत हो गए, और तब बिक्री वैध हो गई। हालांकि, यह केवल उन लोगों के दृष्टिकोण के साथ संगत है जो कहते हैं: मुकातब को अक्षम घोषित करने के लिए किसी न्यायाधीश के आदेश की आवश्यकता नहीं होती यदि गुलाम और स्वामी उस पर सहमत हों; क्योंकि अधिकार उन दोनों से बाहर नहीं जाता है, और यही प्रसिद्ध विचार है। सहनून ने कहा: सुल्तान (अधिकारी) का होना आवश्यक है, उन्हें इस बात का डर था कि वे अल्लाह के अधिकार को त्यागने के लिए मिलीभगत न कर लें। उसकी अक्षमता का प्रमाण वह है जो वर्णित है: बरीराह आयशा के पास अपने अनुबंध में सहायता मांगने आई थी जब उसने कुछ भी भुगतान नहीं किया था, तो आयशा ने उससे कहा: अपने लोगों के पास वापस जाओ, और यदि वे चाहें कि मैं तुम्हारी ओर से तुम्हारा अनुबंध चुका दूँ, तो मैं करूँगी (3)। इसका प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि उसका पूरा अनुबंध या उसका कुछ हिस्सा उस पर देय था; क्योंकि अधिकारों का भुगतान तभी किया जाता है जब उनकी मांग अनिवार्य हो गई हो, और अल्लाह बेहतर जानता है (4)। ये व्याख्याएँ(5) उनके लिए सबसे अधिक प्रशंसनीय हैं, और इनमें वे कमियाँ हैं जो हमने स्पष्ट की हैं।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: मैं उनके लिए कोई प्रमाण नहीं जानता जो कहते हैं: वह मुकातब को नहीं बेच सकता, सिवाय इसके कि वह कहे: शायद बरीराह अक्षम हो गई थी। अल-शाफई ने कहा: इसका सबसे प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि मुकातब के मालिक को उसे बेचने का अधिकार है।

(1) पाँचवें मसले में पहले उल्लेख किया गया है। (2) अल-मुफहिम 4 / 319 - 320। (3) पाँचवें मसले में पहले उल्लेख किया गया है। (4) अल-मुफहिम 4 / 320। (5) (ज़) में: ये दो व्याख्याएँ।

سورہ النور: آیات 33 - 34 248

نبی ﷺ نے اس سے پوچھا تھا: کیا وہ عاجز ہے یا نہیں؟ اور آپ ﷺ اس کی خریداری کی اجازت نہ دیتے مگر آپ ﷺ کے علم میں آنے کے بعد کہ وہ عاجز ہے؛ اگرچہ ایک قسط (نجم) کی ادائیگی سے ہی کیوں نہ ہو جو اس پر واجب ہو چکی تھی۔ زہری کی حدیث میں ہے کہ اس نے اپنی مکاتبت (آزادی کے معاہدے) میں سے کچھ بھی ادا نہیں کیا تھا (1)۔ اور میں اس باب میں بَریرہ کی اس حدیث سے زیادہ صحیح کوئی دلیل نہیں جانتا، اور نبی ﷺ سے اس کے معارض کچھ مروی نہیں ہے، اور نہ ہی کسی خبر میں اس کے عجز پر کوئی دلیل ہے۔

جس نے مکاتب کی بیع سے منع کیا اس نے چند امور سے استدلال کیا: ان میں سے یہ کہ انہوں نے کہا: مذکورہ مکاتبت منعقد نہیں ہوئی تھی، اور اس کا قول: "میں نے اپنے اہل خانہ سے مکاتبت کی،" اس کا مطلب یہ ہے کہ اس نے ان سے اس پر بات چیت کی تھی، اور انہوں نے اس کی رقم اور مدت کا اندازہ لگایا تھا اور اس کا عقد نہیں کیا تھا۔ اور احادیث کا ظاہر اس کے خلاف ہے اگر ان کے سیاق و سباق پر غور کیا جائے (2)۔

اور کہا گیا: بَریرہ ادائیگی سے عاجز آگئی تھی، چنانچہ وہ اور اس کے مالکان مکاتبت کو فسخ کرنے پر متفق ہو گئے، اور اس وقت بیع صحیح ہوگئی، مگر یہ صرف اس شخص کے قول پر چلتا ہے جو کہتا ہے: مکاتب کو عاجز قرار دینا حاکم کے حکم کا محتاج نہیں ہے اگر غلام اور آقا اس پر متفق ہوجائیں؛ کیونکہ حق ان دونوں سے تجاوز نہیں کرتا، اور یہی مشہور مذہب ہے۔ اور سُحنون نے کہا: سلطان (حاکم) کا ہونا ضروری ہے، اور یہ انہوں نے اس خوف سے کہا کہ کہیں وہ اللہ تعالیٰ کے حق کو چھوڑنے پر سازباز نہ کر لیں۔ اور اس کے عاجز ہونے کی صحت پر وہ دلیل ہے جو مروی ہے کہ بَریرہ حضرت عائشہ کے پاس اپنی مکاتبت میں مدد لینے آئی تھیں جب

کہ انہوں نے اپنی مکاتبت میں سے کچھ بھی ادا نہیں کیا تھا، تو حضرت عائشہ نے ان سے کہا: اپنے گھر والوں کے پاس واپس جاؤ، اگر وہ چاہیں کہ میں تمہاری طرف سے تمہاری مکاتبت ادا کر دوں، تو میں کر دوں گی (3)۔ اس کا ظاہر یہ ہے کہ ان کی تمام مکاتبت یا اس کا کچھ حصہ ان پر واجب ہو چکا تھا؛ کیونکہ حقوق میں سے صرف وہی ادا کیا جاتا ہے جس کا مطالبہ واجب ہو گیا ہو، واللہ اعلم (4)۔ یہ تاویلات (5) ان کے لیے سب سے زیادہ مشابہ ہیں، اور ان میں وہ نقص ہے جو ہم نے بیان کیا ہے۔

اور ابن المنذر نے کہا: میں اس شخص کے لیے کوئی حجت نہیں جانتا جو کہتا ہے: اس کے لیے مکاتب کو بیچنا جائز نہیں ہے سوائے اس کے کہ وہ کہے: شاید بَریرہ عاجز آگئی تھی۔ امام شافعی نے فرمایا: اس کے سب سے زیادہ ظاہر معنی یہ ہیں کہ مکاتب کے مالک کو اسے بیچنے کا حق ہے۔

(1) مسئلہ پنجم میں گزر چکا ہے۔ (2) المفہم 4 / 319 - 320۔ (3) مسئلہ پنجم میں گزر چکا ہے۔ (4) المفہم 4 / 320۔ (5) (ظ) میں: یہ دو تاویلیں۔

Eleventh point: The *mukatab* (slave who has a contract for freedom) becomes free once he pays his contract amount, and there is no need for a fresh manumission from the master. Likewise, his children born during his contract period from his female slave become free with his freedom and remain enslaved with his enslavement; because a person's child from his female slave is considered free-born [in status]. Similarly for the children of a female *mukatab*; if they had children before the contract, they are not included in the contract except by condition.

Twelfth point: {And give them from the wealth of Allah which He has given you} This is a command to masters to assist them with the contract money, either by giving them something from what they have in their hands—meaning the masters' hands—or by reducing some of the contract amount for them. Malik said: A portion is deducted for the *mukatab* from his final payment. Ibn Umar deducted five thousand from thirty-five thousand (1). Ali (may Allah be pleased with him) considered it favorable for it to be one-fourth of the contract amount (2). Al-Zahrawi said: This was narrated from the Prophet (peace be upon him) (3). Ibn Mas'ud and Al-Hasan b. Abi Al-Hasan considered one-third favorable. Qatadah said: One-tenth (4). Ibn Jubayr said: Something is dropped from him, and he did not specify it; this is the opinion of Al-Shafi'i, and Al-Thawri found it good.

Al-Shafi'i said: "Something" is the least thing that can be termed a "thing", the master is compelled to do it, and a judge rules it upon the heirs if the master dies.

Malik (may Allah have mercy on him) saw this command as recommended (mandub), and did not see a limit for the amount of reduction (5).

Al-Shafi'i argued with the absolute nature of the command in His saying: {And give them}, and saw that the conjunction of duty...

---

(1) Malik's saying in Al-Muwatta 2/788, and the author quoted it from him via Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 22/189, and the report of Ibn Umar was recorded by Al-Tabari 17/286, and Al-Bayhaqi 10/330. (2) Recorded by Abd al-Razzaq (15590), Al-Nasa'i in Al-Sunan al-Kubra (5019), and Al-Tabari 17/283. (3) Recorded by Abd al-Razzaq (15589), Al-Nasa'i in Al-Sunan al-Kubra (5017) from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him). Ibn Abd al-Barr said in Al-Istidhkar 23/256: The correct view is that it is stopped (mawquf) at Ali (may Allah be pleased with him). Ibn Kathir said 6/54: This is a strange (gharib) hadith, and its attribution to the Prophet (raf') is rejected (munkar), and it is

most likely stopped at Ali. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/181, and Abd al-Razzaq (15594) recorded the saying of Qatadah. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/181.

ग्यारहवाँ बिंदु: मुकातिब (वह गुलाम जिसने अपनी आजादी के लिए समझौता किया हो) जब अपने समझौते की राशि अदा कर देता है, तो वह आजाद हो जाता है, और उसे स्वामी की ओर से आजादी की नई शुरुआत की आवश्यकता नहीं होती। इसी तरह उसके बच्चे जो उसके समझौते की अवधि के दौरान उसकी अपनी दासी से पैदा हुए हैं, उसकी आजादी के साथ आजाद हो जाते हैं और उसकी गुलामी के साथ गुलाम रहते हैं; क्योंकि दासी से व्यक्ति की संतान स्वतंत्र पैदा हुए व्यक्ति के समान मानी जाती है। मुकातिब महिला के बच्चों के लिए भी यही नियम है। यदि समझौते से पहले उनके बच्चे थे, तो वे शर्त के बिना समझौते में शामिल नहीं होते।

बारहवाँ बिंदु: {और उन्हें अल्लाह के उस धन में से दो जो उसने तुम्हें दिया है} यह स्वामियों को आदेश है कि वे समझौते की राशि में उनकी सहायता करें, या तो उन्हें उनके पास मौजूद चीजों में से कुछ देकर - यानी स्वामियों के हाथों से - या समझौते की राशि में से कुछ कम करके। मालिक ने कहा: मुकातिब के लिए उसके अंतिम भुगतान में से कुछ कम किया जाएगा। इब्न उमर ने पैंतीस हजार में से पांच हजार कम कर दिए थे (1)। अली (रजि.) ने इसे समझौते का एक चौथाई हिस्सा होना बेहतर माना (2)। अल-ज़हरावी ने कहा: यह नबी (सल्ल.) से रिवायत है (3)। इब्न मसूद और अल-हसन बिन अबी अल-हसन ने इसे एक तिहाई बेहतर माना। क़तादा ने कहा: दसवां हिस्सा (4)। इब्न जुबैर ने कहा: उसके लिए कुछ कम कर दिया जाएगा, और उन्होंने इसे सीमित नहीं किया, और यही शाफ़ई का विचार है, और अल-थौरी ने इसे सराहा है।

शाफ़ई ने कहा: "चीज़" वह सबसे छोटी चीज़ है जिसे "चीज़" कहा जा सकता है, और स्वामी को इसके लिए मजबूर किया जाता है, और यदि स्वामी मर जाता है तो न्यायाधीश वारिसों पर इसका फैसला सुनाता है।

मलिक (अल्लाह उन पर रहम करे) ने इस आदेश को सिफ़ारिश (मंदूब) के रूप में देखा, और कटौती की मात्रा के लिए कोई सीमा नहीं देखी (5)।

शाफ़ई ने उनके इस कथन में आदेश की पूर्ण प्रकृति से दलील दी: {और उन्हें दो}, और देखा कि कर्तव्य का संयोजन...

(1) अल-मुवत्ता 2/788 में मलिक का कथन, और लेखक ने अल-तम्हीद 22/189 में इब्न अब्द अल-बर्र के माध्यम से इसे उनसे उद्धृत किया, और इब्न उमर की रिपोर्ट अल-तबरी 17/286 और अल-बैहक़ी 10/330 द्वारा निकाली गई। (2) इसे अब्द अल-रज्जाक (15590), अल-नसाई ने अल-सुनन अल-कुबरा (5019) में, और अल-तबरी 17/283 में निकाला। (3) इसे अब्द अल-रज्जाक (15589), अल-नसाई ने अल-सुनन अल-कुबरा (5017) में अली (रजि.) की हदीस से निकाला। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिधकर 23/256 में कहा: सही यह है कि यह अली (रजि.) पर रुका हुआ (मवक़ूफ़) है। इब्न कथीर ने 6/54 में कहा: यह एक अजीब (ग़रीब) हदीस है, और इसका रफ़' मुनकर है, और सबसे अधिक संभावना यह है कि यह अली पर रुका हुआ है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/181, और अब्द अल-रज्जाक (15594) ने क़तादा का कथन निकाला। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/181।

گیارہویں بات: مکاتب (وہ غلام جس نے اپنی آزادی کے لیے رقم کا معاہدہ کیا ہو) جب اپنی کتابت (معاہدے کی رقم) ادا کر دیتا ہے تو وہ آزاد ہو جاتا ہے، اور اسے آقا کی طرف سے نئے سرے سے آزادی کے آغاز کی ضرورت نہیں رہتی۔ اسی طرح اس کے وہ بچے جو اس کی کتابت کے دوران اس کی اپنی لونڈی سے پیدا ہوئے، وہ اس کی آزادی کے ساتھ آزاد ہو جاتے ہیں اور اس کی غلامی کے ساتھ غلام رہتے ہیں؛ کیونکہ لونڈی سے انسان کی اولاد آزاد کے درجے میں سمجھی جاتی ہے۔ اسی طرح مکاتبہ (خاتون غلام) کی اولاد کا معاملہ ہے۔ اگر کتابت سے پہلے ان کی اولاد تھی، تو وہ بغیر شرط کے کتابت میں داخل نہیں ہوتی۔

بارہویں بات: ﴿وَآتُوهُم مِّن مَّالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ﴾ (اور انہیں اللہ کے اس مال میں سے دو جو اس نے تمہیں دیا ہے) یہ آقاؤں کو حکم ہے کہ وہ کتابت کے مال میں ان کی مدد کریں، یا تو انہیں ان چیزوں میں سے کچھ دے کر جو ان کے پاس ہیں - یعنی آقاؤں کے پاس - یا ان سے کتابت کی کچھ رقم کم کر کے۔ امام مالک نے فرمایا: مکاتب کے لیے اس کی کتابت کی آخری قسط میں سے کچھ کم کیا جائے گا، اور ابن عمر رضی اللہ عنہ نے پینتیس ہزار میں سے پانچ ہزار کم کیے تھے (1)۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ نے اسے بہتر سمجھا کہ وہ کتابت کا چوتھائی حصہ ہو (2)۔ الزہراوی نے کہا: یہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے مروی ہے (3)۔ اور ابن مسعود اور حسن بن ابی الحسن نے اس کا تہائی حصہ بہتر سمجھا۔ قتادہ نے کہا: دسواں حصہ (4)۔ ابن جبیر نے کہا: اس سے کچھ ساقط کر دیا جائے، اور اس کی کوئی حد مقرر نہیں کی، اور یہی امام شافعی کا قول ہے، اور ثوری نے اسے پسند کیا ہے۔

امام شافعی نے فرمایا: "شیء" (کچھ) وہ سب سے کم چیز ہے جس پر "شیء" کا نام آ سکے، اور آقا کو اس پر مجبور کیا جائے گا، اور اگر آقا مر جائے تو حاکم ورثاء پر اس کا فیصلہ کرے گا۔

اور امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ نے اس امر کو مستحب (ندب) پر محمول کیا، اور تخفیف کی مقدار کے لیے کوئی حد نہیں دیکھی (5)۔

امام شافعی نے اللہ کے قول ﴿وَآتُوهُم﴾ میں مطلق امر سے استدلال کیا، اور ان کی رائے یہ تھی کہ واجب کا عطف...

---

(1) مؤطا مالک 2/788 میں امام مالک کا قول، اور مصنف نے اسے ابن عبد البر کے واسطے سے التمہید 22/189 میں نقل کیا، اور ابن عمر کا اثر الطبری 17/286 اور البیہقی 10/330 نے نکالا۔ (2) اسے عبد الرزاق (15590)، النسائی نے السنن الکبری (5019) میں، اور الطبری نے 17/283 میں نکالا۔ (3) اسے عبد الرزاق (15589)، النسائی نے السنن الکبری (5017) میں حضرت علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا۔ ابن عبد البر نے الاستذکار 23/256 میں کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ حضرت علی رضی اللہ عنہ پر موقوف ہے۔ اور ابن کثیر نے 6/54 میں کہا: یہ حدیث غریب ہے، اور اس کا رفع منکر ہے، اور زیادہ قرین قیاس یہ ہے کہ یہ حضرت علی پر موقوف ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/181، اور قتادہ کا قول عبد الرزاق (15594) نے نکالا۔ (5) المحرر الوجیز 4/181۔

Page 250 Surah An-Nur: Verses 33 - 34

...is known to be recommended in the Quran and the language of the Arabs; as the Almighty said: {Indeed, Allah orders justice and good conduct and giving to relatives} [An-Nahl: 90] and what was like it (1). Ibn al-Arabi said - and Ismail ibn Ishaq al-Qadi mentioned it before him -: Ash-Shafi'i made 'giving' obligatory, while 'writing the contract' (al-kitabah) is not obligatory; so he made the original non-obligatory and the branch obligatory, and this has no parallel, so it became a mere claim. If it is said: that would be like marriage, it is not obligatory, but if it is concluded, its rulings become obligatory, including the 'mut'ah' (gift). We said: For us, mut'ah is not obligatory, so there is no point for the companions of Ash-Shafi'i. And Uthman ibn Affan had a contract with his slave and swore not to reduce anything for him..., in a long hadith (2).

I say: Al-Hasan, An-Nakha'i, and Buraydah said: The address in His saying: {and give them} is to all people in general to give charity to the contracted slaves (mukatibin), and to help them in freeing their necks. Zaid ibn Aslam said: The address is to the rulers that they should give the contracted slaves their share from the money of charity (Zakat), and it is what is included in His saying: {and for freeing slaves} (3). According to these two views, it is not for the master of the contracted slave to waive anything for his slave. The evidence for this is that if He had intended to waive something from the installments of the contract, He would have said: 'waive for them such and such'.

Thirteenth: If we say that the intended audience is the masters, Umar ibn Al-Khattab saw that it should be from the first of his installments, racing towards good for fear of not reaching its end (4). Malik, may Allah Almighty have mercy on him, and others saw that the reduction should be from the last installment. The reason for this is that if it is reduced from the first installment, the slave might become incapacitated, so he and his wealth return to the master, and his deduction returns to him, which is like charity. This is the saying of Abdullah ibn Umar (5) and Ali. Mujahid said: Something is left for him from every installment.

(1) Al-Istidhkar 23/255. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1372-1373, and we did not find this report. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/182. (4) Narrated by Ibn Abi Hatim 8/2587 (14510), and Al-Bayhaqi 10/329-330. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/181, and the saying of Malik in Al-Muwatta 2/788, and the saying of Ibn Umar was narrated by Abd al-Razzaq (15595), and Al-Bayhaqi 10/330.

पृष्ठ २५० सूरह अन-नूर: आयतें ३३ - ३४

...कुरान और अरबों की भाषा में सुन्नत (सिफारिश किया गया) माना जाता है; जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा है: {निस्संदेह अल्लाह न्याय, परोपकार और रिश्तेदारों को देने का आदेश देता है} [अन-नहल: ९०] और इसके समान जो कुछ भी है (१)। इब्न अल-अरबी ने कहा - और उनसे पहले इस्माइल बिन इशाक अल-कादी ने इसका उल्लेख किया -: अल-शाफी ने 'देने' को अनिवार्य बना दिया, जबकि 'लेखन' (अल-किताबह) अनिवार्य नहीं है; तो उन्होंने मूल को गैर-अनिवार्य और शाखा को अनिवार्य बना दिया, और इसका कोई उदाहरण नहीं है, इसलिए यह केवल एक दावा बन गया। यदि कहा जाए: यह विवाह के समान होगा, यह अनिवार्य नहीं है, लेकिन यदि यह संपन्न हो जाता है, तो इसके नियम अनिवार्य हो जाते हैं, जिसमें 'मुतआ' (उपहार) भी शामिल है। हमने कहा: हमारे लिए, मुतआ अनिवार्य नहीं है, इसलिए अल-शाफी के साथियों के लिए कोई मतलब नहीं है। और उस्मान बिन अफ़ान ने अपने गुलाम के साथ अनुबंध किया था और कसम खाई थी कि वह उसके लिए कुछ भी कम नहीं करेंगे..., एक लंबी हदीस में (२)।

मैंने कहा: अल-हसन, अन-नखई और बुरैदा ने कहा: अल्लाह के इस कथन में संबोधन: {और उन्हें दो} सभी लोगों के लिए है कि वे अनुबंधित गुलामों (मुकातिबों) को दान दें, और उनकी गर्दन छुड़ाने में उनकी मदद करें। ज़ैद बिन असलम ने कहा: संबोधन शासकों को है कि उन्हें दान (ज़कात) के पैसे से अनुबंधित गुलामों को उनका हिस्सा देना चाहिए, और यही उनके इस कथन में शामिल है: {और गर्दन छुड़ाने के लिए} (३)। इन दोनों कथनों के अनुसार, अनुबंधित गुलाम के स्वामी के लिए यह उचित नहीं है कि वह अपने गुलाम के लिए कुछ भी कम करे। इसका प्रमाण यह है कि यदि उनका इरादा अनुबंध की किस्तों में से कुछ कम करने का होता, तो वे कहते: 'उनके लिए इतना और इतना कम कर दो'।

तेरहवीं: यदि हम कहें कि संबोधित लोग स्वामी हैं, तो उमर बिन अल-खत्ताब का मानना था कि यह उसकी पहली किस्तों से होना चाहिए, अच्छाई की ओर दौड़ते हुए इस डर से कि वह उसके अंत तक न पहुँच पाए (४)। मलिक, सर्वशक्तिमान अल्लाह उन पर दया करे, और अन्य लोगों का मानना था कि कटौती अंतिम किस्त से होनी चाहिए। इसका कारण यह है कि यदि पहली किस्त से कटौती की जाती है, तो गुलाम असमर्थ हो सकता है, इसलिए वह और उसका धन स्वामी के पास वापस आ जाता है, और उसकी कटौती उसके पास वापस आ जाती है, जो दान के समान है। यह अब्दुल्ला बिन उमर (५) और अली का कथन है। मुजाहिद ने कहा: उसके लिए हर किस्त में से कुछ छोड़ दिया जाए।

(१) अल-इस्तिधकार २३/२५५। (२) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१३७२-१३७३, और हमें यह प्रभाव नहीं मिला। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/१८२। (४) इब्न अबी हातिम ८/२५८७ (१४५१०), और अल-बैहकी १०/३२९-३३० द्वारा उद्धृत। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/१८१, और अल-मुवत्ता २/७८८ में मलिक का कथन, और इब्न उमर का कथन अब्द अल-रज्जाक (१५५९५), और अल-बैहकी १०/३३० द्वारा उद्धृत किया गया था।

صفحہ ۲۵۰ سورۃ النور: آیات ۳۳ - ۳۴

...قرآن اور اہل عرب کی زبان میں مستحب ہونا معلوم ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَائِ ذِي الْقُرْبَى﴾ [النحل: ۹۰] اور جو اس جیسی ہوں(۱)۔ ابن العربی نے کہا - اور ان سے پہلے اسماعیل بن اسحاق القاضی نے بھی اس کا ذکر کیا ہے -: امام شافعی نے 'ایتاء' (دینے) کو واجب قرار دیا، جبکہ 'کتابت' (مکاتبت کا معاہدہ) واجب نہیں ہے؛ تو انہوں نے اصل کو غیر واجب اور اس کی فرع کو واجب بنا دیا، اور اس کی کوئی مثال نہیں ملتی، لہذا یہ محض ایک دعویٰ بن گیا۔ اگر یہ کہا جائے: یہ نکاح کی طرح ہو گا کہ وہ واجب نہیں، لیکن جب وہ منعقد ہو جائے تو اس کے احکام واجب ہو جاتے ہیں، جن میں 'متعہ' بھی شامل ہے۔ ہم نے کہا: ہمارے نزدیک متعہ واجب نہیں ہے، اس لیے شافعی کے متبعین کی بات کا کوئی مطلب نہیں۔ اور عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ نے اپنے غلام سے مکاتبت کی اور قسم کھائی کہ وہ اس کے لیے کچھ بھی کم نہیں کریں گے...، ایک طویل حدیث میں(۲)۔

میں کہتا ہوں: حسن، نخعی اور بریدہ نے کہا ہے: اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں کہ: ﴿وَءَاتُوهُم﴾ خطاب تمام لوگوں سے ہے کہ وہ مکاتب غلاموں پر صدقہ کریں، اور ان کی گردنیں چھڑانے میں ان کی مدد کریں۔ زید بن اسلم نے کہا: یہ خطاب حکمرانوں سے ہے کہ وہ مکاتب غلاموں کو مالِ زکوٰۃ سے ان کا حصہ دیں، اور یہی وہ بات ہے جو اللہ کے اس فرمان میں شامل ہے: ﴿وَفِي الرِّقَابِ﴾(۳)۔ ان دونوں اقوال کی بنا پر، مکاتب کے آقا کے لیے یہ جائز نہیں ہے کہ وہ اپنے مکاتب کے ذمے سے کچھ کم کرے۔ اس کی دلیل یہ ہے کہ اگر اللہ تعالیٰ کا ارادہ کتابت کی قسطوں میں سے کچھ کم کرنے کا ہوتا، تو وہ فرماتا: 'ان کے ذمے سے اتنا کم کر دو'۔

تیرہویں بات: اگر ہم کہیں کہ اس خطاب سے مراد آقا ہیں، تو حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کی رائے یہ تھی کہ یہ اس کی پہلی قسطوں میں سے ہونا چاہیے، تاکہ نیکی میں جلدی ہو اس خوف سے کہ کہیں اس کی آخری قسط نہ پا سکیں(۴)۔ جبکہ امام مالک رحمہ اللہ اور دیگر کی رائے یہ تھی کہ یہ کمی آخری قسط میں ہونی چاہیے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اگر پہلی قسط میں کمی کی جائے تو ہو سکتا ہے کہ غلام عاجز آ جائے، تو وہ اور اس کا مال آقا کی طرف لوٹ آئے، اور جو اس کے لیے چھوڑا گیا تھا وہ بھی واپس آ جائے، جو کہ صدقہ کے مشابہ ہے۔ یہ عبد اللہ بن عمر(۵) اور حضرت علی رضی اللہ عنہم کا قول ہے۔ مجاہد نے کہا: اس کے لیے ہر قسط میں سے کچھ چھوڑا جائے۔

(۱) الاستذکار ۲۳/ ۲۵۵۔ (۲) أحکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۳۷۲ - ۱۳۷۳ ، اور ہمیں یہ اثر نہیں ملا۔ (۳) المحرر الوجیز ۴ / ۱۸۲ . (۴) اسے ابن ابی حاتم ۸/ ۲۵۸۷ (۱۴۵۱۰)، اور بیہقی ۱۰/ ۳۲۹ - ۳۳۰ نے روایت کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴ / ۱۸۱ ، اور موطا میں امام مالک کا قول ۲ / ۷۸۸ ، اور ابن عمر کے قول کو عبد الرزاق (۱۵۵۹۵)، اور بیہقی ۱۰ / ۳۳۰ نے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nur: Verses 33 - 34 251

Ibn al-Arabi said (1): And the strongest opinion in my view is that it should be at the end of it; because cancellation is always only at the latter parts of debts.

Fourteenth: The Mukatab (a slave with a contract for freedom) if sold for emancipation with his consent after the contract, and his seller has received his price, it is not obligatory for him to give him anything from his price, whether he sold him for emancipation or for other than emancipation, and that is not like the master to whom his Mukatab (2) pays his contract fee, so he gives him from it, or reduces from its end a portion or whatever he wishes, according to what Allah commanded (3) him in His Book, because the Prophet ﷺ did not command the masters of Barira to give her anything from what they received, even though they had sold her for emancipation (4).

Fifteenth: They differed regarding the form of the contract of Mukataba. Ibn Khuwayz Mindad said: Its description is that the master says to his slave: "I have made a contract with you for such and such amount of money, in such and such installments; if you pay it, you are free." Or he says to him: "Pay me a thousand in ten installments and you are free." So the slave says: "I have accepted," and similar such expressions. When he pays it, he becomes free. Likewise, if the slave said: "Contract with me," and the master said: "I have done so," or "I have contracted with you." Ibn al-Arabi said (5): "And this is not binding; because the wording of the Qur'an does not necessitate it, and the situation testifies to it. If he mentions it, it is good, and if he leaves it, it is known and not needed."

The issues of this chapter and its branches are many, and we have mentioned a total of its principles, in which there is sufficiency for whoever limits himself to them, and Allah is the grantor of success for guidance.

Sixteenth: Regarding the inheritance of the Mukatab, and scholars differed on that based on three opinions: Malik's view is that if the Mukatab dies and leaves more money than what remains of his contract, and he has children born during his contract, or who were contracted with him, they inherit the remaining money after settling his contract;

(1) In Ahkam al-Qur'an 3/1373, and the saying of Mujahid is from it. (2) In (m): Mukatib. (3) In (m): order. (4) At-Tamhid 22/187-188. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1374.

सूरा अन-नूर: आयतें 33 - 34 251

इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: और मेरे विचार में सबसे मजबूत राय यह है कि यह इसके अंत में होना चाहिए; क्योंकि छूट हमेशा ऋण के अंतिम भागों में ही होती है।

चौदहवाँ: मुकातब (वह दास जिसके पास मुक्ति का अनुबंध है) यदि अनुबंध के बाद उसकी सहमति से विमुक्ति के लिए बेचा जाता है, और उसके विक्रेता ने उसकी कीमत प्राप्त कर ली है, तो उसके लिए उसकी कीमत में से उसे कुछ देना अनिवार्य नहीं है, चाहे उसने उसे विमुक्ति के लिए बेचा हो या विमुक्ति के अलावा किसी अन्य चीज़ के लिए, और यह उस स्वामी की तरह नहीं है जिसे उसका मुकातब (2) अपनी अनुबंध राशि का भुगतान करता है, तो वह उसे उसमें से देता है, या उसके अंत में से एक हिस्सा या जो कुछ वह चाहे कम कर देता है, जैसा कि अल्लाह ने अपनी पुस्तक में उसे आदेश (3) दिया है, क्योंकि पैगंबर ﷺ ने बरीरा के स्वामियों को उन्हें जो कुछ भी प्राप्त हुआ था उसमें से कुछ भी देने का आदेश नहीं दिया था, भले ही उन्होंने उसे विमुक्ति (4) के लिए ही क्यों न बेचा हो।

पंद्रहवाँ: उन्होंने मुकाताबा (मुक्ति अनुबंध) के अनुबंध के स्वरूप के बारे में मतभेद किया। इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: इसका वर्णन यह है कि स्वामी अपने दास से कहता है: "मैंने तुम्हारे साथ इतनी और इतनी राशि पर अनुबंध किया है, इतनी और इतनी किश्तों में; यदि तुम इसका भुगतान कर देते हो, तो तुम स्वतंत्र हो।" या वह उससे कहता है: "मुझे दस किश्तों में एक हजार का भुगतान करो और तुम स्वतंत्र हो।" तो दास कहता है: "मैंने स्वीकार कर लिया है," और इसी तरह के शब्द। जब वह इसका भुगतान कर देता है, तो वह स्वतंत्र हो जाता है। इसी तरह, यदि दास ने कहा: "मेरे साथ अनुबंध करें," और स्वामी ने कहा: "मैंने ऐसा कर दिया है," या "मैंने तुम्हारे साथ अनुबंध किया है।" इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: "और यह अनिवार्य नहीं है; क्योंकि कुरान के शब्द इसकी आवश्यकता नहीं बताते हैं और स्थिति इसकी गवाही देती है। यदि वह इसका उल्लेख करता है, तो यह अच्छा है, और यदि वह इसे छोड़ देता है, तो यह सर्वविदित है और इसकी आवश्यकता नहीं है।"

इस अध्याय के मुद्दे और इसकी शाखाएं बहुत हैं, और हमने इसके मूल सिद्धांतों का एक समूह बताया है, जिसमें उन लोगों के लिए पर्याप्तता है जो खुद को उन तक सीमित रखते हैं, और अल्लाह मार्गदर्शन के लिए सफलता प्रदान करने वाला है।

सोलहवाँ: मुकातब की विरासत के संबंध में, और विद्वानों ने उस पर तीन मतों पर मतभेद किया है: मलिक का विचार यह है कि यदि मुकातब की मृत्यु हो जाती है और वह अपने अनुबंध के शेष राशि

से अधिक धन छोड़ जाता है, और उसके बच्चे हैं जो उसके अनुबंध के दौरान पैदा हुए थे, या जो उसके साथ अनुबंध में थे, तो वे उसके अनुबंध को निपटाने के बाद बचे हुए धन के उत्तराधिकारी होंगे;

(1) अहकाम अल-कुरान 3/1373 में, और मुजाहिद का कथन इसी से है। (2) (m) में: मुकातिब। (3) (m) में: आदेश। (4) अत-तम्हीद 22/187-188। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1374 में।

سورة النور: آیات ۳۳ - ۳۴ ۲۵۱

ابن العربی (۱) نے فرمایا: اور میرے نزدیک قوی بات یہ ہے کہ یہ اس کے آخر میں ہو؛ کیونکہ تخفیف ہمیشہ قرض کے آخری حصوں میں ہی ہوتی ہے۔

چودھویں بات: مکاتب (وہ غلام جس نے آزادی کے لیے معاہدہ کیا ہو) اگر معاہدہ کتابت کے بعد اس کی رضامندی سے آزادی کے لیے بیچا جائے، اور اس کے بیچنے والے نے اس کی قیمت وصول کر لی ہو، تو اس پر واجب نہیں کہ وہ اسے اس کی قیمت میں سے کچھ دے، چاہے اس نے اسے آزادی کے لیے بیچا ہو یا آزادی کے علاوہ کسی اور چیز کے لیے، اور یہ اس آقا کی طرح نہیں ہے جسے اس کا مکاتب (۲) اپنی کتابت (رقم) ادا کرتا ہے تو وہ اسے اس میں سے دیتا ہے، یا اس کے آخر میں سے کوئی قسط یا جو چاہے کم کر دیتا ہے، اس کے مطابق جو اللہ نے اپنی کتاب میں اسے حکم (۳) دیا ہے، کیونکہ نبی ﷺ نے بریرہ کے آقاؤں کو حکم نہیں دیا تھا کہ وہ جو کچھ وصول کر چکے ہیں اس میں سے اسے کچھ دیں، اگرچہ انہوں نے اسے آزادی (۴) کے لیے ہی بیچا تھا۔

پندرہویں بات: انہوں نے عقدِ کتابت کی صفت میں اختلاف کیا، چنانچہ ابن خُویز منداد نے کہا: اس کی صفت یہ ہے کہ آقا اپنے غلام سے کہے: میں نے تیرے ساتھ اتنی اور اتنی رقم پر، اتنی اور اتنی اقساط میں کتابت کی ہے، جب تو اسے ادا کر دے گا تو تو آزاد ہے۔ یا اس سے کہے: مجھے دس اقساط میں ایک ہزار ادا کر دے اور تو آزاد ہے۔ تو غلام کہے: میں نے قبول کر لیا، اور اسی طرح کے الفاظ تو جب وہ اسے ادا کر دے گا آزاد ہو جائے گا۔ اور اسی طرح اگر غلام کہے: مجھ سے کتابت کا معاہدہ کریں، تو آقا کہے: میں نے کر لیا، یا میں نے تجھ سے کتابت کا معاہدہ کیا۔ ابن العربی (۵) نے کہا: اور یہ لازم نہیں ہے؛ کیونکہ قرآن کے الفاظ اس کا تقاضا نہیں کرتے اور حال

اس کی گواہی دیتا ہے، پس اگر اس کا ذکر کر دے تو اچھا ہے، اور اگر اسے چھوڑ دے تو وہ معلوم ہے اس کی حاجت نہیں۔

اور اس باب کے مسائل اور اس کی شاخیں کثیر ہیں، اور ہم نے اس کے اصولوں میں سے ایک مجموعہ ذکر کر دیا ہے، اس میں ان لوگوں کے لیے کفایت ہے جو انہی پر اکتفا کریں، اور اللہ ہدایت کی توفیق دینے والا ہے۔

سولہویں بات: مکاتب کی وراثت کے بارے میں، اور علماء نے اس میں تین اقوال پر اختلاف کیا ہے: چنانچہ امام مالک کا مذہب یہ ہے کہ جب مکاتب فوت ہو جائے اور اس نے اپنی کتابت کی باقی ماندہ رقم سے زیادہ مال چھوڑا ہو، اور اس کی ایسی اولاد ہو جو اس کی کتابت کے دوران پیدا ہوئی تھی، یا ان پر بھی کتابت ہوئی تھی، تو وہ اس کی کتابت کی ادائیگی کے بعد باقی بچ جانے والے مال کے وارث ہوں گے؛

(١) احکام القرآن ٣/١٣٧٣ میں، اور مجاہد کا قول اس سے ہے۔ (٢) (م) میں: مکاتب۔ (٣) (م) میں: امر۔ (٤) التمہید ٢٢/١٨٧-١٨٨۔ (٥) احکام القرآن ٣/١٣٧٤ میں۔

Surah Al-Nur: Verses 33 - 34 252 Because their ruling is like his ruling, and they are required to strive for what remains of his contract of manumission (kitabah) if he did not leave behind wealth. They are not freed except by his being freed. Even if he paid on their behalf, he would not claim it back from them; because they are being freed through him, so they are more entitled to his inheritance since they are equal to him in all circumstances.

The second opinion: That all his kitābah is paid from his wealth, and he is treated as if he died free. All his children inherit from him, regardless of whether those children were free before his death, those for whom he had a kitābah contract, or those born during his kitābah; because they became equal in freedom once their kitābah was paid for them. This opinion was narrated from Ali and Ibn Mas'ud, and among the Tābi'ūn from 'Atā', Al-Hasan, Tāwūs, and Ibrahim. It was also the view of the jurists of Kufa: Sufyan al-Thawri, Abu Hanifa and his companions, and Al-Hasan ibn Salih ibn Hayy, and Ishaq followed this view.

The third opinion: That if the mukātab (contracted slave) dies before paying all of his kitābah, then he dies as a slave. Everything he leaves behind of wealth belongs to his master, and none of his children inherit from him, neither the free ones nor those who were with him in his kitābah; because since he died before paying all of his kitābah, he died as a slave, and his wealth belongs to his master. Manumission after his death is invalid; because it is impossible for a slave to be freed after death. His children for whom he contracted, or those born during his kitābah, must strive to pay the remainder of the kitābah, and his portion is subtracted from it. If they pay, they are freed because they were followers of their father in it. If they do not pay, they remain slaves. This is the opinion of al-Shafi'i, and Ahmad ibn Hanbal held it, and it is the opinion of Umar ibn al-Khattab, Zaid ibn Thabit, Umar ibn Abd al-Aziz, al-Zuhri, and Qatadah (1).

The words of the Almighty: "And do not compel your slave girls to prostitution if they desire chastity". It was narrated from Jabir ibn Abd Allah and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) that this verse was revealed concerning Abd Allah ibn Ubayy. He had two slave girls; one named Mu'adhah and the other Musaykah. He used to force them into prostitution and beat them for it, seeking profit and to gain children. They complained about this to the Prophet ﷺ, so the verse was revealed concerning him and those among the hypocrites who did as he did. This Mu'adhah is the mother of Khawla, who argued with the Prophet ﷺ regarding her husband.

(1) Ibn Abd al-Barr mentioned these three opinions in 'Al-Istidhkar' 23/241 - 243.

सूरह अन-नूर: आयत 33 - 34 252 क्योंकि उनका हुक्म उसके हुक्म की तरह है, और अगर उसने धन नहीं छोड़ा है तो उनके लिए किताबत (आज़ादी के अनुबंध) की शेष राशि के लिए प्रयास करना अनिवार्य है। वे उसकी आज़ादी के बिना आज़ाद नहीं होंगे। अगर उसने उनकी ओर से भुगतान किया होता, तो वह उनसे वापस नहीं मांगता; क्योंकि वे उसके माध्यम से आज़ाद हो रहे हैं, इसलिए वे उसकी विरासत के अधिक पात्र हैं क्योंकि वे हर स्थिति में उसके बराबर हैं।

दूसरा मत: यह कि उसकी पूरी किताबत की राशि उसके धन से चुकाई जाती है, और उसे ऐसा माना जाता है जैसे उसकी मृत्यु एक स्वतंत्र व्यक्ति के रूप में हुई हो। उसके सभी बच्चे उसके उत्तराधिकारी होते हैं, चाहे वे बच्चे उसकी मृत्यु से पहले स्वतंत्र थे, या जिनके लिए उसने किताबत का अनुबंध किया था, या जो उसकी किताबत के दौरान पैदा हुए थे; क्योंकि जब उनकी किताबत चुका दी गई तो वे आज़ादी में बराबर हो गए। यह मत अली और इब्न मसूद से रिवायत है, और ताबिईन में अता, अल-हसन, ताऊस और इब्राहिम से। कूफ़ा के फ़कीहों: सुफ़यान अल-थौरी, अबू हनीफ़ा और उनके साथियों, और अल-हसन इब्न सालेह इब्न हय्य ने भी यही कहा, और इसहाक भी इसी मत पर थे।

तीसरा मत: यह कि यदि मुकातब (अनुबंधित दास) अपनी पूरी किताबत चुकाने से पहले मर जाता है, तो वह दास के रूप में मरता है। वह जो कुछ भी धन पीछे छोड़ता है वह उसके मालिक का होता है, और उसका कोई भी बच्चा उसका उत्तराधिकारी नहीं होता, न तो स्वतंत्र और न ही वे जो उसकी किताबत में उसके साथ थे; क्योंकि चूंकि वह अपनी पूरी किताबत चुकाने से पहले मर गया, इसलिए वह दास के रूप में मरा, और उसका धन उसके मालिक का है। उसकी मृत्यु के बाद उसकी मुक्ति मान्य नहीं है; क्योंकि मृत्यु के बाद दास को मुक्त करना असंभव है। उसके वे बच्चे जिनके लिए उसने अनुबंध किया था, या जो उसकी किताबत के दौरान पैदा हुए थे, उन्हें शेष किताबत के लिए प्रयास करना चाहिए, और उनका हिस्सा उसमें से कम कर दिया जाएगा। यदि वे भुगतान करते हैं, तो वे आज़ाद हो जाते हैं क्योंकि वे इसमें अपने पिता के अनुयायी थे। यदि वे भुगतान नहीं करते हैं, तो वे दास ही रहते हैं। यह अल-शाफ़ई का मत है, और अहमद इब्न हंबल ने भी यही कहा, और यह उमर इब्न अल-खत्ताब, ज़ैद इब्न साबित, उमर इब्न अब्द अल-अज़ीज़, अल-ज़ुहरी और कतादा (1) का मत है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और अपनी दासियों को व्यभिचार (वेश्यावृत्ति) के लिए विवश न करो यदि वे पवित्रता चाहती हों"। जाबिर इब्न अब्द अल्लाह और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है कि यह आयत अब्दुल्ला इब्न उबय्य के बारे में नाज़िल हुई थी। उसकी दो दासियाँ थीं; एक का नाम मुआज़ह और दूसरी का मुसैका था। वह उन्हें व्यभिचार के लिए मजबूर करता था और इसके लिए उन्हें मारता था, मुनाफ़े और बच्चे प्राप्त करने की इच्छा से। उन्होंने इसकी शिकायत नबी ﷺ से की, तो यह आयत उसके और मुनाफ़िकों में से उन लोगों के बारे में नाज़िल हुई जो उसके जैसा काम करते थे। यह मुआज़ह ही ख़ौला की माँ है जिसने अपने पति के मामले में नबी ﷺ से बहस की थी।

(1) इब्न अब्द अल-बर्र ने 'अल-इस्तिज़कार' 23/241 - 243 में इन तीन मतों का उल्लेख किया है।

سورة النور: آیات 33 - 34 252 کیونکہ ان کا حکم اس کے حکم کی طرح ہے، اور ان پر واجب ہے کہ وہ اس کی کتابت (آزادی کے معاہدے) کی باقی ماندہ رقم کے لیے تگ و دو کریں اگر اس نے مال نہ چھوڑا ہو، اور وہ اس کی آزادی کے بغیر آزاد نہیں ہوں گے، اور اگر اس نے ان کی طرف سے ادائیگی کی ہوتی تو وہ ان سے واپس نہ مانگتا؛ کیونکہ وہ اس کے ذریعے آزاد ہو رہے ہیں، چنانچہ وہ اس کی وراثت کے زیادہ حقدار ہیں کیونکہ وہ تمام حالات میں اس کے برابر ہیں۔

دوسرا قول: یہ کہ اس کے مال سے اس کی تمام کتابت ادا کی جائے گی، اور اسے ایسا سمجھا جائے گا جیسے وہ آزاد ہو کر مرا ہو، اور اس کی تمام اولاد اس کی وارث ہوگی، خواہ وہ اولاد اس کی موت سے پہلے آزاد ہو چکی ہو، یا وہ جن کی اس نے کتابت کی ہو، یا جو اس کی کتابت کے دوران پیدا ہوئے ہوں؛ کیونکہ جب ان کی کتابت ادا کر دی گئی تو وہ آزادی میں برابر ہو گئے۔ یہ قول علی اور ابن مروز رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، اور تابعین میں سے عطا، حسن، طاؤس اور ابراہیم سے، اور کوفہ کے فقہا نے یہی کہا ہے؛ سفیان ثوری، ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب، اور حسن بن صالح بن حی، اور اسحاق بھی اسی طرف گئے ہیں۔

تیسرا قول: یہ کہ مکاتب (معاہدہ شدہ غلام) اگر اپنی تمام کتابت ادا کرنے سے پہلے مر جائے تو وہ غلام ہی مرا، اور جو کچھ وہ مال چھوڑے گا وہ اس کے آقا کا ہے، اور اس کی اولاد میں سے کوئی اس کا وارث نہیں ہوگا، نہ آزاد اور نہ وہ جو اس کے ساتھ اس کی کتابت میں تھے؛ اس لیے کہ جب وہ اپنی تمام کتابت ادا کرنے سے پہلے مر گیا، تو وہ غلام ہی مرا، اور اس کا مال اس کے آقا کا ہے، چنانچہ اس کی موت کے بعد اس کی آزادی درست نہیں؛ کیونکہ موت کے بعد غلام کو آزاد کرنا محال ہے۔ اور اس کی اولاد جن کی اس نے کتابت کی تھی، یا جو اس کی کتابت کے دوران پیدا ہوئے تھے، ان پر واجب ہے کہ وہ باقی ماندہ کتابت کے لیے کوشش کریں، اور اس کا

حصہ ان سے ساقط ہو جائے گا، پھر اگر وہ ادائیگی کر دیں تو وہ آزاد ہو جائیں گے کیونکہ وہ اس میں اپنے باپ کے تابع تھے، اور اگر وہ اسے ادا نہ کریں تو وہ غلام ہی رہیں گے۔ یہ امام شافعی کا قول ہے، اور یہی احمد بن حنبل نے کہا، اور یہ عمر بن خطاب، زید بن ثابت، عمر بن عبدالعزیز، زہری اور قتادہ (1) کا قول ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور اپنی لونڈیوں کو بدکاری پر مجبور نہ کرو اگر وہ پاکدامن رہنا چاہتی ہوں"۔ جابر بن عبداللہ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ یہ آیت عبداللہ بن ابی کے بارے میں نازل ہوئی، اس کی دو لونڈیاں تھیں؛ ایک کا نام معاذہ اور دوسری کا مسیکہ تھا، وہ ان دونوں کو زنا پر مجبور کرتا تھا اور اس پر انہیں مارتا تھا، مال اور اولاد کے حصول کی خاطر، تو ان دونوں نے اس کی شکایت نبی ﷺ سے کی، چنانچہ یہ آیت اس کے بارے میں اور منافقین میں سے ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو اس جیسا کام کرتے تھے۔ اور یہ معاذہ، خولہ کی ماں ہے جس نے اپنے شوہر کے بارے میں نبی ﷺ سے تکرار کی تھی۔

(1) ابن عبدالبر نے 'الاستذکار' 23/241 - 243 میں ان تین اقوال کا ذکر کیا ہے۔

Surah An-Nur: Verses 33 - 34 253

In "Sahih Muslim" (1), on the authority of Jabir, that a slave girl of Abdullah bin Ubayy called Musaykah, and another called Umaymah, were being forced by him into prostitution. They complained about that to the Prophet (PBUH), so Allah, the Almighty, revealed: "And do not compel your slave girls to prostitution, if they desire chastity" until His saying: "Forgiving and Merciful."

The saying of Allah: "if they desire chastity" refers to the slave girls. This is because if a girl wants to remain chaste, then coercion can be imagined and the master can be forbidden from it. If the girl does not want to remain chaste, the master's coercion is not imaginable; for there is no coercion for one who is willing. This was the situation of the masters and their slave girls (2). Ibn al-Arabi (3) pointed to this meaning and said: "Allah only mentioned the desire for chastity from the woman because that is what makes coercion possible. But if she is willing for adultery, then coercion is not imaginable, so understand it."

Many commentators took another view, saying: His saying "if they desire chastity" refers back to "the unwed" (al-ayama). Az-Zajjaj and Al-Husayn bin Al-Fadl said: In the speech there is a transposition, meaning: "And marry off the unwed among you and the righteous among your male and female slaves if they desire chastity" (4). Some said: This condition in His saying "if they desire" is redundant (5), or similar. And Allah is the Granter of success.

The saying of Allah: "that you may seek the temporary gains of worldly life" means: the thing she earns (6) by her body, and children who would be enslaved (7) and sold. It was said: The adulterer would ransom his child from the fornicator with a hundred sheep.

---

(1) No. (3029): (27). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 182/4. (3) In Ahkam al-Quran 1374/3. (4) Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj 40/4, and the speech of Al-Husayn bin Al-Fadl in Tafsir al-Baghawi 344/3. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 182/4. (6) In (d), (z) and (m): her earnings, and what is proven from (z) is what agrees with Al-Muharrar al-Wajiz 182/4 and the speech from it. (7) In (d): he seeks.

सूरा अन-नूर: आयतें 33 - 34 253

"सहीह मुस्लिम" (1) में जाबिर से वर्णित है कि अब्दुल्ला बिन उबय की एक दासी थी जिसका नाम मुसयका था और दूसरी का नाम उमैमा था। वह उन्हें व्यभिचार (ज़िना) के लिए मजबूर करता था, तो उन्होंने इसकी शिकायत पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से की, तो अल्लाह तआला ने यह आयत नाज़िल फरमाई: "और अपनी दासियों को व्यभिचार पर मजबूर न करो यदि वे पाकीज़गी (सतीत्व) चाहती हों" अल्लाह के इस कथन तक: "क्षमाशील और दयावान है।"

अल्लाह तआला का कथन: "यदि वे पाकीज़गी चाहती हों" दासियों की ओर इशारा करता है, और वह इसलिए कि यदि लड़की पाकीज़गी चाहती है, तो उस समय ज़बरदस्ती की कल्पना की जा सकती है और स्वामी को उससे रोका जा सकता है। लेकिन यदि लड़की पाकीज़गी नहीं चाहती, तो स्वामी द्वारा ज़बरदस्ती की कल्पना नहीं की जा सकती; क्योंकि जो स्वयं व्यभिचार के लिए इच्छुक हो उस पर ज़बरदस्ती नहीं होती। यह उन स्वामियों और उनकी दासियों का मामला था (2)। इब्न अल-अरबी (3) ने इसी अर्थ की ओर इशारा करते हुए कहा: "अल्लाह ने केवल स्त्री की ओर से पाकीज़गी की इच्छा का उल्लेख इसलिए किया क्योंकि यही वह चीज़ है जिससे ज़बरदस्ती संभव होती है। लेकिन यदि वह स्वयं व्यभिचार की इच्छुक हो, तो ज़बरदस्ती की कल्पना नहीं की जा सकती, अतः इसे समझें।"

कई व्याख्याकारों (मुफस्सिरों) ने एक अन्य दृष्टिकोण अपनाया है, वे कहते हैं: "यदि वे पाकीज़गी चाहती हों" का संदर्भ "अल-अयामा" (अविवाहितों) से है। अज़-ज़ज्जाज और अल-हुसैन बिन अल-फज़्ल ने कहा: शब्दों के क्रम में हेरफेर है, जिसका अर्थ है: "और तुममें जो अविवाहित हों और तुम्हारे नेक दास और दासियों का विवाह कर दो यदि वे पाकीज़गी (सतीत्व) चाहते हों" (4)। कुछ ने कहा: "यदि वे चाहें" की यह शर्त अनावश्यक (5) है या इसी तरह। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

अल्लाह तआला का कथन: "ताकि तुम सांसारिक जीवन का लाभ प्राप्त कर सको" का अर्थ है: वह चीज़ जो वह अपने शरीर के माध्यम से कमाती है (6)। और संतान जो गुलाम बना ली जाती है (7) और बेची जाती है। कहा गया है कि: व्यभिचारी अपने बच्चे का हर्जाना व्यभिचार कराने वाले को सौ भेड़ों के रूप में देता था।

---

(1) संख्या (3029): (27)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 182/4। (3) अहकाम अल-क़ुरान 1374/3 में। (4) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 40/4, और तफसीर अल-बगवी 344/3 में अल-हुसैन बिन अल-फज़्ल का कथन। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 182/4। (6) (द), (ज़) और (म) में: उसकी

कमाई, और (ज़) से जो सिद्ध है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 182/4 के अनुरूप है। (7) (द) में: वह मांगता है।

سورہ النور: آیات 33 - 34 253

"صحیح مسلم" (1) میں جابر سے مروی ہے کہ عبداللہ بن ابی کی ایک لونڈی تھی جس کا نام مسیکہ تھا اور دوسری کا نام امیمہ تھا۔ وہ انہیں زنا پر مجبور کرتا تھا، تو انہوں نے اس کی شکایت نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے کی، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: "اور اپنی لونڈیوں کو زنا پر مجبور نہ کرو اگر وہ پاکدامنی چاہتی ہوں" یہاں تک کہ اس قول تک: "بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے"۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "اگر وہ پاکدامنی چاہتی ہوں" کا تعلق لونڈیوں سے ہے، اور وہ اس لیے کہ اگر لڑکی پاکدامنی چاہتی ہو، تو اس وقت جبر کا تصور کیا جا سکتا ہے اور آقا کو اس سے روکا جا سکتا ہے۔ لیکن اگر لڑکی پاکدامن نہیں رہنا چاہتی، تو آقا کے جبر کا تصور نہیں کیا جا سکتا، کیونکہ جو خود زنا کی راغب ہو اس پر جبر نہیں ہوتا۔ یہ ان آقاؤں اور ان کی لونڈیوں کا معاملہ تھا (2)۔ ابن العربی (3) نے اسی معنی کی طرف اشارہ کرتے ہوئے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے عورت کی طرف سے پاکدامنی کی چاہت کا ذکر اس لیے کیا کہ یہی وہ چیز ہے جس سے جبر کا تصور ہوتا ہے، لیکن اگر وہ خود زنا کی رغبت رکھتی ہو تو جبر کا تصور نہیں ہوتا، پس اسے سمجھ لو۔"

کئی مفسرین نے ایک اور رائے اپنائی ہے، وہ کہتے ہیں کہ: "اگر وہ پاکدامنی چاہتی ہوں" کا تعلق "الایامی" (بے نکاح عورتوں) سے ہے۔ زجاج اور الحسین بن الفضل نے کہا: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: "اور تم میں جو بے نکاح ہوں اور تمہارے نیک غلام اور لونڈیاں ہوں ان کا نکاح کر دو اگر وہ پاکدامن رہنا چاہیں" (4)۔ بعض نے کہا: "اگر وہ چاہیں" کی یہ شرط لغو (5) ہے یا اس جیسی کوئی بات۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "تاکہ تم دنیاوی زندگی کا فائدہ حاصل کرو" یعنی: وہ چیز جو وہ اپنے جسم کے ذریعے حاصل کرتی ہے (6)۔ اور اولاد جو غلام بنا لی جاتی ہے (7) اور فروخت کی جاتی ہے۔ کہا گیا ہے کہ: زانی اپنے بچے کا فدیہ زنا کروانے والے کو سو بھیڑوں کی صورت میں دیا کرتا تھا۔

---

(1) نمبر (3029): (27)۔ (2) المحرر الوجيز 182/4۔ (3) احكام القرآن 1374/3 میں۔ (4) معانی القرآن للزجاج 40/4، اور الحسين بن الفضل کا کلام تفسير البغوی 344/3 میں۔ (5) المحرر الوجيز 182/4۔ (6) (د)، (ز) اور (م) میں: اس کی کمائی، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ المحرر الوجيز 182/4 اور اس کے کلام کے موافق ہے۔ (7) (د) میں: وہ طلب کرتا ہے۔

Surah An-Nur: Verses 33 - 35 254

... of camels, which he hands over to his master.

Allah Almighty's words: {And whoever compels them} meaning: coerces them. {Then, indeed, Allah is, after their compulsion, Forgiving} to them {Merciful} to them. Ibn Mas'ud, Jabir bin Abdullah, and Ibn Jubayr read: "Forgiving to them" with the addition of "to them" (1). Discussion on compulsion has already passed in "An-Nahl" (2), and praise be to Allah.

Then Allah recounted His blessings upon the believers in what He revealed to them of the illuminating verses, and in (3) the parables He struck for them of past nations, so that they might guard themselves against falling into what those before them fell into.

Allah Almighty's words: {Allah is the Light of the heavens and the earth. The example of His light is like a niche within which is a lamp, the lamp is within glass, the glass as if it were a pearly [white] star lit from [the oil of] a blessed olive tree, neither of the east nor of the west, whose oil would almost glow even if untouched by fire. Light upon light. Allah guides to His light whom He wills. And Allah presents examples for the people, and Allah is Knowing of all things. (35)}.

"Light" in the Arabic language refers to visible illumination perceived by sight. It is used metaphorically for meanings that are sound and clear; thus, it is said: "speech that has light." From this usage comes "the illuminating book," and the poet's saying:

A lineage that seems to bear light from the morning sun and a pillar from the break of dawn. (4)

People say: "So-and-so is the light of the town, and the sun and moon of the era." It was said:

For indeed, you are a sun, and the kings are stars. (5)

And another said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/182, and Ibn Jinni attributed it in Al-Muhtasib 2/108 to Ibn Abbas and Sa'id bin Jubayr. (2) 12/432 onwards. (3) In (D) and (M): "and in it", but what is confirmed from (Z) and (Th) is consistent with what is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/182, and the text is from it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/183. The verse is by Abu Tammam, in his Diwan 1/413. (5) Al-Mufhim 2/396-397. This is the first half of a verse by Al-

Nabigha al-Dhubyani, and the second half is: "When you rise, not a single star of them appears." The verse is in his Diwan, p. 18.

सूरा अन-नूर: आयत 33 - 35 254

...ऊंटों में से जो वह अपने स्वामी को सौंप देता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो उन्हें विवश करेगा} यानी: उन पर ज़बरदस्ती करेगा। {तो निस्संदेह अल्लाह उनके विवश किए जाने के बाद क्षमा करने वाला} उनके लिए {अत्यंत दयावान} उन पर है। इब्न मसूद, जाबिर बिन अब्दुल्लाह और इब्न जुबैर ने "लहुन गफ़ूर" (उनके लिए क्षमाशील) अतिरिक्त "लहुन" के साथ पढ़ा है (1)। विवशता (इकराह) पर चर्चा "अन-नहल" (2) में हो चुकी है, और अल्लाह की प्रशंसा हो।

फिर अल्लाह तआला ने मोमिनों पर अपनी उन नेमतों का ज़िक्र किया जो उसने उनके लिए रौशन आयतें उतारीं, और (3) जो उसने उनके लिए पिछली उम्मतों की मिसालें दीं; ताकि वे उनसे सावधान रहें जिनमें वे लोग गिर गए थे।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह आसमानों और ज़मीन का नूर है। उसके नूर की मिसाल एक ताक़ (आला) की सी है जिसमें एक चिराग़ हो, वह चिराग़ एक शीशे के फ़ानूस में हो, वह फ़ानूस ऐसा हो मानो एक चमकता हुआ सितारा हो, वह चिराग़ जैतून के एक ऐसे मुबारक पेड़ के तेल से जलाया जाता हो जो न पूर्वी हो और न पश्चिमी, उसका तेल ऐसा हो कि वह ख़ुद-ब-ख़ुद जलने को तैयार हो चाहे उसे आग न छुए। नूर पर नूर है। अल्लाह जिसे चाहता है अपने नूर की ओर राह दिखाता है। और अल्लाह लोगों के लिए मिसालें बयान करता है, और अल्लाह हर चीज़ को अच्छी तरह जानने वाला है। (35)}।

अरबी भाषा में "नूर" (प्रकाश) का अर्थ उन रोशनी से है जिन्हें आंखों से महसूस किया जाता है। इसका प्रयोग लाक्षणिक रूप से उन अर्थों के लिए किया जाता है जो सही और स्पष्ट हों, इसीलिए कहा जाता है: "ऐसी बात जिसमें नूर है।" इसी से "रोशन किताब" (अल-किताब अल-मुनीर) है, और कवि का कहना है:

एक ऐसा वंश जिस पर चाश्त के सूरज का नूर और सुबह की किरण का स्तंभ हो। (4)

और लोग कहते हैं: "फ़लां व्यक्ति शहर का नूर है, और ज़माने का सूरज और चाँद है।" कहा गया है:

बेशक तू सूरज है और दूसरे राजा सितारे हैं। (5)

और दूसरे ने कहा:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/182, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 2/108 में इसे इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर से जोड़ा है। (2) 12/432 और उसके बाद। (3) (द) और (म) में: "और उसमें", और जो (ज़) और (ज़) से पुष्ट है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/182 के अनुरूप है, और पाठ उसी से है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/183। यह शेर अबू तमाम का है, और यह उनके दीवान 1/413 में है। (5) अल-मुफ़हिम 2/396-397। यह नाबिग़ा अज़-ज़ुबयानी के एक शेर का पहला हिस्सा है, और इसका दूसरा हिस्सा है: "जब तू उदय होता है, तो उनमें से कोई सितारा दिखाई नहीं देता।" यह शेर उनके दीवान पृ. 18 में है।

سورہ النور: آیات 33 - 35 254

... اونٹوں میں سے، جنہیں وہ اپنے آقا کے حوالے کر دیتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جو انہیں مجبور کرے گا} یعنی: ان پر زبردستی کرے گا۔ {تو بے شک اللہ ان کے مجبور کیے جانے کے بعد بخشنے والا ہے} ان کے لیے {نہایت مہربان ہے} ان پر۔ ابن مسعود، جابر بن عبد اللہ اور ابن جبیر نے "لهن غفور" (ان کے لیے غفور) کے اضافے کے ساتھ پڑھا ہے (1)۔ اکراہ (مجبوری) پر کلام سورہ "النحل" (2) میں گزر چکا ہے، اور اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں ہیں۔

پھر اللہ تعالیٰ نے مومنوں پر اپنی ان نعمتوں کا ذکر کیا جو اس نے ان پر روشن آیات نازل کیں، اور (3) جو اس نے ان کے لیے گزشتہ امتوں کی مثالیں بیان کیں؛ تاکہ وہ ان باتوں سے بچیں جن میں وہ لوگ مبتلا ہوئے تھے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ آسمانوں اور زمین کا نور ہے۔ اس کے نور کی مثال ایسی ہے جیسے ایک طاق ہو جس میں چراغ ہو، چراغ ایک شیشے کی قندیل میں ہو، وہ قندیل ایسی ہو جیسے چمکتا ہوا ستارہ، وہ چراغ زیتون کے ایک مبارک درخت کے تیل سے جلایا جاتا ہو جو نہ مشرقی ہو اور نہ مغربی، اس کا تیل ایسا ہو کہ قریب ہے کہ وہ خود بخود جل اٹھے اگرچہ اسے آگ نہ چھوئے، نور پر نور ہے۔ اللہ اپنے نور کی طرف جس کی چاہتا ہے رہنمائی کرتا ہے، اور اللہ لوگوں کے لیے مثالیں بیان فرماتا ہے، اور اللہ ہر چیز کا خوب جاننے والا ہے۔ (35)}

عربوں کے کلام میں "نور" سے مراد وہ روشنیاں ہیں جن کا ادراک بصارت سے ہوتا ہے۔ اور اسے مجازاً ان معانی کے لیے استعمال کیا جاتا ہے جو صحیح اور واضح ہوں، چنانچہ کہا جاتا ہے:

"ایسی بات جس میں نور ہے"۔ اسی سے "روشن کتاب" (الکتاب المنیر) ہے، اور اسی سے شاعر کا قول ہے:

ایسا نسب گویا اس پر چاشت کے سورج کا نور اور صبح کی پو پھٹنے کا ستون ہو۔ (4)

اور لوگ کہتے ہیں: "فلاں شخص شہر کا نور ہے، اور زمانے کا سورج اور چاند ہے"۔ شاعر نے کہا:

پس بے شک تو سورج ہے اور دوسرے بادشاہ ستارے ہیں۔ (5)

اور دوسرے نے کہا:

---

(1) المحرر الوجیز 4/182، اور ابن جنی نے المحتسب 2/108 میں اسے ابن عباس اور سعید بن جبیر کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) 12/432 اور اس کے بعد۔ (3) (د) اور (م) میں ہے: "وفیھا"، اور جو (ز) اور (ظ) سے ثابت ہے وہی المحرر الوجیز 4/182 کے مطابق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/183۔ اور یہ شعر ابو تمام کا ہے، جو ان کے دیوان 1/413 میں ہے۔ (5) المفھم 2/396-397۔ اور یہ نابغہ ذبیانی کے ایک شعر کا پہلا مصرعہ ہے، دوسرا مصرعہ یہ ہے: "جب تو طلوع ہوتا ہے تو ان میں سے کوئی ستارہ دکھائی نہیں دیتا"۔ اور یہ شعر ان کے دیوان ص 18 میں ہے۔

255 Surah Al-Nur: Verse 35

“Why didn't you designate a destination from the lands for the moon of the tribes, Khalid bin Yazid?” (1) And another said: “If Abdullah travels from Marv for a night, its light and beauty have traveled from it.” (2) It is permissible to say: Allah Almighty has a light, in terms of praise; because He brought things into existence and illuminated all things. From Him is their beginning and from Him is their issuance. He, glorified and exalted is He, is not among the perceived lights. Exalted and high is He far above what the wrongdoers say. Hisham al-Jawaliqi (3) and a group of anthropomorphists said: “He is a light not like other lights, and a body not like other bodies.” (4) This is all impossible for Allah Almighty, rationally and traditionally, as is known in its proper place in the science of theology (ilm al-kalam). Furthermore, their statement is contradictory; for their saying 'body' or 'light' is a judgment upon Him with the reality of that, and their saying 'not like lights nor like bodies' is a negation of what they established of corporeality and light. This is contradictory, and its verification is in theology. (5) What led them into this were outward meanings they followed; among them is this verse, and his (peace and blessings be upon him) saying when he stood at night in prayer (Tahajjud): “O Allah, to You belongs all praise, You are the light of the heavens and the earth.” (6) And he (peace and blessings be upon him) was asked: “Have you seen your Lord?” He replied: “I saw light.” (7) And other such Hadiths.

---

(1) The verse is by Abu Tammam, in his Diwan 1/394, and its opening is: "I was the spring before him and behind him," instead of: "Why didn't you designate a destination from the lands." (2) Al-Mufhim 2/397, and he did not attribute it. (3) He is Hisham bin Salim al-Jawaliqi, on the Imami school and from the Hishamite sect. Despite that, he is excessive in anthropomorphism and comparison. See Al-Farq by al-Baghdadi 51, Maqalat al-Islamiyyin p. 34, and Al-Milal wa al-Nihal 1/184. (4) Al-Mufhim 1/407, see previous sources. (5) Al-Mufhim 1/407-408. (6) Narrated by Ahmad (2709), Bukhari (6317), and Muslim (769) from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with both). (7) Narrated with this wording by Muslim (178): (292) from the Hadith of Abu Dharr (may Allah be pleased with him).

255 सूरह अन-नूर: आयत 35

"क्या आपने कबीलों के चांद, खालिद बिन यजीद के लिए देशों में से कोई गंतव्य निर्धारित नहीं किया?" (1) और दूसरे ने कहा: "यदि अब्दुल्लाह मर्व से एक रात के लिए यात्रा करता है, तो उसका नूर (प्रकाश) और सुंदरता वहां से चली गई है।" (2) अतः यह कहना जायज है कि: अल्लाह तआला के लिए प्रशंसा के अर्थ में 'नूर' है; क्योंकि उसने चीजों को अस्तित्व दिया, और सभी चीजों को प्रकाशित किया। उसी से उनका आरंभ है और उसी से उनका उद्गम। और वह पाक है, वह इंद्रियगोचर प्रकाशों में से नहीं है। वह उन बातों से बहुत ऊपर और महान है जो जालिम कहते हैं। हिशाम अल-जवालिक़ी (3) और मुजस्सिमा (मानवशास्त्री) के एक समूह ने कहा है: "वह एक नूर है लेकिन अन्य नूरों जैसा नहीं, और एक जिस्म (शरीर) है लेकिन अन्य जिस्मों जैसा नहीं" (4)। यह सब अल्लाह तआला के लिए तर्क और परंपरा (नक़्ल) के आधार पर असंभव है, जैसा कि इल्म-उल-कलाम (धर्मशास्त्र) में अपने स्थान पर ज्ञात है। इसके अलावा, उनका कथन विरोधाभासी है; क्योंकि उनका यह कहना कि 'जिस्म' या 'नूर' है, उस पर उस वास्तविकता का निर्णय है, और उनका यह कहना कि 'नूरों जैसा नहीं और न ही जिस्मों जैसा', उस जिस्मियत और नूर की नफी (नकार) है जिसे उन्होंने साबित किया था। और यह विरोधाभासी है, और इसकी वास्तविकता इल्म-उल-कलाम में है (5)। जिस चीज ने उन्हें इसमें डाला वह ज़ाहिरी (बाहरी) अर्थ थे जिनका उन्होंने पालन किया; उनमें से यह आयत है, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का यह कथन जब वे रात में तहज्जुद के लिए खड़े होते थे: "ऐ अल्लाह, तेरे लिए ही सारी प्रशंसा है, तू आसमानों और ज़मीन का नूर है" (6)। और उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पूछा गया: "क्या आपने अपने रब को देखा है?" तो उन्होंने फरमाया: "मैंने नूर देखा" (7)। इसी प्रकार की अन्य हदीसें भी हैं।

---

(1) यह शेर अबू तमाम का है, उनके दीवान 1/394 में है और इसकी शुरुआत है: "मैं उनके आगे और पीछे वसंत था," इसके बजाय: "क्या आपने देशों में से कोई गंतव्य निर्धारित नहीं किया।" (2) अल-मुफ़हिम 2/397, और उन्होंने इसे किसी के नाम नहीं किया। (3) वह हिशाम बिन सालिम अल-जवालिक़ी है, जो इमामिया मज़हब और हिशामिया संप्रदाय से है, इसके बावजूद वह तशबीह (तुलना) और तजसीम (मानवशास्त्र) में अतिवादी है। देखें अल-फ़र्क अल-बग़दादी 51, मक़ालात अल-इस्लामियान पृष्ठ 34, और अल-मिलल वल-निहल 1/184। (4) अल-मुफ़हिम 1/407, पिछले स्रोत देखें। (5) अल-मुफ़हिम 1/407-408। (6) इसे अहमद (2709), बुखारी (6317) और मुस्लिम (769)

ने इब्ने अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। (7) इसे मुस्लिम (178): (292) ने अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है।

255 سورة النور: آیت 35

"کیا آپ نے قبائل کے چاند خالد بن یزید کے لیے ملکوں میں سے کوئی منزل مقصود مقرر نہیں کی؟" (1) اور دوسرے نے کہا: "جب عبداللہ مرو سے ایک رات کے لیے سفر کرتا ہے، تو اس کا نور اور حسن وہاں سے رخصت ہو جاتا ہے۔" (2) پس یہ کہنا جائز ہے کہ: اللہ تعالیٰ کے لیے مدح کے طور پر نور ہے؛ کیونکہ اس نے اشیاء کو وجود بخشا، اور تمام اشیاء کو منور کیا، اسی سے ان کی ابتدا ہے اور اسی سے ان کا صدور ہے۔ اور وہ سبحانہ محسوس ہونے والی روشنیوں میں سے نہیں ہے، وہ ان باتوں سے بہت بلند و بالا ہے جو ظالم کہتے ہیں۔ اور ہشام الجوالیقی (3) اور مجسمہ کے ایک گروہ نے کہا ہے: "وہ ایک نور ہے مگر عام نوروں جیسا نہیں، اور ایک جسم ہے مگر عام جسموں جیسا نہیں" (4)۔ اور یہ سب اللہ تعالیٰ کے بارے میں عقلاً اور نقلاً محال ہے، جیسا کہ علم الکلام میں اپنے مقام پر معروف ہے۔ پھر یہ کہ ان کا قول متضاد ہے؛ کیونکہ ان کا یہ کہنا کہ 'جسم' یا 'نور' ہے، اس پر اس حقیقت کا حکم لگانا ہے، اور ان کا یہ کہنا کہ 'نہ نوروں جیسا اور نہ جسموں جیسا'، اس جسمیت اور نور کی نفی ہے جسے انہوں نے ثابت کیا تھا۔ اور یہ متضاد ہے، اور اس کی تحقیق علم الکلام میں ہے (5)۔ اور جس چیز نے انہیں اس میں مبتلا کیا وہ ظاہری معنی تھے جن کی انہوں نے پیروی کی؛ ان میں سے یہ آیت ہے، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ فرمان جب آپ رات کو تہجد کے لیے کھڑے ہوتے: "اے اللہ، تیرے ہی لیے تمام تعریفیں ہیں، تو آسمانوں اور زمین کا نور ہے" (6)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم سے پوچھا گیا: "کیا آپ نے اپنے رب کو دیکھا ہے؟" تو آپ نے فرمایا: "میں نے نور دیکھا" (7)۔ اسی طرح کی دیگر احادیث بھی ہیں۔

(1) یہ شعر ابو تمام کا ہے، جو ان کے دیوان 394/1 میں ہے اور اس کا مصرع اول یہ ہے: "میں ان کے آگے اور پیچھے بہار تھا"، بجائے اس کے کہ: "کیا آپ نے ملکوں میں سے کوئی مقصد مقرر نہیں کیا۔" (2) المفہم 397/2 اور اس کی نسبت کسی کی طرف نہیں کی۔ (3) وہ ہشام بن سالم الجوالیقی ہے، امامیہ مذہب اور طائفہ ہشامیہ سے ہے، اس کے باوجود وہ تشبیہ اور تجسیم میں غلو کرنے والا ہے، دیکھئے الفرق للبغدادی 51، مقالات الاسلامیین ص 34، اور الملل والنحل 184/1۔ (4) المفہم 407/1، اور پچھلے مصادر دیکھیں۔ (5) المفہم 407/1-408۔ (6) اسے احمد (2709)، بخاری (6317)، اور مسلم (769) نے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (7) اسے مسلم نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے (178) : (292) حضرت ابوذر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔

٢٥٦ Surah An-Nur: Verse 35

The scholars differed in interpreting this verse. It was said: The meaning is: through Him and by His power, their lights were illuminated, their affairs became straight, and His creations were established. This speech is to simplify for the mind, just as it is said: "The King is the light of the people of the country"; meaning: through him is the subsistence of its affairs and the goodness of its whole; because his affairs run on the path of correctness. So, it is metaphorical regarding the king, but it is pure reality in the attribute of God; for He is the one who created all existing things and created the intellect as a guiding light; because the appearance of the existing things happened through Him just as the appearance of visible things happens through light. Blessed be Allah Almighty, there is no Lord besides Him (1). Mujahid, Al-Azhari (2), and others said its meaning is this. Ibn Arafa said: That is, the Illuminator of the heavens and the earth. Ad-Dahhak and Al-Qurazi said the same. As people say: "So-and-so is our help," meaning: our helper. And "So-and-so is my provision," meaning: my provider. Jarir said:

"And you are to us a light, a rain, and a protection, and a plant for those who hope for your dew and moisture (3)."

Meaning: having leaves.

Mujahid said: The Manager of affairs in the heavens and the earth.

Ubayy ibn Ka'b, Al-Hasan, and Abu al-Aliya: The Decorator of the heavens with the sun, the moon, and the stars, and the Decorator of the earth with prophets, scholars, and believers. Ibn Abbas and Anas said: The meaning is: Allah is the Guide of the people of the heavens and the earth (4). The first is broader in meanings and more correct with interpretation.

The Almighty's saying: {The example of His light} means: the description of His signs that He casts into the heart of the believer, and signs are called light. Allah Almighty has called His book light, saying: {and We have sent down to you a clear light} [An-Nisa: 174], and He called His Prophet light, saying: {There has come to you from Allah a light and a book...}

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/183. (2) In (m) Al-Zuhri, and what is established is from (d) and (z) and the words of Al-Azhari are in Tahdhib al-Lugha 15/235. (3) Tahdhib al-Lugha 15/235, and we did not find it in Jarir's Diwan. (4) Tafsir al-Tabari 17/295-296, Tafsir al-Baghawi 3/345, and An-Nukat wal-Uyun 4/102.

२५६ सूरह अन-नूर: आयत ३५

विद्वानों ने इस आयत की व्याख्या में मतभेद किया है। यह कहा गया है: अर्थ यह है: उसके द्वारा और उसकी शक्ति से उनकी रोशनी प्रकाशित हुई, उनके मामले सीधे हो गए, और उनकी कृतियाँ स्थापित हुईं। यह बात दिमाग को समझाने के लिए है, जैसे कहा जाता है: "राजा देश के लोगों का नूर है"; अर्थात्: उसी के द्वारा इसके मामलों का आधार और इसकी समग्रता की भलाई है; क्योंकि उसके मामले सही रास्ते पर चलते हैं। तो, राजा के संबंध में यह आलंकारिक है, लेकिन ईश्वर के गुण में यह शुद्ध वास्तविकता है; क्योंकि वही है जिसने अस्तित्व में रहने वाली चीजों को बनाया, और बुद्धि को एक मार्गदर्शक नूर के रूप में बनाया; क्योंकि अस्तित्व में रहने वाली चीजों का प्रकट होना उसके माध्यम से उसी तरह हुआ जैसे दृश्य चीजों का प्रकट होना प्रकाश के माध्यम से होता है। अल्लाह महान है, उसके अलावा कोई रब नहीं है (१)। मुजाहिद, अल-अज़हरी (२) और अन्य लोगों ने इसका यही अर्थ बताया है। इब्न अराफा ने कहा: यानी आसमानों और ज़मीन को रोशन करने वाला। अल-दहहाक और अल-कुराज़ी ने भी यही कहा। जैसा कि लोग कहते हैं: "अमुक हमारी मदद है," यानी: हमारा मददगार। और "अमुक मेरा रसद है," यानी: मेरा रसद देने वाला। जरीर ने कहा:

"और आप हमारे लिए एक नूर, एक बारिश और एक सुरक्षा हैं, और उसके लिए एक पौधा हैं जो आपकी ओस और नमी की आशा करता है (३)।"

अर्थात्: पत्तों वाला।

मुजाहिद ने कहा: आसमानों और ज़मीन में मामलों का प्रबंधन करने वाला।

उबैय इब्न काब, अल-हसन, और अबू अल-आलिया: आसमानों को सूरज, चाँद और तारों से सजाने वाला, और ज़मीन को नबियों, विद्वानों और विश्वासियों से सजाने वाला। इब्न अब्बास और अनस ने कहा: अर्थ है: अल्लाह आसमानों और ज़मीन के लोगों का मार्गदर्शक है (४)। पहला अर्थों में अधिक व्यापक है और व्याख्या के साथ अधिक सही है।

ईश्वर का कथन: {उसके नूर का उदाहरण} अर्थात्: उसके उन संकेतों का वर्णन जो वह आस्तिक के दिल में डालता है, और संकेतों को नूर कहा जाता है। अल्लाह तआला ने अपनी किताब को नूर कहा है, और कहा है: {और हमने तुम्हारी ओर एक स्पष्ट नूर भेजा है} [अन-निसा: १७४], और अपने नबी को नूर कहा है, और कहा है: {तुम्हारे पास अल्लाह की ओर से एक नूर और एक किताब आई है...}

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१८३। (२) (म) में अल-ज़ुहरी, और जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है और अल-अज़हरी के शब्द तहज़ीब अल-लुग़ा १५/२३५ में हैं। (३) तहज़ीब अल-लुग़ा १५/२३५, और हमें यह जरीर के दीवान में नहीं मिला। (४) तफ़सीर अल-तबरी १७/२९५-२९६, तफ़सीर अल-बगवी ३/३४५, और अल-नुकत वल-उयून ४/१०२।

۲۵۶ سورۃ النور: آیت ۳۵

علماء نے اس آیت کی تاویل میں اختلاف کیا ہے، پس کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: اس کے ذریعے اور اس کی قدرت سے ان کی روشنیاں منور ہوئیں، ان کے معاملات درست ہوئے، اور اس کی مخلوقات قائم ہوئیں۔ تو یہ کلام ذہن کو قریب کرنے کے لیے ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: بادشاہ شہر والوں کا نور ہے؛ یعنی: اس کے ذریعے اس کے معاملات کا قیام اور اس کے مجموعے کی اصلاح ہے؛ اس کے معاملات کے درست راستے پر چلنے کی وجہ سے۔ تو بادشاہ کے بارے میں یہ مجازی ہے، اور اللہ کی صفت میں یہ خالص حقیقت ہے؛ کیونکہ وہی ہے جس نے موجودات کو ایجاد کیا، اور عقل کو ایک رہنما نور کے طور پر پیدا کیا؛ کیونکہ موجودات کا ظہور اس کے ذریعے اسی طرح ہوا جس طرح روشنی کے ذریعے نظر آنے والی چیزوں کا ظہور ہوتا ہے، اللہ تعالیٰ بابرکت ہے اس کے سوا کوئی رب نہیں (۱)۔ مجاہد، ازہری (۲) اور دیگر نے یہی معنی بیان کیے ہیں۔ ابن عرفہ نے کہا: یعنی آسمانوں اور زمین کو روشن کرنے والا۔ اور یہی بات ضحاک اور قرظی نے کہی۔ جیسا کہ لوگ کہتے ہیں: فلاں ہمارا غیاث (مدد) ہے، یعنی: ہمارا مددگار۔ اور فلاں میرا زاد (توشہ) ہے؛ یعنی: میرا توشہ فراہم کرنے والا۔ جریر نے کہا:

"اور آپ ہمارے لیے نور، بارش اور پناہ ہیں، اور اس کے لیے پودا ہیں جو آپ کی شبنم اور نمی کی امید رکھتا ہے (۳)۔"

یعنی: پتوں والا۔

اور مجاہد نے کہا: آسمانوں اور زمین میں معاملات کی تدبیر کرنے والا۔

ابی بن کعب، حسن، اور ابو العالیہ: آسمانوں کو سورج، چاند اور ستاروں سے مزین کرنے والا، اور زمین کو انبیاء، علماء اور مومنین سے مزین کرنے والا۔ اور ابن عباس اور انس نے کہا: معنی یہ ہے: اللہ آسمانوں اور زمین والوں کو ہدایت دینے والا ہے (۴)۔ اور پہلا معنوں میں زیادہ جامع اور تاویل کے ساتھ زیادہ صحیح ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَثَلُ نُورِهِ﴾ یعنی: اس کے ان دلائل کی صفت جو وہ مومن کے دل میں ڈالتا ہے، اور دلائل کو نور کہا جاتا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب کو نور کہا ہے، پس فرمایا: ﴿وَأَنزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُّبِينًا﴾ [النساء: ۱۷۴]، اور اپنے نبی کو نور کہا، پس فرمایا: ﴿قَدْ جَاءَكُم مِّنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ ...﴾

(۱) المحرر الوجیز ۱۸۳/۴۔ (۲) (م) میں الزہری ہے، اور ثابت شدہ (د) اور (ظ) سے ہے اور ازہری کا کلام تہذیب اللغۃ ۲۳۵/۱۵ میں ہے۔ (۳) تہذیب اللغۃ ۲۳۵/۱۵، اور ہم نے اسے دیوانِ جریر میں نہیں پایا۔ (۴) تفسیر الطبری ۲۹۵/۱۷ - ۲۹۶، اور تفسیر البغوی ۳۴۵/۳، اور النکت والعیون ۱۰۲/۴۔

Surah An-Nur: Verse 35 257

...manifest [Al-Ma'idah: 15]. This is because the Book guides and makes clear, and likewise the Messenger. The reason for the attribution to Allah, Exalted is He, is that He is the Establisher of the indication, its Clarifier, and its Institutor.

The verse carries another meaning in which there is no comparison of a part of the example with a part of the thing exemplified; rather, the comparison occurs as a whole with a whole. That is, it intends: the likeness of Allah's light, which is His guidance, His perfected craftsmanship of every creature, and His brilliant proofs as a whole, is like this collection of light that you take in this form, which is the most profound quality of light available to people. Thus, the likeness of Allah's light in clarity is like this, which is your ultimate reach, O mankind.

And *al-mishkat* (the niche): it is a hollow in a wall that is not a window. Ibn Jubayr and the majority of commentators said this. It gathers light more effectively, and the lamp in it is brighter than in other places(1). Its origin is: a vessel in which something is placed. And *al-mishkat* is a vessel made of leather(2), like a bucket in which water is cooled. It is on the weight of *mif'alah*, like *al-miqrah*(3) and *al-misfah*. The poet said:

As if his eyes were two niches in a stone... carved out with the tips of beaks(4).

It was said: *Al-mishkat* is the pillar of the lamp in which the wick is. Mujahid said: It is the lamp (candelabrum)(5).

And He said: {in a glass} because it is a transparent body, and the lamp in it is brighter than in anything other than glass. And {the lamp}: is the wick with its flame(6).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/184. (2) Al-Sihah (sh-k-a) and Tahdhib al-Lughah 10/299 similarly. (3) Al-miqrah: A vessel in which water collects, and the large bowl in which a guest is hosted. Lisan al-Arab (q-r-a). (4) This verse appeared in *Al-Sina'atayn* by al-Askari p. 124, and *Al-Hayawan* by al-Jahiz 4/457, attributed to Abu Zubayd. In them: "as if his eyes were in two hollows of stone" instead of "as if his eyes were two niches in stone." In *Al-Shi'r wa al-Shu'ara* 2/801, it has "waqban" instead of "fi waqbayn." *Waqb* is a hollow in rock where water collects. *Qaydan*: split. *Manaqir* is the plural of *minqar*: an iron tool like an axe used for pecking. *Taj al-Arus* (w-q-b), (q-y-d), (n-q-r). (5) Al-Nukat wa al-Uyun 4/102. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/184.

सूरह अन-नूर: आयत 35 257

...स्पष्ट [अल-माइदा: 15]। ऐसा इसलिए है क्योंकि पुस्तक मार्गदर्शन करती है और स्पष्ट करती है, और इसी तरह रसूल भी। अल्लाह तआला के साथ संबंध का कारण यह है कि वही प्रमाण का स्थापक, उसका स्पष्टीकरण करने वाला और उसे बनाने वाला है।

आयत का एक अन्य अर्थ भी हो सकता है जिसमें उदाहरण के एक हिस्से की तुलना उदाहरण दी गई वस्तु के हिस्से से नहीं की जाती है, बल्कि तुलना पूरी तरह से एक समुच्चय (whole) के रूप में होती है। अर्थात्, इसका तात्पर्य है: अल्लाह के प्रकाश का उदाहरण, जो उसका मार्गदर्शन, हर रचना की उसकी पूर्ण कारीगरी और उसके शानदार प्रमाणों का समुच्चय है, प्रकाश के उस समुच्चय की तरह है जिसे आप इस रूप में लेते हैं, जो लोगों के पास मौजूद प्रकाश का सबसे गहरा गुण है। अत; स्पष्टता में अल्लाह के प्रकाश का उदाहरण उस प्रकाश की तरह है जो हे मनुष्यों, तुम्हारी समझ की सीमा है।

और 'अल-मिश्कात' (ताक): यह दीवार में एक छेद है जो पार नहीं जाता (खिड़की नहीं है)। इब्न जुबैर और अधिकांश टिप्पणीकारों ने यही कहा है। यह प्रकाश को अधिक प्रभावी ढंग से एकत्रित करता है, और इसमें दीपक अन्य स्थानों की तुलना में अधिक चमकदार होता है(1)। इसका मूल अर्थ है: वह बर्तन जिसमें कोई वस्तु रखी जाए। और 'अल-मिश्कात' चमड़े का एक बर्तन है(2), जैसे पानी ठंडा करने वाली बाल्टी। यह 'मिफ़अला' के वजन (तर्ज) पर है, जैसे 'अल-मिक्राह'(3) और 'अल-मिस्फ़ाह'। कवि ने कहा है:

जैसे कि उसकी दोनों आँखें पत्थर में दो ताक हों... जिन्हें चोंच के सिरों से कुरेदा गया हो(4)।

कहा गया है: 'अल-मिश्कात' चिराग का वह खंभा है जिसमें बत्ती होती है। मुजाहिद ने कहा: यह खुद चिराग (कंदील) है(5)।

और कहा गया है: {एक कांच में} क्योंकि यह एक पारदर्शी वस्तु है, और इसमें चिराग कांच के अलावा किसी भी चीज़ की तुलना में अधिक चमकदार होता है। और {चिराग}: अपनी लौ के साथ बत्ती है(6)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/184। (2) अस-सिह़ाह़ (श-का) और तहज़ीब अल-लुग़ह़ 10/299 इसी तरह। (3) अल-मिक्राह: वह बर्तन जिसमें पानी इकट्ठा होता है, और वह बड़ा प्याला जिसमें मेहमान

की मेज़बानी की जाती है। लिसान अल-अरब (क़-र-अ)। (4) यह पद अल-असकरी की 'अल्-सिनाअतैन' पृष्ठ 124 और अल-जाहिज़ की 'अल-हयवान' 4/457 में आया है, जिसका श्रेय अबू जुबैर को दिया गया है। उनमें: "जैसे कि उसकी आँखें पत्थर के दो गड्ढों में हों" के बजाय "जैसे कि उसकी आँखें पत्थर में दो ताक हों" है। 'अश्-शिअर व अश्-शुअरा' 2/801 में 'वक़्बैन' के बजाय 'वक़्बान' है। 'वक़्ब' चट्टान में वह गड्ढा है जहाँ पानी जमा होता है। 'क़ैदन': फाड़ना/चीरना। 'मनाक़ीर' 'मिनक़ार' का बहुवचन है: कुल्हाड़ी जैसी लोहे की चीज़ जिससे कुरेदा जाता है। ताज अल-अरूस (वक़्ब), (क़ैज़), (नक़र)। (5) अन-नुकत वल-उयून 4/102। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/184।

سورة النور: آیت ۳۵ ۲۵۷

مبین [المائدہ: ۱۵]۔ اور یہ اس لیے ہے کہ کتاب ہدایت دیتی ہے اور واضح کرتی ہے، اور اسی طرح رسول بھی۔ اللہ تعالیٰ کی طرف نسبت کی وجہ یہ ہے کہ وہی دلیل کا ثابت کرنے والا، اسے واضح کرنے والا اور اسے وضع کرنے والا ہے۔

آیت ایک اور معنی کا احتمال بھی رکھتی ہے جس میں مثال کے ایک جز کا مقابلہ ممثل بہ (جس سے مثال دی گئی) کے ایک جز سے نہیں ہے، بلکہ اس میں تشبیہ جملہ کی جملہ سے (مجموعی طور پر) واقع ہوئی ہے۔ یعنی اس سے مراد ہے: اللہ کے نور کی مثال، جو اس کی ہدایت، ہر مخلوق کی بناوٹ میں اس کی پختگی اور مجموعی طور پر اس کے روشن دلائل ہیں، نور کے اس مجموعہ کی طرح ہے جسے تم اس صفت پر پاتے ہو، جو لوگوں کے سامنے موجود نور کی صفات میں سب سے زیادہ بلیغ ہے۔ پس وضاحت میں اللہ کے نور کی مثال اس کی مانند ہے جو اے انسانو، تمہاری انتہا (آخری حد) ہے۔

اور 'المشکاۃ': دیوار میں وہ طاق ہے جو پار نہ ہو (روشن دان نہ ہو)۔ یہ ابن جبیر اور جمہور مفسرین کا قول ہے، اور یہ روشنی کو زیادہ جمع کرنے والا ہوتا ہے، اور اس میں چراغ دیگر مقامات کی نسبت زیادہ روشن ہوتا ہے(۱)۔ اور اس کی اصل یہ ہے: وہ برتن جس میں کوئی چیز رکھی جائے۔ اور المشکاۃ چمڑے کا ایک برتن ہے(۲)، جیسے ڈول جس میں پانی ٹھنڈا کیا جاتا ہے، اور یہ 'مفعلۃ' کے وزن پر ہے، جیسے 'المقراۃ'(۳) اور 'المصفاۃ'۔ شاعر نے کہا ہے:

گویا کہ اس کی دونوں آنکھیں پتھر میں دو طاق ہیں... جنہیں چونچوں کے کناروں سے کھود کر نکالا گیا ہے(٤)۔

اور کہا گیا ہے: المشکاۃ قندیل کا وہ ستون ہے جس میں بتی ہوتی ہے۔ اور مجاہد نے کہا: وہ خود قندیل ہے(٥)۔

اور فرمایا: {ایک شیشے میں} اس لیے کہ وہ ایک شفاف جسم ہے، اور چراغ اس میں شیشے کے علاوہ کی نسبت زیادہ روشن ہوتا ہے، اور {چراغ}: آگ کے ساتھ بتی ہے(٦)۔

---

(١) المحرر الوجیز ٤/ ١٨٤۔ (٢) الصحاح (شکا) اور تہذیب اللغۃ ١٠/ ٢٩٩ اسی طرح۔ (٣) المقراۃ: وہ برتن جس میں پانی جمع ہو، اور وہ بڑا پیالہ جس میں مہمان کی مہمانی کی جائے۔ اللسان (قرأ)۔ (٤) یہ شعر عسکری کی 'الصناعتین' ص ١٢٤، اور جاحظ کی 'الحیوان' ٤/ ٤٥٧ میں ابو زبید کی طرف منسوب ہو کر آیا ہے، اور ان دونوں میں ہے: "گویا کہ اس کی آنکھیں پتھر کے دو گڑھوں میں ہیں" بجائے "گویا کہ اس کی آنکھیں پتھر میں دو طاق ہیں"۔ اور 'الشعر والشعراء' ٢/ ٨٠١ میں 'فی وقبین' کی جگہ 'وقبان' ہے۔ اور 'الوقب': چٹان میں وہ سوراخ جہاں پانی جمع ہوتا ہے۔ 'قیضا': پھاڑنا۔ 'المناقیر' 'منقار' کی جمع ہے: اور یہ کلہاڑی کی طرح لوہے کا آلہ ہے جس سے کھودا جاتا ہے۔ تاج العروس (وقب)، (قیض)، (نقر)۔ (٥) النکت والعیون ٤/ ١٠٢۔ (٦) المحرر الوجیز ٤/ ١٨٤۔

Surah An-Nur: Verse 35 258

“As if it were a brilliant star” (Ka’annaha kawkabun durriyyun): meaning, in illumination and light. This carries two possible meanings: either it means that the lamp is like that, or it means that the star itself, due to its clarity and the quality of its essence, is like that. This interpretation is more eloquent in collaborating towards light. Ad-Dahhak said: The brilliant star is Venus (1).

The Almighty's saying: “Ignited from a blessed tree”: meaning, from the oil of a tree, so the possessed noun (mudhaf) was omitted. And “the blessed” (al-mubarakah) means the growing/developing one, and “olives” are among the fruits with the greatest growth, as is the pomegranate. Observation necessitates this (2). And the saying of Abu Talib mourning Musafir bin Abi Amr bin Umayyah bin Abd Shams:

Would that I knew, O Musafir son of Abu Amr... and would that the grieving one says it. Blessed is the dead stranger, just as the sale (3) of pomegranate and olive is blessed (4).

It was said: Part of their blessing is that their branches sprout leaves from bottom to top (5). Ibn Abbas said: In the olive tree are benefits; it is used as fuel for lamps with its oil, and it is a condiment, an ointment, a tan, and fuel is lit with its wood and pulp. There is nothing in it but that it has a benefit, even the ash is used to wash silk (6). It is the first tree to grow in the world, the first tree to grow after the flood, and it grows in the homes of prophets and the Holy Land. Seventy prophets prayed for it to be blessed, including Abraham (7) and among them Muhammad ﷺ.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/184. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz: “necessitates that.” (3) In (d) and (m): “nab”’ (sprouting/springing). (4) The previous source, and the two verses are in the “Book of Leapers, the Lame, and the Blind” by Al-Jahiz p. 74, and Al-Aghani 9/51, and Masari’ al-Ushshaq 1/250, and Al-Khizana 10/463. The narration differed in the second half of the second verse: Al-Jahiz's narration: “as the oozing of pomegranate and olive was blessed,” and the narration of Al-Aghani and Masari’ al-Ushshaq: “as the freshness of basil and olive was blessed,” and the narration of Al-Khizana: “as the branch of basil and olive was blessed.” (5) Tafsir al-Razi 23/23 similarly. (6) Al-Wasit by Al-Wahidi 3/320 without attributing it to Ibn Abbas. (7) Tafsir al-Razi 23/23.

सूरा अन-नूर: आयत 35 258

“मानो वह एक चमकता हुआ सितारा हो” (कअन्नहा कवकबुन दुर्रिय्युन): अर्थात, रोशनी और प्रकाश में। इसके दो संभावित अर्थ हैं: या तो इसका मतलब है कि चिराग वैसा है, या इसका मतलब है कि वह सितारा स्वयं अपनी स्पष्टता और अपने तत्व की गुणवत्ता के कारण वैसा है। प्रकाश के प्रति सहयोग में यह व्याख्या अधिक प्रभावशाली है। अद-दह्हाक ने कहा: चमकता हुआ सितारा शुक्र (वीनस) है (1)।

सर्वशक्तिमान का कथन: “एक धन्य वृक्ष से प्रज्वलित”: अर्थात, एक पेड़ के तेल से, इसलिए संबद्ध संज्ञा (मुदाफ़) को हटा दिया गया है। और “धन्य” (मुबारका) का अर्थ है बढ़ने वाला/विकसित होने वाला, और “जैतून” उन फलों में से है जिनका विकास सबसे अधिक होता है, और अनार भी वैसा ही है। प्रत्यक्ष अवलोकन यही बताता है (2)। और अबू तालिब का कथन मुसाफिर बिन अबी अम्र बिन उमय्या बिन अब्द शम्स के शोक में:

काश मुझे पता होता, ऐ मुसाफिर पुत्र अबू अम्र... और काश दुखी व्यक्ति इसे कहता। धन्य है वह मृत अजनबी, जैसे अनार और जैतून की बिक्री (3) धन्य है (4)।

कहा गया है: उनके आशीर्वाद का एक हिस्सा यह है कि उनकी शाखाओं में नीचे से ऊपर तक पत्ते निकलते हैं (5)। इब्न अब्बास ने कहा: जैतून के पेड़ में कई लाभ हैं; इसके तेल से चिराग जलाया जाता है, और यह एक सालन, एक मरहम, एक चमड़ा सिझाने वाला पदार्थ है, और इसकी लकड़ी और गुदे से ईंधन जलाया जाता है। इसमें ऐसी कोई चीज़ नहीं है जिसमें लाभ न हो, यहाँ तक कि इसकी राख का उपयोग रेशम धोने के लिए किया जाता है (6)। यह दुनिया में उगने वाला पहला पेड़ है, और बाढ़ के बाद उगने वाला पहला पेड़ है, और यह नबियों के घरों और पवित्र भूमि में उगता है। सत्तर नबियों ने इसके धन्य होने की प्रार्थना की, जिनमें इब्राहिम (7) और मुहम्मद ﷺ शामिल हैं।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/184। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: “वही तय करता है।” (3) (द) और (म) में: “नब” (फूटना/निकलना)। (4) पिछला स्रोत, और अल-जाहिज़ की पुस्तक “किताब अल-बुरसान वल-उरजान वल-उम्यान” पृष्ठ 74, और अल-अग़ानी 9/51, और मसारी अल-उशशाक 1/250, और अल-खिजाना 10/463 में दो छंद हैं। छंद के दूसरे भाग में रिवायत अलग-अलग है, अल-जाहिज़ की रिवायत: “जैसे अनार और जैतून का रस धन्य था,” और अल-अग़ानी और मसारी अल-उशशाक की रिवायत: “जैसे तुलसी और जैतून की ताजगी धन्य थी,” और अल-खिजाना की

रिवायत: “जैसे तुलसी और जैतून की शाखा धन्य थी।” (5) तफ़्सीर अल-राज़ी 23/23 इसी तरह। (6) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/320 इब्न अब्बास को श्रेय दिए बिना। (7) तफ़्सीर अल-राज़ी 23/23।

سورة النور: آیت ۳۵ ۲۵۸

﴿كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ﴾ یعنی: روشنی اور ضیا میں۔ اس کے دو معنی ہو سکتے ہیں: یا تو اس سے مراد یہ ہے کہ وہ چراغ کی وجہ سے ایسی ہے، یا یہ کہ وہ بذات خود اپنی صفائی اور اپنے جوہر کی عمدگی کی وجہ سے ایسی ہے۔ یہ تاویل نور کے حصول میں تعاون کے لحاظ سے زیادہ بلیغ ہے۔ ضحاک نے کہا: کوکب دُری سے مراد زہرہ (سیارہ) ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يُوقَدُ مِن شَجَرَةٍ مُّبَارَكَةٍ﴾ یعنی: ایک درخت کے تیل سے، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا ہے۔ اور ﴿الْمُبَارَكَة﴾ سے مراد بڑھنے اور پھلنے پھولنے والی ہے، اور 'زیتون' ان پھلوں میں سے ہے جن کی بڑھوتری سب سے زیادہ ہوتی ہے، اور انار بھی اسی طرح ہے۔ مشاہدہ بھی اسی کا تقاضا کرتا ہے (۲)۔ اور ابو طالب کا قول مسافر بن ابی عمرو بن امیہ بن عبد شمس کا مرثیہ پڑھتے ہوئے:

کاش مجھے معلوم ہوتا اے مسافر بن ابی عمرو... اور کاش غمگین شخص یہ کہتا۔ مبارک ہے وہ اجنبی میت، جس طرح انار اور زیتون کی فروخت (۳) مبارک ہے (٤)۔

کہا گیا ہے: ان کی برکت میں سے یہ بھی ہے کہ ان کی شاخوں پر نیچے سے اوپر تک پتے آتے ہیں (٥)۔ ابن عباس نے فرمایا: زیتون میں بہت سے فوائد ہیں، اس کے تیل سے چراغ جلایا جاتا ہے، وہ سالن بھی ہے، تیل (مالش کے لیے) بھی اور چمڑا رنگنے کے کام بھی آتا ہے، اس کی لکڑی اور پھوک سے آگ جلائی جاتی ہے، اس میں کوئی ایسی چیز نہیں جس میں نفع نہ ہو، یہاں تک کہ اس کی راکھ سے ریشم دھویا جاتا ہے (٦)۔ یہ وہ پہلا درخت ہے جو دنیا میں اگا، اور

طوفان کے بعد اگنے والا بھی پہلا درخت ہے، اور یہ انبیاء کے گھروں اور سرزمین مقدس میں اگتا ہے، اور ستر انبیاء نے اس کے لیے برکت کی دعا کی، جن میں ابراہیم (۷) اور محمد ﷺ شامل ہیں۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۱۸٤/٤۔ (۲) المحرر الوجیز میں ہے: "يقتضي بذلك"۔ (۳) (د) اور (م) نسخوں میں ہے: "نبع" (پھوٹنا)۔ (٤) گزشتہ حوالہ، اور یہ دو اشعار جاحظ کی کتاب "البرصان والعرجان والعميان" ص ۷٤، اور "الأغانی" ۹/۵۱، اور "مصارع العشاق" ۱ / ۲۵۰ اور "الخزانة" ۱۰/ ٤٦۳ میں ہیں۔ اور دوسرے شعر کے دوسرے مصرعے کی روایت مختلف ہے، جاحظ کی روایت ہے: «كما بورك نضح الرمان والزيتون» اور الاغانی اور مصارع العشاق کی روایت ہے: «كما بورك نضر الريحان والزيتون» اور الخزانہ کی روایت ہے: «كما بورك غصن الريحان والزيتون»۔ (٥) تفسیر رازی ۲۳٦/۲۳ اسی کی مانند۔ (٦) الوسيط للواحدي ۳۲۰/۳ بغیر ابن عباس کی طرف منسوب کیے ہوئے کے۔ (۷) تفسیر رازی ۲۳٦/۲۳۔

Surah Al-Nur: Verse 35 / Page 259

For he (the Prophet) said: "O Allah, bless the oil and the olives." He said it twice (1).

His words (Exalted is He): "neither of the east nor of the west" [24:35]. Scholars differed regarding the words of the Almighty: "neither of the east nor of the west". Ibn Abbas, Ikrima, Qatada, and others said: The eastern one is the one that the sun hits when it rises and does not hit when it sets, because it has a cover. The western one is its opposite; meaning: it is a tree in a desert and an open part of the land, nothing hides it from the sun, and this is best for its oil. So it is not purely eastern so as to be called eastern, nor western so as to be called western, but rather it is both eastern and western (2).

Al-Tabari said on the authority of Ibn Abbas (3): It is a tree in a thicket that has surrounded it, so it is not exposed from the east nor from the west. Ibn Atiyya said (4): This is a statement that is not authentic from Ibn Abbas; because the tree (5) with this description has its fruit spoiled, and that is observed in existence. Al-Hassan said: This tree is not from the trees of this world, but it is a parable that Allah Almighty struck for His light, and if it were in the world, it would be either eastern or western (6).

Al-Tha'labi: The Quran has clearly stated that it is from the trees of the world; because it is a substitute for the tree, so He said: "an olive tree".

Ibn Zayd said: It is from the trees of the Levant (Sham); for the trees of the Levant are neither eastern nor western, and the trees...

---

(1) Narrated by Ibn Qani' in Mu'jam al-Sahaba 2/90 from the hadith of Ya'la bin al-Ashdaq on the authority of Abdullah bin Jarad in a marfu' form. Al-Bukhari said about Ya'la bin al-Ashdaq: His hadith should not be written. Abu Zur'a said: He is nothing. Ibn Hibban said: They fabricated hadiths for him which he narrated unknowingly. Mizan al-I'tidal 4/456. (2) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/352 without attribution, and al-Tabari narrated it similarly in his tafsir 17/311-312 on the authority of Ikrima and Ibn Abbas. (3) Tafsir al-Tabari 17/312 similarly. (4) In al-Muharrar al-Wajiz 4/185, and what precedes it is from it. (5) In (m), (d), and (z): "the fruit", and what is confirmed is from (zh), which corresponds to what is in al-Muharrar al-Wajiz. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/185, and al-Tabari narrated the statement of al-Hassan in his tafsir 17/313.

सूरह अल-नूर: आयत ३५ / २५९

क्योंकि उन्होंने (नबी स.अ.व. ने) कहा: "हे अल्लाह, तेल और जैतून में बरकत दे।" उन्होंने इसे दो बार कहा (१)।

अल्लाह तआला का कहना: "न पूरब की और न पश्चिम की"। विद्वानों ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में मतभेद किया है: "न पूरब की और न पश्चिम की"। इब्न अब्बास, इकरीमा, क़तादा और अन्य लोगों ने कहा: पूर्वी वह है जिसे सूरज उगते समय उस पर पड़ता है और डूबते समय नहीं पड़ता, क्योंकि उसके लिए एक आड़ है। पश्चिमी इसके विपरीत है। इसका अर्थ है: यह एक ऐसे रेगिस्तान और खुली ज़मीन में एक पेड़ है, जिसे सूरज से कोई चीज़ नहीं छुपाती, और यह इसके तेल के लिए सबसे अच्छा है। इसलिए यह न तो पूरी तरह से पूर्वी है कि इसे पूर्वी कहा जाए, और न ही पूरी तरह से पश्चिमी है कि इसे पश्चिमी कहा जाए, बल्कि यह पूर्वी और पश्चिमी दोनों है (२)।

अल-तबरी ने इब्न अब्बास (३) के हवाले से कहा: यह एक कुंज (घने पेड़ों के झुंड) में एक पेड़ है जिसने इसे घेर रखा है, इसलिए यह न तो पूर्व की ओर से खुला है और न ही पश्चिम की ओर से। इब्न अतिया (४) ने कहा: यह कथन इब्न अब्बास से प्रमाणित नहीं है; क्योंकि इस विवरण वाला पेड़ (५) अपना फल खराब कर देता है, और यह वास्तविकता में देखा जाता है। अल-हसन ने कहा: यह पेड़ दुनिया के पेड़ों में से नहीं है, बल्कि यह एक मिसाल है जो अल्लाह तआला ने अपने नूर (प्रकाश) के लिए दी है, और अगर यह दुनिया में होता तो यह या तो पूर्वी होता या पश्चिमी (६)।

अल-थालाबी: कुरान ने स्पष्ट रूप से बताया है कि यह दुनिया के पेड़ों में से है; क्योंकि यह पेड़ का विकल्प है, तो उन्होंने कहा: "जैतून"।

इब्न ज़ैद ने कहा: यह शाम (सीरिया क्षेत्र) के पेड़ों में से है; क्योंकि शाम के पेड़ न तो पूर्वी हैं और न ही पश्चिमी, और पेड़...

---

(१) इब्न कानी ने 'मुअजम अल-सहाबा' २/९० में यअला बिन अल-अशदाक के हदीस से अब्दुल्ला बिन जरद के हवाले से इसे 'मरफ़ू (पैगंबर से जुड़ा हुआ) के रूप में उद्धृत किया है। अल-बुखारी ने यअला बिन अल-अशदाक के बारे में कहा: उनकी हदीस नहीं लिखी जानी चाहिए। अबू ज़ुरा ने कहा: वह कुछ भी नहीं है। इब्न हिब्बान ने कहा: उन्होंने उसके लिए हदीसें गढ़ीं जिन्हें वह अनजाने में सुनाता था। मीज़ान अल-इतिदाल ४/४५६। (२) अल-फर्रा की 'मानी अल-कुरान' २/३५२ बिना किसी

श्रेय के और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १७/३११-३१२ में इकरीमा और इब्न अब्बास के हवाले से इसे इसी तरह उद्धृत किया है। (३) तफ़सीर अल-तबरी १७/३१२ इसी तरह। (४) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ४/१८५ में, और इससे पहले की बात उसी से है। (५) (म), (द) और (ज़) प्रतियों में: "फल", और (ज़ह) से जो पुष्ट हुआ है वह वही है जो 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' में है। (६) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ४/१८५, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १७/३१३ में अल-हसन का कथन उद्धृत किया है।

سورہ النور: آیت ۳۵ / ۲۵۹

پس انہوں نے (نبی کریمﷺ نے) فرمایا: "اے اللہ، تیل اور زیتون میں برکت عطا فرما۔" آپ نے یہ دو بار فرمایا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لَّا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ ﴾ (نہ شرقی ہے نہ غربی)۔ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں علماء کا اختلاف ہے: ﴿ لَّا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ ﴾۔ پس ابن عباس، عکرمہ، قتادہ اور دوسروں نے کہا: شرقی وہ ہے جس پر سورج نکلتے وقت پڑتا ہے اور غروب ہوتے وقت نہیں پڑتا؛ کیونکہ اس کے لیے ایک آڑ ہوتی ہے، اور غربی اس کے برعکس ہے؛ یعنی: یہ ایک ایسے صحرا اور کھلی زمین میں درخت ہے، جسے سورج سے کوئی چیز نہیں چھپاتی، اور یہ اس کے تیل کے لیے بہترین ہے، پس وہ خالصتاً شرقی نہیں ہے کہ اسے شرقی کہا جائے، اور نہ ہی خالصتاً غربی کہ اسے غربی کہا جائے، بلکہ وہ شرقی و غربی دونوں ہے (۲)۔

اور طبری نے ابن عباس (۳) سے روایت کی: وہ ایک گھنے جھنڈ میں ایک درخت ہے جس نے اسے گھیرا ہوا ہے، پس وہ نہ مشرق کی جانب سے کھلا ہے اور نہ مغرب کی جانب سے۔ ابن عطیہ (۴) نے کہا: یہ قول ابن عباس سے صحیح ثابت نہیں ہے؛ کیونکہ اس صفت والا درخت (۵) اپنا پھل خراب کر دیتا ہے، اور یہ مشاہدے میں آتا ہے۔ حسن بصری نے کہا: یہ درخت دنیا کے درختوں میں سے نہیں ہے، بلکہ یہ ایک مثال ہے جو اللہ تعالیٰ نے اپنے نور کے لیے بیان فرمائی ہے، اور اگر وہ دنیا میں ہوتا تو یا تو شرقی ہوتا یا غربی (۶)۔

ثعلبی: قرآن نے وضاحت کر دی ہے کہ وہ دنیا کے درختوں میں سے ہے؛ کیونکہ وہ لفظ 'شجرہ' کا بدل ہے، پس فرمایا: «زیتونہ»۔

اور ابن زید نے کہا: وہ شام کے درختوں میں سے ہے؛ کیونکہ شام کے درخت نہ شرقی ہیں اور نہ غربی، اور درخت...

---

(١) اسے ابن قانع نے 'معجم الصحابہ' ٢ / ٩٠ میں یعلی بن الاشدق کی حدیث سے عبداللہ بن جراد کے واسطے سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور یعلی بن الاشدق کے بارے میں بخاری نے کہا: اس کی حدیث نہیں لکھی جاتی۔ ابو زرعہ نے کہا: وہ کچھ بھی نہیں ہے۔ ابن حبان نے کہا: انہوں نے اس کے لیے احادیث گھڑ لیں جو وہ بیان کرتا تھا اور اسے علم نہ تھا۔ میزان الاعتدال ۴ / ۴۵۶۔

(٢) معانی القرآن للفراء ٢ / ٣٥٢ بغیر نسبت کے، اور اسے اسی طرح طبری نے اپنی تفسیر ٣١١/١٧-٣١٢ میں عکرمہ اور ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (٣) تفسیر طبری ٣١٢/١٧ اسی طرح۔ (۴) المحرر الوجیز ۴ / ١٨٥ میں، اور اس سے پہلے کی بات اسی سے ہے۔ (۵) نسخہ (م)، (د) اور (ز) میں: "پھل"، اور جو (ظ) سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو المحرر الوجیز کے موافق ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۴ / ١٨٥، اور طبری نے اپنی تفسیر ٣١٣/١٧ میں حسن کا قول نقل کیا ہے۔

Surah An-Nur: Verse 35 260 Al-Sham is the best of trees, and it is the blessed land (1). And "Sharqiyah" (Eastern) is an adjective for "Zaytunah" (Olive tree), and "La" (No) does not stand between the adjective and the noun it describes, and "Wala Gharbiyah" (Nor Western) is conjoined to it (2). The Almighty's saying: {Whose oil would almost glow even if untouched by fire} is an exaggeration of its beauty, clarity, and quality (3). {Light upon light} means: in the niche, the light of the lamp joined with the light of the glass and the light of the oil; thus it became light upon light (4). These lights were contained in the niche; thus they became as bright as possible. Likewise, the proofs of God Almighty are clear, and they are proof after proof, and warning after warning, like His sending of the messengers and His revealing of the books, and sermons that are repeated for those who have a reflective mind. Then He, the Almighty, mentioned His guidance to His light for whom He wills and makes happy among His servants, and He mentioned His favor to His servants in striking parables; so that they may take heed and reflect leading to faith (5). Abdullah bin Ayyash bin Abi Rabi'ah and Abu Abd al-Rahman al-Sulami read: "Allahu nawwara" (Allah has enlightened); with the fatha on the 'nun' and the stressed 'waw' (6). The interpreters differed regarding the return of the pronoun in "His light"; to whom does it return? Ka'b al-Ahbar and Ibn Jubayr said: It returns to Muhammad ﷺ; meaning: the example of the light of Muhammad (7) ﷺ.

---

(1) Previous source. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/136. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/185. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/105 similarly. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/185. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/183, and the reading was also mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr al-Muhit 6/455. (7) Previous source.

सूरा अन-नूर: आयत 35 260 शाम सबसे अच्छा पेड़ है, और वह धन्य भूमि है (1)। और "शर्किया" (पूर्वी) "ज़ैतूनह" (जैतून का पेड़) के लिए एक विशेषण है, और "ला" (नहीं) विशेषण और विशेष्य के बीच बाधा नहीं डालता है, और "वला ग़र्बिया" (न पश्चिमी) उस पर आश्रित है (2)। सर्वशक्तिमान का कथन: {जिसका तेल स्वयं ही प्रकाशित हो जाता है, चाहे उसे आग न छुए} इसकी सुंदरता, स्पष्टता और गुणवत्ता में एक अतिशयोक्ति है (3)। {प्रकाश पर प्रकाश} का अर्थ है: आले (ताख) में चिराग की रोशनी, कांच की रोशनी और तेल की रोशनी के साथ मिल गई; इस प्रकार वह प्रकाश पर प्रकाश बन गया (4)। ये रोशनियाँ आले में सिमट गईं; जिससे वे अत्यंत उज्ज्वल हो गईं। इसी प्रकार, अल्लाह तआला के प्रमाण स्पष्ट हैं, और वे प्रमाण के बाद प्रमाण हैं, और चेतावनी के बाद चेतावनी हैं, जैसे कि उसका रसूलों को भेजना और किताबों को उतारना, और उपदेश जो उन लोगों के लिए दोहराए जाते हैं जिनके पास विचारशील बुद्धि है। फिर उसने, सर्वशक्तिमान ने, अपने प्रकाश की ओर उसके मार्गदर्शन का उल्लेख किया जिसे वह चाहता है और अपने दासों में से सुखी बनाता है, और उसने उदाहरण देने में अपने दासों पर अपने अनुग्रह का उल्लेख किया; ताकि वे सबक लें और विचार करें जो विश्वास (ईमान) की ओर ले जाए (5)। अब्दुल्ला बिन अय्याश बिन अबी रबीअह और अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी ने पढ़ा: "अल्लाहु नवर्रा" (अल्लाह ने रोशन किया); 'नुन' और शब्द 'वव' पर तशदीद के साथ (6)। व्याख्याकार "नूरिहि" (उसके प्रकाश) में सर्वनाम की वापसी के संबंध में असहमत थे; वह किसकी ओर वापस जाता है? काब अल-अहबार और इब्न जुबैर ने कहा: यह मुहम्मद ﷺ की ओर वापस जाता है; अर्थात: मुहम्मद ﷺ के प्रकाश का उदाहरण (7)।

---

(1) पूर्व स्रोत। (2) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 3/136 द्वारा। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/185। (4) अल-नुकात व अल-उयून 4/105 इसी प्रकार। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/185। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/183, और पठन का उल्लेख अबू हयान ने अल-बहर अल-मुहीत 6/455 में भी किया था। (7) पूर्व स्रोत।

سورة النور: آیت ۳۵ ۲۶۰ شام سب سے بہترین درخت ہے، اور وہ بابرکت زمین ہے (۱)۔ اور «شرقیہ» (مشرقی) «زیتونہ» کی صفت ہے، اور «لا» صفت اور موصوف کے درمیان حائل نہیں ہے، اور «ولا غربیہ» (نہ مغربی) اس پر عطف ہے (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿یکاد زیتھا یضیء ولو لم تمسسہ نار﴾ اس کی خوبصورتی، صفائی اور عمدگی میں مبالغہ ہے (۳)۔ ﴿نور علی نور﴾ یعنی: مشکوٰۃ (طاق) میں چراغ کی روشنی شیشے کی روشنی اور تیل کی روشنی کے ساتھ مل گئی؛ تو اس طرح وہ نور پر نور ہو گیا (۴)۔ یہ روشنیاں مشکوٰۃ میں سمٹ گئیں؛ تو وہ انتہائی روشن ہو گئیں، اسی طرح اللہ تعالیٰ کے دلائل واضح ہیں، اور وہ دلیل کے بعد دلیل، اور تنبیہ کے بعد تنبیہ ہیں، جیسے اس کا رسولوں کو بھیجنا اور کتابوں کا نازل کرنا، اور وہ وعظ و نصیحت جو ان لوگوں کے لیے دہرائے جاتے ہیں جو صاحبِ عقل و بصیرت ہیں۔ پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے نور کی طرف اس کی ہدایت کا ذکر فرمایا جسے وہ چاہتا ہے اور اپنے بندوں میں سے جسے سعادت بخشتا ہے، اور مثالیں بیان کرنے میں بندوں پر اپنے فضل کا ذکر کیا؛ تاکہ وہ ان سے عبرت حاصل کریں اور غور و فکر کریں جو ایمان کی طرف لے جائے (۵)۔ اور عبد اللہ بن عیاش بن ابی ربیعہ اور ابو عبد الرحمن السلمی نے: «اللہ نَوَّرَ» (اللہ نے روشن کیا) پڑھا؛ نون کے فتحہ اور واؤ مشددہ کے ساتھ (۶)۔ اور مفسرین کا «نورہ» (اس کا نور) میں ضمیر کے لوٹنے کے بارے میں اختلاف ہے کہ وہ کس کی طرف لوٹتی ہے، چنانچہ کعب الاحبار اور ابن جبیر نے کہا: وہ محمد ﷺ کی طرف لوٹ رہی ہے؛ یعنی: محمد ﷺ کے نور کی مثال (۷)۔

---

(۱) المصدر السابق۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۳۶ ۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۱۸۵ ۔ (۴) النکت والعیون ۴/ ۱۰۵ اسی طرح۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۱۸۵ ۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/ ۱۸۳ ، اور اس قرات کا ذکر ابو حیان نے البحر المحیط ۶/ ۴۵۵ میں بھی کیا ہے۔ (۷) المصدر السابق۔

261 Surah An-Nur: Verse 35

Ibn al-Anbari said (1): "{Allah is the Light of the heavens and the earth}" is a good pause, then you begin: "{The example of His light is like a niche within which is a lamp}" with the meaning of Muhammad (peace be upon him).

Ubayy ibn Ka'b, Ibn Jubayr, and al-Dahhak also said: It refers back to the believers. In the recitation of Ubayy: "The example of the light of the believers." It is narrated that in his recitation it is: "The example of the light of the believer." And it is narrated that it contains: "The example of the light of him who believed in Him" (2).

Al-Hasan said: It refers back to the Quran and faith. Makki said: According to these views, the pause is at the words: "and the earth".

Ibn Atiyyah said (3): In these views, the pronoun refers to someone not previously mentioned, and there is a correspondence of a part of the example with a part of the thing exemplified. So, for whoever says: the thing exemplified is Muhammad (peace be upon him) - which is the opinion of Ka'b al-Ahbar - the Messenger of Allah (peace be upon him) is the niche or his chest, the lamp is the prophethood and what pertains to it from his work and guidance, the glass is his heart, the blessed tree is the revelation, the angels are Allah's messengers to him and His connection to him, and the oil is the proofs, evidence, and signs contained in the revelation. And whoever says: the thing exemplified is the believer - which is the opinion of Ubayy - the niche is his chest, the lamp is faith and knowledge, the glass is his heart, and its oil is the proofs and wisdom it contains. Ubayy said: So he is in the best condition, walking among people like a living man walking among the graves of the dead. And whoever says: the thing exemplified is the Quran and faith; the estimation of the speech is: the example of His light, which is faith in the believer's chest in his heart, is like a niche, i.e., like this whole sentence. This view is not in correspondence with the simile like the first two, because the niche does not correspond to faith (4).

A group said: The pronoun in "His light" refers to Allah Almighty. This is the opinion of Ibn Abbas in what...

---

(1) In 'Al-Waqf wal-Ibtida' 2/797. (2) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/183, and the last two recitations were recorded by al-Tabari in his Tafsir 17/298. (3) In 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/183 and what precedes it. (4) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/183-184.

२६१ सूरह अन-नूर: आयत ३५

इब्न अल-अंबारी ने कहा (१): "{अल्लाह आकाशों और पृथ्वी की ज्योति है}" एक अच्छा विराम है, फिर आप शुरू करें: "{उसके प्रकाश का उदाहरण एक ताक की तरह है जिसमें एक दीपक है}" जिसका अर्थ मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) है।

उबैय इब्न काब, इब्न जुबैर और अल-दह्हाक ने भी कहा: यह विश्वासियों की ओर इशारा करता है। उबैय के पाठ में है: "विश्वासियों के प्रकाश का उदाहरण"। यह भी वर्णित है कि उनके पाठ में "विश्वासी के प्रकाश का उदाहरण" है। और यह भी वर्णित है कि इसमें "उस व्यक्ति के प्रकाश का उदाहरण है जिसने उस पर विश्वास किया" है (२)।

अल-हसन ने कहा: यह कुरान और ईमान (विश्वास) की ओर इशारा करता है। मक्की ने कहा: इन मतों के अनुसार, विराम "और पृथ्वी" शब्दों पर होगा।

इब्न अतिय्याह ने कहा (३): इन मतों में सर्वनाम का संदर्भ उस व्यक्ति से है जिसका उल्लेख नहीं किया गया है, और इसमें उदाहरण के एक हिस्से की तुलना प्रतिरूप (जिसके लिए उदाहरण दिया गया है) के एक हिस्से से की गई है। तो, जो कोई कहता है कि प्रतिरूप मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हैं - जो कि काब अल-अहबर का विचार है - अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ताक या उनका सीना हैं, दीपक नुबुव्वत (नबी होना) और उनके कार्य और मार्गदर्शन से संबंधित है, कांच उनका दिल है, धन्य वृक्ष वही (रहस्योद्घाटन) है, फरिश्ते अल्लाह के उनके पास भेजे गए दूत हैं और उनसे जुड़ा उनका संबंध हैं, और तेल वे प्रमाण, साक्ष्य और संकेत हैं जो वही में शामिल हैं। और जो कोई कहता है कि प्रतिरूप विश्वासी है - जो उबैय का विचार है - तो ताक उसका सीना है, दीपक ईमान और ज्ञान है, कांच उसका दिल है, और उसका तेल वह प्रमाण और हिकमत है जो उसमें समाहित है। उबैय ने कहा: वह सबसे अच्छी स्थिति में है, लोगों के बीच इस तरह चलता है जैसे कोई जीवित व्यक्ति मुर्दों की कब्रों के बीच चल रहा हो। और जो कोई कहता है कि प्रतिरूप कुरान और ईमान है, तो बात का अनुमान यह है: उनके प्रकाश का उदाहरण, जो कि विश्वासी के सीने में उसके दिल में ईमान है, एक ताक की तरह है, यानी इस पूरे वाक्य की तरह। यह विचार पहले दो की तरह उपमा के अनुरूप नहीं है; क्योंकि ताक ईमान के अनुरूप नहीं है (४)।

एक समूह ने कहा: "उसके प्रकाश" में सर्वनाम अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर इशारा करता है। यह इब्न अब्बास का विचार है जिसमें...

(१) अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा २/७९७ में। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१८३, और अंतिम दो पाठों को अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर १७/२९८ में उद्धृत किया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१८३ और उससे पहले। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१८३-१८४।

۲۶۱ سورہ النور: آیت ۳۵

ابن الانباری نے کہا(۱): ﴿اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ پر رکنا بہتر ہے، پھر یہاں سے شروع کریں: ﴿مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ﴾ یعنی محمد ﷺ کا نور۔

اور ابی بن کعب، ابن جبیر اور ضحاک نے بھی کہا: یہ مومنوں کی طرف لوٹتا ہے۔ اور ابی کی قرات میں ہے: "مومنوں کے نور کی مثال"۔ مروی ہے کہ ان کی قرات میں ہے: "مومن کے نور کی مثال"۔ اور مروی ہے کہ اس میں ہے: "اس کے نور کی مثال جس نے اس پر ایمان لایا"(۲)۔

حسن بصری نے کہا: یہ قرآن اور ایمان کی طرف لوٹتا ہے۔ مکی کہتے ہیں: ان اقوال کی بنیاد پر "والأرض" پر وقف کیا جائے گا۔

ابن عطیہ نے کہا(۳): ان اقوال میں ضمیر اس کی طرف لوٹ رہی ہے جس کا پہلے ذکر نہیں ہوا، اور اس میں مثال کے ایک جزو کا موازنہ ممثّل (جس کی مثال دی گئی) کے ایک جزو سے کیا گیا ہے۔ پس جس نے کہا کہ ممثّل محمد ﷺ ہیں - اور یہ کعب احبار کا قول ہے - تو رسول اللہ ﷺ مشکات (طاق) ہیں یا آپ کا سینہ، اور چراغ نبوت اور اس سے متعلقہ آپ کے اعمال اور ہدایت ہے، اور شیشہ (زجاجہ) آپ کا دل ہے، اور مبارک درخت وحی ہے، اور فرشتے اللہ کے رسول اور آپ کے ساتھ اس کا واسطہ ہیں، اور زیتون وہ حجج و براہین اور آیات ہیں جو وحی میں شامل ہیں۔ اور جس نے کہا کہ ممثّل مومن ہے - اور یہ ابی بن کعب کا قول ہے - تو مشکات اس کا سینہ ہے، اور چراغ ایمان اور علم ہے، اور شیشہ اس کا دل ہے، اور اس کا زیتون وہ حجج اور حکمت ہے جو اس میں شامل ہے۔ ابی کہتے ہیں: وہ بہترین حال میں لوگوں میں چلتا پھرتا ہے، جیسے ایک زندہ آدمی مردوں کی قبروں میں چل رہا ہو۔ اور جس نے کہا کہ ممثّل قرآن اور ایمان ہے؛ تو کلام کی تقدیر (مراد) یہ ہے: اس کے نور کی مثال جو مومن کے سینے میں اس کے دل میں ایمان کی

صورت میں ہے، ایک مشکات کی طرح ہے، یعنی اس جملے کی طرح۔ اور یہ قول پہلے دونوں کی طرح تشبیہ کے مقابلے میں نہیں ہے؛ کیونکہ مشکات ایمان کے مقابلے میں نہیں آتی(۴)۔

ایک گروہ نے کہا: "نورہ" میں ضمیر اللہ تعالیٰ کی طرف لوٹتی ہے۔ اور یہ ابن عباس کا قول ہے جس میں...

---

(۱) فی الوقف والابتداء ۲/ ۷۹۷۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۱۸۳، اور آخری دو قراتیں طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/ ۲۹۸ میں بیان کی ہیں۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۱۸۳ اور اس سے پہلے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۱۸۳-۱۸۴۔

Al-Tha'labi, Al-Mawardi(1), and Al-Mahdawi mentioned it, and its meaning has been previously stated. One should not pause after this statement at the word "Earth". Al-Mahdawi said: The pronoun refers to Allah, the Mighty and Sublime, and the estimation is: Allah is the Guide of the people of the heavens and the earth; the example of His guidance in the hearts of the believers is as a niche. This was narrated from Ibn Abbas(2). Similarly, Zayd ibn Aslam and Al-Hasan said: The pronoun refers to Allah, the Mighty and Sublime. Ubayy and Ibn Mas'ud used to recite it: "The example of His light in the heart of the believer is like a niche"(3). Muhammad ibn Ali Al-Tirmidhi said: As for others besides them, they did not recite it in the revelation in this way, though they agreed with them in the interpretation that it is His light in the believer's heart, and its confirmation is in another verse where He says: {Is he whose heart Allah has opened to Islam so that he is upon a light from his Lord?} [Az-Zumar: 22]. The former argued saying: It is not permissible for the pronoun to refer to Allah, Mighty and Sublime, because there is no limit to Allah's light. Al-Kisa'i - in what Abu 'Umar Ad-Duri narrated from him - performed Imala (inclination) on the Alif of "Mishkah" and gave the Kaf before it a Kasra(4). Nasr ibn Asim recited: "Zajajah" with Fatha on the Zay, and "Az-Zajajah" likewise, which is a dialect(5). [Nafi', Ibn Kathir, and] Ibn 'Amir, and Hafs from 'Asim recited: "Durriyyun" with a Damma on the Dal and a Shadda on the Ya(6). For this recitation, there are two explanations: either the star is attributed to "Durr" (pearl) for its whiteness and clarity, or its origin was "Durri'un" - with a Hamza -, the form of "Fu'il" from "Dar'", which means repelling, and the Hamza was softened(7).

---

(1) In An-Nukat wa al-'Uyun 4/102. (2) Statement of Ibn Abbas in Zad al-Masir 6/40. (3) Al-Wahidi reported these two readings in Al-Wasit 3/320, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/40. (4) Al-Saba'a p. 455, At-Taysir p. 50, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/184. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/184, and the recitation in irregular readings p. 102, and Al-Muhtasib 2/109. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/184, and see Al-Saba'a p. 456, and At-Taysir p. 162, and what is between the two brackets is from their editor. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/184.

अल-तल्बी, अल-मावर्दी (1) और अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है, और इसका अर्थ पहले बताया जा चुका है। और इस कथन पर 'पृथ्वी' (अल-अर्ज़) शब्द पर नहीं रुकना चाहिए। अल-महदवी ने कहा: सर्वनाम अल्लाह अज़-व-जल के लिए है, और अर्थ यह है: अल्लाह आसमानों और पृथ्वी के लोगों का मार्गदर्शक है; मोमिनों के दिलों में उसके मार्गदर्शन का उदाहरण एक ताक (मिशकात) की तरह है। यह इब्न अब्बास (2) से रिवायत है। इसी तरह ज़ैद बिन असलम और हसन ने कहा: सर्वनाम अल्लाह अज़-व-जल के लिए है। उबै और इब्न मसूद इसे इस प्रकार पढ़ते थे: "मोमिन के दिल में उसके नूर का उदाहरण एक ताक की तरह है" (3)। मोहम्मद बिन अली अल-तिर्मिज़ी ने कहा: उनके अलावा अन्य लोगों ने इसे वही (कुरान) में इस तरह नहीं पढ़ा, हालांकि उन्होंने व्याख्या में उनसे सहमति जताई कि यह मोमिन के दिल में उसका नूर है, और इसकी पुष्टि एक अन्य आयत में है जहाँ वह कहता है: {भला वह जिसका सीना अल्लाह ने इस्लाम के लिए खोल दिया हो, तो वह अपने रब की ओर से एक नूर पर है} [अज़-ज़ुमर: 22]। पहले लोगों ने तर्क दिया कि सर्वनाम अल्लाह अज़-व-जल के लिए होना जायज़ नहीं है क्योंकि अल्लाह के नूर की कोई सीमा नहीं है। अल-किसाई ने - जैसा कि अबू उमर अद-दूरी ने उनसे रिवायत किया - 'मिशकात' के अलिफ़ में 'इमाला' (झुकाव) किया और उससे पहले वाले 'काफ़' को ज़ेर (कसरा) के साथ पढ़ा (4)। नसर बिन आसिम ने 'ज़जाजह' (ज़ै पर ज़बर के साथ) पढ़ा, और 'अज़-ज़जाजह' भी इसी तरह, जो कि एक भाषा (बोली) है (5)। [नाफी', इब्न कसीर और] इब्न आमिर, और आसिम से हफ़्स ने 'दुर्रिय्युन' (दाल पर पेश और या पर तशदीद के साथ) पढ़ा (6)। इस क़िरात (पढ़ने के तरीके) के दो पहलू हैं: या तो तारे को उसकी सफेदी और शुद्धता के कारण 'दुर' (मोती) से जोड़ा गया है, या फिर इसका मूल 'दुर्रियुन' - हम्ज़ा के साथ - था, जो 'दर' (हटाने) से 'फुइल' के वजन पर है, और हम्ज़ा को हल्का कर दिया गया (7)।

---

(1) अन-नुकत व अल-उयून 4/102 में। (2) ज़ाद अल-मसीर 6/40 में इब्न अब्बास का कथन। (3) अल-वाहिदी ने अल-वासित 3/320 में इन दो पाठों की सूचना दी, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/40 में। (4) अल-सबआ पृष्ठ 455, अत-तयसीर पृष्ठ 50, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/184। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/184, और अनियमित पाठों में पाठ पृष्ठ 102, और अल-मुहतासिब 2/109। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/184, और देखें अल-सबआ पृष्ठ 456, और अत-तयसीर पृष्ठ 162, और कोष्ठक के बीच जो है वह उनके संपादक की ओर से है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/184।

۲۶۲ سورہ نور: آیت ۳۵

تعلبی، ماوردی (۱) اور مہدوی نے اس کا ذکر کیا ہے، اور اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے۔ اور اس قول پر لفظ 'الأرض' (زمین) پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ مہدوی نے کہا: ضمیر اللہ عزوجل کے لیے ہے، اور تقدیر یہ ہے: اللہ آسمانوں اور زمین والوں کو ہدایت دینے والا ہے؛ اس کی ہدایت کی مثال مومنین کے دلوں میں ایک طاق (مشکاۃ) کی سی ہے۔ یہ ابن عباس (۲) سے مروی ہے۔ اسی طرح زید بن اسلم اور حسن نے کہا: ضمیر اللہ عزوجل کے لیے ہے۔ ابی اور ابن مسعود اسے یوں پڑھتے تھے: "اس کے نور کی مثال مومن کے دل میں ایک طاق کی سی ہے" (۳)۔ محمد بن علی ترمذی نے کہا: ان کے علاوہ کسی اور نے اسے تنزیل (قرآن) میں اس طرح نہیں پڑھا، لیکن انہوں نے تاویل میں ان سے اتفاق کیا کہ یہ مومن کے دل میں اس کا نور ہے، اور اس کی تصدیق ایک دوسری آیت میں ہے جہاں فرمایا: {بھلا جس کا سینہ اللہ نے اسلام کے لیے کھول دیا ہو تو وہ اپنے پروردگار کی طرف سے ایک روشنی پر ہے} [الزمر: ۲۲]۔ پہلوں نے دلیل دی کہ ضمیر اللہ عزوجل کے لیے ہونا جائز نہیں ہے کیونکہ اللہ کے نور کی کوئی حد نہیں ہے۔ کسائی نے - جیسا کہ ابو عمر دوری نے ان سے روایت کیا - لفظ 'مشکاۃ' کے الف میں امالہ کیا اور اس سے پہلے والے 'کاف' کو زیر (کسرہ) کے ساتھ پڑھا (۴)۔ نصر بن عاصم نے 'زَجاجہ' (زے کے زبر کے ساتھ) پڑھا، اور 'الزَّجاجہ' بھی اسی طرح، اور یہ ایک لغت (لہجہ) ہے (۵)۔ نافع، ابن کثیر اور ابن عامر، اور عاصم سے حفص نے 'دُرِّيٌّ' (دال کے پیش اور یا کی تشدید کے ساتھ) پڑھا (۶)۔ اس قرات کی دو وجوہات ہیں: یا تو ستارے کی نسبت 'دُرّ' (موتی) کی طرف ہے اس کی سفیدی اور صفائی کی وجہ سے، یا پھر اس کی اصل 'دُرِّيء' (ہمزہ کے ساتھ) تھی، جو 'الدرء' (دفع کرنے) سے 'فعیل' کے وزن پر ہے، اور ہمزہ میں تخفیف کی گئی ہے (۷)۔

(۱) النکت والعیون ۴/۱۰۲ میں۔ (۲) زاد المسیر ۶/۴۰ میں ابن عباس کا قول۔ (۳) الواحدی نے الوسیط ۳/۳۲۰ میں ان دو قراتوں کو ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۶/۴۰ میں۔ (۴) السبعۃ ص ۴۵۵، والتیسیر ص ۵۰، والمحرر الوجیز ۴/۱۸۴۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/۱۸۴، اور شاذ قراتوں میں قرات ص ۱۰۲، والمحتسب ۲/۱۰۹۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/۱۸۴، اور دیکھیے السبعۃ ص ۴۵۶، والتیسیر ص ۱۶۲، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ ان کے مرتب کی طرف سے ہے۔ (۷) المحرر الوجیز ۴/۱۸۴۔

Surah Al-Nur: Verse 35 Page 263

Great stars whose names are not known are called "Al-Darari" without a hamza; perhaps they softened the hamza, and the origin is from "al-dar'u" which means pushing/repelling (1).

Hamza and Abu Bakr on the authority of Asim read: "Durri'un" with a hamza and lengthening, and it is "fu'ayl" from "al-dar'u"; meaning that they push each other. Al-Kisa'i and Abu Amr read: "Dirri'un" with a kasra on the dal and a hamza from "al-dar'u" and pushing (2), like "as-sikkeer" (drunkard) and "al-fisseeq" (wicked).

Sibawayh said: That is, some of its light pushes some of it due to its shine.

Al-Nahhas said (3): Abu Ubayd strongly weakened the reading of Abu Amr and Al-Kisa'i; because he interpreted it from "dara'tu", meaning: I pushed, i.e., a star that runs from one horizon to another, and if the interpretation was as he interpreted it, there would be no benefit in the speech, nor would this star have an advantage over most stars. Do you not see that it is not said: A human from the children of Adam came to me? It is not appropriate for the like of Abu Amr and Al-Kisa'i, with their knowledge and majesty, to be given such a remote interpretation. However, the interpretation for them, based on what was narrated from Muhammad ibn Yazid, is that their meaning in that is: a star propelled by light; just as it is said: the fire "indara'a", meaning: it surged forward. This is a correct interpretation of this reading. Said ibn Mas'ada related that it is said: "dara'a" the star with its light: when its light extends and rises.

Al-Jawhari said: In "Al-Sihah" (4): So-and-so "dara'a" upon us, "yadra'u duru'an", i.e., he appeared suddenly. From it comes: "kawkabun dirri'un", on the weight of "fi'eel", like: "sikkeer" and "khimmeer"; due to the intensity of its burning and twinkling, and the star has surged forth. Abu Amr ibn al-Ala' said: I asked a man from Sa'd ibn Bakr, from the people of Dhat 'Irq, and I said: This huge star; what do you call it? He said: "Al-Dirri", and he was among the most eloquent of people.

(1) Tafsir al-Tabari 17/308, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/252. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/184, see al-Sab'ah p. 456, and al-Taysir p. 162. (3) In I'rab al-Qur'an 3/137. (4) Al-Sihah (dar'a).

सूरह अल-नूर: आयत 35 पृष्ठ 263

महान सितारे जिनके नाम ज्ञात नहीं हैं, उन्हें हमज़ा के बिना "अल-दरारी" कहा जाता है; शायद उन्होंने हमज़ा को नरम कर दिया, और मूल "अल-दर'" से है जिसका अर्थ है धक्का देना/धकेलना (1)।

आसिम के अधिकार पर हमज़ा और अबू बक्र ने पढ़ा: "दुर्रियुन" (Durri'un) हमज़ा और बढ़ाव के साथ, और यह "अल-दर'" से "फ़ु'अल्ल" के वज़न पर है; जिसका अर्थ है कि वे एक-दूसरे को धकेलते हैं। अल-किसाई और अबू अम्र ने पढ़ा: "दिर्रियुन" (Dirri'un) 'दाल' पर कसरा और हमज़ा के साथ "अल-दर'" और धकेलने के अर्थ में (2), जैसे "अस-सिक्केयर" और "अल-फ़िस्सीक़"।

सिबवेह ने कहा: अर्थात, इसकी चमक के कारण इसकी कुछ रोशनी कुछ को धकेलती है।

अल-नह्हास ने कहा (3): अबू उबैद ने अबू अम्र और अल-किसाई के पाठ को बहुत कमज़ोर बताया; क्योंकि उन्होंने इसकी व्याख्या "दरअतु" से की, जिसका अर्थ है: मैंने धकेला, यानी एक तारा जो एक क्षितिज से दूसरे क्षितिज तक चलता है, और यदि व्याख्या वैसी ही होती जैसी उन्होंने की, तो भाषण में कोई लाभ नहीं होता, न ही इस तारे को अधिकांश तारों पर कोई लाभ होता। क्या आप नहीं देखते कि यह नहीं कहा जाता: आदम की संतान से एक इंसान मेरे पास आया? अबू अम्र और अल-किसाई जैसे लोगों के लिए, उनके ज्ञान और महिमा के साथ, ऐसी दूर की व्याख्या करना उचित नहीं है। हालाँकि, मुहम्मद इब्न यजीद से जो वर्णित है, उसके आधार पर उनके लिए व्याख्या यह है कि: प्रकाश से प्रेरित तारा; जैसा कि कहा जाता है: आग "इंदरअत", जिसका अर्थ है: वह आगे बढ़ी। यह इस पाठ की सही व्याख्या है। सईद इब्न मसदा ने उल्लेख किया कि कहा जाता है: तारे ने अपनी रोशनी के साथ "दरआ": जब उसकी रोशनी फैलती और ऊपर उठती है।

अल-जौहरी ने कहा: "अल-सिह़ाह़" (4) में: फलां हमारे ऊपर "दरअ", "यदरअ दुरूअन", यानी वह अचानक प्रकट हुआ। इसी से है: "कौकबुन दिर्रियुन", "फ़ि'ईल" के वज़न पर, जैसे: "सिक्केयर" और "खिम्मीर"; इसके जलने और चमकने की तीव्रता के कारण। अबू अम्र इब्न अल-अला ने कहा: मैंने साद इब्न बक्र के एक आदमी से पूछा, जो ज़ात इर्क के लोगों में से था, और मैंने कहा: यह विशाल तारा; तुम इसे क्या कहते हो? उसने कहा: "अल-दिर्री", और वह लोगों में सबसे वाकपटु था।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 17/308, और अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/252। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/184, अल-सबा पृष्ठ 456, और अल-तयसीर पृष्ठ 162 देखें। (3) इ'राब अल-कुरान 3/137 में। (4) अल-सिह़ाह़ (दरअ)।

سورہ النور: آیت ۳۵ صفحہ ۲۶۳

وہ بڑے ستارے جن کے نام معلوم نہیں ہیں انہیں بغیر ہمزہ کے "الدَّراری" کہا جاتا ہے؛ شاید انہوں نے ہمزہ کو ہلکا کر دیا ہو، اور اس کی اصل "الدَّرء" سے ہے جس کے معنی ہٹانے یا دھکیلنے کے ہیں (۱)۔

عاصم کی روایت سے حمزہ اور ابو بکر نے ہمزہ اور مد کے ساتھ "دُرِّيٌ" پڑھا ہے، اور یہ "الدَّرء" سے "فُعِّيل" کے وزن پر ہے؛ اس معنی میں کہ وہ ایک دوسرے کو دھکیلتے ہیں۔ الکسائی اور ابو عمرو نے دال کے کسرہ اور ہمزہ کے ساتھ "دِرِّيٌّ" پڑھا ہے (۲)، جیسے "السِّكِّير" اور "الفِسِّيق"۔

سیبویہ نے کہا: یعنی، اس کی چمک کی وجہ سے اس کی کچھ روشنی کچھ کو دھکیلتی ہے۔

النحاس نے کہا (۳): ابو عبید نے ابو عمرو اور الکسائی کی قرات کو سخت ضعیف قرار دیا؛ کیونکہ انہوں نے اس کی تاویل "دَرَأْتُ" سے کی، یعنی: میں نے دھکیلا، یعنی ایسا ستارہ جو ایک افق سے دوسرے افق تک چلتا ہے، اور اگر تاویل وہی ہوتی جو انہوں نے کی، تو کلام میں کوئی فائدہ نہ ہوتا، اور نہ ہی اس ستارے کو اکثر ستاروں پر کوئی فضیلت حاصل ہوتی۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ یہ نہیں کہا جاتا کہ: بنی آدم میں سے ایک انسان میرے پاس آیا؟ ابو عمرو اور الکسائی جیسے حضرات کے لیے، ان کے علم اور عظمت کے باوجود، ایسی بعید تاویل کرنا مناسب نہیں ہے۔ لیکن ان کے لیے تاویل وہی ہے جو محمد بن یزید سے مروی ہے کہ اس میں ان کا معنی ہے: روشنی سے بھر پور آگے بڑھتا ہوا ستارہ؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: آگ "اندرأ"، یعنی: وہ آگے بڑھی۔ اور یہ اس قرات کی صحیح تاویل ہے۔ سعید بن مسعدہ نے حکایت کی ہے کہ کہا جاتا ہے: "دَرأ" ستارہ اپنی روشنی کے ساتھ: جب اس کی روشنی پھیل جائے اور بلند ہو جائے۔

الجوہری نے "الصحاح" (٤) میں کہا: فلاں ہم پر "درأ"، "یدرأ دُرُوءاً" ہوا، یعنی: وہ اچانک ظاہر ہوا۔ اسی سے ہے: "کوکب دِرِّيء"، "فِعِّيل" کے وزن پر، جیسے: "سِكِّير" اور "خِمِّير"؛ اس کے جلنے اور چمکنے کی شدت کی وجہ سے۔ ابو عمرو بن العلاء نے کہا: میں نے بنو سعد بن بکر کے ایک آدمی سے پوچھا جو ذات عرق کے رہنے والوں میں سے تھا، میں نے کہا: یہ بڑا ستارہ؛ تم اسے کیا کہتے ہو؟ اس نے کہا: "الدِّرِّي"، اور وہ لوگوں میں سب سے زیادہ فصیح تھا۔

(١) تفسیر طبری ٣٠٨/١٧، اور معانی القرآن للفراء ٢٥٢/٢۔ (٢) المحرر الوجیز ٤/ ١٨٤، اور دیکھیں السبعة ص٤٥٦، اور التیسیر ص١٦٢۔ (٣) اعراب القرآن ٣/ ١٣٧ میں۔ (٤) الصحاح (درأ)۔

Surah An-Nur: Verse 35 Page 264

Al-Nahhas said (1): As for the recitation of Hamzah, all the linguists said: it is a linguistic error that is not permissible; because there is no noun in the speech of the Arabs on the pattern of 'Fu'eel'. Abu Ubayd objected to this and argued in favor of Hamzah, saying: It is not 'Fu'eel', but rather 'Fu'ool', like 'Subbooh' (Glorified), where the 'waw' was replaced by 'ya', just as they said: 'Utiyy' (insolence).

Abu Ja'far Al-Nahhas said (2): This objection and argument is among the greatest and most severe errors; because this is not permissible at all. If what he said were permissible, one would say 'Subbeeh' for 'Subbooh', and no one says that. 'Utiyy' is not of this type, and the difference between them is clear and evident. This is because 'Utiyy' is not free from one of two possibilities: either it is the plural of 'Aatin', in which case the substitution in it is necessary, because pluralization is a domain of change, and the 'waw' cannot be at the end of nouns preceded by a 'dammah'. Since before this 'waw' there was a silent letter, and before that silent letter was a 'dammah', and the silent letter is not a strong barrier, the 'dammah' was changed to a 'kasrah', so the 'waw' was turned into a 'ya'. If 'Utiyy' were singular, the 'waw' would have been more appropriate, and its conversion was permissible because it is at the end, while the 'waw' in 'Fu'ool' is not at the end; therefore, its conversion is not permissible.

Al-Jawhari said (3): Abu Ubayd said: If you put a 'dammah' on the 'dal' and say: 'Durriyy', it would be attributed to 'durr' (pearls), on the pattern of 'Fu'liyy', and you do not pronounce it with a 'hamza', because there is no 'Fu'eel' in the speech of the Arabs. And whoever among the reciters pronounced it with a 'hamza', they only intended 'Fu'ool' (4), like 'Subbooh', then they found it heavy and changed part of it to a 'kasrah'. Al-Akhfash (5) narrated from some of them: "Daree'" from 'dara'atuhu' (I repelled it), pronouncing it with a 'hamza' and putting it on the pattern of 'Fa'eel' with the first letter having a 'fatha'. He said: and that is due to its brilliance.

Al-Tha'labi said: Sa'id bin al-Musayyib and Abu Raja' recited it: "Daree'" with a 'fatha' on the 'dal' and with a 'hamza' (6).

(1) In 'I'rab al-Qur'an' 3/137. (2) In 'I'rab al-Qur'an' 3/137-138. (3) In 'As-Sihah' (entry d-r-'). (4) In (m) 'Fu'oolan'. (5) In 'Ma'ani al-Qur'an' 2/641, and the author quoted him

through 'As-Sihah' (d-r-'), and the text is from it. (6) 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 3/136 without attributing it to Al-Tha'labi, and the two recitations are in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 102, and 'Al-Muhtasab' 2/110.

सूरह अन-नूर: आयत ३५ पृष्ठ २६४

अल-नह्हास ने कहा (१): जहाँ तक हमज़ह के पाठ का सवाल है, तो भाषा के सभी विद्वानों ने कहा: यह भाषाई त्रुटि है जो अनुमेय नहीं है; क्योंकि अरबों की भाषा में 'फुईयल' (Fu'eel) के पैटर्न पर कोई संज्ञा नहीं है। अबू उबैद ने इस पर आपत्ति जताई और हमज़ह के पक्ष में तर्क देते हुए कहा: यह 'फुईयल' नहीं है, बल्कि 'फुउल' (Fu'ool) है, जैसे 'सुब्बूहु' (Subbooh), जहाँ 'वाव' को 'या' से बदल दिया गया, जैसा कि उन्होंने 'उतिय्य' (Utiyy) के लिए कहा है।

अबू जाफ़र अल-नह्हास ने कहा (२): यह आपत्ति और तर्क सबसे बड़ी और सबसे गंभीर त्रुटियों में से एक है; क्योंकि यह बिल्कुल भी अनुमेय नहीं है। यदि वह जो कह रहे हैं वह अनुमेय होता, तो 'सुब्बूहु' के लिए 'सुब्बीहु' कहा जाता, और ऐसा कोई नहीं कहता। 'उतिय्य' इस प्रकार का नहीं है, और उनके बीच का अंतर स्पष्ट और प्रत्यक्ष है; क्योंकि 'उतिय्य' दो स्थितियों में से एक से मुक्त नहीं है: या तो यह 'आतिन' का बहुवचन है, ऐसी स्थिति में इसमें प्रतिस्थापन आवश्यक है; क्योंकि बहुवचन परिवर्तन का एक क्षेत्र है, और 'वाव' संज्ञाओं के अंत में नहीं हो सकता जिसके पहले 'दम्मा' (पेश) हो। चूँकि इस 'वाव' से पहले एक शांत अक्षर था, और उस शांत अक्षर से पहले एक 'दम्मा' था, और शांत अक्षर एक मजबूत बाधा नहीं है, इसलिए 'दम्मा' को 'कसरा' (ज़ेर) में बदल दिया गया, जिससे 'वाव' 'या' में बदल गया। यदि 'उतिय्य' एकवचन होता, तो 'वाव' अधिक उपयुक्त होता, और इसका परिवर्तन अनुमेय था क्योंकि यह अंत में है, जबकि 'फुउल' में 'वाव' अंत में नहीं है; इसलिए, इसका परिवर्तन अनुमेय नहीं है।

अल-जौहरी ने कहा (३): अबू उबैद ने कहा: यदि आप 'दाल' पर 'दम्मा' लगाते हैं और कहते हैं: 'दुर्रिय्य', तो यह 'दुर्र (मोती) से संबंधित होगा, 'फुली' (Fu'liyy) के पैटर्न पर, और आप इसे 'हमज़ा' के साथ नहीं पढ़ेंगे, क्योंकि अरबों के भाषण में 'फुईयल' नहीं है। और पाठकों में से जिसने इसे 'हमज़ा' के साथ पढ़ा, उन्होंने केवल 'फुउल' (४) का इरादा किया, जैसे 'सुब्बूहु', फिर उन्होंने इसे भारी पाया और इसके कुछ हिस्से को 'कसरा' में बदल दिया। अल-अख़फ़श (५) ने उनमें से कुछ से वर्णन किया है: "दरी" (Daree') 'दरातहु' से, इसे 'हमज़ा' के साथ पढ़ते हुए और इसे पहले अक्षर पर 'फ़तहा' (ज़बर) के साथ 'फईल' (Fa'eel) के पैटर्न पर रखते हुए। उन्होंने कहा: और यह इसकी चमक के कारण है।

अल-थ'लबी ने कहा: सईद बिन अल-मुसय्यिब और अबू रजा ने इसे पढ़ा: "दरी" 'दाल' पर 'फ़तहा' के साथ और 'हमज़ा' के साथ (६)।

(१) 'इराब अल-कुरान' १३७/३ में। (२) 'इराब अल-कुरान' १३७/३-१३८ में। (३) 'अस-सिहाह' में (प्रविष्टि d-r-')। (४) (m) में 'फुउलन' । (५) 'मानी अल-कुरान' २/६४१ में, और लेखक ने 'अस-सिहाह' (d-r-') के माध्यम से उनके हवाले से इसे उद्धृत किया है, और पाठ उन्हीं का है। (६) अल-नह्हास द्वारा 'इराब अल-कुरान' १३६/३ में अल-थ'लबी का नाम लिए बिना, और दोनों पाठ 'अल-किरात अल-शादह' पृष्ठ १०२, और 'अल-मुहतासब' ११०/२ में हैं।

سورہ النور: آیت ۳۵ صفحہ ۲٦٤

نحاس نے کہا (۱): جہاں تک حمزہ کی قرات کا تعلق ہے، تو اہل زبان تمام نے کہا: یہ ایک لسانی غلطی ہے جو جائز نہیں؛ کیونکہ عربوں کے کلام میں 'فُعِّيل' کے وزن پر کوئی اسم نہیں ہے، اور ابوعبید نے اس پر اعتراض کیا اور حمزہ کی طرف سے دلیل پیش کرتے ہوئے کہا: یہ 'فُعِّيل' نہیں ہے، بلکہ یہ 'فُعُّول' ہے، جیسے 'سُبُّوح'، جس میں واؤ کو یاء سے بدل دیا گیا، جیسا کہ انہوں نے 'عُتِيّ' کے بارے میں کہا۔

ابو جعفر نحاس نے کہا (۲): یہ اعتراض اور دلیل سب سے بڑی اور سخت ترین غلطیوں میں سے ہے؛ کیونکہ یہ بالکل جائز نہیں ہے۔ اگر وہ جائز ہوتا جو انہوں نے کہا تو 'سُبُّوح' میں 'سُبِّيح' کہا جاتا، اور یہ بات کوئی نہیں کہتا۔ اور 'عُتِيّ' اس قبیل سے نہیں ہے، اور ان دونوں کے درمیان فرق بالکل واضح اور عیاں ہے؛ کیونکہ 'عُتِيّ' دو حالتوں سے خالی نہیں ہے: یا تو یہ 'عاتٍ' کی جمع ہے، تو اس میں تبدیلی لازم ہوگی؛ کیونکہ جمع تبدیلی کا مقام ہے، اور واؤ اسم کے آخر میں اس حال میں نہیں ہوتی کہ اس سے پہلے ضمہ (پیش) ہو۔ چنانچہ جب اس سے پہلے ساکن تھا، اور ساکن سے پہلے ضمہ تھا، اور ساکن کوئی مضبوط رکاوٹ نہیں ہوتا، تو ضمہ کو کسرہ (زیر) سے بدل دیا گیا، پس واؤ یاء میں تبدیل ہوگئی۔ اور اگر 'عُتِيّ' واحد ہوتا تو واؤ ہی بہتر تھی، اور اسے بدلنا جائز ہوتا کیونکہ وہ آخر میں ہے، جبکہ 'فُعُّول' میں واؤ آخر میں نہیں ہے؛ لہذا اسے بدلنا جائز نہیں ہے۔

جوہری نے کہا (۳): ابوعبید نے کہا: اگر تم دال پر ضمہ پڑھو تو کہو گے: 'دُرِّيّ'، تو یہ 'دُرّ' (موتی) کی طرف منسوب ہوگا، 'فُعْلِيّ' کے وزن پر، اور اس میں ہمزہ نہیں پڑھا جائے گا، کیونکہ عربوں کے کلام میں 'فُعِّيل' نہیں ہے۔ اور قراء میں سے جس نے اس میں ہمزہ پڑھا، تو اس نے

محض 'فُعُول' (٤) کا ارادہ کیا، جیسے 'سُبُّوح'، تو اس نے اسے ثقیل (بوجھل) پایا، چنانچہ اس کے کچھ حصے کو کسرہ کی طرف پھیر دیا۔ اور اخفش (٥) نے بعض سے روایت کیا ہے: "دَرِیء" (دال کے زبر کے ساتھ) 'درأته' سے، اسے ہمزہ کے ساتھ پڑھا اور اسے پہلے حرف پر فتحہ کے ساتھ 'فَعِیل' کے وزن پر رکھا۔ اس نے کہا: اور یہ اس کی چمک دمک کی وجہ سے ہے۔

ثعلبی نے کہا: اور سعید بن المسیب اور ابو رجاء نے اسے دال کے فتحہ اور ہمزہ کے ساتھ "دَرِیء" پڑھا ہے (٦)۔

(١) إعراب القرآن ١٣٧/٣ میں۔ (٢) إعراب القرآن ١٣٧/٣-١٣٨ میں۔ (٣) الصحاح (درأ) میں۔ (٤) (م) میں فعولاً ہے۔ (٥) معانی القرآن میں ٦٤١/٢، اور مصنف نے اسے الصحاح (درأ) کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے اور یہ کلام انہیں کا ہے۔ (٦) نحاس کی إعراب القرآن ١٣٦/٣ میں ثعلبی کی طرف منسوب کیے بغیر، اور دونوں قراتیں القراءات الشاذة ص ١٠٢، اور المحتسب ١١٠/٢ میں ہیں۔

Abu Hatim said: This is a mistake; because there is no word form of 'fa'eel' in the speech, so if it is correct from them, then they are an authority. {Yuqadu} Shaybah, Nafi', Ayyub, Salam, Ibn 'Amir, the people of the Levant, and Hafs read it as: "Yūqadu" with a dammah on the yaa, a lightened (not doubled) qaaf, and a dammah on the daal (1). And Al-Hasan, Al-Sulami, Abu Ja'far, and Abu 'Amr ibn al-'Ala' al-Basri read it as: "Tawaqqada" with all letters having fat-hah and the qaaf being doubled (2), and Abu Hatim and Abu 'Ubayd chose this reading. Al-Nahhas said (3): These two readings are close; because both refer to the lamp, which is more similar to this description; because it is what illuminates and shines, while the glass is just a container for it. "Tawaqqada" is a past tense verb from 'tawaqqada yatawaqqadu', and "yūqadu" is a future tense verb from 'awqada yūqidu'. Nasr bin Asim read it as: "Tawaqqadu", and the origin in his reading is 'tatawaqqadu', where one of the two 'taas' was omitted because the other indicates it. The Kufans read it as: "Tūqadu" with a 'taa', referring to the glass. So these two readings are based on the femininity of the glass (4). {From a blessed tree, an olive, neither of the east nor of the west} was discussed previously. {Whose oil would almost glow even if no fire had touched it. Light upon light} based on the femininity of 'fire' (naar). Abu 'Ubayd claimed that only this reading is known. Abu Hatim narrated that Al-Suddi reported from Abu Malik, from Ibn 'Abbas, that he read: "walaw lam yamsashu naar" with a 'yaa' (masculine form) (5). Muhammad bin Yazid said: The masculine form is used because it is an unreal (metaphorical) feminine, and that is his way for feminine words. Ibn Umar said: The 'mishkah' (niche) is the chest of Muhammad (peace be upon him), the 'zujajah' (glass) is his heart, and the 'misbah' (lamp) is the light which...

(1) Shaybah's reading in 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 3/138, and the reading of Nafi', Ibn 'Amir, and Hafs in 'Al-Sab'a' p. 456 and 'Al-Taysir' p. 162. (2) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 3/138, Abu Ja'far's reading in 'Al-Nashr' 2/332, Abu 'Amr's reading in 'Al-Sab'a' 455-456, which is also the reading of Ibn Kathir. Ibn Khalawayh mentioned in 'Al-Qira'at al-Shadh-dha' p. 102 that the reading of Al-Hasan and Al-Sulami is with a dammah on the daal and doubling (tawaqqadu), see 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/184. (3) In 'I'rab al-Qur'an' 3/138. (4) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 3/138, see 'Al-Sab'a' p. 456, and 'Al-Taysir' p. 162. (5) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 3/138, and what follows it, and Ibn 'Abbas's reading in 'Al-Qira'at al-Shadh-dha' p. 102.

सूरह अन-नूर: आयत 35 | 265

अबू हातिम ने कहा: यह गलत है; क्योंकि वाणी में 'फैल' (fa'eel) का कोई रूप नहीं है, यदि उनके द्वारा यह सही है, तो वे एक प्रमाण हैं। {यूक़दु} शयबा, नाफ़े अय्यूब, सलाम, इब्न आमिर, शाम के लोग और हफ़्स ने इसे पढ़ा: "यूक़दु" (Yūqadu) या पर दम्मा के साथ, क़ाफ़ पर तखफ़ीफ़ (बिना तशदीद) और दाल पर दम्मा के साथ (1)। और अल-हसन, अल-सुलमी, अबू जाफर और अबू अम्र इब्न अल-अला अल-बसरी ने पढ़ा: "तवक़्क़दा" (Tawaqqada) सभी अक्षरों पर फ़तहा और क़ाफ़ पर तशदीद के साथ (2), और अबू हातिम और अबू उबैद ने इसी पाठ को चुना। अल-नहस ने कहा (3): ये दोनों पाठ निकट हैं; क्योंकि दोनों दीपक के लिए हैं, जो इस वर्णन के अधिक समान है; क्योंकि वही है जो प्रकाशित और चमकता है, जबकि कांच तो केवल उसका पात्र है। "तवक़्क़दा" (Tawaqqada) 'तवक़्क़दा यतवक़्क़दु' से भूतकाल की क्रिया है, और "यूक़दु" (Yūqadu) 'अवक़दा यूक़िदु' से भविष्य काल की क्रिया है। नसर बिन आसिम ने पढ़ा: "तवक़्क़दु" (Tawaqqadu), और उनके पाठ का मूल 'ततवक़्क़दु' है, जहाँ दो 'ता' में से एक को हटा दिया गया क्योंकि दूसरा उसकी ओर संकेत करता है। कूफ़ा वालों ने पढ़ा: "तूक़दु" (Tūqadu) 'ता' के साथ, कांच के संदर्भ में। तो ये दोनों पाठ कांच के स्त्रीलिंग होने पर आधारित हैं (4)। {एक धन्य वृक्ष, एक जैतून से, न पूर्व का और न पश्चिम का} इस पर पहले चर्चा की जा चुकी है। {जिसका तेल लगभग चमक उठता, चाहे उसे आग न छुई हो। प्रकाश पर प्रकाश} आग (नार) के स्त्रीलिंग होने के आधार पर। अबू उबैद ने दावा किया कि केवल यही पाठ ज्ञात है। अबू हातिम ने उल्लेख किया कि अल-सुद्दी ने अबू मालिक से, इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने पढ़ा: "वलव लम यम्ससहु नार" 'या' (पुल्लिंग रूप) के साथ (5)। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: पुल्लिंग रूप इसलिए है क्योंकि यह एक अवास्तविक (लाक्षणिक) स्त्रीलिंग है, और स्त्रीलिंग शब्दों के लिए उनका यही तरीका है। इब्न उमर ने कहा: मिशकात (ताक) मुहम्मद (उन पर शांति हो) का सीना है, ज़ुजाजाह (कांच) उनका हृदय है, और मिसबाह (दीपक) वह प्रकाश है जो...

(1) अल-नहस द्वारा 'एराब अल-कुरान' 3/138 में शयबा का पाठ, और 'अल-सबा' पृष्ठ 456 और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 162 में नाफ़े इब्न आमिर और हफ़्स का पाठ। (2) अल-नहस द्वारा 'एराब अल-कुरान' 3/138, 'अल-नश्र' 2/332 में अबू जाफ़र का पाठ, 'अल-सबा' 455-456 में अबू अम्र का पाठ, जो इब्न कसीर का भी पाठ है। इब्न खलवैह ने 'अल-क़िराआत अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ 102 में उल्लेख किया है कि अल-हसन और अल-सुलमी का पाठ दाल पर दम्मा और तशदीद के साथ (तवक़्क़दु) है,

'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 4/184 देखें। (3) 'एराब अल-कुरान' 3/138 में। (4) अल-नह़स द्वारा 'एराब अल-कुरान' 3/138, 'अल-सबा' पृष्ठ 456 और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 162 देखें। (5) अल-नह़स द्वारा 'एराब अल-कुरान' 3/138, और उसके बाद का हिस्सा, और 'अल-क़िराआत अल-शाज़्ज़ा' पृष्ठ 102 में इब्न अब्बास का पाठ।

ابو حاتم نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ کلام میں 'فَعِیل' کا کوئی وزن نہیں ہے، اگر ان سے یہ صحیح مروی ہے، تو وہ دونوں حجت ہیں۔ ﴿یُوقَدُ﴾ شیبہ، نافع، ایوب، سلام، ابن عامر، اہل شام اور حفص نے اسے یوں پڑھا: "یُوقَدُ" یا پر پیش، قاف کی تخفیف اور دال کے پیش کے ساتھ (1)۔ اور حسن، سلمی، ابو جعفر اور ابو عمرو بن العلاء البصری نے پڑھا: "تَوَقَّدَ" تمام حروف کے زبر اور قاف کی تشدید کے ساتھ (2)، اور ابو حاتم اور ابو عبید نے اسی کو اختیار کیا۔ النحاس نے کہا (3): یہ دونوں قراتیں ایک دوسرے کے قریب ہیں؛ کیونکہ دونوں چراغ کے لیے ہیں، اور وہ اس وصف کے زیادہ مشابہ ہے؛ کیونکہ وہی روشن ہوتا اور چمکتا ہے، جبکہ شیشہ تو اس کے لیے صرف ایک برتن ہے۔ "تَوَقَّدَ" فعل ماضی ہے 'توقد یتوقد' سے، اور "یُوقَدُ" فعل مستقبل ہے 'أوقد یوقد' سے۔ اور نصر بن عاصم نے پڑھا: "تَوَقَّدُ"، ان کی قرات میں اصل 'تتوقد' تھا، ایک تا کو حذف کر دیا گیا کیونکہ دوسری اس پر دلالت کرتی ہے۔ کوفیوں نے پڑھا: "تُوقَدُ" تا کے ساتھ، شیشے کی رعایت کرتے ہوئے۔ پس یہ دونوں قراتیں شیشے کی تانیث پر مبنی ہیں (4)۔ ﴿مِن شَجَرَةٍ مُّبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَّا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ﴾ اس کے بارے میں گفتگو پہلے گزر چکی ہے۔ ﴿يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُّورٌ عَلَىٰ نُورٍ﴾ آگ (نار) کی تانیث کی بنیاد پر۔ ابو عبید کا دعویٰ ہے کہ صرف یہی قرات معروف ہے۔ ابو حاتم نے حکایت کی کہ السدی نے ابو مالک سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے پڑھا: "ولو لم یَمْسَسْه نار" یا کے ساتھ (تذکیر کے ساتھ) (5)۔ محمد بن یزید نے کہا: تذکیر اس بنا پر ہے کہ یہ تانیث غیر حقیقی ہے، اور ان کے نزدیک مؤنث کا یہی طریقہ ہے۔ ابن عمر نے کہا: مشکوٰۃ محمد ﷺ کا سینہ ہے، زجاجہ آپ کا دل ہے، اور مصباح وہ نور ہے جو...

(1) النحاس کی 'اعراب القرآن' 138/3 میں شیبہ کی قرات، اور 'السبعہ' ص 456 اور 'التیسیر' ص 162 میں نافع، ابن عامر اور حفص کی قرات۔ (2) النحاس کی 'اعراب القرآن' 138/3، 'النشر' 332/2 میں ابو جعفر کی قرات، 'السبعہ' 455-456 میں ابو عمرو کی قرات، جو کہ ابن کثیر کی بھی قرات ہے۔ ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذہ' ص 102 میں ذکر کیا کہ حسن اور سلمی کی قرات دال کے پیش اور تشدید کے ساتھ ہے (توقّدُ)، دیکھئے 'المحرر الوجیز' 184/4۔ (3) 'اعراب القرآن' 138/3 میں۔ (4) النحاس کی 'اعراب القرآن' 138/3، نیز دیکھئے 'السبعہ' ص 456، اور 'التیسیر' ص 162۔ (5) النحاس کی 'اعراب القرآن' 138/3 اور اس کے بعد، اور ابن عباس کی قرات 'القراءات الشاذہ' ص 102 میں۔

266 Surah Al-Nur: Verse 35

Allah Almighty placed it in his heart, lit from a blessed tree, meaning: his origin is from Abraham, and he is his tree. So Allah Almighty lit the light in the heart of Muhammad (peace and blessings be upon him), just as He placed it in the heart of Abraham (peace be upon him)(1).

Muhammad ibn Ka'b said: The niche is Abraham, the glass is Ishmael, and the lamp is Muhammad, may the blessings of Allah be upon them all. Allah Almighty called him a lamp just as He called him a beacon(2), saying: {And one who invites to Allah, by His permission, and an illuminating lamp} [Al-Ahzab: 46], lit from a blessed tree, which is Adam (peace be upon him), blessed in his offspring, and from him many prophets and saints came.

It was said: It is Abraham (peace be upon him), Allah Almighty called him blessed; because most of the prophets were from his loins. {Neither of the east nor of the west} means: he was neither a Jew nor a Christian, but rather he was a sincere Muslim. He only said that because the Jews pray towards the west, and the Christians pray towards the east. {Its oil would almost glow} means: the virtues of Muhammad (peace and blessings be upon him) almost appeared to the people before Allah Almighty revealed to him. {Light upon light} a prophet from the lineage of a prophet(3).

Al-Dahhak said: He likened Abdul-Muttalib to the niche, Abdullah to the glass, and the Prophet (peace and blessings be upon him) to the lamp(4) that was in their hearts. So he inherited prophethood from Abraham {from a tree} meaning: the tree of piety and pleasure, and the clan of guidance and faith, a tree whose root is prophethood, its branch is chivalry, its twigs are revelation, its leaves are interpretation, and its servants are Gabriel and Michael.

Judge Abu Bakr ibn al-Arabi(5) said: And of the strange matters is that some jurists said: that...

(1) Tafsir al-Baghawi 3/347, and Ibn Adi extracted the saying of Ibn Umar in a similar way in Al-Kamil 7/2556, and in its chain of narration is Al-Wazi' ibn Nafi' Al-Uqayli. Ibn Ma'in said: He is not trustworthy. Ahmad said: His hadith is nothing. Al-Bukhari said: Munkar al-Hadith (rejected in hadith). Al-Nasa'i said: Matruk al-Hadith (discarded in hadith). Ibn Adi said: Most of what he narrates from his teachers with the chains he

narrates are not preserved. (2) Tafsir al-Baghawi 3/347. (3) Zad al-Masir 6/44. (4) Previous reference. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1376-1377.

२६६ सूरा अन-नूर: आयत ३५

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसे उनके दिल में रखा, जो एक धन्य पेड़ से जलाया गया था, जिसका अर्थ है: उनका मूल इब्राहीम से है, और वह उनका पेड़ है। अतः अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के दिल में नूर (प्रकाश) जलाया, जैसा कि उसने इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) के दिल में रखा था (१)।

मुहम्मद बिन काब ने कहा: आला इब्राहीम है, कांच इस्माइल है, और चिराग मुहम्मद हैं, उन सभी पर अल्लाह की कृपा हो। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें चिराग कहा जैसा कि उसने उन्हें प्रकाश देने वाला चिराग कहा (२), फरमाया: {और अल्लाह की अनुमति से उसकी ओर बुलाने वाला और एक प्रकाशमान चिराग} [अल-अहज़ाब: ४६], जो एक धन्य पेड़ से जलाया गया है, जो आदम (अलैहिस्सलाम) हैं, जिनकी संतान में बरकत दी गई और जिनसे बहुत से नबी और वली आए।

कहा गया: वह इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) हैं, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें धन्य कहा; क्योंकि अधिकांश नबी उनकी संतान से थे। {न पूर्व का और न पश्चिम का} का अर्थ है: वह न तो यहूदी थे और न ही ईसाई, बल्कि वह एक निष्ठावान मुस्लिम (हनीफ़) थे। उन्होंने यह इसलिए कहा क्योंकि यहूदी पश्चिम की ओर प्रार्थना करते हैं, और ईसाई पूर्व की ओर प्रार्थना करते हैं। {उसका तेल लगभग स्वयं ही जलने को तैयार है} का अर्थ है: मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के गुण लोगों के सामने प्रकट होने ही वाले थे, इससे पहले कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन पर वह्य (प्रकाशना) भेजी। {प्रकाश पर प्रकाश} एक नबी दूसरे नबी की नस्ल से (३)।

अल-दह्हाक ने कहा: उन्होंने अब्दुल मुत्तलिब की तुलना आला से की, अब्दुल्ला की कांच से, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की चिराग से (४) जो उनके दिलों में था। तो उन्होंने इब्राहीम से नुबुव्वत (पैग़म्बरी) विरासत में पाई {एक पेड़ से} यानी: परहेज़गारी और रज़ा (संतुष्टि) का पेड़, और हिदायत और ईमान का कबीला, एक ऐसा पेड़ जिसकी जड़ नुबुव्वत है, उसकी शाखा शराफत है, उसकी टहनियाँ वह्य (तन्ज़ील) हैं, उसके पत्ते तावील (व्याख्या) हैं, और उसके सेवक जिब्रईल और मीकाईल हैं।

काजी अबू बक्र बिन अल-अरबी (५) ने कहा: और अजीब बात यह है कि कुछ फकीहों ने कहा: कि...

(१) तफसीर अल-बगवी ३/३४७, और इब्न अदी ने अल-कामिल ७/२५५६ में इब्न उमर के कथन को इसी तरह उद्धृत किया है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में अल-वाज़ी बिन नाफी अल-उकैली है। इब्न मुईन ने कहा: वह विश्वसनीय नहीं है। अहमद ने कहा: उसकी हदीस कुछ भी नहीं है। बुखारी ने कहा: मुनकरुल हदीस। नसाई ने कहा: मतरूक अल-हदीस। इब्न अदी ने कहा: वह अपने उस्तादों से जो रिवायतें पेश करता है, वे आम तौर पर महफूज़ (सुरक्षित) नहीं हैं। (२) तफसीर अल-बगवी ३/३४७। (३) ज़ाद अल-मसीर ६/४४। (४) पिछला संदर्भ। (५) अहकाम अल-कुरआन ३/१३७६-१३७७ में।

٢٦٦ سورة النور: آيت ٣٥

جعله الله تعالى فى قلبه، يوقد من شجرة مباركة، أي: أن أصله من إبراهيم، وهو شجرته، فأوقد الله تعالى في قلب محمد ﷺ النور، كما جعله في قلب إبراهيم عليه السلام(١).

وقال محمد بن كعب: المشكاة إبراهيم، والزجاجة إسماعيل، والمصباح محمد صلوات الله عليهم أجمعين، سماه الله تعالى مصباحاً كما سماه سراجاً(٢)، فقال: ﴿وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُّنِيرًا﴾ [الأحزاب: ٤٦]، يوقد من شجرة مباركة، وهي آدم عليه السلام، بورك في نسله وكثر منه الأنبياء والأولياء.

وقيل: هي إبراهيم عليه السلام، سماه الله تعالى مباركاً؛ لأن أكثر الأنبياء كانوا من صلبه ﴿لَّا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ﴾ أي: لم يكن يهودياً ولا نصرانياً، وإنما كان حنيفاً مسلما. وإنما قال ذلك؛ لأن اليهود تصلي قِبَل المغرب، والنصارى تصلي قِبَل المشرق. ﴿يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ﴾ أي: يكاد محاسن محمد ﷺ تظهر للناس قبل أن أوحى الله تعالى إليه. ﴿نُّورٌ عَلَى نُورٍ﴾ نبيّ من نسل نبيّ(٣).

قال الضحاك: شبّه عبد المطلب بالمشكاة، وعبد الله بالزجاجة، والنبي ﷺ بالمصباح(٤) كان في قلبهما، فورث النبوة من إبراهيم ﴿مِن شَجَرَةٍ﴾ أي: شجرة التقى والرضوان وعشيرة الهدى والإيمان، شجرة أصلها نبوة، وفرعها مروءة، وأغصانها تنزيل، وورقها تأويل، وخدمها جبريل وميكائيل.

قال القاضي أبو بكر بن العربي(٥): ومن غريب الأمر أن بعض الفقهاء قال: إنَّ

(١) تفسير البغوي ٣٤٧/٣ ، وأخرج قول ابن عمر بنحوه ابن عدي في الكامل ٢٥٥٦/٧ ، وفي إسناده الوازع بن نافع العقيلي، قال ابن معين: ليس بثقة، وقال أحمد: ليس حديثه بشيء، وقال البخاري: منكر

الحديث وقال النسائي: متروك الحديث. وقال ابن عدي: عامة ما يرويه عن شيوخه بالأسانيد التي يرويها غير محفوظة. (٢) تفسير البغوي ٣٤٧/٣ . (٣) زاد المسير ٤٤/٦ . (٤) المرجع السابق. (٥) في أحكام القرآن ١٣٧٦/٣-١٣٧٧ .

Surah An-Nur: Verse 35 267 This is an analogy that Allah Almighty set for Abraham, Muhammad, Abdul Muttalib, and his son Abdullah. The mishkat (niche) is a small alcove in the language of the Abyssinians. Thus, he compared Abdul Muttalib to the niche containing the lamp, which is the glass. He compared Abdullah to the lamp, which is the glass; and Muhammad is like the lantern, meaning from their loins, as if he were a pearly star, which is Jupiter. ﴿Lit from a blessed tree﴾ meaning the heritage of prophethood from Abraham (peace be upon him), who is the blessed tree, meaning Hanifi (pure monotheism). ﴿Neither of the east nor of the west﴾: neither Jewish nor Christian. ﴿Its oil would almost glow even if untouched by fire﴾ he says: Abraham almost spoke through revelation before it was revealed to him. ﴿Light upon light﴾ Abraham then Muhammad (peace be upon him). The Judge (Al-Qadi) said: All of this is a departure from the literal meaning, and it is not forbidden for a person to expand in metaphorical representation.

I say: Likewise in all sayings; due to its lack of connection to the verse except for the first saying, and that this is an analogy Allah Almighty set for His Light. It is not possible to set an analogy for His majestic Light to alert His creation except through some of His creation; because the creation, due to their limitations, only understand through themselves and from themselves. If not for that, no one would know Allah except Allah alone. This was said by Ibn al-Arabi (1).

Ibn Abbas said: This is an analogy of Allah's light and His guidance in the heart of the believer, just as pure oil almost glows before fire touches it. If fire touches it, its light increases. Likewise, the heart of the believer almost acts upon guidance before knowledge comes to it. When knowledge comes, it adds guidance upon guidance and light upon light, like Abraham's saying before knowledge came to him: ﴿This is my Lord﴾ [Al-An'am: 77-78], before anyone told him that he had a Lord. When Allah informed him that He was his Lord, he increased in guidance (2), so ﴿When his Lord said to him, "Submit," he said, "I have submitted to the Lord of the worlds."﴾ [Al-Baqarah: 131].

And whoever said: This is an analogy for the Quran in the heart of the believer, said: Just as this lamp provides light and does not decrease; likewise, the Quran guides and does not decrease. The lamp is the Quran, the glass is the believer's heart, the niche is his tongue and mouth (3), and the blessed tree is the tree of revelation.

(1) In Ahkam al-Quran 3/1376. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/535, and Tafsir al-Baghawi 3/347. (3) In (M) and (D): and his understanding.

सूरह अन-नूर: आयत 35 267 यह एक उदाहरण है जो अल्लाह तआला ने इब्राहिम, मुहम्मद, अब्दुल मुत्तलिब और उनके बेटे अब्दुल्ला के लिए पेश किया है। हबशा की भाषा में 'मिश्कात' (आला/ताक़) को कहते हैं। उन्होंने अब्दुल मुत्तलिब की तुलना उस आले से की जिसमें चिराग़ (काँच) है, और अब्दुल्ला की तुलना उस चिराग़ से की जो काँच है; और मुहम्मद उस दीये के समान हैं, यानी उनकी संतानों में से, मानो वह एक चमकता हुआ सितारा हो, जो बृहस्पति है। ﴿वह एक धन्य (मुबारक) वृक्ष से जलाया जाता है﴾ यानी इब्राहिम (उन पर शांति हो) से प्राप्त नबी की विरासत, जो धन्य वृक्ष है, यानी हनीफ़ी (शुद्ध एकेश्वरवाद)। ﴿न पूर्वी और न पश्चिमी﴾: न यहूदी और न ही ईसाई। ﴿उसका तेल लगभग चमकने लगता है भले ही उसे आग ने न छुआ हो﴾ वे कहते हैं: इब्राहिम पर वह्य (प्रकाशना) होने से पहले ही वे वह्य के अनुसार बोलने वाले थे। ﴿नूर पर नूर﴾: पहले इब्राहिम और फिर मुहम्मद (स.)। क़ाज़ी ने कहा: यह सब ज़ाहिरी (शाब्दिक) अर्थ से अलग है, और रूपकों के उपयोग में विस्तार करने से कोई मनाही नहीं है।

मैंने कहा: इसी तरह अन्य सभी कथनों में भी है; क्योंकि पहले कथन के अलावा आयत से उनका कोई संबंध नहीं है, और यह कि यह अल्लाह तआला द्वारा अपने नूर के लिए दिया गया एक उदाहरण है। अपने महान नूर के लिए अपनी रचना को सचेत करने हेतु वह अपनी ही किसी रचना का उदाहरण दे सकता है; क्योंकि रचना अपनी सीमाओं के कारण केवल अपने माध्यम से और स्वयं से ही समझती है। यदि ऐसा न होता, तो अल्लाह के सिवा कोई अल्लाह को नहीं जानता। यह इब्न अल-अरबी ने कहा है (1)।

इब्न अब्बास ने कहा: यह मोमिन के दिल में अल्लाह के नूर और उसकी हिदायत का एक उदाहरण है, जैसे शुद्ध तेल आग लगने से पहले ही चमकने लगता है। यदि आग उसे छू ले, तो उसकी रोशनी बढ़ जाती है। इसी तरह मोमिन का दिल है, इल्म (ज्ञान) आने से पहले ही वह हिदायत पर चलने लगता है। जब इल्म आ जाता है, तो वह हिदायत पर हिदायत और नूर पर नूर जोड़ देता है, जैसे इब्राहिम का कहना इल्म आने से पहले: ﴿यह मेरा रब है﴾ [अल-अनआम: 77-78], इससे पहले कि कोई उन्हें बताए कि उनका कोई रब है। जब अल्लाह ने उन्हें बताया कि वही उनका रब है, तो उनकी हिदायत बढ़ गई (2), जैसा कि: ﴿जब उनके रब ने उनसे कहा, "आज्ञाकारी हो जाओ", तो उन्होंने कहा, "मैं संसारों के रब का आज्ञाकारी हो गया"﴾ [अल-बक़रह: 131]।

और जिसने कहा: यह मोमिन के दिल में क़ुरआन का उदाहरण है, उसने कहा: जैसे इस चिराग़ से रोशनी ली जाती है और वह कम नहीं होता; वैसे ही क़ुरआन से हिदायत ली जाती है और वह कम

नहीं होता। चिराग़ क़ुरआन है, काँच मोमिन का दिल है, मिश्कात (आला) उसकी ज़ुबान और मुँह है (3), और मुबारक वृक्ष वह्य (प्रकाशना) का वृक्ष है।

(1) अहकाम अल-क़ुरआन 3/1376 में। (2) मा'नी अल-क़ुरआन ली-नह़्ह़ास 4/535, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/347। (3) (म) और (द) में: और उसकी समझ।

سورة النور: آیت 35 267 یہ ایک مثال ہے جو اللہ تعالیٰ نے ابراہیم، محمد، عبدالمطلب اور ان کے بیٹے عبداللہ کے لیے بیان فرمائی ہے۔ 'مشکوٰۃ' حبشہ کی زبان میں طاق (دیوار کا سوراخ) کو کہتے ہیں۔ انہوں نے عبدالمطلب کو اس مشکوٰۃ سے تشبیہ دی جس میں قندیل یعنی شیشہ ہے، اور عبداللہ کو اس قندیل سے تشبیہ دی جو شیشہ ہے؛ اور محمد ﷺ اس چراغ کی مانند ہیں جو ان دونوں کی صلب سے پیدا ہوئے، گویا وہ ایک چمکتا ہوا ستارہ ہے جو کہ مشتری ہے۔ ﴿يُوقَدُ مِن شَجَرَةٍ مُّبَارَكَةٍ﴾ یعنی ابراہیم علیہ السلام سے نبوت کی میراث، جو کہ مبارک درخت ہے، یعنی حنیفیت۔ ﴿لَّا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ﴾: نہ یہودی اور نہ نصرانی۔ ﴿يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ﴾: یعنی ابراہیم علیہ السلام وحی آنے سے پہلے ہی وحی کے مطابق گفتگو کرنے کے قریب تھے۔ ﴿نُّورٌ عَلَى نُورٍ﴾: پہلے ابراہیم پھر محمد ﷺ۔ قاضی کہتے ہیں: یہ سب ظاہری معنی سے ہٹ کر ہے، اور تمثیل (مثالوں) میں وسعت پیدا کرنے میں کوئی حرج نہیں۔

میں نے کہا: اسی طرح تمام اقوال میں ہے؛ سوائے پہلے قول کے، کیونکہ ان کا آیت سے تعلق نہیں ہے، اور یہ کہ یہ مثال اللہ تعالیٰ نے اپنے نور کے لیے دی ہے، اور یہ ممکن نہیں کہ وہ اپنی مخلوق کو آگاہ کرنے کے لیے اپنے عظیم نور کی مثال اپنی ہی کسی مخلوق کے ذریعے نہ دے؛ کیونکہ مخلوق اپنی کمزوری کی وجہ سے صرف اپنے حوالے سے اور اپنے ہی ذریعے سمجھتی ہے۔ اگر ایسا نہ ہوتا تو اللہ کو صرف اللہ ہی جانتا۔ یہ بات ابن العربی نے کہی (1)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یہ مومن کے دل میں اللہ کے نور اور اس کی ہدایت کی مثال ہے، جیسے خالص زیتون کا تیل آگ چھونے سے پہلے ہی روشن ہونے لگتا ہے، پھر جب اسے آگ چھوتی ہے تو اس کی روشنی بڑھ جاتی ہے، اسی طرح مومن کا دل ہے، وہ علم آنے سے پہلے ہی ہدایت پر عمل کرنے کے قریب ہوتا ہے، اور جب اسے علم مل جاتا ہے تو وہ ہدایت پر ہدایت اور

نور پر نور کا اضافہ کر دیتا ہے۔ جیسے ابراہیم علیہ السلام نے علم آنے سے پہلے کہا تھا: ﴿هَذَا رَبِّي﴾ [الأنعام: 77-78]، اس سے پہلے کہ کوئی انہیں بتاتا کہ ان کا کوئی رب ہے؛ پھر جب اللہ نے انہیں بتایا کہ وہ ان کا رب ہے تو ان کی ہدایت بڑھ گئی (2)، چنانچہ فرمایا: ﴿قَالَ لَهُ رَبُّهُ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [البقرة: 131]۔

اور جس نے کہا: یہ مومن کے دل میں قرآن کی مثال ہے، اس نے کہا: جس طرح اس چراغ سے روشنی حاصل کی جاتی ہے اور وہ کم نہیں ہوتا، اسی طرح قرآن سے ہدایت حاصل کی جاتی ہے اور وہ کم نہیں ہوتا، پس چراغ قرآن ہے، شیشہ مومن کا دل ہے، مشکوٰۃ اس کی زبان اور منہ ہے (3)، اور مبارک درخت وحی کا درخت ہے۔

(1) احکام القرآن 3/1376 میں۔ (2) معانی القرآن للنحاس 4/ 535، اور تفسیر البغوی 3/ 347۔

(3) (م) اور (د) میں: اور اس کا فہم۔

'whose oil would almost glow even if untouched by fire' - The proofs of the Quran almost become clear even if it were not read. 'Light upon light' means that the Quran is a light from Allah Almighty for His creation, along with the evidences and notifications He established for them before the revelation of the Quran, so they increased thereby in light upon light.

Then He informed that this mentioned light is precious, and that none attains it except him whom Allah wills to guide. He said: 'Allah guides to His light whom He wills. And Allah presents examples for the people' - meaning: He clarifies similarities (1) to bring them closer to understanding (2) - 'and Allah is All-Knowing of everything' - meaning: of the guided and the astray.

It was narrated from Ibn Abbas that the Jews said: O Muhammad, how does the light of Allah Almighty reach from below the sky? So Allah Almighty struck that as a parable for His light (3).

His (Almighty) saying: 'In houses [mosques] which Allah has ordered to be raised and that His name be mentioned therein; exalting Him within them in the morning and the evenings (36) [Are] men whom neither commerce nor sale distracts from the remembrance of Allah and performance of prayer and giving of zakah. They fear a Day in which the hearts and eyes will [fearfully] turn about (37) That Allah may reward them [according to] the best of what they did and increase them from His bounty. And Allah provides for whom He wills without account (38).'

His (Almighty) saying: 'In houses which Allah has ordered to be raised and that His name be mentioned therein; exalting Him within them in the morning and the evenings, men whom neither commerce nor sale distracts from the remembrance of Allah and performance of prayer and giving of zakah' - In it are nineteen issues:

The first: His (Almighty) saying: 'In houses which Allah has ordered to be raised' - The [letter] Ba in 'Buyut' (houses) is pronounced with either a damma [u] or a kasra [i], and this has been mentioned previously (4). They differed concerning the [letter] Fa in the word 'fi' (in); it was said: it is related to 'Misbah' (lamp). And it was said: it is related to 'yusabbihu lahu' (exalting Him); so according to this interpretation, one stops at 'Alim' (All-Knowing) (5).

(1) In (D): The things. (2) Tafsir al-Baghawi 3/374. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/106. (4) 3/236. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/185.

'जिसका तेल चमकने ही वाला होता है चाहे आग उसे न छुए' - यानी क़ुरान के प्रमाण स्पष्ट होने के करीब होते हैं भले ही इसे न पढ़ा गया हो। 'नूर पर नूर' (प्रकाश पर प्रकाश) का अर्थ है कि क़ुरान अल्लाह ताला की ओर से उसकी सृष्टि के लिए एक प्रकाश है, उन प्रमाणों और सूचनाओं के साथ जो उसने क़ुरान के अवतरण से पहले उनके लिए स्थापित किए थे, जिससे उनके प्रकाश पर प्रकाश की वृद्धि हुई।

फिर उसने सूचित किया कि यह वर्णित प्रकाश अत्यंत मूल्यवान है, और इसे वही प्राप्त करता है जिसे अल्लाह मार्गदर्शन देना चाहता है। उसने कहा: 'अल्लाह अपने नूर की ओर जिसका चाहता है मार्गदर्शन करता है। और अल्लाह लोगों के लिए मिसालें पेश करता है' - अर्थात: वह समानताओं को स्पष्ट करता है (1) ताकि उन्हें समझना आसान हो जाए (2) - 'और अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है' - अर्थात: मार्गदर्शन पाने वाले और गुमराह होने वाले का।

इब्न अब्बास से वर्णित है कि यहूदियों ने कहा: ऐ मुहम्मद, अल्लाह ताला का नूर आसमान के नीचे से कैसे निकलता है? तो अल्लाह ताला ने इसके लिए अपने नूर की एक मिसाल दी (3)।

अल्लाह ताला का कथन: 'उन घरों (मस्जिदों) में जिन्हें बुलंद करने और उनमें अपना नाम याद किए जाने का अल्लाह ने हुक्म दिया है, उनमें सुबह और शाम उसकी तस्बीह (महिमागान) करते हैं (36) ऐसे लोग जिन्हें अल्लाह की याद और नमाज़ क़ायम करने और ज़कात देने से न कोई व्यापार और न कोई ख़रीद-फरोख़्त गाफ़िल करती है; वे उस दिन से डरते हैं जिसमें दिल और आँखें उलट जाएँगी (37) ताकि अल्लाह उन्हें उनके बेहतरीन कर्मों का बदला दे और उन्हें अपने फ़ज़्ल (कृपा) से और ज़्यादा दे। और अल्लाह जिसे चाहता है बे-हिसाब रोज़ी देता है (38)।'

अल्लाह ताला का कथन: 'उन घरों में जिन्हें बुलंद करने और उनमें अपना नाम याद किए जाने का अल्लाह ने हुक्म दिया है, उनमें सुबह और शाम उसकी तस्बीह करते हैं, ऐसे लोग जिन्हें अल्लाह की याद और नमाज़ क़ायम करने और ज़कात देने से न कोई व्यापार और न कोई ख़रीद-फरोख़्त गाफ़िल करती है' - इसमें उन्नीस मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह ताला का कथन: 'उन घरों में जिन्हें बुलंद करने का अल्लाह ने हुक्म दिया है' - 'बुयूत' (घरों) में 'बा' पर पेश (धम्म) और ज़ेर (कस्र) दोनों पढ़े जाते हैं, और यह पहले बीत चुका है (4)। और लफ्ज़ 'फी' (में) की 'फा' के बारे में मतभेद है; कहा गया है कि यह 'मिसबाह' (चिराग) से संबंधित है।

और यह भी कहा गया है कि यह 'यूसब्बिहु लहू' (उसकी तस्बीह करते हैं) से संबंधित है; तो इस व्याख्या के अनुसार 'अलीम' (जानने वाला) पर रुकना चाहिए (5)।

---

(1) (द) में: चीजें। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/374। (3) अल-नुक़्त वल-उयून 4/106। (4) 3/236। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/185।

'قریب ہے کہ اس کا تیل روشن ہو جائے اگرچہ اسے آگ نہ چھوئے' - یعنی قرآن کی حجّتیں واضح ہونے کے قریب ہوتی ہیں چاہے اسے پڑھا نہ گیا ہو۔ 'نورٌ علیٰ نور' (نور پر نور) سے مراد یہ ہے کہ قرآن اللہ تعالیٰ کی طرف سے اس کی مخلوق کے لیے نور ہے، ان دلائل اور اعلام کے ساتھ جو اس نے قرآن کے نزول سے پہلے ان کے لیے قائم کیے تھے، چنانچہ اس سے ان کے نور پر نور میں اضافہ ہو گیا۔

پھر اللہ نے خبر دی کہ یہ مذکورہ نور بہت قیمتی ہے، اور اسے وہی پاتا ہے جس کی ہدایت کا اللہ ارادہ فرمائے۔ چنانچہ فرمایا: 'اللہ اپنے نور کی طرف جس کی چاہتا ہے رہنمائی فرماتا ہے اور اللہ لوگوں کے لیے مثالیں بیان فرماتا ہے' - یعنی: وہ تشبیہات بیان فرماتا ہے (1) تاکہ سمجھنا آسان ہو جائے (2) - 'اور اللہ ہر چیز کا جاننے والا ہے' - یعنی: ہدایت پانے والے اور گمراہ ہونے والے کا۔

ابن عباس سے مروی ہے کہ یہودیوں نے کہا: اے محمد، اللہ تعالیٰ کا نور آسمان کے نیچے سے کیسے نکلتا ہے؟ تو اللہ تعالیٰ نے اپنے نور کے لیے یہ مثال بیان فرمائی (3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: 'ان گھروں (مسجدوں) میں جن کے بارے میں اللہ نے حکم دیا ہے کہ انہیں بلند کیا جائے اور ان میں اس کا نام یاد کیا جائے، ان میں صبح و شام اس کی تسبیح کرتے ہیں (36) ایسے لوگ جنہیں اللہ کے ذکر اور نماز قائم کرنے اور زکوٰۃ دینے سے نہ کوئی تجارت غافل کرتی ہے اور نہ کوئی خرید و فروخت؛ وہ اس دن سے ڈرتے ہیں جس میں دل اور آنکھیں الٹ جائیں گی (37) تاکہ اللہ انہیں ان کے بہترین اعمال کا بدلہ دے اور اپنے فضل سے مزید عطا فرمائے۔ اور اللہ جسے چاہتا ہے بے حساب رزق دیتا ہے (38)۔'

اللہ تعالیٰ کا قول: 'ان گھروں میں جن کے بارے میں اللہ نے حکم دیا ہے کہ انہیں بلند کیا جائے اور ان میں اس کا نام یاد کیا جائے، ان میں صبح و شام اس کی تسبیح کرتے ہیں، ایسے لوگ جنہیں اللہ کے ذکر اور نماز قائم کرنے اور زکوٰۃ دینے سے نہ کوئی تجارت غافل کرتی ہے اور نہ کوئی خرید و فروخت' - اس میں انیس مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: 'ان گھروں میں جن کے بارے میں اللہ نے حکم دیا ہے کہ انہیں بلند کیا جائے' - 'بیوت' (گھروں) میں 'ب' پر پیش (ضمہ) اور زیر (کسرہ) دونوں پڑھے جاتے ہیں، اور یہ پہلے ذکر ہو چکا ہے (4)۔ اور لفظ 'فی' (میں) کی 'ف' کے متعلق اختلاف ہے؛ کہا گیا ہے کہ یہ 'مصباح' (چراغ) سے متعلق ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ 'یسبح لہ' (اس کی تسبیح کرتے ہیں) سے متعلق ہے؛ چنانچہ اس تاویل کی بنا پر 'علیم' (جاننے والا) پر وقف کیا جائے گا (5)۔

---

(1) (د) میں: الأشياء (چیزیں)۔ (2) تفسیر البغوی 3/ 374۔ (3) النکت والعیون 4/ 106۔ (4) 3/ 236۔ (5) المحرر الوجیز 4/ 185۔

Ibn al-Anbari said (1): I heard Abu al-Abbas saying: It is a state (hal) for the lamp, the glass, and the star, as if he said: and they are in houses.

Al-Tirmidhi al-Hakim, Muhammad bin Ali, said: ﴿In houses﴾ is separate, as if he is saying: Allah is in houses that Allah has ordered to be raised; and thus came the reports, that "Whoever sits in the mosque is only sitting with his Lord"(2). Similarly, what came in the report recounting from the "Torah": that when a believer walks to the mosque, Allah, Blessed is His Name, says: My servant has visited Me and his hospitality is upon Me, and I will not be satisfied for him with any hospitality less than Paradise(4).

Ibn al-Anbari said (5): If you make "in" related to "glorify" or raising the "men", pausing at His saying: ﴿And Allah is Knowing of all things﴾ is good.

Al-Rummani said: It is related to "ignited", and accordingly, one should not pause at "Knowing"(6).

If it is asked: What is the reason, if "houses" is related to "ignited", for the singularity of the lamp and the niche and the plurality of houses, while there is only one niche in one house? It is said: This is from the varied discourse that opens with the singular and ends with the plural, like His Almighty's saying: ﴿O Prophet, when you [plural] divorce women﴾ [Al-Talaq: 1] and the like. And it was said: It refers back to each one of the houses(7).

(1) In Al-Waqf wa al-Ibtida' 2/797. (2) In (m): "For he", and what is established is from (d) and (z), which matches what is in the sources of extraction. (3) Narrated by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (416) via Al-Zuhri from his maternal uncle Abdullah Mu'adhin, from Sa'id bin al-Musayyib his saying. Abdullah Mu'adhin was mentioned by Al-Bukhari in Al-Tarikh al-Kabir 5/202 and he did not mention any disparagement or commendation regarding him. (4) We did not find it with this wording, but Al-Bazzar (1918) (Zawa'id), Abu Ya'la (4140), and Ibn 'Adi in Al-Kamil 6/2409 narrated it from the hadith of Anas bin Malik, may Allah be pleased with him, raised (marfu'), with the wording: "No Muslim servant comes to a brother of his visiting him for the sake of Allah except a caller from heaven calls out to him: 'May you be good and may Paradise be good for you,' and otherwise Allah says in the kingdom of His Throne: 'My servant visited Me and his hospitality is upon Me, so I was not satisfied for him with any hospitality less than Paradise'." In its chain is Maymun bin Siyah, who is

weak according to what Ibn Ma'in mentioned, and Ibn 'Adi quoted it from him in Al-Kamil 6/2408. (5) In Al-Waqf wa al-Ibtida' 2/797-798, and see the author's words in the thirteenth issue. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/185. (7) Zad al-Masir 6/46.

पृष्ठ २६९ सूरा अन-नूर: आयतें ३६ - ३८

इब्न अल-अंबारी ने कहा(१): मैंने अबू अल-अब्बास को कहते सुना: यह दीपक, कांच और तारे के लिए एक अवस्था (हाल) है, जैसे कि उन्होंने कहा: और वे घरों में हैं।

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम मुहम्मद बिन अली ने कहा: ﴿घरों में﴾ अलग है, जैसे कि वह कह रहे हों: अल्लाह उन घरों में है जिन्हें अल्लाह ने ऊंचा करने का आदेश दिया है; और इस प्रकार खबरें आईं कि "जो कोई मस्जिद में बैठता है वह केवल अपने रब के साथ बैठता है"(२)। इसी तरह, "तौरात" से उद्धृत रिपोर्ट में जो आया है: कि जब कोई आस्तिक मस्जिद की ओर चलता है, तो अल्लाह, जिसका नाम धन्य है, कहता है: मेरे बंदे ने मुझसे मुलाकात की है और उसकी मेहमाननवाजी मुझ पर है, और मैं उसके लिए जन्नत से कम किसी मेहमाननवाजी से संतुष्ट नहीं होऊंगा(४)।

इब्न अल-अंबारी ने कहा(५): यदि आप "में" को "महिमा करने" (युसब्बिहु) से संबंधित करते हैं या "पुरुषों" को ऊपर उठाने वाला बनाते हैं, तो उनके कथन: ﴿और अल्लाह हर चीज़ को जानने वाला है﴾ पर रुकना अच्छा है।

अल-रुमानी ने कहा: यह "प्रज्वलित" (युक़दु) से संबंधित है, और तदनुसार, "जानने वाला" पर रुकना नहीं चाहिए(६)।

यदि यह पूछा जाए: यदि "घर" "प्रज्वलित" से संबंधित है, तो दीपक और ताक (निश) की एकवचनता और घरों के बहुवचन होने का क्या औचित्य है, जबकि एक घर में केवल एक ही ताक होता है? यह कहा गया है: यह उस विविध संवाद का हिस्सा है जो एकवचन के साथ शुरू होता है और बहुवचन के साथ समाप्त होता है, जैसे सर्वशक्तिमान का कहना है: ﴿हे नबी, जब तुम [बहुवचन] स्त्रियों को तलाक दो﴾ [अल-तलाक़: १] और इसी तरह। और यह भी कहा गया है: यह प्रत्येक घर को संदर्भित करता है(७)।

(१) अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा २/७९७ में। (२) (म) में: "क्योंकि वह", और जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है, जो तखरीज के स्रोतों में जो है उसके अनुरूप है। (३) इब्न अल-मुबारक ने अल-ज़ुहद (४१६) में अल-ज़ुहरी के माध्यम से अपने मामा अब्दुल्ला मुअज़िन से, सईद बिन अल-मुसय्यिब के कथन से उद्धृत किया है। अब्दुल्ला मुअज़िन का उल्लेख अल-बुखारी ने अल-तारीख अल-कबीर ५/२०२ में किया है और उन्होंने उनके बारे में किसी आलोचना या प्रशंसा का उल्लेख नहीं किया है। (४) हमें इन शब्दों के साथ यह नहीं मिला, लेकिन अल-बज़्ज़ार (१९१८) (ज़वाइद), अबू याला (४१४०), और इब्न

अदी ने अल-कामिल ६/२४०९ में अनस बिन मलिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसे मरफ़ू के रूप में उद्धृत किया है: "कोई भी मुसलमान बंदा अपने किसी भाई के पास अल्लाह के लिए उससे मिलने नहीं आता, सिवाय इसके कि आसमान से एक पुकारने वाला उसे पुकारता है: 'तुम धन्य हो और जन्नत तुम्हारे लिए मुबारक हो,' अन्यथा अल्लाह अपने अर्श की सल्तनत में कहता है: 'मेरे बंदे ने मुझसे मुलाकात की और उसकी मेहमाननवाजी मुझ पर है, इसलिए मैं उसके लिए जन्नत से कम किसी मेहमाननवाजी से संतुष्ट नहीं हुआ'।" इसकी श्रृंखला में मैमुन बिन सियाह हैं, जिन्हें इब्न मुईन ने बताए अनुसार कमजोर माना है, और इब्न अदी ने इसे अल-कामिल ६/२४०८ में उनसे उद्धृत किया है। (५) अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा २/७९७-७९८ में, और तेरहवें मसले में लेखक के शब्दों को देखें। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१८५। (७) ज़ाद अल-मसीर ६/४६।

صفحہ ٢٦٩ سورة النور: آیات ٣٦ - ٣٨

ابن الانباری نے کہا (١): میں نے ابوالعباس کو کہتے سنا: یہ چراغ، شیشے اور ستارے کے لیے حال ہے، گویا انہوں نے کہا: اور وہ گھروں میں ہیں۔

اور ترمذی الحکیم محمد بن علی نے کہا: ﴿گھروں میں﴾ منفصل (جدا) ہے، گویا وہ کہہ رہے ہیں: اللہ ان گھروں میں ہے جنہیں بلند کرنے کا اللہ نے حکم دیا ہے؛ اور اسی طرح روایات آئی ہیں کہ "جو شخص مسجد میں بیٹھتا ہے وہ اپنے رب کے ساتھ بیٹھتا ہے"(٢)۔ اسی طرح وہ روایت جو "تورات" کے حوالے سے بیان کی گئی ہے: کہ جب مومن مسجد کی طرف چلتا ہے، تو اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: میرے بندے نے میری زیارت کی اور اس کی مہمانی مجھ پر ہے، اور میں اس کے لیے جنت سے کم کسی مہمانی پر راضی نہیں ہوں گا(٤)۔

ابن الانباری نے کہا (٥): اگر آپ لفظ "میں" (فی) کو "تسبیح کرنے" (يُسَبِّحُ) سے متعلق کریں یا اسے "مردوں" (الرِّجال) کے لیے رفع دینے والا بنائیں، تو اللہ کے اس قول پر وقف کرنا بہتر ہے: ﴿اور اللہ ہر چیز کا خوب جاننے والا ہے﴾۔

اور رمانی نے کہا: یہ "روشن کیا جاتا ہے" (یوقد) سے متعلق ہے، اور اس بنیاد پر لفظ "علیم" (جاننے والا) پر وقف نہیں کیا جائے گا(٦)۔

اگر یہ پوچھا جائے کہ: اگر "گھروں" کا تعلق "روشن کیا جاتا ہے" سے ہے، تو چراغ اور طاق (مشکاۃ) کے لیے واحد اور گھروں کے لیے جمع کا صیغہ کیوں استعمال کیا گیا، جبکہ ایک گھر میں ایک ہی طاق ہوتا ہے؟ کہا گیا: یہ اس متنوع کلام میں سے ہے جو واحد سے شروع ہوتا ہے اور جمع پر ختم ہوتا ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿اے نبی! جب تم [جمع] عورتوں کو طلاق

دو﴾ [الطلاق: ١] اور اس جیسی دیگر مثالیں۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ ہر ایک گھر کی طرف لوٹتا ہے(٧)۔

(١) الوقف والابتداء ٧٩٧/٢ میں۔ (٢) (م) میں: "کیونکہ وہ"، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے، جو تخریج کے مصادر کے مطابق ہے۔ (٣) اسے ابن المبارک نے "الزہد" (٤١٦) میں زہری کے واسطے سے اپنے ماموں عبداللہ موذن سے، سعید بن المسیب کے قول کے طور پر روایت کیا ہے۔ عبداللہ موذن کا ذکر بخاری نے "التاریخ الکبیر" ٢٠٢/٥ میں کیا ہے اور ان کے بارے میں جرح یا تعدیل کا ذکر نہیں کیا۔ (٤) ہمیں ان الفاظ کے साथ یہ نہیں ملی، لیکن البزار (١٩١٨) (زوائد)، ابویعلیٰ (٤١٤٠)، اور ابن عدی نے "الکامل" ٢٤٠٩/٦ میں حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مرفوعاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "کوئی بھی مسلمان بندہ اپنے کسی بھائی کے پاس اللہ کی رضا کے لیے اس کی زیارت کو نہیں آتا مگر یہ کہ آسمان سے ایک پکارنے والا اسے پکارتا ہے: 'تم خوش نصیب ہو اور تمہارے لیے جنت مبارک ہو'، ورنہ اللہ اپنے عرش کی ملکوت میں فرماتا ہے: 'मेरे बندے نے میری زیارت کی اور اس کی مہمانی مجھ پر ہے، پس میں اس کے لیے جنت سے کم مہمانی پر راضی نہیں ہوا'۔" اس کی سند میں میمون بن سیاہ ضعیف ہے جیسا کہ ابن معین نے ذکر کیا، اور ابن عدی نے اسے ان سے "الکامل" ٢٤٠٨/٦ میں نقل کیا ہے۔ (٥) الوقف والابتداء ٧٩٧/٢-٧٩٨ میں، اور تیرہویں مسئلے میں مصنف کی گفتگو دیکھیں۔ (٦) المحرر الوجیز ١٨٥/٤۔ (٧) زاد المسیر ٤٦/٦۔

And it is said: It is like the saying of the Almighty: {And made the moon therein a light} [Nuh: 16]. And it is only in one of them.

People differed concerning the "houses" here according to five opinions: First: They are the mosques specifically dedicated to the worship of God Almighty, and they shine for the people of heaven just as stars shine for the people of earth. This was stated by Ibn Abbas, Mujahid, and Al-Hasan (1). Second: They are the houses of Jerusalem, also on the authority of Al-Hasan. Third: The houses of the Prophet (peace be upon him), also on the authority of Mujahid. Fourth: They are all houses, stated by Ikrimah (2), and His saying: {In them He is glorified in the mornings and the evenings} strengthens the view that they are mosques. A fifth opinion: They are the four mosques that were built only by a prophet: the Kaaba, the House of Jericho (Jerusalem), the Mosque of Medina, and the Quba Mosque, stated by Ibn Buraidah (3). This has already been mentioned in "Bara'ah" (4). I said: The most apparent view is the first opinion; because of what Anas bin Malik narrated from the Messenger of Allah (peace be upon him) who said: "Whoever loves Allah, the Mighty and Sublime, let him love me; and whoever loves me, let him love my companions; and whoever loves my companions, let him love the Qur'an; and whoever loves the Qur'an, let him love the mosques; for they are the courtyards and buildings of Allah (5). Allah has permitted them to be raised and has blessed them; they are auspicious and their people are auspicious, they are protected and their people are protected; they are in their prayers while Allah, the Mighty and Sublime, is attending to their needs; they are in their mosques while Allah is behind them" (6).

(1) Majma' al-Bayan 18/50, and Al-Tabari included it in his Tafsir 17/316-317 on the authority of a group. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/185, and Al-Tabari included in his Tafsir 17/317 the saying of Ikrimah. (3) Al-Tamhid 13/268. (4) 10/380. (5) The confirmed text is from (Z), and in others: His buildings, without the 'waw' (and). (6) Reported by Ibn Hibban in 'Al-Majruhin' 3/155 through Abu Ma'mar - perhaps: Abbad bin Abdul Samad - on the authority of Anas bin Malik as a marfu' (attributed to the Prophet) narration. Ibn Hibban said regarding Abu Ma'mar: Abu Ma'mar narrates from Anas bin Malik what Anas never narrated; it is not permissible to mention him in books except by way of informing about his status. And Ibn Adi reported it in 'Al-Kamil' 6/2348 through Musa bin Abdul Rahman al-San'ani, on the authority of Ibn Jurayj, =

270 सूरह अन-नूर; आयत 36 - 38

और कहा गया: यह सर्वशक्तिमान के इस कथन के समान है: {और उसमें चंद्रमा को एक प्रकाश बना दिया} [नुह: 16]। और यह उनमें से केवल एक में है।

यहाँ 'घरों' के संबंध में लोगों के पाँच मत हैं: पहला: वे मस्जिदें हैं जो विशेष रूप से अल्लाह तआला की इबादत के लिए समर्पित हैं, और वे स्वर्ग के निवासियों के लिए वैसे ही चमकती हैं जैसे तारे पृथ्वी के निवासियों के लिए चमकते हैं। यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और अल-हसन (1) द्वारा कहा गया है। दूसरा: वे यरुशलम (बैत अल-मक़दिस) के घर हैं, यह भी अल-हसन से वर्णित है। तीसरा: पैगंबर ﷺ के घर, मुजाहिद से भी। चौथा: वे सभी घर हैं, यह इकरिमा (2) ने कहा है, और उनका कथन: {सुबह और शाम उनमें उसकी महिमा की जाती है} इस विचार को पुष्ट करता है कि वे मस्जिदें हैं। पाँचवाँ मत: वे चार मस्जिदें हैं जिन्हें केवल एक पैगंबर द्वारा बनाया गया था: काबा, जेरिको का घर (बैत अरीहा), मदीना की मस्जिद और कुबा मस्जिद, यह इब्न बुरैदा (3) द्वारा कहा गया है। इसका उल्लेख पहले ही 'बरात' (4) में किया जा चुका है। मैंने कहा: सबसे स्पष्ट विचार पहला मत है; क्योंकि अनस बिन मलिक ने अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "जो कोई अल्लाह से प्यार करता है, उसे मुझसे प्यार करना चाहिए, और जो मुझसे प्यार करता है, उसे मेरे साथियों से प्यार करना चाहिए, और जो मेरे साथियों से प्यार करता है, उसे कुरान से प्यार करना चाहिए, और जो कुरान से प्यार करता है, उसे मस्जिदों से प्यार करना चाहिए; क्योंकि वे अल्लाह के प्रांगण और भवन (5) हैं। अल्लाह ने उन्हें ऊँचा उठाने की अनुमति दी है और उनमें बरकत दी है; वे शुभ हैं और उनके लोग शुभ हैं, वे सुरक्षित हैं और उनके लोग सुरक्षित हैं; वे अपनी नमाज़ में होते हैं और अल्लाह उनकी ज़रूरतों को पूरा करता है; वे अपनी मस्जिदों में होते हैं और अल्लाह उनके साथ होता है" (6)।

(1) मजमा अल-बयान 18/50, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/316-317 में एक समूह से इसे उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/185, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/317 में इकरिमा के कथन को उद्धृत किया है। (3) अल-तमहीद 13/268। (4) 10/380। (5) यह (ज़) से पुष्ट है, और अन्य में: उसके भवन, बिना 'वाव' (और) के। (6) इसे इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' 3/155 में अबू मा'मर के माध्यम से - शायद: अब्बाद बिन अब्दुल समद - अनस बिन मलिक से मरफू (पैगंबर से संबंधित) के रूप में उद्धृत किया है। अबू मा'मर के बारे में इब्न हिब्बान ने कहा: अबू मा'मर अनस बिन मलिक से वह रिवायत करते हैं जो अनस ने कभी नहीं कही; उनकी स्थिति के बारे में सूचित करने के अलावा किताबों में उनका उल्लेख करना जायज़ नहीं है। और इब्न अदी ने इसे

'अल-कामिल' 6/2348 में मूसा बिन अब्दुल रहमान अल-सन'आनी के माध्यम से इब्न जुरैज से उद्धृत किया है, =

اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {وَجَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا} [نوح: ١٦]۔ اور یہ ان میں سے صرف ایک میں ہے۔

یہاں 'بیوت' (گھروں) کے بارے میں لوگوں کے پانچ اقوال ہیں: پہلا: یہ وہ مساجد ہیں جو اللہ تعالیٰ کی عبادت کے لیے مخصوص ہیں، اور وہ آسمان والوں کے لیے اسی طرح چمکتی ہیں جس طرح ستارے زمین والوں کے لیے چمکتے ہیں۔ یہ بات ابن عباس، مجاہد اور حسن (۱) نے کہی ہے۔ دوسرا: یہ بیت المقدس کے گھر ہیں، یہ بھی حسن سے مروی ہے۔ تیسرا: نبی ﷺ کے گھر، یہ بھی مجاہد سے مروی ہے۔ چوتھا: یہ تمام گھر ہیں، یہ عکرمہ (۲) نے کہا ہے، اور اللہ کا قول: {يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ} اس بات کو تقویت دیتا ہے کہ یہ مساجد ہیں۔ پانچواں قول: یہ وہ چار مساجد ہیں جنہیں صرف کسی نبی نے تعمیر کیا ہے: کعبہ، بیت اریحا، مسجد مدینہ، اور مسجد قباء، یہ ابن بریدہ (۳) نے کہا ہے۔ اس کا ذکر پہلے سورہ 'براءۃ' (۴) میں گزر چکا ہے۔ میں نے کہا: سب سے زیادہ ظاہر پہلا قول ہے؛ کیونکہ انس بن مالک نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: ”جو شخص اللہ عزوجل سے محبت کرتا ہے اسے چاہیے کہ مجھ سے محبت کرے، اور جو مجھ سے محبت کرتا ہے اسے چاہیے کہ میرے صحابہ سے محبت کرے، اور جو میرے صحابہ سے محبت کرتا ہے اسے چاہیے کہ قرآن سے محبت کرے، اور جو قرآن سے محبت کرتا ہے اسے چاہیے کہ مساجد سے محبت کرے؛ کیونکہ وہ اللہ کے صحن اور اس کی عمارتیں (۵) ہیں۔ اللہ نے انہیں بلند کرنے کی اجازت دی ہے اور ان میں برکت ڈالی ہے؛ وہ مبارک ہیں اور ان کے رہنے والے بھی مبارک ہیں، وہ محفوظ ہیں اور ان کے رہنے والے بھی محفوظ ہیں؛ وہ اپنی نمازوں میں

ہوتے ہیں اور اللہ عزوجل ان کی حاجتوں میں ہوتا ہے، وہ اپنی مساجد میں ہوتے ہیں اور اللہ ان کی پشت پر ہوتا ہے" (۶)۔

(۱) مجمع البیان ۱۸/ ۵۰، اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/ ۳۱۶-۳۱۷ میں ایک جماعت سے اسے نقل کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۱۸۵، اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/ ۳۱۷ میں عکرمہ کا قول نقل کیا ہے۔ (۳) التمهید ۱۳/ ۲۶۸۔ (۴) ۱۰/۳۸۰۔ (۵) یہ (ظ) سے ثابت ہے، اور دیگر نسخوں میں 'واؤ' کے بغیر ہے: أبنیته۔ (۶) اسے ابن حبان نے 'المجروحین' ۳/ ۱۵۵ میں ابو معمر کے واسطے سے - شاید: عباد بن عبد الصمد - انس بن مالک سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ اور ابو معمر کے بارے میں ابن حبان نے کہا: ابو معمر انس بن مالک سے ایسی باتیں روایت کرتے ہیں جو انس نے کبھی نہیں کہیں، ان کے حال سے آگاہ کرنے کے علاوہ کتابوں میں ان کا ذکر کرنا جائز نہیں۔ اور اسے ابن عدی نے 'الکامل' ۶/ ۲۳۴۸ میں موسیٰ بن عبد الرحمن الصنعانی کے واسطے سے، ابن جریج سے روایت کیا ہے، =

The second: The saying of the Exalted: {Allah has permitted that they be raised}. "Permitted" (Adhina) means: He commanded and decreed. The reality of permission is: knowledge and empowerment without restriction; if command and execution are coupled with it, it is stronger (1). And "raised" (Turfa'a) was said to mean: built and elevated; this was said by Mujahid (2) and 'Ikrimah. From this is the saying of the Exalted: {And when Ibrahim was raising the foundations of the House} (3) [Al-Baqarah: 127], and the Prophet ﷺ said: "Whoever builds a mosque from his wealth, Allah will build for him a house in Paradise" (4). In this meaning, there are many Hadiths encouraging the building of mosques (5). Al-Hasan al-Basri and others said: The meaning of {raised} is: to be venerated, and its status elevated (6), and purified from impurities and filth. In the Hadith: "The mosque indeed shrinks from impurity just as skin shrinks from fire" (7). Ibn Majah narrated in his "Sunan" (8) from Abu Sa'id al-Khudri, who said: The Messenger of Allah ﷺ said:

= From 'Ata', from Ibn 'Abbas, raised (to the Prophet). Ibn 'Adi said: Musa ibn 'Abd ar-Rahman is a rejected narrator (munkar al-hadith), then he said: I do not know of any Hadiths for him other than what I mentioned, and Ibn Jurayj from 'Ata' from Ibn 'Abbas may be accepted, but these Hadiths are falsehoods. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/185-186. (2) Narrated by at-Tabari in his Tafsir 17/318. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/186. (4) Narrated with this wording by Ibn Majah (737) through al-Walid ibn Muslim, from Ibn Lahi'ah, from Abu al-Aswad, from 'Urwah, from 'Ali (may Allah be pleased with him). He said in Misbah az-Zujajah 1/159: This is a weak chain of narration; al-Walid is a mudallis, and Ibn Lahi'ah is weak. We say: The Hadith has supporting reports through which it becomes authentic, as will be mentioned. (5) Among them is the Hadith of 'Uthman (may Allah be pleased with him) in Ahmad (506), al-Bukhari (450), and Muslim (533): (25), and the Hadith of Jabir (may Allah be pleased with him) in Ibn Majah (738), and from Ibn 'Abbas in Ahmad (2157). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/186. (7) Narrated by 'Abd ar-Razzaq (1691), and Ibn Abi Shaybah 2/366 from Abu Hurayrah as a mauquf (stopped at the companion) report. And the discussion in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 3/1378. He said in al-Nihayah (z-w-y): yanzawi, meaning: it contracts and shrinks; and it is said: he meant the people of the mosque, who are the angels. (8) Sunan Ibn Majah (757). Through Muhammad ibn Salih al-Madani, from Muslim ibn Abu Maryam, from Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him). He said in Misbah az-Zujajah 1/163: This is a weak chain of

narration [Muslim ibn Abu Maryam] is Ibn Yasar, he did not hear from Abu Sa'id, and Muhammad is considered soft (in reliability).

सूरह अन-नूर: आयत 36 - 38 271

दूसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {अज़िनल्लाहु अन तुरफ़ा'} (अल्लाह ने अनुमति दी है कि उन्हें ऊँचा किया जाए)। "अज़िना" (अनुमति दी) का अर्थ है: आदेश दिया और फैसला किया। अनुमति की वास्तविकता है: बिना किसी रोक-टोक के ज्ञान और अधिकार देना; यदि इसके साथ आदेश और निष्पादन भी जुड़ा हो, तो यह और अधिक प्रभावी होता है (1)। और "तुरफ़ा" (ऊँचा किया जाए) के बारे में कहा गया है कि इसका अर्थ है: बनाया जाए और बुलंद किया जाए, यह मुजाहिद (2) और इकरिमा ने कहा है। इसी संदर्भ में अल्लाह तआला का फरमान है: {और जब इब्राहीम घर (काबा) की बुनियादें उठा रहे थे} (3) [अल-बक़रह: 127]। और रसूलुल्लाह ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने अपने माल से एक मस्जिद बनाई, अल्लाह उसके लिए जन्नत में एक घर बनाएगा" (4)। इस अर्थ में बहुत सी हदीसें हैं जो मस्जिदें बनाने की प्रेरणा देती हैं (5)। हसन बसरी और अन्य लोगों ने कहा: {तुरफ़ा} का अर्थ है: उसे प्रतिष्ठित किया जाए, और उसकी शान ऊँची की जाए (6), और उसे अशुद्धियों और गंदगी से पाक रखा जाए। हदीस में है: "बेशक मस्जिद गंदगी से उसी तरह सिकुड़ती है जैसे खाल आग से सिकुड़ती है" (7)। इब्न माजाह ने अपनी "सुनन" (8) में अबू सईद अल-खुदरी से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: रसूलुल्लाह ﷺ ने फ़रमाया:

= अता से, इब्न अब्बास से मरफू (नबी ﷺ तक पहुँचा हुआ)। इब्न अदी ने कहा: मूसा बिन अब्दुर रहमान मुनकरुल हदीस (अस्वीकार्य हदीस वाला) है, फिर उन्होंने कहा: मैं उसके लिए इसके अलावा कोई हदीस नहीं जानता जिसका मैंने उल्लेख किया है, और इब्न जुरैज की अता से इब्न अब्बास के माध्यम से रिवायत स्वीकार की जा सकती है, लेकिन ये हदीसें बेबुनियाद हैं। (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/185-186। (2) इसे तबरी ने अपनी तफसीर 17/318 में निकाला है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/186। (4) इसे इन शब्दों के साथ इब्न माजाह (737) ने वलीद बिन मुस्लिम, इब्न लहिया, अबू अल-असवद, उरवा और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के माध्यम से निकाला है। मिस्बाह अल-जुजाजह 1/159 में कहा गया है: यह सनद कमजोर है, वलीद मुदल्लिस है और इब्न लहिया कमजोर है। हमने कहा: हदीस के अन्य प्रमाण मौजूद हैं जिनसे यह सही साबित होती है, जैसा कि आगे आएगा। (5) इनमें अहमद (506), बुखारी (450), और मुस्लिम (533): (25) में उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस, इब्न माजाह (738) में जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस और अहमद (2157) में इब्न अब्बास की हदीस शामिल है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/186। (7) इसे अब्द अल-रज्जाक (1691) और इब्न अबी शैबा 2/366 ने अबू हुरैरा से मौकूफ (साथी तक सीमित) रूप में निकाला है।

और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1378 में इस पर चर्चा है। निहाया (ज-व-य) में कहा गया है: 'यनज़वी' का अर्थ है सिमटना और सिकुड़ना; और कहा गया है कि इससे मुराद मस्जिद के लोग यानी फरिश्ते हैं। (8) सुनन इब्न माजाह (757)। मोहम्मद बिन सालेह अल-मदनी के माध्यम से, मुस्लिम बिन अबी मरियम से, अबू सईद अल-खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से। मिस्बाह अल-जुजाजह 1/163 में कहा गया है: यह सनद कमजोर है [मुस्लिम बिन अबी मरियम] वह इब्न यसार है, उसने अबू सईद से नहीं सुना, और मोहम्मद में नरमी है।

سورة النور: آیات ۳۶ - ۳۸ ۲۷۱

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: { أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ }۔ «أذن» کا معنی ہے: حکم دیا اور فیصلہ کیا۔ اذن کی حقیقت یہ ہے: بغیر کسی پابندی کے علم اور اختیار دینا، پس اگر اس کے ساتھ حکم اور نفاذ بھی جڑ جائے تو یہ زیادہ قوی ہوتا ہے (۱)۔ اور «تُرفع» کے بارے میں کہا گیا: اس کا معنی ہے بنائی جائیں اور بلند کی جائیں، یہ بات مجاہد (۲) اور عکرمہ نے کہی ہے، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: { وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ } (۳) [البقرة: ۱۲۷]۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے اپنے مال سے ایک مسجد بنائی، اللہ اس کے لیے جنت میں ایک گھر بنائے گا" (۴)۔ اس معنی میں بہت سی احادیث ہیں جو مساجد کی تعمیر کی ترغیب دلاتی ہیں (۵)۔ اور حسن بصری وغیرہ نے کہا: { تُرفَع } کا معنی ہے: ان کی تعظیم کی جائے، اور ان کی شان بلند کی جائے (۶)، اور انہیں گندگیوں اور نجاستوں سے پاک رکھا جائے، پس حدیث میں ہے: "بے شک مسجد نجاست سے اس طرح سکڑتی ہے جیسے کھال آگ سے سکڑتی ہے" (۷)۔ اور ابن ماجہ نے اپنی «سنن» (۸) میں ابو سعید خدری سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا:

= عطا سے، ابن عباس سے مرفوعاً۔ ابن عدی نے کہا: موسیٰ بن عبد الرحمن منکر الحدیث ہے، پھر انہوں نے کہا: میں اس کی ان احادیث کے علاوہ کوئی حدیث نہیں جانتا جن کا میں نے ذکر کیا ہے، اور ابن جریج کی عطا سے ابن عباس کے واسطے سے روایت مقبول ہو سکتی ہے، لیکن یہ احادیث باطل ہیں۔ (۱) المحرر الوجیز ۴/ ۱۸۵-۱۸۶۔ (۲) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۳۱۸/۱۷ میں روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱۸۶/۴۔ (۴) اسے ان الفاظ کے ساتھ ابن ماجہ (۷۳۷) نے ولید بن مسلم، عن ابن لہیعہ، عن ابی الاسود، عن عروہ، عن علی رضی اللہ عنہ کی سند سے روایت کیا ہے۔ مصباح الزجاجہ ۱/ ۱۵۹ میں کہا گیا ہے: یہ سند ضعیف ہے، ولید مدلس ہے، اور ابن لہیعہ

ضعیف ہے۔ ہم کہتے ہیں: حدیث کے دیگر شواہد موجود ہیں جن سے یہ صحیح ہو جاتی ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۵) ان میں حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کی حدیث احمد (۵۰۶)، بخاری (۴۵۰)، اور مسلم (۵۳۳): (۲۵) میں ہے، اور حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث ابن ماجہ (۷۳۸) میں، اور ابن عباس سے احمد (۲۱۵۷) میں ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۱۸۶/۴۔ (۷) اسے عبد الرزاق (۱۶۹۱) اور ابن ابی شیبہ ۲/ ۳۶۶ نے ابو ہریرہ سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ اور کلام ابن العربی کی احکام القرآن ۳/ ۱۳۷۸ میں ہے۔ النہایہ (زوی) میں کہا ہے: ينزوي، يعنى: سمٹ جاتا ہے اور سکڑ جاتا ہے، اور کہا گیا ہے: اس سے مراد مسجد کے رہنے والے یعنی فرشتے ہیں۔ (۸) سنن ابن ماجہ (۷۵۷)۔ محمد بن صالح المدنی کی طریق سے، مسلم بن ابی مریم سے، ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے۔ مصباح الزجاجہ ۱/ ۱۶۳ میں کہا گیا ہے: یہ سند ضعیف ہے [مسلم بن ابی مریم] وہ ابن یسار ہے، اس نے ابو سعید سے نہیں سنا، اور محمد کی روایت میں کمزوری ہے۔

Surah An-Nur: Verses 36 - 38 272

"Whoever removes something harmful from the mosque, Allah will build for him a house in Paradise." And it was narrated from Aisha that she said: The Messenger of Allah ﷺ commanded us to establish (1) mosques in homes, and that they be purified and perfumed (2). Third: If we say: that the meaning is their construction, then should they be decorated and engraved? People differed on that: some disliked it and others permitted it. Hammad bin Salama narrated, from Ayoub, from Abu Qilaba from Anas, and Qatadah from Anas, that the Messenger of Allah ﷺ said: "The Hour will not come until people boast to one another in mosques." Narrated by Abu Dawood (3). And in Al-Bukhari: Anas said (4): "They will boast about them then they will not inhabit them except a little." And Ibn Abbas said (5): You will surely decorate them as the Jews and Christians decorated (their places of worship). Al-Tirmidhi al-Hakim Abu Abdullah narrated in "Nawadir al-Usul" (6) from the hadith of Abu al-Darda', he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "When you decorate your mosques and ornament your Mushafs (copies of the Quran), then ruin is upon you." Those who permitted it argued that it involves honoring the mosques, and Allah Almighty commanded their honoring in His saying: {In houses which Allah has permitted to be raised} meaning: to be honored. And it was narrated from Uthman that he rebuilt the Mosque of the Prophet ﷺ.

---

(1) In (m): we establish, and in Sunan Ibn Majah: commanded, instead of: commanded us. (2) Sunan Ibn Majah (759), and narrated by Ahmad (26386), Abu Dawood (455), and al-Tirmidhi (594). Al-Mundhiri said in Mukhtasar Sunan Abi Dawood 1/258: Narrated by al-Tirmidhi and Ibn Majah, and al-Tirmidhi narrated it as a Mursal hadith and said: This is more authentic than the first hadith. (3) Sunan Abi Dawood (449), and narrated also by Ahmad (12379), al-Nasa'i 2/32, and Ibn Majah (739). From the path of Abu Qilaba from Anas. (4) Al-Bukhari mentioned it as a Mu'allaq narration before hadith (446), and Abu Ya'la connected it (2817), and Ibn Khuzaymah in his Sahih (1321), and Ibn Hajar in al-Taghliq 2/236. And its chain of narration is good (Hasan). (5) Al-Bukhari mentioned it as a Mu'allaq narration before hadith (446), and Abu Dawood connected it (448). (6) P. 334. And previously 1/54.

सूरा अन-नूर: आयत 36 - 38 272

"जिसने मस्जिद से कोई हानिकारक चीज़ निकाली, अल्लाह उसके लिए जन्नत में एक घर बनाएगा।" और आयशा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें घरों में मस्जिदें बनाने (1) और उन्हें पवित्र रखने और सुगंधित करने (2) का आदेश दिया। तीसरा: यदि हम कहें: कि अर्थ उनका निर्माण है, तो क्या उन्हें सजाया और नक्काशी की जानी चाहिए? इस पर लोगों में मतभेद था: कुछ ने इसे नापसंद किया और दूसरों ने इसकी अनुमति दी। हम्माद बिन सलमा ने अय्यूब से, उन्होंने अबू किलाबा से और उन्होंने अनस से रिवायत की, और कतादा ने अनस से रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कयामत तब तक नहीं आएगी जब तक कि लोग मस्जिदों के मामले में एक-दूसरे पर गर्व न करने लगें।" इसे अबू दाऊद (3) ने रिवायत किया है। और अल-बुखारी में: अनस (4) ने कहा: "वे मस्जिदों के बारे में शेखी बघारेंगे और फिर उनमें बहुत कम इबादत करेंगे।" और इब्न अब्बास (5) ने कहा: तुम उन्हें ज़रूर सजाओगे जैसे यहूदियों और ईसाइयों ने (अपने इबादतगाहों को) सजाया था। अतिरमिज़ी अल-हकीम अबू अब्दुल्ला ने "नवादिर अल-उसूल" (6) में अबू दरदा की हदीस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब तुम अपनी मस्जिदों को सजाओगे और अपने मुसहफ़ों (कुरान की प्रतियों) को अलंकृत करोगे, तो तुम पर बर्बादी आएगी।" जिन लोगों ने इसकी अनुमति दी, उन्होंने तर्क दिया कि इसमें मस्जिदों का सम्मान करना शामिल है, और अल्लाह तआला ने अपने इस फरमान में उनके सम्मान का आदेश दिया है: {उन घरों में जिन्हें बुलंद करने की अल्लाह ने अनुमति दी है} यानी: सम्मानित किया जाए। और उस्मान से रिवायत है कि उन्होंने नबी ﷺ की मस्जिद का पुनर्निर्माण किया था।

---

(1) (m) में: हम बनाते हैं, और सुनन इब्न माजाह में: 'आदेश दिया', इसके बजाय: 'हमें आदेश दिया'। (2) सुनन इब्न माजाह (759), और अहमद (26386), अबू दाऊद (455), और तिरमिज़ी (594) द्वारा रिवायत किया गया। अल-मुन्धिरी ने मुख़्तसर सुनन अबी दाऊद 1/258 में कहा: तिरमिज़ी और इब्न माजाह ने इसे रिवायत किया, और तिरमिज़ी ने इसे मुरसल के रूप में रिवायत किया और कहा: यह पहली हदीस से अधिक प्रामाणिक है। (3) सुनन अबी दाऊद (449), और अहमद (12379), अन-नसाई 2/32, और इब्न माजाह (739) द्वारा भी रिवायत किया गया। अबू किलाबा के माध्यम से अनस से। (4) अल-बुखारी ने इसे हदीस (446) से पहले मुअल्लक रिवायत के रूप में उल्लेख किया, और अबू याला ने इसे जोड़ा (2817), और इब्न खुज़ैमा ने अपने सहीह (1321) में, और इब्न हजर ने अल-तग़लीक 2/236 में। और इसकी सनद (रिवायत की श्रृंखला) अच्छी (हसन) है। (5) अल-बुखारी ने इसे

हदीस (446) से पहले मुअल्लक रिवायत के रूप में उल्लेख किया, और अबू दाऊद ने इसे जोड़ा (448)। (6) पृष्ठ 334। और पहले 1/54।

سورة النور: آیات ۳۶ - ۳۸ ۲۷۲

«جس نے مسجد سے کوئی تکلیف دہ چیز نکالی، اللہ اس کے لیے جنت میں ایک گھر بنائے گا۔»
اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ہمیں گھروں میں مسجدیں بنانے(۱) اور انہیں پاک صاف رکھنے اور خوشبودار بنانے کا حکم دیا(۲)۔ تیسری بات: اگر ہم کہیں کہ مراد ان کی تعمیر ہے، تو کیا انہیں سجایا اور نقش و نگار کیا جائے؟ اس بارے میں اختلاف ہوا ہے: ایک جماعت نے اسے ناپسند کیا اور دوسروں نے اسے جائز قرار دیا۔ چنانچہ حماد بن سلمہ نے ایوب سے، انہوں نے ابو قلابہ سے، انہوں نے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے، اور قتادہ نے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «قیامت اس وقت تک قائم نہیں ہوگی جب تک کہ لوگ مسجدوں کے بارے میں ایک دوسرے پر فخر نہ کرنے لگیں۔» اسے ابو داؤد (۳) نے روایت کیا ہے۔ اور صحیح بخاری میں ہے کہ حضرت انس (۴) نے فرمایا: «وہ مسجدوں کے ذریعے فخر کریں گے پھر انہیں بہت کم آباد کریں گے۔» اور ابن عباس (۵) نے فرمایا: تم انہیں ضرور مزین کرو گے جیسے یہودیوں اور عیسائیوں نے (اپنے عبادت خانوں کو) مزین کیا۔ اور ترمذی حکیم ابو عبداللہ نے «نوادر الاصول» (۶) میں حضرت ابو الدرداء رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جب تم اپنی مسجدوں کو مزین کرنے لگو گے اور اپنے مصاحف کو سجانے لگو گے، تو تم پر بربادی آئے گی۔» جنہوں نے اسے جائز قرار دیا انہوں نے اس بات سے استدلال کیا کہ اس میں مسجدوں کی تعظیم ہے، اور اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول میں ان کی تعظیم کا حکم دیا ہے: ﴿فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَن تُرْفَعَ﴾ یعنی: ان کی تعظیم کی جائے۔ اور حضرت عثمان رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے مسجد نبوی ﷺ کی تعمیر کی۔

(۱) (م) میں ہے: «نتخذ»، اور سنن ابن ماجہ میں ہے: «أمر»، بجائے «أمرنا» کے۔ (۲) سنن ابن ماجہ (۷۵۹)، اور اسے احمد (۲۶۳۸۶)، ابو داؤد (۴۵۵) اور ترمذی (۵۹۴) نے روایت کیا ہے۔ منذری نے مختصر سنن ابی داؤد ۲۵۸/۱ میں کہا: اسے ترمذی اور ابن ماجہ نے روایت کیا، اور ترمذی نے اسے مرسل کے طور پر روایت کیا اور کہا: یہ پہلی حدیث سے زیادہ صحیح ہے۔ (۳) سنن ابی داؤد (۴۴۹)، اور اسے احمد (۱۲۳۷۹)، نسائی ۳۲/۲ اور ابن ماجہ (۷۳۹) نے بھی روایت کیا ہے۔ ابو قلابہ کے واسطے سے حضرت انس سے۔ (۴) بخاری نے اسے حدیث (۴۴۶) سے پہلے معلقاً ذکر کیا ہے، اور اسے ابو یعلیٰ (۲۸۱۷) نے موصولاً روایت کیا ہے، اور ابن خزیمہ نے اپنی صحیح (۱۳۲۱) میں، اور ابن حجر نے تغلیق ۲۳۶/۲ میں۔ اور اس کی سند حسن ہے۔ (۵) بخاری نے اسے حدیث (۴۴۶) سے پہلے معلقاً ذکر کیا ہے، اور اسے ابو داؤد (۴۴۸) نے موصولاً روایت کیا ہے۔ (۶) ص ۳۳۴۔ اور پہلے ۵۴/۱۔

Page 273 Surah An-Nur: Verses 36 - 38

...with teak wood and its beauty (1). Abu Hanifa said: There is no harm in decorating mosques with gold water (2). It was narrated from Umar bin Abdul Aziz that he decorated the Prophet's ﷺ Mosque and was excessive in its construction and decoration, and that was during the time of his governorship before his caliphate, and no one condemned him for that. It was mentioned that Al-Walid bin Abdul-Malik spent on the construction of the Damascus Mosque and its decoration the equivalent of the land tax (kharaj) of Al-Sham three times. It was narrated that Sulayman bin Dawud (peace be upon them both) built the Mosque of Bayt al-Maqdis and was excessive in its decoration. Fourthly: Among the things from which mosques should be protected and purified are foul odors, bad speech, and other things as we will explain; and that is part of venerating them. It has been authenticated from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both): That the Messenger of Allah ﷺ said during an expedition (3): "Whoever eats from this tree - meaning garlic - let him not come to the mosques" (4). And in the hadith of Jabir bin Abdullah, from the Prophet ﷺ, he said: "Whoever eats from this herb - garlic - and said once: whoever eats onion, garlic, and leeks - let him not approach our mosque; for the angels are offended by what the children of Adam are offended by" (5). And Umar bin al-Khattab (may Allah be pleased with him) said in his sermon: Then you, O people, eat from two trees, and I see them only as two foul ones, this onion and garlic. I have seen the Messenger of Allah ﷺ when he found their smell from...

(1) Narrated by Al-Bukhari (446) and Ahmad (6139) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). Teak (Al-Saj) is a well-known type of wood, brought from India. Fath al-Bari 1/540. (2) See Tabyin al-Haqa'iq by al-Zayla'i 1/168. (3) In (m) and (d): Battle of Tabuk, and what is established from (z) is that the Battle of Tabuk was not mentioned in the sources of extraction (Takhrij), and it appeared in some of them as: Battle of Khaybar, see Fath al-Bari 2/338. (4) Narrated by Al-Bukhari (853), Muslim (561) (and the wording is his), and Ahmad (4715) from the hadith of Ibn Umar, raised (marfu'), and according to the two Sheikhs: in the Battle of Khaybar. It was not mentioned in Ahmad's collection. (5) Narrated by Ahmad (15159) and Muslim (564).

पृष्ठ २७३ सूरह अल-नूर: आयत ३६ - ३८

...सागौन की लकड़ी और उसकी सुंदरता के साथ (१)। अबू हनीफ़ा ने कहा: मस्जिदों को सोने के पानी से सजाने में कोई बुराई नहीं है (२)। उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ से रिवायत है कि उन्होंने नबी ﷺ की मस्जिद को सजाया और इसके निर्माण और सजावट में बहुत मेहनत की, और यह उनके खिलाफत से पहले उनकी गवर्नरशिप के दौरान था, और किसी ने इसके लिए उनकी निंदा नहीं की। यह उल्लेख किया गया है कि अल-वलीद बिन अब्दुल-मलिक ने दमिश्क मस्जिद के निर्माण और उसकी सजावट पर शाम (सीरिया) के भू-राजस्व (खराज) के बराबर तीन बार खर्च किया। रिवायत है कि सुलेमान बिन दाऊद (उन दोनों पर शांति हो) ने बैत अल-मक़दिस की मस्जिद बनाई और उसकी सजावट में बहुत मेहनत की। चौथा: मस्जिदों को जिन चीजों से सुरक्षित और पवित्र रखा जाना चाहिए, उनमें दुर्गंध, बुरी बातें और अन्य चीजें शामिल हैं जैसा कि हम समझाएंगे; और यह उनके सम्मान का हिस्सा है। इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से प्रमाणित है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक युद्ध (३) के दौरान कहा था: "जो कोई इस पेड़ से खाता है - यानी लहसुन - वह मस्जिदों में न आए" (४)। और जाबिर बिन अब्दुल्ला की हदीस में, नबी ﷺ से, उन्होंने कहा: "जो कोई इस जड़ी-बूटी - लहसुन - से खाता है - और एक बार कहा: जो प्याज, लहसुन और लीक खाता है - वह हमारी मस्जिद के करीब न आए; क्योंकि फरिश्ते उन चीजों से परेशान होते हैं जिनसे आदम की औलाद परेशान होती है" (५)। और उमर बिन अल-खत्ताब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने अपने खुतबे में कहा: फिर ऐ लोगों, तुम दो पेड़ों (सब्जियों) से खाते हो, और मैं उन्हें केवल दो नापाक चीजों के रूप में देखता हूँ, यह प्याज और लहसुन। मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को देखा है जब उन्हें किसी से इसकी गंध आती...

(१) इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से अल-बुखारी (४४६) और अहमद (६१३९) द्वारा वर्णित। साज़ (सागौन): लकड़ी का एक प्रसिद्ध प्रकार है, जो भारत से लाया जाता है। फतुल बारी १/५४०। (२) अल-ज़यला'ई १/१६८ द्वारा तबयिन अल-हकाइक देखें। (३) (म) और (द) में: तबुक का युद्ध, और (ज़) से जो स्थापित है वह यह है कि तबुक के युद्ध का उल्लेख स्रोतों में नहीं है, और उनमें से कुछ में आया है: खैबर का युद्ध, फतुल बारी २/३३८ देखें। (४) अल-बुखारी (८५३), मुस्लिम (५६१) (और शब्द उनके हैं), और अहमद (४७१५) ने इब्न उमर की मरफू हदीस से रिवायत किया है, और बुखारी और मुस्लिम के अनुसार: खैबर के युद्ध में। अहमद में इसका उल्लेख नहीं है। (५) अहमद (१५१५९) और मुस्लिम (५६४) द्वारा वर्णित।

صفحہ ۲۷۳ سورۃ النور: آیات ۳۶ - ۳۸

ساگوان (ساج) کی لکڑی اور اس کی خوبصورتی کے ساتھ (۱)۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: مساجد کو سونے کے پانی سے نقش و نگار کرنے میں کوئی حرج نہیں ہے (۲)۔ عمر بن عبدالعزیز سے مروی ہے کہ انہوں نے نبی ﷺ کی مسجد میں نقش و نگار بنوائے اور اس کی عمارت اور تزئین و آرائش میں مبالغہ کیا، اور یہ ان کی خلافت سے پہلے ان کی گورنری کے دور میں تھا، اور کسی نے ان پر اس کا انکار نہیں کیا۔ ذکر کیا گیا ہے کہ ولید بن عبدالملک نے دمشق کی مسجد کی تعمیر اور اس کی تزئین و آرائش میں ملک شام کے خراج کے برابر تین بار خرچ کیا۔ اور مروی ہے کہ سلیمان بن داؤد علیہما السلام نے بیت المقدس کی مسجد بنائی اور اس کی تزئین و آرائش میں مبالغہ کیا۔ چوتھی بات: جن چیزوں سے مساجد کو بچایا جائے اور پاک رکھا جائے ان میں ناگوار بو، بری باتیں اور دیگر چیزیں شامل ہیں جیسا کہ ہم بیان کریں گے؛ اور یہ ان کی تعظیم کا حصہ ہے۔

حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ایک غزوے (۳) میں فرمایا: "جس نے اس درخت یعنی لہسن سے کھایا ہو، وہ ہرگز مساجد میں نہ آئے" (۴)۔ اور جابر بن عبداللہ کی حدیث میں نبی ﷺ سے مروی ہے، آپ نے فرمایا: "جس نے اس سبزی یعنی لہسن میں سے کھایا ہو - اور ایک بار فرمایا: جس نے پیاز، لہسن اور گندنا (کرّاث) کھایا ہو - وہ ہماری مسجد کے قریب نہ آئے؛ کیونکہ فرشتے ان چیزوں سے تکلیف محسوس کرتے ہیں جن سے بنی آدم کو تکلیف ہوتی ہے" (۵)۔ اور حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے اپنے خطبے میں فرمایا: پھر اے لوگو! تم دو پودے (درخت) کھاتے ہو جنہیں میں ناپسندیدہ ہی سمجھتا ہوں، یہ پیاز اور لہسن۔ میں نے رسول اللہ ﷺ کو دیکھا ہے کہ جب آپ ﷺ کسی شخص سے ان کی بو محسوس فرماتے...

(۱) اسے بخاری (۴۴۶) اور احمد (۶۱۳۹) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ساج: لکڑی کی ایک معروف قسم ہے جو ہندوستان سے لائی جاتی ہے۔ فتح الباری ۱/۵۴۰۔

(۲) دیکھیے تبیین الحقائق للزیلعی ۱/۱۶۸۔ (۳) (م) اور (د) میں: غزوہ تبوک، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ یہ ہے کہ تخریج کے مصادر میں غزوہ تبوک کا ذکر نہیں آئی، اور بعض میں آیا ہے: غزوہ خیبر، دیکھیے فتح الباری ۲/۳۳۸۔ (۴) اسے بخاری (۸۵۳)، مسلم (۵۶۱) (الفاظ ان کے ہیں) اور احمد (۴۷۱۵) نے ابن عمر کی مرفوع حدیث سے روایت کیا ہے، اور شیخین کے نزدیک: غزوہ خیبر میں۔ احمد کے ہاں اس کا ذکر نہیں ہے۔ (۵) اسے احمد (۱۵۱۵۹) اور مسلم (۵۶۴) نے روایت کیا ہے۔

A man in the mosque was ordered to be taken out to Al-Baqi'. (The Prophet said:) Whoever eats them (garlic and onion) should kill their odor by cooking. Narrated by Muslim in his 'Sahih' (1).

Scholars said: If the reason for removing him from the mosque is that people are harmed by him, then by analogy: anyone whose neighbors in the mosque are harmed by him—such as being sharp-tongued (2) and foolish towards them, or having a foul, persistent odor (3) due to a bad trade, or a harmful ailment like leprosy and the like, or anything that harms people—they have the right to remove him as long as the cause exists, until it is gone (4).

Similarly, those who eat garlic or anything similar that has an unpleasant odor which harms people should avoid gatherings of people wherever they may be, whether for prayer or otherwise—such as circles of knowledge, banquets, and the like. Therefore, onion, garlic, and leeks were mentioned together, and it was stated that these are among the things that cause harm (5).

Abu Umar bin Abd al-Barr (6) said: I witnessed our Sheikh Abu Umar Ahmad bin Abd al-Malik bin Hashim (7), may Allah have mercy on him, give a fatwa regarding a man whose neighbors complained about him and agreed that he harms them in the mosque with his tongue and hand. He was consulted about it, and he gave a fatwa to remove him from the mosque and distance him, and that he should not attend the prayer with them; since there is no way to be safe from him due to his madness and transgression. One day, I discussed his matter with him and asked for evidence for his fatwa, and I reviewed the statement with him. He used the hadith of garlic as evidence and said: To me, he is more harmful than a garlic-eater, and a garlic-eater is prevented from attending the congregation in the mosque.

---

(1) Sahih Muslim (567), and narrated also by Ahmad (89). (2) Dhorib: His tongue is 'dhorib' if he is sharp-tongued, not caring what he says. Lisan al-Arab (dharab). (3) La tarimuhu: It does not leave him. Lisan al-Arab (rim). In (Z), it appeared as: permanent. (4) At-Tamhid 6/423. (5) Al-Mufhim 2/166. (6) In At-Tamhid 6/423. (7) In the copies: Hisham. What is established from At-Tamhid and sources of his biography is that he is Abu Umar known as Ibn al-Makwi, who died in the year (401 AH). As-Siyar 17/206.

मस्जिद में एक आदमी को अल-बक़ी जाने का आदेश दिया गया। (पैगंबर ने कहा:) जो कोई उन्हें (लहसुन और प्याज) खाता है, उसे पकाकर उनकी गंध कम कर देनी चाहिए। इसे मुस्लिम ने अपनी 'सहीह' (1) में दर्ज किया है।

विद्वानों ने कहा: यदि उसे मस्जिद से निकालने का कारण यह है कि उससे लोगों को परेशानी होती है, तो सादृश्य (अनालॉजी) के अनुसार: हर वह व्यक्ति जिससे मस्जिद में उसके पड़ोसियों को परेशानी हो—जैसे कि वह उनके प्रति कटुभाषी (2) और मूर्ख हो, या उसके खराब पेशे के कारण कोई दुर्गंध (3) आती हो जो नहीं जाती, या कोई कष्टदायक रोग जैसे कुष्ठ रोग आदि हो, या कुछ भी जिससे लोगों को कष्ट हो—उन्हें उसे निकालने का अधिकार है जब तक कि वह कारण मौजूद है, जब तक कि वह दूर न हो जाए (4)।

इसी तरह, जो लोग लहसुन या ऐसी कोई भी चीज़ खाते हैं जिसकी दुर्गंध लोगों को परेशान करती है, उन्हें लोगों के जमावड़े से बचना चाहिए, चाहे वह प्रार्थना के लिए हो या अन्यथा - जैसे ज्ञान की सभाएं, दावतें और इसी तरह की चीज़ें। इसीलिए प्याज, लहसुन और लीक को एक साथ रखा गया है, और बताया गया है कि ये वे चीजें हैं जो कष्ट पहुँचाती हैं (5)।

अबू उमर बिन अब्दुल बर्र (6) ने कहा: मैंने हमारे शेख अबू उमर अहमद बिन अब्दुल मलिक बिन हाशिम (7), अल्लाह उन पर रहम करे, को एक ऐसे व्यक्ति के बारे में फतवा देते हुए देखा, जिसके पड़ोसियों ने शिकायत की थी और इस बात पर सहमत थे कि वह अपनी जुबान और हाथ से मस्जिद में उन्हें नुकसान पहुँचाता है। इस बारे में उनसे सलाह ली गई, तो उन्होंने उसे मस्जिद से निकालने और दूर रखने का फतवा दिया, और यह कि वह उनके साथ नमाज़ में शामिल न हो; क्योंकि उसके पागलपन और ज्यादती से सुरक्षित रहने का कोई और रास्ता नहीं था। एक दिन मैंने उनके साथ इस मामले पर चर्चा की और उनसे उनके फतवे के लिए सबूत मांगे, और उनके साथ बयान की समीक्षा की। उन्होंने लहसुन वाली हदीस को सबूत के तौर पर इस्तेमाल किया और कहा: मेरे विचार में, वह लहसुन खाने वाले से ज्यादा हानिकारक है, और लहसुन खाने वाले को मस्जिद में जमात में शामिल होने से रोका जाता है।

---

(1) सहीह मुस्लिम (567), और इसे अहमद (89) ने भी दर्ज किया है। (2) ज़रिब: उसकी ज़बान 'ज़रिब' है यदि वह कटुभाषी है, उसे इस बात की परवाह नहीं है कि वह क्या कहता है। लिसान अल-

अरब (ज़रब)। (3) ला तरीमुहु: वह उसे नहीं छोड़ती। लिसान अल-अरब (रीम)। (ज़) में इसके बदले 'लाज़िमा' (स्थायी) आया है। (4) अल-तम्हीद 6/423। (5) अल-मुफ़हिम 2/166। (6) अल-तम्हीद 6/423 में। (7) प्रतियों में: हिशाम। अल-तम्हीद और उनके जीवन परिचय के स्रोतों से जो पुख्ता है वह यह है कि वह अबू उमर हैं जो इब्न अल-मकवी के नाम से जाने जाते हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (401 हिजरी) में हुई थी। अस-सियार 17/206।

274 سورہ النور: آیات 36 - 38

مسجد میں ایک شخص کے بارے میں حکم دیا گیا تو اسے بقیع کی طرف نکال دیا گیا۔ (آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا:) پس جو ان دونوں (لہسن اور پیاز) کو کھائے تو انہیں پکا کر ان کی بو ختم کر دے۔ اسے مسلم نے اپنی 'صحیح' (1) میں روایت کیا ہے۔

علماء نے کہا: اگر اسے مسجد سے نکالنے کی وجہ یہ ہے کہ اس سے لوگوں کو تکلیف ہوتی ہے، تو قیاس کے مطابق: ہر وہ شخص جس سے مسجد میں اس کے پڑوسیوں کو تکلیف پہنچتی ہو، مثلاً وہ ان کے ساتھ بد زبان (2) اور بیوقوفانہ رویہ رکھتا ہو، یا اس کے برے پیشے کی وجہ سے کوئی ناگوار بو (3) ہو جو اس سے جدا نہ ہوتی ہو، یا کوئی تکلیف دہ بیماری جیسے جذام وغیرہ ہو، یا ہر وہ چیز جس سے لوگ تکلیف محسوس کریں، تو لوگوں کو اسے نکالنے کا حق حاصل ہے جب تک کہ وہ وجہ موجود ہو، یہاں تک کہ وہ ختم ہو جائے (4)۔

اسی طرح، جو شخص لہسن یا اس جیسی کوئی چیز کھائے جس کی بو ناگوار ہو اور لوگوں کو تکلیف دے، اسے لوگوں کے مجمع سے بچنا چاہیے جہاں کہیں بھی وہ ہو، خواہ نماز کے لیے ہو یا کسی اور مقصد کے لیے - جیسے علمی مجالس، دعوتیں اور اس طرح کی چیزیں۔ اسی لیے پیاز، لہسن اور گندنا کو ایک ساتھ ذکر کیا گیا ہے، اور بتایا گیا ہے کہ یہ وہ چیزیں ہیں جن سے تکلیف پہنچتی ہے (5)۔

ابو عمر بن عبد البر (6) نے کہا: میں نے ہمارے شیخ ابو عمر احمد بن عبد الملک بن ہاشم (7) رحمہ اللہ کو ایک ایسے شخص کے بارے میں فتویٰ دیتے ہوئے دیکھا جس کے پڑوسیوں نے اس کی شکایت کی تھی اور اس بات پر متفق تھے کہ وہ اپنی زبان اور ہاتھ سے مسجد میں انہیں تکلیف

پہنچاتا ہے۔ اس بارے میں ان سے مشورہ کیا گیا، تو انہوں نے اسے مسجد سے نکالنے اور دور کرنے کا فتویٰ دیا، اور یہ کہ وہ ان کے ساتھ نماز میں حاضر نہ ہو؛ کیونکہ اس کے جنون اور زیادتی کی صورت میں اس سے سلامتی کا کوئی راستہ نہیں تھا۔ ایک دن میں نے ان سے اس کے معاملے پر بات چیت کی اور ان کے فتوے کی دلیل طلب کی، اور ان کے سامنے اس بات کا اعادہ کیا، تو انہوں نے لہسن والی حدیث سے استدلال کیا اور فرمایا: میرے نزدیک وہ لہسن کھانے والے سے زیادہ تکلیف دہ ہے، جبکہ لہسن کھانے والے کو مسجد میں باجماعت نماز میں حاضر ہونے سے روک دیا جاتا ہے۔

---

(1) صحیح مسلم (567)، اور اسے احمد (89) نے بھی روایت کیا ہے۔ (2) ذرب: اس کی زبان 'ذرب' ہے جب وہ بد زبان ہو، اسے پرواہ نہ ہو کہ وہ کیا کہہ رہا ہے۔ لسان العرب (ذرب)۔ (3) لا تریمہ: وہ اس سے جدا نہ ہو۔ لسان العرب (ریم)، اور (ظ) میں اس کی جگہ 'لازمہ' آیا ہے۔ (4) التمہید 6/423۔ (5) المفہم 2/166۔ (6) التمہید 6/423 میں۔ (7) نسخوں میں: ہشام ہے، جبکہ التمہید اور ان کے سوانحی مآخذ سے ثابت یہ ہے کہ وہ ابو عمر ہیں جو ابن المکوی کے نام سے مشہور ہیں، وفات سنہ (401ھ)۔ السیر 17/206۔

Surah An-Nur: Verses 36 - 38 275

I said: In the mursal traditions: "Indeed, a man tells a lie, and the angel moves away from him because of the foul smell of his breath"(1). Based on this, anyone known for lying and speaking falsehood should be excluded [from mosques], for that causes harm.

Fifth: Most scholars are of the opinion that all mosques are equal(2); because of the hadith of Ibn Umar(3). Some said: The prohibition was only issued regarding the Mosque of the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, because of Gabriel, peace be upon him, and his descent into it, and because of his saying in the hadith of Jabir: "So let him not approach our mosque"(4). But the first [opinion] is more correct; because the attribute was mentioned in the ruling, which is 'mosque-ness', and mentioning the attribute in a ruling is a form of justification.

Al-Tha'labi narrated with his chain of transmission from Anas, may Allah be pleased with him, who said: The Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, said: "Allah will bring the mosques of the world on the Day of Resurrection as if they were white she-camels, their legs of ambergris, their necks of saffron, their heads of musk, and their reins of green chrysolite. Their maintainers and the muezzins in them will lead them, their imams will drive them, and their inhabitants will be clinging to them. They will cross the plains of the Resurrection like a flash of lightning. The people of the gathering will say: These are close angels and sent prophets. Then it will be proclaimed: These are neither angels nor prophets, but they are the people of the mosques and those who maintained the prayers from the nation of Muhammad, peace and blessings of Allah be upon him"(5).

And in the revelation: {The mosques of Allah are only to be maintained by those who believe in Allah} [At-Tawbah: 18]. This is general for every mosque.

(1) Narrated by at-Tirmidhi (1972) and Ibn Hibban in 'al-Majruhin' 2/137 through Abd al-Rahim bin Harun, from Abd al-Aziz bin Abi Rawad, from Nafi', from Ibn Umar, may Allah be pleased with both of them, in a marfu' form. At-Tirmidhi said: This is a good, singular (hasan gharib) hadith that we do not know except from this path; Abd al-Rahim bin Harun is unique in it. Ibn Hibban said: Abd al-Aziz narrated a fabricated version from Nafi' from Ibn Umar; it is not permissible to mention it except by way of consideration. (2) At-Tamhid 6/414. (3) Previously mentioned in the fourth issue. (4) Previously mentioned in the fourth issue. (5) We did not find it.

सूरह अन-नूर: आयतें 36 - 38 275

मैंने कहा: और मुरसल रिवायतों में है: "बेशक, आदमी एक झूठ बोलता है, और उसकी सांस की दुर्गंध के कारण फरिश्ता उससे दूर हो जाता है"(1)। इस आधार पर, जिसे झूठ बोलने और असत्य बोलने के लिए जाना जाता है, उसे [मस्जिदों से] निकाल दिया जाना चाहिए, क्योंकि वह दुख पहुँचाता है।

पाँचवाँ: अधिकांश विद्वानों की राय है कि सभी मस्जिदें समान हैं(2); इब्न उमर की हदीस के कारण(3)। कुछ ने कहा: निषेध केवल अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की मस्जिद के संबंध में जारी किया गया था, जिब्रील अलैहिस्सलाम के कारण और उसमें उनके उतरने के कारण, और जाबिर की हदीस में उनके कहने के कारण: "तो वह हमारी मस्जिद के पास न आए"(4)। और पहली राय अधिक सही है; क्योंकि नियम में विशेषता का उल्लेख किया गया है, जो कि 'मस्जिदीयत' (मस्जिद होना) है, और नियम में विशेषता का उल्लेख करना एक कारण (इल्लत) है।

अल-था'लाबी ने अनस, रज़ियल्लाहु अन्हु से अपनी सनद के साथ रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम ने फरमाया: "अल्लाह कयामत के दिन दुनिया की मस्जिदों को लाएगा जैसे कि वे सफेद ऊँटनियाँ हों, उनके पैर अम्बर के, उनकी गर्दनें केसर की, उनके सिर कस्तूरी के, और उनकी लगाम हरी पन्ना (ज़बरजद) की होंगी। उनकी सेवा करने वाले और उनमें अज़ान देने वाले उन्हें आगे ले जाएँगे, उनके इमाम उन्हें हाँकेंगे, और उनमें बसने वाले उनसे चिपके रहेंगे। वे कयामत के मैदानों को बिजली की चमक की तरह पार करेंगे। मैदान-ए-महशर के लोग कहेंगे: ये करीब फरिश्ते और भेजे गए नबी हैं। फिर पुकारा जाएगा: ये न तो फरिश्ते हैं और न ही नबी, बल्कि ये मस्जिदों वाले और मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की उम्मत के नमाज़ों की हिफ़ाज़त करने वाले लोग हैं"(5)।

और कुरआन में है: {अल्लाह की मस्जिदों को वही आबाद करते हैं जो अल्लाह पर ईमान लाते हैं} [अत-तौबा: 18]। और यह हर मस्जिद के लिए सामान्य है।

(1) इसे तिरमिज़ी (1972) और इब्न हिब्बान ने 'अल-मज्रूहिन' 2/137 में अब्दुर्रहीम बिन हारून के माध्यम से, अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी रवाद से, नाफ़े से, इब्न उमर रज़ियल्लाहु अन्हुमा से मरफू तौर पर निकाला है। तिरमिज़ी ने कहा: यह एक अच्छी और अनोखी (हसन गरीब) हदीस है जिसे हम केवल इसी तरीके से जानते हैं; अब्दुर्रहीम बिन हारून इसमें अकेले हैं। इब्न हिब्बान ने कहा: अब्दुल

अज़ीज़ ने नाफ़े से इब्न उमर के हवाले से एक मनगढ़ंत नुस्खा रिवायत किया है, जिसका ज़िक्र करना केवल विचार (एतबार) के तौर पर ही जायज़ है। (2) अल-तमहीद 6/414। (3) चौथे मसले में पहले गुज़र चुका है। (4) चौथे मसले में पहले गुज़र चुका है। (5) हमें यह नहीं मिला।

سورہ النور: آیات ۳۶ - ۳۸ ۲۷۵

میں نے کہا: اور مرسل روایات میں ہے: «بے شک آدمی جھوٹ بولتا ہے، تو فرشتہ اس کی بو کی بدبو کی وجہ سے اس سے دور ہو جاتا ہے»(۱)۔ پس اس بنیاد پر اسے نکالا جائے گا جس سے جھوٹ اور باطل گوئی معروف ہو، کیونکہ وہ اذیت دیتا ہے۔

پانچویں بات: اکثر علماء اس بات پر ہیں کہ تمام مساجد برابر ہیں(۲)؛ ابن عمر کی حدیث کی وجہ سے(۳)۔ بعض نے کہا: ممانعت صرف رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی مسجد کے بارے میں صادر ہوئی تھی، حضرت جبرائیل علیہ السلام کی وجہ سے اور ان کے وہاں نزول کی خاطر، اور جابر کی حدیث میں آپ کے اس قول کی وجہ سے: «تو وہ ہماری مسجد کے قریب نہ آئے»(۴)۔ اور پہلی بات زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ حکم میں صفت کا ذکر کیا گیا ہے، اور وہ مسجد ہونا ہے، اور حکم میں صفت کا ذکر کرنا علت (وجہ) بیان کرنا ہے۔

اور ثعلبی نے اپنی سند کے ساتھ حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «اللہ تعالیٰ قیامت کے دن دنیا کی مساجد کو لائے گا گویا وہ سفید اونٹنیاں ہوں، ان کے پاؤں عنبر کے، ان کی گردنیں زعفران کی، ان کے سر مشک کے، اور ان کی لگامیں سبز زبرجد کی ہوں گی۔ ان کے خادم اور ان کے مؤذن ان کی قیادت کریں گے، اور ان کے ائمہ انہیں ہانکیں گے، اور ان کو آباد کرنے والے ان سے چمٹے ہوں گے۔ پس وہ قیامت کے میدانوں سے بجلی کی طرح گزر جائیں گے، تو میدانِ محشر والے کہیں گے: یہ مقرب فرشتے اور بھیجے گئے انبیاء ہیں۔ پھر ندا دی جائے گی: یہ نہ فرشتے ہیں اور نہ انبیاء، بلکہ یہ مساجد والے اور محمد صلی اللہ علیہ وسلم کی امت میں سے نمازوں کی حفاظت کرنے والے ہیں»(۵)۔

اور وحی میں ہے: ﴿إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ﴾ [التوبہ: ۱۸]۔ اور یہ ہر مسجد کے لیے عام ہے۔

(۱) اسے ترمذی (۱۹۷۲) اور ابن حبان نے 'المجروحین' ۱۳۷/۲ میں عبدالرحیم بن ہارون کے واسطے سے، عبدالعزیز بن ابی رواد سے، نافع سے، ابن عمر رضی اللہ عنہما سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن جید غریب ہے جسے ہم صرف اسی طریق سے جانتے ہیں، عبدالرحیم بن ہارون اس میں منفرد ہیں۔ ابن حبان نے کہا: عبدالعزیز نے نافع سے ابن عمر کے واسطے سے ایک موضوع نسخہ روایت کیا ہے، جس کا ذکر کرنا صرف اعتبار کی حد تک جائز ہے۔ (۲) التمہید ۴۱۴/۶۔ (۳) چوتھے مسئلہ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۴) چوتھے مسئلہ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۵) ہمیں یہ نہیں ملی۔

Page 276 Surat al-Nur: Verses 36-38

The Prophet ﷺ said: "If you see a man frequenting the mosque, bear witness to his faith; for Allah Almighty says: {The mosques of Allah are only to be maintained by those who believe in Allah and the Last Day} [At-Tawbah: 18]." This was mentioned previously (1).

Sixth: Mosques are also protected from buying and selling and all such activities; because of his ﷺ saying to the man who called out for a red camel: "May you not find it; for mosques were only built for what they were built for." Muslim narrated it from the hadith of Sulayman ibn Buraydah, from his father, that when the Prophet ﷺ had prayed, a man stood up and said: "Who called for the red camel?" The Prophet ﷺ said: "May you not find it; for mosques were only built for what they were built for" (2).

This indicates that the original rule is that nothing should be done in the mosque except prayers, remembrances (adhkar), and recitation of the Qur'an (3). Similarly, it came explained in the hadith of Anas, who said: While we were in the mosque with the Messenger of Allah ﷺ, a Bedouin came and stood urinating in the mosque. The companions of the Messenger of Allah ﷺ said: "Stop, stop!" But the Prophet ﷺ said: "Do not interrupt him; let him be." So they left him until he finished urinating. Then the Messenger of Allah ﷺ called him and said: "These mosques are not suitable for any of this urine or filth; they are only for the remembrance of Allah, prayer, and recitation of the Qur'an" - or as the Messenger of Allah ﷺ said. He said: "Then he ordered a man from the people; he came with a bucket of water and poured it over it." Narrated by Muslim (4).

What points to this from the Book is the saying of Truth: {and His name is mentioned therein}, and his ﷺ saying to Mu'awiyah bin al-Hakam al-Sulami: "These mosques are not suitable for any of the speech of people; it is only for glorification (tasbih), magnification (takbir), and recitation of the Qur'an" - or as the Messenger of Allah ﷺ said - the hadith in full.

(1) Musnad Ahmad (11651), Sunan al-Tirmidhi (2617), and previously 10/134. (2) Sahih Muslim (569), and it is in Musnad Ahmad (23051). (3) Al-Mufhim 2/175. (4) In his Sahih (285) and it is in Musnad Ahmad (12984), and al-Bukhari narrated it (219) in brief. His saying: "Do not interrupt him (la tuzrimuhu)": i.e., do not stop him while urinating. "Poured it (shannahu)": i.e., poured it out. Al-Nihayah (zrm), and al-Lisan (shnn).

पृष्ठ २७६ सूरह अल-नूर: आयत ३६-३८

और नबी ﷺ ने फरमाया: "यदि तुम किसी व्यक्ति को मस्जिद में आते-जाते देखो, तो उसके ईमान की गवाही दो; क्योंकि अल्लाह तआला फरमाता है: {अल्लाह की मस्जिदों को केवल वही आबाद करते हैं जो अल्लाह और अंतिम दिन पर विश्वास करते हैं} [अत-तौबा: १८]।" यह पहले बताया जा चुका है (१)।

छठा: मस्जिदों को खरीद-बिक्री और तमाम अन्य व्यवसायों से भी सुरक्षित रखा जाना चाहिए; क्योंकि उस आदमी के लिए नबी ﷺ का कथन है जिसने लाल ऊंट के लिए पुकारा था: "तुम्हें वह न मिले; क्योंकि मस्जिदें केवल उन्हीं कार्यों के लिए बनाई गई हैं जिनके लिए वे बनाई गई हैं।" मुस्लिम ने इसे सुलेमान बिन बुरैदा की हदीस से, उनके पिता के माध्यम से उद्धृत किया है कि जब नबी ﷺ नमाज़ पढ़ चुके तो एक आदमी खड़ा हुआ और कहा: "लाल ऊंट के लिए किसने पुकारा?" तो नबी ﷺ ने कहा: "तुम्हें वह न मिले; क्योंकि मस्जिदें केवल उन्हीं कार्यों के लिए बनाई गई हैं जिनके लिए वे बनाई गई हैं" (२)।

यह दर्शाता है कि मूल नियम यह है कि मस्जिद में नमाज़, ज़िक्र और कुरान के पाठ के अलावा कुछ नहीं किया जाना चाहिए (३)। इसी प्रकार अनस की हदीस में इसकी व्याख्या आई है, उन्होंने कहा: जब हम रसूलुल्लाह ﷺ के साथ मस्जिद में थे, तो एक ग्रामीण (बद्दू) आया और मस्जिद में पेशाब करने लगा। रसूलुल्लाह ﷺ के साथियों ने कहा: "रुको, रुको!" लेकिन नबी ﷺ ने फरमाया: "उसे बीच में मत टोको, उसे करने दो।" तो उन्होंने उसे छोड़ दिया जब तक कि उसने पेशाब नहीं कर लिया। फिर रसूलुल्लाह ﷺ ने उसे बुलाया और उससे कहा: "ये मस्जिदें इस पेशाब या गंदगी के किसी भी काम के लिए उपयुक्त नहीं हैं; ये केवल अल्लाह के ज़िक्र, नमाज़ और कुरान के पाठ के लिए हैं" - या जैसा रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया। उन्होंने कहा: "फिर उन्होंने लोगों में से एक आदमी को आदेश दिया; वह पानी की एक बाल्टी लेकर आया और उसे उस पर बहा दिया।" इसे मुस्लिम ने उद्धृत किया है (४)।

किताब (कुरान) से जो बात इसकी ओर इशारा करती है वह सत्य का यह कथन है: {और उसमें उसका नाम याद किया जाए}, और मुआबिया बिन अल-हकम अल-सुलमी के लिए नबी ﷺ का कथन: "इन मस्जिदों में लोगों की किसी भी बातचीत के लिए जगह नहीं है; यह तो केवल तस्बीह, तकबीर और कुरान का पाठ है" - या जैसा रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया - पूरी हदीस।

(१) मुस्नद अहमद (११६५१), सुनन अल-तिर्मिज़ी (२६१७), और पूर्ववर्ती १०/१३४। (२) सहीह मुस्लिम (५६९), और यह मुस्नद अहमद (२३०५१) में है। (३) अल-मुफ़हिम २/१७५। (४) उनके सहीह (२८५) में और यह मुस्नद अहमद (१२९८४) में है, और अल-बुखारी ने इसे (२१९) संक्षेप में उद्धृत किया है। उनका कहना: 'ला तुज़्रिमुहू' (उसे न रोकें: यानी: उसे पेशाब करने से न रोकें 'फशन्नहू': यानी उसे बहा दिया। अल-निहाया (ज़र्म), और अल-लिसान (शन्न)।

صفحہ ۲۷۶ سورۃ النور: آیات ۳۶ - ۳۸

اور نبی ﷺ نے فرمایا: ”جب تم کسی شخص کو مسجد کا عادی دیکھو تو اس کے ایمان کی گواہی دو؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿اللہ کی مسجدوں کو وہی آباد کرتے ہیں جو اللہ اور یومِ آخرت پر ایمان رکھتے ہیں﴾ [التوبہ: ۱۸]۔“ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔

چھٹی بات: مسجدوں کو خرید و فروخت اور تمام (دنیاوی) مصروفیات سے بھی بچایا جائے؛ کیونکہ آپ ﷺ نے اس شخص سے فرمایا جس نے سرخ اونٹ کے بارے میں پکارا تھا: ”تجھے وہ نہ ملے؛ مسجدیں تو انہی کاموں کے لیے بنائی گئی ہیں جن کے لیے وہ بنائی گئی ہیں۔“ اسے مسلم نے سلیمان بن بریدہ کی حدیث سے، اپنے والد سے روایت کیا ہے کہ جب نبی ﷺ نماز پڑھ چکے تو ایک شخص کھڑا ہوا اور کہا: سرخ اونٹ کے لیے کس نے پکارا؟ تو نبی ﷺ نے فرمایا: ”تجھے وہ نہ ملے؛ مسجدیں تو انہی کاموں کے لیے بنائی گئی ہیں جن کے لیے وہ بنائی گئی ہیں“ (۲)۔

یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اصل یہ ہے کہ مسجد میں نمازوں، اذکار اور تلاوتِ قرآن کے علاوہ کوئی کام نہ کیا جائے (۳)۔ اسی طرح حضرت انس کی حدیث میں اس کی وضاحت آئی ہے، انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے ساتھ مسجد میں تھے کہ ایک دیہاتی آیا اور مسجد میں کھڑے ہو کر پیشاب کرنے لگا۔ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کہنے لگے: مہ مہ (رکو رکو)، تو نبی ﷺ نے فرمایا: ”اسے نہ روکو، اسے چھوڑ دو۔“ تو انہوں نے اسے چھوڑ دیا یہاں تک کہ اس نے پیشاب کر لیا، پھر رسول اللہ ﷺ نے اسے بلایا اور اس سے فرمایا: ”یہ مسجدیں اس پیشاب یا گندگی کے کسی کام کے لیے مناسب نہیں ہیں؛ یہ تو اللہ کے ذکر، نماز اور تلاوتِ قرآن کے لیے ہیں“ - یا جیسا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا - انہوں نے کہا: ”پھر آپ ﷺ نے قوم کے ایک آدمی کو حکم دیا؛ وہ پانی کا ایک ڈول لایا اور اس پر بہا دیا۔“ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۴)۔

کتاب (قرآن) میں سے جو چیز اس پر دلالت کرتی ہے وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ﴾ (اور اس میں اس کا نام یاد کیا جائے)، اور معاویہ بن الحکم السلمی کے لیے آپ ﷺ کا ارشاد: ”ان مسجدوں میں لوگوں کی باتوں میں سے کچھ بھی درست نہیں ہے؛ یہ تو صرف تسبیح، تکبیر اور تلاوتِ قرآن ہے“ - یا جیسا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا - پوری حدیث۔

(۱) مسند احمد (۱۱۶۵۱)، سنن ترمذی (۲۶۱۷)، اور پہلے ۱۰/۱۳۴۔ (۲) صحیح مسلم (۵۶۹)، اور یہ مسند احمد (۲۳۰۵۱) میں ہے۔ (۳) المفہم ۲/۱۷۵۔ (۴) اپنی صحیح (۲۸۵) میں اور یہ مسند احمد (۱۲۹۸۴) میں ہے، اور بخاری نے اسے مختصراً (۲۱۹) روایت کیا ہے۔ آپ کا قول: 'لا تزرموه': یعنی اس کا پیشاب نہ کاٹو، 'فشنّه': یعنی اسے بہا دیا۔ النہایہ (زرم)، اور اللسان (شنن)۔

Narrated by Muslim in his "Sahih" (1), and that is enough for you! Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) heard a man's voice in the mosque and said: "What is this voice! Do you know where you are?!" (2)

Khalaf ibn Ayyub (3) was sitting in his mosque, and his servant came to him to ask about something. He stood up, went out of the mosque, and answered him. When asked about this, he said: "I have not spoken worldly words in the mosque for such and such a time, so I hated to speak today."

Seventhly: At-Tirmidhi narrated from the hadith of 'Amr ibn Shu'ayb, from his father, from his grandfather, that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) forbade reciting poetry in the mosque, buying and selling in it, and people forming circles on Friday before the prayer. He said: "In the same chapter, narrations are reported from Buraydah, Jabir, and Anas. The hadith of Abdullah ibn 'Amr is a good (hasan) hadith." Muhammad ibn Isma'il [al-Bukhari] said: "I saw Ahmad (4) and Ishaq, and he mentioned others, using the hadith of 'Amr ibn Shu'ayb as an argument." Some scholars disliked buying and selling in the mosque, and this is what Ahmad and Ishaq say (5).

It is narrated that Jesus, the son of Mary (peace be upon them both), came across people trading in the mosque. He made his cloak into a whip, then began hitting them with it, saying: "O sons of vipers! You have turned the mosques of Allah into markets! This is the market (6) of the hereafter (7)."

---

(1) (537), and it is in Musnad Ahmad (23762). In both of them: "(Prayer)" instead of: "(Mosques)". (2) Previously mentioned 2/379. (3) Al-Amiri Abu Sa'id al-Balkhi, a jurist of the people of opinion (Ahl al-Ra'y), died in 215 AH. Taqrib al-Tahdhib. (4) In the manuscript copies: "Muhammad," and what is established is from Sunan at-Tirmidhi, and the speech is from him, and Muhammad ibn Isma'il is Al-Bukhari. (5) Sunan at-Tirmidhi (322), and the hadith was also narrated by an-Nasa'i in al-Mujtaba 2/48, and in al-Kubra (795-796), and Ibn Majah (749). (6) In (Z) "these are markets". (7) Narrated by Abu Nu'aym in al-Hilyah 2/383 through al-Hakam ibn Sinan Abu 'Awn, from Malik ibn Dinar, who said: =

मुस्लिम ने इसे अपने 'सहीह' (1) में दर्ज किया है, और यह आपके लिए काफी है! उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मस्जिद में एक आदमी की आवाज़ सुनी, तो उन्होंने कहा: "यह कैसी आवाज़ है! क्या तुम जानते हो कि तुम कहाँ हो?!" (2)

खलफ बिन अय्यूब (3) अपनी मस्जिद में बैठे थे, तभी उनका सेवक उनसे कुछ पूछने आया। वह उठे और मस्जिद से बाहर चले गए और उसे जवाब दिया। जब उनसे इस बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "मैंने इतने और इतने समय से मस्जिद में दुनियावी बातें नहीं की हैं, इसलिए मुझे आज बात करना नापसंद लगा।"

सातवाँ: तिरमिज़ी ने अम्र बिन शुऐब की हदीस से, उनके पिता से, उनके दादा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मस्जिद में कविता पढ़ने, उसमें खरीद-फरोख्त करने और जुमे के दिन नमाज़ से पहले लोगों के घेरे बनाने से मना किया है। उन्होंने कहा: "इस अध्याय में बुरैदाह, जाबिर और अनस से भी रिवायतें हैं। अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस 'हसन' (अच्छी) है।" मुहम्मद बिन इस्माइल [अल-बुखारी] ने कहा: "मैंने अहमद (4) और इसहाक को देखा, और उन्होंने अन्यों का ज़िक्र किया, जो अम्र बिन शुऐब की हदीस को दलील के रूप में इस्तेमाल करते थे।" विद्वानों के एक समूह ने मस्जिद में खरीद-फरोख्त को नापसंद किया है, और अहमद और इसहाक (5) का भी यही कहना है।

रिवायत है कि मरियम के पुत्र ईसा (उन दोनों पर शांति हो) मस्जिद में व्यापार करने वाले लोगों के पास आए। उन्होंने अपनी चादर को कोड़े जैसा बना लिया, फिर उन्हें मारते हुए दौड़ने लगे और कहने लगे: "हे साँपों की संतानो! तुमने अल्लाह की मस्जिदों को बाज़ार बना दिया है! यह परलोक (6) का बाज़ार (7) है।"

---

(1) (537), और यह मसनद अहमद (23762) में है। दोनों में '(मस्जिदों)' के स्थान पर '(नमाज़)' शब्द है। (2) पिछला पृष्ठ 2/379। (3) अल-अमीरी अबू सईद अल-बल्खी, अहल-ए-राय के न्यायविद, जिनकी मृत्यु 215 हिजरी में हुई। तक़रीब अल-तहज़ीब। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: 'मुहम्मद', और जो प्रमाणित है वह सुनन अत-तिरमिज़ी से है, और बात उन्हीं की है, और मुहम्मद बिन इस्माइल ही अल-बुखारी हैं। (5) सुनन अत-तिरमिज़ी (322), और इस हदीस को अन-नसाई ने अल-मुजतबा 2/48 और अल-कुबरा (795-796) में और इब्न माजह (749) ने भी रिवायत किया है। (6) (ज़)

संस्करण में 'ये बाज़ार हैं'। (7) अबू नुऐम ने अल-हिलया 2/383 में अल-हकम बिन सिनान अबू औन के माध्यम से, मालिक बिन दीनार से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: =

سورة النور: آیات ۳۶ - ۳۸ ۲۷۷

اسے مسلم نے اپنی "صحیح" (۱) میں روایت کیا ہے، اور یہ آپ کے لیے کافی ہے! اور عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے مسجد میں ایک شخص کی آواز سنی تو فرمایا: "یہ آواز کیسی ہے! کیا تم جانتے ہو کہ تم کہاں ہو؟!" (۲)

اور خلف بن ایوب (۳) اپنی مسجد میں بیٹھے تھے کہ ان کا غلام ان سے کسی چیز کے بارے میں پوچھنے آیا، تو وہ اٹھے اور مسجد سے باہر نکل گئے اور اسے جواب دیا، ان سے اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "میں نے مسجد میں اتنے اور اتنے عرصے سے دنیاوی بات نہیں کی، اس لیے مجھے آج بات کرنا ناپسند معلوم ہوا۔"

ساتویں بات: ترمذی نے عمرو بن شعیب کی حدیث سے، اپنے والد سے، اپنے دادا سے، رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کی ہے کہ: "آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے مسجد میں اشعار پڑھنے، خرید و فروخت کرنے اور جمعہ کے دن نماز سے پہلے حلقے بنانے سے منع فرمایا"۔ انہوں نے کہا: اس باب میں بریدہ، جابر اور انس سے بھی روایات ہیں، عبد اللہ بن عمرو کی حدیث حسن ہے۔ محمد بن اسماعیل [بخاری] نے کہا: میں نے احمد (۴) اور اسحاق کو دیکھا، اور انہوں نے دوسروں کا ذکر کیا جو عمرو بن شعیب کی حدیث سے استدلال کرتے تھے۔ اور اہل علم کی ایک جماعت نے مسجد میں خرید و فروخت کو ناپسند کیا ہے، اور یہی احمد اور اسحاق (۵) کا قول ہے۔

اور روایت ہے کہ عیسیٰ ابن مریم علیہما السلام مسجد میں تجارت کرنے والے لوگوں کے پاس آئے، تو انہوں نے اپنی چادر کو کوڑے کی طرح بنایا، پھر انہیں مارتے ہوئے دوڑنے لگے اور کہنے لگے: اے سانپوں کی اولاد! تم نے اللہ کی مسجدوں کو بازار بنا لیا ہے! یہ آخرت (۶) کا بازار (۷) ہے۔

(١) (٥٣٧)، اور یہ مسند احمد (٢٣٧٦٢) میں ہے.. اور ان دونوں میں: "المساجد" کی جگہ "الصلاة" ہے۔ (٢) پیچھے گزرا ٣٧٩/٢۔ (٣) العامری ابو سعید البلخی، اہل الرائے کے فقیہ، وفات ٢١٥ھ تقریب التہذیب۔ (٤) خطی نسخوں میں: "محمداً"، اور جو ثابت ہے وہ سنن ترمذی سے ہے، اور کلام انہی کا ہے، اور محمد بن اسماعیل ہی بخاری ہیں۔ (٥) سنن ترمذی (٣٢٢)، اور اس حدیث کو نسائی نے المجتبیٰ ٤٨/٢ اور الکبریٰ (٧٩٥-٧٩٦) میں، اور ابن ماجہ (٧٤٩) نے بھی روایت کیا ہے۔ (٦) (ظ) میں "یہ بازار ہیں"۔ (٧) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ٣٨٣/٢ میں حکم بن سنان ابو عون کے طریق سے، مالک بن دینار سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: =

I said: Some of our companions disliked teaching boys in mosques, seeing it as a form of trade. This applies if it's for a fee; if it's without a fee, it would still be prohibited for another reason, which is that children do not guard against filth and dirt, thus leading to the lack of cleanliness in mosques. The Prophet (PBUH) ordered cleaning and perfuming them (1), saying: "Keep your children and your madmen away from your mosques, as well as the unsheathing of your swords, the execution of your legal punishments, raising your voices, and your disputes. Perfume them with incense on Fridays, and place purification facilities at their doors." In its chain of narration is Al-Ala' bin Kathir Al-Dimashqi, a client of the Umayyads, and he is weak according to them; mentioned by Abu Ahmad bin Adi Al-Jurjani Al-Hafiz (2).

Abu Ahmad also mentioned (3) from a hadith of Ali bin Abi Talib (RA), who said: I prayed Asr with Uthman, Commander of the Faithful, and he saw a tailor in a corner of the mosque and ordered him to be removed. It was said to him: O Commander of the Faithful, he sweeps the mosque, closes the doors, and sprinkles water sometimes. Uthman said: I heard the Messenger of Allah (PBUH) saying: "Keep your craftsmen away from your mosques." This is an unpreserved hadith; in its chain of narration is Muhammad bin Mujeeb Al-Thaqafi, whose narrations are discarded.

I said: What has been reported in this regard, even if its path of narration is weak, is correct in meaning, and its correctness is indicated by what we mentioned before.

= Jesus son of Mary entered the Temple of Jerusalem while they were trading..., so he mentioned it without his saying "This is the market of the Afterlife". Al-Hakam bin Sinan is weak. Al-Mikhraq: A cloth that is rolled up and boys hit each other with it. Al-Nihayah (Kh-R-Q). (1) Al-Mufhim 2 / 175. (2) In Al-Kamil 5/1861 from the hadith of Al-Ala' bin Kathir, from Makhul, from Wathilah, Abu Al-Darda', and Abu Umamah as a marfu' (elevated) report. Ibn Adi said: Al-Ala' bin Kathir from Makhul from the Companions from the Prophet (PBUH) are all copies that are not preserved, and it is a rejected (munkar) hadith. It was also reported by Ibn Majah (750) via Al-Harith bin Nabhan, from Utbah bin Yaqzan, from Abu Sa'id, from Makhul, from Wathilah as a marfu' report. It says in Misbah al-Zujajah 1/162: Abu Sa'id is Muhammad bin Sa'id; Al-Nasa'i said: a liar, and Al-Harith bin Nabhan is weak. At-Tabarani reported it in Al-Kabir 20/173 via Yahya bin Al-Ala', from Makhul, from Mu'adh as a marfu' report. Al-Bayhaqi said in As-Sunan 10/10: It is not authentic. (3) In Al-Kamil (6/2266), and the

author quoted it from him via "Al-Ahkam Al-Wusta" by Abu Muhammad Abdul Haqq (1/296-297).

मैने कहा: हमारे कुछ साथियों ने मस्जिदों में लड़कों को पढ़ाने को नापसंद किया है, इसे व्यापार का एक रूप मानते हुए। यह तब लागू होता है जब यह शुल्क के लिए हो; यदि यह बिना शुल्क के हो, तो भी इसे एक अन्य कारण से प्रतिबंधित किया जाएगा, वह यह कि बच्चे गंदगी और मैल से बचाव नहीं करते, जिससे मस्जिदों की सफाई में कमी आती है। पैगंबर (PBUH) ने उन्हें साफ करने और सुगंधित करने का आदेश दिया (1), कहा: "अपने बच्चों और पागलों को अपनी मस्जिदों से दूर रखो, साथ ही अपनी तलवारें म्यान से निकालना, अपनी कानूनी सजाओं का कार्यान्वयन, अपनी आवाजें उठाना और अपने विवाद। शुक्रवार को उन्हें लोबान से सुगंधित करें, और उनके दरवाजों पर शुद्धिकरण की सुविधाएँ रखें।" इसके वर्णन की श्रृंखला में अल-अला बिन कसीर अल-दिमश्की है, जो उमय्यद का एक मुवक्किल है, और वह उनके अनुसार कमजोर है; जिसका उल्लेख अबू अहमद बिन अदी अल-जुर्जानी अल-हाफ़िज़ (2) ने किया है।

अबू अहमद ने अली बिन अबी तालिब (RA) से एक हदीस का भी उल्लेख किया (3), जिन्होंने कहा: मैंने विश्वासियों के सेनापति उस्मान के साथ असर की नमाज़ पढ़ी, और उन्होंने मस्जिद के एक कोने में एक दर्जी को देखा और उसे बाहर निकालने का आदेश दिया। उनसे कहा गया: हे विश्वासियों के सेनापति, वह मस्जिद में झाड़ू लगाता है, दरवाजे बंद करता है और कभी-कभी पानी छिड़कता है। उस्मान ने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (PBUH) को यह कहते सुना: "अपने कारीगरों को अपनी मस्जिदों से दूर रखो।" यह एक असुरक्षित हदीस है; इसके वर्णन की श्रृंखला में मुहम्मद बिन मुजीब अल-थकफी है, जिनके वर्णन त्याग दिए गए हैं।

मैंने कहा: इस संबंध में जो कुछ भी बताया गया है, भले ही उसके वर्णन का मार्ग कमजोर हो, अर्थ में सही है, और इसकी शुद्धता उस बात से इंगित होती है जिसका हमने पहले उल्लेख किया है।

= मरियम के पुत्र ईसा यरूशलेम के मंदिर में प्रविष्ट हुए जबकि वे व्यापार कर रहे थे..., इसलिए उन्होंने इसे उनके यह कहे बिना उल्लेख किया कि "यह परलोक का बाजार है"। अल-हकाम बिन सिनान कमजोर है। अल-मिखराक: एक कपड़ा जिसे लपेटा जाता है और लड़के उससे एक-दूसरे को मारते हैं। अल-निहाया (ख-र-क)। (1) अल-मुफिम 2 / 175 । (2) अल-कामिल 5/1861 में अल-अला बिन कसीर की हदीस से, मखुल से, वाथिला, अबू अल-दरदा और अबू उमामा से मरफू(उन्नत) रिपोर्ट के रूप में। इब्न अदी ने कहा: साथियों से मखुल के माध्यम से पैगंबर (PBUH) से अल-अला

बिन कसीर की सभी प्रतियां सुरक्षित नहीं हैं, और यह एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है। इसे इब्न माजाह (750) ने अल-हारिस बिन नभन के माध्यम से, उथबा बिन यकज़ान से, अबू सईद से, मखुल से, वाथिला से मरफू रिपोर्ट के रूप में भी रिपोर्ट किया है। मिस्बाह अल-जुजाजाह 1/162 में कहा गया है: अबू सईद मुहम्मद बिन सईद है; अल-नसाई ने कहा: झूठा, और अल-हारिस बिन नभन कमजोर है। अत-तबरानी ने अल-कबीर 20/173 में याह्या बिन अल-अला के माध्यम से, मखुल से, मुअद से मरफू रिपोर्ट के रूप में इसकी सूचना दी। अल-बैहकी ने अस-सुनन 10/10 में कहा: यह सही नहीं है। (3) अल-कामिल (6/2266) में, और लेखक ने इसे अबू मुहम्मद अब्दुल हक की "अल-अहकाम अल-वुस्ता" (1/296-297) के माध्यम से उनसे उद्धृत किया।

میں نے کہا: ہمارے بعض اصحاب نے مساجد میں بچوں کو پڑھانے کو مکروہ سمجھا ہے، اور اسے تجارت کی ایک قسم قرار دیا ہے۔ یہ اس صورت میں ہے جب یہ اجرت کے بدلے ہو؛ اگر یہ بلا اجرت ہو تو اسے ایک اور وجہ سے بھی روکا جائے گا، وہ یہ کہ بچے گندگی اور نجاست سے پرہیز نہیں کرتے، جس سے مساجد کی صفائی میں خلل پڑتا ہے۔ حالانکہ نبی اکرم ﷺ نے انہیں صاف ستھرا اور خوشبودار رکھنے کا حکم دیا ہے (1)، چنانچہ فرمایا: "اپنی مسجدوں کو اپنے بچوں اور اپنے دیوانوں سے بچاؤ، اور اپنی تلواروں کے کھینچنے، حدود کے قائم کرنے، آوازیں بلند کرنے اور جھگڑوں سے پرہیز کرو۔ جمعہ کے دن ان میں خوشبو دھونی دو، اور ان کے دروازوں پر طہارت خانے بناؤ۔" اس کی سند میں العلاء بن کثیر الدمشقی ہے جو بنو امیہ کا مولیٰ ہے، اور وہ ان کے نزدیک ضعیف ہے؛ اسے ابو احمد بن عدی الجرجانی الحافظ نے ذکر کیا ہے (2)۔

ابو احمد نے علی بن ابی طالب کی حدیث سے بھی ذکر کیا (3) کہ انہوں نے فرمایا: میں نے امیر المؤمنین عثمان کے ساتھ عصر کی نماز پڑھی، تو انہوں نے مسجد کے ایک کونے میں ایک درزی کو دیکھا اور اسے نکالنے کا حکم دیا۔ ان سے کہا گیا: اے امیر المؤمنین، یہ تو مسجد میں جھاڑو دیتا ہے، دروازے بند کرتا ہے اور کبھی کبھی چھڑکاؤ بھی کرتا ہے۔ عثمان نے فرمایا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "اپنے کاریگروں کو اپنی مسجدوں سے دور رکھو۔" یہ حدیث غیر محفوظ ہے، اس کی سند میں محمد بن مجیب الثقفی ہے، جو ذاہب الحدیث (جس کی حدیث ترک کر دی گئی ہو) ہے۔

میں نے کہا: اس معنی میں جو کچھ وارد ہوا ہے، اگرچہ اس کی سند کمزور ہے، لیکن معنی کے اعتبار سے صحیح ہے، جس کی صحت پر وہ بات دلالت کرتی ہے جو ہم نے پہلے ذکر کی۔

= عیسیٰ ابن مریم علیہ السلام بیت المقدس کی مسجد میں داخل ہوئے جبکہ وہ خرید و فروخت کر رہے تھے...، تو اسے ذکر کیا بغیر ان کے اس قول کے کہ "یہ آخرت کا بازار ہے"۔ الحکم بن سنان ضعیف ہے۔ اور المخراق: وہ کپڑا جسے لپیٹ کر بچے ایک دوسرے کو مارتے ہیں۔ النہایہ (خرق)۔ (1) المفہم 2 / 175۔ (2) الکامل 1861/5 میں العلاء بن کثیر کی حدیث سے، مکحول سے، واثلہ، ابو الدرداء اور ابو امامہ سے مرفوعاً مروی ہے۔ ابن عدی نے کہا: العلاء بن کثیر کی مکحول کے واسطے سے صحابہ سے اور نبی ﷺ سے مرویات سب کی سب غیر محفوظ ہیں، اور وہ منکر الحدیث ہے۔ اور اسے ابن ماجہ (750) نے الحارث بن نبہان کے طریقے سے، عتبہ بن یقظان سے، ابوسعید سے، مکحول سے، واثلہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ مصباح الزجاجہ 162/1 میں ہے: ابو سعید سے مراد محمد بن سعید ہے؛ نسائی نے کہا: کذاب (جھوٹا)، اور الحارث بن نبہان ضعیف ہے۔ اور اسے طبرانی نے الکبیر 173/20 میں یحییٰ بن العلاء کے طریقے سے، مکحول سے، معاذ سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ بیہقی نے السنن 103/10 میں کہا: یہ صحیح نہیں ہے۔ (3) الکامل (2266/6) میں ہے، اور مصنف نے اسے ان سے "الاحکام الوسطیٰ" از ابو محمد عبد الحق (296/1 - 297) کے واسطے سے نقل کیا ہے۔

279 Surah Al-Nur: Verses 36 - 38

Al-Tirmidhi said (1): It has been narrated from some scholars among the Tabi'un that there is a concession (permission) for buying and selling in the mosque. It has also been narrated from the Prophet ﷺ in more than one hadith that there is a concession for reciting poetry in the mosque (2).

I say: As for reciting poetry in the mosque (3), there is disagreement about that. Some prohibit it absolutely, and others permit it absolutely. The best approach is detailed consideration, which is to look at the poem: if it involves praising Allah, Mighty and Majestic, or His Messenger ﷺ, or defending them—as was the case with the poetry of Hassan—or if it includes encouraging goodness, exhortation, asceticism in the world, and being content with little of it, then it is good in mosques and elsewhere (4), like the saying of the poet:

"Roam, O soul, so I may seek the One, Eternal, And leave me; I desire no one but my Lord. For He is my solace and my companion; so leave the people, For you will find no refuge besides Him (5)."

What is not like that is not permissible; because poetry, for the most part, is not free from obscenities, lies, and embellishment (6) with falsehood. Even if it were free of that, at the very least it contains idle talk and nonsense (7), and mosques are elevated above that; because of Allah Almighty's saying: "In houses (mosques) which Allah has ordered to be raised" (8).

It may be permissible to recite it in the mosque, like the saying of the poet:

---

(1) In his Sunan 2/142-144. (2) Among them is what Al-Bukhari (3212) and Muslim (2485) recorded from the hadith of Abu Hurairah (RA). (3) The phrase "in the mosque" did not appear in (m) and (d); we established it from (z) and from Al-Mufhim, and the speech is from it. (4) Al-Mufhim 6/418. (5) Thus in the copies, and we have not come across it. (6) In (m) and (d): "adornment" (al-tazyin), and what is established is from (z), which matches what is in Al-Mufhim. (7) Meaning: Delirium/Nonsense. Al-Sihah (hadhar). (8) Al-Mufhim 6/418.

२७९ सूरह अन-नूर: आयत ३६ - ३८

अल-तिरमिज़ी ने कहा (१): ताबिऊन के कुछ विद्वानों से मस्जिद में खरीद-बिक्री की अनुमति के बारे में रिवायत की गई है, और पैगंबर ﷺ से एक से अधिक हदीसों में मस्जिद में कविता पाठ की अनुमति के बारे में रिवायत की गई है (२)।

मैं कहता हूँ: जहाँ तक मस्जिद में कविता पाठ का सवाल है (३), इसमें मतभेद है। कुछ लोग इसे पूरी तरह से प्रतिबंधित करते हैं, और कुछ इसे पूरी तरह से अनुमति देते हैं। सबसे अच्छा दृष्टिकोण विस्तृत विचार है, जो कि कविता को देखना है: यदि वह अल्लाह, जो महान और प्रतापी है, या उसके रसूल ﷺ की प्रशंसा में हो, या उनका बचाव करने के लिए हो—जैसा कि हसान की कविता थी—या यदि इसमें भलाई को बढ़ावा देना, उपदेश, दुनिया में वैराग्य और उससे कम में संतोष करना शामिल है, तो यह मस्जिदों और अन्य जगहों पर अच्छा है (४), जैसे कवि का कहना है:

"घूमो, हे आत्मा, ताकि मैं उस एक, शाश्वत की तलाश कर सकूँ और मुझे छोड़ दो; मैं अपने रब के अलावा किसी और को नहीं चाहता। क्योंकि वही मेरा सुकून और मेरा साथी है; तो लोगों को छोड़ दो, क्योंकि तुम उसके अलावा कोई शरण नहीं पाओगे (५)।"

और जो ऐसा नहीं है वह जायज़ नहीं है; क्योंकि कविता, अधिकांशत; अश्लीलता, झूठ और झूठ के साथ सजावट (६) से मुक्त नहीं होती है। भले ही वह उससे मुक्त हो, कम से कम इसमें निरर्थक बातें और बकवास (७) होती है, और मस्जिदें इससे पवित्र हैं; अल्लाह सर्वशक्तिमान के कथन के कारण: "उन घरों (मस्जिदों) में जिन्हें अल्लाह ने ऊपर उठाने का आदेश दिया है" (८)।

मस्जिद में इसका पाठ करना जायज़ हो सकता है, जैसे कवि का कहना है:

---

(१) उनकी सुनन २/१४२-१४४ में। (२) उनमें से वह है जिसे बुखारी (३२१२) और मुस्लिम (२४८५) ने अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (३) वाक्यांश: "मस्जिद में"। (म) और (द) में नहीं आया; हमने इसे (ज़) और अल-मुफ़हिम से स्थापित किया है, और भाषण उसी से है। (४) अल-मुफ़हिम ६/४१८। (५) प्रतियों में ऐसा ही है, और हम इसे नहीं पा सके हैं। (६) (म) और (द) में: "सजावट" (अल-तज़्यीन), और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अल-मुफ़हिम में मौजूद चीज़ों से मेल खाता है। (७) अर्थात: बड़बड़ाहट/बकवास। अल-सिहाह (हज़र)। (८) अल-मुफ़हिम ६/४१८।

۲۷۹ سورة النور: آیات ۳۶ - ۳۸

ترمذی نے کہا (۱): تابعین میں سے بعض اہل علم سے مسجد میں خرید و فروخت کی رخصت (اجازت) مروی ہے، اور نبی ﷺ سے ایک سے زیادہ احادیث میں مسجد میں شعر پڑھنے کی رخصت مروی ہے (۲)۔

میں کہتا ہوں: جہاں تک مسجد میں اشعار پڑھنے کا تعلق ہے (۳)، تو اس میں اختلاف ہے، بعض مطلقاً منع کرتے ہیں، اور بعض مطلقاً جائز قرار دیتے ہیں۔ بہتر بات تفصیل ہے، اور وہ یہ ہے کہ شعر کو دیکھا جائے، اگر وہ اللہ عزوجل کی ثنا، یا اس کے رسول ﷺ کی ثنا، یا ان دونوں کا دفاع کرنے پر مشتمل ہو جیسا کہ حسان کا شعر تھا، یا اس میں خیر کی ترغیب، وعظ، دنیا سے بے رغبتی اور اس میں قناعت کا ذکر ہو، تو وہ مساجد اور دیگر مقامات پر بہتر ہے (۴)، جیسا کہ کہنے والے کا قول ہے:

"اے نفس! گھوم پھر کہ میں اس اکیلے بے نیاز (اللہ) کا قصد کروں، اور مجھے چھوڑ دے، میں اپنے رب کے سوا کسی اور کو نہیں چاہتا۔ وہی میرا مونس اور ہم نشیں ہے، پس لوگوں کو چھوڑ دے، کیونکہ تو اس کے سوا کوئی جائے پناہ نہیں پائے گی (۵)۔"

اور جو ایسا نہ ہو وہ جائز نہیں؛ کیونکہ شعر اکثر و بیشتر فحش باتوں، جھوٹ اور باطل کے ساتھ آرائش (۶) سے خالی نہیں ہوتا، اگر وہ ان سے پاک بھی ہو تو کم از کم اس میں لغو اور فضول گوئی (۷) ہوتی ہے، اور مسجدیں اس سے پاک ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ ان گھروں (مساجد) میں جن کے بارے میں اللہ نے حکم دیا ہے کہ وہ بلند کیے جائیں ﴾ (۸)۔

اور مسجد میں اس کا پڑھنا جائز ہو سکتا ہے، جیسے کہنے والے کا قول ہے:

(١) اپنی سنن ٢/ ١٤٢-١٤٤ میں۔ (٢) ان میں سے وہ ہے جسے بخاری (٣٢١٢) اور مسلم (٢٤٨٥) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٣) عبارت: "فی المسجد"۔ (م) اور (د) میں نہیں آئی؛ ہم نے اسے (ظ) اور "المفہم" سے ثابت کیا ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (٤) المفہم ٦/ ٤١٨۔ (٥) نسخوں میں اسی طرح ہے اور ہم اس پر واقف نہیں ہو سکے۔ (٦) (م) اور (د) میں: "التزین" ہے، اور جو ثابت کیا گیا ہے وہ (ظ) سے ہے، جو "المفہم" کے موافق ہے۔ (٧) یعنی: ہذیان (بکواس)۔ الصحاح (ہذر)۔ (٨) المفہم ٦/ ٤١٨

Surat Al-Nur: Verses 36 - 38 280

Like the lone stallion of al-'Adab struck by dew ... the dew rose upon his back and descended (1)

And the saying of another: If the sky falls upon the land of a people ... we graze it even if they were angry (2)

This type—even if it contains no praise or commendation—is permissible, because it is free from indecency and lies. A sufficient mention of permissible and other poetry will come in "Al-Shu'ara" (The Poets), God willing (3).

Al-Daraqutni narrated from the hadith of Hisham bin 'Urwa, from his father, from 'Aisha (may Allah be pleased with her) who said: Poetry was mentioned in the presence of the Messenger of Allah ﷺ, and he said: "It is speech; its good is good, and its bad is bad."(4) In this chapter, there are narrations from Abdullah bin Amr bin Al-Aas, Abu Huraira, and Ibn Abbas from the Prophet ﷺ. It was mentioned in "Al-Sunan"(5).

I say: The companions of Al-Shafi'i attribute this statement to Al-Shafi'i and claim that no one else spoke it, as if they were not aware of the hadiths on the matter. And Allah knows best.

Eighth: As for raising the voice; if it is for something that serves the interest of the one raising his voice, he is prayed against with the opposite of his intention (6); because of the aforementioned hadith of Buraydah (7), and the hadith of Abu Huraira who said: The Messenger of Allah ﷺ said:

---

(1) The verse is by Ibn Ahmar al-Bahili as in 'Adab al-Katib' p. 96, and 'Tahdhib al-Lugha' 2/239, and 'al-Sihah' (adab) and their narration: like the bull of al-Adab, instead of: like the stallion of al-Adab. And al-Adab: the thin part of the sand. Al-Sihah (adab), and Ibn Qutayba said: the Arabs call the plant 'nada' (dew); because it occurs with rain. (2) The verse is by Mu'awwid al-Hukama', Mu'awiya bin Malik, as in 'al-Mufaddaliyat' p. 359 and its narration: If the cloud descends, instead of: If the sky falls. The verse was also mentioned in 'Adab al-Katib' p. 97, and 'al-Amali' 1/181, and 'Sharh Diwan al-Hamasa' 3/1432. Ibn Qutayba said: they call rain 'sky'; because it descends from the sky. (3) At the commentary of verse (224) thereof. (4) Sunan al-Daraqutni (4306) and in its chain is Abd al-Azim bin Habib bin Raghban, al-Daraqutni said: he is not trustworthy as in 'al-Mizan' and he was followed by Abd al-Rahman bin

Thabit according to Abu Ya'la (4760), and al-Bayhaqi 10/239. (5) Under numbers (4308), (4309), (4310). (6) Al-Mufhim 2/174. (7) In the sixth issue.

सूरह अल-नूर: आयतें 36 - 38 280

'अदब' के उस अकेले सांड की तरह जिस पर ओस गिरी हो... ओस उसकी पीठ पर चढ़ी और फिर नीचे गिरी। (1)

और दूसरे का कथन है: जब आकाश किसी कौम की ज़मीन पर गिरता है... तो हम उसे चराते हैं, चाहे वे नाराज़ ही क्यों न हों। (2)

इस प्रकार की [कविता] - भले ही इसमें कोई प्रशंसा या गुणगान न हो - जायज़ है; क्योंकि यह अश्लीलता और झूठ से मुक्त है। जायज़ और अन्य प्रकार की कविताओं का पर्याप्त उल्लेख 'अल-शुआरा' (कवियों) में आएगा, यदि ईश्वर ने चाहा। (3)

अल-दारकुतनी ने हिशाम बिन उरवा की हदीस से, उनके पिता से, आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के पास कविता का ज़िक्र किया गया, तो उन्होंने कहा: "यह बात है; जो अच्छी है वह अच्छी है, और जो बुरी है वह बुरी है।" (4) इस अध्याय में अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस, अबू हुरैरा और इब्न अब्बास से भी नबी ﷺ के हवाले से रिवायतें हैं। इसका ज़िक्र 'अल-सुनन' में किया गया है। (5)

मैंने कहा: अल-शाफ़ई के अनुयायी इस कथन को अल-शाफ़ई से जोड़ते हैं और कहते हैं कि उनके अलावा किसी और ने यह नहीं कहा, मानो वे इस बारे में हदीसों से अनजान थे। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

आठवां: जहाँ तक आवाज़ उठाने का सवाल है; यदि यह किसी ऐसी चीज़ के लिए है जो आवाज़ उठाने वाले के हित में है, तो उसके इरादे के विपरीत उसके विरुद्ध दुआ की जाती है (6); बुरैदा की पूर्वोक्त हदीस (7) और अबू हुरैरा की हदीस के कारण, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया:

---

(1) यह छंद इब्न अहमद अल-बाहिली का है जैसा कि 'अदब अल-कातिब' पृष्ठ 96, 'तहज़ीब अल-लुग़ा' 2/239, और 'अल-सिहाह' (अदब) में है। उनकी रिवायत है: 'कफहल अल-अदब' के बजाय 'कथौर अल-अदब'। अदब: रेत का पतला हिस्सा। अल-सिहाह (अदब)। इब्न कुतैबा ने कहा: अरब वनस्पति को 'नदा' (ओस) कहते हैं क्योंकि यह बारिश के कारण होती है। (2) यह छंद मुअ़व्विद अल-हुकमा, मुआविया बिन मलिक का है, जैसा कि 'अल-मुफद्दलियात' पृष्ठ 359 में है, और उनकी

रिवायत है: 'इज़ा सक़त अल-समा' के बजाय 'इज़ा नज़ल अल-सहाब'। यह छंद 'अदब अल-कातिब' पृष्ठ 97, 'अल-अमाली' 1/181 और 'शरह दीवान अल-हमासा' 3/1432 में भी आया है। इब्न कुतैबा ने कहा: वे बारिश को 'समा' (आकाश) कहते हैं क्योंकि यह आकाश से गिरती है। (3) इसकी आयत (224) की व्याख्या में। (4) सुनन अल-दारकुतनी (4306)। इसके इस्नाद में अब्दुल अज़ीम बिन हबीब बिन रग़बान हैं। अल-दारकुतनी ने कहा: वह भरोसेमंद नहीं है जैसा कि 'अल-मीज़ान' में है। अबू याला (4760) और अल-बैहक़ी 10/239 में अब्दुर रहमान बिन साबित ने उनका अनुसरण किया। (5) संख्या (4308), (4309), (4310) के तहत। (6) अल-मुफ्हिम 2/174। (7) छठे मसले में।

سورة النور: آیات ٣٦ - ٣٨ ٢٨٠

اکیلے 'عدب' کے سانڈ کی طرح جسے شبنم نے مارا ہو... اس کی پیٹھ پر شبنم چڑھی اور پھر نیچے اتری۔ (١)

اور دوسرے کا قول ہے: جب آسمان کسی قوم کی زمین پر گرتا ہے... تو ہم اسے چراتے ہیں خواہ وہ ناراض ہی کیوں نہ ہوں۔ (٢)

اس قسم کی [شاعری] - اگرچہ اس میں کوئی تعریف و توصیف نہ ہو - جائز ہے؛ کیونکہ یہ فحاشی اور جھوٹ سے پاک ہے۔ جائز اور دیگر اشعار کا ذکر ان شاء اللہ تعالیٰ سورہ 'الشعراء' میں کافی حد تک آئے گا۔ (٣)

اور دارقطنی نے ہشام بن عروہ کی حدیث سے، ان کے والد سے، عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے پاس شاعری کا تذکرہ ہوا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ کلام ہے؛ اس کا اچھا، اچھا ہے اور اس کا برا، برا ہے۔" (٤) اس باب میں عبداللہ بن عمرو بن العاص، ابوہریرہ اور ابن عباس سے بھی نبی ﷺ سے روایت مروی ہے۔ اسے "السنن" میں ذکر کیا گیا ہے۔ (٥)

میں کہتا ہوں: شافعی کے اصحاب اس کلام کو شافعی سے منسوب کرتے ہیں اور یہ کہ ان کے علاوہ کسی اور نے یہ نہیں کہا، گویا وہ اس بارے میں احادیث سے واقف نہیں تھے۔ واللہ اعلم۔

آٹھویں بات: جہاں تک آواز بلند کرنے کا تعلق ہے؛ اگر وہ ایسی چیز ہو جو آواز بلند کرنے والے کے مفاد کا تقاضا کرتی ہو، تو اس کے مقصد کے برعکس اس کے خلاف دعا کی جائے گی (٦)؛

بریدہ کی گذشتہ حدیث (۷) کی وجہ سے، اور ابوہریرہ کی حدیث کی وجہ سے جنہوں نے کہا:

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا:

---

(۱) یہ شعر ابن احمر الباہلی کا ہے جیسا کہ "ادب الکاتب" ص ۹٦، "تہذیب اللغۃ" ۲/ ۲۳۹ اور "الصحاح" (عدب) میں ہے۔ ان کی روایت میں "کفحل العداب" کی جگہ "کتور العداب" ہے۔ العداب: ریت کا وہ حصہ جو باریک ہو جائے۔ الصحاح (عدب)۔ ابن قتیبہ نے کہا: عرب نباتات کو شبنم (ندیٰ) کہتے ہیں کیونکہ وہ بارش سے ہوتی ہے۔ (۲) یہ شعر معود الحکماء، معاویہ بن مالک کا ہے جیسا کہ "المفضلیات" ص ۳۵۹ میں ہے اور ان کی روایت میں "اذا سقط السماء" کی جگہ "اذا نزل السحاب" ہے۔ یہ شعر "ادب الکاتب" ص ۹۷، "الامالی" ۱/ ۱۸۱ اور "شرح دیوان الحماسہ" ۳/ ۱٤۳۲ میں بھی آیا ہے۔ ابن قتیبہ نے کہا: وہ بارش کو 'آسمان' کہتے ہیں کیونکہ وہ آسمان سے اترتی ہے۔ (۳) اس کی آیت (۲۲٤) کی تفسیر کے وقت۔ (٤) سنن دارقطنی (٤۳۰٦) اور اس کی سند میں عبدالعظیم بن حبیب بن رغبان ہے، دارقطنی نے کہا: وہ ثقہ نہیں ہے جیسا کہ "المیزان" میں ہے، اور ابویعلیٰ (٤۷٦۰) اور بیہقی ۱۰/ ۲۳۹ میں عبدالرحمن بن ثابت نے ان کی متابعت کی ہے۔ (۵) نمبر (٤۳۰۸)، (٤۳۰۹)، (٤۳۱۰) کے تحت۔ (٦) المفہم ۲/ ۱۷٤۔ (۷) چھٹے مسئلے میں۔

281 Surah An-Nur: Verses 36 - 38

"Whoever hears a man seeking a lost item in the mosque, let him say: May Allah not return it to you; for mosques were not built for this."(1)

And towards this went Malik and a group, until they disliked raising the voice in the mosque for knowledge and other things. Abu Hanifa and his companions, and Muhammad bin Muslima from our companions, allowed raising the voice in it for dispute and knowledge; they said: because they must do that, and this contradicts the literal meaning of the Hadith. And their saying: they must do that, is forbidden, rather they must do so in two ways: one of them: by maintaining dignity and sanctity, and by bringing that to mind and being cautious of its opposite. And the second: if it is not possible from that, then he should take for that a place specific to him, as Umar did where he built a courtyard called al-Butayha', and said: whoever wants to talk loudly or recite poetry - meaning in the mosque of the Messenger of Allah ﷺ - let him go out to this courtyard (2). And this indicates that Umar disliked reciting poetry in the mosque, and for that reason he built al-Butayha' outside it.

The ninth: As for sleeping in the mosque for those who need it, from a man or a woman, like strangers (3) and those who have no house, it is permissible (4); because in al-Bukhari: Abu Qilaba said on the authority of Anas: A group of people from 'Ukl came to the Prophet ﷺ, and they were in the Suffah (5). Abu Bakr said: The people of the Suffah were poor (6).

And in the "Sahihayn" (7) on the authority of Ibn Umar, that he used to sleep and he was a single young man who had no family in...

(1) Narrated by Ahmad (8588), and Muslim (568). (2) Al-Mufhim 2/174, and the report of Umar mentioned by Malik in Al-Muwatta 1/175 as a balagh, and it is connected by the narration of Abi Mus'ab (581), and al-Bayhaqi 10/103. (3) In (m): from strangers. (4) Al-Mufhim 6/409 similarly. (5) Al-Bukhari cited it before Hadith (440) and it is connected with number (6804). And Salaf 7/431. (6) Al-Bukhari cited it before Hadith (440), and it is connected with number (602). (7) Sahih al-Bukhari (440), and Sahih Muslim (2057), and it is in Musnad Ahmad (6303).

281 सूरह अन-नूर: आयतें 36 - 38

"जो कोई मस्जिद में किसी आदमी को खोई हुई वस्तु ढूँढते हुए सुने, तो वह कहे: अल्लाह इसे तुम्हें वापस न लौटाए; क्योंकि मस्जिदें इसके लिए नहीं बनाई गई हैं।"(1)

यही मलिक और एक समूह का मत था, यहाँ तक कि उन्होंने ज्ञान और अन्य चीजों के लिए मस्जिद में आवाज़ उठाने को नापसंद किया। अबू हनीफा और उनके साथियों, और हमारे साथियों में से मुहम्मद बिन मुस्लिमा ने विवाद और ज्ञान के लिए इसमें आवाज़ उठाने की अनुमति दी, उन्होंने कहा: क्योंकि उन्हें ऐसा करना ही पड़ता है, और यह हदीस के शाब्दिक अर्थ के विपरीत है। और उनका यह कहना: उन्हें ऐसा करना ही पड़ता है, निषिद्ध है, बल्कि उन्हें दो तरीकों से ऐसा करना चाहिए: पहला: गरिमा और पवित्रता बनाए रखकर, और इसे मन में रखकर और इसके विपरीत से सावधान रहकर। और दूसरा: यदि उससे संभव न हो, तो उसे उसके लिए एक विशिष्ट स्थान लेना चाहिए, जैसा कि उमर ने किया जहाँ उन्होंने अल-बुतायहा नामक एक प्रांगण बनाया, और कहा: जो कोई शोर करना चाहता है या कविता पढ़ना चाहता है - यानी अल्लाह के रसूल ﷺ की मस्जिद में - तो वह इस प्रांगण में बाहर चला जाए (2)। और यह इंगित करता है कि उमर मस्जिद में कविता पढ़ने को नापसंद करते थे, और इसी कारण उन्होंने इसके बाहर अल-बुतायहा बनाया।

नौवीं बात: जहाँ तक मस्जिद में ज़रूरत मंदों के लिए सोने की बात है, चाहे वह पुरुष हो या महिला, जैसे अजनबी (3) और जिनके पास घर नहीं है, तो यह जायज़ है (4); क्योंकि अल-बुखारी में है: अबू किलाबा ने अनस के हवाले से कहा: 'उक्ल' के लोगों का एक समूह नबी ﷺ के पास आया, और वे सुफ़्फ़ा (5) में थे। अबू बक्र ने कहा: सुफ़्फ़ा वाले गरीब थे (6)।

और "सहीहैन" (7) में इब्न उमर के हवाले से है कि वह सोते थे और वह एक अविवाहित युवक थे जिनका कोई परिवार नहीं था...

(1) अहमद (8588) और मुस्लिम (568) द्वारा वर्णित। (2) अल-मुफ़हिम 2/174, और मलिक द्वारा अल-मुवत्ता 1/175 में उल्लेखित उमर की रिपोर्ट एक बलाग के रूप में, और यह अबी मुसआब (581) के वर्णन से जुड़ी है, और अल-बैहकी 10/103। (3) (m) में: अजनबियों से। (4) अल-मुफ़हिम 6/409 इसी तरह। (5) अल-बुखारी ने इसे हदीस (440) से पहले उद्धृत किया और यह संख्या (6804) से जुड़ा है। और सलफ़ 7/431। (6) अल-बुखारी ने इसे हदीस (440) से पहले उद्धृत

किया, और यह संख्या (602) से जुड़ा है। (7) सहीह अल-बुखारी (440), और सहीह मुस्लिम (2057), और यह मसनद अहमद (6303) में है।

۲۸۱ سورة النور: آیات ۳۶ - ۳۸

"جو شخص کسی کو مسجد میں گمشدہ چیز تلاش کرتے ہوئے سنے، تو وہ کہے: اللہ تجھے وہ واپس نہ کرے؛ کیونکہ مسجدیں اس کام کے لیے نہیں بنائی گئی ہیں۔"(1)

یہی امام مالک اور ایک جماعت کا موقف تھا، یہاں تک کہ انہوں نے علم اور دیگر چیزوں کے لیے مسجد میں آواز بلند کرنے کو ناپسند کیا۔ ابوحنیفہ اور ان کے اصحاب، اور ہمارے اصحاب میں سے محمد بن مسلمہ نے جھگڑے اور علم کے لیے اس میں آواز بلند کرنے کی اجازت دی، انہوں نے کہا: کیونکہ انہیں ایسا کرنا پڑتا ہے، اور یہ حدیث کے ظاہری معنی کے خلاف ہے۔ اور ان کا یہ کہنا: انہیں ایسا کرنا پڑتا ہے، ممنوع ہے، بلکہ انہیں دو طریقوں سے ایسا کرنا چاہیے: ایک تو یہ کہ: وقار اور حرمت کو ملحوظ رکھتے ہوئے، اور اسے ذہن میں حاضر رکھ کر اور اس کی ضد سے بچتے ہوئے۔ دوسرا یہ کہ: اگر اس سے ممکن نہ ہو، تو اسے اس کے لیے ایک مخصوص جگہ بنانی چاہیے، جیسا کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے کیا جہاں انہوں نے ایک صحن بنایا جسے 'البطیحاء' کہا جاتا تھا، اور فرمایا: جو کوئی شور مچانا چاہتا ہے یا شعر پڑھنا چاہتا ہے - یعنی رسول اللہ ﷺ کی مسجد میں - تو وہ اس صحن کی طرف نکل جائے (2)۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ حضرت عمر مسجد میں شعر خوانی کو ناپسند کرتے تھے، اور اسی لیے انہوں نے اس کے باہر البطیحاء بنایا۔

نویں بات: رہا مسجد میں ضرورت مندوں کے لیے سونے کا معاملہ، چاہے وہ مرد ہو یا عورت، جیسے مسافر (3) اور وہ جن کا گھر نہیں ہے، تو یہ جائز ہے (4)؛ کیونکہ بخاری میں ہے:
ابوقلابہ نے حضرت انس سے روایت کی: 'عکل' کے لوگوں کی ایک جماعت نبی ﷺ کے پاس آئی، اور وہ صفہ (5) میں ٹھہرے۔ ابوبکر نے کہا: اصحابِ صفہ فقراء تھے (6)۔

اور "صحیحین" (7) میں ابن عمر سے مروی ہے کہ وہ سوتے تھے اور وہ ایک کنوارے نوجوان تھے جن کا کوئی گھر والا نہیں تھا...

(1) اسے احمد (8588) اور مسلم (568) نے روایت کیا۔ (2) المفہم 2/174، اور حضرت عمر کا اثر جسے امام مالک نے الموطأ 1/175 میں بلاغاً ذکر کیا ہے، اور یہ ابومصعب (581) کی روایت سے متصل ہے، اور بیہقی 10/103۔ (3) (م) میں: مسافروں میں سے۔ (4) المفہم 6/409 اسی طرح۔ (5) امام بخاری نے اسے حدیث (440) سے پہلے معلق ذکر کیا اور یہ نمبر (6804) کے ساتھ متصل ہے۔ اور سلف 7/431۔ (6) امام بخاری نے اسے حدیث (440) سے پہلے معلق ذکر کیا، اور یہ نمبر (602) کے ساتھ متصل ہے۔ (7) صحیح بخاری (440)، صحیح مسلم (2057)، اور یہ مسند احمد (6303) میں ہے۔

Prophet's Mosque ﷺ. Al-Bukhari's wording. He titled the chapter: "Chapter on a woman sleeping in the mosque" and included Aisha's Hadith regarding the story of the black woman whose family accused her regarding a sash. Aisha said: She had a tent (khibaa') in the mosque or a small hut (hifsh)... until the end of the Hadith (1).

It is said: Ata' bin Abi Rabah spent his nights in the mosque for forty years.

The Tenth: Muslim narrated from Abu Humaid or from Abu Usaid, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "When one of you enters the mosque, let him say: O Allah, open for me the doors of Your mercy, and when he leaves, let him say: O Allah, I ask You of Your bounty" (2). Abu Dawood also related it, except that he added after "When one of you enters the mosque: let him offer greetings of peace, and invoke blessings upon the Prophet ﷺ, then let him say: O Allah, open for me..." until the end of the Hadith (3).

Ibn Majah narrated from Fatima, the daughter of the Messenger of Allah ﷺ, who said: When the Messenger of Allah ﷺ entered the mosque, he would say: "In the name of Allah, and peace be upon the Messenger of Allah. O Allah, forgive me my sins, and open for me the doors of Your mercy. And when he exited, he would say: In the name of Allah, and peace (4) be upon the Messenger of Allah. O Allah, forgive me my sins, and open for me the doors of Your mercy and Your bounty" (5).

It was narrated from Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said: "When one of you enters the mosque, let him invoke blessings upon the Prophet ﷺ, and let him say: O Allah, open for me the doors of Your mercy, and when he exits, let him offer greetings of peace upon...

(1) Sahih al-Bukhari (439). Al-Wishah: something wide woven from leather. Al-Khibaa': one of the types of Arab tents made of camel hair or wool. Al-Hifsh: a small, low-roofed house. Al-Nihayah (Wishah), (Khaba), (Hifsh). The black woman - as mentioned in the Hadith - was a black servant girl for an Arab tribe, they freed her and she stayed with them. (2) Sahih Muslim (713). (3) Sunan Abi Dawood (465), and Ahmad related it (16057). (4) In (m) and (z) and prayer (salat). (5) Sunan Ibn Majah (771). Ahmad related it (26417), and at-Tirmidhi (314) via Fatima bint al-Hussein from Fatima the daughter of the Messenger of Allah ﷺ, and they have: "open for me the doors of Your bounty." Without saying: "Your mercy." At-Tirmidhi said: Fatima's Hadith is a good (hasan) hadith, and its chain is not continuous, as Fatima bint al-

Hussein did not live during the time of Fatima al-Kubra; Fatima only lived for a few months after the Prophet ﷺ.

२८२ सूरह अन-नूर: आयतें ३६ - ३८

पैगंबर की मस्जिद ﷺ। अल-बुखारी के शब्द। उन्होंने अध्याय का शीर्षक दिया: "मस्जिद में एक महिला के सोने का अध्याय" और इसमें आयशा की हदीस शामिल की, जिसमें उस काली महिला की कहानी है जिसके परिवार ने उस पर कमरबंद (विशाख) के संबंध में आरोप लगाया था। आयशा ने कहा: मस्जिद में उसका एक तम्बू (खिबा) या एक छोटी झोपड़ी (हिफ्श) थी... हदीस के अंत तक (१)।

कहा जाता है कि अता बिन अबी रबाह चालीस वर्षों तक मस्जिद में रात बिताते थे।

दसवां: मुस्लिम ने अबू हमैद या अबू उसैद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब तुम में से कोई मस्जिद में प्रवेश करे, तो उसे कहना चाहिए: ऐ अल्लाह, मेरे लिए अपनी दया के द्वार खोल दे, और जब वह बाहर निकले, तो उसे कहना चाहिए: ऐ अल्लाह, मैं तुझसे तेरे अनुग्रह की मांग करता हूँ" (२)। अबू दाऊद ने भी इसी तरह इसे रिवायत किया है, सिवाय इसके कि उन्होंने "जब तुम में से कोई मस्जिद में प्रवेश करे" के बाद यह जोड़ा: "तो उसे शांति का अभिवादन (सलाम) करना चाहिए, और पैगंबर ﷺ पर आशीर्वाद (दुरूद) भेजना चाहिए, फिर उसे कहना चाहिए: ऐ अल्लाह, मेरे लिए खोल दे..." हदीस के अंत तक (३)।

इब्न माजह ने अल्लाह के रसूल ﷺ की बेटी फातिमा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ मस्जिद में प्रवेश करते थे, तो वह कहते थे: "अल्लाह के नाम से, और अल्लाह के रसूल पर शांति हो। ऐ अल्लाह, मेरे पापों को क्षमा कर दे, और मेरे लिए अपनी दया के द्वार खोल दे। और जब वह बाहर निकलते थे, तो कहते थे: अल्लाह के नाम से, और अल्लाह के रसूल पर शांति (४) हो। ऐ अल्लाह, मेरे पापों को क्षमा कर दे, और मेरे लिए अपनी दया और अपने अनुग्रह के द्वार खोल दे" (५)।

अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब तुम में से कोई मस्जिद में प्रवेश करे, तो उसे पैगंबर ﷺ पर आशीर्वाद (दुरूद) भेजना चाहिए, और उसे कहना चाहिए: ऐ अल्लाह, मेरे लिए अपनी दया के द्वार खोल दे, और जब वह बाहर निकले, तो उसे शांति का अभिवादन करना चाहिए..."

(१) सहीह अल-बुखारी (४३९)। विशाख: चमड़े से बुनी हुई एक चौड़ी चीज़। खिबा: ऊंट के बाल या ऊन से बना अरबों का एक घर। हिफ्श: एक छोटा, नीची छत वाला घर। अल-निहाया (विशाख), (खबा), (हिफ्श)। काली महिला - जैसा कि हदीस में उल्लेख किया गया है - एक अरब जनजाति की

काली दासी थी, उन्होंने उसे मुक्त कर दिया था और वह उनके साथ रहती थी। (२) सहीह मुस्लिम (७१३)। (३) सुनन अबी दाऊद (४६५), और अहमद ने इसे रिवायत किया है (१६०५७)। (४) (म) और (ज़) में 'प्रार्थना (सलात)' है। (५) सुनन इब्न माजह (७७१)। अहमद (२६४१७) और तिर्मिज़ी (३१४) ने फातिमा बिंत अल-हुसैन के माध्यम से अल्लाह के रसूल ﷺ की बेटी फातिमा से इसे रिवायत किया है, और उनके पास यह है: "मेरे लिए अपने अनुग्रह के द्वार खोल दे।" "अपनी दया" कहे बिना। तिर्मिज़ी ने कहा: फातिमा की हदीस एक अच्छी (हसन) हदीस है, और इसकी श्रृंखला निरंतर नहीं है, क्योंकि फातिमा बिंत अल-हुसैन फातिमा अल-कुबरा के समय में नहीं थीं; फातिमा पैगंबर ﷺ के बाद केवल कुछ महीने ही जीवित रहीं।

۲۸۲ سورة النور: آیات ۳۶ - ۳۸

مسجد نبوی ﷺ۔ بخاری کے الفاظ اور ترجمہ کیا: «باب نوم المرأة في المسجد» (مسجد میں عورت کے سونے کا باب) اور اس میں حضرت عائشہ کی وہ حدیث شامل کی جو اس سیاہ فام عورت کے قصے میں ہے جس کے گھر والوں نے اس پر کمر بند (وشاح) کا الزام لگایا تھا۔ حضرت عائشہ نے فرمایا: مسجد میں اس کا ایک خیمہ (خباء) یا ایک چھوٹی کوٹھڑی (حفش) تھی... الحدیث (۱)۔

اور کہا جاتا ہے: عطا بن ابی رباح چالیس سال تک مسجد میں رات گزارتے رہے۔

دسویں بات: مسلم نے ابو حمید یا ابو اسید سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جب تم میں سے کوئی مسجد میں داخل ہو تو اسے چاہیے کہ کہے: اے اللہ، میرے لیے اپنی رحمت کے دروازے کھول دے، اور جب وہ نکلے تو اسے چاہیے کہ کہے: اے اللہ، میں تجھ سے تیرے فضل کا سوال کرتا ہوں» (۲)۔ ابو داؤد نے بھی اسے اسی طرح روایت کیا ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے «جب تم میں سے کوئی مسجد میں داخل ہو» کے بعد یہ اضافہ کیا ہے: «تو اسے چاہیے کہ سلام کہے، اور نبی ﷺ پر درود بھیجے، پھر کہے: اے اللہ، میرے لیے کھول دے...» الحدیث (۳)۔

اور ابن ماجہ نے رسول اللہ ﷺ کی صاحبزادی حضرت فاطمہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے، انہوں نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ جب مسجد میں داخل ہوتے تو فرماتے: «اللہ کے نام کے ساتھ، اور اللہ کے رسول پر سلام ہو، اے اللہ، میرے گناہ معاف فرما، اور میرے لیے اپنی رحمت کے دروازے کھول دے۔ اور جب آپ ﷺ باہر نکلتے تو فرماتے: اللہ کے نام کے ساتھ، اور اللہ کے رسول پر سلام (۴) ہو، اے اللہ، میرے گناہ معاف فرما، اور میرے لیے اپنی رحمت اور اپنے فضل کے دروازے کھول دے» (۵)۔

اور حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جب تم میں سے کوئی مسجد میں داخل ہو، تو اسے چاہیے کہ نبی ﷺ پر درود پڑھے، اور کہے: اے اللہ، میرے لیے اپنی رحمت کے دروازے کھول دے، اور جب وہ نکلے، تو اسے چاہیے کہ سلام بھیجے...»

(۱) صحیح بخاری (۴۳۹)۔ الوشاح: چمڑے سے بنی ہوئی ایک چوڑی چیز۔ الخباء: اون یا بالوں سے بنا ہوا عربوں کا ایک گھر۔ الحفش: چھوٹا اور پست چھت والا گھر۔ النہایۃ (وشح)، (خبا)، (حفش)۔ اور وہ سیاہ فام عورت - جیسا کہ حدیث میں آیا ہے - عربوں کے ایک قبیلے کی سیاہ فام لونڈی تھی، انہوں نے اسے آزاد کر دیا تھا تو وہ ان کے ساتھ رہتی تھی۔ (۲) صحیح مسلم (۷۱۳)۔ (۳) سنن ابی داؤد (۴۶۵)، اور احمد نے اسے روایت کیا ہے (۱۶۰۵۷)۔ (۴) (م) اور (ظ) کے نسخوں میں 'والصلاۃ' (اور درود) بھی ہے۔ (۵) سنن ابن ماجہ (۷۷۱)۔ اور اسے احمد (۲۶۴۱۷) اور ترمذی (۳۱۴) نے فاطمہ بنت حسین کے واسطے سے اللہ کے رسول ﷺ کی صاحبزادی حضرت فاطمہ سے روایت کیا ہے، اور ان کے پاس یہ الفاظ ہیں: "میرے لیے اپنے فضل کے دروازے کھول دے"۔ انہوں نے "رحمتک" (تیری رحمت) کے الفاظ ذکر نہیں کیے۔ ترمذی نے کہا: حضرت فاطمہ کی حدیث حسن ہے، اور اس کی سند متصل نہیں ہے، کیونکہ فاطمہ بنت حسین نے فاطمہ کبریٰ کا زمانہ نہیں پایا، حضرت فاطمہ تو نبی ﷺ کے بعد صرف چند ماہ زندہ رہی تھیں۔

283 Surah An-Nur: Verses 36 - 38

The Prophet ﷺ used to say: "O Allah, protect me from the accursed Satan."(1)

Abu Dawood (2) narrated from Haywah bin Shurayh who said: I met Uqbah bin Muslim and said to him: I heard that you narrated from Abdullah bin 'Amr bin al-Aas that the Prophet ﷺ used to say upon entering the mosque: "I seek refuge in Allah the Almighty, by His noble face, and His eternal power, from the accursed Satan." He said: Yes. He said: When he says that, Satan says: He is protected from me for the rest of the day.

Eleventh: Muslim narrated from Abu Qatada that the Messenger of Allah ﷺ said: "When one of you enters the mosque, let him pray two rak'ahs before he sits."(3) And from him, he said: I entered the mosque while the Messenger of Allah ﷺ was sitting among the people, so I sat down. The Messenger of Allah ﷺ said: "What prevented you from praying two rak'ahs before you sat down?" I said: O Messenger of Allah, I saw you sitting and the people were sitting. He said: "When one of you enters the mosque, let him not sit until he prays two rak'ahs."(4)

Scholars said: The Prophet ﷺ gave the mosque a special privilege that distinguishes it from other houses, which is that one should not sit until he prays.

Most scholars are of the opinion that the command to pray [tahiyyat al-masjid] is recommended and encouraged, while Dawood and his companions held it to be obligatory. This is invalid; if it were as they said, it would be forbidden for someone with minor ritual impurity to enter the mosque until they perform ablution (wudu), and no one says that as far as I know, and Allah knows best.(5)

If it is said: Ibrahim bin Yazid narrated from Al-Awza'i from Yahya bin Abi Kathir from...

---

(1) Sunan Ibn Majah (773). Al-Busiri said in al-Zawa'id 1/165: Its chain is authentic, its narrators are trustworthy. Al-Hafiz Ibn Hajar graded it good (hasan) in Nata'ij al-Afkar 1/277. (2) In his Sunan (466). Al-Hafiz said in Nata'ij al-Afkar 1/277: This is a hasan gharib (good but rare) hadith, its narrators are reliable, and they are narrators of the Sahih except Ismail and Uqbah. (3) Sahih Muslim (714), and narrated by Ahmad (22523) and Al-Bukhari (444). (4) Sahih Muslim (714) (70), and it is in Musnad Ahmad (22601). (5) Al-Mufhim 2/352.

२८३ सूरह अन-नूर: आयत ३६ - ३८

पैगंबर ﷺ कहते थे: "ऐ अल्लाह, मुझे शापित शैतान से सुरक्षित रख।"(१)

अबू दाऊद (२) ने हयवाह बिन शुराय से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैं उकबा बिन मुस्लिम से मिला और उनसे कहा: मुझे खबर मिली है कि आपने अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ जब मस्जिद में प्रवेश करते थे तो कहते थे: "मैं महान अल्लाह की शरण लेता हूँ, उसके सम्मानित चेहरे और उसकी प्राचीन शक्ति के माध्यम से, शापित शैतान से।" उन्होंने कहा: हाँ। उन्होंने कहा: जब वह यह कहते हैं, तो शैतान कहता है: वह बाकी दिन के लिए मुझसे सुरक्षित कर लिया गया है।

ग्यारहवीं बात: मुस्लिम ने अबू कतादा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब तुम में से कोई मस्जिद में दाखिल हो, तो बैठने से पहले दो रकअत नमाज़ पढ़े।"(३) उन्हीं से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैं मस्जिद में दाखिल हुआ जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ लोगों के बीच बैठे थे, तो मैं भी बैठ गया। अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुम्हें बैठने से पहले दो रकअत नमाज़ पढ़ने से किसने रोका?" मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने आपको बैठे हुए देखा और लोग भी बैठे हुए थे। उन्होंने फरमाया: "जब तुम में से कोई मस्जिद में दाखिल हो, तो वह तब तक न बैठे जब तक कि दो रकअत नमाज़ न पढ़ ले।"(४)

विद्वानों ने कहा है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मस्जिद को एक ऐसी विशेषता दी है जो इसे अन्य घरों से अलग करती है, और वह यह है कि बैठने से पहले नमाज़ पढ़ी जाए।

अधिकांश विद्वानों का मत है कि नमाज़ (तहीयत अल-मस्जिद) का आदेश अनुशंसात्मक (मसनून) है, जबकि दाऊद और उनके साथियों का मानना था कि यह अनिवार्य (वाजिब) है। यह गलत है; अगर बात वैसी होती जैसी उन्होंने कही, तो मस्जिद में छोटे अपवित्रता (बे-वज़ू) की स्थिति में प्रवेश करना तब तक हराम होता जब तक वज़ू न कर लिया जाए, और जहाँ तक मैं जानता हूँ, ऐसा कोई नहीं कहता। और अल्लाह बेहतर जानता है।(५)

यदि यह कहा जाए: इब्राहिम बिन यज़ीद ने अल-औज़ाई से, उन्होंने याह्या बिन अबी कसीर से, उन्होंने...

(१) सुनन इब्न माजह (७७३)। अल-बुसिरी ने अल-ज़वाइद १/१६५ में कहा: इसका इसनाद सही है, इसके रावी भरोसेमंद हैं। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने नताइज अल-अफकार १/२७७ में इसे हसन कहा है। (२) उनकी सुनन में (४६६)। अल-हाफिज़ ने नताइज अल-अफकार १/२७७ में कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है और इसके रावी विश्वसनीय हैं, और वे सिवाय इस्माइल और उकबा के सहीह के रावी हैं। (३) सहीह मुस्लिम (७१४), और इसे अहमद (२२५२३) और बुखारी (४४४) ने भी रिवायत किया है। (४) सहीह मुस्लिम (७१४) (७०), और यह मुसनद अहमद (२२६०१) में है। (५) अल-मुफहिम २/३५२।

نبی کریم ﷺ فرماتے تھے: "اے اللہ! مجھے شیطان مردود سے محفوظ فرما۔"(۱)

اور ابو داؤد (۲) نے حیوہ بن شریح سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں عقبہ بن مسلم سے ملا تو ان سے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ آپ نے عبداللہ بن عمرو بن العاص سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ جب مسجد میں داخل ہوتے تو فرماتے: "میں اللہ عظمت والے، اس کے کریم چہرے اور اس کی قدیم سلطنت کے ذریعے شیطان مردود سے پناہ مانگتا ہوں۔" انہوں نے کہا: جی ہاں۔ فرمایا: جب وہ یہ کہتے ہیں تو شیطان کہتا ہے: وہ باقی تمام دن کے لیے مجھ سے محفوظ کر لیا گیا۔

گیارھویں بات: امام مسلم نے ابو قتادہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی مسجد میں داخل ہو تو اسے چاہیے کہ بیٹھنے سے پہلے دو رکعتیں پڑھے۔"(۳) اور انہی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں مسجد میں داخل ہوا جبکہ رسول اللہ ﷺ لوگوں کے درمیان تشریف فرما تھے، چنانچہ میں بیٹھ گیا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تمہیں بیٹھنے سے پہلے دو رکعتیں پڑھنے سے کس چیز نے روکا؟" میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ! میں نے آپ کو بیٹھے ہوئے دیکھا اور لوگ بھی بیٹھے ہوئے تھے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی مسجد میں داخل ہو تو وہ نہ بیٹھے یہاں تک کہ دو رکعتیں پڑھ لے۔"(۴)

علماء کا قول ہے: نبی کریم ﷺ نے مسجد کو ایک ایسی فضیلت عطا فرمائی ہے جو اسے باقی گھروں سے ممتاز کرتی ہے، اور وہ یہ ہے کہ آدمی نہ بیٹھے یہاں تک کہ نماز پڑھے۔

اور عام علماء اس بات پر متفق ہیں کہ ان رکعتوں کا حکم بطور استحباب اور ترغیب کے ہے، جبکہ داؤد اور ان کے ساتھیوں کا موقف ہے کہ یہ واجب ہے، اور یہ موقف باطل ہے، کیونکہ اگر معاملہ ویسا ہی ہوتا جیسا انہوں نے کہا ہے، تو بے وضو شخص کے لیے مسجد میں داخل ہونا تب تک حرام ہوتا جب تک وہ وضو نہ کر لیتا، اور میرے علم کے مطابق کوئی بھی اس کا قائل نہیں، واللہ اعلم۔(۵)

اگر یہ کہا جائے: ابراہیم بن یزید نے اوزاعی سے، انہوں نے یحییٰ بن ابی کثیر سے، انہوں نے...

---

(۱) سنن ابن ماجہ (۷۷۳)۔ البوصیری نے الزوائد ۱/ ۱۶۵ میں کہا: اس کی سند صحیح ہے اور اس کے رجال ثقہ ہیں۔ حافظ ابن حجر نے نتائج الافکار ۱/ ۲۷۷ میں اسے حسن قرار دیا ہے۔ (۲) اپنی سنن (۴۶۶) میں۔ حافظ نے نتائج الافکار ۱/ ۲۷۷ میں کہا ہے: یہ حدیث حسن غریب ہے اور اس کے رجال معتبر ہیں، اور وہ سوائے اسماعیل اور عقبہ کے صحیح کے رجال ہیں۔ (۳) صحیح مسلم (۷۱۴)، اور اسے احمد (۲۲۵۲۳) اور بخاری (۴۴۴) نے روایت کیا ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۷۱۴) (۷۰)، اور یہ مسند احمد (۲۲۶۰۱) میں ہے۔ (۵) المفہم ۲/ ۳۵۲۔

Page 284 Surah Al-Nur: Verses 36 - 38

Abu Salama bin Abd al-Rahman narrated from Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said: "When one of you enters the mosque, let him not sit until he prays two rak'ahs; and when one of you enters his house, let him not sit until he prays two rak'ahs, for Allah will make [for him] good from his two rak'ahs in his house."(1) This implies equality between the mosque and the house [in this regard].

It was said: This addition regarding bowing (praying) upon entering the house has no basis; Al-Bukhari said that(2). What is authentic in this regard is the hadith of Abu Qatada which was previously mentioned for Muslim. As for this Ibrahim; I do not know anyone who narrated from him except Sa'd bin Abd al-Hamid, and I do not know of any hadith for him except this one; this was stated by Abu Muhammad Abd al-Haq(3).

Twelfth: Sa'eed bin Zabban narrated, my father told me, from his father, from his grandfather, from Abu Hind (may Allah be pleased with him) who said: Tamim—meaning Al-Dari—brought lamps, oil, and ropes from ash-Sham (Greater Syria) to Medina. When he reached Medina, it coincided with Friday night, so he ordered a boy called Abu al-Barrad. He stood and prepared the ropes(4), hung the lamps, poured water and oil into them, and placed the wicks. When the sun set, he ordered Abu al-Barrad to light them. The Messenger of Allah ﷺ came out to the mosque, and there they were, glowing. He said: "Who did this?" They said: Tamim Al-Dari, O Messenger of Allah. He said: "You have illuminated Islam; may Allah illuminate you in this world and the hereafter. Indeed, if I had a daughter, I would have given her to you in marriage." Nawfal bin al-Harith said: I have a daughter, O Messenger of Allah—named Al-Mughira bint Nawfal—so do with her as you wish. So he gave her to him in marriage(5).

---

(1) Recorded by Al-Uqayli in Al-Du'afa (1/72), Ibn Adi in Al-Kamil (1/251), and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (3079). The text in brackets is from sources. Al-Uqayli said: It has no basis from the hadith of Al-Awza'i. And he said regarding Ibrahim bin Yazid: In his hadith there is delusion and error. Ibn Adi said: This [hadith] with this chain is rejected (munkar). Al-Bayhaqi said: Al-Bukhari rejected it with this chain. (2) In Al-Tarikh al-Kabir (1/336). (3) In Al-Ahkam al-Wusta (1/299). (4) Al-Muqat is the plural of Miqat, which is a rope, like his thong, and he untied/prepared it, meaning: he tied it. (5) Mentioned by Al-Mustaghfiri in Al-Sahaba, as cited by Al-Hafiz in Al-Isaba (11/32-33). He said: Its chain is weak.

पृष्ठ २८४ सूरह अन-नूर: आयत ३६ - ३८

अबू सलमा बिन अब्द अल-रहमान ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब तुम में से कोई मस्जिद में दाखिल हो, तो जब तक दो रकअत न पढ़ ले, न बैठे; और जब तुम में से कोई अपने घर में दाखिल हो, तो जब तक दो रकअत न पढ़ ले, न बैठे, क्योंकि अल्लाह उसके घर में उसकी दो रकअत से खैर (भलाई) पैदा करेगा।"(१) यह मस्जिद और घर के बीच समानता का तकाज़ा करता है।

कहा गया: घर में दाखिल होने पर रुकू(नमाज़) के बारे में यह इज़ाफ़ा बेबुनियाद है; अल-बुखारी ने ऐसा कहा है(२)। इस मामले में अबू क़तादा की वह हदीस सही है जो मुस्लिम के लिए पहले गुज़र चुकी है। और जहाँ तक इस इब्राहिम की बात है; मुझे नहीं मालूम कि साद बिन अब्द अल-हमीद के अलावा किसी और ने उनसे रिवायत की हो, और मुझे उनकी इस एक हदीस के अलावा कोई और हदीस मालूम नहीं है; यह बात अबू मुहम्मद अब्द अल-हक ने कही है(३)।

बारहवीं बात: सईद बिन ज़ब्बान ने रिवायत की, मुझसे मेरे वालिद ने, उन्होंने अपने वालिद से, उन्होंने अपने दादा से, उन्होंने अबू हिंद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की कि उन्होंने कहा: तमीम—यानी अद-दारी—शाम से मदीना चिराग, तेल और रस्सियाँ लेकर आए। जब वह मदीना पहुँचे, तो वह जुमे की रात थी, उन्होंने अबू अल-बर्राद नाम के एक लड़के को हुक्म दिया। वह खड़ा हुआ और उसने रस्सियाँ तैयार कीं(४), चिराग लटकाए, उनमें पानी और तेल डाला और उनमें बत्ती लगाई। जब सूरज डूब गया, तो उन्होंने अबू अल-बर्राद को उन्हें जलाने का हुक्म दिया। अल्लाह के रसूल ﷺ मस्जिद की तरफ निकले, तो देखा कि वे चमक रहे हैं। आपने फरमाया: "यह किसने किया है?" उन्होंने कहा: तमीम अद-दारी ने, ऐ अल्लाह के रसूल। आपने फरमाया: "तुमने इस्लाम को रोशन कर दिया, अल्लाह तुम्हें दुनिया और आखिरत में रोशन करे। अगर मेरी कोई बेटी होती, तो मैं उसका निकाह तुमसे कर देता।" नौफल बिन अल-हारिस ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मेरी एक बेटी है—जिसका नाम अल-मुग़ीरा बिन्त नौफल है—तो आप उसके साथ जो चाहें करें। तो आपने उसका निकाह उनसे कर दिया(५)।

---

(१) अल-उकैली ने अल-दुआफा (१/७२) में, इब्न अदी ने अल-कामिल (१/२५१) में, और अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (३०७९) में इसे निकाला है। कोष्ठक के बीच का हिस्सा स्रोतों से है। अल-उकैली ने कहा: अल-अवज़ाई की हदीस से इसकी कोई बुनियाद नहीं है। और इब्राहिम बिन यज़ीद के बारे में

कहा: उनकी हदीस में वहम और गलती है। इब्न अदी ने कहा: इस सनद के साथ यह मुनकर (अस्वीकृत) है। अल-बैहकी ने कहा: अल-बुखारी ने इस सनद के साथ इसका इनकार किया है। (२) अल-तारीख अल-कबीर (१/३३६) में। (३) अल-अहकाम अल-वुस्ता (१/२९९) में। (४) मुकात का बहुवचन, जो रस्सी है, जैसे उसका तस्मा, और उसने इसे तैयार किया, यानी: उसे बाँधा। (५) अल-मुस्तग़फ़िरी ने अस्-सहाबा में इसका ज़िक्र किया है, जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-इसाबा (११/३२-३३) में ज़िक्र किया है। उन्होंने कहा: इसकी सनद कमज़ोर है।

صفحہ ۲۸۴ سورہ النور: آیات ۳۶ - ۳۸

ابو سلمہ بن عبد الرحمن نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی مسجد میں داخل ہو تو جب تک دو رکعتیں نہ پڑھ لے نہ بیٹھے، اور جب تم میں سے کوئی اپنے گھر میں داخل ہو تو جب تک دو رکعتیں نہ پڑھ لے نہ بیٹھے، کیونکہ اللہ تعالیٰ اس کی ان دو رکعتوں کی وجہ سے اس کے گھر میں خیر و برکت پیدا فرمائے گا۔" (۱) یہ مسجد اور گھر کے درمیان برابری کا تقاضا کرتا ہے۔

کہا گیا: گھر میں داخل ہوتے وقت رکوع (نماز) کے بارے میں یہ زیادتی بے بنیاد ہے، یہ بات امام بخاری رحمہ اللہ نے کہی ہے (۲)۔ اس بارے میں حضرت ابو قتادہ رضی اللہ عنہ کی وہ حدیث صحیح ہے جو پہلے امام مسلم کے حوالے سے گزر چکی ہے، اور یہ ابراہیم؛ میں نہیں جانتا کہ ان سے سعد بن عبد الحمید کے علاوہ کسی نے روایت کی ہو، اور نہ ہی میں ان کی اس ایک حدیث کے سوا کوئی اور حدیث جانتا ہوں، یہ بات ابو محمد عبد الحق نے کہی ہے (۳)۔

بارہویں بات: سعید بن زبان نے روایت کی، مجھ سے میرے والد نے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے، انہوں نے ابو ہند رضی اللہ عنہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: تمیم—یعنی الداری—شام سے مدینہ منورہ چراغ، تیل اور رسیاں لے کر آئے۔ جب وہ مدینہ پہنچے تو وہ جمعہ کی رات تھی، انہوں نے ابو البراد نامی ایک لڑکے کو حکم دیا۔ وہ کھڑا ہوا اور اس نے رسیاں درست کیں (۴)، چراغ لٹکائے، ان میں پانی اور تیل ڈالا اور بتی رکھی۔ جب سورج غروب ہو گیا تو انہوں نے ابو البراد کو انہیں روشن کرنے کا حکم دیا۔ رسول اللہ ﷺ مسجد کی طرف تشریف لائے تو دیکھا کہ وہ روشن ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ کس نے کیا ہے؟" صحابہ نے عرض کیا: اللہ کے رسول! تمیم الداری نے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تم نے اسلام کو روشن کر دیا، اللہ تمہیں دنیا

اور آخرت میں روشن رکھے۔ سنو! اگر میری کوئی بیٹی ہوتی تو میں اس کا نکاح تم سے کر دیتا۔"
نوفل بن الحارث نے عرض کیا: اللہ کے رسول! میری ایک بیٹی ہے—جس کا نام مغیرہ بنت نوفل ہے—آپ اس کے بارے میں جو چاہیں فیصلہ فرمائیں۔ چنانچہ آپ ﷺ نے ان کا نکاح ان سے کر دیا (۵)۔

---

(۱) اسے عقیلی نے الضعفاء (۱/۷۲)، ابن عدی نے الکامل (۱/۲۵۱) اور بیہقی نے شعب الایمان (۳۰۷۹) میں روایت کیا ہے۔ بریکٹ میں موجود الفاظ دیگر مصادر سے لیے گئے ہیں۔ عقیلی نے کہا: اوزاعی کی حدیث سے اس کی کوئی اصل نہیں، اور ابراہیم بن یزید کے بارے میں کہا: ان کی حدیث میں وہم اور غلطی ہے۔ ابن عدی نے کہا: اس سند کے ساتھ یہ حدیث منکر ہے۔ بیہقی نے کہا: بخاری نے اس سند کے ساتھ اس کا انکار کیا ہے۔ (۲) التاریخ الکبیر (۱/۳۳۶) میں۔ (۳) الأحکام الوسطی (۱/۲۹۹) میں۔ (۴) المقاط کی جمع، جس کا معنی رسی ہے، جیسے تسمہ، اور اسے درست کرنے کا مطلب اسے باندھنا ہے۔ (۵) اسے مستغفری نے 'صحابہ' میں ذکر کیا ہے، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے 'الاصابہ' (۱۱/۳۲-۳۳) میں ذکر کیا ہے اور کہا کہ اس کی سند ضعیف ہے۔

Surah An-Nur: Verses 36 - 38 285

Zabbān: "With the fatha of the Zay and the Ba, the latter being doubled with a single dot beneath it (1). Sa’id is the only one distinguished by this name; he is Abu Uthman Sa’id bin Zabbān bin Fa’id (2) bin Zabbān bin Abi Hind, and this Abu Hind was the mawla (freed slave) of Ibn Bayadah, the cupper of the Prophet ﷺ."

Al-Muqut: The plural of al-miqat, which is the rope, so it is as if it is an inversion of al-qimat (3). And Allah knows best.

Ibn Majah narrated from Abu Sa'id al-Khudri that he said: "The first person to light a lamp in mosques was Tamim ad-Dari" (4).

It is narrated from Anas that the Prophet ﷺ said: "Whoever lights a lamp in a mosque, the angels and the bearers of the Throne continue to pray for him and seek forgiveness for him as long as that light remains in it; and indeed, sweeping the dust of the mosque is the dower (mahr) of the Hur al-Ayn (maidens of Paradise)" (5).

The scholars said: It is recommended that the house in which the Quran is recited be illuminated by hanging lamps and setting up...

---

(1) Thus said the author, may Allah have mercy on him, but what is in 'Tawdih al-Mushtabih' 4/320-322 and 'Al-Isabah' 11/32 is: Ziyad, with a fatha on the Zay, and a shadda on the Ya (with two dots below) followed by Alif and then Dal. (2) In (m) and (z): Qa’id, with a Qaf, and what is established from (d) is what matches 'Tawdih al-Mushtabih' and 'Al-Isabah'. (3) Al-Sihah (m-q-t). (4) Sunan Ibn Majah (760), and Al-Tabarani narrated it in Al-Kabir (1247) from the saying of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). In both their chains of narration is Khalid ibn Iyas, who is abandoned (matruk). See 'Misbah al-Zujajah' 1/163-164 and 'Majma' al-Zawa'id' 9/392. (5) Narrated by Al-Harith ibn Abi Usamah (127) (Zawa'id) from Ishaq ibn Bishr, from Abu Amir al-Asadi Muhajir ibn Kathir, from Al-Hakam ibn Masqalah al-Abdi, from Anas as a marfu' narration without the part: "And indeed sweeping the dust...". Al-Busiri said in 'Ithaf al-Maharah' 2/42: Its chain of narration is weak. Al-Dhahabi said in 'Al-Mizan' [1/580]: Al-Hakam ibn Masqalah, Al-Azdi said: a liar, and Al-Bukhari said: he has wonders. End. Then he said: And Ishaq ibn Bishr was called a liar by Ali ibn al-Madini, and Ibn Hibban said: It is not permissible to write down his Hadith except for astonishment, and Al-Daraqutni said: A liar, abandoned. End. We say: and in it is Muhajir ibn Kathir, Abu Hatim said: his Hadith is abandoned. 'Al-Mizan' 4/193. And his saying: "And indeed sweeping the dust of the mosque..." Al-Daylami mentioned it in

'Musnad al-Firdaws' 3/299 from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). Ibn 'Iraq transmitted in 'Tanzih al-Shari'ah' 2/383 from Ibn al-Jawzi in 'Al-Mawdu'at' (1808) that it is not authentic, it contains unknown narrators and Abdul Wahid ibn Zaid is abandoned. He followed it with what Al-Tabarani narrated in 'Al-Kabir' (2521) from the hadith of Abu Qirsafah as a marfu' narration, containing: "And removing trash from it is the dowers of the Hur al-Ayn," and Al-Diya al-Maqdisi graded it authentic in 'Al-Mukhtarah'. We say: but Al-Haythami said in 'Al-Majma'' 9/2: Al-Tabarani narrated it and in its chain are unknown narrators.

सूरा अन-नूर: आयत ३६ - ३८ २८५

ज़ब्बान: "अक्षर ज़ाय और बा पर फतह (ज़बर) के साथ, और बा पर तशदीद और नीचे एक नुक्ता (१)। सईद अकेले इस नाम से जाने जाते हैं; वह अबू उस्मान सईद बिन ज़ब्बान बिन फ़ैद (२) बिन ज़ब्बान बिन अबी हिंद हैं, और यह अबू हिंद इब्न बयादा के स्वतंत्र किए हुए गुलाम थे, जो नबी ﷺ के पछा लगाने वाले (हज्जाम) थे।

अल-मुकुत: अल-मिक़ात का बहुवचन है, जिसका अर्थ रस्सी है, जैसे कि यह अल-क़िमात का उल्टा है (३)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

इब्न माजाह ने अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "मस्जिदों में चिराग जलाने वाले पहले व्यक्ति तमीम अद-दारी थे" (४)।

अनस से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जो कोई मस्जिद में चिराग जलाता है, फरिश्ते और अर्श को उठाने वाले उसके लिए तब तक दुआ और माफ़ी माँगते रहते हैं जब तक वह रोशनी उसमें रहती है; और वास्तव में, मस्जिद की धूल झाड़ना हूर अल-ऐन (जन्नत की अप्सराओं) का महर है" (५)।

विद्वानों ने कहा: उस घर को रोशन करना मुस्तहब (पसंदीदा) है जिसमें कुरान पढ़ा जाता है, लालटेन लटकाकर और...

---

(१) लेखक (अल्लाह उन पर रहम करे) ने ऐसा ही कहा है, लेकिन 'तौदीह अल-मुशतबिह' ४/३२०-३२२ और 'अल-इसाबा' ११/३२ में जो है वह है: ज़ियाद, ज़ाय पर फतह के साथ, और या (जिसके नीचे दो नुक्ते हैं) पर तशदीद के साथ, उसके बाद अलिफ़ और फिर दाल। (२) (म) और (ज़) में: क़ैद, क़ाफ़ के साथ, और (द) से जो तय किया गया है वही 'तौदीह अल-मुशतबिह' और 'अल-इसाबा' में जो है उसके अनुरूप है। (३) अस-सिहाह (म-क़-त)। (४) सुनन इब्न माजाह (७६०), और अल-तबरानी ने इसे अल-कबीर (१२४७) में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन से उद्धृत किया है। उन दोनों की रिवायत की कड़ी में खालिद इब्न इयास है, जो मतरूक (परित्यक्त) है। देखिए 'मिसबाह अल-ज़ुजाजा' १/१६३-१६४ और 'मजमा' अल-ज़वाइद' ९/३९२। (५) इसे अल-हारिस इब्न अबी उसामा (१२७) (ज़वाइद) ने इशाक इब्न बिशर से, उन्होंने अबू आमिर अल-असदी मुहाजिर इब्न कसीर से, उन्होंने अल-हकम इब्न मस्क़ला अल-अब्दी से, अनस से मरफू रिवायत के रूप में उद्धृत

किया है, सिवाय "और वास्तव में धूल झाड़ना..." वाले हिस्से के। अल-बुसीरी ने 'इतहाफ अल-महारा' २/४२ में कहा: इसकी रिवायत की कड़ी कमज़ोर है। अल-ज़हबी ने 'अल-मीज़ान' [१/५८०] में कहा: अल-हकम इब्न मस्क़ला, अल-अज़दी ने कहा: झूठा है, और अल-बुखारी ने कहा: उसके पास अजूबे हैं। समाप्त। फिर उन्होंने कहा: और इशाक इब्न बिशर को अली इब्न अल-मदीनी ने झूठा करार दिया था, और इब्न हिब्बान ने कहा: आश्चर्य के अलावा उसकी हदीस लिखना जायज़ नहीं है, और अल-द़ारकुतनी ने कहा: झूठा, मतरूक। समाप्त। हम कहते हैं: और इसमें मुहाजिर इब्न कसीर है, अबू हातिम ने कहा: उसकी हदीस मतरूक है। 'अल-मीज़ान' ४/१९३। और उनका कहना: "और वास्तव में मस्जिद की धूल झाड़ना..." अल-दैलमी ने इसे अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से 'मुसनद अल-फिरदौस' ३/२९९ में उल्लेख किया है। इब्न 'इराक़ ने 'तन्ज़ीह अल-शरीआ' २/३८३ में इब्न अल-जौज़ी से 'अल-मौदूआत' (१८०८) में उद्धृत किया है कि यह सही नहीं है, इसमें अज्ञात रावी हैं और अब्दुल वाहिद इब्न ज़ैद मतरूक है। उन्होंने इसका पीछा उस रिवायत से किया जिसे अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (२५२१) में अबू क़िरसाफ़ा की हदीस से मरफू रूप में उद्धृत किया है, जिसमें है: "और उससे कचरा निकालना हूर अल-ऐन के महर हैं," और अल-ज़िया अल-मक़दिसी ने 'अल-मुख्तारा' में इसे सही बताया है। हम कहते हैं: लेकिन अल-हैसमी ने 'अल-मजमा' ९/२ में कहा: इसे अल-तबरानी ने रिवायत किया है और इसकी कड़ी में अज्ञात रावी हैं।

سورة النور: آیات ٣٦ - ٣٨ ٢٨٥

زبّان: ”زائے اور با کے فتحہ (زبر) کے ساتھ اور با پر تشدید اور اس کے نیچے ایک نقطہ(١)۔ اکیلا سعید اس نام کے ساتھ منفرد ہے؛ وہ ابو عثمان سعید بن زبّان بن فائد(٢) بن زبّان بن ابی ہند ہیں، اور یہ ابو ہند، ابن بیاضہ کے آزاد کردہ غلام تھے جو نبی ﷺ کے پچھنے لگانے والے (حجام) تھے۔

المُقُط : مِقاط کی جمع ہے، جس کے معنی رسی کے ہیں، گویا یہ قِماط کا الٹ ہے(٣)۔ واللہ اعلم۔

ابن ماجہ نے ابوسعید خدری ؓ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: ”مساجد میں سب سے پہلے چراغ جلانے والے تمیم داری ؓ تھے“(٤)۔

اور حضرت انس ؓ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: ”جس نے مسجد میں کوئی چراغ جلایا، فرشتے اور عرش اٹھانے والے اس کے لیے اس وقت تک دعا اور استغفار کرتے رہتے ہیں جب تک وہ روشنی اس میں رہتی ہے؛ اور بے شک مسجد کی گرد جھاڑنا حور عین کا مہر ہے“(٥)۔

علماء نے کہا: مستحب ہے کہ اس گھر کو روشن کیا جائے جس میں قرآن پڑھا جاتا ہے، قندیلیں لٹکا کر اور...

---

(١) مصنف رحمہ اللہ نے اسی طرح کہا ہے، لیکن ’توضیح المشتبہ‘ ٤ / ٣٢٠-٣٢٢ اور ’الاصابہ‘ ١١ / ٣٢ میں جو ہے وہ یہ ہے: زیاد، زاء کے فتحہ کے ساتھ، اور یائے مثناہ تحتانیہ (دو نقطوں والی ی) کی تشدید کے ساتھ اور الف کے بعد دال ہے۔ (٢) (م) اور (ظ) میں: قائد، قاف کے ساتھ ہے، اور (د) سے جو ثابت ہے وہی ہے جو ’توضیح المشتبہ‘ اور ’الاصابہ‘ کے موافق ہے۔ (٣) الصحاح (مقط)۔ (٤) سنن ابن ماجہ (٧٦٠) اور اسے طبرانی نے ’الکبیر‘ (١٢٤٧) میں ابوہریرہ ؓ

کے قول سے روایت کیا ہے اور ان دونوں کی سند میں خالد بن ایاس ہے، اور وہ متروک ہے، دیکھیے 'مصباح الزجاجہ' ۱ / ۱۶۳-۱۶۴ اور 'مجمع الزوائد' ۹ / ۳۹۲۔ (۵) اسے حارث بن ابی اسامہ (۱۲۷) نے (زوائد) میں اسحاق بن بشر سے، انہوں نے ابوعامر اسدی مہاجر بن کثیر سے، انہوں نے حکم بن مسقلہ عبدی سے، انسؓ سے مرفوعاً روایت کیا ہے سوائے اس قول کے: "اور بے شک گرد جھاڑنا الخ۔۔" بوصیری نے 'اتحاف المہرہ' ۲ / ۴۲ میں کہا: اس کی سند ضعیف ہے، ذہبی نے 'المیزان' [۱ / ۵۸۰] میں کہا: حکم بن مسقلہ، ازدی نے کہا: کذاب ہے، اور بخاری نے کہا: اس کے پاس عجائبات ہیں۔ اھ (کلام ختم) پھر کہا: اور اسحاق بن بشر کو علی بن مدینی نے جھٹلایا ہے، اور ابن حبان نے کہا: اس کی حدیث لکھنا سوائے تعجب کے جائز نہیں، اور دارقطنی نے کہا: کذاب، متروک ہے۔ اھ ہم کہتے ہیں: اور اس میں مہاجر بن کثیر ہے، ابو حاتم نے کہا: متروک الحدیث ہے۔ 'المیزان' ۴ / ۱۹۳۔ اور ان کا قول: "اور بے شک مسجد کی گرد جھاڑنا۔۔" اسے دیلمی نے 'مسند الفردوس' ۳ / ۲۹۹ میں حضرت انسؓ کی حدیث سے ذکر کیا ہے اور ابن عراق نے 'تنزیہ الشریعہ' ۲ / ۳۸۳ میں ابن جوزی سے 'الموضوعات' (۱۸۰۸) میں نقل کیا ہے کہ یہ صحیح نہیں ہے، اس میں مجاہیل (نامعلوم راوی) ہیں اور عبدالواحد بن زید متروک ہے، اور اس کا تعاقب اس حدیث سے کیا جسے طبرانی نے 'الکبیر' (۲۵۲۱) میں ابو قرصافہ سے مرفوعاً روایت کیا ہے، جس میں ہے: "اور اس سے کوڑا نکالنا حور عین کے مہر ہیں"، اور ضیاء مقدسی نے 'المختارہ' میں اسے صحیح قرار دیا ہے۔ ہم کہتے ہیں: لیکن ہیثمی نے 'المجمع' ۹/۲ میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے اور اس کی سند میں مجاہیل ہیں۔

286 Surah An-Nur: Verses 36 - 38 ...candles in it, and the lights of the mosques are increased in the month of Ramadan. Thirteenth: Allah's saying: ﴿Exalting [Him] within them in the mornings and the evenings are men﴾. Scholars differed in describing those whom Allah calls "the exalters": It was said: They are those who observe Allah's command, seeking His pleasure, whom nothing of worldly affairs distracts from prayer and the remembrance of Allah. Many of the Companions said: This verse was revealed regarding the market people who, when they heard the call to prayer, left all work and hurried. Salim bin Abdullah saw the market people heading to prayer and said: These are the ones Allah intended by His saying: ﴿[Are] men whom neither commerce nor sale distracts from the remembrance of Allah﴾. This was also narrated from Ibn Mas'ud(1). Abdullah bin Amir, Asim in Abu Bakr's narration from him, and Al-Hasan read: "yusabbahu lahu fiha" (He is glorified therein) with a fatha on the 'ba', as a passive verb. Nafi', Abu Amr(2), and Hamzah used to read: "yusabbihu" (they glorify) with a kasra on the 'ba', and likewise Abu Umar narrated from Asim(3). So, for whoever reads "yusabbahu" with a fatha on the 'ba', it has two meanings: One of them: That "men" (rijalun) is raised by a hidden verb indicated by the apparent one, meaning "men glorify Him", so a pause is made on "al-asal" (the evenings)(4). Sibawayh mentioned something similar to this and recited: "Let Yazid be wept for by a humble [man] for a dispute, and a traveler seeking help from what the winds cast away." The meaning: A humble [man] weeps for him(5). Accordingly, you say: "duriba Zaydun Amru" meaning Amr struck him.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/186, and the report of Salim bin Abdullah and Ibn Mas'ud was narrated by al-Tabari in his Tafsir 17/321-322. (2) In (m): Nafi', Ibn Umar, and Abu Amr; what is established is from (d) and (z). (3) Idah al-Waqf wa al-Ibtida 2/798. In the manuscripts, it appeared as "Abu Amr" instead of "Abu Umar", which is an error; he is Abu Umar Hafs bin Sulayman, the narrator of Asim. Ibn Kathir and al-Kisa'i also read with a kasra on the 'ba'. See Al-Sab'ah p. 456 and Al-Taysir p. 162. (4) Idah al-Waqf wa al-Ibtida 2/798. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/186, and Al-Kitab by Sibawayh 1/288 and 366. The first half of the verse was mentioned previously in 8/432.

286 सूरह अन-नूर: आयतें 36 - 38 मोमबत्तियाँ इसमें, और रमज़ान के महीने में मस्जिदों की रोशनी बढ़ा दी जाती है। तेरहवीं: अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿वहाँ सुबह और शाम उसकी तस्बीह (महिमा गान) करते हैं ऐसे लोग﴾। अल्लाह तआला ने तस्बीह करने वालों का जो वर्णन किया है, उसके बारे में विद्वानों में मतभेद है: कहा गया है: वे वे लोग हैं जो अल्लाह के आदेश का पालन करते हैं, उसकी प्रसन्नता चाहते हैं, जिन्हें दुनिया का कोई भी काम नमाज़ और अल्लाह की याद से विचलित नहीं करता। कई सहाबा (साथियों) ने कहा: यह आयत बाज़ार वालों के बारे में उतरी थी, जो नमाज़ की पुकार (अज़ान) सुनते ही सारा काम छोड़ देते और दौड़ पड़ते थे। सालिम बिन अब्दुल्ला ने बाज़ार वालों को नमाज़ के लिए जाते देखा तो कहा: ये वे लोग हैं जिनके बारे में अल्लाह ने फ़रमाया है: ﴿ऐसे लोग जिन्हें न व्यापार और न ही ख़रीद-फ़रोख़्त अल्लाह की याद से विचलित करती है﴾। यह इब्न मसूद(1) से भी रिवायत है। अब्दुल्ला बिन आमिर, आसिम (उनके बारे में अबू बक्र की रिवायत में), और अल-हसन ने पढ़ा: "यूसब्बहु लहू फ़ीहा" (वहाँ उसकी महिमा की जाती है) 'बा' पर ज़बर (फ़तह) के साथ, कर्मवाच्य (passive) के रूप में। नाफ़ेअ, अबू अम्र(2) और हमज़ा "यूसब्बिहु" (महिमा करते हैं) 'बा' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ पढ़ते थे, और इसी तरह अबू उमर ने आसिम(3) से रिवायत किया है। तो, जो कोई 'बा' पर ज़बर के साथ "यूसब्बहु" पढ़ता है, उसके दो अर्थ होते हैं: पहला: "रिजाल" (लोग) एक छिपे हुए क्रिया (verb) द्वारा कर्ता के रूप में आता है जिसे स्पष्ट क्रिया द्वारा दर्शाया गया है, जिसका अर्थ है "लोग उसकी महिमा करते हैं", इसलिए "अल-आसाल" (शाम) (4) पर विराम दिया जाता है। सीबवैह ने भी इसी तरह की बात कही है और शेर पढ़ा है: "यज़ीद पर एक विनम्र व्यक्ति रोये किसी विवाद के लिए, और वह मुसाफ़िर जो उन चीज़ों से मदद माँगता है जिन्हें हवाएँ उड़ा ले जाती हैं।" अर्थ: एक विनम्र व्यक्ति उस पर रोता है(5)। इसी आधार पर आप कह सकते हैं: "ज़ुरिबा ज़ैदुन अम्रु" यानी अम्र ने उसे मारा।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/186, और सालिम बिन अब्दुल्ला और इब्न मसूद की रिवायत तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/321-322 में दी है। (2) (म) में: नाफ़ेअ, इब्न उमर और अबू अम्र; जबकि (द) और (ज़) से जो प्रमाणित है वह दिया गया है। (3) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/798। पांडुलिपियों में "अबू उमर" के बजाय "अबू अम्र" लिखा गया है, जो एक गलती है; वे अबू उमर हफ़्स बिन सुलेमान हैं, जो आसिम के रावी (वर्णनकर्ता) हैं। इब्न कसीर और अल-किसाई ने भी 'बा' के नीचे ज़ेर के साथ पढ़ा है। देखें अल-सबआ पृ. 456 और अल-तयसीर पृ. 162। (4) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा

2/798। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/186, और सीबवैह की अल-किताब 1/288 और 366। शेर का पहला आधा हिस्सा पहले 8/432 में आ चुका है।

٢٨٦ سورة النور: آیات ٣٦ - ٣٨ شمعیں اس میں، اور رمضان کے مہینے میں مساجد کی روشنیوں میں اضافہ کیا جاتا ہے۔ تیرہویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وہاں صبح و شام اس کی تسبیح بیان کرتے ہیں ایسے مرد﴾۔ اللہ تعالیٰ نے تسبیح کرنے والوں کا جو وصف بیان کیا ہے اس میں علماء کا اختلاف ہے: کہا گیا کہ: وہ اللہ کے حکم کے منتظر ہیں، اس کی رضا کے طالب ہیں، جنہیں دنیا کا کوئی کام نماز اور ذکرِ الٰہی سے غافل نہیں کرتا۔ بہت سے صحابہ نے کہا: یہ آیت ان بازار والوں کے حق میں نازل ہوئی جو جب نماز کی پکار سنتے تو اپنا سارا کام چھوڑ دیتے اور دوڑ پڑتے۔ سالم بن عبداللہ نے بازار والوں کو نماز کے لیے جاتے ہوئے دیکھا تو کہا: یہ وہی لوگ ہیں جن کے بارے میں اللہ نے فرمایا ہے: ﴿ایسے مرد جنہیں نہ تجارت اور نہ ہی خرید و فروخت اللہ کے ذکر سے غافل کرتی ہے﴾۔ یہ ابن مسعود(١) سے بھی مروی ہے۔ عبداللہ بن عامر، عاصم (ابوبکر کی ان سے روایت میں) اور حسن نے پڑھا: "يُسَبَّحُ لہ فيہا" (وہاں اس کی تسبیح کی جاتی ہے) 'ب' پر فتحہ (زبر) کے ساتھ فعل مجہول کے طور پر۔ نافع، ابو عمرو(٢) اور حمزہ "يُسَبِّحُ" 'ب' کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھتے تھے، اور اسی طرح ابو عمر نے عاصم(٣) سے روایت کیا ہے۔ تو جس نے 'ب' کے فتحہ کے ساتھ "يُسَبَّحُ" پڑھا، اس کے دو معنی ہوں گے: ایک یہ کہ "رجال" ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے مرفوع ہو گا جس پر ظاہر فعل دلالت کرتا ہے، یعنی "مرد اس کی تسبیح کرتے ہیں"، چنانچہ اس صورت میں "الآصال"(٤) پر وقف کیا جائے گا۔ سیبویہ نے اس طرح کی مثال ذکر کی ہے اور یہ شعر پڑھا ہے: لِيُبْكَ يَزِيدُ ضَارِعٌ لِخُصُومَةٍ وَمُخْتَبِطٌ مِمَّا تُطِيحُ الطَّوَائِحُ معنی: اس پر ایک عاجزی کرنے والا روتا ہے(٥)۔ اسی بنیاد پر تم کہتے ہو: "ضُرِبَ زيدٌ عمرو" یعنی اسے عمرو نے مارا۔

(١) المحرر الوجيز ١٨٦/٤، اور سالم بن عبداللہ اور ابن مسعود کی روایت طبری نے اپنی تفسیر ٣٢١/١٧-٣٢٢ میں بیان کی ہے۔ (٢) (م) میں: نافع، ابن عمر اور ابو عمرو؛ اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے۔ (٣) ایضاح الوقف والابتداء ٧٩٨/٢، اور نسخوں میں "ابو عمر" کی جگہ "ابو عمرو" لکھا گیا ہے جو کہ غلطی ہے؛ وہ ابو عمر حفص بن سلیمان ہیں جو عاصم کے راوی ہیں، اور ابن کثیر اور کسائی نے بھی 'ب' کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ دیکھئے السبعة ص ٤٥٦ اور التیسیر ص ١٦٢۔ (٤) ایضاح الوقف والابتداء ٧٩٨/٢۔ (٥) المحرر الوجیز ١٨٦/٤، اور سیبویہ کی الکتاب ٢٨٨/١ اور ٣٦٦۔ شعر کا پہلا مصرعہ پہلے ٤٣٢/٨ میں گزر چکا ہے۔

The other aspect: That the word "men" (rijāl) is nominative as a subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is "in houses" (fī buyūt); meaning: in houses that Allah has permitted to be raised are men. And "Glorifying Him therein" is a circumstantial clause (ḥāl) from the pronoun in "to be raised," as if he said: to be raised while being glorified therein, and one does not pause at "evenings" (al-āṣāl) according to this interpretation.

And whoever recites "yusabbiḥu" (with a kasra on the 'bā') does not pause at "the evenings"; because "yusabbiḥu" is a verb for "the men," and a verb is necessary for its subject and contains no hidden pronoun in it(1). The discussion on "mornings and evenings" was previously mentioned at the end of "Al-A'rāf"(2), and all praise is to Allah alone.

Fourteenthly: The saying of Allah the Almighty: {Glorifying Him therein}. It is said: its meaning is praying. Ibn 'Abbās said: Every "tasbīḥ" (glorification) in the Quran is prayer, and it is indicated by His saying: "mornings and evenings," meaning: in the morning and at night(3).

Most commentators said: He intended the obligatory prayers; "morning" (ghaduw) is the Dawn (Fajr) prayer, and "evenings" (āṣāl) are the Dhuhr, 'Asr, and the two evening prayers (Maghrib and 'Ishā')(4); because the name "al-āṣāl" encompasses them.

Fifteenthly: Abu Dāwūd(5) narrated from Abu Umāmah that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever leaves his house in a state of purity for an obligatory prayer, his reward is like the reward of a pilgrim in the state of Iḥrām, and whoever goes out for the Duḥā prayer and nothing prompts him but it, his reward is like the reward of one performing 'Umrah, and a prayer followed by another prayer [with no idle talk between them] is a record in 'Illiyyīn."

And it was narrated from Buraydah, from the Prophet ﷺ who said: "Give glad tidings to those who walk to the mosques in the darkness of a perfect light on the Day of Resurrection"(6).

(1) Al-Īḍāḥ lil-Waqf wal-Ibtidā' by Ibn al-Anbārī 2/798-799. (2) 9/434-435. (3) Recorded by al-Ṭabarī in his Tafsīr 17/320. (4) Zād al-Masīr 6/47. (5) In his Sunan (558), and what is between brackets is from him, and in its chain of narration is Abu 'Abd al-Raḥmān; al-Mundhirī said in Mukhtaṣar Ma'ālim al-Sunan 1/294: There is a comment regarding

it. (6) Sunan Abī Dāwūd (561), and al-Tirmidhī recorded it (223) and said: This is a strange (gharīb) hadith. And al-Mundhirī said in =

सूरह अन-नूर: आयत 36 - 38 287

दूसरा पहलू: यह कि "पुरुष" (रिजाल) शब्द कर्ता (मुब्तदा) के रूप में ऊपर उठता है, और समाचार (खबर) है: "घरों में" (फी बुयूत); यानी: उन घरों में जिन्हें अल्लाह ने ऊंचा करने की अनुमति दी है, पुरुष हैं। और "उनमें उसकी महिमा का गान करते हैं" "ऊंचा करने" में सर्वनाम से एक स्थिति (हाल) है, जैसे कि उन्होंने कहा: ऊंचा किया जाना जबकि उनमें उसकी महिमा गाई जा रही हो, और इस व्याख्या के अनुसार "शाम" (आसाल) पर नहीं रुका जाता।

और जिसने "युसब्बिहु" ('बा' के नीचे कसरा के साथ) पढ़ा, वह "शाम" (आसाल) पर नहीं रुकता; क्योंकि "युसब्बिहु" पुरुषों के लिए एक क्रिया है, और क्रिया अपने कर्ता के लिए अनिवार्य है और उसमें कोई छिपा हुआ सर्वनाम नहीं है(1)। "सुबह और शाम" (ग़ुदू वल आसाल) के बारे में चर्चा "अल-आराफ"(2) के अंत में पहले ही की जा चुकी है, और सभी प्रशंसा अकेले अल्लाह के लिए है।

चौदहवाँ बिंदु: अल्लाह तआला का कथन: {उनमें उसकी महिमा का गान करते हैं}। कहा गया है: इसका अर्थ नमाज़ पढ़ना है। इब्न अब्बास ने कहा: कुरान में हर "तस्बीह" (महिमा गान) नमाज़ है, और यह उसके कथन द्वारा इंगित किया गया है: "सुबह और शाम", यानी: सुबह और रात में(3)।

अधिकांश टिप्पणीकारों ने कहा: उनका इरादा अनिवार्य नमाज़ों से था; "सुबह" (ग़ुदू) फज्र की नमाज़ है, और "शाम" (आसाल) ज़ुहर, अस्र और दो शाम की नमाज़ें (मगरिब और ईशा) हैं(4); क्योंकि "आसाल" नाम उन सभी को समेट लेता है।

पंद्रहवाँ बिंदु: अबू दाऊद(5) ने अबू उमामा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई अपने घर से अनिवार्य नमाज़ के लिए पवित्र होकर निकलता है, उसका प्रतिफल एहराम बांधे हुए हाजी के प्रतिफल के समान है, और जो कोई दुहा की नमाज़ के लिए निकलता है और उसे इसके सिवा कुछ नहीं उकसाता, तो उसका प्रतिफल उमराह करने वाले के प्रतिफल के समान है, और एक नमाज़ के बाद दूसरी नमाज़ [जिनके बीच कोई फालतू बात न हो] 'इल्लीयीन' में एक रिकॉर्ड है।"

और बुरैदा से रिवायत है, नबी ﷺ से कि उन्होंने फरमाया: "अंधेरे में मस्जिदों की ओर पैदल चलने वालों को कयामत के दिन पूर्ण प्रकाश की खुशखबरी दे दो"(6)।

(1) इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-इदह लिल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/798-799। (2) 9/434-435। (3) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/320 में इसे उद्धृत किया है। (4) ज़ाद अल-मसीर 6/47। (5) अपनी सुनन (558) में, और जो कोष्ठक के बीच है वह उन्हीं से है, और इसकी रिवायत की श्रृंखला में अबू अब्द अल-रहमान है, अल-मुन्दिरी ने मुख्तसर मालिम अल-सुनन 1/294 में कहा है: इसमें कुछ चर्चा है। (6) सुनन अबी दाऊद (561), और अल-तिर्मिज़ी ने इसे रिवायत किया (223) और कहा: यह एक अजीब (ग़रीब) हदीस है। और अल-मुन्दिरी ने = में कहा।

سورة النور: آیات 36 - 38 287

دوسرا پہلو: یہ کہ لفظ "رجال" (مرد) مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور اس کی خبر "فی بیوت" (گھروں میں) ہے؛ یعنی: ایسے گھروں میں جنہیں بلند کرنے کا اللہ نے حکم دیا ہے، مرد موجود ہیں۔ اور "یُسبّح لہ فیھا" (اس میں اس کی تسبیح کرتے ہیں) "تُرفع" میں موجود ضمیر سے حال ہے، گویا اس نے کہا: ان کا بلند کیا جانا اس حال میں ہو کہ ان میں اس کی تسبیح کی جا رہی ہو، اور اس تقدیر کی بنا پر لفظ "الآصال" پر وقف نہیں کیا جائے گا۔

اور جس نے "یُسبِّح" (با کے کسرہ کے ساتھ) پڑھا وہ "الآصال" پر وقف نہیں کرے گا؛ کیونکہ "یُسبِّح" مردوں کے لیے فعل ہے، اور فعل اپنے فاعل کا محتاج ہوتا ہے اور اس میں کوئی ضمیر پوشیدہ نہیں ہے(1)۔ "الغدو والآصال" (صبح اور شام) کے بارے میں کلام "الاعراف"(2) کے آخر میں گزر چکا ہے، اور تمام تعریفیں اکیلے اللہ کے لیے ہیں۔

چودھویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {ان میں اس کی تسبیح کرتے ہیں}۔ کہا گیا: اس کا معنی نماز پڑھنا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: قرآن میں ہر تسبیح نماز ہے، اور اس پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: "صبح اور شام"، یعنی صبح اور شام کے وقت(3)۔

اکثر مفسرین نے کہا: اس سے مراد فرض نمازیں ہیں؛ پس غدو سے مراد نمازِ فجر ہے، اور آصال سے مراد ظہر، عصر اور عشاء کی نمازیں ہیں(4)؛ کیونکہ آصال کا نام ان سب کو شامل ہے۔

پندرہویں بات: ابوداؤد(5) نے ابوامامہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص اپنے گھر سے باوضو ہو کر فرض نماز کے لیے نکلا، اس کا اجر احرام باندھنے والے حاجی کے اجر کی طرح ہے، اور جو شخص نمازِ چاشت (ضحیٰ) کے لیے نکلا اور اسے اس کے سوا کسی چیز

نے نہ ابھارا، تو اس کا اجر عمرہ کرنے والے کے اجر کی طرح ہے، اور ایک نماز کے بعد دوسری نماز [جن کے درمیان کوئی لغو بات نہ ہو] علّیّین میں ایک نوشتہ (ریکارڈ) ہے"۔

اور بریدہ سے مروی ہے، نبی ﷺ سے کہ آپ نے فرمایا: "اندھیروں میں مسجدوں کی طرف چل کر جانے والوں کو قیامت کے دن مکمل نور کی خوشخبری دے دو"(6)۔

(1) إيضاح الوقف والابتداء لابن الأنباري 2/798-799۔ (2) 9/434-435۔ (3) اسے طبری نے اپنی تفسیر 17 / 320 میں نکالا ہے۔ (4) زاد المسير 6/47۔ (5) اپنی سنن (558) میں اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ انہی سے ہے، اور اس کی سند میں ابو عبد الرحمن ہے، المنذری نے 'مختصر معالم السنن' 1/294 میں کہا ہے: اس میں کلام ہے۔ (6) سنن ابی داؤد (561)، اور اسے ترمذی نے نکالا ہے (223) اور کہا: یہ حدیث غریب ہے۔ اور المنذری نے = میں کہا۔

Surah An-Nur: Verses 36 - 38 288

In "Sahih Muslim" from Abu Hurayrah, from the Prophet ﷺ, who said: "Whoever goes to the mosque in the morning or evening, Allah prepares for him a place in Paradise every time he goes in the morning or evening" (1).

In other than the Sahih, there is an addition: "Just as if one of you were to visit someone he loves visiting, he would strive to honor him," mentioned by Al-Tha'labi (2).

Muslim (3) narrated from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him) that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever purifies himself in his house, then walks to one of the houses of Allah to fulfill an obligation from the obligations of Allah, his steps—one of them wipes away a sin, and the other raises him a degree."

On his authority: The Messenger of Allah ﷺ said: "A man's prayer in congregation is more than twenty degrees better than his prayer in his house or in his market. That is because if one of you performs ablution (Wudu) and does it well, then comes to the mosque, and nothing urges him except the prayer, and he wants nothing but the prayer, then he does not take a single step but that he is raised a degree by it, and a sin is removed from him by it, until he enters the mosque. Once he enters the mosque, he is considered to be in prayer as long as the prayer is what detains him. And the angels pray for one of you as long as he remains in his sitting place where he prayed; they say: 'O Allah, have mercy on him, O Allah, forgive him, O Allah, accept his repentance,' as long as he does not cause harm therein, and as long as he does not break his wudu" (4).

= Mukhtasar Ma'alim al-Sunan 1/295: Al-Daraqutni said: Ismail bin Sulaiman al-Dabbi al-Basri al-Kahhal alone narrated it from Abdullah bin Aws. Ibn Majah (781) also narrated it from the hadith of Anas bin Malik (may Allah be pleased with him), who said in Misbah al-Zujajah 1/168: This is a weak chain of narration; Suleiman bin Dawud, Al-Uqayli said of him: His hadith is not followed. Ibn Majah also narrated it (780) from the hadith of Sahl bin Sa'd al-Sa'idi (may Allah be pleased with him), who said in Misbah al-Zujajah 1/167: This chain of narration is debatable; this Ibrahim bin Muhammad, Ibn Hibban said in Al-Thiqat: He makes mistakes. End quote. And through the combination of these paths, the hadith becomes Hasan (good). (1) Sahih Muslim (669), and it is in Sahih al-Bukhari (662), and narrated by Ahmad (10608). (2) Mentioned by Al-Daylami in Al-Firdaws (6104). (3) In his Sahih, number (666). (4)

Narrated by Ahmad (7430), Al-Bukhari (477), and Muslim (649): (272). Al-Nahz: Pushing. Al-Lisan (Nahz).

सूरह अन-नूर: आयत 36 - 38 288

"सहीह मुस्लिम" में अबू हुरैरा से रिवायत है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "जो कोई सुबह या शाम मस्जिद जाता है, अल्लाह उसके लिए जन्नत में मेहमान नवाजी का सामान तैयार करता है, जितनी बार भी वह सुबह या शाम जाता है" (1)।

सहीह के अलावा अन्य स्रोतों में यह वृद्धि है: "जैसे कि यदि आप में से कोई उस व्यक्ति से मिलने जाए जिससे वह प्रेम करता है, तो वह उसका सम्मान करने का पूरा प्रयास करेगा," जिसका उल्लेख अल-थलाबी ने किया है (2)।

मुस्लिम (3) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जो कोई अपने घर में पवित्रता प्राप्त करता है (वज़ू करता है), फिर अल्लाह के फ़र्ज़ों में से एक फ़र्ज़ अदा करने के लिए अल्लाह के घरों में से किसी एक घर (मस्जिद) की ओर पैदल चलता है, तो उसके हर दो कदमों में से एक गुनाह मिटाता है और दूसरा उसका दर्जा बुलंद करता है।"

उन्हीं से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "आदमी की जमात (सामूहिक) में नमाज़ उसके घर और बाज़ार में नमाज़ पढ़ने से बीस से अधिक गुना श्रेष्ठ है। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब आप में से कोई अच्छी तरह वज़ू करता है, फिर मस्जिद आता है, और उसे केवल नमाज़ ही मस्जिद लाती है, वह नमाज़ के सिवा कुछ नहीं चाहता, तो वह जो भी कदम उठाता है, उससे उसका एक दर्जा बढ़ जाता है और एक गुनाह मिटा दिया जाता है, यहाँ तक कि वह मस्जिद में दाखिल हो जाता है। जब वह मस्जिद में दाखिल हो जाता है, तो वह नमाज़ में ही समझा जाता है जब तक कि नमाज़ उसे (वहां) रोके रखे। और फरिश्ते आप में से उस व्यक्ति के लिए दुआ करते रहते हैं जब तक वह अपनी उस जगह पर बैठा रहे जहाँ उसने नमाज़ पढ़ी है; वे कहते हैं: 'ऐ अल्लाह, उस पर रहम कर, ऐ अल्लाह, उसे माफ कर दे, ऐ अल्लाह, उसकी तौबा कबूल कर,' जब तक कि वह किसी को तकलीफ न दे और जब तक उसका वज़ू न टूटे" (4)।

= मुख्तसर मआलिम अल-सुनन 1/295: अल-दारकुतनी ने कहा: इस्माइल बिन सुलेमान अल-दब्बी अल-बसरी अल-कहहाल ने इसे अकेले अब्दुल्ला बिन औस से रिवायत किया है। इब्न माजाह (781) ने इसे अनस बिन मलिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से भी रिवायत किया है, जिन्होंने मिस्बाह अल-जुजाजाह 1/168 में कहा: यह एक कमजोर सनद (शृंखला) है; सुलेमान बिन दाऊद के बारे में अल-

उकैली ने कहा: उनकी हदीस का अनुसरण नहीं किया जाता है। इब्न माजाह ने इसे (780) सहल बिन साद अल-साइदी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से भी रिवायत किया है, जिन्होंने मिस्बाह अल-जुजाजाह 1/167 में कहा: इस सनद में कलाम (चर्चा) है; इस इब्राहिम बिन मुहम्मद के बारे में इब्न हिब्बान ने अल-थिकात में कहा है: वह गलती करता है। समाप्त। और इन सभी रास्तों के संयोजन से हदीस 'हसन' (अच्छी) हो जाती है। (1) सहीह मुस्लिम (669), और यह सहीह अल-बुखारी (662) में है, और अहमद (10608) द्वारा रिवायत किया गया है। (2) अल-दयलामी ने अल-फिरदौस (6104) में इसका उल्लेख किया है। (3) अपनी सहीह में, संख्या (666)। (4) अहमद (7430), अल-बुखारी (477), और मुस्लिम (649): (272) द्वारा रिवायत। अल-नहज़: धक्का देना। अल-लिसान (नहज़)।

سورہ النور: آیات ۳۶ - ۳۸ ۲۸۸

اور «صحیح مسلم» میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «جو شخص صبح یا شام مسجد کی طرف جاتا ہے، اللہ تعالیٰ اس کے لیے جنت میں مہمانی کا سامان تیار کرتا ہے، جب بھی وہ صبح یا شام جاتا ہے» (۱)۔

صحیح کے علاوہ دیگر روایات میں یہ اضافہ ہے: «جیسے کہ تم میں سے کوئی اگر اس شخص کی زیارت کو جائے جس سے وہ محبت کرتا ہے، تو وہ اس کے اکرام میں پوری کوشش کرے گا»، اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے (۲)۔

اور مسلم (۳) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جو شخص اپنے گھر میں پاکیزگی حاصل کرے (وضو کرے)، پھر اللہ کے گھروں میں سے کسی گھر کی طرف اللہ کے فرائض میں سے ایک فرض ادا کرنے کے لیے چلے، تو اس کے قدموں میں سے ایک قدم گناہ مٹاتا ہے اور دوسرا درجہ بلند کرتا ہے»۔

اور انہیں سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «آدمی کی باجماعت نماز، اس کے گھر اور اس کے بازار کی نماز سے بیس سے کچھ اوپر درجے زیادہ فضیلت رکھتی ہے۔ اور یہ اس لیے ہے کہ جب تم میں سے کوئی اچھی طرح وضو کرے، پھر مسجد آئے، اور اسے صرف نماز ہی مسجد لائے، وہ نماز کے سوا کچھ نہ چاہتا ہو، تو وہ جو بھی قدم اٹھاتا ہے اس کے بدلے اس کا ایک درجہ بلند کر دیا جاتا ہے اور ایک گناہ مٹا دیا جاتا ہے، یہاں تک کہ وہ مسجد میں داخل ہو جائے۔ جب وہ مسجد میں داخل ہو جاتا ہے تو وہ نماز ہی میں شمار ہوتا ہے جب تک کہ نماز اسے (وہاں) روکے رکھے۔ اور فرشتے تم میں سے اس شخص کے لیے دعا کرتے رہتے ہیں جب تک وہ اپنی

اس جگہ پر بیٹھا رہے جہاں اس نے نماز پڑھی ہے؛ وہ کہتے ہیں: اے اللہ، اس پر رحم فرما، اے اللہ، اسے بخش دے، اے اللہ، اس کی توبہ قبول فرما، جب تک کہ وہ وہاں کسی کو تکلیف نہ دے اور جب تک اس کا وضو نہ ٹوٹے» (۴)۔

= مختصر معالم السنن ۱/ ۲۹۵: دارقطنی نے کہا: اسماعیل بن سلیمان الضبی البصری الکحال نے اسے اکیلے عبداللہ بن اوس سے روایت کیا ہے۔ اور ابن ماجہ (۷۸۱) نے اسے انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے مصباح الزجاجہ ۱/ ۱۶۸ میں کہا: یہ اسناد ضعیف ہے؛ سلیمان بن داود کے بارے میں عقیلی نے کہا: ان کی حدیث کی پیروی نہیں کی جاتی۔ اور ابن ماجہ نے اسے (۷۸۰) سہل بن سعد الساعدی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے، انہوں نے مصباح الزجاجہ ۱/ ۱۶۷ میں کہا: اس اسناد میں کلام ہے؛ یہ ابراہیم بن محمد، جن کے بارے میں ابن حبان نے الثقات میں کہا: وہ غلطی کرتا ہے۔ انتہیٰ۔ اور ان تمام طرق کے مجموعے سے حدیث حسن ہو جاتی ہے۔ (۱) صحیح مسلم (۶۶۹)، اور یہ صحیح بخاری (۶۶۲) میں ہے، اور احمد (۱۰۶۰۸) نے اسے روایت کیا ہے۔ (۲) دیلمی نے اسے الفردوس (۶۱۰۴) میں ذکر کیا ہے۔ (۳) اپنی صحیح میں رقم (۶۶۶) کے تحت۔ (۴) احمد (۷۴۳۰)، بخاری (۴۷۷)، اور مسلم (۶۴۹): (۲۷۲) نے اسے روایت کیا ہے۔ النهز: دھکا دینا، ابھارنا۔ اللسان (نهز)۔

In a narration: What is breaking wind? He said: "To pass gas silently or loudly."(1)

Hakim bin Zurayq said: It was said to Sa'id bin al-Musayyib: Is attending a funeral more beloved to you or sitting in the mosque? He said: Whoever prays over a funeral, for him is a qirat (a measure of reward), and whoever witnesses its burial, for him are two qirats. But sitting in the mosque is more beloved to me; because the angels say: "O Allah, forgive him, O Allah, have mercy on him, O Allah, accept his repentance."(2)

It was narrated from Al-Hakam bin 'Umayr, a companion of the Messenger of Allah (ﷺ), that he said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "Be in this world as guests, and take the mosques as homes, and accustom your hearts to tenderness, and increase in contemplation and weeping. Do not let desires differ among you; you build what you do not inhabit, you gather what you do not eat, and you hope for what you do not reach."(3)

Abu ad-Darda' said to his son: Let the mosque be your home; for I heard the Messenger of Allah (ﷺ) say: "Indeed, the mosques are the houses of the pious, and whoever makes the mosques his home, Allah Almighty guarantees him ease, rest, and passage over the Sirat (the bridge over Hell)."(4)

(1) Sahih Muslim (649): (274), and recorded by Ahmad (9374). (2) At-Tamheed 19/39-40. (3) Recorded by Abu Nu'aym in Al-Hilya 1/358 through Baqiyyah, from 'Isa bin Ibrahim, from Musa bin Abi Habib, from Al-Hakam bin 'Umayr. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Isaba 2/274: Ibn Abi Hatim said from his father: Narrated from the Prophet (ﷺ) disclaimed (munkar) hadiths narrated by 'Isa bin Ibrahim, who is weak, from Musa bin Abi Habib who is weak, from his uncle Al-Hakam. Ibn Abd al-Barr said: Disclaimed hadiths were narrated from him from the narrations of the people of Sham that are not authentic. (4) Recorded by Ibn Abi Shaybah 13/317, and Ibn Abi 'Umar al-Adani - as in Ithaf al-Mahara 2/49 and al-Matalib al-Aliya 3/561 -, and Hannad in Az-Zuhd (951) through Isma'il bin Abi Khalid, from a man from Muhammad bin Wasi', from Abu ad-Darda'. This is a weak chain because of the ambiguity of the man narrating from Muhammad bin Wasi', and because of its disconnection as Muhammad bin Wasi' did not hear from Abu ad-Darda'. It was also recorded by Al-Bazzar (434) (Zawa'id) and (277) (Mukhtasar) through Abdullah bin Al-Mukhtar, from Muhammad bin Wasi', from Umm ad-Darda', from Abu ad-Darda', he said: "Let the mosques..." Al-Bazzar said: We do not know this hadith with this wording except through this chain, and its chain is good (hasan), and it has been

narrated similarly with different wording. Al-Haythami said in Al-Majma' 2/22: The men of Al-Bazzar's chain are all men of Sahih. I say: But in Al-Ilal by Al-Daraqutni 2/ sheet 73, the one sent is =

एक रिवायत में है: "क्या होता है?" उन्होंने कहा: "हवा निकलना, चुपके से या आवाज़ के साथ।" (1)

हकीम बिन ज़ुरैक ने कहा: सईद बिन अल-मुसय्यिब से पूछा गया: "जनाज़े में शामिल होना आपको अधिक पसंद है या मस्जिद में बैठना?" उन्होंने कहा: "जिसने जनाज़े की नमाज़ पढ़ी, उसके लिए एक किरात (इनाम का पैमाना) है, और जो उसके दफ़न में शामिल हुआ, उसके लिए दो किरात हैं। लेकिन मस्जिद में बैठना मुझे अधिक प्रिय है; क्योंकि फ़रिश्ते कहते हैं: ऐ अल्लाह, इसे माफ़ कर दे, ऐ अल्लाह, इस पर रहम कर, ऐ अल्लाह, इसकी तौबा क़बूल कर।" (2)

अल्लाह के रसूल (ﷺ) के साथी अल-हकम बिन उमैर से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फ़रमाया: "दुनिया में मेहमानों की तरह रहो, और मस्जिदों को अपना घर बना लो, और अपने दिलों को कोमलता का आदी बनाओ, और चिंतन और रोने की अधिकता करो। अपनी इच्छाओं को आपस में अलग न होने दो; तुम वह बनाते हो जिसमें तुम नहीं रहते, वह इकट्ठा करते हो जिसे तुम नहीं खाते, और उस चीज़ की उम्मीद करते हो जिसे तुम नहीं पाते।" (3)

अबू अद-दरदा ने अपने बेटे से कहा: "मस्जिद को अपना घर बना लो; क्योंकि मैंने अल्लाह के रसूल (ﷺ) को यह कहते सुना है: 'बेशक मस्जिदें परहेज़गारों (मुत्तक़ीन) के घर हैं, और जिसने मस्जिदों को अपना घर बनाया, अल्लाह तआला उसके लिए सुकून, आराम और सिरात (पुल) को पार करने की गारंटी देता है'।" (4)

(1) सहीह मुस्लिम (649): (274), और इसे अहमद (9374) ने भी रिवायत किया है। (2) अत-तम्हीद 19/39-40। (3) इसे अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' (1/358) में बक़िय्या के माध्यम से, ईसा बिन इब्राहिम से, मूसा बिन अबी हबीब से, अल-हकम बिन उमैर से रिवायत किया है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने 'अल-इसाबा' (2/274) में कहा है: इब्न अबी हातिम ने अपने पिता से कहा: पैगंबर (ﷺ) से 'मुनकर' (अस्वीकार्य) हदीसें रिवायत की गई हैं जिन्हें ईसा बिन इब्राहिम रिवायत करते हैं, जो कमज़ोर हैं, मूसा बिन अबी हबीब से जो कमज़ोर हैं, अपने चाचा अल-हकम से। इब्न अब्दुल बर्र ने कहा: शाम के लोगों की हदीसों से उनके बारे में मुनकर हदीसें रिवायत की गई हैं जो सही नहीं हैं। (4) इसे इब्न अबी शैबा (13/317) ने, और इब्न अबी उमर अल-अदनी ने - जैसा कि 'इतहाफ अल-महरा' (2/49) और 'अल-मतलिब अल-ालिया' (3/561) में है -, और हन्नाद ने 'अज़-जुहद' (951) में इस्माइल बिन अबी खालिद के माध्यम से, एक व्यक्ति से मुहम्मद बिन वासिअ से, अबू अद-दरदा से रिवायत किया है।

मुहम्मद बिन वासिअ से रिवायत करने वाले व्यक्ति की अस्पष्टता के कारण और मुहम्मद बिन वासिअ द्वारा अबू अद-दरदा से न सुनने के कारण यह शृंखला कमज़ोर है। इसे अल-बज़ार (434) (ज़वाइद) और (277) (मुख्तसर) ने अब्दुल्ला बिन अल-मुख्तार के माध्यम से, मुहम्मद बिन वासिअ से, उम्म अद-दरदा से, अबू अद-दरदा से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: "मस्जिदें होनी चाहिए..." अल-बज़ार ने कहा: हम इस हदीस को इन शब्दों के साथ इसी शृंखला के अलावा नहीं जानते, और इसकी शृंखला 'हसन' (अच्छी) है, और इसे इसके शब्दों के अलावा भी रिवायत किया गया है। अल-हैथमी ने 'अल-मजमा' (2/22) में कहा है: अल-बज़ार की शृंखला के सभी व्यक्ति 'सहीह' के व्यक्ति हैं। हम कहते हैं: लेकिन दारक़ुतनी की 'अल-इलाल' (2/पृष्ठ 73) में है कि रिवायत करने वाला है =

سورة النور: آیات ٣٦ - ٣٨ ٢٨٩

ایک روایت میں ہے: "کیا ہوتا ہے؟" فرمایا: "خاموشی سے یا آواز کے ساتھ ہوا خارج کرنا۔" (١)

حکیم بن زریق کہتے ہیں: سعید بن المسیب سے کہا گیا: "آپ کو جنازے میں شرکت زیادہ پسند ہے یا مسجد میں بیٹھنا؟" انہوں نے کہا: "جس نے جنازے کی نماز پڑھی، اس کے لیے ایک قیراط (ثواب کا پیمانہ) ہے، اور جو اس کے دفن میں شریک ہوا، اس کے لیے دو قیراط ہیں۔ لیکن مسجد میں بیٹھنا مجھے زیادہ پسند ہے؛ کیونکہ فرشتے کہتے ہیں: اے اللہ، اسے معاف کر دے، اے اللہ، اس پر رحم فرما، اے اللہ، اس کی توبہ قبول فرما۔" (٢)

رسول اللہ ﷺ کے صحابی الحکم بن عمیر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "دنیا میں مہمانوں کی طرح رہو، اور مسجدوں کو اپنے گھر بنا لو، اور اپنے دلوں کو نرمی کا عادی بناؤ، اور کثرت سے غور و فکر اور رونا اختیار کرو۔ اپنی خواہشات کو آپس میں مختلف نہ ہونے دو؛ تم وہ چیزیں بناتے ہو جن میں تم نہیں رہتے، وہ کچھ جمع کرتے ہو جسے تم نہیں کھاتے، اور اس چیز کی امید رکھتے ہو جسے تم پا نہیں سکتے۔" (٣)

ابودرداء رضی اللہ عنہ نے اپنے بیٹے سے کہا: "مسجد کو اپنا گھر بنا لو؛ کیونکہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا ہے: 'بے شک مسجدیں پرہیزگاروں کے گھر ہیں، اور جس نے مسجد کو اپنا گھر بنایا، اللہ تعالیٰ اس کے لیے سکون، راحت اور پل صراط سے گزرنے کی ضمانت دیتا ہے'۔" (٤)

(١) صحیح مسلم (٦٤٩): (٢٧٤)، اور اسے احمد (٩٣٧٤) نے نکالا ہے۔ (٢) التمہید ١٩/ ٣٩ - ٤٠۔ (٣) اسے ابونعیم نے 'الحلیہ' (١/ ٣٥٨) میں بقیہ کے واسطے سے، عیسیٰ بن ابراہیم سے،

موسیٰ بن ابی حبیب سے، الحکم بن عمیر سے نکالا ہے۔ حافظ ابن حجر نے 'الاصابہ' (۲/ ۲۷٤) میں کہا: ابن ابی حاتم نے اپنے والد سے کہا: نبی ﷺ سے منکر احادیث روایت کی گئی ہیں جنہیں عیسیٰ بن ابراہیم روایت کرتے ہیں، وہ ضعیف ہیں، موسیٰ بن ابی حبیب سے وہ ضعیف ہیں، اپنے چچا الحکم سے۔ ابن عبدالبر نے کہا: ان سے اہل شام کی احادیث سے منکر احادیث روایت کی گئی ہیں جو صحیح نہیں ہیں۔ (۴) اسے ابن ابی شیبہ (۱۳/ ۳۱۷)، اور ابن ابی عمر العدنی نے - جیسا کہ 'اتحاف المہرہ' (۲/ ٤۹) اور 'المطالب العالیہ' (۳/ ٥٦۱) میں ہے -، اور ہناد نے 'الزہد' (۹٥۱) میں اسماعیل بن ابی خالد کے واسطے سے، ایک آدمی سے محمد بن واسع سے، ابودرداء سے نکالا ہے۔ یہ سند ضعیف ہے کیونکہ محمد بن واسع سے روایت کرنے والا آدمی مبہم ہے، اور انقطاع کی وجہ سے کیونکہ محمد بن واسع نے ابودرداء سے نہیں سنا۔ اور اسے البزار (٤۳٤) (زوائد) اور (۲۷۷) (مختصر) نے عبداللہ بن المختار کے واسطے سے، محمد بن واسع سے، ام درداء سے، ابودرداء سے نکالا ہے، انہوں نے کہا: "مسجدیں ہونی چاہئیں..." البزار نے کہا: ہمیں یہ حدیث ان الفاظ کے ساتھ اس سند کے علاوہ معلوم نہیں، اور اس کی سند حسن ہے، اور اس جیسی بات بغیر ان الفاظ کے بھی روایت کی گئی ہے۔ الہیثمی نے 'المجمع' (۲/ ۲۲) میں کہا: البزار کے تمام رجال صحیح کے رجال ہیں۔ ہم کہتے ہیں: لیکن دارقطنی کی 'العلل' (۲/ ورق ۷۳) میں ہے کہ مرسل وہ ہے =

Page 290 Surah Al-Nur: Verses 36 - 38

Abu Sadiq al-Azdi wrote to Shu'ayb bin al-Habhab: "Be constant in attending mosques and stick to them; for it has reached me that they were the sittings of the Prophets" (1).

Abu Idris al-Khawlani said: "Mosques are the meeting places of the noble among people" (2).

Malik bin Dinar said: "It has reached me that Allah, Blessed and Exalted be He, says: 'I intend to punish My servants, then I look at the maintainers of the mosques, those who sit with the Qur'an, and the children of Islam, and My anger subsides'" (3).

And it was narrated from him (peace and blessings be upon him) that he said: "At the end of time, there will be men who come to the mosques and sit in circles, their talk being of the world and its love. Do not sit with them, for Allah has no need of them" (4).

= The preserved version. That is, the one without: Umm al-Darda. Likewise, it was narrated by al-Quda'i in Musnad al-Shihab (72) via Mut'im bin al-Miqdam and others from Muhammad bin Wasi', who said: Abu al-Darda wrote to Salman, and mentioned it.

It was also narrated by Abd al-Razzaq (20029), Abu Nu'aym in al-Hilya 1/214, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (10658) via Ma'mar, from a companion of his, that Abu al-Darda wrote to Salman, and mentioned it. This chain is weak due to the anonymity of Ma'mar's teacher.

It was narrated by al-Tabarani in al-Awsat (7145), and al-Khatib in his History 8/340 via Amr bin Jarir, from Isma'il bin Abi Khalid, from Qays bin Abi Hazim, who said: I heard Abu al-Darda saying to his son, and he mentioned it. Amr bin Jarir, Abu Hatim said: He used to lie. Al-Mizan 3/250.

It was narrated by al-Tabarani in al-Kabir (6143), and Abu Nu'aym 6/176 via Salih al-Murri, from al-Jurayri, from Abu Uthman, who said: Salman wrote to Abu al-Darda, and mentioned it. Abu Nu'aym said: It is strange from the hadith of Salih; we only

wrote it from this perspective. End. Al-Haythami said in al-Majma' 2/22: It contains Salih al-Murri, who is weak.

(1) Al-Khatib al-Baghdadi narrated it in Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi (1200) from the saying of Ali (may Allah be pleased with him): "Mosques are the sitting places of the prophets."

Al-Daylami mentioned it in Musnad al-Firdaws (6652) from the saying of Anas (may Allah be pleased with him).

Shu'ayb bin al-Habhab is Abu Salih al-Basri, a trustworthy Tabi'i, died in the year 131 AH. Abu Sadiq al-Azdi is from Kufa, truthful. Taqrib al-Tahdhib.

(2) Abu Nu'aym narrated it from him in al-Hilya 5/123, al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (2956), and al-Khatib in Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi (1201).

(3) Mentioned in Nawadir al-Usul p. 43.

(4) Narrated by al-Tabarani in al-Kabir (10452), Ibn Adi in al-Kamil 2/493, and Abu Nu'aym in al-Hilya =

पृष्ठ २९० सूरा अन-नूर: आयतें ३६ - ३८

अबू सादिक अल-अज़दी ने शुऐब बिन अल-हबहाब को लिखा: "मस्जिदों में जाना अपने ऊपर अनिवार्य कर लो और उनसे जुड़े रहो; क्योंकि मुझ तक यह बात पहुँची है कि वे नबियों (पैगंबरों) की बैठकें थीं" (१)।

और अबू इदरीस अल-खौलानी ने कहा: "मस्जिदें लोगों में से शरीफ लोगों की बैठकें हैं" (२)।

और मालिक बिन दीनार ने कहा: "मुझ तक यह खबर पहुँची है कि अल्लाह तबारक व तआला फरमाता है: 'मैं अपने बंदों को अज़ाब (दंड) देने का इरादा करता हूँ, फिर मैं मस्जिदों को आबाद करने वालों, कुरान के साथ बैठने वालों और इस्लाम के बच्चों की ओर देखता हूँ, तो मेरा गुस्सा शांत हो जाता है'" (३)।

और उनसे (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "आखिरी ज़माने में कुछ ऐसे लोग होंगे जो मस्जिदों में आएंगे और हलकों (घेरों) में बैठेंगे, उनकी बातें दुनिया और उसकी मुहब्बत के बारे में होंगी। तुम उनके साथ मत बैठना, क्योंकि अल्लाह को उनकी कोई ज़रूरत नहीं है" (४)।

= महफ़ूज़ (संरक्षित)। यानी वह जिसमें नहीं है: उम्म अल-दरदा। इसी तरह इसे अल-कुदाई ने मुसनद अल-शिहाब (७२) में मुतइम बिन अल-मिकदाम और अन्य लोगों के ज़रिए मुहम्मद बिन वासिअ से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अबू अल-दरदा ने सलमान को लिखा, और इसका ज़िक्र किया।

और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (२००२९), अल-हिलिया १/२१४ में अबू नुऐम और अल-शुअ़ब (१०६५८) में अल-बैहकी ने मअ़मर के ज़रिए, उनके एक साथी से रिवायत किया है, कि अबू अल-दरदा ने सलमान को लिखा, और इसका ज़िक्र किया। मअ़मर के उस्ताद के अज्ञात होने के कारण यह सनद कमज़ोर है।

और इसे अल-तबरानी ने अल-औसत (७१४५) में, और अल-खतीब ने अपनी तारीख ८/३४० में अम्र बिन जरीर के ज़रिए, इस्माइल बिन अबी खालिद से, कैस बिन अबी हाज़िम से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मैंने अबू अल-दरदा को अपने बेटे से कहते सुना, और इसका ज़िक्र किया। और अम्र बिन जरीर के बारे में अबू हातिम ने कहा: वह झूठ बोलता था। अल-मीज़ान ३/२५०।

और इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (६१४३) में, और अबू नुऐम ने ६/१७६ में सालेह अल-मुरी के ज़रिए, अल-जरीरी से, अबू उस्मान से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: सलमान ने अबू अल-दरदा को लिखा, और इसका ज़िक्र किया। अबू नुऐम ने कहा: सालेह की हदीस से यह ग़रीब (अनोखी) है; हमने इसे केवल इसी पहलू से लिखा है। इति। और अल-हैथमी ने अल-मजमअ़ २/२२ में कहा: इसमें सालेह अल-मुरी है, और वह कमज़ोर है।

(१) अल-खतीब अल-बगदादी ने अल-जामि' लि-अखलाक अल-रावी (१२००) में अली रज़ियल्लाहु अन्हु के इस कौल (कथन) से रिवायत किया: मस्जिदें नबियों की बैठकें हैं।

और अल-दैलामी ने मुसनद अल-फ़िरदौस (६६५२) में अनस रज़ियल्लाहु अन्हु के कौल से इसका ज़िक्र किया है।

और शुऐब बिन अल-हबहाब, अबू सालेह अल-बसरी हैं, एक भरोसेमंद ताबिई, जिनकी मृत्यु १३१ हिजरी में हुई। और अबू सादिक अल-अज़दी कूफ़ा के रहने वाले सच्चे (सदूक़) हैं। तक़रीब अल-तहज़ीब।

(२) अबू नुऐम ने अल-हिलिया ५/१२३ में, अल-बैहकी ने शुअ़ब अल-ईमान (२९५६) में, और अल-खतीब ने अल-जामि' लि-अखलाक अल-रावी (१२०१) में उनसे रिवायत किया है।

(३) नवा़दिर अल-उलूम पृष्ठ ४३ में इसका ज़िक्र है।

(४) अल-तबरानी ने अल-कबीर (१०४५२) में, इब्न अदी ने अल-कामिल २/४९३ में, और अबू नुऐम ने अल-हिलिया में इसे रिवायत किया है =

صفحہ ۲۹۰ سورۃ النور: آیات ۳۶ - ۳۸

اور ابو صادق الازدی نے شعیب بن الحبحاب کو لکھا: "تم پر مساجد (میں حاضری) لازم ہے، پس انہیں تھامے رکھو؛ کیونکہ مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ وہ انبیاء کی مجلسیں ہوا کرتی تھیں" (۱)۔

اور ابو ادریس الخولانی نے کہا: "مساجد لوگوں میں سے معززین کی مجلسیں ہیں" (۲)۔

اور مالک بن دینار نے کہا: "مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: 'میں اپنے بندوں کو عذاب دینے کا ارادہ کرتا ہوں، پھر میں مساجد کو آباد کرنے والوں، قرآن کے پاس بیٹھنے والوں اور اسلام کے بچوں کی طرف دیکھتا ہوں، تو میرا غصہ ٹھنڈا ہو جاتا ہے'" (۳)۔

اور آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا: "آخری زمانے میں ایسے لوگ ہوں گے جو مساجد میں آئیں گے اور حلقوں میں بیٹھیں گے، ان کا تذکرہ دنیا اور اس کی محبت ہوگی۔ تم ان کے ساتھ نہ بیٹھنا، کیونکہ اللہ کو ان کی کوئی ضرورت نہیں ہے" (۴)۔

= محفوظ۔ یعنی وہ جس میں ام الدرداء نہیں ہے۔ اسی طرح اسے القضاعی نے مسند الشہاب (۷۲) میں مطعم بن المقدام وغیرہ کے واسطے سے محمد بن واسع سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ابو الدرداء نے سلمان کو لکھا، پھر اس کا ذکر کیا۔

اور اسے عبد الرزاق (۲۰۰۲۹)، ابو نعیم نے الحلیہ ۱/۲۱۴ میں، اور بیہقی نے الشعب (۱۰۶۵۸) میں معمر کے واسطے سے، ان کے ایک ساتھی سے روایت کیا ہے کہ ابو الدرداء نے سلمان کو لکھا، پھر اس کا ذکر کیا۔ اور یہ سند معمر کے شیخ کے مبہم (نامعلوم) ہونے کی وجہ سے ضعیف ہے۔

اور اسے طبرانی نے الاوسط (۷۱۴۵) میں، اور خطیب نے اپنی تاریخ ۸/۳۴۰ میں عمرو بن جریر کے واسطے سے، اسماعیل بن ابی خالد سے، انہوں نے قیس بن ابی حازم سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے ابو الدرداء کو اپنے بیٹے سے کہتے ہوئے سنا، پھر اس کا ذکر کیا۔ اور عمرو بن جریر کے بارے میں ابو حاتم نے کہا: وہ جھوٹ بولتا تھا۔ المیزان ۳/۲۵۰۔

اور اسے طبرانی نے الکبیر (۶۱۴۳) میں، اور ابو نعیم نے ۱۷۶/۶ میں صالح المری کے واسطے سے، الجریری سے، انہوں نے ابو عثمان سے روایت کیا، انہوں نے کہا: سلمان نے ابو الدرداء کو لکھا، پھر اس کا ذکر کیا۔ ابو نعیم نے کہا: صالح کی حدیث سے یہ غریب ہے؛ ہم نے اسے صرف اسی پہلو سے لکھا ہے۔ انتہیٰ۔ اور الہیثمی نے المجمع ۲/۲۲ میں کہا: اس میں صالح المری ہے، اور وہ ضعیف ہے۔

(۱) خطیب بغدادی نے الجامع لاخلاق الراوی (۱۲۰۰) میں حضرت علی رضی اللہ عنہ کے قول سے روایت کیا: مساجد انبیاء کی مجلسیں ہیں۔

اور دیلمی نے اسے مسند الفردوس (۶۶۵۲) میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کے قول سے نقل کیا ہے۔

اور شعیب بن الحبحاب، ابو صالح البصری ہیں، ثقہ تابعی، ۱۳۱ھ میں وفات پائی۔ اور ابو صادق الازدی کوفی، صدوق (سچے) ہیں۔ تقریب التہذیب۔

(۲) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ۵/۱۲۳ میں، بیہقی نے شعب الایمان (۲۹۵۶) میں، اور خطیب نے الجامع لاخلاق الراوی (۱۲۰۱) میں ان سے روایت کیا ہے۔

(۳) نوادر الاصول ص ۴۳ میں اس کا ذکر ہے۔

(۴) اسے طبرانی نے الکبیر (۱۰۴۵۲) میں، ابن عدی نے الکامل ۲/۴۹۳ میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ میں روایت کیا ہے =

Ibn al-Musayyib said: "Whoever sits in a mosque is sitting with his Lord (1), so it is not right for him to say anything but good." Sufficient words have already been mentioned regarding the glorification and sanctity of mosques (2).

Some scholars gathered fifteen characteristics in that regard, saying: It is part of the sanctity of the mosque to offer greetings upon entering if people are sitting, and if there is no one in the mosque, one should say: "Peace be upon us and upon the righteous servants of Allah." Also, one should perform two units of prayer before sitting down, and not buy or sell in it, nor unsheathe an arrow or a sword in it, nor seek lost property in it, nor raise one's voice in it for anything other than the remembrance of Allah Almighty, nor speak in it about worldly matters, nor step over people's necks, nor dispute over a place, nor crowd anyone in a row, nor pass in front of a person praying, nor spit, nor clear phlegm, nor blow one's nose in it, nor crack one's fingers, nor fiddle with any part of one's body. It should be kept clean from impurities, children, the insane, and the implementation of legal punishments. One should increase the remembrance of Allah Almighty and not be heedless of Him. If one practices these traits, they have fulfilled the right of the mosque, and the mosque will be a protection and a fortress for them against the accursed Satan.

In the report: "A mosque rose with its people to the sky complaining about them to Allah because of the worldly talk they were having in it" (3).

Al-Daraqutni narrated from 'Amir al-Sha'bi who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Among the signs of the Hour is that the crescent moon is seen early and it is said: it is two nights old, and that mosques are taken as thoroughfares, and that sudden death appears..."

= 109/4. From the hadith of Ibn Mas'ud, raised (marfu'). Ibn 'Adi said: I do not know anyone narrating it other than Bazee' Abu al-Khalil. Abu Nu'aym said: Strange from the hadith of Al-A'mash, uniquely narrated by Ibn Sadran from Bazee', and Bazee' is Al-Khassaf al-Basri, a weak narrator. Ibn Hibban said in Al-Majruhin 1/200: Bazee' narrated a few words but they contain rejected (munkar) elements that do not resemble the hadiths of reliable narrators, so he must be avoided in narrations. It was said in Majma' al-Zawa'id 2/24: Narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir, and it contains Bazee', who was suspected of fabrication. (1) Previously mentioned on page 269 of this part. (2) 10/134 and following. (3) We did not find it.

सूरह अल-नूर: आयतें 36 - 38 291

इब्न अल-मुसय्यब ने कहा: "जो कोई मस्जिद में बैठता है वह अपने रब के साथ बैठता है (1), इसलिए उसके लिए अच्छा बोलने के अलावा कुछ भी शोभा नहीं देता।" मस्जिदों के सम्मान और उनकी पवित्रता के बारे में जो पहले कहा जा चुका है वह पर्याप्त है (2)।

कुछ विद्वानों ने इस संबंध में पंद्रह गुण एकत्र किए हैं, उन्होंने कहा: मस्जिद की पवित्रता में यह शामिल है कि प्रवेश के समय सलाम किया जाए यदि लोग बैठे हों, और यदि मस्जिद में कोई न हो, तो कहे: "शांति हो हम पर और अल्लाह के नेक बंदों पर।" बैठने से पहले दो रकात नमाज़ (तहियतुल मस्जिद) अदा की जाए, और इसमें न कुछ खरीदा जाए और न बेचा जाए, न इसमें तीर म्यान से निकाला जाए और न तलवार, न कोई खोई हुई चीज़ ढूंढी जाए, न अल्लाह की याद के सिवा आवाज़ ऊंची की जाए, न दुनियावी बातें की जाएं न लोगों की गर्दनें फांदी जाएं न जगह के लिए विवाद किया जाए, न सफ (पंक्ति) में किसी को तंग किया जाए, न नमाज़ी के आगे से गुज़रा जाए, न थूका जाए, न बलगम निकाला जाए, न नाक साफ की जाए, न उंगलियां चटखाई जाएं न शरीर के किसी हिस्से से खेला जाए। इसे गंदगी, बच्चों, पागलों और सजाओं के कार्यान्वयन से पाक रखा जाए। अल्लाह का कसरत से ज़िक्र किया जाए और उससे गाफिल न हुआ जाए। यदि कोई इन गुणों को अपनाता है, तो उसने मस्जिद का हक अदा कर दिया, और मस्जिद उसके लिए मरदूद शैतान से सुरक्षा और किला बन जाएगी।

एक रिवायत में है: "एक मस्जिद अपने लोगों के साथ आसमान की ओर उठी और अल्लाह से उनकी शिकायत की क्योंकि वे उसमें दुनियावी बातें करते थे" (3)।

दारकुतनी ने आमिर अल-शाबी से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कयामत के करीब होने की निशानियों में से यह है कि चाँद को समय से पहले ही देखा जाए और कहा जाए: यह दो रातों का है, और मस्जिदों को रास्तों के रूप में इस्तेमाल किया जाए, और अचानक मौत का ज़ाहिर होना..."

= 109/4। इब्न मसूद की हदीस से, मरफू। इब्न अदी ने कहा: मैं नहीं जानता कि बज़ीअ अबू अल-खलील के अलावा कोई इसे रिवायत करता है। अबू नुएम ने कहा: अल-आमश की हदीस से अजीब है, जिसे इब्न सदरान ने बज़ीअ से अकेले रिवायत किया है, और बज़ीअ अल-खसाफ अल-बसरी है जो हदीस में कमज़ोर है। इब्न हिब्बान ने अल-मजरूहीन 1/200 में कहा: बज़ीअ ने कुछ शब्द रिवायत

किए हैं लेकिन उनमें ऐसी अस्वीकार्य बातें हैं जो भरोसेमंद राविओं की हदीसों से नहीं मिलतीं, इसलिए रिवायतों में उससे बचना ज़रूरी है। मजमा अल-ज़वाइद 2/24 में कहा गया: इसे तबरानी ने अल-कबीर में रिवायत किया है, और इसमें बज़ीअ है, और उसे गढ़ी हुई बातों (वज़अ) से जोड़ा गया है। (1) इस हिस्से के पृष्ठ 269 पर पहले उल्लेखित है। (2) 134/10 और उसके बाद। (3) हमें यह नहीं मिली।

سورہ النور: آیات ٣٦ - ٣٨ ٢٩١

ابن مسیب نے کہا: "جو مسجد میں بیٹھتا ہے وہ اپنے رب کے ساتھ بیٹھتا ہے (١)، لہٰذا اس کے لیے مناسب نہیں کہ وہ خیر کے سوا کچھ کہے۔" مساجد کی تعظیم اور ان کی حرمت کے بارے میں جو کچھ پہلے گزر چکا ہے وہ کافی ہے (٢)۔

بعض علماء نے اس سلسلے میں پندرہ صفات جمع کی ہیں، انہوں نے کہا: مسجد کی حرمت میں یہ شامل ہے کہ داخل ہوتے وقت سلام کیا جائے اگر لوگ بیٹھے ہوں، اور اگر مسجد میں کوئی نہ ہو تو کہے: "سلام ہو ہم پر اور اللہ کے نیک بندوں پر۔" بیٹھنے سے پہلے دو رکعت نماز پڑھے، اس میں خرید و فروخت نہ کرے، نہ اس میں تیر نکالے نہ تلوار، نہ کسی گمشدہ چیز کی تلاش کرے، نہ اللہ کے ذکر کے سوا آواز بلند کرے، نہ دنیاوی باتیں کرے، نہ لوگوں کی گردنیں پھلانگے، نہ جگہ کے لیے جھگڑا کرے، نہ صف میں کسی کو تنگ کرے، نہ نمازی کے آگے سے گزرے، نہ تھوکے، نہ بلغم پھینکے، نہ ناک صاف کرے، نہ انگلیاں چٹخائے، نہ اپنے جسم کے کسی حصے سے کھیلے۔ اسے نجاستوں، بچوں، دیوانوں اور حدود کے نفاذ سے پاک رکھا جائے۔ اللہ کا کثرت سے ذکر کیا جائے اور اس سے غافل نہ ہوا جائے۔ جب کوئی یہ اوصاف اپنا لے تو اس نے مسجد کا حق ادا کر دیا، اور مسجد اس کے لیے شیطان مردود سے بچاؤ اور قلعہ بن جائے گی۔

ایک روایت میں ہے: "ایک مسجد اپنے نمازیوں سمیت آسمان کی طرف بلند ہوئی اور اللہ سے ان کی شکایت کی کیونکہ وہ اس میں دنیاوی باتیں کرتے تھے" (٣)۔

دارقطنی نے عامر شعبی سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے قریب ہونے کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ پہلی رات کا چاند دیکھ کر کہا جائے: یہ دو راتوں کا ہے، اور مساجد کو راستوں کے طور پر استعمال کیا جائے، اور اچانک موت کا ظاہر ہونا..."

= ١٠٩/٤۔ ابن مسعود کی حدیث سے، مرفوعاً۔ ابن عدی نے کہا: میں نہیں جانتا کہ بزیع ابو الخلیل کے علاوہ کوئی اسے روایت کرتا ہے۔ ابو نعیم نے کہا: اعمش کی حدیث سے غریب ہے، جس میں ابن صدران بزیع سے منفرد ہے، اور بزیع الخصاف البصری حدیث میں کمزور ہے۔ ابن حبان نے المجروحین ١/٢٠٠ میں کہا: بزیع نے یہ چند حروف روایت کیے ہیں لیکن ان میں ایسی منکر باتیں ہیں جو ثقہ راویوں کی احادیث سے مشابہ نہیں ہیں، لہٰذا روایات میں اس سے اجتناب واجب ہے۔ مجمع الزوائد ٢/٢٤ میں کہا گیا: اسے طبرانی نے الکبیر میں روایت کیا ہے، اور اس میں بزیع ہے، اور اسے وضع (جھوٹ) کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (١) اس حصے کے صفحہ ٢٦٩ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (٢) ١٣٤/١٠ اور اس کے بعد۔ (٣) ہمیں اس کی اصل نہیں ملی۔

suddenness." This is narrated by Abd al-Kabir bin al-Mu'afi, on the authority of Sharik, from al-Abbas bin Dharih, from al-Sha'bi, from Anas, and others narrated it from al-Sha'bi as a mursal report, and Allah knows best(1). Abu Hatim said: Abd al-Kabir bin Mu'afi is trustworthy and was considered one of the 'Abdal' (Substitutes)(2). In Sahih al-Bukhari: On the authority of Abu Musa, from the Prophet ﷺ who said: "Whoever passes through any of our mosques or markets with arrows, let him hold their heads; so that he does not wound a Muslim with his palm"(3). Muslim narrated from Anas that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Spitting in the mosque is a sin, and its expiation is to bury it"(4). And from Abu Dharr, from the Prophet ﷺ who said: "The deeds of my Ummah, both good and bad, were presented to me. I found among their good deeds removing harm from the road, and I found among their bad deeds phlegm in the mosque that is not buried"(5). Abu Dawud narrated from Al-Faraj bin Fadalah, from Abu Sa'id al-Himyari(6) who said: I saw Wathilah bin al-Asqa' in the Damascus mosque spit on the mat, then rub it with his foot. It was said to him: Why did you do this? He said: Because I saw the Messenger of Allah ﷺ doing it(7). Faraj bin Fadalah is weak, and also:

---

(1) Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (9376), and Al-Diya Al-Maqdisi in Al-Mukhtara (2325) (2326) (2327). Al-Tabarani said: No one narrated this hadith from Al-Abbas bin Dharih except Sharik; Abd al-Kabir bin al-Mu'afi was alone in reporting it. End quote. Al-Diya said: Al-Daraqutni mentioned this narration. Then he said: Others narrated it from Al-Sha'bi as a mursal report, and Allah knows best. End quote. We say: And Sharik is weak. It was narrated as a mursal report by Ibn Abi Shaybah 15/166, and Al-Dani in As-Sunan al-Waridah fil-Fitan 4/793 in a summarized form. His saying: "that the crescent moon is seen 'qubulan'", meaning: it is seen at the moment it rises due to its size and clarity, without having to be sought out. It is with a fatha on the 'qaf' and 'ba'. Al-Nihaya (qbl). (2) Al-Jarh wa at-Ta'dil 6/63. The Abdal: They are the saints and worshippers, named so because whenever one of them dies, he is replaced by another. Al-Nihaya (bdl). (3) Sahih al-Bukhari (452), also narrated by Ahmad (19545), and Muslim (2615). (4) Sahih Muslim (552), also narrated by Ahmad (13433), and Bukhari (415). (5) Narrated by Ahmad (21549), and Muslim (553). Nukha'ah: Phlegm that comes from the base of the mouth. Al-Nihaya (nkh'). (6) In the copies: Al-Khudri, and the correction is from Sunan Abi Dawud, and Tuhfat al-Ashraf 9/81. (7) Sunan Abi Dawud (484), and it is in Musnad Ahmad (16009). Its chain of transmission is weak.

Abu Sa'id al-Himyari is unknown, and Faraj bin Fadalah is weak, as mentioned by the author.

पृष्ठ २९२ सूरह अन-नूर: आयतें ३६ - ३८

अचानक।" इसे अब्द अल-कबीर बिन अल-मुआफी ने शरीक के माध्यम से, अल-अब्बास बिन धरीह से, अल-शअबी से, अनस से रिवायत किया है, और दूसरों ने इसे अल-शअबी से 'मुरसल' (बिना साहबी के नाम वाली रिवायत) के रूप में रिवायत किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है(१)। अबू हातिम ने कहा: अब्द अल-कबीर बिन मुआफी विश्वसनीय थे और उन्हें 'अब्दाल' (प्रतिस्थापन) में से एक माना जाता था(२)। बुखारी में है: अबू मूसा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जो कोई हमारी मस्जिदों या बाज़ारों में से किसी में तीरों के साथ गुज़रे, तो उसे उनके फलकों (नोक) को पकड़ लेना चाहिए; ताकि वह अपनी हथेली से किसी मुसलमान को घायल न कर दे"(३)। मुस्लिम ने अनस से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मस्जिद में थूकना एक गुनाह है, और उसका कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) उसे दफनाना (मिटाना) है"(४)। और अबू ज़र से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "मेरी उम्मत के कर्म, अच्छे और बुरे दोनों, मेरे सामने पेश किए गए। मैंने उनके अच्छे कामों में सड़क से नुकसान पहुँचाने वाली चीज़ को हटाना पाया, और मैंने उनके बुरे कामों में मस्जिद में थूक (बलगम) पाया जिसे दफ़नाया नहीं गया था"(५)। अबू दाऊद ने अल-फरज बिन फदाला से, अबू सईद अल-हिमयरी(६) के माध्यम से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मैंने वाथिला बिन अल-असक़ा को दमिश्क की मस्जिद में चटाई पर थूकते देखा, फिर उन्होंने उसे अपने पैर से रगड़ दिया। उनसे पूछा गया: आपने ऐसा क्यों किया? उन्होंने कहा: क्योंकि मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को ऐसा करते देखा था(७)। फरज बिन फदाला कमज़ोर हैं, और यह भी:

---

(१) इसे अत्-तबरानी ने 'अल-औसत' (९३७६) में और अज़-ज़िया अल-मक़दिसी ने 'अल-मुख्तारा' (२३२५) (२३२६) (२३२७) में निकाला है। तबरानी ने कहा: शरीक के अलावा किसी ने भी अल-अब्बास बिन धरीह से इस हदीस को रिवायत नहीं किया, अब्द अल-कबीर बिन अल-मुआफी इसे रिपोर्ट करने में अकेले थे। ज़िया ने कहा: अल-दाराकुतनी ने इस रिवायत का ज़िक्र किया है। फिर उन्होंने कहा: दूसरों ने इसे अल-शअबी से मुरसल के रूप में रिवायत किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है। हमने कहा: और शरीक कमज़ोर है। इब्न अबी शायबा १५/१६६ ने इसे मुरसल निकाला है, और अल-दानी ने 'अस-सुनन अल-वारिदाह फिल-फितन' ४/७९३ में संक्षिप्त रूप में। उनका कहना: "कि अर्धचंद्र 'क़ुबुलन' देखा जाए", यानी: वह अपने उदय के समय ही उसकी विशालता और स्पष्टता के कारण देखा जाए, बिना उसे खोजने की आवश्यकता के। यह 'क़ाफ़' और 'बा' पर फ़त्हा के साथ है। अल-निहाया (क़ब्ल)। (२) अल-जरह वत्-ता'दील ६/६३। अब्दाल: वे वली और इबादत करने वाले हैं,

उन्हें ऐसा इसलिए कहा गया क्योंकि जब भी उनमें से एक मरता है, तो दूसरा उसका स्थान ले लेता है। अल-निहाया (बदल)। (३) सहीह बुखारी (४५२), इसे अहमद (१९५४५) और मुस्लिम (२६१५) ने भी निकाला है। (४) सहीह मुस्लिम (५५२), इसे अहमद (१३४३३) और बुखारी (४१५) ने भी निकाला है। (५) इसे अहमद (२१५४९) और मुस्लिम (५५३) ने निकाला है। नुखा'आ: वह बलगम जो मुँह के आधार से निकलता है। अल-निहाया (नख')। (६) प्रतियों में: अल-खुदरी, और सुधार सुनन अबू दाऊद और तोहफतुल अशरफ ९/८१ से है। (७) सुनन अबू दाऊद (४८४), और यह मसनद अहमद (१६००९) में है। इसकी सनद कमज़ोर है। अबू सईद अल-हिमयरी अज्ञात हैं, और फरज बिन फदाला कमज़ोर हैं जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है।

صفحہ ۲۹۲ سورہ النور: آیات ۳۶ - ۳۸

اچانک"۔ اسے عبد الکبیر بن معافی، شریک سے، وہ عباس بن ذریح سے، وہ شعبی سے، وہ انس سے روایت کرتے ہیں، اور دوسروں نے اسے شعبی سے مرسل کے طور پر روایت کیا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے(۱)۔ اور ابو حاتم نے کہا: عبد الکبیر بن معافی ثقہ تھے، ان کا شمار ابدال میں ہوتا تھا(۲)۔ اور بخاری میں ہے: ابو موسیٰ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جو شخص ہماری کسی مسجد یا بازار سے تیر لے کر گزرے، تو اسے چاہیے کہ ان کے پھلوں (نوکوں) کو تھام لے؛ تاکہ وہ اپنی ہتھیلی سے کسی مسلمان کو زخمی نہ کر دے"(۳)۔ اور مسلم نے انس سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مسجد میں تھوکنا گناہ ہے، اور اس کا کفارہ اسے دفن کرنا (مٹا دینا) ہے"(۴)۔ اور ابو ذر سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "میری امت کے اعمال میرے سامنے پیش کیے گئے، ان کے اچھے بھی اور برے بھی۔ تو میں نے ان کے اچھے اعمال میں راستے سے تکلیف دہ چیز کو ہٹا دینا پایا، اور ان کے برے اعمال میں مسجد میں وہ تھوک (بلغم) پایا جسے دفن نہیں کیا گیا تھا"(۵)۔ اور ابو داؤد نے فرج بن فضالہ سے، انہوں نے ابوسعید الحمیری(۶) سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے واثلہ بن اسقع کو دمشق کی مسجد میں چٹائی پر تھوکتے دیکھا، پھر انہوں نے اسے اپنے پاؤں سے مل دیا۔ ان سے پوچھا گیا: آپ نے ایسا کیوں کیا؟ انہوں نے کہا: اس لیے کہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو ایسا کرتے دیکھا تھا(۷)۔ فرج بن فضالہ ضعیف ہے، اور یہ بھی:

---

(۱) اسے طبرانی نے الاوسط (۹۳۷۶) میں، اور ضیاء مقدسی نے المختارہ (۲۳۲۵) (۲۳۲۶) (۲۳۲۷) میں نکالا ہے۔ طبرانی نے کہا: عباس بن ذریح سے یہ حدیث شریک کے علاوہ کسی نے روایت نہیں کی، عبد الکبیر بن معافی اس کی روایت میں منفرد ہیں۔ انتہیٰ۔ اور ضیاء نے کہا:

دارقطنی نے اس روایت کا ذکر کیا ہے۔ پھر کہا: دوسرے لوگ اسے شعبی سے مرسل روایت کرتے ہیں، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ انتہیٰ۔ ہم کہتے ہیں: اور شریک ضعیف ہے۔ اور اسے ابن ابی شیبہ ۱۶۶/۱۵ نے مرسل نکالا ہے، اور دانی نے السنن الواردة فی الفتن ۷۹۳/۴ میں مختصراً۔ ان کا قول: "کہ ہلال 'قبلاً' دیکھا جائے" یعنی: جس وقت وہ طلوع ہو اسی وقت اپنی بڑائی اور وضاحت کی وجہ سے دیکھا جائے، بغیر اس کے کہ اسے تلاش کیا جائے، اور یہ قاف اور با کے فتحہ (زبر) کے ساتھ ہے۔ النہایۃ (قبل)۔ (۲) الجرح والتعدیل ۶۳/۶۔ اور ابدال: یہ اولیاء اور عبادت گزار لوگ ہیں، انہیں یہ نام اس لیے دیا گیا کہ جب ان میں سے کوئی ایک فوت ہوتا ہے تو اس کی جگہ دوسرا بدل دیا جاتا ہے۔ النہایۃ (بدل)۔ (۳) صحیح بخاری (۴۵۲)، اور اسے احمد (۱۹۵۴۵) اور مسلم (۲۶۱۵) نے بھی نکالا ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۵۵۲)، اور اسے احمد (۱۳۴۳۳) اور بخاری (۴۱۵) نے بھی نکالا ہے۔ (۵) اسے احمد (۲۱۵۴۹) اور مسلم (۵۵۳) نے نکالا ہے۔ اور نخاعہ: وہ بلغم جو منہ کی جڑ سے نکلے۔ النہایۃ (نخع)۔ (۶) نسخوں میں: الخدری ہے، اور تصحیح سنن ابی داؤد اور تحفۃ الاشراف ۸۱/۹ سے ہے۔ (۷) سنن ابی داؤد (۴۸۴)، اور یہ مسند احمد (۱۶۰۰۹) میں ہے۔ اس کی سند ضعیف ہے۔ ابو سعید الحمیری مجہول ہے، اور فرج بن فضالہ ضعیف ہے جیسا کہ مصنف نے ذکر کیا۔

Surah An-Nur: Verses 36 - 38. Page 293.

There were no mats in the mosque of the Messenger of Allah (PBUH), and the correct view is that the Messenger of Allah (PBUH) spat on the ground and rubbed it with his left shoe (1). Perhaps Wathilah intended this and interpreted the mat based on it.

Sixteenth: Since Allah Almighty said: "Men," and specified them, it indicates that women have no share in mosques; because Friday prayer is not obligatory for them, nor is congregational prayer (2), and their prayer in their homes is better. Abu Dawud narrated from Abdullah (may Allah be pleased with him), from the Prophet (PBUH) who said: "A woman's prayer in her home is better than her prayer in her room, and her prayer in her private inner chamber (makhda') is better than her prayer in her home" (3).

Seventeenth: His saying (Exalted is He): {which distracts them not} means: does not divert them {neither commerce nor sale from the remembrance of Allah}. He specifically mentioned commerce because it is the greatest thing that occupies a person away from prayer. If it is asked: Why was "sale" mentioned again when commerce includes it? It is said to him: By commerce he meant buying; because of His saying {nor sale}. Similar to it is His saying (Exalted is He): {And when they saw commerce or amusement, they dispersed towards it} [Al-Jumu'ah: 11] as stated by Al-Waqidi (4).

Al-Kalbi said: Merchants (tujjar) are the traveling importers, and sellers (ba'ah) are the residents (5).

{from the remembrance of Allah} Its interpretation differed: Ata said: it means attending the prayer (6). Ibn Abbas said it, and said: the obligatory prayers (7).

It was said: from the Adhan (call to prayer), mentioned by Yahya ibn Salam. And it was said: from remembering Him by His Beautiful Names (8); meaning: they declare His oneness and glorify Him.

---

(1) Sahih Muslim (554). (2) Tafsir al-Baghawi 3/348. (3) Sunan Abi Dawud (570). Al-Makhda': is the small room that is inside the large house; the 'mim' can be with damma or fatha. An-Nihayah (khada'). (4) Tafsir al-Baghawi 3/348, without mentioning al-Waqidi, and Zad al-Masir 6/47. (5) An-Nukat wa al-'Uyun 4/107. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/439. (7) Narrated by al-Tabari in his Tafsir 17/322, and Ibn Abi Hatim 8/2608. (8) An-Nukat wa al-'Uyun 4/107.

सूरह अन-नूर: आयत 36 - 38. पृष्ठ 293.

अल्लाह के रसूल ﷺ की मस्जिद में चटाइयाँ नहीं थीं, और सही बात यह है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने ज़मीन पर थूका और उसे अपने बाएं जूते से मल दिया (1), और शायद वाथिला का यही इरादा था तो उन्होंने चटाई को उसी पर आधारित मान लिया।

सोलहवाँ: जब अल्लाह तआला ने कहा: "मर्द" और विशेष रूप से उनका उल्लेख किया, तो इससे पता चलता है कि मस्जिदों में महिलाओं का कोई हिस्सा नहीं है; क्योंकि उन पर न तो जुमा अनिवार्य है और न ही जमाअत (2), और उनके घरों में उनकी नमाज़ बेहतर है। अबू दाऊद ने अब्दुल्लाह (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, नबी ﷺ के हवाले से रिवायत किया कि आपने फ़रमाया: "एक महिला की उसके घर में नमाज़ उसके कमरे में नमाज़ से बेहतर है, और उसकी कोठरी (मखदा) में नमाज़ उसके घर में नमाज़ से बेहतर है" (3)।

सत्रहवाँ: अल्लाह तआला का फ़रमान: {जिन्हें विचलित नहीं करता} यानी: उन्हें व्यस्त नहीं करता {न व्यापार और न ही ख़रीद-फ़रोख़्त अल्लाह के ज़िक्र से}। व्यापार का विशेष रूप से उल्लेख किया गया; क्योंकि यह सबसे बड़ी चीज़ है जो इंसान को नमाज़ से गाफ़िल (दूर) रखती है। यदि पूछा जाए: तो फिर व्यापार और ख़रीद-फ़रोख़्त का बार-बार उल्लेख क्यों किया गया जबकि व्यापार में दोनों शामिल हैं? तो उससे कहा गया: व्यापार से उनका तात्पर्य 'खरीदने' से था; क्योंकि उन्होंने {न ही ख़रीद-फ़रोख़्त} कहा। इसका उदाहरण अल्लाह तआला का यह फ़रमान है: {और जब उन्होंने व्यापार या तमाशा देखा तो वे उसकी ओर दौड़ पड़े} [अल-जुमुआ: 11] यह वाकिदी ने कहा है (4)।

कलबी ने कहा: 'तुज्जार' (व्यापारी) वे हैं जो बाहर से माल लाकर बेचते हैं, और 'बा'आ' (विक्रेता) वे हैं जो निवासी हैं (5)।

{अल्लाह के ज़िक्र से} इसकी व्याख्या में मतभेद है: अता ने कहा: इसका अर्थ नमाज़ में शामिल होना है (6)। इब्न अब्बास ने भी यही कहा, और कहा: फ़र्ज़ नमाज़ें (7)।

कहा गया है: अज़ान से, इसका उल्लेख यहया बिन सलाम ने किया है। और कहा गया है: उनके सुंदर नामों (अस्मा-उल-हुस्ना) के साथ उनके ज़िक्र से (8); यानी: वे उनकी एकता का बखान करते हैं और उनकी महिमा गाते हैं।

---

(1) सहीह मुस्लिम (554)। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/348। (3) सुनन अबू दाऊद (570)। मखदा: वह छोटा कमरा है जो बड़े घर के अंदर होता है, इसके'मीम' पर पेश और ज़बर दोनों आ सकते हैं। अन-निहाया (खदा)। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/348, वाकिदी का उल्लेख किए बिना, और ज़ाद अल-मसीर 6/47। (5) अन-नुकात वल-'उयून 4/107। (6) मआनी अल-क़ुरआन लिन-नह़्ह़ास 4/439। (7) अल-तबरी ने अपनी तफ़्सीर 17/322 में और इब्न अबी हातिम 8/2608 ने इसे उद्धृत किया है। (8) अन-नुकात वल-'उयून 4/107।

سورہ النور: آیات ۳۶ - ۳۸۔ صفحہ ۲۹۳۔

رسول اللہ ﷺ کی مسجد میں چٹائیاں نہیں تھیں، اور صحیح یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے زمین پر تھوکا اور اسے اپنے بائیں جوتے سے رگڑ دیا(۱)، اور شاید واثلہ نے یہی مراد لیا تھا تو انہوں نے چٹائی کو اسی پر محمول کیا۔

سولہویں بات: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "مرد" اور انہیں ذکر کے ساتھ خاص کیا، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ مسجدوں میں عورتوں کا کوئی حصہ نہیں ہے؛ کیونکہ ان پر نہ جمعہ فرض ہے اور نہ ہی جماعت(۲)، اور ان کا اپنے گھروں میں نماز پڑھنا افضل ہے۔ ابو داؤد نے عبداللہ رضی اللہ عنہ سے، نبی کریم ﷺ کے حوالے سے روایت کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "عورت کی اپنے گھر میں نماز اس کے حجرے میں نماز سے بہتر ہے، اور اس کی کوٹھڑی (مخدع) میں نماز اس کے گھر میں نماز سے بہتر ہے"(۳)۔

سترہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَا تُلْهِيهِمْ﴾ یعنی: انہیں غافل نہیں کرتا ﴿تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ﴾ تجارت کا خاص طور پر ذکر کیا؛ کیونکہ یہ سب سے بڑی چیز ہے جو انسان کو نماز سے غافل کر دیتی ہے۔ اگر پوچھا جائے: تو پھر بیع اور تجارت کا تکرار کیوں کیا گیا جبکہ تجارت میں بیع بھی شامل ہے؟ تو اسے کہا گیا: تجارت سے ان کی مراد خریدنا تھا؛ کیونکہ انہوں نے ﴿وَلَا بَيْعٌ﴾ فرمایا۔ اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا﴾ [الجمعة: ۱۱] یہ واقدی نے کہا ہے(۴)۔

اور کلبی نے کہا: 'تجار' وہ ہیں جو باہر سے مال لانے والے مسافر ہیں، اور 'باعہ' وہ ہیں جو مقیم ہیں(۵)۔

﴿عَن ذِكْرِ اللَّهِ﴾ اس کی تاویل میں اختلاف ہے: عطا نے کہا: یعنی نماز میں حاضری(۶)۔ ابن عباس نے بھی یہی کہا، اور فرمایا: فرض نمازیں(۷)۔

اور کہا گیا: اذان سے، اسے یحییٰ بن سلام نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا: اللہ کے اسمائے حسنیٰ کے ساتھ ذکر سے(۸)؛ یعنی: وہ اس کی توحید بیان کرتے ہیں اور اس کی بڑائی بیان کرتے ہیں۔

---

(۱) صحیح مسلم (۵۵۴)۔ (۲) تفسیر البغوی ۳/ ۳۴۸ ۔ (۳) سنن ابی داؤد (۵۷۰)۔ 'المخدع': وہ چھوٹا کمرہ ہے جو بڑے گھر کے اندر ہوتا ہے، اس کی 'میم' پر پیش اور زبر دونوں پڑھی جا سکتی ہیں۔ 'النہایہ' (خدع)۔ (۴) تفسیر البغوی ۳/ ۳۴۸، بغیر ذکرِ واقدی، اور 'زاد المسیر' ۶/ ۴۷ ۔ (۵) 'النکت والعیون' ۴/ ۱۰۷ ۔ (۶) 'معانی القرآن' للنحاس ۴/ ۴۳۹ ۔ (۷) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/ ۳۲۲ میں، اور ابن ابی حاتم نے ۸/ ۲۶۰۸ میں نکالا ہے۔ (۸) 'النکت والعیون' ۴/ ۱۰۷ ۔

294 Surah Al-Nur: Verses 36 - 38

And the verse was revealed concerning the people of the markets. Ibn Umar said this. Salim said: Abdullah bin Umar passed by the market while they had closed their shops and stood up to pray in congregation, so he said: Concerning them it was revealed: {Men whom neither trade nor sale can divert...} the verse (1).

Abu Huraira narrated from the Prophet (PBUH): "They are those who travel through the earth seeking of the bounty of Allah" (2).

It is said: There were two men in the time of the Prophet (PBUH), one of whom was a seller. When he heard the call to prayer, if the scale was in his hand, he would throw it down and not place it gently, and if it was on the ground, he would not pick it up. The other was a blacksmith making swords for trade. If his hammer was on the anvil, he would leave it there, and if he had raised it, he would cast it behind his back when he heard the Adhan (call to prayer); so Allah Almighty revealed this praise for them both and for everyone who follows their example.

Eighteenth: Allah Almighty's saying: {And the establishment of prayer}: This indicates that what is meant by His saying: {from the remembrance of Allah} is something other than prayer; because it would be a repetition.

It is said: "Aqaama as-salata iqamatan" (He established the prayer perfectly). The origin is "iqwamatan" (3), then the vowel of the 'waw' was transferred to the 'qaf', so the 'waw' turned into an 'alif', followed by a silent 'alif'. One of them was deleted, and the 'ha' (at the end) was added so that it wouldn't be deleted entirely and cause loss of meaning. When it was added as a construct, the second part of the construct (mudaf ilayh) took the place of the 'ha', so its deletion became permissible. If it's not a construct, its deletion is not permissible. Don't you see that you say: "wa'ada 'idatan" and "wazana zinatan"? It is not permissible to delete the 'ha' because you have already deleted a 'waw'; for the origin is "wa'd" and "idatan", and "wazn" and "zinatan". If you add it as a construct, you delete the 'ha'. Al-Farra' recited:

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 4/539, and Tafsir al-Baghawi 3/348, and narrated by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/61. (2) Mentioned by al-Daylami in al-Firdaws 5/79, and Abu Hatim said as in al-Ilal 1/394: A hadith narrated by Ibn Wahb, from Ibn Lahia, from Darraj, from Ibn Hujayra, from Abu Huraira, from the Messenger of Allah (PBUH) so he mentioned it. He said: This is a rejected (munkar) hadith, and Darraj's

hadith has some defect. Al-Daylami also mentioned it in 2/277, from Abu Sa'id. (3) In (m): iqwaman, and in (d): qiwamuhu.

२९४ सूरह अन-नूर: आयत ३६-३८

और यह आयत बाज़ार वालों के बारे में नाज़िल (अवतरित) हुई। इब्न उमर ने यह कहा। सालिम ने कहा: अब्दुल्ला बिन उमर बाज़ार से गुज़रे जबकि लोगों ने अपनी दुकानें बंद कर दी थीं और जमात के साथ नमाज़ पढ़ने के लिए खड़े हो गए थे, तो उन्होंने कहा: उन्हीं के बारे में नाज़िल हुआ: {वे लोग जिन्हें न कोई व्यापार और न कोई ख़रीद-फरोख़्त अल्लाह की याद से गाफ़िल करती है...} आयत (१)।

और अबू हुरैरा ने नबी ﷺ से रिवायत किया: "वे वे लोग हैं जो अल्लाह के फ़ज़्ल की तलाश में ज़मीन में सफ़र करते हैं" (२)।

और कहा गया है: नबी ﷺ के ज़माने में दो आदमी थे, उनमें से एक व्यापारी था। जब वह नमाज़ की अज़ान सुनता, तो अगर तराज़ू उसके हाथ में होता, तो वह उसे फेंक देता और उसे धीरे से नहीं रखता था, और अगर वह ज़मीन पर होता, तो उसे उठाता नहीं था। दूसरा तलवारें बनाने वाला लोहार था। जब उसकी हथौड़ी निहाई पर होती, तो वह उसे वहीं रहने देता, और अगर उसने उसे उठाया होता, तो अज़ान सुनते ही उसे अपनी पीठ के पीछे फेंक देता; तो अल्लाह तआला ने उन दोनों की और उनके नक़्शे-क़दम पर चलने वालों की प्रशंसा में यह (आयत) नाज़िल फ़रमाई।

अठारहवां: अल्लाह तआला का फ़रमान: {व इक़ामिस सलात - और नमाज़ क़ायम करना}: यह इस बात की दलील है कि अल्लाह के ज़िक्र (स्मरण) से मुराद नमाज़ के अलावा कुछ और है; क्योंकि (अन्यथा) यह दोहराव होगा।

कहा जाता है: "अक़ामस सलाता इक़ामतन" (उसने नमाज़ ठीक से क़ायम की)। इसका मूल शब्द "इक़वामतन" (३) था, फिर 'वाव' की हरकत 'क़ाफ़' पर आ गई, तो 'वाव' 'अलिफ़' में बदल गया और उसके बाद एक 'अलिफ़' साकिन था। उनमें से एक को हटा दिया गया, और 'हा' (अंत में) जोड़ दिया गया ताकि वह पूरी तरह न हट जाए और अर्थ में कमी न आए। जब इसे मुज़ाफ़ (सम्बन्धित) किया गया, तो मुज़ाफ़ इलैह ने 'हा' का स्थान ले लिया, इसलिए उसे हटाना जायज़ हो गया। यदि वह मुज़ाफ़ न हो, तो उसे हटाना जायज़ नहीं है। क्या आप नहीं देखते कि आप कहते हैं: "वअ-दा इ-दतन" और "वज़्-ना ज़िन-तन"? यहाँ 'हा' को हटाना जायज़ नहीं है क्योंकि आपने पहले ही 'वाव' को हटा दिया है; क्योंकि मूल शब्द "वअद" और "इ-दतन" है, और "वज़न" और "ज़िन-तन" है। यदि आप इसे मुज़ाफ़ करते हैं, तो 'हा' हटा देते हैं। अल-फ़र्रा ने पढ़ा:

(१) मआनी अल-क़ुरआन - अल-नहस ५३९/४, और तफ़सीर अल-बग़वी ३४८/३, और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर ६१/२ में संकलित किया है। (२) इसे अल-दयलामी ने अल-फ़िरदौस ७९/५ में ज़िक्र किया है, और अबू हातिम ने अल-इलल ३९४/१ में कहा है: इब्न वहब द्वारा इब्न लहीआ से, दराज से, इब्न हुजैरा से, अबू हुरैरा से, अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत की गई हदीस। उन्होंने कहा: यह एक मुनकर (अस्वीकृत) हदीस है, और दराज की हदीसों में कुछ कमज़ोरी है। इसे अल-दयलामी ने २४७/२ में अबू सईद से भी नक़ल किया है। (३) (म) में: इक़वामन, और (द) में: क़िवामुहु।

۲۹۴ سورة النور: آیات ۳۶ - ۳۸

اور یہ آیت بازار والوں کے بارے میں نازل ہوئی۔ ابن عمر نے یہ کہا۔ سالم نے کہا: عبداللہ بن عمر بازار سے گزرے جبکہ لوگوں نے اپنی دکانیں بند کر دی تھیں اور جماعت کے ساتھ نماز پڑھنے کے لیے کھڑے ہو گئے تھے، تو انہوں نے کہا: انہی کے بارے میں نازل ہوا: {وہ لوگ جنہیں تجارت اور خرید و فروخت اللہ کی یاد سے غافل نہیں کرتی...} آیت (۱)۔

اور حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے: "یہ وہ لوگ ہیں جو زمین میں اللہ کا فضل تلاش کرنے کے لیے سفر کرتے ہیں" (۲)۔

اور کہا گیا ہے کہ: نبی ﷺ کے زمانے میں دو آدمی تھے، ان میں سے ایک بیوپاری تھا، جب وہ نماز کی پکار (اذان) سنتا تو اگر ترازو اس کے ہاتھ میں ہوتا تو وہ اسے پھینک دیتا اور اسے احتیاط سے نیچے نہ رکھتا، اور اگر وہ زمین پر ہوتا تو اسے نہ اٹھاتا۔ دوسرا لوہار تھا جو تجارت کے لیے تلواریں بناتا تھا، جب اس کا ہتھوڑا نہائی پر ہوتا تو وہ اسے وہیں چھوڑ دیتا، اور اگر اس نے اسے اٹھایا ہوتا تو اذان سنتے ہی اسے اپنی پیٹھ کے پیچھے پھینک دیتا؛ تو اللہ تعالیٰ نے ان دونوں کی اور ان کی پیروی کرنے والوں کی تعریف میں یہ (آیت) نازل فرمائی۔

اٹھارہواں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَاِقَامِ الصَّلٰوةِ - اور نماز قائم کرنا}: یہ اس بات کی دلیل ہے کہ (عَنْ ذِكْرِ اللهِ) "اللہ کی یاد" سے مراد نماز کے علاوہ کچھ اور ہے؛ کیونکہ (ورنہ) یہ تکرار ہوگی۔

کہا جاتا ہے: "أقام الصلاة إقامةً" (اس نے نماز مکمل طور پر قائم کی)۔ اس کی اصل "إِقوامَةً" (۳) تھی، پھر 'واؤ' کی حرکت 'قاف' پر منتقل کر دی گئی تو 'واؤ' 'الف' میں بدل گیا اور اس کے بعد ایک 'الف' ساکن تھا۔ چنانچہ ان میں سے ایک کو حذف کر دیا گیا، اور آخر میں 'ہ' لگائی گئی تاکہ

اسے حذف کرنے سے لفظ میں بہت زیادہ کمی نہ آ جائے۔ جب اسے مضاف بنایا گیا تو مضاف الیہ 'ہ' کے قائم مقام ہو گیا، اس لیے اس کا حذف کرنا جائز ہو گیا۔ اور اگر وہ مضاف نہ ہو تو اسے حذف کرنا جائز نہیں ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ آپ کہتے ہیں: "وَعَد عِدَةً" اور "وَزَنَ زِنَةً"؛ یہاں 'ہ' کو حذف کرنا جائز نہیں ہے کیونکہ آپ نے پہلے ہی 'واؤ' کو حذف کر دیا ہے؛ کیونکہ اصل "وَعْد" اور "عِدَةً" ہے، اور "وَزْن" اور "زِنَةً" ہے۔ پس اگر آپ مضاف کریں تو 'ہ' کو حذف کر دیتے ہیں۔ الفراء نے یہ شعر پڑھا:

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۵۳۹/۴، اور تفسیر البغوی ۳۴۸/۳، اور اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۶۱/۲ میں نکالا ہے۔ (۲) اسے دیلمی نے الفردوس ۷۹/۵ میں ذکر کیا ہے، اور ابو حاتم نے العلل ۳۹۴/۱ میں کہا ہے: یہ حدیث ابن وہب نے ابن لہیعہ سے، انہوں نے دراج سے، انہوں نے ابن حجیرہ سے، انہوں نے ابوہریرہ سے، انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے روایت کی ہے۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث منکر ہے، اور دراج کی حدیث میں ضعف ہے۔ اسے دیلمی نے بھی ۲۷۷/۲ میں ابوسعید سے نقل کیا ہے۔ (۳) (م) میں: إقواماً، اور (د) میں: قوامہ۔

295 Surah An-Nur: Verses 36 - 38

Indeed, the companions have decided upon separation and departed... and they have failed you in the promise they made. (1) Meaning: 'Idat' (promise), so the 'ha' was omitted due to the addition (idhafa).

It was narrated from the Hadith of Anas who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "On the Day of Resurrection, Allah will bring the mosques of the world as if they were white she-camels; their legs are of amber, their necks are of saffron, their heads are of musk, their reins are of green chrysolite, their caretakers and the muezzins in them lead them, and their imams drive them, and their inhabitants (worshippers) are attached to them. They will cross the fields of the Resurrection like flashing lightning. The people of the gathering will say: 'Are these near-stationed angels or sent prophets?' Then it will be called out: 'These are not angels nor prophets, but they are the people of the mosques and those who maintained the prayers from the Ummah of Muhammad (2) ".'ﷺ

And from Ali ؓ that he said: "A time will come upon people when nothing will remain of Islam except its name, and nothing of the Qur'an except its script. They will build their mosques while they are devoid of the remembrance of Allah. The worst people of that time will be their scholars; from them trials (fitnah) will emerge and to them they will return." Meaning they know but do not act upon the duties of what they have known (3).

The nineteenth: His Almighty's saying: {And giving of Zakat}. It is said: The obligatory Zakat. This was said by Al-Hasan. And Ibn Abbas said: Zakat here is: obedience to Allah Almighty and sincerity (4); because not every believer has wealth.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/254, and the author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/139-140, and what preceded between brackets is from it. Al-Khalit: People whose affair is one, and al-Bayn: Separation. Lisan al-Arab (kh-l-t), (b-y-n). (2) Preceded on p. 275 of this part. (3) Narrated by Ibn 'Adiy in al-Kamil 4/1543, and al-Dani in al-Sunan al-Waridah fi al-Fitan 3/545, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (1909), and in its chain of narration is Abdullah bin Dukayn, Ma'in said: "He is nothing," and in its chain is a break. And Ibn 'Adiy also narrated it 4/1543 and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (1908) from Ali as marfu'. And its chain is weak like the one before it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/186, and the saying of Ibn Abbas was narrated by Ibn Abi Hatim 8/2609.

२९५ सूरा अन-नूर: आयत ३६ - ३८

निश्चित रूप से, साथियों ने जुदाई का फैसला किया और चले गए... और उन्होंने आपसे उस वादे में वादाखिलाफी की जो उन्होंने किया था। (१) अर्थ: 'इदा' (वादा), इसलिए इज़ाफ़त (जोड़ने) के कारण 'हा' को हटा दिया गया।

अनस की हदीस से वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क़यामत के दिन अल्लाह दुनिया की मस्जिदों को लाएगा जैसे कि वे सफेद ऊंटनियां हों, उनके पैर अंबर के, उनकी गर्दनें केसर (जाफरान) की, उनके सिर कस्तूरी के, उनकी लगाम हरी पुखराज की, उनके देखभाल करने वाले और उनमें अज़ान देने वाले उनका नेतृत्व करेंगे, और उनके इमाम उन्हें हांकेंगे, और उनमें रहने वाले (इबादत गुज़ार) उनसे जुड़े होंगे। वे क़यामत के मैदानों को कड़कती बिजली की तरह पार करेंगे। मैदान-ए-महशर के लोग कहेंगे: 'क्या ये निकटतम फ़रिश्ते हैं या भेजे गए नबी?' फिर पुकारा जाएगा: 'ये न तो फ़रिश्ते हैं और न ही नबी, बल्कि वे मस्जिदों के लोग हैं और मुहम्मद ﷺ की उम्मत में से नमाज़ों की पाबंदी करने वाले हैं'।" (२)

और अली ؓ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "लोगों पर एक ऐसा समय आएगा जब इस्लाम का केवल उसका नाम रह जाएगा, और कुरान का केवल उसका लेख रह जाएगा। वे अपनी मस्जिदों को आबाद करेंगे जबकि वे अल्लाह के ज़िक्र से खाली होंगी। उस समय के सबसे बुरे लोग उनके विद्वान होंगे, उन्हीं से फ़ितना (अशांति) निकलेगा और उन्हीं की ओर वापस लौटेगा।" यानी वे जानते हैं लेकिन जो जानते हैं उसके कर्तव्यों पर अमल नहीं करते (३)।

उन्नीसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और ज़कात देना}। कहा गया है: अनिवार्य ज़कात। यह अल-हसन ने कहा। और इब्न अब्बास ने कहा: यहाँ ज़कात का अर्थ है: अल्लाह तआला की आज्ञाकारिता और इखलास (निष्ठा) (४); क्योंकि हर आस्तिक के पास धन नहीं होता।

---

(१) मआनी अल-कुरान अल-फर्रा २/२५४, और लेखक ने नहस की एराब अल-कुरान ३/१३९-१४० के माध्यम से उनसे उद्धृत किया, और जो कोष्ठक के बीच पहले आया वह उसी से है। अल-खलीत: वे लोग जिनका मामला एक हो, और अल-बैन: जुदाई। लिसान अल-अरब (ख-ल-त), (ब-य-न)। (२) इस भाग के पृष्ठ २७५ पर पहले आ चुका है। (३) इसे इब्न अदी ने अल-कामिल ४/१५४३ में, और अल-दानी ने अल-सुनन अल-वारिदाह फिल फितन ३/५४५ में, और अल-बैहकी ने अल-शुअब (१९०९) में उद्धृत किया है, और इसकी सनद में अब्दुल्ला बिन दुकैन है, मुईन ने कहा: "वह कुछ भी नहीं है,"

और इसकी सनद में इंक़िता (विराम) है। और इब्न अदी ने इसे ४/१५४३ में और अल-बैहकी ने अल-शुअब (१९०८) में अली से मरफू के रूप में भी उद्धृत किया है। और इसकी सनद पिछले की तरह कमजोर है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१८६, और इब्न अब्बास के कथन को इब्न अबी हातिम ने ८/२६०९ में उद्धृत किया है।

بے شک ساتھیوں نے جدائی کا پختہ ارادہ کیا اور چلے گئے... اور انہوں نے آپ سے اس وعدے کی خلاف ورزی کی جو انہوں نے کیا تھا۔ (۱) مراد: عِدة (وعده)، تو اضافت کی وجہ سے 'ہا' حذف کر دیا گیا۔

انس کی حدیث سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن اللہ دنیا کی مساجد کو لائے گا گویا وہ سفید اونٹنیاں ہیں، ان کے پاؤں عنبر کے، ان کی گردنیں زعفران کی، ان کے سر مشک کے، ان کی لگامیں سبز زبرجد کی ہوں گی، ان کے خادم اور ان میں اذان دینے والے ان کی قیادت کریں گے، اور ان کے ائمہ انہیں ہانکیں گے، اور ان میں رہنے والے (نمازی) ان سے وابستہ ہوں گے، پس وہ قیامت کے میدانوں سے کوندتی ہوئی بجلی کی طرح گزر جائیں گی۔ اہل محشر کہیں گے: 'کیا یہ مقرب فرشتے ہیں یا بھیجے گئے انبیاء؟' تو پکارا جائے گا: 'یہ نہ فرشتے ہیں اور نہ انبیاء، بلکہ یہ مساجد والے لوگ ہیں اور امت محمد ﷺ میں سے نمازوں کی محافظت کرنے والے ہیں۔'" (۲)

اور حضرت علی ؓ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "لوگوں پر ایک ایسا زمانہ آئے گا کہ اسلام کا صرف نام باقی رہ جائے گا، اور قرآن کا صرف نقش و نگار (رسم الخط) باقی رہ جائے گا۔ وہ اپنی مسجدیں تو آباد کریں گے مگر وہ اللہ کے ذکر سے ویران ہوں گی، اس زمانے کے بدترین لوگ ان کے علماء ہوں گے، انہی سے فتنہ اٹھے گا اور انہی کی طرف لوٹے گا۔" یعنی وہ جانتے ہیں مگر جو جانتے ہیں اس کے واجبات پر عمل نہیں کرتے (۳)۔

انیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور زکاۃ دینا}۔ کہا گیا: فرض زکاۃ۔ یہ حسن بصری نے کہا۔ اور ابن عباس نے فرمایا: یہاں زکاۃ سے مراد اللہ تعالیٰ کی اطاعت اور اخلاص ہے (٤)؛ کیونکہ ہر مومن صاحب مال نہیں ہوتا۔

---

(١) معانی القرآن للفراء ٢/ ٢٥٤، اور مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن ٣/ ١٣٩-١٤٠ کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور جو کچھ پہلے قوسین میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ الخلیط: وہ لوگ جن کا معاملہ ایک ہو، اور البین: جدائی۔ لسان العرب (خلط)، (بین)۔ (٢) اس حصے کے صفحہ ٢٧٥ پر گزر چکا ہے۔ (٣) اسے ابن عدی نے الکامل ٤/ ١٥٤٣ میں، الدانی نے السنن الواردۃ فی الفتن ٣/ ٥٤٥ میں، اور بیہقی نے الشعب (١٩٠٩) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عبداللہ بن دکین ہے، یحییٰ بن معین نے کہا: "وہ کچھ نہیں ہے،" اور اس کی سند میں انقطاع ہے۔ اور ابن عدی نے اسے ٤/ ١٥٤٣ میں اور بیہقی نے الشعب (١٩٠٨) میں حضرت علی سے مرفوعاً بھی روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند پچھلی کی طرح ضعیف ہے۔ (٤) المحرر الوجیز ٤/ ١٨٦، اور ابن عباس کے قول کو ابن ابی حاتم نے ٨/ ٢٦٠٩ میں روایت کیا ہے۔

296 Surah An-Nur: Verses 36 - 38

"(They) fear a Day" meaning: the Day of Resurrection, "on which hearts and eyes will turn about" meaning from its terror and the fear of destruction. Turning about (at-taqallub) means: transformation. What is meant is: the hearts and eyes of the disbelievers. The turning about of hearts is their being wrenched from their places to the throats; they neither return to their places nor do they come out(1). As for the turning about of eyes, it is becoming blue after having been dark-eyed, and blindness after sight. It was also said: hearts turn about between hope for salvation and fear of destruction, and eyes look from which direction they will be given their books and to which direction they will be taken(2). It was said: the hearts of doubters turn away from the doubt they were in, and likewise their eyes, due to their seeing certainty. This is like the saying of the Almighty: "But We have removed from you your cover, so your sight today is sharp" [Qaf: 22]. So what he used to see in this world as misguidance, he sees as guidance, except that this does not benefit them in the Hereafter. It was said: turning over on the coals of Hell, like the saying of the Almighty: "The Day their faces will be turned about in the Fire" [Al-Ahzab: 66], and "And We will turn over their hearts and their eyes" [Al-An'am: 110] according to those who interpret the meaning as turning over in the flames of the Fire. It was said: turning over by being scorched by fire once and ripened once. It was said: the turning about of hearts is their throbbing(3), and the turning about of eyes is looking with them towards the regions of horrors(4). "That Allah may reward them [according to] the best of what they did" So He mentioned the reward for good deeds, and did not mention the reward for bad deeds - even if He does reward for them - for two reasons: First: it is an encouragement, so He limited it to mentioning desire. Second: it describes a people who do not commit major sins; thus their minor sins were forgiven. "And increase them from His bounty" It carries two possibilities: First: what He multiplies of the good deed by ten times. Second: what He bestows without reward(5).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/348. (2) Zad al-Masir 6/48. (3) Wajaba al-qalb wajiban: it palpitated/throbbed. Al-Sihah (W-J-B). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/107. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/108.

पृष्ठ २९६ सूरा अन-नूर: आयत ३६ - ३८

"वे उस दिन से डरते हैं" अर्थात: प्रलय का दिन, "जिसमें हृदय और आँखें उलट-पुलट जाएँगी" अर्थात उसके आतंक और विनाश के डर से। "तक़ल्लुब" (उलट-पुलट होना) का अर्थ है: परिवर्तन। इसका अर्थ है: काफिरों के दिल और आँखें। दिलों का पलटना उनका अपने स्थान से उखड़कर गले तक आ जाना है; वे न तो अपने स्थान पर वापस जाते हैं और न ही बाहर निकलते हैं (१)। जहाँ तक आँखों के पलटने का सवाल है, वह सुरमई होने के बाद नीला हो जाना और दृष्टि के बाद अंधापन है। यह भी कहा गया है: दिल मोक्ष की आशा और विनाश के डर के बीच झूलते रहते हैं, और आँखें यह देखने के लिए देखती हैं कि उन्हें उनकी पुस्तकें किस दिशा से दी जाएंगी और उन्हें किस दिशा में ले जाया जाएगा (२)। कहा गया है: संदेह करने वालों के दिल उस संदेह से हट जाते हैं जिसमें वे थे, और इसी तरह उनकी आँखें भी, निश्चितता देखने के कारण। यह सर्वशक्तिमान के कथन के समान है: "लेकिन हमने तुमसे तुम्हारा पर्दा हटा दिया है, इसलिए आज तुम्हारी दृष्टि बहुत तेज है" [क़ाफ़: २२]। तो जिसे वह दुनिया में गुमराह समझता था, उसे वह मार्गदर्शन के रूप में देखता है, सिवाय इसके कि यह उन्हें परलोक में लाभ नहीं पहुँचाता। कहा गया है: नर्क के अंगारों पर पलटना, जैसे सर्वशक्तिमान का कथन है: "जिस दिन उनके चेहरे आग में पलटे जाएँगे" [अल-अहज़ाब: ६६], और "और हम उनके दिलों और उनकी आँखों को उलट देंगे" [अल-अनाम: ११०] उन लोगों के अनुसार जिन्होंने अर्थ निकाला कि उन्हें आग की लपटों में पलटा जाएगा। कहा गया है: पलटना इस प्रकार है कि आग उन्हें एक बार झुलसाती है और एक बार पकाती है। कहा गया है: दिलों का पलटना उनकी धड़कन (३) है, और आँखों का पलटना उनके साथ भयावह क्षेत्रों की ओर देखना (४) है। "ताकि अल्लाह उन्हें उनके सर्वोत्तम कर्मों का बदला दे" इसलिए उन्होंने अच्छे कर्मों के प्रतिफल का उल्लेख किया, और बुरे कर्मों के प्रतिफल का उल्लेख नहीं किया - भले ही वह उनका बदला देता है - दो कारणों से: पहला: यह एक प्रोत्साहन है, इसलिए उन्होंने केवल इच्छा के उल्लेख तक ही सीमित रखा। दूसरा: यह उन लोगों का वर्णन है जो बड़े पाप नहीं करते; इसलिए उनके छोटे पाप क्षमा कर दिए गए थे। "और उन्हें अपनी कृपा से और अधिक दे" इसके दो पहलू हो सकते हैं: पहला: जिसे वह एक पुण्य को दस गुना बढ़ा देता है। दूसरा: वह जो बिना प्रतिफल के प्रदान करता है (५)।

---

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ३/३४८ । (२) ज़ाद अल-मसीर ६/४८ । (३) वजबा अल-क़ल्ब वजीबन: वह धड़कने लगा। अल-सिहाह (व-ज-ब)। (४) अल-नुक़त व अल-उयून ४/१०७ । (५) अल-नुक़त व अल-उयून ४/१०८ ।

صفحہ ۲۹٦ سورة النور: آیات ۳٦ - ۳۸

﴿يَخَافُونَ يَوْمًا﴾ یعنی: قیامت کا دن ﴿تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ﴾ یعنی اس کی ہولناکی اور ہلاکت کے ڈر سے۔ اور تقلب کا مطلب ہے: بدلنا، اور مراد ہے: کافروں کے دل اور آنکھیں۔ پس دلوں کا پلٹنا ان کا اپنی جگہوں سے اکھڑ کر حلق تک پہنچ جانا ہے، نہ وہ اپنی جگہوں پر واپس لوٹتے ہیں اور نہ ہی باہر نکلتے ہیں(۱)۔ اور جہاں تک آنکھوں کے پلٹنے کا تعلق ہے تو وہ سرمئی کے بعد نیلگوں ہونا اور بینائی کے بعد اندھا پن ہے۔ اور کہا گیا ہے: دل نجات کی امید اور ہلاکت کے خوف کے درمیان الٹ پلٹ ہوتے رہتے ہیں، اور آنکھیں دیکھتی ہیں کہ انہیں ان کے اعمال نامے کس طرف سے دیے جاتے ہیں، اور انہیں کس طرف لے جایا جاتا ہے(۲)۔ اور کہا گیا ہے: شک کرنے والوں کے دل اس شک سے بدل جاتے ہیں جس پر وہ تھے، اور اسی طرح ان کی آنکھیں بھی؛ یقین کو دیکھ لینے کی وجہ سے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿فَكَشَفْنَا عَنكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ﴾ [ق: ۲۲] پس جسے وہ دنیا میں گمراہی سمجھتا تھا اسے راہِ راست دیکھتا ہے، مگر یہ کہ وہ انہیں آخرت میں نفع نہیں دے گا۔ اور کہا گیا ہے: جہنم کے انگاروں پر پلٹنا، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ﴾ [الاحزاب: ٦٦]، اور ﴿وَنُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ﴾ [الانعام: ۱۱۰] ان لوگوں کے قول کے مطابق جنہوں نے اس کا معنی آگ کے شعلوں پر پلٹنا قرار دیا۔ اور کہا گیا ہے: پلٹنے کا مطلب یہ ہے کہ آگ انہیں ایک بار جھلسائے اور ایک بار پکائے۔ اور کہا گیا ہے: دلوں کا تقلب ان کا دھڑکنا(۳) ہے، اور آنکھوں کا تقلب ان کے ذریعے ہولناکیوں کی سمت دیکھنا ہے(۴)۔ ﴿لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا﴾ پس نیکیوں پر جزا کا ذکر کیا، اور برائیوں پر جزا کا ذکر نہیں کیا - اگرچہ وہ ان پر جزا دیتا ہے - دو وجوہات کی بنا پر: ایک: یہ ترغیب ہے، اس لیے صرف رغبت کے ذکر پر اکتفا کیا۔ دوسرا: یہ اس قوم کی صفت میں ہے جن سے کبیرہ

گناہ نہیں ہوتے؛ پس ان کے صغیرہ گناہ معاف تھے۔ ﴿وَيَزِيدَهُم مِّن فَضْلِهِۦ﴾ اس میں دو صورتوں کا احتمال ہے: ایک: وہ جو ایک نیکی کو اس کے دس گنا تک بڑھا دیتا ہے۔ دوسرا: وہ جو بغیر کسی جزا کے عطا فرماتا ہے(۵)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۳/۳۴۸ ۔ (۲) زاد المسیر ۶/۴۸ ۔ (۳) وجب القلب وجیباً : اضطرب (دھڑکنا)۔ الصحاح (وجب)۔ (۴) النکت والعیون ۴/۱۰۷ ۔ (۵) النکت والعیون ۴/۱۰۸ ۔

Surah An-Nur: Verses 36 - 39 297

{And Allah provides for whom He wills without measure} meaning: without holding him accountable for what He gave him; because there is no end to His giving.

It was narrated that when this verse was revealed, the Messenger of Allah ﷺ ordered the building of Masjid Quba. Abdullah bin Rawaha was present and said: "O Messenger of Allah, has he succeeded who built mosques?" He said: "Yes, O Ibn Rawaha." He said: "And prayed in them standing and sitting?" He said: "Yes, O Ibn Rawaha." He said: "And did not spend a night for Allah except prostrating?" He said: "Yes, O Ibn Rawaha, stop the rhyming, for a servant has not been given anything worse than a sharp tongue." Mentioned by Al-Mawardi (1).

His saying, the Almighty: {As for those who disbelieve, their deeds are like a mirage in a lowland, which a thirsty person thinks is water until, when he comes to it, he finds it to be nothing but finds Allah before him, and He will pay him in full his account; and Allah is swift in account 39}

His saying, the Almighty: {As for those who disbelieve, their deeds are like a mirage in a lowland} Since He gave an example for the believer, He gave an example for the disbeliever. Muqatil said: It was revealed concerning Shaybah bin Rabi'ah bin Abd Shams, who was leading a monk-like life seeking religion, but when the Prophet ﷺ emerged, he disbelieved (3). Abu Sahl said: concerning the People of the Book. Al-Dahhak said: concerning the good deeds of the disbeliever, such as maintaining kinship ties and benefiting neighbors.

And the "Sarab" (mirage): is what is seen at midday in intense heat, like water in deserts, clinging to the ground (4). And the "Aal": is what is in the morning like water, except that it rises from the ground until it becomes as if it is between the earth and the sky (5). The mirage was called "Sarab" because it "yasrub", meaning it flows like water (6). And it is said: "saraba al-fahl", meaning it went and walked in the land. It is also called "Aal".

(1) In Al-Nukat wa al-'Uyun 4/108. (2) In (Z) and (Zha): seeking. (3) After it in (Zha): with it, and Al-Mawardi mentioned something like this in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/110 and did not attribute it. (4) Tahdhib al-Lughah 12/416. (5) Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/254, and Tahdhib al-Lughah 12/216, and Zad al-Masir 6/49. (6) Tahdhib al-Lughah 12/416.

सूरह अन-नूर: आयत 36 - 39 297

{और अल्लाह जिसे चाहता है बेहिसाब रोज़ी देता है} यानी: उसने जो कुछ उसे दिया है, उसके लिए उससे हिसाब लिए बिना; क्योंकि उसके देने की कोई सीमा नहीं है।

यह रिवायत है कि जब यह आयत नाज़िल हुई, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने मस्जिद-ए-क़ुबा बनाने का हुक्म दिया। अब्दुल्ला बिन रवाहा हाज़िर थे और बोले: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या वह कामयाब हो गया जिसने मस्जिदें बनाईं?" आपने फ़रमाया: "हाँ, ऐ इब्ने रवाहा।" उन्होंने कहा: "और उनमें खड़े होकर और बैठकर नमाज़ पढ़ी?" आपने फ़रमाया: "हाँ, ऐ इब्ने रवाहा।" उन्होंने कहा: "और अल्लाह के लिए सिर्फ सजदे में ही रात बिताई?" आपने फ़रमाया: "हाँ, ऐ इब्ने रवाहा, तुकबंदी (सजा) बंद करो, क्योंकि किसी बंदे को उसकी ज़बान की बेबाकी से बुरा कुछ नहीं दिया गया।" अल-मावर्दी (1) ने इसका ज़िक्र किया है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो लोग काफ़िर हुए, उनके आमाल एक चटियल मैदान में मृगतृष्णा (सराब) की तरह हैं, जिसे प्यासा पानी समझता है, यहाँ तक कि जब वह उसके पास आता है तो उसे कुछ भी नहीं पाता, और अल्लाह को अपने पास पाता है, फिर वह उसका पूरा हिसाब चुकता कर देता है; और अल्लाह जल्द हिसाब लेने वाला है 39}।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो लोग काफ़िर हुए, उनके आमाल एक चटियल मैदान में मृगतृष्णा की तरह हैं} जब मोमिन की मिसाल दी गई, तो काफ़िर की भी मिसाल दी गई। मुक़ातिल ने कहा: यह शयबा बिन रबीआ बिन अब्द शम्स के बारे में नाज़िल हुई, जो दीन की तलाश में इबादत में लगा रहता था, लेकिन जब नबी ﷺ ज़ाहिर हुए तो उसने कुफ़्र किया (3)। अबू सहल ने कहा: अहले किताब के बारे में। ज़ह्हाक ने कहा: काफ़िर के अच्छे कामों के बारे में, जैसे रिश्तेदारों से मेलजोल और पड़ोसियों को फ़ायदा पहुँचाना।

और "सराब": वह है जो तपती गर्मी में दोपहर के वक़्त दिखाई देता है, जैसे रेगिस्तानों में पानी, जो ज़मीन से चिपका रहता है (4)। और "आल": वह है जो सुबह के वक़्त पानी जैसा होता है, सिवाय इसके कि वह ज़मीन से ऊपर उठता है यहाँ तक कि ऐसा लगता है जैसे ज़मीन और आसमान के बीच हो (5)। सराब को "सराब" इसलिए कहा जाता है क्योंकि वह "यसरुबु" यानी पानी की तरह बहता है (6)। और कहा जाता है: "सरबा अल-फ़हल", यानी वह चला गया और ज़मीन में चलने लगा। इसे "आल" भी कहा जाता है।

(1) अल-नुकात वल-उयून 4/108 में। (2) (ज़) और (ज़ा) में: "मुल्तमिसन" (तलाश करने वाला)। (3) (ज़ा) में इसके बाद है: "उसके साथ", और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 4/110 में इस तरह का कौल ज़िक्र किया है और इसे किसी की तरफ़ मंसूब नहीं किया। (4) तहज़ीब अल-लुग़ा 12/416। (5) फर्रा की मआनी अल-क़ुरआन 2/254, और तहज़ीब अल-लुग़ा 12/216, और ज़ाद अल-मसीर 6/49। (6) तहज़ीब अल-लुग़ा 12/416।

سورة النور: آیات ۳۶ - ۳۹ ۲۹۷

﴿اور اللہ جسے چاہتا ہے بے حساب رزق دیتا ہے﴾ یعنی: اس پر اس کا حساب لیے بغیر جو اس نے اسے عطا کیا؛ کیونکہ اس کی عطا کی کوئی انتہا نہیں۔

مروی ہے کہ جب یہ آیت نازل ہوئی تو رسول اللہ ﷺ نے مسجد قباء کی تعمیر کا حکم دیا۔ عبداللہ بن رواحہ حاضر ہوئے اور عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا وہ شخص فلاح پا گیا جس نے مسجدیں بنائیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، اے ابن رواحہ۔" انہوں نے عرض کیا: اور ان میں کھڑے ہو کر اور بیٹھ کر نماز پڑھی؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، اے ابن رواحہ۔" انہوں نے عرض کیا: اور اللہ کے لیے رات صرف سجدے میں گزاری؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، اے ابن رواحہ، مسجع گفتگو (تک بندی) سے باز آ جاؤ، کیونکہ بندے کو اس کی زبان کی تیزی سے بڑھ کر کوئی بری چیز نہیں دی گئی۔" اسے الماوردی (۱) نے ذکر کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جنہوں نے کفر کیا، ان کے اعمال ریگستان کے اس سراب کی مانند ہیں جسے پیاسا پانی سمجھتا ہے، یہاں تک کہ جب وہ اس کے پاس آتا ہے تو اسے کچھ بھی نہیں پاتا، اور اللہ کو اپنے پاس پاتا ہے، سو وہ اس کا پورا پورا حساب چکا دیتا ہے؛ اور اللہ جلد حساب لینے والا ہے ۳۹﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جنہوں نے کفر کیا، ان کے اعمال ریگستان کے سراب کی مانند ہیں﴾ جب مومن کی مثال بیان کی گئی تو کافر کی بھی مثال دی گئی۔ مقاتل نے کہا: یہ شائبہ بن ربیعہ بن عبد شمس کے بارے میں نازل ہوئی، جو دین کی تلاش میں عبادت گزاری کی زندگی گزار رہا تھا، لیکن جب آپ ﷺ ظاہر ہوئے تو اس نے کفر کیا (۳)۔ ابوسہل نے کہا: اہل کتاب کے بارے میں۔

ضحاک نے کہا: کافر کے نیک اعمال کے بارے میں، جیسے صلہ رحمی اور پڑوسیوں کو نفع پہنچانا۔

اور "سراب": وہ ہے جو شدید گرمی میں دوپہر کے وقت دکھائی دیتا ہے، جیسے ریگستانوں میں پانی، جو زمین سے چمٹا رہتا ہے (۴)۔ اور "آل": وہ ہے جو صبح کے وقت پانی کی طرح ہوتا ہے، سوائے اس کے کہ وہ زمین سے بلند ہوتا ہے یہاں تک کہ زمین اور آسمان کے درمیان معلوم ہوتا ہے (۵)۔ سراب کو "سراب" اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ وہ "یسرب" یعنی پانی کی طرح بہتا ہے (۶)۔ اور کہا جاتا ہے: "سرب الفحل"، یعنی وہ چلا گیا اور زمین میں چلنے لگا۔ اسے "آل" بھی کہا جاتا ہے۔

(۱) النکت والعیون ۴/۱۰۸ میں۔ (۲) (ز) اور (ظ) میں: ملتمساً۔ (۳) (ظ) میں اس کے بعد ہے: "بہ"، اور الماوردی نے النکت والعیون ۴/۱۱۰ میں اس طرح کا قول ذکر کیا ہے اور اسے منسوب نہیں کیا۔ (۴) تہذیب اللغہ ۱۲/۴۱۶۔ (۵) معانی القرآن للفراء ۲/۲۵۴، اور تہذیب اللغہ ۱۲/۲۱۶، اور زاد المسیر ۶/۴۹۔ (۶) تہذیب اللغہ ۱۲/۴۱۶۔

298 Surah An-Nur: Verse 39

It [the mirage] only occurs in the desert and heat, deceiving the thirsty one. The poet said: "So I was like one who pours out what is in his water-skin for the shimmering of a mirage on a hard, elevated ground."(1) Another said: "When we desisted from war, their covenants were like the flash of a mirage shining in the desert."(2) Imru' al-Qais said: "Have I not worn out the mounts in every vast desert with long distances and shimmering mirages?"(3) And 'al-qee'ah' is the plural of 'al-qa'', like 'jeerah' and 'jaar'; as Al-Harawi said (4). Abu Ubaidah said (5): 'qee'ah' and 'qa'' are the same. This was recounted by Al-Nahhas (6). The 'qa'' is what is level and expansive of the earth, where no plants grow (7), and where the mirage appears (8). The origin of 'qa'' is a low-lying place where water settles, and its plural is 'qee'aan'. Al-Jawhari said (9): "Al-Qa'": the level part of the land, and the plurals are 'aqwu'', 'aqwa'', and 'qee'aan'; the 'waw' turned into a 'ya' because of the 'kasra' (10) before it, and 'al-qee'ah' is like 'al-qa'', and it is...

(1) Attributed by Muhammad bin Abdul-Rahman Al-Ubaidi in 'Al-Tadhkirah Al-Sa'diyyah' p. 93, and by Al-Baghdadi in 'Al-Khizanah' 9/279 to Al-'Adayl bin Al-Farakh, and Ibn Maymun attributed it in 'Muntaha Al-Talab' 8/180 to Abu Al-Akhyal Al-'Ajli. It appeared in 'Al-Tadhkirah Al-Sa'diyyah' and 'Muntaha Al-Talab' as: "But I was" instead of "So I was". 'Al-Rabiyah': what is elevated from the earth. 'Al-Sald': the hard and smooth. Al-Qamus (raba) and (sald). (2) Preceded in 1/342, and it appeared there as "your covenants" instead of "their covenants". And "in the open space" instead of "in the desert". (3) Diwan of Imru' al-Qais p. 98, and in it: "the length has ended", instead of "long length". And his saying: "Have I not worn out the mounts?", he says: Have I not made the mounts lean due to the length of travel and tireless journeying in every perforated desert? Quoted from the commentary of the Diwan. (4) In 'Gharib Al-Hadith' 2/239. (5) In 'Majaz Al-Qur'an' 2/66. (6) In 'Ma'ani Al-Qur'an' 4/540. (7) 'Ma'ani Al-Qur'an' by Al-Zajjaj 4/47, and 'Ma'ani Al-Qur'an' by Al-Nahhas 4/540, and 'Zad Al-Masir' 6/49. (8) Tafsir Al-Baghawi 3/349. (9) In 'Al-Sahah' (qaw'). (10) In (D), (Z), and (M): for the breaking (kasr).

पृष्ठ २९८ सूरा अन-नूर: आयत ३९

यह [मृगतृष्णा] केवल जंगल और गर्मी में होती है, जिससे प्यासा व्यक्ति धोखा खा जाता है। कवि ने कहा: "तो मैं उस व्यक्ति की तरह था जिसने अपने मशक का पानी एक कठोर, ऊँची ज़मीन पर चमकती मृगतृष्णा के लिए उँड़ेल दिया।" (१) दूसरे ने कहा: "जब हमने युद्ध रोक दिया, तो उनके वादे मरुस्थल में चमकती मृगतृष्णा की चमक की तरह थे।" (२) इमरुल क़ैस ने कहा: "क्या मैंने हर उस विस्तृत मरुस्थल में ऊँटों को नहीं थका दिया जो लंबी दूरियों और चमकती मृगतृष्णाओं वाला है?" (३) और 'अल-कीआ' 'अल-का' का बहुवचन है, जैसे: 'जीराह' और 'जार'; यह अल-हरवी ने कहा है (४)। अबू उबैदा ने कहा (५): 'कीआ' और 'का' एक ही हैं। इसे अन-नहहास ने बताया है (६)। 'का' ज़मीन का वह समतल और विस्तृत हिस्सा है जहाँ कोई वनस्पति नहीं उगती (७), और जहाँ मृगतृष्णा दिखाई देती है (८)। 'का' का मूल अर्थ वह नीचा स्थान है जहाँ पानी जमा होता है, और इसका बहुवचन 'क़ीआन' है। अल-जौहरी ने कहा (९): "अल-का": ज़मीन का समतल हिस्सा, और इसके बहुवचन 'अकवु', 'अक़वा' और 'क़ीआन' हैं; इससे पहले वाले 'कसरा' (१०) के कारण 'वाव' 'या' में बदल गया, और 'अल-कीआ' 'अल-का' की तरह है, और यह...

(१) मुहम्मद बिन अब्दुल-रहमान अल-उबैदी ने 'अल-तज़किराह अल-सादिया' पृ. ९३ में, और अल-बगदादी ने 'अल-खिजाना' ९/२७९ में इसे अल-अदैल बिन अल-फरख से जोड़ा है, और इब्न मैमुन ने 'मुंतहा अल-तलब' ८/१८० में इसे अबू अल-अखयाल अल-अजली से जोड़ा है। 'अल-तज़किराह अल-सादिया' और 'मुंतहा अल-तलब' में यह "लेकिन मैं था" के बजाय "तो मैं था" के रूप में आया है। 'अल-राबिया': वह जो ज़मीन से ऊँचा हो। 'अल-सल्द': कठोर और चिकना। अल-कामूस (रबा) और (सल्द)। (२) १/३४२ में पहले आ चुका है, और वहां "उनके वादे" के बजाय "तुम्हारे वादे" आया है। और "मरुस्थल में" के बजाय "मैदान में"। (३) दीवान इमरुल क़ैस पृ. ९८, और इसमें: "लंबाई समाप्त हो गई", "लंबी लंबाई" के बजाय। और उनका कहना: "क्या मैंने ऊँटों को नहीं थका दिया?", वह कहते हैं: क्या मैंने लंबी यात्रा और हर फटे हुए मरुस्थल में निरंतर चलने के कारण ऊँटों को दुबला नहीं कर दिया? दीवान की व्याख्या से उद्धृत। (४) 'ग़रीब अल-हदीस' २/२३९ में। (५) 'मजाज़ अल-क़ुरआन' २/६६ में। (६) 'मआनी अल-क़ुरआन' ४/५४० में। (७) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मआनी अल-क़ुरआन' ४/४७, और अन-नहहास द्वारा 'मआनी अल-क़ुरआन' ४/५४०, और 'ज़ाद अल-मसीर' ६/४९। (८) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/३४९। (९) 'अल-सिहाह' (क़ौ) में। (१०) (डी), (जेड), और (एम) में: कस्र (तोड़ने) के लिए।

٢٩٨ سورة النور: آیت ٣٩

اور یہ [سراب] صرف بیابان اور گرمی میں ہوتا ہے، پس پیاسا اس سے دھوکا کھا جاتا ہے۔ شاعر نے کہا: فكنت كمُهريق الذي في سِقائه لِرَقراقِ آلٍ فوق رابيةٍ صَلْدِ(١) (پس میں اس شخص کی طرح تھا جس نے اپنے مشکیزے کا پانی ایک سخت بلند زمین پر چمکتے ہوئے سراب کے لیے بہا دیا۔) اور دوسرے نے کہا: فلَمَّا كَفَفْنا الحربَ كانت عهودُهم كلَمْعِ سَرَابٍ بالفلا متألِّقِ(٢) (پھر جب ہم نے جنگ روک دی تو ان کے عہد و پیمان بیابان میں چمکتے ہوئے سراب کی جھلک کی طرح تھے۔) اور امرؤ القیس نے کہا: ألم أنضِ المطيَّ بكل خَرْقٍ طويل الطُّولِ لَمَّاع السرابِ(٣) (کیا میں نے ہر اس وسیع بیابان میں سواریوں کو نہیں تھکا دیا جو طویل مسافتوں اور چمکتے ہوئے سرابوں والا ہے؟) اور 'القیعة' 'القاع' کی جمع ہے، جیسے: 'جیرة' اور 'جار'؛ یہ الہروی نے کہا ہے(٤)۔ اور ابو عبیدہ نے کہا(٥): 'قیعة' اور 'قاع' ایک ہی ہیں۔ اسے النحاس نے بیان کیا ہے(٦)۔ اور 'قاع' زمین کا وہ حصہ ہے جو ہموار اور وسیع ہو، اور اس میں کوئی نباتات نہ ہوں(٧)، اور اس میں سراب ہوتا ہے(٨)۔ اور 'قاع' کی اصل وہ نیچی جگہ ہے جہاں پانی ٹھہرتا ہے، اور اس کی جمع 'قیعان' ہے۔ جوہری نے کہا(٩): اور 'القاع': زمین کا ہموار حصہ، اور اس کی جمع 'أقوُع'، 'أقواع' اور 'قیعان' ہے، اس کے ماقبل کسرہ(١٠) کی وجہ سے 'واؤ' 'یاء' میں بدل گئی، اور 'القیعة'، 'القاع' کی طرح ہے، اور وہ...

حواشی: (١) محمد بن عبد الرحمن العبیدی نے 'التذکرة السعدیة' ص ٩٣ میں، اور البغدادی نے 'الخزانة' ٢٧٩/٩ میں اسے العدیل بن الفرخ سے منسوب کیا ہے، اور ابن میمون نے 'منتهى الطلب' ١٨٠/٨ میں اسے ابو الاخیل العجلی سے منسوب کیا ہے۔ اور 'التذکرة السعدیة' اور 'منتهى الطلب' میں "فكنت" کی جگہ "لكنت" آیا ہے۔ اور 'الرابیة': زمین کا بلند حصہ۔ اور 'الصلد': سخت اور

ہموار۔ القاموس (ربا) اور (صلد)۔ (۲) ۱/ ۳۴۲ میں پہلے گزر چکا ہے، اور وہاں "عهودهم" کی جگہ "عهودكم" آیا ہے۔ اور "بالفلا" کی جگہ "في الملا"۔ (۳) دیوان امرؤ القیس ص ۹۸، اور اس میں "طويل الطول" کی جگہ "أمت الطول" ہے۔ اور ان کا قول: "ألم أنض المطي"، وہ کہتے ہیں: کیا میں نے طویل سفر اور ہر پھٹے ہوئے بیابان میں مسلسل چلنے کی وجہ سے سواریوں کو دبلا نہیں کر دیا؟ دیوان کی شرح سے منقول۔ (٤) 'غريب الحديث' ۲/ ۲۳۹ میں۔ (٥) 'مجاز القرآن' ۶۶/۲ میں۔ (٦) 'معاني القرآن' ۴/ ۵۴۰ میں۔ (۷) الزجاج کی 'معاني القرآن' ۴/ ۴۷، اور النحاس کی 'معاني القرآن' ۴/ ۵۴۰، اور 'زاد المسير' ۶/ ۴۹۔ (۸) تفسیر البغوی ۳/ ۳۴۹۔ (۹) 'الصحاح' (قوع) میں۔ (۱۰) (د) اور (ز) اور (م) میں: "لكسر"۔

Surah Al-Nur: Verse 39 299

Also from the 'Waw'. Some of them say: it is a plural form. 『He who is thirsty thinks it to be』 meaning: the thirsty person. 『water』 meaning: he thinks the mirage is water (1). 『until when he comes to it, he finds it to be nothing』 of what he had estimated, and found land with no water in it (2). This is a parable that Allah Almighty set for the disbelievers; they rely on the reward for their deeds, but when they come before Allah Almighty, they find the reward for their deeds nullified by disbelief (3), meaning: they found nothing, just as the one who follows a mirage found nothing but land with no water in it, so he perishes or dies. 『and he found Allah with him』 meaning: he found Allah in wait. 『so He paid him his account in full』 meaning: the recompense for his deeds (4). Imru' al-Qais said: So he turned away fleeing, moving rapidly ... and became certain that he had met his reckoning (5). It was said: He found Allah's promise of recompense for his deeds. And it was said: He found Allah's command at his gathering (6), and the meanings are similar. And it was read as: "biqi'aat" (7). Al-Mahdawi said: It is permissible that the 'Alif' is saturated from the 'Fatha' of the 'Ain'. And it is permissible for it to be like the phrase 'rajul 'izzah' and ''izhah', for one who does not approach women. And it is permissible for it to be the plural of 'qi'ah', and in this case, it would be with a 'Ta' in both connection and pause. And it was narrated from Nafi', Abu Ja'far, and Shaybah: "al-zaman" without a hamza (8), while the well-known from them is with a hamza. It is said: 'zami'a yazma'u' so he is 'zam'aan', and if you lighten the hamza, you say: 'al-zaman'.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/109. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/541. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/109. (4) Tafsir al-Baghawi 3/349. (5) It is in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/109 without the phrase: 'yahwi hathithan', and we did not find it in his Diwan. (6) Al-Mawardi mentioned this opinion in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/109. (7) Ibn Khalawayh attributed it in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 102, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 2/113 to Maslamah ibn Muharib. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/187.

सूरा अन-नूर: आयत 39 299

'वाव' से भी। और उनमें से कुछ कहते हैं: यह बहुवचन है। 『प्यासा उसे समझता है』 यानी: प्यासा व्यक्ति। 『पानी』 यानी: वह मृगतृष्णा को पानी समझता है (1)। 『यहाँ तक कि जब वह उसके पास आता है, तो वह उसे कुछ नहीं पाता』 उस सब में से जो उसने अनुमान लगाया था, और उसे एक ऐसी ज़मीन मिली जिसमें पानी नहीं था (2)। यह एक उपमा है जो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने काफ़िरों के लिए दी है; वे अपने कर्मों के फल पर भरोसा करते हैं, लेकिन जब वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के सामने आते हैं, तो वे अपने कर्मों के फल को कुफ़्र (अविश्वास) के कारण व्यर्थ पाते हैं (3), यानी: उन्हें कुछ नहीं मिला, ठीक उसी तरह जैसे मृगतृष्णा वाले को बिना पानी वाली ज़मीन के अलावा कुछ नहीं मिला, तो वह नष्ट हो जाता है या मर जाता है। 『और उसने अल्लाह को अपने पास पाया』 यानी: उसने अल्लाह को घात में पाया। 『तो उसने उसका पूरा हिसाब चुका दिया』 यानी: उसके कर्म का फल (4)। इमरुल क़ैस ने कहा: तो वह पीठ फेरकर तेज़ी से भाग निकला ... और उसे विश्वास हो गया कि उसका सामना हिसाब-किताब से हुआ है (5)। कहा गया है: उसने अपने कर्म के फल का अल्लाह का वादा पाया। और कहा गया है: उसने अपने हश्र के समय अल्लाह का आदेश पाया (6), और अर्थ मिलते-जुलते हैं। और इसे पढ़ा गया: "बिक़ी'आत" (7)। अल-महदवी ने कहा: यह संभव है कि 'अलिफ़', 'ऐन' की 'फ़तह' से संतृप्त हो। और यह संभव है कि यह 'रजुल इज़्ज़ह' और 'इज़हा' की तरह हो, उस व्यक्ति के लिए जो महिलाओं के पास नहीं जाता है। और यह संभव है कि यह 'क़ी'अह' का बहुवचन हो, और इस मामले में यह मिलाते समय और रुकते समय 'ता' के साथ होगा। नाफ़ेह, अबू जाफ़र और शैबा से रिवायत है: बिना हमज़ा के"अज़-ज़मान" (8), जबकि उनके बारे में प्रसिद्ध हमज़ा के साथ है। कहा जाता है: 'ज़मीअ यज़मउ' तो वह 'ज़मआन' है, और यदि आप हमज़ा को हल्का करते हैं, तो आप कहते हैं: 'अज़-ज़मान'।

(1) अन-नुक़त वल-उयून 4/109. (2) मआनी अल-क़ुरान लि-नहहास 4/541. (3) अन-नुक़त वल-उयून 4/109. (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/349. (5) यह अन-नुक़त वल-उयून 4/109 में 'यहवी हसीसन' के बिना है, और हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला। (6) अल-मावर्दी ने इस राय का उल्लेख अन-नुक़त वल-उयून 4/109 में किया है। (7) इब्न खालवैह ने इसे अल-क़िरात अल-शाज़ह पृ. 102 में, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 2/113 में मसलमा बिन मुहारिब से जोड़ा है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/187.

سورة النور: آیت 39 299

واؤ سے بھی۔ اور بعض کا قول ہے: یہ جمع ہے۔ ﴿پیاسا اسے سمجھتا ہے﴾ یعنی: پیاسا۔ ﴿پانی﴾ یعنی: وہ سراب کو پانی سمجھتا ہے (1)۔ ﴿یہاں تک کہ جب وہ اس کے پاس آتا ہے تو اسے کچھ نہیں پاتا﴾ ان چیزوں میں سے جن کا اس نے اندازہ لگایا تھا، اور اسے ایسی زمین ملی جس میں پانی نہیں تھا (2)۔ یہ ایک مثال ہے جو اللہ تعالیٰ نے کافروں کے لیے بیان فرمائی، وہ اپنے اعمال کے ثواب پر بھروسہ کرتے ہیں، پھر جب وہ اللہ تعالیٰ کے پاس پہنچیں گے تو اپنے اعمال کا ثواب کفر کی وجہ سے ضائع شدہ پائیں گے (3)۔ یعنی: انہیں کچھ نہ ملا جیسے سراب والے کو سوائے اس زمین کے جس میں پانی نہ تھا کچھ نہ ملا، پس وہ ہلاک ہو گیا یا مر گیا۔ ﴿اور اس نے اللہ کو اپنے پاس پایا﴾ یعنی: اللہ کو گھات میں پایا۔ ﴿پس اس نے اسے اس کا پورا حساب چکا دیا﴾ یعنی: اس کے عمل کی جزا (4)۔ امرؤ القیس نے کہا: پس وہ پیٹھ پھیر کر تیزی سے بھاگا ... اور اسے یقین ہو گیا کہ وہ حساب سے دوچار ہو گیا ہے (5)۔ اور کہا گیا: اس نے اپنے عمل پر جزا کا اللہ کا وعدہ پایا۔ اور کہا گیا: اس نے اپنے حشر کے وقت اللہ کا حکم پایا (6)، اور معنی قریب قریب ہیں۔ اور پڑھا گیا: "بقیعات" (7)۔ المہدوی نے کہا: جائز ہے کہ الف 'عین' کے فتحہ سے سیراب ہو کر آئے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'رجل عزة' اور 'عزہاۃ' کی طرح ہو، اس کے لیے جو عورتوں کے قریب نہیں جاتا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'قیعۃ' کی جمع ہو، اور اس صورت میں یہ وصل اور وقف دونوں میں 'تا' کے ساتھ ہو گا۔ نافع، ابوجعفر اور شیبہ سے مروی ہے: "الظمان" بغیر ہمزہ کے (8)، جبکہ ان سے مشہور ہمزہ کے ساتھ ہے۔ کہا جاتا ہے: 'ظمیء یظمأ' پس وہ 'ظمآن' ہے، اور اگر آپ ہمزہ کو ہلکا کریں تو کہیں گے: 'الظمان'۔

(1) النکت والعیون 4/109۔ (2) معانی القرآن للنحاس 4/541۔ (3) النکت والعیون 4/109۔ (4) تفسیر البغوی 3/349۔ (5) یہ النکت والعیون 4/109 میں 'یہوی حثیثاً' کے بغیر ہے، اور ہمیں یہ ان کے دیوان میں نہیں ملا۔ (6) الماوردی نے اس قول کا تذکرہ النکت والعیون 4/109 میں کیا ہے۔ (7) اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 102 میں، اور ابن جنی نے المحتسب 2/113 میں مسلمہ بن محارب کی طرف منسوب کیا ہے۔ (8) المحرر الوجیز 4/187۔

Surah An-Nur: Verses 39 - 40 300

And His saying: {And those who disbelieve} is a subject, {their deeds} is a second subject. And the 'kaaf' in {as a mirage} is the predicate, and the sentence is the predicate for "those". It is also permissible for {their deeds} to be a substitute for {those who disbelieve}(1), i.e.: and the deeds of those who disbelieve are like a mirage, so the possessed noun was omitted.

Allah says: {Or [they are] like darknesses within an unfathomable sea which is covered by waves, upon which are waves, over which are clouds - darknesses, some of them upon others. When one puts out his hand [therein], he can hardly see it. And he to whom Allah has not granted light - for him there is no light.}

The Almighty's saying: {Or [they are] like darknesses within an unfathomable sea}: The Almighty set another example for the disbelievers, meaning: their deeds are like a mirage in a lowland or like darknesses. Az-Zajjaj said: If you wish, liken it to a mirage, and if you wish, liken it to darknesses(2). So "or" is for permissibility, as previously mentioned in the saying regarding {Or like a rainstorm}(3) [Al-Baqarah: 19]. Al-Jurjani said: The first verse is in mention of the deeds of the disbelievers, and the second is in mention of their disbelief, and the disbelief was coordinated with their deeds; because disbelief is also among their deeds. The Almighty said: {He brings them out from darknesses into the light} [Al-Baqarah: 257], meaning: from disbelief to faith. Abu Ali said: "Or like darknesses": Or like the one who possesses darknesses, and this possessed noun is indicated by His saying: {When one puts out his hand}, so the pronoun refers back to the omitted possessed noun(4).

Al-Qushayri said: According to Az-Zajjaj, the similitude fell on the deeds of the disbelievers, according to Al-Jurjani on the disbelief of the disbeliever, and according to Abu Ali on the disbeliever.

And Ibn Abbas said in a narration: This is the example of the heart of the disbeliever (5).

---

(1) See I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/140. (2) Ma'ani al-Qur'an by az-Zajjaj 4/48. (3) The author mentioned in the interpretation of His saying: "Or like a rainstorm" 1/326 that "or" is for choice, and there is a difference between choice and permissibility, as two things can be combined in permissibility, but it is prohibited in choice, see Mughni al-Labib pp. 89-90. (4) Reported Abu Ali al-Tabarsi's saying in Majma' al-Bayan 18/53. (5) Related by al-Tabari 17/330 similarly.

सूरह अन-नूर: आयत 39 - 40 300

और उनका कथन: {और जिन्होंने कुफ़्र किया} एक मुब्तदा (विषय) है, {उनके कर्म} दूसरा मुब्तदा है। और {जैसे मृगतृष्णा} में 'काफ' खबर (विधेय) है, और यह वाक्य "जिन्होंने" के लिए खबर है। यह भी संभव है कि {उनके कर्म} {जिन्होंने कुफ़्र किया} का बदल (विकल्प) हो (1), यानी: और कुफ़्र करने वालों के कर्म मृगतृष्णा के समान हैं, तो मुज़ाफ़ (संबद्ध शब्द) को हटा दिया गया।

अल्लाह तआला का फरमान है: {अथवा [उनकी मिसाल] अंधेरों की तरह है एक गहरे समुद्र में जिसे लहरों ने ढँक रखा हो, जिसके ऊपर और लहरें हों, जिनके ऊपर बादल हों - अंधेरे हैं एक के ऊपर एक। जब वह अपना हाथ बाहर निकाले, तो उसे देख न पाए। और जिसे अल्लाह नूर (प्रकाश) न दे, उसके लिए कोई नूर नहीं।}

अल्लाह तआला का फरमान: {अथवा अंधेरों की तरह एक गहरे समुद्र में}: अल्लाह तआला ने काफिरों के लिए एक और मिसाल दी है, यानी: उनके कर्म एक चौरस मैदान में मृगतृष्णा की तरह हैं या अंधेरों की तरह हैं। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यदि आप चाहें तो मृगतृष्णा से तुलना करें, और यदि आप चाहें तो अंधेरे से तुलना करें (2)। तो "अथवा" अनुमति के लिए है जैसा कि {अथवा भारी वर्षा की तरह} [अल-बक़रह: 19] के बारे में पहले कहा जा चुका है (3)। अल-जुरजानी ने कहा: पहली आयत काफिरों के कर्मों के उल्लेख में है, और दूसरी उनके कुफ़्र के उल्लेख में है, और कुफ़्र को उनके कर्मों के साथ जोड़ा गया है; क्योंकि कुफ़्र भी उनके कर्मों में से है। अल्लाह तआला ने फरमाया है: {वह उन्हें अंधेरों से प्रकाश की ओर निकालता है} [अल-बक़रह: 257], यानी: कुफ़्र से ईमान की ओर। अबू अली ने कहा: "अथवा अंधेरों की तरह": यानी अंधेरे वाले की तरह, और इस मुज़ाफ़ की ओर अल्लाह का यह कथन संकेत करता है: {जब वह अपना हाथ बाहर निकाले}, तो ज़मीर (सर्वनाम) हटाए गए मुज़ाफ़ की ओर लौटता है (4)।

अल-कुशैरी ने कहा: अल-ज़ज्जाज के अनुसार उपमा काफिरों के कर्मों के लिए है, अल-जुरजानी के अनुसार काफिर के कुफ़्र के लिए है, और अबू अली के अनुसार काफिर के लिए है।

और इब्न अब्बास ने एक रिवायत में कहा: यह काफिर के दिल की मिसाल है (5)।

---

(1) देखें इराब अल-कुरान अन-नहहास 3/140 द्वारा। (2) मानी अल-कुरान अल-ज़ज्जाज 4/48 द्वारा। (3) लेखक ने आयत "अथवा भारी वर्षा की तरह" 1/326 की व्याख्या में उल्लेख किया है कि "अथवा"

विकल्प के लिए है, और विकल्प और अनुमति के बीच अंतर है, क्योंकि अनुमति में दो चीजों को मिलाना संभव है, लेकिन विकल्प में यह मना है, देखें मुगनी अल-लबीब पृष्ठ 89-90। (4) मजमा अल-बयान 18/53 में अबू अली अल-तबरसी का कथन उद्धृत किया गया है। (5) अल-तबरी 17/330 द्वारा इसी तरह उल्लेखित।

سورہ النور: آیت 39 - 40 300

اور اللہ کا فرمان: ﴿ وَالَّذِينَ كَفَرُوا ﴾ (اور وہ لوگ جنہوں نے کفر کیا) مبتدا ہے، ﴿ أَعْمَالُهُمْ ﴾ (ان کے اعمال) دوسرا مبتدا ہے۔ اور ﴿ كَسَرَابٍ ﴾ (سراب کی طرح) میں 'کاف' خبر ہے، اور یہ جملہ "الذین" کی خبر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ ﴿ أَعْمَالُهُمْ ﴾ ، ﴿ الَّذِينَ كَفَرُوا ﴾ کا بدل ہو (1)، یعنی: اور کفر کرنے والوں کے اعمال سراب کی طرح ہیں، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ أَوْ كَظُلُمَتٍ فِي بَحْرٍ لُّجِّيٍّ يَغْشَاهُ مَوْجٌ مِّن فَوْقِهِ مَوْجٌ مِّن فَوْقِهِ سَحَابٌ ظُلُمَتُ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكَدْ يَرَتَهَا وَمَن لَّمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِن نُورٍ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ أَوْ كَظُلُمَاتٍ فِي بَحْرٍ لُّجِّيٍّ ﴾ : اللہ تعالیٰ نے کافروں کے لیے ایک دوسری مثال بیان فرمائی، یعنی: ان کے اعمال چٹیل میدان میں سراب کی طرح ہیں یا اندھیروں کی طرح۔ زجاج نے کہا: اگر تم چاہو تو سراب سے مثال دو، اور اگر چاہو تو اندھیروں سے مثال دو (2)۔ پس "أو" (یا) اباحت (اجازت) کے لیے ہے جیسا کہ ﴿ أَوْ كَصَيِّبٍ ﴾ [البقرہ: 19] کے بارے میں پہلے گزر چکا ہے (3)۔ اور جرجانی نے کہا: پہلی آیت کافروں کے اعمال کے ذکر میں ہے، اور دوسری ان کے کفر کے ذکر میں، اور کفر کا عطف ان کے اعمال پر کیا گیا؛ کیونکہ کفر بھی ان کے اعمال میں سے ہے، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿ يُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ ﴾ [البقرہ: 257]، یعنی: کفر سے ایمان کی طرف۔ اور ابو علی نے کہا: "أو كظلمات" : یعنی اندھیروں والے کی طرح، اور اس مضاف پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿ إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ ﴾ ، پس ضمیر حذف شدہ مضاف کی طرف لوٹتی ہے (4)۔

قشیری نے کہا: پس زجاج کے نزدیک تمثیل کافروں کے اعمال کے لیے ہے، جرجانی کے نزدیک کافر کے کفر کے لیے ہے، اور ابو علی کے نزدیک خود کافر کے لیے ہے۔

اور ابن عباس نے ایک روایت میں فرمایا: یہ کافر کے دل کی مثال ہے (5)۔

---

(1) دیکھئے اعراب القرآن للہحاس 3/ 140۔ (2) معانی القرآن للزجاج 4/ 48۔ (3) مصنف نے ﴿ أَوْ كَصَيِّبٍ ﴾ 1/ 326 کی تفسیر میں ذکر کیا کہ "أو" تخییر (اختیار) کے لیے ہے، اور تخییر اور اباحت کے درمیان فرق ہے، پس اباحت میں دو چیزوں کو جمع کرنا ممکن ہے، جبکہ تخییر میں یہ ممنوع ہے، دیکھئے مغنی اللبیب ص 89 - 90۔ (4) ابو علی الطبرسی کا قول مجمع البیان 18/ 53 میں نقل کیا گیا ہے۔ (5) اسے طبری نے 17/ 330 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

سورة النور: الآية ٤٠ ٣٠١

﴿فِي بَحْرٍ لُّجِّيٍّ﴾ It was said: It is related to "al-lujjah," which is that whose bottom cannot be reached. "Al-lujjah" is the main body of water, and its plural is "lujaj." "Allajj al-bahr" means when its waves clash, and from this is what was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Whoever rides the sea when it surges (altajja), the protection (of Allah) is removed from him" (1). And "altajja al-amr" (the matter surged) means when it becomes great and confused. And His Saying: ﴿حَسِبَتْهُ لُجَّةً﴾ [An-Naml: 44], meaning: it has depth. And the ship "lajjajat", meaning: it entered the "lujjah" (deep water), with a damma on the lam.

As for "al-lajjah" - with a fatha on the lam - it means the voices of people. You say: I heard the "lajjah" of people, meaning: their voices and clamor (2). Abu al-Najm said: In a clamor (lajjah), keep so-and-so away from so-and-so (3)

And the voices "altajjat", meaning: they became mixed and loud.

﴿يَغْشَهُ مَوْجٌ﴾ meaning: waves (4) rise over that deep (lujji) sea. ﴿مِن فَوْقِهِ مَوْجٌ﴾ meaning: on top of the waves are waves, and above this second wave are clouds, so the fear of the waves, the fear of the wind (5), and the fear of the clouds are all combined.

And it was said: The meaning is it is covered by wave after wave, so the meaning becomes: waves follow one another until it is as if some are above others, and it is most fearful when the waves follow in succession and are close together, and above these waves are clouds. And it is greater for fear from two aspects: one of them: that it has covered the stars...

(1) Reported by Abu Ubayd in Gharib al-Hadith 1/275, Ahmad (20748), and al-Bukhari in at-Tarikh al-Kabir 3/426. The hadith is weak due to the agitation of its chain. Detailed discussion on it can be found in Musnad Ahmad. In Ahmad's version: ... at its agitation and died. In al-Bukhari's version: when it agitates and he perishes. Abu Ubayd said: My strongest assumption is that it is: altajja. (2) In (D) and (M): "and their shouting," and what is established is from (Z) and (F), which matches what is in as-Sihah (l-j-j), and the speech is from it. (3) Diwan of Abu al-Najm al-Ujli p. 199, his saying: "ful", meaning: so-and-so. (4) Al-Wasit 3/322, and Zad al-Masir 6/50. (5) In (Z): the sea.

३०१ सूरा अन-नूर: आयत ४०

﴿فِي بَحْرٍ لُّجِّيٍّ﴾ कहा गया है: यह "लुज्जह" से संबंधित है, और वह है जिसकी गहराई तक नहीं पहुँचा जा सकता। "अल-लुज्जह" पानी का विशाल भंडार है, और इसका बहुवचन "लुजज" है। "अल्लज्ज अल-बह्र" का अर्थ है जब इसकी लहरें टकराती हैं, और इसी से संबंधित वह है जो नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "जो व्यक्ति समुद्र में सवारी करता है जब वह उफान पर हो (अल्तज्जा), तो उससे (अल्लाह का) संरक्षण हटा लिया जाता है" (१)। और "अल्तज्जा अल-अम्र" का अर्थ है जब मामला गंभीर और उलझ जाए। और उनका कहना है: ﴿حَسِبَتْهُ لُجَّةً﴾ [अन-नमल: ४४], अर्थात: इसकी गहराई है। और जहाज "लुज्जत", अर्थात: वह "लुज्जह" (गहरे पानी) में प्रवेश कर गया, लाम पर दम्मा के साथ।

जहाँ तक "अल-लज्जह" का प्रश्न है - लाम पर फतहा के साथ - इसका अर्थ है लोगों की आवाजें। आप कहते हैं: मैंने लोगों की "लज्जह" सुनी, अर्थात: उनकी आवाजें और शोरगुल (२)। अबू अल-नजम ने कहा: शोर (लज्जह) में, फलां को फलां से दूर रखो (३)

और आवाजें "अल्तज्जत", अर्थात: वे आपस में मिल गईं और तेज हो गईं।

﴿يَغْشَىٰهُ مَوْجٌ﴾ अर्थात: उस गहरे (लुज्जी) समुद्र के ऊपर लहरें (४) उठती हैं। ﴿مِن فَوْقِهِ مَوْجٌ﴾ अर्थात: लहरों के ऊपर लहरें हैं, और इन दूसरी लहरों के ऊपर बादल हैं, इसलिए लहरों का डर, हवा (५) का डर और बादलों का डर सब मिल जाते हैं।

और कहा गया है: इसका अर्थ है कि वह लहर के बाद लहर से ढका हुआ है, तो अर्थ यह हो जाता है: लहरें एक-दूसरे का पीछा करती हैं यहाँ तक कि ऐसा लगता है जैसे कुछ दूसरे के ऊपर हों, और यह सबसे भयानक तब होता है जब लहरें निरंतर और करीब हों, और इन लहरों के ऊपर बादल हों। और यह दो कारणों से भय को बढ़ा देता है: पहला: कि इसने सितारों को ढक लिया है...

(१) इसे अबू उबैद ने 'गरीब अल-हदीस' १/२७५ में, अहमद (२०७४८) ने, और बुखारी ने 'तारीख अल-कबीर' ३/४२६ में उद्धृत किया है। इसके इसनाद की अस्थिरता के कारण हदीस कमजोर है। इस पर विस्तार से चर्चा मुसनद अहमद में देखी जा सकती है। अहमद में आया है: ... उसकी हलचल के समय और वह मर गया। बुखारी में: जब वह हिलता है और वह नष्ट हो जाता है। अबू उबैद ने कहा: मेरा सबसे प्रबल अनुमान है कि यह: 'अल्तज्जा' है। (२) (द) और (म) में: 'उनका शोर', और जो (ज) और (फ) से प्रमाणित है, वह 'अस-सिहाह' (ल-ज-ज) के अनुरूप है, और वहीं से यह बात ली गई है।

(३) दीवान अबू अल-नजम अल-उजली पृष्ठ १९९, उनका कहना: 'फुल', अर्थात: अमुक व्यक्ति। (४) अल-वसीत ३/३२२, और जाद अल-मसीर ६/५०। (५) (ज) में: समुद्र।

﴿فِي بَحْرٍ لُّجِّيٍّ﴾ کہا گیا: یہ "لُجّہ" کی طرف منسوب ہے، اور وہ ایسا ہے جس کی تہہ نہ پائی جا سکے۔ "اللُّجّہ" پانی کی کثرت ہے، اور اس کی جمع "لُجَج" ہے۔ "اللج البحر" سے مراد سمندر کا موجزن ہونا ہے، اور اسی سے وہ روایت ہے جو نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "جو شخص سمندر میں سوار ہوا جب وہ موجزن (التج) ہو، تو اس سے (اللہ کا) ذمہ بری ہو گیا" (۱)۔ اور "التج الامر" کا مطلب ہے جب معاملہ سنگین اور گڈ مڈ ہو جائے۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿حَسِبَتْهُ لُجَّةً﴾ [النمل: ۴۴]، یعنی: اس کی گہرائی ہے۔ اور جہاز "لججت"، یعنی: وہ "لُجہ" (گہرے پانی) میں داخل ہو گیا، لام پر پیش کے ساتھ۔

جہاں تک "اللَّجّہ" کا تعلق ہے - لام پر زبر کے ساتھ - تو اس سے مراد لوگوں کی آوازیں ہیں، تم کہتے ہو: میں نے لوگوں کی "لجہ" سنی، یعنی: ان کی آوازیں اور شور و غل (۲)۔ ابو النجم نے کہا: ایک شور (لجہ) میں، فلاں کو فلاں سے دور رکھو (۳)

اور آوازیں "التجت"، یعنی: وہ گڈ مڈ اور بلند ہو گئیں۔

﴿يَغْشَاهُ مَوْجٌ﴾ یعنی: اس گہرے (لجی) سمندر پر ایک موج (۴) چھا جاتی ہے۔ ﴿مِن فَوْقِهِ مَوْجٌ﴾ یعنی: اس موج کے اوپر ایک اور موج ہے، اور اس دوسری موج کے اوپر بادل ہیں، تو موج کا خوف، ہوا (۵) کا خوف اور بادل کا خوف جمع ہو جاتے ہیں۔

اور کہا گیا: اس کا معنی یہ ہے کہ اسے موج در موج ڈھانپ لیتی ہے، تو معنی یہ ہوا کہ لہریں ایک دوسرے کے پیچھے آتی ہیں یہاں تک کہ ایسا لگتا ہے جیسے ایک دوسرے کے اوپر ہوں، اور یہ اس وقت سب سے زیادہ خوفناک ہوتا ہے جب موجیں مسلسل اور قریب قریب ہوں، اور ان موجوں

کے اوپر بادل ہوں۔ اور یہ دو وجوہات سے خوف کو بڑھانے والا ہے: ایک یہ کہ اس نے ستاروں کو ڈھانپ لیا ہے...

(۱) اسے ابو عبید نے غریب الحدیث ۱/۲۷۵ میں، احمد (۲۰۷۴۸) نے، اور بخاری نے تاریخ الکبیر ۳/۴۲۶ میں روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں اضطراب کی وجہ سے حدیث ضعیف ہے۔ اس پر تفصیلی گفتگو مسند احمد میں دیکھی جا سکتی ہے۔ احمد کے ہاں ہے: ... اس کے اضطراب کے وقت اور وہ مر گیا۔ بخاری کے ہاں ہے: جب وہ لرزتا ہے اور وہ ہلاک ہو جاتا ہے۔ ابو عبید نے کہا: میرا زیادہ تر گمان یہی ہے کہ یہ: 'التج' ہے۔ (۲) (د) اور (م) میں: 'اور ان کا شور'، اور جو (ظ) اور (ف) سے ثابت ہے، وہ 'الصحاح' (لجج) کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (۳) دیوان ابو النجم العجلی ص ۱۹۹، ان کا قول: 'فل'، یعنی: فلاں۔ (۴) الوسیط ۳/۳۲۲، اور زاد المسیر ۶/۵۰۔ (۵) (ظ) میں: سمندر۔

302 Surah An-Nur: Verse 40

...by which one is guided. The second: the wind that arises with the clouds, and the rain that descends from it (1). {Darkness, some of it above others} [Verse 40]. Ibn Muhaysin and Al-Bazzi narrated from Ibn Kathir: {clouds of darkness} with annexation and the genitive case. Qunbul: {clouds} with nunation, {darkness} with genitive and nunation. The rest with nominative and nunation (2). Al-Mahdawi said: Whoever recites: {from above it clouds of darkness} with annexation, it is because the clouds rise at the time of these darknesses, so they were annexed to them, just as it is said: "clouds of mercy," when they rise at the time of rain. And whoever recites: {clouds, darknesses} made "darknesses" genitive as an emphasis for the first "darknesses" or as a substitute for it. And "clouds" is the subject and "from above it" is the predicate. And whoever recites: "clouds, darknesses" [both nominative], then "darknesses" is the predicate of a omitted subject, the estimation being: they are darknesses, or: these are darknesses.

Ibn al-Anbari said (3): {above it waves} is incomplete; because His saying: {above it clouds} is a connection to the waves, and stopping at His saying: {above it clouds} is good, then starting: {darkness, some of it above others} in the sense: they are darknesses some of which are above others. It was narrated from the people of Mecca that they recited: "darknesses" in the sense: or like darknesses of darknesses (4) some above others, so according to this school, stopping at "clouds" is not good.

Then it was said: What is meant by these darknesses is: the darkness of the clouds, the darkness of the waves, the darkness of the night, and the darkness of the sea (5), so whoever is in these darknesses sees nothing, not even a star. It was also said: what is meant by darknesses is hardships, meaning: hardships, some above others (6). And it was said: he meant by darknesses the deeds...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/110. (2) Al-Sab'ah p. 457, and Al-Taysir p. 162. (3) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/799-800. (4) His saying: darknesses, is not in (D). (5) Tafsir Abi al-Layth 2/443, and Al-Nukat wa al-'Uyun 4/111 and they did not mention the darkness of the waves, and Tafsir al-Baghawi 3/350, and Al-Wasit 3/322, and they did not mention the darkness of the night. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/111.

३०२ सूरा अन-नूर: आयत ४०

...जिसके द्वारा मार्गदर्शन प्राप्त किया जाता है। दूसरा: वह हवा जो बादलों के साथ उठती है, और वह वर्षा जो उनसे नीचे आती है (१)। {अँधेरे, जिनमें से कुछ दूसरों के ऊपर हैं} [आयत ४०]। इब्न मुहायसिन और अल-बज्ज़ी ने इब्न कथीर से पढ़ा: {अँधेरे के बादल} संबंध (इज़ाफ़त) और संबोधन कारक (खफ्द) के साथ। कुनबुल: {बादल} तनवीन के साथ, {अँधेरा} संबोधन कारक और तनवीन के साथ। बाकी सब कर्ता कारक और तनवीन के साथ (२)। अल-महदावी ने कहा: जो कोई पढ़ता है: {उसके ऊपर अँधेरे के बादल} संबंध के साथ, तो यह इसलिए है क्योंकि बादल इन अँधेरों के समय उठते हैं, इसलिए उन्हें उनसे जोड़ा गया, जैसे कहा जाता है: "दया के बादल," जब वह वर्षा के समय उठता है। और जिसने पढ़ा: {बादल, अँधेरा} उसने 'अँधेरा' को पहले 'अँधेरे' की पुष्टि के लिए या उसके विकल्प के रूप में संबोधन कारक दिया। और "बादल" उद्देश्य (मुब्तदा) है और "उसके ऊपर" विधेय (खबर) है। और जिसने पढ़ा: "बादल, अँधेरा" [दोनों कर्ता कारक में], तो 'अँधेरा' एक हटाए गए उद्देश्य का विधेय है, इसका अर्थ है: वे अँधेरे हैं, या: ये अँधेरे हैं।

इब्न अल-अंबारी ने कहा (३): {उसके ऊपर लहर} अधूरा है; क्योंकि अल्लाह का कथन: {उसके ऊपर बादल} लहर से जुड़ा है, और अल्लाह के कथन: {उसके ऊपर बादल} पर रुकना अच्छा है, फिर शुरू करना: {अँधेरे, जिनमें से कुछ दूसरों के ऊपर हैं} इस अर्थ में: वे अँधेरे हैं जो एक-दूसरे के ऊपर हैं। मक्का के लोगों से वर्णित है कि उन्होंने पढ़ा: "अँधेरे" इस अर्थ में: या अँधेरे के अँधेरों की तरह (४) जो एक-दूसरे के ऊपर हों, तो इस विचारधारा के अनुसार, 'बादल' पर रुकना उचित नहीं है।

फिर कहा गया: इन अँधेरों से तात्पर्य है: बादलों का अँधेरा, लहरों का अँधेरा, रात का अँधेरा, और समुद्र का अँधेरा (५), अतः जो इन अँधेरों में होगा वह कुछ भी नहीं देख पाएगा, यहाँ तक कि कोई तारा भी नहीं। यह भी कहा गया: अँधेरे से तात्पर्य कष्टों से है, अर्थात: कष्ट, जो एक-दूसरे के ऊपर हैं (६)। और कहा गया: उन्होंने अँधेरे से कार्यों का अर्थ लिया...

(१) अल-नुकात व अल-'उयुन ४/११०। (२) अल-सबआह पृ. ४५७, और अल-तयसीर पृ. १६२। (३) इदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा २/७९९-८०० में। (४) उनका कथन: अँधेरे, संस्करण (द) में नहीं है। (५) तफ़सीर अबी अल-लैथ २/४४३, और अल-नुकात व अल-'उयुन ४/१११ और उन्होंने लहरों के अँधेरे का उल्लेख नहीं किया, और तफ़सीर अल-बग़वी ३/३५०, और अल-वसीत ३/३२२, और उन्होंने रात के अँधेरे का उल्लेख नहीं किया। (६) अल-नुकात व अल-'उयुन ४/१११।

٣٠٢ سورة النور: آیت ٤٠

جس کے ذریعے رہنمائی حاصل کی جاتی ہے۔ دوسرا: وہ ہوا جو بادلوں کے ساتھ پیدا ہوتی ہے، اور وہ بارش جو ان سے نازل ہوتی ہے (١)۔ ﴿ظُلُمَتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ﴾ (تاریکیاں ہیں، ایک کے اوپر ایک)۔ ابن محیصن اور البزی نے ابن کثیر کی روایت سے پڑھا: ﴿سحابُ ظلماتٍ﴾ اضافت اور جر (خفض) کے ساتھ۔ قنبل نے پڑھا: ﴿سَحَابٌ﴾ تنوین کے ساتھ، ﴿ظُلُمَتٌ﴾ جر اور تنوین کے ساتھ۔ باقی سب نے رفع اور تنوین کے ساتھ پڑھا (٢)۔ المہدوی نے کہا: جس نے پڑھا: ﴿مِن فَوقِهِ سحابُ ظلماتٍ﴾ اضافت کے ساتھ، تو وہ اس لیے کہ بادل ان تاریکیوں کے وقت بلند ہوتے ہیں، چنانچہ انہیں ان کی طرف مضاف کیا گیا، جیسا کہ کہا جاتا ہے: "رحمت کا بادل"، جب وہ بارش کے وقت بلند ہوتا ہے۔ اور جس نے پڑھا: ﴿سحابٌ ظلماتٍ﴾ تو اس نے "ظلمات" کو پہلی "ظلمات" کی تاکید کے لیے یا اس کے بدل کے طور پر جر دیا۔ اور "سحاب" مبتدا ہے اور "من فوقه" خبر ہے۔ اور جس نے پڑھا: "سحابٌ ظلماتٌ" [دونوں رفع کے ساتھ]، تو 'ظلمات' محذوف مبتدا کی خبر ہے، تقدیر یہ ہے: وہ تاریکیاں ہیں، یا: یہ تاریکیاں ہیں۔

ابن الانباری نے کہا (٣): ﴿مِن فَوقِهِ مَوْجٌ﴾ غیر تام (نامکمل) ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مِن فَوْقِهِ سَحَابٌ﴾ موج کے لیے صلہ ہے، اور اللہ کے قول: ﴿مِن فَوْقِهِ سَحَابٌ﴾ پر وقف کرنا اچھا ہے، پھر یہاں سے شروع کرنا: ﴿ظُلُمَتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ﴾ اس معنی میں کہ: وہ تاریکیاں ہیں جن کا ایک حصہ دوسرے کے اوپر ہے۔ اور اہل مکہ سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا: "ظُلُمَاتٍ" اس معنی میں: یا جیسے تاریکیوں کی تاریکیاں (٤) جو ایک دوسرے کے اوپر ہوں، تو اس مسلک کے مطابق، بادل پر وقف کرنا درست نہیں۔

پھر کہا گیا: ان تاریکیوں سے مراد ہے: بادل کی تاریکی، لہر کی تاریکی، رات کی تاریکی، اور سمندر کی تاریکی (٥)، چنانچہ جو ان تاریکیوں میں ہو وہ کچھ بھی نہیں دیکھ سکے گا اور نہ ہی کوئی ستارہ۔ اور کہا گیا: تاریکیوں سے مراد سختیاں ہیں، یعنی: ایک دوسرے پر سختیاں (٦)۔ اور کہا گیا: آپ نے تاریکیوں سے مراد اعمال لیے...

(١) النکت والعیون ٤/١١٠۔ (٢) السبعة صفحہ ٤٥٧، اور التیسیر صفحہ ١٦٢۔ (٣) ایضاح الوقف والابتداء ٧٩٩/٢-٨٠٠ میں۔ (٤) ان کا قول: ظلمات، (د) میں نہیں ہے۔ (٥) تفسیر ابی اللیث ٤٤٣/٢، اور النکت والعیون ١١١/٤ اور انہوں نے موج کی تاریکی کا ذکر نہیں کیا، اور تفسیر البغوی ٣٥٠/٣، اور الوسیط ٣٢٢/٣، اور انہوں نے رات کی تاریکی کا ذکر نہیں کیا۔ (٦) النکت والعیون ١١١/٤۔

Surah An-Nur: Verse 40 Page 303

The disbeliever, and his heart is like the deep sea, and the waves upon waves are what cover his heart of ignorance, doubt, and confusion, and the clouds are the rust, the seal, and the stamp upon his heart (1). Its meaning was narrated from Ibn Abbas (2) and others, meaning: he does not see the light of faith with his heart, just as the one in the darknesses of the sea, if he puts out his hand, can hardly see it.

And Ubayy ibn Ka'b said: The disbeliever turns in five darknesses: his speech is darkness, his work is darkness, his entrance is darkness, his exit is darkness, and his destination on the Day of Resurrection is to the darknesses in the Fire, and wretched is the destination (3).

{If he puts out his hand} means the observer. {he can hardly see it} meaning: due to the severity of the darknesses. Al-Zajjaj and Abu Ubaida said: The meaning is he did not see it and was not close to seeing it (4), which is the meaning of the saying of Al-Hassan (5). And the meaning of "could hardly": he did not expect to see it (6).

And Al-Farra' said: "Kada" is a connective, meaning: he did not see it (7), just as you say: I hardly recognized him.

And Al-Mubarrad said: Meaning: he did not see it except after effort, just as you say: I could hardly see you from the darkness, and he saw it after despair and difficulty (8).

It was said: Its meaning is: he was close to seeing but did not see, as it is said: the bridegroom is almost a prince, and the ostrich almost flies (9), and the one wearing shoes is almost riding.

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/350. (2) Narrated by Al-Tabari 17/330. (3) Narrated by Al-Tabari 17/331, Ibn Abi Hatim 8/2614 (14688), and Al-Hakim 2/400. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/48, and Majaz al-Qur'an by Abu Ubaida 4/542. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/111, and Al-Wasit 3/323. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/111. (7) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/255, and the author quoted it from him via Al-Baghawi in his Tafsir 3/350. (8) This is how the author and Al-Baghawi mentioned it in his Tafsir 3/350, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/50 on the authority of Al-Mubarrad, and what is in Al-Muqtadab 3/75, and Al-Kamil 1/252 is his saying: he did not see it and was not close to seeing it, meaning: he did not come near seeing it. (9) See Tafsir Al-Baghawi 3/350.

सूरह अन-नूर: आयत 40 पृष्ठ 303

काफ़िर, और उसका हृदय गहरे समुद्र के समान है, और लहरों के ऊपर लहरें वे हैं जो उसके हृदय को अज्ञानता, संदेह और भ्रम से ढँक लेती हैं, और बादल उसके हृदय पर जंग, मुहर और छाप हैं (1)। इसका अर्थ इब्न अब्बास (2) और अन्य से वर्णित है, जिसका अर्थ है: वह अपने हृदय से विश्वास (ईमान) के प्रकाश को नहीं देखता, ठीक उसी तरह जैसे समुद्र के अंधेरे में डूबा हुआ व्यक्ति यदि अपना हाथ निकाले तो उसे देख भी नहीं पाता।

और उबैय इब्न काब ने कहा: काफ़िर पाँच अंधेरों में रहता है: उसकी वाणी अंधेरा है, उसका कार्य अंधेरा है, उसका प्रवेश अंधेरा है, उसका निकास अंधेरा है, और प्रलय के दिन उसका ठिकाना आग के अंधेरे में है, और वह बहुत बुरा ठिकाना है (3)।

{यदि वह अपना हाथ निकाले} अर्थात् देखने वाला। {वह उसे देख भी नहीं पाता} अर्थात्: अंधेरे की तीव्रता के कारण। अल-ज़ज्जाज और अबू उबैदा ने कहा: इसका अर्थ है कि उसने इसे नहीं देखा और न ही देखने के करीब था (4), और यही अल-हसन के कथन का अर्थ है (5)। और "मुश्किल से देख पाता" का अर्थ है: उसे इसे देखने की कोई उम्मीद नहीं थी (6)।

और अल-फर्रा ने कहा: "कादा" (लगभग) एक संयोजक है, अर्थात्: उसने इसे नहीं देखा (7), जैसा कि आप कहते हैं: मैं उसे शायद ही पहचान पाया।

और अल-मुबर्रद ने कहा: अर्थात्: उसने इसे बहुत प्रयास के बाद ही देखा, जैसा कि आप कहते हैं: मैं तुम्हें अंधेरे के कारण शायद ही देख पाया, और उसने उसे निराशा और कठिनाई के बाद देखा (8)।

और कहा गया: इसका अर्थ है: वह देखने के करीब था लेकिन देखा नहीं, जैसा कि कहा जाता है: दूल्हा लगभग राजकुमार होता है, और शुतुरमुर्ग लगभग उड़ता है (9), और जूते पहनने वाला लगभग सवारी करने वाला होता है।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/350। (2) अल-तब़री 17/330 द्वारा वर्णित। (3) अल-तब़री 17/331, इब्न अबी हातिम 8/2614 (14688), और अल-हाकिम 2/400 द्वारा वर्णित। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 4/48, और अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-कुरान 4/542। (5) अल-नुक़्त व अल-'उयून 4/111, और अल-वसीत 3/323। (6) अल-नुक़्त व अल-'उयून 4/111। (7) अल-फर्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/255, और लेखक ने इसे अपनी तफ़सीर 3/350 में बग़वी के माध्यम से उनसे उद्धृत

किया है। (8) लेखक और बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/350 में इसी तरह उल्लेख किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मुबर्रद के अधिकार पर ज़ाद अल-मसीर 6/50 में, और जो अल-मुक़्तदब 3/75 में है, और अल-कामिल 1/252 उनका कथन है: उन्होंने इसे नहीं देखा और न ही इसे देखने के करीब थे, अर्थात्: वे इसे देखने के पास भी नहीं आए। (9) तफ़सीर अल-बग़वी 3/350 देखें।

سورة النور: آیت 40 صفحہ 303

کافر، اور اس کا دل گہرے سمندر کی طرح ہے، اور موج کے اوپر موج وہ ہے جو اس کے دل کو جہالت، شک اور حیرت سے ڈھانپ لیتی ہے، اور بادلوں سے مراد اس کے دل پر زنگ، مہر اور ٹھپہ ہے (1)۔ اس کے معنی ابن عباس (2) اور دیگر سے مروی ہیں، یعنی: وہ اپنے دل سے ایمان کا نور نہیں دیکھتا، جس طرح سمندر کی تاریکیوں والا شخص اگر اپنا ہاتھ باہر نکالے تو اسے دیکھ نہیں پاتا۔

اور ابی بن کعب نے فرمایا: کافر پانچ تاریکیوں میں رہتا ہے: اس کا کلام تاریکی ہے، اس کا عمل تاریکی ہے، اس کا داخل ہونا تاریکی ہے، اس کا نکلنا تاریکی ہے، اور قیامت کے دن اس کا ٹھکانہ آگ کی تاریکیوں میں ہے، اور وہ برا ٹھکانہ ہے (3)۔

{جب وہ اپنا ہاتھ نکالتا ہے} یعنی دیکھنے والا۔ {تو وہ اسے دیکھ نہیں پاتا} یعنی: تاریکیوں کی شدت کی وجہ سے۔ الزجاج اور ابو عبیدہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ اس نے اسے نہیں دیکھا اور نہ ہی دیکھنے کے قریب تھا (4)، اور یہی حسن (بصری) کے قول کا معنی ہے (5)۔ اور "لم یکد" کا معنی ہے: اسے اس کے دیکھنے کی امید نہ تھی (6)۔

اور الفراء نے کہا: "کاد" زائدہ (صلہ) ہے، یعنی: اس نے اسے نہیں دیکھا (7)، جیسا کہ تم کہتے ہو: میں نے اسے مشکل سے پہچانا۔

اور المبرد نے کہا: یعنی: اس نے اسے بڑی کوشش کے بعد ہی دیکھا، جیسا کہ تم کہتے ہو: میں نے تمہیں اندھیرے کی وجہ سے مشکل سے دیکھا، اور اس نے اسے مایوسی اور سختی کے بعد دیکھا (8)۔

اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: وہ دیکھنے کے قریب ہوا اور دیکھا نہیں، جیسا کہ کہا جاتا ہے: دولہا قریب ہے کہ شہزادہ بن جائے، اور شتر مرغ قریب ہے کہ اڑنے لگے (9)، اور جوتا پہننے والا قریب ہے کہ سوار ہو جائے۔

---

(1) تفسیر البغوی 3/350۔ (2) اسے الطبری نے 17/330 میں نقل کیا ہے۔ (3) اسے الطبری 17/331، ابن ابی حاتم 8/2614 (14688)، اور الحاکم 2/400 نے نقل کیا ہے۔ (4) معانی القرآن للزجاج 4/48، اور مجاز القرآن لأبی عبیدہ 4/542۔ (5) النکت والعیون 4/111، اور الوسیط 3/323۔ (6) النکت والعیون 4/111۔ (7) معانی القرآن للفراء 2/255، اور مصنف نے اسے اپنی تفسیر 3/350 میں بغوی کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (8) اسی طرح مصنف اور بغوی نے اپنی تفسیر 3/350 میں، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 6/50 میں المبرد سے ذکر کیا ہے، اور جو المقتضب 3/75 اور الکامل 1/252 میں ہے ان کا قول: اس نے اسے نہیں دیکھا اور نہ ہی دیکھنے کے قریب ہوا، یعنی: وہ اس کے دیکھنے کے قریب نہیں آیا۔ (9) دیکھیے تفسیر البغوی 3/350۔

Surah An-Nur: Verse 40 | 304

Al-Nahhas (1): The most correct of sayings on this is that the meaning is: he did not come close to seeing it, and if he did not come close to seeing it, then he did not see it (2) at all, neither from afar nor from nearby.

{And he for whom Allah has not appointed light} by which he is guided, matters became dark for him. Ibn Abbas said: meaning: whoever Allah has not granted a religion, then he has no religion, and whoever Allah has not granted a light to walk with on the Day of Resurrection, will not be guided to Paradise, as He, the Exalted, said: {and [will] provide for you a light by which you will walk} (3) [Al-Hadid: 28]. Al-Zajjaj (4) said: That is in this world, and the meaning is: whoever Allah does not guide will not be guided.

Muqatil bin Sulayman said: It was revealed concerning 'Utbah bin Rabi'ah, who used to seek religion during the Jahiliyyah (pre-Islamic period) and wore hair shirts, then disbelieved in Islam (5). Al-Mawardi (6) said: Concerning Shaybah bin Rabi'ah, who used to practice monkhood in the Jahiliyyah, wore wool, and sought religion, then disbelieved in Islam.

I say: Both died as disbelievers, so it is not unlikely that they, as well as others, are intended by the verse.

It has been said: It was revealed concerning Ubayd Allah (7) bin Jahsh, who had embraced Islam and migrated to the land of Abyssinia, then converted to Christianity after his Islam. Al-Tha'labi mentioned: And Anas said: The Prophet ﷺ said: "Indeed, Allah the Exalted created me from light, and created Abu Bakr from my light, and created Umar and Aisha from the light of Abu Bakr, and created the believers of my Ummah from the light of Umar, and created the female believers of my Ummah from the light of Aisha. So whoever does not love me and love Abu Bakr, Umar, and Aisha, then he has no light." Thus, it was revealed: {And he for whom Allah has not appointed light, for him there is no light} (8).

---

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' 4/542. (2) In (Z): "Then so he did not see it...", instead of: "Then if he did not come close to seeing it, he did not see it...". (3) Cited by Al-Wahidi in 'Al-Wasit' 3/323, and Al-Baghawi in his 'Tafsir' 3/350 in brief. (4) In 'Ma'ani al-Qur'an' 4/48. (5) Tafsir al-Baghawi 3/350, and 'al-Musuh' is the plural of 'mash', which is a coarse garment made of hair. Mu'jam Matn al-Lughah (mash). (6) In 'Al-Nukat wal-'Uyun' 4/110. (7) In the copies: 'Abd Allah, which is a mistake, see 'Al-Isaba'

12/260. (8) Cited by Al-Daylami in 'Al-Firdaws' (640) on the authority of Ibn Abbas in a similar concise manner. And Al-Dhahabi in 'Al-Mizan' 1/166 from =

सूरह अन-नूर: आयत 40 | 304

अल-नह्सास (1): इस पर सबसे सही बात यह है कि इसका अर्थ है: वह उसे देखने के करीब भी नहीं आया, और यदि वह उसे देखने के करीब नहीं आया, तो उसने उसे (2) नहीं देखा, न दूर से और न ही पास से।

{और जिसे अल्लाह नूर प्रदान न करे} जिससे वह मार्गदर्शन प्राप्त करे, उसके लिए मामले अंधकारमय हो गए। इब्न अब्बास ने कहा: यानी: जिसे अल्लाह ने दीन (धर्म) प्रदान नहीं किया, उसका कोई दीन नहीं है, और जिसे अल्लाह ने कयामत के दिन चलने के लिए नूर प्रदान नहीं किया, वह जन्नत का रास्ता नहीं पाएगा, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और तुम्हारे लिए एक नूर (प्रकाश) बना देगा जिससे तुम चलोगे} (3) [अल-हदीद: 28]। अल-ज़ज्जाज (4) ने कहा: वह दुनिया में है, और अर्थ है: जिसे अल्लाह मार्गदर्शन न दे, वह मार्गदर्शन नहीं पा सकता।

मुकातिल बिन सुलेमान ने कहा: यह उत्बा बिन रबीआ के बारे में नाजिल हुई, जो जाहिलियत (इस्लाम से पहले का समय) में धर्म की तलाश करता था और बालों वाले मोटे कपड़े पहनता था, फिर इस्लाम में आने के बाद कुफ्र किया (5)। अल-मावर्दी (6) ने कहा: शैबा बिन रबीआ के बारे में, जो जाहिलियत में वैराग्य धारण करता था, ऊनी कपड़े पहनता था और धर्म की तलाश करता था, फिर इस्लाम में आने के बाद कुफ्र किया।

मैंने कहा: वे दोनों काफिर के रूप में मरे, इसलिए यह असंभव नहीं है कि इस आयत से मुराद वे दोनों और उनके जैसे दूसरे लोग हों।

कहा गया है कि: यह उबैद अल्लाह (7) बिन जहश के बारे में नाजिल हुई, जिसने इस्लाम कबूल किया था और हबशा (इथियोपिया) की ओर हिजरत की थी, फिर इस्लाम के बाद ईसाई बन गया था। अल-थ़ालबी ने उल्लेख किया है: और अनस ने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह तआला ने मुझे नूर से पैदा किया, और अबू बक्र को मेरे नूर से पैदा किया, और उमर और आयशा को अबू बक्र के नूर से पैदा किया, और मेरी उम्मत के मोमिनों को उमर के नूर से पैदा किया, और मेरी उम्मत की मोमिनाओं को आयशा के नूर से पैदा किया। तो जो मुझसे और अबू बक्र, उमर और आयशा से मोहब्बत नहीं करता, उसके लिए कोई नूर नहीं है।" तब यह आयत नाजिल हुई: {और जिसे अल्लाह नूर प्रदान न करे, उसके लिए कोई नूर नहीं है} (8)।

(1) मआनी अल-कुरान 4/542 में। (2) (ज़) में: "तो उसने उसे नहीं देखा...", के बदले: "तो यदि वह उसे देखने के करीब नहीं आया, तो उसने उसे नहीं देखा..."। (3) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/323 में, और अल-बगवी ने अपनी तफसीर 3/350 में संक्षेप में इसका उल्लेख किया है। (4) मआनी अल-कुरान 4/48 में। (5) तफसीर अल-बगवी 3/350, और 'अल-मुसूह' 'मसह' का बहुवचन है जो बालों से बना एक मोटा कपड़ा है। मुअजम मतन अल-लुगह (मसह)। (6) अल-नुकत वल-उयून 4/110 में। (7) प्रतियों में: 'अब्द अल्लाह', जो एक गलती है, देखें अल-इसाबा 12/260। (8) अल-दैलमी ने अल-फिरदौस (640) में इब्न अब्बास के हवाले से इसी तरह संक्षेप में इसका उल्लेख किया है। और अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 1/166 में =

النحاس (1): اس بارے میں سب سے صحیح قول یہ ہے کہ معنی یہ ہے: وہ اسے دیکھنے کے قریب بھی نہیں آیا، اور جب وہ اسے دیکھنے کے قریب ہی نہیں آیا تو اس نے اسے (2) دیکھا ہی نہیں، نہ دور سے اور نہ قریب سے۔

{اور جسے اللہ نور عطا نہ کرے} جس سے وہ ہدایت پائے، اس پر معاملات تاریک ہو گئے۔ ابن عباس نے فرمایا: یعنی: جسے اللہ نے دین عطا نہیں کیا، اس کا کوئی دین نہیں، اور جسے اللہ نے قیامت کے دن چلنے کے لیے نور عطا نہیں کیا، وہ جنت کی طرف ہدایت نہیں پائے گا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور تمہارے لیے ایک نور بنا دے گا جس کے ساتھ تم چلو گے} (3) [الحدید: 28]۔ الزجاج (4) نے کہا: یہ دنیا میں ہے، اور معنی یہ ہے: جسے اللہ ہدایت نہ دے وہ ہدایت نہیں پا سکتا۔

مقاتل بن سلیمان نے کہا: یہ عتبہ بن ربیعہ کے بارے میں نازل ہوئی، وہ جاہلیت میں دین کی تلاش میں رہتا تھا اور بالوں والا لباس (ٹکیہ) پہنتا تھا، پھر اسلام میں آنے کے بعد کفر کیا (5)۔ الماوردی (6) نے کہا: شیبہ بن ربیعہ کے بارے میں، وہ جاہلیت میں راہبانہ زندگی گزارتا تھا، اون پہنتا تھا اور دین کا طالب تھا، پھر اسلام میں آکر کفر کیا۔

میں نے کہا: وہ دونوں کافر ہی مرے، پس یہ بعید نہیں کہ اس آیت سے مراد وہ دونوں اور ان کے علاوہ دیگر لوگ ہوں۔

کہا گیا ہے کہ: یہ عبید اللہ (7) بن جحش کے بارے میں نازل ہوئی، وہ اسلام لائے تھے اور حبشہ کی طرف ہجرت کی تھی پھر اسلام کے بعد نصرانی (عیسائی) ہو گئے۔ الثعلبی نے ذکر کیا

ہے: اور انس نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ تعالیٰ نے مجھے نور سے پیدا کیا، اور ابوبکر کو میرے نور سے پیدا کیا، اور عمر اور عائشہ کو ابوبکر کے نور سے پیدا کیا، اور میری امت کے مومنوں کو عمر کے نور سے پیدا کیا، اور میری امت کی مومنات کو عائشہ کے نور سے پیدا کیا، پس جو مجھ سے اور ابوبکر، عمر اور عائشہ سے محبت نہیں کرتا، اس کے لیے کوئی نور نہیں ہے"۔ پس یہ نازل ہوئی: {اور جسے اللہ نور نہ دے، اس کے لیے کوئی نور نہیں} (8)۔

---

(1) معانی القرآن 4/ 542 میں۔ (2) (ظ) میں: "پس اس نے اسے نہیں دیکھا..." کے بدلے: "پس جب وہ اسے دیکھنے کے قریب نہیں آیا، تو اس نے اسے نہیں دیکھا..."۔ (3) الواحدی نے الوسیط 3/ 323 میں، اور البغوی نے اپنی تفسیر 3/ 350 میں مختصراً ذکر کیا ہے۔ (4) معانی القرآن 4/ 48 میں۔ (5) تفسیر البغوی 3/ 350، اور 'المسوح' 'مسح' کی جمع ہے جو بالوں سے بنا موٹا کپڑا ہے۔ معجم متن اللغۃ (مسح)۔ (6) النکت والعیون 4/ 110 میں۔ (7) نسخوں میں: 'عبد اللہ' ہے، جو کہ غلطی ہے، دیکھئے الاصابہ 12/ 260۔ (8) الدیلمی نے الفردوس (640) میں ابن عباس سے اسی طرح مختصراً روایت کیا ہے۔ اور الذہبی نے المیزان 1/ 166 میں =

Surah An-Nur: Verses 41 - 42 (305)

His word, Exalted be He: {Do you not see that Allah is glorified by whoever is in the heavens and the earth, and [by] the birds with wings outspread? Each one has known his [manner of] prayer and glorifying, and Allah is Knowing of what they do. (41) And to Allah belongs the dominion of the heavens and the earth, and to Allah is the destination. (42)}

His word, Exalted be He: {Do you not see that Allah is glorified by whoever is in the heavens and the earth, and [by] the birds with wings outspread?} After mentioning the clarity of the signs, He increased the argument and evidence, explaining that His creations indicate through their changes that they have a Creator capable of perfection. Thus, He sends messengers, and He has sent them and supported them with miracles, and they informed of Paradise and Hell. The address in {Do you not see} is to the Prophet (peace be upon him), and its meaning is: Do you not know, and the intent is everyone.

{That Allah is glorified by whoever is in the heavens} referring to the angels. {And the earth} referring to the jinn and humans.

{And [by] the birds with wings outspread} Mujahid and others said: Prayer is for humans, and glorification is for other creatures (1). Sufyan said: For birds, there is prayer without bowing or prostration. It was also said: Their flapping of wings is prayer, and their sounds are glorification. Narrated by Al-Naqqash (2). It was said: Glorification here is what is seen in the creation of the mark of craftsmanship. And the meaning of {outspread} is: spreading wings in the air.

The reading (3) of the group is: {and the birds} in the nominative case (ar-raf') conjoined to "whoever". Al-Zajjaj (4) said: And it is permissible to read it as "with the birds" (al-ma'iyyah). Al-Nahhas (5) said: I heard him explaining: "I stood and Zayd" (qumtu wa Zaydan), meaning: with Zayd. He said: This is better than the nominative case. He said: If you say: "I and Zayd stood" (qumtu ana wa Zaydun), the nominative case would be better.

= Abu Huraira narrated something similar in brief. Al-Dhahabi said: Abu Nu'aym said: This is false and contrary to the Book of Allah. (1) Tafsir Mujahid 2/443, recorded by Al-Tabari 17/333, Al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 4/543, and Ibn Abi Hatim 8/2616 (14702). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/112. (3) In (M): "And he read." (4) In Ma'ani al-

Quran 4/48, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/141 and what precedes it. (5) In I'rab al-Quran 3/141.

सूरह अन-नूर: आयतें 41 - 42 (305)

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या तुमने नहीं देखा कि जो भी आसमानों और ज़मीन में है, वह अल्लाह की तस्बीह (महिमा गान) करता है, और परिंदे भी अपने पर फैलाए हुए? हर एक को अपनी नमाज़ और अपनी तस्बीह का ज्ञान है, और जो कुछ वे करते हैं, अल्लाह उसे खूब जानता है। (41) और आसमानों और ज़मीन की बादशाहत अल्लाह ही के लिए है, और अल्लाह ही की ओर लौटकर जाना है। (42)}

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या तुमने नहीं देखा कि जो भी आसमानों और ज़मीन में है, वह अल्लाह की तस्बीह करता है, और परिंदे भी अपने पर फैलाए हुए?} जब उसने आयतों की स्पष्टता का उल्लेख किया, तो दलील और प्रमाणों को बढ़ा दिया, और स्पष्ट किया कि उसकी रचनाएँ अपने परिवर्तनों के माध्यम से संकेत देती हैं कि उनका एक स्रष्टा (बनाने वाला) है जो पूर्णता पर सक्षम है। अतः उसे रसूल (संदेशवाहक) भेजने का अधिकार है, और उसने उन्हें भेजा और मोजिजों (चमत्कारों) के साथ उनका समर्थन किया, और उन्होंने जन्नत और जहन्नुम की खबर दी। {क्या तुमने नहीं देखा} में संबोधन नबी ﷺ के लिए है, और इसका अर्थ है: क्या तुम नहीं जानते, और उद्देश्य सभी लोग हैं।

{कि जो भी आसमानों में है, वह अल्लाह की तस्बीह करता है} यानी फ़रिश्ते। {और ज़मीन में} यानी जिन और इंसान।

{और परिंदे भी अपने पर फैलाए हुए} मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा: नमाज़ इंसान के लिए है, और तस्बीह उसके अलावा अन्य मखलूक (सृष्टि) के लिए है (1)। सुफियान ने कहा: परिंदों के लिए नमाज़ है जिसमें न रुकूअ है और न सजदा। यह भी कहा गया: उनका अपने पंखों को फड़फड़ाना नमाज़ है, और उनकी आवाज़ें तस्बीह हैं। इसे अन-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है (2)। यह भी कहा गया है: यहाँ तस्बीह वह है जो मखलूक में कारीगरी के निशान के रूप में देखी जाती है। और {साफ़्फ़ात} का अर्थ है: हवा में पंखों को फैलाए हुए।

जमाअत (समूह) की क़िरात (पढ़ने का तरीका) (3) है: {वत्तैरु} (परिंदे) रफ़अ (पेश) के साथ "मन" (जो) पर अत्फ़ (जोड़) के रूप में। और अल-ज़ज्जाज (4) ने कहा: यह "वत्तैरा" (परिंदों के साथ) के अर्थ में भी जायज़ है। अन-नह़्ह़ास (5) ने कहा: मैंने उन्हें बताते सुना: "क़ुमतु व ज़ैदन" (मैं और ज़ैद खड़ा हुआ), यानी: ज़ैद के साथ। उन्होंने कहा: यह रफ़अ से बेहतर है। उन्होंने कहा: यदि आप कहें: "क़ुमतु अना व ज़ैदुन" (मैं और ज़ैद खड़े हुए), तो रफ़अ बेहतर होगा।

= अबू हुरैरा से संक्षिप्त रूप में इसी तरह। अल-ज़हबी ने कहा: अबू नुऐम ने कहा: यह बातिल (झूठा) है और अल्लाह की किताब के खिलाफ है। (1) तफ़सीर मुजाहिद 2/443, और इसे अल-तब़री 17/333, अन-नह़्ह़ास ने 'मआनी अल-क़ुरआन' 4/543 में, और इब्न अबी हातिम 8/2616 (14702) में निकाला है। (2) अल-नुकत वल-उयून 4/112। (3) (म) में: 'व क़रा' (और पढ़ा)। (4) 'मआनी अल-क़ुरआन' 4/48 में, और मुसन्निफ ने इसे अन-नह़्ह़ास के माध्यम से 'इराब अल-क़ुरआन' 3/141 और उससे पहले के अंशों से उद्धृत किया है। (5) 'इराब अल-क़ुरआन' 3/141 में।

سورة النور: آیات ٤١ - ٤٢ (٣٠٥)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرُ صَافَّاتٍ ۖ كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ ۗ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ (٤١) وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ۖ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ (٤٢) ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرُ صَافَّاتٍ ﴾ جب آیات کی وضاحت کا ذکر کر دیا، تو دلیل اور بینات میں اضافہ فرمایا، اور واضح کیا کہ اس کی مصنوعات اپنی تبدیلیوں سے اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ ان کا ایک بنانے والا ہے جو کمال پر قدرت رکھتا ہے، چنانچہ اسے رسل بھیجنے کا حق ہے، اور اس نے انہیں بھیجا اور معجزات کے ذریعے ان کی تائید کی، اور انہوں نے جنت اور دوزخ کی خبر دی۔ ﴿ أَلَمْ تَرَ ﴾ میں خطاب نبی ﷺ سے ہے، اور اس کا معنی ہے: کیا تم نے نہیں جانا، اور مراد سب ہیں۔

﴿ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ ﴾ یعنی فرشتے۔ ﴿ وَالْأَرْضِ ﴾ یعنی جن اور انسان۔

﴿ وَالطَّيْرُ صَافَّاتٍ ﴾ مجاہد اور دیگر نے کہا: نماز انسان کے لیے ہے، اور تسبیح اس کے علاوہ دیگر مخلوق کے لیے (١)۔ سفیان نے کہا: پرندوں کے لیے نماز ہے جس میں نہ رکوع ہے نہ سجدہ۔ اور کہا گیا: ان کا اپنے پروں کو مارنا نماز ہے، اور ان کی آوازیں تسبیح ہیں۔ اسے نقاش نے نقل کیا (٢)۔ اور کہا گیا: یہاں تسبیح سے مراد وہ ہے جو مخلوق میں کاریگری کے اثر کی صورت میں نظر آتی ہے۔ اور ﴿ صَافَّاتٍ ﴾ کے معنی ہیں: ہوا میں پر پھیلائے ہوئے۔

اور جماعت کی قرأت (٣) ہے: ﴿ وَالطَّيْرُ ﴾ رفع کے ساتھ «مَنْ» پر عطف کرتے ہوئے۔ اور زجاج (٤) نے کہا: اور «والطیر» بھی جائز ہے بمعنی: پرندوں کے ساتھ۔ نحاس (٥) نے کہا: میں نے

اسے بتاتے سنا: "قمتُ وزيداً"، بمعنی: زید کے ساتھ۔ انہوں نے کہا: یہ رفع سے زیادہ بہتر ہے۔ انہوں نے کہا: اگر تم کہو: "قمتُ أنا وزيدٌ"، تو رفع زیادہ بہتر ہوگا۔

= ابوہریرہ سے اسی طرح مختصراً۔ ذہبی نے کہا: ابو نعیم نے کہا: یہ باطل ہے اور کتاب اللہ کے خلاف ہے۔ (١) تفسیر مجاہد ٢/٤٤٣، اور اسے طبری نے ١٧/٣٣٣، اور نحاس نے معانی القرآن ٤/٥٤٣، اور ابن ابی حاتم نے ٨/٢٦١٦ (١٤٧٠٢) میں روایت کیا ہے۔ (٢) النکت والعیون ٤/١١٢۔ (٣) (م) میں ہے: "وقرأ"۔ (٤) معانی القرآن ٤/٤٨ میں، اور اسے مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٣/١٤١ اور اس سے پہلے کے مقام سے نقل کیا ہے۔ (٥) اعراب القرآن ٣/١٤١ میں۔

Surah An-Nur: Verses 41 - 42 306

And the accusative case is permissible.

«Each one already knows its prayer and its praise» (Quran 24:41): It is permissible that the meaning is: Allah already knows the prayer and praise of each (1), i.e., He knows the prayer of the one who prays and the praise of the one who glorifies. Therefore, He said: «And Allah is Knowing of what they do» (Quran 24:41), i.e., their obedience and praise are not hidden from Him (2). From this perspective, the word 'Each' (kull) can be in the accusative case according to the Basrans and Kufans (3) by implying a verb explained by what follows it. It is also said the meaning is: every praying and glorifying being has known its own prayer and praise with which it was charged (4).

Some people read: "each, its prayer and praise have been known" in the passive voice (5). Some grammarians mentioned that some read: "each has taught its prayer and praise," so it could be estimated as: Allah has taught each its prayer and praise. It could also mean: each has taught another its prayer and praise, i.e., the prayer of its own self; thus, 'teaching' means 'making understood,' and it refers to specific cases because some people have not been taught.

It is also possible that the meaning is: from each, the inquirer has deduced [knowledge], so deduction was expressed as teaching. This was said by Al-Mahdawi.

Prayer here means praise, and it was repeated for emphasis, like His saying: «He knows the secret and what is more hidden» (Quran 20:7) (6). Prayer is sometimes called praise. This was said by Al-Qushayri.

«And to Allah belongs the dominion of the heavens and the earth, and to Allah is the destination» (Quran 24:42). This has been mentioned previously in other places (7).

(1) The aforementioned source. (2) Al-Wasit 3/323. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/141. (4) Tafsir al-Tabari 17/334, Tafsir al-Baghawi 3/350, and Zad al-Masir 6/52. (5) Ibn Khalawayh attributed it in 'The Rare Readings' (al-Qira'at al-Shadhdhah) p. 102 to Qatadah. (6) In (D) and (M): 'He knows the secret and the private talk'. (7) 2/311 and 7/389.

सूरह अन-नूर: आयतें 41 - 42 306

और नसब (accusative case) जायज़ है।

«हर एक ने अपनी प्रार्थना और अपनी महिमा को जान लिया है» (कुरान 24:41): यह संभव है कि इसका अर्थ यह हो: अल्लाह ने हर एक की प्रार्थना और महिमा को जान लिया है (1), यानी प्रार्थना करने वाले की प्रार्थना और महिमा करने वाले की महिमा को जानता है। इसीलिए उसने कहा: «और अल्लाह जो कुछ वे करते हैं उससे अवगत है» (कुरान 24:41), यानी उनकी आज्ञाकारिता और महिमा उससे छिपी नहीं है (2)। इस दृष्टिकोण से, बसरा और कूफ़ा के व्याकरणविदों के अनुसार 'कुल्ल' (प्रत्येक) शब्द को नसब में रखा जा सकता है (3), एक छिपी हुई क्रिया द्वारा जिसकी व्याख्या उसके बाद आने वाले शब्दों से होती है। यह भी कहा गया है कि अर्थ यह है: प्रत्येक प्रार्थना करने वाले और महिमा करने वाले ने अपनी स्वयं की प्रार्थना और महिमा को जान लिया है जिसके लिए उसे नियुक्त किया गया था (4)।

कुछ लोगों ने पढ़ा: "प्रत्येक, उसकी प्रार्थना और महिमा जानी गई है" (कर्मवाच्य में) (5)। कुछ व्याकरणविदों ने उल्लेख किया है कि उनमें से कुछ ने पढ़ा: "प्रत्येक ने अपनी प्रार्थना और महिमा सिखाई है", तो इसका अनुमान यह हो सकता है: अल्लाह ने प्रत्येक को उसकी प्रार्थना और महिमा सिखाई है। यह भी संभव है कि अर्थ यह हो: प्रत्येक ने दूसरे को अपनी प्रार्थना और महिमा सिखाई है, यानी स्वयं की प्रार्थना; इस प्रकार 'शिक्षण' का अर्थ 'समझाना' है, और इसका तात्पर्य विशिष्टता से है; क्योंकि लोगों में से कुछ ऐसे भी हैं जिन्हें सिखाया नहीं गया है।

यह भी संभव है कि अर्थ यह हो: हर एक से निष्कर्ष निकालने वाले ने निष्कर्ष निकाला है, इसलिए निष्कर्ष निकालने को शिक्षण के रूप में व्यक्त किया गया है। यह अल-महदवी ने कहा है।

यहाँ 'प्रार्थना' का अर्थ 'महिमा' (तस्बीह) है, और इसे ज़ोर देने के लिए दोहराया गया है, जैसे कि उनके कथन में: «वह गुप्त और उससे भी अधिक गुप्त को जानता है» (कुरान 20:7) (6)। प्रार्थना को कभी-कभी महिमा भी कहा जाता है। यह अल-कुशायरी ने कहा है।

«और अल्लाह के लिए ही आकाशों और पृथ्वी का साम्राज्य है, और अल्लाह की ओर ही लौटना है» (कुरान 24:42)। यह अन्य स्थानों पर पहले आ चुका है (7)।

(1) पूर्वोक्त स्रोत। (2) अल-वासीत 3/323। (3) इ'राब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 3/141। (4) तफ़सीर अल-तबरी 17/334, तफ़सीर अल-बग़वी 3/350, और ज़ाद अल-मसीर 6/52। (5) इब्न खालवैया ने इसे 'अल-क़िराआत अल-शाज़ाह' (दुर्लभ पाठ) पृष्ठ 102 में क़तादा से जोड़ा है। (6) (द) और (म) में: 'वह गुप्त और निजी बातचीत को जानता है'। (7) 2/311, और 7/389।

سورة النور: آیات 41 - 42 306

اور نصب جائز ہے۔

﴿كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ﴾ (سورہ النور: 41) یعنی ہر ایک نے اپنی نماز اور اپنی تسبیح کو جان لیا ہے، یہ بھی ممکن ہے کہ اس کا مطلب یہ ہو: اللہ ہر ایک کی نماز اور تسبیح کو جان چکا ہے (1)، یعنی نماز پڑھنے والے کی نماز اور تسبیح کرنے والے کی تسبیح کو۔ اسی لیے اللہ نے فرمایا: ﴿وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾ (سورہ النور: 41) یعنی ان کی اطاعت اور ان کی تسبیح اللہ سے پوشیدہ نہیں ہے (2)۔ اس پہلو سے اہل بصرہ اور اہل کوفہ کے نزدیک «کل» کو نصب دینا جائز ہے (3)، ایک ایسے فعل کو مقدر مان کر جس کی تفسیر بعد والا جملہ کر رہا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ معنی یہ ہے: ہر نماز گزار اور تسبیح کرنے والے نے اپنی اس نماز اور تسبیح کو جان لیا ہے جس کا وہ مکلف بنایا گیا تھا (4)۔

اور بعض لوگوں نے «كلّ قد عُلِم صلاته وتسبيحه» مجہول کے ساتھ پڑھا ہے (5)۔ بعض نحویوں نے ذکر کیا ہے کہ بعض نے «كلٌّ قد عَلَّم صلاته وتسبيحه» (تشدید کے ساتھ) پڑھا ہے، تو اس کی تقدیر یہ ہو سکتی ہے: اللہ نے ہر ایک کو اس کی نماز اور تسبیح سکھا دی ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہو: ہر ایک نے دوسرے کو اپنی نماز اور تسبیح سکھائی ہے، یعنی اپنی نماز، تو تعلیم سے مراد سمجھانا ہوگا، اور اس سے مراد مخصوص افراد ہیں؛ کیونکہ لوگوں میں سے کچھ ایسے بھی ہیں جنہیں نہیں سکھایا گیا۔

اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہو: ہر ایک سے استدلال کرنے والے نے استدلال کیا ہے، پس استدلال کو تعلیم سے تعبیر کیا گیا۔ یہ المہدوی کا قول ہے۔

اور یہاں صلاۃ (نماز) تسبیح کے معنی میں ہے، اور تاکید کے طور پر اس کا اعادہ کیا گیا ہے، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى﴾ (6) [طہٰ: 7]۔ اور نماز کو کبھی تسبیح بھی کہا جاتا ہے۔ یہ القشیری کا قول ہے۔

﴿وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾ (سورہ النور: 42) یہ ایک سے زیادہ مقامات پر پہلے گزر چکا ہے (7)۔

(1) سابقہ مصدر۔ (2) الوسیط 3/ 323۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/ 141۔ (4) تفسیر طبری 17/ 334، اور تفسیر بغوی 3/ 350، اور زاد المسیر 6/ 52۔ (5) ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص 102 میں قتادہ سے منسوب کیا ہے۔ (6) (د) اور (م) میں: 'یعلم السرّ والنجوی' ہے۔ (7) 2/ 311، اور 7/ 389۔

Surah An-Nur: Verses 43 - 44 (Page 307)

His Almighty saying: "Do you not see that Allah drives clouds, then joins them together, then makes them into a heap, and you see the rain emerge from within them? And He sends down from the sky, from mountains [of clouds] within which is hail, and He strikes with it whom He wills and averts it from whom He wills. The flash of its lightning almost takes away the eyesight. (43) Allah alternates the night and the day. Indeed in that is a lesson for those who have vision. (44)"

The Almighty says: "Do you not see that Allah drives clouds," mentioning another of His proofs, meaning: do you not see with your heart's eyes that Allah(1) drives clouds, i.e., leads them(2) to wherever He wills. The wind drives the clouds, and the cow drives her calf, i.e., leads it. From it comes "zaja al-kharaj yazju zaja'an" - elongated - when its collection is made easy(3). Al-Nabighah said: "I came to you from my family and my homeland, driving a remnant of a soul that has no spark of life left(4)." He also said: "A night traveler from Gemini came over him, the north wind driving upon him frozen hail(5)." "then joins them together" meaning: He gathers it upon its formation, so it strengthens, connects, and becomes dense(6). The origin of the word "ta'lif" (joining/composition) contains a hamza (alif), as in "ta'allafa". It was also read as "yuwallif" with a 'waw' for ease(7). "Clouds" (sahab) is singular in word form, but its meaning is plural, and that is why He said: "and He produces the clouds" [Ar-Ra'd: 12]. And the word "bayna" (between) is only used for two or more, so how was "baynahu" (between it - singular) permissible? The answer is that "baynahu" here...

---

(1) His saying: "that Allah", from (Zha). (2) In the copies: "leads" (yasuqu), and the confirmed is from "Al-Nukat wa al-'Uyun" 4/112. (3) As-Sihah (Zaja). (4) Al-Mawardi mentioned it in "Al-Nukat wa al-'Uyun" 4/112, and we did not find it in the Diwan of Al-Nabighah. "Al-Hushasha" is the remainder of the soul in the sick or wounded. "Al-Ramaq" is the remainder of life. Al-Qamus (Hashash) and (Ramaq). (5) Diwan of Al-Nabighah Al-Dhubyani p. 31, and in it: "Sarat" instead of "Asrat", and previously mentioned in 11/182. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/112. (7) Ibn Mujahid attributed it in "Al-Sab'ah" p. 457 to Nafi' from the narration of Warsh.

सूरह अन-नूर: आयत 43 - 44 (पृष्ठ 307)

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह बादलों को चलाता है, फिर उन्हें आपस में जोड़ देता है, फिर उन्हें एक ढेर बना देता है, तो तुम देखते हो कि उनके बीच से बारिश निकलती है? और वह आसमान से, उसमें मौजूद बादलों के पहाड़ों से ओले बरसाता है, फिर वह जिस पर चाहता है उसे डाल देता है और जिससे चाहता है उसे हटा लेता है। उसकी बिजली की चमक आँखों की रोशनी को ले जाने के करीब होती है। (43) अल्लाह रात और दिन को उलटता-पलटता है। बेशक इसमें उन लोगों के लिए एक सबक है जो आँखें रखते हैं (समझ वाले हैं)। (44)"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह बादलों को चलाता है," इसमें उन्होंने अपनी एक और दलील का ज़िक्र किया है, यानी: क्या तुमने अपने दिल की आँखों से नहीं देखा कि अल्लाह(1) बादलों को चलाता है, यानी उन्हें जहाँ चाहता है ले जाता है(2)। हवा बादलों को चलाती है, और गाय अपने बछड़े को चलाती है, यानी उसे ले जाती है। इसी से निकला है "ज़जा अल-ख़राज यज़जू ज़जाअन" - लंबे स्वर के साथ - जब उसका संग्रह आसान हो जाए(3)। नबिगा ने कहा: "मैं अपने परिवार और अपने वतन से तुम्हारे पास आया हूँ, अपनी बची-कुची जान को लिए हुए जिसमें अब कोई दम नहीं रहा(4)।" उन्होंने यह भी कहा: "मिथुन राशि से एक रात का मुसाफ़िर उस पर आया, उत्तर की हवा उस पर जमे हुए ओले चला रही थी(5)।" "फिर उन्हें आपस में जोड़ देता है" यानी: वह उसे उसके बनने के समय इकट्ठा करता है; ताकि वह मजबूत हो जाए, जुड़ जाए और घना हो जाए(6)। "तालीफ" (जोड़ने) का मूल शब्द हमज़ा (अलिफ) है, जैसे आप कहते हैं: "तअल्लफ़ा"। इसे आसानी के लिए 'वाव' के साथ "युवल्लिफ़" भी पढ़ा गया है(7)। बादल (सहाब) शब्द रूप में एकवचन है, लेकिन इसका अर्थ बहुवचन है, और इसीलिए उन्होंने कहा: "और वह बादलों को पैदा करता है" [अर-रद: 12]। और "बैन" (बीच में) केवल दो या दो से अधिक के लिए इस्तेमाल होता है, तो "बैनहु" (उसके बीच - एकवचन) कैसे जायज़ हुआ? जवाब यह है कि यहाँ "बैनहु"...

---

(1) उनका कहना: कि अल्लाह, (ज़) से। (2) प्रतियों में: "चलाता है" (यसूक़ु, और "अल-नुकात वल-उयून" 4/112 से इसकी पुष्टि हुई है। (3) अल-सिहाह (ज़जा)। (4) अल-मावरदी ने इसे "अल-नुकात वल-उयून" 4/112 में उद्धृत किया है और हमें यह नबिगा के दीवान में नहीं मिला। "अल-हुशाशा" बीमार या घायल में बची हुई रूह है। "अल-रमक" जीवन का शेष भाग है। अल-कामूस (हशश) और (रमक)। (5) दीवान अल-नबिगा अल-धुब्यानी पृ. 31, और इसमें: "असरत" के बजाय "सरत" है, और

पहले 11/182 में उल्लेख किया गया है। (6) अल-नुकात वल-उयून 4/112। (7) इब्न मुजाहिद ने इसे "अल-सबआ" पृ. 457 में वरश के वर्णन से नाफ़े के नाम किया है।

سورة النور: آیات 43 - 44 (صفحہ 307)

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ بادلوں کو چلاتا ہے، پھر انہیں آپس میں جوڑ دیتا ہے، پھر انہیں ایک ڈھیر بنا دیتا ہے، تو تم دیکھتے ہو کہ ان کے درمیان سے بارش نکلتی ہے؟ اور وہ آسمان سے، اس میں موجود بادلوں کے پہاڑوں سے اولے برساتا ہے، پھر وہ جس پر چاہتا ہے اسے ڈال دیتا ہے اور جس سے چاہتا ہے اسے ہٹا لیتا ہے۔ اس کی بجلی کی چمک آنکھوں کی بینائی لے جانے کے قریب ہوتی ہے۔ (43) اللہ رات اور دن کو الٹتا پلٹتا ہے۔ بے شک اس میں ان لوگوں کے لیے عبرت ہے جو بصیرت رکھنے والے ہیں۔ (44)"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ بادلوں کو چلاتا ہے،" اس میں انہوں نے اپنی ایک اور دلیل کا ذکر کیا ہے، یعنی: کیا تم نے اپنے دل کی آنکھوں سے نہیں دیکھا کہ اللہ(1) بادلوں کو چلاتا ہے، یعنی انہیں جہاں چاہتا ہے لے جاتا ہے(2)۔ ہوا بادلوں کو چلاتی ہے، اور گائے اپنے بچھڑے کو چلاتی ہے، یعنی اسے لے جاتی ہے۔ اسی سے نکلا ہے "زجا الخراج یزجو زجاءً" - ممدود - جب اس کی وصولی آسان ہو جائے(3)۔ نابغہ نے کہا: "میں اپنے گھر والوں اور اپنے وطن سے تمہارے پاس آیا ہوں، اپنی بچی کھچی جان لیے ہوئے جس میں اب کوئی دم نہیں رہا(4)۔" اس نے یہ بھی کہا: "برج جوزا سے ایک رات کا مسافر اس پر آیا، شمال کی ہوا اس پر جمے ہوئے اولے چلا رہی تھی(5)۔" "پھر انہیں آپس میں جوڑ دیتا ہے" یعنی: وہ اسے اس کے بننے کے وقت اکٹھا کرتا ہے؛ تاکہ وہ مضبوط ہو جائے، جڑ جائے اور گھنا ہو جائے(6)۔ "تالیف" (جوڑنے) کی اصل ہمزہ ہے، آپ کہتے ہیں: "تألف"۔ اور آسانی کے لیے واؤ کے ساتھ "یُؤَلِّفُ" بھی پڑھا گیا ہے(7)۔ بادل (سحاب) لفظ میں واحد ہے، لیکن اس کا معنی جمع ہے، اور اسی لیے فرمایا: "اور وہ بادلوں کو پیدا کرتا ہے" [الرعد: 12]۔ اور "بین" (درمیان) صرف دو یا دو سے زیادہ کے لیے

استعمال ہوتا ہے، تو "بینہ" (اس کے درمیان - واحد) کیسے جائز ہوا؟ جواب یہ ہے کہ یہاں "بینہ"...

---

(1) ان کا قول: کہ اللہ، (ظ) سے۔ (2) نسخوں میں ہے: "یسوق" (چلاتا ہے)، اور "النکت والعیون" 4/112 سے اس کی تصدیق ہوتی ہے۔ (3) الصحاح (زجا)۔ (4) الماوردی نے اسے "النکت والعیون" 4/112 میں ذکر کیا ہے اور ہمیں یہ دیوان نابغہ میں نہیں ملا۔ "الحشاشۃ" بیمار یا زخمی میں بچی ہوئی روح ہے۔ "الرمق" زندگی کی باقیات ہے۔ القاموس (حشش) اور (رمق)۔ (5) دیوان نابغہ ذبیانی ص 31، اور اس میں: "سرت" ہے "اسرت" کی جگہ، اور پہلے 11/182 میں ذکر ہو چکا ہے۔ (6) النکت والعیون 4/112۔ (7) ابن مجاہد نے اسے "السبعہ" ص 457 میں ورش کی روایت سے نافع کی طرف منسوب کیا ہے۔

...for the collection of clouds, just as you say: "The trees, I have sat between them" (1), because it is a plural, and the pronoun was made masculine based on the word. Al-Farra' stated this meaning (2).

Another answer: It is that the "cloud" could be singular, so it is permissible to say: "between it" (baynahu); because it consists of many pieces, as it was said: . . . . . between Al-Dakhul and Hawmal (3) So he used "between" with "Al-Dakhul", which is a single place name, because it encompasses multiple locations (4). Similarly, you say: "I kept circling between Kufa"; because Kufa consists of many places. This was stated by Al-Zajjaj (5) and others. Al-Asma'i claimed that this is not permissible, and he used to narrate: . . . . . between Al-Dakhul and Hawmal (6)

{Then He makes it into a heap} means: gathered together, piling one part upon another, as in the Almighty's saying: {And if they were to see a fragment from the sky falling, they would say, "[It is merely] a heap of clouds."} [At-Tur: 44]. "Al-Rakm" is the gathering of something. It is said of it: he heaped (rakama) the thing, heaping it (rakman), when he gathered it and threw one part on top of another. "Artakama" and "tarakama" mean when it gathered together. "Al-Rukmah" is gathered clay. "Al-Rukam" is piled-up sand. The same applies to clouds and the like. "Murtakam al-tariq" - with a fat-ha on the kaf - is its main path (7).

{And you see the rain (al-wadq) coming out from within them.} There are two opinions on "al-wadq": one of them is that it is lightning. This was said by Abu al-Ashhab al-Uqayli, and among it is the poet's saying:

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/141. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/256. (3) A fragment of a verse by Imru' al-Qais, which was cited with this narration by Abu Zaid al-Qurashi in Jamharat Ash'ar al-Arab 1/170, and al-Baghdadi 3/224, and the first half of the line preceded it on 10/364. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/141. (5) In Ma'ani al-Qur'an 4/49. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/142, and the verse with this narration is in the Diwan of Imru' al-Qais, p. 8, narrated by Al-Asma'i. (7) Al-Sihah (r-k-m).

308 सूरह अन-नूर: आयतें 43 - 44

...बादलों के समूह के लिए, जैसे कि आप कहते हैं: "पेड़, मैं उनके बीच बैठ गया हूँ" (1), क्योंकि यह बहुवचन है, और सर्वनाम को शब्द के आधार पर पुल्लिंग रखा गया। अल-फर्रा ने यही अर्थ बताया है (2)।

एक अन्य उत्तर: वह यह है कि "बादल" एकवचन हो सकता है, इसलिए कहना जायज़ है: "उसके बीच" (बयनाहु); क्योंकि इसमें कई टुकड़े शामिल हैं, जैसा कि कहा गया है: . . . . . दकुल और हौमल के बीच (3) तो उन्होंने "बीच" का प्रयोग "दकुल" के साथ किया, जो कि एक स्थान का नाम है, क्योंकि इसमें कई स्थान शामिल हैं (4)। इसी तरह, आप कहते हैं: "मैं कूफ़ा के बीच घूमता रहा"; क्योंकि कूफ़ा कई स्थानों का समूह है। यह अल-ज़ज्जाज (5) और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था। अल-असमी का दावा था कि यह जायज़ नहीं है, और वह इस प्रकार वर्णन करते थे: . . . . . दकुल और हौमल के बीच (6)

{फिर वह उसे एक ढेर (रुक़ाम) बना देता है} अर्थात: इकट्ठा किया हुआ, एक हिस्सा दूसरे के ऊपर चढ़ा हुआ, जैसा कि सर्वशक्तिमान का वचन है: {और यदि वे आसमान से कोई टुकड़ा गिरता हुआ देखें, तो कहेंगे, "[यह तो बस] बादलों का ढेर है।"} [अत-तूर: 44]। "अल-रक्म" किसी चीज़ का संग्रह है। इसके बारे में कहा जाता है: उसने चीज़ को ढेर (रकम) कर दिया, ढेर करना (रकमान), जब उसने उसे इकट्ठा किया और एक हिस्से को दूसरे के ऊपर डाल दिया। "अरतकाम" और "तराकाम" का अर्थ है जब वह इकट्ठा हो गया। "अल-रुक़्मा" इकट्ठा की गई मिट्टी है। "अल-रुक़ाम" रेत का ढेर है। बादलों और इसी तरह की अन्य चीज़ों पर भी यही लागू होता है। "मुरतकम अल-तरीक" - काफ़ पर ज़बर (फ़तहा) के साथ - इसका मुख्य मार्ग है (7)।

{और आप बारिश (अल-वदक़) को उनके बीच से निकलते हुए देखते हैं।} "अल-वदक़" के बारे में दो मत हैं: उनमें से एक यह है कि यह बिजली है। यह अबू अल-अशहब अल-उकैली द्वारा कहा गया था, और कवि का कथन भी इसी में से है:

(1) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/141। (2) मानी अल-कुरान 2/256 में। (3) इमरुल क़ैस के एक शेर का अंश, जिसे अबू ज़ैद अल-कुरैशी ने जमहरत अश'आर अल-अरब 1/170 में और अल-बगदादी ने 3/224 में इस वर्णन के साथ उद्धृत किया है, और शेर का पहला भाग 10/364 पर बीत चुका है। (4) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/141। (5) मानी अल-कुरान 4/49 में। (6) अल-

नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/142, और इस वर्णन के साथ शेर इमरुल क़ैस के दीवान में पृष्ठ 8 पर अल-असमी के वर्णन के साथ है। (7) अल-सिहाह (र-क-म)।

308 سورة النور: آيات 43 - 44

...بادلوں کی جماعت کے لیے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "درخت، میں ان کے درمیان بیٹھ گیا" (1)، کیونکہ یہ جمع ہے، اور ضمیر کو لفظ کے اعتبار سے مذکر لایا گیا ہے۔ الفراء نے یہی معنی بیان کیے ہیں (2)۔

ایک اور جواب: وہ یہ ہے کہ بادل واحد ہو، تو کہنا جائز ہے: "بینہ" (اس کے درمیان)؛ کیونکہ وہ کئی ٹکڑوں پر مشتمل ہوتا ہے، جیسا کہ کہا گیا ہے: . . . . . دخول اور حومل کے درمیان (3) چنانچہ انہوں نے "بین" کو "الدخول" پر واقع کیا، جو کہ ایک مقام کا نام ہے کیونکہ وہ کئی مقامات پر مشتمل ہے (4)۔ اور جیسے کہ آپ کہتے ہیں: "میں کوفہ کے درمیان چکر لگاتا رہا"؛ کیونکہ کوفہ بہت سے مقامات کا مجموعہ ہے۔ یہ زجاج (5) اور دوسروں نے کہا ہے۔ اصمعی کا دعویٰ تھا کہ یہ جائز نہیں ہے، اور وہ اسے اس طرح روایت کرتے تھے: . . . . . دخول اور حومل کے درمیان (6)

{پھر اسے تہ بہ تہ ڈھیر بنا دیتا ہے} یعنی: جمع کیا ہوا، جس کا ایک حصہ دوسرے پر چڑھا ہوا ہو، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اگر وہ آسمان کا کوئی ٹکڑا گرتا ہوا دیکھیں تو کہیں گے، "[یہ تو] تہ بہ تہ بادل ہے۔" } [الطور: 44]۔ "الركم" کسی چیز کا جمع کرنا ہے۔ کہا جاتا ہے: اس نے چیز کو تہہ لگایا (ركمہ) تہہ لگانا (ركماً)، جب اس نے اسے جمع کیا اور اس کا ایک حصہ دوسرے پر ڈال دیا۔ "ارتكم" اور "تراكم" اس وقت بولا جاتا ہے جب وہ جمع ہو جائے۔ "الرقمہ" جمع شدہ مٹی کو کہتے ہیں۔ "الركام" ریت کے ڈھیر کو کہتے ہیں۔ اسی طرح بادل اور اس جیسی دیگر چیزیں ہیں۔ "مرتكم الطريق" - کاف کے فتحہ (زبر) کے ساتھ - اس کی شاہراہ ہے (7)۔

{تو تم بارش (الودق) کو دیکھتے ہو کہ اس کے درمیان سے نکلتی ہے۔} "الودق" کے بارے میں دو اقوال ہیں: ان میں سے ایک یہ ہے کہ وہ بجلی ہے۔ یہ ابو الاشہب العقیلی نے کہا ہے، اور اسی میں سے شاعر کا قول ہے:

(1) إعراب القرآن للنحاس 3/141۔ (2) معاني القرآن 2/256 میں۔ (3) امرؤ القیس کے ایک شعر کا ٹکڑا، جسے ابو زید القرشی نے جمهرة أشعار العرب 1/170 میں، اور بغدادی نے 3/224 میں اس روایت کے ساتھ نقل کیا ہے، اور مصرعے کا پہلا حصہ 10/364 پر گزر چکا ہے۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 3/141۔ (5) معاني القرآن 4/49 میں۔ (6) إعراب القرآن للنحاس 3/142، اور یہ شعر اس روایت کے ساتھ دیوان امرؤ القیس ص 8 پر اصمعی کی روایت سے موجود ہے۔ (7) الصحاح (ركم)۔

309 Surah An-Nur: Verses 43 - 44 "They stirred up (1) dust and emerged from it, like the emergence of rain (al-wadq) from between the clouds." (2) Second: It means rain. This is the view of the majority. From this is the poet's saying: "No cloud poured forth its rain, nor did any land bring forth its vegetation." (3) And Imru' al-Qais said: "Their tears are rain, pouring, lasting, flowing, dripping, and overflowing." (4) It is said: "wadqat as-sahaba" (the cloud rained), so it is "wadiqa". And rain "yadiqu wadqan" means it dripped. "Wadaqtu ilayhi" means I approached him. In the proverb: "Wadaqa al-'ayr (5) to the water," meaning it approached it. It is struck for one who humbles himself for something because of his eagerness for it. The place is "mawdiq". "Wadaqtu [bihi] wadqan": I felt at ease with it. It is said for a hooved animal when it wants the stallion: "wadaqat tadiqu wadqan", "awdaqat", and "istawdaqat". A female donkey is "wadouq", a horse is "wadouq" and also "wadiq", and she has "widaq". "Al-wadiqa" means intense heat. And "khilal" is the plural of "khalal", like "jabal" (mountain) and "jibal" (mountains), and they are its openings and exits for the rain from it. It was mentioned before in "Al-Baqara" (6) that Ka'b said: Indeed the cloud is the sieve of the rain; were it not for the cloud when water descends from the sky, it would spoil whatever it falls upon on the earth.

---

(1) In (d): "abarna", and in (m): "atharna", and what is established is from (za) and (fa), which matches what is in "Al-Nukat wal-Uyun" 4/113 and the speech is from it. (2) Abu Ubaida attributed it in "Majaz al-Qur'an" 2/68 to Zaid al-Khail, and the first half of it came as: "They struck with abundance and emerged from it." (3) "Al-Nukat wal-Uyun" 4/113, and the verse is by Amir bin Juwayn al-Ta'i, and it has preceded in 9/251. (4) "Diwan Imru' al-Qais" p. 88, and in it: "sakb" instead of "wadq", and "rashsh" instead of "sakb". The commentator of the Diwan said: The meaning of his saying "their tears are sakb" is he likened the succession of his tears to various types of rain. "As-sahh": intense pouring, and "as-sakb" is similar to it. "Ad-daymah": continuous rain at night. "At-tawkaf": a small amount of rain. (5) In (d), (za), and (fa): "the camel", and what is established is from (m) which matches what is in "Al-Sihah" (wadq) and the speech and what will come between brackets from it, and "al-'ayr" is the donkey. The proverb is in "Jamharat al-Amthal" 2/335, "Majma' al-Amthal" 2/362, and "Al-Mustaqsa" 2/374. (6) 2/504.

309 सूरह अन-नूर: आयत 43 - 44 "उन्होंने धूल उड़ाई (1) और उससे वैसे ही बाहर निकले जैसे बादलों के बीच से बारिश (अल-वदक़) निकलती है।" (2) दूसरा: इसका अर्थ वर्षा है। यह अधिकांश लोगों का विचार है। इसी से कवि का कथन है: "न किसी बादल ने अपनी बारिश बरसाई, और न ही किसी भूमि ने अपनी वनस्पति उगाई।" (3) और इमरुल क़ैस ने कहा: "उनके आँसू बारिश हैं, मूसलाधार, निरंतर, बहने वाले, टपकने वाले और उमड़ने वाले।" (4) कहा जाता है: "वदक़त अस-सहाबा" (बादल ने बारिश की), तो वह "वादिक़ा" है। और बारिश "यदिक़ु वदक़न" का अर्थ है वह टपकी। "वदक़्तु इलैहि" का अर्थ है मैं उसके करीब गया। मुहावरे में: "वदक़ा अल-ऐर (5) पानी की ओर," अर्थात वह उसके करीब गया। यह उस व्यक्ति के लिए बोला जाता है जो किसी चीज़ के प्रति अपनी उत्सुकता के कारण उसके सामने झुक जाता है। स्थान "मवदिक़" है। "वदक़्तु [बिही] वदक़न": मैंने उसके साथ सहज महसूस किया। यह खुर वाले जानवर के लिए कहा जाता है जब वह नर चाहता है: "वदक़त तदिक़ु वदक़न", "अवदक़त", और "इस्तवदक़त"। एक गधी "वदूक" है, एक घोड़ी "वदूक" और "वदीक़" भी है, और उसे "विदाक़" है। "अल-वदीक़ा" का अर्थ है तीव्र गर्मी। और "खिलाल", "खलल" का बहुवचन है, जैसे "जबल" (पर्वत) और "जिबाल" (पर्वत), और वे उसमें से बारिश निकलने के छेद और निकास द्वार हैं। सूरह "अल-बक़रह" (6) में पहले उल्लेख किया जा चुका है कि का'ब ने कहा: वास्तव में बादल बारिश की छलनी है; यदि बादल न होता जब आकाश से पानी उतरता है, तो वह पृथ्वी पर जिस चीज़ पर भी गिरता उसे नष्ट कर देता।

---

(1) (द) में: "अबरना", और (म) में: "अथारना", और जो स्थापित है वह (ज़) और (फ़) से है, जो "अल-नुकात वल-उयून" 4/113 में है और कथन उसी से है। (2) अबू उबैदा ने इसे "मजाज़ अल-क़ुरआन" 2/68 में ज़ैद अल-ख़ैल से जोड़ा है, और इसका पहला हिस्सा इस प्रकार आया है: "उन्होंने बहुतायत के साथ प्रहार किया और उससे बाहर निकले।" (3) "अल-नुकात वल-उयून" 4/113, और पद आमिर बिन जुवैन अल-ताई का है, और यह 9/251 में पहले आ चुका है। (4) "दीवान इमरुल क़ैस" पृष्ठ 88, और इसमें: "वदक़" के बजाय "सकब", और "सकब" के बजाय "रश"। दीवान के टीकाकार ने कहा: उनके कथन "उनके आँसू सकब हैं" का अर्थ है कि उन्होंने अपने आँसुओं के निरंतर बहने की तुलना विभिन्न प्रकार की वर्षा से की। "अस-साह": तीव्र मूसलाधार बारिश, और "अस-सकब" भी उसी के समान है। "अद-दायमा": रात में होने वाली निरंतर वर्षा। "अत-तौकाफ": थोड़ी मात्रा में वर्षा। (5) (द), (ज़), और (फ़) में: "ऊंट", और जो स्थापित है वह (म) से है जो "अल-सिहाह" (वदक़) में है और कथन और जो इसके बाद कोष्ठक में आएगा, वह वहीं से है, और "अल-ऐर" गधा है। मुहावरा

"जमहरत अल-अमथाल" 2/335, "मजमा अल-अमथाल" 2/362, और "अल-मुस्तक़सा" 2/374 में है। (6) 2/504।

۳۰۹ سورۃ النور: آیات ۴۳ - ۴۴ "انہوں نے گرد اڑائی (۱) اور اس سے ایسے نکلے جیسے بادلوں کے درمیان سے بارش (الودق) نکلتی ہے۔" (۲) دوسرا: یہ کہ اس سے مراد بارش ہے۔ جمہور کا یہی قول ہے۔ اور اسی سے شاعر کا قول ہے: "نہ کسی بادل نے اپنی بارش برسائی، اور نہ ہی کسی زمین نے اپنا سبزہ اگایا۔" (۳) اور امرؤ القیس نے کہا: "ان کے آنسو بارش ہیں، موسلا دھار، مسلسل، بہنے والے، ٹپکنے والے اور امڈنے والے۔" (۴) کہا جاتا ہے: "ودقت السحابۃ" (بادل نے بارش کی)، تو وہ "وادقہ" ہے۔ اور بارش "یدق ودقاً" کا مطلب ہے وہ ٹپکی۔ "ودقتُ إلیہ" کا مطلب ہے میں اس کے قریب ہوا۔ اور مثال میں ہے: "ودق العیر (۵) پانی کی طرف،" یعنی وہ اس کے قریب ہوا۔ یہ اس شخص کے لیے بولا جاتا ہے جو کسی چیز کے لیے اپنی حرص کی وجہ سے اس کے سامنے عاجزی اختیار کرے۔ اس کی جگہ "مودق" ہے۔ "ودقتُ [بہ] ودقاً": میں اس سے مانوس ہوا۔ اور یہ کھر والے جانور کے لیے کہا جاتا ہے جب وہ نر کا ارادہ کرے: "ودقت تدق ودقاً"، "أودقت" اور "استودقت"۔ مادہ گدھا "ودوق" ہے، اور گھوڑی "ودوق" اور "ودیق" بھی ہے، اور اسے "وداق" ہے۔ "الودیقہ" کا مطلب ہے سخت گرمی۔ اور "خلال" "خلل" کی جمع ہے، جیسے "جبل" اور "جبال"، اور یہ اس کے سوراخ اور اس سے بارش کے نکلنے کے راستے ہیں۔ اور "البقرہ" (۶) میں پہلے گزر چکا ہے کہ کعب نے کہا: بے شک بادل بارش کی چھلنی ہے، اگر بادل نہ ہوتا جب آسمان سے پانی اترتا ہے، تو وہ زمین کی ہر اس چیز کو فاسد کر دیتا جس پر وہ گرتا۔

---

(۱) (د) میں: "أبرن"، اور (م) میں: "أثرنا"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (ف) سے ہے جو کہ "النکت والعیون" ۱۱۳/۴ کے موافق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) ابو عبیدہ نے اسے "مجاز القرآن" ۶۸/۲ میں زید الخیل کی طرف منسوب کیا ہے، اور اس کا پہلا مصرعہ اس طرح آیا ہے:

"انہوں نے کثرت سے مارا اور اس سے باہر نکلے"۔ (۳) "النکت والعیون" ۱۱۳/۴، اور یہ شعر عامر بن جوین الطائی کا ہے، اور یہ ۲۵۱/۹ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۴) "دیوان امرؤ القیس" ص ۸۸، اور اس میں "ودق" کی جگہ "سکب" اور "سکب" کی جگہ "رش" ہے۔ دیوان کے شارح نے کہا: ان کے قول "ان کے آنسو سکب ہیں" کا مطلب یہ ہے کہ انہوں نے اپنے آنسوؤں کے تسلسل کو بارش کی مختلف اقسام سے تشبیہ دی ہے۔ "السحّ": زور دار بارش، اور "السکب" بھی اسی کی طرح ہے۔ "الدیمۃ": رات کی مسلسل بارش۔ "التوکاف": تھوڑی سی بارش۔ (۵) (د)، (ظ) اور (ف) میں: "اونٹ"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو "الصحاح" (ودق) کے موافق ہے اور کلام اور جو بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے، اور "العیر" گدھا ہے۔ یہ مثال "جمہرۃ الامثال" ۳۳۵/۲، "مجمع الامثال" ۳۶۲/۲، اور "المستقصیٰ" ۳۷۴/۲ میں ہے۔ (۶) ۵۰۴/۲۔

Surah An-Nur: Verses 43 - 44 310

Ibn Abbas, Al-Dahhak, and Abu Al-Aliyah recited: "from its gaps" [min khalalih], in the singular form (1). And you say: "I was among [khilal] the people," meaning: in their midst.

{And He sends down from the sky, from mountains therein of hail} It was said: Allah created mountains of hail in the sky, so He sends down hail from them. There is an ellipsis here, meaning: He sends down hail from the mountains of hail, so the object is omitted. This is similar to the view of Al-Farra' (2); because according to him, the estimation is: "from mountains of hail," so the mountains according to him are the hail. And "hail" [barad] is in the genitive case, and according to his view, the meaning must be: "from mountains of hail in it," with nunation (tanween) on "mountains" [jibal] (3).

It was also said: Allah Almighty created mountains in the sky containing hail, so the estimation would be: "And He sends down from the sky from mountains that have hail in them." And "from" [min] is an extra particle (4). And it was said: the meaning is: "And He sends down from the sky a quantity of mountains, or like mountains of hail to the earth." So the first "min" indicates the starting point; because the beginning of the descent is from the sky, the second is for partitiveness (tab'idh) because the hail is part of the mountains, and the third is for clarifying the type (tabyeen al-jins); because the type of those mountains is hail.

Al-Akhfash said: The "min" in "al-jibal" (mountains) and "barad" (hail) is extra in both places, and "mountains" and "hail" are in the accusative case, meaning: He sends down from the sky hail that is like mountains. And Allah knows best.

{He strikes with it whom He wills and averts it from whom He wills} So its strike is a punishment, and its aversion is a blessing. It has already been mentioned in "Al-Baqarah" and "Ar-Ra'd" (5) that whoever says three times upon hearing thunder: "Glory be to Him whom the thunder glorifies with His praise, and the angels from fear of Him," will be saved from whatever is in that thunder.

{The flash of its lightning almost} meaning: the light of that lightning which is in the clouds {takes away the sight} from

(1) The recitation of Ibn Abbas and Al-Dahhak is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/190, and the recitation of the three is in Zad al-Masir 6/52. (2) In his "Ma'ani al-Qur'an"

2/256-257. (3) See "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 3/142. (4) "Mushkil I'rab al-Qur'an" 2/514. (5) 1/329 and 12/38.

सूरह अन-नूर: आयत 43 - 44 310

इब्न अब्बास, अद-दहाक और अबू अल-आलिया ने पढ़ा: "मिन खलालिह" (उसके छिद्रों से), एकवचन में (1)। और आप कहते हैं: "मैं लोगों के बीच [खिलाल] था," यानी: उनके बीच में।

{और वह आसमान से, उसमें मौजूद ओलों के पहाड़ों से (ओले) बरसाता है} कहा गया है: अल्लाह ने आसमान में ओलों के पहाड़ बनाए हैं, इसलिए वह उनसे ओले बरसाता है। यहाँ एक शब्द छुपा हुआ है, यानी: वह ओलों के पहाड़ों से ओले बरसाता है, इसलिए कर्म (मफ़ऊल) हटा दिया गया है। अल-फर्रा (2) का भी यही मत है; क्योंकि उनके अनुसार अर्थ है: "ओलों के पहाड़ों से," अतः उनके अनुसार पहाड़ ही ओले हैं। और "बरद" (ओले) यहाँ जेर (genitive) की स्थिति में है, और उनके कथन के अनुसार अर्थ होना चाहिए: "ओलों के पहाड़ों से जो उसमें हैं," "जिबाल" (पहाड़ों) पर तनवीन के साथ (3)।

और यह भी कहा गया है: अल्लाह तआला ने आसमान में ऐसे पहाड़ बनाए हैं जिनमें ओले हैं, तो अर्थ होगा: "और वह आसमान से उन पहाड़ों से ओले बरसाता है जिनमें ओले हैं।" और "मिन" यहाँ अतिरिक्त (सिलह) है (4)। और कहा गया है: अर्थ है: "और वह आसमान से ओलों के पहाड़ों की मात्रा में, या पहाड़ों जैसे ओले ज़मीन पर बरसाता है।" तो पहला "मिन" शुरुआत (इब्तिदा) के लिए है; क्योंकि बरसाने की शुरुआत आसमान से होती है, दूसरा भाग (तब्ईज़) के लिए है क्योंकि ओले पहाड़ों का हिस्सा हैं, और तीसरा प्रकार स्पष्ट करने (तबीन अल-जिंस) के लिए है; क्योंकि उन पहाड़ों का प्रकार ओलों का है।

अल-अखफ़श ने कहा: "अल-जिबाल" (पहाड़ों) और "बरद" (ओले) में "मिन" दोनों जगहों पर अतिरिक्त है, और पहाड़ और ओले कर्म (मफ़ऊल) की स्थिति में हैं, यानी: वह आसमान से ओले बरसाता है जो पहाड़ों जैसे होते हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

{फिर वह जिससे चाहता है उसे पहुँचा देता है और जिससे चाहता है उससे हटा देता है} तो उसका पहुँचना अज़ाब है, और उसका हटा लेना नेमत है। "अल-बक़रह" और "अर-रअद" (5) में यह बीत चुका है कि जो व्यक्ति बिजली की कड़क सुनकर तीन बार कहता है: "पाक है वह जिसकी पाकी बिजली उसकी प्रशंसा के साथ बयान करती है, और फरिश्ते उसके डर से," तो उसे उस बिजली में जो कुछ है उससे बचा लिया जाएगा।

{उसकी बिजली की चमक क़रीब है कि} यानी: बादलों में उस बिजली की रोशनी {आँखों की रोशनी छीन ले} से

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/190 में इब्न अब्बास और अद-दहाक का क़िरात, और ज़ाद अल-मसीर 6/52 में तीनों का क़िरात। (2) उनकी किताब "मआनी अल-क़ुरआन" 2/256-257 में। (3) अल-नहस द्वारा "एराब अल-क़ुरआन" देखें 3/142। (4) "मुश्किल एराब अल-क़ुरआन" 2/514। (5) 1/329 और 12/38।

سورہ النور: آیت 43 - 44 310

ابن عباس، ضحاک اور ابو العالیہ نے پڑھا: "مِن خَلَلِه"، واحد کے صیغے پر (1)۔ اور آپ کہتے ہیں: "میں لوگوں کے درمیان [خلال] تھا،" یعنی: ان کے بیچ میں۔

﴿وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَاءِ مِن جِبَالٍ فِيهَا مِن بَرَدٍ﴾ (اور وہ آسمان سے، اس میں موجود اولوں کے پہاڑوں سے اولے نازل کرتا ہے) کہا گیا ہے: اللہ نے آسمان میں اولوں کے پہاڑ پیدا کیے ہیں، چنانچہ وہ ان سے اولے نازل کرتا ہے۔ یہاں ایک لفظ پوشیدہ ہے، یعنی: وہ اولوں کے پہاڑوں سے اولے نازل کرتا ہے، پس مفعول محذوف ہے۔ الفراء (2) کا بھی یہی قول ہے؛ کیونکہ ان کے نزدیک تقدیر (معنی) ہے: "اولوں کے پہاڑوں سے،" پس ان کے نزدیک پہاڑ ہی اولے ہیں۔ اور "بَرَدٍ" (اولے) یہاں حالتِ جر میں ہے، اور ان کے قول کے مطابق معنی ہونا چاہیے: "اولوں کے پہاڑوں سے جو اس میں ہیں،" "جبال" پر تنوین کے ساتھ (3)۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ نے آسمان میں ایسے پہاڑ پیدا کیے ہیں جن میں اولے ہیں، تو تقدیر ہوگی: "اور وہ آسمان سے ان پہاڑوں سے اولے نازل کرتا ہے جن میں اولے ہیں۔" اور "مِن" یہاں صلہ (زائد) ہے (4)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: "اور وہ آسمان سے اولوں کے پہاڑوں کی مقدار میں، یا پہاڑوں کی مانند اولے زمین کی طرف نازل کرتا ہے۔" پس پہلا "مِن" غایت (ابتدا) کے لیے ہے؛ کیونکہ نزول کی ابتدا آسمان سے ہوتی ہے، دوسرا تبعیض (حصہ) کے لیے ہے کیونکہ اولے پہاڑوں کا حصہ ہیں، اور تیسرا بیانِ جنس کے لیے ہے؛ کیونکہ ان پہاڑوں کی جنس اولوں سے ہے۔

الاخفش نے کہا: "الجبال" اور "بَرَدٍ" میں "مِن" دونوں جگہوں پر زائد ہے، اور پہاڑ اور اولے مفعول کی جگہ پر ہیں، یعنی: وہ آسمان سے اولے نازل کرتا ہے جو پہاڑوں کی مانند ہوتے ہیں۔ واللہ اعلم۔

﴿فَيُصِيبُ بِهِ مَن يَشَاءُ وَيَصْرِفُهُ عَن مَّن يَشَاءُ﴾ (پھر وہ جسے چاہتا ہے اسے پہنچا دیتا ہے اور جس سے چاہتا ہے اسے پھیر دیتا ہے) پس اس کا پہنچنا عذاب ہے، اور اس کا ہٹا لینا نعمت ہے۔ "البقرہ" اور "الرعد" (5) میں گزر چکا ہے کہ جس نے کڑک سنتے وقت تین بار یہ کہا: "پاک ہے وہ ہستی جس کی تسبیح کڑک اس کی حمد کے ساتھ کرتی ہے، اور فرشتے اس کے خوف سے،" تو وہ اس کڑک میں موجود آفت سے محفوظ رہے گا۔

﴿يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ﴾ یعنی: بادلوں میں اس بجلی کی روشنی ﴿يَذْهَبُ بِالأَبْصَرِ﴾ (بینائی اچک لے جائے) سے

(1) المحرر الوجیز 190/4 میں ابن عباس اور ضحاک کی قرات، اور زاد المسیر 52/6 میں تینوں کی قرات۔ (2) ان کی کتاب معانی القرآن 256/2-257 میں۔ (3) النحاس کی اعراب القرآن 142/3 دیکھیں۔ (4) مشکل اعراب القرآن 514/2۔ (5) 329/1 اور 38/12۔

Surah An-Nur: Verses 43 - 44 311

... the intensity of its brilliance and light[1]. Ash-Shammakh said: And its brilliance was almost such that, when she raised it, only the keen-sighted could see its light[2]. And Imru' al-Qais said: Its brilliance shines, or the lamps of a monk who lavishly poured oil on the twisted wicks[3]. 'As-Sana' (shortened) is the flash of lightning. 'As-Sana' is also a plant used for healing. 'As-Sana' (extended) denotes elevation[4]. Likewise, Talha ibn Musarrif recited: 'Sana'' with lengthening (madd) to emphasize the intensity of light and purity; thus, the name of honor was applied to it[5]. Al-Mubarrid said[6]: 'As-Sana' (shortened) is the gleam; if it denotes honor and status, it is extended. Their root is the same, meaning to flash. Talha ibn Musarrif also recited: 'sana'u buraqihi'[7]. Ahmad ibn Yahya said it is the plural of 'burqah'. An-Nahhas stated[8]: 'Al-burqah' is the quantity of lightning, while 'al-barqah' refers to a single instance. Al-Jahdari and Ibn al-Qa'qa' recited: ﴿yudh-hib bil-absar﴾ with a damma on the ya and kasra on the ha[9], derived from 'idh-hab' (causing to go), where the 'ba' in 'bil-absar' is a redundant connector. Others recited: ﴿yadh-habu bil-absar﴾ with fatha on the ya and ha, and the 'ba' denotes attachment. Lightning[10] indicates the density of clouds.

(1) Tafsir al-Baghawi 3/351. (2) Diwan ash-Shammakh p. 152; it contains: 'so they almost, had they raised it...' instead of 'and she almost, when she raised it...'. See also the author's narration in an-Nukat wal-'Uyun 4/113. (3) Diwan Imru' al-Qais p. 24. 'As-Salit' refers to oil. 'Adh-Dhubal' is the plural of 'dhubalah' (wick). Refer to al-Qamus under (s-l-t) and (dh-b-l). The Diwan's commentator explained 'ahanas-salit' as meaning he used it abundantly, as it was plentiful and refined. (4) As-Sihah (Sana). (5) Al-Muhtasib 2/114. (6) In al-Kamil 1/286, 2/1043, 3/1441. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/190. His recitation in the Non-canonical Readings (al-Qira'at al-Shadh-dhah), p. 102, is: 'sana buruqih' (with two dammas). (8) In Ma'ani al-Qur'an 4/545, including Ahmad ibn Yahya's statement. (9) Al-Jahdari's recitation in Non-canonical Readings, p. 102; Ibn al-Qa'qa's recitation in an-Nashr 2/332. (10) In manuscript (ظ): 'al-barad' (hail).

सूरह अन-नूर: आयतें 43 - 44 311

... उसकी चमक और रोशनी की तीव्रता[1]। अल-शम्माख ने कहा: जब उसने अपनी चमक ऊँची की, तो ऐसा लगा जैसे केवल तीक्ष्ण दृष्टि वाला ही इसकी रोशनी देख सके[2]। और इमरुल क़ैस ने कहा: उसकी चमक रोशन करती है, या एक साधु के दीपक जिसने मुड़ी हुई बत्ती पर उदारतापूर्वक तेल डाला[3]। 'अस-सना' (मक़सूर) बिजली की चमक है। 'अस-सना' एक पौधा भी है जिसका उपयोग औषधि के लिए किया जाता है। 'अस-सनाक' (ममदूद) श्रेष्ठता (रिफ़आ) से संबंधित है[4]। इसी प्रकार, तल्हा इब्न मुसर्रिफ़ ने पढ़ा: 'सनाक' विस्तार (मद) के साथ प्रकाश और शुद्धता की तीव्रता पर ज़ोर देने के लिए, इसलिए सम्मान का नाम इस पर लागू किया गया[5]। अल-मुबर्रिद ने कहा[6]: 'अस-सना' (मक़सूर) चमक है; यदि यह सम्मान और वंश से संबंधित है, तो यह विस्तारित है। उनका मूल एक ही है, जिसका अर्थ है चमकना। तल्हा इब्न मुसर्रिफ़ ने यह भी पढ़ा: 'सनाउ बुरक़िहि'[7]। अहमद इब्न यहया ने कहा कि यह 'बुरक़ा' का बहुवचन है। अन-नहहास ने कहा[8]: 'अल-बुरक़ा' बिजली की मात्रा है, जबकि 'अल-बर्क़ा' एक बार होने वाली घटना को संदर्भित करता है। अल-जहदरी और इब्न अल-क़ाक़ा ने पढ़ा: ﴿युध-हिब बिल-अब्सार﴾ या पर धम्मा और हा पर कसरा के साथ[9], 'इज़-हाब' (हटा देना) से, जहाँ 'बिल-अब्सार' में 'बा' एक अतिरिक्त संबंध है। अन्यों ने पढ़ा: ﴿यध-हबु बिल-अब्सार﴾ या और हा पर फ़त्हा के साथ, और 'बा' जुड़ाव को दर्शाता है। बिजली[10] बादलों के घनत्व का प्रमाण है।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 3/351। (2) दीवान अल-शम्माख पृ. 152; इसमें 'तो वे लगभग, यदि उन्होंने इसे उठाया होता...' है, इसके बजाय 'और वह लगभग, जब उसने इसे उठाया...'। इसके अतिरिक्त, एन-नुकत वल-उयून 4/113 में लेखक का विवरण देखें। (3) दीवान इमरुल क़ैस पृ. 24। 'अस-सलीत' का अर्थ तेल है। 'अज़-धुबाल' 'धुबाला' (बत्ती) का बहुवचन है। अल-क़ामूस में (s-l-t) और (dh-b-l) देखें। दीवान के टिप्पणीकार ने 'अहनस-सलीत' का अर्थ समझाया है कि उसने इसका प्रचुर मात्रा में उपयोग किया, क्योंकि यह प्रचुर और शुद्ध था। (4) अल-सिहह (सना)। (5) अल-मुहतसिब 2/114। (6) अल-कामिल 1/286, 2/1043, 3/1441 में। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/190। गैर-विहित पाठों (अल-क़िरात अल-शाज़ा), पृ. 102 में उनका पाठ है: 'सना बुरुकिह' (दो धम्मा के साथ)। (8) मानी अल-क़ुरआन 4/545 में, अहमद इब्न यहया के कथन सहित। (9) गैर-विहित पाठों, पृ. 102 में अल-जहदरी का पाठ; अल-नश्र 2/332 में इब्न अल-क़ाक़ा का पाठ। (10) पांडुलिपि (ज़) में: 'अल-बरद' (ओले)।

سورة النور: آیات 43 - 44 311

...اس کی چمک اور روشنی کی شدت[1]۔ الشماخ نے کہا: اور اس کی چمک ایسی تھی کہ جب اس نے اسے بلند کیا، تو قریب تھا کہ صرف بصیرت رکھنے والا ہی اس کی روشنی دیکھ پائے[2]۔ اور امرؤ القیس نے کہا: اس کی چمک روشن کرتی ہے، یا راہب کے چراغ جس نے بٹی ہوئی بتیوں پر کثرت سے تیل ڈالا[3]۔ 'السنا' (مقصور) بجلی کی چمک ہے۔ 'السنا' ایک پودا بھی ہے جس سے علاج کیا جاتا ہے۔ 'السناء' (ممدود) رفعت سے ہے[4]۔ اسی طرح طلحہ بن مصرف نے پڑھا: 'سناء' مد کے ساتھ روشنی اور صفائی کی شدت میں مبالغہ کے طور پر، پس اس پر شرف کا نام بولا گیا[5]۔ المبرد نے کہا[6]: 'السنا' (مقصور) چمک ہے؛ اگر وہ شرف اور حسب سے ہو تو ممدود ہوتا ہے۔ ان دونوں کی اصل ایک ہی ہے، جس کا مطلب چمکنا ہے۔ اور طلحہ بن مصرف نے یہ بھی پڑھا: 'سَنَاءُ بُرَقِهِ'[۷]۔ احمد بن یحییٰ نے کہا کہ یہ 'بُرْقَة' کی جمع ہے۔ النحاس نے کہا[۸]: 'البُرْقة' برق کی مقدار ہے، جبکہ 'البَرْقة' ایک مرتبہ کا برق ہے۔ اور الجحدری اور ابن القعقاع نے پڑھا: ﴿يُذْهِبُ بِالْأَبْصَارِ﴾ 'یا' کے ضمہ اور 'ہا' کے کسرہ کے ساتھ[9]، اِذہاب سے، جہاں 'بالأبصار' میں 'با' صلہ زائدہ ہے۔ اور باقیوں نے: ﴿يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ﴾ 'یا' اور 'ہا' کے فتحہ کے ساتھ پڑھا، اور 'با' الصاق کے لیے ہے۔ اور برق[10] بادلوں کے گھنے ہونے کی دلیل ہے۔

(۱) تفسیر البغوی 3/351۔ (۲) دیوان الشماخ ص 152؛ اس میں ہے: 'فما كادت ولو رفعوا'، بجائے 'وما كادت إذا رفعت'۔ نیز مصنف کی روایت النکت والعیون 4/113 میں دیکھیں۔ (۳) دیوان امرؤ القیس ص 24۔ 'السلیط' سے مراد تیل ہے۔ 'الذبال' 'ذبالة' (بتی) کی جمع ہے۔ القاموس میں (s-l-t) اور (dh-b-l) کے تحت دیکھیں۔ دیوان کے شارح نے 'أهان السليط' کا مطلب یہ بتایا کہ اس نے اسے کثرت سے استعمال کیا، کیونکہ وہ کثیر اور صاف تھا۔ (۴) الصحاح (سنا)۔ (۵) المحتسب

2/114۔ (۶) الکامل 1/286، 2/1043، 3/1441 میں۔ (۷) المحرر الوجیز 4/190۔ شاذ قراتوں (القراءات الشاذة) ص 102 میں ان کی قرات ہے: 'سنا بُرُقِه' (دو ضمہ کے ساتھ)۔ (۸) معانی القرآن 4/545 میں، بشمول احمد بن یحییٰ کا قول۔ (۹) شاذ قراتوں ص 102 میں الجحدری کی قرات؛ النشر 2/332 میں ابن القعقاع کی قرات۔ (۱۰) نسخہ (ظ) میں: 'البرد' (اولے)۔

Surah An-Nur: Verses 43 - 46 312

And a warner(1) of the power of the rain, and a cautioner against the falling of thunderbolts(2). {Allah rotates the night and the day} It was said: Their rotation is that He brings one after the other. And it was said: Their rotation is their decrease and increase. And it was said: It is changing the day with the darkness of clouds sometimes and with sunlight another time, and likewise the night; once with the darkness of clouds and once with moonlight. This was said by Al-Naqqash. And it was said: Their rotation is by the variation of what is decreed in them of good and evil, benefit and harm(3). {Indeed, in that is a lesson} i.e., in what we mentioned of the rotation of night and day, conditions of rain, summer, and winter {for those who have vision} i.e., as a lesson for the people of insight among my creation. The Almighty said: {Allah has created every [living] creature from water. And of them are those that move on their bellies, and of them are those that walk on two legs, and of them are those that walk on four. Allah creates what He wills. Indeed, Allah is over all things competent (45). We have certainly sent down distinct verses. And Allah guides whom He wills to a straight path (46)}. The Almighty said: {Allah has created every creature from water} Yahya bin Wathab, Al-A'mash, Hamza, and Al-Kisa'i read: {Allah is the Creator of all} with an annexation structure (idhafa). The rest read: {created} as a verb(4). It was said: The meanings in both readings are correct. Allah, the Mighty and Sublime, informed with two reports, and it should not be said in this: One(5) of the readings is more correct than the other. And it has been said: "Khalaqa" (created) is for something specific, while "Khaliq" (Creator) is used generally, as Allah, the Mighty and Sublime, said: {He is the Creator, the Producer} [Al-Hashr: 24]. And regarding specificity: {Praise be to Allah, who created the heavens and the earth} [Al-An'am: 1], and likewise: {It is He who created you from one soul}.

---

(1) In (d): Barir, and in (m): And Bashir. (2) Al-Nukat wa'l-Uyun 4/114. (3) The last two opinions are from Al-Nukat wa'l-Uyun 4/114. (4) Al-Sab'a p. 457, Al-Taysir p. 134, and the reading of Ibn Wathab and Al-A'mash in Al-Bahr al-Muhit 6/465. (5) In (m): one (feminine).

सूरह अन-नूर: आयतें 43 - 46 312

और बारिश की ताकत की चेतावनी देने वाला (1), और बिजली गिरने से आगाह करने वाला (2)। {अल्लाह रात और दिन को उलटता-पलटता है} कहा गया है: उनका उलटना-पलटना यह है कि वह एक के बाद दूसरे को लाता है। और कहा गया है: उनका उलटना-पलटना उनकी कमी और वृद्धि है। और कहा गया है: यह दिन को कभी बादलों के अंधेरे से और कभी सूर्य के प्रकाश से बदलने के बारे में है, और इसी तरह रात को; कभी बादलों के अंधेरे से और कभी चंद्रमा के प्रकाश से। यह अल-नक्काश ने कहा है। और कहा गया है: उनका उलटना-पलटना उनमें निर्धारित भलाई और बुराई, लाभ और हानि के अंतर से है (3)। {निस्संदेह, इसमें एक सबक है} यानी: जो हमने रात और दिन के उलटने-पलटने, बारिश की स्थितियों, गर्मी और सर्दी के बारे में बताया है {उन लोगों के लिए जिनके पास दृष्टि है} यानी: मेरी सृष्टि में से अंतर्दृष्टि रखने वाले लोगों के लिए एक सीख के रूप में। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और अल्लाह ने हर जानवर को पानी से पैदा किया है, तो उनमें से कुछ अपने पेट के बल चलते हैं, और उनमें से कुछ दो पैरों पर चलते हैं, और उनमें से कुछ चार पर चलते हैं। अल्लाह जो चाहता है पैदा करता है। निस्संदेह अल्लाह हर चीज़ पर क़ादिर है (45)। हमने साफ़-साफ़ आयतें उतार दी हैं, और अल्लाह जिसे चाहता है सीधे रास्ते की तरफ हिदायत देता है (46)}। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और अल्लाह ने हर जानवर को पानी से पैदा किया है} याह्या बिन वथाब, अल-आमश, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा है: {अल्लाह हर चीज़ का खालिक (पैदा करने वाला) है} इज़ाफ़त (संबंध) के साथ। बाकियों ने: {पैदा किया} क्रिया के रूप में पढ़ा है (4)। कहा गया है: दोनों किरअतों (पढ़ने के तरीकों) के अर्थ सही हैं। अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने दो खबरें दी हैं, और इसमें यह नहीं कहना चाहिए कि: दोनों में से एक (5) किरअत दूसरी से अधिक सही है। और यह कहा गया है कि: 'खलक' (पैदा किया) किसी विशेष चीज़ के लिए है, और 'खालिक' (पैदा करने वाला) सामान्य रूप से कहा जाता है, जैसा कि अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने फरमाया: {वही खालिक और बारि (बनाने वाला) है} [अल-हश्र: 24]। और विशिष्टता में: {सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने आसमानों और ज़मीन को पैदा किया} [अल-अनआम: 1], और इसी तरह: {वही है जिसने तुम्हें एक जान से पैदा किया}।

---

(1) (द) में: बरिर, और (म) में: और बशीर। (2) अल-नुकत वल-उयून 4/114। (3) अंतिम दो मत अल-नुकत वल-उयून 4/114 से हैं। (4) अल-सबा पृष्ठ 457, अल-तयसीर पृष्ठ 134, और अल-बहर अल-मुहीत 6/465 में इब्न वथाब और अल-आमश की किरअत। (5) (म) में: इहदा (एक)।

سورة النور: آیات 43 - 46 312

اور بارش کی قوت کے بارے میں ڈرانے والا (1)، اور بجلی گرنے سے خبردار کرنے والا (2)۔ {اللہ رات اور دن کو الٹتا پلٹتا ہے} کہا گیا ہے: ان کا الٹنا پلٹنا یہ ہے کہ وہ ایک کے بعد دوسرا لاتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: ان کا الٹنا پلٹنا ان کی کمی اور زیادتی ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ دن کو کبھی بادلوں کی تاریکی اور کبھی سورج کی روشنی سے بدلنا ہے، اور اسی طرح رات کو؛ کبھی بادلوں کی تاریکی سے اور کبھی چاند کی روشنی سے۔ یہ نقاش نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: ان کا الٹنا پلٹنا ان میں مقدر ہونے والی خیر و شر اور نفع و نقصان کے اختلاف سے ہے (3)۔ {بے شک اس میں عبرت ہے} یعنی: جو ہم نے رات اور دن کے الٹنے پلٹنے، بارش کے احوال، اور گرمی و سردی کا ذکر کیا ہے {اہلِ بصیرت کے لیے} یعنی: میری مخلوق میں سے بصیرت رکھنے والوں کے لیے ایک سبق کے طور پر۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اللہ نے ہر جاندار کو پانی سے پیدا کیا ہے، پس ان میں سے کوئی اپنے پیٹ کے بل چلتا ہے، اور ان میں سے کوئی دو پاؤں پر چلتا ہے، اور ان میں سے کوئی چار (پاؤں) پر چلتا ہے۔ اللہ جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے۔ بے شک اللہ ہر چیز پر قادر ہے (45)۔ ہم نے واضح آیات نازل کی ہیں، اور اللہ جسے چاہتا ہے سیدھے راستے کی طرف ہدایت دیتا ہے (46)}۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ نے ہر جاندار کو پانی سے پیدا کیا ہے} یحییٰ بن وثاب، اعمش، حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے: {اور اللہ ہر چیز کا خالق ہے} اضافت کے ساتھ۔ باقیوں نے: {پیدا کیا} فعل کے طور پر پڑھا ہے (4)۔ کہا گیا ہے: دونوں قراتوں کے معنی درست ہیں۔ اللہ عزوجل نے دو خبریں دیں، اور اس میں یہ نہیں کہنا چاہیے کہ: ان دونوں میں سے ایک (5) قرات دوسری سے زیادہ صحیح ہے۔ اور یہ کہا گیا ہے کہ: "خلق" کسی مخصوص چیز کے لیے ہے، جبکہ "خالق" عام طور پر کہا جاتا ہے، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {وہ خالق

اور باری (بنانے والا) ہے} [الحشر: 24]۔ اور خصوصیت میں: {سب تعریف اللہ کے لیے ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا} [الانعام: 1]، اور اسی طرح: {وہی ہے جس نے تمہیں ایک جان سے پیدا کیا}۔

---

(1) (د) میں: بریر، اور (م) میں: اور بشیر۔ (2) النکت والعیون 4/114۔ (3) آخری دو قول النکت والعیون 4/114 سے ہیں۔ (4) السبعة ص 457، والتیسیر ص 134، اور البحر المحیط 6/465 میں ابن وثاب اور اعمش کی قرات۔ (5) (م) میں: احدی۔

313

Surah Al-Nur: Verses 45 - 46

[Al-A'raf: 189]. Likewise, it must be: {And Allah has created every creature from water} (1). And "Dabbah" (creature) is everything that crawls (dabba) on(2) the earth from among the animals; it is said: "dabba yadibbu," so it is "daabbun," and the "haa" is for exaggeration(3). It has been mentioned previously in [Surah] "Al-Baqarah"(4). {From water} This does not include the Jinn and the angels, because we have not witnessed them(5), and it has not been proven that they were created from water. Rather, it is in the Sahih (authentic tradition): "The angels were created from light, and the Jinn(6) from fire." This has been mentioned previously(7). The commentators said: {from water}, meaning: from a drop (nutfa)(8). Al-Naqqash said: He meant the semen of males. The majority of observers (scholars) said: He meant that the creation of every animal contains water, just as Adam was created from water and clay. Based on this, the Prophet's ﷺ statement to the old man who asked him during the Battle of Badr: "Who are you two from?" The Messenger of Allah ﷺ said: "We are from water." The Hadith(9). And some people said: The Jinn and angels are not excluded, but every animal was created from water, and fire was created from water, and wind was created from water, since the first thing Allah the Almighty created of the universe was water, then He created everything from it. I say: The proof for the validity of this is the Almighty's saying: {Of them are some that creep on their bellies}. Creeping on the belly is for snakes and fish, and the like of worms and others. And on two legs for humans and birds if...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/143. (2) After it in (D) and (M): surface. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/144. (4) 2/497. (5) Al-Wasit 3/324, and Tafsir al-Baghawi 3/351. (6) In (M): and the Jinn. (7) 12/207. (8) Al-Wasit 3/324, Tafsir al-Baghawi 3/351, and Zad al-Masir 6/53. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/190, and the Hadith was narrated by Ibn Ishaq as in the Prophetic Biography 1/616, and from his path al-Tabari in the History 2/435 from Muhammad bin Yahya bin Habban.

313

सूरह अन-नूर: आयत 45 - 46

[अल-अराफ: 189]। इसी प्रकार, यह होना चाहिए: {और अल्लाह ने प्रत्येक जीव को पानी से बनाया है}(1)। और "दाब-बाह" (जीव) वह सब है जो जानवरों में से जमीन(2) पर रेंगता (दब्बा) है; कहा जाता है: "दब्बा यदिब्बु," इसलिए वह "दाब्बुन" है, और "हा" अतिशयोक्ति के लिए है(3)। इसका उल्लेख पहले "अल-बकराह"(4) में किया जा चुका है। {पानी से} इसमें जिन्न और फरिश्ते शामिल नहीं हैं; क्योंकि हमने उन्हें नहीं देखा है(5), और यह प्रमाणित नहीं हुआ है कि वे पानी से बनाए गए थे। बल्कि, सहीह (प्रामाणिक परंपरा) में है: "फरिश्ते प्रकाश से बनाए गए थे, और जिन्न(6) आग से।" इसका उल्लेख पहले किया जा चुका है(7)। टिप्पणीकारों ने कहा: {पानी से}, यानी: एक बूंद (नुत्फ़ा) से(8)। अल-नक्काश ने कहा: उनका अर्थ पुरुषों के वीर्य से था। अधिकांश विचारकों (विद्वानों) ने कहा: उनका अर्थ यह था कि प्रत्येक जानवर की रचना में पानी होता है, ठीक उसी तरह जैसे आदम पानी और मिट्टी से बनाए गए थे। इसी आधार पर, पैगंबर ﷺ का उस बूढ़े व्यक्ति को दिया गया उत्तर आता है जिसने बद्र के युद्ध के दौरान उनसे पूछा था: "तुम दोनों कहाँ से हो?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "हम पानी से हैं।" हदीस(9)। और कुछ लोगों ने कहा: जिन्न और फरिश्ते अपवाद नहीं हैं, बल्कि हर जानवर पानी से बनाया गया था, और आग पानी से बनाई गई थी, और हवा पानी से बनाई गई थी, क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने ब्रह्मांड में सबसे पहले पानी बनाया, फिर उससे सब कुछ बनाया। मैं कहता हूँ: इसकी सत्यता का प्रमाण सर्वशक्तिमान का कथन है: {उनमें से कुछ वे हैं जो अपने पेट के बल चलते हैं}। पेट के बल चलना साँपों और मछलियों, और कीड़ों और अन्य लोगों के लिए है। और मनुष्यों और पक्षियों के लिए दो पैरों पर यदि...

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/143। (2) (D) और (M) में इसके बाद: सतह। (3) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/144। (4) 2/497। (5) अल-वसीत 3/324, और तफ़सीर अल-बगवी 3/351। (6) (M) में: और जिन्न। (7) 12/207। (8) अल-वसीत 3/324, तफ़सीर अल-बगवी 3/351, और जाद अल-मसीर 6/53। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/190, और हदीस इब्न इशाक द्वारा उद्धृत की गई है जैसा कि सीरत अल-नबविया 1/616 में है, और उनके माध्यम से अल-तबरी ने इतिहास 2/435 में मुहम्मद बिन याह्या बिन हब्बान से।

313

سورة النور: آیات 45 - 46

[الاعراف: 189]۔ پس اسی طرح ہونا چاہیے: {اور اللہ نے ہر جاندار کو پانی سے پیدا کیا}(1)۔ اور "دابة" (جاندار) ہر وہ چیز ہے جو جانوروں میں سے زمین(2) پر رینگتی (دبّ) ہے؛ کہا جاتا ہے: "دبَّ یدبُّ" تو وہ "دابٌّ" ہے، اور "ہا" مبالغہ کے لیے ہے(3)۔ اور یہ پہلے "البقرہ"(4) میں گزر چکا ہے۔ {پانی سے} اس میں جن اور فرشتے داخل نہیں ہیں؛ کیونکہ ہم نے انہیں نہیں دیکھا(5)، اور یہ ثابت نہیں ہوا کہ وہ پانی سے پیدا کیے گئے، بلکہ صحیح (حدیث) میں ہے: "بے شک فرشتے نور سے پیدا کیے گئے، اور جنات(6) آگ سے"۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(7)۔ اور مفسرین نے کہا: {پانی سے}، یعنی: نطفہ سے(8)۔ النقاش نے کہا: اس سے مراد مردوں کی منی ہے۔ اور جمہور اہل نظر (علماء) نے کہا: اس سے مراد یہ ہے کہ ہر حیوان کی خلقت میں پانی شامل ہے، جیسے آدم علیہ السلام پانی اور مٹی سے پیدا کیے گئے۔ اور اسی پر نبی ﷺ کا وہ قول محمول ہے جو آپ ﷺ نے اس بوڑھے شخص سے فرمایا تھا جس نے غزوہ بدر میں آپ ﷺ سے پوچھا تھا کہ: آپ دونوں کہاں سے ہیں؟ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہم پانی سے ہیں"۔ الحدیث(9)۔ اور ایک گروہ نے کہا: جنوں اور فرشتوں کا استثنیٰ نہیں ہے، بلکہ ہر جاندار پانی سے پیدا ہوا ہے، اور آگ پانی سے پیدا کی گئی، اور ہوا پانی سے پیدا کی گئی، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے کائنات میں سب سے پہلے پانی پیدا کیا، پھر اس سے ہر چیز پیدا کی۔ میں کہتا ہوں: اس کی صحت پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: {تو ان میں سے کوئی اپنے پیٹ کے بل چلتا ہے}۔ پیٹ کے بل چلنا سانپوں اور مچھلیوں، اور اسی طرح کے کیڑوں وغیرہ کے لیے ہے۔ اور دو پیروں پر چلنا انسانوں اور پرندوں کے لیے ہے جب...

(1) اعراب القرآن للنحاس 143/3 . (2) اس کے بعد (د) اور (م) میں ہے: سطح۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 144/3 . (4) 497/2 . (5) الوسیط 324/3 ، اور تفسیر البغوی 351/3 . (6) (م) میں ہے: اور جن۔ (7) 207/12 . (8) الوسیط 324/3 ، اور تفسیر البغوی 351/3 ، اور زاد المسیر 53/6 . (9) المحرر الوجیز 4 / 190 ، اور اس حدیث کو ابن اسحاق نے روایت کیا ہے جیسا کہ سیرت نبویہ 616/1 میں ہے، اور ان کے واسطے سے طبری نے تاریخ 2 / 435 میں محمد بن یحییٰ بن حبان سے۔

...walking. And four for the rest of the animals. In the codex of Ubayy: "And among them are those who walk on more," thus including with this addition all animals such as crabs and creeping insects (1), but it is a Quranic reading that was not established by consensus. However, Al-Naqqash said: He merely contented himself in the statement with mentioning those that walk on four instead of mentioning those that walk on more; because the reliance of all animals is on four, and they are the pillar of their walking, and the abundance of legs in some is an addition in their creation; that animal does not need all of them for its walking. Ibn Atiyyah said (2): What is apparent is that those many legs are not in vain; rather, they are needed in the movement of the animal, and they all move in its activity.

Some said: There is nothing in the Book that prevents walking on more than four, as He did not say: none of them walk on more than four.

It was said: There is an elliptical expression (omission) in it: And among them are those who walk on more than four, as occurred in the codex of Ubayy. And Allah knows best.

And {creature (dābbah)} includes those who have intellect and those who do not. Thus, the category of those who have intellect was made predominant when combined with those who do not; because they are the addressed and the worshipers (3). For this reason, He said: {Among them (faminhum - using the masculine plural pronoun for rational beings)}. And He said: {Who walks (man yamshī)}, indicating through the difference the existence of the Maker. That is: had there not been a choosing Maker for all, they would not have differed, but would have been of one kind. This is like His saying {it is watered with one water, but We make some of them excel others in fruit. Indeed in that are signs...} [Ar-Ra'd: 4].

{Allah creates what He wills. Indeed, Allah is over all things competent.} regarding what He intends to create.

{We have certainly sent down distinct signs. And Allah guides whom He wills to a straight path.} Its explanation has preceded in other places (4).

---

(1) Al-Khashāsh: are the insects of the earth. Al-Qāmūs (Kh-sh-sh). (2) In Al-Muharrar al-Wajīz 4/190-191 and what precedes it. (3) I'rāb al-Qur'ān by Al-Nahhās 3/144. (4) 2/433, 10/481.

314 सूरह अन-नूर: आयत 45 - 46

...चलना। और चार बाकी जानवरों के लिए। उबैय की मुसहफ़ (पांडुलिपि) में है: "और उनमें से वे हैं जो अधिक पर चलते हैं", इसलिए इस वृद्धि के साथ सभी जानवरों को शामिल किया गया जैसे केकड़े और रेंगने वाले कीड़े (1), लेकिन यह एक ऐसा कुरान पाठ है जो आम सहमति से स्थापित नहीं हुआ। लेकिन अल-नक्काश ने कहा: उन्होंने केवल चार पर चलने वालों का उल्लेख करके अधिक पर चलने वालों का उल्लेख करने से संतोष किया; क्योंकि सभी जानवरों का सहारा चार पैरों पर ही होता है, और वही उनके चलने का आधार हैं, और कुछ में पैरों की अधिकता उनकी रचना में एक वृद्धि है; उस जानवर को अपने चलने में उन सभी की आवश्यकता नहीं होती है। इब्न अतिय्याह ने कहा (2): ज़ाहिर है कि वे बहुत से पैर व्यर्थ नहीं हैं, बल्कि वे जानवर के आवागमन में आवश्यक हैं, और वे सभी उसकी गतिविधि में चलते हैं।

कुछ ने कहा: किताब (कुरान) में ऐसा कुछ भी नहीं है जो चार से अधिक पर चलने से रोकता हो, क्योंकि उन्होंने यह नहीं कहा कि: उनमें से कोई भी चार से अधिक पर नहीं चलता।

कहा गया है: इसमें एक छिपा हुआ अर्थ (अध्याहार) है: और उनमें से वे हैं जो चार से अधिक पर चलते हैं, जैसा कि उबैय की मुसहफ़ में आया है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

और {दाब-बः (जीव)} में वे शामिल हैं जो बुद्धि रखते हैं और वे भी जो नहीं रखते। इसलिए, बुद्धि रखने वालों को प्राथमिकता दी गई जब वे बिना बुद्धि वालों के साथ एकत्रित हुए; क्योंकि वही संबोधित और इबादत करने वाले हैं (3)। इसी कारण उन्होंने कहा: {उनमें से (फ़मिन्हुम - बुद्धिमानों के लिए प्रयुक्त सर्वनाम)}। और कहा: {जो चलता है (मन यमशी)}, तो अंतर के माध्यम से रचयिता के अस्तित्व की ओर इशारा किया। यानी: यदि उन सबके लिए एक स्वतंत्र रचयिता न होता तो वे भिन्न न होते, बल्कि एक ही प्रकार के होते। यह उनके इस कथन के समान है: {एक ही पानी से सींचा जाता है और हम स्वाद में एक को दूसरे पर श्रेष्ठता देते हैं। निस्संदेह इसमें निशानियाँ हैं...} [अर-राअद: 4]।

{अल्लाह जो चाहता है पैदा करता है। बेशक अल्लाह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है} उस चीज़ के बारे में जिसे वह पैदा करना चाहता है।

{बेशक हमने स्पष्ट आयतें उतारी हैं। और अल्लाह जिसे चाहता है सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करता है} इसका वर्णन अन्य स्थानों पर पहले आ चुका है (4)।

(1) अल-खशाश: ज़मीन के कीड़े-मकोड़े। अल-क़ामूस (ख-श-श)। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/190-191 और उससे पहले में। (3) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 3/144। (4) 2/433, 10/481।

...چلنا۔ اور چار باقی جانوروں کے لیے۔ اور ابی بن کعب کے مصحف میں ہے: «ومنهم من يمشي على أكثر» (اور ان میں سے وہ ہیں جو اس سے زیادہ پر چلتے ہیں)، تو اس زیادتی کے ساتھ تمام جانوروں کو شامل کر لیا جیسے کیکڑا اور زمین کے کیڑے مکوڑے (١)، لیکن یہ ایسی قرات ہے جو اجماع سے ثابت نہیں ہوئی، لیکن النقاش نے کہا: انہوں نے قول میں چار پر چلنے والوں کے ذکر پر اکتفا کیا اور اس سے زیادہ پر چلنے والوں کا ذکر چھوڑ دیا؛ کیونکہ تمام جانوروں کا دارومدار چار ہی پر ہوتا ہے، اور وہی ان کے چلنے کا ستون ہیں، اور بعض میں پیروں کی کثرت ان کی خلقت میں زیادتی ہے؛ وہ جانور اپنے چلنے میں ان سب کا محتاج نہیں ہوتا۔ ابن عطیہ نے کہا (٢): ظاہر یہ ہے کہ وہ کثیر پیر لغو نہیں ہیں، بلکہ وہ جانور کی نقل و حرکت میں محتاج الیہ ہیں، اور وہ سب اس کی حرکت میں کام آتے ہیں۔

اور بعض نے کہا: کتاب اللہ میں کوئی ایسی چیز نہیں جو چار سے زیادہ پر چلنے سے روکے، کیونکہ اللہ نے یہ نہیں فرمایا کہ: ان میں سے کوئی بھی چار سے زیادہ پر نہیں چلتا۔

اور کہا گیا: اس میں اضمار (پوشیدہ معنی) ہے: اور ان میں سے وہ ہیں جو چار سے زیادہ پر چلتے ہیں، جیسا کہ ابی کے مصحف میں واقع ہوا ہے۔ واللہ اعلم۔

اور لفظ {دَابَّةٍ} (جانور/مخلوق) اسے بھی شامل ہے جو عقل رکھتا ہے اور اسے بھی جو نہیں رکھتا، تو عقل رکھنے والے کو غالب کیا گیا جب وہ عقل نہ رکھنے والے کے ساتھ جمع ہوا؛ کیونکہ وہی مخاطب اور مکلف ہے (٣)، اسی لیے فرمایا: {فَمِنْهُم} (تو ان میں سے - جمع مذکر عاقل کی ضمیر کے ساتھ)۔ اور فرمایا: {مَنْ يَمْشِي} (جو چلتا ہے) تو اس اختلاف کے ذریعے صانع

(خالق) کے ثبوت کی طرف اشارہ کیا، یعنی: اگر سب کا ایک بااختیار صانع نہ ہوتا تو وہ مختلف نہ ہوتے، بلکہ ایک ہی جنس سے ہوتے، اور یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: {يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأُكُلِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ} [الرعد: ٤] (وہ ایک ہی پانی سے سیراب کیے جاتے ہیں اور ہم ذائقے میں بعض کو بعض پر فضیلت دیتے ہیں، بے شک اس میں نشانیاں ہیں)۔

﴿يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ (اللہ جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے، بے شک اللہ ہر چیز پر قادر ہے) جس کی وہ تخلیق کرنا چاہے۔

﴿لَقَدْ أَنزَلْنَا آيَاتٍ مُّبَيِّنَاتٍ وَاللَّهُ يَهْدِي مَن يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ﴾ (بے شک ہم نے واضح نشانیاں نازل کی ہیں، اور اللہ جسے چاہتا ہے سیدھے راستے کی ہدایت دیتا ہے) اس کا بیان پہلے دوسرے مقامات پر گزر چکا ہے (۴)۔

---

(۱) الخشاش: زمین کے کیڑے مکوڑے ہیں۔ القاموس (خشش)۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۱۹۰-۱۹۱ اور اس سے پہلے کے صفحات میں۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۴۴۔ (۴) ۲/ ۴۳۳، ۱۰/ ۴۸۱۔

315 Surah An-Nur: Verses 47 - 50

Allah the Almighty says: {And they say, "We have believed in Allah and in the Messenger, and we obey"; then a party of them turns away after that. And those are not believers. 47}

Allah the Almighty says: {And they say, "We have believed in Allah and in the Messenger"} meaning the hypocrites; they say with their tongues: We believe in Allah and the Messenger without certainty or sincerity(1). {and we obey} i.e., they say this, but they lie. {then a party of them turns away after that. And those are not believers.}

Allah the Almighty says: {And when they are called to Allah and His Messenger to judge between them, at once a party of them turns away. 48 And if the right is theirs, they come to him in prompt obedience. 49 Is there disease in their hearts? Or have they doubted? Or do they fear that Allah will be unjust to them, or His Messenger? Rather, it is they who are the wrongdoers. 50}

Regarding this, there are four points: First: Allah's saying: {And when they are called to Allah and His Messenger to judge between them} Al-Tabari and others said: A man from the hypocrites named Bishr had a dispute with a Jewish man over land. The Jewish man called him to seek judgement from the Messenger of Allah (peace be upon him), but the hypocrite was in the wrong, so he refused and said: "Muhammad will be biased against us, let us seek judgement from Ka'b bin al-Ashraf." So the verse was revealed concerning him(2). It was also said: It was revealed concerning Al-Mughira bin Wa'il from Banu Umayya. There was a dispute between him and Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) regarding water and land. Al-Mughira refused to have Ali judge their case before the Messenger of Allah (peace be upon him), and said: "He hates me." So the verse was revealed. Al-Mawardi mentioned this(3). He (Allah) said: {to judge [singular]}, and did not say: "to judge [dual]"; because the intended one is the Messenger (peace be upon him), and He only started...

(1) See Tafsir al-Baghawi 3/352. (2) Narrated by al-Tabari 7/193-194 similarly from Mujahid in Surah an-Nisa regarding Allah's saying: {Have you not seen those who claim to have believed in what was revealed to you... they wish to refer for judgment to Taghut} [Verse: 60]. The author cited it from him via Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1378. This story was also mentioned in Tafsir Abi al-Layth 2/445, Asbab al-Nuzul p. 340, Tafsir al-Baghawi 3/352, and al-Muharrar al-Wajiz 4/191. (3) In al-Nukat wa al-Uyun 4/115.

315 सूरा अन-नूर: आयतें 47 - 50

अल्लाह तआला का फरमान है: {और वे कहते हैं, "हम अल्लाह और रसूल पर ईमान लाए और हमने आज्ञा का पालन किया"; फिर उनमें से एक दल इसके बाद मुंह फेर लेता है। और वे लोग मोमिन (ईमान वाले) नहीं हैं। 47}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और वे कहते हैं, "हम अल्लाह और रसूल पर ईमान लाए"} यानी मुनाफिक (पाखंडी); वे अपनी जुबान से कहते हैं: हम बिना किसी यकीन या इखलास (निष्ठा) के अल्लाह और रसूल पर ईमान लाए(1)। {और हमने आज्ञा का पालन किया} यानी: वे ऐसा कहते हैं, जबकि वे झूठ बोल रहे थे। {फिर उनमें से एक दल इसके बाद मुंह फेर लेता है। और वे लोग मोमिन नहीं हैं।}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जब उन्हें अल्लाह और उसके रसूल की ओर बुलाया जाता है ताकि वह उनके बीच फैसला करे, तो उनमें से एक दल मुंह फेर लेता है। 48 और यदि हक (सत्य) उनके पक्ष में हो, तो वे उसके पास आज्ञाकारी बनकर चले आते हैं। 49 क्या उनके दिलों में कोई बीमारी है? या वे संदेह में हैं? या उन्हें डर है कि अल्लाह और उसका रसूल उनके साथ अन्याय करेंगे? बल्कि वे स्वयं ही अत्याचारी हैं। 50}

इसमें चार मसले (बिंदु) हैं: पहला: अल्लाह का फरमान: {और जब उन्हें अल्लाह और उसके रसूल की ओर बुलाया जाता है ताकि वह उनके बीच फैसला करे} अल-तब़री और अन्य ने कहा: मुनाफिकों में से बिश्र नाम का एक व्यक्ति था, जिसका एक यहूदी व्यक्ति के साथ ज़मीन को लेकर विवाद था। यहूदी ने उसे अल्लाह के रसूल ﷺ के पास फैसले के लिए बुलाया, लेकिन वह मुनाफिक गलत था, इसलिए उसने इनकार कर दिया और कहा: "मुहम्मद हमारे खिलाफ पक्षपात करेंगे, चलो काब बिन अल-अशरफ से फैसला करवाते हैं।" तो यह आयत उसके बारे में उतरी(2)। और कहा गया है: यह बनू उमय्या के मुगीरा बिन वाएल के बारे में उतरी, उनके और अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के बीच पानी और ज़मीन को लेकर विवाद था। मुगीरा ने अली के साथ अल्लाह के रसूल ﷺ के पास जाने से इनकार कर दिया और कहा: "वह मुझसे नफरत करते हैं।" तो यह आयत उतरी। अल-मावर्दी ने इसका ज़िक्र किया है(3)। और उसने कहा: {ताकि वह फैसला करे [एकवचन]}, और यह नहीं कहा: "ताकि वे दोनों फैसला करें"; क्योंकि इससे अभिप्राय रसूल ﷺ हैं, और उन्होंने तो बस शुरुआत की...

(1) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 3/352। (2) इसे अल-तब़री 7/193-194 ने मुजाहिद से सूरा अन-निसा में अल्लाह के फरमान: {क्या आपने उन लोगों को नहीं देखा जो दावा करते हैं कि वे उस पर ईमान लाए हैं जो आपकी ओर उतारा गया... वे ताग़ूत से फैसला करवाना चाहते हैं} [आयत: 60] के संदर्भ में इसी तरह उद्धृत किया है। लेखक ने इसे इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 3/1378 के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। यह कहानी तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/445, अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 340, तफ़सीर अल-बग़वी 3/352 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/191 में भी वर्णित है। (3) अल-नुकात वल-उयून 4/115 में।

۳۱۵ سورة النور: آیات ۴۷ - ۵۰

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَيَقُولُونَ ءامَنَّا بِاللَّهِ وَبِالرَّسُولِ وَأَطَعْنَا ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِّنْهُم مِّن بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُوْلَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ ٤٧﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَيَقُولُونَ ءامَنَّا بِاللَّهِ وَبِالرَّسُولِ﴾ یعنی منافقین، وہ اپنی زبانوں سے کہتے ہیں: ہم بغیر کسی یقین اور اخلاص کے اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لائے(۱)۔ ﴿وَأَطَعْنَا﴾ یعنی: وہ کہتے ہیں، حالانکہ انہوں نے جھوٹ بولا۔ ﴿ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِّنْهُم مِّن بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُوْلَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَإِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِّنْهُم مُّعْرِضُونَ ٤٨ وَإِن يَكُن لَّهُمُ الْحَقُّ يَأْتُوا إِلَيْهِ مُذْعِنِينَ ٤٩ أَفِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ أَمِ ارْتَابُوا أَمْ يَخَافُونَ أَن يَحِيفَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولُهُ بَلْ أُوْلَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ٥٠﴾

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ﴾ طبری اور دیگر نے کہا ہے: منافقین میں سے بشر نامی ایک شخص کا ایک یہودی کے ساتھ زمین کے بارے میں جھگڑا تھا۔ یہودی نے اسے رسول اللہ ﷺ کے پاس فیصلے کے لیے بلایا، لیکن منافق غلطی پر تھا، اس لیے اس نے انکار کر دیا اور کہا: "محمد ہم پر زیادتی کریں گے، آؤ کعب بن اشرف سے فیصلہ کروائیں"۔ چنانچہ یہ آیت اسی کے بارے میں نازل ہوئی(۲)۔ اور کہا گیا ہے: یہ بنو امیہ کے مغیرہ بن وائل کے بارے میں نازل ہوئی، اس کا اور علی بن ابی طالب کا پانی اور زمین کے بارے میں جھگڑا تھا۔ مغیرہ نے علی کے ساتھ رسول اللہ ﷺ کے پاس فیصلے کے لیے جانے سے انکار کر دیا اور کہا: "وہ مجھ سے بغض رکھتے ہیں"۔ تو یہ آیت نازل ہوئی۔

الماوردی نے اس کا ذکر کیا ہے(۳)۔ اور فرمایا: ﴿لِيَحْكُمَ﴾ (تاکہ وہ فیصلہ کرے)، یہ نہیں فرمایا: "تاکہ وہ دونوں فیصلہ کریں"؛ کیونکہ اس سے مراد رسول اللہ ﷺ ہیں، اور صرف ابتدا کی...

(۱) ملاحظہ کریں تفسیر البغوی ۳/۳۵۲ ۔ (۲) اسے طبری ۷/ ۱۹۳-۱۹۴ نے اسی طرح مجاہد سے سورۃ النساء کی آیت: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ آمَنُوا بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ... يُرِيدُونَ أَنْ يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ﴾ [آیت: ۶۰] کے تحت روایت کیا ہے۔ مصنف نے اسے ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۳/۱۳۷۸ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ یہ قصہ تفسیر ابی اللیث ۲/۴۴۵ ، اسباب النزول ص ۳۴۰ ، تفسیر البغوی ۳/۳۵۲ ، اور المحرر الوجیز ۴/۱۹۱ میں بھی مذکور ہے۔ (۳) النکت والعیون ۴/۱۱۵ میں۔

316 Surah An-Nur: Verses 48 - 50

...by mentioning Allah, in glorification of Allah and as a beginning of speech (1).

Second: Allah Almighty's saying: {But if the truth is on their side, they come to him submissively.} meaning: obediently and submissively; because they know that he, peace and blessings be upon him, judges with truth. It is said: So-and-so submitted to the judgment of so-and-so, he submits with submission. Al-Naqqash said: {submissively}: humbly (2). Mujahid: hurriedly (3). Al-Akhfash and Ibn al-A'rabi: acknowledging (4).

{Is there a disease in their hearts?}: doubt and suspicion. {Or have they doubted}: or has doubt arisen in them regarding his prophethood and justice (5). {Or do they fear that Allah and His Messenger will wrong them?} meaning: act unjustly in judgment and oppression. It came in the form of an interrogative because it is stronger in reprimand and more eloquent in condemnation, like Jarir's saying in praise: Are you not the best of those who rode the beasts of burden and the most generous of the worlds in the palms of their hands? (6)

{Nay, it is they who are the wrongdoers} meaning: the stubborn disbelievers; because of their turning away from the judgment of Allah Almighty.

Third: The judgment is for the Muslims if the case is between a covenanter (Mu'ahid) and a Muslim, and the Dhimmis (non-Muslim subjects) have no right in it. If it is between two Dhimmis, then it is up to them. If they come to an Islamic judge, he may judge if he wishes, or decline if he wishes (7), as mentioned previously in "Al-Ma'idah" (8).

Fourth: This verse is evidence for the obligation of responding to the one who summons to the judge; because Allah, glorified be He...

---

(1) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/258, and Tafsir al-Tabari 17/342. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/115. (3) Narrated from him by al-Tabari 17/342. (4) In (Z) and Al-Nukat wa al-'Uyun 4/116: "muqrinina"!, and what is established from (D), (F), and (M) and Tahdhib al-Lugha 2/320 and the saying of Ibn al-A'rabi in it. (5) See Al-Nukat wa al-'Uyun 4/117. (6) Diwan Jarir 1/89, and Salaf 9/349, and Salaf of the first half 4/312. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1378. (8) 8/488.

316 सूरा अन-नूर: आयत 48 - 50

...अल्लाह का उल्लेख करके अल्लाह की महिमा और भाषण की शुरुआत के रूप में (1)।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कहना है: {लेकिन अगर सच्चाई उनके पक्ष में है, तो वे उसके पास समर्पण के साथ आते हैं।} अर्थ: आज्ञाकारी और विनम्रतापूर्वक; क्योंकि वे जानते हैं कि वह (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) सत्य के साथ न्याय करते हैं। कहा जाता है: अमुक व्यक्ति अमुक के निर्णय के आगे झुक गया, वह समर्पण के साथ झुकता है। अल-नक्काह ने कहा: {समर्पण के साथ}: विनम्र होकर (2)। मुजाहिद: जल्दी में (3)। अल-अखफश और इब्न अल-अरबी: स्वीकार करते हुए (4)।

{क्या उनके दिलों में कोई बीमारी है?}: संदेह और अविश्वास। {या क्या उन्हें संदेह हुआ है}: या क्या उनके मन में उनकी नबी और न्याय के बारे में संदेह पैदा हुआ है (5)। {या क्या उन्हें डर है कि अल्लाह और उसका रसूल उनके साथ गलत करेंगे?} अर्थ: निर्णय और उत्पीड़न में अन्यायपूर्ण व्यवहार करेंगे। यह प्रश्नवाचक रूप में आया है क्योंकि यह फटकार में अधिक कड़ा है और निंदा में अधिक प्रभावशाली है, जैसे प्रशंसा में जरीर का कहना है: क्या आप सवारी करने वालों में सबसे अच्छे नहीं हैं? और क्या आप अपनी हथेलियों में दुनिया में सबसे उदार नहीं हैं? (6)

{नहीं, बल्कि वे ही अपराधी हैं} अर्थ: जिद्दी काफ़िर; अल्लाह सर्वशक्तिमान के निर्णय से विमुख होने के कारण।

तीसरा: निर्णय मुसलमानों के लिए है यदि मामला एक संधि करने वाले (मुआहिद) और एक मुस्लिम के बीच हो, और धिम्मियों (गैर-मुस्लिम प्रजा) का इसमें कोई अधिकार नहीं है। यदि यह दो धिम्मियों के बीच है, तो यह उन पर निर्भर है। यदि वे एक इस्लामी न्यायाधीश के पास आते हैं, तो वह चाहे तो न्याय कर सकता है, या चाहे तो मना कर सकता है (7), जैसा कि पहले "अल-माएदा" (8) में उल्लेख किया गया है।

चौथा: यह आयत न्यायाधीश के पास बुलाने वाले का उत्तर देने के दायित्व का प्रमाण है; क्योंकि अल्लाह, महिमामय है...

---

(1) देखें मानी अल-कुरान अल-फर्रा' द्वारा 2/258, और तफ़सीर अल-तबारी 17/342। (2) अल-नुकात व अल-'उयुन 4/115। (3) अल-तबारी 17/342 द्वारा उनसे वर्णित। (4) (ज़) और अल-नुकात व अल-'उयुन 4/116 में: "मुक्रिनिना"!, और (द), (फ़), और (म) और तहज़ीब अल-लुग़ा 2/320 और

उसमें इब्न अल-अरबी के कथन से जो स्थापित है। (5) देखें अल-नुकात व अल-'उयुन 4/117। (6) दीवान जरीर 1/89, और सलफ 9/349, और पहली छमाही का सलफ 4/312। (7) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1378। (8) 8/488।

316 سورہ النور: آیات 48 - 50

اللہ کے ذکر کے ساتھ، اللہ کی عظمت اور کلام کے آغاز کے طور پر (1)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ وَإِن يَكُن لَّهُمُ الْحَقُّ يَأْتُوا إِلَيْهِ مُذْعِنِينَ ﴾ یعنی: فرماں برداری اور اطاعت گزاری کے ساتھ؛ اس علم کی وجہ سے کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم حق کے ساتھ فیصلہ فرماتے ہیں۔ کہا جاتا ہے: فلاں نے فلاں کے فیصلے کے سامنے سر تسلیم خم کیا، وہ عاجزی سے اطاعت کرتا ہے۔ النقاش نے کہا: ﴿ مُذْعِنِينَ ﴾ : عاجزی کرنے والے (2)۔ مجاہد: جلدی کرنے والے (3)۔ الاخفش اور ابن الاعرابی: اقرار کرنے والے (4)۔

﴿ أَفِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ ﴾: شک اور ریب۔ ﴿ أَمِ ارْتَابُوا ﴾: یا ان کی نبوت اور عدل میں شک پیدا ہو گیا ہے (5)۔ ﴿ أَمْ يَخَافُونَ أَن يَحِيفَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولُهُ ﴾ یعنی: فیصلے اور ظلم میں زیادتی کریں۔ یہ استفہام کے لفظ کے ساتھ آیا ہے؛ کیونکہ یہ توبیخ میں زیادہ سخت اور مذمت میں زیادہ بلیغ ہے، جیسا کہ جریر کا قول تعریف میں ہے: کیا تم سواری کرنے والوں میں سب سے بہتر نہیں ہو؟ اور کیا تم دنیا بھر میں اپنی ہتھیلیوں (سخاوت) میں سب سے زیادہ فیاض نہیں ہو؟ (6)

﴿ بَلْ أُوْلَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴾ یعنی: ہٹ دھرم کافر؛ اللہ تعالیٰ کے حکم سے اعراض کرنے کی وجہ سے۔

تیسرا: فیصلہ مسلمانوں کا ہوگا اگر فیصلہ معاہد (جس سے معاہدہ ہو) اور مسلمان کے درمیان ہو، اور اہل ذمہ کا اس میں کوئی حق نہیں۔ اور اگر یہ دو ذمیوں کے درمیان ہو تو یہ ان پر منحصر ہے۔ اگر وہ اسلامی قاضی کے پاس آئیں، تو اگر وہ چاہے تو فیصلہ کرے، اور اگر چاہے تو اعراض کرے (7)، جیسا کہ "المائدہ" (8) میں گزر چکا ہے۔

چوتھا: یہ آیت حاکم کی طرف بلانے والے کی پکار پر لبیک کہنے کے وجوب کی دلیل ہے؛ کیونکہ اللہ سبحانہ...

---

(1) ملاحظہ کریں معانی القرآن للفراء 2/ 258، اور تفسیر الطبری 17/ 342۔ (2) النکت والعیون 4/ 115۔ (3) الطبری نے اسے ان سے روایت کیا ہے 17/ 342۔ (4) (ظ) اور النکت والعیون 4/ 116 میں: "مقرنین!"، اور جو (د)، (ف) اور (م) اور تہذیب اللغۃ 2/ 320 اور اس میں ابن الاعرابی کے قول سے ثابت ہے۔ (5) ملاحظہ کریں النکت والعیون 4/ 117۔ (6) دیوان جریر 1/ 89، اور سلف 9/ 349، اور پہلے مصرعے کا سلف 4/ 312۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 3/ 1378۔ (8) 8/ 488۔

Surah Al-Nur: Verses 48 - 51 317

He censured those who were summoned to His Messenger so that he might judge between them and their opponent, but they did not respond, with the most severe censure, saying: {Is there a disease in their hearts?} the verse (1).

Ibn Khuwayzimindad said: It is obligatory for everyone who is summoned to the judge's assembly (2) to respond, as long as he does not know that the judge is corrupt, or knows (3) of enmity between the claimant and the defendant.

Az-Zahrawi narrated from Al-Hasan bin Abi Al-Hasan that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: “Whoever is summoned by his opponent to one of the judges of the Muslims and does not respond, he is an oppressor and has no right.” Al-Mawardi also mentioned it (4). Ibn al-Arabi said (5): This is a false hadith. As for the saying: “he is an oppressor”, it is a correct statement. As for the saying: “he has no right”, it is not correct, and it is possible that he meant that he is not on the side of the truth.

Allah's saying: {The only saying of the believers when they are summoned to Allah and His Messenger that he may judge between them is that they say, “We hear and we obey.” And those are the successful ones. 51}

Allah's saying: {The only saying of the believers when they are summoned to Allah and His Messenger} means: to the Book of Allah and the ruling of His Messenger. {That they say, “We hear and we obey.”} Ibn Abbas said: He informed of the obedience of the Muhajirun and the Ansar, even if it was in things they disliked, i.e., this is their saying, and these people, if they were believers, would have said: “We hear and we obey.” So the “saying” (qawla) is in the accusative case as the predicate of “kana”, and its subject is in the phrase: {That they say}, similar to: {And their only saying was that they said, “Our Lord, forgive us our sins”} [Al-Imran: 147].

And it was said: [The meaning is] “The saying of the believers is...”, and “kana” is an extra connecting word in the speech, like Allah's saying: {How can we speak to one who was a child in the cradle?} [Maryam: 29].

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1379 and what is between brackets is from it. (2) In (Z): the judgment. (3) The word: “knows”, is from the previous statement of Ibn Khuwayzimindad in Surah Al-Imran 5/78. (4) In “An-Nukat wal-'Uyun” 2/196, and this hadith and Ibn al-Arabi's following statement preceded in 5/78. (5) In Ahkam al-Quran 3/1379.

सूरा अल-नूर: आयतें 48 - 51 317

उसने उन लोगों की निंदा की जिन्हें उसके रसूल के पास बुलाया गया था ताकि वह उनके और उनके विरोधी के बीच न्याय कर सकें, लेकिन उन्होंने जवाब नहीं दिया, सबसे कठोर निंदा के साथ, कहा: {क्या उनके दिलों में कोई बीमारी है?} आयत (1)।

इब्न खुवैज़िमिंदाद ने कहा: हर उस व्यक्ति के लिए अनिवार्य है जिसे जज की सभा (2) में बुलाया जाए कि वह जवाब दे, जब तक कि वह यह न जानता हो कि जज भ्रष्ट है, या दावेदार और प्रतिवादी के बीच शत्रुता (3) जानता हो।

अज़-ज़हरावी ने अल-हसन बिन अबी अल-हसन से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जिसे उसके विरोधी ने मुसलमानों के काज़ियों में से किसी के पास बुलाया और उसने जवाब नहीं दिया, तो वह ज़ालिम है और उसका कोई हक़ नहीं है।" अल-मावर्दी ने भी इसका ज़िक्र किया है (4)। इब्न अल-अरबी ने कहा (5): यह एक झूठी हदीस है। जहाँ तक इस बात का सवाल है: "वह ज़ालिम है", तो यह सही बात है। और जहाँ तक इस बात का सवाल है: "उसका कोई हक़ नहीं है", तो यह सही नहीं है, और यह संभव है कि उनका मतलब हो कि वह हक पर नहीं है।

अल्लाह का फरमान: {मोमिनों की बात तो बस यही होती है कि जब उन्हें अल्लाह और उसके रसूल की ओर बुलाया जाता है ताकि वह उनके बीच फैसला कर दें, तो वे कहते हैं, "हमने सुना और हमने आज्ञा मानी।" और वही लोग सफल होने वाले हैं। 51}

अल्लाह का फरमान: {मोमिनों की बात तो बस यही होती है कि जब उन्हें अल्लाह और उसके रसूल की ओर बुलाया जाता है} यानी: अल्लाह की किताब और उसके रसूल के फैसले की ओर। {कि वे कहते हैं, "हमने सुना और हमने आज्ञा मानी।"} इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने मुहाजिरों और अंसार की आज्ञाकारिता के बारे में बताया, भले ही वह उन चीज़ों में हो जिन्हें वे नापसंद करते थे, यानी: यह उनका कहना है, और ये लोग, अगर वे मोमिन होते, तो वे कहते: "हमने सुना और हमने आज्ञा मानी।" तो "कहना" (क़ौला) "काना" की खबर के रूप में नसब (accusative) में है, और इसका इस्म इस जुमले में है: {कि वे कहें}, जैसे: {और उनका कहना इसके सिवा कुछ न था कि उन्होंने कहा, "ऐ हमारे रब, हमारे गुनाह माफ कर दे"} [आल-इमरान: 147]।

और कहा गया है: मोमिनों की बात बस यही है, और "काना" कलाम में एक ज़ायद (जोड़ने वाला) शब्द है, जैसे अल्लाह का फरमान: {हम उससे कैसे बात करें जो पालने में एक बच्चा है?} [मरियम: 29]।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1379 और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (2) (ज़) में: फैसला। (3) शब्द: "जानता है", सूरा आल-इमरान 5/78 में इब्न खुवैज़िमिंदाद के पिछले कथन से है। (4) अन-नुकात वल-उयून 2/196 में, और यह हदीस और इब्न अल-अरबी का अगला कथन 5/78 में पहले आ चुका है। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1379 में।

سورہ النور: آیات 48 - 51 317

اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کی مذمت فرمائی جنہیں اس کے رسول کی طرف بلایا گیا تاکہ وہ ان کے اور ان کے مخالف کے درمیان فیصلہ کریں، لیکن انہوں نے جواب نہ دیا، انتہائی سخت مذمت کے ساتھ، چنانچہ فرمایا: {کیا ان کے دلوں میں بیماری ہے؟} آیت (1)۔

ابن خویز منداد نے کہا: ہر اس شخص پر واجب ہے جسے حاکم (جج) کی مجلس (2) میں بلایا جائے کہ وہ حاضر ہو، جب تک کہ اسے یہ معلوم نہ ہو کہ حاکم فاسق ہے، یا وہ مدعی اور مدعی علیہ کے درمیان دشمنی (3) جانتا ہو۔

زہراوی نے حسن بن ابی الحسن سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”جسے اس کے فریقِ مخالف نے مسلمانوں کے حکام میں سے کسی حاکم کی طرف بلایا اور اس نے جواب نہ دیا (حاضر نہ ہوا)، تو وہ ظالم ہے اور اس کا کوئی حق نہیں ہے۔“ الماوردی نے بھی اس کا ذکر کیا ہے (4)۔ ابن العربی نے کہا (5): یہ حدیث باطل ہے، رہی یہ بات کہ: ”وہ ظالم ہے“، تو یہ کلام صحیح ہے، اور رہی یہ بات کہ: ”اس کا کوئی حق نہیں ہے“، تو یہ صحیح نہیں ہے، اور احتمال ہے کہ اس سے مراد یہ ہو کہ وہ حق پر نہیں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مومنوں کی بات تو یہی ہوتی ہے کہ جب انہیں اللہ اور اس کے رسول کی طرف بلایا جاتا ہے تاکہ وہ ان کے درمیان فیصلہ کریں، تو وہ کہتے ہیں، ”ہم نے سنا اور اطاعت کی۔“ اور یہی لوگ فلاح پانے والے ہیں۔ 51}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مومنوں کی بات تو یہی ہوتی ہے کہ جب انہیں اللہ اور اس کے رسول کی طرف بلایا جاتا ہے} یعنی: اللہ کی کتاب اور اس کے رسول کے حکم کی طرف۔ {کہ وہ کہیں ہم نے

سنا اور اطاعت کی۔} ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: مہاجرین اور انصار کی اطاعت کی خبر دی، خواہ وہ ان چیزوں میں ہو جنہیں وہ ناپسند کرتے ہوں، یعنی: یہ ان کا قول ہے، اور یہ لوگ اگر مومن ہوتے تو یہی کہتے: ہم نے سنا اور اطاعت کی۔ پس "قولَ" (نصب کے ساتھ) "کان" کی خبر ہے، اور اس کا اسم اس قول میں ہے: {اَنْ یَقُولُوا}، جیسے: {اور ان کا قول اس کے سوا کچھ نہ تھا کہ انہوں نے کہا، اے ہمارے رب، ہمارے گناہ معاف فرما دے} [آل عمران: 147]۔

اور کہا گیا: مومنوں کا قول یہی ہے، اور "کان" کلام میں صلہ (زائد) ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہم اس سے کیسے کلام کریں جو گہوارے میں بچہ ہے؟} [مریم: 29]۔

(1) احکام القرآن از ابن العربی 3/1379 اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔
(2) (ظ) میں: الحکم (فیصلہ)۔ (3) لفظ "یعلم" (جانتا ہو)، سورہ آل عمران 5/78 میں ابن خویز منداد کے سابقہ قول سے ہے۔ (4) النکت والعیون 2/196 میں، اور یہ حدیث اور ابن العربی کا آنے والا کلام 5/78 میں پہلے گزر چکا ہے۔ (5) احکام القرآن 3/1379 میں۔

318 Surah Al-Nur: Verses 51 - 52

And Ibn al-Qa'qa' read: ﴿لِيُحْكَمَ بينَهم﴾ (that judgment may be passed between them) in the passive voice (1). Ali bin Abi Talib read: "The saying of [the believers] was..." with the nominative case (raf') (2).

Allah Almighty says: ﴿وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشَ اللَّهَ وَيَتَّقْهِ فَأُوْلَـئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ ﴿٥٢﴾﴾ (And whoever obeys Allah and His Messenger and fears Allah and is conscious of Him - it is those who are the attainers.)

His saying: ﴿وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ (And whoever obeys Allah and His Messenger) in what He commanded and judged. ﴿وَيَخْشَ اللَّهَ وَيَتَّقْهِ﴾ (and fears Allah and is conscious of Him). Hafs read: "wayattaqhi" with a sukoon on the letter Qaaf, intending the jussive form (jazm). The poet said: "And whoever fears [Allah], indeed Allah is with him ... and Allah's provision returns and comes in the morning."(3) The rest read it with a kasrah [on the Qaaf], because its jussive form is by dropping its final letter. Abu 'Amr and Abu Bakr gave the letter Haa a sukoon. Ya'qub, Qalun on the authority of Nafi', and Al-Muthanna(4) on the authority of Abu 'Amr, and Hafs shortened (ikhtilas) the kasrah. The rest gave the kasrah of the Haa its full elongation (ishba')(5).

﴿فَأُوْلَـئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾ (it is those who are the attainers.) Aslam mentioned that while Umar was standing in the Mosque of the Prophet ﷺ, suddenly a man from among the chieftains/traders (dahaqeen)(6) of the Romans was standing by his head saying: "I bear witness that there is no god but Allah, and I bear witness that Muhammad is the Messenger of Allah." Umar said to him: "What is your matter?" He said: "I have submitted to Allah (embraced Islam)." Umar asked: "Is there a reason for this?" He replied: "Yes, I have read the Torah, the Psalms, the Gospel, and many of the books of the prophets, and I heard a captive reciting a verse from the Qur'an in which everything that was in the previous books was gathered. So I knew it was from Allah, and I embraced Islam." Umar asked: "What is this verse?" He said: "The saying of Allah Almighty: ﴿وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ (And whoever obeys Allah and His Messenger) regarding the obligatory duties, ﴿وَرَسُولَهُ﴾ (and His Messenger) regarding the Sunnah, ﴿وَيَخْشَ اللَّهَ﴾ (and fears Allah) regarding what has passed of his life, ﴿وَيَتَّقْهِ﴾ (and is conscious of Him)..."

---

(1) Al-Nashr 2/227. (2) Al-Muhtasab 2/115, and Ibn Khalawayh mentioned it in Al-Qira'at Al-Shadhah p. 103 and attributed it to Al-Hasan. (3) Reported by Ibn Jinni in Al-Muhtasab 1/361, in Al-Khasa'is 1/306, and Al-Baghdadi in Sharh Shawahid Al-Shafiyah

2/229. (4) In (d) and (f): Al-Musayyabi, and in (m): Al-Busti, and what is confirmed is from (zh), which agrees with what occurred in Fath al-Qadir 4/46... and we do not know him. (5) Al-Sab'ah pp. 457-458, Al-Taysir p. 163, and the recitation of Ya'qub in Al-Nashr 1/307. (6) Al-Dahaqeen, plural of Al-Dihqan: he is the merchant, an Arabized Persian word. Al-Lisan (Dahaqa).

३१८ सूरह अन-नूर: आयत ५१ - ५२

और इब्न अल-क़ाक़ा ने पढ़ा: ﴿لِيُحْكَمَ بينَهم﴾ (ताकि उनके बीच फ़ैसला किया जाए) कर्मवाच्य (पैसिव वॉयस) में(१)। अली बिन अबी तालिब ने पढ़ा: «إنما كان قولُ» पेश (रफ़अ) के साथ(२)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشَ اللَّهَ وَيَتَّقْهِ فَأُوْلَـئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾ (और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करता है और अल्लाह से डरता है और उससे डरता रहता है - तो वही लोग सफल होने वाले हैं।)

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُۥ وَيَخْشَ اللَّهَ وَيَتَّقْهِ﴾ (और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करता है) उन चीज़ों में जिसका उसने आदेश दिया और फ़ैसला किया। ﴿وَيَخْشَ اللَّهَ وَيَتَّقْهِ﴾ (और अल्लाह से डरता है और उससे परहेज़गारी करता है)। हफ़्स ने «وَيَتَّقْهِ» पढ़ा क़ाफ़ पर सुकून (जज़्म) के साथ जज़्म की नीयत से, कवि ने कहा है: "और जो कोई (अल्लाह से) डरता है, तो यक़ीनन अल्लाह उसके साथ है ... और अल्लाह की रोज़ी लौट कर आने वाली और सुबह आने वाली है।"(३) बाकी लोगों ने इसे क़ाफ़ के नीचे ज़ेर (कस्रह) के साथ पढ़ा, क्योंकि इसका जज़्म इसके आख़िरी अक्षर को हटाने से होता है। अबू अम्र और अबू बक्र ने हा (هاء) को साकिन (सुकून के साथ) पढ़ा। याकूब, नाफ़े से क़ालून, और अबू अम्र से अल-मुथन्ना(४), और हफ़्स ने ज़ेर को छोटा (इख़्तिलास) करके पढ़ा। और बाक़ी लोगों ने हा के ज़ेर को पूरा खींचकर (इशबाअ) पढ़ा(५)।

﴿فَأُوْلَـئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾ (तो वही लोग सफल होने वाले हैं।) असलम ने ज़िक्र किया कि उमर (रज़ि.) जब नबी ﷺ की मस्जिद में खड़े थे, तो अचानक रोम के बड़े व्यापारियों/सरदारों (दहाक़ीन) (६) में से एक व्यक्ति उनके सिर के पास खड़ा होकर कह रहा था: "मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है, और मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं।" उमर ने उससे कहा: "तुम्हारा क्या मामला है?" उसने कहा: "मैं अल्लाह के लिए आज्ञाकारी हो गया हूँ (इस्लाम स्वीकार कर लिया है)।" उमर ने पूछा: "क्या इसका कोई कारण है?" उसने कहा: "हाँ, मैंने तौरात, ज़बूर, इंजील और नबियों की बहुत सी किताबें पढ़ी हैं, तो मैंने एक कैदी को क़ुरआन की एक आयत पढ़ते सुना जिसमें पिछली किताबों की सारी बातें जमा कर दी गई थीं, तो मुझे मालूम हो गया कि यह अल्लाह की तरफ़ से है, इसलिए मैंने इस्लाम स्वीकार कर लिया।" उमर ने पूछा: "वह कौन सी आयत है?" उसने कहा: अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُۥ﴾ (और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करता है) फ़राएज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) में, ﴿وَرَسُولَهُ﴾ (और

उसके रसूल की) सुन्नतों में, ﴿وَيَخۡشَ ٱللَّهَ﴾ (और अल्लाह से डरता है) अपनी गुज़री हुई ज़िन्दगी के बारे में, ﴿وَيَتَّقۡهِ﴾ (और उससे डरता रहता है) ...

---

(१) अल-नश्र २/२२७। (२) अल-मुह्तसब २/११५, और इब्न ख़ालवैया ने इसे अल-क़िराआत अल-शाद्ज़ाह पृष्ठ १०३ में ज़िक्र किया है और इसे हसन की तरफ़ मंसूब किया है। (३) इसे इब्न जिन्नी ने अल-मुह्तसब १/३६१ में, अल-ख़साइस १/३०६ में, और अल-बग़दादी ने शरह शवाहिद अल-शाफ़िया २/२२९ में उद्धृत किया है। (४) (द) और (फ) में: अल-मुसय्यबी, और (म) में: अल-बुस्ती, और प्रामाणिक (ज़) से है, जो फ़त्ह अल-क़दीर ४/४६ में आए विवरण के अनुकूल है... और हम उन्हें नहीं जानते। (५) अल-सबअह पृष्ठ ४५७-४५८, और अल-तयसीर पृष्ठ १६३, और अल-नश्र १/३०७ में याकूब की क़िराअत। (६) अद्दहाक़ीन, बहुवचन: अद्दिहक़ान, और वह व्यापारी है, यह फ़ारसी शब्द का अरबीकरण है। अल-लिसान (दहक़)।

٣١٨ سورة النور: آيات ٥١ - ٥٢

اور ابن القعقاع نے پڑھا: ﴿لِيُحْكَمَ بينَهم﴾ (تاکہ ان کے درمیان فیصلہ کیا جائے) فعل مجہول (غیر مسمّی الفاعل) کے ساتھ(١)۔ علی بن ابی طالب نے پڑھا: «إنما كان قولُ» رَفَع (پیش) (٢)के साथ।

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشَ اللَّهَ وَيَتَّقْهِ فَأُوْلَـئِكَ هُمُ الْفَائِجُونَ ﴿٥٢﴾﴾ (اور جو کوئی اللہ اور اس کے رسول کی فرمانبرداری کرے اور اللہ سے ڈرے اور اس کی نافرمانی سے بچے، تو ایسے ہی لوگ مراد پانے والے ہیں۔)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ (اور جو کوئی اللہ اور اس کے رسول کی فرمانبرداری کرے) ان چیزوں میں جن کا اس نے حکم دیا اور فیصلہ کیا۔ ﴿وَيَخْشَ اللَّهَ وَيَتَّقْهِ﴾ (اور اللہ سے ڈرے اور اس کا تقویٰ اختیار کرے)۔ حفص نے «وَيَتَّقْهِ» پڑھا قاف کے سکون کے ساتھ جزم کی نیت پر، شاعر نے کہا ہے: "اور جو کوئی (اللہ سے) ڈرے تو یقیناً اللہ اس کے ساتھ ہے ... اور اللہ کا رزق لوٹ کر آنے والا اور صبح آنے والا ہے۔"(٣) اور باقی قراء نے اسے قاف کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا، کیونکہ اس کا جزم اس کے آخری حرف کو حذف کرنے سے ہوتا ہے। اور ابو عمرو اور ابو بکر نے ها (هاء) کو ساکن پڑھا۔ اور یعقوب، نافع سے قالون، اور ابو عمرو سے المثنیٰ(٤)، اور حفص نے زیر کو ہلکا (اختلاس) پڑھا۔ اور باقی قراء نے ها کے زیر کو پورا کھینچ کر (اشباع) پڑھا(٥)۔

﴿فَأُوْلَـئِكَ هُمُ الْفَائِجُونَ﴾ (تو ایسے ہی لوگ مراد پانے والے ہیں۔) اسلم نے ذکر کیا کہ عمر فاروق رضی اللہ عنہ مسجدِ نبوی ﷺ میں کھڑے تھے کہ اچانک روم کے دہاقین (بڑے تاجروں/سرداروں) (٦) میں سے ایک شخص ان کے سر کے پاس کھڑا ہو کر کہہ رہا تھا: "میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد اللہ کے رسول ہیں۔" عمر رضی اللہ عنہ

نے اس سے پوچھا: "تمہارا کیا معاملہ ہے؟" اس نے کہا: "میں اللہ کے لیے فرمانبردار ہو گیا ہوں (اسلام قبول کر لیا ہے)۔" انہوں نے پوچھا: "کیا اس کا کوئی سبب ہے؟" اس نے کہا: "جی ہاں، میں نے تورات، زبور، انجیل اور انبیاء کی بہت سی کتابیں پڑھیں، تو میں نے ایک قیدی کو قرآن کی ایک آیت پڑھتے ہوئے سنا جس میں پہلی تمام کتابوں کا خلاصہ جمع کر دیا گیا تھا، تو مجھے معلوم ہو گیا کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے، چنانچہ میں نے اسلام قبول کر لیا۔" عمر رضی اللہ عنہ نے پوچھا: "وہ کون سی آیت ہے؟" اس نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ (اور جو کوئی اللہ اور اس کے رسول کی فرمانبرداری کرے) فرائض میں، ﴿وَرَسُولَهُ﴾ (اور اس کے رسول کی) سنن میں، ﴿وَيَخْشَ اللَّهَ﴾ (اور اللہ سے ڈرے) اپنی گزشتہ زندگی کے بارے میں، ﴿وَيَتَّقْهِ﴾ (اور اس کا تقویٰ اختیار کرے) ...

---

(١) النشر ٢/٢٢٧۔ (٢) المحتسب ٢/ ١١٥، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ ص ١٠٣ میں ذکر کیا ہے اور اسے حسن کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٣) اسے ابن جنی نے المحتسب ١/٣٦١ میں، الخصائص ١/٣٥٦ میں، اور البغدادی نے شرح شواہد الشافیہ ٢/٢٢٩ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) (د) اور (ف) میں: المسیبی، اور (م) میں: البستی، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو فتح القدیر ٤/ ٤٦ کے مطابق ہے... اور ہم انہیں نہیں جانتے۔ (٥) السبعہ ص ٤٦٨-٤٦٧، والتیسیر ص ١٦٣، اور النشر 1/٣٥٧ میں یعقوب کی قرأت۔ (٦) الدھاقین، جمع: الدھقان اور وہ تاجر ہے، فارسی کا معرب لفظ ہے۔ اللسان (دھق)۔

Surah An-Nur: Verses 52 - 53 319

...in what remains of his life, 'it is they who are the successful' [24:52], and the successful is one who is saved from the Fire and admitted into Paradise. Umar said: The Prophet (PBUH) said: "I have been given the collective speech (conciseness in speech)" (1).

His saying, Exalted is He: {And they swear by Allah their strongest oaths that if you ordered them, they would surely go forth. Say, "Do not swear; [your] obedience is known. Indeed, Allah is Acquainted with that which you do" 53}.

His saying, Exalted is He: {And they swear by Allah their strongest oaths} returned to the mention of the hypocrites, for when he explained their dislike for the Prophet's (PBUH) judgment, they came to him and said: "By Allah, if you ordered us to leave our homes, women, and wealth, we would surely leave, and if you ordered us to strive (Jihad), we would strive," so this verse was revealed (2). Meaning: they swore by Allah that they would go forth with you in the future and obey. {Their strongest oaths} means: to the extent of their ability to swear. Muqatil said: Whoever swears by Allah has exerted himself in the oath (3). This has already been explained in "Al-An'am" (4). And "Jahda" (strongest) is in the accusative case according to the rule of the verbal noun (masdar), its estimation being: an eloquent swearing.

{Say, "Do not swear"} - and the statement ended here (5).

{[your] obedience is known} means: a known obedience (6) is more appropriate for you than your oaths, or: let there be from you a known obedience (7), and a known word with sincerity of heart, and there is no need for the oath. Mujahid said: The meaning is: your obedience has been known, and it is lying and denial (8), meaning: what is known of you is lying without sincerity.

---

(1) We did not find it. And the part of it saying: "I have been given the collective speech" is a fragment of the Hadith of Abu Hurairah, narrated by Ahmad (7403), Al-Bukhari (2977), Muslim (523): (5), and previously 12/243. (2) See Al-Wasit 2/326, Zad al-Masir 6/56, and Tafsir al-Razi 24/23. (3) Tafsir al-Razi 24/23. (4) 8/493 and beyond. (5) Tafsir Gharib al-Qur'an p. 306, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 4/549. (6) His saying: i.e., a known obedience, from (D) and (Z). (7) See Tafsir Gharib al-Qur'an p. 306, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 4/549. This view was mentioned by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/326, and Al-Baghawi in his Tafsir 3/353, attributing it to Muqatil bin Hayyan. (8) Narrated by Al-Tabari 17/344.

सूरह अन-नूर: आयत 52 - 53 319

...अपने शेष जीवन में, {वे ही सफल होने वाले हैं} [24:52], और सफल वह है जो आग से बच गया और जन्नत में दाखिल हुआ। उमर ने कहा: नबी (स.अ.व.) ने फरमाया: "मुझे संक्षिप्त लेकिन व्यापक शब्द दिए गए हैं" (1)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे अल्लाह की कसम खाते हैं अपनी पूरी कोशिश के साथ कि अगर आप उन्हें हुक्म दें तो वे ज़रूर निकलेंगे। कह दीजिए: तुम कसमें मत खाओ; (तुम्हारी) फ़रमाँबरदारी जानी-पहचानी है। बेशक अल्लाह उससे खूब वाकिफ़ है जो तुम करते हो 53}।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे अल्लाह की कसम खाते हैं अपनी पूरी कोशिश के साथ} मुनाफ़िक़ों के ज़िक्र की ओर वापस आया है, क्योंकि जब उसने नबी (स.अ.व.) के फैसले के प्रति उनकी नापसंदगी को स्पष्ट किया, तो वे उनके पास आए और कहा: "अल्लाह की कसम, अगर आप हमें अपने घरों, औरतों और माल को छोड़ देने का हुक्म दें तो हम ज़रूर निकल जाएँगे, और अगर आप हमें जिहाद का हुक्म दें तो हम ज़रूर जिहाद करेंगे," तो यह आयत नाज़िल हुई (2)। यानी: उन्होंने अल्लाह की कसम खाई कि वे भविष्य में आपके साथ निकलेंगे और आज्ञा मानेंगे। {अपनी पूरी कोशिश के साथ} यानी: जितनी उनकी कसम खाने की शक्ति थी। मुक़ातिल ने कहा: जिसने अल्लाह की कसम खाई, उसने कसम में अपनी पूरी कोशिश की (3)। इसका बयान "अल-अनाम" (4) में गुज़र चुका है। और "जहदा" मसदरी तरीक़े पर मंसूब है, इसका अर्थ है: एक प्रभावशाली शपथ।

{कह दीजिए: तुम कसमें मत खाओ} - और यहाँ बात पूरी हो गई (5)।

{(तुम्हारी) फ़रमाँबरदारी जानी-पहचानी है} यानी: एक जानी-पहचानी फ़रमाँबरदारी (6) तुम्हारी कसमों से बेहतर है, या: तुम्हारी ओर से एक जानी-पहचानी फ़रमाँबरदारी होनी चाहिए (7), और दिल के इख्लास (निष्ठा) के साथ एक जानी-पहचानी बात, और कसम की कोई ज़रूरत नहीं है। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: तुम्हारी फ़रमाँबरदारी जानी जा चुकी है, और वह है झूठ और झुठलाना (8), यानी: तुमसे जो चीज़ जानी जाती है वह है झूठ, बिना किसी इख्लास के।

---

(1) हमें यह नहीं मिला। और उसका हिस्सा: "मुझे संक्षिप्त लेकिन व्यापक शब्द दिए गए हैं" अबू हुरैरा की हदीस का एक हिस्सा है जिसे अहमद (7403), बुखारी (2977), मुस्लिम (523): (5) ने

निकाला है, और पहले 12/243 में आया है। (2) देखें अल-वसीत 2/326, ज़ाद अल-मसीर 6/56, और तफ़सीर अल-राज़ी 24/23। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 24/23। (4) 8/493 और उसके बाद। (5) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. 306, और माआनी अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 4/549। (6) उनका कहना: यानी एक जानी-पहचानी फ़रमाँबरदारी, (द) और (ज़) से। (7) देखें तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृ. 306, और माआनी अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 4/549, और इस बात का उल्लेख अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/326 में और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/353 में किया है और इसे मुक़ातिल बिन हयान से जोड़ा है। (8) अल-तबरी 17/344 द्वारा निकाला गया।

سورة النور: آیات ۵۲ - ۵۳ ۳۱۹

فیما بقی من عمرہ، ﴿فَأُوْلَـٰٓئِكَ هُمُ ٱلْفَآئِزُونَ﴾، اور کامیاب وہ ہے جو آگ سے بچ گیا اور جنت میں داخل کر دیا گیا۔ حضرت عمر نے فرمایا: نبی کریم ﷺ نے ارشاد فرمایا: «أوتیتُ جوامع الکَلِم» (مجھے جامع کلمات عطا کیے گئے ہیں) (۱)۔

قولہ تعالیٰ: ﴿وَأَقْسَمُواْ بِٱللَّهِ جَهْدَ أَيْمَـٰنِهِمْ لَئِنْ أَمَرْتَهُمْ لَيَخْرُجُنَّ قُل لَّا تُقْسِمُواْ طَاعَةٌ مَّعْرُوفَةٌ إِنَّ ٱللَّهَ خَبِيرٌۢ بِمَا تَعْمَلُونَ ٥٣﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَقْسَمُواْ بِٱللَّهِ جَهْدَ أَيْمَـٰنِهِمْ﴾ یہ منافقین کے ذکر کی طرف واپسی ہے، کیونکہ جب آپ ﷺ کے فیصلے سے ان کی ناپسندیدگی واضح ہوئی تو وہ آپ ﷺ کے پاس آئے اور کہنے لگے: اللہ کی قسم! اگر آپ ہمیں حکم دیں کہ ہم اپنے گھروں، عورتوں اور مال و متاع سے نکل کھڑے ہوں تو ہم ضرور نکلیں گے، اور اگر آپ ہمیں جہاد کا حکم دیں گے تو ہم ضرور جہاد کریں گے، تب یہ آیت نازل ہوئی (۲)۔ یعنی: انہوں نے اللہ کی قسم کھائی کہ وہ آئندہ آپ کے ساتھ نکلیں گے اور اطاعت کریں گے۔ ﴿جَهْدَ أَيْمَـٰنِهِمْ﴾ یعنی: جتنی ان کی قسم کھانے کی استطاعت تھی۔ مقاتل نے کہا: جس نے اللہ کی قسم کھائی، اس نے قسم میں پوری کوشش صرف کر دی (۳)۔ اس کی وضاحت سورہ «الانعام» (٤) میں گزر چکی ہے۔ اور «جَهْدَ» مصدر ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اس کی تقدیر (اصل عبارت) ہے: پختہ قسم کھانا۔

﴿قُل لَّا تُقْسِمُواْ﴾ اور یہاں کلام مکمل ہو گیا (٥)۔

﴿طَاعَةٌ مَّعْرُوفَةٌ﴾ یعنی: ایک جانی پہچانی اطاعت (٦) تمہاری قسموں سے زیادہ بہتر ہے، یا: تم سے ایک جانی پہچانی اطاعت ہونی چاہیے (۷)، اور اخلاصِ دل کے ساتھ جانی پہچانی بات، اور قسم

کی کوئی ضرورت نہیں۔ مجاہد نے کہا: اس کا معنی ہے: تمہاری اطاعت پہچانی جا چکی ہے، اور وہ ہے جھوٹ اور جھٹلانا (۸)، یعنی: تم سے جو چیز جانی جاتی ہے وہ جھوٹ ہے نہ کہ اخلاص۔

---

(۱) ہم اس (مکمل حدیث) پر مطلع نہیں ہو سکے۔ اور اس میں سے آپ ﷺ کا یہ قول: «أوتيت جوامع الكلم» حضرت ابو ہریرہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے احمد (۷٤۰۳)، بخاری (۲۹۷۷)، مسلم (۵۲۳): (۵) نے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے ۱۲/ ۲۴۳ پر گزر چکا ہے۔ (۲) دیکھئے الوسیط ۲/ ۳۲۶، زاد المسیر ٦/ ٥٦، اور تفسیر الرازی ۲٤/ ۲۳۔ (۳) تفسیر الرازی ۲٤/ ۲۳۔ (٤) ۸/ ٤۹۳ اور اس کے بعد۔ (۵) تفسیر غریب القرآن ص ۳۰٦، اور معانی القرآن للنحاس ٤/ ٥٤۹۔ (٦) ان کا قول: یعنی طاعة معروفة، نسخہ (د) اور (ظ) سے ہے۔ (۷) دیکھئے تفسیر غریب القرآن ص ۳۰٦، اور معانی القرآن للنحاس ٤/ ٥٤۹، اور اس قول کا ذکر الواحدی نے الوسیط ۳/ ۳۲۶ میں اور البغوی نے اپنی تفسیر ۳/ ۳۵۳ میں کیا ہے اور اسے مقاتل بن حیان کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۸) اسے الطبری نے ۱۷/ ۳٤٤ میں روایت کیا ہے۔

Page 320 Surah An-Nur: Verses 53 - 55

"Indeed, Allah is Aware of what you do" - of your obedience in speech and your opposition in action (1).

Allah the Almighty says: {Say, "Obey Allah and obey the Messenger; but if you turn away - then upon him is only that with which he has been charged, and upon you is that with which you have been charged. And if you obey him, you will be [rightly] guided. And there is not upon the Messenger except clear notification."} (54)

His saying: {Say, "Obey Allah and obey the Messenger"} - by sincere obedience and abandoning hypocrisy. {but if you turn away} - i.e., if you (plural) turn away, where one of the two 'ta' letters has been omitted (2). Evidence for this is that it is followed by: {and upon you is that with which you have been charged}, and He did not say: "and upon them" (3). {then upon him is only that with which he has been charged} - i.e., of conveying the message. {and upon you is that with which you have been charged} - i.e., of obedience to him (4), as narrated by Ibn Abbas and others. {And if you obey him, you will be [rightly] guided} - He linked guidance to obedience to him. {And there is not upon the Messenger except clear notification} - i.e., the clear delivery [of the message].

Allah the Almighty says: {Allah has promised those who have believed among you and done righteous deeds that He will surely grant them succession [to authority] upon the earth just as He granted it to those before them and that He will surely establish for them [therein] their religion which He has preferred for them and that He will surely substitute for them, after their fear, security, [for] they worship Me, not associating anything with Me. But whoever disbelieves after that - then those are the defiantly disobedient.} (55)

It was revealed concerning Abu Bakr and Umar, may Allah be pleased with them. Malik said this (5). And it was said: the reason for the revelation (6) of this verse is that some of the companions of the Prophet ﷺ complained of the struggle of facing the enemy, and the fear they were in for themselves, and that they would not put down their weapons, so the verse was revealed (7).

(1) Al-Waseet 3/326. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/145, and Zad al-Masir 6/56. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/549. (4) See Al-Nukat wal-'Uyun 4/117, Al-Waseet 3/326, Tafsir al-Baghawi 3/353, and Zad al-Masir 6/56. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1380. (6) Word: revelation, from (Z). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/192.

पृष्ठ 320 सूरा अन-नूर: आयत 53 - 55

"बेशक, अल्लाह उससे ख़बरदार है जो तुम करते हो" - तुम्हारी ज़बानी आज्ञाकारिता और व्यावहारिक विरोध के बारे में (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कहो, "अल्लाह की आज्ञा का पालन करो और रसूल की आज्ञा का पालन करो; फिर यदि तुम मुँह मोड़ लो - तो उन पर केवल वही ज़िम्मेदारी है जो उन पर डाली गई है, और तुम पर वह जो तुम पर डाली गई है। और यदि तुम उनकी आज्ञा मानोगे, तो तुम मार्गदर्शन पाओगे। और रसूल पर स्पष्ट रूप से संदेश पहुँचा देने के सिवा कोई ज़िम्मेदारी नहीं है।"} (54)

अल्लाह का कथन: {कहो, "अल्लाह की आज्ञा का पालन करो और रसूल की आज्ञा का पालन करो"} - निष्ठापूर्वक आज्ञापालन और पाखंड (निफ़ाक़) को त्यागने के साथ। {यदि तुम मुँह मोड़ लो} - अर्थात: यदि तुम (बहुवचन) मुँह मोड़ लो, जहाँ दो 'ता' अक्षरों में से एक को हटा दिया गया है (2)। इसका प्रमाण यह है कि इसके बाद है: {और तुम पर वह जो तुम पर डाली गई है}, और उन्होंने "उन पर" नहीं कहा (3)। {तो उन पर केवल वही ज़िम्मेदारी है जो उन पर डाली गई है} - अर्थात: संदेश पहुँचाना। {और तुम पर वह जो तुम पर डाली गई है} - अर्थात: उनकी आज्ञा मानना (4), इब्न अब्बास और अन्य के हवाले से। {और यदि तुम उनकी आज्ञा मानोगे, तो तुम मार्गदर्शन पाओगे} - उन्होंने मार्गदर्शन को उनकी आज्ञाकारिता से जोड़ दिया। {और रसूल पर स्पष्ट रूप से संदेश पहुँचा देने के सिवा कोई ज़िम्मेदारी नहीं है} - अर्थात: स्पष्ट संदेश पहुँचाना।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अल्लाह ने तुममें से उन लोगों से जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए, वादा किया है कि वह उन्हें धरती में ज़रूर उत्तराधिकार प्रदान करेगा जैसा कि उसने उनसे पहले के लोगों को प्रदान किया था, और वह उनके लिए उनके उस धर्म को ज़रूर सुदृढ़ कर देगा जिसे उसने उनके लिए पसंद किया है, और उनके भय के बाद उन्हें सुरक्षा प्रदान करेगा; वे मेरी इबादत करेंगे और मेरे साथ किसी चीज़ को शरीक नहीं करेंगे। और जो इसके बाद कुफ़्र करे - तो ऐसे ही लोग अवज्ञाकारी हैं।} (55)

यह अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के बारे में उतरी थी। मलिक ने यह कहा (5)। और कहा गया है: इस आयत के उतरने का कारण (6) यह है कि पैगंबर ﷺ के कुछ साथियों ने दुश्मन से मुकाबला करने की कठिनाई और अपनी जान के डर की शिकायत की थी, और यह कि वे अपने हथियार नहीं उतारते थे, तो यह आयत उतरी (7)।

(1) अल-वसीत 3/326। (2) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 3/145, और ज़ाद अल-मसीर 6/56। (3) मानी अल-कुरान अल-नहस द्वारा 4/549। (4) देखें अल-नुकत वल-उयून 4/117, अल-वसीत 3/326, तफ़सीर अल-बग़वी 3/353, और ज़ाद अल-मसीर 6/56। (5) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1380। (6) शब्द: नुज़ूल (उतरना), (ज़) से। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/192।

صفحہ 320 سورۃ النور: آیات 53 - 55

﴿إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾ تم جو کچھ عمل کرتے ہو اللہ اس سے باخبر ہے، تمہاری زبانی اطاعت اور تمہاری عملی مخالفت سے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِن تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُم مَّا حُمِّلْتُمْ وَإِن تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا وَأَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾ (54)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ﴾ اخلاصِ اطاعت اور نفاق کو چھوڑنے کے ساتھ۔ ﴿فَإِن تَوَلَّوْا﴾ یعنی: اگر تم (جمع) روگردانی کرو، تو یہاں دو 'تاء' میں سے ایک کو حذف کر دیا گیا (2)۔ اس پر دلیل یہ ہے کہ اس کے بعد فرمایا: ﴿وَعَلَيْكُم مَّا حُمِّلْتُمْ﴾، اور یہ نہیں فرمایا کہ: "وعليهم" (3)۔ ﴿فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ﴾ یعنی: رسالت پہنچانے کی ذمہ داری۔ ﴿وَعَلَيْكُم مَّا حُمِّلْتُمْ﴾ یعنی: اس کی اطاعت کرنے کی ذمہ داری (4)، ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے۔ ﴿وَإِن تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا﴾ اللہ نے ہدایت کو اس کی اطاعت سے مشروط قرار دیا۔ ﴿وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾ یعنی: واضح طور پر پیغام پہنچا دینا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَٰلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾ (55)

یہ آیت ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما کے بارے میں نازل ہوئی۔ امام مالک نے یہ بات کہی ہے (5)۔ اور کہا گیا ہے: اس آیت کے نزول کا سبب (6) یہ ہے کہ نبی ﷺ کے بعض صحابہ نے دشمن

سے مقابلے کی مشقت اور اپنی جانوں کے خوف کی شکایت کی تھی، اور یہ کہ وہ اپنے اسلحے نہیں اتارتے تھے، تو یہ آیت نازل ہوئی (7)۔

(1) الوسیط 3/326۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 3/145، اور زاد المسیر 6/56۔ (3) معانی القرآن للنحاس 4/549۔ (4) دیکھیے النکت والعیون 4/117، الوسیط 3/326، تفسیر البغوی 3/353، اور زاد المسیر 6/56۔ (5) أحکام القرآن لابن العربی 3/1380۔ (6) لفظ: نزول، (ظ) سے۔ (7) المحرر الوجیز 4/192۔

Surah An-Nur: Verse 55 321 Abu al-Aliya said: The Messenger of Allah ﷺ stayed in Mecca for ten years - after it was revealed to him - in fear, he and his companions, calling to Allah secretly and openly. Then he was commanded to migrate to Medina, and they were in fear there, waking up and spending their evenings with weapons. A man said: O Messenger of Allah, will a day come when we will be safe and put down our weapons? He, peace and blessings be upon him, said: "You will not stay long until a man among you sits in a great gathering, legs drawn up to his belly, with no iron (weapon) on him." This verse was revealed, and Allah made His Prophet prevail over the Arabian Peninsula, so they put down their weapons and felt secure. An-Nahas said: This verse contains evidence of the prophethood of the Messenger of Allah ﷺ; because Allah, the Exalted and Majestic, fulfilled that promise. Ad-Dahhak said in the book of Al-Naqqash: This verse includes the caliphate of Abu Bakr, Umar, Uthman, and Ali; because they are the people of faith and performed righteous deeds. And the Messenger of Allah ﷺ said: "The caliphate after me is thirty [years]." Ibn al-Arabi followed this opinion in his "Ahkam," chose it, and said: Our scholars said: This verse is evidence for the validity of the caliphate of the four Caliphs, and that Allah appointed them as successors and was pleased with their trustworthiness, and they were on the religion He chose for them, because no one surpassed them in merit to this day. So the matter settled for them, they managed the affairs of the Muslims, and defended the realm of religion.

(1) In (m): As for. (2) In (d): "lam talbathu" (you did not stay), and in (m): "la talbathun" (you will not stay), and what is fixed is from (zh) and (f), which corresponds to what is in "Asbab al-Nuzul" by al-Wahidi p. 341 and the speech from it. (3) In (m): a piece of iron. (4) Narrated by al-Tabari 17/348, and Ibn Abi Hatim 8/2629 (14772). (5) In "I'rab al-Qur'an" 3/145. (6) The word: "the verse" is from (f) and "al-Muharrar al-Wajiz" 4/193 and the speech from it. (7) It is part of a hadith that will be mentioned in full. (8) 3/1380, and what will come between brackets is from it.

सूरह अन-नूर: आयत 55 321 अबू अल-आलिया ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ मक्का में दस साल तक रहे - उनके पास वह्य आने के बाद - डर की स्थिति में, वे और उनके साथी, गुप्त और प्रकट रूप से अल्लाह की ओर बुलाते रहे। फिर उन्हें मदीना की ओर हिजरत (प्रवास) करने का आदेश दिया गया, और वे वहाँ भी डरे हुए थे, हथियारों के साथ सुबह और शाम गुजारते थे। एक आदमी ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या हमारे ऊपर ऐसा दिन आएगा जब हम सुरक्षित होंगे और अपने हथियार रख देंगे? उन्होंने (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कहा: "तुम थोड़े समय ही रहोगे जब तक कि तुममें से कोई व्यक्ति एक बड़ी सभा में अपनी पिंडलियों को अपने पेट से सटाकर बैठेगा और उसके पास कोई लोहा (हथियार) नहीं होगा।" यह आयत उतरी, और अल्लाह ने अपने नबी को अरब प्रायद्वीप पर विजयी बनाया, तो उन्होंने हथियार रख दिए और सुरक्षित हो गए। अन-नहस ने कहा: इस आयत में अल्लाह के रसूल ﷺ की नबूवत का प्रमाण था; क्योंकि अल्लाह, जो प्रतापी और महान है, ने उस वादे को पूरा किया। अद-दह्हाक ने अल-नक़्क़ाश की पुस्तक में कहा: इस आयत में अबू बक्र, उमर, उस्मान और अली की खिलाफत शामिल है; क्योंकि वे ईमान वाले हैं और उन्होंने नेक काम किए। और अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मेरे बाद खिलाफत तीस [वर्ष] है।" इब्न अल-अरबी ने अपने "अहकाम" में इसी मत का पालन किया, इसे चुना और कहा: हमारे विद्वानों ने कहा: यह आयत चारों खलीफाओं की खिलाफत की वैधता का प्रमाण है, और यह कि अल्लाह ने उन्हें उत्तराधिकारी बनाया और उनकी अमानतदारी से प्रसन्न हुआ, और वे उस धर्म पर थे जिसे उसने उनके लिए पसंद किया था, क्योंकि आज के दिन तक श्रेष्ठता में कोई उनसे आगे नहीं बढ़ा। तो मामला उनके लिए स्थिर हो गया, उन्होंने मुसलमानों की राजनीति का संचालन किया, और धर्म के क्षेत्र की रक्षा की।

(1) (m) में: जहाँ तक। (2) (d) में: "लम तल्बथू" (तुम नहीं रुके), और (m) में: "ला तल्बथून" (तुम नहीं रुकोगे), और (zh) और (f) से जो प्रमाणित है, वह अल-वाहिदी की "अस्बाब अल-नुज़ूल" पृष्ठ 341 में जो है उसके अनुरूप है और उसी का अंश है। (3) (m) में: लोहे का टुकड़ा। (4) अल-तबरी 17/348, और इब्न अबी हातिम 8/2629 (14772) द्वारा उद्धृत। (5) "इ'राब अल-क़ुरान" 3/145 में। (6) शब्द: "आयत" (f) और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 4/193 से है और उसी का अंश है। (7) यह एक हदीस का हिस्सा है जिसे पूर्ण रूप से आगे दिया जाएगा। (8) 3/1380, और जो कोष्ठकों के बीच आएगा वह इसी से है।

سورہ النور: آیت ۵۵ ۳۲۱ ابو العالیہ نے کہا: رسول اللہ ﷺ مکہ میں دس سال ٹھہرے - آپ پر وحی آنے کے بعد - اس حال میں کہ آپ اور آپ کے صحابہ خوفزدہ تھے، وہ چھپے اور کھلم کھلا اللہ کی طرف بلاتے تھے، پھر آپ کو مدینہ ہجرت کا حکم دیا گیا، اور وہاں بھی وہ خوفزدہ تھے، وہ ہتھیاروں کے ساتھ صبح و شام کرتے تھے۔ ایک شخص نے کہا: یا رسول اللہ، کیا ہم پر ایسا دن آئے گا جس میں ہم پر امن ہوں گے اور ہتھیار رکھ دیں گے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "تم بہت تھوڑی مدت ٹھہرو گے یہاں تک کہ تم میں سے ایک شخص بڑی محفل میں گھٹنوں کو پیٹ سے لگا کر بیٹھا ہوگا اور اس پر کوئی لوہا (ہتھیار) نہیں ہوگا۔" اور یہ آیت نازل ہوئی، اور اللہ نے اپنے نبی کو جزیرہ نما عرب پر غلبہ عطا فرمایا، تو انہوں نے ہتھیار رکھ دیے اور پر امن ہو گئے۔ نحاس نے کہا: اس آیت میں رسول اللہ ﷺ کی نبوت کی دلیل تھی؛ کیونکہ اللہ جل و عز نے اس وعدے کو پورا کر دیا۔ ضحاک نے کتاب النقاش میں کہا: یہ آیت ابوبکر، عمر، عثمان اور علی رضی اللہ عنہم کی خلافت پر مشتمل ہے؛ کیونکہ وہ اہل ایمان ہیں اور انہوں نے نیک اعمال کیے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "मेरे بعد خلافت تیس [سال] ہے۔" ابن العربی نے اپنے "احکام" میں اسی قول کو اپنایا ہے، اسے اختیار کیا اور کہا: ہمارے علماء نے کہا: یہ آیت چاروں خلفاء کی خلافت کی صحت پر دلیل ہے، اور یہ کہ اللہ نے انہیں خلیفہ بنایا اور ان کی امانت داری پر راضی ہوا، اور وہ اسی دین پر تھے جسے اللہ نے ان کے لیے پسند کیا، کیونکہ آج کے دن تک فضیلت میں ان سے کوئی آگے نہیں بڑھا۔ چنانچہ ان کا معاملہ مستحکم ہو گیا، انہوں نے مسلمانوں کی سیاست کی باگ ڈور سنبھالی، اور دین کی سرحدوں کا دفاع کیا،

(۱) (م) میں: أما۔ (۲) (د) میں: لم تلبثوا، اور (م) میں: لا تلبثون اور جو (ظ) اور (ف) سے ثابت ہے وہ واحدی کی "اسباب النزول" ص ۳۴۱ کے موافق ہے اور اسی کا کلام ہے۔ (۳) (م) میں:

حدیدۃ۔ (٤) اسے طبری نے ٣٤٨/١٧، اور ابن ابی حاتم نے ٢٦٢٩/٨ (١٤٧٧٢) میں روایت کیا ہے۔ (٥) اعراب القرآن ٣/ ١٤٥ میں۔ (٦) لفظ: الآية، (ف) اور "المحرر الوجيز" ١٩٣/٤ سے ہے اور اسی کا کلام ہے۔ (٧) یہ ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جو مکمل طور پر آگے آئے گا۔ (٨) ١٣٨٠/٣، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔

322 Surah An-Nur, Verse 55

The promise was fulfilled for them, and if this promise was not accomplished for them, and implemented in them, and bestowed upon them, then for whom would it be?! No one like them has existed since their time until today, nor will there be after them, ﷺ.

Al-Qushayri narrated this view from Ibn Abbas. They supported this with what was narrated by Safina, the freed slave of the Messenger of Allah ﷺ, who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "The Caliphate after me (1) will last thirty years, then it will become a kingdom." Safina said: Count (2) Abu Bakr's caliphate as two years, Umar's as ten years, Uthman's as twelve years, and Ali's as six years (3).

Some people said: This is a promise for the entire Ummah regarding the dominion over the entire earth under the word of Islam, as he (peace and blessings be upon him) said: "The earth was folded for me, so I saw its eastern and western parts, and the dominion of my Ummah will reach what was folded for me of it" (4). Ibn Atiyyah chose this view in his commentary, stating: "The correct view regarding the verse is that it refers to the succession of the general public. Their succession means making them masters of the lands and making them its people, as happened in ash-Sham (the Levant), Iraq, Khorasan, and the Maghreb" (5).

Ibn al-Arabi said (6): We said to them: This is a general promise regarding prophethood, the caliphate, establishing the call, and the universality of the Sharia. Thus, the promise was fulfilled for everyone according to their measure and state, even for muftis, judges (7), and leaders. However, the noble promise regarding the 'Caliphate' found its realization only in those who preceded from the [four] Caliphs.

(1) The word: "from", is not in (M). (2) After it in (M): "upon you". (3) Narrated by Ahmad (21919), Abu Dawud (4646), at-Tirmidhi (2226), and an-Nasa'i in al-Kubra (8099). At-Tirmidhi said: This is a Hasan (good) Hadith, narrated by more than one person from Sa'id ibn Jumhan, and we only know it from his narration. Safina is Abu Abd ar-Rahman, the freed slave of the Messenger of Allah ﷺ. He was a slave of Umm Salama, who freed him on the condition that he serve the Messenger of Allah ﷺ as long as he lived. He died after the year seventy. As-Siyar 3/172-173. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1383. The Hadith is in Sahih Muslim (2889). Previously cited in 8/415. "Folded" means: gathered together. (5) In (Z): "the West", and the discussion is in al-Muharrar al-Wajiz 4/192-193. (6) In Ahkam al-Quran 3/1383, and what follows between brackets is from it. (7) In (D) and (Z): "the pious and the disobedient".

322 सूरह अन-नूर, आयत 55

उनका वादा पूरा हुआ, और अगर यह वादा उनके लिए पूरा नहीं होता, और उनमें लागू नहीं होता, और उन्हें प्राप्त नहीं होता, तो फिर किसके लिए होता?! उनके जैसा कोई आज तक उनके बाद नहीं हुआ, और न ही उनके बाद होगा, ﷺ।

अल-कुशायरी ने इब्न अब्बास से इस मत का वर्णन किया है। उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के स्वतंत्र दास सफ़ीना द्वारा वर्णित एक हदीस से इसका प्रमाण दिया है, जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "मेरे (1) बाद खिलाफत तीस साल तक रहेगी, फिर वह एक राजशाही (सल्तनत) बन जाएगी।" सफ़ीना ने कहा: अबू बक्र की खिलाफत के दो साल, उमर के दस साल, उस्मान के बारह साल और अली के छह साल गिनें (2) (3)।

कुछ लोगों ने कहा: यह इस्लाम के शब्द के तहत पूरी दुनिया पर शासन के संबंध में पूरी उम्मत के लिए एक वादा है, जैसा कि उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा: "मेरे लिए धरती समेट दी गई थी, इसलिए मैंने इसके पूर्वी और पश्चिमी हिस्सों को देखा, और मेरी उम्मत का शासन वहां तक पहुंचेगा जहां तक इसे मेरे लिए समेटा गया था" (4)। इब्न अतिय्या ने अपनी व्याख्या में इस मत को चुना, यह कहते हुए: "आयत के बारे में सही मत यह है कि यह आम जनता के उत्तराधिकार को संदर्भित करता है। उनके उत्तराधिकार का अर्थ है उन्हें भूमि और उसके लोगों का स्वामी बनाना, जैसा कि अल-शाम (लेवंत), इराक, खुरासान और माघरेब में हुआ" (5)।

इब्न अल-अरबी ने कहा (6): हमने उनसे कहा: यह नुबुवत (पैग़म्बरी), खिलाफत, दावत की स्थापना और शरीयत की व्यापकता के संबंध में एक सामान्य वादा है। इस प्रकार, वादा हर किसी के लिए उसके स्तर और स्थिति के अनुसार पूरा हुआ, यहाँ तक कि मुफ्ती, न्यायाधीशों (7) और इमामों के लिए भी। हालाँकि, 'खिलाफत' के संबंध में महान वादा केवल उन लोगों में पूरा हुआ जो [चार] खलीफ़ाओं में से पहले आए थे।

(1) "से" शब्द (M) में नहीं है। (2) (M) में इसके बाद: "आप पर"। (3) अहमद (21919), अबू दाऊद (4646), अल-तिर्मिज़ी (2226), और अल-नसाई ने अल-कुबरा (8099) में उद्धृत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है, जिसे सईद इब्न जुम्हान से एक से अधिक व्यक्तियों ने वर्णित किया है। सफ़ीना अबू अब्द अल-रहमान है, जो अल्लाह के रसूल ﷺ के स्वतंत्र दास थे। वह उम्म सलमा के दास थे, जिन्होंने उन्हें इस शर्त पर आज़ाद किया कि वह जब तक जीवित रहेंगे

अल्लाह के रसूल ﷺ की सेवा करेंगे। उनकी मृत्यु सत्तर के बाद हुई। अस-सियार 3/172-173। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1383। हदीस सहीह मुस्लिम (2889) में है। पहले 8/415 में उद्धृत। "समेटना" का अर्थ है: इकट्ठा करना। (5) (Z) में: "पश्चिम", और चर्चा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/192-193 में है। (6) अहकाम अल-कुरान 3/1383 में, और कोष्ठक के बीच जो आता है वह उसी से है। (7) (D) और (Z) में: "परहेजगार और अवज्ञाकारी"।

وعدہ ان میں پورا ہوا، اور اگر یہ وعدہ ان کے لیے پورا نہ ہوتا، اور ان میں نافذ نہ ہوتا، اور ان پر وارد نہ ہوتا، تو پھر کس کے لیے ہوتا؟! ان کے بعد ان جیسا آج کے دن تک کوئی نہیں ہوا، اور نہ ان کے بعد ہو گا، ﷺ۔

القشیری نے ابن عباس سے یہ قول نقل کیا ہے۔ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے آزاد کردہ غلام سفینہ کی روایت سے استدلال کیا ہے، جنہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "میرے (۱) بعد خلافت تیس سال ہو گی، پھر بادشاہت ہو جائے گی۔" سفینہ نے کہا: ابوبکر کی خلافت دو سال، عمر کی خلافت دس سال، عثمان کی خلافت بارہ سال اور علی کی خلافت چھ سال شمار کرو (۲) (۳)۔

بعض لوگوں نے کہا: یہ پوری دنیا کی بادشاہت کے بارے میں کلمہ اسلام کے تحت پوری امت کے لیے ایک وعدہ ہے، جیسا کہ آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) نے فرمایا: "میرے لیے زمین سمیٹ دی گئی، تو میں نے اس کے مشرق اور مغرب دیکھے، اور میری امت کی بادشاہت وہاں تک پہنچے گی جہاں تک اسے میرے لیے سمیٹا گیا" (۴)۔ ابن عطیہ نے اپنی تفسیر میں اسی قول کو پسند کیا جہاں انہوں نے کہا: "آیت میں صحیح بات یہ ہے کہ یہ عوام کی خلافت (جانشینی) کے بارے میں ہے، اور ان کی خلافت کا مطلب یہ ہے کہ انہیں ممالک کا مالک بنا دیا جائے اور انہیں وہاں کا رہنے والا بنا دیا جائے، جیسا کہ شام، عراق، خراسان اور مغرب میں ہوا" (۵)۔

ابن العربی نے کہا (۶): ہم نے ان سے کہا: یہ نبوت، خلافت، قیامِ دعوت اور شریعت کے عمومی نفاذ کے بارے میں ایک عام وعدہ ہے۔ چنانچہ وعدہ ہر کسی میں اس کی قدر اور اس کے حال کے

مطابق پورا ہوا، یہاں تک کہ مفتیوں، قاضیوں (۷) اور ائمہ میں بھی، اور خلافت کے سلسلے میں اس کریمانہ وعدے کے نفاذ کی کوئی جگہ نہیں سوائے ان کے جو [چار] خلفاء میں سے پہلے گزر چکے ہیں۔

(۱) لفظ: 'من' (سے)، (م) میں نہیں ہے۔ (۲) (م) میں اس کے بعد ہے: 'علیک' (تجھ پر)۔ (۳) اسے احمد (۲۱۹۱۹)، ابوداؤد (۴۶۴۶)، ترمذی (۲۲۲۶) اور نسائی نے الکبری (۸۰۹۹) میں روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے جسے سعید بن جمہان سے ایک سے زائد لوگوں نے روایت کیا ہے، اور ہم اسے صرف سعید بن جمہان کی حدیث سے ہی جانتے ہیں۔ سفینہ رسول اللہ ﷺ کے آزاد کردہ غلام ابوعبدالرحمن ہیں۔ وہ ام سلمہ کے غلام تھے، انہوں نے انہیں اس شرط پر آزاد کیا کہ جب تک وہ زندہ رہیں گے رسول اللہ ﷺ کی خدمت کریں گے۔ ان کی وفات ستر ہجری کے بعد ہوئی۔ السیر ۳/ ۱۷۲-۱۷۳۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۳۸۳، اور یہ حدیث صحیح مسلم (۲۸۸۹) میں ہے، اور ۴۱۵/۸ میں گزر چکی۔ 'زویت' کے معنی ہیں: 'جمعت' (سمیٹی گئی)۔ (۵) (ظ) میں: 'الغرب'، اور یہ گفتگو المحرر الوجیز ۴/ ۱۹۲-۱۹۳ میں ہے۔ (۶) احکام القرآن ۳/ ۱۳۸۳ میں، اور جو کچھ خطین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۷) (د) اور (ظ) میں ہے: 'المتقین والعصاۃ' (پرہیزگار اور نافرمان)۔

Surah Al-Nur: Ayah 55 Page 323

Then he mentioned before this (1) an objection and a response to it, the meaning of which is: If it is said: This matter is only valid for Abu Bakr alone. As for Umar and Uthman, they were assassinated, and Ali was contested in the Caliphate. We said: Security does not imply safety from death in any way it occurs. As for Ali, his being in war did not negate security, for security does not require the removal of war; its condition is only that a person owns himself by choice, not like the companions of the Prophet ﷺ were in Mecca (2).

Then he said at the end of his speech: The reality of the situation is that they were oppressed and then they became conquerors, and they were sought after and then they became the seekers; this is the pinnacle of security and honor.

I say: This situation was not specific to the four Caliphs (may Allah be pleased with them) such that they are singled out from the general meaning of the verse. Rather, all the Muhajireen (Emigrants), and even others, shared it with them. Do you not see the Quraysh's attacks on the Muslims at Uhud and elsewhere, especially the Trench, until Allah Almighty informed about all of them (3), saying: {When they came upon you from above you and from below you, and when the eyes swerved and the hearts reached the throats and you were harboring doubts about Allah. There the believers were tested and shaken with a severe shaking} [Al-Ahzab: 10-11]. Then Allah repelled the disbelievers who gained no good, and He gave security to the believers, and made them inherit their land, homes, and wealth. This is what is meant by His saying: {He will surely grant them succession in the land}. And His saying: {As He granted succession to those before them} meaning the Children of Israel, when Allah destroyed the tyrants in Egypt and made them inherit their land and homes, saying: {And We caused the people who were oppressed to inherit the eastern parts of the land and the western parts} [Al-A'raf: 137]. Thus the companions were oppressed and fearful, then Allah Almighty gave them security, empowered them, and gave them dominion. So it is correct that the verse is general for the Ummah of Muhammad ﷺ and not specific, for specification only occurs through a report from one to whom submission is mandatory (4), and the known principle is to adhere to the general meaning.

(1) His saying: before this, from (Z). (2) Ahkam al-Quran 3/1382-1383 and what follows. (3) In (Z): their gathering. (4) What is between brackets is an addition required by the context.

सूरा अन-नूर: आयत 55 पृष्ठ 323

फिर उन्होंने इससे पहले (1) एक आपत्ति और उसका निवारण उल्लेख किया, जिसका अर्थ है: यदि यह कहा जाए: यह मामला केवल अबू बक्र के लिए ही सही है। जहाँ तक उमर और उस्मान का सवाल है, उन्हें धोखे से मार दिया गया था, और अली के खिलाफ खिलाफत में विवाद किया गया था। हमने कहा: सुरक्षा के अर्थ में किसी भी रूप में मृत्यु से सुरक्षा शामिल नहीं है। जहाँ तक अली का सवाल है, युद्ध में उनकी निरंतरता सुरक्षा को समाप्त करने वाली नहीं थी, और युद्ध का हटना सुरक्षा की शर्त नहीं है, बल्कि इसकी शर्त यह है कि मनुष्य अपनी पसंद से स्वयं का स्वामी हो, न कि वैसा जैसा पैगंबर ﷺ के साथी मक्का में थे (2)।

फिर उन्होंने अपनी बात के अंत में कहा: वास्तविकता यह है कि वे पराजित थे और फिर वे विजेता बन गए, और वे वांछित थे और फिर वे चाहने वाले बन गए, तो यह सुरक्षा और गौरव की पराकाष्ठा है।

मैंने कहा: यह स्थिति केवल चार खलीफाओं (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के लिए विशिष्ट नहीं थी कि उन्हें आयत की सामान्यता से अलग किया जाए, बल्कि इसमें सभी मुहाजिरीन (प्रवासी) और अन्य भी उनके साथ शामिल थे। क्या आप उहुद और अन्य जगहों पर कुरैश के मुसलमानों पर हमलों को नहीं देखते, विशेष रूप से खंदक (खाई) के युद्ध में, यहाँ तक कि अल्लाह तआला ने उन सभी के बारे में बताया (3) और कहा: {जब वे आप पर ऊपर से और नीचे से चढ़ आए, और जब आँखें पथरा गईं और दिल गले तक आ गए और तुम अल्लाह के बारे में तरह-तरह के गुमान करने लगे। वहीं ईमान वाले आजमाए गए और एक ज़ोरदार झटके से हिला दिए गए।} [अल-अहज़ाब: 10-11]। फिर अल्लाह ने काफिरों को लौटा दिया, वे कोई भलाई न पा सके और ईमान वालों को सुरक्षा दी, और उन्हें उनकी भूमि, घरों और धन का उत्तराधिकारी बना दिया, और यही उनके इस कथन का अर्थ है: {वह उन्हें धरती में अवश्य उत्तराधिकारी बनाएगा।} और उनका कथन: {जैसा कि उसने उन लोगों को उत्तराधिकारी बनाया था जो उनसे पहले थे} यानी बनी इस्राइल, जब अल्लाह ने मिस्र में अत्याचारियों को नष्ट कर दिया, और उन्हें उनकी भूमि और घरों का उत्तराधिकारी बना दिया, तो कहा: {और हमने उन लोगों को जो कमज़ोर समझे जाते थे, भूमि के पूर्वों और उसके पश्चिमों का उत्तराधिकारी बना दिया।} [अल-ए'राफ़: 137]। और इसी तरह सहाबा कमज़ोर और डरे हुए थे, फिर अल्लाह तआला ने उन्हें सुरक्षा दी, उन्हें समर्थ बनाया और उन्हें स्वामित्व दिया, तो यह सही है कि आयत मुहम्मद ﷺ की उम्मत के लिए सामान्य है, विशिष्ट नहीं है, क्योंकि विशिष्टता केवल उसी के

समाचार से हो सकती है जिसके प्रति आज्ञापालन अनिवार्य है (4), और ज्ञात सिद्धांत सामान्यता पर टिके रहना है।

(1) उनका कहना: 'इससे पहले', (ज़) से। (2) अहकाम अल-क़ुरान 3/1382-1383 और उसके बाद का हिस्सा। (3) (ज़) में: उनका एकत्र होना। (4) कोष्ठक के बीच की सामग्री संदर्भ के अनुसार एक अतिरिक्त वृद्धि है।

سورة النور: آیت 55 صفحہ 323

پھر اس سے پہلے (1) ایک اعتراض اور اس کا جواب ذکر کیا، جس کا مفہوم یہ ہے: اگر یہ کہا جائے کہ یہ معاملہ صرف ابوبکر کے بارے میں درست ہے، جہاں تک عمر اور عثمان کا تعلق ہے تو انہیں دھوکے سے شہید کیا گیا، اور علی کے بارے میں خلافت میں نزاع ہوا۔ ہم نے کہا: امن کی ضمانت میں ہر قسم کی موت سے سلامتی شامل نہیں ہے۔ رہا علی کا معاملہ، تو جنگ میں ان کا مشغول رہنا امن کو ختم کرنے والا نہ تھا، اور جنگ کا ختم ہونا امن کی شرط نہیں ہے، بلکہ اس کی شرط یہ ہے کہ انسان اپنی مرضی سے اپنے نفس کا مالک ہو، نہ کہ ویسا جیسا نبی ﷺ کے صحابہ مکہ میں تھے (2)۔

پھر انہوں نے اپنی گفتگو کے آخر میں کہا: حقیقتِ حال یہ ہے کہ وہ مغلوب تھے پھر غالب ہو گئے، اور وہ مطلوب تھے پھر طالب بن گئے، تو یہ امن اور عزت کی انتہا ہے۔

میں نے کہا: یہ حالت خلفائے اربعہ (رضی اللہ عنہم) کے ساتھ خاص نہیں تھی کہ انہیں آیت کے عموم سے خاص کر دیا جائے، بلکہ تمام مہاجرین بلکہ دیگر لوگ بھی ان کے ساتھ اس میں شریک تھے۔ کیا آپ احد اور دیگر مقامات پر مسلمانوں کے خلاف قریش کی لشکر کشی نہیں دیکھتے، خاص طور پر خندق، یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ نے ان سب کے بارے میں خبر دی (3) اور فرمایا: {جب وہ تمہارے اوپر سے اور تمہارے نیچے سے تم پر چڑھ آئے اور جب آنکھیں پتھرا گئیں اور دل حلق تک پہنچ گئے اور تم اللہ کے بارے میں طرح طرح کے گمان کرنے لگے۔ وہاں مومنوں کو آزمایا گیا اور وہ سخت طور پر ہلا دیے گئے۔} [الاحزاب: 10-11]۔ پھر اللہ نے کافروں کو واپس لوٹا دیا کہ وہ کوئی بھلائی نہ پا سکے، اور مومنوں کو امن دیا اور انہیں ان کی زمینوں، گھروں اور مالوں کا وارث بنایا، اور یہی مراد ہے اس کے اس قول سے: {وہ انہیں زمین میں ضرور

جانشین بنائے گا۔} اور اس کے اس قول سے: {جیسا کہ اس نے ان سے پہلے لوگوں کو جانشین بنایا تھا} یعنی بنی اسرائیل کو، جب اللہ نے مصر میں جابروں کو ہلاک کیا اور انہیں ان کی زمینوں اور گھروں کا وارث بنایا تو فرمایا: {اور ہم نے ان لوگوں کو جو کمزور سمجھے جاتے تھے زمین کے مشرقوں اور اس کے مغربوں کا وارث بنا دیا۔} [الاعراف: 137]۔ اور اسی طرح صحابہ کمزور اور خوفزدہ تھے، پھر اللہ تعالیٰ نے انہیں امن دیا، قدرت دی اور حکمرانی بخشی، چنانچہ یہ درست ہے کہ یہ آیت امتِ محمد ﷺ کے لیے عام ہے، خاص نہیں ہے، کیونکہ تخصیص صرف اس کی خبر سے ہو سکتی ہے جس کی اطاعت واجب ہو (4)، اور معلوم قاعدہ یہ ہے کہ عموم پر تمسک کیا جائے۔

(1) ان کا قول: اس سے پہلے، (ظ) سے۔ (2) احکام القرآن 3/ 1382-1383 اور اس کے بعد سے۔ (3) (ظ) میں: ان کا جمع ہونا۔ (4) قوسین کے درمیان اضافہ سیاق و سباق کا تقاضا ہے۔

324 Surah An-Nur: Verse 55

Regarding the meaning of changing their fear into security, it is reported that when the companions of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Will a day (1) come upon us when we are safe and put down our weapons?" He (peace and blessings of Allah be upon him) said: "You will not wait but a little until a man among you sits in a great gathering, legs drawn up to his belly, without any weapon on him" (2). And he (peace and blessings of Allah be upon him) said: "By Allah, Allah will surely complete this matter, until a rider travels from Sana'a to Hadramout, fearing nothing but Allah and the wolf for his sheep, but you are in a hurry." It was recorded by Muslim in his Sahih (3), and it was as he (peace and blessings of Allah be upon him) informed. Thus, the verse is a miracle of prophethood; because it is news of what will happen, and it did.

Allah's saying: {That He will surely make them successors in the land}: There are two opinions on this:

The first: It means the land of Mecca; because the Muhajirun (Emigrants) asked Allah Almighty for that, so they were promised as the Children of Israel were promised. Al-Naqqash said this is its meaning (4).

The second: The lands of the Arabs and non-Arabs. Ibn al-Arabi said (5): And this is the correct view; because the land of Mecca is forbidden for the Muhajirun. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "But the wretched one is Sa'd bin Khawlah." The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) mourned him because he died in Mecca (6). He also said in the Sahih: "An emigrant stays in Mecca for three days after completing his rituals" (7).

The "lam" in {layastakhlifannahum} (He will surely make them successors) is the answer to a hidden oath; because the promise is a statement. Its metaphorical sense is: Allah said to those who believe and do righteous deeds: "By Allah, I will surely make them successors in the land," so He makes them its kings and inhabitants.

---

(1) In (d): "Am", and in (m): "Amma". (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/193, and the report preceded on p. 321 of this volume. (3) It is not in Sahih Muslim; Al-Bukhari (3612) narrated it from the hadith of Khabbab bin al-Aratt, and it preceded 12/444-445. (4) Al-Nukat wal-Uyun 4/118, without his saying: "So they were promised as the Children of Israel were promised." (5) In Ahkam al-Quran 3/1383 and what preceded it. (6) Narrated by Al-Bukhari (1295), and Muslim (1628): (5) from the hadith of Sa'd bin Abi

Waqqas, and it preceded 14/378. (7) Narrated by Ahmad (18985), Al-Bukhari (3933), and Muslim (1352): (442) from the hadith of Al-Ala' bin al-Hadrami.

३२४ सूरह अन-नूर: आयत ५५

उनके भय को सुरक्षा में बदलने के अर्थ के बारे में, यह उल्लेख किया गया है कि जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों ने कहा: "क्या (१) हम पर कोई ऐसा दिन आएगा जब हम सुरक्षित होंगे और हथियार रख देंगे?" उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा: "तुम बस थोड़ी देर प्रतीक्षा करोगे जब तक कि तुममें से कोई व्यक्ति एक बड़ी सभा में अपनी टांगें पेट से सटाकर बैठा होगा, और उस पर कोई हथियार नहीं होगा" (२)। और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा: "अल्लाह की कसम, अल्लाह इस मामले को निश्चित रूप से पूरा करेगा, यहाँ तक कि एक सवार सना से हज़रमौत तक यात्रा करेगा, अल्लाह और अपनी भेड़ों के लिए भेड़िये के अलावा किसी से नहीं डरेगा, लेकिन तुम जल्दी में हो।" इसे मुस्लिम ने अपनी सहीह में दर्ज किया है (३), और यह वैसा ही हुआ जैसा उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बताया था। इस प्रकार, यह आयत नबूवत (पैगंबरी) का एक चमत्कार है; क्योंकि यह भविष्य की खबर है और वैसा ही हुआ।

अल्लाह का कथन: {कि वह उन्हें पृथ्वी पर अवश्य उत्तराधिकारी बनाएगा}: इस पर दो मत हैं:

पहला: इसका अर्थ मक्का की भूमि है; क्योंकि मुहाजिरों (प्रवासियों) ने अल्लाह तआला से इसके लिए प्रार्थना की थी, इसलिए उनसे वादा किया गया था जैसा कि बनी इसराइल से वादा किया गया था। अल-नक्काश ने कहा कि इसका यही अर्थ है (४)।

दूसरा: अरबों और गैर-अरबों की भूमि। इब्न अल-अरबी ने कहा (५): और यही सही है; क्योंकि मक्का की भूमि मुहाजिरों के लिए वर्जित है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "लेकिन अभागा साद बिन खौ़ला है।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके लिए शोक व्यक्त किया क्योंकि उनकी मृत्यु मक्का में हुई थी (६)। उन्होंने सहीह में यह भी फरमाया: "एक मुहाजिर अपने अनुष्ठान पूरे करने के बाद मक्का में तीन दिन तक रुकता है" (७)।

{ल-यस्तख़लिफ़न्नहुम} में "लाम" एक छिपी हुई शपथ (क़सम) का उत्तर है; क्योंकि वादा एक कथन है। इसका प्रतीकात्मक अर्थ है: अल्लाह ने उन लोगों से कहा जो ईमान लाए और नेक काम किए: "अल्लाह की कसम, मैं उन्हें पृथ्वी पर अवश्य उत्तराधिकारी बनाऊंगा," तो वह उन्हें इसका राजा और निवासी बना देता है।

(१) (द) में: "अम", और (म) में: "अम्मा"। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१९३, और समाचार इस खंड के पृष्ठ ३२१ पर पहले आ चुका है। (३) यह सहीह मुस्लिम में नहीं है; इसे बुखारी (३६१२) ने खब्बब बिन अल-अरत्त की हदीस से निकाला है, और यह पहले १२/४४४-४४५ में आ चुका है। (४) अल-नुक़त वल-उयून ४/११८, उनके इस कथन के बिना: "तो उनसे वादा किया गया था जैसा कि बनी इसराइल से वादा किया गया था।" (५) अहकाम अल-क़ुरान ३/१३८३ और उससे पहले के अंश में। (६) इसे बुखारी (१२९५) और मुस्लिम (१६२८): (५) ने साद बिन अबी वक्कास की हदीस से निकाला है, और यह पहले १४/३७८ में आ चुका है। (७) इसे अहमद (१८९८५), बुखारी (३९३३), और मुस्लिम (१३५२): (४४२) ने अल-अला बिन अल-हदरमी की हदीस से निकाला है।

ان کے خوف کو امن میں بدلنے کے معنی میں، یہ ذکر کیا گیا ہے کہ جب رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے کہا: "کیا (۱) ہم پر وہ دن آئے گا جب ہم محفوظ ہوں گے اور ہتھیار رکھ دیں گے؟" تو آپ ﷺ نے فرمایا: "تم بس تھوڑی دیر انتظار کرو گے یہاں تک کہ تم میں سے کوئی شخص ایک بڑی مجلس میں اپنی پنڈلیاں پیٹ سے لگائے بیٹھا ہوگا، اور اس پر کوئی ہتھیار نہیں ہوگا" (۲)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کی قسم، اللہ اس معاملے کو ضرور مکمل کرے گا، یہاں تک کہ ایک سوار صنعاء سے حضرموت تک سفر کرے گا، اسے اللہ اور اپنی بھیڑوں کے لیے بھیڑیے کے سوا کسی کا خوف نہیں ہوگا، لیکن تم جلدی کر رہے ہو"۔ اسے مسلم نے اپنی صحیح میں نقل کیا ہے (۳)، اور یہ ویسا ہی ہوا جیسا آپ ﷺ نے خبر دی تھی۔ پس یہ آیت نبوت کا معجزہ ہے؛ کیونکہ یہ مستقبل کی خبر ہے جو سچی ثابت ہوئی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ﴾ (کہ وہ انہیں زمین میں ضرور جانشین بنائے گا) اس بارے میں دو اقوال ہیں:

پہلا: اس سے مراد مکہ کی زمین ہے؛ کیونکہ مہاجرین نے اللہ تعالیٰ سے اس کا سوال کیا تھا، تو ان سے وعدہ کیا گیا جیسا کہ بنی اسرائیل سے وعدہ کیا گیا تھا۔ نقاش نے کہا کہ یہی اس کا معنی ہے (۴)۔

دوسرا: عرب و عجم کے ممالک۔ ابن العربی نے کہا (۵): اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ مکہ کی زمین مہاجرین پر حرام ہے (یعنی وہاں مستقل قیام)۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "لیکن بدقسمت سعد بن خولہ ہے"۔ رسول اللہ ﷺ نے ان پر اظہار افسوس کیا کہ ان کی وفات مکہ میں ہوئی تھی (۶)۔ اور صحیح میں یہ بھی فرمایا: "مہاجر اپنے مناسک کی ادائیگی کے بعد مکہ میں تین دن ٹھہرتا ہے" (۷)۔

﴿لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ﴾ میں 'لام' ایک پوشیدہ قسم کا جواب ہے؛ کیونکہ وعدہ ایک قول ہے، اس کا مفہوم یہ ہے: اللہ نے ان لوگوں سے فرمایا جو ایمان لائے اور نیک اعمال کیے: "اللہ کی قسم، میں انہیں زمین میں ضرور جانشین بناؤں گا،" پس وہ انہیں اس کا بادشاہ اور باشندہ بنا دیتا ہے۔

---

(١) (د) میں: "ام"، اور (م) میں: "اما"۔ (٢) المحرر الوجیز ٤/١٩٣، اور اس خبر کا تذکرہ اسی جلد کے ص ٣٢١ پر گزر چکا ہے۔ (٣) یہ صحیح مسلم میں نہیں ہے؛ اسے بخاری (٣٦١٢) نے خباب بن الارت کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ١٢/٤٤٤-٤٤٥ پر گزر چکا ہے۔ (٤) النکت والعیون ٤/١١٨، ان کے اس قول کے بغیر: "تو ان سے وعدہ کیا گیا جیسا کہ بنی اسرائیل سے وعدہ کیا گیا تھا"۔ (٥) احکام القرآن ٣/١٣٨٣ اور اس سے پہلے کے مقام پر۔ (٦) اسے بخاری (١٢٩٥) اور مسلم (١٦٢٨): (٥) نے سعد بن ابی وقاص کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ١٤/٣٧٨ پر گزر چکا ہے۔ (٧) اسے احمد (١٨٩٨٥)، بخاری (٣٩٣٣)، اور مسلم (١٣٥٢): (٤٤٢) نے العلاء بن الحضرمی کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah An-Nur: Verse 55 325

"AS HE MADE SUCCESSORS OF THOSE BEFORE THEM" means the Children of Israel; He destroyed the tyrants in Egypt and the Levant, and made them inherit their land and homes (1). The general reading is: "AS HE MADE SUCCESSORS" with a fatha on the 'ta' and 'lam' [istakhlafa], because of His saying: "He promised," and His saying: "He will surely make them successors." 'Isa ibn 'Umar, Abu Bakr, and al-Mufaddal narrated from 'Asim: "ustukhlafa" with a damma on the 'ta' and a kasra on the 'lam', in the passive voice (2). "AND THAT HE WILL SURELY ESTABLISH FOR THEM THEIR RELIGION WHICH HE HAS CHOSEN FOR THEM" which is Islam, as the Almighty said: "and I have chosen for you Islam as your religion" [Al-Ma'idah: 3], and it has been mentioned before (3). Sulaym ibn 'Amir narrated from al-Miqdad ibn al-Aswad who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "There will not remain on the face of the earth a house of stone or mud except that Allah will cause the word of Islam to enter it; through the honor of the honorable, or the humiliation of the humiliated, either He honors them (4) and makes them its people, or He humiliates them (5) so they submit to it." Al-Mawardi mentioned it (6) as evidence for those who say: What is meant by the earth is the lands of both Arabs and non-Arabs, which is the second opinion mentioned earlier. "AND THAT HE WILL SURELY EXCHANGE [FOR THEM THEIR STATE OF FEAR FOR SECURITY]" Ibn Muhaysin, Ibn Kathir, Ya'qub, and Abu Bakr read it with light pronunciation (takhfif) [yubdilannahum] (7), from the verb 'abdala', which is the reading of al-Hasan and the choice of Abu Hatim. The rest read it with doubling (tashdid) [yubaddilannahum], from 'baddala', which is the choice of Abu 'Ubayd, because it is more common in the Qur'an. Allah Almighty said: "There is no change [tabdil] for the words of Allah" [Yunus: 64]. And He said: "And when We substitute [baddalna] a verse" [Al-Nahl: 101] and the like; they are two linguistic variants.

(1) Al-Wahidi mentioned this in Al-Wasit 3/326-327 and attributed it to Muqatil, and Al-Baghawi in his Tafsir 3/354 without attribution. (2) The reading of 'Asim from the narration of Abu Bakr is in Al-Sab'ah p. 458, and Al-Taysir p. 163. (3) 7/295-296. (4) In (ظ) and (م): "bi 'izzihim", and the established text is from (د) and (ف), which matches the following graduation sources. (5) In (ظ) and (م): "bi dhullihim", and the established text is from (د) and (ف), which matches the following graduation sources. (6) In Al-Nukat wa al-'Uyun 4/118, and narrated by Ahmad (23814), Ibn Hibban (6699), Al-Tabarani in Al-Kabir 20/(601), and Al-Hakim 4/430. (7) The reading of Ibn Kathir and

Abu Bakr is in Al-Sab'ah p. 459, and Al-Taysir p. 163, the reading of Ya'qub is in Al-Nashr 2/333, and the reading of Ibn Muhaysin is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/193.

सूरा अन-नूर: आयत 55 325

"जैसे उसने उनसे पहले के लोगों को उत्तराधिकारी बनाया" इसका अर्थ है बनी इसराइल; उसने मिस्र और शाम के अत्याचारियों को नष्ट कर दिया और उन्हें उनकी भूमि और उनके घरों का उत्तराधिकारी बना दिया (1)। आम पाठ (क़िराअत) है: "जैसे उसने उत्तराधिकारी बनाया" [इस्तखलफ़ा] 'ता' और 'लाम' पर फ़तह (ज़बर) के साथ; क्योंकि अल्लाह का फ़रमान है: "वादा किया", और उसका फ़रमान: "वह उन्हें अवश्य उत्तराधिकारी बनाएगा"। ईसा इब्न उमर, अबू बक्र और अल-मुफ़द्दल ने आसिम से रिवायत की है: "उस्तुखलिफ़ा" 'ता' पर दम्मा (पेश) और 'लाम' पर कसरा (ज़ेर) के साथ, मज़हूल (passive voice) में (2)। "और वह उनके लिए उनके दीन (धर्म) को अवश्य सुदृढ़ कर देगा जिसे उसने उनके लिए पसंद किया है" और वह इस्लाम है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और मैंने तुम्हारे लिए इस्लाम को तुम्हारे दीन के रूप में पसंद किया" [अल-माइदा: 3], और यह पहले आ चुका है (3)। सुलैयम इब्न आमिर ने मिक़दाद इब्न अल-असवद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को कहते सुना: "पृथ्वी की सतह पर पत्थर या मिट्टी का कोई ऐसा घर नहीं बचेगा जिसमें अल्लाह इस्लाम के बोल को दाखिल न कर दे; किसी सम्मानित व्यक्ति के सम्मान के ज़रिए, या किसी अपमानित व्यक्ति के अपमान के ज़रिए, या तो वह उन्हें सम्मानित करेगा (4) और उन्हें इसके अनुयायी बना देगा, या वह उन्हें अपमानित करेगा (5) और वे इसके आगे झुक जाएँगे।" अल-मावर्दी ने इसका ज़िक्र किया है (6) उनके लिए प्रमाण के तौर पर जो कहते हैं: पृथ्वी से अभिप्राय अरब और गैर-अरबों की भूमि है, और यह दूसरा मत है, जैसा कि अभी पहले उल्लेख किया गया है। "और वह उनके डर के बाद उन्हें अवश्य सुरक्षा में बदल देगा" इब्न मुहयसिन, इब्न कसीर, याक़ूब और अबू बक्र ने इसे तख़फ़ीफ़ (बिना तशदीद के) पढ़ा है [युब्दीलन्नहुम] (7), जो 'अब्दला' से है, और यही अल-हसन का पाठ और अबू हातिम का चुनाव है। शेष ने तशदीद के साथ पढ़ा है [युबद्दिलन्नहुम], जो 'बद्दला' से है, और यह अबू उबैद का चुनाव है; क्योंकि यह कुरान में सबसे अधिक है, अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "अल्लाह की बातों में कोई परिवर्तन [तब्दील] नहीं" [यूनुस: 64]। और उसने फ़रमाया: "और जब हम किसी आयत को बदल देते हैं [बद्दलना]" [अन-नहल: 101] और इसी तरह; ये दो भाषाई रूप हैं।

(1) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/326-327 में इसका उल्लेख किया है और इसे मुक़ातिल की ओर श्रेय दिया है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/354 में बिना किसी श्रेय के। (2) आसिम की क़िराअत, उनसे अबू बक्र की रिवायत में अल-सबा पृष्ठ 458 और अल-तयसीर पृष्ठ 163 में है। (3)

7/295-296। (4) (ज़) और (म) में: "बि इज़्ज़िहिम", और प्रमाणित पाठ (द) और (फ़) से है जो निम्नलिखित तख़रीज स्रोतों के अनुरूप है। (5) (ज़) और (म) में: "बि ज़ुल्लिहिम", और प्रमाणित पाठ (द) और (फ़) से है जो निम्नलिखित तख़रीज स्रोतों के अनुरूप है। (6) अल-नुक़त वल-उयून 4/118 में, और इसे अहमद (23814), इब्न हिब्बान (6699), अल-तबरानी अल-कबीर 20/(601), और अल-हाकिम 4/430 ने उद्धृत किया है। (7) इब्न कसीर और अबू बक्र की क़िराअत अल-सबा पृष्ठ 459 और अल-तयसीर पृष्ठ 163 में है, याक़ूब की क़िराअत अन-नश्र 2/333 में है, और इब्न मुहयसिन की क़िराअत अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/193 में है।

سورة النور: آیت 55 325

﴿ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ ﴾ یعنی بنی اسرائیل؛ اس نے مصر اور شام کے جابروں کو ہلاک کر دیا، اور انہیں ان کی زمین اور ان کے گھروں کا وارث بنا دیا (1)۔ عام قرأت ہے: ﴿ كَمَا اسْتَخْلَفَ ﴾ 'تاء' اور 'لام' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ؛ اس کے اس قول کی وجہ سے: "وعدہ کیا"، اور اس کا یہ قول: ﴿ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ ﴾۔ اور عیسیٰ بن عمر، ابوبکر، اور المفضل نے عاصم سے روایت کی ہے: "استُخلِف" 'تاء' کے ضمہ (پیش) اور 'لام' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ فعل مجہول پر (2)۔ ﴿ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ ﴾ اور وہ اسلام ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا ﴾ [المائدہ: 3] اور یہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔ سلیم بن عامر نے مقداد بن الاسود سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "زمین کی پیٹھ پر پتھر یا مٹی کا کوئی گھر ایسا نہ بچے گا جس میں اللہ اسلام کا کلمہ داخل نہ کر دے؛ کسی معزز کے اعزاز کے ذریعے، یا کسی ذلیل کی ذلت کے ذریعے، یا تو وہ انہیں عزت دے گا (4) تو انہیں اس کے ماننے والوں میں شامل کر دے گا، یا وہ انہیں ذلیل کرے گا (5) تو وہ اس کے سامنے جھک جائیں گے۔" الماوردی نے اس کا ذکر کیا ہے (6) ان لوگوں کی دلیل کے طور پر جو کہتے ہیں: زمین سے مراد عرب اور عجم کے ممالک ہیں، اور یہ دوسرا قول ہے، جیسا کہ ابھی پہلے ذکر کیا گیا ہے۔

﴿ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم ﴾ ابن محیصن، ابن کثیر، یعقوب اور ابوبکر نے اسے تخفیف (بغیر تشدید) کے ساتھ پڑھا ہے (7)، 'ابدل' سے، اور یہی حسن کی قرأت اور ابوحاتم کا اختیار ہے۔ باقیوں نے تشدید کے ساتھ پڑھا ہے، 'بدل' سے، جو ابوعبیدہ کا اختیار ہے؛ کیونکہ یہ قرآن میں زیادہ استعمال ہوا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ ﴾ [یونس: 64]۔ اور فرمایا: ﴿ وَإِذَا بَدَّلْنَا ءَايَةً ﴾ [النحل: 101] اور اس طرح کے دیگر مقامات؛ اور یہ دو لغتیں (لہجے) ہیں۔

(1) الواحدی نے اسے 'الوسیط' 3/326-327 میں ذکر کیا ہے اور اسے مقاتل کی طرف منسوب کیا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر 3/354 میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (2) عاصم کی قرأت، ان سے ابوبکر کی روایت 'السبعہ' صفحہ 458، اور 'التیسیر' صفحہ 163 میں ہے۔ (3) 295/7-296۔ (4) (ظ) اور (م) میں: "بعزهم"، اور ثابت شدہ متن (د) اور (ف) سے ہے جو کہ درج ذیل تخریج کے مصادر کے موافق ہے۔ (5) (ظ) اور (م) میں: "بذلهم"، اور ثابت شدہ متن (د) اور (ف) سے ہے جو کہ درج ذیل تخریج کے مصادر کے موافق ہے۔ (6) 'النکت والعیون' 4/118 میں، اور اسے احمد (23814)، ابن حبان (6699)، الطبرانی فی الکبیر 20/ (601)، اور الحاکم 4/430 نے روایت کیا ہے۔ (7) ابن کثیر اور ابوبکر کی قرأت 'السبعہ' صفحہ 459، اور 'التیسیر' صفحہ 163 میں ہے، یعقوب کی قرأت 'النشر' 2/333 میں ہے، اور ابن محیصن کی قرأت 'المحرر الوجیز' 4/193 میں ہے۔

Page 326 Surah An-Nur: Ayah 55

Al-Nahhas said (1): Muhammad ibn al-Jahm related from Al-Farra' (2) who said: 'Asim and al-A'mash read: "wa la-yubaddilannahum" with a shadda (doubled 'd'), and this is a mistake attributed to 'Asim. He mentioned an even greater error after it, which is that he reported the lightened form (without shadda) from the rest of the people. Al-Nahhas said: Ahmad ibn Yahya claimed that there is a difference between the heavy (shadda) and light forms. It is said: "baddaltuhu" means I changed it, and "abdaltuhu" means I removed it and put another in its place. Al-Nahhas said: This statement is correct, just as you say: "abdil li hadha al-dirham" meaning: remove it and give me another. And you say: "qad baddaltu ba'dana" meaning: I have changed. However, one is sometimes used in place of the other, but what he mentioned is more common. This has already been discussed in "An-Nisa" (3), praise be to Allah, and we mentioned in Surah Ibrahim (4) the evidence from the Sunnah that "baddala" means removing the essence itself, so reflect on it there. It was recited: {عَسَىٰ رَبُّنا أَنْ يُبْدِلَنا} [Al-Qalam: 32] both light and heavy (5). {يَعْبُدُونَنِي} (They worship Me) is in the position of a state (hal), meaning: in the state of their worshipping Allah with sincerity. It is also permissible for it to be a new sentence (isti'naf) by way of praising them (6). {لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا} (Associating nothing with Me) regarding this there are four opinions: First: they do not worship any god other than Me. This was related by Al-Naqqash. Second: they do not show off to anyone in My worship. Third: they do not fear anyone but Me. This was said by Ibn Abbas. Fourth: they do not love anyone but Me. This was said by Mujahid (7). {وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَٰلِكَ} (And whoever disbelieves after that) meaning: in these blessings. What is meant is ingratitude for the blessing; because He, the Exalted, said: {فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} (it is they who are the defiantly disobedient). And the one who disbelieves in Allah is disobedient after this favor and before it.

Footnotes: (1) In "I'rab al-Qur'an" 3/145-146 and likewise what follows. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" 2/258. (3) 6/420 and what follows. (4) 12/168-170. (5) From the seven (canonical reciters), Nafi' and Abu 'Amr read it with tashdid, and the rest with takhfif. Al-Sab'ah p. 458-459, and Al-Taysir p. 145. (6) "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Zajjaj 4/51. (7) "Al-Nukat wa al-'Uyun" 4/119, and the saying of Ibn Abbas was attributed by Al-Suyuti in "Al-Durr al-Manthur" 5/55 to 'Abd ibn Humayd.

पृष्ठ ३२६ सूरह अन-नूर: आयत ५५

अल-नह़्हास ने कहा (१): मुहम्मद बिन अल-जह्म ने अल-फर्रा (२) से उद्धृत किया है कि उन्होंने कहा: आसिम और अल-अ'मश ने "वलयुबद्दिलन्नहुम" को तशदीद (अक्षर के दोहरे उच्चारण) के साथ पढ़ा है, और यह आसिम पर एक गलती है। उन्होंने इसके बाद इससे भी बड़ी गलती का ज़िक्र किया है, और वह यह है कि उन्होंने बाकी लोगों से तखफीफ (बिना तशदीद के) की रिवायत की है। अल-नह़्हास ने कहा: अहमद बिन यह़्या का दावा है कि तशकील (भारीपन) और तखफीफ (हल्कापन) के बीच अंतर है। कहा जाता है: "बद्दल्तुहु", यानी: मैंने उसे बदल दिया, और "अबदल्तुहु": मैंने उसे हटा दिया और उसकी जगह दूसरा रख दिया। अल-नह़्हास ने कहा: यह बात सही है, जैसा कि आप कहते हैं: "अबदिल ली हाज़ा अद-दिरहम", यानी: इसे हटाओ और मुझे दूसरा दो। और आप कहते हैं: "क़द बद्दल्तु बअदना", यानी: मैंने बदलाव किया है। हालाँकि, कभी-कभी एक का उपयोग दूसरे के स्थान पर किया जाता है, लेकिन जो उन्होंने ज़िक्र किया वह अधिक प्रचलित है। यह पहले "अन-निसा" (३) में गुज़र चुका है, और अल्लाह की प्रशंसा हो, और हमने सूरह इब्राहिम (४) में सुन्नत से सबूत ज़िक्र किया है कि "बद्दला" का अर्थ है वस्तु को हटाना, तो वहां उस पर विचार करें। और पढ़ा गया है: {عَسَىٰ رَبُّنا أَنْ يُبْدِلَنا} [अल-क़लम: ३२] हल्के और भारी दोनों रूपों में (५)। {يَعْبُدُونَنِي} (वे मेरी इबादत करते हैं) यह हाल की स्थिति में है, यानी: अल्लाह की ईमानदारी से इबादत करने की स्थिति में। यह उनकी प्रशंसा करने के तरीके के रूप में एक नया वाक्य (इस्तिनाफ) भी हो सकता है (६)। {لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا} (मेरे साथ किसी को शरीक नहीं करते) इसके बारे में चार कथन हैं: पहला: वे मेरे अलावा किसी और खुदा की इबादत नहीं करते। इसे अल-नक़्क़ाश ने बयान किया है। दूसरा: वे मेरी इबादत में किसी को दिखावा नहीं करते। तीसरा: वे मेरे अलावा किसी से नहीं डरते। यह इब्न अब्बास ने कहा है। चौथा: वे मेरे अलावा किसी से प्यार नहीं करते। यह मुजाहिद ने कहा है (७)। {وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَٰلِكَ} (और जिसने इसके बाद कुफ्र किया) यानी: इन नेमतों का। यहाँ मुराद नेमत की नाशुक्री है; क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया: {فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} (तो वही लोग फासिक हैं)। और अल्लाह का इनकार करने वाला इस इनामत के बाद और उससे पहले भी फासिक है।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) इ'राब अल-क़ुरआन ३/१४५-१४६ और उसके बाद के अंशों में। (२) मआनी अल-क़ुरआन २/२५८ में। (३) ६/४२० और उसके बाद। (४) १२/१६८-१७०। (५) सात (प्रमुख पाठकों) में से नाफी' और अबू अम्र ने तशदीद के साथ पढ़ा, और बाकी ने तखफीफ के साथ। अल-सब'आ पृ.

४५८-४५९, और अत-तयसीर पृ. १४५। (६) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरआन ४/५१। (७) अन-नुकत वल-उयून ४/११९, और इब्न अब्बास के कथन को अस-सुयुती ने अद-दुर अल-मन्सूर ५/५५ में अब्द बिन हुमैद के हवाले से दिया है।

صفحہ ۳۲۶ سورۃ النور: آیت ۵۵

النحاس (۱) نے کہا: محمد بن الجہم نے الفراء (۲) سے روایت کی، انہوں نے کہا: عاصم اور الاعمش نے لفظ "ولَيُبدِّلَنَّهم" کو تشدید کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ عاصم پر غلط منسوب ہے، اور اس کے بعد انہوں نے اس سے بھی بڑی غلطی کا ذکر کیا ہے، اور وہ یہ کہ انہوں نے باقی تمام لوگوں سے تخفیف (بغیر تشدید) کی روایت کی ہے۔ النحاس نے کہا: احمد بن یحییٰ کا دعویٰ ہے کہ تشدید (تثقیل) اور تخفیف کے درمیان فرق ہے، اور یہ کہا جاتا ہے: "بدلتُه" یعنی: میں نے اسے تبدیل کر دیا، اور "أبدلتُه": میں نے اسے ہٹا کر اس کی جگہ دوسرا رکھ دیا۔ النحاس نے کہا: یہ قول صحیح ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "أبدِل لي هذا الدرهم" یعنی: اسے ہٹا کر مجھے دوسرا دے دو۔ اور آپ کہتے ہیں: "قد بدّلتُ بعدنا" یعنی: میں نے تبدیلی کی ہے۔ سوائے اس کے کہ کبھی ایک کو دوسرے کی جگہ استعمال کر لیا جاتا ہے، لیکن جو انہوں نے ذکر کیا وہ زیادہ (مستعمل) ہے۔ اور یہ بحث "سورہ نساء" (۳) میں گزر چکی ہے، والحمد للہ، اور ہم نے سورہ ابراہیم (۴) میں سنت سے دلیل ذکر کی ہے کہ "بدل" کے معنی ہیں: عین (چیز) کا زائل کرنا، لہٰذا وہاں اس پر غور کریں۔ اور پڑھا گیا ہے: {عَسَىٰ رَبُّنَا أَن يُبْدِلَنَا} [القلم: ۳۲] تخفیف اور تشدید دونوں کے ساتھ (۵)۔ {يَعْبُدُونَنِي} یہ حال کی جگہ پر ہے، یعنی: اخلاص کے ساتھ اللہ کی عبادت کرنے کی حالت میں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ ان کی ثنا خوانی کے طور پر استئناف (نیا جملہ) ہو (۶)۔ {لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا} اس میں چار اقوال ہیں: پہلا: وہ میرے سوا کسی معبود کی عبادت نہیں کرتے۔ اسے نقاش نے روایت کیا ہے۔ دوسرا: وہ میری عبادت میں کسی سے ریا کاری نہیں کرتے۔ تیسرا: وہ میرے سوا کسی سے نہیں ڈرتے۔ یہ ابن عباس کا قول ہے۔ چوتھا: وہ میرے سوا کسی سے محبت نہیں کرتے۔ یہ مجاہد نے کہا ہے (۷)۔ {وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَٰلِكَ} یعنی: ان نعمتوں کے بعد۔ اور مراد نعمت کی

ناشکری ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {فأولئك هم الفاسقون} (وہی لوگ فاسق ہیں)۔ اور اللہ کا منکر اس انعام کے بعد بھی فاسق ہے اور اس سے پہلے بھی۔

حواشی: (۱) اعراب القرآن ۳/ ۱۴۵-۱۴۶ میں اور اسی طرح اس کے بعد۔ (۲) معانی القرآن ۲/ ۲۵۸ میں۔ (۳) ۶/ ۴۲۰ اور اس کے بعد۔ (۴) ۱۲/ ۱۶۸-۱۷۰۔ (۵) سبعہ (قراء) میں سے نافع اور ابو عمرو نے تشدید کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے تخفیف کے ساتھ۔ السبعۃ ص ۴۵۸-۴۵۹، اور التیسیر ص ۱۴۵۔ (۶) معانی القرآن للزجاج ۴/ ۵۱۔ (۷) النکت والعیون ۴/ ۱۱۹، اور ابن عباس کا قول سیوطی نے الدر المنثور ۵/ ۵۵ میں عبد بن حمید کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah An-Nur: Verses 56 - 57 (Page 327)

Allah's saying: "And establish prayer and give zakah and obey the Messenger that you may receive mercy." (56) It was mentioned before (1), and He repeated the command for worship as an emphasis.

Allah's saying: "Never think that those who disbelieve are causing failure [to Allah] upon the earth. Their refuge is the Fire - and wretched is the destination." (57) Allah's saying: "Never think that those who disbelieve" is a consolation for the Prophet (PBUH) and a promise of victory (2). The common reading is "tahsabanna" (you [singular] think) with the letter 'ta' as an address. Ibn 'Amir, Hamzah, and Abu Haywah read it as "yahsabanna" (they think) with the letter 'ya' (3), meaning: those who disbelieve should not think of themselves (4) as frustrating [Allah's plan] on earth; because the verb 'think' (husban) takes two objects. This is the opinion of Al-Zajjaj (5).

Al-Farra' and Abu 'Ali said: It is permissible for the verb to refer to the Prophet (PBUH), meaning: Let Muhammad not think that those who disbelieve are causing failure on earth (6). So, "those" is the first object, and "causing failure" is the second object. According to the first opinion: "those who disbelieve" is the subject, "themselves" is the first object, which is omitted but intended, and "causing failure" is the second object.

Al-Nahhas said: I do not know anyone from the people of Arabic [grammar], whether Basran or Kufan, except that he finds Hamzah's reading erroneous. Some of them say it is a solecism (lahn) because he only provided one object for "yahsabanna". Among those who said this was Abu Hatim (7).

Footnotes: (1) 1/253 onwards, 2/23-24, and 5/312. (2) In (M): with support. (3) Al-Sab'ah p. 307, Al-Taysir p. 163, and Nafi', Ibn Kathir, Abu 'Amr, and Al-Kisa'i read the letter 'sin' with a kasrah. (4) In (Z): that they. (5) In Ma'ani al-Qur'an 4/52. (6) Al-Hujjah for Abu 'Ali al-Farisi 5/332. Abu Hayyan in al-Bahr al-Muhit 6/470 and al-Samin in al-Durr al-Masun 8/435 weakened the idea that the subject is the Messenger (peace and blessings be upon him), because such thinking is inconceivable of him for him to be forbidden from it. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/146, and in it: "except that he prohibits reading this recitation," instead of: "except that he finds Hamzah's reading erroneous."

सूरह अन-नूर: आयत 56 - 57 (पृष्ठ 327)

अल्लाह का कहना: "और नमाज़ क़ायम करो और ज़कात दो और रसूल की इताअत (आज्ञापालन) करो ताकि तुम पर रहम किया जाए।" (56) यह पहले उल्लेखित है (1), इसलिए इबादत का आदेश ताकीद (ज़ोर देने) के तौर पर दोहराया गया है।

अल्लाह का कहना: "तुम कदापि यह न समझना कि कुफ़्र करने वाले ज़मीन में (अल्लाह को) विवश करने वाले हैं। और उनका ठिकाना आग है और वह बहुत बुरा ठिकाना है।" (57) अल्लाह का कहना: "तुम कदापि यह न समझना कि कुफ़्र करने वाले" यह नबी ﷺ के लिए तसल्ली और जीत का वादा है (2)। आम क़िरात (पठन) "तहसबन्ना" (त के साथ) संबोधन के रूप में है। इब्न आमिर, हमज़ा और अबू हयवा ने इसे य के साथ "यहसबन्ना" पढ़ा है (3), जिसका अर्थ है: कुफ़्र करने वाले स्वयं को (4) ज़मीन में अल्लाह को विवश करने वाला न समझें; क्योंकि 'हसबान' (सोचना) के दो कर्म (objects) होते हैं। यह ज़ज्जाज का मत है (5)।

अल-फर्रा और अबू अली ने कहा: यह जायज़ है कि क्रिया नबी ﷺ के लिए हो, यानी: मुहम्मद (ﷺ) यह न समझें कि कुफ़्र करने वाले ज़मीन में विवश करने वाले हैं (6)। तो "अल्लज़ीना" पहला कर्म है, और "मुअज्ज़िज़ीना" दूसरा कर्म है। पहले मत के अनुसार: "अल्लज़ीना कफरू" कर्ता है, "अनफुसहूम" (स्वयं को) पहला कर्म है जो लुप्त है लेकिन अभिप्रेत है, और "मुअज्ज़िज़ीना" दूसरा कर्म है।

अन-नह़्हास ने कहा: मैं अरबी भाषा के किसी भी विद्वान को नहीं जानता, चाहे वह बसरी हो या कूफी, सिवाय इसके कि वह हमज़ा की क़िरात को गलत मानता हो। उनमें से कुछ कहते हैं: यह 'लहन' (गलती) है; क्योंकि उन्होंने "यहसबन्ना" के लिए केवल एक कर्म दिया है। और यह कहने वालों में अबू हातिम भी शामिल हैं (7)।

पादलेख: (1) 1/253 और उसके बाद, 2/23-24, और 5/312। (2) (म) में: सहायता (नुसरत) के साथ। (3) अस-सबा पृ. 307, अत-तयसीर पृ. 163, और नाफ़े, इब्न कसीर, अबू अम्र और अल-किसाई ने 'सीन' को कसरा (इ की मात्रा) के साथ पढ़ा है। (4) (ज़) में: कि वे। (5) मआनी अल-कुरान 4/52 में। (6) अल-हुज्जह अबू अली अल-फारिसी के लिए 5/332, और अबू हय्यान ने अल-बह्र अल-मुहीत 6/470 में और अस-समीन ने अद-दुर्र अल-मसून 8/435 में इस बात को कमज़ोर माना है कि कर्ता रसूल ﷺ हैं, क्योंकि उनसे ऐसे ख्याल की कल्पना नहीं की जा सकती कि उन्हें इससे रोका

जाए। (7) इराब अल-कुरान नह़्हास द्वारा 4/146 और उसमें है: "सिवाय इसके कि वह इस क़िरात को पढ़ने से मना करता है", इसके बजाय: "सिवाय इसके कि वह हमज़ा की क़िरात को गलत बताता है"।

سورة النور: آیات 56 - 57 (صفحہ 327)

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور نماز قائم کرو اور زکوٰۃ دو اور رسول کی اطاعت کرو تاکہ تم پر رحم کیا جائے۔" (56) یہ پہلے گزر چکا ہے (1)، تو عبادت کا حکم تاکید کے طور پر دوبارہ دیا گیا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "تم ہرگز یہ خیال نہ کرنا کہ کفر کرنے والے زمین میں (اللہ کو) عاجز کرنے والے ہیں۔ اور ان کا ٹھکانا آگ ہے اور وہ کیا ہی برا ٹھکانا ہے۔" (57) اللہ تعالیٰ کا قول: "تم ہرگز یہ خیال نہ کرنا کہ کفر کرنے والے" یہ نبی کریم ﷺ کے لیے تسلی اور فتح کا وعدہ ہے (2)۔ عام قرأت "تَحْسَبَنَّ" تا کے ساتھ ہے جو کہ خطاب ہے۔ ابن عامر، حمزہ اور ابو حیوہ نے اسے یا کے ساتھ "يَحْسَبَنَّ" پڑھا ہے (3)، جس کا مطلب ہے: کفر کرنے والے اپنے آپ کو (4) زمین میں اللہ کو عاجز کرنے والا نہ سمجھیں؛ کیونکہ "حسبان" (گمان کرنا) دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوتا ہے۔ یہ زجاج کا قول ہے (5)۔

فراء اور ابو علی نے کہا: یہ جائز ہے کہ فعل نبی ﷺ کے لیے ہو، یعنی: محمد (ﷺ) ہرگز یہ خیال نہ کریں کہ کفر کرنے والے زمین میں عاجز کرنے والے ہیں (6)۔ تو "الذين" پہلا مفعول ہے، اور "مُعجزين" دوسرا مفعول ہے۔ پہلے قول کے مطابق: "الذين كفروا" فاعل ہے، "أنفسهم" پہلا مفعول ہے جو کہ حذف شدہ لیکن مراد ہے، اور "مُعجزين" دوسرا مفعول ہے۔

نحاس نے کہا: میں عربی کے کسی ماہر کو نہیں جانتا، چاہے وہ بصری ہو یا کوفی، مگر وہ حمزہ کی قرأت کو غلط قرار دیتا ہے۔ ان میں سے کچھ کہتے ہیں: یہ لحن (غلطی) ہے؛ کیونکہ انہوں نے "يحسبنّ" کے لیے صرف ایک مفعول لایا ہے۔ اور یہ کہنے والوں میں ابو حاتم بھی شامل ہیں (7)۔

حواشی: (1) 1/253 اور اس کے بعد، 2/23-24، اور 5/312۔ (2) (م) میں: نصرت کے ساتھ۔ (3) السبعہ ص 307، التیسر ص 163، اور نافع، ابن کثیر، ابو عمرو اور کسائی نے سین کے نیچے کسرہ پڑھا ہے۔ (4) (ظ) میں: کہ وہ۔ (5) معانی القرآن 4/52 میں۔ (6) الحجہ از ابو علی الفارسی 5/332، اور ابو حیان نے البحر المحیط 6/470 اور سمین نے الدر المصون 8/435 میں اس بات کو ضعیف قرار دیا ہے کہ فاعل رسول اللہ ﷺ ہوں، کیونکہ ایسا گمان آپ ﷺ سے متصور ہی نہیں ہو سکتا کہ آپ ﷺ کو اس سے روکا جائے۔ (7) اعراب القرآن از نحاس 4/146 اور اس میں ہے: "مگر وہ اس قرأت کو پڑھنے سے منع کرتا ہے"، بجائے اس کے کہ: "مگر وہ حمزہ کی قرأت کو غلط قرار دیتا ہے"۔

Surah Al-Nur: Verses 57 - 58 328 Al-Farra' said: It is weak, and he allowed it despite its weakness, on the basis that the first object is omitted(1), as we have explained. Al-Nahhas said(2): I heard Ali ibn Sulayman saying regarding this recitation: "Those who disbelieved" (Al-ladhina kafaru) is in the position of the accusative (nasb). He said: The meaning would be: Let not the disbeliever think that those who disbelieve can escape [Allah] on earth. I say: This agrees with what Al-Farra' and Abu Ali said; because the subject (fa'il) there is the Prophet ﷺ. And in this saying, it is "the disbeliever" (singular). And "mu'jizeen" means: escaping/outrunning. This has been discussed previously (3). {And their refuge is the Fire, and wretched is the destination} i.e., the place of return. Allah Almighty's saying: {O you who have believed, let those whom your right hands possess and those who have not [yet] reached puberty among you ask permission of you [at] three times: before the Fajr prayer and when you put aside your garments [for rest] at noon and after the 'Isha' prayer. [These are] three times of privacy for you. There is no blame upon you nor upon them beyond these [times], for they circulate among you - some of you among others. Thus does Allah make clear to you the verses; and Allah is Knowing and Wise.} [Verse 58] There are eight issues in it: The first: Scholars said: This verse (4) is specific, and the one before it was general; because He said: {O you who have believed, do not enter houses other than your own houses until you ascertain welcome and greet their inhabitants} [An-Nur: 27], then He specified here and said: {let those whom your right hands possess ask permission of you}, so He specified in this verse some of those seeking permission. Likewise, the ruling in the first verse (6) covers all times in general.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/259, and the author quoted it via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/146. (2) In I'rab al-Qur'an 4/146. (3) 9/35. (4) In (D) and (M): The verse. (5) In (D), (F) and (M): interprets, and in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1384-1385 the text from him is: encompasses, and what is confirmed is from (Z). (6) Following it in (D), (F) and (M): in.

सूरा अल-नूर: आयत 57 - 58 328 अल-फर्रा ने कहा: यह कमज़ोर है, और उन्होंने इसकी कमजोरी के बावजूद इसे अनुमति दी है, इस आधार पर कि पहला कर्म (मफ़ऊल) हटा दिया गया है(1), जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। अल-नह्हास ने कहा(2): मैंने अली बिन सुलेमान को इस किराअत (पठन) के बारे में कहते सुना: "जिन्होंने कुफ्र किया" (अल्लज़ीना कफ़रू) नसब (नसब की स्थिति) के स्थान पर है। उन्होंने कहा: इसका अर्थ होगा: काफ़िर उन लोगों को जो कुफ्र करते हैं, ज़मीन में आजिज़ करने वाले (बच निकलने वाले) न समझे। मैं कहता हूँ: यह अल-फर्रा और अबू अली की बात के अनुकूल है; क्योंकि वहाँ कर्ता (फ़ाएल) नबी ﷺ हैं। और इस कथन में "काफ़िर" है। और "मुअ़जिज़ीन" का अर्थ है: बच निकलने वाले। यह पहले आ चुका है (3)। {और उनका ठिकाना आग है, और वह बहुत बुरा ठिकाना है} अर्थात: लौटने का स्थान। अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो! चाहिए कि तुमसे वे लोग अनुमति लें जिनके तुम मालिक हो और वे जो तुममें से अभी यौवन की आयु को नहीं पहुँचे हैं, तीन समयों में: फ़ज्र की नमाज़ से पहले, और जब तुम दोपहर के समय अपने कपड़े उतार कर रख देते हो, और इशा की नमाज़ के बाद। ये तुम्हारे लिए परदे के तीन समय हैं। इनके बाद न तुम पर कोई गुनाह है और न उन पर; वे तुम्हारे पास बार-बार आने-जाने वाले हैं - तुममें से कुछ कुछ के पास। इसी प्रकार अल्लाह तुम्हारे लिए आयतें स्पष्ट करता है; और अल्लाह सब कुछ जानने वाला, तत्वदर्शी है।} [आयत 58] इसमें आठ मसले (विषय) हैं: पहला: विद्वानों ने कहा: यह आयत(4) विशिष्ट (ख़ास) है, और इससे पहले वाली सामान्य (आम) थी; क्योंकि उन्होंने कहा: {ऐ ईमान वालो! अपने घरों के सिवा दूसरे घरों में प्रवेश न करो जब तक कि तुम अनुमति न ले लो और उनके रहने वालों को सलाम न कर लो} [अन-नूर: 27], फिर यहाँ विशिष्ट किया और कहा: {चाहिए कि वे लोग जिनसे तुम्हारे दाहिने हाथ मालिक हैं तुमसे अनुमति लें}, तो इस आयत में अनुमति मांगने वालों के एक भाग को विशिष्ट किया गया है, और इसी प्रकार पहली (6) आयत की बात आम तौर पर सभी समयों को शामिल करती है।

---

(1) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-कुरान 2/259, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान 4/146 में अल-नह्हास के माध्यम से उद्धृत किया। (2) इराब अल-कुरान 4/146 में। (3) 9/35। (4) (द) और (म) में: आयत। (5) (द), (फ) और (म) में: तावील करता है, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1384-1385 में पाठ है: शामिल है, और जो प्रमाणित है वह (ज़) से है। (6) इसके बाद (द), (फ) और (म) में: में।

سورة النور: آیات 57 - 58 328 اور الفراء نے کہا: یہ ضعیف ہے، اور انہوں نے اسے اس کے ضعف کے باوجود جائز قرار دیا، اس بنیاد پر کہ پہلا مفعول حذف ہے(1)، جیسا کہ ہم بیان کر چکے ہیں۔ النحاس نے کہا(2): میں نے علی بن سلیمان کو اس قرات کے بارے میں کہتے سنا: «الذین کفروا» محل نصب میں ہے۔ انہوں نے کہا: اور معنی یہ ہوگا: اور کافر ہرگز ان لوگوں کو جنہوں نے کفر کیا، زمین میں عاجز کرنے والا (بھاگ نکلنے والا) نہ سمجھے۔ میں کہتا ہوں: اور یہ الفراء اور ابو علی کے قول کے موافق ہے؛ کیونکہ وہاں فاعل نبی ﷺ ہیں۔ اور اس قول میں "الکافر" ہے۔ اور «معجزین» کا معنی ہے: نکل بھاگنے والے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔ {وَمَأْوَىٰهُمُ ٱلنَّارُ ۖ وَلَبِئْسَ ٱلْمَصِيرُ } یعنی: پلٹنے کی جگہ۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے ایمان والو! چاہیے کہ تم سے وہ لوگ اجازت لیں جن کے تم مالک ہو اور وہ جو تم میں سے ابھی بلوغت کو نہیں پہنچے، تین اوقات میں: نماز فجر سے پہلے، اور جب تم دوپہر کے وقت اپنے کپڑے اتار کر رکھ دیتے ہو، اور نماز عشاء کے بعد۔ یہ تمہارے لیے پردے کے تین وقت ہیں۔ ان کے بعد نہ تم پر کوئی گناہ ہے اور نہ ان پر؛ وہ تمہارے پاس کثرت سے آنے جانے والے ہیں - تم میں سے بعض بعض کے پاس۔ اسی طرح اللہ تمہارے لیے آیات کھول کر بیان فرماتا ہے؛ اور اللہ سب کچھ جاننے والا، حکمت والا ہے۔} [آیت 58] اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: علماء نے کہا: یہ آیت(4) خاص ہے، اور اس سے پہلے والی عام ہے؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: {اے ایمان والو! اپنے گھروں کے علاوہ دوسرے گھروں میں داخل نہ ہو جب تک کہ تم اجازت نہ لے لو اور ان کے رہنے والوں کو سلام نہ کر لو} [النور: 27]، پھر یہاں خاص کیا اور فرمایا: {لِيَسْتَـْٔذِنكُمُ ٱلَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَٰنُكُمْ }، پس اس آیت میں بعض اجازت مانگنے والوں کو خاص کیا، اور اسی طرح پہلی (6) آیت میں کلام عام طور پر تمام اوقات کو شامل ہے۔

(1) معانی القرآن للفراء 2/ 259، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 4/ 146 میں نقل کیا ہے۔ (2) اعراب القرآن 4/ 146 میں۔ (3) 35/9۔ (4) (د) اور (م) میں: الآیۃ۔ (5) (د) اور (ف) اور (م) میں: یتأول، اور ابن العربی کی احکام القرآن 3/ 1384-1385 میں کلام یہ ہے: تناول، اور (ز) سے ثابت شدہ یہی ہے۔ (6) اس کے بعد (د) اور (ف) اور (م) میں: فی۔

Surah An-Nur: Verse 58 329 And in this verse, certain times were specified, so neither a male slave nor a female slave, whether young or mature, should enter during them except after seeking permission. Muqatil said: It was revealed concerning Asma bint Marthad. A grown-up boy of hers entered her presence, and she complained to the Messenger of Allah (peace be upon him), so the verse was revealed to him(1). It was also said: the reason for its revelation was Mudlaj entering upon Umar, and this will be mentioned later(2). Second: Scholars differed regarding the intended meaning of the words of the Almighty: {Let those seek permission of you} into six opinions: First: That it is abrogated. This was said by Ibn al-Musayyib and Ibn Jubayr(3). Second: That it is a recommendation and not obligatory. This was said by Abu Qilabah; he said: They were only ordered this as a courtesy to them(4). Third: Women were meant by it. This was said by Abu Abd al-Rahman al-Sulami(5). Ibn Umar said: It is regarding men, not women(6). This is the fourth opinion. Fifth: It was obligatory because they had no locks or doors, and if the situation returned, the obligation would return. Al-Mahdawi narrated this from Ibn Abbas(7).

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 342, Tafsir al-Baghawi 3/355, and Zad al-Masir 6/60. (2) In the fourth issue. (3) Narrated from Ibn al-Musayyib by al-Nahhas in al-Nasikh wal-Mansukh (717). And from Ibn Jubayr by al-Tabari 17/355, and al-Nahhas (718). Abu Ubayd narrated in al-Nasikh wal-Mansukh (405) and the wording is his, and al-Tabari 17/355 from Sa'id ibn Jubayr regarding this verse, he said: They say it is abrogated, no by Allah, nothing abrogated it, but it is among what people have neglected. (4) Al-Nasikh wal-Mansukh by al-Nahhas 2/551-552. Abu Qilabah is Abdullah ibn Zayd al-Jarmi. (5) Narrated by Abu Ubayd in al-Nasikh wal-Mansukh (402), Ibn Abi Shaybah 4/400, al-Nahhas in al-Nasikh wal-Mansukh (720), Ibn Abi Hatim 8/2633 (14792). Al-Tabari 17/351-352 narrated from Abu Abd al-Rahman regarding the saying: {O you who believe, let those seek permission of you...} he said: It is for men and women, they seek permission in all cases, by night and day. Likewise, it came in al-Nukat wal-'Uyun 4/120, and Zad al-Masir 6/61. (6) Narrated by al-Bukhari in al-Adab al-Mufrad (1057), al-Tabari 17/351, and al-Nahhas in al-Nasikh wal-Mansukh (721). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/194.

सूरह अन-नूर: आयत ५८ ३२९ और इस आयत में कुछ समय विशेष किए गए हैं, इसलिए उन समयों में न तो कोई दास और न ही कोई दासी, चाहे वह बच्चा हो या वयस्क, अनुमति लिए बिना प्रवेश नहीं करेगा। मुकातिल ने कहा: यह असमा बिन्त मरथद के बारे में उतरी थी। उनका एक बड़ा लड़का उनके पास आया, तो उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से शिकायत की, तो उन पर यह आयत उतरी[1]। और कहा गया है: इसके उतरने का कारण मुदलज का उमर के पास प्रवेश करना था, और यह आगे आएगा[2]। दूसरा: अल्लाह तआला के इस कथन: {तुम्हें अनुमति लेनी चाहिए} के अर्थ के बारे में विद्वानों के छह विचार हैं: पहला: कि यह निरस्त (मन्सूख) है। यह इब्न अल-मुसय्यब और इब्न जुबैर ने कहा है[3]। दूसरा: कि यह सिफारिश है, अनिवार्य नहीं। यह अबू किलाबा ने कहा; उन्होंने कहा: उन्हें केवल उनके सम्मान की दृष्टि से यह आदेश दिया गया था[4]। तीसरा: इससे स्त्रियाँ मुराद हैं। यह अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी ने कहा है[5]। इब्न उमर ने कहा: यह पुरुषों के लिए है, स्त्रियों के लिए नहीं[6]। और यह चौथा विचार है। पाँचवाँ: यह अनिवार्य था, क्योंकि उनके पास ताले और दरवाजे नहीं थे, और यदि स्थिति वैसी ही हो जाए तो अनिवार्यता वापस आ जाएगी। अल-महदवी ने इसे इब्न अब्बास से उद्धृत किया है[7]।

(१) वाहिदी द्वारा असबाब अल-नुज़ूल पृ. ३४२, तफ़सीर अल-बग़वी ३/३५५, और ज़ाद अल-मसीर ६/६०। (२) चौथे मुद्दे में। (३) इसे इब्न अल-मुसय्यब से अल-नहस ने अल-नासिख वल-मन्सूख (७१७) में उल्लेख किया है। और इब्न जुबैर से अल-तबरी १७/३५५ और अल-नहस (७१८) ने। अबू उबैद ने अल-नासिख वल-मन्सूख (४०५) में उल्लेख किया और शब्द उनके हैं, और अल-तबरी १७/३५५ ने सईद इब्न जुबैर से इस आयत के बारे में कहा: वे कहते हैं कि यह निरस्त है, अल्लाह की कसम, इसे किसी भी चीज़ ने निरस्त नहीं किया है, लेकिन यह उन चीजों में से है जिसे लोगों ने नज़रअंदाज कर दिया है। (४) अल-नहस द्वारा अल-नासिख वल-मन्सूख २/५५१-५५२। अबू किलाबा अब्दुल्ला इब्न ज़ैद अल-जर्मी हैं। (५) अबू उबैद ने अल-नासिख वल-मन्सूख (४०२), इब्न अबी शैबा ४/४००, अल-नहस ने अल-नासिख वल-मन्सूख (७२०), इब्न अबी हातिम ८/२६३३ (१४७९२) में उल्लेख किया। और अल-तबरी १७/३५१-३५२ ने अबू अब्द अल-रहमान से इस कथन के बारे में उल्लेख किया: {हे ईमान वालो, तुम्हें अनुमति लेनी चाहिए...} उन्होंने कहा: यह पुरुषों और महिलाओं के लिए है, वे हर स्थिति में, रात और दिन अनुमति लेते हैं। इसी तरह अल-नुकात वल-'उयून ४/१२०, और ज़ाद अल-मसीर ६/६१ में आया है। (६) बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़्रद (१०५७), अल-तबरी १७/३५१, और अल-नहस ने अल-नासिख वल-मन्सूख (७२१) में उल्लेख किया। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१९४।

سورہ النور: آیت ۵۸ ۳۲۹ اور اس آیت میں کچھ اوقات کو خاص کیا گیا ہے، لہٰذا ان میں نہ کوئی غلام داخل ہو اور نہ کوئی لونڈی، چاہے وہ بچہ ہو یا بڑی عمر کا، مگر اجازت لینے کے بعد۔ مقاتل نے کہا: یہ اسماء بنت مرثد کے بارے میں نازل ہوئی، ان کا ایک بڑا غلام ان کے پاس داخل ہوا، تو انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے شکایت کی، تو آپ پر یہ آیت نازل ہوئی[1]۔ اور کہا گیا ہے: اس کے نزول کا سبب مدلج کا عمر کے پاس داخل ہونا تھا، اور یہ آگے آئے گا[2]۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {لیستأذنکم} (تم سے اجازت لیں) کے مراد میں علماء کا چھ اقوال پر اختلاف ہے: پہلا: کہ یہ منسوخ ہے۔ یہ ابن المسیب اور ابن جبیر نے کہا ہے[3]۔ دوسرا: کہ یہ مستحب ہے واجب نہیں۔ یہ ابو قلابہ نے کہا ہے، انہوں نے کہا: انہیں صرف ان کی رعایت کی خاطر اس کا حکم دیا گیا تھا[4]۔ تیسرا: اس سے عورتیں مراد ہیں۔ یہ ابو عبد الرحمن السلمی نے کہا ہے[5]۔ اور ابن عمر نے کہا: یہ مردوں کے بارے میں ہے عورتوں کے بارے میں نہیں[6]۔ اور یہی چوتھا قول ہے۔ پانچواں: یہ اس وقت واجب تھا جب ان کے پاس کنڈیاں اور دروازے نہیں تھے، اور اگر صورتحال ویسی ہی لوٹ آئے تو وجوب بھی لوٹ آئے گا۔ اسے المہدوی نے ابن عباس سے نقل کیا ہے[7]۔

(۱) اسباب النزول للواحدی ص ۳۴۲، تفسیر البغوی ۳/ ۳۵۵، اور زاد المسیر ۶/ ۶۰۔ (۲) چوتھے مسئلے میں۔ (۳) اسے ابن المسیب سے النحاس نے الناسخ والمنسوخ (۷۱۷) میں روایت کیا ہے۔ اور ابن جبیر سے الطبری ۳۵۵/۱۷، اور النحاس (۷۱۸) نے۔ اور ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (۴۰۵) میں روایت کیا اور الفاظ ان کے ہیں، اور الطبری ۳۵۵/۱۷ نے سعید بن جبیر سے اس آیت کے بارے میں، انہوں نے کہا: وہ کہتے ہیں کہ یہ منسوخ ہے، نہیں اللہ کی قسم اسے کسی چیز نے منسوخ نہیں کیا، بلکہ یہ ان چیزوں میں سے ہے جسے لوگوں نے ہلکا لے لیا ہے۔ (۴) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۵۵۱/۲-۵۵۲۔ اور ابو قلابہ عبد اللہ بن زید الجرمی ہیں۔ (۵) اسے ابو عبید نے

الناسخ والمنسوخ (۴۰۲)، ابن ابی شیبہ ۴ / ۴۰۰، اور النحاس نے الناسخ والمنسوخ (۷۲۰)، ابن ابی حاتم ۸/ ۲۶۳۳ (۱۴۷۹۲) میں روایت کیا ہے۔ اور الطبری ۳۵۱/۱۷-۳۵۲ نے ابو عبد الرحمن سے ان کے قول: {یا أیها الذین آمنوا لیستأذنکم...} کے بارے میں روایت کیا، انہوں نے کہا: یہ مردوں اور عورتوں کے لیے ہے، وہ ہر حال میں، رات اور دن اجازت لیں گے۔ اور اسی طرح النکت والعیون ۴/ ۱۲۰، اور زاد المسیر ۶/ ۶۱ میں آیا ہے۔ (۶) اسے بخاری نے الادب المفرد (۱۰۵۷)، الطبری ۳۵۱/۱۷، اور النحاس نے الناسخ والمنسوخ (۷۲۱) میں روایت کیا ہے۔ (۷) المحرر الوجیز ۴/ ۱۹۴۔

Surah Al-Nur: Verse 58 | 330

Sixth: It is definitive (muhkamah), obligatory, and established for both men and women. This is the view of most scholars, including Al-Qasim, Jabir bin Zaid, and Al-Sha'bi (1).

The weakest opinion is that of Al-Sulami, because "those who" (al-ladhina) is not used for women in the Arabic language; for women, "allati" and "allawati" are used. People of insight favor Ibn Umar's view, because "al-ladhina" is for men in Arabic, and even if it's permissible for women to be included with them, that only happens with evidence. Speech is taken at its apparent meaning, but its chain of narration includes Layth bin Abi Sulaym (2).

As for the saying of Ibn Abbas, Abu Dawood (3) narrated from Ubaydullah bin Abi Yazid that he heard Ibn Abbas say: A verse that most people do not act upon (4): the verse of seeking permission, and I command this slave girl of mine to seek permission before entering upon me. Abu Dawood said: Similarly, it was narrated by Ata' from Ibn Abbas: he commands it.

Ikrimah narrated that a group from the people of Iraq said: O Ibn Abbas, what do you think of this verse in which we were commanded what we were commanded, but [no one] acts upon it (5), the words of Allah Almighty: {O you who have believed, let those whom your right hands possess and those who have not [yet] reached puberty among you ask permission of you [at] three times: before the Fajr prayer, when you put aside your clothing [for rest] at noon, and after the 'Isha prayer. [These are] three times of privacy for you. There is no blame upon you nor upon them beyond these [times], for they circulate among you...}. Abu Dawood said: Al-Qa'nabi read until: {All-Knowing}.

(1) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/551, 557. The saying of Al-Qasim bin Muhammad was recorded by Ibn Abi Shaybah 4/400 and the wording is his. Al-Tabari 17/355 from Hanzalah said: I heard Al-Qasim when he was asked about seeking permission, he said: Seek permission at every private time, then he is a frequent visitor after that. (2) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/553-554. Ibn Hibban said regarding this Layth in Al-Majruheen p. 231: He became confused at the end of his life until he did not know what he was narrating, so he would invert chains of narration, elevate interrupted narrations, and attribute to reliable narrators things that were not from their hadiths. Yahya Al-Qattan, Ibn Mahdi, Ahmad bin Hanbal, and Yahya bin Ma'in abandoned him. Ibn Hajar said in Tahdhib al-Tahdhib: Al-Bazzar said:

He was a worshipper, but he was afflicted with confusion, so his hadiths became erratic. (3) No. (5191). (4) In (d): "did not command", in (z) and (f): "did not believe", and what is established is from (m) which matches Sunan Abi Dawood. (5) In (d): "and do not do with it", in (f): "and we do not act upon it", and it is not in (z) and (z).

सूरह अल-नूर: आयत 58 | 330

छठा: यह कि यह मुहुकम (स्पष्ट), अनिवार्य और पुरुषों और महिलाओं दोनों के लिए स्थापित है। यह अधिकांश विद्वानों का विचार है, जिनमें अल-क़ासिम, जाबिर बिन ज़ैद और अल-श'बी (1) शामिल हैं।

अल-सुलामी का विचार सबसे कमज़ोर है; क्योंकि अरबी भाषा में "अल-लज़ीना" (वे जो) महिलाओं के लिए उपयोग नहीं किया जाता है; महिलाओं के लिए "अल्लाती" और "अल्लावती" का उपयोग किया जाता है। विद्वान इब्न उमर के विचार को पसंद करते हैं, क्योंकि अरबी में "अल-लज़ीना" पुरुषों के लिए है, और भले ही इसमें महिलाओं को शामिल करना जायज़ हो, लेकिन ऐसा केवल प्रमाण (दलील) के साथ होता है। बात को उसके ज़ाहिरी अर्थ पर लिया जाता है, लेकिन इसकी रिवायत की चेन में लैथ बिन अबी सुलैब (2) शामिल है।

जहाँ तक इब्न अब्बास के कथन का प्रश्न है, अबू दाऊद (3) ने उबैदुल्लाह बिन अबी यजीद से रिवायत की है कि उन्होंने इब्न अब्बास को कहते सुना: एक आयत जिस पर अधिकांश लोग अमल नहीं करते (4): इजाज़त मांगने (इस्तिज़ान) की आयत, और मैं अपनी इस दासी को आदेश देता हूँ कि वह मेरे पास आने से पहले इजाज़त मांगे। अबू दाऊद ने कहा: इसी तरह अता ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: वे इसका आदेश देते थे।

इक़रमा ने रिवायत की है कि इराक के कुछ लोगों ने कहा: ऐ इब्न अब्बास, आप इस आयत के बारे में क्या सोचते हैं जिसमें हमें वह आदेश दिया गया है जो दिया गया है लेकिन [कोई भी] उस पर अमल नहीं करता (5), अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {ऐ ईमान वालों! तुम्हारे दास-दासियाँ और वे बच्चे जो अभी बालिग नहीं हुए हैं, तीन समयों में तुम से इजाज़त मांगें: फज्र की नमाज़ से पहले, और दोपहर के समय जब तुम अपने कपड़े उतार देते हो, और ईशा की नमाज़ के बाद। ये तुम्हारे लिए परदे के तीन समय हैं। इन समयों के अलावा न तुम पर कोई गुनाह है और न उन पर, वे तुम्हारे पास बार-बार आने वाले हैं...}। अबू दाऊद ने कहा: अल-क़ानबी ने "अलीम" (सब कुछ जानने वाला) तक पढ़ा।

(1) अन-नासिख़ वल-मंसूख़, अन-नह़ह़ास द्वारा 2/551, 557। अल-क़ासिम बिन मुहम्मद का कथन इब्न अबी शयबा 4/400 द्वारा निकाला गया है और शब्द उनके हैं। अल-तब़री 17/355 हंज़ला से कहते हैं: मैंने अल-क़ासिम को सुना जब उनसे इजाज़त मांगने के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: हर एकांत (औरत) के समय इजाज़त मांगो, फिर उसके बाद वह आने-जाने वाला है। (2) अन-नासिख़

वल-मंसूख, अन-नह़्हास द्वारा 2/553-554। इब्न हिब्बान ने अल-मजरूहीन पृ. 231 में इस लैथ के बारे में कहा: वह अपने जीवन के अंत में भ्रमित हो गया था यहाँ तक कि उसे पता नहीं था कि वह क्या रिवायत कर रहा है, इसलिए वह सन्दों को उलट देता था, मुरसल हदीसों को मरफू बना देता था, और भरोसेमंद लोगों से ऐसी बातें लाता था जो उनकी हदीसों में नहीं थीं। यह्या अल-क़त्तान, इब्न महदी, अहमद बिन हंबल और यह्या बिन मुईन ने उन्हें छोड़ दिया। इब्न हजर ने तहज़ीब अल-तहज़ीब में कहा: अल-बज़ार ने कहा: वह इबादत गुज़ार थे, लेकिन उन्हें दिमागी उलझन (इख़्तिलात) हो गई थी, इसलिए उनकी हदीसें अनिश्चित हो गईं। (3) संख्या (5191)। (4) (द) में: "आदेश नहीं दिया", (ज़) और (फ) में: "ईमान नहीं लाया", और जो स्थापित है वह (म) से है जो सुनन अबू दाऊद के अनुकूल है। (5) (द) में: "और इसके साथ मत करो", (फ) में: "और हम इस पर अमल नहीं करते", और यह (ज़) और (ज़) में नहीं है।

چھٹا: یہ کہ یہ آیت محکمہ (غیر منسوخ)، واجب اور مردوں اور عورتوں دونوں پر ثابت ہے، اور یہی اکثر اہل علم کا قول ہے، جن میں القاسم، جابر بن زید اور الشعبی (1) شامل ہیں۔

اور ان میں سب سے کمزور قول السلمی کا ہے؛ اس لیے کہ کلام عرب میں "الذین" عورتوں کے لیے استعمال نہیں ہوتا، عورتوں کے لیے "اللاتي" اور "اللواتي" استعمال ہوتا ہے۔ اور اہل بصیرت ابن عمر کے قول کو پسند کرتے ہیں، کیونکہ کلام عرب میں "الذین" مردوں کے لیے ہے، اور اگرچہ ان کے ساتھ عورتوں کا شامل ہونا جائز ہے، لیکن یہ کسی دلیل سے ہی ہوتا ہے، اور کلام کو اس کے ظاہری معنی پر محمول کیا جاتا ہے، سوائے اس کے کہ اس کی سند میں لیث بن ابی سلیم (2) ہے۔

جہاں تک ابن عباس کے قول کا تعلق ہے، تو ابوداؤد (3) نے عبید اللہ بن ابی یزید سے روایت کیا کہ انہوں نے ابن عباس کو فرماتے سنا: ایک ایسی آیت جس پر اکثر لوگ عمل نہیں کرتے (4): اجازت طلب کرنے کی آیت، اور میں اپنی اس لونڈی کو حکم دیتا ہوں کہ وہ مجھ پر داخل ہوتے وقت اجازت طلب کرے۔ ابوداؤد نے کہا: اسی طرح عطا نے ابن عباس سے روایت کیا ہے: وہ اس کا حکم دیتے تھے۔

اور عکرمہ نے روایت کیا کہ اہل عراق میں سے کچھ لوگوں نے کہا: اے ابن عباس، آپ اس آیت کے بارے میں کیا رائے رکھتے ہیں جس میں ہمیں وہ حکم دیا گیا جو دیا گیا لیکن اس پر [کوئی] عمل نہیں کرتا (5)، اللہ عزوجل کا قول ہے: {اے لوگو جو ایمان لائے ہو، تمہارے غلام اور وہ بچے جو تم میں سے بلوغت کو نہیں پہنچے، تین اوقات میں تم سے اجازت طلب کریں: نماز فجر

سے پہلے، اور جب تم دوپہر کے وقت اپنے کپڑے اتار دیتے ہو، اور نماز عشاء کے بعد۔ یہ تمہارے لیے پردے کے تین اوقات ہیں۔ ان کے علاوہ نہ تم پر کوئی گناہ ہے اور نہ ان پر، وہ تمہارے پاس بار بار آنے والے ہیں...}۔ ابوداؤد نے کہا: القعنبی نے {علیم} تک پڑھا۔

(1) الناسخ والمنسوخ للنحاس 551/2، 557، اور القاسم بن محمد کا قول ابن ابی شیبہ نے 400/4 میں نکالا ہے اور الفاظ اسی کے ہیں، اور الطبری نے 355/17 میں حنظلہ سے روایت کیا: میں نے القاسم کو سنا جب ان سے اجازت کے بارے میں پوچھا گیا، تو انہوں نے کہا: ہر عورت (تنہائی کے وقت) کے پاس اجازت طلب کرو، پھر اس کے بعد وہ طواف کرنے والا (بار بار آنے والا) ہے۔ (2) الناسخ والمنسوخ للنحاس 553/2-554۔ اور اس لیث کے بارے میں ابن حبان نے المجروحین ص 231 میں کہا: وہ اپنی عمر کے آخری حصے میں اختلاط کا شکار ہو گئے تھے یہاں تک کہ انہیں معلوم نہیں ہوتا تھا کہ وہ کیا بیان کر رہے ہیں، وہ سندوں کو الٹ دیتے تھے اور مرسل روایات کو مرفوع بنا دیتے تھے، اور ثقہ راویوں سے وہ باتیں نقل کرتے تھے جو ان کی حدیثوں میں نہیں ہوتی تھیں، یحییٰ القطان، ابن مہدی، احمد بن حنبل اور یحییٰ بن معین نے انہیں ترک کر دیا۔ ابن حجر نے تہذیب التہذیب میں کہا: البزار نے کہا: وہ عابدوں میں سے تھے، سوائے اس کے کہ انہیں اختلاط پیش آ گیا جس کی وجہ سے ان کی حدیث مضطرب ہو گئی۔ (3) نمبر (5191)۔ (4) (د) میں ہے: "حکم نہیں دیا گیا"، اور (ظ) اور (ف) میں ہے: "ایمان نہیں لائے"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو سنن ابوداؤد کے موافق ہے۔ (5) (د) میں ہے: "اور اس کے ساتھ عمل نہ کرو"، اور (ف) میں ہے: "اور ہم اس پر عمل نہیں کرتے"، اور یہ (ز) اور (ظ) میں نہیں ہے۔

Surah An-Nur: Verse 58. Page 331.

Wise. Ibn Abbas said: Indeed, Allah is Most Forbearing (1), Merciful to the believers, He loves concealment. People's houses used to have neither curtains (2) nor canopies (3), so sometimes a servant, a child, or a man's orphan ward (4) might enter while the man is with his wife. So Allah commanded them to seek permission during those times of privacy (awrat). Then Allah brought them curtains and goodness, yet I have not seen anyone practicing this [afterwards] (5).

I say: This is a good text (matn), and it refutes the view of Sa'id and Ibn Jubayr, as it contains no evidence for the abrogation (naskh) of the verse. Rather, it indicates that it was applicable to a certain situation which then changed. If such a situation arises again, its ruling remains as it was (6); in fact, its ruling today (7) is still established in many Muslim dwellings in rural and desert areas and the like. Waki' narrated from Sufyan, from Musa bin Abi 'Aishah, from Al-Sha'bi regarding the verse: "O you who have believed, let those whom your right hands possess seek permission from you..." He said: It is not abrogated.

I said: Indeed, people do not practice it. He said: Allah, the Mighty and Sublime, is the Helper (8).

Third: Some scholars said: Seeking permission three times is derived from the saying of the Almighty: "O you who have believed, let those whom your right hands possess seek permission from you and those who have not yet reached puberty among you three times..." He said: It means three separate times. He said: The Quranic command came concerning slaves and children, and the Sunnah of the Messenger of Allah (peace be upon him) applies to everyone. Ibn Abd al-Barr said (9): What he said about this, even if it has some merit, it is not known from...

(1) In (D) and (F): All-Knowing; in (Z): Wise. (2) In the manuscripts: 'for their doors', and what is fixed is from (M) and Sunan Abi Dawud. (3) In (Zha): 'and no veil'. Al-Hijal is the plural of al-Hajalah - with vowel points -: a dome-like structure covered with clothes, having large buttons. Al-Nihayah (h-j-l). (4) The word: 'the man', is from (M) and Sunan Abi Dawud. (5) Sunan Abi Dawud (5192) and what is between brackets is from it. (6) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/555 without his statement: 'and it refutes the view of Sa'id and Ibn Jubayr'. (7) In (D) and (F): 'today'. (8) Reported with this chain of narrators by Ibn Abi Shaybah 4/400, and Al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh (404). Reported also by Abu Ubaid in Al-Nasikh wal-Mansukh (404), and Al-

Tabari 17/354 via Yahya bin Sa'id and Abd al-Rahman from Sufyan. (9) In Al-Tamhid 3/197, and Al-Istidhkar 27/161-162.

सूरह अन-नूर: आयत 58। पृष्ठ 331।

तत्वदर्शी। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह अत्यंत सहनशील (1) और विश्वासियों पर दयालु है, वह गोपनीयता को पसंद करता है। लोगों के घरों में न तो पर्दे (2) होते थे और न ही शामियाने (3), इसलिए अक्सर एक नौकर, बच्चा या किसी व्यक्ति की अनाथ आश्रित (4) तब प्रवेश कर जाती थी जब वह अपनी पत्नी के साथ होता था। इसलिए अल्लाह ने उन्हें उन गोपनीयता के समय (औरात) में अनुमति मांगने का आदेश दिया। फिर अल्लाह उनके लिए पर्दे और भलाई लाया, फिर भी मैंने किसी को इसके बाद (5) इस पर अमल करते हुए नहीं देखा।

मैं कहता हूँ: यह एक अच्छा पाठ (मत्न) है, और यह सईद और इब्न जुबैर के कथन का खंडन करता है, क्योंकि इसमें आयत के निरसन (नस्ख) का कोई प्रमाण नहीं है। बल्कि यह इस बात पर आधारित है कि वह एक ऐसी स्थिति के लिए थी जो बाद में बदल गई। यदि वैसी ही स्थिति फिर से उत्पन्न होती है, तो उसका नियम वैसा ही बना रहेगा जैसा वह था (6); वास्तव में, उसका नियम आज (7) भी ग्रामीण और रेगिस्तानी इलाकों और इसी तरह के कई मुस्लिम आवासों में कायम है। वकीअ ने सुफियान से, उन्होंने मूसा बिन अबी आयशा से, उन्होंने अल-शाबी से 'हे ईमान वालो! चाहिए कि तुमसे वे लोग अनुमति मांगें जो तुम्हारे स्वामित्व में हैं...' के बारे में रिवायत की है: उन्होंने कहा: यह निरस्त (मनसूख़) नहीं है।

मैंने कहा: लोग इस पर अमल नहीं करते। उन्होंने कहा: अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है, वही सहायक है (8)।

तीसरी बात: कुछ विद्वानों ने कहा: तीन बार अनुमति मांगना अल्लाह तआला के इस कथन से लिया गया है: 'हे ईमान वालो! चाहिए कि तुमसे वे लोग अनुमति मांगें जो तुम्हारे स्वामित्व में हैं और वे जो तुममें से अभी बालिग नहीं हुए हैं, तीन समयों में...' उन्होंने कहा: इसका अर्थ तीन अलग-अलग समय है। उन्होंने कहा: कुरान का आदेश गुलामों और बच्चों के बारे में आया है, और अल्लाह के रसूल ﷺ की सुन्नत सभी के लिए है। इब्न अब्दुल बर्र ने कहा (9): उन्होंने इसके बारे में जो कहा है, भले ही उसमें कुछ सच्चाई हो, लेकिन यह उनसे ज्ञात नहीं है...

(1) (द) और (फ़) में: 'अलीम' (सर्वज्ञ), और (ज़) में: 'हकीम' (तत्वदर्शी)। (2) हस्तलिखित प्रतियों में: 'उनके दरवाजों के लिए', और जो निर्धारित है वह (म) और सुनन अबी दाऊद से है। (3) (ज़ह) में: 'और कोई पर्दा नहीं'। अल-हिजाल, अल-हजला का बहुवचन है - हरकतों के साथ -: एक गुंबद जैसा

घर जो कपड़ों से ढका होता है, जिसमें बड़े बटन होते हैं। अन-निहाया (ह-ज-ल)। (4) शब्द: 'आदमी', (म) और सुनन अबी दाऊद से है। (5) सुनन अबी दाऊद (5192) और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (6) अन-नासिख़ वल-मनसूख़ अन-नह़ह़ास 2/555 के अनुसार, उनके इस कथन के बिना: 'और यह सईद और इब्न जुबैर के कथन का खंडन करता है'। (7) (द) और (फ़) में: 'आज'। (8) इसे इसी सनद के साथ इब्न अबी शैबा 4/400 और अन-नह़ह़ास ने अन-नासिख़ वल-मनसूख़ (404) में उद्धृत किया है। अबू उबैद ने अन-नासिख़ वल-मनसूख़ (404) में और अल-तबरी 17/354 ने सुफियान के माध्यम से यहया बिन सईद और अब्दुल रहमान के मार्ग से इसे उद्धृत किया है। (9) अल-तमहीद 3/197 और अल-इस्तिज़कार 27/161-162 में।

سورہ النور: آیت 58- صفحہ 331-

حکیم۔ ابن عباس نے کہا: بیشک اللہ بردبار (1) اور مومنوں پر نہایت مہربان ہے، وہ پردہ پوشی کو پسند کرتا ہے، اور لوگوں کے گھروں میں نہ پردے (2) ہوتے تھے اور نہ ہی خیمے (3)، تو بسا اوقات خادم، یا بچہ، یا مرد کی یتیم زیرِ کفالت (4) داخل ہو جاتی جبکہ مرد اپنی بیوی کے پاس ہوتا، پس اللہ نے انہیں ان پردے کے اوقات (عورات) میں اجازت طلب کرنے کا حکم دیا، پھر اللہ نے انہیں پردے اور خیر عطا فرمائی، تو میں نے کسی کو اس کے بعد (5) اس پر عمل کرتے ہوئے نہیں دیکھا۔

میں کہتا ہوں: یہ ایک عمدہ متن ہے، اور یہ سعید اور ابن جبیر کے قول کو رد کرتا ہے، کیونکہ اس میں آیت کے منسوخ ہونے کی کوئی دلیل نہیں ہے، بلکہ اس بات پر ہے کہ وہ ایک حالت پر تھی جو پھر ختم ہو گئی، پس اگر ویسی ہی حالت دوبارہ ہو، تو اس کا حکم قائم ہے جیسا کہ پہلے تھا (6) ، بلکہ اس کا حکم آج (7) بھی دیہاتوں اور صحراؤں وغیرہ میں مسلمانوں کے بہت سے گھروں میں ثابت ہے۔ اور وکیع نے سفیان سے، انہوں نے موسیٰ بن ابی عائشہ سے، انہوں نے شعبی سے روایت کیا: ﴿اے ایمان والو! چاہئے کہ تم سے وہ لوگ اجازت مانگیں جو تمہارے قبضے میں ہیں﴾ انہوں نے کہا: یہ منسوخ نہیں ہے۔

میں نے کہا: بیشک لوگ عمل نہیں کرتے، انہوں نے کہا: اللہ عزوجل ہی مددگار ہے (8)۔

تیسری بات: بعض اہل علم نے کہا: تین بار اجازت مانگنا اللہ تعالیٰ کے اس قول سے لیا گیا ہے: ﴿اے ایمان والو! چاہئے کہ تم سے وہ لوگ اجازت مانگیں جو تمہارے قبضے میں ہیں اور وہ جو تم میں سے ابھی بلوغت کو نہیں پہنچے، تین اوقات میں﴾ انہوں نے کہا: اس سے مراد تین مرتبہ ہے۔ انہوں نے کہا: پس قرآن غلاموں اور بچوں کے بارے میں وارد ہوا، اور رسول اللہ ﷺ کی سنت سب

کے بارے میں ہے۔ ابن عبد البر نے کہا (9): اس کے بارے میں جو انہوں نے کہا ہے اگرچہ اس کی کوئی وجہ ہو، لیکن یہ ان سے معروف نہیں ہے...

(1) (د) اور (ف) میں: علیم، اور (ز) میں: حکیم۔ (2) قلمی نسخوں میں: 'اپنے دروازوں کے لیے'، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور سنن ابی داؤد سے ہے۔ (3) (ظ) میں: 'اور نہ کوئی پردہ'۔ الحجال، الحَجَلة کی جمع ہے - زبر کے ساتھ -: قبہ نما گھر جسے کپڑوں سے ڈھانپا جاتا ہے، اور اس کے بڑے بٹن ہوتے ہیں۔ النہایہ (حجل)۔ (4) لفظ: 'مرد'، (م) اور سنن ابی داؤد سے ہے۔ (5) سنن ابی داؤد (5192) اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (6) الناسخ والمنسوخ للنحاس 2/555 سوائے ان کے اس قول کے: 'اور وہ سعید اور ابن جبیر کے قول کو رد کرتا ہے'۔ (7) (د) اور (ف) میں: آج۔ (8) اسے اسی سند کے ساتھ ابن ابی شیبہ 4/400 اور نحاس نے الناسخ والمنسوخ (404) میں روایت کیا ہے۔ اور ابو عبید نے الناسخ والمنسوخ (404) میں، اور طبری 17/354 نے یحییٰ بن سعید اور عبد الرحمن کے واسطے سے سفیان سے روایت کیا ہے۔ (9) التمہید 3/197 ، اور الاستذکار 27 / 161-162 میں۔

Surah An-Nur: Verse 58 332

The scholars, in interpreting the verse he cited, and the majority view among them regarding the words: {three times of undress}, mean: at three specific times. The evidence for the correctness of this view is mentioned therein: {before the Fajr prayer, when you take off your garments for the midday heat, and after the 'Isha prayer}.

Fourth: Allah, the Almighty and Majestic, disciplined His servants in this verse so that slaves, since they have no concern, and children who have not reached puberty but have understood the meanings of nakedness and the like, should seek permission from their families at these three times. These are times when people's custom requires uncovering and being in a state of undress. Before dawn is the time when sleep ends, and it's the time for coming out of sleepwear and putting on daytime clothes. The time of the nap (qaylulah) is also a time for undressing, which is midday, because the day is apparent then when it's high (1) and its heat intensifies. After the 'Isha prayer is the time for undressing to sleep (2), so uncovering is prevalent at these times.

It is narrated that the Messenger of Allah ﷺ sent a boy from the Ansar — called Mudlij — to 'Umar ibn al-Khattab at noon to call him. He found him sleeping, and he had closed the door. The boy knocked on the door, called out, and entered. 'Umar woke up and sat up, and something of his body was uncovered. 'Umar said: "I wish that Allah would forbid our children, women, and servants from entering upon us during these hours except with permission." Then he went to the Messenger of Allah ﷺ and found that this verse had been revealed, so he fell prostrate in gratitude to Allah (3). And it is Meccan (4).

Fifth: The words of the Almighty: {and those among you who have not reached puberty}, meaning: those among your free people who have not yet had nocturnal emissions. This was said by Mujahid (5). Ismail bin Ishaq mentioned [that Ibn Abbas] used to say:

(1) After it in (M): its rays. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/194. (3) Narrated by Ibn Mandah — as in Al-Isabah 9/155 — via Al-Suddi Al-Saghir, from Al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas, similarly. This is a damaged chain of narration. Al-Mawardi cited it in Al-Nukat wa Al-'Uyun 4/120, and Al-Baghawi in his Tafsir 3/355. (4) We have not come across anyone who mentioned that this verse is Meccan. It was previously stated at

the beginning of the Surah that it is entirely Medinan by consensus. (5) Narrated by Abu 'Ubayd in Al-Nasikh wa Al-Mansukh (408), and Al-Tabari 17/352.

सूरह अन-नूर: आयत 58 332

विद्वानों ने उस आयत की व्याख्या में, जिसे उन्होंने उद्धृत किया, और उनमें से बहुमत की राय अल्लाह के इस कथन के बारे में है: {तीन समय नग्नावस्था के}, इसका अर्थ है: तीन विशिष्ट समय। इस मत की सत्यता का प्रमाण इसमें उल्लिखित है: {फज्र की नमाज़ से पहले, जब तुम दोपहर की गर्मी के कारण अपने कपड़े उतार देते हो, और ईशा की नमाज़ के बाद}।

चौथा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इस आयत में अपने बंदों को शिष्टाचार सिखाया है कि दास, क्योंकि वे बेफिक्र होते हैं, और वे बच्चे जो अभी किशोरावस्था (प्यूबर्टी) तक नहीं पहुँचे हैं, लेकिन वे नग्नता और इसी तरह के अर्थों को समझते हैं, इन तीन समयों पर अपने परिवारों से अनुमति माँगें। ये वे समय हैं जब लोगों की प्रथा में पर्दा कम होता है और वे नग्नावस्था की स्थिति में होते हैं। भोर से पहले का समय नींद खत्म होने का समय है, और यह सोते समय के कपड़े उतारने और दिन के कपड़े पहनने का समय है। दोपहर की झपकी (कैलूला) का समय भी कपड़े उतारने का समय है, क्योंकि दिन तब पूरी तरह चढ़ जाता है (1) और उसकी गर्मी तीव्र हो जाती है। ईशा की नमाज़ के बाद सोने के लिए कपड़े उतारने का समय है (2), इसलिए इन समयों में नग्नता की संभावना अधिक होती है।

यह वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अंसार के एक लड़के को - जिसे मुदलिज कहा जाता था - उमर बिन अल-खत्ताब को बुलाने के लिए दोपहर के समय भेजा। उसने उन्हें सोया हुआ पाया और उन्होंने दरवाज़ा बंद कर रखा था। लड़के ने दरवाज़ा खटखटाया, पुकारा और अंदर चला गया। उमर जाग गए और बैठ गए, और उनके शरीर का कुछ हिस्सा खुल गया। उमर ने कहा: "मेरी इच्छा थी कि अल्लाह हमारे बच्चों, महिलाओं और नौकरों को इन घंटों में बिना अनुमति के हमारे पास आने से मना कर देता।" फिर वह अल्लाह के रसूल ﷺ के पास गए और पाया कि यह आयत नाज़िल हो चुकी है, तो वह अल्लाह के शुक्र में सजदे में गिर गए (3)। और यह मक्की है (4)।

पाँचवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {और तुममें से वे जो अभी किशोरावस्था तक नहीं पहुँचे हैं}, अर्थात: तुम्हारे स्वतंत्र लोगों में से वे जिन्हें अभी स्वप्नदोष (वीर्यपात) नहीं हुआ है। यह मुजाहिद (5) ने कहा है। इस्माइल बिन इशाक ने उल्लेख किया है [कि इब्न अब्बास] कहा करते थे:

(1) (M) में इसके बाद: उसकी किरणें। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/194। (3) इब्न मंदा द्वारा उद्धृत - जैसा कि अल-इसाबा 9/155 में है - अल-सुद्दी अल-सगीर के माध्यम से, अल-कल्बी से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से, इसी तरह। यह एक कमज़ोर (क्षतिग्रस्त) वर्णन श्रृंखला है। अल-मावर्दी ने

इसे अल-नुकात वल-उयून 4/120 में उद्धृत किया है, और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 3/355 में। (4) हमें ऐसा कोई नहीं मिला जिसने उल्लेख किया हो कि यह आयत मक्की है। सूरह की शुरुआत में पहले ही उल्लेख किया गया था कि सर्वसम्मति से यह पूरी सूरह मदनी है। (5) अबू उबैद ने अल-नासिह वल-मंसूख (408) में और अल-तबरी ने 17/352 में इसे उद्धृत किया है।

سورہ النور: آیت ۵۸ ۳۳۲

علماء نے اس آیت کی تفسیر میں جسے انہوں نے دلیل بنایا ہے، اور ان کی اکثریت کی رائے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں ہے: {تین اوقات پردے کے} یعنی: تین اوقات میں۔ اس قول کی صحت پر دلیل اس میں اس کا ذکر ہے: {فجر کی نماز سے پہلے، اور جب تم دوپہر کے وقت اپنے کپڑے اتار دیتے ہو، اور عشاء کی نماز کے بعد}۔

چوتھا: اللہ عز و جل نے اس آیت میں اپنے بندوں کو یہ ادب سکھایا ہے کہ غلام، چونکہ وہ بے فکر ہوتے ہیں، اور وہ بچے جو ابھی بلوغت کو نہیں پہنچے لیکن وہ ستر اور برہنگی کے معانی کو سمجھتے ہیں، وہ ان تین اوقات میں اپنے گھر والوں سے اجازت لیں۔ یہ وہ اوقات ہیں جن میں لوگوں کی عادت برہنگی اور بے لباسی کا تقاضا کرتی ہے۔ فجر سے پہلے کا وقت نیند ختم ہونے کا وقت ہے، اور یہ نیند کے لباس اتارنے اور دن کے کپڑے پہننے کا وقت ہے۔ دوپہر کا وقت (قیلولہ) بھی کپڑے اتارنے کا وقت ہے اور یہ دوپہر ہے، کیونکہ دن اس وقت بلند ہوتا ہے (۱) اور اس کی گرمی شدید ہو جاتی ہے۔ عشاء کی نماز کے بعد سونے کے لیے کپڑے اتارنے کا وقت ہے (۲)، لہذا ان اوقات میں برہنگی عام ہوتی ہے۔

مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے انصار کے ایک لڑکے کو - جس کا نام مدلج بتایا جاتا ہے - دوپہر کے وقت عمر بن خطاب کو بلانے کے لیے بھیجا۔ اس نے انہیں سویا ہوا پایا اور انہوں نے دروازہ بند کر رکھا تھا۔ لڑکے نے دروازہ کھٹکھٹایا، آواز دی اور داخل ہو گیا۔ عمر بیدار ہو کر بیٹھ گئے اور ان کے جسم سے کپڑا ہٹ گیا۔ عمر نے کہا: "میری خواہش تھی کہ کاش اللہ ہمارے بچوں، عورتوں اور خادموں کو ان اوقات میں بغیر اجازت کے ہمارے پاس آنے سے منع فرما دیتا۔" پھر

وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس گئے تو دیکھا کہ یہ آیت نازل ہو چکی ہے، تو وہ اللہ کے شکر میں سجدے میں گر گئے (۳)۔ اور یہ مکی ہے (۴)۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور تمہارے وہ بچے جو ابھی بلوغت کو نہیں پہنچے} یعنی: تمہارے آزاد لوگوں میں سے وہ جنہیں ابھی احتلام نہیں ہوا۔ یہ مجاہد (۵) کا قول ہے۔ اسماعیل بن اسحاق نے ذکر کیا کہ [ابن عباس] فرمایا کرتے تھے:

(۱) اس کے بعد (م) میں ہے: اس کی شعاعیں۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۱۹۴۔ (۳) اسے ابن مندہ نے نکالا ہے - جیسا کہ الاصابہ ۹/ ۱۵۵ میں ہے - سدی صغیر کے طریق سے، کلبی سے، ابوصالح سے، ابن عباس سے، اسی طرح۔ اور یہ سند باطل (تالف) ہے۔ اور ماوردی نے النکت والعیون ۴/ ۱۲۰ میں اور بغوی نے اپنی تفسیر ۳/ ۳۵۵ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۴) ہمیں ایسا کوئی نہیں ملا جس نے ذکر کیا ہو کہ یہ آیت مکی ہے۔ اور سورت کے آغاز میں یہ گزر چکا ہے کہ بالاتفاق یہ پوری سورت مدنی ہے۔ (۵) اسے ابوعبید نے الناسخ والمنسوخ (۴۰۸) میں اور طبری نے ۱۷/ ۳۵۲ میں نکالا ہے۔

333 Surat An-Nur: Verse 58

"...those whom your right hands possess and those who have not reached puberty among you should ask your permission..." (1), based on fronting and delaying, and the verse concerns female slaves. The majority read with a damma on the lam, while Al-Hasan bin Abi Al-Hasan made it sukun due to the heaviness of the damma. Abu Amr used to favor it (2).

"three times" is in the accusative case (nasb) as an adverb of time (zarf); because they were not commanded to ask permission three times, rather they were commanded to ask permission at three instances. The adverbial nature of "three" is clear (3): before the Fajr prayer, when you put off your clothes at noon, and after the Isha prayer. Its meaning has already passed. It is not obligatory to ask permission three times at each time.

"three times of privacy for you" The majority of the Seven read: "thalaathu 'awraatin" with "thalaath" in the nominative case (raf'). Hamza, Al-Kisa'i, and Abu Bakr on the authority of Asim read: "thalaatha" in the accusative case (nasb) as a substitute (badal) for the adverb in His saying: "three times" (4). Abu Hatim said: The accusative case is weak and rejected. Al-Farra' (5) said: The nominative case is more beloved to me. He said: I only chose the nominative because the meaning is: these characteristics are three times of privacy. The nominative according to Al-Kisa'i is for the subject (mubtada'), and the predicate (khabar) according to him is what follows it, and he did not mention the returning pronoun, and he explicitly said it is the subject. He said: "Aurat" (privacy) are the hours in which nakedness occurs, except that he read it in the accusative. There are two views on the accusative: one is that it is linked back to His saying: "three times," and for this reason Al-Farra' considered it unlikely. Az-Zajjaj (6) said: The meaning is: let them ask your permission at the times of three privacies, so the first part of the construct (mudaf) was omitted and the second part (mudaf ilayh) was put in its place.

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya al-Tabari 4/321 and what is between brackets is from it. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/193 without mentioning Al-Hasan's reading. Al-Nahhas mentioned it in I'rab al-Qur'an 3/146, and Ibn Khalawayh attributed it in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 103 in this verse and the one after it to Abd al-Warith from Abu Amr. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/194. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/194, Al-Sab'ah p. 459, and Al-Taysir p. 163. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/260, and it was quoted by the author via Al-

Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/147 and what preceded it and what will follow from it. (6) In Ma'ani al-Qur'an 4/52.

३३३ सूरह अन-नूर: आयत ५८

"...वे जो तुम्हारे दाहिने हाथ के अधिकार में हैं और वे जो तुममें से बालिग नहीं हुए हैं, उन्हें तुमसे अनुमति मांगनी चाहिए..." (१), यह आगे और पीछे करने (तक़दीम व ताख़ीर) के आधार पर है, और यह आयत दासियों के बारे में है। बहुमत ने लाम पर ज़म्मा के साथ पढ़ा है, जबकि अल-हसन बिन अबी अल-हसन ने ज़म्मा के भारीपन के कारण इसे सुकून के साथ पढ़ा। अबू अम्र इसे पसंद करते थे (२)।

﴿तीन बार﴾ यह परिस्थिति (ज़र्फ़) के रूप में नसब (अव्यय) में है; क्योंकि उन्हें तीन बार अनुमति मांगने का आदेश नहीं दिया गया था, बल्कि उन्हें तीन अवसरों पर अनुमति मांगने का आदेश दिया गया था। "तीन" में स्थान/समय की स्थिति स्पष्ट है (३): फज्र की नमाज़ से पहले, जब तुम दोपहर में अपने कपड़े उतारते हो, और ईशा की नमाज़ के बाद। इसका अर्थ पहले ही बताया जा चुका है। हर समय तीन बार अनुमति मांगना अनिवार्य नहीं है।

﴿तुम्हारे लिए गोपनीयता के तीन समय﴾ सात (प्रसिद्ध पाठकों) के बहुमत ने पढ़ा: "थलाथु अवरातिन" जिसमें "थलाथु" रफ़ (कर्ता कारक) में है। हमजा, अल-किसाई और आसिम से अबू बक्र ने पढ़ा: "थलाथ" नसब (कर्म कारक) में, जो कि "तीन बार" (४) वाक्यांश में ज़र्फ़ के विकल्प (बदल) के रूप में है। अबू हातिम ने कहा: नसब कमज़ोर और खारिज किया गया है। अल-फ़र्रा (५) ने कहा: रफ़ मुझे अधिक प्रिय है। उन्होंने कहा: मैंने रफ़ को इसलिए चुना क्योंकि अर्थ यह है: ये विशेषताएं तीन गोपनीयता के समय हैं। अल-किसाई के अनुसार रफ़ इब्तिदा (विषय) के कारण है, और उनके अनुसार खबर (विधेय) इसके बाद वाला हिस्सा है, और उन्होंने लौटने वाले सर्वनाम का उल्लेख नहीं किया, और स्पष्ट रूप से कहा कि यह इब्तिदा है। उन्होंने कहा: "अवरात" (गोपनीयता के समय) वे घंटे हैं जिनमें नग्नता होती है, सिवाय इसके कि उन्होंने इसे नसब में पढ़ा। नसब के बारे में दो मत हैं: पहला यह कि यह उनके कथन "तीन बार" पर आधारित है, और इसी कारण अल-फ़र्रा ने इसे दूर की संभावना माना। अज़्-ज़ज्जाज (६) ने कहा: अर्थ यह है: उन्हें तीन गोपनीयता के समयों में तुमसे अनुमति मांगनी चाहिए, इसलिए 'मुदाफ़' (पहला पद) हटा दिया गया और 'मुदाफ़ इलैह' (दूसरा पद) को उसके स्थान पर रखा गया।

---

(१) अहकाम अल-कुरान, अल-किया अल-तबरी ४/३२१ और कोष्ठकों के बीच का अंश इसी से है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१९३ अल-हसन के पाठ का उल्लेख किए बिना। अल-नहस ने इसे ए'राब

अल-कुरान ३/१४६ में उल्लेख किया है, और इब्न खलवैह ने अल-किरात अल-शज़्ज़ाह पृष्ठ १०३ में इस आयत और इसके बाद वाली आयत के लिए अबू अम्र से अब्द अल-वारिस को श्रेय दिया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१९४। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१९४, अल-सबअ पृष्ठ ४५९, और अल-तयसीर पृष्ठ १६३। (५) मआनी अल-कुरान २/२६० में, और लेखक द्वारा अल-नहस के माध्यम से ए'राब अल-कुरान ३/१४७ में उद्धृत किया गया है। (६) मआनी अल-कुरान ४/५२ में।

"...جو تمہارے دائیں ہاتھ کے قبضے میں ہیں اور وہ جو تم میں سے بلوغت کو نہیں پہنچے، انہیں تم سے اجازت لینی چاہیے..." (۱)، یہ تقدیم و تاخیر کی بنیاد پر ہے، اور یہ آیت لونڈیوں کے بارے میں ہے۔ جمہور نے لام پر ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے، جبکہ الحسن بن ابی الحسن نے ضمہ کی ثقالت کی وجہ سے اسے ساکن پڑھا ہے۔ ابو عمرو اسے پسند کرتے تھے (۲)۔

﴿تین بار﴾ یہ ظرف ہونے کی وجہ سے منصوب ہے؛ کیونکہ انہیں تین بار اجازت مانگنے کا حکم نہیں دیا گیا تھا، بلکہ انہیں تین مقامات پر اجازت مانگنے کا حکم دیا گیا تھا۔ "تین" میں ظرفیت واضح ہے (۳): نماز فجر سے پہلے، جب تم دوپہر کے وقت اپنے کپڑے اتارتے ہو، اور نماز عشاء کے بعد۔ اس کا مفہوم پہلے گزر چکا ہے۔ ہر وقت تین مرتبہ اجازت مانگنا واجب نہیں ہے۔

﴿تمہارے لیے پردے کے تین وقت﴾ سات (مشہور قراء) کے جمہور نے اسے "ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ" پڑھا ہے، یعنی "ثلاث" رَفَع (پیش) کے ساتھ حمزہ، کسائی اور عاصم سے ابوبکر نے اسے "ثلاث" نَصَب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، جو کہ قول باری "تین بار" (۴) میں ظرف سے بدل ہونے کی وجہ سے ہے۔ ابو حاتم نے کہا: نصب کمزور اور مردود ہے۔ فراء (۵) نے کہا: مجھے رفع زیادہ پسند ہے۔ انہوں نے کہا: میں نے رفع کو اس لیے ترجیح دی کیونکہ معنی یہ ہے: یہ خصلتیں تین پردے کے وقت ہیں۔ کسائی کے نزدیک رفع ابتدا (مبتدا) کی وجہ سے ہے، اور ان کے نزدیک خبر اس کے بعد والا حصہ ہے، اور انہوں نے لوٹنے والی ضمیر کا ذکر نہیں کیا، اور صراحتاً اسے ابتدا قرار دیا۔ انہوں نے کہا: "عورات" وہ اوقات ہیں جن میں ستر ظاہر ہوتا ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے اسے نصب کے ساتھ پڑھا۔ نصب میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ یہ ان کے قول "تین بار" پر لوٹتا ہے، اسی لیے فراء نے اسے بعید قرار دیا۔ زجاج (۶) نے کہا: معنی یہ ہے: تاکہ وہ تم سے

تین پردے کے اوقات میں اجازت مانگیں، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا اور مضاف الیہ کو اس کے قائم مقام کر دیا گیا۔

---

(۱) احکام القرآن للکیا الطبری ۳۲۱/۴ اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۱۹۳/۴ الحسن کی قرات کے ذکر کے بغیر، اور النحاس نے اسے اعراب القرآن ۱۴۶/۳ میں ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۱۰۳ میں اس آیت اور اس سے اگلی آیت کو ابو عمرو سے عبد الوارث کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۱۹۴/۴۔ (۴) المحرر الوجیز ۱۹۴/۴، والسبعۃ ص ۴۵۹، والتیسیر ص ۱۶۳۔ (۵) معانی القرآن ۲۶۰/۲ میں، اور اسے مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۱۴۷/۳ اور اس سے پہلے اور بعد میں آنے والے حصوں میں نقل کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن ۵۲/۴ میں۔

And "'awrat" is the plural of "'awrah", and its rule in sound (roots) is that it comes on the pattern of "fa'alat" — with a fatha on the 'ayn — such as "jafnah" and "jafanat", and the like. They (the grammarians) kept the 'ayn quiescent (sakin) in weak-voweled words, like "baydah" and "baydat"; because giving it a fatha would lead to its irregularity, so it was not vocalized for that reason (1). As for the poet's saying: Abu bayadatun (the one of eggs) going in the evening or morning (2) in haste, possessing provisions but not supplied (3) [It is out of poetic necessity] (4).

Sixth: The Almighty's saying: {There is no blame upon you nor upon them after that} meaning: in entering without asking permission even if you are in a state of undress. {Tawwafuna} meaning: they are those who frequent (you). Al-Farra' said (5): like your saying in speech: they are but your servants and those who frequent you. Al-Farra' permitted the accusative (nasb) of "tawwafina" (6); because it is indefinite, and the pronoun in "'alaykum" (7) is definite. The Basrans do not allow it to be a circumstantial case (hal) from the two pronouns in "'alaykum" and in "ba'dukum" due to the difference of the two governing agents. It is not permissible to say: "I passed by Zaid and stayed with 'Amr the two wise ones," as an attribute to both of them (8). And the meaning (9)

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/194. (2) This is how it appeared in (f), and it is not metrically balanced, and the last two words were not found in (d) and (z), and this section of the commentary was omitted from (kh) and (z). (3) Confirmed from (z), and the last word was not found in (d) and (f), and we did not find the verse in this context. It appears in the Diwan of al-Nabigha al-Dhubyani p. 38: Is he from the family of Mayyah going in the evening or morning, in haste, possessing provisions but not supplied? And this verse appeared in Al-Khasa'is 3/184, Lisan al-'Arab (bayd), and Khizanat al-Adab 8/102 and thereafter: A brother of eggs (baydat) going in the evening and returning at night, gentle in stroking the shoulders, a fast-moving horse. (4) What is between brackets is an addition necessitated by the context. Pronouncing the fatha on the weak letter in "bayadat" is the dialect of Hudhayl; among others besides Hudhayl, it is a poetic necessity. See Khizanat al-Adab 8/103. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/260. (6) This is the recitation of Ibn Abi 'Abla as in Al-Muharrar al-Wajiz 4/194. (7) In Al-Farra's Ma'ani al-Qur'an 2/260: "'alayhim". (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/147. (9) In (d) and (m): "So the meaning is".

३३४ सूरह अन-नूर: आयत ५८

और "'औरात" (awrat) "'औरा" (awrah) का बहुवचन है, और सही (ध्वनि) मूल वाले शब्दों में इसका नियम यह है कि यह "फअलात" (fa'alat) के वजन पर आता है - ऐन पर ज़बर के साथ - जैसे "जफ़ना" और "जफ़नात", और इसी तरह। और कमज़ोर अक्षर (इल्लत) वाले शब्दों में उन्होंने ऐन को साकिन रखा है, जैसे "बैज़ा" (baydah) और "बैज़ात" (baydat); क्योंकि इसे ज़बर देना इसके बिगड़ने का कारण बनता है, इसलिए उस कारण से इस पर ज़बर नहीं दिया गया (१)। जहाँ तक कवि के इस कथन का सवाल है: "अबू बयज़ात (अंडों वाला) शाम या सुबह जाने वाला (२) जल्दी में, जिसके पास तोशा है पर वह अतिरिक्त रसद वाला नहीं है (३)" [यह काव्य की आवश्यकता के कारण है] (४)।

छठा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {इसके बाद न तुम पर कोई गुनाह है और न उन पर} यानी: बिना इजाज़त लिए दाखिल होने में, भले ही तुम मामूली कपड़ों में हों। {तवाफ़ून} (tawwafuna) का अर्थ है: वे चक्कर लगाने वाले हैं। अल-फ़र्रा ने कहा (५): जैसे बोलचाल में कहा जाता है: वे तो बस तुम्हारे खादिम और तुम्हारे पास चक्कर लगाने वाले हैं। अल-फ़र्रा ने "तवाफ़ीन" (tawwafina) को नसब (nasb) की स्थिति में पढ़ना जायज़ माना है (६); क्योंकि यह नकिरा (indefinite) है, और "'अलैकुम" (७) में जो ज़मीर (pronoun) है वह मा'रिफ़ा (definite) है। बसरा के व्याकरणविद इसे "'अलैकुम" और "ब'ज़ुकुम" की दोनों ज़मीरों से 'हाल' (circumstantial case) बनाना जायज़ नहीं मानते क्योंकि उनके कारक (governing agents) अलग-अलग हैं। यह कहना जायज़ नहीं है: "मैं ज़ैद के पास से गुज़रा और अम्र के यहाँ ठहरा, वे दो अक्लमंद", दोनों के लिए एक विशेषण के रूप में (८)। और अर्थ (९)

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१९४। (२) यह पांडुलिपि (f) में इसी तरह आया है, और यह छंदबद्ध नहीं है, और अंतिम दो शब्द (d) और (z) में नहीं मिले, और तफ़सीर का यह हिस्सा (kh) और (z) से गायब है। (३) पांडुलिपि (z) से पुष्ट, और अंतिम शब्द (d) और (f) में नहीं मिला, और हमें इस संदर्भ में यह शेर नहीं मिला। यह नाबिगा अल-ज़ुब्यानी के दीवान पृ. ३८ में इस प्रकार है: "क्या वह मय्याह के खानदान से है, शाम या सुबह जाने वाला, जल्दी में, जिसके पास तोशा है पर रसद नहीं?" और यह शेर अल-खसाइस ३/१८४, लिसान अल-अरब (बैज़), और खिज़ानत अल-अदब ८/१०२ और उसके बाद में इस प्रकार है: "अंडों (बैज़ात) का भाई, शाम को जाने वाला और रात को लौटने वाला, कंधों को सहलाने में नर्म, तेज़ चलने वाला घोड़ा।" (४) कोष्ठक के बीच का हिस्सा संदर्भ की मांग के

अनुसार जोड़ा गया है। "बयज़ात" में कमज़ोर अक्षर पर ज़बर देना हुज़ैल (Hudhayl) की बोली है; हुज़ैल के अलावा अन्य के पास यह काव्य की मजबूरी (poetic necessity) है। देखिए खिज़ानत अल-अदब ८/१०३। (५) मा'नी अल-कुरान २/२६० में। (६) यह इब्न अबी अबला का पाठ (क़िरात) है जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/१९४ में है। (७) अल-फ़र्रा की मा'नी अल-कुरान २/२६० में: "'अलैहिम"। (८) नह्हास द्वारा इ'राब अल-कुरान ३/१४७। (९) (d) और (m) में: "तो अर्थ है"।

٣٣٤ سورة النور: الآية ٥٨

اور «عَوْرات» جمع ہے «عَوْرَة» کی، اور صحیح (حروف والے کلمات) میں اس کا قاعدہ یہ ہے کہ یہ «فَعَلات» کے وزن پر آئے - عین کے فتحہ (زبر) کے ساتھ - جیسے «جَفْنَة» اور «جَفَنات»، اور اسی طرح کے دیگر کلمات۔ اور (اہلِ لغت نے) معتل (حرفِ علت والے) کلمات میں عین کو ساکن رکھا ہے جیسے «بَيْضَة» اور «بَيْضات»؛ کیونکہ اسے متحرک کرنا اس میں خرابی (اعتلال) کا باعث بنتا، اس لیے اس وجہ سے اسے فتحہ نہیں دیا گیا (١)، رہا شاعر کا قول: أبو بَيَضاتٍ رائحٌ أو مُغْتَدٍ (٢) عَجْلانَ ذا زادٍ وغَيرَ مُزَوَّدِ (٣) تو یہ [ضرورتِ شعری] (٤) ہے۔

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ وَلَا عَلَيْهِمْ جُنَاحٌ بَعْدَهُنَّ﴾ یعنی: (ان اوقات کے) بعد بلا اجازت داخل ہونے میں تم پر اور ان پر کوئی گناہ نہیں ہے اگرچہ تم بے تکلفی کی حالت میں ہو۔ ﴿طَوَّافُونَ﴾ کے معنی ہیں: وہ کثرت سے آنے جانے والے ہیں۔ فراء نے کہا (٥): جیسے تم کلام میں کہو: وہ تو بس تمہارے خادم اور تمہارے پاس کثرت سے آنے جانے والے ہیں۔ فراء نے «طوّافين» کو حالتِ نصب میں پڑھنا بھی جائز قرار دیا ہے (٦)؛ کیونکہ یہ نکرہ ہے، اور «عليكم» (٧) میں جو ضمیر ہے وہ معرفہ ہے۔ بصری نحویین اسے «عليكم» اور «بعضكم» کی دونوں ضمیروں سے حال بنانا جائز نہیں سمجھتے کیونکہ ان کے عامل مختلف ہیں۔ اور یہ کہنا جائز نہیں: «مررتُ بزيد ونزلتُ على عمرو العاقلَيْن»، ان دونوں کی صفت کے طور پر (٨)۔ اور معنی (٩)

(١) المحرر الوجيز ١٩٤/٤۔ (٢) نسخہ (ف) میں اسی طرح ہے، اور یہ موزوں (بحر میں) نہیں ہے، اور آخری دو لفظ نسخہ (د) اور (ظ) میں نہیں ملے، اور تفسیر کا یہ حصہ نسخہ (خ) اور (ز) سے ساقط ہے۔ (٣) نسخہ (ظ) سے ثابت ہے، اور آخری لفظ نسخہ (د) اور (ف) میں نہیں ملا، اور ہمیں یہ شعر اس سیاق میں نہیں ملا، اور نابغہ ذبیانی کے دیوان ص ٣٨ میں یوں ہے: أَمِنْ آلِ مَيَّةَ

رائحٌ أو مغتدِ عجلان ذا زادٍ وغير مزودِ اور یہ شعر الخصائص ۱۸٤/۳، لسان العرب (بیض)، اور خزانة الأدب ۱۰۲/۸ اور اس کے بعد میں یوں آیا ہے: أخو بیضاتٍ رائح متأوّبُ رفیق بمسح المنکبین سَبُوحُ (٤) قوسین کے درمیان کی عبارت سیاق و سباق کے تقاضے کے مطابق اضافہ ہے۔ اور «بیضات» میں حرفِ علت کو فتحہ دینا لغتِ ہذیل ہے، اور غیرِ ہذیل کے نزدیک یہ ضرورتِ شعری ہے۔ دیکھیے خزانة الأدب ۱۰۳/۸۔ (٥) معانی القرآن ۲/۲٦۰ میں۔ (٦) یہ ابن ابی عبلہ کی قرات ہے جیسا کہ المحرر الوجیز ۱۹٤/٤ میں ہے۔ (۷) فراء کی معانی القرآن ۲/۲٦۰ میں: «علیهم» ہے۔ (۸) نحاس کی إعراب القرآن ۱٤۷/۳۔ (۹) نسخہ (د) اور (م) میں ہے: «فمعنی»۔

335 Surah An-Nur: Verse 58

"They move about around you," meaning they circulate around you and you circulate around them. This is similar to the Hadith about the cat: "It is only one of those who move about around you, males and females" (1). Thus, entry was prohibited during the three times of privacy (awrah) because the reality of 'awrah' is anything that has no barrier. This is also seen in Allah's saying: {Indeed, our houses are exposed} [Al-Ahzab: 13], meaning easy to enter (2). So, He explained the cause necessitating permission, which is privacy during the state of 'awrah'. Its compliance became obligatory and its abrogation impossible.

Then He removed the blame by saying: {There is no blame upon you nor upon them beyond these [times], for they move about among you, some of you upon others,} meaning some of you circulate around others.

{Thus does Allah make clear to you the signs.} The 'Kaf' is in the accusative position, meaning: Allah clarifies His signs to you, which indicate His acts of worship, in a manner similar to how He clarifies these things to you (3).

{And Allah is Knowing and Wise.} Mentioned previously (4).

Seventh: His saying: {and after the prayer of 'Isha'.} He means 'Atamah' (darkness). In 'Sahih Muslim', from Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with them), he said: I heard the Messenger of Allah (ﷺ) say: "Do not let the Bedouins overcome you regarding the name of your prayer. Behold, it is 'Isha', but they call it 'Atamah' because of the late milking of camels" (5). In another narration: "For it is in the Book of Allah 'Isha', and it is late because of the milking of camels" (6).

In Al-Bukhari, from Abu Barza: The Prophet (ﷺ) used to delay 'Isha' (7). And Anas said: He delayed...

---

(1) Part of a Hadith by Abu Qatada, recorded by Ahmad (22580), Abu Dawud (75), At-Tirmidhi (92), An-Nasa'i 1/55 and 178, and Ibn Majah (367). At-Tirmidhi said: This is a Hasan Sahih Hadith. (2) In (D), (F), and (M): "to the entrance." The confirmed version is from (Z), which matches what is in 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 3/1387, and the text is from him. (3) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 3/147. (4) 1/429. (5) Sahih Muslim (644): (228), and it is with Ahmad (4572). (6) Number (644): (229). (7) Al-Bukhari mentioned it with this wording before Hadith (564), and it was related in (599) with

the wording: "He used to prefer to delay 'Isha'." And it was mentioned previously on page 67 of this volume.

335 सूरा अन-नूर: आयत 58

"طوّافون عليكم" (वे तुम्हारे पास चक्कर लगाते रहते हैं), अर्थात: वे तुम्हारे पास चक्कर लगाते रहते हैं और तुम उनके पास। इसी से संबंधित बिल्ली के बारे में हदीस है: "बेशक वह तुम्हारे पास चक्कर लगाने वालों या लगाने वाली स्त्रियों में से है" (1)। इसलिए परदे (औराह) के तीन समयों में उनका हमारे पास प्रवेश वर्जित किया गया; क्योंकि 'औराह' की वास्तविकता हर वह चीज़ है जिसके सामने कोई बाधा न हो, और इसी से अल्लाह का कथन है: {बेशक हमारे घर खुले पड़े हैं} [अल-अहज़ाब: 13] अर्थात: प्रवेश के लिए आसान (2)। अतः उसने अनुमति की आवश्यकता का कारण स्पष्ट किया, जो परदे की स्थिति में एकांत है, तो इसका पालन करना अनिवार्य हो गया और इसका निरसन असंभव हो गया।

फिर उसने यह कहकर दोष हटा दिया: {इन (समय) के बाद न तुम पर कोई दोष है और न उन पर, वे तुम्हारे पास बहुत आने-जाने वाले हैं, तुममें से कुछ कुछ के पास} अर्थात्: तुममें से कुछ लोग कुछ लोगों के पास आते-जाते रहते हैं।

{इसी प्रकार अल्लाह तुम्हारे लिए आयतें स्पष्ट करता है।} 'काफ' यहाँ कर्म कारक (नसब) की स्थिति में है, अर्थात: अल्लाह तुम्हारे लिए अपनी उन आयतों को स्पष्ट करता है जो उसकी इबादतों को दर्शाती हैं, ठीक उसी तरह जैसे वह तुम्हारे लिए इन चीज़ों को स्पष्ट करता है (3)।

{और अल्लाह सर्वज्ञ, तत्वदर्शी है।} यह पहले आ चुका है (4)।

सातवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और ईशा की नमाज़ के बाद}। इससे तात्पर्य 'अतमा' (अंधेरा) है। 'सहीह मुस्लिम' में अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "देहाती लोग तुम्हारी नमाज़ के नाम के संबंध में तुम पर हावी न हो जाएँ। सावधान! वह ईशा ही है, और वे ऊंटों का दूध दुहने में देरी (अतमा) करते हैं" (5)। एक अन्य वर्णन में है: "क्योंकि अल्लाह की किताब में यह ईशा है, और वे ऊंटों के दूध दुहने के कारण देरी करते हैं" (6)।

और बुखारी में अबू बरज़ा से वर्णित है: नबी ﷺ ईशा में देरी करते थे (7)। और अनस ने कहा: उन्होंने देरी की...

(1) अबू क़तादा की एक हदीस का अंश, जिसे अहमद (22580), अबू दाऊद (75), तिरमिज़ी (92), नसाई 1/55 और 178, और इब्न माजाह (367) ने निकाला है। तिरमिज़ी ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है। (2) (द), (फ़) और (म) प्रतियों में: "प्रवेश के लिए" है, और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरआन' 3/1387 के अनुरूप है, और यह कथन उन्हीं का है। (3) इराब अल-क़ुरआन लिन-नह़्हास 3/147। (4) 1/429। (5) सहीह मुस्लिम (644): (228), और यह अहमद (4572) के पास भी है। (6) संख्या (644): (229)। (7) बुखारी ने इसे हदीस (564) से पहले इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है, और (599) में इन शब्दों के साथ जोड़ा है: "वे ईशा में देरी करना पसंद करते थे।" और इस भाग के पृष्ठ 67 पर पहले उल्लेख किया जा चुका है।

335 سورة النور: آیت 58

"طوّافون علیکم"، یعنی: وہ تمہارے پاس چکر لگاتے رہتے ہیں اور تم ان کے پاس۔ اس کی مثال بلی کے بارے میں حدیث میں ہے: "بے شک وہ تمہارے پاس چکر لگانے والوں یا لگانے والیوں میں سے ہے" (1)۔ پس پردے کے تین اوقات میں ان کا ہمارے پاس داخلہ ممنوع قرار دیا گیا؛ کیونکہ 'عورت' (پردہ) کی حقیقت ہر وہ چیز ہے جس کے سامنے کوئی رکاوٹ نہ ہو، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {بے شک ہمارے گھر کھلے پڑے ہیں} [الاحزاب: 13] یعنی: آسانی سے داخل ہونے کے قابل (2)۔ چنانچہ اس نے اجازت لینے کی وجہ بیان فرمائی، اور وہ پردے کی حالت میں تنہائی ہے، تو اس کی پیروی لازم ہو گئی اور اس کی منسوخی ناممکن ٹھہری۔

پھر اس نے یہ فرما کر حرج ختم کر دیا: {ان اوقات کے بعد نہ تم پر کوئی گناہ ہے اور نہ ان پر، وہ تمہارے پاس کثرت سے آنے جانے والے ہیں، تم میں سے بعض بعض کے پاس} یعنی: تم میں سے بعض بعض کے پاس آتے جاتے رہتے ہیں۔

{اسی طرح اللہ تمہارے لیے اپنی آیات بیان فرماتا ہے۔} 'کاف' محلِ نصب میں ہے، یعنی: اللہ تمہارے لیے اپنی وہ آیات بیان کرتا ہے جو اس کی عبادت کے طریقوں پر دلالت کرتی ہیں، بالکل اسی طرح جیسے وہ تمہارے لیے ان چیزوں کو بیان کرتا ہے (3)۔

{اور اللہ علم والا، حکمت والا ہے۔} یہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور عشاء کی نماز کے بعد}۔ اس سے مراد 'عتمہ' (اندھیرا) ہے۔ 'صحیح مسلم' میں عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "دیہاتی لوگ تمہاری نماز کے نام پر غالب نہ آ جائیں، آگاہ رہو کہ وہ

عشاء ہی ہے، اور وہ اونٹوں کے دودھ دوہنے میں دیر کرتے ہیں (جسے عتمہ کہتے ہیں)" (5)۔ ایک اور روایت میں ہے "کیونکہ اللہ کی کتاب میں یہ عشاء ہے، اور وہ اونٹوں کے دودھ دوہنے کی وجہ سے دیر کرتے ہیں" (6)۔

اور بخاری میں ابو برزہ سے مروی ہے کہ: نبی ﷺ عشاء میں تاخیر فرمایا کرتے تھے (7)۔ اور انس نے کہا: انہوں نے تاخیر کی...

---

(1) ابو قتادہ کی حدیث کا ایک حصہ، جسے احمد (22580)، ابو داؤد (75)، ترمذی (92)، نسائی 55/1 اور 178، اور ابن ماجہ (367) نے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ (2) (د)، (ف) اور (م) کے نسخوں میں: "مدخل کے لیے" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے، جو ابن العربی کی 'احکام القرآن' 3/1387 کے مطابق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/147۔ (4) 1/429۔ (5) صحیح مسلم (644): (228)، اور یہ احمد (4572) کے ہاں بھی ہے۔ (6) نمبر (644): (229)۔ (7) بخاری نے ان الفاظ کے ساتھ حدیث (564) سے پہلے اسے معلق ذکر کیا ہے، اور (599) میں ان الفاظ کے ساتھ موصول کیا ہے: "وہ عشاء میں تاخیر کرنا پسند فرماتے تھے"۔ اور اس کا ذکر اسی جلد کے صفحہ 67 پر گزر چکا ہے۔

Surah An-Nur: Verse 58 | 336

...the Prophet ﷺ Isha (1). This indicates the first Isha. In the Sahih: He prayed it - meaning Asr - between the two Ishas, Maghrib and Isha (2). In Al-Muwatta (3) and others: "If they knew what is in the 'Atamah (Isha) and the morning prayer, they would come to them even if they had to crawl." In Muslim from Jabir bin Samurah, he said: The Messenger of Allah ﷺ used to pray the prayers similar to your prayers, and he used to delay the 'Atamah a little after your prayer, and he used to lighten the prayer (4). Judge Abu Bakr ibn al-Arabi (5) said: These are contradictory reports, the chronological order of which is unknown. His (peace and blessings be upon him) prohibition of naming Maghrib as Isha (6) and naming Isha as 'Atamah is established, so there is no turning back from it based on the words of the Companions, let alone others. Ibn Umar used to say: Whoever says "the 'Atamah prayer" has sinned (7). Ibn al-Qasim said: Malik said: "And after the Isha prayer" [Quran 24:58], so Allah named it the Isha prayer, and the Prophet ﷺ loved it to be named as Allah the Almighty named it, and a person should teach it to his family and children, and it should not be said: "'Atamah," except when addressing someone who does not understand. Hassan said: And it was never without an intimate companion... among its meadows were cattle and sheep.

(1) Al-Bukhari mentioned it with this wording before hadith (564), and it was connected (572), Ahmad (12880), and Muslim (640): (222). It preceded 175/4 from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (2) Reported by Muslim (627): (205), and Ahmad (617) from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him). (3) Al-Muwatta 131/1 from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and reported by al-Bukhari (657), and Muslim (651): (352), and preceded 180/4. (4) Sahih Muslim (643): (227), and it is with Ahmad (21002). It appeared there, and in a narration in Muslim: "yukhaffif" (lighten) instead of "yukhaff". (5) In Ahkam al-Quran 1386/3. (6) The author refers to the hadith reported by al-Bukhari (563) from Abdullah al-Muzani that the Prophet ﷺ said: "Let not the Bedouins overcome you regarding the name of your prayer, Maghrib." He said: The Bedouins call it Isha. (7) We did not find it, and Abd al-Razzaq (2154) reported from Abd al-Aziz ibn Abi Rawwad, and Ibn Abi Shaybah 439/2 from Nafi', both said (the wording is Nafi's): If Ibn Umar heard them say: "Al-Atamah," he would get very angry and forbid it strongly.

सूरह अन-नूर: आयत 58 | 336

नबी ﷺ ईशा (1)। और यह पहली ईशा की ओर संकेत करता है। और सहीह में है: तो उन्होंने उसे पढ़ा - यानी असर को - दो ईशा के बीच मग़रिब और ईशा (2)। और मुवत्ता (3) और अन्य में है: "अगर वे जान लेते कि अतमा (ईशा) और सुबह की नमाज़ में क्या (सवाब) है, तो वे उनके लिए ज़रूर आते चाहे उन्हें घिसट कर आना पड़ता।" और मुस्लिम में जाबिर बिन समुराह से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ तुम्हारी नमाज़ों की तरह नमाज़ें पढ़ते थे, और आप ﷺ अतमा को तुम्हारी नमाज़ से थोड़ी देर बाद तक टाल देते थे, और आप ﷺ नमाज़ हल्की पढ़ते थे (4)। काज़ी अबू बक्र बिन अल-अरबी (5) ने कहा: ये विरोधाभासी खबरें हैं, इतिहास की दृष्टि से इनमें से पहले और बाद वाली का पता नहीं है। आप (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) का मग़रिब को ईशा (6) नाम देने से और ईशा को अतमा नाम देने से मना करना साबित है, इसलिए सहाबा के कथनों से भी इसे पलटा नहीं जा सकता, दूसरों की तो बात ही क्या है। इब्न उमर कहा करते थे: जिसने "सलातुल अतमा" कहा, उसने गुनाह किया (7)। इब्न अल-कासिम ने कहा: मालिक ने कहा: ﴿وَمِنۢ بَعۡدِ صَلَوٰةِ ٱلۡعِشَآءِ﴾ (और ईशा की नमाज़ के बाद), तो अल्लाह ने इसका नाम ईशा की नमाज़ रखा है, इसलिए नबी ﷺ को यह पसंद था कि इसे उसी नाम से पुकारा जाए जो अल्लाह तआला ने रखा है, और इंसान को अपने परिवार और बच्चों को यही सिखाना चाहिए, और "अतमा" नहीं कहा जाना चाहिए, सिवाय उस व्यक्ति से बात करते समय जो न समझता हो। हस्सान ने कहा है: और वह हमेशा एक साथी के साथ रहती थी... उसके चरागाहों में मवेशी और भेड़ें थीं।

(1) बुखारी ने इसे हदीस (564) से पहले इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है, और इसे (572) पर जोड़ा है, और अहमद (12880), और मुस्लिम (640): (222)। और यह इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से 175/4 में पहले आ चुका है। (2) इसे मुस्लिम (627): (205) और अहमद (617) ने हज़रत अली रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है। (3) मुवत्ता 131/1 अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से, और इसे बुखारी (657) और मुस्लिम (651): (352) ने निकाला है, और 180/4 में पहले आ चुका है। (4) सहीह मुस्लिम (643): (227), और यह अहमद (21002) के पास है। उनके यहाँ और मुस्लिम की एक रिवायत में "युखफ्फ़िफ़" आया है, "युखफ़" के बजाय। (5) अहकाम अल-कुरआन 1386/3 में। (6) लेखक उस हदीस की ओर इशारा कर रहे हैं जिसे बुखारी (563) ने अब्दुल्ला अल-मुज़नी से निकाला है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "बद्दू तुम्हारी नमाज़ के नाम मग़रिब पर हावी न हो जाएँ।" कहा: और बद्दू इसे ईशा कहते हैं। (7) हमें यह नहीं मिला, और अब्द अल-रज्जाक (2154)

ने अब्द अल-अज़ीज़ बिन अबी रवाद से रिवायत किया, और इब्न अबी शैबा 439/2 ने नाफे से, दोनों ने कहा (और शब्द नाफे के हैं): जब इब्न उमर उन्हें "अल-अतमा" कहते सुनते, तो बहुत नाराज़ होते और कड़ी मनाही करते।

نبی ﷺ عشاء (۱)۔ اور یہ پہلی عشاء پر دلالت کرتا ہے۔ اور صحیح میں ہے: پس انہوں نے اسے پڑھا - یعنی عصر کو - دو عشاء کے درمیان مغرب اور عشاء (۲)۔ اور موطا (۳) اور دیگر میں ہے: "اگر وہ جان لیتے کہ عتمہ (عشاء) اور صبح کی نماز میں کیا فضیلت ہے، تو وہ ان کے لیے آتے خواہ رینگ کر آنا پڑتا"۔ اور مسلم میں جابر بن سمرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ تمہاری نمازوں کی طرح نمازیں پڑھتے تھے، اور آپ ﷺ عتمہ کو تمہاری نماز سے تھوڑی دیر بعد موخر کرتے تھے، اور آپ ﷺ نماز ہلکی پڑھتے تھے (٤)۔ قاضی ابو بکر بن العربی (٥) نے کہا: یہ متضاد روایات ہیں، تاریخ کے لحاظ سے ان میں سے پہلی اور آخری کا علم نہیں۔ آپ علیہ الصلوۃ والسلام کا مغرب کو عشاء (٦) کہنے اور عشاء کو عتمہ کہنے سے منع کرنا ثابت ہے، لہذا صحابہ کے اقوال سے بھی اس کی تردید نہیں ہو سکتی، دوسروں کا تو ذکر ہی کیا ہے۔ ابن عمر فرمایا کرتے تھے: جس نے "صلاۃ العتمہ" کہا، اس نے گناہ کیا (۷)۔ ابن القاسم نے کہا: مالک نے فرمایا: ﴿وَمِنْ بَعْدِ صَلَوٰةِ الْعِشَاءِ﴾ تو اللہ نے اس کا نام صلاۃ العشاء رکھا ہے، پس نبی ﷺ نے پسند فرمایا کہ اسے وہی نام دیا جائے جو اللہ تعالیٰ نے رکھا ہے، اور انسان کو چاہیے کہ اپنے اہل و عیال اور اولاد کو یہی سکھائے، اور "عتمہ" نہ کہا جائے سوائے اس شخص سے مخاطب ہوتے وقت جو نہ سمجھتا ہو۔ حسان نے کہا ہے: اور وہ ہمیشہ ایک مونس و غمخوار کے ساتھ رہتی تھی... اس کے سبزہ زاروں میں مویشی اور بھیڑیں تھیں۔

(۱) بخاری نے اسے اس لفظ کے ساتھ حدیث (٥٦٤) سے پہلے تعلیقاً ذکر کیا، اور اسے موصول کیا (٥٧٢)، احمد (١٢٨٨٠)، اور مسلم (٦٤٠): (٢٢٢)۔ اور ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ١٧٥/٤ میں گزر چکا ہے۔ (۲) اسے مسلم (٦٢٧): (٢٠٥) اور احمد (٦١٧) نے حضرت علی

رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) الموطا ۱۳۱/۱ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے، اور اسے بخاری (٦٥٧) اور مسلم (٦٥١): (۳۵۲) نے روایت کیا، اور ۱۸۰/٤ میں گزر چکا ہے۔ (٤) صحیح مسلم (٦٤٣): (۲۲۷)، اور یہ احمد (۲۱۰۰۲) کے پاس ہے۔ اور ان کے ہاں اور مسلم کی ایک روایت میں "یخف" کے بجائے "یخفف" آیا ہے۔ (٥) احکام القرآن ۱۳۸٦/۳ میں۔ (٦) مصنف اس حدیث کی طرف اشارہ کر رہے ہیں جسے بخاری (٥٦۳) نے عبداللہ المزنی سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اعرابی (بدوی) تمہاری نماز مغرب کے نام پر غالب نہ آ جائیں۔" فرمایا: اور اعرابی اسے عشاء کہتے ہیں۔ (۷) ہمیں یہ نہیں ملی، اور عبد الرزاق (۲۱٥٤) نے عبد العزیز بن ابی رواد سے، اور ابن ابی شیبہ ٤۳۹/۲ نے نافع سے روایت کی، ان دونوں نے کہا (اور الفاظ نافع کے ہیں): جب ابن عمر انہیں "العتمہ" کہتے ہوئے سنتے تو بہت غصے ہوتے اور سخت ممانعت فرماتے۔

Leave this, but who is for a subtle one who keeps me awake when the Isha (night prayer) time has passed (1)

It was said that the prohibition of following the Bedouins in calling 'Isha' as 'Atama' was so that people would not turn away from what Allah Almighty named it in His Book, when He said: {and after the prayer of Isha} [Quran 24:58]. So, it is as if it is a guiding prohibition to what is better, and not in the way of making it forbidden (haram), nor that calling it 'Atama' is impermissible. Do you not see that it has been established that the Prophet ﷺ used that term for it, [when he said: "If they knew what is in the Atama and the Subh (morning) prayers"]. Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them both) also permitted calling it by that name (2).

And it was said: He only forbade that to keep this noble religious act of worship pure from being called by a name of a worldly action, which is the milking that they used to do at that time and call it 'Atama'. Supporting this is his saying: "For it (the camel) is milked late (at the time of Atama)."

Eighth: Ibn Majah narrated in his Sunan: Uthman bin Abi Shaybah told us, Isma'il bin Ayyash told us, from Umara bin Ghaziyyah, from Anas bin Malik, from Umar bin al-Khattab, from the Prophet ﷺ that he used to say: "Whoever prays in (3) congregation for forty nights, not missing the first rak'ah of the Isha prayer, Allah will write for him freedom from the Fire" (4).

And in "Sahih Muslim" (5) from Uthman bin Affan, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever prays Isha in congregation, it is as if he stood for half the night, and whoever prays Fajr in congregation, it is as if he stood the whole night."

Al-Daraqutni narrated in his Sunan (6) from Subay' or Tubay', from Ka'b, who said: "Whoever performs wudu (ablution) and does it well..."

---

(1) The first verse preceded on 5/54, and the second verse on 9/426. (2) Al-Mufhim 2/268, and what preceded between brackets and what will follow from it, and in it: Ibn Abbas, instead of: Umar. (3) After it in Sunan Ibn Majah: mosque. (4) Sunan Ibn Majah (798), and Al-Tirmidhi pointed to it after Hadith (241) without mentioning its wording, and he said: This is a non-preserved hadith, and it is a mursal hadith, and Umara bin Ghaziyyah did not meet Anas. End quote. Ibn Hajar said in Al-Taqrib: There

is no harm in it, and his narration from Anas is mursal. See Misbah al-Zujajah 1/169. (5) No. (656), and it preceded in 4/180-181. (6) No. (3434).

इसे छोड़ो, लेकिन कौन है उस सूक्ष्म के लिए जो मुझे जगाए रखता है जब ईशा का समय बीत जाता है (1)

कहा गया है कि: ईशा को 'अतमा' कहने में बदुओं (गाँव वालों) का अनुसरण करने की यह मनाही इसलिए थी ताकि लोग उस नाम से न हटें जो अल्लाह तआला ने अपनी किताब में रखा है, जब उसने कहा: {और ईशा की नमाज़ के बाद} [सूरह अन-नूर: 58]। तो मानो यह एक मार्गदर्शन वाली मनाही है कि क्या बेहतर है, न कि यह हराम (निषिद्ध) होने के नाते है, और न ही यह कि इसे 'अतमा' कहना जायज़ नहीं है। क्या आप नहीं देखते कि यह प्रमाणित है कि नबी ﷺ ने इसे उस नाम से पुकारा है, [जब उन्होंने कहा: "यदि वे जानते कि अतमा और सुब्ह (भोर) की नमाज़ों में क्या (पुण्य) है"]। अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने भी इसे उस नाम से पुकारने की अनुमति दी थी (2)।

और कहा गया: उन्होंने केवल इस महान धार्मिक इबादत (पूजा) को सांसारिक क्रिया के नाम से पुकारे जाने से पवित्र रखने के लिए इससे मना किया, और वह 'दोहना' (दूध निकालना) है जो वे उस समय किया करते थे और उसे 'अतमा' कहते थे। इसकी पुष्टि उनका यह कथन करता है: "क्योंकि वह (ऊंट) अतमा (देर रात) के समय दोहा जाता है।"

आठवां: इब्न माजह ने अपनी 'सुनन' में रिवायत की है: हमसे उस्मान बिन अबी शयबा ने बयान किया, हमसे इस्माइल बिन अय्याश ने बयान किया, उमारा बिन गज़िया से, अनस बिन मलिक से, उमर बिन अल-खत्ताब से, नबी ﷺ से कि वह फ़रमाया करते थे: "जिसने चालीस रातों तक जमाअत (समूह) में (3) नमाज़ पढ़ी, और ईशा की नमाज़ की पहली रकात न छूटी, अल्लाह उसके लिए आग (नरक) से मुक्ति लिख देता है" (4)।

और "सहीह मुस्लिम" (5) में उस्मान बिन अफ़्फ़ान से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने ईशा की नमाज़ जमाअत के साथ पढ़ी, तो मानो उसने आधी रात तक इबादत की, और जिसने फ़ज्र की नमाज़ जमाअत के साथ पढ़ी, तो मानो उसने पूरी रात इबादत की।"

और अल-दारकुतनी ने अपनी सुनन (6) में सुबय' या तुबय' से, उन्होंने का'ब से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "जिसने अच्छी तरह वज़ू किया..."

(1) पहला छंद पहले 5/54 पर आ चुका है, और दूसरा छंद 9/426 पर। (2) अल-मुफ़हिम 2/268, और जो ब्रैकेट के बीच में पहले आया और जो उससे आगे आएगा, और इसमें: उमर के बजाय इब्न अब्बास है। (3) इसके बाद सुनन इब्न माजह में है: मस्जिद। (4) सुनन इब्न माजह (798), और तिरमिज़ी ने हदीस (241) के बाद इसकी ओर संकेत किया है, बिना इसके शब्दों का उल्लेख किए, और उन्होंने कहा: यह हदीस महफ़ूज़ (सुरक्षित) नहीं है, और यह एक मुरसल हदीस है, और उमारा बिन गज़िया अनस से नहीं मिले थे। समाप्त। और इब्न हजर ने 'अल-तक़रीब' में कहा: इसमें कोई हर्ज नहीं है, और अनस से उनकी रिवायत मुरसल है। देखिए मिस्बाह अल-जुजाजा 1/169। (5) नंबर (656), और पहले 4/180-181 में आ चुका है। (6) नंबर (3434)।

سورہ النور: آیت ۵۸ ۳۳۷

پس اسے چھوڑو، لیکن کوئی تو ایسا ہو جو مجھے اس لطیف (خیال) کے لیے بیدار رکھے جب عشاء (کا وقت) رخصت ہو جائے (۱)

اور کہا گیا ہے کہ: عشاء کو 'عتمہ' کہنے میں اعراب (دیہاتیوں) کی پیروی کرنے سے یہ ممانعت محض اس لیے تھی تاکہ لوگ اس نام سے اعراض نہ کریں جو اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں رکھا ہے، جب اس نے فرمایا: ﴿وَمِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ﴾ (اور عشاء کی نماز کے بعد)۔ تو گویا یہ ایک ارشادی ممانعت ہے کہ کیا بہتر ہے، نہ کہ یہ تحریم (حرام ہونے) کی بنا پر ہے، اور نہ ہی اس بنیاد پر کہ اسے 'عتمہ' کہنا جائز نہیں ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ یہ ثابت ہے کہ نبی ﷺ نے اس پر اس نام کا اطلاق فرمایا ہے، [جب آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر وہ جان لیں کہ عتمہ اور صبح (کی نمازوں) میں کیا (اجر) ہے"]۔ اور ابوبکر و عمر رضی اللہ عنہما نے بھی اسے اس نام سے پکارنے کی اجازت دی ہے (۲)۔

اور کہا گیا ہے کہ: آپ ﷺ نے اس سے محض اس لیے منع فرمایا تاکہ اس عظیم الشان دینی عبادت کو کسی دنیوی فعل کے نام سے موسوم ہونے سے پاک رکھا جائے، اور وہ 'حلبہ' (دودھ دوہنا) ہے جو وہ اس وقت کیا کرتے تھے اور اسے 'عتمہ' کہتے تھے، اور اس کی تائید آپ ﷺ کے اس قول سے ہوتی ہے: "فإنها تُعْتِمُ بحلاب الإبل" (کیونکہ اونٹ عتمہ (دیر رات) کے وقت دوہے جاتے ہیں)۔

آٹھویں بات: ابن ماجہ نے اپنی سنن میں روایت کیا ہے: ہمیں عثمان بن ابی شیبہ نے حدیث بیان کی، ہمیں اسماعیل بن عیاش نے حدیث بیان کی، عمارہ بن غزیہ سے، انہوں نے انس بن مالک سے، انہوں نے عمر بن خطاب سے، انہوں نے نبی ﷺ سے کہ آپ ﷺ فرمایا کرتے تھے: "جس نے

چالیس راتیں (۳) جماعت میں نماز پڑھی، اور اس سے نمازِ عشاء کی پہلی رکعت فوت نہ ہوئی، اللہ تعالیٰ اس کے لیے آگ (جہنم) سے آزادی لکھ دیتا ہے" (٤)۔

اور "صحیح مسلم" (٥) میں عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے عشاء کی نماز جماعت سے پڑھی، تو گویا اس نے آدھی رات قیام کیا، اور جس نے فجر کی نماز جماعت سے پڑھی، تو گویا اس نے پوری رات قیام کیا"۔

اور دارقطنی نے اپنی سنن (٦) میں سبیع یا تبیع سے، انہوں نے کعب سے روایت کی، انہوں نے کہا: جس نے اچھی طرح وضو کیا...

---

(١) پہلا شعر ٥/٥٤ پر گزرا، اور دوسرا شعر ٩/٤٢٦ پر۔ (٢) المفہم ٢/٢٦٨ اور جو قوسین (بریکٹ) کے درمیان گزرا اور جو اس سے آگے آئے گا، اور اس میں عمر کی جگہ ابن عباس ہے۔ (٣) اس کے بعد سنن ابن ماجہ میں ہے: مسجد۔ (٤) سنن ابن ماجہ (٧٩٨)، اور امام ترمذی نے حدیث (٢٤١) کے بعد اس کی طرف اشارہ کیا ہے بغیر اس کے الفاظ ذکر کیے، اور فرمایا: یہ حدیث غیر محفوظ ہے، اور یہ مرسل حدیث ہے، اور عمارہ بن غزیہ نے حضرت انس سے ملاقات نہیں کی۔ اھـ اور ابن حجر نے التقریب میں کہا: اس میں کوئی حرج نہیں، اور حضرت انس سے ان کی روایت مرسل ہے۔ دیکھیے مصباح الزجاجہ ١/١٦٩۔ (٥) نمبر (٦٥٦)، اور پہلے ٤/ ١٨٠-١٨١ پر گزر چکا۔ (٦) نمبر (٣٤٣٤)۔

...ablution, and prayed the final Isha prayer, and prayed four rak'ahs after it, completing their bowing and prostration, and knowing what he recites in them; they would be for him like the Night of Power (Laylat al-Qadr).

Allah Almighty says: {And when the children among you reach puberty, let them ask permission [at all times] as those before them have done. Thus does Allah make clear to you His verses; and Allah is Knowing and Wise. 59}.

Al-Hasan read: "Al-Hulm" [with a sukun on the 'l'], removing the dammah due to its heaviness (1). The meaning is that children were commanded to seek permission at the three mentioned times, and it was permitted for them at other times as we mentioned. Then Allah Almighty commanded in this verse that when they reach puberty, they should follow the ruling of men in seeking permission at all times (2). This is a clarification from Allah, Mighty and Majestic, of His rulings, and an explanation of His lawful and prohibited matters (3). He said: "Let them ask permission" (fal-yasta'dhinu), and He did not say: "Let them ask your permission."

And He said in the first [verse]: "Let them ask your permission" (liyasta'dhinkum) because children are not directly addressed nor obligated to worship (4). Ibn Jurayj said: I said to 'Ata: {And when the children among you reach puberty, let them ask permission}, he said: It is obligatory for people to ask permission once they have reached puberty, whether they are free or slaves (5). Abu Ishaq al-Fazari said: I said to al-Awza'i: What is the age limit for a child who must ask permission? He said: Four years. He said: He should not enter upon a woman until he asks permission (6). Al-Zuhri said: Meaning a man should ask permission from his mother. And regarding this meaning, this verse was revealed (7).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/147, and Ibn Khalawayh attributed the reading in both places to Abd al-Warith from Abu Amr in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 103. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/194. (3) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1388. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/147. (5) Al-Istidhkar 26/344-345, and al-Tabari narrated it similarly in 17/358-359. (6) Al-Istidhkar 26/345. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 4/555.

...वज़ू किया, और ईशा की आख़िरी नमाज़ पढ़ी, और उसके बाद चार रकात पढ़ी, उनके रुकू और सजदों को पूरा किया, और जो उनमें पढ़ता है उसे जानता है; तो वे उसके लिए लैलतुल क़द्र के बराबर होंगे।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जब तुम्हारे बच्चे बालिग़ हो जाएँ तो उन्हें भी उसी तरह इजाज़त माँगनी चाहिए जैसे उनसे पहले के लोग इजाज़त माँगते रहे हैं। इसी तरह अल्लाह तुम्हारे लिए अपनी आयतें साफ़-साफ़ बयान करता है; और अल्लाह सब कुछ जानने वाला, हिकमत वाला है। 59}।

अल-हसन ने पढ़ा: "अल-हुल्म" [लाम पर सुकून के साथ], उन्होंने भारीपन के कारण दम्मा हटा दिया (1)। इसका अर्थ यह है कि बच्चों को उन तीन बताए गए समयों में इजाज़त माँगने का हुक्म दिया गया था, और अन्य समयों में उनके लिए इसकी अनुमति थी जैसा कि हमने उल्लेख किया। फिर अल्लाह तआला ने इस आयत में हुक्म दिया कि जब वे बालिग़ हो जाएँ तो उन्हें हर समय इजाज़त माँगने में पुरुषों के हुक्म पर होना चाहिए (2)। यह अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की ओर से उसके अहकाम का बयान है, और उसके हलाल और हराम की व्याख्या है (3)। और उसने कहा: "तो वे इजाज़त माँगें" (फ़ल-यस्ताज़िनू), और यह नहीं कहा: "वे तुम से इजाज़त माँगें"।

और पहली आयत में कहा: "वे तुम से इजाज़त माँगें" (लि-यस्ताज़िनकुम) क्योंकि बच्चे सीधे तौर पर संबोधित नहीं हैं और न ही वे पूजा के पाबंद हैं (4)। इब्न जुरैज ने कहा: मैंने अता से कहा: {और जब तुम्हारे बच्चे बालिग़ हो जाएँ तो उन्हें इजाज़त माँगनी चाहिए}, उन्होंने कहा: लोगों पर वाजिब है कि जब वे बालिग़ हो जाएँ तो इजाज़त माँगें, चाहे वे आज़ाद हों या गुलाम (5)। अबू इसहाक अल-फ़ज़ारी ने कहा: मैंने अल-औज़ाई से पूछा: इजाज़त माँगने वाले बच्चे की उम्र की सीमा क्या है? उन्होंने कहा: चार साल। उन्होंने कहा: वह किसी महिला के पास तब तक न जाए जब तक वह इजाज़त न माँग ले (6)। ज़ुहरी ने कहा: यानी आदमी अपनी माँ से इजाज़त माँगे। और इसी अर्थ के संबंध में यह आयत नाज़िल हुई (7)।

---

(1) इराब अल-क़ुरआन लिल-नह़ास 3/147, और इब्न खालवैय ने 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह' पृ. 103 में दोनों स्थानों पर पढ़ने का श्रेय अबू अम्र से अब्द अल-वारिस को दिया है। (2) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 4/194। (3) देखिए अहकाम अल-क़ुरआन लिल-इब्न अल-अरबी 3/1388। (4) इराब अल-

क़ुरआन लिल-नह़ास 3/147। (5) अल-इस्तिज़कार 26/344-345, और अल-तबरी ने इसे 17/358-359 में इसी तरह उद्धृत किया है। (6) अल-इस्तिज़कार 26/345। (7) मा'नी अल-क़ुरआन लिल-नह़ास 4/555।

...وضو کیا، اور عشاء کی آخری نماز پڑھی، اور اس کے بعد چار رکعتیں پڑھیں، ان کے رکوع اور سجدوں کو مکمل کیا، اور وہ جانتا ہے کہ ان میں کیا پڑھ رہا ہے؛ تو وہ اس کے لیے شبِ قدر کے درجے میں ہوں گی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جب تمہارے بچے بلوغت کو پہنچ جائیں تو انہیں بھی اسی طرح اجازت مانگنی چاہیے جس طرح ان سے پہلے کے لوگ اجازت مانگتے رہے ہیں، اسی طرح اللہ تمہارے لیے اپنی آیات بیان فرماتا ہے، اور اللہ علم والا، حکمت والا ہے ۵۹﴾۔

حسن بصریؒ نے "الْحُلْم" پڑھا، انہوں نے ثقاہت (بھاری پن) کی وجہ سے ضمہ کو حذف کر دیا (۱)۔ مطلب یہ ہے کہ بچوں کو تین مذکورہ اوقات میں اجازت مانگنے کا حکم دیا گیا تھا، اور ان کے علاوہ دیگر اوقات میں ان کے لیے اجازت دی گئی جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ پھر اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں حکم دیا کہ جب وہ بلوغت کو پہنچ جائیں تو وہ ہر وقت اجازت مانگنے میں مردوں کے حکم پر ہوں (۲)۔ یہ اللہ عزوجل کی طرف سے اس کے احکام کا بیان ہے، اور اس کے حلال و حرام کی وضاحت ہے (۳)۔ اور فرمایا: "پس وہ اجازت مانگیں" (فليستأذنوا)، اور یہ نہیں فرمایا: "وہ تم سے اجازت مانگیں"۔

اور پہلی آیت میں فرمایا: "تاکہ وہ تم سے اجازت مانگیں" (ليستأذنكم) کیونکہ بچے براہ راست مخاطب نہیں ہیں اور نہ ہی مکلف ہیں (۴)۔ ابن جریج نے کہا: میں نے عطاء سے پوچھا: ﴿اور جب تمہارے بچے بلوغت کو پہنچ جائیں تو انہیں اجازت مانگنی چاہیے﴾ انہوں نے کہا: لوگوں پر واجب ہے کہ جب وہ بالغ ہو جائیں تو اجازت مانگیں، خواہ وہ آزاد ہوں یا غلام (۵)۔ ابو اسحاق الفزاری

نے کہا: میں نے اوزاعی سے پوچھا: اجازت مانگنے والے بچے کی حد کیا ہے؟ انہوں نے کہا: چار سال، انہوں نے کہا: وہ کسی عورت کے پاس اجازت مانگے بغیر داخل نہ ہو (۶)۔ زہری نے کہا: یعنی آدمی اپنی ماں سے اجازت مانگے۔ اور اسی معنی میں یہ آیت نازل ہوئی (۷)۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۴۷، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص ۱۰۳ میں دونوں جگہوں پر قرآت کی نسبت عبد الوارث عن ابی عمرو کی طرف کی ہے۔ (۲) المحرر الوجيز ۴/ ۱۹۴۔ (۳) دیکھیے أحكام القرآن لابن العربي ۳/ ۱۳۸۸۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۴۷۔ (۵) الاستذكار ۲۶/ ۳۴۵-۳۴۴، اور اسے طبری نے ۱۷/ ۳۵۸-۳۵۹ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۶) الاستذكار ۲۶/ ۳۴۵۔ (۷) معاني القرآن للنحاس ۴/ ۵۵۵۔

Surah An-Nur, Verse 60 339

Allah says: “And the elderly women who do not hope for marriage, there is no blame on them if they take off their [outer] garments, [provided they are] not showing their adornment. But to refrain is better for them. And Allah is All-Hearing, All-Knowing.” (60)

There are five issues regarding it:

First: Allah’s saying: “And the elderly women…” (al-qawa'id). The singular is 'qa'id', without the feminine ending 'h' (ta-marbuta); the omission is to indicate that it refers to the 'sitting' of old age, just as they say: 'a pregnant woman' (haamil), omitting the 'h' to show it refers to pregnancy with a child (1). A poet said: "If what is in its belly were among women… they would conceive, even if they were elderly (al-qawa'id) and barren (uqqara)." (2) And they said in other cases: 'qa'idatun' (sitting) in her house, and 'haamilatun' (carrying) on her back, with the 'h' (3). 'Al-qawa'id' also means: the foundations of a house, the singular being 'qa'idatun', with the 'h'.

Second: 'Al-qawa'id': are the elderly women who have retired from activity due to age, and have ceased childbearing and menstruation. This is the opinion of most scholars (4). Rabi'ah said: It refers to those who, when you see them, you find them unappealing due to their old age (5). Abu Ubaidah said: those who have ceased childbearing (6). But this is not accurate, because a woman may cease childbearing while still being desirable. This was stated by Al-Mahdawi.

Third: Allah’s saying: “…there is no blame on them if they take off their [outer] garments, [provided they are] not showing their adornment.” This was specifically for elderly women because hearts are turned away from them, as men have no inclination for them…

(1) Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 308. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/121; also cited by Ibn Manzur in Lisan al-Arab (a-q-r), where the second hemistich appears as: "they would conceive even if they were barren elderly women." (3) Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 308. (4) See Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 307; Al-Nukat wa al-'Uyun 4/121; Al-Wasit 3/328; and Al-Muharrar al-Wajiz 4/194. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 4/555; and Al-Muharrar al-Wajiz 4/195. (6) Majaz al-Qur'an 2/69.

सूरह अन-नूर, आयत 60 पृष्ठ 339

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और वे बूढ़ी औरतें जिन्हें निकाह (शादी) की उम्मीद नहीं रही, उन पर कोई गुनाह नहीं कि वे अपने (अतिरिक्त) कपड़े उतार दें, बशर्ते कि वे अपनी ज़ीनत (सिंगार) का प्रदर्शन करने वाली न हों। और अगर वे इससे भी बचें तो उनके लिए बेहतर है। और अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है।" (60)

इसमें पाँच मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह का फ़रमान: "और वे बूढ़ी औरतें..." (अल-क़वाइद)। 'अल-क़वाइद' का एकवचन 'क़ाइद' है, बिना 'हा' (स्त्रीलिंग प्रत्यय) के ताकि इसका हटाया जाना यह दर्शाए कि यह बुढ़ापे के कारण 'बैठने' (ठहरने) को संदर्भित करता है, जैसे कि वे कहते हैं: 'गर्भवती महिला' (हामिल); बिना 'हा' के ताकि यह दर्शाया जा सके कि वह बच्चे से गर्भवती है (1)। कवि ने कहा है: "अगर उसके पेट में जो है वह औरतों के बीच होता... तो वे गर्भवती हो जातीं, भले ही वे बूढ़ी (अल-क़वाइद) और बांझ (उक्करा) होतीं।" (2) और उन्होंने अन्य मामलों में कहा: 'क़ाइदतुन' (बैठने वाली) अपने घर में, और 'हामिलतुन' (बोझ ढोने वाली) अपनी पीठ पर, 'हा' के साथ (3)। 'अल-क़वाइद' का अर्थ यह भी है: घर की नींव, जिसका एकवचन 'क़ाइदतुन' है, 'हा' के साथ।

दूसरा: 'अल-क़वाइद': वे बूढ़ी औरतें हैं जो उम्र की वजह से कामकाज से बैठ गई हैं, और जो संतानोत्पत्ति और मासिक धर्म से रुक गई हैं। यह अधिकांश विद्वानों का मत है (4)। रबीअह ने कहा: यह वह है जिसे जब आप देखें, तो उसके बुढ़ापे के कारण आप उसे घृणित (अरुचिकर) समझें (5)। अबू उबैदा ने कहा: वे जो संतान पैदा करने से रुक गई हों (6)। लेकिन यह सही नहीं है, क्योंकि एक महिला संतान से रुक सकती है जबकि वह अभी भी आकर्षक हो सकती है। यह अल-महदवी ने कहा है।

तीसरा: अल्लाह का फ़रमान: "...तो उन पर कोई गुनाह नहीं कि वे अपने कपड़े उतार दें, बशर्ते कि वे अपनी ज़ीनत का प्रदर्शन करने वाली न हों।" यह नियम विशेष रूप से बूढ़ी औरतों के लिए है क्योंकि लोगों का दिल उनसे विमुख हो जाता है, क्योंकि पुरुषों की उनमें कोई रुचि नहीं होती...

(1) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन, पृष्ठ 308। (2) अल-नुकत वल-उयून 4/121; इब्न मंज़ूर ने भी लिसान अल-अरब (अक़र) में इसका उल्लेख किया है, और उसमें दूसरा पद इस प्रकार है: "वे गर्भवती हो जातीं भले ही वे बांझ बूढ़ी औरतें होतीं।" (3) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन, पृष्ठ 308। (4)

देखिए तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृष्ठ 307, अल-नुकत वल-उयून 4/121, अल-वसीत 3/328, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/194। (5) मआनी अल-क़ुरआन (नहहास) 4/555, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/195। (6) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/69।

سورة النور، آیت ۶۰ صفحہ ۳۳۹

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ الَّتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَهُنَّ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٦٠﴾﴾ "اور وہ بڑی عمر کی عورتیں جو نکاح کی امید نہیں رکھتی ان پر کوئی گناہ نہیں کہ وہ اپنے (اوپر کے) کپڑے اتار کر رکھ دیں بشرطیکہ وہ اپنی زینت کی نمائش کرنے والی نہ ہوں، اور اگر وہ اس سے بھی بچیں تو ان کے لیے زیادہ بہتر ہے، اور اللہ سب کچھ سننے والا، سب کچھ جاننے والا ہے۔"

اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ﴾ 'القواعد' کا واحد 'قاعد' ہے، بغیر 'ہ' (تانیث کی علامت) کے؛ تاکہ اس کا حذف ہونا اس بات پر دلالت کرے کہ یہ بڑھاپے کی وجہ سے 'بیٹھنا' ہے، جیسا کہ وہ کہتے ہیں: 'حامل' (حاملہ عورت)؛ تاکہ 'ہ' کے حذف سے یہ معلوم ہو کہ وہ بچے کے حمل سے ہے (۱)۔ شاعر نے کہا: "اگر وہ جو اس کے پیٹ میں ہے عورتوں کے درمیان ہوتا... تو وہ حاملہ ہو جاتیں اگرچہ وہ بوڑھی (القواعد) اور بانجھ (عُقَّرَا) ہوتیں۔" (۲) اور انہوں نے اس کے علاوہ دیگر صورتوں میں کہا: 'قاعدةٌ' (بیٹھنے والی) اپنے گھر میں، اور 'حاملةٌ' (اٹھانے والی) اپنی پیٹھ پر، 'ہ' کے ساتھ (۳)۔ اور 'القواعد' کے معنی گھر کی بنیادیں بھی ہیں، جس کا واحد 'قاعدہ' ہے، 'ہ' کے ساتھ۔

دوسرا: 'القواعد': وہ بوڑھی عورتیں ہیں جو بڑھاپے کی وجہ سے نقل و حرکت سے معذور ہو گئی ہوں، اور اولاد اور حیض سے فارغ ہو گئی ہوں۔ یہ اکثر علماء کا قول ہے (۴)۔ ربیعہ نے کہا: یہ وہ عورت ہے کہ جب تم اسے دیکھو تو اس کے بڑھاپے کی وجہ سے تمہیں اس سے کراہت محسوس ہو (۵)۔ اور ابو عبیدہ نے کہا کہ وہ جو اولاد سے فارغ ہو چکی ہوں (۶)۔ اور یہ (قول) درست نہیں

ہے، کیونکہ عورت اولاد سے تو فارغ ہو جاتی ہے لیکن پھر بھی پرکشش ہو سکتی ہے۔ یہ المہدوی نے کہا ہے۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ﴾ بوڑھی عورتوں کو اس کے ساتھ خاص اس لیے کیا گیا کیونکہ ان کی طرف سے دل پھر جاتے ہیں، کیونکہ مردوں کے لیے ان میں کوئی رغبت نہیں رہتی...

(۱) تفسیر غریب القرآن ص ۳۰۸۔ (۲) النکت والعیون ۴/۱۲۱، اور اسے ابن منظور نے اللسان (عقر) میں بھی نقل کیا ہے، اور اس میں دوسرا مصرعہ یوں ہے: "حبلن ولو کانت قواعد عُقَّرَا" (وہ حاملہ ہو جاتیں اگرچہ وہ بانجھ بوڑھی عورتیں ہوتیں)۔ (۳) تفسیر غریب القرآن ص ۳۰۸۔ (۴) دیکھئے تفسیر غریب القرآن ص ۳۰۷، النکت والعیون ۴/۱۲۱، الوسیط ۳/۳۲۸، اور المحرر الوجیز ۴/۱۹۴۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۴/۵۵۵، اور المحرر الوجیز ۴/۱۹۵۔ (۶) مجاز القرآن ۲/۶۹۔

Surah Al-Nur: Verse 60 340 concerning them, so what was not permitted for others was permitted for them, and the burden of tiring precaution was removed from them (1). Fourth: Ibn Mas'ud, Ubayy, and Ibn Abbas read: "that they put off of their garments" with the addition of: "of" (2). Ibn Abbas said: It is the Jilbab (3). It was also narrated from Ibn Mas'ud: "of their jilbabs". The Arabs say: "A woman [is] wadhi' (putting off)" for one who has grown old and put off her head covering (khimar) (4). A group said: An elderly woman who has despaired of marriage, if her hair shows, there is no harm; so according to this, it is permissible for her to put off the head covering. The correct view is that she is like a young woman in terms of covering, except that the elderly woman puts off the jilbab (outer garment) which is over the gown (dir') and the head covering (khimar). This was stated by Ibn Mas'ud, Ibn Jubayr, and others (5). Fifth: His Almighty's saying: {not displaying their adornment} means: not showing off or exposing themselves through adornment (6) so that they may be looked at (7), for that is among the ugliest things and furthest from the truth. Tabarruj means: exposure and appearance to eyes, and from it are: "lofty towers" (buruj mushayyadah), and the "constellations of the sky" (buruj as-sama'), and "walls" (aswar) (8), meaning: there is no barrier hindering them from being seen. It was said to Aisha, may Allah be pleased with her: "O Mother of the Believers, what do you say about henna (khidhab), dyeing (sibagh), amulets (tama'im), earrings (qurtayn), anklets (khalkhal), gold rings, and thin clothes?" She said: "O assembly of women, your story is the story of one woman; Allah has made adornment lawful for you, [provided you are] not displaying it to those for whom it is not lawful for you to...

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 4/195. (2) The recitation of Ibn Mas'ud and Ubayy is in Tafsir al-Baghawi 3/356, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/195, and the recitation of Ibn Abbas is in Majma' al-Bayan 18/71. (3) Narrated by al-Tabari 17/93, and al-Bayhaqi 17/360. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/195. (5) See Al-Muharrar al-Wajiz 4/195, and narrated from Ibn Mas'ud by al-Tabari 17/362, and Ibn Abi Hatim 8/2640 (14838) and (14840). And narrated from Sa'id bin Jubayr by Ibn Abi Hatim 8/2641 (14845). (6) In (m): "with adornment" (bi-zeenah). (7) See Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1389. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/195.

सूरह अन-नूर: आयत 60 340 उनमें, तो उनके लिए वह अनुमत किया गया जो दूसरों के लिए अनुमत नहीं था, और उनसे थका देने वाली सावधानी का बोझ हटा दिया गया (1)। चौथा: इब्न मसूद, उबय और इब्न अब्बास ने पढ़ा: "कि वे अपने कपड़ों में से उतार दें" (min thiyabihinna) 'में से' की वृद्धि के साथ (2)। इब्न अब्बास ने कहा: और वह जिलबाब है (3)। इब्न मसूद से यह भी रिवायत है: "अपने जिलबाबों में से"। अरब कहते हैं: "इमराअतुन वादि' " (वस्त्र उतारने वाली स्त्री), उस स्त्री के लिए जो बूढ़ी हो गई और उसने अपनी ओढ़नी (खिमार) उतार दी (4)। एक समूह ने कहा: वह बड़ी उम्र की महिला जो निकाह से निराश हो चुकी हो, यदि उसके बाल दिखें तो कोई हर्ज नहीं; तो इस आधार पर उसके लिए ओढ़नी उतारना जायज़ है। सही बात यह है कि वह पर्दा करने में युवती की तरह ही है, सिवाय इसके कि बड़ी उम्र की महिला वह जिलबाब (ऊपरी वस्त्र) उतार देती है जो कमीज़ (दिर') और ओढ़नी (खिमार) के ऊपर होता है। यह इब्न मसूद, इब्न जुबैर और अन्य लोगों ने कहा है (5)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {अपनी सुंदरता का प्रदर्शन न करने वाली हों} अर्थात्: सजावट के माध्यम से स्वयं को प्रदर्शित या उजागर करने वाली न हों (6) ताकि उन्हें देखा जाए (7), क्योंकि यह सबसे घृणित चीजों में से है और सच्चाई से सबसे दूर है। 'तबर्रुज' का अर्थ है: आँखों के सामने उजागर होना और दिखाई देना, और इसी से है: "ऊँचे बुर्ज" (बुरुज मुशय्यदह), और "आकाश के नक्षत्र" (बुरुज अस-समा), और "दीवारें" (अस्वार) (8), अर्थात्: उनके और देखने वाले के बीच कोई अवरोध नहीं होता जो उन्हें छुपा सके। और आइशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से पूछा गया: "ऐ मोमिनों की माँ, आप मेंहदी (ख़िज़ाब), रंग (सिबाग़), तावीज़ (तमायिम), झुमके(कुरतैन), पायज़ेब (ख़लख़ाल), सोने की अंगूठी और झीने कपड़ों के बारे में क्या कहती हैं?" उन्होंने कहा: "ऐ महिलाओं के समूह, तुम्हारी कहानी एक ही महिला की कहानी है; अल्लाह ने तुम्हारे लिए ज़ीनत (सुंदरता) को हलाल किया है बशर्ते कि तुम उसका प्रदर्शन उनके सामने न करो जिनके लिए तुम्हारे लिए यह हलाल नहीं है कि..."

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/195 देखें। (2) इब्न मसूद और उबय की क़िराअत तफ़्सीर अल-बग़वी 3/356 में है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/195 में, और इब्न अब्बास की क़िराअत मज्मअ अल-बयान 18/71 में है। (3) इसे तबरी 17/93 और बैहक़ी 17/360 ने उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/195. (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/195 देखें, और इसे इब्न मसूद से तबरी 17/362 और इब्न अबी हातिम 8/2640 (14838) और (14840) ने उद्धृत किया है। और सईद बिन जुबैर से

इब्न अबी हातिम 8/2641 (14845) ने उद्धृत किया है। (6) (म) में: ज़ीनत के साथ। (7) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1389 देखें। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/195.

سورہ النور: آیت 60 340 ان کے بارے میں، پس ان کے لیے وہ مباح کر دیا گیا جو دوسروں کے لیے مباح نہیں تھا، اور ان سے تھکا دینے والی احتیاط کی مشقت کو ختم کر دیا گیا (1)۔ چوتھی بات: ابن مسعود، ابی اور ابن عباس نے پڑھا: "کہ وہ اپنے کپڑوں میں سے اتار دیں" (من ثیابہن) لفظ 'من' کے اضافے کے ساتھ (2)۔ ابن عباس نے کہا: اور وہ جلباب ہے (3)۔ ابن مسعود سے یہ بھی روایت ہے: "اپنے جلبابوں میں سے"۔ اہلِ عرب کہتے ہیں: "امرأة واضع" (کپڑے اتارنے والی عورت)، اس عورت کے لیے جو بوڑھی ہو گئی اور اس نے اپنی اوڑھنی (خمار) اتار دی (4)۔ ایک گروہ نے کہا: بڑی عمر کی عورت جو نکاح سے مایوس ہو چکی ہو، اگر اس کے بال نظر آ جائیں تو کوئی حرج نہیں؛ چنانچہ اس بنیاد پر اس کے لیے اوڑھنی اتارنا جائز ہے۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ وہ پردہ کرنے میں جوان عورت کی طرح ہے، سوائے اس کے کہ بڑی عمر کی عورت وہ جلباب (بڑا بیرونی کپڑا) اتار دیتی ہے جو قمیص (درع) اور اوڑھنی (خمار) کے اوپر ہوتا ہے۔ یہ بات ابن مسعود، ابن جبیر اور دیگر نے کہی ہے (5)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {اپنی زینت کی نمائش کرنے والی نہ ہوں} یعنی: بناؤ سنگھار کے ذریعے خود کو ظاہر کرنے والی یا پیش کرنے والی نہ ہوں (6) تاکہ انہیں دیکھا جائے (7)، کیونکہ یہ بدترین چیزوں میں سے ہے اور حقیقت سے بہت دور ہے۔ اور 'تبرج' کا مطلب ہے: آنکھوں کے سامنے کھلنا اور ظاہر ہونا، اور اسی سے ہے: "مضبوط برج" (بروج مشیدة)، اور "آسمان کے برج" اور "دیواریں" (اسوار) (8)، یعنی: ان کے سامنے کوئی رکاوٹ نہیں ہوتی جو انہیں چھپا سکے۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے پوچھا گیا: اے ام المومنین، آپ خضاب، رنگ، تعویزوں، کانوں کے جھمکے، پازیب، سونے کی انگوٹھی اور باریک کپڑوں کے بارے میں کیا کہتی ہیں؟ انہوں نے فرمایا: اے خواتین کی جماعت، تمہارا قصہ ایک ہی عورت کا قصہ ہے؛ اللہ نے تمہارے لیے زینت کو حلال کیا ہے

بشرطیکہ تم ان لوگوں کے سامنے نمائش نہ کرو جن کے لیے تمہارے لیے یہ حلال نہیں ہے کہ تم---

(1) دیکھیے المحرر الوجیز 4 / 195۔ (2) ابن مسعود اور ابی کی قرأت تفسیر بغوی 3 / 356 میں ہے، اور المحرر الوجیز 4 / 195 میں، اور ابن عباس کی قرأت مجمع البیان 18/71 میں ہے۔ (3) اسے طبری 17/93 اور بیہقی 17/360 نے روایت کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4 / 195۔ (5) دیکھیے المحرر الوجیز 4 / 195، اور اسے ابن مسعود سے طبری 17 / 362 اور ابن ابی حاتم 8/2640 (14838) اور (14840) نے روایت کیا ہے۔ اور سعید بن جبیر سے ابن ابی حاتم 8/2641 (14845) نے روایت کیا ہے۔ (6) نسخہ (م) میں ہے: زینت کے ساتھ (7) دیکھیے احکام القرآن از ابن العربی 3 / 1389۔ (8) المحرر الوجیز 4 / 195۔

"...see anything forbidden of you"(1).

Ata said: This is regarding their houses; if she goes out, it is not permissible for her to put aside the jilbab. According to this, "(without) displaying their adornment" means without going out of their houses. Based on this, it must be said: if she is in her house, she must have a jilbab over the chemise (dir'). This is unlikely, unless a non-mahram (stranger) enters upon her.

Then Almighty Allah mentioned that for all of them to be guarded, and for them to refrain from putting aside their garments, and for them to adhere to what is necessary for young women, is better for them and more good. Ibn Mas'ud read: "wa an yaghfifna" without the letter 'sin'(2).

Then it was said: Tabarruj (display of beauty) includes a woman wearing two thin garments that describe her (show her form)(3). Al-Sahih narrated from Abu Hurairah that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "There are two types of the people of Hell whom I have not yet seen: people with whips like the tails of cattle with which they strike the people, and women who are clothed yet naked, swaying and making others sway, their heads like the humps of Bukhth camels leaning to one side. They will not enter Paradise, nor will they even smell its fragrance, although its fragrance can be smelled from such and such distance"(4). Ibn al-Arabi said(5): They were called "clothed" because garments are on them, and he described them as "naked" because if the garment is thin, it describes them and reveals their beauties, and that is forbidden. I say: This is one of the two interpretations by scholars on this meaning.

The second: that they are clothed in garments but naked of the garment of piety (Taqwa) about which Almighty Allah said: "(but the garment of righteousness - that is best)"(6) [Al-A'raf: 26]. And they recited:

(1) Reported by Ibn Abi Hatim 8/2642 (14849) from Umm al-Diya' that she entered upon Aisha and said: O Mother of the Believers, what do you say... (2) In (m): "yata'affafna", and it was not found in (d), and what is fixed is from (z) and (f), which is consistent with what is in al-Muharrar al-Wajiz 4/195 and the text is from it, and anomalous readings p. 101. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1389. (4) Sahih Muslim (2128), and it is in Ahmad (8665). Al-Bukht - its explanation will come later by the author -: a type of camel, large-bodied with large humps. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1389. (6) Al-Mufhim 5/450.

सूरह अन-नूर: आयत 60 | 341

"...तुममें से कुछ वर्जित देखें"(1)।

अता ने कहा: यह उनके घरों के बारे में है, यदि वह बाहर निकलती है तो उसके लिए जिल्बाब (लंबा लबादा) उतारना जायज़ नहीं है। इसके अनुसार: "(बिना) अपने श्रृंगार का प्रदर्शन किए" का अर्थ है अपने घरों से बाहर निकले बिना। इसके आधार पर यह कहना होगा: यदि वह अपने घर में है, तो उसके लिए कमीज़ के ऊपर जिल्बाब होना ज़रूरी है। यह दूर की बात है, सिवाय इसके कि कोई गैर-महरम उसके पास आए।

फिर अल्लाह तआला ने उल्लेख किया कि उन सभी का संयम बरतना, और कपड़े उतारने से परहेज़ करना, और उस चीज़ का पालन करना जो युवा महिलाओं के लिए ज़रूरी है, उनके लिए बेहतर और अधिक अच्छा है। इब्न मसूद ने इसे "व अन यग़फ़िफ़्ना" पढ़ा है, बिना 'सीन' के(2)।

फिर कहा गया: तबर्रुज (सौंदर्य प्रदर्शन) में यह भी शामिल है कि महिला दो पतले कपड़े पहने जो उसके शरीर की बनावट को दर्शाते हों(3)। सहीह में अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जहन्नमियों की दो श्रेणियां ऐसी हैं जिन्हें मैंने अभी तक नहीं देखा: वे लोग जिनके पास बैलों की पूंछ जैसे कोड़े होंगे जिनसे वे लोगों को मारेंगे, और वे महिलाएं जो कपड़े पहने हुए भी नग्न होंगी, दूसरों को अपनी ओर आकर्षित करने वाली और स्वयं उनकी ओर झुकने वाली, उनके सिर बुख्त ऊंटों के कूबड़ की तरह एक तरफ झुके होंगे। वे जन्नत में प्रवेश नहीं करेंगी, और न ही उसकी सुगंध पाएंगी, जबकि उसकी सुगंध इतनी और इतनी दूरी से महसूस की जा सकती है"(4)। इब्न अल-अरबी ने कहा(5): उन्हें "कपड़े पहने हुए" इसलिए कहा गया क्योंकि कपड़े उनके शरीर पर होते हैं, और उन्हें "नग्न" इसलिए वर्णित किया गया क्योंकि यदि कपड़ा पतला हो तो वह उनके शरीर की बनावट को दर्शाता है और उनके सौंदर्य को प्रकट करता है, और यह हराम है। मैंने कहा: इस अर्थ पर विद्वानों की दो व्याख्याओं में से यह एक है।

और दूसरी: यह कि वे कपड़ों से तो ढकी हुई हैं, लेकिन परहेज़गारी (तक़वा) के लिबास से नग्न हैं, जिसके बारे में अल्लाह तआला ने फरमाया: "(और संयम का लिबास - यही सबसे उत्तम है)"(6) [अल-अराफ: 26]। और उन्होंने पढ़ा:

(1) इसे इब्न अबी हातिम 8/2642 (14849) ने उम्म अल-ज़िया से रिवायत किया है कि वह आयशा के पास गईं और कहा: ऐ मोमिनों की माँ, आप क्या कहती हैं... (2) (म) में: "यत'अफ़फ़ना", और यह

(द) में नहीं मिला, और जो (ज़) और (फ) से प्रमाणित है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/195 के अनुरूप है और पाठ उसी से है, और असामान्य पाठ पृ. 101। (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1389। (4) सहीह मुस्लिम (2128), और यह अहमद (8665) में है। अल-बुख्त - जिसका विवरण लेखक द्वारा आगे आएगा -: ऊंटों का एक प्रकार, बड़े शरीर और बड़े कूबड़ वाले। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1389 में। (6) अल-मुफ़हिम 5/450।

"...تم میں سے کوئی محرم دیکھ لیں۔"(1)

اور عطا نے کہا: یہ ان کے گھروں کے بارے میں ہے، پس جب وہ باہر نکلے تو اس کے لیے جلباب (بڑی چادر) اتارنا جائز نہیں ہے۔ اور اس بنیاد پر: (غیر متبرجات) یعنی اپنے گھروں سے باہر نہ نکلنے والیاں۔ اور اس پر یہ کہنا لازم آتا ہے کہ: اگر وہ اپنے گھر میں ہو تو اس کے لیے قمیص کے اوپر جلباب کا ہونا ضروری ہے۔ اور یہ بات بعید ہے، سوائے اس کے کہ اس پر کوئی اجنبی داخل ہو۔

پھر اللہ تعالیٰ نے ذکر فرمایا کہ ان سب کا احتیاط برتنا، اور کپڑے اتارنے سے پرہیز کرنا، اور ان چیزوں کی پابندی کرنا جو جوان عورتوں کے لیے لازم ہیں، ان کے لیے بہتر اور زیادہ خیر ہے۔ اور ابن مسعود نے "وأن يَغْفِفْنَ" بغیر 'سین' کے پڑھا ہے(2)۔

پھر کہا گیا: تبرج (نمائشِ حسن) میں یہ بھی شامل ہے کہ عورت دو باریک کپڑے پہنے جو اس کے جسم کے اعضاء کی وضاحت کریں(3)۔ صحیح میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اہلِ جہنم کی دو قسمیں ایسی ہیں جنہیں میں نے (ابھی تک) نہیں دیکھا: وہ لوگ جن کے پاس گائے کی دموں کی طرح کے کوڑے ہوں گے جن سے وہ لوگوں کو ماریں گے، اور وہ عورتیں جو لباس پہننے کے باوجود ننگی ہوں گی، (مردوں کو اپنی طرف) مائل کرنے والیاں اور خود (ان کی طرف) مائل ہونے والیاں، ان کے سر بختی اونٹوں کے کوہان کی طرح ایک طرف جھکے ہوئے ہوں گے۔ وہ جنت میں داخل نہیں ہوں گی، اور نہ ہی اس کی خوشبو پائیں گی، حالانکہ اس کی خوشبو اتنی اور اتنی مسافت سے آتی ہے"(4)۔ ابن العربی نے

کہا(5): انہیں لباس پہننے والیاں اس لیے کہا گیا کیونکہ کپڑے ان پر ہوتے ہیں، اور انہیں ننگی اس لیے قرار دیا گیا کیونکہ جب کپڑا باریک ہو تو وہ ان کے جسم کو ظاہر کرتا ہے، اور ان کے محاسن (خوبصورتی) کو عیاں کرتا ہے، اور یہ حرام ہے۔ میں کہتا ہوں: اس معنی میں علماء کی دو تاویلات میں سے یہ ایک ہے۔

اور دوسری: یہ کہ وہ کپڑوں سے تو ڈھکی ہوئی ہیں، لیکن تقویٰ کے لباس سے خالی ہیں جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: (وَلِبَاسُ التَّقْوَى ذَلِكَ خَيْرٌ)(6) [الأعراف: 26]۔ اور انہوں نے (اشعار) پڑھے:

(1) اسے ابن ابی حاتم 8/2642 (14849) نے ام الضیاء سے روایت کیا ہے کہ وہ عائشہ رضی اللہ عنہا کے پاس گئیں اور کہا: اے ام المؤمنین، آپ کیا کہتی ہیں... (2) (م) میں: "يتعففن"، اور (د) میں نہیں پایا گیا، اور جو (ظ) اور (ف) سے ثابت ہے وہ المحرر الوجيز 4/195 کے موافق ہے اور کلام وہیں سے ہے، اور القراءات الشاذة ص 101۔ (3) احكام القرآن لابن العربی 3/1389۔ (4) صحیح مسلم (2128)، اور یہ احمد (8665) کے ہاں ہے۔ اور البخت - جس کی وضاحت مصنف کے ہاں آگے آئے گی - : اونٹوں کی ایک قسم، بڑے جسموں اور بڑے کوہانوں والے۔ (5) احکام القرآن 3/1389 میں۔ (6) المفہم 5/450۔

342 Surah An-Nur: Verse 60

If a person does not wear the garments of piety, he wanders naked even if he is clothed. The best garment for a person is obedience to his Lord, and there is no good in one who is disobedient to Allah. (1)

In 'Sahih Muslim', narrated by Abu Sa'id al-Khudri, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "While I was sleeping, I saw people being presented to me wearing shirts; some reached the chest, and some were shorter than that. And Umar ibn al-Khattab passed by me wearing a shirt that he was trailing." They asked: "How did you interpret that, O Messenger of Allah?" He said: "Religion." (2). So his (peace be upon him) interpretation of the shirt as religion is taken from the saying of Allah the Almighty: {And the garment of piety, that is better}. And the Arabs use clothes as a metaphor for merit and chastity, as their poet said: The clothes of Bani Awf are pure and clean (3)

And he (peace be upon him) said to Uthman: "Allah will surely clothe you with a shirt, and if they want you to take it off, do not take it off." (4). So he expressed the Caliphate as a shirt, and it is a well-known beautiful metaphor (5).

I say: This interpretation is the more correct of the two interpretations, and it is what is appropriate for them [women] in these times, especially the youth, for they adorn themselves and go out displaying their finery (Tabarruj). They are clothed with garments but truly naked of piety, outwardly and inwardly, as they show their beauty and do not care who looks at them. In fact, that is their intention, and this is witnessed in their existence. If they had some piety, they would not have done that, and no one would know what is there.

What strengthens this interpretation is what was mentioned in describing them in the rest of the hadith: "their heads are like the humps of Bukht camels". Bukht is a type of camel with large bodies and large humps. He likened their heads to them because they raised their hair braids on the middle of their heads [for adornment and affectation] (6).

---

(1) The first verse is by Abu al-Atahiya, and the two verses preceded in 9/185. (2) Sahih Muslim (2390), and it is with Ahmad (11814), and al-Bukhari (23). (3) The first half of a verse by Imru' al-Qais, in his Diwan p. 83, and its second half is: "And their faces in the sights are bright". (4) Narrated by Ahmad (24566), and Ibn Hibban (6915)

at length from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. (5) Al-Mufhim 6/253. (6) Al-Mufhim 5/450 and what is between the brackets is from it.

३४२ सूरा अन-नूर: आयत ६०

यदि कोई व्यक्ति धर्मपरायणता (तक़वा) के वस्त्र नहीं पहनता, तो वह नग्न ही रहता है, भले ही उसने कपड़े पहने हों। मनुष्य का सबसे अच्छा पहनावा अपने पालनहार की आज्ञाकारिता है, और अल्लाह की अवज्ञा करने वाले में कोई भलाई नहीं है। (१)

'सहीह मुस्लिम' में अबू सईद अल-खुद्री से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जब मैं सो रहा था, मैंने देखा कि लोग मेरे सामने पेश किए जा रहे हैं और उन्होंने कमीज़ें पहनी हुई हैं; उनमें से कुछ सीने तक पहुँचती थीं, और कुछ उससे छोटी थीं। और उमर बिन अल-खत्ताब मेरे पास से गुज़रे और उन्होंने ऐसी कमीज़ पहनी हुई थी जिसे वह घसीट रहे थे।" लोगों ने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल! आपने इसका क्या अर्थ निकाला?" उन्होंने फ़रमाया: "दीन (धर्म)।" (२)। तो उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कमीज़ की व्याख्या दीन के रूप में करना अल्लाह तआला के इस कथन से लिया गया है: {और परहेज़गारी का लिबास, यही सबसे उत्तम है}। और अरब लोग श्रेष्ठता और शुद्धता के लिए कपड़ों का रूपक (Metaphor) इस्तेमाल करते हैं, जैसा कि उनके कवि ने कहा है: बनी औफ़ के कपड़े पवित्र और साफ़ हैं (३)

और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उस्मान से फ़रमाया: "बेशक अल्लाह तुम्हें एक कमीज़ पहनाएगा, और अगर वे चाहें कि तुम उसे उतार दो, तो उसे मत उतारना।" (४)। यहाँ उन्होंने ख़िलाफ़त को कमीज़ के रूप में व्यक्त किया, और यह एक प्रसिद्ध सुंदर रूपक है (५)।

मैंने कहा: यह व्याख्या दो व्याख्याओं में से अधिक सही है, और यह इन समयों में उनके(महिलाओं) के लिए उपयुक्त है, विशेष रूप से युवाओं के लिए, क्योंकि वे सज-धजकर बाहर निकलती हैं (तबर्रुज), तो वे कपड़ों से ढकी तो होती हैं, लेकिन वास्तव में, प्रकट और गुप्त रूप से, तक़वा (धर्मपरायणता) से रहित होती हैं, जहाँ वे अपनी सुंदरता दिखाती हैं और इस बात की परवाह नहीं करतीं कि उन्हें कौन देख रहा है। बल्कि, यही उनका उद्देश्य है, और यह उनके बीच प्रत्यक्ष रूप से देखा जाता है। यदि उनके पास थोड़ा भी तक़वा होता, तो वे ऐसा न करतीं, और किसी को पता न चलता कि वहाँ क्या है।

जो चीज़ इस व्याख्या को पुख्ता करती है, वह हदीस के शेष भाग में उनका वर्णन है: "उनके सिर बुख़्त ऊँटों के कूबड़ की तरह होंगे।" बुख़्त एक प्रकार के ऊँट हैं जिनका शरीर और कूबड़ बड़ा

होता है। उन्होंने उनके सिरों की तुलना उनसे की क्योंकि उन्होंने अपने बालों की चोटियों को अपने सिर के बीच में ऊपर उठा रखा था [सजावट और दिखावे के लिए] (६)।

---

(१) पहला शेर अबू अल-अताहिया का है, और दोनों शेर ९/१८५ में पहले आ चुके हैं। (२) सहीह मुस्लिम (२३९०), और यह अहमद (११८१४) और बुखारी (२३) के पास भी है। (३) इमरुल कैस के एक शेर का पहला भाग, उनके दीवान पृष्ठ ८३ में, और इसका दूसरा भाग है: 'और उनके चेहरे दृश्यों में चमकते हैं'। (४) इसे अहमद (२४५६६) और इब्न हिब्बान (६९१५) ने आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस से विस्तार से उल्लेख किया है। (५) अल-मुफहिम ६/२५३। (६) अल-मुफहिम ५/४५० और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है।

۳۴۲ سورة النور: آیت ۶۰

اگر انسان تقویٰ کے لباس نہ پہنے، تو وہ ننگا ہی رہتا ہے خواہ اس نے کپڑے پہن رکھے ہوں۔ انسان کا بہترین لباس اپنے رب کی اطاعت ہے، اور اس شخص میں کوئی خیر نہیں جو اللہ کا نافرمان ہو۔ (۱)

اور 'صحیح مسلم' میں ابوسعید خدری سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں سو رہا تھا کہ میں نے لوگوں کو دیکھا جو میرے سامنے پیش کیے جا رہے تھے اور انہوں نے قمیصیں پہن رکھی تھیں؛ ان میں سے بعض سینوں تک پہنچتی تھیں، اور بعض اس سے چھوٹی تھیں، اور عمر بن خطاب میرے پاس سے گزرے اور انہوں نے ایسی قمیص پہن رکھی تھی جسے وہ گھسیٹ رہے تھے۔" لوگوں نے پوچھا: "اے اللہ کے رسول! آپ نے اس کی کیا تعبیر لی؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "دین۔" (۲)۔ چنانچہ آپ ﷺ کا قمیص کی تعبیر دین سے لینا اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ماخوذ ہے: ﴿وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ﴾ (اور تقویٰ کا لباس، وہی سب سے بہتر ہے)۔ اور عرب فضل اور عفت کے لیے لباس کا کنایہ استعمال کرتے ہیں، جیسا کہ ان کے شاعر نے کہا: ثياب بني عَوْفٍ طَهارَى نَقِيَّةٌ (۳)

اور آپ ﷺ نے حضرت عثمان سے فرمایا تھا: "اللہ تعالیٰ تمہیں ایک قمیص پہنائے گا، اگر وہ (لوگ) چاہیں کہ تم اسے اتار دو تو اسے نہ اتارنا۔" (۴)۔ پس آپ ﷺ نے خلافت کو قمیص سے تعبیر کیا، اور یہ ایک معروف اور عمدہ استعارہ ہے (۵)۔

میں کہتا ہوں: یہ تعبیر دونوں تعبیروں میں سب سے زیادہ صحیح ہے، اور یہی ان (عورتوں) کے لیے ان زمانوں میں موزوں ہے، خصوصاً نوجوان خواتین کے لیے، کیونکہ وہ بن سنور کر اور بے

پردہ ہو کر نکلتی ہیں، پس وہ لباس تو پہنے ہوتی ہیں لیکن حقیقت میں، ظاہر اور باطن میں تقویٰ سے عاری ہوتی ہیں، جہاں وہ اپنی زینت کو ظاہر کرتی ہیں اور انہیں اس بات کی کوئی پرواہ نہیں ہوتی کہ انہیں کون دیکھ رہا ہے، بلکہ یہی ان کا مقصد ہوتا ہے، اور یہ ان کے ہاں کھلم کھلا مشاہدہ کیا جاتا ہے، اگر ان کے پاس تقویٰ کی کوئی چیز ہوتی تو وہ ایسا نہ کرتیں اور کسی کو معلوم نہ ہوتا کہ وہاں کیا ہے۔

اور جو چیز اس تعبیر کو تقویت دیتی ہے وہ حدیث کے بقیہ حصے میں ان کے وصف کا ذکر ہے کہ: "ان کے سر بختی اونٹوں کے کوہان کی طرح ہوں گے۔" بختی اونٹ بڑے جسم اور بڑے کوہان والے اونٹ ہوتے ہیں، آپ ﷺ نے ان کے سروں کو ان سے تشبیہ دی کیونکہ انہوں نے اپنے بالوں کی مینڈھیاں (چوٹیاں) اپنے سروں کے وسط میں اوپر اٹھا رکھی ہوتی ہیں [زینت اور بناوٹ کے لیے] (۶)۔

---

(۱) پہلا شعر ابوالعتاہیہ کا ہے، اور دونوں اشعار ۹/۱۸۵ میں گزر چکے ہیں۔ (۲) صحیح مسلم (۲۳۹۰)، اور یہ احمد (۱۱۸۱۴) اور بخاری (۲۳) کے ہاں بھی ہے۔ (۳) یہ امرؤ القیس کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے، جو ان کے دیوان ص ۸۳ میں ہے، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: 'اور ان کے چہرے دیکھنے والوں کے سامنے روشن ہوتے ہیں'۔ (۴) اسے احمد (۲۴۵۶۶) اور ابن حبان (۶۹۱۵) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے مفصل روایت کیا ہے۔ (۵) المفہم ۲۵۳/۶۔ (۶) المفہم ۴۵۰/۵ اور قوسین کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔

This is witnessed and known, and the one looking at them is blamed. The Prophet ﷺ said: "I have not left after me a trial more harmful to men than women." Narrated by Bukhari (1). Allah's saying: {There is no blame upon the blind, nor is there blame upon the lame, nor is there blame upon the sick, nor upon yourselves that you eat from your [own] houses or the houses of your fathers or the houses of your mothers or the houses of your brothers or the houses of your sisters or the houses of your father's brothers or the houses of your father's sisters or the houses of your mother's brothers or the houses of your mother's sisters or [from houses] whose keys you possess or [from the house of] your friend. There is no blame upon you whether you eat together or separately. But when you enter houses, give greetings of peace upon each other - a greeting from Allah, blessed and good. Thus does Allah make clear to you the verses that you may understand. 61} It contains eleven issues: First: Allah's saying: {There is no blame upon the blind}. Scholars differed in the interpretation of this verse into eight opinions; the closest being: Is it abrogated, abrogating, or definitive? These are three opinions: First: That it is abrogated by Allah's saying: {nor upon yourselves} to the end of the verse; this was said by Abdul Rahman bin Zaid. He said: This is something that has ceased. At the beginning of Islam, there were no locks on their doors, and the curtains were loose. So a man might come and enter the house while hungry and there is no one in it; so Allah Almighty allowed him to eat from it. Then locks were put on the houses, so it is not permissible for anyone to open them. Thus, this [permission] went away and ceased (2). The Prophet ﷺ said: "No one should milk another person's cattle except with his permission." The Hadith. Narrated by the Imams (3).

(1) No. (5096), and it is with Ahmad (21746) and (21829), and Muslim (2740) from the Hadith of Usamah bin Zaid. (2) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/559, and this report was narrated by Al-Tabari in his Tafsir 17/369, and Ibn Abi Hatim 8/2646 (14874), and mentioned by Makki in Al-Idah li-Nasikh al-Qur'an p. 369. (3) Narrated by Imam Ahmad (4471), Bukhari (2435), and Muslim (1726) from the Hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them, and previously mentioned 4/473.

३४३ सूरह अन-नूर: आयत ६० - ६१

यह एक देखा गया और जाना-माना तथ्य है, और उनकी ओर देखने वाला निंदा का पात्र है। नबी ﷺ ने फ़रमाया: "मैंने अपने बाद पुरुषों के लिए महिलाओं से अधिक हानिकारक कोई परीक्षा (फ़ितना) नहीं छोड़ी है।" इसे बुखारी ने उद्धृत किया है (१)। अल्लाह का फरमान: {अंधे पर कोई दोष नहीं, न लंगड़े पर कोई दोष है, न बीमार पर कोई दोष है, और न ही स्वयं तुम पर कि तुम अपने घरों से खाओ या अपने पिताओं के घरों से या अपनी माताओं के घरों से या अपने भाइयों के घरों से या अपनी बहनों के घरों से या अपने चाचाओं के घरों से या अपनी बुआओं के घरों से या अपने मामाओं के घरों से या अपनी मौसियों के घरों से या उन घरों से जिनकी चाबियाँ तुम्हारे अधिकार में हों या अपने मित्र के घर से। तुम पर इसमें कोई दोष नहीं कि तुम सब मिलकर खाओ या अलग-अलग। फिर जब तुम घरों में प्रवेश करो, तो अपनों को सलाम किया करो, जो अल्लाह की ओर से एक दुआ है, बरकत वाली और पवित्र। इसी प्रकार अल्लाह तुम्हारे लिए अपनी आयतें स्पष्ट करता है ताकि तुम समझ सको। ६१} इसमें ग्यारह विषय (मसले) हैं: पहला: अल्लाह का फरमान: {अंधे पर कोई दोष नहीं}। इस आयत की व्याख्या में विद्वानों के आठ मत हैं; सबसे निकटतम ये हैं: क्या यह मनसूख़ (निरस्त) है, या नासिख़ (निरस्त करने वाली) है, या मोहकम (अटल) है; तो ये तीन मत हैं: पहला मत: यह अल्लाह के फरमान: {और न ही स्वयं तुम पर} से लेकर आयत के अंत तक मनसूख़ है; यह अब्दुल रहमान बिन ज़ैद ने कहा है। उन्होंने कहा: यह एक ऐसी चीज़ है जो अब समाप्त हो चुकी है। इस्लाम की शुरुआत में, लोगों के दरवाजों पर ताले नहीं होते थे, और पर्दे लटके रहते थे, तो कभी-कभी कोई व्यक्ति आता और भूख की स्थिति में घर में प्रवेश कर जाता जबकि घर में कोई नहीं होता था; तो अल्लाह ने उसे वहाँ से खाने की अनुमति दे दी। फिर घरों पर ताले लगने लगे, तो अब किसी के लिए उन्हें खोलना वैध नहीं है। अतः यह (अनुमति) चली गई और समाप्त हो गई (२)। नबी ﷺ ने फ़रमाया: "कोई भी व्यक्ति किसी दूसरे के मवेशी का दूध उसकी अनुमति के बिना न निकाले।" हदीस। इसे इमामों ने उद्धृत किया है (३)।

(१) संख्या (५०९६), और यह अहमद (२१७४६) और (२१८२९), और मुस्लिम (२७४०) में उसामा बिन ज़ैद रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से है। (२) अल-नहहास की अन-नासिह वल-मनसूख़ २/ ५५९, और इस वर्णन को तबरी ने अपनी तफ़सीर १७/ ३६९ में, और इब्न अबी हातिम ने ८/ २६४६ (१४८७४) में उद्धृत किया है, और मक्की ने 'अल-ईदाह ली-नासिह अल-कुरान' पृ. ३६९ में इसका उल्लेख किया

है। (३) इसे इमाम अहमद (४४७१), बुखारी (२४३५), और मुस्लिम (१७२६) ने इब्न उमर रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से उद्धृत किया है, और पीछे ४/ ४७३।

۳۴۳ سورہ النور: آیات ۶۰ - ۶۱

یہ ایک مشاہدہ شدہ اور جانی پہچانی بات ہے، اور ان کی طرف دیکھنے والا ملامت کا مستحق ہے۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "میں نے اپنے بعد مردوں کے لیے عورتوں سے زیادہ نقصان دہ کوئی فتنہ نہیں چھوڑا"۔ اسے بخاری نے روایت کیا ہے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اندھے پر کوئی حرج نہیں، نہ لنگڑے پر کوئی حرج ہے، نہ مریض پر کوئی حرج ہے، اور نہ خود تم پر اس میں کوئی حرج ہے کہ تم اپنے گھروں سے کھاؤ یا اپنے باپوں کے گھروں سے، یا اپنی ماؤں کے گھروں سے، یا اپنے بھائیوں کے گھروں سے، یا اپنی بہنوں کے گھروں سے، یا اپنے چچاؤں کے گھروں سے، یا اپنی پھوپھیوں کے گھروں سے، یا اپنے ماموؤں کے گھروں سے، یا اپنی خالاؤں کے گھروں سے، یا ان گھروں سے جن کی چابیاں تمہارے قبضے میں ہوں، یا اپنے دوست کے گھر سے۔ تم پر اس میں بھی کوئی گناہ نہیں کہ تم سب مل کر کھاؤ یا الگ الگ۔ پھر جب تم گھروں میں داخل ہوا کرو تو اپنے لوگوں کو سلام کیا کرو، یہ اللہ کی طرف سے مقرر کیا ہوا مبارک اور پاکیزہ تحفہ ہے۔ اسی طرح اللہ تمہارے لیے اپنی آیات کھول کر بیان فرماتا ہے تاکہ تم سمجھو۔ ۶۱} اس میں گیارہ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اندھے پر کوئی حرج نہیں}۔ اس آیت کی تاویل میں علماء کے آٹھ اقوال ہیں: ان میں سب سے قریبی یہ ہیں: کیا یہ منسوخ ہے، یا ناسخ ہے، یا محکم؛ تو یہ تین اقوال ہیں: پہلا قول: یہ اللہ تعالیٰ کے قول: {اور نہ خود تم پر} سے لے کر آیت کے آخر تک سے منسوخ ہے۔ یہ قول عبدالرحمن بن زید کا ہے۔ انہوں نے کہا: یہ ایک ایسی چیز ہے جو ختم ہو چکی ہے۔ اسلام کے آغاز میں لوگوں کے دروازوں پر تالے نہیں ہوتے تھے، پردے لٹکے ہوتے تھے، تو بسا اوقات کوئی شخص آتا اور بھوک کی حالت میں گھر میں داخل ہو جاتا جبکہ گھر میں کوئی نہ ہوتا؛ تو اللہ عزوجل نے اسے وہاں سے کھانے کی اجازت دے دی۔ پھر گھروں پر تالے لگنے لگے، تو

اب کسی کے لیے جائز نہیں کہ انہیں کھولے۔ چنانچہ یہ حکم چلا گیا اور ختم ہو گیا (۲)۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "کوئی شخص دوسرے کے مویشی کا دودھ اس کی اجازت کے بغیر نہ نکالے"۔ حدیث۔ اسے ائمہ نے روایت کیا ہے (۳)۔

(۱) نمبر (۵۰۹۶)، اور یہ احمد (۲۱۷۴۶) اور (۲۱۸۲۹) میں ہے، اور مسلم (۲۷۴۰) حضرت اسامہ بن زید رضی اللہ عنہ کی حدیث سے۔ (۲) النحاس کی کتاب الناسخ والمنسوخ ۲/ ۵۵۹، اور اس اثر کو طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/ ۳۶۹ میں، اور ابن ابی حاتم نے ۸/ ۲۶۴۶ (۱۴۸۷۴) میں روایت کیا ہے، اور مکی نے 'الایضاح لناسخ القرآن' ص ۳۶۹ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) اسے امام احمد (۴۴۷۱)، بخاری (۲۴۳۵) اور مسلم (۱۷۲۶) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور گزشتہ حوالہ ۴/ ۴۷۳۔

Surah An-Nur: Verse 61 344

Second: That it is abrogating; a group [of scholars] said this. Ali bin Abi Talha narrated from Ibn Abbas, who said: When Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {O you who have believed, do not consume one another's wealth unjustly} [An-Nisa: 29], the Muslims said: Allah, the Mighty and Sublime, has forbidden us from consuming our wealth among ourselves unjustly, and food is among the best forms of wealth, so it is not permissible for any of us to eat at anyone's place. So, the people desisted from that. Then Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {There is no blame upon the blind...} up to His saying: {...or [from the houses] whose keys you possess.} He said: This refers to a man who entrusts another man with his estate (1).

I say: This Ali bin Abi Talha was a client (mawla) of the Banu Hashim, lived in ash-Sham (Levant), was nicknamed Abu al-Hasan, and it is also said: Abu Muhammad. His father Abu Talha's name was Salim. There is criticism regarding his tafsir (commentary); it is said that he did not see Ibn Abbas (2), and Allah knows best.

Third: That it is decisive (muhkama); a group of knowledgeable people whose words are followed said this, including Said ibn al-Musayyib and Ubaidullah bin Abdullah bin Utbah bin Mas'ud (3).

Al-Zuhri narrated from Urwa, from Aisha (may Allah be pleased with her), who said: The Muslims used to join the military expeditions in large numbers with the Messenger of Allah ﷺ. They would give their keys to those remaining behind (the infirm/guarantors) and say: "If you are in need, eat." But they (the caretakers) used to say: "They only made it permissible for us without truly willing it." So, Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {And there is no blame upon yourselves that you eat from your [own] houses or the houses of your fathers...} until the end of the verse (4).

---

(1) In (ظ): "with his trade" (bisina'atihi). A man's 'day'a' (estate/property) is that from which he earns his living, such as craft, trade, or farming... See "An-Nihayah" (day'a). The narration was recorded by Al-Nahas in "An-Nasikh wal-Mansukh" 2/560, Abu Ubaid Al-Harawi in "An-Nasikh wal-Mansukh" (443), Al-Tabari in his "Tafsir" 17/366, Ibn Abi Hatim 8/2648 (14886), and recorded by Al-Bayhaqi 7/274-275 through Ikrimah, from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (2) "Tahdhib al-Kamal" 20/490 and onwards, in a similar vein. (3) "An-Nasikh wal-Mansukh" by Al-Nahas 2/564. (4) Recorded by Al-Bazzar (2241) (Zawa'id), Ibn Abi Hatim 8/2646 (14875), and Al-Nahas in "Al-Nasikh" =

सूरह अन-नूर: आयत 61 344

दूसरा: कि यह [आयत] मंसूख (निरस्त करने वाली) है; यह विद्वानों के एक समूह का कहना है। अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: जब अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने यह आयत नाज़िल की: {ऐ ईमान वालो! आपस में एक-दूसरे का माल नाहक़ तरीके से न खाओ} [अन-निसा: 29], तो मुसलमानों ने कहा: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने हमें आपस में नाहक़ तरीके से माल खाने से मना किया है, और खाना सबसे बेहतरीन माल में से है, इसलिए हममें से किसी के लिए भी किसी दूसरे के घर खाना जायज़ नहीं है। चुनांचे लोगों ने इससे परहेज़ किया। फिर अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने नाज़िल फ़रमाया: {अंधे पर कोई तंगी नहीं है...} अल्लाह तआला के इस इरशाद तक: {...या जिनके कुंजियों (चाबियों) के तुम मालिक हो}। उन्होंने कहा: इससे मुराद वह आदमी है जो किसी दूसरे आदमी को अपनी जायदाद (1) का संरक्षक बनाता है।

मैंने (लेखक ने) कहा: यह अली बिन अबी तल्हा बनू हाशिम के आज़ाद किए हुए गुलाम (मौला) थे, शाम (लेवेंट) में रहते थे, उनकी कुनियत अबुल हसन थी, और यह भी कहा जाता है: अबू मुहम्मद। उनके पिता अबू तल्हा का नाम सालिम था। उनकी तफ़्सीर के बारे में कुछ आपत्तियाँ हैं; कहा जाता है कि उन्होंने इब्न अब्बास को नहीं देखा था (2), और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

तीसरा: कि यह [आयत] मुहकमा (दृढ़/अपरिवर्तित) है; यह उन विद्वानों के एक समूह का कहना है जिनकी बातों का अनुसरण किया जाता है; उनमें सईद इब्न अल-मुसय्यिब और उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्लाह बिन उतबा बिन मसूद शामिल हैं (3)।

ज़ुहरी ने उरवा से, और उन्होंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मुसलमान अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ बड़ी तादाद में जिहाद के लिए निकलते थे, तो वे अपनी चाबियाँ उन लोगों को दे जाते थे जो पीछे रह जाते थे और कहते थे: "अगर तुम्हें ज़रूरत हो तो खा लेना।" लेकिन वे (पीछे रहने वाले) कहते थे: "उन्होंने इसे हमारे लिए दिल की खुशी से हलाल नहीं किया है।" तो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने नाज़िल फ़रमाया: {और न तुम पर इसमें कोई गुनाह है कि तुम अपने घरों से खाओ या अपने पिताओं के घरों से...} आयत के अंत तक (4)।

---

(1) (ज़) में: 'अपने पेशे के साथ'। आदमी की 'दैया' (जायदाद) वह है जिससे वह अपनी आजीविका कमाता है, जैसे शिल्प, व्यापार या खेती... देखिए "अन-निहाया" (दैया)। इस असर (कथन) को अल-नहास ने 'अन-नासिख वल-मंसूख' 2/560 में, अबू उबैद अल-हरवी ने 'अन-नासिख वल-मंसूख'

(443) में, अल-तबरी ने अपनी तफ़्सीर 17/366 में, और इब्न अबी हातिम 8/2648 (14886) में नक़्ल किया है, और अल-बैहक़ी ने 7/274-275 में इकरीमा के ज़रिए इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। (2) 'तहज़ीब अल-कमाल' 20/490 और उसके बाद, इसी तरह। (3) अल-नहास की 'अन-नासिख वल-मंसूख' 2/564। (4) अल-बज़्ज़ार (2241) (ज़वाइद), इब्न अबी हातिम 8/2646 (14875), और अल-नहास ने 'अल-नासिख' में...

سورہ النور: آیت 61 344

دوسرا (قول): کہ یہ ناسخ ہے؛ یہ ایک جماعت نے کہا ہے۔ علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: جب اللہ عز وجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ﴾ [النساء: 29] (اے ایمان والو! اپنے مال آپس میں ناحق طریقے سے نہ کھاؤ)، تو مسلمانوں نے کہا: اللہ عز وجل نے ہمیں آپس میں ناحق طریقے سے مال کھانے سے منع فرما دیا ہے، اور کھانا تو بہترین مالوں میں سے ہے، لہٰذا ہم میں سے کسی کے لیے یہ جائز نہیں کہ وہ کسی کے ہاں کھانا کھائے۔ چنانچہ لوگوں نے اس سے اجتناب برتا۔ پھر اللہ عز وجل نے نازل فرمایا: ﴿لَّيْسَ عَلَى الْأَعْمَىٰ حَرَجٌ﴾ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد تک: ﴿أَوْ مَا مَلَكْتُم مَّفَاتِحَهُ﴾ (یا جس کی کنجیوں کے تم مالک ہو)۔ انہوں نے کہا: اس سے مراد وہ شخص ہے جو کسی دوسرے شخص کو اپنی جائیداد (1) کا وکیل بناتا ہے۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: یہ علی بن ابی طلحہ بنو ہاشم کے آزاد کردہ غلام (مولیٰ) تھے، شام میں مقیم تھے، ان کی کنیت ابوالحسن تھی۔ اور یہ بھی کہا جاتا ہے کہ ابو محمد تھی۔ ان کے والد ابو طلحہ کا نام سالم تھا۔ ان کی تفسیر پر کلام کیا گیا ہے؛ چنانچہ کہا گیا ہے کہ انہوں نے ابن عباس کو نہیں دیکھا تھا (2)، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

تیسرا (قول): کہ یہ آیت محکم ہے؛ یہ اہل علم کی اس جماعت کا قول ہے جن کی پیروی کی جاتی ہے؛ ان میں سعید بن المسیب اور عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود شامل ہیں (3)۔

اور زہری نے عروہ سے، انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی، انہوں نے کہا: مسلمان رسول اللہ ﷺ کے ساتھ بڑی تعداد میں لشکر میں نکلتے تھے، تو وہ اپنی کنجیاں (چابیاں) اپنے ضامنوں (پیچھے رہ جانے والوں) کے حوالے کر جاتے تھے اور کہتے تھے: "اگر تمہیں

ضرورت پیش آئے تو کھا لینا"۔ تو وہ (پیچھے رہنے والے) کہتے تھے: "انہوں نے اسے ہمارے لیے دلی خوشی کے بغیر ہی حلال کیا ہے"۔ اس پر اللہ عز وجل نے نازل فرمایا: ﴿وَلَا عَلَى أَنفُسِكُمْ أَن تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ ءَابَائِكُمْ﴾ (اور نہ تم پر خود اپنے لیے کوئی حرج ہے کہ تم اپنے گھروں سے کھاؤ یا اپنے باپوں کے گھروں سے...) آیت کے آخر تک (4)۔

---

(1) نسخہ (ظ) میں ہے: "اپنے پیشے کے ساتھ"۔ اور انسان کی 'ضیعہ' (جائیداد) وہ ہوتی ہے جس سے اس کی گزر اوقات ہو، جیسے حرفت، تجارت اور زراعت وغیرہ۔۔۔ ملاحظہ ہو "النهايه" (ضيع)۔ اس روایت کو النحاس نے "الناسخ والمنسوخ" 2/ 560 میں، ابو عبید الہروی نے "الناسخ والمنسوخ" (443) میں، طبری نے اپنی تفسیر 17/ 366 میں، اور ابن ابی حاتم نے 8/ 2648 (14886) میں روایت کیا ہے، اور بیہقی نے 7/ 274-275 میں عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (2) تہذیب الکمال 20/ 490 اور اس کے بعد، اسی طرح۔ (3) النحاس کی "الناسخ والمنسوخ" 2/ 564۔ (4) اسے البزار (2241) (زوائد)، اور ابن ابی حاتم نے 8/ 2646 (14875) میں، اور النحاس نے "الناسخ" میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Nur: Verse 61 Page 345

Al-Nahhas said(1): "Yu'ibun" means: they all go out together in military campaigns. It is said: the sons of so-and-so "aw'aba" to the sons of so-and-so, when they come to them all together. Ibn al-Sikkit said: it is said: the sons of so-and-so "aw'aba" in exodus, so that none of them remained in their land. And the horse came with a "wa'ib" gallop, meaning: with the utmost it had(2). And in the Hadith: "For the nose, if its amputation is 'istu'iba', the blood money is due": if nothing of it is left. And the "istī'āb" (comprehensive taking) of something is its total removal(2). It is said: a "wa'ib" house, if it is spacious and accommodates everything put in it. And "al-damna" are the chronically ill (al-zamna), the singular of which is "damin", like "zamin". Al-Nahhas said(3): This saying is among the greatest of what has been narrated regarding the verse, because of what it contains from the Sahaba and the Tabi'in of the specification that the verse was revealed concerning a specific thing.

Ibn al-Arabi said(4): This is a coherent speech regarding their staying behind from jihad while their wealth remained in their hands. However, His saying: {or [from the houses] whose keys you possess} has required it(5); so this saying was very far-fetched. Rather, the preferred view is to say: Allah removed the hardship from the blind in what pertains to the obligations for which sight is a condition, and from the lame in what requires walking as a condition for its obligation, and what actions are impossible with lameness, and from the sick in what illness affects by waiving it, such as fasting and the conditions and pillars of prayer, and jihad and the like. Then He [Exalted is He] said after that, clarifying: {There is no blame upon you that you eat from your [own] houses}. This is a correct meaning and a clear(6), beneficial interpretation, supported by Sharia and reason, and there is no need for transmission in interpreting the verse.

Footnotes: = And Al-Nasikh wal-Mansukh 2/565. Al-Bazzar said: We do not know it narrated from Al-Zuhri except by Salih. Al-Haythami said in Al-Majma' 7/83-84: Narrated by Al-Bazzar and its men are men of Sahih. (1) In Al-Nasikh wal-Mansukh 2/566. (2) Al-Sihah (W'ab), and the Hadith was narrated by Al-Bazzar (1531) (Zawa'id) from the Hadith of Umar (may Allah be pleased with him); Al-Bazzar said: We do not know it from Umar except by this chain... and Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 6/296: Narrated by Al-Bazzar, and in it is Muhammad ibn Abi Layla, and he has a poor memory, and the rest of its men are trustworthy. (3) In Al-Nasikh wal-Mansukh 2/566, and what precedes it is from it. (4) In Ahkam al-Qur'an 3/1392-1393, and what is between brackets is from it. (5) In (d): This is its requirement. (6) In (m): Clear.

सूरह अन-नूर: आयत 61 पृष्ठ 345

अल-नह्हास ने कहा(1): "युइबून" का अर्थ है: वे सभी मिलकर सैन्य अभियानों में निकलते हैं; कहा जाता है: अमुक के पुत्र अमुक के पुत्रों के पास "अव-अबा" (पूरी तरह से) आए, जब वे उन सभी के पास एक साथ आए। इब्न अल-सिक्किट ने कहा: कहा जाता है: अमुक के पुत्र पलायन में "अव-अबा" हो गए; ताकि उनकी भूमि में उनमें से कोई भी शेष न रहे। और घोड़ा "वईब" सरपट दौड़ के साथ आया, अर्थात: अपनी पूरी शक्ति के साथ(2)। और हदीस में है: "नाक के लिए, यदि उसका काटना 'इस्तुआबा' (पूरी तरह से) हो जाए, तो दिय्यत (रक्त-मूल्य) देय है": यदि उसमें से कुछ भी शेष न बचे। और किसी चीज़ का "इस्तीआब" (व्यापक रूप से लेना) उसका पूर्ण उन्मूलन है(2)। और कहा जाता है: "वईब" घर, यदि वह विशाल हो और उसमें रखी गई हर चीज़ समा जाए। और "अद-दमना" पुराने बीमार (अज़-ज़मना) लोग हैं, जिनका एकवचन "दमीन" है; जैसे "ज़मीन"। अल-नह्हास ने कहा(3): यह कथन आयत के बारे में वर्णित सबसे महत्वपूर्ण कथनों में से है; क्योंकि इसमें सहाबा और ताबिईन से इस बात की पुष्टि है कि यह आयत एक विशिष्ट चीज़ के बारे में उतरी थी।

इब्न अल-अरबी ने कहा(4): यह जिहाद से उनके पीछे रहने और उनके धन के उनके हाथों में रहने के संबंध में एक सुसंगत बात है, लेकिन अल्लाह का कहना: {या जिनके पास तुम चाबियाँ रखते हो} ने इसकी आवश्यकता जताई है(5); इसलिए यह कथन बहुत दूर की बात थी। इसके बजाय, पसंदीदा दृष्टिकोण यह कहना है: अल्लाह ने अंधे से उन दायित्वों में कठिनाई को दूर कर दिया जिनमें दृष्टि एक शर्त है, और लंगड़े से उस दायित्व में जिसमें चलना एक शर्त है; और जो कार्य लंगड़ेपन के साथ असंभव हैं, और बीमार से उन चीजों में जिनमें बीमारी उन्हें माफ करने में प्रभाव डालती है, जैसे उपवास और नमाज़ की शर्तें और स्तंभ, और जिहाद और इसी तरह। फिर उन्होंने [अल्लाह ने] उसके बाद स्पष्ट करते हुए कहा: {तुम्हारे लिए इसमें कोई दोष नहीं कि तुम अपने घरों से खाओ}। तो यह एक सही अर्थ और एक स्पष्ट(6), उपयोगी व्याख्या है, जिसे शरिया और तर्क का समर्थन प्राप्त है, और आयत की व्याख्या में किसी अन्य वर्णन की आवश्यकता नहीं है।

पाद टिप्पणियाँ: = और अन-नासिख वल-मनसूख 2/565। अल-बज़्ज़ार ने कहा: हम इसे सालेह के अलावा अल-ज़ुहरी से वर्णित नहीं जानते। और अल-हैथमी ने अल-मजमा 7/83-84 में कहा: इसे अल-बज़्ज़ार ने वर्णित किया है और इसके पुरुष सहीह के पुरुष हैं। (1) अन-नासिख वल-मनसूख 2/566 में। (2) अस-सिह़ाह़ (वअ़ब), और हदीस अल-बज़्ज़ार (1531) (ज़वाइद) द्वारा उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित है; अल-बज़्ज़ार ने कहा: हम इसे उमर से केवल इसी श्रृंखला के

साथ जानते हैं... और अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 6/296 में कहा: इसे अल-बज़्ज़ार ने वर्णित किया है, और इसमें मुहम्मद बिन अबी लैला है, और उनकी स्मृति कमजोर है, और इसके बाकी पुरुष विश्वसनीय हैं। (3) अन-नासिख वल-मनसूख 2/566 में, और जो इससे पहले है वह इसी से है। (4) अहकाम अल-कुरआन 3/1392-1393 में, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। (5) (द) में: यह उसकी आवश्यकता है। (6) (म) में: साफ़।

سورہ النور: آیت 61 صفحہ 345

النحاس نے کہا(1): «یوعبون» یعنی: وہ سب مل کر جنگی مہمات میں نکلتے ہیں؛ کہا جاتا ہے: فلاں کے بیٹوں نے فلاں کے بیٹوں کے لیے «أوعب» کیا، جب وہ ان سب کے پاس اکٹھے آئے۔ اور ابن السکیت نے کہا: کہا جاتا ہے: فلاں کے بیٹوں نے کوچ کرنے میں «أوعب» کیا؛ یعنی ان کے شہر میں ان میں سے کوئی ایک بھی باقی نہ رہا۔ اور گھوڑا «وعیب» دوڑ کے ساتھ آیا، یعنی: اپنی پوری طاقت کے ساتھ(2)۔ اور حدیث میں ہے: «ناک میں اگر اس کا کٹنا 'استوعب' (مکمل) ہو جائے تو دیت واجب ہے»: یعنی اگر اس میں سے کچھ بھی باقی نہ چھوڑا جائے۔ اور کسی چیز کا «استیعاب» اسے جڑ سے اکھاڑ دینا ہے(2)۔ اور کہا جاتا ہے: «بیت وعیب»: یعنی اگر وہ کشادہ ہو اور اس میں رکھی جانے والی ہر چیز سما جائے۔ اور «الضمنی» سے مراد دائمی مریض (الزمنی) ہیں، ان کا واحد «ضمین» ہے؛ جیسے «زمین»۔ النحاس نے کہا(3): یہ قول اس آیت کے بارے میں مروی اقوال میں سب سے زیادہ جلیل القدر ہے؛ کیونکہ اس میں صحابہ اور تابعین سے اس بات کی توقیف (وضاحت) موجود ہے کہ یہ آیت ایک خاص چیز کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔

ابن العربی نے کہا(4): یہ کلام ان کے جہاد سے پیچھے رہ جانے اور ان کے مال ان کے ہاتھوں میں رہنے کی وجہ سے مربوط ہے، لیکن اللہ تعالیٰ کا قول: {أَوْ مَا مَلَكْتُمْ مَفَاتِحَهُ} (یا جن کی چابیوں کے تم مالک ہو) اس کا تقاضا کر چکا ہے(5)؛ چنانچہ یہ قول بہت بعید تھا۔ بلکہ پسندیدہ بات یہ ہے کہ کہا جائے: اللہ تعالیٰ نے اندھے سے ان تکالیف (فرائض) میں تنگی دور کر دی جن میں بصارت شرط ہے، اور لنگڑے سے ان میں جن میں چلنا شرط ہے؛ اور ان افعال میں جو لنگڑے پن کے ساتھ دشوار ہوں، اور مریض سے ان چیزوں میں جن میں بیماری ساقط کرنے میں اثر انداز ہو، جیسے روزہ اور نماز کی شرائط و ارکان، اور جہاد وغیرہ۔ پھر اللہ تعالیٰ نے اس کے بعد واضح

کرتے ہوئے فرمایا: {لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ} (تم پر کوئی گناہ نہیں کہ تم اپنے گھروں سے کھاؤ)۔ پس یہ ایک صحیح معنی اور واضح(6) مفید تفسیر ہے، جس کی تائید شریعت اور عقل کرتی ہے، اور آیت کی تفسیر میں کسی نقل کی ضرورت نہیں۔

حواشی: = والناسخ والمنسوخ 565/2۔ البزار نے کہا: ہم اسے زہری سے سوائے صالح کے کسی اور سے مروی نہیں جانتے۔ اور الہیثمی نے المجمع 83/7-84 میں کہا: اسے البزار نے روایت کیا اور اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں۔ (1) الناسخ والمنسوخ 566/2 میں۔ (2) الصحاح (وعب)، اور حدیث کو البزار نے (1531) (زوائد) حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے؛ البزار نے کہا: ہم حضرت عمر سے سوائے اسی سند کے اسے نہیں جانتے... اور الہیثمی نے مجمع الزوائد 296/6 میں کہا: اسے البزار نے روایت کیا، اور اس میں محمد بن ابی لیلیٰ ہے، اور وہ خراب حافظے والا ہے، اور اس کے باقی رجال ثقہ ہیں۔ (3) الناسخ والمنسوخ 566/2 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (4) احکام القرآن 1392/3-1393 میں، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (5) (د) میں: یہ اس کا مقتضیٰ ہے۔ (6) (م) میں: بَيِّنٌ۔

Surah An-Nur: Ayah 61 | 346

I say: Ibn Atiyyah (1) pointed to this, saying: The apparent meaning of the verse and the command of the Sharia indicate that the restriction (haraj) is removed from them in everything that necessity compels them to due to an excuse, while their intention requires performing to the fullest, and the excuse necessitates that they perform less than that; so the restriction is removed (2) from them in this. As for what people have said regarding this restriction here, they are:

Second: Ibn Zayd said: It is the restriction regarding military expeditions (ghazw), meaning: there is no sin upon them for staying behind, and Allah's saying: "nor upon yourselves" the verse, is a meaning separate from the first (3).

A group said: The entire verse is regarding food. They said: The Arabs and those in Medina before the Mission (of the Prophet) used to avoid eating with people who had excuses (the disabled); some did so out of disgust, due to the hand movement of the blind person, the way the lame person sits, and the smell and ailments of the sick; these are pre-Islamic manners and arrogance, so the verse was revealed as a discipline (4). Others did so out of concern for the "eye" (shame or disadvantage) of the people with excuses (5), as they are deficient (6) compared to the level of healthy people in eating; due to the lack of vision for the blind, the inability to compete [for food] for the lame, and the weakness of the sick; so the verse was revealed permitting eating with them.

Ibn Abbas said in the book of Az-Zahrawi: The people with excuses felt restricted in eating with people (7) because of their excuse; so the verse was revealed permitting it for them.

It was said: If a man took people with excuses to his house and found nothing in it, he would take them to...

---

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/195-196. (2) In (Zha): "madfu'" (repelled). (3) An-Nasikh wal-Mansukh 2/566, and Al-Tabari included it in his Tafsir 17/369. (4) In (Fa) and (Mim): "mu'adhinah" (notifying), and in Al-Muharrar al-Wajiz 4/195 "mu'ayyadah" (supported). What is established is from (Dal) and (Zha). (5) In (Mim): "ghayr" (other), and in Al-Muharrar al-Wajiz: "ghabn" (defrauded). What is established is from (Zha) and (Fa). (6) In (Zha): "maqsurun" (limited). (7) In (Zha): "healthy people".

सूरह अन-नूर: आयत 61 | 346

मैंने कहा: इब्न अतिय्या (1) ने इसकी ओर संकेत किया, उन्होंने कहा: आयत का स्पष्ट अर्थ और शरीयत का आदेश इंगित करता है कि उन पर से पाबंदी (हरज) हर उस चीज़ में हटा दी गई है जिसके लिए मजबूरी उन्हें मजबूर करती है, जबकि उनका इरादा पूर्णता के साथ प्रदर्शन करने का होता है, और मजबूरी यह आवश्यक बनाती है कि वे उससे कम करें; तो इस मामले में उन पर से पाबंदी हटा दी गई है (2)। जहाँ तक यहाँ इस पाबंदी के बारे में लोगों के कहने का सवाल है, वे हैं:

दूसरा: इब्न ज़ैद ने कहा: यह युद्ध (ग़ज़्व) के संबंध में पाबंदी है, यानी: पीछे रहने में उन पर कोई पाप नहीं है, और अल्लाह का कथन: "और न ही स्वयं तुम पर" आयत, पहले से अलग अर्थ रखती है (3)।

एक समूह ने कहा: पूरी आयत भोजन के बारे में है। उन्होंने कहा: अरब और मदीना के लोग पैगंबर के मिशन से पहले विकलांग लोगों के साथ खाने से बचते थे; कुछ लोग घृणा के कारण ऐसा करते थे, अंधे व्यक्ति के हाथ के हिलने, लंगड़े के बैठने के तरीके और बीमार की गंध और बीमारियों के कारण; ये जाहिलियत (अज्ञानता के काल) के तौर-तरीके और अहंकार हैं, इसलिए आयत एक अनुशासन के रूप में अवतरित हुई (4)। कुछ अन्य लोग विकलांगों की स्थिति (5) के प्रति संकोच के कारण ऐसा करते थे, क्योंकि वे खाने में स्वस्थ लोगों के स्तर से कमतर (6) होते हैं; अंधे के लिए दृष्टि की कमी, लंगड़े के लिए (भोजन के लिए) प्रतिस्पर्धा करने में असमर्थता और बीमार की कमजोरी के कारण; इसलिए उनके साथ खाने की अनुमति देते हुए आयत अवतरित हुई।

इब्न अब्बास ने अज़-ज़हरावी की पुस्तक में कहा: विकलांग लोगों ने अपनी मजबूरी के कारण लोगों (7) के साथ खाने में संकोच महसूस किया; इसलिए उनके लिए इसकी अनुमति देते हुए आयत अवतरित हुई।

कहा गया: यदि कोई व्यक्ति विकलांगों को अपने घर ले जाता और उसमें कुछ न पाता, तो वह उन्हें ले जाता...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/195-196 में। (2) (ज़ा) में: "मदफ़ू" (हटा दिया गया)। (3) अन-नासिख़ वल-मंसूख़ 2/566, और अल-तबारी ने इसे अपनी तफ़सीर 17/369 में शामिल किया है। (4) (फ़ा) और (मीम) में: "मुअदिना", और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/195 में "मुअय्यदा"। जो स्थापित है वह

(दाल) और (ज़ा) से है। (5) (मीम) में: "ग़ैर", और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: "ग़बन"। जो स्थापित है वह (ज़ा) और (फ़ा) से है। (6) (ज़ा) में: "मक़्सूरून"। (7) (ज़ा) में: "स्वस्थ लोग"।

میں نے کہا: ابن عطیہ (١) نے اس طرف اشارہ کیا ہے، پس انہوں نے کہا: آیت کا ظاہری مفہوم اور شریعت کا حکم اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ ان سے ہر اس چیز میں حرج (تنگی/گناہ) اٹھا لیا گیا ہے جس پر عذر انہیں مجبور کر دیتا ہے، جبکہ ان کی نیت اس میں مکمل کام کرنے کی ہوتی ہے، اور عذر کا تقاضا یہ ہوتا ہے کہ ان سے کم تر واقع ہو؛ پس ان سے اس معاملے میں حرج اٹھا لیا گیا (٢) ہے۔ جہاں تک اس حرج کے بارے میں لوگوں کے اقوال کا تعلق ہے، وہ درج ذیل ہیں:

دوسرا قول: ابن زید نے کہا: یہ غزوہ (جنگ) میں حرج کے بارے میں ہے، یعنی: ان کے پیچھے رہ جانے میں کوئی حرج نہیں، اور اللہ تعالیٰ کا قول: "اور نہ تم پر اپنی جانوں کے بارے میں" آیت، پہلے سے جدا ایک معنی ہے (٣)۔

ایک گروہ نے کہا: پوری آیت کھانے پینے کے معنی میں ہے۔ انہوں نے کہا: عرب اور اہل مدینہ بعثت (نبوی) سے پہلے معذور لوگوں کے ساتھ کھانے سے پرہیز کرتے تھے؛ پس ان میں سے کچھ لوگ ایسا نفرت کی وجہ سے کرتے تھے، اندھے کے ہاتھ کے ہلنے، لنگڑے کے بیٹھنے کے انداز اور بیمار کی بو اور اس کی تکالیف کی وجہ سے؛ اور یہ جاہلیت کے اخلاق اور تکبر ہے، چنانچہ یہ آیت تربیت (٤) کے طور پر نازل ہوئی۔ اور بعض لوگ معذوروں کی آنکھ (٥) کے حرج کی وجہ سے ایسا کرتے تھے، کیونکہ وہ کھانے میں تندرست لوگوں کے درجے سے پیچھے (٦) رہ جاتے ہیں؛ اندھے میں بصارت کی کمی کی وجہ سے، لنگڑے میں (کھانے پر) جھپٹنے سے معذوری کی وجہ سے، اور بیمار کی کمزوری کی وجہ سے؛ چنانچہ ان کے ساتھ کھانے کی اباحت (اجازت) میں آیت نازل ہوئی۔

ابن عباس نے الزہراوی کی کتاب میں کہا: معذور لوگوں نے اپنے عذر کی وجہ سے لوگوں (۷) کے ساتھ کھانے میں تنگی محسوس کی؛ پس آیت ان کے لیے اباحت کے طور پر نازل ہوئی۔

اور کہا گیا: آدمی جب معذور لوگوں کو اپنے گھر لے جاتا اور اس میں کچھ نہ پاتا تو وہ اسے لے جاتا...

---

(۱) المحرر الوجیز ٤/ ۱۹۵-۱۹٦ میں۔ (۲) (ظ) میں: مدفوع (ہٹایا ہوا)۔ (۳) الناسخ والمنسوخ ۲/ ٥٦٦، اور طبری نے اسے اپنی تفسیر ۱۷/ ۳٦۹ میں نکالا ہے۔ (٤) (ف) اور (م) میں: مؤذنة، اور المحرر الوجیز ٤/ ۱۹۵ میں مؤیدة۔ اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ظ) سے ہے۔ (٥) (م) میں: غیر، اور المحرر الوجیز میں: غبن۔ اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور (ف) سے ہے۔ (٦) (ظ) میں: مقصورون۔ (۷) (ظ) میں: تندرست لوگ (الأصحاء)۔

their relatives' houses; thus those with valid excuses felt constrained by that; so the verse was revealed(1). Third: His Almighty's saying: {nor for yourselves} - this is the beginning of a statement; meaning: nor is it a sin upon you, O people. However, when those addressed and those not addressed are gathered, the direct address is given prominence to maintain the flow of the discourse(2). And the houses of relatives were mentioned, while the houses of children were omitted. The commentators said: That is because they are included in His saying: {from your houses}, because a man's son's house is his own house(3); and in the narration: "You and your wealth belong to your father"(4), and because he mentioned relatives later and did not mention children. Al-Nuhas said(5): Some have opposed this view, saying: This is an imposition on the Book of Allah Almighty; rather, the preferred view in the apparent sense is that the son should not be different from these, and the argument from what was narrated from the Prophet ﷺ: "You and your wealth belong to your father" is not strong, due to the weakness(6) of this hadith, and that even if it were sound, it would not contain proof; for the Prophet ﷺ might have known that the wealth of that person addressed belonged to his father. It has also been said: Its meaning(7) is: "You belong to your father," and "your wealth" is a new subject; meaning: your wealth belongs to you. And what definitively settles this is the inheritance between father and son. Al-Tirmidhi al-Hakim said(8): And the aspect of His Almighty's saying: {nor for yourselves to eat from...}

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/196, and it is in Tafsir Mujahid 2/444, and narrated by Abd al-Razzaq 2/64, and al-Tabari in his Tafsir 17/368, and Ibn Abi Hatim 8/2645 (14869-14870) from his statement. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1391. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/196. (4) Narrated by Imam Ahmad (6678), Abu Dawud (3530), and Ibn Majah (2292) from the hadith of Abdullah ibn Amr ibn al-Aas, and narrated by Ibn Majah also (2291) from the hadith of Jabir ibn Abdullah. (5) In Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/561-563. (6) The phrase appeared in (Zha): strengthening this, and in (M): strong due to its weakness, and what is established is from (F), and Al-Nasikh wa al-Mansukh. (7) In (M): the meaning, and in (D), (Zha), and (F): meaning. And what is established is from Al-Nasikh wa al-Mansukh. (8) We did not come across his statement.

सूरह अल-नूर: आयत 61 347

उनके रिश्तेदारों के घर; इस प्रकार बहानों वाले लोग उससे संकोच महसूस करने लगे; तो यह आयत अवतरित हुई(1)। तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और न तुम पर (कि तुम अपने घरों से खाओ)} यह एक नए कथन की शुरुआत है; यानी: और हे लोगों, तुम पर कोई दोष नहीं है। लेकिन जब संबोधित और गैर-संबोधित दोनों एक साथ हों, तो भाषण को व्यवस्थित करने के लिए संबोधित को प्रधानता दी जाती है(2)। और रिश्तेदारों के घरों का उल्लेख किया गया और बच्चों के घरों को छोड़ दिया गया; मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: ऐसा इसलिए है क्योंकि वे उसके इस कथन में शामिल हैं: {तुम्हारे घरों से} क्योंकि एक आदमी के बेटे का घर उसका अपना घर है(3); और हदीस में है: "तू और तेरा माल तेरे पिता का है"(4), और इसलिए भी कि उसने बाद में रिश्तेदारों का उल्लेख किया और बच्चों का उल्लेख नहीं किया। अल-नह़ास ने कहा(5): कुछ लोगों ने इस राय का विरोध किया, और कहा: यह अल्लाह तआला की किताब पर एक मनमाना फ़ैसला है; बल्कि ज़ाहिर तौर पर बेहतर यह है कि बेटा इन लोगों से अलग न हो, और पैगंबर ﷺ से जो रिवायत है: "तू और तेरा माल तेरे पिता का है" उससे दलील देना मज़बूत नहीं है, क्योंकि यह हदीस कमज़ोर(6) है, और यदि यह सही भी होती, तो इसमें कोई ठोस दलील नहीं होती; क्योंकि हो सकता है कि पैगंबर ﷺ जानते हों कि उस संबोधित व्यक्ति का माल उसके पिता का था। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ(7) है: "तू अपने पिता का है," और "तेरा माल" एक नया विषय है; अर्थात: तेरा माल तेरा अपना है। और पिता और पुत्र के बीच विरासत का नियम इसे पुख्ता करता है। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने कहा(8): और अल्लाह तआला के इस कथन का पहलू: {और न तुम पर कि तुम खाओ...}

---

(1) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 4/196, और यह तफ़्सीर मुजाहिद 2/444 में है, और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक 2/64, और अल-तबरी ने अपनी तफ़्सीर 17/368 में, और इब्न अबी ह़ातिम 8/2645 (14869-14870) ने उनके कथन से उद्धृत किया है। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1391। (3) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 4/196। (4) इसे इमाम अहमद (6678), अबू दाऊद (3530), और इब्न माजह (2292) ने अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस की हदीस से उद्धृत किया है, और इब्न माजह ने भी (2291) जाबिर बिन अब्दुल्ला की हदीस से उद्धृत किया है। (5) अल-नासिख व अल-मनसूख 2/561-563 में। (6) यह वाक्यांश (ज़) में आया: इसके लिए मजबूती, और (म) में: इसकी कमजोरी के कारण मजबूत, और (फ़) तथा अल-नासिख व अल-मनसूख से जो स्थापित है। (7) (म)

में: अर्थ, और (द), (ज़) और (फ़) में: अर्थ। और जो स्थापित है वह अल-नासिख व अल-मनसूख से है।
(8) हमें उनका कथन नहीं मिला।

ان کے رشتہ داروں کے گھر؛ چنانچہ عذر والے اس سے ہچکچانے لگے؛ تو یہ آیت نازل ہوئی(1)۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور نہ خود تم پر} یہ کلام کا آغاز ہے؛ یعنی: اور اے لوگو تم پر کوئی حرج نہیں ہے، لیکن جب مخاطب اور غیر مخاطب دونوں جمع ہو جائیں، تو کلام کی ترتیب درست رکھنے کے لیے صیغہ خطاب کو غالب رکھا جاتا ہے(2)۔ اور رشتہ داروں کے گھروں کا ذکر کیا گیا اور ان میں سے بیٹوں کے گھروں کو چھوڑ دیا گیا؛ مفسرین نے کہا: اس کی وجہ یہ ہے کہ وہ اس کے قول: {اپنے گھروں سے} میں داخل ہیں، کیونکہ آدمی کے بیٹے کا گھر اس کا اپنا گھر ہے(3)؛ اور حدیث میں ہے: "تو اور تیرا مال تیرے باپ کا ہے"(4)، اور اس لیے بھی کہ اس نے بعد میں رشتہ داروں کا ذکر کیا اور اولاد کا ذکر نہیں کیا۔ النحاس نے کہا(5): بعض لوگوں نے اس قول کی مخالفت کی، اور کہا: یہ اللہ تعالیٰ کی کتاب پر ایک زبردستی کا حکم ہے؛ بلکہ ظاہر میں بہتر یہ ہے کہ بیٹا ان لوگوں کے مخالف نہ ہو، اور نبی کریم ﷺ سے جو مروی ہے: "تو اور تیرا مال تیرے باپ کا ہے" اس سے استدلال کرنا مضبوط نہیں ہے، کیونکہ یہ حدیث کمزور(6) ہے، اور اگر یہ صحیح بھی ہوتی تو اس میں کوئی دلیل نہ ہوتی؛ کیونکہ ہو سکتا ہے کہ نبی کریم ﷺ جانتے ہوں کہ اس مخاطب کا مال اس کے باپ کا تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس کا معنی(7) ہے: "تو اپنے باپ کا ہے،" اور "تیرا مال" ایک نیا جملہ ہے؛ یعنی: تیرا مال تیرا اپنا ہے۔ اور باپ اور بیٹے کے درمیان وراثت اس بات کو ختم کرنے والی ہے۔ الترمذی الحکیم نے کہا(8): اور اللہ تعالیٰ کے قول {اور نہ تم پر کہ تم کھاؤ...} کی وجہ۔

---

(1) المحرر الوجیز 4/196، اور یہ تفسیر مجاہد 2/444 میں ہے، اور اسے عبد الرزاق 2/64، اور الطبری نے اپنی تفسیر 17/368 میں، اور ابن ابی حاتم نے 8/2645 (14869-14870) میں

ان کے قول سے روایت کیا ہے۔ (2) ابن العربی کی احکام القرآن 3/1391۔ (3) المحرر الوجیز 4/196۔ (4) اسے امام احمد (6678)، ابو داؤد (3530)، اور ابن ماجہ (2292) نے عبداللہ بن عمرو بن العاص کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ابن ماجہ نے (2291) جابر بن عبداللہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ (5) الناسخ والمنسوخ 2/561-563 میں۔ (6) یہ جملہ (ظ) میں آیا: اس کی تقویت، اور (م) میں: اس کے ضعف کی وجہ سے قوی، اور (ف) اور الناسخ والمنسوخ سے جو ثابت ہے۔ (7) (م) میں: المعنی، اور (د)، (ظ) اور (ف) میں: معنی۔ اور جو ثابت ہے وہ الناسخ والمنسوخ سے ہے۔ (8) ہمیں ان کا قول نہیں ملا۔

Surah Al-Nur, Verse 61 348 "Your houses": It is as if He is saying: your dwellings in which your families and children reside. So if the family(1) and children have something there provided by this man who owns the dwelling, there is no sin upon him to eat from that sustenance with them. Or, if the wife and children have something of their own property there, there is no sin upon him in that either. Fourth: His Almighty saying: {or the houses of your fathers, or the houses of your mothers, or the houses of your brothers, or the houses of your sisters, or the houses of your paternal uncles, or the houses of your paternal aunts, or the houses of your maternal uncles, or the houses of your maternal aunts}. Some scholars said: This applies if they give him permission for that (2). Others said: Whether they give permission or not, he has the right to eat, because the kinship between them is a form of permission from them. This is because in that kinship there is an affection that allows their souls to let him eat from their things, and they would be pleased by that if they knew (3). Ibn al-Arabi (4): He permitted us to eat by virtue of lineage without seeking permission, provided the food is offered. However, if it is stored away (5) and kept from them, they have no right to take it. Nor is it permissible for them to exceed (6) to hoarding, nor to what is not edible even if it is not stored away (7) from them, except with their permission. Fifth: His Almighty saying: {or what you possess the keys of}, meaning what you have stored and has come into your possession. The bulk of that is what a man owns in his house and under his lock; and that is the interpretation of Al-Dahhak.

(1) In (D) and (Z): "The family". (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/148, similarly. (3) Ahkam al-Quran by al-Jassas 3/335, Tafsir Abi al-Layth 2/449-450, and Tafsir al-Razi 24/36, similarly. (4) In Ahkam al-Quran 3/1391. (5) In (Z): "muhrazan", and in (F): "muhawzan". (6) In (D): "yujawiz", and in (Z): "yatajawaz". (7) In (Z): "muhraz", and in (F): "muhawz".

सूरह अन-नूर, आयत 61 348 "तुम्हारे घर": ऐसा है मानो वह कह रहा है: तुम्हारे वे निवास स्थान जिनमें तुम्हारे परिवार और बच्चे रहते हैं। अतः यदि परिवार(1) और बच्चों के पास वहां कुछ ऐसा है जो उन्हें इस आदमी ने प्रदान किया है जिसके पास निवास स्थान है, तो उसके लिए उनके साथ उस भोजन में से खाने में कोई बुराई नहीं है। या, यदि पत्नी और बच्चों के पास वहां उनकी अपनी संपत्ति की कोई चीज़ है, तो उसे खाने में भी उस पर कोई पाप नहीं है। चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {या तुम्हारे पिताओं के घर, या तुम्हारी माताओं के घर, या तुम्हारे भाइयों के घर, या तुम्हारी बहनों के घर, या तुम्हारे पिताओं के भाइयों के घर, या तुम्हारे पिताओं की बहनों के घर, या तुम्हारी माताओं के भाइयों के घर, या तुम्हारी माताओं की बहनों के घर}। कुछ विद्वानों ने कहा: यह तब है जब वे उसे इसके लिए अनुमति दें (2)। दूसरों ने कहा: वे अनुमति दें या न दें, उसे खाने का अधिकार है; क्योंकि उनके बीच की रिश्तेदारी उनकी ओर से एक अनुमति है; और वह इसलिए क्योंकि उस रिश्तेदारी में एक ऐसी ममता होती है जिसके कारण वे उसे अपनी चीज़ों में से खाने देने के लिए तैयार होते हैं, और अगर उन्हें पता चले तो वे इससे प्रसन्न होंगे (3)। इब्न अल-अरबी (4): उन्होंने हमें वंशावली के आधार पर बिना अनुमति के खाने की अनुमति दी है, बशर्ते कि भोजन उपलब्ध हो। लेकिन यदि इसे सुरक्षित (5) रखा गया हो, तो उन्हें इसे लेने का अधिकार नहीं है। और न ही उनके लिए इसे जमा करने की अनुमति है (6), और न ही उन चीज़ों के लिए जो खाने योग्य नहीं हैं, भले ही उन्हें उनसे सुरक्षित न रखा गया हो (7), सिवाय उनकी अनुमति के। पांचवां: अल्लाह तआला का कथन: {या जिसके तुम चाबियों के मालिक हो}, यानी जिसे तुमने जमा किया है और जो तुम्हारे कब्जे में आ गया है। इसका अधिकांश वह है जो एक व्यक्ति अपने घर में और अपने ताले के नीचे रखता है; और यही अल-दह्हाक की व्याख्या है।

(1) (द) और (ज़) में: "अल-अहल" (परिवार)। (2) नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरान' 3/148, इसी तरह। (3) जस्सास द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरान' 3/335, तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/449-450, और तफ़सीर अल-राज़ी 24/36, इसी तरह। (4) 'अहकाम अल-क़ुरान' 3/1391 में। (5) (ज़) में: "मुहरज़ान", और (फ़) में: "मुहौज़ान"। (6) (द) में: "युजाविज़", और (ज़) में: "यताजावज़"। (7) (ज़) में: "मुहरज़", और (फ़) में: "मुहौज़"।

سورہ النور، آیت 61 348 "تمہارے گھر": گویا وہ کہتا ہے: تمہارے وہ مکانات جن میں تمہارے اہل و عیال اور تمہاری اولاد رہتی ہے، چنانچہ اہل(1) اور اولاد کے پاس وہاں کوئی ایسی چیز ہو جو انہیں اس شخص نے دی ہو جس کا وہ مکان ہے، تو اس پر ان کے ساتھ اس غذا میں سے کھانے میں کوئی حرج نہیں، یا بیوی اور اولاد کی وہاں اپنی ملکیت میں سے کوئی چیز ہو، تو اس پر اس میں بھی کوئی حرج نہیں۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یا تمہارے باپوں کے گھر، یا تمہاری ماؤں کے گھر، یا تمہارے بھائیوں کے گھر، یا تمہاری بہنوں کے گھر، یا تمہارے چچاؤں کے گھر، یا تمہاری پھوپھیوں کے گھر، یا تمہارے ماموں کے گھر، یا تمہاری خالاؤں کے گھر}۔ بعض علماء نے کہا: یہ اس صورت میں ہے جب وہ اسے اس کی اجازت دیں (2)۔ اور دوسروں نے کہا: وہ اجازت دیں یا نہ دیں، اسے کھانے کا حق ہے؛ اس لیے کہ ان کے درمیان جو قرابت (رشتہ داری) ہے وہ ان کی طرف سے ایک اجازت ہی ہے؛ اور یہ اس لیے کہ اس قرابت میں ایسی ہمدردی و الفت ہوتی ہے جس کی وجہ سے ان کے نفوس اس بات کی گنجائش رکھتے ہیں کہ یہ ان کی چیزوں میں سے کھائے، اور وہ اس سے خوش ہوں گے جب انہیں علم ہو گا (3)۔ ابن العربی (4): انہوں نے ہمیں نسب کی بنیاد پر بلا اجازت کھانے کی اجازت دی ہے، بشرطیکہ کھانا عام ہو (پیش کیا گیا ہو)، لیکن اگر وہ ان سے الگ محفوظ (5) کر کے رکھا گیا ہو تو ان کے لیے اسے لینا جائز نہیں، اور نہ ہی ان کے لیے یہ جائز ہے کہ وہ حد سے تجاوز کرتے ہوئے (6) اسے ذخیرہ اندوزی تک لے جائیں، اور نہ ہی ایسی چیزوں تک جو کھانے کی نہیں ہیں خواہ وہ ان سے محفوظ (7) نہ بھی ہوں، مگر ان کی اجازت سے۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یا جس کی چابیاں تمہارے قبضے میں ہوں} یعنی جس چیز کو تم نے ذخیرہ کیا اور وہ تمہارے قبضے میں آگئی، اور اس کا بڑا حصہ

وہ ہے جس کا انسان اپنے گھر میں اور اپنے قفل (تالے) کے نیچے مالک ہوتا ہے؛ اور یہی ضحاک کی تاویل ہے۔

(1) (د) اور (ظ) میں: "الأهل"۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3/148، اسی طرح۔ (3) احکام القرآن للجصاص 3/ 335، اور تفسیر ابی اللیث 2/ 449 - 450، اور تفسیر الرازی 24/ 36 اسی طرح۔ (4) احکام القرآن 3/ 1391 میں۔ (5) (ظ) میں: "محروزاً"، اور (ف) میں: "محوزاً"۔ (6) (د) میں: "يُجاوز"، اور (ظ) میں: "يتجاوز"۔ (7) (ظ) میں: "محروز"، اور (ف) میں: "محوز"۔

349 Surah An-Nur: Verse 61 ... and Qatadah and Mujahid(1). According to the majority of commentators, the verse includes agents, slaves, and hired workers(2). Ibn Abbas said: It refers to a man's agent over his estate, and his treasurer over his wealth; it is permissible for him to eat from what he is in charge of(3). Ma'mar mentioned from Qatadah from Ikrimah, who said: If a man possesses the key, he is a treasurer, so there is no harm in him eating a small amount(4). Ibn al-Arabi(5): A treasurer may eat from what he stores by consensus; this is if he does not have a wage. But if he has a wage for storing, it is forbidden for him to eat. Sa'id bin Jubayr read: "Muluktum" with a damma on the Meem, and a kasra on the Lam with a shadda(6). He also read: "Mafatihuhu" with a Ya between the Ta and the Ha, the plural of "Miftah"(7); and it has already passed in "Al-An'am"(8). Qatadah read: "Miftahuhu" in the singular(9). Ibn Abbas said: This verse was revealed regarding Al-Harith bin Amr, who went out with the Messenger of Allah ﷺ on a military expedition, and left Malik bin Zaid in charge of his family. When he returned, he found him exhausted. He asked him about his condition, and he said: I felt constrained to eat from your food without your permission; so Allah Almighty revealed this verse(10).

(1) Al-Tabari included their sayings in his Tafsir 17/371, and Abd al-Razzaq included it 2/64 on the authority of Qatadah, and Ibn Abi Hatim 8/2647 (14878) on the authority of Al-Dahhak and (14879) on the authority of Qatadah. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/196 and what preceded it from it. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1391, and Al-Tabari included it in his Tafsir 17/370. (4) Abd al-Razzaq included it 2/65 on the authority of Ma'mar, with it. And Al-Tabari included it in his Tafsir 17/374, and Ibn Abi Hatim 8/2648 (14884) from the saying of Qatadah. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1394. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 103. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/196. (8) 8/401. (9) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 103, and Al-Muhtasib 2/116. (10) Ibn Abi Hatim included it 8/2648 (14885) on the authority of Muqatil bin Hayyan in a longer version than it.

349 सूरह अन-नूर: आयत 61 ... और क़तादा और मुजाहिद (1)। अधिकांश टिप्पणीकारों के अनुसार, आयत में प्रतिनिधि, दास और किराए के कर्मचारी शामिल हैं (2)। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है एक आदमी का अपनी जागीर पर प्रतिनिधि, और उसकी संपत्ति पर उसका खजांची; उसके लिए उस चीज़ में से खाना जायज़ है जिसका वह प्रभारी है (3)। मअमर ने क़तादा से, इकरिमा के हवाले से ज़िक्र किया कि उन्होंने कहा: यदि किसी व्यक्ति के पास चाबी है, तो वह खजांची है, इसलिए उसके लिए थोड़ा सा खाने में कोई बुराई नहीं है (4)। इब्न अल-अरबी (5): सर्वसम्मति से एक खजांची उस चीज़ में से खा सकता है जिसे वह संचित करता है; यह तब है जब उसके पास कोई वेतन न हो। लेकिन अगर उसके पास संचय करने के लिए वेतन है, तो उसके लिए खाना हराम (वर्जित) है। सईद बिन जुबैर ने पढ़ा: "मुलुकतुम" मीम पर दम्मा के साथ, और लाम पर कसरा और शद्दा के साथ (6)। उन्होंने यह भी पढ़ा: "मफातीहुहू" ता और हा के बीच या के साथ, "मिफ़्ताह" का बहुवचन (7); और यह पहले ही "अल-अनाम" (8) में आ चुका है। क़तादा ने पढ़ा: "मिफ़्ताहुहू" एकवचन में (9)। इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत अल-हारिस बिन अम्र के बारे में नाज़िल (अवतरित) हुई थी, जो अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ एक सैन्य अभियान पर गए थे, और मलिक बिन ज़ैद को अपने परिवार के लिए पीछे छोड़ गए थे। जब वे लौटे, तो उन्होंने उसे थका हुआ पाया। उन्होंने उससे उसकी स्थिति के बारे में पूछा, तो उसने कहा: मुझे तुम्हारी अनुमति के बिना तुम्हारा भोजन करने में संकोच हुआ; तो अल्लाह तआला ने यह आयत नाज़िल की (10)।

(1) अत-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/371 में उनके कथनों को उद्धृत किया है, और अब्द अल-रज्जाक ने इसे 2/64 में क़तादा से, और इब्न अबी हातिम ने 8/2647 (14878) में अद-दह्हाक से और (14879) में क़तादा से उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/196 और इससे पहले जो कुछ था। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1391, और अत-तबरी ने इसे अपनी तफ़सीर 17/370 में शामिल किया है। (4) अब्द अल-रज्जाक ने इसे 2/65 में मअमर से, इसी के साथ उद्धृत किया। और अत-तबरी ने इसे अपनी तफ़सीर 17/374 में, और इब्न अबी हातिम ने 8/2648 (14884) में क़तादा के कथन से उद्धृत किया है। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1394 में। (6) अल-किरात अल-शाज्जाह पृ. 103। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/196। (8) 8/401. (9) अल-किरात अल-शाज्जाह पृ. 103, और अल-मुहतासिब 2/116। (10) इब्न अबी हातिम ने इसे 8/2648 (14885) में मुक़ातिल बिन हय्यान से इससे भी लंबी रिवायत में उद्धृत किया है।

۳۴۹ سورہ النور: آیت ۶۱ ... اور قتادہ اور مجاہد(۱)۔ اور جمہور مفسرین کے نزدیک آیت میں وکلاء، غلام اور مزدور داخل ہیں(۲)۔ ابن عباس نے فرمایا: اس سے مراد آدمی کا اپنی جائیداد پر وکیل، اور اپنے مال پر اس کا خزانچی ہے؛ پس اس کے لیے اس میں سے کھانا جائز ہے جس کا وہ نگران ہے(۳)۔ معمر نے قتادہ سے، عکرمہ کے حوالے سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: جب آدمی چابی کا مالک ہو جائے تو وہ خزانچی ہے، پس اس کے لیے تھوڑا سا کھانے میں کوئی حرج نہیں(۴)۔ ابن العربی(۵): اور خزانچی کے لیے بالاتفاق جائز ہے کہ وہ اس میں سے کھائے جو وہ ذخیرہ کرتا ہے؛ یہ اس صورت میں ہے جب اس کی کوئی اجرت نہ ہو، لیکن اگر ذخیرہ کرنے پر اس کی اجرت مقرر ہو تو اس پر کھانا حرام ہے۔ اور سعید بن جبیر نے پڑھا: "مُلُكْتُم" میم پر پیش (ضمہ)، اور لام کے نیچے زیر (کسرہ) اور اس پر شد کے ساتھ(۶)۔ اور انہوں نے یہ بھی پڑھا: "مفاتیحہ" تاء اور حاء کے درمیان یاء کے ساتھ، جو "مفتاح" کی جمع ہے(۷)؛ اور یہ سورہ "الانعام"(۸) میں گزر چکا ہے۔ اور قتادہ نے پڑھا: "مفتاحہ" واحد کے صیغے میں(۹)۔ اور ابن عباس نے فرمایا: یہ آیت حارث بن عمرو کے بارے میں نازل ہوئی، جو رسول اللہ ﷺ کے ساتھ غازی بن کر نکلے، اور مالک بن زید کو اپنے اہل و عیال پر پیچھے چھوڑ گئے۔ جب وہ واپس آئے تو انہیں تھکا ہارا پایا، ان سے ان کے حال کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: مجھے آپ کی اجازت کے بغیر آپ کا کھانا کھانے میں تامل ہوا؛ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی(۱۰)۔

(۱) الطبری نے اپنی تفسیر ۱۷ / ۳۷۱ میں ان کے اقوال نقل کیے ہیں، اور عبد الرزاق نے ۲ / ۶۴ میں قتادہ سے، اور ابن ابی حاتم نے ۸ / ۲۶۴۷ (۱۴۸۷۸) میں ضحاک سے اور (۱۴۸۷۹) میں قتادہ سے نقل کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۱۹۶ اور اس سے پہلے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۳۹۱، اور الطبری نے اسے اپنی تفسیر ۱۷ / ۳۷۰ میں نقل کیا ہے۔ (۴) عبد الرزاق

نے ۲ / ۶۵ میں معمر سے، اسے نقل کیا ہے۔ اور الطبری نے اسے اپنی تفسیر ۱۷ / ۳۷۴ میں، اور ابن ابی حاتم نے ۸ / ۲۶۴۸ (۱۴۸۸۴) میں قتادہ کے قول سے نقل کیا ہے۔ (۵) احکام القرآن ۳ / ۱۳۹۴ میں۔ (۶) القراءات الشاذة ص ۱۰۳۔ (۷) المحرر الوجیز ۴ / ۱۹۶۔ (۸) ۸ / ۴۰۱۔ (۹) القراءات الشاذة ص ۱۰۳، اور المحتسب ۲ / ۱۱۶۔ (۱۰) ابن ابی حاتم نے اسے ۸ / ۲۶۴۸ (۱۴۸۸۵) میں مقاتل بن حیان سے اس سے طویل روایت کے ساتھ نقل کیا ہے۔

Surah Al-Nur: Verse 61 350

Sixth: The Almighty's saying: {or of your friend}. "Friend" (siddiq) is used here in a collective sense, as is "enemy" (aduw). Allah Almighty says: {for they are an enemy to me} [Ash-Shu'ara: 77]. Jarir said: "They called upon passion, then pierced our hearts ... with the arrows of enemies while they are friends." (1)

A friend is one who is sincere in his affection for you, and you are sincere in your affection for him. Then it was said: this was abrogated by His saying: {do not enter the houses of the Prophet unless permission is given to you} [Al-Ahzab: 53], and His saying: {but if you find no one in them, do not enter them} the verse, and his (PBUH) saying: "The property of a Muslim is not lawful except with his heartfelt consent." (2) Others say it is firm (not abrogated) (3); which is more correct.

Muhammad bin Thaur narrated from Ma'mar who said: I entered the house of Qatada and saw fresh dates there, and I started eating them. He asked: What is this? I said: I saw fresh dates in your house and ate. He said: You did well. Allah Almighty said: {or of your friend} (4).

Abd al-Razzaq mentioned from Ma'mar from Qatada regarding the verse: "or of your friend," he said: If you enter your friend's house without his prior arrangement, there is no harm in that. Ma'mar said: I said to Qatada: May I drink from this jar? He said: You are my friend, so why this seeking of permission?! (5).

The Prophet (PBUH) used to enter the garden of Abu Talha called "Bairaha" and drink from the water in it.

---

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 4/124, and the verse is in the Diwan of Jarir 1/372, and it is also in the Diwan of Nusayb bin Rabah p. 109, and in it: "with the eyes of enemies" instead of: "with the arrows of enemies." (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/125, Al-Muharrar al-Wajiz 4/196, and the hadith was narrated by Ahmad (15488), Ibn Abi Asim in Al-Ahad wa Al-Mathani (979), and Al-Fasawi in Al-Ma'rifa wa Al-Tarikh 1/332 from the hadith of Amr bin Yathribi al-Damri. It was also narrated by Imam Ahmad (20695) from the hadith of the uncle of Abu Hurra al-Raqashi. It was also narrated by Al-Daraqutni (2881) from the hadith of Ibn Abbas. (3) As mentioned by Al-Nahhas in Al-Nasikh wa Al-Mansukh 2/564, and Makki in Al-Idah p. 370. (4) Al-Tamheed 1/202. (5) Tafsir Abd al-Razzaq 2/64-65, and Al-Tabari narrated it in his Tafsir 17/374. His saying: "Al-Hubb" means the jar, or a large one of them. Al-Qamus (H-B-B).

सूरह अल-नूर: आयत 61 350

छठा: सर्वशक्तिमान का कथन: {या तुम्हारे मित्र}। 'मित्र' (सद्दीक) शब्द यहाँ समूहवाचक अर्थ में है, जैसे 'शत्रु' (अदुव)। अल्लाह का कथन है: {निस्संदेह वे मेरे शत्रु हैं} [अश-शुआरा: 77]। जरीर ने कहा है: "उन्होंने वासना को पुकारा, फिर हमारे हृदयों को बेध दिया... शत्रुओं के तीरों से जबकि वे मित्र हैं।" (1)

मित्र वह है जो अपने प्रेम में तुम्हारे प्रति सच्चा हो और तुम उसके प्रति सच्चे हो। फिर कहा गया: यह उनके इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख) है: {पैगंबर के घरों में प्रवेश न करो जब तक कि तुम्हें अनुमति न दी जाए} [अल-अहज़ाब: 53], और अल्लाह का कथन: {यदि तुम उनमें किसी को न पाओ तो उनमें प्रवेश न करो} आयत, और नबी (स.) का कथन: "किसी मुसलमान की संपत्ति उसके दिल की खुशी के बिना हलाल नहीं है।" (2) यह भी कहा गया है कि यह पुख्ता (मुहकम) है (3); और यही अधिक सही है।

मुहम्मद बिन थौर ने मअमर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैं क़तादा के घर में दाखिल हुआ, तो मैंने वहाँ ताज़ा खजूरें देखीं, और मैंने उन्हें खाना शुरू कर दिया। उन्होंने पूछा: यह क्या है? मैंने कहा: मैंने आपके घर में खजूरें देखीं तो खा लीं। उन्होंने कहा: तुमने अच्छा किया। अल्लाह तआला ने फरमाया है: {या तुम्हारे मित्र} (4)।

अब्दुल रज्ज़ाक ने मअमर से, उन्होंने क़तादा से इस आयत "या तुम्हारे मित्र" के बारे में रिवायत किया है, उन्होंने कहा: यदि तुम अपने मित्र के घर में बिना किसी मशवरे के दाखिल हो जाओ, तो इसमें कोई बुराई नहीं है। मअमर ने कहा: मैंने क़तादा से कहा: क्या मैं इस मटके से पानी पी लूँ? उन्होंने कहा: तुम मेरे मित्र हो, तो फिर यह अनुमति माँगना कैसा?! (5)।

और अल्लाह के रसूल (स.) अबू तलहा के बगीचे में दाखिल होते थे जिसे 'बैरहा' कहा जाता था, और उसका पानी पीते थे।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/124, और शेर दीवान-ए-जरीर 1/372 में है, और यह नसीब बिन रबाह के दीवान पृष्ठ 109 में भी है, और इसमें है: "शत्रुओं की आँखों से" के बजाय: "शत्रुओं के तीरों से"।
(2) अल-नुकत वल-उयून 4/125, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/196, और हदीस को अहमद (15488), इब्न अबी आसिम ने अल-अहाद वल-मथानी (979) में, और अल-फसावी ने अल-मआरिफ़ा

वल-तारीख 1/332 में अम्र बिन यथरीबी अद-दमरी की हदीस से उद्धृत किया है। इसे इमाम अहमद (20695) ने अबू हुर्रा अर-रक़ाशी के चाचा की हदीस से भी उद्धृत किया है। और अल-दाराकुतनी (2881) ने इब्न अब्बास की हदीस से उद्धृत किया है। (3) जैसा कि अल-नहस ने अल-नासिह वल-मन्सूख 2/564 में और मक्की ने अल-ईदाह पृष्ठ 370 में उल्लेख किया है। (4) अल-तमहीद 1/202. (5) तफ़सीर अब्दुल रज्ज़ाक़ 2/64-65, और अल-तबरी ने इसे अपनी तफ़सीर 17/374 में उद्धृत किया है। उनका कथन: 'अल-हुब्ब', यानी: मटका, या उनमें से कोई बड़ा। अल-क़ामूस (ह-ब-ब)।

سورة النور: آیت 61 350

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوْ صَدِيقِكُمْ﴾ (یا اپنے دوست کے گھر سے)۔ یہاں 'صدیق' (دوست) جمع کے معنی میں ہے، جیسا کہ 'عدو' (دشمن) کے بارے میں ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي﴾ (بے شک وہ میرے دشمن ہیں) [الشعراء: 77]۔ جریر نے کہا: انہوں نے عشق و ہوس کو پکارا، پھر ہمارے دلوں کو چھید دیا ... دشمنوں کے تیروں کے ساتھ جبکہ وہ دوست ہیں۔ (1)

صدیق وہ ہے جو اپنی محبت میں تم سے سچا ہو اور تم اس سے سچے ہو ۔ پھر کہا گیا: یہ اللہ کے اس فرمان سے منسوخ ہے: ﴿لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ﴾ (نبی کے گھروں میں داخل نہ ہو جب تک کہ تمہیں اجازت نہ دی جائے) [الاحزاب: 53]، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا﴾ (اگر تم ان میں کسی کو نہ پاؤ تو ان میں داخل نہ ہو) آیت، اور نبی کریم ﷺ کا فرمان: "کسی مسلمان کا مال اس کی دلی خوشی کے بغیر حلال نہیں ہے۔" (2) اور یہ بھی کہا گیا کہ یہ آیت محکم (غیر منسوخ) ہے (3)؛ اور یہی بات زیادہ صحیح ہے۔

محمد بن ثور نے معمر سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: میں قتادہ کے گھر داخل ہوا تو میں نے وہاں تازہ کھجوریں دیکھیں، میں انہیں کھانے لگا۔ انہوں نے پوچھا: یہ کیا ہے؟ میں نے کہا: میں نے آپ کے گھر میں کھجوریں دیکھیں تو کھا لیں۔ انہوں نے کہا: تم نے اچھا کیا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿أَوْ صَدِيقِكُمْ﴾ (4)۔

عبدالرزاق نے معمر سے، انہوں نے قتادہ سے اس آیت ﴿أَوْ صَدِيقِكُمْ﴾ کے بارے میں ذکر کیا، انہوں نے کہا: جب تم اپنے دوست کے گھر میں اس سے مشورہ کیے بغیر (بغیر پوچھے) داخل ہو جاؤ تو اس میں کوئی حرج نہیں ہے۔ معمر نے کہا: میں نے قتادہ سے کہا: کیا میں اس مٹکے سے پانی پی لوں؟ انہوں نے کہا: تم میرے دوست ہو، تو پھر یہ اجازت کیسی؟! (5)۔

اور رسول اللہ ﷺ ابو طلحہ کے باغ میں داخل ہوتے تھے جس کا نام 'بَيْرَحَا' تھا، اور اس کا پانی پیتے تھے۔

---

(1) النکت والعیون 4/ 124، اور شعر دیوانِ جریر 1/ 372 میں ہے، اور یہ نصیب بن رباح کے دیوان ص 109 میں بھی ہے، اور اس میں ہے: "دشمنوں کی آنکھوں سے" کے بجائے: "دشمنوں کے تیروں سے"۔ (2) النکت والعیون 4/ 125، والمحرر الوجیز 4/ 196، اور حدیث کو احمد (15488)، اور ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی (979) میں، اور الفسوی نے المعرفة والتاریخ 1/ 332 میں عمرو بن یثربی الضمری کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسے امام احمد نے (20695) ابو حُرّہ الرقاشی کے چچا کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ اور اسے الدارقطنی نے (2881) ابن عباس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) جیسا کہ النحاس نے الناسخ والمنسوخ 2/ 564 میں اور مکی نے الایضاح ص 370 میں ذکر کیا ہے۔ (4) التمہید 1/ 202. (5) تفسیر عبدالرزاق 2/ 64 - 65، اور طبری نے اپنی تفسیر 17/ 374 میں اسے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: 'الحُبّ' یعنی: مٹکا، یا ان میں سے کوئی بڑا۔ القاموس (حبب)۔

Surah An-Nur: Verse 61 351 (pleasant flavor)(1), without his permission, according to what our scholars said; they said: Water is owned by its people, and if it is permissible to drink from a friend's water without his permission, then it is permissible to eat from his fruits and food if it is known that the owner's soul is pleased with it due to its triviality and low cost, or because of the affection between them(2). From this meaning: Umm Haram feeding him (the Prophet ﷺ) when he slept at her place(3); because mostly what is in the house of food belongs to the man, and his wife's hand in that is borrowed (acting on his behalf), and all of this is as long as the eating is not taken as a hidden store (khubnah)(4), and he did not intend thereby to protect his own money, and it was a small, trivial amount(5). Seventh: Allah, Almighty and Majestic, in this verse paired the friend with the closest, firmest kinship; because the closeness of affection is intrinsic. Ibn Abbas said in the book of Al-Naqqash: A friend is more certain than kinship; do you not see the plea of the inhabitants of Hell: {So we have no intercessors (100) And no close friend (101)} [Ash-Shu'ara: 100-101]. I say: For this reason, the testimony of a friend for his friend is not permissible for us, just as the testimony of a relative for his relative is not permissible(7). The explanation for this and its cause has already been mentioned in "An-Nisa"(8), and in the proverb: Which of them is dearer to you, your brother or your friend? He said: My brother if he is my friend(9).

(1) Narrated by Imam Ahmad (12438), Al-Bukhari (1461), and Muslim (998) from the hadith of Anas bin Malik, may Allah be pleased with him, and it was previously mentioned in 199/5. (2) Al-Tamhid 201/1 similarly. (3) Narrated by Al-Bukhari (2788-2789), and Muslim (1912), and it is with Ahmad (27032) from the hadith of Anas bin Malik, and its wording is: The Messenger of Allah ﷺ used to enter upon Umm Haram bint Milhan and she would feed him, and Umm Haram was under the care of Ubadah ibn al-Samit, so the Messenger of Allah ﷺ entered upon her and she fed him, and she began to clear lice from his head, so the Messenger of Allah ﷺ slept then woke up laughing... the hadith. A part of it was previously mentioned in 219/1. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamhid 226/1: This Umm Haram is the maternal aunt of Anas bin Malik, the sister of Umm Sulaym bint Milhan, the mother of Anas, and I think she breastfed the Messenger of Allah ﷺ, or Umm Sulaym breastfed the Messenger of Allah ﷺ, so Umm Haram became his maternal aunt through breastfeeding, and for that reason she used to clear his head and he would sleep at her place, and likewise he used to sleep at Umm Sulaym's place. (4) Meaning he eats from his friend's food and hides his own food for a time of hardship. Al-Lisan:

(khaban). (5) Al-Tamhid 228/1 and 232. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 196/4, and al-Nukat wa al-'Uyun 124/4 similarly. (7) 'Aqd al-Jawahir al-Thaminah 144/3. (8) 173/7 and thereafter. (9) Mentioned by Ibn Qutaybah in 'Uyun al-Akhbar 6/3, and Ibn Abd Rabbih in al-'Iqd al-Farid 313/2, and they attributed it to Buzurjmihr, =

सूरह अन-नूर: आयत 61 351 (खुशबूदार/स्वादिष्ट)(1), उसकी अनुमति के बिना, जैसा कि हमारे विद्वानों ने कहा है; उन्होंने कहा: पानी उसके मालिकों का होता है, और यदि मित्र की अनुमति के बिना उसका पानी पीना जायज़ है, तो उसके फल और भोजन खाना भी जायज़ है यदि यह ज्ञात हो कि मालिक का मन इससे प्रसन्न होगा क्योंकि यह तुच्छ और कम खर्च वाला है, या उनके बीच के प्रेम के कारण(2)। इसी अर्थ से: उम्म हराम का उन्हें (नबी ﷺ को) भोजन कराना जब वह उनके यहाँ सोए थे(3); क्योंकि घर में जो भोजन होता है वह आमतौर पर पुरुष का होता है, और उसकी पत्नी का हाथ उसमें केवल एक प्रतिनिधि (उधार) के रूप में होता है, और यह सब तब तक है जब तक कि खाने को भविष्य के लिए छिपाकर रखना (खुबना)(4) न बनाया जाए, और उसका उद्देश्य अपने धन की रक्षा करना न हो, और वह मात्रा कम और तुच्छ हो(5)। सातवाँ: अल्लाह अज़-व-जल ने इस आयत में मित्र को घनिष्ठ और पक्की रिश्तेदारी के साथ जोड़ा है; क्योंकि स्नेह की निकटता बहुत गहरी होती है। इब्न अब्बास ने नक्काश की किताब में कहा है: मित्र रिश्तेदारी से अधिक पक्का होता है; क्या तुम जहन्नम वालों की पुकार नहीं देखते: {तो हमारा कोई सिफारिश करने वाला नहीं (100) और न ही कोई जिगरी दोस्त (101)} [अश-शुआरा: 100-101]। मैंने कहा: इसीलिए हमारे यहाँ मित्र की गवाही उसके मित्र के पक्ष में स्वीकार्य नहीं है, जैसे कि रिश्तेदार की गवाही रिश्तेदार के लिए जायज़ नहीं है(7)। इसका विवरण और कारण "अन-निसा" (8) में बीत चुका है, और कहावत में है: तुम्हें कौन अधिक प्रिय है, तुम्हारा भाई या तुम्हारा मित्र? उसने कहा: मेरा भाई यदि वह मेरा मित्र हो(9)।

(1) इसे इमाम अहमद (12438), अल-बुखारी (1461), और मुस्लिम (998) ने अनस बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है, और पहले 199/5 में आ चुका है। (2) अत-तम्हीद 201/1 इसी तरह। (3) इसे बुखारी (2788-2789) और मुस्लिम (1912) ने उद्धृत किया है, और यह अहमद (27032) के पास अनस बिन मालिक की हदीस से है, और इसके शब्द हैं: अल्लाह के रसूल ﷺ उम्म हराम बिन्त मिल्हान के पास जाया करते थे और वह उन्हें भोजन कराती थीं, और उम्म हराम उबादा इब्न अस-सामित की पत्नी थीं, तो अल्लाह के रसूल ﷺ उनके पास गए और उन्होंने उन्हें भोजन कराया, और वह उनके सिर से जुएं निकालने लगीं, तो अल्लाह के रसूल ﷺ सो गए फिर मुस्कुराते हुए जागे... हदीस। इसका एक हिस्सा पहले 219/1 में आ चुका है। इब्न अब्द अल-बर ने अत-तम्हीद 226/1 में कहा: यह उम्म हराम अनस बिन मालिक की खाला (मौसी) हैं, अनस की माँ उम्म सुलैम बिन्त मिल्हान की बहन, और मेरा मानना है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को दूध पिलाया था, या उम्म सुलैम ने अल्लाह के रसूल ﷺ को दूध पिलाया था, तो उम्म हराम उनकी रज़ाई खाला बन गईं,

इसीलिए वह उनके सिर की जुएं निकालती थीं और वह उनके यहाँ सोते थे, और इसी तरह वह उम्म सुलैम के यहाँ भी सोते थे। (4) यानी वह अपने दोस्त का खाना खाता है और अपना खाना मुश्किल समय के लिए छिपा देता है। अल-लिसान: (खबन)। (5) अत-तम्हीद 228/1 और 232। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 196/4, और अन-नुकात वल-उयून 124/4 इसी तरह। (7) अकद अल-जवाहर अल-थमीना 144/3। (8) 173/7 और उसके बाद। (9) इब्न कुतैबा ने उयून अल-अखबर 6/3 में और इब्न अब्द रब्बिही ने अल-इक्द अल-फरीद 313/2 में इसका उल्लेख किया है और इसे बुजुर्जमेहर से जोड़ा है, =

سورہ النور: آیت 61 351 خوشگوار(۱)، اس کی اجازت کے بغیر، جیسا کہ ہمارے علماء نے کہا ہے؛ انہوں نے کہا: پانی اس کے مالکان کی ملکیت ہوتا ہے، اور اگر دوست کی اجازت کے بغیر اس کا پانی پینا جائز ہے، تو اس کے پھلوں اور کھانے سے کھانا بھی جائز ہے اگر یہ معلوم ہو کہ اس کا مالک اس سے خوش ہوگا کیونکہ یہ معمولی اور کم خرچ چیز ہے، یا ان کے درمیان پائے جانے والے تعلق اور محبت کی وجہ سے(۲)۔ اسی معنی سے ہے: ام حرام کا آپ ﷺ کو کھانا کھلانا جب آپ ان کے ہاں سوئے تھے(۳)؛ کیونکہ عام طور پر گھر میں جو کھانا ہوتا ہے وہ مرد کا ہوتا ہے، اور اس میں اس کی بیوی کا ہاتھ بطور عاریت (نمائندگی) ہوتا ہے، اور یہ سب اس وقت تک ہے جب تک کہ کھانے کو ذخیرہ اندوزی (خبنہ)(٤) نہ بنایا جائے، اور اس کا مقصد اپنے مال کو بچانا نہ ہو، اور وہ معمولی مقدار میں ہو(٥)۔ ساتویں بات: اللہ عزوجل نے اس آیت میں دوست کو خالص اور مضبوط قرابت داری کے ساتھ جوڑا ہے؛ کیونکہ محبت کا قرب بہت گہرا ہوتا ہے۔ ابن عباس نے کتاب النقاش میں فرمایا: دوست قرابت داری سے زیادہ پکا ہوتا ہے؛ کیا تم جہنمیوں کی فریاد نہیں دیکھتے: {پس ہمارا کوئی سفارشی نہیں (100) اور نہ کوئی جگری دوست (101)} [الشعراء: 100-101]۔ میں کہتا ہوں: اسی وجہ سے ہمارے ہاں ایک دوست کی اپنے دوست کے حق میں گواہی جائز نہیں ہے، جس طرح ایک رشتہ دار کی اپنے رشتہ دار کے لیے گواہی جائز نہیں ہے(۷)۔ اس کی وضاحت اور وجہ "النساء"(۸) میں گزر چکی ہے، اور ضرب المثل ہے: تمہیں ان میں سے کون زیادہ محبوب ہے، تمہارا بھائی یا تمہارا دوست؟ اس نے کہا: میرا بھائی اگر وہ میرا دوست ہو(۹)۔

(۱) اسے امام احمد (۱۲٤۳۸)، بخاری (۱٤٦۱)، اور مسلم (۹۹۸) نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور پہلے ۱۹۹/٥ میں گزر چکا ہے۔ (۲) التمہید ۲۰۱/۱ اسی طرح۔

(٣) اسے بخاری (٢٧٨٨-٢٧٨٩) اور مسلم (١٩١٢) نے روایت کیا ہے، اور یہ احمد (٢٧٠٣٢) کے ہاں انس بن مالک کی حدیث سے ہے، اور اس کے الفاظ ہیں: رسول اللہ ﷺ ام حرام بنت ملحان کے ہاں تشریف لے جاتے تھے اور وہ آپ کو کھانا کھلاتی تھیں، اور ام حرام عبادہ بن صامت کے نکاح میں تھیں، پس رسول اللہ ﷺ ان کے پاس گئے تو انہوں نے آپ کو کھانا کھلایا، اور وہ آپ کے سر سے جوئیں نکالنے لگیں، پھر رسول اللہ ﷺ سو گئے اور مسکراتے ہوئے بیدار ہوئے... حدیث۔ اس کا ایک حصہ پہلے ٢١٩/١ میں گزر چکا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید ٢٢٦/١ میں کہا: یہ ام حرام انس بن مالک کی خالہ ہیں، انس کی والدہ ام سلیم بنت ملحان کی بہن، اور میرا خیال ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو دودھ پلایا تھا، یا ام سلیم نے رسول اللہ ﷺ کو دودھ پلایا تھا، پس ام حرام آپ کی رضاعی خالہ ہوئیں، اس لیے وہ آپ کے سر سے جوئیں نکالتی تھیں اور آپ ان کے ہاں سوتے تھے، اور اسی طرح آپ ام سلیم کے ہاں بھی سویا کرتے تھے۔ (٤) یعنی وہ اپنے دوست کا کھانا کھاتا ہے اور اپنا کھانا مشکل وقت کے لیے چھپا لیتا ہے۔ اللسان: (خبن)۔ (٥) التمہید ٢٢٨/١ اور ٢٣٢۔ (٦) المحرر الوجیز ١٩٦/٤، اور النکت والعیون ١٢٤/٤ اسی طرح۔ (٧) عقد الجواهر الثمینة ١٤٤/٣۔ (٨) ١٧٣/٧ اور اس کے بعد۔ (٩) اسے ابن قتیبہ نے عیون الاخبار ٦/٣ میں اور ابن عبد ربہ نے العقد الفرید ٣١٣/٢ میں ذکر کیا ہے اور اسے بزرجمہر کی طرف منسوب کیا ہے، =

The Eighth point: His Almighty's saying: {There is no blame upon you whether you eat together or separately} It was said: It was revealed concerning the Banu Layth ibn Bakr, a tribe of Banu Kinanah. A man from among them would not eat alone, staying hungry for days until he found someone to eat with him(1). Among what was said by some poets: "When you prepare food, seek a companion for it... for I am not one to eat it alone."(2) Ibn Atiyyah said: This practice was inherited by them from Ibrahim (PBUH), for he would not eat alone(3). Some Arabs, if they had a guest, would not eat unless they ate with their guest. Thus the verse was revealed, clarifying the etiquette of eating, abolishing everything that contradicted it from the ways of the Arabs, and permitting individual eating which was forbidden among the Arabs. They had inclined towards noble character but went to extremes in obligating it. While bringing a dining companion is good, it should not prohibit eating alone(4).

The Ninth point: His Almighty's saying: {together or separately}. "Together" (Jami'an) is an adverbial accusative of state(5). And "separately" (Ashtatan) is the plural of 'Shatt', and 'Shatt' is a verbal noun meaning separation(6); it is said: "Shatta al-qawmu", meaning they dispersed. Al-Bukhari entitled a chapter in his "Sahih": Chapter {There is no constraint upon the blind nor any constraint upon the lame...}

= And Ibn Abd al-Barr attributed it in "Bahjat al-Majalis" 2/689 to Abd al-Hamid al-Katib, and Ibn al-Arabi mentioned it 3/1394 without attribution. (1) Reported by Abd al-Razzaq 2/65 from Qatadah, and al-Tabari in his "Tafsir" 17/376 from Qatadah and al-Dahhak, and Ibn Abi Hatim 8/2649 (14888) from Qatadah, and al-Wahidi mentioned it in "Asbab al-Nuzul" p. 344 from them. (2) It is in "al-Bayan wa al-Tabyin" 3/310, "Uyun al-Akhbar" 3/263, "Diwan al-Hamasa" explained by al-Marzuqi 4/1668, and "al-Muharrar al-Wajiz" 4/196 without attribution. It is attributed in "al-Kamil" by al-Mubarrad 2/709 and "al-Aghani" 14/71 to Qays ibn 'Asim al-Minqari, and al-Tibrizi attributed it in the explanation of "al-Hamasa" 4/100 to Hatim al-Ta'i. (3) This phrase is in "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 3/1394, and the words of Ibn Atiyyah are what follows it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/196. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/149. (6) Al-Wasit 3/330, and al-Razi 24/37, and similarly in "Ma'ani al-Qur'an" by al-Zajjaj 4/54.

सूरह अन-नूर: आयत 61 | 352

आठवां बिंदु: अल्लाह तआला का फ़रमान: {तुम्हारे लिए इसमें कोई गुनाह नहीं कि तुम सब मिलकर खाओ या अलग-अलग} कहा गया है: यह बनू लैथ बिन बक्र के बारे में उतरी थी, जो बनू किनाना का एक कबीला था। उनमें से एक आदमी अकेला नहीं खाता था, और कई दिनों तक भूखा रहता था जब तक कि उसे साथ खाने वाला कोई न मिल जाए(1)। कुछ कवियों का कहना है: "जब तुम खाना तैयार करो तो उसके लिए कोई खाने वाला साथी ढूँढो... क्योंकि मैं इसे अकेला खाने वाला नहीं हूँ।"(2) इब्न अतिय्या ने कहा: यह तरीका उनके यहाँ इब्राहीम (सल्ल.) से विरासत में मिला था, क्योंकि वह अकेले नहीं खाते थे(3)। कुछ अरबों का यह हाल था कि अगर उनके पास मेहमान होता तो वे तभी खाते जब अपने मेहमान के साथ खाते; इसलिए यह आयत खाने के सुन्नत तरीके को स्पष्ट करने और अरबों के उन तरीकों को खत्म करने के लिए उतरी जो इसके खिलाफ थे। इसने अकेले खाने की अनुमति दी जिसे अरबों ने हराम कर रखा था। उन्होंने अच्छे अख़लाक़ की ओर झुकाव रखा था, लेकिन इसे अनिवार्य बनाने में हद पार कर दी थी। हालाँकि खाने के लिए साथी लाना अच्छी बात है, लेकिन अकेले खाने को वर्जित नहीं करना चाहिए(4)।

नवां बिंदु: अल्लाह तआला का फ़रमान: {मिलकर या अलग-अलग}। "जमीअन" (मिलकर) हाल के रूप में नसब है(5)। और "अश्तातन" (अलग-अलग) 'शत्त' का बहुवचन है, और 'शत्त' एक मसदर है जिसका अर्थ है अलग होना(6); कहा जाता है: 'शत्तल क़ौम', यानी वे बिखर गए। बुखारी ने अपनी "सहीह" में एक अध्याय का शीर्षक दिया है: अध्याय {न अंधे पर कोई पाबंदी है और न लंगड़े पर...}

= और इब्न अब्द अल-बर्र ने "बहजत अल-मजालिस" 2/689 में इसे अब्दुल हामिद अल-कातिब से जोड़ा है, और इब्न अल-अरबी ने 3/1394 में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया है। (1) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक 2/65 ने कतादा से, और अल-तबरी ने अपनी "तफ़सीर" 17/376 में कतादा और अल-दह्हाक से, और इब्न अबी हातिम 8/2649 (14888) ने कतादा से रिवायत किया है, और अल-वाहिदी ने "अस्बाब अल-नुज़ूल" पृष्ठ 344 में इन दोनों से इसका उल्लेख किया है। (2) यह "अल-बयान व अल-तबीन" 3/310, "उयून अल-अख़बार" 3/263, अल-मरज़ूकी द्वारा व्याख्यायित "दीवान अल-हमासा" 4/1668 और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 4/196 में बिना संदर्भ के है। इसे अल-मुबर्रद द्वारा "अल-कामिल" 2/709 और "अल-अघानी" 14/71 में कैस बिन आसिम अल-मिन्कारी से जोड़ा गया है, और अल-तिब्रिज़ी ने "शराह अल-हमासा" 4/100 में इसे हातिम अल-ताई से जोड़ा है। (3)

यह वाक्य इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरआन" 3/1394 में है, और इब्न अतिय्या के शब्द इसके बाद वाले हैं। (4) अल-मुहर्र, अल-वजीज़ 4/196। (5) अल-नहहास द्वारा "इराब अल-क़ुरआन" 3/149। (6) "अल-वसीत" 3/330, और अल-राज़ी 24/37, और इसी तरह ज़ज्जाज की "माअनी अल-क़ुरआन" 4/54 में।

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تم پر کوئی حرج نہیں کہ تم سب مل کر کھاؤ یا الگ الگ﴾ کہا گیا ہے کہ یہ بنو لیث بن بکر کے بارے میں نازل ہوئی، جو بنو کنانہ کا ایک قبیلہ تھا، ان میں سے کوئی شخص اکیلا کھانا نہیں کھاتا تھا، اور کئی کئی دن بھوکا رہتا یہاں تک کہ اسے کوئی ساتھ کھانے والا مل جائے(۱)۔ اسی حوالے سے بعض شعراء کا قول ہے: "جب تم زادِ راہ (کھانا) تیار کرو تو اس کے لیے کوئی ساتھی تلاش کرو... کیونکہ میں اکیلا کھانا کھانے والا نہیں ہوں۔"(۲) ابن عطیہ نے کہا: یہ سیرت ان میں حضرت ابراہیم علیہ السلام سے موروثی چلی آ رہی تھی، کیونکہ وہ تنہا کھانا نہیں کھاتے تھے(۳)۔ بعض عربوں کا یہ حال تھا کہ اگر ان کا کوئی مہمان ہوتا تو وہ صرف اپنے مہمان کے ساتھ ہی کھانا کھاتے؛ چنانچہ یہ آیت کھانے کی سنت کو بیان کرنے، اور عربوں کی ان سیرتوں کو ختم کرنے کے لیے نازل ہوئی جو اس کے خلاف تھیں، اور اکیلے کھانے کو مباح قرار دیا جسے عربوں نے حرام کر رکھا تھا۔ انہوں نے مکارمِ اخلاق کی طرف رجحان میں مبالغہ کیا اور اسے لازم کر لیا تھا، حالانکہ کھانے کے لیے کسی کو ساتھ لانا اچھا عمل ہے لیکن اس شرط کے ساتھ کہ تنہا کھانا حرام نہ ہو(۴)۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سب مل کر یا الگ الگ﴾۔ "جميعاً" حالت (حال) ہونے کی بنا پر منصوب ہے(۵)۔ اور "أشتاتاً" 'شت' کی جمع ہے، اور 'شت' مصدر ہے جس کے معنی تفرق کے ہیں(۶)؛ کہا جاتا ہے: 'شتَّ القومُ'، یعنی وہ متفرق ہو گئے۔ امام بخاری نے اپنی "صحیح" میں باب باندھا ہے: باب ﴿اندھے پر کوئی حرج نہیں اور نہ لنگڑے پر حرج ہے...﴾

= ابن عبد البر نے "بہجۃ المجالس" 2/689 میں اسے عبد الحمید الکاتب کی طرف منسوب کیا ہے، اور ابن العربی نے 3/1394 میں بغیر کسی نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۱) اسے عبد الرزاق نے 2/65 میں قتادہ سے، اور الطبری نے اپنی تفسیر میں 17/376 میں قتادہ اور الضحاک سے، اور ابن ابی حاتم نے 8/2649 (14888) میں قتادہ سے روایت کیا ہے، اور الواحدی نے "اسباب النزول" ص 344 میں ان دونوں سے اس کا تذکرہ کیا ہے۔ (۲) یہ "البیان والتبیین" 3/310، "عیون الأخبار" 3/263، "دیوان الحماسة" بشرح المرزوقي 4/1668، اور "المحرر الوجیز" 4/196 میں بغیر کسی نسبت کے موجود ہے۔ المبرد نے "الکامل" 2/709 اور "الأغانی" 14/71 میں اسے قیس بن عاصم المنقری کی طرف منسوب کیا ہے، اور التبریزی نے "شرح الحماسہ" 4/100 میں اسے حاتم الطائی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) یہ عبارت ابن العربی کی 'احکام القرآن' 3/1394 میں ہے، اور ابن عطیہ کا کلام اس کے بعد آنے والا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز 4/196۔ (۵) النحاس کی 'اعراب القرآن' 3/149۔ (۶) 'الوسیط' 3/330، اور الرازی 24/37، اور اسی طرح الزجاج کی 'معانی القرآن' 4/54 میں۔

Surah An-Nur: Verse 61 353

"...a blame, nor for the sick a blame." [to the end of] the verse, and 'Al-Nahd' and gathering to eat. What our scholars intended by what they said in this chapter is the permissibility of eating together even if their eating habits differ. The Prophet ﷺ permitted this, so it became a sunnah in groups invited to eat in 'Nahd', feasts, and during poverty on a journey. And what you hold the keys to, by trust, kinship, or friendship, you may eat with a relative or friend, or alone.

'Al-Nahd' is what companions gather of money or food in a proportional expenditure that they spend among themselves; they have 'tanahadu'(2); from the author of Al-'Ayn. Ibn Duraid(3) said: It is said of that: The people 'tanahada' the thing among themselves. Al-Harawi: In the hadith of Al-Hasan: "Bring out your 'Nahd', for it is greater for blessing and better for your character." 'Al-Nahd' is what companions bring out during 'munahadah'; it is the equal division of expenditure on journeys and elsewhere(4). The Arabs say: "Give your 'nihd'"; with a kasra on the nun(5). Al-Muhallab said: The 'Nahd' food was not set for the eaters on the basis that they eat equally, but rather each one eats according to his appetite, and a man may eat more than others(6).

It has been said: Leaving it is more like piety. If companions gather every day for the food of one of them, it is better than 'Nahd'; because they only 'tanahadu' so that each of them gets from his own money, then it is not known, perhaps one of them falls short of his money, and someone else eats more than his money, and if they were...

(1) Sahih Al-Bukhari before hadith (5384), and what is between brackets is from it. Al-Hafiz pointed out in Al-Fath 9/529 that his saying: "And 'Nahd' and gathering for food" is the narration of Al-Mustamli alone, and Al-Ayni mentioned in 'Umdat al-Qari 21/33-34: that it is the narration of Al-Nasafi alone. (2) The words are similar in Tahdhib al-Lugha 6/209, and al-Sahhah (Nahd). (3) In Jamharat al-Lugha 2/304. (4) Ibn al-Athir mentioned Al-Harawi's saying with the report in Al-Nihaya (Nahd), and Ibn Hajar also mentioned the report in Al-Fath 5/129, and Al-Ayni in 'Umdat al-Qari 13/40. (5) Tahdhib al-Lugha 2/209. (6) Ibn Hajar mentioned it from him in Al-Fath 9/529, and Al-Ayni in 'Umdat al-Qari 21/34, see also Ahkam al-Qur'an by Al-Kiya 3/265.

सूरह अन-नूर: आयत 61 353

"...कोई दोष नहीं है, और न ही बीमार पर कोई दोष है।" आयत के अंत तक, और 'अन-नहद' और [भोजन पर] एकत्र होना(1)। इस अध्याय में हमारे विद्वानों का जो अभिप्राय है, वह है साथ मिलकर खाने की अनुमति, भले ही उनके खाने की आदतें अलग-अलग हों। पैगंबर ﷺ ने इसकी अनुमति दी थी, इसलिए यह 'नहद', दावतों और यात्रा के दौरान गरीबी में भोजन के लिए आमंत्रित समूहों में एक सुन्नत बन गई। और जिसकी चाबियाँ आपके पास अमानत, रिश्तेदारी या दोस्ती के माध्यम से हैं, आप किसी रिश्तेदार या दोस्त के साथ, या अकेले खा सकते हैं।

'अन-नहद' वह धन या भोजन है जिसे साथी एक आनुपातिक खर्च के रूप में एकत्र करते हैं जिसे वे आपस में खर्च करते हैं; उन्होंने 'तानाहदू(2) किया; 'अल-ऐन' के लेखक के अनुसार। इब्न दुरैद(3) ने कहा: इसके बारे में कहा जाता है: लोगों ने आपस में चीज़ का 'तानाहाद' किया। अल-हरवी: अल-हसन की हदीस में है: "अपना 'नहद' बाहर निकालो, क्योंकि यह बरकत के लिए बड़ा है और तुम्हारे चरित्र के लिए बेहतर है।" 'अन-नहद' वह है जो साथी 'मुनाहदाह' के दौरान निकालते हैं; यह यात्रा और अन्य जगहों पर खर्च का समान विभाजन है(4)। अरब कहते हैं: "अपना 'निहद' दो"; नून पर कसरा के साथ(5)। अल-मुहल्लब ने कहा: नहद का भोजन खाने वालों के लिए इस आधार पर नहीं रखा गया था कि वे समान रूप से खाएं बल्कि हर कोई अपनी भूख के अनुसार खाता है, और एक आदमी दूसरों से अधिक खा सकता है(6)।

कहा गया है: इसे छोड़ना परहेज़गारी (तक़वा) के अधिक निकट है। यदि साथी हर दिन उनमें से किसी एक के भोजन पर इकट्ठा होते हैं, तो यह 'नहद' से बेहतर है; क्योंकि वे केवल इसलिए 'तानाहादु' करते हैं ताकि उनमें से प्रत्येक को अपने ही पैसे से मिले, फिर यह ज्ञात नहीं है, शायद उनमें से कोई अपने पैसे से कम खाए, और कोई दूसरा उसके पैसे से अधिक खाए, और यदि वे थे...

(1) हदीस (5384) से पहले सहीह अल-बुखारी, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है। अल-हाफिज़ ने अल-फतह 9/529 में संकेत दिया है कि उनका कहना: "और नहद और भोजन पर एकत्र होना" अकेले अल-मुस्तमली का वर्णन है, और अल-अयनी ने 'उमदत अल-कारी 21/33-34 में उल्लेख किया है: कि यह अकेले अल-नसफी का वर्णन है। (2) तहज़ीब अल-लुगा 6/209, और अल-सहह (नहद) में इसी तरह की बातें हैं। (3) जमहरात अल-लुगा 2/304 में। (4) इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (नहद) में रिपोर्ट के साथ अल-हरवी की बात का उल्लेख किया है, और इब्न हजर ने

अल-फतह 5/129 में और अल-अयनी ने 'उमदत अल-कारी 13/40 में भी रिपोर्ट का उल्लेख किया है। (5) तहज़ीब अल-लुगा 2/209। (6) इब्न हजर ने अल-फतह 9/529 में और अल-अयनी ने 'उमदत अल-कारी 21/34 में उनके बारे में इसका उल्लेख किया है, अल-किया 3/265 द्वारा अहकाम अल-कुरान भी देखें।

سورة النور: آیت 61 353

"...کوئی حرج نہیں، اور نہ بیمار پر کوئی حرج ہے۔" آیت کے آخر تک، اور 'النہد' اور [کھانے پر] جمع ہونا(1)۔ اس باب میں ہمارے علماء کا جو مقصود ہے وہ یہ ہے کہ سب کا مل کر کھانا جائز ہے اگرچہ ان کے کھانے کے حالات مختلف ہوں۔ نبی ﷺ نے اس کی اجازت دی تھی، چنانچہ یہ ان جماعتوں میں سنت بن گئی جنہیں 'نہد'، دعوتوں اور سفر میں تنگ دستی کے وقت کھانے پر بلایا جاتا ہے۔ اور جس کی چابیاں تمہارے پاس امانت، قرابت یا دوستی کی بنا پر ہوں، تو تمہیں حق ہے کہ تم کسی رشتہ دار یا دوست کے ساتھ کھاؤ یا اکیلے۔

اور 'النہد' وہ مال یا کھانا ہے جسے ساتھی خرچ کی مقدار کے مطابق جمع کرتے ہیں جسے وہ آپس میں خرچ کرتے ہیں؛ اور انہوں نے 'تناہدو'(2) کیا؛ صاحبِ العین سے مروی ہے۔ اور ابن درید(3) نے کہا: اس سے کہا جاتا ہے: لوگوں نے آپس میں اس چیز کا 'تناہد' کیا۔ الہروی: اور حسن کی حدیث میں ہے: "اپنا 'نہد' نکالو، کیونکہ یہ برکت کے لیے زیادہ ہے اور تمہارے اخلاق کے لیے بہتر ہے۔" 'النہد': وہ ہے جو رفقاء 'مناہدہ' کے وقت نکالتے ہیں؛ اور یہ سفر اور دیگر مواقع پر خرچ کی برابر تقسیم ہے(4)۔ اور عرب کہتے ہیں: اپنا 'نہد' لاؤ؛ نون کے زیر کے ساتھ(5)۔ المہلب نے کہا: 'نہد' کا کھانا کھانے والوں کے لیے اس بنیاد پر نہیں رکھا گیا تھا کہ وہ برابر کھائیں، بلکہ ہر شخص اپنی بھوک کے مطابق کھاتا ہے، اور کوئی آدمی دوسرے سے زیادہ کھا سکتا ہے(6)۔

اور کہا گیا ہے: اسے چھوڑنا تقویٰ کے زیادہ مشابہ ہے۔ اور اگر رفقاء ہر روز کسی ایک کے کھانے پر جمع ہوں، تو یہ 'نہد' سے بہتر ہے؛ کیونکہ وہ 'تناہد' صرف اس لیے کرتے ہیں تاکہ ان میں سے ہر ایک اپنے مال میں سے حاصل کرے، پھر یہ معلوم نہیں ہوتا، شاید ان میں سے کوئی اپنے مال سے کم رہ جائے، اور دوسرا اس کے مال سے زیادہ کھا لے، اور اگر وہ ہوں...

(1) صحیح البخاری حدیث (5384) سے پہلے، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے، اور الحافظ نے الفتح 9/529 میں اشارہ کیا ہے کہ ان کا قول: "اور النہد اور کھانے پر اجتماع" صرف المستملی کی روایت ہے، اور العینی نے عمدۃ القاری 21/ 33-34 میں ذکر کیا ہے کہ یہ صرف النسفی کی روایت ہے۔ (2) اسی طرح کی گفتگو تہذیب اللغۃ 209/6 اور الصحاح (نہد) میں ہے۔ (3) جمہرۃ اللغۃ 304/2 میں۔ (4) الہروی کے قول کو اثر کے ساتھ ابن الاثیر نے النہایۃ (نہد) میں ذکر کیا ہے، اور ابن حجر نے الفتح 129/5 اور العینی نے عمدۃ القاری 40/13 میں بھی اس اثر کا ذکر کیا ہے۔ (5) تہذیب اللغۃ 209/2۔ (6) ابن حجر نے الفتح 529/9 اور العینی نے عمدۃ القاری 21/ 34 میں ان کے حوالے سے اس کا تذکرہ کیا ہے، اور الکیا کی احکام القرآن 265/3 ملاحظہ فرمائیں۔

Surah Al-Nur: Verse 61 / 354

...one day with this person and another day with that person without any condition; for they are guests, and a guest eats with good cheer from what is offered to him.

Ayyub Al-Sakhtiyani said: "An-Nahd" (shared contribution) was only because people used to be on a journey, and some of them would precede the others to a lodging, slaughter an animal, and prepare food, and then they would come to them. Then another would also precede them (1) to the next lodging and do the same. So they said: "Indeed, what you are doing, all of us would like to do the same. So come, let us set something between us so that none of us has an advantage over the other." Thus, they established "An-Nahd" among them. And when righteous people shared in "An-Nahd", the best of them would strive to contribute more than what his companions put in, and if they were not pleased with that from him if they knew it, he would do it secretly without them.

The tenth point: His Almighty's saying: {But when you enter houses, greet one another with a greeting from Allah, blessed and good. Thus does Allah make clear to you the signs that you may understand.}

Interpreters differed on which houses were intended; Ibrahim Al-Nakha'i and Al-Hasan said: He meant mosques; and the meaning is: greet those who are in them of your kind (2). If there is no one in the mosques, then the greeting is for a person to say: "Peace be upon the Messenger of Allah." It was also said: he says: "Peace be upon you," meaning the angels, then he says: "Peace be upon us and upon the righteous servants of Allah" (3). Abd al-Razzaq mentioned: Ma'mar informed us, on the authority of Amr ibn Dinar, on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) regarding the Almighty's saying: {But when you enter houses, greet one another...} the verse, he said: "When you enter the mosque, say: Peace be upon us and upon the righteous servants of Allah" (4).

It was also said: the intended houses are inhabited houses, meaning: greet yourselves. This was said by Jabir.

---

(1) In (D): as a guest. (2) In (Zh) and (M): your guest. What is confirmed is from the rest of the copies and "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/196, and the speech is from it. The narration from Ibrahim and Al-Hasan was reported by Al-Tabari in his tafsir 17/381. (3) "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/196. (4) Tafsir Abd al-Razzaq 2/66; it was also reported by

Al-Tabari in his tafsir 17/381, Ibn Abi Hatim 8/2650 (14894), Al-Hakim 2/401, and Al-Bayhaqi in "Al-Shu'ab" (8836).

सूरह अल-नूर: आयत 61 / 354

...एक दिन इसके पास और एक दिन उसके पास बिना किसी शर्त के, क्योंकि वे मेहमान होते हैं, और मेहमान उसे दी गई चीज़ से प्रसन्न होकर खाता है।

अय्यूब अल-सख्तियानी ने कहा: "अन-नहद" (साझा खर्च) केवल इसलिए था क्योंकि लोग यात्रा पर होते थे, और उनमें से कुछ दूसरे से पहले पड़ाव पर पहुँच जाते थे, [एक जानवर] ज़बह करते और भोजन तैयार करते, और फिर वे उनके पास आते। फिर कोई दूसरा भी पड़ाव पर उनसे पहले पहुँच जाता (1) और वैसा ही करता। तो उन्होंने कहा: "वास्तव में, जो आप कर रहे हैं, हम सभी वैसा ही करना चाहेंगे। तो आइए, हम अपने बीच कुछ ऐसा तय करें ताकि हममें से किसी को दूसरे पर कोई श्रेष्ठता न रहे।" इस प्रकार, उन्होंने अपने बीच "अन-नहद" स्थापित किया। और जब नेक लोग "अन-नहद" में साझा करते थे, तो उनमें से सबसे बेहतर यह कोशिश करता था कि वह अपने साथियों द्वारा दिए गए हिस्से से अधिक योगदान दे, और यदि वे इसे जानते हुए इससे खुश नहीं होते, तो वह इसे उनके बिना जाने गुप्त रूप से करता था।

दसवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान है: {परन्तु जब तुम घरों में प्रवेश करो, तो एक-दूसरे को सलाम करो, अल्लाह की ओर से दी गई एक मुबारक और पाक दुआ। इस प्रकार अल्लाह तुम्हारे लिए आयतें स्पष्ट करता है ताकि तुम समझ सको।}

व्याख्याकारों में इस बात पर मतभेद है कि किन घरों का इरादा था; इब्राहिम अल-नखई और अल-हसन ने कहा: उनका मतलब मस्जिदों से था; और अर्थ है: उनमें मौजूद अपनी तरह के लोगों को सलाम करो (2)। यदि मस्जिदों में कोई न हो, तो सलाम यह है कि व्यक्ति कहे: "अल्लाह के रसूल पर सलाम हो।" यह भी कहा गया है: वह कहता है: "तुम पर सलाम हो," जिसका अर्थ फरिश्ते हैं, फिर वह कहता है: "हम पर और अल्लाह के नेक बंदों पर सलाम हो" (3)। अब्द अल-रज्जाक ने उल्लेख किया: मा'मर ने हमें बताया, अम्र इब्न दीनार के अधिकार से, इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के अधिकार से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में: {परन्तु जब तुम घरों में प्रवेश करो, तो एक-दूसरे को सलाम करो...} आयत, उन्होंने कहा: "जब तुम मस्जिद में प्रवेश करो, तो कहो: हम पर और अल्लाह के नेक बंदों पर सलाम हो" (4)।

यह भी कहा गया है: अभिप्रेत घर बसे हुए घर हैं, यानी: अपने आप को सलाम करो। यह जाबिर ने कहा था।

(1) (D) में: एक मेहमान के रूप में। (2) (Zh) और (M) में: आपका मेहमान। बाकी प्रतियों और "अल-मुहर्रर अल-वजीज" 4/196 से जो पुष्ट है, और यह बात उसी से है। इब्राहिम और अल-हसन से रिवायत अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/381 में दर्ज की है। (3) "अल-मुहर्रर अल-वजीज" 4/196। (4) तफ़सीर अब्द अल-रज्जाक 2/66; इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/381 में, इब्न अबी हातिम 8/2650 (14894) में, अल-हाकिम 2/401 में, और अल-बैहकी ने "अल-शुअब" (8836) में भी रिवायत किया है।

سورہ النور: آیت 61 / 354

...ایک دن اس کے پاس اور ایک دن اس کے پاس بلا کسی شرط کے؛ کیونکہ وہ مہمان ہوتے ہیں، اور مہمان جو کچھ اسے پیش کیا جائے اس سے خوش دلی کے ساتھ کھاتا ہے۔

ایوب السختیانی نے کہا: "النّہد" (مشترکہ خرچ) محض اس لیے تھا کہ لوگ سفر میں ہوتے تھے، تو ان میں سے کچھ دوسرے سے پہلے منزل پر پہنچ جاتے، [جانور] ذبح کرتے اور کھانا تیار کرتے، پھر وہ ان کے پاس آ جاتے۔ پھر کوئی دوسرا بھی (1) منزل پر پہلے پہنچ جاتا اور ویسا ہی کرتا۔ تو انہوں نے کہا: "بے شک، جو تم کر رہے ہو، ہم سب بھی ویسا ہی کرنا چاہتے ہیں۔ تو آؤ، ہم اپنے درمیان کچھ ایسا طے کریں کہ ہم میں سے کسی کو دوسرے پر کوئی برتری نہ رہے۔" چنانچہ انہوں نے اپنے درمیان "النّہد" مقرر کر لیا۔ اور جب نیک لوگ "النّہد" میں شریک ہوتے تھے، تو ان میں سے جو سب سے بہتر ہوتا وہ اس بات کی کوشش کرتا کہ اپنے ساتھیوں کے دیے ہوئے حصے سے زیادہ حصہ ڈالے، اور اگر وہ اسے جانتے ہوئے اس سے خوش نہ ہوتے، تو وہ ان کے علم میں لائے بغیر اسے خفیہ طور پر کرتا تھا۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پھر جب تم گھروں میں داخل ہو تو ایک دوسرے کو سلام کرو، اللہ کی طرف سے مقرر کی ہوئی ایک بابرکت اور پاکیزہ دعا۔ اللہ اسی طرح تمہارے لیے اپنی آیات کھول کر بیان فرماتا ہے تاکہ تم سمجھو۔}

مفسرین کا اس میں اختلاف ہے کہ کن گھروں سے کیا مراد ہے؛ ابراہیم النخعی اور الحسن نے کہا: ان کی مراد مسجدیں تھیں؛ اور معنی یہ ہے کہ: ان میں موجود اپنی ہی جنس کے لوگوں کو سلام کرو (2)۔ اگر مسجدوں میں کوئی نہ ہو، تو سلام یہ ہے کہ انسان کہے: "اللہ کے رسول پر سلام

ہو۔" یہ بھی کہا گیا ہے کہ وہ کہے: "تم پر سلام ہو،" جس سے مراد فرشتے ہیں، پھر کہے: "ہم پر اور اللہ کے نیک بندوں پر سلام ہو" (3)۔ عبد الرزاق نے ذکر کیا ہے کہ: ہمیں معمر نے بتایا، عمرو بن دینار سے، انہوں نے ابن عباس (رضی اللہ عنہما) سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کی: {پھر جب تم گھروں میں داخل ہو تو اپنے نفسوں پر سلام کرو...} آیت، انہوں نے فرمایا: "जब تم مسجد میں داخل ہو، تو کہو: ہم پر اور اللہ کے نیک بندوں پر سلام ہو" (4)۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: گھروں سے مراد آباد گھر ہیں، یعنی: اپنے آپ کو سلام کرو۔ یہ حضرت جابر کا قول ہے۔

---

(1) (د) میں: ضائفاً (مہمان کے طور پر)۔ (2) (ظ) اور (م) میں: ضيفكم (تمہارا مہمان)۔ باقی نسخوں اور "المحرر الوجيز" 4/196 سے جو ثابت ہے وہی درست ہے، اور کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ ابراہیم اور الحسن سے یہ اثر الطبری نے اپنی تفسیر 17/381 میں نکالا ہے۔ (3) المحرر الوجيز 4/196۔ (4) تفسیر عبد الرزاق 2/66، اور اسے الطبری نے اپنی تفسیر 17/381 میں، ابن ابی حاتم نے 8/2650 (14894) میں، الحاکم نے 2/401 میں، اور البیہقی نے "شعب الایمان" (8836) میں نکالا ہے۔

Surah Al-Nur: Verse 61 355

Ibn Abd Allah, Ibn Abbas as well, and Ata ibn Abi Rabah(1) said: This includes uninhabited houses, and a person should greet himself therein by saying: "Peace be upon us and upon the righteous servants of Allah."

Ibn al-Arabi(2) said: The opinion of generality regarding the houses is correct, and there is no evidence for specification. The statement was made general so that under this generality falls every house, whether belonging to others or to oneself. Thus, if one enters a house belonging to someone else, one seeks permission as previously mentioned. If one enters their own house, they offer greetings as stated in the narration, saying: "Peace be upon us and upon the righteous servants of Allah," as stated by Ibn Umar(3). This applies if it is empty. If his family [and dependents] and servants are in it, he should say: "Peace be upon you." If it is a mosque, he should say: "Peace be upon us and upon the righteous servants of Allah." Ibn Umar applied this to the empty house. Ibn al-Arabi(4) said: What I choose is that if the house is empty, greeting is not mandatory. If the intention is for the angels, the angels do not leave the servant in any state. However, when you enter your house, it is recommended to mention Allah by saying: "What Allah wills [has happened]; there is no power except with Allah," as mentioned before in Surah Al-Kahf(5).

Al-Qushayri said regarding His saying: {So when you enter houses}: The most appropriate thing to say is that this is general for entering every house. If there is a Muslim resident in it, he says: "Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings." If there is no resident, he says: "Peace be upon us and upon the righteous servants of Allah." If there is someone in the house who is not a Muslim, he said: "Peace be upon him who follows the guidance," or "Peace be upon us and upon the righteous servants of Allah."

Ibn Khuwayzmandad mentioned: Abu al-Abbas al-Asamm wrote to me, saying: Muhammad ibn...

---

(1) Al-Tabari reported their statements in his Tafsir 17/378-380, and Ibn Abi Hatim 8/2650 (14895). (2) In 'Ahkam al-Qur'an' for him, 3/1396-1397. (3) Reported by Al-Bukhari in 'Al-Adab al-Mufrad' (1055), and Al-Tabari in his Tafsir 17/383. (4) In 'Ahkam al-Qur'an' for him, 3/1397, and the speech before it and what is between brackets is from him. (5) 13/280-281.

सूरह अन-नूर: आयत 61 355

इब्न अब्द अल्लाह, इब्न अब्बास भी, और अता बिन अबी रबाह(1) ने कहा: इसमें वे घर भी शामिल हैं जिनमें कोई नहीं रहता, और व्यक्ति वहां खुद को यह कहकर सलाम करता है: "अस्सलामु अलैना व अला इबादिल्लाहिस सालिहीन" (हम पर और अल्लाह के नेक बंदों पर सलामती हो)।

इब्न अल-अरबी(2) ने कहा: घरों के बारे में व्यापकता का कथन ही सही है, और विशिष्टता का कोई प्रमाण नहीं है; और इस कथन को व्यापक रखा गया है ताकि इस व्यापकता के तहत हर घर आ जाए, चाहे वह दूसरों का हो या अपना। इसलिए, यदि कोई दूसरों के घर में प्रवेश करता है, तो वह अनुमति लेता है जैसा कि पहले बताया गया है, और यदि वह अपने घर में प्रवेश करता है, तो वह उसी तरह सलाम करता है जैसा कि हदीस में आया है, वह कहता है: "अस्सलामु अलैना व अला इबादिल्लाहिस सालिहीन," जैसा कि इब्न उमर(3) ने कहा है। यह तब है जब वह खाली हो, और यदि उसमें उसके घरवाले [और बच्चे] और सेवक हों, तो उसे कहना चाहिए: "अस्सलामु अलैकुम" (तुम पर सलामती हो)। और यदि वह मस्जिद हो, तो कहे: "अस्सलामु अलैना व अला इबादिल्लाहिस सालिहीन।" और इब्न उमर ने इसी पर खाली घर को लागू किया है। इब्न अल-अरबी(4) ने कहा: मैंने जो चुना है वह यह है कि यदि घर खाली हो, तो सलाम करना अनिवार्य नहीं है, क्योंकि यदि उद्देश्य फरिश्ते हैं, तो फरिश्ते किसी भी स्थिति में बंदे को नहीं छोड़ते। हालांकि, जब आप अपने घर में प्रवेश करें, तो आपके लिए अल्लाह का ज़िक्र करना मुस्तहब (पसंदीदा) है कि आप कहें: "माशाअल्लाह ला कुव्वता इल्ला बिल्लाह" (जो अल्लाह चाहे, अल्लाह के सिवा कोई ताकत नहीं), जैसा कि सूरह अल-कहफ़(5) में पहले आ चुका है।

अल-कुशैरी ने अल्लाह के इस फरमान के बारे में कहा: {फिर जब तुम घरों में प्रवेश करो}: सबसे उचित बात यह कहना है कि यह हर घर में प्रवेश करने के लिए सामान्य है। यदि उसमें कोई मुस्लिम निवासी हो, तो वह कहता है: "अस्सलामु अलैकुम व रहमतुल्लाहि व बरकातुह" (तुम पर सलामती हो और अल्लाह की रहमत और उसकी बरकतें), और यदि कोई निवासी न हो, तो वह कहता है: "अस्सलामु अलैना व अला इबादिल्लाहिस सालिहीन"। और यदि घर में कोई ऐसा हो जो मुस्लिम नहीं है, तो उन्होंने कहा: "अस्सलामु अला मनित्तबा अल-हुदा" (सलामती हो उस पर जिसने हिदायत का पालन किया), या "अस्सलामु अलैना व अला इबादिल्लाहिस सालिहीन।"

इब्न खुवैज़मंदाद ने उल्लेख किया कि: अबू अल-अब्बास अल-असम्म ने मुझे लिखा, कहा: हमसे मुहम्मद बिन... ने हदीस बयान की।

---

(1) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17 / 378-380 में उनके कथन उद्धृत किए हैं, और इब्न अबी हातिम 8 / 2650 (14895) ने। (2) उनकी पुस्तक 'अहकाम अल-कुरआन' 3 / 1396-1397 में। (3) इसे अल-बुखारी ने 'अल-अदब अल-मुफ़रद' (1055) में, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17 / 383 में उद्धृत किया है। (4) उनकी पुस्तक 'अहकाम अल-कुरआन' 3 / 1397 में, और इससे पहले की बात और कोष्ठक के बीच की सामग्री उन्हीं की है। (5) 13 / 280 - 281 ।

سورہ النور: آیت 61 355

ابن عبد اللہ، ابن عباس نے بھی، اور عطا بن ابی رباح (1) نے کہا: اس میں وہ گھر بھی شامل ہیں جو آباد نہیں ہیں، اور انسان وہاں خود پر سلامتی بھیجتا ہے یہ کہہ کر: "السلام علینا وعلی عباد اللہ الصالحین" (سلامتی ہو ہم پر اور اللہ کے نیک بندوں پر)۔

ابن العربی (2) نے کہا: گھروں کے بارے میں عموم کا قول ہی صحیح ہے، اور تخصیص کی کوئی دلیل نہیں ہے۔ اور قول کو عام رکھا گیا ہے تاکہ اس عموم کے تحت ہر وہ گھر آ جائے جو دوسروں کا ہو یا اپنا۔ پس جب کوئی دوسرے کے گھر میں داخل ہو تو اجازت طلب کرے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، اور جب اپنے گھر میں داخل ہو تو سلام کہے جیسا کہ خبر (حدیث) میں آیا ہے، وہ کہے: "السلام علینا وعلی عباد اللہ الصالحین"؛ یہ ابن عمر (3) نے کہا ہے۔ اور یہ اس صورت میں ہے جب گھر خالی ہو، لیکن اگر اس میں اس کے گھر والے [اور بال بچے] اور خادم ہوں، تو اسے کہنا چاہیے: "السلام علیکم"۔ اور اگر وہ مسجد ہو، تو کہے: "السلام علینا وعلی عباد اللہ الصالحین"۔ اور اسی پر ابن عمر نے خالی گھر کو محمول کیا ہے۔ ابن العربی (4) نے کہا: میں نے جو پسند کیا ہے وہ یہ ہے کہ اگر گھر خالی ہو تو سلام لازم نہیں ہے، کیونکہ اگر اس سے مراد فرشتے ہیں، تو فرشتے کسی حال میں بندے سے جدا نہیں ہوتے۔ البتہ جب تم اپنے گھر میں داخل ہو تو تمہارے لیے اللہ کا ذکر مستحب ہے کہ کہو: "ما شاء اللہ لا قوۃ إلا باللہ"، جیسا کہ سورہ کہف (5) میں پہلے گزر چکا ہے۔

اور القشیری نے اللہ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا﴾: زیادہ بہتر بات یہ ہے کہ کہا جائے: یہ ہر گھر میں داخل ہونے کے لیے عام ہے، پس اگر اس میں کوئی مسلمان مقیم ہو تو کہے: "السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ"، اور اگر اس میں کوئی مقیم نہ ہو تو کہے: "السلام علینا وعلی

عباد الله الصالحين"۔ اور اگر گھر میں کوئی ایسا ہو جو مسلمان نہیں ہے، تو انہوں نے کہا: "السلام علی من اتبع الہدی" (سلامتی ہو اس پر جس نے ہدایت کی پیروی کی)، یا "السلام علینا وعلی عباد اللہ الصالحین"۔

اور ابن خویز منداد نے ذکر کیا، کہا: مجھے ابو العباس الاصم نے لکھا، کہا: ہم سے محمد بن... نے بیان کیا۔

---

(1) الطبری نے اپنی تفسیر 17/378-380 میں ان کے اقوال نقل کیے ہیں، اور ابن ابی حاتم نے 8/2650 (14895) میں۔ (2) ان کی کتاب احکام القرآن 3/1396-1397 میں۔ (3) اسے بخاری نے الادب المفرد (1055) میں اور الطبری نے اپنی تفسیر 17/383 میں روایت کیا ہے۔ (4) ان کی کتاب احکام القرآن 3/1397 میں، اور اس سے پہلے کی کلام اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ انہی کی طرف سے ہے۔ (5) 13/280 - 281۔

356 Surah An-Nur: Verse 61

Abdullah bin Abdul Hakam said: Ibn Wahb narrated to us, saying: Hafs (1) bin Maysarah narrated to us, from Zaid bin Aslam, that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When you enter houses, greet their people with peace and remember the name of Allah. For if one of you greets when entering his house and mentions the name of Allah over his food, Satan says to his companions: 'There is no lodging for you here and no dinner.' But if one of you does not greet when entering and does not mention the name of Allah over his food, Satan says to his companions: 'You have found lodging and dinner.'" (2) I say: This hadith has its meaning confirmed as marfu' (attributed to the Prophet) from the hadith of Jabir, recorded by Muslim (3). And in the book of Abu Dawud, on the authority of Abu Malik al-Ash'ari (4), he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When a man enters his house, let him say: 'O Allah, I ask You for the best of entries and the best of exits. In the name of Allah we enter, and in the name of Allah we exit, and in Allah our Lord we put our trust.' Then he should greet his family." (5) Eleventh: Allah Almighty's saying: {Tahiyyatan} (a greeting) is a verbal noun; because His saying {Fa-sallimu} (so greet) means: salute (6). And he described it with blessing, because it contains supplication and drawing the affection of the one being greeted, and he also described it...

Footnotes: (1) In the manuscripts: Ja'far, which is a clerical error, and what is established is from (D). (2) The hadith is mursal. Zaid bin Aslam is from the Tabi'un (successors). (3) Sahih Muslim (2018), and it is with Ahmad (15108), and its wording is: "When a man enters his house and mentions Allah upon entering and upon eating, Satan says: 'There is no lodging for you and no dinner...'" (4) In (Z), (F), and (M): Al-Ashja'i, and what is established is from (D) and Sunan Abi Dawud. (5) Sunan Abu Dawud (5096). Al-Tabarani narrated it in al-Kabir (3452) and through him al-Hafiz Ibn Hajar in Nata'ij al-Afkar 1/172 from the route of Muhammad bin Isma'il bin 'Ayyash, from his father, from Damdam bin Zur'ah, from Shurayh bin 'Ubayd, from Abu Malik al-Ash'ari, with it. Al-Hafiz said: This is a strange (gharib) hadith, and he quoted Al-Nawawi as saying: Abu Dawud did not weaken it, so Al-Hafiz followed up by saying: He means in the Sunan, otherwise its narrator was weakened in the questions of al-Ajurri, so he said: Muhammad bin Isma'il bin 'Ayyash is not reliable, and Abu Hatim said: He did not hear from his father, then he said: There is another defect in the chain, Abu Hatim said: the narration of Shurayh bin 'Ubayd from Abu Malik al-Ash'ari is mursal (disconnected). (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/149.

356 सूरह अन-नूर: आयत 61

अब्दुल्लाह बिन अब्दुल हकम ने कहा: इब्न वहब ने हमसे बयान किया, उन्होंने कहा: हफ़्स (1) बिन मयसरह ने हमसे बयान किया, ज़ैद बिन असलम से, कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब तुम घरों में प्रवेश करो, तो उनके रहने वालों को सलाम करो और अल्लाह का नाम लो; क्योंकि यदि तुममें से कोई अपने घर में प्रवेश करते समय सलाम करता है और अपने भोजन पर अल्लाह तआला का नाम लेता है, तो शैतान अपने साथियों से कहता है: 'तुम्हारे लिए यहाँ न तो रात ठहरने की जगह है और न ही रात का खाना।' और यदि तुममें से कोई प्रवेश करते समय सलाम नहीं करता और अपने भोजन पर अल्लाह का नाम नहीं लेता, तो शैतान अपने साथियों से कहता है: 'तुमने रात ठहरने की जगह और रात का खाना पा लिया है'।" (2) मैं कहता हूँ: इस हदीस का अर्थ जाबिर की हदीस से मरफ़ूअ (पैगंबर से संबंधित) के रूप में प्रमाणित है, जिसे मुस्लिम ने निकाला है (3)। और अबू दाऊद की किताब में, अबू मालिक अल-अशअरी (4) से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब कोई व्यक्ति अपने घर में प्रवेश करे, तो उसे कहना चाहिए: 'ऐ अल्लाह, मैं तुझसे सबसे अच्छे प्रवेश और सबसे अच्छे निकास का सवाल करता हूँ। अल्लाह के नाम से हम प्रविष्ट हुए, और अल्लाह के नाम से हम निकले, और अल्लाह पर, जो हमारा रब है, हमने भरोसा किया।' फिर वह अपने परिवार को सलाम करे।" (5) ग्यारहवां: अल्लाह तआला का कथन: {तहैय्यतन} (एक अभिवादन) एक मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) है; क्योंकि उसका कथन {फ़सल्लिमू} (तो सलाम करो) का अर्थ है: अभिवादन करो (6)। और उन्होंने इसे बरकत के साथ वर्णित किया, क्योंकि इसमें दुआ है और जिसे सलाम किया गया है उसकी मोहब्बत हासिल करना है, और उन्होंने इसे यह भी वर्णित किया...

पाद-टिप्पणियाँ: (1) पांडुलिपियों में: जाफ़र, जो कि एक लिखने की गलती है, और जो स्थापित है वह (द) से है। (2) हदीस मुरसल है। ज़ैद बिन असलम ताबई में से हैं। (3) सहीह मुस्लिम (2018), और यह अहमद (15108) के पास है, और इसके शब्द हैं: "जब कोई व्यक्ति अपने घर में प्रवेश करता है और प्रवेश करते समय और भोजन करते समय अल्लाह का ज़िक्र करता है, तो शैतान कहता है: 'तुम्हारे लिए न ठहरने की जगह है और न रात का खाना...'"। (4) (ज़), (फ़) और (म) में: अल-अशजई, और जो स्थापित है वह (द) और सुनन अबी दाऊद से है। (5) सुनन अबी दाऊद (5096)। और इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (3452) में निकाला है और उनके माध्यम से अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने नताइज अल-अफ़कार 1/172 में मुहम्मद बिन इस्माइल बिन अय्याश, उनके पिता से,

ज़मज़म बिन ज़रआ से, शुरैह बिन उबैद से, अबू मालिक अल-अशअरी से रिवायत किया है। हाफ़िज़ ने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है, और अल-नववी से उनका यह कथन उद्धृत किया: अबू दाऊद ने इसे कमज़ोर नहीं बताया, तो हाफ़िज़ ने यह कहते हुए उनका पीछा किया: उनका मतलब सुनन में है, अन्यथा इसके रावी को अल-आजुरी के सवालों में कमज़ोर बताया गया है, तो उन्होंने कहा: मुहम्मद बिन इस्माइल बिन अय्याश वह नहीं है (यानी विश्वसनीय नहीं है) और अबू हातिम ने कहा: उन्होंने अपने पिता से नहीं सुना, फिर उन्होंने कहा: सनद में एक और दोष है, अबू हातिम ने कहा: अबू मालिक अल-अशअरी से शुरैह बिन उबैद की रिवायत मुरसल है। (6) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास 3/149।

۳۵۶ سورة النور: آیت ۶۱

عبداللہ بن عبد الحکم نے کہا: ہمیں ابن وہب نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں حفص(۱) بن میسرہ نے بتایا، زید بن اسلم سے، کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جب تم گھروں میں داخل ہو تو ان کے رہنے والوں کو سلام کرو، اور اللہ کا نام ذکر کرو؛ کیونکہ جب تم میں سے کوئی اپنے گھر میں داخل ہوتے وقت سلام کرتا ہے اور اپنے کھانے پر اللہ تعالیٰ کا نام لیتا ہے، تو شیطان اپنے ساتھیوں سے کہتا ہے: تمہارے لیے یہاں نہ رات گزارنے کی جگہ ہے اور نہ رات کا کھانا، اور جب تم میں سے کوئی داخل ہوتے وقت سلام نہیں کرتا اور اپنے کھانے پر اللہ کا نام نہیں لیتا، تو شیطان اپنے ساتھیوں سے کہتا ہے: تم نے رات گزارنے کی جگہ اور رات کا کھانا پا لیا»(۲)۔ میں کہتا ہوں: اس حدیث کا معنی جابر کی حدیث سے مرفوعاً ثابت ہے، جسے مسلم نے روایت کیا ہے(۳)۔ اور ابوداؤد کی کتاب میں، ابومالک اشعری(۴) سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جب آدمی اپنے گھر میں داخل ہو، تو اسے کہنا چاہیے: اے اللہ، میں تجھ سے بہترین داخل ہونے کی جگہ اور بہترین نکلنے کی جگہ کا سوال کرتا ہوں، اللہ کے نام سے ہم داخل ہوئے، اور اللہ کے نام سے ہم نکلے، اور اللہ پر جو ہمارا رب ہے ہم نے توکل کیا۔ پھر اپنے گھر والوں کو سلام کرے»(۵)۔ گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تَحِيَّةً﴾ مصدر ہے؛ کیونکہ اس کا قول ﴿فَسَلِّمُوا﴾ کا معنی ہے: پس تحیہ پیش کرو (سلام کرو)(٦)۔ اور اسے برکت کے ساتھ موصوف کیا، کیونکہ اس میں دعا اور جس پر سلام کیا گیا اس کی محبت کا حصول ہے، اور اسے یہ بھی وصف دیا...

حواشی: (۱) نسخوں میں: جعفر ہے، جو کہ کتابت کی غلطی ہے، اور درست وہی ہے جو (د) میں ہے۔ (۲) حدیث مرسل ہے۔ زید بن اسلم تابعین میں سے ہیں۔ (۳) صحیح مسلم (۲۰۱۸)، اور یہ احمد (۱۵۱۰۸) کے ہاں ہے، اور اس کے الفاظ ہیں: «جب آدمی اپنے گھر میں داخل ہوتا ہے، اور داخل

ہوتے وقت اور کھانے کے وقت اللہ کا ذکر کرتا ہے تو شیطان کہتا ہے: تمہارے لیے نہ رات گزارنے کی جگہ ہے اور نہ رات کا کھانا...»۔ (۴) (ظ)، (ف) اور (م) میں: الاشجعی ہے، اور درست وہی ہے جو (د) اور سنن ابی داؤد میں ہے۔ (۵) سنن ابی داؤد (۵۰۹۶)۔ اور اسے طبرانی نے الکبیر (۳۴۵۲) میں روایت کیا ہے اور ان کے واسطے سے حافظ ابن حجر نے نتائج الافکار ۱۷۲/۱ میں محمد بن اسماعیل بن عیاش، اپنے والد سے، وہ ضمضم بن زرعہ سے، وہ شریح بن عبید سے، وہ ابومالک اشعری سے روایت کرتے ہیں۔ حافظ نے کہا: یہ حدیث غریب ہے، اور نووی سے ان کا یہ قول نقل کیا: ابوداؤد نے اسے ضعیف نہیں کہا، تو حافظ نے ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: ان کی مراد سنن میں ہے، ورنہ اس کے راوی کو الآجری کے سوالات میں ضعیف قرار دیا گیا ہے، چنانچہ کہا: محمد بن اسماعیل بن عیاش وہ (قابل اعتماد) نہیں ہے اور ابو حاتم نے کہا: اس نے اپنے باپ سے نہیں سنا، پھر کہا: سند میں ایک اور علت ہے، ابو حاتم نے کہا: ابومالک اشعری سے شریح بن عبید کی روایت مرسل ہے۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ۱۴۹/۳۔

Surah An-Nur: Verses 61 - 62 357

...with goodness, because the one who hears it finds it good. The "kaf" in His saying "Likewise" (kadhalika) is a kaf of comparison, and "that" (dhalika) refers to these laws (Sunan); meaning: just as He explained to you the Sunnah of your religion in these matters, He explains to you the rest of what you need in your religion (1).

His saying (the Most High): {Only those are the believers who believe in Allah and His Messenger and, when they are with him on a matter of common interest, do not depart until they have asked him for permission. Indeed, those who ask your permission are the ones who believe in Allah and His Messenger. So when they ask your permission for some of their affairs, give permission to whom you will of them and ask for them forgiveness from Allah. Indeed, Allah is Forgiving and Merciful. [62]}

His saying (the Most High): {Only those are the believers who believe in Allah and His Messenger and, when they are with him on a matter of common interest, do not depart until they have asked him for permission} contains two points:

First: His saying (the Most High): {Only those are the believers}. "Innama" (only/indeed) in this verse is for restriction (hasr); the meaning is: the faith of one who believes in Allah and His Messenger is not complete and perfect unless he is a listener to the Messenger, not being difficult/burdensome in a way that when the Messenger wants to complete a matter, he wants to spoil it by leaving at the time of gathering, and such (2). He (the Most High) explained at the beginning of the Surah that He sent down clear verses, and the revelation was upon Muhammad ﷺ. So He concluded the Surah by emphasizing the command to follow him, peace and blessings be upon him; so that it may be known that his commands are like the commands of the Quran.

Second: There was disagreement regarding "the matter of common interest" (al-amr al-jami') - what is it? It was said: what is meant is what the Imam needs to gather people for, to disseminate a benefit, like establishing a Sunnah in the religion (3), or to intimidate an enemy by their gathering, and for wars. Allah the Most High said: {and consult them in the matter} [Al-Imran: 159]. So if there is a matter whose benefit and harm encompass them, he gathers them for consultation in that regard.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/197. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/197. (3) Previous source.

सूरा अन-नूर: आयतें 61 - 62 357

...अच्छाई के साथ, क्योंकि सुनने वाला उसे अच्छा पाता है। उनके कथन "कज़ालिक" (इसी तरह) में 'काफ़' समानता का 'काफ़' है, और "ज़ालिक" (वह/यह) इन सुन्नतों (नियमों) की ओर इशारा है; अर्थात: जिस प्रकार उन्होंने इन चीजों में तुम्हारे धर्म की सुन्नत को स्पष्ट किया है, वह तुम्हारे धर्म में तुम्हारी आवश्यकता की अन्य चीजों को भी स्पष्ट करता है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {ईमान वाले तो वही हैं जो अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाए और जब वे किसी सामूहिक मामले के लिए उसके साथ हों, तो जब तक उससे अनुमति न ले लें, चले न जाएँ। वास्तव में जो लोग आपसे अनुमति माँगते हैं, वही हैं जो अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान रखते हैं। अतः जब वे अपने किसी काम के लिए आपसे अनुमति माँगें, तो उनमें से जिसे आप चाहें अनुमति दे दें और उनके लिए अल्लाह से क्षमा माँगें। निःसंदेह अल्लाह क्षमाशील, दयावान है। [62]}

अल्लाह तआला का कथन: {ईमान वाले तो वही हैं जो अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाए और जब वे किसी सामूहिक मामले के लिए उसके साथ हों, तो जब तक उससे अनुमति न ले लें, चले न जाएँ} इसमें दो मामले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {ईमान वाले तो वही हैं}। इस आयत में "इन्नमा" (ही/केवल) सीमा (हस्र) के लिए है; अर्थ यह है: अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाने वाले का ईमान तब तक पूरा और मुकम्मल नहीं होता जब तक कि वह रसूल की सुनने वाला न हो, न कि कठिनाई पैदा करने वाला कि जब रसूल किसी काम को पूरा करना चाहे तो वह सभा के समय चले जाकर उसे बिगाड़ना चाहे, और इसी तरह (2)। और अल्लाह तआला ने सूरा की शुरुआत में स्पष्ट किया कि उसने स्पष्ट आयतें उतारी हैं, और अवतरण मुहम्मद ﷺ पर हुआ है; तो उन्होंने रसूल ﷺ का अनुसरण करने के आदेश पर जोर देते हुए सूरा को समाप्त किया; ताकि यह ज्ञात हो सके कि उनके आदेश कुरान के आदेशों की तरह हैं।

दूसरा: "सामूहिक मामले" (अल-अम्र अल-जामे) के बारे में मतभेद है कि वह क्या है? कहा गया: इससे तात्पर्य वह है जिसके लिए इमाम को लोगों को इकट्ठा करने की आवश्यकता हो ताकि किसी हित का प्रचार किया जा सके जैसे धर्म में किसी सुन्नत की स्थापना (3), या उनके इकट्ठा होने से दुश्मन को डराना, और युद्धों के लिए। अल्लाह तआला ने कहा: {और मामलों में उनसे परामर्श करें}

[आल-इमरान: 159]। इसलिए यदि कोई ऐसा मामला है जिसका लाभ और हानि उन सभी को प्रभावित करता है, तो वह उन्हें उस पर परामर्श के लिए इकट्ठा करता है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/197। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/197। (3) पिछला स्रोत।

سورة النور: آیات ۶۱ - ۶۲ ۳۵۷

...خوش اسلوبی کے ساتھ، کیونکہ اس کا سننے والا اسے اچھا محسوس کرتا ہے۔ اور اللہ کے قول «كذلك» (اسی طرح) میں 'کاف' تشبیہ کا ہے، اور «ذلك» ان سنتوں (طریقوں) کی طرف اشارہ ہے؛ یعنی: جس طرح اس نے ان چیزوں میں تمہارے دین کی سنت کو واضح کیا، وہ تمہارے دین میں تمہاری ضرورت کی باقی چیزوں کو بھی واضح کرتا ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ایمان والے تو وہی ہیں جو اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لائے اور جب کسی اجتماعی کام کے لیے اس کے ساتھ ہوں تو جب تک اس سے اجازت نہ لے لیں نہ جائیں۔ یقیناً جو لوگ آپ سے اجازت مانگتے ہیں وہی ہیں جو اللہ اور اس کے رسول پر ایمان رکھتے ہیں۔ پس جب وہ اپنے کسی کام کے لیے آپ سے اجازت مانگیں تو ان میں سے جسے آپ چاہیں اجازت دے دیں اور ان کے لیے اللہ سے بخشش مانگیں، بے شک اللہ بخشنے والا مہربان ہے [۶۲]﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ایمان والے تو وہی ہیں جو اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لائے اور جب کسی اجتماعی کام کے لیے اس کے ساتھ ہوں تو جب تک اس سے اجازت نہ لے لیں نہ جائیں﴾ اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ایمان والے تو وہی ہیں﴾۔ اس آیت میں لفظ «إِنَّمَا» حصر (صرف/ہی) کے لیے ہے؛ معنی یہ ہے: اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لانے والے کا ایمان اس وقت تک مکمل اور کامل نہیں ہوتا جب تک کہ وہ رسول کا فرمانبردار نہ ہو، نہ کہ مشکل پیدا کرنے والا کہ رسول کسی کام کی تکمیل چاہتے ہوں اور وہ اجتماع کے وقت چلے جانے سے اسے خراب کرنا چاہے، اور اسی طرح (۲)۔ اور اللہ تعالیٰ نے سورہ کے آغاز میں واضح کیا کہ اس نے واضح آیات نازل

کی ہیں، اور نزول محمد ﷺ پر ہوا ہے؛ چنانچہ سورہ کا اختتام آپ ﷺ کی پیروی کے حکم کی تاکید کے ساتھ کیا؛ تاکہ معلوم ہو سکے کہ آپ کے احکامات قرآن کے احکامات کی طرح ہیں۔

دوسرا: اور «الامر الجامع» (اجتماعی معاملے) کے بارے میں اختلاف ہے کہ وہ کیا ہے؟ تو کہا گیا: اس سے مراد وہ چیز ہے جس کے لیے امام کو لوگوں کو جمع کرنے کی ضرورت ہو تاکہ کسی مصلحت کی تشہیر کی جا سکے، جیسے دین میں کسی سنت کا قیام (۳)، یا ان کے جمع ہونے سے دشمن کو ڈرانا، اور جنگوں کے لیے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور معاملے میں ان سے مشورہ کریں﴾ [آل عمران: ۱۵۹]۔ پس اگر کوئی ایسا معاملہ ہو جس کا نفع و نقصان ان سب پر محیط ہو، تو وہ انہیں اس پر مشاورت کے لیے جمع کرتا ہے۔

(۱) المحرر الوجيز ۴/ ۱۹۷ . (۲) المحرر الوجيز ۴/ ۱۹۷ . (۳) المصدر السابق .

Surah An-Nur, Verse 62 358

The Imam whose permission is sought (1) is the leader of authority (the ruler). Therefore, no one should leave for an excuse except with his permission. If he leaves with his permission, the ill suspicion towards him is removed. Makhul and Al-Zuhri said: Friday prayer is among the collective matters (2). And the prayer leader (Imam of Salah) should be asked for permission if the leader of authority put him forward, provided he sees the person asking (3).

Ibn Sirin said: They used to ask the Imam's permission while he was on the pulpit (Minbar); when that became too much, Ziyad said: Whoever puts his hand over his nose (4) let him exit without permission. This used to happen in Medina, such that even Suhayl (5) ibn Abi Salih had a nosebleed on Friday and asked the Imam for permission (6).

The apparent meaning of the verse requires that permission be sought from the leader of authority who is in the seat of Prophethood, for he might have a reason to detain that man for a religious matter. As for the prayer leader only, that is not up to him, because he is an agent over one part of religious matters for the one in the seat of Prophethood (7).

It was narrated that this verse was revealed regarding the digging of the Trench, when Quraysh came with their leader Abu Sufyan, and Ghatafan with their leader 'Uyaynah bin Hisn. So the Prophet (PBUH) dug the trench around Medina, and that was in Shawwal of the fifth year of the Hijra. The hypocrites used to slip away secretly from the work, making false excuses (8). Similar to this was narrated by Ashhab and Ibn Abd al-Hakam from Malik, and likewise...

Footnotes: (1) In (D) and (M) it is "is expected". What is established is from the rest of the copies and 'al-Muharrar al-Wajiz' 4/197 and the speech is from it. (2) Their statement was narrated by Abd al-Razzaq (5507) and (5508), and al-Tabari in his Tafsir 17/386, and the statement of Makhul was narrated by Ibn Abi Hatim in his Tafsir 8/2653 (14918). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/197. (4) In the copies: "in it", and the correction is from the following sources. (5) In (F) and (M): Sahl. What is established is from (D) and (Z) and 'Ahkam al-Quran'. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1398, and the report of Ziyad was narrated by Abd al-Razzaq (5509), and Ibn Abi Shaybah 2/116. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/197. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/197 with similar wording, see Al-Sira al-Nabawiyya 3/215-216.

सूरह अन-नूर, आयत 62 358

जिस इमाम की अनुमति की प्रतीक्षा की जाती है (1) वह शासन का इमाम (शासक) है। इसलिए, किसी को भी बिना उसकी अनुमति के किसी बहाने से नहीं जाना चाहिए। यदि वह उसकी अनुमति से जाता है, तो उसके प्रति गलत धारणा दूर हो जाती है। मखुल और अल-ज़ुहरी ने कहा: जुमा सामूहिक मामलों (2) में से है। और नमाज़ के इमाम से अनुमति मांगी जानी चाहिए यदि शासन के इमाम ने उसे आगे बढ़ाया हो, बशर्ते वह अनुमति मांगने वाले को देख रहा हो (3)।

इब्न सिरीन ने कहा: वे मिंबर पर इमाम से अनुमति मांगते थे; जब यह बहुत अधिक हो गया, तो ज़ियाद ने कहा: जो कोई अपनी नाक पर हाथ रखे (4) वह बिना अनुमति के बाहर निकल जाए। यह मदीना में होता था, यहाँ तक कि सुहैल (5) इब्न अबी सालेह को जुमे के दिन नकसीर (नाक से खून बहना) फूट गई तो उन्होंने इमाम से अनुमति मांगी (6)।

आयत का स्पष्ट अर्थ यह मांग करता है कि शासन के अमीर से अनुमति ली जाए जो नुबुवत (पैगंबर के पद) की सीट पर है, क्योंकि हो सकता है कि धर्म के किसी मामले के लिए उस व्यक्ति को रोकने के बारे में उसकी कोई राय हो। जहाँ तक केवल नमाज़ के इमाम का संबंध है, यह उसके हाथ में नहीं है; क्योंकि वह नुबुवत की सीट पर बैठने वाले के लिए धर्म के हिस्सों में से एक हिस्से का प्रतिनिधि है (7)।

यह वर्णन किया गया है कि यह आयत खंदक (खाई) खोदने के बारे में नाजिल हुई थी, जब कुरैश अपने नेता अबू सुफ़यान के साथ आए थे, और गताफ़ान अपने नेता उयैना बिन हिसन के साथ। तो पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मदीना के चारों ओर खाई खोदी, और यह हिजरत के पाँचवें वर्ष के शव्वाल में था। मुन्नाफ़िक़ (पाखंडी) काम से चुपके से खिसक जाते थे और झूठे बहाने बनाते थे (8)। इसी तरह का वर्णन अश्हब और इब्न अब्दुल हकम ने मलिक से किया है, और इसी तरह...

पाद टिप्पणियाँ: (1) (द) और (म) में "प्रतीक्षा की जाती है"। जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/197 से है और बात उसी से है। (2) उनका कथन अब्द अल-रज्जाक (5507) और (5508) द्वारा निकाला गया है, और अल-तबारी ने अपनी तफ़सीर 17/386 में, और मखुल का कथन इब्न अबी हातिम ने अपनी तफ़सीर 8/2653 (14918) में निकाला है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/197। (4) प्रतियों में: "उसमें", और सुधार निम्नलिखित स्रोतों से है। (5) (फ) और (म) में: सहल। जो स्थापित है वह (द) और (ज़) और 'अहकाम अल-कुरान' से है। (6) इब्न अल-अरबी

द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1398, और ज़ियाद की रिपोर्ट अब्द अल-रज्जाक (5509) द्वारा, और इब्न अबी शयबा 2/116 द्वारा निकाली गई है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/197। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/197 इसी तरह के शब्दों के साथ, देखें अल-सीरा अल-नबवियाह 3/215-216।

سورة النور، آیت 62 358

اور وہ امام جس کی اجازت کا انتظار کیا جاتا ہے (1) وہ امارت (حکومت) کا امام ہے، لہذا کوئی بھی شخص کسی عذر کی بنا پر اس کی اجازت کے بغیر نہ جائے، پس جب وہ اس کی اجازت سے جائے گا تو اس سے بدگمانی دور ہو جائے گی۔ مکحول اور زہری نے کہا: جمعہ ان امور میں سے ہے جو اجتماعی نوعیت کے ہیں (2)۔ اور نماز کے امام سے اجازت لی جانی چاہیے اگر اسے امامِ امارت نے آگے کیا ہو، بشرطیکہ وہ اجازت لینے والے کو دیکھ رہا ہو (3)۔

ابن سیرین نے کہا: وہ منبر پر امام سے اجازت مانگا کرتے تھے؛ جب یہ کثرت سے ہونے لگا تو زیاد نے کہا: جس نے اپنی ناک پر ہاتھ رکھا (4) وہ بغیر اجازت نکل جائے، اور یہ مدینہ میں ہوتا تھا، یہاں تک کہ سہیل (5) ابن ابی صالح کو جمعہ کے دن نکسیر پھوٹ پڑی تو انہوں نے امام سے اجازت مانگی (6)۔

اور آیت کا ظاہر اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ امیرِ امارت سے اجازت لی جائے جو مقامِ نبوت پر فائز ہے، کیونکہ ہو سکتا ہے کہ دین کے کسی معاملے کے لیے اس شخص کو روکنے کے بارے میں اس کی کوئی رائے ہو۔ رہی بات صرف نماز کے امام کی، تو یہ اس کے اختیار میں نہیں ہے؛ کیونکہ وہ اس کے لیے جو مقامِ نبوت پر ہے، دین کے اجزاء میں سے ایک جز کا وکیل ہے (7)۔

اور روایت ہے کہ یہ آیت خندق کھودنے کے بارے میں نازل ہوئی، جب قریش اپنے قائد ابو سفیان کے ساتھ آئے، اور غطفان اپنے قائد عیینہ بن حصن کے ساتھ؛ پس نبی اکرم ﷺ نے مدینہ کے گرد خندق کھودنے کا حکم دیا، اور یہ ہجرت کے پانچویں سال شوال کا واقعہ ہے۔ منافقین کام سے چھپ

چھپا کر نکل جاتے تھے، اور جھوٹے عذر پیش کرتے تھے (8)۔ اسی طرح اشہب اور ابن عبد الحکم نے امام مالک سے روایت کیا ہے، اور اسی طرح...

حواشی: (1) (د) اور (م) میں "يُتَرَقَّبُ" (انتظار کیا جاتا ہے) ہے۔ اور جو باقی نسخوں اور 'المحرر الوجیز' 4/197 میں ثابت ہے، کلام وہیں سے ہے۔ (2) ان دونوں کا قول عبد الرزاق (5507) اور (5508) نے، اور طبری نے اپنی تفسیر 17/386 میں نقل کیا ہے، اور مکحول کا قول ابن ابی حاتم نے اپنی تفسیر 8/2653 (14918) میں نقل کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 4/197۔ (4) نسخوں میں: "فیہ"، اور درستی درج ذیل مآخذ سے ہے۔ (5) (ف) اور (م) میں: سہل۔ اور جو (د) اور (ظ) اور 'احکام القرآن' میں ثابت ہے وہ "سہیل" ہے۔ (6) احکام القرآن لابن العربی 3/1398، اور زیاد کی خبر عبد الرزاق (5509)، اور ابن ابی شیبہ 2/116 نے نقل کی ہے۔ (7) المحرر الوجیز 4/197۔ (8) المحرر الوجیز 4/197 اسی طرح، اور دیکھیے السیرۃ النبویۃ 3/215-216۔

Surah An-Nur: Verse 62 359

Muhammad bin Ishaq said (1). Muqatil said: It was revealed concerning Umar (may Allah be pleased with him). He asked the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) for permission to return during the Battle of Tabuk. He (the Prophet) permitted him and said: "Go, for by Allah, you are not a hypocrite" (2), intending for the hypocrites to hear it. Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: Umar (may Allah be pleased with him) only asked for permission for Umrah. When the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) granted it, he said: "O Abu Hafs, do not forget us in your righteous prayers" (3). I say: The first opinion is the correct one as it encompasses all statements. Ibn al-Arabi (4) chose what he mentioned regarding the revelation of the verse from Malik and Ibn Ishaq, and that it is specific to war. He said: Two things clarify this: First: His saying in another verse: {Allah knows those of you who slip away, hiding behind others} [An-Nur: 63]. This is because the hypocrites used to hide and leave the group, abandoning the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). So Allah commanded all of them that none should leave until the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) permits him, and through that, his faith is manifested. Second: His saying: {they do not leave until they ask his permission}. And what permission is there in an occurring event (5) while the Imam is giving a sermon? The Imam has no choice in forbidding or keeping him. And He said: {then give permission to whom you will of them}; thus, it shows that it is specific to war. I say: The opinion of generality is more appropriate, loftier, and higher.

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1398. (2) Mentioned by al-Mawardi in an-Nukat wa al-Uyun 4/127. (3) Recorded by Imam Ahmad (195), Abu Dawood (1498), al-Tirmidhi (3562), and Ibn Majah (2894) from the Hadith of Ibn Umar, from Umar, similar to it. Al-Tirmidhi said: A Hasan Sahih Hadith. [End]. In its chain is Asim bin Ubaydullah, and he is weak. (4) In Ahkam al-Quran 3/1398. (5) In (M): Al-Hadath.

सूरह अन-नूर: आयत 62 359

मुहम्मद बिन इशाक ने कहा (1)। मुक़ातिल ने कहा: यह उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के बारे में अवतरित हुई थी। उन्होंने तबूक के युद्ध के दौरान वापस आने के लिए पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) से अनुमति मांगी। उन्होंने (पैगंबर ने) उन्हें अनुमति दी और कहा: "जाओ, क्योंकि अल्लाह की कसम, तुम पाखंडी नहीं हो" (2), उनका इरादा यह था कि पाखंडी इसे सुनें। इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने कहा: उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने केवल उमराह के लिए अनुमति मांगी थी। जब पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) ने उन्हें अनुमति दी, तो उन्होंने कहा: "हे अबू हफ़्स, हमें अपनी नेक दुआओं में न भूलना" (3)। मैं कहता हूँ: पहला मत ही सही है क्योंकि इसमें सभी कथन शामिल हैं। इब्न अल-अरबी (4) ने उस बात को चुना जिसका उन्होंने आयत के अवतरण के बारे में मलिक और इब्न इशाक से उल्लेख किया था, और यह कि यह युद्ध के लिए विशिष्ट है। उन्होंने कहा: दो बातें इसे स्पष्ट करती हैं: पहली: दूसरी आयत में उनका कहना: {अल्लाह तुममें से उन लोगों को जानता है जो चुपके से खिसक जाते हैं, एक-दूसरे की आड़ लेकर} [अन-नूर: 63]। ऐसा इसलिए है क्योंकि पाखंडी छिप जाते थे और समूह को छोड़ देते थे, अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) को अकेला छोड़ देते थे। इसलिए अल्लाह ने उन सभी को आदेश दिया कि उनमें से कोई भी तब तक न निकले जब तक कि अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) उसे अनुमति न दें, और इसके माध्यम से उसका ईमान (विश्वास) प्रकट होता है। दूसरी: उनका कहना: {वे तब तक नहीं जाते जब तक वे उनसे अनुमति न मांग लें}। किसी घटित होने वाली घटना (5) में क्या अनुमति है जबकि इमाम खुत्बा (धर्मोपदेश) दे रहे हों? इमाम के पास उसे रोकने या रखने का कोई विकल्प नहीं है। और उन्होंने कहा: {तो उनमें से जिसे तुम चाहो अनुमति दे दो}। इस प्रकार, यह दर्शाता है कि यह युद्ध के लिए विशिष्ट है। मैं कहता हूँ: व्यापकता (सामान्य अर्थ) का मत अधिक उपयुक्त, श्रेष्ठ और उच्च है।

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1398। (2) अल-मावर्दी द्वारा अन-नुकात व अल-उयून 4/127 में उल्लेखित। (3) इमाम अहमद (195), अबू दाऊद (1498), अल-तिर्मिज़ी (3562), और इब्न माजाह (2894) द्वारा इब्न उमर की हदीस से, उमर से, इसी तरह का वर्णन किया गया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: एक हसन सहीह हदीस। [समाप्त]। इसकी श्रृंखला में आसिम बिन उबैदुल्लाह है, और वह कमजोर है। (4) अहकाम अल-कुरान 3/1398 में। (5) (M) में: अल-हदथ।

سورہ النور: آیت 62 359

محمد بن اسحاق نے کہا (1)۔ اور مقاتل نے کہا: یہ عمر رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی، انہوں نے غزوہ تبوک میں واپسی کے لیے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے اجازت مانگی، تو آپ نے انہیں اجازت دے دی اور فرمایا: "جاؤ، اللہ کی قسم تم منافق نہیں ہو" (2) اس سے آپ کی مراد یہ تھی کہ منافق سن لیں۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: عمر رضی اللہ عنہ نے تو صرف عمرہ کی اجازت مانگی تھی، چنانچہ جب آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے انہیں اجازت دی تو فرمایا: "اے ابوحفص! ہمیں اپنی نیک دعاؤں میں نہ بھولنا" (3)۔ میں کہتا ہوں: پہلا قول ہی صحیح ہے کیونکہ یہ تمام اقوال کو شامل ہے، اور ابن العربی (4) نے اسی کو اختیار کیا ہے جو انہوں نے مالک اور ابن اسحاق سے آیت کے نزول کے بارے میں ذکر کیا ہے کہ یہ جنگ کے ساتھ مخصوص ہے، انہوں نے کہا: دو چیزیں اس کی وضاحت کرتی ہیں: پہلی: دوسری آیت میں ان کا فرمان: ﴿قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنكُمْ لِوَاذًا﴾ اور وہ اس لیے کہ منافقین چھپ کر اور جماعت سے الگ ہو کر نکل جاتے تھے اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو چھوڑ دیتے تھے، تو اللہ تعالیٰ نے ان سب کو حکم دیا کہ ان میں سے کوئی بھی نہ نکلے یہاں تک کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اسے اجازت دے دیں، اور اس سے اس کا ایمان واضح ہو جاتا ہے۔ دوسری: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَمْ يَذْهَبُوا حَتَّى يَسْتَأْذِنُوهُ﴾ اور کسی پیش آنے والے واقعہ (5) میں کیا اجازت ہے جبکہ امام خطبہ دے رہا ہو، اور امام کو اسے روکنے یا رکھنے کا کوئی اختیار نہیں ہے، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَأْذَن لِّمَن شِئْتَ مِنْهُمْ﴾؛ تو اس سے واضح ہوتا ہے کہ یہ جنگ کے ساتھ مخصوص ہے۔ میں کہتا ہوں: عمومیت (عام ہونے) کا قول زیادہ بہتر، بلند اور اعلیٰ ہے۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 3/1398۔ (2) الماوردی نے النکت والعیون 4/127 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) اسے امام احمد (195)، ابوداؤد (1498)، ترمذی (3562) اور ابن ماجہ (2894) نے ابن عمر کی روایت سے، عمر سے، اسی طرح کی روایت کی ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اھـ اور اس کی سند میں عاصم بن عبید اللہ ہے جو کہ ضعیف ہے۔ (4) احکام القرآن 3/1398 میں۔ (5) (م) میں ہے: الحدث۔

360 Surah An-Nur: Verses 62 - 63

"Give permission to whom you will of them." The Prophet ﷺ had the choice: if he wished, he could give permission, and if he wished, he could deny it. Qatadah said: His saying "Give permission to whom you will of them" is abrogated (1) by His saying: "May Allah forgive you, why did you give them permission?" [At-Tawbah: 43].

"And ask Allah's forgiveness for them." That is: for their leaving the congregation, if you know of an excuse for them. "Indeed, Allah is Forgiving and Merciful."

The Almighty's saying: "Do not make the calling of the Messenger among yourselves like the calling of one of you to another. Allah indeed knows those of you who slip away under cover. So let those who disobey his order beware, lest a trial befall them or a painful punishment befall them."

The Almighty's saying: "Do not make the calling of the Messenger among yourselves like the calling of one of you to another" means: shouting from afar: "O Abu al-Qasim!" Rather, honor him, as He said in Al-Hujurat: "Indeed, those who lower their voices in the presence of the Messenger of Allah..." the verse [3].

Said bin Jubayr and Mujahid said: The meaning is: say: "O Messenger of Allah," with kindness and gentleness, and do not say: "O Muhammad," with harshness (2).

Qatadah said: He commanded them to honor and respect him (3). Ibn Abbas said: Do not expose yourselves to the Messenger's prayer against you by making him angry, for his prayer is answered (4).

"Allah indeed knows those of you who slip away under cover." Slinking and slipping away: exiting. And 'luwadhan' (under cover)...

---

(1) Thus, and in the Tafsir of Mujahid 2/445, and Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/439, and Al-Nukat wal-Uyun 4/127 on the authority of Qatadah that the verse of An-Nur abrogates the verse of At-Tawbah "May Allah forgive you...". Likewise, it was narrated from Ibn Abbas, Al-Hasan, and Ikrimah as in Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/438, and the previous saying of Qatadah correctly at 10/228. (2) It is in the Tafsir of Mujahid 2/445, and narrated from him by Al-Tabari in his Tafsir 17/389, and Ibn Abi Hatim 8/2655 (14926). As for the saying of Said bin Jubayr, it was narrated by Ibn Abi Hatim 8/2655 (14925) with the wording: Do not say: "O Muhammad," say: "O Messenger of Allah, O Prophet of Allah, may my father and mother be sacrificed for you." (3) Narrated by Abd al-Razzaq 2/66, and Al-Tabari in his Tafsir 17/389, and Ibn

Abi Hatim 8/2655 (14927). (4) Narrated by Al-Tabari 17/388, and Ibn Abi Hatim 8/2655 (14929).

360 सूरह अन-नूर: आयत 62 - 63

"तो आप उनमें से जिसे चाहें अनुमति दे दें।" तो नबी ﷺ को यह विकल्प प्राप्त था कि यदि वे चाहते तो अनुमति देते और यदि चाहते तो मना कर देते। और क़तादा ने कहा: अल्लाह का यह कथन "तो आप उनमें से जिसे चाहें अनुमति दे दें" उनके इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख) है(1): "अल्लाह आपको क्षमा करे, आपने उन्हें अनुमति क्यों दी?" [अत-तौबा: 43]।

"और उनके लिए अल्लाह से क्षमा माँगें।" यानी: जमाअत (समूह) से अलग होने के लिए, यदि आप उनके लिए कोई बहाना जानते हों। "निस्संदेह, अल्लाह बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है।"

अल्लाह तआला का कथन है: "तुम रसूल के बुलाने को अपने बीच वैसा न बनाओ जैसा तुम एक-दूसरे को बुलाते हो। अल्लाह उन लोगों को भली-भाँति जानता है जो तुममें से छिपकर खिसक जाते हैं। तो उन लोगों को डरना चाहिए जो उसके आदेश का उल्लंघन करते हैं, कि कहीं उन पर कोई परीक्षा न आ जाए या उन पर कोई दुखद दंड न आ पड़े।"

अल्लाह तआला का कथन: "तुम रसूल के बुलाने को अपने बीच वैसा न बनाओ जैसा तुम एक-दूसरे को बुलाते हो" का अर्थ है: दूर से चिल्लाना: "ऐ अबुल क़ासिम!" बल्कि उनका सम्मान करो, जैसा कि उसने सूरा अल-हुजुरात में कहा है: "निश्चित रूप से जो लोग अल्लाह के रसूल के पास अपनी आवाज़ें धीमी रखते हैं..." आयत [3]।

सईद बिन जुबैर और मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: "ऐ अल्लाह के रसूल" कहें, दया और कोमलता के साथ, और कठोरता के साथ "ऐ मुहम्मद" न कहें(2)।

क़तादा ने कहा: उन्हें आदेश दिया गया कि वे उन्हें सम्मानित और गौरवान्वित करें(3)। इब्न अब्बास ने कहा: रसूल को नाराज़ करके उनके द्वारा अपने विरुद्ध की जाने वाली दुआ के प्रति स्वयं को असुरक्षित न करें; क्योंकि उनकी दुआ स्वीकार होती है(4)।

"अल्लाह उन लोगों को भली-भाँति जानता है जो तुममें से छिपकर खिसक जाते हैं।" छिपकर निकलना: बाहर जाना। और 'लुवाज़न' (छिपकर)...

---

(1) ऐसा ही, और मुजाहिद की तफ़सीर 2/445 में, और अल-नहहस की अन-नासिख़ वल-मन्सूख़ 2/439 में, और अन-नुकात वल-उयून 4/127 में क़तादा से उद्धृत है कि सूरह अन-नूर की आयत ने सूरह अत-तौबा की आयत "अल्लाह आपको क्षमा करे..." को निरस्त कर दिया है। इसी तरह, इब्न

अब्बास, अल-हसन और इकरामा से भी वर्णित है जैसा कि अल-नहहस की अन-नासिख़ वल-मन्सूख़ 2/438 में है, और क़तादा का पिछला कथन सही तौर पर 10/228 पर है। (2) यह मुजाहिद की तफ़सीर 2/445 में है, और उनके माध्यम से तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/389 में, और इब्न अबी हातिम ने 8/2655 (14926) में इसका उल्लेख किया है। जहाँ तक सईद बिन जुबैर के कथन का प्रश्न है, इसे इब्न अबी हातिम 8/2655 (14925) ने इन शब्दों में उल्लेख किया है: "ऐ मुहम्मद" न कहें, बल्कि कहें: "ऐ अल्लाह के रसूल, ऐ अल्लाह के नबी, आप पर मेरे माता-पिता न्यौछावर हों।" (3) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक 2/66 ने, और तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/389 में, और इब्न अबी हातिम 8/2655 (14927) ने उल्लेख किया है। (4) इसे तबरी 17/388 ने, और इब्न अबी हातिम 8/2655 (14929) ने उल्लेख किया है।

360 سورة النور: آیات 62 - 63

﴿فَأْذَن لِّمَن شِئْتَ مِنْهُمْ﴾ "پس آپ ان میں سے جسے چاہیں اجازت دے دیں۔" تو نبی ﷺ کو اختیار تھا کہ اگر چاہتے تو اجازت دے دیتے اور اگر چاہتے تو روک لیتے۔ اور قتادہ نے کہا: اللہ تعالیٰ کا یہ قول ﴿فَأْذَن لِّمَن شِئْتَ مِنْهُمْ﴾ منسوخ ہے(1) اللہ کے اس قول سے: ﴿عَفَا اللَّهُ عَنكَ لِمَ أَذِنتَ لَهُمْ﴾ "اللہ آپ کو معاف کرے، آپ نے انہیں اجازت کیوں دی؟" [التوبہ: 43]۔

﴿وَاسْتَغْفِرْ لَهُمُ اللَّهَ﴾ یعنی: جماعت سے نکلنے پر ان کے لیے اللہ سے مغفرت مانگیں، اگر آپ ان کے لیے کوئی عذر جانتے ہوں۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ﴾ "بے شک اللہ بخشنے والا مہربان ہے۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَّا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُم بَعْضًا ۚ قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنكُمْ لِوَاذًا ۚ فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَن تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَّا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُم بَعْضًا﴾ اس سے مراد ہے: دور سے پکارنا: "اے ابوالقاسم!" بلکہ ان کی تعظیم کرو، جیسا کہ اللہ نے سورہ الحجرات میں فرمایا: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَغُضُّونَ أَصْوَاتَهُمْ عِندَ رَسُولِ اللَّهِ﴾ "بے شک جو لوگ اللہ کے رسول کے پاس اپنی آوازیں پست رکھتے ہیں..." آیت [3]۔

اور سعید بن جبیر اور مجاہد نے کہا: اس کا معنی ہے: کہو: "اے اللہ کے رسول"، نرمی اور ملائمت کے ساتھ، اور ترش روئی سے "اے محمد" نہ کہو(2)۔

اور قتادہ نے کہا: انہیں حکم دیا گیا کہ وہ آپ ﷺ کی عزت اور توقیر کریں(3)۔ ابن عباس نے فرمایا: رسول کو ناراض کر کے اپنے خلاف ان کی بد دعا مول نہ لو؛ کیونکہ آپ کی دعا قبول ہونے والی ہے(4)۔

﴿قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنكُمْ لِوَاذًا﴾ تسلل اور انسلال: نکلنا۔ اور "لواذا" (آڑ لے کر)...

---

(1) اسی طرح، اور تفسیر مجاہد 445/2 میں، اور الناسخ والمنسوخ للنحاس 439/2 میں، اور النکت والعیون 127/4 میں قتادہ سے مروی ہے کہ سورہ نور کی آیت ﴿عفا الله عنک...﴾ کے لیے ناسخ ہے۔ اسی طرح ابن عباس، الحسن اور عکرمہ سے مروی ہے جیسا کہ الناسخ والمنسوخ للنحاس 438/2 میں ہے، اور قتادہ کا سابقہ قول درست طور پر 228/10 پر ہے۔ (2) یہ تفسیر مجاہد 445/2 میں ہے، اور اسے ان سے طبری نے اپنی تفسیر 389/17 میں، اور ابن ابی حاتم نے 2655/8 (14926) میں نقل کیا ہے۔ جہاں تک سعید بن جبیر کے قول کا تعلق ہے تو اسے ابن ابی حاتم نے 2655/8 (14925) میں ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: "اے محمد" نہ کہو، بلکہ کہو: "اے اللہ کے رسول، اے اللہ کے نبی، میرے ماں باپ آپ پر فدا ہوں۔" (3) اسے عبد الرزاق نے 66/2 میں، اور طبری نے اپنی تفسیر 389/17 میں، اور ابن ابی حاتم نے 2655/8 (14927) میں روایت کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے 388/17 میں، اور ابن ابی حاتم نے 2655/8 (14929) میں روایت کیا ہے۔

Surah An-Nur: Verse 63 361

...from 'al-mulawadah', which means (1) hiding behind something for fear of being seen; the hypocrites used to sneak away from the Friday prayer (2). "Liwadhan" (sneaking away) is an infinitive in the accusative case of state (hal), meaning: taking cover behind one another (3), i.e., each one joins another as a cover from the Messenger of Allah (peace be upon him); because nothing was heavier for the hypocrites than Friday and attending the sermon; this was narrated by al-Naqqash, and the discussion on it has passed. And it is said: they used to sneak away from Jihad, turning back from it, taking cover behind one another. Al-Hasan said: "Liwadhan" means fleeing from Jihad; and from this is the saying of Hassan (4):

And the Quraysh wander among you (5) sneaking away, they did not hold firm and their reason was lightened.

And its 'waw' (in "liwadhan") (6) remained sound because of its movement in 'laawadha'. It is said: 'laawadha yaloodhu mulawadhatun wa liwadhan', and 'laadha yaloodhu [lawdhan] wa liyadhan'; the 'waw' changed to 'ya' because the preceding letter has a kasra, following 'laadha' in its infirmity (i'talal); when it is the infinitive of the form 'fa'ala', it does not undergo change; because 'fa'ala' cannot undergo change (7).

The Almighty's saying: {So let those beware who dissent from his order} With this verse, the jurists argued that a command implies obligation (8). The reasoning is: that Allah, Blessed and Exalted be He, has warned against disobeying His command, and threatened punishment for it by saying: {lest a trial strike them or a painful punishment strike them}. Thus, disobeying Him is prohibited, and complying with His command is mandatory. "Fitnah" (trial) here means: being killed, as said by Ibn Abbas. And from (9) Ata': earthquake and horrors. Ja'far bin Muhammad: an oppressive ruler who is given power over them. And it is said: sealing [the heart]...

(1) In (M): It is, and the text is similar in Zad al-Masir 6/68-69, and Majma' al-Bayan 18/80. (2) An-Nukat wa al-'Uyun 4/128. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/149. (4) An-Nukat wa al-'Uyun 4/128-129, and the verse is in his Diwan p. 435, and it is also in as-Sirah an-Nabawiyyah 3/217. (5) In the Diwan and as-Sirah an-Nabawiyyah: "from us" (minna). (6) In (Zha): "And it was opened" (wa futihat). (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/150 and what is between brackets is from it. (8) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1400. (9) The word "And from" is from (Zha) and al-Kashshaf 3/79, and ar-Razi also mentioned the saying of Ibn Abbas, Ata', and Ja'far in 24/42.

सूरह अन-नूर: आयत 63 361

... 'अल-मुलावादा' से, जिसका अर्थ है (1) देखे जाने के डर से किसी चीज़ के पीछे छिपना; मुनाफ़िक़ (पाखंडी) जुमे की नमाज़ से चुपके से निकल जाते थे (2)। "लिवाज़न" (चुपके से निकलना) हाल (स्थिति) के स्थान पर एक क्रियावाचक संज्ञा है, जिसका अर्थ है: एक-दूसरे की आड़ लेना (3), अर्थात प्रत्येक व्यक्ति अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से छिपने के लिए दूसरे के साथ जुड़ जाता है; क्योंकि मुनाफ़िक़ों के लिए जुमे के दिन और खुतबे (प्रवचन) में उपस्थिति से भारी कुछ भी नहीं था; इसे अल-नक्काश ने वर्णित किया है, और इस पर चर्चा हो चुकी है। और कहा गया है: वे जिहाद से पीछे हटते समय एक-दूसरे की आड़ लेकर चुपके से निकल जाते थे। हसन ने कहा: "लिवाज़न" का अर्थ है जिहाद से भागना; और इसी से हस्सान का यह कथन है (4):

और कुरैश तुम्हारे बीच (5) बचकर निकलते हुए घूम रहे हैं, वे अडिग नहीं रहे और उनकी बुद्धि कमज़ोर हो गई।

और इसकी 'वाव' (लिवाज़न में) (6) 'लावाज़ा' में इसकी गतिशीलता के कारण सही रही। कहा जाता है: 'लावाज़ा यलूज़ु मुलावाज़तन व लिवाज़न', और 'लाज़ा यलूज़ु [लौज़न] व लियाज़न'; 'वाव' को 'या' में बदल दिया गया क्योंकि उससे पहले वाले अक्षर पर कसरा (इ की मात्रा) है, जो 'लाज़ा' के विकार (इ'तलाल) का अनुसरण करता है; जब यह 'फा'ला' रूप का क्रियावाचक संज्ञा होता है, तो इसमें विकार नहीं होता; क्योंकि 'फा'ला' में विकार की अनुमति नहीं है (7)।

अल्लाह तआला का कथन है: {अतः वे लोग डरें जो उसके आदेश की अवहेलना करते हैं} इस आयत के साथ, फकीहों (धर्मशास्त्रियों) ने तर्क दिया कि आदेश अनिवार्य होने का संकेत देता है (8)। इसका तर्क यह है: कि अल्लाह, जो बरकत वाला और सर्वोच्च है, ने अपने आदेश की अवहेलना के विरुद्ध चेतावनी दी है, और इसके लिए दंड की धमकी दी है, यह कहकर: {कि उन पर कोई परीक्षा न आ जाए या उन पर कोई दुखद दंड न आ जाए}। अतः उसकी अवहेलना वर्जित है, और उसके आदेश का पालन अनिवार्य है। यहाँ "फितना" (परीक्षा) का अर्थ है: वध किया जाना, जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा। और (9) अता से: भूकंप और भयावहता। जाफर बिन मोहम्मद: एक अत्याचारी शासक जिसे उन पर अधिकार दे दिया जाता है। और कहा गया है: [हृदय पर] मुहर...

(1) (म) में: यह है, और पाठ जाद अल-मसीर 6/68-69 और मजमा अल-बयान 18/80 में इसी तरह है। (2) अन-नुकत व अल-'उयून 4/128। (3) इ'राब अल-कुरआन अल-नहहास द्वारा 3/149। (4)

अन-नुकत व अल-'उयून 4/128-129, और छंद उनके दीवान पृष्ठ 435 में है, और यह अस-सीरह अन-नबविया 3/217 में भी है। (5) दीवान और अस-सीरह अन-नबविया में: "हमसे" (मिन्ना)। (6) (ज़) में: "और खोला गया" (वा फुतिहत)। (7) इ'राब अल-कुरआन अल-नहहास द्वारा 3/150 और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (8) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 3/1400। (9) शब्द "व अन" (ज़) और अल-कश्शाफ 3/79 से है, और राजी ने 24/42 में इब्न अब्बास, अता और जाफर का कथन भी उल्लेख किया है।

سورہ النور: آیت 63 361

...'الملاودة' سے، جس کا مطلب ہے (1) دیکھے جانے کے ڈر سے کسی چیز کے پیچھے چھپنا؛ منافقین نمازِ جمعہ سے چپکے سے نکل جایا کرتے تھے (2)۔ «لواذاً» حال کے مقام پر مصدر ہے، یعنی: ایک دوسرے کی آڑ لینے والے (3)، یعنی ہر ایک رسول اللہ ﷺ سے چھپنے کے لیے دوسرے کے ساتھ مل جاتا ہے؛ کیونکہ منافقین پر جمعہ کے دن اور خطبہ کی حاضری سے زیادہ بوجھل کوئی چیز نہ تھی؛ اسے النقاش نے روایت کیا ہے، اور اس پر بات ہو چکی ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ جہاد سے واپس آتے ہوئے ایک دوسرے کی آڑ لے کر چپکے سے نکل جاتے تھے؛ حسن نے کہا: لواذاً کا مطلب جہاد سے فرار ہے؛ اور اسی سے حسان کا یہ قول ہے (4):

وقریش تجول منکم (5) لواذاً لم تحافظ وخفت منها الحلوم (اور قریش تم میں سے بچ کر نکلتے ہوئے گھوم رہے ہیں، انہوں نے پاسداری نہ کی اور ان کی عقلیں ہلکی ہو گئیں)

اور اس کا 'واؤ' (لواذاً میں) (6) 'لاوذ' میں متحرک ہونے کی وجہ سے صحیح رہا، کہا جاتا ہے: 'لاوذ یلوذ ملاوذة ولواذاً'، اور 'لاذ یلوذ [لوذاً] ولیاذاً'؛ واؤ 'یا' میں بدل گیا کیونکہ اس سے پہلے والے حرف پر کسرہ ہے، جو 'لاذ' کے اعلال کی پیروی میں ہے؛ پس جب یہ 'فاعَل' کا مصدر ہو تو اس میں اعلال نہیں ہوتا؛ کیونکہ 'فاعَل' میں اعلال جائز نہیں (7)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس وہ لوگ ڈریں جو اس کے حکم کی خلاف ورزی کرتے ہیں} اس آیت سے فقہاء نے استدلال کیا ہے کہ امر (حکم) وجوب کے لیے ہے (8)۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ اللہ تبارک و تعالیٰ نے اپنے حکم کی خلاف ورزی سے ڈرایا ہے، اور اس پر سزا کی وعید سنائی ہے، اپنے اس قول سے: {کہ ان پر کوئی فتنہ آپڑے یا انہیں دردناک عذاب پہنچے}۔ پس اس کی خلاف ورزی حرام ہے، لہٰذا اس کے حکم کی تعمیل واجب ہے۔ اور یہاں "فتنہ" سے مراد ہے: قتل ہونا، یہ ابن

عباس نے کہا ہے۔ اور (9) عطا سے مروی ہے: زلزلہ اور ہولناکیاں۔ جعفر بن محمد: ایک جابر حکمران جو ان پر مسلط کر دیا جائے۔ اور کہا گیا ہے: دل پر مہر...

(1) (م) میں: یہ ہے، اور کلام زاد المسیر 6/68-69 اور مجمع البیان 18/80 میں اسی طرح ہے۔ (2) النکت والعیون 4/128۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 3/149۔ (4) النکت والعیون 4/128-129، اور یہ بیت ان کے دیوان ص 435 میں ہے، اور یہ السیرة النبویہ 3/217 میں بھی ہے۔ (5) دیوان اور السیرة النبویہ میں: "منّا" (ہم سے) ہے۔ (6) (ظ) میں: "وفتحت" (اور کھولا گیا)۔ (7) إعراب القرآن للنحاس 3/150 اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔ (8) أحکام القرآن لابن العربی 3/1400۔ (9) لفظ "وعن" (ظ) اور الکشاف 3/79 سے ہے، اور الرازی نے بھی 24/42 میں ابن عباس، عطا اور جعفر کا قول ذکر کیا ہے۔

362 Surah An-Nur: Verses 63 - 64

...hearts by the ill-omen of disobeying the Messenger.

The pronoun in "His command" (amrihi) is said to refer to the command of Allah Almighty; this was stated by Yahya bin Salam. And it is said: [it refers] to the command of His Messenger, peace and blessings be upon him; this was stated by Qatadah (1).

The meaning of "disobey His command" (yukhalifuna 'an amrihi) is: they turn away from His command (2).

Abu Ubaidah and Al-Akhfash said: "from" (an) in this place is redundant (3). Al-Khalil and Sibawayh said: it is not redundant, and the meaning is: they disobey after His command; as he said: "...she did not gird [her waist] after wearing a single garment" (4)

From this is His saying: {So he rebelled against the command of his Lord} [Al-Kahf: 50] meaning: he went far from his Lord's command.

And "that" (an) is in the position of accusative (nasb) by "beware" (yahdhar), and it is not permissible according to most grammarians to say "beware Zaid" [without a preposition], but it is permissible with "that" (an); because prepositions (haruf al-khafd) are omitted with it (5).

His (The Almighty's) saying: {Behold, to Allah belongs whatever is in the heavens and the earth. He surely knows what you are upon, and the Day they are returned to Him, He will inform them of what they did. And Allah is Knowing of all things.}

His (The Almighty's) saying: {Behold, to Allah belongs whatever is in the heavens and the earth} in creation and ownership {He surely knows what you...}

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/129. (2) In (D) and (Z): "they turn away from it". The established version is from (M), which corresponds to what is in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/129. (3) The saying of Abu Ubaidah in Majaz al-Quran 2/69, and the saying of Al-Akhfash in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/129, and Al-Muyassar added 6/99. (4) A part of a verse by Imru' al-Qais in his Diwan p. 17, and its completion is: "And she wakes up with crushed musk over her bed... sleeping late, not having girded herself after wearing a single garment." It was also mentioned in the Diwan of Kuthayyir 'Azza p. 285, he said: "A young girl ventured to me through the night... fearful of the night journey, not having girded herself after wearing a single garment." And his saying:

"did not gird" meaning: she did not tie a belt around her after "tafaddul", and "tafaddul" is wearing a single garment. Thus it is in the commentary of the Diwan of Imru' al-Qais. (5) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 3/150.

३६२ सूरा अन-नूर: आयतें ६३ - ६४

...रसूल की अवज्ञा के अपशकुन से दिल।

"उसके आदेश" (अमरिही) में सर्वनाम के बारे में कहा गया है कि यह अल्लाह तआला के आदेश की ओर लौटता है; यह याह्या बिन सलाम ने कहा है। और यह भी कहा गया है: उसके रसूल के आदेश की ओर, उन पर शांति और आशीर्वाद हो; यह कतादा (१) ने कहा है।

"उसके आदेश की अवज्ञा करते हैं" (युख़ालिफ़ूना अन अमरिही) का अर्थ है: वे उसके आदेश से मुँह मोड़ लेते हैं (२)।

अबू उबैदा और अल-अख़फ़श ने कहा: "से" (अन) इस स्थान पर अतिरिक्त (ज़ायद) है (३)। अल-खलील और सिबवैह ने कहा: यह अतिरिक्त नहीं है, और अर्थ है: वे उसके आदेश के बाद अवज्ञा करते हैं; जैसा कि कहा गया है: "...उसने एक वस्त्र पहनने के बाद कमरबंद नहीं बाँधा" (४)

इसी में से उनका कथन है: {तो उसने अपने रब के आदेश की अवज्ञा की} [अल-कहफ़: ५०] अर्थात: वह अपने रब के आदेश से दूर हो गया।

और "कि" (अन) "डरने" (यहज़र) के द्वारा कर्म कारक (नस्ब) की स्थिति में है, और अधिकांश व्याकरणविदों के अनुसार [बिना पूर्वसर्ग के] "ज़ैद से डरो" कहना अनुमत नहीं है, लेकिन यह "कि" (अन) के साथ अनुमत है; क्योंकि इसके साथ पूर्वसर्गों (हुरूफ़ अल-ख़फ़्ज़) को हटा दिया जाता है (५)।

अल्लाह तआला का कथन: {सुन लो, निःसंदेह अल्लाह ही का है जो कुछ आकाशों और धरती में है। वह उसे जानता है जिस पर तुम हो, और जिस दिन वे उसकी ओर लौटाए जाएँगे, तो वह उन्हें बता देगा जो कुछ उन्होंने किया। और अल्लाह हर चीज़ को जानने वाला है।}

अल्लाह तआला का कथन: {सुन लो, निःसंदेह अल्लाह ही का है जो कुछ आकाशों और धरती में है} रचना और स्वामित्व में {वह निश्चित रूप से जानता है जो तुम...}

---

(१) अल-नुकात वल-उयून ४/१२९। (२) (द) और (ज़) में: "वे उससे मुँह मोड़ लेते हैं"। स्थापित पाठ (म) से है, जो अल-नुकात वल-उयून ४/१२९ के अनुरूप है। (३) मजाज़ अल-क़ुरान २/६९ में अबू उबैदा का कथन, और अल-नुकात वल-उयून ४/१२९ में अल-अख़फ़श का कथन, और अल-मुयस्सर ६/९९

ने जोड़ा है। (४) दीवान पृष्ठ १७ में इमरुल कैस के एक शेर का अंश, और इसका पूरा रूप है: "और वह अपने बिस्तर पर पिसे हुए कस्तूरी के साथ सुबह करती है... देर तक सोने वाली, जिसने एक वस्त्र पहनने के बाद कमरबंद नहीं बाँधा।" यह कुथय्यिर अज़्ज़ा के दीवान पृष्ठ २८५ में भी आया है, उसने कहा: "एक भोली युवती रात में मेरी ओर आई... रात की यात्रा से डरने वाली, जिसने एक वस्त्र पहनने के बाद कमरबंद नहीं बाँधा।" और उसका कथन: "कमरबंद नहीं बाँधा" अर्थात: उसने "तफद्दुल" के बाद अपने ऊपर पेटी नहीं बाँधी, और "तफद्दुल" का अर्थ है एक वस्त्र पहनना। इमरुल कैस के दीवान की व्याख्या में ऐसा ही है। (५) अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरान ३/१५०।

۳۶۲ سورة النور: آیات ۶۳ - ۶۴

...رسول کی مخالفت کی نحوست سے دل۔

اور "أَمْرِهِ" (اس کے حکم) میں ضمیر کے بارے میں کہا گیا ہے کہ یہ اللہ تعالیٰ کے حکم کی طرف لوٹتی ہے؛ یہ یحییٰ بن سلام نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: اس کے رسول علیہ الصلاۃ والسلام کے حکم کی طرف؛ یہ قتادہ (۱) نے کہا۔

اور "يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ" کا مطلب ہے: وہ اس کے حکم سے اعراض کرتے (منہ موڑتے) ہیں (۲)۔

ابو عبیدہ اور اخفش نے کہا: اس جگہ "عن" زائد ہے (۳)۔ اور خلیل اور سیبویہ نے کہا: یہ زائد نہیں ہے، اور معنی یہ ہے: وہ اس کے حکم کے بعد مخالفت کرتے ہیں؛ جیسا کہ کہا گیا: "...اس نے ایک ہی کپڑا پہننے کے بعد پٹکا نہیں باندھا" (۴)

اسی میں سے اللہ کا یہ فرمان ہے: ﴿فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ﴾ [الکہف: ۵۰] یعنی: وہ اپنے رب کے حکم سے دور ہو گیا۔

اور "أن" «يَحْذر» (ڈرنا) کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے، اور اکثر نحویوں کے نزدیک [بغیر حرفِ جر کے] "حذِر زيداً" کہنا جائز نہیں ہے، جبکہ یہ "أن" کے ساتھ جائز ہے؛ کیونکہ حروفِ جار اس کے ساتھ حذف کر دیے جاتے ہیں (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنتُمْ عَلَيْهِ وَيَوْمَ يُرْجَعُونَ إِلَيْهِ فَيُنَبِّئُهُم بِمَا عَمِلُوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ تخلیق اور ملکیت کے اعتبار سے ﴿قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنتُمْ...﴾

(١) النكت والعيون ١٢٩/٤۔ (٢) (د) اور (ظ) میں ہے: "اس سے اعراض کرتے ہیں"۔ اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے، جو النكت والعيون ١٢٩/٤ کے مطابق ہے۔ (٣) مجاز القرآن ٦٩/٢ میں ابو عبیدہ کا قول، اور النكت والعيون ١٢٩/٤ میں اخفش کا قول، اور الميسر ٩٩/٦ نے اضافہ کیا ہے۔ (٤) امرؤ القیس کے دیوان صفحہ ١٧ سے ایک شعر کا ٹکڑا، اور اس کا مکمل شعر ہے: "وتضحی فتيت المسك فوق فراشها ... نؤوم الضحى لم تنتطق عن تفضل" (اور وہ اپنے بستر پر کچی کستوری بکھرے ہونے کی حالت میں صبح کرتی ہے... چاشت کے وقت تک سونے والی، جس نے ایک لباس پہننے کے بعد پٹکا نہیں باندھا)۔ اور یہ کثیر عزو کے دیوان صفحہ ٢٨٥ میں بھی آیا ہے، اس نے کہا: "أخاضت إليَّ الليلَ خَودٌ غريرةٌ ... جَبَانُ السُّرى لم تنتطق عن تفضل" (ایک بھولی بھالی دوشیزہ رات کے وقت میری طرف آئی... رات کے سفر سے ڈرنے والی، جس نے ایک لباس پہننے کے بعد پٹکا نہیں باندھا)۔ اور اس کا قول: "لم تنتطق" یعنی: اس نے "تفضل" کے بعد اپنے اوپر پٹکا (کمر بند) نہیں باندھا، اور "تفضل" کا مطلب ہے: ایک ہی کپڑا پہننا۔ امرؤ القیس کے دیوان کی شرح میں اسی طرح ہے۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ١٥٠۔

٣٦٣ Surah An-Nur: Verse 64

...upon it] so He will recompense you for it. And "He knows" here has the meaning of "He knew". {And [on] the Day they are returned to Him}; after it was in a form of direct address, it returned to an informative narration; and this is called: style shifting (iltifat). {He will inform them of what they did} meaning: He tells them about their deeds and recompenses them for them. {And Allah is Knowing of all things} regarding their deeds and their states (1).

The Surah concluded with what it contained of interpretation, and praise be to Allah for the facilitation.

---

(1) Similar speech is in the Tafsir of Abu al-Layth al-Samarqandi 2/451, and Al-Kashshaf 3/80.

३६३ सूरह अन-नूर: आयत ६४

...उसके लिए] तो वह तुम्हें इसका बदला देगा। और यहाँ "वह जानता है" का अर्थ "वह जानता था" है। {और [उस] दिन जब वे उसकी ओर लौटाए जाएंगे}; पहले संबोधन के रूप में होने के बाद अब समाचार के रूप में लौट आया; और इसे 'التلوين। خطاب' (शैली परिवर्तन) कहा जाता है। {वह उन्हें उनके किए हुए कार्यों के बारे में बताएगा} अर्थात: वह उन्हें उनके कर्मों के बारे में सूचित करेगा और उनका बदला देगा। {और अल्लाह हर चीज़ को जानने वाला है} उनके कार्यों और उनकी स्थितियों के बारे में (१)।

सूरह उस व्याख्या के साथ समाप्त हुई जो इसमें समाहित थी, और आसानी के लिए अल्लाह का शुक्र है।

---

(१) इसी प्रकार का कथन अबू अल-लयथ अल-समरकंदी के तफ़सीर २/४५१ और अल-कश्शाफ ३/८० में है।

...اس پر] تو وہ تمہیں اس کا بدلہ دے گا۔ اور "یعلم" (وہ جانتا ہے) یہاں "عَلِمَ" (وہ جانتا تھا) کے معنی میں ہے۔ {اور جس دن وہ اس کی طرف لوٹائے جائیں گے}؛ خطاب (مخاطب) کے بعد اب یہ خبر (غائب) میں بدل گیا ہے؛ اور اسے "خطابِ تلوین" (التفات) کہا جاتا ہے۔ {تو وہ انہیں بتائے گا جو کچھ انہوں نے کیا} یعنی: انہیں ان کے اعمال سے آگاہ کرے گا اور ان کا بدلہ دے گا۔ {اور اللہ ہر چیز کا جاننے والا ہے} ان کے اعمال اور ان کے حالات کا (۱)۔

سورت اس تفسیر کے ساتھ اختتام پذیر ہوئی جو اس میں شامل تھی، اور آسانی پر اللہ کا شکر (الحمد للہ) ہے۔

---

(۱) اسی طرح کی گفتگو تفسیر ابی اللیث السمرقندی ۲/ ۴۵۱ اور الکشاف ۳/ ۸۰ میں ہے۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Surat al-Furqan

It is entirely Meccan according to the majority (1). Ibn Abbas and Qatadah said: Except for three verses of it that were revealed in Medina, which are: {And those who do not invoke with Allah another deity} until His saying: {And Allah was Ever-Forgiving, Merciful} (2) [Verses: 68-70]. Al-Dahhak said: It is Medinan, and in it are Meccan verses; His saying: {And those who do not invoke with Allah another deity} the verses (3).

The purpose of this Surah is to mention the aspect of the greatness (4) of the Quran, and to mention the slanders of the disbelievers regarding prophethood, and the response to their claims (5). Among them is their saying: That Muhammad fabricated the Quran, and that it is not from Allah (6).

His Almighty saying: {Blessed is He who sent down the Criterion upon His Servant that he may be to the worlds a warner (1) He to whom belongs the dominion of the heavens and the earth and who has not taken a son and has not had a partner in dominion and has created each thing and determined it with [precise] determination (2) But they have taken besides Him gods who create nothing while they are created, and possess not for themselves any harm or benefit and possess not [power to cause] death or [give] life or [cause] resurrection (3)}.

His Almighty saying: {Blessed is He who sent down the Criterion} - "Blessed" (Tabaraka): there is difference regarding its meaning; Al-Farra' said: It is...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/199. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/130, and Zad al-Masir 6/71. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/199. (4) In the copies: "Great" (Azim). The text here is established from (M). (5) After it in (M): "and their ignorance". (6) See Al-Muharrar al-Wajiz 4/199.

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है।

सूरह अल-फ़ुरकान

बहुमत के अनुसार यह पूरी मक्की है (1)। इब्न अब्बास और कतादा ने कहा: इसकी तीन आयतों को छोड़कर जो मदीना में उतरीं, और वे हैं: {और जो अल्लाह के साथ किसी दूसरे आराध्य को नहीं पुकारते} उनके इस कथन तक: {और अल्लाह बहुत क्षमाशील, दयालु है} (2) [आयत: 68-70]। अल-दह्हाक ने कहा: यह मदनी है, और इसमें मक्की आयतें हैं; उनका कथन: {और जो अल्लाह के साथ किसी दूसरे आराध्य को नहीं पुकारते} आयतें (3)।

इस सूरह का उद्देश्य कुरान की महानता (4) के पक्ष का उल्लेख करना, और नबूवत (पैग़म्बरी) के बारे में काफिरों के आक्षेपों का उल्लेख करना और उनके दावों का उत्तर देना (5) है। उनके कथनों में यह भी है कि: मुहम्मद ने कुरान खुद घड़ लिया है, और यह अल्लाह की ओर से नहीं है (6)।

अल्लाह तआला का कथन: {वह बड़ा बरकत वाला है जिसने अपने बंदे पर 'अल-फ़ुरकान' (सत्य-असत्य का अंतर करने वाला ग्रंथ) उतारा ताकि वह दुनिया वालों के लिए चेतावनी देने वाला हो (1) वह जिसकी आकाशों और पृथ्वी की बादशाही है और उसने कोई संतान नहीं बनाई और न बादशाही में उसका कोई साझेदार है और उसने हर चीज़ को पैदा किया फिर उसका एक अंदाज़ा मुकर्रर किया (2) और उन्होंने उसके सिवा ऐसे आराध्य बना लिए जो कुछ भी पैदा नहीं करते बल्कि वे खुद पैदा किए जाते हैं, और वे अपने लिए न किसी नुकसान का अधिकार रखते हैं और न किसी लाभ का, और न वे मौत का अधिकार रखते हैं, न ज़िन्दगी का और न दोबारा ज़िंदा उठ खड़े होने का (3)}।

अल्लाह तआला का कथन: {वह बड़ा बरकत वाला है जिसने फ़ुरकान उतारा} - "तबारक" (बरकत वाला) के अर्थ में मतभेद है; अल-फर्रा ने कहा: वह...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/199। (2) अल-नुकत वल-उयून 4/130, और ज़ाद अल-मसीर 6/71। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/199। (4) प्रतियों में: "अज़ीम" (महान)। यहाँ पाठ (म) से पुख्ता किया गया है। (5) इसके बाद (म) में है: "और उनकी अज्ञानता"। (6) देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/199।

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سورہ الفرقان

جمہور کے قول کے مطابق یہ پوری مکی ہے (1)۔ اور ابن عباس اور قتادہ نے کہا: سوائے اس کی تین آیتوں کے جو مدینہ میں نازل ہوئیں، اور وہ یہ ہیں: {وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ} ان کے قول تک: {وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا} (2) [آیت: 68-70]۔ اور ضحاک نے کہا: یہ مدنی ہے، اور اس میں مکی آیات ہیں؛ ان کا قول: {وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ} آیات (3)۔

اس سورہ کا مقصد قرآن کی عظمت (4) کا پہلو بیان کرنا، نبوت کے بارے میں کفار کے اعتراضات کا ذکر کرنا، اور ان کے اقوال (5) کا جواب دینا ہے، جن میں ان کا یہ قول بھی شامل ہے کہ: قرآن محمد نے خود گھڑ لیا ہے، اور یہ اللہ کی طرف سے نہیں ہے (6)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بابرکت ہے وہ جس نے اپنے بندے پر فرقان (حق و باطل میں تمیز کرنے والی کتاب) اتاری تاکہ وہ جہان والوں کے لیے ڈرانے والا ہو (1) وہی جس کے لیے آسمانوں اور زمین کی بادشاہت ہے اور اس نے کوئی اولاد نہیں بنائی اور نہ بادشاہت میں اس کا کوئی شریک ہے اور اس نے ہر چیز کو پیدا کیا پھر اس کا ایک اندازہ مقرر کیا (2) اور انہوں نے اس کے سوا ایسے معبود بنا لیے جو کچھ پیدا نہیں کرتے بلکہ وہ خود پیدا کیے جاتے ہیں، اور وہ اپنی جانوں کے لیے نہ کسی نقصان کا اختیار رکھتے ہیں اور نہ کسی نفع کا، اور نہ وہ موت کا اختیار رکھتے ہیں، نہ زندگی کا اور نہ دوبارہ جی اٹھنے کا (3)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ} لفظ «تبارک» کے معنی میں اختلاف ہے؛ چنانچہ فراء نے کہا: وہ...

(1) المحرر الوجيز 199/4۔ (2) النکت والعیون 130/4، اور زاد المسیر 71/6۔ (3) المحرر الوجیز 199/4۔ (4) نسخوں میں لفظ "عظیم" ہے، اور یہاں متن (م) سے ثابت کیا گیا ہے۔ (5) اس کے بعد (م) میں ہے: "اور ان کی جہالتیں"۔ (6) دیکھئے المحرر الوجیز 199/4۔

365

Surah Al-Furqan: Verses 1-3

In Arabic, "and 'taqaddas' (sanctified) are one, and they both signify greatness. Al-Zajjaj said: 'Tabaraka' is on the form of 'tafa'ala' derived from 'al-barakah' (blessing). He said: the meaning of 'al-barakah' is abundance in everything good. It is also said: 'Tabaraka' means He is Exalted. It was also said: His giving is exalted, meaning it increased and became plenty. And it was said: the meaning is that His blessing is lasting and firm. Al-Nahhas said (1): This is the most appropriate in language and derivation; from the kneeling (baraka) of a thing when it remains firm, from which is: the camel knelt (baraka) and the bird stayed (baraka) on the water, i.e., it remained and stayed. As for the first saying, it is confused; because sanctification (taqdees) is from purity (taharah), and it has nothing to do with this. Al-Tha'labi said: It is said: 'Blessed is Allah' (tabaraka Allah), but it is not said of Him (2): 'Mutabarak' (Blessed one) nor 'Mubarak' (Blessed one); because His names and attributes end where revelation stops (tawqif). Al-Tirimmah said: You are blessed, none can give what You have withheld / and there is no withholder, O Lord, for what You have given (3) Another said: You are blessed, whatever You decree occurs, and to You belongs praise (4) I say: Some scholars have mentioned "Al-Mubarak" among His Beautiful Names, and we also mentioned it in our book (5). If there was a consensus that it should not be said, then the consensus is accepted, but if there was disagreement about it, then many names are disagreed upon in counting them, such as 'Al-Dahr' (Time) and others. We have pointed that out there, and praise be to Allah. And 'Al-Furqan' is the Quran. And it was said: It is a name for every revealed scripture, as He said: {And We had given Moses and Aaron the Criterion (Al-Furqan)} [Al-Anbiya: 48]. And there are two reasons for calling it Furqan:

(1) In 'I'rab al-Qur'an' 3/151, and what precedes it is from there, and see the saying of Al-Farra' in 'Ma'ani al-Qur'an' 2/262, and the saying of Al-Zajjaj in 'Ma'ani al-Qur'an' 4/57. (2) The word 'lahu' (to Him) is from the manuscript copies. (3) We did not find it. (4) The second half of a verse by Abu Sakhr Al-Hudhali, and its first half is: 'Nor will that time which has passed return.' And it was previously mentioned in 14/271. (5) We did not find it in the printed edition of the book 'Al-Asna' by the author, and it is known that His names, Glory be to Him, and His attributes are 'tawqifiyyah' (based on revelation) as mentioned by Al-Tha'labi and other scholars.

३६५

सूरा अल-फ़ुरकान: आयतें १ - ३

अरबी में "और 'तक़द्दस' (पवित्र)" एक ही हैं, और वे दोनों महानता के लिए हैं। अल-ज़ज्जाज ने कहा: 'तबारक' (धन्य) 'अल-बरकत' (बरकत) से 'तफ़ाल' के रूप में है। उन्होंने कहा: बरकत का अर्थ है हर अच्छी चीज़ की प्रचुरता। और कहा गया है: 'तबारक' का अर्थ है वह बुलंद है। और कहा गया है: उसका दान बुलंद है, अर्थात बढ़ा और प्रचुर हुआ। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है कि उसकी कृपा निरंतर और स्थिर है। अल-नहहास ने कहा (१): भाषा और व्युत्पत्ति में यह सबसे उचित है; किसी चीज़ के'बरक' (घुटने टेकने या बैठने) से, जब वह स्थिर हो जाती है, उसी से है: ऊंट बैठ गया और पक्षी पानी पर रुक गया, यानी वह बना रहा और टिका रहा। जहाँ तक पहली बात का संबंध है, वह भ्रमित करने वाली है; क्योंकि पवित्रीकरण (तक़्दीस) शुद्धता (तहारत) से है, और इसका इससे कोई लेना-देना नहीं है। अल-सालाबी ने कहा: कहा जाता है: 'तबारक अल्लाह' (अल्लाह धन्य है), लेकिन उसके लिए यह नहीं कहा जाता (२): 'मुतबारक' या 'मुबारक'; क्योंकि उसके नाम और गुण वहीं समाप्त होते हैं जहाँ रहस्योद्घाटन (तौक़ीफ़) रुकता है। अल-तिरिम्माह ने कहा: तू धन्य है, जो तूने रोक लिया उसे कोई देने वाला नहीं / और जो तूने दे दिया उसे कोई रोकने वाला नहीं, हे रब (३)। एक अन्य ने कहा: तू धन्य है, तू जो भी निर्णय करता है वह घटित होता है, और तेरे लिए ही प्रशंसा है (४)। मैंने कहा: कुछ विद्वानों ने उसके सुंदर नामों (अस्मा-उल-हुस्ना) में "अल-मुबारक" का उल्लेख किया है, और हमने अपनी पुस्तक (५) में भी इसका उल्लेख किया है। यदि इस बात पर सहमति (इज्मा) हो कि इसे नहीं कहा जाना चाहिए, तो सहमति स्वीकार की जाती है, लेकिन यदि इसमें मतभेद है; तो बहुत से नामों की गणना में मतभेद है; जैसे 'अल-दहर' (समय) और अन्य। हमने वहां इसकी ओर इशारा किया है, और अल्लाह का शुक्र है। और 'अल-फ़ुरकान' कुरान है। और कहा गया है: यह हर उतारी गई किताब का नाम है, जैसा कि उन्होंने कहा: {और हमने मूसा और हारून को फ़ुरकान (सत्य और असत्य के बीच अंतर करने वाली किताब) दी थी} [अल-अंबिया: ४८]। और इसे फ़ुरकान कहने के दो कारण हैं:

(१) 'इराब अल-कुरान' ३/१५१ में, और उससे पहले का हिस्सा वहीं से है, और देखें अल-फर्रा का कथन 'मा'नी अल-कुरान' २/२६२ में, और अल-ज़ज्जाज का कथन 'मा'नी अल-कुरान' ४/५७ में। (२) शब्द 'लहु' (उसके लिए) हस्तलिखित प्रतियों से है। (३) हमें यह नहीं मिला। (४) अबू सखर अल-हुज़ली के एक शेर का दूसरा भाग, और उसका पहला भाग है: 'और वह बीता हुआ समय वापस नहीं

आएगा।' और यह १४/२७१ में पहले आ चुका है। (५) हमें यह लेखक की पुस्तक 'अल-अस्मा' के मुद्रित संस्करण में नहीं मिला, और यह ज्ञात है कि उसके नाम, वह पवित्र है, और उसके गुण 'तौक़ीफ़िया' (रहस्योद्घाटन पर आधारित) हैं जैसा कि अल-सालाबी और अन्य विद्वानों ने उल्लेख किया है।

٣٦٥

سورة الفرقان: آیات ١ - ٣

عربی میں "اور «تقدس»" ایک ہی ہیں، اور وہ دونوں عظمت کے لیے ہیں۔ الزجاج نے کہا: «تبارک»: برکت سے «تفاعل» کے وزن پر ہے۔ انہوں نے کہا: برکت کا معنی ہے ہر خیر والی چیز کی کثرت| اور کہا گیا: «تبارک»: بلند ہوا۔ اور کہا گیا: اس کی عطا بلند ہوئی، یعنی: زیادہ اور کثیر ہوئی۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ اس کا انعام دائمی اور ثابت ہے۔ النحاس نے کہا (١): لغت اور اشتقاق میں یہ سب سے بہتر ہے؛ کسی چیز کے «برک» (بیٹھنے) سے؛ جب وہ ثابت ہو جائے، اور اسی سے ہے: اونٹ بیٹھ گیا (برک) اور پرندہ پانی پر رک گیا، یعنی: وہ ٹھہرا رہا اور ثابت رہا۔ جہاں تک پہلے قول کا تعلق ہے تو وہ خلط ملط ہے؛ کیونکہ تقدیس تو طہارت (پاکیزگی) سے ہے، اور اس کا اس سے کوئی تعلق نہیں ہے۔ الثعلبی نے کہا: کہا جاتا ہے: تبارک اللہ، اور اس کے لیے یہ نہیں کہا جاتا (٢): متبارک اور نہ ہی مبارک؛ کیونکہ اس کے اسماء اور صفات وہاں ختم ہوتے ہیں جہاں توقیف (وحی) وارد ہوئی ہے۔ الطرماح نے کہا: تو بابرکت ہے، جو تو نے روک لیا اسے کوئی دینے والا نہیں / اور جو تو نے دے دیا اسے اے رب کوئی روکنے والا نہیں (٣) اور دوسرے نے کہا: تو بابرکت ہے، جو تو مقدر کرے وہ واقع ہوتا ہے اور تیرے ہی لیے شکر ہے (٤) میں کہتا ہوں: بعض علماء نے اس کے اسمائے حسنیٰ میں «المبارک» کا ذکر کیا ہے، اور ہم نے بھی اسے اپنی کتاب (٥) میں ذکر کیا ہے۔ چنانچہ اگر اس پر اتفاق ہو گیا ہو کہ یہ نہیں کہا جاتا، تو اجماع کو تسلیم کیا جائے گا، اور اگر اس میں اختلاف ہوا ہو؛ تو بہت سے اسماء ہیں جن کے شمار کرنے میں اختلاف ہوا ہے؛ جیسے «الدہر» وغیرہ۔ اور ہم نے وہاں اس پر توجہ دلائی ہے، والحمد للہ۔ اور «الفرقان»: قرآن ہے۔ اور کہا گیا: یہ ہر نازل شدہ (کتاب) کا نام ہے، جیسا کہ اللہ نے

فرمایا: ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا مُوسَىٰ وَهَٰرُونَ الْفُرْقَانَ﴾ [الانبياء: ٤٨]۔ اور اس کا نام فرقان رکھنے کی دو وجوہات ہیں:

(١) إعراب القرآن ٣/ ١٥١ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے، اور الفراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ٢/ ٢٦٢ میں، اور الزجاج کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ٤/ ٥٧ میں دیکھیں۔ (٢) لفظ: «له» (اس کے لیے) قلمی نسخوں سے ہے۔ (٣) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (٤) ابو صخر الہذلی کے ایک شعر کا دوسرا مصرعہ، اور اس کا پہلا مصرعہ ہے: ولا عائداً ذاك الزمان الذي مضى۔ اور یہ پہلے ١٤/ ٢٧١ پر گزر چکا ہے۔ (٥) ہمیں مصنف کی کتاب «الأسنى» کے مطبوعہ نسخے میں یہ نہیں ملا، اور یہ معلوم ہے کہ اللہ سبحانہ کے اسماء اور اس کی صفات توقیفی (وحی پر مبنی) ہیں جیسا کہ الثعلبی اور دیگر علماء نے ذکر کیا ہے۔

One of them: Because it distinguished between truth and falsehood, and between the believer and the disbeliever. Second: Because it contains an explanation of what has been legislated of lawful and unlawful; narrated by Al-Naqqash(1). {Upon His servant} means Muhammad ﷺ. {That he/it may be to the worlds a warner} The noun for "yakuna" (be) is hidden within it, referring back to "His servant," which is more appropriate as it is closer to it. It is also permissible for it to refer back to "Al-Furqan." Abdullah bin Al-Zubayr read: "Upon His servants"(2). It is said: Warned: when he frightened; and this has been mentioned at the beginning of "Al-Baqarah"(3). And "Al-Nadhir" (The Warner): One who warns of destruction. Al-Jawhari(4): Al-Nadhir: the one who warns, and Al-Nadhir: the warning itself. What is meant by "the worlds" here is humans and jinn, because the Prophet ﷺ was a messenger to both of them, and a warner to both of them, and he is the Seal of the Prophets, and no one else was universal in message except Noah; for his message encompassed all humans after the flood; because creation began anew with him(5). His words, Exalted be He: {He to whom belongs the sovereignty of the heavens and the earth} The Exalted magnified Himself. {And has not taken a son} He, Glory be to Him, purified Himself from what the polytheists said about the angels being the daughters of Allah; meaning the daughters of Allah, Glory be to Him and Exalted, and from what the Jews said: "Ezra is the son of Allah"; Exalted be Allah, and from what the Christians said: "The Messiah is the son of Allah"; Allah is Exalted above that. {And has not had a partner in dominion} unlike what the idolaters said(6). {And has created each thing} not as the Magians and the Dualists said(7): that the Devil or darkness creates some things. Nor as those who say that the creature has the power of creation say. So the verse is a refutation of these(8). {And determined it with [precise] determination} meaning: He determined everything from what He created.

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 4/131. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 103, and Al-Muhtasib 2/117. (3) 1/281. (4) In As-Sahah (n-dh-r). (5) Al-Nukat wal-'Uyun 4/131. (6) See Tafsir al-Tabari 17/396, and Al-Wasit 3/332. (7) Dualism: A sect that claimed light and darkness are eternal and pre-existent, unlike the Magians who said darkness was created... etc. Al-Milal wal-Nihal 1/244. (8) See Tafsir al-Razi 4/46, and Al-Farq bayn al-Firaq by Abd al-Qahir al-Baghdadi p. 261.

पहला: क्योंकि इसने सत्य और असत्य, और आस्तिक और नास्तिक के बीच अंतर कर दिया। दूसरा: क्योंकि इसमें हलाल (वैध) और हराम (अवैध) का स्पष्टीकरण है; इसे अल-नक्काश ने वर्णित किया है(1)। {अपने बंदे पर} इससे तात्पर्य मुहम्मद ﷺ हैं। {ताकि वह संसार वालों के लिए चेतावनी देने वाला हो} इसमें "यकून" (होना) का संज्ञा शब्द छिपा हुआ है जो "अपने बंदे" की ओर संकेत करता है, और यही अधिक उचित है क्योंकि यह उसके अधिक निकट है। और यह भी संभव है कि यह "अल-फ़ुरकान" की ओर संकेत करे। और अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर ने पढ़ा: "अपने बंदों पर"(2)। कहा जाता है: "अंज़ारा": जब उसने डराया; और यह "अल-बकराह" के आरम्भ में आ चुका है(3)। और "अल-नज़ीर": विनाश से सचेत करने वाला। अल-जौहरी(4): अल-नज़ीर: चेतावनी देने वाला, और अल-नज़ीर: स्वयं चेतावनी। यहाँ "आलमिन" (संसार वालों) से तात्पर्य मनुष्य और जिन्न हैं, क्योंकि नबी ﷺ इन दोनों की ओर रसूल बनाकर भेजे गए थे, और इन दोनों के लिए चेतावनी देने वाले थे, और आप नबियों के अंतिम (खातमुल अंबिया) हैं, और आपके सिवाय कोई अन्य सार्वभौमिक संदेश वाला नहीं था सिवाय नूह के, क्योंकि उनका संदेश तूफान के बाद सभी मनुष्यों के लिए था; क्योंकि उनके साथ ही सृष्टि की पुन: शुरुआत हुई(5)। अल्लाह तआला का कथन: {वह जिसके लिए आसमानों और ज़मीन का राज्य है} अल्लाह तआला ने स्वयं की महिमा का वर्णन किया। {और उसने कोई संतान नहीं बनाई} अल्लाह सुभानहु व तआला ने स्वयं को उन बातों से पवित्र बताया जो मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने कही थीं कि फरिश्ते अल्लाह की संतान हैं; अर्थात् अल्लाह की बेटियाँ, और जो यहूदियों ने कहा: "उज़ैर अल्लाह का बेटा है"; अल्लाह तआला इससे बहुत ऊँचा है, और जो ईसाइयों ने कहा: "मसीह अल्लाह का बेटा है"; अल्लाह तआला इससे ऊपर है। {और उसके राज्य में कोई साझीदार नहीं है} जैसा कि मूर्तिपूजकों ने कहा(6)। {और उसने हर चीज़ को पैदा किया} वैसा नहीं जैसा कि मजूसी और थनविया (द्वैतवादी) ने कहा(7): कि शैतान या अंधकार कुछ चीज़ों की रचना करता है। और न ही वैसा जैसा वह कहता है जो कहता है कि प्राणी में निर्माण करने की शक्ति है। अतः यह आयत इन लोगों का खंडन है(8)। {फिर उसका एक सटीक अनुमान निर्धारित किया} अर्थात्: उसने जो कुछ भी रचा, हर चीज़ का एक मापदंड और भाग्य निर्धारित किया।

---

(1) अल-नुकात वल-'उयून 4/131। (2) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 103, और अल-मुहतासिब 2/117। (3) 1/281। (4) अस-सहाह में (न-ज़-र)। (5) अल-नुकात वल-'उयून 4/131। (6) देखिए तफ़्सीर अल-तबरी 17/396, और अल-वसीत 3/332। (7) थनविया: एक संप्रदाय जिसने दावा किया

कि प्रकाश और अंधकार अनादि और शाश्वत हैं, मजूसी के विपरीत जिन्होंने कहा कि अंधकार उत्पन्न हुआ है... आदि। अल-मिलल वल-निहल 1/244। (8) देखिए तफ़्सीर अल-राज़ी 4/46, और 'अल-फ़र्क़ बैन अल-फ़िरक़' अब्दुल क़ादिर अल-बग़दादी द्वारा पृ. 261।

پہلا: کیونکہ اس نے حق اور باطل، اور مومن اور کافر کے درمیان فرق کر دیا۔ دوسرا: کیونکہ اس میں حلال و حرام کی تشریح ہے جو مشروع کیا گیا؛ اسے النقاش نے روایت کیا ہے(1)۔ {اپنے بندے پر} اس سے مراد محمد ﷺ ہیں۔ {تاکہ وہ جہان والوں کے لیے ڈرانے والا ہو} اس میں "یکون" کا اسم پوشیدہ ہے جو "اپنے بندے" کی طرف لوٹتا ہے، اور یہی اولیٰ ہے کیونکہ وہ اس کے زیادہ قریب ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "الفرقان" کی طرف لوٹے۔ اور عبداللہ بن الزبیر نے پڑھا: "اپنے بندوں پر"(2)۔ کہا جاتا ہے: انذر (اس نے ڈرایا): جب اس نے خوفزدہ کیا؛ اور یہ "البقرہ" کے شروع میں گزر چکا ہے(3)۔ اور النذیر: ہلاکت سے خبردار کرنے والا۔ الجوہری(4): النذیر: ڈرانے والا، اور النذیر: ڈرانا۔ یہاں "العالمین" (جہان والوں) سے مراد انسان اور جن ہیں، کیونکہ نبی ﷺ ان دونوں کی طرف رسول بنا کر بھیجے گئے تھے، اور ان دونوں کے لیے ڈرانے والے تھے، اور آپ خاتم الانبیاء ہیں، اور آپ کے علاوہ کوئی دوسرا عالمگیر رسالت والا نہیں تھا سوائے نوح کے؛ کیونکہ ان کی رسالت طوفان کے بعد تمام انسانوں کے لیے عام تھی؛ کیونکہ ان سے تخلیق کی دوبارہ ابتدا ہوئی(5)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ جس کے لیے آسمانوں اور زمین کی بادشاہی ہے} اللہ تعالیٰ نے اپنی بڑائی بیان فرمائی۔ {اور اس نے کوئی اولاد اختیار نہیں کی} اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنے آپ کو ان باتوں سے پاک قرار دیا جو مشرکین کہتے تھے کہ فرشتے اللہ کی اولاد ہیں؛ یعنی اللہ سبحانہ و تعالیٰ کی بیٹیاں، اور ان باتوں سے جو یہودیوں نے کہی: "عزیر اللہ کا بیٹا ہے"؛ اللہ تعالیٰ اس سے پاک ہے، اور ان باتوں سے جو عیسائیوں نے کہی: "مسیح اللہ کا بیٹا ہے"؛ اللہ تعالیٰ اس سے بہت بلند ہے۔ {اور اس کی بادشاہی میں کوئی شریک نہیں} جیسا کہ بت پرستوں نے کہا(6)۔ {اور اس نے ہر چیز کو پیدا کیا} ایسا نہیں جیسا کہ مجوسیوں اور ثنویہ نے

کہا(7): کہ شیطان یا تاریکی بعض چیزوں کو پیدا کرتی ہے۔ اور نہ ویسا ہی جیسا وہ کہتا ہے جو کہتا ہے کہ مخلوق میں پیدا کرنے کی قدرت ہے۔ پس یہ آیت ان لوگوں کا رد ہے(8)۔ {پھر اس کا ایک اندازہ مقرر کیا} یعنی: جو کچھ پیدا کیا اس میں سے ہر چیز کا اندازہ مقرر فرمایا۔

---

(1) النکت والعیون 4/131۔ (2) القراءات الشاذة ص 103، اور المحتسب 2/117۔ (3) 1/281۔ (4) الصحاح میں (نذر)۔ (5) النکت والعیون 4/131۔ (6) دیکھیے تفسیر الطبري 17/396، اور الوسیط 3/332۔ (7) الثنویہ: ایک فرقہ جس کا دعویٰ ہے کہ نور اور تاریکی ازلی اور قدیم ہیں، برعکس مجوسیوں کے جنہوں نے کہا کہ تاریکی پیدا ہوئی ہے... الخ۔ الملل والنحل 1/244۔ (8) دیکھیے تفسیر الرازي 4/46، اور الفرق بین الفرق از عبد القاہر البغدادی ص 261۔

Surah Al-Furqan: Verses 1 - 6 [Page] 367

...by His wisdom over what He willed, not out of negligence (1) or heedlessness; rather, the destinies proceeded according to what Allah created until the Day of Resurrection and after the Day of Resurrection. He is the Creator, the Ordainer; so worship Him alone.

His saying, Exalted is He: {And they have taken besides Him gods} mentions what the polytheists did by way of expressing wonder (2) at their taking of gods, despite what He has manifested of evidence for His oneness and power. {They create nothing} meaning the gods. {And they themselves are created} because the disbelievers (3) believed about them that they harm and benefit, He expressed them as one expresses rational beings. {And they do not possess for themselves [any] harm or benefit} meaning: no warding off of harm or bringing of benefit, thus the possessive was omitted.

And it is said: they are not able to harm themselves or benefit themselves with anything, nor for those who worship them, because they are inanimate objects. {And they do not possess [power over] death or life or resurrection} meaning: they do not cause anyone to die, nor do they bring them to life (4). Resurrection (Nushur): is being brought back to life after death; Allah raised the dead and they were resurrected. This has been mentioned previously (5). Al-A'sha (6) said:

Until people say from what they have seen, "O wonder of the resurrected dead!"

His saying, Exalted is He: {And those who disbelieve say, "This is not except a falsehood he has invented, and another people assisted him with it." Thus they have produced an injustice and a lie. And they say, "Stories of the ancients which he has had written down, and they are dictated to him morning and evening." Say, "It has been sent down by He who knows the secret within the heavens and the earth. Indeed, He is ever Forgiving and Merciful."}

His saying, Exalted is He: {And those who disbelieve say} refers to the polytheists of Quraish. Ibn Abbas said: The speaker [is...]

(1) In (D) and (F) 'desire', and in (M) 'negligence', and what is established is from (Z) and (Zha). (2) In (D) and (Zha): 'wonder', and in (Z): 'the description'. (3) In (M): the polytheists. (4) See Zad al-Masir 6/72. (5) 9/ 252-253. (6) His Diwan p. 191.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें 1 - 6 [पृष्ठ] 367

...अपनी हिकमत (बुद्धिमत्ता) से उस पर जो उसने चाहा, न कि भूल-चूक (1) या लापरवाही से, बल्कि तक़दीरें उसी के अनुसार चलीं जो अल्लाह ने कयामत के दिन तक और कयामत के बाद के लिए पैदा किया है। वह रचयिता है, भाग्य विधाता है; अतः केवल उसी की इबादत करो।

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्होंने उसके सिवा और माबूद बना लिए हैं} यह मुशरिकों के काम का ज़िक्र ताज्जुब (2) के तौर पर किया गया है कि उन्होंने अल्लाह की एकता और कुदरत की दलीलों के बावजूद दूसरे माबूद बना लिए। {वे कुछ भी पैदा नहीं करते} यानी वे माबूद। {बल्कि वे खुद पैदा किए गए हैं} चूँकि काफिरों (3) का यह मानना था कि वे नुकसान या फायदा पहुँचाते हैं, इसलिए उनके लिए उन्हीं शब्दों का प्रयोग किया गया जो बुद्धिमानों के लिए किया जाता है। {और वे अपने लिए भी किसी नुकसान या फायदे का अधिकार नहीं रखते} यानी: न नुकसान को टालने का और न फायदा पहुँचाने का।

और यह भी कहा गया है: वे अपने आप को या अपने पूजने वालों को कोई नुकसान या फायदा पहुँचाने की शक्ति नहीं रखते, क्योंकि वे बेजान चीज़ें हैं। {और वे न मौत पर अधिकार रखते हैं, न जीवन पर और न दोबारा जी उठने पर} यानी: वे न किसी को मार सकते हैं और न किसी को जीवित कर सकते हैं (4)। 'नुशूर' (Nushur) का अर्थ है मौत के बाद जीवित होना; अल्लाह ने मुर्दों को जीवित किया और वे उठ खड़े हुए। इसका ज़िक्र पहले आ चुका है (5)। अल-अशा (6) ने कहा:

यहाँ तक कि लोग अपनी आँखों देखी बात पर कहते हैं, "मरकर ज़िंदा होने वाले पर क्या ही ताज्जुब है!"

अल्लाह तआला का फरमान: {और काफिरों ने कहा, "यह तो बस एक झूठ है जिसे उसने खुद गढ़ लिया है और इसमें दूसरे लोगों ने उसकी मदद की है।" तो वे ज़ुल्म और झूठ पर उतर आए हैं। और उन्होंने कहा, "ये तो पहले के लोगों के किस्से-कहानियाँ हैं जिन्हें उसने लिखवा लिया है और वे सुबह-शाम उसे पढ़ कर सुनाए जाते हैं।" कहो, "इसे उसने उतारा है जो आसमानों और ज़मीन की छिपी हुई बातों को जानता है। बेशक वह बहुत बख्शने वाला, निहायत मेहरबान है।" }

अल्लाह तआला का फरमान: {और काफिरों ने कहा} इससे मुराद कुरैश के मुशरिक हैं। इब्न अब्बास ने कहा: कहने वाला [...]

(1) (द) और (फ) में 'शहवत' है, और (म) में 'सहु' है, और सही (ज़) और (ज़ॉ) से है। (2) (द) और (ज़ॉ) में: 'ताज्जुब', और (ज़) में: 'सिफ़त (नअत)'। (3) (म) में: 'मुशरिक'। (4) देखें ज़ाद अल-मसीर 6/72। (5) 9/ 252-253। (6) उनका दीवान पृ. 191।

سورہ الفرقان: آیات ۱ - ۶ ۳۶۷

...اپنی حکمت سے اس پر جو اس نے چاہا، نہ کہ کسی سہو (۱) یا غفلت سے، بلکہ مقادیر اسی کے مطابق جاری ہوئیں جو اللہ نے قیامت کے دن تک اور قیامت کے بعد کے لیے پیدا کیا ہے، پس وہ خالق ہے، تقدیر بنانے والا ہے؛ پس صرف اسی کی عبادت کرو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاتَّخَذُوا مِن دُونِهِ آلِهَةً﴾ (اور انہوں نے اس کے سوا اور معبود بنا لیے ہیں) مشرکوں کے اس فعل کا ذکر تعجب (۲) کے طور پر کیا گیا ہے کہ انہوں نے اللہ کی وحدانیت اور قدرت کے دلائل ظاہر ہونے کے باوجود معبود بنا لیے۔ ﴿لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا﴾ (وہ کچھ پیدا نہیں کرتے) یعنی وہ معبود۔ ﴿وَهُمْ يُخْلَقُونَ﴾ (اور وہ خود پیدا کیے گئے ہیں) چونکہ کافروں (۳) کا یہ عقیدہ تھا کہ وہ نقصان اور نفع پہنچاتے ہیں، اس لیے ان کے بارے میں وہی صیغہ استعمال کیا گیا جو عقل رکھنے والوں کے لیے ہوتا ہے۔ ﴿وَلَا يَمْلِكُونَ لِأَنفُسِهِمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا﴾ (اور وہ اپنی ذات کے لیے بھی کسی نقصان یا نفع کا اختیار نہیں رکھتے) یعنی: نہ نقصان کو دور کرنے کا اور نہ نفع لانے کا۔

اور کہا گیا ہے: وہ اس بات پر قادر نہیں ہیں کہ اپنی ذات کو یا اپنے پوجنے والوں کو کوئی نقصان پہنچائیں یا نفع دیں، کیونکہ وہ جمادات (بے جان اشیاء) ہیں۔ ﴿وَلَا يَمْلِكُونَ مَوْتًا وَلَا حَيَاةً وَلَا نُشُورًا﴾ (اور وہ نہ موت کا اختیار رکھتے ہیں، نہ زندگی کا اور نہ دوبارہ جی اٹھنے کا) یعنی: وہ نہ کسی کو مارتے ہیں اور نہ کسی کو زندہ کرتے ہیں (۴)۔ اور 'نشور' کا مطلب ہے موت کے بعد زندہ ہونا؛ اللہ نے مردوں کو اٹھایا تو وہ جی اٹھے۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ الاعشی (۶) نے کہا:

یہاں تک کہ لوگ اپنی دیکھی ہوئی بات سے کہتے ہیں، "مر کر جی اٹھنے والے پر کیا ہی تعجب ہے!"

الله تعالىٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ هَذَا إِلَّا إِفْكٌ افْتَرَاهُ وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ فَقَدْ جَاءُوا ظُلْمًا وَزُورًا ۝ وَقَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا ۝ قُلْ أَنزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ غَفُورًا رَّحِيمًا ۝﴾۔

الله تعالىٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ (اور کافروں نے کہا) اس سے مراد مشرکینِ قریش ہیں۔ ابن عباس نے کہا: کہنے والا [...]

(١) (د) اور (ف) میں 'شہوت' ہے، اور (م) میں 'سہو' ہے، اور ثابت شدہ (ز) اور (ظ) سے ہے۔ (٢) (د) اور (ظ) میں: 'التعجب'، اور (ز) میں: 'النعت'۔ (٣) (م) میں: 'المشركون'۔ (٤) دیکھئے زاد المسير ٦ / ٧٢ ۔ (٥) ٩/ ٢٥٢-٢٥٣ ۔ (٦) ان کا دیوان ص ١٩١ ۔

Among them was Al-Nadr bin Al-Harith; and similarly, all instances in the Quran mentioning 'legends' (1). Muhammad bin Ishaq said: He used to cause harm to the Prophet (2) ﷺ. {THIS} meaning the Quran. {IS BUT A FORGERY HE HAS INVENTED} meaning: a lie he fabricated. {AND ANOTHER PEOPLE ASSISTED HIM IN IT} meaning the Jews; as stated by Mujahid (3).

Ibn Abbas said: The meaning of His saying: "ANOTHER PEOPLE" refers to: Abu Fukaihah, the client of the Al-Hadhrami family, Addas, and Jabr, and these three were from the People of the Book (4). Their mention has already passed in Surah Al-Nahl (5). {SO THEY HAVE INDEED BROUGHT FORTH AN INJUSTICE} meaning: with injustice. It was also said: The meaning is: they committed an injustice {AND A LIE}. {AND THEY SAY: LEGENDS OF THE ANCIENTS} Al-Zajjaj said (6): The singular of 'Asatir' (legends) is 'Usturah'; like 'Udhuthah' (tale) and 'Ahadith' (tales).

Others said: 'Asatir' is the plural of 'Ashtar' (lines); like 'Aqwal' (sayings) and 'Aqawil' (utterances) (7). {HE HAS WRITTEN THEM DOWN} meaning Muhammad. {THEY ARE DICTATED TO HIM} i.e., recited to him and read. {MORNING AND EVENING} until he memorizes them (8). And 'tumla' (dictated) is originally 'tumlal', so the last 'lam' was changed into a 'ya' [to escape] from doubling (9): like their saying: 'taqadda al-bazi' (the falcon swooped) (10); and its likeness.

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/132, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/200. (2) Mentioned by Ibn Hisham in As-Sirah an-Nabawiyyah 1/300 at length, and reported by Al-Tabari in At-Tafsir 17/399-400 from Ibn Abbas, from the narration of Ibn Ishaq. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/132, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/200, and the saying of Mujahid in his Tafsir 2/447, and reported by Al-Tabari 17/298, and Ibn Abi Hatim 8/3663 (14972). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/200, and mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/72-73 on the authority of Qatadah. (5) 12/428. (6) In Ma'ani al-Quran 4/58. (7) Al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/202. (8) Zad al-Masir 6/73. (9) See Sirr Sina'at al-I'rab 2/758 and what is between the two brackets from it. (10) Al-Zubaidi said in Taj al-'Arus (q-d-y): The origin is: 'taqaddada', so when three 'dads' came together; one of them was changed into a 'ya', just as they said: 'tamatta' (stretched), its origin is: 'tamattata', i.e., extended, and likewise: 'tazanna' from 'zann' (suspicion).

उनमें से वह अल-नद्र बिन अल-हारिस था; और इसी प्रकार कुरान में जहाँ भी 'कहानियों' (असातीर) का उल्लेख है (1)। मुहम्मद बिन इसहाक ने कहा: वह नबी ﷺ को कष्ट पहुँचाया करता था (2)। {यह} अर्थात कुरान। {एक मनगढ़ंत झूठ के सिवा कुछ नहीं है} अर्थात: एक झूठ जिसे उसने गढ़ा है। {और दूसरे लोगों ने इसमें उसकी सहायता की है} अर्थात यहूदी; यह मुजाहिद ने कहा है (3)।

इब्न अब्बास ने कहा: उनके इस कथन का अर्थ: "दूसरे लोग" से तात्पर्य है: अबू फ़ुकैहा (बनी अल-हदरमी के दास), अद्दास और जबर, और ये तीनों अहले-किताब (ग्रंथ वाले) थे (4)। इनका उल्लेख 'अन-नहल' में पहले ही आ चुका है (5)। {तो वे निश्चय ही अन्याय पर उतर आए} अर्थात: अन्याय के साथ। यह भी कहा गया: इसका अर्थ है: वे अन्याय {और झूठ} पर आए। {और उन्होंने कहा: ये तो पूर्वजों की कहानियाँ हैं} अल-ज़ज्जाज ने कहा (6): 'असातीर' का एकवचन 'उस्तूरा' है; जैसे 'उधुथा' और 'अहादीस' (किस्से-कहानियाँ)।

दूसरों ने कहा: 'असातीर', 'अस्तार' (पंक्तियों) का बहुवचन है; जैसे 'अक़वाल' और 'अक़ावील' (कथन) (7)। {उसने उन्हें लिखवा लिया है} अर्थात मुहम्मद ने। {वे उसे सुनाए जाते हैं} यानी: उसे सुनाए और पढ़े जाते हैं। {सुबह और शाम} ताकि वह उन्हें याद कर ले (8)। और 'तुमला' का मूल 'तुमलाल' है, तो अंतिम 'लाम' को पुनरावृत्ति से बचने के लिए 'या' में बदल दिया गया (9): जैसे उनका कहना है: 'तक़दा अल-बाज़ी' (बाज झपटा) (10); और इसके समान।

---

(1) अल-नुकत व अल-उयून 4/132, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/200। (2) इब्न हिशाम ने सीरत अन-नबविय्या 1/300 में विस्तार से उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/399-400 में इब्न अब्बास से, इब्न इसहाक के वर्णन से उद्धृत किया है। (3) अल-नुकत व अल-उयून 4/132, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/200, और मुजाहिद का कथन उनकी तफ़सीर 2/447 में, और अल-तबरी 17/298, और इब्न अबी हातिम 8/3663 (14972) ने उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/200, और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/72-73 में क़तादा से उल्लेख किया है। (5) 12/428। (6) मआनी अल-कुरान 4/58 में। (7) अल-बयान इब्न अल-अंबारी द्वारा 2/202। (8) ज़ाद अल-मसीर 6/73। (9) देखें सिर्र सिनात अल-इराब 2/758 और इसके कोष्ठकों के बीच का अंश। (10) अल-जुबैदी ने ताज अल-अरूस (क़-द-य) में कहा: मूल शब्द 'तक़दद' था, जब

तीन 'दाद' जमा हो गए, तो उनमें से एक को 'या' में बदल दिया गया, जैसा कि वे कहते हैं: 'तमत्ता', जिसका मूल 'तमत्तत' है, यानी फैलना, और इसी तरह 'तज़न्ना' शब्द 'ज़न' (संदेह) से बना है।

ان میں سے وہ نضر بن الحارث تھا؛ اور اسی طرح قرآن میں جہاں بھی 'اساطیر' (قصے کہانیوں) کا ذکر ہے (1)۔ محمد بن اسحاق نے کہا: وہ نبی ﷺ کو اذیت پہنچانے والا تھا (2)۔ ﴿إِنْ هَذَا﴾ یعنی یہ قرآن۔ ﴿إِلَّا إِفْكٌ افْتَرَيْهُ﴾ یعنی: ایک جھوٹ ہے جو اس نے گھڑ لیا ہے۔ ﴿وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ ءَاخَرُونَ﴾ یعنی یہودی؛ یہ بات مجاہد نے کہی (3)۔

اور ابن عباس نے کہا: اللہ تعالیٰ کے قول «قَوْمٌ ءَاخَرُونَ» سے مراد ہے: ابو فکیہہ (بنی الحضرمی کے آزاد کردہ غلام)، عداس، اور جبر، اور یہ تینوں اہل کتاب میں سے تھے (4)۔ اور سورہ 'النحل' میں ان کا ذکر گزر چکا ہے (5)۔ ﴿فَقَدْ جَاءُو ظُلْمًا﴾ یعنی: ظلم کے ساتھ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: پس وہ ظلم ﴿وَزُوراً﴾ (اور جھوٹ) پر اتر آئے۔ ﴿وَقَالُوا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾ زجاج نے کہا (6): اساطیر کا واحد 'اسطورہ' ہے؛ جیسے 'احدوثہ' اور 'احادیث'۔

اور دیگر مفسرین نے کہا: اساطیر 'اسطار' کی جمع ہے؛ جیسے 'اقوال' اور 'اقاویل' (7)۔ ﴿اكْتَتَبَهَا﴾ یعنی محمد (ﷺ) نے۔ ﴿فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ﴾ یعنی: وہ ان پر پیش کی جاتی ہیں اور پڑھی جاتی ہیں۔ ﴿بُكْرَةً وَأَصِيلًا﴾ یہاں تک کہ وہ انہیں یاد کر لیتے ہیں (8)۔ اور لفظ 'تملی' کی اصل 'تملل' ہے، تو آخری 'لام' کو تکرار (تضعیف) سے بچنے کے لیے 'یا' سے بدل دیا گیا (9): جیسے عرب کہتے ہیں: 'تقضَّى البازي' (10)؛ اور اس جیسی دوسری مثالیں۔

---

(1) النکت والعیون 4/ 132، والمحرر الوجیز 4/ 200۔ (2) ابن ہشام نے اسے السیرۃ النبویۃ 1/ 300 میں تفصیل سے ذکر کیا ہے، اور طبری نے اسے التفسیر 17/ 399-400 میں ابن عباس سے، ابن اسحاق کی روایت سے نقل کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 4/ 132، والمحرر الوجیز 4/

200، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 2/ 447 میں ہے، اور طبری 17/ 298، اور ابن ابی حاتم 8/ 3663 (14972) نے اسے نقل کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/ 200، اور اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر 6/ 72-73 میں قتادہ سے نقل کیا ہے۔ (5) 12/ 428۔ (6) معانی القرآن 4/ 58 میں۔ (7) البیان، لابن الانباری 2/ 202۔ (8) زاد المسیر 6/ 73۔ (9) دیکھیے سر صناعۃ الاعراب 2/ 758 اور اس کے درمیانی قوسین۔ (10) زبیدی نے تاج العروس (قض) میں کہا: اصل 'تقضض' ہے، پس جب تین 'ضاد' جمع ہو گئے تو ان میں سے ایک کو 'یا' میں بدل دیا گیا، جیسا کہ انہوں نے کہا: 'تمطی'، جس کی اصل 'تمطط' ہے، یعنی پھیلنا، اور اسی طرح 'تظنی'، 'ظن' سے نکلا ہے۔

369 Surah Al-Furqan: Verses 4 - 8

His Almighty saying: {Say, "It has been sent down by He who knows the secret within the heavens and the earth."} That is: Say, O Muhammad: This Qur'an has been sent down by Him who knows the secret, for He is the Knower of the unseen, so He does not need a teacher.

And he mentioned "the secret" rather than what is manifest; because if He knows what is secret, then He is more knowledgeable about what is manifest. And if the Qur'an were taken from the People of the Book and others, it would not have exceeded what they had, yet it has come with arts/fields that are outside of them, so it is not taken from them. Also: if it were taken from these people, the polytheists would have been able to produce something like it too, just as Muhammad (peace be upon him) was able; so why didn't they oppose it?! Thus, their objection was invalidated in every aspect (1). {Indeed, He is ever Forgiving and Merciful} He means Forgiving to His allies and Merciful to them (2).

His Almighty saying: {And they say, "What is this messenger that eats food and walks in the markets? Why was there not sent down to him an angel so he would be with him a warner? (7) Or [why is there not] cast to him a treasure or [why] does he [not] have a garden from which he eats?" And the wrongdoers say, "You follow not but a man bewitched." (8)}

His Almighty saying: {And they say, "What is this messenger that eats food and walks in the markets?"}.

There are two issues in it: First: His Almighty saying: "And they say"; mentioning another of their criticisms. The pronoun in "they say" refers to the Quraysh; this is because they had a well-known meeting with the Messenger of Allah (peace be upon him), as mentioned previously in "Subhan" (3). Ibn Ishaq mentioned it in the Sira and others, its summary: that their leaders Utbah bin Rabi'ah and others met with him and said: O Muhammad, if you love leadership, we will make you our leader, and if you love wealth, we will collect our wealth for you. When the Messenger of Allah (peace be upon him) refused that, they returned to the door of arguing with him, so they said: What is with you, while you are the Messenger of Allah, eating food and standing in the markets (4)!

---

(1) See Tafsir al-Razi 24/51. (2) Al-Wasit 3/334. (3) 13/172 and following. (4) In (Z): in the markets, and the discussion is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/200-201, and from it the

author quoted the words of Ibn Ishaq, and it is similarly in the Prophet's Biography 1/293-294.

369 सूरह अल-फ़ुरकान: आयत 4 - 8

अल्लाह तआला का फरमान: {कह दीजिए: इसे उसने उतारा है जो आसमानों और ज़मीन के राज़ को जानता है।} यानी: ऐ मुहम्मद! कह दीजिए: इस कुरान को उसने उतारा है जो राज़ जानता है, क्योंकि वह ग़ैब (अदृश्य) का जानने वाला है, इसलिए उसे किसी शिक्षक की ज़रूरत नहीं है।

और "राज़" का ज़िक्र किया गया, ज़ाहिर का नहीं; क्योंकि अगर वह राज़ जानता है, तो वह ज़ाहिर को और भी ज़्यादा जानता है। और अगर कुरान अहले किताब (ईसाई और यहूदी) और दूसरों से लिया गया होता, तो यह उनसे आगे नहीं बढ़ता, जबकि यह ऐसी विद्याओं के साथ आया है जो उनसे बाहर हैं, इसलिए यह उनसे नहीं लिया गया है। साथ ही: अगर यह इन लोगों से लिया गया होता, तो मुशरिक (मूर्तिपूजक) भी इसे वैसे ही करने में सक्षम होते जैसे मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सक्षम हुए; तो उन्होंने इसका विरोध क्यों नहीं किया?! इस प्रकार, उनकी आपत्ति हर तरह से खारिज हो गई (1)। {निस्संदेह, वह क्षमाशील और अत्यंत दयावान है} इसका अर्थ है अपने प्रियजनों के लिए क्षमाशील और उनके प्रति दयावान (2)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे कहते हैं, "इस रसूल को क्या हुआ है कि वह खाना खाता है और बाज़ारों में चलता है? उसके पास कोई फरिश्ता क्यों नहीं उतारा गया कि वह उसके साथ डराने वाला होता? (7) या उसके पास कोई खजाना डाल दिया जाता, या उसके पास कोई बाग़ होता जिसमें से वह खाता?" और ज़ालिमों ने कहा, "तुम तो बस एक ऐसे आदमी का अनुसरण कर रहे हो जिस पर जादू कर दिया गया है।" (8)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे कहते हैं, "इस रसूल को क्या हुआ है कि वह खाना खाता है और बाज़ारों में चलता है?"}।

इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "और वे कहते हैं"; उनके आरोपों में से एक और का ज़िक्र किया गया। "उन्होंने कहा" में सर्वनाम कुरैश के लिए है; और वह इसलिए कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ उनकी एक प्रसिद्ध सभा हुई थी, जिसका ज़िक्र पहले "सुब्हान" (3) में आ चुका है। इब्न इसहाक़ ने इसे सीरत और अन्य में ज़िक्र किया है, जिसका सार यह है: कि उनके सरदारों उतबा बिन रबिया और अन्य ने उनके साथ बैठक की और कहा: ऐ मुहम्मद, अगर आप नेतृत्व पसंद करते हैं, तो हम आपको अपना सरदार बना लेंगे, और अगर आप धन पसंद करते हैं, तो हम आपके लिए अपना धन इकट्ठा कर लेंगे। जब रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु

अलैहि वसल्लम) ने इससे इनकार कर दिया, तो वे उनके साथ बहस करने के दरवाज़े पर लौट आए, और कहने लगे: आपको क्या हुआ है, जबकि आप अल्लाह के रसूल हैं, खाना खाते हैं और बाज़ारों में खड़े होते हैं (4)!

---

(1) देखिए तफसीर अल-राज़ी 24/51। (2) अल-वसीत 3/334। (3) 13/172 और उसके बाद। (4) (ज़) में: बाज़ारों में, और चर्चा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/200-201 में है, और उससे लेखक ने इब्न इसहाक़ के शब्दों को उद्धृत किया है, और यह सीरत अल-नबविया 1/293 - 294 में भी इसी तरह है।

٣٦٩ سورة الفرقان: آیات ٤ - ٨

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرما دیجئے: اسے اس (اللہ) نے نازل فرمایا ہے جو آسمانوں اور زمین کے بھید جانتا ہے۔} یعنی: اے محمد! کہہ دیجئے: یہ قرآن اس نے نازل کیا ہے جو راز جانتا ہے، پس وہ غیب کا جاننے والا ہے، اسے کسی معلم کی ضرورت نہیں۔

اور "راز" کا ذکر کیا، جہر (اعلانیہ) کا نہیں؛ اس لیے کہ وہ راز کا علم رکھتا ہے تو وہ جہر کو تو اور بھی زیادہ جانتا ہے۔ اور اگر قرآن اہل کتاب وغیرہ سے لیا گیا ہوتا تو یہ ان سے بڑھ کر نہ ہوتا، حالانکہ یہ ایسے علوم وفنون لایا ہے جو ان سے باہر ہیں، پس یہ ان سے ماخوذ نہیں ہے۔ نیز: اگر یہ ان لوگوں سے لیا گیا ہوتا تو مشرکین بھی اس پر ویسے ہی قادر ہوتے جیسے محمد ﷺ قادر ہوئے؛ تو انہوں نے اس کا مقابلہ کیوں نہ کیا؟! پس ان کا اعتراض ہر پہلو سے باطل ہو گیا (١)۔ {بیشک وہ بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے} مراد اپنے دوستوں کو بخشنے والا اور ان پر مہربان ہے (٢)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور انہوں نے کہا: اس رسول کو کیا ہوا ہے کہ کھانا کھاتا ہے اور بازاروں میں چلتا پھرتا ہے؟ اس کی طرف کوئی فرشتہ کیوں نہیں اتارا گیا کہ وہ اس کے ساتھ (مل کر) ڈرانے والا ہوتا؟ (٧) یا اسے کوئی خزانہ مل جاتا یا اس کا کوئی باغ ہوتا جس سے وہ کھاتا، اور ان ظالموں نے کہا: تم تو محض ایک ایسے آدمی کی پیروی کر رہے ہو جس پر جادو کر دیا گیا ہے (٨)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور انہوں نے کہا: اس رسول کو کیا ہوا ہے کہ کھانا کھاتا ہے اور بازاروں میں چلتا پھرتا ہے؟}

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور انہوں نے کہا"؛ ان کے طعنوں میں سے ایک اور کا ذکر فرمایا| "کہا" میں ضمیر قریش کی طرف ہے؛ اور وہ اس لیے کہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ان کی ایک مشہور مجلس ہوئی تھی، جس کا ذکر پہلے "سبحان" (۳) میں آ چکا ہے۔ ابن اسحاق نے اسے سیرت وغیرہ میں ذکر کیا ہے، اس کا خلاصہ یہ ہے: کہ ان کے سرداروں عتبہ بن ربیعہ وغیرہ نے آپ ﷺ کے ساتھ ملاقات کی اور کہا: اے محمد، اگر آپ سرداری چاہتے ہیں تو ہم آپ کو اپنا سردار بنا لیتے ہیں، اور اگر آپ مال چاہتے ہیں تو ہم آپ کے لیے اپنا مال جمع کر لیتے ہیں۔ پس جب رسول اللہ ﷺ نے اس سے انکار فرما دیا تو وہ آپ سے بحث کرنے کے باب میں لوٹ آئے اور کہنے لگے: آپ کو کیا ہوا ہے جبکہ آپ اللہ کے رسول ہیں، کھانا کھاتے ہیں اور بازاروں میں کھڑے ہوتے ہیں (٤)!

---

(۱) دیکھئے تفسیر رازی ٥١/٢٤۔ (۲) الوسیط ٣٣٤/٣۔ (۳) ١٧٢/١٣ اور اس کے بعد۔ (٤) (ظ) میں ہے: بازاروں میں، اور بحث المحرر الوجیز ٢٠٠/٤-٢٠١ میں ہے، اور اسی سے مصنف نے ابن اسحاق کا کلام نقل کیا ہے، اور یہ اسی طرح سیرت نبویہ ٢٩٣/١ - ٢٩٤ میں بھی ہے۔

370 Surah Al-Furqan: Verses 7-8

They reproached him for eating food; because they wanted the Messenger to be a king, and they reproached him for walking in the markets when they saw the Chosroes, Caesars, and tyrannical kings considering themselves above the markets. He, peace and blessings be upon him, used to mingle with them in their markets, commanding them and forbidding them; so they said: "He seeks to rule over us, so why does he contradict the conduct of kings?" Then Allah answered them with His word and revealed to His Prophet: {And We did not send before you any of the messengers except that they ate food and walked in the markets} [Al-Furqan: 20]. So do not be grieved or saddened, for it is a complaint whose shame is evident away from you (1).

Second: Entering markets is permissible for trade and seeking a livelihood. He, peace and blessings be upon him, used to enter them for his needs; and to remind the creation of Allah's command and His call, and he would present himself to the tribes there, hoping that Allah would return them to the truth (2). In Al-Bukhari (3), regarding his description (peace and blessings be upon him): "He was neither coarse, nor harsh, nor a loud shouter in the markets," as previously mentioned in "Al-A'raf" (4).

The mention of the market is found in more than one Hadith, mentioned by the people of Sahih. The trade of the Companions in it is well-known, especially the Emigrants (Muhajirun); as Abu Hurairah said: "Indeed, our brothers from the Emigrants were occupied by striking deals (As-Safq) in the markets"; narrated by Al-Bukhari (5). There will be further explanation of this issue in this Surah, God willing (6).

(1) In the saying: "A complaint whose shame is evident away from you," there is an inclusion of a verse by Abu Dhu'ayb al-Hudhali: "The slanderers reproached her that I love her, and that is a complaint whose shame is evident away from you." And this was previously mentioned in the interpretation of verse (22) of Surah Al-Kahf. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1402, and similar words are in the Prophet's Biography (As-Sira al-Nabawiyya) 1/309. (3) Number (2125), which is from the Hadith of Abdullah bin Amr bin al-Aas (may Allah be pleased with them). (4) 9/354. (5) Number (118), and it is with Ahmad (7275), and Muslim (2492). His saying: "As-Safq": Al-Sindi said: It is a metaphor for buying and selling, i.e., they were owners of trades,

while the Ansar were owners of crops and orchards. (6) At the interpretation of verse (20).

370 सूरा अल-फ़ुरकान: आयत 7-8

उन्होंने भोजन करने के लिए उनका तिरस्कार किया; क्योंकि वे चाहते थे कि रसूल एक राजा हो। उन्होंने बाजारों में चलने के लिए भी उनका तिरस्कार किया जब उन्होंने देखा कि किसरा, कैसर और अत्याचारी राजा खुद को बाजारों से ऊपर समझते थे। उन पर शांति और आशीर्वाद हो, वे उनके बाजारों में उनके साथ घुलते-मिलते थे, उन्हें आदेश देते थे और मना करते थे। तो उन्होंने कहा: "यह हम पर शासन करना चाहता है, तो यह राजाओं के आचरण के विरुद्ध क्यों जाता है?" तब अल्लाह ने उन्हें अपने वचन से उत्तर दिया और अपने नबी पर उतारा: {और हमने आपसे पहले जितने भी रसूल भेजे, वे सब भोजन करते थे और बाजारों में चलते थे} [अल-फ़ुरकान: 20]। अतः दुखी या शोकाकुल न हों, क्योंकि यह एक ऐसी शिकायत है जिसका कलंक आपसे स्पष्ट रूप से दूर है (1)।

दूसरा: व्यापार और आजीविका की तलाश के लिए बाजारों में जाना जायज है। उन पर शांति और आशीर्वाद हो, वे अपनी जरूरतों के लिए उनमें प्रवेश करते थे; और अल्लाह के आदेश और उसके आह्वान की याद दिलाने के लिए, और वे वहां जनजातियों के सामने खुद को प्रस्तुत करते थे, इस उम्मीद में कि अल्लाह उन्हें सत्य की ओर लौटा दे (2)। अल-बुखारी (3) में उनके वर्णन (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के बारे में है: "वह न तो अभद्र थे, न कठोर थे, और न ही बाजारों में शोर मचाने वाले थे," जैसा कि पहले "अल-आराफ" (4) में बताया जा चुका है।

बाजार का उल्लेख एक से अधिक हदीसों में मिलता है, जिसका उल्लेख सहीह के लोगों ने किया है। इसमें सहाबा का व्यापार प्रसिद्ध है, विशेष रूप से मुहाजिरों (प्रवासियों) का; जैसा कि अबू हुरैरा ने कहा: "वास्तव में, मुहाजिरों में से हमारे भाइयों को बाजारों में सौदेबाजी (अस-सफ़्क) व्यस्त रखती थी"; इसे अल-बुखारी (5) ने निकाला है। इंशा अल्लाह (ईश्वर ने चाहा तो) इस सूरह में इस मुद्दे की और व्याख्या आएगी (6)।

(1) "एक ऐसी शिकायत जिसका कलंक आपसे स्पष्ट रूप से दूर है" कहावत में अबू ज़ुऐब अल-हुज़ली की एक कविता शामिल है: "चुगलखोरों ने उसे ताना दिया कि मैं उससे प्यार करता हूँ, और वह एक ऐसी शिकायत है जिसका कलंक आपसे स्पष्ट रूप से दूर है।" और यह सूरा अल-कहफ की आयत (22) की व्याख्या में पहले आ चुका है। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1402, और इसी तरह की बात सीरत अल-नबविया 1/309 में है। (3) संख्या (2125), जो अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से है। (4) 9/354. (5) संख्या (118), और

यह अहमद (7275) और मुस्लिम (2492) के पास है। उनका कहना: "अस-सफ़्क": अल-सिंदी ने कहा: यह खरीद और बिक्री के लिए एक रूपक है, यानी वे व्यापारी थे, जबकि अंसार फसलों और बगीचों के मालिक थे। (6) आयत (20) की व्याख्या में।

۳۷۰ سورة الفرقان: آیت ۷ - ۸

انہوں نے کھانا کھانے پر ان کی ملامت کی؛ کیونکہ وہ چاہتے تھے کہ رسول ایک بادشاہ ہو، اور انہوں نے بازاروں میں چلنے پر ان کی ملامت کی جب انہوں نے دیکھا کہ کسرٰی، قیصر اور جابر بادشاہ بازاروں میں جانے کو اپنی توہین سمجھتے تھے، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم ان کے بازاروں میں ان کے ساتھ گھل مل جاتے تھے، انہیں حکم دیتے تھے اور منع کرتے تھے؛ تو انہوں نے کہا: یہ ہم پر حکمرانی کرنا چاہتا ہے، تو یہ بادشاہوں کی سیرت کے خلاف کیوں چلتا ہے؟ تو اللہ نے انہیں اپنے قول سے جواب دیا، اور اپنے نبی پر نازل فرمایا: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ﴾ [الفرقان: ۲۰] (اور ہم نے آپ سے پہلے جتنے بھی رسول بھیجے وہ سب کھانا کھاتے تھے اور بازاروں میں چلتے پھرتے تھے)۔ پس غمزدہ اور اداس نہ ہوں، کیونکہ یہ ایسی شکایت ہے جس کا عیب آپ سے بالکل دور ہے (۱)۔

دوسری بات: تجارت اور معاش کی تلاش کے لیے بازاروں میں داخل ہونا مباح (جائز) ہے۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم اپنی ضرورت کے لیے وہاں داخل ہوتے تھے؛ اور لوگوں کو اللہ کے حکم اور اس کی دعوت کی یاد دہانی کرانے کے لیے، اور وہاں قبائل کے سامنے اپنے آپ کو پیش کرتے تھے، اس امید میں کہ اللہ انہیں حق کی طرف لوٹا دے (۲)۔ اور بخاری (۳) میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم کی صفت کے بارے میں ہے: «نہ آپ بدخلق تھے، نہ سخت مزاج، اور نہ ہی بازاروں میں شور مچانے والے تھے» جیسا کہ پہلے «الاعراف» (۴) میں گزر چکا ہے۔

بازار کا تذکرہ ایک سے زائد احادیث میں ہے، جس کا ذکر اہل صحیح نے کیا ہے۔ اور اس میں صحابہ کی تجارت معروف ہے، خاص طور پر مہاجرین کی؛ جیسا کہ ابو ہریرہ نے کہا: اور بیشک

ہمارے مہاجر بھائیوں کو بازاروں میں سودے بازی (الصفق) مشغول رکھتی تھی؛ اسے بخاری (۵) نے روایت کیا ہے۔ اور اس مسئلے کی مزید وضاحت ان شاء اللہ اس سورت میں آئے گی (۶)۔

(۱) قول «شكاة ظاهر عنک عارها» میں ابو ذویب الہذلی کے ایک شعر کی تضمین ہے: وعيّرها الواشون أني أحبها وتلك شكاة ظاهرٌ عنك عارها اور یہ سورہ کہف کی آیت (۲۲) کی تفسیر میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۴۰۲، اور اسی طرح کی بات سیرت نبویہ ۳۰۹/۱ میں ہے۔ (۳) نمبر (۲۱۲۵) اور یہ عبداللہ بن عمرو بن العاص رضی اللہ عنہما کی حدیث سے ہے۔ (۴) ۹/۳۵۴۔ (۵) نمبر (۱۱۸) اور یہ احمد (۷۲۷۵)، اور مسلم (۲۴۹۲) کے ہاں ہے۔ اور ان کا قول: «الصفق»: سندی نے کہا: یہ خرید و فروخت سے کنایہ ہے، یعنی: وہ تاجر تھے، اور انصار کھیتی باڑی اور باغات والے تھے۔ (۶) آیت (۲۰) کی تفسیر کے وقت۔

371 Surah Al-Furqan: Verses 7 - 10

The Almighty's words: {Why has not an angel been sent down to him} meaning: why not. {so that he may be a warner with him} is the answer to the interrogation. {Or is cast} is in the nominative case; and the meaning is: or why is there not cast {to him a treasure, or} why {should there not be for him a garden to eat from}(1) “he eats” with the 'ya' was read by the Medinans, Abu Amr, and Asim. The rest of the Kufans read it with 'nun'(2), and both readings are good, conveying a meaning, although the reading with 'ya' is clearer; because the mention of the Prophet ﷺ preceded alone, so the pronoun returning to him is clearer; mentioned by Al-Nahhas(3). {And the wrongdoers say: You follow none but a man bewitched} previously mentioned in “Subhan”(4) and the speaker was Abdullah bin al-Ziba'ra as mentioned by al-Mawardi(5).

The Almighty's words: {See how they strike for you parables, so they have gone astray and cannot find a way. (9) Blessed is He who, if He willed, could have made for you better than that: gardens underneath which rivers flow, and could make for you palaces. (10)}.

The Almighty's words: {See how they strike for you parables} meaning: they struck these parables for you to reach your denial, {so they have gone astray} from the path of truth and from reaching what they intended. {and cannot find a way} to validate what they said about you.

The Almighty's words: {Blessed is He who, if He willed, could have made for you better than that: gardens} is a condition and its result, and “made for you” was not elided (idgham) because the two words are separate, and elision is permissible due to the meeting of two identical letters(6). {and make for you} is in the jussive case as it follows the position of “made”. It is also permissible for it to be in the nominative case, disconnected from the first part. This is how the people of Sham read it. It is also narrated from Asim: “and makes for you” with the nominative, meaning: He will make palaces for you in the Hereafter(7).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/152. (2) Hamza and al-Kisa'i read it with 'nun', and the rest of the seven with 'ya'. Al-Sab'ah p. 462, and al-Taysir p. 163. (3) In I'rab al-Qur'an 3/152-153. (4) 13/97. (5) In al-Nukat wa al-'Uyun 4/134. (6) And it is here from the great elision (Idgham al-Kabir) for Abu Amr from the narration of al-Susi. (7) I'rab

al-Qur'an by al-Nahhas 3/153, and Ibn Kathir, Ibn Amir, and Asim in the narration of Shu'bah read: “wa yaj'alu” (and He makes), =

371 सूरा अल-फ़ुरकान: आयतें 7 - 10

अल्लाह तआला का कथन: {लौला उन्ज़िला इलैहि मलकून} यानी: क्यों नहीं। {फ़यकुना मअहू नज़ीरा} प्रश्न का उत्तर है। {अव युलक़ा} रफ़' की स्थिति में है; और अर्थ है: या क्यों नहीं डाला गया {इलैहि कंज़ुन}। {अव} क्यों नहीं {तकूनु लहू जन्नतुल याकुलु मिन्हा}(1) 'याकुलु' मदीना वालों, अबू अम्र और आसिम ने 'या' के साथ पढ़ा है। और बाकी कूफ़ियों ने 'नून' के साथ पढ़ा है(2), और दोनों क़िराअतें (पठन) अच्छी हैं जो एक अर्थ प्रदान करती हैं, हालाँकि 'या' के साथ पढ़ना अधिक स्पष्ट है; क्योंकि नबी ﷺ का उल्लेख अकेले पहले आ चुका है, इसलिए ज़मीर (सर्वनाम) का उन पर लौटना अधिक स्पष्ट है; इसे अल-नहहास ने उल्लेख किया है(3)। {वक़ालज़-ज़ालिमुना इन तत्तबिऊना इल्ला रजुलम-मसहूरा} 'सुभान' (सूरा अल-इसरा)(4) में इसका पहले ही उल्लेख किया जा चुका है और कहने वाला अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबाअरा था जैसा कि अल-मावर्दी ने उल्लेख किया है(5)।

अल्लाह तआला का कथन: {अनज़ुर कैफ़ा ज़रबू लकल-अमसाला फज़ल्लू फ़ला यस्तती'ऊना सबीला (9) तबारकल-लज़ी इन शा'अ ज'अला लका खैरम-मिन ज़ालिका जन्नतिन तजरी मिन तहतिहल-अनहारु व यज'अल लका क़ुसूरा (10)}।

अल्लाह तआला का कथन: {अनज़ुर कैफ़ा ज़रबू लकल-अमसाला} यानी: उन्होंने आपके लिए ये मिसालें इसलिए पेश कीं ताकि आपको झुठला सकें {फज़ल्लू} सत्य के मार्ग से और जो वे चाहते थे उसे प्राप्त करने से। {फ़ला यस्तती'ऊना सबीला} आपके बारे में उन्होंने जो कहा उसे सही ठहराने के लिए कोई रास्ता (नहीं पा सकते)।

अल्लाह तआला का कथन: {तबारकल-लज़ी इन शा'अ ज'अला लका खैरम-मिन ज़ालिका जन्नतिन} शर्त और जज़ा (परिणाम) है, और 'ज'अला लका' में इदग़ाम (संधि) नहीं किया गया क्योंकि दोनों शब्द अलग-अलग हैं, और दो एक जैसे अक्षरों के मिलने के कारण इदग़ाम जायज़ है(6)। {व यज'अल लका} जज़्म की स्थिति में है 'ज'अला' के स्थान पर अत्फ़ (अनुवर्तन) होने के कारण। और यह मुमकिन है कि यह रफ़' की स्थिति में हो, पहले से कटा हुआ। शाम (सीरिया) के लोगों ने इसी तरह पढ़ा है। आसिम से भी रिवायत है: 'व यज'अलु लका' रफ़' के साथ, यानी: वह आपके लिए आख़िरत में महल बना देगा(7)।

---

(1) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 3/152। (2) हमजा और अल-किसाई ने 'नून' के साथ पढ़ा, और सात में से बाकी ने 'या' के साथ। अस-सबअह पृ. 462, और अत-तयसीर पृ. 163। (3) इराब अल-

कुरान 3/152-153 में। (4) 13/97। (5) अन-नुकत व अल-उयून 4/134 में। (6) और यह यहाँ सुसी की रिवायत से अबू अम्र के इदग़ाम कबीर (बड़ी संधि) से है। (7) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 3/153, और इब्न कथीर, इब्न आमिर और आसिम ने शुबा की रिवायत में पढ़ा: 'व यज'अलु' =

۳۷۱ سورة الفرقان: الآيات ۷ - ۱۰

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَوْلَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ﴾ یعنی: کیوں نہیں۔ ﴿فَيَكُونَ مَعَهُ نَذِيرًا﴾ استفہام کا جواب ہے۔ ﴿أَوْ يُلْقَى﴾ رفع کے مقام پر ہے؛ اور معنی ہے: یا کیوں نہیں ڈالا گیا ﴿إِلَيْهِ كَنزٌ﴾۔ ﴿أَوْ﴾ کیوں نہیں ﴿تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ يَأْكُلُ مِنْهَا﴾(۱) «يَأْكُلُ» 'یاء' کے ساتھ مدینہ والوں، ابو عمرو اور عاصم نے پڑھا ہے۔ اور باقی کوفیوں نے 'نون' کے ساتھ پڑھا ہے(۲)، اور دونوں قراتیں اچھی ہیں جو معنی ادا کرتی ہیں، اگرچہ 'یاء' کے ساتھ قرات زیادہ واضح ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ کا ذکر اکیلے پہلے گزر چکا ہے، چنانچہ ضمیر کا ان کی طرف لوٹنا زیادہ واضح ہے؛ اسے النحاس نے ذکر کیا ہے(۳)۔ ﴿وَقَالَ الظَّالِمُونَ إِن تَتَّبِعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَّسْحُورًا﴾ اس کا ذکر 'سبحان' (سورہ بنی اسرائیل)(۴) میں گزر چکا ہے اور کہنے والا عبداللہ بن الزبعری تھا جیسا کہ ماوردی نے ذکر کیا ہے(۵)۔

فرمانِ الٰہی: ﴿انظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا ﴿٩﴾ تَبَارَكَ الَّذِي إِن شَاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِّن ذَٰلِكَ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَيَجْعَل لَّكَ قُصُورًا ﴿١٠﴾﴾۔

فرمانِ الٰہی: ﴿انظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ﴾ یعنی: انہوں نے آپ کے لیے یہ مثالیں اس لیے بیان کیں تاکہ آپ کی تکذیب تک پہنچ سکیں، ﴿فَضَلُّوا﴾ حق کے راستے سے اور جو وہ چاہتے تھے اس تک پہنچنے سے۔ ﴿فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا﴾ جو کچھ انہوں نے آپ کے بارے میں کہا اس کی تصحیح کے لیے کوئی راستہ (نہیں پا سکتے)۔

فرمانِ الٰہی: ﴿تَبَارَكَ الَّذِي إِن شَاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِّن ذَٰلِكَ جَنَّاتٍ﴾ شرط اور جزا ہے، اور «جَعَلَ لَكَ» میں ادغام نہیں کیا گیا کیونکہ دونوں کلمے الگ الگ ہیں، اور دو ہم مثل حرفوں کے جمع ہونے کی وجہ سے ادغام جائز ہے(۶)۔ ﴿وَيَجْعَل لَّكَ﴾ جزم کے مقام پر ہے «جعل» کے مقام پر عطف ہونے

کی وجہ سے۔ اور جائز ہے کہ یہ رفع کے مقام پر ہو پہلے سے منقطع ہو کر۔ اسی طرح اہل شام نے پڑھا ہے۔ اور عاصم سے بھی روایت ہے: «وَيَجْعَلُ لَكَ» رفع کے ساتھ، یعنی: وہ آپ کے لیے آخرت میں محلات بنا دے گا(۷)۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳ / ۱۵۲۔ (۲) حمزہ اور کسائی نے 'نون' کے ساتھ پڑھا، اور سات میں سے باقی نے 'یاء' کے ساتھ السبعة ص٤٦٢، والتیسیر ص١٦٣۔ (۳) إعراب القرآن ۳ / ۱۵۲-۱۵۳ میں۔ (۴) ۹۷/۱۳۔ (۵) النکت والعیون ٤/ ١٣٤ میں۔ (۶) اور یہ یہاں سوسی کی روایت سے ابو عمرو کے ادغامِ کبیر سے ہے۔ (۷) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۵۳، اور ابن کثیر، ابن عامر اور عاصم نے شعبہ کی روایت میں پڑھا: ویجعلُ ، =

Surah Al-Furqan, Verses 9 - 10 372 Mujahid said: Quraish used to see a house made of stone and call it (1) a palace (qasr), whatever its state might be (2). And "al-Qasr" in language means: confinement. A palace is called "qasr" because whoever is in it is confined (maqsur) from being reached (3). It is also said: The Arabs call houses made of mud "al-Qasr", and that which is made of wool and hair is called "al-Bayt" (house) (4); this was narrated by Al-Qushayri. Sufyan narrated from Habib ibn Abi Thabit, from Khaythama, who said: It was said to the Prophet ﷺ: "If you wish, we will give you the treasures of the world and their keys, which were not given to anyone before you and will not be given to anyone after you, and that will not diminish anything from your share in the Hereafter; and if you wish, we will gather that for you in the Hereafter." He said: "Let that be gathered (5) for me in the Hereafter." Then Allah, Mighty and Sublime, revealed: {Blessed is He who, if He willed, could have made for you better than that - gardens under which rivers flow - and could make for you palaces} (6). It is narrated that this verse was brought down by Ridwan, the keeper of the gardens (Paradise), to the Prophet ﷺ. In the report: When Ridwan descended, he greeted the Prophet ﷺ, then said: "O Muhammad! The Lord of Might sends you greetings of peace, and this is a basket (7) - and it was a basket (8) made of light (9) shimmering - your Lord says to you: These are the keys to the treasures of the world, even though it will not decrease your wealth in the Hereafter by even as much as a mosquito's wing." The Prophet ﷺ looked at Gabriel as if consulting him, so Gabriel struck the ground with his hand, indicating (10) for him to be humble, so he said: "O...

= With the nominative case (raf'), and the rest with the jussive case (jazm). Al-Sab'ah p. 462, and Al-Taysir p. 163. (1) The word "yusamma" (called) is from (Zah). (2) Tafsir Mujahid 2/448, and narrated by Al-Tabari in his Tafsir 17/407, and Ibn Abi Hatim 8/2663 (14996). (3) Similar wording in Tahdhib al-Lugha 8/359. (4) Ibn 'Atiyyah mentioned this saying in Al-Muharrar al-Wajiz 4/201. (5) In (Zah): Tajma' (gather). (6) Narrated by Ibn Abi Shaybah 11/509, and Ibn Abi Hatim 8/2663 (14991), and it is mursal. Al-Tabari narrated it in his Tafsir 17/408 from Habib who said: It was said to the Prophet (7) ...ﷺ In the manuscripts: a whip (sawt). What is confirmed is from (M), and "al-safat" is a container like a basket. Al-Qamus (safat). (8) In (D) and (Z): a whip (sawt), and in (Zah) and (F): with a whip (bisawt), and what is confirmed is from (M). (9) In (D): pearls (lu'lu'). (10) After it in (Zah): "to".

सूरह अल-फ़ुरकान, आयतें 9 - 10 372 मुजाहिद ने कहा: कुरैश पत्थर के बने घर को 'क़स्र' (महल) कहते थे, चाहे वह जैसा भी हो (2)। और भाषा में 'क़स्र' का अर्थ है: बंदी बनाना। महल को 'क़स्र' कहा जाता है क्योंकि उसमें रहने वाला दूसरों की पहुंच से सीमित (मक्सूर) होता है (3)। और यह भी कहा गया है: अरब मिट्टी के घरों को 'क़स्र' कहते हैं, और जो ऊन और बालों से बने होते हैं उन्हें 'अल-बैत' (घर) कहते हैं (4); यह अल-कुशैरी ने वर्णित किया है। सुफ़ियान ने हबीब इब्न अबी साबित के माध्यम से खैथमा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ से कहा गया: "यदि आप चाहें तो हम आपको दुनिया के खजाने और उनकी चाबियाँ प्रदान कर देंगे, जो न तो आपसे पहले किसी को दी गई और न ही आपके बाद किसी को दी जाएगी, और इससे आख़िरत (परलोक) में आपके हिस्से में कोई कमी नहीं आएगी; और यदि आप चाहें तो हम इसे आपके लिए आख़िरत में जमा कर देंगे।" उन्होंने कहा: "इसे मेरे लिए आख़िरत में जमा (5) रहने दें।" तब अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने आयत उतारी: {धन्य है वह जिसने, यदि वह चाहता, तो आपके लिए इससे भी बेहतर बना देता - ऐसे बाग़ जिनके नीचे नदियाँ बहती हैं - और आपके लिए महल बना देता} (6)। यह रिवायत है कि यह आयत जन्नत (स्वर्ग) के रक्षक रिज़वान ने नबी ﷺ पर उतारी थी। उल्लेख है कि: जब रिज़वान उतरे, तो उन्होंने नबी ﷺ को सलाम किया, फिर कहा: "हे मुहम्मद! सम्मान का स्वामी आपको सलाम भेजता है, और यह एक टोकरी (7) है - और वह नूर (प्रकाश) (9) की चमकती हुई टोकरी (8) थी - आपका रब आपसे कहता है: ये दुनिया के खजानों की चाबियाँ हैं, हालांकि इससे आख़िरत में आपके धन में एक मच्छर के पंख के बराबर भी कमी नहीं आएगी।" नबी ﷺ ने जिब्रील की ओर देखा जैसे उनसे परामर्श कर रहे हों, तो जिब्रील ने अपने हाथ से ज़मीन पर प्रहार किया; यह संकेत (10) देते हुए कि विनम्र बनें, तो उन्होंने कहा: "हे...

= रफ़ (पेश) के साथ, और बाकी जज़्म के साथ। अल-सबअह पृ. 462, और अल-तयसीर पृ. 163। (1) शब्द 'युसम्मा' (Zah) से है। (2) तफ़सीर मुजाहिद 2/448, और अल-तब़री ने अपनी तफ़सीर 17/407 में इसे निकाला है, और इब्न अबी हातिम 8/2663 (14996)। (3) तहज़ीब अल-लुग़ा 8/359 में इसी तरह के शब्द हैं। (4) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/201 में इस कथन का उल्लेख किया है। (5) (Zah) में: 'तजमा' (इकट्ठा करना)। (6) इसे इब्न अबी शैबा 11/509 ने निकाला है, और इब्न अबी हातिम 8/2663 (14991), और यह मुरसल है। अल-तब़री ने अपनी तफ़सीर 17/408 में हबीब से इसे निकाला है जिन्होंने कहा: नबी ﷺ से कहा गया... (7) हस्तलिखित प्रतियों में: 'सौत' (कोड़ा)। जो पुष्ट है वह (M) से है, और 'सफ़त' एक बर्तन है, जैसे टोकरी। अल-क़ामूस (सफ़त)। (8)

(D) और (Z) में: 'सौत' (कोड़ा), और (Zah) और (F) में: 'बिसौत' (कोड़े के साथ), और जो पुष्ट है वह (M) से है। (9) (D) में: 'लुलु' (मोती)। (10) इसके बाद (Zah) में: 'इला' (की ओर)।

سورة الفرقان، آیات 9 - 10 372 مجاہد نے کہا: قریش پتھر کے بنے ہوئے گھر کو (1) قصر (محل) کہتے تھے، خواہ وہ کیسا ہی کیوں نہ ہو (2)۔ اور لغت میں 'القصر' کے معنی ہیں: قید کرنا۔ محل کو 'قصر' اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ اس میں رہنے والا دوسروں کی رسائی سے محفوظ یا محدود (مقصور) ہوتا ہے (3)۔ اور کہا گیا ہے: عرب مٹی کے گھروں کو 'القصر' کہتے ہیں، اور جو اون اور بالوں سے بنائے جائیں انہیں 'البیت' (گھر) کہتے ہیں (4)؛ اسے القشیری نے نقل کیا ہے۔ سفیان نے حبیب بن ابی ثابت کے واسطے سے خیثمہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: نبی ﷺ سے کہا گیا: "اگر آپ چاہیں تو ہم آپ کو دنیا کے خزانے اور ان کی کنجیاں عطا کر دیں، جو نہ آپ سے پہلے کسی کو دی گئیں اور نہ ہی آپ کے بعد کسی کو دی جائیں گی، اور اس سے آخرت میں آپ کے حصے میں ذرہ برابر کمی نہیں آئے گی؛ اور اگر آپ چاہیں تو ہم یہ سب آپ کے لیے آخرت میں جمع کر دیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ میرے لیے آخرت میں ہی جمع (5) کر دیا جائے۔" تب اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: {بڑی برکت والی ہے وہ ذات جس نے اگر چاہا ہوتا تو آپ کے لیے اس سے بہتر چیزیں بنا دیتا - یعنی ایسے باغات جن کے نیچے نہریں بہتی ہوں - اور آپ کے لیے محل بنا دیتا} (6)۔ روایت ہے کہ یہ آیت جنت کے داروغہ رضوان نے نبی ﷺ پر نازل کی تھی۔ خبر میں ہے: جب رضوان نازل ہوئے تو انہوں نے نبی ﷺ کو سلام کیا، پھر کہا: "اے محمد! رب العزت آپ کو سلام بھیجتا ہے، اور یہ ایک ٹوکری (7) ہے - اور وہ نور (9) کی چمکتی ہوئی ٹوکری (8) تھی - آپ کا رب آپ سے فرماتا ہے: یہ دنیا کے خزانوں کی کنجیاں ہیں، اس کے باوجود آخرت میں آپ کے مال میں مچھر کے پر کے برابر بھی کمی نہیں آئے گی۔" نبی ﷺ نے جبرائیل کی طرف دیکھا جیسے ان سے مشورہ کر رہے ہوں، تو جبرائیل نے اپنا ہاتھ زمین پر مارا؛ یہ اشارہ (10) کرتے ہوئے کہ عاجزی اختیار کریں، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے...

= رفع کے ساتھ، اور باقی جزم کے ساتھ السبعہ ص 462، اور التیسیر ص 163۔ (1) لفظ 'یسمی' (ظ) سے ہے۔ (2) تفسیر مجاہد 2/448، اور اسے طبری نے اپنی تفسیر 17/407 میں نکالا ہے، اور ابن ابی حاتم 8/2663 (14996)۔ (3) تہذیب اللغہ 8/359 میں اسی طرح کے الفاظ ہیں۔ (4) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/201 میں اس قول کا ذکر کیا ہے۔ (5) (ظ) میں: تجمع۔ (6) اسے ابن ابی شیبہ 11/509 اور ابن ابی حاتم 8/2663 (14991) نے نکالا ہے، اور یہ مرسل ہے۔ طبری نے اسے اپنی تفسیر 17/408 میں حبیب سے نکالا جنہوں نے کہا: نبی ﷺ سے کہا گیا... (7) قلمی نسخوں میں: سوط (کوڑا)۔ جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، اور 'سفط' ایک برتن ہے جیسے ٹوکری۔ القاموس (سفط)۔ (8) (د) اور (ز) میں: سوط، اور (ظ) اور (ف) میں: بسوط، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (9) (د) میں: لؤلؤ (موتی)۔ (10) اس کے بعد (ظ) میں: 'إلی' (کی طرف)۔

Ridwan, I have no need for them, poverty is dearer to me and that I be a patient, grateful servant." Ridwan said: "You have hit the mark! May Allah grant you success (1)." and he mentioned the Hadith (2).

The Almighty says: {But they have denied the Hour, and We have prepared for those who deny the Hour a Blaze (11). When it sees them from a distant place, they will hear its raging and roaring (12). And when they are thrown into a narrow place therein bound in chains, they will cry out thereupon for destruction (13). [They will be told], "Do not cry this Day for one destruction but cry for much destruction" (14).}

The Almighty's saying: {But they have denied the Hour} means the Day of Resurrection. {and We have prepared for those who deny the Hour a Blaze} means Hellfire blazing upon them. {When it sees them from a distant place} means: from a distance of five hundred years (3). {they will hear its raging and roaring} It is said: the meaning is when Hell sees them, they hear the sound of its rage against them. And it is said: the meaning is: when its keepers see them, they hear from them (4) raging and roaring in eagerness for their punishment (5). The first is more correct; because it was narrated as Marfu' (elevated) that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever lies about me intentionally, let him take his seat between the two eyes of Hell." It was said: "O Messenger of Allah! Does it have two eyes?" He said: "Have you not heard Allah the Almighty say: {When it sees them from a distant place, they will hear its raging and roaring}(6). A neck emerges from the Fire, having two eyes that see and a tongue that speaks, saying: I have been entrusted with everyone who made with..."

(1) The word "asab" (hit the mark) is from (Z) and Asbab al-Nuzul. The phrase in (Z) is: "May Allah grant success through you." (2) Narrated by al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 345-346 from Juwaybir, from al-Dahhak, from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and this chain is very weak. (3) Tafsir Abi al-Layth 2/455. (4) In the manuscript copies: "for it", and the proven from (M). (5) Similar words are in Tafsir al-Razi 24/56. (6) Narrated by al-Tabari in his Tafsir 17/409, and Ibn Abi Hatim 8/2667 (14999) from Khalid bin Durayk, from a man from the companions of Muhammad (PBUH)... and Khalid bin Durayk; Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Taqrib: trustworthy but sends Mursal narrations. And al-Tabarani narrated it in al-Mu'jam al-Kabir 8/131-132 (7599) from the hadith of Abu Umama. Al-Haythami said in al-Majma' 1/148: Al-Tabarani narrated it in Al-Kabir and in it is Al-Ahwas bin Hakim, al-Nasa'i and others

weakened him, and Al-Ijli and Yahya bin Said al-Qattan authenticated him in one narration, and it was narrated from Al-Ahwas by Muhammad bin al-Fadl bin Atiyyah, and he is weak. And his (PBUH) saying: "Whoever lies about me intentionally, let him take his seat in the Fire" is a Sahih Mutawatir hadith, and was mentioned previously 1/57.

रिज़वान, मुझे उनकी कोई ज़रूरत नहीं है, गरीबी मुझे अधिक प्रिय है और यह कि मैं एक धैर्यवान, आभारी सेवक बनूँ।" तब रिज़वान ने कहा: "तुमने सही कहा! अल्लाह तुम्हें सफलता प्रदान करे(1)।" और हदीस का उल्लेख किया (2)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {बल्कि उन्होंने कयामत को झुठलाया है और हमने कयामत को झुठलाने वालों के लिए दहकती आग तैयार कर रखी है (11)। जब वह उन्हें दूर से देखेगी, तो वे उसका क्रोध और चिंघाड़ सुनेंगे (12)। और जब वे उसके किसी संकीर्ण स्थान में जंजीरों में जकड़कर डाले जाएंगे, तो वे वहाँ विनाश को पुकारेंगे (13)। आज एक विनाश को न पुकारो बल्कि बहुत से विनाशों को पुकारो (14)।}

अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि उन्होंने कयामत को झुठलाया} इसका अर्थ है प्रलय का दिन। {और हमने कयामत को झुठलाने वालों के लिए दहकती आग तैयार कर रखी है} अर्थात जहन्नुम जो उन पर भड़क रही होगी। {जब वह उन्हें दूर से देखेगी} अर्थात: पांच सौ साल की दूरी से (3)। {तो वे उसका क्रोध और चिंघाड़ सुनेंगे} कहा गया है: इसका अर्थ है कि जब जहन्नुम उन्हें देखेगी तो वे उन पर उसके क्रोध की आवाज सुनेंगे। और कहा गया है: अर्थ यह है कि जब उसके दरोगे उन्हें देखेंगे तो वे उनसे (4) उनके दंड की लालसा में क्रोध और चिंघाड़ सुनेंगे (5)। पहला अधिक सही है; क्योंकि मरफू रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने मुझ पर जानबूझकर झूठ बोला, वह जहन्नुम की दो आँखों के बीच अपना स्थान बना ले।" पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल! क्या उसकी दो आँखें हैं? आपने फरमाया: "क्या तुमने अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का कथन नहीं सुना: {जब वह उन्हें दूर से देखेगी तो वे उसका क्रोध और चिंघाड़ सुनेंगे}(6)। आग से एक गर्दन निकलेगी जिसकी दो आँखें होंगी जो देख रही होंगी, और एक ज़बान होगी जो बोल रही होगी, वह कहेगी: मुझे हर उस व्यक्ति पर नियुक्त किया गया है जिसने... के साथ बनाया।"

(1) शब्द 'असाब' (सही कहा) नुस्खा (ज़) और असबाब अल-नुज़ूल से है। नुस्खा (ज़) में वाक्यांश है: अल्लाह तुम्हारे माध्यम से सफलता दे। (2) इसे अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल पृ. 345-346 में जुवैबिर, अन अल-दह्हाक, अन इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है, और यह सनद बहुत कमज़ोर है। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/455. (4) हस्तलिखित प्रतियों में: 'लहा' (उसके लिए), और जो प्रमाणित है वह (म) से है। (5) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-राज़ी 24/56 में है। (6)

इसे अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/409 में, और इब्न अबी हातिम 8/2667 (14999) ने खालिद बिन दुरैक से, उन्होंने मुहम्मद (सल्ल.) के साथियों में से एक व्यक्ति से... और खालिद बिन दुरैक के बारे में हाफिज़ इब्न हजर ने अल-तक़रीब में कहा: वे विश्वसनीय हैं लेकिन मुरसल रिवायत करते हैं। और अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर 8/131-132 (7599) में अबू उमामा की हदीस से इसे उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने अल-मजमा 1/148 में कहा: इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर में रिवायत किया है और इसमें अल-अहवास बिन हकीम है, जिसे अल-नसाई और अन्य ने कमज़ोर कहा है, जबकि अल-इजली और यह्या बिन सईद अल-कत्तान ने एक रिवायत में उसे विश्वसनीय कहा है, और इसे अल-अहवास से मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल बिन अतिय्या ने रिवायत किया है, और वह कमज़ोर है। और उनका (सल्ल.) का कथन: "जिसने मुझ पर जानबूझकर झूठ बोला, वह अपना स्थान आग में बना ले" सही मुतवातिर है, और पहले 57/1 पर उल्लेखित है।

رضوان، مجھے ان کی کوئی حاجت نہیں، فقر مجھے زیادہ پسند ہے اور یہ کہ میں ایک صابر اور شکر گزار بندہ بنوں۔" تو رضوان نے کہا: "تم نے درست کہا! اللہ تمہیں توفیق دے (۱)۔" اور حدیث ذکر کی (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بلکہ انہوں نے قیامت کو جھٹلایا اور ہم نے قیامت کو جھٹلانے والوں کے لیے دہکتی آگ تیار کر رکھی ہے (۱۱)۔ جب وہ انہیں دور سے دیکھے گی تو وہ اس کا غصہ اور چنگھاڑ سنیں گے (۱۲)۔ اور جب وہ اس کے کسی تنگ مقام میں جکڑ کر ڈالے جائیں گے تو وہاں موت کو پکاریں گے (۱۳)۔ آج ایک موت کو نہ پکارو بلکہ بہت سی موتوں کو پکارو (۱۴)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بلکہ انہوں نے قیامت کو جھٹلایا} اس سے مراد روزِ قیامت ہے۔ {اور ہم نے قیامت کو جھٹلانے والوں کے لیے دہکتی آگ تیار کر رکھی ہے} یعنی جہنم جو ان پر بھڑک رہی ہوگی۔ {جب وہ انہیں دور سے دیکھے گی} یعنی: پانچ سو سال کی مسافت سے (۳)۔ {تو وہ اس کا غصہ اور چنگھاڑ سنیں گے} کہا گیا ہے: اس کا مطلب یہ ہے کہ جب جہنم انہیں دیکھے گی تو وہ ان پر اس کے غصے کی آواز سنیں گے۔ اور کہا گیا: مطلب یہ ہے کہ جب اس کے دروغے انہیں دیکھیں گے تو وہ ان کا (۴) غصہ اور چنگھاڑ سنیں گے جو ان کے عذاب کے شوق میں ہو گا (۵)۔ پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ مرفوع روایت ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جس نے مجھ پر جان بوجھ کر جھوٹ بولا تو وہ جہنم کی دو آنکھوں کے درمیان اپنا ٹھکانہ بنا لے۔" عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول! کیا اس کی دو آنکھیں ہیں؟ آپ نے فرمایا: "کیا تم نے اللہ عزوجل کا قول نہیں سنا: {جب وہ انہیں دور سے دیکھے گی تو وہ اس کا غصہ اور چنگھاڑ سنیں گے}(۶)۔ آگ سے ایک گردن نکلے گی جس کی دو آنکھیں ہوں گی جو دیکھتی ہوں گی اور ایک

زبان ہو گی جو بولتی ہو گی، وہ کہے گی: مجھے ہر اس شخص پر مقرر کیا گیا ہے جس نے...
کے ساتھ بنایا۔"

(۱) لفظ 'أصاب' نسخہ (ز) اور اسباب النزول سے ہے۔ نسخہ (ز) میں عبارت ہے: اللہ تمہارے ذریعے حق تک پہنچائے۔ (۲) اسے الواحدی نے اسباب النزول ص ۳۴۵-۳۴۶ میں جویبر عن الضحاک عن ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے، اور یہ سند بہت ضعیف ہے۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۲/۴۵۵۔ (۴) خطی نسخوں میں: 'لھا' (اس کا) ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۵) اسی طرح کی گفتگو تفسیر رازی ۲۴/۵۶ میں ہے۔ (۶) اسے الطبری نے اپنی تفسیر ۱۷/۴۰۹ اور ابن ابی حاتم ۸/۲۶۶۷ (۱۴۹۹۹) میں خالد بن دریک سے، انہوں نے اصحابِ محمد صلی اللہ علیہ وسلم میں سے ایک شخص سے... اور خالد بن دریک کے بارے میں حافظ ابن حجر نے التقریب میں کہا: ثقہ ہیں مگر مرسل روایت کرتے ہیں۔ اور الطبرانی نے المعجم الکبیر ۸/۱۳۱-۱۳۲ (۷۵۹۹) میں حضرت ابو امامہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے المجمع ۱/۱۴۸ میں کہا: اسے الطبرانی نے الکبیر میں روایت کیا ہے اور اس میں الاحوص بن حکیم ہے، اسے النسائی وغیرہ نے ضعیف قرار دیا، جبکہ العجلی اور یحییٰ بن سعید القطان نے ایک روایت میں اسے ثقہ کہا ہے، اور اسے الاحوص سے محمد بن الفضل بن عطیہ نے روایت کیا ہے اور وہ ضعیف ہے۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول: "جس نے مجھ پر جان بوجھ کر جھوٹ بولا وہ اپنا ٹھکانہ آگ میں بنا لے" صحیح متواتر ہے، اور پہلے ۱/۵۷ پر گزر چکا ہے۔

...other than Allah, for He sees them better than a bird sees sesame seeds and picks them up."(1) In another narration: "A neck will emerge from the Fire and pick up the disbelievers as a bird picks up sesame seeds." Razeen mentioned it in his book, and Ibn al-Arabi authenticated it in his Qabas(2), saying: i.e., it distinguishes them(3) from the rest of creation in knowledge, just as a bird distinguishes sesame seeds from the soil. Al-Tirmidhi narrated it from the hadith of Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "On the Day of Resurrection, a neck will emerge from the Fire, having two eyes that see, two ears that hear, and a tongue that speaks, saying: 'I have been entrusted with three: every stubborn tyrant, everyone who invoked another god besides Allah, and the picture-makers.'" There is also a narration from Abu Sa'id in this chapter. Abu 'Isa (Al-Tirmidhi) said: This is a hasan gharib sahih hadith(4). Al-Kalbi said: They heard it raging like the raging of the children of Adam, and a sound like the sound of a donkey(5). It was said: There is a rearrangement here; they heard its roaring and knew its raging. Qutrub said: Raging is not heard, but seen. The meaning is: they saw its raging and heard its roaring(6); like the poet's saying: And I saw your husband in battle wearing a sword and a spear i.e., and carrying a spear(7). It was said: {They heard for it} (Sami'u laha) means: in it, i.e., they heard in it raging and roaring for those being punished, as Allah Almighty said: {Therein for them will be sighing and wailing} [Hud: 106]. The preposition "fi" (in) and "la" (for) are close in meaning; you say: I do this in Allah and for Allah.

(1) Narrated similarly by Al-Harith bin Usamah (1122) (Bughyat al-Bahith) from a lengthy hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (2) 1/109-110. (3) In (Z), (F), and (M): tafsiluhum (it distinguishes them). What is established is from (Zha) and Al-Qabas. (4) Sunan al-Tirmidhi (2574), and the hadiths of Abu Hurairah and Abu Sa'id are with Ahmad under numbers (8430) and (11354). His saying: "neck" means: a part of it. Al-Nihayah (Anq). (5) It is in the Tafsir of Abu al-Layth 3/455 without attribution, and the phrase in (Zha) is: raging and roaring like the raging of the children of Adam... (6) Mentioned by Al-Razi - similarly - in his Tafsir 24/56. (7) Tafsir al-Baghawi 3/363, and the poet of the verse is Abdullah bin al-Ziba'ra. His Diwan p. 32, and previously 1/291.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें 11 - 14 374

...अल्लाह के अलावा कोई और माबूद, तो वह उन्हें एक पक्षी द्वारा तिल के दाने देखने और उन्हें चुनने से भी बेहतर देखता है।" (1) एक अन्य रिवायत में है: "आग से एक गर्दन निकलेगी और काफिरों को इस तरह चुन लेगी जैसे पक्षी तिल के दाने चुनता है।" रज़ीन ने अपनी किताब में इसका ज़िक्र किया है, और इब्न अल-अरबी ने अपने 'क़बस' (2) में इसे सहीह करार दिया है, और कहा: यानी, वह उन्हें मखलूक (सृष्टि) से ज्ञान में उसी तरह अलग कर देगी जैसे पक्षी मिट्टी से तिल के दाने अलग करता है। (3) अल-तिर्मिज़ी ने अबू हुरैरा की हदीस से बयान किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क़यामत के दिन आग से एक गर्दन निकलेगी, जिसकी दो आँखें होंगी जो देखेंगी, दो कान होंगे जो सुनेंगे, और एक ज़बान होगी जो बोलेगी, वह कहेगी: 'मुझे तीन प्रकार के लोगों के लिए नियुक्त किया गया है: हर जिद्दी सरकश के लिए, हर उस व्यक्ति के लिए जिसने अल्लाह के साथ किसी और माबूद को पुकारा, और तस्वीर बनाने वालों के लिए'।" इस बारे में अबू सईद से भी रिवायत है। अबू ईसा (तिर्मिज़ी) ने कहा: यह हदीस हसन गरीब सहीह (4) है। अल-कल्बी ने कहा: उन्होंने इसका क्रोध सुना जैसे आदम के बेटों का क्रोध होता है, और गधे की आवाज़ जैसी आवाज़ सुनी (5)। कहा गया है: इसमें शब्दों का आगे-पीछे होना है, उन्होंने उसकी गर्जना सुनी और उसके क्रोध को जाना। क़ुतरुब ने कहा: क्रोध सुना नहीं जाता, बल्कि देखा जाता है, और अर्थ है: उन्होंने उसका क्रोध देखा, और उसकी गर्जना सुनी (6); जैसे कवि का कहना है: और मैंने तुम्हारे पति को युद्ध में तलवार और भाला धारण किए हुए देखा यानी: और भाला लिए हुए (7)। कहा गया है: ﴿سَمِعُوا لَهَا﴾ (उन्होंने इसके लिए सुना) का अर्थ है: "उसमें", यानी: उन्होंने उसमें सज़ा पाने वालों के लिए क्रोध और गर्जना सुनी, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿لَهُمْ فِيهَا﴾ ज़फ़ीयुरन व शफ़ीयुक़ुन﴾ [हूद: 106] और "फी" (में) और "लाम" (के लिए) अर्थ में करीब हैं; आप कहते हैं: मैं यह अल्लाह में और अल्लाह के लिए करता हूँ।

(1) अल-हारिस बिन ओसामा (1122) (बुग़यत अल-बाहिस) ने इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की एक लंबी हदीस से इसी तरह रिवायत की है। (2) 1/109-110। (3) (ज़), (फ़), और (म) में: 'तफ़सीलुहुम' (वह उन्हें अलग करती है)। (ज़ा) और 'अल-क़बस' से जो प्रमाणित है वह दिया गया है। (4) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2574), और अबू हुरैरा और अबू सईद की हदीसें अहमद के पास नंबर (8430) और (11354) पर हैं। और उसका कहना: "गर्दन" यानी: उसका एक हिस्सा। 'अल-निहाया' (अनक़)। (5) यह अबू अल-लैथ की तफ़सीर 3/455 में बिना किसी श्रेय के है, और (ज़ा) में यह

वाक्यांश इस प्रकार आया है: आदम के बेटों के क्रोध की तरह क्रोध और गर्जना... (6) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 24/56 में इसी तरह इसका ज़िक्र किया है। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 3/363 और इस शेर के कवि अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबा'रा हैं। उनका दीवान पृष्ठ 32, और पहले 1/291।

سورہ الفرقان: آیات ۱۱ - ۱۴ ۳۷۴

اللہ کے سوا کوئی دوسرا معبود، تو وہ انہیں پرندے کے تل کے دانے دیکھنے اور انہیں چن لینے سے بھی زیادہ بہتر دیکھتا ہے»(۱)۔ اور ایک روایت میں ہے: «آگ سے ایک گردن نکلے گی اور کافروں کو اس طرح چن لے گی جیسے پرندہ تل کے دانے چنتا ہے» رزین نے اپنی کتاب میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن العربی نے اپنے 'قبس'(۲) میں اسے صحیح قرار دیا ہے، اور کہا: یعنی: وہ انہیں معرفت میں مخلوق سے اسی طرح الگ کر لے گی(۳) جیسے پرندہ مٹی سے تل کے دانے الگ کر لیتا ہے۔ اور ترمذی نے اسے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «قیامت کے دن جہنم سے ایک گردن نکلے گی جس کی دو آنکھیں ہوں گی جو دیکھتی ہوں گی، دو کان ہوں گے جو سنتے ہوں گے اور ایک زبان ہوگی جو بولتی ہوگی، وہ کہے گی: مجھے تین قسم کے لوگوں پر مامور کیا گیا ہے: ہر ضدی سرکش پر، ہر اس شخص پر جس نے اللہ کے ساتھ کسی اور معبود کو پکارا، اور تصویریں بنانے والوں پر»۔ اس باب میں حضرت ابوسعید سے بھی روایت ہے۔ ابو عیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن غریب صحیح(۴) ہے۔ اور کلبی نے کہا: انہوں نے اس کا غیظ سنا جیسے بنی آدم کا غیظ ہوتا ہے اور گدھے کی آواز جیسی آواز سنی(۵)۔ اور کہا گیا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے، انہوں نے اس کی دھاڑ سنی اور اس کا غیظ جانا۔ اور قطرب نے کہا: غیظ سنا نہیں جاتا بلکہ دیکھا جاتا ہے، اور معنی یہ ہے کہ: انہوں نے اس کا غیظ دیکھا اور اس کی دھاڑ سنی(۶)؛ جیسا کہ شاعر کا قول ہے: ورأيت زوجك في الوغى مُتقلِّدا سيفاً ورُمحا یعنی: اور نیزہ اٹھائے ہوئے(۷)۔ اور کہا گیا: ﴿سَمِعُوا لَهَا﴾ یعنی: اس میں، یعنی: انہوں نے اس میں عذاب پانے والوں کے لیے غیظ اور دھاڑ

سنی، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ﴾ [ہود: ۱۰۶] اور "فی" اور "لام" (معنی میں) قریب ہیں؛ آپ کہتے ہیں: میں یہ اللہ کے معاملے میں اور اللہ کے لیے کرتا ہوں۔

(۱) اسے حارث بن اسامہ (۱۱۲۲) (بغیۃ الباحث) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی ایک طویل حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) ۱ / ۱۰۹-۱۱۰۔ (۳) (ز)، (ف) اور (م) میں 'تفصلہم' ہے۔ اور (ظ) اور القبس سے جو ثابت ہے وہ درج ہے۔ (۴) سنن ترمذی (۲۵۷۴)، اور ابوہریرہ اور ابوسعید کی حدیثیں احمد کے ہاں نمبر (۸۴۳۰) اور (۱۱۳۵۴) پر ہیں۔ اور اس کا قول: «عنق» (گردن) یعنی: اس کا ایک گروہ۔ النہایہ (عنق)۔ (۵) یہ ابو اللیث کی تفسیر ۳/ ۴۵۵ میں بغیر کسی نسبت کے ہے، اور (ظ) میں یہ عبارت اس طرح آئی ہے: غیظ اور دھاڑ بنی آدم کے غیظ کی طرح... (۶) رازی نے اپنی تفسیر ۲۴/ ۵۶ میں اسی طرح اس کا ذکر کیا ہے۔ (۷) تفسیر بغوی ۳/ ۳۶۳ اور اس شعر کے کہنے والے عبداللہ بن الزبعری ہیں۔ ان کا دیوان ص ۳۲، اور پہلے ۱/ ۲۹۱۔

Surah Al-Furqan: Verses 11 - 14 375

Allah Almighty says: {And when they are thrown into a narrow place therein, bound together [in shackles]} [Al-Furqan: 13]. Qatadah said: It was mentioned to us that Abdullah [ibn Mas'ud] used to say: "Hell narrows upon the disbeliever like the narrowing of the ferrule (zujj) on the spear." This was mentioned by Ibn al-Mubarak in his 'Raqa'iq'(1). Similar was said by Ibn Abbas, as mentioned by al-Tha'labi and al-Qushayri from him, and al-Mawardi narrated it from Abdullah bin Amr(2). The meaning of "muqarranīn" (bound together) is: handcuffed; said Abu Salih. It is also said: fettered, their hands being bound to their necks in chains. It is also said: they are paired with devils, meaning each one of them is paired with his devil; said Yahya bin Salam(3). This has already been discussed in [Surah] "Ibrahim"(4). Amr ibn Kulthum said: "They returned with booty and captives, while we returned with kings bound together (muqarranīn)." {They will call out there for destruction} [Al-Furqan: 13], meaning: ruin; Al-Dahhak said so. Ibn Abbas said: [They will cry out] woe(5). And it is narrated from the Prophet ﷺ that he said: "The first one to say it is Iblis, for he is the first to be dressed in a robe of fire, which is placed on his eyebrows and he drags it behind him, with his progeny behind him, while he cries out: 'O my destruction!'"(6). It [the word thuburan] is in the accusative case as an infinitive noun (masdar), meaning: 'thubirna thuburan' (we have been destroyed a complete destruction); so said al-Zajjaj(7). Others said: it is...

(1) In 'Zawa'id Nu'aym bin Hammad', p. 86 (299), and 'Ibn Abi Hatim' 8/2668 (15006), who said: None narrated it from him except Ibn al-Mubarak. And the word 'zujj' is the iron at the bottom of the spear. 'Al-Qamus' (z-j-j). (2) 'Al-Nukat wal-'Uyun' 4/134, and it also contains Abu Salih's forthcoming statement. Narrated from him by Ibn Abi Hatim 8/2668 (15007), and 2669 (15008). (3) 'Al-Nukat wal-'Uyun' 4/134, and similar words are in 'Tafsir al-Baghawi' 3/363. (4) 12/170-171, and Amr's verse mentioned here has preceded there, as well as on 2/155. (5) Narrated from both by al-Tabari in his 'Tafsir' 17/411, and Ibn Abi Hatim 8/2669 (15013) from Ibn Abbas and (15014) from al-Dahhak. (6) Narrated by Imam Ahmad (12536) from the hadith of Anas bin Malik, and in its chain is Ali bin Zaid bin Jud'an, who is weak, as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in 'al-Taqrib'. Regarding his saying: "O my destruction," al-Sindi said as in the 'Hashiyat al-Musnad': It is as if he is calling upon destruction and saying to it: "This is your time, so overtake me." (7) In 'Ma'ani al-Quran' 4/59-60, and al-Nahhas quoted it from him in 'I'rab al-Quran' 3/153, and Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 6/76.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें 11 - 14 375

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जब वे उसमें किसी संकुचित (तंग) स्थान में जकड़कर डाले जाएँगे} [अल-फ़ुरकान: 13]। क़तादाह ने कहा: हमें ज़िक्र किया गया कि अब्दुल्लाह [इब्न मसूद] कहते थे: "जहन्नम काफ़िर पर इस तरह तंग हो जाएगी जैसे भाले पर लोहे की सामी (ज़ुज्ज) तंग होती है।" इब्न अल-मुबारक ने अपनी 'रक़ाइक़'(1) में इसका उल्लेख किया है। इब्न अब्बास ने भी ऐसा ही कहा, जैसा कि अल-सालाबी और अल-कुशैरी ने उनसे उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने इसे अब्दुल्लाह बिन अम्र(2) से रिवायत किया है। "मुक़र्रनीन" (जकड़े हुए) का अर्थ है: हाथ बँधे हुए; अबू सालेह ने यह कहा। और कहा गया है: ज़ंजीरों में जकड़े हुए, उनके हाथ उनकी गर्दन से बेड़ियों में बँधे होंगे। और यह भी कहा गया है: उन्हें शैतानों के साथ जोड़ दिया जाएगा, यानी उनमें से हर एक को उसके शैतान के साथ जोड़ दिया जाएगा; याह्या बिन सलाम(3) ने यह कहा। यह "इब्राहीम"(4) में पहले भी गुज़र चुका है। और अम्र बिन कुलसूम ने कहा है: "वे लूट के माल और क़ैदियों के साथ लौटे, जबकि हम राजाओं को जकड़े हुए (मुक़र्रनीन) लेकर आए।" {वे वहाँ विनाश (मौत) को पुकारेंगे} [अल-फ़ुरकान: 13] यानी: बर्बादी; अल-ज़हहाक ने यह कहा। इब्न अब्बास: हाय तबाही(5)। और नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया: "सबसे पहले इसे कहने वाला इब्लीस है, क्योंकि वह 'पहला व्यक्ति है जिसे आग का लिबास पहनाया जाएगा, फिर वह उसकी भौंहों पर रखा जाएगा, और वह उसे अपने पीछे खींचेगा, और उसकी संतान उसके पीछे होगी, जबकि वह कह रहा होगा: हाय मेरी बर्बादी'"(6)। और यह मस्तर (संज्ञा) के रूप में प्रयुक्त हुआ है, यानी: 'सुबिरना सुबूरन' (हम पूरी तरह बर्बाद हो गए); यह अल-ज़ज्जाज(7) ने कहा। दूसरों ने कहा: वह...

(1) नउम बिन हम्माद के ज़वाइद पृष्ठ 86 (299) में, और इब्न अबी हातिम 8/2668 (15006) में, और उन्होंने कहा: इब्न अल-मुबारक के अलावा किसी ने उनसे इसे रिवायत नहीं किया। और 'ज़ुज्ज' शब्द का अर्थ है: भाले के नीचे लगा हुआ लोहा। अल-क़ामूस (ज़-ज-ज)। (2) अन-नुकत वल-उयून 4/134, और इसमें अबू सालेह का आगामी कथन भी है। इब्न अबी हातिम ने इसे उनसे 8/2668 (15007) और 2669 (15008) में निकाला है। (3) अन-नुकत वल-उयून 4/134, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/363 में इसी तरह की बात है। (4) 12/170-171, और अम्र का शेर वहाँ पहले आ चुका है, और शेर का एक हिस्सा 2/155 पर भी गुज़र चुका है। (5) इमाम तबरी ने अपनी तफ़्सीर 17/411 में, और इब्न अबी हातिम ने 8/2669 में इब्न अब्बास से (15013) और अल-ज़हहाक से (15014) रिवायत किया है। (6) इमाम अहमद (12536) ने अनस बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से इसे

निकाला है, और इसके इसनाद में अली बिन ज़ैद बिन जुदआन है, जो कमज़ोर है, जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अत-तक़रीब' में ज़िक्र किया है। उनके इस कथन "हाय मेरी बर्बादी" के बारे में अल-सिंदी ने 'हाशिया अल-मुसनद' में कहा है: जैसे कि वह विनाश को पुकार रहा हो और उससे कह रहा हो: "यह तेरा समय है, तो मुझे आकर पकड़ ले।" (7) मआनी अल-क़ुरआन 4/59-60 में, और अन-नहहास ने इसे 'इराब अल-क़ुरआन' 3/153 में उनसे उद्धृत किया है, और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 6/76 में।

سورہ الفرقان: آیات 11 - 14 375

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذَا أُلْقُوا مِنْهَا مَكَانًا ضَيِّقًا مُقَرَّنِينَ﴾ (اور جب وہ اس میں کسی تنگ جگہ میں جکڑے ہوئے ڈالے جائیں گے) [الفرقان: 13]۔ قتادہ نے کہا: ہمیں ذکر کیا گیا کہ عبداللہ [ابن مسعود] کہا کرتے تھے: "جہنم کافر پر اس طرح تنگ ہو جائے گی جیسے نیزے پر لوہے کی سامی (زُجّ) تنگ ہوتی ہے"؛ ابن المبارک نے اپنی 'رقائق'(1) میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اسی طرح ابن عباس نے کہا، جسے ثعلبی اور قشیری نے ان سے نقل کیا، اور ماوردی نے اسے عبداللہ بن عمرو(2) سے روایت کیا ہے۔ اور "مقرنین" کا معنی ہے: مشکیں بندھے ہوئے؛ یہ ابو صالح نے کہا۔ اور کہا گیا: بیڑیوں میں جکڑے ہوئے، ان کے ہاتھ ان کی گردنوں کے ساتھ طوقوں میں بندھے ہوں گے۔ اور کہا گیا: وہ شیطانوں کے ساتھ جوڑے گئے ہوں گے، یعنی ان میں سے ہر ایک اپنے شیطان کے ساتھ جوڑا جائے گا؛ یہ یحییٰ بن سلام(3) نے کہا۔ اور یہ "ابراہیم"(4) میں گزر چکا ہے، اور عمرو بن کلثوم نے کہا: فآبوا بالنهابِ وبالسبايا وأبنا بالملوكِ مُقَرَّنينا (وہ مالِ غنیمت اور قیدیوں کے ساتھ لوٹے، جبکہ ہم بادشاہوں کو جکڑے ہوئے (مقرنین) لے کر آئے۔) ﴿دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُورًا﴾ یعنی: ہلاکت؛ یہ ضحاک نے کہا۔ ابن عباس: ہائے تباہی(5)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "سب سے پہلے یہ کہنے والا ابلیس ہے، اور وہ اس لیے کہ 'وہ پہلا شخص ہے جسے آگ کا لباس پہنایا جائے گا، پھر وہ اس کی بھنوؤں پر رکھا جائے گا، اور وہ اسے اپنے پیچھے گھسیٹے گا، اور اس کی اولاد اس کے پیچھے ہو گی، جبکہ وہ کہہ رہا ہو گا: ہائے میری بربادی!'"(6)۔ اور یہ مفعولِ مطلق (مصدر) کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: 'ثُبِرنا ثُبُوراً' (ہم پوری طرح ہلاک ہو گئے)؛ یہ زجاج(7) نے کہا۔ اور دوسروں نے کہا: وہ...

(1) نعیم بن حماد کے زوائد ص 86 (299) میں، اور ابن ابی حاتم 8/2668 (15006) میں، اور انہوں نے کہا: اسے ابن المبارک کے علاوہ کسی نے ان سے روایت نہیں کیا۔ اور لفظ 'زُجّ' نیزے کے نچلے حصے میں لگے ہوئے لوہے کو کہتے ہیں۔ القاموس (زجج)۔ (2) النکت والعیون 4/ 134، اور اس میں ابو صالح کا آئندہ آنے والا قول بھی ہے۔ اور اسے ابن ابی حاتم نے ان سے 8/2668 (15007) اور 2669 (15008) میں روایت کیا ہے۔ (3) النکت والعیون 4/ 134، اور اسی طرح کی بات تفسیر بغوی 3/ 363 میں ہے۔ (4) 12/ 170-171، اور عمرو کا شعر وہاں گزر چکا ہے، اور شعر کا ایک حصہ 2/ 155 پر بھی گزر چکا ہے۔ (5) امام طبری نے اسے اپنی تفسیر 17/ 411 میں، اور ابن ابی حاتم نے 8/2669 میں ابن عباس سے (15013) اور ضحاک سے (15014) روایت کیا ہے۔ (6) اسے امام احمد (12536) نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں علی بن زید بن جدعان ہے جو کہ ضعیف ہے جیسا کہ حافظ ابن حجر نے 'التقریب' میں ذکر کیا۔ ان کے قول 'واثبوراہ' کے بارے میں سندی نے حاشیہ مسند میں کہا ہے: گویا وہ ہلاکت کو پکار رہا ہو اور اسے کہہ رہا ہو: "یہ تیرا وقت ہے تو مجھے آ پکڑ"۔ (7) معانی القرآن 4/ 59-60 میں، اور نحاس نے اسے ان سے اعراب القرآن 3/ 153 میں نقل کیا، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 6/ 76 میں۔

Surah Al-Furqan: Verses 11 - 16 Page 376

Object.

His (Exalted is He) saying: {Do not cry this Day for one destruction but cry for much destruction.} [25:13]. This is because your destruction is more than can be called for once. And He said: 'destruction' (thuburan); because it is a verbal noun (masdar) that applies to both a small and large amount, which is why it was not pluralized. It is like your saying: 'I struck him a great striking' (darban kathiran), or 'He sat for a long sitting' (qu'udan tawilan). These verses were revealed regarding Ibn Khatal and his companions.

His (Exalted is He) saying: {Say, "Is that better or the Garden of Eternity which is promised to the righteous? It will be for them a reward and a destination. For them therein is whatever they wish while abiding eternally. It is ever upon your Lord a promise to be requested."} [25:15-16].

His (Exalted is He) saying: {Say, "Is that better or the Garden of Eternity which is promised to the righteous?"}.

If it is asked: How did He say, 'Is that better,' when there is no good (khayr) in the Fire? The answer is: Sibawayh reported from the Arabs saying: 'Is misery more beloved to you or happiness?' when it is already known that happiness is more beloved to him.

It was also said: It is not from the comparative form (af'alu min - better than), but rather it is like your saying: 'He has good (khayr)'. An-Nahhas said (1): This is a good statement; just as it was said:

'Then the worst of you two is a ransom for the best of you two' (2)

It was said: He only said that because Paradise and Hell have entered into the category of 'dwellings' (3); so He said that because of the disparity between the two dwellings.

It was said: It refers back to His saying: {Blessed is He who, if He willed, could have made for you [something] better than that...} [25:10] to the end of the verse.

It was also said: It refers back to His saying: {Or [why is there not] thrown to him a treasure or he has a garden from which he eats?} [25:8].

(1) In I'rab al-Qur'an 3/154, and what precedes it is from there. (2) The second half of a verse by Hassan bin Thabit (may Allah be pleased with him), and its first half is: 'Do you satirize him when you are not equal to him?' It is in his Diwan p. 64, and previously mentioned in 1/347. (3) Ma’ani al-Qur’an by Az-Zajjaj 4/60.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयतें 11 - 16 पृष्ठ 376

कर्म (Object)।

अल्लाह का कथन: {आज एक ही विनाश को न पुकारो, बल्कि बहुत से विनाशों को पुकारो।} [25:13]। क्योंकि तुम्हारा विनाश एक बार पुकारने से कहीं अधिक है। और कहा गया: 'विनाश' (थुबुरन); क्योंकि यह एक कृदंत (मस्दर) है जो कम और अधिक दोनों के लिए उपयोग होता है, इसलिए इसका बहुवचन नहीं बनाया गया। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: 'मैंने उसे बहुत मारा' (दर्बन कसीरन), या 'वह बहुत देर तक बैठा रहा' (क़ुऊदन तवीलन)। ये आयतें इब्न खतल और उसके साथियों के बारे में उतरी थीं।

अल्लाह का कथन: {कहो, "क्या यह बेहतर है या वह शाश्वत स्वर्ग जिसका वादा डर रखने वालों से किया गया है? वह उनके लिए बदला और ठिकाना होगा। उनके लिए वहाँ वह सब होगा जो वे चाहेंगे, वे उसमें सदा रहेंगे। यह तुम्हारे रब पर एक ऐसा वादा है जिसकी माँग की जानी चाहिए।"} [25:15-16]।

अल्लाह का कथन: {कहो, "क्या यह बेहतर है या वह शाश्वत स्वर्ग जिसका वादा डर रखने वालों से किया गया है?"}।

यदि यह पूछा जाए: उन्होंने कैसे कहा, 'क्या यह बेहतर है', जबकि आग में कोई भलाई (खैर) नहीं है? उत्तर यह है: सिबावैह ने अरबों से यह उद्धृत किया है: 'क्या तुम्हें दुख अधिक प्रिय है या सुख?' जबकि यह ज्ञात है कि सुख ही उसे अधिक प्रिय है।

और यह भी कहा गया: यह तुलनात्मक (तुलना करने वाले) रूप में नहीं है, बल्कि यह वैसा ही है जैसे आप कहें: 'उसके पास भलाई (खैर) है'। अन-नह़्हास ने कहा (1): यह एक अच्छी बात है; जैसा कि कहा गया है:

'तो तुम दोनों में से जो बुरा है, वह तुम दोनों में से श्रेष्ठ के लिए बलिदान है' (2)

कहा गया: उन्होंने ऐसा इसलिए कहा क्योंकि स्वर्ग और नर्क'ठिकानों' (निवासों) की श्रेणी में आ गए हैं (3); इसलिए उन्होंने दोनों ठिकानों के बीच के भारी अंतर के कारण ऐसा कहा।

कहा गया: यह उनके इस कथन की ओर इशारा है: {बड़ा ही बरकत वाला है वह जिसने यदि चाहा तो तुम्हारे लिए इससे भी बेहतर बना दिया...} [25:10] आयत के अंत तक।

और यह भी कहा गया: यह उनके इस कथन की ओर इशारा है: {या उसकी ओर कोई खजाना डाल दिया जाता या उसके पास कोई बाग होता जिससे वह खाता।} [25:8]।

---

(1) इ'राब अल-क़ुरान 3/154 में, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (2) ह़सान बिन साबित (रज़ियल्लाहु अ़न्हु) के एक शेर का दूसरा भाग, और इसका पहला भाग है: 'क्या तुम उनकी बुराई करते हो जबकि तुम उनके बराबर नहीं हो?' यह उनके दीवान पृष्ठ 64 में है, और पहले 1/347 में आ चुका है। (3) मआनी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज 4/60।

سورہ الفرقان: آیات 11 - 16 صفحہ 376

مفعول بہ۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {آج ایک ہی ہلاکت کو نہ پکارو بلکہ بہت سی ہلاکتوں کو پکارو} [25:13]۔ کیونکہ تمہاری ہلاکت اس سے کہیں زیادہ ہے کہ تم صرف ایک بار پکارو۔ اور فرمایا: 'ثبوراً'؛ کیونکہ یہ مصدر ہے جو تھوڑے اور زیادہ دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے، اسی لیے اس کی جمع نہیں لائی گئی۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: 'ضربتہ ضرباً کثیراً' (میں نے اسے بہت مارا)، یا 'قعد قعوداً طویلاً' (وہ دیر تک بیٹھا رہا)۔ یہ آیات ابن خطل اور اس کے ساتھیوں کے بارے میں نازل ہوئیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے کہ کیا یہ بہتر ہے یا وہ ہمیشگی کی جنت جس کا پرہیزگاروں سے وعدہ کیا گیا ہے؟ وہ ان کے لیے بدلہ اور ٹھکانا ہو گی۔ ان کے لیے وہاں وہ سب کچھ ہو گا جو وہ چاہیں گے، وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے۔ یہ آپ کے رب کے ذمے ایک ایسا وعدہ ہے جس کا مطالبہ کیا جانا چاہیے} [25:15-16]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے کہ کیا یہ بہتر ہے یا وہ ہمیشگی کی جنت جس کا پرہیزگاروں سے وعدہ کیا گیا ہے؟}۔

اگر یہ پوچھا جائے کہ اللہ نے کیسے فرمایا: 'کیا یہ بہتر ہے' جبکہ آگ میں کوئی خیر (بھلائی) نہیں ہے؟ تو جواب یہ ہے: سیبویہ نے اہل عرب سے یہ نقل کیا ہے کہ (وہ پوچھتے ہیں): 'تجھے بدبختی زیادہ پسند ہے یا خوش بختی؟' حالانکہ اسے معلوم ہے کہ خوش بختی ہی اسے زیادہ پسند ہے۔

اور ایک قول یہ ہے کہ: یہ 'افعل من' (تفضیل) کے باب سے نہیں ہے، بلکہ یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: 'عندہ خیر' (اس کے پاس بھلائی ہے)۔ النحاس نے کہا (1): یہ ایک اچھی بات ہے؛ جیسا کہ کہا گیا ہے:

'پس تم دونوں کا برا، تم دونوں کے بہتر کے لیے فدیہ ہے' (2)

کہا گیا: اللہ نے ایسا اس لیے فرمایا کیونکہ جنت اور دوزخ دونوں 'ٹھکانوں' کے باب میں داخل ہو گئے ہیں (3)؛ تو اللہ نے دونوں ٹھکانوں کے درمیان فرق کو ظاہر کرنے کے لیے یہ فرمایا۔

اور کہا گیا: یہ اللہ کے اس قول کی طرف لوٹتا ہے: {بڑی برکت والا ہے وہ اگر چاہے تو آپ کے لیے اس سے بھی بہتر بنا دے...} [25:10] آیت کے آخر تک۔

اور یہ بھی کہا گیا: یہ اس قول کی طرف لوٹتا ہے: {یا اس کی طرف کوئی خزانہ پھینک دیا جاتا یا اس کے پاس کوئی باغ ہوتا جس سے وہ کھاتا} [25:8]۔

---

(1) اعراب القرآن 3/154 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (2) حضرت حسان بن ثابت رضی اللہ عنہ کے ایک شعر کا دوسرا مصرع ہے، اس کا پہلا مصرع ہے: 'أتهجوه ولست له بكفء' (کیا تم ان کی ہجو کرتے ہو جبکہ تم ان کے برابر نہیں ہو؟)۔ یہ ان کے دیوان صفحہ 64 میں ہے، اور پیچھے 1/347 پر گزر چکا ہے۔ (3) معانی القرآن للزجاج 4/60۔

from it. And it was said: Indeed, he only said that based on the meaning of: your knowledge and belief, O disbelievers; that is because when they were performing the deeds of the people of the Fire, they became as if they were saying: Indeed, there is good in the Fire.

Allah Almighty's saying: {For them therein is whatever they wish} i.e., of bliss. {abiding forever. It is upon your Lord a promise [worthy to be] requested.} Al-Kalbi said: Allah promised the believers Paradise as a reward for their deeds, so they asked Him for that promise and said: {Our Lord, and grant us what You promised us through Your messengers} [Al-Imran: 194]. This is the meaning of the statement of Ibn Abbas (1).

And it was said: Indeed, the angels ask for Paradise for them; its evidence is Allah Almighty's saying: {Our Lord, and admit them to gardens of perpetual residence which You have promised them} [Ghafir: 8] the verse. This is the saying of Muhammad bin Ka'b Al-Qurazi (2).

And it was said: the meaning of {a promise [worthy to be] requested} is: obligatory even if it is not requested like a debt; it is reported from the Arabs: I will give you a thousand. And it was said: "a promise [worthy to be] requested" means that it is due to you so you ask for it (3). Zaid bin Aslam said: They asked Allah for Paradise in the world, and they desired it from Him through supplication, so He answered them in the Hereafter to what they asked and gave them what they requested (4). And this goes back to the first saying.

Allah Almighty's saying: {And [mention] the Day He will gather them and that which they worship besides Allah and will say, "Did you mislead these, My servants, or did they [themselves] stray from the way?" (17) They will say, "Exalted are You! It was not for us to take any allies besides You. But You provided enjoyment for them and their fathers until they forgot the message and became a ruined people." (18) So they will have denied you in what you say, and you cannot avert [punishment] or [find] help. And whoever among you does wrong, We will make him taste a great punishment. (19)}

Allah Almighty's saying: {And [mention] the Day He will gather them} was read by Ibn Muhaysin, Humayd, Ibn Kathir, and Hafs...

(1) Reported by Al-Tabari 14/414, and Ibn Abi Hatim 8/2671 (15021) from Ibn Abbas with the wording: So ask for what He promised you and fulfill it. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 4/135, and reported by Ibn Abi Hatim 8/2671 (15022). (3) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 2/263, and Tafsir Al-Tabari 17/414, and in both: "I will give you a thousand as a promise requested, in the sense that it is due to you so you ask for it." (4) Al-Nukat wal-'Uyun 4/135.

३७७ सूरा अल-फ़ुरकान: आयतें १५ - १९

उससे। और कहा गया: यह केवल इस अर्थ में कहा गया है: तुम्हारा ज्ञान और विश्वास, हे काफिरों; और वह इसलिए कि जब वे नरक वालों के काम कर रहे थे, तो वे ऐसे हो गए मानो कह रहे हों: नरक में भलाई है।

अल्लाह का कथन: {उनके लिए उसमें वह सब होगा जो वे चाहेंगे} यानी: सुख-सुविधाओं में से। {वे उसमें सदैव रहेंगे। यह आपके रब पर एक ऐसा वादा है जिसे मांगा जाना चाहिए।} अल-कल्बी ने कहा: अल्लाह ने मोमिनों (ईमान वालों) से उनके कर्मों के बदले जन्नत का वादा किया, तो उन्होंने अल्लाह से उस वादे को माँगा और कहा: {हे हमारे रब, हमें वह प्रदान कर जिसका तूने अपने रसूलों के माध्यम से हमसे वादा किया है} [आल-इमरान: १९४]। यही इब्न अब्बास के कथन का अर्थ है (१)।

और कहा गया: फरिश्ते उनके लिए जन्नत मांगते हैं; इसका प्रमाण अल्लाह का कथन है: {हे हमारे रब, और उन्हें उन सदा रहने वाले बागों में प्रविष्ट कर जिसका तूने उनसे वादा किया है} [गाफिर: ८] आयत। यह मुहम्मद बिन काब अल-कुरजी का कथन है (२)।

और कहा गया: {एक ऐसा वादा जिसे मांगा जाना चाहिए} का अर्थ है: अनिवार्य, भले ही उसे न माँगा जाए, जैसे कर्ज; अरबों से वर्णित है: मैं तुम्हें एक हज़ार दूंगा। और कहा गया: 'एक वादा जिसे मांगा जाना चाहिए' का अर्थ है कि यह तुम्हारा हक है इसलिए तुम उसे माँगते हो (३)। जैद बिन असलम ने कहा: उन्होंने दुनिया में अल्लाह से जन्नत मांगी, और दुआ के ज़रिए उससे इसकी इच्छा की, तो उसने परलोक में उनकी माँग को पूरा किया और उन्हें वह दिया जो उन्होंने माँगा था (४)। यह पहले कथन की ओर वापस लौटता है।

अल्लाह का कथन: {और जिस दिन वह उन सबको इकट्ठा करेगा और उन्हें भी जिन्हें वे अल्लाह के सिवा पूजते थे, फिर वह कहेगा, "क्या तुमने मेरे इन बंदों को गुमराह किया था या वे स्वयं ही राह से भटक गए थे?" (१७) वे कहेंगे, "तू पवित्र है! हमारे लिए यह उचित न था कि हम तेरे सिवा किसी को संरक्षक बनाएँ किन्तु तूने उन्हें और उनके बाप-दादाओं को सुख-सामग्री प्रदान की, यहाँ तक कि वे याद (उपदेश) को भूल गए और वे विनष्ट होने वाले लोग ही थे।" (१८) तो उन्होंने तुम्हारी बातों में तुम्हें झुठला दिया, अब तुम न तो (सज़ा को) टाल सकोगे और न कोई सहायता पा सकोगे। और तुममें से जो कोई ज़ुल्म (अन्याय) करेगा, उसे हम बड़ी यातना चखाएंगे। (१९)}

अल्लाह का कथन: {और जिस दिन वह उन्हें इकट्ठा करेगा} इसे इब्न मुहैसिन, हुमैद, इब्न कसीर और हफ़्स ने पढ़ा है...

(१) अल-तबरी १४/४१४, और इब्न अबी हातिम ८/२६७१ (१५०२१) ने इब्न अब्बास से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "तो उससे माँगो जिसका उसने तुमसे वादा किया है और उसे पूरा करवाओ।" (२) अल-नुकात वल-उयून ४/१३५, और इब्न अबी हातिम ८/२६७१ (१५०२२) द्वारा उद्धृत। (३) अल-फर्रा' की मआनी अल-कुरान २/२६३, और तफ़सीर अल-तबरी १७/४१४, और दोनों में है: "मैं तुम्हें एक हज़ार दूंगा, एक वादा जिसे माँगा जाए, इस अर्थ में कि यह तुम्हारा हक है इसलिए तुम उसे माँगते हो।" (४) अल-नुकात वल-उयून ४/१३५।

377 سورة الفرقان: آيات 15 - 19

اس سے۔ اور کہا گیا: یہ صرف اس معنی میں کہا گیا ہے: تمہارا علم اور اعتقاد، اے کافرو؛ اور وہ اس لیے کہ جب وہ دوزخیوں کے کام کر رہے تھے تو گویا وہ کہہ رہے تھے: دوزخ میں بھلائی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ} یعنی: نعمتوں میں سے۔ {خَالِدِينَ كَانَ عَلَى رَبِّكَ وَعْدًا مَسْئُولًا} الکلبی نے کہا: اللہ نے مومنوں سے ان کے اعمال کے بدلے جنت کا وعدہ کیا، تو انہوں نے اللہ سے اس وعدے کا سوال کیا اور کہا: {رَبَّنَا وَآتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَى رُسُلِكَ} [آل عمران: 194]۔ اور یہی ابن عباس کے قول کا معنی ہے (1)۔

اور کہا گیا: فرشتے ان کے لیے جنت مانگتے ہیں؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ} [غافر: 8] آیت۔ اور یہ محمد بن کعب القرظی کا قول ہے (2)۔

اور کہا گیا: {وَعْدًا مَسْئُولًا} کا معنی ہے: واجب، اگرچہ اس کا سوال نہ کیا جائے جیسے قرض؛ عربوں سے حکایت ہے: میں تمہیں ایک ہزار دوں گا۔ اور کہا گیا: 'وَعْدًا مَسْئُولًا' کا مطلب ہے کہ یہ تمہارا حق ہے اس لیے تم اسے مانگتے ہو (3)۔ زید بن اسلم نے کہا: انہوں نے دنیا میں اللہ سے جنت مانگی، اور دعا کے ذریعے اس کی رغبت کی، تو اس نے آخرت میں ان کی دعا قبول کی اور انہیں وہ دیا جو انہوں نے مانگا تھا (4)۔ اور یہ پہلے قول کی طرف لوٹتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَقُولُ أَأَنْتُمْ أَضْلَلْتُمْ عِبَادِي هَؤُلَاءِ أَمْ هُمْ ضَلُّوا السَّبِيلَ (17) قَالُوا سُبْحَانَكَ مَا كَانَ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَآبَاءَهُمْ

حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ وَكَانُوا قَوْمًا بُورًا (18) فَقَدْ كَذَّبُوكُمْ بِمَا تَقُولُونَ فَمَا تَسْتَطِيعُونَ صَرْفًا وَلَا نَصْرًا وَمَنْ يَظْلِمْ مِنْكُمْ نُذِقْهُ عَذَابًا كَبِيرًا (19)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ} اسے ابن محیصن، حمید، ابن کثیر اور حفص نے پڑھا ہے...

(1) اسے الطبری 14 / 414، اور ابن ابی حاتم 8 / 2671 (15021) نے ابن عباس سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: پس اس سے مانگو جس کا اس نے تم سے وعدہ کیا ہے اور اسے پورا کرواؤ۔ (2) النکت والعیون 4 / 135، اور اسے ابن ابی حاتم 8 / 2671 (15022) نے روایت کیا ہے۔ (3) معانی القرآن للفراء 2 / 263، اور تفسیر الطبری 17 / 414، اور ان دونوں میں ہے: «میں تمہیں ایک ہزار دوں گا، ایک وعدہ جس کا سوال کیا جائے، اس معنی میں کہ یہ تمہارا حق ہے اس لیے تم اسے مانگتے ہو»۔ (4) النکت والعیون 4 / 135۔

Surah Al-Furqan: Verses 17 - 19 [Page] 378

Ya'qub and Abu 'Amr, in the narration of al-Duri, read: "He will gather them" (yahshuruhum) with the letter 'ya'. This was chosen by Abu 'Ubayd and Abu Hatim, because of the statement at the beginning of the discourse: {it was [a promise] upon your Lord}, and at its end: {Was it you who misled these servants of Mine?}. The rest read it with the letter 'nun' for magnification [We shall gather them] (1). {and what they worship besides Allah} including angels, humans, jinn, the Messiah, and Ezra; as stated by Mujahid and Ibn Jurayj. Al-Dahhak and 'Ikrimah said: it refers to idols (2). {He will say} the general reading is with 'ya' [He says], and it is the choice of Abu 'Ubayd and Abu Hatim. Ibn 'Amir and Abu Haywah read it with 'nun' for magnification [We say] (3). {Was it you who misled these servants of Mine, or did they stray from the way?} This is an interrogative of rebuke to the disbelievers. {They will say, "Exalted are You!"} meaning: those worshipped besides Allah said: Glory be to You, i.e., sanctifying You. {it was not for us to take any allies besides You.} If it is asked: if the idols that were worshipped are gathered, how can they speak when they are inanimate objects? It is answered: Allah Almighty will make them speak on the Day of Resurrection just as He makes the hands and feet speak (4). Al-Hasan and Abu Ja'far read: "that we should be taken" (an nuttakhadha) with a damma on the 'nun' and a fatha on the 'kha' in the passive voice (5). Grammarians have discussed this reading; Abu 'Amr ibn al-'Ala and 'Isa ibn 'Umar said: "nuttakhadha" is not permissible. Abu 'Amr said: If it were "nuttakhadha", the second "min" would have been omitted, so you would say: "that we should be taken besides You as allies". Likewise (6), Abu 'Ubaydah said: "nuttakhadha" is not permissible because Allah Almighty mentioned "min".

---

(1) The reading of Ibn Kathir and Hafs - with 'ya' - is in al-Sab'ah p. 463, and al-Taysir p. 163, and the reading of Ya'qub in al-Nashr 2/333, and the famous reading from Abu 'Amr al-Basri is with 'nun'. (2) Al-Wasit 3/336, Tafsir al-Baghawi 3/363-364, and the statement of Mujahid in his Tafsir 2/484, and it was recorded from him by al-Tabari with the statement of Ibn Jurayj in his Tafsir 17/415, and Ibn Abi Hatim 8/3672 (15027) from Mujahid. Without his saying: and humans and jinn. (3) Al-Sab'ah p. 463, and al-Taysir p. 163. (4) Similar wording is in al-Muharrar al-Wajiz 4/204. (5) The reading of Abu Ja'far in al-Nashr 2/333, and it was mentioned by al-Zajjaj in Ma'anihi 4/60, and al-Nahhas in his I'rab 3/154, and Abu al-Layth al-Samarqandi 3/455, and Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar 4/204, and the reading of al-Hasan in Zad al-Masir 6/78. (6) In (ظ) and so.

सूरा अल-फ़ुरकान: आयतें 17 - 19 [पृष्ठ] 378

याकूब और अबू 'अम्र ने अल-दूरी के वर्णन में "यहशुरुहुम" (वह उन्हें इकट्ठा करेगा) 'या' के साथ पढ़ा है। इसे अबू 'उबैद और अबू हातिम ने चुना है, क्योंकि बात की शुरुआत में कहा गया है: {यह आपके रब पर [एक वादा] था}, और इसके अंत में: {क्या आपने मेरे इन बंदों को गुमराह किया था?}। बाकी लोगों ने महिमा के लिए 'नुन' के साथ पढ़ा है [नहशुरुहुम - हम उन्हें इकट्ठा करेंगे] (1)। {और जिन्हें वे अल्लाह के अलावा पूजते थे} इनमें फ़रिश्ते, इंसान, जिन्न, मसीह और उज़ैर शामिल हैं; जैसा कि मुजाहिद और इब्न जुरैज ने कहा है। अल-दह्हाक और इकरामा ने कहा: इसका मतलब मूर्तियाँ हैं (2)। {वह कहेगा} आम पाठ 'या' के साथ है [यकुलु - वह कहता है], और यह अबू 'उबैद और अबू हातिम की पसंद है। इब्न 'आमिर और अबू हयवाह ने महिमा के लिए 'नुन' के साथ पढ़ा है [नकुलु - हम कहते हैं] (3)। {क्या आपने मेरे इन बंदों को गुमराह किया था, या वे खुद ही रास्ते से भटक गए थे?} यह काफ़िरों के लिए फटकार भरा सवाल है। {वे कहेंगे, "आप पवित्र हैं!"} यानी: अल्लाह के अलावा पूजे जाने वालों ने कहा: आप पाक हैं, यानी आपकी पाकी बयान करते हुए। {हमारे लिए यह जायज़ न था कि हम आपके अलावा किसी को अपना मददगार बनाते।} यदि यह पूछा जाए: यदि पूजी जाने वाली मूर्तियाँ इकट्ठा की जाती हैं, तो वे कैसे बोल सकती हैं जबकि वे बेजान चीजें हैं? इसका उत्तर यह है कि अल्लाह तआला उन्हें कयामत के दिन वैसे ही बुलवाएगा जैसे वह हाथों और पैरों को बुलवाता है (4)। अल-हसन और अबू जाफ़र ने "अन नुत्तखदा" पढ़ा है, जिसमें 'नुन' पर पेश (दम्मा) और 'खा' पर ज़बर (फ़तहा) के साथ मजहूल (पैसिव वॉइस) है (5)। व्याकरणविदों ने इस पाठ पर चर्चा की है; अबू 'अम्र इब्न अल-'अला और ईसा इब्न 'उमर ने कहा: "नुत्तखदा" जायज़ नहीं है। अबू 'अम्र ने कहा: अगर यह "नुत्तखदा" होता, तो दूसरा "मिन" हटा दिया जाता, इसलिए आप कहते: "कि हमें आपके अलावा मददगार बनाया जाए"। इसी तरह (6), अबू 'उबैदा ने कहा: "नुत्तखदा" जायज़ नहीं है क्योंकि अल्लाह तआला ने "मिन" का उल्लेख किया है।

---

(1) इब्न कसीर और हफ़्स का पाठ - 'या' के साथ - अल-सबआ पृष्ठ 463 और अल-तयसीर पृष्ठ 163 में है, और अल-नश्र 2/333 में याकूब का पाठ है, और अबू 'अम्र अल-बसरी का प्रसिद्ध पाठ 'नुन' के साथ है। (2) अल-वसीत 3/336, तफ़सीर अल-बग़वी 3/363-364, और मुजाहिद का उनकी तफ़सीर 2/484 में कथन, और अल-तबरी ने इसे उनकी तफ़सीर 17/415 में इब्न जुरैज के कथन के साथ उद्धृत किया है, और इब्न अबी हातिम 8/3672 (15027) मुजाहिद से। उनके इस कथन के बिना: और इंसान और जिन्न। (3) अल-सबआ पृष्ठ 463, और अल-तयसीर पृष्ठ 163। (4) इसी तरह

की बात अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/204 में है। (5) अल-नश्र 2/333 में अबू जाफ़र का पाठ, और इसका उल्लेख अल-ज़ज्जाज ने मआनीही 4/60 में, अल-नहहास ने अपनी एराब 3/154 में, अबू अल-लैथ अल-समरकंदी 3/455 में, इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर 4/204 में किया है, और अल-हसन का पाठ ज़ाद अल-मसीर 6/78 में है। (6) (ظ) में और इसी तरह।

سورة الفرقان: آیات 17 - 19 [صفحہ] 378

یعقوب اور ابو عمرو نے دوری کی روایت میں "یَحشرھم" (وہ انہیں جمع کرے گا) 'یا' کے ساتھ پڑھا ہے۔ اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے اختیار کیا ہے، کلام کے شروع میں اللہ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {یہ آپ کے رب پر [ایک وعدہ] تھا}، اور اس کے آخر میں: {کیا تم ہی نے میرے ان بندوں کو گمراہ کیا تھا؟}۔ باقیوں نے تعظیم کے لیے 'نون' کے ساتھ پڑھا ہے [نَحشرھم - ہم انہیں جمع کریں گے] (1)۔ {اور جن کی وہ اللہ کے سوا عبادت کرتے تھے} ان میں فرشتے، انسان، جن، مسیح اور عزیر شامل ہیں؛ یہ مجاہد اور ابن جریج کا قول ہے۔ ضحاک اور عکرمہ نے کہا: اس سے مراد بت ہیں (2)۔ {وہ کہے گا} عام قراءت 'یا' کے ساتھ ہے [یقول - وہ کہتا ہے]، اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا اختیار ہے۔ ابن عامر اور ابو حیوہ نے تعظیم کے لیے 'نون' کے ساتھ پڑھا ہے [نقول - ہم کہتے ہیں] (3)۔ {کیا تم نے میرے ان بندوں کو گمراہ کیا تھا یا وہ خود ہی راستے سے بھٹک گئے تھے؟} یہ کفار کے لیے توبیخ آمیز استفہام (ڈانٹ والا سوال) ہے۔ {وہ کہیں گے، "تو پاک ہے!"} یعنی: اللہ کے سوا جن کی عبادت کی جاتی تھی انہوں نے کہا: تیری ذات پاک ہے، یعنی تیری تنزیہہ بیان کرتے ہوئے۔ {ہمارے لیے یہ زیبا نہ تھا کہ ہم تیرے سوا کسی کو اپنا مددگار بناتے}۔ اگر یہ سوال کیا جائے کہ: اگر وہ بت جن کی عبادت کی جاتی تھی جمع کیے جائیں گے تو وہ کیسے کلام کریں گے حالانکہ وہ بے جان ہیں؟ اس کا جواب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ انہیں قیامت کے دن ویسے ہی نطق عطا فرمائے گا جیسے ہاتھوں اور پیروں کو نطق عطا فرمائے گا (4)۔ حسن اور ابو جعفر نے "أن نُتَّخَذَ" (نُتَّخَذَ) نون کے ضمہ (پیش) اور خاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ فعل مجہول پڑھا ہے (5)۔ نحویوں نے اس قراءت پر بحث کی ہے؛ ابو عمرو بن العلاء اور عیسیٰ بن عمر نے کہا: "نُتَّخَذَ" جائز نہیں ہے۔ ابو عمرو نے کہا: اگر یہ "نُتَّخَذَ" ہوتا تو دوسرا "مِن" حذف ہو جاتا، پس

تم کہتے: "أن نُتَّخَذَ من دونك أولياء"۔ اسی طرح (6) ابو عبیدہ نے کہا: "نُتَّخَذَ" جائز نہیں ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ نے "مِن" کا ذکر کیا ہے۔

---

(1) ابن کثیر اور حفص کی قراءت - 'یا' کے ساتھ - السبعہ ص 463 اور التیسیر ص 163 میں ہے، اور یعقوب کی قراءت النشر 2/333 میں ہے، اور ابو عمرو البصری کی مشہور قراءت نون کے ساتھ ہے۔ (2) الوسیط 3/336، تفسیر البغوی 3/363-364، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 2/484 میں، اور اسے ان سے طبری نے اپنی تفسیر 17/415 میں ابن جریج کے قول کے ساتھ نقل کیا ہے، اور ابن ابی حاتم 8/3672 (15027) مجاہد سے۔ ان کے اس قول کے بغیر: اور انسان اور جن۔ (3) السبعہ ص 463، اور التیسیر ص 163۔ (4) اسی طرح کی گفتگو المحرر الوجیز 4/204 میں ہے۔ (5) النشر 2/333 میں ابو جعفر کی قراءت، اور اسے زجاج نے معانیہ 4/60 میں، نحاس نے اپنی اعراب 3/154 میں، ابو اللیث سمرقندی نے 3/455 میں، ابن عطیہ نے المحرر 4/204 میں ذکر کیا ہے، اور حسن کی قراءت زاد المسیر 6/78 میں ہے۔ (6) (ظ) میں اور اسی طرح۔

twice, and if it were as he read, he would have said: "that we should take from besides You protectors". And it was said: that the second "min" (from) is a connective. Al-Nahhas said (1): A person like Abu 'Amr, given his greatness and standing, what he said is considered good [from him]; because he came with clear evidence. The explanation of what he said is that it is said: I did not take a man as a protector, so it is possible for this to apply to one specific person (2); then it is said: I did not take any man as a protector. So it becomes a general negation, and your saying "protector" follows what preceded it, so it is not permissible for "min" to enter (3) into it because there is no benefit in that. "But You gave them and their fathers enjoyment" meaning in this world with health, wealth, and long life after the death of the Messengers, peace be upon them. "until they forgot the Message" meaning: they abandoned Your remembrance, so they associated partners with You out of insolence and ignorance, and they worshipped us without us commanding them (4) to do so. There are two views regarding "the Message": First: The Quran revealed to the Messengers; they abandoned acting upon it, as stated by Ibn Zayd. Second: Gratitude for the kindness shown to them and the blessings bestowed upon them. They "were a ruined people" meaning: perished; as stated by Ibn Abbas. It is derived from 'al-bawar', which is destruction (5). Abu al-Darda', may Allah be pleased with him, said when he looked over the people of Homs: O people of Homs! Come (6) to a sincere brother of yours. When they gathered around him, he said: Why is it that you have no shame (7)! You build what you do not [inhabit]...

(1) In I'rab al-Qur'an 3/154-155, and what precedes it except for the speech of Abu 'Ubaydah, and what will come in brackets from it. (2) In (M) "for the one", and in (Zha) "the one". And what is established is from (Zay) and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas. (3) In (M) "enters". (4) In (M) and (D): "we commanded them". (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/136-137. (6) In (Zay) "come ye". (7) In (M) "you (plural) have no shame".

सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें 17 - 19 379

दो बार, और यदि वैसा ही होता जैसा उन्होंने पढ़ा, तो वे कहते: "कि हम आपके सिवा दूसरों को संरक्षक बनाएँ'। और कहा गया है: कि दूसरी "मिन" (से) एक योजक (सिलाह) है। अल-नह़्ह़ास ने कहा (1): अबू अम्र जैसे व्यक्ति की उनकी महानता और पद को देखते हुए, उन्होंने जो कहा है उसे [उनकी ओर से] अच्छा माना जाता है; क्योंकि वे स्पष्ट प्रमाण के साथ आए। उन्होंने जो कहा उसकी व्याख्या यह है कि कहा जाता है: मैंने किसी व्यक्ति को संरक्षक नहीं बनाया, तो यह किसी एक (2) विशिष्ट व्यक्ति के लिए हो सकता है; फिर कहा जाता है: मैंने किसी भी व्यक्ति को संरक्षक के रूप में नहीं लिया। तो यह एक सामान्य निषेध बन जाता है, और आपका "संरक्षक" कहना पहले जो आया है उसका अनुसरण करता है, इसलिए इसमें "मिन" का प्रवेश (3) करना जायज़ नहीं है क्योंकि इसमें कोई लाभ नहीं है। "बल्कि आपने उन्हें और उनके बाप-दादाओं को सुख-सामग्री प्रदान की" अर्थात इस दुनिया में स्वास्थ्य, धन और रसूलों (उन पर अल्लाह की शांति हो) की मृत्यु के बाद लंबी आयु के साथ। "यहाँ तक कि वे उपदेश (ज़िक्र) को भूल गए" अर्थात: उन्होंने आपकी याद को छोड़ दिया, और अहंकार और अज्ञानता के कारण आपके साथ दूसरों को शरीक (साझीदार) ठहराया, और उन्होंने हमारी पूजा की बिना इसके कि हमने उन्हें इसका आदेश (4) दिया हो। और "ज़िक्र" (उपदेश) के बारे में दो विचार हैं: पहला: रसूलों पर अवतरित कुरआन, उन्होंने उस पर अमल करना छोड़ दिया, यह इब्न ज़ैद ने कहा है। दूसरा: उनके प्रति किए गए उपकार और उन्हें दी गई नेमतों के लिए आभार। वे "एक विनाशकारी कौम थे" अर्थात: नष्ट होने वाले; इब्न अब्बास ने यही कहा है। यह 'बवार' से निकला है जिसका अर्थ विनाश (5) है। अबू अल-दरदा (रज़िअल्लाहु अन्हु) ने ह़िम्स के लोगों को देखते हुए कहा था: ऐ ह़िम्स वालो! अपने एक हितैषी भाई की ओर आओ (6)। जब वे उनके पास जमा हुए, तो उन्होंने कहा: तुम्हें क्या हो गया है कि तुम्हें शर्म नहीं आती (7)! तुम वह बनाते हो जिसमें...

(1) एराब अल-कुरआन 3/154-155 में, और इससे पहले का हिस्सा सिवाय अबू उबैदाह के कथन के, और जो कोष्ठक में आएगा वह उसी से है। (2) (मीम) में "एक के लिए", और (ज़ा) में "एक"। और जो स्थापित है वह (ज़े) से है और अल-नह़्ह़ास की एराब अल-कुरआन से है। (3) (मीम) में "प्रवेश करती है"। (4) (मीम) और (दाल) में: "हमने उन्हें आदेश दिया"। (5) अल-नुकत वल-'उयून 4/136-137। (6) (ज़े) में "आओ" (बहुवचन)। (7) (मीम) में "तुम्हें शर्म नहीं आती" (बहुवचन)।

سورة الفرقان: آیات ۱۷ - ۱۹ ۳۷۹

دو مرتبہ، اور اگر ویسا ہی ہوتا جیسا انہوں نے پڑھا تو وہ کہتے: "کہ ہم آپ کے سوا دوسروں کو دوست (ولی) بنائیں"۔ اور کہا گیا ہے کہ دوسری "من" صلہ ہے۔ النحاس (۱) نے کہا: ابو عمرو جیسے جلیل القدر اور بلند مقام شخصیت سے جو انہوں نے کہا اسے [ان کی طرف سے] اچھا سمجھا جاتا ہے؛ کیونکہ وہ واضح دلیل کے ساتھ آئے۔ ان کی کہی ہوئی بات کی تشریح یہ ہے کہ کہا جاتا ہے: میں نے کسی شخص کو ولی نہیں بنایا، تو یہ کسی ایک (۲) معین شخص کے لیے ہو سکتا ہے؛ پھر کہا جاتا ہے: میں نے کسی بھی شخص کو ولی نہیں بنایا| تو یہ عام نفی ہو جاتی ہے، اور آپ کا قول "ولیاً" پہلے والے کے تابع ہے، چنانچہ اس میں "من" کا داخل (۳) ہونا جائز نہیں ہے کیونکہ اس میں کوئی فائدہ نہیں ہے۔ ﴿وَلَكِن مَّتَّعْتَهُمْ وَءَابَاءَهُمْ﴾ یعنی دنیا میں صحت، مال و دولت اور رسولوں (علیہم السلام) کی وفات کے بعد لمبی عمر کے ساتھ۔ ﴿حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ﴾ یعنی: انہوں نے آپ کے ذکر کو چھوڑ دیا، پس سرکشی اور جہالت کی وجہ سے آپ کے ساتھ شریک ٹھہرایا، اور ہماری عبادت की بغیر اس کے کہ ہم نے انہیں اس کا حکم (۴) دیا ہو۔ اور "ذکر" میں دو قول ہیں: پہلا: رسولوں پر نازل شدہ قرآن، انہوں نے اس پر عمل کرنا چھوڑ دیا، یہ ابن زید نے کہا ہے۔ दूसरा: ان پر کیے گئے احسان اور انعام پر شکر گزاری۔ وہ ﴿كَانُوا قَوْمًا بُورًا﴾ یعنی: ہلاک ہونے والے؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے۔ یہ 'बवार' سے ماخوذ ہے جس کا مطلب ہلاکت (۵) ہے۔ حضرت ابو الدرداء ؓ نے اہل حمص کو دیکھتے ہوئے فرمایا: اے اہل حمص! اپنے ایک خیر خواہ بھائی کی طرف آؤ (۶)۔ جب وہ ان کے گرد جمع ہو گئے تو آپ نے فرمایا: تمہیں کیا ہو گیا ہے کہ تم شرم نہیں کرتے (۷)! تم وہ بناتے ہو جس میں...

(١) اعراب القرآن ٣ / ١٥٤-١٥٥ میں، اور اس سے پہلے کی بات سوائے ابو عبیدہ کے کلام کے، اور جو اس میں سے بریکٹ میں آئے گا۔ (٢) (م) میں "واحد کے لیے"، اور (ظ) میں "واحد"۔ اور جو ثابت ہے وہ (ز) سے ہے اور النحاس کی اعراب القرآن سے ہے۔ (٣) (م) میں "داخل ہوتی ہے"۔ (٤) (م) اور (د) میں: "ہم نے انہیں حکم دیا"۔ (٥) النکت والعیون ٤/ ١٣٦-١٣٧۔ (٦) (ز) میں "آؤ" (جمع)۔ (٧) (م) میں "تم شرم نہیں کرتے" (جمع)۔

You dwell, and collect what you do not eat, and hope for what you do not reach. Indeed, those before you built strong buildings (1), and collected servants, and had far-reaching hopes, so their gathering became 'booran' (ruined/perished), their hopes (2) became a delusion, and their dwellings became graves (3). His saying: "booran" means: perished.

In another report: Their homes became 'booran', meaning: empty with nothing in them.

Al-Hasan said: "booran": there is no good in them. Taken from 'bawar al-ard' (land barrenness), which is its idling from cultivation, so there is no good in it.

Shahr bin Hawshab said: Al-Bawar: corruption and stagnation; taken from their saying: 'barat al-sila'ah' (the goods became stagnant): when it becomes unsellable like corrupt goods; from it is the Hadith: "We seek refuge in Allah from the 'bawar' of the widow" (4). It is a verbal noun like 'az-zoor' (falsehood); it is the same for singular, dual, plural, masculine, and feminine (5). Ibn al-Ziba'ra (6) said:

O Messenger of the King, indeed my tongue ... mends what I tore when I was 'boor'. When I followed Satan in the paths of misguidance ... and whoever inclines his way is 'mathboor' (destroyed).

Some said: The singular is 'ba'ir', and the plural is 'boor' (7). Just as it is said: 'a'idh' and 'uwdh', and 'ha'id' and 'huwd'.

(1) In (m) 'mushayada' (fortified). What is established is from (d), (z), (dh) and the History of the City of Damascus. (2) In (dh): 'and their wealth', and likewise in Shu'ab al-Iman. (3) Narrated by Ibn Asakir in History of the City of Damascus 47/131, and also narrated by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (10739) and (10740), and Ibn Asakir in History of Damascus 47/133, and mentioned by Ibn al-Jawzi in Sifat al-Safwa 1/635 that he said on the steps of the Damascus mosque: O people of Damascus... (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/137, and the Hadith is part of a Hadith narrated by al-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir 11/323 (11882), and al-Khatib al-Baghdadi in his History 12/450 from the Hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and mentioned by al-Haythami in al-Majma' 10/143 and said: narrated by al-Tabarani in al-Kabir, al-Awsat and al-Saghir in brief, and in it is Abbad ibn Zakariya al-Sarimi, and I do not know him, and the rest of its men are the men of the Sahih. (5) Tafsir al-Baghawi 3/364. (6) His Diwan p. 36. (7) Al-Wasit 3/337.

तुम रहते हो, और वह जमा करते हो जो तुम खाते नहीं, और उस चीज़ की उम्मीद करते हो जिसे तुम पा नहीं सकते। वास्तव में, जो तुमसे पहले थे उन्होंने मज़बूत (इमारतें) बनाईं (1), और सेवक जमा किए, और दूर की उम्मीदें रखीं, तो उनका जमावड़ा 'बूरन' (नष्ट/बर्बाद) हो गया, और उनकी उम्मीदें (2) एक धोखा बन गईं, और उनके घर कब्रें बन गए (3)। उनका कहना: 'बूरन' का अर्थ है: नष्ट होने वाले।

एक अन्य रिपोर्ट में: उनके घर 'बूरन' हो गए, यानी: खाली जिनमें कुछ भी नहीं था।

अल-हसन ने कहा: 'बूरन': उनमें कोई भलाई नहीं है। यह 'बवार अल-अर्द' (भूमि का बंजर होना) से लिया गया है, जो कि खेती से इसका खाली होना है, इसलिए इसमें कोई भलाई नहीं होती।

शहर बिन हौशब ने कहा: अल-बवार: भ्रष्टाचार और मंदी; उनके कहने से लिया गया है: 'बारात अस-सिला' (सामान मंदा हो गया): जब वह खराब सामान की तरह बिकना बंद हो जाए; इसी से हदीस है: "हम विधवा के'बवार' से अल्लाह की शरण मांगते हैं" (4)। यह 'अज़-ज़ूर' की तरह एक संज्ञा है; यह एकवचन, द्विवचन, बहुवचन, पुल्लिंग और स्त्रीलिंग के लिए समान है (5)। इब्न अल-ज़िबअरा (6) ने कहा:

हे राजा के दूत, वास्तव में मेरी ज़बान ... उसे जोड़ रही है जो मैंने फाड़ा था जब मैं 'बूर' था। जब मैं गुमराह करने के रास्तों में शैतान का अनुसरण कर रहा था ... और जो भी उसके रास्ते की ओर झुकता है वह 'मथबूर' (नष्ट) है।

कुछ ने कहा: एकवचन 'बाइर' है, और बहुवचन 'बूर' है (7)। जैसे कहा जाता है: 'आइज़' और 'ऊज़', और 'हाइद' और 'हूद'।

(1) (म) में 'मुशय्यदा' (किलेनुमा) है। (द), (ज़), (ज़ह) और दमिश्क शहर के इतिहास से जो स्थापित है। (2) (ज़ह) में: 'और उनका धन', और इसी तरह शुअब अल-ईमान में। (3) इब्न असाकिर ने दमिश्क शहर के इतिहास 47/131 में इसे उद्धृत किया है, और अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (10739) और (10740) में भी इसे उद्धृत किया है, और इब्न असाकिर ने दमिश्क के इतिहास 47/133 में, और इब्न अल-जौज़ी ने सिफ़त अल-सफ़वा 1/635 में उल्लेख किया है कि उन्होंने दमिश्क मस्जिद की सीढ़ियों पर कहा: हे दमिश्क के लोगो... (4) अल-नुकात वल-'उयून 4/137,

और हदीस उस हदीस का हिस्सा है जिसे अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर 11/323 (11882) में उद्धृत किया है, और अल-खतीब अल-बगदादी ने अपने इतिहास 12/450 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से, और अल-हेशमी ने अल-मजमा 10/143 में उल्लेख किया और कहा: अल-तबरानी ने कबीर, औसत और सग़ीर में संक्षेप में उद्धृत किया है, और इसमें अब्बाद इब्न ज़करिया अल-सरीमी है, और मैं उसे नहीं जानता, और इसके बाकी पुरुष सहीह के पुरुष हैं। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/364। (6) उनका दीवान पृष्ठ 36। (7) अल-वसीत 3/337।

تم بستے ہو، اور وہ جمع کرتے ہو جو تم کھاتے نہیں، اور ان چیزوں کی امید رکھتے ہو جنہیں تم پا نہیں سکتے۔ بے شک جو تم سے پہلے تھے انہوں نے مضبوط (عمارتیں) بنائیں (۱)، اور غلام جمع کیے، اور دور کی امیدیں رکھیں، تو ان کا جمع کیا ہوا 'بوراً' (برباد/ہلاک) ہو گیا، اور ان کی امیدیں (۲) دھوکہ بن گئیں، اور ان کے گھر قبریں بن گئے (۳)۔ پس اللہ کا فرمان: «بُوراً» یعنی: ہلاک ہونے والے۔

ایک اور روایت میں ہے: ان کے ٹھکانے 'بور' ہو گئے، یعنی: خالی جن میں کچھ بھی نہیں۔

حسن بصریؒ نے کہا: «بُوراً»: ان میں کوئی خیر نہیں ہے۔ یہ 'بوار الارض' سے لیا گیا ہے، جس کا مطلب ہے زمین کا بنجر ہونا اور اس کا کاشت سے خالی رہنا، پس اس میں کوئی خیر نہیں ہوتی۔

شہر بن حوشب نے کہا: البوار: فساد اور کساد (بازاری)؛ یہ ان کے اس قول سے لیا گیا ہے: 'بارت السلعة' جب سامان خراب ہونے کی وجہ سے نہ بکے؛ اسی سے حدیث ہے: "ہم بیوہ کے 'بوار' (بے نکاح رہ جانے) سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں" (۴)۔ یہ 'زور' کی طرح مصدر ہے؛ یہ واحد، تثنیہ، جمع، مذکر اور مؤنث سب کے لیے یکساں استعمال ہوتا ہے (۵)۔ ابن الزبعری (۶) نے کہا:

اے بادشاہ کے رسول، میری زبان ... اس چیز کو جوڑ رہی ہے جو میں نے پھاڑی تھی جب میں 'بور' (برباد) تھا۔ جب میں گمراہی کے راستوں میں شیطان کا مقابلہ کر رہا تھا ... اور جو اس کے راستے کی طرف جھک گیا وہ 'مثبور' (ہلاک شدہ) ہے۔

بعض نے کہا: واحد 'بائر' ہے، اور جمع 'بور' ہے (۷)۔ جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'عائذ' اور 'عوذ'، اور 'ہائد' اور 'ہود'۔

(١) (م) میں 'مشیدا' ہے۔ اور (د)، (ز)، (ظ) اور تاریخِ مدینہ دمشق سے جو ثابت ہے۔ (٢) (ظ) میں ہے: 'ومالہم'، اور اسی طرح شعب الایمان میں بھی ہے۔ (٣) اسے ابن عساکر نے تاریخِ مدینہ دمشق ١٣١/٤٧ میں روایت کیا ہے، اور بیہقی نے شعب الایمان (١٠٧٣٩) اور (١٠٧٤٠) میں، اور ابن عساکر نے تاریخِ دمشق ١٣٣/٤٧ میں، اور ابن الجوزی نے صفت الصفوة ١/ ٦٣٥ میں ذکر کیا ہے کہ انہوں نے مسجد دمشق کی سیڑھیوں پر کھڑے ہو کر فرمایا: اے اہل دمشق... (٤) النکت والعیون ١٣٧/٤ ، اور یہ حدیث اس حدیث کا حصہ ہے جسے طبرانی نے المعجم الکبیر ٣٢٣/١١ (١١٨٨٢) میں روایت کیا ہے، اور خطیب بغدادی نے اپنی تاریخ ١٢/ ٤٥٠ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور ہیثمی نے المجمع ١٤٣/١٠ میں ذکر کیا اور کہا: اسے طبرانی نے الکبیر، الاوسط اور الصغیر میں اختصار کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اس میں عباد ابن زکریا الصریمی ہے، اور میں اسے نہیں جانتا، اور اس کے باقی راوی صحیح کے راوی ہیں۔ (٥) تفسیر البغوی ٣/ ٣٦٤۔ (٦) ان کا دیوان صفحہ ٣٦۔ (٧) الوسیط ٣/ ٣٣٧۔

and perished(1). It was said: “būrā”: blind to the truth. Allah's saying: {So they have denied you because of what you say} That is: Allah Almighty says when the worshipped ones disavow: “So they have denied you because of what you say” meaning: in your saying that they are gods(2). {So they are not able} meaning the gods [are not able] to avert the punishment from you nor help you. It was said: these disbelievers, when the worshipped ones denied them, were not able to {avert} the punishment {nor help} from Allah(3). Ibn Zayd said: the meaning is that these disbelievers denied you, O believers, in what Muhammad brought; and based on this, the meaning of “because of what you say” is: because of the truth you say(4). Abu 'Ubayd said: the meaning is: in what you say(5), so they cannot divert you from the truth to which Allah has guided you, nor help themselves against the punishment that descends upon them because of their denial of you. The common recitation is: “bimā taqūlūn” with the letter ‘tā’ in the second person address. We have already explained its meaning. Al-Farra' recounted that it is read as: “faqad kadhdhabūkum” lightened, “bimā yaqūlūn”. Mujahid and Al-Bazzi also read it with the letter ‘yā’(6), and the meaning of “yaqūlūn” would be: by their saying. Abu Haywah read: “bimā yaqūlūn” with ‘yā’, and {famā tastatī'ūn} with ‘tā’ as an address to the takers of partners(7). Whoever reads with ‘yā’, the meaning is: so the partners are not able. {And whoever among you does wrong} Ibn 'Abbas said: whoever among you associates partners [with Allah] and then dies in that state(8) {We shall make him taste}

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/14, and al-Kashshaf 3/86. In (z) and (z) ‘a’id and ‘ud. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/61. (3) Similar speech in al-Wasit 3/337. (4) Tafsir al-Tabari 17/420, and it was also reported from Ibn Zayd by Ibn Abi Hatim 8/2673 (15040). (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/155. (6) Al-Nahhas mentioned Al-Farra's speech in Ma'ani al-Qur'an 5/15. Ibn al-Jazari said in al-Nashr 2/334: Ibn Mujahid specified it from al-Bazzi hearing it from Qunbul. (7) Ibn Atiyyah mentioned Abu Haywah's recitation in al-Muharrar al-Wajiz 4/204. Hafs read: tastatī'ūn, with ‘tā’, and the rest with ‘yā’. Al-Sab'ah p. 463, and al-Taysir p. 163. (8) Abd al-Razzaq 2/72 reported similar, and al-Tabari in his Tafsir 17/422-423 from al-Hasan.

सूरह अल-फ़ुरकान, आयत 17 - 19 381

और नष्ट हो गए(1)। कहा गया: "बूरा" (būrā) का अर्थ है: सत्य के प्रति अंधा। अल्लाह का फरमान है: {तो उन्होंने तुम्हें उस पर झुठला दिया जो तुम कहते हो} अर्थात: अल्लाह तआला पूज्यों द्वारा स्वयं को अलग करने के समय कहता है: "तो उन्होंने तुम्हें उस पर झुठला दिया जो तुम कहते हो" यानी: तुम्हारे इस दावे में कि वे देवता हैं(2)। {तो वे समर्थ नहीं हैं} अर्थात वे देवता न तो तुम से अज़ाब (दंड) टाल सकते हैं और न ही तुम्हारी मदद कर सकते हैं। यह कहा गया है: जब पूज्यों ने उन्हें झुठला दिया, तो ये काफ़िर अल्लाह की ओर से अज़ाब को {टालने} और {मदद} पाने में सक्षम नहीं रहे(3)। इब्न ज़ैद ने कहा: अर्थ यह है कि इन काफ़िरों ने तुम मोमिनों को झुठला दिया उस चीज़ में जो मुहम्मद लेकर आए; और इस आधार पर "बिमा तक़ूलून" (bimā taqūlūn) का अर्थ है: उस सच्चाई के कारण जो तुम कहते हो(4)। अबू उबैद ने कहा: अर्थ है: जो तुम कहते हो उसमें(5), इसलिए वे तुम्हें उस सत्य से नहीं हटा सकते जिस पर अल्लाह ने तुम्हें निर्देशित किया है, और न ही वे उस अज़ाब से खुद की मदद कर सकते हैं जो तुम्हें झुठलाने के कारण उन पर उतरता है। सामान्य क़िरात (पाठ) "बिमा तक़ूलून" (ता के साथ संबोधन के रूप में) है। हमने इसका अर्थ स्पष्ट कर दिया है। अल-फ़र्रा ने उल्लेख किया है कि इसे "फ़क़द कज़्ज़बूकुम" (हल्का करके), "बिमा यक़ूलून" (या के साथ) के रूप में पढ़ा जाता है। मुजाहिद और अल-बज़्ज़ी ने भी 'या' के साथ पढ़ा है(6), और "यक़ूलून" का अर्थ होगा: उनके कहने से। अबू हैवा ने 'या' के साथ "बिमा यक़ूलून" पढ़ा, और {फ़मा तस्ततीऊन} को ता के साथ मुशरिकों के संबोधन के रूप में पढ़ा(7)। जिसने 'या' के साथ पढ़ा, उसका अर्थ है: तो वे साझीदार समर्थ नहीं हैं। {और तुम में से जो ज़ुल्म (अन्याय) करेगा} इब्न अब्बास ने कहा: तुम में से जो शिर्क(साझा) करेगा और फिर उसी पर मर जाएगा(8) {हम उसे चखाएंगे}

(1) मआनी अल-क़ुरआन अन-नह़्ह़ास 5/14, और अल-कशशाफ़ 3/86। (ज़) और (ज़) में 'आइद और 'ऊद। (2) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 4/61। (3) अल-वसीत 3/337 में इसी तरह की बात। (4) तफ़्सीर अत-तब़री 17/420, और इसे इब्न ज़ैद से इब्न अबी ह़ातिम 8/2673 (15040) ने भी उद्धृत किया है। (5) इराब अल-क़ुरआन अन-नह़्ह़ास 3/155। (6) अन-नह़्ह़ास ने मआनी अल-क़ुरआन 5/15 में अल-फ़र्रा की बात का उल्लेख किया है। इब्न अल-जज़री ने अन-नश्र 2/334 में कहा: इब्न मुजाहिद ने इसे अल-बज़्ज़ी से कुनबुल से सुना हुआ बताया। (7) इब्न अत़िया ने अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 4/204 में अबू हैवा की क़िरात का उल्लेख किया है। हफ़्स ने ता के साथ 'तस्ततीऊन' पढ़ा, और बाकियों ने 'या' के साथ। अल-सबअह पृ. 463, और अत-तयसीर पृ. 163। (8) अब्द अल-

रज़्ज़ाक 2/72 ने इसी तरह का वर्णन किया है, और अत-तब़री ने अपनी तफ़्सीर 17/422-423 में हसन से।

سورہ الفرقان، آیات ۱۷ - ۱۹ ۳۸۱

اور ہلاک ہونے والے (۱)۔ اور کہا گیا: «بُورًا»: حق سے اندھے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَقَدْ كَذَّبُوكُم بِمَا تَقُولُونَ﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ معبودوں کے بیزاری ظاہر کرنے کے وقت فرماتا ہے: "پس انہوں نے تمہیں تمہاری بات پر جھٹلا دیا" یعنی: تمہارے اس قول میں کہ وہ معبود ہیں (۲)۔ ﴿فَمَا يَسْتَطِيعُونَ﴾ یعنی معبود تم سے عذاب کو ٹالنے اور تمہاری مدد کرنے کی استطاعت نہیں رکھتے۔ اور کہا گیا: پس جب معبودوں نے انہیں جھٹلا دیا تو یہ کفار اللہ کی طرف سے عذاب کے ﴿صَرْفًا﴾ (ٹالنے) اور ﴿وَلَا نَصْرًا﴾ (مدد) کی استطاعت نہیں رکھتے (۳)۔ ابن زید نے کہا: معنی یہ ہے کہ اے مومنو! ان کافروں نے اس حق کو جھٹلا دیا جو محمد (ﷺ) لائے؛ اور اس بنا پر «بِمَا تَقُولُونَ» کا معنی ہے: اس حق کی وجہ سے جو تم کہتے ہو (۴)۔ ابو عبید نے کہا: معنی ہے: جو تم کہتے ہو اس میں (۵)، پس وہ تمہیں اس حق سے نہیں پھیر سکتے جس کی اللہ نے تمہیں ہدایت دی ہے، اور نہ ہی وہ اس عذاب سے اپنی مدد کر سکتے ہیں جو تمہیں جھٹلانے کی وجہ سے ان پر نازل ہوتا ہے۔ عوام کی قرات: «بِمَا تَقُولُونَ» (ت کے ساتھ خطاب کے لیے) ہے۔ اور ہم اس کا معنی بیان کر چکے ہیں۔ فراء نے حکایت کی کہ اسے «فَقَدْ كَذَّبُوكُمْ» مخفف، «بِمَا يَقُولُونَ» پڑھا جاتا ہے۔ اسی طرح مجاہد اور بزی نے 'ی' کے ساتھ پڑھا ہے (۶)، اور «يَقُولُونَ» کا معنی ہوگا: ان کے قول کی وجہ سے۔ اور ابو حیوہ نے «بِمَا يَقُولُونَ» 'ی' کے ساتھ اور ﴿فَمَا تَسْتَطِيعُونَ﴾ 'ت' کے ساتھ مشرکین کے لیے خطاب کے طور پر پڑھا (۷)۔ اور جس نے 'ی' کے ساتھ پڑھا تو معنی یہ ہے: تو شرکاء استطاعت نہیں رکھتے۔ ﴿وَمَن يَظْلِم مِّنكُمْ﴾ ابن عباس نے کہا: تم میں سے جو شرک کرے پھر اسی پر مر جائے (۸) ﴿نُذِقْهُ﴾

(۱) معانی القرآن للنحاس ۵/۱۴، اور الکشاف ۳/۸۶۔ اور (ز) اور (ظ) میں عائد وعود۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۴/۶۱۔ (۳) اسی طرح کی گفتگو الوسیط ۳/۳۳۷ میں ہے۔ (۴) تفسیر الطبری ۱۷/۴۲۰، اور اسے ابن زید سے ابن ابی حاتم ۸/۲۶۷۳ (۱۵۰۴۰) نے بھی روایت کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳/۱۵۵۔ (۶) نحاس نے معانی القرآن ۵/۱۵ میں فراء کے کلام کا ذکر کیا ہے۔ ابن الجزری نے النشر ۲/۳۳۴ میں کہا: ابن مجاہد نے اسے بزی سے قنبل کے ذریعے سن کر صراحت کی ہے۔ (۷) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/۲۰۴ میں ابو حیوہ کی قرات کا ذکر کیا ہے۔ حفص نے 'تستطیعون' ت کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے 'ی' کے ساتھ۔ السبعہ ص ۴۶۳، والتیسیر ص ۱۶۳۔ (۸) عبد الرزاق ۲/۷۲ اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/۴۲۲-۴۲۳ میں حسن سے اس طرح کی روایت کی ہے۔

382

Surah Al-Furqan: Verse 20

That is: in the Hereafter. {a great punishment} meaning severe; as He, the Almighty, said: {And you will surely reach [a degree of] high self-exaltation} [Al-Isra: 4] meaning: severe.

Allah's saying: {And We did not send before you any of the messengers except that they ate food and walked in the markets. And We have made some of you as a trial for others - will you have patience? And ever is your Lord, Seeing.} [20]

In it are nine matters:

First: Allah's saying: {And We did not send before you any of the messengers}. It was revealed in response to the polytheists when they said: "What is this messenger that eats food and walks in the markets?"(1). Ibn Abbas said: When the polytheists mocked the Messenger of Allah ﷺ for poverty and said: "What is this messenger that eats food..." the verse; the Prophet ﷺ was saddened by that. So, it was revealed as consolation for him. Jibril (Gabriel), peace be upon him, said: Peace be upon you, O Messenger of Allah! Allah, your Lord, greets you with peace and says to you: {And We did not send before you any of the messengers except that they ate food and walked in the markets} meaning: they seek livelihood(2) in this world.

Second: His saying: {except that they ate food}. When the "Lām" enters; there is nothing but the "Kasrah" in "Inna", and even if the "Lām" were not there, only the "Kasrah" would be permissible; because it is an initial sentence. This is the opinion of all grammarians. Al-Nahhas(3) said: Except that Ali bin Sulaiman narrated to us from Muhammad bin Yazid who said: The "Fathah" is permissible in this "Inna" even if the "Lām" is after it, and I consider it an error on his part. Abu Ishaq al-Zajjaj(4) said: There is an omission in the speech, and the meaning is: And We did not send messengers before you except that they...

---

(1) Al-Wajiz by Al-Wahidi 2/95. (2) In (z) and (m) "livelihoods", and what is established is from (d) and (z) and Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 345, and he recounted it at length, and part of it preceded on p. 372-373 of this volume. (3) In I'rab al-Qur'an 3/155-156, and what precedes it is from him. (4) Similar speech is in Ma'ani al-Qur'an for him 4/62, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an.

३८२

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत २०

अर्थात्: आख़िरत (परलोक) में। {बड़ा अज़ाब (दंड)} अर्थात् कठोर; जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और तुम अवश्य ही बड़ी सरकशी करोगे} [अल-इसरा: ४] अर्थात्: कठोर।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने आपसे पहले जितने भी रसूल भेजे, वे सब खाना खाते थे और बाज़ारों में चलते-फिरते थे। और हमने तुममें से एक को दूसरे के लिए परीक्षा बनाया है - क्या तुम सब्र करोगे? और आपका रब सब कुछ देखने वाला है।} [२०]

इसमें नौ मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने आपसे पहले जितने भी रसूल भेजे}। यह मुशरिकों (मूर्तिपूजकों) के जवाब में उतरा जब उन्होंने कहा था: "इस रसूल को क्या हुआ है कि वह खाना खाता है और बाज़ारों में चलता-फिरता है?" (१)। इब्न अब्बास ने कहा: जब मुशरिकों ने अल्लाह के रसूल ﷺ को उनकी गरीबी के लिए ताना मारा और कहा: "इस रसूल को क्या हुआ है कि वह खाना खाता है..." आयत; तो नबी ﷺ इससे दुखी हुए। तब यह उन्हें सांत्वना देने के लिए उतरा। जिब्रील अलैहिस्सलाम ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आप पर सलाम हो! अल्लाह, आपका रब, आपको सलाम कहता है और आपसे फ़रमाता है: {और हमने आपसे पहले जितने भी रसूल भेजे, वे सब खाना खाते थे और बाज़ारों में चलते-फिरते थे} अर्थात्: वे दुनिया में आजीविका (२) तलाश करते थे।

दूसरा: उनका फ़रमान: {कि वे खाना खाते थे}। जब "लाम" (ل) आता है; तो "इन्ना" (إِنَّ) में केवल "कसरा" (इ की मात्रा) ही आती है। अगर "लाम" न भी होता तो भी केवल "कसरा" ही जायज़ होता, क्योंकि यह एक नया वाक्य है। यह सभी व्याकरणविदों की राय है। अल-नहहास (३) ने कहा: सिवाय इसके कि अली बिन सुलेमान ने हमें मुहम्मद बिन यज़ीद से बताया कि उन्होंने कहा: इस "इन्ना" में "फ़तहा" (अ की मात्रा) जायज़ है चाहे इसके बाद "लाम" हो, और मैं इसे उनकी भूल समझता हूँ। अबू इसहाक अल-ज़ज्जाज (४) ने कहा: बातचीत में कुछ लुप्त है, और अर्थ यह है: हमने आपसे पहले रसूल नहीं भेजे मगर यह कि वे...

---

(१) अल-वजीज़ लिल-वाहिदी २/९५। (२) (ज़) और (म) में "आजीविकाएं' है, और जो स्थापित है वह (द) और (ज़) से है और अल-वाहिदी की "अस्बाब अल-नुज़ूल" पृष्ठ ३४५ से है, और उन्होंने इसे

विस्तार से उद्धृत किया है, और इसका कुछ हिस्सा इस खंड के पृष्ठ ३७२-३७३ पर आ चुका है। (३) "एराब अल-कुरान" ३/१५५-१५६ में, और इससे पहले की बात उन्हीं की है। (४) इसी तरह की बात उनकी "मआनी अल-कुरान" ४/६२ में है, और लेखक ने नहहास के माध्यम से "एराब अल-कुरान" में उनसे इसे उद्धृत किया है।

سورہ الفرقان: آیت ۲۰

یعنی: آخرت میں۔ ﴿ عَذَابًا كَبِيرًا ﴾ یعنی سخت؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا ﴾ [الإسراء: ۴] یعنی: سخت۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ ۗ وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ ۗ وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا ۲۰ ﴾

اس میں نو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴾ یہ مشرکین کے جواب میں نازل ہوا جب انہوں نے کہا تھا: "اس رسول کو کیا ہوا ہے کہ کھانا کھاتا ہے اور بازاروں میں چلتا پھرتا ہے؟"(۱)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جب مشرکین نے اللہ کے رسول ﷺ کو فقر و فاقہ کی وجہ سے عار دلائی اور کہا: "اس رسول کو کیا ہوا ہے کہ کھانا کھاتا ہے..." آیت؛ تو نبی ﷺ اس بات سے غمگین ہوئے۔ چنانچہ یہ آیت آپ ﷺ کی تسلی کے لیے نازل ہوئی، تو جبرائیل علیہ السلام نے کہا: السلام علیک یا رسول اللہ! اللہ تعالیٰ آپ کا رب آپ کو سلام کہتا ہے اور فرماتا ہے: ﴿ وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ ﴾ یعنی: وہ دنیا میں رزق (۲) تلاش کرتے تھے۔

دوسرا: اللہ کا ارشاد: ﴿ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ ﴾ جب "لام" داخل ہو تو "ان" (إِنَّ) میں سوائے کسرہ (زیر) کے کچھ نہیں ہوتا، اور اگر "لام" نہ ہوتا تب بھی سوائے کسرہ کے کچھ جائز نہ ہوتا، کیونکہ یہ جملہ مستانفہ (نیا جملہ) ہے۔ یہ تمام ماہرینِ نحو کا قول ہے۔ نحاس(۳) نے کہا: سوائے

اس کے کہ علی بن سلیمان نے ہمیں محمد بن یزید سے حکایت کی کہ انہوں نے کہا: اس "اِنَّ" میں فتحہ (زبر) جائز ہے اگرچہ اس کے بعد لام ہو، اور میں اسے ان کا وہم سمجھتا ہوں۔ ابو اسحاق الزجاج (۴) نے کہا: کلام میں حذف ہے، اور معنی یہ ہے: ہم نے آپ سے پہلے رسول نہیں بھیجے مگر یہ کہ وہ...

---

(۱) الوجیز للواحدی ۲/ ۹۵۔ (۲) نسخہ (ز) اور (م) میں "المعایش" (معیشتیں) ہے، اور جو متن میں ہے وہ (د) اور (ظ) اور اسباب النزول للواحدی ص ۳۴۵ سے ہے، اور انہوں نے اسے تفصیلاً روایت کیا ہے، اور اس کا کچھ حصہ اسی جلد کے ص ۳۷۲-۳۷۳ پر گزر چکا ہے۔ (۳) اعراب القرآن ۳/ ۱۵۵-۱۵۶ میں، اور اس سے پہلے کی بات ان ہی کی ہے۔ (۴) اسی طرح کی گفتگو ان کی کتاب معانی القرآن ۴/ ۶۲ میں ہے، اور مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن میں ان سے اسے نقل کیا ہے۔

"...they eat food," then the word "Messengers" was omitted because the phrase "from among the Messengers" indicates it. According to Al-Zajjaj, the described noun (mawsuf) is omitted, and he does not permit the omission of the relative pronoun (mawsul) while retaining the relative clause (silah) as Al-Farra suggested. Al-Farra said (1): The omitted word is "man" (whoever), and the meaning is: "except those who eat food," comparing it to His saying: {And there is not among us any except that he has a known position} [As-Saffat: 164], and His saying: {And there is none of you except he will come to it} [Maryam: 71], meaning: none of you except those who shall arrive at it. This is also the opinion of Al-Kisa'i. The Arabs say: "I did not send anyone to you from among the people except he who obeys you" (2). Thus, your saying "he obeys you" is the relative clause (silah) for "man".

Al-Zajjaj said (3): This is incorrect, because "man" is a relative pronoun, so it cannot be omitted.

Linguists (Ahl al-Ma'ani) said: The meaning is: We did not send before you any of the Messengers except that it was said: They eat; the proof for this is His saying: {Nothing is said to you except what was already said to the messengers before you} [Fussilat: 43].

Ibn al-Anbari said (4): The word "innahum" (verily they) is vowelized with a kasra after "illa" (except) for resumption (isti'naf) by implying a "waw" (and), meaning: "except and they [eat]."

A group held the view that the phrase "they eat food" is a euphemism for human nature/excretion (5).

I say: This is eloquent in its meaning, and similar to it is: {The Messiah, son of Mary, was not but a messenger; [other] messengers have passed on before him. And his mother was a supporter of truth. They both used to eat food} [Al-Ma'idah: 75].

{And walk in the markets} The majority read it as: "yamshuna" with a fatha on the 'ya', sukun on the 'mim', and a lightened 'shin'. Ali, Ibn Awf, and Ibn Mas'ud read it with a damma on the 'ya', fatha on the 'mim', and a doubled 'shin' with fatha (yumashshuna), meaning they were made to walk or carried along. Abu Abd al-Rahman al-Sulami read it...

(1) In Ma'ani al-Qur'an 2/264, cited by the author via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/156, and Al-Razi in his Tafsir 24/65. (2) In (D) and (Z): "to give you" (in both places). (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/62, cited by the author via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/156. (4) Mentioned from Ibn al-Anbari by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/80, and Al-Razi in his Tafsir 24/65, and what precedes it is similar. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/205.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत २० | ३८३

"...वे भोजन करते हैं", फिर 'रसुला' (सन्देशवाहकों) को हटा दिया गया क्योंकि कथन: «मिरल मुरसलीन» (सन्देशवाहकों में से) इस पर संकेत करता है। अज़-ज़ज्जाज के अनुसार 'मौसूफ़' (विशेष्य) हटा दिया गया है, और उनके पास 'मूसूल' (सम्बन्धवाचक सर्वनाम) को हटाना और 'सिला' (उपवाक्य) को छोड़ देना उचित नहीं है जैसा कि अल-फर्रा ने कहा है। अल-फर्रा ने कहा (१): हटा दिया गया शब्द «मन» (जो) है, और अर्थ है: "सिवाय उनके जो भोजन करते हैं", और उन्होंने इसे अल्लाह के इस कथन के समान बताया है: ﴿व मा मिन्ना इल्ला लहू मक़ामुन मा'लूम﴾ [अस-साफ़्फ़ात: १६४], और उसका कथन: ﴿व इन मिन्कुम इल्ला वारिदुहा﴾ [मरयम: ७१] अर्थात: तुममें से कोई ऐसा नहीं है सिवाय उसके जो वहाँ पहुँचने वाला है। और यही अल-किसई का भी कहना है। और अरब कहते हैं: "मैंने लोगों में से तुम्हारी ओर किसी को नहीं भेजा सिवाय उसके जो तुम्हारी आज्ञा माने"(२)। अतः तुम्हारा कहना "कि वह तुम्हारी आज्ञा मानता है" «मन» का सिला (सम्बन्ध) है।

अज़-ज़ज्जाज ने कहा (३): यह गलत है, क्योंकि 'मन' सम्बन्धवाचक है, इसलिए इसे हटाया नहीं जा सकता।

भाषाविदों (अहल अल-मानी) ने कहा: अर्थ यह है: हमने आपसे पहले कोई भी सन्देशवाहक नहीं भेजा मगर यह कहा गया: कि वे भोजन करते हैं; इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: ﴿वही बात आपसे कही जा रही है जो आपसे पहले के सन्देशवाहकों से कही जा चुकी है﴾ [फुस्सिलत: ४३]।

इब्न अल-अंबारी ने कहा (४): "इन्नाहुम" (निस्संदेह वे) शब्द में 'इल्ला' के बाद 'कसरा' दिया गया है ताकि एक छिपे हुए 'वाव' (और) के साथ नया वाक्य शुरू हो सके जिसका अर्थ है: "सिवाय इसके कि वे [भोजन करते हैं]"।

एक समूह का मत है कि वाक्यांश "वे भोजन करते हैं" मानवीय आवश्यकताओं (मल त्याग) के लिए एक संकेत (कनाया) है (५)।

मैं कहता हूँ: यह अपने अर्थ में बहुत प्रभावशाली है, और इसी के समान है: ﴿मसीह मरयम का पुत्र एक सन्देशवाहक के अतिरिक्त और कुछ नहीं था, उससे पहले बहुत से सन्देशवाहक बीत चुके हैं और उसकी माँ सत्यनिष्ठ थी, वे दोनों भोजन करते थे﴾ [अल-माइदा: ७५]।

{और वे बाज़ारों में चलते हैं} अधिकांश ने इसे पढ़ा: "यमशूना" (या पर फ़त्हा, मीम साकिन, और शीन हल्की)। अली, इब्न औफ़ और इब्न मसूद ने इसे पढ़ा: "युमशूना" (या पर दम्मा, मीम पर फ़त्हा और शीन पर तशदीद), जिसका अर्थ है कि उन्हें चलने के लिए बुलाया गया या उन्हें चलने पर मजबूर किया गया। अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी ने पढ़ा...

(१) मआनी अल-क़ुरआन २/२६४ में, और लेखक द्वारा अल-नहहास के माध्यम से एराब अल-क़ुरआन ३/१५६ में और राज़ी द्वारा अपनी तफ़सीर २४/६५ में उद्धृत। (२) (द) और (ज़) प्रतियों में: "तुम्हें देने के लिए" (दोनों स्थानों पर)। (३) मआनी अल-क़ुरआन ४/६२ में, और लेखक द्वारा अल-नहहास के माध्यम से एराब अल-क़ुरआन ३/१५६ में उद्धृत। (४) इब्न अल-अंबारी के हवाले से इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ६/८० में, और राज़ी ने अपनी तफ़सीर २४/६५ में इसका उल्लेख किया है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२०५।

"وہ کھانا کھاتے ہیں"، پھر 'رسلًا' (رسولوں) کو حذف کر دیا گیا کیونکہ قول: «مِنَ الْمُرْسَلِينَ» اس پر دلالت کرتا ہے۔ زجاج کے نزدیک موصوف محذوف ہے، اور ان کے نزدیک موصول کو حذف کرنا اور صلہ کو باقی رکھنا جائز نہیں جیسا کہ الفراء نے کہا ہے۔ الفراء نے کہا (۱): محذوف «مَنْ» ہے، اور معنی یہ ہے: "سوائے ان کے جو کھانا کھاتے ہیں"، اور اسے اللہ کے اس قول سے تشبیہ دی ہے: ﴿وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ﴾ [الصافات: ۱۶۴]، اور اس کا قول: ﴿وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا﴾ [مریم: ۷۱] یعنی: تم میں سے کوئی ایسا نہیں ہے سوائے اس کے جو وہاں پہنچنے والا ہے۔ اور یہی الکسائی کا بھی قول ہے۔ اور عرب کہتے ہیں: "میں نے لوگوں میں سے تمہاری طرف کسی کو نہیں بھیجا سوائے اس کے جو تمہاری اطاعت کرے"(۲)۔ پس تمہارا قول "وہ تمہاری اطاعت کرے" «مَنْ» کا صلہ ہے۔

زجاج نے کہا (۳): یہ غلط ہے، کیونکہ 'مَن' موصولہ ہے، لہذا اسے حذف کرنا جائز نہیں۔

اہلِ معانی نے کہا: معنی یہ ہے: اور ہم نے آپ سے پہلے رسولوں میں سے کسی کو نہیں بھیجا مگر یہ کہا گیا: کہ وہ کھانا کھاتے ہیں؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿آپ سے وہی کچھ کہا جا رہا ہے جو آپ سے پہلے کے رسولوں سے کہا جا چکا ہے﴾ [فصلت: ۴۳]۔

ابن الانباری نے کہا (۴): "إِنَّهم" (بے شک وہ) میں 'إلا' کے بعد کسرہ دیا گیا ہے تاکہ پوشیدہ 'واو' (اور) کے ساتھ استئناف (نیا جملہ) ہو سکے، یعنی: "سوائے اس کے کہ وہ [کھانا کھاتے ہیں]"۔

ایک گروہ کا خیال ہے کہ اللہ کا قول "وہ کھانا کھاتے ہیں" انسانی ضرورت (پاخانہ وغیرہ) سے کنایہ ہے (۵)۔

میں کہتا ہوں: یہ اپنے معنی میں بہت بلیغ ہے، اور اسی کی مثل ہے: ﴿مسیح ابن مریم ایک رسول ہی تو تھے، ان سے پہلے بہت سے رسول گزر چکے ہیں، اور ان کی والدہ نہایت سچی تھیں، وہ دونوں کھانا کھایا کرتے تھے﴾ [المائدہ: ۷۵]۔

{اور وہ بازاروں میں چلتے ہیں} جمہور نے پڑھا: "يَمْشُونَ" (یا پر فتحہ، میم ساکن اور شین کی تخفیف کے ساتھ)۔ علی، ابن عوف اور ابن مسعود نے اسے "يُمَشُّونَ" (یا پر ضمہ، میم پر فتحہ اور شین پر تشدید کے ساتھ) پڑھا، جس کے معنی ہیں کہ انہیں چلنے کے لیے بلایا جاتا ہے یا چلنے پر مجبور کیا جاتا ہے۔ ابو عبد الرحمن السلمی نے پڑھا...

(۱) معانی القرآن ۲/ ۲۶۴ میں، اور اسے مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/ ۱۵۶ میں، اور رازی نے اپنی تفسیر ۲۴/ ۶۵ میں نقل کیا ہے۔ (۲) نسخہ (د) اور (ظ) میں: "تمہیں دینے کے لیے" (دونوں مقامات پر)۔ (۳) معانی القرآن ۴/ ۶۲ میں، اور اسے مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/ ۱۵۶ میں نقل کیا ہے۔ (۴) اسے ابن الانباری کے حوالے سے ابن الجوزی نے زاد المسیر ۶/ ۸۰ میں، اور رازی نے اپنی تفسیر ۲۴/ ۶۵ میں ذکر کیا ہے، اور اس سے پہلے کی بات بھی اسی طرح ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۲۰۵

384 Surah Al-Furqan: Verse 20

With a damma on the ya, a fatha on the mim, and a damma on the shadda-accented shin, it means 'they walk'; the poet said: "I walk (umushshi) by the watering places and seek (1) young camels, some difficult to handle and others for riding." (2) And Ka'b bin Zuhayr said: "In it, the wild beasts of the air remain still/silent, and men walking (al-arajil) do not walk (tumashshi) in its valley." (3) In the sense of 'walk'. Thirdly: This verse is a primary source for utilizing means and seeking a livelihood through trade, industry, and so forth. This meaning has been mentioned in other places, but we mention here what is sufficient of it. I say: Some of the sheikhs of this era said to me in a conversation that took place: "The Prophets, peace and blessings be upon them, were sent only to establish the means for the weak." I replied to him: "This is a statement that comes only from the ignorant, the stupid, and the foolish rabble, or from someone attacking the Book and the exalted Sunnah. Allah Almighty has informed us in His Book about His chosen ones, His messengers, and His prophets concerning means and professions. He said, and His word is truth: {And We taught him the making of metal coats of mail for you} [Al-Anbiya: 80]. And He said: {And We did not send before you any of the messengers but that they ate food and walked in the markets.} The scholars said: Meaning they traded and practiced crafts. And he (peace and blessings be upon him) said: 'My provision has been placed under the shadow of my spear.'" (4)

---

(1) In (m) [manuscript], "and he walked (mashsha) by the watering places and sought". In the manuscripts, "and I ward off" (attaqi) appeared instead of "and I seek" (abtaghi). What is established is from the two following sources. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/205. Abu Ali al-Qali attributed it in Al-Amali 1/28 to Al-Ala' bin Hudhayfa al-Ghanawi. His saying "qalais": It is the plural of "qalus", which refers to camels: the young female, or the one remaining on a journey, or the first of the females to be ridden until she becomes a "thani" (sheds two front teeth), then she is a "naqah" (she-camel), or a long-legged she-camel. Al-Qamus (qalas). (3) Diwan Ka'b p. 90, and its narration in it is: "In it, the wild asses remain still/silent". It is in the Prophetic Biography 2/512, where it has "nafira" (fleeing) instead of "damiza". And "Al-damiz" in the language: the silent one who does not speak, and a camel that does not chew its cud and closes its mouth is said to have "damaza". Tahdhib al-Lugha 11/489. His saying "al-arajil": groups of men. "Al-jaw": a place. Al-Imla' al-Mukhtasar 3/138. Ka'b is describing a lion, saying that wild beasts, lions, and men fear him because of his awe,

and they do not walk in the valley where he is present. (4) Previously mentioned 10/160.

384 सूरा अल-फ़ुरकान: आयत 20

'या' पर धम्मा, 'मीम' पर फतह और शद्दा वाले 'शीन' पर धम्मा के साथ, इसका अर्थ है 'वे चलते हैं'; कवि ने कहा: "मैं पानी के ठिकानों के पास चलता हूँ (उमुश्शी) और युवा ऊँटों की तलाश (1) करता हूँ, उनमें से कुछ को संभालना मुश्किल है और कुछ सवारी के लिए हैं।" (2) और काब बिन ज़ुहैर ने कहा: "इसमें, हवा के जंगली जानवर स्थिर/चुप रहते हैं, और पैदल चलने वाले आदमी (अल-अराजिल) इसकी घाटी में नहीं चलते (तुमश्शी)।" (3) 'चलने' के अर्थ में। तीसरा: यह आयत व्यापार, उद्योग और इसी तरह के माध्यमों का उपयोग करने और जीविका प्राप्त करने के लिए एक मूल सिद्धांत है। यह अर्थ अन्य स्थानों पर भी बताया गया है, लेकिन हम यहाँ उतना उल्लेख करेंगे जो पर्याप्त है। मैं कहता हूँ: इस युग के कुछ शेखों ने मुझसे एक बातचीत में कहा: "पैगंबर, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, केवल कमजोरों के लिए माध्यम स्थापित करने के लिए भेजे गए थे।" मैंने उन्हें उत्तर दिया: "यह एक ऐसा बयान है जो केवल अज्ञानियों, मूर्खों और बेवकूफों की भीड़ से आता है, या किताब और महान सुन्नत पर हमला करने वाले किसी व्यक्ति से। अल्लाह तआला ने अपनी किताब में अपने चुनिंदा लोगों, अपने दूतों और अपने नबियों के बारे में माध्यमों और व्यवसायों के संबंध में जानकारी दी है। उन्होंने कहा, और उनकी बात सच है: {और हमने उसे तुम्हारे लिए जिरह बनाने की कला सिखाई} [अल-अंबिया: 80]। और उन्होंने कहा: {और हमने आपसे पहले कोई भी दूत नहीं भेजा, सिवाय इसके कि वे भोजन खाते थे और बाजारों में चलते थे।} विद्वानों ने कहा: यानी वे व्यापार करते थे और शिल्प का अभ्यास करते थे। और उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा: 'मेरा रिज़्क (जीविका) मेरे भाले की छाया के नीचे रखा गया है।'" (4)

---

(1) (म) [पाण्डुलिपि] में "और वह पानी के ठिकानों के पास चला (मश्या) और उसने चाहा"। हस्तलिखित प्रतियों में "और मैं रक्षा करता हूँ" (अत्तकी), "और मैं चाहता हूँ" (अबतागी) के स्थान पर आया है। जो स्थापित है वह निम्नलिखित दो स्रोतों से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/205। अबू अली अल-काली ने अल-अमाली 1/28 में इसे अल-अला बिन हुज़ैफा अल-घनवी को समर्पित किया है। उनका कहना है "क़लाइस": यह "क़लूस" का बहुवचन है, जो ऊँटों के लिए है: युवा मादा, या जो यात्रा पर बची रहती है, या मादाओं में से पहली जिस पर सवारी की जाती है जब तक कि वह "थानी" न हो जाए, फिर वह "नाकाह" (मादा ऊँट) है, या लंबे पैरों वाली मादा ऊँट। अल-कामूस (क़लास)। (3) दीवान काब पृष्ठ 90, और इसमें इसका वर्णन है: "इसमें, जंगली गधे स्थिर/चुप रहते हैं"। यह पैगंबर की जीवनी 2/512 में है, जहाँ "नाफिरा" (भागने वाले) है, "दामिज़ा" के स्थान पर। भाषा में

"अद-दामिज़": चुप रहने वाला जो बोलता नहीं है, और एक ऊँट जो अपनी जुगाली नहीं करता और अपना मुँह बंद कर लेता है, उसे "दामज़ा" कहा जाता है। तहज़ीब अल-लुगा 11/489। उनका कहना है "अल-अराजिल": पुरुषों के समूह। "अल-जौ": एक स्थान। अल-इमला अल-मुख्तसर 3/138। काब एक शेर का वर्णन कर रहे हैं, कह रहे हैं कि जंगली जानवर, शेर और पुरुष उसके दबदबे के कारण उससे डरते हैं, और वे उस घाटी में नहीं चलते जहाँ वह मौजूद है। (4) पहले उल्लेख किया गया 10/160।

یاء کے ضمہ، میم کے فتحہ اور شین مشدد کے ضمہ کے ساتھ، اور یہ 'یمشون' (وہ چلتے ہیں) کے معنی میں ہے؛ شاعر نے کہا: "میں پانی کے ٹھکانوں کے پاس چلتا ہوں (اُمُشّی) اور جوان اونٹنیاں تلاش کرتا ہوں (۱)، ان میں سے کچھ سرکش ہیں اور کچھ سواری کے قابل ہیں۔" (۲) اور کعب بن زہیر نے کہا: "اس سے فضا کے درندے خاموش/ساکت رہتے ہیں اور پیدل چلنے والے مرد (الأراجیل) اس کی وادی میں نہیں چلتے (تُمشّی)۔" (۳) 'تمشی' کے معنی میں۔ تیسری بات: یہ آیت اسباب اختیار کرنے اور تجارت، صنعت وغیرہ کے ذریعے معاش تلاش کرنے کی اصل بنیاد ہے۔ یہ معنی دیگر مقامات پر بھی گزر چکے ہیں، لیکن ہم یہاں اس قدر ذکر کریں گے جو کافی ہو، پس میں کہتا ہوں: اس زمانے کے بعض مشائخ نے مجھ سے ایک گفتگو کے دوران کہا: "انبیاء علیہم الصلاۃ والسلام تو صرف اس لیے بھیجے گئے تھے کہ وہ کمزوروں کے لیے اسباب کا طریقہ رائج کریں۔" میں نے انہیں جواب دیتے ہوئے کہا: "یہ ایسی بات ہے جو صرف جاہلوں، بیوقوفوں اور ناسمجھ عوام، یا کتاب اللہ اور سنتِ مطہرہ پر طعنہ زنی کرنے والوں ہی سے سرزد ہو سکتی ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں اپنے برگزیدہ بندوں، رسولوں اور نبیوں کے بارے میں اسباب اور پیشہ اختیار کرنے کی خبر دی ہے، چنانچہ اس نے فرمایا اور اس کا قول حق ہے: ﴿وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَّكُمْ﴾ [الأنبياء: ۸۰]۔ اور فرمایا: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ﴾۔ علماء نے کہا: یعنی وہ تجارت اور پیشہ ورانہ کام کرتے تھے۔ اور آپ علیہ الصلاۃ والسلام نے فرمایا: 'میرا رزق میرے نیزے کے سائے کے نیچے رکھا گیا ہے'۔" (۴)

---

(۱) (م) میں ہے 'ومَشَّى بأعطان المباة وابتغى'، اور قلمی نسخوں میں 'أبتغي' کی جگہ 'وأتقي' واقع ہوا ہے، اور جو متن میں ہے وہ درج ذیل دو مآخذ سے ثابت ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۲۰۵، اور

اسے ابو علی القالی نے الأمالي ۱/ ۲۸ میں العلاء بن حذیفہ الغنوی کی طرف منسوب کیا ہے۔ ان کا قول 'قلائص': یہ 'قَلُوص' کی جمع ہے، اور یہ اونٹوں میں سے ہے: جوان اونٹنی، یا وہ جو سفر پر برقرار رہے، یا مادہ اونٹوں میں سے پہلی جس پر سواری کی جائے یہاں تک کہ وہ دو دانت نکال لے (ثُنّی)، پھر وہ 'ناقہ' کہلاتی ہے، یا لمبے پاؤں والی اونٹنی۔ القاموس (قلص)۔ (۳) دیوانِ کعب ص ۹۰، اور اس میں روایت یہ ہے: 'منه تظل حمير الوحش ضامزة'، اور یہ السيرة النبوية ۲/ ۵۱۲ میں ہے اور اس میں 'ضامزة' کی جگہ 'نافرة' (بھاگنے والے) ہے۔ اور لغت میں 'الضامز': خاموش رہنے والا جو بات نہ کرے، اور اونٹ جب جگالی نہ کرے اور اپنا منہ بند کر لے تو کہا جاتا ہے 'ضمز'۔ تہذیب اللغۃ ۱۱ / ۴۸۹۔ اور ان کا قول 'الأراجيل': مردوں کی جماعتیں۔ 'الجو': ایک جگہ کا نام۔ الإملاء المختصر ۳/ ۱۳۸، کعب ایک شیر کی صفت بیان کر رہے ہیں کہ درندے، شیر اور مرد اس کی ہیبت سے ڈرتے ہیں، اور اس وادی میں نہیں چلتے جہاں وہ موجود ہوتا ہے۔ (۴) سابقہ ۱۰ / ۱۶۰۔

Surat Al-Furqan: Verse 20 385

And the Most High said: {So consume what you have taken of war booty, [as being] lawful and good} [Al-Anfal: 69].

The Companions (may Allah be pleased with them) used to engage in trade and crafts, and they worked with their wealth, and they fought those of the disbelievers who opposed them; do you see them as weak? Nay, by Allah, they were the strong ones, and by them the righteous successors were guided, and in their path is guidance and following the right way.

He said: They only took it because they are the imams of following, so they took it directly for the sake of the weak, but as for themselves, no; and the illustration of that is the people of the Suffah.

I said: If that were the case, it would have been obligatory for them and the Messenger with them to clarify it; as is established in the Qur'an: {And We revealed to you the message that you may make clear to the people what was sent down to them} [An-Nahl: 44] and He said: {Indeed, those who conceal what We sent down of clear proofs and guidance} [Al-Baqarah: 159] the verse. And this is among the clear proofs and guidance.

As for the people of the Suffah, they were the guests of Islam in times of hardship. So, whenever a charity (Sadaqah) came to the Prophet (peace and blessings be upon him), he would specify it for them, and if a gift came to him, he would eat it with them. Despite this, they used to gather wood and carry water to the houses of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him). This is how Al-Bukhari(1) and others described them. Then, when Allah opened countries for them and smoothed the path for them, they took positions of leadership and were commanded to utilize the means.

Furthermore, this statement implies a weakness in the Prophet (peace and blessings be upon him) and his companions, because they were supported and strengthened by angels. If they were strong, they wouldn't have needed the support and strengthening(2) of angels, as that is a means of victory. We seek refuge in Allah from any saying or generalization that leads to this. Rather, acting upon means and intermediaries is the Sunnah of Allah and the Sunnah of His Messenger (peace and blessings be upon him), and it is the manifest truth and the straight path upon which the consensus of Muslims is established. Otherwise, His truthful saying: {And prepare

against them whatever you are able of power and of steeds of war} [Al-Anfal: 60] verse; would be restricted only to the weak, and all discourses would be like that. In the revelation, where He addressed Moses, the interlocutor: {Strike the sea with your staff} [Ash-Shu'ara: 63], while He was capable of parting the sea without the strike of a staff. Likewise, Mary, peace be upon her: {And shake...

---

(1) In his Sahih, number (6452), and previously 10/160. (2) In (D), (Z), and (F): their strengthening.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 20 385

और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {अतः जो कुछ तुमने गनीमत के रूप में प्राप्त किया है उसे हलाल और पाकीज़ा समझकर खाओ} [अल-अनफ़ाल: 69]।

सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) व्यापार और दस्तकारी करते थे, और वे अपने धन में काम करते थे, और जो काफ़िर उनका विरोध करते थे उनसे लड़ते थे; क्या तुम उन्हें कमज़ोर समझते हो! बल्कि, अल्लाह की कसम, वे ही शक्तिशाली थे, और उन्हीं का नेक उत्तराधिकारियों ने अनुसरण किया, और उनके रास्ते में हिदायत और सही राह पर चलना है।

उन्होंने कहा: उन्होंने इसे केवल इसलिए लिया क्योंकि वे अनुसरण के इमाम हैं, इसलिए उन्होंने इसे सीधे तौर पर कमज़ोरों के अधिकार में लिया, लेकिन स्वयं के लिए नहीं; और इसका प्रमाण 'असहाब-ए-सुफ़्फ़ा' (सुफ़्फ़ा वाले) हैं।

मैंने कहा: यदि ऐसा होता, तो उन पर और उनके साथ रसूल पर इसे स्पष्ट करना अनिवार्य होता; जैसा कि क़ुरआन में प्रमाणित है: {और हमने तुम्हारी ओर यह ज़िक्र (अनुस्मारक) उतारा है ताकि तुम लोगों के लिए स्पष्ट कर दो जो उनकी ओर उतारा गया है} [अन-नहल: 44] और फ़रमाया: {निस्संदेह वे लोग जो उस चीज़ को छिपाते हैं जो हमने स्पष्ट प्रमाणों और मार्गदर्शन के रूप में उतारी है} [अल-बक़रह: 159] आयत। और यह स्पष्ट प्रमाणों और मार्गदर्शन में से है।

जहाँ तक असहाब-ए-सुफ़्फ़ा का प्रश्न है, वे तंगी के समय इस्लाम के मेहमान थे। तो जब भी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास सदक़ा (दान) आता, तो वे उसे उनके लिए विशेष कर देते, और यदि उनके पास कोई उपहार आता, तो वे उसे उनके साथ खाते। इसके बावजूद, वे लकड़ी इकट्ठा करते और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के घरों तक पानी पहुँचाते थे। बुखारी (1) और अन्य ने उनका इसी तरह वर्णन किया है। फिर जब अल्लाह ने उनके लिए देश जीत लिए और उनके लिए मार्ग प्रशस्त कर दिए, तो वे शासक बन गए, और उन्हें साधनों (अस्बाब) को अपनाने का आदेश दिया गया।

फिर यह बात नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और उनके साथियों की कमज़ोरी की ओर संकेत करती है; क्योंकि उन्हें फरिश्तों द्वारा समर्थन और दृढ़ता दी गई थी। यदि वे शक्तिशाली होते, तो उन्हें फरिश्तों के समर्थन और उनकी दृढ़ता (2) की आवश्यकता नहीं होती, क्योंकि यह जीत के कारणों में से एक है; हम अल्लाह की पनाह मांगते हैं ऐसी बात से जो यहाँ तक ले जाए। बल्कि, साधनों और

माध्यमों के अनुसार चलना अल्लाह की सुन्नत और उसके रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की सुन्नत है, और यही स्पष्ट सत्य और सीधा रास्ता है जिस पर मुसलमानों की सर्वसम्मति (इज्मा) है; अन्यथा उसका यह सच्चा कथन: {और उनके(मुक़ाबले) के लिए अपनी शक्ति भर बल और घोड़ों की तैयारी रखो} [अल-अनफ़ाल: 60] आयत; केवल कमज़ोरों तक सीमित होती, और सभी संबोधन इसी तरह होते। और नुज़ूल (क़ुरआन) में जहाँ उन्होंने मूसा कलीम से मुख़ातिब होकर फ़रमाया: {अपनी लाठी से समुद्र पर वार करो} [अश-शुअरा: 63], जबकि वह लाठी मारे बिना भी समुद्र को फाड़ने में सक्षम थे। और इसी तरह मरियम (अलैहिस्सलाम): {और हिलाओ...

---

(1) उनकी सहीह में संख्या (6452) पर, और पहले 10/160 में। (2) (द), (ज़) और (फ़) में: उनका दृढ़ करना।

سورہ الفرقان: آیت ۲۰ ۳۸۵

اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالًا طَيِّبًا ﴾ [الأنفال: ۶۹] (پس جو کچھ تم نے غنیمت میں پایا ہے اسے حلال اور پاکیزہ سمجھ کر کھاؤ)۔

صحابہ کرام رضی اللہ عنہم تجارت اور حرفت کیا کرتے تھے، اور اپنے مالوں میں کام کرتے تھے، اور جو کفار ان کی مخالفت کرتے ان سے لڑتے تھے؛ کیا تم انہیں کمزور سمجھتے ہو! بلکہ وہ، اللہ کی قسم، طاقتور لوگ تھے، اور انہی کی صالح جانشینوں نے پیروی کی، اور ان کا راستہ ہدایت اور راہ پانے کا راستہ ہے۔

انہوں نے کہا: انہوں نے اسے صرف اس لیے لیا کہ وہ مقتدا (پیروی کیے جانے والے) امام ہیں، چنانچہ انہوں نے اسے براہ راست کمزوروں کے حق میں لیا، لیکن اپنی ذات کے لیے نہیں؛ اور اس کی وضاحت 'اصحابِ صفہ' ہیں۔

میں نے کہا: اگر ایسا ہوتا تو ان پر اور ان کے ساتھ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پر اس کا بیان واجب ہوتا؛ جیسا کہ قرآن میں ثابت ہے: ﴿ وَأَنزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ ﴾ [النحل: ۴۴] (اور ہم نے آپ کی طرف یہ ذکر نازل کیا تاکہ آپ لوگوں کے لیے وہ کچھ بیان کر دیں جو ان کی طرف نازل کیا گیا ہے) اور فرمایا: ﴿ إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ ﴾ [البقرة: ۱۵۹] (بے شک وہ لوگ جو اس ہدایت اور واضح نشانیوں کو چھپاتے ہیں جو ہم نے نازل کی ہیں) آیت۔ اور یہ واضح نشانیوں اور ہدایت میں سے ہے۔

رہے اصحابِ صفہ، تو وہ تنگ دستی کے وقت اسلام کے مہمان تھے۔ چنانچہ جب بھی نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس صدقہ آتا تو آپ صلی اللہ علیہ وسلم اسے ان کے لیے خاص کر دیتے،

اور اگر آپ کے پاس ہدیہ آتا تو ان کے ساتھ مل کر تناول فرماتے۔ اس کے باوجود وہ لکڑیاں کاٹتے اور اللہ کے رسول صلی اللہ علیہ وسلم کے گھروں تک پانی پہنچاتے تھے۔ بخاری(۱) اور دوسروں نے ان کا ایسا ہی وصف بیان کیا ہے۔ پھر جب اللہ نے ان پر ملکوں کو فتح کر دیا اور ان کے لیے راہیں ہموار کر دیں، تو وہ حکمران بنے، اور انہیں اسباب اختیار کرنے کا حکم دیا گیا۔

پھر یہ بات نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اور آپ کے صحابہ کی کمزوری پر دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ فرشتوں کے ذریعے ان کی تائید کی گئی اور انہیں ان کے ذریعے ثابت قدم رکھا گیا۔ اگر وہ طاقتور ہوتے تو انہیں فرشتوں کی تائید اور ان کے ذریعے ثابت قدمی(۲) کی ضرورت نہ ہوتی کیونکہ یہ نصرت (مدد) کے اسباب میں سے ایک سبب ہے؛ ہم اللہ کی پناہ مانگتے ہیں ایسی بات اور قول سے جو اس طرف لے جائے۔ بلکہ اسباب اور واسطوں کے مطابق چلنا اللہ کی سنت اور اس کے رسول صلی اللہ علیہ وسلم کی سنت ہے، اور یہی حقِ مبین اور وہ سیدھا راستہ ہے جس پر مسلمانوں کا اجماع منعقد ہے؛ ورنہ اللہ تعالیٰ کا یہ سچا قول: ﴿ وَأَعِدُّوا لَهُم مَّا اسْتَطَعْتُم مِّن قُوَّةٍ وَمِن رِّبَاطِ الْخَيْلِ ﴾ [الأنفال: ۶۰] (اور ان کے مقابلے کے لیے اپنی استطاعت کے مطابق قوت اور گھوڑوں کی تیاری رکھو) آیت؛ صرف کمزوروں تک محدود ہو جاتا، اور تمام خطابات ایسے ہی ہوتے۔ اور وحی الہی میں جہاں موسیٰ کلیم اللہ سے خطاب ہوا: ﴿ اضْرِب بِّعَصَاكَ الْبَحْرَ ﴾ [الشعراء: ۶۳] (اپنی لاٹھی سمندر پر مارو) حالانکہ اللہ تعالی لاٹھی مارے بغیر بھی سمندر کو پھاڑنے پر قادر تھا۔ اور اسی طرح مریم علیہا السلام: ﴿ وَهُزِّي ...

---

(۱) اپنی صحیح میں نمبر (۶۴۵۲) پر، اور سابقہ ۱۰/ ۱۶۰۔ (۲) (د)، (ظ) اور (ف) میں: ان کی ثابت قدمی۔

Surah Al-Furqan: Verse 20 386

"...towards you by the trunk of the palm tree" [Maryam: 25], and He was capable of making the dates fall without shaking or fatigue; yet despite all this, we do not deny that a man may be treated with kindness and aided, or his supplication answered, or he be honored with a miracle for himself or for the sake of others, but this does not demolish the general rules and universal matters. Far from it, far from it! It cannot be said, for God Almighty said: "And in the heaven is your provision and whatever you are promised" [Adh-Dhariyat: 22]. We say: God the Almighty has spoken the truth, and His noble Messenger has spoken the truth. The provision here is rain, by the consensus of the people of interpretation; the evidence is His saying: "and sends down for you provision from the sky" [Ghafir: 13] and He said: "And We have sent down blessed water from the sky and made grow thereby gardens and grain from the harvest" [Qaf: 9]. It has not been witnessed that platters of bread or bowls of meat descend from the sky upon the creation, rather, causes are the basis for the existence of that; and this is the meaning of his saying, peace and blessings be upon him: "Seek provision in the hidden depths of the earth" (1), meaning: by plowing, digging, and planting. A thing may be named after what it leads to, so rain was named provision (2) because from it comes provision, and this is well-known in the speech of the Arabs. And he, peace and blessings be upon him, said: "That one of you takes his rope and gathers firewood on his back is better for him than asking someone who may give him or refuse him" (3), and this applies to what comes out without (4) toil, such as grass and firewood. Even if a man were destined to be in the mountains isolated from people, he would have (5) no choice but to go out to what the hills and prominent signs produce so that he may take from that which he lives by, and this is the meaning of his saying, peace and blessings be upon him: "If you were to rely on God with the reliance He is due, you would be provided for as the birds are provided for; they go out hungry in the morning and return full in the evening" (6). So their going out and coming back is a cause; so the wonder of wonders is at those who claim detachment and reliance on...

(1) Weak, and it was previously mentioned in 4/322 from the hadith of Aisha, may God be pleased with her. (2) In (m) it was named. (3) Previously mentioned in 1/346 from the hadith of Abu Hurairah, may God be pleased with him. (4) In (d) and (m) "without". (5) In the manuscripts: "it would be" and the established one is from (m). (6) Previously mentioned in 7/297 and 10/158-159.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयत 20 386

"...खजूर के पेड़ के तने को अपनी ओर (हिला)" [मरियम: 25], और वह बिना हिलाए या बिना थकान के खजूरों को गिराने में सक्षम थे; इसके बावजूद, हम इस बात से इनकार नहीं करते कि किसी व्यक्ति के साथ दयालुता का व्यवहार किया जा सकता है और उसकी सहायता की जा सकती है, या उसकी दुआ स्वीकार की जा सकती है, या उसे स्वयं के लिए या दूसरों के लिए किसी चमत्कार से सम्मानित किया जा सकता है, लेकिन यह सामान्य नियमों और सार्वभौमिक मामलों को नष्ट नहीं करता है। हरगिज़ नहीं, हरगिज़ नहीं! ऐसा नहीं कहा जा सकता, क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया है: "और आसमान में तुम्हारी रोज़ी है और वह भी जिसका तुमसे वादा किया जाता है" [अद-धारियात: 22]। हम कहते हैं: महान अल्लाह ने सच कहा है, और उसके नेक रसूल ने सच कहा है।
व्याख्याकारों की आम सहमति से यहाँ रोज़ी का अर्थ वर्षा है; इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: "और वह तुम्हारे लिए आसमान से रोज़ी उतारता है" [ग़ाफिर: 13] और उसने फरमाया: "और हमने आसमान से बरकत वाला पानी उतारा और उससे बाग़ और कटने वाले अनाज उगाए" [क़ाफ़: 9]। यह नहीं देखा गया कि आसमान से सृष्टि पर रोटियों की थालियाँ या मांस के कटोरे उतरते हैं, बल्कि कारण ही उसके अस्तित्व का आधार हैं; और यही उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन का अर्थ है: "ज़मीन की गहराइयों में रोज़ी तलाश करो" (1), यानी: हल चलाकर, खोदकर और पेड़ लगाकर। किसी चीज़ का नाम उस चीज़ के आधार पर रखा जा सकता है जिससे वह प्राप्त होती है, इसलिए बारिश को रोज़ी (2) कहा गया; क्योंकि इसी से रोज़ी प्राप्त होती है, और यह अरबों की भाषा में प्रसिद्ध है। और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: "तुममें से कोई अपनी रस्सी ले और अपनी पीठ पर लकड़ियाँ ढोए, यह उसके लिए किसी से माँगने से बेहतर है, चाहे वह उसे दे या मना कर दे" (3), और यह उस चीज़ के बारे में है जो बिना (4) थकान के निकलती है जैसे घास और लकड़ियाँ। और अगर कोई व्यक्ति पहाड़ों में लोगों से अलग-थलग रहने के लिए नियत हो, तो उसके पास (5) उन पहाड़ियों और ऊँचाइयों से निकलने वाली चीज़ों के पास जाने के अलावा कोई विकल्प नहीं होगा जिससे वह अपना जीवन निर्वाह कर सके और यही उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन का अर्थ है: "यदि तुम अल्लाह पर वैसा ही भरोसा करो जैसा कि उस पर भरोसा करने का हक है, तो वह तुम्हें उसी तरह रोज़ी देगा जैसे वह पक्षियों को देता है; वे सुबह भूखे निकलते हैं और शाम को पेट भरकर लौटते हैं" (6)। अतः उनका सुबह निकलना और शाम को लौटना एक कारण है; तो उन लोगों पर बड़ा आश्चर्य है जो दुनिया से विरक्ति और भरोसे का दावा करते हैं...

(1) ज़ईफ़, और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से 4/322 में पहले उल्लेख किया गया है। (2) (m) में "नामित किया गया"। (3) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से 1/346 में पहले उल्लेख किया गया है। (4) (d) और (m) में "बिना"। (5) हस्तलिपियों में: "होगा" और स्थापित (m) से है। (6) 7/297 और 10/158-159 में पहले उल्लेख किया गया है।

سورہ الفرقان: آیت 20 386

"...کھجور کے تنے کو اپنی طرف (ہلاؤ)" [مریم: 25]، حالانکہ وہ (اللہ) اس پر قادر تھا کہ ہٹائے اور تھکاوٹ کے بغیر کھجوریں گرا دے؛ اس سب کے باوجود ہم اس بات کا انکار نہیں کرتے کہ کسی شخص کے ساتھ نرمی برتی جائے اور اس کی مدد کی جائے، یا اس کی دعا قبول کی جائے، یا اسے اپنی ذات کے لیے یا دوسروں کی خاطر کسی کرامت سے نوازا جائے، لیکن اس سے کلی قواعد اور مجموعی معاملات منہدم نہیں ہوتے۔ ہرگز نہیں، ہرگز نہیں! یہ نہیں کہا جا سکتا کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: "اور آسمان میں تمہارا رزق ہے اور وہ بھی جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا ہے" [الذاریات: 22]۔ پس ہم کہتے ہیں: اللہ عظیم نے سچ فرمایا، اور اس کے رسول کریم نے سچ فرمایا، اور مفسرین کے اجماع کے مطابق یہاں رزق سے مراد بارش ہے؛ دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: "اور وہ تمہارے لیے آسمان سے رزق اتارتا ہے" [غافر: 13] اور فرمایا: "اور ہم نے آسمان سے بابرکت پانی اتارا پھر اس سے باغات اور کٹنے والا اناج اگایا" [ق: 9]۔ اور یہ نہیں دیکھا گیا کہ آسمان سے مخلوق پر روٹیوں کے تھال یا گوشت کے پیالے اترتے ہوں، بلکہ اسباب ہی اس کے وجود کی بنیاد ہیں؛ اور یہی آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کا معنی ہے: "زمین کی گہرائیوں میں رزق تلاش کرو" (1)، یعنی: ہل چلانے، کھودنے اور درخت لگانے کے ذریعے۔ اور کبھی کسی چیز کا نام اس کے نتیجے پر رکھ دیا جاتا ہے، چنانچہ بارش کو رزق (2) کہا گیا؛ کیونکہ اسی سے رزق حاصل ہوتا ہے، اور یہ اہل عرب کے کلام میں مشہور ہے۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "تم میں سے کوئی اپنی رسی لے اور اپنی پیٹھ پر لکڑیاں ڈھوئے؛ یہ اس کے لیے اس سے بہتر ہے کہ وہ کسی سے مانگے، وہ اسے دے یا نہ دے" (3)، اور یہ اس چیز کے بارے میں ہے جو بغیر (4) تھکاوٹ کے نکلتی ہے جیسے گھاس اور لکڑیاں۔ اور اگر کوئی شخص

پہاڑوں میں لوگوں سے کٹ کر رہنے کی تقدیر رکھتا ہو، تو اس کے لیے (5) ان ٹیلوں اور پہاڑوں کی چوٹیوں سے نکلنے والی چیزوں کی طرف نکلنے کے سوا کوئی چارہ نہ ہوتا جس سے وہ اپنی زندگی گزار سکے، اور یہی آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے اس قول کا معنی ہے: "اگر تم اللہ پر ویسا ہی توکل کرو جیسا کہ توکل کرنے کا حق ہے، تو تمہیں اسی طرح رزق دیا جائے گا جیسے پرندوں کو دیا جاتا ہے، وہ صبح خالی پیٹ نکلتے ہیں اور شام کو پیٹ بھر کر لوٹتے ہیں" (6)۔ پس ان کا صبح نکلنا اور شام کو لوٹنا ایک سبب ہے؛ تو تعجب در تعجب ہے ان لوگوں پر جو تجرید (دنیا سے کٹ جانے) اور توکل کا دعویٰ کرتے ہوئے...

(1) ضعیف ہے، اور عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے 4/322 پر گزر چکا ہے۔ (2) (م) میں "وسمی" (نام رکھا گیا) ہے۔ (3) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے 1/346 پر گزر چکا ہے۔ (4) (د) اور (م) میں "من غیر" (بغیر) ہے۔ (5) قلمی نسخوں میں: "لکان" ہے اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (6) 7/297 اور 10/158-159 پر گزر چکا ہے۔

investigation, and sits on the bends of the road, and abandons the straight path and the clear, upright methodology.

It is established in Al-Bukhari (1) on the authority of Ibn Abbas who said: The people of Yemen used to perform Hajj without taking provisions, and they would say: We are those who trust [in Allah]. But when they arrived in [Mecca], they would beg from people; so Allah Almighty revealed: {And take provisions}. And it was not reported from the Prophet ﷺ and his companions - may Allah be pleased with them - that they ever set out on their journeys without provisions, and they were the truly trustful ones.

Trust (Tawakkul): It is the heart's reliance on the Lord to gather its scattered state and unite its concern; then it takes the means simply by command, and this is the truth.

A man asked Imam Ahmad bin Hanbal and said: I want to perform Hajj on the basis of trust (Tawakkul). He said: Go out alone. He said: No, only with people. He said to him: Then you are relying on their bags (2).

We have covered this in the book "Suppressing Greed with Asceticism and Contentment, and Repelling the Humiliation of Asking (3) with Earning and Industry" (4).

Fourth: Muslim narrated on the authority of Abu Hurayrah that the Messenger of Allah ﷺ said: "The most beloved of places to Allah are its mosques, and the most hated of places to Allah are its markets" (5).

And Al-Bazzar narrated (6) on the authority of Salman Al-Farsi who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Do not be - if you are able - the first to enter the market, nor the last to leave it, for it is the battlefield of Satan, and in it..."

---

(1) In his Sahih (1523) and what is between brackets is from it, and see 3/328. (2) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Talbis Iblis p. 141 and 274-275, and see 3/329. His saying: "ajribatihim" - al-jirab: the provision bag or container, and its plural is also "jurub", al-Qamus "jaraba". (3) In (d) "the people". (4) In (d), (zha), and (fa) "by books and intercession" and in (za) "by earning and intercession". It came in the supplement to Kashf al-Zunun 4/241 "by palm and intercession", and he said: Al-Qurtubi arranged it into forty chapters in Tafsir and Hadith. (5) Sahih Muslim no. (671). (6) In his Musnad (2541), and Muslim also narrated it (2451).

जांच-पड़ताल, और वह रास्ते के मोड़ों पर बैठता है, और सीधे रास्ते और स्पष्ट, सही पद्धति को छोड़ देता है।

बुखारी (१) में इब्न अब्बास से प्रमाणित है कि उन्होंने कहा: यमन के लोग बिना सामान (पाथेय) लिए हज किया करते थे, और कहते थे: हम भरोसा करने वाले (मुतवक्किलून) हैं, फिर जब वे [मक्का] पहुँचते तो लोगों से माँगते थे; तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फरमाया: {और पाथेय ले लिया करो}। और नबी ﷺ और उनके साथियों - अल्लाह उनसे राजी हो - के बारे में यह नहीं बताया गया है कि वे बिना पाथेय के अपनी यात्राओं पर निकले हों, जबकि वे ही वास्तव में भरोसा करने वाले थे।

तवक्कुल (भरोसा): यह दिल का अपने रब पर निर्भर होना है कि वह उसकी बिखरी हुई अवस्था को संवारे और उसके उद्देश्य को एकत्रित करे; फिर वह केवल आदेश के कारण साधनों को अपनाता है, और यही सच है।

एक आदमी ने इमाम अहमद बिन हंबल से पूछा और कहा: मैं तवक्कुल (भरोसे) के आधार पर हज करना चाहता हूँ। उन्होंने कहा: अकेले निकलो। उसने कहा: नहीं, केवल लोगों के साथ। उन्होंने उससे कहा: तब तो तुम उनके झोलों (२) पर निर्भर हो।

हमने इसे "सुप्रेसिंग ग्रीड विद एस्केटिसिज्म एंड कंटेंटमेंट, एंड रिपेलिंग द ह्यूमिलेशन ऑफ आस्किंग (३) विद अर्निंग एंड इंडस्ट्री" (४) पुस्तक में विस्तार से बताया है।

चौथा: मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह को शहरों में सबसे प्रिय स्थान वहाँ की मस्जिदें हैं, और अल्लाह को शहरों में सबसे अप्रिय स्थान वहाँ के बाज़ार हैं" (५)।

और अल-बज़ार (६) ने सलमान अल-फारसी से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यदि हो सके तो बाज़ार में प्रवेश करने वाले पहले व्यक्ति न बनो, और न ही वहां से निकलने वाले अंतिम व्यक्ति बनो, क्योंकि वह शैतान का युद्धक्षेत्र है, और वहीं..."

---

(१) उनकी सहीह (१५२३) में और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और देखें ३/३२८। (२) इब्न अल-जौज़ी ने तबलीब इब्लीस पृ. १४१ और २७४-२७५ में इसका उल्लेख किया है, और देखें ३/३२९। उनका कहना है: "अजरिबतिहिम" - अल-जिराब: पाथेय का थैला या बर्तन, और इसका बहुवचन

"जुरुब" भी है, अल-कामूस "जरबा"। (३) (द) में "लोग"। (४) (द), (ज़), और (फ) में "पुस्तकों और सिफारिश द्वारा" और (ज़) में "कमाई और सिफारिश द्वारा"। कश्फ अल-ज़ुनून के परिशिष्ट ४/२४१ में "हथेली और सिफारिश द्वारा" आया है, और उन्होंने कहा: अल-कुर्तुबी ने इसे तफसीर और हदीस में चालीस अध्यायों में व्यवस्थित किया है। (५) सहीह मुस्लिम संख्या (६७१)। (६) उनके मुसनद (२५४१) में, और मुस्लिम ने भी इसे रिवायत किया है (२४५१)।

تحقیق، اور وہ راستے کے موڑ پر بیٹھتا ہے، اور سیدھے راستے اور واضح، درست منہج کو چھوڑ دیتا ہے۔

بخاری (۱) میں ابن عباس سے ثابت ہے، انہوں نے کہا: اہل یمن حج کرتے تھے اور زادِ راہ ساتھ نہیں لاتے تھے، اور کہتے تھے: ہم توکل کرنے والے ہیں، پھر جب وہ [مکہ] پہنچتے تو لوگوں سے سوال کرتے؛ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {اور زادِ راہ لے لیا کرو}۔ اور نبی ﷺ اور ان کے صحابہ - رضی اللہ عنہم - سے یہ منقول نہیں ہے کہ وہ اپنے سفروں میں زادِ راہ کے بغیر نکلے ہوں، جبکہ وہ حقیقت میں توکل کرنے والے تھے۔

اور توکل: دل کا اپنے رب پر یہ بھروسہ کرنا ہے کہ وہ اس کی بکھری ہوئی حالت کو سنوارے اور اس کے مقصد کو جمع کرے؛ پھر وہ محض حکم کی بنا پر اسباب کو اختیار کرتا ہے، اور یہی حق ہے۔

ایک شخص نے امام احمد بن حنبل سے پوچھا اور کہا: میں توکل کے قدم پر حج کا ارادہ رکھتا ہوں۔ انہوں نے فرمایا: اکیلے نکلو۔ اس نے کہا: نہیں، مگر لوگوں کے ساتھ۔ تو انہوں نے اس سے فرمایا: تب تو تم ان کے تھیلوں (۲) پر بھروسہ کرنے والے ہو۔

اور ہم اس پر اپنی کتاب "قمع الحرص بالزہد والقناعة، ورد ذل السؤال (۳) بالکسب والصناعة" (۴) میں تفصیل سے بات کر چکے ہیں۔

چوتھی بات: مسلم نے ابو ہریرہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ کے نزدیک شہروں کے سب سے پسندیدہ مقامات وہاں کی مسجدیں ہیں، اور اللہ کے نزدیک شہروں کے سب سے ناپسندیدہ مقامات وہاں کے بازار ہیں" (۵)۔

اور بزار (۶) نے سلمان فارسی سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم اگر ہو سکے تو بازار میں داخل ہونے والے پہلے شخص نہ بنو، اور نہ ہی وہاں سے نکلنے والے آخری شخص، کیونکہ وہ شیطان کی رزم گاہ ہے، اور وہیں..."

---

(۱) اپنی صحیح (۱۵۲۳) میں اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور سلف ۳۲۸/۳۔

(۲) ابن الجوزی نے تلبیس ابلیس ص ۱۴۱ اور ۲۷۴-۲۷۵ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور سلف ۳۲۹/۳۔ اور ان کا قول: "اجربتہم" - الجراب: توشہ دان یا برتن، اور اس کی جمع "جُرب" بھی آتی ہے، القاموس "جرب"۔ (۳) (د) میں "لوگ"۔ (۴) (د)، (ظ) اور (ف) میں "کتب اور شفاعت کے ذریعے" اور (ز) میں "کسب اور شفاعت کے ذریعے"۔ اور کشف الظنون کے ذیل ۴/۲۴۱ میں "کف اور شفاعت کے ذریعے" آیا ہے، اور انہوں نے کہا: قرطبی نے اسے تفسیر اور حدیث میں چالیس ابواب پر ترتیب دیا ہے۔ (۵) صحیح مسلم نمبر (۶۷۱)۔ (۶) اپنی مسند (۲۵۴۱) میں، اور اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے (۲۴۵۱)۔

Surah Al-Furqan: Verse 20 388

...sets up his flag." Narrated by Abu Bakr Al-Barqani as a musnad hadith on the authority of Abu Muhammad Abdul Ghani bin Saeed Al-Hafiz - from the narration of Asim - from Abu Uthman Al-Nahdi, from Salman, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Do not be the first to enter the market nor the last to leave it, for in it Satan has laid his eggs and hatched them." (1)

In these hadiths, there is evidence for the dislike of entering markets, especially in these times when men mix with women (2). And so our scholars said when falsehood increased in the markets and abominations appeared in them: entering them is disliked for the people of virtue and those who are followed in religion, to keep them away from the places where Allah is disobeyed (3). So it is incumbent upon the one whom Allah has tested with the market to keep in mind that he has entered the place of Satan and the place of his soldiers, and that if he stays there he will perish; and whoever is in this situation should limit himself to what is necessary, and guard against the evil of its consequence and its affliction (4).

Fifth: The Prophet's (peace be upon him) comparison of the market to a battlefield is a good comparison, because the battlefield is the place of fighting, so called because the heroes fight in it and wrestle with each other. So he compared the market and Satan's actions in it and his taking from them - with what (5) he leads them to [of] cunning and deceit, negligence in invalid sales, lying, false oaths, mixing of voices and other such things - to a battlefield of war, and those who (6) are struck down in it.

Sixth: Ibn al-Arabi (7) said: As for eating food, it is a human necessity, there is no shame or catch in it (8). As for markets, I heard the elders among the people of knowledge say: Only the book market should be entered.

(1) 13/301. (2) The phrase in (Zha) came as: .. men and women mix in it. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1402. (4) Al-Mufhim 6/359. (5) In (Meem): "from what" and what is established is from (Dal), (Zha), and (Fa) and Al-Mufhim 6/358-359, and the speech and what is between brackets are from it. (6) In (Zha): regarding who. (7) In Ahkam al-Qur'an 3/1403. (8) Meaning: there is no liability in it.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयत 20 388

...अपना झंडा गाड़ता है।" इसे अबू बक्र अल-बरकानी ने अबू मुहम्मद अब्दुल गनी बिन सईद अल-हाफ़िज़ के अधिकार पर एक मुसनद हदीस के रूप में सुनाया - आसिम के वर्णन से - अबू उस्मान अल-नहदी से, सलमान से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "बाज़ार में प्रवेश करने वाले पहले व्यक्ति मत बनो और न ही वहां से निकलने वाले अंतिम व्यक्ति, क्योंकि शैतान ने वहीं अपने अंडे दिए और बच्चे निकाले हैं।" (1)

इन हदीसों में बाज़ारों में प्रवेश करने की नापसंदगी का प्रमाण है, विशेष रूप से इन समयों में जब पुरुष महिलाओं के साथ घुलते-मिलते हैं (2)। और हमारे विद्वानों ने भी ऐसा ही कहा है जब बाज़ारों में झूठ बढ़ गया और उनमें बुराइयां प्रकट होने लगीं: बाज़ार में प्रवेश करना धर्म के गुणी लोगों और जिनका अनुसरण किया जाता है, उनके लिए नापसंद किया गया है; उन्हें उन जगहों से दूर रखने के लिए जहाँ अल्लाह की अवज्ञा की जाती है (3)। इसलिए जिस व्यक्ति को अल्लाह ने बाज़ार से आज़माया है, उसके लिए यह अनिवार्य है कि वह अपने मन में रखे कि उसने शैतान के स्थान और उसके सैनिकों के स्थान में प्रवेश किया है, और यदि वह वहाँ रहा तो वह नष्ट हो जाएगा; और जिसकी यह स्थिति हो, उसे आवश्यकता के अनुसार ही वहाँ सीमित रहना चाहिए, और उसके बुरे परिणाम और उसकी मुसीबत से बचना चाहिए (4)।

पांचवां: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) द्वारा बाज़ार की तुलना युद्ध के मैदान से करना एक अच्छी तुलना है, क्योंकि युद्ध का मैदान लड़ाई का स्थान है, जिसे इसलिए कहा जाता है क्योंकि नायक उसमें आपस में लड़ते और कुश्ती करते हैं। इसलिए उन्होंने बाज़ार और उसमें शैतान के कार्यों और उन पर उसकी पकड़ की तुलना - जिससे (5) वह उन्हें धूर्तता और धोखे, गलत बिक्री में ढिलाई, झूठ, झूठी कसमों, शोर-शराबे और इसी तरह की अन्य चीजों के लिए उकसाता है - युद्ध के मैदान से की, और जो (6) उसमें धराशायी हो जाते हैं।

छठा: इब्न अल-अरबी (7) ने कहा: जहाँ तक खाना खाने की बात है, तो यह मानव की आवश्यकता है, इसमें कोई शर्म या दोष नहीं है (8)। बाज़ारों के बारे में, मैंने ज्ञान वाले लोगों के बुजुर्गों को यह कहते सुना है: केवल किताबों के बाज़ार में ही प्रवेश करना चाहिए।

(1) 13/301. (2) (ज़हा) में यह वाक्यांश इस प्रकार आया: .. पुरुष और महिलाएं उसमें घुलते-मिलते हैं। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन 3/1402। (4) अल-मुफ़हिम 6/359। (5) (मीम)

में: "जिससे" और (दाल), (ज़्हा), और (फ़ा) और अल-मुफ़्हिम 6/358-359 से जो स्थापित है, और कोष्ठक के बीच की बातें उसी से हैं। (6) (ज़्हा) में: उनके बारे में जो। (7) अहकाम अल-कुरआन 3/1403 में। (8) यानी: इसमें कोई जवाबदेही नहीं है।

...اپنا جھنڈا نصب کرتا ہے"۔ اسے ابوبکر البرقانی نے ابو محمد عبدالغنی بن سعید الحافظ سے مسنداً روایت کیا ہے - عاصم کی روایت سے - ابو عثمان النہدی سے، انہوں نے حضرت سلمان رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "تم بازار میں داخل ہونے والے پہلے شخص نہ بنو اور نہ ہی وہاں سے نکلنے والے آخری، کیونکہ وہاں شیطان نے اپنے انڈے دیے اور بچے نکالے ہیں" (۱)۔

پس ان احادیث میں بازاروں میں داخل ہونے کی کراہت پر دلالت ہے، خاص طور پر ان زمانوں میں جب مرد عورتوں کے ساتھ خلط ملط ہوتے ہیں (۲)۔ اور اسی طرح ہمارے علماء نے فرمایا جب بازاروں میں باطل کی کثرت ہوگئی اور ان میں منکرات ظاہر ہونے لگے: اہل فضل اور دین میں جن کی اقتدا کی جاتی ہے، ان کے لیے بازاروں میں داخلہ ناپسندیدہ قرار دیا گیا؛ تاکہ انہیں ان جگہوں سے پاک رکھا جائے جہاں اللہ کی نافرمانی ہوتی ہے (۳)۔ پس جس شخص کو اللہ نے بازار کے ذریعے آزمایا ہے، اس پر لازم ہے کہ وہ اپنے دل میں یہ خیال رکھے کہ وہ شیطان کی جگہ اور اس کے لشکروں کے مقام پر داخل ہوا ہے، اور یہ کہ اگر وہ وہاں مقیم رہا تو ہلاک ہو جائے گا، اور جس کا یہ حال ہو اسے چاہیے کہ وہ صرف ضرورت کی حد تک وہاں رکے، اور اس کے برے انجام اور اس کی آزمائش سے بچتا رہے (۴)۔

پانچویں بات: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا بازار کو میدان جنگ سے تشبیہ دینا ایک بہترین تشبیہ ہے، اور وہ اس لیے کہ میدان جنگ لڑائی کی جگہ ہے، اسے یہ نام اس لیے دیا گیا کیونکہ وہاں بہادر آپس میں ٹکراتے اور ایک دوسرے کو پچھاڑتے ہیں۔ چنانچہ آپ ﷺ نے بازار کو، اور وہاں شیطان کے عمل اور اس کے لوگوں سے فائدہ اٹھانے کو - اس (۵) کے ذریعے جو وہ انہیں مکر و

فریب، ناجائز خرید و فروخت میں سستی، جھوٹ، جھوٹی قسموں، آوازوں کے اختلاط وغیرہ پر آمادہ کرتا ہے - جنگی میدان سے تشبیہ دی ہے، اور ان لوگوں سے جو (۶) اس میں پچھاڑ دیے جاتے ہیں۔

چھٹی بات: ابن العربی (۷) نے فرمایا: جہاں تک کھانا کھانے کا تعلق ہے تو یہ انسانی ضرورت ہے، اس میں کوئی عار یا پکڑ نہیں ہے (۸)، اور جہاں تک بازاروں کا تعلق ہے تو میں نے علم والے مشائخ کو یہ کہتے سنا ہے کہ: صرف کتابوں کے بازار میں ہی داخل ہونا چاہیے۔

(۱) ۳۰۱/۱۳ ۔ (۲) نسخہ (ظ) میں عبارت یوں ہے: .. اس میں مرد اور عورتیں خلط ملط ہوتے ہیں۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۴۰۲ ۔ (۴) المفہم ۶/۳۵۹ ۔ (۵) نسخہ (م) میں ہے: "مما" (جس سے) اور جو نسخہ (د)، (ظ)، (ف) اور المفہم ۶/۳۵۸-۳۵۹ میں ثابت ہے، اور کلام اور بریکٹ کے درمیان عبارت اسی سے ہے۔ (۶) نسخہ (ظ) میں ہے: "فیمن" (اس کے بارے میں جو)۔ (۷) احکام القرآن ۳/۱۴۰۳ میں۔ (۸) یعنی: اس میں کوئی مواخذہ نہیں۔

...and weapons. In my opinion, one should enter every market for need, but should not eat in them, because that is an undermining of chivalry and a destruction of modesty. Among the fabricated hadiths is: "Eating in the market is baseness" (1).

I say: What the elders of the people of knowledge have mentioned is excellent, for that is free from looking at women and mixing with them, as that (2) is not among their needs. As for other markets, they are crowded with them, and lack of modesty has overcome them, to the extent that you see a woman in the Qaisariyyas (3) and elsewhere sitting displaying her adornment. This is a common evil in our time; we seek refuge in Allah from His wrath.

Seventh: Abu Dawud al-Tayalisi related in his Musnad (4): Hammad bin Zayd told us: Amr bin Dinar—the Qahraman (5) of the family of az-Zubayr—told us from Salim, from his father, from Umar ibn al-Khattab, who said: "Whoever enters one of these markets and says: 'There is no god but Allah alone, without partner; to Him belongs dominion and to Him belongs praise; He gives life and causes death, and He is Living and does not die; in His hand is good, and He is powerful over all things,' Allah will record for him a million good deeds, erase from him a million bad deeds, and build for him a palace in Paradise." At-Tirmidhi also recorded it and added after "erased from him a million bad deeds": "and raised him a million degrees." In a narration (6): "and built for him a house in Paradise." He said: This is a strange (gharib) hadith (7).

(1) Recorded by Abd bin Hamid (1444), Ibn Adi in al-Kamil 6/2150, al-Khatib al-Baghdadi in his Tarikh 3/163 and 7/283, and Ibn al-Jawzi in al-Mawdu'at 2/235 from the hadith of Abu Hurayrah. It was also recorded by at-Tabarani in al-Mu'jam al-Kabir 8/249 (7977), Ibn Adi in al-Kamil 5/1670, al-Uqayli in al-Du'afa 3/192, and Ibn al-Jawzi in al-Mawdu'at 2/236 from the hadith of Abu Umamah. Ibn al-Jawzi said: This hadith is not authentic from the Messenger of Allah ﷺ. Al-Uqayli said: Nothing in this hadith is established from the Prophet (2) ﷺ. In (m): in that. (3) Plural of Qaisariyya, which is the large khan (inn/warehouse) occupied by merchants and travelers, and it may include a covered market. Dictionary of Historical Terms and Titles: 357. (4) page 4. (5) He is like a treasurer, agent, and guardian of what is under his hand, and the one in charge of a man's affairs, in the Persian language. Al-Nihaya (qahram). (6) The phrase: "In a narration," from (d) and (z). (7) Sunan at-Tirmidhi (3428) and (3429). At-Tirmidhi said: This Amr bin Dinar is a Basran Sheikh, and some scholars of hadith have criticized him for other reasons.

...और हथियार। मेरी राय में, व्यक्ति को जरूरत के लिए हर बाजार में जाना चाहिए, लेकिन वहां खाना नहीं चाहिए; क्योंकि यह शिष्टता (मुरुव्वत) की कमी और शालीनता का विनाश है। गढ़ी गई हदीसों (मौजुआत) में से एक है: "बाजार में खाना नीचता है" (१)।

मैंने कहा: ज्ञान के लोगों के बुजुर्गों ने जो उल्लेख किया है, वह बहुत अच्छा है, क्योंकि वह महिलाओं को देखने और उनके साथ घुलने-मिलने से मुक्त है, क्योंकि वह (२) उनकी जरूरतों में से नहीं है। जहाँ तक अन्य बाजारों का सवाल है, वे उनसे भरे हुए हैं, और शर्म की कमी उन पर हावी हो गई है, यहाँ तक कि आप कयसारिया (३) और अन्य जगहों पर एक महिला को अपनी सजावट का प्रदर्शन करते हुए बैठे देखते हैं। यह हमारे समय की एक आम बुराई है; हम अल्लाह के क्रोध से उसकी शरण मांगते हैं।

सातवीं: अबू दाऊद अल-तयालिसी ने अपनी मसनद (४) में उल्लेख किया है: हम्माद बिन ज़ैद ने हमें बताया: अम्र बिन दीनार - जो जुबैर के परिवार के कहरामान (५) थे - ने हमें सालिम से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने उमर इब्न अल-खत्ताब से बताया, जिन्होंने कहा: "जो कोई इन बाजारों में से किसी एक में प्रवेश करता है और कहता है: 'अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, वह अकेला है, उसका कोई साथी नहीं है; उसी का राज्य है और उसी की प्रशंसा है; वही जीवन देता है और वही मृत्यु देता है, और वह जीवित है और कभी नहीं मरता; उसी के हाथ में भलाई है, और वह हर चीज़ पर शक्तिशाली है,' तो अल्लाह उसके लिए दस लाख नेकियाँ लिखता है, उससे दस लाख बुराइयाँ मिटा देता है, और उसके लिए स्वर्ग (जन्नत) में एक महल बनाता है।" अत-तिर्मिज़ी ने भी इसे दर्ज किया है और "उससे दस लाख बुराइयाँ मिटा दीं" के बाद जोड़ा: "और उसके दस लाख दर्जे बुलंद किए।" एक रिवायत (६) में: "और उसके लिए जन्नत में एक घर बनाया।" उन्होंने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है (७)।

(१) इसे अब्द बिन हमीद (१४४४), अल-कामिल ६/२१५० में इब्न अदी, तारीख ३/१६३ और ७/२८३ में अल-खतीब अल-बगदादी, और अल-मौजुआत २/२३५ में इब्न अल-जौज़ी ने अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है। इसे अल-मुअजम अल-कबीर ८/२४९ (७९७७) में अल-तबरानी, अल-कामिल ५/१६७० में इब्न अदी, अल-दुआफा ३/१९२ में अल-उकली, और अल-मौजुआत २/२३६ में इब्न अल-जौज़ी ने अबू उमामा की हदीस से निकाला है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह हदीस अल्लाह के रसूल ﷺ से

सही साबित नहीं है। अल-उकली ने कहा: नबी ﷺ से इस हदीस के बारे में कुछ भी साबित नहीं है। (२) (म) में: इसके साथ। (३) कयसारिया का बहुवचन, जो एक बड़ी सराय (खान) है जिसमें व्यापारी और यात्री रहते हैं, और इसमें एक ढका हुआ बाजार शामिल हो सकता है। ऐतिहासिक शब्दों और शीर्षकों का शब्दकोश: ३५७। (४) पृष्ठ ४। (५) वह कोषाध्यक्ष, एजेंट और उसके हाथ में जो कुछ भी है उसका संरक्षक, और फारसी भाषा में एक आदमी के मामलों का प्रभारी होता है। अल-निहाया (कहराम)। (६) वाक्यांश: "एक रिवायत में," (द) और (ज़) से। (७) सुनन अत-तिर्मिज़ी (३४२८) और (३४२९), अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह अम्र बिन दीनार एक बसरी शेख हैं, और हदीस के कुछ जानकारों ने उनके बारे में दूसरे पहलुओं से बात की है।

...اور ہتھیار۔ میری رائے میں، ضرورت کے لیے ہر بازار میں داخل ہونا چاہیے لیکن وہاں کھانا نہیں چاہیے؛ کیونکہ یہ مروت کی کمی اور حیا کی بربادی ہے؛ اور من گھڑت احادیث میں سے ہے: "بازار میں کھانا ذلت ہے"(۱)۔

میں نے کہا: اہل علم کے بزرگوں نے جو ذکر کیا ہے وہ کتنا ہی اچھا ہے، کیونکہ وہ عورتوں کو دیکھنے اور ان کے ساتھ میل جول سے خالی ہے، کیونکہ وہ (۲) ان کی ضرورت میں سے نہیں ہے۔ جہاں تک دوسرے بازاروں کا تعلق ہے، وہ ان سے بھرے ہوئے ہیں، اور بے حیائی ان پر غالب آچکی ہے، یہاں تک کہ تم عورت کو قیصاریات (۳) اور دیگر جگہوں پر اپنی زینت کی نمائش کرتے ہوئے بیٹھے ہوئے دیکھتے ہو۔ یہ ہمارے زمانے میں پھیلی ہوئی ایک برائی ہے، ہم اللہ کے غضب سے اس کی پناہ مانگتے ہیں۔

ساتویں: ابو داؤد الطیالسی نے اپنی مسند (۴) میں روایت کیا ہے: ہمیں حماد بن زید نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں عمرو بن دینار - جو آلِ زبیر کے قہرمان (۵) تھے - نے سالم سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے عمر بن الخطاب سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "جو شخص ان بازاروں میں سے کسی بازار میں داخل ہوا اور کہا: 'اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں وہ اکیلا ہے اس کا کوئی شریک نہیں، بادشاہی اسی کی ہے اور تمام تعریف اسی کے لیے ہے، وہی زندگی دیتا ہے اور وہی موت دیتا ہے، وہ زندہ ہے اسے موت نہیں آئے گی، اسی کے ہاتھ میں خیر ہے اور وہ ہر چیز پر قادر ہے'، تو اللہ اس کے لیے دس لاکھ نیکیاں لکھ دیتا ہے، اور اس سے دس لاکھ برائیاں مٹا دیتا ہے، اور اس کے لیے جنت میں ایک محل بناتا ہے"۔ اسے ترمذی نے بھی روایت کیا ہے اور "اس سے دس لاکھ برائیاں مٹا دیں" کے بعد یہ اضافہ کیا: "اور اس کے لیے دس لاکھ درجے

بلند کیے"۔ ایک روایت (۶) میں ہے: "اور اس کے لیے جنت میں ایک گھر بنایا"۔ اور کہا: یہ حدیث غریب ہے (۷)۔

(۱) اسے عبد بن حمید (۱۴۴۴)، ابن عدی نے الکامل ۲۱۵۰/۶، الخطیب البغدادی نے اپنی تاریخ ۱۶۳/۳ اور ۲۸۳/۷، اور ابن الجوزی نے الموضوعات ۲۳۵/۲ میں حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اسے طبرانی نے المعجم الکبیر ۲۴۹/۸ (۷۹۷۷)، ابن عدی نے الکامل ۱۶۷۰/۵، العقیلی نے الضعفاء ۱۹۲/۳، اور ابن الجوزی نے الموضوعات ۲۳۶/۲ میں حضرت ابو امامہ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے۔ ابن الجوزی نے کہا: یہ حدیث رسول اللہ ﷺ سے ثابت نہیں ہے، اور عقیلی نے کہا: اس حدیث میں نبی ﷺ سے کچھ بھی ثابت نہیں ہے۔ (۲) (م) میں: اس کے ساتھ (۳) قیصاریہ کی جمع، اور یہ وہ بڑی سرائے (خان) ہے جسے تاجر اور مسافر استعمال کرتے ہیں، اور اس میں چھت والا بازار بھی ہو سکتا ہے۔ معجم المصطلح والالقاب التاریخیة: ۳۵۷۔ (۴) ص ۴۔ (۵) وہ خزانچی، وکیل اور اپنے قبضے میں موجود چیزوں کا محافظ، اور فارسی زبان میں مرد کے معاملات کا ذمہ دار ہوتا ہے۔ النہایہ (قہرم)۔ (۶) عبارت: "ایک روایت میں"، (د) اور (ظ) سے۔ (۷) سنن ترمذی (۳۴۲۸) اور (۳۴۲۹)، ترمذی نے کہا: یہ عمرو بن دینار بصری شیخ ہیں، اور بعض محدثین نے ان کے بارے میں دوسرے حوالے سے کلام کیا ہے۔

Surah Al-Furqan, Verse 20 390

Ibn al-Arabi(1): And this is if he did not intend anything else in the place (2) to inhabit it with obedience as it was inhabited with disobedience, and to adorn it with remembrance as it was neglected with heedlessness, and to teach the ignorant and remind the forgetful.

Eighthly: His Almighty's saying: {And We have made some of you as a trial for others - will you have patience?} [25:20], meaning: that the world is a house of affliction and trial. So He, the Exalted, wanted to make some servants a trial for others in general among all people, believer and disbeliever. Thus, the healthy person is a trial for the sick, the wealthy is a trial for the poor, and the patient poor person is a trial for the wealthy(3). The meaning of this is that each one is tested by his companion. The wealthy person is tested by the poor person; he must console him and not mock him. The poor person is tested by the wealthy person; he must not envy him nor take from him except what he gives, and that each of them remains patient upon the truth; as Al-Dahhak said regarding the meaning of "will you have patience?", meaning: upon the truth(4).

Those with afflictions say: Why were we not spared? And the blind person says: Why was I not made like the seeing person? And so is the owner of every malady(5).

And the Messenger, specifically honored with the dignity of prophethood, was a trial for the elite people from among the disbelievers of his era, as well as scholars and just rulers(6). Do you not see their saying: {Why was this Quran not sent down to a great man from the two cities?} [Al-Zukhruf: 31].

So the trial is that the afflicted envies the spared, and the spared belittles the afflicted. And patience is for both of them to restrain themselves, the former from arrogance (joy in vanity) and the latter from vexation.

"Will you have patience?" has a deleted response, meaning: or will you not have patience. So it requires an answer as he said...

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 3/1403. (2) i.e., other than Allah, the Glorified and Exalted. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/205. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/156. (5) Al-Tabari narrated something similar to this in his Tafsir 17/424, Ibn Abi Hatim 8/2675 (15047), and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (10072) from al-Hasan. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/205.

सूरह अल-फ़ुरकान, आयत 20 390

इब्न अल-अरबी(1): और यह तब है जब उसने उस स्थान पर उसके सिवा(2) कुछ और इरादा न किया हो ताकि उसे आज्ञाकारिता के साथ आबाद किया जाए क्योंकि वह अवज्ञा के साथ आबाद था, और उसे ज़िक्र के साथ सुशोभित किया जाए क्योंकि वह उपेक्षा के साथ खाली पड़ा था, और अज्ञानियों को सिखाने और भूलने वालों को याद दिलाने के लिए।

आठवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और हमने तुम में से एक को दूसरे के लिए परीक्षा बना दिया है - क्या तुम धैर्य रखोगे?} [25:20], अर्थात: दुनिया दुःख और परीक्षा का घर है। इसलिए अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने चाहा कि सभी लोगों में, चाहे वे मोमिन हों या काफ़िर, कुछ बंदों को दूसरों के लिए परीक्षा बना दे। अत; स्वस्थ व्यक्ति बीमार के लिए परीक्षा है, धनी गरीब के लिए परीक्षा है, और धैर्यवान गरीब धनी के लिए परीक्षा है(3)। इसका अर्थ यह है कि हर व्यक्ति अपने साथी के साथ परीक्षित है। धनी व्यक्ति गरीब के माध्यम से परीक्षित है; उसे उसकी सांत्वना देनी चाहिए और उसका उपहास नहीं करना चाहिए। गरीब व्यक्ति धनी के माध्यम से परीक्षित है; उसे उससे ईर्ष्या नहीं करनी चाहिए और उससे उतना ही लेना चाहिए जितना वह दे, और यह कि उनमें से प्रत्येक सत्य पर अडिग रहे; जैसा कि अल-दहाक ने "क्या तुम धैर्य रखोगे" के अर्थ के बारे में कहा, अर्थात: सत्य पर(4)।

और विपत्तियों वाले लोग कहते हैं: हमें क्यों नहीं बचाया गया? और अंधा व्यक्ति कहता है: मुझे देखने वाले जैसा क्यों नहीं बनाया गया? और इसी तरह हर रोग का स्वामी(5)।

और पैगंबर, जो विशेष रूप से नुबुव्वत (पैगंबरी) की गरिमा से सम्मानित थे, अपने युग के काफिरों के कुलीन लोगों के लिए एक परीक्षा थे, और इसी तरह विद्वान और न्यायप्रिय शासक(6)। क्या तुम उनके कथन को नहीं देखते: {यह कुरान इन दो बस्तियों में से किसी महान व्यक्ति पर क्यों नहीं उतारा गया?} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 31]।

तो परीक्षा यह है कि पीड़ित व्यक्ति स्वस्थ व्यक्ति से ईर्ष्या करे, और स्वस्थ व्यक्ति पीड़ित व्यक्ति को नीचा समझे। और धैर्य यह है कि दोनों स्वयं पर नियंत्रण रखें, एक घमंड से और दूसरा घबराहट से।

"क्या तुम धैर्य रखोगे" में उत्तर लोप है, जिसका अर्थ है: या क्या तुम धैर्य नहीं रखोगे। तो इसमें एक उत्तर की आवश्यकता है जैसा कि उसने कहा...

(1) अहकाम अल-कुरान 1403/3 में। (2) अर्थात अल्लाह सुब्हानहु व तआला के सिवा। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 205/4। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 156/3। (5) अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 424/17 में, इब्न अबी हातिम 2675/8 (15047) में, और अल-बैहकी ने अल-शुअ़ब (10072) में अल-हसन से इसी तरह की बात कही है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 205/4।

سورہ الفرقان، آیت 20 390

ابن العربی (1): اور یہ اس وقت ہے جب اس نے اس جگہ میں اس (2) کے سوا کوئی اور ارادہ نہ کیا ہو تاکہ اسے اطاعت سے آباد کرے کیونکہ وہ نافرمانی سے آباد تھی، اور اسے ذکر سے آراستہ کرے کیونکہ وہ غفلت سے خالی تھی، اور جاہلوں کو سکھانے اور بھولنے والوں کو یاد دلانے کے لئے۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ﴾ یعنی: دنیا بلا اور آزمائش کا گھر ہے، تو اللہ سبحانہ نے چاہا کہ بعض بندوں کو بعض کے لئے آزمائش بنا دے عام طور پر تمام لوگوں میں خواہ وہ مومن ہوں یا کافر، چنانچہ تندرست بیمار کے لئے آزمائش ہے، غنی فقیر کے لئے آزمائش ہے، اور صابر فقیر غنی کے لئے آزمائش ہے (3)۔ اور اس کا مطلب یہ ہے کہ ہر ایک اپنے ساتھی کے ذریعے آزمایا جاتا ہے، چنانچہ غنی فقیر کے ذریعے آزمائش میں ہے، اسے چاہیے کہ اس کی غم خواری کرے اور اس کا مذاق نہ اڑائے۔ اور فقیر غنی کے ذریعے آزمائش میں ہے، اسے چاہیے کہ اس سے حسد نہ کرے اور اس سے وہی لے جو وہ اسے دے، اور یہ کہ ان میں سے ہر ایک حق پر صبر کرے؛ جیسا کہ ضحاک نے «أَتَصْبِرُونَ» کے معنی میں کہا یعنی: حق پر (4)۔

اور مصیبت زدہ لوگ کہتے ہیں: ہمیں عافیت کیوں نہیں دی گئی؟ اور اندھا کہتا ہے: مجھے بینا کی طرح کیوں نہیں بنایا گیا؟ اور اسی طرح ہر بیماری والا (5)۔

اور رسول جو نبوت کی عزت کے ساتھ مخصوص ہیں، اپنے زمانے کے کافروں کے معززین کے لئے آزمائش تھے، اور اسی طرح علماء اور عادل حکمران (6)۔ کیا آپ ان کا قول نہیں دیکھتے: ﴿لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْءَانُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ﴾ [الزخرف: 31]۔

چنانچہ آزمائش یہ ہے کہ مصیبت زدہ عافیت والے سے حسد کرے، اور عافیت والا مصیبت زدہ کو حقیر سمجھے۔ اور صبر یہ ہے کہ دونوں اپنے آپ کو روکیں، ایک اترانے سے اور دوسرا گھبراہٹ سے۔

«أَتَصْبِرُونَ» کا جواب محذوف ہے، یعنی یا تم صبر نہیں کرو گے۔ تو یہ جواب کا تقاضا کرتا ہے جیسا کہ اس نے کہا...

---

(1) احکام القرآن 3/ 1403 میں۔ (2) یعنی اللہ سبحانہ وتعالیٰ کے سوا۔ (3) المحرر الوجیز 4/ 205۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 3/ 156۔ (5) طبری نے اپنی تفسیر 17/ 424 میں اس طرح کی بات نکالی ہے، اور ابن ابی حاتم 8/ 2675 (15047) نے، اور بیہقی نے الشعب (10072) میں حسن سے۔ (6) المحرر الوجیز 4/ 205۔

٣٩١

Surah Al-Furqan: Verse 20

Al-Muzani, when he was driven out by poverty, saw a eunuch in carriages and a position of power, and something crossed his mind, then he heard someone reciting the verse: {Will you be patient?} He said: "Yes, our Lord! We are patient and seek reward (from Allah)." (1)

Ibn al-Qasim, the companion of Malik, recited this verse when he saw Ashhab bin Abd al-Aziz passing by him in his state of grandeur, then he answered himself by saying: "We will be patient." (2)

From Abu al-Darda' that he heard the Prophet ﷺ saying: "Woe to the scholar from the ignorant, and woe to the ignorant from the scholar, and woe to the owner from the slave, and woe to the slave from the owner, and woe to the strong from the weak, and woe to the weak from the strong, and woe to the sultan from the subjects, and woe to the subjects from the sultan, as some of them are a trial for others," and that is His saying: {And We have made some of you as a trial for others; will you have patience?} Ath-Tha'labi - may Allah shroud him in His mercy - mentioned its chain of narration (3).

Muqatil said: It was revealed concerning Abu Jahl bin Hisham, Al-Walid bin Al-Mughirah, Al-Aas bin Wa'il, Uqbah bin Abi Mu'ayt, Utbah bin Rabi'ah, and An-Nadr bin Al-Harith when they saw Abu Dharr, Abdullah ibn Mas'ud, Ammar, Bilal, Suhayb, Amir bin Fuhayrah, Salim the freed slave of Abu Hudhayfah, Mihja the freed slave of Umar ibn al-Khattab, and Jabr the freed slave of Al-Hadrami, and their families. They said mockingly: "Shall we embrace Islam and become like these?" So Allah Almighty revealed, addressing those believers: {Will you have patience?} regarding what you see of this severe condition and poverty (4). Thus, the address with "Will you have patience" is specific to the truthful believers from the Ummah of Muhammad ﷺ, as if He made the respite given to the disbelievers and the abundance bestowed upon them a trial for the believers, i.e., a test for them (5). And when the Muslims showed patience, Allah revealed concerning them: {Indeed, I...

(1) Al-Khattabi mentioned in the book *Al-Uzlah* pp. 105-106 a story similar to this about Al-Muzani, in which Ibn Abd al-Hakam approached in his procession, and he was dazzled by what he saw... so he recited the words of the Mighty and Majestic: {Will you be patient?} ... (2) Mentioned by Ibn Atiyyah in *Al-Muharrar al-Wajiz* 4/205

without his saying: "passing by him in his state of grandeur." (3) Narrated by Al-Bazzar (3442 Kashf), Abu Ya'la in his Musnad (4009), and Abu Nu'aym in *Al-Hilyah* 5/55 from the narration of Al-A'mash from Anas (may Allah be pleased with him). And Al-A'mash did not narrate from the Companions, see *Jami' al-Tahsil* pp. 228-229. (4) *Tafsir al-Baghawi* 3/365, and the reason for revelation was also mentioned by Al-Mawardi in *An-Nukat wa al-Uyun* 4/138, and Al-Zamakhshari in *Al-Kashshaf* 3/87. (5) *Al-Muharrar al-Wajiz* 4/205.

३९१

सूरह अल-फ़ुरकान: आयत २०

अल-मुज़ानी, जब उन्हें गरीबी ने बाहर निकाला, तो उन्होंने एक ख्वाजासरा (eunuch) को ऊंचे पदों और सवारियों में देखा, उनके मन में कुछ विचार आया, फिर उन्होंने किसी को यह आयत पढ़ते हुए सुना: {क्या तुम धैर्य रखोगे?} तो उन्होंने कहा: "हाँ, हमारे रब! हम धैर्य रखते हैं और सवाब की उम्मीद करते हैं।" (१)

मलिक के साथी इब्न अल-कासिम ने यह आयत तब पढ़ी जब उन्होंने अशहब बिन अब्द अल-अज़ीज़ को अपने वैभव के साथ अपने पास से गुजरते देखा, फिर उन्होंने खुद को उत्तर देते हुए कहा: "हम धैर्य रखेंगे।" (२)

अबू दरदा से रिवायत है कि उन्होंने नबी ﷺ को यह कहते सुना: "आलिम (विद्वान) के लिए जाहिल (अज्ञानी) से तबाही है, और जाहिल के लिए आलिम से, मालिक के लिए गुलाम से, और गुलाम के लिए मालिक से, ताकतवर के लिए कमजोर से, और कमजोर के लिए ताकतवर से, सुल्तान के लिए प्रजा से, और प्रजा के लिए सुल्तान से तबाही है, वे एक-दूसरे के लिए परीक्षा हैं," और यह उनका कथन है: {और हमने तुम में से एक को दूसरे के लिए परीक्षा बना दिया है; क्या तुम धैर्य रखोगे?} अत-थलाबी ने इसे अपनी रिवायत में शामिल किया है, अल्लाह उन पर दया करे (३)।

मुकातिल ने कहा: यह आयत अबू जहल बिन हिशाम, अल-वलीद बिन अल-मुगीरा, अल-आस बिन वाइल, उकबा बिन अबी मुअत, उत्बा बिन रबीआ और अन-नद्र बिन अल-हारिस के बारे में तब उतरी जब उन्होंने अबू ज़र, अब्दुल्ला इब्न मसूद, अम्मार, बिलाल, सुहैब, आमिर बिन फुहैरा, सालिम (अबू हुजैफा के आजाद किए हुए गुलाम), मिहजा (उमर इब्न अल-खत्ताब के आजाद किए हुए गुलाम) और जब्र (अल-हज़रामी के आजाद किए हुए गुलाम) और उनके परिवारों को देखा। उन्होंने उपहास करते हुए कहा: "क्या हम इस्लाम स्वीकार कर लें और इन जैसे बन जाएँ" तब अल्लाह तआला ने इन ईमान वालों को संबोधित करते हुए अवतरित किया: {क्या तुम धैर्य रखोगे?} उस पर जो तुम इस कठिन परिस्थिति और गरीबी को देख रहे हो (४)। इस प्रकार, "क्या तुम धैर्य रखोगे" के साथ संबोधन मुहम्मद ﷺ की उम्मत के सच्चे ईमान वालों के लिए विशेष है, जैसे कि अल्लाह ने काफिरों को दी गई मोहलत और उनके लिए की गई गुंजाइश को ईमान वालों के लिए एक आज़माइश (परीक्षा) बना दिया

हो (५)। और जब मुसलमानों ने धैर्य दिखाया, तो अल्लाह ने उनके बारे में अवतरित किया: {बेशक मैं...

(१) अल-खत्ताबी ने किताब 'अल-उज़ला' पृष्ठ १०५-१०६ में अल-मुज़ानी के बारे में इसी तरह की एक कहानी का उल्लेख किया है, जिसमें इब्न अब्द अल-हकम अपने काफिले में आए, तो जो उन्होंने देखा उससे वे चकित रह गए... फिर उन्होंने अल्लाह के शब्दों को पढ़ा: {क्या तुम धैर्य रखोगे?} ... (२) इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ४/२०५ में इसका उल्लेख किया है, बिना इस कथन के "अपने वैभव के साथ उनके पास से गुजरते हुए।" (३) अल-बज़्ज़ार (३४४२ कश्फ़), अबू याला ने अपनी मुसनद (४००९) में, और अबू नुऐम ने 'अल-हिलिया' ५/५५ में अल-अअमश की रिवायत से अनस (रजि.) के माध्यम से इसे उद्धृत किया है। अल-अअमश ने सहाबा से सीधे रिवायत नहीं की है, देखें 'जामी अल-तहसील' पृष्ठ २२८-२२९। (४) तफ़सीर अल-बग़वी ३/३६५, और अवतरण का कारण अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात वल-उयून' ४/१३८ में और अज़-ज़मखशरी ने 'अल-कश्शाफ़' ३/८७ में भी बताया है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२०५।

سورة الفرقان: آیت ۲۰

المزنی کو جب فاقہ کشی نے باہر نکالا تو انہوں نے ایک خواجہ سرا کو سواریوں اور شان و شوکت میں دیکھا، ان کے دل میں کوئی خیال آیا تو انہوں نے کسی کو یہ آیت پڑھتے ہوئے سنا: ﴿أَتَصْبِرُونَ﴾ (کیا تم صبر کرو گے؟) تو انہوں نے کہا: ہاں ہمارے رب! ہم صبر کرتے ہیں اور اجر کی امید رکھتے ہیں (۱)۔

امام مالک کے شاگرد ابن القاسم نے یہ آیت اس وقت تلاوت کی جب انہوں نے اشہب بن عبد العزیز کو اپنی شان و شوکت میں اپنے پاس سے گزرتے ہوئے دیکھا، پھر انہوں نے خود کو جواب دیتے ہوئے کہا: ہم ضرور صبر کریں گے (۲)۔

حضرت ابودرداء رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے نبی کریم ﷺ کو فرماتے سنا: "عالم کے لیے جاہل سے ہلاکت ہے، اور جاہل کے لیے عالم سے، مالک کے لیے غلام سے، اور غلام کے لیے مالک سے، طاقتور کے لیے کمزور سے، اور کمزور کے لیے طاقتور سے، سلطان کے لیے رعایا سے، اور رعایا کے لیے سلطان سے ہلاکت ہے، ان میں سے بعض بعض کے لیے آزمائش ہیں،" اور یہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ﴾ (اور ہم نے تم میں سے ایک کو دوسرے کے لیے آزمائش بنایا؛ کیا تم صبر کرو گے؟) ثعلبی نے اسے اپنی سند کے ساتھ ذکر کیا ہے، اللہ ان پر اپنی رحمتیں نازل فرمائے (۳)۔

مقاتل نے کہا: یہ آیت ابوجہل بن ہشام، ولید بن مغیرہ، عاص بن وائل، عقبہ بن ابی معیط، عتبہ بن ربیعہ اور نضر بن حارث کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے حضرت ابوذر، عبداللہ بن

مسعود، عمار، بلال، صہیب، عامر بن فہیرہ، سالم (ابو حذیفہ کے آزاد کردہ غلام)، مہجع (عمر بن خطاب کے آزاد کردہ غلام) اور جبر (حضرمی کے آزاد کردہ غلام) اور ان کے خاندان والوں کو دیکھا۔ تو انہوں نے تمسخر کے طور پر کہا: کیا ہم اسلام قبول کر لیں اور ان جیسے ہو جائیں؟ تو اللہ تعالیٰ نے ان مومنوں کو مخاطب کرتے ہوئے نازل فرمایا: ﴿أَتَصْبِرُونَ﴾ کیا تم صبر کرو گے؟ اس حال پر جو تم اس سخت حالت اور فقر و فاقہ کو دیکھ رہے ہو (۴)۔ پس "أَتَصْبِرُونَ" (کیا تم صبر کرو گے) کے ساتھ خطاب امت محمد ﷺ کے سچے مومنوں کے لیے خاص ہے، گویا اللہ نے کفار کو مہلت دینے اور ان پر وسعت کرنے کو مومنوں کے لیے فتنہ یعنی ان کے لیے امتحان قرار دیا ہے (۵)۔ اور جب مسلمانوں نے صبر کیا تو اللہ نے ان کے حق میں نازل فرمایا: ﴿إِنِّي...

(۱) خطابی نے کتاب 'العزلہ' ص ۱۰۵-۱۰۶ میں المزنی کے بارے میں اسی طرح کا قصہ ذکر کیا ہے، جس میں ہے کہ ابن عبد الحکم اپنے جلوس میں آئے تو المزنی ان کی شان و شوکت دیکھ کر حیران رہ گئے... پھر انہوں نے اللہ عزوجل کا یہ فرمان تلاوت کیا: ﴿أَتَصْبِرُونَ﴾ ... (۲) ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۴/ ۲۰۵ میں اس کا ذکر کیا ہے، لیکن ان کے ان الفاظ "فی مملکتہ عابراً علیہ" (اپنی ریاست میں ان کے پاس سے گزرتے ہوئے) کے بغیر۔ (۳) اسے بزار (۳۴۴۲ کشف)، ابو یعلیٰ نے اپنی مسند (۴۰۰۹) میں، اور ابو نعیم نے 'الحلیہ' ۵/ ۵۵ میں اعمش کی روایت سے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے نقل کیا ہے۔ اور اعمش نے صحابہ سے براہ راست روایت نہیں کی، دیکھئے 'جامع التحصیل' ص ۲۲۸-۲۲۹۔ (۴) تفسیر بغوی ۳/ ۳۶۵، اور سببِ نزول ماوردی نے 'النکت والعیون' ۴/ ۱۳۸ میں اور زمخشری نے 'الکشاف' ۳/ ۸۷ میں بھی ذکر کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۲۰۵۔

"I have rewarded them this day for their patience" [Al-Mu’minun: 111]. Ninth: His words (Exalted be He): "And your Lord is ever Seeing" i.e., of every man and of who is patient or despairs (1), and of who believes and who does not believe, and of who fulfills what is due from him and who does not fulfill it (2). And it was said: "Will you be patient?" means: be patient (3). Like: "Will you not then desist?" [Al-Ma'idah: 91] i.e.: desist. So it is a command to the Prophet (peace be upon him) to be patient. His words (Exalted be He): "And those who do not expect the meeting with Us say, 'Why were not angels sent down to us, or why do we not see our Lord?' Indeed, they have become arrogant within themselves and have exceeded all limits in their insolence. (21) The Day they shall see the angels - no good news will there be that Day for the criminals, and they will say, '[It is] a forbidden barrier.' (22)" His words (Exalted be He): "And those who do not expect the meeting with Us" means: they do not fear the Resurrection (4) and meeting Allah, i.e., they do not believe in that. He said: If the bees sting him, he does not fear their sting, and he opposes them in the house of working bees. (5) And it was said: "they do not expect" means: they do not care. He said: By your life, I do not care if I am a Muslim, on which side my death for Allah was. (6) Ibn Shajrah: they do not hope; he said: Does a nation that killed Hussain hope for the intercession of his grandfather on the Day of Reckoning? (7)

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/365. (2) Similar words are in Tafsir al-Tabari 17/425. (3) Tafsir Abi al-Layth 3/456. (4) Al-Wajiz by al-Wahidi 2/95. (5) The verse is by Abu Dhu'ayb al-Hudhali, and was mentioned previously in 3/433. (6) Its speaker is Khubayb bin 'Adi (may Allah be pleased with him), and it is in the Prophetic Biography 3/176 and mentioned previously similarly in 13/344. (7) The verse was narrated by Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir 3/123 (2873), and Ibn Asakir in History of Damascus =

३९२ सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत २० - २२

"मैंने आज उन्हें उनके धैर्य का बदला दिया है" [अल-मुमिनून: १११]। नौवीं: अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और आपका रब सब कुछ देखने वाला है" यानी: हर व्यक्ति को और उसे जो धैर्य रखता है या विलाप करता है (१), और उसे जो विश्वास करता है और जो विश्वास नहीं करता है, और उसे जिसने अपना कर्तव्य पूरा किया और जिसने नहीं किया (२)। और कहा गया: "क्या तुम धैर्य रखोगे?" यानी: धैर्य रखो (३)। जैसे: "तो क्या तुम बाज़ आओगे?" [अल-माइदा: ९१] यानी: बाज़ आओ। तो यह नबी ﷺ को धैर्य रखने का आदेश है। अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और जो लोग हमसे मिलने की आशा नहीं रखते, उन्होंने कहा, 'हम पर फरिश्ते क्यों नहीं उतारे गए, या हम अपने रब को क्यों नहीं देखते?' निःसंदेह उन्होंने अपने आप में बड़ा घमंड किया है और बड़ी सरकशी की है। (२१) जिस दिन वे फरिश्तों को देखेंगे, उस दिन अपराधियों के लिए कोई शुभ समाचार नहीं होगा, और वे कहेंगे, 'एक वर्जित बाधा है।' (२२)" अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और जो लोग हमसे मिलने की आशा नहीं रखते" का अर्थ है: वे पुनरुत्थान (४) और अल्लाह से मिलने से नहीं डरते, यानी वे उस पर विश्वास नहीं करते। कहा गया: यदि मधुमक्खियाँ उसे डंक मारती हैं, तो उसे उनके डंक का डर नहीं होता, और वह काम करने वाली मधुमक्खियों के घर में उनका विरोध करता है। (५) और कहा गया: "आशा नहीं रखते" का अर्थ है: वे परवाह नहीं करते। कहा: तुम्हारी आयु की शपथ, मुझे परवाह नहीं है जब मैं एक मुसलमान हूँ, कि अल्लाह के लिए मेरी मौत किस तरफ हुई। (६) इब्न शजराह: वे उम्मीद नहीं करते; कहा: क्या वह कौम जिसने हुसैन को शहीद किया, हिसाब के दिन उनके नाना की शफ़ाअत (सिफारिश) की उम्मीद रखती है? (७)

---

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ३/३६५। (२) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-तबरी १७/४२५ में है। (३) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/४५६। (४) अल-वजीज़ अल-वाहिदी २/९५। (५) यह शेर अबू ज़ुऐब अल-हुज़ली का है, और पहले ३/४३३ में आ चुका है। (६) इसके कहने वाले ख़ुबैब बिन अदी ؓ हैं, और यह सीरत अल-नबविया ३/१७६ में है और इसी तरह १३/३४४ में आ चुका है। (७) यह शेर अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर ३/१२३ (२८७३) में और इब्न असाकिर ने तारीख़ मदीना दमिश्क़ में निकाला है =

۳۹۲ سورة الفرقان: آیات ۲۰ - ۲۲

"آج میں نے انہیں ان کے صبر کا بدلہ دے دیا ہے" [المؤمنون: ۱۱۱]۔ نویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا﴾ یعنی: ہر شخص کو دیکھنے والا اور اسے جو صبر کرتا ہے یا بے صبری کرتا ہے (۱)، اور اسے جو ایمان لاتا ہے اور جو ایمان نہیں لاتا، اور اسے جس نے اپنا حق ادا کیا اور جس نے ادا نہیں کیا (۲)۔ اور کہا گیا: «أَتَصْبِرُونَ» یعنی: صبر کرو (۳)۔ جیسے: ﴿فَهَلْ أَنتُم مُّنتَهُونَ﴾ [المائدة: ۹۱] یعنی: باز آ جاؤ۔ پس یہ نبی ﷺ کو صبر کا حکم ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةُ أَوْ نَرَى رَبَّنَا لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فِي أَنفُسِهِمْ وَعَتَوْ عُتُوًّا كَبِيرًا (۲۱) يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَةَ لَا بُشْرَى يَوْمَئِذٍ لِّلْمُجْرِمِينَ وَيَقُولُونَ حِجْرًا مَّحْجُورًا (۲۲)﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا﴾ مراد ہے: وہ جی اٹھنے (۴) اور اللہ سے ملاقات سے نہیں ڈرتے، یعنی وہ اس پر ایمان نہیں رکھتے۔ فرمایا: جب شہد کی مکھیاں اسے ڈنک مارتی ہیں تو وہ ان کے ڈنک کی پرواہ نہیں کرتا، اور کام کرنے والی مکھیوں کے گھر میں ان کی مخالفت کرتا ہے۔ (۵) اور کہا گیا: «لَا يَرْجُونَ»: وہ پرواہ نہیں کرتے۔ کہا: تمہاری عمر کی قسم، مجھے پرواہ نہیں جب میں مسلمان ہوں، کہ اللہ کی راہ میں میری موت کس پہلو پر ہو۔ (۶) ابن شجرہ: وہ امید نہیں رکھتے؛ کہا: کیا وہ امت جس نے حسین کو قتل کیا، حساب کے دن ان کے نانا کی شفاعت کی امید رکھتی ہے؟ (۷)

---

(۱) تفسیر البغوی ۳/ ۳۶۵۔ (۲) اسی طرح کی بات تفسیر الطبری ۱۷/ ۴۲۵ میں ہے۔ (۳) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۴۵۶۔ (۴) الوجیز للواحدی ۲/ ۹۵۔ (۵) یہ شعر ابو ذویب الہذلی کا ہے، اور پہلے ۳/ ۴۳۳ میں گزر چکا ہے۔ (۶) اس کے کہنے والے خبیب بن عدیؓ ہیں، اور یہ السیرة النبویۃ ۳/ ۱۷۶

میں ہے اور پہلے ۱۳/ ۳۴۴ میں اسی طرح گزر چکا ہے۔ (۷) اس شعر کو طبرانی نے المعجم الکبیر ۳/ ۱۲۳ (۲۸۷۳) میں اور ابن عساکر نے تاریخ مدینہ دمشق میں روایت کیا ہے =

Surah Al-Furqan: Verses 21 - 22 393 {Why was [it] not sent down} meaning: why wasn't [it] sent down. {upon us angels} so they could inform us that Muhammad is truthful. {or [why] do we [not] see our Lord} with our own eyes so He could inform us of his message (1). Similar to it is His, the Almighty's, saying: {And they said, "We will never believe you until you cause a spring to gush forth for us from the earth} up to His saying: {or [until] you bring Allah and the angels before [us] face to face} [Al-Isra: 90-92]. Allah Almighty said: {They have certainly become arrogant within themselves and [have] become insolent with great insolence} as they asked Allah for something outrageous; because angels are only seen at the time of death, or when punishment descends, and Allah Almighty is not perceived by sight, but He perceives [all] sight, so no eye can see Him. Muqatil said: {insolence} means exaltation on earth. And insolence (Utu): is the most severe disbelief and most heinous injustice (2). And if (3) they were not satisfied with miracles and this Quran, how would they be satisfied with angels? They cannot distinguish between them and devils, and there must be a miracle performed by whoever claims to be an angel, and people have no right to ask for a miracle after having witnessed one. And {The day they see the angels - no good tidings will there be that day for the criminals} He means that no one sees the angels except at the time of death (4): so they give glad tidings of Paradise to the believers, and they strike the polytheists and disbelievers with iron maces until their souls depart. {and [the angels] will say, "[It is] prohibited and forbidden"} He means the angels will say: it is strictly forbidden for anyone to enter Paradise except those who said: "There is no god but Allah," and established its laws, narrated from Ibn Abbas and others (5). It was said: That is on the Day of Resurrection, as said by Mujahid (6) and Atiyyah al-Awfi. Atiyyah said: When it is...

---

(1) Al-Wajiz by Al-Wahidi 2/95. (2) Tafsir al-Baghawi 3/365. (3) In (Zha) and (Fa): "And since". (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/140. (5) Mentioned from him by Al-Wahidi in Al-Wasit 3/338, and Al-Baghawi in his Tafsir 3/365. (6) His Tafsir 2/449. = 14/243, and Al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal 2/194-195, and in its chain is Ibn Lahi'ah from Abu Qabil, and Ibn Lahi'ah is truthful but became confused after his books were burned, and Abu Qabil is truthful but prone to error. As in Taqrib al-Tahdhib. And Ibn Abd al-Barr mentioned it in Al-Isti'ab on the margins of Al-Isabah 3/118 saying: And this verse they claimed of old and its author is unknown, and Burhan al-Din al-Watwat mentioned it in Ghurar al-Khasais p. 338, and al-Haythami in Al-Majma' 9/199 and said: Narrated by Al-Tabarani and in it is someone I do not know. And the three verses are in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/139.

सूरा अल-फ़ुरकान: आयत 21 - 22 393 {क्यों नहीं उतारा गया} यानी: भला क्यों नहीं उतारा गया। {हम पर फरिश्ते} ताकि वे बता सकें कि मुहम्मद सच कह रहे हैं। {या [क्यों] हम अपने रब को [नहीं] देखते} अपनी आँखों से ताकि वह हमें उनके संदेश की सूचना दे (1)। इसके समान अल्लाह तआला का यह कथन है: {और उन्होंने कहा, "हम तुम पर कभी विश्वास नहीं करेंगे जब तक कि तुम हमारे लिए धरती से कोई चश्मा न बहा दो} उनके इस कथन तक: {या तुम अल्लाह और फरिश्तों को हमारे सामने प्रत्यक्ष न ले आओ} [अल-इसरा: 90-92]। अल्लाह तआला ने फरमाया: {निश्चित रूप से उन्होंने अपने आप में अहंकार किया और बड़ी उद्दंडता के साथ सरकशी की} क्योंकि उन्होंने अल्लाह से अनुचित माँग की; क्योंकि फरिश्ते केवल मृत्यु के समय या अज़ाब (दंड) उतरने के समय ही देखे जाते हैं, और अल्लाह तआला को आँखें नहीं पा सकतीं, जबकि वह आँखों को पा लेता है, इसलिए कोई आँख उसे नहीं देख सकती। मुक़ातिल ने कहा: {सरकशी} यानी धरती पर बड़प्पन जताना। और 'उतू' (सरकशी): सबसे गंभीर कुफ्र (अविश्वास) और सबसे घृणित अन्याय है (2)। और यदि (3) वे चमत्कारों और इस कुरान से संतुष्ट नहीं हुए, तो वे फरिश्तों से कैसे संतुष्ट होंगे? वे उनके और शैतानों के बीच अंतर नहीं कर पाते, और जो फरिश्ता होने का दावा करता है उसके लिए एक चमत्कार दिखाना आवश्यक है, और लोगों को चमत्कार देखने के बाद दूसरे चमत्कार की माँग करने का कोई अधिकार नहीं है। और {जिस दिन वे फरिश्तों को देखेंगे - उस दिन अपराधियों के लिए कोई शुभ समाचार न होगा} इसका अर्थ है कि मृत्यु के समय के अलावा कोई भी फरिश्तों को नहीं देखता (4): तो वे ईमान वालों को जन्नत (स्वर्ग) की खुशखबरी देते हैं, और मुशरिकों (बहुदेववादियों) और काफिरों को लोहे के हथौड़ों से तब तक मारते हैं जब तक कि उनके प्राण न निकल जाएँ। {और [फरिश्ते] कहेंगे, "[यह] पूरी तरह वर्जित और निषिद्ध है"} इसका अर्थ है कि फरिश्ते कहेंगे: जन्नत में प्रवेश करना हराम (वर्जित) है सिवाय उसके जिसने कहा: "अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है," और उसके कानूनों को स्थापित किया, यह इब्न अब्बास और अन्य लोगों से वर्णित है (5)। और कहा गया है: यह कयामत (पुनरुत्थान) के दिन होगा, यह मुजाहिद (6) और अतिया अल-औफ़ी ने कहा है। अतिया ने कहा: जब यह होगा...

---

(1) अल-वजीज़ लिल-वाहिदी 2/95। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/365। (3) (ज़) और (फ़) में: "और जब"। (4) अल-नुकत वल-उयून 4/140। (5) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/338 में और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/365 में इसका उल्लेख किया है। (6) उनकी तफ़सीर 2/449। = 14/243, और अल-मिज़्ज़ी ने तहज़ीब अल-कमाल 2/194-195 में, और इसके इसनाद (श्रृंखला) में अबू क़बील से

इब्न लहिया है, और इब्न लहिया सच्चे हैं लेकिन अपनी किताबें जलने के बाद भ्रमित हो गए थे, और अबू क़बील सच्चे हैं लेकिन गलती कर बैठते हैं। जैसा कि तक़रीब अल-तहज़ीब में है। और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तियाब में अल-इसाबा 3/118 के हाशिये पर इसका उल्लेख करते हुए कहा: और इस छंद के बारे में उन्होंने पुराने समय में दावा किया था और इसका कहने वाला ज्ञात नहीं है, और बुरहानुद्दीन अल-वतवात ने ग़ुरर अल-ख़साइस पृ. 338 में इसका उल्लेख किया है, और अल-हैथमी ने अल-मजमा' 9/199 में और कहा: इसे तबरानी ने रिवायत किया है और इसमें वह है जिसे मैं नहीं जानता। और तीनों छंद अल-नुकत वल-उयून 4/139 में हैं।

سورة الفرقان: آیات ۲۱ - ۲۲ ۳۹۳ ﴿لَوْلَا أُنزِلَ﴾ یعنی: کیوں نہ اتارے گئے۔ ﴿عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةُ﴾ تاکہ وہ خبر دیں کہ محمد سچے ہیں۔ ﴿أَوْ نَرَىٰ رَبَّنَا﴾ اپنی آنکھوں سے تاکہ وہ ہمیں اپنی رسالت کی خبر دے(۱)۔ اسی کی مانند اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَقَالُوا لَن نُّؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنبُوعًا﴾ یہاں تک کہ فرمایا: ﴿أَوْ تَأْتِيَ بِاللَّهِ وَالْمَلَائِكَةِ قَبِيلًا﴾ [الإسراء: ۹۰-۹۲]۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فِي أَنفُسِهِمْ وَعَتَوْ عُتُوًّا كَبِيرًا﴾ کیونکہ انہوں نے اللہ سے حد سے بڑھی ہوئی بات مانگی؛ کیونکہ فرشتے موت کے وقت، یا عذاب کے نزول کے وقت ہی نظر آتے ہیں، اور اللہ تعالیٰ کو آنکھیں نہیں پا سکتیں، جبکہ وہ آنکھوں کو پا لیتا ہے، پس کوئی آنکھ اسے نہیں دیکھ سکتی۔ اور مقاتل نے کہا: ﴿عُتُوًّا﴾ یعنی زمین میں بڑائی چاہنا۔ اور العتو: سخت ترین کفر اور بدترین ظلم ہے(۲)۔ اور اگر(۳) وہ معجزات اور اس قرآن پر اکتفا نہیں کرتے، تو وہ فرشتوں پر کیسے اکتفا کریں گے؟ جبکہ وہ ان کے اور شیطانوں کے درمیان فرق نہیں کر پاتے، اور جو فرشتہ ہونے کا دعویٰ کرے اس کے لیے معجزہ پیش کرنا ضروری ہے، اور لوگوں کے لیے معجزہ دیکھنے کے بعد کسی معجزے کا مطالبہ کرنے کا حق نہیں ہے۔ اور ﴿يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَةَ لَا بُشْرَىٰ يَوْمَئِذٍ لِّلْمُجْرِمِينَ﴾ اس کا مطلب ہے کہ کوئی بھی فرشتوں کو نہیں دیکھتا سوائے موت کے وقت(۴): پس وہ مومنوں کو جنت کی خوشخبری دیتے ہیں، اور مشرکوں اور کافروں کو لوہے کے ہتھوڑوں سے مارتے ہیں یہاں تک کہ ان کی جانیں نکل جائیں۔ ﴿وَيَقُولُونَ حِجْرًا مَّحْجُورًا﴾ اس کا مطلب ہے فرشتے کہیں گے: جنت میں داخل ہونا مکمل طور پر حرام اور ممنوع ہے سوائے اس کے جس نے کہا: "لا الہ الا اللہ" (اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں)، اور اس کی شریعتوں کو قائم کیا، یہ ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے(۵)۔ اور کہا گیا ہے: بے شک یہ قیامت کا دن ہے، یہ مجاہد(۶) اور عطیہ العوفی نے کہا۔ عطیہ نے کہا: جب ایسا ہو گا...

(١) الوجيز للواحدى ٩٥/٢۔ (٢) تفسير البغوى ٣/ ٣٦٥۔ (٣) نسخہ (ظ) اور (ف) میں "واذ" ہے۔ (۴) النكت والعيون ۴/ ١۴٠۔ (۵) اسے واحدی نے الوسیط ٣٣٨/٣ میں اور بغوی نے اپنی تفسیر ٣/ ٣۶۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) ان کی تفسیر ۴۴٩/٢۔ = ٢۴٣/١۴ ، اور المزی نے تہذیب الکمال ٢/ ١٩۵-١٩۴ میں، اور اس کی سند میں ابن لہیعہ ابوقبیل سے روایت کرتے ہیں، اور ابن لہیعہ سچے ہیں لیکن اپنی کتابیں جلنے کے بعد خلط ملط کرنے لگے تھے، اور ابوقبیل سچے ہیں لیکن غلطی کر جاتے ہیں۔ جیسا کہ تقریب التہذیب میں ہے۔ اور ابن عبد البر نے الاستیعاب میں الاصابہ کے حاشیہ پر ١١٨/٣ میں اسے ذکر کرتے ہوئے کہا ہے: اور اس شعر کے بارے میں قدیم زمانے میں گمان کیا گیا اور اس کا کہنے والا معلوم نہیں، اور برہان الدین الوطواط نے غرر الخصائص ص ٣٣٨ میں اسے ذکر کیا ہے، اور الہیثمی نے المجمع ١٩٩/٩ میں اور کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے اور اس میں وہ ہے جسے میں نہیں جانتا۔ اور تینوں اشعار النكت والعيون ١٣٩/۴ میں ہیں۔

394

Surah Al-Furqan: Verses 21-22

On the Day of Resurrection, the believer is met with good news. When the disbeliever sees that, he wishes for it, but he does not see it from the angels (1).

And "the day they see" (yawma yarawna) is in the accusative case by estimation: there is no good news for the criminals on the day they see the angels. "On that day" (yawma'idhin) is an emphasis for "the day they see" (2). Al-Nahhas said (3): It is not permissible for "the day they see" to be in the accusative case because of "bushra" (good news), because what is in the predicate (4) of negation does not act upon what is before it. However, it contains an estimation that the meaning is: they are prevented from the good news on the day they see the angels; and what follows indicates this deletion.

It is permissible that the estimation is: no good news will be "on the day they see the angels," and "on that day" is an emphasis. It is also permissible that the meaning is: Remember the day they see the angels, then he began by saying: "No good news on that day for the criminals, and they say: 'hijran mahjuran'" meaning: and the angels say: it is forbidden and prohibited for the good news to be for them, except for the believers. The poet said:

Indeed, Asma' has become a forbidden 'hijan' (sanctuary), and you have become a protector from the closest of her male relatives.

He meant: Indeed Asma' has become forbidden and prohibited (5).

Another said:

She longed for the farthest palm tree, so I said to her: it is a forbidden sanctuary, oh those are the calamities (6).

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/140. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/63. (3) In I'rab al-Qur'an 3/156. (4) In (d) and (m) "hayyiz"... and what is confirmed from (z), (zha), and (fa) and I'rab al-Qur'an. (5) Al-Waqf wa al-Ibtida' by Ibn al-Anbari 2/803-804. The speaker of the verse is Abdullah bin Ajlan as in al-Shi'r wa al-Shu'ara' by Ibn Qutayba 2/716, 'Uyun al-Akhbar 4/131, and al-Aghani by al-Asbahani 22/242 with the wording: "Indeed, Hind has become forbidden to you...", and Ibn Manzur mentioned the verse in al-Lisan (hamw) without attribution. (6) The verse is by al-Mutalammis bin Jarir, mentioned by Abu 'Ubayda in Majaz al-Qur'an 2/73, al-Mubarrad in al-Fadil p. 78, al-

Tabari in his Tafsir 17/427, al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 4/141-142, Ibn 'Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/206, and Ibn al-Shajari in al-Mukhtarat 1/32, and al-Lisan (dahras). Its wording in al-Mubarrad and Ibn al-Shajari is "basl..." instead of "hijan", and his saying: "al-daharis", meaning: calamities.

३९४

सूरा अल-फ़ुरक़ान: आयतें २१ - २२

कयामत के दिन, आस्तिक (मोमिन) को खुशखबरी दी जाती है। जब काफ़िर इसे देखता है, तो वह इसकी इच्छा करता है, लेकिन वह इसे फरिश्तों से नहीं देखता (१)।

और "यौमा यरौना" (जिस दिन वे देखेंगे) को इस अनुमान के साथ 'नसब' (अक्यूसेटिव केस) में रखा गया है: अपराधियों के लिए उस दिन कोई खुशखबरी नहीं है जिस दिन वे फरिश्तों को देखेंगे। "यौमैज़िन" (उस दिन) "यौमा यरौना" (२) के लिए एक ताकीद (पुष्टि) है। अल-नहस ने कहा (३): "यौमा यरौना" को "बुशरा" (खुशखबरी) के कारण 'नसब' में होना जायज़ नहीं है क्योंकि निषेध की खबर (४) में जो कुछ भी है वह उससे पहले वाले पर कार्य नहीं करता है, लेकिन इसमें एक अनुमान है कि अर्थ यह है: जिस दिन वे फरिश्तों को देखेंगे, उन्हें खुशखबरी से रोक दिया जाएगा; और इसके बाद की आयत इस विलोपन को दर्शाती है।

यह भी जायज़ है कि अनुमान यह हो: कोई खुशखबरी नहीं होगी "जिस दिन वे फरिश्तों को देखेंगे" और "यौमैज़िन" पुष्टिकारक है। यह भी संभव है कि अर्थ यह हो: उस दिन को याद करो जब वे फरिश्तों को देखेंगे, फिर उन्होंने शुरू किया और कहा: "अपराधियों के लिए उस दिन कोई खुशखबरी नहीं है, और वे कहते हैं: 'हिजरन महजूरा'" यानी: और फरिश्ते कहते हैं: खुशखबरी उनके लिए हराम और प्रतिबंधित है, सिवाय मोमिनों के। कवि ने कहा:

सुनो, अस्मा एक प्रतिबंधित 'हिजर' (अभयारण्य) बन गई है, और तुम उसके निकटतम देवरों से रक्षक बन गए हो।

उसका अर्थ था: अस्मा हराम और प्रतिबंधित हो गई है (५)।

एक अन्य ने कहा:

वह सुदूर खजूर के पेड़ के लिए लालायित थी, तो मैंने उससे कहा: यह एक हराम अभयारण्य है, अरे वे तो मुसीबतें (दहारीस) हैं (६)।

---

(१) अल-नुकात वल-उयून ४/१४०। (२) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-क़ुरान ४/६३। (३) इ'राब अल-क़ुरान ३/१५६ में। (४) (द) और (म) में 'हय्यिज़'... और (ज़), (ज़) और (फ़) तथा इ'राब अल-क़ुरान से

जो पुष्ट है। (५) इब्न अल-अंबारी द्वारा अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा २/८०३-८०४। श्लोक कहने वाले इब्न कुतैबा की अल-शि'र वल-शुआरा २/७१६, उयून अल-अखबार ४/१३१, और अल-असबहानी की अल-अघानी २२/२४२ में अब्दुल्ला बिन अजलान हैं, जिनके शब्द हैं: "सुनो, हिंद तुम्हारे लिए हराम हो गई है...", और इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान (हम्व) में बिना किसी श्रेय के श्लोक का उल्लेख किया है। (६) यह श्लोक अल-मुतलमिस बिन जरीर का है, जिसका उल्लेख अबू उबैदा ने मजाज़ अल-क़ुरान २/७३ में, अल-मुबर्रद ने अल-फादिल पृष्ठ ७८ में, तबरी ने अपनी तफ़सीर १७/४२७ में, अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून ४/१४१-१४२ में, इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२०६ में, और इब्न अल-शजरी ने अल-मुख्तारात १/३२ में, और अल-लिसान (दहरस) में किया है। अल-मुबर्रद और इब्न अल-शजरी के यहाँ इसके शब्द 'हजर' के स्थान पर 'बसल...' हैं, और उनका कहना है: 'अल-दहारीस', जिसका अर्थ है: आपदाएँ।

٣٩٤

سورة الفرقان: آیت ٢١ - ٢٢

قیامت کے دن مومن کو بشارت دی جاتی ہے، پس جب کافر اسے دیکھتا ہے تو اس کی تمنا کرتا ہے، لیکن وہ اسے فرشتوں کی طرف سے نہیں دیکھتا (١).

اور "يَوْمَ يَرَوْنَ" اس تقدیر کے ساتھ منصوب ہے: مجرموں کے لیے اس دن کوئی بشارت نہیں ہے جس دن وہ فرشتوں کو دیکھیں گے۔ "يَوْمَئِذٍ" "يَوْمَ يَرَوْنَ" (٢) کی تاکید ہے۔ النحاس نے کہا (٣): یہ جائز نہیں ہے کہ "يَوْمَ يَرَوْنَ" لفظ "بشری" کی وجہ سے منصوب ہو کیونکہ نفی کی خبر (٤) میں جو کچھ ہوتا ہے وہ اپنے ماقبل میں عمل نہیں کرتا، لیکن اس میں یہ احتمال ہے کہ معنی یہ ہوں: جس دن وہ فرشتوں کو دیکھیں گے انہیں بشارت سے روک دیا جائے گا؛ اور اس کے بعد والے جملے نے اس حذف پر دلالت کی ہے۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ تقدیر یوں ہو: کوئی بشارت نہیں ہوگی "جس دن وہ فرشتوں کو دیکھیں گے" اور "يَوْمَئِذٍ" تاکید ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہوں: اس دن کو یاد کرو جب وہ فرشتوں کو دیکھیں گے، پھر کلام کا آغاز کیا اور فرمایا: "مجرموں کے لیے اس دن کوئی بشارت نہیں ہے، اور وہ کہتے ہیں: 'حجراً محجوراً'" یعنی: فرشتے کہتے ہیں: ان کے لیے بشارت حرام اور ممنوع ہے سوائے مومنوں کے۔ شاعر نے کہا:

آگاہ رہو کہ اسماء ایک ممنوعہ 'حجر' (پناہ گاہ) بن گئی ہے، اور تم اس کے قریبی دیوروں سے ایک محافظ بن گئے ہو۔

اس کی مراد تھی: اسماء حرام اور ممنوع ہو گئی ہے (٥).

کسی اور نے کہا:

وہ دور دراز کے کھجور کے درخت کے لیے تڑپی تو میں نے اس سے کہا: یہ ایک حرام پناہ گاہ ہے، خبردار وہ تو مصیبتیں (دہاریس) ہیں (۶)۔

---

(۱) النکت والعیون ۴ / ۱۴۰۔ (۲) معانی القرآن للزجاج ۴ / ۶۳۔ (۳) إعراب القرآن ۳ / ۱۵۶ میں۔ (۴) (د) اور (م) میں 'حیز'... اور (ز)، (ظ) اور (ف) اور إعراب القرآن سے جو ثابت ہے۔ (۵) الوقف والابتداء لابن الانباری ۲ / ۸۰۳-۸۰۴۔ اس شعر کے قائل عبد اللہ بن عجلان ہیں جیسا کہ ابن قتیبہ کی الشعر والشعراء ۲ / ۷۱۶، عیون الأخبار ۴ / ۱۳۱، اور الاغانی للاصبہانی ۲۲ / ۲۴۲ میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "آگاہ رہو کہ ہند تم پر حرام ہوگئی ہے..."، اور ابن منظور نے اللسان (حمو) میں بغیر کسی نسبت کے اس شعر کا ذکر کیا ہے۔ (۶) یہ شعر المتلمس بن جریر کا ہے، جسے ابو عبیدہ نے مجاز القرآن ۲ / ۷۳ میں، المبرد نے الفاضل صفحہ ۷۸ میں، الطبری نے اپنی تفسیر ۱۷ / ۴۲۷ میں، الماوردی نے النکت والعیون ۴ / ۱۴۱-۱۴۲ میں، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴ / ۲۰۶ میں، ابن الشجری نے المختارات ۱ / ۳۲ میں، اور اللسان (دہرس) میں ذکر کیا ہے۔ المبرد اور ابن الشجری کے ہاں اس کے الفاظ 'حجر' کے بجائے 'بسل...' ہیں، اور ان کا قول: 'الدہاریس' یعنی: مصائب۔

It was narrated from Al-Hasan that he said: "And they say: Hijran" is a pause from the speech of the criminals. Then Allah, Mighty and Majestic, said: "Mahjuran" (forbidden) for them to be granted refuge or protection; so Allah forbade that for them on the Day of Resurrection. The first interpretation is the view of Ibn Abbas. Al-Farra also said this; mentioned by Ibn al-Anbari (1).

Al-Hasan and Abu Raja' read it as: "Hujran" with a damma on the letter Ha, while people (others) read it with a kasra (2).

It was said: That is from the speech of the disbelievers; they said it for themselves; Qatada said this as mentioned by Al-Mawardi (3).

It was said: It is from the speech of the disbelievers to the angels (4).

It is a word of seeking refuge, and it was well-known during the Pre-Islamic period (Jahiliyyah); when a man encountered someone he feared, he would say: "Hijran mahjuran", meaning: it is forbidden for you to approach or harm me (5).

Its grammatical status (mansub/accusative) is based on the meaning: "I place a barrier upon you" or "Allah places a barrier upon you"; just as you say: "Suqyan wa Ra'yan" (6). That is, when the criminals see the angels throwing them into the Fire, they say: "We seek refuge in Allah from you"; mentioned by Al-Qushayri, and Al-Mahdawi narrated its meaning from Mujahid (7).

It was also said: "Hijran" is from the speech of the criminals, and "Mahjuran" is from the speech of the angels. That is, they said to the angels: "We seek refuge in Allah from you approaching us." So the angels say: "Mahjuran" (It is forbidden) for you to be granted refuge from the evil of this day; Al-Hasan said this (8).

---

(1) In 'Bayan al-Waqf wal-Ibtida' 2/804, and similarly in 'al-Muktafa' by ad-Dani p. 416. (2) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/206, and Ibn Khalawayh mentioned it in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 104 from Al-Hasan and Al-Dahhak. (3) In 'Al-Nukat wal-Uyun' 4/141. (4) Narrated by Al-Tabari in his Tafsir 17/429-430 from Ibn Jurayj. (5) Narrated similarly by Abd al-Razzaq 2/67, Al-Tabari in his Tafsir 17/428, and Ibn Abi Hatim 8/2678 (15064) from Al-Hasan and Qatada. (6) See 'Al-Kitab' 1/325, and 'Al-Kashshaf' 3/88. (7) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 3/365 similarly. (8) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/206, and 'Tafsir al-Razi' 24/71.

अल-हसन से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "व यक़ूलूना हिजरन" (और वे कहेंगे: हिजरन) अपराधियों का कथन है, फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "महजूरन" (वर्जित है) उनके लिए शरण या पनाह पाना; तो अल्लाह ने क़यामत के दिन उनके लिए इसे वर्जित कर दिया। पहला विचार इब्न अब्बास का है। अल-फ़र्रा ने भी यही कहा है; इब्न अल-अंबारी ने इसे उद्धृत किया है (१)।

अल-हसन और अबू रजा' ने इसे 'हुजरन' (हा पर दम्मा के साथ) पढ़ा, जबकि अन्य लोग इसे 'हिजरन' (कसरा के साथ) पढ़ते हैं (२)।

यह भी कहा गया है कि: यह काफिरों का कथन है; उन्होंने इसे अपने लिए कहा; क़तादा ने ऐसा कहा जैसा कि अल-मावर्दी ने उल्लेख किया है (३)।

और कहा गया है: यह काफिरों द्वारा फरिश्तों से कहा गया कथन है (४)।

यह पनाह माँगने का एक शब्द है, और यह जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में प्रसिद्ध था; जब कोई व्यक्ति किसी ऐसे व्यक्ति से मिलता जिससे वह डरता था, तो वह कहता था: 'हिजरन महजूरन', जिसका अर्थ है: मेरे करीब आना आपके लिए वर्जित है (५)।

इसका व्याकरणिक रूप (मन्सूब) इस अर्थ पर आधारित है: "मैंने आप पर पाबंदी लगा दी" या "अल्लाह ने आप पर पाबंदी लगा दी"; जैसे आप कहते हैं: 'सुक़यान व रइयान' (६)। अर्थात जब अपराधी फरिश्तों को देखेंगे जो उन्हें आग में डाल रहे होंगे, तो वे कहेंगे: "हम आपसे अल्लाह की पनाह माँगते हैं"; अल-क़ुशैरी ने इसका उल्लेख किया है, और अल-महदवी ने मुजाहिद से इसका अर्थ बयान किया है (७)।

और यह भी कहा गया है: "हिजरन" अपराधियों का कथन है और "महजूरन" फरिश्तों का कथन है, यानी: उन्होंने फरिश्तों से कहा: "हम अल्लाह की पनाह माँगते हैं कि आप हमारे पास आएँ।" तो फरिश्ते कहते हैं: "महजूरन", यानी आज के दिन की बुराई से आपको पनाह मिलना वर्जित है; अल-हसन ने यह कहा (८)।

---

(१) 'बयान अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' २/८०४ में, और इसी तरह अद-दानी द्वारा 'अल-मुक्ताफ़ा' पृ. ४१६ में। (२) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ४/२०६, और इब्न खलवैह ने अल-हसन और अद-दह्हाक से 'अल-क़िराआत अल-शाज़ाह' पृ. १०४ में इसका उल्लेख किया है। (३) 'अल-नुक़त वल-उयून' ४/१४१ में।

(४) इसे अत-तब़री ने अपनी तफ़सीर १७/४२९-४३० में इब्न जुरैज से उद्धृत किया है। (५) इसे इसी तरह अब्द अल-रज्ज़ाक़ २/६७, अत-तब़री ने अपनी तफ़सीर १७/४२८ में, और इब्न अबी हातिम ८/२६७८ (१५०६४) ने अल-हसन और क़तादा से उद्धृत किया है। (६) देखें 'अल-किताब' १/३२५, और 'अल-कशशाफ' ३/८८। (७) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर ३/३६५ में इसी तरह उल्लेख किया है। (८) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ४/२०६, और 'तफ़सीर अल-राज़ी' २४/७१।

حسن بصریؒ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: «وَيَقُولُونَ حِجْرًا» (اور وہ کہیں گے: حجراً) مجرموں کے قول پر وقف ہے، تو اللہ عزوجل نے فرمایا: «مَحْجُورًا» (پورا روکا ہوا) یعنی ان پر کہ انہیں پناہ دی جائے یا بچایا جائے؛ چنانچہ اللہ نے قیامت کے دن ان پر یہ چیز حرام کر دی۔ پہلا قول ابن عباس کا ہے۔ اور یہی قول فراء کا ہے؛ اسے ابن الانباری نے کہا ہے (۱)۔

اور حسن اور ابو رجاء نے «حُجْرًا» (حا کے ضمہ کے ساتھ) پڑھا ہے، جبکہ عام لوگ اسے کسرہ (حِجرًا) کے ساتھ پڑھتے ہیں (۲)۔

اور کہا گیا ہے: بے شک یہ کفار کا قول ہے؛ انہوں نے اسے اپنے لیے کہا؛ قتادہ نے اسے الماوردی کے ذکر کردہ اقوال میں کہا ہے (۳)۔

اور کہا گیا: یہ کفار کا فرشتوں سے قول ہے (۴)۔

اور یہ استعاذہ (پناہ مانگنے) کا لفظ ہے، جو زمانہ جاہلیت میں معروف تھا؛ چنانچہ جب کوئی آدمی کسی ایسے شخص سے ملتا جس سے اسے ڈر ہوتا، تو وہ کہتا: حجراً محجوراً، یعنی: تم پر مجھ سے تعرض کرنا حرام ہے (۵)۔

اور اس کا منسوب ہونا اس معنی پر ہے: "میں نے تم پر پابندی لگائی"؛ یا "اللہ نے تم پر پابندی لگائی"؛ جیسا کہ تم کہتے ہو: «سُقْياً ورعياً» (۶)۔ یعنی مجرم جب فرشتوں کو دیکھیں گے کہ وہ انہیں آگ میں ڈال رہے ہیں تو کہیں گے: ہم تم سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں؛ اسے قشیری نے ذکر کیا ہے، اور مہدوی نے مجاہد سے اس کا معنی نقل کیا ہے (۷)۔

اور یہ بھی کہا گیا: «حِجْرًا» مجرموں کا قول ہے۔ «مَحْجُورًا» فرشتوں کا قول ہے، یعنی: انہوں نے فرشتوں سے کہا: ہم تم سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں کہ تم ہمیں چھوؤ۔ تو فرشتے کہتے ہیں: «مَحْجُورًا» کہ تمہیں آج کے دن کی برائی سے پناہ ملنا ناممکن ہے؛ یہ حسن بصریؒ نے کہا ہے (۸)۔

---

(۱) بیان الوقف والابتداء ۸۰۴/۲ میں، اور اسی طرح المکتفی للدانی ص ۴۱۶ میں۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۰۶/۴ میں، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص ۱۰۴ میں حسن اور ضحاک سے ذکر کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۱۴۱/۴ میں۔ (۴) اسے طبری نے اپنی تفسیر ۴۲۹/۱۷-۴۳۰ میں ابن جریج سے روایت کیا ہے۔ (۵) اسے اسی طرح عبدالرزاق ۶۷/۲، طبری نے اپنی تفسیر ۴۲۸/۱۷، اور ابن ابی حاتم ۲۶۷۸/۸ (۱۵۰۶۴) میں حسن اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (۶) دیکھیے الکتاب ۳۲۵/۱، اور الکشاف ۸۸/۳۔ (۷) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۳۶۵/۳ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۸) المحرر الوجیز ۲۰۶/۴، اور تفسیر الرازی ۷۱/۲۴۔

396 Surah Al-Furqan: Verses 23 - 24 The Almighty says: {And We will regard what they have done of deeds and make them as dust dispersed. (23) The companions of Paradise, that Day, are [in] a better settlement and a more beautiful resting place. (24)} His statement: {And We will regard what they have done of deeds}: This is a reminder of the greatness of the Day of Resurrection, meaning: We directed Our attention to what the criminals were doing of good deeds in their own estimation. It is said: So-and-so 'qadama' (came) to such-and-such a matter, meaning: he intended it. Mujahid said: "qadimna" means: We intended (1). The Rajiz poet said: And the straying Kharijites approached The worshippers of their Lord and said "Indeed, your blood is lawful for us" (2) It was also said: It is the arrival of the angels (3), attributed by the Almighty to Himself as the doer. {And make them as dust dispersed}: meaning: they will be of no benefit, i.e., We invalidated them because of disbelief. "Haba'an" (dust) is not originally with a hamza, but it was hamzated because of the meeting of two sakin letters. The diminutive form is 'hubayy' in the nominative case. Some grammarians say: 'hubayyan' in the nominative; as related by An-Nahhas (4). Its singular is 'haba'ah' and the plural is 'ahba'. Al-Harith bin Hilliza said, describing [a she-camel]: You see behind her, from the returning and striking [of feet], thin dust as if it were scattered motes (5) Al-Harith narrated from Ali who said: "Al-Haba al-Manthur" (dispersed dust) is the sunbeam that enters through an opening (6).

---

(1) Tafsir Mujahid 2/449, and Al-Tabari included it in his Tafsir 17/431, and Ibn Abi Hatim 8/2678 (15065). (2) The Rajiz verse in Majaz al-Qur'an 2/74, Tafsir al-Tabari 17/430, al-Nukat wa al-'Uyun 4/141, al-Muharrar al-Wajiz 4/206, and Majma' al-Bayan by al-Tabarsi 19/100 without attribution. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/206. (4) In I'rab al-Qur'an 3/157. (5) Explanation of the Ten Mu'allaqat by An-Nahhas p. 57, and he said in its explanation: "al-Raj'": the return of its legs. "al-Waq'": the striking of its hooves. "al-Manin": weak dust as if its strength has gone. (6) Mentioned by Abu al-Layth al-Samarqandi 3/457, Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/83, and Ibn Abi Hatim 8/2679 (15071).

396 सूरा अल-फ़ुरकान: आयत 23 - 24 अल्लाह तआला का फरमान है: {और जो कुछ उन्होंने कर्म किए होंगे, हम उनकी ओर बढ़ेंगे और उन्हें बिखरी हुई धूल की तरह कर देंगे। (23) जन्नत वाले उस दिन ठिकाने के ऐतबार से बेहतर और आरामगाह के ऐतबार से बहुत अच्छे होंगे। (24)} उसका फरमान: {और जो कुछ उन्होंने कर्म किए होंगे, हम उनकी ओर बढ़ेंगे}: यह कयामत के दिन की महानता के बारे में चेतावनी है, यानी: हमने उन कामों की ओर रुख किया जो अपराधी अपनी नज़र में नेकी के तौर पर कर रहे थे। कहा जाता है: फलां व्यक्ति 'कदम' (आया) इस काम की तरफ, यानी: उसने इसका इरादा किया। मुजाहिद ने कहा: "कदिमना" का अर्थ है: हमने इरादा किया (1)। राज़िज़ कवि ने कहा: और गुमराह खारीजियत बढ़े अपने रब के बंदों की ओर और कहो ِशक तुम्हारा खून हमारे लिए हलाल है (2) कहा गया है: यह फरिश्तों का आना है (3), अल्लाह तआला ने कर्ता के रूप में इसे स्वयं से संबद्ध किया है। {और उन्हें बिखरी हुई धूल की तरह कर देंगे}: यानी: उनका कोई लाभ नहीं होगा, यानी: हमने कुफ़्र के कारण उन्हें अमान्य कर दिया। "हबाअन" (धूल) मूल रूप से हमज़ा वाला नहीं है, बल्कि दो साकिन अक्षरों के मिलने के कारण इसमें हमज़ा लगाया गया है। इसका लघु रूप (diminutive) रफ़अ की स्थिति में 'हुबैय' है। वैयाकरणों में से कुछ कहते हैं: रफ़अ की स्थिति में 'हुबैयन'; नह्हास ने इसे उद्धृत किया है (4)। इसका एकवचन 'हबाअह' है और बहुवचन 'अहबा' है। अल-हारिस बिन हिल्लिज़ा ने [ऊंटनी] का वर्णन करते हुए कहा: तुम उसके पीछे, [पैरों के] लौटने और पड़ने से, महीन धूल देखोगे जैसे कि वह बिखरे हुए कण हों (5) हारिस ने अली से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "अल-हबा अल-मन्सूर" (बिखरी हुई धूल) सूरज की वह किरण है जो किसी झरोखे से आती है (6)।

---

(1) तफ़सीर मुजाहिद 2/449, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/431 में, और इब्न अबी हातिम 8/2678 (15065) में इसे उद्धृत किया है। (2) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/74 में राज़िज़ शेर, तफ़सीर अल-तबरी 17/430, अल-नुकत वल-उयून 4/141, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/206, और मजमा अल-बयान लित-तबरसी 19/100 बिना किसी श्रेय के। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/206। (4) इ'राब अल-क़ुरआन 3/157 में। (5) अन-नह्हास द्वारा दस मुअल्लाक़ात की व्याख्या पृ. 57, और उन्होंने इसकी व्याख्या में कहा: "अर-रज'": उसके पैरों का लौटना। "अल-वक़'": उसके खुरों का गिरना। "अल-मनीर": कमज़ोर धूल जैसे कि उसकी शक्ति चली गई हो। (6) अबू अल-लैथ अल-समरकंदी 3/457, इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/83 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न अबी हातिम 8/2679 (15071) ने इसे उद्धृत किया है।

۳۹۶ سورة الفرقان: آیت ۲۳ - ۲۴ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا ۲۳ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا وَأَحْسَنُ مَقِيلًا ۲۴﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ﴾: یہ قیامت کے دن کی عظمت پر تنبیہ ہے، یعنی: ہم نے ان کاموں کا قصد کیا جو مجرمین اپنی دانست میں نیک اعمال کے طور پر کر رہے تھے۔ کہا جاتا ہے: فلاں شخص فلاں کام کی طرف 'قدم' (آیا)، یعنی: اس کا قصد کیا۔ مجاہد نے کہا: "قَدِمْنَا" کا مطلب ہے: ہم نے قصد کیا(۱)۔ راجز شاعر نے کہا: اور گمراہ خارجیوں نے رخ کیا اپنے رب کے بندوں کی طرف اور کہا بے شک تمہارا خون ہمارے لیے حلال ہے(۲) اور کہا گیا ہے: یہ فرشتوں کی آمد ہے(۳)، جسے اللہ تعالیٰ نے فاعل کے طور پر اپنی طرف منسوب کیا ہے۔ ﴿فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا﴾: یعنی: ان سے کوئی فائدہ نہیں ہوگا، یعنی: ہم نے کفر کی وجہ سے انہیں ضائع کر دیا۔ اور "ہباء" (گرد) اصل میں ہمزہ والی نہیں ہے، بلکہ دو ساکن حروف کے ملنے کی وجہ سے اس پر ہمزہ لایا گیا ہے۔ اسمِ تصغیر: حالتِ رفع میں 'ہبی' ہے۔ بعض نحویوں کا کہنا ہے: حالتِ رفع میں 'ہبی'؛ اسے النحاس نے نقل کیا ہے(۴)۔ اس کا واحد 'ہباءۃ' اور جمع 'أہباء' ہے۔ حارث بن حلزہ نے [اونٹنی] کی تعریف میں کہا: تم اس کے پیچھے، [پاؤں کے] لوٹنے اور پڑنے سے، باریک گرد دیکھو گے گویا وہ بکھرے ہوئے ذرات ہوں(۵) حارث نے حضرت علی سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: "الہباء المنثور" سورج کی وہ شعاع ہے جو روشن دان سے داخل ہوتی ہے(۶)۔

---

(۱) تفسیر مجاہد ۲/۴۴۹، اور طبری نے اسے اپنی تفسیر ۱۷/۴۳۱ میں، اور ابن ابی حاتم نے ۸/۲۶۷۸ (۱۵۰۶۵) میں نقل کیا ہے۔ (۲) مجاز القرآن ۲/۷۴ میں رجز، تفسیر طبری ۱۷/۴۳۰، النکت والعیون ۴/۱۴۱، المحرر الوجیز ۴/۲۰۶، اور مجمع البیان للطبرسی ۱۹/۱۰۰ بغیر نسبت کے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/۲۰۶۔ (۴) اعراب القرآن ۳/۱۵۷ میں۔ (۵) شرح المعلقات العشر للنحاس

ص ۵۷، اور اس کی شرح میں فرمایا: "الرجع": اس کے پاؤں کا لوٹنا۔ "الوقع": اس کے کھروں کا گرنا۔ "المنين": کمزور گرد گویا کہ اس کی قوت ختم ہو گئی ہو۔ (۶) ابو اللیث سمرقندی ۳/۴۵۷ نے اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۶/۸۳ میں، اور ابن ابی حاتم نے ۸/۲۶۷۹ (۱۵۰۷۱) میں اسے نقل کیا ہے۔

Al-Azhari said (1): *Al-Haba'* (scattered dust): it is what emerges from an aperture into sunlight; it resembles dust. Interpretation: Verily, Allah Almighty has rendered their deeds void until they became like scattered dust motes. As for *Al-Haba' Al-Munbath* (scattered dust), it is the dust raised by horses' hooves. *Al-Munbath* means the scattered. Ibn 'Arfa said: *Al-Habwah* and *Al-Haba'*: fine dust. Al-Jawhari said (2): It is said when it rises: *haba yahbu hubuwan* (it became dust-like), and I made it rise (*ahbabtuhu*). *Al-Habwah* means dustiness. Ru'ba said: Its signs appear to us after the drowning, in the stretches of mirage and the clouds of fine dust (3). And the place of *habi* soil means as if its soil is like *al-haba'* in fineness. It was said: it is what the winds scatter from dried tree leaves; this was said by Qatada and Ibn Abbas. Ibn Abbas also said: it is spilled water. And it was said: it is ash; said by Ubayd bin Ya'la (4).

The Almighty's saying: {The companions of Paradise, that Day, will be in a better settlement and a finer resting place}. The discussion regarding this has preceded under the Almighty's saying: {Say, "Is that better or the Garden of Eternity which is promised to the righteous?"} [Al-Furqan: 15]. Al-Nabhas said (5): The Kufans allow saying: "Honey is sweeter than vinegar," and this is a rejected statement; because the meaning of "So-and-so is better than so-and-so" is that he has more good in him, and there is no sweetness in vinegar. It is not permissible to say (6): "The Christian is better than the Jew," because there is no good in either for one of them to be more abundant in good [than the other]. Rather, it is said: "The Jew is worse than the Christian." This is how the speech of the Arabs is.

(1) In *Tahdhib al-Lugha* 6/454-455, similarly. (2) In *As-Sahah* (entry: h-b-w). (3) Diwan Ru'ba, p. 104. *Ad-Duqaq*: plural of *duqqa*, which is soft soil that the wind swept from the ground. *As-Sahah* (entry: d-q-q). (4) *An-Nukat wal-Uyun* 4/141, and At-Tabari narrated the statement of Qatada and Ibn Abbas in his Tafsir 17/433. (5) In *I'rab al-Quran* 3/154, and what follows in brackets is from it. (6) In manuscript (M) and other copies except (D), it says "it is said." The confirmed version is from (D) and *I'rab al-Quran*.

सूरह अल-फ़ुरकान, आयत 23 - 24 397

अल-अज़हरी ने कहा (1): 'हबा' (धूल के कण) वह है जो सूरज की रोशनी में किसी सुराख से निकलता है; यह धूल जैसा दिखता है। व्याख्या: वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनके कार्यों को व्यर्थ कर दिया जब तक कि वे बिखरी हुई धूल की तरह नहीं हो गए। जहाँ तक 'हबा मुनबथ' (बिखरी हुई धूल) का सवाल है, यह वह धूल है जो घोड़ों के खुरों से उड़ती है। 'मुनबथ' का अर्थ है बिखरा हुआ। इब्न अरफ़ा ने कहा: 'हबवा' और 'हबा': बारीक धूल। अल-जौहरी ने कहा (2): जब यह ऊपर उठता है तो कहा जाता है: 'हबा यहबू हुबुवन', और मैंने इसे उड़ाया (अहबबतुहु)। 'हबवा' का अर्थ है धूल भरा होना। रूबाह ने कहा: डूबने के बाद उसके निशान हमें दिखाई देते हैं, मृगतृष्णा के फैलाव और बारीक धूल के बादलों में (3)। और 'हाबी' मिट्टी वाली जगह का अर्थ है, मानो उसकी मिट्टी बारीक होने में 'हबा' (धूल के कणों) की तरह है। कहा गया है: यह वह है जिसे हवाएं पेड़ों की सूखी पत्तियों से उड़ाती हैं; यह कतादा और इब्न अब्बास ने कहा था। इब्न अब्बास ने यह भी कहा: यह बहाया हुआ पानी है। और कहा गया है: यह राख है; उबैद बिन याला ने कहा (4)।

अल्लाह तआला का कथन: {स्वर्ग के निवासी उस दिन रहने के सर्वोत्तम स्थान और विश्राम के सर्वोत्तम स्थान पर होंगे}। इस बारे में चर्चा अल्लाह तआला के इस कथन के तहत पहले ही हो चुकी है: {कह दो, "क्या यह बेहतर है या शाश्वत स्वर्ग जिसका वादा संयमी लोगों से किया गया है?"} [अल-फ़ुरकान: 15]। अल-नहस ने कहा (5): कूफ़ा वाले कहते हैं: "शहद सिरके से मीठा है," और यह एक खारिज किया गया कथन है; क्योंकि "अमुक व्यक्ति अमुक से बेहतर है" का अर्थ यह है कि उसमें अच्छाई अधिक है, जबकि सिरके में कोई मिठास नहीं होती। यह कहना जायज़ नहीं है (6): "ईसाई यहूदी से बेहतर है," क्योंकि उन दोनों में कोई अच्छाई नहीं है कि उनमें से एक दूसरे से अच्छाई में अधिक हो। बल्कि यह कहा जाता है: "यहूदी ईसाई से बुरा है।" अरबों की वाणी इसी तरह है।

(1) तहज़ीब अल-लुगा 6/454-455 में, इसी प्रकार। (2) अल-सिहाह में (ह-ब-व)। (3) दीवान रूबाह पृष्ठ 104। 'दुक़ाक़': 'दुक़्क़ा' का बहुवचन है, जो वह नरम मिट्टी है जिसे हवा ज़मीन से उड़ा ले गई। अल-सिहाह (द-क-क)। (4) अल-नुक़त वल-उयून 4/141, और तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/433 में कतादा और इब्न अब्बास का कथन उद्धृत किया है। (5) इराब अल-कुरान 3/154 में, और कोष्ठक में जो कुछ है वह उसी से है। (6) (म) और (द) के अलावा अन्य प्रतियों में "कहा जाता है" लिखा है। प्रमाणित (द) और इराब अल-कुरान से है।

سورہ الفرقان، آیات ۲۳ - ۲۴ ۳۹۷

اور الازہری (۱) نے کہا: 'ہباء' وہ ہے جو سورج کی روشنی میں روشندان سے نکلتا ہے؛ یہ غبار کی طرح ہوتا ہے۔ تفسیر: بے شک اللہ تعالیٰ نے ان کے اعمال کو اکارت کر دیا یہاں تک کہ وہ اڑتی ہوئی دھول کی مانند ہو گئے۔ رہی بات 'ہباء منبث' کی، تو وہ غبار ہے جو گھوڑوں کے سموں سے اڑتا ہے۔ 'منبث' کا مطلب ہے بکھرا ہوا۔ اور ابن عرفہ نے کہا: 'ہبوہ' اور 'ہباء': باریک مٹی۔ جوہری (۲) نے کہا: اور جب یہ بلند ہوتی ہے تو اسے 'ہبا یہبو ہبواً' کہا جاتا ہے، اور میں نے اسے اڑایا۔ 'ہبوہ' کا مطلب ہے غبار آلودگی۔ رؤبہ نے کہا: تَبْدُو لنا أعلامُه بعدَ الغَرَقْ في قطع الآلِ وهَبْواتِ الدُّقَقْ (۳) (ڈوبنے کے بعد اس کے نشانات ہمیں نظر آتے ہیں، سراب کے ٹکڑوں اور باریک مٹی کے غبار میں)۔ اور 'ہابی التراب' کا مقام، یعنی: گویا اس کی مٹی باریک ہونے میں ہباء کی طرح ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ وہ ہے جسے ہوائیں درختوں کے خشک پتوں سے اڑا دیتی ہیں؛ یہ بات قتادہ اور ابن عباس نے کہی۔ ابن عباس نے یہ بھی کہا: یہ بہایا ہوا پانی ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ راکھ ہے؛ یہ عبید بن یعلی (۴) کا قول ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُّسْتَقَرًّا وَأَحْسَنُ مَقِيلًا ﴾ (جنت والے اس دن بہترین ٹھکانے اور بہترین آرام گاہ میں ہوں گے)۔ اس بارے میں بات پہلے گزر چکی ہے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس: ﴿ قُلْ أَذَٰلِكَ خَيْرٌ أَمْ جَنَّةُ الْخُلْدِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ ﴾ [الفرقان: ۱۵]۔ نحاس (۵) نے کہا: اور کوفی کہتے ہیں: "شہد سرکے سے میٹھا ہے،" اور یہ قول مسترد ہے؛ کیونکہ "فلاں فلاں سے بہتر ہے" کا مطلب یہ ہے کہ وہ اس سے زیادہ خیر والا ہے، اور سرکے میں کوئی مٹھاس نہیں ہوتی۔ اور یہ کہنا جائز نہیں ہے (۶): "نصرانی یہودی سے بہتر ہے"؛ کیونکہ ان دونوں میں

کوئی خیر نہیں کہ ان میں سے ایک دوسرے سے خیر میں زیادہ ہو سکے۔ بلکہ کہا جائے گا: "یہودی نصرانی سے زیادہ برا ہے۔" اہل عرب کا کلام اسی طرح ہے۔

(۱) تہذیب اللغہ ۶ / ۴۵۴-۴۵۵ میں اسی طرح ہے۔ (۲) الصحاح (ہبو) میں۔ (۳) دیوان رؤبہ ص ۱۰۴ اور 'دقق': 'دقہ' کی جمع ہے، اور یہ وہ نرم مٹی ہے جسے ہوا نے زمین سے سمیٹ لیا ہو۔ الصحاح (دقق)۔ (۴) النکت والعیون ۴/ ۱۴۱، اور طبری نے اپنی تفسیر ۱۷ / ۴۳۳ میں قتادہ اور ابن عباس کا قول نقل کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن ۳ / ۱۵۴ میں، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۶) (م) اور (د) کے علاوہ نسخوں میں 'یقال' ہے۔ اور ثابت شدہ (د) اور اعراب القرآن سے ہے۔

Surah Al-Furqan: Verses 23 - 24 / 398

And "Mustaqarra" (a resting place) is in the accusative case (nasb) as an adverb (zarf) if it is interpreted as being outside the category of "af'alu minka" (comparative), meaning: they have something better in a resting place. If it belongs to the "af'alu minka" pattern, then its accusative case is based on specification (bayan); as stated by al-Nahhas (1) and al-Mahdawi. Qatadah said: "And a better noon-day resting place (maqila)": a dwelling and a shelter (2). It is said: It refers to what the Arabs know as the midday nap (3). From this is the marfu' hadith: "Indeed, Allah—Blessed and Exalted is He—finishes the reckoning of creation within the span of half a day, so the people of Paradise take their midday nap in Paradise, and the people of the Fire in the Fire." Al-Mahdawi mentioned it (4). Ibn Mas'ud said: Half of the day on the Day of Resurrection, compared to the day of this world, does not pass before these are resting in Paradise and those in the Fire. Then he recited: "Then indeed, their return will be to the Hellfire"—this is how it appears in the recitation of Ibn Mas'ud (5). Ibn Abbas said: The reckoning of that day is at its beginning, so half of the day of Resurrection does not pass before the people of Paradise take their nap in Paradise, and the people of the Fire in the Fire (6). Among what was narrated: "Take a nap, for indeed the devils do not nap" (7). Qasim bin Asbagh mentioned, from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "In a day whose measure was fifty thousand years"...

(1) In I'rab al-Qur'an 3/157. (2) Narrated from him by Ibn Abi Hatim 8/2681 (15084). (3) Zad al-Masir 6/84. (4) Narrated by Ibn al-Mubarak in al-Zuhd (1314), al-Tabari in his Tafsir 17/434, and Abu Nu'aym in al-Hilya 4/232 from al-A'mash from Ibrahim al-Nakha'i, his saying, and its wording was: "They used to see that He finishes the reckoning of people..." (5) Narrated from him in al-Zuhd (1313), al-Tabari in his Tafsir 17/435, Ibn Abi Hatim 8/2680 (15079), and al-Hakim in al-Mustadrak 2/402. (6) Mentioned by Abu al-Layth al-Samarqandi 3/458, and al-Wahidi in al-Wasit 3/338, and al-Tabari narrated something similar in his Tafsir 17/435. (7) Narrated by al-Asbahani in Akhbar Asbahan 1/353, and al-Tabarani in al-Awsat (28) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). Ibn Hibban mentioned it in al-Majruhin 2/168 in the biography of Abbad bin Mansur al-Naji, and al-Haythami in al-Majma' 8/112. Al-Haythami said: Narrated by al-Tabarani in al-Awsat, and it contains Kathir bin Marwan, who is a liar.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयत 23 - 24 / 398

और "मुस्तकर्रा" (ठहरने की जगह) क्रिया-विशेषण (ज़र्फ़) के रूप में नसब (accusative) में है, यदि इसे "अफ'अलु मिन्का" (तुलनात्मक) की श्रेणी से बाहर माना जाए, जिसका अर्थ है: उनके पास एक ठहरने की जगह में बेहतर चीज़ है। और यदि यह "अफ'अलु मिन्का" के नियम पर है, तो इसका नसब स्पष्टीकरण (बयान) पर आधारित है; जैसा कि अल-नहहास (1) और अल-महदवी ने कहा है। क़तादा ने कहा: "और दोपहर के विश्राम का एक बेहतर स्थान (मकीला)": एक निवास और एक आश्रय (2)। कहा जाता है: यह उस चीज़ को संदर्भित करता है जिसे अरब दोपहर की नींद के रूप में जानते हैं (3)। इसी से संबंधित मरफ़ू हदीस है: "बेशक, अल्लाह—धन्य और महान है वह—सृष्टि के हिसाब-किताब को आधे दिन की अवधि में पूरा कर लेता है, फिर जन्नत वाले जन्नत में दोपहर का विश्राम करते हैं, और आग वाले आग में।" अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है (4)। इब्न मसूद ने कहा: दुनिया के दिनों की तुलना में कयामत के दिन का आधा दिन नहीं बीतता जब तक कि ये जन्नत में और वे आग में विश्राम न करने लगें। फिर उन्होंने पढ़ा: "फिर निश्चित रूप से, उनका लौटना जहन्नम की ओर होगा"—इब्न मसूद के पाठ (क़िरात) में इसी तरह है (5)। इब्न अब्बास ने कहा: उस दिन का हिसाब उसके शुरू में ही है, इसलिए कयामत के दिन का आधा दिन भी नहीं बीतता कि जन्नत वाले जन्नत में आराम करते हैं और आग वाले आग में (6)। जो वर्णन किया गया है उनमें से है: "दोपहर को आराम करो, क्योंकि शैतान दोपहर को आराम नहीं करते" (7)। कासिम बिन असबग ने अबू सईद अल-खुदनी की हदीस से उल्लेख किया कि अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने कहा: "एक ऐसे दिन में जिसकी अवधि पचास हज़ार साल थी"...

(1) एराब अल-कुरान 3/157 में। (2) इब्न अबी हातिम 8/2681 (15084) द्वारा उनके हवाले से उद्धृत। (3) ज़ाद अल-मसीर 6/84। (4) इब्न अल-मुबारक ने अल-ज़ुहद (1314) में, अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/434 में, और अबू नुऐम ने अल-हिलिया 4/232 में अल-आमश से, इब्राहिम अल-नखई के शब्दों को उद्धृत किया है: "वे देखते थे कि वह लोगों के हिसाब से फारिग (मुक्त) हो जाता है..." (5) अल-ज़ुहद (1313) में उनके हवाले से उद्धृत, अल-तबरी तफ़सीर 17/435, इब्न अबी हातिम 8/2680 (15079), और अल-हाकिम अल-मुस्तदरक 2/402 में। (6) अबू लैथ अल-समरकंदी 3/458 द्वारा उल्लेखित, और अल-वाहिदी अल-वसीत 3/338 में, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/435 में इसी तरह उद्धृत किया है। (7) अल-असबहानी ने अखबार असबहान 1/353 में और अल-तबरानी ने अल-अवसत (28) में अनस (रज़ि.) की हदीस से इसे उद्धृत किया। इब्न

हिब्बान ने अल-मजरूहीन 2/168 में अब्बाद बिन मंसूर अल-नाजी की जीवनी में इसका उल्लेख किया, और अल-हैथमी ने अल-मजमा 8/112 में। अल-हैथमी ने कहा: इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत में रिवायत किया है, और इसमें कसीर बिन मरवान है, जो झूठा है।

سورہ الفرقان: الآیتان ۲۳ - ۲٤ / ۳۹۸

اور لفظ «مُسْتَقَرّاً» ظرف کی بنا پر منصوب ہے جب اسے باب «أفعل منك» (اسمِ تفضیل) کے علاوہ پر محمول کیا جائے، اور معنی ہوگا: ان کے لیے مستقر (ٹھکانے) میں بہتری ہے۔ اور اگر یہ باب «أفعل منك» سے ہو تو اس کا نصب بیان (تمیز) کی بنا پر ہے؛ یہ بات النحاس (۱) اور المہدوی نے کہی ہے۔ قتادہ نے کہا: «وَأَحْسَنُ مَقِيلاً»: یعنی جائے قیام اور پناہ گاہ (۲)۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس معنی میں ہے جسے عرب نصف النہار (دوپہر) کے قیلولہ (آرام) کے طور پر جانتے ہیں (۳)۔ اسی سے وہ حدیثِ مرفوع ہے: «بے شک اللہ تبارک و تعالیٰ مخلوق کے حساب سے آدھے دن کی مقدار میں فارغ ہو جائے گا، پھر اہل جنت جنت میں قیلولہ کریں گے اور اہل نار آگ میں» اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے (٤)۔ ابن مسعود نے فرمایا: قیامت کے دن، دنیا کے دن کے حساب سے دوپہر نہیں ہوگی یہاں تک کہ یہ لوگ جنت میں اور وہ لوگ آگ میں قیلولہ (آرام) کر رہے ہوں گے، پھر انہوں نے یہ آیت تلاوت کی: «ثم إن مقيلهم لإلى الجحيم» ابن مسعود کی قرأت میں اسی طرح ہے (٥)۔ ابن عباس نے فرمایا: اس دن کا حساب اس کے آغاز میں ہے، چنانچہ قیامت کے دن دوپہر نہیں ڈھلے گی یہاں تک کہ اہل جنت جنت میں اور اہل نار آگ میں آرام کر رہے ہوں گے (٦)۔ اور اسی سے وہ مروی ہے: «تم قیلولہ کرو کیونکہ شیاطین قیلولہ نہیں کرتے» (۷) اور قاسم بن اصبغ نے حضرت ابو سعید خدری کی حدیث سے ذکر کیا، انہوں نے کہا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «ایک ایسے دن میں جس کی مقدار پچاس ہزار سال تھی»...

(۱) إعراب القرآن ۱۵۷/۳ میں۔ (۲) اسے ابن ابی حاتم نے ۲٦۸۱/۸ (۱۵۰۸٤) میں ان سے روایت کیا ہے۔ (۳) زاد المسیر ۸٤/٦۔ (٤) اور اسے ابن المبارک نے الزہد (۱۳۱٤) میں، طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/٤۳٤ میں، اور ابو نعیم نے الحلیہ ٤/۲۳۲ میں الاعمش سے، انہوں نے ابراہیم نخعی سے

ان کا قول نقل کیا، اور اس کے الفاظ یہ تھے: وہ یہ سمجھتے تھے کہ اللہ لوگوں کے حساب سے فارغ ہو جاتا ہے... (٥) اسے ان سے الزہد (١٣١٣) میں، طبری نے اپنی تفسیر ١٧/٤٣٥ میں، ابن ابی حاتم نے ٨/٢٦٨٠ (١٥٠٧٩) میں، اور حاکم نے المستدرک ٤٠٢/٢ میں روایت کیا ہے۔ (٦) اسے ابو اللیث سمرقندی نے ٤٥٨/٣ میں، اور واحدی نے الوسیط ٣٣٨/٣ میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے اپنی تفسیر ١٧/٤٣٥ میں ان سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٧) اسے اصبہانی نے اخبار اصبہان ٣٥٣/١ میں، اور طبرانی نے الاوسط (٢٨) میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ابن حبان نے المجروحین ١٦٨/٢ میں عباد بن منصور الناجی کے تذکرے میں اسے ذکر کیا، اور ہیثمی نے المجمع ١١٢/٨ میں۔ ہیثمی نے کہا: اسے طبرانی نے الاوسط میں روایت کیا ہے اور اس میں کثیر بن مروان ہے جو کذاب (جھوٹا) ہے۔

I said: "How long is this day." Then the Prophet (PBUH) said: "By Him in whose hand is my soul, it will be lightened for the believer until it is lighter for him than a prescribed prayer he performs in this world."(1)

Allah Almighty's saying: {And [mention] the Day when the heaven will split open with [white] clouds and the angels will be sent down in successive descent. * The sovereignty that Day is the truth, [belonging] to the Most Merciful. And it will be a day for the disbelievers difficult.}

Allah Almighty's saying: {And [mention] the Day when the heaven will split open with [white] clouds} meaning: and mention the day when the sky splits open with clouds. Asim, Al-A'mash, Yahya, Hamza, Al-Kisa'i, and Abu Amr read it: "tashaqqaqu"(2) with a light 'shin', its origin being 'tatashaqqaqu' with two 'ta's, so they omitted the first one for lightness, and Abu Ubaid chose it. Others read: "tashaqqaqu" with a heavy 'shin' due to assimilation (idgham), and Abu Hatim chose it. Likewise in [Surah] "Qaf"(3).

"With clouds" i.e., from the clouds. The preposition "ba" (with/by) and "an" (from) are interchangeable, as you say: "I shot with the bow" and "from the bow"(4).

It is narrated that the sky splits open revealing a thin white cloud like mist, which was only for the children of Israel in their wandering, so the sky splits from it; and this is what Allah Almighty said: {Do they await but that Allah should come to them in shadows of clouds} [Al-Baqarah: 210].

{And the angels will be sent down} from the heavens, and the Lord, Mighty and Majestic is He, comes with the eight who carry the Throne for the passing of judgment, in a manner that His coming may be understood; not in the manner that the attributes of created beings of movement and transfer are understood(6). Ibn Abbas said: The lowest heaven splits open, then descend...

---

(1) Reported by Imam Ahmad (11717), Al-Haythami said in Al-Majma' 10/337: Narrated by Ahmad and Abu Ya'la and its chain of narration is good despite weakness in its narrator. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 11/448: and its chain is good. (2) The reading of Asim, Hamza, Al-Kisa'i, and Abu Amr in 'The Seven' p. 464, and Al-Taysir p. 163, and the reading of Al-A'mash in 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Farra' 2/267. See also 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 3/157. (3) In His saying: {The Day the earth breaks away from them [and they emerge] rapidly} Verse 44. (4) Tafsir Al-Baghawi 3/366, and

similarly in Tafsir Al-Tabari 17/436. (5) Al-Kashshaf 3/89, and Al-Tabari reported it in his Tafsir 17/437, and Ibn Abi Hatim 8/2682 (15088) from Mujahid. (6) The attribute of "Coming" is established for Allah, Mighty and Majestic is He, in a way that befits Him, without likening, interpretation, or distortion.

399 सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 23 - 26

मैंने कहा: "यह दिन कितना लंबा है।" तब नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, मोमिन के लिए इसे इतना हल्का कर दिया जाएगा कि यह उसके लिए दुनिया में पढ़ी जाने वाली एक फर्ज़ नमाज़ से भी हल्का होगा।" (1)

अल्लाह तआला का फरमान: {और जिस दिन आसमान बादलों के साथ फट जाएगा और फरिश्ते लगातार उतारे जाएंगे। * उस दिन सच्ची बादशाही रहमान की होगी। और काफ़िरों के लिए वह दिन बहुत कठिन होगा।}

अल्लाह तआला का फरमान: {और जिस दिन आसमान बादलों के साथ फट जाएगा} यानी: और उस दिन को याद करो जब आसमान बादलों के साथ फट जाएगा। आसिम, अल-अअमश, यह्या, हमज़ा, अल-किसाई और अबू अम्र ने इसे पढ़ा है: "तशक्क़क़ु" (2) शीन की तखफ़ीफ़ (हल्कापन) के साथ, इसकी असल दो 'ता' के साथ 'ततशक्क़क़ु' थी, तो उन्होंने हल्का करने के लिए पहली 'ता' को हटा दिया, और अबू उबैद ने इसे चुना। बाकियों ने इद्गाम (मेल) के कारण शीन की तशदीद (भारीपन) के साथ "तशक्क़क़ु" पढ़ा, और अबू हातिम ने इसे चुना। इसी तरह [सूरह] "क़ाफ़" (3) में भी है।

"बादलों के साथ" यानी: बादलों से। पूर्वसर्ग "बा" (के साथ) और "अन" (से) एक दूसरे की जगह इस्तेमाल हो सकते हैं, जैसा कि आप कहते हैं: "मैंने धनुष से (बा) निशाना लगाया" और "धनुष से (अन) निशाना लगाया" (4)।

यह रिवायत है कि आसमान धुंध जैसे पतले सफेद बादलों से फटता है, जो केवल बनी इस्राइल के लिए उनके भटकने के समय था, तो आसमान उससे फट जाता है; और यही वह है जिसके बारे में अल्लाह तआला ने फरमाया: {क्या वे इसी बात की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि अल्लाह बादलों के सायों में उनके पास आए} [अल-बक़रह: 210]।

{और फरिश्ते उतारे जाएंगे} आसमानों से, और रब, वह महान और प्रतापी है, उन आठ के साथ आता है जो फैसले के निपटान के लिए अर्श (सिंहासन) उठाते हैं, जिस तरह से उसका आना समझा जाना चाहिए; उस तरह नहीं जैसे मख्लूकात (सृजित प्राणियों) के हरकत और स्थान परिवर्तन के गुण समझे जाते हैं (6)। इब्न अब्बास ने कहा: दुनिया का आसमान फट जाएगा, फिर उतरेंगे...

(1) इसे इमाम अहमद (11717) ने निकाला है, अल-हैथमी ने अल-मजमा 10/337 में कहा: इसे अहमद और अबू याला ने रिवायत किया है और इसके रावी में कमजोरी के बावजूद इसकी सनद हसन है। हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 11/448 में कहा: और इसकी सनद हसन है। (2) 'अल-सबआ' पृष्ठ 464 में आसिम, हमज़ा, अल-किसाई और अबू अम्र की क़िरअत, और अल-तयसीर पृष्ठ 163, और अल-फर्रा की 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/267 में अल-अअमश की क़िरअत। और नह्हास की 'इराब अल-क़ुरआन' 3/157 भी देखें। (3) उनके फरमान में: {जिस दिन धरती उनसे फट जाएगी और वे तेज़ी से निकलेंगे} आयत 44। (4) तफ़सीर अल-बगवी 3/366, और इसी तरह तफ़सीर अल-तबरी 17/436 में। (5) अल-कश्शाफ 3/89, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/437 में, और इब्न अबी हातिम ने मुजाहिद से 8/2682 (15088) में इसे निकाला है। (6) अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला के लिए 'आने' की सिफ़त (गुण) उसी तरह साबित है जो उसके शान के लायक है, बिना किसी तुलना, व्याख्या या बदलाव के।

399 سوره الفرقان: آيات ٢٣ - ٢٦

فقلت : ما أطول هذا اليوم. فقال النبي ﷺ : «والذي نفسي بيده إنه ليُخَفَّفُ عن المؤمن حتى يكون أخفَّ عليه من صلاة المكتوبة يُصَلِّيها في الدنيا»(١).

قوله تعالى : ﴿ وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَمِ وَنُزِّلَ الْمَلَئِكَةُ تَنزِيلاً * الْمُلْكُ يَوْمَئِذِ الْحَقُّ لِلرَّحْمَنِ وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَفِرِينَ عَسِيرًا ﴾

قوله تعالى: ﴿ وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَاءُ بِالْغَمَمِ ﴾ أي : واذكر يومَ تشققُ السماء بالغمام. وقرأه عاصم والأعمش ويحيى وحمزة والكسائي وأبو عمرو : «تَشَقَّقُ»(٢) بتخفيف الشين، وأصله تتشقق بتائين، فحذفوا الأولى تخفيفاً، واختاره أبوعبيد. الباقون: «تَشَقَّقُ» بتشديد الشين على الإدغام، واختاره أبو حاتم. وكذلك في «ق»(٣).

«بالغمام» أي : عن الغمام والباء و«عن» يتعاقبان، كما تقول : رميت بالقوس، وعن القوس(٤).

وروي أن السماء تتشقق عن سحاب أبيض رقيق مثل الضبابة، ولم يكن إلا لبني إسرائيل في تيههم، فتنشق السماء عنه؛ وهو الذي قال تعالى: ﴿ هَلْ يَنظُرُونَ إِلَّا أَن يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ ﴾ [البقرة: ٢١٠].

﴿ وَنُزِّلَ الْمَلَئِكَةُ ﴾ من السماوات، ويأتي الربُّ جَلَّ وعزَّ في الثمانية الذين يحملون العرش لفصل القضاء، على ما يَجوزُ أن يُحمل عليه إتيانه؛ لا على ما تُحمل عليه صفات المخلوقين من الحركة والانتقال(٦).

وقال ابن عباس: تتشقق سماء الدنيا، فينزل

---

(١) أخرجه الإمام أحمد (١١٧١٧) ، قال الهيثمي في المجمع ٣٣٧/١٠ : رواه أحمد وأبو يعلى وإسناده حسن على ضعف في راويه. وقال الحافظ ابن حجر في الفتح ٤٤٨/١١ : وسنده حسن. (٢) قراءة عاصم

وحمزة والكسائي وأبي عمرو في السبعة ص ٤٦٤ ، والتيسير ص ١٦٣ ، وقراءة الأعمش، في معاني القرآن للفراء ٢٦٧/٢ . وينظر إعراب القرآن للنحاس ١٥٧/٣ . (٣) في قوله: ﴿ يَوْمَ تَشَقَّقُ الْأَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعًا ﴾ الآية ٤٤ . (٤) تفسير البغوي ٣٦٦/٣ ، وبنحوه في تفسير الطبري ٤٣٦/١٧ . (٥) الكشاف ٨٩/٣ ، وأخرجه الطبري في تفسير ٤٣٧/١٧ ، وابن أبي حاتم ٢٦٨٢/٨ (١٥٠٨٨) عن مجاهد. (٦) صفة الإتيان ثابتة لله عز وجل على الوجه الذي يليق به، من غير تشبيه ولا تأويل ولا تحريف.

Surah Al-Furqan: Verses 25-26 400

...its inhabitants, and they are more numerous than those on Earth from the Jinn and mankind. Then the second heaven splits, and its inhabitants descend, and they are more numerous than those in the lowest heaven. This continues until the seventh heaven splits, then the Cherubim (Al-Karubiyyun) and the Bearers of the Throne descend (1); this is the meaning of His saying: {And the angels are sent down in a grand descent}, meaning: from heaven to Earth for the accounting of the two races (mankind and Jinn).

It was also said: Heaven splits by the clouds that are between it and the people; so with the occurrence of the clouds, the heaven splits (2). When the heaven splits, its composition is broken, it is folded, and the angels descend to a place other than it.

Ibn Kathir read: «وَنُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ» (and We send down the angels) in the accusative case (Nasb) from the verb 'inzal'. The others read: «وَنُزِّلَ الْمَلَائِكَةُ» in the nominative case (Raf') (3). Its evidence is: «تَنْزِيلًا» (a grand descent). If it were according to the first reading, it would have said: 'inzalan'. It has been said that 'nazzala' and 'anzala' are synonymous, so «تَنْزِيلًا» followed 'nazzala'. Abdul Wahhab narrated from Abu Amr: «وَنُزِّلُ الْمَلَائِكَةُ تَنْزِيلًا» (4). Ibn Mas'ud read: «وَأُنزِلَ الْمَلَائِكَةُ». Ubayy bin Ka'b read: «وَنُزِّلَتِ الْمَلَائِكَةُ». From him also: «وتَنَزَّلَتِ الْمَلَائِكَةُ» (5).

His saying, Exalted is He: {The true Sovereignty that day belongs to the Most Merciful}. {The Sovereignty} is the subject (Mubtada), {The true} is its attribute, and {belongs to the Most Merciful} is the predicate (Khabar) (6); because the sovereignty that vanishes and ceases is not true sovereignty. On that day, the possessions of the owners will be void and their claims will cease, every king and his kingdom will vanish, and the True Sovereignty remains for God.

---

(1) Tafsir Mujahid 2/450-451, and recorded by Al-Tabari in his Tafsir 17/438, and Ibn Abi Hatim 8/3682 (15089), and Al-Hakim in Al-Mustadrak 4/569, similarly. Ibn Kathir said in his commentary on this verse: Its chain goes back to Ali bin Zayd bin Jud'an and there is weakness in him, and in its context, there is often severe strangeness. (2) In (D) and (F): 'so the clouds split by the splitting of the heaven'. (3) Al-Sab'ah p. 464, and Al-Taysir p. 164. (4) Al-Muhtasib 2/121, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/207. Ibn Jinni said: This is unknown; because 'nazzala' does not take a direct object. End of his words. The famous reading from Abu Amr is like the reading of the group. (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 104. (6) Al-Bayan by Ibn al-Anbari 2/204.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयतें 25 - 26 400

...इसके निवासी, और वे पृथ्वी पर मौजूद जिन्नों और मनुष्यों से अधिक हैं। फिर दूसरा आसमान फटता है, और उसके निवासी नीचे उतरते हैं, जो दुनिया के आसमान के निवासियों से अधिक हैं। फिर इसी तरह सातवें आसमान के फटने तक होता है, फिर करूबिय्यून (फरिश्ते) और अर्श उठाने वाले फरिश्ते उतरते हैं (1); और यही उनके इस कथन का अर्थ है: {और फरिश्तों को बड़े पैमाने पर उतारा गया}, यानी: आसमान से ज़मीन पर दोनों जातियों (इंसान और जिन्न) के हिसाब-किताब के लिए।

और यह भी कहा गया है: आसमान उन बादलों के कारण फट जाता है जो उसके और लोगों के बीच होते हैं; तो बादलों के प्रकट होने से आसमान फट जाता है (2)। जब आसमान फट जाता है, तो उसकी संरचना टूट जाती है और वह लपेट दिया जाता है, और फरिश्ते उसके अलावा किसी स्थान पर उतरते हैं।

इब्न कथीर ने पढ़ा है: «وَنُنَزِّلُ ٱلْمَلَٰٓئِكَةَ» (और हम फरिश्तों को उतारते हैं) 'इन्ज़ाल' से नसब (accusative) के साथ। बाकियों ने पढ़ा है: «وَنُزِّلَ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ» रफ़अ (nominative) के साथ (3)। इसका प्रमाण है: «تَنْزِيلًا»। यदि यह पहले के अनुसार होता, तो यह 'इन्ज़ालन' (inzalan) कहता। यह कहा गया है कि 'नज़्ज़ला' और 'अन्ज़ला' एक ही अर्थ में हैं, इसलिए «تَنْزِيلًا» शब्द 'नज़्ज़ला' के अनुसार आया। अब्दुल वहाब ने अबू अम्र से पढ़ा है: «(4) «وَنُزِّلُ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ تَنْزِيلًا। इब्न मसूद ने पढ़ा: «وَأُنزِلَ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ»। उबैय बिन काब ने पढ़ा: «وَنُزِّلَتِ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ»। और उन्हीं से एक रिवायत है: «(5) «وَتَنَزَّلَتِ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ।

अल्लाह तआला का कथन: {उस दिन सच्चा राज्य रहमान (अत्यंत दयालु) का होगा}। {राज्य} (अल-मुल्क) मुब्तदा (subject) है, और {सच्चा} (अल-हक़) उसका विशेषण है, और {रहमान के लिए} ख़बर (predicate) है (6); क्योंकि जो राज्य समाप्त और लुप्त हो जाए वह सच्चा राज्य नहीं है। उस दिन मालिकों के स्वामित्व निरस्त हो जाएंगे और उनके दावे खत्म हो जाएंगे, हर राजा और उसका राज्य समाप्त हो जाएगा, और सच्चा राज्य केवल अल्लाह के लिए रह जाएगा।

---

(1) तफ़सीर मुजाहिद 2/450-451, और इसे तबरी ने अपनी तफ़सीर 17/438 में, और इब्न अबी हातिम 8/3682 (15089) ने, और हाकिम ने मुस्तदरक 4/569 में इसी तरह उद्धृत किया है। इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या करते हुए कहा: इसकी श्रृंखला अली बिन ज़ैद बिन जुदआन पर

आधारित है और इसमें कमजोरी है, और इसके संदर्भ में अक्सर गंभीर विचित्रता होती है। (2) (द) और (फ़) प्रतियों में: 'तो आसमान के फटने से बादल फट जाते हैं'। (3) अल-सबआ पृष्ठ 464, और अल-तयसीर पृष्ठ 164। (4) अल-मुहतसिब 2/121, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/207। इब्न जिन्नी ने कहा: यह अज्ञात है; क्योंकि 'नज़्ला' कर्म (object) तक नहीं पहुँचता। उनकी बात समाप्त हुई। अबू अम्र से प्रसिद्ध पठन वही है जो समूह (जमाअत) का है। (5) अल-क़िरात अल-शाज़्ह पृष्ठ 104। (6) अल-बयान लेखक इब्न अल-अंबारी 2/204।

سورہ الفرقان: آیات ۲۵ - ۲۶ ۴۰۰

...اس کے رہنے والے، اور وہ زمین میں موجود جنوں اور انسانوں سے زیادہ ہیں۔ پھر دوسرا آسمان پھٹتا ہے، تو اس کے بسنے والے اترتے ہیں اور وہ دنیا کے آسمان والوں سے زیادہ ہیں۔ پھر اسی طرح یہاں تک کہ ساتواں آسمان پھٹتا ہے، پھر کروبین اور حاملینِ عرش اترتے ہیں (۱)؛ اور یہی اللہ کے اس قول کا معنی ہے: {اور فرشتے بڑے پیمانے پر اتارے گئے} یعنی: آسمان سے زمین کی طرف جن و انس کے حساب کتاب کے لیے۔

اور کہا گیا ہے: بے شک آسمان ان بادلوں کی وجہ سے پھٹتا ہے جو اس کے اور لوگوں کے درمیان ہوتے ہیں؛ پس بادلوں کے ظاہر ہونے سے آسمان پھٹ جاتا ہے (۲)۔ جب آسمان پھٹ جاتا ہے تو اس کی ترتیب درہم برہم ہو جاتی ہے اور وہ لپیٹ دیا جاتا ہے، اور فرشتے اس کے علاوہ کسی جگہ اتر جاتے ہیں۔

ابن کثیر نے پڑھا ہے: «وَنُنَزِّلُ الْمَلَائِكَةَ» انزال سے نصب کے ساتھ باقیوں نے پڑھا ہے: «وَنُزِّلَ الْمَلَائِكَةُ» رفع کے ساتھ (۳)۔ اس کی دلیل: «تَنْزِيلًا» ہے۔ اگر یہ پہلے کے مطابق ہوتا تو 'انزالاً' کہتا۔ اور کہا گیا ہے کہ 'نزّل' اور 'انزل' ایک ہی معنی میں ہیں، چنانچہ «تَنْزِيلًا»، 'نزّل' کے وزن پر آیا۔ عبدالوہاب نے ابو عمرو سے پڑھا ہے: «وَنُزِّلُ الْمَلَائِكَةُ تَنْزِيلًا» (۴)۔ ابن مسعود نے پڑھا: «وَأُنزِلَ الْمَلَائِكَةُ»۔ اور ابی بن کعب نے پڑھا: «وَنُزِّلَتِ الْمَلَائِكَةُ»۔ اور ان ہی سے مروی ہے: «وتَنَزَّلَتِ الْمَلَائِكَةُ» (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس دن سچی بادشاہی رحمن ہی کے لیے ہوگی}۔ {الملک} مبتدا ہے، اور {الحق} اس کی صفت ہے، اور {لرحمن} خبر ہے (۶)؛ کیونکہ وہ بادشاہی جو زائل اور ختم ہو جائے وہ (حقیقی) بادشاہی نہیں ہے، پس اس دن مالکوں کی ملکیتیں باطل ہو جائیں گی اور ان کے

دعوے منقطع ہو جائیں گے، اور ہر بادشاہ اور اس کی بادشاہی زائل ہو جائے گی، اور سچی بادشاہی صرف اللہ کے لیے باقی رہے گی۔

---

(۱) تفسیر مجاہد ۲/ ۴۵۰-۴۵۱، اور اسے طبری نے اپنی تفسیر ۱۷/ ۴۳۸ میں، اور ابن ابی حاتم نے ۸/ ۳۶۸۲ (۱۵۰۸۹) میں، اور حاکم نے مستدرک ۴/ ۵۶۹ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: اس کا مدار علی بن زید بن جدعان پر ہے اور اس میں ضعف ہے، اور اس کے سیاق میں اکثر سخت نکارت (اجنبیت) ہوتی ہے۔ (۲) (د) اور (ف) میں ہے: 'پس بادل آسمان کے پھٹنے سے پھٹ جاتے ہیں'۔ (۳) السبعۃ ص ۴۶۴، اور التیسیر ص ۱۶۴۔ (۴) المحتسب ۲/ ۱۲۱، اور المحرر الوجیز ۴/ ۲۰۷۔ ابن جنی نے کہا: یہ غیر معروف ہے؛ کیونکہ 'نزّل' مفعول بہ کی طرف متعدی نہیں ہوتا۔ ان کی بات ختم ہوئی۔ اور ابو عمرو سے مشہور قرات وہی ہے جو جماعت کی قرات ہے۔ (۵) القراءات الشاذة ص ۱۰۴۔ (۶) البیان لابن الانباری ۲/ ۲۰۴۔

Surah Al-Furqan: Verses 25 - 29 401

...alone (1). {And it will be a day difficult for the disbelievers} [25:26], meaning: because of the horrors they will experience and the disgrace (2) and humiliation that will afflict them. For the believers, it will be lighter than a prescribed prayer (3), as previously mentioned in the hadith. This verse indicates this; because if it is difficult for the disbelievers, it must be easy for the believers. It is said: 'asir ya'sur, and 'asr ya'sur (4).

The Almighty's saying: {And the Day when the wrongdoer will bite at his hands [in regret] he will say, "Oh, I wish I had taken with the Messenger a way. (27) Oh, woe to me! I wish I had not taken so-and-so as a friend. (28) He led me away from the remembrance after it had come to me. And ever is Satan, to man, a deserter." (29)}.

The Almighty's saying: {And the Day when the wrongdoer will bite at his hands}. The past tense is: 'adadt (I bit). Al-Kisa'i narrated: 'adadt with a fatha on the first 'dad'.

Authoritative reports from the people of tafsir (exegesis), including Ibn Abbas and Sa'id ibn al-Musayyib, state that the "wrongdoer" here refers to Uqbah ibn Abi Mu'ayt, and his "friend" was Umayyah ibn Khalaf. Uqbah was killed by Ali ibn Abi Talib (5); that was when he was among the captives on the day of Badr. The Prophet (peace be upon him) ordered his execution. He said: "Am I to be killed alone among them?" He replied: "Yes, because of your disbelief and arrogance." He asked: "Who is for the children?" He said: "The Fire." Then Ali stood up and killed him (6). Umayyah was killed by the Prophet (peace be upon him) (7). This was one of the signs of the Prophethood of the Prophet (peace be upon him); because he foretold this about them, and they were killed in a state of disbelief. They were not named in the verse because it is more profound in its benefit, so it is known that this...

(1) Similar wording in Tafsir al-Tabari 17/439. (2) In (d): grief. (3) Similar wording in al-Waseet 3/339. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/158, and see Tafsir Abi al-Layth 3/458. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/158, and the discussion on Uqbah's killing preceded in 10/23, 76, and 11/293. (6) Reported by Abd al-Razzaq (9394) and (9728). (7) In al-Waqidi's al-Maghazi 1/151 that the one who killed Umayyah was Khubayb ibn Yasaf and Bilal, and similarly in Sirat Ibn Hisham 1/632. In the Sira also 2/84 that the Prophet (peace be upon him) killed Ubay ibn Khalaf; he stabbed him in his neck on the day of Uhud, a stab from which he tumbled from his horse and died at Sarif while they were taking him back to Mecca.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें 25 - 29 401

...अकेले (1)। {और वह दिन काफ़िरों के लिए बहुत कठिन होगा} [25:26], यानी: उन भयावह स्थितियों के कारण जिनका वे सामना करेंगे और उस अपमान (2) और तिरस्कार के कारण जो उन्हें झेलना पड़ेगा। ईमान वालों के लिए, यह एक अनिवार्य नमाज़ (3) से भी हल्का होगा, जैसा कि पहले हदीस में बताया गया है। यह आयत इसी ओर संकेत करती है; क्योंकि यदि यह काफ़िरों के लिए कठिन है, तो यह ईमान वालों के लिए आसान है। कहा जाता है: 'असीर यअसूर, और 'असर यअसूर (4)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और जिस दिन ज़ालिम (अत्याचारी) अपने हाथों को (पछतावे में) काटेगा, वह कहेगा, "काश! मैंने रसूल के साथ रास्ता अपनाया होता। (27) हाय अफ़सोस! काश मैंने फ़लाँ (अमुक) को अपना दोस्त न बनाया होता। (28) उसने मुझे उस ज़िक्र (नसीहत) से गुमराह कर दिया, जबकि वह मेरे पास आ चुकी थी। और शैतान तो इंसान को ऐन वक्त पर दगा देने वाला है।" (29)}।

अल्लाह तआला का कथन: {और जिस दिन ज़ालिम अपने हाथों को काटेगा}। इसका भूतकाल है: 'अददतु' (मैंने काटा)। अल-किसाई ने रिवायत की है: 'अददतु' जिसमें पहले 'दाद' पर फ़त्हा है।

तफ़्सीर के जानकारों से रिवायतें आई हैं, जिनमें इब्ने अब्बास और सईद बिन अल-मुसय्यिब शामिल हैं, कि यहाँ "ज़ालिम" से मुराद उकबा बिन अबी मुअैत है, और उसका "दोस्त" उमय्या बिन खलफ़ था। उकबा को अली बिन अबी तालिब (5) ने कत्ल किया था; यह तब हुआ जब वह बद्र के दिन कैदियों में शामिल था। नबी ﷺ ने उसे कत्ल करने का हुक्म दिया। उसने पूछा: "क्या मुझे उनके बीच मार दिया जाएगा?" आपने फ़रमाया: "हाँ, तुम्हारे कुफ़्र और सरकशी की वजह से।" उसने पूछा: "बच्चों का क्या होगा?" आपने फ़रमाया: "जहन्नम की आग।" फिर अली उठे और उसे कत्ल कर दिया (6)। और उमय्या को नबी ﷺ ने कत्ल किया (7)। यह नबी ﷺ की नुबुव्वत (पैगंबरी) की निशानियों में से एक थी; क्योंकि आपने उनके बारे में पहले ही खबर दे दी थी, और वे कुफ़्र की हालत में ही मारे गए। आयत में उनके नाम नहीं लिए गए क्योंकि यह नसीहत के लिहाज़ से अधिक प्रभावशाली है, ताकि यह जाना जा सके कि यह...

(1) तफ़्सीर अल-तबरी 17/439 में इसी तरह का कलाम है। (2) (द) में: गम। (3) अल-वसीत 3/339 में इसी तरह का कलाम है। (4) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/158, और देखें तफ़्सीर अबी

अल-लैथ 3/458। (5) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/158, और उकबा के कत्ल का ज़िक्र 10/23, 76, और 11/293 में पहले आ चुका है। (6) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक (9394) और (9728) ने रिवायत किया है। (7) अल-वाकिदी की अल-मगाज़ी 1/151 में है कि उमय्या को मारने वाले खुबैब बिन यसाफ और बिलाल थे, और इसी तरह सीरत इब्न हिशाम 1/632 में है। सीरत 2/84 में यह भी है कि नबी ﷺ ने उबै बिन खलफ को कत्ल किया; आपने उहुद के दिन उसकी गर्दन पर वार किया था, जिससे वह अपने घोड़े से गिर गया और सरिफ के मकाम पर उसकी मौत हो गई जब वे उसे मक्का वापस ले जा रहे थे।

سورة الفرقان: آیات ۲۵ - ۲۹ ۴۰۱

وحدہ (۱)۔ ﴿وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَفِرِينَ عَسِيرًا﴾ یعنی: ان ہولناکیوں کی وجہ سے جو انہیں پہنچیں گی اور جو ذلت (۲) اور خواری انہیں لاحق ہوگی، اور وہ مومنوں پر ایک فرض نماز سے بھی ہلکا ہوگا (۳)؛ جیسا کہ حدیث میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور یہ آیت اسی پر دلالت کرتی ہے؛ کیونکہ جب وہ کافروں پر دشوار ہوگا، تو وہ مومنوں پر آسان ہوگا۔ کہا جاتا ہے: عسیر یعسر، اور عسر یعسر (۴)۔

قولہ تعالی: ﴿وَيَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَلَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا (۲۷) يَوَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا (۲۸) لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلإِنسَنِ خَذُولًا (۲۹)﴾۔

قولہ تعالی: ﴿وَيَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ﴾ ماضی: عضضت۔ اور کسائی نے روایت کیا: عَضَدت پہلے ضاد کے فتحہ کے ساتھ۔

اہل تفسیر سے منقول ہے، جن میں ابن عباس اور سعید بن المسیب شامل ہیں، کہ یہاں "ظالم" سے مراد عقبہ بن ابی معیط ہے، اور اس کا "خلیل" (دوست) امیہ بن خلف تھا؛ چنانچہ عقبہ کو علی بن ابی طالب (۵) نے قتل کیا؛ اور یہ اس لیے کہ وہ بدر کے دن قیدیوں میں شامل تھا، تو نبی ﷺ نے اسے قتل کرنے کا حکم دیا، اس نے کہا: کیا میں ان کے درمیان مارا جاؤں گا؟ آپ نے فرمایا: ہاں، تیرے کفر اور سرکشی کی وجہ سے۔ اس نے پوچھا: بچوں کا کیا ہوگا؟ آپ نے فرمایا: آگ۔ پھر حضرت علی اٹھے اور اسے قتل کر دیا (۶)۔ اور امیہ کو نبی ﷺ نے قتل کیا (۷)، تو یہ نبی ﷺ کی نبوت کے دلائل میں سے تھا؛ کیونکہ آپ نے ان کے بارے میں یہ خبر دی تھی، چنانچہ وہ کفر پر ہی قتل ہوئے۔ اور آیت میں ان کا نام نہیں لیا گیا؛ کیونکہ یہ فائدے کے اعتبار سے زیادہ بلیغ ہے، تاکہ یہ معلوم ہو سکے کہ یہ...

(۱) اسی طرح کی بات تفسیر طبری ۴۳۹/۱۷ میں ہے۔ (۲) (د) میں ہے: الحزن (غم)۔ (۳) اسی طرح کی بات الوسیط ۳۳۹/۳ میں ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۱۵۸/۳، اور دیکھیں تفسیر ابی اللیث ۴۵۸/۳۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۱۵۸/۳، اور عقبہ کے قتل پر گفتگو پہلے ۲۳/۱۰ اور ۷۶ اور ۱۱/۲۹۳ میں گزر چکی ہے۔ (۶) اسے عبد الرزاق نے روایت کیا ہے (۹۳۹۴) اور (۹۷۲۸)۔ (۷) مغازی الواقدی ۱۵۱/۱ میں ہے کہ جس نے امیہ کو قتل کیا وہ خبیب بن یساف اور بلال تھے، اور اسی معنی میں سیرت ابن ہشام ۶۳۲/۱ میں ہے۔ اور سیرت میں یہ بھی ہے ۸۴/۲ کہ نبی ﷺ نے ابی بن خلف کو قتل کیا؛ احد کے دن آپ نے اس کی گردن میں نیزہ مارا تھا جس سے وہ اپنے گھوڑے سے گر گیا، اور سرف کے مقام پر اس کی موت ہو گئی جب وہ اسے مکہ واپس لے جا رہے تھے۔

The way of every oppressor who followed (1) others in disobeying Allah, Mighty and Majestic is He. Ibn Abbas, Qatadah, and others said: Uqbah had intended to embrace Islam, but Ubayy ibn Khalaf prevented him from doing so, as they were close friends. The Prophet ﷺ killed both of them; Uqbah was killed on the day of Badr while in captivity, and Ubayy ibn Khalaf in a duel on the day of Uhud (2). This was mentioned by al-Qushayri and al-Tha'labi, and the first part was mentioned by al-Nahhas. Al-Suhayli said (3): "And the day the wrongdoer bites on his hands" refers to Uqbah ibn Abi Mu'ayt. He was a friend of Umayyah ibn Khalaf al-Jumahi - and it is narrated for Ubayy ibn Khalaf, Umayyah's brother. He had prepared a feast and invited Quraysh, and he invited the Messenger of Allah ﷺ. But he (the Prophet) refused to come unless he (Uqbah) became Muslim. Uqbah hated that any of the nobles of Quraysh should stay away from his food, so he embraced Islam and uttered the two testimonies of faith (4). Then the Messenger of Allah ﷺ came to him and ate from his food. His friend Umayyah ibn Khalaf - or Ubayy ibn Khalaf - who was absent, reproached him. Uqbah said: "I thought it was a grave matter that a man from the nobles of Quraysh should not attend my food." His friend said to him: "I will not be satisfied until you go back and spit in his face, tread on his neck (5), and say such and such." So the enemy of Allah did what his friend ordered him to do. Then Allah, Mighty and Majestic, revealed: {And the day the wrongdoer bites on his hands} (6). Al-Dahhak said (7): When Uqbah spat in the face of the Messenger of Allah ﷺ, his spit returned to his own face and scorched his face and lips, until it left a mark on his face and burned his cheeks. The mark of that remained on his face.

---

(1) In (D) and (Zh): "killed", and it is unpointed in (Z). The established version is from (M), which corresponds to what is in "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3/158, and the speech is from him. (2) Reported by Abd al-Razzaq (9731) from Miqsam, the freed slave of Ibn Abbas, in detail, and through his chain, it was reported by al-Tabari 17/440, and mentioned by al-Wahidi in "Asbab al-Nuzul" pp. 347-348. (3) In "al-Ta'rif wal-I'lam" p. 123. (4) His saying: "and uttered the two testimonies of faith" is not in "al-Ta'rif wal-I'lam". (5) His saying: "and tread on his neck" is not in "al-Ta'rif wal-I'lam". (6) Thus reported by Abu Nu'aym in "al-Dala'il" (401) through the chain of Ibn al-Sa'ib al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. This is a very weak chain. The correct report is what Abd al-Razzaq reported (9731), and through his chain al-Tabari 17/440-441, that Allah did not allow him to do that. (7) His

saying was mentioned similarly by al-Wahidi in "Asbab al-Nuzul" p. 348, and al-Baghawi in his Tafsir 3/367.

अल्लाह सर्वशक्तिमान की अवज्ञा में दूसरों का अनुसरण (1) करने वाले प्रत्येक अत्याचारी का मार्ग। इब्न अब्बास, कतादाह और अन्य ने कहा: उक़्बा ने इस्लाम स्वीकार करने का इरादा किया था, लेकिन उबय इब्न खलफ़ ने उसे ऐसा करने से रोक दिया, क्योंकि वे घनिष्ठ मित्र थे। पैगंबर ﷺ ने उन दोनों को मार डाला। उक़्बा को बद्र के दिन कैद में मार दिया गया था, और उबय इब्न खलफ़ को उहुद (2) के दिन एक द्वंद्व में मार दिया गया था। इसका उल्लेख अल-कुशैरी और अल-थ़ालाबी ने किया था, और पहले भाग का उल्लेख अल-नह़ास ने किया था। अल-सुहैली ने कहा (3): "और जिस दिन अत्याचारी अपने हाथों को काटेगा" वह उक़्बा इब्न अबी मुअैत है। वह उमैया इब्न खलफ़ अल-जुमही का मित्र था - और यह उमैया के भाई उबय इब्न खलफ़ के लिए वर्णित है। उसने एक दावत तैयार की थी और कुरैश को आमंत्रित किया था, और उसने अल्लाह के रसूल ﷺ को भी आमंत्रित किया था। लेकिन उन्होंने (पैगंबर) तब तक आने से इनकार कर दिया जब तक कि वह (उक़्बा) मुस्लिम नहीं हो जाता। उक़्बा को यह नापसंद था कि कुरैश के कुलीनों में से कोई भी उसके भोजन से दूर रहे, इसलिए उसने इस्लाम स्वीकार कर लिया और दो शहादतें (4) दीं। तब अल्लाह के रसूल ﷺ उसके पास आए और उसके भोजन में से खाया। उसके मित्र उमैया इब्न खलफ़ - या उबय इब्न खलफ़ - जो अनुपस्थित था, ने उसे फटकार लगाई। उक़्बा ने कहा: "मैंने सोचा कि यह एक गंभीर बात है कि कुरैश के कुलीनों में से एक आदमी मेरे भोजन में शामिल न हो।" उसके मित्र ने उससे कहा: "मैं तब तक संतुष्ट नहीं होऊँगा जब तक कि तुम वापस न जाओ और उसके चेहरे पर थूको, उसकी गर्दन (5) को पैरों तले कुचलो और ऐसा-वैसा कहो।" तो अल्लाह के दुश्मन ने वही किया जो उसके दोस्त ने उसे करने का आदेश दिया था। तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: {और जिस दिन अत्याचारी अपने हाथों को काटेगा} (6)। अल-दह़ाक ने कहा (7): जब उक़्बा ने अल्लाह के रसूल ﷺ के चेहरे पर थूका, तो उसका थूक उसके अपने चेहरे पर वापस आ गया और उसके चेहरे और होठों को झुलसा दिया, यहाँ तक कि उसने उसके चेहरे पर एक निशान छोड़ दिया और उसके गालों को जला दिया। इसका निशान उसके चेहरे पर बना रहा।

---

(1) (द) और (ज़) में: "मार डाला गया", और यह (ज़) में बिना नुक्ते वाला है। स्थापित पाठ (म) से है, जो अल-नह़ास 3/158 द्वारा "इराब अल-कुरान" में जो कुछ है उसके अनुरूप है, और कथन उन्हीं का है। (2) इसे अब्द अल-रज्जाक (9731) ने इब्न अब्बास के मुक्त गुलाम मिक़सम से विस्तार से उद्धृत किया है, और उनके मार्ग से इसे अल-तबरी 17/440 द्वारा उद्धृत किया गया था, और अल-

वाहिदी ने "असबाब अल-नुज़ूल" पृष्ठ 347-348 में इसका उल्लेख किया है। (3) "अल-तारिफ़ वल-इलाम" पृष्ठ 123 में। (4) उनका कहना: "और दो शहादतें दीं", "अल-तारिफ़ वल-इलाम" में नहीं है। (5) उनका कहना: "और उसकी गर्दन को पैरों तले कुचलो", "अल-तारिफ़ वल-इलाम" में नहीं है। (6) अबू नुऐम ने "अल-दलाल" (401) में इब्न अल-साइब अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालिह से, इब्न अब्बास (रज़ि.) से इसे उद्धृत किया है। यह एक बहुत ही कमजोर कड़ी (इसनाद) है। सही वह है जो अब्द अल-रज्जाक (9731) ने उद्धृत किया है, और उनके मार्ग से अल-तबरी 17/440-441 ने कि अल्लाह ने उसे ऐसा करने की शक्ति नहीं दी। (7) अल-वाहिदी ने "असबाब अल-नुज़ूल" पृष्ठ 348 में और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 3/367 में उनके कथन का इसी प्रकार उल्लेख किया है।

٤٠٢ سورة الفرقان: آیات ٢٧ - ٢٩

اللہ عزوجل کی نافرمانی میں دوسروں کی پیروی کرنے والے ہر ظالم کی راہ(١)۔ ابن عباس، قتادہ اور دیگر نے کہا: عقبہ نے اسلام لانے کا ارادہ کر لیا تھا، لیکن ابی بن خلف نے اسے اس سے روک دیا کیونکہ وہ دونوں گہرے دوست تھے، اور نبی ﷺ نے ان دونوں کو قتل کیا۔ عقبہ بدر کے دن قید کی حالت میں قتل ہوا، اور ابی بن خلف احد کے دن مبارزہ (دو بدو لڑائی) میں قتل ہوا(٢)؛ اس کا ذکر قشیری اور ثعلبی نے کیا ہے، اور پہلے کا ذکر نحاس نے کیا ہے۔ سہیلی نے کہا(٣): «وَيَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ» (اور جس دن ظالم اپنے ہاتھوں کو کاٹے گا) وہ عقبہ بن ابی معیط ہے۔ وہ امیہ بن خلف الجمحی کا دوست تھا - اور یہ امیہ کے بھائی ابی بن خلف سے مروی ہے - اس نے ایک دعوت کی تھی اور قریش کو بلایا تھا، اور رسول اللہ ﷺ کو بھی دعوت دی تھی۔ آپ ﷺ نے آنے سے انکار کر دیا سوائے اس کے کہ وہ اسلام لے آئے۔ عقبہ کو یہ ناگوار گزرا کہ قریش کے شرفا میں سے کوئی اس کے کھانے سے پیچھے رہ جائے، چنانچہ وہ مسلمان ہو گیا اور شہادتین کا اقرار کیا(٤)۔ پھر رسول اللہ ﷺ اس کے پاس تشریف لائے اور اس کا کھانا کھایا۔ اس کے دوست امیہ بن خلف - یا ابی بن خلف - نے، جو غائب تھا، اسے ملامت کی۔ عقبہ نے کہا: "مجھے یہ بڑی بات لگی کہ قریش کے شرفا میں سے کوئی شخص میرا کھانا نہ کھائے۔" اس کے دوست نے اس سے کہا: "میں اس وقت تک راضی نہیں ہوں گا جب تک تم واپس جا کر ان کے چہرے پر نہ تھوکو اور ان کی گردن پر قدم نہ رکھو(٥) اور ایسا اور ویسا نہ کہو۔" اللہ کے دشمن نے وہی کیا جس کا اس کے دوست نے اسے حکم دیا تھا؛ تو اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَيَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ﴾(٦)۔ ضحاک نے کہا(٧): جب عقبہ نے رسول اللہ ﷺ کے چہرے پر تھوکا، تو اس کا تھوک اس کے اپنے چہرے پر واپس آ گیا اور اس کے چہرے اور ہونٹوں کو جھلس دیا، یہاں تک

کہ اس کے چہرے پر نشان پڑ گیا اور اس کے گال جل گئے، تو اس کا اثر اس کے چہرے پر ہمیشہ رہا۔

---

(١) (د) اور (ظ) میں: "قتل"، اور یہ (ز) میں غیر منقوط (بغیر نقطوں کے) ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے، جو نحاس کی 'اعراب القرآن' ١٥٨/٣ کے مطابق ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (٢) اسے عبد الرزاق (٩٧٣١) نے ابن عباس کے مولیٰ مقسم سے تفصیل کے ساتھ روایت کیا ہے، اور ان کے واسطے سے طبری ٤٤٠/١٧ نے اسے روایت کیا ہے، اور واحدی نے 'اسباب النزول' ص ٣٤٨-٣٤٧ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٣) 'التعریف والاعلام' ص ١٢٣ میں۔ (٤) ان کا قول: "اور شہادتین کا اقرار کیا"، 'التعریف والاعلام' میں نہیں ہے۔ (٥) ان کا قول: "اور ان کی گردن پر قدم رکھو"، 'التعریف والاعلام' میں نہیں ہے۔ (٦) اسی طرح ابو نعیم نے 'الدلائل' (٤٠١) میں ابن السائب الکلبی کے واسطے سے ابو صالح سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ اور یہ اسناد بہت ضعیف ہے، اور صحیح وہ ہے جسے عبد الرزاق (٩٧٣١) نے روایت کیا ہے، اور ان کے واسطے سے طبری ١٧ / ٤٤٠ - ٤٤١ کہ اللہ نے اسے اس پر مسلط نہیں کیا تھا۔ (٧) واحدی نے 'اسباب النزول' ص ٣٤٨ میں، اور بغوی نے اپنی تفسیر ٣٦٧/٣ میں ان کا قول اسی طرح ذکر کیا ہے۔

...until he was killed. His biting of his hands is the action of a remorseful and grieving person due to his obedience to his close friend. "He will say: 'O! I wish I had taken a path with the Messenger'" in this world, meaning a path to Paradise. "Woe to me!": a prayer for destruction and ruin over opposing (1) the disbeliever and following him. "I wish I had not taken so-and-so as a close friend" meaning Umayyah; he referred to him metaphorically and did not state his name clearly so that this warning would not be specific to him nor limited to him, but rather includes all who did like what they both did (2). Mujahid and Abu Raja' said: The 'wrongdoer' is general to every wrongdoer, and 'so-and-so' is Satan (3). The proponent of this view argued that it is followed by: "And Satan is ever a deserter to man." Al-Hasan recited: "O, my woe" (4). Its explanation was previously mentioned in [Surah] "Hud" (5). 'Al-Khalil' means companion and friend. Its explanation was previously mentioned in [Surah] "An-Nisa" (6). "He indeed led me astray from the Message": that is, this remorseful person says: He whom I took as a close friend in the world led me astray from the Quran and faith in it. It is also said: "from the Message" means from the Messenger. "And Satan is ever a deserter to man" It was said: This is a statement from God, not from the wrongdoer. According to this, the speech ends at the words: "after it had come to me." 'Khidhl' (desertion) is the withdrawal of help (7), and among it is Iblis's desertion of the polytheists when he appeared to them in the form of Suraqah bin Malik, then when he saw the angels he disassociated himself from them (8). Everyone who turns [others] away from the path of Allah and is obeyed in disobedience to Allah is a 'Satan' to humans, "deserting" them at...

---

(1) In (D), (Z), and (T): opposition. (2) At-Ta'rif wal-I'lam, p. 123. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/26, and from it his statement: "so-and-so: Satan"; At-Tabari 17/442 from Mujahid, and Ibn Abi Hatim 8/2686 (15109) and (15110) from Mujahid and Abu Raja'. (4) Al-Qira'at ash-Shadhdhah, p. 104. (5) 11/168. (6) 7/155-156. (7) In (D) and (T): Relief/Aid. (8) Previously 10/42.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें 27 - 29 403

...जब तक कि वह मारा नहीं गया। उसका अपने हाथों को काटना एक पछतावे और दुख में डूबे हुए व्यक्ति का कार्य है जो अपने घनिष्ठ मित्र की आज्ञा मानने के कारण है। "वह कहेगा: 'काश! मैंने रसूल (सन्देशवाहक) के साथ कोई रास्ता अपनाया होता'" इस दुनिया में, यानी स्वर्ग का रास्ता। "हाय मेरी बर्बादी!": काफ़िर का विरोध (1) करने और उसका अनुसरण करने पर विनाश और बर्बादी की प्रार्थना। "काश! मैंने अमुक (सो-एंड-सो) को घनिष्ठ मित्र न बनाया होता" यानी उमय्या; उसने उसका नाम स्पष्ट रूप से नहीं लिया और उसे प्रतीकात्मक रूप में संबोधित किया, ताकि यह चेतावनी केवल उसी तक सीमित न रहे, बल्कि उन सभी को शामिल करे जिन्होंने वही किया जो उन दोनों ने किया था (2)। मुजाहिद और अबू रजा ने कहा: 'अत्याचारी' हर अत्याचारी के लिए सामान्य है, और 'अमुक' शैतान है (3)। इस दृष्टिकोण के प्रस्तावक ने तर्क दिया कि इसके बाद आता है: "और शैतान मनुष्य को दगा देने वाला है।" अल-हसन ने पढ़ा: "या वैलती" (4)। इसका स्पष्टीकरण पहले "हूद" [सूरह] में बीत चुका है (5)। 'खलील' का अर्थ है साथी और मित्र। इसका स्पष्टीकरण पहले "अन-निसा" [सूरह] में बीत चुका है (6)। "निश्चित रूप से उसने मुझे उपदेश (ज़िक्र) से भटका दिया": यानी, यह पछतावा करने वाला कहता है: जिसे मैंने दुनिया में अपना घनिष्ठ मित्र बनाया था, उसने मुझे कुरान और उस पर विश्वास करने से भटका दिया। और यह भी कहा गया है: "उपदेश से" यानी रसूल से। "और शैतान मनुष्य को दगा देने वाला है" यह कहा गया है: यह अल्लाह का कथन है, अत्याचारी का नहीं। इसके अनुसार, बात इन शब्दों पर समाप्त होती है: "इसके बाद कि वह मेरे पास आ चुका था।" 'खिदल' (धोखा/त्याग) मदद का न मिलना है (7), और इसी में इबलीस का मुशरिकों (बहुदेववादियों) को छोड़ देना शामिल है जब वह उनके सामने सुराक़ा बिन मलिक के रूप में प्रकट हुआ था, फिर जब उसने फरिश्तों को देखा तो उसने उनसे पल्ला झाड़ लिया (8)। हर वह व्यक्ति जो अल्लाह की राह से रोकता है और अल्लाह की अवज्ञा में जिसकी आज्ञा मानी जाती है, वह मनुष्य के लिए 'शैतान' है, जो उसे "दगा देने वाला" है...

---

(1) (द), (ज़) और (त) में: मुखालफ़त (विरोध)। (2) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृ. 123 । (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/26, और इससे उनका कथन: "अमुक: शैतान"; अत-तबरी 17/442 मुजाहिद से, और इब्न अबी हातिम 8/2686 (15109) और (15110) मुजाहिद और अबू रजा से। (4) अल-क़िरात अश-शाज़ह पृ. 104 । (5) 11/168 । (6) 7/155-156 । (7) (द) और (त) में: अल-इगासा (सहायता)। (8) पहले 10/42 ।

سورہ الفرقان: آیات 27 - 29 403

...یہاں تک کہ وہ قتل ہو گیا۔ اور اس کا اپنے ہاتھوں کو کاٹنا اپنے قریبی دوست کی اطاعت کی وجہ سے نادم اور غمزدہ شخص کا فعل ہے۔ "وہ کہے گا: کاش! میں نے رسول کے ساتھ راستہ اختیار کیا ہوتا" دنیا میں، یعنی جنت کی طرف راستہ۔ "ہائے میری بربادی!": کافر کی مخالفت (1) اور اس کی پیروی پر ہلاکت اور بربادی کی دعا۔ "کاش! میں نے فلاں کو اپنا قریبی دوست نہ بنایا ہوتا" یعنی امیہ؛ اس نے اس کا نام واضح طور پر نہیں لیا بلکہ اشارہ کیا، تاکہ یہ وعید صرف اس کے ساتھ مخصوص نہ ہو جائے اور نہ ہی اس تک محدود رہے، بلکہ ان تمام لوگوں کو شامل ہو جنہوں نے ان دونوں جیسا عمل کیا (2)۔ مجاہد اور ابو رجاء نے کہا: 'ظالم' ہر ظالم کے لیے عام ہے، اور 'فلاں' شیطان ہے (3)۔ اس قول کے قائل نے یہ دلیل دی کہ اس کے بعد ہے: "اور شیطان انسان کو (وقت پر) دغا دینے والا ہے"۔ الحسن نے پڑھا: "یا ویلتی" (4)۔ اور اس کی وضاحت "ہود" [سورہ] میں گزر چکی ہے (5)۔ 'الخلیل' کے معنی ہیں ساتھی اور دوست۔ اور اس کی وضاحت "النساء" [سورہ] میں گزر چکی ہے (6)۔ "بے شک اس نے مجھے ذکر (نصیحت) سے بہکا دیا": یعنی، یہ نادم شخص کہتا ہے: جس کو میں نے دنیا میں اپنا قریبی دوست بنایا تھا اس نے مجھے قرآن اور اس پر ایمان لانے سے بہکا دیا۔ اور کہا گیا ہے: "ذکر سے" یعنی رسول سے۔ "اور شیطان انسان کو (وقت پر) دغا دینے والا ہے" کہا گیا ہے: یہ اللہ کا کلام ہے، ظالم کا کلام نہیں ہے۔ اس لحاظ سے کلام کی تکمیل اس کے اس قول پر ہوتی ہے: "بعد اس کے کہ وہ میرے پاس آ چکا تھا"۔ اور 'خذل' (بے یار و مددگار چھوڑنا) مدد کے نہ ہونے کو کہتے ہیں (7)، اور اسی میں ابلیس کا مشرکین کو چھوڑ دینا شامل ہے جب وہ ان کے سامنے سراقہ بن مالک کی صورت میں ظاہر ہوا تھا، پھر جب اس نے فرشتوں کو دیکھا تو ان سے بیزاری ظاہر کر دی (8)۔ ہر وہ شخص جو اللہ

کی راہ سے روکے اور اللہ کی نافرمانی میں اس کی اطاعت کی جائے تو وہ انسان کے لیے 'شیطان' ہے، "دغا دینے والا" ہے وقتِ...

---

(1) (د) اور (ز) اور (ط) میں: مخالفة۔ (2) التعریف والاعلام ص 123۔ (3) المحرر الوجیز 4/ 26، اور اسی سے ان کا قول: "فلاں: شیطان"؛ الطبری 17/ 442 مجاہد سے، اور ابن ابی حاتم 8/ 2686 (15109) اور (15110) مجاہد اور ابو رجاء سے۔ (4) القراءات الشاذة ص 104۔ (5) 11/ 168۔ (6) 7/ 155-156۔ (7) (د) اور (ط) میں: الاغاثة۔ (8) سلف 10/ 42۔

...the descent of punishment and calamity. And he who said [this] did well: Avoid the evil companion and cut his ropes, for if you find no escape from him, then be cautious of him. And love the truthful beloved and beware of his hypocrisy; you will obtain from him pure affection as long as you do not dispute with him. And in gray hair there is what forbids the wise man from youthful folly, when its fires ignite in his sideburns. (1) Another said: Accompany the best of people wherever you meet them; the best of companions is the one who is chaste. And people are like dirhams you have distinguished; you found among them silver and counterfeits. (2) In the Sahih, from the Hadith of Abu Musa, the Prophet ﷺ said: "The example of a righteous companion and an evil companion is like that of a musk carrier and a blacksmith's bellows. The musk carrier will either give you some, or you will buy from him, or you will find a pleasant scent. But the blacksmith's bellows will either burn your clothes or you will find a foul odor." The wording is Muslim's (3). And Abu Dawud extracted it from the Hadith of Anas (4). Abu Bakr Al-Bazzar mentioned from Ibn Abbas who said: It was said: O Messenger of Allah; which of our companions is best? He said: "The one whose sight reminds you of Allah, whose speech increases your knowledge, and whose actions remind you of the Hereafter." (5) Malik bin Dinar said: Moving stones with the righteous is better for you than eating Khabis (a sweet dish) with the wicked. (6) And he recited:

---

(1) The first verse is in 'Ghurar al-Khasa'is al-Wadiha' p. 467, and the first two verses are in 'Fayd al-Qadir' 3/4 without attribution. (2) 'Rawdat al-'Uqala' by Ibn Hibban p. 102. (3) Sahih Bukhari (5534) and Sahih Muslim (2628). It is in Musnad Ahmad (19624). His saying: 'And the blower of the bellows', the bellows is the blacksmith's blower made of a skin bag or thick leather with edges. Al-Sahah (Kir). His saying: 'Yuhdhika', meaning: gives to you. Ikmal al-Mu'allim 8/108. (4) Sunan Abi Dawud (2829). (5) We did not find it with Al-Bazzar; it is with Abu Ya'la (2437), Ibn 'Adi in Al-Kamil 6/2324, and Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (9446) and (9447). Al-Haythami said in Al-Majma' 10/226: It includes Mubarak bin Hassan, and he has been trusted, and the rest of its men are men of the Sahih. (6) Extracted by Ibn Hibban in 'Rawdat al-'Uqala' p. 100.

...अज़ाब (दंड) और बला (विपत्ति) का उतरना। और उसने बहुत अच्छा कहा जिसने कहा: बुरे साथी से बचो और उसके संबंधों को तोड़ दो, फिर अगर तुम्हें उससे बचने का कोई रास्ता न मिले, तो उससे सावधानी बरतें। और सच्चे प्रिय से प्रेम करो और उसके दिखावे से बचो; जब तक तुम उससे विवाद नहीं करोगे, तुम्हें उससे शुद्ध स्नेह प्राप्त होगा। और बुढ़ापे के सफ़ेद बालों में वह चीज़ है जो बुद्धिमान व्यक्ति को यौवन की मूर्खताओं से रोकती है, जब इसकी आग उसकी कनपटियों में भड़क उठती है। (1) दूसरे ने कहा: जहाँ भी तुम अच्छे लोगों से मिलो, उनका साथ करो; सबसे अच्छा साथी वह है जो पवित्र चरित्र का हो। और लोग उन दिरहमुओं (सिक्कों) की तरह हैं जिन्हें आपने परखा है; तो आपने उनमें से कुछ चाँदी के पाए और कुछ खोटे। (2) सहीह में अबू मूसा की हदीस से है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "एक अच्छे साथी और एक बुरे साथी की मिसाल कस्तूरी (मुश्क) ले जाने वाले और लोहार की भट्टी (धौंकनी) फूंकने वाले की तरह है। कस्तूरी वाला या तो तुम्हें कुछ तोहफे में देगा, या तुम उससे खरीदोगे, या तुम्हें उससे अच्छी खुशबू मिलेगी। लेकिन लोहार की भट्टी या तो तुम्हारे कपड़े जला देगी, या तुम्हें उससे बुरी गंध आएगी।" यह मुस्लिम के शब्द हैं (3)। और अबू दाऊद ने इसे अनस की हदीस से निकाला है (4)। अबू बक्र अल-बज़ार ने इब्न अब्बास से उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: कहा गया: ऐ अल्लाह के रसूल; हमारे साथियों में कौन सबसे अच्छा है? आपने फरमाया: "वह जिसे देखने से तुम्हें अल्लाह याद आए, जिसकी बातें तुम्हारे ज्ञान में वृद्धि करें, और जिसका कर्म तुम्हें परलोक की याद दिलाए।" (5) मालिक बिन दीनार ने कहा: नेक लोगों के साथ पत्थर ढोना तुम्हारे लिए उस खबीस (एक मीठा व्यंजन) खाने से बेहतर है जो गुनहगारों के साथ खाया जाए (6)। और उन्होंने काव्य पाठ किया:

---

(1) पहला छंद 'ग़ुरर अल-ख़साइस अल-वादिहा' पृष्ठ 467 में है, और पहले दो छंद 'फ़ैज़ अल-क़दीर' 3/4 में बिना किसी श्रेय के हैं। (2) इब्न हिब्बान द्वारा 'रौदत अल-उक़ला' पृष्ठ 102। (3) सहीह बुखारी (5534) और सहीह मुस्लिम (2628)। यह मुसनद अहमद (19624) में है। उनका कहना है: 'किर फूंकने वाला', किर लोहार की धौंकनी है जो चमड़े के थैले या किनारों वाले मोटे चमड़े से बनी होती है। अल-सहाह (किर)। उनका कहना है: 'युहज़िका', यानी: तुम्हें देता है। इकमाल अल-मुअल्लिम 8/108। (4) सुनन अबी दाऊद (2829)। (5) हमें यह अल-बज़ार के पास नहीं मिला; यह अबू या'ला (2437), इब्न अदी की 'अल-कामिल' 6/2324 और अल-बैहक़ी की 'अल-शुआब' (9446) और (9447) में है। अल-हैथमी ने 'अल-मजमा' 10/226 में कहा: इसमें मुबारक बिन हसन शामिल हैं,

और उन्हें विश्वसनीय माना गया है, और इसके बाकी पुरुष सहीह के पुरुष हैं। (6) इब्न हिब्बान द्वारा 'रौदत अल-उक़ला' पृष्ठ 100 में उद्धृत।

عذاب اور بلا کا نزول۔ اور کتنا اچھا کہا اس نے جس نے کہا: برے ساتھی سے بچو اور اس کے تعلقات توڑ دو، پھر اگر تمہیں اس سے بچنے کی کوئی جگہ نہ ملے تو اس سے ہوشیار رہو۔ اور سچے دوست سے محبت کرو اور اس کی ریاکاری سے بچو؛ جب تک تم اس سے جھگڑا نہیں کرو گے، تمہیں اس سے خالص محبت ملے گی۔ اور بڑھاپے کے سفید بالوں میں وہ چیز ہے جو عقلمند کو جوانی کی حماقتوں سے روکتی ہے، جب اس کی آگ اس کی کنپٹیوں میں بھڑک اٹھتی ہے۔ (1) دوسرے نے کہا: جہاں بھی ملو، بہترین لوگوں کی صحبت اختیار کرو؛ بہترین ساتھی وہ ہے جو پاکدامن ہو۔ اور لوگ ان درہموں کی طرح ہیں جنہیں تم نے پرکھا ہو؛ تو تم نے ان میں سے کچھ چاندی کے پائے اور کچھ کھوٹے۔ (2) صحیح میں ابو موسیٰ کی حدیث سے ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "نیک ساتھی اور برے ساتھی کی مثال کستوری (مشک) اٹھانے والے اور لوہار کی بھٹی (دھونکنی) پھونکنے والے کی سی ہے۔ کستوری والا یا تو تمہیں کچھ تحفہ دے گا، یا تم اس سے خریدو گے، یا تمہیں اس سے اچھی خوشبو ملے گی۔ لیکن لوہار کی بھٹی یا تو تمہارے کپڑے جلا دے گی، یا تمہیں اس سے ناگوار بو آئے گی۔" یہ مسلم کے الفاظ ہیں (3)۔ اور ابو داؤد نے اسے حضرت انس کی حدیث سے روایت کیا ہے (4)۔ ابو بکر البزار نے ابن عباس سے ذکر کیا ہے، انہوں نے کہا: عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول؛ ہمارے ساتھیوں میں کون بہترین ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ جسے دیکھ کر تمہیں اللہ یاد آئے، جس کی گفتگو تمہارے علم میں اضافہ کرے، اور جس کا عمل تمہیں آخرت کی یاد دلائے۔" (5) مالک بن دینار نے کہا: نیک لوگوں کے ساتھ پتھر ڈھونا تمہارے لیے اس سے بہتر ہے کہ تم گناہگاروں کے ساتھ لذیذ حلوہ (خبیس) کھاؤ (6)۔ اور انہوں نے اشعار پڑھے:

(1) پہلا شعر 'غرر الخصائص الواضحه' ص 467 میں ہے، اور پہلے دو شعر 'فیض القدیر' 3/4 میں بغیر کسی نسبت کے ہیں۔ (2) ابن حبان کی 'روضة العقلاء' ص 102۔ (3) صحیح بخاری (5534) اور صحیح مسلم (2628)۔ یہ مسند احمد (19624) میں ہے۔ اور آپ کا قول: 'کیر پھونکنے والا'، کیر لوہار کی دھونکنی ہے جو چمڑے کے تھیلے یا کناروں والے موٹے چمڑے سے بنی ہوتی ہے۔ الصحاح (کیر)۔ اور آپ کا قول: 'یحذیک'، یعنی: تمہیں دیتا ہے۔ اکمال المعلم 8/108۔ (4) سنن ابی داؤد (2829)۔ (5) ہمیں یہ البزار کے ہاں نہیں ملا؛ یہ ابو یعلیٰ (2437)، ابن عدی کی 'الکامل' 6/2324 اور بیہقی کی 'الشعب' (9446) اور (9447) میں ہے۔ الہیثمی نے 'المجمع' 10/226 میں کہا: اس میں مبارک بن حسان ہیں، اور ان کی توثیق کی گئی ہے، اور اس کے باقی راوی صحیح کے راوی ہیں۔ (6) اسے ابن حبان نے 'روضة العقلاء' ص 100 میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Furqan, Verses 30 - 31

405

Accompany the best of people, you will be safe and sound, And accompany the worst of people for a day, and you will regret it.

Allah the Almighty says: {And the Messenger has said, "O my Lord, indeed my people have taken this Qur'an as [a thing] abandoned." (30) And thus have We made for every prophet an enemy from among the criminals. But sufficient is your Lord as a guide and a helper. (31)}

His saying, the Almighty: {And the Messenger has said, "O my Lord"} refers to Muhammad ﷺ, complaining about them to Allah the Almighty (1). {Indeed my people have taken this Qur'an as [a thing] abandoned} meaning: they said about it something other than the truth, that it is magic and poetry; narrated from Mujahid and Al-Nakha'i (2). It was said: the meaning of "abandoned" is: left aside (3); then Allah, Blessed and Exalted be He, comforted and solaced him by saying: {And thus have We made for every prophet an enemy from among the criminals} meaning: just as We have made for you, O Muhammad, an enemy from among the polytheists of your people—who is Abu Jahl according to the saying of Ibn Abbas—likewise We made for every prophet an enemy from among the polytheists of his people (4). So be patient for My command as they were patient, for I am your guide and your helper (5) against everyone who opposes you.

It has been said: The saying of the Messenger: "O my Lord" is only said on the Day of Resurrection, meaning: they abandoned the Qur'an and they abandoned me and belied me (6). Anas said: The Prophet ﷺ said: "Whoever learns the Qur'an (7) and hangs up a Mushaf (copy of the Qur'an) (8) but does not regularly attend to it or look into it, it will come on the Day of Resurrection clinging to him, saying: O Lord of the Worlds! This servant of Yours took me as something abandoned, so judge between me and him." Mentioned by Al-Thalabi (9).

---

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/339. (2) Tafsir Al-Baghawi 3/368, and Al-Tabari 17/443 narrated it from them. (3) Narrated by Al-Tabari 17/444 from Ibn Zaid. (4) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/339, and the saying of Ibn Abbas was narrated by Ibn Mardawayh as in Al-Durr Al-Manthur 5/70. (5) Tafsir Al-Baghawi 3/368. (6) See Zad al-Masir 6/87. (7) In (D), (Z), and (T) there is an addition: "and taught it." (8) In (M): "his Mushaf." (9)

Narrated by Al-Thalabi through Abu Hadba Ibrahim bin Hadba from Anas, and Abu Hadba is a liar. Al-Fath al-Samawi 2/881.

अच्छे लोगों की सोहबत करो, तुम सलामती के साथ बच जाओगे, और बुरों की सोहबत एक दिन भी करोगे, तो शर्मिंदा होगे।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और रसूल ने कहा, "ऐ मेरे रब! बेशक मेरी कौम ने इस कुरान को छोड़ दिया था (यानी इसके खिलाफ बातें की थीं)।" (30) और इसी तरह हमने हर नबी के लिए गुनहगारों में से एक दुश्मन बनाया है। और तुम्हारा रब मार्गदर्शन करने वाला और मददगार के तौर पर काफी है। (31)}

अल्लाह तआला का यह कहना: {और रसूल ने कहा, "ऐ मेरे रब!"} से मुराद मुहम्मद ﷺ हैं, जो अल्लाह तआला से उनकी शिकायत कर रहे हैं (1)। {बेशक मेरी कौम ने इस कुरान को छोड़ दिया था} यानी: उन्होंने इसके बारे में सच के अलावा अन्य बातें कहीं कि यह जादू और कविता है; मुजाहिद और अन-नख़ई से रिवायत है (2)। यह भी कहा गया है: "महजूरन" (छोड़ा हुआ) का अर्थ है: त्यागा हुआ (3); फिर अल्लाह तबारक व तआला ने उन्हें सांत्वना दी और तसल्ली देते हुए फ़रमाया: {और इसी तरह हमने हर नबी के लिए गुनहगारों में से एक दुश्मन बनाया है} यानी: जिस तरह हमने आपके लिए, ऐ मुहम्मद, आपकी कौम के मुशरिकों में से एक दुश्मन बनाया है - जो इब्न अब्बास के अनुसार अबू जहल है - वैसे ही हमने हर नबी के लिए उसकी कौम के मुशरिकों में से एक दुश्मन बनाया (4)। तो मेरे आदेश पर धैर्य रखें जैसा कि उन्होंने धैर्य रखा, क्योंकि मैं आपका मार्गदर्शक और हर उस व्यक्ति के खिलाफ आपका सहायक हूँ (5) जो आपका विरोध करता है।

यह कहा गया है: रसूल का कहना: "ऐ मेरे रब!" केवल कयामत के दिन कहा जाएगा, यानी: उन्होंने कुरान को छोड़ दिया और मुझे छोड़ दिया और मुझे झुठलाया (6)। अनस ने कहा: नबी ﷺ ने फ़रमाया: "जिसने कुरान सीखा (7) और एक मुसहफ़ (कुरान की प्रति) लटका दी (8) लेकिन उसकी देखभाल नहीं की और न ही उसमें देखा, वह कयामत के दिन उससे लिपटकर आएगा और कहेगा: ऐ रब्बुल आलमीन! तेरे इस बंदे ने मुझे छोड़ दिया था, इसलिए मेरे और इसके बीच फैसला कर दे।" इसे अल-थलाबी ने उल्लेख किया है (9)।

(1) अल-वसीत अल-वाहिदी द्वारा 3/339। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/368, और अल-तबरी 17/443 ने उन दोनों से इसे निकाला है। (3) इब्न ज़ैद से अल-तबरी 17/444 द्वारा उद्धृत। (4) अल-वसीत अल-वाहिदी द्वारा 3/339, और इब्न अब्बास का कथन इब्न मरदावैह द्वारा उद्धृत है जैसा कि अल-दुर अल-मंसूर 5/70 में है। (5) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/368। (6) देखें ज़ाद अल-मसीर 6/87। (7) (द), (ज़) और (त) में अतिरिक्त शब्द हैं: "और उसे सिखाया।" (8) (म) में: "उसका मुसहफ़।" (9) अल-थलाबी ने अबू हद्बा इब्राहिम बिन हद्बा के माध्यम से अनस से इसे निकाला है, और अबू हद्बा झूठा है। अल-फ़तह अस-समावी 2/881।

بہترین لوگوں کی صحبت اختیار کرو تم سلامت رہو گے، اور برے لوگوں کی صحبت ایک دن اختیار کرو گے تو پچھتاؤ گے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور رسول نے کہا: اے میرے رب! بے شک میری قوم نے اس قرآن کو چھوڑ دیا تھا۔ (30) اور اسی طرح ہم نے ہر نبی کے لیے مجرموں میں سے ایک دشمن بنایا ہے۔ اور آپ کا رب ہدایت دینے والا اور مددگار کافی ہے۔ (31)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور رسول نے کہا: اے میرے رب!﴾ اس سے مراد محمد ﷺ ہیں، وہ اللہ تعالیٰ سے ان کی شکایت کر رہے ہیں (1)۔ ﴿بے شک میری قوم نے اس قرآن کو چھوڑ دیا تھا﴾ یعنی: انہوں نے اس کے بارے میں حق کے علاوہ باتیں کیں کہ یہ جادو اور شعر ہے؛ مجاہد اور نخعی سے مروی ہے (2)۔ اور کہا گیا: "مہجوراً" کا معنی ہے: ترک کیا ہوا (3)؛ تو اللہ تبارک و تعالیٰ نے انہیں تسلی دی اور ان کا غم ہلکا کرتے ہوئے فرمایا: ﴿اور اسی طرح ہم نے ہر نبی کے لیے مجرموں میں سے ایک دشمن بنایا ہے﴾ یعنی: جس طرح ہم نے آپ کے لیے اے محمد ﷺ آپ کی قوم کے مشرکوں میں سے دشمن بنایا - اور وہ ابن عباس کے قول کے مطابق ابو جہل ہے - اسی طرح ہم نے ہر نبی کے لیے اس کی قوم کے مشرکوں میں سے دشمن بنایا (4)، پس میرے حکم پر صبر کریں جیسا کہ انہوں نے صبر کیا، کیونکہ میں آپ کا ہادی اور آپ کے ہر مخالف کے خلاف آپ کا مددگار ہوں (5)۔

اور یہ کہا گیا ہے: رسول ﷺ کا یہ قول: "اے میرے رب!" وہ قیامت کے دن کہیں گے، یعنی: انہوں نے قرآن کو چھوڑ دیا اور مجھے چھوڑ دیا اور مجھے جھٹلایا (6)۔ حضرت انس سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے قرآن سیکھا (7) اور مصحف لٹکا دیا (8) لیکن اس کی خبرگیری نہ کی اور نہ ہی اس میں دیکھا، وہ قیامت کے دن اس سے لپٹا ہوا آئے گا اور کہے گا: اے رب العالمین! تیرے اس بندے نے مجھے چھوڑ رکھا تھا، پس میرے اور اس کے درمیان فیصلہ فرما۔" اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے (9)۔

---

(1) الوسيط للواحدي 3/ 339۔ (2) تفسير البغوي 3/ 368، اور اسے طبری نے 17/ 443 پر ان دونوں سے روایت کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 17/ 444 پر ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (4) الوسيط للواحدي 3/ 339، اور ابن عباس کا قول ابن مردویہ نے روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور 5/ 70 میں ہے۔ (5) تفسير البغوي 3/ 368۔ (6) دیکھئے زاد المسير 6/ 87۔ (7) نسخہ (د)، (ز) اور (ط) میں اضافہ ہے: "اور اسے سکھایا۔" (8) نسخہ (م) میں: "اس کا مصحف۔" (9) اسے ثعلبی نے ابو ہدبہ ابراہیم بن ہدبہ کے واسطے سے حضرت انس سے روایت کیا ہے، اور ابو ہدبہ کذاب (جھوٹا) ہے۔ الفتح السماوی 2/ 881۔

"And sufficient is your Lord as a guide and a helper" [25:31]. The words "as a guide and a helper" are in the accusative case as a circumstantial state (haal) or specification (tamyiz), meaning: He guides you and aids you, so do not pay mind to those who oppose you (1). Ibn Abbas said: The enemy of the Prophet (peace be upon him) was Abu Jahl, may Allah curse him.

The Almighty's saying: {And those who disbelieve say, "Why was the Qur'an not revealed to him all at once?" Thus [it is] that We may strengthen thereby your heart. And We have spaced it distinctly. (32) And they do not come to you with an argument except that We bring you the truth and the best explanation. (33)}

The Almighty's saying: {And those who disbelieve say, "Why was the Qur'an not revealed to him all at once?"} There are two opinions regarding who said this: First: They were the disbelievers of Quraysh, as stated by Ibn Abbas. Second: They were the Jews when they saw the Quran being revealed in stages; they said: Why was it not revealed to him all at once, as the Torah was revealed to Moses (2), the Gospel to Jesus, and the Psalms to David. Then Allah the Almighty said: {Thus [it is]}, meaning: We did so {that We may strengthen thereby your heart}, [meaning] We strengthen your heart through it so that you may perceive and carry it (3), because previous scriptures were revealed to prophets who could write and read, whereas the Quran was revealed to an unlettered prophet; and because the Quran contains abrogating and abrogated verses; and some of it is an answer to those who ask about matters, so We separated it so it would be more readily memorized by the Prophet (peace be upon him) and easier for the one acting upon it; so every time new revelation came, it increased his heart's strength (4).

I say (5): If it is asked: Why did Allah not reveal the Quran all at once and have him memorize it, since that is within His power?

It is said: It is within Allah's power to teach him writing (6) and the Quran in a single moment, but He did not do so, and none can object to His judgment, and we have explained the wisdom behind that.

It has also been said: The word "Thus" is from the speech of the polytheists, meaning: if only the Quran were revealed to him...

(1) Al-Wajiz by al-Wahidi 2/97 (on the margin of Marah Labid). (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/143-144, see also Tafsir al-Baghawi 3/368. (3) In manuscripts (D) and (Z): "and carry

it", and in Tafsir al-Baghawi 3/368 (and the text is from it): "and memorize it". (4) Al-Wajiz 2/97 (on the margin of Marah Labid). (5) Not in (D), (Z), and (T). (6) In (D) and (M): "The Book".

"और आपका रब मार्गदर्शन और सहायता के लिए पर्याप्त है" [25:31]। "मार्गदर्शक और सहायक" शब्द 'हाल' या 'तमीज़' के रूप में हैं, जिसका अर्थ है: वह आपका मार्गदर्शन करता है और आपकी सहायता करता है, इसलिए उन लोगों की परवाह न करें जो आपका विरोध करते हैं (1)। इब्न अब्बास ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का दुश्मन अबू जहल था, अल्लाह उस पर लानत करे।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे लोग जिन्होंने कुफ्र किया, बोले, "इस पर कुरआन एक ही बार में क्यों नहीं उतारा गया?" ऐसा इसलिए ताकि इसके द्वारा हम आपके दिल को मज़बूत करें, और हमने इसे ठहर-ठहर कर सुनाया है। (32) और वे आपके पास कोई मिसाल (तर्क) लेकर नहीं आते, मगर यह कि हम आपके पास हक़ और बेहतरीन तफ़सीर (स्पष्टीकरण) ले आते हैं। (33)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और काफिरों ने कहा, "इस पर कुरआन एक ही बार में क्यों नहीं उतारा गया?"} इसके कहने वालों के बारे में दो मत हैं: पहला: वे कुरैश के काफिर थे, इब्न अब्बास ने यही कहा है। दूसरा: वे यहूदी थे, जब उन्होंने कुरआन को टुकड़ों में उतरते देखा, तो कहा: इस पर एक ही बार में पूरा कुरआन क्यों नहीं उतारा गया, जैसे मूसा (2) पर तौरात, ईसा पर इंजील और दाऊद पर ज़बूर उतारी गई थी। तो अल्लाह तआला ने फरमाया: {ऐसा इसलिए}, यानी: हमने ऐसा किया {ताकि इसके द्वारा हम आपके दिल को मज़बूत करें}, यानी हम इसके ज़रिए आपके दिल को मज़बूत करें ताकि आप इसे समझ सकें और याद रख सकें(3), क्योंकि पिछली किताबें उन नबियों पर उतारी गई थीं जो लिखना और पढ़ना जानते थे, जबकि कुरआन एक उम्मी (अनपढ़) नबी पर उतारा गया; और क्योंकि कुरआन में नासिख और मनसूख (निरस्त करने वाली और निरस्त होने वाली) आयतें हैं; और इसमें से कुछ उन लोगों का जवाब है जो चीज़ों के बारे में पूछते थे, इसलिए हमने इसे अलग-अलग उतारा ताकि यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए अधिक सुलभ हो, और उस पर अमल करने वाले के लिए आसान हो; इसलिए जब भी कोई नई वह्य (प्रकाशना) उतरती, तो वह उनके दिल की शक्ति बढ़ा देती (4)।

मैंने कहा (5): अगर यह सवाल किया जाए: क्या अल्लाह ने कुरआन को एक ही बार में उतार कर उन्हें याद नहीं करा दिया होता, जबकि यह उसकी शक्ति में था?

कहा गया: अल्लाह की शक्ति में है कि वह उन्हें एक ही पल में लिखना (6) और कुरआन सिखा दे, लेकिन उसने ऐसा नहीं किया, और उसके फैसले पर कोई आपत्ति नहीं कर सकता, और हमने इसके पीछे की हिकमत (बुद्धिमत्ता) को स्पष्ट कर दिया है।

यह भी कहा गया है: शब्द "ऐसा इसलिए" मुशरिकों के कथन का हिस्सा है, यानी: काश उन पर कुरआन उतारा जाता...

(1) अल-वजीज़ अल-वाहिदी 2/97 (मराह लबीद के हाशिये पर)। (2) अल-नुकत वल-उयून 4/143-144, और तफ़सीर अल-बगवी 3/368 देखें। (3) पांडुलिपियों (द) और (ज़) में: "और इसे वहन करें", और तफ़सीर अल-बगवी 3/368 में (और शब्द उसी से हैं): "और इसे याद रखें"। (4) अल-वजीज़ 2/97 (मराह लबीद के हाशिये पर)। (5) (द), (ज़) और (त) में नहीं है। (6) (द) और (म) में: "किताब"।

"اور آپ کا رب ہدایت دینے والا اور مدد کرنے والا کافی ہے" [25:31]۔ "ہادیاً" اور "نصیراً" حال یا تمیز کے طور پر منصوب ہیں، یعنی: وہ آپ کی رہنمائی کرتا ہے اور آپ کی مدد کرتا ہے، لہذا ان لوگوں کی پرواہ نہ کریں جنہوں نے آپ سے دشمنی کی (1)۔ ابن عباس نے فرمایا: نبی صلی اللہ علیہ وسلم کا دشمن ابو جہل تھا، اللہ کی اس پر لعنت ہو۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور کافروں نے کہا کہ ان پر قرآن ایک ہی بار کیوں نہ اتار دیا گیا؟ اسی طرح (اتارا گیا) تاکہ ہم اس کے ذریعے آپ کے دل کو مضبوط کریں اور ہم نے اسے ٹھہر ٹھہر کر سنایا (32) اور وہ آپ کے پاس کوئی ایسی مثال نہیں لائیں گے مگر یہ کہ ہم آپ کے پاس حق اور بہترین وضاحت لے آئیں گے (33)۔}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور کافروں نے کہا کہ ان پر قرآن ایک ہی بار کیوں نہ اتار دیا گیا؟} اس کے کہنے والے کے بارے میں دو اقوال ہیں: پہلا: وہ قریش کے کفار تھے، یہ ابن عباس کا قول ہے۔ دوسرا: وہ یہودی تھے جب انہوں نے دیکھا کہ قرآن تھوڑا تھوڑا کر کے نازل ہو رہا ہے تو انہوں نے کہا: ان پر قرآن ایک ہی بار میں کیوں نازل نہ کیا گیا جیسے موسیٰ (2) پر تورات، عیسیٰ پر انجیل اور داؤد پر زبور نازل کی گئی تھی۔ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اسی طرح}، یعنی: ہم نے ایسا کیا {تاکہ ہم اس کے ذریعے آپ کے دل کو مضبوط کریں}، یعنی ہم اس کے ذریعے آپ کے دل کو تقویت دیں تاکہ آپ اسے محفوظ کریں اور اٹھا سکیں (3)، کیونکہ پہلی کتابیں ان انبیاء پر نازل ہوئیں جو لکھنا اور پڑھنا جانتے تھے، اور قرآن ایک امی نبی پر نازل ہوا؛ اور اس لیے بھی کہ قرآن میں ناسخ و منسوخ ہے؛ اور اس میں سے کچھ ان لوگوں کا جواب ہے جنہوں نے مختلف امور کے بارے میں سوال کیا، پس ہم نے اسے الگ الگ نازل کیا تاکہ یہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے

لیے زیادہ محفوظ کرنے والا ہو، اور اس پر عمل کرنے والے کے لیے آسان ہو؛ چنانچہ جب بھی نئی وحی نازل ہوتی تو وہ آپ کے دل کی قوت میں اضافہ کرتی (4)۔

میں نے کہا (5): اگر یہ سوال کیا جائے کہ: کیا اللہ نے قرآن ایک ہی دفعہ نازل کر کے اسے حفظ نہ کرا دیا ہوتا جبکہ یہ اس کی قدرت میں تھا؟

کہا گیا: اللہ کی قدرت میں ہے کہ وہ انہیں ایک ہی لمحے میں لکھنا (6) اور قرآن سکھا دے، لیکن اس نے ایسا نہیں کیا، اور اس کے فیصلے پر کوئی اعتراض نہیں کر سکتا، اور ہم نے اس میں حکمت کی وجہ واضح کر دی ہے۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: اس کا قول: "اسی طرح" مشرکین کے کلام میں سے ہے، یعنی: کاش ان پر قرآن نازل کیا جاتا...

(1) الوجیز للواحدی 2/97 (مراح لبید کے حاشیہ پر)۔ (2) النکت والعیون 4/143-144، اور دیکھئے تفسیر البغوی 3/368۔ (3) نسخہ (د) اور (ز) میں: "اور اسے اٹھائے"، اور تفسیر البغوی 3/368 میں (اور کلام اسی سے ہے): "اور اسے حفظ کرے"۔ (4) الوجیز 2/97 (مراح لبید کے حاشیہ پر)۔ (5) (د) اور (ز) اور (ط) میں نہیں ہے۔ (6) (د) اور (م) میں: "کتاب"

...as a single whole as well, meaning: like the Torah and the Gospel, so the pause is made on “likewise,” then begins: “that We may strengthen your heart thereby” based on the meaning: We revealed it to you in stages to strengthen your heart with it (1). It is permissible for the pause to be on his saying: “as a single whole,” then begins: “Likewise, that We may strengthen your heart thereby” (2) based on the meaning: We revealed it to you thus in stages to strengthen your heart with it. Ibn al-Anbari said: The first view is better and finer, and the second view has been brought by tafsir (interpretation); Muhammad ibn 'Uthman al-Shaybi told us: Munjab told us: Bishr ibn 'Amarah told us, on the authority of Abu Ruwq, from al-Dahhak, from Ibn Abbas regarding the words of the Almighty: {Indeed, We sent it down during the Night of Decree} [Al-Qadr: 1], he said: The Quran was revealed as a single whole from Allah, the Mighty and Sublime, in the Preserved Tablet to the noble and dutiful scribes in the heavens, so the noble scribes dispersed it to Gabriel over twenty nights, and Gabriel, peace be upon him, dispersed it to Muhammad (SAW) over twenty years. He said: That is His saying: {So I swear by the positions of the stars} meaning the stars [gradual parts] of the Quran {And indeed, it is an oath - if you could know - [most] great. Indeed, it is a noble Quran} [Al-Waqi'ah: 75-77]. He said: When it was not revealed to the Prophet (SAW) all at once, those who disbelieved said: "Why was the Quran not revealed to him all at once?" So Allah, blessed and exalted be He, said: {Thus [it is] that We may strengthen thereby your heart} O Muhammad (3). "And We have recited it with a distinct recitation" he says: and We sent it down in stages; he says: one thing after another (4). {And they do not come to you with an argument except that We bring you the truth and the best explanation} He says: If We had revealed the Quran to you all at once and then they asked you, you would not have had anything to answer them with, but We hold it for you, so when they ask you, you answer.

---

(1) His saying: "based on the meaning," up to this point, is not in (D) and (M). (2) Similar wording is in Tafsir al-Razi 24/79. A statement on it will follow from the words of al-Nahhas. (3) Reported by Ibn Abi Hatim 8/2690 (15130) through this route very concisely. And he reported it at length through another route with similar wording (15127). (4) Mentioned by al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 4/144 on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both.

एक ही बार में उसी तरह, यानी: तौरात और इंजील की तरह, तो "कज़ालिक" (इसी तरह) पर रुकना होगा, फिर शुरू होगा: "ताकि हम इसके ज़रिए आपके दिल को मज़बूती दें" इस अर्थ पर कि: हमने इसे आप पर टुकड़ों में नाज़िल किया ताकि आपके दिल को मज़बूत करें(१)। और यह भी जायज़ है कि रुकना "जुमलतन वाहिदतन" (एक ही बार में) पर हो, फिर शुरू हो: "इसी तरह ताकि हम इसके ज़रिए आपके दिल को मज़बूती दें" (२) इस अर्थ पर कि: हमने इसे आप पर इसी तरह टुकड़ों में नाज़िल किया ताकि आपके दिल को मज़बूत करें। इब्न अल-अंबारी ने कहा: पहला तरीका अधिक बेहतर और उत्तम है, और दूसरी बात तफ़्सीर (व्याख्या) में आई है; हमें मुहम्मद बिन उस्मान अल-शैबी ने बताया, उन्होंने कहा: हमें मुनजाब ने बताया, उन्होंने कहा: हमें बिश्र बिन अमारह ने बताया, अबू रूक से, ज़ह्हाक से, इब्न अब्बास से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में: {बेशक हमने इसे शब-ए-क़द्र में उतारा} [अल-क़द्र: १], उन्होंने कहा: कुरान अल्लाह अज़-व-जल के पास से 'लौहे महफ़ूज़' (सुरक्षित पटल) में एक ही बार में आसमान के सम्मानित लेखकों (फ़रिश्तों) पर उतारा गया, फिर उन सम्मानित फ़रिश्तों ने इसे बीस रातों में जिब्रील पर उतारा, और जिब्रील अलैहिस्सलाम ने इसे बीस वर्षों में मुहम्मद (स.अ.व.) पर उतारा। उन्होंने कहा: यही अल्लाह का यह कहना है: {तो मैं सितारों के डूबने के स्थानों की क़सम खाता हूँ} यानी कुरान के हिस्सों की {और बेशक यह एक बड़ी क़सम है अगर तुम जानो। बेशक यह एक सम्मानित कुरान है} [अल-वाक़िआ: ७५-७७]। उन्होंने कहा: जब नबी (स.अ.व.) पर यह एक ही बार में नहीं उतरा, तो काफिरों ने कहा: "इस पर कुरान एक ही बार में क्यों नहीं उतारा गया?" तो अल्लाह तबारक व तआला ने फ़रमाया: {इसी तरह ताकि हम इसके ज़रिए आपके दिल को मज़बूत करें} ऐ मुहम्मद (३)। "और हमने इसे ठहर-ठहर कर पढ़ा" वे कहते हैं: और हमने इसे धीरे-धीरे भेजा; वे कहते हैं: एक चीज़ के बाद दूसरी चीज़ (४)। {और वे आपके पास कोई मिसाल (तर्क) लेकर नहीं आते मगर यह कि हम आपके पास हक़ (सत्य) और बेहतरीन व्याख्या ले आते हैं} वे कहते हैं: अगर हम आप पर कुरान एक ही बार में उतार देते फिर वे आपसे सवाल करते, तो आपके पास जवाब देने के लिए कुछ न होता, लेकिन हम इसे रोक कर रखते हैं, ताकि जब वे आपसे सवाल करें तो आप जवाब दें।

---

(१) उनका कहना: "इस अर्थ पर" से लेकर यहाँ तक, (द) और (म) प्रतियों में नहीं है। (२) इसी तरह की बात तफ़्सीर राज़ी २४/ ७९ में है। और इस पर नह्हास की बात आगे आएगी। (३) इसे इब्न अबी हातिम ने ८/ २६९० (१५१३०) में इस तरीके से बहुत संक्षेप में निकाला है। और दूसरे तरीके से इसे

विस्तार से निकाला है (१५१२७)। (४) इसे मावर्दी ने "अल-नुकत वल-उयून" ४/ १४४ में इब्न अब्बास (रज़ि.) से ज़िक्र किया है।

٤٠٧ سورة الفرقان: آیت ٣٢ - ٣٣

ایک ہی بار (جملہ واحدہ) اسی طرح، یعنی: تورات اور انجیل کی طرح، تو وقف "كَذَٰلِكَ" پر ہوگا، پھر شروع ہوگا: "لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ" اس معنی پر کہ: ہم نے اسے آپ پر تھوڑا تھوڑا کر کے نازل کیا تاکہ اس کے ذریعے آپ کے دل کو مضبوط کریں (١)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ وقف "جُمْلَةً وَاحِدَةً" پر ہو، پھر ابتداء ہو: "كَذَٰلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ" (٢) اس معنی پر کہ: ہم نے اسے آپ پر اسی طرح تھوڑا تھوڑا نازل کیا تاکہ آپ کے دل کو مضبوط کریں۔ ابن الانباری نے کہا: پہلی صورت زیادہ بہتر اور اچھی ہے، اور دوسری بات تفسیر میں آئی ہے؛ ہمیں محمد بن عثمان الشیبی نے بتایا، کہا: ہمیں منجاب نے بتایا، کہا: ہمیں بشر بن عمارہ نے بتایا، ابو روق سے، ضحاک سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں: {بیشک ہم نے اسے شبِ قدر میں نازل کیا} [القدر: ١] کہا: قرآن اللہ عزوجل کے پاس سے لوحِ محفوظ میں ایک ہی بار آسمان میں معزز کاتب فرشتوں پر نازل کیا گیا، پھر ان معزز فرشتوں نے اسے بیس راتوں میں جبرائیل علیہ السلام پر اتارا، اور جبرائیل علیہ السلام نے اسے بیس سالوں میں محمد ﷺ پر اتارا۔ کہا: پس وہی اللہ کا قول ہے: {پس میں ستاروں کے گرنے کے مقامات کی قسم کھاتا ہوں} یعنی قرآن کے حصوں کی {اور بیشک یہ بڑی قسم ہے اگر تم جانو۔ بیشک یہ معزز قرآن ہے} [الواقعہ: ٧٥-٧٧]۔ کہا: جب نبی ﷺ پر یہ ایک ہی بار نازل نہ ہوا، تو کافروں نے کہا: اس پر قرآن ایک ہی بار کیوں نہیں نازل کیا گیا؟ تو اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا: {اسی طرح تاکہ ہم اس کے ذریعے آپ کے دل کو مضبوط کریں} اے محمد (٣)۔ "وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا" (اور ہم نے اسے ٹھہر ٹھہر کر پڑھا) وہ کہتے ہیں: اور ہم نے اسے تھوڑا تھوڑا کر کے بھیجا؛ یعنی: ایک چیز کے بعد دوسری چیز (٤)۔ {اور وہ آپ کے پاس کوئی مثال (اعتراض) نہیں لاتے مگر یہ کہ ہم آپ کے پاس حق اور بہترین وضاحت لے آتے

ہیں} وہ کہتے ہیں: اگر ہم آپ پر قرآن ایک ہی بار نازل کر دیتے پھر وہ آپ سے سوال کرتے، تو آپ کے پاس جواب دینے کے لیے کچھ نہ ہوتا، لیکن ہم اسے آپ کے لیے روک کر رکھتے ہیں، پس جب وہ آپ سے سوال کرتے ہیں تو آپ جواب دیتے ہیں۔

---

(١) ان کا قول: "اس معنی پر" سے یہاں تک، نسخہ (د) اور (م) میں نہیں ہے۔ (٢) اسی طرح کی گفتگو تفسیر رازی ٢٤/ ٧٩ میں ہے۔ اور اس کے بارے میں عنقریب نحاس کا کلام آئے گا۔ (٣) اسے ابن ابی حاتم نے ٨/ ٢٦٩٠ (١٥١٣٠) میں اس طریق سے بہت مختصراً روایت کیا ہے۔ اور دوسرے طریق سے اسے طویل روایت کیا ہے (١٥١٢٧)۔ (٤) اسے ماوردی نے "النکت والعیون" ٤/ ١٤٤ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Furqan: Verses 32 - 34 408 Al-Nahas said (1): That was among the signs of Prophethood; because they do not ask about anything except that they are answered, and this only happens with a prophet. So that was a confirmation for his heart and their hearts. This is indicated by: {And they do not come to you with an argument except that We bring you the truth and the best explanation}. If it [the Quran] had been revealed all at once with its obligations, it would have been heavy for them. Allah, the Mighty and Sublime, knew that the betterment lay in revealing it piecemeal, because they are alerted by it time after time. If it had been revealed all at once, the meaning of alertness would have vanished. In it are the abrogating and the abrogated, so they would worship with something until a specific time known to Allah, the Mighty and Sublime, to be beneficial, then the abrogation would be revealed after that; so it is impossible for it to be revealed all at once: "Do such and such and do not do such and such" (2). Al-Nahas said: It is better for the completion to be "all at once" [jumlatun wahidatan], because if one stops at "Thus" [kadhalika], the meaning becomes: like the Torah, the Gospel, and the Psalms; yet they were not mentioned previously. Al-Dahhak said: {"and the best explanation"} meaning: detail (3). The meaning is: a better detail than their example; it was omitted so that the listener would know. It was said: The polytheists used to seek support from the People of the Book, and the People of the Book had been overcome by distortion and alteration. So what the Prophet ﷺ brought was a better explanation than what they had; because they used to mix truth with falsehood, and pure truth is better than truth mixed with falsehood. For this reason, the Almighty said: {And do not mix the truth with falsehood} [Al-Baqarah: 42]. It was said: {"They do not come to you with an argument"} like their saying regarding the description of Jesus: that he was created without a father, {"except that We bring you the truth"} meaning: with that which refutes their argument, like Adam, as he was created without a father or mother. The Almighty's saying: {Those who will be gathered on their faces to Hell - those are in the worst place and are most astray in [their] way (34)}. The Almighty's saying: {Those who will be gathered on their faces to Hell} was previously discussed in "Subhan" [Surah Al-Isra] (4). (1) In 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahas 3/159-160. (2) His saying "such and such" from (ظ). (3) Narrated by al-Tabari 17/448. (4) 13/178 - 179.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयतें 32 - 34 408 अल-नहास ने कहा (1): वह नुबुव्वत (पैग़म्बरी) की निशानियों में से था; क्योंकि वे किसी भी चीज़ के बारे में नहीं पूछते थे सिवाय इसके कि उन्हें उसका जवाब दिया जाता था, और यह केवल एक नबी के साथ ही होता है। तो यह उनके दिल और उनके दिलों के लिए एक मजबूती थी, और यह इस बात का संकेत है: {और वे तुम्हारे पास कोई मिसाल (तर्क) लेकर नहीं आते, मगर हम तुम्हारे पास हक़ (सच्चाई) और बेहतरीन व्याख्या लेकर आते हैं}। और अगर यह (क़ुरआन) अपने सभी फ़रायज़ (कर्तव्यों) के साथ एक ही बार में नाज़िल (अवतरित) हो जाता, तो यह उन पर भारी पड़ता। अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त जानता था कि इसे किस्तों में नाज़िल करने में ही भलाई है, क्योंकि उन्हें समय-समय पर इसके ज़रिए सचेत किया जाता है। अगर यह एक ही बार में नाज़िल हो जाता, तो सचेत करने का अर्थ समाप्त हो जाता। इसमें नासिख़ (निरस्त करने वाले) और मंसूख़ (निरस्त) भी हैं, तो वे एक निश्चित समय तक किसी चीज़ के ज़रिए इबादत करते थे जिसे अल्लाह जानता था कि वह लाभदायक है, फिर उसके बाद नस्क़ (निरस्तीकरण) नाज़िल होता; इसलिए यह असंभव था कि यह एक ही बार में नाज़िल हो जाता: "ऐसा करो और वैसा न करो" (2)। अल-नहास ने कहा: बेहतर यह है कि पूर्ति "एक बार में" (जुमलतन वाहिदतन) हो, क्योंकि यदि कोई "कज़ालिका" (इसी तरह) पर रुक जाता है, तो अर्थ हो जाता है: तौरात, इंजील और ज़बूर की तरह; जबकि उनका पहले कोई ज़िक्र नहीं आया है। अल-दह्हाक ने कहा: {"और बेहतरीन व्याख्या"} यानी: तफ़सील (विवरण) (3)। अर्थ है: उनकी मिसाल से बेहतर तफ़सील; इसे हटा दिया गया ताकि सुनने वाला जान ले। और कहा गया है: मुशरिक (मूर्तिपूजक) अहल-ए-किताब (किताब वाले) से मदद माँगते थे, और अहल-ए-किताब पर तहरीफ़ (हेरफेर) और तब्दीली (बदलाव) हावी हो चुकी थी। तो नबी ﷺ जो कुछ लेकर आए, वह उनके पास मौजूद चीज़ से बेहतर व्याख्या थी; क्योंकि वे सच को झूठ के साथ मिलाते थे, और शुद्ध सच उस सच से बेहतर है जो झूठ के साथ मिला हो। इसी कारण अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और सच को झूठ के साथ न मिलाओ} [अल-बक़रह: 42]। और कहा गया है: {"वे तुम्हारे पास कोई मिसाल लेकर नहीं आते"} जैसे ईसा की सिफ़त (विशेषता) के बारे में उनका यह कहना: कि वे बिना पिता के पैदा हुए थे, {"मगर हम तुम्हारे पास हक़ लेकर आते हैं"} यानी: उस चीज़ के साथ जो उनके तर्क को खंडित कर दे, जैसे आदम जब वे बिना पिता और माता के पैदा हुए। अल्लाह तआला का फ़रमान: {जो लोग अपने चेहरों के बल जहन्नम की तरफ़ इकट्ठा किए जाएँगे, वही सबसे बुरे स्थान वाले और रास्ते से सबसे ज़्यादा भटके हुए हैं (34)}। अल्लाह तआला का फ़रमान: {जो लोग अपने चेहरों के बल जहन्नम की तरफ़ इकट्ठा किए जाएँगे} इसका उल्लेख "सुब्हान" (सूरह अल-इस्रा) में पहले आ चुका है (4)। (1) अल-नहास द्वारा लिखित 'इअराब

अल-क़ुरआन' 3/159-160 में। (2) (ظ) से उनका कथन "ऐसा और वैसा"। (3) इसे अल-तबरी 17/448 ने उद्धृत किया है। (4) 13/178 - 179 ।

سورة الفرقان: آیات ۳۲ - ۳۴ ۴۰۸ النحاس (۱) نے کہا: یہ نبوت کی نشانیوں میں سے تھا؛ کیونکہ وہ جس چیز کے بارے میں بھی سوال کرتے تھے انہیں اس کا جواب دیا جاتا تھا، اور یہ صرف ایک نبی کے ساتھ ہی ہوتا ہے، چنانچہ یہ ان کے دل اور ان کے دلوں کی ثابت قدمی کا باعث تھا، اور اس پر یہ آیت دلالت کرتی ہے: ﴿وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا﴾ (اور وہ آپ کے پاس کوئی مثال لے کر نہیں آتے مگر ہم آپ کے پاس حق اور بہترین وضاحت لے کر آتے ہیں)۔ اور اگر یہ (قرآن) اپنے تمام فرائض کے ساتھ ایک ہی دفعہ نازل ہو جاتا تو ان پر بوجھ ہوتا، اور اللہ عزوجل جانتا تھا کہ اسے وقفے وقفے سے نازل کرنے میں ہی بہتری ہے، کیونکہ انہیں بار بار اس کے ذریعے متوجہ کیا جاتا ہے، اور اگر یہ ایک ہی بار نازل ہو جاتا تو توجہ دلانے کا مقصد ختم ہو جاتا۔ اس میں ناسخ اور منسوخ بھی ہے، چنانچہ وہ ایک خاص وقت تک کسی چیز کے ذریعے عبادت کرتے تھے جسے اللہ عزوجل جانتا تھا کہ وہ فائدہ مند ہے، پھر اس کے بعد نسخ نازل ہوتا؛ پس یہ ناممکن تھا کہ یہ ایک ہی بار نازل ہو جاتا: "ایسا کرو اور ایسا نہ کرو" (۲)۔ النحاس نے کہا: بہتر یہ ہے کہ "جُمْلَةً وَاحِدَةً" (ایک ہی بار) پر بات مکمل ہو، کیونکہ اگر "كَذَلِكَ" پر وقف کیا جائے تو معنی یہ ہو جائے گا: تورات، انجیل اور زبور کی طرح؛ حالانکہ ان کا پہلے ذکر نہیں گزرا۔ الضحاک نے کہا: ﴿وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا﴾ یعنی: تفصیل (۳)۔ اور مطلب ہے: ان کی مثال سے بہتر تفصیل؛ پس اسے حذف کر دیا گیا تاکہ سننے والا جان لے۔ اور کہا گیا: مشرکین اہل کتاب سے مدد لیتے تھے، اور اہل کتاب پر تحریف اور تبدیلی غالب آ چکی تھی، چنانچہ نبی ﷺ جو کچھ لائے وہ ان کے پاس موجود چیز سے بہتر وضاحت تھی؛ کیونکہ وہ حق کو باطل کے ساتھ ملاتے تھے، اور خالص حق اس حق سے بہتر ہے جو باطل کے ساتھ ملا ہوا ہو، اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ﴾ (اور حق کو باطل کے ساتھ مت ملاؤ) [البقرہ: ۴۲]۔ اور کہا گیا:

﴿لاَ يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ﴾ جیسے عیسیٰ کی صفت کے بارے میں ان کا قول: کہ وہ بغیر باپ کے پیدا ہوئے، ﴿إِلاَّ جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ﴾ یعنی: اس چیز کے ساتھ جو ان کی دلیل کو توڑ دے جیسے آدم جب وہ بغیر باپ اور ماں کے پیدا ہوئے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ يُحْشَرُونَ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ إِلَىٰ جَهَنَّمَ أُولَٰئِكَ شَرٌّ مَّكَانًا وَأَضَلُّ سَبِيلًا (٣٤)﴾ (جو لوگ اپنے چہروں کے بل جہنم کی طرف جمع کیے جائیں گے وہی سب سے بدتر ٹھکانے والے اور راستے سے سب سے زیادہ بھٹکے ہوئے ہیں)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّذِينَ يُحْشَرُونَ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ إِلَىٰ جَهَنَّمَ﴾ اس کا تذکرہ پہلے "سبحان" (سورہ بنی اسرائیل) میں گزر چکا ہے (۴)۔ (۱) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۵۹-۱۶۰ میں۔ (۲) "کذا" کا قول (ظ) سے ہے۔ (۳) اسے الطبری نے ۱۷/ ۴۴۸ میں روایت کیا ہے۔ (۴) ۱۳/ ۱۷۸ - ۱۷۹۔

Surah Al-Furqan: Verses 34 - 36 409

{Those are in the worst place} because they are in Hell. Muqatil said: The disbelievers said to the companions of Muhammad ﷺ: He is the worst of creation; so the verse was revealed. {And further astray from the path} meaning: in religion and way (1). The arrangement of the verse is: And they bring you no example but We bring you the truth, and you are victorious over them with clear arguments, while they are gathered on their faces.

His saying, the Most High: {And We had given Moses the Scripture and made with him his brother Aaron a minister. (35) And We said, "Go, both of you, to the people who have denied Our signs." Then We destroyed them with a total destruction. (36)}

His saying, the Most High: {And We had given Moses the Scripture} meaning the Torah. {And made with him his brother Aaron a minister} mentioned previously in Surah "Ta-Ha" (2). {And We said, "Go, both of you,"} the address is to both of them. It was said (3): Moses ﷺ was only commanded to go alone in meaning. This is like His saying: {They both forgot their fish} [Al-Kahf: 61] and His saying: {From both of them emerge pearl and coral} [Ar-Rahman: 22], while it emerges from only one of them.

Al-Nahhas said (4): This is something that should not be ventured against the Book of Allah the Almighty, and He, the Exalted and Majestic, said: {And speak to him with gentle speech that perhaps he may be reminded or fear. They said, "Our Lord, indeed we fear that he will hasten [punishment] against us or that he will transgress." [Allah] said, "Fear not. Indeed, I am with you both; I hear and I see. So go to him and say, 'Indeed, we are messengers of your Lord...'" } [Ta-Ha: 44-47]. Similar to this is: {And besides these two [gardens] are two [other] gardens} [Ar-Rahman: 62], and He, whose praise is exalted, said: {Then We sent Moses and his brother Aaron with Our signs} [Al-Mu'minun: 45]. Al-Qushayri said: His saying in another place: {Go to Pharaoh. Indeed, he has transgressed} [Ta-Ha: 24] does not contradict this; because if both are commanded, then each one is commanded. It is permissible to say: Moses was commanded first, then when he said: "And appoint for me a minister from my family," He said: "Go, both of you, to Pharaoh" (5).

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/340. (2) 14/53. (3) Stated by Al-Farra' in Ma'ani Al-Qur'an 2/268. (4) In I'rab Al-Qur'an 3/160, and the words of Al-Farra' are from it. (5) Previous discussion 14/63.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 34 - 36 409

{वे ठिकाने के लिहाज़ से बहुत बुरे हैं} क्योंकि वे नर्क में हैं। मुक़ातिल ने कहा: काफ़िरों ने मुहम्मद ﷺ के साथियों से कहा: वह सृष्टि में सबसे बुरा है; तो यह आयत उतरी। {और मार्ग से बहुत भटके हुए} यानी: धर्म और रास्ते में (1)। आयत का क्रम है: और वे तुम्हारे पास कोई मिसाल नहीं लाते मगर हम तुम्हारे पास सच ले आते हैं, और तुम उन पर स्पष्ट दलीलों के साथ विजयी हो, जबकि उन्हें उनके चेहरों के बल इकट्ठा किया जाएगा।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और बेशक हमने मूसा को किताब दी और उनके साथ उनके भाई हारून को वज़ीर बनाया। (35) फिर हमने कहा, "तुम दोनों उन लोगों के पास जाओ जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया है।" फिर हमने उन्हें पूरी तरह तबाह कर दिया। (36)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और बेशक हमने मूसा को किताब दी} इससे मुराद तौरात है। {और उनके साथ उनके भाई हारून को वज़ीर बनाया} इसका ज़िक्र पहले "ता-हा" में आ चुका है (2)। {फिर हमने कहा, "तुम दोनों जाओ"} यह संबोधन दोनों के लिए है। और कहा गया (3): अर्थ के लिहाज़ से केवल मूसा ﷺ को अकेले जाने का हुक्म दिया गया था। और यह उसके समान है जैसे अल्लाह का फ़रमान: {वे दोनों अपनी मछली भूल गए} [अल-कहफ़: 61] और उसका फ़रमान: {उन दोनों से मोती और मूँगा निकलते हैं} [अर-रहमान: 22], जबकि वह उन दोनों में से एक से ही निकलता है।

अन-नह़्हास ने कहा (4): यह उन चीज़ों में से है जिसे अल्लाह तआला की किताब के ख़िलाफ़ कहने की हिम्मत नहीं करनी चाहिए, और अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल ने फ़रमाया है: {फिर तुम दोनों उससे नर्म बात कहना कि शायद वह नसीहत पकड़े या डरे। उन दोनों ने कहा, "ऐ हमारे रब! हमें डर है कि वह हम पर ज़्यादती करे या सरकशी पर उतर आए।" अल्लाह ने फ़रमाया, "डरो मत, मैं तुम दोनों के साथ हूँ, सुनता और देखता हूँ। तो उसके पास जाओ और कहो, 'बेशक हम तेरे रब के रसूल हैं...'" } [ता-हा: 44-47]। इसी के समान है: {और उन दोनों के अलावा दो बाग़ और हैं} [अर-रहमान: 62], और अल्लाह जल्ला सनाउहु ने फ़रमाया: {फिर हमने मूसा और उनके भाई हारून को अपनी आयतों के साथ भेजा} [अल-मुअमिनून: 45]। अल-क़ुशैरी ने कहा: दूसरी जगह उनका यह कहना: {फ़िरऔन के पास जाओ, बेशक उसने सरकशी की है} [ता-हा: 24] इसके विपरीत नहीं है; क्योंकि अगर दोनों को हुक्म दिया गया है, तो हर एक को हुक्म दिया गया है। और यह कहना मुमकिन है: पहले मूसा को

हुक्म दिया गया, फिर जब उन्होंने कहा: "और मेरे घर वालों में से मेरे लिए एक वज़ीर बना दे", तो अल्लाह ने फ़रमाया: "तुम दोनों फ़िरऔन के पास जाओ" (5)।

(1) अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/340। (2) 14/53। (3) इसके कहने वाले अल-फ़र्रा हैं 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/268 में। (4) 'एराब अल-क़ुरआन' 3/160 में, और अल-फ़र्रा की बात इसी में से है। (5) पिछली चर्चा 14/63।

سورة الفرقان: آیات ٣٤ - ٣٦ ٤٠٩

{وہی ٹھکانے کے اعتبار سے بدتر ہیں} کیونکہ وہ جہنم میں ہیں۔ مقاتل نے کہا: کافروں نے محمد ﷺ کے ساتھیوں سے کہا: وہ مخلوق میں سب سے برا ہے؛ تو یہ آیت نازل ہوئی۔ {اور راستے سے بہت بہکے ہوئے} یعنی: دین اور راستے کے اعتبار سے (١)۔ آیت کی ترتیب یہ ہے: اور وہ آپ کے پاس کوئی مثال نہیں لاتے مگر ہم آپ کے پاس حق لے آتے ہیں، اور آپ واضح دلیلوں کے ساتھ ان پر غالب ہیں، جبکہ انہیں ان کے چہروں کے بل اکٹھا کیا جائے گا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یقیناً ہم نے موسیٰ کو کتاب دی اور ان کے ساتھ ان کے بھائی ہارون کو وزیر بنایا۔ (35) پھر ہم نے کہا، "تم دونوں ان لوگوں کی طرف جاؤ جنہوں نے ہماری آیتوں کو جھٹلایا ہے"۔ پھر ہم نے انہیں پوری طرح تباہ کر دیا۔ (36)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور یقیناً ہم نے موسیٰ کو کتاب دی} اس سے مراد تورات ہے۔ {اور ان کے ساتھ ان کے بھائی ہارون کو وزیر بنایا} اس کا ذکر پہلے "طٰہٰ" میں گزر چکا ہے (٢)۔ {پھر ہم نے کہا، "تم دونوں جاؤ"} یہ خطاب دونوں کے لیے ہے۔ اور کہا گیا ہے (٣): معنی کے اعتبار سے صرف موسیٰ ﷺ کو اکیلے جانے کا حکم دیا گیا تھا۔ اور یہ اس طرح ہے جیسے اللہ کا فرمان ہے: {وہ دونوں اپنی مچھلی بھول گئے} [الکہف: ٦١] اور اس کا فرمان: {ان دونوں سے موتی اور مونگا نکلتے ہیں} [الرحمن: ٢٢]، حالانکہ وہ ان دونوں میں سے ایک سے نکلتا ہے۔

النحاس نے کہا (٤): یہ ان باتوں میں سے ہے جن کی اللہ تعالیٰ کی کتاب کے خلاف جرات نہیں کرنی چاہیے، اور اللہ عزوجل نے فرمایا ہے: {پس تم دونوں اس سے نرم بات کہنا کہ شاید وہ نصیحت پکڑے یا ڈرے۔ ان دونوں نے کہا، "اے ہمارے رب! ہمیں ڈر ہے کہ وہ ہم پر زیادتی کرے یا سرکشی پر اتر آئے۔" اللہ نے فرمایا، "ڈرو مت، میں تم دونوں کے ساتھ ہوں، سنتا اور دیکھتا ہوں۔

پس تم اس کے پاس جاؤ اور کہو، 'بیشک ہم تیرے رب کے رسول ہیں...'" } [طٰہٰ: ٤٤-٤٧]۔ اسی کی مانند ہے: {اور ان دونوں کے علاوہ دو باغ اور ہیں} [الرحمن: ٦٢]، اور اللہ جل ثناؤہ نے فرمایا: {پھر ہم نے موسیٰ اور ان کے بھائی ہارون کو اپنی نشانیوں کے ساتھ بھیجا} [المؤمنون: ٤٥]۔ القشیری نے کہا: دوسری جگہ اس کا یہ کہنا: {فرعون کی طرف جا، بیشک اس نے سرکشی کی ہے} [طٰہٰ: ٢٤] اس کے منافی نہیں ہے؛ کیونکہ جب دونوں مامور ہوں، تو ہر ایک مامور ہے۔ اور یہ کہنا جائز ہے کہ: پہلے موسیٰ کو حکم دیا گیا، پھر جب انہوں نے کہا: "اور میرے گھر والوں میں سے میرے لیے ایک وزیر بنا دے"، تو فرمایا: "تم دونوں فرعون کی طرف جاؤ" (٥)۔

(١) الوسیط للواحدی ٣/ ٣٤٠۔ (٢) ١٤/ ٥٣۔ (٣) اس کے کہنے والے الفراء ہیں "معانی القرآن" ٢/ ٢٦٨ میں۔ (٤) "اعراب القرآن" ٣/ ١٦٠ میں، اور الفراء کی بات اسی میں سے ہے۔ (٥) گزشتہ بحث ١٤/ ٦٣۔

Surah Al-Furqan, Verses 35 - 37 410

"To the people who denied Our signs": It refers to Pharaoh, Haman, and the Copts. "So We destroyed them": There is an ellipsis in the speech, i.e., they denied them both, "so We destroyed them with an utter destruction," meaning We annihilated them completely(1).

Allah Almighty's saying: "And the people of Noah, when they denied the messengers, We drowned them and made them a sign for mankind, and We have prepared for the wrongdoers a painful punishment (37)."

Allah Almighty's saying: "And the people of Noah": There are four views regarding the accusative case (nasb) of "people" (qawm):

Conjunction with the suffix (ha and meem) in "damarnahum" (destroyed them). Second: In the sense of: "Remember." Third: By assuming a hidden verb explained by what follows it, and the estimation is: "And We drowned the people of Noah, We drowned them." Fourth: That it is in the accusative case because of "aghraqnahum" (We drowned them), as stated by Al-Farra(2). An-Nahhas(3) rejected it, saying: because "aghraqna" (We drowned) is not among those verbs that take two objects, so it cannot act upon both the pronoun and "the people of Noah."

"When they denied the messengers": The genus is mentioned, but the intent is Noah alone; because at that time there was no messenger to them except Noah alone. Noah was sent only with "there is no god but Allah," and with faith in what Allah reveals. So when they denied him, it was a denial of everyone sent after him with this word(4).

It is said: indeed, whoever denies one messenger has denied all the messengers; because they do not differentiate between them in faith, and because there is no prophet except that he confirms the rest of Allah Almighty's prophets. So whoever among them denies a prophet has denied everyone who confirmed him from the prophets.

"We drowned them": meaning: by the flood, as previously mentioned in "Hud"(5). "And We made them for mankind..."

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/369. (2) In Ma'anihi 2/268. (3) In I'rab al-Qur'an 3/161, and what precedes it. (4) Similar speech in Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/67-68. (5) 11/118 onwards.

सूरह अल-फ़ुरकान, आयत 35 - 37 410

"उन लोगों की ओर जिन्होंने हमारी आयतों को झुठलाया": इससे मुराद फ़िरौन, हामान और क़िब्ती लोग हैं। "तो हमने उन्हें नष्ट कर दिया": यहाँ वाक्य में कुछ छिपा हुआ है, यानी: उन्होंने उन दोनों को झुठलाया "तो हमने उन्हें पूरी तरह नष्ट कर दिया" यानी: हमने उन्हें पूरी तरह तबाह कर दिया (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और नूह की क़ौम ने जब रसूलों को झुठलाया, तो हमने उन्हें डुबो दिया और उन्हें लोगों के लिए एक निशानी बना दिया, और हमने ज़ालिमों के लिए एक दर्दनाक अज़ाब तैयार कर रखा है (37)।"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और नूह की क़ौम": "क़ौम" शब्द के नसब (accusative) होने के बारे में चार राय हैं:

1. "दम्मारनाहुम" (हमने उन्हें नष्ट किया) में सर्वनाम (हा और मीम) के साथ संबंध।
2. दूसरा: "याद करो" के अर्थ में।
3. तीसरा: एक छिपी हुई क्रिया द्वारा जिसकी व्याख्या उसके बाद आने वाला शब्द करता है, और अनुमान यह है: "और हमने नूह की क़ौम को डुबोया, हमने उन्हें डुबोया।"
4. चौथा: यह कि यह "अग्रकनाहुम" (हमने उन्हें डुबो दिया) के कारण नसब है, जैसा कि अल-फ़र्रा (2) ने कहा है। अन-नहहास (3) ने इसे यह कहते हुए खारिज कर दिया कि: "अग्रकना" (हमने डुबोया) उन क्रियाओं में से नहीं है जिनके दो कर्म (object) होते हैं, इसलिए यह सर्वनाम और "नूह की क़ौम" दोनों पर कार्य नहीं कर सकता।

"जब उन्होंने रसूलों को झुठलाया": यहाँ श्रेणी का उल्लेख किया गया है लेकिन तात्पर्य केवल नूह (अ.स.) से है; क्योंकि उस समय उनके पास नूह के अलावा कोई रसूल नहीं था। नूह को केवल "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं" और अल्लाह जो कुछ अवतरित करता है उस पर ईमान लाने के साथ भेजा गया था। अतः जब उन्होंने उन्हें झुठलाया, तो यह उस हर व्यक्ति को झुठलाने के समान था जो उनके बाद इस कलिमे के साथ भेजा गया (4)।

कहा गया है: वास्तव में, जिसने एक रसूल को झुठलाया, उसने सभी रसूलों को झुठला दिया; क्योंकि वे ईमान में उनके बीच अंतर नहीं करते, और क्योंकि ऐसा कोई नबी नहीं है जो अल्लाह के बाकी

नबियों की पुष्टि न करता हो। अतः उनमें से जिसने भी किसी नबी को झुठलाया, उसने उन सभी को झुठला दिया जिन्होंने नबियों में से उनकी पुष्टि की थी।

"हमने उन्हें डुबो दिया": यानी: तूफ़ान के ज़रिये, जैसा कि सूरह "हूद" (5) में पहले बताया जा चुका है। "और हमने उन्हें लोगों के लिए बनाया..."

(1) तफ़सीर अल-बगवी 3/369। (2) फ़ी मानीही 2/268। (3) फ़ी इ'राबुल क़ुरआन 3/161, और उससे पहले का हिस्सा। (4) अज़-ज़ज्जाज की मानी अल-क़ुरआन 4/67-68 में इसी तरह की बात है। (5) 11/118 और उसके बाद।

سورة الفرقان، آیات ۳۵ - ۳۷ ۴۱۰

﴿إِلَى الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِايَتِنَا﴾: اس سے مراد فرعون، ہامان اور قبطی ہیں۔ ﴿فَدَمَّرْنَهُمْ﴾ کلام میں کچھ پوشیدہ ہے، یعنی: انہوں نے ان دونوں کو جھٹلایا ﴿فَدَمَّرْنَهُمْ تَدْمِيرًا﴾ یعنی: ہم نے انہیں پوری طرح ہلاک کر دیا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَوْمَ نُوحٍ لَّمَّا كَذَّبُوا الرُّسُلَ أَغْرَقْنَهُمْ وَجَعَلْنَهُمْ لِلنَّاسِ ءَايَةً وَأَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ عَذَابًا أَلِيمًا ۳۷﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَوْمَ نُوحٍ﴾ لفظ "قوم" کے نصب کے بارے میں چار اقوال ہیں:

پہلا: "دَمَّرْنَاهُمْ" میں ہا اور میم (ضمیر) پر عطف۔ دوسرا: "اذکر" (ذکر کرو) کے معنی میں۔ تیسرا: ایک ایسے پوشیدہ فعل کے ذریعے جس کی تفسیر اس کے بعد والا جملہ کر رہا ہے، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: "اور ہم نے قومِ نوح کو غرق کیا، ہم نے انہیں غرق کیا"۔ چوتھا: یہ کہ یہ "أَغْرَقْنَاهُمْ" کی وجہ سے منسوب ہے، یہ الفراء (۲) کا قول ہے۔ النحاس (۳) نے اس کو رد کیا ہے، انہوں نے کہا: کیونکہ "أغرقنا" ان افعال میں سے نہیں ہے جو دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوتے ہیں، اس لیے یہ ضمیر اور "قَوْمَ نُوحٍ" دونوں میں عمل نہیں کر سکتا۔

﴿لَمَّا كَذَّبُوا الرُّسُلَ﴾ صنف (جمع) کا ذکر کیا گیا ہے لیکن مراد صرف نوح (علیہ السلام) ہیں؛ کیونکہ اس وقت ان کی طرف نوح کے علاوہ کوئی رسول نہیں تھا، پس نوح (علیہ السلام) تو صرف "لا الہ الا اللہ" اور اللہ جو نازل فرماتا ہے اس پر ایمان کے ساتھ بھیجے گئے تھے۔ چنانچہ جب انہوں نے انہیں جھٹلایا، تو یہ ان کے بعد اس کلمہ کے ساتھ بھیجے گئے ہر رسول کو جھٹلانا تھا (٤)۔

اور کہا گیا ہے: بے شک جس نے ایک رسول کو جھٹلایا، اس نے تمام رسولوں کو جھٹلایا؛ کیونکہ وہ ایمان میں ان کے درمیان فرق نہیں کرتے، اور اس لیے کہ کوئی نبی ایسا نہیں ہے جو اللہ تعالیٰ کے باقی تمام انبیاء کی تصدیق نہ کرتا ہو، تو جس نے ان میں سے کسی ایک نبی کو جھٹلایا، اس نے ان تمام کو جھٹلایا جنہوں نے انبیاء میں سے اس کی تصدیق کی تھی۔

﴿أَغْرَقْنَاهُمْ﴾ یعنی: طوفان کے ذریعے، جیسا کہ پہلے "ہود" (٥) میں گزر چکا ہے۔ ﴿وَجَعَلْنَاهُمْ لِلنَّاسِ﴾۔

(١) تفسیر البغوی ٣/٣٦٩۔ (٢) فی معانیہ ٢/٢٦٨۔ (٣) فی اعراب القرآن ٣/١٦١، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (٤) الزجاج کی معانی القرآن ٤/٦٧-٦٨ میں اسی طرح کی بات ہے۔ (٥) ١١/١١٨ اس کے بعد۔

Surah Al-Furqan: Verse 38 411 {A sign} i.e., a clear sign of Our power. {And We have prepared for the wrongdoers} i.e., for the polytheists from the people of Noah {a painful punishment} i.e., in the hereafter. It was also said: this is My way with every wrongdoer. Allah's saying: {And 'Aad and Thamud and the companions of the well and many generations between that} [38] Allah's saying: {And 'Aad and Thamud and the companions of the well and many generations between that}, all of it is conjoined to "the people of Noah" if "the people of Noah" is in the accusative case due to conjunction, or it means: "Remember...". It is also possible that all of it is in the accusative case being conjoined to the hidden pronoun in "We destroyed them" (dammarnahum), or to the hidden pronoun in "We made them" (ja'alnahum), which is the choice of Al-Nahhas (1); because it is closer to it. It is also possible to be in the accusative case by a hidden verb, i.e., "Remember 'Aad who denied Hud; so Allah destroyed them with the barren wind, and Thamud who denied Salih; so they were destroyed by the earthquake." {And the companions of the well (Al-Rass)} and Al-Rass in the speech of the Arabs: The well that is not lined with stones (2), and the plural is 'Risas'. He said: "Short people digging the wells (Risas)" (3) meaning mineral wells (4). Ibn Abbas said: I asked Ka'b about the companions of Al-Rass, he said: the companion of "Ya-Sin" who said: {O my people, follow the messengers} [Ya-Sin: 20] his people killed him and threw him (rassuhu) into a well called Al-Rass, they cast him into it, and thus said Muqatil. Al-Suddi said: they are the people of the story of "Ya-Sin" from Antioch, and Al-Rass is a well in Antioch; they killed Habib Al-Najjar, the believer of the family of "Ya-Sin", in it, so they were attributed to it (5).

---

(1) In I'rab al-Qur'an 3/161. And what precedes it is from it. (2) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/92, and Al-Razi in his Tafsir 24/82 on the authority of Abu 'Ubaydah. In most language books, 'Al-Rass' is a stone-lined well. He said in Al-Sihah: it is one of the words with opposite meanings (Addad). And it will come. (3) The second half of a verse by Al-Nabigha al-Ja'di, and it is in his Diwan p. 82. Its beginning: "I preceded to a water source...". Al-Fart: the water that precedes others, and 'Tanabila': plural of 'Tibal' and 'Tibalah', which is short. Al-Qamus (fart) (nabal). (4) Tafsir Gharib al-Qur'an p. 313. (5) Similar words in Al-Wasit 3/340, and see Al-Muharrar al-Wajiz 4/210.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 38 411 {एक निशानी} यानी: हमारी शक्ति का एक स्पष्ट संकेत। {और हमने ज़ालिमों के लिए तैयार कर रखा है} यानी: नूह की क़ौम के मुशरिकों के लिए {एक दुखद यातना} यानी: आख़िरत (परलोक) में। और कहा गया है: यानी: हर ज़ालिम के साथ मेरा यही तरीका है। अल्लाह का कथन: {और आद और समूद और कुएँ वालों को और उनके बीच की बहुत-सी नस्लों को} [38] अल्लाह का कथन: {और आद और समूद और कुएँ वालों को और उनके बीच की बहुत-सी नस्लों को}, यह सब "नूह की क़ौम" के साथ जुड़ा हुआ है यदि "नूह की क़ौम" 'मन्सूब' (accusative case) में हो, या इसका अर्थ है: "याद करो..."। यह भी संभव है कि यह सब 'मन्सूब' हो क्योंकि यह "हमने उन्हें नष्ट कर दिया" (दम्मरनाहुम) में छिपे हुए सर्वनाम (pronoun) से जुड़ा है, या "हमने उन्हें बनाया" (जा'अलनाहुम) में छिपे हुए सर्वनाम से जुड़ा है, जो अल-नहहास (1) की पसंद है; क्योंकि यह इसके अधिक निकट है। यह एक छिपे हुए क्रिया (verb) द्वारा भी 'मन्सूब' हो सकता है, यानी: "याद करो आद को जिन्होंने हूद को झुठलाया; तो अल्लाह ने उन्हें बाँझ हवा से नष्ट कर दिया, और समूद जिन्होंने सालेह को झुठलाया; तो वे भूकंप से नष्ट हो गए।" {और कुएँ वाले (असहाब अर-रस्स)} और अरबों की भाषा में 'अर-रस्स': वह कुआँ जो पत्थरों से मढ़ा न गया हो (2), और इसका बहुवचन 'रिसास' है। उन्होंने कहा: "छोटे कद के लोग कुएँ(रिसास) खोदते हैं" (3) यानी खनिज कुएँ(4)। इब्न अब्बास ने कहा: मैंने काब से 'असहाब अर-रस्स' के बारे में पूछा, उन्होंने कहा: "या-सीन" का वह साथी जिसने कहा था: {हे मेरी क़ौम! रसूलों का अनुसरण करो} [या-सीन: 20] उसकी क़ौम ने उसे मार डाला और उसे 'रस्स' नामक कुएँ में डाल दिया, उन्होंने उसे उसमें फेंक दिया, और मुक़ातिल ने भी यही कहा। अल-सुद्दी ने कहा: वे अंताकिया के"या-सीन" की कहानी वाले लोग हैं, और 'अर-रस्स' अंताकिया में एक कुआँ है; उन्होंने उसमें "या-सीन" के परिवार के मोमिन हबीब अल-नज्जार को मार डाला था, इसलिए उनका नाम उसी से पड़ा (5)।

---

(1) इराब अल-क़ुरआन 3/161 में। और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। (2) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 3/92 में और अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 24/82 में अबू उबैदा के हवाले से इसका उल्लेख किया है। अधिकांश भाषा की पुस्तकों में 'रस्स' पत्थरों से मढ़ा हुआ कुआँ है। उन्होंने अल-सिहाह में कहा: यह विरोधाभासी अर्थ वाले शब्दों (अद्दाद) में से एक है। और यह आगे आएगा। (3) अल-नाबिगा अल-जदी की एक कविता का दूसरा हिस्सा, और यह उनके दीवान पृष्ठ 82 में है। इसका आरंभ है: "मैं एक जल स्रोत की ओर पहले पहुँचा..."। अल-फ़रत: वह पानी जो दूसरों से पहले हो, और 'तनाबिला': 'तिबाल' और 'तिबाला' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है छोटा कद। अल-क़ामूस

(फ़रत) (नबल)। (4) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन पृष्ठ 313। (5) अल-वसीत 3/340 में इसी तरह के शब्द, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/210 देखें।

سورہ الفرقان: آیت ۳۸ ٤١١ ﴿آية﴾ یعنی: ہماری قدرت کی ایک کھلی علامت۔ ﴿وأعتدنا للظالمين﴾ یعنی: قوم نوح کے مشرکین کے لیے ﴿عذاباً أليماً﴾ یعنی: آخرت میں۔ اور کہا گیا: یعنی: ہر ظالم کے بارے میں میرا یہی طریقہ ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وعاداً وثموداً وأصحاب الرس وقروناً بين ذلك كثيراً﴾ [۳۸] اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وعاداً وثموداً وأصحاب الرس وقروناً بين ذلك كثيراً﴾، یہ سب «قوم نوح» پر عطف ہے اگر «قوم نوح» عطف کی بنا پر منصوب ہو، یا اس کا مطلب ہے: "ذکر کرو..."۔ یہ بھی جائز ہے کہ یہ سب منصوب ہو اس بنا پر کہ یہ «دمرناهم» میں ضمیر پر عطف ہے، یا «جعلناهم» میں ضمیر پر، اور یہی النحاس (۱) کا اختیار کردہ قول ہے؛ کیونکہ یہ اس کے زیادہ قریب ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ کسی فعل مقدر کی وجہ سے منصوب ہو، یعنی: "ذکر کرو عاد کا جنہوں نے ہود کو جھٹلایا؛ تو اللہ نے انہیں بانجھ ہوا سے ہلاک کر دیا، اور ثمود کا جنہوں نے صالح کو جھٹلایا؛ تو وہ زلزلے سے ہلاک کر دیے گئے۔" ﴿وأصحاب الرس﴾ اور عربوں کے کلام میں 'الرس': وہ کنواں جو پتھروں سے منڈھا ہوا نہ ہو (۲)، اور اس کی جمع 'رساس' ہے۔ شاعر نے کہا: تَنَابِلَةٌ يَحْفِرُونَ الرِّسَاسَا (۳) یعنی معدنیات کے کنویں (٤)۔ ابن عباس نے کہا: میں نے کعب سے اصحاب الرس کے بارے میں پوچھا، انہوں نے کہا: وہ "یس" والا شخص جس نے کہا تھا: {اے میری قوم! رسولوں کی پیروی کرو} [یس: ۲۰] اس کی قوم نے اسے قتل کر دیا اور اسے ایک کنویں میں ڈال دیا جسے 'الرس' کہا جاتا تھا، انہوں نے اسے اس میں پھینک دیا، اور مقاتل نے بھی اسی طرح کہا۔ السدی نے کہا: وہ انطاکیہ کے قصہ "یس" والے لوگ ہیں، اور 'الرس' انطاکیہ میں ایک کنواں ہے؛ انہوں نے اس میں آل "یس" کے مومن حبیب نجار کو قتل کیا تھا، پس ان کی نسبت اسی کی طرف کر دی گئی (٥)۔

(١) اعراب القرآن ٣/ ١٦١ میں۔ اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (٢) اس کا ذکر زمخشری نے الکشاف ٣/ ٩٢ میں اور رازی نے اپنی تفسیر ٢٤/ ٨٢ میں ابو عبیدہ کے حوالے سے کیا ہے۔ اور اکثر لغت کی کتابوں میں ہے کہ الرس: منڈھا ہوا کنواں ہے۔ صحاح میں کہا: یہ اضداد (الٹ معنی والے الفاظ) میں سے ہے۔ اور یہ آگے آئے گا۔ (٣) النابغہ الجعدی کے ایک شعر کا دوسرا مصرع، اور یہ ان کے دیوان ص ٨٢ میں ہے۔ اس کا پہلا مصرع ہے: "سبقتُ إلی فرطٍ ناہلٍ"۔ الفرط: وہ پانی جو دوسروں سے پہلے ہو، اور 'تنابلہ': تتبال اور تتبالہ کی جمع ہے، جس کا مطلب ہے پستہ قد۔ القاموس (فرط) (نبل)۔ (٤) تفسیر غریب القرآن ص ٣١٣۔ (٥) الوسیط ٣/ ٣٤٠ میں اسی طرح کی بات ہے، اور دیکھئے المحرر الوجیز ٤/ ٢١٠۔

Surah Al-Furqan: Verse 38 412

Ali (may Allah be pleased with him) said (1): They were a people who worshipped a pine tree. Their Prophet, who was from the descendants of Judah, prayed against them. The tree withered, so they killed him and threw him into a well. Then a black cloud overshadowed them and burned them.

Ibn Abbas said: They were a people in Azerbaijan (2) who killed prophets (3). Consequently, their trees and crops dried up, and they died of hunger and thirst.

Wahb bin Munabbih said: They were the people of a well, living around it and owning livestock. They worshipped idols, so Allah sent Shuaib to them. They rejected and harmed him, persisting in their disbelief and tyranny. While they were in their homes around the well, it collapsed with them and their dwellings; Allah caused the earth to swallow them, and they all perished (4).

Qatadah said: The People of the Well (Ashab al-Rass) and the People of the Wood (Ashab al-Aykah) were two nations to whom Allah sent Shuaib. They rejected him, so Allah punished them with two different punishments. Qatadah said: Ar-Rass is a village in Falj al-Yamamah (5).

Ikrimah said: They were a people who threw their prophet alive into a well (6). The evidence for this is what Muhammad bin Ka'b al-Qurazi narrated from someone: The Prophet (peace be upon him) said: “The first person to enter Paradise on the Day of Resurrection is a black slave. This is because Allah the Almighty sent a prophet to his people, and no one believed in him except that black slave. The people of the village dug a well and threw their prophet into it alive, covering it with a massive stone. The black slave used to gather firewood on his back and sell it, bringing the prophet his food and drink. Allah would assist him in lifting that rock to lower the food to him. While he was gathering firewood, he fell asleep, and Allah caused him to sleep for seven years.”

(1) His statement was mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/211, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/90. (2) Narrated by Ibn Abi Hatim 8/2695 (15173). (3) In (D) and (Z): "a prophet". See Arais al-Majalis p. 152. (4) Al-Wasit 3/341, and Zad al-Masir 6/90. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/210. Qatadah's second statement was narrated by al-Tabari 17/452. (6) Narrated by al-Tabari 17/452 without the words: "alive".

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 38 412

अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा (1): वे एक ऐसे लोग थे जो चीड़ के पेड़ की पूजा करते थे। उनके नबी (पैगंबर), जो यहूदा के वंशज थे, ने उनके खिलाफ दुआ की। पेड़ सूख गया, इसलिए उन्होंने उन्हें मार दिया और एक कुएं में फेंक दिया। फिर एक काले बादल ने उन पर छाया की और उन्हें जला दिया।

इब्न अब्बास ने कहा: वे अज़रबैजान के लोग थे (2) जिन्होंने पैगंबरों की हत्या की थी (3)। परिणामस्वरूप, उनके पेड़ और फसलें सूख गईं, और वे भूख और प्यास से मर गए।

वहब बिन मुनब्बिह ने कहा: वे एक कुएं के पास रहने वाले पशुपालक लोग थे जो मूर्तियों की पूजा करते थे। अल्लाह ने शुएब (अ.) को उनके पास भेजा, लेकिन उन्होंने उन्हें झुठलाया और प्रताड़ित किया, और अपने कुफ़्र और सरकशी पर अड़े रहे। जब वे कुएं के पास अपने घरों में थे, तो कुआँ उनके और उनके घरों के साथ ढह गया; अल्लाह ने उन्हें ज़मीन में धँसा दिया, और वे सब नष्ट हो गए (4)।

क़तादा ने कहा: 'अस्हाब-ए-रस्स' (कुएं वाले) और 'अस्हाब-ए-ऐका' (बन वाले) दो ऐसी जातियां थीं जिनके पास अल्लाह ने शुएब (अ.) को भेजा था। उन्होंने उन्हें झुठलाया, इसलिए अल्लाह ने उन्हें दो अलग-अलग दंड दिए। क़तादा ने कहा: अर-रस्स 'फलज अल-यामामा' का एक गाँव है (5)।

अक्रमा ने कहा: वे ऐसे लोग थे जिन्होंने अपने पैगंबर को जीवित ही कुएं में फेंक दिया था (6)। इसका प्रमाण मुहम्मद बिन काब अल-क़ुरज़ी द्वारा वर्णित वह बात है: पैगंबर (ﷺ) ने कहा: "क़यामत के दिन जन्नत में दाखिल होने वाला पहला व्यक्ति एक काला दास होगा। इसका कारण यह है कि अल्लाह तआला ने एक पैगंबर को उनके लोगों की ओर भेजा, और उस काले दास के अलावा किसी ने उन पर विश्वास नहीं किया। गाँव वालों ने एक कुआँ खोदा और अपने पैगंबर को जीवित उसमें फेंक दिया, और उसे एक विशाल पत्थर से ढँक दिया। वह काला दास अपनी पीठ पर लकड़ी इकट्ठा करता और उसे बेचता था, और उनके लिए खाना-पीना लाता था। अल्लाह उस पत्थर को उठाने में उसकी मदद करता ताकि वह खाना उन तक पहुँचा सके। एक दिन जब वह लकड़ी इकट्ठा कर रहा था, तो उसे नींद आ गई और अल्लाह ने उसे सात साल तक सुलाए रखा।"

(1) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/211 में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/90 में उनके इस कथन का उल्लेख किया है। (2) इसे इब्न अबी हातिम 8/2695 (15173) ने उद्धृत

किया है। (3) (द) और (ज़) प्रतियों में: "एक नबी"। देखिए अराइस अल-मजालिस पृ. 152। (4) अल-वसीत 3/341, और ज़ाद अल-मसीर 6/90। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/210। क़तादा का दूसरा कथन अल-तबरी 17/452 द्वारा उद्धृत है। (6) इसे अल-तबरी 17/452 ने बिना इस शब्द के उद्धृत किया है: "जीवित"।

سورہ الفرقان: آیت 38 412

حضرت علی (رضی اللہ عنہ) نے فرمایا (1): وہ ایسی قوم تھی جو صنوبر کے درخت کی پوجا کرتی تھی، تو ان کے نبی نے ان پر بددعا کی؛ وہ یہودا کی اولاد میں سے تھے، چنانچہ وہ درخت سوکھ گیا، تو انہوں نے نبی کو قتل کر کے کنویں میں ڈال دیا، پھر ایک سیاہ بادل نے ان پر سایہ کیا اور انہیں جلا ڈالا۔

ابن عباس نے کہا: وہ آذربائیجان کی ایک قوم تھی (2)؛ جنہوں نے انبیاء کو قتل کیا تھا (3)، چنانچہ ان کے درخت اور فصلیں خشک ہو گئیں، اور وہ بھوک اور پیاس سے مر گئے۔

وہب بن منبہ نے کہا: وہ کنویں والے تھے جو اس کے گرد رہتے تھے اور مویشی رکھتے تھے، وہ بتوں کی عبادت کرتے تھے، تو اللہ نے ان کی طرف حضرت شعیب کو بھیجا، انہوں نے انہیں جھٹلایا اور تکلیف دی، اور اپنے کفر و سرکشی پر اڑے رہے۔ جب وہ کنویں کے گرد اپنے گھروں میں تھے، تو کنواں ان کے گھروں سمیت گر پڑا؛ اللہ نے انہیں زمین میں دھنسا دیا، اور وہ سب ہلاک ہو گئے (4)۔

قتادہ نے کہا: اصحاب الرس اور اصحاب الایکہ دو ایسی امتیں تھیں جن کی طرف اللہ نے حضرت شعیب کو بھیجا، انہوں نے انہیں جھٹلایا، تو اللہ نے انہیں دو عذابوں میں مبتلا کیا۔ قتادہ نے کہا: الرس، فلج الیمامہ کی ایک بستی ہے (5)۔

عکرمہ نے کہا: وہ ایسی قوم تھی جنہوں نے اپنے نبی کو زندہ کنویں میں ڈال دیا تھا (6)۔ اس کی دلیل وہ روایت ہے جو محمد بن کعب القرظی نے بیان کی: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "قیامت کے دن جنت میں سب سے پہلے داخل ہونے والا ایک سیاہ غلام ہوگا، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ

نے ایک قوم کی طرف ایک نبی بھیجا، تو اس سیاہ غلام کے علاوہ کوئی ان پر ایمان نہ لایا، بستی والوں نے ایک کنواں کھودا اور اپنے نبی کو زندہ اس میں پھینک دیا، اور اس پر ایک بہت بھاری پتھر رکھ دیا، وہ سیاہ غلام اپنی پیٹھ پر لکڑیاں ڈھوتا اور انہیں فروخت کرتا تھا، اور ان (نبی) کے لیے کھانا پینا لاتا تھا، اللہ اس پتھر کو اٹھانے میں اس کی مدد کرتا یہاں تک کہ وہ کھانا ان تک پہنچا دیتا، اسی دوران جب وہ لکڑیاں جمع کر رہا تھا تو سو گیا، اللہ نے اسے سات سال تک سلا دیا"۔

(1) ان کا یہ قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4 / 211 اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 6 / 90 میں ذکر کیا ہے۔ (2) اسے ابن ابی حاتم 8 / 2695 (15173) نے روایت کیا ہے۔ (3) نسخہ (د) اور (ز) میں ہے: "نبیاً"۔ دیکھئے عرائس المجالس ص 152۔ (4) الوسیط 3 / 341 ، اور زاد المسیر 6 / 90۔ (5) المحرر الوجیز 4 / 210۔ اور قتادہ کا دوسرا قول طبری نے 17 / 452 میں روایت کیا ہے۔ (6) اسے طبری نے 17 / 452 میں لفظ "حیّاً" کے بغیر روایت کیا ہے۔

sleeping, then he woke up from his sleep, stretched and leaned on his other side, and Allah struck his ear for seven years. Then he woke up, carried the bundle of firewood, sold it, and brought his food and drink to the well, but did not find him. His people had been shown a sign by Allah Almighty, so they brought him out, believed in him, and spoke the truth of him, and that prophet died. The Prophet ﷺ said: "That black slave is the first to enter Paradise"(1). This report was mentioned by Al-Mahdawi and Al-Thalabi, and the wording is by Al-Thalabi. He said: These people believed in their prophet, so it is not permissible for them to be the People of Ar-Rass; because Allah Almighty informed about the People of Ar-Rass that He destroyed them, unless they were destroyed by events they originated after their prophet.

Al-Kalbi said: The People of Ar-Rass are a people to whom Allah sent a prophet, and they ate him. They were the first whose women practiced lesbianism(2); mentioned by Al-Mawardi.

And it was said: They are the People of the Ditch (Ashab al-Ukhdud) who dug the ditches and burned the believers in them(3), and it will come(4).

And it was said: They are remnants of the people of Thamud, and that 'Ar-Rass' is the well mentioned in 'Al-Hajj' in His saying: {And a deserted well}(5) [Verse: 45] according to what preceded(6).

And in As-Sahhah: Ar-Rass is the name of a well that belonged to the remnants of Thamud.

Ja'far bin Muhammad said on the authority of his father: The People of Ar-Rass were a people who used to approve for their women...

---

(1) Reported by Al-Tabari 17/454-455. And Al-Thalabi's following words are in it. Ibn Kathir said in his Tafsir 6/112: In it is strangeness and denial, and perhaps there is an insertion in it, and Allah knows best. (2) In (z), and Al-Nukat wa'l-Uyun 4/146, and Zad al-Masir 6/90: magic, and what is established from (d), (zha), and (m). See 'Ara'is al-Majalis p. 151 and beyond; he mentioned the story of the People of Ar-Rass quoting Al-Kalbi and others, and did not resort to mentioning magic. And Allah knows best. (3) Tafsir al-Baghawi 3/369. (4) In the interpretation of the Almighty's saying: {Cursed were the companions of the trench} [Al-Buruj: 4]. (5) Tafsir al-Baghawi 3/369, and Al-

Tabari reported it 17/452 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, in brief. (6) 14/417.

सूरा अल-फ़ुरकान: आयत 38 413

सोते हुए, फिर वह अपनी नींद से जागा, अंगड़ाई ली और अपनी दूसरी करवट पर टिक गया, तो अल्लाह ने सात साल तक उसके कान पर थपकी दी (सुला दिया)। फिर वह जागा, लकड़ी का गट्ठा उठाया, उसे बेचा, और अपना खाना-पीना कुएं पर ले आया, लेकिन उसे नहीं पाया। अल्लाह तआला ने उसकी कौम को एक निशानी दिखाई थी, तो उन्होंने उसे बाहर निकाला, उस पर ईमान लाए और उसकी सच्चाई को माना, और वह नबी वफात पा गए। नबी ﷺ ने फरमाया: "वह काला गुलाम जन्नत में दाखिल होने वाला पहला व्यक्ति है"(1)। अल-महदवी और अल-थलाबी ने इस खबर का जिक्र किया है, और शब्द अल-थलाबी के हैं। उन्होंने कहा: ये लोग अपने नबी पर ईमान लाए थे, इसलिए यह जायज नहीं है कि वे असहाब-ए-रस्स (Ar-Rass वाले) हों; क्योंकि अल्लाह तआला ने असहाब-ए-रस्स के बारे में बताया है कि उसने उन्हें तबाह कर दिया, सिवाय इसके कि वे अपने नबी के बाद किए गए नए कामों (बुराइयों) के कारण तबाह हुए हों।

अल-कल्बी ने कहा: असहाब-ए-रस्स एक ऐसी कौम थी जिसकी ओर अल्लाह ने एक नबी भेजा, तो उन्होंने उसे खा लिया। वे पहले लोग थे जिनकी औरतों ने समलैंगिकता (लेस्बियनिज्म) का काम किया(2); इसका जिक्र अल-मावर्दी ने किया है।

और यह कहा गया है: वे असहाब-उल-उखदूद (खाई वाले) हैं जिन्होंने खाइयां खोदीं और उनमें मोमिनों को जला दिया(3), और यह आगे आएगा(4)।

और यह कहा गया है: वे समूद की कौम के अवशेष हैं, और 'अल-रस्स' वही कुआं है जिसका जिक्र 'अल-हज्ज' में उनके इस कौल में है: {और एक वीरान कुआं}(5) [आयत: 45] जैसा कि पहले बताया जा चुका है(6)।

और अल-सिहाह में है: अल-रस्स एक कुएं का नाम है जो समूद के बचे हुए लोगों का था।

जाफर बिन मुहम्मद ने अपने पिता से रिवायत की: असहाब-ए-रस्स एक ऐसी कौम थी जो अपनी औरतों के लिए पसंद करती थी...

---

(1) अल-तबरी 17/454-455 द्वारा वर्णित। और अल-थलाबी की आने वाली बात इसमें है। इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 6/112 में कहा: इसमें अजनबीपन और नकार है, और शायद इसमें कुछ मिलावट है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। (2) (ज़) में, और अल-नुक़ात वल-उयून 4/146, और ज़ाद

अल-मसीर 6/90 में: जादू, और (द), (ज़ाह) और (म) से जो साबित है। अराइस अल-मजालिस पेज 151 और उसके बाद देखें; उन्होंने अल-कल्बी और अन्य के हवाले से असहाब-ए-रस्स की कहानी का जिक्र किया है, और जादू का जिक्र नहीं किया। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 3/369। (4) अल्लाह तआला के इस कौल की तफ़सीर में: {खाई वाले हलाक किए गए} [अल-बुरूज: 4]। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/369, और अल-तबरी ने इसे इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से संक्षेप में 17/452 में वर्णित किया है। (6) 14/417।

سورة الفرقان: آیت 38 413

سوتے ہوئے، پھر وہ اپنی نیند سے بیدار ہوا، انگڑائی لی اور اپنی دوسری کروٹ پر ٹیک لگائی، تو اللہ نے سات سال تک اس کے کان پر مہر لگا دی (سلا دیا)۔ پھر وہ بیدار ہوا، لکڑیوں کا گٹھا اٹھایا، اسے بیچا، اور اپنا کھانا پینا کنویں کے پاس لایا، لیکن اسے نہ پایا۔ اللہ تعالیٰ نے اس کی قوم کو ایک نشانی دکھائی تھی، تو انہوں نے اسے نکالا، اس پر ایمان لائے اور اس کی تصدیق کی، اور وہ نبی وفات پا گئے۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "وہ سیاہ فام غلام جنت میں داخل ہونے والا سب سے پہلا شخص ہے"(1)۔ اس خبر کا ذکر المہدوی اور الثعلبی نے کیا ہے، اور الفاظ الثعلبی کے ہیں۔ انہوں نے کہا: یہ لوگ اپنے نبی پر ایمان لائے تھے، لہذا یہ جائز نہیں کہ وہ اصحابِ رس ہوں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اصحابِ رس کے بارے میں بتایا ہے کہ اس نے انہیں ہلاک کر دیا، الا یہ کہ وہ اپنے نبی کے بعد پیدا کردہ نئے واقعات (برائیوں) کی وجہ سے ہلاک ہوئے ہوں۔

الکلبی نے کہا: اصحابِ رس وہ قوم تھی جن کی طرف اللہ نے ایک نبی بھیجا تو انہوں نے اسے کھا لیا۔ وہ پہلے لوگ تھے جن کی عورتوں نے باہم ہم جنسی (سحق) کی(2)؛ اس کا ذکر الماوردی نے کیا ہے۔

اور کہا گیا ہے: وہ اصحابِ اخدود ہیں جنہوں نے خندقیں کھودیں اور ان میں مومنوں کو جلا دیا(3)، اور یہ آگے آئے گا(4)۔

اور کہا گیا ہے: وہ قومِ ثمود کے بچے ہوئے لوگ ہیں، اور 'الرس' وہی کنواں ہے جس کا ذکر 'الحج' میں اس قول میں ہے: ﴿وَبِئْرٍ مُعَطَّلَةٍ﴾(5) [آیت: 45] جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(6)۔

اور الصحاح میں ہے: الرس ایک کنویں کا نام ہے جو ثمود کے باقی ماندہ لوگوں کا تھا۔

جعفر بن محمد نے اپنے والد سے روایت کی: اصحابِ رس وہ قوم تھی جو اپنی عورتوں کے لیے پسند کرتے تھے...

---

(١) اسے الطبری نے ٤٥٤/١٧-٤٥٥ میں روایت کیا ہے۔ اور الثعلبی کا آنے والا کلام اسی میں ہے۔ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ١١٢/٦ میں کہا: اس میں غرابت اور نکارت ہے، اور شاید اس میں کوئی ادراج (ملاوٹ) ہو، واللہ اعلم۔ (٢) (ز) میں، اور النکت والعیون ١٤٦/٤ میں، اور زاد المسیر ٩٠/٦ میں: السحر (جادو)، اور (د)، (ظ) اور (م) سے جو ثابت ہے۔ عرائس المجالس ص ١٥١ اور اس کے بعد دیکھیں؛ انہوں نے الکلبی اور دیگر کے حوالے سے اصحابِ رس کا قصہ ذکر کیا ہے، اور جادو کا ذکر نہیں کیا۔ واللہ اعلم۔ (٣) تفسیر البغوی ٣٦٩/٣۔ (٤) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں: ﴿قُتِلَ أَصْحَبُ الْأُخْدُودِ﴾ [البروج: ٤]۔ (٥) تفسیر البغوی ٣٦٩/٣، اور اسے الطبری نے ٤٥٢/١٧ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مختصراً روایت کیا ہے۔ (٦) ٤١٧/١٤۔

...lesbianism, and all their women were lesbians (1). It was narrated from the hadith of Anas that the Messenger of Allah ﷺ said: "Among the signs of the Hour is that men will suffice with men and women with women, and that is lesbianism (as-sihaq)" (2).

It was said: Ar-Rass is water and palm trees for the Bani Asad. It was also said: Accumulated snow in the mountains; mentioned by Al-Qushayri. What we mentioned first is the well-known one, which is (3) every dug hole, such as a grave, a mine, or a well. Abu Ubaidah said: Ar-Rass is every unlined well; its plural is risas. The poet said:

And they are traveling to their land ... oh, I wish they were digging wells (ar-risasa) (4)

Ar-Rass is the name of a valley in Zuhair's saying:

They set out early and traveled at dawn ... and for the valley of Ar-Rass they were like a hand to a mouth (5)

I dug (rassastu) a well (rassan): I dug a well. And the dead person was buried (rassa), meaning: entombed. Ar-Rass: reconciling people, and also causing corruption, and it occurred between them; so it is one of the opposites (contranyms) (6).

It has been said about the companions of Ar-Rass other than what we mentioned, as mentioned by Al-Tha'labi and others.

"And many generations between that" means: nations known only to Allah between the people of Noah, 'Ad, Thamud, and the companions of Ar-Rass.

---

(1) See Majma' al-Bayan 19/107. (2) Narrated similarly by Al-Tabarani in Al-Awsat (1090) and narrated by Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (5467) - (5469) and he weakened its chain of narration then said: However, if some parts are joined to others, it gains strength, and Allah knows best. It has a supporting narration from the hadith of Ibn Masud narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (10556) at length. Al-Haythami said in Al-Majma' 7/323: Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat and Al-Kabir, and it contains Saif bin Miskin, who is weak. (3) In (Z): And it was said it is.. (4) We did not find it. (5) Diwan Zuhair p. 10, and his saying: "like a hand to a mouth," it has the meaning of the Arabic proverb: "closer than a hand to a mouth." See Al-Mustaqsa by Al-Zamakhshari 1/279. (6) Al-Sihah (rassas).

...सिहाक़ (महिला समलैंगिकता), और उनकी सभी महिलाएँ सिहाक़ात (समलैंगिक) थीं (1)। अनस की हदीस से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क़यामत की निशानियों में से यह है कि पुरुष पुरुषों से और महिलाएँ महिलाओं से संतुष्ट होंगे, और वही सिहाक़ है" (2)।

कहा गया: 'अर-रस्स' बनी असद के लिए पानी और खजूर के पेड़ हैं। और कहा गया: पहाड़ों में जमी हुई बर्फ़ अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है। जो हमने पहले उल्लेख किया है वह प्रसिद्ध है, और वह है (3) हर खुदा हुआ गड्ढा, जैसे कब्र, खदान और कुआँ। अबू उबैदाह ने कहा: 'अर-रस्स' हर वह कुआँ है जिसे ईंटों से नहीं बनाया गया हो; इसका बहुवचन 'रिसास' है। कवि ने कहा:

और वे अपनी भूमि की ओर जा रहे हैं... काश वे कुएं(अर-रिसासा) खोद रहे होते (4)

और जुहैर के इस कथन में 'अर-रस्स' एक घाटी का नाम है:

वे सुबह सवेरे निकले और भोर में चले... और अर-रस्स की घाटी के लिए वे वैसे ही थे जैसे मुंह के लिए हाथ (5)

'रस्सतु रस्सन': मैंने एक कुआँ खोदा। और 'रस्स अल-मय्यित', अर्थात: मृत को दफनाया गया। और 'अर-रस्स': लोगों के बीच मेल-मिलाप करना, और बिगाड़ पैदा करना भी, और यह उनके बीच हुआ; तो यह विरोधाभासी शब्दों (Antonyms) में से है (6)।

'असहाब-ए-रस्स' (रस्स वालों) के बारे में हमारे द्वारा बताए गए के अलावा भी कहा गया है, जैसा कि अल-थालाबी और अन्य ने उल्लेख किया है।

"और उनके बीच बहुत सी नस्लें" अर्थात: ऐसी कौमें जिन्हें नूह, आद, समूद और असहाब-ए-रस्स की कौमों के बीच केवल अल्लाह ही जानता है।

---

(1) मज्मा अल-बयान 19/107 देखें। (2) इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत (1090) में इसी तरह उद्धृत किया है और अल-बैहकी ने अल-शुअब (5467) - (5469) में उद्धृत किया है और इसकी सनद को कमजोर बताया है, फिर कहा: सिवाय इसके कि जब इसके कुछ हिस्सों को दूसरों से जोड़ा जाता है, तो यह मजबूती प्राप्त करता है, और अल्लाह बेहतर जानता है। इब्न मसूद की हदीस से इसकी एक गवाही है जिसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (10556) में विस्तार से उद्धृत किया है। अल-

हैथमी ने अल-मज्मा 7/323 में कहा: अल-तबरानी ने इसे अल-अवसत और अल-कबीर में रिवायत किया है, और इसमें सैफ बिन मिस्किन है, जो कमजोर है। (3) (ज़) में: और कहा गया कि वह है.. (4) हमें यह नहीं मिला। (5) दीवान जुहैर पृ. 10, और उनका कहना: "मुंह के लिए हाथ की तरह", इसका अर्थ अरबी मुहावरे के समान है: "मुंह के हाथ से ज्यादा करीब"। अल-ज़मखशारी द्वारा अल-मुस्तक़सा 1/279 देखें। (6) अल-सिह़ाह़ (रस्सस)।

السَّحْق (عورتوں کا آپس میں شہوت رانی کرنا)، اور ان کی تمام عورتیں سحاقات تھیں(1)۔ انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «قیامت کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ مرد مردوں پر اور عورتیں عورتوں پر اکتفا کریں گی، اور یہی السَّحْق ہے»(2)۔

کہا گیا: الرَّسُّ بنی اسد کے لیے پانی اور کھجور کے درخت ہیں۔ اور کہا گیا: پہاڑوں میں جمی ہوئی برف؛ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے۔ جو ہم نے پہلے ذکر کیا وہی معروف ہے، اور وہ ہے(3) ہر کھدا ہوا گڑھا، جیسے قبر، کان اور کنواں۔ ابو عبیدہ نے کہا: الرَّسُّ ہر وہ کنواں ہے جس کی منڈیر نہ بنائی گئی ہو؛ اس کی جمع رِساس ہے۔ شاعر نے کہا:

وهم سائرون إلى أرضهم ... فيا ليتهم يحفرون الرَّساسا(4)

والرَّسُّ اسمُ وادٍ في قول زهير:

بَكَرْنَ بُكوراً واستَحَرْنَ بِسُحْرةٍ ... فهنَّ لوادي الرَّسِّ كاليَد للفمِ(5)

ورسستُ رسَّاً: حفرتُ بئراً. ورَسَّ الميتُ، أي: قُبر. والرَّسُّ: الإصلاح بين الناس، والإفساد أيضاً، وقد رست بينهم؛ فهو من الأضداد(6).

وقد قيل في أصحاب الرَّسِّ غيرُ ما ذكرنا، ذكره الثعلبي وغيره.

﴿وَقُرُوناً بَيْنَ ذَلِكَ كَثِيراً﴾ أي: أمماً لا يعلمهم إلا الله بين قوم نوح وعاد وثمود وأصحاب الرَّسِّ.

---

(1) ينظر مجمع البيان 107/19. (2) أخرجه بنحوه الطبراني في الأوسط (1090) وأخرجه البيهقي في الشعب (5467) - (5469) وضعف إسناده ثم قال: غير أنه إذا ضم بعضه إلى بعض أخذ قوة، والله

أعلم. وله شاهد من حديث ابن مسعود رضي الله عنه أخرجه الطبراني في الكبير (10556) مطولاً. قال الهيثمي في المجمع 323/7: رواه الطبراني في الأوسط والكبير، وفيه سيف بن مسكين، وهو ضعيف.

(3) في (ظ): وقيل هو .. (4) لم نقف عليه. (5) ديوان زهير ص 10، وقوله: كاليد للفم، هو بمعنى المثل العربي: أقرب من يد إلى فم. ينظر المستقصى للزمخشري 279/1. (6) الصحاح (رسس).

It is narrated from Ar-Rabi' bin Khuthaym that he fell ill, and it was said to him: "Will you not seek medical treatment? For the Messenger of Allah (peace be upon him) commanded it." He said: "I intended to do so, then I thought to myself: behold, 'Aad, Thamud, the people of Ar-Rass, and many generations between them,' they were more numerous and more intense in their greed for gathering wealth, and there were doctors among them, yet neither the healer nor the one being healed remains. So he refused to be treated (1), and he did not live but five days until he died, may Allah have mercy on him.

Allah Almighty's saying: {And to each We set forth parables, and each We destroyed with utter destruction.} [Al-Furqan: 39] Regarding His saying: {And to each We set forth parables}, Az-Zajjaj said: Meaning: And We warned everyone to whom We set forth parables (2), and We made the proof clear to them, and We did not set forth false parables for them as these disbelievers do. It was also said: It is in the accusative case (mansub) based on the estimation: 'We reminded each one,' and the like; because setting forth parables is a reminder and an exhortation; this was mentioned by Al-Mahdawi. And the meaning is the same. {and each We destroyed with utter destruction} means: We destroyed them with punishment. And 'tabbartu ash-shay'' means 'I broke the thing' (3). Al-Mu'arrij and Al-Akhfash said: We annihilated them completely. The 'Ta' and 'Ba' are substituted from 'Dal' and 'Meem'.

Allah Almighty's saying: {And they have surely come upon the town which was rained with an evil rain. Have they not then seen it? But they were not expecting any resurrection.} [Al-Furqan: 40] Regarding His saying: {And they have surely come upon the town}, it means the polytheists of Makkah. And the 'town' is the town of the people of Lot. And {an evil rain} refers to the stones with which they were rained upon. {Have they not then seen it?} meaning: in their travels so that they might take heed (4). Ibn Abbas said: The Quraysh, in their trade journeys to the Levant, used to pass by the cities of the people of Lot, as Allah Almighty said: {And indeed, you pass by them in the morning} [As-Saffat: 137], and He said:

(1) Narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilya 2/106 similarly. (2) Ma'ani al-Quran 4/68. (3) The previous source. (4) Similar wording in Al-Wajiz 2/98 (on the margin of Marah Labid), and Al-Wasit by Al-Wahidi 3/341.

पेज 415 सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें 38 - 40

अर-रबीअ बिन खुथयम से रिवायत है कि वे बीमार हुए, तो उनसे कहा गया: "क्या आप इलाज नहीं करवाएंगे? क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इसका हुक्म दिया है।" उन्होंने कहा: "मैंने ऐसा करने का इरादा किया था, फिर मैंने अपने मन में सोचा: देखो, 'आद, समूद, अर-रस्स के लोग और उनके बीच की बहुत सी नस्लें,' वे धन इकट्ठा करने के लालच में अधिक और तीव्र थे, और उनके बीच चिकित्सक भी थे, फिर भी न तो इलाज करने वाला बचा और न ही जिसका इलाज किया गया। इसलिए उन्होंने इलाज करवाने से इनकार कर दिया (1), और वे मरने से पहले केवल पाँच दिनों तक जीवित रहे, अल्लाह उन पर दया करे।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने हर एक के लिए मिसालें पेश कीं, और हर एक को हमने पूरी तरह तबाह कर दिया।} [अल-फ़ुरकान: 39] अल्लाह के इस फ़रमान के बारे में: {और हमने हर एक के लिए मिसालें पेश कीं}, अज़-ज़ज्जाज ने कहा: इसका अर्थ है: और हमने उन सभी को चेतावनी दी जिनके लिए हमने मिसालें पेश कीं (2), और हमने उनके लिए दलील साफ़ कर दी, और हमने उनके लिए झूठी मिसालें पेश नहीं कीं जैसा कि ये काफ़िर करते हैं। यह भी कहा गया है: यह इस अंदाज़े पर मंसूब (accusative case) है: 'हमने हर एक को याद दिलाया,' और इसी तरह; क्योंकि मिसालें देना याद दिलाना और नसीहत देना है; अल-महदवी ने इसका ज़िक्र किया है। और अर्थ एक ही है। {और हर एक को हमने पूरी तरह तबाह कर दिया} यानी: हमने उन्हें अज़ाब से हलाक कर दिया। और 'तब्बरतु अश्-शय' का अर्थ है 'मैंने चीज़ को तोड़ दिया' (3)। अल-मुआर्रिज और अल-अख़फश ने कहा: हमने उन्हें पूरी तरह तबाह कर दिया। 'ता' और 'बा' को 'दाल' और 'मीम' से बदल दिया गया है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे यक़ीनन उस बस्ती पर आ चुके हैं जिस पर बुरी बारिश बरसाई गई थी। क्या उन्होंने उसे नहीं देखा था? बल्कि वे किसी दोबारा जी उठने की उम्मीद नहीं रखते थे।} [अल-फ़ुरकान: 40] अल्लाह के इस फ़रमान के बारे में: {और वे यक़ीनन उस बस्ती पर आ चुके हैं}, इससे मुराद मक्का के मुशरिक हैं। और 'बस्ती' से मुराद लूत की क़ौम की बस्ती है। और {बुरी बारिश} उन पत्थरों की तरफ इशारा है जो उन पर बरसाए गए थे। {क्या उन्होंने उसे नहीं देखा था?} यानी: अपने सफ़रों में ताकि वे सबक हासिल कर सकें(4)। इब्न अब्बास ने कहा: क़ुरैश अपने व्यापार के लिए शाम के सफ़र में लूत की क़ौम के शहरों से गुज़रा करते थे, जैसा कि अल्लाह तआला ने

फ़रमाया: {और बेशक, तुम सुबह के समय उनके पास से गुज़रते हो} [अस-साफ़ात: 137], और फ़रमाया:

(1) अबू नुऐम ने अल-हिल्या 2/106 में इसी तरह रिवायत किया है। (2) मानी अल-क़ुरआन 4/68। (3) पिछला स्रोत। (4) अल-वजीज़ 2/98 (मराहि लबीद के हाशिया पर), और अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/341 में इसी तरह की बात कही गई है।

صفحہ 415 سورۃ الفرقان: آیات 38 - 40

الربیع بن خثیم سے مروی ہے کہ وہ بیمار ہوئے تو ان سے کہا گیا: "کیا آپ علاج نہیں کروائیں گے؟ کیونکہ رسول اللہ ﷺ نے اس کا حکم دیا ہے۔" انہوں نے کہا: "میرا ارادہ یہی تھا، پھر میں نے اپنے جی میں سوچا: دیکھو، 'عاد، ثمود، اصحاب الرّس اور ان کے درمیان بہت سی نسلیں،' وہ مال جمع کرنے کی حرص میں سب سے بڑھ کر اور سخت تھے، اور ان میں اطباء (ڈاکٹر) بھی تھے، لیکن نہ تو علاج کرنے والا بچا اور نہ ہی وہ جس کا علاج کیا گیا تھا۔ چنانچہ انہوں نے علاج کروانے سے انکار کر دیا (1)، اور وہ صرف پانچ دن ہی زندہ رہے یہاں تک کہ ان کا انتقال ہو گیا، اللہ ان پر رحم فرمائے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكُلًّا ضَرَبْنَا لَهُ الْأَمْثَالَ وَكُلًّا تَبَّرْنَا تَتْبِيرًا ﴾ [الفرقان: 39] اللہ تعالیٰ کے ارشاد ﴿وَكُلًّا ضَرَبْنَا لَهُ الْأَمْثَالَ﴾ کے بارے میں زجاج کہتے ہیں: یعنی: ہم نے ان میں سے ہر ایک کو ڈرایا جس کے لیے ہم نے مثالیں بیان کیں (2)، اور ہم نے ان پر حجت واضح کر دی، اور ہم نے ان کے لیے باطل مثالیں بیان نہیں کیں جیسا کہ یہ کفار کرتے ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ اس تقدیر پر منصوب ہے: 'ہم نے ہر ایک کو یاد دلایا،' اور اسی طرح؛ کیونکہ مثالیں بیان کرنا یاد دہانی اور نصیحت ہے؛ اسے مہدوی نے ذکر کیا ہے۔ اور معنی ایک ہی ہے۔ ﴿وَكُلًّا تَبَّرْنَا تَتْبِيرًا﴾ یعنی: ہم نے انہیں عذاب کے ذریعے ہلاک کر دیا۔ اور 'تبرت الشيء' کا مطلب ہے 'میں نے چیز کو توڑ دیا' (3)۔ مؤرج اور اخفش نے کہا: ہم نے انہیں پوری طرح تباہ کر دیا۔ تاء اور باء کو دال اور میم سے بدلا گیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ أَتَوْا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِي أُمْطِرَتْ مَطَرَ السَّوْءِ أَفَلَمْ يَكُونُوا يَرَوْنَهَا بَلْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ نُشُورًا ﴾ [الفرقان: 40] اللہ تعالیٰ کے ارشاد ﴿وَلَقَدْ أَتَوْا عَلَى الْقَرْيَةِ﴾ سے مراد مشرکینِ مکہ

ہیں۔ اور 'بستی' سے مراد قومِ لوط کی بستی ہے۔ اور ﴿مَطَرَ السَّوْءِ﴾ سے مراد وہ پتھر ہیں جن کی ان پر بارش کی گئی تھی۔ ﴿أَفَلَمْ يَكُونُوا يَرَوْنَهَا﴾ یعنی: اپنے اسفار میں تاکہ وہ عبرت حاصل کریں (4)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: قریش اپنی تجارت کے لیے شام کے سفر میں قومِ لوط کے شہروں سے گزرا کرتے تھے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَإِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِم مُّصْبِحِينَ﴾ [الصافات: 137]، اور فرمایا:

(1) اسے ابو نعیم نے الحلیہ 106/2 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (2) معانی القرآن 68/4 ۔ (3) پچھلا حوالہ۔ (4) کلام اسی طرح الوجیز 98/2 (مراح لبید کے حاشیے پر) اور الواحدی کی الوسیط 341/3 میں ہے۔

Surah Al-Furqan: Verses 40 - 42 416

“And both of them were on a clear highway.” [Al-Hijr: 79]. And this has been mentioned before (1). “Nay, but they were not expecting any resurrection.” That is: they do not believe in the resurrection. It is permissible that the meaning of “expecting” (yarjuna) is “fearing”. And it is permissible that it remains in its literal sense, meaning: rather, they did not hope for the reward of the hereafter (2).

Allah Almighty says: ﴿And when they see you, [O Muhammad], they take you not except in ridicule, [saying], 'Is this the one whom Allah has sent as a messenger? (41) He almost would have misled us from our gods had we not been steadfast in [worship of] them.' But they will consider, when they see the punishment, who is farther astray in [his] way (42)﴾

His saying Almighty: ﴿And when they see you, they take you not except in ridicule﴾ The answer to “When” (Idha) is “they take you”; because its meaning is: they take you. And it was said: the answer is omitted, and it is: they said, or: they say: “Is this the one…” (3); and His saying: “they take you not except in ridicule” is an intervening clause. It was revealed regarding Abu Jahl; he used to say to the Prophet ﷺ mockingly: “Is this the one whom Allah has sent as a messenger?” (4). The relative pronoun is omitted, i.e., God sent him (5). “Messenger” (rasulan) is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal), and the estimation is: Is this the one whom Allah sent as a messenger? “Is this” (A-hadha) is in the nominative case as a subject, and “the one” (Al-ladhi) is its predicate, “messenger” (rasulan) is in the accusative as a circumstantial adverb, and “sent” (ba’atha) is in the relative clause of “the one”, and the name of Allah, Almighty, is in the nominative case as the subject of “sent”. And it is permissible for it to be an infinitive (masdar); because the meaning of “sent” (ba’atha) is “dispatched” (arsala), and the meaning of “messenger” (rasulan) would be “message” based on this (6). And the Hamza (at the beginning of A-hadha) is for interrogation, with the sense of reporting and contempt.

﴿He almost would have misled us﴾ That is: they said: he almost turned us away. ﴿from our gods had we not been steadfast in them.﴾

(1) 12/237. (2) This view is what Al-Zajjaj preferred in “Ma’ani al-Qur’an” 4/69, and see “I’rab al-Qur’an” by Al-Nahhas 3/162. (3) “I’rab al-Qur’an” by Al-Nahhas 3/162. (4) “Tafsir Al-Baghawi” 3/370. (5) “Majma’ al-Bayan” 110/19. (6) “I’rab al-Qur’an” by Al-Nahhas 3/162.

सूरा अल-फ़ुरक़ान: आयत ४० - ४२ ४१६

“और वे दोनों एक स्पष्ट मार्ग पर थे।” [अल-हिज्र: ७९]। और यह पहले आ चुका है (१)। “नहीं, बल्कि वे किसी पुनरुत्थान की उम्मीद नहीं कर रहे थे।” यानी: वे पुनरुत्थान पर विश्वास नहीं करते हैं। और यह संभव है कि “उम्मीद” (yarjuna) का अर्थ “डरना” हो। और यह भी संभव है कि यह अपने मूल अर्थ में हो, जिसका अर्थ है: बल्कि वे परलोक के प्रतिफल की आशा नहीं रखते थे (२)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿और जब वे आपको देखते हैं, [ऐ मुहम्मद], तो वे आपका केवल उपहास उड़ाते हैं, [कहते हैं], 'क्या यही वह है जिसे अल्लाह ने रसूल बनाकर भेजा है? (४१) वह तो हमें हमारे देवताओं से बहका ही देता यदि हम उन पर जमे न रहते।' और जल्द ही उन्हें पता चल जाएगा, जब वे अज़ाब देखेंगे, कि कौन रास्ते से अधिक भटका हुआ है (४२)﴾

उनका कथन सर्वशक्तिमान: ﴿और जब वे आपको देखते हैं, तो वे आपका केवल उपहास उड़ाते हैं﴾ यहाँ “जब” (Idha) का उत्तर “वे आपका लेते हैं” है; क्योंकि इसका अर्थ है: वे आपको लेते हैं। और कहा गया है कि: उत्तर हटा दिया गया है, और वह है: उन्होंने कहा, या: वे कहते हैं: “क्या यह वही है...” (३); और उनका कथन: “वे आपका केवल उपहास उड़ाते हैं” एक बीच का वाक्य है। यह अबू जहल के बारे में अवतरित हुआ; वह नबी ﷺ से मज़ाक में कहता था: “क्या यही वह है जिसे अल्लाह ने रसूल बनाकर भेजा है?” (४)। संबंधित सर्वनाम लुप्त है, यानी: अल्लाह ने उसे भेजा (५)। “रसूल” (rasulan) को हाल के रूप में नसब (accusative) दिया गया है, और अनुमान है: क्या यही वह है जिसे अल्लाह ने रसूल बनाकर भेजा है। “क्या यह” (A-hadha) रफ़ (nominative) में मुब्तदा है, और “वही” (Al-ladhi) उसकी ख़बर है, “रसूल” (rasulan) हाल के रूप में नसब में है, और “भेजा” (ba’atha) 'अल-लज़ी' के सिला में है, और अल्लाह का नाम रफ़ में है 'बा'सा' का फाइल होने के कारण। और यह संभव है कि यह मसदर हो; क्योंकि “भेजा” (ba’atha) का अर्थ “भेज दिया” (arsala) है, और “रसूल” (rasulan) का अर्थ इस आधार पर “संदेश” होगा (६)। और अलीफ़ (अलिफ़ इस्तफ़हाम) सवाल के लिए है, जो इक़रार और अपमान का अर्थ देता है।

﴿वह तो हमें बहका ही देता﴾ यानी: उन्होंने कहा: वह हमें लगभग मोड़ ही देता। ﴿हमारे देवताओं से यदि हम उन पर जमे न रहते।﴾

(१) २३७/१२। (२) यह वही पहलू है जिसे अल-ज़ज्जाज ने “मआनी अल-कुरान” ६९/४ में पसंद किया है, और अल-नहहास की “इराब अल-कुरान” १६२/३ देखें। (३) “इराब अल-कुरान” अल-नहहास

१६२/३। (४) "तफ़सीर अल-बगवी" ३७०/३। (५) "मजमा अल-बयान" ११०/१९। (६) "इराब अल-कुरान" अल-नहहास १६२/३।

سورہ الفرقان: آیات ۴۰ - ۴۲ ۴۱۶

"اور وہ دونوں کھلے راستے پر تھے۔" [الحجر: ۷۹]۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ "بلکہ وہ دوبارہ جی اٹھنے کی امید نہیں رکھتے تھے۔" یعنی: وہ بعث (مرنے کے بعد دوبارہ جی اٹھنے) پر یقین نہیں رکھتے۔ اور یہ جائز ہے کہ "یرجون" (امید رکھتے) کا معنی "خوف رکھتے" ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ اپنے اصلی معنی پر ہو، اور اس کا مطلب ہو: بلکہ وہ آخرت کے ثواب کی امید نہیں رکھتے تھے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿اور جب وہ آپ کو دیکھتے ہیں، [اے محمد]، تو آپ کو مذاق ہی بناتے ہیں، [کہتے ہیں]، 'کیا یہی وہ ہے جسے اللہ نے رسول بنا کر بھیجا ہے؟ (۴۱) اگر ہم اپنے معبودوں پر جمے نہ رہتے تو قریب تھا کہ وہ ہمیں ان سے بہکا دیتا۔' اور عنقریب وہ جان لیں گے، جب وہ عذاب دیکھیں گے، کہ کون راستے سے زیادہ بھٹکا ہوا ہے (۴۲)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور جب وہ آپ کو دیکھتے ہیں، تو آپ کو مذاق ہی بناتے ہیں﴾ یہاں "إذا" کا جواب "إِن يَتَّخِذُونَكَ" ہے؛ کیونکہ اس کا معنی ہے: وہ آپ کو بناتے ہیں۔ اور کہا گیا ہے کہ: جواب محذوف ہے، اور وہ ہے: انہوں نے کہا، یا: وہ کہتے ہیں: "کیا یہی وہ ہے..." (۳)؛ اور آپ کا قول: "إِن يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوًا" کلامِ معترضہ ہے۔ یہ ابوجہل کے بارے میں نازل ہوئی؛ وہ نبی ﷺ سے تمسخر اڑاتے ہوئے کہتا تھا: "کیا یہی وہ ہے جسے اللہ نے رسول بنا کر بھیجا ہے؟" (۴)۔ اور عائد محذوف ہے، یعنی: اللہ نے اسے بھیجا (۵)۔ "رسولاً" حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، اور تقدیر یہ ہے: کیا یہی وہ ہے جسے اللہ نے مرسل (بھیجا ہوا) بنا کر بھیجا ہے۔ "أهذا" (کیا یہ) مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور "الذی" اس کی خبر ہے، "رسولاً" حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، اور "بعث" (بھیجا) 'الذی' کے صلہ میں ہے، اور اللہ تعالیٰ کا نام "بعث" کا فاعل

ہونے کی بنا پر مرفوع ہے۔ اور یہ جائز ہے کہ یہ مصدر ہو؛ کیونکہ "بعث" کا معنی "ارسل" (بھیجا) ہے، اور اس صورت میں "رسولاً" کا معنی "رسالت" (پیغام) ہوگا (۶)۔ اور الف استفہام کے لیے ہے، تقریر اور تحقیر (حقیر جاننے) کے معنی میں۔

﴿قریب تھا کہ وہ ہمیں بہکا دیتا﴾ یعنی: انہوں نے کہا: قریب تھا کہ وہ ہمیں پھیر دیتا۔ ﴿اپنے معبودوں سے اگر ہم ان پر جمے نہ رہتے۔﴾

(۱) ۲۳۷/۱۲۔ (۲) یہ وہی رخ ہے جسے الزجاج نے "معانی القرآن" ۴/۶۹ میں پسند کیا ہے، اور النحاس کی "اعراب القرآن" ۳/۱۶۲ دیکھیں۔ (۳) النحاس کی "اعراب القرآن" ۳/۱۶۲۔ (۴) "تفسیر البغوی" ۳/۳۷۰۔ (۵) "مجمع البیان" ۱۹/۱۱۰۔ (۶) النحاس کی "اعراب القرآن" ۳/۱۶۲۔

"upon them" meaning: we restricted ourselves to their worship. Allah Almighty said: {And they are going to know, when they see the punishment, who is further astray in [his] way.} He means: who is more astray in religion; they or Muhammad? And they saw it on the day of Badr.

Allah Almighty's saying: {Have you seen the one who takes as his god his own desire? Then would you be responsible for him?}

Allah Almighty's saying: {Have you seen the one who takes as his god his own desire?} His Prophet ﷺ was amazed by their concealment of polytheism and their persistence in it despite their admission that He is their Creator and Sustainer, then he turns to a stone to worship it without any proof. Al-Kalbi and others said: The Arabs, if a man among them desired something, he would worship it instead of Allah, and if he saw something better than it, he would leave the first and worship the better one (1). Accordingly, it means: Have you seen the one who took his god according to his desire; so the preposition was omitted.

Ibn Abbas said: Desire (al-hawa) is a god worshipped besides Allah (2), then he recited this verse.

The poet said: By her father's life, if she appeared to a recluse who had secluded himself from the world in one of the sanctuaries, He would have prayed to her before praying to his Lord and would have reverted in the world with the deeds of a profligate (3).

It was also said: {takes as his god his own desire} meaning: he obeyed his desire. From Al-Hasan: he does not desire something except that he follows it (4), and the meaning is the same.

{Then would you be responsible for him?} meaning: a guardian and a guarantor so that you return him to faith and bring him out of this corruption. That is: guidance and misguidance are not entrusted to your will, but you only have to convey the message. This is a refutation of the Qadariyya. Then it was said: it was abrogated by the verse of fighting (5). And it was said: it was not abrogated (6); because the verse is a consolation for the Prophet ﷺ.

---

(1) Narrated by Ibn Abi Hatim 8/2699 (15199) from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/212, and narrated by Ibn Abi Hatim 8/2700

(15200) similarly. (3) We did not find them (the lines of poetry). (4) Narrated by Ibn Abi Hatim 8/2700 (15201). (5) Said by Al-Kalbi as in Al-Wasit by Al-Wahidi 3/341. (6) Al-Musaffa bi Akuff Ahl al-Rusukh min 'Ilm al-Nasikh wa al-Mansukh by Ibn al-Jawzi, p. 42.

"उन पर" अर्थात: हमने स्वयं को उनकी इबादत तक सीमित कर लिया। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जब वे अज़ाब देखेंगे तो उन्हें जल्द ही मालूम हो जाएगा कि रास्ते से कौन अधिक भटका हुआ है।} उनका अर्थ है: धर्म में कौन अधिक भटका हुआ है; वे या मुहम्मद? और उन्होंने इसे बद्र के दिन देख लिया।

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या आपने उस व्यक्ति को देखा जिसने अपनी इच्छा (हवा) को अपना ईष्ट बना लिया है? तो क्या आप उस पर निगहबान होंगे?}

अल्लाह तआला का फरमान: {क्या आपने उस व्यक्ति को देखा जिसने अपनी इच्छा (हवा) को अपना ईष्ट बना लिया है?} उनके नबी ﷺ उनके शिर्क को छिपाने और उस पर अडिग रहने पर चकित थे, बावजूद इसके कि वे स्वीकार करते थे कि वही उनका सृष्टिकर्ता और पालनहार है, फिर वह बिना किसी प्रमाण के पूजा करने के लिए एक पत्थर की ओर बढ़ जाता है। अल-कल्बी और अन्य ने कहा: अरबों में, यदि उनमें से कोई व्यक्ति किसी चीज़ की इच्छा करता था, तो वह अल्लाह के बजाय उसकी पूजा करता था, और यदि वह उससे बेहतर कुछ देखता, तो वह पहले वाले को छोड़ देता और बेहतर वाले की पूजा करता था (1)। इसके अनुसार, इसका अर्थ है: क्या आपने उसे देखा जिसने अपनी इच्छा के अनुसार अपना ईष्ट बना लिया; अतः पूर्वसर्ग को हटा दिया गया।

इब्न अब्बास ने कहा: इच्छा (हवा) एक ऐसा ईष्ट है जिसकी अल्लाह के अतिरिक्त पूजा की जाती है (2), फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी।

कवि ने कहा: उसके पिता के जीवन की कसम, यदि वह किसी ऐसे तपस्वी के सामने प्रकट हो जाती जिसने दुनिया से अलग होकर किसी इबादतगाह में शरण ली हो, तो वह अपने रब की प्रार्थना करने से पहले उसके लिए प्रार्थना करता और दुनिया में एक पापी के कर्मों के साथ लौट आता (3)।

और यह भी कहा गया: {उसने अपनी इच्छा को अपना ईष्ट बना लिया} अर्थात: उसने अपनी इच्छा की आज्ञा मानी। अल-हसन से रिवायत है: वह किसी चीज़ की इच्छा नहीं करता सिवाय इसके कि वह उसका अनुसरण करता है (4), और अर्थ एक ही है।

{तो क्या आप उस पर निगहबान होंगे?} अर्थात: एक संरक्षक और ज़मानतदार ताकि आप उसे ईमान की ओर वापस ला सकें और उसे इस भ्रष्टाचार से बाहर निकाल सकें। अर्थात: मार्गदर्शन और

भटकाव आपकी इच्छा पर निर्भर नहीं हैं, बल्कि आपको केवल संदेश पहुँचाना है। यह क़दरिया का खंडन है। फिर कहा गया: इसे युद्ध की आयत द्वारा निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया था (5)। और कहा गया: इसे निरस्त नहीं किया गया (6); क्योंकि यह आयत नबी ﷺ के लिए सांत्वना है।

---

(1) इब्न अबी हातिम 8/2699 (15199) द्वारा इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया गया। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/212, और इब्न अबी हातिम 8/2700 (15200) द्वारा इसी तरह रिवायत किया गया। (3) हमें ये (कविता की पंक्तियाँ) नहीं मिलीं। (4) इब्न अबी हातिम 8/2700 (15201) द्वारा रिवायत किया गया। (5) अल-कल्बी ने कहा जैसा कि अल-वाहिदी की अल-वसीत 3/341 में है। (6) इब्न अल-जौज़ी द्वारा अल-मुसफ़्फ़ा बि अकुफ़ अहल अर-रुसुख़ मिन इल्म अल-नासिख वल-मन्सूख़, पृष्ठ 42।

417 سورة الفرقان: آیات 41 - 43

"ان پر" یعنی: ہم نے خود کو ان کی عبادت پر روک لیا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَسَوْفَ يَعْلَمُونَ حِينَ يَرَوْنَ الْعَذَابَ مَنْ أَضَلُّ سَبِيلًا﴾ اس سے مراد ہے: دین میں کون زیادہ گمراہ ہے؛ وہ یا محمد؟ اور انہوں نے اسے بدر کے دن دیکھ لیا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَرَءَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَٰهَهُ هَوَاهُ أَفَأَنتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكِيلًا﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَرَءَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَٰهَهُ هَوَاهُ﴾ اس کے نبی ﷺ کو ان کے شرک کو چھپانے اور اس پر اصرار کرنے پر تعجب ہوا، باوجود اس کے کہ وہ اعتراف کرتے تھے کہ وہی ان کا خالق اور رازق ہے، پھر وہ کسی دلیل کے بغیر کسی پتھر کی عبادت کے لیے متوجہ ہو جاتا ہے۔ کلبی اور دیگر نے کہا: عربوں کا یہ حال تھا کہ جب ان میں سے کوئی شخص کسی چیز کی خواہش کرتا تو وہ اللہ کے سوا اس کی عبادت کرنے لگتا، اور جب وہ اس سے بہتر دیکھتا تو پہلے کو چھوڑ دیتا اور بہتر کی عبادت شروع کر دیتا (1)۔ اس بنا پر اس کا مطلب ہے: کیا تم نے اسے دیکھا جس نے اپنی خواہش کے مطابق اپنا معبود بنا لیا؛ پس حرف جار کو حذف کر دیا گیا۔

اور ابن عباس نے کہا: خواہش (ہویٰ) ایک معبود ہے جس کی اللہ کے سوا عبادت کی جاتی ہے (2)، پھر انہوں نے یہ آیت تلاوت کی۔

شاعر نے کہا: اس کے باپ کی زندگی کی قسم، اگر وہ کسی ایسے تارکِ دنیا کے سامنے ظاہر ہو جائے جو کسی عبادت گاہ میں دنیا سے الگ تھلگ بیٹھا ہو، تو وہ اپنے رب کی نماز سے پہلے اس کے لیے نماز پڑھے اور دنیا میں ایک بدکار کے اعمال کے ساتھ لوٹ جائے (3)۔

اور کہا گیا: ﴿اتَّخَذَ إِلَٰهَهُ هَوَاهُ﴾ یعنی: اس نے اپنی خواہش کی پیروی کی۔ اور حسن بصری سے مروی ہے: وہ جس چیز کی خواہش کرتا ہے اسی کے پیچھے چل پڑتا ہے (4)، اور معنی ایک ہی ہے۔

﴿أَفَأَنتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكِيلًا﴾ یعنی: کیا آپ اس کے محافظ اور ضامن بنیں گے کہ اسے ایمان کی طرف لوٹا لائیں اور اس فساد سے نکال لائیں؟ یعنی: ہدایت اور گمراہی آپ کی مشیت کے سپرد نہیں ہے، آپ کا کام صرف پیغام پہنچا دینا ہے۔ یہ قدریہ کا رد ہے۔ پھر کہا گیا: یہ آیتِ قتال سے منسوخ ہے (5)۔ اور کہا گیا: منسوخ نہیں ہوئی (6)؛ کیونکہ یہ آیت نبی ﷺ کے لیے تسلی کا باعث ہے۔

---

(1) اسے ابن ابی حاتم نے 8/ 2699 (15199) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4/ 212، اور ابن ابی حاتم نے اسے 8/ 2700 (15200) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (3) ہم ان اشعار سے واقف نہیں ہو سکے۔ (4) اسے ابن ابی حاتم نے 8/ 2700 (15201) میں روایت کیا ہے۔ (5) اسے کلبی نے کہا جیسا کہ واحدی کی الوسیط 3/ 341 میں ہے۔ (6) ابن الجوزی کی المصفی بأکف أہل الرسوخ من علم الناسخ والمنسوخ، ص 42۔

418 Surah Al-Furqan: Verses 44 - 46

The Almighty says: {Or do you think that most of them hear or reason? They are not but like cattle; nay, they are even farther astray from the path. (44)}

His saying: {Or do you think that most of them hear or reason} and He did not say: all of them; because among them were those whom He knew would believe. The Mighty and Majestic censured them with this. "Or do you think that most of them hear" hearing with acceptance, or think about what you say and thus understand it, meaning: they are in the position of one who does not understand and does not hear. And it was said: the meaning is: because they did not benefit from what they heard; it is as if they did not hear(1); and the intended ones are the people of Makkah(2). And it was said: "Am" (Or) means "Bal" (Nay/Rather) in such a context(3).

{They are not but like cattle} meaning: in eating and drinking, they do not think about the Hereafter(4). {Nay, they are even farther astray from the path} since there is no accounting and no punishment for cattle. Muqatil said(5): Animals know their Lord, are guided to their pastures, and submit to their masters who feed them(6), while these people do not submit nor do they know their Lord who created them and provided for them. And it was said: because even if animals do not understand the truth of monotheism and prophethood, they also do not believe in their falsehood(7).

The Almighty says: {Have you not seen how your Lord extends the shadow? And if He willed, He could have made it still. Then We made the sun a guide for it. (45) Then We withdraw it to Us, a gradual withdrawal. (46)}

His saying: {Have you not seen how your Lord extends the shadow} it is permissible for this seeing to be from the sight of the eye, and it is permissible for it to be from knowledge(8).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/162. (2) Zad al-Masir 6/92. (3) Al-Kashshaf 3/93. (4) Tafsir Abi al-Layth 2/462. (5) Mentioned by Abu al-Layth similarly. (6) In (Z) and (Zha): feed them. (7) See Tafsir al-Razi 24/87. (8) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/70.

418 सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें 44 - 46

अल्लाह तआला का फरमान है: {या क्या तुम समझते हो कि उनमें से अधिकतर सुनते हैं या समझते हैं? वे तो केवल पशुओं के समान हैं; बल्कि वे तो रास्ते से और भी अधिक भटके हुए हैं। (44)}

उनका कथन: {या क्या तुम समझते हो कि उनमें से अधिकतर सुनते हैं या समझते हैं} और उन्होंने यह नहीं कहा: वे सभी; क्योंकि उनमें से कुछ ऐसे थे जिनके बारे में वह जानते थे कि वे ईमान लाएंगे। अल्लाह महान और प्रतापी ने इस बात के लिए उनकी निंदा की। "क्या तुम समझते हो कि उनमें से अधिकतर सुनते हैं" सुनने का अर्थ स्वीकार करने के साथ सुनना है, या जो तुम कहते हो उस पर विचार करना और उसे समझना है, जिसका अर्थ है: वे उस व्यक्ति की स्थिति में हैं जो न तो समझता है और न ही सुनता है। और कहा गया है: इसका अर्थ यह है: चूँकि उन्होंने जो सुना उससे लाभ नहीं उठाया, तो ऐसा ही है जैसे उन्होंने सुना ही नहीं (1); और इससे मुराद मक्का वाले हैं (2)। और कहा गया है: "अम" (या) का अर्थ यहाँ "बल" (बल्कि) के समान है (3)।

{वे तो केवल पशुओं के समान हैं} अर्थात: खाने और पीने में, वे आख़िरत (परलोक) के बारे में नहीं सोचते (4)। {बल्कि वे तो रास्ते से और भी अधिक भटके हुए हैं} क्योंकि पशुओं के लिए कोई हिसाब और कोई सज़ा नहीं है। मुक़ातिल ने कहा (5): पशु अपने रब को पहचानते हैं, अपने चरागाहों का रास्ता पाते हैं, और अपने उन स्वामियों के अधीन होते हैं जो उन्हें पालते हैं (6), जबकि ये लोग न तो अधीन होते हैं और न ही अपने रब को पहचानते हैं जिसने उन्हें पैदा किया और उन्हें जीविका दी। और कहा गया है: क्योंकि अगर पशु एकेश्वरवाद और पैग़ंबरी की सच्चाई को नहीं समझते, तो वे इसके असत्य होने का भी विश्वास नहीं रखते (7)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या तुमने अपने रब को नहीं देखा कि उसने साये (परछाईं) को कैसे फैलाया? और यदि वह चाहता तो उसे स्थिर कर देता। फिर हमने सूरज को उसका मार्गदर्शक बनाया। (45) फिर हमने उसे धीरे-धीरे अपनी ओर समेट लिया। (46)}

उनका कथन: {क्या तुमने अपने रब को नहीं देखा कि उसने साये को कैसे फैलाया} यह देखना आँखों से देखना भी हो सकता है, और यह ज्ञान से देखना भी हो सकता है (8)।

---

(1) इ'राब अल-क़ुरआन लिन-नहस 3/162। (2) ज़ाद अल-मसीर 6/92। (3) अल-कश्शाफ 3/93। (4) तफ़सीर अबी अल-लैथ 2/462। (5) अबू अल-लैथ ने इसी तरह का उल्लेख किया है। (6) (ज़)

और (ज़) में: उन्हें खिलाना। (7) देखें तफ़सीर अल-राज़ी 24/87। (8) मआनी अल-क़ुरआन लिज़-ज़ज्जाज 4/70।

صفحہ نمبر: 418 سورہ الفرقان: آیات 44 - 46

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا آپ خیال کرتے ہیں کہ ان میں سے اکثر سنتے یا سمجھتے ہیں؟ وہ تو صرف چوپایوں کی مانند ہیں بلکہ ان سے بھی زیادہ راہِ راست سے بھٹکے ہوئے ہیں۔ (44)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کیا آپ خیال کرتے ہیں کہ ان میں سے اکثر سنتے یا سمجھتے ہیں﴾ اور یہ نہیں فرمایا: وہ سب؛ اس لیے کہ ان میں سے وہ بھی تھے جن کے بارے میں وہ جانتا تھا کہ وہ ایمان لائیں گے۔ اللہ عزوجل نے اس بات پر ان کی مذمت کی۔ "کیا آپ خیال کرتے ہیں کہ ان میں سے اکثر سنتے ہیں" یعنی قبول کرنے کے لیے سننا، یا جو آپ کہتے ہیں اس میں غور و فکر کر کے اسے سمجھنا، یعنی: وہ اس شخص کے درجے میں ہیں جو نہ سمجھتا ہے اور نہ سنتا ہے۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ جب انہوں نے سنی ہوئی باتوں سے فائدہ نہ اٹھایا تو گویا انہوں نے سنا ہی نہیں (1)؛ اور اس سے مراد اہل مکہ ہیں (2)۔ اور کہا گیا: اس جیسے مقام پر "اَمْ" (یا) "بَلْ" (بلکہ) کے معنی میں ہے (3)۔

﴿وہ تو صرف چوپایوں کی مانند ہیں﴾ یعنی: کھانے پینے میں، وہ آخرت کے بارے میں نہیں سوچتے (4)۔ ﴿بلکہ وہ ان سے بھی زیادہ راہِ راست سے بھٹکے ہوئے ہیں﴾ اس لیے کہ چوپایوں پر نہ کوئی حساب ہے اور نہ عذاب۔ مقاتل نے کہا (5): چوپائے اپنے رب کو پہچانتے ہیں، اپنے چراگاہوں کی طرف رہنمائی پاتے ہیں، اور اپنے ان مالکوں کے تابع ہوتے ہیں جو انہیں پالتے ہیں (6)، جبکہ یہ لوگ نہ تابع ہوتے ہیں اور نہ اپنے اس رب کو پہچانتے ہیں جس نے انہیں پیدا کیا اور انہیں رزق دیا۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ چوپائے اگر توحید اور نبوت کی سچائی کو نہیں سمجھتے تو وہ اس کے بطلان (جھوٹا ہونے) کا عقیدہ بھی نہیں رکھتے (7)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا آپ نے اپنے رب کی طرف نہیں دیکھا کہ اس نے سائے کو کس طرح دراز کیا؟ اور اگر وہ چاہتا تو اسے ساکن کر دیتا، پھر ہم نے سورج کو اس پر دلیل (رہنما) بنایا۔ (45) پھر ہم نے اسے اپنی طرف رفتہ رفتہ سمیٹ لیا۔ (46)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿کیا آپ نے اپنے رب کی طرف نہیں دیکھا کہ اس نے سائے کو کس طرح دراز کیا﴾ جائز ہے کہ یہ دیکھنا آنکھوں سے دیکھنا ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ علم سے ہو (8)۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 3/ 162۔ (2) زاد المسير 6/ 92۔ (3) الكشاف 3/ 93۔ (4) تفسير أبي الليث 2/ 462۔ (5) ابو اللیث نے ان کا قول اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (6) نسخہ (ز) اور (ظ) میں ہے: انہیں چارہ ڈالنا۔ (7) دیکھیے تفسير الرازي 24/ 87۔ (8) معاني القرآن للزجاج 4/ 70۔

Al-Hasan and Qatada (1) and others said: He extended the shadow from the break of dawn until sunrise. And it was said: It is from the disappearance of the sun (sunset) until its rising. The first view is more correct; the evidence for that is that there is no hour more pleasant than that hour, for in it the sick find rest, as do the traveler and everyone with an ailment, and in it the souls of the dead and their spirits are returned to their bodies, and the souls of the living are comforted in it. This quality is missing after sunset. Abu al-Aliyah said: The day in Paradise is like this, and he pointed to the hour of those praying the dawn (Fajr) prayer.

Abu Ubaydah said: Shadow (al-zill) is in the morning and shade (al-fay') is in the evening; because it returns after the sun passes its zenith; it is called 'fay' because it returned from the East towards the West (2). The poet, Hamid bin Thawr, said, describing a 'sarhah' (a tall tree), using it as a metaphor for a woman: So neither can she bear the shadow from the morning cold... nor does she taste the shade from the evening cold (3).

Ibn al-Sikkit said: Shadow is what the sun replaces, and shade is what replaces the sun. Abu Ubaydah narrated from Ru'bah who said: Everything the sun was on and then moved away from is shade and shadow, and what the sun was never on is shadow (4).

"And if He had willed, He could have made it still" meaning: constant and stable, not replaced by the sun (5). Ibn Abbas said: He means until the Day of Resurrection (6). And it was said: The meaning is: If He willed, He would have prevented the sun from rising. "Then We made the sun a guide for it" meaning: We made the sun, by its replacement of the shadow upon its arrival, an indicator that the shadow is a thing and a concept; because things are known by their opposites; were it not for the sun, it would not be known...

(1) Narrated from them by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/70, and narrated by al-Tabari 17/460-461 from Ibn Abbas and others. (2) Tafsir al-Baghawi 3/370. (3) Al-Sihah (Fay'), and the verse is in the Diwan p. 40, and al-sarhah: a great long tree. Al-Sihah (Sarh). (4) Al-Sihah (Fay'). (5) Tafsir Gharib al-Quran p. 313. (6) Narrated by al-Tabari 17/462 similarly.

सूरा अल-फ़ुरकान: आयतें 45 - 46 419

अल-हसन और क़तादा (1) और अन्य लोगों ने कहा: उन्होंने भोर से लेकर सूर्योदय तक छाया को बढ़ाया। और यह कहा गया: यह सूर्यास्त से लेकर सूर्योदय तक है। पहला विचार अधिक सही है; इसका प्रमाण यह है कि उस घड़ी से अधिक सुखद कोई घड़ी नहीं है, क्योंकि उसमें बीमारों को आराम मिलता है, साथ ही यात्री और हर बीमारी वाले को, और उसमें मृतकों की आत्माएं और उनकी रूह उनके शरीरों में लौटाई जाती हैं, और जीवितों की आत्माओं को उसमें चैन मिलता है। यह गुण सूर्यास्त के बाद लुप्त हो जाता है। अबू अल-आलिया ने कहा: स्वर्ग में दिन ऐसा ही है, और उन्होंने फज्र की नमाज पढ़ने वालों के समय की ओर इशारा किया।

अबू उबैदाह ने कहा: सुबह की छाया को 'ज़िल्ल' और शाम की छाया को 'फ़ै कहा जाता है; क्योंकि यह सूर्य के ढलने के बाद लौटती है; इसे 'फ़ै इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह पूर्व से पश्चिम की ओर लौटी (2)। कवि हमीद बिन थौर ने एक 'सरहा' (एक लंबा पेड़) का वर्णन करते हुए, उसे एक महिला के लिए रूपक के रूप में उपयोग करते हुए कहा: तो न तो वह सुबह की ठंड से छाया को सह सकती है... और न ही वह शाम की ठंड से छाँव का स्वाद चखती है (3)।

इब्न अल-सिक्किट ने कहा: छाया वह है जिसे सूरज हटा देता है, और 'फ़ै वह है जो सूरज को हटा देता है। अबू उबैदाह ने रुअबा से वर्णन किया है जिन्होंने कहा: जिस चीज़ पर सूरज था और फिर हट गया, वह 'फ़ै और 'ज़िल्ल' दोनों है, और जिस पर सूरज नहीं पड़ा वह 'ज़िल्ल' है (4)।

"और यदि वह चाहता तो उसे स्थिर कर देता" अर्थात: निरंतर और स्थिर, जिसे सूरज न हटाता (5)। इब्न अब्बास: उनका अर्थ कयामत के दिन तक है (6)। और कहा गया: इसका अर्थ है: यदि वह चाहता तो सूरज को निकलने से रोक देता। "फिर हमने सूरज को उसका मार्गदर्शक बनाया" अर्थात: हमने सूरज को, उसके आने पर छाया को हटाने के द्वारा, एक संकेतक बनाया कि छाया एक वस्तु और एक अर्थ है; क्योंकि चीजों को उनके विपरीत से जाना जाता है; यदि सूरज न होता, तो इसका पता न चलता...

(1) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी तफ़सीर 2/70 में उनसे उद्धृत किया है, और अल-तबरी ने 17/460-461 में इब्न अब्बास और अन्य से उद्धृत किया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/370। (3) अल-सिहाह (फ़ै), और कविता दीवान के पृष्ठ 40 पर है, और अल-सरहा: एक विशाल लंबा पेड़।

अल-सिहाह (सरह)। (4) अल-सिहाह (फ़ै)। (5) तफ़सीर गरीब अल-कुरान पृ. 313। (6) अल-तबरी ने 17/462 में इसी तरह का उल्लेख किया है।

سورہ الفرقان: آیات 45 - 46 419

حسن اور قتادہ (1) اور دوسروں نے کہا: اللہ نے سائے کو طلوع فجر سے طلوع آفتاب تک دراز کیا۔ اور کہا گیا: یہ سورج غروب ہونے سے اس کے طلوع ہونے تک ہے۔ پہلی بات زیادہ صحیح ہے؛ اس کی دلیل یہ ہے کہ اس گھڑی سے زیادہ خوشگوار کوئی گھڑی نہیں ہے، کیونکہ اس میں مریض راحت پاتا ہے، اور مسافر اور ہر بیماری والا بھی، اور اس میں مردوں کی روحیں ان کے جسموں میں لوٹا دی جاتی ہیں، اور زندوں کے دلوں کو اس میں سکون ملتا ہے۔ یہ خوبی مغرب کے بعد نہیں پائی جاتی۔ ابو العالیہ نے کہا: جنت کا دن ایسا ہی ہے، اور انہوں نے فجر کی نماز پڑھنے والوں کے وقت کی طرف اشارہ کیا۔

ابو عبیدہ نے کہا: صبح کے وقت سائے کو 'ظل' اور شام کے وقت 'فیء' کہتے ہیں؛ کیونکہ یہ سورج ڈھلنے کے بعد لوٹتا ہے؛ اسے 'فیء' اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ مشرق سے مغرب کی طرف لوٹا (2)۔ شاعر حمید بن ثور نے ایک 'سرحہ' (ایک اونچا درخت) کی تعریف کرتے ہوئے اسے ایک عورت کے استعارے کے طور پر استعمال کیا: نہ وہ صبح کی سردی سے 'ظل' کی طاقت رکھتی ہے... اور نہ ہی وہ شام کی سردی سے 'فیء' کا ذائقہ چکھتی ہے (3)۔

ابن السکیت نے کہا: 'ظل' وہ ہے جسے سورج ختم کر دے، اور 'فیء' وہ ہے جو سورج کو ختم کر دے۔ ابو عبیدہ نے رؤبہ سے نقل کیا ہے: جس چیز پر سورج تھا پھر ہٹ گیا، وہ 'فیء' اور 'ظل' ہے، اور جس پر سورج نہیں پڑا وہ 'ظل' ہے (4)۔

﴿وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا﴾ یعنی: ہمیشہ برقرار رہنے والا جسے سورج ختم نہ کرے (5)۔ ابن عباس: مراد قیامت کے دن تک ہے (6)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ اگر وہ چاہتا تو سورج کو طلوع ہونے سے روک دیتا۔ ﴿ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا﴾ یعنی: ہم نے سورج کو اس کے آنے پر سائے کو ختم

کرنے کے ذریعے اس بات کی دلیل بنایا کہ سایہ ایک چیز اور ایک حقیقت ہے؛ کیونکہ چیزیں اپنی ضد سے پہچانی جاتی ہیں؛ اگر سورج نہ ہوتا تو سایہ معلوم نہ ہوتا...

(1) اسے عبدالرزاق نے اپنی تفسیر 2/70 میں ان دونوں سے نقل کیا ہے، اور طبری نے 17/460-461 میں ابن عباس وغیرہ سے نقل کیا ہے۔ (2) تفسیر بغوی 3/370۔ (3) الصحاح (فیا)، اور شعر دیوان ص 40 پر ہے، اور السرحہ: ایک بڑا لمبا درخت۔ الصحاح (سرح)۔ (4) الصحاح (فیا)۔ (5) تفسیر غریب القرآن ص 313۔ (6) اسے طبری نے 17/462 میں اسی طرح نقل کیا ہے۔

...the shadow, and were it not for light, darkness would not be known (1). So the "guide" (dalil) is a form of active participle, and it is said to be a passive participle, like 'qateel' (slain), 'daheen' (anointed), and 'khadeeb' (dyed). That is: We guided the sun over the shadow until it removed it, i.e., We made it follow it. So the sun is a guide, i.e., an argument and a proof, and it is what reveals the difficult and clarifies it. The word "guide" was not made feminine even though it is a description of the sun, because it is used in the sense of a noun; as it is said: the sun is a proof, and the sun is truth.

{Then We withdraw it} meaning that extended shadow (2). {to Us, a gradual withdrawal} i.e., its withdrawal is easy (3) for Us. And every command of our Lord is easy for Him. The shadow's duration in this atmosphere is from the rise of dawn until sunrise. So when the sun rises, the shadow becomes withdrawn, and behind it in this atmosphere is the sun's ray, shining on the earth and on things until the time of its setting. When it sets, there is no shadow there; it is only the remains of the daylight. A group of people said: Its withdrawal is by the setting of the sun; because as long as it has not set, there is a remainder of the shadow, and its disappearance is only completed with the coming of night and the entry of darkness into it. It was said: This withdrawal happened by the sun; because when it rises, the shadow begins to go away little by little; this was said by Abu Malik and Ibrahim al-Taymi. It was said: {Then We withdraw it} i.e., We withdrew the light of the sun with the returning shadow "a gradual withdrawal". And it was said: "gradual" (yaseer) i.e., quick (4), said Al-Dahhak. Qatada (5): hidden; i.e., when the sun sets, the shadow is withdrawn in a hidden way; whenever a part of it is withdrawn, a part of darkness is placed in its stead, and it does not disappear all at once. This is the meaning of Qatada's statement; and it is the statement of Mujahid.

Allah the Almighty's saying: {And He it is Who has made the night as a covering for you, and sleep for repose, and has made the day a resurrection [for activity]. (47)}

There are four issues regarding it:

(1) Tafsir Al-Baghawi 3/370. (2) Same source. (3) In "Al-Nukat wa Al-'Uyun" 4/147 from Abu Malik, similarly. (4) Narrated by Al-Tabari 17/464 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (5) In (D): Al-Dahhak and Qatada said. The narration was recorded by Al-Tabari 17/465 from Mujahid and Ibn Jurayj.

...छाया, और यदि प्रकाश न होता तो अंधकार का पता न चलता (१)। "दलील" (मार्गदर्शक): सक्रिय कृदंत (active participle) के अर्थ में है, और यह कहा गया है: कर्मवाच्य कृदंत (passive participle) के अर्थ में, जैसे 'कतील' (मारा गया), 'दहीन' (अभिषिक्त), और 'खदीब' (रंगा हुआ)। अर्थात: हमने सूर्य को छाया पर मार्गदर्शक बनाया यहाँ तक कि वह उसे ले गई, यानी हमने उसे उसके पीछे लगा दिया। तो सूर्य एक मार्गदर्शक है, यानी एक तर्क और प्रमाण, और वही है जो मुश्किल को उजागर करता है और उसे स्पष्ट करता है। "दलील" शब्द को स्त्रीलिंग नहीं बनाया गया जबकि यह सूर्य की एक विशेषता है; क्योंकि यह संज्ञा के अर्थ में है; जैसा कि कहा जाता है: सूर्य प्रमाण है, और सूर्य सत्य है।

{फिर हम उसे समेट लेते हैं} इसका अर्थ है वह विस्तृत छाया (२)। {अपनी ओर धीरे-धीरे समेटना} यानी उसे समेटना हमारे लिए आसान (३) है। और हमारे रब का हर काम उसके लिए आसान है। इस वातावरण में छाया का रुकना भोर होने से लेकर सूर्योदय तक के समय के बराबर है, फिर जब सूर्य उगता है तो छाया सिमटने लगती है, और इस वातावरण में उसके पीछे सूर्य की किरणें होती हैं, जो पृथ्वी पर और चीजों पर उसके डूबने के समय तक चमकती हैं, फिर जब वह डूब जाता है तो वहाँ कोई छाया नहीं होती, बल्कि वह केवल दिन के प्रकाश का अवशेष होता है। एक समूह ने कहा: इसका सिमटना सूर्यास्त के द्वारा होता है; क्योंकि जब तक वह अस्त नहीं होता, छाया का कुछ हिस्सा बाकी रहता है, और उसका गायब होना केवल रात के आने और उसमें अंधकार के प्रवेश के साथ पूरा होता है। कहा गया है: यह सिमटना सूर्य के कारण हुआ; क्योंकि जब वह उगता है तो छाया धीरे-धीरे खत्म होने लगती है; यह अबू मलिक और इब्राहिम अल-तयमी ने कहा था। कहा गया: {फिर हमने उसे समेट लिया} यानी हमने सूर्य के प्रकाश को "धीरे-धीरे समेटकर" वापस आने वाली छाया (fai') के साथ समेट लिया। और कहा गया: "यसीर" यानी तेज़ (४), अल-दह्हाक ने कहा। कतादा (५): गुप्त रूप से; यानी जब सूर्य छिप जाता है तो छाया गुप्त रूप से सिमट जाती है; जब भी उसका एक हिस्सा सिमटता है, उसके स्थान पर अंधकार का एक हिस्सा आ जाता है, और वह एक बार में गायब नहीं होता है। कतादा के कथन का यही अर्थ है; और यही मुजाहिद का कथन है।

अल्लाह तआला का कथन: {और वही है जिसने तुम्हारे लिए रात को वस्त्र, और नींद को आराम बनाया, और दिन को उठ खड़े होने (दैनिक कार्यों के लिए) का समय बनाया। (४७)}

इसमें चार मसले हैं:

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ३/ ३७०। (२) वही स्रोत। (३) अबू मलिक से "अल-नुक़त व अल-'उयून" ४/ १४७ में इसी तरह। (४) इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) से अल-तबरी १७/ ४६४ द्वारा उद्धृत। (५) (द) में: अल-दह्हाऽ और कतादा ने कहा। और यह असर अल-तबरी १७/ ४६५ द्वारा मुजाहिद और इब्न जुरैज से उद्धृत है।

...سایہ، اور اگر روشنی نہ ہوتی تو اندھیرے کی پہچان نہ ہوتی(۱)۔ "دلیل" (رہنما): فاعل کے معنی میں ہے، اور کہا گیا ہے: مفعول کے معنی میں، جیسے قتیل، دہین اور خضیب۔ یعنی: ہم نے سورج کو سائے پر دلیل (راہنما) بنایا یہاں تک کہ وہ اسے لے گیا، یعنی ہم نے اسے اس کے پیچھے لگا دیا۔ پس سورج ایک دلیل ہے، یعنی ایک حجت اور برہان، اور وہی ہے جو مشکل کو کھولتا اور اسے واضح کرتا ہے۔ "دلیل" کو مؤنث نہیں لایا گیا حالانکہ یہ سورج کی صفت ہے؛ اس لیے کہ یہ اسم کے معنی میں ہے؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: سورج برہان ہے، اور سورج حق ہے۔

﴿ثُمَّ قَبَضْنَهُ﴾ اس سے مراد وہ پھیلا ہوا سایہ ہے(۲)۔ ﴿إِلَيْنَا قَبْضًا يَسِيرًا﴾ یعنی اسے سمیٹنا ہم پر آسان(۳) ہے۔ اور ہمارے رب کا ہر کام اس پر آسان ہے۔ پس فضا میں سائے کا ٹھہرنا طلوع فجر سے طلوع آفتاب تک کی مقدار کے برابر ہے، پھر جب سورج نکلتا ہے تو سایہ سمٹ جاتا ہے، اور اس فضا میں اس کے پیچھے سورج کی شعاع ہوتی ہے، جو زمین اور چیزوں پر اس کے غروب ہونے کے وقت تک چمکتی ہے، پھر جب وہ غروب ہو جاتا ہے تو وہاں کوئی سایہ نہیں ہوتا، بلکہ وہ صرف دن کی روشنی کا بقیہ حصہ ہوتا ہے۔ ایک گروہ نے کہا: اس کا سمیٹنا سورج کے غروب ہونے سے ہوتا ہے؛ کیونکہ جب تک وہ غروب نہیں ہوتا، سائے میں کچھ بقیہ رہتا ہے، اور اس کا مکمل زوال رات کے آنے اور اس پر اندھیرے کے داخل ہونے سے ہی ہوتا ہے۔ کہا گیا ہے: یہ سمیٹنا سورج کے ذریعے واقع ہوا؛ کیونکہ جب وہ نکلتا ہے تو سایہ رفتہ رفتہ ختم ہونے لگتا ہے؛ یہ بات ابو مالک اور ابراہیم تیمی نے کہی۔ کہا گیا: ﴿ثُمَّ قَبَضْنَاهُ﴾ یعنی ہم نے سورج کی روشنی کو سائے (فیء) کے ذریعے "تھوڑا تھوڑا کر کے سمیٹ لیا"۔ اور کہا گیا: "یسیرًا" یعنی تیزی سے(۴)، یہ ضحاک نے کہا۔ قتادہ(۵) نے کہا: پوشیدہ طور پر؛ یعنی جب سورج غائب ہو جاتا ہے

تو سایہ پوشیدہ طور پر سمٹ جاتا ہے؛ جتنا حصہ اس کا سمٹتا ہے، اس کی جگہ اندھیرے کا ایک حصہ بن جاتا ہے، اور وہ ایک دم ختم نہیں ہوتا۔ قتادہ کے قول کا یہی مطلب ہے؛ اور یہی مجاہد کا قول ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِبَاسًا وَالنَّوْمَ سُبَاتًا وَجَعَلَ النَّهَارَ نُشُورًا ٤٧﴾

اس میں چار مسائل ہیں:

(١) تفسیر البغوی ٣/ ٣٧٠ . (٢) المصدر السابق (پچھلا حوالہ)۔ (٣) النکت والعیون ٤/ ١٤٧ میں ابو مالک سے اسی طرح مروی ہے۔ (٤) اسے طبری نے ١٧/ ٤٦٤ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (٥) (د) میں ہے: ضحاک اور قتادہ نے کہا۔ اور یہ اثر طبری نے ١٧/ ٤٦٥ میں مجاہد اور ابن جریج سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Furqan, Verse 47 421

First: The words of the Almighty: "And it is He who has made the night for you as clothing," meaning a covering for creation that takes the place of clothing in covering the body. Al-Tabari (1) said: He described the night as clothing as a metaphor because it covers and envelops things. Second: Ibn al-Arabi said: Some negligent people thought that whoever prays naked in the dark, it is sufficient for him because the night is clothing. This would imply that one could pray naked in his house if he closed his door. But covering in prayer (2) is an act of worship specific to it, not for the sake of people looking. There is no need for elaboration on this. Third: The words of the Almighty: "and sleep [a means for] rest (Subatan)," meaning: rest for your bodies by disconnecting from occupations. The root of 'Subat' is from stretching (3). It is said: 'Sabatat al-mar'atu sharaha' (the woman let down her hair), meaning she undid it and let it loose. And 'rajulun masboot' means a man of long stature. It was called 'Subat' (sleep) because it occurs with stretching, and in stretching there is a sense of rest. It is also said: 'As-Sabt' means cutting off (4); so sleep is a cutting off from occupation, and from this comes the 'Sabbath' of the Jews because they cut off work on that day. It was also said: 'As-Sabt' means staying in a place; as if 'Subat' is the stillness of something and its remaining in place (5). So sleep is 'Subat' in the sense that it is stillness from agitation and movement. Al-Khalil (6) said: 'As-Subat' is heavy sleep, meaning: We made your sleep heavy to complete the relaxation and rest. Fourth: The words of the Almighty: "and has made the day a resurrection (Nushuran)," from spreading out for livelihood, meaning: the day is the cause of life for spreading out. He likened wakefulness in it to the correspondence of life with death (7). And peace be upon him...

(1) In his Tafsir 17/465-466, and the author quoted him via Al-Muharrar al-Wajiz 4/212. (2) In the copies: "darkness," and what is established is from Ahkam al-Qur'an 3/1403, and the speech is from him. (3) Tafsir Gharib al-Qur'an, p. 313. (4) Tafsir al-Baghawi 3/371. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/212. (6) In Al-Ayn 7/238. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/212.

सूरा अल-फुरकान, आयत 47 421

प्रथम: सर्वशक्तिमान का कथन: "और वही है जिसने तुम्हारे लिए रात को वस्त्र बनाया," अर्थात सृष्टि के लिए एक आवरण जो शरीर को ढकने में वस्त्र का स्थान लेता है। अल-तबारी (1) ने कहा: उन्होंने रात को वस्त्र के रूप में वर्णित किया है क्योंकि यह चीजों को ढक लेती है और उन्हें घेर लेती है। द्वितीय: इब्न अल-अरबी ने कहा: कुछ लापरवाह लोगों ने सोचा कि जो कोई अंधेरे में नग्न होकर प्रार्थना करता है, वह उसके लिए पर्याप्त है; क्योंकि रात वस्त्र है। इसका मतलब यह होगा कि यदि कोई अपना दरवाजा बंद कर ले तो वह अपने घर में नग्न होकर प्रार्थना कर सकता है। जबकि प्रार्थना (2) में पर्दा करना एक विशेष इबादत है, न कि लोगों के देखने के लिए। इस पर विस्तार से चर्चा करने की आवश्यकता नहीं है। तृतीय: सर्वशक्तिमान का कथन: "और नींद को विश्राम (सुबात) बनाया," अर्थात: काम-काज से कटकर आपके शरीरों के लिए आराम। 'सुबात' का मूल अर्थ खींचने या फैलने (3) से है। कहा जाता है: 'सबतत अल-मरअतु शरहा' (महिला ने अपने बाल खोल दिए), यानी उसने उन्हें सुलझाया और ढीला छोड़ दिया। और 'रज्जुलुन मसबूत' का अर्थ है लंबे कद का आदमी। नींद को 'सुबात' कहा गया क्योंकि यह शरीर के ढीला छोड़ने के साथ होती है, और शरीर ढीला छोड़ने में आराम का भाव होता है। यह भी कहा गया है: 'अस-सब्त' का अर्थ काटना (4) है; इसलिए नींद काम से कट जाना है, और इसी से यहूदियों का 'सब्त' (सब्त का दिन) आया है क्योंकि वे उस दिन काम छोड़ देते हैं। यह भी कहा गया: 'अस-सब्त' का अर्थ एक स्थान पर रुकना है; जैसे कि 'सुबात' किसी चीज़ की स्थिरता और उस पर बने रहना (5) है। तो नींद इस अर्थ में 'सुबात' है कि यह हलचल और गति से स्थिरता है। अल-खलील (6) ने कहा: 'अस-सुबात' गहरी नींद है, यानी: हमने तुम्हारी नींद को गहरा बनाया ताकि आराम और राहत पूरी हो सके। चतुर्थ: सर्वशक्तिमान का कथन: "और दिन को पुनरुत्थान (नुशूरन) बनाया," जीविका के लिए फैलने के अर्थ में, यानी: दिन फैलने के लिए जीवन का कारण है। उन्होंने इसमें जागने की तुलना जीवन और मृत्यु के सामंजस्य (7) से की है। और उन पर शांति हो...

(1) उनके तफ़सीर 17/465-466 में, और लेखक ने इसे अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/212 के माध्यम से उद्धृत किया है। (2) प्रतियों में: "अंधेरा," और जो प्रमाणित है वह अहकाम अल-कुरान 3/1403 से है, और यह बात उन्हीं की है। (3) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन, पृ. 313। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/371। (5) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/212। (6) अल-ऐन 7/238 में। (7) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/212।

سورہ الفرقان، آیت 47 421

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وہی ہے جس نے تمہارے لیے رات کو لباس بنایا" یعنی مخلوق کے لیے ایک پردہ جو جسم کو ڈھانپنے میں لباس کا قائم مقام ہے۔ طبری (1) نے کہا: رات کو لباس سے تشبیہ دی گئی ہے کیونکہ یہ چیزوں کو چھپاتی اور ڈھانپ لیتی ہے۔ دوسری بات: ابن العربی نے کہا: بعض غافل لوگوں نے یہ گمان کیا کہ جو شخص اندھیرے میں ننگا ہو کر نماز پڑھے تو یہ اس کے لیے کافی ہے؛ کیونکہ رات لباس ہے۔ اس کا مطلب یہ ہوگا کہ اگر کوئی اپنے گھر کا دروازہ بند کر لے تو وہ ننگا ہو کر نماز پڑھ سکتا ہے۔ حالانکہ نماز میں ستر پوشی (2) ایک مخصوص عبادت ہے، یہ لوگوں کے دیکھنے کی وجہ سے نہیں ہے۔ اس پر طویل بحث کی ضرورت نہیں ہے۔ تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور نیند کو راحت (سباتا) بنایا" یعنی: تمہارے جسموں کے لیے کام کاج سے منقطع ہو کر آرام کا ذریعہ۔ 'سبات' کی اصل کھنچنے یا پھیلنے (3) سے ہے۔ کہا جاتا ہے: 'سبتت المرأة شعرها' (عورت نے اپنے بال کھول دیے)، یعنی انہیں کھول کر لٹکا دیا۔ اور 'رجل مسبوت' یعنی دراز قد والا آدمی۔ نیند کو 'سبات' کہا گیا کیونکہ یہ جسم پھیلانے سے ہوتی ہے، اور پھیلانے میں راحت کا معنی پایا جاتا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ 'السبت' کا معنی قطع کرنا (4) ہے؛ چنانچہ نیند کام کاج سے انقطاع ہے، اور اسی سے یہودیوں کا 'سبت' (ہفتہ کا دن) ہے؛ کیونکہ وہ اس میں کام چھوڑ دیتے ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا: 'السبت' کا معنی ایک جگہ ٹھہرنا ہے؛ گویا 'سبات' کسی چیز کا سکون اور اس پر ثابت قدم رہنا (5) ہے؛ تو نیند اس معنی میں 'سبات' ہے کہ یہ اضطراب اور حرکت سے سکون ہے۔ الخلیل (6) نے کہا: 'السبات' گہری نیند ہے، یعنی: ہم نے تمہاری نیند کو گہرا بنایا تاکہ آرام و راحت مکمل ہو۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور دن کو جی اٹھنے کا وقت (نشورا) بنایا" معاش کے لیے پھیلنے کے معنی میں، یعنی:

دن پھیلنے کے لیے زندگی کا سبب ہے۔ اس میں بیداری کو موت کے بعد زندگی پانے سے تشبیہ دی گئی ہے (7)۔ اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم...

(1) اپنی تفسیر 17 / 465-466 میں، اور مصنف نے اسے المحرر الوجیز 4 / 212 کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (2) نسخوں میں ہے: "الظلام" (اندھیرا)، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن 3 / 1403 سے ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (3) تفسیر غریب القرآن ص 313۔ (4) تفسیر البغوی 3 / 371۔ (5) المحرر الوجیز 4 / 212۔ (6) العین 7 / 238 میں۔ (7) المحرر الوجیز 4 / 212

422 Surah Al-Furqan: Verses 47 - 48 And peace [be upon him], when he woke up, he said: "Praise be to Allah, who gave us life after He caused us to die, and to Him is the Resurrection" (1). Allah's words: {And He it is Who sends the winds as good tidings before His mercy, and We send down pure water from the sky 48}. Allah's words: {And He it is Who sends the winds as good tidings before His mercy} has been previously explained in detail in [Surah] "Al-A'raf" (2). Allah's words: {And We send down pure water from the sky}. Regarding this, there are fifteen points: First: Allah's words: {pure water} means water used for purification; just as "wudu'" is said for the water used for performing ablution. Every "tahur" (purifying agent) is "tahir" (pure), but not every "tahir" (pure thing) is "tahur" (purifying) (3). "At-tahur" with a fatha on the [letter] ta' is the noun, and similarly "al-wadu'" and "al-waqud". With a damma, it is the verbal noun (masdar), and this is what is known in the language; said Ibn al-Anbari. So He explained that the water sent down from the sky is pure in itself and a purifier for others. For "tahur" is a form of hyperbole for "tahir", and this hyperbole necessitates that it be pure and a purifier. This is the view of the majority. It is said: "Tahur" means pure, which is the opinion of Abu Hanifa, and he relied on Allah's words: {And their Lord will give them a pure drink} [Al-Insan: 21], meaning pure. And the poet says (4): O my two friends, is there after repentance a glance, through which I heal my heart, for I am a sinner?

---

(1) Narrated from Hudhayfah, Abu Dharr, and Al-Bara'. Hudhayfah's hadith was recorded by Ahmad (23391) and Al-Bukhari (6312). Abu Dharr's hadith was recorded by Ahmad (21366) and Al-Bukhari (6325). Al-Bara's hadith was recorded by Ahmad (18603) and Muslim (2711). (2) 9/252. (3) Tahdhib al-Lughah 13/39. (4) In (d), (f), and (m): "And by saying", and it is omitted in (z). In "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 3/1404 (and the text is from him): "And he said". What is established is from (zh). (5) In (zh): "from".

422 सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें 47 - 48 और शांति [उन पर हो], जब वे सुबह उठते तो कहते: "तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जिसने हमें मौत के बाद ज़िंदा किया और उसी की तरफ लौट कर जाना है" (1)। अल्लाह का फरमान: {वही है जो अपनी रहमत से पहले हवाओं को खुशखबरी बना कर भेजता है, और हम आसमान से पाक (पवित्र करने वाला) पानी बरसाते हैं 48}। अल्लाह का फरमान: {वही है जो अपनी रहमत से पहले हवाओं को खुशखबरी बना कर भेजता है} इसके बारे में "अल-अ'राफ़" में विस्तार से बताया जा चुका है (2)। अल्लाह का फरमान: {और हम आसमान से पाक पानी बरसाते हैं}। इसमें पंद्रह मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह का फरमान: {पाक पानी} यानी जिससे पाकी (पवित्रता) हासिल की जाए; जैसे कि 'वज़ू' उस पानी को कहा जाता है जिससे वज़ू किया जाए। हर 'तहूर' (पवित्र करने वाला) 'ताहिर' (पवित्र) होता है, लेकिन हर 'ताहिर' 'तहूर' नहीं होता (3)। 'तहूर' ता पर फत्हा के साथ संज्ञा (नाम) है, और इसी तरह 'वज़ू' और 'वक़ूद' भी। और ज़म्मा के साथ ये मसदर (क्रियावाचक संज्ञा) हैं, और भाषा में यही प्रसिद्ध है; यह इब्न अल-अंबारी ने कहा है। तो उन्होंने स्पष्ट किया कि आसमान से उतरने वाला पानी खुद भी पाक है और दूसरों को भी पाक करने वाला है, क्योंकि 'तहूर' शब्द 'ताहिर' का मुबालगा (अतिशयोक्तिपूर्ण रूप) है, और इस मुबालगा का तकाजा है कि वह पाक और पाक करने वाला हो। जम्हूर (बहुसंख्यक विद्वानों) का यही मत है। और कहा गया है कि: "तहूर" का अर्थ 'ताहिर' (पाक) है, और यह इमाम अबू हनीफा का मत है, और उन्होंने अल्लाह के इस फरमान का सहारा लिया है: {और उनके रब ने उन्हें पाक (तहूर) शराब पिलाई} [अल-इंसान: 21] यानी पाक। और शायर कहता है (4): ऐ मेरे दो दोस्तों, क्या तौबा के बाद भी कोई ऐसी नज़र है, जिससे मैं अपने दिल का इलाज करूँमुझ पर गुनाह है?

---

(1) हुजैफा, अबू ज़र और अल-बराय से रिवायत है; हुजैफा की हदीस अहमद (23391) और बुखारी (6312) ने दर्ज की है, अबू ज़र की हदीस अहमद (21366) और बुखारी (6325) ने दर्ज की है, और अल-बराय की हदीस अहमद (18603) और मुस्लिम (2711) ने दर्ज की है। (2) 9/252। (3) तहज़ीब अल-लुग़ा 13/39। (4) (द), (फ) और (म) में: "और कहने से", और (ज़) में यह उपेक्षित है। इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" 3/1404 में (और इबारत उन्हीं की है): "और उन्होंने कहा"। जो साबित है वह (ज़ह) से है। (5) (ज़ह) में: "से"।

422 سورہ الفرقان: آیات 47 - 48 اور سلام [آپ ﷺ پر]، جب آپ ﷺ صبح بیدار ہوتے تو فرماتے: "تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے ہمیں مارنے کے بعد زندہ کیا اور اسی کی طرف لوٹ کر جانا ہے"(1)۔ فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا 48﴾ [ترجمہ: اور وہی ہے جو اپنی رحمت (بارش) سے پہلے ہواؤں کو خوشخبری بنا کر بھیجتا ہے، اور ہم نے آسمان سے پاک کرنے والا پانی برسایا]۔ فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ﴾ اس کا ذکر سورہ "الاعراف" میں تفصیل سے گزر چکا ہے(2)۔ فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا﴾۔ اس میں پندرہ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَاءً طَهُورًا﴾ جس سے پاکی حاصل کی جائے؛ جیسا کہ 'وَضوء' اس پانی کو کہا جاتا ہے جس سے وضو کیا جائے۔ اور ہر 'طَہور' (پاک کرنے والا) 'طاہر' (پاک) ہوتا ہے، لیکن ہر 'طاہر' 'طہور' نہیں ہوتا(3)۔ پس 'طہور' طاء کے زبر (فتحہ) کے ساتھ اسم ہے، اور اسی طرح 'وَضوء' اور 'وَقود' ہے۔ اور پیش (ضمہ) کے ساتھ یہ مصدر ہے، اور لغت میں یہی مشہور ہے؛ یہ ابن الانباری نے کہا ہے۔ پس انہوں نے واضح کیا کہ آسمان سے نازل ہونے والا پانی بذات خود پاک ہے اور دوسروں کو بھی پاک کرنے والا ہے، کیونکہ 'طہور' کا لفظ 'طاہر' میں مبالغہ کا صیغہ ہے، اور اس مبالغہ کا تقاضا ہے کہ وہ پاک اور پاک کرنے والا ہو۔ اور جمہور کا یہی مسلک ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: 'طہوراً' بمعنی 'طاہر' ہے، اور یہ امام ابو حنیفہ کا قول ہے، اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے استدلال کیا ہے: ﴿وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا﴾ [الانسان: 21] یعنی پاک شراب۔ اور شاعر کہتا ہے(4): اے میرے دو دوستو، کیا توبہ کے بعد بھی کوئی ایسی نظر ہے جس سے میں اپنے دل کا علاج کر سکوں، مجھ پر گناہ ہے؟

(1) حذیفہ، ابو ذر اور براء رضی اللہ عنہم سے روایت ہے؛ حذیفہ کی حدیث احمد (23391) اور بخاری (6312) نے روایت کی ہے، ابو ذر کی حدیث احمد (21366) اور بخاری (6325) نے، اور براء کی حدیث احمد (18603) اور مسلم (2711) نے روایت کی ہے۔ (2) 9/252۔ (3) تہذیب اللغۃ 13/39۔ (4) (د)، (ف) اور (م) میں: 'وبقول'، اور یہ (ز) میں مہمل ہے۔ اور ابن العربی کی 'احکام القرآن' 3/1404 میں (اور عبارت انہی کی ہے): 'وقال'۔ اور ثابت شدہ عبارت (ظ) سے ہے۔ (5) (ظ) میں: 'من'۔

423 Surah Al-Furqan, Verse 48

To the heavy-hipped ones, supple like gazelles (1) with sweet front teeth whose saliva is pure (tahur) (2) He described the saliva as being 'tahur' (pure), and not 'mutahhir' (purifying). The Arabs say: "A man is nu'oom" (very sleepy), and that does not mean he makes others sleep; rather, it refers to his own state. Our scholars have answered this by saying: describing the wine of Paradise as 'tahur' implies purification from the stains of sins (3) and from base qualities, such as malice and envy. When they drink this beverage, Allah purifies them from the filth of sins and the stains of blameworthy beliefs. They come to Allah with a sound heart and enter Paradise with the attributes of submission. It is said to them then: {Peace be upon you; you have become pure, so enter it to abide eternally} [Az-Zumar: 73]. Just as its ruling in this world was the removal of the state of ritual impurity by the flowing of water over the limbs, such was His wisdom and mercy (4) in the Hereafter. As for the poet's saying: ... their saliva is pure (tahur) He intended by that to exaggerate in describing the saliva as pure, because of its sweetness, its attachment to hearts, its pleasantness to the souls, and the cooling of the lover's thirst by sipping it, as if it were pure (tahur) water. In summary, legal rulings are not established by poetic metaphors; for poets exceed the limits of truth into falsehood in their immersion, and they indulge in speech until it leads them to innovation and sin, and they may even fall into disbelief without realizing it. Do you not see the saying...

(1) In the sources: "slender of waists". His saying: "rujuh" is the plural of "rajah" and "rajih", referring to women with heavy buttocks. "Al-Akfal": the plural of "kafl", which is the backside. "Al-Gheed": the supple gazelle whose neck has inclined and its limbs have softened. Lisan al-Arab (R-J-H), (K-F-L), (Gh-Y-D). (2) Abu Ali al-Qali mentioned in al-Amali 1/183: the two verses within a poem, and quoted from Ibn al-Anbari that they are by Jamil ibn Ma'mar al-Udhri, then Abu Ali said: these verses are not in Jamil's poetry. The second verse is in Lisan al-Arab (R-J-H) without attribution. (3) "Awdar", plural of "wadar", which is dirt from fat or otherwise. (4) His saying: "and His mercy", is not in (M).

423 सूरह अल-फुरकान, आयत 48

भारी नितम्बों वाली, हिरणों की तरह लचीली (1) जिनके सामने के दांतों की लार शुद्ध (तहूर) है (2) उन्होंने लार को 'तहूर' (शुद्ध) के रूप में वर्णित किया, न कि 'मुताहिर' (शुद्ध करने वाला)। अरब कहते हैं: "एक आदमी नुओम (बहुत सोने वाला) है", और इसका मतलब यह नहीं है कि वह दूसरों को सुलाता है; बल्कि, यह उसकी अपनी क्रिया को संदर्भित करता है। हमारे विद्वानों ने इसका उत्तर दिया है, उन्होंने कहा: स्वर्ग (जन्नत) के पेय को 'तहूर' (शुद्ध करने वाला) के रूप में वर्णित करना पापों की गंदगी (3) और द्वेष और ईर्ष्या जैसे नीच गुणों से शुद्धि का संकेत देता है। जब वे इस पेय को पीते हैं, तो अल्लाह उन्हें पापों की गंदगी और निंदनीय मान्यताओं के दागों से शुद्ध कर देता है। फिर वे अल्लाह के पास एक स्वस्थ हृदय के साथ आते हैं और समर्पण के गुणों के साथ स्वर्ग में प्रवेश करते हैं। उस समय उनसे कहा जाता है: {तुम पर शांति हो; तुम शुद्ध हो गए हो, इसलिए इसमें हमेशा रहने के लिए प्रवेश करो} [अज़-जुमर: 73]। जिस प्रकार दुनिया में इसका हुक्म अंगों पर पानी बहने से अशुद्धता को दूर करना था, वही उनकी हिकमत और रहमत (4) परलोक में थी। जहाँ तक कवि के शब्दों का सवाल है: ... उनकी लार शुद्ध (तहूर) है इसका उद्देश्य लार को शुद्धता में वर्णित करने में अतिशयोक्ति था, उसकी मिठास, दिलों से उसके लगाव, आत्माओं में उसकी सुखदता और प्रेमी की प्यास को उसकी चुस्की से शांत करने के कारण, जैसे कि वह शुद्ध (तहूर) पानी हो। संक्षेप में, कानूनी नियम (अहकाम) काव्य रूपकों से सिद्ध नहीं होते हैं; क्योंकि कवि अपनी तल्लीनता में सच्चाई की सीमा पार कर झूठ तक पहुँच जाते हैं, और वे कहने में इतना बह जाते हैं कि वह उन्हें बिदअत (नवाचार) और पाप तक ले जाता है, और शायद वे अनजाने में कुफ्र (अविश्वास) में गिर जाते हैं। क्या आप उस कथन को नहीं देखते...

(1) स्रोतों में: "पतली कमर"। उनका कहना: "रुजुह" 'रजाह' और 'राजिह' का बहुवचन है, और यह महिलाओं के भारी नितम्बों के लिए है। "अल-अकफाल": 'कफल' का बहुवचन है, जो पिछला हिस्सा है। "अल-गीद": वह कोमल हिरण जिसकी गर्दन झुक गई हो और अंग नरम हो गए हों। लिसान अल-अरब (र-ज-ह), (क-फ-ल), (ग-य-द)। (2) अबू अली अल-काली ने अल-अमाली 1/183 में उल्लेख किया है: एक कविता के भीतर दो छंद, और इब्न अल-अनबारी से उद्धृत किया कि वे जमील बिन मअमर अल-उजरी के हैं, फिर अबू अली ने कहा: ये छंद जमील की कविता में नहीं हैं। दूसरा छंद बिना किसी श्रेय के लिसान अल-अरब (र-ज-ह) में है। (3) "औदार", 'वदर' का बहुवचन, जो वसा या अन्य से गंदगी है। (4) उसका कहना: "और उसकी रहमत", (म) में नहीं है।

423 سورة الفرقان، آیت 48

بھاری کولہوں والی، ہرنیوں کی طرح لچکدار (1) جن کے سامنے والے دانتوں کا لعاب پاک (طہور) ہے (2) اس نے تھوک کو 'طہور' (پاک) کہا ہے، نہ کہ 'مطہر' (پاک کرنے والا)۔ اہل عرب کہتے ہیں: "رجل نؤوم" (بہت سونے والا شخص)، اور اس کا مطلب یہ نہیں کہ وہ دوسروں کو سلاتا ہے، بلکہ اس کا رجوع اس کے اپنے فعل کی طرف ہے۔ ہمارے علماء نے اس کا جواب دیا ہے، انہوں نے کہا: جنت کے مشروب کو 'طہور' قرار دینا گناہوں کی گندگی (3) اور رذیل صفات، جیسے بغض و حسد سے پاکیزگی کا فائدہ دیتا ہے۔ پس جب وہ یہ مشروب پیتے ہیں، تو اللہ انہیں گناہوں کی گندگی اور مذموم عقائد کی آلائشوں سے پاک کر دیتا ہے، چنانچہ وہ اللہ کے پاس قلبِ سلیم کے ساتھ آتے ہیں، اور تسلیم کی صفات کے ساتھ جنت میں داخل ہوتے ہیں، اور اس وقت ان سے کہا جاتا ہے: ﴿سَلَمٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ﴾ [الزمر: 73]۔ اور چونکہ دنیا میں اس کا حکم اعضاء پر پانی بہنے سے حدث (ناپاکی) کے حکم کے زوال کے ساتھ تھا، تو یہ اس کی حکمت اور رحمت (4) آخرت میں تھی۔ رہی بات شاعر کے قول کی: ... ان کا لعاب طہور ہے تو اس نے اس سے لعاب کی پاکیزگی کے بیان میں مبالغہ آرائی کا ارادہ کیا، اس کی مٹھاس، دلوں کے اس کے ساتھ لگاؤ، نفوس میں اس کی لطافت اور اس کے چوسنے سے محب کی پیاس بجھنے کی وجہ سے، گویا وہ آبِ طہور ہے۔ خلاصہ کلام یہ کہ شرعی احکام شعری استعارات سے ثابت نہیں ہوتے؛ کیونکہ شعراء غرق ہونے میں سچائی کی حد سے نکل کر جھوٹ تک پہنچ جاتے ہیں، اور بات کرنے میں اتنے بے باک ہو جاتے ہیں کہ وہ چیز انہیں بدعت اور معصیت تک لے جاتی ہے، اور بسا اوقات وہ انجانے میں کفر میں جا گرتے ہیں۔ کیا آپ اس قول کو نہیں دیکھتے...

حواشی: (1) مصادر میں: "پتلی کمر والے"۔ اس کا قول "رُجُح": 'رجاح' اور 'راجح' کی جمع ہے، اور یہ عورتوں کے بھاری کولہوں کے لیے ہے۔ "الاکفال": 'کفل' کی جمع ہے، جو پشت کا حصہ ہے۔ "الغید": وہ نازک ہرن جس کی گردن جھک جائے اور اعضاء نرم ہو جائیں۔ لسان العرب (رجح) (کفل) (غید)۔ (2) ابو علی القالی نے الامالی 183/1 میں ذکر کیا ہے: ایک قصیدے کے ضمن میں دو بیت، اور ابن الانباری سے نقل کیا کہ وہ جمیل بن معمر العذری کے ہیں، پھر ابو علی نے کہا: یہ اشعار جمیل کے کلام میں نہیں ہیں۔ دوسرا بیت لسان العرب (رجح) میں بغیر نسبت کے ہے۔ (3) "أوضار": 'وضر' کی جمع ہے، اور یہ چکنائی یا کسی اور چیز کی گندگی ہے۔ (4) اس کا قول: "ورحمتہ"، (م) میں نہیں ہے۔

Surah Al-Furqan: Verse 48 424

...some of them: "If her foot had not touched the surface of the earth, I would not have known a reason for tayammum." And this is clear blasphemy; we seek refuge in Allah from it. Judge Abu Bakr bin al-Arabi said (1): This is the utmost essence of the speech of scholars, and it is profound in its art. However, I contemplated it through the path of Arabic, and I found in it a prominent perspective (2). That is, the form *fa'ool* (فَعول) is for exaggeration/intensification, except that exaggeration may be in a transitive verb, as the poet said (3): "One who strikes (*daroob*) with the blade of the sword the hams of its fat camels." And it may be in an intransitive verb, as the poet said: "One who sleeps late in the morning (*na'oom al-duha*), not girding herself out of gracefulness" (4). The purifying nature of water for other things is taken from beauty for cleanliness, and from the Sharia for ritual purity, as in his (peace be upon him) saying: "Allah does not accept prayer without purification (*tuhoor*)" (5). The Ummah has reached a consensus, linguistically and legally, that the description "pure" (*tahur*) is specific to water and does not extend to other liquids, even if they are clean. Their limitation of this to water was the strongest evidence that *tahur* means 'the purifier'. The form *fa'ool* may come for another reason, not from any of this, which is to express the instrument of the action, not the action itself, like our saying: fuel (*waqood*) and pre-dawn meal (*sahoor*), with the opening (fatha) of the first letter (6), for they refer to the firewood and the food (7) eaten at pre-dawn.

(1) In Ahkam al-Quran 3/1404 - 1406, and what precedes it. (2) In (d) and (m): "mushriqan" (shining), and in Ahkam al-Quran: "shareefan" (noble). (3) He is Abu Talib, and the rest of the verse is in 5/119. (4) This is the latter half of a verse from the Mu'allaqa of Imru' al-Qays, and it's in his Diwan p. 17. It also appeared in the Diwan of Kuthayyir 'Azzah, and previously on p. 362 of this part. (5) Previously in 7/366. (6) He means the first letter of "fa'ool", and in (z) it occurred as: with fatha on the Waw and Seen instead of saying: with fatha on the Fa. (7) In (d): al-mat'am, and in (z) and (m): al-ta'am, and in (f): al-matma'. What is established is from (z), which matches what is in Ahkam al-Quran, and what will appear between brackets from it.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 48 424

...उनमें से कुछ: "अगर उसके पैर ने ज़मीन की सतह को न छुआ होता, तो मुझे तयम्मुम का कोई कारण पता न होता।" और यह स्पष्ट कुफ़्र (ईश्वर-निंदा) है; हम अल्लाह से इसकी पनाह माँगते हैं। काजी अबू बक्र बिन अल-अरबी (1) ने कहा: यह विद्वानों के कलाम (वाणी) का चरम सार है, और यह अपनी कला में उत्कृष्ट है। लेकिन, मैंने अरबी भाषा के नज़रिये से इस पर विचार किया, तो मुझे इसमें एक उत्कृष्ट दृष्टिकोण (2) मिला। वह यह कि 'फ़ऊल' (فَعول) का सांचा (वज़न) अतिशयोक्ति (mubalagha) के लिए है, सिवाय इसके कि अतिशयोक्ति सकर्मक क्रिया (transitive verb) में हो सकती है, जैसा कि कवि (3) ने कहा: "अपनी तलवार की धार से अपनी मोटी ऊँटनियों की जाँघों पर प्रहार करने वाला (ज़ ़रुब)।" और यह अकर्मक क्रिया (intransitive verb) में भी हो सकता है, जैसा कि कवि ने कहा: "देर सुबह तक सोने वाली (नऊम अज़-जुहा), जो नज़ाकत के कारण कमरबंद नहीं बाँधती" (4)। किसी दूसरी चीज़ के लिए पानी की शुद्धता (पवित्रता) सुंदरता के लिए सफाई से ली जाती है, और शरीयत के लिहाज़ से पाकी (पवित्रता) के लिए; जैसा कि उनके (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस कथन में है: "अल्लाह बिना पाकी (तुहूर) के नमाज़ स्वीकार नहीं करता" (5)। उम्मत ने भाषाई और शरीयत दोनों तौर पर इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि "तहूर" (अत्यधिक शुद्ध) का विशेषण केवल पानी के लिए विशिष्ट है, और यह अन्य तरल पदार्थों पर लागू नहीं होता, भले ही वे साफ़ हों। उनका इसे पानी तक सीमित रखना इस बात का प्रबल प्रमाण था कि "तहूर" का अर्थ 'पवित्र करने वाला' है। 'फ़ऊल' (فَعول) एक और कारण से भी आ सकता है जो इन सब में से नहीं है, और वह है क्रिया के उपकरण (साधन) को व्यक्त करना, न कि स्वयं क्रिया को, जैसे कि हमारा कहना: ईंधन (वक़ूद) और सहरी (सहूर), पहले अक्षर पर 'फ़तहा' (ज़बर) के साथ (6), क्योंकि वे उस लकड़ी और भोजन (7) के लिए शब्द हैं जो सहरी में खाया जाता है।

(1) अहकाम अल-क़ुरान 3/1404 - 1406 में, और उससे पहले का हिस्सा। (2) (द) और (म) में: 'मुशरिक़न' (चमकता हुआ), और अहकाम अल-क़ुरान में: 'शरीफ़न' (कुलीन)। (3) वह अबू तालिब हैं, और पूरा पद 5/119 में है। (4) यह इमरू अल-क़ैस की मुअल्लाक़ा के एक पद का दूसरा भाग है, और यह उनके दीवान के पृष्ठ 17 पर है। यह कुथय्यर अज़्ज़ह के दीवान में भी आया है, और इस भाग के पृष्ठ 362 पर पहले आ चुका है। (5) पहले 7/366 में आ चुका है। (6) उनका मतलब 'फ़ऊल' के 'फ़ा' (पहले अक्षर) से है, और (ज़) में यह आया है: 'फ़ा' पर फ़तहा कहने के बजाय वाव और सीन पर फ़तहा के साथ। (7) (द) में: अल-मत'अम, और (ज़) और (म) में: अल-तआम, और (फ़) में: अल-

मतमअ। जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अहकाम अल-क़ुरान में मौजूद चीज़ के अनुरूप है, और जो उसके बाद कोष्ठक के बीच आएगा।

بعض : "اور اگر اس کے پاؤں نے زمین کی سطح کو نہ چھوا ہوتا، تو مجھے تیمم کی کوئی وجہ معلوم نہ ہوتی۔" اور یہ صریح کفر ہے، ہم اس سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں۔ قاضی ابوبکر بن العربی (۱) نے کہا: یہ علماء کے کلام کا نہایت خلاصہ ہے، اور یہ اپنے فن میں کمال کو پہنچا ہوا ہے؛ سوائے اس کے کہ میں نے عربی زبان کے طریقے سے غور کیا، تو مجھے اس میں ایک بلند مطلع (۲) ملا، وہ یہ کہ 'فَعول' کا وزن مبالغہ کے لیے ہے، مگر مبالغہ کبھی فعل متعدی میں ہوتا ہے جیسا کہ شاعر (۳) نے کہا: "وہ (ضروب) جو اپنی تلوار کی دھار سے اپنی موٹی اونٹنیوں کی پنڈلیوں پر ضرب لگاتا ہے۔" اور کبھی یہ فعل لازم میں ہوتا ہے، جیسا کہ شاعر نے کہا: "چاشت کے وقت تک سونے والی (نؤوم الضحا) جو نزاکت کی وجہ سے کمر بند نہیں باندھتی" (۴)۔ پانی کی دوسروں کو پاک کرنے کی خاصیت خوبصورتی کی خاطر صفائی سے لی جاتی ہے، اور شریعت کی رو سے طہارت (پاکیزگی) کے لیے؛ جیسا کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: "اللہ پاکیزگی (طُہور) کے بغیر نماز قبول نہیں فرماتا" (۵)۔ امت کا لغوی اور شرعی طور پر اس بات پر اتفاق ہے کہ 'طہور' کی صفت پانی کے ساتھ خاص ہے، اور یہ دوسرے مائعات (سیال اشیاء) تک متجاوز نہیں ہوتی، خواہ وہ پاک ہی کیوں نہ ہوں۔ ان کا اس کو پانی پر منحصر کرنا اس بات کی واضح دلیل تھی کہ 'طہور' سے مراد 'پاک کرنے والا' ہے۔ اور 'فَعول' کا وزن کسی اور وجہ سے بھی آ سکتا ہے جو ان سب میں سے نہیں، اور وہ یہ ہے کہ اس سے فعل کے آلے (ذریعے) کو بیان کیا جائے، نہ کہ خود فعل کو، جیسے ہمارا کہنا: 'وَقُود' (ایندھن) اور 'سَحُور' (سحری کا کھانا)، فا کے فتحہ (زبر) کے ساتھ (۶)، کیونکہ یہ اس لکڑی اور کھانے (۷) کے لیے استعمال ہوتے ہیں جو سحری میں کھایا جاتا ہے۔

(۱) احکام القرآن ۳/۱۴۰۴ - ۱۴۰۶ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (۲) (د) اور (م) میں: 'مشرقاً'، اور احکام القرآن میں: 'شریفاً'۔ (۳) وہ ابو طالب ہیں، اور پورا شعر ۵/۱۱۹ میں گزر چکا۔ (۴) یہ امرؤ القیس کے معلقہ کے ایک شعر کا دوسرا مصرعہ ہے، اور یہ ان کے دیوان کے ص ۱۷ پر ہے، اور یہ کُثیِّر عزہ کے دیوان میں بھی آیا ہے، اور اس جلد کے ص ۳۶۲ پر گزر چکا۔ (۵) پہلے ۷/۳۶۶ میں گزر چکا۔ (۶) یعنی 'فعول' کی 'فا'، اور (ظ) میں یہ اس طرح واقع ہوا ہے: 'فا' کے فتحہ کے بجائے واؤ اور سین کے فتحہ کے ساتھ۔ (۷) (د) میں: 'المطعم'، اور (ظ) اور (م) میں: 'الطعم'، اور (ف) میں: 'المطمع'۔ ثابت شدہ متن (ز) سے ہے، اور وہی احکام القرآن کے متن کے موافق ہے، اور جو کچھ اس میں سے دو قوسین کے درمیان آئے گا۔

425

Surah Al-Furqan: Verse 48

...with it; so describing water as 'tahur' (purifier) - with a fatha on the 'ta' - is also news about the instrument used for purification. If the 'fa' in 'waqud' (fuel), 'sahur' (pre-dawn meal), and 'tuhur' (act of purification) is pronounced with a damma, it refers back to the action and provides information about it. Thus, it is established that the noun pattern 'fa'ul' - with a fatha on the 'fa' - is built for hyperbole (emphasis) and as a name for the instrument. This is what occurred to the Hanafis, but they were unable to articulate it properly. Beyond this, the clarification [of it] as hyperbole or as the instrument depends on evidence. So, the saying of the Almighty(1): "And We send down from the sky pure water" [25:48], and the saying of peace and blessings be upon him: "The earth has been made for me a place of prostration and a means of purification"(2) can bear the meaning of hyperbole, and can bear the expression of it as the instrument; so there is no argument in it for our scholars. However, His saying: "to purify you with it" remains a textual evidence that its action extends to others.

Second: The waters sent down from the sky and deposited in the earth are pure and purifying, despite the variation in their colors, tastes, and scents, until something else mixes with it. The substances that mix with water are of three types:

A type that matches it in both its characteristics [which are: being pure, and being purifying]. If it mixes with it and changes it, it does not strip it of either description, because it matches them, and that is soil.

The second type matches it in one of its characteristics, which is being pure. If it mixes with it and changes it, it strips it of what it differs in, which is being purifying, like rose water and other pure substances.

The third type differs from it in both characteristics. If it mixes with it and changes it, it strips it of both characteristics together, due to its difference from it(3) in both, and that is filth (najis).

Third: The Egyptians among the followers of Malik held the view that a small amount of water is corrupted by a small amount of impurity, and that a large amount is not corrupted except by what changes its color, taste, or smell from prohibited things. And...

(1) In (M): by saying. (2) Preceded 2 / 283. (3) In the manuscripts: 'lahuma' (for both of them), and what is fixed is from (M), which is consistent with what is in 'Ahkam al-Qur'an' 3/1407, and what preceded in brackets is from it.

425

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 48

...के साथ; इसलिए पानी को 'तहूर' (पवित्र करने वाला) - 'ता' पर फ़त्हा के साथ - कहना भी उस उपकरण के बारे में जानकारी है जिससे पवित्रता हासिल की जाती है। यदि 'वक़ूद' (ईंधन), 'सहूर' (सेहरी का भोजन) और 'तूहूर' (पवित्रता का कार्य) में 'फ़ा' को दम्मा के साथ पढ़ा जाए; तो यह क्रिया की ओर लौटता है और उसके बारे में खबर देता है। इस प्रकार, यह सिद्ध होता है कि संज्ञा रूप 'फ़ाऊल' - 'फ़ा' पर फ़त्हा के साथ - अतिशयोक्ति (बढ़ावा) के लिए और उपकरण के नाम के रूप में बनाया गया है। यही बात हनफियों के मन में आई थी, लेकिन वे इसे ठीक से व्यक्त करने में असमर्थ रहे। इसके बाद, अतिशयोक्ति या उपकरण के रूप में इसका स्पष्टीकरण प्रमाण पर निर्भर करता है। अतः, सर्वशक्तिमान का कथन(1): "और हमने आसमान से अत्यंत शुद्ध जल उतारा" [25:48], और पैगंबर (स.अ.व.) का कथन: "मेरे लिए पूरी पृथ्वी को मस्जिद (प्रार्थना स्थल) और पवित्रता का साधन (तहूर) बना दिया गया है" (2) अतिशयोक्ति का अर्थ रख सकता है, और उपकरण के रूप में अभिव्यक्ति का अर्थ भी रख सकता है; इसलिए इसमें हमारे विद्वानों के लिए कोई ठोस दलील नहीं है। हालाँकि, अल्लाह का कथन: "ताकि तुम्हें इसके द्वारा पवित्र करे" एक स्पष्ट पाठ बना हुआ है कि इसका कार्य दूसरों तक विस्तारित होता है।

दूसरा: आसमान से उतारा गया और पृथ्वी में जमा पानी शुद्ध और पवित्र करने वाला होता है, चाहे उसके रंग, स्वाद और गंध में अंतर हो, जब तक कि उसमें कुछ और न मिल जाए। पानी के साथ मिलने वाले पदार्थ तीन प्रकार के होते हैं:

एक प्रकार जो इसकी दोनों विशेषताओं में इसके समान है [जो हैं: शुद्ध होना, और पवित्र करने वाला होना]। यदि यह इसमें मिल जाता है और इसे बदल देता है, तो यह इसे इन दोनों गुणों से वंचित नहीं करता है, क्योंकि यह उनके समान है, और वह है मिट्टी।

दूसरा प्रकार इसकी एक विशेषता में इसके समान है, जो कि शुद्ध होना है। यदि यह इसमें मिल जाता है और इसे बदल देता है, तो यह इसे उस विशेषता से वंचित कर देता है जिसमें यह भिन्न है, जो कि पवित्र करना है, जैसे गुलाब जल और अन्य शुद्ध पदार्थ।

तीसरा प्रकार दोनों विशेषताओं में इससे भिन्न होता है। यदि यह इसमें मिल जाता है और इसे बदल देता है, तो यह इसे दोनों विशेषताओं से एक साथ वंचित कर देता है; क्योंकि यह दोनों में इससे भिन्न(3) है, और वह है नजासत (गंदगी)।

तीसरा: मालिक के अनुयायियों में से मिस्रियों का विचार था कि पानी की थोड़ी मात्रा थोड़ी सी अशुद्धता से दूषित हो जाती है, और यह कि बड़ी मात्रा केवल उन्हीं चीज़ों से दूषित होती है जो वर्जित चीज़ों में से उसके रंग, स्वाद या गंध को बदल देती हैं। और...

---

(1) (म) में: कहने से। (2) पिछला 2 / 283। (3) पांडुलिपियों में: 'लहुमा' (उन दोनों के लिए), और जो तय किया गया है वह (म) से है, जो 'अहकाम अल-क़ुरान' 3/1407 में जो है उसके अनुरूप है, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह उसी से है।

425

سورة الفرقان: آیت 48

...اس کے ساتھ؛ پس پانی کو 'طہور' (پاک کرنے والا) قرار دینا - طاء پر فتحہ کے ساتھ - اس آلے کے بارے میں بھی خبر ہے جس کے ذریعے طہارت حاصل کی جاتی ہے۔ پس جب 'وقود' (ایندھن)، 'سحور' (سحری کا کھانا) اور 'طہور' (طہارت کا عمل) میں 'فاء' پر ضمہ ہو؛ تو یہ فعل کی طرف لوٹتا ہے اور اس کے بارے میں خبر ہوتی ہے۔ اس سے ثابت ہوا کہ اسم 'فعول' - فاء کے فتحہ کے ساتھ - مبالغہ کے لیے اور آلے کے نام کے طور پر استعمال ہوتا ہے۔ یہی بات احناف کے ذہن میں آئی تھی، لیکن وہ اسے صحیح طرح سے بیان کرنے سے قاصر رہے، اور اس کے بعد، مبالغہ یا آلے کے طور پر اس کی وضاحت دلیل پر منحصر ہے۔ پس اللہ تعالیٰ کا فرمان(1): "اور ہم نے آسمان سے پاک پانی نازل کیا" [25:48]، اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا ارشاد: "میرے لیے زمین کو مسجد اور پاکیزگی کا ذریعہ (طہور) بنا دیا گیا ہے" (2) مبالغہ کا احتمال بھی رکھتا ہے، اور آلے کے طور پر تعبیر کا بھی؛ اس لیے اس میں ہمارے علماء کے لیے کوئی حتمی دلیل نہیں ہے، لیکن اللہ کا قول: "تاکہ تمہیں اس کے ذریعے پاک کرے" اس بات پر نص (واضح دلیل) ہے کہ اس کا فعل دوسروں تک متعدی ہوتا ہے۔

دوسرا: آسمان سے نازل ہونے والا اور زمین میں ودیعت کردہ پانی پاک اور پاک کرنے والا ہوتا ہے، چاہے اس کے رنگ، ذائقے اور خوشبو میں فرق ہو، جب تک کہ اس میں کوئی دوسری چیز شامل نہ ہو جائے۔ پانی میں ملنے والی چیزیں تین طرح کی ہوتی ہیں:

ایک قسم جو اس کی دونوں صفتوں میں اس کے موافق ہے [اور وہ ہیں: پاک ہونا، اور پاک کرنا]، پس جب وہ اس میں مل جائے اور اسے بدل دے، تو وہ ان دونوں صفات کو ختم نہیں کرتی، کیونکہ وہ ان کے موافق ہے، اور وہ مٹی ہے۔

دوسری قسم اس کی ایک صفت میں اس کے موافق ہے، اور وہ ہے پاک ہونا، پس جب وہ اس میں مل جائے اور اسے بدل دے؛ تو وہ اسے اس صفت سے محروم کر دیتی ہے جس میں وہ اس کے مخالف ہے، اور وہ ہے پاک کرنا، جیسے عرق گلاب اور دیگر پاک چیزیں۔

تیسری قسم دونوں صفتوں میں اس کے مخالف ہے، پس جب وہ اس میں مل جائے اور اسے بدل دے؛ تو وہ اسے دونوں صفتوں سے ایک ساتھ محروم کر دیتی ہے؛ کیونکہ وہ ان دونوں میں اس کے مخالف(3) ہے، اور وہ نجس (ناپاکی) ہے۔

تیسرا: امام مالک کے اصحاب میں سے مصریوں کا یہ موقف ہے کہ پانی کی تھوڑی مقدار تھوڑی سی نجاست سے خراب ہو جاتی ہے، اور یہ کہ زیادہ مقدار کو وہی چیز خراب کرتی ہے جو حرام چیزوں میں سے اس کے رنگ، ذائقے یا بو کو بدل دے۔ اور...

---

(1) (م) میں: بقولہ۔ (2) سابقہ 2 / 283۔ (3) خطی نسخوں میں: 'لہما' (ان دونوں کے لیے)، اور جو ثابت کیا گیا ہے وہ (م) سے ہے، جو 'احکام القرآن' 3/1407 میں مذکورہ بات کے مطابق ہے، اور جو بریکٹ میں پہلے گزر چکا ہے وہ اسی سے ہے۔

426 Surah Al-Furqan: Verse 48

They do not define a precise limit between small and large quantities that can be stopped at, except that Ibn al-Qasim narrated from Malik regarding a person in a state of major ritual impurity (Junub) who washes himself in a basin used for watering livestock, and he had not washed away the impurity (Adha) that was on him, that he has spoiled the water. This is the school of thought of Ibn al-Qasim, Ashhab, Ibn Abd al-Hakam, and those Egyptians who followed them, except for Ibn Wahb; for he holds the same opinion regarding water as the Medinans among the companions of Malik. Their statement is what Abu Mus'ab narrated from them and from him(1): that water is not defiled by impurity falling into it, whether it is a small or large quantity, unless the impurity appears in it(2) and changes its taste, smell, or color. Ahmad bin al-Mu'addal mentioned that this was the opinion of Malik bin Anas regarding water. This was also followed by Isma'il bin Ishaq, Muhammad bin Bukayr, Abu al-Faraj, and al-Abhari(3) and all those who adhered to the Maliki school among the Baghdadians; it is also the opinion of al-Awza'i, al-Layth bin Sa'd, al-Hasan bin Salih, and Dawud bin Ali. This is the school of thought of the people of Basra, and it is correct in terms of reasoning and sound in terms of reports. Abu Hanifa said: If impurity falls into water, it defiles it, whether it is large or small, if the generality of the impurity is realized in it. The way its realization is determined for him is, for example, if a drop of urine falls into a pool: if the movement of one end of the pool causes the other end to move, then everything is impure. If the movement of one end does not cause the other to move, it is not defiled. In "Al-Majmu'a," there is something similar to the school of Abu Hanifa. Ash-Shafi'i relied on the hadith of the "Two Qullas" (Qullatayn), which is a criticized hadith; there is disagreement regarding its chain of narration (Isnad) and its text (Matn). It was narrated by Abu Dawud and at-Tirmidhi, and especially ad-Daraqutni, who began his book with it and collected its various paths (of transmission)(4). Ibn al-Arabi said(5): Ad-Daraqutni, despite his leadership (in hadith), attempted to authenticate the hadith of the Two Qullas but was unable to do so.

---

(1) In al-Tamhid 1/327 (and the words are from him): And from the people of Medina. (2) In (m) addition: occurring in it. (3) In the manuscripts: Abu al-Faraj al-Abhari, which is an error. (4) Sunan Abi Dawud (63), (64), and (65), and at-Tirmidhi (67), and ad-Daraqutni (1) - (29) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. It is also found in Ahmad (4605), al-Nasa'i 1/46, and Ibn Majah (517). (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1408, and what precedes it is from him.

वे कम और अधिक के बीच ऐसी कोई सीमा निर्धारित नहीं करते जिस पर रुका जा सके, सिवाय इसके कि इब्न अल-क़ासिम ने मालिक से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में वर्णन किया है जो उस हौज़ में ग़ुस्ल (स्नान) करता है जिससे जानवर पानी पीते हैं, और उसने अपने शरीर की गंदगी को नहीं धोया था, कि उसने पानी को दूषित कर दिया है। यह इब्न अल-क़ासिम, अशहब, इब्न अब्द अल-हकम और मिस्र के उनके अनुयायियों का मत है, इब्न वहब को छोड़कर; क्योंकि वह पानी के बारे में मालिक के मदीना के साथियों के मत को मानते हैं। उनका कथन वह है जो अबू मुसाब ने उनके और उनके(1) हवाले से बताया है: कि पानी उसमें गिरने वाली अशुद्धता से दूषित नहीं होता, चाहे वह कम हो या अधिक, जब तक कि उसमें अशुद्धता (2) प्रकट न हो जाए और उसका स्वाद, गंध या रंग न बदल जाए। अहमद बिन अल-मुअद्दल ने उल्लेख किया है कि पानी के बारे में मालिक बिन अनस का यही मत था। इस्माइल बिन इसहाक़, मुहम्मद बिन बुक़ैर, अबू अल-फ़रज और अल-अभरी (3) तथा बगदाद के मलिकी संप्रदाय के सभी अनुयायियों ने भी इसी मत को अपनाया है; यही अल-औज़ाई, अल-लैथ बिन साद, अल-हसन बिन सालेह और दाऊद बिन अली का मत है। यह बसरा के लोगों का मत है, और यही तर्क की दृष्टि से सही और रिवायत (परंपरा) के लिहाज से उत्तम है। अबू हनीफ़ा ने कहा: यदि पानी में कोई अशुद्धता गिर जाए, तो वह उसे दूषित कर देती है, चाहे वह अधिक हो या कम, यदि उसमें अशुद्धता की व्यापकता सिद्ध हो जाए। उनके अनुसार इसकी सिद्धि का तरीक़ा यह है कि उदाहरण के लिए, यदि एक तालाब में पेशाब की एक बूंद गिरती है, तो यदि तालाब के एक छोर को हिलाने से दूसरा छोर भी हिलता है, तो पूरा तालाब अशुद्ध है, और यदि एक छोर की हलचल दूसरे छोर को नहीं हिलाती है, तो वह अशुद्ध नहीं होगा। "अल-मजमूआ" में भी अबू हनीफ़ा के मत जैसा ही कुछ वर्णित है। अल-शाफ़ई ने "दो कुल्लों" (क़ुल्लतैन) वाली हदीस का हवाला दिया है, जो कि एक विवादास्पद हदीस है; इसकी सनद (सूत्र) और मतन (पाठ) में मतभेद है। इसे अबू दाऊद और तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है, और विशेष रूप से दारकुतनी ने, जिन्होंने अपनी पुस्तक की शुरुआत इसी से की और इसके विभिन्न सूत्रों (4) को एकत्रित किया। इब्न अल-अरबी ने कहा (5): दारकुतनी ने अपनी विद्वत्ता के बावजूद दो कुल्लों वाली हदीस को प्रामाणिक सिद्ध करने का प्रयास किया, लेकिन वे ऐसा नहीं कर सके।

---

(1) अत-तम्हीद 1/327 में (और शब्द उन्हीं के हैं): और मदीना के लोगों से। (2) (म) में अतिरिक्त शब्द हैं: उसमें गिरने वाली। (3) प्रतियों में: अबू अल-फ़रज अल-अभरी, जो कि एक त्रुटि है। (4) सुनन

अबू दाऊद (63), (64) और (65), और तिर्मिज़ी (67), और दारकुतनी (1) - (29), इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से। यह अहमद (4605), नसाई 1/46 और इब्न माजह (517) में भी है। (5) अहकाम अल-क़ुरआन 3/1408 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है।

426 سورة الفرقان: آیت 48

وہ تھوڑے اور زیادہ کے درمیان کوئی ایسی حد مقرر نہیں کرتے جس پر رکا جا سکے، سوائے اس کے کہ ابن القاسم نے مالک سے اس شخص کے بارے میں روایت کی ہے جو جانوروں کے پانی پینے کے حوض میں غسلِ جنابت کرتا ہے، جبکہ اس نے اپنے جسم کی گندگی کو نہیں دھویا تھا، کہ اس نے پانی کو خراب کر دیا ہے۔ یہ ابن القاسم، اشہب، ابن عبد الحکم اور ان کی پیروی کرنے والے مصریوں کا مذہب ہے، سوائے ابن وہب کے؛ کیونکہ وہ پانی کے بارے میں امام مالک کے مدنی اصحاب کے قول کے قائل ہیں۔ ان کا قول وہ ہے جو ابو مصعب نے ان سے اور ان (1) کے حوالے سے نقل کیا ہے: کہ پانی اس میں پڑنے والی نجاست سے ناپاک نہیں ہوتا، چاہے وہ تھوڑا ہو یا زیادہ، جب تک کہ اس میں نجاست (2) ظاہر نہ ہو جائے اور اس کا ذائقہ، بو یا رنگ نہ بدل دے۔ احمد بن المعدل نے ذکر کیا ہے کہ پانی کے بارے میں مالک بن انس کا یہی قول تھا۔ اسی طرف اسماعیل بن اسحاق، محمد بن بکیر، ابو الفرج اور ابہری (3) اور بغدادیوں میں سے امام مالک کے مسلک کی پیروی کرنے والے تمام لوگ گئے ہیں۔ یہی امام اوزاعی، لیث بن سعد، حسن بن صالح اور داؤد بن علی کا قول ہے۔ یہ اہل بصرہ کا مذہب ہے، اور یہی غور و فکر کے لحاظ سے صحیح اور روایت کے لحاظ سے عمدہ ہے۔ امام ابو حنیفہ نے فرمایا: جب پانی میں نجاست گر جائے، تو وہ اسے ناپاک کر دیتی ہے خواہ وہ زیادہ ہو یا تھوڑا، بشرطیکہ اس میں نجاست کا عام ہونا ثابت ہو جائے۔ ان کے نزدیک اس کے ثبوت کی صورت یہ ہے کہ مثلاً ایک تالاب میں پیشاب کا ایک قطرہ گرے، تو اگر تالاب ایسا ہے کہ اس کا ایک کنارہ ہلانے سے دوسرا کنارہ بھی ہلتا ہو، تو وہ سارا ناپاک ہے، اور اگر ایک کنارے کی حرکت دوسرے کو نہ ہلائے تو وہ ناپاک نہیں ہوگا۔ "المجموعہ" میں بھی امام ابو حنیفہ کے مسلک جیسا ہی منقول ہے۔ امام شافعی نے حدیثِ قلتین سے

استدلال کیا ہے، جو کہ ایک مطعون (جس پر جرح کی گئی ہو) حدیث ہے؛ اس کی اسناد اور متن میں اختلاف ہے؛ اسے ابو داؤد اور ترمذی نے روایت کیا ہے اور خاص طور پر دارقطنی نے، جنہوں نے اپنی کتاب کی ابتدا اسی سے کی اور اس کے تمام طرق (4) جمع کیے۔ ابن العربی نے کہا (5): دارقطنی نے اپنی امامت کے باوجود قلتین والی حدیث کو صحیح ثابت کرنے کی کوشش کی لیکن وہ قادر نہ ہو سکے۔

---

(1) التمہید 1/327 میں (اور کلام انہی کا ہے): اور اہل مدینہ سے۔ (2) (م) میں یہ اضافہ ہے: جو اس میں واقع ہو۔ (3) نسخوں میں ہے: ابو الفرج الابہری، جو کہ غلط ہے۔ (4) سنن ابی داؤد (63) و (64) و (65)، اور ترمذی (67)، اور دارقطنی (1) - (29) حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ یہ احمد (4605)، نسائی 1/46، اور ابن ماجہ (517) میں بھی ہے۔ (5) احکام القرآن 3/1408 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی کا ہے۔

Abu Umar ibn Abd al-Barr said (1): "As for what Ash-Shafi'i adhered to regarding the hadith of the two jars (qullatayn), it is a weak school of thought from the perspective of reasoning and is not established in transmission. This is because a group of scholars of narration have spoken against it, and because the true amount of the two jars is not established in any fixed narration or consensus. If that were a mandatory limit, it would have been necessary for the scholars to research it to understand the limit set by the Prophet ﷺ; because it would be part of the core and obligation of their religion. Had it been so, they would not have neglected it, for they researched matters even more insignificant and subtle than that." I say: What Ibn al-Mundhir mentioned (2) regarding the disagreement over the two jars indicates a lack of definitive specification and limit in them. In the Sunan of ad-Daraqutni (3): From Hammad ibn Zayd, from 'Asim ibn al-Mundhir, who said: "Al-Qilal (the jars) are large storage vessels." This 'Asim is one of the narrators of the qullatayn hadith. It appears from ad-Daraqutni's statement that they are like the jars of Hajar; based on his narration of the Hadith of Al-Isra from Anas ibn Malik that the Prophet ﷺ said: "When I was taken up to the Lote-tree of the Farthest Boundary (Sidrat al-Muntaha) in the seventh heaven, its fruit (nabiq) was like the jars of Hajar, and its leaves were like the ears of elephants." (4) and he mentioned the hadith. Ibn al-Arabi said (5): "Our scholars relied on the hadith of Abu Sa'id al-Khudri regarding the Well of Buda'ah, narrated by an-Nasa'i, at-Tirmidhi, Abu Dawud, and others (6). It is also a weak hadith with no standing in authenticity, so it cannot be relied upon."

(1) In At-Tamhid 1/335. (2) In Al-Awsat 1/261-263. (3) Under No. (31). (4) Sunan ad-Daraqutni (33). It is in Ahmad (12673). "An-Nabiq" with a fatha on the nun and a kasra on the ba, and it may be silent (sukun): the fruit of the lote-tree. An-Nihayah (nabiq). (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1408. (6) Sunan an-Nasa'i 1/174, at-Tirmidhi (66), and Abu Dawud (66) and (67). It is in Ahmad (11119). At-Tirmidhi said: "This is a good (hasan) hadith." And Buda'ah: is a well known in Medina, and the preserved pronunciation is with a damma on the ba, while some allowed its kasra. An-Nihayah (bada'ah).

अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा (1): "जहाँ तक इमाम अल-शफ़ई के'दो घड़ों' (कुल्लतैन) की हदीस के रुख का सवाल है, तो यह तर्क की दृष्टि से एक कमजोर मत है और हदीस के प्रमाणों में स्थिर नहीं है; क्योंकि हदीस के विद्वानों के एक समूह ने इस पर आपत्ति जताई है, और इसलिए कि दो घड़ों की वास्तविक मात्रा किसी प्रामाणिक हदीस या आम सहमति (इज्मा) में तय नहीं है। यदि यह एक अनिवार्य सीमा होती, तो विद्वानों के लिए इसके बारे में शोध करना आवश्यक होता ताकि वे उस सीमा को जान सकें जो नबी ﷺ ने निर्धारित की थी; क्योंकि यह उनके धर्म के मूल और दायित्व का हिस्सा होता। यदि ऐसा होता, तो वे इसे कभी उपेक्षित नहीं करते, क्योंकि उन्होंने इससे भी अधिक छोटी और सूक्ष्म बातों पर शोध किया है।" मैंने कहा: इब्न अल-मुन्ज़िर (2) ने दो घड़ों के बारे में जिस मतभेद का उल्लेख किया है, वह उनमें निश्चितता और स्पष्ट सीमा के अभाव को दर्शाता है। सुनन अद-दारकुतनी (3) में है: हम्माद बिन ज़ैद से, आसिम बिन अल-मुन्ज़िर से, उन्होंने कहा: "अल-किलाल (घड़े) बड़े बर्तन होते हैं।" और यह आसिम 'कुल्लतैन' हदीस के रावियों (वर्णनकर्ताओं) में से एक है। अद-दारकुतनी के कथन से ऐसा प्रतीत होता है कि वे 'हजर' के घड़ों के समान हैं; मेराज की हदीस के उनके संदर्भ के अनुसार अनस बिन मालिक से कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जब मुझे सातवें आसमान में सिदरतुल मुंतहा तक ले जाया गया, तो उसके बेर 'हजर' के घड़ों जैसे थे, और उसके पत्ते हाथियों के कानों जैसे थे।" (4) और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया। इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: "हमारे विद्वानों ने 'बीरे बुज़ाआ' (बुज़ाआ का कुआँ) के बारे में अबू सईद अल-खुदरी की हदीस का सहारा लिया, जिसे अल-नसाई, अल-तिर्मिज़ी और अबू दाऊद आदि ने रिवायत किया है (6)। यह भी एक कमजोर हदीस है जिसका प्रमाणिकता में कोई आधार नहीं है, इसलिए इस पर भरोसा नहीं किया जा सकता।"

(1) अल-तमहीद 1/335 में। (2) अल-औसत 1/261-263 में। (3) संख्या (31) के तहत। (4) सुनन अद-दारकुतनी (33)। यह अहमद (12673) में है। 'अन-नबिक' नून पर फतहा और बा पर कसरा के साथ, और यह साकिन भी हो सकता है: सिद्र (बेर) का फल। अल-निहाया (नबिक)। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1408 में। (6) सुनन अल-नसाई 1/174, अल-तिर्मिज़ी (66), और अबू दाऊद (66) और (67)। यह अहमद (11119) में है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक 'हसन' हदीस है। और बुज़ाआ: मदीना में एक प्रसिद्ध कुआँ है, और बा पर ज़म्मा (बुज़ाआ) के साथ कहना मशहूर है, और कुछ ने कसरा (बिज़ाआ) की भी अनुमति दी है। अल-निहाया (बज़ाआ)।

ابو عمر بن عبد البر (١) نے کہا: "جہاں تک امام شافعی کے اس موقف کا تعلق ہے جو دو مٹکوں (قلتین) کی حدیث کے بارے میں ہے، تو یہ غور و فکر کے اعتبار سے ایک کمزور مذہب ہے اور روایت (اثر) میں ثابت نہیں ہے؛ کیونکہ اہل علم کی ایک جماعت نے اس کے بارے میں کلام کیا ہے، اور اس لیے کہ دو مٹکوں کی اصل مقدار کسی ثابت شدہ اثر یا اجماع سے واضح نہیں ہوتی۔ اگر یہ کوئی لازمی حد ہوتی، تو علماء پر اس کے بارے میں تحقیق کرنا واجب ہوتا تاکہ وہ اس حد سے واقف ہوتے جو نبی ﷺ نے مقرر کی تھی؛ کیونکہ یہ ان کے دین کی اصل اور فرض میں سے ہوتا۔ اگر ایسا ہوتا تو وہ اسے ضائع نہ کرتے، کیونکہ انہوں نے تو ان باتوں کی بھی تحقیق کی ہے جو اس سے کہیں زیادہ معمولی اور لطیف ہیں۔" میں نے کہا: ابن المنذر (٢) نے قلتین کے بارے میں جس اختلاف کا ذکر کیا ہے، وہ ان میں توقیف (قطعی تعین) اور تحدید (حد بندی) نہ ہونے پر دلالت کرتا ہے۔ سنن دارقطنی (٣) میں ہے: حماد بن زید سے، عاصم بن منذر سے، انہوں نے کہا: "قلال (مٹکے) بڑے بڑے مٹکوں کو کہتے ہیں۔" اور یہ عاصم قلتین کی حدیث کے راویوں میں سے ایک ہے۔ دارقطنی کے کلام سے ظاہر ہوتا ہے کہ وہ 'ہجر' کے مٹکوں کی طرح ہیں؛ کیونکہ انہوں نے انس بن مالک سے معراج کی حدیث نقل کی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب مجھے ساتویں آسمان پر سدرۃ المنتہیٰ تک لے جایا گیا، تو اس کے بیر 'ہجر' کے مٹکوں جیسے تھے، اور اس کے پتے ہاتھیوں کے کانوں جیسے تھے۔" (٤) اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا۔ ابن العربی (٥) نے کہا: "ہمارے علماء نے بئرِ بضاعہ کے بارے میں ابوسعید خدری کی حدیث کا سہارا لیا ہے، جسے نسائی، ترمذی اور ابوداؤد وغیرہ نے روایت کیا ہے (٦)۔ یہ بھی ایک کمزور حدیث ہے جس کا صحت میں کوئی مقام نہیں، اس لیے اس پر بھروسہ نہیں کیا جا سکتا۔"

(١) التمہید ٣٣٥/١ میں۔ (٢) الاوسط ٢٦١/١-٢٦٣ میں۔ (٣) نمبر (٣١) کے تحت۔ (٤) سنن دارقطنی (٣٣)۔ یہ احمد (١٢٦٧٣) میں بھی ہے۔ 'النَبِق' نون کے فتحہ اور با کے کسرہ کے ساتھ، اور با ساکن بھی ہو سکتا ہے: سدر (بیری) کا پھل۔ النہایۃ (نبق)۔ (٥) احکام القرآن ١٤٠٨/٣ میں۔ (٦) سنن نسائی ١٧٤/١، ترمذی (٦٦)، اور ابوداؤد (٦٦) و (٦٧)۔ یہ احمد (١١١١٩) میں بھی ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ اور بضاعہ: مدینہ میں ایک مشہور کنواں ہے، اور مستند تلفظ با کے ضمہ کے ساتھ ہے، جبکہ بعض نے کسرہ کی بھی اجازت دی ہے۔ النہایۃ (بضع)۔

Surat Al-Furqan: Ayah 48

428

I discussed this issue with Al-Tusi al-Akbar (1), and he said: Indeed, the purest of the schools of thought on this issue is the school of Malik; for water is pure as long as none of its qualities change, as there is no Hadith in this chapter that can be relied upon. Rather, what is relied upon is the apparent meaning of the Quran, which is the Almighty's saying: {And We sent down from the sky pure water}. It is water (2) by its attributes, so if it changes in any of them, it loses its name because it has departed from its attribute. Therefore, when Al-Bukhari, the Imam of Hadith and Jurisprudence, did not find a report in this chapter to rely upon, he said: "Chapter: If a quality of water changes," and he included the Sahih Hadith: "None is wounded in the cause of Allah - and Allah knows best who is wounded in His cause - except that he will come on the Day of Resurrection with his wound gushing blood, its color the color of blood and its scent the scent of musk" (3). So he ﷺ informed that the blood remains as it is, but it has the scent of musk, and the scent did not remove it from its bloody attribute. Therefore, our scholars said: If the water changes due to the smell of a carcass on its edge or bank, that does not prevent performing ablution with it. But if it changed by it [the carcass] being placed (4) in it, that would be defiling it due to mixing, whereas the former (5) is adjacency [which is not to be relied upon].

I say: It has also been used as evidence for the opposite, which is that the change in smell takes it out of its original state. The logic of this argument is that when the scent of the blood turned into the scent of musk, it ceased to be a loathsome impurity and became musk, and musk is part of the blood of a deer (6). Likewise, water if its smell changes. To this interpretation, the majority [of scholars] went regarding water. To the former [interpretation], Abd al-Malik went.

---

(1) He is Imam Al-Ghazali; see Al-Ihya 1/129. (2) In (m): as long as. What is confirmed is from the manuscript copies, which matches what is in Ahkam al-Quran. (3) Sahih Al-Bukhari (237), which is from the Hadith of Abu Huraira (May Allah be pleased with him) (Chapter: What falls of impurities in ghee and water). The wording of the chapter title mentioned by the author is not there; perhaps it is in the Maghribi editions. It was also narrated by Ahmad (7302) and Muslim (1876): (105). His saying: 'yath'abu' means to gush or explode. Al-Tamhid 14/19. (4) In Ahkam al-Quran: 'waqa'at' (fell). (5) In Ahkam al-Quran: 'al-ula' (the first). What is in square brackets is from it. (6) See Ikmal al-Mu'allim 6/294. His saying: "And musk is some of the blood of

the deer" is an incorporation of a verse by Al-Mutanabbi, the first part of which is: "If you surpass mankind while you are of them," and it is in his Diwan 3/151.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयत 48

428

मैंने अल-तूसी अल-अकबर (1) से इस मामले पर चर्चा की, तो उन्होंने कहा: वास्तव में, इस मामले में सबसे शुद्ध विचारधारा मलिक की विचारधारा है; क्योंकि पानी तब तक पवित्र (तहूर) है जब तक कि उसका कोई गुण नहीं बदलता; क्योंकि इस विषय में ऐसी कोई हदीस नहीं है जिस पर भरोसा किया जा सके। बल्कि, कुरान के स्पष्ट अर्थ पर भरोसा किया जाता है, जो सर्वशक्तिमान का वचन है: {और हमने आसमान से पवित्र पानी उतारा}। यह अपने गुणों के कारण पानी (2) है, इसलिए यदि इसके गुणों में से कुछ भी बदल जाता है, तो यह अपने नाम से बाहर हो जाता है क्योंकि यह अपने गुणों से हट गया है। इसी कारण, जब हदीस और न्यायशास्त्र (फिक्ह) के इमाम अल-बुखारी को इस विषय में भरोसा करने योग्य कोई रिपोर्ट नहीं मिली, तो उन्होंने कहा: "अध्याय: यदि पानी का गुण बदल जाए," और उन्होंने सही हदीस को शामिल किया: "अल्लाह की राह में घायल होने वाला कोई भी व्यक्ति - और अल्लाह बेहतर जानता है कि उसकी राह में कौन घायल हुआ है - कयामत के दिन इस तरह आएगा कि उसके घाव से खून बह रहा होगा, जिसका रंग खून जैसा होगा और खुशबू कस्तूरी (मुश्क) जैसी होगी" (3)। तो उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सूचित किया कि खून अपनी मूल अवस्था में है लेकिन उस पर कस्तूरी की खुशबू है, और खुशबू ने उसे खून के गुण से बाहर नहीं किया। इसलिए, हमारे विद्वानों ने कहा: यदि पानी इसके किनारे या तट पर पड़ी किसी लाश की गंध के कारण बदल जाता है, तो यह उससे वज़ू करने से नहीं रोकता। और यदि वह [लाश] उसमें डाली गई (4) होती और उसके कारण पानी बदलता, तो वह मिलावट के कारण नापाक हो जाता, जबकि पहला (5) निकटता (मजावरत) है [जिस पर कोई निर्भरता नहीं है]।

मैंने कहा: इसका उपयोग इसके विपरीत के प्रमाण के रूप में भी किया गया है, जो यह है कि गंध में परिवर्तन इसे इसके मूल से बाहर निकाल देता है। इस तर्क का पहलू यह है कि जब खून की गंध कस्तूरी की गंध में बदल गई, तो वह घृणित गंदगी रहने के बजाय कस्तूरी बन गई, और कस्तूरी हिरण के खून का ही हिस्सा है (6)। इसी तरह पानी भी, यदि उसकी गंध बदल जाए। पानी के संबंध में अधिकांश विद्वानों (जमहूर) ने इसी व्याख्या को अपनाया है। और अब्दुल मलिक ने पहली व्याख्या को अपनाया है।

(1) वह इमाम अल-ग़ज़ाली हैं; देखें अल-इह्या 1/129। (2) (म) में: जब तक। पांडुलिपि प्रतियों से जो पुष्टि की गई है, वह अहकाम अल-कुरान में जो है उसके अनुरूप है। (3) सहीह अल-बुखारी (237) जो अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से है (अध्याय: घी और पानी में गिरने वाली अशुद्धियाँ)। इसमें लेखक द्वारा वर्णित अध्याय का शीर्षक नहीं है, शायद यह मग़रिबी प्रतियों में हो। इसे अहमद (7302) और मुस्लिम (1876): (105) ने भी उद्धृत किया है। उनका कथन: 'यस'अबू' का अर्थ है: फूट पड़ना या बह निकलना। अल-तम्हीद 14/19। (4) अहकाम अल-कुरान में: 'वक़अत' (गिर गई)। (5) अहकाम अल-कुरान में: 'अल-उला'। कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (6) देखें इकमल अल-मुअल्लिम 6/294। उनका कहना: "और कस्तूरी हिरण के खून का कुछ हिस्सा है," अल-मुतनब्बी के एक शेर का समावेश है, जिसका पहला हिस्सा है: "यदि तुम मानव जाति से श्रेष्ठ हो जबकि तुम उन्हीं में से हो," और यह उनके दीवान 3/151 में है।

سورہ الفرقان: آیت 48

428

میں نے طوسی اکبر (1) سے اس مسئلے میں گفتگو کی تو انہوں نے کہا: بیشک اس مسئلے میں سب سے زیادہ خالص مذہب، مذہبِ مالک ہے؛ کیونکہ پانی پاک (طہور) ہے جب تک کہ اس کے اوصاف میں سے کوئی وصف تبدیل نہ ہو جائے؛ کیونکہ اس باب میں کوئی ایسی حدیث نہیں جس پر بھروسہ کیا جا سکے، بلکہ بھروسہ قرآن کے ظاہر پر ہے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَأَنزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا﴾، اور وہ اپنے اوصاف کے ساتھ پانی (2) ہے، پس اگر ان میں سے کسی چیز میں تبدیلی آ جائے تو وہ اپنے نام سے نکل جاتا ہے؛ کیونکہ وہ اپنی صفت سے نکل گیا ہے۔ اسی لیے جب امامِ حدیث و فقہ بخاری نے اس باب میں ایسی کوئی خبر نہ پائی جس پر بھروسہ کیا جا سکے تو انہوں نے کہا: 'باب: جب پانی کا وصف بدل جائے' اور انہوں نے صحیح حدیث درج کی: "اللہ کی راہ میں کوئی زخمی نہیں ہوتا - اور اللہ خوب جانتا ہے کہ کون اس کی راہ میں زخمی ہوتا ہے - مگر وہ قیامت کے دن اس حال میں آئے گا کہ اس کے زخم سے خون ابل رہا ہوگا، رنگ تو خون جیسا ہوگا اور خوشبو کستوری کی ہوگی"(3)۔ پس آپ ﷺ نے خبر دی کہ خون اپنی حالت پر ہے اور اس پر کستوری کی خوشبو ہے، اور خوشبو نے اسے خون کی صفت سے نہیں نکالا۔ اسی لیے ہمارے علماء نے کہا: اگر پانی کنارے یا ساحل پر پڑی مردار کی بو سے بدل جائے تو یہ اس سے وضو کو منع نہیں کرتا۔ اور اگر وہ مردار اس میں ڈال دیا جاتا (4) اور اس کی وجہ سے پانی بدلتا تو وہ اختلاط کی وجہ سے ناپاکی ہوتی، جبکہ پہلی صورت (5) مجاورت (قریب ہونا) ہے [جس پر کوئی اعتبار نہیں]۔

میں نے کہا: اس سے اس کے برعکس پر بھی استدلال کیا گیا ہے، اور وہ یہ کہ بو کا بدل جانا اسے اس کی اصل سے نکال دیتا ہے۔ اس استدلال کی وجہ یہ ہے کہ خون کی بو جب کستوری کی بو میں بدل گئی تو وہ ناپاک و گندہ ہونے کی حالت سے نکل گیا، اور یہ کہ وہ کستوری بن گیا، اور کستوری ہرن کے خون کا ہی ایک حصہ ہے (6)۔ اسی طرح پانی ہے جب اس کی بو بدل جائے۔ پانی کے بارے میں جمہور اسی تاویل کی طرف گئے ہیں۔ اور عبدالملک پہلی بات کی طرف گئے ہیں۔

---

(1) وہ امام غزالی ہیں، دیکھئے الاحیاء 1/129۔ (2) (م) میں: 'ما دام' (جب تک)۔ قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے وہی ہے جو احکام القرآن کے موافق ہے۔ (3) صحیح بخاری (237) جو کہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے (باب: گھی اور پانی میں جو نجاستیں گرتی ہیں)۔ اس میں اس باب کے الفاظ نہیں ہیں جن کا مصنف نے ذکر کیا ہے، شاید یہ مغاربہ کے نسخوں میں ہو۔ اور اسے احمد (7302) اور مسلم (1876): (105) نے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: 'یثعب' یعنی ابلنا یا پھوٹ پڑنا۔ التمہید 14/19۔ (4) احکام القرآن میں: 'وقعت' (گر گئی)۔ (5) احکام القرآن میں: 'والأولیٰ'۔ اور بریکٹ میں دی گئی عبارت اسی سے ہے۔ (6) دیکھئے اکمال المعلم 6/294۔ اور ان کا قول: 'بیشک کستوری ہرن کے خون کا حصہ ہے'، متنبی کے ایک شعر کی تضمین ہے، جس کا مصرعہ اولیٰ ہے: 'اگر تم مخلوق سے بڑھ گئے حالانکہ تم انھی میں سے ہو'، اور یہ ان کے دیوان 3/151 میں ہے۔

Surah Al-Furqan, Verse 48 429

Abu Omar (1) said: They made the ruling for the smell rather than the color, so the ruling was for it, and they used this Hadith to argue for it in their claim. This is not understood in a sense that the soul rests upon, nor is there in blood the meaning of water so that it could be measured against it. Jurists do not occupy themselves with such things, and it is not the nature of people of knowledge to speak in riddles (2) and complications; rather, their concern is to clarify and explain it. For this reason, the covenant was taken from them to clarify it to the people and not hide it. Water's change is either due to impurity or something other than impurity. If it is due to impurity and it changes, then scholars have reached a consensus that it is neither pure nor purifying. Likewise, they agreed that if it changes without impurity, it remains pure in its origin. The majority said: It is not purifying unless its change is from soil or black mud. What they agreed upon is the truth in which there is no problem or confusion.

Fourth: Water changed by sediment (3), such as arsenic or lime that runs over it, or changed by algae or tree leaves growing on it that cannot be avoided; scholars agreed that this does not prevent performing ablution (Wudu) with it, due to the inability to avoid or separate from it. Ibn Wahb narrated from Malik that something else is preferable to it (4).

Fifth: Our scholars (may Allah have mercy on them) said: The leftover water (su'r) of a Christian and all other non-believers, as well as those addicted to alcohol and those who eat carrion, like dogs and others, is disliked (Makruh). Whoever performs ablution with their leftover water (5), there is nothing wrong with it unless he is certain of the impurity.

Al-Bukhari said (6): Umar (may Allah be pleased with him) performed ablution from a Christian woman's house.

Sufyan ibn 'Uyaynah mentioned: They told us from Zaid bin Aslam, from his father, who said: When we were in Sham, I brought water to Umar bin Al-Khattab, and he performed ablution from it and said: Where did you get this water? I have not seen water...

(1) In Al-Tamheed 19/15-16. (2) In (Z) and Al-Tamheed: "nonsense/vain talk". (3) Al-Qurara (with damma) is originally: what sticks to the bottom of a pot. See Al-Qamus (Q-R-R). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1409. (5) In Al-Kafi 1/157 (and the text is

from it): "with her leftover water". (6) In his Sahih before Hadith (193). The narration was mentioned previously in 7/319.

सूरह अल-फ़ुरक़ान, आयत 48 429

अबू उमर (1) ने कहा: उन्होंने रंग के बजाय गंध के लिए नियम बनाया, इसलिए नियम उसी के लिए था, और उन्होंने अपने दावे में इस हदीस से इसका तर्क दिया। यह इस अर्थ में नहीं समझा जाता है जिससे मन को शांति मिले, और न ही रक्त में पानी का अर्थ है कि इसकी तुलना उससे की जा सके। न्यायविद (फ़ुकहा) खुद को ऐसी चीजों में नहीं उलझाते, और यह विद्वानों की प्रकृति नहीं है कि वे पहेलियों (2) और जटिलताओं में बात करें; बल्कि उनका सरोकार इसे स्पष्ट करना और समझाना है। इसी कारण से, उनसे यह वचन लिया गया था कि वे इसे लोगों के सामने स्पष्ट करें और इसे न छिपाएं। पानी का परिवर्तन या तो अशुद्धि के कारण होता है या अशुद्धि के बिना। यदि यह अशुद्धि के कारण है और यह बदल जाता है, तो विद्वानों की आम सहमति है कि यह न तो शुद्ध है और न ही शुद्ध करने वाला। इसी तरह, वे सहमत थे कि यदि यह अशुद्धि के बिना बदलता है, तो यह अपने मूल रूप में शुद्ध रहता है। बहुमत ने कहा: यह शुद्ध करने वाला नहीं है जब तक कि इसका परिवर्तन मिट्टी या काली कीचड़ से न हो। जिस बात पर वे सहमत हुए, वही सत्य है जिसमें कोई समस्या या भ्रम नहीं है।

चौथा: तलछट (3) से बदला हुआ पानी, जैसे आर्सेनिक या चूना जो इसके ऊपर चलता है, या शैवाल या पेड़ों की पत्तियों के गिरने से बदल गया हो जिसे टाला नहीं जा सकता; विद्वानों ने सहमति व्यक्त की है कि यह इससे वज़ू (Ablution) करने से नहीं रोकता है; क्योंकि इससे बचना या अलग होना संभव नहीं है। इब्न वहब ने मालिक से रिवायत की है कि इसके अलावा कुछ और बेहतर है (4)।

पांचवां: हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: ईसाई और अन्य सभी काफिरों का बचा हुआ पानी (जूठा), साथ ही शराब के आदी और मुर्दा खाने वालों का, जैसे कुत्ते और अन्य, नापसंद (मकरूह) है। जो कोई उनके बचे हुए पानी (5) से वज़ू करता है, तो उसे कोई नुकसान नहीं है जब तक कि उसे अशुद्धि का यकीन न हो जाए।

अल-बुखारी ने कहा (6): उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने एक ईसाई महिला के घर से वज़ू किया।

सुफ़यान इब्न उययना ने उल्लेख किया: उन्होंने हमें ज़ैद बिन असलम से, उनके पिता से बताया, जिन्होंने कहा: जब हम शाम में थे, तो मैं उमर बिन अल-खत्ताब के पास पानी लाया, और उन्होंने उससे वज़ू किया और कहा: तुम यह पानी कहाँ से लाए हो? मैंने ऐसा पानी नहीं देखा...

(1) अल-तमहीद 19/15-16 में। (2) (ज़) और अल-तमहीद में: "व्यर्थ की बातें"। (3) अल-कुरारा (पेश के साथ) मूल रूप से है: वह जो बर्तन के नीचे चिपक जाता है। अल-क़ामूस (क-र-र) देखें। (4) इब्न

अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1409। (5) अल-काफी 1/157 में (और पाठ उसी से है): "उसके बचे हुए पानी से"। (6) हदीस (193) से पहले अपने सहीह में। यह रिवायत पहले 7/319 में उल्लेखित है।

ابو عمر(١) نے کہا: انہوں نے رنگ کے بجائے بو کے لیے حکم رکھا، پس حکم اسی کا ہوا، تو انہوں نے اپنے گمان میں اس حدیث سے اس پر استدلال کیا۔ اور یہ ایسی بات نہیں ہے جس سے نفس کو سکون ملے، اور نہ ہی خون میں پانی کا معنی پایا جاتا ہے کہ اس پر قیاس کیا جائے، اور فقہاء اس جیسی باتوں میں مشغول نہیں ہوتے، اور یہ اہل علم کا شیوہ نہیں ہے کہ وہ اس میں معمے (٢) اور پیچیدگیاں پیدا کریں؛ بلکہ ان کا کام اس کی وضاحت اور بیان ہے، اسی لیے ان سے عہد لیا گیا کہ وہ اسے لوگوں کے لیے بیان کریں گے اور اسے چھپائیں گے نہیں، اور پانی کی تبدیلی یا تو نجاست سے ہوتی ہے یا بغیر نجاست کے، پس اگر نجاست سے ہو اور وہ بدل جائے، تو علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ وہ نہ پاک ہے اور نہ پاک کرنے والا، اور اسی طرح ان کا اس پر بھی اتفاق ہے کہ اگر وہ بغیر نجاست کے بدل جائے تو وہ اپنی اصل پر پاک ہے۔ اور جمہور نے کہا: وہ پاک کرنے والا نہیں ہے سوائے اس کے کہ اس کی تبدیلی مٹی اور گارے سے ہو۔ اور جس پر ان کا اتفاق ہے وہی حق ہے جس میں کوئی اشکال اور الجھن نہیں۔

چوتھی بات: وہ پانی جو تہہ نشین چیز (٣) سے بدل جائے، جیسے ہڑتال (زرنیخ) یا چونا جس پر وہ بہتا ہے، یا کائی یا درخت کے پتوں سے بدل جائے جو اس پر اگتے ہیں جن سے بچنا ممکن نہ ہو؛ تو علماء نے اتفاق کیا ہے کہ اس سے وضو کرنا منع نہیں ہے؛ کیونکہ اس سے بچنا اور علیحدگی ممکن نہیں ہے، اور ابن وہب نے مالک سے روایت کی ہے کہ اس کے علاوہ دیگر بہتر ہے(٤)۔

پانچویں بات: ہمارے علماء رحمہم اللہ نے کہا: عیسائی اور دیگر کفار، اور شراب کے عادی، اور مردار کھانے والوں جیسے کتے وغیرہ کا جھوٹا ناپسندیدہ (مکروہ) ہے۔ اور جس نے ان کے جھوٹے (۵) سے وضو کیا تو اس پر کوئی حرج نہیں جب تک کہ اسے نجاست کا یقین نہ ہو جائے۔

بخاری نے کہا (۶): اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے ایک عیسائی عورت کے گھر سے وضو کیا۔

سفیان بن عیینہ نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: ہمیں زید بن اسلم نے اپنے والد سے بیان کیا، انہوں نے کہا: جب ہم شام میں تھے تو میں حضرت عمر بن الخطاب کے پاس پانی لایا، تو انہوں نے اس سے وضو کیا اور فرمایا: تم یہ پانی کہاں سے لائے ہو؟ میں نے ایسا پانی نہیں دیکھا...

(۱) التمہید ۱۹/۱۵-۱۶ میں۔ (۲) (ز) اور التمہید میں: اللغو (لغو بات)۔ (۳) القُرارة (قاف پر پیش کے ساتھ) اصل میں وہ ہے جو برتن کے نیچے چپک جائے۔ القاموس (قرر) دیکھیں۔ (۴) ابن العربی کی احکام القرآن ۳/۱۴۰۹۔ (۵) الکافی ۱/۱۵۷ میں (اور کلام اسی سے ہے): اس کے جھوٹے سے۔ (۶) اپنی صحیح میں حدیث (۱۹۳) سے پہلے۔ اور یہ روایت پہلے ۷/۳۱۹ میں گزر چکی ہے۔

Surah al-Furqan: Ayah 48 430

...sweet; and no rainwater is better than it. He said: I said: I brought it from the house of this Christian old woman. When he performed ablution (Wudu), he went to her and said: O old woman! Accept Islam and you will be safe; Allah has sent Muhammad ﷺ with the truth. He said: She uncovered her head, and it was like the *thaghama* (a white plant). She said: I am a very old woman, and I am about to die now! So Umar (may Allah be pleased with him) said: O Allah, bear witness. Al-Daraqutni related it (1): Al-Husayn ibn Isma'il narrated to us, saying: Ahmad ibn Ibrahim al-Bushenji narrated to us, saying: Sufyan narrated to us, and then he mentioned it. It was also narrated from Al-Husayn ibn Isma'il who said: Khallad ibn Aslam narrated to us, Sufyan narrated to us, from Zaid ibn Aslam, from his father: that Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) performed ablution from the house of a Christian woman he visited, and he said: O old woman, accept Islam... and mentioned the Hadith (2) as before.

Sixth: As for the dog, if it licks in water, Malik said: The vessel is washed seven times, and one does not perform ablution with it, though it is pure. Al-Thawri said: One performs ablution with that water and performs Tayammum (dry ablution) with it. This is the opinion of Abd al-Malik ibn Abd al-Aziz and Muhammad ibn Maslamah. Abu Hanifa said: The dog is impure, and the vessel is washed because of it being impure. This was also said by Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq (3).

Malik used to distinguish between dogs that are permitted to be kept and those that are not permitted to be kept regarding washing the vessel after its licking. The conclusion of his school of thought is that it is pure according to him; its licking does not make anything it licks impure, whether food or otherwise, except that he recommended pouring out the water it licked due to the ease (4) of its cost. Desert dogs and urban dogs are the same. The vessel is washed seven times in any case as an act of worship. This is what was settled upon in his school of thought according to the debaters among his companions (5).

Ibn Wahb mentioned, saying: Abd al-Rahman ibn Zaid ibn Aslam narrated to us, from his father, from Ata, from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah ﷺ was asked about the water basins located between Mecca...

(1) In his Sunan (63). Thaghama: A plant with white flowers and fruit, to which grey hair is compared. It is said: it is a tree that becomes white as if it were snow. Al-

Nihayah (th-gh-m). (2) Sunan al-Daraqutni (64). (3) See Al-Awsat 1/306-307, and Al-Tamhid 18/269-271. (4) In (Z): except for difficulty. (5) Al-Kafi 1/158.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 48 430

...मीठा; और वर्षा का कोई जल इससे अधिक उत्तम नहीं है। उसने कहा: मैंने कहा: मैं इसे इस ईसाई बुढ़िया के घर से लाया हूँ। जब उसने वज़ू (शुद्धि) कर लिया, तो वह उसके पास आया और कहा: ओ बुढ़िया! इस्लाम स्वीकार कर लो, सुरक्षित रहोगी; अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ को सत्य के साथ भेजा है। उसने कहा: उसने अपना सिर खोला, और वह 'थगामा' (एक सफेद पौधा) की तरह था। उसने कहा: मैं एक बहुत बूढ़ी औरत हूँ, और मैं अब मरने वाली हूँ! तब उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: ऐ अल्लाह, गवाह रहना। अल-दारक़ुत्नी ने इसे उद्धृत किया है (1): अल-हुसैन इब्न इस्माइल ने हमसे कहा: अहमद इब्न इब्राहिम अल-बुशंजी ने हमसे कहा: सुफयान ने हमसे कहा, और फिर उन्होंने इसका उल्लेख किया। इसे अल-हुसैन इब्न इस्माइल से भी वर्णित किया गया है, जिन्होंने कहा: खल्लाद इब्न असलम ने हमसे कहा, सुफयान ने हमसे कहा, ज़ैद इब्न असलम से, उनके पिता से: कि उमर इब्न अल-खत्ताब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने एक ईसाई महिला के घर से वज़ू किया, जिसके पास वह आए थे, और उन्होंने कहा: ओ बुढ़िया, इस्लाम स्वीकार कर लो... और हदीस (2) का उल्लेख उसी तरह किया जैसा पहले बताया गया था।

छठी बात: जहाँ तक कुत्ते का सवाल है, यदि वह पानी चाट ले, तो मलिक ने कहा: बर्तन को सात बार धोया जाता है और उससे वज़ू नहीं किया जाता, हालाँकि वह शुद्ध है। अल-थौरी ने कहा: उस पानी से वज़ू किया जाए और उसके साथ तयम्मुम (सूखी शुद्धि) भी की जाए। यह अब्दुल मलिक इब्न अब्दुल अज़ीज़ और मुहम्मद इब्न मशलमा का मत है। अबू हनीफा ने कहा: कुत्ता अपवित्र (नजस) है, और बर्तन को उससे धोया जाता है क्योंकि वह अपवित्र है। यही बात अल-शाफई, अहमद और इसहाक ने भी कही (3)।

मलिक उन कुत्तों के बीच अंतर करते थे जिन्हें पालने की अनुमति है और जिन्हें पालने की अनुमति नहीं है, बर्तन को उसके चाटने के बाद धोने के संदर्भ में। उनके पंथ का निष्कर्ष यह है कि वह उनके अनुसार शुद्ध है; उसका चाटना किसी भी चीज़ को अपवित्र नहीं करता, चाहे वह भोजन हो या कुछ और, सिवाय इसके कि उन्होंने उस पानी को बहा देने की सिफारिश की जिसे उसने चाटा था, क्योंकि इसकी लागत कम (4) है। देहाती कुत्ते और शहरी कुत्ते समान हैं। बर्तन को हर हाल में इबादत के तौर पर सात बार धोया जाता है। यह वही है जो उनके साथियों के बीच बहस करने वालों के अनुसार उनके पंथ में स्थिर हुआ (5)।

इब्न वहब ने उल्लेख किया, कहा: अब्दुर्रहमान इब्न ज़ैद इब्न असलम ने हमसे कहा, अपने पिता से, अता से, अबू हुरैरा से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ से उन पानी के कुंडों के बारे में पूछा गया जो मक्का के बीच स्थित हैं...

(1) उनकी सुनन (63) में। थगामा: सफेद फूलों और फलों वाला एक पौधा, जिससे सफेद बालों की तुलना की जाती है। कहा जाता है: यह एक ऐसा पेड़ है जो सफेद हो जाता है जैसे कि वह बर्फ हो। अल-निहाया (थ-ग-म)। (2) सुनन अल-दारक़ुत्नी (64)। (3) देखें अल-औसत 1/306-307, और अल-तम्हीद 18/269-271। (4) (ज़) में: सिवाय कठिनाई के। (5) अल-काफी 1/158।

سورہ الفرقان: آیت 48 430

...میٹھا؛ اور آسمان کے پانی سے بڑھ کر کوئی پانی بہتر نہیں۔ اس نے کہا: میں نے کہا: میں اسے اس عیسائی بڑھیا کے گھر سے لایا ہوں۔ جب اس نے وضو کر لیا تو وہ اس کے پاس آیا اور کہا: اے بڑھیا! اسلام قبول کر لے، سلامتی پائے گی؛ اللہ نے محمد ﷺ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے۔ اس نے کہا: اس نے اپنے سر سے کپڑا ہٹایا تو وہ 'ثغامہ' (سفید بوٹی) کی مانند تھا۔ اس نے کہا: میں ایک بوڑھی عورت ہوں، اور میں اب مرنے والی ہوں! تو عمر (رضی اللہ عنہ) نے کہا: اے اللہ، گواہ رہنا۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے (1): ہمیں حسین بن اسماعیل نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں احمد بن ابراہیم بوشنجی نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں سفیان نے بیان کیا، پھر انہوں نے اس کا ذکر کیا۔ اسے حسین بن اسماعیل سے بھی روایت کیا گیا ہے جنہوں نے کہا: ہمیں خلاد بن اسلم نے بیان کیا، ہمیں سفیان نے بیان کیا، انہوں نے زید بن اسلم سے، انہوں نے اپنے والد سے: کہ عمر بن الخطاب (رضی اللہ عنہ) نے ایک عیسائی خاتون کے گھر سے وضو کیا جس کے پاس وہ تشریف لائے تھے، اور آپ نے فرمایا: اے بڑھیا، اسلام قبول کر لے... اور حدیث (2) کا ذکر اسی طرح کیا جیسے پہلے گزرا۔

چھٹی بات: رہا کتا، تو جب وہ پانی میں منہ ڈال دے، تو مالک نے کہا: برتن کو سات بار دھویا جائے گا اور اس سے وضو نہیں کیا جائے گا، حالانکہ وہ پاک ہے۔ ثوری نے کہا: اس پانی سے وضو کیا جائے گا اور اس کے ساتھ تیمم بھی کیا جائے گا۔ یہی قول عبدالملک بن عبدالعزیز اور محمد بن مسلمہ کا ہے۔ امام ابو حنیفہ نے کہا: کتا نجس (ناپاک) ہے، اور برتن کو اس کی وجہ سے دھویا جاتا ہے کیونکہ وہ نجس ہے۔ یہی قول شافعی، احمد اور اسحاق کا ہے (3)۔

امام مالک برتن دھونے کے معاملے میں ان کتوں کے درمیان فرق کرتے تھے جن کا پالنا جائز ہے اور جن کا پالنا جائز نہیں ہے۔ ان کے مذہب کا حاصل یہ ہے کہ وہ ان کے نزدیک پاک ہے؛ اس کا منہ ڈالنا کسی چیز کو ناپاک نہیں کرتا چاہے وہ کھانا ہو یا کچھ اور، سوائے اس کے کہ انہوں نے اس پانی کو بہا دینے کو مستحب قرار دیا جس میں اس نے منہ ڈالا ہو، اس کی قلت (4) کی وجہ سے۔ دیہاتی کتا ہو یا شہری، دونوں برابر ہیں۔ برتن کو ہر حال میں بطور عبادت سات بار دھویا جائے گا۔ ان کے اصحاب میں سے مناظرین کے نزدیک ان کے مذہب میں یہی بات طے پاتی ہے (5)۔

ابن وہب نے ذکر کیا، کہا: ہمیں عبدالرحمن بن زید بن اسلم نے بیان کیا، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے عطا سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ سے ان حوضوں کے بارے میں پوچھا گیا جو مکہ کے درمیان واقع ہیں...

(1) اپنی سنن (63) میں۔ ثغامہ: سفید پھول اور پھل والی ایک بوٹی، جس سے بڑھاپے کے سفید بالوں کو تشبیہ دی جاتی ہے۔ کہا گیا ہے: یہ ایک ایسا درخت ہے جو برف کی طرح سفید ہو جاتا ہے۔ النہایۃ (ث-غ-م)۔ (2) سنن دارقطنی (64)۔ (3) دیکھیے الاوسط 1/306-307، اور التمہید 18/269-271۔ (4) (ظ) میں: سوائے دشواری کے۔ (5) الکافی 1/158۔

...and the city. It was said to him: "Indeed, dogs and predatory beasts frequent them [the water sources]." He replied: "For them is what they have taken in their bellies, and for us is what remains, as drink and pure [water]." Narrated by Al-Daraqutni (1). This is a textual proof of the purity of dogs and the purity of what they drink from.

In Al-Bukhari (2), from Ibn Umar: "Dogs used to come and go in the mosque of the Messenger of Allah (peace be upon him), and they did not sprinkle anything [of water] because of that."

Umar said, in the presence of the companions, to the owner of a pond whom Amr ibn al-Aas asked: "Do predatory beasts frequent your pond?" Umar said: "O owner of the pond, do not tell us, for we frequent the [watering holes of] predatory beasts and they frequent ours." Narrated by Malik and Al-Daraqutni (3). He did not differentiate between predatory beasts, and the dog is among them. There is no proof for the opponent in the command to pour out what a dog has licked (4) [claiming] that it is due to impurity. Rather, he was commanded to pour it out because the soul finds it repulsive, not because of its impurity; for abstaining from filth is recommended, or as a severity upon them because they were forbidden from keeping them (5), as stated by Ibn Umar (6) and Al-Hasan. When they did not desist from that, he was severe with them regarding water, due to its scarcity with them in the desert, so that it might become difficult for them and they would refrain from keeping them.

As for the command to wash the vessel, it is an act of worship; not due to its impurity as we mentioned, based on two proofs: First: that the washing is specified by a number. Second: that dust has been given a role in it; due to the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "and rub it the eighth time with dust." Had it been due to impurity, there would be no need for a specific number or for dust in it.

---

(1) In his Sunan (56). It was also narrated by Abd al-Rahman ibn Zaid ibn Aslam with the same chain of narration, and he attributed it as a Hadith from Abu Sa’id al-Khudri (may Allah be pleased with him), as it is in Ibn Majah (519), and Al-Bayhaqi 1/258. Al-Bayhaqi said: "Abd al-Rahman ibn Zaid is weak; his likes are not used as evidence." (2) Under number (174) as a Mu’allaq [suspended] report. It was connected by Ahmad (5389) and Abu Dawud (382). (3) Al-Muwatta 1/23-24, and Sunan Al-Daraqutni (62). (4) Referring to the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) recorded by

Muslim (279): (89), and its wording is: "If a dog licks in the vessel of one of you, let him pour it out, then let him wash it seven times." (5) Previously mentioned 7/312. (6) See Al-Istidhkar 27/193.

...और शहर। उनसे कहा गया: "निश्चित रूप से, कुत्ते और हिंसक जानवर उन पर [पानी के स्रोतों पर] आते हैं।" उन्होंने कहा: "उनके लिए वह है जो उन्होंने अपने पेट में लिया है, और हमारे लिए वह है जो बच गया है, पीने और शुद्ध करने के लिए।" इसे अल-दाराकुतनी (1) ने रिपोर्ट किया है। यह कुत्तों की शुद्धता और उसमें जिसके वे चाटते हैं, उसकी शुद्धता का एक स्पष्ट प्रमाण है।

और अल-बुखारी (2) में इब्न उमर से वर्णित है: "कुत्ते अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मस्जिद में आया और जाया करते थे, और वे इसके कारण कुछ भी [पानी] नहीं छिड़कते थे।"

उमर ने सहाबा की मौजूदगी में एक तालाब के मालिक से कहा, जिससे अम्र बिन अल-आस ने पूछा था: "क्या हिंसक जानवर तुम्हारे तालाब पर आते हैं?" उमर ने कहा: "हे तालाब के मालिक, हमें मत बताओ, क्योंकि हम हिंसक जानवरों के पास जाते हैं और वे हमारे पास आते हैं।" इसे मलिक और अल-दाराकुतनी (3) ने रिपोर्ट किया है। उन्होंने हिंसक जानवरों के बीच कोई अंतर नहीं किया, और कुत्ता उनमें से एक है। विरोधी के पास उस आदेश में कोई दलील नहीं है जिसमें उसे डालने के लिए कहा गया है जिसे कुत्ते ने चाटा है (4) [यह दावा करते हुए] कि यह अशुद्धता के कारण है। बल्कि, उसे इसलिए डालने का आदेश दिया गया था क्योंकि मन उससे घृणा करता है, न कि उसकी अशुद्धता के कारण; क्योंकि गंदगी से बचना मुस्तहब (पसंदीदा) है, या उन पर सख्ती करने के लिए; क्योंकि उन्हें उन्हें पालने से मना किया गया था (5), जैसा कि इब्न उमर (6) और अल-हसन ने कहा था। जब वे इससे बाज नहीं आए, तो उन्होंने पानी के मामले में उन पर सख्ती की, क्योंकि उनके पास रेगिस्तान में इसकी कमी थी, ताकि यह उनके लिए कठिन हो जाए और वे उन्हें पालने से रुक जाएं।

जहाँ तक बर्तन धोने के आदेश का सवाल है, तो यह एक इबादत है; अशुद्धता के कारण नहीं जैसा कि हमने उल्लेख किया है, दो प्रमाणों के आधार पर: पहला: यह कि धोने को एक संख्या के साथ जोड़ा गया है। दूसरा: यह कि इसमें मिट्टी की भूमिका रखी गई है; नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के कारण: "और आठवीं बार उसे मिट्टी से रगड़ो।" यदि यह अशुद्धता के कारण होता, तो न तो संख्या का कोई मतलब होता और न ही इसमें मिट्टी का।

---

(1) उनकी सुनन (56) में। इसे अब्दुर रहमान बिन ज़ैद बिन असलम ने उसी सनद (श्रृंखला) के साथ रिपोर्ट किया है, और इसे अबू सईद अल-खुदरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस बताया है, जैसा कि इब्न माजाह (519) और अल-बैहकी 1/258 में है। अल-बैहकी ने कहा: "अब्दुर रहमान बिन ज़ैद कमज़ोर

हैं, उनके जैसे लोगों को दलील के रूप में इस्तेमाल नहीं किया जाता है।" (2) नंबर (174) के तहत मुअल्लाक के रूप में। इसे अहमद (5389) और अबू दाऊद (382) ने जोड़ा है। (3) अल-मुवत्ता 1/23-24, और सुनन अल-दाराकुतनी (62)। (4) मुस्लिम (279) द्वारा रिपोर्ट की गई अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का संदर्भ देता है: (89) और इसके शब्द हैं: "जब कुत्ता तुम में से किसी के बर्तन में चाट ले, तो वह उसे डाल दे, फिर उसे सात बार धोए।" (5) पहले उल्लेख किया गया 7/312। (6) अल-इस्तिज़कार 27/193 देखें।

...اور مدینہ۔ ان سے کہا گیا: "بیشک کتے اور درندے ان (پانی کے گھاٹوں) پر وارد ہوتے ہیں۔" انہوں نے فرمایا: "ان کے لیے وہ ہے جو انہوں نے اپنے پیٹوں میں لے لیا، اور ہمارے لیے وہ ہے جو بچ گیا، پینے کے قابل اور پاک کرنے والا۔" اسے دارقطنی (۱) نے روایت کیا ہے۔ اور یہ کتوں کی پاکیزگی اور اس چیز کی پاکیزگی پر نص ہے جس میں وہ منہ ڈالیں۔

اور بخاری (۲) میں ابن عمر سے مروی ہے کہ: "کتے رسول اللہ ﷺ کی مسجد میں آتے اور جاتے تھے، اور وہ اس کی وجہ سے کچھ (پانی) نہیں چھڑکتے تھے۔"

اور عمر نے صحابہ کی موجودگی میں ایک حوض والے سے کہا جس سے عمرو بن العاص نے پوچھا تھا: "کیا تمہارے حوض پر درندے آتے ہیں؟" تو عمر نے فرمایا: "اے حوض والے! ہمیں نہ بتاؤ، کیونکہ ہم درندوں پر وارد ہوتے ہیں اور وہ ہم پر وارد ہوتے ہیں۔" اسے مالک اور دارقطنی (۳) نے روایت کیا ہے۔ اور انہوں نے درندوں کے درمیان کوئی فرق نہیں کیا، اور کتا بھی ان ہی میں شامل ہے۔ اور مخالف کے پاس اس حکم میں کوئی دلیل نہیں ہے کہ جس برتن میں کتا منہ ڈال دے اسے بہا دیا جائے (۴) (اس دعوے کے ساتھ) کہ یہ نجاست کی وجہ سے ہے، بلکہ اسے بہانے کا حکم اس لیے دیا گیا تھا کہ طبیعت اس سے کراہت کرتی ہے، نہ کہ اس کی نجاست کی وجہ سے؛ کیونکہ گندگی سے بچنا مستحب ہے، یا ان پر سختی کے طور پر؛ کیونکہ انہیں کتے پالنے سے منع کیا گیا تھا (۵)، جیسا کہ ابن عمر (۶) اور حسن نے کہا؛ تو جب وہ اس سے باز نہ آئے تو پانی کے معاملے میں ان پر سختی کی گئی، کیونکہ صحرا میں ان کے پاس پانی کی کمی تھی، تاکہ یہ ان پر شاق گزرے اور وہ کتے پالنے سے رک جائیں۔

رہا برتن دھونے کا حکم، تو یہ ایک عبادت ہے؛ نجاست کی وجہ سے نہیں جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، دو دلیلوں کی بنا پر: پہلی: یہ کہ دھونے میں گنتی (تعداد) داخل ہوئی ہے۔ دوسری: یہ کہ اس میں مٹی کا بھی دخل رکھا گیا ہے؛ آپ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: "اور اسے آٹھویں مرتبہ مٹی سے رگڑو۔" اور اگر یہ نجاست کی وجہ سے ہوتا تو نہ تو تعداد کا کوئی اعتبار ہوتا اور نہ ہی اس میں مٹی کا کوئی دخل ہوتا۔

---

(۱) اپنی سنن (۵۶) میں۔ اور اسے عبدالرحمن بن زید بن اسلم نے بھی اسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اسے ابو سعید خدری ؓ کی حدیث قرار دیا ہے، جیسا کہ ابن ماجہ (۵۱۹) اور بیہقی ۲۵۸/۱ میں ہے۔ بیہقی نے کہا: اور عبدالرحمن بن زید ضعیف ہے، اس جیسے سے احتجاج نہیں کیا جاتا۔ (۲) نمبر (۱۷۴) تعلیقاً۔ اور اسے احمد (۵۳۸۹) اور ابو داؤد (۳۸۲) نے متصل روایت کیا ہے۔ (۳) الموطأ ۲۳/۱-۲۴، اور سنن الدارقطنی (۶۲)۔ (۴) ابو ہریرہ ؓ کی حدیث کی طرف اشارہ ہے جسے مسلم نے (۲۷۹): (۸۹) میں روایت کیا ہے اور اس کے الفاظ یہ ہیں: "جب کتا تم میں سے کسی کے برتن میں منہ ڈال دے تو وہ اسے بہا دے، پھر اسے سات مرتبہ دھوئے۔" (۵) سابقہ ۳۱۲/۷۔ (۶) الاستذکار ۱۹۳/۲۷ دیکھیں۔

entrance, like urine (1). And he ﷺ made the cat and what it licked pure (2), and the cat is a predator, there is no disagreement about that; because it preys and eats carrion; likewise the dog and what is like it of the predators; because if a text (Nass) came in one of them, it would be a text in the other. And this is among the strongest types of analogy (Qiyas). This would be if there were no evidence; and we have mentioned the text for its purity, so the opposing view is dismissed. And praise be to Allah. The Seventh: Whatever dies in water from that which has no blood, it does not harm the water if it does not change its smell; but if it becomes foul, it cannot be used for wudu. Similarly, what has running blood from aquatic animals, such as fish and frogs, its death in it does not spoil the water; unless its smell changes. If its smell changes and becomes foul, it is not permissible to purify oneself with it nor to perform wudu from it, and it is not impure according to Malik. As for what has a running soul (blood) and dies in water and was removed immediately, and did not change its color, taste, or smell, then it is pure and purifying, whether the water is little or much according to the people of Madinah. Some of them recommended that some buckets of that water be drawn out to satisfy the soul, but they do not set a limit for that which cannot be exceeded. And they dislike using that water before drawing out the buckets, but if someone uses it for ghusl or wudu, it is permissible if its condition is as we described. Some companions of Malik used to think that for one who performed wudu with this water, even if it did not change, he should perform tayammum, thus combining the two purifications as a precaution, but if he did not do so and prayed with that water, it would suffice him (3). And Al-Daraqutni narrated from Muhammad bin Sirin that a black person fell into Zamzam - meaning he died - so Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, ordered him to be removed, and ordered it to be emptied. He said: A spring from the corner (Al-Rukn) overwhelmed them, so he ordered it to be plugged with Qubati (Egyptian cloth) and Mutarif (cloaks) until they emptied it, and when they emptied it, it gushed out on them (4). And he reported it (5) from Abu Al-Tufayl that a boy fell into the well of Zamzam and it was emptied. And this

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1410-1411. And the hadith was narrated by Ahmad (16792), and Muslim (280) from the hadith of Abdullah bin Mughaffal, may Allah be pleased with him. (2) It will come in the eighth issue. (3) Al-Kafi 1/156-158. (4) Sunan Al-Daraqutni (65), and Al-Bayhaqi reported it 1/266 and said: This is a report (balagh); for Muhammad bin Sirin did not meet Ibn Abbas, may Allah be pleased with

them both, and did not hear from him. End. And his saying: 'Dusimat', meaning: it was plugged. And 'Al-Qubati': plural of Qubtiyyah: which is a garment from the garments of Egypt, thin and white, and 'Al-Matarif': plural of Mutraf: which is the garment that has two marks at its ends. Al-Nihayah (Qubt) (Taraf). (5) Sunan Al-Daraqutni (66), and in it is Jabir Al-Ju'fi, Al-Bayhaqi said in Al-Sunan 1/266: It is not to be used as evidence.

प्रवेश द्वार, जैसे पेशाब (1)। और उन्होंने ﷺ बिल्ली और उसने जिसमें से चाटा उसे शुद्ध बताया (2), और बिल्ली एक शिकारी जानवर है, इसमें कोई मतभेद नहीं है; क्योंकि यह शिकार करती है और मुर्दार खाती है; इसी तरह कुत्ता और उसके जैसे शिकारी जानवर भी हैं; क्योंकि यदि उनमें से किसी एक के बारे में कोई स्पष्ट आदेश (नस्स) आया है, तो वह दूसरे के लिए भी आदेश होगा। और यह सादृश्य (कियास) के सबसे मजबूत प्रकारों में से है। यह तब होता जब कोई प्रमाण न होता; और हमने इसकी पवित्रता पर आदेश का उल्लेख कर दिया है, इसलिए विरोधी मत खारिज हो जाता है। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है। सातवीं बात: जो कुछ पानी में मर जाता है जिसमें खून नहीं होता, वह पानी को नुकसान नहीं पहुँचाता यदि उसकी गंध नहीं बदलती; लेकिन अगर वह दुर्गंधयुक्त हो जाए, तो उससे वज़ू नहीं किया जाएगा। इसी तरह जलीय जीवों में से जिनका खून बहता है, जैसे मछली और मेंढक, उनका पानी में मरना पानी को खराब नहीं करता; जब तक कि उसकी गंध न बदल जाए। यदि उसकी गंध बदल जाए और दुर्गंधयुक्त हो जाए, तो उससे पवित्रता प्राप्त करना या वज़ू करना जायज नहीं है, और इमाम मलिक के अनुसार वह नापाक (अपवित्र) नहीं है। जहाँ तक उन जानवरों का सवाल है जिनका खून बहता है और वे पानी में मर जाते हैं और उन्हें तुरंत निकाल लिया जाता है, और पानी का रंग, स्वाद या गंध नहीं बदलता है, तो वह शुद्ध और शुद्ध करने वाला है, चाहे पानी कम हो या ज्यादा, मदीना वालों के अनुसार। उनमें से कुछ ने सिफारिश की कि उस पानी से कुछ बाल्टियाँ निकाल ली जाएँ ताकि मन संतुष्ट हो जाए, लेकिन वे इसके लिए कोई ऐसी सीमा तय नहीं करते जिसे पार न किया जा सके। और वे बाल्टियाँ निकालने से पहले उस पानी के उपयोग को नापसंद करते हैं, लेकिन अगर किसी ने उसका उपयोग गुसल या वज़ू के लिए किया, तो यह जायज है यदि उसकी स्थिति वैसी ही हो जैसा हमने वर्णन किया है। इमाम मलिक के कुछ साथी यह मानते थे कि जिसने इस पानी से वज़ू किया, भले ही वह बदला न हो, उसे तैयम्मुम भी करना चाहिए, ताकि एहतियात के तौर पर दोनों तरह की पवित्रता को मिलाया जा सके लेकिन अगर उसने ऐसा नहीं किया और उसी पानी से नमाज़ पढ़ ली, तो वह काफी होगा (3)। और अल-दारकुतनी ने मुहम्मद बिन सीरीन से रिवायत की है कि एक अश्वेत व्यक्ति ज़मज़म में गिर गया - यानी वह मर गया - तो इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने उसे निकालने का आदेश दिया, और उसे खाली करने का आदेश दिया। उन्होंने कहा: कोने (रुकन) की ओर से एक चश्मा उन पर हावी हो गया, तो उन्होंने उसे कुबाती (मिस्र के कपड़े) और मतारिफ़ (चादरों) से बंद करने का आदेश दिया जब तक कि उन्होंने

उसे खाली नहीं कर दिया, और जब उन्होंने उसे खाली कर लिया, तो वह फिर से फूट पड़ा (4)। और इसे अबू अल-तुफैल से भी रिवायत किया गया है (5) कि एक लड़का ज़मज़म के कुएँ में गिर गया था और उसे खाली किया गया था। और यह

---

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1410-1411। और हदीस को अहमद (16792), और मुस्लिम (280) ने अब्दुल्ला बिन मुग़फ़्फ़ल (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (2) यह आठवें मुद्दे में आएगा। (3) अल-काफी 1/156-158। (4) सुनान अल-दारकुतनी (65), और अल-बैहकी ने इसे 1/266 में निकाला है और कहा है: यह एक रिपोर्ट (बलाग) है; क्योंकि मुहम्मद बिन सीरीन इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से नहीं मिले और उनसे नहीं सुना। समाप्त। और उनके शब्द: 'दुसिमत', यानी: उसे बंद कर दिया गया। और 'अल-कुबाती': कुबतीया का बहुवचन है: जो मिस्र के कपड़ों में से एक कपड़ा है, पतला और सफेद, और 'अल-मतारिफ़': मुतरफ़ का बहुवचन है: वह कपड़ा जिसके दोनों सिरों पर निशान (निशानियां) हों। अल-निहाया (कुब्त) (तरफ)। (5) सुनान अल-दारकुतनी (66), और इसमें जाबिर अल-जुफ़ी है, अल-बैहकी ने सुनान 1/266 में कहा: इसे दलील के तौर पर इस्तेमाल नहीं किया जाएगा।

مدخل، جیسا کہ پیشاب (1)۔ اور آپ ﷺ نے بلی اور اس کے جھوٹے کو پاک قرار دیا (2)، اور بلی ایک درندہ ہے، اس میں کوئی اختلاف نہیں؛ کیونکہ یہ شکار کرتی ہے اور مردار کھاتی ہے؛ پس اسی طرح کتا اور اس کے جیسے دیگر درندے ہیں؛ کیونکہ جب ان میں سے کسی ایک کے بارے میں نص (واضح حکم) آ گیا تو وہ دوسرے کے حق میں بھی نص ہو گا۔ اور یہ قیاس کی مضبوط ترین اقسام میں سے ہے۔ یہ تب ہوتا جب وہاں کوئی دلیل نہ ہوتی؛ حالانکہ ہم نے اس کی طہارت پر نص کا ذکر کر دیا ہے، پس مخالف کا قول ساقط ہو گیا۔ والحمد للہ۔ ساتویں بات: جو چیز پانی میں مر جائے جس کا خون نہیں ہوتا، وہ پانی کو نقصان نہیں پہنچاتی اگر اس کی بو تبدیل نہ ہو؛ لیکن اگر وہ بو دے جائے تو اس سے وضو نہیں کیا جائے گا۔ اسی طرح پانی کے وہ جانور جن کا بہتا ہوا خون ہوتا ہے، جیسے مچھلی اور مینڈک، ان کا پانی میں مرنا اسے فاسد نہیں کرتا؛ سوائے اس کے کہ اس کی بو بدل جائے۔ اگر اس کی بو بدل جائے اور وہ بو دے جائے، تو اس سے پاکیزگی حاصل کرنا اور وضو کرنا جائز نہیں ہے، اور امام مالک کے نزدیک وہ نجس نہیں ہے۔ اور جس کا بہتا ہوا خون ہو اور وہ پانی میں مر جائے اور فوراً نکال لیا جائے، اور اس نے پانی کا رنگ، ذائقہ یا بو تبدیل نہ کی ہو، تو وہ پاک اور پاک کرنے والا ہے، چاہے پانی تھوڑا ہو یا زیادہ مدینہ والوں کے نزدیک۔ ان میں سے بعض نے مستحب سمجھا کہ اس پانی سے چند ڈول نکال لیے جائیں تاکہ دل مطمئن ہو جائے، لیکن وہ اس میں کوئی ایسی حد مقرر نہیں کرتے جس سے تجاوز نہ کیا جا سکے۔ اور وہ ڈول نکالنے سے پہلے اس پانی کے استعمال کو مکروہ سمجھتے ہیں، لیکن اگر کسی نے اسے غسل یا وضو میں استعمال کر لیا، تو یہ جائز ہے اگر اس کی حالت وہی ہو جو ہم نے بیان کی۔ امام مالک کے بعض اصحاب کا خیال تھا کہ جس نے اس پانی سے وضو کیا، اگرچہ

وہ تبدیل نہ ہوا ہو، وہ تیمم بھی کرے، تاکہ احتیاطاً دو طہارتوں کو جمع کرے، لیکن اگر اس نے ایسا نہ کیا اور اس پانی سے نماز پڑھ لی تو وہ اسے کافی ہو جائے گی (3)۔ اور دارقطنی نے محمد بن سیرین سے روایت کی ہے کہ ایک حبشی زمزم میں گر گیا - یعنی وہ مر گیا - تو ابن عباس رضی اللہ عنہما نے اسے نکالنے کا حکم دیا، اور اسے نکالنے (کنواں خالی کرنے) کا حکم دیا۔ انہوں نے کہا: رکن کی طرف سے ایک چشمہ ان پر غالب آ گیا، تو انہوں نے اسے قباطی اور مطارف (چادروں) سے بند کرنے کا حکم دیا یہاں تک کہ انہوں نے اسے خالی کر لیا، پھر جب انہوں نے اسے خالی کیا تو وہ ان پر پھوٹ پڑا (4)۔ اور اسے (5) ابو الطفیل سے بھی روایت کیا گیا ہے کہ ایک لڑکا زمزم کے کنویں میں گر گیا تھا تو اسے خالی کیا گیا تھا۔ اور یہ

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 3/1410-1411۔ اور حدیث کو احمد (16792)، اور مسلم (280) نے عبد اللہ بن مغفل رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) یہ آٹھویں مسئلے میں آئے گا۔ (3) الکافی 1/156-158۔ (4) سنن الدارقطنی (65)، اور اسے بیہقی نے 1/266 میں روایت کیا اور کہا: یہ بلاغ ہے؛ کیونکہ محمد بن سیرین کی ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ملاقات نہیں ہوئی اور نہ ہی ان سے سنا ہے۔ اھ اور ان کا قول: 'دُسمت'، یعنی: اسے بند کر دیا گیا۔ اور 'القباطی': قبطیہ کی جمع ہے: جو مصر کے کپڑوں میں سے ایک کپڑا ہے، باریک اور سفید، اور 'المطارف': مطرف کی جمع ہے: وہ کپڑا جس کے دونوں کناروں پر نشان (علم) ہوں۔ النہایہ (قبط) (طرف)۔ (5) سنن الدارقطنی (66)، اور اس میں جابر الجعفی ہے، بیہقی نے سنن 1/266 میں کہا: اس سے احتجاج (دلیل) نہیں کیا جائے گا۔

433 Surah Al-Furqan, Verse 48

It is possible that the water has changed, and Allah knows best.

Shu'bah narrated from Mughirah, from Ibrahim, that he used to say: "Every flowing soul (creature with flowing blood) [if it falls and dies in water], it cannot be used for wudu (ablution). However, he permitted [it for] the beetle, the scorpion, the locust, and the cricket if they fall into the vessel, there is no harm in it." Shu'bah said: "I think he also mentioned the gecko." Al-Daraqutni recorded it (1): Al-Husayn ibn Isma'il narrated to us, who said: Muhammad ibn al-Walid narrated to us, who said: Muhammad ibn Ja'far narrated to us, who said: Shu'bah narrated to us, and he mentioned it.

The Eighth point: The majority of the Companions, the jurists of the major cities, and all the Successors in Hijaz and Iraq held the view that water from which a cat has licked is pure, and that there is no harm in performing wudu with its leftover water; based on the hadith of Abu Qatadah, recorded by Malik and others (2). A disagreement was narrated from Abu Hurairah regarding this. It was narrated from 'Ata ibn Abi Rabah, Sa'id ibn al-Musayyib, and Muhammad ibn Sirin that they ordered pouring out water from which a cat had licked and washing the vessel. There is a difference of opinion reported from Al-Hasan regarding this. It is possible that Al-Hasan saw some impurity in its mouth, so that both narrations from him would be correct (3).

Al-Tirmidhi said after mentioning Malik's hadith: "On this subject, there are narrations from Aisha and Abu Hurairah. This is a good and authentic hadith (Hasan Sahih), and it is the opinion of the majority of the people of knowledge among the Companions of the Prophet (PBUH), the Successors, and those after them; such as Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq. They saw no harm in the leftover water of a cat. This is the best thing on the subject. Malik narrated this hadith excellently from Ishaq ibn Abd Allah ibn Abi Talhah, and no one brought it more completely than Malik."

Al-Hafiz Abu 'Umar said (4): "The evidence at the time of dispute and disagreement is the Sunnah of the Messenger of Allah (PBUH). It has been authentically reported in the hadith of Abu Qatadah that he tilted the vessel for it until it drank. [End of] hadith. And upon it is reliance."

(1) Number (67). Al-Judjud: An animal like a locust that makes sounds at night. Al-Nihayah (J-D-D). (2) Al-Muwatta 1/22-32, and it is in Ahmad (22580), Abu Dawud (75),

Al-Tirmidhi (92), Al-Nasa'i 1/55, and Ibn Majah (367). (3) Al-Tamhid 1/323 and 324. (4) In Al-Tamhid 1/324 - 326.

433 सूरह अल-फ़ुरकान, आयत 48

यह संभव है कि पानी बदल गया हो, और अल्लाह बेहतर जानता है।

शुबाह ने मुगीरा से और उन्होंने इब्राहिम से रिवायत की है कि वे कहते थे: "हर बहने वाली जान (जिसमें खून बहता हो) [अगर वह पानी में गिरकर मर जाए], तो उससे वज़ू नहीं किया जाएगा। लेकिन उन्होंने बीटल्स, बिच्छू टिड्डियों और झींगुर (क्रिकेट) के लिए अनुमति दी है कि अगर वे बर्तन में गिर जाएं तो इसमें कोई हर्ज नहीं है।" शुबाह ने कहा: "मुझे लगता है कि उन्होंने छिपकली का भी ज़िक्र किया था।" इसे अल-दारकुतनी ने उद्धृत किया है (1): हमें अल-हुसैन बिन इस्माइल ने बताया, उन्होंने कहा: हमें मुहम्मद बिन अल-वलीद ने बताया, उन्होंने कहा: हमें मुहम्मद बिन जाफ़र ने बताया: उन्होंने कहा: हमें शुबाह ने बताया, फिर उन्होंने इसका ज़िक्र किया।

आठवीं बात: सहाबा के बहुमत, शहरों के फकीहों और हिजाज़ और इराक के सभी ताबेईन का मत है कि जिस पानी को बिल्ली ने चाटा हो वह पाक (शुद्ध) है, और उसके बचे हुए पानी (सूअर) से वज़ू करने में कोई बुराई नहीं है; अबू कतादा की हदीस के आधार पर, जिसे मलिक और अन्य ने उद्धृत किया है (2)। इस बारे में अबू हुरैरा से मतभेद की बात रिवायत की गई है। अता बिन अबी रबाह, सईद बिन अल-मुसय्यब और मुहम्मद बिन सिरीन से रिवायत है कि उन्होंने उस पानी को बहा देने का आदेश दिया जिसे बिल्ली ने चाटा हो और बर्तन धोने को कहा। इस बारे में अल-हसन से मतभेद है। यह संभव है कि अल-हसन ने उसके मुँह में कुछ गंदगी (नजासत) देखी हो, ताकि उनके बारे में दोनों रिवायतें सही साबित हो सकें(3)।

इमाम तिरमिज़ी ने मलिक की हदीस का ज़िक्र करने के बाद कहा: "इस विषय में आयशा और अबू हुरैरा से भी रिवायतें हैं। यह हदीस हसन सहीह है, और नबी (स.अ.व.) के सहाबा, ताबेईन और उनके बाद के अधिकांश विद्वानों का यही मत है; जैसे शाफ़ई, अहमद और इसहाक। उन्होंने बिल्ली के बचे हुए पानी में कोई बुराई नहीं देखी। इस विषय में यह सबसे अच्छी चीज़ है। मलिक ने इस हदीस को इसहाक बिन अब्दुल्ला बिन अबी तल्हा से बहुत अच्छी तरह से रिवायत किया है, और मलिक से बेहतर किसी ने इसे पेश नहीं किया।"

हाफ़िज़ अबू उमर ने कहा (4): "विवाद और मतभेद के समय दलील अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) की सुन्नत है। और अबू कतादा की हदीस से यह सही साबित है कि उन्होंने बिल्ली के लिए बर्तन को झुका दिया था यहाँ तक कि उसने पी लिया। (हदीस)। और इसी पर भरोसा है।"

(1) नंबर (67)। अल-जुदजुद: टिड्डी जैसा जानवर जो रात में आवाज़ करता है। अल-निहाया (ज-द-द)। (2) अल-मुवत्ता 1/22-32, और यह अहमद (22580), अबू दाऊद (75), तिरमिज़ी (92), नसाई 1/55, और इब्न माजा (367) में है। (3) अल-तमहीद 1/323 और 324। (4) अल-तमहीद 1/324 - 326 में।

433 سورة الفرقان، آیت 48

ممکن ہے کہ پانی بدل گیا ہو، اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

شعبہ نے مغیرہ سے، انہوں نے ابراہیم سے روایت کی کہ وہ کہا کرتے تھے: ہر مائع نفس (جس میں خون بہتا ہو) [اگر وہ پانی میں گر کر مر جائے] تو اس سے وضو نہیں کیا جائے گا، لیکن انہوں نے بھنورے، بچھو، ٹڈی اور جھینگر کے بارے میں رخصت دی ہے کہ اگر وہ برتن میں گر جائیں تو اس میں کوئی حرج نہیں۔ شعبہ نے کہا: میرا خیال ہے کہ انہوں نے چھپکلی کا بھی ذکر کیا تھا۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے (1): ہمیں حسین بن اسماعیل نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن الولید نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن جعفر نے بتایا: انہوں نے کہا: ہمیں شعبہ نے بتایا، پھر انہوں نے اسے ذکر کیا۔

آٹھویں بات: صحابہ کرام کی اکثریت، شہروں کے فقہاء اور حجاز و عراق کے تمام تابعین کا موقف ہے کہ جس پانی میں بلی نے منہ ڈالا ہو وہ پاک ہے، اور اس کے جھوٹے پانی سے وضو کرنے میں کوئی حرج نہیں؛ ابو قتادہ کی حدیث کی وجہ سے جسے مالک اور دوسروں نے روایت کیا ہے (2)۔ اس بارے میں ابو ہریرہ سے اختلاف بھی مروی ہے۔ عطا بن ابی رباح، سعید بن المسیب اور محمد بن سیرین سے مروی ہے کہ انہوں نے اس پانی کو بہا دینے کا حکم دیا جس میں بلی نے منہ ڈالا ہو اور برتن دھونے کا کہا۔ اس بارے میں حسن بصری سے اختلاف مروی ہے۔ یہ بھی ممکن ہے کہ حسن نے اس کے منہ میں کوئی نجاست دیکھی ہو، تاکہ ان سے مروی دونوں روایتیں درست ہو سکیں (3)۔

ترمذی نے امام مالک کی حدیث ذکر کرنے کے بعد کہا: "اس باب میں عائشہ اور ابو ہریرہ سے بھی روایات موجود ہیں۔ یہ حدیث حسن صحیح ہے، اور نبی ﷺ کے صحابہ، تابعین اور ان کے بعد کے اکثر اہل علم کا یہی قول ہے؛ جیسے شافعی، احمد اور اسحاق، انہوں نے بلی کے جھوٹے میں کوئی حرج نہیں دیکھا۔ اس باب میں یہ سب سے بہتر چیز ہے، اور امام مالک نے اس حدیث کو اسحاق بن عبداللہ بن ابی طلحہ سے بہت عمدہ طریقے سے روایت کیا ہے، اور امام مالک سے زیادہ مکمل طور پر اسے کسی نے بیان نہیں کیا۔"

حافظ ابو عمر نے کہا (4): "تنازع اور اختلاف کے وقت حجت رسول اللہ ﷺ کی سنت ہے۔ اور ابو قتادہ کی حدیث سے یہ صحیح ثابت ہے کہ انہوں نے بلی کے لیے برتن کو جھکا دیا یہاں تک کہ اس نے پی لیا۔ (الحدیث)۔ اور اسی پر اعتماد ہے۔"

(1) نمبر (67)۔ الجدجد: ٹڈی جیسا جانور جو رات کو آواز نکالتا ہے۔ النہایہ (ج-د-د)۔ (2) الموطأ 1/22-32، اور یہ احمد (22580)، ابو داؤد (75)، ترمذی (92)، نسائی 1/55، اور ابن ماجہ (367) میں ہے۔ (3) التمہید 1/323 اور 324۔ (4) التمہید 1/324 - 326 میں۔

Surah Al-Furqan: Ayah 48 434

...the jurists in every region, except for Abu Hanifa and those who follow his opinion; for he used to dislike its leftover [water]. He said: If anyone performs ablution with it, it is sufficient for him. I do not know of a better argument for those who dislike ablution with the leftovers of a cat than that the Hadith of Abu Qatada did not reach him, while the Hadith of Abu Hurairah (1) regarding the dog did reach him, so he applied analogy (qiyas) from the dog to the cat. However, the Sunnah has distinguished between them in the ritual worship aspect of washing the vessel. Whoever's argument is based on the Sunnah will prevail, and whatever opposes it is rejected. And success is from Allah.

Among their arguments as well is what was narrated by Qurra bin Khalid, from Muhammad bin Sirin, from Abu Hurairah, from the Prophet ﷺ who said: "The purification of the vessel if a cat laps from it is to wash it once or twice." Qurra was uncertain. This Hadith was only raised to the Prophet (marfu') by Qurra bin Khalid, and Qurra is trustworthy and reliable.

I say: This Hadith was recorded by Al-Daraqutni (2), and its text is: "The purification of the vessel if a dog laps from it is to wash it seven times, the first with soil, and for the cat, once or twice." Qurra was uncertain. Abu Bakr (3) said: Thus it was narrated by Abu Asim as marfu', and others narrated from Qurra: the lapping of the dog is marfu', while the lapping of the cat is mawquf (attributed only to a companion).

Abu Salih narrated from Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said: "The vessel is washed from the cat just as it is washed from the dog." Al-Daraqutni (4) said: This is not established as marfu', and what is preserved is from the words of Abu Hurairah, and there is disagreement regarding its attribution to him.

Ma'mar and Ibn Jurayj mentioned from Ibn Tawus, from his father, that he used to treat the cat like the dog. And from Mujahid, he said regarding a vessel a cat laps from: "Wash it seven times." This was stated by Al-Daraqutni (5).

---

(1) Mentioned previously in the sixth issue. (2) Under number (205). (3) He is Al-Naysaburi, the teacher of Al-Daraqutni. (4) Following Hadith (208). (5) With his chain of transmission from them: (212) (213).

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 48 434

...हर क्षेत्र के न्यायविद्(फ़ुक़हा), सिवाय अबू हनीफ़ा और उनके अनुयायियों के, क्योंकि वे इसके जूठे(बचे हुए पानी) को नापसंद करते थे। उन्होंने कहा: यदि कोई इससे वज़ू करता है, तो यह उसके लिए पर्याप्त है। मैं बिल्ली के जूठे पानी से वज़ू को नापसंद करने वालों के लिए इससे बेहतर तर्क नहीं जानता कि उन तक अबू क़तादा की हदीस नहीं पहुँची थी, जबकि कुत्ते के बारे में अबू हुरैरा (1) की हदीस उन तक पहुँच गई थी, इसलिए उन्होंने बिल्ली की तुलना कुत्ते से की। जबकि सुन्नत ने बर्तन धोने के मामले में दोनों के बीच अंतर किया है। जिसका तर्क सुन्नत पर आधारित है, वह विजयी होगा, और जो भी इसके विपरीत है उसे अस्वीकार कर दिया जाएगा। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

उनके तर्कों में से वह भी है जिसे क़ुर्रह बिन खालिद ने मुहम्मद बिन सिरीन से, उन्होंने अबू हुरैरा से रिवायत किया कि नबी ﷺ ने फरमाया: "बर्तन की पाकी, जब बिल्ली उसमें मुँह डाले, उसे एक या दो बार धोना है।" क़ुर्रह को संदेह था। इस हदीस को केवल क़ुर्रह बिन खालिद ने ही मरफ़ू (नबी तक पहुँचाया हुआ) बयान किया है, और क़ुर्रह विश्वसनीय और पुख्ता रावी हैं।

मैं कहता हूँ: इस हदीस को दारक़ुतनी (2) ने निकाला है, और इसका पाठ (मतन) है: "बर्तन की पाकी, जब कुत्ता उसमें मुँह डाले, उसे सात बार धोना है, पहली बार मिट्टी से, और बिल्ली के लिए एक या दो बार।" क़ुर्रह को संदेह था। अबू बक्र (3) ने कहा: अबू आसिम ने इसे इसी तरह मरफ़ू रिवायत किया है, और अन्य लोगों ने क़ुर्रह से रिवायत किया है: कुत्ते का मुँह डालना मरफ़ू है, और बिल्ली का मुँह डालना मौक़ूफ़ (सहाबी का कथन) है।

अबू सालेह ने अबू हुरैरा से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बिल्ली के जूठे बर्तन को उसी तरह धोया जाए जैसे कुत्ते के बर्तन को धोया जाता है।" दारक़ुतनी (4) ने कहा: यह मरफ़ू साबित नहीं है, और अबू हुरैरा के कथन के रूप में सुरक्षित है, और उनके बारे में भी मतभेद है।

मअमर और इब्न जुरैज ने इब्न ताऊस से, उन्होंने अपने पिता से ज़िक्र किया कि वह बिल्ली को कुत्ते के समान मानते थे। और मुजाहिद से रिवायत है कि उन्होंने उस बर्तन के बारे में जिसमें बिल्ली मुँह डाल दे, कहा: "इसे सात बार धोओ।" इसे दारक़ुतनी (5) ने कहा है।

(1) छठी समस्या में पहले आ चुका है। (2) संख्या (205) के अंतर्गत। (3) वह अल-निशापुरी हैं, जो दारक़ुतनी के उस्ताद हैं। (4) हदीस (208) के बाद। (5) उनकी सनद के साथ उन दोनों से: (212) (213)।

سورہ الفرقان: آیت 48 434

...ہر شہر کے فقہاء، سوائے ابو حنیفہ اور ان کے ہم خیال لوگوں کے؛ کیونکہ وہ اس کے جوٹھے (بچے ہوئے پانی) کو ناپسند کرتے تھے۔ انہوں نے کہا: اگر کوئی اس سے وضو کر لے تو اسے کافی ہو جائے گا۔ میں بلی کے جوٹھے سے وضو کو ناپسند کرنے والوں کے لیے اس سے بہتر کوئی دلیل نہیں جانتا کہ ان تک ابو قتادہ کی حدیث نہیں پہنچی تھی، جبکہ کتے کے بارے میں ابو ہریرہ (1) کی حدیث ان تک پہنچ چکی تھی، چنانچہ انہوں نے بلی کو اس پر قیاس کر لیا۔ حالانکہ سنت نے برتن دھونے کے باب میں دونوں کے درمیان فرق کیا ہے، اور جس کی دلیل سنت ہو وہ غالب رہتی ہے، اور جو اس کے خلاف ہو وہ مردود ہے۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

ان کے دلائل میں سے ایک وہ بھی ہے جسے قرہ بن خالد نے محمد بن سیرین سے، انہوں نے ابو ہریرہ سے روایت کیا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "برتن کی پاکیزگی، جب بلی اس میں منہ ڈالے، یہ ہے کہ اسے ایک یا دو بار دھویا جائے۔" قرہ کو شک ہوا۔ اس حدیث کو صرف قرہ بن خالد نے ہی مرفوعاً بیان کیا ہے، اور قرہ ثقہ اور قابل اعتماد راوی ہیں۔

میں کہتا ہوں: اس حدیث کو دارقطنی (2) نے روایت کیا ہے، اور اس کا متن یہ ہے: "برتن کی پاکیزگی، جب کتا اس میں منہ ڈالے، سات بار دھونا ہے، پہلی بار مٹی سے، اور بلی کے لیے ایک یا دو بار۔" قرہ کو شک ہوا۔ ابوبکر (3) نے کہا: اسی طرح ابو عاصم نے اسے مرفوعاً روایت کیا، جبکہ دوسروں نے قرہ سے روایت کیا: کتے کا منہ ڈالنا مرفوع ہے، اور بلی کا منہ ڈالنا موقوف ہے۔

ابو صالح نے ابو ہریرہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بلی کے جوٹھے برتن کو ویسے ہی دھویا جائے جیسے کتے کے برتن کو دھویا جاتا ہے۔" دارقطنی (4) نے کہا: یہ مرفوعاً ثابت نہیں ہے، اور ابو ہریرہ کے قول کے طور پر محفوظ ہے، اور ان سے روایت میں اختلاف ہے۔

معمر اور ابن جریج نے ابن طاؤس سے، انہوں نے اپنے والد سے ذکر کیا کہ وہ بلی کو کتے کی طرح قرار دیتے تھے۔ اور مجاہد سے روایت ہے کہ انہوں نے اس برتن کے بارے میں جس میں بلی منہ ڈال دے، کہا: "اسے سات بار دھوؤ۔" اسے دارقطنی (5) نے ذکر کیا ہے۔

---

(1) چھٹے مسئلے میں پہلے گزر چکا ہے۔ (2) نمبر (205) کے تحت۔ (3) وہ نیشاپوری ہیں، جو دارقطنی کے استاد ہیں۔ (4) حدیث (208) کے بعد۔ (5) اپنی سند کے ساتھ ان دونوں سے: (212)-(213)۔

Surah Al-Furqan: Verse 48 435

Ninth: The used water is pure if the limbs of the person performing wudu (ablution) with it were pure; however, Malik and a group of eminent jurists disliked performing wudu with it. Malik said: "There is no good in it, and I do not like for anyone to perform wudu with it. If one does so and prays, I do not see that he must repeat the prayer, but he should perform wudu for future prayers" (1).

Abu Hanifa, Ash-Shafi'i, and their companions said: It is not permissible to use it for removing ritual impurity (hadath), and whoever performs wudu with it must repeat it; because it is not absolute water (ma' mutlaq), and one who finds only it should perform tayammum; because he is not considered to have found water. Asbagh ibn al-Faraj said the same, which is also the opinion of al-Awza'i. They cited the hadith of as-Sunabihi, recorded by Malik (2), and the hadith of 'Amr ibn 'Abasa (3), recorded by Muslim, among other narrations. They said: When water is used for wudu, sins leave with it; therefore, it is necessary to avoid it, because it is the "water of sins."

Abu 'Umar (4) said: In my view, this [argument] has no basis; because sins do not defile water, since they have no physical form or substance that mixes with the water to spoil it. Rather, the meaning of his saying "sins leave with the water" is an announcement that wudu for prayer is an act through which Allah expiates sins for His believing servants, as a mercy and grace upon them.

Abu Thawr and Dawud said the same as Malik's opinion, that wudu with used water is permissible; because it is pure water to which nothing has been added, and it is absolute water. They cited the consensus of the Ummah on its purity if there was no impurity on the limbs of the person performing wudu. This was the view of Abu 'Abd Allah al-Marwazi, Muhammad ibn Nasr. It is narrated from 'Ali ibn Abi Talib, Ibn 'Umar, Abu Umamah, 'Ata' ibn Abi Rabah, al-Hasan al-Basri, an-Nakha'i, Makhul, and az-Zuhri that they said regarding one who forgot to wipe his head...

(1) Al-Kafi, 1/158. (2) In Al-Muwatta', 1/31; its documentation and discussion were previously mentioned in 7/342. (3) In (D), (Z), and (M): "Anbasa," which is an error. His hadith is in Ahmad (17019) and Muslim (832), and it was previously mentioned in 7/370. (4) In Al-Istidhkar, 2/197, and what precedes it is from it.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयत 48 435

नौवां बिंदु: इस्तेमाल किया हुआ पानी शुद्ध (ताहिर) है यदि उसके साथ वूज़ू करने वाले के अंग शुद्ध थे; हालाँकि, मलिक और प्रमुख न्यायविदों के एक समूह ने इसके साथ वूज़ू करना नापसंद किया। मलिक ने कहा: "इसमें कोई भलाई नहीं है, और मैं किसी के लिए इसके साथ वूज़ू करना पसंद नहीं करता। यदि कोई ऐसा करता है और प्रार्थना (नमाज़) करता है, तो मैं नहीं मानता कि उसे प्रार्थना दोहरानी चाहिए, लेकिन उसे भविष्य की प्रार्थनाओं के लिए वूज़ू करना चाहिए" (1)।

अबू हनीफा, अल-शफी और उनके साथियों ने कहा: इसका उपयोग अशुद्धि (हदस) दूर करने के लिए करना जायज़ नहीं है, और जो इसके साथ वूज़ू करता है उसे दोहराना होगा; क्योंकि यह शुद्ध पानी (मा-ए-मुतलक) नहीं है, और जिसे केवल यही मिले उसे तयम्मुम करना चाहिए; क्योंकि उसे पानी पाने वाला नहीं माना जाता। असबग इब्न अल-फराज ने भी यही कहा, जो अल-औज़ाई की भी राय है। उन्होंने अल-सुनाबीही की हदीस का हवाला दिया, जिसे मलिक (2) द्वारा संकलित किया गया है; और 'अम्र इब्न 'अबासा (3) की हदीस, जिसे मुस्लिम और अन्य रिवायतों द्वारा संकलित किया गया है। उन्होंने कहा: जब पानी से वूज़ू किया जाता है, तो उसके साथ पाप निकल जाते हैं; इसलिए इससे बचना आवश्यक है, क्योंकि यह "पापों का पानी" है।

अबू 'उमर (4) ने कहा: मेरे विचार में, इसका कोई आधार नहीं है; क्योंकि पाप पानी को अपवित्र नहीं करते, क्योंकि उनका कोई भौतिक रूप या शरीर नहीं होता जो पानी में मिलकर उसे खराब कर दे। बल्कि, उनके इस कथन का अर्थ कि "पाप पानी के साथ निकल जाते हैं" यह घोषणा करना है कि नमाज़ के लिए वूज़ू एक ऐसा कार्य है जिसके माध्यम से अल्लाह अपने मोमिन बंदों के पापों को क्षमा कर देता है; उन पर दया और कृपा के रूप में।

अबू थौर और दाऊद ने मलिक की राय जैसा ही कहा, कि इस्तेमाल किए गए पानी के साथ वूज़ू करना जायज़ है; क्योंकि यह शुद्ध पानी है जिसमें कुछ भी नहीं मिलाया गया है, और यह मुतलक पानी है। उन्होंने इस बात पर उम्मत की सर्वसम्मति (इज्मा) का हवाला दिया कि यदि वूज़ू करने वाले के अंगों पर कोई अशुद्धि (नजासत) नहीं थी, तो वह शुद्ध है। अबू 'अब्दुल्ला अल-मरवाज़ी मुहम्मद इब्न नस्र की भी यही राय थी। अली इब्न अबी तालिब, इब्न 'उमर, अबू उमामा, अता इब्न अबी रबाह, अल-हसन अल-बसरी, अल-नखई, मखूल और अल-ज़ुहरी से रिवायत है कि उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में कहा जो अपना सिर पोंछना (मसह करना) भूल गया हो...

(1) अल-काफी, 1/158। (2) अल-मुवत्ता में, 1/31; इसके दस्तावेज़ीकरण और चर्चा का उल्लेख पहले 7/342 में किया गया है। (3) (D), (Z), और (M) में: "अनबासा," जो एक त्रुटि है। उनकी हदीस अहमद (17019) और मुस्लिम (832) में है, और इसका उल्लेख पहले 7/370 में किया गया था। (4) अल-इस्तिधकार में, 2/197, और उससे पहले का हिस्सा उसी से है।

سورة الفرقان: آیت ٤٨ ٤٣٥

نواں نکتہ: استعمال شدہ پانی (ماؤ مستعمل) پاک ہے بشرطیکہ وضو کرنے والے کے اعضاء پاک ہوں؛ تاہم امام مالک اور جلیل القدر فقہاء کی ایک جماعت اس سے وضو کو ناپسند کرتی تھی۔ امام مالک نے فرمایا: "اس میں کوئی خیر نہیں، اور میں کسی کے لیے پسند نہیں کرتا کہ وہ اس سے وضو کرے، لیکن اگر کسی نے کر لیا اور نماز پڑھ لی، تو میں یہ نہیں سمجھتا کہ وہ نماز لوٹائے، البتہ آئندہ کے لیے وضو کر لے" (١)۔

امام ابوحنیفہ، امام شافعی اور ان کے اصحاب نے کہا: حدث (ناپاکی) دور کرنے کے لیے اس کا استعمال جائز نہیں، اور جس نے اس سے وضو کیا وہ دوبارہ وضو کرے؛ کیونکہ یہ 'ماءِ مطلق' نہیں رہا، اور جس کو صرف یہی پانی ملے وہ تیمم کرے؛ کیونکہ وہ پانی پانے والا شمار نہیں ہوتا۔ اصبغ بن الفرج نے بھی یہی بات کہی، اور یہی امام اوزاعی کا قول ہے۔ انہوں نے حدیثِ صنابحی سے استدلال کیا جسے امام مالک (٢) نے روایت کیا؛ اور عمرو بن عبسہ (٣) کی حدیث سے جسے مسلم اور دیگر نے روایت کیا۔ انہوں نے کہا: جب پانی سے وضو کیا جاتا ہے تو اس کے ساتھ گناہ نکل جاتے ہیں؛ لہذا اس سے بچنا واجب ہے کیونکہ یہ "گناہوں کا پانی" ہے۔

ابو عمر (٤) نے کہا: میرے نزدیک اس بات کی کوئی بنیاد نہیں؛ کیونکہ گناہ پانی کو ناپاک نہیں کرتے، کیونکہ ان کا کوئی جسم یا مادہ نہیں ہوتا جو پانی میں مل کر اسے خراب کر دے۔ بلکہ "گناہ پانی کے ساتھ نکل جاتے ہیں" کا مطلب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے آگاہ کیا ہے کہ نماز کے لیے وضو ایک ایسا عمل ہے جس کے ذریعے وہ اپنے مومن بندوں کے گناہوں کو مٹا دیتا ہے؛ ان پر اپنی رحمت اور فضل و کرم کی بنا پر۔

ابو ثور اور داؤد نے امام مالک جیسی بات کہی، کہ مستعمل پانی سے وضو کرنا جائز ہے؛ کیونکہ وہ پاک پانی ہے جس میں کوئی چیز شامل نہیں ہوئی، اور وہ ماءِ مطلق ہے۔ انہوں نے اس بات پر امت کے اجماع سے دلیل لی کہ اگر وضو کرنے والے کے اعضاء پر نجاست نہ تھی تو وہ پاک ہے۔ یہی مسلک ابو عبداللہ المروزی محمد بن نصر کا ہے۔ حضرت علی بن ابی طالب، ابن عمر، ابو امامہ، عطا بن ابی رباح، حسن بصری، نخعی، مکحول اور زہری سے مروی ہے کہ انہوں نے اس شخص کے بارے میں کہا جو سر کا مسح کرنا بھول گیا ہو...

(١) الکافی ١/١٥٨۔ (٢) الموطا ١/٣١، اور اس کی تخریج و کلام ٧/٣٤٢ میں گزر چکا ہے۔ (٣) (د)، (ز) اور (م) میں: "عنبسہ" ہے، جو کہ غلطی ہے۔ ان کی حدیث احمد (١٧٠١٩) اور مسلم (٨٣٢) میں ہے، اور اس کا ذکر ٧/٣٧٠ میں گزر چکا ہے۔ (٤) الاستذکار ٢/١٩٧ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ اسی سے ہے۔

Page 436 Surat al-Furqan: Verse 48

...he found wetness in his beard: it suffices him to wipe his head with that wetness; so all of these permitted ablution with used water (1).

And Abd al-Salam bin Salih narrated: Ishaq bin Suwayd told us, on the authority of al-Ala' bin Ziyad, on the authority of a man from the companions of the Prophet ﷺ who was pleasing: that the Messenger of Allah ﷺ came out to them one day after taking a bath, and a spot on his body remained untouched by water, so we said: O Messenger of Allah, this is a spot that water did not reach; and he had long hair, so he wiped with his hair like this over the spot, and wetted it. Reported by al-Daraqutni (2), and he said: This Abd al-Salam bin Salih is a Basran, and he is not strong, and others among the trustworthy narrate it from Ishaq, from al-Ala' in a disconnected manner (mursal), and that is correct.

I say: The trustworthy narrator from Ishaq bin Suwayd al-Adawi, from al-Ala' bin Ziyad al-Adawi: that the Messenger of Allah ﷺ took a bath... the hadith; in what was mentioned by him (3) Hushaym.

Ibn al-Arabi (4) said: The issue of used water is based on another principle, which is: if a tool has been used to perform an obligatory act (fard); can it be used to perform another obligatory act or not? The opponent prohibited that by analogy with the neck (slave) if it was used to perform the obligation of manumission; it is not suitable to be repeated (5) in performing another obligation; and this is a false statement, for manumission, when it is applied to slavery, destroys it, so there is no place left for performing the obligation by another manumission. Its equivalent in water is what was consumed on the limbs, for it is not correct to perform another obligation with it; because its essence has been physically lost, just as slavery was legally lost in the neck, and this is precious, so reflect on it.

The tenth: Malik and his companions did not differentiate between water into which impurity falls and impurity that is poured...

---

(1) Al-Tamheed 4 / 43. (2) In his Sunan (386) and "al-sha'r al-warid": long, flowing hair. Al-Qamus (ward). (3) The word "huwa" (he/it) is not in (D) and (Z), and in (M): "dhakarahu" (mentioned it), and what is confirmed is from (F) and (Z). And it is news for his saying: "the trustworthy narrator...", and the mursal narration of Hushaym is with al-Daraqutni (387). (4) In Ahkam al-Qur'an 3 / 1406-1407. (5) In (D): "yakun" (be/is), and in (Z) and (F): "takun" (be/is), and in (Z): "yakun" (be/is).

पृष्ठ ४३६ सूरा अल-फुरकान: आयत ४८

...उसने अपनी दाढ़ी में नमी पाई: यह उसके लिए पर्याप्त है कि वह उस नमी से अपने सिर का मसह करे; तो इन सब ने इस्तेमाल किए हुए पानी से वज़ू करने की अनुमति दी है (१)।

और अब्द अल-सलाम बिन सालेह ने रिवायत किया: हमें इसहाक बिन सुवैद ने बताया, अल-अला बिन ज़ियाद के हवाले से, पैगंबर ﷺ के साथियों में से एक पसंदीदा व्यक्ति के हवाले से: कि अल्लाह के रसूल ﷺ एक दिन उनके पास आए जब उन्होंने स्नान कर लिया था, और उनके शरीर का एक हिस्सा बिना पानी लगे रह गया था, तो हमने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यह एक जगह है जहाँ पानी नहीं पहुँचा; और उनके लंबे बाल थे, तो उन्होंने अपने बालों से इस तरह उस जगह पर फेरा, और उसे गीला कर दिया। इसे अल-दराकुतनी ने उद्धृत किया है (२), और उन्होंने कहा: यह अब्द अल-सलाम बिन सालेह बसरा का है, और वह मजबूत (रावियों में) नहीं है, और विश्वसनीय लोगों में से अन्य इसे इसहाक से, अल-अला से मुरसल (बिना जुड़ाव के) रिवायत करते हैं, और वही सही है।

मैंने कहा: इसहाक बिन सुवैद अल-अदवी से, अल-अला बिन ज़ियाद अल-अदवी के हवाले से विश्वसनीय रावी: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने स्नान किया... हदीस; जैसा कि उनके द्वारा (३) हुशैम ने उल्लेख किया है।

इब्न अल-अरबी (४) ने कहा: इस्तेमाल किए हुए पानी का मुद्दा एक अन्य सिद्धांत पर आधारित है, जो यह है कि: यदि किसी उपकरण से एक अनिवार्य कार्य (फर्ज) पूरा किया गया है; तो क्या उससे दूसरा अनिवार्य कार्य पूरा किया जा सकता है या नहीं? विरोधी ने गुलामी से मुक्ति (गुलाम की गर्दन) की सादृश्यता द्वारा इसे वर्जित किया है कि यदि उसे आज़ाद करने के फर्ज के लिए इस्तेमाल किया गया है; तो वह दूसरे फर्ज की अदायगी में दोहराने (५) के योग्य नहीं है; और यह एक गलत बात है, क्योंकि आज़ादी जब गुलामी पर आती है, तो वह उसे खत्म कर देती है, इसलिए दूसरी आज़ादी द्वारा फर्ज अदा करने के लिए कोई जगह नहीं बचती है। पानी में इसके समान वह है जो अंगों पर नष्ट हो गया, क्योंकि उससे दूसरा फर्ज अदा करना सही नहीं है; क्योंकि उसकी भौतिक सत्ता (ऐन) नष्ट हो गई है, जैसे कि गर्दन में गुलामी कानूनी तौर पर नष्ट हो गई थी, और यह कीमती बात है, इसलिए इस पर गौर करें।

दसवीं बात: मलिक और उनके साथियों ने उस पानी के बीच अंतर नहीं किया जिसमें गंदगी गिरती है और उस गंदगी के बीच जो गिरती है...

(१) अल-तमहीद ४ / ४३। (२) उनकी सुनन (३८६) में और "अल-शा'र अल-वारिद": लंबे, लटकते बाल। अल-कामूस (वर्द)। (३) शब्द: "हुवा" (वह), (डी) और (जेड) में नहीं है, और (एम) में: "ज़कराहू" (इसका उल्लेख किया), और जो पुष्ट है वह (एफ) और (जेड) से है। और यह उनके इस कथन की खबर है: "विश्वसनीय रावी...", और हुशैम की मुरसल रिवायत अल-दराकुतनी (३८७) के पास है। (४) अहकाम अल-कुरान ३ / १४०६-१४०७ में। (५) (डी) में: "यकुन" (होना), और (जेड) और (एफ) में: "तकुन" (होना), और (जेड) में: "यकुन" (होना)।

صفحہ ٤٣٦ سورة الفرقان: آیت ٤٨

...تو اس نے اپنی داڑھی میں تری پائی: اسے یہ کفایت کرتا ہے کہ وہ اس تری سے اپنے سر کا مسح کرے؛ پس ان تمام حضرات نے مستعمل پانی سے وضو کو جائز قرار دیا ہے (١)۔

اور عبد السلام بن صالح نے روایت کیا: ہم سے اسحاق بن سوید نے بیان کیا، انہوں نے العلاء بن زیاد سے، انہوں نے نبی کریم ﷺ کے صحابہ میں سے ایک پسندیدہ شخص سے روایت کی: کہ رسول اللہ ﷺ ایک دن غسل فرما کر ان کے پاس تشریف لائے، اور آپ ﷺ کے جسم کا ایک ٹکڑا باقی تھا جہاں پانی نہیں پہنچا تھا، تو ہم نے عرض کیا: یا رسول اللہ، یہ ایک جگہ ہے جہاں پانی نہیں پہنچا؛ آپ ﷺ کے بال لمبے تھے، تو آپ ﷺ نے اپنے بالوں سے اس جگہ پر اس طرح کیا، اور اسے تر کر دیا۔ اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے (٢)، اور کہا: یہ عبد السلام بن صالح بصری ہے، اور وہ قوی نہیں ہے، اور دیگر ثقہ راوی اسے اسحاق سے، العلاء سے مرسلاً روایت کرتے ہیں، اور وہی درست ہے۔

میں نے کہا: اسحاق بن سوید العدوی سے العلاء بن زیاد العدوی کے واسطے سے ثقہ راوی: کہ رسول اللہ ﷺ نے غسل فرمایا... الحدیث؛ اس میں جو انہوں نے (٣) ہشیم نے ذکر کیا۔

ابن العربی (٤) نے کہا: مستعمل پانی کا مسئلہ ایک اور اصل پر مبنی ہے، اور وہ یہ ہے کہ: جب کسی آلے سے کوئی فرض ادا کر لیا جائے؛ تو کیا اس سے دوسرا فرض ادا کیا جا سکتا ہے یا نہیں؟ مخالف نے اسے اس غلام کی گردن پر قیاس کرتے ہوئے روکا ہے جس سے آزادی کا فرض ادا کیا گیا ہو؛ وہ دوسرے فرض کی ادائیگی میں تکرار (٥) کے لیے موزوں نہیں رہتی؛ اور یہ قول باطل ہے، کیونکہ آزادی جب غلامی پر آتی ہے تو اسے ختم کر دیتی ہے، لہٰذا کسی اور آزادی کے

ذریعے فرض کی ادائیگی کے لیے کوئی جگہ باقی نہیں رہتی۔ پانی میں اس کی نظیر وہ ہے جو اعضاء پر ضائع ہو گیا، کیونکہ اس سے دوسرا فرض ادا کرنا صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ اس کا عین (وجود) حسی طور پر ختم ہو گیا ہے، جیسے گردن میں غلامی حکمی طور پر ختم ہو گئی تھی، اور یہ ایک قیمتی بات ہے، پس اس میں غور کریں۔

دسویں بات: مالک اور ان کے ساتھیوں نے اس پانی کے درمیان فرق نہیں کیا جس میں نجاست گر جائے اور اس نجاست کے درمیان جو وارد ہو...

---

(١) التمہید ۴ / ۴۳ ۔ (٢) اپنی سنن (٣٨۶) میں اور "الشعر الوارد": لمبے لٹکتے بال۔ القاموس (ورد)۔ (٣) لفظ: "ہو"، (د) اور (ز) میں نہیں ہے، اور (م) میں ہے: "ذکرہ"، اور ثابت شدہ (ف) اور (ظ) سے ہے۔ اور یہ ان کے قول "الرواى الثقة.." کی خبر ہے، اور ہشیم کی مرسل روایت دارقطنی (٣٨٧) کے پاس ہے۔ (۴) احکام القرآن ٣ / ١۴٠۶-١۴٠٧ میں۔ (۵) (د) میں: "یکون"، اور (ظ) اور (ف) میں: "تکون"، اور (ز) میں: "یکون"۔

Surah Al-Furqan: Verse 48

437

...on it water, whether the water is stagnant or not; due to the saying of the Messenger of Allah ﷺ: "Water is not made impure by anything, except what overcomes it and changes its taste, color, or smell."(1)

The Shafi'is differentiated and said: If impurity comes upon the water, it becomes impure; this was chosen by Ibn al-Arabi, and he said(2): "Among the principles of Sharia regarding the rulings of water is that the arrival of impurity upon water is not like the arrival of water upon impurity; because of the Prophet's ﷺ saying in the authentic hadith(3): 'When one of you wakes up from sleep, let him not dip his hand into the vessel until he washes it three times; for indeed, none of you knows where his hand spent the night.' So he forbade the hand from coming to the water, and commanded bringing water to it, and this is a marvelous principle in this chapter. If [water] did not come upon impurity - whether it was little or much - it would not be purified. It has been proven from the Prophet ﷺ that he said regarding the urine of the Bedouin in the mosque(4): 'Pour a bucket of water over it.'"

Our Sheikh Abu al-Abbas said(5): They also argued with the hadith of the two jars (Qullatayn)(6), saying: If the water is less than two jars and impurity falls into it, it becomes impure even if it does not change it. But if that amount or less comes upon the impurity and removes its substance, the water remains pure and removes the impurity. This is a contradiction, as mixing has occurred in both cases, and their differentiation between water coming upon impurity and it coming upon it is a formal distinction, containing nothing of jurisprudence. This matter is not of ritual worship ('ibadat), but rather of rational meanings, as it concerns the removal of impurity and its rulings. Furthermore, all this is refuted by his saying (PBUH)...

(1) Its graduation (takhrij) will follow. (2) In Ahkam al-Qur'an 3/1412, see Al-Mufhim 1/544. (3) His saying: "in the authentic hadith" is not in manuscripts (d), (z), and (m). The hadith was recorded by Ahmad (7282), al-Bukhari (162), and Muslim (278) from the hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him). (4) Recorded by Ahmad (12082), al-Bukhari (221), and Muslim (284) and (285) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). And recorded by Ahmad (7255), and al-Bukhari (220) from the hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him). (5) In Al-Mufhim 1/544. (6) Previously mentioned in the third issue.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयत 48

437

...उस पर पानी, चाहे पानी स्थिर हो या नहीं; अल्लाह के रसूल ﷺ के कथन के कारण: "पानी किसी भी चीज़ से नापाक नहीं होता, सिवाय उसके जो उस पर हावी हो जाए और उसका स्वाद, रंग या गंध बदल दे।"(1)

शाफ़ईयों ने अंतर किया और कहा: यदि नापाकी पानी पर आती है, तो वह नापाक हो जाता है; इसे इब्न अल-अरबी ने चुना है, और उन्होंने कहा(2): "पानी के नियमों के संबंध में शरीयत के सिद्धांतों में से एक यह है कि पानी पर नापाकी का आना, नापाकी पर पानी के आने जैसा नहीं है; क्योंकि नबी ﷺ ने सही हदीस(3) में फरमाया है: 'जब तुममें से कोई नींद से जागे, तो वह अपना हाथ बर्तन में न डाले जब तक कि उसे तीन बार धो न ले; क्योंकि तुममें से कोई नहीं जानता कि उसका हाथ रात को कहाँ रहा।' तो उन्होंने हाथ को पानी में डालने से मना किया, और उस पर पानी डालने का आदेश दिया, और यह इस अध्याय में एक अद्भुत सिद्धांत है। यदि [पानी] नापाकी पर नहीं आता - चाहे वह कम हो या अधिक - तो वह शुद्ध नहीं होता। नबी ﷺ से यह साबित है कि उन्होंने मस्जिद में एक बद्दू के पेशाब के बारे में कहा(4): 'उस पर एक डोल पानी डाल दो'।"

हमारे शेख अबू अल-अब्बास ने कहा(5): उन्होंने दो घड़ों (कुल्लतैन) वाली हदीस(6) से भी तर्क दिया, और कहा: यदि पानी दो घड़ों से कम है और उसमें नापाकी गिर जाती है, तो वह नापाक हो जाता है भले ही वह उसे न बदले। लेकिन अगर वह मात्रा या उससे कम नापाकी पर आती है और उसके अंश को हटा देती है, तो पानी पाक रहता है और नापाकी को हटा देता है। यह एक विरोधाभास है, क्योंकि दोनों स्थितियों में मिश्रण हुआ है, और पानी का नापाकी पर आने और उसका उस पर आने के बीच उनका अंतर केवल दिखावटी है, इसमें न्यायशास्त्र का कुछ भी नहीं है। यह मामला इबादत (पूजा) का नहीं है, बल्कि तर्कसंगत अर्थों का है, क्योंकि यह नापाकी दूर करने और उसके नियमों से संबंधित है। इसके अलावा, यह सब उनके(नबी ﷺ) इस कथन से खारिज हो जाता है...

(1) इसका विवरण आगे आएगा। (2) अहकाम अल-कुरान 3/1412 में, और अल-मुफहिम 1/544 देखें। (3) उनका कहना: "सही हदीस में" (द), (ज़) और (म) प्रतियों में नहीं है। हदीस को अहमद (7282), बुखारी (162) और मुस्लिम (278) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (4) अहमद (12082), बुखारी (221), और मुस्लिम (284) और (285) ने अनस (रज़ि.) की हदीस से

उद्धृत किया। और अहमद (7255) और बुखारी (220) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया। (5) अल-मुफहिम 1/544 में। (6) तीसरे मुद्दे में पहले उल्लेख किया गया है।

سورة الفرقان: آیت 48

437

...اس پر پانی، خواہ پانی ٹھہرا ہوا ہو یا غیر ٹھہرا ہوا؛ رسول اللہ ﷺ کے اس قول کی وجہ سے: «پانی کو کوئی چیز ناپاک نہیں کرتی، سوائے اس کے جو اس پر غالب آ جائے اور اس کا ذائقہ، رنگ یا بو بدل دے»(1)۔

اور شافعیہ نے فرق کیا تو انہوں نے کہا: جب نجاست پانی پر وارد ہو تو وہ ناپاک ہو جاتا ہے؛ اور اسے ابن العربی نے پسند کیا، اور فرمایا(2): «پانی کے احکام میں شریعت کے اصولوں میں سے ایک یہ ہے کہ پانی پر نجاست کا وارد ہونا، نجاست پر پانی کے وارد ہونے کی طرح نہیں ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ نے حدیث صحیح(3) میں فرمایا ہے: 'جب تم میں سے کوئی اپنی نیند سے جاگے تو اپنا ہاتھ برتن میں نہ ڈالے یہاں تک کہ اسے تین بار دھو لے؛ کیونکہ تم میں سے کوئی نہیں جانتا کہ اس کا ہاتھ رات کہاں رہا'۔ تو آپ نے ہاتھ کو پانی پر وارد کرنے سے منع فرمایا، اور اس پر پانی لانے کا حکم دیا، اور یہ اس باب میں ایک نادر اصول ہے۔ اور اگر [پانی] نجاست پر وارد نہ ہوتا - خواہ وہ تھوڑا ہو یا زیادہ - تو وہ پاک نہ ہوتا۔ اور نبی ﷺ سے یہ ثابت ہے کہ آپ نے مسجد میں بدوی کے پیشاب کے بارے میں فرمایا(4): 'اس پر پانی کا ایک ڈول بہا دو'»۔

ہمارے شیخ ابو العباس نے کہا(5): اور انہوں نے حدیث قلتین(6) سے بھی استدلال کیا، اور کہا: اگر پانی دو مٹکوں (قلتین) سے کم ہو اور اس میں نجاست گر جائے، تو وہ ناپاک ہو جاتا ہے اگرچہ وہ اسے تبدیل نہ کرے۔ اور اگر اتنی ہی مقدار یا اس سے کم نجاست پر وارد ہو اور اس کی عین (ذات) کو ختم کر دے، تو پانی اپنی طہارت پر باقی رہتا ہے اور نجاست کو زائل کر دیتا ہے۔ اور یہ ایک تضاد ہے، کیونکہ اختلاط تو دونوں صورتوں میں حاصل ہو گیا ہے، اور نجاست پر پانی کے

وارد ہونے اور اس پر نجاست کے وارد ہونے کے درمیان ان کا فرق محض صوری (ظاہری) ہے، اس میں فقہ کی کوئی چیز نہیں ہے، کیونکہ یہ باب تعبدیات کا نہیں ہے، بلکہ معقول المعانی کے باب سے ہے، کیونکہ یہ ازالہ نجاست اور اس کے احکام کے باب سے ہے۔ پھر ان کا یہ تمام قول آپ ﷺ کے اس قول سے رد ہو جاتا ہے...

(1) اس کی تخریج آگے آئے گی۔ (2) احکام القرآن 1412/3 میں، اور دیکھیے المفہم 544/1۔ (3) ان کا قول: "حدیث صحیح میں" نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں نہیں ہے۔ اور حدیث کو احمد (7282)، بخاری (162)، اور مسلم (278) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) اسے احمد (12082)، بخاری (221)، اور مسلم (284) اور (285) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (7255)، اور بخاری (220) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (5) المفہم 544/1 میں۔ (6) مسئلہ ثالثہ میں گزر چکا ہے۔

Surah Al-Furqan: Ayah 48 438

Peace and blessings be upon him: "Water is pure; nothing makes it impure except what changes its color, taste, or smell." I said: This Hadith was narrated by Al-Daraqutni from Rishdin bin Sa'd Abu Al-Hajjaj, from Mu'awiya bin Salih, from Rashid bin Sa'd, from Abu Umama Al-Bahili; and from Thawban, from the Prophet ﷺ, and it does not mention 'color' (1). He said: No one narrated it as a marfu' (elevated) hadith except Rishdin bin Sa'd from Mu'awiya bin Salih, and he is not strong (2). Better than it for evidence is what Abu Usama narrated from Al-Walid bin Kathir, from Muhammad bin Ka'b, from Ubaidullah bin Abdullah bin Rafi' bin Khadij, from Abu Sa'id Al-Khudri, who said: It was asked: "O Messenger of Allah, shall we perform ablution from the well of Buda'ah? It is a well where menstrual rags, dog meat, and stench are thrown." The Messenger of Allah ﷺ replied: "Indeed, water is pure; nothing makes it impure." It was narrated by Abu Dawud, Al-Tirmidhi, and Al-Daraqutni, all with this chain of narration (3). Abu 'Isa (Al-Tirmidhi) said: This is a Hasan (good) hadith. Abu Usama narrated this hadith excellently, and no one narrated Abu Sa'id's hadith regarding the well of Buda'ah better than Abu Usama. This hadith is a textual evidence regarding impurities falling into water, and he ﷺ ruled it to be clean and purifying. Abu Dawud said (4): I heard Qutaiba bin Sa'id say: I asked the caretaker of the well of Buda'ah about its depth; I said: [What] is the maximum level of water in it? He said: Up to the pubic area. I said: And when it decreases? He said: Below the private parts. Abu Dawud said: I measured the well of Buda'ah with my cloak, stretching it over it and then measuring it; its width was six cubits. I asked the one who opened the garden gate for me and let me in: Has its construction been changed from what it used to be? He said: No. And I saw water in it that was changed in color.

---

(1) Sunan al-Daraqutni (45), (47). Narrated by Ibn Majah (521) from the hadith of Abu Umama, and it mentions color. Al-Busiri said in al-Zawa'id 1/131: Rishdin is in it, and he is weak, and there is disagreement about him along with his weakness. (2) Al-Daraqutni said after it: The correct view is the statement of Rashid, and it was narrated from him under number (46). (3) Sunan Abi Dawud (66), al-Tirmidhi (66), and al-Daraqutni (54). Mentioned previously in the third issue. (4) Following hadith (67). Transferred by the author from him via Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1411-1412, and what follows between brackets is from him.

सूरा अल-फुरकान: आयत 48 438

शांति और आशीर्वाद उन पर हों: "पानी पवित्र है; उसे कोई चीज़ अपवित्र नहीं करती, सिवाय उस चीज़ के जो उसका रंग, स्वाद या गंध बदल दे।" मैंने कहा: यह हदीस अल-दाराकुतनी ने रिशदीन बिन साद अबू अल-हज्जाज से, मुआविया बिन सालेह से, राशिद बिन साद से, अबू उमामा अल-बाहीली से; और थौबान से, पैगंबर ﷺ से रिवायत की है, और इसमें 'रंग' का उल्लेख नहीं है (1)। उन्होंने कहा: रिशदीन बिन साद के अलावा मुआविया बिन सालेह से किसी ने भी इसे मरफू हदीस के रूप में रिवायत नहीं किया है, और वह मज़बूत नहीं है (2)। प्रमाण के लिए इससे बेहतर वह है जिसे अबू उसामा ने अल-वलीद बिन कसीर से, मुहम्मद बिन काब से, उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्ला बिन रफ़ी बिन खदीज से, अबू सईद अल-खुदरा से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: पूछा गया: "हे अल्लाह के रसूल, क्या हम बुदाआ के कुएं से वज़ू करें? यह वह कुआं है जिसमें मासिक धर्म के कपड़े, कुत्तों का मांस और गंदगी फेंकी जाती है।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने उत्तर दिया: "वास्तव में, पानी पवित्र है; कोई भी चीज़ इसे अपवित्र नहीं करती।" इसे अबू दाऊद, अल-तिर्मिज़ी और अल-दाराकुतनी ने इसी हदीस की श्रृंखला (सनद) के साथ रिवायत किया है (3)। अबू ईसा (अल-तिर्मिज़ी) ने कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है। अबू उसामा ने इस हदीस को बहुत अच्छी तरह से रिवायत किया है, और बुदाआ के कुएं के बारे में अबू सईद की हदीस को अबू उसामा से बेहतर किसी ने रिवायत नहीं किया है। यह हदीस पानी में अशुद्धियों के गिरने के संबंध में एक स्पष्ट प्रमाण है, और उन्होंने ﷺ ने इसके शुद्ध और शुद्ध करने वाला होने का फैसला सुनाया। अबू दाऊद ने कहा (4): मैंने कुतैबा बिन सईद को यह कहते सुना: मैंने बुदाआ के कुएं के रखवाले से उसकी गहराई के बारे में पूछा; मैंने कहा: इसमें पानी का अधिकतम स्तर कितना होता है? उन्होंने कहा: नाभि के नीचे के बालों तक। मैंने कहा: और जब यह घट जाता है? उन्होंने कहा: गुप्तांगों के नीचे तक। अबू दाऊद ने कहा: मैंने अपनी चादर से बुदाआ के कुएं को मापा, उसे उसके ऊपर फैलाया और फिर उसकी नाप ली; इसकी चौड़ाई छह हाथ थी। मैंने उस व्यक्ति से पूछा जिसने मेरे लिए बगीचे का दरवाज़ा खोला और मुझे अंदर जाने दिया: क्या इसकी बनावट में पहले की तुलना में कोई बदलाव किया गया है? उन्होंने कहा: नहीं। और मैंने उसमें ऐसे पानी को देखा जिसका रंग बदला हुआ था।

---

(1) सुनन अल-दाराकुत्नी (45), (47)। इसे इब्न माजाह (521) ने अबू उमामा की हदीस से रिवायत किया है, और इसमें रंग का उल्लेख है। अल-बुसीरी ने अल-ज़वाइद 1/131 में कहा: इसमें रिशदीन है, और वह कमज़ोर है, और उसकी कमज़ोरी के साथ उस पर असहमति भी है। (2) अल-दाराकुतनी

ने इसके बाद कहा: राशिद का कथन ही सही है, और इसे उनके द्वारा नंबर (46) के तहत रिवायत किया गया है। (3) सुनन अबी दाऊद (66), अल-तिर्मिज़ी (66), और अल-दाराकुतनी (54)। तीसरे मुद्दे में पहले उल्लेख किया गया है। (4) हदीस (67) के बाद। लेखक ने इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1411-1412 के माध्यम से उनके हवाले से इसे उद्धृत किया है, और कोष्ठक के बीच जो कुछ आएगा वह उन्हीं से है।

سورہ الفرقان: آیت 48 438

صلی اللہ علیہ وسلم: «پانی پاک ہے، اسے کوئی چیز ناپاک نہیں کرتی، سوائے اس کے جو اس کا رنگ، ذائقہ یا بو بدل دے»۔ میں نے کہا: یہ حدیث دارقطنی نے رشدین بن سعد ابوالحجاج سے، انہوں نے معاویہ بن صالح سے، انہوں نے راشد بن سعد سے، انہوں نے ابوامامہ باہلی سے؛ اور ثوبان سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی ہے، اور اس میں رنگ کا ذکر نہیں ہے (1)۔ انہوں نے کہا: اسے رشدین بن سعد کے علاوہ معاویہ بن صالح سے کسی نے مرفوع بیان نہیں کیا، اور وہ قوی نہیں ہے (2)۔ اور استدلال کے لیے اس سے بہتر وہ روایت ہے جسے ابواسامہ نے ولید بن کثیر سے، انہوں نے محمد بن کعب سے، انہوں نے عبید اللہ بن عبداللہ بن رافع بن خدیج سے، انہوں نے ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول، کیا ہم بئر بضاعہ سے وضو کریں؟ جبکہ وہ ایسا کنواں ہے جس میں حیض کے کپڑے، کتوں کا گوشت اور گندگی ڈالی جاتی ہے؛ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بلاشبہ پانی پاک ہے، اسے کوئی چیز ناپاک نہیں کرتی»۔ اسے ابوداؤد، ترمذی اور دارقطنی نے روایت کیا، سب اسی اسناد کے ساتھ ہیں (3)۔ اور ابوعیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن ہے، اور ابواسامہ نے اس حدیث کو بہت اچھے طریقے سے بیان کیا ہے، اور ابوسعید کی بئر بضاعہ والی حدیث کو ابواسامہ سے بہتر کسی نے روایت نہیں کیا۔ پس یہ حدیث پانی میں نجاست کے گرنے کے بارے میں نص ہے، اور آپ ﷺ نے اس کی طہارت اور پاکیزگی کا حکم دیا ہے۔ ابوداؤد نے کہا (4): میں نے قتیبہ بن سعید کو فرماتے سنا: میں نے بئر بضاعہ کے نگران سے اس کی گہرائی کے بارے میں پوچھا؛ میں نے کہا: [کیا] زیادہ سے زیادہ اس میں کتنا پانی ہوتا ہے؟ انہوں نے کہا: زیر ناف بالوں تک۔ میں نے کہا: اور جب کم ہو جائے؟ انہوں نے کہا: ستر سے نیچے۔ ابوداؤد نے کہا: اور میں نے بئر

بضاعہ کا اندازہ اپنی چادر سے لگایا، اسے اس پر پھیلایا پھر اسے ناپا، تو اس کی چوڑائی چھ ہاتھ تھی۔ اور میں نے اس شخص سے پوچھا جس نے میرے لیے باغ کا دروازہ کھولا اور مجھے اندر داخل کیا: کیا اس کی تعمیر میں کچھ تبدیلی کی گئی ہے جیسے یہ پہلے تھی؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ اور میں نے اس میں متغیر رنگ کا پانی دیکھا۔

---

(1) سنن دارقطنی (45)، (47)۔ اور اسے ابن ماجہ (521) نے ابوامامہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں رنگ کا ذکر ہے۔ البوصیری نے الزوائد 1/131 میں کہا: اس میں رشدین ہے، اور وہ ضعیف ہے، اور اس کے ضعف کے ساتھ اس پر اختلاف بھی ہے۔ (2) اور اس کے بعد دارقطنی نے کہا: اور صحیح بات راشد کا قول ہے، اور اسے ان سے رقم (46) کے تحت روایت کیا گیا ہے۔ (3) سنن ابی داؤد (66)، ترمذی (66)، اور دارقطنی (54)۔ اور مسئلہ ثالثہ میں اس کا ذکر گزر چکا ہے۔ (4) حدیث (67) کے بعد۔ اور اسے مصنف نے ابن العربی کی احکام القرآن 3/ 1411-1412 کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ انہی سے ہے۔

...So this was a proof for us for what we mentioned, except that Ibn al-Arabi said: It is in the middle of a salt marsh (Sabkhah)(1), so its water is changed due to its place of settling, and Allah knows best.

Eleventh: Pure and purifying water with which wudu (ablution) and washing away impurities are permissible is clear pure water, from rainwater, rivers, seas, springs, and wells, and what people know as absolute water without anything mixed into it; as Allah the Almighty created it pure, and its color from the earth it is on does not harm it(2), as we have explained.

Abu Hanifa, Abdullah bin Amr, and Abdullah bin Umar disagreed on this sentence. As for Abu Hanifa, he allowed wudu with date-wine (nabidh) during travel(3), and allowed the removal of impurities with any pure liquid. As for oil and broth, there is a narration from him that it is not permissible to remove impurities with them. However, his companions say: if the impurity is removed by it, it is permissible. Likewise, for him, fire and sun; to the extent that the hide of a dead animal, if it dries in the sun, becomes pure without tanning. Similarly, impurity on the ground, if it dries by the sun, that place becomes pure, such that prayer is permissible on it, but tayammum with that soil is not permissible(4).

Ibn al-Arabi said(5): Since Allah the Almighty described water as purifying and favored us by sending it down from the sky to purify us with it, it indicates its exclusivity for that; and likewise, the Prophet (peace and blessings be upon him) said...

(1) Al-Sabkhah: Land with oozing water and salt. Al-Qamus (sabakha). (2) Al-Kafi 1/155. (3) It has been narrated from him that he retracted this. According to Muhammad, one must combine between it and tayammum, and Abu Yusuf said: one performs tayammum and does not perform wudu with it, and this is the issued fatwa. See Al-Jami' al-Saghir p. 55, Al-Mabsut 1/88, Majma' al-Anhur 1/24, and Hashiyat Ibn Abidin 1/181. In Bada'i al-Sana'i 1/168: It is mentioned in Al-Jami' al-Saghir that if a traveler does not find water but finds date nabidh, he performs wudu with it and does not perform tayammum. end. We have not found his restriction to travel with anyone else. (4) See Al-Binaya Sharh al-Hidaya 1/709-710, 732, 728. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1409, 1410.

...तो यह हमारे लिए उस चीज़ का प्रमाण था जिसका हमने उल्लेख किया है, सिवाय इसके कि इब्न अल-अरबी ने कहा: यह लवणीय भूमि (सबखाह)(1) के बीच में है, इसलिए इसका पानी इसके ठहरने के स्थान के कारण बदल जाता है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

ग्यारहवाँ: वह शुद्ध और शुद्ध करने वाला पानी जिससे वज़ू (आचमन) और अशुद्धियों को धोना जायज़ है, वह साफ निर्मल जल है, वर्षा जल, नदियों, समुद्रों, झरनों और कुओं से, और जिसे लोग बिना किसी मिश्रण के पूर्ण जल के रूप में जानते हैं; जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसे शुद्ध बनाया है, और इसकी ज़मीन का रंग इसे नुकसान नहीं पहुँचाता(2), जैसा कि हमने समझाया है।

अबू हनीफा, अब्दुल्ला बिन अम्र और अब्दुल्ला बिन उमर ने इस कथन पर असहमति जताई। जहाँ तक अबू हनीफा की बात है, उन्होंने यात्रा के दौरान खजूर की शराब (नबीज़) से वज़ू की अनुमति दी(3), और किसी भी शुद्ध तरल से अशुद्धियों को हटाने की अनुमति दी। तेल और शोरबे के संबंध में, उनसे एक वर्णन है कि उनके साथ अशुद्धियों को हटाना जायज़ नहीं है। हालाँकि, उनके साथी कहते हैं: यदि अशुद्धि उससे दूर हो जाती है, तो यह जायज़ है। इसी तरह, उनके अनुसार आग और सूरज; यहाँ तक कि मृत जानवर की खाल, यदि धूप में सूख जाती है, तो बिना रंगाई के शुद्ध हो जाती है। इसी तरह ज़मीन पर अशुद्धि, यदि धूप से सूख जाती है, तो वह स्थान शुद्ध हो जाता है, इस हद तक कि उस पर प्रार्थना (नमाज़) जायज़ है, लेकिन उस मिट्टी से तयम्मुम जायज़ नहीं है(4)।

इब्न अल-अरबी ने कहा(5): चूँकि अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने पानी को शुद्ध करने वाला बताया है, और हमें इसके साथ शुद्ध करने के लिए इसे आसमान से उतारकर हम पर एहसान किया है, यह उस कार्य के लिए इसकी विशिष्टता को इंगित करता है; और इसी तरह पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा...

(1) अल-सबखाह: रिसने वाले पानी और नमक वाली भूमि। अल-क़ामूस (सबखा)। (2) अल-काफी 1/155। (3) उनके बारे में यह बताया गया है कि उन्होंने इससे हाथ खींच लिया था। मुहम्मद के अनुसार, इसके और तयम्मुम के बीच संयोजन करना आवश्यक है, और अबू यूसुफ ने कहा: व्यक्ति तयम्मुम करता है और इससे वज़ू नहीं करता है, और यही जारी किया गया फतवा है। देखें अल-जामी अल-सगीर पृष्ठ 55, अल-मबूत 1/88, मजमा अल-अन्हुर 1/24, और हाशियत इब्न अबिदीन 1/181। बदई अल-सनई 1/168 में: अल-जामी अल-सगीर में उल्लेख किया गया है कि यदि किसी यात्री को

पानी नहीं मिलता है लेकिन खजूर का नबीज़ मिलता है, तो वह उससे वज़ू करता है और तयम्मुम नहीं करता है। समाप्त। हमने उनके अलावा किसी और के साथ यात्रा करने के उनके प्रतिबंध को नहीं पाया है। (4) देखें अल-बिनाया शरह अल-हिदाया 1/709-710, 732, 728। (5) अहकाम अल-कुरान 3/1409, 1410 में।

...تو یہ ہمارے لیے اس چیز کی دلیل تھی جس کا ہم نے ذکر کیا، سوائے اس کے کہ ابن العربی نے کہا: یہ شوریدہ زمین (سبخہ)(۱) کے درمیان ہے، اس لیے اس کا پانی اس کے ٹھہرنے کی جگہ کی وجہ سے بدل جاتا ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

گیارہویں بات: وہ پاک اور پاک کرنے والا پانی جس سے وضو اور نجاستوں کا دھونا جائز ہے، وہ صاف شفاف پانی ہے، بارش کے پانی، دریاؤں، سمندروں، چشموں اور کنوؤں سے، اور جسے لوگ بغیر کسی ملاوٹ کے مطلق پانی کے طور پر جانتے ہیں؛ جیسا کہ اللہ عزوجل نے اسے صاف پیدا کیا، اور اس کی زمین کا رنگ اسے نقصان نہیں پہنچاتا(۲)، جیسا کہ ہم نے بیان کیا۔

اور اس جملے میں ابوحنیفہ، عبداللہ بن عمرو اور عبداللہ بن عمر نے اختلاف کیا۔ جہاں تک ابوحنیفہ کا تعلق ہے، انہوں نے سفر میں نبیذ (کھجور کی شراب) سے وضو کو جائز قرار دیا(۳)، اور ہر پاک مائع سے نجاست دور کرنے کی اجازت دی۔ رہا تیل اور شوربہ، تو ان سے ایک روایت ہے کہ ان سے نجاست دور کرنا جائز نہیں۔ مگر ان کے اصحاب کہتے ہیں: اگر اس سے نجاست دور ہو جائے تو جائز ہے۔ اسی طرح ان کے نزدیک آگ اور سورج ہے؛ یہاں تک کہ مردار کی کھال اگر دھوپ میں خشک ہو جائے تو بغیر دباغت کے پاک ہو جاتی ہے۔ اسی طرح زمین پر نجاست، اگر دھوپ سے خشک ہو جائے تو وہ جگہ پاک ہو جاتی ہے، اس حد تک کہ اس پر نماز جائز ہے، لیکن اس مٹی سے تیمم جائز نہیں(٤)۔

ابن العربی نے کہا(٥): جب اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے پانی کو پاک کرنے والا قرار دیا، اور اسے آسمان سے نازل کر کے ہم پر احسان کیا تاکہ ہمیں اس سے پاک کرے، تو یہ اس کام کے لیے اس کی خصوصیت پر دلالت کرتا ہے؛ اور اسی طرح نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا...

(١) السَّبْخَة: وہ زمین جس میں پانی رستا ہو اور نمک ہو۔ القاموس (سبخ)۔ (٢) الکافی ١/ ١٥٥۔ (٣) ان سے روایت ہے کہ انہوں نے اس سے رجوع کر لیا تھا۔ اور محمد کے نزدیک اس کے اور تیمم کے درمیان جمع کرنا ضروری ہے، اور ابو یوسف نے کہا: تیمم کرے اور اس سے وضو نہ کرے، اور اسی پر فتویٰ ہے۔ دیکھیے الجامع الصغیر ص ٥٥، المبسوط ٨٨/١، مجمع الانہر ٢٤/١، اور حاشیہ ابن عابدین ١٨١/١۔ اور بدائع الصنائع ١٦٨/١ میں ہے: الجامع الصغیر میں ذکر ہے کہ مسافر اگر پانی نہ پائے اور اسے کھجور کی نبیذ مل جائے تو وہ اس سے وضو کرے اور تیمم نہ کرے۔ اھ اور ہم نے کسی اور کے پاس اسے سفر کے ساتھ مقید نہیں پایا۔ (٤) دیکھیے البنایہ شرح الہدایہ ٧٠٩/١-٧١٠، ٧٣٢، ٧٢٨۔ (٥) احکام القرآن ١٤٠٩/٣، ١٤١٠ میں۔

Surat al-Furqan: Verse 48 440 To Asma bint al-Siddiq when she asked him about menstrual blood on a garment (1): "Scrape it, then rub it with your fingertips, then wash it with water." Therefore, anything other than water was not equated with water; because that would invalidate the favor [of water being purified]. Impurity is not a tangible concept (2) such that it could be said: anything that removes it fulfills the obligation. Rather, impurity is a legal ruling for which the Lawgiver has designated water. Thus, nothing else can be equated with it, as it does not carry the same meaning. Furthermore, if something else were equated with water, it would invalidate it [the rule of water], and if the sub-rule (far') leads back to the original rule (asl) in a way that invalidates it (3), it itself is invalidated. Taj al-Sunnah dhu al-Izz ibn al-Murtada (4) al-Dabbusi used to call it "the offspring of adultery" [an illegitimate legal ruling]. I say: As for what was used as evidence for the use of date juice (nabidh) for ablution, they are weak and flimsy hadiths. None of them stands on firm ground; Al-Daraqutni mentioned them, declared them weak, and specified them (5). Similarly, he weakened what was narrated from Ibn Abbas as a mawquf statement: "Nabidh is for the wudu of one (6) who cannot find water." In its chain of narration is Ibn Muhriz (7), who is abandoned in hadith. Likewise, what was narrated from Ali that he said: there is no harm in performing wudu with nabidh. Al-Hajjaj and Abu Layla are both weak (8). He also weakened the hadith of Ibn Mas'ud (9), saying: Ibn Lahi'ah reported it exclusively, and he is weak in hadith. It was mentioned from Alqama bin Qais who said: I said to Abdullah bin Mas'ud: Did any of you witness the Messenger of Allah ﷺ on the night the caller of the Jinn came to him? He said: No. He said... WWW.NAFSEISLAM.COM (1) Narrated by Al-Shafi'i in Al-Musnad (46) from Sufyan bin Uyaynah, from Hisham, from Fatima bint al-Mundhir, from Asma may Allah be pleased with her. Narrated by Ahmad (26920), Al-Bukhari (227), and Muslim (291) through paths from Hisham, from Fatima, from Asma, she said: A woman came to the Prophet ﷺ and said... Ibn Hajar said in Al-Fath 1/331: Al-Shafi'i's narration has an authentic chain, and it is not far-fetched that the narrator mistakenly mentioned his own name. (2) In the manuscript copies: "aynan" (an essence/tangible thing), and what is established is from (M), which conforms to what is in "Ahkam al-Qur'an". (3) In (F): "fi al-isqat" (in the invalidation), and in "Ahkam al-Qur'an": "bi al-isqat" (by the invalidation). (4) In the manuscript copies: "Dhu al-Aziz al-Murtada". (5) In Al-Sunan 1/126 onwards. (6) In (M): "liman" (for the one who). (7) In the copies: "Muhriz", which is an error. What is established is from Sunan al-Daraqutni. (8) Sunan al-Daraqutni (241), (254), and (255). (9) Sunan al-Daraqutni (244), narrated by Ahmad (3782), and Ibn Majah (385).

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 48 440 अस्मा बिन्त अल-सिद्दीक़ के लिए जब उन्होंने उनसे कपड़े पर मासिक धर्म के खून के बारे में पूछा (1): "इसे खुरचो, फिर अपनी उंगलियों से रगड़ो, फिर इसे पानी से धो लो।" इसलिए, पानी के अलावा किसी और चीज़ को पानी के समान नहीं माना गया; क्योंकि इससे [पानी के शुद्ध होने के] एहसान का अमान्य होना होगा। अशुद्धता कोई प्रत्यक्ष अवधारणा (2) नहीं है जिससे यह कहा जा सके जो कुछ भी इसे हटा दे उसने दायित्व पूरा कर दिया। बल्कि, अशुद्धता एक कानूनी व्यवस्था है जिसके लिए शरीयत के मालिक ने पानी को निर्धारित किया है। अतः कोई अन्य वस्तु इसकी बराबरी नहीं कर सकती, क्योंकि इसका अर्थ समान नहीं है। इसके अलावा, यदि कोई अन्य वस्तु इसके साथ जोड़ दी जाए, तो वह उसे रद्द कर देगी, और यदि कोई शाखा (फ़र') मूल (अस्ल) के साथ जुड़कर उसे रद्द कर दे (3), तो वह स्वयं रद्द हो जाती है। ताज अल-सुन्नत जुल इज़ इब्न अल-मुर्तज़ा (4) अल-दब्बूस इसे "ज़िना की औलाद" [एक अवैध कानूनी निर्णय] कहते थे। मैंने कहा: जहाँ तक नबीज़ (खजूर का रस) के इस्तेमाल के लिए साक्ष्य के रूप में इस्तेमाल की गई बातों का सवाल है, वे कमज़ोर और निराधार हदीसें हैं। उनमें से कोई भी मज़बूत आधार पर खड़ी नहीं है; अल-दारक़ुतनी ने उनका ज़िक्र किया है और उन्हें कमज़ोर बताया है और उन पर स्पष्ट राय दी है (5)। इसी तरह, उन्होंने इब्न अब्बास से मौक़ूफ़ (रुकी हुई) के रूप में वर्णित बात को भी कमज़ोर बताया: "नबीज़ उस व्यक्ति के लिए वज़ू है (6) जिसे पानी नहीं मिलता।" इसके वर्णन की श्रृंखला में इब्न मुहरिज़ (7) है, जिसकी हदीसें छोड़ दी गई हैं। इसी तरह, अली से जो रिवायत है कि उन्होंने कहा: नबीज़ से वज़ू करने में कोई बुराई नहीं है। अल-हज्जाज और अबू लैला दोनों कमज़ोर हैं (8)। उन्होंने इब्न मसूद की हदीस (9) को भी कमज़ोर बताया और कहा: इब्न लहिया ने अकेले इसकी रिवायत की है, और वह हदीस के मामले में कमज़ोर है। अलक़मा बिन क़ैस से ज़िक्र किया गया है कि उन्होंने कहा: मैंने अब्दुल्ला बिन मसूद से पूछा: क्या आप में से कोई अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ उस रात मौजूद था जब जिन्नों का बुलाने वाला उनके पास आया था? उन्होंने कहा: नहीं। उन्होंने कहा... WWW.NAFSEISLAM.COM (1) इसे अल-शाफ़ई ने अल-मुस्नद (46) में सुफ़यान बिन उयैना से, हिशाम से, फ़ातिमा बिन्त अल-मुन्ज़िर से, अस्मा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत किया है। और अहमद (26920), अल-बुखारी (227), और मुस्लिम (291) ने हिशाम के माध्यम से फ़ातिमा से, अस्मा से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: एक महिला पैगंबर ﷺ के पास आई और कहा... इब्न हजर ने अल-फ़तह 1/331 में कहा: शाफ़ई की रिवायत की सनद सही है, और यह संभव है कि रावी (वर्णनकर्ता) ने अपना नाम भ्रमवश ले लिया हो। (2) हस्तलिखित प्रतियों में: "ऐनन" (एक प्रत्यक्ष चीज़), और जो स्थापित है वह (एम) से है, जो "अहकाम अल-क़ुरान" में जो है उसके अनुरूप है। (3) (एफ)

में: "फ़िल इस्क़ात" (रद्द करने में), और "अहकाम अल-क़ुरान" में: "बिल इस्क़ात" (रद्द करने से)। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: "ज़ुल अज़ीज़ अल-मुर्तज़ा"। (5) अल-सुनन 1/126 और उसके बाद में। (6) (एम) में: "लिमन" (उसके लिए जो)। (7) प्रतियों में: "मुहरिज़", जो कि एक त्रुटि है। जो स्थापित है वह सुनन अल-दारक़ुतनी से है। (8) सुनन अल-दारक़ुतनी (241), (254) और (255)। (9) सुनन अल-दारक़ुतनी (244), इसे अहमद (3782) और इब्न माजह (385) ने रिवायत किया है।

سورة الفرقان: آیت ٤٨ ٤٤٠ اسماء بنت الصدیق کے لیے جب انہوں نے آپ ﷺ سے کپڑے پر لگنے والے حیض کے خون کے بارے میں پوچھا(١): «اسے کھرچ دو، پھر اسے انگلیوں کی پوروں سے مل دو، پھر اسے پانی سے دھو ڈالو»۔ اسی لیے پانی کے سوا کسی اور چیز کو پانی کے حکم میں شامل نہیں کیا گیا؛ کیونکہ اس میں احسان (پانی کے پاک کرنے والے ہونے) کا باطل ہونا لازم آتا ہے۔ اور نجاست کوئی ایسی محسوس چیز (٢) نہیں ہے کہ یہ کہا جا سکے: جس چیز نے بھی اسے زائل کر دیا اس سے فرض ادا ہو گیا۔ بلکہ نجاست ایک شرعی حکم ہے جس کے لیے شارع نے پانی کو متعین کیا ہے؛ لہذا کوئی دوسری چیز اس کے ساتھ ملحق نہیں ہو سکتی؛ کیونکہ وہ اس کے معنی میں نہیں ہے۔ اور اس لیے کہ اگر کوئی اور چیز اس کے ساتھ ملحق ہو جاتی تو وہ اسے ساقط کر دیتی، اور فرع جب اصل کے ساتھ ملحق ہو کر اسے ساقط کرنے کا باعث بنے (٣) تو وہ بذات خود ساقط ہو جاتی ہے۔ اور تاج السنہ ذو العز ابن المرتضی (٤) الدبوسی اسے ولد الزنا (فرخ زنی) کہا کرتے تھے [یعنی ایک غیر شرعی فقہی مسئلہ]۔ میں کہتا ہوں: جہاں تک اس چیز کا تعلق ہے جس سے نبیذ (کھجور کے پانی) کے استدلال کیا گیا ہے، تو وہ انتہائی کمزور اور واہی احادیث ہیں، جن میں سے کوئی بھی پائے ثبات پر قائم نہیں؛ دارقطنی نے ان کا ذکر کیا ہے اور انہیں ضعیف قرار دیا ہے اور ان پر نص کی ہے (٥)۔ اسی طرح اس قول کو بھی ضعیف قرار دیا جو ابن عباس سے موقوفاً مروی ہے: «نبیذ اس کا وضو ہے (٦) جسے پانی نہ ملے»۔ اس کی سند میں ابن محرز (٧) ہے، جو متروک الحدیث ہے۔ اسی طرح وہ جو علی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: نبیذ سے وضو کرنے میں کوئی حرج نہیں۔ حجاج اور ابو لیلیٰ دونوں ضعیف ہیں (٨)۔ اور انہوں نے ابن مسعود کی حدیث (٩) کو بھی ضعیف قرار دیا، اور کہا: ابن لہیعہ اس میں اکیلے ہیں، اور وہ ضعیف الحدیث ہیں۔ اور علقمہ بن قیس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے عبد اللہ بن مسعود سے پوچھا: کیا آپ میں سے کوئی رسول اللہ ﷺ کے ساتھ اس رات موجود تھا جب جنات کا

پکارنے والا آپ کے پاس آیا تھا؟ انہوں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا...

WWW.NAFSEISLAM.COM (١) اسے شافعی نے المسند (٤٦) میں سفیان بن عیینہ سے، انہوں نے ہشام سے، انہوں نے فاطمہ بنت المنذر سے، انہوں نے اسماء رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے۔ اور اسے احمد (٢٦٩٢٠)، بخاری (٢٢٧) اور مسلم (٢٩١) نے مختلف طرق سے ہشام سے، انہوں نے فاطمہ سے، انہوں نے اسماء سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ایک عورت نبی ﷺ کے پاس آئی اور عرض کی... ابن حجر نے الفتح ٣٣١/١ میں کہا: شافعی کی روایت صحیح الاسناد ہے، اور اس بات میں کوئی بعید نہیں کہ راوی نے اپنے نام کے بارے میں وہم کھایا ہو۔ (٢) قلمی نسخوں میں: «عیناً» (ایک محسوس چیز) ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو «احکام القرآن» میں موجود بات کے موافق ہے۔ (٣) (ف) میں: «فی الاسقاط»، اور «احکام القرآن» میں: «بالاسقاط» ہے۔ (٤) قلمی نسخوں میں: «ذو العزیز المرتضی» ہے۔ (٥) السنن ١٢٦/١ اور اس کے بعد۔ (٦) (م) میں: «لمن» ہے۔ (٧) نسخوں میں: «محرز»، اور یہ غلطی ہے۔ جو ثابت ہے وہ سنن دارقطنی سے ہے۔ (٨) سنن دارقطنی (٢٤١) اور (٢٥٤) اور (٢٥٥)۔ (٩) سنن دارقطنی (٢٤٤)، اور اسے احمد (٣٧٨٢) اور ابن ماجہ (٣٨٥) نے روایت کیا ہے۔

The Sheikh (1): This is a sound (sahih) chain of narration; there is no dispute regarding the integrity of its narrators. Al-Tirmidhi (2) extracted the Hadith of Ibn Mas'ud; he said: The Prophet (peace be upon him) asked me: "What is in your water skin?" I replied: "Nabidh (date-infused water)." He said: "A good date and pure water." He said: So he performed ablution from it. Abu 'Isa said: This Hadith is only narrated from Abu Zaid, from Abdullah, from the Prophet (peace be upon him), and Abu Zaid is an unknown man among the people of Hadith; no narration is known for him other than this Hadith. Some scholars allowed performing ablution with Nabidh; among them were Sufyan and others. Some scholars said: One should not perform ablution with Nabidh, which is the view of Al-Shafi'i, Ahmad, and Ishaq. Ishaq said: If a man is tested with this, performing ablution with Nabidh and then performing tayammum is more beloved to me. Abu 'Isa said: The saying of those who say: "Ablution should not be performed with Nabidh" is closer to the Book and the Sunnah and more appropriate (3); because Allah Almighty said: {and find no water, then perform tayammum with clean earth} [Al-Nisa: 43, Al-Ma'idah: 6]. This issue is elaborated in the books of disagreement; their primary reliance is on the wording "water," as previously explained in "Al-Ma'idah," and Allah knows best. Twelfth: Since Allah Almighty said: {And We sent down from the sky pure water} and said: {to purify you thereby} [Al-Anfal: 11], a group hesitated regarding seawater; because it is not sent down from the sky. They even narrated from both Abdullah bin Umar and Ibn Amr that one should not perform ablution with it (4); because it is fire, and because it is the lid of Hell. However, the Prophet (peace be upon him) clarified its ruling when he said to the one who asked him: "Its water is pure and its dead are lawful" (5). It was recorded by Malik (6).

Footnotes: (1) In (m): "I said" instead of "The Sheikh said." This is an error, and what is established in the manuscripts is what matches Sunan al-Daraqutni (245). The Hadith was also recorded by Ahmad (4149) and Muslim (450). (2) Number (88), and it is in Musnad Ahmad (3810). (3) His words: "and the Sunnah" are not in (z), and his words: "and more appropriate" are not in (d), (z), and (f). (4) It will come shortly. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1413. (6) In Al-Muwatta 1/22. And previously 8/212.

पृष्ठ 441 सूरा अल-फ़ुरकान: आयत 48

शेख (1): यह एक सहीह (विश्वसनीय) वर्णन श्रृंखला है; इसके वर्णनकर्ताओं की सत्यनिष्ठा में कोई विवाद नहीं है। अल-तिर्मिज़ी (2) ने इब्न मसूद की हदीस निकाली; उन्होंने कहा: पैगंबर (उन पर शांति हो) ने मुझसे पूछा: "तुम्हारी मशक में क्या है?" मैंने उत्तर दिया: "नबीज़ (खजूर का पानी)।" उन्होंने कहा: "एक अच्छी खजूर और शुद्ध पानी।" उन्होंने कहा: तो उन्होंने उससे वज़ू किया। अबू ईसा ने कहा: यह हदीस केवल अबू ज़ैद से, अब्दुल्ला से, पैगंबर (उन पर शांति हो) से वर्णित है, और अबू ज़ैद हदीस के लोगों के बीच एक अज्ञात व्यक्ति है; इस हदीस के अलावा उनके लिए कोई और वर्णन नहीं जाना जाता है। कुछ विद्वानों ने नबीज़ के साथ वज़ू करने की अनुमति दी है; उनमें सुफ़यान और अन्य शामिल थे। कुछ विद्वानों ने कहा: नबीज़ से वज़ू नहीं किया जाना चाहिए, जो अल-शाफ़ई, अहमद और इसहाक का विचार है। इसहाक ने कहा: यदि किसी व्यक्ति की इससे परीक्षा ली जाती है, तो नबीज़ से वज़ू करना और फिर तयम्मुम करना मुझे अधिक प्रिय है। अबू ईसा ने कहा: उन लोगों का कहना जो कहते हैं: "नबीज़ से वज़ू नहीं किया जाना चाहिए" कुरान और सुन्नत के अधिक निकट है और अधिक उपयुक्त (3) है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और यदि तुम्हें पानी न मिले, तो शुद्ध मिट्टी से तयम्मुम कर लो} [अन-निसा: 43, अल-मईदा: 6]। यह मुद्दा मतभेद की किताबों में विस्तार से दिया गया है; उनकी प्राथमिक निर्भरता "पानी" शब्द पर है, जैसा कि पहले "अल-मईदा" में स्पष्ट किया गया है, और अल्लाह बेहतर जानता है। बारहवाँ: चूँकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा है: {और हमने आसमान से शुद्ध पानी उतारा} और कहा: {ताकि उससे तुम्हें शुद्ध करे} [अल-अनफ़ाल: 11], एक समूह ने समुद्र के पानी के बारे में संकोच किया; क्योंकि यह आसमान से नहीं उतारा गया है। यहाँ तक कि उन्होंने अब्दुल्ला बिन उमर और इब्न अम्र दोनों से वर्णन किया कि उससे वज़ू नहीं किया जाना चाहिए (4); क्योंकि यह आग है, और क्योंकि यह नरक का ढक्कन है। लेकिन पैगंबर (उन पर शांति हो) ने इसका हुक्म स्पष्ट किया जब उन्होंने पूछने वाले से कहा: "इसका पानी शुद्ध है और इसका मुर्दा हलाल है" (5)। इसे मलिक (6) ने उद्धृत किया है।

फुटनोट्स: (1) (m) में: "मैंने कहा", "शेख ने कहा" के बदले। यह एक त्रुटि है, और पांडुलिपियों में जो स्थापित है वह सुनन अल-दाराकुतनी (245) के साथ मेल खाता है। हदीस को अहमद (4149) और मुस्लिम (450) ने भी उद्धृत किया है। (2) संख्या (88), और यह मुसनद अहमद (3810) में है। (3) उनके शब्द: "और सुन्नत", (z) में नहीं हैं, और उनके शब्द: "और अधिक उपयुक्त", (d), (z) और

(f) में नहीं हैं। (4) यह जल्द ही आएगा। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1413। (6) अल-मुवत्ता 1/22 में। और पहले 8/212 में।

صفحہ 441 سورۃ الفرقان: آیت 48

شیخ (1): یہ ایک صحیح سند ہے؛ اس کے راویوں کی عدالت میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ اور ترمذی (2) نے ابن مسعود کی حدیث نکالی؛ انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ نے مجھ سے پوچھا: "تمہارے مشکیزے میں کیا ہے؟" میں نے کہا: نبیذ۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "پاکیزہ کھجور اور پاک پانی"۔ راوی نے کہا: پھر آپ ﷺ نے اس سے وضو کیا۔ ابو عیسیٰ نے کہا: یہ حدیث صرف ابو زید سے، عبداللہ سے، نبی کریم ﷺ سے مروی ہے، اور ابو زید اہل حدیث کے نزدیک ایک مجہول شخص ہے، اس حدیث کے علاوہ اس کی کوئی روایت معلوم نہیں ہے۔ بعض اہل علم نے نبیذ سے وضو کرنے کی اجازت دی ہے؛ ان میں سفیان اور دیگر شامل ہیں۔ اور بعض اہل علم نے کہا: نبیذ سے وضو نہیں کیا جائے گا، اور یہی امام شافعی، احمد اور اسحاق کا قول ہے۔ اسحاق نے کہا: اگر کسی شخص کو اس میں مبتلا کیا جائے تو وہ نبیذ سے وضو کرے اور پھر تیمم کر لے، یہ مجھے زیادہ پسند ہے۔ ابو عیسیٰ نے کہا: جو لوگ کہتے ہیں کہ نبیذ سے وضو نہیں کیا جائے گا، ان کا قول کتاب و سنت کے زیادہ قریب اور زیادہ مشابہ (3) ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿پھر اگر تم پانی نہ پاؤ تو پاک مٹی سے تیمم کر لو﴾ [النساء: 43، المائدۃ: 6]۔ یہ مسئلہ اختلافی کتب میں طویل ہے؛ اور ان کا اصل سہارا لفظ "پانی" پر اصرار ہے، جیسا کہ پہلے "المائدہ" کے بیان میں گزر چکا ہے، اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔ بارہویں بات: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور ہم نے آسمان سے پاک پانی نازل کیا﴾ اور فرمایا: ﴿تاکہ تمہیں اس سے پاک کر دے﴾ [الأنفال: 11]، تو ایک جماعت سمندر کے پانی کے بارے میں ٹھہر گئی؛ کیونکہ یہ آسمان سے نازل شدہ نہیں ہے۔ یہاں تک کہ انہوں نے عبداللہ بن عمر اور ابن عمرو دونوں سے روایت کیا کہ اس سے وضو نہیں کیا جائے گا (4)؛ کیونکہ یہ آگ ہے، اور کیونکہ یہ جہنم کا طبق ہے۔ لیکن نبی کریم ﷺ نے اس کا حکم

واضح کر دیا جب آپ ﷺ نے پوچھنے والے سے فرمایا: "اس کا پانی پاک ہے اور اس کا مردار حلال ہے" (5) اسے مالک (6) نے روایت کیا ہے۔

حواشی: (1) نسخہ (م) میں: "قلت" ہے، "قال الشیخ" کی جگہ۔ اور یہ غلطی ہے، اور قلمی نسخوں میں جو ثابت ہے وہی ہے جو سنن دارقطنی (245) کے موافق ہے۔ اور اس حدیث کو احمد (4149) اور مسلم (450) نے بھی روایت کیا ہے۔ (2) نمبر (88)، اور یہ مسند احمد (3810) میں ہے۔ (3) ان کا قول: "والسنۃ"، (ظ) میں نہیں ہے، اور ان کا قول: "وأشبہ"، (د)، (ز) اور (ف) میں نہیں ہے۔ (4) یہ عنقریب آئے گا۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 3/1413۔ (6) الموطأ 1/22 میں۔ اور پہلے 8/212 میں۔

Abu Isa said regarding it: This is a Good Sound (Hasan Sahih) hadith. This is the opinion of the majority of the jurists (Fuqaha) among the companions of the Prophet ﷺ, including Abu Bakr, Umar, and Ibn Abbas. They saw no problem with sea water. Some companions of the Prophet ﷺ disliked performing ablution (Wudu) with sea water, among them Ibn Umar and Abdullah bin Amr. Abdullah bin Amr said: "It is fire." (1)

Abu Umar (2) said: Abu Isa at-Tirmidhi asked (3) [Muhammad bin Ismail al-Bukhari] about this hadith of Malik from Safwan bin Sulaym. He replied: To me, it is a sound (Sahih) hadith. Abu Isa said: I said to Al-Bukhari: Hushaym says regarding it: "Ibn Abi Barzah." He replied: He made an error in it; it is rather Al-Mughirah bin Abi Burdah.

Abu Umar said: I do not know what this [is] from Al-Bukhari, may Allah have mercy on him. If it were sound [to him], he would have included it in his Sahih collection, yet he did not. This is because in the Sahih, reliance is only upon the chain of transmission (Isnad). The people of Hadith do not use chains like this one as evidence. To me, it is Sahih because the scholars have received it with acceptance and acted upon it, and none of the jurists disagree with it in its entirety; disagreement among them is only in some of its meanings. The majority (4) of scholars and a group of leading authorities of legal opinion (fatwa) in various regions among the jurists have reached a consensus that the sea water is pure and performing ablution with it is permissible. The only exception is what was narrated from Abdullah bin Umar bin Al-Khattab and Abdullah bin Amr bin Al-As, that they disliked performing ablution with sea water. None of the jurists of the regions followed them in this, nor did they depend on it, nor pay attention to it, due to the hadith of this chapter (5). This indicates the fame of the hadith among them, their acting upon it, and their acceptance of it. To them, it is more worthy than a chain of transmission that is apparently sound for a meaning that is rejected.

---

(1) Sunan al-Tirmidhi, after Hadith (69). Sheikh Ahmad Shakir, may Allah have mercy on him, said in the commentary on it: This is an opinion of Abdullah bin Amr if its chain to him is sound. Ends. The report of Ibn Umar and Ibn Amr was recorded by Ibn Abi Shaybah 1/131. (2) In al-Tamhid 16/218. What appears between brackets is from it. (3) In (M): "He was asked," which is a mistake. (4) In (M): an addition: "from," but what is established is from the manuscripts, which matches what is in al-Tamhid 16/221. (5) It is mentioned in the footnote (Zh) as follows: Perhaps they (may Allah be

pleased with them both) only disliked ablution with sea water because sea water is harmful for the eyes and the rest of the body... And Allah knows best.

अबू ईसा ने इसके बारे में कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है। यह नबी ﷺ के साथियों में से अधिकांश फकीहों (धर्मशास्त्रियों) का मत है, जिनमें अबू बक्र, उमर और इब्न अब्बास शामिल हैं। उन्होंने समुद्र के पानी से कोई समस्या नहीं देखी। नबी ﷺ के कुछ साथियों ने समुद्र के पानी से वज़ू करने को नापसंद किया; उनमें इब्न उमर और अब्दुल्ला बिन अम्र शामिल थे। अब्दुल्ला बिन अम्र ने कहा: "यह आग है।" (1)

अबू उमर (2) ने कहा: अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी ने [मुहम्मद बिन इस्माइल अल-बुखारी] से सफवान बिन सुलेम से मलिक की इस हदीस के बारे में पूछा (3)। उन्होंने उत्तर दिया: मेरे पास यह एक सहीह हदीस है। अबू ईसा ने कहा: मैंने बुखारी से कहा: हुशैम इसमें कहते हैं: "इब्न अबी बरज़ह।" उन्होंने जवाब दिया: उन्होंने इसमें गलती की है; यह बल्कि अल-मुगीरा बिन अबी बुर्दा है।

अबू उमर ने कहा: मुझे नहीं पता कि अल-बुखारी (अल्लाह उन पर रहम करे) का यह क्या मामला है, अगर यह [उनके पास] सहीह होती, तो वह इसे अपनी सहीह संकलन में शामिल करते, लेकिन उन्होंने ऐसा नहीं किया; क्योंकि सहीह में केवल इसनाद (प्रसारण की श्रृंखला) पर भरोसा किया जाता है। हदीस के विद्वान इस तरह की इसनाद का उपयोग प्रमाण के रूप में नहीं करते हैं। मेरे लिए यह सहीह है क्योंकि विद्वानों ने इसे स्वीकार किया है और इस पर अमल किया है, और फकीहों में से कोई भी इसके सार में असहमत नहीं है; उनके बीच असहमति केवल इसके कुछ अर्थों में है। विद्वानों के बहुमत (4) और विभिन्न क्षेत्रों के फकीहों में फतवा के प्रमुख अधिकारियों के एक समूह ने आम सहमति (इज्मा) बनाई है कि समुद्र का पानी शुद्ध है और इसके साथ वज़ू करना जायज़ है। अपवाद केवल अब्दुल्ला बिन उमर बिन अल-खत्ताब और अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस से वर्णित है कि उन्होंने समुद्र के पानी से वज़ू करने को नापसंद किया। क्षेत्रों के फकीहों में से किसी ने भी इस बात में उनका अनुसरण नहीं किया, न ही इस पर ध्यान दिया, न ही इसकी परवाह की; इस अध्याय की हदीस (5) के कारण। यह उनके बीच हदीस की लोकप्रियता, उस पर उनके अमल और उसकी स्वीकार्यता को दर्शाता है। उनके पास यह उस इसनाद से अधिक योग्य है जो जाहिरी तौर पर सहीह हो लेकिन उसके अर्थ को ठुकरा दिया गया हो।

---

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी, हदीस (69) के बाद। शेख अहमद शाकिर (अल्लाह उन पर रहम करे) ने इस पर टिप्पणी में कहा: यह अब्दुल्ला बिन अम्र की एक राय है यदि इसकी इसनाद उन तक सहीह है।

समाप्त। इब्न उमर और इब्न अम्र की रिपोर्ट इब्न अबी शैबा 1/131 द्वारा निकाली गई है। (2) अल-तम्हीद 16/218 में। कोष्ठकों के बीच जो कुछ भी आएगा वह इसी से है। (3) (M) में: "पूछा गया," जो एक गलती है। (4) (M) में: वृद्धि: "में से," लेकिन जो पांडुलिपियों से स्थापित है, वह अल-तम्हीद 16/221 के अनुरूप है। (5) हाशिये (Zh) में इस प्रकार आया है: शायद उन्होंने (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) समुद्र के पानी से वज़ू करने को केवल इसलिए नापसंद किया क्योंकि समुद्र का पानी आंखों और बाकी शरीर के लिए हानिकारक है... और अल्लाह बेहतर जानता है।

ابو عیسیٰ نے اس کے بارے میں کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور یہ نبی ﷺ کے صحابہ میں سے اکثر فقہاء کا قول ہے، جن میں ابوبکر، عمر اور ابن عباس شامل ہیں، انہوں نے سمندر کے پانی میں کوئی حرج نہیں سمجھا۔ جبکہ نبی ﷺ کے بعض صحابہ نے سمندر کے پانی سے وضو کرنے کو ناپسند کیا، ان میں ابن عمر اور عبداللہ بن عمرو شامل ہیں، اور عبداللہ بن عمرو نے کہا: "وہ آگ ہے۔" (1)

ابو عمر (2) نے کہا: اور ابو عیسیٰ ترمذی نے [محمد بن اسماعیل بخاری] سے مالک کی اس حدیث کے بارے میں پوچھا (3) جو صفوان بن سلیم سے مروی ہے، تو انہوں نے کہا: میرے نزدیک یہ حدیث صحیح ہے۔ ابو عیسیٰ نے کہا: میں نے بخاری سے کہا: ہشیم اس میں "ابن ابی برزہ" کہتے ہیں۔ انہوں نے کہا: انہیں وہم ہوا ہے، یہ تو مغیرہ بن ابی بردہ ہیں۔

ابو عمر نے کہا: مجھے نہیں معلوم کہ بخاری رحمہ اللہ کا یہ کیا معاملہ ہے، اگر یہ [ان کے نزدیک] صحیح ہوتی تو وہ اسے اپنی صحیح میں روایت کرتے، لیکن انہوں نے ایسا نہیں کیا؛ کیونکہ وہ صحیح میں صرف اسناد پر ہی بھروسہ کرتے ہیں۔ اور اہل حدیث اس جیسی اسناد سے احتجاج نہیں کرتے۔ میرے نزدیک یہ صحیح ہے کیونکہ علماء نے اسے قبول کیا اور اس پر عمل کیا، اور فقہاء میں سے کوئی بھی اس کے مجموعی مفہوم میں اختلاف نہیں کرتا، بلکہ ان کے درمیان اختلاف صرف اس کے بعض معانی میں ہے۔ اور جمہور (4) علماء اور شہروں کے فقہاء میں سے ائمہ فتویٰ کی ایک جماعت نے اس بات پر اجماع کیا ہے کہ سمندر کا پانی پاک کرنے والا ہے، اور اس سے وضو کرنا جائز ہے؛ سوائے اس کے جو عبداللہ بن عمر بن الخطاب اور عبداللہ بن عمرو بن العاص سے روایت کیا گیا ہے کہ انہوں نے سمندر کے پانی سے وضو کو ناپسند کیا،

اور شہروں کے فقہاء میں سے کسی نے اس میں ان کی پیروی نہیں کی، نہ اس پر تکیہ کیا، اور نہ ہی اس کی طرف توجہ دی؛ اس باب کی حدیث (5) کی وجہ سے۔ اور یہ ان کے نزدیک حدیث کی شہرت، اس پر ان کے عمل اور اس کی قبولیت پر دلالت کرتا ہے، اور یہ ان کے نزدیک ظاہر الصحت اسناد سے زیادہ بہتر ہے جس کا معنی رد کیا گیا ہو۔

---

(1) سنن ترمذی، حدیث (69) کے بعد۔ شیخ احمد شاکر رحمہ اللہ نے اس پر تعلیق میں کہا: یہ عبداللہ بن عمرو کی رائے ہے اگر ان تک اس کی اسناد صحیح ہو۔ اھ اور ابن عمر اور ابن عمرو کے اثر کو ابن ابی شیبہ 131/1 نے روایت کیا ہے۔ (2) التمہید 16/218 میں۔ اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (3) (م) میں: "پوچھا گیا" (سئل)، اور یہ غلط ہے۔ (4) (م) میں اضافہ: "من" (میں سے)، اور جو قلمی نسخوں سے ثابت ہے وہ وہی ہے جو التمہید 221/16 کے موافق ہے۔ (5) حاشیہ (ظ) میں یہ عبارت آئی ہے: شاید ان دونوں (رضی اللہ عنہما) نے سمندر کے پانی سے وضو کو اس لیے ناپسند کیا ہو کیونکہ سمندر کا پانی آنکھوں اور باقی جسم کے لیے نقصان دہ ہے... واللہ اعلم۔

سورة الفرقان: الآية ٤٨ ٤٤٣

الأصول. وبالله التوفيق. قال أبو عمر(١): صفوان بن سليم مولى حميد بن عبد الرحمن بن عوف الزهري، من عباد أهل المدينة وأتقاهم لله، ناسكاً، كثير الصدقة بما وجد من قليل وكثير، كثير العمل، خائفاً لله، يُكنى أبا عبد الله، سكن المدينة لم ينتقل عنها، ومات بها سنة اثنتين وثلاثين ومئة. ذكر عبد الله بن أحمد بن حنبل قال: سمعت أبي يُسأل عن صفوان بن سليم، فقال: ثقة من خيار عباد الله وفضلاء المسلمين(٢). وأما سعيد بن سلمة فلم يرو عنه فيما علمت إلا صفوان، والله أعلم. ومن كانت هذه حاله، فهو مجهول لا تقوم به حجة عند جميعهم. وأما المغيرة بن أبي بردة فقيل عنه: إنه غير معروف في حملة العلم كسعيد بن سلمة. وقيل: ليس بمجهول. قال أبو عمر(٣): المغيرة بن أبي بردة وجدت ذكره في مغازي موسى بن نصير بالمغرب، وكان موسى يستعمله على الخيل، وفتح الله له في بلاد البربر فتوحات في البر والبحر. وروى الدارقطني من غير طريق مالك عن أبي هريرة أن رسول الله ﷺ قال: «من لم يطهره ماء البحر فلا طهره الله». قال: إسناد حسن(٤). الثالثة عشرة: قال ابن العربي: توهم قوم أن الماء إذا فضلت للجنب منه فضلة لا يتوضأ به، وهو مذهب باطل؛ فقد ثبت عن ميمونة أنها قالت: أجنيت أنا ورسول الله ﷺ،

(١) في التمهيد ٢٠٩/١٦، ٢١٧ - ٢١٨ . (٢) بنحوه في العلل ومعرفة الرجال لأحمد ٤٩٥/٢ . (٣) في التمهيد ٢١٨/١٦ . (٤) سنن الدارقطني (٧٨).

पृष्ठ 443 | सूरा अल-फ़ुरकान: आयत 48

...सिद्धांत। और अल्लाह से ही सफलता है। अबू उमर (1) ने कहा: सफ़वान बिन सुलेम, हमैद बिन अब्द अल-रहमान बिन औफ़ अल-ज़ुहरी के आज़ाद किए हुए गुलाम, मदीना के लोगों के उपासकों में से थे और उनमें सबसे अधिक अल्लाह से डरने वाले, एक तपस्वी, जो कुछ भी उन्हें मिलता, चाहे कम हो या अधिक, बहुत दान देने वाले, बहुत कर्म करने वाले, अल्लाह से डरने वाले थे, उन्हें अबू अब्दुल्ला कहा जाता था। वे मदीना में रहते थे, वहां से कभी नहीं गए और सन् एक सौ बत्तीस में वहीं उनकी मृत्यु हुई। अब्दुल्ला बिन अहमद बिन हंबल ने उल्लेख किया, कहा: मैंने अपने पिता को सफ़वान बिन सुलेम के बारे में पूछे जाते सुना, तो उन्होंने कहा: "विश्वसनीय, अल्लाह के चुनिंदा बंदों में से एक और गुणी मुसलमानों में से" (2)। जहाँ तक सईद बिन सलमा का सवाल है, जहाँ तक मुझे पता है, सफ़वान के अलावा किसी ने उनसे वर्णन नहीं किया है, और अल्लाह बेहतर जानता है। जिसकी यह स्थिति हो, वह अज्ञात (मजहूल) है, और उसकी गवाही उन सभी के द्वारा प्रमाण के रूप में मान्य नहीं है। जहाँ तक अल-मुग़ीरा बिन अबी बुर्दा का सवाल है, उनके बारे में कहा गया: वे सईद बिन सलमा की तरह ज्ञान के वाहकों में प्रसिद्ध नहीं हैं। और कहा गया: वे अज्ञात नहीं हैं। अबू उमर (3) ने कहा: मुझे मग़रिब में मूसा बिन नुसैर के सैन्य अभियानों में अल-मुग़ीरा बिन अबी बुर्दा का ज़िक्र मिला। मूसा उन्हें घुड़सवार सेना पर नियुक्त करते थे, और अल्लाह ने उनके माध्यम से बर्बर लोगों के देशों में, ज़मीन और समुद्र पर जीत प्रदान की। अद-दारकुतनी ने मालिक के अलावा किसी अन्य माध्यम से अबू हुरैरा से रिवायत की कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो समुद्र के पानी से पाक (शुद्ध) नहीं होता, अल्लाह उसे पाक न करे।" उन्होंने कहा: "यह एक अच्छी सनद (श्रृंखला) है" (4)। तेरहवीं बात: इब्न अल-अरबी ने कहा: कुछ लोगों ने कल्पना की कि यदि पानी जुनुब (नापाक व्यक्ति) के लिए बचा हुआ रह जाए, तो उससे वज़ू नहीं किया जाना चाहिए। यह एक गलत मत है; क्योंकि मैमूना से यह साबित है कि उन्होंने कहा: "मैं और अल्लाह के रसूल ﷺ दोनों नापाकी की स्थिति में थे..."

फुटनोट्स: (1) अत-तमीद 16/209, 217 - 218 में। (2) अहमद की अल-इलाल व मारिफ़त अल-रिजाल 2/495 में इसी तरह। (3) अत-तमीद 16/218 में। (4) सुनन अद-दारकुतनी (78)।

...اصول۔ اور اللہ ہی کی طرف سے توفیق ہے۔ ابو عمر (1) نے کہا: صفوان بن سلیم، حمید بن عبد الرحمن بن عوف الزہری کے آزاد کردہ غلام، اہل مدینہ کے عبادت گزاروں اور ان میں سب سے زیادہ اللہ سے ڈرنے والے، پرہیزگار، جو کچھ میسر آتا اس میں سے کثرت سے صدقہ کرنے والے، کثیر العمل، اللہ سے ڈرنے والے تھے، ان کی کنیت ابو عبداللہ تھی۔ وہ مدینہ میں مقیم رہے، وہاں سے کہیں منتقل نہیں ہوئے اور وہیں سن ایک سو بتیس ہجری میں وفات پائی۔ عبداللہ بن احمد بن حنبل نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: میں نے اپنے والد کو صفوان بن سلیم کے بارے میں سوال کرتے ہوئے سنا، تو انہوں نے کہا: "وہ ثقہ، اللہ کے بہترین بندوں اور فضلاء مسلمانوں میں سے تھے"(2)۔ جہاں تک سعید بن سلمہ کا تعلق ہے، تو جہاں تک مجھے علم ہے ان سے سوائے صفوان کے کسی نے روایت نہیں کی، واللہ اعلم۔ اور جس کا یہ حال ہو، وہ مجہول ہے، ان تمام (ائمہ) کے نزدیک اس کی بات سے حجت قائم نہیں ہوتی۔ جہاں تک المغیرہ بن ابی بردہ کا تعلق ہے، تو ان کے بارے میں کہا گیا: وہ علم کے حاملین میں سعید بن سلمہ کی طرح مشہور نہیں ہیں۔ اور کہا گیا: وہ مجہول نہیں ہیں۔ ابو عمر (3) نے کہا: مجھے مغرب (شمالی افریقہ) میں موسیٰ بن نصیر کی جنگی مہمات میں المغیرہ بن ابی بردہ کا ذکر ملا۔ موسیٰ انہیں گھڑ سوار دستوں پر مامور کرتے تھے، اور اللہ نے ان کے ہاتھوں بربر کے علاقوں میں خشکی اور تری میں فتوحات عطا کیں۔ دارقطنی نے مالک کے علاوہ کسی اور طریق سے ابو ہریرہ سے روایت کی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جسے سمندر کا پانی پاک نہ کرے، اللہ اسے پاک نہ کرے۔" انہوں نے کہا: "یہ اسناد حسن ہے"(4)۔ تیرہویں بات: ابن العربی نے کہا: کچھ لوگوں نے یہ وہم کیا کہ اگر پانی سے کوئی جنبی غسل کرے اور پانی بچ جائے تو اس سے وضو نہیں کیا جائے گا، اور یہ باطل مذہب (رائے)

ہے؛ کیونکہ میمونہؓ سے یہ ثابت ہے کہ انہوں نے کہا: "میں اور رسول اللہ ﷺ حالت جنابت میں تھے..."

حواشی: (1) التمہید 16/209، 217-218 میں۔ (2) اسی طرح العلل و معرفۃ الرجال از احمد 2/495 میں۔ (3) التمہید 16/218 میں۔ (4) سنن دارقطنی (78)۔

Surah Al-Furqan: Verse 48 444

I bathed from a large bowl and some water was left over. Then the Messenger of Allah (peace be upon him) came to bathe from it (1). I said, "I have already bathed from it." He said, "Indeed, water does not become impure (najis)," or (2): "Water does not become impure (yujnib) [by contact with one in a state of ritual impurity]" (3).

Abu 'Umar (4) said: There are reports (athar) raised (marfu') in this chapter prohibiting a man from performing ablution (wudu) with the leftover water of a woman. Some added in some reports: "But they should scoop [water] together" (5). One group said: It is not permissible for a man to scoop water with a woman from one vessel, because each of them would then be performing ablution [at that time] with the leftover of the other. Others said: What was disliked was for the woman to be alone with the vessel, and then the man performs ablution after her from what she left. Each of them narrated a report supporting their view. The view held by the majority of scholars and the group of jurists of various regions is that there is no harm in a man performing ablution with the leftover water of a woman, and a woman performing ablution with his leftover water, whether the woman was alone with the vessel or not. Regarding this, there are many authentic reports. Our view is that nothing makes water impure except what is apparent in it of impurities or what overwhelms it. Therefore, there is no reason to be occupied with reports and statements that are not sound. And Allah is the One whose help is sought.

At-Tirmidhi narrated from Ibn 'Abbas who said: Maymunah told me: "The Messenger of Allah (peace be upon him) and I used to bathe from one vessel when we were in a state of major ritual impurity (janaba)." He said: This is a good authentic (hasan sahih) hadith (6).

Al-Bukhari narrated from 'Aishah (may Allah be pleased with her) who said: "The Prophet (peace be upon him) and I used to bathe from a single vessel called Al-Faraq" (7).

---

(1) In (M): "from it". (2) In the manuscripts: "and". (3) Ahkam al-Qur'an 3/1410. The hadith was recorded by Ahmad (26802) and its wording is: ".. He said: 'Indeed water does not become impure (janaba). Or: nothing makes it impure' so he bathed from it. Its supporting reports will follow. (4) In Al-Tamhid 14/164-165 and what follows between brackets is from it. (5) The citation of the narration with this wording will follow. (6) Sunan at-Tirmidhi (62). Ahmad (26797) and Muslim (322) also recorded it,

but without her saying "from a state of ritual impurity (janaba)". It is in Al-Bukhari (253) but he said: "From Ibn 'Abbas that the Prophet (peace be upon him) and Maymunah..." (7) Sahih al-Bukhari (250). Ahmad (24014) (25634) and Muslim (319): (41) also recorded it. Al-Faraq =

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत ४८ ४४४

मैंने एक बड़े बर्तन (जफ़ना) से स्नान किया और कुछ पानी बच गया। फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उसमें से स्नान करने आए (१), तो मैंने कहा: 'मैंने पहले ही इससे स्नान कर लिया है।' उन्होंने कहा: 'निश्चित रूप से, पानी अपवित्र (नजिस) नहीं होता', या (२): 'पानी अपवित्र नहीं होता (युजनिब)' (३)।

अबू उमर (४) ने कहा: इस अध्याय में मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित) रिपोर्टें (आसार) आई हैं जो पुरुष को महिला के बचे हुए पानी से वुज़ू करने से मना करती हैं। कुछ लोगों ने कुछ रिपोर्टों में जोड़ा: "लेकिन वे दोनों एक साथ पानी लें" (५)। एक समूह ने कहा: एक पुरुष के लिए एक महिला के साथ एक ही बर्तन से पानी लेना जायज़ नहीं है; क्योंकि उनमें से प्रत्येक [उस समय] दूसरे के बचे हुए पानी से वुज़ू कर रहा होगा। दूसरों ने कहा: इसमें केवल यह नापसंद किया गया था कि महिला अकेले बर्तन का उपयोग करे, और फिर पुरुष उसके बाद उसके बचे हुए पानी से वुज़ू करे। उनमें से प्रत्येक ने अपनी राय के समर्थन में एक रिपोर्ट सुनाई। विद्वानों के बहुमत और विभिन्न शहरों के न्यायविदों के समूह का विचार यह है कि पुरुष के लिए महिला के बचे हुए पानी से वुज़ू करने में कोई बुराई नहीं है; और महिला उसके बचे हुए पानी से वुज़ू करे, चाहे महिला बर्तन के साथ अकेली रही हो या नहीं। इस बारे में कई सही (प्रामाणिक) रिपोर्टें हैं। हमारा विचार यह है कि पानी को कोई भी चीज़ तब तक अपवित्र नहीं करती जब तक कि उसमें गंदगी प्रकट न हो जाए या उस पर हावी न हो जाए; इसलिए उन रिपोर्टों और कथनों में व्यस्त होने का कोई मतलब नहीं है जो सही नहीं हैं। और अल्लाह ही सहायता करने वाला है।

तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मुझे मैमूना ने बताया: "मैं और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जनाबत (अपवित्रता की स्थिति) के बाद एक ही बर्तन से स्नान करते थे।" उन्होंने कहा: यह हदीस हसन सहीह (अच्छी प्रामाणिक) है (६)।

बुखारी ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "मैं और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) एक ही बर्तन से स्नान करते थे जिसे अल-फ़रक कहा जाता था" (७)।

---

(१) (M) में: "उससे"। (२) हस्तलिखित प्रतियों में: "और"। (३) अहकाम अल-कुरआन ३/१४१०। हदीस अहमद (२६८०२) द्वारा उद्धृत की गई है और इसके शब्द हैं: ".. उन्होंने कहा: 'निश्चित रूप से पानी जनाबत (अपवित्र) नहीं होता। या: कोई भी चीज़ इसे अपवित्र नहीं करती' तो उन्होंने इससे स्नान

किया। इसके सहायक साक्ष्य आगे आएंगे। (४) अल-तमहीद १४/१६४-१६५ में और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह इसी से है। (५) इस शब्दों के साथ रिवायत का स्रोत आगे आएगा। (६) सुनन अत-तिर्मिज़ी (६२)। अहमद (२६७९७) और मुस्लिम (३२२) ने भी इसे "जनाबत से" शब्दों के बिना उद्धृत किया है। यह बुखारी (२५३) में भी है, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: इब्न अब्बास से कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और मैमूना... (७) सहीह अल-बुखारी (२५०), अहमद (२४०१४) (२५६३४) और मुस्लिम (३१९): (४१) ने भी इसे उद्धृत किया है। अल-फ़रक =

سورة الفرقان: آیت ٤٨ ٤٤٤

اور میں نے ایک لگن (جفنہ) سے غسل کیا اور کچھ پانی بچ گیا۔ پھر رسول اللہ ﷺ اس سے غسل کرنے آئے (١)، تو میں نے عرض کیا: 'میں اس سے غسل کر چکی ہوں۔' آپ ﷺ نے فرمایا: 'بے شک پانی ناپاک (نجس) نہیں ہوتا'، یا (٢): 'پانی ناپاک نہیں ہوتا (لا یجنب)' (٣)۔

ابو عمر (٤) نے کہا: اس باب میں مرفوع آثار وارد ہوئے ہیں جن میں مرد کو عورت کے بچے ہوئے پانی سے وضو کرنے سے منع کیا گیا ہے۔ اور بعض نے ان میں سے کچھ میں یہ اضافہ کیا: "لیکن وہ دونوں مل کر (پانی) لیں" (٥)۔ ایک گروہ نے کہا: مرد کے لیے جائز نہیں کہ وہ عورت کے ساتھ ایک ہی برتن سے پانی لے؛ کیونکہ [اس وقت] ان میں سے ہر ایک دوسرے کے بچے ہوئے پانی سے وضو کرنے والا ہوگا۔ دوسروں نے کہا: اس میں ناپسندیدگی صرف اس بات پر تھی کہ عورت اکیلی برتن استعمال کرے، اور پھر مرد اس کے بعد اس کے بچے ہوئے پانی سے وضو کرے۔ ان میں سے ہر ایک نے اپنی اپنی بات کی تائید میں اثر روایت کیا ہے۔ اور جمہور علماء اور شہروں کے فقہاء کی جماعت کا موقف یہ ہے کہ مرد کے لیے عورت کے بچے ہوئے پانی سے وضو کرنے میں کوئی حرج نہیں؛ اور عورت اس کے بچے ہوئے پانی سے وضو کرے، خواہ عورت برتن کے ساتھ اکیلی رہی ہو یا نہ رہی ہو۔ اس سلسلے میں بہت سے صحیح آثار موجود ہیں۔ اور ہمارا موقف یہ ہے کہ پانی کو کوئی چیز ناپاک نہیں کرتی بجز اس کے کہ اس میں نجاست ظاہر ہو جائے یا اس پر غالب آ جائے؛ لہذا ان آثار اور اقوال میں مشغول ہونے کی کوئی وجہ نہیں جو صحیح نہیں ہیں۔ اور اللہ ہی مددگار ہے۔

ترمذی نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: مجھے میمونہ رضی اللہ عنہا نے بتایا: "میں اور رسول اللہ ﷺ جنابت کی حالت میں ایک ہی برتن سے غسل کرتے تھے۔" انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (٦)۔

اور بخاری نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی، انہوں نے کہا: "میں اور نبی ﷺ ایک ہی برتن سے غسل کرتے تھے جسے الفرق کہا جاتا تھا" (٧)۔

---

(١) (م) میں: "منہ" (اس سے)۔ (٢) خطی نسخوں میں: "و" (اور)۔ (٣) احکام القرآن ٣/ ١٤١٠۔ اور یہ حدیث احمد (٢٦٨٠٢) نے روایت کی ہے اور اس کے الفاظ یہ ہیں: ".. آپ نے فرمایا: 'بے شک پانی جنابت (ناپاکی) کی حالت میں نہیں ہوتا۔ یا: اسے کوئی چیز ناپاک نہیں کرتی' تو آپ نے اس سے غسل کیا۔ اس کے شواہد آگے آئیں گے۔ (٤) تمہید ١٤/ ١٦٤-١٦٥ میں اور جو قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٥) اس لفظ کے ساتھ روایت کی تخریج آگے آئے گی۔ (٦) سنن ترمذی (٦٢)۔ اور اسے احمد (٢٦٧٩٧) اور مسلم (٣٢٢) نے ان کے الفاظ "جنابت سے" کے بغیر روایت کیا ہے۔ اور یہ بخاری (٢٥٣) میں ہے سوائے اس کے کہ انہوں نے کہا: ابن عباس سے کہ نبی ﷺ اور میمونہ... (٧) صحیح بخاری (٢٥٠)، اور اسے احمد (٢٤٠١٤) (٢٥٦٣٤)، اور مسلم (٣١٩): (٤١) نے روایت کیا ہے۔ اور الفرق =

Surah Al-Furqan, Verse 48 445

In Sahih Muslim (1), narrated by Ibn Abbas: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to perform ritual washing with the water leftover from Maymunah.

At-Tirmidhi narrated from Ibn Abbas who said: One of the wives of the Prophet (peace be upon him) performed ritual washing in a large bowl, then the Messenger of Allah (peace be upon him) wanted to perform ablution from it. She said: "O Messenger of Allah, I was in a state of major ritual impurity (janaba)." He said: "Water does not become impure (janib)." He [At-Tirmidhi] said: This is a Hasan Sahih (good authentic) hadith, and it is the opinion of Sufyan al-Thawri, Malik, and al-Shafi'i (2).

Ad-Daraqutni narrated from 'Amrah, from Aisha (may Allah be pleased with her), who said: I and the Prophet (peace be upon him) used to perform ablution from a single vessel from which a cat had drunk previously. He said: This is a Sahih (authentic) hadith (3).

It was also narrated from a man from the Banu Ghifar who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) forbade [using] the leftover water used by a woman for purification (4).

There is also a report on this matter from Abdullah bin Sarjis. Some jurists disliked [using] the leftover water used by a woman for purification; this is the opinion of Ahmad and Ishaq (5).

Fourteenth: Ad-Daraqutni narrated from Zaid bin Aslam, [from Aslam] the freed slave of Umar bin al-Khattab: That Umar bin al-Khattab used to have water heated for him in a narrow-necked vessel (qumqumah) and perform ritual washing with it. He said:

= With vowelization: A measure holding sixteen pounds (rattls), An-Nihayah (Farq). (1) Number (323), and also recorded by Ahmad (3465). (2) Sunan at-Tirmidhi 1/94, Hadith (65). Also recorded by Ahmad (2102), Abu Dawud (68), an-Nasa'i 1/173, and Ibn Majah (370). A previous report from the hadith of Maymunah (may Allah be pleased with

her) was mentioned at the beginning of this issue. (3) In manuscripts (d), (z), and (m): Hasan Sahih; what is established from (z) and (f) is what accords with Sunan ad-Daraqutni (214). Also recorded by Ibn Majah (368). Al-Busiri said in az-Zawa'id 1/105: This is a weak chain of narration. (4) Sunan ad-Daraqutni (142). Also recorded by Ahmad (20655), Abu Dawud (82), at-Tirmidhi (63) and (64), an-Nasa'i 1/179, and Ibn Majah (373). At-Tirmidhi said: This is a Hasan hadith. (5) At-Tirmidhi said this following Hadith (63). The hadith of Abdullah bin Sarjis was recorded by at-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/24, and ad-Daraqutni (417), its wording is: The Messenger of Allah (peace be upon him) forbade a man to perform ritual washing with the leftover water of a woman, and a woman with the leftover water of a man, but they should take water together. Ad-Daraqutni also recorded something similar (418) as a Mawquf (statement of a companion), and said: It is more likely to be correct.

सूरा अल-फ़ुरक़ान, आयत 48 445

सहीह मुस्लिम (1) में इब्न अब्बास से वर्णित है: अल्लाह के रसूल ﷺ मयमूना के बचे हुए पानी से स्नान किया करते थे।

तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: नबी ﷺ की किसी पत्नी ने एक बड़े बर्तन (जफ़ना) में ग़ुस्ल (स्नान) किया, फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने उससे वज़ू करना चाहा। तो उन्होंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, मैं जनाबत (अशुद्धि) की स्थिति में थी। उन्होंने कहा: "पानी अशुद्ध (जुनुब) नहीं होता।" उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है, और यही सुफ़यान अल-थौरी, मालिक और अल-शाफ़ई (2) का मत है।

दारकुतनी ने अमरा से, और उन्होंने आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैं और नबी ﷺ एक ही बर्तन से वज़ू करते थे जिससे पहले बिल्ली ने पानी पी लिया था। उन्होंने कहा: यह एक सहीह हदीस है (3)।

बनू ग़िफ़ार के एक व्यक्ति से भी रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने महिला के वज़ू या ग़ुस्ल से बचे हुए पानी के उपयोग से मना किया है (4)।

इस विषय में अब्दुल्लाह बिन सरजिस से भी रिवायत है, और कुछ फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने महिला के बचे हुए पाकी के पानी को नापसंद किया है, और यही अहमद और इसहाक़ (5) का मत है।

चौदहवीं बात: दारकुतनी ने ज़ैद बिन असलम से, [असलम से] जो उमर बिन अल-खत्ताब के आज़ाद किए हुए गुलाम थे, रिवायत की है: उमर बिन अल-खत्ताब के लिए एक सुराही (क़ुमक़ुमा) में पानी गरम किया जाता था और वे उससे ग़ुस्ल करते थे। उन्होंने कहा:

= स्वर चिन्हों के साथ: एक माप जिसमें सोलह रतल (लगभग पौंड) समाते हैं, अन-निहाया (फ़र्क़)। (1) संख्या (323), और इसे अहमद (3465) ने भी संकलित किया है। (2) सुनन तिर्मिज़ी 1/94 हदीस

(65)। और इसे अहमद (2102), अबू दाऊद (68), अन-नसाई 1/173 और इब्न माजाह (370) ने भी संकलित किया है। मयमूना (रज़िअल्लाहु अन्हा) की हदीस इस मसले की शुरुआत में पहले ही आ चुकी है। (3) पांडुलिपियों (द), (ज़) और (म) में: हसन सहीह; और (ज़) और (फ़) में जो प्रमाणित है, वह सुनन दारकुतनी (214) के अनुरूप है। इसे इब्न माजाह (368) ने भी संकलित किया है। अल-बुसीरी ने अल-ज़वाइद 1/105 में कहा: यह इसनाद (सूत्र) कमज़ोर है। (4) सुनन दारकुतनी (142)। और इसे अहमद (20655), अबू दाऊद (82), तिर्मिज़ी (63) और (64), अन-नसाई 1/179 और इब्न माजाह (373) ने भी संकलित किया है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन हदीस है। (5) तिर्मिज़ी ने इसे हदीस (63) के बाद कहा है। अब्दुल्लाह बिन सरजिस की हदीस को अल-तहावी ने शरह मा'आनी अल-आसार 1/24 में और दारकुतनी (417) ने संकलित किया है, जिसके शब्द हैं: अल्लाह के रसूल ﷺ ने पुरुष को महिला के बचे हुए पानी से और महिला को पुरुष के बचे हुए पानी से स्नान करने से मना किया, लेकिन वे दोनों एक साथ पानी ले सकते हैं। दारकुतनी ने इसी तरह की बात (418) मौक़ूफ़ (साहबी के कथन) के रूप में भी संकलित की है, और कहा: यह अधिक सही है।

سورة الفرقان، الآية ٤٨ ٤٤٥

اور صحیح مسلم (١) میں ابن عباس سے مروی ہے: کہ رسول اللہ ﷺ میمونہ کے بچے ہوئے پانی سے غسل فرماتے تھے۔

اور ترمذی نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: نبی ﷺ کی بعض ازواج نے ایک بڑے برتن (جفنہ) میں غسل کیا، تو رسول اللہ ﷺ نے اس سے وضو کرنا چاہا، انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، میں حالتِ جنابت میں تھی۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "پانی ناپاک (جنب) نہیں ہوتا۔" انہوں نے (ترمذی نے) کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے، اور یہی سفیان ثوری، مالک اور شافعی (٢) کا قول ہے۔

اور دارقطنی نے عمرہ سے، انہوں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی کہ انہوں نے فرمایا: میں اور نبی ﷺ ایک ہی برتن سے وضو کرتے تھے حالانکہ اس سے پہلے بلی نے اس میں منہ ڈالا ہوتا تھا۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث صحیح ہے (٣)۔

اور بنو غفار کے ایک شخص سے بھی مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے عورت کے وضو یا غسل سے بچے ہوئے پانی کے استعمال سے منع فرمایا (٤)۔

اس باب میں عبداللہ بن سرجس سے بھی روایت ہے، اور بعض فقہاء نے عورت کے بچے ہوئے پاکی کے پانی کو ناپسند کیا ہے، اور یہی احمد اور اسحاق (٥) کا قول ہے۔

چودھویں بات: دارقطنی نے زید بن اسلم سے، [وہ اسلم سے] جو عمر بن الخطاب کے آزاد کردہ غلام تھے، روایت کی کہ: حضرت عمر بن الخطاب کے لیے ایک تنگ منہ والے برتن (قمقمہ) میں پانی گرم کیا جاتا تھا اور وہ اس سے غسل کرتے تھے۔ انہوں نے کہا:

= حرکت کے ساتھ: ایک پیمانہ جس میں سولہ رطل گنجائش ہوتی ہے، النہایہ (فرق)۔ (۱) نمبر (۳۲۳)، اور اسے احمد (۳۴۶۵) نے بھی نقل کیا ہے۔ (۲) سنن ترمذی ۱/۹۴ حدیث (۶۵)۔ اور اسے احمد (۲۱۰۲)، ابوداؤد (۶۸)، نسائی ۱/۱۷۳، اور ابن ماجہ (۳۷۰) نے بھی نقل کیا ہے۔ اور حضرت میمونہ رضی اللہ عنہا کی حدیث اس مسئلے کے شروع میں گزر چکی ہے۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) کے نسخوں میں: حسن صحیح ہے، اور جو (ظ) اور (ف) سے ثابت ہے وہ سنن دارقطنی (۲۱۴) کے موافق ہے۔ اور اسے ابن ماجہ (۳۶۸) نے بھی نقل کیا ہے۔ بوصیری نے الزوائد ۱/۱۰۵ میں کہا: یہ سند ضعیف ہے۔ (۴) سنن دارقطنی (۱۴۲)۔ اور اسے احمد (۲۰۶۵۵)، ابوداؤد (۸۲)، ترمذی (۶۳) اور (۶۴)، نسائی ۱/۱۷۹، اور ابن ماجہ (۳۷۳) نے ؜ھ؜ا نقل کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ (۵) ترمذی نے اسے حدیث (۶۳) کے بعد کہا ہے۔ اور عبداللہ بن سرجس کی حدیث طحاوی نے شرح معانی الآثار ۱/۲۴ میں، اور دارقطنی (۴۱۷) نے نقل کی ہے، جس کے الفاظ ہیں: رسول اللہ ﷺ نے اس بات سے منع فرمایا کہ مرد عورت کے بچے ہوئے پانی سے غسل کرے، اور عورت مرد کے بچے ہوئے پانی سے، بلکہ وہ دونوں ایک ساتھ پانی استعمال

کریں۔ اور دارقطنی نے اسی طرح کی روایت (۴۱۸) موقوفاً بھی نقل کی ہے، اور کہا: یہ زیادہ درست ہے۔

And this is a sound chain of narration (1). It was narrated from Aisha that she said: The Messenger of Allah (peace be upon him) entered upon me while I had heated water in the sun. He said: "Do not do that, O Humayra; for it causes leprosy." It was narrated by Khalid ibn Ismail al-Makhzumi from Hisham ibn Urwah, from his father, from Aisha, and he is abandoned (matruk). It was narrated by Amr ibn Muhammad al-A'sam (2) from Fulayh, from al-Zuhri, from Urwah, from Aisha. It is a rejected (munkar) hadith, and no one else narrated it from Fulayh, nor is it authentic from al-Zuhri; this was stated by al-Daraqutni (3). Fifteenth: Every pure vessel is permissible to perform wudu from, except for vessels of gold and silver; because of the Messenger of Allah's (peace be upon him) prohibition of using them. That is – and Allah knows best – due to imitating non-Arabs and tyrants, not because of any impurity in them. Whoever performs wudu using them, his wudu is valid, but he was sinful for using them. It has been said: Wudu in either of them is not sufficient. The first opinion is more common; this was stated by Abu Umar (4). Every skin that has been ritually slaughtered is permissible to use for wudu and other purposes. Malik disliked performing wudu in a vessel made from the skin of a carcass after tanning; according to various statements from him. This has already been discussed in Surah Al-Nahl (5). The Almighty's saying: {That We may bring life thereby to a dead land and give it to drink to many of what We have created, cattle and men.} The Almighty's saying: {That We may bring life thereby} meaning: with rain. {a dead land} by drought, barrenness, and lack of vegetation. Ka'b said: Rain is the soul of the earth, Allah revives it with it (6). He said: "maytan" (masculine form) and did not say "maytatan" (feminine form); because the meaning of "balda" (town/land - feminine noun) and "balad" (town/land - masculine noun) is the same; this was stated by al-Zajjaj. It was also said: He meant by "balda" the place (makan) (7).

(1) Sunan al-Daraqutni (85) and through him al-Bayhaqi 1/6, and what is between brackets is from them. And al-qamqama: that in which water is heated, made of copper or otherwise. Al-Nihayah (qamqam). (2) In (f) and (m): al-A'sham. And it is a mistake. (3) Sunan al-Daraqutni, numbers (86) and (87). (4) In al-Kafi 1/162-163, and what follows from it. The hadith prohibiting gold and silver vessels was narrated by Ahmad (23269), al-Bukhari (5426), and Muslim (2067) from the hadith of Hudhayfah (may Allah be pleased with him). It was also narrated from others. (5) 12/399. (6) The word "bihi" is from (m), and Ka'b's statement was narrated by Abu al-Shaykh in

al-'Azamah (734) without his saying: Allah revives it with it. (7) Zad al-Masir 6/94, and al-Zajjaj's previous words are in it, and it is in his Ma'ani al-Quran 4/71.

और यह एक सही इसनाद (सनद) है (1)। आयशा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ मेरे पास आए जबकि मैंने धूप में पानी गर्म किया था। आपने फ़रमाया: "ऐ हुमैरा, ऐसा न करो; क्योंकि इससे कोढ़ (सफेद दाग) हो जाता है।" इसे खालिद बिन इस्माइल अल-मखज़ूमी ने हिशाम बिन उर्वा से, उन्होंने अपने पिता से, उन्होंने आयशा से रिवायत किया है, और वह 'मतरूक' (त्यागा हुआ) है। और इसे अम्र बिन मुहम्मद अल-आसम (2) ने फ़ुलैह से, उन्होंने अल-जुहरी से, उन्होंने उर्वा से, उन्होंने आयशा से रिवायत किया है। यह 'मुनकर' हदीस है, और इसे फ़ुलैह से किसी और ने रिवायत नहीं किया है, और न ही यह अल-जुहरी से सही साबित है; यह अल-दारकुतनी (3) ने कहा है। पंद्रहवीं बात: हर पाक बर्तन से वज़ू करना जायज़ है, सिवाय सोने और चाँदी के बर्तनों के, क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने इनके इस्तेमाल से मना फरमाया है। और यह - अल्लाह ही बेहतर जानता है - अजमियों (गैर-अरबों) और ज़ालिमों की नकल करने की वजह से है, न कि उनमें किसी नापाकी की वजह से। जिसने उनमें वज़ू किया, उसका वज़ू हो गया, लेकिन वह उनके इस्तेमाल की वजह से गुनहगार हुआ। और यह भी कहा गया है कि: उनमें से किसी एक में वज़ू काफी नहीं है। पहला कौल (विचार) अधिक प्रचलित है; यह अबू उमर (4) ने कहा है। और हर वह खाल जिसे शरीयत के अनुसार ज़बह किया गया हो, उसका इस्तेमाल वज़ू और अन्य कार्यों के लिए जायज़ है। इमाम मालिक दबीगत (रंगाई) के बाद मुर्दार की खाल के बर्तन में वज़ू करना नापसंद करते थे; उनके अलग-अलग कथनों के अनुसार। और यह 'सूरह अल-नहल' (5) में पहले आ चुका है। अल्लाह तआला का इरशाद: {ताकि हम उसके ज़रिये किसी मुर्दा बस्ती को ज़िन्दा कर दें और उसे अपनी मख्लूक़ात में से बहुत से चौपायों और इन्सानों को पिलायें।} अल्लाह तआला का इरशाद: {ताकि हम उसके ज़रिये ज़िन्दा कर दें} यानी: बारिश के ज़रिये। {मुर्दा बस्ती को} सूखे, अकाल और वनस्पतियों की कमी की वजह से। काब ने कहा: बारिश ज़मीन की रूह है, अल्लाह इसके ज़रिये इसे ज़िन्दा करता है (6)। और कहा: "मैतन" (पुल्लिंग) कहा और "मैततन" (स्त्रीलिंग) नहीं कहा; क्योंकि बस्ती (बलदा) और शहर (बलद) का अर्थ एक ही है; यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है। और कहा गया है: बस्ती से मुराद जगह है (7)।

(1) सुनन अल-दारकुतनी (85) और उनके ज़रिये अल-बैहक़ी 1/6, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उन्हीं से है। और 'अल्-क़मक़मा': तांबे या किसी और चीज़ का वह बर्तन जिसमें पानी गर्म किया जाता है। अन-निहाया (क़मक़म)। (2) (फ) और (म) में: अल-आशम। और वह गलत है। (3) सुनन अल-

दारकुतनी, नंबर (86) और (87)। (4) अल-काफी 1/162-163 में, और उसके बाद का हिस्सा। सोने और चाँदी के बर्तनों की मनाही वाली हदीस अहमद (23269), बुखारी (5426) और मुस्लिम (2067) ने हुज़ैफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से बयान की है। और यह दूसरों से भी रिवायत की गई है। (5) 12/399। (6) शब्द: 'बिही' (उसके ज़रिये)। (म) से, और काब का कथन अबू अल-शेख ने 'अल-अज़मा' (734) में उनके इस कथन के बिना निकाला है: अल्लाह इसके ज़रिये इसे ज़िन्दा करता है। (7) ज़ाद अल-मसीर 6/94, और अल-ज़ज्जाज का पिछला कलाम उसमें है, और यह उनकी 'मआनी अल-कुरान' 4/71 में है।

اور یہ اسناد صحیح ہے (1)۔ اور عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ میرے پاس تشریف لائے جبکہ میں نے دھوپ میں پانی گرم کیا تھا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اے حمیرا! ایسا نہ کرو؛ کیونکہ یہ برص (سفید داغ) پیدا کرتا ہے"۔ اسے خالد بن اسماعیل المخزومی نے ہشام بن عروہ سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے، اور وہ متروک ہے۔ اور اسے عمرو بن محمد الاعسم (2) نے فلیح سے، انہوں نے زہری سے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے۔ اور یہ منکر حدیث ہے، اور اسے فلیح سے کسی اور نے روایت نہیں کیا، اور نہ ہی یہ زہری سے صحیح ثابت ہے؛ یہ دارقطنی (3) نے کہا ہے۔ پندرھویں بات: ہر پاک برتن سے وضو کرنا جائز ہے، سوائے سونے اور چاندی کے برتن کے؛ اس لیے کہ رسول اللہ ﷺ نے ان کے استعمال سے منع فرمایا ہے۔ اور یہ - اللہ بہتر جانتا ہے - عجمیوں اور جابروں کی مشابہت کی وجہ سے ہے، نہ کہ ان میں کسی نجاست کی وجہ سے۔ اور جس نے ان میں وضو کیا تو اس کا وضو ہو گیا، اور وہ ان کے استعمال کی وجہ سے گنہگار ہوا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: ان میں سے کسی ایک میں وضو کافی نہیں ہے۔ اور پہلا قول زیادہ عام ہے؛ یہ ابو عمر (4) نے کہا ہے۔ اور ہر وہ کھال جو ذبح شدہ (حلال طریقے سے) ہو، وضو اور دیگر کاموں کے لیے اس کا استعمال جائز ہے۔ اور امام مالک دباغت کے بعد مردار کی کھال کے برتن میں وضو کو ناپسند کرتے تھے؛ ان کے مختلف اقوال کی بنا پر۔ اور یہ پہلے "النحل" (5) میں گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ لِنُحْيِيَ بِهِ بَلْدَةً مَيْتًا وَنُسْقِيَهُ مِمَّا خَلَقْنَا أَنْعَمًا وَأَنَاسِيَّ كَثِيرًا ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ لِنُحْيِيَ بِهِ ﴾ یعنی: بارش کے ذریعے۔ ﴿ بَلْدَةً مَيْتًا ﴾ خشک سالی، قحط اور نباتات کی عدم موجودگی کی وجہ سے۔ کعب نے کہا: بارش زمین کی روح ہے، اللہ اس کے ذریعے

اسے زندہ کرتا ہے (6)۔ اور کہا: "میتاً" (مذکر) کہا اور "میتۃً" (مونث) نہیں کہا؛ کیونکہ بلدتہ اور بلد کا معنی ایک ہی ہے؛ یہ زجاج نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: بلدتہ سے مراد جگہ ہے (7)۔

(1) سنن الدارقطنی (85) اور ان کے واسطے سے بیہقی 1/6، اور قوسین کے درمیان کا حصہ ان دونوں سے ہے۔ اور "القمقمۃ": وہ تانبے وغیرہ کا برتن جس میں پانی گرم کیا جاتا ہے۔ النہایۃ (قمقم)۔ (2) (ف) اور (م) میں: الاعشم۔ اور وہ غلط ہے۔ (3) سنن الدارقطنی نمبر (86) اور (87)۔ (4) الکافی 1/162-163 میں، اور اس کے بعد کا حصہ۔ اور سونے اور چاندی کے برتنوں سے ممانعت کی حدیث احمد (23269)، بخاری (5426) اور مسلم (2067) نے حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالی ہے۔ اور یہ ان کے علاوہ دوسروں سے بھی مروی ہے۔ (5) 12/399۔ (6) لفظ: "بہ"۔ (م) سے ہے، اور کعب کا قول ابو الشیخ نے العظمۃ (734) میں ان کے اس قول کے بغیر نقل کیا ہے: اللہ اس کے ذریعے اسے زندہ کرتا ہے۔ (7) زاد المسیر 6/94، اور زجاج کا سابقہ کلام اس میں ہے، اور یہ ان کی معانی القرآن 4/71 میں ہے۔

447

Surah Al-Furqan: Verses 49 - 50

- "And We give it to drink" (wa nusqiyahu): The general recitation is with a damma on the nun. Omar ibn al-Khattab, Asim, and al-A'mash, in what al-Mufaddal narrated from them, recited: "nasqiyahu" with a fatha on the nun (1).
- "from what We created, livestock and many people (anasiyya)" i.e., many humans. "Anasiyyu" (many people) its singular is "insi" - like the plural of "qurqur" (2): "qaraqir" and "qaraqeer" - in the opinion of al-Akhfash (3), al-Mubarrad, and one of the two opinions of al-Farra' (4). He (al-Farra') has another opinion, which is that its singular is "insan", then the 'nun' is replaced with a 'ya'; so he says: "anasiyy", and the original is "anasin", like "sarhan" and "sarahin", and "bustan" and "basatin"; they made the 'ya' a substitute for the 'nun'. According to this, it is permissible to say: "sarahiyy" and "basatiyy", there is no difference between them (5).
- Al-Farra' said: "anasi" is permissible with a lightened 'ya' (6); as if they dropped the 'ya' (7) that is between the 'lam' and 'ayn' of the word; like "qaraqeer" and "qaraqir".
- And he said: "katheeran" (many) and he did not say "katheereen" (many - plural form); because "fa'eel" can be intended for abundance; like "And good are those as companions" [An-Nisa: 69].
- The Almighty's saying: "And We have certainly distributed it among them that they might remember, but most of the people refused except disbelief. (50)"
- The Almighty's saying: "And We have certainly distributed it among them" means: the Quran (8), and its mention occurred at the beginning of the Surah: the Almighty's saying: "Blessed is He who sent down the Criterion" [Verse: 1]. and His saying: "He has indeed led me astray from...

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 105, Al-Muharrar al-Wajiz 4/213, Al-Bahr 6/505. The mutawatir recitation of Asim from him is like the recitation of the group. (2) Al-Qurqur: A type of ship, and it was said: it is a great or long ship. Al-Lisan (qrr). (3) In his Ma'ani al-Quran 2/643. (4) In his Ma'ani al-Quran 2/269, and what follows it. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/163, see also Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/71. (6) Ma'ani al-Quran for al-Farra' 2/270, and it is an anomalous recitation from Yahya ibn al-Harith al-Dhimari. Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 105, Al-Bahr al-Muhit 6/505. (7) His

saying: as if they dropped the 'ya'. From (z). (8) In (d) and (z): that they might remember the Quran.

४४७

सूरा अल-फ़ुरकान: आयतें 49 - 50

- "और हम इसे पिलाते हैं" (wa nusqiyahu): आम पाठ (recitation) 'नून' पर दम्मा के साथ है। उमर बिन अल-खत्ताब, आसिम और अल-अ'मश ने, अल-मुफद्दल द्वारा उनसे जो रिवायत की गई है, 'नून' पर फथ़ा के साथ "nasqiyahu" पढ़ा है (1)।
- "जो हमने पैदा किया है, उनमें से मवेशियों और बहुत से इंसानों (anasiyya) को" यानी: बहुत से इंसानों को। "अनासी" (anasiyyu) का एकवचन "इंसी" है - जैसे "कुरकुर" (2) का बहुवचन "कराक़ीर" और "कराक़िर" है - अल-अखफश (3), अल-मुबर्रद और अल-फर्रा के दो मतों में से एक (4) के अनुसार। उनका एक और मत है, वह यह कि इसका एकवचन "इंसान" हो, फिर 'नून' को 'या' में बदल दिया गया हो; तो वह कहता है: "अनासी", और असल "अनासीन" है, जैसे: "सरहान" और "सराहीन", और "बुस्तान" और "बसातीन"; उन्होंने 'या' को 'नून' का विकल्प बना दिया। इसके आधार पर "सराही" और "बसाती" कहना जायज़ है, उनके बीच कोई अंतर नहीं है (5)।
- अल-फर्रा ने कहा: "अनासी" (या के तशदीद के बिना) जायज़ है (6); मानो उन्होंने 'या' को हटा दिया हो (7) जो शब्द के'लाम' और 'ऐन' के बीच है; जैसे "कराक़ीर" और "कराक़िर"।
- और उन्होंने कहा: "कसीरन" (बहुत) कहा और "कसीरीन" नहीं कहा; क्योंकि "फईल" (fa'eel) का अर्थ प्रचुरता (abundance) हो सकता है; जैसे: "और वे कितने अच्छे साथी हैं" [अन-निसा: 69]।
- अल्लाह का फरमान: "और हमने इसे उनके बीच कई तरह से बयान किया ताकि वे नसीहत हासिल करें, लेकिन ज़्यादातर लोगों ने इनकार के अलावा कुछ स्वीकार नहीं किया (50)"
- अल्लाह का फरमान: "और हमने इसे उनके बीच कई तरह से बयान किया" यानी: कुरान (8), और इसका ज़िक्र सूरा की शुरुआत में आ चुका है: अल्लाह का फरमान: "बहुत बरकत वाला है वह जिसने यह कसौटी (अल-फ़ुरकान) उतारी" [आयत: 1]। और उनका कहना: "बेशक उसने मुझे गुमराह कर दिया...

(1) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृ. 105, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/213, अल-बहर 6/505। आसिम की उनके द्वारा मुतवातिर तिलावत जमात की तिलावत की तरह है। (2) अल-कुरकुर: जहाजों का

एक प्रकार, और कहा गया: यह विशाल या लंबा जहाज है। अल-लिसान (qrr)। (3) उनके मानी अल-कुरान 2/643 में। (4) उनके मानी अल-कुरान 2/269 और उसके बाद के अंशों में। (5) नह्हास द्वारा एराब अल-कुरान 3/163, अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 4/71 भी देखें। (6) अल-फर्रा के मानी अल-कुरान 2/270 के लिए, और यह याह्या बिन अल-हारिस अल-धिमारी से एक शाज़ (दुर्लभ) पाठ है। अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृ. 105, अल-बहर अल-मुहीत 6/505। (7) उनका कहना: मानो उन्होंने 'या' को हटा दिया हो। (z) से। (8) (d) और (z) में: ताकि वे कुरान को याद रखें।

٤٤٧

سورة الفرقان: آيات ٤٩ - ٥٠

- ﴿وَنُسْقِيَهُ﴾ عام قرات نون کے ضمہ کے ساتھ ہے۔ اور عمر بن الخطاب، عاصم اور الاعمش نے اس میں جو مفضل نے ان سے روایت کیا ہے: «نَسْقِيَهُ»؛ نون کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے (1)۔
- ﴿مِمَّا خَلَقْنَا أَنْعَامًا وَأَنَاسِيَّ كَثِيرًا﴾ یعنی: بہت سے انسان، اور أناسي کا واحد إنسي ہے - جیسے الْقُرْقُور (2) کی جمع: قَراقِير اور قَراقير ہے - اخفش (3)، مبرد اور فراء کے دو اقوال میں سے ایک قول (4) کے مطابق۔ ان کا ایک اور قول ہے، وہ یہ کہ اس کا واحد إنسان ہو، پھر نون کو یا سے بدل دیا گیا ہو؛ تو وہ کہتا ہے: أناسيّ، اور اصل ہے: أناسين، جیسے: سرحان اور سراحين، اور بستان اور بساتين؛ پس انہوں نے یا کو نون کا بدل بنا دیا، اور اس بنیاد پر: سَراحِيّ اور بَساتِيّ جائز ہے، ان کے درمیان کوئی فرق نہیں (5)۔
- فراء نے کہا: «أناسي» یا کی تخفیف کے ساتھ بھی جائز ہے (6)؛ گویا انہوں نے اس یا کو گرا دیا (7) جو کلمہ کے لام اور عین کے درمیان ہے؛ جیسے قَراقير اور قراقر۔
- اور انہوں نے کہا: «كَثِيراً» کہا اور «كثيرين» نہیں کہا؛ کیونکہ فعیل سے کثرت مراد لی جا سکتی ہے؛ جیسے ﴿وَحَسُنَ أُوْلَٰٓئِكَ رَفِيقًا﴾ [النساء: ٦٩]۔
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَاهُ بَيْنَهُمْ لِيَذَّكَّرُوا فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا ٥٠﴾
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَاهُ بَيْنَهُمْ﴾ یعنی: قرآن (8)، اور اس کا ذکر سورت کے شروع میں گزر چکا ہے: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ﴾ [آیت:١]۔ اور اس کا قول: ﴿لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ ...

(١) القراءات الشاذة ص ١٠٥، والمحرر الوجيز ٤/ ٢١٣، والبحر ٦/ ٥٠٥۔ اور عاصم کی ان سے متواتر قرات جماعت کی قرات کی طرح ہے۔ (٢) القرقور: بحری جہازوں کی ایک قسم، اور کہا گیا: یہ عظیم الشان یا لمبا جہاز ہے۔ اللسان (قرر)۔ (٣) ان کی کتاب معاني القرآن ٢/ ٦٤٣ میں۔ (٤) ان کی کتاب معاني القرآن ٢/ ٢٦٩ میں، اور اس کے بعد جو کچھ اس میں ہے۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ١٦٣، اور دیکھئے معاني القرآن للزجاج ٤/ ٧١۔ (٦) معاني القرآن للفراء ٢/ ٢٧٠، اور یہ یحییٰ بن الحارث الذماری سے ایک شاذ قرات ہے۔ القراءات الشاذة ص ١٠٥، والبحر المحيط ٦/ ٥٠٥۔ (٧) ان کا قول: گویا انہوں نے یا کو گرا دیا۔ (ظ) سے۔ (٨) (د) اور (ز) میں: لِيذكروا القرآن۔

Surah Al-Furqan: Verse 50 448

the reminder after it had come to me" [Verse: 29]. And His saying: ﴿Indeed, my people have taken this Qur'an as [a thing] abandoned﴾ [Verse: 30]. ﴿That they might remember, but most of the people refused except disbelief﴾ meaning: denial of it and rejecting it. And it was said: ﴿And We have distributed it among them﴾; it is the rain. It was narrated from Ibn Abbas and Ibn Masud: that no year is more rainy than another, but Allah distributes it as He wills, so what is added for some is taken from others (1). This is the meaning of distribution. And it was said: ﴿We have distributed it among them﴾ as heavy rain, drizzling rain, light dew, fine rain, and mist (2). And it was said: its distribution is the variation of its benefits in drinking, irrigation, agriculture, purification, watering gardens, washing, and the like (3). ﴿That they might remember, but most of the people refused except disbelief﴾ Ikrimah said: it is their saying regarding the stars: we were given rain by such and such a star (4). An-Nahhas (5) said: We do not know of any difference among the people of exegesis that disbelief here is their saying: we were given rain by such and such a star; and its equivalent is: the star did such and such (6), and that everyone who attributes an action to it is a disbeliever. And Ar-Rabi' bin Subayh (7) narrated, saying: Rain fell upon the people during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him) one night. When morning came, the Prophet (peace be upon him) said: "People have become divided into two groups: those who are grateful and those who are ungrateful. As for the grateful one, he praises..."

(1) Recorded by Al-Tabari 17/468-469. (2) Mentioned by Al-Wahidi in Al-Wajiz (with the marginalia of Marah Labid) 2/100, Al-Baghawi in his Tafsir 3/372, and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/96. Without attribution. In (d), (z), and (m) before his words: and mist, it says: Al-Jawhari: 'al-riham' is gentle rain, and after it in (d) he added: 'al-wabilah' (heavy rain), and in (z) he added: the singular is 'rihmah', with a kasra, and its plural is also 'rihaman'. This addition appeared in (f) after his words: and the like; end of text. (3) Tafsir Al-Razi 24/98. (4) Recorded by Al-Tabari 17/469. Without his saying: we were given rain by such and such a star. (5) In I'rab Al-Qur'an 3/163-164. (6) The phrase appeared in I'rab Al-Qur'an by An-Nahhas: and its equivalent is the saying of the astrologer: the star did such and such. (7) The Basri worshiper, he was among the worshipers and ascetics of Basra, except that Hadith was not his craft, so he used to err much. He died in Sindh in the year one hundred and sixty. Siyar A'lam al-Nubala 7/287-289.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयत 50 448

अनुस्मारक मेरे पास आने के बाद" [आयत: 29]। और उनका कहना है: ﴿ वास्तव में, मेरी जाति ने इस कुरान को त्याग दिया है ﴾ [आयत: 30]। ﴿ ताकि वे याद रखें, लेकिन अधिकांश लोगों ने कुफ्र (अविश्वास) के सिवाय सब कुछ ठुकरा दिया ﴾ यानी: इसे नकारना और झुठलाना। और कहा गया: ﴿ और हमने उसे उनके बीच वितरित किया ﴾; यह बारिश है। इब्न अब्बास और इब्न मसूद से वर्णित है: कि कोई भी वर्ष दूसरे वर्ष से अधिक वर्षा वाला नहीं होता है, लेकिन अल्लाह इसे जहाँ चाहता है वितरित करता है, इसलिए जो कुछ लोगों के लिए बढ़ाया जाता है वह दूसरों से कम कर दिया जाता है (1)। यह वितरण का अर्थ है। और कहा गया: ﴿ हमने उसे उनके बीच वितरित किया ﴾ भारी बारिश, हल्की फुहार, ओस, महीन बारिश और कोहरे के रूप में (2)। और कहा गया: इसका वितरण इसके लाभों की विविधता है - पीने, सिंचाई, खेती, पवित्रता, बागानों को पानी देने, धोने और इसी तरह (3)। ﴿ ताकि वे याद रखें, लेकिन अधिकांश लोगों ने कुफ्र के सिवाय सब कुछ ठुकरा दिया ﴾ इक्रिमा ने कहा: यह नक्षत्रों के बारे में उनका कहना है: हमें अमुक नक्षत्र के कारण वर्षा मिली (4)। अन्-नहस (5) ने कहा: हम व्याख्या करने वालों के बीच कोई मतभेद नहीं जानते कि यहाँ कुफ्र (अविश्वास) उनका यह कहना है: हमें अमुक और अमुक नक्षत्र द्वारा वर्षा दी गई; और इसका समकक्ष है: नक्षत्र ने ऐसा-ऐसा किया (6), और यह कि जो कोई भी उसके प्रति किसी कार्य का श्रेय देता है, वह काफिर (अविश्वासी) है। और अर-रबी बिन सुबैह (7) ने वर्णन किया, कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के समय में एक रात लोगों पर बारिश हुई। जब सुबह हुई, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "लोग दो समूहों में बंट गए हैं: शुक्रगुज़ार और नाशुक्र; जहाँ तक शुक्रगुज़ार का सवाल है, वह प्रशंसा करता है..."

(1) इसे अल-तबरी 17/468-469 द्वारा संकलित किया गया है। (2) अल-वाहिदी द्वारा अल-वजीज़ (मराह लैबीड के हाशिये के साथ) 2/100 में, अल-बग़वी द्वारा उनके तफ़सीर 3/372 में, और अल-ज़मखशरी द्वारा अल-कश्शाफ 3/96 में वर्णित है। बिना श्रेय के। और (द), (ज़) और (म) में उनके शब्दों से पहले: और कोहरा, पाठ है: अल-जौहरी: 'अल-रिहाम' कोमल वर्षा है, और (द) में इसके बाद जोड़ा गया: 'अल-वाबीला' (भारी वर्षा), और (ज़) में जोड़ा गया: एकवचन 'रिहमाह' है, कसरा के साथ, और इसका बहुवचन भी 'रिहमन' है। यह वृद्धि (फ) में उनके शब्दों के बाद आई: और इसी तरह; पाठ का अंत। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 24/98। (4) इसे अल-तबरी 17/469 द्वारा संकलित किया गया है। बिना उनके कहे: हमें अमुक नक्षत्र द्वारा वर्षा दी गई। (5) इ'राब अल-कुरान 3/163-164 में। (6)

अन्-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान में वाक्यांश आया: और इसका समकक्ष ज्योतिषी का कहना है: नक्षत्र ने ऐसा और ऐसा किया। (7) बसरी इबादत गुज़ार, वे बसरा के इबादत गुज़ारों और संतों में से थे, सिवाय इसके कि हदीस उनका पेशा नहीं था, इसलिए वे बहुत गलतियाँ करते थे। उनकी मृत्यु 160 हिजरी में सिंध में हुई। सियर आलाम अल-नुबला 7/287-289।

سوره الفرقان: آيت ٥٠ ٤٤٨

الذكر بعد إذ جاءني ﴾ [الآية: ٢٩]. وقوله : ﴿ اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْءَانَ مَهْجُورًا ﴾ [الآية: ٣٠]. ﴿ لِيَذَّكَّرُوا فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا ﴾ أي : جُحوداً له وتكذيباً به. وقيل : ﴿ وَلَقَدْ صَرَّفْنَاهُ بَيْنَهُمْ ﴾؛ هو المطر. رُوي عن ابن عباس وابن مسعود: وأَنَّه ليس عامٌ بأكثر مطراً من عام، ولكنَّ الله يُصرِّفه حيث يشاء ، فما زيد لبعض نقص من غيرهم (١). فهذا معنى التصريف. وقيل : ﴿ صَرَّفْنَاهُ بَيْنَهُمْ ﴾ وابلاً وطَشًّا وطَلًّا ورِهاماً ورَذَاذاً (٢). وقيل : تصريفه تنويعُ الانتفاع به في الشُّرب والسَّقي والزراعات به، والطَّهارات وسقي البساتين والغسل وشبهه (٣). ﴿ لِيَذَّكَّرُوا فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا ﴾ قال عكرمة : هو قولهم في الأنواء : مُطِرْنَا بِنَوْءِ كذا (٤). قال النَّحَّاس (٥) : ولا نعلمُ بين أهل التفسير اختلافاً أنَّ الكفر هاهنا قولُهم : مُطِرْنَا بِنَوْءِ كذا وكذا؛ وأنَّ نظيره : فَعَلَ النَّجْمُ كذا (٦) ، وأنَّ كلَّ من نَسَب إليه فعلاً فهو كافر. وروى الربيع بن صبيح (٧) قال : مُطر النَّاس على عهد رسول الله ﷺ ذات ليلةٍ، فلما أصبح قال النبي ﷺ : «أصبح النَّاس فيها رجلين شاكر وكافر؛ فأما الشاكر فيحمدُ

(١) أخرجهما الطبري ١٧/ ٤٦٨-٤٦٩ . (٢) ذكره الواحدي في الوجيز (بحاشية مراح لبيد) ٢ / ١٠٠ ، والبغوي في تفسيره ٣/ ٣٧٢ ، والزمخشري في الكشاف ٣ / ٩٦ . دون نسبة . ووقع في (د) و(ز) و(م) قبل قوله : ورذاذاً، ما نصه : الجوهري: الرهام الأمطار اللينة، وزاد بعدها في (د): الوابلة ، وزاد في (ز): الواحدة: رهمة، بالكسر، ويجمع أيضاً : رهماً . ووقعت هذه الزيادة في (ف) بعد قوله : وشبهه؛ نهاية الكلام . (٣) تفسير الرازي ٢٤ / ٩٨ . (٤) أخرجه الطبري ١٧ / ٤٦٩ . دون قوله : مطرنا بنوء كذا . (٥) في إعراب القرآن ٣/ ١٦٣-١٦٤ . (٦) جاءت العبارة في إعراب القرآن للنحاس : وأن نظيره قول المنجم : فعل النجم كذا وكذا. (٧) البصري العابد، كان من عباد أهل البصرة

وزُهَّادهم، إلا أن الحديث لم يكن من صناعته، فكان يهم كثيراً . توفي بالسند سنة ستين ومئة . سير أعلام النبلاء ٧/ ٢٨٧-٢٨٩ .

...God Almighty for His watering and relief, while the disbeliever says: "We were given rain by such and such an astrological omen"(1). Its authenticity in meaning is agreed upon(2), and it will come in [Surah] Al-Waqi'ah, God willing(3).

It was narrated from the Hadith of Ibn Mas'ud that the Prophet ﷺ said: "No year has more rain than another, but when a people commit sins, God redirects that [rain] to others; and if they all disobey, God redirects it to the wilderness and the oceans"(4). It was said: "al-Tasrif" (the distribution) refers to the wind(5), and its explanation has already passed in [Surah] "Al-Baqarah"(6).

Hamza and Al-Kisa'i read: "liyadhkurū"(7) with a light 'Dhal'; meaning from 'dhikr' (remembrance). The others read it with a heavy 'Dhal' from 'tadhakkur' (reflection), meaning: so they may remember God's blessings and know that He who bestowed them cannot be associated with partners; for 'tadhakkur' is close to 'dhikr', except that 'tadhakkur' is applied to what has receded from the heart, so it requires effort in remembering.

His Almighty's saying: {And if We had willed, We could have sent a warner into every town. So do not obey the disbelievers, and strive against them with it [the Quran] a great striving.}

His Almighty's saying: {And if We had willed, We could have sent a warner into every town} meaning: a messenger to warn them, just as We distributed the rain; to lighten for you the burdens of prophethood, but We did not do so; rather, We made you a warner for all, so that your rank might rise(8), so be thankful for God's blessing upon you(9).

---

(1) We did not find it through the path of Al-Rabi' bin Sabih, and Al-Tabarani narrated it with this wording in Al-Mu'jam Al-Kabir (12882) on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (2) Al-Bukhari (846) and Muslim (71) narrated it in meaning from the Hadith of Zaid bin Khalid Al-Juhani. It is found in Ahmad (17061). (3) In the interpretation of verse (75) thereof. (4) Mentioned by Al-Baghawi 3/372, and it was previously narrated as a Mawquf report from Ibn Abbas and Ibn Mas'ud. (5) Tafsir Al-Baghawi 3/372. (6) 2/498. (7) Al-Sab'ah p. 465, and Al-Taysir p. 164. (8) In (D) and (Z): "to raise". (9) Similar wording is in Al-Kashshaf 3/96, and Tafsir Al-Razi 24/99.

449 सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें 50 - 52

...अल्लाह तआला को उसकी वर्षा और सहायता के लिए, जबकि काफिर कहता है: "हमें अमुक-अमुक नक्षत्र के कारण वर्षा मिली"(1)। इसका अर्थ के संदर्भ में सही होना सर्वसम्मत है(2), और यह इंशा अल्लाह [सूरह] अल-वाकिया में आएगा(3)।

इब्न मसूद की हदीस से वर्णित है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "कोई भी साल दूसरे से अधिक वर्षा वाला नहीं होता, लेकिन जब कोई कौम गुनाह करती है, तो अल्लाह उस [वर्षा] को दूसरों की ओर मोड़ देता है; और यदि वे सभी अवज्ञा करते हैं, तो अल्लाह उसे बंजर भूमि और समुद्रों की ओर मोड़ देता है"(4)। कहा गया है कि: "तसरीफ" (वितरण) हवा की ओर इशारा करता है(5), और इसका विवरण "अल-बकरा" में गुजर चुका है(6)।

हमज़ा और अल-किसाई ने "लियज़्कुरू"(7) पढ़ा है, 'ज़ाल' को हल्का रखते हुए; 'ज़िक्र' (स्मरण) से। बाकियों ने इसे 'तज़क्कुर' (चिंतन) से भारी 'ज़ाल' के साथ पढ़ा है, जिसका अर्थ है: ताकि वे अल्लाह की नेमतों को याद करें, और जानें कि जिसने उन्हें ये नेमतें दी हैं, उसके साथ किसी को शरीक करना जायज नहीं है; क्योंकि 'तज़क्कुर' 'ज़िक्र' के करीब है, सिवाय इसके कि 'तज़क्कुर' उस चीज़ के लिए बोला जाता है जो दिल से ओझल हो गई हो, इसलिए इसमें याद करने के लिए प्रयास की आवश्यकता होती है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि हम चाहते तो हर बस्ती में एक डराने वाला भेज देते। अतः काफिरों का कहना न मान और उनके विरुद्ध इसके(कुरआन) द्वारा बड़ा जिहाद (संघर्ष) कर।}

अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि हम चाहते तो हर बस्ती में एक डराने वाला भेज देते} अर्थात: एक रसूल जो उन्हें डराता, जैसे हमने बारिश बांटी थी; ताकि तुम पर नुबुव्वत (पैगंबरी) का बोझ हल्का हो जाए, लेकिन हमने ऐसा नहीं किया, बल्कि तुम्हें सबके लिए डराने वाला बनाया; ताकि तुम्हारा दर्जा बुलंद हो(8), अतः अपने ऊपर अल्लाह की नेमत का शुक्र अदा करो(9)।

---

(1) हमने इसे रबी' बिन सबीह के माध्यम से नहीं पाया, और अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (12882) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से इन्ही शब्दों के साथ उल्लेख किया है। (2) बुखारी (846) और मुस्लिम (71) ने जैद बिन खालिद अल-जुहनी की हदीस से इसके अर्थ के साथ उल्लेख किया है। और यह अहमद (17061) में है। (3) उसकी आयत (75) की व्याख्या के पास। (4)

इसे अल-बग़वी 3/372 ने उल्लेख किया है, और इब्न अब्बास और इब्न मसूद से इसी तरह मवक़ूफ़ (उन्हीं पर समाप्त होने वाला) के रूप में पहले आ चुका है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 3/372। (6) 2/498। (7) अल-सबआ पृ. 465, और अल-तयसीर पृ. 164। (8) (द) और (ज़) में: "उठाने के लिए"। (9) अल-कश्शाफ 3/96 और तफ़सीर अल-राज़ी 24/99 में इसी तरह की बात है।

449 سورة الفرقان: آيات 50 - 52

... اللہ تعالیٰ کا اس کے سیراب کرنے اور مدد فرمانے پر، رہا کافر تو وہ کہتا ہے: "ہمیں فلاں فلاں ستارے کی وجہ سے بارش ملی"(1)۔ اس کے معنی کی صحت پر اتفاق ہے(2)، اور انشاء اللہ یہ [سورہ] واقعہ میں آئے گا(3)۔

اور ابن مسعود کی حدیث سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "کوئی سال دوسرے سال سے زیادہ بارش والا نہیں ہوتا، لیکن جب کوئی قوم گناہوں میں مبتلا ہوتی ہے، تو اللہ اسے دوسروں کی طرف پھیر دیتا ہے؛ اور اگر وہ سب نافرمانی کریں تو اللہ اسے ویرانوں اور سمندروں کی طرف پھیر دیتا ہے"(4)۔ اور کہا گیا ہے کہ: "تصریف" (پھیرنا) ہوا کی طرف راجع ہے(5)، اور "البقرہ" میں اس کا بیان گزر چکا ہے(6)۔

اور حمزہ اور کسائی نے "لِيَذْكُرُوا"(7) پڑھا ہے، 'ذال' کی تخفیف کے ساتھ؛ یعنی ذکر سے۔ باقیوں نے اسے 'تذکر' سے 'ذال' کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے، یعنی: تاکہ وہ اللہ کی نعمتوں کو یاد کریں، اور جان لیں کہ جس نے وہ نعمتیں عطا کی ہیں اس کے ساتھ شریک کرنا جائز نہیں؛ پس تذکر ذکر کے قریب ہے، سوائے اس کے کہ تذکر اس بات پر بولا جاتا ہے جو دل سے دور ہو گئی ہو، چنانچہ اس میں یاد کرنے کے لیے کوشش کی ضرورت ہوتی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اگر ہم چاہتے تو ہر بستی میں ایک ڈرانے والا بھیج دیتے ۝ پس تم کافروں کا کہنا نہ مانو اور ان کے خلاف اس (قرآن) کے ذریعے بڑا جہاد کرو ۝﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اگر ہم چاہتے تو ہر بستی میں ایک ڈرانے والا بھیج دیتے﴾ یعنی: ایک رسول جو انہیں ڈراتا، جیسے ہم نے بارش تقسیم کی؛ تاکہ تم پر نبوت کے بوجھ ہلکے ہو جائیں،

لیکن ہم نے ایسا نہیں کیا، بلکہ تمہیں سب کے لیے ڈرانے والا بنایا؛ تاکہ تمہارا درجہ بلند ہو(8)، پس اپنے پر اللہ کی نعمت کا شکر ادا کرو(9)۔

---

(1) ہم نے اسے ربیع بن صبیح کے طریقے سے نہیں پایا، اور طبرانی نے المعجم الکبیر (12882) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے انہی الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (2) بخاری (846) اور مسلم (71) نے زید بن خالد الجہنی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اس کے معنی کو روایت کیا ہے۔ اور یہ احمد (17061) کے ہاں ہے۔ (3) اس کی آیت (75) کی تفسیر کے پاس۔ (4) اسے بغوی نے 3/ 372 میں ذکر کیا ہے، اور ابن عباس اور ابن مسعود سے موقوفاً اسی طرح پہلے گزر چکا ہے۔ (5) تفسیر بغوی 3/ 372۔ (6) 2/ 498۔ (7) السبعہ ص 465، اور التیسیر ص 164۔ (8) (د) اور (ز) میں: "اٹھانے کے لیے"۔ (9) الکشاف 3/ 96 اور تفسیر الرازی 24/ 99 میں اسی طرح کلام ہے۔

Surah Al-Furqan: Verses 51 - 53 / 450

"So do not obey the disbelievers" meaning: in what they call you to, such as following their gods. "And strive against them with it" Ibn Abbas said: with the Quran. Ibn Zaid said: with Islam(1). And it was said: with the sword; but this is remote, because the Surah is Meccan, and it was revealed before the command for fighting(2). "a great striving" which is not mixed with any slackness.

Allah Almighty says: "And it is He who has released [simultaneously] the two seas, one fresh and sweet and one salty and bitter, and He placed between them a barrier and prohibiting partition. [53]"

His saying: "And it is He who has released [maraja] the two seas": the discourse returns to the mention of blessings. And "maraja" means: let loose, mixed, and released. Mujahid said: He released them and one flowed into the other(3). Ibn Arafa said: "released [maraja] the two seas" means: mixed them so they meet; it is said: "maraj-tuhu" when I mixed it. And the religion and the matter "marija": became mixed and disordered(4); and from it is His saying: "in a confused state [marij]" [Qaf: 5]. And from it is the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him) to Abdullah ibn Amr ibn al-Aas: "When you see people whose covenants have become confused (marijat), and their trusts have become light, and they are like this and that," and he interlaced his fingers. I said to him: "What should I do then? May Allah make me your ransom." He said: "Stick to your house, control your tongue, take what you know (to be right), leave what you reject (to be wrong), mind your own business, and leave the affairs of the common people." Narrated by al-Nasa'i, Abu Dawud, and others(6). Al-Azhari said(7): "released [maraja] the two seas": He let loose between them; it is said: "maraj-tu the beast" when you let it loose to graze.

---

(1) Al-Tabari recorded both opinions 17/470. (2) See Tafsir al-Razi 24/100. (3) Tafsir Mujahid 2/454, and Al-Tabari recorded it 17/472, and in it: "and one overflowed onto the other". (4) Al-Sihah (maraja). (5) In (M): "with what". (6) Al-Sunan al-Kubra by al-Nasa'i (9962), and Sunan Abi Dawud (4343). It is in Ahmad (6987). (7) We did not find his words, and Al-Zajjaj said it in Ma'ani al-Quran 4/72, see Al-Sihah (maraja).

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयतें 51 - 53 / 450

"तो काफिरों का कहना न मानना" अर्थात: जिस बात की ओर वे आपको बुलाते हैं, जैसे कि उनके देवताओं का अनुसरण करना। "और उनके साथ इससे जिहाद करें" इब्न अब्बास ने कहा: कुरान के साथ। इब्न ज़ैद ने कहा: इस्लाम के साथ(1)। और कहा गया: तलवार के साथ; लेकिन यह बात दूर की लगती है; क्योंकि यह सूरह मक्की है, और यह युद्ध के आदेश से पहले उतरी थी(2)। "एक बड़ा जिहाद" जिसमें कोई ढिलाई न हो।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: "वही है जिसने दो समुद्रों को आपस में मिला दिया, एक मीठा और प्यास बुझाने वाला है और दूसरा खारी और कड़वा, और उन दोनों के बीच एक आड़ और रोक लगा दी। 53"

अल्लाह का कथन: "वही है जिसने दो समुद्रों को आपस में मिला दिया (मरजा)": यहाँ फिर से नेमतों का उल्लेख किया गया है। और "मरजा" का अर्थ है: छोड़ देना, मिला देना और प्रवाहित करना। मुजाहिद ने कहा: उन दोनों को छोड़ दिया और एक दूसरे में समा गया(3)। इब्न अरफ़ा ने कहा: "मरजा अल-बह्रैन" का अर्थ है: उन्हें मिला दिया ताकि वे आपस में मिलें; कहा जाता है: "मरज्तुहु" जब मैंने उसे मिला दिया। और दीन और मामला "मरिजा": मिल गया और अस्त-व्यस्त हो गया(4); और इसी से अल्लाह का कथन है: "एक उलझी हुई (मरीज) स्थिति में" [क़ाफ़: 5]। और इसी से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस से कहना है: "जब तुम लोगों को देखो कि उनके वादे उलझ गए (मरिजत) हैं, और उनकी अमानतें कम हो गई हैं, और वे ऐसे और ऐसे हो गए हैं," और उन्होंने अपनी उंगलियाँ एक-दूसरे में डालीं। मैंने उनसे कहा: "तब मैं क्या करूँ अल्लाह मुझे आप पर न्योछावर करे।" उन्होंने कहा: "अपने घर में रहो, अपनी ज़बान पर नियंत्रण रखो, जिसे तुम सही जानते हो उसे अपनाओ, और जिसे गलत जानते हो उसे छोड़ दो, अपने खास मामले की चिंता करो, और आम लोगों के मामलों को छोड़ दो।" इसे अल-नसाई, अबू दाऊद और अन्य ने उल्लेख किया है(6)। अल-अज़हरी ने कहा(7): "मरजा अल-बह्रैन": उनके बीच छोड़ दिया; कहा जाता है: "मरज्तुद-दाब्बाह": जब तुम उसे चरने के लिए छोड़ देते हो।

---

(1) अल-तबरी ने दोनों कथनों को उद्धृत किया है 17/470। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 24/100 देखें। (3) तफ़सीर मुजाहिद 2/454, और अल-तबरी ने इसे 17/472 में उद्धृत किया है, और उसमें है: "और एक दूसरे पर बह गया"। (4) अल-सिहाह (मरजा)। (5) (M) में: "उसके साथ"। (6) अल-सुनन

अल-कुबरा लिल-नसाई (9962), और सुनन अबी दाऊद (4343)। यह अहमद (6987) के पास भी है। (7) हमें उनकी बात नहीं मिली, और अल-ज़ज्जाज ने इसे 'मआनी अल-कुरआन' 4/72 में कहा है, देखें अल-सिहाह (मरजा)।

سورة الفرقان: آیات 51 - 53 / 450

﴿فَلَا تُطِعِ الْكَفِرِينَ﴾ یعنی: وہ جس کی طرف آپ کو بلاتے ہیں کہ ان کے معبودوں کی پیروی کی جائے۔ ﴿وَجَهِدْهُم بِهِۦ﴾ ابن عباس نے کہا: قرآن کے ذریعے۔ ابن زید نے کہا: اسلام کے ذریعے(1)۔ اور کہا گیا: تلوار کے ذریعے؛ لیکن یہ بات دور کی لگتی ہے؛ کیونکہ یہ سورت مکی ہے، اور یہ قتال کے حکم سے پہلے نازل ہوئی تھی(2)۔ ﴿جِهَادًا كَبِيرًا﴾ ایسا جہاد جس میں کوئی سستی نہ ہو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَحِجْرًا مَّحْجُورًا ٥٣﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ﴾ کلام دوبارہ نعمتوں کے ذکر کی طرف لوٹ آیا۔ اور «مَرَجَ» کے معنی ہیں: چھوڑ دینا، ملا دینا اور روانہ کرنا۔ مجاہد نے کہا: ان دونوں کو روانہ کر دیا اور ایک دوسرے میں داخل ہو گیا(3)۔ ابن عرفہ نے کہا: «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ» یعنی: ان دونوں کو ملا دیا پس وہ آپس میں ملتے ہیں؛ کہا جاتا ہے: «مَرَجْتُه» جب میں نے اسے ملا دیا۔ اور دین اور معاملہ «مَرِجَ»: خلط ملط اور مضطرب ہو گیا(4)؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فِي أَمْرٍ مَّرِيجٍ﴾ [ق: 5]۔ اور اسی سے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا عبداللہ بن عمرو بن العاص سے قول ہے: «جب تم لوگوں کو دیکھو کہ ان کے عہد خلط ملط (مَرِجَت) ہو گئے ہیں، اور ان کی امانتیں کم ہو گئی ہیں، اور وہ ایسے اور ایسے ہو گئے ہیں» اور آپ نے اپنی انگلیوں کو ایک دوسرے میں پیوست کیا۔ میں نے آپ سے کہا: «تب میں کیا کروں؟ اللہ مجھے آپ پر فدا کرے۔» آپ نے فرمایا: «اپنے گھر کو لازم پکڑو، اپنی زبان پر قابو رکھو، جس (حق) کو تم جانتے ہو اسے لے لو، اور جس (باطل) کا تم انکار کرتے ہو اسے چھوڑ دو، اپنے خاص معاملے کی فکر کرو، اور عام لوگوں کے معاملے کو چھوڑ دو»۔ اسے نسائی، ابو داؤد وغیرہ نے روایت کیا ہے(6)۔ اور الازہری نے

کہا(7): «مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ»: ان کے درمیان راستہ چھوڑ دیا؛ کہا جاتا ہے: «مَرَجْتُ الدابةَ»: جب تم اسے چرنے کے لیے چھوڑ دو۔

---

(1) طبری نے دونوں قول نقل کیے ہیں 17/470۔ (2) دیکھیے تفسیر رازی 24/100۔ (3) تفسیر مجاہد 2/454، اور اسے طبری نے 17/472 میں نقل کیا ہے، اور اس میں ہے: «اور ایک دوسرے پر بہہ پڑا»۔ (4) الصحاح (مرج)۔ (5) (م) میں: «بما»۔ (6) السنن الکبری للنسائی (9962)، اور سنن ابی داؤد (4343)۔ یہ احمد (6987) کے ہاں بھی ہے۔ (7) ہمیں ان کا قول نہیں ملا، اور اسے زجاج نے معانی القرآن 4/72 میں کہا ہے، دیکھیے الصحاح (مرج)۔

Surah Al-Furqan: Verses 53 - 54 451

Tha'lab said: 'Al-Marj' means to cause to flow. His saying: {He let forth the two seas} means: He made them flow (1). Al-Akhfash said: Some people say: 'Amraja al-bahrayn', similar to 'Maraja'; both 'fa'ala' and 'af'ala' carry the same meaning (2).

{This one is sweet and fresh} means: Sweet and very fresh. {and this one is salt and bitter} means: It contains saltiness and bitterness. It was narrated from Talhah that he recited: "wa hadha milhun"; with a fatha on the 'meem' and a kasra on the 'lam' (3).

{and placed between them a barrier} i.e., a barrier from His power so that neither of them overwhelms the other; as He said in Surah Ar-Rahman: {He let forth the two seas meeting [side by side]. Between them is a barrier [so] neither of them transgresses.} [Verses: 19-20].

{and an unbridgeable partition} i.e., a hidden screen that prevents one from mixing with the other. The 'barzakh' is the barrier, and the 'hijr' is the preventer. Al-Hasan said: It refers to the Persian Sea and the Roman (Mediterranean) Sea (4). Ibn Abbas and Ibn Jubayr said: It means the sea of heaven and the sea of earth (5). Ibn Abbas said: They meet every year and between them is a barrier; a decree from His decrees (6). {and an unbridgeable partition}: It is strictly forbidden for this salty water to be sweetened by the fresh water, or for this fresh water to be salted by the salty water.

His Almighty's saying: {And it is He who has created from water a human being and made him [a relative by] lineage and marriage. And ever is your Lord competent. 54}

In it are two issues:

The first: His Almighty's saying: {And it is He who has created from water a human being} means: He created a human from a drop of fluid (semen). {and made him} i.e., made the human "lineage and marriage". It was said: "from water" is an indication of the origin of creation, in that every living thing is created from water. In this verse is an enumeration of the blessings upon people in...

(1) Mentioned by Al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 11/73 on the authority of Tha'lab from Ibn al-A'rabi. (2) Al-Sahah (mrj). (3) Al-Qira'at al-Shadhah p. 105, and al-Muhtasib 2/124. And al-Muharrar al-Wajiz 4/214. (4) Narrated by Ibn Abi Hatim 8/2708 (15259). (5) Al-Nukat wa al-Uyun 4/150, and the last statement is attributed to Mujahid and Ibn Jubayr. (6) Narrated by Ibn Abi Hatim in a similar way 8/2709 (15269).

सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें 53 - 54 451

थ'लब ने कहा: 'अल-मर्ज' का अर्थ है बहने देना। उनका कहना है: {उसने दो समुद्रों को छोड़ दिया} यानी: उन्हें बहने दिया (1)। अल-अखफश ने कहा: कुछ लोग कहते हैं: 'अमरजा अल-बहरैन', 'मरजा' के समान; 'फ'अल' और 'अफ'अल' दोनों रूपों का एक ही अर्थ है (2)।

{यह एक मीठा और ताज़ा है} यानी: मीठा और बहुत ताज़ा। {और यह एक खारा और कड़वा है} यानी: इसमें खारापन और कड़वाहट है। तल्हा से वर्णित है कि उन्होंने पढ़ा: "वा हाज़ा मिलहुन"; 'मीम' पर फतह और 'लाम' पर कसरा के साथ (3)।

{और उनके बीच एक अवरोध बना दिया} यानी, उसकी शक्ति से एक बाधा ताकि उनमें से कोई भी दूसरे पर हावी न हो; जैसा कि उसने सूरह अर-रहमान में कहा है: {उसने दो समुद्रों को मिला दिया जो एक-दूसरे से मिलते हैं। उनके बीच एक आड़ है जिससे वे आगे नहीं बढ़ते।} [आयत: 19-20]।

{और एक अभेद्य विभाजन} यानी, एक छिपा हुआ परदा जो एक को दूसरे के साथ मिलने से रोकता है। 'बरज़ख' बाधा है, और 'हिज्र' रोकने वाला है। अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है फारस का सागर और रोमन (भूमध्य) सागर (4)। इब्न अब्बास और इब्न जुबैर ने कहा: इसका अर्थ है स्वर्ग का सागर और पृथ्वी का सागर (5)। इब्न अब्बास ने कहा: वे हर साल मिलते हैं और उनके बीच एक बाधा है; उनके आदेशों में से एक आदेश (6)। {और एक अभेद्य विभाजन}: इस खारे पानी के लिए ताज़े पानी से मीठा होना, या इस ताज़े पानी के लिए खारे पानी से खारा होना पूरी तरह से मना (असंभव) है।

ईश्वर का कथन: {और वही है जिसने पानी से एक मनुष्य बनाया और उसे वंश और विवाह के द्वारा [एक रिश्तेदार] बना दिया। और तुम्हारा रब सर्वशक्तिमान है। 54}

इसमें दो मुद्दे हैं:

पहला: ईश्वर का कथन: {और वही है जिसने पानी से एक मनुष्य बनाया} यानी: उसने एक बूंद (वीर्य) से एक मनुष्य बनाया। {और उसे बना दिया} यानी, इंसान को "वंश और विवाह" वाला बना दिया। यह कहा गया है: "पानी से" सृष्टि की उत्पत्ति का संकेत है, कि प्रत्येक जीवित चीज़ पानी से बनाई गई है। इस आयत में लोगों पर दी गई नेमतों की गिनती है...

(1) अल-अज़हरी द्वारा तहज़ीब अल-लुग़ा 11/73 में इब्न अल-अरबी से थ'लब के अधिकार पर उल्लेख किया गया है। (2) अल-सहाह (एमआरजे)। (3) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृष्ठ 105, और अल-

मुहतसिब 2/124। और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/214। (4) इब्न अबी हातिम 8/2708 (15259) द्वारा वर्णित। (5) अल-नुकात व अल-उयून 4/150, और पिछला कथन मुजाहिद और इब्न जुबैर को समर्पित है। (6) इब्न अबी हातिम द्वारा इसी तरह वर्णित 8/2709 (15269)।

سورة الفرقان: آیات 53 - 54 451

ثعلب نے کہا: 'المرج' کے معنی ہیں جاری کرنا۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {دو سمندروں کو اس نے چھوڑ رکھا ہے} یعنی: انہیں جاری کر دیا (1)۔ الاخفش نے کہا: بعض لوگ کہتے ہیں: 'أمرج البحرين' (اس نے دو سمندروں کو چھوڑا)، جیسے 'مرج' (اس نے چھوڑا)؛ 'فَعَلَ' اور 'أَفْعَلَ' دونوں کے ایک ہی معنی ہیں (2)۔

{یہ ایک میٹھا اور پیاس بجھانے والا ہے} یعنی: شیریں اور بہت میٹھا {اور یہ دوسرا کھاری اور کڑوا ہے} یعنی: اس میں نمکینی اور کڑواہٹ ہے۔ طلحہ سے مروی ہے کہ انہوں نے اسے "وَهَذَا مِلِحٌ" پڑھا؛ میم پر فتحہ اور لام پر کسرہ کے ساتھ (3)۔

{اور اس نے ان دونوں کے درمیان ایک آڑ بنا دی} یعنی: اپنی قدرت سے ایک رکاوٹ تاکہ ان میں سے کوئی دوسرے پر غالب نہ آئے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے سورہ رحمن میں فرمایا: {دو سمندروں کو اس نے چھوڑ رکھا ہے کہ باہم مل جائیں۔ ان دونوں کے درمیان ایک آڑ ہے جس سے وہ تجاوز نہیں کر پاتے۔} [آیت: 19-20]۔

{اور ایک سخت روکا ہوا پردہ} یعنی: ایک چھپا ہوا پردہ جو ایک کو دوسرے کے ساتھ خلط ملط ہونے سے روکتا ہے۔ پس برزخ: رکاوٹ ہے، اور حجراً: مانع (روکنے والا) ہے۔ حسن بصری نے کہا: اس سے مراد بحرِ فارس اور بحرِ روم (بحیرہ روم) ہیں (4)۔ ابن عباس اور ابن جبیر نے کہا: اس سے مراد آسمان کا سمندر اور زمین کا سمندر ہے (5)۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ ہر سال ملتے ہیں اور ان کے درمیان ایک برزخ ہے؛ جو اللہ کے فیصلوں میں سے ایک فیصلہ ہے (6)۔ {اور ایک سخت روکا ہوا پردہ}: یعنی یہ قطعاً حرام (ناممکن) ہے کہ یہ نمکین پانی میٹھے پانی سے میٹھا ہو جائے، یا یہ میٹھا پانی نمکین سے کھاری ہو جائے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہی ہے جس نے پانی سے انسان کو پیدا کیا، پھر اسے نسب اور سسرال والا بنا دیا۔ اور آپ کا رب بڑی قدرت والا ہے۔ 54}

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہی ہے جس نے پانی سے انسان کو پیدا کیا} یعنی: نطفے سے ایک انسان پیدا کیا۔ {پس اسے بنا دیا} یعنی: انسان کو "نسب اور سسرال" والا بنا دیا۔ اور کہا گیا ہے کہ "پانی سے" تخلیق کی اصل کی طرف اشارہ ہے کہ ہر جاندار پانی سے پیدا کیا گیا ہے۔ اور اس آیت میں لوگوں پر نعمتوں کا شمار ہے کہ...

(1) الازہری نے تہذیب اللغہ 11/73 میں ثعلب کے واسطے سے ابن الاعرابی سے نقل کیا ہے۔ (2) الصحاح (مرج)۔ (3) القراءات الشاذہ ص 105، اور المحتسب 2/124۔ اور المحرر الوجیز 4/214۔ (4) اسے ابن ابی حاتم نے 8/2708 (15259) میں روایت کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 4/150، اور آخری قول مجاہد اور ابن جبیر کی طرف منسوب ہے۔ (6) اسے ابن ابی حاتم نے اسی طرح روایت کیا ہے 8/2709 (15269)۔

452 Surah Al-Furqan: Verse 54

...their creation after non-existence, and to draw attention to the lesson therein (1). Second: The Almighty's saying: {And He made [him] lineage and affinity [through marriage]} (2). Lineage (Nasab) and affinity (Sihr) are two terms that encompass every kinship between human beings (2). Ibn al-Arabi said (3): Lineage is an expression of the mixing of fluids between (4) male and female in a Sharia-compliant way. If it is through disobedience (sin), it is a mere creation and is not an established lineage. Therefore, his daughter from adultery does not fall under His saying: {Forbidden to you are your mothers and your daughters} [An-Nisa: 23]; because she is not a daughter to him according to the more correct of the two opinions (5) of our scholars, and the more correct of the two opinions in religion. If it is not Sharia-compliant lineage, then it is not Sharia-compliant affinity; thus, adultery does not prohibit the daughter of a mother nor the mother of a daughter (6). What is prohibited by lawful means is not prohibited by unlawful means; because Allah bestowed the blessing of lineage and affinity upon His servants, elevated their status, and attached rulings of lawfulness and prohibition to them. Thus, falsehood does not join them nor equal them.

I say: Jurists differed regarding a man marrying his daughter from adultery, or his sister, or his granddaughter from adultery. A group of them prohibited (7) that, including Ibn al-Qasim, which is the opinion of Abu Hanifa and his companions. Others permitted it, including Abd al-Malik ibn al-Majishun, which is the opinion of al-Shafi'i [with dislike/reprehensibility], and this was previously discussed in "An-Nisa" in detail (8).

Al-Farra' said (9): Lineage: those whom it is not permissible to marry, and affinity: those whom it is permissible to marry (10).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/214. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/214. (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1414. (4) In the manuscript copies: "al-ma'ain" (the two fluids). (5) In (Z): "and his daughter from adultery is not a daughter to him according to the more correct of the two opinions," and the wording is disturbed in (D) and (Z). The established text is from (M) and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi. (6) The wording in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi: "Thus, adultery does not prohibit a daughter to a mother, nor to a mother a daughter." (7) In (Z): "so he prevented/forbade." (8) 6/190-191, and the preceding discussion is in Al-Tamhid 8/191, and what is between brackets is from it.

(9) In his Ma'ani al-Qur'an 2/270. (10) His saying: "and affinity is that whose marriage is permissible" is from (M).

452 सूरा अल-फ़ुरकान: आयत 54

...अस्तित्वहीनता के बाद उनका निर्माण, और उसमें निहित शिक्षा की ओर ध्यान आकर्षित करना (1)। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और उसने उसे वंश और ससुराल का संबंध बनाया}। वंश (नसब) और ससुराल (सिहर) दो ऐसे अर्थ हैं जो मनुष्यों के बीच हर रिश्तेदारी को शामिल करते हैं (2)। इब्न अल-अरबी ने कहा (3): वंश पुरुष और महिला के बीच शरीयत के तरीके से वीर्य के मिलने का नाम है (4)। यदि यह पाप के माध्यम से है, तो यह केवल एक रचना है, और यह एक प्रमाणित वंश नहीं है। इसलिए, व्यभिचार से उत्पन्न उसकी पुत्री अल्लाह के इस कथन के अंतर्गत नहीं आती: {तुम पर तुम्हारी माएँ और तुम्हारी बेटियाँ हराम (वर्जित) कर दी गई हैं} [अन-निसा: 23]; क्योंकि हमारे विद्वानों के दो मतों में से अधिक सही मत के अनुसार वह उसकी बेटी नहीं है (5), और दीन (धर्म) में दो मतों में से यही अधिक सही है। जब यह शरीयत के अनुसार वंश नहीं है, तो शरीयत के अनुसार ससुराल का संबंध भी नहीं है; अतः व्यभिचार किसी माँ की बेटी को या किसी बेटी की माँ को हराम नहीं करता (6)। जो हलाल (वैध) से हराम होता है वह हराम (अवैध) से हराम नहीं होता; क्योंकि अल्लाह ने अपने बंदों पर वंश और ससुराल के संबंधों का उपकार किया है, उनका दर्जा ऊँचा किया है, और उन पर हलाल और हराम के नियम आधारित किए हैं। अतः असत्य उनके साथ नहीं जुड़ सकता और न ही उनके बराबर हो सकता है।

मैं कहता हूँ: न्यायविदों (फ़ुकहा) में इस बात पर मतभेद है कि क्या कोई व्यक्ति अपनी व्यभिचार से उत्पन्न बेटी, या बहन, या पोती से विवाह कर सकता है। उनमें से एक समूह ने इसे हराम (वर्जित) माना है (7), जिनमें इब्न अल-कासिम शामिल हैं, और यही अबू हनीफा और उनके साथियों का मत है। दूसरों ने इसे अनुमति दी है, जिनमें अब्द अल-मलिक इब्न अल-माजीशून शामिल हैं, और यही अल-शफीई का मत है [नापसंदगी के साथ], और यह पहले "अन-निसा" के अध्याय में विस्तार से वर्णित हो चुका है (8)।

अल-फर्रा' ने कहा (9): वंश: वे जिनसे विवाह करना जायज़ नहीं है, और ससुराल (सिहर): वे जिनसे विवाह करना जायज़ है (10)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/214। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/214। (3) अहकाम अल-क़ुरआन 3/1414 में। (4) हस्तलिखित प्रतियों में: "अल-माइन" (दो वीर्य)। (5) (ज़) में: "और व्यभिचार से उसकी बेटी दो मतों में से अधिक सही के अनुसार उसकी बेटी नहीं है," और (द) और (ज़) में

इबारत अस्त-व्यस्त है। प्रमाणित पाठ (म) और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन से है। (6) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन में इबारत है: "अतः व्यभिचार माँ के लिए बेटी को हराम नहीं करता, और न ही बेटी के लिए माँ को।" (7) (ज़) में: "तो मना किया।" (8) 6/190-191, और पिछला कथन अत-तमहीद 8/191 में है, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (9) उनकी मा'आनी अल-क़ुरआन 2/270 में। (10) उनका कहना: "और सिहर वह है जिसका विवाह जायज़ है" (म) से है।

عدم کے بعد ان کا وجود، اور اس میں عبرت پر تنبیہ (۱)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا﴾ (پھر اسے نسب والا اور سسرالی رشتے والا بنا دیا)۔ نسب اور صہر دو ایسے معانی ہیں جو انسانوں کے درمیان ہر قریبی رشتے کو شامل ہیں (۲)۔ ابن العربی نے کہا (۳): نسب شرعی طریقے سے مرد اور عورت کے پانی (نطفہ) کے اختلاط کا نام ہے (۴)؛ چنانچہ اگر یہ گناہ (زنا) کے ذریعے ہو تو یہ محض ایک تخلیق ہوگی، حقیقی نسب نہیں ہوگا۔ اسی لیے اس کے اس قول کے تحت: ﴿حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ﴾ [النساء: ۲۳] اس کی زنا سے پیدا ہونے والی بیٹی داخل نہیں ہوتی؛ کیونکہ ہمارے علماء کے دو اقوال میں سے اصح قول کے مطابق وہ اس کی بیٹی نہیں ہے (۵)، اور دین میں دو اقوال میں سے یہی اصح ہے؛ اور جب شرعی طور پر نسب نہیں ہے تو شرعی طور پر صہری رشتہ بھی نہیں ہے، لہذا زنا نہ ماں کی بیٹی کو حرام کرتا ہے اور نہ بیٹی (۶) की माँ को۔ جو چیز حلال سے حرام ہوتی ہے وہ حرام سے حرام نہیں ہوتی؛ کیونکہ اللہ نے اپنے بندوں پر نسب اور صہر کے ذریعے احسان فرمایا ہے، ان کا مرتبہ بلند کیا ہے، اور ان پر حلت و حرمت کے احکام معلق کیے ہیں، لہذا باطل ان کے ساتھ نہیں مل سکتا اور نہ ان کے برابر ہو سکتا ہے۔

میں کہتا ہوں: فقہاء کا اس شخص کے نکاح کے بارے میں اختلاف ہے جس نے اپنی زنا سے پیدا ہونے والی بیٹی، یا بہن، یا پوتی سے نکاح کیا؛ تو ایک گروہ نے اسے حرام قرار دیا (۷)، جن में ابن القاسم شامل ہیں، اور یہی امام ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب کا قول ہے؛ اور دوسروں نے اسے جائز قرار دیا، جن میں عبدالملک بن الماجشون شامل ہیں، اور یہی امام شافعی کا قول ہے [کراہت کے ساتھ]، اور یہ بات پہلے سورہ "النساء" میں تفصیل سے گزر چکی ہے (۸)۔

فراء نے کہا (٩): نسب وہ ہے جس سے نکاح جائز نہیں، اور صہر وہ ہے جس سے نکاح جائز ہے (١٠)۔

---

(١) المحرر الوجيز ٤ / ٢١٤ ۔ (٢) المحرر الوجيز ٤ / ٢١٤ ۔ (٣) احكام القرآن ٣ / ١٤١٤ میں۔ (٤) خطی نسخوں میں: المائين۔ (٥) (ظ) میں ہے: "اور زنا سے اس کی بیٹی اصح قول کے مطابق اس کی بیٹی نہیں ہے"، اور (د) اور (ز) میں عبارت مضطرب ہے، اور (م) اور ابن العربی کی احکام القرآن سے ثابت ہے۔ (٦) ابن العربی کی احکام القرآن میں عبارت ہے: "پس زنا ماں کو بیٹی پر حرام نہیں کرتا، اور نہ بیٹی کو ماں پر"۔ (٧) (ظ) میں: "پس منع کیا"۔ (٨) ٦ / ١٩٠-١٩١ ، اور سابقہ کلام التمہید ٨ / ١٩١ میں ہے، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (٩) ان کی معانی القرآن ٢ / ٢٧٠ میں۔ (١٠) ان کا قول: "اور صہر وہ جس کا نکاح حلال ہے" (م) سے ہے۔

Surah Al-Furqan: Verse 54 453

Al-Zajjaj said it, and it is the saying of Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) (1). The derivation of 'As-Sihr' (kinship by marriage) is from 'Sahartu ash-shay' (I melted/blended the thing) if you mixed it; so each of the two in-laws has mixed with the other, thus marriages were named 'Sihr' because of people mixing through them (2).

It was said: 'As-Sihr' is kinship through marriage; the wife's relatives are 'al-akhtan' (the in-laws of the husband), and the husband's relatives are 'al-ahma' (the in-laws of the wife). 'Al-Ashar' (plural of sihr) applies generally to all of that; this was said by Al-Asma'i.

Ibn al-A'rabi said: 'Al-Akhtan' are the woman's father, brother, and paternal uncle, as Al-Asma'i said, and 'As-Sihr' is the husband of a man's daughter, his brother, father, and paternal uncle.

Muhammad bin al-Hasan said in the narration of Abu Sulayman al-Juzajani: A man's 'akhtan' are the husbands of his daughters, sisters, paternal aunts, and maternal aunts, and every female mahram (unmarriageable relative) of his. And his 'ashar' are every unmarriageable relative of his wife.

Al-Nahhas said (3): It is preferable regarding 'ashar' that the saying be what Al-Asma'i said, and that it comes from both sides; it is said: 'Sahartu ash-shay', meaning: I mixed it; so each of them has mixed with the other. And it is preferable regarding 'akhtan' what Muhammad bin al-Hasan said for two reasons:

One of them: the Marfu' Hadith (attributed to the Prophet); Muhammad bin Ishaq narrated from Yazid bin Abdullah bin Qusayt, from Muhammad bin Usamah bin Zaid (4), from his father, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "As for you, O Ali, you are my son-in-law (khatani) and the father of my children, and you are of me and I am of you" (5). This indicates that the daughter's husband is a 'khatan'.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/72, and Ibn Atiyyah attributed it to Ali bin Abi Talib in Al-Muharrar al-Wajiz 4/214. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/151. (3) In Ma'ani al-Qur'an 5/39. The previous sayings of Al-Asma'i, Ibn al-A'rabi, and Muhammad bin al-Hasan are from it. (4) In (d) and (z) from Yazid bin Abdullah bin Qusayt from Usamah bin Zaid..., and in (z) from Abu Usamah bin Zaid... The established text is from (m), Ma'ani

al-Qur'an, and sources of Takhrij. (5) Narrated by Ahmad (21777), and Al-Nasa'i in Al-Kubra (8471) at length. Muhammad bin Ishaq is truthful but commits tadlis. Taqrib al-Tahdhib. And he used 'an' (on the authority of) in this Hadith. As for the Prophet's (PBUH) saying to Ali (may Allah be pleased with him): "You are of me and I am of you," it is authentic, narrated by Al-Bukhari (4251) from the Hadith of Al-Bara' bin 'Azib (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत ५४ ४५३

अल-ज़ज्जाज ने यह कहा है, और यह अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन है (१)। 'अस-सिह्र' (ससुराली रिश्तेदारी) शब्द की व्युत्पत्ति 'सहरतु अल-शय' (मैंने चीज़ को मिलाया) से हुई है, यदि आपने उसे मिश्रित किया हो; इसलिए दो ससुरों में से प्रत्येक एक-दूसरे के साथ मिश्रित हो गया है, अतः निकाह (विवाह) को 'सिह्र' कहा गया क्योंकि इसके माध्यम से लोग आपस में मिल जाते हैं (२)।

यह कहा गया है कि: 'अस-सिह्र' विवाह के माध्यम से रिश्तेदारी है; पत्नी के रिश्तेदार 'अल-अख़तान' हैं, और पति के रिश्तेदार 'अल-अहमा' हैं। 'अल-अशहार' (सिह्र का बहुवचन) इन सभी के लिए सामान्य रूप से प्रयुक्त होता है; यह अल-असमी ने कहा था।

इब्न अल-अरबी ने कहा: 'अल-अख़तान' स्त्री के पिता, भाई और चाचा होते हैं, जैसा कि अल-असमी ने कहा, और 'अस-सिह्र' पुरुष की बेटी का पति, उसका भाई, पिता और चाचा है।

मुहम्मद बिन अल-हसन ने अबू सुलेमान अल-जुज़जानी के वर्णन में कहा: एक पुरुष के'अख़तान' उसकी बेटियों, बहनों, बुआओं और मौसियों के पति हैं, और उसकी हर वह महिला रिश्तेदार जिससे विवाह वर्जित (महरम) हो। और उसके'अशहार' उसकी पत्नी के हर वह रिश्तेदार हैं जिनसे उसका निकाह वर्जित हो।

अल-नह़्हास ने कहा (३): 'अशहार' के बारे में यह बेहतर है कि कथन वही हो जो अल-असमी ने कहा, और यह कि यह दोनों पक्षों की ओर से हो; कहा जाता है: 'सहरतु अल-शय', अर्थात्: मैंने इसे मिलाया; तो उनमें से प्रत्येक ने दूसरे के साथ मिश्रण किया है। और 'अख़तान' के बारे में वह बेहतर है जो मुहम्मद बिन अल-हसन ने दो कारणों से कहा है:

उनमें से एक: मरफ़ू हदीस; मुहम्मद बिन इस्हाक़ ने यज़ीद बिन अब्दुल्ला बिन क़ुसैत से, उन्होंने मुहम्मद बिन उसामा बिन ज़ैद (४) से, उन्होंने अपने पिता से वर्णन किया, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जहाँ तक तुम्हारा सवाल है, ऐ अली, तुम मेरे दामाद (ख़तनी) हो और मेरे बच्चों के पिता हो, और तुम मुझसे हो और मैं तुमसे हूँ" (५)। यह इस बात का प्रमाण है कि बेटी का पति 'ख़तन' है।

(१) अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान ४/७२, और इब्न अत्तिया ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२१४ में अली बिन अबी तालिब से जोड़ा है। (२) अल-नुक़त वल-उयून ४/१५१। (३) मा'नी अल-कुरान ५/३९ में। अल-असमी, इब्न अल-अरबी और मुहम्मद बिन अल-हसन के पिछले कथन इसी से हैं। (४) (द) और (ज़) में यज़ीद बिन अब्दुल्ला बिन क़ुसैत से उसामा बिन ज़ैद के माध्यम से..., और (ज़) में अबू उसामा बिन ज़ैद के माध्यम से... स्थापित पाठ (म), मा'नी अल-कुरान और तखरीज के स्रोतों से है। (५) इसे अहमद (२१७७७) ने और अल-नसाई ने अल-कुबरा (८४७१) में विस्तार से निकाला है। मुहम्मद बिन इस्हाक़ सच्चे हैं लेकिन तदलीस करते हैं। तक़रीब अल-तहज़ीब। और उन्होंने इस हदीस में 'अन' का इस्तेमाल किया है। जहाँ तक अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में आप ﷺ के इस कथन का सवाल है: "तुम मुझसे हो और मैं तुमसे हूँ", तो यह सहीह है, इसे बुखारी (४२५१) ने बरा बिन आज़िब (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है।

سورة الفرقان: آیت ۵۴ ۴۵۳

زجاج نے یہ کہا ہے، اور یہ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کا قول ہے (۱)۔ لفظ صہر کا اشتقاق 'صھرت الشیء' سے ہے، یعنی جب میں نے کسی چیز کو خلط ملط کیا؛ پس سسرالی رشتہ داروں میں سے ہر ایک دوسرے کے ساتھ خلط ملط ہو گیا، اسی لیے نکاح کو 'صہر' کا نام دیا گیا؛ کیونکہ اس سے لوگ آپس میں مل جل جاتے ہیں (۲)۔

اور کہا گیا: صہر نکاح کی قرابت ہے؛ پس بیوی کے رشتہ دار 'اختان' ہیں، اور شوہر کے رشتہ دار 'احماء' ہیں۔ اور 'اصہار' ان سب پر عام طور پر بولا جاتا ہے؛ یہ اصمعی کا قول ہے۔

ابن اعرابی نے کہا: 'اختان' عورت کا باپ، اس کا بھائی اور اس کا چچا ہیں، جیسا کہ اصمعی نے کہا، اور 'صہر' آدمی کی بیٹی کا شوہر، اس کا بھائی، باپ اور چچا ہے۔

محمد بن حسن نے ابوسلیمان جوزجانی کی روایت میں کہا: آدمی کے 'اختان' اس کی بیٹیوں، بہنوں، پھوپھیوں اور خالاؤں کے شوہر ہیں، اور اس کی ہر ذی محرم عورت۔ اور اس کے 'اصہار' اس کی بیوی کے ہر ذی محرم رشتہ دار ہیں۔

نحاس (۳) نے کہا: اس بارے میں بہتر بات یہ ہے کہ اصہار کے بارے میں وہ قول ہو جو اصمعی نے کہا، اور یہ کہ وہ دونوں جانب سے ہو؛ کہا جاتا ہے: 'صہرت الشیء'، یعنی: میں نے اسے ملایا؛ پس ان میں سے ہر ایک نے دوسرے کو ملا لیا۔ اور 'اختان' کے بارے میں بہتر بات وہ ہے جو محمد بن حسن نے دو وجوہات کی بنا پر کہی:

ان میں سے ایک: حدیث مرفوع؛ محمد بن اسحاق نے یزید بن عبداللہ بن قسیط سے، انہوں نے محمد بن اسامہ بن زید (۴) سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے

فرمایا: "اے علی! جہاں تک تمہارا تعلق ہے، تم میرے داماد (ختنی) اور میری اولاد کے باپ ہو، اور تم مجھ سے ہو اور میں تم سے ہوں" (۵)۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ بیٹی کا شوہر 'ختن' ہے۔

---

(۱) معانی القرآن للزجاج ۴ / ۷۲، اور ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز ۴ / ۲۱۴ میں علی بن ابی طالب کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴ / ۱۵۱۔ (۳) معانی القرآن ۵ / ۳۹ میں۔ اصمعی، ابن اعرابی اور محمد بن حسن کے سابقہ اقوال اسی سے ہیں۔ (۴) (د) اور (ز) میں یزید بن عبداللہ بن قسیط سے از اسامہ بن زید...، اور (ظ) میں از ابواسامہ بن زید... اور ثابت شدہ متن (م) اور معانی القرآن اور مصادر تخریج سے ہے۔ (۵) اسے احمد (۲۱۷۷۷) اور نسائی نے الکبریٰ (۸۴۷۱) میں تفصیل سے نکالا ہے۔ اور محمد بن اسحاق سچے ہیں لیکن تدلیس کرتے ہیں۔ تقریب التہذیب۔ اور اس حدیث میں 'عن' کا استعمال کیا ہے۔ جہاں تک آپ ﷺ کے علی رضی اللہ عنہ کے بارے میں قول: "تم مجھ سے ہو اور میں تم سے ہوں" کا تعلق ہے، تو یہ صحیح ہے، اسے بخاری (۴۲۵۱) نے براء بن عازب رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔

Page 454 - Surah Al-Furqan: Ayah 54

And the other aspect is that the derivation of 'al-Khatan' (in-law) is from 'khatanahu' (he cut it off); as if the husband has been cut off from his family, and has cut off his wife from her family.

Al-Dahhak said: 'As-Sihr' (kinship by marriage) is relationship through nursing. Ibn Atiyyah said(1): "In my view, this is a misconception caused by the fact that Ibn Abbas said: 'Seven are prohibited through lineage, and five through marriage.' In another narration(2), 'seven through marriage,' referring to the words of Allah Almighty: {Prohibited for you are your mothers, your daughters, your sisters, your paternal aunts, your maternal aunts, your brother's daughters and your sister's daughters}. This is lineage. Then he means by marriage the words of the Almighty: {and your [foster] mothers who nursed you} until His words: {and that you should not have two sisters together [in marriage]} [An-Nisa: 23]. Then he mentioned the 'Muhsanat' (married women). The interpretation of this is that Ibn Abbas meant: prohibited through marriage is what was mentioned with it(3); for he pointed to the greater part, which is marriage, not that nursing is marriage, but rather nursing is equal to lineage; what is prohibited through lineage is also prohibited through nursing according to the traditional Hadith(4) on the subject. And whoever narrated: 'And five are prohibited through marriage,' omitted from the two verses the joining of two sisters and the 'Muhsanat'; and they(5) are the women with husbands."

I say: So Ibn Atiyyah considered nursing along with what preceded as lineage, which is the view of Az-Zajjaj. Abu Ishaq said(6): "Lineage which is not marriage; starts from His words, Exalted be His praise: {Prohibited for you are your mothers} until His words: {and that you should not have two sisters together [in marriage]} [An-Nisa: 23], and 'As-Sihr' (affinity) is the one to whom marriage is permitted(7)."

(1) In 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/215. And Al-Dahhak's aforementioned saying is from it. (2) The saying of Ibn Abbas: 'Seven are prohibited from lineage, and seven from marriage,' mentioned previously in 6/174, and we did not find the wording 'five' from Ibn Abbas; At-Tabari transmitted it in 17/476 from Al-Dahhak. (3) In 'Al-Muharrar al-Wajiz': with what was mentioned with it. (4) Previously 6/179. (5) In (D) and (Z): 'wa min' (and from), and in (Za): 'min' (from). What is established is from (M) and 'Al-Muharrar al-Wajiz'. (6) He is Az-Zajjaj, and his words are in 'Ma'ani al-Qur'an' 4/72. (7) The word: 'yahullu' (is permitted). From (Za).

पृष्ठ 454 - सूरा अल-फ़ुरकान: आयत 54

और दूसरा पहलू यह है कि 'अल-खतन' (ससुराल पक्ष का संबंधी) की उत्पत्ति 'खतनहु' (उसने इसे काट दिया) से हुई है; मानो पति अपने परिवार से कट गया हो, और उसने अपनी पत्नी को उसके परिवार से काट दिया हो।

अल-दह्हाक ने कहा: 'अस-सिह्र' (वैवाहिक संबंध) दूध पिलाने (रज़ाअ) का रिश्ता है। इब्न अतिय्याह ने कहा(1): "मेरे विचार में, यह एक गलतफहमी है जो इस तथ्य के कारण हुई कि इब्न अब्बास ने कहा था: 'वंश (नसब) से सात निषिद्ध हैं, और विवाह (सिह्र) से पाँच।' एक अन्य वर्णन में(2) 'विवाह से सात,' जिसका अर्थ अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द हैं: {तुम्हारे लिए निषिद्ध कर दी गईं तुम्हारी माताएँ तुम्हारी बेटियाँ, तुम्हारी बहनें, तुम्हारी बुआएँ तुम्हारी मौसियाँ, भतीजियाँ और भांजियाँ}। तो यह वंश है। फिर विवाह से उनका तात्पर्य सर्वशक्तिमान के शब्दों से है: {और तुम्हारी वे [दूध पिलाने वाली] माताएँ जिन्होंने तुम्हें दूध पिलाया} से लेकर उनके शब्दों तक: {और यह कि तुम दो बहनों को एक साथ [निकाह में] न रखो} [अन-निसा: 23]। फिर उन्होंने 'मुहसनात' (विवाहित महिलाओं) का उल्लेख किया। इसका अर्थ यह है कि इब्न अब्बास का तात्पर्य था: विवाह से वह निषिद्ध है जिसका उल्लेख इसके साथ किया गया था(3); उन्होंने इसकी महानता की ओर इशारा किया जो कि विवाह है, न कि यह कि दूध पिलाना विवाह है, बल्कि दूध पिलाना वंश के बराबर है; वंश से जो निषिद्ध है, वह हदीस(4) के अनुसार दूध पिलाने से भी निषिद्ध है। और जिसने रिवायत की कि 'विवाह से पाँच निषिद्ध हैं', उसने दोनों आयतों से दो बहनों को एक साथ रखने और 'मुहसनात' को छोड़ दिया; और वे(5) वे महिलाएँ हैं जिनके पति हैं।"

मैंने कहा: तो इब्न अतिय्याह ने दूध पिलाने को पिछले उल्लेख के साथ वंश माना है, जो अल-ज़ज्जाज का मत है। अबू इसहाक ने कहा(6): "वह वंश जो विवाह नहीं है; उनके शब्दों से शुरू होता है, जिनकी स्तुति उच्च है: {तुम्हारे लिए निषिद्ध कर दी गईं तुम्हारी माताएँ} से लेकर उनके शब्दों तक: {और यह कि तुम दो बहनों को एक साथ [निकाह में] न रखो} [अन-निसा: 23], और 'अस-सिह्र' (ससुराल का रिश्ता) वह है जिसके लिए विवाह जायज़(7) है।"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/215 में। और अल-दह्हाक का पूर्वोक्त कथन उसी से है। (2) इब्न अब्बास का कथन: 'वंश से सात निषिद्ध हैं, और विवाह से सात', पहले 6/174 में उल्लेख किया गया है, और हमें इब्न अब्बास से 'पाँच' शब्द नहीं मिले; अत-तबरी ने इसे अल-दह्हाक से 17/476 में

उद्धृत किया है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: जो इसके साथ उल्लेख किया गया था उसके साथ। (4) पिछला 6/179। (5) (द) और (ज़) में: 'व मिन' (और से), और (ज़ा) में: 'मिन' (से)। जो स्थापित है वह (म) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (6) वे अल-ज़ज्जाज हैं, और उनके शब्द उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरआन' 4/72 में हैं। (7) शब्द: 'यहुल्लु' (जायज़ है)। (ज़ा) से।

صفحہ 454 - سورۃ الفرقان: آیت 54

اور دوسرا پہلو یہ ہے کہ 'الخَتَن' (سسرالی رشتہ دار) کا مادہ 'ختنه' (اس نے اسے کاٹ دیا) سے نکلا ہے؛ گویا شوہر اپنے گھر والوں سے منقطع ہو گیا ہے، اور اس نے اپنی بیوی کو اس کے گھر والوں سے الگ کر دیا ہے۔

الضحاک نے کہا: 'الصِّہر' (سسرالی رشتہ) رضاعت کی قرابت ہے۔ ابن عطیہ نے کہا(1): "یہ میرے نزدیک ایک وہم ہے جس کا سبب یہ ہے کہ ابن عباس نے فرمایا: 'نسب سے سات حرام ہیں اور سسرالی رشتے (صہر) سے پانچ۔' ایک دوسری روایت میں(2) ہے کہ 'صہر سے سات'، اس سے ان کی مراد اللہ عزوجل کا یہ فرمان ہے: {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّتُكُمْ وَخَلَتُكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأُخْتِ} (تم پر تمہاری مائیں، تمہاری بیٹیاں، تمہاری بہنیں، تمہاری پھوپھیاں، تمہاری خالائیں، بھتیجیاں اور بھانجیاں حرام کر دی گئی ہیں)۔ تو یہ نسب ہے۔ پھر صہر سے ان کی مراد اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {وَأُمَّهَتُكُمُ الَّتِي أَرْضَعْنَكُمْ} (اور تمہاری وہ مائیں جنہوں نے تمہیں دودھ پلایا) سے لے کر اس کے فرمان {وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ} (اور یہ کہ تم دو بہنوں کو ایک ساتھ نکاح میں جمع کرو) [النساء: 23] تک۔ پھر انہوں نے محصنات (شوہردار عورتوں) کا ذکر کیا۔ اس کا مفہوم یہ ہے کہ ابن عباس کی مراد یہ تھی کہ: صہر سے وہ حرام ہیں جن کا ذکر اس کے ساتھ ہوا(3)، پس انہوں نے ذکر کردہ چیزوں سے اس کی عظمت کی طرف اشارہ کیا جو کہ صہر ہے، نہ یہ کہ رضاعت صہر ہے، بلکہ رضاعت نسب کے برابر ہے؛ نسب سے جو حرام ہوتا ہے وہی رضاعت سے بھی حرام ہوتا ہے جیسا کہ اس بارے میں مروی حدیث(4) سے ثابت ہے۔ اور جس نے یہ روایت کی کہ 'صہر سے پانچ حرام ہیں'، اس نے ان دو آیتوں میں سے دو بہنوں کو جمع کرنے اور محصنات کو ساقط کر دیا؛ اور وہ(5) شوہردار عورتیں ہیں۔

میں کہتا ہوں: پس ابن عطیہ نے رضاعت کو سابقہ ذکر کردہ چیزوں کے ساتھ نسب قرار دیا ہے، اور یہی الزجاج کا قول ہے۔ ابو اسحاق نے کہا(6): "وہ نسب جو صہر نہیں ہے؛ وہ اللہ جل ثناؤہ کے اس قول {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ} سے لے کر {وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ} [النساء: 23] تک ہے، اور 'الصهر' وہ ہے جس کے لیے نکاح حلال(7) ہو۔"

(1) المحرر الوجيز 4 / 215 میں۔ اور الضحاک کا مذکورہ قول اسی سے ہے۔ (2) ابن عباس کا قول: نسب سے سات حرام ہیں، اور صہر سے سات، پیچھے 6 / 174 میں گزر چکا ہے، اور ہمیں ابن عباس سے 'پانچ' کا لفظ نہیں ملا، اور طبری نے اسے 17 / 476 میں الضحاک سے روایت کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز میں: اس کے ساتھ جو ذکر کیا گیا اس کے ساتھ۔ (4) پیچھے 6 / 179۔ (5) (د) اور (ز) میں: 'ومن'، اور (ظ) میں: 'من'۔ اور جو متن میں ہے وہ (م) اور المحرر الوجیز سے ہے۔ (6) وہ الزجاج ہیں، اور ان کی کلام ان کی کتاب 'معانی القرآن' 4 / 72 میں ہے۔ (7) لفظ: 'یحل'۔ (ظ) سے۔

Surah Al-Furqan: Verses 54 - 55 (455)

Ibn Atiyyah said (1): Al-Zahrawi narrated a saying that lineage (nasab) is from the side of the sons, and affinity (sihr) is from the side of the daughters. I said: Al-Nahhas mentioned this saying (2) and said: because affinity occurs from two sides. Ibn Sirin said: This verse was revealed concerning the Prophet ﷺ and Ali (may Allah be pleased with him); because he combined with him lineage and affinity. Ibn Atiyyah said (3): So their gathering is a strengthening of sanctity until the Day of Resurrection. {And your Lord is ever All-Powerful} over whatever He creates as He wills. Allah's saying: {And they worship besides Allah that which does not benefit them nor harms them, and the disbeliever is ever a helper [to Satan] against his Lord. (55)} Allah's saying: {And they worship besides Allah that which does not benefit them nor harms them} When He enumerated the blessings and clarified the perfection of His power, He expressed wonder at the polytheists for associating with Him those who are not capable of benefit or harm, meaning: Allah is the One who created what He mentioned, then these people, due to their ignorance (4), worship besides Him dead, inanimate objects that neither benefit nor harm. {And the disbeliever is ever a helper against his Lord} It was narrated from Ibn Abbas: "the disbeliever" here is Abu Jahl, may Allah curse him (5); and its explanation is that he seeks support through the worship of idols against His [Allah's] allies (6). Ikrimah said: "the disbeliever" is Iblis, who manifested hostility towards his Lord. Matar said (7): "the disbeliever" here is Satan.

(1) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/215. (2) In I'rab al-Quran 3/164. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/215, and what precedes it is from him. (4) In (M): for their ignorance. (5) Narrated similarly by al-Tabari 17/478. Without his saying: "may Allah curse him", which is from (M). (6) The phrase appeared in Al-Nahhas's I'rab al-Quran: "Abu Jahl and his faction because he seeks support through the worship of idols against the allies of his Lord." (7) In (M): Mutarrif. What is established is from the manuscripts and Al-Nahhas's I'rab al-Quran 3/164 and the narration of Ibn Abbas, Ikrimah, and Matar from it.

सूरा अल-फ़ुरकान: आयतें 54 - 55 (455)

इब्न अतिय्या ने कहा (1): अल-ज़हरावी ने एक कथन उद्धृत किया है कि वंश (नसब) पुत्रों की ओर से है, और ससुराल का रिश्ता (सिह्र) पुत्रियों की ओर से है। मैंने कहा: अल-नह्सास ने इस कथन का उल्लेख किया है (2) और कहा: क्योंकि नातेदारी दो पक्षों से होती है। इब्न सीरीन ने कहा: यह आयत नबी ﷺ और अली ؓ के बारे में नाज़िल हुई; क्योंकि उन्होंने उनके साथ वंश और नातेदारी दोनों को जोड़ा। इब्न अतिय्या ने कहा (3): तो उनका साथ कयामत के दिन तक पवित्रता की पुष्टि है। {और आपका रब सब कुछ करने की शक्ति रखता है} वह जो चाहता है उसे पैदा करने पर। अल्लाह का फरमान: {और वे अल्लाह के सिवा ऐसी चीज़ों की इबादत करते हैं जो न उन्हें लाभ पहुँचा सकती हैं और न उन्हें हानि पहुँचा सकती हैं, और काफिर अपने रब के विरुद्ध (शैतान का) सहायक बना रहता है। (55)} अल्लाह का फरमान: {और वे अल्लाह के सिवा ऐसी चीज़ों की इबादत करते हैं जो न उन्हें लाभ पहुँचा सकती हैं और न उन्हें हानि पहुँचा सकती हैं} जब उसने नेमतों को गिनाया और अपनी शक्ति की पूर्णता को स्पष्ट किया, तो उसने मुशरिकों पर आश्चर्य व्यक्त किया कि वे उसके साथ उन्हें शरीक करते हैं जो न लाभ पहुँचाने की शक्ति रखते हैं और न हानि, अर्थात: अल्लाह ही वह है जिसने वह सब पैदा किया जिसका उसने उल्लेख किया, फिर ये लोग अपनी अज्ञानता (4) के कारण उसके सिवा मुर्दा, बेजान चीज़ों की पूजा करते हैं जो न लाभ पहुँचाती हैं और न हानि। {और काफिर अपने रब के विरुद्ध सहायक बना रहता है} इब्न अब्बास से रिवायत है: यहाँ "काफिर" से मुराद अबू जहल है, अल्लाह उस पर लानत करे (5); और इसकी व्याख्या यह है कि वह अपने रब के औलिया (मित्रों) के विरुद्ध मूर्तियों की पूजा के माध्यम से सहायता माँगता है (6)। इकरिमा ने कहा: "काफिर" इबलीस है, जो अपने रब की दुश्मनी पर उतर आया। मटर ने कहा (7): यहाँ "काफिर" शैतान है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 215 में। (2) इराब अल-कुरान 3 / 164 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 215 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (4) (म) में: उनकी अज्ञानता के कारण। (5) इसे अल-तबरी 17 / 478 ने इसी तरह निकाला है। बिना उनके कहे: "अल्लाह उस पर लानत करे", जो (म) से है। (6) यह वाक्यांश नह्सास की इराब अल-कुरान में इस प्रकार आया है: "अबू जहल और उसका गिरोह क्योंकि वह अपने रब के औलिया के विरुद्ध मूर्तियों की पूजा के माध्यम से सहायता माँगता है।" (7) (म) में: मुतर्रिफ़। जो स्थापित है वह हस्तलिपियों और नह्सास की इराब अल-कुरान 3 / 164 और इब्न अब्बास, इकरिमा और मटर की रिवायत से है।

سورہ الفرقان: آیات 54 - 55 (455)

ابن عطیہ (1) نے کہا: الزہراوی نے ایک قول نقل کیا ہے کہ نسب بیٹوں کی طرف سے ہے، اور سسرالی رشتہ (صہر) بیٹیوں کی طرف سے ہے۔ میں نے کہا: النحاس (2) نے اس قول کا ذکر کیا ہے، اور کہا: کیونکہ مصاہرت (سسرالی رشتہ) دو جہتوں سے ہوتی ہے۔ ابن سیرین نے کہا: یہ آیت نبی ﷺ اور علی ؓ کے بارے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ انہوں نے ان کے ساتھ نسب اور صہریت (سسرالی رشتہ) کو جمع کیا۔ ابن عطیہ (3) نے کہا: پس ان کا اجتماع قیامت کے دن تک حرمت کی تاکید ہے۔ {اور تمہارا رب قدرت رکھنے والا ہے} اس پر جو وہ پیدا کرنا چاہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور وہ اللہ کے سوا ایسی چیزوں کی عبادت کرتے ہیں جو نہ انہیں نفع پہنچا سکتی ہیں اور نہ انہیں نقصان پہنچا سکتی ہیں، اور کافر اپنے رب کے خلاف (شیطان کا) مددگار ہے (55)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور وہ اللہ کے سوا ایسی چیزوں کی عبادت کرتے ہیں جو نہ انہیں نفع پہنچا سکتی ہیں اور نہ انہیں نقصان پہنچا سکتی ہیں} جب اس نے نعمتوں کو شمار کیا اور اپنی قدرت کے کمال کو بیان کیا، تو مشرکین پر تعجب کیا کہ وہ اس کے ساتھ انہیں شریک ٹھہراتے ہیں جو نہ نفع پر قادر ہیں اور نہ نقصان پر، یعنی: اللہ ہی وہ ہے جس نے اس کا ذکر کیا جو پیدا کیا، پھر یہ لوگ اپنی جہالت (4) کی وجہ سے اس کے سوا مردہ جمادات کی عبادت کرتے ہیں جو نہ نفع دیتے ہیں اور نہ نقصان۔ {اور کافر اپنے رب کے خلاف مددگار ہے} ابن عباس سے روایت ہے: یہاں "کافر" سے مراد ابو جہل ہے، اللہ اس پر لعنت کرے (5)؛ اور اس کی تشریح یہ ہے کہ وہ اپنے رب کے اولیاء کے خلاف بتوں کی عبادت کے ذریعے مدد حاصل کرتا ہے (6)۔ عکرمہ نے کہا: "کافر" ابلیس ہے، جو اپنے رب کی دشمنی پر ظاہر ہوا۔ مطر (7) نے کہا: یہاں "کافر" سے مراد شیطان ہے۔

(1) المحرر الوجيز 4 / 215 میں۔ (2) إعراب القرآن 3 / 164 میں۔ (3) المحرر الوجيز 4 / 215 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی سے ہے۔ (4) (م) میں: لجہلہم (ان کی جہالت کی وجہ سے)۔ (5) اسے اسی طرح طبری 17 / 478 نے روایت کیا ہے۔ "لعنه الله" کے قول کے بغیر، جو کہ (م) سے ہے۔ (6) یہ عبارت نحاس کی إعراب القرآن میں اس طرح آئی ہے: ابو جہل اور اس کا گروہ کیونکہ وہ اپنے رب کے اولیاء کے خلاف بتوں کی عبادت کے ذریعے مدد حاصل کرتا ہے۔ (7) (م) میں: مطرف۔ جو ثابت ہے وہ قلمی نسخوں اور نحاس کی إعراب القرآن 3 / 164 اور ابن عباس، عکرمہ اور مطر کی روایت سے ہے۔

Al-Hasan said: "A helper" (ظَهيراً) means: an assistant to Satan in acts of disobedience (1). And it is said: the meaning is; the disbeliever was insignificant and humiliated before his Lord, having no value or weight with Him; from the saying of the Arabs: "I threw him behind my back" (ظهرت به), meaning: I put him behind your back and paid no attention to him (2). From this is the saying of the Almighty: "and you have taken Him behind your backs as something neglected" [Hud: 92], meaning: something insignificant. From it is also the saying of Al-Farazdaq: Tamim bin Badr (3), let not my need be behind your back, so that its answer is not difficult for me (4). This is the meaning of Abu Ubaydah's saying: "Zahir" (ظهير) means "Mazhur" (مظهر) (5), meaning: the disbeliever's disbelief is insignificant to Allah Almighty, and Allah treats him with contempt because his disbelief does not harm Him.

It is also said: the disbeliever was over the lord he worshipped; and he is the idol, powerful and dominant, doing with it whatever he wished; because an inanimate object has no power to repel [harm] (6) or bring benefit.

The Almighty's saying: "And We have not sent you except as a bringer of good tidings and a warner. Say, 'I do not ask of you for it any payment except from whoever wills to take to his Lord a way.'"

The Almighty's saying: "And We have not sent you except as a bringer of good tidings and a warner," He means as a bringer of good tidings of Paradise and a warner of Hellfire; and We have not sent you as a guardian or a controller. WWW.NAFSEISLAM.COM "Say, 'I do not ask of you for it any payment,'" meaning for what I have brought to you of the Quran and revelation. And "min" (من) is for emphasis. "Except from whoever wills": but whoever wills; it is a disconnected exception (istithna munqati'), and the meaning is: but whoever wills to...

(1) Narrated by Al-Tabari 17/478. (2) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 3/373, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 6/97. (3) In (M): Qays. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/152, and the verse is in the Diwan of Al-Farazdaq 1/86, and the narration of the verse in it came as: Tamim bin Zayd, let not my need be trivial to you, nor should its answer be difficult for me. (5) Majaz al-Qur'an 2/77. And Al-Tabari also said it in 17/479 and preferred it. (6) After it in (M): harm.

456 सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयतें 55 - 57

अल-हसन ने कहा: "सहायक" (ظَهِيراً) का अर्थ है: अवज्ञा के कार्यों में शैतान का सहायक (1)। और कहा गया है: इसका अर्थ है; काफ़िर (अविश्वासी) अपने रब के सामने तुच्छ और अपमानित था, उसका उसके पास कोई मूल्य या वजन नहीं था; जैसा कि अरब कहते हैं: "मैंने उसे अपनी पीठ के पीछे फेंक दिया" (ظهرت به), जिसका अर्थ है: मैंने उसे आपकी पीठ के पीछे डाल दिया और उस पर कोई ध्यान नहीं दिया (2)। इसी से सर्वशक्तिमान का यह कथन है: "और तुमने उसे अपनी पीठ के पीछे उपेक्षित चीज़ के रूप में ले लिया" [हुद: 92], जिसका अर्थ है: कोई तुच्छ चीज़। इसी से अल-फ़रज़दक़ का यह कथन भी है: तमीम बिन बद्र (3), मेरी ज़रूरत तुम्हारी पीठ के पीछे न हो, ताकि उसका जवाब मेरे लिए कठिन न हो (4)। अबू उबैदा के इस कथन का यही अर्थ है: "ज़हीर" (ظهير) का अर्थ "मज़हूर" (मज़हूर) है (5), जिसका अर्थ है: काफ़िर का कुफ़्र (अविश्वास) अल्लाह तआला के लिए मामूली है, और अल्लाह उसे तुच्छ मानता है; क्योंकि उसका कुफ़्र उसे नुकसान नहीं पहुँचाता।

और यह भी कहा गया है: काफ़िर उस रब पर हावी था जिसकी वह पूजा करता था; और वह मूर्ति है, जो शक्तिशाली और प्रभावी होकर उसके साथ जो चाहे करता था; क्योंकि एक निर्जीव वस्तु में [नुकसान] (6) को टालने या लाभ पहुँचाने की कोई शक्ति नहीं होती।

अल्लाह तआला का कथन: "और हमने तुम्हें केवल शुभ सूचना देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है। कह दो, 'मैं तुमसे इस पर कोई बदला नहीं माँगता, सिवाय इसके कि जो चाहे वह अपने रब की ओर रास्ता अपना ले।'"

अल्लाह तआला का कथन: "और हमने तुम्हें केवल शुभ सूचना देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है," इसका अर्थ है स्वर्ग की शुभ सूचना देने वाला और नर्क की आग से डराने वाला; और हमने तुम्हें वकील या नियंत्रक बनाकर नहीं भेजा है। WWW.NAFSEISLAM.COM "कह दो, 'मैं तुमसे इस पर कोई बदला नहीं माँगता,'" इसका अर्थ है उस पर जो मैं तुम्हारे पास कुरान और वह्य (प्रकाशना) लेकर आया हूँ। और "मिन" (من) ज़ोर देने के लिए है। "सिवाय उसके जो चाहे": लेकिन जो चाहे; यह एक विच्छिन्न अपवाद (istithna munqati') है, और इसका अर्थ है: लेकिन जो चाहे कि...

(1) अल-तबरी 17/478 द्वारा उद्धृत। (2) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/373 में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 6/97 में इसका उल्लेख किया है। (3) (M) में: क़ैस। (4) अल-नुक़त

वल-'उयून 4/152, और यह शेर अल-फ़रज़दक़ के दीवान 1/86 में है, और उसमें शेर का वर्णन इस प्रकार आया है: तमीम बिन ज़ैद, मेरी ज़रूरत तुम्हारे पास तुच्छ न हो, और न ही उसका उत्तर मेरे लिए कठिन हो। (5) मजाज़ अल-कुरान 2/77। अल-तबरी ने इसे 17/479 में भी कहा है और इसे प्राथमिकता दी है। (6) इसके बाद (M) में है: नुकसान।

456 سورة الفرقان: آیات 55 - 57

اور حسن بصری رحمہ اللہ نے کہا: «ظھیراً» یعنی: گناہوں پر شیطان کا مددگار (1)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے؛ اور کافر اپنے رب کے نزدیک حقیر و ذلیل تھا، اس کی کوئی قدر و منزلت نہیں تھی؛ جیسا کہ اہل عرب کہتے ہیں: «ظھرت بہ»، یعنی: میں نے اسے پیٹھ پیچھے ڈال دیا، اور اس کی طرف التفات نہیں کیا (2)۔ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَاءَكُمْ ظِهْرِيًّا﴾ [ہود: 92] یعنی: حقیر سمجھا، اور اسی سے فرزدق کا یہ قول ہے: تمیم بن بدر (3) میری حاجت پشت کے پیچھے نہ ہو جائے، پس اس کا جواب مجھ پر مشکل نہ ہو (4)۔ ابو عبیدہ کے قول کا یہی معنی ہے: «ظھیر» بمعنی «مظھور» (5) ہے، یعنی: کافر کا کفر اللہ تعالیٰ پر آسان (بے وقعت) ہے، اور اللہ تعالیٰ اسے حقیر جانتا ہے؛ کیونکہ اس کا کفر اسے نقصان نہیں پہنچاتا۔

اور کہا گیا ہے: اور کافر اپنے اس رب پر جسے وہ پوجتا تھا؛ اور وہ بت ہے، غالب و قوی تھا، اس کے ساتھ جو چاہتا کرتا تھا؛ کیونکہ جمادات میں نہ دفع [نقصان] (6) کی قدرت ہے اور نہ نفع پہنچانے کی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا * قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلَّا مَن شَاءَ أَن يَتَّخِذَ إِلَى رَبِّهِ سَبِيلًا ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾ جنت کی خوشخبری دینے والا اور آگ سے ڈرانے والا مراد ہے؛ اور ہم نے آپ کو وکیل یا مسلط بنا کر نہیں بھیجا۔

WWW.NAFSEISLAM.COM ﴿قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ﴾ اس سے مراد وہ قرآن اور وحی ہے جو میں تمہارے پاس لایا ہوں۔ اور «من» تاکید کے لیے ہے۔ ﴿إِلَّا مَن شَاءَ﴾: لیکن جو چاہے؛ پس یہ استثنائے منقطع ہے، اور معنی ہے: لیکن جو شخص یہ چاہے---

(1) اسے طبری نے 17/478 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے بغوی نے اپنی تفسیر 3/373 میں اور ابن جوزی نے زاد المسیر 6/97 میں ذکر کیا ہے۔ (3) (م) میں ہے: قیس۔ (4) النکت والعیون 4/152، اور یہ شعر دیوانِ فرزدق 1/86 میں ہے، اور اس میں شعر کی روایت اس طرح آئی ہے: تمیم بن زید، میری ضرورت تمہارے نزدیک حقیر نہ ہو جائے، اور نہ ہی اس کا جواب مجھ پر دشوار ہو۔ (5) مجاز القرآن 2/77۔ اور طبری نے بھی اسے 17/479 میں کہا ہے اور اسے ترجیح دی ہے۔ (6) اس کے بعد (م) میں ہے: ضرر۔

Page 457 Surah Al-Furqan: Verses 56 - 59

...take a path to his Lord by spending his wealth in the way of Allah; so let him spend. It is possible that it is connected [to the previous verse] and a missing possessive is estimated; the estimation would be: "except the reward of whoever wills to take a path to his Lord" by following my religion until he attains the honor of this world and the Hereafter(1). Allah's saying: {And rely upon the Ever-Living who does not die, and exalt [Allah] with His praise. And sufficient is He, with the sins of His servants, as Acquainted (58)}. His saying: {And rely upon the Ever-Living who does not die}. The meaning of reliance (Tawakkul) was mentioned previously in "Al-Imran" and this Surah(2), and that it is the heart's dependence on Allah Almighty in all matters, and that causes are means that He commanded [to be used] without depending on them. {And exalt [Allah] with His praise} meaning: Purify Allah Almighty from what these disbelievers attribute to Him(3) of partners. Exaltation (Tasbeeh) is purification, and it was mentioned previously(4). And it was said: "And exalt" means: pray to Him; and prayer is called Tasbeeh. {And sufficient is He, with the sins of His servants, as Acquainted} i.e., Knowing, so He will recompense them for them. Allah's saying: {He who created the heavens and the earth and what is between them in six days and then established Himself above the Throne - the Most Merciful, so ask about Him one well informed (59)}. His saying: {He who created the heavens and the earth and what is between them in six days and then established Himself above the Throne}. This was mentioned in Al-A'raf(5). And "He who" is in the state of genitive case (khafd) as an attribute to "the Ever-Living". He said: "between them [dual]" and did not say: "between them [plural feminine]"; because He intended the two types, the two kinds, or the two things; like the saying of Al-Qutami(6): "Does it not grieve you that the ropes of Qais and Taghlib have diverged in separation?"

---

(1) See Al-Muharrar al-Wajiz 4/215. (2) 5/290-292, and pp. 386-387 of this volume. (3) In (D) and (M) "describes Him" instead of "attributes to Him", and in (M) "with it" instead of "to Him". (4) 1/412. (5) 9/237. (6) In his Diwan p. 32.

पृष्ठ 457 सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 56 - 59

...अपने रब की ओर जाने वाला मार्ग अपनाए, अल्लाह के मार्ग में अपना धन खर्च करके, अतः उसे खर्च करने दें। यह संभव है कि यह जुड़ा हुआ हो और एक लुप्त शब्द (मुदाफ़) का अनुमान लगाया जाए; अनुमान यह है: "उस व्यक्ति के प्रतिफल को छोड़कर जो अपने रब की ओर जाने वाला मार्ग अपनाना चाहता है" मेरे धर्म का पालन करके जब तक कि वह दुनिया और आख़िरत (1) का सम्मान प्राप्त न कर ले। अल्लाह का कथन: {और उस हमेशा जीवित रहने वाले पर भरोसा करो जिसे कभी मृत्यु नहीं आती, और उसकी प्रशंसा के साथ उसकी पवित्रता का गुणगान करो। वह अपने बंदों के पापों की जानकारी रखने के लिए पर्याप्त है (58)}। उनका कथन: {और उस हमेशा जीवित रहने वाले पर भरोसा करो जिसे कभी मृत्यु नहीं आती}। तवक्कुल (भरोसे) का अर्थ "आल इमरान" और इस सूरह (2) में पहले बताया जा चुका है, और यह कि यह सभी मामलों में अल्लाह तआला पर दिल की निर्भरता है, और यह कि कारण वे माध्यम हैं जिनका उसने बिना उन पर निर्भर हुए उपयोग करने का आदेश दिया है। {और उसकी प्रशंसा के साथ उसकी पवित्रता का गुणगान करो} अर्थात: अल्लाह तआला को उन साझीदारों से पवित्र घोषित करो जो ये काफ़िर उस पर थोपते हैं(3)। तस्बीह (पवित्रता गान) का अर्थ है शुद्धिकरण, और इसका उल्लेख पहले (4) किया जा चुका है। और यह कहा गया: "और तस्बीह करो" यानी: उसके लिए नमाज़ पढ़ो; और नमाज़ को तस्बीह कहा जाता है। {वह अपने बंदों के पापों की जानकारी रखने के लिए पर्याप्त है} यानी: वह सब जानने वाला है, इसलिए वह उन्हें उनके कर्मों का बदला देगा। अल्लाह का कथन: {जिसने आकाशों और धरती को और जो कुछ उनके बीच है छह दिनों में बनाया और फिर वह सिंहासन (अर्श) पर सुशोभित हुआ, वह रहमान है, तो उसके बारे में किसी जानकार से पूछो (59)}। उनका कथन: {जिसने आकाशों और धरती को और जो कुछ उनके बीच है छह दिनों में बनाया और फिर सिंहासन पर सुशोभित हुआ}। इसका उल्लेख अल-अराफ (5) में पहले आ चुका है। और यहाँ "वह जिसने" (अल्लज़ी) "अल-हयी" (जीवित) के विशेषण के रूप में प्रयुक्त हुआ है। उन्होंने कहा: "उन दोनों के बीच" (बयनाहुमा - द्विवचन) और "उनके बीच" (बयनाहुन - स्त्रीलिंग बहुवचन) नहीं कहा; क्योंकि उनका तात्पर्य दो श्रेणियों, दो प्रकारों या दो चीज़ों से था; जैसा कि अल-क़ुतामी (6) का कथन है: "क्या तुम्हें यह दुखी नहीं करता कि क़ैस और तक़लिब की रस्सियाँ अलगाव में टूट गई हैं?"

(1) देखें अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/215। (2) 5/290-292, और इस खंड के पृष्ठ 386-387। (3) (द) और (म) में "उसका वर्णन करता है" के बजाय "उस पर थोपता है", और (म) में "उसके साथ" के बजाय "उसकी ओर"। (4) 1/412. (5) 9/237. (6) उनके दीवान पृष्ठ 32 में।

صفحہ 457 سورۃ الفرقان: آیات 56 - 59

...اپنے رب کی طرف جانے کا راستہ اختیار کرے، اللہ کی راہ میں اپنا مال خرچ کر کے؛ پس اسے خرچ کرنا چاہیے۔ اور یہ ممکن ہے کہ یہ پچھلی آیت سے ملا ہوا ہو اور مضاف کا محذوف مانا جائے؛ تقدیر یہ ہو گی: "بجز اس شخص کے اجر کے جو اپنے رب کی طرف جانے کا راستہ اختیار کرنا چاہتا ہے" میرے دین کی پیروی کر کے یہاں تک کہ وہ دنیا اور آخرت کی عزت پا لے(1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس زندہ جاوید پر بھروسہ کیجیے جسے موت نہیں آئے گی اور اس کی حمد کے ساتھ اس کی تسبیح بیان کیجیے، اور وہ اپنے بندوں کے گناہوں سے باخبر رہنے کے لیے کافی ہے (58)}۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس زندہ جاوید پر بھروسہ کیجیے جسے موت نہیں آئے گی}۔ توکل کے معنی "آل عمران" اور اسی سورہ (2) میں پہلے گزر چکے ہیں، اور وہ یہ کہ تمام معاملات میں اللہ تعالیٰ پر دل کا بھروسہ کرنا ہے، اور یہ کہ اسباب وہ ذرائع ہیں جن کا اس نے حکم دیا ہے بغیر ان پر انحصار کیے ہوئے۔ {اور اس کی حمد کے ساتھ اس کی تسبیح بیان کیجیے} یعنی: اللہ تعالیٰ کو ان شرکا سے پاک قرار دیجیے جو یہ کفار اس کی طرف منسوب کرتے ہیں(3)۔ تسبیح کے معنی پاکی بیان کرنا ہیں، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(4)۔ اور کہا گیا: "اور تسبیح کیجیے" یعنی: اس کے لیے نماز پڑھیے؛ اور نماز کو تسبیح بھی کہا جاتا ہے۔ {اور وہ اپنے بندوں کے گناہوں سے باخبر رہنے کے لیے کافی ہے} یعنی: جاننے والا ہے، پس وہ انہیں ان کا بدلہ دے گا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جس نے آسمانوں اور زمین کو اور جو کچھ ان کے درمیان ہے چھ دنوں میں پیدا کیا پھر وہ عرش پر مستوی ہوا، وہ رحمن ہے، پس اس کے بارے میں کسی باخبر سے پوچھئے (59)}۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جس نے آسمانوں اور زمین کو اور جو کچھ ان کے درمیان ہے چھ دنوں میں پیدا کیا پھر وہ عرش پر مستوی ہوا}۔ اس کا ذکر پہلے سورہ اعراف(5) میں آ چکا

ہے۔ اور لفظ "الذی" یہاں "الحی" کی صفت کے طور پر حالتِ جر میں ہے۔ اور فرمایا: "بینھما" (ان دونوں کے درمیان) اور "بینھن" (ان سب کے درمیان) نہیں فرمایا؛ کیونکہ اس سے مراد دو صنفیں، دو قسمیں اور دو چیزیں ہیں؛ جیسا کہ القطامی (6) کا قول ہے: کیا تمہیں اس بات نے غمزدہ نہیں کیا کہ قیس اور تغلب کی رسیاں قطع ہو کر جدا ہو گئیں؟

---

(1) دیکھیے المحرر الوجیز 4 / 215۔ (2) 290/5 - 292، اور اسی جلد کے صفحات 386-387۔ (3) نسخہ (د) اور (م) میں "یصفہ" (اس کا وصف بیان کرتا ہے) ہے "یضیفہ" (اس کی طرف منسوب کرتا ہے) کی جگہ، اور (م) میں "بہ" ہے "الیہ" کی جگہ۔ (4) 1 / 412۔ (5) 9 / 237۔ (6) ان کے دیوان صفحہ 32 میں۔

458

Surah Al-Furqan: Verse 59

He meant: "the ropes of Taghlib"; so he used the dual form, while "ropes" is plural; because he meant the two things and the two types (1).

{The Most Merciful - so ask about Him one who is informed} Az-Zajjaj said (2): The meaning is: so ask about Him. A group of linguists have reported that the preposition "bi" (with/by) can mean "an" (about); as Allah Almighty said: {A supplicant asked about a punishment bound to happen} [Al-Ma'arij: 1] and the poet said:

Why did you not ask the horses, O daughter of Malik, if you were ignorant of what you did not know (3)

And Imru' al-Qais said (4):

If you ask me about women, I am well-informed about the ailments of women, a physician.

That is: about women, and about what you did not know.

Ali bin Sulayman rejected this and said: The theorists reject that the "bi" means "an"; because this corrupts the meanings (5). [He said: But this is like] the saying of the Arabs: "If you met so-and-so, the lion would meet you by him," meaning: by your meeting him, the lion would meet you; the meaning is: so ask, by your asking Him, one who is informed (6). Likewise, Ibn Jubayr said: The "Informed One" is Allah Almighty: so "Khabiran" (informed one) is in the accusative case as the object of the asking (7).

I say: Az-Zajjaj's statement can be interpreted in a good way, which is that the "Informed One" is other than Allah, meaning: ask about Him someone informed, i.e., knowledgeable about Him, i.e., about His attributes and names.

---

(1) Tafsir al-Tabari 17/480, and the previous verse in it. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" by him 4/73. (3) "Ma'ani al-Qur'an" by al-Nahhas 5/42, and the verse is by 'Antarah, and it is in his Diwan p. 25. (4) Thus in the copies. The verse is by 'Alqamah bin 'Abada as in "Ta'wil Mushkil al-Qur'an" p. 427, and "Adab al-Katib" p. 508. (5) After it in (Za) from it, and the phrase came in (Meem): because in this is a corruption of meanings. (6) "Ma'ani al-Qur'an" by al-Nahhas 5/42. And what preceded between brackets is from

it. (7) See "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/216, and the statement of Ibn Jubayr was recorded by al-Tabari 17/481.

458

सूरह अल-फ़ुरकान: आयत 59

उसका अर्थ था: "तग़लिब की रस्सियाँ"; इसलिए उसने द्विवचन का उपयोग किया, जबकि "रस्सियाँ" बहुवचन है; क्योंकि उसका अर्थ दो चीज़ों और दो प्रकारों से था (1)।

{रहमान (अत्यंत दयावान) - तो उसके बारे में किसी जानकार से पूछो} अज़-ज़ज्जाज ने कहा (2): अर्थ है: तो उसके बारे में पूछो। भाषाविदों के एक समूह ने उल्लेख किया है कि "बी" (से/के द्वारा) अव्यय "अन" (के बारे में) के अर्थ में हो सकता है; जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {एक माँगने वाले ने आने वाले अज़ाब (दंड) के बारे में पूछा} [अल-मआरिज: 1] और कवि ने कहा:

हे मालिक की बेटी, तुमने घोड़ों से क्यों नहीं पूछा, यदि तुम उस चीज़ से अनभिज्ञ थीं जिसे तुम नहीं जानती थीं (3)

और इमरु अल-क़ैस ने कहा (4):

यदि तुम मुझसे महिलाओं के बारे में पूछती हो, तो मैं महिलाओं की बीमारियों का जानकार, एक चिकित्सक हूँ।

अर्थात्: महिलाओं के बारे में, और उस चीज़ के बारे में जिसे तुम नहीं जानती थीं।

अली बिन सुलेमान ने इसका खंडन किया और कहा: विद्वान इस बात से इनकार करते हैं कि "बी" का अर्थ "अन" हो सकता है; क्योंकि इसमें अर्थों का बिगाड़ है (5)। [उन्होंने कहा: लेकिन यह उसी तरह है] जैसे अरबों का कहना है: "यदि तुम फलां व्यक्ति से मिलते, तो शेर तुमसे उससे मिलता," यानी: तुम्हारे उससे मिलने के कारण शेर तुमसे मिलता; अर्थ यह है: तो अपने उससे पूछने के द्वारा किसी जानकार से पूछो (6)। इसी तरह, इब्न ज़ुबैर ने कहा: "ख़बीर" (जानकार) अल्लाह सर्वशक्तिमान है: तो "ख़बीरन" पूछने की क्रिया के कर्म (object) के रूप में कर्म कारक (accusative case) में है (7)।

मैंने कहा: अज़-ज़ज्जाज का कथन एक अच्छे तरीके से समझा जा सकता है, और वह यह है कि "ख़बीर" अल्लाह के अलावा कोई और हो सकता है, यानी: उसके बारे में किसी जानकार से पूछो, यानी: उसके बारे में जानने वाले से, यानी: उसके गुणों और नामों के बारे में।

(1) तफसीर अल-तबरी 17/480, और उसमें पिछला शेर। (2) उनकी पुस्तक "मआनी अल-क़ुरान" 4/73 में। (3) अन-नहहास की "मआनी अल-क़ुरान" 5/42, और शेर अंतरा का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 25 में है। (4) प्रतियों में ऐसा ही है। शेर अलक़मा बिन आबदा का है जैसा कि "तावील मुश्किल अल-क़ुरान" पृष्ठ 427, और "अदब अल-कातिब" पृष्ठ 508 में है। (5) इसके बाद (ज़) में उससे, और वाक्यांश (म) में आया: क्योंकि इसमें अर्थों का बिगाड़ है। (6) अन-नहहास की "मआनी अल-क़ुरान" 5/42। और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/216 देखें, और इब्न ज़ुबैर का कथन अल-तबरी 17/481 द्वारा उद्धृत किया गया है।

٤٥٨

سورة الفرقان: آیت ٥٩

مراد ہے: تغلب کی رسیاں؛ چنانچہ اس نے تثنیہ استعمال کیا، جبکہ "حبال" (رسیاں) جمع ہے؛ کیونکہ اس کی مراد دو چیزیں اور دو اقسام تھیں (١)۔

﴿الرَّحْمَٰنُ فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيرًا﴾ الزجاج نے کہا (٢): معنی ہے: پس اس کے بارے میں پوچھو۔ اہل لغت کی ایک جماعت نے یہ نقل کیا ہے کہ "باء" "عن" کے معنی میں ہوتا ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿سَأَلَ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ﴾ [المعارج: ١] (ایک مانگنے والے نے واقع ہونے والے عذاب کے بارے میں پوچھا) اور شاعر نے کہا:

اے مالک کی بیٹی، تم نے گھوڑوں سے کیوں نہ پوچھا، اگر تم اس بات سے ناواقف تھیں جو تم نہیں جانتی تھیں (٣)

اور امرؤ القیس نے کہا (٤):

اگر تم مجھ سے عورتوں کے بارے میں پوچھو گے تو میں عورتوں کی بیماریوں کا جاننے والا، ایک طبیب ہوں۔

یعنی: عورتوں کے بارے میں، اور اس کے بارے میں جو تم نہیں جانتی تھیں۔

علی بن سلیمان نے اس کا انکار کیا اور کہا: اہل نظر اس بات کا انکار کرتے ہیں کہ "باء" "عن" کے معنی میں ہو؛ کیونکہ اس میں معانی کا بگاڑ ہے (٥)، [کہا: لیکن یہ اس طرح ہے] جیسے عربوں کا قول: "اگر تم فلاں سے ملتے تو شیر تم سے اس کے ذریعے ملتا،" یعنی: تمہارے اس سے ملنے کی وجہ سے شیر تم سے ملتا؛ معنی یہ ہے: پس اپنے اس سے سوال کرنے کے ذریعے

کسی باخبر سے پوچھو (٦)۔ اسی طرح ابن جبیر نے کہا: "خبیر" (باخبر) اللہ تعالیٰ ہے: چنانچہ "خبیراً" سوال کے مفعول بہ ہونے کی بنا پر حالتِ نصب میں ہے (٧)۔

میں کہتا ہوں: زجاج کا قول ایک اچھے پہلو پر نکلتا ہے، اور وہ یہ ہے کہ خبیر اللہ کے سوا کوئی اور ہو، یعنی: اس کے بارے میں کسی خبیر (جانکار) سے پوچھو، یعنی: اس کے بارے میں جاننے والے سے، یعنی: اس کی صفات اور اس کے ناموں کے بارے میں۔

---

(١) تفسیر الطبری ١٧/ ٤٨٠، اور اس میں سابقہ شعر۔ (٢) ان کی کتاب "معانی القرآن" ٤/ ٧٣ میں۔ (٣) نحاس کی "معانی القرآن" ٥/ ٤٢، اور شعر عنترہ کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ٢٥ میں ہے۔ (٤) نسخوں میں اسی طرح ہے۔ اور شعر علقمہ بن عبدہ کا ہے جیسا کہ "تاویل مشکل القرآن" ص ٤٢٧، اور "ادب الکاتب" ص ٥٠٨ میں ہے۔ (٥) اس کے بعد (ظ) میں اس سے، اور عبارت (م) میں آئی: کیونکہ اس میں معانی کا بگاڑ ہے۔ (٦) نحاس کی "معانی القرآن" ٥/ ٤٢۔ اور جو کچھ قوسین کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔ (٧) المحرر الوجیز ٤/ ٢١٦ دیکھیں، اور ابن جبیر کا قول طبری نے ١٧/ ٤٨١ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Furqan: Verses 59 - 60 Page: 459

And it was said: The meaning is: "Ask about Him one well-informed," so it is in the accusative case (nasb) as a circumstantial adverb (hal) from the implicit pronoun 'him'. Al-Mahdawi said: It is not suitable as a 'hal' because the 'hal' must either be from the questioner or the one questioned. It is not correct for it to be a 'hal' from the subject (the questioner) because the well-informed one does not need to ask anyone else. Nor can it be from the object (the one questioned) because the one being asked about—who is the Most Merciful—is always well-informed, and the 'hal' in most cases is something that changes and moves; unless it is taken as an emphatic 'hal', like: ﴿وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا﴾ [Al-Baqarah: 91], then it is permissible(1).

As for ﴿الرَّحْمَنُ﴾ (Ar-Rahman), there are three ways for it to be in the nominative case (marfu'): it could be a substitute (badal) for the implicit pronoun in "is-tawa" (He established Himself). It is permissible for it to be nominative with the meaning: "He is the Most Merciful." It is also permissible for it to be nominative as a subject (mubtada'), and its predicate (khabar) would be: "so ask about Him one well-informed." It is also permissible for it to be in the genitive case (khafd/jarr), with the meaning: "and trust in the Living who does not die, the Most Merciful"; it would be an adjective (na't). And it is permissible for it to be in the accusative case (nasb) for the purpose of praise(2).

The word of Allah the Exalted: ﴿And when it is said to them, "Prostrate to the Most Merciful," they say, "And what is the Most Merciful? Shall we prostrate to that which you order us?" And it increases them in aversion. 60﴾

The word of Allah the Exalted: ﴿And when it is said to them, "Prostrate to the Most Merciful,"﴾ i.e., to Allah the Exalted. ﴿They say, "And what is the Most Merciful?"﴾ by way of denial and amazement, meaning: we do not know any "Rahman" except the Rahman of Al-Yamamah, referring to Musaylimah the Liar(3).

Judge Abu Bakr ibn al-Arabi claimed that they were only ignorant of the attribute, not the one described, and he used as evidence for this their words: ﴿And what is the Most Merciful?﴾ and they did not say: "And who is the Most Merciful?" Ibn al-Hassar said: It is as if he—may Allah have mercy on him—did not read the other verse: ﴿while they disbelieve in the Most Merciful﴾(4) [Ar-Ra'd: 30].

Footnotes: (1) Similar speech is in Mushkil I'rab al-Qur'an 2/523-524. What preceded in brackets is from it. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/165, and see Mushkil I'rab al-

Qur'an. (3) Tafsir al-Baghawi 3/374. (4) The statements of Ibn al-Arabi and Ibn al-Hassar preceded in 1/160.

सूरा अल-फ़ुरकान: आयतें 59 - 60 पृष्ठ: 459

और कहा गया: अर्थ यह है: उसके बारे में किसी जानकार से पूछो, तो यह छिपे हुए 'हा' सर्वनाम से 'हाल' (परिस्थिति) होने के कारण कर्म कारक (मंसूब) में है। अल-महदवी ने कहा: यह 'हाल' के रूप में उचित नहीं है क्योंकि 'हाल' या तो पूछने वाले (सैल) से होना चाहिए या जिससे पूछा गया (मसल) उससे। और इसका कर्ता (सैल) से 'हाल' होना सही नहीं है; क्योंकि जानकार को किसी और से पूछने की आवश्यकता नहीं होती। और न ही यह कर्म (मफऊल) से हो सकता है; क्योंकि जिसके बारे में पूछा जा रहा है - जो कि 'रहमान' (परम दयालु) है - वह हमेशा जानकार है, और 'हाल' अक्सर बदलता रहता है; सिवाय इसके कि इसे 'हाल मुअक्कदा' (निश्चित स्थिति) माना जाए; जैसे: ﴿وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا﴾ [अल-बकराह: 91], तब यह मान्य होगा(1)।

रहा शब्द ﴿الرَّحْمَنُ﴾ (अर-रहमान), तो इसके कर्ता कारक (रफा) में होने के तीन रूप हैं: यह «اسْتَوَى» (इस-तवा) में छिपे हुए सर्वनाम का 'बदल' (विकल्प) हो। और इस अर्थ में भी कर्ता कारक में हो सकता है कि: वह रहमान है। और यह 'मुब्तदा' (विषय) होने के कारण भी कर्ता कारक में हो सकता है, और इसका 'खबर' (विधेय) «فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيراً» होगा। और इसका 'जर' (संबध कारक) भी मान्य है, इस अर्थ में: और उस जीवित पर भरोसा करो जो मरता नहीं है, जो रहमान है; यह विशेषण (नअत) होगा। और प्रशंसा (मदह) के लिए इसका कर्म कारक (नसब) भी मान्य है(2)।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا وَزَادَهُمْ نُفُورًا 60﴾

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ﴾ अर्थात: अल्लाह तआला को। ﴿قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ﴾ इनकार और आश्चर्य के रूप में, यानी: हम 'यमामा के रहमान' के अलावा किसी रहमान को नहीं जानते, उनका तात्पर्य मुसैलमा कज़्ज़ाब से था(3)।

काज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने दावा किया कि वे केवल गुण (सिफ़त) से अनभिज्ञ थे, न कि जिसके गुण बताए गए (मौसूफ़) उससे, और उन्होंने इसके लिए उनके शब्दों ﴿وَمَا الرَّحْمَنُ﴾ (और रहमान क्या है) से प्रमाण दिया, उन्होंने यह नहीं कहा था: "और रहमान कौन है"। इब्न अल-हस्सार ने कहा: ऐसा लगता है जैसे उन्होंने - अल्लाह उन पर दया करे - दूसरी आयत नहीं पढ़ी: ﴿وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ﴾ (और वे रहमान का इनकार करते हैं)(4) [अर-रअद: 30]।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) इसी तरह की बात 'मुश्किल एअराब अल-कुरान' 2/523-524 में है। कोष्ठक में दिया गया हिस्सा वहीं से है। (2) 'एअराब अल-कुरान' अन-नहहास द्वारा 3/165, और 'मुश्किल एअराब अल-कुरान' देखें। (3) तफ़सीर बग़वी 3/374। (4) इब्न अल-अरबी और इब्न अल-हस्सार के कथन पहले 1/160 में आ चुके हैं।

سورة الفرقان: آیات 59 - 60 ص: 459

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: اس کے بارے میں کسی باخبر سے پوچھ، پس یہ 'ہاء' ضمیر سے 'حال' ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ مہدوی نے کہا: یہ حال کے طور پر مناسب نہیں ہے، کیونکہ حال یا تو سائل (پوچھنے والے) سے ہو گی یا مسؤول (جس سے پوچھا گیا) سے۔ اور اس کا فاعل (سائل) سے حال ہونا درست نہیں ہے؛ کیونکہ باخبر کو کسی اور سے پوچھنے کی ضرورت نہیں ہوتی۔ اور یہ مفعول سے بھی نہیں ہو سکتا؛ کیونکہ جس کے بارے میں پوچھا جا رہا ہے - اور وہ 'الرحمن' ہے - وہ ہمیشہ باخبر ہے، جبکہ حال اکثر اوقات بدلنے والی اور منتقل ہونے والی صفت ہوتی ہے؛ سوائے اس کے کہ اسے 'حالِ مؤکدہ' (تاکیدی حال) مانا جائے؛ جیسے: ﴿وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا﴾ [البقرہ: 91]، تو یہ جائز ہو گا (1)۔

رہی بات لفظ ﴿الرَّحْمَنُ﴾ کی، تو اس کے رفع (پیش) کی تین صورتیں ہیں: یہ «اسْتَوَى» میں موجود ضمیر سے 'بدل' ہو۔ اور اس معنی میں بھی مرفوع ہو سکتا ہے کہ: وہ رحمن ہے۔ اور یہ 'مبتدا' ہونے کی وجہ سے بھی مرفوع ہو سکتا ہے، اور اس کی خبر «فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيراً» ہو گی۔ اور اس کا 'جر' (زیر) بھی جائز ہے، اس معنی میں: اور اس زندہ پر توکل کرو جو مرتا نہیں ہے، جو رحمن ہے؛ یہ صفت (نعت) ہو گی۔ اور مدح (تعریف) کی وجہ سے اس کا 'نصب' (زبر) بھی جائز ہے (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا وَزَادَهُمْ نُفُورًا 60﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ کو۔ ﴿قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ﴾ انکار اور تعجب کے طور پر، یعنی: ہم 'رحمن الیمامہ' کے علاوہ کسی رحمن کو نہیں جانتے، ان کی مراد مسیلمہ کذاب تھی (3)۔

قاضی ابوبکر بن العربی کا دعویٰ ہے کہ وہ صرف صفت سے ناواقف تھے نہ کہ موصوف سے، اور انہوں نے اس پر ان کے قول ﴿وَمَا الرَّحْمَنُ﴾ (اور رحمن کیا ہے) سے استدلال کیا، انہوں نے یہ نہیں کہا تھا: "ومن الرحمن" (اور رحمن کون ہے)۔ ابن الحصار نے کہا: گویا انہوں نے - اللہ ان پر رحم کرے - دوسری آیت نہیں پڑھی: ﴿وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمَنِ﴾ (اور وہ رحمن کا انکار کرتے ہیں) (4) [الرعد: 30]۔

حواشی: (1) اسی طرح کی گفتگو 'مشکل اعراب القرآن' 2/523-524 میں ہے۔ بریکٹ میں دیا گیا حصہ وہیں سے ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3/165، اور دیکھئے 'مشکل اعراب القرآن'۔ (3) تفسیر بغوی 3/374۔ (4) ابن العربی اور ابن الحصار کے اقوال پہلے 1/160 میں گزر چکے ہیں۔

460 Surat Al-Furqan: Verses 60 - 61 {Shall we prostrate to what you command us?} This is the reading of the Medinan and Basran scholars (1), meaning: to what you, O Muhammad, command us. This was chosen by Abu Ubayd and Abu Hatim. Al-A'mash, Hamzah, and Al-Kisa'i read it as: "He commands us" with a 'ya'. They mean the Most Merciful; this is how Abu Ubayd interpreted it, saying: If they had acknowledged that the Most Merciful commands them, they would not have been disbelievers. Al-Nahhas said (2): It is not necessary to interpret the Kufans' reading with this remote interpretation, but the preferred interpretation for them is: {Shall we prostrate to what the Prophet (ﷺ) commands us?}; so the reading would be correct on this basis, even if the first reading is clearer and more accessible (3). {And it increased them in aversion} meaning: the saying of the one who said to them, 'Prostrate to the Most Merciful,' increased their aversion to the religion. Sufyan Al-Thawri used to say regarding this verse: 'O My God, increase my submissiveness to You just as it increased Your enemies in aversion.' The saying of the Most High: {Blessed is He who has placed in the sky constellations and has placed therein a lamp and a luminous moon.} His saying (Exalted is He): {Blessed is He who has placed in the sky constellations} meaning: stations; this has been mentioned before (4). {And has placed therein a lamp} Ibn Abbas said (5): It means the sun; its equivalent is: {And made the sun a lamp} [Nuh: 16]. The general reading is: 'sirājan' (a lamp) in the singular. Hamzah and Al-Kisa'i read it as: 'surujan' (lamps) (6), meaning the great luminous stars. The first reading, according to Abu Ubayd, is preferred because it...

---

(1) Read: 'ta'muranā' with a 'ta', from the seven: Nafi', Ibn Kathir, Abu Amr, Ibn Amir, and Asim. Al-Sab'ah p. 466, and Al-Taysir p. 164. (2) In his I'rab al-Qur'an 3/165. And what precedes it is from him. (3) In (m): 'tanāwulan'. Al-Tabari (may Allah have mercy on him) said in his Tafsir 17/482 after mentioning the two readings: 'The correct view regarding this is that they are two widespread and well-known readings; scholars of recitation have read both, so whichever one the reciter uses, he is correct.' (4) 12/186. (5) Mentioned from Ibn Abbas by Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/166, and narrated by Al-Tabari 17/484 from Qatada. (6) Al-Sab'ah p. 466, and Al-Taysir p. 164.

460 सूरा अल-फ़ुरक़ान: आयत 60 - 61 {क्या हम उसे सजदा करें जिसका तू हमें हुक्म देता है?} यह मदीना और बसरा के विद्वानों का पाठ (क़िरात) है (1), यानी: जिसका हुक्म आप हमें देते हैं, ऐ मुहम्मद। इसे अबू उबैद और अबू हातिम ने चुना है। अल-आमश, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे 'या' के साथ पढ़ा है: "वह हमें हुक्म देता है"। उनका मतलब रहमान (अत्यंत दयालु) से है; अबू उबैद ने इसकी इसी तरह व्याख्या की है, उन्होंने कहा: अगर उन्होंने स्वीकार कर लिया होता कि रहमान उन्हें हुक्म देता है, तो वे काफिर नहीं होते। अल-नह़्हास ने कहा (2): कूफ़ा वालों के पाठ की यह दूर की व्याख्या करना आवश्यक नहीं है, बल्कि उनके लिए बेहतर व्याख्या यह है: {क्या हम उसे सजदा करें जिसका नबी (ﷺ) हमें हुक्म देते हैं?}; इस आधार पर यह पाठ सही होगा, भले ही पहला पाठ अधिक स्पष्ट और सुलभ हो (3)। {और इसने उनकी नफरत (विमुखता) बढ़ा दी} यानी: कहने वाले के इस कथन ने कि 'रहमान को सजदा करो', धर्म के प्रति उनकी नफरत बढ़ा दी। सुफ़यान अल-ज़ौरी इस आयत के बारे में कहा करते थे: 'ऐ मेरे ईश्वर, मेरे अंदर तेरे लिए आज़िज़ी और समर्पण उतना ही बढ़ा दे जितना कि तेरे दुश्मनों में विमुखता बढ़ी है।' अल्लाह तआला का फ़रमान: {बड़ी बरकत वाला है वह जिसने आसमान में बुर्ज (नक्षत्र) बनाए और उसमें एक चिराग और एक चमकता हुआ चाँद रखा।} अल्लाह तआला का फ़रमान: {बड़ी बरकत वाला है वह जिसने आसमान में बुर्ज (नक्षत्र) बनाए} यानी: मंजिलें; इसका ज़िक्र पहले आ चुका है (4)। {और उसमें एक चिराग रखा} इब्न अब्बास ने कहा (5): इसका अर्थ सूरज है; इसी के समान है: {और सूरज को एक चिराग बनाया} [नूह: 16]। आम पाठ 'सिराजन' (एक चिराग) एकवचन में है। हमज़ा और अल-किसाई ने इसे 'सुरुजन' (चिरागों) (6) पढ़ा है, जिससे उनका तात्पर्य बड़े चमकते सितारे हैं। अबू उबैद के अनुसार पहला पाठ ही बेहतर है; क्योंकि...

---

(1) 'ता' के साथ 'ता'मुरना' पढ़ा, सात पाठकों में से: नाफ़े इब्न कसीर, अबू अम्र, इब्न आमिर और आसिम। अल-सबअ़ पृ. 466, और अल-तयसीर पृ. 164। (2) उनकी पुस्तक एराबुल कुरान 3/165 में। और इससे पहले वाला हिस्सा भी उन्हीं का है। (3) (म) में: 'तनावलन'। इमाम तबरी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने अपनी तफ़सीर 17/482 में दोनों पाठों का ज़िक्र करने के बाद कहा: 'इस बारे में सही बात यह है कि ये दोनों प्रसिद्ध और स्थापित पाठ हैं, पाठ के विद्वानों ने इनमें से प्रत्येक को पढ़ा है, इसलिए पाठक जिस भी तरीके से पढ़े, वह सही है।' (4) 12/186. (5) अल-नह़्हास ने एराबुल कुरान 3/166 में इब्न अब्बास से इसका उल्लेख किया है, और तबरी ने 17/484 में क़तादा से इसे उद्धृत किया है। (6) अल-सबअ़ पृ. 466, और अल-तयसीर पृ. 164।

460 سورة الفرقان: الآيتان 60 - 61 ﴿أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا﴾ (کیا ہم اسے سجدہ کریں جس کا تو ہمیں حکم دیتا ہے؟) یہ اہل مدینہ اور اہل بصرہ کی قرات ہے (1)، یعنی: جس کا حکم آپ ہمیں دیتے ہیں اے محمد۔ اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے پسند کیا ہے۔ اور الاعمش، حمزہ اور الکسائی نے اسے 'یاء' کے ساتھ پڑھا ہے: «یَأْمُرُنَا»۔ ان کی مراد رحمن ہے؛ ابو عبید نے اس کی یہی تاویل کی ہے، انہوں نے کہا: اگر وہ اقرار کر لیتے کہ رحمن انہیں حکم دیتا ہے تو وہ کافر نہ ہوتے۔ چنانچہ النحاس نے کہا (2): اہل کوفہ کی قرات کی یہ دور از کار تاویل کرنا ضروری نہیں ہے، بلکہ ان کے لیے اولیٰ تاویل یہ ہے کہ: کیا ہم اسے سجدہ کریں جس کا حکم ہمیں نبی ﷺ دیتے ہیں؟؛ پس اس بنیاد پر یہ قرات صحیح ہو جاتی ہے، اگرچہ پہلی قرات زیادہ واضح اور قریب الفہم ہے (3)۔ ﴿وَزَادَهُمْ نُفُورًا﴾ یعنی: کہنے والے کے اس قول نے کہ 'رحمن کو سجدہ کرو'، ان کی دین سے نفرت میں اضافہ کر دیا۔ سفیان ثوری اس آیت کے بارے میں کہا کرتے تھے: 'اے میرے اللہ، میرے اندر تیرے لیے اتنی عاجزی پیدا کر دے جتنی تیرے دشمنوں میں نفرت بڑھی ہے۔' اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَجًا وَقَمَرًا مُّنِيرًا ﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا﴾ یعنی: منزلیں؛ ان کا ذکر پہلے گزر چکا ہے (4)۔ ﴿وَجَعَلَ فِيهَا سِرَجًا﴾ ابن عباس نے کہا (5): اس سے مراد سورج ہے؛ اس کی نظیر یہ ہے: ﴿وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا﴾ [نوح: 16]۔ اور عام قرات «سِرَاجاً» واحد کے ساتھ ہے۔ حمزہ اور الکسائی نے «سُرُجاً» (6) پڑھا ہے، ان کی مراد بڑے چمکدار ستارے ہیں۔ ابو عبید کے نزدیک پہلی قرات زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ وہ...

---

(1) 'تاء' کے ساتھ 'تأمرنا' پڑھا، سات قراء میں سے: نافع، ابن کثیر، ابو عمرو، ابن عامر اور عاصم۔ السبعۃ ص 466، اور التیسیر ص 164۔ (2) ان کی کتاب اعراب القرآن 3/ 165 میں۔ اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی کا ہے۔ (3) (م) میں: «تناولاً»۔ طبری رحمہ اللہ نے اپنی تفسیر

17/ 482 میں دونوں قراتوں کے ذکر کے بعد کہا: اس بارے میں صحیح بات یہ ہے کہ یہ دونوں مشہور اور رائج قراتیں ہیں، قراء میں سے علماء نے ان میں سے ہر ایک کے مطابق پڑھا ہے، لہذا قاری جس قرات کے مطابق بھی پڑھے وہ درست ہے۔ (4) 12/ 186۔ (5) اسے ابن عباس سے النحاس نے اعراب القرآن 3/ 166 میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے 17/ 484 میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ (6) السبعۃ ص 466، اور التیسیر ص 164۔

Surah Al-Furqan: Verses 61 - 62 461

He interpreted "as-suruj" (the lamps) as the stars and "al-buruj" (the constellations) as the stars. [It is not necessary for this to be interpreted for them in this way], thus the meaning would be: stars and stars.

Al-Nahhas (1): But the interpretation for them is that Aban bin Taghlib said: "As-suruj" are the bright stars. Al-Tha'labi: Like Venus, Jupiter, Saturn, the two Simaks (2), and the like.

"And a luminous moon" illuminates the earth when it rises. Isma reported from Al-A'mash: "wa qumran" with a damma on the qaf and a sukun on the mim; and this is an anomalous (shadhdh) reading. If it weren't for anything else, Ahmad bin Hanbal—who was the Imam of the Muslims in his time—said: Do not write what Isma reports, who relates the readings. Abu Hatim Al-Sijistani was fond of mentioning what this Isma relates (3).

Allah Almighty's saying: "And He is the One who made the night and the day in succession for whoever desires to remember or desires gratitude (62)"

There are four issues regarding it:

First: His Almighty's saying: "khilfatan" (in succession). Abu Ubaida said: "Khilfa" is everything that comes after something else. Each of the night and the day succeeds the other (4). It is said of a person with a stomach ailment: "asabahu khilfa" (he was struck by khilfa), meaning: standing up and sitting down, one succeeding the other. From this also comes "khilfat al-nabat" (plant succession); which is leaves that grow after the first leaves in summer (5). From this meaning is the saying of Zuhair bin Abi Sulma:

In it, the wild cows and the white antelopes walk in succession, and their young ones rise from every resting place (6).

---

(1) In I'rab al-Qur'an 3/166, and what preceded in brackets is from it. (2) Al-Simak: a well-known star; there are two Simaks: Ramih and A'zal. Al-Lisan (S-M-K). (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/166, and Ibn Atiyyah also mentioned this reading in Al-Muharrar al-Wajiz 4/217. (4) Al-Wahidi mentioned Abu Ubaida's saying in Al-Wasit 3/345, and Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 19/123. (5) See Tahdhib al-Lugha 7/399-400, and Lisan al-Arab (Kh-L-F). (6) Diwan of Zuhair bin Abi Sulma, p. 5. Its commentator, Tha'lab, said: Al-Iyn: cows, the singular is 'ayna', and al-tala: the calf of a cow or the

young of a small gazelle. Al-Majtham: the place of crouching. Mu'jam Matn al-Lugha (J-Th-M).

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयतें 61 - 62 461

उन्होंने 'अस-सुरुज' (दीपक) की व्याख्या तारों के रूप में और 'अल-बुरुज' (बुर्ज) की तारों के रूप में की। [उनके लिए इस तरह की व्याख्या करना आवश्यक नहीं है], तो इसका अर्थ होगा: तारे और तारे।

अल-नह़ास (1): लेकिन उनके लिए व्याख्या यह है कि अबान बिन तग़लिब ने कहा: 'अस-सुरुज' चमकदार तारे हैं। अल-थ़ालबी: जैसे शुक्र, बृहस्पति, शनि, दो सिमाक (2) और इसी तरह।

"और एक चमकता हुआ चाँद" उगने पर धरती को प्रकाशित करता है। इस्मा ने अल-अ'मश से "वा .क़ुमरन" (काफ पर दम्मा और मीम पर सुकून के साथ) वर्णित किया है; और यह एक असामान्य (शाज़) पाठ है। यदि इसमें कुछ और न भी होता, तो अहमद बिन हंबल — जो अपने समय में मुसलमानों के इमाम थे — ने कहा था: इस्मा जो पाठ वर्णन करता है उसे न लिखो। अबू हातिम अल-सिजिस्तानी इस इस्मा के वर्णन का उल्लेख करने के शौकीन थे (3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और वही है जिसने रात और दिन को एक दूसरे के पीछे आने वाला बनाया, उसके लिए जो शिक्षा ग्रहण करना चाहे या शुक्रगुज़ार होना चाहे (62)"

इसमें चार मसले हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: "ख़िलफ़तन" (एक के बाद एक)। अबू उबैदा ने कहा: 'ख़िलफ़ा' वह हर चीज़ है जो किसी चीज़ के बाद आती है। रात और दिन में से प्रत्येक अपने साथी का उत्तराधिकारी होता है (4)। पेट की बीमारी वाले व्यक्ति के लिए कहा जाता है: "असाबहु ख़िलफ़ा" (उसे ख़िलफ़ा हुआ), यानी: उठना और बैठना, एक के बाद दूसरा। इसी से 'ख़िलफ़त अल-नबात' (वनस्पति का उत्तराधिकार) भी है; जो पत्तियां गर्मियों में पहली पत्तियों के बाद निकलती हैं (5)। इसी अर्थ से ज़ुहैर बिन अबी सुल्मा का कथन है:

उसमें जंगली गायें और सफ़ेद हिरण एक-दूसरे के पीछे चलते हैं, और उनके बच्चे हर बैठने की जगह से उठते हैं (6)।

---

(1) इ'राब अल-कुरआन 3/166 में, और कोष्ठक में जो पहले आया वह उसी से है। (2) अल-सिमाक: एक प्रसिद्ध तारा, और वे दो सिमाक हैं: रामिह़ और अ'ज़ल। अल-लिसान (स-म-क)। (3) अल-नह़ास द्वारा इ'राब अल-कुरआन 3/166, और इब्न अतिय्या ने भी अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/217 में इस

पाठ का उल्लेख किया है। (4) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/345 में अबू उबैदा के कथन का उल्लेख किया है, और अल-तबरसी ने मजमा' अल-बयान 19/123 में। (5) तहज़ीब अल-लुग़ा 7/399-400, और लिसान अल-अरब (ख-ल-फ) देखें। (6) ज़ुहैर बिन अबी सुल्मा का दीवान पृ. 5। इसके व्याख्याकार थ़ालब ने कहा: अल-ऐन: गायें, एकवचन ऐना है, और अल-तला: गाय का बछड़ा या छोटी हिरणी का बच्चा। अल-मजथम: बैठने की जगह। मुअ़जम मतन अल-लुग़ा (ज-थ़-म)।

سورة الفرقان: آیات 61 - 62 461

انہوں نے 'السُّرُج' (چراغوں) کی تاویل ستاروں سے کی اور 'البروج' کی تاویل ستاروں سے کی، [اور ان کے لیے اس کی تاویل کرنا ضروری نہیں ہے] تو معنی یہ ہوگا: ستارے اور ستارے۔

النحاس (1): لیکن ان کے لیے تاویل یہ ہے کہ ابان بن تغلب نے کہا: 'السُّرُج' سے مراد چمکدار ستارے ہیں۔ الثعلبی: جیسے زہرہ، مشتری، زحل، سماکین (2) اور ان جیسے دوسرے۔

﴿وَقَمَرًا مُنِيرًا﴾ جب نکلتا ہے تو زمین کو روشن کرتا ہے۔ عصمہ نے الاعمش سے "وَقُمْراً" (قاف پر پیش اور میم کے سکون کے ساتھ) روایت کیا ہے؛ اور یہ شاذ قرات ہے۔ اگر اس میں کوئی اور بات نہ بھی ہوتی، تو احمد بن حنبل — جو اپنے وقت میں مسلمانوں کے امام تھے — نے فرمایا: عصمہ جو قراتیں روایت کرتا ہے انہیں نہ لکھو۔ ابو حاتم السجستانی اس عصمہ کی مرویات کو ذکر کرنے کے بہت شوقین تھے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَذَّكَّرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا ٦٢﴾

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿خِلْفَةً﴾ ابو عبیدہ نے کہا: 'الخِلْفَةُ' ہر وہ چیز ہے جو کسی چیز کے بعد آئے۔ رات اور دن میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کا جانشین ہوتا ہے (4)۔ دست کے مریض کے لیے کہا جاتا ہے: "أصابَه خِلْفَةٌ" (اسے خلفہ لاحق ہوا)، یعنی: اٹھنا اور بیٹھنا، ایک کے بعد دوسرا۔ اسی سے 'خِلْفَةُ النبات' (نباتات کا خلفہ) ہے؛ یہ وہ پتے ہیں جو گرمیوں میں پہلے پتوں کے بعد نکلتے ہیں (5)۔ اسی معنی سے زہیر بن ابی سلمیٰ کا قول ہے:

اس میں جنگلی گائیں اور سفید ہرن باری باری چلتے ہیں، اور ان کے بچے ہر بیٹھنے کی جگہ سے اٹھتے ہیں (6)۔

---

(1) إعراب القرآن 166/3 میں، اور جو کچھ قوسین میں پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (2) السماک: مشہور ستارہ، اور یہ دو سماک ہیں: رامح اور اعزل۔ اللسان (سمک)۔ (3) النحاس کی إعراب القرآن 166/3، اور اس قرات کا ذکر ابن عطیہ نے بھی المحرر الوجیز 217/4 میں کیا ہے۔ (4) الواحدی نے الوسیط 345/3 میں ابو عبیدہ کا قول ذکر کیا ہے، اور الطبرسی نے مجمع البیان 123/19 میں۔ (5) دیکھئے تہذیب اللغۃ 399/7 - 400، اور لسان العرب (خلف)۔ (6) دیوان زہیر بن ابی سلمیٰ ص 5۔ اس کے شارح ثعلب نے کہا: العین: گائیں، واحد عَيْنَاء ہے، اور الطلا: گائے کا بچہ یا ہرنی کا چھوٹا بچہ۔ المجثم: بیٹھنے کی جگہ۔ معجم متن اللغۃ (جثم)۔

Al-Ri'm: The young of a gazelle, its plural is Ārām; it means: if one group leaves, another arrives (1). From this is the saying of another poet describing a woman who moves habitually from a winter house to a summer house (2): And she has at Al-Matroun (3) when the ants have eaten what they gathered, a replacement [khilfatan], until when spring comes, she resides in the churches of Jillaq (4). In houses (5) in the middle of a village [daskara] (6) around which the olives have ripened. Mujahid said: "Khilfatan" is from disagreement [al-khilaf]; this one is white, and this one is black, and the first meaning is stronger (7). It was said: they succeed each other in light and darkness, and in increase and decrease (8). And it was said: it is from the category of omitting the genitive construct, meaning: He made the night and the day possessors of succession [dhaway khilfatan], meaning: difference (9). {FOR HIM WHO DESIRES TO REMEMBER} meaning: to reflect, so he knows that God did not make it so in vain, thus he takes heed of God's handiwork, and thanks God Almighty for His blessings upon him in intellect, thought, and understanding.

(1) Tahdhib al-Lugha 15/282. (2) There is disagreement over the author of these verses. Al-Mubarrad said in Al-Kamil 2/498: Abu Ubaydah said: This poetry is disputed. Some attribute it to Al-Ahwas, and some to Yazid ibn Muawiyah. Abu Al-Hasan [Ali ibn Sulayman Al-Akhfash] said: The correct view is that it belongs to Yazid. End quote. Al-Jahiz attributed it in Al-Hayawan 4/10 to Abu Dahbal. (3) Al-Matroun: A place in the Levant near Damascus. Mu'jam al-Buldan 5/42-43. (4) In the two aforementioned sources, 'khurfa' occurred instead of 'khilfa'. The verses according to the author's narration are in Tafsir al-Tabari 17/488, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/217, and from it the author quoted. Al-Baghdadi said in Khizanat al-Adab 3/279 (Dar Sadir edition): 'Artaba'at': entered into spring, and 'Jillaq': a city in the Levant. (5) In the sources: 'in domes' [fi qibab]. (6) In the sources except for Al-Hayawan by Al-Jahiz: 'around a daskara', and 'al-daskara': resembles a palace surrounded by houses - its plural is dasakir - belonging to kings. Khizanat al-Adab 3/279-280. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/217, and the saying of Mujahid is in his Tafsir 2/455, and Al-Tabari recorded it 17/486. (8) Tafsir al-Baghawi 3/375. (9) Al-Kashshaf 3/99.

अल-रिम: गज़ल (हिरण) का बच्चा, इसका बहुवचन 'आराम' है; इसका अर्थ है: यदि एक समूह जाता है, तो दूसरा आता है (1)। इसी से संबंधित एक अन्य कवि का कथन है जो एक महिला का वर्णन करता है जो आदत के अनुसार सर्दियों के घर से गर्मियों के घर में जाती है (2): और उसके पास 'अल-मातरून' (3) में है जब चींटियों ने वह खा लिया जो उन्होंने जमा किया था, एक उत्तराधिकार (खिलफ़तन), जब तक कि वसंत नहीं आ जाता, वह 'जिल्लक़' के चर्चों में निवास करती है (4)। घरों (5) में एक गाँव [दस्करह] (6) के बीच में जिसके चारों ओर जैतून पक गए हैं। मुजाहिद ने कहा: "खिलफ़तन" मतभेद [अल-खिलाफ] से है; यह सफ़ेद है; और यह काला है, और पहला अर्थ अधिक प्रबल है (7)। यह कहा गया: वे प्रकाश और अंधकार में, और वृद्धि और कमी में एक-दूसरे के बाद आते हैं (8)। और यह कहा गया: यह संबंध कारक (मुदाफ) को हटाने की श्रेणी से है, अर्थात: रात और दिन को उत्तराधिकार वाला [दवे खिलफतन] बना दिया, अर्थात: अंतर (9)। {उसके लिए जो याद रखना चाहता है} अर्थात: चिंतन करना चाहता है, ताकि वह जान सके कि अल्लाह ने इसे व्यर्थ नहीं बनाया है, इस प्रकार वह अल्लाह की कारीगरी से सबक लेता है, और बुद्धि, विचार और समझ में अल्लाह सर्वशक्तिमान की दी हुई नेमतों के लिए उसका शुक्र अदा करता है।

(1) तहजीब अल-लुगा 15/282। (2) इन छंदों के लेखक के बारे में मतभेद है। अल-मुबर्रद ने अल-कामिल 2/498 में कहा: अबू उबैदाह ने कहा: यह कविता विवादित है। कुछ लोग इसे अल-अहवास को समर्पित करते हैं, और कुछ यजीद इब्न मुआविया को। अबू अल-हसन [अली इब्न सुलेमान अल-अखफश] ने कहा: सही यह है कि यह यजीद की है। अंत। और अल-जाहिज ने इसे अल-हयवान 4/10 में अबू दहबल को समर्पित किया है। (3) अल-मातरून: दमिश्क के पास शाम (सीरिया) में एक स्थान। मुजम अल-बुलदान 5/42-43। (4) पिछले दो स्रोतों में 'खिलफ़ा' के स्थान पर 'खुरफ़ा' शब्द आया है। लेखक के कथन के अनुसार छंद तफ़सीर अल-तबरी 17/488 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/217 में हैं, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। अल-बगदादी ने खिज़ानत अल-अदब 3/279 (दार सादिर संस्करण) में कहा: 'अरतबात': वसंत में प्रवेश किया, और 'जिल्लक़': शाम (सीरिया) का एक शहर। (5) स्रोतों में: 'गुंबदों में' [फी क़िबाब]। (6) अल-जाहिज की अल-हयवान को छोड़कर अन्य स्रोतों में: 'एक दस्करह के चारों ओर', और 'अल-दस्करह': एक महल जैसा होता है जिसके चारों ओर घर होते हैं - इसका बहुवचन दसाकिर है - जो राजाओं के लिए होते हैं। खिज़ानत अल-अदब 3/279-280। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/217, और मुजाहिद का कथन उनकी

तफ़सीर 2/455 में है, और अल-तबरी ने इसे 17/486 में उद्धृत किया है। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 3/375। (9) अल-कश्शाफ 3/99।

الرِّئْم: ہرن کا بچہ، اس کی جمع آرام ہے؛ وہ کہتا ہے: جب ایک گروہ جاتا ہے تو دوسرا آ جاتا ہے (1)۔ اسی سے ایک دوسرے کا قول ہے جو ایک ایسی عورت کی تصویر کشی کرتا ہے جو عادت کے مطابق سردی کے گھر سے گرمی کے گھر کی طرف منتقل ہوتی رہتی ہے (2): اور اس کے لئے الماطرون (3) میں ہے جب چیونٹیوں نے وہ کھا لیا جو انہوں نے جمع کیا تھا، ایک جانشینی [خِلفۃ]، یہاں تک کہ جب وہ بہار میں داخل ہوئی تو جِلّق کے گرجوں میں سکونت اختیار کی (4)۔ گھروں (5) میں ایک بستی [دَسکرۃ] (6) کے بیچ میں جس کے گرد زیتون پک چکے ہیں۔ مجاہد نے کہا: "خِلفۃ" اختلاف سے ہے؛ یہ سفید ہے اور یہ سیاہ، اور پہلا معنی زیادہ قوی ہے (7)۔ اور کہا گیا: وہ روشنی اور تاریکی، اور زیادتی اور کمی میں ایک دوسرے کے پیچھے آتے ہیں (8)۔ اور کہا گیا: یہ مضاف کے حذف کے باب سے ہے، یعنی: رات اور دن کو باری باری آنے والا [ذوی خلفہ] بنایا، یعنی: اختلاف (9)۔ ﴿لِمَنْ أَرَادَ أَن يَذَّكَّرَ﴾ یعنی: جو نصیحت حاصل کرنا چاہے، پس وہ جان لے کہ اللہ نے اسے یونہی عبث پیدا نہیں کیا، پس وہ اللہ کی صناعی میں غور و فکر کرے، اور عقل، فکر اور فہم میں اللہ تعالیٰ کی نعمتوں پر اس کا شکر ادا کرے۔

(1) تہذیب اللغۃ 15/ 282۔ (2) ان اشعار کے قائل کے بارے میں اختلاف پایا جاتا ہے۔ مبرد نے الکامل 2/ 498 میں کہا: ابو عبیدہ نے کہا: اس شاعری میں اختلاف ہے۔ بعض اسے الاحوص کی طرف منسوب کرتے ہیں، اور بعض اسے یزید بن معاویہ کی طرف۔ ابو الحسن [علی بن سلیمان الاخفش] نے کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ یزید کا ہے۔ اھ اور جاحظ نے اسے الحیوان 4/ 10 میں ابو دہبل کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) الماطرون: شام میں دمشق کے قریب ایک جگہ۔ معجم البلدان 5/ 42-43۔ (4) مذکورہ بالا دونوں ذرائع میں 'خِلفہ' کی جگہ 'خُرفہ' واقع ہوا ہے۔ اور مصنف کی

روایت کے مطابق اشعار تفسیر طبری 17/ 488، اور المحرر الوجیز 4/ 217 میں ہیں اور اسی سے مصنف نے نقل کیا ہے۔ بغدادی نے خزانہ الادب 3/ 279 (طبعہ دار صادر) میں کہا: ارتبعت: موسم بہار میں داخل ہوئی، اور جِلّق: شام کا ایک شہر۔ (5) ذرائع میں: قبوں [قباب] میں۔ (6) جاحظ کی الحیوان کے علاوہ دیگر ذرائع میں: ایک دَسکرۃ کے گرد، اور الدسکرۃ: ایک محل کی طرح ہوتا ہے جس کے گرد گھر ہوتے ہیں - اس کی جمع دساکر ہے - جو بادشاہوں کے لئے ہوتے ہیں۔ خزانہ الادب 3/ 279-280۔ (7) المحرر الوجیز 4/ 217، اور مجاہد کا قول ان کی تفسیر 2/ 455 میں ہے، اور اسے طبری نے 17/ 486 پر نقل کیا ہے۔ (8) تفسیر بغوی 3/ 375۔ (9) الکشاف 3/ 99۔

Umar ibn al-Khattab, Ibn Abbas, and al-Hasan said: Its meaning is: Whoever misses any good deed at night, let him catch up with it during the day, and whoever misses it during the day, let him catch up with it at night(1).

And in the Sahih: "No person has a prayer at night, then sleep overcomes him, so he prays between sunrise and the Dhuhr prayer, except that Allah writes for him the reward of his prayer and his sleep was a charity for him"(2).

Muslim narrated(3) from Umar ibn al-Khattab that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever sleeps past his nightly portion (hizb), or part of it, and then recites it between the Fajr prayer and the Dhuhr prayer, it is recorded for him as if he recited it during the night."

Second: Ibn al-Arabi said(6): I heard the Great Martyr saying: Allah Almighty created the servant alive and knowledgeable, and that is his perfection, and he was afflicted with the malady of sleep, the necessity of natural functions, and the deficiency of creation, as perfection belongs to the First, the Creator. So whenever(7) a man is able to repel sleep by eating less and staying awake in obedience to Allah, let him do so. It is a great loss for a man to live sixty years, sleeping through the nights, whereby half of his life goes to waste, and sleeping for a sixth of the day for rest, whereby two-thirds go, and only twenty years of life remain for him. It is from ignorance and foolishness that a man wastes two-thirds of his life in fleeting pleasure, and does not spend his life staying awake for a lasting pleasure with the Rich and Faithful One, who is neither destitute(8) nor unjust.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/217-218; the saying of Umar, Ibn Abbas, and al-Hasan is recorded by al-Tabari 17/485-486. (2) Narrated by Ahmad (24441), Abu Dawood (1314), and al-Nasa'i 3/257 from Aisha. Without the part: "he prays between sunrise and Dhuhr prayer". It is with the author's wording in Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1416. (3) In his Sahih (747). (4) In manuscript (ظ): "ma". It is not in (د) and (ز). The text is from (م) and it matches Sahih Muslim. (5) In (د) and (ز): "Allah wrote". (6) In Ahkam al-Quran 3/1416. (7) In (م) and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi: "fa-ma". (8) In manuscripts: "ba'dum", and text is from (م), and Ahkam al-Quran.

उमर इब्न अल-खत्ताब, इब्न अब्बास और अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है: जिसने रात में कोई नेक काम छोड़ दिया, वह उसे दिन में पूरा कर ले, और जिसने दिन में छोड़ दिया, वह उसे रात में पूरा कर ले(1)।

और सहीह में है: "जिस व्यक्ति की रात की नमाज़ (तहज्जुद) हो, और उस पर नींद हावी हो जाए, और वह सूर्योदय और ज़ुहर की नमाज़ के बीच उसे पढ़ ले, तो अल्लाह उसके लिए उसकी नमाज़ का सवाब लिख देता है और उसकी नींद उसके लिए सदका (दान) होती है"(2)।

मुस्लिम ने(3) उमर इब्न अल-खत्ताब से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई अपने रात के हिस्से (हिज़्ब) या उसके कुछ हिस्से से सो गया, और फिर उसे फज्र की नमाज़ और ज़ुहर की नमाज़ के बीच पढ़ लिया, तो उसके लिए ऐसे ही लिखा जाता है जैसे उसने उसे रात में पढ़ा हो।"

दूसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा(6): मैंने महान शहीद को कहते सुना: अल्लाह तआला ने बंदे को जीवित और ज्ञानी बनाया, और यही उसकी पूर्णता है, और उस पर नींद की बीमारी, शारीरिक ज़रूरतों की मजबूरी और सृष्टि की कमियों को मुसल्लत किया, क्योंकि पूर्णता केवल प्रथम, सृष्टिकर्ता के लिए है। तो जब भी(7) आदमी कम खाकर नींद को दूर भगाने और अल्लाह की इबादत में जागने में सक्षम हो, तो उसे ऐसा करना चाहिए। यह बहुत बड़ा घाटा है कि एक आदमी साठ साल तक जीवित रहे, रातों को सोकर बिताए, जिससे उसकी आधी उम्र व्यर्थ चली जाए, और दिन का छठा हिस्सा आराम के लिए सोए, जिससे दो-तिहाई चली जाए, और उसके जीवन के केवल बीस वर्ष शेष रहें। यह अज्ञानता और मूर्खता है कि एक आदमी अपने जीवन का दो-तिहाई हिस्सा क्षणभंगुर आनंद में बर्बाद कर देता है, और अपने जीवन को उस धनी और वफादार (अल्लाह) के पास स्थायी आनंद के लिए जागकर नहीं बिताता, जो न तो दरिद्र(8) है और न ही अत्याचारी।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/217-218; उमर, इब्न अब्बास और अल-हसन का कथन अल-तबरी 17/485-486 द्वारा दर्ज किया गया है। (2) अहमद (24441), अबू दाऊद (1314), और अल-नसाई 3/257 द्वारा आयशा से रिवायत। इस हिस्से के बिना: "वह सूर्योदय और ज़ुहर की नमाज़ के बीच पढ़ ले"। यह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1416 में लेखक के शब्दों के साथ है। (3) अपनी सहीह (747) में। (4) पाण्डुलिपि (ظ) में: "मा"। यह (د) और (ز) में नहीं है। पाठ (م) से है और यह

सहीह मुस्लिम से मेल खाता है। (5) (د) और (ز) में: "अल्लाह ने लिखा"। (6) अहकाम अल-कुरान 3/1416 में। (7) (م) और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान में: "फा-मा"। (8) पाण्डुलिपियों में: "बादुम", और पाठ (م) से है, और अहकाम अल-कुरान।

عمر بن الخطاب، ابن عباس اور حسن نے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ جس سے رات میں کوئی بھلائی کا کام چھوٹ جائے وہ اسے دن میں پا لے، اور جس سے دن میں چھوٹ جائے وہ اسے رات میں پا لے (۱)۔

اور صحیح میں ہے: "جس کسی شخص کی رات کی نماز (تہجد) ہو، پھر اس پر نیند غالب آ جائے، تو وہ سورج نکلنے اور ظہر کی نماز کے درمیان اسے پڑھ لے؛ تو اللہ اس کے لیے اس کی نماز کا اجر لکھ دیتا ہے اور اس کا سونا اس پر صدقہ ہوتا ہے"(۲)۔

اور مسلم (۳) نے عمر بن الخطاب سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص اپنے حزب (روزانہ کا وظیفہ) سے یا اس کے کچھ حصے سے سو گیا، پھر اس نے اسے نماز فجر اور نماز ظہر کے درمیان پڑھ لیا؛ تو اس کے لیے ایسے ہی لکھا جائے گا جیسے اس نے اسے رات میں پڑھا ہو"۔

دوسری بات: ابن العربی (۶) نے کہا: میں نے عظیم شہید کو کہتے سنا: اللہ تعالیٰ نے بندے کو زندہ اور عالم پیدا کیا، اور اسی میں اس کا کمال ہے، اور اس پر نیند کی آفت، بشری ضرورتوں کی مجبوری اور تخلیق کے نقصان کو مسلط کر دیا، کیونکہ کمال تو صرف اول، خالق کے لیے ہے۔ تو جب بھی (۷) آدمی کے لیے ممکن ہو کہ وہ کم کھا کر نیند کو دور کرے اور اللہ کی اطاعت میں جاگے؛ تو اسے ایسا کرنا چاہیے۔ اور یہ بہت بڑا خسارہ ہے کہ آدمی ساٹھ سال زندہ رہے، اس کی راتیں سو کر گزارے، تو اس کی آدھی عمر لغو میں چلی جائے، اور دن کا چھٹا حصہ آرام کے لیے سوئے، تو اس کی دو تہائی عمر چلی جائے، اور اس کی عمر کے صرف بیس سال باقی رہ

جائیں۔ اور یہ جہالت اور بے وقوفی ہے کہ آدمی اپنی دو تہائی عمر فانی لذت میں ضائع کر دے، اور اپنی عمر اس غنی اور وفادار (اللہ) کے پاس باقی رہنے والی لذت کے لیے جاگ کر صرف نہ کرے، جو نہ محتاج (۸) ہے اور نہ ہی ظلم کرنے والا۔

(۱) المحرر الوجیز ۴/۲۱۷-۲۱۸، اور عمر بن الخطاب، ابن عباس اور حسن کا قول طبری نے ۱۷/۴۸۵-۴۸۶ میں نقل کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۲۴۴۴۱)، ابو داؤد (۱۳۱۴)، اور نسائی نے ۳/۲۵۷ میں عائشہ سے روایت کیا ہے۔ اس جملے کے بغیر: "وہ سورج نکلنے سے ظہر کی نماز کے درمیان پڑھے"۔ یہ ابن العربی کی احکام القرآن ۳/۱۴۱۶ میں مصنف کے الفاظ کے ساتھ ہے۔ (۳) اپنی صحیح (۷۴۷) میں۔ (۴) (ظ) میں: "ما" ہے۔ اور (د) اور (ز) میں نہیں ہے۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو کہ صحیح مسلم کے موافق ہے۔ (۵) (د) اور (ز) میں: "کتب اللہ" (اللہ نے لکھا)۔ (۶) احکام القرآن ۳/۱۴۱۶ میں۔ (۷) (م) اور ابن العربی کی احکام القرآن میں: "فما"۔ (۸) قلمی نسخوں میں: "بعدوم" ہے، اور جو (م) اور احکام القرآن سے ثابت ہے وہ درج ہے۔

464 Surah Al-Furqan: Verse 62

Third: Things do not excel by themselves; for substances and accidents are similar in terms of existence, and superiority (1) only occurs through attributes. There has been a difference of opinion as to which of the two times is better, night or day. In fasting, there is sufficient evidence, and Allah knows best; so said Ibn al-Arabi (2). I say: The night's status is great; He commanded His Prophet, peace and blessings be upon him, to stand in it (in prayer), saying: {And from [part of] the night, pray with it as additional [worship] for you} [Al-Isra: 79], and He said: {Arise [to pray] the night} [Al-Muzzammil: 2] according to what will be explained. And He praised the believers for their standing in it, saying: {Their sides forsake their beds} [Al-Sajdah: 16]. And he, peace and blessings be upon him, said: "Charity extinguishes sin as water extinguishes fire, and the prayer of a man in the middle of the night" (3). In it is an hour in which supplication is answered, and in it, the Lord, Blessed and Exalted be He, descends (4) as will be explained, if Allah wills. Fourth: Hamza alone read: "yadhkuru" with a sukun on the dhal and a damma on the kaf (5), and it is the reading of Ibn Wathab, Talha, and al-Nakha'i (6). In the Mushaf of Ubayy: "yatadhakkaru" with an additional Ta (7). The rest read: "yadhdhakkaru" with a shadda on the Kaf (8). "Yadhkuru" and "Yadhdhakkaru" have one meaning (9). It was said: the meaning of "yadhkuru" with the light pronunciation is: he remembers what he forgot.

Footnotes: (1) In the manuscripts: "meaning." What is established is from (M) and Ahkam al-Qur'an. (2) In Ahkam al-Qur'an 3/1417. (3) It is a part of the Hadith of Mu'adh bin Jabal (may Allah be pleased with him). Narrated by Ahmad (22016), al-Tirmidhi (2616), al-Nasa'i in al-Kubra (11330), and Ibn Majah (3973). (4) Referring to the Hadith of Abu Hurayrah narrated by Muslim (758): that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Our Lord, Blessed and Exalted be He, descends every night to the lowest heaven when the last third of the night remains. He says: Who calls upon Me, that I may answer him? Who asks of Me, that I may give to him? Who seeks My forgiveness, that I may forgive him?" (5) Al-Sab'a p. 466, and al-Taysir p. 164. (6) See al-Bahr al-Muhit 6/512. (7) The reading of Ubayy bin Ka'b mentioned by al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/271, and al-Zamakhshari in al-Kashshaf 3/99. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/218. The text from the beginning of the issue is from it. (9) Tafsir al-Tabari 17/489.

तीसरा: वस्तुएं अपने आप में श्रेष्ठ नहीं होतीं; क्योंकि अस्तित्व के मामले में पदार्थ (जवाहर) और लक्षण (अराज़) समान हैं, और श्रेष्ठता (1) केवल गुणों के माध्यम से होती है। इस बारे में मतभेद रहा है कि दोनों समयों में से कौन सा बेहतर है, रात या दिन। रोज़े में इसका पर्याप्त प्रमाण है, और अल्लाह बेहतर जानता है; ऐसा इब्न अल-अरबी (2) ने कहा। मैं कहता हूँ: रात का मकाम बड़ा है; अल्लाह ने अपने पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) को इसमें खड़े होने (नमाज़ पढ़ने) का आदेश दिया और कहा: {और रात के कुछ भाग में उसके साथ तहज्जुद (अतिरिक्त नमाज़) पढ़ो, यह तुम्हारे लिए नफ़्ल है} [अल-इसरा: 79], और कहा: {रात को [नमाज़ के लिए] खड़े हो जाओ} [अल-मुज्जम्मिल: 2] जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा। और उन्होंने विश्वासियों (मोमिनों) की रात की इबादत के लिए प्रशंसा करते हुए कहा: {उनके पहलू बिस्तरों से अलग रहते हैं} [अस-सजदा: 16]। और उन्होंने (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) कहा: "दान (सदक़ा) पाप को उसी तरह बुझा देता है जैसे पानी आग को बुझा देता है, और रात के मध्य में आदमी की नमाज़" (3)। इसमें एक घड़ी ऐसी है जिसमें दुआ क़बूल होती है, और इसमें रब, जो बरकत वाला और ऊँचा है, उतरता है (4) जैसा कि इंशाअल्लाह आगे स्पष्ट किया जाएगा। चौथा: हमजा ने अकेले "यज़कुरु" (يَذْكُرُ) पढ़ा, 'ज़ाल' पर सुकून और 'काफ़' पर पेश के साथ (5), और यह इब्न वसाब, तल्हा और अल-नखई की किराअत (पठन) है (6)। उबई के मुसहफ़ में: "यतज़क्करु" (يَتَذَكَّرُ) एक अतिरिक्त 'ता' के साथ है (7)। बाकियों ने "यज़्ज़क्करु" (يَذَّكَّرُ) पढ़ा, 'काफ़' पर शद्दा के साथ (8)। "यज़कुरु" और "यज़्ज़क्करु" का अर्थ एक ही है (9)। कहा गया है: हल्के उच्चारण वाले "यज़कुरु" का अर्थ है: वह याद करता है जो वह भूल गया था।

पादलेख: (1) हस्तलिखित प्रतियों में: "अर्थ" है। पुष्ट किया गया पाठ (M) और अहकाम अल-कुरान से है। (2) अहकाम अल-कुरान 3/1417 में। (3) यह मुआज़ बिन जबल (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस का एक हिस्सा है। इसे अहमद (22016), तिरमिज़ी (2616), नसई अल-कुबरा (11330), और इब्न माजाह (3973) ने उद्धृत किया है। (4) यह अबू हुरैरा की हदीस की ओर इशारा करता है जिसे मुस्लिम (758) ने उद्धृत किया है: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "हमारा रब, जो बरकत वाला और बुलंद है, हर रात दुनिया के आसमान पर उतरता है जब रात का आखिरी तिहाई हिस्सा बचता है। वह कहता है: कौन मुझे पुकारता है कि मैं उसकी पुकार सुनूँ? कौन मुझसे माँगता है कि मैं उसे दूँ? कौन मुझसे माफ़ी माँगता है कि मैं उसे माफ़ करूँ?" (5) अल-सबआ पृष्ठ 466, और अल-तयसीर पृष्ठ 164। (6) देखें अल-बह्र अल-मुहीत 6/512। (7) उबई बिन काब की

किराअत जिसे अल-फर्रा ने मआनी अल-कुरान 2/271 में और अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 3/99 में ज़िक्र किया है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/218। इस मुद्दे की शुरुआत से बात वहीं से है। (9) तफ़सीर अल-तबरी 17/489।

تیسری بات: اشیاء اپنی ذات میں ایک دوسرے سے برتر نہیں ہوتیں؛ کیونکہ وجود کے اعتبار سے جواہر اور اعراض ایک جیسے ہیں، اور فضیلت (١) صرف صفات کی وجہ سے ہوتی ہے۔ اس میں اختلاف رہا ہے کہ کون سا وقت زیادہ بہتر ہے، رات یا دن۔ روزے میں اس کی کافی دلیل موجود ہے، واللہ اعلم؛ یہ ابن العربی (٢) کا قول ہے۔ میں کہتا ہوں: رات کی قدر و منزلت بڑی ہے؛ اللہ نے اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کو اس میں قیام (نماز) کا حکم دیا اور فرمایا: {اور رات کے کچھ حصے میں اس (قرآن) کے ساتھ تہجد پڑھو، یہ تمہارے لیے زائد (نفل) ہے} [الاسراء: ٧٩]، اور فرمایا: {رات کو (نماز کے لیے) کھڑے ہو جاؤ} [المزمل: ٢] جیسا کہ عنقریب اس کا بیان آئے گا۔ اور مومنین کے (رات کے) قیام کی تعریف کرتے ہوئے فرمایا: {ان کے پہلو بستروں سے الگ رہتے ہیں} [السجدة: ١٦] اور آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "صدقہ گناہ کو اس طرح بجھا دیتا ہے جیسے پانی آگ کو بجھا دیتا ہے، اور آدمی کی رات کے درمیانی حصے میں نماز" (٣)۔ اس میں ایک ایسی گھڑی ہے جس میں دعا قبول ہوتی ہے، اور اس میں رب تبارک و تعالیٰ نزول فرماتا ہے (٤) جیسا کہ ان شاء اللہ اس کا بیان آئے گا۔ چوتھی بات: حمزہ نے اکیلے "يَذْكُرُ" پڑھا، ذال کے سکون اور کاف کے ضمہ کے ساتھ (٥)، اور یہی ابن وثاب، طلحہ اور النخعی کی قرأت ہے (٦)۔ اور ابی بن کعب کے مصحف میں "يَتَذَكَّرُ" تاء کی زیادتی کے ساتھ ہے (٧)۔ اور باقیوں نے "يَذَّكَّرُ" پڑھا، کاف کی تشدید کے ساتھ (٨)۔ "يَذْكُرُ" اور "يَذَّكَّرُ" ایک ہی معنی میں ہیں (٩)۔ اور کہا گیا: تخفیف کے ساتھ "يَذْكُرُ" کا معنی ہے: جو بھول گیا اسے یاد کرتا ہے۔

حواشی: (١) قلمی نسخوں میں: "معنی" ہے۔ ثابت شدہ متن (م) اور احکام القرآن سے ہے۔ (٢) احکام القرآن ٣/١٤١٧ میں۔ (٣) یہ معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک حصہ ہے۔ اسے

احمد (٢٢٠١٦)، ترمذی (٢٦١٦)، نسائی فی الکبری (١١٣٣٠)، اور ابن ماجہ (٣٩٧٣) نے روایت کیا ہے۔ (٤) یہ ابو ہریرہ کی اس حدیث کی طرف اشارہ ہے جسے مسلم (٧٥٨) نے روایت کیا ہے: کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ہمارا رب تبارک و تعالیٰ ہر رات آسمانِ دنیا پر نزول فرماتا ہے جب رات کا آخری تہائی حصہ باقی رہ جاتا ہے۔ وہ فرماتا ہے: کون ہے جو مجھے پکارے کہ میں اس کی دعا قبول کروں؟ کون ہے جو مجھ سے مانگے کہ میں اسے عطا کروں؟ کون ہے جو مجھ سے بخشش مانگے کہ میں اسے بخش دوں؟" (٥) السبعة ص ٤٦٦، اور التیسیر ص ١٦٤۔ (٦) دیکھیے البحر المحیط ٦/٥١٢۔ (٧) ابی بن کعب کی قرأت جسے فراء نے معانی القرآن ٢/٢٧١ اور زمخشری نے الکشاف ٣/٩٩ میں ذکر کیا ہے۔ (٨) المحرر الوجیز ٤/٢١٨۔ اور مسئلہ کے آغاز سے عبارت اسی کی ہے۔ (٩) تفسیر الطبري ١٧/٤٨٩۔

Surah Al-Furqan, Verses 62-63 465 In one of the two times in the second time, or to remember (1) the glorification of God and His praise in it. {Or desired gratitude} It is said: he thanked, thanks, thankfulness, and gratitude; like: he disbelieved, disbelieves, disbelief, and ingratitude. And this gratitude (2) is based on the fact that He (3) made them both a mainstay for their livelihood, and it is as if when they said: {And what is the Most Merciful?} He said (4): He is the One Who is capable of these things (5). The Almighty's saying: {And the servants of the Most Merciful are those who walk upon the earth easily, and when the ignorant address them, they say "Peace"} The Almighty's saying: {And the servants of the Most Merciful are those who walk upon the earth easily}. When He mentioned the ignorance of the polytheists and their slander against the Quran and Prophethood, He also mentioned His believing servants and mentioned their characteristics. He attributed them to His servitude as an honor for them, as He said: {Exalted is He who took His servant by night} [Al-Isra: 1], as previously mentioned. So whoever obeys God and worships Him, and occupies his hearing, sight, tongue, and heart with what He commanded him, he is the one who deserves the name of servitude. And whoever was the opposite of this is included in the Almighty's saying: {Those are like cattle, rather they are more astray} [Al-A'raf: 179], meaning in lack of consideration, as previously mentioned in "Al-A'raf" (6). And it is as if He said: "And the servants of the Most Merciful are they who walk upon the earth easily" (7), so He omitted "they" (hum); like your saying: "Zayd [is] the prince," meaning: "Zayd, he is the prince." So "alladhina" (those who) is the predicate of an omitted subject; Al-Akhfash said this (8).

---

(1) In (Th): for them to remember. (2) In (M): the grateful. (3) In (Th): that it. (4) In the copies except (Th): they said. The fixed one is from (Th). (5) See Al-Razi's Tafsir 24/107. (6) 390/9. (7) The word: "hawnan" (easily), is from (Th). (8) Al-Akhfash's speech in his "Ma'ani al-Quran" 2/642-643, and Al-Nahhas's "I'rab al-Quran" 3/166: that His saying: {And the servants of the Most Merciful...} is a subject that has no predicate except in meaning.

सूरह अल-फ़ुरकान, आयत 62 - 63 465 दो समयों में से एक में, दूसरे समय में, या अल्लाह की महिमा और उसमें उसकी प्रशंसा याद करने (1) के लिए। {या कृतज्ञता का इरादा किया} कहा जाता है: उसने शुक्र (धन्यवाद) किया, वह शुक्र करता है, शुक्र और शकूरन; जैसे: उसने कुफ्र (अविश्वास) किया, वह कुफ्र करता है, कुफ्र और कुफूरन। और यह शुक्र (2) इस आधार पर है कि उन्होंने (3) उन दोनों को उनकी जीविका का आधार बनाया, और मानो जब उन्होंने कहा: {और रहमान (परम कृपालु) क्या है?} उसने कहा (4): वह वही है जो इन चीजों पर सक्षम है (5)। अल्लाह तआला का कथन: {और रहमान के बंदे वे हैं जो धरती पर नम्रता के साथ चलते हैं, और जब अज्ञानी उनसे मुखातिब होते हैं, तो वे कहते हैं, "सलाम" (शांति)}। अल्लाह तआला का कथन: {और रहमान के बंदे वे हैं जो धरती पर नम्रता के साथ चलते हैं}। जब उसने मुशरिकों (बहुदेववादियों) की अज्ञानता और कुरान और पैगंबरी के खिलाफ उनके कटाक्ष का उल्लेख किया; तो उसने अपने आस्तिक बंदों का भी उल्लेख किया, और उनके गुणों का उल्लेख किया, और उन्हें अपने दासत्व (अबूदियत) से जोड़कर उनका सम्मान किया, जैसा कि उसने कहा: {पवित्र है वह जो अपने बंदे को रात के समय ले गया} [अल-इसरा: 1] और यह पहले आ चुका है। तो जिस किसी ने अल्लाह की आज्ञा मानी और उसकी इबादत की, और अपनी सुनने, देखने, जीभ और दिल को उसी में लगा दिया जिसका उसने आदेश दिया था; वही 'अबूदियत' (दासत्व) के नाम का पात्र है, और जो इसके विपरीत था, वह अल्लाह तआला के इस कथन में शामिल है: {वे चौपायों के समान हैं, बल्कि उनसे भी अधिक गुमराह} [अल-अराफ: 179] यानी विचार न करने में; जैसा कि "अल-अराफ" (6) में पहले आ चुका है। और मानो उसने कहा: "और रहमान के बंदे वे ही हैं जो धरती पर नम्रता से चलते हैं" (7), तो "वे" (हुम) को हटा दिया गया; जैसे तुम्हारा कहना: "ज़ैद अमीर [है]", यानी: "ज़ैद, वह अमीर है।" तो "अल्लज़ीना" (वे जो) एक लुप्त कर्ता (मुब्तदा) का विधेय (ख़बर) है; यह अल-अख़फ़श (8) ने कहा है।

---

(1) (ज़ौ) में: ताकि वे याद करें। (2) (मीम) में: अल-शकूर। (3) (ज़ौ) में: कि वह। (4) (ज़ौ) के अलावा अन्य प्रतियों में: उन्होंने कहा। (ज़ौ) से प्रमाणित है। (5) देखें राजी की तफसीर 24/107। (6) 9/390। (7) शब्द: "हौनान" (नम्रता से), (ज़ौ) से है। (8) अल-अख़फ़श का कथन उनकी पुस्तक "मानी अल-कुरान" 2/642-643 में, और अल-नहहास की "इराब अल-कुरान" 3/166 में: कि उनका कथन: {और रहमान के बंदे...} एक कर्ता (मुब्तदा) है जिसका अर्थ के अलावा कोई विधेय (ख़बर) नहीं है।

سورہ الفرقان، آیات 62 - 63 465 دو وقتوں میں سے ایک وقت میں، دوسرے وقت میں، یا اللہ کی پاکیزگی اور اس کی تسبیح کو اس میں یاد کرنے (1) کے لیے۔ {یا شکر گزاری کا ارادہ کیا} کہا جاتا ہے: اس نے شکر کیا، وہ شکر کرتا ہے، شکراً اور شکوراً؛ جیسے: اس نے کفر کیا، وہ کفر کرتا ہے، کفراً اور کفوراً۔ اور یہ شکر (2) اس بنیاد پر ہے کہ ان دونوں (3) کو ان کی معاش کا سہارا بنایا، اور گویا جب انہوں نے کہا: {اور رحمن کیا ہے؟} اس نے کہا (4): وہی ہے جو ان چیزوں پر قادر ہے (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور رحمن کے بندے وہ ہیں جو زمین پر عاجزی کے ساتھ چلتے ہیں، اور جب جاہل ان سے مخاطب ہوتے ہیں تو وہ کہتے ہیں، "سلام"} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور رحمن کے بندے وہ ہیں جو زمین پر عاجزی کے ساتھ چلتے ہیں}۔ جب اس نے مشرکوں کی جہالتوں اور قرآن و نبوت کے خلاف ان کے طعنوں کا ذکر کیا؛ تو اپنے مومن بندوں کا بھی ذکر کیا، اور ان کی صفات بیان کیں، اور انہیں اپنی بندگی کی طرف منسوب کر کے ان کی عزت افزائی کی، جیسا کہ اس نے فرمایا: {پاک ہے وہ ذات جو اپنے بندے کو رات کے وقت لے گئی} [الاسراء: 1] اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ تو جس نے اللہ کی اطاعت کی اور اس کی عبادت کی، اور اپنی سماعت، بصارت، زبان اور دل کو ان کاموں میں لگایا جن کا اس نے حکم دیا؛ وہی بندگی کے نام کا مستحق ہے، اور جو اس کے برعکس تھا وہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں شامل ہے: {وہ چوپایوں کی طرح ہیں بلکہ ان سے بھی زیادہ گمراہ} [الاعراف: 179] یعنی غور و فکر نہ کرنے میں؛ جیسا کہ "الاعراف" (6) میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور گویا اس نے فرمایا: "اور رحمن کے بندے وہی ہیں جو زمین پر عاجزی سے چلتے ہیں" (7)، تو "وہی" (ہم) کو حذف کر دیا گیا؛ جیسے تمہارا کہنا: "زید امیر [ہے]"، یعنی: "زید، وہ امیر ہے"۔ پس "الذین" (وہ جو) ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے؛ یہ الاخفش (8) نے کہا ہے۔

(1) (ظ) میں: تاکہ وہ یاد کریں۔ (2) (م) میں: الشکور۔ (3) (ظ) میں: کہ وہ۔ (4) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: انہوں نے کہا۔ اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (5) ملاحظہ کریں تفسیر رازی 24/107۔ (6) 9/390۔ (7) لفظ: "ہوناً" (عاجزی سے)، (ظ) سے ہے۔ (8) الاخفش کی گفتگو ان کی کتاب "معانی القرآن" 2/642-643 میں، اور النحاس کی "اعراب القرآن" 3/166 میں: کہ ان کا فرمان: {وعباد الرحمن..} مبتدا ہے جس کی خبر صرف معنی میں ہے۔

Surah Al-Furqan, Verse 63 466

It was said: The news (predicate) is His saying at the end of the Surah: {Those will be rewarded with the Chamber for what they patiently endured} [Verse: 75], and what lies between the subject and the predicate are descriptions of them and what is related to them; this was said by Al-Zajjaj (1). He said: It is also permissible for the news to be: {those who walk upon the earth}. And "they walk" is an expression of their living, the span of their lives, and their activities. He mentioned the most significant of these; especially since moving through the land (2) constitutes social interaction and mixing with people (3). His Almighty's saying: {in humility (hawna)}: "Al-Hawn" is the verbal noun of "al-hayyin", which signifies tranquility and dignity. In the commentary: they walk upon the earth as forbearing (4) and humble people, walking with moderation. Moderation, deliberate pace, and good conduct are among the character traits of Prophethood (5). The Prophet (PBUH) said: "O people, adhere to tranquility, for righteousness is not in haste" (6). It was narrated regarding his (PBUH) description that when he moved, he moved firmly, stepped forward leaning, and walked calmly (hawna), with a swift stride as if he were descending from a slope (7).

---

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' by him 4/75, cited by the author via Al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 3/167. (2) In manuscript (M), "that" follows it. (3) In manuscript (M): "it is". The established text is from the handwritten manuscripts, matching 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/218, from which the text is taken; see also 'Al-Bahr al-Muhit' 6/512. (4) In the handwritten manuscripts: "wise men" (hukama). The established text is from (M), matching what is in 'Al-Wasit' by Al-Wahidi 3/345. The saying is attributed to Al-Hasan, Ata, Al-Dahhak, and Muqatil. (5) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 3/1417. (6) Narrated by Ahmad (2099) and Al-Bukhari (1671) from Ibn Abbas. The wording mentioned by the author is that of Al-Bukhari. Imam Al-Bukhari - may Allah have mercy on him - said after the hadith: 'awda'u' means 'they hurried'. (7) It is part of the hadith of Hind bin Abi Hala; narrated by Al-Tirmidhi in 'Al-Shama'il' (7), Al-Tabarani in 'Al-Kabir' 22/ (155)-(159), Al-Bayhaqi in 'Shu'ab al-Iman' (1430), and Al-Qadi Iyad in 'Al-Shifa' 1/334 (with Al-Mulla Ali al-Qari's commentary); via two chains, one of which is through Al-Tirmidhi. Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 8/277: narrated by Al-Tabarani and includes unnamed narrators. Al-Munawi said in 'Fayd al-Qadir' 5/90: the author [Al-Suyuti] indicated its goodness, perhaps due to supporting evidence he found. See 'Tanzih al-Shari'ah al-Marfu'ah' 1/46, and see Al-Mulla Ali al-Qari's comments on the two chains of Al-Qadi Iyad in 'Sharh al-Shifa' 1/334-336.

सूरह अल-फ़ुरकान, आयत 63 466

यह कहा गया है: 'खबर' (विधेय) सूरह के अंत में उनका कहना है: {उन्हें उनके धैर्य के कारण महल का पुरस्कार दिया जाएगा} [आयत: 75], और 'मुब्तदा' (कर्ता) और 'खबर' के बीच जो कुछ है वह उनके और उनसे जुड़ी चीज़ों के गुण हैं; अज़-ज़ज्जाज ने यह कहा है (1)। उन्होंने कहा: यह भी संभव है कि 'खबर' हो: {जो पृथ्वी पर चलते हैं}। और "वे चलते हैं" उनके जीवन, उनके जीवन काल और उनके कार्यों की एक अभिव्यक्ति है। उन्होंने इसमें से सबसे महत्वपूर्ण बात का उल्लेख किया; विशेष रूप से भूमि में विचरण करना (2) लोगों के साथ मेलजोल और व्यवहार है (3)। अल्लाह का फरमान: {नम्रता से (हौना)}: 'अल-हौन' 'अल-हय्यिन' का स्रोत है, जिसका अर्थ शांति और गरिमा है। तफ़सीर में: वे पृथ्वी पर सहनशील (4) और विनम्र होकर चलते हैं, संयम के साथ चलते हैं। और संयम, धैर्य और अच्छा आचरण पैगंबर के गुणों में से हैं (5)। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "ऐ लोगों, शांति बनाए रखो, क्योंकि भलाई जल्दबाजी में नहीं है" (6)। उनके(सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) गुणों के बारे में वर्णित है कि जब वे चलते थे, तो दृढ़ता से चलते थे, आगे झुककर कदम बढ़ाते थे, और शांति से (हौना) चलते थे, उनकी चाल तेज़ होती थी जैसे कि वे ढलान से उतर रहे हों (7)।

---

(1) उनकी 'मानी अल-कुरआन' 4/75 में, जिसे लेखक ने 'इराब अल-कुरआन' 3/167 में अल-नहस के माध्यम से उद्धृत किया है। (2) पांडुलिपि (M) में इसके बाद "वह" है। (3) पांडुलिपि (M) में: "वह है"। स्थापित पाठ पांडुलिपियों से है, जो 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 4/218 के अनुरूप है, जिससे यह पाठ लिया गया है; 'अल-बहर अल-मुहीत' 6/512 भी देखें। (4) पांडुलिपियों में: "बुद्धिमान" (हुकमा)। स्थापित पाठ (M) से है, जो अल-वाहिदी की 'अल-वसीत' 3/345 के अनुरूप है। यह मत अल-हसन, अता, अद-दहक और मुकातिल से संबंधित है। (5) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' 3/1417। (6) इसे अहमद (2099) और बुखारी (1671) ने इब्न अब्बास से उद्धृत किया है। लेखक द्वारा उल्लेखित शब्द बुखारी के हैं। इमाम बुखारी - अल्लाह उन पर दया करे - ने हदीस के बाद कहा: 'औदऊ' का अर्थ है 'उन्होंने जल्दबाजी की'। (7) यह हिंद बिन अबी हाला की हदीस का एक हिस्सा है; इसे तिर्मिज़ी ने 'अल-शमाइल' (7) में, तबरानी ने 'अल-कबीर' 22/(155)-(159) में, बैहकी ने 'शुआब अल-ईमान' (1430) में उद्धृत किया है, और अल-कादी इयाद ने 'अल-शिफ़ा' 1/334 (अल-मुल्ला अली अल-कारी की व्याख्या के साथ) में दो सूत्रों से उद्धृत किया है, जिनमें से एक तिर्मिज़ी के माध्यम से है। अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 8/277 में कहा: इसे तबरानी ने उद्धृत

किया है और इसमें अनाम रावी हैं। अल-मुनावी ने 'फ़ैज़ अल-क़दीर' 5/90 में कहा: लेखक [अल-सुयुति] ने इसकी अच्छाई की ओर इशारा किया है, शायद उनके पास मौजूद सहायक साक्ष्यों के कारण। 'तंज़ीह अल-शरिया अल-मरफ़ूआ' 1/46 देखें, और 'शरह अल-शिफ़ा' 1/334-336 में अल-कादी इयाद के दो सूत्रों पर अल-मुल्ला अली अल-कारी की टिप्पणी देखें।

سورہ الفرقان، آیت 63 466

اور کہا گیا ہے کہ 'خبر' (پریڈیکیٹ) سورہ کے آخر میں اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {انہی کو ان کے صبر کے بدلے بلند و بالا خانے (جنت) عطا کیے جائیں گے} [آیت: 75]، اور مبتدا اور خبر کے درمیان جو کچھ ہے وہ ان کے اوصاف اور ان سے متعلقہ باتیں ہیں؛ یہ الزَّجَّاج نے کہا ہے (1)۔ انہوں نے کہا: یہ بھی جائز ہے کہ خبر یہ ہو: {جو زمین پر چلتے ہیں}۔ اور "وہ چلتے ہیں" ان کی زندگی، ان کی زندگی کی مدت اور ان کے تصرفات کی تعبیر ہے، پس اس میں سے سب سے اہم چیز کا ذکر کیا گیا؛ خاص طور پر زمین میں نقل و حرکت (2) لوگوں کے ساتھ میل جول اور ان کے ساتھ گھلنا ملنا ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {عاجزی سے (ہوناً)}: 'الہون' 'الھین' کا مصدر ہے، اور اس کا تعلق سکینت اور وقار سے ہے۔ تفسیر میں ہے: وہ زمین پر بردبار (4) اور عاجزی کے ساتھ چلتے ہیں، میانہ روی سے چلتے ہیں۔ اور میانہ روی، ٹھہراؤ اور حسن اخلاق نبوت کے اخلاق میں سے ہیں (5)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "اے لوگو، سکون کو لازم پکڑو، کیونکہ نیکی جلدی کرنے میں نہیں ہے" (6)۔ اور آپ ﷺ کی صفت میں مروی ہے کہ جب آپ ﷺ چلتے تو قوت کے ساتھ قدم اٹھاتے، آگے جھک کر چلتے، اور سکون (ہوناً) کے ساتھ چلتے تھے، آپ ﷺ کی چال تیز ہوتی تھی گویا آپ ﷺ کسی ڈھلان سے اتر رہے ہوں (7)۔

---

(1) ان کی 'معانی القرآن' 4/75 میں، جسے مصنف نے النحاس کے واسطے سے 'إعراب القرآن' 3/167 میں نقل کیا ہے۔ (2) نسخہ (م) میں اس کے بعد "ذلک" (وہ) ہے۔ (3) نسخہ (م) میں ہے: "وھو" (اور وہ)۔ ثابت شدہ متن قلمی نسخوں سے ہے جو 'المحرر الوجیز' 4/218 کے موافق ہے جس سے یہ عبارت لی گئی ہے؛ نیز دیکھیں 'البحر المحیط' 6/512۔ (4) قلمی نسخوں میں ہے: "حکماء" (دانشمند)۔ ثابت شدہ متن (م) سے ہے جو الواحدی کی 'الوسیط' 3/345 کے موافق ہے۔ یہ

قول حسن، عطاء، ضحاک اور مقاتل کی طرف منسوب ہے۔ (5) ابن العربی کی 'أحکام القرآن' 3/1417۔ (6) اسے احمد (2099) اور بخاری (1671) نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ مصنف نے جو الفاظ ذکر کیے ہیں وہ بخاری کے ہیں۔ امام بخاری رحمہ اللہ نے حدیث کے بعد کہا: 'أوضعوا' کا مطلب ہے 'تیزی کی'۔ (7) یہ ہند بن ابی ہالہ کی حدیث کا ایک حصہ ہے؛ اسے ترمذی نے 'الشمائل' (7) میں، طبرانی نے 'الکبیر' 22/(155)-(159) میں، بیہقی نے 'شعب الایمان' (1430) میں روایت کیا ہے، اور القاضی عیاض نے 'الشفا' 1/334 (شرح الشفا للملا علی القاری) میں دو اسناد سے روایت کیا ہے جن میں سے ایک ترمذی کے واسطے سے ہے۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' 8/277 میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے اور اس میں مجہول راوی ہیں، اور مناوی نے 'فیض القدیر' 5/90 میں کہا: مصنف [سیوطی] نے اس کے حسن ہونے کی طرف اشارہ کیا ہے، شاید اس لیے کہ ان کے نزدیک اس کی تائید موجود تھی۔ ملاحظہ ہو 'تنزیہ الشریعۃ المرفوعۃ' 1/46، اور 'شرح الشفا' 1/334-336 میں القاضی عیاض کی دو اسناد پر ملا علی القاری کا کلام دیکھیں۔

ﻉﺮﺷ Surah Al-Furqan: Verse 63

Al-taqallu’: lifting the foot with strength, and al-takaffu’: leaning towards the path of walking (1) and its purpose, and al-hawn: gentleness and dignity, and al-dhari’: wide-stepping (2), meaning: his walking involved lifting his feet in it (3) with speed, and extending his stride; contrary to the walk of the arrogant person, and he intends his path (4); all that with gentleness and steadiness without haste. As was said: as if he were descending from a slope (5); stated by Judge Iyad (6). Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) used to walk fast by nature; not out of affectation (7). Al-Zuhri said: Fast walking takes away the radiance of the face. Ibn Atiyyah said (8): He means hurried speeding because it compromises dignity, and goodness is in moderation. Zayd ibn Aslam said: I used to ask about the interpretation of the Almighty’s saying: {Those who walk upon the earth humbly}, but I found no satisfaction from that, until I saw in a dream someone who came to me and said: They are those who do not want to spread corruption on earth (9). Al-Qushayri said: It was also said: they do not walk for corruption and disobedience, but rather in obedience to Allah and in permissible matters without foolishness (10). And Allah Almighty said: {And do not walk upon the earth exultantly. Indeed, Allah does not like everyone self-deluded and boastful} [Luqman: 18]. Ibn Abbas said: [With] obedience, kindness, and humility (11).

(1) In (M): walking, and what is established is from the manuscripts. It corresponds to what is printed in Al-Shifa. In the commentary on Al-Shifa by Mulla Ali al-Qari 1/356: 'Sunan al-mashi' (the path of walking). He said: In one version: 'Al-mamsha' (the walkway); as it is a mim-infinitive or a noun of place. The 'sunan' of the path: its way and direction. Al-Qamus (Sunan). (2) In (M): steps. (3) In (M): his leg. (4) Meaning: his purpose in his path without deviating from its center; because of the Almighty’s saying: {And be moderate in your pace} [Luqman: 19]. Commentary on Al-Shifa by Mulla Ali al-Qari 1/356. (5) Meaning: a slope. Commentary on Al-Shifa 1/357. (6) In Al-Shifa 1/307, 318. (7) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1417. (8) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/218, and the preceding words of al-Zuhri are from it. (9) Narrated by al-Tabari 17/491. (10) In (D): 'hawl' (horror), in (Zha): 'hazl' (jesting), and what is established is from (Zay) and (M). 'Al-hawk' means foolishness. Al-Qamus al-Muhit (Hawk). (11) Narrated by al-Tabari 17/491. In it: 'and chastity' instead of 'and kindness'.

४६७ सूरा अल-फ़ुरकान: आयत ६३

अत-तक़ल्लु' (पैरों को मज़बूती से उठाना): पैर को ताक़त के साथ उठाना, और अत-तकाफ़ुउ: चलने के रास्ते और उसके इरादे की ओर झुकना (१)। अल-हौन: कोमलता और गरिमा। अद-धरि': चौड़े कदम भरना (२), अर्थात: उनके चलने में अपने पैरों को (३) तेज़ी से उठाना और अपने कदमों को लंबा करना शामिल था; एक घमंडी व्यक्ति की चाल के विपरीत, और वे अपने मार्ग (४) पर केंद्रित रहते थे; यह सब कोमलता और बिना किसी जल्दबाज़ी के स्थिरता के साथ होता था। जैसा कि कहा गया है: जैसे कि वह किसी ढलान (५) से नीचे उतर रहे हों; यह काज़ी इयाद (६) ने कहा है। उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) स्वभाव से तेज़ चलते थे; न कि दिखावे (७) के लिए। अल-ज़ुहरी ने कहा: तेज़ चलना चेहरे की चमक को छीन लेता है। इब्न अतिया ने कहा (८): उनका मतलब बहुत ज़्यादा तेज़ चलने से है क्योंकि यह गरिमा को प्रभावित करता है, और भलाई मध्यम मार्ग में है। ज़ैद बिन असलम ने कहा: मैं अल्लाह के इस कथन की व्याख्या के बारे में पूछा करता था: {वे जो धरती पर नम्रता से चलते हैं}, लेकिन मुझे इसका कोई संतोषजनक उत्तर नहीं मिला, यहाँ तक कि मैंने सपने में देखा कि कोई मेरे पास आया और मुझसे कहा: वे वे लोग हैं जो धरती पर भ्रष्टाचार नहीं फैलाना चाहते (९)। अल-कुशैरी ने कहा: यह भी कहा गया है: वे भ्रष्टाचार और अवज्ञा के लिए नहीं चलते, बल्कि अल्लाह की आज्ञाकारिता और बिना किसी मूर्खता (१०) के अनुमेय मामलों में चलते हैं। और अल्लाह तआला ने कहा है: {और धरती पर इतराकर मत चलो। निश्चय ही अल्लाह किसी भी अहंकारी और डींग मारने वाले को पसंद नहीं करता} [लुकमान: १८]। इब्न अब्बास ने कहा: आज्ञाकारिता, भलाई और विनम्रता (११) के साथ।

(१) (म) में: चलना, और जो पांडुलिपियों से पुष्ट है। यह अल-शिफ़ा के मुद्रित संस्करण के अनुरूप है। मुल्ला अली अल-क़ारी द्वारा अल-शिफ़ा की व्याख्या १/३५६ में: 'सुनन अल-मशी' (चलने का मार्ग)। उन्होंने कहा: एक संस्करण में: 'अल-ममशा' (चलने की जगह); जैसा कि यह एक मीम-मस्दर या स्थान का नाम है। मार्ग का 'सुनन': उसका तरीका और दिशा। अल-कामूस (सुनन)। (२) (म) में: कदम। (३) (म) में: उनका पैर। (४) अर्थात: बिना विचलित हुए अपने मार्ग में उनका लक्ष्य; सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: {और अपनी चाल में मध्यम मार्ग अपनाओ} [लुकमान: १९]। मुल्ला अली अल-क़ारी द्वारा अल-शिफ़ा की व्याख्या १/३५६। (५) अर्थात: ढलान। अल-शिफ़ा की व्याख्या १/३५७। (६) अल-शिफ़ा १/३०७, ३१८ में। (७) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरआन ३/१४१७। (८) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२१८ में, और अल-ज़ुहरी की पूर्वोक्त बातें इसी से हैं। (९) इसे

अत-तबरी १७/४९१ द्वारा निकाला गया है। (१०) (द) में: 'हौल' (खौफ), (ज़) में: 'हज़्ल' (मज़ाक), और जो (ज़) और (म) से पुष्ट है। 'अल-हौक' का अर्थ है मूर्खता। अल-कामूस अल-मुहीत (हौक)। (११) इसे अत-तबरी १७/४९१ द्वारा निकाला गया है। इसमें 'भलाई' के स्थान पर 'शुचिता' है।

٤٦٧ سورة الفرقان: آیت ٦٣

التَّقَلُّع: پیر کو قوت سے اٹھانا، اور التَّكَفُّؤ: چلنے کے راستے (١) اور اس کے رخ کی طرف جھکنا، اور الهون: نرمی اور وقار، والذَّريع: وسیع قدم اٹھانے والا (٢)، یعنی: ان کے چلنے میں اپنے پیروں کو (٣) تیزی سے اٹھانا اور قدموں کو دراز کرنا شامل تھا؛ متکبر شخص کی چال کے برعکس، اور وہ اپنے راستے (٤) کی طرف توجہ رکھتے تھے؛ یہ سب کچھ نرمی، ثبات اور بغیر کسی جلد بازی کے ہوتا تھا۔ جیسا کہ کہا گیا: گویا وہ کسی ڈھلوان (٥) سے اتر رہے ہوں؛ یہ قاضی عیاض (٦) نے کہا ہے۔ اور حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ فطرتی طور پر تیز چلتے تھے؛ بناوٹ کے طور پر نہیں (٧)۔ امام زہری نے کہا: تیز چلنا چہرے کی رونق ختم کر دیتا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا (٨): ان کی مراد بہت زیادہ تیز چلنا ہے کیونکہ یہ وقار کے خلاف ہے، اور خیر میانہ روی میں ہے۔ زید بن اسلم نے کہا: میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے بارے میں پوچھا کرتا تھا: ﴿الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا﴾ (وہ جو زمین پر عاجزی سے چلتے ہیں) لیکن مجھے اس کی کوئی تسلی بخش تشریح نہیں ملی، یہاں تک کہ میں نے خواب میں دیکھا کہ کوئی میرے پاس آیا اور مجھ سے کہا: یہ وہ لوگ ہیں جو زمین پر فساد نہیں پھیلانا چاہتے (٩)۔ امام قشیری نے کہا: اور کہا گیا ہے کہ: وہ فساد اور نافرمانی کے لیے نہیں چلتے، بلکہ اللہ کی اطاعت اور حماقت (١٠) کے بغیر جائز کاموں میں چلتے ہیں۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾ [لقمان: ١٨] (اور زمین پر اکڑ کر نہ چلو، بے شک اللہ کسی اترانے والے، فخر کرنے والے کو پسند نہیں کرتا)۔ ابن عباس نے فرمایا: اطاعت، بھلائی اور عاجزی (١١) کے ساتھ

(١) (م) میں: المشي، اور قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے۔ یہ الشفاء کے مطبوعہ نسخے کے مطابق ہے۔ ملا علی قاری کی شرح الشفاء ١/٣٥٦ میں: سنن المشي (چلنے کا راستہ)۔ انہوں نے کہا: ایک نسخہ میں: الممشی (چلنے کی جگہ) ہے؛ اس بنا پر کہ یہ مصدر میمی ہے یا اسم مکان ہے۔ سنن الطریق: اس کا طریقہ اور سمت۔ القاموس (سنن)۔ (٢) (م) میں: الخطا (قدم)۔ (٣) (م) میں: رجلہ (اس کا پاؤں)۔ (٤) یعنی: اپنے راستے میں اس کے مرکز سے ہٹے بغیر ان کا مقصد؛ اللہ سبحانہ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وَاقْصِدْ فِي مَشْيِكَ﴾ [لقمان: ١٩] (اور اپنی چال میں میانہ روی اختیار کر)۔ ملا علی قاری کی شرح الشفاء ١/٣٥٦۔ (٥) یعنی: ڈھلوان۔ شرح الشفاء ١/٣٥٧۔ (٦) الشفاء ١/٣٠٧، ٣١٨ میں۔ (٧) ابن العربی کی احکام القرآن ٣/١٤١٧۔ (٨) المحرر الوجیز ٤/٢١٨ میں، اور زہری کا سابقہ کلام اسی سے ہے۔ (٩) اسے طبری نے نکالا ہے ١٧/٤٩١۔ (١٠) (د) میں: حول، اور (ظ) میں: ہزل، اور جو (ز) اور (م) سے ثابت ہے وہ 'ہوک' ہے، اور الھوک: حماقت۔ القاموس المحیط (ہوک)۔ (١١) اسے طبری نے نکالا ہے ١٧/٤٩١۔ اس میں 'والعفاف' (پاکدامنی) ہے بجائے 'والمعروف' (بھلائی) کے۔

Surah Al-Furqan: Verse 63 468

Al-Hasan: [They are] forbearing; if people act ignorantly towards them, they do not react with ignorance (1). It is also said: They do not act arrogantly toward people (2). I say: These are all related meanings, encompassed by the knowledge of Allah, fear of Him, knowing His rulings, and dread of His punishment; may Allah make us among them by His grace and favor. A group suggested that "humbly" (hawnan) is linked to His saying: {walk upon the earth}, meaning (3): the walking itself is humble (4). Ibn Atiyyah (5) said: It is likely that this is interpreted as the character of that walker being humble in a manner appropriate to their gait, so the meaning returns to what we explained. As for meaning only the manner of walking, that is false; because many a person walks slowly and calmly while being like a "dust-colored wolf" (6). The Messenger of Allah (PBUH) used to walk with strength as if he were descending (7) a slope. He (peace and blessings be upon him) is the leader in this Ummah. And his (peace and blessings be upon him) saying: "Whoever among you walks for gain, let him walk slowly" (8) referred to his inner intention, and not just the physical gait. Don't you see that the false ones who adorn themselves with religion stick only to the physical manner of walking? To the extent that a poet said of them in dispraise: All of them walk slowly, all of them seek prey (9).

---

(1) Recorded by Ahmad in 'Al-Zuhd', p. 338, and Al-Tabari 17 / 492. In (Za), instead of 'forbearing' (hulamaa), it appears as 'wise' (hukamaa), and in (Zay) and 'Al-Muharrar al-Wajiz': 'forbearance' (hulman), and what is established from (Dal) and (Mim) is what corresponds with the sources. (2) Recorded by Al-Tabari 17 / 492 on the authority of Ibn Zayd. (3) The word: 'i.e.' (ay). From (Za). (4) In (Za): 'Al-Hawn' (the humility). (5) In 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4 / 218, and what precedes it is from him. (6) Al-Aatlas: the mange-stricken wolf whose hair has fallen out, and it is the most wicked of them. 'Mu'jam Matn al-Lugha' (Tallas). (7) In (Mim) 'descends' (yanhatt), and what is established is from the manuscripts and 'Al-Muharrar al-Wajiz'. (8) A fragment of a Hadith of Abdullah bin Mas'ud recorded by Al-Quda'i in 'Musnad al-Shihab' (199), and in it is Ibrahim bin Ziyad al-'Ajli; Al-Dhahabi said in 'Mizan al-I'tidal' 1 / 32: Al-Azdi said: Abandoned in Hadith. End. And Ibn al-Jawzi mentioned a part of it in 'Al-Mawdu'at' (872). (9) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4 / 21, and the verse is by Abu Ja'far al-Mansur as in 'Uyun al-Akhbar' by Ibn Qutaybah 1 / 209, =

सूरा अल-फुरकान: आयत 63 468

अल-हसन: [वे] सहनशील हैं; यदि उनके साथ अज्ञानतापूर्ण व्यवहार किया जाता है, तो वे अज्ञानता से जवाब नहीं देते (1)। और कहा गया: वे लोगों पर अहंकार नहीं करते (2)। मैंने कहा: ये सभी अर्थ एक-दूसरे के करीब हैं, और वे अल्लाह के ज्ञान, उसके डर, उसके आदेशों की पहचान, और उसकी सजा और दंड के डर से एकजुट होते हैं; अल्लाह हमें अपने अनुग्रह और दया से उनमें से बनाए। एक समूह का मानना है कि "हौनान" (विनम्रता से) उनके इस कथन से जुड़ा है: {पृथ्वी पर चलते हैं}, यानी (3): चलना ही विनम्र है (4)। इब्न अतिय्या (5) ने कहा: यह इस तरह व्याख्यायित होने के समान है कि उस चलने वाले का चरित्र उसके चलने के तरीके के अनुकूल विनम्र हो, तो बात वहीं लौटती है जो हमने स्पष्ट की है। जहाँ तक केवल चलने की स्थिति के अर्थ का सवाल है, तो यह गलत है; क्योंकि बहुत से लोग धीरे और शांति से चलते हैं जबकि वे एक "धूसर भेड़िये" (6) की तरह होते हैं। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपने चलने में मजबूती से कदम बढ़ाते थे जैसे कि किसी ढलान से उतर (7) रहे हों। और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) इस उम्माह के अगुवा हैं। और आपका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) यह कहना: "तुम में से जो कोई लालच में चले, उसे धीरे चलना चाहिए" (8), उससे आपका आशय मन के संकल्प से था, न कि केवल चलने की क्रिया से। क्या आप नहीं देखते कि धर्म का ढोंग करने वाले असत्यवादी केवल चलने की बाहरी दिखावट को अपनाते हैं; यहाँ तक कि एक कवि ने उनकी निंदा में कहा: वे सभी धीरे चलते हैं, वे सभी शिकार की तलाश में रहते हैं (9)।

---

(1) अहमद ने 'अल-जुहद' पृष्ठ 338 में, और तबरी ने 17 / 492 में उद्धृत किया है। (ज़) में 'सहनशील' (हलमा) शब्द के बजाय 'बुद्धिमान' (हुकमा) आया है, और (ज़ै) और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' में: 'सहनशीलता' (हलमल), और (द) और (म) से पुष्ट शब्द वह है जो स्रोतों के अनुकूल है। (2) तबरी ने इब्न ज़ैद से 17 / 492 में उद्धृत किया है। (3) शब्द: 'यानी' (ऐ)। (ज़) से। (4) (ज़) में: 'अल-हौन' (विनम्रता)। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4 / 218 में, और इससे पहले की बात भी उनकी है। (6) अल-अतलास: वह भेड़िया जिसके बाल झड़ गए हों, और वह उनमें सबसे दुष्ट होता है। 'मुअजम मतन अल-लुगा' (तल्लस)। (7) (म) में 'नीचे उतरता है' (यनहत्त), और पुष्ट शब्द पांडुलिपियों और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' से है। (8) अब्दुल्लाह बिन मसूद की एक हदीस का अंश जिसे अल-कुदा'ई ने 'मुसनद अल-शिहाब' (199) में उद्धृत किया है, और इसमें इब्राहिम बिन ज़ियाद अल-इजली है; अल-ज़हबी ने 'मीज़ान अल-इतिदाल' 1 / 32 में कहा: अल-अज़दी ने कहा: हदीस में त्याज्य

(मतरूक) है। समाप्त। और इब्न अल-जौज़ी ने इसका एक हिस्सा 'अल-मौदूआत' (872) में उल्लेख किया है। (9) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4 / 21, और यह शेर अबू जाफ़र अल-मंसूर का है जैसा कि इब्न कुतैबा की 'उयून अल-अख़बार' 1 / 209 में है, =

سورہ الفرقان: آیت ٦٣ ٤٦٨

الحسن: حلماء (بردبار)؛ اگر ان کے ساتھ جہالت کا برتاؤ کیا جائے تو وہ جہالت سے جواب نہیں دیتے (١)۔ اور کہا گیا: وہ لوگوں پر تکبر نہیں کرتے (٢)۔ میں نے کہا: یہ سب ملتے جلتے معانی ہیں، اور ان کا مجموعہ اللہ کا علم، اس کا خوف، اس کے احکام کی معرفت، اور اس کے عذاب اور عقاب کا ڈر ہے؛ اللہ ہمیں اپنے فضل و کرم سے ان میں شامل فرمائے۔ ایک گروہ کا یہ خیال ہے کہ «ہَوْناً» کا تعلق اللہ کے قول ﴿يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ﴾ سے ہے، یعنی (٣): وہ چلنا ہی عجز و انکساری والا ہے (٤)۔ ابن عطیہ (٥) نے کہا: اور یہ اس بات پر محمول ہو سکتا ہے کہ اس چلنے والے کے اخلاق اس کے چلنے کے مناسب ہوں، تو یہ بات اسی طرف لوٹتی ہے جو ہم نے بیان کی۔ رہا یہ کہ صرف چلنے کی صفت مراد ہو تو یہ باطل ہے؛ کیونکہ کتنے ہی ایسے ہیں جو آہستہ اور وقار سے چلتے ہیں حالانکہ وہ خبیث بھیڑیا (٦) ہوتے ہیں۔ حالانکہ رسول اللہ ﷺ اپنے چلنے میں مضبوطی سے قدم اٹھاتے تھے گویا کہ آپ کسی ڈھلوان سے اتر (٧) رہے ہوں۔ اور آپ ﷺ اس امت کے مقتدیٰ ہیں۔ اور آپ ﷺ کا یہ فرمان: «تم میں سے جو طمع میں چلے وہ آہستہ چلے» (٨) سے مراد دل کا ارادہ ہے، صرف ظاہری چلنا مراد نہیں، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ دین کا لبادہ اوڑھنے والے باطل پرستوں نے صرف چلنے کی ظاہری صورت کو اپنا لیا؛ یہاں تک کہ شاعر نے ان کی مذمت میں کہا: وہ سب آہستہ چلتے ہیں، وہ سب شکار کی تلاش میں ہیں (٩)۔

---

(١) اسے احمد نے 'الزہد' ص ٣٣٨، اور طبری ١٧ / ٤٩٢ میں روایت کیا ہے۔ اور (ظ) میں لفظ 'حلماء' کے بجائے 'حکماء' واقع ہوا ہے، اور (ز) اور 'المحرر الوجیز' میں: 'حلماً'، اور (د) اور (م) سے ثابت شدہ وہ ہے جو مصادر کے موافق ہے۔ (٢) اسے طبری نے ابن زید سے ١٧ / ٤٩٢ میں روایت کیا ہے۔ (٣) لفظ: 'أي' (یعنی)۔ (ظ) سے۔ (٤) (ظ) میں: 'الہون'۔ (٥) 'المحرر الوجیز'

٤ / ٢١٨ میں، اور اس سے پہلے کی بات انہی کی ہے۔ (٦) الأطلس: وہ بھیڑیا جس کے بال گر گئے ہوں، اور وہ ان میں سب سے خبیث ہوتا ہے۔ 'معجم متن اللغة' (طلس)۔ (٧) (م) میں 'ینحط' (اترنا) ہے، اور ثابت شدہ نسخہ جات اور 'المحرر الوجیز' سے ہے۔ (٨) عبد اللہ بن مسعود کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے القضاعی نے 'مسند الشہاب' (١٩٩) میں روایت کیا ہے، اور اس میں ابراہیم بن زیاد العجلی ہے؛ الذہبی نے 'میزان الاعتدال' ١ / ٣٢ میں کہا: الازدی نے کہا: متروک الحدیث ہے۔ اھ اور ابن الجوزی نے اس کا ایک حصہ 'الموضوعات' (٨٧٢) میں ذکر کیا ہے۔ (٩) 'المحرر الوجیز' ٤ / ٢١، اور یہ شعر ابو جعفر المنصور کا ہے جیسا کہ ابن قتیبہ کی 'عیون الأخبار' ١ / ٢٠٩ میں ہے، =

Surah Al-Furqan: Verse 63 469

I said: On the contrary, Ibn al-Arabi (1) recited for himself: I humbled myself in high positions while my origin is noble, and I won the race's trophies with ease in the matter. It is serenity, for the malice of the inner self is not its origin, while most people's serenity stems from great arrogance.

The saying of the Almighty: "And when the ignorant address them, they say, 'Peace'" [Surah Al-Furqan: 63]. Al-Nahhas (2) said: "Salaaman" (Peace) here is not from greeting (taslim); rather, it is from safety/acquittal (tasallum). The Arabs say: "Salaaman," meaning: "tasalluman" (3) (an acquittal) from you, i.e., being free from you. It is in the accusative case (mansub) for one of two reasons: it could be the object of "they said" (qalu), or it could be a verbal noun (masdar); and this is the opinion of Sibawayh (4).

Ibn Atiyyah (5) said: What I say is that "qalu" (they said) is the governing factor (al-amil) for "salaaman" because the meaning is: they said this word. Mujahid said: the meaning of "salaaman" is: "sadadan" (6) (correctness/rightness). Meaning: he says words to the ignorant person to ward him off with kindness and gentleness. Thus, "qalu" according to this interpretation is the governing factor in his saying: "salaaman" according to the grammarians' method; that is because it means "qawlan" (a saying).

Another group said: The person being addressed should say to the ignorant: "salaaman"; with this word. Meaning: we greeted with peace or submission, and the like. Thus, the governing factor in it would be a verb derived from its own root according to the grammarians' method.

WWW.NAFSEISLAM.COM

Problem: This verse was revealed before the verse of the sword (Ayat al-Sayf). What pertains to the disbelievers was abrogated from it, but its etiquette remains for Muslims until the Day of Resurrection. Sibawayh mentioned the abrogation in this verse in his book (7), and he did not speak...

= Al-Iqd al-Farid by Ibn Abd Rabbih 3/165. In both: "Kullukum" instead of "kullahum," and "khatil" instead of "yatlub." It is in praise of Amr ibn Ubayd and after it: "Other than Amr ibn Ubayd." (1) In Ahkam al-Quran 3/1417. (2) In Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/568. (3) In the manuscripts: "Tasliman." What is established is from (m), which corresponds to the sources. (4) In Al-Kitab 1/324. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/218. (6) Narrated by al-Tabari 17/494. (7) 1/325.

सूरा अल-फ़ुरकान: आयत 63 469

मैंने कहा: इसके विपरीत, इब्न अल-अरबी (1) ने अपने लिए पाठ किया: मैंने उच्च पदों पर रहते हुए खुद को विनम्र किया जबकि मेरा मूल कुलीन है, और मैंने मामले में आसानी से दौड़ की ट्राफियां जीत लीं। यह शांति है, क्योंकि अंतरात्मा की दुर्भावना इसका मूल नहीं है, जबकि अधिकांश लोगों की शांति महान अहंकार से उपजी है।

सर्वशक्तिमान का कथन: "और जब अज्ञानी उन्हें संबोधित करते हैं, तो वे कहते हैं, 'शांति'" [सूरा अल-फ़ुरकान: 63]। अल-नहस (2) ने कहा: "सलाम" यहाँ अभिवादन (तस्लीम) से नहीं है; बल्कि, यह सुरक्षा/बरी होने (तसल्लुम) से है। अरब कहते हैं: "सलाम," जिसका अर्थ है: "तसल्लुमन" (3) (आपसे बरी होना), यानी आपसे मुक्त होना। यह दो कारणों में से एक के लिए कर्म कारक (मंसूब) में है: यह "उन्होंने कहा" (क़ालू) का कर्म हो सकता है, या यह एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) हो सकता है; और यह सिबावैह (4) की राय है।

इब्न अतिय्यह (5) ने कहा: मैं जो कहता हूँ वह यह है कि "क़ालू" (उन्होंने कहा) "सलाम" के लिए शासी कारक (अल-आमिल) है क्योंकि अर्थ है: उन्होंने यह शब्द कहा। मुजाहिद ने कहा: "सलाम" का अर्थ "सददन" (6) (सच्चाई/सटीकता) है। अर्थात्: वह अज्ञानी व्यक्ति से उसे दया और कोमलता के साथ दूर करने के लिए शब्द कहता है। इस प्रकार, व्याकरणविदों की पद्धति के अनुसार इस व्याख्या के अनुसार "क़ालू" उनके कथन "सलाम" में शासी कारक है; ऐसा इसलिए है क्योंकि इसका अर्थ "कौलन" (एक कहावत) है।

एक अन्य समूह ने कहा: संबोधित किए जा रहे व्यक्ति को अज्ञानी से "सलाम" कहना चाहिए; इसी शब्द के साथ। अर्थात्: हमने शांति या अधीनता के साथ अभिवादन किया, और इसी तरह। इस प्रकार, व्याकरणविदों की पद्धति के अनुसार इसमें शासी कारक अपने मूल से व्युत्पन्न एक क्रिया होगी।

WWW.NAFSEISLAM.COM

मुद्दा: यह आयत तलवार की आयत (आयत अल-सैफ़) से पहले की थी। काफ़िरों से संबंधित जो कुछ भी था उसे इससे निरस्त कर दिया गया था, लेकिन इसके शिष्टाचार कयामत के दिन तक मुसलमानों के लिए बने रहेंगे। सिबावैह ने अपनी पुस्तक (7) में इस आयत में निरसन का उल्लेख किया है, और उन्होंने बात नहीं की...

= इब्न अब्द रब्बिह द्वारा अल-इक़्द अल-फ़रीद 3/165। दोनों में: "कुल्लुकुम" के स्थान पर "कुल्लाहुम", और "यतलुब" के स्थान पर "खातिल"। यह अम्र इब्न उबैद की प्रशंसा में है और इसके बाद: "अम्र इब्न उबैद के अलावा।" (1) अहकाम अल-क़ुरान 3/1417 में। (2) अल-नासिह व अल-मंसूख 2/568 में। (3) हस्तलिपियों में: "तस्लीमन"। जो स्थापित है वह (एम) से है, जो स्रोतों से मेल खाता है। (4) अल-किताब 1/324 में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/218 में। (6) अल-तबरी 17/494 द्वारा वर्णित। (7) 1/325।

سورة الفرقان: آیت 63 469

میں نے کہا: اور اس کے برعکس ابن العربی (۱) نے اپنے لیے اشعار پڑھے: میں نے بلندیوں میں تواضع اختیار کی حالانکہ میری اصل عظیم ہے، اور میں نے معاملے میں نرمی کے ساتھ سبقت کے اعزاز حاصل کیے۔ یہ سکون ہے، پس باطنی خباثت اس کی اصل نہیں ہے، جبکہ لوگوں کا اکثر سکون بڑے تکبر کی وجہ سے ہوتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا﴾ النحاس (۲) نے کہا: "سلاما" سلام کرنے (تسلیم) سے نہیں ہے؛ بلکہ یہ بچنے یا بری ہونے (تسلم) سے ہے؛ عرب کہتے ہیں: سلاماً، یعنی: آپ سے سلامتی (تسلماً) (۳)، یعنی: آپ سے بیزاری۔ یہ دو باتوں میں سے ایک کی وجہ سے منصوب ہے: جائز ہے کہ یہ "قالوا" کی وجہ سے منصوب ہو، اور جائز ہے کہ یہ مصدر ہو؛ اور یہ سیبویہ (۴) کا قول ہے۔

ابن عطیہ (۵) نے کہا: اور جو میں کہتا ہوں وہ یہ ہے کہ: بے شک "قالوا" ہی "سلاماً" میں عامل ہے کیونکہ معنی یہ ہے کہ: انہوں نے یہ لفظ کہا۔ اور مجاہد نے کہا: "سلاماً" کا معنی: "سداداً" (۶) (درستی) ہے۔ یعنی: وہ جاہل سے ایسی بات کہتا ہے جس سے وہ اسے نرمی اور ملائمت سے دور کر دیتا ہے۔ تو اس تاویل پر "قالوا"، نحویوں کے طریقے کے مطابق، اس کے قول "سلاماً" میں عامل ہے؛ اور وہ اس لیے کہ یہ "قولاً" کے معنی میں ہے۔

اور ایک گروہ نے کہا: مخاطب کو چاہیے کہ وہ جاہل سے کہے: "سلاما"؛ اسی لفظ کے ساتھ۔ یعنی: ہم نے سلامتی یا تسلیم کے ساتھ سلام کیا، اور اس جیسا، تو اس میں عامل نحویوں کے طریقے کے مطابق اس کے لفظ سے ایک فعل ہو گا۔

مسئلہ: یہ آیت تلوار والی آیت (آیت سیف) سے پہلے تھی، اس میں سے جو کفار کے بارے میں تھا وہ منسوخ ہو گیا اور اس کا ادب مسلمانوں میں قیامت تک باقی رہا۔ اور سیبویہ نے اپنی کتاب (۷) میں اس آیت میں نسخ کا ذکر کیا ہے، اور جو کلام کیا...

= اور ابن عبد ربہ کی العقد الفرید ۳/ ۱۶۵۔ اور ان دونوں میں: "کلکم" کے بجائے: "کلھم" اور "خاتل" کے بجائے: "یطلب"۔ اور یہ عمرو بن عبید کی مدح میں ہے اور اس کے بعد: "عمرو بن عبید کے علاوہ"۔ (۱) احکام القرآن میں ۳/ ۱۴۱۷۔ (۲) الناسخ والمنسوخ میں ۲/ ۵۶۸۔ (۳) قلمی نسخوں میں: تسلیماً۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو کہ مآخذ کے موافق ہے۔ (۴) الکتاب میں ۱/ ۳۲۴۔ (۵) المحرر الوجیز میں ۴/ ۲۱۸۔ (۶) اسے طبری نے ۱۷/ ۴۹۴ میں نکالا ہے۔ (۷) ۱/ ۳۲۵۔

Page 470 Surah Al-Furqan, Verse 63

... in it regarding the abrogation of others; and he preferred it with the reasoning that what is meant is safety, not greeting; because the believers were never ordered to greet the disbelievers with peace. The verse is Meccan, so it was abrogated by the verse of the sword (1). Al-Nahhas said (2): We do not know of any speech by Sibawayh regarding the meaning of the abrogator and the abrogated except in this verse. Sibawayh said (3): The Muslims were not ordered then to greet the polytheists, but it is in the sense of his saying: "tassaluman" (4) (peaceful withdrawal) from you, and there is neither good nor evil between us and you. Al-Mubarrad: It should have been said: The Muslims were not ordered then to fight them, then they were ordered to fight them. Muhammad ibn Yazid (5): Sibawayh made a mistake in this and expressed it poorly. Ibn al-Arabi (6): The Muslims were not ordered then to greet the polytheists, nor were they forbidden from it, rather they were ordered to pardon and gracefully avoid them. And he (peace and blessings be upon him) used to stand at their gatherings, greet them, and approach them, but he did not compromise with them. People have agreed that if a foolish believer treats you harshly, it is permissible to say to him: Peace be upon you. I say: This opinion is more similar to the evidence of the Sunnah. We have explained in Surah Maryam (7) the disagreement among scholars regarding the permissibility of greeting disbelievers, so there is no need for the claim of abrogation; and Allah knows best. Al-Nadr ibn Shumayl mentioned, saying: Al-Khalil told me: I came to Abu Rabi'ah al-A'rabi, and he was among the most knowledgeable people I have seen. He was on a roof, so we greeted him, and he returned (8) the greeting to us, and said to us: "Istawu" (Equalize/Ascend). We remained confused and did not know what he said. So a Bedouin next to him said to us: He ordered you to...

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/218. (2) In Al-Nasikh wal-Mansukh 2/569-570. And the speech of Sibawayh and Al-Mubarrad that follow are from it. (3) In Al-Kitab 1/325. (4) In (D) and (Zha) "tasliman". What is established from (Zay) and (Mim) is what corresponds to the book. (5) He is Al-Mubarrad. (6) In Ahkam al-Quran 3/1418. (7) During the interpretation of His Almighty's saying: {He said: Peace be upon you} [Verse: 47]. (8) In (D) and (Zay): "When we greeted him, he returned", and in (Mim): "When we greeted him, he returned", and what is established is from (Zha) and At-Tamhid.

पृष्ठ ४७० सूरह अल-फ़ुरकान, आयत ६३

... इसमें दूसरों के निरसन (abrogation) के बारे में; और उन्होंने इसे इस तर्क के साथ प्राथमिकता दी कि इससे तात्पर्य सुरक्षा (safety) है, अभिवादन नहीं; क्योंकि विश्वासियों (मोमिनों) को कभी भी काफिरों को शांति के साथ अभिवादन करने का आदेश नहीं दिया गया था। यह आयत मक्की है, इसलिए तलवार की आयत (१) द्वारा इसे निरस्त कर दिया गया था। अल-नह्हास (२) ने कहा: हम इस आयत के अलावा नासिख़ और मनसूख के अर्थ के संबंध में सिबावेह का कोई भाषण नहीं जानते हैं। सिबावेह (३) ने कहा: मुसलमानों को तब मुशरिकों को सलाम करने का आदेश नहीं दिया गया था, लेकिन यह उनके इस कथन के अर्थ में है: "तसलुमन" (४) (तुमसे शांतिपूर्ण अलगाव), और हमारे और तुम्हारे बीच न तो कोई अच्छाई है और न ही बुराई। अल-मुबर्रद: यह कहा जाना चाहिए था: मुसलमानों को तब उनसे लड़ने का आदेश नहीं दिया गया था, फिर उन्हें उनसे लड़ने का आदेश दिया गया। मुहम्मद बिन यज़ीद (५): सिबावेह ने इसमें गलती की और इसे खराब तरीके से व्यक्त किया। इब्न अल-अरबी (६): मुसलमानों को तब मुशरिकों को सलाम करने का आदेश नहीं दिया गया था, और न ही उन्हें इससे मना किया गया था, बल्कि उन्हें क्षमा करने और शालीनता से बचने का आदेश दिया गया था। और वह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनकी सभाओं में खड़े होते थे, उनका अभिवादन करते थे और उनके करीब जाते थे, लेकिन उनके साथ समझौता नहीं करते थे। लोगों ने इस बात पर सहमति व्यक्त की है कि यदि कोई मूर्ख मोमिन आपके साथ कठोर व्यवहार करता है, तो उसे यह कहना जायज़ है: तुम पर शांति हो। मैं कहता हूँ: यह मत सुन्नत के प्रमाण के अधिक समान है। हमने सूरह मरयम (७) में काफिरों को सलाम करने की वैधता के संबंध में विद्वानों के बीच मतभेद के बारे में बताया है, इसलिए निरसन (अब्रोगेशन) के दावे की कोई आवश्यकता नहीं है; और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-नद्र बिन शुमैल ने उल्लेख किया, कहा: अल-खलील ने मुझे बताया: मैं अबू रबीया अल-अरबी के पास आया, और वह मेरे द्वारा देखे गए सबसे ज्ञानी लोगों में से थे। वह एक छत पर थे, तो हमने उन्हें सलाम किया, और उन्होंने हमें सलाम का जवाब दिया (८), और हमसे कहा: "इस्तवू" (बराबर हो जाओ/ऊपर आ जाओ)। हम भ्रमित रहे और नहीं जानते थे कि उन्होंने क्या कहा। तो उनके पास के एक बद्दू ने हमसे कहा: उन्होंने तुम्हें आदेश दिया है कि...

पादलेख (Footnotes): (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२१८। (२) अन-नासिख़ वल-मनसूख २/५६९-५७० में। और सिबावेह और अल-मुबर्रद के आने वाले भाषण इसी से हैं। (३) अल-किताब १/३२५ में। (४) (द) और (ज़ा) में "तस्लीमन"। (ज़ै) और (मीम) से जो स्थापित है, वह किताब के

अनुरूप है। (५) वह अल-मुबर्रद हैं। (६) अहकाम अल-कुरान ३/१४१८ में। (७) अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या के समय: {उसने कहा: तुम पर सलामती हो} [आयत: ४७]। (८) (द) और (ज़ै) में: "जब हमने उन्हें सलाम किया तो उन्होंने जवाब दिया", और (मीम) में: "जब हमने उन्हें सलाम किया तो उन्होंने जवाब दिया", और जो स्थापित है वह (ज़ा) और अत-तमहीद से है।

صفحہ ۴۷۰ سورہ الفرقان، آیت ۶۳

... اس میں دوسروں کے منسوخ ہونے پر؛ اور اس سے یہ ترجیح دی گئی کہ مراد سلامتی ہے نہ کہ سلام کرنا؛ کیونکہ مومنوں کو کبھی بھی کافروں کو سلام کرنے کا حکم نہیں دیا گیا۔ اور یہ آیت مکی ہے، تو اسے تلوار والی آیت (۱) نے منسوخ کر دیا۔ النحاس (۲) نے کہا: ہم اس آیت کے علاوہ ناسخ و منسوخ کے معنی میں سیبویہ کا کوئی کلام نہیں جانتے۔ سیبویہ (۳) نے کہا: مسلمانوں کو اس وقت مشرکین کو سلام کرنے کا حکم نہیں دیا گیا تھا، لیکن یہ ان کے قول کے معنی میں ہے: "تسلُّماً" (۴) (تم سے پیچھا چھڑانا)، اور ہمارے اور تمہارے درمیان نہ کوئی خیر ہے اور نہ شر۔ المبرد: یہ کہنا چاہیے تھا: مسلمانوں کو اس وقت ان سے جنگ کا حکم نہیں دیا گیا تھا پھر انہیں ان سے جنگ کا حکم دیا گیا۔ محمد بن یزید (۵): سیبویہ نے اس میں غلطی کی اور بری عبارت استعمال کی۔ ابن العربی (۶): مسلمانوں کو اس وقت مشرکین کو سلام کرنے کا حکم نہیں دیا گیا تھا، اور نہ ہی انہیں اس سے روکا گیا تھا، بلکہ انہیں درگزر کرنے اور خوبصورتی سے کنارہ کشی اختیار کرنے کا حکم دیا گیا تھا، اور آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) ان کی مجلسوں میں کھڑے ہوتے، انہیں سلام کرتے اور ان کے قریب جاتے تھے، اور ان کے ساتھ مداہنت (مصلحت آمیزی) نہیں کرتے تھے۔ اور لوگوں کا اس پر اتفاق ہے کہ اگر مومنوں میں سے کوئی بیوقوف تمہارے ساتھ بدتمیزی کرے تو اسے یہ کہنا جائز ہے: تم پر سلام ہو۔ میں کہتا ہوں: یہ قول سنت کی دلالت کے زیادہ مشابہ ہے۔ اور ہم سورہ مریم (۷) میں کافروں کو سلام کرنے کے جواز میں علماء کے اختلاف کو بیان کر چکے ہیں، لہذا نسخ کے دعوے کی کوئی ضرورت نہیں ہے؛ واللہ اعلم۔ اور النضر بن شمیل نے ذکر کیا، کہا: مجھ سے الخلیل نے بیان کیا، کہا: میں ابو ربیعہ الاعرابی کے پاس آیا، اور وہ میرے دیکھے ہوئے لوگوں میں سب سے زیادہ عالم تھے، وہ ایک چھت پر تھے، ہم

نے سلام کیا، تو انہوں نے ہمیں سلام کا جواب دیا (۸)، اور ہم سے کہا: "استووا" (برابر ہو جاؤ/ اوپر آ جاؤ)۔ ہم حیران رہ گئے اور نہیں جانتے تھے کہ انہوں نے کیا کہا۔ تو ان کے پہلو میں موجود ایک اعرابی نے ہم سے کہا: انہوں نے تمہیں حکم دیا ہے کہ...

حواشی: (۱) المحرر الوجیز ۲۱۸/۴۔ (۲) الناسخ والمنسوخ ۵۶۹/۲ - ۵۷۰ میں۔ اور سیبویہ اور المبرد کے آنے والے کلام اسی سے ہیں۔ (۳) الکتاب ۳۲۵/۱ میں۔ (۴) (د) اور (ظ) میں "تسلیماً"۔ اور (ز) اور (م) سے جو ثابت ہے، وہی کتاب کے موافق ہے۔ (۵) وہ المبرد ہیں۔ (۶) احکام القرآن ۱۴۱۸/۳ میں۔ (۷) اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر کے وقت: ﴿قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ﴾ [آیت: ۴۷]۔ (۸) (د) اور (ز) میں: "فلما سلمنا فرد" (جب ہم نے سلام کیا تو انہوں نے جواب دیا)، اور (م) میں: "فلما سلمنا رد"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور التمہید سے ہے۔

...elevate. Al-Khalil said: This is from the saying of Allah Almighty: {Then He directed Himself to the heaven while it was smoke} [Fussilat: 11]. So we ascended to him, and he said: Would you like some unleavened bread, midday milk, and pure water? We said: We have just left them. He said: "Salaman" (farewell). We did not know what he meant. He said: The Bedouin said: He is parting with you (salimakum)(1); a parting(2) in which there is neither good nor evil. Al-Khalil said: This is from the saying of Allah Almighty: {And when the ignorant address them, they say [words of] peace}.

Ibn Atiyya said: I saw in some histories that Ibrahim bin al-Mahdi(3) - who was among those biased against Ali bin Abi Talib - said one day in the presence of Al-Ma'mun while a group was with him: I used to see Ali bin Abi Talib in my sleep, and I would say to him: Who are you? He would say: Ali bin Abi Talib. I would come with him to a bridge, and he would go ahead and precede me in crossing it. I would say: You only claim this matter (the caliphate) through a woman, and we are more deserving of it than you. I did not see in his response the eloquence that is mentioned about him. Al-Ma'mun asked: And what did he answer you? He said: He used to say to me: "Salaman, salaman"(4). The narrator said: It was as if Ibrahim bin al-Mahdi did not remember the verse, or it slipped his mind at that time. So Al-Ma'mun drew attention to the verse to those present and said: By Allah, O uncle, it is indeed Ali bin Abi Talib, and he has answered you with the most eloquent response. So Ibrahim was disgraced(5) and ashamed. And it was undoubtedly a true vision(6).

His saying, the Almighty: {And those who spend [part of] the night to their Lord prostrating and standing [in prayer]} (64)

His saying, the Almighty: {And those who spend [part of] the night to their Lord prostrating and standing [in prayer]}. Al-Zajjaj(7) said: A man spends the night...

---

(1) In (D) and (M): "asked you" (sa'alakum). What is established is from (Z) and (Zha), which is in accordance with Al-Tamhid 7/132 and the text is from it. (2) In (D) and (Z): "confrontation" (munazalah). (3) He is Prince Abu Ishaq, nicknamed Al-Mubarak. He was eloquent, articulate, learned, literary, a poet, and a master in the art of music. He was pledged allegiance as Caliph during the time of Al-Ma'mun, then Ibrahim's gathering was defeated, and Ibrahim disappeared for a time until Al-Ma'mun caught him and pardoned him. He died in the year 224. See Siyar A'lam al-Nubala 10/557-561. (4) The word: "salaman" (the second one) is from (Z) and (Zha) and the

sources. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz: "he was saddened" (fahazin). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/219. Al-Asfahani mentioned this story in Al-Aghani 10/126. (7) In Ma'ani al-Qur'an for him 4/75.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें 63 - 64 471

...ऊंचे उठें। अल-खलील ने कहा: यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन से है: {फिर वह आकाश की ओर प्रवृत्त हुआ जबकि वह धुआं था} [फ़ुस्सिल्लत: 11]। तो हम उसके पास चढ़े और उसने कहा: क्या तुम बेखमीर रोटी, दोपहर के दूध और मीठे पानी में रुचि रखते हो? हमने कहा: हम अभी उनसे अलग हुए हैं। उसने कहा: "सलाम"। हमें समझ नहीं आया कि उसने क्या कहा। उसने कहा: तो बेदू(मरुस्थली अरब) ने कहा: वह तुम्हें शांति (सलीमाकुम)(1) की कामना कर रहा है; एक ऐसा अलगाव(2) जिसमें न कोई भलाई है और न ही कोई बुराई। अल-खलील ने कहा: यह अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन से है: {और जब अज्ञानी उनसे मुखातिब होते हैं, तो वे [शांति के शब्द] कहते हैं}।

इब्न अतिय्या ने कहा: मैंने कुछ इतिहासों में देखा है कि इब्राहिम बिन अल-महदी(3) - जो अली बिन अबी तालिब के प्रति पक्षपाती लोगों में से थे - ने एक दिन अल-मामून की उपस्थिति में कहा, जबकि उनके पास एक समूह था: मैं नींद में अली बिन अबी तालिब को देखा करता था, और मैं उनसे कहता था: आप कौन हैं? वह कहते थे: अली बिन अबी तालिब। मैं उनके साथ एक पुल तक आता था, तो वह आगे बढ़ जाते और उसे पार करने में मुझसे आगे निकल जाते। मैं कहता था: आप केवल एक महिला (फातिमा) के कारण इस मामले (खिलाफत) का दावा करते हैं, और हम इसके आपसे अधिक पात्र हैं। मैंने उनके जवाब में वह वाक्पटुता नहीं देखी जिसका उल्लेख उनके बारे में किया जाता है। अल-मामून ने पूछा: और उन्होंने आपको क्या जवाब दिया? उन्होंने कहा: वह मुझसे कहते थे: "सलाम, सलाम"(4)। कथावाचक ने कहा: ऐसा लगा जैसे इब्राहिम बिन अल-महदी को वह आयत याद नहीं थी, या उस समय उनके दिमाग से निकल गई थी। तो अल-मामून ने वहां उपस्थित लोगों का ध्यान आयत की ओर आकर्षित किया और कहा: अल्लाह की कसम, हे चाचा, यह वास्तव में अली बिन अबी तालिब हैं, और उन्होंने आपको सबसे वाक्पटु उत्तर दिया है। तो इब्राहिम अपमानित(5) हुए और लज्जित हो गए। और वह निस्संदेह एक सच्चा सपना था(6)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे जो अपने पालनहार के लिए सजदा करते हुए और खड़े होकर [नमाज में] रात बिताते हैं} (64)

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे जो अपने पालनहार के लिए सजदा करते हुए और खड़े होकर [नमाज में] रात बिताते हैं}। अल-ज़ज्जाज(7) ने कहा: एक आदमी रात बिताता है...

(1) (द) और (म) में: "तुमसे पूछा" (सअलकुम)। जो स्थापित है वह (ज़) और (ज़) से है, जो अल-तमीद 7/132 के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (2) (द) और (ज़) में: "मुकाबला" (मुनाज़लह)। (3) वह राजकुमार अबू इशाक हैं, जिनका उपनाम अल-मुबारक है। वह वाक्पटु, प्रखर, विद्वान, साहित्यिक, कवि और संगीत की कला में शीर्ष पर थे। अल-मामून के समय में उन्हें खलीफा के रूप में निष्ठा की शपथ दिलाई गई थी, फिर इब्राहिम की सभा पराजित हो गई, और इब्राहिम कुछ समय के लिए छिप गए जब तक कि अल-मामून ने उन्हें पकड़ नहीं लिया और उन्हें माफ कर दिया। उनकी मृत्यु वर्ष 224 में हुई। देखें सियार आलम अल-नुबला 10/557-561। (4) शब्द: "सलाम" (दूसरा) (ज़) और (ज़) और अन्य स्रोतों से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज में: "वह दुखी हुए" (फहज़िन)। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/219। अल-असफ़हानी ने इस कहानी का उल्लेख अल-अघानी 10/126 में किया है। (7) उनके द्वारा मानी अल-कुरान में 4/75।

سوره الفرقان: الآيتان ٦٣ - ٦٤ ٤٧١

ترتفعوا. قال الخليل: هو من قول الله عزّ وجلّ: ﴿ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ﴾ [فصلت: ١١]. فصعدنا إليه فقال: هل لكم في خبز فطير، ولبن هجير، وماء نَمير؟ فقلنا: الساعة فارقناه. فقال: سلاماً. فلم ندر ما قال. قال: فقال الأعرابي: إنه سالمكم(١)؛ متاركة(٢) لا خير فيها ولا شرّ. فقال الخليل: هو من قول الله عزّ وجلّ: ﴿وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا﴾.

قال ابن عطية: ورأيتُ في بعض التواريخ أنَّ إبراهيم بن المهدي(٣) - وكان من المائلين على عليّ بن أبي طالب - قال يوماً بحضرة المأمون وعنده جماعة: كنتُ أرى عليّ بن أبي طالب في النوم، فكنتُ أقول له: من أنت؟ فكان يقول: عليّ بن أبي طالب. فكنتُ أجيء معه إلى قنطرة، فيذهب، فيتقدمني في عبورها، فكنتُ أقول: إنَّما تدّعي هذا الأمر بامرأة، ونحن أحقُّ به منك، فما رأيتُ له في الجواب بلاغة كما يُذكر عنه. قال المأمون: وبماذا جاوبك؟ قال: فكان يقول لي: سلاماً سلاماً(٤). قال الراوي: وكأنَّ إبراهيم بن المهدي لا يحفظ الآية. أو ذَهبتْ عنه في ذلك الوقت. فنبَّه المأمونُ على الآية من حضرَه وقال: هو والله يا عم عليُّ بن أبي طالب، وقد جاوبك بأبلغ جواب، فخَزِيَ(٥) إبراهيم واستحيا. وكانت رؤيا لا محالة صحيحة(٦).

قوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا﴾ (٦٤)

قوله تعالى: ﴿وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا﴾ قال الزجاج(٧): بات الرجل

---

(١) في (د) و(م): سألكم. والمثبت من (ز) و(ظ) وهو الموافق للتمهيد ٧/ ١٣٢ والكلام منه. (٢) في (د) و(ز): منازلة. (٣) هو الأمير أبو إسحاق. الملقب بالمبارك. كان، فصيحاً، بليغاً، عالماً، أديباً، شاعراً، رأساً في فن الموسيقا. بويع بالخلافة زمن المأمون، ثم هُزم جمع إبراهيم، واختفى إبراهيم زماناً

إلى أن ظفر به المأمون، فعفا عنه. توفي سنة أربع وعشرين ومئتين. ينظر سير أعلام النبلاء ١٠/ ٥٥٧ - ٥٦١. (٤) لفظة: سلاماً (الثانية) من (ز) و(ظ) والمصادر. (٥) في المحرر الوجيز: فحزن. (٦) المحرر الوجيز ٤/ ٢١٩. وذكر هذه القصة الأصفهاني في الأغاني ١٠/ ١٢٦. (٧) في معاني القرآن له ٤/ ٧٥.

"Yabeet" (spends the night): when the night overtakes him, whether he sleeps or not. Imru' al-Qais said(1): So we spent the night standing at the head of our horse, it trying to break away from us and we trying to control it(2).

And they recited regarding the description of the saints (Awliya): Prevent your eyelids from tasting sleep, and let tears flow copiously upon the cheeks(3). And know that you are mortal and will be held accountable, O you who persists in the displeasure of the Majestic One. For Allah there are a people who were sincere in His love, so He was pleased with them and chose them as servants. A people who, when darkness covers them, spend the night there prostrating and standing. Lean of bellies out of abstinence, slender(4), they know no food except the lawful(5).

Ibn Abbas said: Whoever prays two rak'ahs or more after Isha has spent the night prostrating and standing for Allah(6). Al-Kalbi said: Whoever performs two rak'ahs after Maghrib and four after Isha has spent the night prostrating and standing.

The Almighty says: {And those who say, "Our Lord, avert from us the punishment of Hell. Indeed, its punishment is ever adhering; {65} Indeed, it is evil as a settlement and residence." {66}}

The Almighty says: {And those who say, "Our Lord, avert from us the punishment of Hell"} Meaning: despite their obedience, they are apprehensive, fearful, and trembling of Allah's punishment. Ibn Abbas: They say that in their prostration and standing.

---

(1) Thus in the manuscripts, but the verse belongs to Zuhayr, and it is in his Diwan p. 132. (2) In Zuhayr's Diwan: "So we spent the night naked." His commentator Tha'lab said: "Naked" means wearing only a waist-wrap, having stripped for the horse due to its difficulty. "It trying to break away from us and we trying to control it" means: it deals with us and we deal with it, it pulls us and we pull it. (3) Sajama al-dam' (tears flowed): it flowed. Mukhtar al-Sihah (s-j-m). (4) In (d) and (z): Out of abstinence from the forbidden. (5) We did not find it. (6) Al-Wahidi mentioned it in Al-Wasit 3/345 through the route of Al-Kalbi from Ibn Abbas.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 64 - 66 472

"यबीत" (रात बिताना): जब रात उसे घेर ले, चाहे वह सोए या न सोए। इम्रुल क़ैस ने कहा(1): "तो हमने अपने घोड़े के सिर के पास खड़े होकर रात बिताई, वह हमसे खुद को छुड़ाने की कोशिश कर रहा था और हम उसे संभालने की"(2)।

और उन्होंने औलिया (अल्लाह के नेक बंदों) के गुण के बारे में पढ़ा: "अपनी पलकों को नींद का स्वाद चखने से रोको, और गालों पर आँसू लगातार बहने दो(3)। और जान लो कि तुम मरने वाले हो और हिसाब दिया जाएगा, ऐ वह जो महामहिम (अल्लाह) की अप्रसन्नता पर कायम है। अल्लाह के लिए ऐसे लोग हैं जो उसके प्यार में निष्ठावान थे, इसलिए वह उनसे प्रसन्न हुआ और उन्हें अपने सेवकों के रूप में चुना। वे लोग जो, जब अंधेरा उन पर छा जाता है, तो वे वहाँ सजदे और कयाम (खड़े होकर इबादत) में रात बिताते हैं। परहेजगारी के कारण पतले पेट वाले, दुबले(4), वे हलाल (वैध) के अलावा कोई भोजन नहीं जानते(5)।"

इब्न अब्बास ने कहा: जिसने ईशा के बाद दो रकअत या उससे अधिक नमाज़ पढ़ी, उसने अल्लाह के लिए सजदा और कयाम करते हुए रात बिताई(6)। अल-कल्बी ने कहा: जिसने मग़रिब के बाद दो रकअत और ईशा के बाद चार रकअत पढ़ी, उसने सजदा और कयाम करते हुए रात बिताई।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और वे जो कहते हैं, "ऐ हमारे रब! हमसे जहन्नुम (नरक) की यातना को टाल दे। निस्संदेह उसकी यातना चिपकी रहने वाली है; {65} वास्तव में वह ठहरने और रहने के लिए बहुत बुरा स्थान है।" {66}}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और वे जो कहते हैं, "ऐ हमारे रब! हमसे जहन्नुम की यातना को टाल दे"} अर्थात: वे अपनी आज्ञाकारिता के बावजूद अल्लाह के अज़ाब (दंड) से डरने वाले, आशंकित और भयभीत हैं। इब्न अब्बास: वे अपने सजदों और कयाम में यह कहते हैं।

---

(1) प्रतियों में ऐसा ही है, लेकिन शेर ज़ुहैर का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 132 में है। (2) ज़ुहैर के दीवान में: "तो हमने नग्न होकर रात बिताई"। उनके टीकाकार थलब ने कहा: "नग्न" का अर्थ है केवल तहबंद पहने हुए, घोड़े की कठिनाई के कारण वे उससे निपटने के लिए तैयार हो गए थे। "वह हमसे खुद को छुड़ाने की कोशिश कर रहा था और हम उसे संभालने की" का अर्थ है: वह हमसे निपटता है और हम उससे, वह हमें खींचता है और हम उसे खींचते हैं। (3) सजम अद-दाम' (आँसू बहना): वह

बह गया। मुख्तार अल-सिहाह (स-ज-म)। (4) (द) और (ज़) में: हराम (वर्जित) से बचने के लिए। (5) हमें यह नहीं मिला। (6) अल-वाहिदी ने इसे अल-वसीत 3/345 में इब्न अब्बास से अल-कल्बी के माध्यम से उद्धृत किया है।

سورة الفرقان: آیات 64 - 66 472

"يَبِيتُ" (رات گزارنا): جب رات اسے پا لے، خواہ وہ سوئے یا نہ سوئے۔ امرؤ القیس نے کہا(1): "پس ہم نے اپنے گھوڑے کے سر کے پاس کھڑے ہو کر رات گزاری، وہ اپنے آپ کو ہم سے چھڑانے کی کوشش کر رہا تھا اور ہم اسے قابو کرنے کی"(2)۔

اور انہوں نے اولیاء کی صفت میں اشعار پڑھے: "اپنی پلکوں کو نیند چکھنے سے روکو، اور گالوں پر مسلسل آنسو بہاؤ(3)۔ اور جان لو کہ تم مرنے والے ہو اور حساب دیا جائے گا، اے وہ جو خدائے بزرگ و برتر کی ناراضگی پر قائم ہے۔ اللہ کے لیے ایسی قوم ہے جو اس کی محبت میں مخلص تھی، پس وہ ان سے راضی ہوا اور انہیں اپنے خادموں کے طور پر منتخب کیا۔ ایسی قوم کہ جب ان پر اندھیرا چھا جاتا ہے، وہ وہاں سجدہ اور قیام کی حالت میں رات گزارتے ہیں۔ پرہیزگاری کی وجہ سے خالی پیٹ، دبلے پتلے(4)، وہ حلال کے علاوہ کوئی کھانا نہیں جانتے(5)۔"

ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: جس نے عشاء کے بعد دو رکعت یا اس سے زیادہ نماز پڑھی، اس نے اللہ کے لیے سجدہ اور قیام کرتے ہوئے رات گزاری(6)۔ الکلبی نے کہا: جس نے مغرب کے بعد دو رکعت اور عشاء کے بعد چار رکعتیں پڑھیں، اس نے سجدہ اور قیام کرتے ہوئے رات گزاری۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور وہ لوگ جو کہتے ہیں: "اے ہمارے رب! ہم سے جہنم کا عذاب پھیر دے، بے شک اس کا عذاب چمٹ جانے والا ہے؛ {65} یقیناً وہ بہت برا ٹھکانا اور قیام گاہ ہے" {{66}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور وہ لوگ جو کہتے ہیں: "اے ہمارے رب! ہم سے جہنم کا عذاب پھیر دے"} یعنی: وہ اپنی اطاعت کے باوجود اللہ کے عذاب سے ڈرنے والے، خوفزدہ اور لرزاں ہیں۔ ابن عباس: وہ اپنے سجدوں اور قیام میں یہ کہتے ہیں۔

---

(1) نسخوں میں ایسا ہی ہے، لیکن یہ شعر زہیر کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 132 میں ہے۔

(2) دیوان زہیر میں ہے: "پس ہم نے برہنہ ہو کر رات گزاری"۔ ان کے شارح ثعلب نے کہا: "عراۃ" کا مطلب ہے صرف تہبند باندھے ہوئے، گھوڑے کی سرکشی کی وجہ سے اس سے نپٹنے کے لیے تیار ہو گئے۔ "وہ اپنے آپ کو ہم سے چھڑانے کی کوشش کر رہا تھا اور ہم اسے قابو کرنے کی" کا مطلب ہے: وہ ہم سے نپٹتا ہے اور ہم اس سے، وہ ہمیں کھینچتا ہے اور ہم اسے۔ (3) سجم الدمع: آنسو بہا۔ مختار الصحاح (سجم)۔ (4) (د) اور (ز) میں ہے: حرام سے پرہیزگاری کی وجہ سے۔ (5) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (6) اسے الواحدی نے الوسیط 3/345 میں ابن عباس سے کلبی کے واسطے سے ذکر کیا ہے۔

Page 473

Surah Al-Furqan: Verses 65 - 67

﴿Indeed, its punishment is ever inseparable﴾ (65) meaning: constant, permanent, and non-departing. From this, the 'debtor' (al-gharim) is named due to his constant pursuit of the debt. It is said: "So-and-so is 'mughram' (infatuated/burdened) with such-and-such," meaning he is constantly attached and devoted to it. This is its meaning in the speech of the Arabs as mentioned by Ibn al-A'rabi, Ibn 'Arafa, and others. Al-A'sha said (1): If He punishes, it is inseparable (gharam), and if He gives abundantly, He does not mind. Al-Hasan said: "They knew that every debtor eventually leaves his creditor, except for the 'debtor' of Hell" (2). Al-Zajjaj said (3): "Al-gharam is the severest punishment." Ibn Zaid said: "Al-gharam is evil" (4). Abu 'Ubaydah said (5): "Destruction." The meaning is the same. Muhammad ibn Ka'b said: "Allah the Almighty demanded from them the price of blessings in this world. When they did not (6) bring it, He penalized them (7) for its price by entering them into the Fire." ﴿Indeed, it is evil as a settlement and residence﴾ (66) meaning: a wretched settlement and a wretched residence. That is: they say this based on knowledge, and if they say it based on knowledge, they are more aware of the magnitude of what they seek, so that would be closer to success. Allah the Almighty's statement: ﴿And those who, when they spend, are neither extravagant nor miserly, but keep a balance between that (67)﴾ Allah the Almighty's statement: ﴿And those who, when they spend, are neither extravagant﴾: The commentators differed in the interpretation of this verse. Al-Nahhas said (8): "Among the best of what was said about its meaning is that whoever spends in other than obedience to Allah is..."

(1) In his Diwan, p. 59. (2) Reported by Al-Tabari 17/496. (3) In his 'Ma'ani al-Qur'an' 4/75. (4) Reported by Al-Tabari 17/496. (5) In 'Majaz al-Qur'an' 2/80. (6) In (d), (z), and (m): "so they did not bring it." The confirmed text is from (zh) and Al-Nahhas's 'Ma'ani al-Qur'an' 5/48, and Muhammad ibn Ka'b's saying is in it, reported by Al-Tabari 17/496. (7) In (m): "so He penalized them." (8) In his 'I'rab al-Qur'an' 3/167-168. The saying there is with his chain of transmission from Abu 'Abd al-Rahman al-Hubuli.

पृष्ठ ४७३

सूरा अल-फ़ुरकान: आयतें ६५ - ६७

﴾निश्चय ही उसकी यातना चिपकी रहने वाली है﴿ (६५) अर्थात: निरंतर, स्थायी और कभी अलग न होने वाली। इसी से 'ग़रीम' (कर्जदार) नाम पड़ा है, क्योंकि वह लगातार पीछे लगा रहता है। कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति अमुक चीज़ का 'मुग़रम' (दीवाना/आसक्त) है," अर्थात: वह उसका स्थायी रूप से शौकीन और उस पर मोहित है। अरबों की भाषा में इसका यही अर्थ है जैसा कि इब्न अल-अराबी, इब्न अराफा और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है। अल-अशा ने कहा (१): यदि वह दंड दे तो वह चिपका रहने वाला (ग़राम) होता है, और यदि वह प्रचुर मात्रा में दे तो उसे कोई परवाह नहीं होती। अल-हसन ने कहा: "वे जानते थे कि हर कर्जदार अपने लेनदार को छोड़ देता है, सिवाय जहन्नुम के'कर्जदार' के (२)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (३): "अल-ग़राम सबसे कठोर यातना है।" इब्न ज़ैद ने कहा: "अल-ग़राम बुराई है" (४)। अबू उबैदा ने कहा (५): "विनाश।" अर्थ एक ही है। मुहम्मद इब्न काब ने कहा: "अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनसे दुनिया में सुख-सुविधाओं की कीमत माँगी। जब वे उसे नहीं (६) ला सके तो उसने उन्हें आग में डालकर उसकी कीमत के रूप में दंडित किया (७)।" ﴾निश्चय ही वह ठहरने और रहने के लिए बहुत बुरा स्थान है﴿ (६६) अर्थात: बुरा है ठहरने का स्थान और बुरा है रहने का स्थान। अर्थात: वे यह ज्ञान के आधार पर कहते हैं, और यदि वे इसे ज्ञान के आधार पर कहते हैं, तो वे जो मांग रहे हैं उसकी महानता से अधिक अवगत हैं, इसलिए यह सफलता के करीब होगा। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾और वे जो जब खर्च करते हैं, तो न तो अपव्यय करते हैं और न ही कंजूसी करते हैं, बल्कि उनके बीच संतुलन बनाए रखते हैं (६७)﴿ अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴾और वे जो जब खर्च करते हैं, तो अपव्यय नहीं करते﴿: मुफस्सिरों (टीकाकारों) ने इस आयत की व्याख्या में मतभेद किया है। अल-नहस ने कहा (८): "इसके अर्थ के बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से एक यह है कि जो कोई अल्लाह की आज्ञाकारिता के अलावा किसी चीज़ पर खर्च करता है, वह..."

(१) उनके दीवान में, पृष्ठ ५९। (२) अल-तबरी द्वारा उद्धृत १७/४९६। (३) उनकी कृति 'मानी अल-कुरान' ४/७५ में। (४) अल-तबरी द्वारा उद्धृत १७/४९६। (५) 'मजाज़ अल-कुरान' २/८० में। (६) प्रतियों (द), (ज़) और (म) में: "तो वे नहीं लाए।" प्रमाणित पाठ (ज़ह) और अल-नहस की 'मानी अल-कुरान' ५/४८ से है, और मुहम्मद इब्न काब का कथन इसमें है, जिसे अल-तबरी ने १७/४९६ में उद्धृत

किया है। (७) (म) में: "तो उसने उन्हें दंडित किया।" (८) उनकी कृति 'इराब अल-कुरान' ३/१६७-१६८ में। वहां यह कथन अबू अब्द अल-रहमान अल-हुबुली से उनकी सनद (परंपरा) के साथ है।

صفحہ 473

سورۃ الفرقان: آیات 65 - 67

﴿بے شک اس کا عذاب لازم ہو جانے والا ہے﴾ یعنی: دائمی، لازم اور کبھی جدا نہ ہونے والا۔ اسی سے 'غریم' (قرض خواہ) کا نام لیا گیا ہے؛ کیونکہ وہ پیچھا نہیں چھوڑتا۔ کہا جاتا ہے: "فلاں شخص فلاں چیز کا 'مغرم' (شیدائی) ہے،" یعنی: وہ اس کے ساتھ چپکا ہوا ہے اور اس کا دلدادہ ہے۔ عربوں کے کلام میں اس کا یہی معنی ہے جیسا کہ ابن الاعرابی، ابن عرفہ اور دیگر نے ذکر کیا ہے۔ الاعشی نے کہا (1): اگر وہ عذاب دے تو وہ لازم (غرام) ہوتا ہے اور اگر وہ کثرت سے دے تو وہ پرواہ نہیں کرتا۔ حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: "انہیں معلوم تھا کہ ہر قرض خواہ اپنے مقروض کو چھوڑ دیتا ہے، سوائے جہنم کے 'قرض' کے" (2)۔ زجاج رحمہ اللہ نے کہا (3): "غرام سخت ترین عذاب ہے۔" ابن زید رحمہ اللہ نے کہا: "غرام شر ہے" (4)۔ ابو عبیدہ رحمہ اللہ نے کہا (5): "ہلاکت۔" اور معنی ایک ہی ہے۔ محمد بن کعب رحمہ اللہ نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے ان سے دنیا کی نعمتوں کی قیمت کا مطالبہ کیا۔ پس جب وہ (6) اسے ادا نہ کر سکے؛ تو انہیں آگ میں داخل کر کے ان پر تاوان (7) ڈال دیا۔" ﴿بے شک وہ بہت برا ٹھکانا اور رہنے کی جگہ ہے﴾ یعنی: کتنا ہی برا ٹھکانا اور کتنی ہی بری قیام گاہ ہے۔ یعنی: وہ یہ بات علم کی بنا پر کہتے ہیں، اور جب وہ علم کی بنا پر کہیں گے تو وہ جس چیز کے طلب گار ہیں اس کی قدر و قیمت سے زیادہ باخبر ہوں گے، چنانچہ یہ کامیابی کے زیادہ قریب ہوگا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ لوگ کہ جب خرچ کرتے ہیں تو نہ فضول خرچی کرتے ہیں اور نہ ہی تنگی کرتے ہیں اور ان کے درمیان اعتدال ہوتا ہے 67﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ لوگ کہ جب خرچ کرتے ہیں تو فضول خرچی نہیں کرتے﴾ مفسرین کا اس آیت کی تاویل میں اختلاف ہے۔ چنانچہ نحاس رحمہ اللہ نے کہا (8): "اس کے معنی

میں کہی گئی بہترین باتوں میں سے ایک یہ ہے کہ جس نے اللہ کی اطاعت کے علاوہ کسی اور چیز میں خرچ کیا، تو وہ..."

(1) ان کے دیوان میں ص 59۔ (2) اسے طبری نے 17/496 میں روایت کیا ہے۔ (3) ان کی کتاب 'معانی القرآن' میں 4/75۔ (4) اسے طبری نے 17/496 میں روایت کیا ہے۔ (5) 'مجاز القرآن' میں 2/80۔ (6) (د)، (ز) اور (م) میں: "پس وہ نہ لائے۔" اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور نحاس کی 'معانی القرآن' 5/48 سے ہے، اور اس میں محمد بن کعب کا قول ہے، اور اسے طبری نے 17/496 میں روایت کیا ہے۔ (7) (م) میں: "پس انہیں تاوان میں ڈالا۔" (8) ان کی کتاب 'إعراب القرآن' میں 3/167-168۔ اور اس میں ان کی سند کے ساتھ ابو عبد الرحمن الحبلی سے قول ہے۔

474 Surah Al-Furqan, Verse 67

...extravagance, and whoever withholds from obeying Allah, Almighty and Majestic, that is stinginess (iqtar), and whoever spends in obedience to Allah the Almighty, that is the moderate way (qawam). Ibn Abbas said: "Whoever spends a hundred thousand in a righteous cause is not being extravagant, and whoever spends a single dirham in a cause that is not right is being extravagant, and whoever withholds a right due from him has been stingy"(1). Mujahid, Ibn Zayd, and others said the same(2). Awn bin Abdullah said: "Extravagance is spending someone else's money"(3).

Ibn Atiyyah said(4): "This and similar views are not linked to the verse. The proper view is to say: Spending on sin is something the Sharia has prohibited, whether in small or large amounts. Likewise, encroaching on others' wealth. Those described [in the verse] are above such things. Rather, the discipline in this verse concerns spending on acts of obedience and permissible things(5). The Sharia's discipline here is that a person should not overspend to the point of neglecting another right, or his family and the like, nor should he be so tight and stingy as to starve his family and exceed in avarice. Excellence in this is 'qawam', meaning: justice and balance. 'Qawam' for each individual is according to his family, his condition, his ease of burden, his patience, and his endurance in earning, or the opposites of these traits. The best of affairs is the middle ground. For this reason, the Messenger of Allah (peace be upon him) allowed Abu Bakr to give all his wealth in charity(6), because that was a middle ground relative to his endurance and patience in religion, while he prevented others from doing so. Excellent is what Ibrahim al-Nakha'i said: 'He is the one who does not leave [his family] hungry or naked, nor does he spend in a way that people say: He has been extravagant'(7). Yazid bin Abi Habib said: 'They are those who do not wear clothes for beauty, nor eat food for pleasure'(8)."

And Yazid also said regarding this verse: "Those are the companions of Muhammad (peace be upon him); they used to not eat food..."

---

(1) Narrated by al-Tabari from Ibn Abbas 17/497 - 498 in a similar vein. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/220, and al-Tabari narrated their statement in 17/498. (3) Narrated by al-Tabari 17/500 - 501. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/220. And what precedes it is from it. (5) In the manuscripts: "in", without "and", and what is confirmed is from Al-Muharrar al-Wajiz. (6) Narrated by Abu Dawood (1678) and al-Tirmidhi (3675). (7) Narrated by al-Tabari 17/499. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/220.

474 सूरह अल-फ़ुरक़ान, आयत 67

...अतिव्यय (इसराफ़), और जो अल्लाह सर्वशक्तिमान की आज्ञाकारिता से हाथ रोकता है, वह कंजूसी (इक़्तार) है, और जो अल्लाह सर्वशक्तिमान की आज्ञाकारिता में खर्च करता है, वह संतुलन (क़वाम) है। इब्न अब्बास ने कहा: "जिसने किसी सही काम में एक लाख खर्च किया, वह फिजूलखर्ची नहीं है, और जिसने बिना किसी अधिकार के एक दिरहम भी खर्च किया, वह फिजूलखर्ची है, और जिसने उस हक को रोका जो उस पर वाजिब था, उसने कंजूसी की"(1)। मुजाहिद, इब्न ज़ैद और अन्य लोगों ने भी यही कहा है(2)। औन बिन अब्दुल्ला ने कहा: "अतिव्यय दूसरों का धन खर्च करना है"(3)।

इब्न अतिय्या ने कहा(4): "यह और इसके समान बातें आयत से संबंधित नहीं हैं। सही बात यह है कि कहा जाए: पाप में खर्च करना ऐसी बात है जिसे शरीयत ने कम या ज्यादा, दोनों तरह से प्रतिबंधित किया है। इसी तरह दूसरों के धन पर अतिक्रमण करना। और ये लोग जिनका वर्णन किया गया है, वे इन सब से पाक हैं। बल्कि, इस आयत में अनुशासन आज्ञाकारिता और अनुमेय (मुबाह) कार्यों(5) में खर्च करने के बारे में है। यहाँ शरीयत का अनुशासन यह है कि व्यक्ति इतना अधिक खर्च न करे कि वह किसी अन्य अधिकार या अपने परिवार आदि की उपेक्षा कर दे, और न ही वह इतना संकुचित और कंजूस हो जाए कि वह अपने परिवार को भूखा रखे और लालच में अति कर दे। इसमें उत्कृष्टता 'क़वाम' है, यानी: न्याय और संतुलन। 'क़वाम' हर व्यक्ति के लिए उसके परिवार, उसकी स्थिति, उसके बोझ की हल्कापन, और कमाने में उसके धैर्य और सहनशक्ति, या इन गुणों के विपरीत के अनुसार है। सबसे अच्छे मामले मध्यम मार्ग वाले होते हैं। इसीलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने अबू बक्र को अपना सारा धन दान करने की अनुमति दी(6), क्योंकि उनके धर्म में सहनशक्ति और धैर्य के अनुपात में वह मध्यम मार्ग था, जबकि उन्होंने दूसरों को ऐसा करने से मना किया। इब्राहिम अल-नखई ने कितना अच्छा कहा: 'वह वह है जो न तो भूखा रखता है और न ही नंगा छोड़ता है, और न ही ऐसा खर्च करता है कि लोग कहें: उसने अतिव्यय किया है'(7)। यजीद बिन अबी हबीब ने कहा: 'वे वे हैं जो सुंदरता के लिए कपड़े नहीं पहनते, और न ही स्वाद के लिए भोजन करते हैं'(8)।"

यजीद ने इस आयत के बारे में यह भी कहा: "वे मुहम्मद ﷺ के साथी थे; वे भोजन नहीं करते थे..."

---

(1) इसे अल-तबरी ने इब्न अब्बास 17/497-498 से इसी तरह उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/220, और अल-तबरी ने उनके कथन को 17/498 में उद्धृत किया है। (3) इसे अल-तबरी

17/500 - 501 ने उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/220 में। और जो उससे पहले है वह उसी से है। (5) प्रतियों में: 'में', बिना 'और' के और जो पुष्ट है वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ से है। (6) इसे अबू दाऊद (1678) और अल-तिर्मिज़ी (3675) ने उद्धृत किया है। (7) इसे अल-तबरी 17/499 ने उद्धृत किया है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/220।

اسراف، اور جس نے اللہ عزوجل کی اطاعت سے ہاتھ روکا وہ بخل (اقتار) ہے، اور جس نے اللہ تعالیٰ کی اطاعت میں خرچ کیا وہ میانہ روی (قوام) ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: "جس نے حق کے کام میں ایک لاکھ خرچ کیے وہ اسراف نہیں ہے، اور جس نے ناحق ایک درہم بھی خرچ کیا وہ اسراف ہے، اور جس نے اپنے ذمہ واجب حق کو روک لیا اس نے بخل کیا"(١)۔ مجاہد، ابن زید اور دیگر نے بھی یہی کہا ہے(٢)۔ عون بن عبداللہ نے کہا: "اسراف یہ ہے کہ تم دوسروں کا مال خرچ کرو"(٣)۔

ابن عطیہ نے کہا(٤): "یہ اور اس جیسی باتیں آیت سے مربوط نہیں ہیں، درست بات یہ ہے کہ کہا جائے: معصیت میں خرچ کرنا ایسی چیز ہے جس سے شریعت نے کم ہو یا زیادہ، منع کیا ہے، اور اسی طرح دوسروں کے مال پر زیادتی کرنا۔ اور یہ لوگ جن کا یہاں ذکر ہے وہ ان چیزوں سے پاک ہیں۔ بلکہ اس آیت میں تادیب (نصیحت) اطاعت کے کاموں اور مباح کاموں(٥) میں خرچ کرنے کے بارے میں ہے۔ پس اس میں شرعی ادب یہ ہے کہ انسان اتنی زیادہ زیادتی نہ کرے کہ کسی دوسرے حق کو ضائع کر دے، یا اپنے اہل و عیال وغیرہ کا حق ضائع کر دے، اور نہ ہی اتنی تنگی اور بخل کرے کہ اپنے اہل و عیال کو بھوکا رکھے اور بخل میں حد سے گزر جائے، اور اس میں بہتری 'قوام' ہے، یعنی: عدل و توازن۔ اور قوام ہر شخص کے لیے اس کے اہل و عیال، اس کے حال، اس کی ذمہ داریوں کے ہلکے ہونے، اس کے کمانے میں صبر و ہمت، یا ان صفات کے برعکس کے مطابق ہے۔ بہترین امور درمیانے درجے کے ہوتے ہیں، اور اسی لیے رسول اللہ ﷺ نے ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کو اجازت دی کہ وہ اپنا سارا مال صدقہ کر دیں(٦)، کیونکہ ان کے دین میں صبر و ہمت کے لحاظ سے یہی میانہ روی تھی، جبکہ دوسروں کو اس سے منع

فرمایا۔ ابراہیم نخعی نے کیا ہی خوب فرمایا: 'وہ وہ ہے جو نہ تو (گھر والوں کو) بھوکا رکھتا ہے اور نہ ننگا، اور نہ ہی ایسا خرچ کرتا ہے کہ لوگ کہیں: اس نے اسراف کیا ہے'(۷)۔ یزید بن ابی حبیب نے کہا: 'وہ وہ لوگ ہیں جو خوبصورتی کے لیے لباس نہیں پہنتے، اور نہ ہی لذت کے لیے کھانا کھاتے ہیں'(۸)۔"

یزید نے اس آیت کے بارے میں یہ بھی کہا: "وہ محمد ﷺ کے صحابہ تھے؛ وہ کھانا نہیں کھاتے تھے..."

---

(۱) اسے طبری نے ابن عباس سے ۴۹۷/۱۷ - ۴۹۸ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۲۲۰/۴، اور طبری نے ۱۷ / ۴۹۸ میں ان دونوں کے قول کو روایت کیا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۵۰۰/۱۷ - ۵۰۱ میں روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴ / ۲۲۰ میں، اور اس سے پہلے والی بات وہیں سے ہے۔ (۵) نسخوں میں: 'فی'، 'واؤ' کے بغیر ہے، اور جو یہاں درج ہے وہ المحرر الوجیز سے ہے۔ (۶) اسے ابوداؤد (۱۶۷۸) اور ترمذی (۳۶۷۵) نے روایت کیا ہے۔ (۷) اسے طبری نے ۴۹۹/۱۷ میں روایت کیا ہے۔ (۸) المحرر الوجیز ۴ / ۲۲۰۔

Surah Al-Furqan, Verse 67 475

...for luxury and pleasure, and they do not wear a garment (1) for beauty, but they desired from food what would satisfy their hunger, and strengthen them for the worship of their Lord, and from clothing what would cover their nakedness, and shelter them from heat and cold (2). And Abd al-Malik ibn Marwan said to Umar ibn Abd al-Aziz when he married his daughter Fatima to him: What is your expenditure? Umar said to him: The good between two evils, then he recited the verse. And Umar ibn al-Khattab said: It is enough extravagance for a man that he does not desire anything except that he buys it and eats it (3). In Sunan Ibn Majah on the authority of Anas ibn Malik, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: “It is part of extravagance to eat everything you desire” (4). Abu Ubaidah said: They did not exceed the customary and were not stingy. As the Almighty said: {And do not make your hand shackled to your neck, nor extend it completely} [Al-Isra: 29], and the poet said: Do not go to extremes in anything, and be moderate; both ends of matters are blameworthy (5) And another said: If a man gives his soul everything it desires, and does not forbid it, it longs for every falsehood. And it led him to sin and shame by what it called him to of immediate sweetness (6) Umar said to his son Asim: O my son, eat in half your stomach; and do not cast off a garment until

---

(1) In (m): clothes. (2) Tafsir al-Baghawi 3/376, and al-Tabari narrated it 17/500. Without his saying: Those are the companions of Muhammad ﷺ. And Ibn Abi Hatim narrated it 8/2725 (15377) in brief. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/220, and Abd al-Razzaq narrated it in his Tafsir 2/71. (4) Sunan Ibn Majah (3352). See Tanzih al-Shari'ah al-Marfu'ah 2/256, and Fayd al-Qadir 2/527. and Salaf 9/202. (5) The verse is by Abu Sulayman al-Khattabi as attributed to him by al-Tha'alibi in Yatimat al-Dahr 4/385, and see Khizanat al-Adab 2/123 and Salaf 7/229. (6) The two verses are by Husayn ibn Muhammad, nicknamed al-Bari' al-Baghdadi, as in Mu'jam al-Udaba' 10/153.

सूरा अल-फ़ुरकान, आयत 67 475

...विलास और आनंद के लिए, और वे सुंदरता के लिए कपड़े (1) नहीं पहनते थे, बल्कि वे भोजन से वह चाहते थे जो उनकी भूख मिटाए और उन्हें उनके रब की इबादत के लिए शक्ति दे, और कपड़ों से वह जो उनके सतर (गुप्तांगों) को ढके और उन्हें गर्मी और सर्दी से बचाए (2)। अब्दुल मलिक बिन मरवान ने उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ से कहा जब उन्होंने अपनी बेटी फ़ातिमा का निकाह उनसे किया: "आपका खर्च क्या है?" उमर ने उनसे कहा: "दो बुराइयों के बीच की भलाई," फिर उन्होंने आयत पढ़ी। और उमर बिन अल-खत्ताब ने कहा: "किसी व्यक्ति के लिए इतना ही फिजूलखर्ची काफी है कि वह जिस भी चीज़ की इच्छा करे उसे खरीद ले और खा ले (3)।" सुनन इब्न माजाह में अनस बिन मालिक से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक, यह फिजूलखर्ची में से है कि तुम वह सब कुछ खाओ जिसकी तुम इच्छा करते हो (4)।" अबू उबैदा ने कहा: उन्होंने प्रथा से अधिक नहीं किया और न ही वे कंजूस थे। जैसा कि अल्लाह का फरमान है: {और अपना हाथ अपनी गर्दन से बंधा हुआ न रख और न ही उसे पूरी तरह खोल दे} [अल-इसरा: 29]। और कवि ने कहा: "किसी भी मामले में ज्यादती न करें और संयम बरतें; मामलों के दोनों किनारे (अति) निंदनीय हैं (5)।" और दूसरे ने कहा: "यदि कोई व्यक्ति अपने मन को वह सब कुछ दे देता है जिसकी वह इच्छा करता है, और उसे रोकता नहीं है, तो वह हर झूठ की ओर ललचाएगा। और वह उसे उस क्षणिक मिठास के कारण पाप और अपमान की ओर ले जाएगा जिसकी ओर उसने उसे बुलाया था (6)।" उमर ने अपने बेटे आसिम से कहा: "हे मेरे बेटे, अपने आधे पेट भर खाओ; और तब तक कोई कपड़ा न फेंको जब तक"

---

(1) (M) में: कपड़े। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/376, और अल-तब़री द्वारा 17/500 में वर्णित। उनके इस कथन के बिना: वे मुहम्मद ﷺ के साथी हैं। और इब्न अबी हातिम 8/2725 (15377) द्वारा संक्षेप में वर्णित। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/220, और अब्दुल रज्जाक द्वारा उनकी तफ़सीर 2/71 में वर्णित। (4) सुनन इब्न माजाह (3352)। तन्ज़ीह अल-शरिया अल-मरफुआ 2/256, फ़ैद अल-क़दीर 2/527 देखें। और सलफ 9/202। (5) यह शेर अबू सुलेमान अल-खत्ताबी का है जैसा कि अल-थआलिबी ने यतीमत अद-दहर 4/385 में उन्हें समर्पित किया है, खिज़ानत अल-अदब 2/123 और सलफ 7/229 देखें। (6) ये दो शेर हुसैन बिन मुहम्मद के हैं, जिन्हें अल-बारी अल-बग़दादी के नाम से जाना जाता है, जैसा कि मुअज्जम अल-उदबा 10/153 में है।

سورة الفرقان، آیت ۶۷ ۴۷۵

...تعیش اور لذت کے لیے، اور وہ زینت کے لیے لباس (۱) نہیں پہنتے تھے، بلکہ وہ کھانے سے وہ چاہتے تھے جو ان کی بھوک مٹا دے، اور انہیں ان کے رب کی عبادت پر قوت دے، اور لباس سے وہ جو ان کے ستر کو ڈھانپے، اور انہیں گرمی اور سردی سے بچائے (۲)۔ اور عبدالملک بن مروان نے عمر بن عبدالعزیز سے کہا جب انہوں نے اپنی بیٹی فاطمہ کا نکاح ان سے کیا: "آپ کا خرچ کتنا ہے؟" تو عمر نے ان سے کہا: "دو برائیوں کے درمیان کی بھلائی،" پھر انہوں نے آیت تلاوت کی۔ اور عمر بن الخطاب نے فرمایا: "آدمی کے فضول خرچ ہونے کے لیے یہی کافی ہے کہ وہ جس چیز کی خواہش کرے اسے خرید کر کھا لے (۳)۔" اور سنن ابن ماجہ میں انس بن مالک سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک، یہ فضول خرچی میں سے ہے کہ تم وہ ہر چیز کھاؤ جس کی تم خواہش کرو (۴)۔" اور ابو عبیدہ نے کہا: انہوں نے معروف (رواج) سے زیادہ نہیں کیا اور نہ ہی وہ بخل کرتے تھے۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور اپنا ہاتھ اپنی گردن سے بندھا ہوا نہ رکھو اور نہ اسے بالکل ہی کھول دو} [الاسراء: ۲۹]، اور شاعر نے کہا: "کسی بھی معاملے میں زیادتی نہ کرو اور میانہ روی اختیار کرو؛ معاملات کے دونوں کنارے (انتہا پسندی) مذموم ہیں (۵)۔" اور دوسرے نے کہا: "اگر آدمی اپنے نفس کو وہ سب کچھ دے دے جس کی وہ خواہش کرے، اور اسے نہ روکے تو وہ ہر باطل کی طرف مائل ہو جائے گا۔ اور وہ اسے گناہ اور رسوائی کی طرف لے جائے گا اس عارضی مٹھاس کی وجہ سے جس کی طرف اس نے اسے بلایا تھا (۶)۔" اور عمر نے اپنے بیٹے عاصم سے کہا: "اے میرے بیٹے، آدھا پیٹ کھاؤ؛ اور کوئی لباس نہ اتار پھینکو جب تک"

(١) (م) میں: ثیاباً (کپڑے)۔ (٢) تفسیر البغوی ٣/٣٧٦، اور اسے الطبری نے ١٧/٥٠٠ میں روایت کیا ہے۔ ان کے اس قول کے بغیر کہ: وہ محمد ﷺ کے صحابہ ہیں۔ اور اسے ابن ابی حاتم نے ٨/٢٧٢٥ (١٥٣٧٧) میں مختصراً روایت کیا ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ٤/٢٢٠، اور اسے عبدالرزاق نے اپنی تفسیر ٢/٧١ میں روایت کیا ہے۔ (٤) سنن ابن ماجہ (٣٣٥٢)۔ اور دیکھیے تنزیہ الشریعۃ المرفوعۃ ٢/٢٥٦، اور فیض القدیر ٢/٥٢٧۔ اور سلف ٩/٢٠٢۔ (٥) یہ شعر ابو سلیمان الخطابی کا ہے جیسا کہ الثعالبی نے یتیمۃ الدہر ٤/٣٨٥ میں ان کی طرف منسوب کیا ہے، دیکھیے خزانہ الادب ٢/١٢٣ اور سلف ٧/٢٢٩۔ (٦) یہ دو شعر حسین بن محمد المعروف بالبارع البغدادی کے ہیں، جیسا کہ معجم الادباء ١٠/١٥٣ میں ہے۔

Surah Al-Furqan: Verse 67 476

...make him a successor, and do not be among a people who put what God has provided for them into their bellies and on their backs. For Hatim al-Ta'i (1): "If you have given your stomach its demand and your genitals, they both reach the height of blame together."

﴿وَلَمْ يَقْتُرُوا﴾ [And those who,] when they spend, are neither extravagant nor niggardly...: Hamzah, Al-Kisa'i, Al-A'mash, 'Asim, and Yahya bin Waththab read it - with differences reported from them - as «Yaqturu» with a fatha on the ya and a damma on the ta, which is a good reading; from qatara yaqturu. This is the standard measurement for intransitive verbs, like qa'ada yaq'udu. Abu 'Amr bin al-'Ala' and Ibn Kathir read it with a fatha on the ya and a kasra on the ta {Yaqtiru}; which is a well-known and good dialectal variation. The people of Medina, Ibn 'Amir, and Abu Bakr on the authority of 'Asim read it with a damma on the ya and a kasra on the ta {Yuqtiru} (2). Al-Tha'labi said: They are all correct linguistic forms.

Al-Nahhas (3): Abu Hatim was surprised by this reading of the people of Medina, because, in his view, anomalous (shadh) readings do not occur in their recitation. It is only said aqtara yuqtiru when one becomes poor, as Allah the Almighty said: ﴿وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ﴾ ["...and on the poor (al-muqtir) according to his means"] [Al-Baqarah: 236]. Abu Hatim interpreted for them that the extravagant person becomes poor quickly. This is a far-fetched interpretation. However, the correct interpretation for them is that Abu 'Umar al-Jarmi narrated from al-Asma'i that it is said of a person when he is stingy: qatara yaqturu and yaqtiru [and qattara yuqattiru], and aqtara yuqtiru (4). Based on this, the reading is valid, even though opening the ya (yaqturu/yaqtiru) is more correct, more accessible, more famous, and better known.

Abu 'Amr and the people read: "Qiwaman" with a fatha on the qaf; meaning: justice/moderation. Hassan bin Abd al-Rahman read: "Qiwaman" with a kasra on the qaf, meaning: an amount, a sufficiency, and the essence of a situation (5). And al-Qawam...

---

(1) In his Diwan p. 68, and previously 9/198. (2) Al-Sab'ah p. 466, Al-Taysir p. 164, and the narration of Abu Bakr (who is Shu'bah) from 'Asim with a damma on the ya and a kasra on the ta; mentioned by Ibn Mujahid in Al-Sab'ah. (3) In I'rab al-Qur'an 3/167. (4) The phrase in the manuscripts was: "qatara yaqturu, and qatara yaqturu," and in (M): "qatara yaqturu and yaqtiru, and aqtara yuqtiru." The confirmed text is from I'rab

al-Qur'an by Al-Nahhas. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/220, and "qawaman" with a fatha on the qaf is the reading of the ten [readers], and the reading of Hassan bin Abd al-Rahman is in Al-Qira'at al-Shadhah p. 105, and Al-Muhtasib 2/125. Regarding Hassan bin Abd al-Rahman, Ibn Jinni said in Al-Muhtasib: a companion of Aisha. We have not found a biography for him.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत ६७ ४७६

...उसे उत्तराधिकारी बनाएँ और उन लोगों में से न हों जो अल्लाह द्वारा दिए गए रिज़्क़ को अपने पेट और अपनी पीठ पर (सिर्फ़ अपनी विलासिता के लिए) रख लेते हैं। और हातिम ताई के लिए (१): "यदि तुमने अपने पेट की माँग और अपनी कामेच्छा को पूरा कर दिया, तो वे दोनों मिलकर तिरस्कार की पराकाष्ठा पर पहुँच जाते हैं।"

﴿وَلَمْ يَقْتُرُوا﴾ (और जो कंजूसी नहीं करते): हमजा, अल-किसाई, अल-अमश, आसिम और यह्या बिन वत्ताब ने - उनके बारे में मतभेदों के साथ - इसे 'या' पर 'फ़तह' और 'ता' पर 'दम्मा' के साथ «يَقْتُرُوا» (यक़्तुरु) पढ़ा है, और यह एक अच्छी क़िरात है; 'क़तरा यक़्तुरु' से। अकर्मक क्रियाओं में यही मानक माप है, जैसे 'क़अदा यक़उदु'। अबू अम्र बिन अल-अला और इब्न कसीर ने 'या' पर 'फ़तह' और 'ता' पर 'कसरा' के साथ «يَقْتِرُوا» (यक़्तिरु) पढ़ा है; और यह एक प्रसिद्ध और अच्छी भाषा है। मदीना के लोगों, इब्न आमिर और आसिम से अबू बक्र ने 'या' पर 'दम्मा' और 'ता' पर 'कसरा' के साथ «يُقْتِرُوا» (युक़्तिरु) पढ़ा है (२)। अल-सालाबी ने कहा: ये सभी सही भाषाएँ हैं।

अल-नह़ह़ास (३): अबू हातिम को मदीना के लोगों की इस क़िरात पर आश्चर्य हुआ; क्योंकि उनके अनुसार मदीना के लोगों की क़िरात में कोई 'शाज़' (विचित्र) क़िरात नहीं होती। केवल 'अक़्तरा युक़्तिरु' तब कहा जाता है जब कोई गरीब हो जाता है, जैसा कि अल्लाह ने फ़रमाया: ﴿وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ﴾ (और तंगदस्त पर उसकी हैसियत के मुताबिक़) [अल-बक़रह: २३६]। अबू हातिम ने उनके लिए यह व्याख्या की कि अतिव्ययी व्यक्ति जल्दी ही गरीब हो जाता है। यह एक दूर की व्याख्या है। लेकिन उनके लिए सही व्याख्या यह है कि अबू उमर अल-जर्मी ने अल-असमी से रिवायत की है कि इंसान के लिए जब वह कंजूसी करता है तो कहा जाता है: 'क़तरा यक़्तुरु' और 'यक़्तिरु' ['क़त्तारा युक़त्तिरु'], और 'अक़्तरा युक़्तिरु' (४)। इस आधार पर, यह क़िरात सही है। हालाँकि 'या' को फ़तह के साथ पढ़ना (यक़्तुरु/यक़्तिरु) अधिक सही, सुलभ, प्रसिद्ध और परिचित है।

अबू अम्र और अन्य लोगों ने पढ़ा: "क़वामन" 'क़ाफ़' पर 'फ़तह' के साथ; जिसका अर्थ है: न्याय/संतुलन। ह़सान बिन अब्द अल-रह़मान ने पढ़ा: "क़िवामन" 'क़ाफ़' पर 'कसरा' के साथ, यानी: एक मात्रा, पर्याप्तता, और स्थिति का सार (५)। और अल-क़वाम...

---

(१) उनके दीवान पृ. ६८ में, और पहले ९/१९८ में। (२) अल-सबआ पृ. ४६६, अल-तयसीर पृ. १६४, और आसिम से अबू बक्र (जो शुबा हैं) की रिवायत 'या' पर दम्मा और 'ता' पर कसरा के साथ; इब्न

मुजाहिद ने अल-सबआ में इसका उल्लेख किया है। (३) इ'राब अल-क़ुरआन ३/१६७ में। (४) पांडुलिपियों में वाक्यांश था: "क़तरा यक़्तुरु, और क़तरा यक़्तुरु", और (म) में: "क़तरा यक़्तुरु और यक़्तिरु, और अक़्तरा युक़्तिरु"। प्रमाणित पाठ अल-नह़्हास की इ'राब अल-क़ुरआन से है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२२०, और 'क़ाफ़' पर फ़तह के साथ "क़वामन" दस क़ारियों की क़िरात है, और ह़सान बिन अब्द अल-रह़मान की क़िरात 'अल-क़िरात अल-शाज़ह' पृ. १०५ और 'अल-मुह़तसिब' २/१२५ में है। ह़सान बिन अब्द अल-रह़मान के बारे में इब्न जिन्नी ने 'अल-मुह़तसिब' में कहा: आयशा के साथी। हमें उनकी कोई जीवनी नहीं मिली।

سورہ الفرقان: آیت 67 476

...اسے جانشین بنائیں، اور ان لوگوں میں سے نہ ہوں جو اللہ کے دیے ہوئے رزق کو اپنے پیٹوں اور اپنی پیٹھوں پر (محض اپنی عیاشی کے لیے) رکھ لیتے ہیں۔ اور حاتم طائی کے لیے (1): "اگر تم نے اپنے پیٹ کی طلب اور اپنی شرمگاہ کو ان کا مطالبہ دے دیا، تو وہ دونوں مل کر ملامت کی انتہا کو پہنچ جاتے ہیں۔"

﴿وَلَمْ يَقْتُرُوا﴾ (اور وہ کنجوسی نہیں کرتے): حمزہ، کسائی، اعمش، عاصم اور یحییٰ بن وثاب نے - ان کے بارے میں اختلاف کے ساتھ - اسے 'یا' کے فتحہ اور 'تا' کے ضمہ کے ساتھ «يَقْتُرُوا» (یقتُروا) پڑھا ہے، اور یہ ایک اچھی قرأت ہے؛ 'قتر یقتُر' سے۔ لازم افعال میں یہی قیاس ہے، جیسے 'قعد یقعُد'۔ ابو عمرو بن العلاء اور ابن کثیر نے 'یا' کے فتحہ اور 'تا' کے کسرہ کے ساتھ «يَقْتِرُوا» (یقتِروا) پڑھا ہے؛ اور یہ ایک معروف اور اچھی لغت ہے۔ اہل مدینہ، ابن عامر اور عاصم سے ابوبکر نے 'یا' کے ضمہ اور 'تا' کے کسرہ کے ساتھ «يُقْتِرُوا» (یُقتِروا) پڑھا ہے (2)۔ ثعلبی نے کہا: یہ تمام صحیح لغات ہیں۔

النحاس (3): ابو حاتم کو اہل مدینہ کی اس قرأت پر تعجب ہوا؛ کیونکہ ان کے نزدیک اہل مدینہ کی قرأت میں شاذ قرأت نہیں ہوتی۔ 'اَقتر یُقتِر' صرف اس وقت کہا جاتا ہے جب کوئی فقیر ہو جائے، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ﴾ (اور تنگ دست پر اس کی حیثیت کے مطابق) [البقرہ: 236]۔ ابو حاتم نے ان کے لیے یہ تاویل کی کہ فضول خرچ شخص جلدی فقیر ہو جاتا ہے۔ یہ ایک دور کی تاویل ہے۔ لیکن ان کے لیے صحیح تاویل یہ ہے کہ ابو عمر الجرمی نے اصمعی سے روایت کی ہے کہ انسان کے لیے جب وہ تنگی کرے تو کہا جاتا ہے: 'قتر یقتُر' اور 'یقتِر' ['قتّر

يُقتّر']، اور 'اَقتر يُقتِر' (4)۔ اس بنا پر، یہ قرأت صحیح ہے۔ اگرچہ 'یا' کا فتحہ (یقتُروا/یقتِروا) زیادہ صحیح، زیادہ آسان، زیادہ مشہور اور زیادہ معروف ہے۔

ابو عمرو اور دیگر لوگوں نے پڑھا: "قواماً" 'قاف' کے فتحہ کے ساتھ؛ یعنی: عدل و توازن۔ حسان بن عبد الرحمن نے پڑھا: "قواماً" 'قاف' کے کسرہ کے ساتھ، یعنی: ایک مقدار، کفایت، اور کسی حال کا خلاصہ (5)۔ اور القوام...

---

(1) ان کے دیوان ص 68 میں، اور سابقہ 9/198 میں۔ (2) السبعہ ص 466، والتیسیر ص 164، اور عاصم سے ابوبکر (جو شعبہ ہیں) کی روایت 'یا' کے ضمہ اور 'تا' کے کسرہ کے ساتھ؛ ابن مجاہد نے السبعہ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) اعراب القرآن 3/167 میں۔ (4) قلمی نسخوں میں عبارت تھی: "قتر یقتُر، اور قتر یقتُر"، اور (م) میں: "قتر یقتُر اور یقتِر، اور اقتر یُقتِر"۔ ثابت شدہ متن نحاس کی اعراب القرآن سے ہے۔ (5) المحرر الوجیز 4/220، اور 'قاف' کے فتحہ کے ساتھ "قواماً" دس قاریوں کی قرأت ہے، اور حسان بن عبد الرحمن کی قرأت القراءات الشاذہ ص 105 اور المحتسب 2/125 میں ہے۔ حسان بن عبد الرحمن کے بارے میں ابن جنی نے المحتسب میں کہا: عائشہ کے ساتھی۔ ہمیں ان کا کوئی تذکرہ نہیں ملا۔

Surah Al-Furqan, Verses 67 - 69. Page 477.

With the 'kasra' (1): That upon which the matter persists and remains stable. It is said: they are two dialects with the same meaning. And "Qawāman" is the predicate of 'kāna', and its subject is implied in it, i.e., spending between extravagance and stinginess was balanced (qawāman) (2); this was stated by Al-Farra' (3). He has another view where he considers "bayna" (between) as the subject of 'kāna' and puts it in the accusative case because these words are frequently used (4), so they were left as they are in the position of the nominative. Al-Nahhas said (5): I do not know the justification for this; because "baynun" if it were in the nominative position, it would be raised (with damma); as it is said: "Baynu 'aynayhi ahmar" (The space between his eyes is red).

The words of the Almighty: "And those who do not invoke with Allah another deity or kill the soul which Allah has forbidden [to be killed] except by right, and do not commit adultery. And whoever should do that will meet a penalty. (68) Multiplied for him is the punishment on the Day of Resurrection, and he will abide therein humiliated - (69)".

The words of the Almighty: "And those who do not invoke with Allah another deity". This is to exclude His believing servants from the characteristics of the disbelievers in their worship of idols, their killing of souls by burying daughters alive, and other acts of injustice, assassination, and raids, and from adultery which was permissible among them (6). And those from the scholars of meanings who turned this verse away from its apparent meaning said: It is not appropriate for those whom the Most Merciful has specially attributed to Himself, and mentioned and described them (7) with attributes of knowledge and honor, for these ugly things to occur from them so that they are praised for denying them of themselves; because they are higher and more noble. So he said: Its meaning is that they do not take their whims as a god, nor do they degrade themselves with sins, for that would be a killing of the soul.

(1) In (D) and (M): and "al-qiwām" with a kasra on the qaf. What is established is consistent with "Ma'ani al-Qur'an" by al-Nahhas 5/50 and the text is from it. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/525. (3) In "Ma'ani al-Qur'an" by him 2/272-273. (4) In (D) and (Z): "kathiran", and in (M): "kathir". What is established is from (Z), which is consistent with "Mushkil I'rab al-Qur'an" 2/525 and the text is from it. (5) In "I'rab al-Qur'an" by him 3/168. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/220. (7) In (Z): "and mentioned their

description", and in "Al-Mufhim": "and described them with what He mentioned of them".

सूरा अल-फ़ुरकान, आयत 67 - 69. पृष्ठ 477.

कसरा के साथ (1): वह जिस पर मामला टिका रहे और स्थिर रहे। कहा गया है: ये एक ही अर्थ वाली दो बोलियाँ हैं। और "क़वामन" (संतुलित) 'काना' की खबर (विधेय) है, और इसका इस्म (कर्ता) इसमें निहित है, यानी: फिजूलखर्ची और कंजूसी के बीच का खर्च संतुलित (क़वामन) था (2); यह अल-फर्रा (3) ने कहा है। उनका एक और विचार है जहाँ वह "बैन" (बीच) को 'काना' का इस्म मानते हैं और इसे नसब (कर्मकारक) में रखते हैं; क्योंकि इन शब्दों का बहुत अधिक (4) उपयोग किया जाता है, इसलिए उन्हें रफ़ा (कर्ताकारक) की स्थिति में उसी तरह छोड़ दिया गया। अन-नहहास (5) ने कहा: मुझे नहीं पता कि इसका कारण क्या है; क्योंकि "बैनुन" अगर रफ़ा की स्थिति में होता, तो उसे रफ़ा दिया जाता (दम्मा के साथ); जैसा कि कहा जाता है: "बैनु ऐनयहि अहमर" (उसकी आँखों के बीच का स्थान लाल है)।

अल्लाह तआला का फरमान: "और वे जो अल्लाह के साथ किसी दूसरे इष्टदेव को नहीं पुकारते और न ही उस जान को मारते हैं जिसे अल्लाह ने हराम किया है, सिवाय हक़ के, और न वे व्यभिचार करते हैं। और जो कोई ऐसा करेगा वह सज़ा पाएगा। (68) उसके लिए कयामत के दिन अज़ाब दोगुना कर दिया जाएगा और वह उसमें अपमानित होकर हमेशा रहेगा - (69)"।

अल्लाह तआला का फरमान: "और वे जो अल्लाह के साथ किसी दूसरे इष्टदेव को नहीं पुकारते"। यह उनके मोमिन बंदों को काफिरों के उन गुणों से बाहर निकालने के लिए है जो वे मूर्तियों की पूजा करने, बेटियों को ज़िंदा दफनाने के ज़रिये जान लेने, और अन्य ज़ुल्म, हत्या और लूटपाट, और व्यभिचार में करते थे जो उनके बीच जायज़ था (6)। और अर्थ के जानकारों में से जिन्होंने इस आयत को इसके स्पष्ट अर्थ से फेर दिया, उन्होंने कहा: यह उन लोगों के लिए शोभा नहीं देता जिन्हें रहमान ने अपने साथ विशेष रूप से जोड़ा है, और उनका उल्लेख और वर्णन (7) ज्ञान और सम्मान के गुणों के साथ किया है, कि उनसे ये घिनौने काम हों ताकि उन्हें खुद से इनका इनकार करने पर सराहा जाए; क्योंकि वे उच्च और अधिक सम्मानित हैं। तो उन्होंने कहा: इसका अर्थ यह है कि वे अपनी इच्छाओं (हवा) को अपना खुदा नहीं बनाते, और न ही वे गुनाहों के ज़रिये खुद को नीचा दिखाते हैं, क्योंकि यह जान को मारने के समान होगा।

(1) (द) और (म) में: और "अल-क़िवाम" क़ाफ़ पर कसरा के साथ। जो स्थापित है वह अन-नहहास की "मआनी अल-कुरान" 5/50 के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (2) मुश्किल ए'राब अल-कुरान

2/525। (3) उनकी "मआनी अल-कुरान" में 2/272-273। (4) (द) और (ज़) में: "कसीरन", और (म) में: "कसीर"। जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो "मुश्किल ए'राब अल-कुरान" 2/525 के अनुरूप है और पाठ उसी से है। (5) उनकी "ए'राब अल-कुरान" में 3/168। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/220। (7) (ज़) में: "और उनके वर्णन का उल्लेख किया", और "अल-मुफ्हिम" में: "और उनका वर्णन किया उनके उल्लेख के साथ"।

سورة الفرقان، آیات ۶۷ - ۶۹۔ صفحہ ۴۷۷

بِالکسر (۱): جس پر معاملہ برقرار رہے اور مستحکم ہو۔ کہا گیا ہے: یہ ایک ہی معنی میں دو لغات ہیں۔ اور «قَوَاماً» 'کان' کی خبر ہے، اور اس کا اسم اس میں پوشیدہ ہے، یعنی: فضول خرچی اور تنگی کے درمیان خرچ اعتدال (قواماً) پر تھا (۲)؛ یہ قول فراء (۳) کا ہے۔ ان کا ایک دوسرا قول بھی ہے جس میں وہ «بَيْنَ» کو 'کان' کا اسم قرار دیتے ہیں اور اسے منسوب رکھتے ہیں؛ کیونکہ ان الفاظ کا استعمال بہت زیادہ (۴) ہے، لہذا انہیں رفع کی جگہ پر ان کی حالت پر چھوڑ دیا گیا۔ نحاس (۵) نے کہا: میں نہیں جانتا کہ اس کی کیا وجہ ہے؛ کیونکہ «بين» اگر رفع کی جگہ پر ہوتا تو اسے رفع دیا جاتا؛ جیسے کہا جاتا ہے: «بَيْنُ عينيه أحمرُ» (اس کی دونوں آنکھوں کے درمیان کا حصہ سرخ ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ جو اللہ کے ساتھ کسی دوسرے معبود کو نہیں پکارتے اور نہ ہی اس جان کو قتل کرتے ہیں جسے اللہ نے حرام کیا ہے مگر حق کے ساتھ، اور نہ وہ زنا کرتے ہیں، اور جو کوئی یہ کام کرے گا وہ گناہ کی سزا پائے گا۔ (۶۸) قیامت کے دن اس کے لیے عذاب دوگنا کر دیا جائے گا اور وہ اس میں ذلیل ہو کر ہمیشہ رہے گا (۶۹)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ﴾۔ یہ اپنے مومن بندوں کو کفار کی ان صفات سے خارج کرنا ہے جو وہ بتوں کی عبادت، بیٹیوں کو زندہ درگور کر کے قتل نفس، اور اس کے علاوہ ظلم، غارت گری اور چھاپہ مار کارروائیوں، اور زنا سے کرتے تھے جو ان کے نزدیک مباح تھا (۶)۔ اور اہل معانی میں سے جنہوں نے اس آیت کو اس کے ظاہری معنی سے پھیرا ہے، انہوں نے کہا: یہ ان لوگوں کے لائق نہیں ہے جنہیں رحمن نے اپنی طرف خصوصی نسبت دی ہے، اور ان کا ذکر اور ان کی صفات (۷) علم و شرافت کی صفات کے طور پر بیان کی ہیں، کہ ان

سے یہ قبیح افعال صادر ہوں یہاں تک کہ ان صفات کی نفی کر کے ان کی مدح کی جائے؛ کیونکہ وہ بلند اور معزز ہیں، پس انہوں نے کہا: اس کا معنی یہ ہے کہ وہ خواہش نفس کو معبود نہیں بناتے، اور نہ ہی گناہوں کے ذریعے اپنے آپ کو ذلیل کرتے ہیں، تو یہ ان کا (معنوی) قتل ہوگا۔

(۱) (د) اور (م) میں: «القوام» قاف کے کسرہ کے ساتھ اور جو متن میں ہے وہ نحاس کی «معانی القرآن» ۵۰/۵ کے موافق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) «مشکل إعراب القرآن» ۵۲۵/۲۔ (۳) ان کی «معانی القرآن» ۲۷۲/۲ - ۲۷۳ میں۔ (۴) (د) اور (ز) میں: «کثیراً»، اور (م) میں: «کثیر»۔ اور جو متن میں ہے وہ (ظ) سے ہے جو «مشکل إعراب القرآن» ۲/ ۵۲۵ کے موافق ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (۵) ان کی «إعراب القرآن» ۳/ ۱۶۸ میں۔ (۶) «المحرر الوجیز» ۴ / ۲۲۰۔ (۷) (ظ) میں: «اور ان کی صفت کا ذکر کیا»، اور «المفہم» میں: «اور ان کا وصف بیان کیا ان کے ذکر کے ساتھ»۔

478 Surah Al-Furqan, Verses 68 - 69

And the meaning of ﴿إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ (except by right) is: except with the knife of patience and the sword of struggle. Thus, they do not look at a world(1) that does not belong to them with forbidden lust, which would be fornication; rather, it is out of necessity, making it like marriage.

Our Sheikh Abu Al-Abbas(2) said: This is elegant speech, but upon scrutiny, it is foolish(3). It is an esoteric (Batini) spring and a void inclination. The honoring of the "servants of the Most Merciful" through the specific attribution is only correct(4) after they have adorned themselves with those praiseworthy qualities and rid themselves of the opposite blameworthy descriptions. He began the start of these verses with qualities of adornment (Tahalli) to honor them, then followed them with qualities of abandonment (Takhalli) to establish them. And Allah knows best.

I say: Evidence that proves the falsehood of what this speaker claimed—that these matters are not to be taken literally—is what Muslim narrated from the Hadith of Abdullah bin Mas'ud, who said: I said: "O Messenger of Allah, which sin is the greatest in the sight of Allah?" He said: «To set up a rival to Allah though He created you.» I said: "Then what?" He said: «To kill your child for fear that he might eat with you.» I said: "Then what?" He said: «To commit adultery with your neighbor's wife.» Then Allah Almighty revealed the confirmation of this: ﴿وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا﴾ (5).

In the speech of the Arabs, 'Athama' means punishment, and this is how Ibn Zayd and Qatadah(6) interpreted this verse.

From this is the saying of the poet: May Allah reward the son of Urwah wherever he may be ... with disobedience, and disobedience has its penalty (Atham)(7).

---

(1) In (D), (Z), (M), and the printed version of Al-Mufhim: "women", and what is established is from (Zah), as the phrase appeared in the copies of Al-Mufhim as mentioned by its investigators. See Lata'if al-Isharat 2/650-651. (2) In Al-Mufhim 7/383. (3) Al-Ma'iq: Perishing in foolishness and stupidity. Al-Lisan (Mawq). (4) In (Zah) and (M): "Correct". (5) Narrated by Muslim No. (86): (141) without mentioning the verse, and No. (86): (142) with the mention of the verse, in which Ibn Mas'ud narrated that the questioner was a man. Narrated by Ahmad (4134) and Al-Bukhari (6001) in the context mentioned by the author. (6) In (D), (Z), and (M): "read", and what is established is from (Zah) and Al-Muharrar Al-Wajiz 4/220, and the speech is from it.

(7) The verse is by Bul'a bin Qays Al-Kinani as in Majaz al-Qur'an 2/81, and Tafsir al-Tabari 17/505. It is in =

४७८ सूरा अल-फुरक़ान, आयत ६८ - ६९

और ﴿إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ (हक के अलावा) का अर्थ है: सिवाय धैर्य के चाकू और संघर्ष की तलवार के। इस प्रकार, वे ऐसी दुनिया (१) की ओर नहीं देखते जो उनकी नहीं है, हराम इच्छा के साथ, जो व्यभिचार होगा; बल्कि आवश्यकता के कारण, जो विवाह के समान है।

हमारे शेख अबू अल-अब्बास (२) ने कहा: यह सुरुचिपूर्ण भाषण है, लेकिन बारीकी से जांच करने पर यह मूर्खतापूर्ण (३) है। यह एक गुप्त (बातिनी) स्रोत और एक शून्य झुकाव है। "परम दयालु के सेवकों" का सम्मान विशिष्ट विशेषता के माध्यम से केवल तभी सही (४) है जब उन्होंने स्वयं को उन प्रशंसनीय गुणों से सजाया हो और स्वयं को निंदनीय गुणों के विपरीत से मुक्त कर लिया हो। उन्होंने सम्मान देने के लिए इन आयतों की शुरुआत सजावट (तहली) के गुणों से की, फिर उन्हें स्थापित करने के लिए त्याग (तखल्ली) के गुणों के साथ उनका अनुसरण किया। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मैं कहता हूँ: इस वक्ता ने जो दावा किया है - कि ये बातें अपने शाब्दिक अर्थ में नहीं हैं - उसकी असत्यता का प्रमाण वह है जो मुस्लिम ने अब्दुल्ला बिन मसूद की हदीस से वर्णित किया है, जिन्होंने कहा: मैंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, अल्लाह की दृष्टि में सबसे बड़ा पाप कौन सा है?" उन्होंने कहा: «अल्लाह के साथ किसी को प्रतिद्वंद्वी बनाना जबकि उसने तुम्हें बनाया है।» मैंने कहा: "फिर क्या?" उन्होंने कहा: «अपने बच्चे को इस डर से मारना कि वह तुम्हारे साथ खाएगा।» मैंने कहा: "फिर क्या?" उन्होंने कहा: «अपने पड़ोसी की पत्नी के साथ व्यभिचार करना।» तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसकी पुष्टि के लिए अवतरित किया: ﴿وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا﴾ (५)।

अरबों की वाणी में 'अथामा' का अर्थ दंड है, और इसी तरह इब्न ज़ैद और कतादा (६) ने इस आयत की व्याख्या की है।

इसी में से कवि का कथन है: अल्लाह उरवाह के बेटे को बदला दे जहाँ भी वह हो... अवज्ञा के साथ, और अवज्ञा का अपना दंड (अथाम) है (७)।

---

(१) (डी), (जेड), (एम), और अल-मुफिम के मुद्रित संस्करण में: "महिलाएं", और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है, क्योंकि अल-मुफिम की प्रतियों में यह वाक्यांश वैसा ही आया है जैसा कि इसके

जांचकर्ताओं ने उल्लेख किया है। देखें लतइफ़ अल-इशारात २/६५०-६५१। (२) अल-मुफिम ७/३८३ में। (३) अल-माईक: मूर्खता और बेवकूफी में नष्ट होना। अल-लिसान (मवक)। (४) (ज़ह) और (एम) में: "सही"। (५) मुस्लिम नंबर (८६): (१४१) द्वारा आयत का उल्लेख किए बिना वर्णित, और नंबर (८६): (१४२) आयत के उल्लेख के साथ, जिसमें इब्न मसूद ने वर्णित किया कि पूछने वाला एक व्यक्ति था। अहमद (४१३४) और अल-बुखारी (६००१) द्वारा लेखक द्वारा बताए गए संदर्भ में वर्णित। (६) (डी), (जेड), और (एम) में: "पढ़ें", और जो स्थापित है वह (ज़ह) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२२० से है, और भाषण उसी से है। (७) यह पद बुल'आ बिन कयास अल-किनानी का है जैसा कि मजाज़ अल-कुरान २/८१, और तफ़सीर अल-तबरी १७/५०५ में है। यह =

٤٧٨ سورة الفرقان، آیات ٦٨ - ٦٩

اور ﴿إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ (سوائے حق کے) کا مطلب ہے: سوائے صبر کے چاقو اور مجاہدہ کی تلوار کے۔ پس وہ ایسی دنیا (١) کی طرف نہیں دیکھتے جو ان کے لیے حرام خواہش کے ساتھ نہیں ہے، جو بدکاری ہوگی؛ بلکہ ضرورت کے تحت، جو نکاح کی طرح ہے۔

ہمارے شیخ ابو العباس (٢) نے کہا: یہ ایک دلکش کلام ہے، لیکن پرکھنے پر یہ حماقت (٣) پر مبنی ہے، اور یہ ایک باطنی چشمہ اور باطل رجحان ہے، اور "عباد الرحمن" (رحمٰن کے بندے) کی نسبت کے ساتھ تشریف صرف تبھی صحیح (٤) ہے جب وہ ان قابلِ ستائش صفات سے مزین ہو جائیں اور ان کے برعکس مذموم اوصاف سے پاک ہو جائیں۔ چنانچہ ان آیات کے آغاز میں ان کی عزت افزائی کے لیے تحلی (آراستگی) کی صفات بیان کیں، پھر اس کی بنیاد مضبوط کرنے کے لیے تخلی (دستبرداری) کی صفات کا ذکر کیا۔ واللہ اعلم۔

میں کہتا ہوں: اس کہنے والے کے اس دعویٰ کے باطل ہونے کی دلیل کہ یہ امور اپنے ظاہری معنی پر نہیں ہیں، وہ حدیث ہے جو مسلم نے عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اللہ کے نزدیک سب سے بڑا گناہ کون سا ہے؟ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «یہ کہ تم اللہ کا شریک ٹھہراؤ حالانکہ اس نے تمہیں پیدا کیا ہے۔» میں نے عرض کیا: پھر کون سا؟ فرمایا: «یہ کہ تم اپنی اولاد کو اس ڈر سے قتل کر دو کہ وہ تمہارے ساتھ کھائے گی۔» میں نے عرض کیا: پھر کون سا؟ فرمایا: «یہ کہ تم اپنے پڑوسی کی بیوی سے زنا کرو۔» تو اللہ تعالیٰ نے اس کی تصدیق میں یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا﴾ (٥)۔

عربوں کے کلام میں 'آثام' کا مطلب سزا ہے، اور ابن زید اور قتادہ (٦) نے اس آیت کی یہی تفسیر کی ہے۔

اسی میں سے شاعر کا قول ہے: اللہ ابنِ عروہ کو بدلہ دے جہاں بھی وہ ہو... نافرمانی کے ساتھ، اور نافرمانی کی سزا (آثام) ہے (٧)۔

---

(١) (د)، (ز)، (م) اور مطبوعہ المفہم میں "نساء" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے اور اسی طرح یہ عبارت المفہم کے نسخوں میں آئی ہے جیسا کہ اس کے محققین نے ذکر کیا، اور دیکھیں لطائف الاشارات ٢/ ٦٥٠-٦٥١۔ (٢) المفہم ٧ / ٣٨٣ میں۔ (٣) المائق: حماقت اور بیوقوفی میں ہلاک ہونے والا۔ اللسان (موق)۔ (٤) (ظ) اور (م) میں: "صح" (صحیح)۔ (٥) اسے مسلم نے نمبر (٨٦): (١٤١) پر بغیر آیت کے ذکر کے، اور نمبر (٨٦): (١٤٢) پر آیت کے ذکر کے ساتھ روایت کیا ہے اور اس میں ابن مسعود نے روایت کیا ہے کہ سائل ایک مرد تھا۔ اور اسے احمد (٤١٣٤) اور بخاری (٦٠٠١) نے اسی سیاق کے ساتھ روایت کیا ہے جو مصنف نے ذکر کیا ہے۔ (٦) (د)، (ز)، اور (م) میں: "قرا" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور المحرر الوجیز ٤ / ٢٢٠ سے ہے اور کلام اسی سے ہے۔ (٧) یہ شعر بلعاء بن قیس الکنانی کا ہے جیسا کہ مجاز القرآن ٢/ ٨١ اور تفسیر طبری ١٧/ ٥٠٥ میں ہے۔ اور یہ =

i.e.: retribution and punishment. Abdullah bin Amr, Ikrimah, and Mujahid said: Indeed, «Athama» is a valley in Hell that Allah has made as a punishment for the disbelievers(1). The poet said: You met destruction in our war ... and after destruction, you shall meet Athama(2) As-Suddi said: It is a mountain in it(3). He said: Indeed, our standing, calling against you ... in Al-Abtah of Dhu al-Majaz, has Atham(4) And in Sahih Muslim(5) also on the authority of Ibn Abbas: that people from among the polytheists killed extensively and committed adultery extensively; then they came to Muhammad ﷺ and said: "Indeed, what you say and call to is good, if only you would inform us that(6) there is an expiation for what we have done." So it was revealed: ﴿And those who do not invoke with Allah another deity, nor kill the soul which Allah has forbidden [to be killed] except by right, and do not commit unlawful sexual intercourse. And whoever should do that will meet a penalty (Athama)﴾. And it was revealed: ﴿O My servants who have transgressed against themselves...﴾ the verse [Az-Zumar: 53]. And it was said: Indeed, this verse: ﴿O My servants who have transgressed against themselves...﴾ was revealed concerning Wahshi, the killer of Hamza; said Sa'id bin Jubayr and Ibn Abbas, and its explanation will come in «Az-Zumar»(7).

= Lisan al-Arab (Athm) attributed to Shafi'i al-Laythi. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/220, and the saying of Abdullah bin Amr, Ikrimah, and Mujahid was narrated by al-Tabari 17/513 - 514. (2) Mentioned by al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 4/158. (3) Thus in the copies, and the saying of as-Suddi as mentioned by al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 4/158, and the speech from it is: Al-Jaza' (The reward/punishment), which is consistent with the following witness. (4) The wording of the first hemistich in (M): "And our station was calling against them." It is also thus in Al-Lisan (Athm) and in (D), (Z), and (T): "And indeed, a station calls upon you." The text confirmed is from the Diwan of Bishr bin Abi Khazim p. 211. Al-Abtah: a wide stream bed with fine pebbles. Al-Lisan (Bath). Dhu al-Majaz: the site of a market near Arafat, that used to be held in the pre-Islamic era (Jahiliyyah) for eight days. Mu'jam al-Buldan 5/55. (5) No. (122): (193), and al-Bukhari narrated it (4810). (6) In (D), (Z), and (M): "and he informs us that." The text confirmed is from (T) which is consistent with the sources. (7) At the interpretation of verse (53) from it. And the report of Ibn Abbas will come there in detail. And al-Wahidi narrated it in Asbab al-Nuzul p. 349.

यानी: बदला और सज़ा। अब्दुल्ला बिन अम्र, इकरीमा और मुजाहिद ने कहा: वास्तव में «अथामा» (Athama) जहन्नम में एक घाटी है जिसे अल्लाह ने काफ़िरों के लिए सज़ा के रूप में बनाया है(1)। कवि ने कहा: तुमने हमारे युद्ध में विनाश का सामना किया ... और विनाश के बाद तुम 'अथामा' से मिलोगे(2) अस-सुद्दी ने कहा: यह उसमें एक पहाड़ है(3)। उन्होंने कहा: वास्तव में, हमारा खड़ा होना, तुम्हारे विरुद्ध पुकारना ... ज़ू अल-मज़ाज़ के अल-अबतह में, 'अथाम' रखता है(4) और सहीह मुस्लिम(5) में इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है: कि मुशरिकों में से कुछ लोगों ने बहुत हत्याएँ की थीं और बहुत व्यभिचार किया था; तो वे मुहम्मद ﷺ के पास आए और कहा: "वास्तव में, आप जो कहते हैं और जिसकी ओर बुलाते हैं वह अच्छा है, यदि आप हमें बता दें कि(6) क्या हमारे इन कर्मों का कोई प्रायश्चित है?" तो यह आयत उतरी: {और वे लोग जो अल्लाह के साथ किसी दूसरे ईलाह को नहीं पुकारते, और न उस जान को मारते हैं जिसे अल्लाह ने हराम किया है सिवाय हक़ के, और न वे ज़िना (व्यभिचार) करते हैं। और जो ऐसा करेगा वह 'अथामा' (सज़ा) पाएगा}। और यह उतरी: {ऐ मेरे बन्दों जिन्होंने अपनी जानों पर ज़्यादती की है...} आयत [अज़-ज़ुमर: 53]। और यह कहा गया: वास्तव में, यह आयत: {ऐ मेरे बन्दों जिन्होंने अपनी जानों पर ज़्यादती की है...} हमज़ा के कातिल वहशी के बारे में उतरी थी; यह सईद बिन जुबैर और इब्न अब्बास ने कहा है, और इसका स्पष्टीकरण «अज़-ज़ुमर»(7) में आएगा।

= लिसान अल-अरब (अथम) शाफी अल-लैथी से संबंधित। (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/220, और अब्दुल्ला बिन अम्र, इकरीमा और मुजाहिद का कथन अल-तबरी 17/513-514 द्वारा उद्धृत है। (2) अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकत वल-उयून 4/158 में उल्लेखित। (3) प्रतियों में ऐसा ही है, और अस-सुद्दी का कथन जैसा कि अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 4/158 में उल्लेख किया है, और इसका अर्थ 'अल-जज़ा' (बदला) है, जो अगले प्रमाण के साथ मेल खाता है। (4) (म) में पहले चरण के शब्द हैं: "और हमारा स्थान उनके विरुद्ध पुकारना था।" लिसान (अथम) और (द), (ज़), और (त) में भी ऐसा ही है: "और वास्तव में एक स्थान आपको पुकारता है।" पुष्ट पाठ बिश्र बिन अबी खाजिम के दीवान पृष्ठ 211 से है। अल-अबतह: बारीक कंकड़ वाला एक चौड़ा नाला। लिसान (बतह)। ज़ू अल-मज़ाज़: अराफ़ात के पास एक बाज़ार का स्थान, जो जाहिलियत के दौर में आठ दिनों तक लगता था। मुअजम अल-बुल्दान 5/55। (5) नंबर (122): (193), और अल-बुखारी ने इसे उद्धृत किया (4810)। (6) (द), (ज़), और (म) में: "और वह हमें सूचित करता है कि।" पुष्ट पाठ (त) से है जो स्रोतों के अनुरूप

है। (7) इसकी आयत (53) की व्याख्या पर। और इब्न अब्बास की रिपोर्ट वहां विस्तार से आएगी। और अल-वाहिदी ने इसे असबाब अल-नुज़ूल पृष्ठ 349 में उद्धृत किया है।

سورة الفرقان: آیات 68 - 69 479

یعنی: بدلہ اور سزا۔ عبداللہ بن عمرو، عکرمہ اور مجاہد نے کہا: بے شک «اَثاماً» جہنم میں ایک وادی ہے جسے اللہ نے کافروں کے لیے سزا مقرر کیا ہے (1)۔ شاعر نے کہا: تم نے ہماری جنگ میں ہلاکتوں کا سامنا کیا ... اور ہلاکتوں کے بعد تم 'اَثاماً' پاؤ گے (2) السدی نے کہا: یہ اس میں ایک پہاڑ ہے (3)۔ اس نے کہا: یقیناً ہمارا مقام تمہارے خلاف پکارنا ہے ... ذو المجاز کے ابطح میں اس کے لیے 'اثام' ہے (4) اور صحیح مسلم (5) میں ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: کہ مشرکین میں سے کچھ لوگوں نے بہت قتل کیے تھے اور کثرت سے زنا کیا تھا؛ چنانچہ وہ محمد ﷺ کے پاس آئے اور کہا: "بے شک آپ جو کچھ کہتے اور جس کی دعوت دیتے ہیں وہ اچھا ہے، کاش آپ ہمیں بتا دیتے کہ (6) اگر ہم نے (یہ اعمال) کیے ہیں تو کیا ہمارے لیے کوئی کفارہ ہے؟" تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿اور وہ لوگ جو اللہ کے ساتھ کسی دوسرے معبود کو نہیں پکارتے، اور نہ اس جان کو مارتے ہیں جسے اللہ نے حرام کیا ہے سوائے حق کے، اور نہ وہ زنا کرتے ہیں۔ اور جو ایسا کرے گا وہ 'اَثاماً' (سزا) پائے گا﴾۔ اور یہ نازل ہوئی: ﴿اے میرے بندو جنہوں نے اپنی جانوں پر زیادتی کی ہے...﴾ آیت [الزمر: 53]۔ اور یہ کہا گیا: بے شک یہ آیت: ﴿اے میرے بندو جنہوں نے اپنی جانوں پر زیادتی کی ہے...﴾ حمزہ کے قاتل وحشی کے بارے میں نازل ہوئی تھی؛ یہ سعید بن جبیر اور ابن عباس نے کہا ہے، اور اس کا بیان «الزمر» (7) میں آئے گا۔

= لسان العرب (اَثم) شافع اللیثی کی طرف منسوب ہے۔ (1) المحرر الوجیز 4/220، اور عبداللہ بن عمرو، عکرمہ اور مجاہد کا قول طبری نے 17/513-514 میں نقل کیا ہے۔ (2) الماوردی نے النکت والعیون 4/158 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور السدی کا قول جیسا کہ الماوردی نے النکت والعیون 4/158 میں ذکر کیا ہے، اور اس سے مراد 'الجزا' (بدلہ)

ہے، جو آنے والے شعر کے ساتھ مطابقت رکھتا ہے۔ (4) (م) میں پہلے مصرعے کے الفاظ ہیں: "اور ہمارا مقام ان کے خلاف پکارنا تھا۔" لسان (اَثم) اور (د)، (ز) اور (ط) میں بھی اسی طرح ہے: "اور بے شک ایک مقام تمہیں پکارتا ہے۔" مستند متن بشر بن ابی خازم کے دیوان ص 211 سے ہے۔ الابطح: باریک کنکریوں والا وسیع نالہ۔ اللسان (بطح)۔ ذو المجاز: عرفات کے قریب ایک بازار کا مقام، جو جاہلیت میں آٹھ دن تک لگا کرتا تھا۔ معجم البلدان 5/55۔ (5) نمبر (122): (193)، اور اسے بخاری نے (4810) پر نقل کیا ہے۔ (6) (د)، (ز) اور (م) میں ہے: "اور وہ ہمیں بتاتا ہے کہ۔" مستند متن (ط) سے ہے جو کہ ذرائع کے مطابق ہے۔ (7) اس کی آیت (53) کی تفسیر میں۔ اور ابن عباس کی روایت وہاں تفصیل سے آئے گی۔ اور الواحدی نے اسے اسباب النزول ص 349 میں نقل کیا ہے۔

480 Surah Al-Furqan, Verses 68-69 The Almighty's saying: {Except for truth} means: for what warrants the taking of a life; such as disbelief after belief, or adultery after marriage; as previously explained in "Al-An'am" (1). {and do not commit adultery} so they do not permit sexual relations without marriage or legitimate possession. This verse indicates that after disbelief, nothing is greater than killing a soul without right, then adultery; therefore, the punishment for adultery is established as execution for the married person, or the maximum number of lashes for the unmarried person. The Almighty's saying: {And whoever does that will meet a penalty. The punishment will be doubled for him} Nafi', Ibn 'Amir, Hamza, and Al-Kisa'i recited: "yuda'af. wa yakhlud" with jazm (apocopated form), and Ibn Kathir recited: "yudda'af" by stressing the 'ayn and omitting the alif; and with jazm in "yudda'af. wa yakhlud" (2). Talha bin Sulayman recited: "nudda'ifu" with damma on the nun and kasra on the stressed 'ayn, "al-adhaba" in the accusative case, and "yakhlud" with jazm, which is the recitation of Abu Ja'far and Shaybah. 'Asim, in the narration of Abu Bakr, recited: "yuda'afu. wa yakhludu" with raf' (nominative case) in both, as a conjunction and a new beginning. Talha bin Sulayman recited: "wa takhludu" with the letter 'ta' as addressing the disbeliever (3). It is narrated from Abu 'Amr: "wa yukhlada" with damma on the 'ya' from below and fat'ha on the 'lam' (4). Abu 'Ali said (5): It is a mistake in terms of narration. And "yuda'af" with jazm is a substitute for "yalqa", which is the reward of the condition. Sibawayh said: the doubling of punishment is the meeting of the penalty (6). The poet said: (1) 9/109. (2) Al-Sab'ah p. 467, and Al-Taysir p. 164. In both, the recitation of Ibn 'Amir is: "yudda'af, wa yakhlud". Hamza, Nafi', and Al-Kisa'i from the Seven agreed in their recitation of these two letters: 'Asim in the narration of Hafs, and Abu 'Amr. As for what the author mentioned regarding Ibn 'Amir's recitation, it is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/220 (and the statement is from him): Similarly, Abu 'Amr al-Dani mentioned from him in Jami' al-Bayan 2/314 that he used jazm on these two letters, but he said: "yudda'afu", by deleting the alif and doubling the 'ayn, like the recitation of Ibn Kathir. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/220 - 221. Abu Ja'far recited: "yudda'afu wa yakhludu", like the recitation of Ibn Kathir. Talha bin Sulayman's recitation: "takhludu"; with 'ta', in Al-Muhtasib 2/125, see also Al-Nashr 2/228 and 334. (4) Ibn Mujahid mentioned this narration in Al-Sab'ah p. 467 and said: It is a mistake. (5) In Al-Hujja fi al-Qira'at al-Sab' 5/350. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/220 - 221.

480 सूरह अल-फ़ुरक़ान, आयत 68 - 69 सर्वशक्तिमान का कथन: {सत्य के अतिरिक्त} का अर्थ है: वह जिसके कारण प्राण लेना जायज़ हो जाता है; जैसे विश्वास (ईमान) के बाद अविश्वास (कुफ़्र), या विवाह के बाद व्यभिचार (ज़िना); जैसा कि पहले "अल-अनआम" (1) में स्पष्ट किया जा चुका है। {और व्यभिचार नहीं करते} यानी वे विवाह या वैध अधिकार के बिना यौन संबंधों को वैध नहीं मानते। यह आयत संकेत करती है कि कुफ़्र के बाद, बिना किसी अधिकार के किसी की हत्या करना सबसे बड़ा पाप है, और उसके बाद व्यभिचार; इसीलिए व्यभिचार की सज़ा विवाहित व्यक्ति के लिए मृत्युदंड और अविवाहित के लिए अधिकतम कोड़े मारना निर्धारित है। सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो ऐसा करेगा वह दंड पाएगा। उसके लिए यातना दोगुनी कर दी जाएगी} नाफी', इब्न आमिर, हमज़ा और अल-किसाई ने "युदाअफ़. व यख्लुद" (मज़ूम रूप में) पढ़ा है, और इब्न कसीर ने 'ऐन' पर ज़ोर देकर और अलिफ़ हटाकर "युद्दअफ़" पढ़ा है; और "युद्दअफ़. व यख्लुद" में जज़्म (मज़ूम) के साथ (2)। तल्हा बिन सुलेमान ने 'नुन' पर धम्मा और तशदीद वाले 'ऐन' पर कसरा के साथ "नुद्दइफ़ु", "अल-अज़ाबा" (नसब - कर्मकारक) और "यख्लुद" (जज़्म के साथ) पढ़ा है, जो अबू जाफर और शयबा का पाठ है। आसिम ने अबू बक्र के वर्णन में "युदाअफ़ु. व यख्लुदु" पढ़ा है, दोनों में रफ़ा (कर्ताकारक) के साथ, इसे जोड़ने या नए सिरे से शुरू करने के रूप में। तल्हा बिन सुलेमान ने अविश्वासी (काफिर) को संबोधित करने के अर्थ में 'ता' के साथ "व तख्लुदु" पढ़ा है (3)। अबू अम्र से वर्णित है: "व युख्लदा", जिसमें नीचे की 'या' पर धम्मा और 'लाम' पर फ़तहा है (4)। अबू अली ने कहा (5): वर्णन के दृष्टिकोण से यह एक गलती है। और जज़्म के साथ "युदाअफ़", "यलक़ा" का विकल्प है, जो शर्त का प्रतिफल है। सिबावैह ने कहा: यातना का दोगुना होना ही दंड का मिलना है (6)। कवि ने कहा: (1) 9/109। (2) अल-सबआ, पृ. 467, और अल-तयसीर, पृ. 164। दोनों में इब्न आमिर का पाठ "युद्दअफ़, व यख्लुद" है। हमज़ा, नाफ़ी और अल-किसाई ने इन दो अक्षरों के अपने पाठ में सहमति व्यक्त की: हफ़्स के वर्णन में आसिम, और अबू अम्र। जहाँ तक लेखक ने इब्न आमिर के पाठ के बारे में उल्लेख किया है, वह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/220 में है (और कथन उन्हीं का है): इसी तरह, अबू अम्र अल-दानी ने जमी अल-बयान 2/314 में उनके बारे में उल्लेख किया है कि उन्होंने इन दोनों अक्षरों पर जज़्म किया था, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: "युद्दअफ़ु", अलिफ़ को हटाकर और 'ऐन' को दोहराकर, जैसा कि इब्न कसीर का पाठ है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/220 - 221। अबू जाफ़र ने "युद्दअफ़ु व यख्लुदु" पढ़ा है, जैसा कि इब्न कसीर का पाठ है। तल्हा इब्न सुलेमान का पाठ: "तख्लुदु"; 'ता' के साथ, अल-मुहतासिब 2/125 में, अल-नश्र 2/228 और 334 भी देखें। (4) इब्न

मुजाहिद ने अल-सबआ पृ. 467 में इस वर्णन का उल्लेख किया और कहा: यह एक गलती है। (5) अल-हुज्जा फ़ी अल-क़िरात अल-सब 5/350 में। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/220 - 221।

480 سورۃ الفرقان، آیات 68 - 69 اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَّا بِالْحَقِّ﴾ یعنی: ان وجوہات کے ساتھ جن کی بنا پر جان لینا جائز ہے؛ جیسے ایمان کے بعد کفر، یا شادی شدہ ہونے کے بعد زنا؛ جیسا کہ اس سے پہلے "الأنعام" (1) میں بیان کیا جا چکا ہے۔ ﴿وَلَا يَزْنُونَ﴾ یعنی وہ نکاح یا شرعی ملکیت کے بغیر شرمگاہوں کو حلال نہیں سمجھتے۔ یہ آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ کفر کے بعد ناحق قتل نفس سے بڑا کوئی گناہ نہیں، پھر زنا ہے؛ اسی لیے زنا کی حد شادی شدہ کے لیے قتل (رجم) اور غیر شادی شدہ کے لیے سو کوڑے مقرر کی گئی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَن يَفْعَلْ ذَٰلِكَ يَلْقَ أَثَامًا . يُضَاعَفْ لَهُ الْعَذَابُ﴾ نافع، ابن عامر، حمزہ اور کسائی نے جزم کے ساتھ "يُضَاعَفْ. وَيَخْلُدْ" پڑھا ہے، اور ابن کثیر نے عین کی تشدید اور الف کے بغیر "يُضَعَّفْ" پڑھا ہے؛ اور "يُضَعَّفْ. وَيَخْلُدْ" میں جزم کے ساتھ (2)۔ طلحہ بن سلیمان نے نون کے ضمہ اور مشدد عین کے کسرہ کے ساتھ "نُضَعِّفُ"، "الْعَذَابَ" کو نصب اور "وَيَخْلُدُ" کو جزم کے ساتھ پڑھا ہے، جو ابو جعفر اور شیبہ کی قرات ہے۔ عاصم نے ابو بکر کی روایت میں عطف اور استئناف کی بنا پر دونوں میں رفع کے ساتھ "يُضَاعَفُ. وَيَخْلُدُ" پڑھا ہے۔ طلحہ بن سلیمان نے کافر سے خطاب کے معنی میں تاء کے ساتھ "وَتَخْلُدُ" پڑھا ہے (3)۔ ابو عمرو سے روایت ہے: "وَيُخْلَدُ" یاء کے ضمہ اور لام کے فتحہ کے ساتھ (4)۔ ابو علی نے کہا (5): یہ روایت کے لحاظ سے غلطی ہے۔ اور جزم کے ساتھ "يُضَاعَفْ" دراصل "يَلْقَ" کا بدل ہے جو جزا کی جگہ واقع ہے۔ سیبویہ نے کہا: عذاب کا دگنا ہونا ہی گناہ کی سزا پانا ہے (6)۔ شاعر نے کہا: (1) 9/109۔ (2) السبعہ ص 467، اور التیسیر ص 164، ان دونوں میں ابن عامر کی قرات "يُضَعَّفْ، وَيَخْلُدْ" ہے۔ سبعہ قرآ میں سے حمزہ، نافع اور کسائی ان دو حروف کی قرات میں متفق ہیں: عاصم حفص کی روایت میں، اور ابو عمرو۔ رہا مصنف کا ابن عامر کی قرات کا تذکرہ، تو وہ المحرر الوجیز 4 / 220 میں ہے: اسی طرح ان کے بارے میں ابو عمرو الدانی نے جامع البیان 2/ 314 میں ذکر کیا ہے کہ انہوں نے ان دو حروف کو جزم دیا ہے،

سوائے اس کے کہ انہوں نے کہا: "يُضَعَّفُ"، الف کے حذف اور عین کی تشدید کے ساتھ، جیسا کہ ابن کثیر کی قرات ہے۔ (3) المحرر الوجیز 4/ 220 - 221۔ ابو جعفر نے "يُضَعَّفُ ويَخْلُدُ" پڑھا ہے، جیسا کہ ابن کثیر کی قرات ہے، اور طلحہ بن سلیمان کی قرات: "تخلد" تاء کے ساتھ، المحتسب 2/ 125 میں، اور دیکھیں النشر 2/ 228 اور 334۔ (4) ابن مجاہد نے اس روایت کا ذکر السبعہ ص 467 میں کیا ہے اور کہا: یہ غلطی ہے۔ (5) الحجہ فی القراءات السبع 5/ 350 میں۔ (6) المحرر الوجیز 4/ 220 - 221۔

481 Surah Al-Furqan: Verses 68 - 70

Whenever you come to visit us in our lands, you will find plenty of firewood and a blazing fire.(1)

And another said:

By Allah, you must pledge allegiance, whether taken by force or coming willingly.(2)

As for the nominative case (raf'), there are two views: one is that it is disconnected(3) from what preceded it. The other is that it is carried on the meaning; as if someone asked: "What is the penalty for sins?" and it was said to him: "The punishment will be doubled for him"(4). And the word ﴿muhana﴾ (disgraced) means: humiliated, abased, distanced, and expelled.

The Almighty’s saying: ﴿Except for those who repent, believe and do righteous work. For them Allah will replace their evil deeds with good deeds. And Allah is ever Forgiving and Merciful.﴾

The Almighty’s saying: ﴿Except for those who repent, believe and do righteous work﴾ There is no dispute among scholars that the exception applies to the disbeliever and the adulterer. They differed regarding the murderer among Muslims(5) according to what was previously explained in "An-Nisa"(6).

And the discussion regarding the permissibility of delaying the exception in an oath passed in "Al-Ma'idah"(7), which is the opinion of Ibn Abbas, using this verse as evidence.

The Almighty’s saying: ﴿For them Allah will replace their evil deeds with good deeds﴾ Al-Nahhas(8) said: Among the best...

(1) The verse is in *Al-Kitab* 1/86, and Al-Baghdadi attributed it in *Khizanat al-Adab* 9/90 to Ubaidullah bin al-Hurr. He said in *Al-Khizanah* 9/96-97: "If you visit" is a substitute for "you come to us"... and "al-juzl" firewood, with a fatha on the 'jeem', means thick wood. He means they light thick wood to make their fire strong so guests can see it from afar and head towards it. (2) The verse is in *Al-Kitab* 1/156, and *Khizanat al-Adab* 5/203. The poet swears by Allah to his addressee that he must pledge allegiance. It is one of Sibawayh's fifty verses whose author is unknown. *Al-Khizanah* 5/209-210. (3) In (m) "it is disconnected". (4) *I'rab al-Qur'an* by Al-Nahhas 3/168. (5) *Al-Muharrar al-Wajiz* 4/221. (6) 7/39 onwards. (7) 8/135 onwards. (8) In *I'rab al-Qur'an* 3/169.

पृष्ठ ४८१ सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयतें ६८ - ७०

"जब भी तुम हमारे पास हमारे घरों में आओगे, तुम प्रचुर मात्रा में जलाऊ लकड़ी और दहकती आग पाओगे।"(१)

और दूसरे ने कहा:

"मुझ पर अल्लाह की शपथ है कि तुम्हें बैअत (निष्ठा की प्रतिज्ञा) करनी ही होगी, चाहे ज़बरदस्ती ले ली जाए या तुम स्वेच्छा से आओ।"(२)

जहाँ तक 'रफ़' (पेश) का प्रश्न है, इसमें दो मत हैं: पहला यह कि इसे पूर्ववर्ती से अलग(३) कर दिया जाए। दूसरा यह कि इसे अर्थ पर आधारित माना जाए; मानो कोई कहने वाला कहे: "गुनाहों का बदला क्या है?" तो उससे कहा गया: "उसके लिए अज़ाब (दंड) दोगुना कर दिया जाएगा।"(४) और ﴿मूहानन﴾ का अर्थ है: ज़लील, ख्वार, दूर किया हुआ और निष्कासित।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿सिवाय उनके जो तौबा करें और ईमान लाएँ और नेक काम करें, तो अल्लाह उनकी बुराइयों को नेकियों में बदल देगा। और अल्लाह बड़ा बख्शने वाला, निहायत मेहरबान है। ७०﴾

अल्लाह तआला का कथन: ﴿सिवाय उनके जो तौबा करें और ईमान लाएँ और नेक काम करें﴾ विद्वानों के बीच इसमें कोई मतभेद नहीं है कि यह अपवाद काफ़िर और व्यभिचारी पर प्रभावी है। मुसलमानों में से हत्यारे(५) के संबंध में उन्होंने मतभेद किया है, जैसा कि सूरह "अन-निसा"(६) में पहले स्पष्ट किया जा चुका है।

और कसम में अपवाद में देरी की अनुमति के बारे में चर्चा सूरह "अल-माएदा"(७) में गुजर चुकी है, जो इब्न अब्बास का मत है और उन्होंने इस आयत से प्रमाण लिया है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿तो अल्लाह उनकी बुराइयों को नेकियों में बदल देगा﴾ अन-नहहास(८) ने कहा: सबसे अच्छे...

(१) यह शेर अल-किताब १/८६ में है, और अल-बगदादी ने खज़ानत अल-अदब ९/९० में इसे उबैदुल्ला बिन अल-हुर्र से जोड़ा है। उन्होंने अल-खज़ानह ९/९६-९७ में कहा: "तुलमिम" यहाँ "तातना" का बदल है... और "हतब अल-जज़ल", 'जीम' पर फतह के साथ: मोटी लकड़ी। उनका अर्थ

है कि वे आग को मज़बूत करने के लिए मोटी लकड़ियाँ जलाते हैं ताकि मेहमान उसे दूर से देख सकें और उसकी ओर आ सकें। (२) यह शेर अल-किताब १/१५६ और खज़ानत अल-अदब ५/२०३ में है। कवि अल्लाह की कसम खाकर अपने संबोधनकर्ता से कहता है कि उसे बैअत करनी ही होगी। यह सिबवैह के उन पचास शेरों में से है जिनके रचयिता का पता नहीं है। अल-खज़ानह ५/२०९-२१०। (३) प्रति (m) में "तक्ता'अहु" (वह उसे काट देता है)। (४) अन-नहहास की इराब अल-कुरान ३/१६८। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२२१। (६) ७/३९ और उसके बाद। (७) ८/१३५ और उसके बाद। (८) इराब अल-कुरान ३/१६९ में।

صفحہ: ٤٨١ سورة الفرقان: آیات ٦٨ - ٧٠

"جب بھی تم ہمارے گھروں میں ہمارے پاس آؤ گے، تم بہت زیادہ ایندھن اور دہکتی آگ پاؤ گے۔"(١)

اور دوسرے نے کہا:

"مجھ پر اللہ کی قسم ہے کہ تمہیں بیعت کرنی ہی ہوگی، خواہ زبردستی لی جائے یا تم خوشی سے آؤ۔"(٢)

جہاں تک 'رفع' کا تعلق ہے تو اس میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ اسے ما قبل سے منقطع(٣) کر دیا جائے۔ دوسرا یہ کہ اسے معنی پر محمول کیا جائے؛ گویا کسی کہنے والے نے پوچھا: "گناہوں کا بدلہ کیا ہے؟" تو اس سے کہا گیا: "اس کے لیے عذاب دوگنا کر دیا جائے گا۔"(٤) اور ﴿مُهَانًا﴾ کا معنی ہے: ذلیل، خوار، دور کیا ہوا اور دھتکارا ہوا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مگر جس نے توبہ کی اور ایمان لایا اور نیک عمل کیے، تو اللہ ان کی برائیوں کو نیکیوں میں بدل دے گا۔ اور اللہ بڑا بخشنے والا، نہایت مہربان ہے۔ ٧٠﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مگر جس نے توبہ کی اور ایمان لایا اور نیک عمل کیے﴾ علماء کے درمیان اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ استثناء کافر اور زانی کے لیے (کارگر) ہے۔ اور مسلمانوں میں سے قاتل(٥) کے بارے میں انہوں نے اختلاف کیا ہے جیسا کہ "النساء"(٦) میں اس کا بیان گزر چکا ہے۔

اور قسم میں استثناء میں تاخیر کے جواز کے بارے میں گفتگو "المائدہ"(٧) میں گزر چکی ہے، اور یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما کا مسلک ہے جس کے لیے انہوں نے اس آیت سے استدلال کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس اللہ ان کی برائیوں کو نیکیوں میں بدل دے گا﴾ نحاس(۸) نے کہا: بہترین میں سے...

(۱) یہ شعر الکتاب ۱/۸٦ میں ہے، اور بغدادی نے خزانۃ الادب ۹/۹۰ میں اسے عبید اللہ بن الحر کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور انہوں نے الخزانہ ۹/۹٦-۹۷ میں کہا: "تلمم" یہاں "تأتنا" کا بدل ہے... اور "حطب جزل"، جیم کے زبر کے ساتھ: موٹی لکڑی۔ ان کا مطلب یہ ہے کہ وہ موٹی لکڑیاں جلاتے ہیں تاکہ ان کی آگ تیز ہو اور مہمان اسے دور سے دیکھ کر ان کا رخ کریں۔ (۲) یہ شعر الکتاب ۱/۱٥٦ اور خزانۃ الادب ٥/۲۰۳ میں ہے۔ شاعر اپنے مخاطب کو اللہ کی قسم دے رہا ہے کہ اسے لازماً بیعت کرنی ہوگی۔ یہ سیبویہ کے ان پچاس اشعار میں سے ہے جن کے قائل کا علم نہیں ہوسکا۔ الخزانہ ٥/۲۰۹-۲۱۰۔ (۳) نسخہ (م) میں "تقطعه" (وہ اسے کاٹ دیتا ہے)۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ۳/۱٦۸۔ (٥) المحرر الوجیز ٤/۲۲۱۔ (٦) ۷/۳۹ اور اس کے بعد۔ (۷) ۸/۱۳٥ اور اس के बाद۔ (۸) اعراب القرآن ۳/۱٦۹ میں۔

482 Surah Al-Furqan, Verse 70

What has been said about it: that it is written in place of 'disbeliever': 'believer', and in place of 'disobedient': 'obedient'. Mujahid and Ad-Dahhak said(1): That Allah replaces for them polytheism with faith; and something similar was narrated from Al-Hasan. Al-Hasan said: Some people say: the replacement is in the Hereafter, but it is not so; replacement is only in this world; Allah replaces for them polytheism with faith, doubt with sincerity, and immorality with chastity(2). Al-Zajjaj said(3): He does not make(4) a good deed in place of a bad deed, but He makes repentance in place of the bad deed, and the good deed comes with repentance.

Abu Dharr narrated from the Prophet ﷺ: That bad deeds are replaced with good deeds(5). Its meaning was also narrated from Salman al-Farsi, Sa'id ibn Jubayr, and others(6).

Abu Hurairah said: That is in the Hereafter for those whose good deeds outweigh their bad deeds, so Allah replaces the bad deeds with good ones(7). In the report: "Groups of people will wish they had committed more bad deeds." It was asked: "Who are they?" He said: "Those whose bad deeds Allah replaces with good ones." Narrated by Abu Hurairah from the Prophet (8)ﷺ; mentioned by Al-Tha'labi and Al-Qushayri. It was also said: Replacement is an expression for forgiveness, meaning: Allah forgives those bad deeds, not that He literally turns them into good deeds.

I say: It is not far-fetched from the generosity of Allah Almighty, if a servant's repentance is sincere, that He places a good deed in place of every bad deed; and the Prophet ﷺ said to Mu'adh: "Follow up a bad deed with a good deed, it will erase it, and treat people with good character."

---

(1) The statement of Mujahid was recorded by al-Firyabi and 'Abd ibn Humayd as mentioned by al-Suyuti in Al-Durr al-Manthur 5/79, and the statement of al-Dahhak was recorded by al-Tabari 17/517-518 at length. (2) Recorded by Ibn Abi Hatim 8/2734 (15433). (3) In his "Ma'ani al-Qur'an" 4/76, and the author quoted him via "Ma'ani al-Qur'an" by al-Nahhas 5/53. (4) In (m): "by making". In both places. (5) The hadith of Abu Dharr will be mentioned at length later. (6) Recorded from both of them by Ibn Abi Hatim 8/2733-2734 (15433) and (15439). (7) Al-Nukat wa'l-'Uyun 4/158. (8) Recorded by Ibn Abi Hatim 8/2733 (15429) from Abu Hurairah as a mawquf report.

482 सूरह अल-फुरकान, आयत 70

इसके बारे में जो कहा गया है: यह 'काफिर' के स्थान पर 'मोमिन' (आस्तिक), और 'अवज्ञाकारी' के स्थान पर 'आज्ञाकारी' लिखा जाता है। मुजाहिद और अद-दहाक ने कहा(1): कि अल्लाह उनके लिए शिर्क(बहुदेववाद) को ईमान (आस्था) से बदल देता है; और इसी तरह की बात अल-हसन से भी रिवायत की गई है। अल-हसन ने कहा: कुछ लोग कहते हैं कि बदलाव परलोक में होगा, लेकिन ऐसा नहीं है; बदलाव केवल इस दुनिया में है; अल्लाह उनके लिए शिर्क के बदले ईमान, संदेह के बदले ईमानदारी, और अनैतिकता के बदले पवित्रता रख देता है(2)। अल-ज़ज्जाज ने कहा(3): वह बुराई के स्थान पर अच्छाई नहीं रखता(4), बल्कि बुराई के स्थान पर तौबा (पश्चाताप) रखता है, और अच्छाई तौबा के साथ आती है।

अबू ज़र ने पैगंबर ﷺ से रिवायत की: कि बुराइयां अच्छाइयों में बदल दी जाती हैं(5)। इसका अर्थ सलमान अल-फारसी, सईद बिन जुबैर और अन्य लोगों से भी रिवायत किया गया है(6)।

अबू हुरैरा ने कहा: यह परलोक में उनके लिए है जिनकी अच्छाइयां उनकी बुराइयों पर भारी पड़ती हैं, तो अल्लाह बुराइयों को अच्छाइयों में बदल देता है(7)। हदीस में है: "कुछ लोग यह कामना करेंगे कि काश उन्होंने और अधिक बुराइयां की होतीं।" पूछा गया: "वे कौन हैं?" उन्होंने कहा: "वे जिनकी बुराइयों को अल्लाह अच्छाइयों में बदल देता है।" इसे अबू हुरैरा ने पैगंबर ﷺ से रिवायत किया है(8); अल-थलाबी और अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है। और यह भी कहा गया है: 'बदलना' क्षमा के लिए एक शब्द है, यानी: अल्लाह उन बुराइयों को माफ कर देता है, यह नहीं कि उन्हें अच्छाइयों में बदल देता है।

मैं कहता हूँ: अल्लाह तआला की उदारता से यह दूर नहीं है कि यदि बंदे की तौबा सच्ची हो, तो वह हर बुराई के स्थान पर एक नेकी (अच्छाई) रख दे; और पैगंबर ﷺ ने मुआज़ से कहा था: "बुराई के बाद नेकी करो, वह उसे मिटा देगी, और लोगों के साथ अच्छे व्यवहार से पेश आओ।"

---

(1) मुजाहिद का कथन अल-फिर्याबी और अब्द बिन हुमैद द्वारा निकाला गया है जैसा कि अल-सुयुति ने अल-दुर्र अल-मंसूर 5/79 में उल्लेख किया है, और अद-दहाक का कथन अल-तबरी 17/517-518 द्वारा विस्तार से निकाला गया है। (2) इब्न अबी हातिम 8/2734 (15433) द्वारा निकाला गया। (3) उनकी किताब "मआनी अल-कुरान" 4/76 में, और लेखक ने इसे अल-नहस की "मआनी अल-कुरान" 5/53 के माध्यम से उद्धृत किया है। (4) (म) में: "बजाल" (बनाने से)। दोनों

स्थानों पर। (5) अबू ज़र की हदीस आगे विस्तार से आएगी। (6) इब्न अबी हातिम 8/2733-2734 (15433) और (15439) द्वारा उन दोनों से निकाला गया। (7) अल-नुकत वल-उयून 4/158। (8) इब्न अबी हातिम 8/2733 (15429) द्वारा अबू हुरैरा से मौकूफ के रूप में निकाला गया।

ما قبل فیہ : کہ اس کے بارے میں جو کہا گیا ہے: یہ کہ 'کافر' کی جگہ 'مومن'، اور 'نافرمان' کی جگہ 'فرمانبردار' لکھا جاتا ہے۔ مجاہد اور ضحاک(۱) نے کہا: یہ کہ اللہ ان کے لیے شرک کو ایمان سے بدل دیتا ہے؛ اور اسی طرح کی بات حسن سے بھی مروی ہے۔ حسن نے کہا: کچھ لوگ کہتے ہیں کہ تبدیلی آخرت میں ہوگی، لیکن ایسا نہیں ہے، بلکہ تبدیلی صرف دنیا میں ہے؛ اللہ ان کے لیے شرک کے بدلے ایمان، شک کے بدلے اخلاص، اور فجور (بدکاری) کے بدلے پاکدامنی رکھ دیتا ہے(۲)۔ اور زجاج(۳) نے کہا: وہ برائی کی جگہ نیکی کو نہیں بناتا(۴)، بلکہ برائی کی جگہ توبہ کو رکھتا ہے، اور نیکی توبہ کے ساتھ آتی ہے۔

اور ابو ذر نے نبی ﷺ سے روایت کی: کہ برائیاں نیکیوں میں بدل دی جاتی ہیں(۵)۔ اور اس کے معنی سلمان فارسی، سعید بن جبیر اور دیگر سے بھی مروی ہیں(۶)۔

ابو ہریرہ نے کہا: یہ آخرت میں ان لوگوں کے لیے ہے جن کی نیکیاں ان کی برائیوں پر غالب آ جائیں گی، تو اللہ برائیوں کو نیکیوں سے بدل دے گا(۷)۔ اور خبر (حدیث) میں ہے: "کچھ لوگ تمنا کریں گے کہ کاش انہوں نے زیادہ برائیاں کی ہوتیں۔" پوچھا گیا: "وہ کون لوگ ہیں؟" انہوں نے کہا: "وہ جن کی برائیوں کو اللہ نیکیوں میں بدل دیتا ہے۔" اسے ابو ہریرہ نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے(۸)؛ ثعلبی اور قشیری نے اس کا ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: 'تبدیل کرنا' بخشش سے عبارت ہے، یعنی: اللہ ان برائیوں کو معاف کر دیتا ہے، نہ یہ کہ انہیں نیکیوں میں بدل دیتا ہے۔

قلتُ : میں کہتا ہوں کہ اللہ تعالیٰ کے کرم سے یہ بعید نہیں ہے کہ جب بندے کی توبہ سچی ہو تو وہ ہر برائی کی جگہ ایک نیکی رکھ دے؛ اور نبی ﷺ نے معاذ سے فرمایا تھا: "برائی کے پیچھے نیکی کرو وہ اسے مٹا دے گی، اور لوگوں کے ساتھ اچھے اخلاق سے پیش آؤ۔"

(١) قول مجاهد أخرجه الفريابي وعبد بن حميد كما ذكر السيوطي في الدر المنثور ٧٩/٥ ، وقول الضحاك أخرجه الطبري ٥١٧/١٧ - ٥١٨ مطولاً. (٢) أخرجه ابن أبي حاتم ٢٧٣٤/٨ (١٥٤٣٣). (٣) في معاني القرآن له ٧٦/٤ ، ونقله المصنف عنه بواسطة معاني القرآن للنحاس ٥٣/٥ . (٤) في (م): بجعل. في الموضعين. (٥) حديث أبي ذر سيرد مطولاً. (٦) أخرجه عنهما ابن أبي حاتم ٢٧٣٣/٨ - ٢٧٣٤ (١٥٤٣٣) و (١٥٤٣٩). (٧) النكت والعيون ١٥٨/٤ . (٨) أخرجه ابن أبي حاتم ٢٧٣٣/٨ (١٥٤٢٩) عن أبي هريرة موقوفاً.

٤٨٣ Surah Al-Furqan: Verse 70

Hasan" (1). In Sahih Muslim (2) on the authority of Abu Dharr, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I know the last person to enter Paradise among the people of Paradise, and the last person to come out of Hellfire among the people of Hell; a man who will be brought on the Day of Resurrection, and it will be said: 'Present his minor sins to him and set aside his major ones.' So his minor sins will be presented to him, and it will be said: 'You did such and such on such and such a day, and you did such and such on such and such a day.' He will say: 'Yes.' He cannot deny it, while he is afraid that his major sins will be presented to him. It will be said to him: 'In place of every evil deed, you have a good deed.' He will say: 'O Lord, I have done things that I do not see here.'" I saw the Messenger of Allah (peace be upon him) laugh until his molars were visible. And Abu Tawil (3) said: O Messenger of Allah, what do you think of a man who has committed all sins and has not left out anything, and in doing so, he did not leave any 'hajah' or 'dajah' except that he committed it. Is there any repentance for him? He said: "Have you embraced Islam?" He said: "I testify that there is no god but Allah alone, having no partner, and I testify that you are the servant of Allah and His Messenger." He said: "Yes. Perform good deeds and leave evil deeds; Allah will turn them all into good deeds." He said: "Even my treacheries and immoralities, O Prophet of Allah?" He said: "Yes." He said: "Allahu Akbar (Allah is the Greatest)!" He kept repeating it until he disappeared (4). Mentioned by Al-Thalabi. Mubashir bin 'Ubayd (5) - who was a scholar of grammar and Arabic (6) - said: Al-Hajah (7): One who cuts off pilgrims when they are heading out. Al-Dajah: One who cuts them off when they are returning. {And Allah is Ever Forgiving, Most Merciful}.

(1) Recorded by Ahmad (21988), and previously 12/59. (2) Number (190): (314), and it is with Ahmad (21393), (21492). (3) He is Shatb Al-Mamdud Al-Kindi, he went down to the Levant and lived there. Al-Isabah 5/78-79, and Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isabah) 5/84-86. (4) Recorded by Al-Bazzar (3244) - Kashf al-Astar, and Al-Tabarani in Al-Kabir (7235). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/31: Narrated by Al-Tabarani and Al-Bazzar similarly. And the men of Al-Bazzar are men of the Sahih except for Muhammad bin Harun Abi Nashit, and he is trustworthy. Ibn Hajar said in Al-Isabah 5/79: It is on the condition of the Sahih. Ibn Hajar also recorded it in Al-Amali Al-Mutlaqah, pp. 144-145, then said after it: This is a hasan sahih gharib hadith. (5) He is Al-Qurashi, Abu Hafs Al-Himsi, originally from Kufa. Ahmad said: He used to fabricate hadith, and Al-Bukhari said: Baqiyyah narrated from him, a rejected narrator of hadith. Tahdhib Al-Kamal 27/194, and Mizan Al-I'tidal 3/433. (6) Mizan Al-I'tidal 3/433.

(7) In (d) and (m): One who cuts off, (in both places), and see Al-Isti'ab (on the margin of Al-Isabah) 5/86, and Al-Amali Al-Mutlaqah, p. 145.

हसन" (१)। और सहीह मुस्लिम (२) में अबू ज़र से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मैं जन्नत के लोगों में जन्नत में दाखिल होने वाले आखिरी आदमी को जानता हूँ, और जहन्नम के लोगों में जहन्नम से बाहर आने वाले आखिरी आदमी को; एक आदमी जिसे कयामत के दिन लाया जाएगा, और कहा जाएगा: 'इसके छोटे गुनाहों को इसके सामने पेश करो, और इसके बड़े गुनाहों को इससे हटा दो।' तो उसके छोटे गुनाह उसके सामने पेश किए जाएंगे। फिर कहा जाएगा: 'तुमने फलां और फलां दिन ऐसा और ऐसा किया था, और तुमने फलां और फलां दिन ऐसा और ऐसा किया था।' वह कहेगा: 'हाँ।' वह इनकार नहीं कर पाएगा, जबकि वह डर रहा होगा कि उसके बड़े गुनाह उसके सामने पेश किए जाएंगे। फिर उससे कहा जाएगा: 'तुम्हारी हर बुराई की जगह एक नेकी है।' वह कहेगा: 'ऐ मेरे रब, मैंने ऐसी चीजें की हैं जो मुझे यहाँ दिखाई नहीं दे रही हैं।'" मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को हंसते हुए देखा यहाँ तक कि उनकी दाढ़ें दिखाई देने लगीं। और अबू तवील (३) ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आपका उस आदमी के बारे में क्या ख्याल है जिसने सारे गुनाह किए हों और उनमें से कुछ भी न छोड़ा हो, और ऐसा करते हुए उसने कोई 'हाजा' या 'दाजा' नहीं छोड़ा जिसे उसने अंजाम न दिया हो, तो क्या उसके लिए कोई तौबा है? आपने फरमाया: "क्या तुम इस्लाम लाए हो?" उसने कहा: "मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, वह अकेला है उसका कोई शरीक नहीं, और मैं गवाही देता हूँ कि आप अल्लाह के बंदे और उसके रसूल हैं।" आपने फरमाया: "हाँ। नेकियाँ करो, और बुराइयों को छोड़ दो; अल्लाह उन सबको नेकियों में बदल देगा।" उसने कहा: "मेरी धोखेबाज़ियाँ और बदकारियाँ भी, ऐ अल्लाह के नबी?" आपने फरमाया: "हाँ।" उसने कहा: "अल्लाहु अकबर!" वह इसे तब तक दोहराता रहा जब तक वह ओझल नहीं हो गया (४)। अल-थलाबी ने इसका उल्लेख किया है। मुबशिर बिन ओबैद (५) - जो नहव (व्याकरण) और अरबी के विद्वान थे (६) - ने कहा: अल-हाजा (७): वह जो हज यात्रियों के जाते समय उनके रास्ते में रुकावट बनता है। और अल-दाजा: वह जो उनके लौटते समय उनके रास्ते में रुकावट बनता है। ﴾अल्लाह बड़ा बख्शने वाला, निहायत रहम करने वाला है﴿।

(१) अहमद (२१९८८) ने इसे निकाला, और पहले ५९/१२। (२) नंबर (१९०): (३१४), और यह अहमद (२१३९३), (२१४९२) के पास है। (३) वह शत्ब अल-ममदूद अल-किंडी है, वह शाम गया और वहीं बस गया। अल-इसाबा ५/७८-७९, और अल-इस्ती'आब (अल-इसाबा के हाशिये पर) ५/८४-८६। (४) अल-बज़्ज़ार (३२४४) - कशफ़ अल-अस्तार, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (७२३५) में इसे निकाला।

अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद १/३१ में कहा: अल-तबरानी और अल-बज़्ज़ार ने इसे इसी तरह रिवायत किया है। और अल-बज़्ज़ार के रावी सहीह के रावी हैं सिवाय मुहम्मद बिन हारून अबू नशीत के, और वह विश्वसनीय है। इब्न हजर ने अल-इसाबा ५/७९ में कहा: यह सहीह की शर्त पर है। इब्न हजर ने इसे अल-अमाली अल-मुतलका पृ. १४४-१४५ में भी निकाला, फिर उसके बाद कहा: यह एक हसन सहीह गरीब हदीस है। (५) वह अल-कुरैशी है, अबू हफ़्स अल-हिम्सी, मूल रूप से कूफ़ा का रहने वाला। अहमद ने कहा: वह हदीस गढ़ता था, और अल-बुखारी ने कहा: बक़िया ने उससे रिवायत की, मुनकरुल हदीस (अस्वीकार्य हदीस वाला)। तहज़ीब अल-कमाल २७/१९४, और मीज़ान अल-इतिदाल ३/४३३। (६) मीज़ान अल-इतिदाल ३/४३३। (७) (द) और (म) में: वह जो काटता है, (दोनों जगहों पर), और देखें अल-इस्ती'आब (अल-इसाबा के हाशिये पर) ५/८६, और अल-अमाली अल-मुतलका पृ. १४५।

حسن»(١)۔ اور صحیح مسلم(٢) میں ابو ذر سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «میں اہل جنت میں سے سب سے آخر میں جنت میں داخل ہونے والے شخص کو جانتا ہوں، اور اہل جہنم میں سے سب سے آخر میں جہنم سے نکلنے والے کو؛ ایک شخص جسے قیامت کے دن لایا جائے گا، تو کہا جائے گا: اس کے سامنے اس کے چھوٹے گناہ پیش کرو، اور اس کے بڑے گناہ اس سے اٹھا لو۔ تو اس کے سامنے اس کے چھوٹے گناہ پیش کیے جائیں گے۔ پس کہا جائے گا: تم نے فلاں فلاں دن ایسا اور ایسا کیا تھا، اور تم نے فلاں فلاں دن ایسا اور ایسا کیا تھا، وہ کہے گا: جی ہاں۔ وہ انکار نہیں کر سکے گا، حالانکہ وہ اپنے بڑے گناہوں کے سامنے پیش کیے جانے سے ڈر رہا ہوگا۔ تو اسے کہا جائے گا: تمہارے لیے ہر برائی کی جگہ ایک نیکی ہے۔ وہ کہے گا: اے میرے رب، میں نے ایسی چیزیں (گناہ) کی ہیں جو میں یہاں نہیں دیکھ رہا ہوں»۔ پس یقیناً میں نے رسول اللہ ﷺ کو دیکھا کہ آپ ہنس پڑے یہاں تک کہ آپ کی ڈاڑھ مبارک نظر آنے لگی۔ اور ابو طویل(٣) نے کہا: اے اللہ کے رسول، آپ کا اس آدمی کے بارے میں کیا خیال ہے جس نے تمام گناہ کیے ہوں اور ان میں سے کچھ نہ چھوڑا ہو، اور اس دوران اس نے کوئی 'حاجہ' یا 'داجہ' (راستہ کاٹنا/لوٹنا) نہ چھوڑی ہو مگر اسے کر گزرتا ہو، تو کیا اس کے لیے کوئی توبہ ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «کیا تم اسلام لائے ہو؟» اس نے کہا: میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں وہ اکیلا ہے اس کا کوئی شریک نہیں، اور میں گواہی دیتا ہوں کہ آپ اللہ کے بندے اور اس کے رسول ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا «جی ہاں۔ تم نیکیاں کرو، اور برائیاں چھوڑ دو، اللہ ان سب کو نیکیوں میں بدل دے گا»۔ اس نے کہا: اور میری عہد شکنیاں اور بدکاریاں بھی یا نبی اللہ؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «جی ہاں»۔ اس نے کہا: اللہ اکبر! وہ اسے بار بار دہراتا رہا یہاں تک کہ وہ غائب

ہو گیا(٤)۔ اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ مبشر بن عبید(٥) نے کہا ۔ اور وہ نحو اور عربی کے عالم تھے(٦) ۔: الحاجہ(٧): وہ جو حاجیوں کا راستہ کاٹے جب وہ رخ کریں۔ اور الداجہ: وہ جو ان کا راستہ کاٹے جب وہ واپس لوٹیں۔ ﴿اور اللہ بہت بخشنے والا نہایت رحم کرنے والا ہے﴾۔

(١) اسے احمد (٢١٩٨٨) نے نکالا، اور اس سے پہلے ٥٩/١٢۔ (٢) نمبر (١٩٠): (٣١٤)، اور یہ احمد (٢١٣٩٣)، (٢١٤٩٢) کے پاس ہے۔ (٣) وہ شطب الممدود الکندی ہے، وہ شام گیا اور وہیں مقیم ہوا۔ الاصابة ٧٨/٥-٧٩، اور الاستیعاب (الاصابة کے حاشیے پر) ٨٤/٥-٨٦۔ (٤) اسے البزار (٣٢٤٤) نے نکالا - کشف الاستار، اور الطبرانی نے الکبیر (٧٢٣٥) میں۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ١/٣١ میں کہا: اسے الطبرانی اور البزار نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور البزار کے راوی صحیح کے راوی ہیں سوائے محمد بن ہارون ابو نشیط کے اور وہ ثقہ ہے۔ ابن حجر نے الاصابة ٥/٧٩ میں کہا: یہ صحیح کی شرط پر ہے۔ اور اسے ابن حجر نے الامالی المطلقة ص ١٤٤-١٤٥ میں بھی نکالا ہے پھر اس کے بعد کہا: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے۔ (٥) وہ القریشی ہے، ابو حفص الحمصی، کوفی الاصل۔ احمد نے کہا: وہ حدیثیں گھڑتا تھا، اور بخاری نے کہا: اس سے بقیہ نے روایت کی، منکر الحدیث ہے۔ تہذیب الکمال ٢٧/١٩٤، اور میزان الاعتدال ٣/٤٣٣۔ (٦) میزان الاعتدال ٣/٤٣٣۔ (٧) (د) اور (م) میں ہے: جو راستہ کاٹتا ہے، (دونوں مقامات پر)، اور دیکھیے الاستیعاب (الاصابة کے حاشیے پر) ٥/٨٦، اور الامالی المطلقة ص ١٤٥۔

Surah Al-Furqan, Verses 71 - 72

His Almighty's saying: {And whoever repents and does righteousness, he indeed turns to Allah with [accepted] repentance (71)}

His Almighty's saying: {And whoever repents and does righteousness, he indeed turns to Allah with [accepted] repentance} It is not said: whoever stands up, he indeed stands; so how did He say: whoever repents, he indeed repents? Ibn Abbas said: The meaning is: whoever from the people of Mecca believed and migrated, and had not killed or committed adultery, but rather did good deeds and performed the obligatory duties; he indeed turns to Allah in repentance, i.e., I have prioritized them and preferred them over those who fought the Prophet ﷺ and deemed the forbidden lawful (1).

Al-Qaffal said: It is possible that the first verse refers to those who repented from among the polytheists, which is why He said: {Except him who repents and believes}, then He followed it with whoever repented from among the Muslims and followed his repentance with good deeds, so the ruling for those who repent also applies to him.

And it was said: That is, whoever repents with his tongue but does not realize that with his actions, then that repentance is not beneficial. Rather, whoever repented and did good deeds, and realized his repentance through good deeds; he is the one who turned to Allah in repentance, i.e., he repented with true repentance, which is sincere repentance (Nasuh), and for that reason, He emphasized it with the infinitive (Masdar). So "mataba" (repentance) is an infinitive meaning emphasis (2), like His saying: {And to Moses Allah spoke direct speech} [An-Nisa: 164], meaning: he indeed turns to Allah truly, so Allah accepts his repentance truly (3).

His Almighty's saying: {And those who do not bear witness to falsehood, and when they pass near ill speech, they pass by with dignity (72)}

In it are two matters:

The first: His Almighty's saying: {And those who do not bear witness to falsehood} meaning: they do not attend lies and falsehood nor do they witness it. Falsehood (az-Zur): everything false, forged, and embellished, the greatest of which is polytheism and the glorification of rivals (to Allah), and this was the interpretation of Ad-Dahhak, Ibn Zayd, and Ibn Abbas (4). In a narration from Ibn Abbas, it refers to the festivals of the polytheists. Ikrimah said: A game that was in the pre-Islamic period called 'az-Zur' (5). Mujahid: Singing;

(1) Al-Waseet by Al-Wahidi 3/347-348. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/169. (3) The word 'haqqan' (truly) is not in (d) and (z). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/222. The sayings of Ad-Dahhak and Ibn Zayd were recorded by Al-Tabari 17/522. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1420, and recorded by Ibn Abi Hatim 8/2738 (15458).

सूरह अल-फ़ुरकान, आयतें 71 - 72

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो कोई तौबा करे और नेक काम करे, तो वास्तव में वह अल्लाह की ओर पूरी तरह (स्वीकृत) तौबा के साथ पलटता है (71)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो कोई तौबा करे और नेक काम करे, तो वास्तव में वह अल्लाह की ओर पूरी तरह तौबा के साथ पलटता है} यह नहीं कहा जाता कि जो खड़ा हुआ, वह खड़ा होता है; फिर यह कैसे कहा गया: जो तौबा करता है, वह तौबा करता है? इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: मक्का के लोगों में से जो कोई ईमान लाया और हिजरत की, और उसने हत्या या व्यभिचार नहीं किया था, बल्कि नेक काम किए और अनिवार्य कर्तव्यों का पालन किया; वह वास्तव में तौबा के साथ अल्लाह की ओर लौटता है, यानी: मैंने उन्हें उन लोगों पर प्राथमिकता और श्रेष्ठता दी है जिन्होंने नबी ﷺ से लड़ाई की और वर्जित चीजों को हलाल समझा (1)।

अल-क़फ़्फ़ाल ने कहा: यह संभव है कि पहली आयत उन लोगों के बारे में हो जिन्होंने मुशरिकों में से तौबा की, इसीलिए उन्होंने कहा: {सिवाय उसके जिसने तौबा की और ईमान लाया}, फिर इसके बाद उन मुसलमानों का उल्लेख किया जिन्होंने तौबा की और अपनी तौबा के बाद नेक काम किए, तो तौबा करने वालों का हुक्म उन पर भी लागू होता है।

और यह कहा गया: यानी जिसने अपनी ज़ुबान से तौबा की लेकिन अपने कर्मों से उसे सिद्ध नहीं किया, तो वह तौबा लाभकारी नहीं है। बल्कि जिसने तौबा की और नेक काम किए, और नेक कामों के माध्यम से अपनी तौबा को साकार किया; वही वह है जिसने अल्लाह की ओर तौबा के साथ रुजू किया, यानी उसने सच्ची तौबा की, जो कि 'तौबा-ए-नसूह' (सच्ची तौबा) है, और इसीलिए इसे 'मस्दर' (भाववाचक संज्ञा) के साथ पुख्ता किया गया। अतः'मताबन' एक मस्दर है जिसका अर्थ ताकीद (ज़ोर देना) है (2), जैसे अल्लाह का फ़रमान: {और अल्लाह ने मूसा से सीधे बात की} [अन-निसा: 164] अर्थात: वह अल्लाह की ओर सचमुच तौबा करता है, तो अल्लाह उसकी तौबा सचमुच स्वीकार करता है (3)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे जो झूठ के गवाह नहीं बनते, और जब वे व्यर्थ बातों के पास से गुज़रते हैं, तो गरिमा के साथ गुज़र जाते हैं (72)}

इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे जो झूठ के गवाह नहीं बनते} यानी: वे झूठ और बातिल (असत्य) में शामिल नहीं होते और न ही उसे देखते हैं। 'ज़ूर' (झूठ): हर वह बातिल है जो गढ़ा हुआ और सजाया हुआ हो, और इसमें सबसे बड़ा शिर्क और शरीकों की महिमा करना है, और अज़-ज़ह़्ह़ाक, इब्न ज़ैद और इब्न अब्बास ने यही व्याख्या की है (4)। इब्न अब्बास से एक रिवायत में है कि यह मुशरिकों के त्यौहार हैं। इक्रिमा: जाहिलियत के दौर में एक खेल था जिसे 'ज़ूर' कहा जाता था (5)। मुजाहिद: गायन;

---

(1) अल-वसीत लिल-वाहिदी 3/347-348। (2) इ'राबुल-कुरआन लिन-नह़्ह़ास 3/169। (3) शब्द: 'ह़क़्क़न' (सचमुच) (द) और (ज़) में नहीं है। (4) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 4/222। अज़-ज़ह़्ह़ाक और इब्न ज़ैद के कथनों को अत्तबरी 17/522 ने उद्धृत किया है। (5) अह़कामुल-कुरआन लिब्न अल-अरबी 3/1420, और इबन अबी ह़ातिम 8/2738 (15458) ने इसे उद्धृत किया है।

سورة الفرقان، الآيتان ٧١ - ٧٢

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَن تَابَ وَعَمِلَ صَٰلِحًا فَإِنَّهُۥ يَتُوبُ إِلَى ٱللَّهِ مَتَابًا (٧١)﴾

قول باری تعالیٰ: ﴿وَمَن تَابَ وَعَمِلَ صَٰلِحًا فَإِنَّهُۥ يَتُوبُ إِلَى ٱللَّهِ مَتَابًا﴾ یہ نہیں کہا جاتا کہ: جو کھڑا ہوا، وہ کھڑا ہوتا ہے؛ تو کیسے فرمایا: جس نے توبہ کی، وہ توبہ کرتا ہے؟ تو ابن عباس نے فرمایا: اس کا معنی یہ ہے کہ: اہل مکہ میں سے جو ایمان لایا اور ہجرت کی، اور اس نے قتل اور زنا نہیں کیا تھا، بلکہ نیک عمل کیا اور فرائض ادا کیے؛ تو وہ اللہ کی طرف توبہ کے ساتھ پلٹتا ہے، یعنی: میں نے انہیں ان لوگوں پر مقدم اور فضیلت دی ہے جنہوں نے نبی ﷺ سے قتال کیا اور محرمات کو حلال سمجھا (١)۔

اور قفال نے کہا: اس بات کا احتمال ہے کہ پہلی آیت ان لوگوں کے بارے میں ہو جنہوں نے مشرکین میں سے توبہ کی، اسی لیے فرمایا: ﴿إِلَّا مَن تَابَ وَءَامَنَ﴾، پھر اس پر ان مسلمانوں کا عطف کیا جنہوں نے توبہ کی اور اپنی توبہ کے بعد عمل صالح کیا، تو ان پر بھی توبہ کرنے والوں کا حکم لاگو ہوتا ہے۔

اور کہا گیا: یعنی جس نے اپنی زبان سے توبہ کی اور اپنے عمل سے اسے ثابت نہ کیا، تو وہ توبہ نفع بخش نہیں، بلکہ جس نے توبہ کی اور نیک عمل کیا، اور نیک اعمال کے ذریعے اپنی توبہ کو ثابت کیا؛ تو وہی ہے جس نے اللہ کی طرف توبہ کے ساتھ رجوع کیا، یعنی اس نے سچی توبہ کی جو کہ توبہ نصوح ہے، اور اسی لیے اسے مصدر کے ساتھ مؤکد کیا گیا ہے۔ پس "متاباً" ایک مصدر ہے جس کا معنی تاکید ہے (٢)، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا﴾ [النساء : ١٦٤] یعنی: وہ اللہ کی طرف کماحقہ توبہ کرتا ہے تو اللہ اس کی توبہ کماحقہ قبول فرماتا ہے (٣)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَٱلَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ ٱلزُّورَ وَإِذَا مَرُّواْ بِٱللَّغْوِ مَرُّواْ كِرَامًا (٧٢)﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَٱلَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ ٱلزُّورَ﴾ یعنی: وہ جھوٹ اور باطل میں حاضر نہیں ہوتے اور نہ اسے دیکھتے ہیں۔ اور "زور": ہر وہ باطل ہے جو بناوٹی اور آراستہ ہو، اور اس میں سب سے بڑا شرک اور شریکوں کی تعظیم ہے، اور ضحاک، ابن زید اور ابن عباس نے یہی تفسیر بیان کی ہے (۴)۔ اور ابن عباس سے ایک روایت میں ہے کہ یہ مشرکین کے تہوار ہیں۔ عکرمہ: جاہلیت میں ایک کھیل تھا جسے "زور" کہا جاتا تھا (۵)۔ مجاہد: گانا؛

---

(۱) الوسیط للواحدی ۳/ ۳۴۷ - ۳۴۸ . (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۱۶۹ . (۳) لفظ: "حقاً" (د) اور (ز) میں نہیں ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۲۲۲ . اور ضحاک اور ابن زید کے اقوال کو طبری نے ۱۷/ ۵۲۲ میں نکالا ہے۔ (۵) أحکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۴۲۰ ، اور اسے ابن ابی حاتم نے ۸/ ۲۷۳۸ (۱۵۴۵۸) میں نکالا ہے۔

Muhammad ibn al-Hanafiyyah also said it. Ibn Jurayj: Lying (1); and it was narrated from Mujahid (2). Ali ibn Abi Talhah and Muhammad ibn Ali said: The meaning is: they do not testify falsely, referring to testimony, not to witnessing (an event) (3).

Ibn al-Arabi (4) said: As for the statement that it is lying, it is correct; because all of that refers back to lying. And as for those who said: it is a game that existed in the Pre-Islamic period (Jahiliyyah); it is prohibited if it involves gambling, ignorance, or a matter that leads to disbelief. As for the statement that it is singing, it does not reach this extent.

I say: Some singing reaches the level of prohibition, such as poems in which beautiful forms, wine, and other things are described that stir the natural disposition and lead it away from moderation, or arouse a latent love for idle talk; like the words of some of them:

Golden-colored, you would think fire is struck from his cheeks They frightened me with his scandal, I wish he had come and I were scandalized

Especially if it is accompanied by flutes and tambourines like what is done today in these times, as we have explained elsewhere.

As for those who said: it is false testimony; which is:

Second: Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) used to lash the false witness forty times, blacken his face, shave his head, and parade him in the market (5). Most scholars said: his testimony is not accepted.

---

(1) The statements of Mujahid and Ibn Jurayj were narrated by at-Tabari 17/522, and the statement of Muhammad ibn al-Hanafiyyah was narrated by Ibn Abi Hatim 8/2737 (15450). (2) We did not find it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/222. (4) In Ahkam al-Qur'an 3/1420. (5) Al-Bayhaqi narrated the report of Umar hitting the false witness in as-Sunan al-Kubra 10/141-142, but it does not say that he shaved his hair. And Abd al-Razzaq narrated in his Musannaf (15392), Ibn Abi Shaybah (8692), and al-Bayhaqi 10/142 that Umar ibn al-Khattab wrote to his governors in the districts of ash-Sham regarding the false witness to lash forty, shave his head, blacken his face, parade him around, and prolong his imprisonment. This is al-Bayhaqi's wording. He said about this narration and the one before it: these two narrations are weak and interrupted.

485 सूरा अल-फ़ुरक़ान: आयत 72

मुहम्मद इब्न अल-हनफ़िय्याह ने भी यही कहा। इब्न जुरायज: झूठ (1); और यह मुजाहिद से रिवायत है (2)। अली इब्न अबी तल्हा और मुहम्मद इब्न अली ने कहा: अर्थ है: वे झूठी गवाही नहीं देते, गवाही देने के अर्थ में, न कि देखने के अर्थ में (3)।

इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: जहाँ तक इस बात का सवाल है कि यह झूठ है, तो यह सही है; क्योंकि यह सब झूठ की ओर लौटता है। और जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने कहा: यह एक खेल है जो जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में था; तो यह वर्जित है यदि इसमें जुआ, अज्ञानता, या कोई ऐसी चीज़ शामिल हो जो कुफ्र (अविश्वास) की ओर ले जाए। जहाँ तक इस बात का सवाल है कि यह गायन है, तो यह इस सीमा तक नहीं पहुँचता है।

मैं कहता हूँ: कुछ गायन हराम (वर्जित) होने की सीमा तक पहुँच जाता है, जैसे वे कविताएँ जिनमें सुंदर रूपों, शराब और अन्य चीज़ों का वर्णन किया जाता है जो स्वभाव को उत्तेजित करती हैं और उसे संयम से बाहर निकालती हैं, या बेकार की बातों के प्रति छिपे हुए प्रेम को जगाती हैं; जैसे उनमें से कुछ का कहना है:

सुनहरे रंग का, तुम्हें लगेगा कि उसके गालों से आग निकल रही है उन्होंने मुझे उसके घोटाले से डराया, काश वह आता और मैं बदनाम हो जाता

विशेष रूप से यदि यह बांसुरी और डफ के साथ हो जैसे कि आज इन समयों में किया जाता है, जैसा कि हमने अन्य स्थानों पर स्पष्ट किया है।

जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने कहा: यह झूठी गवाही है; जो कि है:

दूसरा: उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) झूठे गवाह को चालीस कोड़े मारते थे, उसका चेहरा काला कर देते थे, उसका सिर मुंडवा देते थे और बाज़ार में घुमाते थे (5)। अधिकांश विद्वानों ने कहा: उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी।

---

(1) मुजाहिद और इब्न जुरायज के कथनों को अत-तबरी 17/522 ने उद्धृत किया है, और मुहम्मद इब्न अल-हनफ़िय्याह के कथन को इब्न अबी हातिम 8/2737 (15450) ने उद्धृत किया है। (2) हमें यह नहीं मिला। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/222। (4) अहकाम अल-कुरान 3/1420 में। (5) अल-बैहकी ने अस-सुनन अल-कुबरा 10/141-142 में उमर के झूठे गवाह को मारने की खबर दी है, और

इसमें यह नहीं है कि उन्होंने उसके बाल मुंडवाए थे। और अब्द अल-रज्जाक ने अपने मुसन्नफ (15392), इब्न अबी शैबा (8692), और अल-बैहकी 10/142 में उल्लेख किया है कि उमर इब्न अल-खत्ताब ने शाम के जिलों में अपने गवर्नरों को झूठे गवाह के बारे में लिखा था कि उसे चालीस कोड़े मारें, उसका सिर मुंडवाएं उसका चेहरा काला करें, उसे घुमाएं और उसकी कैद लंबी करें। यह अल-बैहकी के शब्द हैं। उन्होंने इस रिवायत और इससे पहले वाली के बारे में कहा: ये दोनों रिवायतें कमजोर और कटी हुई हैं।

485 سورة الفرقان: آیت 72

اور یہی بات محمد بن الحنفیہ نے بھی کہی۔ ابن جریج: جھوٹ (1)؛ اور یہ مجاہد سے روایت ہے (2)۔ علی بن ابی طلحہ اور محمد بن علی نے کہا: معنی یہ ہے کہ: وہ جھوٹی گواہی نہیں دیتے، یہ گواہی سے ہے نہ کہ (کسی واقعے کے) مشاہدے سے (3)۔

ابن العربی (4) نے کہا: رہا یہ قول کہ یہ جھوٹ ہے، تو یہ صحیح ہے؛ کیونکہ یہ سب کچھ جھوٹ ہی کی طرف لوٹتا ہے۔ اور رہا وہ جس نے کہا: یہ ایک کھیل تھا جو جاہلیت میں ہوتا تھا؛ تو اگر اس میں جوا، جہالت، یا کوئی ایسی چیز ہو جو کفر کی طرف لے جائے تو یہ حرام ہے۔ رہا یہ قول کہ یہ گانا ہے تو وہ اس حد تک نہیں پہنچتا۔

میں کہتا ہوں: بعض گانا ایسا ہوتا ہے جس کا سننا تحریم (حرام ہونے) تک پہنچ جاتا ہے، اور وہ ان اشعار کی طرح ہے جن میں خوبصورت صورتوں، شراب اور دیگر ایسی چیزوں کی تعریف کی جاتی ہے جو طبیعتوں کو ابھارتی ہیں اور انہیں اعتدال سے نکال دیتی ہیں، یا لہو و لعب کی چھپی ہوئی محبت کو بیدار کرتی ہیں؛ جیسے ان میں سے بعض کا قول ہے:

سنہری رنگ والا، تم سمجھو گے کہ اس کے رخساروں سے آگ سلگ رہی ہے انہوں نے مجھے اس کی رسوائی سے ڈرایا، کاش وہ آتا اور میں رسوا ہو جاتا

خصوصاً جب اس کے ساتھ بانسری اور دف وغیرہ شامل ہوں جیسا کہ آج کل کے زمانے میں کیا جاتا ہے، جیسا کہ ہم نے دوسری جگہ بیان کیا ہے۔

اور رہا وہ جس نے کہا: یہ جھوٹی گواہی ہے؛ اور وہ یہ ہے:

دوسری بات: حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ جھوٹے گواہ کو چالیس کوڑے مارتے تھے، اس کا چہرہ سیاہ کر دیتے تھے، اس کا سر منڈواتے تھے، اور اسے بازار میں گھماتے تھے (5)۔ اور اکثر اہل علم نے کہا ہے: اس کی گواہی قبول نہیں کی جائے گی۔

---

(1) مجاہد اور ابن جریج کے اقوال کو طبری نے 17/522 میں روایت کیا ہے، اور محمد بن الحنفیہ کے قول کو ابن ابی حاتم نے 8/2737 (15450) میں روایت کیا ہے۔ (2) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (3) المحرر الوجیز 4/222۔ (4) احکام القرآن 3/1420 میں۔ (5) بیہقی نے سنن الکبری 10/141-142 میں عمر رضی اللہ عنہ کے جھوٹے گواہ کو مارنے کی خبر روایت کی ہے اور اس میں یہ نہیں ہے کہ انہوں نے اس کے بال منڈوائے تھے۔ اور عبد الرزاق نے اپنی مصنف (15392)، ابن ابی شیبہ (8692)، اور بیہقی 10/142 میں روایت کیا ہے کہ حضرت عمر بن الخطاب نے شام کے علاقوں میں اپنے عاملوں کو جھوٹے گواہ کے بارے میں لکھا کہ اسے چالیس کوڑے مارے جائیں، اس کا سر منڈوایا جائے، اس کا چہرہ سیاہ کیا جائے، اسے گھمایا جائے اور اس کی قید طویل کی جائے۔ یہ بیہقی کے الفاظ ہیں۔ انہوں نے اس روایت اور اس سے پہلے والی کے بارے میں کہا: یہ دونوں روایتیں ضعیف اور منقطع ہیں۔

... testimony ever, but if he repents and his condition improves, his affair is with Allah. It has been said: that if he was not prominent and then his condition improved, his testimony is accepted as previously explained in Surah Al-Hajj, so consider it there(1).

His Saying, Exalted is He: {And when they pass near ill speech, they pass by with dignity} [Al-Furqan: 72]. The discussion regarding "ill speech" (al-laghw) has preceded(2), and it is everything that is worthless in word or deed; thus it includes singing, idle amusement, and other similar things, and it includes: the folly of the polytheists and their harm to the believers, the mention of women, and other such evils(3). Mujahid said: If they are harmed, they forgive. And it is narrated from him: If sexual intercourse is mentioned, they use metaphors for it. Al-Hasan said: Ill speech refers to all acts of disobedience(4). This is a comprehensive definition. And "with dignity" (kiraman) means turning away, disapproving, not being pleased with it, not assisting in it, and not sitting with its people. That is: they pass like the noble ones who do not enter into falsehood. It is said: So-and-so 'takarrame' from what dishonors him, meaning: he abstained and honored himself from it(5). It is narrated that Abdullah bin Mas'ud(6) heard singing, so he hurried and left. This reached the Messenger of Allah ﷺ who said: "The son of Umm Abd has become noble"(7). And it was said: part of passing by ill speech with dignity is to enjoin what is right and forbid what is wrong.

His Saying, Exalted is He: {And those who, when reminded of the verses of their Lord, do not fall upon them deaf and blind} [Al-Furqan: 73]

In it are two matters: The first: His Saying, Exalted is He: {And those who, when reminded of the verses of their Lord}, meaning: when they are recited to them...

---

(1) 12/55. (2) 4/17. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/222. (4) Al-Tabari narrated the aforementioned sayings 17/524 - 525. (5) Tafsir al-Baghawi 3/378. (6) In (d), (z), and (zha): Umar, instead of: Mas'ud. (7) In (d) and (zha): "Ibn Adam is a noble servant". The discussion is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/222, and Al-Ghazali narrated this report in Al-Ihya 3/177 similarly, and Al-Iraqi attributed it in his documentation to Ibn al-Mubarak in Al-Birr wal-Sila.

४८६ सूरह अल-फ़ुरक़ान, आयत ७२ - ७३

... गवाही कभी नहीं, लेकिन अगर वह तौबा कर ले और उसकी स्थिति सुधर जाए, तो उसका मामला अल्लाह के पास है। यह कहा गया है: कि यदि वह प्रमुख नहीं था और फिर उसकी स्थिति सुधर गई, तो उसकी गवाही स्वीकार की जाती है जैसा कि सूरह अल-हज्ज में पहले स्पष्ट किया गया है, तो वहाँ उस पर विचार करें(१)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब वे व्यर्थ बातों के पास से गुज़रते हैं, तो शालीनता के साथ गुज़र जाते हैं} [अल-फ़ुरक़ान: ७२]। "लघ्व" (व्यर्थ बात) के बारे में चर्चा पहले हो चुकी है(२), और यह हर वह चीज़ है जो शब्द या कार्य में गिरने वाली [बेकार] है; अतः इसमें गायन, खेल-तमाशा और इसके समान अन्य चीज़ें शामिल हैं, और इसमें शामिल है: मुशरिकों (बहुदेववादियों) की मूर्खता और ईमान वालों को उनका कष्ट पहुँचाना, महिलाओं का ज़िक्र करना और ऐसी ही अन्य बुराइयाँ(३)। मुजाहिद ने कहा: यदि उन्हें सताया जाता है, तो वे माफ़ कर देते हैं। और उनसे वर्णित है: यदि संभोग का उल्लेख किया जाता है, तो वे इसके लिए रूपकों का उपयोग करते हैं। हसन ने कहा: लघ्व से तात्पर्य सभी अवज्ञाकारी कार्यों से है(४)। यह एक व्यापक परिभाषा है। और "किरामन" (शालीनता) का अर्थ है मुँह फेर लेना, अस्वीकार करना, उससे प्रसन्न न होना, उसमें सहायता न करना और उसके लोगों के साथ न बैठना। यानी: वे उन नेक लोगों की तरह गुज़रते हैं जो झूठ में प्रवेश नहीं करते। कहा जाता है: फलाँ व्यक्ति ने अपने आप को कलंकित करने वाली चीज़ से 'तकर्रम' किया, अर्थात: उसने उससे परहेज़ किया और स्वयं को उससे सम्मानित रखा(५)। वर्णित है कि अब्दुल्लाह बिन मसूद(६) ने गायन सुना, तो वे तेज़ी से चले गए। यह बात रसूलुल्लाह ﷺ तक पहुँची तो उन्होंने फ़रमाया: "उम्मे अब्द का बेटा नेक (सम्मानित) हो गया है"(७)। और यह भी कहा गया है: व्यर्थ बातों से शालीनता के साथ गुज़रने का एक हिस्सा भलाई का आदेश देना और बुराई से रोकना है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे लोग कि जब उन्हें उनके रब की आयतें याद दिलाई जाती हैं, तो वे उन पर बहरे और अंधे होकर नहीं गिरते} [अल-फ़ुरक़ान: ७३]

इसमें दो बातें हैं: पहली: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वे लोग कि जब उन्हें उनके रब की आयतें याद दिलाई जाती हैं}, अर्थात: जब उन्हें सुनाया जाता है...

---

(१) १२/५५। (२) ४/१७। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२२२। (४) अल-तबरी ने उपर्युक्त कथनों का उल्लेख १७/५२४ - ५२५ में किया है। (५) तफ़सीर अल-बग़वी ३/३७८। (६) (द), (ज़) और (ज़ा) में:

मसूद के बजाय उमर। (७) (द) और (ज़ा) में: "इब्न आदम एक नेक बंदा है"। चर्चा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२२२ में है, और अल-ग़ज़ाली ने इस वृत्तांत को अल-इहया ३/१७७ में इसी तरह वर्णित किया है, और अल- इराक़ी ने इसे अपनी तख़रीज में इब्न अल-मुबारक की किताब अल-बिर्र वल-सिला की ओर मंसूब किया है।

۴۸۶ سورة الفرقان، آیات ۷۲ - ۷۳

... گواہی کبھی نہیں، لیکن اگر وہ توبہ کر لے اور اس کی حالت بہتر ہو جائے تو اس کا معاملہ اللہ کے سپرد ہے۔ اور کہا گیا ہے: کہ اگر وہ نمایاں نہیں تھا اور پھر اس کی حالت بہتر ہو گئی تو اس کی گواہی قبول کی جائے گی جیسا کہ سورہ الحج میں پہلے بیان ہو چکا ہے، وہاں اس پر غور کریں (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا ﴾ [الفرقان: ۷۲]، یعنی 'اور جب وہ لغو باتوں کے پاس سے گزرتے ہیں تو وقار کے ساتھ گزر جاتے ہیں'۔ لغو کے بارے میں کلام پہلے ہو چکا ہے (۲)، اور یہ ہر وہ قول یا فعل ہے جو بیکار اور لایعنی ہو؛ چنانچہ اس میں گانا بجانا، لہو و لعب اور اس سے ملتی جلتی دیگر چیزیں شامل ہیں، اور اس میں مشرکین کی بے وقوفی اور ان کا مومنوں کو ایذا دینا، عورتوں کا تذکرہ اور اس کے علاوہ دیگر منکرات شامل ہیں (۳)۔ مجاہد نے کہا: جب انہیں ستایا جاتا ہے تو وہ درگزر کرتے ہیں۔ اور ان سے مروی ہے: جب نکاح (جماع) کا ذکر ہوتا ہے تو وہ اس کے لیے کنایہ استعمال کرتے ہیں۔ حسن بصری نے کہا: لغو سے مراد تمام گناہ ہیں (۴)۔ یہ ایک جامع تعریف ہے۔ اور 'کراماً' (باعزت طریقے سے) کا مطلب ہے اعراض کرنے والے، ناپسند کرنے والے، اس پر راضی نہ ہونے والے، اس میں تعاون نہ کرنے والے اور نہ ہی لغو کام کرنے والوں کے پاس بیٹھنے والے۔ یعنی: وہ ان معزز لوگوں کی طرح گزرتے ہیں جو باطل میں ملوث نہیں ہوتے۔ کہا جاتا ہے: فلاں شخص نے اپنے آپ کو داغدار کرنے والی چیز سے 'تکرم' کیا، یعنی: اس نے اپنے آپ کو اس سے دور رکھا اور اپنی عزت بچائی (۵)۔ مروی ہے کہ عبداللہ بن مسعود (۶) نے گانا سنا تو وہ جلدی سے وہاں سے چلے گئے، جب یہ بات رسول اللہ

ﷺ تک پہنچی تو آپ نے فرمایا: "ابنِ امِ عبد معزز ہو گیا" (۷)۔ اور کہا گیا ہے: لغو کے پاس سے وقار کے ساتھ گزرنے میں یہ بھی شامل ہے کہ نیکی کا حکم دیا جائے اور برائی سے روکا جائے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَالَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا صُمًّا وَعُمْيَانًا ٧٣ ﴾ 'اور وہ لوگ کہ جب انہیں ان کے رب کی آیات کے ذریعے نصیحت کی جاتی ہے تو وہ ان پر اندھے اور بہرے ہو کر نہیں گرتے'۔

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَالَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ ﴾ یعنی: جب ان پر آیات پڑھی جاتی ہیں...

---

(۱) ۱۲/۵۵۔ (۲) ۴/۱۷۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۲۲/۴۔ (۴) الطبری نے مذکورہ اقوال ۱۷/۵۲۴ - ۵۲۵ میں نقل کیے ہیں۔ (۵) تفسیر البغوی ۳۷۸/۳۔ (۶) (د)، (ز) اور (ظ) میں: مسعود کے بجائے عمر ہے۔ (۷) (د) اور (ظ) میں ہے: "ابن آدم ایک معزز بندہ ہے"، اور کلام المحرر الوجیز ۲۲۲/۴ میں ہے، اور غزالی نے یہ خبر الاحیاء ۱۷۷/۳ میں اسی طرح روایت کی ہے، اور العراقی نے اپنی تخریج میں اسے ابن المبارک کی طرف 'البر والصلہ' میں منسوب کیا ہے۔

Surah Al-Furqan: Verse 73 487

The Quran reminded them of their hereafter and their return, and they did not neglect it so as to be in the position of one who does not hear (1). And He said: {they do not fall down} and there is no literal falling; just as it is said: "He sat crying," even if he was not sitting. This was stated by Al-Tabari and he preferred it (2). Ibn Atiyyah said (3): That they fall down deaf and blind is the description of the disbelievers, and it is an expression for their turning away. This is coupled with your saying: "So-and-so sat insulting me," or "So-and-so stood crying," while you do not intend to report sitting or standing, but they are just introductory phrases in speech and expression. Ibn Atiyyah said (4): It is as if the listener to the reminder is upright in stature and sound in affairs, so if he turns away and goes astray, that is a 'khuroor' (falling down), which is a fall without order or arrangement; even though it has been likened to one who falls down prostrating, its origin is without arrangement. And it was said: Meaning: when the verses of Allah are recited to them, their hearts tremble and they fall down prostrate and weeping, and they do not fall upon them deaf and blind (5). Al-Farra' said (6): That is, they did not remain in their first state as if they had not heard. Second Point: Some said: Whoever hears a man reciting a prostration verse should prostrate with him, because he has heard the verses of Allah being recited to him. Ibn al-Arabi said (7): This is not obligatory except for the reciter alone. As for others, it is not obligatory except in one case (8): that is, when a man recites the Quran and reads a prostration verse, if the one sitting with him sat to listen to him, he should prostrate with him. But if he did not commit to listening to him, then there is no prostration upon him. This was previously discussed in "Al-A'raf" (9).

---

(1) Tafsir Gharib al-Quran p. 315, and see al-Muharrar al-Wajiz 4/222. (2) In his Tafsir 17/528. (3) In al-Muharrar al-Wajiz 4/222. (4) Previous source. (5) In al-Muharrar al-Wajiz similarly. (6) In Ma'ani al-Quran 2/274. (7) In Ahkam al-Quran 3/1421. And what precedes it is from it. (8) In Ahkam al-Quran addition: mentioned by Malik. (9) 9/440.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयत 73 487

कुरान ने उन्हें उनके परलोक और उनके लौटने की याद दिलाई, और उन्होंने अनदेखी नहीं की ताकि वे उस व्यक्ति की स्थिति में न हो जाएँ जो सुनता नहीं है (1)। और उसने कहा: {वे गिरते नहीं हैं} और वहाँ कोई वास्तविक गिरना नहीं है; जैसा कि कहा जाता है: "वह रोते हुए बैठा," भले ही वह बैठा न हो। यह अल-तबरी द्वारा कहा गया था और उन्होंने इसे चुना (2)। इब्न अतिय्याह ने कहा (3): यह कि वे बहरे और अंधे होकर गिरते हैं, काफिरों का वर्णन है, और यह उनके मुंह मोड़ने की अभिव्यक्ति है। यह आपकी इस बात से मिलता-जुलता है: "फलां व्यक्ति मुझे गाली देते हुए बैठा," या "फलां व्यक्ति रोते हुए खड़ा हुआ," जबकि आपका इरादा बैठने या खड़े होने की सूचना देना नहीं है, बल्कि वे भाषण और अभिव्यक्ति में केवल प्रस्तावना शब्द हैं। इब्न अतिय्याह ने कहा (4): यह ऐसा है मानो धिक्कार सुनने वाला सीधा खड़ा और सही रास्ते पर हो, इसलिए यदि वह मुड़ जाता है और भटक जाता है, तो वह 'खुरूर' (गिरना) है, जो बिना किसी क्रम या व्यवस्था के गिरना है; हालाँकि इसकी तुलना उस व्यक्ति से की गई है जो सजदा करते हुए गिरता है, लेकिन इसका मूल बिना व्यवस्था के है। और कहा गया है: अर्थात: जब उनके सामने अल्लाह की आयतें पढ़ी जाती हैं, तो उनके दिल कांप उठते हैं और वे सजदा करते हुए और रोते हुए गिर पड़ते हैं, और वे उन पर बहरे और अंधे होकर नहीं गिरते (5)। अल-फर्रा ने कहा (6): अर्थात: वे अपनी पहली स्थिति में नहीं रहे मानो उन्होंने सुना ही न हो। दूसरी बात: कुछ लोगों ने कहा: जो कोई किसी आदमी को सजदे की आयत पढ़ते हुए सुने, वह उसके साथ सजदा करे; क्योंकि उसने अल्लाह की आयतों को अपने सामने पढ़े जाते हुए सुना है। इब्न अल-अरबी ने कहा (7): यह केवल पाठक के लिए अनिवार्य नहीं है। जहाँ तक दूसरों का सवाल है, यह केवल एक मामले में अनिवार्य है (8): वह यह है कि जब कोई आदमी कुरान पढ़ता है और सजदे की आयत पढ़ता है, यदि उसके साथ बैठने वाला उसे सुनने के लिए बैठा है, तो वह उसके साथ सजदा करे। लेकिन अगर उसने उसे सुनने की प्रतिबद्धता नहीं जताई, तो उस पर कोई सजदा नहीं है। यह पहले "अल-आराफ" (9) में बीत चुका है।

---

(1) तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ 315, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/222 देखें। (2) अपनी तफ़सीर 17/528 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/222 में। (4) पिछला स्थान। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में इसी प्रकार। (6) मआनी अल-क़ुरान 2/274 में। (7) अहकाम अल-क़ुरान 3/1421 में। और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। (8) अहकाम अल-क़ुरान में वृद्धि: मलिक द्वारा उल्लेखित। (9) 9/440.

سورة الفرقان: آیت 73 487

قرآن نے انہیں ان کی آخرت اور ان کے ٹھکانے کی یاد دلائی، اور انہوں نے غفلت نہیں برتی یہاں تک کہ وہ اس شخص کے درجے پر نہ ہوں جو نہیں سنتا(1)۔ اور فرمایا: ﴿لَمْ يَخِرُّوا﴾ (وہ نہیں گرتے) اور یہاں گرنا (بمعنی جسمانی طور پر گرنا) نہیں ہے؛ جیسا کہ کہا جاتا ہے: "وہ روتے ہوئے بیٹھ گیا،" اگرچہ وہ بیٹھا نہ ہو؛ یہ بات طبری نے کہی اور اسے پسند کیا(2)؛ ابن عطیہ نے کہا(3): یہ کہ وہ بہرے اور اندھے ہو کر گرتے ہیں، یہ کفار کی صفت ہے، اور یہ ان کے اعراض (منہ پھیرنے) کی علامت ہے؛ اور اس کی مثال آپ کے اس قول کی طرح ہے: "فلاں مجھے گالیاں دیتے ہوئے بیٹھ گیا،" یا "فلاں روتے ہوئے کھڑا ہو گیا،" حالانکہ آپ کا مقصد بیٹھنے یا کھڑے ہونے کی اطلاع دینا نہیں ہے، بلکہ یہ کلام اور اظہار میں محض تمہیدی کلمات ہیں۔ ابن عطیہ نے کہا(4): گویا ذکر (نصیحت) سننے والا سیدھا اور درست معاملے پر کھڑا ہے، پس جب وہ اعراض کرتا ہے اور گمراہ ہوتا ہے تو یہ 'خرور' (گرنا) ہے، اور یہ بغیر کسی ترتیب اور نظام کے گرنا ہے؛ اگرچہ اس کی تشبیہ اس سے دی گئی ہے جو سجدہ کرتے ہوئے گرتا ہے، لیکن اس کی اصل بغیر ترتیب کے ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: جب ان پر اللہ کی آیات تلاوت کی جاتی ہیں، ان کے دل دہل جاتے ہیں اور وہ سجدہ کرتے ہوئے اور روتے ہوئے گر پڑتے ہیں، اور وہ ان پر بہرے اور اندھے ہو کر نہیں گرتے(5)۔ اور الفراء نے کہا(6): یعنی: وہ اپنی پہلی حالت پر قائم نہیں رہے گویا انہوں نے سنا ہی نہیں۔ دوسری بات: بعض نے کہا: جس نے کسی شخص کو سجدہ کی آیت تلاوت کرتے ہوئے سنا، وہ اس کے ساتھ سجدہ کرے؛ کیونکہ اس نے اللہ کی آیات کو اپنے سامنے تلاوت ہوتے سنا ہے۔ ابن العربی نے کہا(7): یہ صرف قاری پر لازم ہے، رہا دوسرے کے بارے میں تو یہ صرف ایک صورت میں لازم ہے(8)؛ وہ یہ کہ جب آدمی قرآن کی تلاوت کرے اور سجدہ پڑھے،

تو اگر اس کے ساتھ بیٹھنے والا اسے سننے کے لیے بیٹھا ہے، تو وہ اس کے ساتھ سجدہ کرے، اور اگر اس نے ساتھ سننے کا التزام نہیں کیا تو اس پر کوئی سجدہ نہیں ہے۔ اور یہ بات "الاعراف"(9) میں گزر چکی ہے۔

---

(1) تفسیر غریب القرآن ص 315، اور دیکھیے المحرر الوجیز 4/ 222۔ (2) اپنی تفسیر 17/ 528 میں۔ (3) المحرر الوجیز 4/ 222 میں۔ (4) سابقہ مقام۔ (5) المحرر الوجیز میں اسی طرح ہے۔ (6) معانی القرآن 2/ 274 میں۔ (7) احکام القرآن 3/ 1421 میں۔ اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (8) احکام القرآن میں اضافہ: اسے مالک نے ذکر کیا ہے۔ (9) 9/ 440۔

488 Surah Al-Furqan: Verses 74 - 77

His statement, Exalted is He: {And those who say, "Our Lord, grant us from among our wives and offspring comfort to our eyes and make us an example for the righteous." * Those will be awarded the Chamber for what they patiently endured, and they will be received therein with greetings and [words of] peace, * abiding eternally therein. Good is the settlement and residence. * Say, "What would my Lord care for you if not for your supplication?" For you [disbelievers] have denied, so it [punishment] is going to be inevitable.} [74 - 77]

His statement, Exalted is He: {And those who say, "Our Lord, grant us from among our wives and offspring comfort to our eyes"}. Ad-Dahhak said: Meaning: obedient to You (1). This indicates the permissibility of praying for children, and it has been previously mentioned (2).

The word 'offspring' (dhurriyya) can be singular or plural. Its use for singular is in His statement: {My Lord, grant me from Yourself a good offspring} [Al 'Imran: 38] and {So grant me from Yourself an heir} [Maryam: 5]. Its use for plural is in: {vulnerable offspring} (3) [An-Nisa: 9]. Its derivation was fully discussed in [the commentary of] 'Al-Baqarah' (4).

Nafi', Ibn Kathir, Ibn 'Amir, and Al-Hasan read it as: "wa dhurriyatina" [plural]. Abu 'Amr, Hamza, Al-Kisa'i, Talha, and 'Isa read it as: "wa dhurriyatana" in the singular (5).

"Qurrata a'yunin" (comfort to eyes) is in the accusative case as an object, meaning: a delight of the eyes for us. This is similar to the saying of him (peace and blessings be upon him) to Anas: "O Allah, increase his wealth and children, and bless him in them." This was previously explained in [the commentary of] 'Al 'Imran' and 'Maryam' (6). That is because when a person is blessed in his wealth and children, his eyes are delighted by his family and dependants, so much so that if he has a wife in whom all his wishes are met - in terms of beauty, chastity, look, and protection - or if he has offspring who are steadfast in obedience, helping him in the duties of religion and the world, he would not...

(1) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 5/55. It was extracted by at-Tabari 17/530 from Ibn 'Abbas and others. (2) 5/110. (3) Al-Wasit by al-Wahidi 3/348. (4) 2/368. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/222. 'Asim, in the narration of Hafs, read it in the plural, and in the narration of Abu Bakr in the singular. Al-Sab'ah p. 467, and al-Taysir p. 164. (6) 5/110 - 111, 13/413. The Hadith was mentioned earlier in the first location.

४८८ सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयतें ७४ - ७७

अल्लाह तआला का फरमान है: {और वे जो कहते हैं, "ऐ हमारे रब! हमें हमारी पत्नियों और हमारी संतान की ओर से आँखों की ठंडक प्रदान कर और हमें डरने वालों (मुत्तक़ीन) का इमाम (मार्गदर्शक) बना।" * यही वे लोग हैं जिन्हें उनके सब्र के बदले (जन्नत में) ऊंचे स्थान दिए जाएंगे, और वहां उनका स्वागत दुआ और सलाम के साथ किया जाएगा, * वे उसमें हमेशा रहेंगे। वह क्या ही अच्छा ठिकाना और रहने की जगह है! * कहो, "मेरा रब तुम्हारी परवाह क्यों करे यदि तुम्हारी पुकार न हो?" तुमने तो झुठला दिया है, सो अब (अज़ाब) अनिवार्य होकर रहेगा।} [७४ - ७७]

अल्लाह तआला का फरमान: {और वे जो कहते हैं, "ऐ हमारे रब! हमें हमारी पत्नियों और हमारी संतान की ओर से आँखों की ठंडक प्रदान कर"}। अज़-ज़ह्हाक ने कहा: यानी: आपकी आज्ञाकारी (१)। इसमें संतान के लिए दुआ करने की अनुमति है, और यह पहले बीत चुका है (२)।

'ज़ुर्रिय्या' (संतान) एकवचन और बहुवचन दोनों हो सकता है। एकवचन के लिए इसका उपयोग अल्लाह के इस फरमान में है: {ऐ मेरे रब! मुझे अपने पास से नेक संतान (धुर्रिय्या) प्रदान कर} [आल-इमरान: ३८] और {अतः मुझे अपने पास से एक वारिस प्रदान कर} [मरयम: ५]। बहुवचन के लिए इसका उपयोग: {कमज़ोर संतान} (३) [अन-निसा: ९] में है। इसकी व्युत्पत्ति (derivation) 'अल-बक़रह' में विस्तार से बताई जा चुकी है (४)।

नाफ़े इब्न कसीर, इब्न आमिर और अल-हसन ने इसे पढ़ा है: "व-ज़ुर्रिय्यातिना" (बहुवचन)। और अबू अम्र, हमज़ा, अल-किसाई, तलहा और ईसा ने इसे पढ़ा है: "व-ज़ुर्रियतना" एकवचन में (५)।

"क़ुर्रत ऐन" (आँखों की ठंडक) मफ़ऊल (कर्म) होने के कारण नसब (अव्यय) में है, यानी: हमारे लिए आँखों की ठंडक। यह अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) के लिए नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन के समान है: "ऐ अल्लाह, इसके धन और संतान को बढ़ा दे, और इसमें उसके लिए बरकत दे।" और इसका वर्णन 'आल-इमरान' और 'मरयम' में पहले हो चुका है (६)। ऐसा इसलिए है कि जब किसी व्यक्ति के धन और संतान में बरकत दी जाती है, तो उसकी आँखें अपने परिवार और बच्चों से ठंडी होती हैं, यहाँ तक कि यदि उसके पास ऐसी पत्नी हो जिसमें उसकी सभी इच्छाएँ पूरी हों - सुंदरता, पवित्रता, दृष्टि और सुरक्षा के मामले में - या यदि उसके पास ऐसी संतान हो जो आज्ञाकारी हो और दीन और दुनिया के कामों में उसकी मदद करती हो, तो वह...

(१) मआनी अल-कुरान लिन-नहहास ५/५५। इसे अत-तबरी ने १७/५३० में इब्न अब्बास और अन्य से उद्धृत किया है। (२) ५/११०। (३) अल-वसीत लिल-वाहिदी ३/३४८। (४) २/३६८। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/२२२। आसिम ने हफ़्स की रिवायत में बहुवचन में पढ़ा है, और अबू बक्र की रिवायत में एकवचन में। अस्-सबअह पृ. ४६७, और अत-तयसीर पृ. १६४। (६) ५/११०-१११, १३/४१३। हदीस का वर्णन पहले स्थान पर आ चुका है।

٤٨٨ سورة الفرقان: آیات ٧٤ - ٧٧

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور جو یہ کہتے ہیں کہ اے ہمارے رب! ہمیں ہماری بیویوں اور ہماری اولاد سے آنکھوں کی ٹھنڈک عطا فرما اور ہمیں پرہیزگاروں کا پیشوا بنا۔ * یہی وہ لوگ ہیں جنہیں ان کے صبر کے بدلے (جنت کے) بلند و بالا خانے دیئے جائیں گے، اور وہاں ان کا استقبال دعا اور سلام سے کیا جائے گا، * وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے۔ وہ بہترین ٹھکانا اور مقام ہے۔ * فرما دیجئے کہ میرا رب تمہاری پرواہ کیوں کرے اگر تمہاری پکار نہ ہو؟ تم نے تو جھٹلایا ہے، سو اب (عذاب) لازم ہو کر رہے گا۔} [٧٤ - ٧٧]

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جو یہ کہتے ہیں کہ اے ہمارے رب! ہمیں ہماری بیویوں اور ہماری اولاد سے آنکھوں کی ٹھنڈک عطا فرما}۔ ضحاک نے کہا: یعنی: تیری فرمانبردار (١)۔ اس میں اولاد کے لیے دعا کرنے کا جواز ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (٢)۔

اور لفظ 'ذریت' واحد اور جمع دونوں ہوتا ہے۔ واحد کے لیے اس کا استعمال اللہ کا یہ قول ہے: {اے میرے رب! مجھے اپنی طرف سے پاکیزہ اولاد عطا فرما} [آل عمران: ٣٨] {پس مجھے اپنی طرف سے ایک وارث عطا فرما} [مریم: ٥]۔ اور جمع کے لیے اس کا ہونا: {کمزور اولاد} (٣) [النساء: ٩]۔ اس کا مشتق ہونا سورہ 'بقرہ' میں تفصیل سے بیان ہو چکا ہے (٤)۔

نافع، ابن کثیر، ابن عامر اور حسن نے اسے "ذریاتنا" (جمع کے ساتھ) پڑھا ہے۔ اور ابو عمرو، حمزہ، کسائی، طلحہ اور عیسیٰ نے اسے "ذریتنا" (واحد کے ساتھ) پڑھا ہے (٥)۔

"قرۃ اعین" مفعول ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، یعنی: ہمارے لیے آنکھوں کی ٹھنڈک۔ یہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے حضرت انس رضی اللہ عنہ کے لیے اس فرمان کی طرح ہے:

"اے اللہ! اس کے مال اور اولاد میں کثرت فرما، اور اس کے لیے ان میں برکت دے۔" اور اس کی وضاحت 'آل عمران' اور 'مریم' میں پہلے گزر چکی ہے (٦)۔ یہ اس لیے کہ جب انسان کے مال اور اولاد میں برکت دی جاتی ہے، تو اس کی آنکھیں اپنے اہل و عیال سے ٹھنڈی ہوتی ہیں، یہاں تک کہ اگر اس کے پاس ایسی بیوی ہو جس میں اس کی تمام آرزوئیں پوری ہوتی ہوں - جمال، عفت، نظر اور حفاظت کے لحاظ سے - یا اگر اس کے پاس ایسی اولاد ہو جو اطاعت گزار ہو اور دین و دنیا کے امور میں اس کی مددگار ہو، تو وہ...

(١) معانی القرآن للنحاس ٥ / ٥٥۔ اسے طبری نے ١٧ / ٥٣٠ میں ابن عباس وغیرہ سے روایت کیا ہے۔ (٢) ٥ / ١١٠۔ (٣) الوسیط للواحدی ٣ / ٣٤٨۔ (٤) ٢ / ٣٦٨۔ (٥) المحرر الوجیز ٤ / ٢٢٢۔ عاصم نے حفص کی روایت میں جمع کے ساتھ پڑھا ہے، اور ابو بکر کی روایت میں واحد کے ساتھ السبعہ ص ٤٦٧، اور التیسر ص ١٦٤۔ (٦) ٥ / ١١٠ - ١١١، ١٣ / ٤١٣۔ اور اس مقام پر حدیث پہلے گزر چکی ہے۔

489 Surah Al-Furqan: Verses 74 - 77

...does not turn to anyone else's wife, nor to his child, so his eye rests from observing, and his eye does not extend to what you see; that is the moment of the 'delight of the eye' (qurrat al-'ayn) and the tranquility of the soul (1).

The word "qurra" (delight) was used in the singular because it is a verbal noun; you say: "May your eye be cooled with delight (qurra)" (2). "Qurrat al-'ayn" (delight of the eye) could be derived from "al-qarar" (settledness/rest), or it could be from "al-qarr" (coolness), which is more famous (3). "Al-qarr" means coldness; because Arabs suffer from heat and find comfort in coldness (4). Also, the tears of joy are cool, while the tears of sorrow are hot; hence it is said: "May God cool your eye (grant you joy), and may God heat the eye of the enemy" (5). A poet said (6):

How many an eye was hot yesterday, but is now cool, and how many eyes are cool, yet today their tears are flowing.

God Almighty's saying: {And make us an example for the righteous} means: a role model followed in goodness, and this cannot be unless the caller is a pious role model; and this is the intention of the caller (7).

In Al-Muwatta: "O you group, you are leaders who are followed" (8). And Ibn 'Umar used to say in his supplication: "O Allah, make us among the leaders of the righteous" (9).

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 3/1421. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/274. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/222. (4) Tafsir al-Baghawi 3/379. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/222. (6) He is Ibn Abd Rabbih, and the verse is in his Diwan p. 22. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/222. (8) The full hadith: Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) saw Talha ibn Ubaydullah wearing a dyed garment while in the state of ihram. Umar said: "What is this dyed garment, O Talha?" Talha said: "O Commander of the Faithful, it is only clay (madar)." Umar said: "You group are leaders followed by people. If an ignorant man saw this garment, he would say: Talha ibn Ubaydullah used to wear dyed clothes in ihram. So do not wear any of these dyed clothes, O group." Al-Muwatta 1/326. Ibn Hajar said in Al-Matalib al-'Aliyah 6/373 (Dar al-Asima): "This is a sound mawquf chain, and it is a basis for 'blocking the means' (sadd al-dhara'i')." (9) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 3/1422. The report of Ibn 'Umar (may Allah be pleased with them both) is in Al-Muwatta 1/219 as a balagh (unlinked report), and it was linked by Ibn Abi Shaybah 10/438-439, and al-Bayhaqi 5/94 at length.

४८९ सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें ७४ - ७७

...किसी और की पत्नी की ओर नहीं देखता, न ही अपने बच्चे की ओर, इसलिए उसकी आँखें देखने से रुक जाती हैं, और उसकी आँखें वह नहीं देखतीं जो आप देखते हैं; यही वह समय है जब 'आँखों की ठंडक' (कुर्रत अल-ऐन) और आत्मा की शांति होती है (१)।

शब्द "कुर्रा" (ठंडक/प्रसन्नता) का प्रयोग एकवचन में किया गया है क्योंकि यह एक संज्ञा (मस्दर) है; आप कहते हैं: "तुम्हारी आँखें ठंडक (कुर्रा) से भर जाएँ" (२)। "कुर्रत अल-ऐन" (आँखों की ठंडक) की उत्पत्ति "अल-क़रार" (स्थिरता/विश्राम) से हो सकती है, या यह "अल-क़र्र" (ठंडक) से हो सकती है, जो अधिक प्रसिद्ध है (३)। "अल-क़र्र" का अर्थ है ठंड; क्योंकि अरब गर्मी से परेशान होते हैं और ठंडक में आराम पाते हैं (४)। इसके अलावा, खुशी के आँसू ठंडे होते हैं, जबकि दुःख के आँसू गर्म होते हैं; इसीलिए कहा जाता है: "ईश्वर तुम्हारी आँखों को ठंडा रखे (तुम्हें खुशी दे), और ईश्वर शत्रु की आँखों को गर्म रखे" (५)। एक कवि ने कहा (६):

कल कितनी ही आँखें गर्म थीं जो अब ठंडी हैं, और कितनी ही आँखें ठंडी हैं जिनके आँसू आज बह रहे हैं।

ईश्वर का कथन: {और हमें परहेज़गारों (मुत्तक़ीन) का इमाम (मार्गदर्शक) बना} का अर्थ है: एक ऐसा आदर्श जिसका भलाई में अनुसरण किया जाए, और यह तब तक नहीं हो सकता जब तक कि बुलाने वाला खुद एक परहेज़गार आदर्श न हो; और बुलाने वाले का यही इरादा होता है (७)।

अल-मुवत्ता में है: "ओ समूह, तुम वे नेता हो जिनका अनुसरण किया जाता है" (८)। और इब्न उमर अपनी दुआ में कहा करते थे: "हे अल्लाह, हमें परहेज़गारों के इमामों में से बना" (९)।

---

(१) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी ३/१४२१। (२) मानी अल-कुरआन, अल-फर्रा २/२७४। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/२२२। (४) तफ़्सीर अल-बग़वी ३/३७९। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/२२२। (६) वह इब्न अब्द रब्बिह हैं, और शेर उनके दीवान पृ. २२ में है। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/२२२। (८) पूरी हदीस: उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने तलहा इब्न उबैदुल्लाह को एहराम की स्थिति में एक रंगा हुआ कपड़ा पहने देखा। उमर ने कहा: "तलहा, यह रंगा हुआ कपड़ा क्या है?" तलहा ने कहा: "हे अमीरुल् मोमिनीन, यह केवल मिट्टी (मदर) है।" उमर ने कहा: "तुम लोगों का वह समूह हो जिनका लोग अनुसरण करते हैं। यदि कोई अज्ञानी व्यक्ति इस कपड़े को देखेगा, तो

वह कहेगा: तलहा इब्न उबैदुल्लाह एहराम में रंगे हुए कपड़े पहना करते थे। इसलिए, हे समूह, इन रंगे हुए कपड़ों में से कुछ भी न पहनो।" अल-मुवत्ता १/३२६। इब्न हजर ने अल-मतालिब अल-आलिया ६/३७३ (दार अल-असीमा) में कहा: "यह एक सही मवकूफ़ सनद है, और यह 'सद्द अल-ज़राई' (बुराई के रास्तों को रोकना) का एक आधार है।" (९) अहकाम अल-कुरआन, इब्न अल-अरबी ३/१४२२। इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का यह असर अल-मुवत्ता १/२१९ में बलाग़ के रूप में है, और इसे इब्न अबी शैबा १०/४१८-४३९ और अल-बैहक़ी ५/९४ ने विस्तार से जोड़ा है।

يلتفت إلى زوجِ أحدٍ ولا إلى ولده، فتسكن عينه عن الملاحظة، ولا تمتد عينه إلى ما ترى؛ فذلك حين قرة العين، وسكون النفس (١).

ووحد «قُرَّة» لأنه مصدر؛ تقول : قرّت عينُكَ قُرّة (٢). وقُرّة العين يحتمل أن تكون من القرار، ويحتمل أن تكون من القَر، وهو الأشهر (٣). والقَرّ: البرد؛ لأن العرب تتأذى بالحر وتستريح إلى البرد (٤). وأيضاً فإن دمع السرور بارد، ودمع الحزن سخن، فمن هذا يقال : أقرّ الله عينك، وأسخن الله عين العدو (٥). وقال الشاعر (٦) :

فكم سَخُنَت بالأمسِ عينٌ قريرةٌ وقَرّت عيونٌ دمعُها اليومَ ساكبُ

قوله تعالى: ﴿وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا﴾ أي: قدوة يُقتدى بنا في الخير، وهذا لا يكون إلا أن يكون الداعي متقياً قدوة؛ وهذا هو قصد الداعي (٧).

وفي الموطأ : «إنكم أيها الرَّهط أئِمَّةٌ يُقتدى بكم» (٨). وكان ابن عمر يقول في دعائه : اللهم اجعلنا من أئمة المتقين (٩).

---

(١) أحكام القرآن لابن العربي ١٤٢١/٣. (٢) معاني القرآن للفراء ٢٧٤/٢. (٣) المحرر الوجيز ٢٢٢/٤. (٤) تفسير البغوي ٣٧٩/٣. (٥) المحرر الوجيز ٢٢٢/٤. (٦) هو ابن عبد ربه، والبيت في ديوانه ص ٢٢. (٧) المحرر الوجيز ٢٢٢/٤. (٨) الحديث بتمامه: أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه رأى على طلحة بن عبيد الله ثوباً مصبوغاً وهو مُحرم. فقال عمر : ما هذا الثوب المصبوغ يا طلحة؟ فقال طلحة : يا أمير المؤمنين، إنما هو مَدَر. فقال عمر: إنكم أيها الرهط أئمة يقتدي بكم الناس، فلو أن رجلاً جاهلاً رأى هذا الثوب لقال : إن طلحة بن عبيد الله كان يلبس الثياب المصبغة في الإحرام. فلا

تلبسوا أيها الرهط شيئاً من هذه الثياب المصبغة. الموطأ ٣٢٦/١ . قال ابن حجر في المطالب العالية ٣٧٣/٦ (دار العاصمة) : هذا إسناد صحيح موقوف، وهو أصل في سد الذرائع. (٩) أحكام القرآن لابن العربي ١٤٢٢/٣. وأثر ابن عمر رضي الله عنهما في الموطأ ٢١٩/١ بلاغاً، ووصله ابن أبي شيبة ٤٣٨/١٠ - ٤٣٩ ، والبيهقي ٩٤/٥ مطولاً.

Surat Al-Furqan: Verses 74 - 77 Page 490

He said: "Imam" and did not say: "A'immah" (leaders) in plural; because "Imam" is an infinitive (Masdar). It is said: So-and-so led so-and-so as an "Imam" (leadership), like fasting (siyam) and standing (qiyam). Some said: He meant leaders, just as one says: "Our Emir are these," meaning our emirs. The poet said: O my blamers, do not increase (2) my blame, for the blamers are not an emir to me (3). Meaning: Emirs (4). Al-Qushayri, Abu al-Qasim, the Sheikh of the Sufis, used to say: Leadership (imamah) is through supplication, not through claim, meaning: by Allah's success, facilitation, and grace, not by what everyone claims for himself (5). Ibrahim Al-Nakha'i said: They did not seek leadership, but rather to be examples in religion (6). Ibn Abbas said (7): Make us leaders of guidance, as Allah Almighty said: {And We made from among them leaders guiding by Our command} [Al-Sajdah: 24]. Makhul said: Make us leaders in piety; the pious follow us (8). It was said: This is reversed; its metaphor is: and make the pious an Imam for us; Mujahid said this (9). The first opinion is more apparent, and the opinion of Ibn Abbas and Makhul goes back to it, and it contains evidence that seeking leadership in religion is recommended (10).

(1) In (D) and (Z): Led the people so-and-so, and in (M): Led the people so-and-so, and what is established is from (Zha) and (Fa). See Tafsir al-Tabari 17/533. (2) In (Zha), (Fa) and (M): tazidun (increase). (3) Similar speech is in Ma'ani al-Qur'an by al-Akhfash 2/643. The verse is in al-Khasa'is 3/174, and Mughni al-Labib p. 279, Al-Baghdadi said in his commentary on its evidences 4/284: The verse is famous among scholars circulating it in their writings, and I did not find its author, and Allah knows best. The verse preceded in 14/322 similarly. (4) Al-Sahah (Zahar). (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1422. And the words of Imam al-Qushayri in Lata'if al-Isharat 2/652. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/222. (7) Narrated by al-Tabari 17/532. (8) Narrated by Ibn Abi Hatim 8/2743 (15489). (9) Tafsir al-Baghawi 3/379, and narrated by al-Tabari 17/532 - 533 similarly. (10) Al-Nukat wal-'Uyun 4/161.

सूरा अल-फ़ुरकान: आयतें 74 - 77 पृष्ठ 490

उन्होंने कहा: "इमाम" और "अइम्माह" (बहुवचन में नेता) नहीं कहा; क्योंकि "इमाम" एक संज्ञा (मस्दर) है। कहा जाता है: अमुक व्यक्ति ने अमुक व्यक्ति का "इमाम" (नेतृत्व) किया (1); जैसे रोज़ा (सियाम) और कयाम। उनमें से कुछ ने कहा: उनका मतलब "अइम्माह" (नेताओं) से था, जैसे कोई कहता है: "ये हमारे अमीर हैं," जिसका अर्थ है हमारे अमीर। कवि ने कहा: ओ मेरी निंदा करने वालियो, मेरी निंदा न बढ़ाओ (2), क्योंकि निंदा करने वालियाँ मेरे लिए अमीर (नेता) नहीं हैं (3)। अर्थात्: अमीर (बहुवचन) (4)। सूफियों के शेख अबुल कासिम अल-कुशैरी कहते थे: इमामत (नेतृत्व) प्रार्थना से होती है, दावे से नहीं, यानी: अल्लाह की सफलता, सुगमता और कृपा से, न कि उस चीज़ से जिसका हर कोई अपने लिए दावा करता है (5)। इब्राहिम अल-नखाई ने कहा: उन्होंने नेतृत्व की इच्छा नहीं की, बल्कि धर्म में एक उदाहरण (प्रेरणा) बनने के लिए चाहा (6)। इब्न अब्बास ने कहा (7): हमें हिदायत (मार्गदर्शन) का इमाम बना, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: {और हमने उनमें से इमाम बनाए जो हमारे आदेश से मार्गदर्शन करते थे} [अस-सजदा: 24]। मखुल ने कहा: हमें तक़वा (परहेजगारी) में इमाम बना; ताकि मुत्तकी (परहेजगार) हमारा अनुसरण करें (8)। यह भी कहा गया है: यह उलट (मकलूब) है; इसका रूपक है: और मुत्तकियों को हमारे लिए इमाम बना; मुजाहिद ने यही कहा है (9)। पहला मत अधिक स्पष्ट है, और इब्न अब्बास और मखुल का मत इसी ओर जाता है, और इसमें इस बात का प्रमाण है कि धर्म में नेतृत्व की इच्छा करना प्रशंसनीय (नदब) है (10)।

(1) (द) और (ज़) में: अमुक ने लोगों का नेतृत्व किया, और (म) में: अमुक ने लोगों का नेतृत्व किया, और (ज़ा) और (फ़ा) से जो सिद्ध है वही है। देखें तफ़सीर अल-तबरी 17/533। (2) (ज़ा), (फ़ा) और (म) में: तज़िद्वून (बढ़ाओ)। (3) इसी तरह की बात अल-अखफ़श द्वारा मानी अल-क़ुरआन 2/643 में है। शेर अल-खसाइस 3/174 में है, और मुग़नी अल-लबीब पृष्ठ 279 में, अल-बग़दादी ने इसके साक्ष्यों की व्याख्या 4/284 में कहा: यह शेर विद्वानों के बीच उनके लेखन में काफी प्रसिद्ध है, और मुझे इसके लेखक का पता नहीं चला, और अल्लाह बेहतर जानता है। यह शेर 14/322 में इसी तरह पहले आ चुका है। (4) अल-सहाह (ज़हर)। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 3/1422। और लतइफ अल-इशारत 2/652 में इमाम अल-कुशैरी के शब्द। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/222। (7) अल-तबरी 17/532 द्वारा उद्धृत। (8) इब्न अबी हातिम 8/2743 (15489) द्वारा उद्धृत। (9) तफ़सीर अल-बग़वी 3/379, और अल-तबरी 17/532 - 533 द्वारा इसी तरह उद्धृत। (10) अल-नुकत वल-उयून 4/161।

سورة الفرقان: آیات 74 - 77 صفحہ 490

انہوں نے کہا: "امام" اور جمع کے طور پر "ائمہ" نہیں کہا؛ کیونکہ امام مصدر ہے۔ کہا جاتا ہے: فلاں نے فلاں کی "امامت" کی (1)؛ جیسے روزہ اور قیام۔ بعض نے کہا: ان کی مراد ائمہ تھی، جیسا کہ کہنے والا کہتا ہے: "یہ ہمارے امیر ہیں"، یعنی ہمارے امراء۔ شاعر نے کہا: اے میری ملامت کرنے والیو، میری ملامت میں اضافہ نہ کرو (2)، کیونکہ ملامت کرنے والیاں میرے لیے امیر نہیں ہیں (3)۔ یعنی: امراء (4)۔ صوفیاء کے شیخ ابو القاسم القشیری کہا کرتے تھے: امامت دعا سے ہوتی ہے نہ کہ دعوے سے، یعنی: اللہ کی توفیق، آسانی اور اس کے احسان سے، نہ کہ اس چیز سے جس کا ہر کوئی اپنے لیے دعویٰ کرتا ہے (5)۔ ابراہیم النخعی نے کہا: انہوں نے ریاست (سرداری) نہیں مانگی، بلکہ یہ کہ وہ دین میں نمونہ (قدوہ) بنیں (6)۔ ابن عباس نے کہا (7): ہمیں ہدایت کے امام بنا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا} [السجدہ: 24]۔ مکحول نے کہا: ہمیں تقویٰ میں امام بنا؛ تاکہ پرہیزگار ہماری پیروی کریں (8)۔ اور کہا گیا: یہ مقتلب (الٹ) میں سے ہے؛ اس کا مجازی معنی ہے: اور پرہیزگاروں کو ہمارے لیے امام بنا؛ یہ مجاہد نے کہا ہے (9)۔ پہلا قول زیادہ ظاہر ہے اور ابن عباس اور مکحول کا قول اسی کی طرف لوٹتا ہے، اور اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ دین میں ریاست (سرداری) طلب کرنا پسندیدہ (ندب) ہے (10)۔

(1) (د) اور (ز) میں ہے: "أم القوم فلاناً"، اور (م) میں: "أم القوم فلان"، اور (ظ) اور (ف) سے جو ثابت ہے وہی ہے۔ دیکھئے تفسیر طبری 17/533۔ (2) (ظ)، (ف) اور (م) میں ہے: "تزدن"۔ (3) اسی طرح کی گفتگو اخفش کی معانی القرآن 2/643 میں ہے۔ یہ شعر الخصائص 3/174، اور مغنی اللبیب ص 279 میں ہے، بغدادی نے شرح شواہد 4/284 میں کہا: یہ شعر علماء کے ہاں ان

کی تصانیف میں مشہور ہے، اور میں اس کے قائل سے واقف نہیں ہو سکا، واللہ اعلم۔ یہ شعر 14/322 میں بھی اسی طرح گزر چکا ہے۔ (4) الصحاح (ظهر)۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 3/1422۔ اور امام قشیری کا کلام لطائف الاشارات 2/652 میں ہے۔ (6) المحرر الوجیز 4/222۔ (7) اسے طبری نے 17/532 پر روایت کیا ہے۔ (8) اسے ابن ابی حاتم نے 8/2743 (15489) پر روایت کیا ہے۔ (9) تفسیر بغوی 3/379، اور اسے طبری نے 17/532 - 533 پر اسی طرح روایت کیا ہے۔ (10) النکت والعیون 4/161۔

And "Imaman" is a singular noun indicating plural; because it is a verbal noun like "qiyam" (standing). Al-Akhfash said (1): "Al-Imam" is the plural of "Aamm" (one who leads/intends); from: "amma ya'ummu", pluralized on the pattern of "fi'aal", like: "sahib" and "sihab", and "qa'im" and "qiyam".

His Exalted Saying: {Those will be rewarded with the Chamber for what they patiently endured} "Those" (ula'ika) is the predicate of "And the servants of the Most Merciful" (wa 'ibadu-r-Rahman), according to the statement of Al-Zajjaj based on what preceded (2), and it is the best of what was said about it. And what intervened between the subject and its predicate are their descriptions of adornment and abandonment; and they are eleven: humility, forbearance, night prayer (tahajjud), fear, avoiding extravagance and stinginess, integrity from polytheism, adultery, and murder, repentance, avoiding lies, forgiving the wrongdoer, accepting admonitions, and supplication to Allah Almighty.

And "the Chamber" (Al-Ghurfa): the high rank, and it is the highest and best of the dwellings of Paradise, just as a chamber is the highest of worldly dwellings. This was narrated by Ibn Shajara. Ad-Dahhak said: The Chamber means Paradise (3).

"For what they patiently endured" (bi-ma sabaru) means: by their patience in the command of their Lord, and obedience to their Prophet, peace and blessings be upon him. Muhammad bin Ali bin Al-Hussein said: "For what they patiently endured" regarding poverty and need in this world. Ad-Dahhak said: "For what they patiently endured" against desires (4).

{And they will be met therein with greetings and peace} Abu Bakr, Al-Mufaddal, Al-A'mash, Yahya, Hamza, Al-Kisa'i, and Khalaf recited: "wayalqawna" (they will find/meet) with a light pronunciation (without doubling the 'qaf') (5), and Al-Farra' chose it (6); he said: because the Arabs say: "So-and-so is met with peace, with greeting, and with goodness," using the preposition 'bi' (7), and they rarely say: "So-and-so is met safety" [without the preposition].

(1) His speech in Al-Razi's interpretation 24/115 is summarized. (2) P. 466 of this part, and Al-Zajjaj's speech in Ma'ani al-Qur'an for him 4/75. (3) An-Nukat wal-'Uyun 4/161. (4) The speech of Muhammad al-Baqir was produced by Ibn Abi Hatim 8/2744 (15497). And Ad-Dahhak's speech in An-Nukat wal-'Uyun 4/161. (5) As-Sab'a p. 468, At-

Taysir p. 165, and An-Nashr 2/335. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/275. (7) In (m): with 'ta'. See I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/169.

491 सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयतें 74 - 77

और "इमामन्" एकवचन है जो बहुवचन का संकेत देता है; क्योंकि यह "क़ियाम" (खड़े होना) की तरह एक क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर) है। अल-अख़फ़श ने कहा (1): "अल-इमाम", "आम" (नेतृत्व करने वाला) का बहुवचन है; "अम्मा यउम्मु" से, जो "फ़िआल" के पैटर्न पर बहुवचन बना है, जैसे: "साहिब" और "सिहाब", और "क़ाएम" और "क़ियाम"।

अल्लाह का फ़रमान: {उन लोगों को उनके धैर्य के बदले में जन्नत का ऊँचा महल (अल-ग़ुरफ़ा) दिया जाएगा}। अल-ज़ज्जाज के कथन के अनुसार "उन लोगों" (उलाइका), "रहमान के बंदों" (इबादुर रहमान) की ख़बर (विधेय) है, जैसा कि पहले बताया गया है (2), और इसके बारे में कही गई बातों में यह सबसे अच्छी है। और उद्देश्य (मुब्तदा) और विधेय (ख़बर) के बीच में उनके गुणों का वर्णन है, जो कि ग्यारह हैं: विनम्रता, सहनशीलता, तहज्जुद (रात की नमाज़), भय, फ़िज़ूलखर्ची और कंजूसी से बचना, शिर्क, व्यभिचार और हत्या से पवित्रता, तौबा (पश्चाताप), झूठ से बचना, बुराई करने वाले को क्षमा करना, उपदेशों को स्वीकार करना, और अल्लाह तआला से गिड़गिड़ाकर दुआ करना।

और "अल-ग़ुरफ़ा": ऊँचा दर्जा, और यह जन्नत के सबसे ऊँचे और उत्तम निवासों में से है, जैसे कि दुनिया में 'ग़ुरफ़ा' (ऊपरी कमरा) सबसे ऊँचा निवास होता है। इसे इब्न शजरा ने वर्णित किया है। अद-दह्हाक ने कहा: अल-ग़ुरफ़ा का अर्थ जन्नत है (3)।

"उनके धैर्य के बदले में" (बिमा सबरू): यानी, अपने रब के आदेश पर उनके धैर्य और अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की आज्ञाकारिता के कारण। मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन ने कहा: "उनके धैर्य के बदले में" यानी दुनिया में गरीबी और ज़रूरत पर धैर्य रखने के कारण। अद-दह्हाक ने कहा: "उनके धैर्य के बदले में" यानी अपनी इच्छाओं (शहवात) पर नियंत्रण रखने के कारण (4)।

{और वहाँ उनका स्वागत दुआ और सलाम के साथ किया जाएगा}। अबू बक्र, अल-मुफ़द्दल, अल-अअमश, यह्या, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने "व-यलक़ौना" पढ़ा है, यानी 'क़ाफ़' पर बिना तशदीद के(5), और अल-फ़र्रा ने इसे ही चुना है (6); उन्होंने कहा: क्योंकि अरब के लोग कहते हैं: "फ़लां का स्वागत सलाम, दुआ और खैर के साथ किया जाता है," 'बा' (के साथ) अक्षर का उपयोग करते हुए (7), और वे शायद ही कभी कहते हैं: "फ़लां का स्वागत सलामती की जाती है" [सीधे तौर पर]।

(1) राज़ी की तफ़सीर में उनका कथन 24/115 संक्षिप्त है। (2) इस भाग का पृष्ठ 466, और अल-ज़ज्जाज का कथन उनकी पुस्तक 'मआनी अल-क़ुरआन' 4/75 में। (3) अन-नुकत वल-उयून 4/161। (4) मुहम्मद अल-बाक़िर का कथन इब्न अबी हातिम 8/2744 (15497) द्वारा उद्धृत है। और अद-दह्हाक का कथन 'अन-नुकत वल-उयून' 4/161 में। (5) अस-सबअ पृष्ठ 468, अत-तयसीर पृष्ठ 165, और अन-नश्र 2/335। (6) मआनी अल-क़ुरआन 2/275 में। (7) (म) में: 'ता' के साथ। देखें अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-क़ुरआन 3/169।

491 سورة الفرقان: آيات 74 - 77

اور "اماماً" واحد ہے جو جمع پر دلالت کرتا ہے؛ کیونکہ یہ "قیام" کی طرح مصدر ہے۔ اخفش نے کہا (1): "الامام"، "آمّ" (قصد کرنے والا/پیشوا) کی جمع ہے؛ "امّ یؤمّ" سے، جو "فِعال" کے وزن پر جمع ہے، جیسے: "صاحب" اور "صحاب"، اور "قائم" اور "قیام"۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہی وہ لوگ ہیں جنہیں ان کے صبر کے بدلے جنت کا بالا خانہ (الغرفۃ) عطا کیا جائے گا}۔ زجاج کے قول کے مطابق "اولئک" (یہی لوگ)، "عباد الرحمن" کی خبر ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (2)، اور اس بارے میں کہی گئی باتوں میں یہ سب سے بہتر ہے۔ اور مبتدا اور خبر کے درمیان ان کے اوصاف (خوبیاں اور برائیوں سے دوری) بیان ہوئے ہیں؛ اور وہ گیارہ ہیں: تواضع (عاجزی)، حلم (بردباری)، تہجد، خوف، اسراف اور کنجوسی سے بچنا، شرک، زنا اور قتل سے پاکیزگی، توبہ، جھوٹ سے بچنا، برا سلوک کرنے والے کو معاف کرنا، نصیحتوں کو قبول کرنا، اور اللہ تعالیٰ کے حضور گڑگڑا کر دعا کرنا۔

اور "الغرفۃ": بلند درجہ، اور یہ جنت کی بلند ترین اور بہترین منزل ہے، جیسے دنیا میں بالا خانہ (اوپری کمرہ) سب سے بلند رہائش ہوتی ہے۔ اسے ابن شجرہ نے نقل کیا ہے۔ اور ضحاک نے کہا: الغرفہ سے مراد جنت ہے (3)۔

"بما صبروا" یعنی: اپنے رب کے حکم پر ان کے صبر اور اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی اطاعت کی وجہ سے۔ محمد بن علی بن الحسین نے کہا: "بما صبروا" سے مراد دنیا میں فقر و فاقہ پر صبر ہے۔ اور ضحاک نے کہا: "بما صبروا" سے مراد شہوات سے صبر ہے (4)۔

{اور وہاں ان کا استقبال دعا اور سلام سے کیا جائے گا}۔ ابوبکر، مفضل، اعمش، یحییٰ، حمزہ، کسائی اور خلف نے "وَيَلْقَوْنَ" (تخفیف کے ساتھ) پڑھا ہے (5)، اور اسے فراء نے پسند کیا ہے (6)؛ انہوں نے کہا: کیونکہ اہل عرب کہتے ہیں: "فلاں کا استقبال سلام، تحیہ اور خیر کے ساتھ کیا جاتا ہے،" حرف 'با' کے ساتھ (7)، اور وہ شاذ و نادر ہی کہتے ہیں: "فلاں کو سلامتی دی جاتی ہے" [براہِ راست]۔

(1) تفسیر رازی 24/115 میں ان کی گفتگو مختصر ہے۔ (2) اسی جلد کا صفحہ 466، اور زجاج کی گفتگو ان کی کتاب 'معانی القرآن' 4/75 میں۔ (3) النکت والعیون 4/161۔ (4) محمد الباقر کا قول ابن ابی حاتم 8/2744 (15497) نے نقل کیا ہے۔ اور ضحاک کا قول 'النکت والعیون' 4/161 میں۔ (5) السبعۃ صفحہ 468، التیسیر صفحہ 165، اور النشر 2/335۔ (6) معانی القرآن 2/275 میں۔ (7) (م) میں: 'تا' کے ساتھ دیکھئے اعراب القرآن للنحاس 3/169۔

The rest [of the reciters] read: {and they shall be met [wa yulaqqawna]}, and this was chosen by Abu 'Ubayd and Abu Hatim; due to the Almighty's saying: {and He has granted them [laqqahum] radiance and happiness} [Al-Insan: 11].

Abu Ja'far al-Nahhas said (1): What al-Farra' went with and chose is a mistake; because he claims that if it were {yulaqqawna}, it would be in Arabic: with greeting and peace. He said: as it is said: So-and-so is met [yutalaqqa] with peace and with good; so, one of the strange things in this matter (2) is that he said: 'yutalaqqa', whereas the verse is {yulaqqawna}. The difference between them is clear; because it is said: So-and-so is met [yutalaqqa] with good, and it is not permissible to omit the [preposition] 'ba', so how can this resemble that? And even more strange than this is that in the Quran: {and He has granted them [laqqahum] radiance and happiness} and it is not permissible to read it otherwise. This shows that the first is contrary to what he said.

Greeting is from Allah, and peace is from the angels. It was [also] said: Greeting is permanent survival (3) and great dominion; and the most apparent is that they are of one meaning, and that they are from Allah Almighty; the evidence for it is the Almighty's saying: {Their greeting on the Day they meet Him will be "Peace"} [Al-Ahzab: 44] and it will follow.

{Abiding therein} is in the accusative case as a 'hal' [circumstantial adverb] (4) {therein. Excellent it is as an abode and a place of rest.}

The Almighty's saying: {Say, "My Lord would not care for you were it not for your supplication."} This is a problematic verse, which the atheists have clung to. It is said: 'ma 'aba'tu bi-fulan' [I did not care for so-and-so], meaning: I did not mind him, meaning: he had no weight or value (5) with me.

The root of 'ya'ba'u' is from 'al-'ib'', which is weight. And the poet's saying: As if in his chest and on his sides ... was a perfume [abir] that a bride spent the night preparing ['ya'ba'uhu'].

---

(1) In I'rab al-Quran 3/169 - 170. (2) The word: 'al-bab' [the chapter/matter] is not in (f) and the source, and in (d) and (z): 'al-kitab' [the book]. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/161. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/170. (5) Amali Ibn al-Shajari 1/77.

शेष [पाठकों] ने पढ़ा: {और उन्हें भेंट की जाएगी [वा युलक़्क़ावना]}, और इसे अबू उबैद और अबू हातिम ने चुना; सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: {और उसने उन्हें [लक़्क़ाहुम] चमक और प्रसन्नता प्रदान की} [अल-इंसान: 11]।

अबू जाफर अल-नहहास ने कहा (1): अल-फर्रा ने जो अपनाया और चुना वह एक गलती है; क्योंकि उनका दावा है कि यदि यह {युलक़्क़ावना} होता, तो अरबी में यह होता: अभिवादन और शांति के साथ। उन्होंने कहा: जैसा कि कहा जाता है: अमुक व्यक्ति का शांति और अच्छाई के साथ स्वागत [युतलाक्का] किया जाता है; तो, इस विषय में (2) अजीब बातों में से एक यह है कि उन्होंने 'युतलाक्का' कहा, जबकि आयत {युलक़्क़ावना} है। उनके बीच का अंतर स्पष्ट है; क्योंकि कहा जाता है: अमुक व्यक्ति का अच्छाई के साथ स्वागत [युतलाक्का] किया जाता है, और 'बा' [पूर्वसर्ग] को हटाना स्वीकार्य नहीं है, तो यह उसके समान कैसे हो सकता है? और इससे भी अधिक आश्चर्य की बात यह है कि कुरान में है: {और उसने उन्हें [लक़्क़ाहुम] चमक और प्रसन्नता प्रदान की} और इसे अन्यथा पढ़ना स्वीकार्य नहीं है। इससे पता चलता है कि पहली बात उनके द्वारा कही गई बात के विपरीत है।

अभिवादन अल्लाह की ओर से है, और शांति फरिश्तों की ओर से है। और कहा गया: अभिवादन: स्थायी जीवन (3) और महान साम्राज्य है; और सबसे स्पष्ट यह है कि वे एक ही अर्थ के हैं, और वे अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से हैं; इसका प्रमाण सर्वशक्तिमान का यह कथन है: {जिस दिन वे उससे मिलेंगे, उनका अभिवादन "शांति" होगा} [अल-अहज़ाब: 44] और यह आगे आएगा।

{उसमें हमेशा रहने वाले} 'हाल' [परिस्थितिवाचक क्रियाविशेषण] के रूप में कर्म कारक (नस्ब) में है (4) {वहाँ। वह ठहरने की जगह और विश्राम स्थल के रूप में बहुत अच्छी है।}

सर्वशक्तिमान का कथन: {कह दीजिए, "मेरा रब तुम्हारी परवाह नहीं करता यदि तुम्हारी पुकार (इबादत) न होती।" } यह एक जटिल आयत है, जिसे नास्तिकों ने पकड़ लिया है। कहा जाता है: 'मा अबातु बि-फुलान' [मैंने अमुक की परवाह नहीं की], यानी: मैंने उस पर ध्यान नहीं दिया, यानी: मेरे पास उसका कोई वजन या मूल्य (5) नहीं था।

'यअ़बा' का मूल 'अल-इ़ब' से है, जिसका अर्थ है वजन। और कवि का कहना है: मानो उसके सीने में और उसके दोनों किनारों पर... एक सुगंध (अबीर) थी जिसे एक दुल्हन ने रात भर तैयार किया [यअ़बा-उहु]।

---

(1) इ'राब अल-कुरान 3/169 - 170 में। (2) शब्द: 'अल-बाब' (अध्याय/विषय) (फ) और स्रोत में नहीं है, और (द) और (ज़) में: 'अल-किताब' (पुस्तक) है। (3) अल-नुकत वा अल-उयून 4/161। (4) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/170। (5) अमाली इब्न अल-शजारी 1/77।

باقی [قراء] نے پڑھا: {وَيُلَقَّوْنَ} (اور انہیں پیش کیا جائے گا)، اور اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے اختیار کیا؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {وَلَقَّهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا} (اور انہیں تازگی اور خوشی عطا کی) [الانسان: 11]۔

ابو جعفر النحاس نے کہا (1): جو کچھ الفراء نے اختیار کیا وہ غلط ہے؛ کیونکہ ان کا دعویٰ ہے کہ اگر یہ {يُلَقَّوْنَ} ہوتا تو عربی میں ہوتا: تحیہ اور سلام کے ساتھ۔ انہوں نے کہا: جیسا کہ کہا جاتا ہے: فلاں کا استقبال [يُتلقى] سلام اور خیر کے ساتھ کیا جاتا ہے؛ تو اس باب (2) میں عجیب بات یہ ہے کہ انہوں نے کہا: 'يتلقى'، جبکہ آیت {يُلَقَّوْنَ} ہے، اور ان دونوں کے درمیان فرق واضح ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: فلاں کا خیر کے ساتھ استقبال کیا جاتا ہے [يُتلقى]، اور 'با' کو حذف کرنا جائز نہیں ہے، تو یہ اس کے مشابہ کیسے ہو سکتا ہے؟ اور اس سے بھی زیادہ تعجب کی بات یہ ہے کہ قرآن میں ہے: {وَلَقَّهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا} اور اسے اس کے علاوہ پڑھنا جائز نہیں ہے۔ یہ اس بات کو واضح کرتا ہے کہ پہلی بات ان کے قول کے خلاف ہے۔

تحیہ اللہ کی طرف سے ہے اور سلام فرشتوں کی طرف سے۔ اور کہا گیا: تحیہ: دائمی بقا (3) اور عظیم بادشاہت؛ اور زیادہ ظاہر یہ ہے کہ یہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں، اور یہ دونوں اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہیں؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَمٌ} (جس دن وہ اس سے ملیں گے ان کا تحفہ سلام ہوگا) [الاحزاب: 44] اور یہ آگے آئے گا۔

{خَالِدِينَ} (اس میں ہمیشہ رہنے والے) حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے (4) {فِيهَا حَسُنَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا} (وہاں۔ وہ ٹھہرنے کی جگہ اور رہنے کے مقام کے لحاظ سے بہت اچھی ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {قُلْ مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ} (کہہ دیجئے، میرا رب تمہاری پرواہ نہ کرتا اگر تمہاری پکار نہ ہوتی) یہ ایک مشکل آیت ہے، جس سے ملحدوں نے تعلق جوڑا ہے۔ کہا جاتا ہے: 'ما عبأت بفلان'، یعنی: میں نے اس کی پرواہ نہیں کی، یعنی: میرے نزدیک اس کا کوئی وزن یا قدر (5) نہیں تھی۔

اور 'یعبأ' کی اصل 'العِبء' سے ہے، جس کا مطلب بوجھ ہے۔ اور شاعر کا قول ہے: گویا اس کے سینے اور اس کے دونوں پہلوؤں میں... ایک خوشبو (عبیر) تھی جسے ایک دلہن نے رات بھر تیار کیا [يَعْبَؤُهُ]۔

---

(1) إعراب القرآن 169/3 - 170 میں۔ (2) لفظ: 'الباب' (ف) اور ماخذ میں نہیں ہے، اور (د) اور (ز) میں: 'الكتاب' ہے۔ (3) النكت والعيون 161/4۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 3/ 170۔ (5) أمالي ابن الشجري 77/1۔

Meaning: placing some of it upon some (1). So, 'al-I'bu' (العبء) means: the heavy load, and the plural is: 'A'ba' (أعباء).

And 'al-I'bu' is the verbal noun (masdar). 'Ma' (ما) is interrogative; this appeared in Al-Zajjaj's speech and was explicitly stated by Al-Farra' (2).

It is not unlikely for it to be negative; because if you judge it as an interrogation, it is a negation that came out in the form of an interrogation; as He, the Almighty, said: {Is the reward for good [anything] but good?} [Ar-Rahman: 60].

Ibn al-Shajari said (3): "The truth of the matter in my opinion is that the position of 'ma' is accusative (nasb), and the estimation is: What concern does He have for you, i.e., what attention does my Lord pay to you if not for your supplication, i.e., if not for His calling you to worship Him. Thus, the verbal noun, which is 'al-du'a' (the supplication/call), according to this view, is annexed to its object; and this is the choice of Al-Farra' (4). Its subject is omitted, and the response to 'lawla' (if not for) is omitted, as it was omitted in His saying: {And if there was any quran by which mountains could be moved...} [Ar-Ra'd: 31]. Its estimation is: He would not care for you. The proof for this view is His saying, the Almighty: {And I did not create the jinn and mankind except to worship Me} [Adh-Dhariyat: 56]. So, the address is to all people; as if He said to the Quraysh among them: God would not care for you if not for your worship of Him, that (5) if it were; and that is why humans are cared for. This is supported by the reading of Ibn al-Zubayr (6) and others: 'For the disbelievers have denied'; so the address regarding what is cared for is for all people, then He says to the Quraysh: You have denied and did not worship Him, so the denial will be a cause for inevitable punishment."

Al-Naqqash and others said: The meaning is: if not for your seeking help from Him in hardships and the like (7). Its explanation is: {And when they board a ship, they supplicate Allah, sincere [in faith]...} [Al-Ankabut: 65] and such as this.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/56. The verse is by Abu Zubayd al-Ta'i describing a lion, and it is in Tabaqat Fuhul al-Shu'ara' 2/602, al-Ma'ani al-Kabir 1/245, and al-Sihah (word: 'aba'a). Ibn Qutaybah said: Al-'abeer among the Arabs is saffron. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/78, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/275. (3) In his Amali 1/80 - 81 and what precedes it. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/275, and the author quoted it from

Amali Ibn al-Shajari. (5) In (Z): Since/When. (6) It will come soon. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/223.

यानी: इसके कुछ हिस्से को दूसरे पर रखना (1)। तो 'इब' (العبء) का अर्थ है: भारी बोझ, और इसका बहुवचन है: 'अबा' (أعباء)।

और 'इब' क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है। और 'मा' (ما) प्रश्नवाचक है; यह अज़-ज़ज्जाज के शब्दों में आया और अल-फ़र्रा ने इसे स्पष्ट रूप से कहा (2)।

इसके नकारात्मक होने की संभावना भी कम नहीं है; क्योंकि यदि आप इसे प्रश्नवाचक मानते हैं, तो यह एक नकारात्मकता है जो प्रश्न के रूप में निकली है; जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: {क्या भलाई का बदला भलाई के सिवा कुछ और है?} [अर-रहमान: 60]।

इब्न अल-शजरी ने कहा (3): "मेरे विचार में सच्चाई यह है कि 'मा' का स्थान कर्म (नसब) है, और अनुमान यह है: मेरे रब को तुम्हारी क्या परवाह है, यानी: मेरे रब को तुम्हारी क्या चिंता है यदि तुम्हारी दुआ (पुकार) न होती, यानी: यदि उसका तुम्हें अपनी इबादत के लिए बुलाना न होता। तो क्रियावाचक संज्ञा जो 'दुआ' है, इस विचार के अनुसार अपने कर्म की ओर संबंधित है; और यही अल-फ़र्रा की पसंद है (4)। इसका कर्ता लुप्त है, और 'लौला' (यदि नहीं) का उत्तर लुप्त है, जैसा कि उनके इस कथन में लुप्त है: {और यदि कोई ऐसा कुरआन होता जिससे पहाड़ चलने लगते...} [अर-रद: 31]। इसका अनुमान है: उसे तुम्हारी परवाह न होती। इस विचार का प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {और मैंने जिन्न और मनुष्यों को केवल अपनी इबादत के लिए पैदा किया है} [अज़-ज़ारियात: 56]। अतः यह संबोधन सभी लोगों के लिए है; मानो उन्होंने उनमें से कुरैश से कहा हो: अल्लाह को तुम्हारी कोई परवाह नहीं होती यदि तुम्हारी उसकी इबादत न होती, कि (5) यदि वह होती; और यही वह कारण है जिसके लिए मनुष्यों की परवाह की जाती है। इसका समर्थन इब्न अल-ज़ुबैर (6) और अन्य के इस पाठ (क़िरात) से होता है: 'बेशक काफिरों ने झुठला दिया'; तो जिस चीज़ की परवाह की जाती है उसके बारे में संबोधन सभी लोगों के लिए है, फिर वह कुरैश से कहते हैं: तुम लोगों ने झुठला दिया और उसकी इबादत नहीं की, तो झुठलाना अनिवार्य दंड का कारण बनेगा।"

अल-नक़्क़ाश और अन्य ने कहा: अर्थ है: यदि कठिनाइयों आदि में तुम्हारी उससे सहायता की पुकार न होती (7)। इसकी व्याख्या है: {फिर जब वे नौका में सवार होते हैं, तो अल्लाह को पुकारते हैं, उसके प्रति निष्ठावान होकर...} [अल-अंकबूत: 65] और इस जैसा ही।

(1) मआनी अल-कुरआन लिन-नह्हास 5/56। और यह शेर अबू ज़ुबैर अल-ता'ई का है जो शेर का वर्णन कर रहा है, और यह तबक़ात फ़ुहूल अल-शुअरा 2/602, अल-मआनी अल-कबीर 1/245, और अल-सिह़ाह़ (अबा'अ) में है। इब्न क़ुतैबा ने कहा: अरबों के बीच 'अबीर' केसर है। (2) मआनी अल-कुरआन लिल-ज़ज्जाज 4/78, और मआनी अल-कुरआन लिल-फ़र्रा 2/275। (3) उनके अमाली 1/80 - 81 और उससे पहले के अंशों में। (4) मआनी अल-कुरआन 2/275 में, और लेखक ने इसे अमाली इब्न अल-शजरी से उद्धृत किया है। (5) (ज़) में: चूँकि/जब। (6) जल्द ही आएगा। (7) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 4/223।

یعنی: اس کا بعض حصہ بعض پر رکھنا (1)۔ پس 'العبء' کا مطلب ہے: بھاری بوجھ، اور اس کی جمع 'أعباء' ہے۔

اور 'العبء' مصدر ہے۔ اور 'ما' استفہامیہ ہے؛ یہ الزجاج کے کلام کے دوران ظاہر ہوا، اور الفراء نے اس کی صراحت کی (2)۔

اور اس کا نافیہ ہونا بعید نہیں ہے؛ کیونکہ جب آپ یہ فیصلہ کرتے ہیں کہ وہ استفہام ہے، تو وہ نفی ہے جو استفہام کے پیرائے میں نکلی ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ﴾ [الرحمن: 60]۔

ابن الشجری نے کہا (3): "میرے نزدیک قول کی حقیقت یہ ہے کہ 'ما' کا محل نصب ہے، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: میرے رب کو تمہاری کیا پرواہ ہے، یعنی: میرے رب کو تمہاری کیا فکر ہوتی اگر تمہاری دعا نہ ہوتی، یعنی: اگر اس کا تمہیں اپنی عبادت کے لیے بلانا نہ ہوتا۔ پس وہ مصدر جو 'دعا' ہے، اس قول کے مطابق اپنے مفعول کی طرف مضاف ہے؛ اور یہی الفراء کا انتخاب ہے (4)۔ اس کا فاعل محذوف ہے، اور 'لولا' کا جواب محذوف ہے، جیسا کہ اس کے قول میں حذف کیا گیا ہے: ﴿وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ﴾ [الرعد: 31]۔ اس کی تقدیر ہے: وہ تمہاری پرواہ نہ کرتا۔ اس قول کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ﴾ [الذاریات: 56]۔ پس خطاب تمام لوگوں سے ہے؛ گویا انہوں نے ان میں سے قریش سے کہا: اللہ کو تمہاری کوئی پرواہ نہیں ہوتی اگر تمہاری اس کی عبادت نہ ہوتی، کہ (5) اگر وہ ہوتی؛ اور یہی وہ چیز ہے جس کے لیے انسانوں کی پرواہ کی جاتی ہے۔ اس کی تائید ابن الزبیر (6) وغیرہ کی قرأت سے ہوتی ہے: 'فَقَدْ كَذَّبَ الكَافِرُونَ'؛ پس خطاب اس بارے میں جس کی پرواہ کی جاتی ہے تمام لوگوں کے لیے

ہے، پھر وہ قریش سے کہتا ہے: تم لوگوں نے تو جھٹلا دیا اور اس کی عبادت نہیں کی، پس جھٹلانا ہی لازمی عذاب کا سبب بنے گا۔"

اور النقاش وغیرہ نے کہا: معنی یہ ہے: اگر سختیوں وغیرہ میں تمہارا اس سے استغاثہ (فریاد کرنا) نہ ہوتا (7)۔ اس کا بیان ہے: ﴿فَإِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللَّهَ مُخْلِصِينَ﴾ [العنكبوت: 65] اور اس طرح کا کلام۔

---

(1) معانی القرآن للنحاس 5/ 56۔ اور یہ شعر ابوزبید الطائی کا ہے جو شیر کی صفت بیان کر رہا ہے، اور یہ طبقات فحول الشعراء 2/ 602، المعانی الکبیر 1/ 245، اور الصحاح (عبأ) میں ہے۔ ابن قتیبہ نے کہا: عربوں کے نزدیک 'العبیر' زعفران ہے۔ (2) معانی القرآن للزجاج 4/ 78، اور معانی القرآن للفراء 2/ 275۔ (3) ان کے امالی 1/ 80 - 81 اور اس سے ماقبل میں۔ (4) معانی القرآن 2/ 275 میں، اور مصنف نے اسے امالی ابن الشجری سے نقل کیا ہے۔ (5) (ظ) میں: إذ (جبکہ/کیونکہ)۔ (6) عنقریب آئے گا۔ (7) المحرر الوجیز 4/ 223۔

Surah Al-Furqan: Verses 74 - 77 494

It was said: "He would not care for you" (mā ya’ba’u bikum) meaning: with the forgiveness of your sins, nor is it a great thing in His sight, "were it not for your calling" (law-lā du‘ā’ukum) upon gods and partners along with Him. Its explanation is: {What would Allah do with your punishment if you are grateful and believe?} (1) [An-Nisa: 147]. This was said by Al-Dahhak (2).

Al-Walid bin Abi al-Walid (3) said: It reached me regarding it: That is: I did not create you because I had a need for you, except [that] you ask Me, so I forgive you and give to you. Wahb bin Munabbih narrated that it was in the Torah: "O son of Adam, by My honor, I did not create you to profit from you; I only created you so that you may profit from Me. So take Me as a substitute for everything, for I am better for you than everything."

Ibn Jinni said: Ibn al-Zubayr and Ibn Abbas read: "Indeed, the disbelievers have denied" (4). Al-Zahrawi and Al-Nahhas (5) said: This is the reading of Ibn Mas'ud, and it is based on the interpretation of the 'ta' and 'mim' in "kadhdhabtum" (you denied).

Al-Futaybi (6) and Al-Farisi were of the opinion that "calling" (du‘ā’) is attributed to the subject, and the object is omitted. The original meaning was: were it not for your calling upon gods besides Him; and the response to "were it not" (law-lā) is omitted, its estimation in this aspect being: He would not have punished you. Similar to the saying: "were it not for your calling upon gods" is His saying: {Indeed, those you call upon besides Allah are servants like yourselves} [Al-A'raf: 194].

{For you have denied} (fa-qad kadhdhabtum) meaning: you denied what you were called to; this is according to the first opinion; and you denied...

(1) See Tafsir al-Baghawi 3/379. (2) His saying: "and al-Dahhak said it" is not in manuscript (Z). (3) Abu Uthman al-Madani, a freed slave of Ibn Umar, and it was said: a freed slave of Uthman. Ibn Hibban mentioned him in 'al-Thiqat' and said: He may have differed despite the fewness of his narrations. Tahdhib al-Tahdhib 4/327, and the report was recorded by Ibn Abi Hatim 8/2745 (15508), and what is between brackets is from him. (4) Al-Muhtasib 2/126, and Ibn Khalawayh mentioned it on p. 105 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). Al-Tabari recorded it 17/537-538 from them. (5) Al-Zahrawi's words are in al-Muharrar al-Wajiz 4/223, and Al-Nahhas's words are in I'rab al-Qur'an 3/170. (6) In Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 339, and the author quoted his words and Al-Farisi's words from Amali Ibn al-Shajari 1/81.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयतें 74 - 77 494

कहा गया है: "वह तुम्हारी परवाह नहीं करेगा" (मा यबउ बिकुम) यानी: तुम्हारे पापों की क्षमा के साथ, न ही यह उसके पास कोई बड़ी बात है "यदि तुम्हारा पुकारना न होता" (लौला दुआउकुम) उसके साथ देवताओं और साझीदारों को। इसका स्पष्टीकरण है: {अल्लाह को तुम्हारे दंड से क्या लेना-देना यदि तुम कृतज्ञ रहो और विश्वास करो?} (1) [अन-निसा: 147]। यह अल-दह्हाक (2) ने कहा है।

अल-वलीद बिन अबी अल-वलीद (3) ने कहा: मुझे इसके बारे में यह बात पहुँची है: यानी: मैंने तुम्हें इसलिए पैदा नहीं किया कि मुझे तुम्हारी कोई ज़रूरत थी, सिवाय इसके[कि] तुम मुझसे माँगो और मैं तुम्हें क्षमा कर दूँ और तुम्हें दूँ। वहब बिन मुनब्बिह ने रिवायत की है कि तौरात में था: "ऐ आदम के बेटे, मेरी इज़्ज़त की कसम, मैंने तुझे इसलिए पैदा नहीं किया कि तुझसे लाभ उठाऊँ बल्कि मैंने तुझे इसलिए पैदा किया है ताकि तू मुझसे लाभ उठाए। इसलिए हर चीज़ के बदले मुझे अपना ले, क्योंकि मैं तेरे लिए हर चीज़ से बेहतर हूँ।"

इब्न जिन्नी ने कहा: इब्न अल-जुबैर और इब्न अब्बास ने पढ़ा: "बेशक काफ़िरों ने झुठला दिया" (4)। अल-ज़हरावी और अल-नहहास (5) ने कहा: यह इब्न मसूद की क़िरात (पठन) है, और यह "कज़्ज़बतुम" (झुठलाया तुमने) में 'ता' और 'मीम' की व्याख्या पर आधारित है।

अल-कुतैबी (6) और अल-फ़ारसी इस विचार के थे कि "पुकारना" (दुआ) कर्ता की ओर जोड़ा गया है, और कर्म लुप्त है। मूल अर्थ था: यदि तुम्हारा उसके अतिरिक्त अन्य देवताओं को पुकारना न होता; और "यदि न" (लौला) का उत्तर लुप्त है, इस आधार पर उसका अनुमान है: वह तुम्हें दंड न देता। "यदि तुम्हारा देवताओं को पुकारना न होता" के समान अल्लाह का यह कथन है: {बेशक जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो, वे तुम्हारे जैसे ही सेवक हैं} [अल-अराफ़: 194]।

{क्योंकि तुमने झुठला दिया} (फ़-क़द कज़्ज़बतुम) यानी: तुमने उस चीज़ को झुठला दिया जिसकी ओर तुम्हें बुलाया गया था; यह पहले मत के अनुसार है; और तुमने झुठलाया...

(1) देखें तफ़सीर अल-बग़वी 3/379। (2) उनका कहना: "और अल-दह्हाक ने इसे कहा" पांडुलिपि (ज़) में नहीं है। (3) अबू उस्मान अल-मदनी, इब्न उमर के आज़ाद किए हुए गुलाम, और कहा गया: उस्मान के आज़ाद किए हुए गुलाम। इब्न हिब्बान ने उन्हें 'अत-सिक़ात' में उल्लेख किया और कहा: अपनी कम रिवायतों के बावजूद उन्होंने कभी-कभी विरोध किया। तहज़ीब अल-तहज़ीब 4/327, और इस रिवायत को इब्न अबी हातिम 8/2745 (15508) ने संकलित किया है, और जो कोष्ठक के

बीच है वह उन्हीं से है। (4) अल-मुहतसिब 2/126, और इब्न खालवैह ने इसे पृष्ठ 105 पर इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उल्लेख किया है। और अल-तब़री ने इसे 17/537-538 में उन दोनों से संकलित किया है। (5) अल-ज़हरावी की बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/223 में है, और अल-नहहास की बात इ'राब अल-क़ुरआन 3/170 में है। (6) तावील मुशकिल अल-क़ुरआन पृष्ठ 339 में, और लेखक ने उनकी और अल-फ़ारसी की बात अमाली इब्न अल-शजरी 1/81 से उद्धृत की है।

سورة الفرقان: آیات ٧٤ - ٧٧ ٤٩٤

اور کہا گیا: «مَا يَعْبَأُ بِكُمْ» یعنی: تمہارے گناہوں کی مغفرت کے ساتھ، اور نہ ہی یہ اس کے نزدیک کوئی بڑی بات ہے «لَوْلا دُعَاؤُكُمْ» اس کے ساتھ معبودوں اور شریکوں کو پکارنا۔ اس کا بیان ہے: ﴿مَا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَذَابِكُمْ إِنْ شَكَرْتُمْ وَءَامَنْتُمْ﴾ (١) [النساء: ١٤٧] یہ ضحاک (٢) نے کہا۔

اور ولید بن ابی ولید (٣) نے کہا: مجھے اس کے بارے میں یہ بات پہنچی ہے: یعنی: میں نے تمہیں اس لیے پیدا نہیں کیا کہ مجھے تمہاری کوئی حاجت تھی، سوائے اس کے [کہ] تم مجھ سے مانگو تو میں تمہیں معاف کر دوں اور تمہیں عطا کروں۔ اور وہب بن منبہ نے روایت کیا کہ تورات میں تھا: "اے ابن آدم، میری عزت کی قسم! میں نے تجھے اس لیے پیدا نہیں کیا کہ تجھ سے نفع حاصل کروں، بلکہ میں نے تجھے اس لیے پیدا کیا ہے کہ تو مجھ سے نفع حاصل کرے۔ پس ہر چیز کے بدلے مجھے اختیار کر لے، کیونکہ میں تیرے لیے ہر چیز سے بہتر ہوں۔"

ابن جنی نے کہا: ابن زبیر اور ابن عباس نے پڑھا: «فَقَدْ كَذَّبَ الْكَافِرُونَ» (٤)۔ زہراوی اور نحاس (٥) نے کہا: یہ ابن مسعود کی قرات ہے، اور یہ «كَذَّبْتُمْ» میں تاء اور میم کی تفسیر پر مبنی ہے۔

اور قتیبی (٦) اور فارسی اس طرف گئے ہیں کہ دعا فاعل کی طرف مضاف ہے، اور مفعول محذوف ہے، اصل یہ ہے: اگر تمہارا اس کے سوا دوسرے معبودوں کو پکارنا نہ ہوتا؛ اور «لَوْلا» کا جواب محذوف ہے، اس صورت میں اس کی تقدیر ہے: وہ تمہیں عذاب نہ دیتا۔ "اگر تمہارا معبودوں کو پکارنا نہ ہوتا" کے ہم پلہ اللہ کا یہ قول ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ﴾ [الأعراف: ١٩٤]۔

﴿فَقَدْ كَذَّبْتُمْ﴾ یعنی: تم نے اس چیز کو جھٹلا دیا جس کی طرف تمہیں بلایا گیا تھا؛ یہ پہلے قول کے مطابق ہے؛ اور تم نے جھٹلایا...

(١) دیکھئے تفسیر البغوی ٣/٣٧٩۔ (٢) ان کا قول: "وقاله الضحاک" (ظ) میں نہیں ہے۔ (٣) ابو عثمان المدنی، ابن عمر کے آزاد کردہ غلام، اور کہا گیا: عثمان کے آزاد کردہ غلام۔ ابن حبان نے انہیں 'الثقات' میں ذکر کیا اور کہا: اپنی کم روایات کے باوجود کبھی کبھی مخالفت کی۔ تہذیب التہذیب ٤/٣٢٧، اور اس اثر کو ابن ابی حاتم نے ٨/٢٧٤٥ (١٥٥٠٨) میں نکالا ہے، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (٤) المحتسب ٢/١٢٦، اور ابن خالویہ نے اسے صفحہ ١٠٥ پر ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے۔ اور طبری نے اسے ١٧/٥٣٧ - ٥٣٨ میں ان دونوں سے نکالا ہے۔ (٥) زہراوی کی بات المحرر الوجیز ٤/٢٢٣ میں ہے، اور نحاس کی بات اعراب القرآن ٣/١٧٠ میں ہے۔ (٦) تأویل مشکل القرآن صفحہ ٣٣٩ میں، اور مصنف نے ان کی اور فارسی کی بات امالی ابن الشجری ١/٨١ سے نقل کی ہے۔

Surah Al-Furqan: Verses 74 - 77 495

...by the monotheism of Allah Almighty; according to the second [interpretation]. {And [that punishment] will be unavoidable (lizam-an)} [Al-Furqan: 77], meaning: your denial will be constant with you. The meaning is: then there will be the reward for denial, just as He said: {And they will find what they did present [before them]} [Al-Kahf: 49], meaning: the reward for what they did. And His saying: {So taste the punishment for what you used to disbelieve} [Al-An'am: 30, Al-Anfal: 35], meaning: the reward for what you used to disbelieve. It is appropriate to omit the mention of 'denial' because its verb was mentioned previously; for if you mention the verb, its form points to its infinitive noun, just as He said: {And if only the People of the Scripture had believed, it would have been better for them} [Al-Imran: 110], meaning: faith would have been better. And His saying: {And if you are grateful, He is pleased with it for you} [Az-Zumar: 7], meaning: He is pleased with gratitude(1). And many such examples exist.

The majority of commentators are of the opinion that what is meant by 'lizam' (unavoidable) here is what befell them on the day of Badr, and this is the saying of Abdullah bin Mas'ud, Ubayy bin Ka'b, Abu Malik, Mujahid, Muqatil, and others(2).

In Sahih Muslim(3), on the authority of Abdullah [bin Mas'ud]: "The assault (al-batshah), the smoke (al-dukhan), and the unavoidable (al-lizam) have already passed." This will be explained further in Surah Al-Dukhan, Allah willing(4).

A group said: It is a threat of punishment in the Hereafter(5).

Also from Ibn Mas'ud: 'Al-Lizam' is the denial itself, meaning: they are not granted repentance from it; mentioned by Al-Zahrawi(6); so this includes the day of Badr and other punishments that cling to them(7).

Abu Ubaidah said: 'Lizam-an' means 'a decisive separation'(8), meaning: it will be a separation between you and...

(1) Amali Ibn al-Shajari 1/81 - 82. (2) Narrated from Ibn Mas'ud, Ubayy, and Mujahid by al-Tabari 17/ 538-539, and from Abu Malik by Ibn Abi Hatim 8/ 2746 (15512). (3) Under number (2798). (4) In the commentary on verse (10) thereof. (5) Narrated by Ibn Abi Hatim 8/ 2746 (15513) from al-Hasan. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 323. (7) Amali Ibn al-Shajari 1/ 82. (8) Majaz al-Qur'an 2/ 82.

सूरह अल-फ़ुरक़ान: आयतें ७४ - ७७ ४९५

...अल्लाह तआला की तौहीद (एकेश्वरवाद) के साथ; दूसरे [व्याख्या] के अनुसार। {तो जल्द ही यह (सज़ा) लाज़िम (अटल) होगी} यानी: तुम्हारा झुठलाना तुम्हारे लिए लाज़िम हो जाएगा। और अर्थ यह है: तो झुठलाने का बदला होगा, जैसा कि उसने फ़रमाया: {और जो कुछ उन्होंने किया था उसे उन्होंने मौजूद पाया} [अल-कहफ़: ४९] यानी: उनके किए का बदला। और उसका कौल: {तो अज़ाब चखो उस वजह से जो तुम कुफ़्र करते थे} [अल-अनआम: ३०, अल-अनफ़ाल: ३५] यानी: उस कुफ़्र का बदला जो तुम करते थे। 'झुठलाने' के ज़िक्र को छिपाना सही है क्योंकि उसकी क्रिया (verb) पहले आ चुकी है; क्योंकि जब आप क्रिया का उल्लेख करते हैं, तो उसका रूप उसके स्रोत (तुलनात्मक संज्ञा) की ओर संकेत करता है, जैसा कि उसने फ़रमाया: {और अगर अहले किताब ईमान लाते तो उनके लिए बेहतर होता} [आल-इमरान: ११०] यानी: ईमान लाना बेहतर होता। और उसका कौल: {और अगर तुम शुक्र करो तो वह इसे तुम्हारे लिए पसंद करता है} [अज़-ज़ुमर: ७] यानी: वह शुक्र को पसंद करता है(१)। और इसके समान बहुत से उदाहरण हैं।

अधिकांश व्याख्याकारों का मत है कि यहाँ 'लिज़ाम' (अटल) से मुराद वह है जो बद्र के दिन उन पर नाज़िल हुआ, और यह अब्दुल्ला बिन मसऊद, उबई बिन काब, अबू मालिक, मुजाहिद, मुक़ातिल और अन्य लोगों का कथन है(२)।

और सहीह मुस्लिम(३) में अब्दुल्ला से रिवायत है: "पकड़ (बतशा), धुआं (दुखान) और लिज़ाम (अटल सज़ा) गुज़र चुके हैं।" और इंशा-अल्लाह सूरह दुखान में इसका स्पष्ट वर्णन आएगा(४)।

एक जमात ने कहा: यह आख़िरत के अज़ाब की धमकी है(५)।

इब्ने मसऊद से यह भी रिवायत है: 'लिज़ाम' स्वयं झुठलाना है, यानी: उन्हें इससे तौबा की तौफ़ीक़ नहीं दी जाती; इसे अल-ज़हरावी(६) ने ज़िक्र किया है; तो इसमें बद्र का दिन और अन्य अज़ाब शामिल हैं जो उन पर लाज़िम होते हैं(७)।

और अबू उबैदा ने कहा: 'लिज़ामा' का अर्थ है: 'फ़ैसला करने वाला'(८), यानी: यह तुम्हारे और... के बीच फ़ैसला करने वाला होगा।

(१) अमाली इब्न अल-शजरी १/ ८१ - ८२। (२) इसे इब्ने मसऊद, उबई और मुजाहिद से अल-तबरी १७/ ५३८-५३९ ने रिवायत किया है, और अबू मालिक से इब्न अबी हातिम ८/ २७४६ (१५५१२) ने रिवायत

किया है। (३) हदीस संख्या (२७९८) के तहत। (४) इसकी आयत (१०) की तफ़्सीर में। (५) इसे इब्न अबी हातिम ८/ २७४६ (१५५१३) ने अल-हसन से रिवायत किया है। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/ ३२३। (७) अमाली इब्न अल-शजरी १/ ८२। (८) मजाज़ अल-क़ुरआन २/ ८२।

سورہ الفرقان: آیات ۷۴ - ۷۷ ۴۹۵

...اللہ تعالیٰ کی توحید کے ساتھ؛ دوسرے [قول] کی بنا پر۔ ﴿فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا﴾ یعنی: تمہارا جھٹلانا تمہارے لیے لازم ہو جائے گا۔ اور معنی یہ ہے کہ: عنقریب جھٹلانے کی سزا ہو گی، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا﴾ [الکہف: ۴۹] یعنی: ان کے کیے کا بدلہ۔ اور اس کا قول: ﴿فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْفُرُونَ﴾ [الأنعام: ۳۰، الأنفال: ۳۵] یعنی: اس کفر کا بدلہ جو تم کرتے تھے۔ اور 'جھٹلانے' کا ذکر پوشیدہ رکھنا درست ہے کیونکہ اس کے فعل کا تذکرہ پہلے آ چکا ہے؛ اس لیے کہ جب آپ فعل ذکر کرتے ہیں، تو وہ اپنے لفظ سے اپنے مصدر پر دلالت کرتا ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَلَوْ ءَامَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَّهُم﴾ [آل عمران: ۱۱۰] یعنی: ایمان لانا ان کے لیے بہتر ہوتا۔ اور اس کا قول: ﴿وَإِن تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْ﴾ [الزمر: ۷] یعنی: وہ شکر کو پسند کرتا ہے(۱)۔ اور اس جیسی بہت سی مثالیں ہیں۔

اور جمہور مفسرین اس بات پر متفق ہیں کہ یہاں 'لزام' سے مراد وہ ہے جو جنگِ بدر کے دن ان پر نازل ہوا، اور یہ عبداللہ بن مسعود، ابی بن کعب، ابو مالک، مجاہد، مقاتل اور دیگر حضرات کا قول ہے(۲)۔

اور صحیح مسلم(۳) میں عبداللہ (بن مسعود) سے مروی ہے کہ: پکڑ (بطشہ)، دھواں (دخان) اور لزام (اٹل سزا) گزر چکے ہیں۔ اور ان شاء اللہ سورہ دخان میں اس کی وضاحت آئے گی(۴)۔

اور ایک گروہ نے کہا: یہ آخرت کے عذاب کی وعید ہے(۵)۔

اور ابن مسعود سے یہ بھی مروی ہے کہ: 'اللزام' خود جھٹلانا ہے، یعنی: انہیں اس سے توبہ کی توفیق نہیں دی جاتی؛ اسے زہراوی(۶) نے ذکر کیا ہے؛ چنانچہ اس میں یومِ بدر اور دیگر عذاب شامل ہیں جو ان کے لیے لازم ہیں(۷)۔

اور ابو عبیدہ نے کہا: 'لزاماً' کا مطلب ہے: 'فیصلہ کن'(۸)، یعنی: یہ تمہارے اور... کے درمیان فیصلہ کن ہو گا۔

(۱) امالی ابن الشجری ۱/۸۱ - ۸۲۔ (۲) اسے ابن مسعود، ابی اور مجاہد سے طبری ۱۷/ ۵۳۸-۵۳۹ نے روایت کیا ہے، اور ابو مالک سے ابن ابی حاتم ۸/ ۲۷۴۶ (۱۵۵۱۲) نے روایت کیا ہے۔ (۳) حدیث نمبر (۲۷۹۸) کے تحت۔ (۴) اس کی آیت (۱۰) کی تفسیر میں۔ (۵) اسے ابن ابی حاتم ۸/ ۲۷۴۶ (۱۵۵۱۳) نے حسن سے روایت کیا ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/ ۳۲۳۔ (۷) امالی ابن الشجری ۱/۸۲۔ (۸) مجاز القرآن ۲/ ۸۲۔

...the believers. The majority of reciters read with a kasra on the lam (i.e., lizam); and Abu 'Ubaydah recited poetry by Sakhr: *If they are saved from being swallowed by the earth, then they have met their fates inevitably (lizama).* (1) Lizam and mulazamah (necessity/constancy) are the same. Al-Tabari said: "Lizam" means: a permanent, inevitable punishment, and a destructive ruin that joins some of you to others; like the saying of Abu Dhu’ayb: *Then he surprised him with a continuous (lizam) charge, like the gushing of a collapsing (laqif) basin.* By lizam he means: that which follows one another, and by al-laqif: the stones falling and crumbling (2). Al-Nahhas (3): Abu Hatim narrated from Abu Zayd, he said: I heard Qa'nab Abu al-Sammal reading: "lazam" with a fatha on the lam (4). Abu Ja'far said: It would be the verbal noun (masdar) of lazima, and the kasra is more appropriate, being like: qital and muqatalah, as they reached a consensus on the kasra in the words of the Almighty: "And were it not for a word that preceded from your Lord, it [the punishment] would have been inevitable [lizam], and [so would] a term determined" [Taha: 129]. Others said: Al-lizam with kasra is the verbal noun of lazama-lizaman, like khasama-khisaman. And al-lazam with fatha is the verbal noun of lazima-lazaman, like salima-salaman, i.e., safety. So, al-lazam with fatha means adherence/remaining, and al-lizam means companionship/constancy. The verbal noun in both readings takes the place of the active participle; thus, al-lizam takes the place of mulazim (constant/accompanying), and al-lazam takes the place of lazim (inevitable/adhering). Just as God Almighty said: "Say, 'Have you considered: if your water was to become sunken [ghawra]..."

---

(1) The previous source. Sakhr is the son of Abdullah al-Khaythami from the tribe of Hudhayl. He was nicknamed Sakhr al-Ghay due to his profligacy, great prowess, and much evil. Al-Aghani 22/345. The verse is in Diwan al-Hudhaliyin 2/65. And Risalat al-Sahil wa al-Shahij p. 138, and it is in the description of two wild asses. (2) Tafsir al-Tabari 17/537. The verse of Abu Dhu’ayb is in Diwan al-Hudhaliyin 1/102, and its narration there is: "He saw nothing but a continuous charge, like the collapsing basin." Al-'Adiyah: the people running on their feet, meaning: their protection is constant, as if they adhered to it and do not leave what they are in. Lisan (lazima) and the verse is in it. (3) In I'rab al-Qur'an 3/170. (4) Thus in I'rab al-Qur'an, and in Shadhdh Recitations p. 105 that he read: "lazam" with a fatha on the lam and no alif. Mentioned in Al-Durr al-Masun 8/507 about him both readings. And "luzam" with kasra on the mim on the weight of: hizam. See Al-Bahr al-Muhit 6/518.

४९६ सूरह अल-फ़ुरकान: आयतें ७४ - ७७

...मोमिन। अधिकांश पाठकों (क़ुर्रा) ने 'लाम' पर कसरा (इ की मात्रा) के साथ पढ़ा है (यानी 'लिज़ामन'); और अबू उबैदा ने सख़्र की कविता सुनाई: यदि वे पृथ्वी में धंसने से बच जाते हैं, तो निश्चित रूप से वे अपनी मृत्यु से अनिवार्य रूप से *(लिज़ामा)* मिल चुके हैं। (१) 'लिज़ामन' और 'मुलाज़मतन' एक ही हैं। अल-तबारी ने कहा: 'लिज़ामन' का अर्थ है: एक स्थायी, अनिवार्य दंड, और एक विनाशकारी विनाश जो आप में से कुछ को दूसरों से मिला देता है; जैसा कि अबू ज़ुऐब का कहना है: फिर उसने उसे एक निरंतर *(लिज़ाम)* आक्रमण से आश्चर्यचकित कर दिया, जैसे एक ढहते हुए *(लक़ीफ़)* हौज का फूटना। 'लिज़ाम' से उनका तात्पर्य है: जो एक के बाद एक आता है, और 'अल-लक़ीफ़' से: पत्थर गिर रहे हैं और ढह रहे हैं (२)। अन-नहहास (३): अबू हातिम ने अबू ज़ैद से वर्णन किया, उन्होंने कहा: मैंने क़ानब अबू अल-समाल को 'लज़ामन' पढ़ते हुए सुना, जिसमें 'लाम' पर फ़तहा (अ की मात्रा) थी (४)। अबू जाफ़र ने कहा: यह 'लज़िमा' का क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर) होगा, और कसरा अधिक उपयुक्त है, जैसे: 'क़िताल' और 'मुक़ातलाह', जैसा कि सर्वशक्तिमान के शब्दों में कसरा पर सर्वसम्मति है: "और यदि तुम्हारे पालनहार की ओर से पहले ही एक बात तय न हो चुकी होती, तो यह (दंड) अनिवार्य (लिज़ाम) हो जाता और एक निश्चित समय [तय था]" [ताहा: १२९]। अन्यों ने कहा: कसरा के साथ 'अल-लिज़ाम': 'लाज़मा-लिज़ामन' का मस्दर है, जैसे: 'खासमा-खिसामन'। और फ़तहा के साथ 'अल-लज़ाम': 'लज़िमा-लज़ामन' का मस्दर है, जैसे: 'सलिमा-सलामन', यानी: सुरक्षा। अत; फ़तहा के साथ 'अल-लज़ाम' का अर्थ है निरंतरता/जुड़ाव, और 'अल-लिज़ाम' का अर्थ है साथ/स्थिरता। दोनों पाठों में मस्दर (संज्ञा) कर्ता संज्ञा (इसम फ़ा'इल) के स्थान पर आया है; इस प्रकार, 'अल-लिज़ाम' 'मुलाज़िम' (स्थायी/साथी) के स्थान पर आया है, और 'अल-लज़ाम' 'लाज़िम' (अनिवार्य/जुड़ा हुआ) के स्थान पर आया है। जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा है: "कहो, 'क्या तुमने देखा है: यदि तुम्हारा पानी धंस [ग़ौरात] जाए..."

---

(१) पिछला स्रोत। सख़्र हुज़ैल जनजाति के अब्दुल्ला अल-खैथमी का पुत्र है। उसे उसकी उच्छृंखलता, अत्यधिक वीरता और बहुत बुराई के कारण सख़्र अल-ग़ई का उपनाम दिया गया था। अल-अघानी २२/३४५। कविता दीवान अल-हुज़ैलीइन २/६५ में है। और रिसालत अल-साहिल व अल-शाहिज पृष्ठ १३८, और यह दो जंगली गधों के वर्णन में है। (२) तफ़सीर अल-तबारी १७/५३७। अबू ज़ुऐब की कविता दीवान अल-हुज़ैलीइन १/१०२ में है, और वहाँ उसका विवरण है: "उसने निरंतर आक्रमण के अलावा कुछ नहीं देखा, जैसे ढहता हुआ हौज।" अल-आदिया: वे लोग जो अपने पैरों पर दौड़ते हैं,

यानी: उनकी रक्षा निरंतर है, जैसे कि वे उससे चिपके हुए हों और जो वे कर रहे हैं उसे न छोड़ें। लिसान (लज़िमा) और कविता उसमें है। (३) इ'राब अल-क़ुरान ३/१७० में। (४) इ'राब अल-क़ुरान में ऐसा ही है, और शाज़ किरातों में पृष्ठ १०५ पर है कि उन्होंने 'लाम' पर फ़तहा के साथ और 'अलिफ़' के बिना 'लज़ाम' पढ़ा। अद-दुर्र अल-मसनू ८/५०७ में उनके बारे में दोनों पाठों का उल्लेख है। और 'मीम' पर कसरा के साथ 'लुज़ाम', 'हिज़ाम' के वज़न पर। अल-बहर अल-मुहीत ६/५१८ देखें।

۴۹۶ سورہ الفرقان: آیات ۷۴ - ۷۷

مومنین۔ اور قراء کی اکثریت لام کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھنے پر ہے؛ اور ابو عبیدہ نے صخر کا شعر سنایا: اگر وہ زمین میں دھنسنے سے بچ جاتے ہیں، تو یقیناً وہ اپنی موت سے لازمی طور پر (لِزاما) مل چکے ہیں۔ (۱) لِزاماً اور ملازمۃً ایک ہی چیز ہے۔ اور طبری نے کہا: "لِزاماً" کا مطلب ہے: ایک مستقل، لازمی عذاب، اور ایک مٹا دینے والی ہلاکت جو تم میں سے بعض کو بعض سے ملا دے؛ جیسا کہ ابو ذویب کا قول ہے: پھر اسے ایک پیہم (لِزام) حملے نے اچانک آ لیا، جیسے ٹوٹتا ہوا (لقیف) حوض پھٹ پڑتا ہے۔ لِزام سے اس کی مراد ہے: وہ جو ایک دوسرے کے پیچھے آئے، اور اللقیف سے: گرتے ہوئے پتھر اور منہدم ہونا (۲)۔ النحاس (۳): اور ابو حاتم نے ابو زید سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے قعنب ابوالسمال کو لام کے فتحہ (زبر) کے ساتھ "لَزاماً" پڑھتے سنا (۴)۔ ابو جعفر نے کہا: یہ لَزِم کا مصدر ہوگا، اور کسرہ (زیر) زیادہ بہتر ہے، جو کہ قتال اور مقاتلہ کی طرح ہے، جیسا کہ انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول میں کسرہ پر اتفاق کیا ہے: ﴿وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى﴾ [طہ: ۱۲۹] (اور اگر تمہارے رب کی طرف سے پہلے ہی ایک بات طے نہ ہو چکی ہوتی، تو یہ عذاب لازم ہو جاتا اور ایک وقت مقرر تھا)۔ دوسروں نے کہا: اللِّزام کسرہ کے ساتھ: لازم لِزاماً کا مصدر ہے، جیسے: خاصم خِصاماً، اور اللَّزام فتحہ کے ساتھ: لَزِم لَزاماً کا مصدر ہے، جیسے: سَلِم سَلاماً ، یعنی: سلامتی؛ پس لَزام فتحہ کے ساتھ: لزوم ہے، اور لِزام: ملازمہ ہے، اور دونوں قراتوں میں مصدر اسم فاعل کی جگہ واقع ہوا ہے، چنانچہ لِزام 'ملازم' کے مقام پر واقع ہوا، اور لَزام 'لازم' کے مقام پر واقع ہوا۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا﴾ (کہو، بھلا دیکھو تو سہی اگر تمہارا پانی خشک ہو جائے...)

(۱) سابقہ مصدر۔ اور صخر بن عبداللہ الخیثمی قبیلہ بنی ہذیل سے ہیں۔ اور ان کا لقب صخر الغی ان کی آوارگی، سخت بہادری اور کثرت شر کی وجہ سے پڑا۔ الاغانی ۲۲/ ۳۴۵۔ اور یہ بیت دیوان الہذلیین ۲/ ۶۵ میں ہے۔ اور رسالۃ الصاہل والشاحج ص ۱۳۸، اور یہ دو وحشی گدھوں کے وصف میں ہے۔ (۲) تفسیر الطبری ۱۷/ ۵۳۷۔ اور ابو ذویب کا بیت دیوان الہذلیین ۱۰۲/۱ میں ہے، اور اس کی روایت وہاں یہ ہے: "تو اس نے پیہم حملے کے سوا کچھ نہ دیکھا، جیسے ٹوٹتا ہوا حوض۔" العادیہ: وہ لوگ جو اپنے پیروں پر دوڑتے ہوں، یعنی: ان کی حفاظت لازم ہے، گویا کہ وہ اس سے چمٹ گئے ہوں اور جو وہ کر رہے ہیں اسے نہ چھوڑیں۔ اللسان (لزم) اور بیت اس میں ہے۔ (۳) اعراب القرآن ۳/ ۱۷۰ میں۔ (۴) اعراب القرآن میں اسی طرح ہے، اور قرآءات شاذہ ص ۱۰۵ میں ہے کہ انہوں نے لام کے فتحہ کے ساتھ اور الف کے بغیر "لَزام" پڑھا ہے۔ اور الدر المصون ۸/ ۵۰۷ میں ان سے دونوں قراتوں کا ذکر کیا ہے۔ اور لُزام میم کے کسرہ کے ساتھ 'حزام' کے وزن پر۔ دیکھیے البحر المحیط ۶/ ۵۱۸۔

Surah Al-Furqan: Verses 74 - 77 497 [Al-Mulk: 30] Meaning: sunk into the ground. Al-Nahhas said(2): Al-Farra' has a saying regarding the subject of 'yakun' (be/is); he said: it can be 'majhul' (unknown/passive/implicit subject)(3). And this is an error; because the 'majhul' does not have a predicate except as a complete sentence, as Allah the Almighty said: {Indeed, he who fears Allah and is patient} [Yusuf: 90], and as the grammarians narrated: "kana Zaidun muntaliqun" (Zaid was departing), where 'kana' contains an implicit subject, and the subject and its predicate are the news of that implicit subject, and the estimation is: 'it was the case'. As for saying: "kana muntalaqan" (he was departing), with an implicit subject in 'kana', this is not permissible according to anyone we know. And success is from Allah, He is the Helper, and praise be to Allah, Lord of the worlds.

The fifteenth volume of Tafsir al-Qurtubi is completed. It is followed by the sixteenth volume, starting with Surah Ash-Shu'ara'. Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) Amali Ibn al-Shajari 1/82. (2) In I'rab al-Qur'an 3/171. (3) In I'rab al-Qur'an: 'it contains an unknown/implicit subject'. And the words of Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an are 2/275.

सूरह अल-फ़ुरकान: आयत 74 - 77 497 [अल-मुल्क: 30] अर्थात: जमीन में धंसा हुआ(1)। अल-नह़्हास ने कहा(2): और अल-फर्रा' का 'यकून' (होना) के नाम (कर्ता) के बारे में एक कथन है; उन्होंने कहा: यह 'मजहूल' (अज्ञात/अप्रत्यक्ष कर्ता) हो सकता है(3)। और यह गलत है; क्योंकि 'मजहूल' की खबर (विधेय) केवल एक पूर्ण वाक्य होती है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {निश्चय ही जो अल्लाह से डरता है और धैर्य रखता है} [यूसुफ: 90], और जैसा कि वैयाकरणों ने वर्णन किया है: "काना जैदुन मुनतलिक़ुन" (जैद जा रहा था), जहाँ 'काना' में एक अप्रत्यक्ष कर्ता होता है, और कर्ता और उसकी खबर उस अप्रत्यक्ष कर्ता की खबर होती है, और अनुमान यह है: 'बात यह थी'। जहाँ तक यह कहने की बात है: "काना मुनतलक़न" (वह जा रहा था), और 'काना' में अप्रत्यक्ष कर्ता हो, तो यह हमारे संज्ञान में किसी के भी अनुसार अनुमेय नहीं है। और अल्लाह ही से सफलता है, वही सहायक है, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का पालनहार है।

तफ़्सीर अल-क़ुर्तोबी का पंद्रहवाँ भाग समाप्त हुआ। इसके बाद सोलहवाँ भाग आएगा, जो सूरह अल-शुआरा से शुरू होगा। नफ्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) अमाली इब्न अल-शजरी 1/82 । (2) इराब अल-क़ुरआन 3/171 में। (3) इराब अल-क़ुरआन में: इसमें एक अज्ञात/अप्रत्यक्ष कर्ता होता है। और मआनी अल-क़ुरआन में अल-फर्रा' का कथन 2/275 में है।

سورہ الفرقان: آیات 74 - 77 497 [الملک: 30] یعنی: زمین میں دھنسا ہوا(1)۔ النحاس نے کہا(2): اور الفراء کا 'یکون' کے اسم (فاعل) کے بارے میں ایک قول ہے؛ انہوں نے کہا: یہ 'مجہول' (غیر معلوم/ضمیر شان) ہو سکتا ہے(3)۔ اور یہ غلط ہے؛ کیونکہ 'مجہول' کی خبر سوائے جملہ کے نہیں ہوتی، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {بیشک جو اللہ سے ڈرتا ہے اور صبر کرتا ہے} [یوسف: 90]، اور جیسا کہ نحویوں نے حکایت کی ہے: "کان زیدٌ منطلقٌ" (زید جا رہا تھا)، 'کان' میں ضمیر شان (مجہول فاعل) ہوتی ہے، اور مبتدا و خبر اس ضمیر شان کی خبر ہوتے ہیں، اور تقدیر (مطلب) یہ ہے: 'بات یہ تھی'۔ جہاں تک یہ کہنے کی بات ہے: "کان منطلقاً"، اور 'کان' میں ضمیر شان (مجہول) ہو، تو یہ ہمارے علم کے مطابق کسی کے ہاں بھی جائز نہیں ہے۔ اور اللہ ہی سے توفیق ہے، وہی مددگار ہے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا رب ہے۔

تفسیر القرطبی کی پندرہویں جلد مکمل ہوئی۔ اس کے بعد سولہویں جلد ہے، جو سورہ الشعراء سے شروع ہوتی ہے۔ نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) امالی ابن الشجری 82/1 ۔ (2) اعراب القرآن 171/3 میں۔ (3) اعراب القرآن میں: اس میں فاعل مجہول (ضمیر شان) ہوتا ہے۔ اور معانی القرآن میں الفراء کا قول 275/2 میں ہے۔

Index of the Fifteenth Part 499

Index of the Fifteenth Part - It starts from the beginning of Surah Al-Mu'minun and ends at the end of Surah Al-Furqan. - His saying (Exalted is He): {The believers have indeed attained success...} [1-11] ..... 5 - His saying (Exalted is He): {And certainly We created man from an extract of clay...} [12-14] ..... 17 - His saying (Exalted is He): {Then indeed, after that you are to die...} [15-17] ..... 22 - His saying (Exalted is He): {And We sent down from the sky water in measure and settled it in the earth...} [18] ..... 23 - His saying (Exalted is He): {Then We produced for you thereby gardens of palm trees and grapevines in which for you are abundant fruits...} [19] ..... 25 - His saying (Exalted is He): {And a tree that springs forth from Mount Sinai that produces oil and relish for those who eat...} [20] ..... 27 - His saying (Exalted is He): {And indeed, for you in grazing livestock is a lesson. We give you drink from what is in their bellies...} [21-27] ..... 33 - His saying (Exalted is He): {And when you have boarded the ship, you and those with you, then say, 'Praise to Allah who has saved us...'} [28-29] ..... 36 - His saying (Exalted is He): {Indeed in that are signs, and indeed, We are ever testing [mankind]...} [30-32] ..... 37 - His saying (Exalted is He): {And the eminent among his people who disbelieved and denied the meeting of the Hereafter...} [33-35] ..... 38 - His saying (Exalted is He): {Far, far is that which you are promised...} [36] ..... 40 - His saying (Exalted is He): {It is not but our worldly life; we die and live, and we will not be resurrected...} [37] ..... 43 - His saying (Exalted is He): {He is not but a man who has invented a lie about Allah, and we will not believe him...} [38-44] ..... 44 - His saying (Exalted is He): {Then We sent Moses and his brother Aaron with Our signs and a clear authority...} [45-50] ..... 47 - His saying (Exalted is He): {O messengers, eat from the good foods and work righteousness...} [51] ..... 49 - His saying (Exalted is He): {And indeed this, your religion, is one religion, and I am your Lord, so fear Me...} [52-54] ..... 51 - His saying (Exalted is He): {Do they think that what We extend to them of wealth and children...} [55-56] ..... 54 - His saying (Exalted is He): {Indeed, those who are apprehensive from fear of their Lord...} (57-60) ..... 56 - His saying (Exalted is He): {Those are the ones who hasten to good deeds, and they outstrip [others] therein...} [61] ..... 59 - His saying (Exalted is He): {And We extend not to any soul except [with] its capacity...} [62] ..... 60 - His saying (Exalted is He): {But their hearts are in confusion over this, and they have deeds besides that which they are doing...} (63-65) ..... 61 - His saying (Exalted is He): {My verses had already been recited to you, but you used to turn back on your heels...} (66-67) ..... 63 - His saying (Exalted

is He): {Then have they not reflected over the Word, or has there come to them that which had not come to their forefathers...} [68] ..... 70 - His saying (Exalted is He): {Or did they not recognize their Messenger, so they are denying him...} [69-71] ..... 71 - His saying (Exalted is He): {Or do you ask them for a payment? But the reward of your Lord is better, and He is the best of providers...} [72] ..... 73 - His saying (Exalted is He): {And indeed, you invite them to a straight path...} [73-74] ..... 74 - His saying (Exalted is He): {And even if We gave them mercy and removed what was upon them of affliction, they would persist in their transgression, wandering blindly...} [75-76] ..... 75 - His saying (Exalted is He): {Until when We have opened upon them a door of severe punishment, immediately they are therein in despair...} (77) ..... 76 - His saying (Exalted is He): {And it is He who produced for you hearing and vision and hearts; little is it that you give thanks...} (78-89) ..... 77 - His saying (Exalted is He): {Rather, We have brought them the truth, and indeed they are liars...} [90-92] ..... 80 - His saying (Exalted is He): {Say, 'My Lord, if You should show me that which they are promised...'} [93-94] 81

पंद्रहवें भाग की अनुक्रमणिका ४९९

पंद्रहवें भाग की अनुक्रमणिका - यह सूरह अल-मुमिनून की शुरुआत से शुरू होता है और सूरह अल-फुरकान के अंत पर समाप्त होता है। - अल्लाह तआला का कथन: {निश्चित रूप से मोमिन सफल हुए...} [१-११] ..... ५ - अल्लाह तआला का कथन: {और हमने निश्चित रूप से मनुष्य को मिट्टी के एक अर्क से बनाया...} [१२-१४] ..... १७ - अल्लाह तआला का कथन: {फिर तुम उसके बाद निश्चय ही मरने वाले हो...} [१५-१७] ..... २२ - अल्लाह तआला का कथन: {और हमने आकाश से एक निर्धारित मात्रा में पानी उतारा और उसे पृथ्वी में ठहरा दिया...} [१८] ..... २३ - अल्लाह तआला का कथन: {फिर हमने तुम्हारे लिए उसके द्वारा खजूरों और अंगूरों के बाग पैदा किए, जिनमें तुम्हारे लिए बहुत से फल हैं...} [१९] ..... २५ - अल्लाह तआला का कथन: {और एक वृक्ष जो सीना पर्वत से निकलता है जो तेल और खाने वालों के लिए सालन पैदा करता है...} [२०] ..... २७ - अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चय ही तुम्हारे लिए चौपायों में एक शिक्षा है। हम तुम्हें उनके पेटों में से पिलाते हैं...} [२१-२७] ..... ३३ - अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब तुम और जो तुम्हारे साथ हैं, नाव पर सवार हो जाओ, तो कहो, 'सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने हमें बचा लिया...'} [२८-२९] ..... ३६ - अल्लाह तआला का कथन: {निश्चय ही इसमें निशानियाँ हैं, और निश्चय ही हम परीक्षा लेने वाले थे...} [३०-३२] ..... ३७ - अल्लाह तआला का कथन: {और उसकी कौम के उन सरदारों ने कहा जिन्होंने कुफ्र किया और आखिरत की मुलाकात को झुठलाया...} [३३-३५] ..... ३८ - अल्लाह तआला का कथन: {बहुत दूर, बहुत दूर है वह जिसका तुमसे वादा किया जाता है...} [३६] ..... ४० - अल्लाह तआला का कथन: {यह केवल हमारा सांसारिक जीवन है; हम मरते हैं और जीते हैं, और हमें दोबारा नहीं उठाया जाएगा...} [३७] ..... ४३ - अल्लाह तआला का कथन: {वह तो बस एक ऐसा व्यक्ति है जिसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा है और हम उसे मानने वाले नहीं हैं...} [३८-४४] ..... ४४ - अल्लाह तआला का कथन: {फिर हमने मूसा और उनके भाई हारून को अपनी निशानियों और स्पष्ट प्रमाण के साथ भेजा...} [४५-५०] ..... ४७ - अल्लाह तआला का कथन: {ऐ रसूलों, पवित्र वस्तुओं में से खाओ और नेक अमल करो...} [५१] ..... ४९ - अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चय ही यह तुम्हारा दीन एक ही दीन है और मैं तुम्हारा रब हूँ, अतः मुझसे डरो...} [५२-५४] ..... ५१ - अल्लाह तआला का कथन: {क्या वे समझते हैं कि हम जो उन्हें धन और पुत्रों से मदद दे रहे हैं...} [५५-५६] ..... ५४ - अल्लाह तआला का कथन: {निश्चय ही वे जो अपने रब के डर से कांपते हैं...} (५७-६०) ..... ५६ - अल्लाह तआला का कथन: {वे ही लोग

भलाइयों में जल्दी करते हैं और वे उनके लिए आगे निकल जाने वाले हैं...} [६१] ..... ५९ - अल्लाह तआला का कथन: {और हम किसी व्यक्ति पर उसकी सामर्थ्य से अधिक बोझ नहीं डालते...} [६२] ..... ६० - अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि उनके दिल इससे अचेत हैं, और उनके पास इसके अलावा और भी कर्म हैं जिन्हें वे कर रहे हैं...} (६३-६५) ..... ६१ - अल्लाह तआला का कथन: {निश्चित रूप से मेरी आयतें तुम्हें सुनाई जाती थीं, तो तुम अपनी एड़ियों के बल फिर जाते थे...} (६६-६७) ..... ६३ - अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या उन्होंने इस वाणी पर विचार नहीं किया, या उनके पास वह आया है जो उनके बाप-दादाओं के पास नहीं आया था...} [६८] ..... ७० - अल्लाह तआला का कथन: {या उन्होंने अपने रसूल को नहीं पहचाना, इसलिए वे उसे नकार रहे हैं...} [६९-७१] ..... ७१ - अल्लाह तआला का कथन: {या आप उनसे कोई बदला मांगते हैं? तो आपके रब का बदला सबसे अच्छा है और वह सबसे उत्तम जीविका देने वाला है...} [७२] ..... ७३ - अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चय ही आप उन्हें सीधे मार्ग की ओर बुला रहे हैं...} [७३-७४] ..... ७४ - अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हम उन पर दया करें और उनके कष्ट को दूर कर दें, तो वे अपनी सरकशी में भटकते ही रहेंगे...} [७५-७६] ..... ७५ - अल्लाह तआला का कथन: {यहाँ तक कि जब हम उन पर कठोर दंड का कोई द्वार खोल देंगे, तो वे सहसा उसमें निराश होकर रह जाएंगे...} (७७) ..... ७६ - अल्लाह तआला का कथन: {और वही है जिसने तुम्हारे लिए कान, आँखें और दिल बनाए; तुम बहुत कम शुक्र अदा करते हो...} (७८-८९) ..... ७७ - अल्लाह तआला का कथन: {बल्कि हम उनके पास सत्य लाए हैं, और निश्चय ही वे झूठे हैं...} [९०-९२] ..... ८० - अल्लाह तआला का कथन: {कहिए, 'ऐ मेरे रब, यदि तू मुझे वह दिखा दे जिसका उनसे वादा किया जाता है...'} [९३-९४] ८१

فہرست پندرہویں پارے کی ۴۹۹

فہرست پندرہویں پارے کی - یہ سورہ المؤمنون کے آغاز سے شروع ہوتا ہے اور سورہ الفرقان کے آخر پر ختم ہوتا ہے۔ - اللہ تعالیٰ کا قول: {یقیناً مومن کامیاب ہوئے...} [۱-۱۱] ..... ۵ - اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ہم نے یقیناً انسان کو مٹی کے خلاصے سے پیدا کیا...} [۱۲-۱۴] ..... ۱۷ - اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر تم اس کے بعد یقیناً مرنے والے ہو...} [۱۵-۱۷] ..... ۲۲ - اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ہم نے آسمان سے ایک اندازے کے مطابق پانی اتارا اور اسے زمین میں ٹھہرایا...} [۱۸] ..... ۲۳ - اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر ہم نے تمہارے لیے اس کے ذریعے کھجوروں اور انگوروں کے باغات پیدا کیے، جن میں تمہارے لیے بہت سے پھل ہیں...} [۱۹] ..... ۲۵ - اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ درخت جو طورِ سینا سے نکلتا ہے جو تیل اور کھانے والوں کے لیے سالن پیدا کرتا ہے...} [۲۰] ..... ۲۷ - اللہ تعالیٰ کا قول: {اور یقیناً تمہارے لیے چوپایوں میں عبرت ہے۔ ہم تمہیں ان کے پیٹوں میں سے پلاتے ہیں...} [۲۱-۲۷] ..... ۳۳ - اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر جب تم اور تمہارے ساتھی کشتی پر سوار ہو جاؤ تو کہو، 'تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے ہمیں نجات دی...' } [۲۸-۲۹] ..... ۳۶ - اللہ تعالیٰ کا قول: {یقیناً اس میں نشانیاں ہیں، اور یقیناً ہم آزمائش کرنے والے تھے...} [۳۰-۳۲] ..... ۳۷ - اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اس کی قوم کے ان سرداروں نے کہا جنہوں نے کفر کیا اور آخرت کی ملاقات کو جھٹلایا...} [۳۳-۳۵] ..... ۳۸ - اللہ تعالیٰ کا قول: {بہت دور، بہت دور ہے وہ جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا ہے...} [۳۶] ..... ۴۰ - اللہ تعالیٰ کا قول: {یہ صرف ہماری دنیاوی زندگی ہے؛ ہم مرتے ہیں اور جیتے ہیں، اور ہمیں دوبارہ نہیں اٹھایا جائے گا...} [۳۷] ..... ۴۳ - اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ تو محض ایک ایسا شخص ہے جس نے اللہ پر جھوٹ گھڑا ہے اور ہم اسے ماننے والے نہیں ہیں...} [۳۸-۴۴] ..... ۴۴ -

اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر ہم نے موسیٰ اور ان کے بھائی ہارون کو اپنی نشانیوں اور واضح دلیل کے ساتھ بھیجا...} [۴۵-۵۰] ..... ۴۷ - اللہ تعالیٰ کا قول: {اے رسولوں، پاکیزہ چیزوں میں سے کھاؤ اور نیک عمل کرو...} [۵۱] ..... ۴۹ - اللہ تعالیٰ کا قول: {اور یقیناً تمہارا یہ دین ایک ہی دین ہے اور میں تمہارا رب ہوں، پس مجھ سے ڈرو...} [۵۲-۵۴] ..... ۵۱ - اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا وہ گمان کرتے ہیں کہ ہم جو انہیں مال اور بیٹوں سے مدد دے رہے ہیں...} [۵۵-۵۶] ..... ۵۴ - اللہ تعالیٰ کا قول: {یقیناً وہ لوگ جو اپنے رب کے ڈر سے لرزاں رہتے ہیں...}

(۵۷-۶۰) ..... ۵۶ - اللہ تعالیٰ کا قول: {وہی لوگ نیکیوں میں جلدی کرتے ہیں اور وہ ان کی طرف سبقت لے جانے والے ہیں...} [۶۱] ..... ۵۹ - اللہ تعالیٰ کا قول: {اور ہم کسی جان پر اس کی وسعت سے زیادہ بوجھ نہیں ڈالتے...} [۶۲] ..... ۶۰ - اللہ تعالیٰ کا قول: {بلکہ ان کے دل اس سے غفلت میں ہیں، اور ان کے پاس اس کے علاوہ اور بھی عمل ہیں جنہیں وہ کر رہے ہیں...}

(۶۳-۶۵) ..... ۶۱ - اللہ تعالیٰ کا قول: {یقیناً میری آیات تمہیں سنائی جاتی تھیں، تو تم اپنی ایڑیوں کے بل پھر جاتے تھے...} (۶۶-۶۷) ..... ۶۳ - اللہ تعالیٰ کا قول: {تو کیا انہوں نے اس کلام پر غور نہیں کیا، یا ان کے پاس وہ آیا ہے جو ان کے پہلے باپ دادا کے پاس نہیں آیا تھا...} [۶۸] ..... ۷۰ - اللہ تعالیٰ کا قول: {یا انہوں نے اپنے رسول کو نہیں پہچانا، اس لیے وہ ان کا انکار کر رہے ہیں...} [۶۹-۷۱] ..... ۷۱ - اللہ تعالیٰ کا قول: {یا آپ ان سے کوئی اجر مانگتے ہیں؟ تو آپ کے رب کا اجر سب سے بہتر ہے اور وہ سب سے بہترین رزق دینے والا ہے...}

[۷۲] ..... ۷۳ - اللہ تعالیٰ کا قول: {اور یقیناً آپ انہیں سیدھے راستے کی طرف بلا رہے ہیں...} [۷۳-۷۴] ..... ۷۴ - اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اگر ہم ان پر رحم کریں اور ان کی تکلیف دور کر دیں، تو وہ اپنی سرکشی میں بھٹکتے ہی رہیں گے...} [۷۵-۷۶] ..... ۷۵ - اللہ تعالیٰ کا قول: {یہاں تک کہ جب ہم ان پر سخت عذاب کا کوئی دروازہ کھول دیں گے، تو وہ فوراً اس میں مایوس ہو کر رہ جائیں گے...} (۷۷) ..... ۷۶ - اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہی ہے جس نے تمہارے لیے

کان، آنکھیں اور دل بنائے؛ تم بہت کم شکر ادا کرتے ہو...} (۷۸-۸۹) ..... ۷۷ - اللہ تعالیٰ کا قول: {بلکہ ہم ان کے پاس حق لائے ہیں، اور یقیناً وہ جھوٹے ہیں...} [۹۰-۹۲] ..... ۸۰ - اللہ تعالیٰ کا قول: {کہیے، 'اے میرے رب، اگر تو مجھے وہ دکھا دے جس کا ان سے وعدہ کیا جاتا ہے...' } [۹۳-۹۴] ۸۱

Index of the Fifteenth Volume 500 - Allah's words: {And whether We show you part of what We promise them or cause you to die, then to Us is their return...} [95-96] ... 82 - Allah's words: {And say, "My Lord, I seek refuge in You from the incitements of the devils...} [97-98] ... 83 - Allah's words: {Until, when death comes to one of them, he says, "My Lord, send me back...} [99-100] ... 85 - Allah's words: {So when the Horn is blown, there will be no relationship between them that day, nor will they ask about one another...} [101] ... 88 - Allah's words: {Then those whose scales are heavy - it is they who are the successful.} [102-105] ... 90 - Allah's words: {They will say, "Our Lord, our wretchedness overcame us and we were a people astray."} [106-108] ... 91 - Allah's words: {Indeed, there was a party of My servants who said, 'Our Lord, we have believed, so forgive us and have mercy upon us, and You are the best of the merciful.'} [109-111] ... 94 - Allah's words: {He will say, "How many years did you remain on earth?"...} [112-114] ... 95 - Allah's words: {Then did you think that We created you uselessly...} [115] ... 97 - Allah's words: {So exalted is Allah, the Sovereign, the Truth; there is no deity except Him, Lord of the Noble Throne...} [116] ... 98 - Interpretation of Surah An-Nur ... 100 - Allah's words: {[This is] a surah which We have sent down and made [its laws] obligatory and revealed therein verses of clear evidence that you may remember...} [1] ... 100 - Allah's words: {The [unmarried] woman or [unmarried] man found guilty of sexual intercourse - lash each one of them with a hundred lashes...} [2] ... 102 - Allah's words: {The fornicator does not marry except a [female] fornicator or polytheist...} [3] ... 116 - Allah's words: {And those who accuse chaste women and then do not produce four witnesses - lash them with eighty lashes...} [4-5] ... 122 - Allah's words: {And those who accuse their wives [of adultery] and have no witnesses except themselves...} [6-10] ... 138 - Allah's words: {Indeed, those who came with falsehood are a group among you...} [11-22] ... 160 - Allah's words: {Indeed, those who [falsely] accuse chaste, unaware and believing women are cursed in this world and the Hereafter...} [23] ... 182 - Allah's words: {On a Day when their tongues, their hands and their feet will bear witness against them as to what they used to do...} [24] ... 183 - Allah's words: {That Day, Allah will pay them in full their deserved recompense, and they will know that it is Allah who is the manifest Truth...} [25] ... 184 - Allah's words: {Evil words are for evil men, and evil men are [subjected] to evil words...} [26] ... 185 - Allah's words: {O you who have believed, do not enter houses other than your own houses until you ascertain welcome and greet their inhabitants...} [27] ... 186 - Allah's words: {And if you do not find anyone therein, do not enter them until permission has been given you...} [28] ... 198 - Allah's words: {There is no blame upon you for entering houses not inhabited in which there is

convenience for you...} [29] ... 200 - Allah's words: {Tell the believing men to reduce [some] of their vision and guard their private parts...} [30] ... 202 - Allah's words: {And tell the believing women to reduce [some] of their vision and guard their private parts...} [31] ... 208 - Allah's words: {And marry the unmarried among you and the righteous among your male slaves and female slaves...} [32] ... 228 - Allah's words: {But let them who find not [the means for] marriage abstain [from sexual relations] until Allah enriches them from His bounty...} [33-34] ... 233 - Allah's words: {Allah is the Light of the heavens and the earth. The example of His light is like a niche within which is a lamp...} [35] ... 254 - Allah's words: {[Such niches are] in houses which Allah has ordered to be raised and that His name be mentioned therein...} [36-38] ... 268 - Allah's words: {But those who disbelieved - their deeds are like a mirage in a lowland which a thirsty one considers water...} [39] ... 297 - Allah's words: {Or [they are] like darknesses within an unfathomable sea which is covered by waves, upon which are waves, over which are clouds...} [40] ... 300 - Allah's words: {Do you not see that Allah is exalted by whomever is within the heavens and the earth and [by] the birds with wings spread [in flight]?...} [41-42] ... 305

पंद्रहवें भाग की अनुक्रमणिका ५०० - अल्लाह का कथन: {और यदि हम आपको वह दिखा दें जिसका हम उनसे वादा करते हैं या आपको वफ़ात दे दें, तो हमारी ही ओर उनकी वापसी है...} [९५-९६] ... ८२ - अल्लाह का कथन: {और कहिए, "मेरे रब, मैं शैतानों के उकसावे से आपकी शरण चाहता हूँ...} [९७-९८] ... ८३ - अल्लाह का कथन: {यहाँ तक कि जब उनमें से किसी के पास मौत आती है, तो वह कहता है, "मेरे रब, मुझे वापस भेज दे...} [९९-१००] ... ८५ - अल्लाह का कथन: {फिर जब सूर फूँका जाएगा, तो उस दिन उनके बीच कोई रिश्तेदारी नहीं रहेगी, और न ही वे एक-दूसरे के बारे में पूछेंगे...} [१०१] ... ८८ - अल्लाह का कथन: {तो जिनके पलड़े भारी होंगे, वही सफल होने वाले हैं।} [१०२-१०५] ... ९० - अल्लाह का कथन: {वे कहेंगे, "हमारे रब, हमारी बदबख़्ती हम पर हावी हो गई और हम गुमराह लोग थे।" [१०६-१०८] ... ९१ - अल्लाह का कथन: {वास्तव में, मेरे बंदों का एक समूह था जो कहते थे, 'हमारे रब, हम ईमान लाए, अतः हमें क्षमा कर दे और हम पर दया कर, और तू सबसे बेहतर दया करने वाला है।' [१०९-१११] ... ९४ - अल्लाह का कथन: {वह कहेगा, "तुम धरती पर कितने वर्ष रहे?"...} [११२-११४] ... ९५ - अल्लाह का कथन: {तो क्या तुमने यह समझा था कि हमने तुम्हें व्यर्थ ही पैदा किया है...} [११५] ... ९७ - अल्लाह का कथन: {तो सर्वोच्च है अल्लाह, सच्चा सम्राट; उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, जो सम्मानित सिंहासन का रब है...} [११६] ... ९८ - सूरह अन-नूर की व्याख्या ... १०० - अल्लाह का कथन: {[यह] एक सूरह है जिसे हमने उतारा है और [इसके नियमों को] अनिवार्य कर दिया है और इसमें स्पष्ट प्रमाण वाली आयतें उतारी हैं ताकि तुम याद रखो...} [१] ... १०० - अल्लाह का कथन: {व्यभिचारिणी और व्यभिचारी—उनमें से प्रत्येक को सौ कोड़े मारो...} [२] ... १०२ - अल्लाह का कथन: {व्यभिचारी पुरुष किसी व्यभिचारिणी या मुशरिक स्त्री के सिवा विवाह नहीं करता...} [३] ... ११६ - अल्लाह का कथन: {और जो लोग पवित्र स्त्रियों पर आरोप लगाते हैं और फिर चार गवाह नहीं लाते, उन्हें अस्सी कोड़े मारो...} [४-५] ... १२२ - अल्लाह का कथन: {और जो लोग अपनी पत्नियों पर आरोप लगाते हैं और उनके पास अपने सिवा कोई गवाह नहीं होता...} [६-१०] ... १३८ - अल्लाह का कथन: {निश्चित रूप से, जो लोग झूठ लेकर आए हैं, वे तुम में से ही एक समूह हैं...} [११-२२] ... १६० - अल्लाह का कथन: {निश्चित रूप से, जो लोग पवित्र, अनभिज्ञ और ईमानदार स्त्रियों पर आरोप लगाते हैं, उन पर दुनिया और आख़िरत में लानत की गई है...} [२३] ... १८२ - अल्लाह का कथन: {जिस दिन उनकी जीभ, उनके हाथ और उनके पैर उनके खिलाफ गवाही देंगे जो वे किया करते थे...} [२४] ... १८३ - अल्लाह का कथन: {उस दिन अल्लाह उन्हें उनका पूरा हक़ और बदला देगा, और वे जान लेंगे कि अल्लाह ही प्रत्यक्ष सत्य है...} [२५] ... १८४ - अल्लाह का कथन: {बुरी बातें बुरे पुरुषों के लिए हैं, और बुरे पुरुष बुरी बातों के लिए हैं...}

[२६] ... १८५ - अल्लाह का कथन: {ऐ ईमान वालों, अपने घरों के अलावा दूसरे घरों में तब तक प्रवेश न करो जब तक कि तुम अनुमति न ले लो और उनके निवासियों को सलाम न कर लो...} [२७] ... १८६ - अल्लाह का कथन: {और यदि तुम उनमें किसी को न पाओ, तो उनमें प्रवेश न करो जब तक कि तुम्हें अनुमति न दी जाए...} [२८] ... १९८ - अल्लाह का कथन: {तुम पर कोई दोष नहीं है उन घरों में प्रवेश करने में जो बसे हुए नहीं हैं जिनमें तुम्हारे लिए कोई लाभ हो...} [२९] ... २०० - अल्लाह का कथन: {ईमान वाले पुरुषों से कह दो कि वे अपनी निगाहें नीची रखें और अपने गुप्तांगों की रक्षा करें..} [३०] ... २०२ - अल्लाह का कथन: {और ईमान वाली स्त्रियों से कह दो कि वे अपनी निगाहें नीची रखें और अपने गुप्तांगों की रक्षा करें..} [३१] ... २०८ - अल्लाह का कथन: {और तुम में से जो कुंवारे हैं और तुम्हारे नेक गुलामों और लौंडियों में से जो नेक हैं, उनका विवाह कर दो...} [३२] ... २२८ - अल्लाह का कथन: {और जो विवाह का साधन नहीं पाते, वे संयम बरतें यहाँ तक कि अल्लाह उन्हें अपने अनुग्रह से समृद्ध कर दे...} [३३-३४] ... २३३ - अल्लाह का कथन: {अल्लाह आकाशों और पृथ्वी का नूर है। उसके नूर का उदाहरण एक आला (ताक) की तरह है जिसमें एक दीपक है...} [३५] ... २५४ - अल्लाह का कथन: {[ऐसे आले] उन घरों में हैं जिन्हें अल्लाह ने ऊंचा करने और उनमें उसका नाम लिए जाने का आदेश दिया है...} [३६-३८] ... २६८ - अल्लाह का कथन: {और जिन्होंने इनकार किया—उनके कर्म एक समतल मैदान में मृगतृष्णा की तरह हैं जिसे प्यासा पानी समझता है...} [३९] ... २९७ - अल्लाह का कथन: {या [वे] एक गहरे समुद्र में अंधेरे की तरह हैं जिसे मौज ने ढाँप रखा हो, जिसके ऊपर एक और मौज हो, जिसके ऊपर बादल हों...} [४०] ... ३०० - अल्लाह का कथन: {क्या आपने नहीं देखा कि जो भी आकाशों और पृथ्वी में है और पर फैलाए हुए पक्षी भी अल्लाह की तस्बीह करते हैं?...} [४१-४२] ... ३०५

فہرست پارہ پندرہواں ۵۰۰ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿اور اگر ہم آپ کو وہ دکھا دیں جس کا ہم ان سے وعدہ کرتے ہیں یا ہم آپ کو وفات دے دیں، تو ہماری ہی طرف ان کا لوٹنا ہے...﴾ [۹۵-۹۶] ۸۲ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿اور کہیے، "اے میرے رب، میں شیطانوں کے وسوسوں سے تیری پناہ مانگتا ہوں...﴾ [۹۷-۹۸] ۸۳ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿یہاں تک کہ جب ان میں سے کسی کو موت آ پہنچتی ہے تو وہ کہتا ہے، "اے میرے رب، مجھے واپس بھیج دے...﴾ [۹۹-۱۰۰] ۸۵ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿پھر جب صور پھونکا جائے گا تو اس دن ان کے درمیان نہ کوئی رشتے داری ہوگی اور نہ ہی وہ ایک دوسرے کا حال پوچھیں گے...﴾ [۱۰۱] ۸۸ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿تو جن کے پلڑے بھاری ہوں گے، تو وہی کامیاب ہونے والے ہیں۔﴾ [۱۰۲-۱۰۵] ۹۰ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿وہ کہیں گے، "اے ہمارے رب، ہم پر ہماری بدبختی غالب آگئی اور ہم گمراہ لوگ تھے۔"﴾ [۱۰۶-۱۰۸] ۹۱ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿بے شک میرے بندوں میں سے ایک گروہ تھا جو کہتا تھا، 'اے ہمارے رب، ہم ایمان لائے، پس ہمیں بخش دے اور ہم پر رحم فرما، اور تو سب سے بہتر رحم فرمانے والا ہے'۔﴾ [۱۰۹-۱۱۱] ۹٤ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿وہ فرمائے گا، "تم زمین میں کتنے سال رہے؟"...﴾ [۱۱۲-۱۱٤] ۹۵ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿کیا تم نے یہ سمجھ رکھا تھا کہ ہم نے تمہیں بے مقصد پیدا کیا ہے...﴾ [۱۱۵] ۹۷ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿پس اللہ بہت بلند و برتر ہے، جو حقیقی بادشاہ ہے؛ اس کے سوا کوئی معبود نہیں، وہ عرش کریم کا رب ہے...﴾ [۱۱٦] ۹۸ - تفسیر سورہ النور ۱۰۰ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿یہ ایک سورت ہے جسے ہم نے نازل کیا اور اسے فرض کیا اور اس میں ہم نے واضح نشانیاں نازل کیں تاکہ تم یاد رکھو...﴾ [۱] ۱۰۰ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿زنا کرنے والی عورت اور زنا کرنے والا مرد، ان میں سے ہر ایک کو سو کوڑے مارو...﴾ [۲] ۱۰۲ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿زانی نکاح نہیں کرتا مگر زانیہ یا مشرکہ سے...﴾ [۳] ۱۱٦ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿اور جو لوگ پاکدامن عورتوں پر تہمت لگاتے ہیں، پھر چار گواہ نہیں لاتے، تو انہیں اسی کوڑے مارو...﴾

[٤-٥] ١٢٢ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿اور جو لوگ اپنی بیویوں پر تہمت لگاتے ہیں اور ان کے پاس اپنے سوا کوئی گواہ نہ ہو...﴾ [٦-١٠] ١٣٨ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿بے شک جو لوگ بہتان لے کر آئے ہیں وہ تم ہی میں سے ایک گروہ ہے...﴾ [١١-٢٢] ١٦٠ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿بے شک جو لوگ تہمت لگاتے ہیں ان پاکدامن عورتوں پر جو بے خبر ہیں، ایمان والیاں ہیں، ان پر دنیا اور آخرت میں لعنت کی گئی ہے...﴾ [٢٣] ١٨٢ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿جس دن ان کے خلاف ان کی زبانیں اور ان کے ہاتھ اور ان کے پاؤں ان کاموں کی گواہی دیں گے جو وہ کرتے تھے...﴾ [٢٤] ١٨٣ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿اس دن اللہ انہیں ان کا پورا پورا حق بدلہ دے گا اور وہ جان لیں گے کہ اللہ ہی برحق اور ظاہر کرنے والا ہے...﴾ [٢٥] ١١٤ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿ناپاک عورتیں ناپاک مردوں کے لیے ہیں اور ناپاک مرد ناپاک عورتوں کے لیے ہیں...﴾ [٢٦] ١٨٥ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿اے ایمان والو، اپنے گھروں کے سوا دوسرے گھروں میں داخل نہ ہو جب تک کہ تم اجازت نہ لے لو اور ان کے رہنے والوں کو سلام نہ کر لو...﴾ [٢٧] ١٨٦ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿پس اگر تم ان میں کسی کو ن پاؤ تو ان میں داخل نہ ہو یہاں تک کہ تمہیں اجازت دی جائے...﴾ [٢٨] ١٩٨ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿تم پر کوئی گناہ نہیں کہ تم ان گھروں میں داخل ہو جاؤ جو آباد نہیں ہیں جن میں تمہارے لیے کوئی فائدہ ہو...﴾ [٢٩] ٢٠٠ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿ایمان والے مردوں سے کہہ دیجیے کہ وہ اپنی نگاہیں نیچی رکھیں اور اپنی شرمگاہوں کی حفاظت کریں...﴾ [٣٠] ٢٠٢ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿اور ایمان والی عورتوں سے کہہ دیجیے کہ وہ اپنی نگاہیں نیچی رکھیں اور اپنی شرمگاہوں کی حفاظت کریں...﴾ [٣١] ٢٠٨ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿اور تم میں سے جو مجرد ہیں ان کا نکاح کر دو اور تمہارے غلاموں اور لونڈیوں میں سے جو صالح ہیں ان کا بھی...﴾ [٣٢] ٢٢٨ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿اور ان لوگوں کو پاکدامنی اختیار کرنی چاہیے جو نکاح (کا ذریعہ) نہیں پاتے یہاں تک کہ اللہ انہیں اپنے فضل سے غنی کر دے...﴾ [٣٣-٣٤] ٢٣٣ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿اللہ آسمانوں اور زمین کا نور ہے۔ اس کے نور کی مثال ایک طاق کی طرح ہے

جس میں ایک چراغ ہے...﴾ [۳۵] ۲۵٤ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿ان گھروں میں جن کے بارے میں اللہ نے حکم دیا ہے کہ انہیں بلند کیا جائے اور ان میں اس کا نام لیا جائے...﴾ [۳٦-۳۸] ۲٦۸ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿اور جن لوگوں نے کفر کیا ان کے اعمال ایک چٹیل میدان میں سراب کی طرح ہیں جسے پیاسا پانی سمجھتا ہے...﴾ [۳۹] ۲۹۷ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿یا (ان کی مثال) گہرے سمندر میں اندھیروں کی طرح ہے جسے ایک لہر نے ڈھانپ رکھا ہے، جس کے اوپر ایک اور لہر ہے، اس کے اوپر بادل ہیں...﴾ [٤۰] ۳۰۰ - اللہ تعالی کا فرمان: ﴿کیا تم نے نہیں دیکھا کہ جو کوئی آسمانوں اور زمین میں ہے اللہ کی تسبیح کرتا ہے اور پر پھیلائے ہوئے پرندے بھی؟...﴾ [٤۱-٤۲] ۳۰۵

Index of the Fifteenth Part | 501

- Saying of the Almighty: "Do you not see that Allah drives clouds, then joins them together, then makes them into a heap..." [43-44] 307
- Saying of the Almighty: "And Allah has created every animal from water..." [45-46] 312
- Saying of the Almighty: "And they say, 'We have believed in Allah and in the Messenger and we obey'; then a party of them turns away..." [47-50] 315
- Saying of the Almighty: "The only statement of the believers when they are called to Allah and His Messenger to judge between them is that they say, 'We hear and we obey'..." [51] 317
- Saying of the Almighty: "And whoever obeys Allah and His Messenger and fears Allah and is conscious of Him - it is those who are the attainers." [52] 318
- Saying of the Almighty: "And they swear by Allah their strongest oaths that if you ordered them, they would go forth..." [53] 319
- Saying of the Almighty: "Say, 'Obey Allah and obey the Messenger'..." [54-55] 320
- Saying of the Almighty: "And establish prayer and give zakah and obey the Messenger that you may receive mercy." [56-57] 327
- Saying of the Almighty: "O you who have believed, let those whom your right hands possess and those who have not reached puberty among you ask permission of you..." [58] 328
- Saying of the Almighty: "And when the children among you reach puberty, let them ask permission as those before them have done..." [59] 338
- Saying of the Almighty: "And women of post-childbearing age who have no desire for marriage - there is no blame upon them for putting aside their outer garments [but] not displaying adornment..." [60] 339
- Saying of the Almighty: "There is not upon the blind any guilt or upon the lame any guilt or upon the ill any guilt..." [61] 343
- Saying of the Almighty: "The believers are only those who believe in Allah and His Messenger and, when they are with him on a matter of importance, do not depart until they have asked his permission..." [62] 357
- Saying of the Almighty: "Do not make [your] calling of the Messenger among yourselves as the call of one of you to another..." [63] 360
- Saying of the Almighty: "Unquestionably, to Allah belongs whatever is in the heavens and earth..." [64] 362

Interpretation of Surah Al-Furqan - Saying of the Almighty: "Blessed is He who sent down the Criterion upon His Servant that he may be to the worlds a warner -" [1-3] ..... 364 - Saying of the Almighty: "And those who disbelieve say, 'This is not except a falsehood he invented and another people assisted him in it'..." [4-6] ..... 367 - Saying of the Almighty: "And they say, 'What is this messenger that eats food and walks in the markets?'..." [7-8] ..... 369 - Saying of the Almighty: "Look how they strike for you comparisons; but they have strayed, so they cannot [find] a way." [9-10] ..... 371 - Saying of the Almighty: "But they have denied the Hour, and We have prepared for those who deny the Hour a Blaze." [11-14] ..... 373 - Saying of the Almighty: "Say, 'Is that better or the Garden of Eternity which is promised to the righteous?'..." [15-16] ..... 376 - Saying of the Almighty: "And [mention] the Day He will gather them and that which they worship besides Allah and will say, 'Did you mislead these, My servants...'" [17-19] ..... 377 - Saying of the Almighty: "And We did not send before you any of the messengers except that they ate food and walked in the markets..." [20] ..... 382 - Saying of the Almighty: "And those who do not expect the meeting with Us say, 'Why were not angels sent down to us or why do we not see our Lord?'..." [21-22] ..... 392 - Saying of the Almighty: "And We will regard what they have done of deeds and make them as dust dispersed." [23-24] ..... 396 - Saying of the Almighty: "And [mention] the Day when the heaven will split open with clouds and the angels will be sent down in successive descent." [25-26] ..... 399 - Saying of the Almighty: "And the Day the wrongdoer will bite on his hands he will say, 'Oh, I wish I had taken with the Messenger a way'..." [27-29] ..... 401 - Saying of the Almighty: "And the Messenger has said, 'O my Lord, indeed my people have taken this Qur'an as [a thing] abandoned.'" [30-31] ..... 405 - Saying of the Almighty: "And those who disbelieve say, 'Why was the Qur'an not revealed to him all at once?'..." [32-33] 406

पंद्रहवें भाग की अनुक्रमणिका | ५०१

- अल्लाह तआला का इरशाद: "क्या तुम नहीं देखते कि अल्लाह बादलों को चलाता है, फिर उन्हें जोड़ता है, फिर उन्हें एक ढेर बना देता है..." [43-44] 307
- अल्लाह तआला का इरशाद: "और अल्लाह ने हर जानवर को पानी से पैदा किया है..." [45-46] 312
- अल्लाह तआला का इरशाद: "और वे कहते हैं, 'हम अल्लाह और रसूल पर ईमान लाए और हमने आज्ञा मानी'; फिर उनमें से एक समूह मुड़ जाता है..." [47-50] 315
- अल्लाह तआला का इरशाद: "मोमिनों की बात तो बस यह होती है कि जब उन्हें अल्लाह और उसके रसूल की ओर बुलाया जाता है ताकि वह उनके बीच फैसला करे, तो वे कहते हैं, 'हमने सुना और हमने आज्ञा मानी'..." [51] 317
- अल्लाह तआला का इरशाद: "और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा मानता है और अल्लाह से डरता है और उसकी अवज्ञा से बचता है - तो वही लोग सफल होने वाले हैं।" [52] 318
- अल्लाह तआला का इरशाद: "और वे अल्लाह की कड़ी कसमें खाते हैं कि यदि आप उन्हें आदेश दें, तो वे अवश्य निकल खड़े होंगे..." [53] 319
- अल्लाह तआला का इरशाद: "कह दीजिए, 'अल्लाह की आज्ञा मानो और रसूल की आज्ञा मानो'..." [54-55] 320
- अल्लाह तआला का इरशाद: "और नमाज़ कायम करो और ज़कात दो और रसूल की आज्ञा मानो ताकि तुम पर दया की जाए।" [56-57] 327
- अल्लाह तआला का इरशाद: "ऐ ईमान वालो, चाहिए कि तुम्हारे अधीन दास और वे जो तुममें से अभी यौवन को नहीं पहुँचे हैं, तुमसे अनुमति लें..." [58] 328
- अल्लाह तआला का इरशाद: "और जब तुममें से बच्चे यौवन को पहुँच जाएँ तो उन्हें भी अनुमति लेनी चाहिए जैसे उनसे पहले वालों ने ली थी..." [59] 338
- अल्लाह तआला का इरशाद: "और ऐसी बूढ़ी स्त्रियाँ जो विवाह की आशा नहीं रखतीं, उन पर इसमें कोई गुनाह नहीं कि वे अपने (ऊपरी) कपड़े उतार कर रख दें, बशर्ते कि वे सौंदर्य का प्रदर्शन करने वाली न हों..." [60] 339

- अल्लाह तआला का इरशाद: "न अंधे पर कोई हर्ज है और न लंगड़े पर कोई हर्ज है और न बीमार पर कोई हर्ज है..." [61] 343
- अल्लाह तआला का इरशाद: "मोमिन तो बस वही हैं जो अल्लाह और उसके रसूल पर ईमान लाए, और जब वे उसके साथ किसी सामूहिक कार्य में होते हैं, तो नहीं जाते जब तक कि उससे अनुमति न ले लें..." [62] 357
- अल्लाह तआला का इरशाद: "तुम रसूल के बुलाने को अपने बीच वैसा न समझो जैसा तुम एक-दूसरे को बुलाते हो..." [63] 360
- अल्लाह तआला का इरशाद: "सुनो, अल्लाह ही का है जो कुछ आकाशों और पृथ्वी में है..." [64] 362

सूरह अल-फ़ुरकान की व्याख्या - अल्लाह तआला का इरशाद: "बड़ी बरकत वाला है वह जिसने अपने बंदे पर फ़ुरकान (सत्य-असत्य का अंतर करने वाली किताब) उतारा ताकि वह संसार वालों के लिए चेतावनी देने वाला हो -" [1-3] ..... 364 - अल्लाह तआला का इरशाद: "और काफ़िरों ने कहा, 'यह कुछ नहीं है सिवाय एक झूठ के जिसे इसने गढ़ लिया है और दूसरे लोगों ने इसमें उसकी मदद की है'..." [4-6] ..... 367 - अल्लाह तआला का इरशाद: "और उन्होंने कहा, 'यह कैसा रसूल है जो खाना खाता है और बाज़ारों में चलता है?'..." [7-8] ..... 369 - अल्लाह तआला का इरशाद: "देखो, उन्होंने तुम्हारे लिए कैसी मिसालें बयान कीं; सो वे गुमराह हो गए, अब वे कोई राह नहीं पा सकते।" [9-10] ..... 371 - अल्लाह तआला का इरशाद: "बल्कि उन्होंने कयामत को झुठलाया है, और हमने कयामत झुठलाने वालों के लिए दहकती आग तैयार कर रखी है।" [11-14] ..... 373 - अल्लाह तआला का इरशाद: "कह दीजिए, 'क्या यह बेहतर है या वह हमेशा रहने वाली जन्नत जिसका वादा डरने वालों से किया गया है?'..." [15-16] ..... 376 - अल्लाह तआला का इरशाद: "और जिस दिन वह उन्हें और उन्हें जिन्हें वे अल्लाह के सिवा पूजते हैं, इकट्ठा करेगा, फिर कहेगा, 'क्या तुमने मेरे इन बंदों को गुमराह किया था...'" [17-19] ..... 377 - अल्लाह तआला का इरशाद: "और हमने आपसे पहले जितने भी रसूल भेजे, वे सब खाना खाते थे और बाज़ारों में चलते थे..." [20] ..... 382 - अल्लाह तआला का इरशाद: "और जो लोग हमसे मिलने की आशा नहीं रखते, उन्होंने कहा, 'हम पर फरिश्ते क्यों नहीं उतारे गए या हम अपने रब को क्यों नहीं देख लेते?'..." [21-22] ..... 392 - अल्लाह तआला का इरशाद: "और उन्होंने जो भी कर्म किए होंगे, हम उनकी ओर बढ़ेंगे और उन्हें उड़ती हुई धूल बना देंगे।" [23-24] ..... 396 - अल्लाह तआला का इरशाद: "और जिस दिन आकाश बादलों के साथ फट जाएगा और फरिश्ते

लगातार उतारे जाएंगे।" [25-26] ..... 399 - अल्लाह तआला का इरशाद: "और जिस दिन अत्याचारी अपने हाथों को काट-काट कर खाएगा और कहेगा, 'काश! मैंने रसूल के साथ राह अपनाई होती'..." [27-29] ..... 401 - अल्लाह तआला का इरशाद: "और रसूल ने कहा, 'ऐ मेरे रब! निश्चय ही मेरी कौम ने इस कुरआन को छोड़ रखा था।'" [30-31] ..... 405 - अल्लाह तआला का इरशाद: "और काफिरों ने कहा, 'इस पर कुरआन एक ही बार में क्यों नहीं उतारा गया?'..." [32-33] 406

- اللہ تعالیٰ کا قول: "کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ بادلوں کو چلاتا ہے، پھر انہیں باہم ملاتا ہے، پھر انہیں تہ بہ تہ کر دیتا ہے..." [43-44] ۳۰۷
- اللہ تعالیٰ کا قول: "اور اللہ نے ہر جانور کو پانی سے پیدا کیا ہے..." [45-46] ۳۱۲
- اللہ تعالیٰ کا قول: "اور وہ کہتے ہیں کہ 'ہم اللہ اور رسول پر ایمان لائے اور ہم نے حکم مانا'؛ پھر ان میں سے ایک گروہ اس کے بعد پھر جاتا ہے..." [47-50] ۳۱۵
- اللہ تعالیٰ کا قول: "مومنوں کی بات تو صرف یہ ہوتی ہے کہ جب انہیں اللہ اور اس کے رسول کی طرف بلایا جاتا ہے تاکہ وہ ان کے درمیان فیصلہ کرے، تو وہ کہتے ہیں کہ 'ہم نے سنا اور ہم نے مانا'..." [51] ۳۱۷
- اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جو کوئی اللہ اور اس کے رسول کی فرمانبرداری کرے اور اللہ سے ڈرے اور اس کی نافرمانی سے بچے - تو وہی لوگ کامیاب ہونے والے ہیں۔" [52] ۳۱۸
- اللہ تعالیٰ کا قول: "اور وہ اللہ کی کڑی قسمیں کھاتے ہیں کہ اگر آپ انہیں حکم دیں تو وہ ضرور (گھروں سے) نکل کھڑے ہوں گے..." [53] ۳۱۹
- اللہ تعالیٰ کا قول: "کہہ دیجئے کہ 'اللہ کا حکم مانو اور رسول کا حکم مانو'..." [54-55] ۳۲۰
- اللہ تعالیٰ کا قول: "اور نماز قائم کرو اور زکوٰۃ دو اور رسول کی فرمانبرداری کرو تاکہ تم پر رحم کیا جائے۔" [56-57] ۳۲۷

- اللہ تعالیٰ کا قول: "اے ایمان والو! چاہئے کہ تمہارے غلام اور وہ جو تم میں سے ابھی بلوغت کو نہیں پہنچے، تم سے اجازت لیا کریں..." [58] ۳۲۸
- اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جب تمہارے بچے بلوغت کو پہنچ جائیں تو انہیں بھی اجازت لینی چاہئے جیسے ان سے پہلے والے اجازت لیتے رہے ہیں..." [59] ۳۳۸
- اللہ تعالیٰ کا قول: "اور وہ بڑی عمر کی عورتیں جو نکاح کی امید نہیں رکھتی، ان پر کوئی گناہ نہیں کہ وہ اپنے (اوپری) کپڑے اتار کر رکھ دیں، بشرطیکہ وہ زینت کی نمائش کرنے والی نہ ہوں..." [60] ۳۳۹
- اللہ تعالیٰ کا قول: "نہ اندھے پر کوئی حرج ہے اور نہ لنگڑے پر کوئی حرج ہے اور نہ بیمار پر کوئی حرج ہے..." [61] ۳۴۳
- اللہ تعالیٰ کا قول: "مومن تو وہی ہیں جو اللہ اور اس کے رسول پر ایمان لائے، اور جب وہ اس کے ساتھ کسی اجتماعی کام پر ہوں تو نہیں جاتے جب تک کہ اس سے اجازت نہ لے لیں..." [62] ۳۵۷
- اللہ تعالیٰ کا قول: "رسول کے بلانے کو اپنے درمیان ایسا نہ سمجھو جیسا تم ایک دوسرے کو بلاتے ہو..." [63] ۳۶۰
- اللہ تعالیٰ کا قول: "خبردار! اللہ ہی کا ہے جو کچھ آسمانوں اور زمین میں ہے..." [64] ۳۶۲

تفسیر سورۃ الفرقان - اللہ تعالیٰ کا قول: "بڑی برکت والی ہے وہ ذات جس نے اپنے بندے پر فرقان اتارا تاکہ وہ جہان والوں کے لئے ڈرانے والا ہو -" [1-3] ..... ۳۶۴ - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور کافروں نے کہا کہ 'یہ کچھ نہیں ہے مگر ایک جھوٹ جو اس نے گھڑ لیا ہے اور دوسرے لوگوں نے اس میں اس کی مدد کی ہے'..." [4-6] ..... ۳۶۷ - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور انہوں نے کہا

کہ 'یہ کیسا رسول ہے جو کھانا کھاتا ہے اور بازاروں میں چلتا پھرتا ہے؟'..." [7-8] .....
۳۶۹ - اللہ تعالیٰ کا قول: "دیکھو انہوں نے تمہارے لئے کیسی مثالیں بیان کیں؛ سو وہ گمراہ ہو
گئے، اب وہ کوئی راہ نہیں پا سکتے۔" [9-10] ..... ۳۷۱ - اللہ تعالیٰ کا قول: "بلکہ انہوں نے
قیامت کو جھٹلایا ہے، اور ہم نے قیامت جھٹلانے والوں کے لئے دہکتی آگ تیار کر رکھی ہے۔"
[11-14] ..... ۳۷۳ - اللہ تعالیٰ کا قول: "کہہ دیجئے کہ 'کیا یہ بہتر ہے یا وہ ہمیشہ رہنے والی
جنت جس کا وعدہ پرہیزگاروں سے کیا گیا ہے؟'..." [15-16] ..... ۳۷۶ - اللہ تعالیٰ کا قول:
"اور جس دن وہ انہیں اور انہیں جنہیں وہ اللہ کے سوا پوجتے ہیں، اکٹھا کرے گا، پھر کہے گا 'کیا
تم نے میرے ان بندوں کو گمراہ کیا تھا...'" [17-19] ..... ۳۷۷ - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور ہم
نے آپ سے پہلے جتنے بھی رسول بھیجے وہ سب کھانا کھاتے تھے اور بازاروں میں چلتے
پھرتے تھے..." [20] ..... ۳۸۲ - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور وہ لوگ جو ہم سے ملنے کی امید
نہیں رکھتے، انہوں نے کہا کہ 'ہم پر فرشتے کیوں نہیں اتارے گئے یا ہم اپنے رب کو کیوں نہیں
دیکھ لیتے؟'..." [21-22] ..... ۳۹۲ - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور انہوں نے جو کچھ عمل کئے
ہوں گے ہم ان کی طرف توجہ فرمائیں گے اور انہیں اڑتی ہوئی دھول بنا دیں گے۔"
[23-24] ..... ۳۹۶ - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جس دن آسمان بادلوں کے ساتھ پھٹ جائے گا
اور فرشتے پے در پے اتارے جائیں گے۔" [25-26] ..... ۳۹۹ - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جس
دن ظالم اپنے ہاتھ کاٹ کاٹ کر کھائے گا اور کہے گا 'کاش! میں نے رسول کے ساتھ راستہ اپنایا
ہوتا'..." [27-29] ..... ۴۰۱ - اللہ تعالیٰ کا قول: "اور رسول نے کہا کہ 'اے میرے رب! بے
شک میری قوم نے اس قرآن کو چھوڑ رکھا تھا'۔" [30-31] ..... ۴۰۵ - اللہ تعالیٰ کا قول:
"اور کافروں نے کہا کہ 'اس پر قرآن ایک ہی بار میں کیوں نہیں اتارا گیا؟'..." [32-33] .....
۴۰۶

502 Index of the Fifteenth Part

- Saying of the Almighty: (Those who are gathered on their faces to Hell, those are in the worst place and further astray from the path... [34] 408
- Saying of the Almighty: (And We had given Moses the Scripture and made with him his brother Aaron as a minister... [35-36] 409
- Saying of the Almighty: (And the people of Noah, when they denied the messengers, We drowned them and made them for the people a sign... [37] 410
- Saying of the Almighty: (And 'Aad and Thamud and the companions of the Well and many generations between them.. [38] 411
- Saying of the Almighty: (And for each We presented examples, and each We destroyed with [total] destruction.. [39-40] 415
- Saying of the Almighty: (And when they see you, they take you not except in mockery, "Is this the one whom Allah has sent as a messenger?".. [41-42] ... 416
- Saying of the Almighty: (Have you seen him who has taken his own desire as his god? Then would you be responsible for him?.. [43] 417
- Saying of the Almighty: (Or do you think that most of them hear or understand? They are only like cattle... [44-46] . 418
- Saying of the Almighty: (And it is He who has made the night for you as a clothing and sleep [a means for] rest and has made the day a resurrection... [47] 420
- Saying of the Almighty: (And it is He who sends the winds as good tidings before His mercy... (48) 422
- Saying of the Almighty: (That We may bring to life thereby a dead land and give it as drink to those We created of numerous livestock and humans... [49] 446
- Saying of the Almighty: (And We have certainly distributed it among them that they might remember, but most of the people refuse except disbelief... [50] 447
- Saying of the Almighty: (And if We had willed, We could have sent a warner into every city... (51-52) 449
- Saying of the Almighty: (And it is He who has released [simultaneously] the two seas, one fresh and sweet and one salty and bitter... [53] 450
- Saying of the Almighty: (And it is He who has created from water a human being and made him [a relative by] lineage and marriage... [54] 451

- Saying of the Almighty: (And they worship other than Allah that which neither profits them nor harms them... [55] 455
- Saying of the Almighty: (And We have not sent you except as a bringer of good tidings and a warner... [56-57] 456
- Saying of the Almighty: (And rely upon the Ever-Living who does not die, and exalt [Him] with His praise. And sufficient is He as being Aware of the sins of His servants... [58-59] 457
- Saying of the Almighty: (And when it is said to them, "Prostrate to the Most Merciful," they say, "And what is the Most Merciful?"... [60] 459
- Saying of the Almighty: (Blessed is He who has placed in the sky great stars and placed therein a [burning] lamp and luminous moon... [61] 460
- Saying of the Almighty: (And it is He who has made the night and the day in succession for whoever desires to remember or desires gratitude... [62] 461
- Saying of the Almighty: (And the servants of the Most Merciful are those who walk upon the earth easily... [63] 465
- Saying of the Almighty: (And those who spend [part of] the night to their Lord prostrating and standing [in prayer]... [64] 471
- Saying of the Almighty: (And those who say, "Our Lord, avert from us the punishment of Hell... [65-66] 472
- Saying of the Almighty: (And those who, when they spend, are neither extravagant nor miserly but are between that, moderate... [67] ... 473
- Saying of the Almighty: (And those who do not invoke with Allah another deity or kill the soul which Allah has forbidden [to be killed] except by right, and do not commit unlawful sexual intercourse... (68-69) 477
- Saying of the Almighty: (Except for those who repent, believe and do righteous work. For them Allah will replace their evil deeds with good... [70] . 481
- Saying of the Almighty: (And he who repents and does righteousness does indeed turn to Allah with [accepted] repentance... [71-72] 484
- Saying of the Almighty: (And those who, when reminded of the verses of their Lord, do not fall upon them deaf and blind... [73] 486
- Saying of the Almighty: (And those who say, "Our Lord, grant us from among our wives and offspring comfort to our eyes... [74-77] .. 488
- Index 499

५०२ पंद्रहवें भाग की अनुक्रमणिका

- अल्लाह का फरमान: (जिन्हें उनके चेहरों के बल नरक की ओर इकट्ठा किया जाएगा, वे सबसे बुरे स्थान पर हैं और मार्ग से सबसे अधिक भटके हुए हैं... [34] 408
- अल्लाह का फरमान: (और हमने मूसा को किताब दी और उनके साथ उनके भाई हारून को वज़ीर बनाया... [35-36] 409
- अल्लाह का फरमान: (और नूह की कौम, जब उन्होंने रसूलों को झुठलाया, हमने उन्हें डुबो दिया और उन्हें लोगों के लिए एक निशानी बना दिया... [37] 410
- अल्लाह का फरमान: (और आद, समूद, रस्स वाले और उनके बीच की बहुत-सी नस्लें.. [38] 411
- अल्लाह का फरमान: (और हमने हर एक के लिए मिसालें पेश कीं, और हर एक को पूरी तरह तबाह कर दिया.. [39-40] 415
- अल्लाह का फरमान: (और जब वे आपको देखते हैं, तो वे केवल आपका मज़ाक उड़ाते हैं, "क्या यही वह है जिसे अल्लाह ने रसूल बनाकर भेजा है?".. [41-42] ... 416
- अल्लाह का फरमान: (क्या आपने उसे देखा जिसने अपनी इच्छा को अपना ईश्वर बना लिया है? तो क्या आप उस पर ज़िम्मेदार होंगे?.. [43] 417
- अल्लाह का फरमान: (या क्या आप सोचते हैं कि उनमें से अधिकतर सुनते या समझते हैं? वे तो केवल पशुओं के समान हैं... [44-46] . 418
- अल्लाह का फरमान: (और वही है जिसने तुम्हारे लिए रात को वस्त्र और नींद को आराम बनाया और दिन को पुनरुत्थान का समय बनाया... [47] 420
- अल्लाह का फरमान: (और वही है जो अपनी दया से पहले हवाओं को खुशखबरी के रूप में भेजता है... (48) 422
- अल्लाह का फरमान: (ताकि हम उसके द्वारा एक मृत भूमि को जीवित करें और उसे अपने द्वारा बनाए गए अनेक पशुओं और मनुष्यों को पिलाएं.. [49] 446
- अल्लाह का फरमान: (और हमने निश्चित रूप से इसे उनके बीच वितरित किया ताकि वे याद रखें, लेकिन अधिकांश लोगों ने सिवाय कुफ्र के इनकार किया... [50] 447
- अल्लाह का फरमान: (और यदि हम चाहते, तो हम हर शहर में एक चेतावनी देने वाला भेज सकते थे... (51-52) 449

- अल्लाह का फरमान: (और वही है जिसने दो समुद्रों को मिला दिया है, एक मीठा और स्वादिष्ट और दूसरा खारा और कड़वा... [53] 450
- अल्लाह का फरमान: (और वही है जिसने पानी से एक इंसान बनाया और उसे वंश और विवाह के संबंध वाला बनाया... [54] 451
- अल्लाह का फरमान: (और वे अल्लाह के अलावा उसकी पूजा करते हैं जो न उन्हें लाभ पहुँचाता है और न ही उन्हें हानि पहुँचाता है... [55] 455
- अल्लाह का फरमान: (और हमने आपको केवल खुशखबरी देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है... [56-57] 456
- अल्लाह का फरमान: (और उस जीवित पर भरोसा करें जो कभी नहीं मरता, और उसकी प्रशंसा के साथ उसकी महिमा करें। और वह अपने दासों के पापों की खबर रखने के लिए काफी है... [58-59] 457
- अल्लाह का फरमान: (और जब उनसे कहा जाता है, "रहमान को सजदा करो," तो वे कहते हैं, "और रहमान क्या है?"... [60] 459
- अल्लाह का फरमान: (बड़ा बरकत वाला है वह जिसने आकाश में बुर्ज बनाए और उसमें एक दीपक और चमकता हुआ चाँद बनाया... [61] 460
- अल्लाह का फरमान: (और वही है जिसने रात और दिन को एक दूसरे के पीछे आने वाला बनाया, उसके लिए जो याद रखना चाहता है या शुक्रगुज़ार होना चाहता है... [62] 461
- अल्लाह का फरमान: (और रहमान के बंदे वे हैं जो ज़मीन पर नरमी से चलते हैं... [63] 465
- अल्लाह का फरमान: (और वे जो अपने रब के लिए सजदा करते हुए और खड़े होकर रात बिताते हैं... [64] 471
- अल्लाह का फरमान: (और वे जो कहते हैं, "ऐ हमारे रब, हमसे नरक की यातना दूर कर दे... [65-66] 472
- अल्लाह का फरमान: (और वे जो खर्च करते समय न तो फिजूलखर्ची करते हैं और न ही कंजूसी, बल्कि उनके बीच मध्यम मार्ग अपनाते हैं... [67] ... 473
- अल्लाह का फरमान: (और वे जो अल्लाह के साथ किसी और ईश्वर को नहीं पुकारते और न ही उस जान को मारते हैं जिसे अल्लाह ने हराम किया है सिवाय हक के और न ही व्यभिचार करते हैं... (68-69) 477

- अल्लाह का फरमान: (सिवाय उनके जिन्होंने तौबा की, ईमान लाए और नेक काम किए। अल्लाह उनकी बुराइयों को नेकियों में बदल देगा... [70] . 481
- अल्लाह का फरमान: (और जो तौबा करता है और नेक काम करता है, वह वास्तव में अल्लाह की ओर तौबा के साथ लौटता है... [71-72] 484
- अल्लाह का फरमान: (और वे जिन्हें जब उनके रब की आयतें याद दिलाई जाती हैं, तो वे उन पर बहरे और अंधे होकर नहीं गिरते... [73] 486
- अल्लाह का फरमान: (और वे जो कहते हैं, "ऐ हमारे रब, हमें हमारी पत्नियों और संतान से आँखों की ठंडक प्रदान कर... [74-77] .. 488
- अनुक्रमणिका 499

۵۰۲ فہرست پندرہواں پارہ

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (جنہیں ان کے چہروں کے بل جہنم کی طرف جمع کیا جائے گا، یہی وہ لوگ ہیں جو بدترین ٹھکانے میں ہیں اور راستے سے سب سے زیادہ بھٹکے ہوئے ہیں... [۳۴] ۴۰۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور ہم نے موسیٰ کو کتاب دی اور ان کے ساتھ ان کے بھائی ہارون کو وزیر بنایا... [۳۵-۳۶] ۴۰۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور قومِ نوح، جب انہوں نے رسولوں کو جھٹلایا، ہم نے انہیں غرق کر دیا اور انہیں لوگوں کے لیے نشانی بنا دیا... [۳۷] ۴۱۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور عاد، ثمود اور اصحابِ رسّ اور ان کے درمیان بہت سی نسلیں.. [۳۸] ۴۱۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور ہم نے ہر ایک کے لیے مثالیں بیان کیں، اور ہر ایک کو پوری طرح تباہ و برباد کر دیا.. [۳۹-۴۰] ۴۱۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور جب وہ آپ کو دیکھتے ہیں تو آپ کا مذاق ہی اڑاتے ہیں، "کیا یہی وہ شخص ہے جسے اللہ نے رسول بنا کر بھیجا ہے؟".. [۴۱-۴۲] ... ۴۱۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (کیا آپ نے اسے دیکھا جس نے اپنی خواہشِ نفس کو اپنا الٰہ بنا لیا ہے؟ تو کیا آپ اس پر ذمہ دار ہوں گے؟.. [۴۳] ۴۱۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (یا کیا آپ یہ سمجھتے ہیں کہ ان میں سے اکثر سنتے یا سمجھتے ہیں؟ وہ تو صرف چوپایوں کی طرح ہیں... [۴۴-۴۶] . ۴۱۸

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور وہی ہے جس نے تمہارے لیے رات کو لباس اور نیند کو آرام بنایا اور دن کو اٹھ کھڑے ہونے کا وقت بنایا... [۴۷] ۴۲۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور وہی ہے جو اپنی رحمت سے پہلے ہواؤں کو خوشخبری بنا کر بھیجتا ہے... (۴۸) ۴۲۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (تاکہ ہم اس کے ذریعے مردہ زمین کو زندگی بخشیں اور اسے اپنے پیدا کردہ بہت سے چوپایوں اور انسانوں کو پلائیں... [۴۹] ۴۴۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور ہم نے اسے ان کے درمیان طرح طرح سے بیان کیا تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں، مگر اکثر لوگوں نے سوائے ناشکری کے انکار ہی کیا... [۵۰] ۴۴۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور اگر ہم چاہتے تو ہر بستی میں ایک ڈرانے والا بھیج دیتے... (۵۱-۵۲) ۴۴۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور وہی ہے جس نے دو سمندروں کو ملا دیا ہے، یہ ایک میٹھا اور پیاس بجھانے والا ہے اور یہ دوسرا کھاری اور کڑوا ہے... [۵۳] ۴۵۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور وہی ہے جس نے پانی سے انسان پیدا کیا، پھر اسے نسب اور سسرال والا بنا دیا... [۵۴] ۴۵۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور وہ اللہ کے سوا ان کی عبادت کرتے ہیں جو نہ انہیں نفع پہنچا سکتے ہیں اور نہ نقصان... [۵۵] ۴۵۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور ہم نے آپ کو صرف خوشخبری دینے والا اور ڈرانے والا بنا کر بھیجا ہے... [۵۶-۵۷] ۴۵۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور اس زندہ پر بھروسہ کریں جو کبھی نہیں مرے گا، اور اس کی حمد کے ساتھ تسبیح کریں، اور وہ اپنے بندوں کے گناہوں کی خبر رکھنے کے لیے کافی ہے... [۵۸-۵۹] ۴۵۷

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ "رحمٰن کو سجدہ کرو،" تو وہ کہتے ہیں "اور رحمٰن کیا ہے؟"... [۶۰] ۴۵۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (بڑی برکت والا ہے وہ جس نے آسمان میں برج بنائے اور اس میں ایک چراغ اور چمکتا ہوا چاند بنایا... [۶۱] ۴۶۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور وہی ہے جس نے رات اور دن کو ایک دوسرے کے پیچھے آنے والا بنایا، اس کے لیے جو نصیحت حاصل کرنا چاہے یا شکر گزار ہونا چاہے... [۶۲] ۴۶۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور رحمٰن کے بندے وہ ہیں جو زمین پر عاجزی سے چلتے ہیں... [۶۳] ۴۶۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور وہ جو اپنے رب کے حضور سجدہ کرتے ہوئے اور قیام کرتے ہوئے راتیں گزارتے ہیں... [۶۴] ۴۷۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور وہ جو کہتے ہیں کہ "اے ہمارے رب، ہم سے جہنم کا عذاب ٹال دے... [۶۵-۶۶] ۴۷۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور وہ جو خرچ کرتے وقت نہ اسراف کرتے ہیں اور نہ کنجوسی، بلکہ ان کے درمیان اعتدال پر رہتے ہیں... [۶۷] ... ۴۷۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور وہ جو اللہ کے ساتھ کسی دوسرے الٰہ کو نہیں پکارتے اور نہ اس جان کو ناحق قتل کرتے ہیں جسے اللہ نے حرام کیا ہے، اور نہ زنا کرتے ہیں... (۶۸-۶۹) ۴۷۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (مگر وہ جس نے توبہ کی اور ایمان لایا اور نیک کام کیے، تو اللہ ایسے لوگوں کی برائیوں کو نیکیوں سے بدل دے گا... [۷۰] . ۴۸۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور جو توبہ کرتا ہے اور نیک کام کرتا ہے، وہ اللہ کی طرف رجوع کرتا ہے جیسا کہ رجوع کرنے کا حق ہے... [۷۱-۷۲] ۴۸۴

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور وہ کہ جب انہیں ان کے رب کی آیات کے ذریعے نصیحت کی جاتی ہے تو وہ ان پر اندھے اور بہرے ہو کر نہیں گرتے... [۷۳] ۴۸۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور وہ جو کہتے ہیں کہ "اے ہمارے رب، ہمیں ہماری بیویوں اور اولاد سے آنکھوں کی ٹھنڈک عطا فرما... [۷۴-۷۷] .. ۴۸۸
- فہرست ۴۹۹